

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Σταύρος Χρ. Αναστασόπουλος

Προσωπογραφία τεσσάρων «χρηστῶν» ηγετών της κλασικής Αθήνας. Συμβολή στην μελέτη της αθηναϊκής πολιτικής κατά τον 5ο αιώνα π.Χ.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Επιβλέπων: Ιωάννης Μ. Κωνσταντάκος

ΑΘΗΝΑ 2024

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Σταύρος Χρ. Αναστασόπουλος

Προσωπογραφία τεσσάρων «χρηστῶν» ηγετών της κλασικής Αθήνας. Συμβολή στην μελέτη της αθηναϊκής πολιτικής κατά τον 5ο αιώνα π.Χ.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Επιβλέπων: Ιωάννης Μ. Κωνσταντάκος

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Ιωάννης Μ. Κωνσταντάκος

Δημήτριος Καραδήμας

Βασίλειος Λιοτσάκης

ΑΘΗΝΑ 2024

Σταύρος Χρ. Αναστασόπουλος, *Προσωπογραφία τεσσάρων «χρηστῶν» ηγετών της κλασικής Αθήνας. Συμβολή στην μελέτη της αθηναϊκής πολιτικής κατά τον 5ο αιώνα π.Χ.*, διδ. διατρ., Αθήνα 2024.

Μήνας και Έτος Δημόσιας Υποστήριξης: Απρίλιος τού 2024

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Ιωάννης Μ. Κωνσταντάκος, Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας τμήματος Φιλολογίας ΕΚΠΑ, Επιβλέπων Διδακτορικής Διατριβής

Δημήτριος Καραδήμας, Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας τμήματος Φιλολογίας ΕΚΠΑ, πρώτο μέλος συμβουλευτικής επιτροπής

Βασίλειος Λιοτσάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας και Ιστοριογραφίας τμήματος Φιλολογίας ΠΑΠΕ, δεύτερο μέλος συμβουλευτικής επιτροπής

Γραμματική Κάρλα, Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας τμήματος Φιλολογίας ΕΚΠΑ, πρώτο μέλος εξεταστικής επιτροπής
Αθηνά Μπάζου, Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας τμήματος Φιλολογίας ΕΚΠΑ, δεύτερο μέλος εξεταστικής επιτροπής
Γεώργιος Βασίλαρος, Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ, τρίτο μέλος εξεταστικής επιτροπής
Νικόλαος Χαραλαμπόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας και Φιλοσοφίας τμήματος Φιλολογίας ΠΠ, τέταρτο μέλος εξεταστικής επιτροπής

Βαθμός Διδακτορικής Διατριβής: Άριστα Παμψηφεί.

Copyright ©, Σταύρος Χρ. Αναστασόπουλος, 2024. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved. Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την διδακτορική διατριβή εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τα πνευματικά δικαιώματα της παρούσας Διδακτορικής Διατριβής έχουν κατοχυρωθεί και συμβολαιογραφικώς και ανήκουν αποκλειστικά στον συγγραφέα, Σταύρο Χρ. Αναστασόπουλο.

Η Διδακτορική αυτή Διατριβή είναι αφιερωμένη με την πλείστη αγάπη στον λατρεμένο μου και αείμνηστο πατέρα μου, Χρήστο Αναστασόπουλο

Πίνακας Περιεχομένων

Πρόλογος του Συγγραφέα ... 10

Μέρος 1ο ... 14

1.1 Εισαγωγικές επισημάνσεις ... 14

1.1.1 Θέμα και ερευνητική μεθοδολογία ... 14

1.1.2 Επιστημονικά ερωτήματα ... 19

1.2 Θεμελίωση των *χρηστῶν* ως διακριτής πολιτικής μερίδας εντός των κειμενικών πηγών ... 23

1.2.1 Εισαγωγικά ... 23

1.2.2 Οι *χρηστοὶ* στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* του Ψευδο – Ξενοφώντα ... 32

1.2.3 Οι *χρηστοὶ* και *πονηροὶ* κατά την διάρκεια του σκανδάλου των Ερμοκοπιδών στον Θουκυδίδη ... 39

1.2.4 Οι *χρηστοὶ* και *πονηροὶ* στους *Ἱππῆς* του Αριστοφάνη ... 42

1.2.5 Οι *χρηστοὶ* στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη ... 52

1.3 Συνόψιση εισαγωγικών αναπτύξεων ... 55

Μέρος 2ο ... 57

Ο Θουκυδίδης, γιος του Μελησία ... 57

2.1 Βιογραφικές πληροφορίες και η συγγένεια με τον ιστορικό Θουκυδίδη ... 57

2.2 Συνοπτικό βιογραφικό σκίτσο του Θουκυδίδη Μελησίου ... 61

2.3 Ο Θουκυδίδης Μελησίου στις σωζόμενες συγγραφικές πηγές ... 67

2.3.1 Η δικαστική διαμάχη με τον *πονηρὸν* Εύαθλο στον Αριστοφάνη ... 67

2.3.2 Ο Θουκυδίδης Μελησίου στον *Μένωνα* του Πλάτωνα: Το μη διδακτόν της αρετής ... 86

2.3.3 Ο Θουκυδίδης στον *Βίον* του Περικλέους του Πλουτάρχου ... 100

2.3.4 Ο Θουκυδίδης Μελησίου στον ανώνυμο *Βίον* του ιστορικού Θουκυδίδη ... 125

2.3.5 Ο Θουκυδίδης βασικός οργανωτής των επιθέσεων εναντίον του Περικλή; ... 132

2.4 Συμπεράσματα περί του Θουκυδίδη Μελησίου ... 140

Μέρος 3ο ... 148

Λάχης ... 148

3.1 Συνοπτικό βιογραφικό σκίτσο του Λάχητα ... 148

3.2 Ο Λάχης στο ιστορικό έργο του Θουκυδίδη ... 150

3.3 Ο Λάχης στους *Σφῆκες* του Αριστοφάνη: Η δίκη των σκύλων ... 171

3.3.1 Η υπόθεση του έργου και ο *ἀγὼν λόγων* Φιλοκλέωνα και Βδελυκλέωνα: Μια σύντομη προσέγγιση ... 171

3.3.2 Ο Λάχης ως κατηγορούμενος στην δίκη των σκύλων ... 181
3.3.3 Οι αδυναμίες του αθηναϊκού δικανικού συστήματος ... 195
3.3.4 Οι ιδεολογικοί συμβολισμοί και η ιστορικότητα της δίκης των σκύλων στους *Σφῆκες* ... 199
3.4 Ο Λάχης στον πλατωνικό *Λάχητα* ... 208
3.5 Συμπεράσματα περί του Λάχητα ... 232
Μέρος 4ο ... 239
Νικίας ... 239
4.1 Συνοπτικό βιογραφικό σκίτσο του Νικία ... 239
4.2 Ο Νικίας στο ιστορικό έργο του Θουκυδίδη ... 242
4.2.1 Η Ειρήνη του Νικία ... 277
4.2.2 Η Σικελική Εκστρατεία ... 296
4.2.2.1 Προκαταρκτικές επισημάνσεις του Θουκυδίδη και ο αγώνας λόγων Νικία – Αλκιβιάδη ως δείγμα πολιτικής διένεξης ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηρούς* ... 296
4.2.2.2 Ο Νικίας ως στρατηγός μέχρι και την ολοκλήρωση του Έκτου βιβλίου ... 331
4.2.2.3 Ο Νικίας ως στρατηγός των Αθηναίων μέχρι και την τελική καταστροφή τους στην Σικελία: Έβδομο βιβλίο ... 344
4.3 Ο Νικίας στον *Λάχητα* του Πλάτωνα ... 379
4.4 Ο *Βίος* του Νικία στον Πλούταρχο ... 397
4.5 Η παρουσία του Νικία στην κωμωδία ... 426
4.5.1 Τηλεκλείδης ... 428
4.5.2 Φρύνιχος ... 432
4.5.2.1 *Μονότροπος* Φρυνίχου, *Ὄρνιθες* Αριστοφάνη, Λεξικό *Σούδας* και Φρύνιχος στον *Βίον* του Νικία του Πλουτάρχου ... 432
4.5.3 Εύπολις ... 440
4.5.3.1 Ο Νικίας στον *Μαρικᾶν* ... 440
4.5.4 Αριστοφάνης ... 444
4.5.4.1 Ο Νικίας στους *Ἱππῆς* ... 444
4.5.4.2 Ο Νικίας στους *Ὄρνιθες* ... 451
4.5.4.3 Ο Νικίας στους *Γεωργούς* ... 454
4.6 Συμπεράσματα περί του Νικία ... 457
Μέρος 5ο ... 468
Κριτίας ... 468

5.1 Συνοπτικό βιογραφικό σκίτσο του Κριτία 468
5.2 Ο Κριτίας στα *Ἑλληνικὰ* του Ξενοφώντα 470
5.2.1 Τα γεγονότα που προηγούνται της τυραννίδας του Κριτία 470
5.2.2 Η εγκαθίδρυση της Κριτίειας τυραννίδας και ο ρόλος του *χρηστοῦ* Κριτία 475
5.2.3 Η αντιλογία Κριτία – Θηραμένη και τα γεγονότα μέχρι τον θάνατο του Κριτία 494
5.3 Ο Κριτίας στα *Ἀπομνημονεύματα* του Ξενοφώντα 529
5.4 Ο Κριτίας στον Πλάτωνα 552
5.4.1 Ο Κριτίας στην πλατωνική *Ἀπολογία* και την *Ἑβδόμη Ἐπιστολή* 552
5.4.2 Ο Κριτίας στον πλατωνικό *Χαρμίδη* 559
5.4.3 Ο Κριτίας στους πλατωνικούς διαλόγους *Τίμαιος* και *Κριτίας* 588
5.5 Πληροφορίες για την πολιτική δράση του Κριτία από άλλες πηγές 605
5.5.1 Συμμετοχή του *χρηστοῦ* Κριτία στην βεβήλωση των Ερμοκοπιδών; 605
5.5.2 Δύο ψηφίσματα αποδιδόμενα στον Κριτία και μία εντολή εξόντωσης του Αλκιβιάδη 609
5.5.3 Ο Κριτίας εξόριστος στην Θεσσαλία 615
5.6 Συμπεράσματα περί του Κριτία 623
Μέρος 6ο 633
6.1 Τελικά επιστημονικά πορίσματα 633
Βιβλιογραφία 652
Summary 717

Πρόλογος του Συγγραφέα

Με την ολοκλήρωση της διδακτορικής αυτής διατριβής, αισθάνομαι ότι έχω κατακτήσει έναν πρώτο, σημαντικό στόχο: την σπουδή της Κλασικής Φιλολογίας και, δη, της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας από τα θεμέλια, ήτοι τα εισαγωγικά της στοιχεία, μέχρι και τις βαθύβλυστες διανοητικές κορυφές της, τις οδηγητικές του ανθρώπινου στοχασμού σε συναρπαστικά πνευματικά ύψη. Στην πραγματικότητα, η ερευνητική μου προσωπικότητα άρχισε να διαμορφώνεται ήδη από το μακρινό, πια, 2010, όταν εισήχθην στο τμήμα Φιλολογίας του ΕΚΠΑ· συνέχισε, δε, να εμπλουτίζεται ποικιλοτρόπως κατά την διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου στο ίδιο τμήμα με την παρακολούθηση και απόκτηση του Master της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας και φτάνει, τώρα, σε αξιόλογη, κάπως, ακμή με την περάτωση των διδακτορικών μου σπουδών. Πάντως, αν επιθυμώ να είμαι συνεπής με όσα έχω υποστηρίξει στις *Φιλοσοφικές Καταθέσεις* μου, η δήθεν πνευματική ωριμότητα του παρόντος δεν είναι τίποτα παραπάνω από μια άλκιμη βάση για την κατάκτηση ανώτερου νοητικού επιπέδου στο μέλλον. Υπό αυτό το φιλοσοφικό πρίσμα, κάθε ανθρώπινη άποψη αποτελεί, απλώς, την νέα προκείμενη σε μια αέναη συλλογιστική πορεία, η οποία δεν περατώνεται ποτέ και δεν αγγίζει ποτέ την έννοια του συμπεράσματος. Όταν ο άνθρωπος συμπεραίνει, θέτει, ουσιαστικά, όρια στο αειδύναμο του στοχασμού του. Δεν υπαινίσσομαι, φυσικά, ότι μπορούμε να υπερβούμε εντελώς την ροπή μας προς ολική αξιολόγηση της ζωής· αντιθέτως, φρονώ ότι το ορθό συμπέρασμα δεν είναι ποτέ συμπέρασμα, διότι αυτοθωρακίζεται διαρκώς απέναντι στην απειλή της απολυτότητας μέσα από την συνεχή αυτοαξιολόγηση και, άρα, αυτοσυμπλήρωση διανοητική. Η δε μαγεία της ανθρώπινης διάνοιας δεν καταγράφεται ποτέ χωρίς εκπτώσεις στο χαρτί, διότι άπαξ και ο συγγραφέας πιάσει την πένα, το αειθαλές της ενδότερης ουσίας του πραγματοποιεί τις δέουσες υποχωρήσεις, ώστε και η αειζώντανη προφορικότητα να μετουσιωθεί, αφεύκτως, σε ακίνητο άγαλμα, ήτοι σε γραπτή μορφή. Ο πλατωνικός *Φαῖδρος* τα διδάσκει αυτά με έξοχη φιλοσοφικότητα, υπερβαίνουσα τις δικές μου δεξιότητες.

Ο ανθρώπινος στοχασμός είναι, φρονώ, αδιάσπαστα δεμένος με την αντίφαση. Πάσα ιδέα ή και επιστημονική ανακάλυψη, επιτρέπουσα στην ανθρωπότητα να υπερβεί τον νοητικό εαυτό της και, άρα, εξυψωτική του πνευματικού της επιπέδου, πηγάζει από την αντίφαση και προώρισται να καταλήξει σε ακόμα μεγαλοπρεπέστερη αντίφαση. Ολοκληρωτικά συμπαγές ανθρώπινο επιχείρημα δεν υφίσταται. Διαπιστώνω, τώρα, το ατελές των διανοημάτων που

καταθέτω εντός αυτής της διατριβής, παρόλο που αυτή υπερβαίνει τις 700 σελίδες και συνεγράφη με μόχθο πνευματικό. Με το διατύπωμα αυτό δεν επιχειρώ, βεβαίως, να εγκαθιδρύσω κάποιο είδος σεμνοπρέπειας· αντιθέτως, παρατηρώ ότι σχεδόν κάθε στοχασμός του συγγράμματος αυτού θα μπορούσε να ειπωθεί διαφορετικά, καλύτερα ή και εκτενέστερα. Στην προφορική έκφανσή του ο άνθρωπος είναι μονοσήμαντος, διότι εκφράζεται απευθείας σε έτερο συνομιλητή· τουναντίον, το γραπτό προσλαμβάνει υπόσταση διφυή, διότι, όσο ποιοτικό και πλήρες και αν είναι, έχει απολέσει τα πλεονεκτήματα της προφορικότητας, φαντάζει δογματικό και, ως εκ τούτου, χρειάζεται πάντοτε την παρουσία του πνευματικού πατέρα του, προκειμένου να μην καταντήσει ανυπεράσπιστο μπροστά στις εσφαλμένες αναγνώσεις ή και φθονερές προθέσεις των αναγνωστών. Οι φιλοσοφικές αυτές υποτυπώσεις αρκούν.

Από την αρχή, λοιπόν, των φιλολογικών μου σπουδών, ίσως, μάλιστα, και από την τελευταία τάξη του Λυκείου, ξεκίνησα να προβληματίζομαι γνήσια για την έννοια της πολιτικής και την παρουσία της στην κλασική Αθήνα. Ήδη από τότε, λάτρεψα τον Πλάτωνα και τον Θουκυδίδη, ξακουστούς στοχαστές με τους οποίους ασχολήθηκα, τελικά, και στην διδακτορική μου διατριβή. Κάποιες αγάπες – που καταντούν, κάποτε, να γίνονται και αντικείμενο ερευνητικής λατρείας – δεν κρύβονται.

Αναφορικά με την συγγραφή της διατριβής αυτής, η απόφασή μου να επιλέξω ως επόπτη μου τον Γιάννη Κωνσταντάκο, Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, δικαιώνεται απολύτως. Με καθοδήγησε άριστα, απεδείχθη αληθινός γνώστης του αθηναϊκού πέμπτου αιώνα π.Χ. και, πλην της ευγενούς διάθεσής του να λύσει κάθε απορία μου ή να συμπληρώσει ερευνητικά έναν αρχικό συλλογισμό μου, δεν υπήρξε ποτέ παρεμβατικός, προσόν που θεωρώ μέγιστο για έναν επιστήμονα. Σπάνια διαφώνησε εντελώς μαζί μου και ποτέ δεν επεχείρησε να τροποποιήσει τις επιστημονικές μου θεωρήσεις με σκοπό την διά του κύρους του επιβολή των δικών του αντιλήψεων. Για όλους τους παραπάνω λόγους, είμαι εξαιρετικά ευγνώμων στον Γιάννη Κωνσταντάκο, ο οποίος μου έδωσε την ευκαιρία να συγγράψω την διδακτορική μου διατριβή κάτω από την δική του, θεσπέσια εποπτεία, ή, όπως στον ίδιο θα αρέσει, «επιστημονική μπαγκέτα». Τον ευχαριστώ για όλα και εύχομαι το τελικό μου συγγραφικό αποτέλεσμα να συμβαδίζει με τις προσδοκίες του.

Με τον Δημήτρη Καραδήμα, Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ και πρώτο μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής της διατριβής αυτής, διατηρούμε σχέση αμοιβαίας εκτίμησης. Το διάστημα της συγγραφής του ερευνητικού αυτού εγχειρήματος συνέπεσε με την

από πλευράς του δίκαιη εκλογή του στο αξίωμα του Αντιπρύτανη Ακαδημαϊκών Υποθέσεων και Φοιτητικής Μέριμνας του ΕΚΠΑ. Ως καθίσταται εμφανές, δεν θέλησα να τον αποσπάσω από την πολύμοχθη εργασία του, την σύμφυτη με τα σοβαρά διοικητικά του καθήκοντα. Παρά ταύτα, όταν τον χρειάστηκα, ανταποκρίθηκε αμέσως και τον ευχαριστώ για την ευγένειά του. Εξάλλου, κατά την συγγραφή της διπλωματικής μου εργασίας το 2018, υπό την δική του εποπτεία, συνεργαστήκαμε στενά και απέκτησα αξιοσημείωτη εμπειρία στην σύλληψη των βαθυνόητων φιλοσοφικών στοχεύσεων του Πλάτωνος.

Ο Βασίλης Λιοτσάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του ΠΑΠΕ και δεύτερο μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής της διατριβής αυτής, με προστάτευσε από σημαντικά ερευνητικά ατοπήματα. Κατά την συγγραφή της διδακτορικής μου διατριβής, πραγματοποιήσαμε λίγες, αλλά πολύωρες λεκτικές συνδιαλλαγές, πραγματικά πνευματώδεις και απολαυστικές. Τον ευχαριστώ, λοιπόν, για τις εξαιρετικά χρήσιμες συμβουλές και την καλοσύνη του.

Ευχαριστώ, δε, τα υπόλοιπα τέσσερα μέλη της εξεταστικής επιτροπής για την γόνιμη συζήτηση και τις συμβουλές που μου προσέφεραν κατά την διάρκεια της προφορικής μου υποστήριξης της διατριβής αυτής. Στην Γραμματική Κάρλα, Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, οφείλω την άρτια γνώση μου των μεθόδων επιστημονικής παραπομπής· η Αθηνά Μπάζου, Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, με στηρίζει εμπράκτως όλα αυτά τα χρόνια και με την πραότητα του χαρακτήρα της ενισχύει το κουράγιο μου, όταν αυτό τείνει να ξεστρατίζει προς το μονοπάτι της απαισιοδοξίας· παράλληλα, είναι η μόνη που εμπιστεύτηκε στα χέρια μου προπτυχιακό ακροατήριο και μου έδωσε την ευκαιρία να διδάξω τον πλατωνικό *Φαῖδρο* στην κατεύθυνση Κλασικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, όταν ήμουν ακόμα μεταπτυχιακός φοιτητής. Την ευχαριστώ για τα σχετικά με τον λοιμό των Αθηνών ουσιώδη ερευνητικά της σχόλια. Ο Γιώργος Βασίλαρος, Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας του ΕΚΠΑ, λαμπρύνει με την παρουσία του το οικείο τμήμα Φιλοσοφίας και έχει αποδείξει την απροσποίητη εκτίμησή του προς το πρόσωπό μου. Τα σχόλιά του για τον Θουκυδίδη με ωφέλησαν πολύ. Ο δε Νίκος Χαραλαμπόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας και Φιλοσοφίας του ΠΠ, δεινότατος πλατωνιστής, έχει συμβάλει καταλυτικά στην εκ μέρους μου απόκτηση στιβαρής γνώσης επάνω στο πλατωνικό corpus. Οι συζητήσεις μας πάνω στον πλατωνικό *Χαρμίδη* με βοήθησαν να δω με άλλο μάτι τις προθέσεις του Πλάτωνος.

Ευχαριστώ, τέλος, την οικογένειά μου και, κυρίως, την γυναίκα μου, η οποία με στήριξε καθ’ όλη την διάρκεια της συγγραφής μου και μου προσέφερε, ενίοτε, εξαιρετικές φιλολογικές και πολιτικο–επιστημονικές κειμενικές αναγνώσεις.

Πειραιάς, 07/05/2024

Σταύρος Χρ. Αναστασόπουλος,

Διδάκτωρ Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ

Μέρος 1ο

1.1 Εισαγωγικές επισημάνσεις

1.1.1 Θέμα και ερευνητική μεθοδολογία

Θέμα της παρούσας διδακτορικής διατριβής αποτελεί η ενδελεχής διερεύνηση της βιογραφίας και πολιτικής δράσης τεσσάρων ηγετών, οι οποίοι προέρχονταν από την κοινωνική και ιδεολογική μερίδα των *χρηστῶν* και σταδιοδρόμησαν στην πολιτική κονίστρα της αρχαίας Αθήνας κατά τον πέμπτο αιώνα π.Χ. Πρόκειται, κατά χρονολογική σειρά, για τον Θουκυδίδη, γιο του Μελησία, τον Λάχητα, τον Νικία και τον Κριτία. Η προσωπικότητα και η πολιτεία καθενός από τους τέσσερεις αυτούς φημισμένους πολιτικούς ταγούς θα εξεταστούν προσωπογραφικώς, ήτοι θα συγκεντρωθούν και θα εκτεθούν διεξοδικώς όλες οι περί αυτού πληροφορίες που διασώζουν οι αρχαίες πηγές, θα συγκριθούν οι διαφορετικές εικόνες που παρέχει στον ερευνητή κάθε κειμενικό σύνθεμα και θα καταρτιστεί, έτσι, για καθέναν από τους εξεταζόμενους συνολική επισκόπηση της πρόσληψης και παρουσίασής του στην αρχαία γραμματεία. Στο τέλος, θα επισκοπηθούν συνολικά ο βίος και η σταδιοδρομία των τεσσάρων αυτών προσωπικοτήτων, όπως σκιαγραφούνται στις αρχαίες πηγές, και θα κατασκευαστεί, τούτω τω τρόπω, ένα πανόραμα της ιστορίας και εξέλιξης της μερίδας των *χρηστῶν*, των μετριοπαθών και, κάποτε, συντηρητικών αριστοκρατών, στην πολιτική ζωή της κλασικής Αθήνας κατά το δεύτερο ήμισυ του πέμπτου αιώνα π.Χ. Για λόγους ιστορικής συνοχής και προοπτικής, οι πολιτικοί αυτοί άνδρες θα εξεταστούν κατά χρονολογική σειρά, ώστε να ενταχθεί έκαστος στο πλαίσιο της εποχής του.

Τούτων νοουμένων, εύλογα γεννώνται στον νου του εξειδικευμένου μελετητή ή και του αναγιγνώσκοντος το παρόν σύγγραμμα υπό το πρίσμα της ευρύτερης αρχαιογνωσίας τα κάτωθι δύο ερωτήματα, που χρήζουν άμεσου σχολιασμού, ώστε και να κατοχυρωθεί η οφειλόμενη επιστημονική ενότητα που είναι δέον να χαρακτηρίζει το πόνημα αυτό: πρώτον, γιατί επιλέγονται οι συγκεκριμένοι τέσσερεις *χρηστοὶ* και όχι άλλοι τινές και, δεύτερον, γιατί προτιμήθηκε ο εν λόγω χρονικός ορίζοντας και όχι κάποιος προγενέστερος; Κατ' αρχάς, η σχετιζόμενη με τους *χρηστοὺς* συγγραφή διδακτορικής διατριβής με τοποθέτηση του πολιτικού Θουκυδίδη στην πρώτη χρονικώς θέση και του Κριτία στην τελευταία επιδιώκει την παγίωση χρονολογικής συνεκτικότητας – που οδηγεί, αργότερα, και στην εξαγωγή ασφαλέστερων περί της αριστοκρατικής μερίδας επιστημονικών συμπερασμάτων –, αφού ο γιος του Μελησίου δρα

σε περίοδο που θα μπορούσε εδώ να οριστεί ως «τα προεόρτια του Πελοποννησιακού Πολέμου», ενώ ο Κριτίας σημαίνει και επικυρώνει, με την σταδιοδρομία του, την λήξη της πολυετούς αυτής σύρραξης ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη.

Συστοίχως προς τον προεκτεθέντα συλλογισμό, οι τέσσερεις άνδρες, αν και δεν διαπιστώνεται με ταχεία επιτομή της θεματικής, ευρίσκονται, στην πραγματικότητα, σε αξεδιάλυτο αναμεταξύ των πολιτικό σύνδεσμο. Εν ολίγοις, ο Θουκυδίδης Μελησίου διαδέχεται τον Κίμωνα, που αρχικώς επρόκειτο να συμπεριληφθεί στην διατριβή αυτήν, αλλά τελικά απορρίφθηκε λόγω έκτασης και άλλων παραγόντων που εξηγώ παρακάτω. Ο δε Λάχης είναι ο πρώτος αρχηγός της μετριοπαθούς μερίδας μετά την εποχή του Θουκυδίδη Μελησίου, του οποίου ο βίος είναι αξιαφήγητος και αρρήκτως συναρμονισμένος με σπουδαίες στιγμές της αθηναϊκής πόλεως. Ο Νικίας αναδεικνύεται σε εξαιρετικά περιώνυμο πολιτικό χάρη στην πολυποίκιλη συμβολή του στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή και δρα την ίδια περίοδο με τον Λάχητα, όντας βασικός συνεργάτης του στα μεγάλα διπλωματικά επιτεύγματα της Αθήνας (423 και 421 π.Χ.), ενώ μετά το 418 π.Χ. (έτος θανάτου του Λάχητα στην Μαντίνεια) ηγείται μοναχός του της μερίδας των *χρηστῶν*, οδηγούμενος σε ένα είδος πολιτικής αυτονόμησης. Ο Κριτίας, αναδεικνυόμενος ταυτόχρονα, εν τινί μέτρω, με τον Θηραμένη, συνιστά τον αμέσως επόμενο, σπουδαίας ολκής πολιτικό, μετά τον θάνατο του Νικία το 413 π.Χ. στην Σικελία. Ενδέχεται ο Κριτίας να είναι ο τελευταίος σημαίνων πολιτικός της Αθήνας του Πελοποννησιακού Πολέμου. Δέον, τότε, να λεχθεί εδώ ότι ο εκάστοτε από τους εξεταζόμενους στην διατριβή αυτήν πολιτικούς παραλαμβάνει τα σκήπτρα από τον προγενέστερο, όχι πάντοτε επισήμως, αλλά, πάντως, με την αναρρίχησή του στα ύψιστα αξιώματα, τα οποία και κατοχυρώνουν την απόκτηση ηγετικής θέσης εντός της παράταξης των μετριοπαθών. Σημειωτέον, φυσικά, ότι η τετράδα αυτή των *χρηστῶν* πολιτικών δρα κατά την περίοδο της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, η οποία θεμελιώνεται πολιτικώς κατά το 462/461 π.Χ. από τον Εφιάλτη και τον Περικλή. Πριν τις μεταρρυθμίσεις αυτών, η εξουσία του Αρείου Πάγου ήταν ισχυρότερη και ευνοϊκότερη για τους *χρηστοὺς*[1] και, άρα, η συμπερίληψη στην διατριβή αυτήν

[1] Ο Αριστοτέλης αναφέρει στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* του (23.1) ότι ο Άρειος Πάγος, καθώς έπεισε, διά αμοιβής, τους πολίτες να επανδρώσουν τα καράβια και να υπερασπιστούν την Αθήνα στην ναυμαχία της Σαλαμίνας (480 π.Χ.), απέκτησε τρομερό κύρος και κυβέρνησε την πόλη επί δεκαεπτά έτη. Η αλήθεια πρέπει να βρίσκεται κάπου στην μέση: δύσκολα ο Άρειος Πάγος θα εξουσίασε μοναρχικά, διότι οι νομοθετικές αρμοδιότητες του *δήμου* ήταν, ήδη, κραταιές. Αντιθέτως, αυτό που πρέπει να συνέβη είναι ότι οι *χρηστοὶ* θα απέκτησαν αυξημένα πολιτικά προνόμια, έχοντες την δυνατότητα να εποπτεύουν τις αποφάσεις του *δήμου*. Εύλογα, επομένως, θα αναπολούσαν οι *χρηστοὶ* την περίοδο 480-462 π.Χ. Πάντως, το δημοκρατικό πολίτευμα δεν πρέπει να εξέπεσε σε ολιγαρχία. Βλ. Αριστ. *Ἀθ. Πολ.* 23.1: *μετὰ δὲ τὰ Μηδικὰ πάλιν ἴσχυσεν ἡ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλὴ καὶ διῴκει τὴν πόλιν, οὐδενὶ δόγματι λαβοῦσα*

αριστοκράτη που έδρασε κατά την περίοδο της παντοδυναμίας του Αρείου Πάγου θα αποτελούσε, μάλλον, ερευνητικό ατόπημα.

Ας επιλυθεί, τώρα, και το επόμενο ερευνητικό ερώτημα. Ο Θουκυδίδης Μελησίου, λοιπόν, τίθεται στην διατριβή αυτήν ως ο πρώτος προς εξέταση αριστοκράτης πολιτικός, διότι χάρη στην δική του, καταλυτική πολιτική δράση, οι *χρηστοὶ* ενοποιούνται ιδεολογικώς και σχολιάζονται έκτοτε από τους Αθηναίους υπό το πρίσμα της επίσημης, σε κάποιον βαθμό, μερίδας. Τούτο υποσημαίνει σπουδαιότατη συμβολή του ηγέτη αυτού στην εκ των *χρηστῶν* απόκτηση πολιτικής ομοιογένειας και κοινότητας επιδιωκόμενων σκοπών. Αντίστοιχα, αυτή η συγκρότηση των μετριοπαθών σε ομοιογενή ιδεολογικά πολιτικό φορέα συνεπιφέρει – εξαναγκαστικά λόγω των περιστάσεων – και την συνακόλουθη ενοποίηση των *πονηρῶν* σε ενιαίο σύνολο με σαφή πολιτικό προσανατολισμό. Μέχρι και τον Κριτία οι *χρηστοί*, αλλά και οι αντίπαλοί τους, *πονηροί*, δρουν μαζικά· ο γιος του Καλλαίσχρου σηματοδοτεί, εντούτοις, με την πολιτική του σταδιοδρομία την κατάλυση της αντιπαράθεσης αυτής – αποδεικτικής, σε έναν βαθμό, και της ύπαρξης πολιτικού πολιτισμού εντός των Αθηνών –, παγιώνοντας ένα νέο, ρηξικέλευθο και ταπεινωτικό όχι μόνο για τους *χρηστούς*, αλλά και για την Αθήνα εν συνόλω, πολιτικό ενεργείν: την διά αυταρχικών μεθόδων αναίρεση κάθε νομιμότητας – προωθητικής μέχρι τότε και του γνήσιου πολιτικού ανταγωνισμού, που επιτρέπει, πάντοτε, την ανάδειξη των βελτίστων πνευματικώς φύσεων – και την μετατόπιση της αθηναϊκής πολιτικής από τον

τὴν ἡγεμονίαν, ἀλλὰ διὰ τὸ γενέσθαι τῆς περὶ Σαλαμῖνα ναυμαχίας αἰτία. τῶν γὰρ στρατηγῶν ἐξαπορησάντων τοῖς πράγμασι, καὶ κηρυξάντων σῴζειν ἕκαστον ἑαυτόν, πορίσασα δραχμὰς ἑκάστῳ ὀκτὼ διέδωκε καὶ ἐνεβίβασεν εἰς τὰς ναῦς. Βλ. και Σακελλαρίου (2019) 183-184: «Επίσης κατά τον Αριστοτέλη, ο *Ἄρειος Πάγος* διοίκησε ουσιαστικά το κράτος μεταξύ του 479 και του 462/1 π.Χ. όχι συνεπεία νομοθετικής ρυθμίσεως, αλλά λόγω του κύρους που απέκτησε εξ αιτίας της οικονομικής ενισχύσεως που πρόσφερε στους πολίτες πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Δικαιολογημένα όμως έχει παρατηρηθεί από ερευνητές ότι αυτή η μαρτυρία και δεν επιβεβαιώνεται από γεγονότα ενδεικτικά επιρροής του *Ἀρείου Πάγου* στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας και διαψεύδεται από τις καλά μαρτυρημένες πολιτειακές εξελίξεις που σημειώθηκαν εκείνη την εποχή, εξελίξεις δημοκρατικών κατευθύνσεων που επιβλήθηκαν με *ψηφίσματα* του ήδη παντοδύναμου *Δήμου*. Από την άλλη όμως μεριά, αναφέρεται ότι ο *Ἄρειος Πάγος* κρίνοντας μία *εἰσαγγελία* εναντίον του Θεμιστοκλή τον καταδίκασε και κρίνοντας μια υπόθεση *εὐθυνῶν* του Κίμωνα τον απάλλαξε· και η μεν πρώτη απόφαση αποδίδεται στο γεγονός ότι ο Θεμιστοκλής ήταν δημοκρατικός ηγέτης, η δε δεύτερη αποδίδεται στο γεγονός ότι ο Κίμων ήταν αντιδημοκρατικός ηγέτης. Περισσότερο όμως από αυτά τα μεμονωμένα γεγονότα, η αποδυνάμωση του *Ἀρείου Πάγου*, από το *Δῆμο*, το 462/1 π.Χ., με πρόταση του Εφιάλτη, δίνει λαβή στην υπόθεση ότι οι δημοκρατικοί κατέφυγαν σ' αυτό το μέτρο, επειδή ο *Ἄρειος Πάγος* θα είχε προβάλει συστηματικά προσκόμματα στις δημοκρατικές εξελίξεις των πρώτων δεκαετιών του 5ου αιώνα π.Χ. Το γεγονός όμως ότι αυτές οι εξελίξεις πραγματοποιούνταν τελικά δείχνει ότι τα προσκόμματα του *Ἀρείου Πάγου* δεν είχαν αποφασιστικά αποτελέσματα, αλλά μόνον ενοχλητικά και περιθωριακά. Τέτοια δράση θα μπορούσαν να έχουν ενέργειες του *Ἀρείου Πάγου* ασκούμενες μέσα στα περιθώρια των αρμοδιοτήτων που του είχε δώσει ο Σόλων και επιβεβαιώσει ο Κλεισθένης». Ασφαλώς, δέον εδώ να επισημανθεί ότι η διάκριση ανάμεσα σε δημοκρατικούς και αντιδημοκρατικούς, που επιχειρεί να παγιώσει ο Σακελλαρίου, δεν είναι ορθή. Δεν μπορεί, όμως, να προσφερθεί εδώ αναιρετική αυτής της άποψης επιχειρηματολογία, διότι αποτελεί έναν από τους στόχους της διατριβής αυτής. Με την ολοκλήρωση της ανάγνωσης του πονήματος αυτού, ο αναγνώστης θα γνωρίζει γιατί η διάκριση αυτή είναι επιστημονικά εσφαλμένη. Βλ., πάντως, και Stein-Hölkeskamp (1999) 153.

δημοκρατικό διάλογο στην αφόρητη επιβολή ισχύος εναντίον κάθε διαφωνούντος, ιδεολογικά ομοϊδεάτη ή μη.

Διά της αναλυτικής, λοιπόν, έκθεσης του βίου των *χρηστῶν* αυτών πολιτικών αναδεικνύεται και επιτονίζεται, ουσιαστικά, η άνοδος και η πτώση μέσα στο διάστημα πενήντα, περίπου, ετών του ιδίου του αμεσοδημοκρατικού πολιτεύματος των Αθηνών, βεβαιότατα, λεκτέον, πρωτοποριακού και άμεσα συνυφασμένου με την στρατιωτική, οικονομική και πνευματική άνοδο της Αθήνας. Παράλληλα, πρέπει να ειπωθεί ότι οι αποφάσεις των *χρηστῶν,* που οδηγούν την Αθήνα στην πολιτική ακμή ή και, κάποτε, την παρακμή, βρίσκονται σε στενή συναρμογή με τις αντίστοιχες αντιπολιτευτικές δράσεις των *πονηρῶν* και αντιστρόφως. Ως εκ τούτου, παρόλο που, αρχικώς, καταρτίζονται τέσσερα προσωπογραφικώς εννοούμενα πορτρέτα ανδρών, εν τέλει δημιουργούνται πολιτικά δίπολα, ήγουν ζεύγη πολιτικών ή και τρίπτυχα, και οι παρουσιαζόμενοι ηγέτες καταλήγουν να είναι δέκα: Θουκυδίδης Μελησίου με αντιπολιτευόμενους τον Περικλή και τον Εύαθλο· Λάχης με αντιπολιτευόμενο τον Κλέωνα· Νικίας με αντιπολιτευόμενους τον Κλέωνα και τον Αλκιβιάδη· Κριτίας με αντιπολιτευόμενους τον Θηραμένη και τον Κλεοφώντα. Αν και αυστηρό ερευνητικό προβάδισμα δίδεται στους *χρηστούς*, λόγω και της στοχοθεσίας της διατριβής αυτής, η επιστημονική εστίαση στους αρχηγούς των *πονηρῶν* δεν είναι αμελητέα και η πολιτική τους δράση σκιαγραφείται όχι, βέβαια, πλήρως, αλλά οπωσδήποτε επαρκώς.

Δεν πρέπει, τέλος, να παραλειφθεί η εξής ενδιαφέρουσα παρατήρηση, στην οποία προέβην κάποτε, και τείνω, έκτοτε, να την επιβεβαιώνω εκ νέου: παρόλο που ο αθηναϊκός πέμπτος αιώνας π.Χ. είναι, υποτίθεται, ευρέως μελετημένος, συνεχίζουν να εντοπίζονται παρανοήσεις καίριων ζητημάτων, ακόμα και εντός του κύκλου εξειδικευμένων επιστημόνων, όπως είναι οι κλασικοί φιλόλογοι, οι ιστορικοί, οι φιλόσοφοι, οι νομικοί και οι πολιτικοί επιστήμονες. Δίχως να δύναμαι να παραπέμψω σε αυτό και ευελπιστώντας πως η επιστημονική μου ακεραιότητα εξασφαλίζει την αλήθεια των λεγομένων μου, καταθέτω εδώ ότι άκουσα, πριν μερικά έτη, νομικό να αποκαλεί τον Νικία «ηγέτη των δημοκρατικών». Προφανώς, ο ερευνητής αυτός διατύπωσε αυτήν την εσφαλμένη θέση, έχοντας επηρεαστεί από την μετριοπάθεια του Νικία, η οποία είναι, ίσως, εμπνευσμένη από την αντίστοιχη του Περικλή. Βέβαια, ο Περικλής, αν και μετριοπαθής πολεμικά και εξαιρετικά προσεκτικός κατά την διάρκεια στρατιωτικών επιχειρήσεων, δεν παύει να εκπροσωπεί, ως πολιτικός εν συνόλω, την ριζοσπαστική δημοκρατία

και τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό,[2] εν αντιθέσει με τον Νικία, ο οποίος ηγείται των αριστοκρατικών. Μπορώ, σε κάθε περίπτωση, να παραπέμψω τον αναγνώστη στην λανθασμένη φράση του Wallace: κατ' αυτόν, ο Θουκυδίδης Μελησίου υπήρξε «ο τελευταίος συντηρητικός αριστοκρατικός ηγέτης της Αθήνας».[3] Όλες αυτές οι ανακρίβειες αποτελούν περαιτέρω λόγο για την συγγραφή αυτής της διδακτορικής διατριβής και την αποκατάσταση της αλήθειας σχετικά με τους ηγέτες των *χρηστῶν* κατά το δεύτερο μισό του πέμπτου αιώνα π.Χ.

Βιβλιογραφικά, τώρα, μιλώντας, η εξέταση των τεσσάρων αυτών πολιτικών ανδρών είναι απολύτως δικαιολογημένη και απαραίτητη, μάλιστα, ώστε και να εμπλουτιστεί η ερευνητική γνώση των σύγχρονων μελετητών για τις ενέργειες της αριστοκρατικής μερίδας εντός της Αθήνας του δεύτερου μισού του πέμπτου αιώνα π.Χ. Ειδικότερα, η αποκλειστικά επικεντρωμένη στον Θουκυδίδη Μελησίου διεθνής βιβλιογραφία είναι πενιχρή και οι μελέτες για τον Λάχητα, με λιγοστές εξαιρέσεις, είναι παντελώς απούσες. Ως προς αυτούς τους δύο, οι εκτιθέμενες σε αυτό το σύγγραμμα θέσεις είναι, σε κάποιον βαθμό, καινούργιες. Ο Νικίας και ο Κριτίας, με την σειρά τους, έχουν μελετηθεί ενδελεχώς και εκτενώς, ωστόσο, ακριβώς λόγω της ύπαρξης σχετικών ερευνών, η παρούσα διδακτορική διατριβή φροντίζει, όταν παρέχεται ανάλογη ευκαιρία, να συμπληρώνει ή και ανατρέπει προγενέστερα ερευνητικά πορίσματα, με συνέπεια να δημιουργείται νέο, πλήρες πολιτικώς πορτρέτο, και των δύο αυτών *χρηστῶν*.

Αναγκαίο, επιπροσθέτως, να γίνει λόγος και για την επιστημονική τεχνική που χρησιμοποιείται κατά την εξέταση των αρχαίων κειμένων, των μεστών πληροφοριών περί των εκπροσώπων των *χρηστῶν*. Σύνδρομα προς τον σκοπό του ερευνητικού αυτού εγχειρήματος, τηρείται, σε γενικές γραμμές, η φιλολογική μεθοδολογία, ήτοι έμφαση δίνεται, πρώτον, στην κατανόηση των λεκτικών και νοηματικών αποχρώσεων των εκάστοτε εδαφίων και, δεύτερον, στην ερμηνεία αυτών υπό το πρίσμα της περιρρέουσας κοινωνικής, πολιτικής, ηθικής και, κάποτε, και οικονομικής ατμόσφαιρας της εποχής τους. Αποφεύγονται, επομένως, όσο αυτό είναι εφικτό, οι πάσης φύσεως αναχρονισμοί, οι διαστρεβλωτικοί, συνήθως, και της εικόνας που σχηματίζει ο σύγχρονος μελετητής για την κλασική Αθήνα. Η Κλασική Φιλολογία εντάσσει τα κείμενα στον χωροχρονικό τους άξονα, επιθυμώντας να κατανοήσει την αρχαιότητα όχι κάτω

[2] Σύντομα για την έννοια του ιμπεριαλισμού βλ. Champion (2009) 87-94. Ασφαλώς, ο όρος αυτός, συνδεόμενος με την κλασική Αθήνα, παραπέμπει συνειρμικά τον ερευνητή στην μνημειώδη για τις κλασικές σπουδές μονογραφία της Romilly (2000[2]).

[3] Βλ. Wallace (2015) 242: «Between 447 and 443 politics divided again, when Pericles' Acropolis building program was challenged by Thucydides, son of Melesias (not the historian), Athens' last conservative aristocratic leader and Cimon's relative by marriage ([Arist.] *Ath. Pol.* 28.1)».

από την οπτική ενός σημερινού πολίτη, αλλά προσπαθώντας, με την αρωγή των σωζόμενων πηγών, να εισέλθει στην ψυχοσύνθεση του αρχαίου ατόμου.[4] Συνεπώς, εντός της διατριβής αυτής ο αναγνώστης δεν θα συναντήσει φράσεις, όπως «ο Αριστοτέλης είναι εισηγητής του ρεπουμπλικανισμού», διατυπώσεις ορθές σύμφωνα με άλλες επιστήμες (πράγμα, οπωσδήποτε, σεβαστό), αλλά κάπως αποπροσανατολιστικές για τους σκοπούς των αρχαιογνωστικών τομέων του επιστητού. Καταχρηστικά, δε, και μόνο σημειώνονται φράσεις, όπως «αυτό το μακιαβελικού τύπου επιχείρημα», περισσότερο χάριν λογοτεχνικότητας. Από την άλλη πλευρά, η ευρεία φύση της υπό ανάλυση θεματικής επιβάλλει, ελάχιστες εδώ φορές, την υπέρβαση της Κλασικής Φιλολογίας και την αξιοποίηση επιστημών, όπως η Ιστορία, η Φιλοσοφία και η Πολιτική Επιστήμη (δεν μπορεί, φερ' ειπείν, να αγνοηθεί το ότι ο Θουκυδίδης θέτει, εν πολλοίς, τους κανόνες των σύγχρονων διεθνών σχέσεων), ενώ σε λιγοστές, άκρως εξειδικευμένες, περιπτώσεις χρησιμοποιείται μέχρι και η Ιατρική. Εν συνόλω, πάντως, η ανά χείρας διδακτορική διατριβή είναι αυστηρά συγγεγραμμένη κάτω από τον επιστημονικό φακό της Κλασικής Φιλολογίας και, ορισμένως, της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, συμβαδίζουσα, κατ' αυτόν τον τρόπο, και με την επιστημονική ιδιότητα του γράφοντος.

1.1.2 Επιστημονικά ερωτήματα

Βασική ιστορική περίσταση κατά την οποία εκδηλώθηκε η αντιπαράθεση *χρηστῶν* και *πονηρῶν* στην αρχαία Αθήνα, αφήνοντας να βγουν στο φως οι εντονότατες μετά τον θάνατο του

[4] Άψογα το θέτει η Romilly (2013) 13: «Είναι λοιπόν φυσικό να αναζητάμε κάτι σίγουρο, κάτι καθησυχαστικό – κι αν γνωρίζουμε ένα φάρμακο, ένα αντίδοτο, πρέπει να το λέμε. Ίσως τα δικά μου φάρμακα να μην είναι τα καλύτερα, ίσως όμως να αξίζουν κάτι. Δεν τα επινόησα και δεν τα θεωρώ πρωτότυπα: απλώς, αντιπροσωπεύουν το απόσταγμα μιας ζωής αφιερωμένης, μέρα με τη μέρα, στην αρχαία Ελλάδα. Και προκύπτουν από τη συνάντηση της ύπαρξής μου με έναν άλλο πολιτισμό, τόσο διαφορετικό και τόσο παρόμοιο με τον δικό μας. Δεν σκέφτηκα ποτέ να προσδώσω σ' αυτόν τον πολιτισμό τη φιλοσοφία μου, τις πεποιθήσεις μου ή τις προτιμήσεις μου». Βλ. και Romilly (2013) 40: «Δεν πιστεύω ότι μπορούμε να καταλάβουμε μια φράση ανεξάρτητα από το έργο και από ολόκληρη την εποχή όπου ανήκει». Βλ. και Συκουτρής (1997) 55-56: «Καὶ τὸ ἔργον δὲν εἶναι εὔκολον. Ὀφείλομεν κατὰ πρῶτον τὴν Ἀρχαιότητα νὰ συλλάβωμεν ἐντὸς τῶν ἰδιαιτέρων της ἱστορικῶν συνθηκῶν, ἐντὸς τοῦ περιωρισμένου της πνευματικοῦ καὶ ὑλικοῦ ὁρίζοντος, ἐν τῷ κύκλῳ τῆς ἐξαρτήσεώς της ἀπὸ τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὰ ἔργα των δὲν πρέπει νὰ βλέπωμεν πλέον ἀνεξάρτητα τόπου καὶ χρόνου, ὅπως οἱ Βυζαντινοί, ἀλλ' ὡς προϊὸν ὡριμασμένου οἰκονομικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου. Καὶ τὸν βίον αὐτὸν δὲν θὰ τὸν γνωρίσωμεν ἀπὸ τὸν ἰδεώδη κόσμον τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Σοφοκλέους μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰς ὑλικάς του ἀπόψεις καὶ ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα τοῦ λαοῦ. Ἀπὸ τὴν σκηνήν, ἐπὶ τῆς ὁποίας τίθεται διὰ τοῦ Προμηθέως τὸ αἰώνιον πρόβλημα τῆς ἀνθρωπότητος, θὰ στρέψωμεν τὸ βλέμμα μας καὶ πρὸς τοὺς θεατὰς καὶ θὰ ἰδοῦμεν κοντὰ εἰς τὸν Περικλέα τὸν χονδρόκοπον Ἀθηναῖον χωρικόν, ποὺ μασᾷ μακαρίως τὰ σκόρδα καὶ τὸ ψωμί του. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θ' ἀντικρύσωμεν καὶ τὰ σκιερὰ σημεῖα τοῦ ἀρχαίου βίου καὶ θὰ τὰ κρίνωμεν ὅπως τοὺς ἀξίζει. Καὶ ἀκριβῶς αὐταὶ αἱ σκιάσεις μᾶς χρειάζονται, ἂν θέλωμεν νὰ ἴδωμεν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ὄχι ἓν ἀχανὲς καὶ ἀκαθόριστον φωτονεφέλωμα, ἀλλὰ τὰ ἀδρὰ περιγράμματα προσώπων καὶ πραγμάτων, γεμάτων ζωὴν καὶ ἀτομικότητα».

Περικλέους πολιτικές ζυμώσεις, ήταν η διαμάχη Νικία – Αλκιβιάδη, η οποία επέτρεψε στον *πονηρὸν* Υπέρβολο να εκμεταλλευτεί την συγκυρία οδηγώντας, εμμέσως ή αμέσως, την υπόθεση σε οστρακοφορία. Συνεπώς, πρώτο ερευνητικό καθήκον είναι να εξεταστεί συνολικά και σε ιστορική προοπτική η αντιπαλότητα ανάμεσα στις δύο αυτές πολιτικές μερίδες (*χρηστῶν* και *πονηρῶν*), σε ολόκληρο το χρονικό διάστημα που καλύπτουν οι σταδιοδρομίες των τεσσάρων υπό εξέταση πολιτικών. Θα εξακριβωθεί, έτσι, αν η διένεξη αυτή ακολουθεί ευθεία γραμμή, ξεκινώντας χρονικά από τον Θουκυδίδη και καταλήγοντας στον Κριτία, ή αν παρατηρούνται ιστορικές παλινδρομήσεις, τεθλασμένες πορείες και άλλες περιπλοκές. Κάθε πρωτοβουλία ή απόφαση καθενός εκ των προαναφερθέντων τεσσάρων *χρηστῶν* ηγετών είναι πολύ πιθανό να βρίσκεται σε στενή συνάφεια με τις αντίστοιχες αντιπολιτευτικές ενέργειες των *πονηρῶν* αντιπάλων του και τις συνέπειές τους. Θα υποστηριχθεί, επομένως, ότι καμία πολιτική δράση ή έκβαση προερχόμενη από *χρηστὸν* ηγέτη δεν είναι εφικτό να ερμηνευθεί αυτοτελώς, αφού ο *χρηστός*, ευρισκόμενος σε ανοιχτή αντιπαράθεση με τον *πονηρὸν* ή τους εκπροσώπους του, προσπαθεί να υπερκεράσει την επιρροή αυτού του τελευταίου. Σε όλη την ιστορία της κλασικής Αθήνας οι *χρηστοὶ* επιχειρούν με διάφορες προφάσεις ή λογικοφανείς αιτίες να επιβληθούν στους θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, ώστε να αναλάβουν την διακυβέρνηση της πόλεως.

Ένα δεύτερο, αρκετά ενδιαφέρον, επιστημονικό ερώτημα που θα τεθεί προς διερεύνηση στην παρούσα διατριβή είναι το κάτωθι: πολλοί πολιτικοί, όπως ο Θουκυδίδης του Μελησία, από την μία πλευρά, και ο Περικλής, από την άλλη, παρόλο που εκπροσωπούν διαφορετικές πολιτικές τοποθετήσεις όσον αφορά καίρια ζητήματα του *δήμου* και της κατανομής της ισχύος εντός της πόλεως, στην πραγματικότητα εντάσσονται όλοι στην κατηγορία των *χρηστῶν* από κοινωνική άποψη. Δεν συμβαίνει, δηλαδή, σπάνια ένας *χρηστὸς* εκ καταγωγής να προτιμάει να πολιτευτεί με την μερίδα του *δήμου* και των ριζοσπαστών, λαϊκιστών δημαγωγών. Οι αντίπαλοι των *χρηστῶν*, επομένως, μπορεί, μεν, να είναι απροκάλυπτα *πονηροί* (επί παραδείγματι, Κλέων, Υπέρβολος, Κλεοφών), αλλά ενδέχεται και να είναι προσωπικότητες που πολιτεύονται με την πλευρά του *δήμου,* ενώ δεν ανήκουν οι ίδιοι στην κατηγορία των *πονηρῶν*. Εν πάση περιπτώσει, αν δύο *χρηστοὶ* ηγούνται διαφορετικών παρατάξεων και πρεσβεύουν διαμετρικά αντίθετες αντιλήψεις για τα πράγματα της πόλης, τότε, αναγκαστικά, θα έλθουν σε σύγκρουση. Αν και η λογική φαίνεται να δικαιώνει την προηγηθείσα διαπίστωση, στην κρίσιμη στιγμή ο Νικίας και ο Αλκιβιάδης αποτελούν ενδιαφέρον παράδειγμα ταύτισης και συνεργασίας με βάση τους νόμους

του συμφέροντος: δύο αντίπαλοι *χρηστοὶ* συμμαχούν, ώστε να εξοστρακιστεί ο Υπέρβολος, ένας *πονηρός*. Θα εξεταστεί, ως εκ τούτου, συνολικά στην ιστορία της δράσης των τεσσάρων ηγετών, αν υπάρχουν και άλλες περιπτώσεις, στις οποίες διαπιστώνεται μια σιωπηρή ανοχή και αλληλοκατανόηση των *χρηστῶν* μεταξύ τους και αν, αντιστρόφως, είναι δυνατόν οι *χρηστοὶ* να έλθουν σε διένεξη, ακόμα και αν εκπροσωπούν την ίδια μερίδα, δηλαδή τους μετριοπαθείς ή και συντηρητικούς αριστοκράτες. Για παράδειγμα, αν και αμφότεροι ανήκαν στους λεγόμενους *Τριάκοντα*, ήτοι στην ίδια πολιτική παράταξη, ο Κριτίας και ο Θηραμένης έρχονται, εν τέλει, σε αντιπαράθεση, αφού ο πρώτος, όντας ακραίος πολιτικά *χρηστός*, αποφασίζει να εξοντώσει τον περισσότερο μετριοπαθή συνεργάτη του. Οι περιστάσεις αυτές θα μελετηθούν με την προσήκουσα σοβαρότητα.

Ο τρίτος ερευνητικός στόχος της διατριβής αφορά τον ρόλο της οστρακοφορίας[5] στην πολιτική εξέλιξη των *χρηστῶν*. Ο αθηναϊκος *δῆμος*, καθώς φοβόταν το ενδεχόμενο ακραίας πολιτικής επιρροής των *χρηστῶν*,[6] ήτοι τον εκ μέρους τους συγκεντρωτισμό της εξουσίας, που θα μπορούσε, πιθανώς, να οδηγήσει σε κατάλυση της δημοκρατίας και σε αυταρχική από μεριάς των διακυβέρνηση,[7] κατέφευγε στην λύση του εξοστρακισμού, ώστε να εξορίσει για δεκαετία

[5] Για την διαδικασία της οστρακοφορίας βλ. Konstantakos (2022^{β}) 116: «L'ostracismo in pratica era un'arma del *demos*, il popolo di Atene, nei confronti di illustri figure politiche che stavano diventando troppo potenti in città e potevano perciò essere considerate un pericolo per la democrazia. Nel caso in cui l'assemblea popolare decidesse di dare corso a un ostracismo, veniva allestita una lista di candidati, molti dei quali erano personaggi pubblici influenti con importanti posizioni nella *polis* di Atene. I cittadini votavano, scrivendo il nome di un candidato su un *ostrakon*, un coccio di vaso di terracotta che serviva come rozza ed economica scheda elettorale. Il personaggio che totalizzava il maggior numero di questi voti su *ostraka*, era ostracizzato: ossia, era costretto a lasciare la città e a rimanere in esilio per un periodo di dieci anni. In questo modo era di fatto rimosso dalla vita politica ateniese, cessava diavere una qualsiasi forma di influenza sullo stato, e la sua carriera politica era stroncata, o almeno sospesa per molto tempo. Così il *demos* ateniese aveva la possibilità di allontanare un leader politico emergente che minacciava di raccogliere nelle sue mani un potere eccessivo». Βλ., επίσης, Kagan (1961) 393-401· Raubitschek (1951) 221-229· Forsdyke (2005)· Kosmin (2015) 121-161· Forsdyke (2000) 232-263 και Salamanca (2023) 1-21.

[6] Βλ. σχετικά Ehrenberg (1950) 544.

[7] Εν ολίγοις, ο λαός προθύμως ταυτίζεται με τους *πονηρούς*, ώστε να διατηρεί την διευρυμένη συμμετοχή του στα πολιτικά αξιώματα, ενώ, παράλληλα, θεωρεί ότι, αν επικρατήσουν οι *χρηστοί*, τότε οι *πονηροὶ* θα τιμωρηθούν και η πλειοψηφία θα απολέσει τα δημοκρατικά της προνόμια. Γι' αυτόν τον λόγο, ο αθηναϊκός *δῆμος* φρονεί πως οι εξέχοντες πολίτες δεν διάκεινται ποτέ ευμενώς απέναντί του. Έτσι, ακριβώς, δημιουργείται και συντηρείται η αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο πολιτικές μερίδες. Βλ. σχετικά Rosenbloom (2002) 293: «The figure of the noble conspirator is the obverse of the *prostatês tou dêmou*». Πβ. Ψ.Ξενοφ. *Ἀθ. Πολ.* 1.14 και Αρ. *Ἵππ.* 1121-1130, όπου εκτίθεται ανάγλυφα η εκούσια συμπόρευση του *δήμου* με τους *πονηρούς*. Έχει εκφραστεί, βεβαίως, και η αντίθετη άποψη, αφού έχει διατυπωθεί η θέση ότι ο οστρακισμός δεν ήταν μέτρο κατά της τυραννίδας, από την στιγμή που οι Αθηναίοι μπορούσαν να καταφύγουν σε σκληρότερες τακτικές, αν υποπτεύονταν ενδεχόμενο κατάλυσης της λαϊκής κυριαρχίας. Βλ. Forsdyke (2005) 154: «It is a reasonable conclusion, therefore, that tyrannical inclinations were among the justifications for ostracism. There are several objections to this thesis, however. Several scholars have observed, for example, that ostracism is an ineffective weapon against tyranny, since a potential tyrant might have enough influence to secure votes against his opponents rather than himself. Furthermore, a would-be tyrant could always resort to extra-legal means of seizing power. The most decisive proof that ostracism was not designed as a weapon against tyranny, however, is that the Athenians had much harsher penalties for attempts at tyranny than the

τον *χρηστὸν* που αποκτούσε υπέρ το δέον πολιτική ισχύ, για να διατηρηθεί, έτσι, η δημοκρατική συνεκτικότητα ανάμεσα στον λαό και να αποφευχθεί το ενδεχόμενο εγκαθίδρυσης ολιγαρχικού πολιτεύματος.[8] Επομένως, πρέπει να εξεταστεί, μέσα από την προσωπογραφική ανάλυση της σταδιοδρομίας των τεσσάρων, ο ρόλος του πολιτικού αυτού μέτρου στην κυβερνητική ή αντιπολιτευτική πορεία των *χρηστῶν*. Ενδέχεται, επίσης, αντιστρόφως, οι ίδιοι να επιδιώκουν, συχνά, να εξοστρακίσουν τον αντίπαλό τους, ώστε να επικυρωθεί συμβολικά από τον *δῆμον* η επικράτησή τους και η συνέχιση της ηγεσίας και των προνομίων τους.[9]

Το μέτρο του οστρακισμού, βεβαίως, δεν αποτελεί το αποκλειστικό στοιχείο που καταδεικνύει πως οι δύο αντίπαλες μερίδες βρίσκονται σε διαρκή μεταξύ τους πολιτική αλληλεπίδραση και σύγκρουση, ούτε είναι το μοναδικό μέτρο δίωξης κατά των *χρηστῶν* ηγετών. Οι συντηρητικοί πολιτικοί ταγοί γίνονται, συχνά, στόχοι της οργής του *δήμου*, ο οποίος, βεβαίως, άλλες φορές καθοδηγείται τεχνηέντως και άλλες φορές παρασύρεται ολοκληρωτικά από τους ριζοσπάστες δημαγωγούς. Οι *χρηστοί*, επομένως, ενδέχεται να βιώνουν δημόσια και προκλητική κατασυκοφάντηση, είτε ακόμα και να διστάζουν να πράξουν το κατά την γνώμη τους δέον, φοβούμενοι την λαϊκή αντίδραση. Από την άλλη, οι *χρηστοί*, προκειμένου να καταλύσουν την επιρροή των αντιπολιτευτών τους, *χρηστῶν* ή *πονηρῶν*, εκμεταλλεύονται, ενίοτε, τις προσωπικές τους διασυνδέσεις ή και το χρήμα, τακτικές που χαρακτηρίζουν παραδοσιακά τις τάξεις της ελίτ. Όλα αυτά θα εξεταστούν με προσοχή, ώστε να ανακαλυφθεί, τελικά, πώς διώκονται και, αντιστοίχως, πώς αντεπιτίθενται οι ανήκοντες στην μερίδα των *χρηστῶν*, Θουκυδίδης, Λάχης, Νικίας και Κριτίας.

Προς τούτοις, θα διερευνηθεί η σχέση των τεσσάρων *χρηστῶν* πολιτικών με το δημοκρατικό πολίτευμα της εποχής τους. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι, πλην του Κριτία (αλλά μόνο κατά την περίοδο της τυραννίδας), οι υπόλοιποι τρεις αριστοκράτες μεγαλουργούν εντός

---

comparatively mild terms of this exile. Those suspected of aiming at tyranny in Athens were either condemned to death or banished for life along with their families. In addition, their property was confiscated by the state. It is unlikely, therefore, that the Athenians would have resorted to ostracism, with its limited term of exile and its assurances of security of property and social position, to get rid of prospective tyrants».

[8] Βλ. και Rosenbloom (2002) 333: «The demos ostracized men of aristocratic birth whose wealth was landed or derived from military conquest such as Xanthippos, Megakles, Alkibiades I, Kimon, and Thucydides son of Melesias. It was rarer for a democratic leader such as Themistokles to fall victim to the ostrakon».

[9] Βλ. Rosenbloom (2004^{α}) 57: «Surviving an ostrakophoria was a rite of passage into the highest level of leadership in the fifth-century democracy. Themistokles, Kimon, and Perikles faced and survived ostrakophoriai at turning points in their careers and used their positions as dominant survivors to exercise leadership across class and faction». Πβ. Forsdyke (2005) 150: «By giving the Athenians the power to expel a citizen, Cleisthenes provided the new democracy with a practical means for the peaceful resolution of political strife between elite leaders and at the same time provided them with a mechanism for the symbolic expression of popular power through the traditional association between control over exile and political power».

πολιτεύματος άκρως προωθητικού της ελευθερίας, μη ταυτιζομένου με τις απολυταρχικές μεθοδεύσεις της ολιγαρχίας ή και της τυραννίδας. Τούτου ληφθέντος κατά νου, είναι σημαντικό να εξετάσει κανείς τί, τελικά, πρεσβεύουν οι *χρηστοὶ* ιδεολογικώς, ήτοι αν πολιτεύονται συμφεροντολογικά εντός της δημοκρατίας, αναπολώντας, παράλληλα, την σπαρτιατική πολιτειακή οργάνωση και αναμένοντας την κατάλληλη στιγμή για απόπειρα εδραίωσής της, ή αν εντοπίζεται εντός τους πολιτική μετριοπάθεια, ήτοι γνήσιος συμβιβασμός με το αμεσοδημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας, το υπεύθυνο για την επιβίωση του ονόματος της κραταιάς αυτής πόλης στο διάβα των αιώνων, το κατοχυρωτικό, άρα, και της πολυπόθητης εύκλειας, που αποκτήθηκε χάρη στην ασύγκριτη δημιουργικότητα των Αθηναίων πολιτών.

Συναφώς προς τα παραπάνω, θα μελετηθεί και η σχέση των τεσσάρων *χρηστῶν* με τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, τον αρρήκτως συναρμονισμένο με την άμεση δημοκρατία της εποχής και τους *πονηρούς*, τους υποστηρικτές, συνήθως, του άμετρου επεκτατισμού, που εξασφάλιζε, κατ' αυτούς, και την επιβίωση της αθηναϊκής ηγεμονίας. Καθίσταται, έτσι, σαφές ότι βάσει των δεδομένων αυτών δεν δύναται να μην αναρωτηθεί κάποιος ποια στάση υιοθετούν οι *χρηστοὶ* απέναντι στον εκ των *πονηρῶν* επιδιωκόμενο αθηναϊκό επεκτατισμό. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό, αν είναι επιτυχής, εξηγεί, τελικά, και την προηγούμενη ερευνητική στοχοθεσία, δηλαδή την ανάδειξη της πραγματικής άποψης των αριστοκρατών για το δημοκρατικό πολίτευμα του καιρού τους.

Τέλος, μέσα από την πολιτική πορεία και δράση των τεσσάρων, θα εξεταστούν ορισμένες περαιτέρω ιστορικές και προσωπογραφικές πλευρές: θα εκτεθούν αναλυτικά οι στρατιωτικές και ηγετικές τους ικανότητες, όπως περιγράφονται στις πηγές (ο πόλεμος, εξάλλου, συζευγνύεται πάντοτε με το πολιτικό πράττειν), θα αναλυθεί η προσωπικότητα και το ήθος τους σε κρίσιμες ή μη στιγμές και θα ανιχνευθεί, κατά τον τρόπο αυτόν, η ιδεολογική τους σχέση με την μερίδα που εκπροσωπούσαν. Τα προειπωθέντα λειτουργούν ενισχυτικά ως προς το προσωπογραφικό πορτρέτο τους.

1.2 Θεμελίωση των *χρηστῶν* ως διακριτής πολιτικής μερίδας εντός των κειμενικών πηγών

1.2.1 Εισαγωγικά

Κάθε φορά που μια ερευνητική συζήτηση αφορά την έννοια της αριστοκρατίας και, ιδίως, τους εκπροσώπους αυτής στην ελληνική αρχαιότητα, επανέρχεται στο προσκήνιο η εύστοχη και εναργής φράση του Bourriot: «on pense d'abord à une certaine élite du monde grec».[10] Αν και το άρθρο στο οποίο περιλαμβάνεται η διατύπωση αυτή του Γάλλου ιστορικού σχετίζεται με την σπαρτιατική *καλοκαγαθία*, το μήνυμα που εισπράττει ο μελετητής είναι εξαιρετικά σαφές: οποιαδήποτε προσέγγιση των αριστοκρατών της αρχαιότητας συνεπάγεται ενασχόληση με μια συγκεκριμένη κοινωνική και, ενίοτε, και πολιτική ελίτ.

Η λεγόμενη, τώρα, μερίδα των *χρηστῶν* αποτελούσε αναγνωρίσιμο ιδεολογικό μόρφωμα[11] στην πολιτική ζωή της κλασικής Αθήνας.[12] Οι πολιτικοί αυτοί ταγοί διακρίνονται, κυρίως, για την ευγενική τους καταγωγή, την εκλεκτή διανοητική τους καλλιέργεια – ενδεικτική αυτή και ευρύτερης πνευματικής παιδείας –, την οικονομική επιφάνειά τους και, κάποτε, την ηθική ποιότητα της προσωπικότητάς τους.[13] Ο τρόπος με τον οποίον επιλέγουν, συνήθως, να αναδειχθούν στα αθηναϊκά δημόσια πράγματα είναι διά της εκλογής στο αξίωμα του στρατηγού,[14] πρακτική που είναι απολύτως συναφής και με το αριστοκρατικό ιδανικό της διάκρισης στον πόλεμο. Προστάδιο, βέβαια, του πολέμου είναι ο αθλητισμός· αυτό δηλοί, κατά λογική συνεπαγωγή, ότι οι αθλητικές επιτυχίες – πρωτιές προσφέρουν και αυτές πολιτική ισχύ και λειτουργούν ως προάγγελοι επικείμενης πολιτικής επικράτησης εντός της αθηναϊκής πολιτικής.[15] Συνάμα, χάρη στην οικονομική ευμάρειά τους, οι *χρηστοὶ* δύνανται να ωφελούν την

[10] Βλ. σχετικά Bourriot (1996) 129.

[11] Βλ. και Donlan (1973) 365-374. Στην διατριβή αυτήν, η *καλοκαγαθία* δεν χρησιμοποιείται με φιλοσοφικές συνδηλώσεις, πράγμα που αναδεικνύει, για παράδειγμα, η Reid (2022) 121-134, αλλά με καθαρά πολιτικές.

[12] Γενικά για τους *χρηστοὺς* βλ. σχετικά Rosenbloom (2004^{α}) 56, υποσημ. 5: «"Leadership of the demos (ή δημαγωγία) is no longer the province of an educated man nor of a man noble in his ways (χρηστοῦ τοὺς τρόπους)" (Ar. *Eq.* 191-92). *Chrêstoi* comprise farmer-hoplites (Ar. *Ach.* 595-97; *Pax* 910-21), naval personnel, taxiarchs, generals, trierarchs (*Th.* 830-39), men of prestigious birth, aristocratic education and culture, and high moral value, who can offer direction to the polis (*Ra.* 718-35, 1454-59; E. *Or.* 772-73). The *chrêstos* benefits the polis as a hoplite, hippeus, *eisphora-payer*, or liturgist (Is. 4.27; 7.37-42). See Seager 1973: 20-25; cf. Wilson 135-36; Whitehead 55-74. In general, see Donlan 1973; 1978; 1980: esp. 127-53. A citizen's contribution of *chrêsta* to the assembly can define democratic freedom and yield public recognition (E. *Supp.* 438-41). In the fifth century the comic chorus' contribution of *chrêsta* to the polis is a *topos* (Ar. *Lys.* 637-67; *Ra.* 686-705; cf. 1034-36, 1053-56, 1418-23)».

[13] Βλ. Vaio (1966) 13: «Οἱ χρηστοί means 'the worthy' and by virtue of the social doctrine that lies behind its use, designates the upper class and excludes the lower class». Η υπογράμμιση ανήκει στον Vaio.

[14] Βλ. Carter (1986) 27. Βλ. και Αριστ. *Ἠθ. Νικ.* 1101a.

[15] Επί παραδείγματι, ο Αλκιβιάδης αξιοποιεί με τον βέλτιστο δυνατό τρόπο τις εμβληματικές νίκες του στους Ολυμπιακούς Αγώνες τού 416 π.Χ., ώστε, διά της δικής του καταλυτικής επιρροής, να ψηφίσουν οι Αθηναίοι το εγχείρημα της Σικελικής εκστρατείας. Βλ. και Jordan (2000) 63: «The picture that he presents of himself to the assembly is that of a competitor. He has entered more chariots at Olympia than any other private person, has won a victory and has been placed second and fourth, and he has competed as a producer of plays. At the present time he is competing with Nicias for the command of the expedition».

πόλη διά των πάσης φύσεως *λειτουργιῶν*,[16] ενισχυτικών του κύρους και της πολιτικής τους αίγλης.[17] Εντός της αρχαίας ελληνικής γραμματείας θα τους συναντήσει κανείς και ως *καλοὺς κἀγαθούς*,[18] *γνωρίμους*, *ἐπιεικεῖς*, *ἐπιφανεῖς*, *γενναίους*, *πλουσίους* κ.ά.

Σύστοιχα προς τα παραπάνω, όπως εξηγεί και ο Αριστοτέλης, οι *χρηστοὶ* προκαλούν τον φθόνο των συμπολιτών τους, είτε λόγω της οικονομικής τους ευμάρειας,[19] που συνεπάγεται απαλλαγή από τις έγνοιες του καθημερινού βιοπορισμού, είτε λόγω και της ροπής τους προς την επιδίωξη τιμών και διακρίσεων.[20] Ακόμα και ο ευσεβής και σεμνός στους τρόπους, Νικίας, δεν κατορθώνει, σε κάποια στιγμή της πολιτικής του καριέρας, να γλιτώσει από το κατευθυνόμενο προς το πρόσωπό του συναίσθημα της ζήλειας, αφού οι συμπολίτες του δυσφορούν με την κατάδηλη ευπορία του.[21] Ο δε Αλκιβιάδης, εξαιτίας και του έκλυτου βίου του, καθώς και των αθλητικών του κατορθωμάτων,[22] αναγκάζει τους συγκαιρινούς του όχι, απλώς, να τον αντιμετωπίζουν με καχυποψία, αλλά να τον μισούν παθιασμένα.[23] Βέβαια, δεν συμβαίνει σπάνια ο φθόνος να είναι επιγέννημα της αντιπαράθεσης μεταξύ *χρηστῶν*: φερ' ειπείν, ο Αλκιβιάδης εξαπολύει σφοδρή αντιπολίτευση εναντίον του Νικία, ακριβώς επειδή ο δεύτερος πετυχαίνει να συνδέσει το όνομά του με την ιστορική ειρήνη τού 421 π.Χ.[24]

Η προδιατυπωθείσα επισήμανση αναδεικνύει και ένα άλλο, μείζονος σημασίας, ζήτημα, το οποίο θα εξεταστεί ενδελεχώς στην διατριβή αυτήν, αλλά μπορεί να σχολιαστεί και εδώ αδρομερώς. Εν ολίγοις, οι *χρηστοὶ* επιλέγουν, ενίοτε, να μεταβούν στην μερίδα των *πονηρῶν* και να εκπροσωπήσουν, έτσι, την ριζοσπαστική δημοκρατία. Συνήθως, η απόφαση αυτή, ασύμβατη με τις αρχικές – δηλαδή εκ καταβολών – ιδεολογικές πεποιθήσεις ενός αριστοκράτη, λαμβάνεται υπό το πρίσμα πολιτικού καιροσκοπισμού, άρα είναι απόρροια των ιδιότυπων συγκυριών της

[16] Βλ. Carter (1986) 103.
[17] Βλ. Whitehead (1983) 55-74· Wilson (2000) 135-136 και Seager (1973) 20-25.
[18] Βλ. και Roscalla (2004) 115: «*Kalos kagathos* è un appellativo sorto nell'Atene della metà del V secolo per connotare il gruppo degli aristocratici, minacciati dal mutamento politico in atto che ne minava sempre più i privilegi e i vantaggi. L'ampliamento della cittadinanza aveva fatto perdere progressivamente l'identità ai vecchi aristocratici di fronte a coloro che da poco si potevano fregiare del titolo di Ateniesi o che solo in parte vantavano una discendenza ateniese. In questo contesto, l'impiego dell'aggettivo *kalos* seguito dal nome proprio, con cui i vecchi aristocratici amavano chiamarsi, dovette diventare verso la metà del V secolo sempre più inflazionato, non garantendo così i membri di antica tradizione. E' plausibile quindi che gli aristocratici, alla ricerca di nuovi termini che li definissero, abbiano voluto ribadire le valenze eticopolitiche, insite nell'aggettivo *kalos*, con l'aggiunta di un altro aggettivo dalle forti connotazioni nobiliari quale *agathos*».
[19] Για τον πλούτο των *χρηστῶν* ως πηγή οίησης βλ. Ober (2003) 359-362.
[20] Βλ. Αριστ. *Ῥητ.* 1387b-1388a. Βλ., επίσης, Πλουτ. *Ἀλκιβ.* 2.1.
[21] Βλ. Πλουτ. *Νικ.* 11.2.
[22] Βλ. Πλουτ. *Ἀλκιβ.* 12.1.
[23] Βλ. Θουκ. 6.15.4.
[24] Βλ. Πλουτ. *Ἀλκιβ.* 14.2 και Θουκ. 5.43.2.

εκάστοτε εποχής. Ο Αλκιβιάδης, που αμέσως παραπάνω σχολιάστηκε, αντιτίθεται στον Νικία, ακριβώς επειδή ο γιος του Νικηράτου είναι – την περίοδο εμφάνισης του Αλκιβιάδη στην αθηναϊκή πολιτική – εξαιρετικά δημοφιλής και, παρά κάποιες παταγώδεις αποτυχίες του (όπως, λόγου χάριν, η εκούσια παράδοση της στρατηγίας του στον Κλέωνα το 425 π.Χ. κατά την διάρκεια των τεκταινομένων της Σφακτηρίας), ηγείται επαξίως των *χρηστῶν*. Ο δε αμέσως σπουδαιότερος *χρηστὸς* της περιόδου μετά τον Νικία είναι ο Λάχης, ο εισηγητής της ετήσιας ανακωχής τού 423 π.Χ., καίριας για την μετέπειτα θεμελίωση της ειρήνης· επομένως, ο Αλκιβιάδης συνειδητοποιεί ότι δεν δύναται να αποκτήσει εξέχουσα θέση εντός των *χρηστῶν* και αρχίζει να επιδιώκει συμμαχία με το Άργος, ώστε να κλονιστεί η χάρη στον Νικία επιτευχθείσα ειρήνη ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη.

Αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί ο κραταιός Περικλής, ο οποίος, εξαιτίας της δημοφιλίας του Κίμωνα εντός των *χρηστῶν,* καθώς και του φόβου του για ενδεχόμενο εξοστρακισμό του, επιλέγει να ηγηθεί των *πονηρῶν*.[25] Μάλιστα, το τέκνο του Ξανθίππου, πέρα από το ότι πραγματοποιεί το ντεμπούτο του στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα ως κατήγορος του Κίμωνα γύρω στα 464 π.Χ.,[26] εισηγείται το μέτρο της *μισθοφορίας*, ως δημαγωγικό αντίβαρο στον πλούτο του Κίμωνα και, κατ' επέκταση, ως αναιρετικό, κάπως, της εδραιωμένης πολιτικής του φήμης.[27] Εξάλλου, κατά το 462 π.Χ. ο Εφιάλτης,[28] με την καίρια συνδρομή του Περικλή και εκμεταλλευόμενος την απουσία του Κίμωνα στην Σπάρτη, συσπειρώνει τους *πονηροὺς* και

[25] Βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 7.1-4. Βλ. και Samons II (2016) 65: «Pericles must have watched Kimon go from strength to strength in the 470s and early 460s with great interest and some envy. He certainly noticed how Kimon converted his military achievements into political success. For the relatively conservative Kimon, this political influence served to provide support for the status quo. Aristotle tells us that in these years the Council of Areopagus – a conservative political organ consisting of former Athenian archons serving for life – dominated Athenian politics. It is likely that Aristotle had no actual evidence for this statement and that he drew this conclusion from the absence of any obvious, domestic political issues in this period and from the overthrow of the Areopagus council's powers in the great revolution of 462/1 (see the next chapter). Aristotle may simply have concluded that, since the later reformer Ephialtes had felt the need to limit the Areopagus' powers in some ways, the council's powers must have been significant in the earlier period. In any case, what activities occupied Pericles in the 470s and early 460s, while his marriage relation Kimon dominated the political scene? Plutarch tells us that Pericles delayed his entry into politics because he feared ostracism, an attitude that would have been perfectly reasonable given the experience of Pericles' father and uncle. Plutarch also tells us that some older Athenians commented on the resemblance between Pericles and Peisistratus. His voice, in particular, resembled that of the great tyrant». Στην ωραιότατη αυτήν ανάλυση πρέπει να προστεθεί η φράση *ὁρῶν δ' ἀριστοκρατικὸν τὸν Κίμωνα καὶ διαφερόντως ὑπὸ τῶν καλῶν κἀγαθῶν ἀνδρῶν ἀγαπώμενον, ὑπῆλθε τοὺς πολλούς, ἀσφάλειαν μὲν ἑαυτῷ, δύναμιν δὲ κατ' ἐκείνου παρασκευαζόμενος* (Πλουτ. *Περικλ.* 7.3). Ο Περικλής, λοιπόν, δεν φοβάται, απλώς, το ενδεχόμενο εξοστρακισμού του, αλλά παρατηρεί, συνάμα, ότι τυχόν συμπόρευσή του με τους *χρηστοὺς* θα είναι ατελέσφορη, λόγω της μεγάλης απήχησης του Κίμωνα εντός της αριστοκρατικής μερίδας.

[26] Για αναλυτικό σχολιασμό του ρόλου τού Περικλή στην δίκη του Κίμωνα βλ. Samons II (2016) 73-76.

[27] Βλ. Αριστ. *Ἀθ. Πολ.* 27.3: *ἐποίησε δὲ καὶ μισθοφόρα τὰ δικαστήρια Περικλῆς πρῶτος, ἀντιδημαγωγῶν πρὸς τὴν Κίμωνος εὐπορίαν*.

[28] Για τον Εφιάλτη βλ. Παπαχρυσοστόμου (2014) 242-260 και Ann Jones (1987) 53-76.

καταλύει τον Άρειο Πάγο, αφαιρώντας του κρίσιμες πολιτικές αρμοδιότητες,[29] εξυπηρετικές, βεβαιότατα, της μερίδας των *χρηστῶν*·[30] όταν ο Κίμων επιστρέφει άπραγος, ο Περικλής πετυχαίνει να τον εξοστρακίσει με την μομφή του *φιλολάκωνος* και *μισοδήμου*.[31]

Η αλλαγή αυτή ιδεολογικού στρατοπέδου δεν πραγματοποιείται, ασφαλώς, δίχως τίμημα, χωρίς, δηλαδή, τις αναγκαίες εκ των *χρηστῶν* υποχωρήσεις, τις συμβαδίζουσες και με τις πολιτικές περιστάσεις.[32] Αυτό σημαίνει ότι ο αριστοκράτης, όταν επιθυμεί να ηγηθεί του *δήμου*, οδηγείται σε απώλεια εγγενών ιδιοτήτων που φέρει όταν διοικεί την αυθεντική του πολιτική μερίδα, δηλαδή αυτήν των *χρηστῶν*. Με την μετάβασή του στην μερίδα των *πονηρῶν*, ο *χρηστὸς* είναι, πια, ηγέτης του *δήμου*, ήτοι των πολλών και λαϊκών ανθρώπων, οι οποίοι πήραν το πολίτευμα στα χέρια τους χάρη στις πρωτοποριακές πολιτικές ενέργειες του Περικλή, όπως σημειώνει ο Αριστοτέλης.[33] Οι μάζες, ακριβώς επειδή υπερασπίζονται επιτυχώς την πόλη στον

[29] Για τις πολιτικές ενέργειες του Εφιάλτη αναλυτικά, βλ. Αριστ. *Ἀθ. Πολ*. 25.1-26.1. Πβ. Πλουτ. *Περικλ*. 7.6.

[30] Για ανάλυση βλ. Σακελλαρίου (2019) 108: «Το έτος 462/1 π.Χ. αφαιρέθηκαν από τον *Ἄρειο Πάγο* σημαντικές αρμοδιότητες, μερικές από εκείνες που ασκούσε από πανάρχαιους χρόνους και όλες όσες είχε αποκτήσει εκ των υστέρων: κατά τον Αριστοτέλη, μετά το 479 π.Χ. ήταν ο *Ἄρειος Πάγος* που κυβερνούσε την πόλη. Τόσο η δημοκρατική αντίδραση εναντίον του *Ἀρείου Πάγου* όσο και η επιτυχία της συναρτήθηκαν με ορισμένες συγκυρίες. Πρώτον, η Αθήνα συντηρούσε διαρκώς μεγάλο στόλο για να συνεχίζει τον πόλεμο εναντίον της Περσίας και να επιτηρεί τους συμμάχους της. Στο στόλο υπηρετούσαν οι *θῆτες*. Έτσι μεγάλωσε η σημασία των *θητῶν* για το κράτος και οι ίδιοι έλαβαν συνείδηση του γεγονότος. Καθώς ήσαν πολυάριθμοι στις συνελεύσεις του *Δήμου*, η ψήφος τους βάραινε στις αποφάσεις του. Δεύτερον, το άστρο του Κίμωνα έκλινε προς τη δύση του και η πολιορκία της Θάσου τον κράτησε δύο χρόνια μακριά από την Αθήνα. Αντίθετα, η δημοκρατική παράταξη είχε δύο ανερχόμενους αρχηγούς, τον Εφιάλτη και τον Περικλή. Αυτοί προσπάθησαν να πλήξουν τον Κίμωνα μετά την αποτυχία του στη Δραβησκό, το έτος 465/4 π.Χ., αλλά χωρίς αισθητό αποτέλεσμα, γιατί η δημοτικότητά του ήταν άθικτη ακόμη. Αργότερα υπέσκαψαν τον *Ἄρειο Πάγο* με προπαγάνδα. Συγκεκριμένα πρόβαλαν με επιτυχία την άποψη ότι αρχικά ο *Ἄρειος Πάγος* είχε μία μόνη αρμοδιότητα, να δικάζει ανθρωποκτονίες και μεταγενέστερα σφετερίσθηκε πρόσθετες εξουσίες. Και με αυτό το επιχείρημα υποστήριζαν ότι η αφαίρεση αυτών των επικτήτων εξουσιών από τον *Ἄρειο Πάγο* δεν ήταν πράξη ασεβείας, αλλά επιβεβλημένη θεμιτή ενέργεια. Τέλος, οι δημοκρατικοί ηγέτες εκμεταλλεύθηκαν μια ευκαιρία που προκάλεσε ο ίδιος ο Κίμων. Το 462 π.Χ. οι Σπαρτιάτες ζήτησαν στρατιωτική βοήθεια από τους Αθηναίους, για να καταβάλουν μια επανάσταση ειλώτων. Ο Κίμων έπεισε το *Δῆμο* να στείλει στη Σπάρτη δύναμη οπλιτών και να τεθεί ο ίδιος επί κεφαλής της. Έτσι έλειψαν από την Αττική 4.000 οπλίτες που ψήφιζαν μετριοπαθώς και έμειναν όλοι οι *θῆτες* που ψήφιζαν υπέρ ριζοσπαστικών προτάσεων. Ο Εφιάλτης πρότεινε μαζί με τον Αρχέστρατο σχέδια *ψηφισμάτων* που μεταβίβαζαν αρμοδιότητες του *Ἀρείου Πάγου* στο *Δῆμο*, στη *Βουλὴ* των Πεντακοσίων και στα ηλιαστικά *Δικαστήρια*. Αυτές οι αρμοδιότητες αφορούσαν στην ασφάλεια του κράτους, την εφαρμογή των νόμων, τη δοκιμασία των *ἀρχόντων* και τον έλεγχο των πεπραγμένων τους, την τήρηση της νομιμότητας και την ασφάλεια του κράτους. Ο *Ἄρειος Πάγος* διατήρησε την εκδίκαση φόνων εκ προθέσεως, εμπρησμών, δηλητηριάσεων και κοπής ιερών ελαιοδένδρων».

[31] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 9.4: *διὸ καὶ μᾶλλον ἰσχύσας ὁ Περικλῆς ἐν τῷ δήμῳ κατεστασίασε τὴν βουλήν, ὥστε τὴν μὲν ἀφαιρεθῆναι τὰς πλείστας κρίσεις δι' Ἐφιάλτου, Κίμωνα δ' ὡς φιλολάκωνα καὶ μισόδημον ἐξοστρακισθῆναι, πλούτῳ μὲν καὶ γένει μηδενὸς ἀπολειπόμενον, νίκας δὲ καλλίστας νενικηκότα τοὺς βαρβάρους καὶ χρημάτων πολλῶν καὶ λαφύρων ἐμπεπληκότα τὴν πόλιν, ὡς ἐν τοῖς περὶ ἐκείνου γέγραπται. τοσοῦτον ἦν τὸ κράτος ἐν τῷ δήμῳ τοῦ Περικλέους*. Για ενδελεχή ερμηνευτική προσέγγιση, βλ. Stadter (1989) 119-122. Βλ. και Σακελλαρίου (2019) 108-109.

[32] Βλ. και Stadter (1989) 94: «P. is careful to point out that Pericles is not by nature a populist but takes this course only in view of the political circumstances».

[33] Βλ. Αριστ. *Ἀθ. Πολ*. 27.1: *καὶ γὰρ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν ἔνια παρείλετο, καὶ μάλιστα προύτρεψεν τὴν πόλιν ἐπὶ τὴν ναυτικὴν δύναμιν, ἐξ ἧς συνέβη θαρρήσαντας τοὺς πολλοὺς ἅπασαν τὴν πολιτείαν μᾶλλον ἄγειν εἰς αὑτούς*.

πόλεμο, έχουν κατορθώσει να διοικούν εξ ολοκλήρου την Αθήνα.[34] Τούτων δεδομένων, ο *χρηστὸς* έχει χρέος να κατανοήσει ότι δεν δύναται, πια, να πολιτεύεται αριστοκρατικώς: οφείλει να τροποποιήσει την συνθηματολογία του, να υιοθετήσει λαϊκά πολιτικά σλόγκαν και να κυβερνάει την πόλη με τρόπο που να τέρπει την πλειοψηφία. Αυτό δηλοί, συνακόλουθα, ότι με την μετάβασή του στους *πονηρούς*, ο *χρηστὸς* επιλέγει να απολέσει εκούσια κάποια από τα

[34] Η επιχειρηματολογία του Κυρτάτα (2014-2015) 81-91 δεν είναι πειστική. Ο ερευνητής επιχειρεί να δείξει ότι η άμεση δημοκρατία της κλασικής Αθήνας είχε περισσότερα στοιχεία αντιπροσώπευσης απ' όσο πιστεύεται σήμερα. Λόγου χάριν, υποστηρίζει ορθά ότι η προσέλευση στις συνελεύσεις του *δήμου* ήταν, συνήθως, περιορισμένη, αναλογικά πάντοτε με το σύνολο του ανδρικού πληθυσμού· στην περίπτωση, όμως, αυτήν αξιολογεί το πολίτευμα όχι βάσει των δυνατοτήτων που προσέφερε, αλλά βάσει όσων διαδραματίζονταν στην πραγματικότητα. Αν υιοθετηθεί αυτός ο τρόπος σκέψης, τότε οι σύγχρονοι Έλληνες πολίτες πρέπει να χαρακτηρίσουμε το πολίτευμά μας ως ολιγαρχικό, από την στιγμή που η συμμετοχή στις εκλογές είναι πολλές φορές μικρή. Δεν το πράττουμε, ωστόσο, και συνεχίζουμε να θεωρούμε το πολίτευμα δημοκρατικό, διότι δεν κρίνουμε βάσει όσων συμβαίνουν, αλλά λαμβάνοντας κατά νου το εν δυνάμει του πολιτεύματος, ήτοι δίδοντας έμφαση στις επιλογές που παρέχει, ασχέτως τού αν αυτές μετουσιώνονται σε πράξη ή όχι. Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, η μη μαζικότητα προσέλευσης στην Εκκλησία του Δήμου δεν δύναται να αναιρέσει τον αμεσοδημοκρατικό χαρακτήρα του αθηναϊκού πολιτεύματος. Εξάλλου, δεδομένων και των ελλιπών πληροφοριών περί των αθηναϊκών συνελεύσεων, δεν πρέπει να γίνεται δογματική επίκληση στην απαρτία των έξι χιλιάδων. Έπειτα, ο Κυρτάτας διατείνεται ότι ο θεσμός της κλήρωσης δεν αποτελούσε την πεμπτουσία της αθηναϊκής δημοκρατίας, από την στιγμή που σπουδαιότατα αξιώματα, όπως αυτό του στρατηγού, ήταν αιρετά και όχι κληρωτά. Παραλείπει, εντούτοις, να επισημάνει την απόλυτη εξουσία του *δήμου* πάνω στους στρατηγούς, ακόμα και μετά την εκλογή τους. Στην πραγματικότητα, οι στρατηγοί εκτελούσαν τις εκ του *δήμου* ληφθείσες αποφάσεις. Μάλιστα, προβάλλει την άκρως εσφαλμένη άποψη, σύμφωνα με την οποία οι Σωκράτης, Πλάτων και Αριστοτέλης εξελάμβαναν την κλήρωση ως κορωνίδα της δημοκρατίας, όχι επειδή έτσι συνέβαινε, αλλά διότι ήταν αμετανόητοι εχθροί της. Οι αντιρρήσεις των αριστοκρατών, ας ειπωθεί εδώ, δεν είχαν ως αφόρμηση έναν φανταστικό ή αδύναμο θεσμό, αλλά μια απολύτως υπαρκτή και άλκιμη θεσμικώς πρακτική. Ειδάλλως, αν οι επιθέσεις τους κατά της αθηναϊκής δημοκρατίας βασίζονταν σε προσωπικές τους επινοήσεις, τότε οι μομφές τους αυτές θα ήταν ανίσχυρες συλλογιστικώς και θα έπληττων ανεπανόρθωτα την αξιοπιστία των φιλοσόφων στην συλλογική συνείδηση των Αθηναίων. Εν ολίγοις, ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης θα προτιμούσαν να εκληφθούν από τους συμπολίτες τους ως αντιδημοκράτες, παρά ως ψεύτες. Δεν πρέπει να λησμονεί κανείς ότι η ολιγαρχία τού 411 π.Χ. και η τυραννίδα του 404 π.Χ. έσπευσαν να καταργήσουν αμέσως τον θεσμό της κλήρωσης. Για την σπουδαιότητα του θεσμού της κλήρωσης βλ. και Λεντάκης (2010) 65 και Romilly (2010) 34-40. Μέσα από αυτήν την διατριβή θα φανεί, ενίοτε, η απεριόριστη ισχύς της πλειοψηφίας και η συνθλιπτική της ατομικότητας επιρροή που ασκούσε ο *δῆμος* πάνω σε πρόσωπα εκλεγμένα. Κανείς δεν δύναται να αρνηθεί την ύπαρξη ορισμένων εκφάνσεων της αθηναϊκής δημοκρατίας οδηγητικών στην έννοια της αντιπροσώπευσης· ούτως ή άλλως, καμία μορφή δημοκρατικού πολιτεύματος δεν μπορεί να υπερβεί πλήρως την αντιπροσώπευση, διότι αυτή είναι σύμφυτη με την έννοια της δημοκρατίας ευρύτερα. Η θεώρηση, όμως, του δημοκρατικού πολιτεύματος των Αθηναίων ως αντιπροσωπευτικού, πέρα από το ότι συνδέεται με καταφανείς αναχρονισμούς και μαρτυρεί κειμενική άγνοια, δεικνύει και προσωπικά μας σύνδρομα, απότοκα, μάλλον, της βούλησής μας να παρουσιάσουμε την εποχή μας ως το υπόδειγμα της πολιτικής ωριμότητας του ανθρώπου, την στιγμή που αποτελεί, απλώς, άλλο ένα στάδιο στην πολυετή και απρόβλεπτη ανθρώπινη ιστορία. Για ανατροπή της επιχειρηματολογίας του Κυρτάτα, βλ. και Saage (2011) 158: «Die Rechte des *Demos* konkretisierten sich in der Teilnahme an der Volksversammlung und am Geschworenengericht. Eine Versammlung von Tausenden von Vollbürgern wäre ohne eine vorbereitete Tagesordnung nicht durchführbar gewesen. Diese Funktion erfüllte der Rat der Fünfhundert, der sich durch Losentscheid aus der Athener Bürgerschaft rekrutierte. Zwar konnte der Rat einen Gesetzesvorschlag unterbreiten, aber die endgültige Entscheidungsgewalt lag in der Hand der Volksversammlung: Sie konnte die Initiative ablehnen, akzeptieren oder modifizieren. Es gab praktisch keine verfassungsmäßigen Beschränkungen, die die in der *Ecclesia* anwesenden Vollbürger daran hinderte, Beschlüsse nach Gutdünken zu fassen. Allerdings wurde diese Kompetenz im 4. Jahrhundert eingeschränkt». Βλ., επιπροσθέτως, Sinclair (1997) 19-24, 89-120, 130-136, 196-197 και Romilly (2010) 29-32. Για την άμεση δημοκρατία βλ. και Γκανάς & Κυριαζής (2016) 16.

χαρακτηριστικά που παραδοσιακά εντοπίζει κανείς στις ελίτ τάξεις. Ο περίτεχνος διανοουμενισμός, επιγέννημα αυτός των εκλεκτών σπουδών ενός αριστοκράτη, καθώς και η παρασκηνιακή πολιτική δράση, άμεσα συνυφασμένη με τις γνωριμίες των αριστοκρατών σε όλη την Ελλάδα, είναι απαραίτητο να αντικατασταθούν από ευγλωττία και πλήρως διαφανή πολιτική δραστηριότητα. Ο *χρηστὸς* των *πονηρῶν* πρέπει, πια, να γίνει λαϊκός ηγέτης και να δρα, όσο δύναται, ανοιχτά, ώστε και να κερδίσει την εύνοια του *δήμου*. Συγχρόνως, η πολιτική μετριοπάθειας στα πολεμικά ζητήματα, την οποία παραδοσιακά προωθεί η μερίδα των *χρηστῶν*, είναι αναγκαίο να αντικατασταθεί από το δόγμα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. Ο Περικλής, άλλωστε, ακολούθησε τα χνάρια του Θεμιστοκλή, ο Κλέων, εν συνεχεία, τήρησε την περίκλεια φιλοπόλεμη πολιτική, την οποία, κατόπιν, ενστερνίστηκε και ο Αλκιβιάδης. Η μερίδα των *πονηρῶν* επιθυμεί μια ισχυρότατη ναυτικά Αθήνα, κυρίαρχη της Ελλάδας και, δυνητικά, και της Μεσογείου.

Φυσικά, πρέπει να σημειωθεί, εδώ, ότι όσα εξηγούνται παραπάνω αποτελούν τον γενικό κανόνα, ο οποίος, όμως, συχνά παρουσιάζει αξιοσημείωτες αποκλίσεις. Ανάλογα και με τις δεξιότητές τους, οι *χρηστοί*, ηγούμενοι των *πονηρῶν*, δεν συμπεριφέρονται πάντοτε δογματικά, αλλά προσπαθούν να δρουν με πολιτική ευελιξία. Επί παραδείγματι, ο Περικλής, αν και δημαγωγικός στα πρώτα βήματα της σταδιοδρομίας του, ώστε και να υπερκεράσει την επιρροή του Κίμωνα, τελικά καταντά, όπως γράφει ο Θουκυδίδης,[35] να πολιτεύεται με τρόπο αριστοκρατικό, θέτοντας όρια στις ηδονικές παρορμήσεις της πλειοψηφίας. Αντίστοιχα, ο Αλκιβιάδης, παρόλο που ηγείται των *πονηρῶν*, δεν παύει να χρησιμοποιεί τις αθλητικές του διακρίσεις, καθώς και τον πλούτο του, για απόκτηση πολιτικής αίγλης.

Εν γένει, οι *χρηστοί*, οι ευγενόπαιδες των πιο ξακουστών αθηναϊκών οικογενειών, έρχονται σε αντίθεση με τους *πονηρούς*,[36] οι οποίοι είναι άνθρωποι της αγοράς,[37] χαμηλής κοινωνικής καταγωγής και τάξης,[38] ομιλούν υπέρ του λαού και παρουσιάζονται ως προστάτες[39]

[35] Βλ. Θουκ. 2.65.5-11.
[36] Για κειμενικές παραπομπές σχετικές με *πονηροὺς* ηγέτες βλ. Rosenbloom (2004[α]) 56, υποσημ. 4.
[37] Βλ. σχετικά Αρ. *Ίππ.* 176-193.
[38] Για συζήτηση σχετικά με την τάξη, την καταγωγή και την οικονομική κατάσταση των *πονηρῶν* βλ. Connor (1971) 151-175.
[39] Βλ. Rosenbloom (2002) 292, υποσημ. 34: «For the title *prostatês tou dêmou,* see Reverdin 1945: 203–208; Connor 1971/1992: 110–15. Ober 1989: 316n.38, denies any ambiguity in the term, but Aristophanes' puns on the *prostatês* who sponsors and represents metics and the *prostatês tou dêmou* mark his constituency as *déclassé* (*Pax* 683–84; *Ran.* 569–70; Isok. 8.53; cf. S. *OT* 410–11; Arist. *Rhet*. 1408b24–26). Demosthenes and Aischines do not describe themselves as *prostatai*: these are either the prestigious leaders of the past (Aisch. 3.154; Dem. 3.26–27) or rivals who consider themselves "greater than the many" (Dem. 19.295). Those for and against whom the *prostatês*

του και, εν συνόλω, δεν διαθέτουν προσόντα ή δεξιότητες τα οποία χαρακτηρίζουν διαχρονικά την ελίτ.[40] Οι ρήτορες αυτοί, προκειμένου να γίνουν η νέα ελίτ της αθηναϊκής πολιτικής, προσπαθούν να αποκτήσουν πολιτικό γόητρο διά ποικιλόμορφων επιθέσεων εναντίον της μερίδας των *χρηστῶν*.[41] Στην ουσία, και υπό την οπτική ενός *χρηστοῦ*, *πονηροὶ* είναι οι περισσότεροι άνθρωποι του απλού αθηναϊκού λαού, οι οποίοι εργάζονται για την επιβίωσή τους.[42] Οι *πονηροὶ* σημειώνονται εναλλακτικά και ως *μοχθηροί*, *φαῦλοι, βάναυσοι* κ.ά. Σταδιοδρομούν, κατά κανόνα, χάρη στην ευφράδειά τους, τοποθετώντας εαυτούς και στον ρόλο του δημοσίου κατηγόρου, προκειμένου να αποκτήσουν πολιτική δημοφιλία.[43] Σημειωτέον, δε, ότι οι *πονηροὶ* είναι, συχνότατα, εύποροι· ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο Κλέων, που είναι σκυτοτόμος,[44] καθώς και ο Υπέρβολος, που είναι έμπορος λύχνων. Η διαφορά τέτοιων οικονομικά εύρωστων *πονηρῶν* σε σχέση με τους επίσης πλούσιους *χρηστοὺς* έγκειται στο ότι οι μεν βιοπορίζονται διά της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας, ενώ οι δε εισπράττουν χρήματα μέσα από την εκμετάλλευση της ακίνητης – κτηματικής περιουσίας τους. Τέλος, οι *πονηροὶ* προωθούν κατά κανόνα το δόγμα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, που αποτελεί sine qua non προϋπόθεση για την αποτελεσματική άσκηση της φιλοπόλεμης πολιτικής τους, η οποία, με την σειρά της, προσπορίζει χρήματα στο δημόσιο ταμείο, που διανέμονται στους πολίτες εν είδει κοινωνικών παροχών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι αρχηγοί της μερίδας των *πονηρῶν* κατορθώνουν να είναι περισσότερο δημοφιλείς από τους *χρηστοὺς* εντός της αθηναϊκής πολιτικής. Η δε διαρκής παροχή χρημάτων στους απόρους, κατευναστική, πάντοτε, της οργής της πλειοψηφίας, επιτρέπει στους δημαγωγούς να «τσιμπούν» και οι ίδιοι από τον δημόσιο κορβανά.

Σκοπός του κεφαλαίου τούτου είναι να αποδείξει, μέσω ανάλυσης συγκεκριμένων κειμενικών πηγών, ότι οι *χρηστοί*, και, συνακόλουθα, οι *πονηροί*, αποτελούσαν όχι, απλώς, ευδιάκριτη κοινωνική τάξη, αλλά και με σαφήνεια προσδιορισμένη πολιτική μερίδα εντός της

---

stands confer his title; it is not a self-description. For the participle προστάς in self-description, see Dem. 18.298–99».

[40] Βλ. Rosenbloom (2004[α]) 56-57: «*Ponêroi* exercise leadership legally but lack the symbolic validation of their culture. *Chrêstoi* have a traditional, culturally valid entitlement to lead». Βλ. και Vaio (1966) 13: «Moral turpitude (πονηρία) is a quality found exclusively in the lower class, and so οἱ πονηροί, which means the 'morally base', can be used to designate the lower class and exclude its opposite».

[41] Βλ. Carter (1986) 30-31.

[42] Για ευρύτερο σχολιασμό βλ. Tolbert Roberts (2004) 110-118.

[43] Βλ. Rosenbloom (2002) 284: «The rejection of the new elite's bid for hegemony challenged the ideological hegemony of the people in democratic Athens. As I argue, demotic hegemony developed as the discourse of the hegemony of the new elite—men whose wealth derived from production for exchange, was held in liquid form rather than in land, and who made their bid for leadership as prosecutors before mass juries and as speakers in the assembly and Boule rather than as military leaders and liturgists».

[44] Βλ. και Lombardini (2012) 133.

αθηναϊκής πολιτικής σκηνής. Πριν αναλυθεί το πρώτο κείμενο, είναι απαραίτητο να προβληθεί μια πρώτης φύσεως ερευνητική ένσταση, η οποία ορθό είναι να απαντηθεί εδώ και μπορεί να σχετίζεται με την παρατήρηση ότι οι *πονηροί*, τουλάχιστον έτσι όπως τους αποκαλεί η κωμωδία, αρχίζουν την σταδιοδρομία τους στα κοινά των Αθηνών μετά τον θάνατο του Περικλέους, όταν και μεταβάλλεται η παλαιά συνήθεια των Αθηναίων να εκλέγουν άνδρες αριστοκρατικών καταβολών, ευκαιρία που εκμεταλλεύονται στο μέγιστο ρήτορες, όπως ο Κλέων, ο Υπέρβολος και ο Κλεοφών. Μια τέτοια παραδοχή οδηγεί, έπειτα, στο συμπέρασμα ότι οι *πονηροὶ* δεν δρουν από τον καιρό του Περικλή (και, άρα, του Θουκυδίδη Μελησίου), αλλά μετά τον θάνατό του το 429 π.Χ.

Η παραπάνω αντίληψη κρίνεται ως εσφαλμένη, διότι, προκειμένου να γίνει λόγος για μερίδα των *πονηρῶν*, δεν χρειάζεται το εξέχον μέλος τους να είναι καταφανώς ταπεινής καταγωγής: υπό αυτό το πρίσμα, ένας *χρηστός*, όπως ο Περικλής, μπορεί να ηγείται της μερίδας των *πονηρῶν,* ήτοι των λαϊκών ανθρώπων, οι οποίοι μοχθούν για τον επιούσιο και εργάζονται για την εξασφάλιση των προς το ζην (*πόνος*, λέξη δηλωτική του βιοποριστικού μόχθου), εν αντιθέσει με τους *χρηστούς*, οι οποίοι είναι εισοδηματίες, κάτι που τους επιτρέπει να αφοσιώνονται στα πολιτικά τους καθήκοντα. Αυτό υποδηλοί, κατ' επέκταση, ότι πάντοτε υπήρχαν οι *πονηροὶ* εντός της αθηναϊκής κοινότητας ή και διαχρονικά οι *χρηστοὶ* αντιμετώπιζαν ως τέτοιους τους ανθρώπους της φτωχολογιάς (ακόμα, δε, και επιφανείς οικονομικά *πονηροί*, όπως ο Κλέων, φάνταζαν στα μάτια των *χρηστῶν* ως πτωχοί, επειδή κέρδιζαν χρήματα μέσα από το εμπόριο).

Στην πραγματικότητα, *πονηρός*, πέρα από τις όποιες αρνητικές ηθικές συνδηλώσεις, σημαίνει να είσαι μέλος του *δήμου* όχι μόνο τυπικά, αλλά και ιδεολογικά, ήγουν θιασώτης της άμεσης δημοκρατίας. Οι ψηφοφόροι αυτοί ήταν, στην πλειοψηφία τους, άνθρωποι του βιοπορισμού και του μεροκαμάτου και, βάσει αυτού, διαχρονικά *πονηροί*. Σύμφωνα με τα προλεχθέντα, είναι δόκιμο επιστημονικά να γίνεται λόγος για μερίδα των *πονηρῶν* ήδη από την εποχή του Περικλή. Ούτως ή άλλως, ο Εύαθλος, που δρα την εποχή του Περικλή και εναντιώνεται στον Θουκυδίδη Μελησίου, είναι αυθεντικός *πονηρός*. Συμπερασματικά, οι αντίπαλοι των *χρηστῶν* ονομάζονται στην διατριβή αυτήν *πονηροὶ* όχι λόγω επιστημονικού αναχρονισμού και προσπάθειας αναγωγής μιας δήθεν συγκυριακής ορολογίας σε έννοια καθολική, αλλά επειδή, πράγματι, *πονηροὶ* υπήρχαν πάντοτε, πολύ πριν από την εποχή του Κλέωνα και των συν αυτώ.

Συμπερασματικά, δεν είναι αναγκαίο ο ηγέτης μιας ιδεολογικής μερίδας να είναι εκ καταγωγής *πονηρός*, προκειμένου να οριστεί αυτή ως παράταξη των *πονηρῶν*. Είναι αρκετά πιθανόν ότι οι *χρηστοὶ* θα αντιμετώπιζαν υποτιμητικά οποιονδήποτε εργαζόταν για την επιβίωσή του, δραστηριότητα που στην Αθήνα της εποχής είναι άκρως ενδεικτική μη αριστοκρατικής γενεαλογικής ρίζας. Για τους βλαστούς της αθηναϊκής αριστοκρατίας τα υψηλότερα αξιώματα της πόλης ήταν άρρηκτα συνυφασμένα με την άτυπη νομιμοποίηση που αντλούσε ένας *χρηστὸς* από την καταγωγή του, ώστε και να ανέλθει σε κάποια στιγμή της ζωής του σε αυτά. Όλοι οι υπόλοιποι άνθρωποι, αυτοί των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, ήταν αναγκασμένοι, μη έχοντες και ιδιοκτησία, να εργαστούν σκληρά και, σε κάθε περίπτωση, να χτίσουν την πολιτική τους καριέρα πάνω στην ρητορική, στερούμενοι της καταγωγικής νομιμοποίησης για την οποία χαρακτηρίζονταν παραδοσιακά οι *χρηστοί*. Έτσι, οι *χρηστοὶ* θα έβλεπαν κάθε μη αριστοκράτη ως άνθρωπο πανούργο και φαύλο, που προσπαθεί να διοικήσει την πόλη χωρίς να το αξίζει και, ακριβώς επειδή δεν το δικαιούται, επιχειρεί με ύπουλα ρητορικά τεχνάσματα να κολακέψει τον λαό. Κάτω από αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, κάθε μη αριστοκράτης είναι φύσει *πονηρός*.

1.2.2 Οι *χρηστοὶ* στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* του Ψευδο – Ξενοφώντα

Η *Ἀθηναίων Πολιτεία* αποτελεί, από πολλές απόψεις, ένα αρκετά ιδιότυπο ώς και παράξενο πνευματικό σύνθεμα. Κατ' αρχάς, η τάση να αποδίδεται στον Ξενοφώντα με κάποιες, όμως, αμφιβολίες (πρακτική που τηρείται και εδώ· γι' αυτόν, ακριβώς, τον λόγο το όνομα αποδίδεται ως «Ψευδο – Ξενοφών) είναι απόρροια άτυπης σύμβασης μεταξύ των μελών της ερευνητικής κοινότητας, αφού είναι εξαιρετικά δύσκολο το έργο να αποδοθεί σε κάποιον από τους «διεκδικητές» του. Επί παραδείγματι, αν το κείμενο συνεγράφη, τω όντι, από τον Ξενοφώντα, προξενεί εντύπωση πώς ο δημιουργός των *Ἑλληνικῶν* – έργου που επιδιώκει την δέουσα ιστορική μετριοπάθεια – ομολογεί τόσο απροκάλυπτα τις ολιγαρχικές του πεποιθήσεις.[45] Η

[45] Βλ. Gray (2011) 43: «Η εξορία του εγείρει το ερώτημα για την άποψή του σχετικά με τη δημοκρατία. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι συστρατεύθηκε με τον Κύρο εξαιτίας της απέχθειάς του προς την αθηναϊκή δημοκρατία, κάτι τέτοιο όμως είναι απίθανο, αν αναλογιστούμε ότι ο ίδιος αναφέρει ότι σκόπευε να επιστρέψει στην πατρίδα του μετά το πέρας της εκστρατείας. Είναι δόκιμο να θεωρήσουμε ότι η εξορία του που ακολούθησε αμέσως μετά την επιστροφή του έκανε περισσότερο πικρόχολο τον συγγραφέα, αν και δεν απαντά καμία σχετική ένδειξη στο έργο του, ενώ υπάρχουν πάμπολλες ενδείξεις για το αντίθετο. Φαίνεται ότι αποδέχτηκε την εξορία του, κατηγορώντας ακόμη και τον εαυτό του γι' αυτήν, όταν αυτοπαρουσιάζεται να αγνοεί απερίσκεπτα την πρόβλεψη του Σωκράτη ότι οι Αθηναίοι θα τον κατηγορήσουν για τη φιλία του με τον Κύρο (*Κύρ*. *Ανάβ*. 3.1.5). Στο χωρίο της *Ανάβασης* 7.7.57 αναφέρει την εξορία μόνο με σκοπό να προκαλέσει συμπάθεια, καθώς σχεδιάζει την επιστροφή

δίχως περιστροφές έκθεση της αντιδημοκρατικής ιδεολογίας αρμόζει περισσότερο σε έναν Κριτία, τον και μετέπειτα αρχηγό των *Τριάκοντα*· εντούτοις, ο γιος του Καλλαίσχρου υπήρξε, είναι γνωστό, διακεκριμένος στοχαστής και συγγραφέας, τέτοιος που να συνιστά, κάπως, ιστορική αδικία η απόδοση σε αυτόν της *Ἀθηναίων Πολιτείας*, συνθέματος με αρκετές λεκτικές αδεξιότητες, αχρείαστες λεξιλογικές επαναλήψεις κ.ά.[46] Κατά συνέπεια, το ζήτημα της πατρότητας του έργου[47] είναι, εν γένει, δύσκολο να διαλευκανθεί και, ούτως ή άλλως, δεν σχετίζεται άμεσα με την στοχοθεσία της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

Σε πιο στέρεο ερευνητικώς πεδίο βηματίζει κανείς, αν υποστηρίξει ότι το έργο αυτό συγγράφεται υπό την έντονη επίδραση της σοφιστικής.[48] Συγχρόνως, η περίοδος δημιουργίας

του μέσα στην άγνοια για το πεπρωμένο του. Στο χωρίο των *Ελληνικών* 2.4 εμφανίζεται πολύ γενναιόδωρος στη σκιαγράφηση του Θρασύβουλου και στην περιγραφή της δημοκρατικής διακυβέρνησης στη μορφή που την αποκατέστησε μετά την ανατροπή του τυραννικού καθεστώτος το οποίο είχαν επιβάλει στην Αθήνα οι Σπαρτιάτες μετά το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου – παρά το ότι αυτή ήταν η δημοκρατία που εγκατέλειψε ο Ξενοφώντας, η ίδια πολιτεία που αργότερα εξόρισε τον συγγραφέα». Για τον Ξενοφώντα, αντιθέτως, ως αντίπαλο της αθηναϊκής δημοκρατίας βλ. Luccioni (1946) 108-136. Ωραίο σχόλιο μου προσφέρει και ο Βασίλης Λιοτσάκης σε προφορική μας συζήτηση: «Η διαφορά ανάμεσα στα δύο έργα όσον αφορά την προθυμία του συγγραφέα να δηλώσει τις πολιτικές/πολιτειακές του προτιμήσεις εξηγείται εν μέρει και από την ειδολογική διαφοροποίηση των δύο έργων. Τα *Ελληνικά* είναι ιστορική αφήγηση, στην οποία συνήθως δεν έχουμε, τουλάχιστον μέχρι και τον Ξενοφώντα, τόσο απερίφραστες εξομολογήσεις των ιστοριογράφων για τις πολιτειακές τους προτιμήσεις (παρόλο που και ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης τοποθετούνται για τις αρετές και τα μειονεκτήματα ορισμένων πολιτευμάτων, ωστόσο με μία διάθεση γενικολογίας και όχι με πρόθεση να υπερασπιστούν μία συγκεκριμένη δημοκρατία, π.χ. της Αθήνας, έναντι μιας άλλης). Από την άλλη, η *Αθηναίων Πολιτεία* έχει έντονα ηθικο-διδακτικό προσανατολισμό, στα πλαίσια του οποίου είναι αυτονόητο ότι ο συγγραφέας δηλώνει εξ αρχής τη στάση του για το πολίτευμα που περιγράφει. Αυτή η διάσταση φαίνεται και ανάμεσα στην *Κύρου Ανάβασιν* και στην *Κύρου Παιδείαν*: στην πρώτη τον παρουσιάζει ενάρετο ηγέτη κτλ. αλλά κυρίως μέσω της αφήγησης, ενώ στο δεύτερο έργο, το οποίο έχει έντονα βιογραφικό χαρακτήρα, το στοιχείο του εγκωμίου είναι σαφώς πιο έκδηλο και απερίφραστα δεδηλωμένο. Επομένως, θα μπορούσε ο ίδιος και ο αυτός συγγραφέας να είναι πιο συγκρατημένος στα *Ελληνικά* και πιο εξωστρεφής στην *Αθηναίων Πολιτεία*».

[46] Βλ. Palmer (1980) 160-162. Ο Caballero López (1997) έχει ασχοληθεί με την γλώσσα και τις υφολογικές επιλογές του Ψευδο – Ξενοφώντα στην *Ἀθηναίων Πολιτεία*.

[47] Περί αυτού, βλ. και Λεντάκης (2010) 11-12. Βλ., επίσης, Gray (2011) 108-111.

[48] Βλ. Λεντάκης (2010) 13-14: «Τὰ ἀναλυτικά του ἐργαλεῖα ὁ συγγραφέας τὰ δανείζεται ἀπὸ τὴ σοφιστική. Στὴν ἐπιχειρηματολογία του ὑπόκειται ἡ πρωταγόρεια θέση πὼς ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι ἀπόλυτη ἀλλὰ σχετική: *δύο λόγοι περὶ παντὸς πράγματος ἀντικείμενοι ἀλλήλοις* (Πρωταγόρας, 80B6a, Diels-Kranz). Ὅπως ὅλα τὰ πράγματα, ἔτσι καὶ ἡ δημοκρατία μπορεῖ νὰ ἰδωθεῖ ταυτόχρονα ἀπὸ δύο σκοπιές: τοῦ δήμου καὶ τῶν ἀριστοκρατῶν. Ὅ,τι εἶναι καλὸ γιὰ τοὺς μὲν εἶναι κακὸ γιὰ τοὺς δέ. Ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ Ἀντιφῶν (87B44 ii.30-2 Diels-Kranz), *τὸ ἄλλους ὠφελοῦν ἄλλους βλάπτει*. Ἀκολουθώντας αὐτὴ τὴ μέθοδο, ὁ ΄΄Ξενοφῶν΄΄ μετατρέπει συστηματικὰ τὸ μειονέκτημα σὲ πλεονέκτημα, *τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιῶν*. Σοφιστικὴ ἐπίδραση ὑποδεικνύει καὶ ἡ χρήση τοῦ διπόλου *δίκαιον-συμφέρον*. Κατὰ τὸν ΄΄Ξενοφώντα΄΄, ὁ λόγος ποὺ τὸ ἀκροατήριό του ἔχει διαμορφώσει λανθασμένες ἐκτιμήσεις εἶναι ὅτι κρίνει τὴν κατάσταση ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἠθικῆς, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει ἐφαρμόσει μιὰ πραγματιστικὴ προσέγγιση: ΄΄Τὸ νὰ ὑποστηρίζει ὁ λαὸς τὴ δημοκρατία ἐγὼ τὸ θεωρῶ συγγνωστό. Στὸν καθένα δείχνουμε κατανόηση ὅταν κοιτάζει τὸ καλό του΄΄ (2.20). Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀναγνωρίζεται στὸν ἀντίπαλο τὸ δικαίωμα νὰ προασπίζεται τὰ συμφέροντά του, τὰ ἠθικὰ κριτήρια ἐκτοπίζονται ἀπὸ τὴ συζήτηση· τὸ σύστημα ἀξιολογεῖται μὲ μόνο γνώμονα τὴν ἀποτελεσματικότητά του. Ἡ ἀμοραλιστικὴ αὐτὴ ματιὰ δὲν προσιδιάζει ἀποκλειστικὰ στὸν ΄΄Ξενοφώντα΄΄. Ὁ ὁμιλητὴς ἀναλύει τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ μὲ τὴν ψυχρὴ ἀποστασιοποίηση καὶ τὸν κυνισμὸ ποὺ μᾶς εἶναι οἰκεῖος ἀπὸ ἄλλα κείμενα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἰδίως ἀπὸ τὴ δημηγορία τῶν Ἀθηναίων στὴ Σπάρτη (Θουκ. 1.76.2), τὸν Μηλιακὸ διάλογο (5.105.2), τὴ δημηγορία τοῦ Εὐφήμου (6.83.2, 85.1), καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ πρῶτο

του δύναται να τοποθετηθεί, με μερική, έστω, επιστημονική εγκυρότητα, στα πρώτα έτη του Πελοποννησιακού Πολέμου.[49] Βέβαιο, δε, είναι ότι ο πνευματικός δημιουργός αντιπαθεί την αθηναϊκή δημοκρατία, ωστόσο επιχειρεί να αιτιολογήσει τους λόγους της επικράτησής της ως ιδανικής πολιτειακής κατάστασης.[50] Το πράττει αυτό, όχι μόνο διότι επιθυμεί, πιθανώς, να παρουσιαστεί ως στοχαστής αντικειμενικός, μη νικημένος από την κραταιά επίδραση της υποκειμενικότητας, που φωλιάζει, σχεδόν, πάντοτε στην διάνοια των ανθρώπων, αλλά και επειδή θέλει, ενδεχομένως, να δείξει στους ομοϊδεάτες του ότι η δημοκρατία, παρόλο που αξίζει να χλευάζεται από τους εχθρούς της, είναι, στην πραγματικότητα, ένα προσεκτικά δομημένο πολίτευμα, το οποίο εξυπηρετεί με τρόπο άριστο τις ανάγκες των εμπνευστών του.[51]

Από τις πρώτες, κιόλας, αράδες της συγγραφής αυτής είναι κατάδηλη η διάκριση μεταξύ *χρηστῶν* και *πονηρῶν* (1.1–2).[52] Ειδικότερα, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι οι Αθηναίοι, διά της

βιβλίο τῆς πλατωνικῆς *Πολιτείας*, ὅπου ὁ σοφιστὴς Θρασύμαχος ἐμφανίζεται νὰ ὑποστηρίζει: *φημὶ γὰρ ἐγὼ εἶναι τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον* (338c-e)».

[49] Για τον χρόνο συγγραφής της ψευδοξενοφώντειας *Ἀθηναίων Πολιτείας* βλ. Λεντάκης (2010) 22-25· Gray (2011) 114-116 και Marr & Rhodes (2008) 3-6. Βλ. και μέρος της επιχειρηματολογίας του Λεντάκη (2010) 24-25: «Ἡ *Ἀθηναίων πολιτεία* μπορεῖ, ἐπομένως, νὰ χρονολογηθεῖ μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια στὴν περίοδο 431-424. Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι: πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Περικλῆ (429); Ἀπομονωμένη ἀπὸ τὰ συμφραζόμενά της, ἡ φράση *ὁ δῆμος ἀδεῶς ζῇ* (2.14) θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἔνδειξη ὅτι τὸ ἔργο γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸν λοιμό (430-428), ἢ ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο. Αὐτό, ὡστόσο, ποὺ ὑποστηρίζεται στὸ συγκεκριμένο χωρίο εἶναι ὅτι οἱ *πένητες* δὲν ἔχουν νὰ φοβηθοῦν τίποτε ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Λακεδαιμονίων, γιατὶ δὲν ζοῦν στὴν ὕπαιθρο: οἱ ἀντίπαλοι δὲν θὰ κάψουν τὶς δικές τους περιουσίες. Πρόκειται, ὅπως εἴδαμε, γιὰ μιὰ μεροληπτικὴ δήλωση, ποὺ δείχνει πολὺ περισσότερα γιὰ τὸν τρόπο σκέψης τοῦ συγγραφέα παρὰ γιὰ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Τὸ χωρίο αὐτό, ἐπομένως, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀσφαλὴς χρονολογικὴ ἔνδειξη. Τὸ ἐρώτημα, λοιπόν, παραμένει: πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ τὸ 429; Ἡ συνολικὴ εἰκόνα ποὺ δίνει τὸ ἔργο γιὰ τὴν πολιτικὴ ζωὴ στὴν Ἀθήνα ταιριάζει περισσότερο στὴν ἐποχὴ τῶν δημαγωγῶν, ὅταν ΄΄γιὰ πρώτη φορὰ ὁ δῆμος ἀπέκτησε ἡγέτη ποὺ δὲν τὸν ὑπολήπτονταν οἱ καλύτεροι ἄνθρωποι· γιατὶ στὰ προηγούμενα χρόνια τὴν ἡγεσία τοῦ δήμου τὴν ἀναλάμβαναν πάντοτε οἱ καλύτεροι (Ἀρ. *Ἀθ. πολ.* 28.1). Στὸν ΄΄φαῦλο΄΄, ΄΄ἀμαθὴ΄΄ καὶ ΄΄παράφρονα΄΄ κυρίαρχο τοῦ πολιτικοῦ παιχνιδιοῦ (1.6, 1.9) ἀναγνωρίζουμε τὸν Κλέωνα καὶ ὄχι τὸν Περικλή».

[50] Για την στοχοθεσία του έργου, βλ. Λεντάκης (2010) 15-16, με παραπομπή και στους Wilamowitz (1893) 171, υποσημ. 72· Meyer (1898) 404· Kalinka (1913) 22-61· Gomme (1962) 54· Forrest (1966) 224 και Hornblower (2000) 363-384. Για το ζήτημα της δικαιοσύνης στο έργο βλ. Nakategawa (1995) 28-46.

[51] Βλ. Gray (2011) 315: «Το πολίτευμα αποτελεί παράγωγο της ελεύθερης βούλησης παρά προϊόν τυχαίας εξέλιξης, όπως επιτρέπει να εννοηθεί σειρά χωρίων της *ΑΠ*, όπου ο *δῆμος* εμφανίζεται να έχει ιδία βουλήσει διαμορφώσει την πολιτεία της Αθήνας με κάθε λεπτομέρεια».

[52] Βλ. Ψ.Ξενοφ. *Ἀθ. Πολ.* 1.1-2: *Περὶ δὲ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας, ὅτι μὲν εἵλοντο τοῦτον τὸν τρόπον τῆς πολιτείας, οὐκ ἐπαινῶ διὰ τόδε, ὅτι ταῦθ' ἑλόμενοι εἵλοντο τοῖς πονηροὺς ἄμεινον πράττειν ἢ τοὺς χρηστούς. διὰ μὲν οὖν τοῦτο οὐκ ἐπαινῶ· ἐπεὶ δὲ ταῦτα ἔδοξεν οὕτως αὐτοῖς, ὡς εὖ διασῴζονται τὴν πολιτείαν καὶ τἆλλα διαπράττονται ἃ δοκοῦσιν ἁμαρτάνειν τοῖς ἄλλοις Ἕλλησι, τοῦτ' ἀποδείξω. Πρῶτον μὲν οὖν τοῦτο ἐρῶ, ὅτι δικαίως δοκοῦσιν αὐτόθι καὶ οἱ πένητες καὶ ὁ δῆμος πλέον ἔχειν τῶν γενναίων καὶ τῶν πλουσίων διὰ τόδε, ὅτι ὁ δῆμός ἐστιν ὁ ἐλαύνων τὰς ναῦς καὶ ὁ τὴν δύναμιν περιτιθεὶς τῇ πόλει, καὶ οἱ κυβερνῆται καὶ οἱ κελευσταὶ καὶ οἱ πεντηκόνταρχοι καὶ οἱ πρῳρᾶται καὶ οἱ ναυπηγοί, οὗτοί εἰσιν οἱ τὴν δύναμιν περιτιθέντες τῇ πόλει πολὺ μᾶλλον ἢ οἱ ὁπλῖται καὶ οἱ γενναῖοι καὶ οἱ χρηστοί.* Για ερμηνευτική ανάλυση βλ. Λεντάκης (2010) 61-64. Βλ. και Marr & Rhodes (2008) 60: «πονηροί and χρηστοί are X's favourite class-label terms (see Introduction, section 8). *Poneros/oi* occurs seven times in the treatise, and the abstract *poneria* twice; *chrestos/oi* fourteen times. Again the author's political position is made clear. This is the traditional terminology of the upper class anti-democrat, for whom the *demos* are inherently *poneroi* (see Introduction, section 8)».

εγκατάστασης στην πόλη τους δημοκρατικού πολιτεύματος, επέτρεψαν, στην πραγματικότητα, στους *πονηροὺς* να ευτυχούν και στους *χρηστοὺς* να δυστυχούν. Σε πρώτο ερμηνευτικό επίπεδο, η αντίθεση αυτή μοιάζει να έχει χαρακτήρα καθαρά ηθικό· αμέσως παρακάτω, όμως, ο Ψευδο – Ξενοφών εξειδικεύει τον συλλογισμό του, σημειώνοντας ότι προτίθεται να περιγράψει πώς οι *πένητες* και ο *δῆμος* απολαμβάνουν περισσότερο τα προνόμια της αθηναϊκής δημοκρατίας σε σχέση με τους *γενναίους* και *πλουσίους*, από την στιγμή που οι πρώτοι, χάρη στην διαρκή θητεία τους στα καράβια, έχουν προσφέρει τεράστια ισχύ στην πόλη. Πέρα από την προφανή ταύτιση αθηναϊκής δημοκρατίας και ιμπεριαλισμού,[53] ο συγγραφέας αντιπαραθέτει τους ανθρώπους του βιοπορισμού με αυτούς που είναι εκ γενετής, ήτοι εξ οικογενείας, εύποροι, αντίθεση που προσλαμβάνει εδώ και καθαρά πολιτικό χαρακτήρα: ο μεν *δῆμος* είναι θιασώτης της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, οι δε *χρηστοὶ* αντιτίθενται σε αυτήν. Η παραδοχή αυτή οδηγεί και στην επιστημονική θεμελίωση δύο διαφορετικών πολιτικών μερίδων. Εξάλλου, οι *πένητες* και ο *δῆμος* γράφονται ως λεκτικό συνώνυμο των *πονηρῶν*· αυτό, με την σειρά του, αποδεικνύει ότι οι *πονηροὶ* συναντώνται ανέκαθεν στην αθηναϊκή δημοκρατία, αφού, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, ταυτίζονται με τον ίδιο τον *δῆμον*. Συμπερασματικά, βάσει της ανάλυσης αυτής, νομιμοποιείται, πια, η ερευνητική κοινότητα να χρησιμοποιεί την λέξη *πονηροὶ* κάθε φορά που επιθυμεί να κάνει μνεία στον *δῆμον*. Αντιστοίχως, οι *χρηστοὶ* αποτελούν και αυτοί ιδεολογική μερίδα με κοινές στοχεύσεις και ιδεολογικές καταβολές. Συνάμα, πάντως, υποκρύπτεται εδώ και αντίθεση πολιτειολογικού τύπου: οι μεν *πονηροί*, με την θητεία τους στα καράβια, την αξεδιάλυτα συνταιριασμένη με την ριζοσπαστική δημοκρατία, έχουν μετατρέψει την Αθήνα σε στρατιωτική υπερδύναμη της εποχής της, ενώ οι *ὁπλῖται*, μη έχοντας συμβάλλει καταλυτικά σε αυτό, συνυφαίνονται, ουσιαστικά, με το ολιγαρχικό πολίτευμα των Λακεδαιμονίων.

Έπειτα (1.4),[54] ο Ψευδο – Ξενοφών διατείνεται ότι η παραχώρηση περισσότερων δικαιωμάτων στους *πονηρούς*, *πένητες* και *δημοτικούς*, παρά στους *χρηστούς*, εξασφαλίζει την

[53] Βλ. Gray (2011) 316-317.

[54] Βλ. Ψ.Ξενοφ. *Ἀθ. Πολ.* 1.4: *ἔπειτα δὲ ὃ ἔνιοι θαυμάζουσιν ὅτι πανταχοῦ πλέον νέμουσι τοῖς πονηροῖς καὶ πένησι καὶ δημοτικοῖς ἢ τοῖς χρηστοῖς, ἐν αὐτῷ τούτῳ φανοῦνται τὴν δημοκρατίαν διασῴζοντες. οἱ μὲν γὰρ πένητες καὶ οἱ δημοτικοὶ καὶ οἱ χείρους εὖ πράττοντες καὶ πολλοὶ οἱ τοιοῦτοι γιγνόμενοι τὴν δημοκρατίαν αὔξουσιν· ἐὰν δὲ εὖ πράττωσιν οἱ πλούσιοι καὶ οἱ χρηστοί, ἰσχυρὸν τὸ ἐναντίον σφίσιν αὐτοῖς καθιστᾶσιν οἱ δημοτικοί*. Βλ. Λεντάκης (2010) 20-21: «Ἂν ὁ δῆμος, ὅπως παρουσιάζεται στὸ κείμενο, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἰδεολογικὴ κατασκευὴ τοῦ συγγραφέα, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴ δημοκρατία. Ἐμφανίζοντας τὸ ἀθηναϊκὸ πολίτευμα ὡς μιὰ μορφὴ δικτατορίας τῶν πολλῶν πάνω στοὺς λίγους, ὁ ΄΄Ξενοφῶν΄΄ δὲν πρωτοτυπεῖ. Στὴν πολιτικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς του δὲν ὑφίσταται ἡ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου· τὰ πολιτεύματα ἀντιμετωπίζονται ὡς προϊόντα ὄχι συναίνεσης, ἀλλὰ κυριαρχίας: τοῦ ἑνός (*μοναρχία*), τῶν λίγων (*ὀλιγαρχία*) ἢ τῶν πολλῶν (*δημοκρατία*). Ὁ ταξικὸς χαρακτήρας τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας εἶναι ἀδιαμφισβήτητος. Αὐτό, ὡστόσο, ποὺ ἐπιδέχεται συζήτηση εἶναι ἡ

διατήρηση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Κατ' αυτόν, όταν οι πρώτοι ευημερούν, η δημοκρατία είναι ισχυρότερη· όταν, από την άλλη μεριά, ευτυχούν οι *χρηστοί*, ενισχύονται οι αντίθετοι των υπερμάχων της δημοκρατίας. Το αν οι *χρηστοὶ* επιθυμούν την ολιγαρχία ή όχι αποτελεί ερευνητικό στόχο της διδακτορικής αυτής διατριβής και δεν δύναται να απαντηθεί εδώ· πάντως, στο σημείο αυτό είναι εκ νέου παρούσα η καταφανής πολιτική αντίθεση ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηρούς*. Η εμμονή του συγγραφέα στην προβολή της διάκρισης αυτής δεικνύει ότι πρέπει να ήταν κοινός τόπος της εποχής η παραδοχή της επισημότητας, εν τινί μέτρω, και, κατ' επέκταση, διαφορετικότητας ανάμεσα στις δύο πολιτικές μερίδες.

Στην συνέχεια (1.6),[55] ο δημιουργός της *Ἀθηναίων Πολιτείας* ισχυρίζεται ότι, αν η Αθήνα επιθυμούσε αληθινή ευημερία, όφειλε, κανονικά, να επιτρέπει μόνο στους *χρηστοὺς* να αγορεύουν στην Εκκλησία του Δήμου. Παρά ταύτα, η απόφαση του *δήμου* να επιτρέψει στους *πονηροὺς* να εκφράζουν την άποψή τους είναι προσεκτικά μελετημένη: οι θιασώτες αυτοί της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, όταν εκφωνούν τους λόγους τους, φροντίζουν πάντοτε να εξασφαλίσουν το συμφέρον των ιδίων και της μερίδας τους. Η φράση *τοῖς ὁμοίοις αὑτῷ* υποσημαίνει την ύπαρξη ομοιογενώς συγκροτημένης πολιτικής μερίδας. Εν ολίγοις, οι *πονηροὶ* εξυπηρετούν πάντοτε τα συμφέροντα των *δημοτικῶν*, ήγουν του ιδίου τού αθηναϊκού *δήμου*.

Κατόπιν (1.8–9),[56] ο Ψευδο – Ξενοφών προβαίνει σε συνολική και, συγχρόνως, εύστοχη αξιολόγηση του αθηναϊκού δημοκρατικού πολιτεύματος, όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά τις

ἀνάλυση τοῦ ΄΄Ξενοφώντα΄΄ γιὰ τὰ αἴτια τῆς ἐπιτυχίας τοῦ συστήματος [...] Ἡ μηχανιστικὴ ἐφαρμογὴ τῆς σοφιστικῆς θεωρίας (ὅ,τι εἶναι καλὸ γιὰ τὴ μιὰ κοινωνικὴ τάξη εἶναι κακὸ γιὰ τὴν ἄλλη) ὁδηγεῖ τὸν συγγραφέα σὲ ἐντελῶς λανθασμένη ἐκτίμηση. Ἴσα-ἴσα, τὸ εὖ πράττειν τῶν ὀλίγων εἶναι πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ δήμου, γιατὶ ἔτσι τὸ πολίτευμα διαφυλάσσεται χάρη στὴν εὐρύτερη δυνατὴ συναίνεση. [...] Τοῦ λόγου τὸ ἀληθὲς τὸ ἀπέδειξε ἡ ἀθηναϊκὴ ἱστορία. Καὶ τὶς δύο φορὲς ποὺ καταλύθηκε ἡ δημοκρατία, στὰ 411 καὶ στὰ 404, ἀποκαταστάθηκε μὲ τὴ συνεργασία μελῶν τῆς εὔπορης τάξης. Εἰδικὰ ἔπειτα ἀπὸ τὴ διακυβέρνηση τῶν Τριάκοντα κατέστη σαφὲς στὴ συνείδηση τῶν περισσοτέρων τῆς τάξης αὐτῆς ὅτι τὸ πολίτευμα ποὺ ἐγγυᾶται καλύτερα τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἰδιοκτησία δὲν εἶναι ἡ ὀλιγαρχία, ἀλλὰ ἡ δημοκρατία. Ἂν τὸ πολίτευμα αὐτὸ διατηρήθηκε ἐπὶ δύο σχεδὸν αἰῶνες, εἶναι γιατὶ πέτυχε νὰ πείσει τοὺς λεγομένους *χρηστοὺς* ὅτι ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη δυνατὴ ἐπιλογή. Ἐμεῖς, ποὺ ἔχουμε τὸ πλεονέκτημα τῆς ἀναδρομικῆς ματιᾶς, εἴμαστε σὲ θέση νὰ διαπιστώσουμε ἕναν παράγοντα ἐπιτυχίας ποὺ γιὰ τὸν ΄΄Ξενοφώντα΄΄ ἦταν ἀδιανόητος. Γιὰ ἐκεῖνον, ποὺ ἔγραφε στὴ δεκαετία τοῦ 420, τὸ ἀκαταμάχητο ὅπλο τῆς δημοκρατίας ἦταν ὁ Κλέων καὶ οἱ ὅμοιοί του». Το 1.5, που έπεται, δεν παραλείπεται, απλώς η στόχευσή του είναι περισσότερο ηθική, δίχως αυτό να σημαίνει, βέβαια, ότι δεν εντοπίζεται και διάκριση πολιτικών μερίδων: *ἔστι δὲ πάσῃ γῇ τὸ βέλτιστον ἐναντίον τῇ δημοκρατίᾳ· ἐν γὰρ τοῖς βελτίστοις ἔνι ἀκολασία τε ὀλιγίστη καὶ ἀδικία, ἀκρίβεια δὲ πλείστη εἰς τὰ χρηστά, ἐν δὲ τῷ δήμῳ ἀμαθία τε πλείστη καὶ ἀταξία καὶ πονηρία· ἥ τε γὰρ πενία αὐτοὺς μᾶλλον ἄγει ἐπὶ τὰ αἰσχρά, καὶ ἡ ἀπαιδευσία καὶ ἡ ἀμαθία δι' ἔνδειαν χρημάτων <ἔνι> ἐνίοις τῶν ἀνθρώπων.*

[55] Βλ. Ψ.Ξενοφ. *Ἀθ. Πολ.* 1.6: *εἴποι δ' ἄν τις ὡς ἐχρῆν αὐτοὺς μὴ ἐᾶν λέγειν πάντας ἐξ ἴσης μηδὲ βουλεύειν, ἀλλὰ τοὺς δεξιωτάτους καὶ ἄνδρας ἀρίστους· οἵ δὲ καὶ ἐν τούτῳ ἄριστα βουλεύονται ἐῶντες καὶ τοὺς πονηροὺς λέγειν. εἰ μὲν γὰρ οἱ χρηστοὶ ἔλεγον καὶ ἐβουλεύοντο, τοῖς ὁμοίοις σφίσιν αὐτοῖς ἦν ἀγαθά, τοῖς δὲ δημοτικοῖς οὐκ ἀγαθά· νῦν δὲ λέγων ὁ βουλόμενος ἀναστὰς ἄνθρωπος πονηρὸς ἐξευρίσκει τὸ ἀγαθὸν αὑτῷ τε καὶ τοῖς ὁμοίοις αὑτῷ.*

[56] Βλ. Ψ.Ξενοφ. *Ἀθ. Πολ.* 1.8-9: *ὁ γὰρ δῆμος βούλεται οὐκ, εὐνομουμένης τῆς πόλεως, αὐτὸς δουλεύειν, ἀλλ' ἐλεύθερος εἶναι καὶ ἄρχειν, τῆς δὲ κακονομίας αὐτῷ ὀλίγον μέλει· ὃ γὰρ σὺ νομίζεις οὐκ εὐνομεῖσθαι, αὐτὸς ἀπὸ*

μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη και του Περικλή (462 π.Χ.), οι οποίες και επισημοποίησαν την ριζοσπαστικοποίησή του.[57] Εν ολίγοις, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο *δῆμος* (και, άρα, οι *πονηροί*) διαθέτει την απαιτούμενη ωριμότητα, ώστε να αναγνωρίσει το ότι η πόλη θα διοικείτο καλύτερα σε περίπτωση που δινόταν πολιτικό προβάδισμα στους *χρηστούς*. Εντούτοις, οι Αθηναίοι προτιμούν να είναι ελεύθεροι, λαμβάνοντας οι ίδιοι τις ρυθμιστικές της μοίρας τους αποφάσεις, παρά να κυβερνώνται άριστα όντες υποδουλωμένοι. Αυτό δηλοί ότι ο αθηναϊκός *δῆμος* δεν ενδιαφέρεται για τα όποια αρνητικά επακόλουθα των αποφάσεών του, αλλά δίδει έμφαση στο ότι ο ίδιος αποφάσισε, ασχέτως των οιωνδήποτε συνεπειών. Η φράση αυτή αναδεικνύει και ορίζει άριστα το πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας της εποχής αυτής και ανατρέπει, παράλληλα, όλες τις κατά καιρούς προσπάθειες να θεωρηθεί αυτή ως αντιπροσωπευτική:[58] ο *δῆμος* ασκεί απεριόριστη εξουσία[59] και είναι αδιάφορο για την πλειοψηφία των πολιτών αν οι κρίσεις της Εκκλησίας του Δήμου είναι ορθές ή εσφαλμένες: κατά συνέπεια, άμεση δημοκρατία είναι η δυνατότητα πολιτικής αυτονομίας και όχι τα θετικά ή και αρνητικά επακόλουθα αυτής.[60] Ταυτοχρόνως, βέβαια, ο συγγραφέας τονίζει ότι οι *χρηστοί,* σε περίπτωση που κατείχαν τα πολιτικά ηνία της πόλεως, θα νομοθετούσαν,[61] ενώ θα δρούσαν

τούτου ἰσχύει ὁ δῆμος καὶ ἐλεύθερός ἐστιν. εἰ δ᾽ εὐνομίαν ζητεῖς, πρῶτα μὲν ὄψει τοὺς δεξιωτάτους αὐτοῖς τοὺς νόμους τιθέντας· ἔπειτα κολάσουσιν οἱ χρηστοὶ τοὺς πονηροὺς καὶ βουλεύσουσιν οἱ χρηστοὶ περὶ τῆς πόλεως καὶ οὐκ ἐάσουσι μαινομένους ἀνθρώπους βουλεύειν οὐδὲ λέγειν οὐδὲ ἐκκλησιάζειν. ἀπὸ τούτων τοίνυν τῶν ἀγαθῶν τάχιστ᾽ ἂν ὁ δῆμος εἰς δουλείαν καταπέσοι.

[57] Βλ. και Rosenbloom (2024) 45.

[58] Βλ. και Κοντογιώργης (2014) 21-23, που εξηγεί την διαφορά μεταξύ ατομικής και πολιτικής ελευθερίας. Χαρακτηριστική είναι και η φράση του Κοντογιώργη (2014) 97, άκρως περιγραφική της ριζοσπαστικής δημοκρατίας των Αθηναίων της κλασικής εποχής: «Η δύναμη της κοινωνίας των πολιτών γίνεται εκρηκτική και ανυπέρβλητη, αρκεί να τοποθετηθεί στο φυσικό της περιβάλλον, δηλαδή να θεσμοθετηθεί ως οργανική συνιστώσα της πολιτείας».

[59] Για τις διαφορές αθηναϊκής ριζοσπαστικής δημοκρατίας και σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας βλ. Schmidt (2004) 49, 51· Bleicken (1994) 433 και Dahlheim (1994) 197, 202.

[60] Βλ. Αναστασόπουλος (2021) 63-64: «Την παρούσα χρονική στιγμή είναι δύσκολη – έως και ανέφικτη – η θεμελίωση μιας αληθινής δημοκρατίας, διότι, πλην όσων έχω αναφέρει και αλλού, ο κόσμος φοβάται να σηκώσει στους ώμους του το βάρος καθοριστικών αποφάσεων. Με τις εκλογές, συνεπώς, μετατίθεται σε τρίτους η ευθύνη για την ομαλή ή μη πορεία της χώρας. Ίσως, όμως, η επιλογή αυτή να είναι απολύτως ορθή και ένα αμεσοδημοκρατικό πολίτευμα να αποδεικνυόταν εξαιρετικά επιζήμιο για τις σύγχρονες κοινωνίες. Εξηγούμαι: για τους αρχαίους Αθηναίους το πολίτευμα της δημοκρατίας δεν εδράζεται εννοιολογικώς στην ορθότητα ή μη των εκ του λαού ειλημμένων αποφάσεων· βασικός και ακλόνητος πυλώνας της δημοκρατίας αυτής είναι το δικαίωμα αυτοκαθορισμού των πολλών, η δυνατότητά τους να αποφασίζουν για την μοίρα τους. Το περιεχόμενο των αποφάσεων αυτών, συχνά επιζήμιο για την κοινωνική ευημερία, συχνά ευεργετικό, είναι εντελώς αδιάφορο για την έννοια της δημοκρατίας. Δημοκρατία, κατ᾽ εκείνους, είναι, απλώς, η επικράτηση του *δήμου* και όχι τα θετικά ή αρνητικά επακόλουθα της επικράτησης αυτής. Η σύγχρονη, αντιθέτως, αντίληψη δεν είναι εύκολο να υιοθετήσει τέτοιες πρακτικές, συμπίπτουσες, ίσως, με την έννοια της τυραννικής πλειοψηφικής κυβέρνησης. Ο λαός είθισται να συμπεριφέρεται ως αδηφάγος όχλος και ένα τέτοιο πολίτευμα στην σύγχρονη εποχή θα σήμαινε συνεχείς πολιτικές αναταράξεις, βίαιες συμπλοκές, ίσως και συχνούς πολέμους».

[61] Βλ. Λεντάκης (2010) 73: «Ὁ ΄΄Ξενοφῶν΄΄ δὲν ἰσχυρίζεται πώς, ἂν πάρουν τὴν ἐξουσία οἱ χρηστοί, θὰ κυβερνήσουν πρὸς τὸ συμφέρον ὅλων· ὁμολογεῖ ἀνοιχτὰ πὼς θὰ κοιτάξουν τὸ συμφέρον τῆς τάξης τους».

αυταρχικά, τιμωρώντας τους *πονηροὺς*[62] και παρακωλύοντας την συμμετοχή τους στις αθηναϊκές συνελεύσεις. Είναι εμφανές ότι το κείμενο είναι συγγεγραμμένο από ακραίο ολιγαρχικό, αφού τα εντός αυτού διατυπώματα υπερβαίνουν κατά πολύ την μετριοπαθή δημοκρατία και φτάνουν στο σημείο να πλησιάζουν την τυραννία.

Ακολούθως (1.14),[63] ο συγγραφέας εστιάζει την προσοχή του σε όσα διαδραματίζονται στις συμμαχικές της Αθήνας πόλεις. Οι σύμμαχοι, λοιπόν, μόλις καταφτάνουν στην Αθήνα, επιδίδονται σε συκοφαντίες των *χρηστῶν*, επιθυμώντας, προφανώς, να ευνοήσουν τον αθηναϊκό *δῆμον*.[64] Είναι γνωστό, φυσικά, ότι η Αθήνα είχε συμφέρον να επιδιώκει την εγκατάσταση δημοκρατικού πολιτεύματος στις πόλεις των συμμάχων. Τούτων δοθέντων, οι *χρηστοὶ* συμπεριφέρονται διαφορετικά, ήτοι προσπαθούν να προωθούν τους αριστοκράτες στις υπόλοιπες πόλεις, προσδοκώντας, έτσι, σε μελλοντική συσπείρωση των *γνωρίμων*, ώστε και να ανατραπεί το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας. Περιγράφεται εδώ με ενάργεια ο πολιτικός διαγκωνισμός για την απόκτηση της πολιτικής πρωτοκαθεδρίας στην Αθήνα, αφού οι *πονηροὶ* αφαιρούν από τους *χρηστοὺς* τα πολιτικά τους δικαιώματα, αρπάζουν τις περιουσίες τους, τους υποχρεώνουν σε εξορία και, ενίοτε, τους σκοτώνουν.[65]

Τέλος (2.19–20),[66] ο Ψευδο – Ξενοφών θίγει σπουδαιότατο ζήτημα, το οποίο, μάλιστα, δύναται να ερμηνευτεί διττά. Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας σημειώνει ότι δεν δύναται να κατανοήσει την στάση αυτών, οι οποίοι, όντες *χρηστοί*, επιλέγουν να ζήσουν σε πόλη με

---

[62] Ωραία η ερμηνεία του Λεντάκη (2010) 74, που διατείνεται ότι το *κολάσουσιν* αφορά, ενδεχομένως, την αποκατάσταση των παραδοσιακών προνομίων του Αρείου Πάγου.

[63] Βλ. Ψ.Ξενοφ. *Ἀθ. Πολ.* 1.14: *Περὶ δὲ τῶν συμμάχων, ὅτι ἐκπλέοντες συκοφαντοῦσιν, ὡς δοκοῦσι, καὶ μισοῦσι τοὺς χρηστούς, γιγνώσκοντες ὅτι μισεῖσθαι μὲν ἀνάγκη τὸν ἄρχοντα ὑπὸ τοῦ ἀρχομένου, εἰ δὲ ἰσχύσουσιν οἱ πλούσιοι καὶ χρηστοὶ ἐν ταῖς πόλεσιν, ὀλίγιστον χρόνον ἡ ἀρχὴ ἔσται τοῦ δήμου τοῦ Ἀθήνησι, διὰ ταῦτα οὖν τοὺς μὲν χρηστοὺς ἀτιμοῦσι καὶ χρήματα ἀφαιροῦνται καὶ ἐξελαύνονται καὶ ἀποκτείνουσι, τοὺς δὲ πονηροὺς αὔξουσιν. οἱ δὲ χρηστοὶ Ἀθηναίων τοὺς χρηστοὺς ἐν ταῖς συμμαχίσι πόλεσι σῴζουσι, γιγνώσκοντες ὅτι σφίσιν ἀγαθόν ἐστι τοὺς βελτίστους σῴζειν ἀεὶ ἐν ταῖς πόλεσιν.*

[64] Βλ. και Edwards (2010) 317: «Formerly only members of the upper class—those serving as general, trierarch, or ambassador—met with allies in their cities to adjudicate cases requiring Athenian intervention, but since those cases are now tried in Athens before demotic juries, the allies consequently honor the demos with their flattery (*kolakeuein*). The Old Oligarch's aggravation is double: in the first place, that the demos should have become recipient of flattery at all; in the second, that the members of Athens' elite families no longer enjoy the adulation that is their due».

[65] Για νοηματική πραγμάτευση βλ. Λεντάκης (2010) 84-90.

[66] Βλ. Ψ.Ξενοφ. *Ἀθ. Πολ.* 2.19-20: *φημὶ οὖν ἔγωγε τὸν δῆμον τὸν Ἀθήνησι γιγνώσκειν οἵτινες χρηστοί εἰσι τῶν πολιτῶν καὶ οἵτινες πονηροί, γιγνώσκοντες δὲ τοὺς μὲν σφίσιν αὐτοῖς ἐπιτηδείους καὶ συμφόρους φιλοῦσι, κἂν πονηροὶ ὦσι, τοὺς δὲ χρηστοὺς μισοῦσι μᾶλλον· οὐ γὰρ νομίζουσι τὴν ἀρετὴν αὐτοῖς πρὸς τῷ σφετέρῳ ἀγαθῷ πεφυκέναι, ἀλλ' ἐπὶ τῷ κακῷ· καὶ τοὐναντίον γε τούτου ἔνιοι, ὄντες ὡς ἀληθῶς τοῦ δήμου, τὴν φύσιν οὐ δημοτικοί εἰσι. δημοκρατίαν δ' ἐγὼ μὲν αὐτῷ τῷ δήμῳ συγγιγνώσκω· αὐτὸν μὲν γὰρ εὖ ποιεῖν παντὶ συγγνώμη ἐστίν· ὅστις δὲ μὴ ὢν τοῦ δήμου εἵλετο ἐν δημοκρατουμένῃ πόλει οἰκεῖν μᾶλλον ἢ ἐν ὀλιγαρχουμένῃ, ἀδικεῖν παρεσκευάσατο καὶ ἔγνω ὅτι μᾶλλον οἷόν τε διαλαθεῖν κακῷ ὄντι ἐν δημοκρατουμένῃ πόλει μᾶλλον ἢ ἐν ὀλιγαρχουμένῃ.*

δημοκρατικό πολίτευμα, αντιφάσκοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, με τον εαυτό τους. Στο σημείο αυτό μπορεί να εννοούνται δύο πράγματα: είτε γίνεται μνεία στην συνήθεια των *χρηστῶν* να πολιτεύονται με την μερίδα των *πονηρῶν* (Περικλής, Αλκιβιάδης), είτε το χωρίο, ερμηνευόμενο υπό το πρίσμα της κυριολεξίας, δηλοί ότι οι *χρηστοί*, αντί να κατοικήσουν σε πόλεις με ολιγαρχία, προτιμούν να διαμένουν στην Αθήνα, ώστε να μην γίνονται αντιληπτοί οι σκοποί τους, λόγω, προφανώς, της άκρατης ελευθερίας που παρέχει η δημοκρατία σε όλους. Ασφαλώς, οι θεωρήσεις αυτές καταδεικνύουν με σαφήνεια την ακρότητα των απόψεων του δημιουργού τού κειμένου, αφού είναι εσφαλμένο επιστημονικά να διατυπωθεί ότι άπαντες οι *χρηστοὶ* διέμεναν στην Αθήνα συμφεροντολογικά, καταπιέζοντας, έτσι, εαυτούς.[67] Το ζήτημα, φυσικά, αυτό θα εξεταστεί ενδελεχώς και παρακάτω.

1.2.3 Οι *χρηστοὶ* και *πονηροὶ* κατά την διάρκεια του σκανδάλου των Ερμοκοπιδών στον Θουκυδίδη

Λίγο πριν την αναχώρηση των αθηναϊκών δυνάμεων για την Σικελία το 415 π.Χ. ξεσπά, ως γνωρίζουν οι ερευνητές, το διαβόητο σκάνδαλο της κοπής των Ερμών κεφαλών. Το ζήτημα αυτό θα διερευνηθεί και με άλλες επιστημονικές αφορμήσεις εντός της διατριβής αυτής. Για τους σκοπούς της παρούσας εισαγωγής, επιλέγεται, εδώ, ένα χωρίο, το οποίο, προτείνεται, αναδεικνύει ανάγλυφα την διένεξη ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηροὺς* όχι, απλώς, σε ηθικό επίπεδο, αλλά πρωτευόντως σε πολιτικό. Παρατίθεται, έπειτα, το θουκυδίδειο κείμενο και επιχειρείται νοηματική πραγμάτευσή του:

οἱ γὰρ Ἀθηναῖοι, ἐπειδὴ ἡ στρατιὰ ἀπέπλευσεν, οὐδὲν ἧσσον ζήτησιν ἐποιοῦντο τῶν περὶ τὰ μυστήρια καὶ τῶν περὶ τοὺς Ἑρμᾶς δρασθέντων, καὶ οὐ δοκιμάζοντες τοὺς μηνυτάς, ἀλλὰ πάντα ὑπόπτως ἀποδεχόμενοι, διὰ πονηρῶν ἀνθρώπων πίστιν πάνυ χρηστοὺς τῶν πολιτῶν ξυλλαμβάνοντες κατέδουν, χρησιμώτερον ἡγούμενοι εἶναι βασανίσαι τὸ πρᾶγμα καὶ εὑρεῖν ἢ διὰ μηνυτοῦ πονηρίαν τινὰ καὶ χρηστὸν δοκοῦντα εἶναι αἰτιαθέντα ἀνέλεγκτον διαφυγεῖν (Θουκ. 6.53.2).

Ο Θουκυδίδης εξηγεί, λοιπόν, το διχαστικό κλίμα που επικράτησε στην Αθήνα αμέσως μετά τον απόπλου των Αθηναίων για την Σικελία. Οι πολίτες, ευρισκόμενοι σε κατάσταση αμηχανίας και

[67] Βλ. και Λεντάκης (2010) 136-137.

διχόνοιας και μην γνωρίζοντας σε ποιες διαβολές οφείλουν να δώσουν βάση, αρχίζουν να αποδέχονται ασυλλόγιστα τις καταγγελίες *πονηρῶν* εναντίον *χρηστῶν* ανθρώπων. Έτσι, προέβαιναν σε διαρκείς φυλακίσεις των *χρηστῶν*, αφού φρονούσαν ότι δεν ήταν ορθό να ξεφύγει έστω και ένας ένοχος *χρηστὸς* μόνο και μόνο επειδή ο μηνυτής και καταδότης του τύγχανε να είναι *πονηρός*. Η επισήμανση αυτή υποδηλοί, κατ' αρχάς, ότι, συνήθως, σε ανάλογες περιστάσεις, ήγουν σε καιρούς δίωξης των διακεκριμένων πολιτών, οι Αθηναίοι εμπιστεύονταν τους *χρηστούς*, εκλαμβάνοντας τις καταγγελίες των *πονηρῶν* ως απλές διαβολές, έκγονες, προφανώς, του φαύλου χαρακτήρα τους. Η βεβήλωση, εντούτοις, των Ερμών συνιστούσε εξαιρετικά σοβαρή περίπτωση ιεροσυλίας και απειλούσε, δυνητικά, την ίδια την επιβίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας. Έτσι, οι Αθηναίοι δεν ήταν σε θέση, αυτήν την φορά, να συγχωρήσουν τους ευυπόληπτους πολίτες λόγω της καλής τους διαγωγής στο παρελθόν ή και της ευγενικής καταγωγής τους. Βέβαια, η πρόθεση των Αθηναίων δεν τηρεί σε καμία περίπτωση την νομική μεσότητα: από την «άφεση αμαρτημάτων» στους *χρηστοὺς* προβαίνουν, τώρα, σε δίχως όριο εκδίωξή τους, στην προσπάθειά τους να εντοπίσουν τους συνωμότες κατά της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Αναφορικά με την νοηματική αντίθεση των λέξεων *χρηστὸς* και *πονηρός*, δύναται κανείς να υποστηρίξει ότι πρέπει να προαχθεί εδώ η ηθική τους νοηματοδότηση. Εν τοιαύτη περιπτώσει, οι αχρείοι και ποταποί πολίτες εκδιώκουν τους αγαθούς και καλοφημισμένους εντός των Αθηνών. Προτείνεται, ωστόσο, στην διδακτορική αυτήν διατριβή ότι η αντιπαράθεση αυτή λαμβάνει χώρα ανάμεσα σε δύο διακριτές πολιτικές μερίδες. Συνελόντι ειπείν, οι θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας αποφασίζουν, εκμεταλλευόμενοι και την τεταμένη πολιτική ατμόσφαιρα της περιόδου, να κατατροπώσουν τους *χρηστούς*, ήτοι τους υποστηρικτές της μετριοπαθούς παράταξης. Το πολιτικό περιεχόμενο των εννοιών αποδεικνύεται και από προγενέστερο εδάφιο, στο οποίο ο Θουκυδίδης σημειώνει ότι την εκτόξευση μομφών εναντίον του Αλκιβιάδη ξεκίνησαν άνθρωποι που επιθυμούσαν *τοῦ δήμου προεστάναι*, άρα οι πολιτικοί της παράταξης των *πονηρῶν*.[68] Αυτό δηλοί, κατά λογική συνεπαγωγή, ότι ο γιος του Κλεινία δέχτηκε σφοδρή εσωτερική αντιπολίτευση από ανθρώπους που ήταν εξαιρετικά δυσαρεστημένοι εξαιτίας της πολιτικής του παντοδυναμίας. Έτσι, τώρα που ο Αλκιβιάδης βρίσκεται στην Σικελία

[68] Βλ. Θουκ. 6.28.2: *καὶ αὐτὰ ὑπολαμβάνοντες οἱ μάλιστα τῷ Ἀλκιβιάδῃ ἀχθόμενοι ἐμποδὼν ὄντι σφίσι μὴ αὐτοῖς τοῦ δήμου βεβαίως προεστάναι, καὶ νομίσαντες, εἰ αὐτὸν ἐξελάσειαν, πρῶτοι ἂν εἶναι, ἐμεγάλυνον καὶ ἐβόων ὡς ἐπὶ δήμου καταλύσει τά τε μυστικὰ καὶ ἡ τῶν Ἑρμῶν περικοπὴ γένοιτο καὶ οὐδὲν εἴη αὐτῶν ὅτι οὐ μετ' ἐκείνου ἐπράχθη, ἐπιλέγοντες τεκμήρια τὴν ἄλλην αὐτοῦ ἐς τὰ ἐπιτηδεύματα οὐ δημοτικὴν παρανομίαν.*

και δεν μπορεί να αποτελεί κίνδυνο πολιτικό για τους ομοϊδεάτες του, οι *πονηροὶ* δρουν με σκοπό διπλό: θέλουν τόσο να εξοντώσουν τον Αλκιβιάδη, ώστε να ηγηθούν αυτοί του *δήμου*, όσο και να εκδικηθούν την αντίπαλη ιδεολογική μερίδα, ήτοι τους *χρηστούς*, και λόγω της πολυετούς μεταξύ τους αντιπαλότητας και επειδή ο Αλκιβιάδης ήταν, στην πραγματικότητα, *χρηστός*.[69]

Οι άνθρωποι, βέβαια, αυτοί – ως γνήσιοι υποστηρικτές του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού – δεν θα διαφωνούσαν με το εγχείρημα της Σικελικής εκστρατείας και οι λόγοι για τους οποίους επιθυμούσαν να εκτοπίσουν τον Αλκιβιάδη ήταν, ως φαίνεται, καθαρά ωφελιμιστικοί. Παράλληλα, αποφασίζουν, με αφορμή των βεβήλωση των Ερμών, να επιτεθούν στους *χρηστούς*, τους οποίους παραδοσιακά εκλαμβάνουν ως φύσει εχθρούς του δημοκρατικού πολιτεύματος. Εν ολίγοις, αποδεικνύεται το καιροσκοπικό ποιόν τους, αφού καταφέρνουν να πλήξουν την παράταξή τους μέσω των εγκλήσεων κατά του Αλκιβιάδη και, ταυτόχρονα, να την υπερασπιστούν διά της ανελέητης δίωξης των *χρηστῶν*. Η αντιφατική αυτή δράση των *πονηρῶν* είναι ενδεικτική του αμοραλισμού που επικρατεί σε ταραγμένες πολιτικές εποχές και επικυρωτική της άποψης ότι η διχόνοια ευνοεί τους αδίστακτους δημαγωγούς και κατεξοχήν συμφεροντολόγους πολιτικούς. Συμπερασματικά, βάσει της προεκτεθείσας επιχειρηματολογίας το υπό συζήτηση χωρίο προτείνεται ότι πρέπει να θεωρείται, πλέον, ως δηλωτικό της πάγιας διένεξης ανάμεσα στις ιδεολογικές μερίδες των *χρηστῶν* και των *πονηρῶν*.

Οι δε ηθικές συνδηλώσεις του εδαφίου ανατρέπονται από τα ίδια τα κειμενικά συμφραζόμενα. Συγκεκριμένα, το δρώμενο λαμβάνει χώρα κατά την διάρκεια περιόδου που κύριο χαρακτηριστικό της έχει την έντονη ιδεολογική αντιπαράθεση, που προέκυψε τόσο λόγω του εγχειρήματος της Σικελικής εκστρατείας, όσο και λόγω της βεβήλωσης των Ερμών. Επομένως, εντός τέτοιου πολιτικού κλίματος είναι δύσκολο να μην ήλθε στην επιφάνεια η παραδοσιακή διένεξη ανάμεσα σε μετριοπαθείς και ριζοσπαστικούς δημοκράτες. Συν τοις άλλοις, το γεγονός ότι *πονηροὶ* κατηγορούν *χρηστοὺς* και όχι το αντίθετο βρίσκεται σε άμεση συναρμογή με την παραδοσιακή τάση των *πονηρῶν* να επιδιώκουν να αποκτήσουν πολιτικό κύρος μέσα από την εκούσια τοποθέτησή τους στον ρόλο του δημοσίου κατηγόρου. Άλλωστε, ακόμα και αν θεωρήσει κανείς ότι το επίθετο *χρηστὸς* δηλοί εδώ τους έχοντες κύρος εντός της αθηναϊκής κοινωνίας πολίτες ή, απλώς, τους διακριθέντες για το ήθος τους, είναι αναγκασμένος να παραδεχτεί ότι ο αθηναϊκός *δῆμος* εξελάμβανε ως ηθικούς και ευυπόληπτους πολίτες μόνο

[69] Για το πολιτικό παρασκήνιο της υπόθεσης, βλ. Liotsakis (2022) 185-213.

τους αριστοκράτες. Εξάλλου, μέχρι και την εποχή του Κλέωνα, στα ύψιστα αξιώματα της πόλης αναδεικνύονται συχνότερα αριστοκράτες και οικονομικά επιφανείς. Ακόμα, όμως, και όταν οι Αθηναίοι εκλέγουν στο αξίωμα του στρατηγού τους *πονηρούς*, δεν το πράττουν επειδή τους σέβονται, αλλά επειδή οι ρήτορες αυτοί προωθούν και υλοποιούν φιλοδοξίες της πλειοψηφίας, τις οποίες οι αριστοκράτες δεν είναι διατεθειμένοι να ενστερνιστούν. Κατά συνέπεια, δύσκολα θα μπορούσε να αποκληθεί ένας Κλέων ή ένας Υπέρβολος *χρηστός· χρηστοὶ* ήταν, κατά κανόνα, οι ηθικοί και αξιοσέβαστοι άνδρες και τέτοιοι ήταν, σύμφωνα με τους συμπολίτες τους, μόνον οι εύποροι αριστοκράτες, άρα και οι ανήκοντες σε συγκεκριμένη πολιτική μερίδα.

1.2.4 Οι *χρηστοὶ* και *πονηροὶ* στους *Ἱππῆς* του Αριστοφάνη

Οι *Ἱππῆς* του Αριστοφάνη παραστάθηκαν το 424 π.Χ. στα Λήναια, κατακτώντας το πρώτο βραβείο.[70] Πρόκειται, εν συνόλω, για μία εκ των πιο βαθιά πολιτικών κωμωδιών του ποιητή,[71] αφού εντός του συνθέματος αυτού κατακεραυνώνονται διακεκριμένοι ηγέτες της εποχής του δημιουργού, καθώς και πρακτικές του αθηναϊκού δημοκρατικού πολιτεύματος.[72] Από τα

[70] Για τους *Ἱππῆς* γενικότερα βλ. και τις ωραίες διδακτορικές διατριβές των Vaio (1966) και De Luca (2000). Βλ., επίσης, την ποιοτική διδακτορική διατριβή της Engle (1983).

[71] Για την θεματική των *Ἱππέων* ευρύτερα, βλ. και Lombardini (2012) 136: «Let us begin with what I take to be a rather uncontroversial reading of Aristophanes' *Knights*. While the play is a satire of the politician Cleon, it is also a statement about the comic poet's art, and the place of his poetry in the democratic city. In the parabasis of the play, Aristophanes places himself at the end of a succession of rival comic poets: Magnes, Cratinus and Crates. He observes that presenting a comedy to the demos is no easy business (516). The demos can be fickle (519), as the fate of his subsequent comedy, *Clouds*, would later attest. His rivals, likewise, can speak to the varying fortunes they have enjoyed in the dramatic spotlight (520–40). Aware of this, the chorus offers a justification as to why Aristophanes' comic voice should carry authority—though he is young, he has honed his art, and gained experienced from previous productions, before endeavouring to produce a comedy on his own (541–50). He has, moreover, won the support of those influential in the city before asking the entire demos to heed his advice (510)». Βλ., επιπρόσθετα, Brock (1986) 15-27.

[72] Βλ. Panagiotarakou (2009) 34 για ωραία ανάλυση σχετικά με την στάση του Αριστοφάνη απέναντι στην αθηναϊκή δημοκρατία της εποχής του: «Given that Aristophanes attacked democratic politicians, this has given rise to the argument that Aristophanes was anti-democratic and conservative. Curiously, one does not encounter the same argument in regards to other Old Comedy poets. One ventures to guess (cautiously) that the reason is that since Aristophanes is the only author from whom we possess 11 extant comedies (in comparison to mere fragments from other poets) contemporary scholars are at a greater ease attributing to him a particular political ideology. However, we cannot ignore the fact that other Old Comedy poets attacked democratic figures with the same fervour as Aristophanes. Hence, unless one is willing to argue that the entire genre of Old Comedy was anti-democratic and pro-oligarchic, the same argument cannot be maintained in regards to Aristophanes». Βλ. και Kanellakis (2022) 228: «Aristophanes was certainly not the warmest advocator for democracy, but he was the fiercest advocator against tyranny. If he loathed the 'radical democrats' of his day, that was not because of the social mobility and civic freedoms which *that* democracy facilitated —if anything, he embraced such visions in several of his plays (*Acharnians*, *Peace*, *Wealth*)— but because he viewed those demagogues of post-Periclean Athens as tyrants in the making».

σκωπτικά πυρά του Αριστοφάνη δεν γλιτώνουν ούτε ο *δῆμος*, ούτε η Βουλή, ούτε οι θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας με προεξάρχοντα αυτών τον Κλέωνα[73] και με ελάσσονες εκπροσώπους τον Υπέρβολο κ.ά. Συνοπτικά, ο γεροξεκούτης και διανοητικά αποχαυνωμένος Δήμος (ο αθηναϊκός λαός)[74] έχει στο σπιτικό του δύο δούλους, οι οποίοι ταυτίζονται με τον στρατηγό Δημοσθένη και τον περιώνυμο αρχηγό των *χρηστῶν*, Νικία. Καθώς ένας τρίτος δούλος, ο Παφλαγών (θεατρική καρικατούρα του Κλέωνα), έχει εισβάλει στην οικία και, μέσω διαρκών ψευδών και κολακειών, έχει αποκτήσει την εύνοια του αφεντικού, οι υπόλοιποι δύο βρίσκονται σε αμηχανία και, ορμώμενοι από την ανάγνωση ενός χρησμού, σκαρφίζονται εξαιρετικά ευφυή τρόπο για να τον βγάλουν από την μέση. Η εξουσία του Παφλαγόνα προώρισται να γκρεμιστεί από έναν χειρότερο από αυτόν, έναν αυθεντικό *πονηρόν*, ένα «επιδεξιότερο κάθαρμα», που εκπροσωπείται από τον Αλλαντοπώλη. Ο λουκανικάς αυτός θα έχει στο πλευρό του τον χορό της κωμωδίας, στον οποίον είναι και αφιερωμένος ο τίτλος του έργου: οι καβαλάρηδες αυτοί ήταν, φυσικά, εκλεκτοί γόνοι της αθηναϊκής αριστοκρατίας και ανήκαν στην μερίδα των *χρηστῶν*. Στο τέλος της κωμωδίας, ο Δήμος μεταμορφώνεται σε γνήσιο *χρηστὸν* και επανακτά την παλαιά του αίγλη. Η ταχεία αυτή επισκόπηση της υπόθεσης περιγράφει με σαφήνεια την πολιτική στοχοθεσία του έργου, ήτοι να παταχθούν οι βλαπτικοί για την δημοκρατία της Αθήνας *πονηροί*, ενώ καθιστά εμφανή και την αντίθεση ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηρούς*.

Ήδη από τους στίχους 128–137, η μερίδα των *πονηρῶν* πραγματοποιεί την εμφάνισή της διά της ανάγνωσης του χρησμού. Ο πρώτος ηγέτης είναι στυππειοπωλητής (Ευκράτης), ο δεύτερος προβατοπωλητής (Λυσικλής) και ο τρίτος δερματοπωλητής (Κλέων). Δεικνύεται εκ νέου ότι οι *πονηροὶ* είναι ενίοτε εύποροι, αλλά μέσω επιχειρηματικής δραστηριότητας και όχι διά της εκμετάλλευσης ακίνητης περιουσίας. Ο δε συγκριτικός βαθμός *βδελυρώτερος* (134) αποδεικνύει, εκτός των άλλων, ότι όλοι οι προαναφερθέντες πολιτικοί είναι *πονηροί*, καθώς τα

[73] Βλ. Schere (2012) 2: «La comedia *Caballeros* (424 a. C.) tiene el propósito de devaluar de manera efectiva la figura de Cleón, el líder político más influyente en la Atenas contemporánea. En vista de este objetivo, la obra presenta un cruce constante entre discurso teatral y discurso político, dicho en otras palabras, construye un discurso político de carácter ficcional».

[74] Για τον Δήμο βλ. και Gallego (2019) 30: «El nombre de Demo para este personaje propone un horizonte que atraviesa toda la obra: es el dueño que habita en la casa, al que no solo estos antiguos esclavos sino también los nuevos que pueda incorporar tienen que servir. Su nombre, Δῆμος Πυκνίτης 'Demo de Pnix', se enuncia como habitualmente se designaba a un ateniense, identificando la localidad de procedencia a partir del modelo instaurado por Clístenes, según el cual un ciudadano debía ser registrado mediante la inscripción en su demo de origen fijando así su pertenencia».

δύο επίθετα ταυτίζονται εννοιολογικά.[75] Ο δυνάμενος να υπερβεί όλους τους παραπάνω και, πρωτευόντως, τον Παφλαγόνα είναι ο Αλλαντοπώλης, το μεγαλύτερο πολιτικό ρεμάλι, που θα παγιώσει στην Αθήνα την πολιτική του ισχύ, ακριβώς επειδή είναι άνδρας *πονηρός, κἀξ ἀγορᾶς καὶ θρασύς* (181). Ο Αριστοφάνης υπαινίσσεται ότι η αθηναϊκή δημοκρατία βιώνει τέτοια παρακμή, που, στην πραγματικότητα, όχι, απλώς, έχουν εκτοπιστεί οι *χρηστοί*,[76] αλλά και διαγκωνίζονται μεταξύ τους για την απόκτηση των ηνίων της πόλης άνδρες φαυλότατοι και ακραία δημαγωγικοί.[77] Εξάλλου, στις αμφιβολίες του Αλλαντοπώλη για την ικανότητά του να ηγηθεί της Αθήνας, ο πρώτος δούλος (Δημοσθένης) αποκρίνεται με το να σπεύσει να πληροφορηθεί το οικογενειακό δέντρο του λουκανικά αυτού. Μόλις διαπιστώνει ότι δεν κατάγεται από *καλοὺς κἀγαθούς*, ανακουφίζεται και τον διαβεβαιώνει πως έχει όλα τα προσόντα για να κυβερνήσει την ιστορική Αθήνα: είναι αμόρφωτος και παλιάνθρωπος και, άρα, ανταποκρίνεται άψογα στις απαιτούμενες προϋποθέσεις για άσκηση φιλολαϊκής πολιτικής (190–194). Μάλιστα, το γεγονός ότι ο Αλλαντοπώλης γνωρίζει κουτσά στραβά γραφή και ανάγνωση λειτουργεί κατά του: για να γίνεις δημαγωγός, διδάσκει ο ποιητής, είναι αναγκαίο να είσαι παντελώς άχρηστος. Αν είσαι *ἀνὴρ μουσικὸς καὶ χρηστὸς τοὺς τρόπους*, είσαι καταδικασμένος στην πολιτική αποτυχία.[78] Η έκφραση *χρηστὸς τοὺς τρόπους*, παρόλο που έχει και ηθικό περίβλημα, καταλήγει, τελικά, να δηλώνει ότι, όσο οι *πονηροὶ* είναι τριγύρω, οι αριστοκράτες δεν έχουν καμία ελπίδα να αναλάβουν την διακυβέρνηση της πόλης. Ο Αλλαντοπώλης, με την σειρά του, διαθέτοντας απαίσια φωνή, καταγόμενος από ποταπούς γεννήτορες και όντας παιδί της αγοράς, έχει όλα τα αναγκαία για το δημαγωγείν προσόντα (218: *φωνὴ μιαρά, γέγονας*

[75] Πβ. στ. 190-194, όπου το *βδελυρὸς* έρχεται σε αντίθεση με το *χρηστός*. Βλ., δε, και Rosenbloom (2004[α]) 56, υποσημ. 3.

[76] Βλ. Schere (2012) 4: «El surgimiento de líderes de origen no aristocrático, como Cleón, había mermado el poder de la nobleza, de cuyo seno anteriormente salían los líderes dominantes de Atenas como, por ejemplo, Pericles. Por lo tanto, el estamento de los nobles se puede incluir en su conjunto dentro del sector que rivalizaba políticamente con Cleón». Ασφαλώς, ο Περικλής ήταν αριστοκράτης, δηλαδή ανήκε στην μερίδα των *χρηστῶν*, αλλά πολιτεύτηκε με την μερίδα του *δήμου*, ήτοι αυτήν των *πονηρῶν*.

[77] Βλ. Lombardini (2012) 133 για την *πονηρίαν* του Κλέωνα: «Emblematic of the 'new politicians' of the late fifth century, to borrow W.R. Connor's phrase, Cleon was a non-aristocrat, a tanner by trade, albeit a wealthy one. In Aristophanes' *Knights*, his questionable ancestry serves as both a stand-in for questioning his authority, and an explanation for his base activities».

[78] Βλ. και Lombardini (2012) 137: «The construction of this persona is both a commentary on his own authority as a comic poet and on the authority of the orators who have endeavoured to advise the demos in political matters. Unlike earlier political leaders, such as Themistocles and Pericles, Cleon was elected general only after years spent as a persuasive and influential orator. He was not, to deploy the metaphor used of comic poetry in the parabasis, an oarsman before handling the tiller; in other words, he did not work his way up through the ranks, learning the lesser tasks before attempting to steer the ship of state. Cleon, rather, 'leap[t] mindlessly in and spout[ed] rubbish' (545), an apt description of what the character Paphlagon does for the entirety of the play».

κακῶς, ἀγοραῖος εἶ). Η καλλιτεχνική γραφίδα του Αριστοφάνη, με όλες τις σκωπτικές συνδηλώσεις της, αγγίζει, διά των πολιτικών της συλλήψεων, την θεατρική ακμή της, ενώ δεικνύει παραστατικά τον τρόπο με τον οποίον οι *χρηστοὶ* θα σχολίαζαν τους νέους ηγέτες του συρμού, ήγουν τους *πονηρούς*, εκπροσώπους της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και θιασώτες της συνέχισης του πολέμου με την Σπάρτη.

Έπειτα, αναδεικνύονται οι αντίθετοι των *πονηρῶν*, οι εξ ορισμού πολιτικοί εχθροί τους, ήτοι οι *χρηστοί*, που επιχειρούν και αυτοί να επιβάλουν την πολιτική τους κυριαρχία στην Αθήνα. Προξενεί, βέβαια, εντύπωση το γεγονός ότι οι αριστοκράτες, δηλαδή οι χίλιοι ιππείς, προτίθενται να συνδράμουν τον Αλλαντοπώλη στην επίτευξη του σκοπού του (225–228). Το αλλόκοτον του πράγματος αίρεται, αν αναλογιστεί κανείς τις πολιτικές προθέσεις του Αριστοφάνη: αν πρόκειται να εκτοπιστεί ο Κλέωνας, τότε οι *καλοὶ κἀγαθοὶ* είναι διατεθειμένοι να βοηθήσουν μέχρι και έναν εξοργιστικά *πονηρὸν* άνθρωπο. Φαίνεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, να υποκρύπτεται εδώ ένα είδος πολιτικής ομοφωνίας ανάμεσα στις δύο ιδεολογικές μερίδες: οι μεν *χρηστοὶ* θα είχαν κάθε λόγο να δουν ταπεινωμένο τον Κλέωνα, ιδίως μετά το δίχως προηγούμενο ρεζίλεμα του Νικία κατά την διάρκεια των δρωμένων της Σφακτηρίας το 425 π.Χ., οι δε *πονηροὶ* θα είχαν, ίσως, έλθει σε δυσχερή θέση λόγω της απόλυτης κυριαρχίας του τέκνου τού Κλεαινέτου εντός της παράταξής τους. Ούτως ή άλλως, αρκετοί άνθρωποι του βιοπορισμού και, άρα, γνήσιοι θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας θα επιθυμούσαν, μάλλον, την λήξη του πολέμου, όντες κουρασμένοι από τα απανωτά χτυπήματα της μοίρας (διαρκείς συμμετοχές σε επιχειρήσεις εναντίον της Πελοποννησιακής Συμμαχίας και φονική επιδημία). Αν δεν συνέβαινε αυτό, τότε οι *πονηροὶ* θα ήθελαν, απλώς, να διώξουν τον Κλέωνα, ώστε να τοποθετήσουν νέους δημαγωγούς στην θέση του. Οι *χρηστοί*, από την μεριά τους, θα συλλογίζονταν κάπως έτσι: «Αν είναι να διώξουμε τον Κλέωνα, ας κάνουμε πίσω, δείχνοντας την εύνοιά μας σε έναν *πονηρόν*· ας κερδίσει αυτός και, έπειτα, θα δούμε πώς θα τον πάρουμε με το μέρος μας. Για αρχή, επείγει να κατατροπώσουμε τον σιχαμερό βυρσοδέψη».

Εν συνεχεία, στους στίχους 565–580[79], το λεγόμενο και «επίρρημα», ο κορυφαίος του χορού προσφέρει εγκώμιο των προγόνων, των Αθηναίων που προέταξαν αδεώς τα στήθη τους

[79] *εὐλογῆσαι βουλόμεσθα τοὺς πατέρας ἡμῶν, ὅτι/ ἄνδρες ἦσαν τῆσδε τῆς γῆς ἄξιοι καὶ τοῦ πέπλου,/ οἵτινες πεζαῖς μάχαισιν ἔν τε ναυφάρκτῳ στρατῷ/ πανταχοῦ νικῶντες ἀεὶ τήνδ' ἐκόσμησαν πόλιν·/ οὐ γὰρ οὐδεὶς πώποτ' αὐτῶν τοὺς ἐναντίους ἰδὼν/ ἠρίθμησεν, ἀλλ' ὁ θυμὸς εὐθὺς ἦν ἀμυνίας·/ εἰ δέ που πέσοιεν εἰς τὸν ὦμον ἐν μάχῃ τινί,/ τοῦτ' ἀπεψήσαντ' ἄν, εἶτ' ἠρνοῦντο μὴ πεπτωκέναι,/ ἀλλὰ διεπάλαιον αὖθις. καὶ στρατηγὸς οὐδ' ἂν εἷς/ τῶν πρὸ τοῦ σίτησιν ᾔτησ' ἐρόμενος Κλεαίνετον·/ νῦν δ' ἐὰν μὴ προεδρίαν φέρωσι καὶ τὰ σιτία,/ οὐ μαχεῖσθαί φασιν. ἡμεῖς δ' ἀξιοῦμεν τῇ*

στην μάχη κατά του περσικού ζυγού, ώστε η Αθήνα να είναι ελεύθερη και κραταιά. Οι άνδρες αυτοί δεν μέτρησαν ποτέ τον αριθμό των εχθρών, αλλά όρμησαν στον πόλεμο εμφορούμενοι από γνήσια πατριωτικά αισθήματα. Πόρρω απέχουν, δε, από τους σύγχρονους Αθηναίους, οι οποίοι αρνούνται να πολεμήσουν, σε περίπτωση που δεν λάβουν υλικές ανταμοιβές για την αυτοθυσία τους. Οι ιππείς, αντιθέτως, δεν ζητούν τίποτα, παρά μόνο μία χάρη: όταν έλθει η ειρήνη, ο κόσμος να μην τους κακοκρίνει για την ατημέλητη κόμμωσή τους, επιγέννημα, φυσικά, και του στρατιωτικού τους μόχθου. Τόσο αυτή η μνεία, όσο και η ανάδειξη του ιδανικού της εύκλειας μέσω της διάκρισης στον πόλεμο, παραπέμπει τον ερευνητή συνειρμικά στην αθηναϊκή αριστοκρατία και, κατ' επέκταση, στην μερίδα των *χρηστῶν*. Ασφαλώς, τα πολιτικά υπονοούμενα του εδαφίου δεν είναι αμέσως εμφανή· αν, εντούτοις, θεωρήσει κανείς ότι η αναφορά στο ηρωικό παρελθόν συνυφαίνεται και με συγκεκριμένο πολιτειακό πλαίσιο, τότε κατανοεί τους αριστοφανικούς πολιτικούς υπαινιγμούς. Κατά την εποχή την οποία μνημονεύει αναδρομικά ο ποιητής η Αθήνα δεν έχει ακόμα υποστεί τις εξαθλιωτικές των *χρηστῶν* πολιτικές παρεμβάσεις του Εφιάλτη και του Περικλή, οι οποίοι το 462 π.Χ. αφαίρεσαν από τον Άρειο Πάγο, το στηθαίο της αθηναϊκής αριστοκρατίας, τις αρμοδιότητές του, εγκαινιάζοντας, έτσι, την περίοδο της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Υπό αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, στους στίχους αυτούς αναπολείται καταφανώς ο καιρός που οι *χρηστοὶ* είχαν μεγαλύτερο εκτόπισμα εντός της αθηναϊκής πολιτικής κονίστρας, οφειλόμενο, εν μέρει, και στα μαχητικά τους κατορθώματα.[80]

Κατόπιν, στους στίχους 734–740 οι δύο υποψήφιοι για την ανάληψη των πολιτικών ηνίων της πόλεως, ήγουν ο Αλλαντοπώλης και ο Παφλαγών, ευρίσκονται ενώπιον του Δήμου και επιχειρούν με διάφορους τρόπους να κερδίσουν την καρδιά του. Ειδικότερα, ο λουκανικάς συστήνεται ως *ἀντεραστὴς* του Παφλαγόνα, που έχει την βούληση να ευεργετήσει το αφεντικό, όπως και άλλοι *χρηστοὶ* πολίτες, στους οποίους, όμως, δεν δίδεται η ευκαιρία, καθώς ο Δήμος

πόλει/ προῖκα γενναίως ἀμύνειν καὶ θεοῖς ἐγχωρίοις./ καὶ πρὸς οὐκ αἰτοῦμεν οὐδὲν πλὴν τοσουτονὶ μόνον·/ ἢν ποτ' εἰρήνη γένηται καὶ πόνων παυσώμεθα,/ μὴ φθονεῖθ' ἡμῖν κομῶσι μηδ' ἀπεστλεγγισμένοις.

[80] Βλ. Lech (2019) 107: «This conceptual discontinuity (or script opposition in modern humour theory) becomes clear as the chorus continues their praise of their fathers (topos 4) (οἵτινες still syntactically correlates with τοὺς πατέρας) and alludes to Marathon and Salamis (πεζαῖς μάχαισιν ἔν τε ναυφάρκτῳ στρατῷ πανταχοῦ νικῶντες) – battles in which the Athenian cavalry played no part – in language of a higher register (see above, contrast with *Vesp*. 684–685). Marathon and Salamis were victories of the hoplite army and the navy, and by having the cavalry praising these battles, the chorus humorously undermines its own merit». Δεν είναι σωστή η παρατήρηση του ερευνητή: οι ιππείς μπορεί να μην διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο στον Μαραθώνα και την Σαλαμίνα, ωστόσο εδώ ο Αριστοφάνης επιθυμεί να επαινέσει τους αριστοκράτες γενικότερα και όχι αποκλειστικά τους ιππείς. Οι καβαλάρηδες αυτοί λειτουργούν ως φερέφωνο των *χρηστῶν* εν γένει.

στρέφει την προσοχή του μόνο στους ποταπότερους των Αθηναίων.[81] Είναι ενδιαφέρον εδώ το ότι ο *πονηρὸς* Αλλαντοπώλης προσπαθεί να προσεταιριστεί την μερίδα των *χρηστῶν*, κάτι που, μάλλον, αποτελεί και λογοτεχνική προοικονομία της μετέπειτα μεταμόρφωσής του σε αριστοκράτη. Ας επιχειρηθεί εδώ μια καινούργια, εν τινί μέτρω, ερμηνεία: ενδέχεται, δηλαδή, να υπαινίσσεται ο Αριστοφάνης ότι υπάρχουν *πονηροί*, άνθρωποι της πιάτσας, οι οποίοι με την κατάλληλη εκπαίδευση από τους *χρηστούς*, δύνανται να πολιτευθούν μετριοπαθώς. Ακόμα και ένα κατώτατης στάθμης υποκείμενο, σαν τον Αλλαντοπώλη, έχει την δυνατότητα να εκτιμήσει την μετριοπαθή πολιτική των *χρηστῶν* και να την ενστερνιστεί. Δεν υπάρχει, δε, λόγος να υποτεθεί ότι ο λουκανικάς επιχειρεί ταύτισή του με τους αριστοκράτες στο πλαίσιο χρήσης δημαγωγικού λεκτικού τεχνάσματος, διότι σε αυτό το σημείο ο Δήμος δεν θέλγεται από αριστοκρατικούς τρόπους, αλλά από μεθοδεύσεις βδελυρές. Έτσι, η πολιτική πρόθεση του Αλλαντοπώλη πρέπει να θεωρηθεί γνήσια. Υπό αυτήν την οπτική, ο Αριστοφάνης επιχειρεί να συνενώσει τους πάντες εναντίον του Κλέωνα.

Ακολούθως, ο Αλλαντοπώλης κατορθώνει να σαγηνεύσει τον Δήμο, αφού τού προσφέρει ένα μαξιλαράκι, για να ξεκουράσει τον σαλαμινομάχο πισινό του. Το αφεντικό εκπλήσσεται και ρωτάει τον λουκανικά αν κατάγεται από αριστοκρατική γενιά. Συστοίχως προς το προρρηθέν ερώτημα, ο λουκανικάς έχει χρησιμοποιήσει γλώσσα γνήσια αριστοκρατική (780–783), αφού μέσα από την αναδρομή στο ηρωικό παρελθόν των επών του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας αναδύεται το αριστοκρατικό ιδανικό της διά του πολέμου καταξίωσης. Παρακάτω, δε, ο Αλλαντοπώλης μέμφεται τον Παφλαγόνα, επειδή ο δεύτερος αποδιώχνει συνεχώς τις απεσταλμένες εκ των Λακεδαιμονίων πρεσβείες που έχουν εντολή να ζητήσουν ειρήνη από την Αθήνα (794–796). Ο τερματισμός του πολέμου αποτελούσε πάγιο πολιτικό σλόγκαν των *χρηστῶν* και συμβάδιζε πλήρως με την βούλησή τους να εναντιωθούν στον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, παρόλο που ο πόλεμος με την Σπάρτη ήταν αμυντικός. Οι αριστοκράτες γνώριζαν ότι, αν οι Αθηναίοι κέρδιζαν, θα επιχειρούσαν, οπωσδήποτε, νέες εδαφικές κατακτήσεις και, ως αδιαφιλονίκητοι κυρίαρχοι της Ελλάδας, θα καταπίεζαν έτι περαιτέρω τους συμμάχους. Έτσι, ο Αριστοφάνης, και σε αυτήν την περίπτωση, φαίνεται να συνδέει τον Αλλαντοπώλη με τους *χρηστούς*, αφού τα δώρα που προσφέρει στον Δήμο συνδέονται με αριστοκρατικούς λεκτικούς

[81] Βλ. Lombardini (2012) 137: «Cleon's rhetoric, as it is depicted in the play, is deceptive, divisive and pandering. He tricks Demos into believing that he is the people's only true benefactor (e.g. his stealing the credit for the successful Pylos campaign (54–7); he accuses those who oppose him of conspiring against the city (255–7, 314, 475–9); and he woos Demos with tasty treats and with claims to being his true lover».

απόηχους. Εξάλλου, στους στίχους 873–874 ο Δήμος, αφού έχει λάβει παπούτσια σαν δώρο από τον Αλλαντοπώλη, τον ανακηρύσσει ως τον σπουδαιότερο άνδρα που υπηρέτησε ποτέ τον Δήμο (*ἄνδρ' ἄριστον*), ενώ στους στίχους 942–943 τον χαρακτηρίζει ως *καταφανῶς ἀγαθὸν πολίτην*. Για τους λόγους αυτούς, ο Δήμος αναθέτει στον λουκανικά να τον διαπαιδαγωγήσει εκ νέου, ήγουν να του εμφυσήσει ήθος αριστοκρατικό, το εγγενώς υπέρτερο των *πονηρῶν* τρόπων (1099: *γερονταγωγεῖν κἀναπαιδεύειν πάλιν*).

Εν συνεχεία, οι στίχοι 1111–1150, πέρα από την συμβολή τους στην προώθηση της σκηνικής δράσης, αποτελούν μια προσφερόμενη εκ του Αριστοφάνη εμβριθή πολιτική ανάλυση της συμπεριφοράς του αθηναϊκού *δήμου*. Εν συνόψει, ο αθηναϊκός λαός επαινείται από τον χορό ως έχων εξουσία που αρμόζει σε τύραννο.[82] Έτσι, αποδεικνύεται εδώ ότι οι ρήτορες της εποχής τρέμουν την πλειοψηφία, η οποία, λόγω και της δυνατότητάς της να ασκεί νομοθετικό έργο, δρα καταπιεστικά έναντι πάσης φύσεως ατομικής πρωτοβουλίας, μη συμβαδίζουσας με τις αποφάσεις της αθηναϊκής συνέλευσης. Υπό αυτό το πρίσμα, το εδάφιο αποτελεί ύμνο σε αυτό που σήμερα αποκαλείται «άμεση δημοκρατία». Παρά ταύτα, οι ιππείς επισημαίνουν ότι ο Δήμος, κάθε φορά που τυχαίνει να αγορεύει κάποιος πολιτικός, ανοίγει το στόμα σαν χαζός χάχας και χαύει όλα τα ψεύδη τους. Η επισήμανση αυτή είναι πλήρως περιγραφική του τρόπου με τον οποίον λειτουργούσε η αθηναϊκή δημοκρατία της εποχής των *Ἱππέων*: οι ρήτορες, μη έχοντες την δυνατότητα να λειτουργήσουν σαν σύγχρονοι βουλευτές, είχαν ως μοναδικό τους όπλο την επιδεξιότητά τους στην ρητορική. Έτσι, αν κατόρθωναν να πείσουν τον *δῆμον* για την ορθότητα των εισηγήσεών τους, στην πραγματικότητα διοικούσαν οι ίδιοι την πόλη διά των αποφάσεων που ελάμβανε η πλειοψηφία. Ο Δήμος, εντούτοις, δίνει απάντηση απροσδόκητη, υποστηρίζοντας ότι σκοπίμως συμπεριφέρεται σαν *κεχηναῖος*: παρόλο που αντιλαμβάνεται τις μηχανορραφίες των δημαγωγών, παριστάνει εκουσίως τον ανόητο,[83] ώστε να αντλεί εξ αυτών

[82] Βλ., συμπληρωματικά, και την εμβριθή ανάλυση του Lombardini (2012) 134: «The fact that most of the citizens who addressed and offered advice to the demos were elites of some stripe stood in tension with the egalitarian ethos that underpinned Athenian democratic practice. This anxiety was heightened by the fact that elite orators had been trained in the arts of persuasion that they could potentially deploy to deceive assemblymen and jurors and disrupt the ability of the demos to exercise sound political judgment. Yet, as Josiah Ober has demonstrated, the ability of elite orators to offer advice to, and especially to criticize, the demos was effectively controlled via a mass ideology that channelled elite competition over the favour of the people into public benefits. The various 'dramatic fictions' that elite orators and ordinary citizens 'conspired to maintain' — such as the rhetorically-trained orator's portrayal of himself as an ordinary citizen — functioned as a check on the ambitions of elites while simultaneously authorizing their ability to oppose and critique the will of the people. In this way, the Athenians managed to harness elite learning and harmonize it with a strong belief in the wisdom of the masses to best decide matters of public policy».

[83] Ο Yunis (1996) 57-58 δεν θεωρεί την φράση ειλικρινή και πρεσβεύει ότι ο Αριστοφάνης εκούσια παρουσιάζει τον *δῆμον* πιο ευφυή από τους ρήτορες, ώστε να μην απογοητευτεί το αθηναϊκό κοινό. Φρονώ, όμως, ότι η

την μέγιστη δυνατή ωφέλεια.[84] Πολιτικά αυτό δηλοί δύο πράγματα: πρώτον, ο *δῆμος* αυτοθέλητα ταΐζει τους λαοπλάνους, ώστε αυτοί να ικανοποιούν όλες τις ηδονικές του επιθυμίες (πράξη αποδεικτική, βέβαια, και του ολοκληρωτικού πολιτικού ελέγχου του λαού επί των ρητόρων, παρεχομένου εκ της ριζοσπαστικής δημοκρατίας) και, δεύτερον, η πλειοψηφία έχει σαφή επίγνωση της αξίας των *χρηστῶν* πολιτικών, αλλά σκόπιμα δεν τους προωθεί όσο τους *πονηρούς*, διότι γνωρίζει ότι οι αριστοκράτες θα κυβερνήσουν, μεν, δίκαια, αλλά θα καταπιέσουν την βούληση των πολλών. Η επ' αγαθώ της Αθήνας διακυβέρνηση των *χρηστῶν* συνδέεται με υποχωρήσεις τις οποίες ο *δῆμος* δεν είναι πρόθυμος να πραγματοποιήσει. Κάτω από την πολιτική μπαγκέτα των *χρηστῶν*, η αθηναϊκή πολιτική θα εξυγιαινόταν, αλλά ο λαός θα έχανε την πολιτική του αυτονομία και, συνακόλουθα, παντοδυναμία.

Τελικά, ο Αλλαντοπώλης πετυχαίνει διά της οξυδερκούς δράσης του να ξεσκεπάσει τις απατεωνιές του Παφλαγόνα ενώπιον του Δήμου (1211–1223): ζητάει από το αφεντικό να εξετάσει τα πανέρια αμφοτέρων, όπου και αποδεικνύεται ότι αυτό του λουκανικά είναι παντελώς άδειο – γεγονός επικυρωτικό της ευγενούς βούλησης του κατόχου του, ο οποίος προσέφερε ό,τι είχε και δεν είχε στον Δήμο –, ενώ στο αντίστοιχο του βυρσοδέψη διαπιστώνεται υλικό περίσσευμα – πράγμα τεκμηριωτικό της ανηθικότητας του Παφλαγόνα. Σημασία έχει να παρατηρήσει κανείς εδώ ότι, μόλις ο Δήμος αντικρίζει το άδειο καλάθι του Αλλαντοπώλη, αναφωνεί *αὕτη μὲν ἡ κίστη τὰ τοῦ δήμου φρονεῖ* (1216). Η φράση αυτή δεν προξενεί εντύπωση, από την στιγμή που ο λουκανικάς παρουσιάστηκε στο έργο ως *πονηρὸς* και, άρα, ως άνθρωπος του *δήμου* και υπερασπιστής των συμφερόντων του· από την άλλη, οι μεθοδεύσεις του Αλλαντοπώλη αντλούν, κάποτε, πολιτικό υλικό από την μερίδα των *χρηστῶν*. Αυτό ενδέχεται να δηλοί ότι, κατά τον Αριστοφάνη, αληθινοί υπέρμαχοι της δημοκρατίας είναι όχι οι ιμπεριαλιστές *πονηροί*, αλλά οι μετριοπαθείς *χρηστοί*. Η διαπίστωση, άλλωστε, αυτή βρίσκεται σε πλήρη συνάφεια με τον τρόπο που λήγει το έργο.

περιγραφή του Αριστοφάνη είναι άκρως ρεαλιστική και ενδεικτική της συμπεριφοράς του λαού της Αθήνας. Ο Olson (2010) 66-67 σημειώνει ότι, ανεξάρτητα με την νοηματική στόχευση των στίχων, ο Αριστοφάνης θεωρούσε τον αθηναϊκό *δῆμον* κουτό και πίστευε πως, στην πραγματικότητα, δεν διοικούσε η πλειοψηφία την πόλη, αλλά οι ρήτορες. Η παραδοχή, βέβαια, αυτή δεν συνεπάγεται άγνοια εκ μέρους του Αριστοφάνη της αληθινής πολιτικής ισχύος της λαϊκής συλλογικότητας.

[84] Βλ., πάντως, και την ερμηνεία του Ford (1965) 107, η οποία αφορά, μεν, τις εκατέρωθεν λεκτικές επιθέσεις μεταξύ Αλλαντοπώλη και Παφλαγόνα, αλλά σχετίζεται και με το υπό συζήτηση χωρίο, καθώς εστιάζει στην συμπεριφορά του αθηναϊκού *δήμου*: «But the competitive verbal exchange between the two demagogues is also designed to show how ignorant and incompetent and easily deceived Demos has been under Cleon's influence and continues to be under that of the sausage-seller, and thereby to illustrate the stupidity of the people themselves in falling prey to a hypothetical demagogue (the sausage-seller) even worse than their actual one (the Paphlagonian slave or Cleon)».

Τα προαναλυθέντα αποδεικνύονται παραστατικά στον στίχο 1258, εντός του οποίου ο ποταπός λουκανικάς αποκαλύπτει το αληθινό του όνομα. Φυσικά, η λέξη *Ἀγοράκριτος*, με τον τρόπο που ετυμολογείται από τον ίδιο τον Αριστοφάνη (*ἐν τἀγορᾷ γὰρ κρινόμενος ἐβοσκόμην*), συνδέεται ευθέως με την φαυλότητα που παραδοσιακά χαρακτηρίζει τους *πονηρούς*, αλλά, ταυτόχρονα, εντυπώνεται στο μυαλό του ερευνητή ως δηλωτική και εκφραστική αριστοκρατικής αίγλης. Διά της οξυνούστατης αυτής λεκτικής σύνθεσης ο τρανός κωμικός ποιητής καταφέρνει να συνταιριάξει τον Αλλαντοπώλη/ Αγοράκριτο τόσο με ευτελείς, όσο και με ευγενείς συνδηλώσεις. Εν ολίγοις, ο άσημος λουκανικάς ξεκίνησε την πολιτική του σταδιοδρομία ως *φαῦλος* και τώρα, έχοντας εκτοπίσει πλήρως τον *πονηρὸν* Κλέωνα από την αθηναϊκή πολιτική σκηνή, έρχεται να πολιτευθεί αριστοκρατικά, σαν *χρηστός*, διδάσκοντας και νουθετόντας τον *δῆμον* και όχι, απλώς, υπηρετώντας τον. Υπό αυτήν την νοηματική οπτική, αδικεί κανείς τον Αριστοφάνη αν τον θεωρήσει μονάχα οξυδερκή· στην πραγματικότητα, ο φημισμένος ποιητής των Αθηνών είναι μια αληθινή θεατρική και, συνάμα, πολιτική ιδιοφυΐα, αφού πλατωνίζει ήδη από την εποχή που ο Πλάτων ήταν, μόλις, τριών ετών. Αυτό που αργότερα ο μέγιστος φιλόσοφος θα ζητήσει από τους πολιτικούς διά του *Γοργία* του, ήτοι να πάψουν να διακονούν το πλήθος και να αρχίσουν να το κατευθύνουν, ο Αριστοφάνης το είχε ήδη σκεφτεί από το 424 π.Χ.

Η αντίθεση *χρηστῶν* και *πονηρῶν* εντείνεται στους στίχους 1274–1275: *λοιδορῆσαι τοὺς πονηροὺς οὐδέν ἐστ' ἐπίφθονον,/ ἀλλὰ τιμὴ τοῖσι χρηστοῖς, ὅστις εὖ λογίζεται*, ψάλλει με ευφρόσυνη διάθεση ο κορυφαίος του χορού. Σε ένα πρώτο ερμηνευτικό επίπεδο, η χροιά του χωρίου είναι καθαρά ηθική, ήγουν διακηρύττεται ότι είναι χρέος των καλών και ηθικών ανθρώπων να κατατροπώνουν τους αμοραλιστές. Παρά ταύτα, μια περισσότερο προσεκτική ανάγνωση του διστίχου αποκαλύπτει το πολιτικό περιεχόμενό του: με την εξολόθρευση του Παφλαγόνα/ Κλέωνα, οι *πονηροὶ* έχουν ηττηθεί κατά κράτος και οι *χρηστοὶ* ανέκτησαν, επιτέλους, την παλαιά τους υπόληψη. Η ερμηνεία αυτή επιβεβαιώνεται πλήρως αμέσως παρακάτω, όταν και ο Αγοράκριτος, κατά την ανακοίνωση της αναγέννησης του Δήμου και της μεταμόρφωσής του σε αυθεντικό *χρηστόν*,[85] χρησιμοποιεί καθαρά αριστοκρατικό λεξιλόγιο και εικόνες (1316–1328): οι πολίτες καλούνται να σωπάσουν, να απέχουν από τις καταθέσεις μαρτύρων και να κλείσουν τα δικαστήρια, ώστε να μυηθούν στην αριστοκρατικού τύπου ιερή τελετή. Ο Δήμος από *αἰσχρὸς* που ήταν, έχει, πια, γίνει *καλός*, κατοικεί στην αρχαία Αθήνα την βιολετοστολισμένη και προσιδιάζει στον *δῆμον* της εποχής του Αριστείδη και του Μιλτιάδη.

[85] Βλ. και Παππᾶς (2022) 219.

Όλες αυτές οι ρήσεις και λεξιλογικές επιλογές παραπέμπουν κατευθείαν στην μετριοπαθή μερίδα των *χρηστῶν* και αναπολούν το παρελθοντικό αθηναϊκό κλέος. Ο Αγοράκριτος, με την σειρά του, νουθετεί εκ νέου τον Δήμο για τα παλαιά του σφάλματα (1335–1383) και, εν τέλει, του χαρίζει τις τριαντάχρονες σπονδές (1390–1394). Η κίνηση αυτή αποτελεί, ουσιαστικά, ευόδωση της πολιτικής στόχευσης της μερίδας των *χρηστῶν*, που επεδίωκε ειρήνη με την Σπάρτη, ενώ η προηγηθείσα φράση *μακάριος εἰς τἀρχαῖα δὴ καθίσταμαι* του στίχου 1387 συμπυκνώνει άριστα τους αριστοκρατικούς υπαινιγμούς που προωθεί ο Αριστοφάνης σε ολόκληρο το έργο.

Προτείνεται, εδώ, εν είδει συμπερασματικής απόφανσης, ότι η τελική μεταμόρφωση του Αλλαντοπώλη σε Αγοράκριτο μπορεί να ερμηνευθεί διττά: πρώτον, ενδέχεται ο Αριστοφάνης να υποδηλώνει ότι η ριζοσπαστική δημοκρατία νοσεί τόσο βαριά εξαιτίας της δημαγωγίας των *πονηρῶν*, που μέχρι και ο πιο λαϊκός των πολιτών, ένας ποταπός πωλητής λουκάνικων, φαντάζει *χρηστὸς* σε περίπτωση που συγκριθεί με τον Κλέωνα και το άθλιο συνάφι του. Η δεύτερη ερμηνεία που προσφέρεται εδώ λαμβάνει ως δεδομένη την εκ των προτέρων σύνδεση του Αλλαντοπώλη με την μερίδα των *χρηστῶν*, παρόλο που αυτή επισυμβαίνει με επισημότητα προς το τέλος της κωμωδίας: υπό αυτό το πρίσμα, ο Αγοράκριτος ήταν ανέκαθεν *χρηστός*, αλλά κατέστη απαραίτητο να εμφανιστεί ψευδώς ως *πονηρός*, ώστε να κερδίσει την εμπιστοσύνη του Δήμου, να εκτοπίσει τον Παφλαγόνα και, τελικά, να προσφέρει στην Αθήνα την πολυπόθητη ειρήνη. Σύστοιχα προς αυτήν την ερευνητική θεώρηση, ο Αριστοφάνης επιθυμεί, πιθανώς, να δείξει ότι οι *χρηστοί*, αν θέλουν να γίνουν εκ νέου κυρίαρχοι της Αθήνας, ίσως χρειάζεται να προβούν σε υποχωρήσεις: πρέπει να εισέλθουν στην μερίδα των *πονηρῶν* και, αφού πάρουν τον *δῆμον* με το μέρος τους, να παγιώσουν την μετριοπαθή πολιτική τους. Η ερευνητική αυτή πρόταση, αν και συνιστά εικασία, δεν απάδει προς την πολιτική δράση υπαρκτών ηγετών του πέμπτου αιώνα π.Χ. ή τις πολιτικές προτάσεις φημισμένων φιλοσόφων. Επί παραδείγματι, ο Περικλής, που εισήλθε στην μερίδα των *πονηρῶν* όντας *χρηστός*, στην αρχή της καριέρας του πολιτεύτηκε δημαγωγικά, προκειμένου να κερδίσει την λαϊκή εύνοια, ενώ στην συνέχεια άρχισε να κατευθύνει τον *δῆμον*, παρά να σύρεται από αυτόν. Αντιστοίχως, ο Πλάτων, που κατασυκοφάντησε την ρητορική στον *Γοργία*, στον *Φαῖδρο* τής παρέχει τον απαραίτητο χώρο, κατανοώντας ότι η φιλοσοφία δεν δύναται να καταστεί πειστική δίχως την συνδρομή της τέχνης του λόγου.

Ίσως, τελικά, οι *Ἱππῆς* να συμβολίζουν με ενάργεια την στάση του *δήμου* απέναντι στους *χρηστούς*: αν κάποιος πολιτικός ανέλθει στο βήμα και αγορεύσει καταφανώς αριστοκρατικά, η λαϊκή πλειοψηφία θα τον απορρίψει. Οι μετριοπαθείς πολιτικές χρειάζονται χρόνο, προκειμένου να λάβουν την έγκριση της κοινωνίας, η οποία τείνει, συνήθως, να δρα παρορμητικά και να επιδιώκει την άμεση μετουσίωση της πλειοψηφικής επιθυμίας σε πράξη. Μέχρι να ωριμάσουν οι συνθήκες, ο μορφωμένος ηγέτης έχει χρέος να βγάλει τεχνηέντως από την μέση τους λαοπλάνους αντιπάλους του (μεταχειριζόμενος ακόμα και τις μεθόδους τους) και, έπειτα, διά του προσωπικού του παραδείγματος να καθοδηγήσει τον λαό προς τα μονοπάτια της σωφροσύνης, ήτοι της συνετής διαχείρισης της ίδιας της ζωής και των πολυποίκιλων εκδοχών της.

1.2.5 Οι *χρηστοὶ* στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη

Η *Ἀθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη, ανακαλυφθείσα σε πάπυρο μόλις το 1881 και, άρα, πρόσφατο, τρόπον τινά, κληροδότημα του φιλοσόφου στην σύγχρονη ανθρωπότητα,[86] αποτελεί πολιτειολογικής φύσεως σύνθεμα ανυπολόγιστης αξίας, κρίσιμα ενισχυτικό της γνώσης των σύγχρονων ερευνητών για την ιστορική εξέλιξη της αθηναϊκής δημοκρατίας.[87] Εντός του έργου,

[86] Βλ. Μπάλλα & Wallace (2015) 19: «Το κείμενο της *Ἀθηναίων πολιτείας* ανακαλύφθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα. Το 1881 ο Γερμανός φιλόλογος T. Bergk υποστήριξε ότι δύο μικρά κομμάτια παπύρου που βρέθηκαν στην Οξύρρυγχο και περιήλθαν στην κατοχή του Αιγυπτιακού Μουσείου στο Βερολίνο προέρχονται από την *Ἀθηναίων πολιτεία*. Τα σπαράγματα αυτά, τα οποία διάβασε ο Fr. Blass, περιλαμβάνουν χωρία από τα κεφάλαια 12-13 και 21-22 του πιο ολοκληρωμένου κειμένου που έχουμε πια στα χέρια μας, και το οποίο εντοπίστηκε λίγα χρόνια μετά την πρόταση του Bergk: το 1890, αυτή τη φορά στο Βρετανικό Μουσείο, ο F.G. Kenyon αναγνώρισε το κείμενο που κατόπιν εξέδωσε ο ίδιος, και το οποίο αναπαράγεται εδώ, στην πίσω όψη ενός παπύρου, η μπροστινή όψη του οποίου καταγράφει οικονομικά στοιχεία και χρονολογείται στα τέλη της δεκαετίας του 70 μ.Χ. Η όψη στην οποία γράφτηκε το αριστοτελικό κείμενο, με βάση τον γραφικό χαρακτήρα, χρονολογείται το αργότερο κατά τον 2ο μ.Χ. αιώνα. Η αρχή του κειμένου δεν σώζεται, ενώ προς το τέλος ο πάπυρος είναι αρκετά κατεστραμμένος. Οι γνώσεις μας για το περιεχόμενο των πρώτων κεφαλαίων στηρίζονται στην *Ἐπιτομή* του Ηρακλείδη του Λέμβου (μέσα του 2ου αιώνα π.Χ. περίπου) και σε αποσπάσματα που έχουν σταχυολογηθεί με βάση σποραδικές αναφορές άλλων μεταγενέστερων συγγραφέων. Το ίδιο το αριστοτελικό κείμενο, με βάση το περιεχόμενό του, χρονολογείται ανάμεσα στο 331 και το 322».

[87] Βλ. Μπάλλα & Wallace (2015) 9, όπου ο Wallace σημειώνει χαρακτηριστικά: «Από την εποχή της δημοσίευσης του παπύρου στον οποίο βρέθηκε γραμμένη, το 1891, η *Ἀθηναίων πολιτεία* δεν έπαψε να τροφοδοτεί τη σύγχρονη έρευνα με πολύτιμες πληροφορίες για την πολιτική ιστορία και τους θεσμούς της αρχαίας Αθήνας. Χωρίς αυτήν, δεν θα γνωρίζαμε πώς ήταν οργανωμένες οι *τριττύες* και οι *δῆμοι* (*Ἀθηναίων πολιτεία* 21), ούτε όμως ότι οι τέσσερις *φυλοβασιλεῖς* (αξίωμα που επιβιώνει από την αρχαϊκή εποχή) προέδρευαν στις δίκες για ανθρωποκτονία που προκλήθηκε από ζώα και άψυχα αντικείμενα (57.4). Το τμήμα της ιστορικής αφήγησης του κειμένου (1-41) προσφέρει εντυπωσιακά πλούσια στοιχεία για τον δημοκρατικό μεταρρυθμιστή Σόλωνα το 594/593 (επτά ενότητες), τον Πεισίστρατο και τους γιους του, τυράννους του 6ου αιώνα (επτά ενότητες), καθώς και για την αντιδημοκρατική επαναστατική περίοδο του 411 (πέντε ενότητες). Εν συνεχεία, τα κεφάλαια 42-69 δίνουν, συνήθως αναλυτικά, πολλά σημαντικά στοιχεία για το πολίτευμα της Αθήνας κατά τον 4ο αιώνα».

λοιπόν, αυτού εντοπίζεται σημαντικότατο χωρίο, το οποίο αποδεικνύει, όπως προτείνεται εδώ, την οργάνωση των *χρηστῶν* σε πολιτική μερίδα. Παρατίθεται, κατόπιν, το εδάφιο και επιχειρείται ερμηνευτική προσέγγισή του:

μετὰ δὲ ταῦτα τοῦ μὲν δήμου προειστήκει Ξάνθιππος, τῶν δὲ γνωρίμων Μιλτιάδης, ἔπειτα Θεμιστοκλῆς καὶ Ἀριστείδης· μετὰ δὲ τούτους Ἐφιάλτης μὲν τοῦ δήμου, Κίμων δ' ὁ Μιλτιάδου τῶν εὐπόρων· εἶτα Περικλῆς μὲν τοῦ δήμου, Θουκυδίδης δὲ τῶν ἑτέρων, κηδεστὴς ὢν Κίμωνος. Περικλέους δὲ τελευτήσαντος, τῶν μὲν ἐπιφανῶν προειστήκει Νικίας ὁ ἐν Σικελίᾳ τελευτήσας, τοῦ δὲ δήμου Κλέων ὁ Κλεαινέτου, ὃς δοκεῖ μάλιστα διαφθεῖραι τὸν δῆμον ταῖς ὁρμαῖς, καὶ πρῶτος ἐπὶ τοῦ βήματος ἀνέκραγε καὶ ἐλοιδορήσατο, καὶ περιζωσάμενος ἐδημηγόρησε, τῶν ἄλλων ἐν κόσμῳ λεγόντων. εἶτα μετὰ τούτους τῶν μὲν ἑτέρων Θηραμένης ὁ Ἀγνωνος, τοῦ δὲ δήμου Κλεοφῶν ὁ λυροποιός, ὃς καὶ τὴν διωβελίαν ἐπόρισε πρῶτος (Αριστ. *Ἀθ. Πολ*. 28.2–3).

Στο χωρίο αυτό ο Αριστοτέλης πραγματοποιεί βραχεία πολιτική αναδρομή στην ιστορία των κοινών της Αθήνας. Είναι από την αρχή κατάδηλο ότι ο φιλόσοφος προβαίνει σε διάκριση δύο κοινωνικών κατηγοριών, αντιπαραβάλλοντας το πλήθος στις ελίτ τάξεις. Ο συλλογισμός, τώρα, είναι δέον να προχωρήσει ως εξής: αφού οι δύο αντιτιθέμενες μεταξύ τους κοινωνικές ομάδες αντιπροσωπεύουν διαφορετικό επίπεδο οικονομικής δυνατότητας, σημαίνει ότι έρχονται σε διένεξη προσπαθώντας να προωθήσουν η καθεμία τα δικά της συμφέροντα. Από την στιγμή, όμως, που εντοπίζεται διαφορετική απόβλεψη, αυτομάτως συνεπάγεται ότι οι πολλοί και οι λίγοι οργανώνονται σε ενιαίες πολιτικές μερίδες, θέτοντας κοινούς στόχους και επιδιώκοντας παρόμοια υλικά οφέλη. Αποδεικνύεται, έτσι, ότι, αν και, όπως θα δειχθεί στο οικείο κεφάλαιο, ο Θουκυδίδης Μελησίου είναι, εν τινί μέτρω, ο πρώτος αρχηγός «επίσημης παράταξης» διά της οφειλομένης σε αυτόν ενοποίησης των *χρηστῶν*, τελικά, η αντίθεση ανάμεσα στους *πονηροὺς* και τους *χρηστοὺς* εφαρμοζόταν στην πράξη από τις αρχές του πέμπτου αιώνα π.Χ. Δίχως να παραβλέπεται το αναχρονιστικό του συλλογισμού, δύναται να σχολιάσει κανείς ότι οι Αθηναίοι από τον πρώτο καιρό του δημοκρατικού τους πολιτεύματος είχαν χωριστεί, έστω και ατύπως, σε δύο πολιτικές μερίδες, εξυπηρετικές, φυσικά, και των συνυφασμένων με την κοινωνική φύση αυτών συμφερόντων. Αυτό, με την σειρά του, υποσημαίνει ότι οι αρχαίοι Αθηναίοι, παρόλο που δεν είχαν, βέβαια, προβεί στην συνταγματική κατοχύρωση του όρου «κόμμα», είχαν καταφανώς θεμελιώσει, έστω και ανεπισήμως, τις θεωρητικές αρχές, τις ορίζουσες την έννοια του κόμματος: κοινότητα ιδεολογίας και συμφερόντων, ανάδειξη συγκεκριμένου ηγέτη της εκάστοτε μερίδας

(με την ιδιότητα, κυρίως, του στρατηγού) και πραγματοποίηση αντιπολίτευσης στην αντίπαλη παράταξη με σκοπό την εξουδετέρωσή της, είναι μερικές κινήσεις, που, όπως θα φανεί και στην πορεία της διδακτορικής αυτής διατριβής, είχαν επινοήσει οι Αθηναίοι, προκειμένου να εξασφαλίσουν τον συνασπισμό της εκάστοτε πολιτικής μερίδας. Ασφαλώς, όλα τα προρρηθέντα δεν αναιρούν επ' ουδενί τον αμεσοδημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, αφού ο *δῆμος* συνέχιζε να ασκεί τρομακτική ισχύ εναντίον οποιασδήποτε ατομικότητας.

Στο υπό εξέταση απόσπασμα κάνουν την εμφάνισή τους μερικές από τις πάγιες ορολογίες που χρησιμοποιούνται για τους *χρηστοὺς* από τους αρχαίους συγγραφείς. Ειδικότερα, όπως τονίζει ο φημισμένος φιλόσοφος, στην αρχή ηγέτης του *δήμου* ήταν ο Ξάνθιππος, πατέρας του μετέπειτα τρανού Περικλή, και των *γνωρίμων* ο Μιλτιάδης, πατέρας του Κίμωνα. Οι *γνώριμοι* χρησιμοποιούνται παραδοσιακά ως συνώνυμο των *χρηστῶν*. Παράλληλα, οι πολλοί δεν κατονομάζονται ως *πονηροί*, αλλά ως *δῆμος*· έχει, εντούτοις, ήδη δειχθεί ότι οι λέξεις *δῆμος*, *πονηροί*, *φαῦλοι* κ.ά. δηλώνουν, στην πραγματικότητα, το ίδιο πράγμα, ιδίως αν ερμηνευθούν από την οπτική των *χρηστῶν*, οι οποίοι, εξαιτίας των ελίτ χαρακτηριστικών τους, συνήθιζαν να χλευάζουν την αμάθεια της πλειοψηφίας. Τα σκήπτρα παραλαμβάνουν οι Θεμιστοκλής (*πονηροί*) και Αριστείδης (*χρηστοί*), ενώ μετά από αυτούς την ηγεσία του *δήμου* αναλαμβάνει ο Εφιάλτης, ο από κοινού με τον Περικλή θεμελιωτής της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, και των *εὐπόρων* ο Κίμων. Η γενική πληθυντικού *εὐπόρων* τίθεται αντί των γενικών *χρηστῶν*, *γνωρίμων*, *καλῶν κἀγαθῶν* κ.ά. Συνάμα, βέβαια, επιλέγεται η λέξη ειδικά για τον Κίμωνα, για να γίνει αναφορά στην οικονομική ευμάρειά του. Ακολούθως, τον Εφιάλτη διαδέχεται στην αρχηγία του *δήμου* ο Περικλής, ενώ ο Θουκυδίδης Μελησίου αντικαθιστά τον συγγενή του, Κίμωνα, στην ηγεσία της μετριοπαθούς μερίδας.

Αξίζει, τώρα, να παρατηρήσει ο ερευνητής ότι μέχρι και τον θάνατο του Περικλή εντοπίζεται λεκτική πρόταξη των ηγετών του *δήμου*, δηλαδή στα καταγεγραμμένα πολιτικά ζεύγη πρώτα αναφέρονται αυτοί από τον Αριστοτέλη και μετά οι ηγέτες των *χρηστῶν*. Αντιθέτως, αφού ο φιλόσοφος κάνει μνεία στην εκδημία του Περικλή, επιλέγει να αναφέρει πρώτα τον Νικία, αρχηγό των *ἐπιφανῶν*, και, έπειτα, τον Κλέωνα, ηγέτη του *δήμου*. Αυτό το πράττει, επιθυμώντας, ίσως, να δείξει ότι ο Νικίας ήταν ο μοναδικός επικεφαλής των μετριοπαθών που κατόρθωσε να κερδίσει πραγματικά την αγάπη της πλειοψηφίας. Παράλληλα, η γενική πληθυντικού *ἐπιφανῶν* δεν σημειώνεται τυχαία· είναι, βέβαια, γνωστό ότι ο Νικίας ήταν πλούσιος – άρα θα μπορούσε, κάλλιστα, να χρησιμοποιηθεί η λέξη *εὐπόρων* –, αλλά ο

Αριστοτέλης θέλει να αποδώσει με σαφήνεια τον σεβασμό με τον οποίον περιέβαλλε η αθηναϊκή κοινωνία το τέκνο του Νικηράτου. Η περιγραφή λήγει με τον Θηραμένη να ηγείται των *χρηστῶν* και τον Κλεοφώντα του *δήμου*. Η πρόταξη του Θηραμένη εξυπηρετεί τον ίδιο σκοπό, αφού ο Αριστοτέλης θέλει, βεβαιότατα, να υποβαθμίσει την προσφορά του Κλεοφώντα στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα· συνάμα, τον επικρίνει, κάπως, τονίζοντας ότι πρώτος αυτός εισηγήθηκε το μέτρο της *διωβελίας*.[88] Πέρα από την χρησιμότητα της ιστορικής πληροφορίας, ο φιλόσοφος υποδηλοί ότι ο *πονηρὸς* Κλεοφών πολιτεύτηκε καθαρά δημαγωγικά.

1.3 Συνόψιση εισαγωγικών αναπτύξεων

Οι παραπάνω εισαγωγικές αναπτύξεις ορίζουν με πληρότητα την θεματική της παρούσας διδακτορικής διατριβής και εξηγούν με σαφήνεια τις έννοιες των *χρηστῶν* και των *πονηρῶν*. Αναγκαίο είναι σε αυτό το σημείο να ειπωθεί εκ νέου ότι οι *χρηστοί*, όπως αποδείχτηκε μέσα από συγκεκριμένα κειμενικά εδάφια, αποτελούν πολιτική μερίδα με συγκεκριμένη ιδεολογική κατεύθυνση και κοινούς σκοπούς, η πραγμάτωση των οποίων εξασφαλίζει και την περαιτέρω επιβίωση της μερίδας τους εντός της αθηναϊκής πολιτικής κονίστρας. Αυτό σημαίνει ότι το επίθετο *χρηστός*, λειτουργώντας και ως συνώνυμο των αντίστοιχων λέξεων *γνώριμοι, καλοὶ κἀγαθοί, πλούσιοι, ἐπιεικεῖς* κ.ά., δεν αποτελεί, απλώς, ηθικό χαρακτηρισμό του προσώπου ή της ομάδας στην οποία αποδίδεται, αλλά δύναται να συνδέεται και με κατάδηλες πολιτικές συνδηλώσεις, που σχετίζονται, συνακόλουθα, με την ύπαρξη οργανωμένης συλλογικότητας, ήτοι αυτής των Αθηναίων αριστοκρατών.

Οι *χρηστοί*, κατά κανόνα εύποροι, καταγόμενοι από ξακουστές οικογένειες της αθηναϊκής αριστοκρατίας και ανήκοντες στην διανοητική ελίτ των Αθηνών χάρη και στην εκλεκτή μόρφωσή τους, έρχονται, όπως αναλύθηκε, σε καταφανή αντίθεση με τους *πονηρούς*. Αυτοί είναι, συνήθως, άνθρωποι των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, οι οποίοι, μέσα από την πολιτική τους σταδιοδρομία, επιχειρούν να αντικαταστήσουν την παλαιά άρχουσα τάξη και αντιπολιτεύονται τους συντηρητικούς – μετριοπαθείς *χρηστοὺς* μέσα από τον πλήρη ενστερνισμό της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, που συνεπάγεται και προώθηση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. Συμβαίνει, βέβαια, ενίοτε οι *πονηροὶ* να είναι και αυτοί οικονομικά εύρωστοι· τονίστηκε, γι'

[88] Βλ. Μπάλλα & Wallace (2015) 122-123, υποσημ. 2: «Το μέτρο αυτό εφαρμόστηκε από το 410 ώς το τέλος του πολέμου, και φαίνεται ότι προέβλεπε τη χορήγηση δύο οβολών σε καθημερινή βάση για όσους πολίτες δεν εισέπρατταν κάποια άλλη κρατική πληρωμή. Ο οβολός ισοδυναμούσε με το ένα έκτο της δραχμής».

αυτόν τον λόγο, ότι οι *χρηστοὶ* δεν παύουν να υποτιμούν ακόμα και τους πλούσιους *πονηρούς*, επειδή οι τελευταίοι βιοπορίζονται μέσα από τις επιχειρήσεις τους και όχι διά της εκμετάλλευσης της κτηματικής τους περιουσίας. Για τους *χρηστούς*, η αναγκαιότητα εξασφάλισης των προς το ζην μέσω εργασίας αποτελούσε πρόδηλο σημάδι φτώχειας και, φυσικά, μη αριστοκρατικής καταγωγής.

Οι προαναφερθείσες διατυπώσεις οδήγησαν και σε μια νέα ερμηνεία της λέξης *πονηρός*. Σύμφωνα με αυτήν, οι *πονηροὶ* μπορούν, από εδώ και στο εξής, να ταυτίζονται με τον ίδιο τον αθηναϊκό *δῆμον*, αφού στην Αθήνα του δεύτερου μισού του πέμπτου αιώνα π.Χ. το να είσαι άνθρωπος του βιοποριστικού μόχθου (*πόνος*) σήμαινε να είσαι έμπρακτος θιασώτης των πολιτικών δικαιωμάτων της πλειοψηφίας και, άρα, της δυνατότητας τής συλλογικότητας να έχει στην κατοχή της το πολίτευμα της πόλης μέσα από την επάνδρωση των καραβιών και την συνακόλουθη κατάκτηση ευκλεών νικών στο πεδίο της μάχης. Επομένως, όταν κάποιος πολιτικός άρχων ηγείται των *πονηρῶν*, είναι, στην πραγματικότητα, *δημοτικὸς* ή και *προστάτης τοῦ δήμου*.

Το τελευταίο που χρήζει επισήμανσης είναι ότι, συχνά, παρατηρείται, για λόγους που θα αναπτυχθούν ενδελεχώς και παρακάτω, το φαινόμενο της μετακίνησης αυθεντικών *χρηστῶν* στην μερίδα των *πονηρῶν* (το αντίθετο δεν εντοπίζεται ποτέ). Ειπώθηκε ότι σε αυτήν την περίπτωση ο αριστοκράτης που επιθυμεί να ηγηθεί του *δήμου* οφείλει, αφεύκτως, να προβεί σε συγκεκριμένες πολιτικές υποχωρήσεις (τροποποίηση πολιτικής ατζέντας, υιοθέτηση λαοφιλούς ρητορικής, αγάπη για την ριζοσπαστική δημοκρατία κ.ά.), προκειμένου η ένταξή του στο αντίπαλο ιδεολογικό στρατόπεδο να πραγματοποιηθεί ομαλά, δίχως να προκαλέσει δυσφορία στην κραταιά πολιτικώς πλειοψηφία.

Μέρος 2ο

Ο Θουκυδίδης, γιος του Μελησία

2.1 Βιογραφικές πληροφορίες και η συγγένεια με τον ιστορικό Θουκυδίδη

Ο πρώτος κατά χρονολογική σειρά *χρηστὸς* πολιτικός η προσωπογραφία και εν συνόλω πολιτική δράση του οποίου θα αναλυθεί στην παρούσα διδακτορική διατριβή είναι ο Θουκυδίδης, ο γιος του Μελησία, εξέχων πολιτικός αντίπαλος του Περικλή. Κατά κανόνα, το όνομα «Θουκυδίδης» παραπέμπει τον εξειδικευμένο ερευνητή ή και τον απλό λάτρη της αρχαιογνωσίας στην φιγούρα του φημισμένου ιστορικού – διάσημου συγγραφέα του Πελοποννησιακού Πολέμου μέχρι και το 411 π.Χ. –, παρόλο που, επί παραδείγματι, το ίδιο όνομα έφεραν και ένας ποιητής, καθώς και ένας Θεσσαλός ο οποίος έλαβε τιμητικά την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη[89] και παρόλο που έχουν διασωθεί δεκατέσσερα όστρακα με το όνομα του Θουκυδίδη Μελησίου.[90] Ο δε πολιτικός Θουκυδίδης, λόγω του σημαίνοντος ρόλου που διαδραμάτισε στα αθηναϊκά κοινά, απελάμβανε μεγαλύτερης φήμης κατά την διάρκεια της δράσης του σε σχέση με τον ιστορικό, που αναγνωρίστηκε ευρέως μετά τον θάνατό του.[91] Συνεπώς, διαφορετική αντίδραση από αυτήν ενός ανθρώπου του 21ου αιώνα μ.Χ. θα είχε ένας αρχαίος Αθηναίος πολίτης στα τέλη του πέμπτου αιώνα π.Χ., αν εκαλείτο να συνδέσει το όνομα με συγκεκριμένα πρόσωπα.

Ο Θουκυδίδης, λοιπόν, ο γιος του Μελησία,[92] δεν έχει, εν πολλοίς, μελετηθεί επαρκώς από την διεθνή ερευνητική κοινότητα, αν και υπήρξε επιφανής ηγέτης της συντηρητικής

---

[89] Αναλυτικές πληροφορίες για ιστορικά πρόσωπα που έφεραν το όνομα «Θουκυδίδης» δύναται κανείς να εντοπίσει στις παραγράφους 43-45 του *Βίου* τού ιστορικού Θουκυδίδη που μας παραδίδεται από τον Μαρκελλίνο: *Μὴ ἀγνοῶμεν δὲ ὅτι ἐγένοντο Θουκυδίδαι πολλοί, οὗτός τε ὁ Ὀλόρου παῖς, καὶ δεύτερος δημαγωγός, Μιλησίου, ὃς καὶ Περικλεῖ διεπολιτεύσατο· τρίτος δὲ γένει Φαρσάλιος, οὗ μέμνηται Πολέμων ἐν τοῖς περὶ ἀκροπόλεως, φάσκων αὐτὸν εἶναι πατρὸς Μένωνος. Τέταρτος ἄλλος Θουκυδίδης ποιητής, τὸν δῆμον Ἀχερδούσιος, οὗ μέμνηται Ἀνδροτίων ἐν τῇ Ἀτθίδι, λέγων εἶναι υἱὸν Ἀρίστωνος· συνεχρόνισε δ', ὡς φησὶ Πραξιφάνης ἐν τῷ περὶ ἱστορίας, Πλάτωνι τῷ κωμικῷ, Ἀγάθωνι τραγικῷ, Νικηράτῳ ἐποποιῷ καὶ Χοιρίλῳ καὶ Μελανιππίδη. καὶ ἐπεὶ μὲν ἔζη Ἀρχέλαος, ἄδοξος ἦν ὡς ἐπὶ πλεῖστον, ὡς αὐτὸς Πραξιφάνης δηλοῖ, ὕστερον δὲ δαιμονίως ἐθαυμάσθη*. Βλ. και Δρακόπουλος & Ρώμας (2005) 12. Βλ., δε, και Phillips (1991) 385-395. Βλ., επίσης, Raubitschek (1960) 81.

[90] Περί αυτού, βλ. Raubitschek (1960) 81-82 και 82, υποσημ. 5.

[91] Άλλωστε, ο ιστορικός ήταν μικρότερος σε ηλικία, ενώ αναγκάστηκε να περάσει και πολλά χρόνια στην εξορία, κάτι που, ασφαλώς, δεν του επέτρεπε να βρίσκεται, τρόπον τινά, στην επικαιρότητα των πάσης φύσεως αθηναϊκών πολιτικών ή εν γένει πνευματικών εξελίξεων. Βλ. και Finley (2013[12]) 17: «Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς δοξασμένους σύγχρονούς του, εἶναι φανερὸ πὼς δὲν εἶχε ἀποκτήσει φήμη ὅσο ζοῦσε – ὅπως ἦταν ἀναπόφευκτο, ἀφοῦ ἔζησε εἴκοσι χρόνια ἐξόριστος μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ πέθανε πρὶν νὰ τελειώσει τὸ ἕνα καὶ μοναδικὸ ἔργο στὸ ὁποῖο βασίζεται ἡ φήμη του».

[92] Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο Θεόπομπος αναφέρει ως αντίπαλο του Περικλή τον Θουκυδίδη, γιο κάποιου Πανταίνου, ενώ ο Ανδροτίων τηρεί την παράδοση συνδέοντας τον Θουκυδίδη με τον Μελησία. Η φράση αυτή εντοπίζεται στο αρχαίο σχόλιο για τον στίχο 947 των *Σφηκῶν* του Αριστοφάνη: *Θεόπομπος μέντοι ὁ ἱστορικὸς τὸν Πανταίνου φησὶν ἀντιπολιτεύσασθαι Περικλεῖ, ἀλλ' οὐκ Ἀνδροτίων, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς τὸν Μελησίου*. Για αναλυτικό

πολιτικής μερίδας[93] και βασικός αντιπολιτευτής του Περικλή. Αν και φαινομενικώς αντλεί σημαντικό μέρος της αίγλης του λόγω των πολιτικών διενέξεών του με τον υιό της Αγαρίστης, στην ερευνητική αυτήν προσπάθεια θα καταδειχθεί λεπτομερώς η δράση του – συχνά ρηξικέλευθη και ορίζουσα, εν τινί μέτρω, τις αντίστοιχες δράσεις του Περικλέους – στην αρχαία αθηναϊκή πολιτική κονίστρα και η συμβολή του στην ανάδειξη των *χρηστῶν* ως επισήμως ενοποιημένης συντηρητικής παράταξης.[94]

Απαραίτητη για την συνολική έκθεση του βίου τού πολιτικού κρίνεται, κατ' αρχάς, η παράθεση βιογραφικών πληροφοριών. Ο Θουκυδίδης, όπως μας πληροφορεί ο Αριστοτέλης στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* του, διαδέχτηκε τον Κίμωνα μετά τον θάνατό του στην ηγεσία των *χρηστῶν*, ενώ υπήρξε και εξ αγχιστείας συγγενής του φημισμένου πολιτικού ανδρός.[95] Ο Πλούταρχος αναφέρει ως δήμο καταγωγής του τον δήμο *Ἀλωπεκῆς*,[96] την γνωστή σε εμάς σήμερα Δάφνη.[97] Τόσο το όνομα του πολιτικού ηγέτη, όσο και η συγγένεια με τον Κίμωνα είναι εύλογο να οδηγήσουν σε εικασίες περί συγγενικού δεσμού ανάμεσα στον πολιτικό και τον ιστορικό Θουκυδίδη.[98] Η μητέρα του ιστορικού, η Ηγησιπύλη, ήταν γυναίκα καταγόμενη από λαμπρή γενιά και, ειδικότερα, από τους σπουδαίους στρατηγούς, Μιλτιάδη και Κίμωνα.[99] Ηγησιπύλη, ασφαλώς, ονομαζόταν και η μητέρα του Κίμωνα, αφού, σύμφωνα με την ηροδότεια

σχολιασμό βλ. Molitor (1986) 306-314. Οι πηγές, εν συνόλω, συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι ο Μελησίας ήταν πατέρας του Θουκυδίδη και η θέση αυτή δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Βλ. σχετικά Raubitschek (1960) 91-92 και Scheidel (1994) 372-378.

[93] Ασφαλώς, ο όρος «συντηρητική πολιτική μερίδα» δεν είναι ο ακριβέστερος δυνατός από επιστημονική σκοπιά, καθώς οδηγεί σε αναχρονισμούς. Στην παρούσα διδακτορική διατριβή θα χρησιμοποιηθεί καταχρηστικά και μόνο.

[94] Το ακριβές νόημα της φράσης μου αυτής θα εξηγηθεί σχετικώς λίγο παρακάτω.

[95] Βλ. Αριστ. *Ἀθ. Πολ*. 28.2: *εἶτα Περικλῆς μὲν τοῦ δήμου, Θουκυδίδης δὲ τῶν ἑτέρων, κηδεστὴς ὢν Κίμωνος*. Η λέξη *κηδεστὴς* σύμφωνα με το σχετικό λήμμα του *LSJ* δηλοί τον συγγενή εξ αγχιστείας ή εξ επιγαμίας· έχει, δε, την ίδια σημασία στο 773a-b των πλατωνικών *Νόμων*: *κοσμίων τε πατέρων χρὴ προθυμεῖσθαι γίγνεσθαι κηδεστὴν τὸν αὑτῷ συνειδότα ἰταμώτερον ἅμα καὶ θᾶττον τοῦ δέοντος πρὸς πάσας τὰς πράξεις φερόμενον*. Βλ. σχετικά και Ξενοφ. *Ἀπομνημ*. 1.1.8: *οὔτε τῷ δυνατοὺς ἐν τῇ πόλει κηδεστὰς λαβόντι δῆλον εἰ διὰ τούτους στερήσεται τῆς πόλεως*. Συγγένεια εξ αγχιστείας προκύπτει ύστερα από γάμο. Το σύγχρονο, πάντως, νομικό πλαίσιο ορίζει ότι «Οι συγγενείς εξ αγχιστείας του ενός από τους συζύγους είναι συγγενείς εξ αγχιστείας του άλλου στην ίδια γραμμή και στον ίδιο βαθμό. Η συγγένεια εξ αγχιστείας εξακολουθεί να υπάρχει και μετά την λύση ή την ακύρωση του γάμου, από τον οποίο δημιουργήθηκε» (άρθρο 1464 Αστικού Κώδικα – Π.Δ. 456/1984). Αν η σχέση των δύο ανδρών προέκυψε μετά από γάμο συγγενών τους, είναι αδύνατον να προσδιοριστούν επακριβώς οι συγγενείς αυτοί.

[96] Βλ. σχετικά Πλουτ. *Περικλ*. 11.1: *Θουκυδίδην τὸν Ἀλωπεκῆθεν, ἄνδρα σώφρονα καὶ κηδεστὴν Κίμωνος*.

[97] Ο Traill φρονεί πως ο αρχαίος δήμος *Ἀλωπεκῆς* βρισκόταν κοντά στην περιοχή που γνωρίζουμε ως «Κατσιπόδι» ή, με άλλα λόγια, την σημερινή Δάφνη. Βλ. σχετικά Traill (1986) 139.

[98] Για τον ιστορικό Θουκυδίδη, βλ. και Bornstein (2015) 661-662. Βλ., επίσης, Καραγιάννη (2022) 13-16· Drexler (1976)· Schadewaldt (1971^2)· Proctor (1980) και Canfora (2006) 3-31.

[99] Η σχετική αναφορά υπάρχει στην παράγραφο 2 του *Βίου* του Μαρκελλίνου: *Θουκυδίδης τοίνυν ὁ συγγραφεὺς Ὀλόρου μὲν προῆλθε πατρός, τὴν ἐπωνυμίαν ἔχοντος ἀπὸ Ὀλόρου τοῦ Θρᾳκῶν βασιλέως, καὶ μητρὸς Ἡγησιπύλης, ἀπόγονος δὲ τῶν εὐδοκιμωτάτων στρατηγῶν, λέγω δὴ τῶν περὶ Μιλτιάδην καὶ Κίμωνα*. Τα αυτά λέγονται και στον βίο που υπάρχει στο λεξικό της *Σουΐδας*: *ἦν δὲ ἀπὸ μὲν μητρὸς Μιλτιάδου τοῦ στρατηγοῦ τὸ γένος ἕλκων*.

αφήγηση,[100] ο Μιλτιάδης, τον καιρό που ήταν τύραννος της Καρδιάπολης στον Ελλήσποντο, παντρεύτηκε την Ηγησιπύλη, που ήταν κόρη ενός βασιλέως Ολόρου, η οποία και γέννησε, κατόπιν, τον ξακουστό Κίμωνα. Συνεπώς, «Όλορος» ονομαζόταν τόσο ο παππούς του Κίμωνος, όσο και ο πατέρας του ιστορικού Θουκυδίδη και, ως εκ τούτου, ο τελευταίος είλκε την συγγένεια αυτήν και από τον πατέρα του. Άλλωστε, ήταν συνήθης η μεταβίβαση του πατρικού ονόματος από την μία γενιά στην επόμενη. Εν πάση περιπτώσει, η συγγενική σχέση του ιστορικού με τον Μιλτιάδη και τον Κίμωνα θεωρείται σίγουρη από όλους τους *Βίους* και, παρόλο που συχνά τα κείμενα αυτά εμπεριέχουν αστήρικτες θέσεις, ανεκδοτολογικού, ενδεχομένως, περιεχομένου και αλληλοαντικρουόμενες μεταξύ τους πληροφορίες,[101] η παραπάνω άποψη εκλαμβάνεται ως ορθή, καθώς η ιστορική μαρτυρία είναι κοινή. Ένα πρόσθετο αποδεικτικό στοιχείο για την σχέση του ιστορικού με τους δύο άνδρες είναι και ο τάφος του Θουκυδίδη, που εντοπιζόταν στα Κιμώνεια μνήματα, όπως επισημαίνει σχετικώς ο Πλούταρχος στον *Βίον* του Κίμωνα.[102] Από την στιγμή, λοιπόν, που ο συγγενικός δεσμός ανάμεσα στον ιστορικό και τον Κίμωνα είναι βέβαιος,[103] είναι σωστό κατά συλλογιστική αναγκαιότητα να υποτεθεί ότι και ο γιος του Μελησίου συγγένευε με τον ιστορικό.

Ο ιστορικός Θουκυδίδης, συγγραφέας της ιστορίας του Πελοποννησιακού Πολέμου,[104] ήταν βεβαιότατα νεότερος από τον πολιτικό· αν και λεπτομερείς πληροφορίες για το έτος

---

[100] Βλ. σχετικά Ηροδ. 6.39.2: *Μιλτιάδης τε δὴ ἴσχει τὴν Χερσόνησον, πεντακοσίους βόσκων ἐπικούρους, καὶ γαμέει Ὁλόρου τοῦ Θρηίκων βασιλέος τὴν θυγατέρα Ἠγησιπύλην*.

[101] Περί της απόψεως αυτής βλ. Finley (2013[12]) 17: «Οἱ τρεῖς vitae ποὺ μᾶς παραδίδονται ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶναι γεμάτες σύγχυση καὶ πιθανῶς σφάλματα. Τουλάχιστον ὁποιαδήποτε πληροφορία προσφέρουν εἶναι ἀξιόπιστη μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὶς σπάνιες καὶ προσεγμένες ἀναφορὲς ποὺ κάνει στὸν ἑαυτό του, μὲ χαρακτηριστικὴ ἐπιφυλακτικότητα, στὴν Ἱστορία».

[102] Βλ. Πλουτ. *Κίμ*. 4.2: *καὶ τελευτῆσαι μὲν ἐν τῇ Σκαπτῇ (τοῦτο δ' ἔστι τῆς Θρᾴκης χωρίον) λέγεται φονευθεὶς ἐκεῖ, μνῆμα δ' αὐτοῦ τῶν λειψάνων εἰς τὴν Ἀττικὴν κομισθέντων ἐν τοῖς Κιμωνείοις δείκνυται παρὰ τὸν Ἐλπινίκης τῆς Κίμωνος ἀδελφῆς τάφον*. Πβ. και Μαρκελλ. 27-28: *πρὸς γὰρ ταῖς Μελιτίσι πύλαις καλουμέναις ἐστὶν ἐν Κοίλῃ τὰ καλούμενα Κιμώνεια μνήματα, ἔνθα δείκνυται Ἡροδότου καὶ Θουκυδίδου τάφος. εὑρίσκεται δῆλον ὅτι τοῦ Μιλτιάδου γένους ὄντως· ξένος γὰρ οὐδεὶς ἐκεῖ θάπτεται. καὶ Πολέμων δὲ ἐν τῷ περὶ ἀκροπόλεως τούτοις μαρτυρεῖ*.

[103] Βλ. και Πλουτ. *Κίμ*. 4.1: *Κίμων ὁ Μιλτιάδου μητρὸς ἦν Ἠγησιπύλης, γένος Θρᾴττης, θυγατρὸς Ὁλόρου τοῦ βασιλέως, ὡς ἐν τοῖς Ἀρχελάου καὶ Μελανθίου ποιήμασιν εἰς αὐτὸν Κίμωνα γεγραμμένοις ἱστόρηται. διὸ καὶ Θουκυδίδης ὁ ἱστορικὸς τοῖς περὶ Κίμωνα κατὰ γένος προσήκων Ὁλόρου τε πατρὸς ἦν, εἰς τὸν πρόγονον ἀναφέροντος τὴν ὁμωνυμίαν, καὶ τὰ χρυσεῖα περὶ τὴν Θρᾴκην ἐκέκτητο*.

[104] Για τον Πελοπποννησιακό πόλεμο ευρύτερα βλ. και Strauss (2020) 37: «Ο Πελοποννησιακός πόλεμος είναι ένας κλιμακούμενος ελληνικός πόλεμος. Ως τέτοιος ολοκληρωτικά αποκαλύπτει συλλήβδην όλες τις δυνατότητες του πολέμου και της ειρήνης καθώς και τα χαρακτηριστικά της βαρβαρότητας και της Ελληνικότητας. Ολόκληρη η ανθρώπινη ζωή κινείται μεταξύ των πόλων του πολέμου και της ειρήνης αλλά και μεταξύ των πόλων της βαρβαρότητας και της Ελληνικότητας. Κατανοώντας κανείς τον Πελοποννησιακό πόλεμο καταλαβαίνει συγχρόνως τα όρια όλων των ανθρωπίνων πραγμάτων. Καταλαβαίνει τη φύση όλων των ανθρωπίνων υποθέσεων. Αντιλαμβάνεται πλήρως όλα τα ανθρώπινα πράγματα». Πβ. Cotterell, Lowe & Shaw (2006) 93-94: «The Peloponnesian War of 431–404 BC was like no other in ancient Greece. Its unprecedented length was actually due to the strengths and weaknesses of each side: Sparta was all-powerful on land, while Athens ruled the waves. Each

γέννησής του δεν υπάρχουν στην αποθησαυρισμένη γραμματεία, ούτε, φυσικά, δίδονται από τον ίδιο στο ιστορικό του έργο, μπορούμε να προβούμε σε μερικές εικασίες.[105] Εφ' όσον ο Θουκυδίδης εκλέχτηκε στρατηγός το 424 π.Χ., ίσως κατά την χρονιά αυτήν να ήταν γύρω στα τριάντα ή λίγο παραπάνω, αφού ο Αριστοτέλης τονίζει στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* του[106] ότι τόσο για την εκλογή ενός ανδρός στην Βουλή, όσο και στα υπόλοιπα αξιώματα, ήταν απαραίτητο ο υποψήφιος άνδρας να έχει υπερβεί το τριακοστό έτος της ηλικίας του. Συνεπώς, ο ιστορικός Θουκυδίδης ίσως να γεννήθηκε γύρω στο 454 π.Χ. ή και λίγο πρωτύτερα.[107] Είναι, βεβαίως, άγνωστο πόσων χρόνων ήταν την περίοδο της γέννησης του ιστορικού ο πολιτικός Θουκυδίδης. Είναι γνωστό από τον Αριστοτέλη ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου ανέλαβε ηγέτης της μετριοπαθούς παράταξης των *χρηστῶν* μετά τον θάνατο του Κίμωνα.[108] Ο Κίμων απεβίωσε το 450 π.Χ. στο Κίτιον[109], επομένως την ίδια περίπου περίοδο πρέπει να ανέλαβε ο Θουκυδίδης τα πολιτικά ηνία των *χρηστῶν*. Είναι αδύνατον να υπολογιστεί επακριβώς η ηλικία του· ίσως και εκείνος να ήταν λίγο παραπάνω από τριάντα, ίσως να ήταν αρκετά μεγαλύτερος. Λόγου χάριν, ο Wade–Gery (1932^{α}) 210 τοποθετεί την γέννηση του πολιτικού Θουκυδίδη γύρω στα 500 π.Χ. Επιπροσθέτως, ο Αριστοφάνης δίνει μια σημαντική πληροφορία στους *Ἀχαρνῆς* του, στους στίχους 676–715, αναφερόμενος στους γέρους Μαραθωνομάχους και, κατόπιν, επισημαίνοντας ως παράδειγμα τον Θουκυδίδη Μελησίου. Αν υποθέσει κανείς πως η εν είδει παραδείγματος αναφορά στον πολιτικό άνδρα αποτελεί λογική απόληξη της συνολικότερης μνείας στους Μαραθωνομάχους, τότε δύναται να διατυπωθεί η θέση ότι, ίσως, ο Θουκυδίδης ως νέος άνδρας έλαβε μέρος και στην μάχη του Μαραθώνα το 490 π.Χ. Αν τούτο ισχύει, τότε η γέννηση του

---

side tried to find ways out of the stalemate but, as Pericles understood, stalemate meant an Athenian victory, for Athens had only to survive, Sparta had to win if it was to keep its land-based supremacy intact. Once Sparta agreed to give the Persians a free hand with the Greek cities of Asia Minor in return for money to develop a fleet capable of fighting the Athenians, the end of the struggle was in sight».

[105] Ο Πλούταρχος, πάντως, στον *Βίον* του Νικία (2.2) επισημαίνει σχετικά ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου ήταν μεγαλύτερος σε ηλικία από τον Νικία και τον Θηραμένη: *ἐκείνων δὲ πρεσβύτερος μὲν ὁ Θουκυδίδης ἦν, καὶ πολλὰ καὶ Περικλεῖ δημαγωγοῦντι τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν προϊστάμενος ἀντεπολιτεύσατο*.

[106] Βλ. Αριστ. *Ἀθ. Πολ.* 4.3: *κληροῦσθαι δὲ καὶ ταύτην καὶ τὰς ἄλλας ἀρχὰς τοὺς ὑπὲρ τριάκοντ' ἔτη γεγονότας, καὶ δὶς τὸν αὐτὸν μὴ ἄρχειν πρὸ τοῦ πάντας ἐξελθεῖν*.

[107] Για βιογραφικά στοιχεία του ιστορικού Θουκυδίδη, βλ. και Σταμούλη (1998) 10-13.

[108] Βλ. Αριστ. *Ἀθ. Πολ.* 28.2: *μετὰ δὲ τούτους Ἐφιάλτης μὲν τοῦ δήμου, Κίμων δ' ὁ Μιλτιάδου τῶν εὐπόρων· εἶτα Περικλῆς μὲν τοῦ δήμου, Θουκυδίδης δὲ τῶν ἑτέρων, κηδεστὴς ὢν Κίμωνος*.

[109] Βλ. Θουκ. 1.112.3-4: *καὶ ἑξήκοντα μὲν νῆες ἐς Αἴγυπτον ἀπ' αὐτῶν ἔπλευσαν, Ἀμυρταίου μεταπέμποντος τοῦ ἐν τοῖς ἕλεσι βασιλέως, αἱ δὲ ἄλλαι Κίτιον ἐπολιόρκουν. Κίμωνος δὲ ἀποθανόντος καὶ λιμοῦ γενομένου ἀπεχώρησαν ἀπὸ Κιτίου, καὶ πλεύσαντες ὑπὲρ Σαλαμῖνος τῆς ἐν Κύπρῳ Φοίνιξι καὶ Κυπρίοις καὶ Κίλιξιν ἐναυμάχησαν καὶ ἐπεζομάχησαν ἅμα, καὶ νικήσαντες ἀμφότερα ἀπεχώρησαν ἐπ' οἴκου καὶ αἱ ἐξ Αἰγύπτου νῆες πάλιν [αἱ] ἐλθοῦσαι μετ' αὐτῶν*. Σημειώνεται εδώ ότι για το κείμενο του Θουκυδίδη χρησιμοποιείται η κριτική έκδοση της Οξφόρδης των Jones & Powell (1942).

Θουκυδίδη Μελησίου τοποθετείται πιθανώς πριν το 500 π.Χ. Η επισήμανση αυτή, ασφαλώς, λειτουργεί προσθετικά στον σχετικό ερευνητικό διάλογο και δεν κατατίθεται ως απόλυτο συμπέρασμα. Το μόνο βέβαιο, πάντως, είναι ότι ο πολιτικός ήταν αρκετά μεγαλύτερος από τον ιστορικό· το να υπήρξε ο Μελησίου παππούς του Θουκυδίδη από την πλευρά της μητέρας του ιστορικού, Ηγησιπύλης, δεν φαίνεται τόσο πιθανό βάσει των χρονολογιών που ανεφέρθησαν παραπάνω, αλλά δεν μπορεί, ωστόσο, να αποκλειστεί πλήρως το ενδεχόμενο αυτό. Σε κάθε περίπτωση, τα στοιχεία δεν είναι επαρκή ούτε ακριβή, ώστε να δύναται ο ερευνητής να προβεί σε σαφή περιγραφή της μεταξύ τους συγγενικής σχέσης, πιθανότατα, πάντως, υπαρκτής.

Το μόνο βέβαιο, το οποίο σχετίζεται με την σχέση Θουκυδίδη Μελησίου και Κίμωνα, είναι ότι ο Θουκυδίδης, πέρα από τις πολιτικές και ρητορικές δεξιότητές του που θα αναλυθούν στα επόμενα υποκεφάλαια, προωθείται άμεσα από τους αριστοκράτες ως ηγέτης των *χρηστῶν* μετά τον θάνατο του Κίμωνα, ακριβώς επειδή τυγχάνει να είναι *κηδεστὴς* του. Αυτό αποδεικνύει ότι οι αριστοκράτες ήταν, ήδη από την εποχή εκείνη, πολιτικά οργανωμένοι μεταξύ τους, παρέχοντας το πολιτικό χρίσμα σε διαδόχους που είχαν κάποιον βαθμό συγγένειας με τους προηγουμένως διακριθέντες (η πράξη αυτή συνιστά, βεβαίως, κατάλοιπο της κληρονομικής βασιλείας). Φυσικά, η παραδοχή αυτή είναι, σε κάποιο μέτρο, ενδεικτική και εφαρμογής τακτικών νεποτισμού, αν και, όπως θα δειχθεί στην συνέχεια, ο Θουκυδίδης Μελησίου δεν αποτελεί πιστή πολιτική απομίμηση του Κίμωνα (άρα, δεν ευνοείται από την μερίδα του μόνο και μόνο επειδή είναι συγγενής του), αλλά καθιερώνει νέο πρότυπο *χρηστοῦ* πολιτικού, που δεικνύει, με την σειρά του, και την βούληση των αριστοκρατών να πειραματιστούν και να προωθήσουν έναν ηγέτη που θα διορθώσει τα σφάλματα του Κίμωνα ή και θα αναδείξει τους αριστοκράτες μέσω αρετών που ο γιος του Μιλτιάδη δεν διέθετε.

2.2 Συνοπτικό βιογραφικό σκίτσο του Θουκυδίδη Μελησίου

Πριν την ενδελεχή εξέταση των λεπτομερειών που αναφέρουν οι αρχαίες πηγές σχετικά με τον Θουκυδίδη του Μελησίου, δηλαδή του τρόπου με τον οποίον τον περιγράφουν οι ίδιοι οι συγγραφείς, κατασκευάζοντας έκαστος ένα ξεχωριστό πορτρέτο για τον μεγάλο πολιτικό, είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθεί μια βραχεία ιστορική επισκόπηση της πορείας του *χρηστοῦ* πολιτικού ανδρός, ήτοι σύντομη περιγραφή των ιστορικών γεγονότων στα οποία συμμετέσχε. Ασφαλώς, οι πηγές που έχει στην διάθεσή του ο ερευνητής για τον Θουκυδίδη Μελησίου είναι

εξαιρετικά περιορισμένες, ενίοτε, δε, αντιφατικές, αμφισβητούμενες ως προς την ιστορική τους ακρίβεια και αφορμή για κατάθεση διαφορετικών μεταξύ τους ερμηνειών. Γι' αυτόν, ακριβώς, τον λόγο είναι συχνά παρακινδυνευμένη η προσπάθεια υποταγής των διαθέσιμων πληροφοριών σε μία ερμηνεία που διακρίνεται για την ιστορική της συνοχή. Θα γίνει προσπάθεια, πάντως, για μια εύληπτη ιστορικώς παρουσίαση των κρίσιμων ιστορικών στιγμών που συνδέονται με τον σπουδαίο *χρηστὸ* ηγέτη. Ο εκάστοτε μελετητής του σπουδαίου αυτού ανδρός θα βρισκόταν βεβαιότατα σε αρκετά πιο ευτυχή θέση σε σχέση με την σημερινή φιλολογική – ερμηνευτική πραγματικότητα, αν ο ιστορικός Θουκυδίδης είχε αποφασίσει να συγγράψει μερικές, έστω, αράδες για τον συγγενή και ομώνυμό του άνδρα. Κάτι τέτοιο, όμως, μάλλον δεν θα συμβάδιζε με τις συγγραφικές στοχεύσεις του τέκνου τού Ολόρου.[110]

Οι σημαντικές ιστορικές πληροφορίες που συναντώνται στα αρχαία κείμενα αναφορικά με τον Θουκυδίδη Μελησίου κάνουν, ουσιαστικά, την εμφάνισή τους από την στιγμή που ο πολιτικός αναλαμβάνει την αρχηγία της παράταξης των *εὐπόρων* ή *γνωρίμων*, διαδεχόμενος τον συγγενή του και τρανή στα αθηναϊκά πράγματα πολιτική φιγούρα, τον Κίμωνα, μετά τον θάνατο του δεύτερου κατά την διάρκεια της πολιορκίας του Κιτίου. Ως προς τα προηγούμενα έτη, πριν την ανάληψη της ηγεσίας των *χρηστῶν*, είναι πιθανόν ότι ο Θουκυδίδης ήταν ανάμεσα στους πολεμιστές της μάχης των Πλαταιών (479 π.Χ.), άρα, όπως αμέτρητοι άλλοι συμπολίτες του, θα είχε συνδέσει το όνομά του με λαμπρές σελίδες της αθηναϊκής ιστορίας, κάτι που, οπωσδήποτε, τον κατέτασσε ανάμεσα στους ευϋπόληπτους Αθηναίους και συντελούσε στην παγίωση του

[110] Ο Θουκυδίδης είναι εμφανώς θαυμαστής του Περικλέους και τούτο εξηγείται, αρχικά, από το γεγονός ότι αμφότεροι – δηλαδή και ο ίδιος ο ιστορικός – ανήκουν στην μερίδα των *χρηστῶν*· σύμφωνα, δε, με αυτήν την παραδοχή, ο ιστορικός θα είχε κάθε λόγο να επαινεί τον Θουκυδίδη Μελησίου και όχι τον Περικλή, αφού ο δεύτερος πολιτεύτηκε, τελικά, με τους *πονηρούς*, διαπράττοντας, κατά κάποιον τρόπο, ιδεολογική προδοσία. Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει, ωστόσο, και ο Θουκυδίδης παίρνει ξεκάθαρα το μέρος του Περικλή, διότι, κατ' αρχάς, το συγγραφικό του έργο σχετίζεται με τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, στις αρχές του οποίου ο Περικλής είναι αδιαφιλονίκητος πρωταγωνιστής (εκείνος οδηγεί την Αθήνα στον πόλεμο και πείθει τους Αθηναίους να μην ενδώσουν στις απαιτήσεις των Λακεδαιμονίων και την δική του πολεμική τακτική ακολουθεί η Αθήνα). Οι δε αφορμές της σύγκρουσης ανάμεσα σε Αθήνα και Σπάρτη σχετίζονται και αυτές με τον Περικλή. Η παραπάνω ερμηνεία είναι αυτονόητη και, ασφαλώς, η επικρατέστερη, ήτοι ο Περικλής συνδέεται άμεσα με το ίδιο το ιστορικό έργο του Θουκυδίδη και τις συγγραφικές του προθέσεις (παγίωση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, χαοτική διαφορά ανάμεσα στον Περικλή και τους μεταγενέστερους πολιτικούς κ.λπ.). Προτείνω, όμως, και μια δεύτερη ανάγνωση: ο ιστορικός θαυμάζει τον Περικλή και όχι τον συγγενή του, Θουκυδίδη Μελησίου, διότι ο Περικλής, όπως σημειώνεται και στην περίφημη «νεκρολογία» (2.65), κατόρθωσε να ημερεύσει τον λαό, τιθασεύοντας τις ηδονικές του παρορμήσεις και κυβερνώντας σχεδόν αριστοκρατικά σε ένα πολίτευμα ριζοσπαστικά δημοκρατικό. Κυβερνάει, δηλαδή, την παράταξη των *πονηρῶν* ως ένας αυθεντικός *χρηστός*. Για την «νεκρολογία» του Περικλή, βλ. Lehmann (2008) 16: «Über diese beeindruckende Darstellung des Politikers und Redners hinaus hat Thukydides in seinem Werk auch unmittelbar, in eigenem Namen, zu der Person und den politischen Leistungen des Perikles Stellung bezogen – in einem ausführlichen ´´Nachruf´´, den der in seinem persönlichen Urteil sonst sehr zurückhaltende Historiker dem Andenken des im dritten Kriegsjahr (während eines Ausbruchs der im Sommer/ Herbst 429 v. Chr. erneut grassierenden Epidemie in Athen, S. 244) verstorbenen Staatsmannes gewidmet hat».

κύρους του ανάμεσα στα μέλη της αριστοκρατικής κοινότητας. Αυτή, όμως, η παραδοχή δεν προσθέτει και πολλά σημαντικά στοιχεία στο παρόν ερευνητικό εγχείρημα, ούτε σχετίζεται καταλυτικά με την πολιτική δράση του ανδρός, απλώς δεικνύει, ενδεχομένως, το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης γνώρισε την Αθήνα στο μαχητικό της απόγειο, ενώ θα ήταν, προφανώς, σε θέση να κάνει συγκρίσεις μεταξύ των χρόνων της σταδιακής ανάδειξης της Αθήνας ως πολεμικής και, συνάμα, δημοκρατικής δύναμης και μεταξύ των μεταγενέστερων χρόνων, αυτών της ιμπεριαλιστικής[111] εκτροπής και της συνακόλουθης ηθικής παρακμής.[112] Είναι, σε κάθε περίπτωση, σωστό, χάριν ερευνητικής ορθότητας, να χωριστεί σε αυτό το σημείο η δράση του Θουκυδίδη σε δύο μέρη: το πρώτο μέρος πρέπει να συνυφανθεί με τις ενέργειές του πριν τον εξοστρακισμό του και το δεύτερο με την συμμετοχή του σε γεγονότα, που λαμβάνουν χώρα μετά την επάνοδό του στην Αθήνα.[113] Ενδιάμεσα, θα αναφερθούν εικασίες που αφορούν τα χρόνια της εξορίας του, αλλά ακριβώς επειδή αποτελούν υποθέσεις, δεν δύνανται να δημιουργήσουν ένα αυτοτελές και διακριτό από τα υπόλοιπα δύο τμήμα.

Η πιο ουσιώδης, ίσως, συμβολή του Θουκυδίδη στα πολιτικά τεκταινόμενα της εποχής του – που διασώζεται από τον Πλούταρχο στον *Βίον* του Περικλή[114] – συνίσταται στο ότι κατόρθωσε να ενώσει τους *χρηστοὺς* σε έναν ενιαίο πολιτικό συνασπισμό, παρακωλύοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, τους *εὐπόρους* να μεταπηδούν στους θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, πράγμα που, άλλωστε, συνέβη στην περίπτωση του Περικλή και αργότερα του Αλκιβιάδη, οι οποίοι πολιτεύτηκαν, μεν, με τους δημοκρατικούς, χωρίς, ωστόσο, να ανήκουν κοινωνικά στην μερίδα αυτήν.[115] Ο Πλούταρχος, μάλιστα, τονίζει ότι μετά την κρίσιμη

[111] Για την Αθήνα ως ιμπεριαλιστική δύναμη βλ. και Meiggs (1972).

[112] Είναι σχεδόν βέβαιο ότι όσο περισσότερο η Αθήνα απομακρυνόταν από την άποψη που είχαν οι *χρηστοὶ* για τον τρόπο διακυβέρνησης μιας πόλης, τόσο μεγαλύτερη θα ήταν η νοσταλγική αναπόληση του Κίμωνος και της πολιτικής του από τον Θουκυδίδη Μελησίου.

[113] Στα κατοπινά κεφάλαια, βεβαίως, θα γίνει προσπάθεια για εξαγωγή ενός όσο γίνεται πιο ασφαλούς συμπεράσματος περί της δράσης του Θουκυδίδη κατά την διάρκεια της εξορίας του. Εν πάση περιπτώσει, τα διαθέσιμα στοιχεία για την χρονική αυτήν περίοδο του πολιτικού – όπως και για την γενικότερη βιογραφική του πορεία – είναι εξαιρετικά ελλιπή.

[114] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 11. Διεξοδικότερη ανάλυση αυτών των πολιτικών δρωμένων θα πραγματοποιηθεί στα επόμενα κεφάλαια. Δέον είναι να τονιστεί ότι, συχνά, οι πληροφορίες που προσφέρει ο Πλούταρχος στους *Βίους* του αντιμετωπίζονται στην καλύτερη περίπτωση κριτικά από την έρευνα ή και, πολλές φορές, με δυσπιστία. Βλ. σχετικά και Meyer (1967) 143: «Weit ausführlicher und präziser als all dies gibt sich die bei Plutarch vorliegende Überlieferung über den Aufstieg des Thukydides und seine wichtigste Leistung für die Konservativen. Aber sie fordert auch zu besonderer kritischer Sorgfalt in der Frage nach Herkunft und Beschaffenheit dieser Überlieferung heraus. Dabei entspringt der Anstoß nicht generellem Mißtrauen gegenüber Plutarch, sondern den bedenklichen Argumenten, die er in dem Bestreben vorträgt, den Maßnahmen des Thukydides epochale Bedeutung in der Entwicklung der Opposition zwischen Aristokraten und Demokraten in Athen zuzuschreiben». Το σχετικό ζήτημα θα συζητηθεί και παρακάτω.

[115] Για την περίπτωση του Περικλή, βλ. Breebaart (1971) 262.

παρέμβαση του Θουκυδίδη επικράτησε η συνήθεια οι θιασώτες του ενός πολιτικού χώρου να ονομάζονται «δημοκρατικοί» και του άλλου «ολιγαρχικοί». Είναι, μάλλον, υπερβολικό να γίνει λόγος για επίσημο διαχωρισμό κομμάτων με την σύγχρονη έννοια του όρου, καθώς το πολίτευμα της αρχαίας Αθήνας διαφέρει ριζικά από αυτό της σημερινής Ελλάδος,[116] αλλά, πάντως, δεν είναι άστοχο να διατυπωθεί η θέση ότι χάρη στον Θουκυδίδη Μελησίου συναντά κανείς για πρώτη, ίσως, φορά στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού μια άτυπη, έστω, διάκριση πολιτικών δυνάμεων υπό την μορφή μιας μερικής επισημότητας[117]. Ο Θουκυδίδης, στην πραγματικότητα, επιχειρεί να παγιώσει μια ενοποιημένη πολιτική φωνή των *χρηστῶν*, ώστε όλοι μαζί να μπορούν με αξιώσεις να εναντιωθούν στις απόψεις του Περικλέους – τις πάντοτε εκφωνούμενες με απαράμιλλη ευπροσηγορία – και να έχουν πιθανότητες να εισακουσθούν από την Εκκλησία του Δήμου.[118]

Ο Θουκυδίδης Μελησίου πρωτοστατεί, επίσης, στην προσπάθεια καθιέρωσης μιας νέας, ηπιότερης, σχέσης, ανάμεσα στην Αθήνα και τις συμμαχικές πόλεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά την ειρήνη του Καλλία γύρω στο 449 π.Χ. – την επίσημη λήξη της εχθρότητας ανάμεσα σε Περσία και Αθήνα –, η Αθήνα βρίσκεται εγκλωβισμένη ανάμεσα σε δύο σημαντικότατες επιλογές: είτε θα επιλέξει η μεγάλη ελλαδική δύναμη να απαρνηθεί το παρελθόν της, θέτοντας τέλος στην οικονομική εκμετάλλευση των συμμάχων – αφού, πλέον, δεν υφίσταται περσικός κίνδυνος, άρα, εκ των πραγμάτων, δεν υπάρχει λόγος η Αθήνα να λειτουργεί ως προστάτιδα πόλη –, είτε θα συνεχίσει να διατηρεί την ηγεμονία της με ό,τι τούτο συνεπάγεται από άποψη οποιουδήποτε είδους καταπίεσης εναντίον των συμμαχικών πόλεων.[119] Οι *χρηστοί*, με ηγέτη τον Θουκυδίδη, είναι, προφανώς, υπέρ της πρώτης λύσης, όντες, εν γένει, μετριοπαθέστεροι στις πολιτικές τους αντιλήψεις σε σχέση με τους *πονηρούς*, τους υποστηρικτές της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Το 444 π.Χ. ο Περικλής αποτυγχάνει για πρώτη φορά να επανεκλεγεί στο αξίωμα

[116] Μία εκ των βασικών, φυσικά, διαφορών είναι αυτή που συζητούν οι Χρυσόγονος & Βλαχόπουλος (2017) 33, ήτοι η απουσία συνταγματικής κατοχύρωσης των ατομικών δικαιωμάτων των πολιτών. Από την άλλη, είναι γνωστό ότι ο *δῆμος* έχει νομοθετικές αρμοδιότητες, ρόλος που σήμερα επωμίζεται η Βουλή, την αντιπροσωπευτική της βούλησης των πολιτών.

[117] Μπορεί κανείς να φανταστεί την «επισημότητα» αυτήν σαν πρωτοποριακή πολιτική πράξη, η οποία, όμως, κατοχυρώνεται με την αρωγή μιας σιωπηρής σύμβασης – αποδοχής μεταξύ των Αθηναίων και όχι γραπτώς.

[118] Η φράση «Εκκλησία του Δήμου» γράφεται πάντοτε κατ' αυτόν τον τρόπο, δηλαδή σε κανονική γραφή και με κεφαλαία τα αρχικά· αντιθέτως, όταν το ουσιαστικό *δῆμος* γράφεται αυτοτελώς ή συνοδεύεται από το επίθετο «αθηναϊκός», σημειώνεται σε πλάγια γραφή.

[119] Οι ιμπεριαλιστικές βλέψεις της Αθήνας γίνονται εμφανείς και πρωτύτερα: λόγου χάριν, η μεταφορά του συμμαχικού ταμείου από την Δήλο στην Ακρόπολη το 454 π.Χ. δεικνύει τάσεις απροσχημάτιστης οικονομικής εκμετάλλευσης των συμμάχων από την κραταιά Αθήνα. Εν γένει, για την καταπίεση που ασκεί η Αθήνα στους συμμάχους της, βλ. Starr (1988) 120.

του στρατηγού και, έτσι, ο Θουκυδίδης εκμεταλλεύεται την περίσταση, με σκοπό να εγκαθιδρύσει μια νέα, μετριοπαθέστερη πολιτικώς, περίοδο.[120] Υπέρ του πολιτικού ανδρός λειτουργούν, ίσως, τα σχετικά με την ίδρυση της αποικίας των Θουρίων τεκταινόμενα, αφού πολλές ελληνικές πόλεις προσκαλούνται να λάβουν μέρος στο σπουδαίο αποικιακό δρώμενο και η αθηναϊκή καταδυνάστευση επί των υπολοίπων συμμάχων φαίνεται προσωρινά να καταλαγιάζει·[121] συγχρόνως, ο Θουκυδίδης άρχισε να επιτίθεται στον Περικλή και το οικοδομικό του πλάνο αναφορικά με την ανέγερση των σπουδαίων μνημείων, των επικυρωτικών και της αιώνιας αθηναϊκής εύκλειας, κατηγορώντας τον ότι ξόδευε υπερβολικά το δημόσιο χρήμα.[122] Όπως, όμως, ήταν αναμενόμενο, η Αθήνα, έχοντας εθιστεί στην υπερβολική ισχύ, δεν ήταν δυνατόν να διαγράψει μία για πάντα τις αναμνήσεις του παρελθόντος, που συνδέονταν άμεσα με το πατριωτικό συναίσθημα και τον στρατιωτικό μόχθο. Ο Περικλής, λοιπόν, χρησιμοποιώντας το ρητορικό του χάρισμα, καταφέρνει να πείσει τον λαό ότι είναι προς το συμφέρον του να σπαταληθεί ένα μεγάλο μέρος των οικονομικών τους πόρων για την ανέγερση των πολιτιστικών μνημείων που θα τους προσφέρουν αθανασία, αφού όλες οι επόμενες γενιές θα

[120] Σε γενικές γραμμές, ο Θουκυδίδης Μελησίου προσπαθεί με την πολιτική του να αναχαιτίσει την πρωτοφανή για κάθε *χρηστὸν* ορμητικότητα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και να επαναφέρει την πολιτική πραγματικότητα που συναντά κανείς κατά την διάρκεια της εποχής του Κίμωνα ή και παλαιότερα. Επί παραδείγματι, ο Kagan (1969) 136 υποστηρίζει ότι στόχος του Θουκυδίδη ήταν να ακυρώσει τις πολιτειακές αλλαγές που επέφερε ο Εφιάλτης, ούτως ώστε το πολίτευμα να γίνει και πάλι περισσότερο αριστοκρατικό, όπως συνέβαινε στους κιμώνειους χρόνους. Για τον Εφιάλτη, βλ. σχετικά Zaccarini (2018) 495-512. Βλ., δε, και Αριστ. *Ἀθ. Πολ.* 25.1-2: *Ἡ μὲν οὖν τροφὴ τῷ δήμῳ διὰ τούτων ἐγίγνετο. ἔτη δὲ ἑπτακαίδεκα μάλιστα μετὰ τὰ Μηδικὰ διέμεινεν ἡ πολιτεία προεστώτων τῶν Ἀρεοπαγιτῶν, καίπερ ὑποφερομένη κατὰ μικρόν. αὐξανομένου δὲ τοῦ πλήθους γενόμενος τοῦ δήμου προστάτης Ἐφιάλτης ὁ Σοφωνίδου, δοκῶν καὶ ἀδωροδόκητος εἶναι καὶ δίκαιος πρὸς τὴν πολιτείαν, ἐπέθετο τῇ βουλῇ. καὶ πρῶτον μὲν ἀνεῖλεν πολλοὺς τῶν Ἀρεοπαγιτῶν, ἀγῶνας ἐπιφέρων περὶ τῶν διῳκημένων· ἔπειτα τῆς βουλῆς ἐπὶ Κόνωνος ἄρχοντος ἅπαντα περιεῖλετο τὰ ἐπίθετα δι' ὧν ἦν ἡ τῆς πολιτείας φυλακή, καὶ τὰ μὲν τοῖς πεντακοσίοις τὰ δὲ τῷ δήμῳ καὶ τοῖς δικαστηρίοις ἀπέδωκεν*. Είναι γνωστό ότι στους κιμώνειους χρόνους ο Άρειος Πάγος δύναται να ελέγχει την Βουλή, λειτουργώντας, έτσι, ως πολιτειακή ασφαλιστική δικλείδα (αυτήν, εν πολλοίς, την δημοκρατία αναπολεί και ο Πλάτωνας)· μετά τον Εφιάλτη και, ακολούθως, τον Περικλή, η πολιτική στην Αθήνα αρχίζει να ασκείται μέσω ψηφισμάτων της Εκκλησίας του Δήμου. Πβ. και Cic. *Rep*. 1.43: *si Athenienses quibusdam temporibus sublato Areopago nihil nisi populi scitis ac decretis agebant, quoniam distinctos dignitatis gradus non habebant, non tenebat ornatum suum civitas*. Επιπροσθέτως, ο Πλούταρχος διατείνεται ότι ο Εφιάλτης ήταν πειθήνιο όργανο του Περικλή, υπαινίσσεται, επομένως, ότι ο Περικλής κρυβόταν πίσω από αυτήν την μεγάλη αλλαγή στο αθηναϊκό πολίτευμα. Βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 9.4: *διὸ καὶ μᾶλλον ἰσχύσας ὁ Περικλῆς ἐν τῷ δήμῳ κατεστασίασε τὴν βουλήν, ὥστε τὴν μὲν ἀφαιρεθῆναι τὰς πλείστας κρίσεις δι' Ἐφιάλτου* [...]. Δεν μπορεί να αποδειχθεί με βεβαιότητα η σχέση ανάμεσα στους δύο άνδρες, πάντως φαίνεται να υπάρχει ομοιότητα στην εκδηλωθείσα πολιτική βούληση εκατέρωθεν. Σε κάθε περίπτωση, οι πληροφορίες που διασώζει ο Αριστοτέλης (Αριστ. *Ἀθ. Πολ.* 27.1) τονίζουν ότι ο Περικλής, όταν ήλθε στα πράγματα, αφαίρεσε αρμοδιότητες από τον Άρειο Πάγο (*καὶ γὰρ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν ἔνια παρείλετο*) και επέτρεψε στον λαό να πάρει στα χέρια του το πολίτευμα (*ἐξ ἧς συνέβη θαρρήσαντας τοὺς πολλοὺς ἅπασαν τὴν πολιτείαν μᾶλλον ἄγειν εἰς αὑτούς*).

[121] Εδώ, πάντως, δύναται να προσφερθεί και ουσιώδης επιχειρηματολογικώς αντίλογος: η ίδρυση των Θουρίων δεν αποκλείεται να είχε την ακριβώς αντίθετη στόχευση, δηλαδή να εδραιώσει ακόμα περισσότερο την αθηναϊκή ηγεμονία. Περαιτέρω ανάλυση για το ζήτημα τούτο θα παρουσιαστεί στα κεφάλαια που έπονται.

[122] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 14.

τους μνημονεύουν με καμάρι.[123] Η σφοδρή αυτή πολιτική διένεξη έχει ως συνέπεια τον εξοστρακισμό του Θουκυδίδη Μελησίου, κάτι που επικυρώνει εμπράκτως την πολιτική απήχηση του Περικλή και τον αναδεικνύει σε μοναδικό ηγέτη, ενώ του επιτρέπει, στην πραγματικότητα, να πολιτευθεί περισσότερο δυναμικά χωρίς να υπάρχει, πλέον, αξιόλογη αντιπολίτευση. Η μετέπειτα εμφατική παρουσία του Περικλή στα πολιτικά πράγματα – εν είδει πρωτοφανούς πολιτικού μονοπωλίου με δεκατέσσερεις συνεχόμενες επανεκλογές στο αξίωμα του στρατηγού – αποδεικνύει το πόσο σθεναρός αντίπαλος υπήρξε ο Θουκυδίδης.

Κατά την διάρκεια της εξορίας του, δεν είναι λανθασμένο να εικάσει κανείς ότι ο Θουκυδίδης αναδιοργανώνεται πνευματικώς και ανασυγκροτείται ως προς την πολιτική του αντεπίθεση, ιδίως αν ληφθεί κατά νου η εντονότατη πολιτική του διαμάχη με τον Περικλή. Δεν μπορεί, ασφαλώς, να εξακριβωθεί το αν αυτό το διάστημα ταξίδεψε στην Σύβαρη ή αν παρέμεινε για κάποιο χρόνο στην Αίγινα, καθώς οι διαθέσιμες πηγές είναι απελπιστικά ελλιπείς και, όταν εντοπίζονται σχετικά στοιχεία, αυτά είναι αμφισβητούμενης γνησιότητας. Αν, πάντως, υποτεθεί ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου εξοστρακίζεται γύρω στο 443 π.Χ., αυτό σημαίνει ότι επανέρχεται στα αθηναϊκά πολιτικά δρώμενα περίπου το 433 π.Χ. Εύλογα δύναται να θεωρήσει κανείς πως η επιστροφή του αυτή συνδέεται άμεσα με την προσπάθειά του να πλήξει την λαϊκή απήχηση του Περικλέους και την πολιτική του υπόληψη. Οι κειμενικές πηγές κάνουν λόγο για συμμετοχή του στην δίκη του Αναξαγόρα, πιθανώς το 433 π.Χ. – ο οποίος υπήρξε δάσκαλος του Περικλέους στην φιλοσοφία και ο μεταξύ τους φιλικός δεσμός διατυπώνεται ρητώς στις πηγές –, ενώ δεν αποκλείεται να ενορχήστρωσε εμμέσως και επιθέσεις εναντίον του Φειδία και της Ασπασίας. Ο μελετητής κινείται σε αυτές τις περιπτώσεις στην περιοχή της ερευνητικώς εννοουμένης πιθανολογίας, ωστόσο θα επιχειρηθεί να εξακριβωθεί στα επόμενα κεφάλαια η όποια – αν υπήρξε – εμπλοκή του ηγέτη των *χρηστῶν* στις επιθέσεις εναντίον του Περικλή.

Η εικόνα που σχηματίζει ο ερευνητής για την επάνοδο του Θουκυδίδη στα αθηναϊκά πολιτικά δρώμενα είναι, ατυχώς, ελλιπέστατη, καθώς οι σωζόμενες πηγές δεν αναφέρουν τίποτα ουσιώδες, πλην της συμμετοχής του πολιτικού σε μια εις βάρος του δίκη. Πληροφορίες για την δίκη αυτήν εκτίθενται από τον Αριστοφάνη στους *Ἀχαρνῆς* και τους *Σφῆκες* του· οι δημαγωγοί, λοιπόν, με προεξάρχοντα τον εκ Σκυθίας καταγόμενο Εύαθλο, γιο του Κηφισόδημου, υποκινούν δίκη εναντίον του γηραιού, πλέον, Θουκυδίδη του Μελησία, ο οποίος αδυνατεί να ανταποκριθεί επιτυχώς στις λεκτικές συνθήκες – δεν μπορεί να αρθρώσει λέξη – και χάνει κατά κράτος από

[123] Για τον Περικλή γενικότερα και την Αθήνα που ο ίδιος διαμορφώνει, βλ. Bowra (1971).

τους *πονηρούς*, τους εκπροσώπους της αντίπαλης παράταξης, της παραδοσιακά ανταγωνιστικής των *χρηστῶν*. Ο πολιτικός δεν βρίσκεται, πια, στην ρητορική του ακμή και ρεζιλεύεται από τους πανούργους πολιτικούς του εχθρούς. Κανείς, βεβαίως, δεν μπορεί να είναι απολύτως σίγουρος για το τι ακολούθησε – ίσως ο Θουκυδίδης αναγκάστηκε να πληρώσει κάποιο πρόστιμο –, μετά, πάντως, από αυτήν την ήττα ο πολιτικός εξαφανίζεται από το προσκήνιο και δεν εντοπίζεται αναφορά σε αυτόν στις κειμενικές πηγές. Στα ερχόμενα κεφάλαια θα εξεταστούν μία προς μία οι συγγραφικές πηγές που έχει ο μελετητής στην διάθεσή του, ώστε να σχηματιστεί ένα κατανοητό πορτρέτο για τον Θουκυδίδη και την προσωπικότητά του. Έμφαση θα δοθεί στον ίδιο τον άνδρα, αλλά δεν θα παραγνωριστεί και η ερευνητική σπουδαιότητα ορισμένων υπό αμφισβήτηση ιστορικών γεγονότων στα οποία έλαβε μέρος, η διαλεύκανση και αναλυτική εξήγηση των οποίων θα συντείνει, τελικά, στην έκθεση μιας ολοκληρωμένης βιογραφικής εικόνας του *χρηστοῦ* ανδρός, βελτιωτικής και της εν γένει παρουσίας του στις σύγχρονες μελέτες της Κλασικής Φιλολογίας.

2.3 Ο Θουκυδίδης Μελησίου στις σωζόμενες συγγραφικές πηγές

2.3.1 Η δικαστική διαμάχη με τον *πονηρὸν* Εύαθλο στον Αριστοφάνη

Η σημαντικότερη μνεία στον Θουκυδίδη Μελησίου που εντοπίζεται στο αριστοφανικό έργο αφορά τους *Ἀχαρνῆς*,[124] έργο που παίχτηκε στην σκηνή το 425 π.Χ., στα Λήναια, κερδίζοντας το πρώτο βραβείο και αφήνοντας στην δεύτερη θέση τον σπουδαίο Κρατίνο[125] με την κωμωδία *Χειμαζόμενοι*, ενώ την τρίτη θέση κατέλαβε ο τρανός Εύπολις με την κωμωδία *Νουμηνίαι*. Το σκηνοθετημένο από τον Καλλίστρατο έργο του Αριστοφάνους θα πρέπει να έκανε ιδιαίτερη εντύπωση στους Αθηναίους της εποχής – δεδομένης της πολεμικής σύρραξης ανάμεσα σε Αθήνα και Σπάρτη –, καθώς η θεματική του σχετίζεται, μεταξύ άλλων, και με την γνωστή

[124] Για τους *Ἀχαρνῆς* βλ. και Κωνσταντάκος (2022[α]) 259-261. Για την θεματολογία της κωμωδίας αυτής βλ. και Panagiotarakou (2009) 3: «One claim is that Aristophanes had a triple agenda in the *Acharnians* consisting of (a) rehabilitating his reputation in the court of public opinion following Cleon's impeachment; (b) continuing the message of anti-imperialism first laid out in the *Babylonians;* and (c) the advocation of negotiated peace talks between Athens and Sparta. Another claim is that the *Acharnians* is not a neutral or pro-war play but an anti-war play. More than that, I will claim that the *Acharnians* is imbued with a fundamental anti-war ethos. That ethos seems to be endemic to the genre of Old Comedy and it traces its origins to iambic poetry».

[125] Για τον Κρατίνο γενικότερα βλ. και Storey (2011[α]) 234-433. Για τον Κρατίνο και τον Εύπολι, τα δύο μεγάλα ταλέντα της αρχαίας κωμωδίας, το έργο των οποίων αν είχε διασωθεί πλήρως θα εθεωρούντο οπωσδήποτε ισάξιοι του μεγάλου Αριστοφάνη, βλ. Heath (1990) 143-158.

αντιπολεμική διάθεση του ποιητή.[126] Εκείνη την περίοδο οι γνώμες περί του πολέμου διίστανται,[127] καθώς άλλοι Αθηναίοι επιθυμούν με μένος να κερδίσουν τους Λακεδαιμονίους, ώστε να τους εκδικηθούν για τις δηώσεις των προσωπικών τους περιουσιών,[128] ενώ άλλοι παρουσιάζουν κόπωση εξαιτίας των συνθηκών διαβίωσης που αναγκάζονται να υποστούν, οι οποίες οφείλονταν, σε μεγάλο βαθμό, στο αμυντικό πολεμικό πλάνο του Περικλή. Ο υιός της Αγαρίστης προέτρεπε τους συμπολίτες του να εγκαταλείψουν την αθηναϊκή ύπαιθρο και να στοιβαχτούν πίσω από τα τείχη της πόλης,[129] προκειμένου η Αθήνα να φέρει την νίκη μέσω του

[126] Βλ. και Κωνσταντάκος (2022[α]) 257: «Η κωμική συγγραφή έχει δημόσια λειτουργία να επιτελέσει. Καθήκον του δραματουργού είναι να ασκήσει κριτική στα κακώς κείμενα, σε όσους βλάπτουν την πόλη, αλλά και να συμβουλέψει τον δήμο των θεατών για τα κοινά». Για την θεματική των *Ἀχαρνέων* βλ. και Zumbrunnen (2004) 660.

[127] Βλ. και Konstantakos (2021[δ]) 191-192: «This was also the fate of young Aristophanes in the winter of 425 B.C., when he decided to stage his first peace play, the *Acharnians*, in an embattled city which had been absorbed already for six years in a large-scale war of domination over the Greek world. As indicated by the available information about the political atmosphere and the fluctuation of public opinion in Athens at that time, the spectators in the theatre would most probably have been split with regard to their attitude towards the ongoing armed conflict».

[128] Για την πολεμική τακτική των Σπαρτιατών κατά τον Αρχιδάμειο πόλεμο, βλ. Brunt (1965) 255-280.

[129] Βλ. Θουκ. 1.143.5: *μέγα γὰρ τὸ τῆς θαλάσσης κράτος. σκέψασθε δέ· εἰ γὰρ ἦμεν νησιῶται, τίνες ἂν ἀληπτότεροι ἦσαν; καὶ νῦν χρὴ ὅτι ἐγγύτατα τούτου διανοηθέντας τὴν μὲν γῆν καὶ οἰκίας ἀφεῖναι, τῆς δὲ θαλάσσης καὶ πόλεως φυλακὴν ἔχειν, καὶ Πελοποννησίοις ὑπὲρ αὐτῶν ὀργισθέντας πολλῷ πλέοσι μὴ διαμάχεσθαι (κρατήσαντές τε γὰρ αὖθις οὐκ ἐλάσσοσι μαχούμεθα καὶ ἢν σφαλῶμεν, τὰ τῶν ξυμμάχων, ὅθεν ἰσχύομεν, προσαπόλλυται· οὐ γὰρ ἡσυχάσουσι μὴ ἱκανῶν ἡμῶν ὄντων ἐπ' αὐτοὺς στρατεύειν), τήν τε ὀλόφυρσιν μὴ οἰκιῶν καὶ γῆς ποιεῖσθαι, ἀλλὰ τῶν σωμάτων· οὐ γὰρ τάδε τοὺς ἄνδρας, ἀλλ' οἱ ἄνδρες ταῦτα κτῶνται. καὶ εἰ ᾤμην πείσειν ὑμᾶς, αὐτοὺς ἂν ἐξελθόντας ἐκέλευον αὐτὰ δηῶσαι καὶ δεῖξαι Πελοποννησίοις ὅτι τούτων γε ἕνεκα οὐχ ὑπακούσεσθε.* Ο Περικλής φτάνει στο σημείο να δηλώσει ότι κάλλιστα θα προέτρεπε τους Αθηναίους – αν θεωρούσε ότι έτσι θα τους πείσει να εφαρμόσουν το σχέδιό του – να καταστρέψουν οι ίδιοι τα κτήματά τους, ώστε να δείξουν στους Λακεδαιμονίους ότι δεν προκρίνουν την ύλη – η οποία εύκολα δημιουργείται εκ νέου –, αλλά τους ίδιους τους ανθρώπους. Για την στρατηγική του Περικλή βλ. Allison (1983) 14-23 και Spence (1990) 91-109. Πβ. Βερτουδάκης (2016) 20. Πβ. και Walling (2013) 68, που επικρίνει το πλάνο του Περικλή με πειστικά επιχειρήματα: «Nonetheless, Pericles's grand vision of a Mediterranean empire was utopian, for the simple reason that tiny Athens could never generate the resources required to preserve maritime hegemony in the Mediterranean Sea even if it gained it. The more Athens expanded, the weaker it would become and the more vulnerable it would be to efforts by Sparta or some other power to tie it down in a multitheater war. Indeed, even the cautious side of Pericles's strategy, based on outlasting Sparta, was almost equally utopian, because the Athenians, who could neither rest nor give rest to others, were the wrong people to execute it, if any people could have. Retreating behind walls called for qualities of character inconsistent with Athenian society and culture, perhaps even with human nature itself. The Athenians, a people of seemingly limitless enterprise and energy, could not be patient. Pericles had enormous difficulty preventing them from fighting in open battle outside the city's walls, where they were almost certain to be defeated by the superior Spartans and their allies (2.21). He had even greater difficulty convincing them not to make a premature peace during the plague, which may have killed almost a third of the Athenian people. When Pericles himself died of the plague, his successors—each quarreling over different pieces of the strategy, with some, like Nicias, embracing his caution and others, like Cleon and Alcibiades, seeking to fulfill his grandiose ambition—proved incapable of putting Humpty-Dumpty back together again (2.65)». Βλ. και Lehmann (2008) 224: «Für Perikles, der als Jugendlicher die zweimalige Evakuierung von ganz Attika vor dem Angriff der persischen Armee miterlebt hatte und danach an dem Wiederaufbau Athens und dem raschen Aufstieg der Polis zu ungeahnter Größe aktiv beteiligt gewesen war, mochte diese sehr rationale und distanzierte Sicht unproblematisch erscheinen. Dabei konnten freilich dem ersten Mann über seiner in militärischer wie politischer Hinsicht folgerichtigen Konzeption die emotionalen und massenpsychologischen Komponenten innerhalb eines so elementar in alle Lebensverhältnisse einschneidenden Kriegsgeschehens leicht aus dem Blick geraten. Auf die Mehrheit der attischen Bürger, die bis dahin auf dem Lande lebte, und insbesondere auf fie Jugend, die noch keine Kriegs- und Notzeiten gesehen hatte, sollte jedenfalls von der

κράτους τῆς θαλάσσης,[130] συνεχίζοντας, ουσιαστικά, την παράδοση του Θεμιστοκλή,[131] ο οποίος εμπνεύστηκε και εφήρμοσε το ίδιο πλάνο στην ναυμαχία της Σαλαμίνας το 480 π.Χ.[132] Η σκακιστική αυτή κίνηση, ήτοι η θυσία της γης με σκοπό την αξιοποίηση της θάλασσας, ήταν υπεύθυνη τόσο για την απώλεια εδαφικών περιουσιών από την πλευρά των Αθηναίων, όσο και για το ξέσπασμα του καταστροφικού λοιμού[133] το 430/429 π.Χ.,[134] ο οποίος επιδεινώθηκε λόγω των πλήρως ανθυγιεινών συνθηκών διαβίωσης των ταλαιπωρημένων Αθηναίων.[135] Είναι, λοιπόν, πιθανόν πως ο μέσος Αθηναίος πολίτης, ορμώμενος, οπωσδήποτε, και από την ανένδοτη στάση του ηγέτη της ριζοσπαστικής μερίδας, Περικλή, στο ζήτημα του πολέμου (χαρακτηριστική η περίπτωση του Μεγαρικού ψηφίσματος[136]), θα αντιμετώπισε με ευμένεια τον

Zerstörung der heimischen Wohnstätten und der Verwüstung der Felder und Baumpflanzungen in Attika durch die peloponnesischen Invasoren, allen große Schockwirkung ausgehen, der sich zunächst viele mental nicht gewachsen zeigten».

[130] Φράση που είναι εμπνευσμένη από το 1.43.5 του Θουκυδίδη: *μέγα γὰρ τὸ τῆς θαλάσσης κράτος*.

[131] Για τον Θεμιστοκλή ως αρχιτέκτονα της αθηναϊκής αυτοκρατορίας βλ. Jaffe (2022) 19-46.

[132] Βλ. σχετικά και Burns (2016) 16: «In fact, if he thought he could convince the Athenians, Pericles states, he would have them burn and abandon their own homes and take up residence on their ships. And his actual strategy does in fact entail the abandonment of the Athenians' farms and ancestral towns and villages, and the resettlement of their inhabitants within the walls built under Themistocles's leadership. Pericles would have the Athenians finally say farewell to their ancient city, to make it forever what it had been temporarily in the Persian War, "a city that is no more." Pericles is, in other words, the heir of Themistoclean Athens, the Athens that prides itself on intelligence over and against trust in divine care. His project entails abandoning the traditional Greek reliance on the gods for guidance, or is a secularizing project. His very steadiness and reliability rest, he claims, on his trust in the power of human intelligence (gnome) to understand what course of action is called for in a given circumstance, and this confidence is the counterpart to the Spartan respect for divinely controlled fortune (*tuche*) (1.140). In fact, while many other speakers appeal to gods, Pericles's only mention of a god in any of his speeches is his reported reference to the gold in the removable shield of the giant statue of Athena (2.13.5)». Πβ. και Connor (2022) 20: «Η απροσδόκητη επιτυχία στη Σαλαμίνα, με την παράτολμη απόφαση του Θεμιστοκλή και των Αθηναίων να μεταφέρουν κυριολεκτικά την πόλη στα καράβια, οδήγησε στην πεποίθηση ότι η Αττική, αν και ηπειρωτική χώρα, είναι σχεδόν ένα νησί, πεποίθηση η οποία οδήγησε στην έξυπνη στρατηγική του Περικλή τα πρώτα χρόνια του πολέμου».

[133] Βλ. και Burns (2016) 24.

[134] Για τον λοιμό των Αθηνών βλ. αναλυτικά Θουκ. 2.47-2.54. Βλ., επίσης, το κλασικό άρθρο του Page (1953) 97-119, καθώς και Parry (1969) 106-118.

[135] Βλ. σχετικά Θουκ. 2.52.1-3: *Ἐπίεσε δ' αὐτοὺς μᾶλλον πρὸς τῷ ὑπάρχοντι πόνῳ καὶ ἡ ξυγκομιδὴ ἐκ τῶν ἀγρῶν ἐς τὸ ἄστυ, καὶ οὐχ ἧσσον τοὺς ἐπελθόντας. οἰκιῶν γὰρ οὐχ ὑπαρχουσῶν, ἀλλ' ἐν καλύβαις πνιγηραῖς ὥρᾳ ἔτους διαιτωμένων ὁ φθόρος ἐγίγνετο οὐδενὶ κόσμῳ, ἀλλὰ καὶ νεκροὶ ἐπ' ἀλλήλοις ἀποθνήσκοντες ἔκειντο καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐκαλινδοῦντο καὶ περὶ τὰς κρήνας ἁπάσας ἡμιθνῆτες τοῦ ὕδατος ἐπιθυμίᾳ. τά τε ἱερὰ ἐν οἷς ἐσκήνηντο νεκρῶν πλέα ἦν, αὐτοῦ ἐναποθνῃσκόντων· ὑπερβιαζομένου γὰρ τοῦ κακοῦ οἱ ἄνθρωποι, οὐκ ἔχοντες ὅτι γένωνται, ἐς ὀλιγωρίαν ἐτράποντο καὶ ἱερῶν καὶ ὁσίων ὁμοίως.* Οι πνιγηρές συνθήκες που βιώνουν οι Αθηναίοι οδηγούν σε, πραγματικά, συγκλονιστικές καταστάσεις, αφού ο ένας πεθαίνει πάνω στον άλλον, με συνέπεια οι πολίτες να αρχίσουν να αδιαφορούν για τους πάσης φύσεως νόμους, εφ' όσον – εύλογα – τα αποθέματα ηθικής τους είχαν καμφθεί πλήρως. Πβ. και Θουκ. 2.53.4: *θεῶν δὲ φόβος ἢ ἀνθρώπων νόμος οὐδεὶς ἀπεῖργε, τὸ μὲν κρίνοντες ἐν ὁμοίῳ καὶ σέβειν καὶ μὴ ἐκ τοῦ πάντας ὁρᾶν ἐν ἴσῳ ἀπολλυμένους, τῶν δὲ ἁμαρτημάτων οὐδεὶς ἐλπίζων μέχρι τοῦ δίκην γενέσθαι βιοὺς ἂν τὴν τιμωρίαν ἀντιδοῦναι, πολὺ δὲ μείζω τὴν ἤδη κατεψηφισμένην σφῶν ἐπικρεμασθῆναι, ἣν πρὶν ἐμπεσεῖν εἰκὸς εἶναι τοῦ βίου τι ἀπολαῦσαι*.

[136] Βλ. και Konstantakos (2021[δ]) 196-197: «Dicaeopolis also blames Pericles and his dark personal motives for the outbreak of the hostilities. The great Athenian leader is said to have obstinately upheld the disastrous Megarian

πρωταγωνιστή Δικαιόπολι, ο οποίος, αηδιασμένος από τα μέχρι τότε έξι χρόνια ατελέσφορου για την Αθήνα πολέμου, αναλαμβάνει να συνάψει ιδιωτική ειρήνη με τους Λακεδαιμονίους προς όφελος του εαυτού του και της οικογένειάς του.[137]

Η αναφορά στον πολιτικό Θουκυδίδη δεν είναι καθόλου αλλόκοτη, αν λάβει κανείς κατά νου πως οι Αθηναίοι θεωρούσαν τον Περικλή υπεύθυνο τόσο για τον πόλεμο,[138] όσο και για τα

Decree because of personal animosity against the Megarians, who had abducted two pretty prostitutes from the "salon" of his beloved Aspasia (524–540). This is a crass parody of the age-old mythological tales about rapes of women as the fatal cause of great wars. Under the comic travesty, however, lies the widespread antipathy of the Athenian body politic against Pericles, as it was manifested at least in the turbulent circumstances of the early years of the Archidamian War. Thucydides attests again that Pericles was indeed held responsible by public opinion for the outbreak of the war and the consequent misfortunes of the Athenian population; therefore, he was temporarily removed from office and punished with a monetary fine. Another comedy produced shortly after the beginning of the hostilities, Cratinus' *Dionysalexandros*, similarly satirized Pericles for bringing about the war as a by-product of his irrepressible philandering. According to a synopsis of the plot preserved on a papyrus (P.Oxy. 663, *Dionysalexandros* test. i Kassel/Austin), the Athenian leader was travestied under the personage of the cowardly and womanizing Dionysus, who disguised himself as Paris and took the latter's place as arbiter in the famous beauty contest of the three goddesses. Ceding to Aphrodite's alluring promises, the lustful Dionysus-Pericles abducted Helen from Sparta and thus provoked the Lacedaemonians into invading Ilium and ravaging the land. All this functioned as a transparent comic metaphor or allegory for the outbreak of the Peloponnesian War and the Spartans' destructive invasions into Attica. Once again, comedy may have mirrored a strand of public opinion. There must have been a diffused popular belief in Athens that Pericles had dragged the city into a gratuitous conflict due to his sombre personal vices». Βλ. και Διόδ. 12.39.4-5: *ὄντος δὲ ψηφίσματος παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις Μεγαρέας εἴργεσθαι τῆς τε ἀγορᾶς καὶ τῶν λιμένων, οἱ Μεγαρεῖς κατέφυγον ἐπὶ τοὺς Σπαρτιάτας. οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι πεισθέντες τοῖς Μεγαρεῦσιν ἀπέστειλαν πρέσβεις ἐκ τοῦ προφανεστάτου ἀπὸ τῆς τοῦ κοινοῦ συνεδρίου γνώμης προστάττοντες τοῖς Ἀθηναίοις ἀνελεῖν τὸ κατὰ τῶν Μεγαρέων ψήφισμα, μὴ πειθομένων δὲ αὐτῶν ἀπειλοῦντες πολεμήσειν αὐτοῖς μετὰ τῶν συμμάχων. συναχθείσης οὖν περὶ τούτων ἐκκλησίας, ὁ Περικλῆς, δεινότητι λόγου πολὺ διαφέρων ἁπάντων τῶν πολιτῶν, ἔπεισε τοὺς Ἀθηναίους μὴ ἀναιρεῖν τὸ ψήφισμα, λέγων ἀρχὴν δουλείας εἶναι τὸ πείθεσθαι παρὰ τὸ συμφέρον τοῖς Λακεδαιμονίων προστάγμασι. συνεβούλευεν οὖν τὰ ἀπὸ τῆς χώρας κατακομίζειν εἰς τὴν πόλιν καὶ θαλαττοκρατοῦντας διαπολεμεῖν τοῖς Σπαρτιάταις.* Πβ. Αρ. *Ἀχαρν*. 530-534: *ἐντεῦθεν ὀργῇ Περικλέης οὐλύμπιος/ ἤστραπτ' ἐβρόντα ξυνεκύκα τὴν Ἑλλάδα,/ ἐτίθει νόμους ὥσπερ σκόλια γεγραμμένους,/ ὡς χρὴ Μεγαρέας μήτε γῇ μήτ' ἐν ἀγορᾷ/ μήτ' ἐν θαλάττῃ μήτ' ἐν οὐρανῷ μένειν*.

[137] Η απόφαση αυτή του Δικαιόπολι ίσως να σχετίζεται και με την προσωπική διαμάχη που είχε ο Αριστοφάνης με τον Κλέωνα, η οποία ξεκίνησε μετά την θεατρική παρουσίαση των *Βαβυλωνίων* το 426 π.Χ., όταν και ο Κλέων κατηγόρησε τον Αριστοφάνη ότι συκοφάντησε την πόλη. Βλ. Foley (1988) 33: «Aristophanes returned fire at the Lenaia of 425 with *Acharnians*, a play that renews *Babylonians'* attack on Athens' misguided politics and politicians. Even more important, by making a separate peace with Sparta and by offering in his speech of self-defense before the chorus to defend the enemy, the comic hero Dikaiopolis commits 'crimes' equivalent to those for which Aristophanes was indicted». Πβ. Zumbrunnen (2004) 660: «Aristophanes' first two plays-*Banqueters*, produced in 427 BCE; and *Babylonians*, produced in 426-have been lost, and we know relatively little of either. We do know that *Babylonians* included open mockery of Cleon, who subsequently indicted the playwright in the Athenian law courts. The prosecution failed and Aristophanes soon resumed his critique of Cleon and his policies, with *Acharnians* in 425 and *Knights* in 424».

[138] Ο Θουκυδίδης ομολογεί ευθέως ότι ο Περικλής οδήγησε την Αθήνα στον πόλεμο: Βλ. Θουκ. 1.127.3: *ὢν γὰρ δυνατώτατος τῶν καθ' ἑαυτὸν καὶ ἄγων τὴν πολιτείαν ἠναντιοῦτο πάντα τοῖς Λακεδαιμονίοις, καὶ οὐκ εἴα ὑπείκειν, ἀλλ' ἐς τὸν πόλεμον ὥρμα τοὺς Ἀθηναίους*. Βλ., επίσης, Αρ. *Ἀχαρν*. 531: *ἤστραπτ' ἐβρόντα ξυνεκύκα τὴν Ἑλλάδα*. Πβ. Διόδ. 12.39.3: *ὁ δὲ Περικλῆς, εἰδὼς τὸν δῆμον ἐν μὲν τοῖς πολεμικοῖς ἔργοις θαυμάζοντα τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας διὰ τὰς κατεπειγούσας χρείας, κατὰ δὲ τὴν εἰρήνην τοὺς αὐτοὺς συκοφαντοῦντα διὰ τὴν σχολὴν καὶ φθόνον, ἔκρινε συμφέρειν αὐτῷ τὴν πόλιν ἐμβαλεῖν εἰς μέγαν πόλεμον, ὅπως χρείαν ἔχουσα τῆς Περικλέους ἀρετῆς καὶ στρατηγίας μὴ προσδέχηται τὰς κατ' αὐτοῦ διαβολάς, μηδ' ἔχῃ σχολὴν καὶ χρόνον ἐξετάζειν ἀκριβῶς τὸν περὶ τῶν χρημάτων λόγον*.

γενικότερα δεινά που αναγκάζονταν να υποστούν κατά τα έτη αυτά,[139] εν πολλοίς λόγω και του λοιμού,[140] προκληθέντος, μάλλον, λόγω της συγκέντρωσης των Αθηναίων πίσω από τα τείχη της πόλης. Έτσι, ο Αριστοφάνης, ο οποίος δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα οπαδός της πολεμικής σύγκρουσης ανάμεσα σε Αθήνα και Σπάρτη,[141] εμφανίζει στους στίχους που θα εξεταστούν τον Θουκυδίδη Μελησίου – τον κυριότερο αντίπαλο του Περικλέους –, ενδεχομένως για να υπενθυμίσει, τρόπον τινά, ότι τόσο ο Θουκυδίδης, όσο και εν γένει η μερίδα των *χρηστῶν* ήταν υπέρ μιας πιο μετριοπαθούς πολιτικής, που συμπεριελάμβανε την τήρηση ηπιότερης στάσης απέναντι στην Σπάρτη. Παρατίθενται, εν συνεχεία, οι στίχοι 676–718 από τους *Ἀχαρνῆς* του Αριστοφάνους, για να εξεταστεί ενδελεχώς εντός αυτών η παρουσία του Θουκυδίδη Μελησίου:

οἱ γέροντες οἱ παλαιοὶ μεμφόμεσθα τῇ πόλει·
οὐ γὰρ ἀξίως ἐκείνων ὧν ἐναυμαχήσαμεν
γηροβοσκούμεσθ' ὑφ' ὑμῶν, ἀλλὰ δεινὰ πάσχομεν,
οἵτινες γέροντας ἄνδρας ἐμβαλόντες ἐς γραφὰς
ὑπὸ νεανίσκων ἐᾶτε καταγελᾶσθαι ῥητόρων, **680**
οὐδὲν ὄντας, ἀλλὰ κωφοὺς καὶ παρεξηυλημένους,
οἷς Ποσειδῶν ἀσφάλειός ἐστιν ἡ βακτηρία·
τονθορύζοντες δὲ γήρᾳ τῷ λίθῳ προσέσταμεν,
οὐχ ὁρῶντες οὐδὲν εἰ μὴ τῆς δίκης τὴν ἠλύγην.
ὁ δέ, νεανίας ἑαυτῷ σπουδάσας ξυνηγορεῖν, **685**
ἐς τάχος παίει ξυνάπτων στρογγύλοις τοῖς ῥήμασιν·
κᾆτ' ἀνελκύσας ἐρωτᾷ σκανδάληθρ' ἱστὰς ἐπῶν
ἄνδρα Τιθωνὸν σπαράττων καὶ ταράττων καὶ κυκῶν.
ὁ δ' ὑπὸ γήρως μασταρύζει, κᾆτ' ὀφλὼν ἀπέρχεται,

[139] Ο Couch (1936) 496 αντιτείνει: «The strategy that he advocated during the Peloponnesian War, non-resistance to the invading Spartans, attention to the navy, and avoidance of any attempt to extend the empire during hostilities, was undoubtedly the wisest policy for the city, as the Athenians were to realize after his death (Thucydides II, 65, 7); and it doubtless prevented the useless waste of many lives».

[140] Βλ. Θουκ. 2.59.1-2: *Μετὰ δὲ τὴν δευτέραν ἐσβολὴν τῶν Πελοποννησίων οἱ Ἀθηναῖοι, ὡς ἥ τε γῆ αὐτῶν ἐτέτμητο τὸ δεύτερον καὶ ἡ νόσος ἐπέκειτο ἅμα καὶ ὁ πόλεμος, ἠλλοίωντο τὰς γνώμας, καὶ τὸν μὲν Περικλέα ἐν αἰτίᾳ εἶχον ὡς πείσαντα σφᾶς πολεμεῖν καὶ δι' ἐκεῖνον ταῖς ξυμφοραῖς περιπεπτωκότες, πρὸς δὲ τοὺς Λακεδαιμονίους ὥρμηντο ξυγχωρεῖν· καὶ πρέσβεις τινὰς πέμψαντες ὡς αὐτοὺς ἄπρακτοι ἐγένοντο. πανταχόθεν τε τῇ γνώμῃ ἄποροι καθεστηκότες ἐνέκειντο τῷ Περικλεῖ.* Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Αθηναίοι έχουν βασανιστεί τόσο πολύ από τα αποτελέσματα της τακτικής του Περικλή, που εμφανίζονται έτοιμοι για προσπάθεια σύναψης ειρήνης με τους Λακεδαιμονίους.

[141] Για την Σπάρτη γενικότερα βλ. Cartledge (2004)· Κολιόπουλος (2007)· Κούτουλας (2002)· Hodkinson (2004)· Δρογκάρη (2014)· Baltrusch (2004)· De Souza (2011)· Roberts (2019)· Pomeroy (2011)· Todd (2005)· Μήτση-Αναγνώστου (2018)· Καργάκος (2006^{α})· Καργάκος (2006^{β}) και Tigerstedt (1965).

εἶτα λύζει καὶ δακρύει καὶ λέγει πρὸς τοὺς φίλους, **690**
‘οὖ μ’ ἐχρῆν σορὸν πρίασθαι τοῦτ’ ὀφλὼν ἀπέρχομαι.’
ταῦτα πῶς εἰκότα, γέροντ’ ἀπολέσαι πολιὸν ἄνδρα περὶ
κλεψύδραν,
πολλὰ δὴ ξυμπονήσαντα καὶ θερμὸν ἀπομορξάμενον ἀνδρικὸν
ἱδρῶτα δὴ καὶ πολύν,
ἄνδρ’ ἀγαθὸν ὄντα Μαραθῶνι περὶ τὴν πόλιν;
εἶτα Μαραθῶνι μὲν ὅτ’ ἦμεν ἐδιώκομεν,
νῦν δ’ ὑπ’ ἀνδρῶν πονηρῶν σφόδρα διωκόμεθα, κᾆτα **700**
προσαλισκόμεθα.
πρὸς τάδε τίς ἀντερεῖ Μαρψίας;
τῷ γὰρ εἰκὸς ἄνδρα κυφὸν ἡλίκον Θουκυδίδην
ἐξολέσθαι συμπλακέντα τῇ Σκυθῶν ἐρημίᾳ,
τῷδε τῷ Κηφισοδήμῳ τῷ λάλῳ ξυνηγόρῳ; **705**
ὥστ’ ἐγὼ μὲν ἠλέησα κἀπεμορξάμην ἰδὼν
ἄνδρα πρεσβύτην ὑπ’ ἀνδρὸς τοξότου κυκώμενον,
ὃς μὰ τὴν Δήμητρ’, ἐκεῖνος ἡνίκ’ ἦν Θουκυδίδης,
οὐδ’ ἂν αὐτὴν τὴν Ἀχαίαν ῥᾳδίως ἠνέσχετο,
ἀλλὰ κατεπάλαισε μέντἂν πρῶτον Εὐάθλους δέκα, **710**
κατεβόησε δ’ ἂν κεκραγὼς τοξότας τρισχιλίους,
περιετόξευσεν δ’ ἂν αὐτοῦ τοῦ πατρὸς τοὺς ξυγγενεῖς.
ἀλλ’ ἐπειδὴ τοὺς γέροντας οὐκ ἐᾶθ’ ὕπνου τυχεῖν,
ψηφίσασθε χωρὶς εἶναι τὰς γραφάς, ὅπως ἂν ᾖ
τῷ γέροντι μὲν γέρων καὶ νωδὸς ὁ ξυνήγορος, **715**
τοῖς νέοισι δ’ εὐρύπρωκτος καὶ λάλος χὠ Κλεινίου.
κἀξελαύνειν χρὴ τὸ λοιπόν, κἂν φύγῃ τις ζημιοῦν,
τὸν γέροντα τῷ γέροντι, τὸν νέον δὲ τῷ νέῳ.

Οι δύο ονομαστικές αναφορές στον Θουκυδίδη εντοπίζονται στους στίχους 703 και 708, ωστόσο σκοπίμως έχει επιλεχθεί να παρατεθεί ένα μεγαλύτερο σε έκταση εδάφιο, προκειμένου να υπάρχει νοηματική πληρότητα στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις που θα προσφερθούν. Συν τοις άλλοις, είναι ορθό να υποστηρίξει κανείς πως σε ολόκληρο το χωρίο η παρουσία του πολιτικού είναι έντονη, ακόμα κι αν μνημονεύεται ονομαστικά μόνο σε δύο στίχους.

Αρχικά, η φράση *οἱ γέροντες οἱ παλαιοὶ μεμφόμεσθα τῇ πόλει* (στ. 676) εντάσσει ομαλώς τον Θουκυδίδη στην ηλικιακή κατηγορία των γερόντων και δικαιολογεί την μετέπειτα μνεία σε αυτόν. Οι γηραιοί Αθηναίοι – που εκπροσωπούνται σε αυτό το σημείο της παράβασης από τον χορό του έργου – διατυπώνουν ρητά το παράπονό τους: τώρα που είναι ανήμποροι σωματικώς, κουφοί και εν γένει σακατεμένοι (*οὐδὲν ὄντας, ἀλλὰ κωφοὺς καὶ παρεξηυλημένους*[142]), αντί να αποτελούν το αντικείμενο θαυμασμού των νεότερων και να δέχονται την ανάλογη φροντίδα από αυτούς, αναγκάζονται, παρά την θέλησή τους, να «σέρνονται» σε δικαστικούς αγώνες από τους νέους, οι οποίοι τους γελοιοποιούν και υποβαθμίζουν, κατ' αυτόν τον τρόπο, την προσφορά τους στην πόλη (*οἵτινες γέροντας ἄνδρας ἐμβαλόντες ἐς γραφὰς ὑπὸ νεανίσκων ἐᾶτε καταγελᾶσθαι ῥητόρων*). Οι γηραιοί δηλώνουν ευθαρσώς πως πρόκειται για ασεβή συμπεριφορά από την πλευρά των νέων, καθώς οι πρώτοι προσέφεραν τα μέγιστα στην πόλη έχοντας λάβει μέρος στις ιστορικές μάχες εναντίον των Περσών και, ειδικότερα, στην ναυμαχία της Σαλαμίνας (*ἐναυμαχήσαμεν*).[143] Κανονικά, οι νέοι όφειλαν να επιδεικνύουν αμέριστη συμπαράσταση προς τους γηραιότερους,[144] κάτι που εκείνη την εποχή αποτελούσε ένα παραδοσιακό τους χρέος – καθήκον προς την οικογένεια, όχι, όμως, αποκλειστικά, εθιμοτυπικό, αλλά πρακτική υποστηριζόμενη και από τον θεσπισμένο αθηναϊκό νομικό κώδικα της εποχής (*γηροβοσκούμεσθ*[*α*]).[145] Είναι εμφανές, ήδη από τους πρώτους αυτούς στίχους, πως ο Αριστοφάνης εκθέτει μια περιγραφή που προσιδιάζει σε νοσταλγική αναπόληση παρελθοντικών αξιών, συναρμονισμένων αξεδιάλυτα και με το αριστοκρατικό ιδεώδες. Σημειωτέο, επιπλέον, το γεγονός πως η σωματική ανημπόρια συνδέεται – εμμέσως σε αυτό το σημείο – με την ρητορική ανικανότητα, ήτοι τα γηρατειά δεν επιφέρουν μόνο σωματική κόπωση, αλλά επιδρούν αρνητικά

[142] Για την μετοχή *παρεξηυλημένους* βλ. την ανάλυση του Olson (2002) 246: «Lit. 'having been played like a pipe (*αὐλέω*; cf. 862-3 n.) to its natural end (cf. LSJ s. ἐκ C. 2) and beyond (cf. LSJ s. παρά G. III)'; attested elsewhere only in the lexicographers and Leo Diakonos (10th c.). For the image (which Zenob. v. 65 asserts became proverbial), cf. *Eq*. 532-3 (of the aged Kratinos) *ἐκπιπτουσῶν τῶν ἡλέκτρων καὶ τοῦ τόνου οὐκετ' ἐνόντος τῶν θ' ἁρμονιῶν διαχασκουσῶν* ('although his pegs are falling out and he no longer maintains his pitch and his joints gape')».

[143] Για σχετικές αναφορές, βλ., επίσης, Αρ. *Ἱππ*. 785· *Σφ*. 684-685· *Βάτρ*. 1026-1027.

[144] Βλ. σχετικά και Ευρ. *Ἄλκ*. 662-664 και *Μήδ*. 1032-1034.

[145] Για το θέμα τούτο βλ. και *Ἱππ*. 565-568: *εὐλογῆσαι βουλόμεσθα τοὺς πατέρας ἡμῶν, ὅτι/ ἄνδρες ἦσαν τῆσδε τῆς γῆς ἄξιοι καὶ τοῦ πέπλου,/ οἵτινες πεζαῖς μάχαισιν ἔν τε ναυφάρκτῳ στρατῷ/ πανταχοῦ νικῶντες ἀεὶ τήνδ' ἐκόσμησαν πόλιν*. Φαίνεται, επομένως, πως η στήριξη των γηραιότερων από τους νέους αποτελεί κοινό τόπο της εποχής και επιβεβλημένο χρέος, εκπορευόμενο από ανάγκη για ειλικρινή παραδοχή των κατορθωμάτων των προγενεστέρων. Η κυριότερη, μάλιστα, αιτία θαυμασμού τους συνδέεται άρρηκτα με το γεγονός ότι έσωσαν την πόλη στην κρίσιμη στιγμή και την διατήρησαν σπουδαία, ώστε να την παραλάβουν εξίσου δυνατή και φημισμένη οι μεταγενέστεροι.

και στην νοητική διαύγεια, κάτι που οδηγεί στην ήττα των γερόντων στα δικαστήρια, όπου επικρατούν οι λαλίστατοι νεανίες.[146]

Οι στίχοι 685–712 αφορούν την δίκη στην οποία αναγκάστηκε να υποβληθεί ο Θουκυδίδης Μελησίου εξαιτίας των δημαγωγών, οι οποίοι, με κύριο αρχηγό τους τον *πονηρὸν* Εύαθλο, επιχειρούν να πλήξουν την υπόληψη του *χρηστοῦ* Θουκυδίδη, ηλικιωμένου, πλέον, ανδρός.[147] Η τέλεση της δίκης αυτής δεν δύναται εξακριβωθεί ιστορικώς, ωστόσο, αν πραγματοποιήθηκε πράγματι, θα πρέπει να τοποθετηθεί οπωσδήποτε μετά το 433 π.Χ., ήτοι μετά την δεκαετή εξορία του πολιτικού και την μετέπειτα επιστροφή του στην Αθήνα. Αν, μάλιστα, ο Θουκυδίδης – όπως θα αναλυθεί σχετικά σε επόμενο κεφάλαιο – είχε κάποια συμμετοχή στις επιθέσεις που έγιναν στον κύκλο του Περικλή, τότε εύλογα οι *πονηροὶ* θα αντέδρασαν έντονα, επιθυμώντας να τον κάνουν να σωπάσει πολιτικά μία για πάντα. Άλλωστε, όπως έχει επισημανθεί και στην εισαγωγή της παρούσας διατριβής, οι δίκες αυτές αντικατοπτρίζουν, εν γένει, την σφοδρή αντιπαλότητα ανάμεσα σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετες κοινωνικές μερίδες, τους *χρηστοὺς* και τους *πονηρούς*.

Στους στίχους 685–688 περιγράφονται, εν πρώτοις, τα χαρακτηριστικά του κατηγόρου, νέου σε ηλικία και ικανότατου στην ρητορική. Η ευγλωττία, ορισμένως, του Ευάθλου πρέπει να αποδοθεί, εν μέρει, και στην μαθητεία του δίπλα στον διακεκριμένο σοφιστή, Πρωταγόρα.[148] Ο κατήγορος αυτός έχει μάθει να υπερασπίζεται αποτελεσματικά τον εαυτό του, ξεστομίζοντας με ταχύτητα και επιδεξιότητα τις απαραίτητες φράσεις, ώστε να παγιδέψει τον αντίπαλό του. Η έκφραση *στρογγύλοις τοῖς ῥήμασιν* μάλλον είναι στερεοτυπική και αποτελεί τεχνικό ρητορικό

[146] Για την σπουδαιότητα της ρητορικής τέχνης στην Αθήνα της εποχής, η οποία αποτελούσε βασικό όπλο των αγορητών τόσο στα δικαστήρια, όσο και τις συνελεύσεις, βλ. Giorgini (2016) 17: «Similarly, the people's assembly was the place where all political matters were disputed and decisions taken; its meetings were attended not only by citizens who "wished to do something useful for the city" but also by onlookers who were interested in the discourses pronounced by 'politicians.' The ability to face an audience (with all the legal risks this entailed) and be persuasive was of fundamental importance. This produced a twofold order of consequences. At a more practical level, the necessity of mastering the art of speaking in public became vital; this included all the techniques to flatter the people, keep up their attention, be persuasive in the apportioned time. In court the old-fashioned instruments to ascertain the truth—witnesses, oaths, torture—were replaced with conclusions from logical reasoning. At a more theoretical level, the degree of technical sophistication in court speeches originated a reflection on the foundations of the rhetorical art».

[147] Οι πολιτικοί της εποχής περνούσαν μεγάλο μέρος του χρόνου τους υπερασπιζόμενοι τον εαυτό τους στα δικαστήρια. Για την κατάσταση αυτήν, βλ. σχετικά την περιγραφή της Cammack (2015) 614.

[148] Βλ. σχετικά Διογ. Λαέρτ. 9.56: *Λέγεται δέ ποτ' αὐτὸν ἀπαιτοῦντα τὸν μισθὸν Εὔαθλον τὸν μαθητήν, ἐκείνου εἰπόντος, 'ἀλλ' οὐδέπω νίκην νενίκηκα,' εἰπεῖν, 'ἀλλ' ἐγὼ μὲν ἂν νικήσω, ὅτι ἐγὼ ἐνίκησα, λαβεῖν με δεῖ· ἐὰν δὲ σύ, ὅτι σύ.'*

όρο της εποχής, σύμφωνα με την πειστική παρουσίαση του Olson.[149] Ο ευφραδής νέος, επιπροσθέτως, στήνει τόσο εύστροφα το ρητορικό του παιχνίδι, με συνέπεια ο ταλαίπωρος γηραιός άνδρας να σέρνεται από αυτόν στην κατεύθυνση της ήττας, όντας ανίκανος να αντιδράσει στις λεκτικές πονηριές του. Κατά συνέπεια, μπερδεύεται, ταράζεται και χάνει τον ειρμό της σκέψης του, κάτι που, προφανώς, οδηγεί στην γελοιοποίησή του. Οι ερωτήσεις του εύλαλου κατηγόρου αποπροσανατολίζουν εντελώς τον ανυπεράσπιστο και πρεσβύτερο σε ηλικία άνδρα, ο οποίος, εν τέλει, ηττάται κατά κράτος.[150] Η φράση *σκανδάληθρ' ἱστὰς ἐπῶν* δεικνύει παραστατικά την επικινδυνότητα των παγίδων που στήνει ο κατήγορος, αφού με τις λέξεις του είναι σε θέση να «σκοτώσει» τον αντίπαλο, σαν το ανυποψίαστο ζώο που πιάνεται στην φάκα.[151] Ο Αριστοφάνης ευφυώς παρομοιάζει με ποντικοπαγίδα την ευφράδεια των *πονηρῶν*, δίνοντας μια κωμική διάσταση στην περιγραφή, αλλά επιτυγχάνοντας, παράλληλα, να δείξει την σφοδρότητα με την οποία οι *πονηροὶ* προσπαθούσαν να υποβιβάσουν την αξία των *χρηστῶν*. Μάλιστα, ο *χρηστὸς* παρομοιάζεται και με τον γέροντα Τιθωνό, ώστε να δοθεί έμφαση στην γενικότερη αδυναμία του που οφείλεται στο προχωρημένο της ηλικίας του.[152]

Ο γηραιός *χρηστός*, τελικά, τελώντας υπό διανοητική σύγχυση, έχοντας λόξυγγα (*λύζει*) και σφιγμένα τα χείλη του (*μασταρύζει*), μπερδεύει τα λόγια του. Συναφής είναι και η σκηνή που παρουσιάζεται στους στίχους 946–948 των *Σφηκῶν*,[153] όπου ο Θουκυδίδης, αντιμέτωπος με τον Εύαθλο στην ίδια δίκη που περιγράφεται και εδώ, βρίσκεται σε ακόμα χειρότερη θέση, αφού δεν δύναται καν να αρθρώσει συγκροτημένο λόγο, καθώς οι μασέλες του ως δια μαγείας πιάστηκαν

[149] Βλ. σχετικά Olson (2002) 248: «As if with slingballs or stones, as in a battle *(War* v. 1-67; cf. 1218-19) or a street-fight (1168-70n.); the close combat begins in 687. Cf. Taillardat § 502. *στρογγυλός* ('round', and thus by extension 'neatly conceived, terse') appears to be a semi-technical rhetorical term already in this period (fr. 488. 1; Pl. *Phdr*. 234c; cf. Arist. *Rh.* 1394^{b} 33; O'Sullivan 139); here the point is that the prosecutor has polished the individual phrases *(ῥήματα;* not simply 'words') in his speech carefully in advance (cf. *Eq*. 347-9) and is thus prepared to set verbal traps for his opponent (687). For words as mock-heroic weapons, *Ra.* 902-4».

[150] Η πειθώ αποτελούσε βασικό προσόν «επιβίωσης» στην Αθήνα της εποχής και ανάδειξης των φιλόδοξων πολιτικών ανδρών. Η αδυναμία άρθρωσης τεκμηριωμένου λόγου μπορούσε να οδηγήσει στον πολιτικό αφανισμό του υποκειμένου. Βλ. και Παππά (2023) 242-243.

[151] Βλ. και την ανάλυση του Olson (2002) 248.

[152] Βλ. Ομ. *Ἰλ.* 11.1-2: *Ἠὼς δ' ἐκ λεχέων παρ' ἀγαυοῦ Τιθωνοῖο/ ὄρνυθ', ἵν' ἀθανάτοισι φόως φέροι ἠδὲ βροτοῖσι*. Κατά τον μύθο, η Ηώς, έχοντας ερωτευτεί τον Τιθωνό, ζήτησε από τον Δία να του χαρίσει την αθανασία, αλλά λησμόνησε να του τονίσει πως επιθυμεί, επίσης, να δει τον Τιθωνό αιώνια νέο, ώστε να διατηρηθεί η ομορφιά του. Έτσι, ο Τιθωνός δεν πέθαινε όσο περνούσαν τα χρόνια, αλλά κατέληξε να είναι ένας ανήμπορος γέρος, ανίκανος να κινηθεί, με αποτέλεσμα οι θεοί από λύπηση να τον μετατρέψουν σε τζιτζίκι, για να διατηρηθεί, έστω, η νεανική φωνή του.

[153] *οὔκ, ἀλλ' ἐκεῖνό μοι δοκεῖ πεπονθέναι,/ ὅπερ ποτὲ φεύγων ἔπαθε καὶ Θουκυδίδης·/ ἀπόπληκτος ἐξαίφνης ἐγένετο τὰς γνάθους*. Βλ. και Borthwick (2000) 203: «The use there of ἀπόπληκτος suggests the sort of paralyzing effect on the pathetic old man».

και σώπασε.[154] Ο Rosenbloom τονίζει ότι οι *χρηστοὶ* είναι, εν γένει, ευάλωτοι στις λεκτικές επιθέσεις των *πονηρῶν*, οι οποίες θυμίζουν μαγικά ξόρκια και κάνουν τους πρώτους να χάνουν την ισορροπία τους και να μένουν άφωνοι.[155] Παθαίνουν, δηλαδή, κάτι σαν αιφνίδια παράλυση. Κάτι τέτοιο, βεβαίως, θα παρουσιαζόταν εύλογα σε έναν νεαρό και άπειρο αγορευτή, αλλά, όταν συνέβαινε σε κάποιον πεπειραμένο ομιλητή, τότε οι άνθρωποι συνήθιζαν να το αποδίδουν σε θεϊκή παρέμβαση ή σε ξόρκια, όπως εξηγεί ο Faraone, παραπέμποντας σε μια επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ., προερχόμενη από την Δήλο, κατά την οποία οι ενάγοντες – η αγωγή των οποίων απειλούσε την επιβίωση ενός νεοϊδρυθέντος ναού προς τιμήν του Σαράπιδος – σώπασαν απροσδόκητα.[156] Επανερχόμενοι στους *Ἀχαρνῆς*, ο Θουκυδίδης χάνει, προφανώς, την δίκη, πληρώνει πρόστιμο και διαμαρτύρεται με λυγμούς στους φίλους του (*δακρύει*),[157] όντας αναγκασμένος να αποχωρήσει (*κᾆτ' ὀφλὼν ἀπέρχεται*).[158] Οι λεπτομέρειες αυτές αποτελούν προοικονομία της μετέπειτα ονομαστικής αναφοράς στον Θουκυδίδη και τον Εύαθλο, ενώ, αν αντιμετωπιστούν υπό ιστορικό πρίσμα, είναι δυνατόν να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι ο Θουκυδίδης, μετά την ήττα του στο δικαστήριο με κατήγορο τον Εύαθλο, αναγκάστηκε να πληρώσει πρόστιμο και να εξαφανιστεί εντελώς από το πολιτικό σκηνικό της Αθήνας. Η φράση *οὗ μ' ἐχρῆν σορὸν πρίασθαι τοῦτ' ὀφλὼν ἀπέρχομαι* είναι συναισθηματικά φορτισμένη και σκοπίμως διογκωμένη νοηματικά, αφού ο Θουκυδίδης, μετά την δικαστική του ήττα, έχει εξαθλιωθεί σε τόσο μεγάλο βαθμό, με αποτέλεσμα να μην έχει να πληρώσει ούτε για την ίδια του την κηδεία, αφού οι οικονομικοί του πόροι θα χρησιμοποιηθούν για να εξοφλήσει το πρόστιμο που τού επιβλήθηκε.[159]

Στους στίχους που έπονται, και συγκεκριμένα μέχρι τον στίχο 701, ο χορός συνεχίζει να εκθέτει με σαφήνεια τα παράπονά του, αφού είναι αδιανόητο άνδρες που κόπιασαν πολεμικά και έχυσαν ιδρώτα για το καλό της πόλης τους να γίνονται δέκτες τέτοιων ασεβών συμπεριφορών. Η

[154] Στο αρχαίο σχόλιο για τον στίχο 947 των *Σφηκῶν* σημειώνεται σχετικά: *ὥσπερ ἐγκατεχομένην ἔσχε τὴν γλῶτταν*.
[155] Βλ. Rosenbloom (2002) 297, καθώς και υποσημ. 55 στην ίδια σελίδα, όπου γίνεται αναφορά στο χρήσιμο άρθρο του Faraone που σχετίζεται με τις κατηγορίες για μαγεία στην κλασική Αθήνα.
[156] Βλ. Faraone (1989) 153: «When these presumably professional prosecutors are suddenly and inexplicably struck dumb in the midst of such an important trial, the devout followers of Sarapis understandably believe that it was the god himself who rendered the tongues of their enemies silent and saved their temple from destruction. How else might they explain the mysterious paralysis of their rivals?»
[157] Με την έκφραση *πρὸς τοὺς φίλους* μάλλον γίνεται υπαινικτική αναφορά σε πολιτικούς ομοϊδεάτες, άρα στους *χρηστοὺς* εν συνόλω και φίλους του Θουκυδίδη Μελησίου.
[158] Βλ. και Petrides (2010) 491: «In his prime, Thucydides son of Melesias, titanic in his physical and mental prowess, was equal to any opponent, mortal or divine; now that he is a feeble old man he is the plaything of *homunculi* like Euathlos son of Kephisodemos».
[159] Βλ. και Olson (2002) 249.

ήττα στο δικαστήριο θεωρείται εδώ παράλογη, καθώς έρχεται σε αντιδιαστολή με τα παρελθοντικά κατορθώματα των ευκλεών ανδρών, που τώρα, όντες γέροι, γίνονται περίγελος των νεότερων. Η φράση *περὶ κλεψύδραν* δηλώνει σε αυτό το σημείο εν συνόλω το δικαστήριο,[160] ενώ στους στίχους 700–701 πραγματοποιείται λεκτική αναφορά στους *πονηρούς*, οι οποίοι κυνηγούν δικαστικά τους γέροντες *χρηστούς* (*νῦν δ' ὑπ' ἀνδρῶν πονηρῶν σφόδρα διωκόμεθα, κᾆτα/ προσαλισκόμεθα*). Η μνεία στους *πονηροὺς* δύναται να έχει τόσο ηθικό περίβλημα (εννοείται, άρα, ότι αποτελούν αχρεία υποκείμενα), όσο και καθαρά πολιτικό, αφού αυτοί που διώκουν τους *γνωρίμους* τυχαίνει να είναι οι θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, ήγουν οι *πονηροί*.

Στον στίχο 702 η αναφορά στον Μαρψία γίνεται προς επίρρωσιν των προλεχθέντων, αφού ο Μαρψίας ήταν, πιθανώς, δημαγωγός, κυριολεκτικώς ένας άρπαξ, με συμμετοχή, ενδεχομένως, σε διάφορα περιστατικά δωροδοκιών, επομένως χαρακτηριζόταν για την φιλοκέρδειά του.[161] Η μνεία μάλλον είναι σκόπιμη, για να ασκηθεί κριτική στις τακτικές των οπαδών της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, ήτοι των *πονηρῶν*, οι οποίες συχνά συνδέονταν και με πολιτικά σκάνδαλα. Συν τοις άλλοις, ίσως υποκρύπτεται ειρωνεία εκ μέρους του Αριστοφάνη εναντίον του Εύαθλου, καθώς και αυτός ανήκε στους δημαγωγούς.

Τελικά, στους στίχους 703–712 εντοπίζεται ονομαστική μνεία στον Θουκυδίδη Μελησίου και τον Εύαθλο, ενώ γίνεται ξεκάθαρη αναφορά στην δίκη που έστησε ο δημαγωγός στον *χρηστὸν* άνδρα. Αυτή η περιγραφική έκθεση της δίκης επιβεβαιώνει την ερευνητική θέση που προσφέρθηκε λίγες παραγράφους νωρίτερα σε αυτήν την διατριβή, σύμφωνα με την οποία το σύνολο των στίχων 685–712 σχετίζεται εξ ολοκλήρου με λεπτομέρειες της δίκης αυτής, στην αρχή υπαινικτικά και με κάποια γενικότητα και εν συνεχεία με συγκεκριμενοποίηση των πληροφοριών και ακριβή λεκτική επισήμανση των πρωταγωνιστών. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο

[160] Αναλυτικά για την *κλεψύδραν* ως χρονομετρητή και απαραίτητο στοιχείο κάθε δίκης βλ. Olson (2002) 250.

[161] Για τον Μαρψία βλ. Liapis (2006) 204: «Others saw in the aforementioned Aristophanic passages an allusion to yet another supposedly historical personality, namely one of Callias' hangers-on, who reportedly went by the name of Orestes. However, the sole item of evidence – namely Eupolis fr. 179 KA – that might warrant the existence of this 'Orestes, hanger-on of Callias' collapses upon closer scrutiny: Ὀρέστης, Μαρψίας, Καλλίου τοῦ Ἀθηναίου κόλακες σὺν ἑτέροις (Orestes, Marpsias [were], among others, hangers-on of Callias). In this fragment, 'Orestes' is coupled with another shadowy figure, namely Marpsias, for whom nothing is known, except for a hardly illuminating mention in Aristophanes' Acharnians (702 *πρὸς τάδε τίς ἀντερεῖ Μαρψίας;* 'which Marpsias would raise objections to that?'), and the ancient scholium ad loc. which informs us that 'Marpsias' was litigious, prolix, and noisy demagogue. However, the scholium's information is clearly no more than an inference from Aristophanes' text itself. What is more, the name Μαρψίας is unattested in Attica outside of its two occurrences in Aristophanes and Eupolis. This is hardly surprising, for as W. Kroll has remarked Marpsias ('Grabber') is a name that befits dogs rather than people, and its use in comedy suggests a mocking nickname rather than a real personal name». Πβ. και Olson (2002) 251-252.

Αριστοφάνης κινείται παραγωγικώς, ξεκινώντας από την γενική επισήμανση και καταλήγοντας προοδευτικά στην ειδική, ενώ καθ' όλη την διάρκεια των υπό εξέταση στίχων μάλλον ο νεαρός κατήγορος συνδέεται εξ αρχής με τον Εύαθλο και ο γηραιός και ανήμπορος κατηγορούμενος με τον *χρηστὸν* Θουκυδίδη Μελησίου.

Στον στίχο 703, λοιπόν, ο Θουκυδίδης περιγράφεται ως γέροντας καμπούρης (*κυφὸν ἡλίκον*),[162] που μπλέκει σε δίκη με έναν φλύαρο κατήγορο, τον γιο του Κηφισόδημου, και διασύρεται, όντας παντελώς απομονωμένος και ηττημένος κατά κράτος. Η μετοχή *συμπλακέντα* χρησιμοποιείται σκοπίμως, ώστε να πραγματοποιηθεί συνειρμική σύνδεση με τα συμφραζόμενα μιας πραγματικής μάχης στην παλαίστρα. Άλλωστε, ο Θουκυδίδης Μελησίου συχνά εντοπίζεται σε εδάφια που αφορούν την πάλη,[163] κάτι που σχετίζεται τόσο με την προσωπική ρητορική του αξία, όσο και με το γεγονός πως ο πατέρας του υπήρξε προπονητής διακεκριμένων παλαιστών, κάτι που θα αναλυθεί παρακάτω. Ασφαλώς, εδώ ο Θουκυδίδης μόνο ρητορικά ικανός δεν είναι, αφού εξευτελίζεται πλήρως από τον θρασύ Εύαθλο. Ο τελευταίος, με την σειρά του, ανήκει στο είδος των δημαγωγών, οπωσδήποτε πολεμοκάπηλων· γι' αυτό και ο Αριστοφάνης επιλέγει να παρουσιάσει λεπτομέρειες της δίκης αυτής στους *Ἀχαρνῆς*, ώστε να φανεί ότι, κατά την άποψη των *χρηστῶν*, οι θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και, κατ' επέκταση, του πολέμου ανάμεσα σε Αθήνα και Σπάρτη είναι, απλώς, ανόητοι πιτσιρικάδες, πολιτικάντηδες του συρμού που φέρονται ασεβώς απέναντι στους γηραιότερους *χρηστούς*. Οι *πονηροί*, γενικότερα, επιδιώκουν να υποκαταστήσουν την παλαιά πολιτική ελίτ, παγιώνοντας την εξουσία τους. Για τον σκοπό αυτόν, δηλώνουν και λειτουργούν ως *προστάται τοῦ δήμου*, ώστε να κερδίσουν την λαϊκή αποδοχή.[164] Η ανάδειξή τους αυτή πραγματοποιείται συχνά σε δίκες στις οποίες κατηγορούν τους *χρηστούς*, τακτική που επιλέγει να ακολουθήσει και ο Εύαθλος, ο οποίος μνημονεύεται από τον αρχαίο σχολιαστή των *Σφηκῶν* ως *πονηρὸς ὑμῖν τοξότης συνήγορος*. Όπως

[162] Βλ. σχετικά *LSJ*, *κυφός*, A: A.bent forwards, stooping, hunchbacked, "ὃς δὴ γήραϊ κ. ἔην καὶ μυρία ᾔδη" Od.2.16; κ. ἀνήρ, πρεσβύτης, Ar.Ach. 703, Pl.266; σφόνδυλοι ἕλκονται ἐς τὸ κ., in curvature of the spine, Hp.Art.41; "τρίγλαι κ." Epich.64; freq. of shrimps, from their form, Eub.111, Matro Conv.64, AP5.184 (Asclep.); τῶν καρίδων αἱ κυφαί shrimps, e.g. Palaemon squilla, Arist.HA525b1, cf.549b12; of birds, Id.IA710b18; also "ὑπὸ κ. ἄροτρον" IG14.2012.14 (Sulp. Max.); cf. "κύφων" 1.

[163] Βλ. σχετικά Olson (2002) 252: «come to grips with'; a technical term borrowed from wrestling, as also at Men. *Epitr*. 236; S. fr. 618. 2; E. *Ba.* 800; Aeschin. 2. 153; Plu. *Per*. 11. 1 (all but S. fr. 618 of rhetorical rather than physical combat); cf. Eub. fr. 8. 1.». Μπορεί, επιπροσθέτως, να υποστηριχθεί πως ακόμα και το ίδιο το όνομα του Εύαθλου (*εὖ* + *ἆθλος*) συνυφαίνεται αρμονικά με τον κόσμο της πάλης, κάτι που από πλευράς αθλητικού λεξιλογίου καθιστά τον ρήτορα κατάλληλο αντίπαλο για τον Θουκυδίδη. Για επιπρόσθετο αρχαιοελληνικό εδάφιο (στον *Οἰδίποδα Τύραννο* του Σοφοκλή) στο οποίο εντοπίζεται, πιθανώς, αναφορά στον Θουκυδίδη Μελησίου και την σχέση του με την πάλη βλ. Macurdy (1942) 307-310.

[164] Ως *προστάτης τοῦ δήμου* εμφανίζεται ο Εύαθλος στους στίχους 592-593 των *Σφηκῶν*: *εἶτ' Εὔαθλος χὠ μέγας οὗτος Κολακώνυμος ἀσπιδαποβλὴς/ οὐχὶ προδώσειν ἡμᾶς φασίν, περὶ τοῦ πλήθους δὲ μαχεῖσθαι*.

έχει τονιστεί και στην εισαγωγή, οι *πονηροὶ* είναι, συνήθως, άνθρωποι χαμηλής κοινωνικής καταγωγής και τάξης, γι' αυτό και ο σχολιαστής περιγράφει τον Εύαθλο ως δουλοπρεπή τοξότη.[165] Το τόξο συνδέεται, φυσικά, με την σκυθική καταγωγή[166] του ρήτορος[167] – επικρίνεται, λοιπόν, ο *πονηρὸς* Εύαθλος ως μη Αθηναίος –,[168] ενώ στην *Σούδα* χαρακτηρίζεται ως *εὐρύπρωκτος*[169] *καὶ λάλος καὶ αγεννής*. Εκ των προλεχθέντων εξάγεται το συμπέρασμα πως πρόκειται για έναν άνθρωπο δικομανή, πρόστυχο, πανούργο, φλύαρο και ικανό στην ρητορική – όλα τα γνωρίσματα αυτά, άλλωστε, αποδίδονται στους *πονηρούς*.[170]

Στο τελευταίο κομμάτι των υπό εξέταση στίχων (στ. 706–718) εκφράζεται έντονη δυσαρέσκεια για την δικαστική ήττα του Θουκυδίδη, ενώ πραγματοποιείται μια αναδρομή στο τρανό παρελθόν του φημισμένου *χρηστοῦ* πολιτικού. Ο δε Εύαθλος παρουσιάζεται και πάλι ως τοξότης (στ. 707: *ἄνδρα πρεσβύτην ὑπ' ἀνδρὸς τοξότου κυκώμενον*), ενώ τονίζεται με σαφήνεια η παροντική αδυναμία και κατάντια του γηραιού Θουκυδίδη, ο οποίος έφτασε στο σημείο να γελοιοποιείται από έναν ασήμαντο αντίπαλο. Συγκεκριμένα, δηλώνεται ρητώς ότι, αν ο Θουκυδίδης βρισκόταν στα νιάτα του, αν, δηλαδή, αντιμετώπιζε τον Εύαθλο κατά την διάρκεια της πολιτικής ακμής του, τότε θα κατακτούσε με μεγάλη άνεση την νίκη. Η φράση *ἐκεῖνος ἡνίκ' ἦν Θουκυδίδης* του στίχου 708 σημαίνει «όταν ο Θουκυδίδης ήταν αυτός που ξέραμε/ όταν ο Θουκυδίδης ήταν ο γνωστός σε όλους μας Θουκυδίδης»· η με νοσταλγικό χαρακτήρα αριστοφανική αναπόληση δηλοί ευθαρσώς την πολιτική αξία του άλλοτε σπουδαίου Θουκυδίδη

[165] Βλ. και Olson (2002) 254: «The mention of Skythian archers also calls to mind Athens' domestic security force (53-4n) obliquely suggesting that Euathlos is not just a foreigner but a slave».
[166] Για τους Σκύθες στον Αριστοφάνη βλ. Κεραμάρη (2019) 172-176.
[167] Οι Σκύθες συνήθιζαν να πολεμούν με τόξα και όχι με ασπίδες και κοντάρια. Βλ. και την κατατοπιστική ανάλυση του Olson (2002) 254.
[168] Λεπτομέρειες για την καταγωγή του Ευάθλου βλ. στον Olson (2002) 253. Βλ. και Olson (2002) 255 για μερικές γενικότερες πληροφορίες περί του Ευάθλου: «Euathlos (lit. 'Successful in Contests'; PA 5238; PAA 425665) is also mentioned at V. 592 (a demagogue); fr. 424 (706-7n.; from Merchant-Ships (Lenaia 423?)); Cratin. fr. 82 (c.430); PI. Com. fr. 109. Arist. fr. 67 ap. D.L. ix. 54 claims that he prosecuted Protagoras, whom later sources identify as his teacher (Gell. *NA* 5. 10; Quint, iii. 1. 10). Nothing else is known of him except what can be deduced from this verse and 704-5 (where see n.); the name is borne by only two other known Athenians, Euathlos of the tribe Aigeis, who fought at Phyle (*PAA* 425670), and Euathlos of the deme Kerameis (*PA* 5239; *PAA* 425675), one of the treasurers of Athena in 397/6 (*IG* II^2 1388. 10-11; 1392. 11).
[169] Οι Σκύθες συνδέονται συχνά με σεξουαλικό λεξιλόγιο, μεταξύ άλλων και λόγω της συνήθειάς τους να ιππεύουν συνεχώς, κάτι που δημιουργούσε πρόβλημα στα γεννητικά τους όργανα. Για ανάλυση αυτού σε συνδυασμό με ιπποκρατικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις, βλ. Παπαθωμάς & Τσιτσιανοπούλου (2021-2022) 40-43. Για την βωμολοχία στον Αριστοφάνη βλ. Σπυρόπουλος (2011) 412-434.
[170] Βλ. και Κωνσταντάκος (2017-2018) 21: «Ο Εύαθλος καταδικάζεται ως βάρβαρος Σκύθης, ο οποίος παράνομα παριστάνει τον Αθηναίο: δεν θα έπρεπε καν να διαθέτει πολιτικά δικαιώματα, πολύ λιγότερο ηγετικές φιλοδοξίες και δημόσιο ρόλο».

Μελησίου.[171] Αυτός, λοιπόν, ο Θουκυδίδης, σύμφωνα με το κείμενο, θα κατατρόπωνε πανηγυρικά δέκα Ευάθλους (στ. 710: *ἀλλὰ κατεπάλαισε μέντἂν πρῶτον Εὐάθλους δέκα*), με τις φωνές του θα προκαλούσε πανικό και φόβο σε τρεις χιλιάδες τοξότες (στ. 711: *κατεβόησε δ' ἂν κεκραγὼς τοξότας τρισχιλίους*), ενώ με το δικό του τόξο θα σκότωνε όλους τους συγγενείς αυτών των τοξοτών (στ. 712: *περιετόξευσεν δ' ἂν αὐτοῦ τοῦ πατρὸς τοὺς ξυγγενεῖς*). Η χρήση της κωμικής υπερβολής επιτυγχάνει να δικαιολογήσει την σπουδαιότητα του Θουκυδίδη, καθιστώντας στα μάτια των θεατών θρυλική την παρελθοντική του πορεία. Εξάλλου, μόνο αυτός κατόρθωσε να αντιπολιτευτεί με επιτυχία τον ανίκητο κατά τα άλλα Περικλή. Ενδεικτικό είναι ότι ο Θουκυδίδης, για άλλη μία φορά, επαινείται μέσω της σύνδεσής του με λεξιλόγιο πάλης, καθώς στην νεότητά του θα έριχνε – στην κυριολεξία – στο έδαφος δέκα Ευάθλους (*κατεπάλαισε*), τέτοια ήταν η ρητορική του δεινότητα. Αυτό, με την σειρά του, δηλοί ότι οι παραδοσιακά υστερούντες στην ευγλωττία *χρηστοί*, επιλέγουν τον ρητορικά ταλαντούχο Θουκυδίδη, προκειμένου η αριστοκρατική μερίδα τους να έχει δυναμική παρουσία στην Εκκλησία του Δήμου, διεκδικώντας με αξιώσεις την πραγματοποίηση άλκιμης αντιπολίτευσης απέναντι στον κραταιό Περικλή. Επιπροσθέτως, η φράση *κατεβόησε δ' ἂν κεκραγὼς* κατορθώνει μέσω του πλεονασμού που ενυπάρχει σε αυτήν να αποδώσει την σφοδρότητα και ένταση της φωνής του Θουκυδίδη, ωστόσο επιτυγχάνεται εκ νέου σύνδεση με την παλαίστρα, αφού τονίζεται και η νίκη διά της λαβής που οδηγεί σε παραίτηση του αντιπάλου. Εννοείται, ως εκ τούτου, ότι ο Θουκυδίδης με τις περίτεχνες λαβές του θα ανάγκαζε τους υπόλοιπους να παραιτηθούν από τον αγώνα αποδεχόμενοι την ήττα τους. Φιλολογικώς παρατηρεί κανείς ότι το ρήμα της πρότασης ακολουθείται εν είδει εμφατικής επιβεβαίωσης από μια μετοχή που προέρχεται από το ίδιο ρήμα, κάτι που ο Αριστοφάνης συνηθίζει να πράττει στις κωμωδίες του.[172] Πρόκειται, λοιπόν, για λαβή υποταγής[173] που εδώ χρησιμοποιείται ρητορικά με όπλο την φωνή και οδηγεί τον *χρηστὸν* πολιτικό στην επικράτηση.

[171] Βλ. και Petrides (2010) 491.

[172] Ένα παρεμφερές νοηματικά σκηνικό και παρόμοιο ως προς την φιλολογική του τεχνική συναντά κανείς και στους *Ἱππῆς*, στους στίχους 286-287, όπου ο Παφλαγών και ο Αλλαντοπώλης παλεύουν να επικρατήσουν ρητορικώς ο ένας εναντίον του άλλου και αυτή η διαμάχη εκφράζεται με όρους αληθινής πάλης: Παφλαγών: *καταβοήσομαι βοῶν σε*. Ἀλλαντοπώλης: *κατακεκράξομαί σε κράζων*.

[173] Περί της αναμέτρησης με όρους πάλης, με μνεία και στον πλατωνικό *Μένωνα*, βλ. Schubert (2008) 145: «Bei Platon, der im *Menon* die Reit- und Ringkünste von Themistokles, Thukydides und deren Söhnen verspottet, geht es nicht um die Rhetorik, sondern um das reale Ringen im Sport» και «Nach Plutarch treten beide als Rhetoren gegeneinander an und kämpfen darum, ihre jeweilige Vorstellung von der Politik durchzusetzen, auch das schwächere Argument zum stärkeren zu machen». Επομένως, οι δύο αντίπαλοι στην ρητορική παλεύουν, ήτοι ψάχνουν εναγωνίως κάθε τρόπο, ώστε να κάνουν ακόμα και το πιο ανίσχυρο επιχείρημα ισχυρό και, άρα, πειστικό.

Ο στίχος 709 είναι, πάντως, αυτός που έχει προκαλέσει την μεγαλύτερη, ίσως, συζήτηση στους κόλπους της ερευνητικής κοινότητας (*οὐδ' ἂν αὐτὴν τὴν Ἀχαίαν ῥᾳδίως ἠνέσχετο*). Συγκεκριμένα, οι μελετητές προβληματίζονται με την λέξη *Ἀχαίαν*. Τούτο συμβαίνει, διότι είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ποια ιδιότητα της Δήμητρας Αχαίας δεν θα δεχόταν να υποστεί ο Θουκυδίδης. Το νόημα του χωρίου είναι το κάτωθι: στις καλές του ημέρες ο Θουκυδίδης όχι, απλώς, θα νικούσε εύκολα τον Εύαθλο – ο οποίος δεν θα του άξιζε καν σαν αντίπαλος, μάλλον θα τον αντιμετώπιζε με λύπηση ο *χρηστὸς* πολιτικός –, αλλά θα τα έβαζε ακόμα και με την Δήμητρα Αχαία, σε περίπτωση που συνέβαινε κάτι τέτοιο, σε ένα, προφανώς, εντελώς υποθετικό σενάριο λεκτικής αντιμαχίας, κειμενικώς επινοηθέν προς ανάδειξη της παλαιάς πνευματικής υπεροχής του ηγέτη των *χρηστῶν*. Είναι, λοιπόν, σαφές πως ο Θουκυδίδης στην ακμή του μπορούσε να έλθει αντιμέτωπος ακόμα και με θεούς, πόσω μάλλον με τον ολίγιστο ρητορικά Εύαθλο. Το ερώτημα, όμως, είναι ποια, ακριβώς, ιδιότητα της θεότητας την συνδέει με τον Θουκυδίδη Μελησίου, γιατί, δηλαδή, επιλέγεται αυτή ως ένας πραγματικά άξιος αντίπαλος του πολιτικού. Ο Olson,[174] λόγου χάριν, όντας προβληματισμένος για τον ίδιο ακριβώς λόγο, τοποθετεί crux στην φράση. Αν θεωρηθεί ότι ετυμολογικώς το *Ἀχαίαν* (ή *Ἀχαιάν*) συνδέεται με το *ἆχος/ ἦχος*, τότε ίσως θα μπορούσε να εξηγηθεί αυτή η επιλογή. Ο αρχαίος σχολιαστής κινείται στο ίδιο ερμηνευτικό πλαίσιο: *ὁ δὲ νοῦς, ἡνίκα ἦν Θουκυδίδης, οὐχ ὅπως τοξότην ἠνέσχετο ἂν καταβοᾶν αὐτοῦ, ἀλλ' οὐδὲ τὴν Ἀχαιὰν αὐτήν*. Ο Πετρίδης, αντιθέτως, διαφωνεί ακόμα και με αυτήν την ερμηνεία, εξηγώντας ότι αυτή η ιδιότητα της Δήμητρας δεν σχετίζεται με ηχηρή φωνή που οδηγεί σε επικράτηση κατά την διάρκεια ενός αγώνα.[175] Ο Wilson,[176] με την

Επιπροσθέτως, η ρητορική παρουσιάζεται ως αγώνισμα από τον Γοργία στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο. Βλ. σχετικά Dombrowski (2020) 202: «The main difference between Gorgias's expansive view of rhetoric and the character Socrates's (Platonic) view is that the latter sees quite a difference between persuasion that produces belief without knowledge and persuasion that produces belief with it (454e). Gorgias quite frankly views rhetoric as a competitive art like boxing or mixed fighting such that to engage in rhetoric is very much to be involved in an *agōn*. It is "like every other competitive art," he says (456c). Rhetoric is often victorious in battles with other disciplines, on this view (456c-d)». Για λαβές που χρησιμοποιούνται στην πάλη βλ. Jackson (2015) 21-22. Βλ., επίσης, Κοκκινίδης (2022) και Παμφίλης (2012). Οι αρχαίοι, γενικότερα, αγαπούσαν τον αθλητισμό και τον θεωρούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς τους. Πέρα από την πάλη, είχαν έφεση και στην άρση βαρών. Λόγου χάριν, είναι γνωστό ότι ο Ευμάστας σήκωσε από το έδαφος έναν μαύρο ηφαιστειακό βράχο 480 κιλών. Ο βράχος σώζεται μέχρι και σήμερα και εκτίθεται στο μουσείο της Θήρας έχοντας πάνω του χαραγμένη την επιγραφή *Εὐμάστας με ἄηρεν ἀπὸ χθονὸς ho Κριτοβώλο(υ)* (*IG* 12.3.449). Για άλλα κατορθώματα των αρχαίων στον τομέα του – με σύγχρονους όρους – Weightlifting βλ. Crowther (1977) 111-120. Για την γενικότερη τάση των ανθρώπων να επιδιώκουν την μυϊκότητα και την δύναμη, βλ. Σκούφα (2022) 13-15, η οποία παραπέμπει και σε σχετική βιβλιογραφία. Βλ., ενδεικτικά, Thompson & Cafri (2007).

[174] Βλ. Olson (2002) 345.

[175] Βλ. Petrides (2010) 491: «However, connecting *τὴν Ἀχαιάν* with *καταβοᾶν* seems specious. Even if we accept *ad argumendum* the etymology from *ἆχος* (and not *ἄχος*), the *αἴτιον* associated with this attribute of Demeter has nothing to do with shouting anybody down: Demeter's clamour, actually a clamouring sound of cymbals and drums

σειρά του, σημειώνει την φράση *αὐτὸν τὸν Ἀνάχαρσιν*, ώστε να πραγματοποιηθεί σύνδεση με την σκυθική καταγωγή του Εύαθλου και τις επικρίσεις που δέχεται για αυτήν, αλλά φρονώ πως η σκέψη του δεν αποδίδει ορθά το νόημα του εδαφίου. Ο Borthwick, αντιθέτως, προτείνει μια ευφυή λύση, σημειώνοντας *οὐδ' ἂν αὐτὸν τὸν Ἀρταχαίην*.[177] Ουσιαστικώς, ο μελετητής αυτός πραγματοποιεί σύνδεση με ένα χωρίο στον Ηρόδοτο,[178] στο οποίο γίνεται αναφορά σε έναν τεράστιο στο μέγεθος Πέρση με στεντόρεια φωνή, ο οποίος ανήκε στο στρατιωτικό δυναμικό του Ξέρξη το 480 π.Χ. και τάφηκε με εξαιρετικές τιμές στην Άκανθο. Ο Πετρίδης, ωστόσο, εκφράζει επιφυλάξεις για αυτήν την ερευνητική κρίση, καθώς, κατ' αυτόν, φαίνεται ο Borthwick να δίνει λανθασμένα μεγαλύτερη έμφαση στην φωνασκία, παρά στην πάλη ή το τόξο.[179] Συν τοις άλλοις, είναι αναγκαίο να επισημανθεί εδώ ότι το ρήμα *ἠνέσχετο*, που χρησιμοποιεί ο Αριστοφάνης, δεν δηλοί προσβολή, όπως εικάζει ο Olson,[180] ήτοι δεν περιγράφεται εδώ ένα σκηνικό στο οποίο η Δήμητρα προκαλεί εσκεμμένα τον πολιτικό και εκείνος ανταπαντάει. Το ρήμα σε αυτό το σημείο έχει την έννοια του «συγκρατώ», λέγει, επομένως, ο Αριστοφάνης ότι, ακόμα και αν η Δήμητρα τολμούσε να εναντιωθεί στον Θουκυδίδη Μελησίου, εκείνος, ως μέγιστος πολιτικός με αρετές παλαιστή, θα μπορούσε να ανταποκριθεί με αξιώσεις και, ενδεχομένως, να την κερδίσει.

Ο Πετρίδης, εν τέλει, προτείνει την φράση *οὐδ' ἂν αὐτὴν τὴν Ἀφαίαν ῥᾳδίως ἠνέσχετ' ἄν*.[181] Επιχειρεί, συνεπώς, ο ερευνητής να κάνει μια σύνδεση με το ιερό της Αφαίας στην Αίγινα. Σύμφωνα με τον μύθο, η Βριτόμαρτη, καταδιωκόμενη ερωτικώς από τον Μίνωα, αναγκάστηκε να καταφύγει στην Αίγινα, όπου εκεί έγινε, τελικά, αφανής, πράγμα που εξηγεί και την

---

apparently sent by Demeter, is said to have guided the Tanagrians to Attica or, alternatively, it is connected with the search for Kore. Evidently, the exact implications of *τὴν Ἀχαιὰν* (or *Ἀχαίαν*) eluded the scholiast, as much as they perplex modern scholars».

[176] Βλ. Wilson (2007) 30.

[177] Βλ. Borthwick (1970) 107.

[178] Βλ. Ηροδ. 7.117.1-2: *ἐν Ἀκάνθῳ δὲ ἐόντος Ξέρξεω συνήνεικε ὑπὸ νούσου ἀποθανεῖν τὸν ἐπεστεῶτα τῆς διώρυχος Ἀρταχαίην, δόκιμον ἐόντα παρὰ Ξέρξῃ καὶ γένος Ἀχαιμενίδην, μεγάθεΐ τε μέγιστον ἐόντα Περσέων (ἀπὸ γὰρ πέντε πηχέων βασιληίων ἀπέλειπε τέσσερας δακτύλους) φωνέοντά τε μέγιστον ἀνθρώπων, ὥστε Ξέρξην συμφορὴν ποιησάμενον μεγάλην ἐξενεῖκαί τε αὐτὸν κάλλιστα καὶ θάψαι· ἐτυμβοχόεε δὲ πᾶσα ἡ στρατιή. τούτῳ δὲ τῷ Ἀρταχαίῃ θύουσι Ἀκάνθιοι ἐκ θεοπροπίου ὡς ἥρωι, ἐπονομάζοντες τὸ οὔνομα.*

[179] Βλ. Petrides (2010) 493: «But to privilege shouting over archery and wrestling seems arbitrary in a passage that makes much of deriding Euathlos as an archer. Such derision is consequential, as it focuses on Euathlos' very entitlement as an Athenian citizen. On the other hand, Artachaeês was indeed a booming colossus, but he was undoubtedly an obscure figure, a mere footnote in Herodotus' account, and his cult in Acanthus seems to have been every bit as parochial as Achaia's in Athens».

[180] Βλ. Olson (2002) 254: «But ἠνέσχετ(ο) makes it clear that the behaviour of the person in question was offensive».

[181] Βλ. Petrides (2010) 496.

ετυμολογική σύνθεση της λέξεως. Η Αφαία, επίσης, συνδέεται συχνά με την Αρτέμιδα Δίκτυννα. Ο μελετητής προσπαθεί εδώ να θεμελιώσει μια σχέση ανάμεσα στο αντίστοιχο της θεάς Αρτέμιδος που συναντά κανείς στην Αίγινα, δηλαδή την Αφαία,[182] και τον Θουκυδίδη, ο οποίος, σύμφωνα με πληροφορίες, είχε στενές σχέσεις με το νησί και μετά τον θάνατο του πατέρα του, Μελησία, ανέλαβε τις πολιτικές και επιχειρηματικές δραστηριότητες που είχε εκεί η οικογένειά του.[183] Επιπλέον, στην παράγραφο 22 ενός ανώνυμου *βίου* του Θουκυδίδη επισημαίνεται ότι ο ιστορικός πέρασε την εξορία του στην Αίγινα, αλλά η πληροφορία δεν αποκλείεται να αφορά τον Θουκυδίδη Μελησίου.[184] Αξίζει, δε, να επισημανθεί ότι οι *Ἀχαρνῆς* στους στίχους 652–654 και ιδίως στον 654, ίσως υποκρύπτουν σύνδεση του Αριστοφάνη με την Αίγινα από άποψη καταγωγής, κάτι που, αν ευσταθεί, λειτουργεί επιχειρηματολογικώς ενισχυτικά ως προς την γραφή *Ἀφαίαν*.[185] Η ερευνητική αυτή πρόταση έχει, εξάλλου, και λεκτική εγγύτητα με την αρχική λέξη – η μοναδική τους διαφορά συνίσταται στην αντικατάσταση του χι με το φι –, ενώ νοηματικά αφορά την ίδια την βιογραφία του Θουκυδίδη. Εν συνόψει, το νόημα εδώ είναι το εξής: ο Θουκυδίδης, όταν βρισκόταν στην πολιτική του ακμή, δεν θα δίσταζε να τα βάλει ακόμα και με μια θεότητα του νησιού του – κάτι που σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση και για οποιοδήποτε άλλο άτομο θα συνιστούσε ασέβεια –, τόσο άλκιμος ήταν πολιτικώς, ρητορικώς και σωματικώς.

Ας συμπληρωθεί, πάντως, εδώ, εν είδει και νέας ερμηνείας, ότι επιτρέπεται στον Θουκυδίδη Μελησίου να κοιτάξει κατά μέτωπο μια θεά, ενδεχομένως λόγω και της αριστοκρατικής του καταγωγής. Υποσημαίνεται, κατ' επέκταση, ότι αν κάποιος έχει δικαίωμα να εξισωθεί με οντότητα θεϊκή, αυτός είναι ο *χρηστὸς* Θουκυδίδης και, δη, κατά την διάρκεια της πολιτικής του ακμής. Έτσι, αυτή η λεξιλογική σημειολογία κατατροπώνει πλήρως τον

[182] Βλ. Petrides (2010) 496-497: «Her temple looming over Aegina (it was situated at its highest point), Aphaea was significant enough for the Aeginetans to commission a *προσόδιον* in her honour from Pindar (fr.89b). Important for us here is the fact that Aphaea was a divinity associated, in terms of cultic character, not so much with Athena (this was the side-effect of Athenian domination of Aegina), but with Artemis. Pausanias (2.30.3) and Antoninus Liberalis (Metam. Synag. 40), for whom Aphaea is unquestionably identified with Britomartis, tell of an Artemis-like figure, who thrived *δρόμοις τε καὶ θήραις* and was indeed *Ἀρτέμιδι μάλιστα φίλην*. In later times, Aphaea was identified with further two of Artemis' attendants, Diktynna (Hesych. α8533) and Laphria. This kind of literary and cultic syncretism was not unknown in the fifth century, and it was usually founded on tangible similarities in cult. I think that it would not be reckless to assume that the seed of Aphaea's eventual identification with the attendants of Artemis was present as early as the fifth century».

[183] Βλ. Davies (1971) 236.

[184] Το εδάφιο αυτό θα εξεταστεί περαιτέρω στο σχετικό με τον Πλούταρχο κεφάλαιο.

[185] *διὰ ταῦθ' ὑμᾶς Λακεδαιμόνιοι τὴν εἰρήνην προκαλοῦνται/ καὶ τὴν Αἴγιναν ἀπαιτοῦσιν· καὶ τῆς νήσου μὲν ἐκείνης/ οὐ φροντίζουσ', ἀλλ' ἵνα τοῦτον τὸν ποιητὴν ἀφέλωνται*.

Εύαθλο, ο οποίος, ως *πονηρὸς* και αχρείος, αδυνατεί, προφανώς, να σταθεί σε σχετικό με τους θεούς και την αθηναϊκή αριστοκρατία λεκτικό περικείμενο.

Οι υπό εξέταση στίχοι ολοκληρώνονται με μια προτροπή νομικού περιεχομένου (713–718): δίκαιο θα ήταν από εδώ και στο εξής ο γηραιότερος να έχει αντίδικο έναν ηλικιωμένο άνδρα και ο νεότερος κάποιον νεότερο αντιστοίχως. Η έκφραση *κἂν φύγῃ τις ζημιοῦν* (στ. 717) δηλοί, ενδεχομένως, ότι ο Θουκυδίδης, αφού πλήρωσε κάποιο χρηματικό ποσό ως πρόστιμο λόγω της ήττας του, εξαφανίστηκε εντελώς από την αθηναϊκή πολιτική, κάτι που, άλλωστε, συμβαδίζει και με τα κείμενα, στα οποία δεν εντοπίζεται έκτοτε κάποια παρουσία του. Η δε αναφορά του Αλκιβιάδη ως εκπροσώπου των νεωτέρων είναι, μάλλον, καθαρά κωμική, ενώ συμβολικά τονίζεται, ενδεχομένως, ότι ο γιος του Κλεινία είναι ο πιο αναίσχυντος εκ των νεανιών, συνεπώς δεν είναι σωστό οι πρεσβύτεροι να γίνονται ρητορική βορά στις ορέξεις ορισμένων επηρμένων νέων.[186] Η δικαστική αυτή εξισορρόπηση προτείνεται, προφανώς, σκόπιμα, ώστε στο μέλλον να αποφεύγονται παρόμοια σκηνικά με αυτό που περιεγράφη νωρίτερα και οι *χρηστοὶ* να μην γίνονται αντικείμενο χλευασμού από τους *πονηρούς*. Ούτως ή άλλως, ο Αλκιβιάδης, αν και *χρηστὸς* κοινωνικά, ηγήθηκε της μερίδας των *πονηρῶν*, άρα η μνεία στο όνομά του συνδέεται εν γένει με την μερίδα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, στην οποία εντάσσεται και ο Εύαθλος. Επομένως, ο εξευτελισμός του Θουκυδίδη Μελησίου από τον Εύαθλο κατορθώνει να αναχθεί σε πρότυπο δίκης προς αποφυγήν και να σταθεί ως αφορμή για μια μελλοντικώς ευγενέστερη αντιμετώπιση των *χρηστῶν*, των πεπαιδευμένων και καταξιωμένων ανδρών της πόλης.

Τα κίνητρα του Αριστοφάνη ως προς την παρουσίαση αυτής της δίκης σχετίζονται τόσο με τον θαυμασμό του προς τους *χρηστοὺς* πολιτικούς, την πολεμική σύγκρουση Αθήνας –

[186] Για σχολιασμό βλ. Κωνσταντάκος (2017-2018) 20: «Οι *Δαιταλῆς*, έστω και στην ερειπωμένη κατάστασή τους, αποκαλύπτουν τα δύο βασικά πεδία όπου θα επικεντρωθούν τα κατοπινά αριστοφανικά σκώμματα κατά του Αλκιβιάδη: αφενός η ρητορική επιτηδειότητα του ανθρώπου, αφετέρου οι ερωτικές του ατασθαλίες. Και τα δύο θέματα συνδυάζονται στην παράβαση των *Αχαρνέων* (425 π.Χ.), όταν ο ποιητής προτείνει στα αστεία ένα εξωφρενικό σχέδιο: να διεξάγονται οι δίκες για δημόσια εγκλήματα κατά ηλικιακή κατηγορία, χωριστά για τους νέους και για τους γέρους. Έτσι κάθε κατηγορούμενος θα αντιμετωπίζει κατήγορο της δικής του ηλικίας: ο γέρος γέροντα και φαφούτη, ο νεαρός κάποιον που είναι «εὐρύπρωκτος καὶ λάλος χὠ Κλεινίου» («σαν τον γιο του Κλεινία, ξεκωλιάρης και παρλαπίπας», *Αχαρνής* 716). Ο Αλκιβιάδης προβάλλεται πάλι ως εκπρόσωπος των νέων φιλόδοξων πολιτευόμενων, που πασχίζουν να διακριθούν ως κατήγοροι σε δίκες δημόσιου ενδιαφέροντος και γεμίζουν τα δικαστήρια με τη φλύαρη ρητορική τους. Ο χαρακτηρισμός «εὐρύπρωκτος» τον παρουσιάζει απερίφραστα ως κίναιδο. Από μια άποψη, ο Αλκιβιάδης αφομοιώνεται προς το πρότυπο του αδίστακτου δημαγωγού, το οποίο διακωμωδεί πάγια ο Αριστοφάνης στη θεατρική του παραγωγή. Κατά τον κωμικό ποιητή, όλοι οι ανερχόμενοι δημοκρατικοί ηγέτες είναι παθητικοί ομοφυλόφιλοι και έχουν γλώσσα ροδάνι». Εύλογα, επομένως, όλα τα γνωρίσματα που αποδίδει ο Αριστοφάνης στον Αλκιβιάδη θα πρέπει να αποδοθούν και στον Εύαθλο, αφού με αφορμή αυτόν και την επικράτησή του εναντίον του Θουκυδίδη Μελησίου γίνεται η πρόταση του Αριστοφάνη για διεξαγωγή δικών με βάση την ηλικία.

Σπάρτης, την οποία δεν αντιμετώπιζε με ιδιαίτερη ευμένεια, καθώς και ενδεχομένως προσωπικά του βιώματα. Όπως τονίστηκε και πρωτύτερα, ο κωμικός ποιητής επιχειρεί σε αυτό το έργο να εναντιωθεί στον πόλεμο και στο πλαίσιο, μάλλον, αυτό αιτιολογείται, εν πρώτοις, η μνεία στον Θουκυδίδη, τον κυριότερο πολιτικό αντίπαλο του Περικλέους, ο οποίος και οδηγεί, ουσιαστικά, την Αθήνα στον πόλεμο,[187] παραμένοντας πιστός στα ιδανικά του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, τα οποία προωθεί η ριζοσπαστική δημοκρατία. Η ανάγνωση των στίχων που αναλύθηκαν δεικνύει, επιπλέον, έναν σαφέστατο θαυμασμό προς τους *χρηστοὺς* εν γένει, όπως και προς τον Θουκυδίδη Μελησίου ειδικότερα. Ο πολιτικός αυτός, αν και γηραιός και αδύναμος σωματικά και διανοητικά – ρητορικά, αποτελεί, σύμφωνα με τον Αριστοφάνη, αυτό που, μάλλον, έχασε η Αθήνα ανεπιστρεπτί: έναν πολιτικό με στρατιωτική προσφορά στην πόλη, όταν οι στιγμές ήταν κρίσιμες, με κοινωνική υπόληψη και ηθικές αρετές. Στο πρόσωπο του γιου τού Μελησία συμβολίζεται ένα παρελθόν εξιδανικευμένο, μετριοπαθές πολιτικώς, χωρίς τις εξάρσεις και φανφάρες του παρόντος, το οποίο κυριαρχείται αποκλειστικά από νεανίες που επιδιώκουν παντοιοτρόπως την ικανοποίηση των προσωπικών τους φιλοδοξιών μέσω του προσεταιρισμού του αθηναϊκού *δήμου*. Μοιάζει ο Αριστοφάνης να συλλογίζεται πλατωνικώς: οι σεμνοί τρόποι στα λόγια και τα έργα έχουν εκλείψει παντελώς και η Αθήνα έχει εκτραπεί ηθικώς από τον ενάρετο δρόμο, που παλαιότερα πιστά ακολουθούσε, χάρη και στην αξιολογότατη και αξιαφήγητη πολιτική συμβολή μεγαλώνυμων *χρηστῶν*, όπως ο Θουκυδίδης.

Είναι, πάντως, πιθανόν ότι ο Αριστοφάνης δεν θεωρητικολογεί απλώς, παρουσιάζοντας ένα σκηνικό δίκης βγαλμένο από την θεατρική του φαντασία, αλλά, ενδεχομένως, υπήρξε παρών ο ίδιος σε αυτήν την δίκη. Ακόμα, δε, κι αν δεν την παρακολούθησε εκ του σύνεγγυς, είχε, βεβαιότατα, καλή πληροφόρηση για το περιεχόμενό της. Ασφαλώς, ο κωμικός ποιητής, γεννηθείς γύρω στο 450 π.Χ., δεν ήταν μάρτυρας της πολιτικής ακμής του Θουκυδίδη, για τον οποίον μάλλον θα είχε ακούσει πολλές ιστορίες από τους συμπολίτες του. Αν τον

[187] Οι φιλοπολεμικές πεποιθήσεις και ιμπεριαλιστικές βλέψεις του Περικλή επισημαίνονται συχνά από την διεθνή ερευνητική κοινότητα. Βλ., επί παραδείγματι, Walling (2013) 66: « Pericles's ultimate objectives were substantially more ambitious than most students of strategy today are wont to admit. Virtually unlimited expansion was not on the minds only of the Athenians under Pericles when they made the alliance with Corcyra, with Italy and Sicily the ultimate prize. It was emphatically part of Pericles's ambition too. This war escalates not merely militarily but also rhetorically. Pericles's first speech is cautious; his second proud, defiant, and hubristic; his last over the top in a manner that explains why his ward Alcibiades, despite his recklessness, was Pericles's natural heir, the one who best understood that Pericles along with many others had been thinking about Italy and Sicily from the beginning, just not ready to go west until he had broken up the Peloponnesian League». Σχετικά με αυτό, βέβαια, βλ. και παρακάτω το υποκεφάλαιο αναφορικά με την Σικελική εκστρατεία, που συμπεριλαμβάνεται στο κεφάλαιο του τρίτου *χρηστοῦ* ανδρός της διατριβής αυτής, του Νικία.

συναναστράφηκε με κάποιον τρόπο, αυτό θα συνέβη μετά την επιστροφή του Θουκυδίδη από την εξορία του περίπου το 433 π.Χ. Είναι εμφανές, όμως, ότι ο ποιητής αποτίει φόρο τιμής σε έναν άξιο εκπρόσωπο των *χρηστῶν*, που, όσο ήταν στα πολιτικά πράγματα, στο τιμόνι των *χρηστῶν,* δεν επέτρεψε στον Περικλή να έχει πάντοτε την πολιτική πρωτοβουλία[188] – κάτι που συνέβη πανηγυρικά μετά τον εξοστρακισμό του Θουκυδίδη (όταν και ο Περικλής είναι ο αδιαφιλονίκητος κυρίαρχος στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή), πράγμα που, μάλλον, μαρτυρεί πολλά για την πολιτική του επιρροή στην Αθήνα της εποχής.

Ως προς την ιστορικότητα της δίκης, προτείνεται εδώ ότι πρέπει να γίνει δεκτή η εγκυρότητά της, υπό το εξής ερμηνευτικό πρίσμα: η δίκη πρέπει, μάλλον, να τοποθετηθεί λίγο μετά το 433 π.Χ., όταν και ο Θουκυδίδης επιστρέφει στην Αθήνα μετά το πέρας του δεκαετούς εξοστρακισμού του, απότοκου της σφοδρής σύγκρουσής του με τον Περικλή γύρω στο 443 π.Χ. Ο ηγέτης, λοιπόν, των *χρηστῶν* επιστρέφει στην γενέτειρά του εμφανώς πικραμένος και επιχειρεί εκ νέου να θέσει όρια ή και να εξολοθρεύσει πλήρως τους θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, που οδηγούν την Αθήνα σε πολεμική σύρραξη με την Σπάρτη· προς επίρρωσιν του σκοπού αυτού, πραγματοποιεί, ως θα φανεί και παρακάτω, επιθέσεις εναντίον του κύκλου του Περικλή και, ιδίως, κατά του Αναξαγόρα. Έτσι, οι *πονηροί*, απειλούμενοι για άλλη μία φορά, αποφασίζουν να χρησιμοποιήσουν τον νεαρό δημαγωγό, Εύαθλο, προς ολοκληρωτική πολιτική εξόντωση του Θουκυδίδη, την οποία και, εν τέλει, πετυχαίνουν.

2.3.2 Ο Θουκυδίδης Μελησίου στον *Μένωνα* του Πλάτωνα: Το μη διδακτόν της αρετής

Ο Θουκυδίδης Μελησίου αποτελεί αντικείμενο συζήτησης και στο πλατωνικό corpus (σχετίζεται, δε, με την γνωστή τάση του Πλάτωνα να κρίνει τους μεγάλους Αθηναίους

[188] Για την κυριαρχία του Περικλή στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας, βλ. σχετικά Templer (2015) 149: «Many political theorists have been concerned that in this nominally democratic political order, not only was the political role of most Athenians limited to concern for private occupation and the ratification of policies propounded by an elite, but politics was actually "monologic" through the dominance of one speaker. This, some say, points to a "deactivation of Athenian democracy." As Thucydides depicts it, Periclean rule, in the view of one commentator, framed out the deliberative mode of decision-making, which makes democracy "a regime where individuals rule and control themselves, where they debate alternatives." Even if, as in the Athenian assembly, ordinary citizens could not participate directly in deliberation but confined themselves to judging the speeches of contending more-or-less elite voices, a minimal account of democracy would seem to require that such voices be given serious hearing. In Thucydides' depiction of Periclean Athens, however, one does not hear competing voices. The voice of Pericles is so dominant that it drowns out all debate». Αυτή, ακριβώς, η άποψη είναι ενδεικτική των πολιτικών ικανοτήτων του Θουκυδίδη Μελησίου, ο οποίος κατόρθωσε να ασκήσει επιτυχή αντιπολίτευση στον Περικλή για εύλογο χρονικό διάστημα.

πολιτικούς), καθώς στον *Μένωνα* (94c–e)[189] εντοπίζεται αναφορά στον πολιτικό, ο οποίος εντάσσεται στο γενικότερο φιλοσοφικό επιχείρημα που επιχειρεί να προωθήσει ο ξακουστός φιλόσοφος. Η περίπτωση, βεβαίως, του Πλάτωνος είναι ιδιότυπη για δύο λόγους: πρώτον, διότι ο Θουκυδίδης δεν κρίνεται τόσο από ιστορική σκοπιά στο απόσπασμα που θα εξεταστεί, παρά αποτελεί έναν από τους εκπροσώπους των Αθηναίων πολιτικών που δεν κατόρθωσαν να διδάξουν την αρετή της πολιτικής στους γιους τους. Ως εκ τούτου, ο Πλάτων επιθυμεί a priori να παγιώσει ένα φιλοσοφικό επιχείρημα και γι' αυτόν τον λόγο επιλέγει να παρουσιάσει ως αποδεικτικά της άποψής του παραδείγματα μερικούς από τους πιο φημισμένους Αθηναίους ηγέτες (Θεμιστοκλής, Αριστείδης, Περικλής, Θουκυδίδης). Είναι, λοιπόν, κατάδηλο ότι ο *χρηστὸς* πολιτικός συνδέεται εδώ με μια συγκεκριμένη φιλοσοφική στόχευση – να αποδειχθεί ότι η αρετή δεν διδάσκεται, από την στιγμή που δεν εντοπίζονται δάσκαλοι και μαθητές της – και δεν είναι πολλά τα καινούργια στοιχεία που πληροφορείται ο ερευνητής ως προς την ιστορική του φυσιογνωμία. Παρά ταύτα, τα λίγα και χρήσιμα που προστίθενται, θα εκτεθούν ενδελεχώς. Δεύτερον, κανείς δεν είναι σε θέση να γνωρίζει αν ο Πλάτων εννοεί στα αλήθεια τις θέσεις που υιοθετεί απέναντι στους Αθηναίους πολιτικούς, αν, επομένως, η επίκριση είναι ειλικρινής, ή αν, απλώς, επιθυμεί να ελέγξει την διανοητική ετοιμότητα των αναγνωστών του.[190] Τα τελευταία

[189] Για τον πλατωνικό *Μένωνα* γενικότερα βλ., ενδεικτικά, τις κάτωθι μελέτες (η βιβλιογραφία δεν εξαντλείται στην παραπομπή αυτήν): Scott (2006)· Heller (2010) 51-55· Benson (1990) 128-158· Devereux (2008) 702-710· Palumbo (2018) 103-111· Bedu-Addo (1984) 1-14· Devereux (1978) 118-126· Zyskind & Sternfeld (1976) 130-134· Bedu-Addo (1983) 228-248· Desjardins (1985) 261-281· Bluck (1961) 94-101· Bluck (1964)· Brown (1967-1968) 57-93· Canto-Sperber (1991)· Dimas (1996) 1-32· Fine (1992) 200-226· Crombie (1994) 172-207· Hall (1964) 66-71· Jenks (1992) 317-330· Klein (1965)· Lloyd (1992) 166-183 και Sharples (1985).

[190] Χαρακτηριστικό είναι το ζήτημα της αντιμετώπισης του Περικλέους στον πλατωνικό *Γοργία* (515e): εκεί ο τρανός πολιτικός κατηγορείται από τον Πλάτωνα ότι έκανε τους Αθηναίους νωθρούς, δειλούς, φλύαρους και λάτρεις του χρήματος λόγω των πρωτότυπων δημοκρατικών μέτρων που καθιέρωσε, δηλαδή της αμοιβής των πολιτών για συμμετοχή τους στα δημόσια αξιώματα: *ἀλλὰ τόδε μοι εἰπὲ ἐπὶ τούτῳ, εἰ λέγονται Ἀθηναῖοι διὰ Περικλέα βελτίους γεγονέναι, ἢ πᾶν τοὐναντίον διαφθαρῆναι ὑπ' ἐκείνου. ταυτὶ γὰρ ἔγωγε ἀκούω, Περικλέα πεποιηκέναι Ἀθηναίους ἀργοὺς καὶ δειλοὺς καὶ λάλους καὶ φιλαργύρους, εἰς μισθοφορίαν πρῶτον καταστήσαντα.* Ο *Γοργίας* εν συνόλω έχει ως θέμα του την ρητορική και την εσφαλμένη χρήση της από τους πολιτικούς, πράγμα που οδηγεί σε έναν άδικο βίο [για την θεματική του *Γοργία* βλ. και Zeltner (1974) 3]. Ενδεχομένως, λοιπόν, ο Πλάτων χρησιμοποιεί τον Περικλή – αλλά και τους υπόλοιπους Αθηναίους πολιτικούς που επικρίνονται σε αυτό το έργο, ήτοι τον Μιλτιάδη, τον Θεμιστοκλή και τον Κίμωνα – ως προκάλυμμα για να επιτεθεί στην ρητορική. Βλ. και Kahn (1996) 127. Συμπληρωματικά, βλ. και Σκορδίλης (2001) 40. Για ενδελεχή ανάλυση της παρουσίας του Περικλή στον πλατωνικό *Γοργία* βλ. Αναστασόπουλος (2018) 17-32. Ο Περικλής, άλλωστε, παρομοιάζεται με τους εκπαιδευτές των ζώων: οι Αθηναίοι ήταν καλύτεροι ηθικώς στην αρχή της σταδιοδρομίας του και χειρότεροι κατά το τέλος αυτής, άρα τους έκανε χειρότερους, κάτι που αποδεικνύεται, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, και από το ότι τον καταδίκασαν με την επιβολή προστίμου. Όσο κι αν ο Πλάτων αντιπαθεί την ιμπεριαλιστική πολιτική της Αθήνας και όσο κι αν κρύβεται πίσω από τα λόγια του μια ειλικρίνεια στις θέσεις που εκφράζει για τον Περικλή, δεν δύναται κανείς να παραβλέψει το γεγονός ότι ο γιος του Αρίστωνος, βασιζόμενος στην επιβολή ενός προστίμου, κρίνει συνολικά – και αδίκως – την καριέρα του Περικλή ως αποτυχημένη. Μάλλον, επομένως, υποστηρίζουν ορισμένοι ερευνητές, επιθυμεί να προκαλέσει σκοπίμως την διανοητική έγερση των αναγνωστών του. Βλ., επί παραδείγματι, Kastely (1991) 103: «It is hard to imagine that Plato did not intend Socrates' charges against the

χρόνια, μάλιστα, η διεθνής έρευνα τείνει να υιοθετήσει την άποψη ότι ο Πλάτων σε τέτοιες περιπτώσεις εφαρμόζει διανοητικά τεχνάσματα, θέτοντας περίεργους γρίφους στους αναγνώστες του, προκειμένου να τους βοηθήσει να εφαρμόσουν στην πράξη την διαλεκτική· επιθυμεί, δηλαδή, να κάνει τους αναγνώστες να ελέγξουν τις συλλογιστικές του θέσεις και, αν εντοπίσουν σφάλματα, να τις αναιρέσουν λογικώς. Μια τέτοια θεώρηση δεν είναι σε καμία περίπτωση ασύμβατη με το γενικότερο διανοητικό κλίμα της πλατωνικής Ακαδημίας, καθώς και τις εκ του τρανού φιλοσόφου τιθέμενες πνευματικές στοχεύσεις της. Ασφαλώς, η αντίληψη αυτή μπορεί να εκληφθεί ως απλή υπεκφυγή των οπαδών του Πλάτωνα και ως αδυναμία τους να παραδεχτούν ότι ο σπουδαίος φιλόσοφος επικρίνει τους μεγάλους Αθηναίους ηγέτες, εναντιούμενος, έτσι, και στο δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας· εντούτοις, αν ανατρέξει κανείς στον *Φαῖδρο* και την *Ἑβδόμη Ἐπιστολή*, θα διαπιστώσει ότι στο πρώτο έργο ο γραπτός λόγος θεωρείται από τον Πλάτωνα[191] αναποτελεσματικός για την φιλοσοφική διαμόρφωση του ανθρώπου,[192] καθώς

Athenian leaders to be challenged. Surely, Plato could not have been ignorant of the practical importance of ensuring the defense of Athens, nor could have been blind to the political obstacles that stood in the way of any attempt to get the funds necessary for the public projects. And he could not have expected the audience of the dialogue in his day to be ignorant of these conditions. As Callicles' unsuppressable and mounting anger demonstrates, Socrates is being intentionally provocative». Πβ. Stauffer (2006) 7: «Because Plato's dialogues are written as unfolding dramas, full of puzzles, perplexities, and even intentionally flawed arguments, they require readers to do more than take in information and arguments as they read. They require readers to wonder, to question, even to speculate and then test speculations against later passages, and, above all, to think about the issues under discussion in a way that at once leads beyond the text and also returns continually to the details and movement of the conversations Plato presents». Πβ., επίσης, Szlezàk (1999) 3-4· Long (2014) 42· Altman (2010^{β}) 27 και Rendall (1977) 175.

[191] Βλ. Πλ. *Φαῖδρ*. 275d-e: *Δεινὸν γάρ που, ὦ Φαῖδρε, τοῦτ' ἔχει γραφή, καὶ ὡς ἀληθῶς ὅμοιον ζωγραφίᾳ. καὶ γὰρ τὰ ἐκείνης ἔκγονα ἕστηκε μὲν ὡς ζῶντα, ἐὰν δ' ἀνέρῃ τι, σεμνῶς πάνυ σιγᾷ. ταὐτὸν δὲ καὶ οἱ λόγοι· δόξαις μὲν ἂν ὥς τι φρονοῦντας αὐτοὺς λέγειν, ἐὰν δέ τι ἔρῃ τῶν λεγομένων βουλόμενος μαθεῖν, ἕν τι σημαίνει μόνον ταὐτὸν ἀεί. ὅταν δὲ ἅπαξ γραφῇ, κυλινδεῖται μὲν πανταχοῦ πᾶς λόγος ὁμοίως παρὰ τοῖς ἐπαΐουσιν, ὡς δ' αὕτως παρ' οἷς οὐδὲν προσήκει, καὶ οὐκ ἐπίσταται λέγειν οἷς δεῖ γε καὶ μή. πλημμελούμενος δὲ καὶ οὐκ ἐν δίκῃ λοιδορηθεὶς τοῦ πατρὸς ἀεὶ δεῖται βοηθοῦ· αὐτὸς γὰρ οὔτ' ἀμύνασθαι οὔτε βοηθῆσαι δυνατὸς αὑτῷ*. Το εδάφιο αυτό αιτιολογεί, μάλλον, και την απόφαση του Πλάτωνος να συγγράψει διαλόγους και όχι πραγματείες. Εν ολίγοις, ο γραπτός λόγος, αν δεχθεί ερωτήματα, στέκεται βουβός, σαν τους πίνακες ζωγραφικής, και δίνει πάντα την ίδια, δογματική απάντηση. Αντιθέτως, ο προφορικός λόγος, ο οποίος είναι άρρηκτα συγκερασμένος με την διαλεκτική, ανατρέπει διαρκώς τις εκάστοτε προβαλλόμενες θέσεις και επιχειρεί να προσεγγίσει το συμπέρασμα όχι μέσω επιχειρημάτων απολύτων, αλλά διά της αγνοίας, ήτοι της συλλογιστικής αναίρεσης. Ακόμα, βέβαια, και όταν ο προφορικός λόγος καταλήξει σε κάποιο συμπέρασμα, αυτό είναι καταδικασμένο στην ανατροπή, λόγω της φύσεως του λόγου που υπηρετεί: η προφορικότητα είναι αειδύναμη, σε συνεχή πνευματική ετοιμότητα, ενώ το γραπτό καλλιεργεί την νοητική αδράνεια του αναγνώστη. Έτσι, ο Πλάτων, επιθυμώντας να μειώσει, κάπως, τα εγγενή μειονεκτήματα του βιβλίου, παρουσιάζει γραπτά προφορικά, τα οποία καλλιεργούν με αποτελεσματικότητα τα διανοητικά αντανακλαστικά του αναγνώστη. Βλ. και Αναστασόπουλος (2021) 43: «Ο φιλόσοφος κινείται συνεχώς μεταξύ θέσεως και άρσης, ήτοι μεταξύ δήλωσης και συλλογιστικής ανασκευής. Είναι ένας κοπιώδης πνευματικώς τρόπος ζωής, που, ασφαλώς, οι περισσότεροι δεν δύνανται να ακολουθήσουν, διότι προτιμούν την διανοητική ραστώνη και άνεση που προσφέρουν τα δόγματα και οι εμμονικές θέσεις. Ο φιλόσοφος, αντιθέτως, γιγνώσκει σαφώς ότι κάθε θεωρητική επισήμανση είναι φύσει ανατρέψιμη συλλογιστικώς· με το που κατατεθεί είναι έτοιμη να υποβληθεί σε διεξοδική κριτική. Αυτή, ακριβώς, η ισορροπία στο τεντωμένο σχοινί του στοχασμού συνιστά εμμέσως και την εκ του φιλοσόφου παραδοχή μιας άφατης, μη προσεγγίσιμης τραγικότητας. Η μοναδική ΄΄αλήθεια΄΄ που είναι εφικτό να παγιωθεί είναι η

προάγει την διανοητική απολυτότητα, η οποία δεν συνάδει με την πνευματική ελευθερία της φιλοσοφίας, ενώ στο δεύτερο ο μελετητής εντοπίζει σαφή παραδοχή του τέκνου τού Αρίστωνος, σύμφωνα με την οποία κανένας νουνεχής άνθρωπος δεν θα τολμούσε να τοποθετήσει εντός των συγγραμμάτων του τις αληθινές του απόψεις για την ζωή.[193]

Τα προεκτεθέντα φιλοσοφικά ζητήματα είναι, βεβαίως, συνθετότατα – αποδεικτικά, άλλωστε, και της εξέχουσας διάνοιας του Πλάτωνος – και δεν είναι εφικτή η οριστική επίλυσή τους εντός της διδακτορικής αυτής διατριβής. Ας ειπωθεί, όμως, εδώ το αναιρετικό της προηγούμενης φράσης συμπέρασμα ότι ενδέχεται και να είναι αδύνατη η με πάσα βεβαιότητα ανάδειξη, κάποτε, των διανοητικών στοχεύσεων του Πλάτωνος. Μάλλον ορθά πρεσβεύει ο Taylor (2009) 13 ότι ο Πλάτων, το ευώδες άνθος της σωκρατικής φιλοσοφίας, ίσως μάς απέκρυψε τις αληθινές του πεποιθήσεις για την ίδια την ζωή, αν είχε διαμορφώσει κάποιες.[194]

ανθρώπινη ροπή προς την αντίφαση». Βλ., επίσης, Ἀναστασόπουλος (2023^{β}) 271. Βλ. και Δεσποτόπουλος (2001) 176-177: «Ο γραπτός λόγος είχε υποστεί αυστηρή κριτική από τον Πλάτωνα, στους διαλόγους του *Πρωταγόρας* και *Φαίδρος*. Τονίζονται από τον εταίρο του Σωκράτους, αριστουργό του προφορικού λόγου, η αδυναμία του γραπτού λόγου να συστήσει διάλογο και η απεύθυνσή του αόριστα, υπό μορφή βιβλίου, σε ανθρώπους μη εκλεγμένους από τον συγγραφέα, και άρα στερημένους ίσως από την ικανότητα για κατανόηση των γραπτών νοημάτων. Επισημαίνονται και οι επακόλουθες της υπερ-εμπιστοσύνης στον γραπτό λόγο αμέλεια της μνήμης και δοκησισοφία. Προβάλλονται όμως οι προϋποθέσεις για την ορθή χρήση και του προφορικού λόγου: η διαλεκτική του όντος και η διαγνωστική της ψυχής. Αλλά και υποσημαίνονται οι κίνδυνοι του συγγραφισμού, δηλαδή του εγκλεισμού του συγγραφέα στην κατά μόνας συγγραφική δράση, και προκαταδικάζεται ο λογιωτατισμός, η πνευματική διάπλαση δηλαδή με ανάγνωση μόνο βιβλίων». Πβ. Δεσποτόπουλος (2007) 236.

[192] Περί αυτού, βλ. και Werner (2012) 193-198.

[193] Βλ. Πλ. *Ἑβδ. Ἐπιστ.* 341d-344e. Ομολογεί εδώ ο Πλάτων ότι τα συγγράμματά του δεν εμπεριέχουν τις αληθινές του απόψεις για την ζωή· αυτές φυλάσσονται σαν επτασφράγιστο μυστικό μέσα στο μυαλό του. Βλ. και Αναστασόπουλος (2021) 160: «Ο Πλάτων αποτελεί μοναδική περίπτωση στοχαστή στην ιστορία της ανθρωπότητας, διότι συνειδητοποίησε ότι τα συμπεράσματα είναι καθαρά ανθρώπινες εφευρέσεις, για να οριοθετείται ο στοχασμός. Στην πραγματικότητα, ο στοχασμός, κατά τον Πλάτωνα, όχι, απλώς, δεν δύναται να συγκεκριμενοποιηθεί, αλλά ούτε καν να διατυπωθεί γραπτώς. Οι σπουδαίες διανοητικές προσεγγίσεις πραγματοποιούνται μόνο προφορικώς με την χρήση της διαλεκτικής, ενώ κάθε συμπέρασμα είναι μια νέα αρχή, άρα δεν υφίσταται ποτέ συμπέρασμα». Είναι, ούτως ή άλλως, εμφανές και γνωστό σε κάθε δεινό πλατωνιστή ότι ο γιος του Αρίστωνα προβληματίζεται έντονα με τις έννοιες ή γενικότερα τα θέματα με τα οποία καταπιάνεται και γι' αυτό τροποποιεί συνεχώς τις απόψεις του. Θα στερείτο κάθε φιλοσοφικού νοήματος μια δογματική κατάθεση των απόψεών του, από την στιγμή που μετά την καταγραφή τους ο Πλάτωνας θα τις διαπραγματευόταν εκ νέου στο μυαλό του και θα τις τροποποιούσε ξανά. Όλα αυτά δεν υποδηλώνουν ότι το πλατωνικό corpus δεν έχει πνευματικές σταθερές· ασφαλώς και έχει, αλλά ακόμα και αυτές ελέγχονται διεξοδικά, προκειμένου ο Πλάτωνας να φτάσει στην όποια αλήθεια μέσω της κριτικής στον ίδιο του τον εαυτό. Εξαιρετικά θέτει το ζήτημα ο Συκουτρής (1997) 607, ο οποίος υποστηρίζει ότι η φιλοσοφία, όταν διατυπώνεται γραπτώς, χάνει κάτι από την πνευματικότητα, η οποία εγγενώς χαρακτηρίζει την προφορική συνδιαλλαγή: «Τὸ φιλοσοφεῖν ὡς ἐνέργεια ζωντανὴ τοῦ νοῦ, καὶ πρὸ παντὸς τῆς καρδιᾶς, ὡς ἄμεσος συνεργασία τοῦ ὁμιλητοῦ καὶ τῶν ἀκροατῶν του, δὲν μετατρέπεται ἀτιμωρητὶ εἰς τυπωμένο χαρτί».

[194] Πβ. Taylor (2009) 45: «Πρῶτα πρῶτα εἶναι ἀμφίβολο ἂν ὑπῆρξε κὰν ποτὲ ΄΄πλατωνικὴ φιλοσοφία΄΄, μὲ τὴν ἔννοια ἑνὸς πάγιου συνόλου ἐκφρασμένων διδασκαλιῶν γιὰ τὸ *omne scibile*. Ὁ Πλάτων ἔκανε κάθε προσπάθεια νὰ τονίσει ὅτι δὲν τὸν ἐνδιέφερε καὶ πολὺ ἡ ΄΄κατασκευὴ συστημάτων΄΄. Φιλοσοφία δὲν σήμαινε γι' αὐτὸν συμπαγὲς σύνολο διδακτέων ΄΄πορισμάτων΄΄ ἀλλὰ ζωὴ ἀφιερωμένη στὴν ἐνεργὴ προσωπικὴ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ἀρετῆς, μὲ φωτεινοὺς ὁδηγοὺς μία ἢ δύο μεγαλεπήβολες καὶ ἔνθερμες πεποιθήσεις. Εἶναι ἀπίθανο νὰ πίστευε, ἀκόμα καὶ στὸ τέλος τῆς ὀγδοντάχρονης ζωῆς του, ὅτι ἐπινόησε μιὰ συνεπὴ καὶ καθαρὰ διατυπωμένη ΄΄θεωρία τοῦ

Όσο αλλόκοτα κι αν ηχεί αυτό στα αυτιά του αναγνώστη, δεν είναι, τελικά, αποσυνδεδεμένο από την ίδια την τραγικότητα της ζωής: ο Πλάτων συνειδητοποίησε, φρονώ, όχι, απλώς, την εγγενή ροπή του ανθρώπου προς την αντίφαση, αλλά και την συμπαντικώς εννοουμένη σχέση του με το σφάλμα. Η βιολογική πρόοδος της ζωής δεν δύναται να αποκοπεί από την αντίστοιχη πνευματική· συνεπώς, αν τα ανθρώπινα κύτταρα τροποποιούνται καθημερινώς, κάτι ανάλογο είναι αναγκαίο να συμβαίνει και με τον διανοητικό κόσμο τού ανθρώπου. Ο Πλάτων, προτείνεται εδώ, κατάλαβε εγκαίρως ότι τα συμπεράσματα αποτελούν πάντοτε τις νέες προκείμενες μιας καινούργιας λεκτικής συνδιαλλαγής. Γι' αυτό συνέθεσε διαλόγους, ώστε να αποφύγει, στο μέτρο του δυνατού, τις δογματικές καταθέσεις.[195] Μία ματιά στην σύγχρονη επιστήμη επιβεβαιώνει την αντίληψη που προβάλλεται εδώ: η επιστήμη συνιστά έναν κυκεώνα

παντός΄΄. Μιὰ τέτοια παραδοχὴ τοῦ συστήματος ἔχει κατὰ κανόνα ὡς ἀντίτιμο τὴν πνευματικὴ στασιμότητα· τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ ζωντάνια καὶ ἡ προοδευτικότητα τοῦ πλατωνισμοῦ ὀφείλονται κυρίως στὸ ὅτι ἡ φιλοσοφία αὐτὴ ἔμεινε πάντα, ἀκόμα καὶ στὴ σκέψη τοῦ δημιουργοῦ της, διερευνητικὴ καὶ ρευστή. Ἂν ὑπῆρξε ποτὲ πλατωνικὸ σύστημα, ὁ ἴδιος τουλάχιστον ὁ Πλάτων στάθηκε ἀποφασισμένος νὰ μὴν τὸ καταγράψει, καὶ ἐμεῖς οἱ μεταγενέστεροι, ποὺ δὲν διαθέτουμε τὴν παραμικρὴ ἀποτύπωση τῆς προφορικῆς του διδασκαλίας, στὴν ὁποία – εἶναι φανερὸ – ἐξέφραζε τὶς πιὸ προσωπικὲς καὶ μύχιες σκέψεις του, δὲν ἔχουμε τρόπο νὰ καλύψουμε τὴν ἔλλειψη αὐτή. Οἱ διάλογοι μαρτυροῦν, ὡς ἕνα βαθμό, τὶς θεμελιακὲς καὶ ἰσόβιες πεποιθήσεις τοῦ Πλάτωνα· δὲν ἀναφέρουν ὅμως ἀπολύτως τίποτε γιὰ κάποιο πιθανὸ ΄΄σύστημά΄΄ του». Βλ. και Δεσποτόπουλος (1998) 224: «Ὑπενθυμίζω, ἤδη, ὅτι ὁ Πλάτων ἀπέστεργε μᾶλλον τή δημιουργία συστήματος φιλοσοφίας καί ὅτι πάντως δέν τήν ἐπιδίωξε. Ὁ ἀ-συστηματικός ὅμως χαρακτήρας τῆς φιλοσοφίας του εἶχε ὡς συνέπεια καί τόν διαφορισμένο τρόπο τῆς ἀναδοχῆς της ἀπό τούς μεταγενεστέρους του φιλοσόφους: ἄλλοτε ἄμεσα καί ἄμικτα, ἔστω ἀποσπασματικά πάντοτε, ἄλλοτε δίχως ἀνάγνωση τῶν κειμένων της ἤ κατά πρόσμιξη μέ ἀλλότρια θεωρήματα, καί σέ παραλλαγμένη μορφή της πρός ρηχότητα καί σχηματικότητα· ὥστε καί νά ἐμφανίζεται ὁ Πλάτων μέ ὑπερτονισμό στοιχείων, ἄλλοτε λογοκρατίας, ἄλλοτε μυστικισμοῦ ἤ καί προδρομικά χριστιανικῆς εἴτε ρομαντικῆς πνευματικότητας, ἤ νά προβάλλεται πρός ἠθικοπαιδαγωγική ἁπλῶς χρήση τῆς διδασκαλίας του εἴτε πρός ἀναδιάπλαση ἐννοιῶν τῆς μεταφυσικῆς του».

[195] Βλ. Χαραλαμπόπουλος (2014) 24-25: «Ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ πλατωνικὸς διάλογος εἶναι ἕνα κείμενο ἀνοιχτό, ἀμφίσημο, εἰρωνικὸ καὶ τὸ *πλατωνικῶς φιλοσοφεῖν* μία ἀπεριόριστη, ἀτελεύτητη διαδικασία ἐρωταποκρίσεων ἀντικατοπτρίζει τὴν σύγχρονη ρητορικὴ τῶν φιλελεύθερων, δημοκρατικῶν, ΄΄ἀντιαυταρχικῶν΄΄ κοινωνιῶν τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι ἀναπόφευκτο ὅτι οἱ μελετητὲς τοῦ Πλάτωνος ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸ πολιτισμικὸ περιβάλλον καὶ τὶς ἀκαδημαϊκὲς παραδόσεις στὶς ὁποῖες ζοῦν – σύγκρινε τὴν γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν ἀναλυτικῶν φιλοσόφων, τῶν ἐσωτερικιστῶν, τῶν στρωσσιανῶν, τῶν διαλογιστῶν. Ἐννοεῖται ὅτι εἶναι ἀπολύτως θεμιτὸ νὰ ἀξιοποιῆται ἡ ἑρμηνεία τῶν διαλόγων ὡς μέσου ἐκκολάψεως ταυτοτήτων ὁμάδων ἢ σχολῶν σκέψεως – ἀρκεῖ ἡ ἀνάγνωση νὰ φέρνῃ ἐμᾶς πιὸ κοντὰ στὸν Πλάτωνα κι ὄχι τὸ ἀντίστροφο». Πρόκειται για ευφυή και διεισδυτική επιστημονικώς ερμηνεία μιας σύγχρονης πλατωνικής τάσης· την συγκρατώ ως ορθή, αλλά φρονώ πως, τελικά, τα φιλοσοφικά κίνητρα του Πλάτωνος είναι εξαιρετικά βαθυνόητα και πρέπει να εξηγηθούν βάσει της θεώρησης που προτείνεται στην διατριβή αυτήν. Εν ολίγοις, η εργογραφία του Πλάτωνος διαθέτει αειζώντανη πνευματικότητα και αντιφάσκει διαρκώς με τον εαυτό της, όχι επειδή οφείλουμε πάση θυσία να συμβαδίσουμε με τις φιλελεύθερες τάσεις της σύγχρονης εποχής, αλλά διότι ο ίδιος ο φιλόσοφος συνειδητοποίησε ότι ο συμπαγής νοητικά στοχασμός είναι αειδύναμος και δεκτικός αναθεώρησης. Το συλλογιστικώς άλκιμο προκύπτει πάντοτε από αντίφαση και αυτό από μόνο του αποτελεί νέα αντίφαση, διότι ένα ισχυρό επιχείρημα υποτίθεται πως δεν ανατρέπεται τόσο εύκολα. Κι όμως, είναι στην μοίρα του να ανασκευαστεί, αφού προκύπτει από αντίφαση, και, έπειτα, είναι καταδικασμένο να οδηγεί σε νέα αντίφαση. Ακόμα και η παρούσα ανάλυση, συγγεγραμμένη από εμένα τον ίδιο, ενέχει σπέρματα σφάλματος, όσο κι αν εγώ την προωθώ ως έγκυρη. Αυτός, εν συνόψει, είναι και ο τρόπος σκέψης του Πλάτωνος. Βλ., πάντως, και Sabine (1980) 85: «Κανένας ἐπικριτής του, ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη μέχρι σήμερα, δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ ἕνα ἀδύνατο σημεῖο στὸ ἔργο του, ποὺ νὰ μὴ τὸ εἶχε βρεῖ πρῶτα ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων».

σφαλμάτων ή και τραγικών παραλείψεων.[196] Μέσα από ένα τέτοιο χάος, βλασταίνουν, κάποτε, οι ρηξικέλευθες επιστημονικές εισηγήσεις, οι οποίες αποτελούν προσωρινές πνευματικές εκλάμψεις, έκγονες της μοναδικής ιδιοφυΐας των θεμελιωτών τους.

Πριν την εξέταση του εδαφίου 94c–e, στο οποίο αναφέρεται ο Θουκυδίδης Μελησίου, είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθεί μια συνοπτική περιγραφή του διαλόγου που προηγείται, ώστε να γίνουν καλύτερα κατανοητές οι φιλοσοφικές στοχεύσεις με τις οποίες συνδέει ο Πλάτων τον *χρηστὸν* πολιτικό. Συγκεκριμένα, στο 89d ο Σωκράτης επισημαίνει στον αριστοκράτη Μένωνα και συνομιλητή του πως η αρετή μπορεί δυνητικά να διδαχθεί, αλλά, προκειμένου να καταστεί αυτό εφικτό, θα πρέπει πρώτα να αποδειχθεί ότι η αρετή είναι γνώση. Μόνο, δηλαδή, αν η αρετή έχει κάποια σύνδεση με την γνωστική διαδικασία, είναι δυνατόν να μεταδοθεί σε άλλους. Η προσπάθεια συνύφανσης της αρετής με την γνώση γίνεται ώστε από γενική και κάποιες φορές εκτεθειμένη σε αίολα επιχειρήματα έννοια να μετατραπεί σε ειδική και μετρήσιμη έννοια, κάτι που θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόησή της. Ο Σωκράτης, επιπροσθέτως, συμπληρώνει πως ό,τι μπορεί να διδαχθεί, πρέπει αναγκαστικά να διαθέτει δασκάλους και μαθητές και είναι αμφίβολο αν τούτο συμβαίνει και στην περίπτωση της αρετής.[197]

Η συζήτηση συνεχίζεται, ακολούθως, με μια απότομη εισβολή του Άνυτου,[198] μετέπειτα κατηγόρου του Σωκράτη. Ο τελευταίος επαινεί τον πατέρα του Άνυτου, Ανθεμίωνα, ως άνθρωπο πλούσιο και σοφό, που έκανε περιουσία με την αξία του, και ως άνδρα σεμνό και ευγενικό. Ειρωνεύεται, εν συνεχεία, τον αθηναϊκό λαό που αναδεικνύει τον Άνυτο στα υψηλότερα αξιώματα της πόλεως.[199] Ο διάλογος εκτυλίσσεται ως εξής: ο Σωκράτης πραγματοποιεί τις συνήθεις παρομοιώσεις του κεντρικού θέματος με άλλα επαγγέλματα, ήτοι κάποιος που επιθυμεί να γίνει γιατρός διδάσκεται από τον γιατρό και το αντίστοιχο ισχύει και για τον τσαγκάρη ή τον

[196] Βλ. σχετικά Ioannidis (2018) 1021: «Simplicity is a desirable feature, but oversimplification is not. Research tools that oversimplify truly complex problems may do harm. When misleading methods are further applied to fields producing massive publications, the perfect storm ensues. Thousands of papers cite non-sense to produce and infer nonsense». Πβ. Ioannidis (2012) 267. Βλ., επίσης, Zeiler (2016) 78.

[197] Βλ. Πλ. *Μέν*. 89d-e: *εἰ ἔστιν διδακτὸν ὁτιοῦν πρᾶγμα, μὴ μόνον ἀρετή, οὐκ ἀναγκαῖον αὐτοῦ καὶ διδασκάλους καὶ μαθητὰς εἶναι;* ΜΕΝ.: *ἔμοιγε δοκεῖ.* ΣΩ: *οὐκοῦν τούναντίον αὖ, οὗ μήτε διδάσκαλοι μήτε μαθηταὶ εἶεν, καλῶς ἂν αὐτὸ εἰκάζοντες εἰκάζοιμεν μὴ διδακτὸν εἶναι;*

[198] Για τον Άνυτο βλ. και Σαμαράς (2003) 75-76.

[199] Βλ. Πλ. *Μέν*. 90a-b: *Ἄνυτος γὰρ ὅδε πρῶτον μέν ἐστι πατρὸς πλουσίου τε καὶ σοφοῦ Ἀνθεμίωνος, ὃς ἐγένετο πλούσιος οὐκ ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου οὐδὲ δόντος τινός, ὥσπερ ὁ νῦν νεωστὶ εἰληφὼς τὰ Πολυκράτους χρήματα Ἰσμηνίας ὁ Θηβαῖος, ἀλλὰ τῇ αὑτοῦ σοφίᾳ κτησάμενος καὶ ἐπιμελείᾳ, ἔπειτα καὶ τὰ ἄλλα οὐχ ὑπερήφανος δοκῶν εἶναι πολίτης οὐδὲ ὀγκώδης τε καὶ ἐπαχθής, ἀλλὰ κόσμιος καὶ εὐσταλὴς ἀνήρ· ἔπειτα τοῦτον εὖ ἔθρεψεν καὶ ἐπαίδευσεν, ὡς δοκεῖ Ἀθηναίων τῷ πλήθει· αἱροῦνται γοῦν αὐτὸν ἐπὶ τὰς μεγίστας ἀρχάς.*

αυλητή που μεταβαίνουν στους ανάλογους ειδικούς για να μάθουν αυτές τις τέχνες. Αυτές οι περιπτώσεις συνδέονται με την γνωστική διαδικασία, άρα μεταδίδονται στους μαθητές διά της διδασκαλίας. Ως προς την διδασκαλία της πολιτικής, όμως, αρετής οι δύο συνομιλητές διαφωνούν μεταξύ τους: ο Σωκράτης πρεσβεύει ότι οι σοφιστές είναι οι ειδήμονες αυτού του κλάδου, ο Άνυτος εμφανίζεται δύσπιστος τονίζοντας ότι είναι ανίκανοι, και ο Σωκράτης αντιτείνει – παραδόξως – ότι η ανικανότητα δεν μένει για πολύ κρυφή, επομένως, αν, λόγου χάριν, ο Πρωταγόρας ήταν ανίκανος δεν θα δίδασκε με επιτυχία επί σαράντα έτη.[200]

Ο Σωκράτης, λοιπόν, ρωτάει, κατόπιν, τον Άνυτο ποιους θεωρεί αρμόδιους για την διδασκαλία της πολιτικής αρετής και ο Άνυτος αναφέρεται γενικόλογα στους διαπρεπείς Αθηναίους πολιτικούς· ο Σωκράτης, με την σειρά του, ανταπαντάει με εξειδικευμένες μνείες σε τρεις που ανήκαν κοινωνικά στην μερίδα των *χρηστῶν* (Αριστείδης, Περικλής, Θουκυδίδης Μελησίου) και σε έναν που ανήκε στην μερίδα των *πονηρῶν* (Θεμιστοκλής). Οι δύο εξ αυτών έγιναν πολιτικώς ηγέτες των *πονηρῶν* (Θεμιστοκλής και Περικλής), ενώ οι άλλοι δύο των *χρηστῶν* (Αριστείδης και Θουκυδίδης). Μάλιστα, η σειρά παράθεσης των πολιτικών αυτών στον διάλογο γίνεται με ζεύγη, αφού ο Θεμιστοκλής και ο Αριστείδης υπήρξαν πολιτικοί αντίπαλοι και το ίδιο ισχύει και για τον Περικλή με τον Θουκυδίδη. Στην συνέχεια, αποδεικνύεται από τον Σωκράτη ότι οι τρεις πρώτοι πολιτικοί (Θεμιστοκλής, Αριστείδης, Περικλής) δίδαξαν στους γιους τους τεχνικές δεξιότητες με μεγάλη επιτυχία, αλλά δεν κατόρθωσαν να τους καταστήσουν καλούς πολιτικούς. Επομένως, αφού η πολιτική αρετή δεν μεταδίδεται από δάσκαλο σε μαθητή, δεν είναι γνώση και, άρα, δεν είναι διδακτή.

Έπειτα, στο 94c–e η συζήτηση επικεντρώνεται στον Θουκυδίδη Μελησίου, ο οποίος επιστρατεύεται ως παράδειγμα για την ενίσχυση της συλλογιστικής θέσης του Σωκράτη ότι η πολιτική αρετή δεν διδάσκεται. Η περιγραφή ξεκινάει με μια πολύ σημαντική επισήμανση, αφού ο Σωκράτης φέρνει στο επιχειρηματολογικό προσκήνιο τον Θουκυδίδη τονίζοντας στον Άνυτο

[200] Βλ. Πλ. *Μέν*. 91d-92a: *ἐγὼ μὲν οὖν οὐκ ἔχω ὅπως σοι πιστεύσω· οἶδα γὰρ ἄνδρα ἕνα Πρωταγόραν πλείω χρήματα κτησάμενον ἀπὸ ταύτης τῆς σοφίας ἢ Φειδίαν τε, ὃς οὕτω περιφανῶς καλὰ ἔργα ἠργάζετο, καὶ ἄλλους δέκα τῶν ἀνδριαντοποιῶν. καίτοι τέρας λέγεις εἰ οἱ μὲν τὰ ὑποδήματα ἐργαζόμενοι τὰ παλαιὰ καὶ τὰ ἱμάτια ἐξακούμενοι οὐκ ἂν δύναιντο λαθεῖν τριάκονθ' ἡμέρας μοχθηρότερα ἀποδιδόντες ἢ παρέλαβον τὰ ἱμάτιά τε καὶ ὑποδήματα, ἀλλ' εἰ τοιαῦτα ποιοῖεν, ταχὺ ἂν τῷ λιμῷ ἀποθάνοιεν, Πρωταγόρας δὲ ἄρα ὅλην τὴν Ἑλλάδα ἐλάνθανεν διαφθείρων τοὺς συγγιγνομένους καὶ μοχθηροτέρους ἀποπέμπων ἢ παρελάμβανεν πλέον ἢ τετταράκοντα ἔτη οἶμαι γὰρ αὐτὸν ἀποθανεῖν ἐγγὺς καὶ ἑβδομήκοντα ἔτη γεγονότα, τετταράκοντα δὲ ἐν τῇ τέχνῃ ὄντα καὶ ἐν ἅπαντι τῷ χρόνῳ τούτῳ ἔτι εἰς τὴν ἡμέραν ταυτηνὶ εὐδοκιμῶν οὐδὲν πέπαυται, καὶ οὐ μόνον Πρωταγόρας, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι πάμπολλοι, οἱ μὲν πρότερον γεγονότες ἐκείνου, οἱ δὲ καὶ νῦν ἔτι ὄντες. πότερον δὴ οὖν φῶμεν κατὰ τὸν σὸν λόγον εἰδότας αὐτοὺς ἐξαπατᾶν καὶ λωβᾶσθαι τοὺς νέους, ἢ λελῆθέναι καὶ ἑαυτούς; καὶ οὕτω μαίνεσθαι ἀξιώσομεν τούτους, οὓς ἔνιοί φασι σοφωτάτους ἀνθρώπων εἶναι;*

ότι δεν σκοπεύει να αναφερθεί αποκλειστικά σε λίγους και φαύλους πολιτικούς. Ο χαρακτηρισμός αυτός εκ μέρους του Πλάτωνος αφορά κατά συλλογιστική αναγκαιότητα τους Θεμιστοκλή, Αριστείδη και Περικλή,[201] αφού αυτοί προηγήθηκαν κατά σειρά ως παραδείγματα υποστηρικτικά του συλλογισμού του. Ο φιλόσοφος σε αυτό το σημείο δεν είναι, απλώς, ειρωνικός, αλλά με ευθύτητα διακηρύσσει ότι οι προαναφερθέντες πολιτικοί ήταν ανίκανοι. Μάλλον, δηλαδή, εδώ το *τοὺς φαυλοτάτους* σχετίζεται με αδυναμία ορθής διαχείρισης πολιτικών ζητημάτων και δεν αποτελεί μομφή για ανηθικότητα χαρακτήρα.[202] Οι ηγέτες, λοιπόν, αυτοί ήταν ανεπαρκείς σαν πολιτικοί. Το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου ανακύπτει ως πρόσθετο επιχείρημα σε ένα λεκτικό περιβάλλον αντίθεσης δεικνύει, ίσως, ότι αυτός, ακόμα κι αν δεν ξέφυγε από τον κανόνα, αξίζει τον σεβασμό των συνομιλητών. Άλλωστε, ίσως και ο ίδιος ο Άνυτος θαύμαζε, ενδεχομένως, τον Θουκυδίδη, γι' αυτό και ο Πλάτων τον επιστρατεύει σε αυτό το σημείο.[203] Φρονώ, όμως, πως και ο ίδιος ο Πλάτων δείχνει τον σεβασμό του προς τον πολιτικό ηγέτη στο απόσπασμα αυτό, έστω και συγκεκαλυμμένα. Στο 28.5 της *Ἀθηναίων*

[201] Ο Περικλής συνδέεται με το ζήτημα της αποτυχημένης μετάδοσης της πολιτικής αρετής στα παιδιά του και στον *Ἀλκιβιάδη Α΄* (118d-119a): ΣΩ. *Τί οὖν; Ἔχεις εἰπεῖν, Περικλῆς τίνα ἐποίησε σοφόν, ἀπὸ τῶν υἱέων ἀρξάμενος;* ΑΛ. *Τί δ', εἰ τὼ Περικλέους υἱέε ἠλιθίω ἐγενέσθην, ὦ Σώκρατες;* ΣΩ. *Ἀλλὰ Κλεινίαν τὸν σὸν ἀδελφόν;* ΑΛ. *Τί δ' ἂν αὖ Κλεινίαν λέγοις, μαινόμενον ἄνθρωπον;* ΣΩ. *Ἐπειδὴ τοίνυν Κλεινίας μὲν μαίνεται, τὼ δὲ Περικλέους υἱέε ἠλιθίω ἐγενέσθην, σοὶ τίνα αἰτίαν ἀναθῶμεν, δι' ὅ τι σε οὕτως ἔχοντα περιορᾷ;* ΑΛ. *Ἐγώ, οἶμαι, αἴτιος οὐ προσέχων τὸν νοῦν.* ΣΩ. *Ἀλλὰ τῶν ἄλλων Ἀθηναίων ἢ τῶν ξένων δοῦλον ἢ ἐλεύθερον εἰπέ, ὅστις αἰτίαν ἔχει διὰ τὴν Περικλέους συνουσίαν σοφώτερος γεγονέναι, ὥσπερ ἐγὼ ἔχω σοι εἰπεῖν διὰ τὴν Ζήνωνος Πυθόδωρον τὸν Ἰσολόχου καὶ Καλλίαν τὸν Καλλιάδου, ὧν ἑκάτερος Ζήνωνι ἑκατὸν μνᾶς τελέσας σοφός τε καὶ ἐλλόγιμος γέγονεν.* ΑΛ. *Ἀλλὰ μὰ Δί' οὐκ ἔχω*. Πβ. Πλ. *Πρωταγ*. 319e-320b.

[202] Παρόμοια, μάλλον, σημασία έχει η γενική *πονηροῦ*, που λέγεται για τον Περικλή στον πλατωνικό *Γοργία* (515e-516a): *ἀλλὰ τάδε οὐκέτι ἀκούω, ἀλλ' οἶδα σαφῶς καὶ ἐγὼ καὶ σύ, ὅτι τὸ μὲν πρῶτον ηὐδοκίμει Περικλῆς καὶ οὐδεμίαν αἰσχρὰν δίκην κατεψηφίσαντο αὐτοῦ Ἀθηναῖοι, ἡνίκα χείρους ἦσαν· ἐπειδὴ δὲ καλοὶ κἀγαθοὶ ἐγεγόνεσαν ὑπ' αὐτοῦ, ἐπὶ τελευτῇ τοῦ βίου τοῦ Περικλέους, κλοπὴν αὐτοῦ κατεψηφίσαντο, ὀλίγου δὲ καὶ θανάτου ἐτίμησαν, δῆλον ὅτι ὡς πονηροῦ ὄντος*.

[203] Ενδεικτικά, ο Άνυτος, υποστήριξε τον *χρηστὸν* και μετριοπαθή πολιτικά Θηραμένη, αλλά, έπειτα, τάχθηκε με την παράταξη των δημοκρατικών και τον Θρασύβουλο, προκειμένου να ανατραπούν οι *Τριάκοντα*, αφού προηγουμένως τον είχαν εξορίσει. Βλ. και Μπάλλα & Wallace (2015) 120-121, υποσημ. 2. Σύμφωνα με την *Ἀθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη (27.5), ο Άνυτος κατηγορήθηκε για την απώλεια της Πύλου – αφού υπηρέτησε στα εκεί δρώμενα ως στρατηγός το 409 π.Χ. –, αλλά κατόρθωσε να απαλλαχθεί, εγκαινιάζοντας την μέθοδο της δωροδοκίας των δικαστών: *ἤρξατο δὲ μετὰ ταῦτα καὶ τὸ δεκάζειν, πρώτου καταδείξαντος Ἀνύτου μετὰ τὴν ἐν Πύλῳ στρατηγίαν. κρινόμενος γὰρ ὑπό τινων διὰ τὸ ἀποβαλεῖν Πύλον, δεκάσας τὸ δικαστήριον ἀπέφυγεν*. Βλ. και Nails (2012) 16. Βλ., επίσης, Lenfant (2016) 258-274. Επιπλέον, παραδίδεται και από τον Διόδωρο Σικελιώτη (13.64.6) η πληροφορία ότι ο Άνυτος διετέλεσε στρατηγός το 409 π.Χ., ενώ επαναλαμβάνεται και το ότι έσωσε την ζωή του χάρη στα χρήματά του, με τα οποία εξαγόρασε τους δικαστές. Ο δε Ξενοφώντας στα *Ἑλληνικὰ* του (2.3.42) επισημαίνει, δια στόματος Θηραμένη, ότι ο Άνυτος εξορίστηκε από τους *Τριάκοντα* γύρω στο 404 π.Χ. Βλ., επιπροσθέτως, και Stone (2014) 11, όπου αναφέρεται η εξής ενδιαφέρουσα πληροφορία για τον Άνυτο: «After the restoration of the democracy in 403 BCE, a decree was made to the effect that no one could be prosecuted for crimes commited before the democracy was restored. That decree, we are told, was sponsored and written by Anytus». Πβ. και Brickhouse & Smith (1989) 73-77. Για την σχέση, τέλος, του Άνυτου με τον Αλκιβιάδη βλ. Πλουτ. *Ἀλκιβ*. 4.4-5.

Πολιτείας[204] του Αριστοτέλους, εξάλλου, ο Θουκυδίδης Μελησίου συγκαταλέγεται ανάμεσα στους επιφανέστερους και αποτελεσματικούς πολιτικούς της σύγχρονης Αθήνας μαζί με τον Νικία και τον Θηραμένη, αφού αυτός, όπως και εκείνοι, απεδείχθη ικανότατος πολιτικός, πατριώτης, ενώ χειρίστηκε την Αθήνα με τον τρόπο που θα συμπεριφερόταν ένας πατέρας προς το παιδί του, ήτοι με γνήσιο ενδιαφέρον.[205] Ίσως, λοιπόν, ο Θουκυδίδης να αποτελούσε ένα από τα λίγα αθηναϊκά πολιτικά πρόσωπα που θαύμαζαν ομόφωνα οι περισσότεροι Αθηναίοι, παρά τον εξοστρακισμό του το 443 π.Χ.

Ο Θουκυδίδης Μελησίου, λοιπόν, σύμφωνα με το επιχείρημα που εκτίθεται στον πλατωνικό *Μένωνα* από τον Σωκράτη, ανέθρεψε δύο γιους, τον Μελησία, που πήρε το όνομα του παππού του και πατέρα του πολιτικού, και τον Στέφανο. Κατά τον υιό της Φαιναρέτης, ο Θουκυδίδης κατάφερε μέσω μιας επιμελούς εκπαίδευσης να τους αναδείξει σε κορυφαίους παλαιστές, αφού έγιναν οι καλύτεροι της Αθήνας στον τομέα τους. Εδώ, βεβαίως, εντοπίζεται μια πλατωνική αντίφαση, αφού δεν ευθύνεται ο ίδιος ο Θουκυδίδης για την επιτυχία τους στην πάλη, αλλά οι δύο δάσκαλοί τους, ο Ξανθίας και ο Εύδωρος αντιστοίχως.[206] Ίσως, όμως, ο Πλάτων να εννοεί ότι ο Θουκυδίδης γνώριζε πώς να κινηθεί σε αυτό το κομμάτι και παρέπεμψε τα παιδιά του στα δέοντα άτομα, στους επαΐοντες της παλαίστρας, ώστε οι απόγονοί του να διακριθούν αθλητικώς.[207] Εν πάση περιπτώσει, είναι χαρακτηριστικό ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου συνδέεται, για άλλη μία φορά, με τον κόσμο της πάλης, όχι τόσο διεξοδικά όσο στον Αριστοφάνη, πάντως η μνεία είναι εμφανής και, προφανώς, σκόπιμη. Η παράδοση αυτή, που ξεκινάει από τον πατέρα του Θουκυδίδη, Μελησία, εκπαιδευτή καταξιωμένων παλαιστών, συνεχίζεται με τον ίδιο τον Θουκυδίδη, στην περίπτωση του οποίου δεν αφορά μόνο τα σωματικά χαρακτηριστικά, αλλά και τα ρητορικά, όπως φάνηκε από τους αριστοφανικούς *Ἀχαρνῆς*, και περνάει, κατόπιν, στα παιδιά του, που ασχολούνται και κατορθώνουν να διακριθούν στο άθλημα της πάλης. Ως προς το ζήτημα της διδασκαλίας, ο ένας γιος του Θουκυδίδη, ο Μελησίας, εμφανίζεται στον πλατωνικό *Λάχητα*[208] να διαμαρτύρεται περί του

[204] *δοκοῦσι δὲ βέλτιστοι γεγονέναι τῶν Ἀθήνησι πολιτευσαμένων μετὰ τοὺς ἀρχαίους Νικίας καὶ Θουκυδίδης καὶ Θηραμένης. καὶ περὶ μὲν Νικίου καὶ Θουκυδίδου πάντες σχεδὸν ὁμολογοῦσιν ἄνδρας γεγονέναι οὐ μόνον καλοὺς κἀγαθούς, ἀλλὰ καὶ πολιτικοὺς καὶ τῇ πόλει πάσῃ πατρικῶς χρωμένους.*

[205] Για σχολιασμό βλ. Sogno (2000) 340-341.

[206] Για τους δύο δασκάλους των γιων του Θουκυδίδη δεν είναι τίποτα γνωστό, αν εξαιρέσει κανείς ότι εντοπίζονται στο *Περὶ Ἀρετῆς* (378a), ένα ψευδο–πλατωνικό έργο· το χωρίο, απ' ό,τι φαίνεται, αποτελεί αντιγραφή του αντίστοιχου εδαφίου από τον *Μένωνα*.

[207] Για τους αθλητικούς αγώνες στην αρχαιότητα, βλ. και Χρόνης (2015) 39-47.

[208] Βλ. Πλ. *Λάχ*. 179c-d: *ἡμῶν γὰρ ἑκάτερος περὶ τοῦ ἑαυτοῦ πατρὸς πολλὰ καὶ καλὰ ἔργα ἔχει λέγειν πρὸς τοὺς νεανίσκους, καὶ ὅσα ἐν πολέμῳ ἠργάσαντο καὶ ὅσα ἐν εἰρήνῃ, διοικοῦντες τά τε τῶν συμμάχων καὶ τὰ τῆσδε τῆς*

γεγονότος ότι ο πατέρας του παραμέλησε την μόρφωσή του και αναζητά τους αρμόττοντες δασκάλους για τα παιδιά του, προκειμένου να μην έχουν και αυτά την ίδια τύχη με αυτόν. Καθίσταται εμφανές ότι ο Πλάτωνας καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του προβληματίζεται έντονα για το ζήτημα της διδασκαλίας της πολιτικής αρετής (δηλαδή, των δεξιοτήτων που απαιτούνται στην πολιτική) και προσπαθεί να κατανοήσει για ποιον λόγο ορισμένοι άνθρωποι αναδεικνύονται σε καλούς ηγέτες και κάποιοι όχι.

Ο Σωκράτης, εν συνεχεία, εμπλουτίζοντας το επιχείρημά του, διατείνεται ότι θα ήταν ανόητο ο Θουκυδίδης να ξοδεύει χρήματα για κάτι που διδάσκεται, δηλαδή την πάλη, και να μην φρόντισε για την μετάδοση της πολιτικής αρετής στους γιους του, κάτι που δεν θα απαιτούσε χρηματικές δαπάνες. Αν, λοιπόν, η αρετή ήταν διδακτή, ο Θουκυδίδης οπωσδήποτε δεν θα είχε παραλείψει να πράξει κάτι τέτοιο.[209] Η ερώτηση που έπεται αποδεικνύει έτι περαιτέρω τον σεβασμό με τον οποίον αντιμετωπίζει ο Πλάτων τον Θουκυδίδη, ακόμα κι αν τον εντάσσει στην κατηγορία των πολιτικών που απέτυχαν ως προς την διδασκαλία της πολιτικής αρετής. Το χωρίο αρχίζει με μια ερώτηση (94d: *ἀλλὰ γὰρ ἴσως ὁ Θουκυδίδης φαῦλος ἦν, καὶ οὐκ ἦσαν αὐτῷ πλεῖστοι φίλοι Ἀθηναίων καὶ τῶν συμμάχων;*),[210] η οποία στην συνέχεια ανατρέπεται κατηγορηματικά. Ο Πλάτων επιμένει να εκθειάζει τον Θουκυδίδη επαινώντας την ατομική του αξία, ίσως, εν μέρει, για να δείξει ότι ακόμα και αυτός ο τόσο σπουδαίος άνδρας απέτυχε εξίσου με τους υπόλοιπους. Τούτο, πάντως, δεν αναιρεί το γεγονός ότι ο Πλάτων αναγνωρίζει την

πόλεως· ἡμέτερα δ' αὐτῶν ἔργα οὐδέτερος ἔχει λέγειν. ταῦτα δὴ ὑπαισχυνόμεθά τε τούσδε καὶ αἰτιώμεθα τοὺς πατέρας ἡμῶν ὅτι ἡμᾶς μὲν εἴων τρυφᾶν, ἐπειδὴ μειράκια ἐγενόμεθα, τὰ δὲ τῶν ἄλλων πράγματα ἔπραττον· καὶ τοῖσδε τοῖς νεανίσκοις αὐτὰ ταῦτα ἐνδεικνύμεθα, λέγοντες ὅτι εἰ μὲν ἀμελήσουσιν ἑαυτῶν καὶ μὴ πείσονται ἡμῖν, ἀκλεεῖς γενήσονται, εἰ δ' ἐπιμελήσονται, τάχ' ἂν τῶν ὀνομάτων ἄξιοι γένοιντο ἃ ἔχουσιν.

[209] Βλ. Πλ. *Μέν*. 94d: *οὐκοῦν δῆλον ὅτι οὗτος οὐκ ἄν ποτε, οὗ μὲν ἔδει δαπανώμενον διδάσκειν, ταῦτα μὲν ἐδίδαξε τοὺς παῖδας τοὺς αὑτοῦ, οὗ δὲ οὐδὲν ἔδει ἀναλώσαντα ἀγαθοὺς ἄνδρας ποιῆσαι, ταῦτα δὲ οὐκ ἐδίδαξεν, εἰ διδακτὸν ἦν*.

[210] Για σχολιασμό της φράσης βλ. Meyer (1967) 146: «Man hat gemeint, hier komme die besondere Beziehung zum Ausdruck, die der athenische Politiker zu den Bündnem Athens gehabt habe. Nun ist hier gewiß überliefert, daß Thukydides in seiner politischen Wirksamkeit auch unter den σύμμαχοι Gesinnungsgenossen und Parteigänger gefunden habe; daraus indessen den Schluß zu ziehen, er habe sich eben dadurch von allen anderen unterschieden, läßt das Zeugnis nicht zu. Die formelhafte Wendung hebt dieses Attribut gerade nicht eigens hervor, sondern stellt es vielmehr auf eine Ebene mit anderen, die den prominenten Politiker kennzeichnen sollen: Einfluß unter den Athenern zu haben, aus einem großen Hause zu stammen und Autorität auch bei den übrigen Griechen zu besitzen. Es kann also nicht die Rede davon sein, daß in dieser Überlieferung ein spezifisches Verhältnis zu den σύμμαχοι erkennbar würde; sie drückt etwas aus, was von jedem über dem Mittelmaß stehenden Politiker der Zeit hätte gesagt werden können. Nur ein Zeugnis jedoch, das dem Thukydides eine Sonderstellung attestierte, könnte die angeführte Annahme rechtfertigen». Ο Meyer κατανοεί εν μέρει και όχι απόλυτα το πλατωνικό χωρίο, αφού ο Θουκυδίδης Μελησίου, ως *χρηστὸς* πολιτικός και άνθρωπος ευκατάστατος, εύλογα διατηρούσε δίκτυο γνωριμιών σε ολόκληρη την Ελλάδα. Γενικότερα, οι *χρηστοὶ* είναι εξαιρετικά ικανοί στην ιδιωτική – παρασκηνιακή επικοινωνία και όχι τόσο επιδέξιοι στην από του βήματος αγόρευση. Επομένως, ο Θουκυδίδης είναι σε θέση να ανακαλύπτει πολιτικούς ομοφρονούντες μεταξύ των συμμάχων της Αθήνας, ώστε να επεκτείνει την ιδεολογική απήχηση των *χρηστῶν* ανά την Ελλάδα. Οι δράσεις του αυτές δεν πρέπει να υποτιμηθούν, ούτε να θεωρηθούν αναμενόμενες και εύκολα επιτεύξιμες από οποιονδήποτε πολιτικό άνδρα της εποχής.

προσφορά του *χρηστοῦ* πολιτικού στην αθηναϊκή πόλη. Ο Θουκυδίδης, λοιπόν, ήταν σπουδαίος άνθρωπος, διέθετε πάρα πολλούς φίλους, όχι μόνο από την Αθήνα, αλλά ακόμα και από τις συμμαχικές πόλεις, είχε καταγωγή από ξακουστή οικογένεια και η πολιτική του επιρροή στην Αθήνα ήταν μεγάλη. Υπό το πρίσμα αυτό, ο Θουκυδίδης είναι γνήσιος *χρηστός*, αφού οι πολιτικοί της μερίδας αυτής είναι εύποροι, φιλολάκωνες και έχουν πολλές διασυνδέσεις, οι οποίες τούς βοηθούν στην υλοποίηση της πολιτικής τους. Η παράθεση αυτή των γνωρισμάτων του Θουκυδίδη Μελησίου συνιστά έναν γνήσιο έπαινο και περιγράφει έναν άνδρα καθιερωμένο πολιτικώς, με ευρύ δίκτυο γνωριμιών και έναν πολιτικό με πολύ ισχυρή άποψη για τα πάσης φύσεως πολιτικά τεκταινόμενα στην Αθήνα, την οποία οι συμπολίτες του θα λάμβαναν, οπωσδήποτε, κατά νου, όπως αφήνουν να εννοηθεί τα πλατωνικά συμφραζόμενα. Αν, επομένως, καταλήγει ο Σωκράτης, υπήρχε κάποιος άνθρωπος, Αθηναίος ή ξένος, που να διδάσκει αποτελεσματικά την πολιτική αρετή, αυτός που θα μπορούσε να τον εντοπίσει και να του αναθέσει την διδασκαλία των παιδιών του θα ήταν αναμφίβολα ο Θουκυδίδης. Αναγκαστικά θα το έπραττε τούτο ο Θουκυδίδης, καθώς δεν είχε χρόνο να αναλάβει ο ίδιος την διδασκαλία τους λόγω των πολιτικών του καθηκόντων.[211] Η έμφαση αυτή στην προσήλωση του Θουκυδίδη στην πολιτική δεικνύει έναν άνθρωπο ειλικρινώς αφιερωμένο στις πολιτικές του υποχρεώσεις για το συμφέρον της αθηναϊκής πολιτείας.

Το συμπέρασμα που εξάγεται, κατά τον Σωκράτη, είναι ότι η πολιτική αρετή δεν διδάσκεται, αφού ούτε ο πιο έξοχος πολιτικός από τους τέσσερεις που αναφέρθηκαν, ήτοι ο Θουκυδίδης Μελησίου, κατόρθωσε να την μεταδώσει στα παιδιά του.[212] Ένα, δε, πρόσθετο και

---

[211] Βλ. Πλ. *Μέν*. 94d-e: *ἀλλὰ γὰρ ἴσως ὁ Θουκυδίδης φαῦλος ἦν, καὶ οὐκ ἦσαν αὐτῷ πλεῖστοι φίλοι Ἀθηναίων καὶ τῶν συμμάχων; καὶ οἰκίας μεγάλης ἦν καὶ ἐδύνατο μέγα ἐν τῇ πόλει καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις Ἕλλησιν, ὥστε εἴπερ ἦν τοῦτο διδακτόν, ἐξευρεῖν ἂν ὅστις ἔμελλεν αὐτοῦ τοὺς υἱεῖς ἀγαθοὺς ποιήσειν, ἢ τῶν ἐπιχωρίων τις ἢ τῶν ξένων, εἰ αὐτὸς μὴ ἐσχόλαζεν διὰ τὴν τῆς πόλεως ἐπιμέλειαν. ἀλλὰ γάρ, ὦ ἑταῖρε Ἄνυτε, μὴ οὐκ ἦ διδακτὸν ἀρετή*.

[212] Προκύπτει, βεβαίως, το ερώτημα τού πώς οι πολιτικοί πέτυχαν να καθιερωθούν και να σταδιοδρομήσουν ως τέτοιοι· αφού δεν ήταν σε θέση να μεταλαμπαδεύσουν την πολιτική αρετή σε άλλους, συνεπάγεται ότι ούτε οι ίδιοι υπήρξαν μαθητές αυτής, δεν δέχτηκαν, δηλαδή, την γνώση αυτήν από άλλους. Ο Πλάτων απαντάει σε αυτό το ερώτημα αμέσως παρακάτω, στο εδάφιο 97b-99e. Ο φιλόσοφος πραγματοποιεί έναν καινούργιο διαχωρισμό, επεκτείνοντας την διάκριση ανάμεσα σε καλή – ωφέλιμη και κακή ρητορική που είχε παρουσιάσει στον *Γοργία*. Στον *Μένωνα* υπάρχει, πλέον, η *ἀληθὴς δόξα*, ήγουν η ορθή γνώμη, το αντίθετο της *ἐπιστήμης*, ήτοι της γνώσης. Η διαφορά εδώ έγκειται στο ότι η ορθή γνώμη βρίσκεται πιο κοντά στην γνώση απ' ό,τι η κακή στην ωφέλιμη ρητορική. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της ορθής γνώμης είναι ότι είναι εξίσου αποτελεσματική με την γνώση, αλλά είναι παροδική, αφού έχει την τάση να δραπετεύει από την ψυχή. Επομένως, ο πολιτικός είναι ένας άνθρωπος που προσιδιάζει στους μάντεις και τους προφήτες, διότι διοικεί την πόλη χρησιμοποιώντας την *ἀληθῆ δόξαν*. Μέσα, συνεπώς, στην ένθεη μανία του εκφράζει σωστές κρίσεις, αλλά δεν γνωρίζει τον λόγο που είναι σωστές, διότι το πράττει αυτό εικάζοντας και όχι βασιζόμενος στην *ἐπιστήμην*. Άρα, ο Πλάτων σημειώνει εμμέσως ότι καθήκον των πολιτικών είναι να παγιώσουν την ορθή γνώμη μέσω της φιλοσοφικής σπουδής, ώστε να μετατραπεί σε επιστημονική γνώση. Αυτός είναι ο λόγος που, κατά τον Πλάτωνα, μόνο ένας φιλόσοφος δύναται να διοικήσει αποτελεσματικά μια πολιτεία. Όμορφη ανάλυση του ζητήματος προσφέρει και ο Νεχαμάς (2022[α]) 79: «Αλλά, με

καινούργιο επιχείρημα που μπορεί να σημειωθεί εδώ είναι ότι η έμμεση παραδοχή της σπουδαιότητας του Θουκυδίδη δεν αποκλείεται να συνδέεται και με το γεγονός ότι υπήρξε ο μοναδικός που αντιπολιτεύτηκε με επιτυχία τον φημισμένο Περικλή, για τον οποίον η κριτική που εκφράζει ο Πλάτων στον *Γοργία* του, όπως αναλύθηκε παραπάνω, είναι εντελώς καταδικαστική. Ο Περικλής, άλλωστε, είναι η προσωποποίηση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού[213] που δρα καταπιέζοντας τους συμμάχους, ενώ ο Θουκυδίδης, εκπροσωπώντας τους *χρηστούς*, αποτελεί υποστηρικτή μετριοπαθέστερων πολιτικά θέσεων που συνιστούν σημαντικό ανάχωμα στην ριζοσπαστική δημοκρατία των δημαγωγών.[214]

την αυστηρότερη έννοια του όρου, η *ἐπιστήμη* βρίσκει εφαρμογή μόνο σε περιπτώσεις γνώσεων οι οποίες, πέρα από το ότι έχουν αποκτηθεί από πρώτο χέρι, εμπερικλείουν, επίσης, συστηματοποίηση, απόδειξη, εξήγηση, ή υπολογισμό: αυτό είναι ο *αἰτίας λογισμός* στον *Μένωνα* και ο *λόγος* στον *Θεαίτητο* (*Θεαίτητος* 202d5)».

[213] Για μια συμπεριφορά του Περικλή που δεικνύει ανάγλυφα τις ιμπεριαλιστικές του διαθέσεις, βλ. σχετικά Πλουτ. *Περικλ.* 8.7: *οἷον τὸ τὴν Αἴγιναν ὡς λήμην τοῦ Πειραιῶς ἀφελεῖν κελεῦσαι*. Για έναν σχετικό σχολιασμό βλ. και Stadter (1989) 108: «´´to remove Aegina, the pus in the eye of the Piraeus´´. Aegina probably did not join the Delian League at its foundation but in ca. 459 was made tributary after being defeated by Athens in a major sea battle and losing seventy ships (Thuc. 1.105.2, 108.4; cf. ML 33). After the peace treaty of 446 she remained in the empire, but her continuing complaints to Sparta supplied one of the motives for the war (Thuc. 1.67.2, 139.1). In 431, after the Spartan invasion, the Athenians removed the Aeginetans from the island and settled their own citizens there (*Per.* 34.2; Thuc. 2.27.1). These words probably belong to the latter occasion, as they seem similar to Thucycides' explanation: *τὴν Αἴγιναν ἀσφαλέστερον ἐφαίνετο τῇ Πελοποννήσῳ ἐπικειμένην αὐτῶν πέμψαντας ἐποίκους ἔχειν*. The phrase was recalled for its forceful image: conjunctivitis was a common ancient disease, marked by a purulent discharge of the eye, sticking the eyelids together and impairing or blocking vision. The offending matter needed to be cleaned out (cf. *Non posse* 1101C, *δεῖ μὲν γὰρ ἀμέλει τῆς περὶ θεῶν δόξης ὥσπερ ὄψεως λήμην ἀφαιρεῖν τὴν δεισιδαιμονίαν*). Aegina similarly inhibited the use of Piraeus. Plutarch quotes the phrase also at *Dem.* 1.2, and *Reg. et imp. apophtheg.* 186C and *Praec. ger. rep.* 803A, perhaps from Arist. *Rhet.* 3.10.7.1411a15-16. Our ´´eyesore´´ is now trite, and in any case has a different meaning, reffering to an obvious blight external to the viewer. The expression is attributed to Demades in Athen. 3.99D; Strabo (9.1.14 [395]) says some applied it to the island of Psyttalia». Βλ., επίσης, την μονογραφία της Foster (2010) σχετικά με τον περίκλειο ιμπεριαλισμό στον Θουκυδίδη.

[214] Η διαπίστωση αυτή είναι καίριας σημασίας, αν επιθυμεί κάποιος να κατανοήσει τα κίνητρα του Πλάτωνα αναφορικά με τις περίφημες αντιδημοκρατικές τάσεις του. Οι περισσότεροι μελετητές που εντοπίζουν απολυταρχισμό σε πλατωνικά έργα, όπως ο *Γοργίας* και η *Πολιτεία*, αδυνατούν να κατανοήσουν εις βάθος το πολίτευμα της εποχής του φιλοσόφου (αδυνατούν, δε, να αντιληφθούν την αντίφαση: αν τους ζητούσε κάποιος να φέρουμε το πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας στην σύγχρονη εποχή, ενδεχομένως θα τον απέρριπταν ως αυταρχικό με το επιχείρημα ότι δεν είναι, φερ' ειπείν, δυνατόν να νομοθετεί για οικονομικά ζητήματα ένας αγρότης· άρα, είναι πλατωνιστές χωρίς να το αντιλαμβάνονται). Η διατριβή αυτή παρέχει λόγω του θέματός της ενδελεχή περιγραφή των πολιτικών ζυμώσεων που λαμβάνουν χώρα στην Αθήνα του πέμπτου αιώνα π.Χ. Οι περισσότερες από τις πολιτικές θέσεις του Πλάτωνος αφορμώνται από το γεγονός ότι στην Αθήνα της περιόδου αυτής κάνουν κουμάντο οι οπαδοί της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και οι λαϊκιστές δημαγωγοί. Οι δε προσπάθειες για εδαφική επέκταση, που καταλήγουν στον όλεθρο της Σικελίας, ομοιάζουν με ένα σωματικό νόσημα που σταδιακώς διογκώνεται και πλήττει το σώμα. Αντιστοίχως, η αθηναϊκή πολιτεία νοσεί ψυχικά, δηλαδή πλήττεται από τον αμοραλισμό των πολιτικών που κρατούν τις τύχες της πόλης στα χέρια τους, από την τάση τους να κολακεύουν τους πολίτες και να τους εξαπατούν με σκοπό να συσσωρεύουν στα χέρια τους δημόσιο χρήμα και από την γενικότερη συμφεροντολογική προσέγγιση που εφαρμόζουν στην πολιτική. Βλ. σχετικά Lange (1939) 482-483. Το ζήτημα, ασφαλώς, δεν μπορεί να αναλυθεί διεξοδικά εδώ. Ο Πλάτων, πάντως, φαίνεται να είχε αντιληφθεί εγκαίρως ότι η δημοκρατία της εποχής του συνιστούσε, στην πραγματικότητα, μια τυραννία της πλειοψηφίας (η τυραννίδα στην *Πολιτεία* προκύπτει μετά την πτώση της δημοκρατίας, επομένως υπάρχει μετάβαση από τον αυταρχισμό των πολλών στον αυταρχισμό του ενός). Για την ανάλυση αυτού, βλ. Αναστασόπουλος (2021) 63-64. Τέλος, η σύγχρονη βιβλιογραφία εντοπίζει, συχνά, στοιχεία δημοκρατίας στον Πλάτωνα και φτάνει στο σημείο να

Είναι εμφανές, συμπερασματικά, ότι ο Θουκυδίδης δεν ξεφεύγει, αρχικώς, από την πλατωνική σκωπτική κριτική, που παραδοσιακά εκφράζεται για τους φημισμένους πολιτικούς των Αθηνών και συνδέεται με το γεγονός ότι δεν κατόρθωσαν να μεταδώσουν την πολιτική

υποστηρίξει ότι η *Πολιτεία*, λόγου χάριν, προωθεί την δημοκρατία, αν διαβαστεί ως έργο ρητορικής θεωρίας. Βλ., επί παραδείγματι, Kastely (2015) 1: «The *Republic*, when read as a work of rhetorical theory, contributes positively to our ability to think about problems fundamental for a democracy». Σε γενικές γραμμές, η τάση να θεωρείται ο Πλάτων φανατικός αντίπαλος της δημοκρατίας φαίνεται να μην υιοθετείται, πια, τόσο συχνά ή, έστω, τόσο αβίαστα [βλ. σχετικά Roochnik (2003)· Recco (2008)· Monoson (2000) 115-118 και Prior (2002) 313-326]. Η παλαιά αυτή άποψη οφείλει την αναζωπύρωσή της κατά τον προηγούμενο αιώνα στον Popper, ο οποίος, βέβαια, γράφει εν θερμώ λόγω της ναζιστικής θηριωδίας και υποπίπτει σε αμέτρητους επιστημονικούς αναχρονισμούς. Βλ. σχετικά Πόππερ (2021) 89-345. Για μια αποδόμηση των κατηγοριών του Popper εναντίον του Πλάτωνα, βλ. Πατέλης (2022). Οι δε αναλύσεις του Popper μαρτυρούν άγνοια του αρχαιοελληνικού κειμένου, κάτι που ο Δεσποτόπουλος (1997) 82 και 285, προσωπικός φίλος του φιλοσόφου, επιβεβαιώνει (ο Popper δεν γνώριζε αρχαία ελληνικά). Ενδεικτικό παράδειγμα παρανόησης του Πλάτωνα αποτελούν και οι θέσεις που εκφράζει ο Τσολιάς (2011) 124. Παρόμοιες θέσεις υποστήριξε στην σύγχρονη εποχή και η Arendt. Βλ., λόγου χάριν, Arendt (2004) 427-428. Η Νικολαΐδου-Κυριανίδου (2022) 213-268 φαίνεται, μεν, να υιοθετεί στο άρθρο της τις κρίσεις της Arendt για τον Πλάτωνα, εντούτοις τεκμηριώνει το ζήτημα επιστημονικά, αναδεικνύοντας με προσοχή και ορισμένες αυταρχικές πτυχές του χαρακτήρα τού φιλοσόφου. Πίσω στην Arendt, μπορεί κανείς να θαυμάσει, αναμφισβήτητα, την ανθρωπιστική της πρόθεση, καθώς και την σημαντική συμβολή της στην πολιτική φιλοσοφία του εικοστού αιώνα, αλλά η ίδια παρασύρεται στην έκφραση αναχρονιστικών και αντιεπιστημονικών επιχειρημάτων, που φτάνουν να καταλήγουν στο ότι ο Πλάτων μισούσε τους ίδιους τούς ανθρώπους. Φυσικά, η Arendt είναι εμφανώς επηρεασμένη από τον ανηλεή διωγμό που υπέστησαν οι Εβραίοι από την ναζιστική θηριωδία, γι' αυτό και κρίνει τον Πλάτωνα συναισθηματικά μάλλον (ακολουθώντας την γραμμή του Popper), παρά επιστημονικά (επιστημονικά = με κατανόηση του πολιτικού και κοινωνικού κλίματος της εποχής του φιλοσόφου). Σε κάθε περίπτωση, το κοινό γνώρισμα πολλών «αντιπλατωνιστών» είναι ότι θεωρούν τον Πλάτωνα δογματικό, ενώ, στην πραγματικότητα, ο φιλόσοφος αναθεωρεί διαρκώς μέσα στα έργα του, σε σημείο που να είναι αδύνατον να τού αποδοθεί κάποιο είδος συστηματικής φιλοσοφίας. Περί αυτού, βλ. Γεωργόπουλος (2019) 38: «Ο Πλάτων όμως, ως γνωστόν, διάλεξε έναν τρόπο συγγραφής ο οποίος δεν μας επιτρέπει να συστηματοποιήσουμε τις θέσεις του και να πούμε ότι απαρτίζουν την ΄΄φιλοσοφία του Πλάτωνος΄΄» και 39 «Προκύπτει επομένως ότι οι θεωρίες και τα δόγματα που απαρτίζουν τον ΄΄πλατωνισμό΄΄ δεν εκφράζονται μέσα στους διαλόγους, αλλά επιβάλλονται έξωθεν από ύστερους σχολιαστές». Πβ. Συκουτρής (1997) 323: «Δεσποινίδες, εἰς ὀλίγα λόγια δὲν ἐξαντλεῖται τοῦ Πλάτωνος ἡ πνευματικὴ κληρονομία· εἰς τὰ ἔργα του ἄλλωστε δὲν μᾶς ἐμφανίζεται ὡρισμένον σύστημα δογμάτων καὶ συλλογισμῶν, ποὺ νὰ εἶν' εὔκολον νὰ τὸ συνοψίσῃς εἰς τὰ οὐσιωδέστερα. Τοῦ φιλοσόφου τὰς περιπετείας, τὴν χαρὰν καὶ τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν τραγῳδίαν, μᾶς περιγράφει ὁ καλλιτέχνης εἰς τὴν ὁλοζώντανον ἐνσάρκωσίν των. Ἐγὼ δὲν σᾶς ἔδειξα παρὰ σημεῖα μόνον ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν αὐτήν, διὰ νὰ σᾶς δείξω τί θησαυροὺς κρύπτει, τί θησαυροὺς ὑπάρχει ἐλπὶς σεῖς πρῶται ν' ἀνακαλύψετε». Βλ. και Davidson (1993) 180· Taylor (2009) 13· Szlezàk (1999) 88· Θεοδωρακόπουλος (1941[10]) 174-177· Σωζοπούλου (2023) 21-22 και Δεσποτόπουλος (1997) 19. Πβ. και 278: «Εὔλογη κάπως, ἄρα, ἦταν ἡ εὐχὴ τοῦ Leibniz, ἡ ἐκφρασμένη στὴν πρὸς τὸν Rémond de Montmort ἐπιστολὴ τῆς 11 Φεβρουαρίου 1715, ὅπου ἔγραφε: ΄΄Ἂν κάποιος συγκροτοῦσε τὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος ὡς σύστημα, θὰ προσέφερε ὑπηρεσία μεγάλη στὸ ἀνθρώπινο γένος΄΄». Βλ., επίσης, Βλαστός (1994[γ]) 241-242: «Ὁ θαυμαστὰ πολυσύνθετος καὶ λεπτεπίλεπτος μηχανισμὸς τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς [ενν. της πλατωνικής] ἔχει πολλὲς κλειδαριές, καὶ δὲν ξέρω κανένα κλειδί, ἢ σύνολο κλειδιῶν, ποὺ νὰ ἀρκεῖ μόνο του γιὰ νὰ τὶς ἀνοίξει ὅλες». Δεν εισηγούμαι, φυσικά, εδώ ότι ο Πλάτων συμπαθούσε την άμεση δημοκρατία [για καθαρά, πάντως, δημοκρατικές του απόψεις βλ. Σκιαδάς (1997) 171]· αντιθέτως, ο φιλόσοφος ήταν *χρηστὸς* εκ καταγωγής, εξ ορισμού μετριοπαθής δημοκράτης και, κατά την ύπατη στιγμή της φιλοσοφίας του, θιασώτης της φιλοσοφικής αριστοκρατίας. Αυτό που προσπαθώ να εξηγήσω μέσα από την υποσημείωση αυτήν είναι ότι η επιστημονική γνώση της κλασικής Αθήνας δείχνει στον ερευνητή ότι ο Πλάτων είχε αρκετούς λόγους να αντιπαθεί την δημοκρατία της εποχής του. Αν δεχτούμε ότι ο Πλάτων είχε επίγνωση του ανεπίτευκτου των πολιτειακών του προτάσεων, τότε είναι ορθό να υποστηριχθεί ότι ο ξακουστός φιλόσοφος θα προτιμούσε την δημοκρατία προ των ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων του Εφιάλτη και του Περικλή (462/461 π.Χ.) ή, ίσως, και την δημοκρατία του Σόλωνα.

αρετή στις επόμενες γενιές.[215] Πίσω από αυτήν την θέση λανθάνει, ασφαλώς, η πικρία του Πλάτωνος αναφορικά με το ότι οι σπουδαίοι πολιτικοί ηγέτες της Αθήνας δεν επέτυχαν (ή δεν επιθυμούσαν) να γίνουν φιλόσοφοι. Οι πολιτικοί άρχοντες μοιάζουν, εν τέλει, με τους μάντεις[216] και τους προφήτες, αφού πολλές φορές διεκπεραιώνουν επιτυχημένα τις υποθέσεις τους, αλλά μόνο από καθαρό ένστικτο (*ἀληθὴς δόξα* είναι η σχετική ορολογία στον *Μένωνα*) και όχι λόγω επιστημονικής γνώσης. Οι Θεμιστοκλής, Αριστείδης και Περικλής δεν μετέδωσαν καμία πολιτική γνώση στα παιδιά τους, αλλά τους εκπαίδευσαν σε άλλες τέχνες. Το ίδιο συνέβη και με τον Θουκυδίδη Μελησίου, εντούτοις ο *χρηστὸς* πολιτικός φαίνεται να έχει κερδίσει τον σεβασμό του Πλάτωνα, αφού επαινείται για την καταγωγή του, για τις ποικίλες φιλίες του, για την ένθερμη ενασχόλησή του με την πολιτική και, άρα, με την ίδια την Αθήνα, ενώ παρόν είναι, για άλλη μία φορά, και το παραδοσιακό μοτίβο της πάλης – μέσω της αναφοράς στους γιους του –, που συναντά κανείς όταν ερευνά τον Θουκυδίδη. Αν, κατά τον Πλάτωνα, ήταν εφικτό να μεταδοθεί, κάπως, η πολιτική αρετή με την μορφή της γνώσης, τότε τούτο θα μπορούσε να το επιτελέσει αποτελεσματικά μόνο ο Θουκυδίδης, ένας άνδρας καταξιωμένος πολιτικώς και δέκτης του σεβασμού τόσο της αθηναϊκής κοινωνίας, όσο και των συμμαχικών πόλεων και, βεβαιότατα, και της Σπάρτης. Αυτή η παραδοχή, άλλωστε, συμπίπτει και με την επισήμανση του Αριστοτέλη, που εξετάστηκε παραπάνω, σύμφωνα με την οποία ο Θουκυδίδης ανήκε στους πολιτικούς των οποίων την αξία αναγνώριζε σχεδόν ομόφωνα το σύνολο των Αθηναίων. Ίσως και ο Πλάτων, λειτουργώντας στο πλαίσιο αυτό της καθολικής παραδοχής του Θουκυδίδη Μελησίου, προσφέρει μια αρνητική, μεν, κριτική, αλλά την συνδυάζει με έναν συγκεκαλυμμένο έπαινο, αναγνωρίζοντας στον πολιτικό αυτό που και οι υπόλοιποι συμπολίτες του παραδέχονταν, ήτοι την γνήσια αφοσίωση και προσφορά του στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή. Κάτω από αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, διατυπώνεται εδώ ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου ανήκει σε μια πολύ κλειστή κατηγορία Αθηναίων πολιτικών, οι οποίοι δεν δέχονται τα δηκτικά πυρά του Πλάτωνα (άλλη παρόμοια περίπτωση είναι, φερ' ειπείν, ο Κριτίας και ο Σόλων). Βέβαια, όπως θα δειχθεί παρακάτω, ούτε ο Λάχης, ούτε ο Νικίας επικρίνονται σφοδρά από τον φιλόσοφο, αλλά δεν παύει να αποτελεί πραγματικότητα το ότι ο Πλάτων δεν τους εγκωμιάζει ευθέως, όπως πράττει με τον Θουκυδίδη.

[215] Για την κριτική του Πλάτωνα στους μεγάλους πολιτικούς της Αθήνας βλ. Calvert (1984) 1-15.
[216] Για τους μάντεις στην αρχαιότητα βλ. Burkert (1993) 246-251. Για τα μαντεία βλ. Burkert (1993) 251-260.

Καταληκτικά, οφείλει να μην λησμονεί ο ερευνητής ότι ο Πλάτων, ακόμα και όταν εγκωμιάζει κάποιον πολιτικό άνδρα, φροντίζει να αναδεικνύει και τα όποια αρνητικά γνωρίσματα του επαινουμένου, κάτι που εντάσσεται ομαλώς στο πλαίσιο της συνήθους τάσης του να αναθεωρεί διαρκώς. Εξάλλου, ο Κριτίας, συγγενής του Πλάτωνος, άλλοτε επαινείται, όπως θα φανεί παρακάτω στα οικεία κεφάλαια, και άλλοτε ο φιλόσοφος αποστασιοποιείται από αυτόν, αναγνωρίζοντας τα βλαπτικά για την Αθήνα αποτελέσματα της τυραννικής δράσης του. Κατά αντίστοιχο τρόπο, ο Θουκυδίδης Μελησίου επαινείται στον *Μένωνα* διά της μειλίχιας επίκρισης, ήγουν την στιγμή που γίνεται λόγος για την ανικανότητά του να μεταδώσει την πολιτική αρετή στα παιδιά του, ο χαρισματικός πνευματικός δημιουργός φροντίζει να αναδείξει με σαφήνεια την θετική πολιτική συμβολή του Θουκυδίδη στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα.

2.3.3 Ο Θουκυδίδης στον *Βίον* του Περικλέους του Πλουτάρχου

Ο Θουκυδίδης Μελησίου, βασικός πολιτικός αντίπαλος του Περικλέους, κάνει την εμφάνισή του, όπως είναι λογικό, στον *Βίον* που έχει συγγράψει ο Πλούταρχος για τον γιο του Ξανθίππου και ηγέτη των *πονηρῶν*, των υποστηρικτών της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Πριν αναλυθούν ενδελεχώς τα χωρία στα οποία εντοπίζονται αναφορές στον *χρηστὸν* πολιτικό ηγέτη, είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθούν κάποιες επισημάνσεις. Κατ' αρχάς, ο Πλούταρχος φαίνεται στους *Βίους Παραλλήλους* του να επιχειρεί να συνθέσει περισσότερο ένα πορτρέτο του εκάστοτε άρχοντος βασισμένο σε στοιχεία ηθικότητας,[217] παρά δίνοντας έμφαση σε διεξοδικές ιστορικές εκθέσεις και λεπτομερείς αναζητήσεις αιτίων και αιτιατών, τεχνική που αρμόζει, άλλωστε, περισσότερο σε έναν Θουκυδίδη (παρά ταύτα, ο Πλούταρχος δεν αδιαφορεί για την ιστορική εγκυρότητα των πληροφοριών που παραθέτει). Υπέρ της άποψης αυτής συνηγορεί και το

[217] Περί αυτού, βλ. Titchener (2008) 277: «In his writings, Plutarch is always concerned with moralism, his own and others'. He wrote the *Parallel Lives* in large part to provide examples, good and bad, for human behavior». Για την επίδραση του «ηθικού συστήματος» του Πλουτάρχου στις επόμενες γενιές της ανθρωπότητας, βλ., ενδεικτικά, το σχόλιο της Capriglione (2008) 257: «Eppure, quello di Plutarco è uno dei sistemi etici più potenti dell'ellenismo romano, come prova il fatto che avrà un'influenza enorme nei secoli e nei millenni al punto che ancora oggi a giusta ragione uno studioso del calibro di José Ribeiro Ferreira può dedicargli un Congresso dal titolo *Plutarco. Educador da Europa*. E' anche questo suo essere profondamente greco, nel senso classico del termine, che lo spinge a guardare con somma diffidenza ad Epicuro che proclama: «Non c'è alcuna società fra gli uomini: ognuno pensa solo a se stesso» (Us. 523). Questo per Plutarco è impensabile giacché ai suoi occhi appare chiaro che, senza un quadro di riferimento fondato su un *ethos* collettivo, l'individuo rischia di perdersi fra i capricci del caso, secondo l' indimenticata lezione tutta ateniese che si può riassumere nell'icastica formula aristotelica: «Forse non è possibile raggiungere il proprio benessere senza aver cura dell'amministrazione della famiglia e della città» (*Eth. Nic*. 1141 a 9– 10)». Βλ. και Κωνσταντινίδου (2016) 13.

γεγονός ότι επιλέγει πάντοτε να συγκρίνει τον κάθε Έλληνα πολιτικό με έναν Ρωμαίο, ώστε να εντοπιστούν και να συζητηθούν κοινά σημεία συμπεριφοράς σε κρίσιμες και μη στιγμές. Αυτό το σκεπτικό οδηγεί και στην έκθεση ενός άλλου επιχειρήματος, κατά το οποίο δεν αποκλείεται ο συγγραφέας αυτός να παρουσιάζει τους πολιτικούς παρελθοντικών αιώνων να διακρίνονται για γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν συνήθειες αρχόντων και γενικότερες ηθικές τάσεις της εποχής του. Ο ίδιος ο Πλούταρχος, πάντως, τονίζει πως δεν ενδιαφέρεται τόσο για την ιστορική ακρίβεια των εκθέσεών του, όσο για την παρουσίαση ολοκληρωμένων πολιτικών πορτρέτων και ανάλυση υπό το πρίσμα της ηθικής των κατά καιρούς αποφάσεών τους.[218] Σε κάθε περίπτωση, ο ερευνητής οφείλει να είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικός, κάθε φορά που εντοπίζει περιγραφές ανεκδοτολογικού χαρακτήρα. Λόγου χάριν, είναι αμφίβολο το αν ο Περικλής αποφάσισε να επιτεθεί στην Σάμο για χάρη της Ασπασίας,[219] η οποία καταγόταν από την Μίλητο, παρεμβαίνοντας, έτσι, με σκληρό τρόπο στην διένεξη που είχαν οι δύο αυτές πόλεις μεταξύ τους.[220] Επιπροσθέτως, στον *Βίον* του Περικλέους ο γράφων εκθέτει μια τεχνητή, ουσιαστικά, διάκριση της καριέρας του γιου της Αγαρίστης σε δύο μέρη: στην αρχή υποτίθεται πως ο Περικλής είναι υποχωρητικός απέναντι στον λαό και του δίνει συνεχώς δώρα και θελκτικές παροχές, ώστε να εξασφαλίσει την εύνοιά του (επομένως, πολιτεύεται δημαγωγικώς), ενώ, μετά τον οστρακισμό του Θουκυδίδη,[221] ασκεί την πολιτική του πιο αποφασιστικά και βασιλικά, αναιρώντας, κατά μία έννοια, το πολίτευμα της δημοκρατίας – άποψη εμφανώς επηρεασμένη από το 2.65 του ιστορικού Θουκυδίδη. Δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί αν ο Περικλής

[218] Βλ. Πλουτ. *Ἀλέξανδρ*. 1.1-3: *Τὸν Ἀλεξάνδρου τοῦ βασιλέως βίον καὶ τὸν Καίσαρος, ὑφ' οὗ κατελύθη Πομπήϊος, ἐν τούτῳ τῷ βιβλίῳ γράφοντες, διὰ τὸ πλῆθος τῶν ὑποκειμένων πράξεων οὐδὲν ἄλλο προεροῦμεν ἢ παραιτησόμεθα τοὺς ἀναγινώσκοντας, ἐὰν μὴ πάντα μηδὲ καθ' ἕκαστον ἐξειργασμένως τι τῶν περιβοήτων ἀπαγγέλλωμεν, ἀλλ' ἐπιτέμνοντες τὰ πλεῖστα, μὴ συκοφαντεῖν. οὔτε γὰρ ἱστορίας γράφομεν, ἀλλὰ βίους, οὔτε ταῖς ἐπιφανεστάταις πράξεσι πάντως ἔνεστι δήλωσις ἀρετῆς ἢ κακίας, ἀλλὰ πρᾶγμα βραχὺ πολλάκις καὶ ῥῆμα καὶ παιδιά τις ἔμφασιν ἤθους ἐποίησε μᾶλλον ἢ μάχαι μυριόνεκροι καὶ παρατάξεις αἱ μέγισται καὶ πολιορκίαι πόλεων. ὥσπερ οὖν οἱ ζωγράφοι τὰς ὁμοιότητας ἀπὸ τοῦ προσώπου καὶ τῶν περὶ τὴν ὄψιν εἰδῶν οἷς ἐμφαίνεται τὸ ἦθος ἀναλαμβάνουσιν, ἐλάχιστα τῶν λοιπῶν μερῶν φροντίζοντες, οὕτως ἡμῖν δοτέον εἰς τὰ τῆς ψυχῆς σημεῖα μᾶλλον ἐνδύεσθαι, καὶ διὰ τούτων εἰδοποιεῖν τὸν ἑκάστου βίον, ἐάσαντας ἑτέροις τὰ μεγέθη καὶ τοὺς ἀγῶνας.*

[219] Για την σχέση Περικλή και Ασπασίας βλ. και Cohen (2020) 73. Ο Πλούταρχος διασώζει «πικάντικη» πληροφορία, σύμφωνα με την οποία ο Περικλής, κάθε φορά που έφευγε από το σπίτι του ή επέστρεφε από την αγορά, αγκάλιαζε και φιλούσε την Ασπασία δημοσίως. Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 24.9: *καὶ γὰρ ἐξιὼν ὥς φασι καὶ εἰσιὼν ἀπ' ἀγορᾶς ἠσπάζετο καθ' ἡμέραν αὐτὴν μετὰ τοῦ καταφιλεῖν*. Για την Ασπασία γενικότερα βλ. Glenn (1994) 180-199· Gale (2000) 361-386· Robitzsch (2017) 288-300· Tsitsiridis (1998) 162-165 και Henry (1995). Για την θέση της γυναίκας στην Αθήνα του πέμπτου και τετάρτου αιώνα π.Χ. βλ. Gomme (1925) 1-25. Πβ. Seltman (1955) 119-124.

[220] Για τον πόλεμο της Αθήνας με την Σάμο βλ. και Nudell (2023) 50-53.

[221] Για τον εξοστρακισμό γενικότερα, βλ. και Konstantakos (2022^{β}) 116-117.

ακολούθησε, πράγματι, μια ανάλογη πρακτική πολιτικού καιροσκοπισμού.[222] Από την άλλη μεριά, ο Πλούταρχος αποτελεί μοναδική πηγή ιστορικών γεγονότων, ιδίως με σημαντικές μνείες σε fragmenta κωμικών ποιητών, συνεπώς ο μελετητής έχει χρέος να εξισορροπήσει τα πράγματα, προσφέροντας μια κριτική που να εξετάζει, μεν, με αυστηρότητα τις πάσης φύσεως αναφορές, αλλά να μην είναι σκόπιμα πλήρως απορριπτική λόγω του ενίοτε αμφίβολης ιστορικότητας χαρακτήρα τους.

Ο Θουκυδίδης Μελησίου, φυσικά, δεν δύναται να αποτελέσει εξαίρεση, δηλαδή να αποσυνδεθεί από την προειπωθείσα ερευνητική πρακτική. Το ζήτημα, όμως, με την διερεύνηση των πληροφοριών που τον αφορούν ίσως δεν θα πρέπει να ενταχθεί πλήρως και απολύτως στην γενικότερη τάση σκεπτικισμού που εμφανίζουν οι ερευνητές απέναντι στις βιογραφίες που έχει συγγράψει ο Πλούταρχος. Τούτο, διότι, πρώτον, ο Θουκυδίδης δεν είναι πρωταγωνιστής στο συγκεκριμένο έργο, συνεπώς η μνεία που πραγματοποιείται στο όνομά του είναι περιορισμένης εκτάσεως, άρα, κατά λογική αναγκαιότητα, ο κίνδυνος σφάλματος είναι μικρότερος. Δεύτερον, καθώς ο *χρηστὸς* πολιτικός αποτελεί τον πιο δυναμικό αντίπαλο του Περικλέους και ο Πλούταρχος στα σημεία που αναφέρει τον Θουκυδίδη θέλει να εξυμνήσει την επικράτηση του Περικλή, θα ήταν ακατανόητη η παρουσίαση λανθασμένων πληροφοριών, αφού κάτι τέτοιο θα συνεπαγόταν μείωση ή και υποτίμηση της σημασίας τής υπερίσχυσης του ηγέτη των *πονηρῶν*. Τρίτον, γνωρίζοντας, μάλλον, ο Πλούταρχος πως ο ιστορικός Θουκυδίδης δεν πραγματοποίησε

[222] Για το ζήτημα της αντικειμενικότητας των εκθέσεων του Πλουτάρχου ως προς την βιογραφία του Περικλή, βλ., για παράδειγμα, Azoulay (2015) 26: «Πρώτα απ' όλα, το έργο του χαρακτηρίζεται από την επιθυμία να συγκροτήσει ένα ενιαίο πλαίσιο (έναν βίο), με πρώτη ύλη άφθονα αλλά ετερόκλητα στοιχεία. Αυτή η αφθονία κάνει τον Πλούταρχο να θέλει να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα στην αφήγησή του, τοποθετώντας πλάι πλάι στοιχεία που προέρχονται από εντελώς αντίθετες παραδόσεις: έτσι, λόγου χάρη, αφιερώνει την ίδια έκταση στην ψυχρή ανάλυση των βαθύτερων αιτίων του Πελοποννησιακού Πολέμου, που προτείνει ο Θουκυδίδης, και στις μομφές των κωμωδιογράφων, οι οποίοι δεν έχαναν ευκαιρία να υπογραμμίσουν τον ρόλο της ερωμένης του Περικλή στο ξέσπασμα της σύγκρουσης. Ο Πλούταρχος, που μεταφέρει και τα εγκώμια και τους ψόγους, διατυπώνει μια αντιφατική κρίση για τη δράση του Περικλή. Από τη μία πλευρά, είναι φανερό ότι θέλει να εξυμνήσει τον άνδρα των μεγάλων έργων: τα μνημεία αυτά μαρτυρούν την αλλοτινή ισχύ της Ελλάδας την εποχή που γράφει τους Βίους. Από την άλλη, θέλει να επικρίνει τον δημοκρατικό ηγέτη, ως καλός μαθητής του Πλάτωνα και υμνητής του Κίμωνα. Η αντίθεση ανάμεσα στα δύο σκέλη της κρίσης του δυσχεραίνει μερικές φορές την κατανόηση των προθέσεών του. Για να επιλύσει αυτή την αντίφαση, ο Πλούταρχος επιλέγει μια τεχνητή διαίρεση του βίου του ήρωά του σε δύο μέρη, που έρχονται σε πλήρη αντίθεση μεταξύ τους: σε πρώτη φάση, υποτίθεται ότι ο Περικλής κινήθηκε σαν δημαγωγός, πολλαπλασιάζοντας τα δώρα στον όχλο, ο οποίος αποκτούσε έτσι ολέθριες συνήθειες· όταν όμως εδραιώθηκε οριστικά η θέση του, μετά τον εξοστρακισμό του Θουκυδίδη του Μελησία, υποτίθεται ότι άλλαξε ριζικά στάση και δεν δίσταζε πλέον να χαλιναγωγεί τις λαϊκές προσδοκίες, με κίνδυνο να υποστεί την οργή του δήμου». Υπάρχουν, φυσικά, και οι ερευνητές που διαφωνούν με κρίσεις σαν τις παραπάνω διατυπώνοντας την άποψη ότι ο Πλούταρχος κατόρθωσε με θαυμαστό τρόπο να αξιοποιήσει το διαθέσιμο συγγραφικό υλικό της εποχής του και να συγκεράσει αρμονικά τις διάφορες πληροφορίες. Βλ., λόγου χάριν, Αλεξίου (2007) 185: «Αν συγκεκριμενοποιήσει κανείς τα ενδιαφέροντα του Πλουτάρχου, θα διαπιστώσει ότι ο βιογράφος όχι μόνο δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τον Θουκυδίδη, αλλά ευφυώς συνδυάζει ετερόκλητες πηγές, για να προσφέρει έναν ολοκληρωμένο και πειστικό χαρακτήρα στους αναγνώστες του». Για το ζήτημα βλ. και Sealey (1956) 234-235.

καμία αναφορά στον ομώνυμο πολιτικό λόγω του από πλευράς του ξεκάθαρου θαυμασμού του Περικλή, επιχειρεί συνειδητά να φωτίσει ορισμένες πτυχές της πορείας του κατά κοινή ομολογία μεγαλύτερου αντιπάλου του γιου της Αγαρίστης. Εν πάση περιπτώσει, πάντως, ο Πλούταρχος αποτελεί την πολυτιμότερη πηγή ως προς τον χαρακτήρα και την δράση του Θουκυδίδη Μελησίου, αφού ο Αριστοφάνης αντλεί, ίσως, τις περιγραφές του από ιστορικά δρώμενα, αλλά δεν παύει να τις «ενδύει» με την κωμική υπερβολή που χαρακτηρίζει εν γένει την κωμωδία ως θεατρικό είδος, ενώ ο Πλάτων παρουσιάζει, μεν, απόψεις με ιστορική εγκυρότητα, αλλά μεγαλύτερη σημασία για αυτόν έχει το φιλοσοφικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η εκάστοτε συλλογιστική του έκθεση.

Το πρώτο εδάφιο στον πλουτάρχειο *Βίον* του Περικλή, στο οποίο εντοπίζεται ο Θουκυδίδης Μελησίου, είναι το 6.2–4.[223] Πρόκειται για περιγραφή αμφισβητούμενης γνησιότητας, της οποίας η ιστορικότητα δεν δύναται να εξακριβωθεί. Συν τοις άλλοις, δεν φαίνεται να προσθέτει κάτι σημαντικό στο πορτρέτο του Θουκυδίδη ως *χρηστοῦ* πολιτικού, αλλά αξίζει να σχολιαστεί για λόγους που θα καταστούν εμφανείς ακολούθως. Αναφέρεται, λοιπόν, μια προφορική παράδοση, σύμφωνα με την οποία έφεραν, κάποτε, στον Περικλή ένα κεφάλι από κάποιο κριάρι, στο οποίο υπήρχε ένα κέρατο στην μέση ακριβώς του μετώπου. Ο Περικλής αποφάσισε να συμβουλευτεί τον Λάμπωνα, γνωστό μάντη της εποχής,[224] και εκείνος ερμήνευσε χρησμολογικά το φαινόμενο αποκρινόμενος πως από τις δύο δυναστείες που υπάρχουν στην πόλη της Αθήνας θα επικρατήσει μία και θα συνδέεται με το σημείο στο οποίο εμφανίστηκε το σημάδι.[225] Ο Πλούταρχος δεν επισημαίνει κάτι περαιτέρω περί του Λάμπωνος, αλλά, αν η ιστορία έχει κάποια δόση αλήθειας, ο ερευνητής μπορεί να εικάσει ότι ενδεχομένως ο μάντης θα έκανε λόγο για στερεωμένη και αδιαμφισβήτητη πολιτική επικράτηση, εφ' όσον στο κείμενο τονίζεται ότι το *κέρας* ήταν *ἰσχυρὸν* και *στερεόν*. Η χρήσιμη πληροφορία εδώ έγκειται στο

---

[223] *λέγεται δέ ποτε κριοῦ μονόκερω κεφαλὴν ἐξ ἀγροῦ τῷ Περικλεῖ κομισθῆναι, καὶ Λάμπωνα μὲν τὸν μάντιν, ὡς εἶδε τὸ κέρας ἰσχυρὸν καὶ στερεὸν ἐκ μέσου τοῦ μετώπου πεφυκός, εἰπεῖν ὅτι δυεῖν οὐσῶν ἐν τῇ πόλει δυναστειῶν, τῆς Θουκυδίδου καὶ Περικλέους, εἰς ἕνα περιστήσεται τὸ κράτος παρ' ᾧ γένοιτο τὸ σημεῖον· τὸν δ' Ἀναξαγόραν τοῦ κρανίου διακοπέντος ἐπιδεῖξαι τὸν ἐγκέφαλον οὐ πεπληρωκότα τὴν βάσιν, ἀλλ' ὀξὺν ὥσπερ ᾠὸν ἐκ τοῦ παντὸς ἀγγείου συνωλισθηκότα κατὰ τὸν τόπον ἐκεῖνον ὅθεν ἡ ῥίζα τοῦ κέρατος εἶχε τὴν ἀρχήν. καὶ τότε μὲν θαυμασθῆναι τὸν Ἀναξαγόραν ὑπὸ τῶν παρόντων, ὀλίγῳ δ' ὕστερον τὸν Λάμπωνα, τοῦ μὲν Θουκυδίδου καταλυθέντος, τῶν δὲ τοῦ δήμου πραγμάτων ὁμαλῶς ἁπάντων ὑπὸ τῷ Περικλεῖ γενομένων. ἐκώλυε δ' οὐδέν, οἶμαι, καὶ τὸν φυσικὸν ἐπιτυγχάνειν καὶ τὸν μάντιν, τοῦ μὲν τὴν αἰτίαν, τοῦ δὲ τὸ τέλος καλῶς ἐκλαμβάνοντος· ὑπέκειτο γὰρ τῷ μέν, ἐκ τίνων γέγονε καὶ πῶς πέφυκε, θεωρῆσαι, τῷ δέ, πρὸς τί γέγονε καὶ τί σημαίνει, προειπεῖν*.

[224] Οι στρατηγοί συνήθιζαν να συμβουλεύονται μάντεις της εποχής· ακόμα και ο μεγάλος Περικλής, ένας άνθρωπος που είχε υπερβεί, σε γενικές γραμμές, την δεισιδαιμονία χάρη στην επαφή του με την επιστήμη (κρίσιμη ήταν η συναναστροφή του με τον Αναξαγόρα), δεν αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα. Περισσότερα για το ζήτημα βλ. στο κεφάλαιο του Νικία.

[225] Για ερμηνεία βλ. Banfi (2003) 223-224.

γεγονός ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου εντάσσεται σε μία από τις δύο πολιτικές δυναστείες της εποχής. Τούτο το στοιχείο είναι αποδεικτικό του κύρους που απελάμβανε ο *χρηστὸς* ηγέτης, καθώς, όπως φαίνεται, είχε κατορθώσει να εδραιώσει την πολιτική του παρουσία και είχε πετύχει να αντιπολιτεύεται επί ίσοις όροις τον Περικλή. Επιπροσθέτως, από την στιγμή που γίνεται λόγος για δύο δυναστείες, δηλώνεται εμμέσως ότι οι δύο πολιτικοί αρχηγοί είχαν καταφέρει να συσπειρώσουν, τρόπον τινά, τους υποστηρικτές τους, με αποτέλεσμα να έχει προκύψει μια σαφής και δυναμική αντιπαράθεση με ιδεολογικές, ίσως, προεκτάσεις. Αυτό, με την σειρά του, υποδηλοί και διάκριση ανάμεσα σε δύο μερίδες, ως εκ τούτου ο ερευνητής έχει ενώπιόν του την παραδοσιακή αντίθεση ανάμεσα σε μετριοπαθείς δημοκράτες και, κάποτε, συντηρητικούς (Θουκυδίδης Μελησίου) και θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας (Περικλής). Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι στην παρούσα περίπτωση διαγκωνίζονται μεταξύ τους για την απόκτηση των πολιτικών ηνίων της Αθήνας δύο αριστοκράτες, οι οποίοι, όμως, έχουν επιλέξει να αναλάβουν την αρχηγία δύο διαφορετικών ιδεολογικών παρατάξεων. Ο Θουκυδίδης παραμένει στους *χρηστούς*, ενώ ο Περικλής, αν και *χρηστός*, πολιτεύεται με τους *πονηρούς*.[226]

Ο Περικλής δεν αρκείται, εντούτοις, στην γνώμη του Λάμπωνα, αλλά προσκαλεί και τον Αναξαγόρα να ερμηνεύσει το περιστατικό, ο οποίος, προφανώς, συμβάλλει στην ερμηνεία του γεγονότος προσφέροντας μια περισσότερο επιστημονική οπτική: ανοίγοντας το κεφάλι του κριαριού, έδειξε ότι το μυαλό δεν απλωνόταν σε όλο το κρανίο, αλλά βρισκόταν κοντά στο σημείο που ξεκινούσε η ρίζα από το κέρατο. Ο Πλούταρχος μας πληροφορεί ότι, όταν ο Περικλής μπόρεσε να εξοστρακίσει τον Θουκυδίδη (*τοῦ μὲν Θουκυδίδου καταλυθέντος*), επαινέθηκε τόσο η άποψη του Αναξαγόρα, όσο και του Λάμπωνα, καθώς ο πρώτος ανακάλυψε

[226] Ο Περικλής δρα συμφεροντολογικά [βλ. Stadter (1989) 94: «P. is careful to point out that Pericles is not by nature a populist but takes this course only in view of the political circumstances»], αφού διαπιστώνει ότι η δημοτικότητα του Κίμωνα στους *χρηστοὺς* είναι τεράστια· συγχρόνως, το τέκνο του Ξανθίππου φοβάται μήπως κατηγορηθεί για συνωμοσία κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος (κάτι που θα επέφερε και οστρακισμό του), αφού οι συμπολίτες του τον παρομοιάζουν εμφανισιακά με τον Πεισίστρατο. Έτσι, δεν φαίνεται να υπήρχε εναλλακτική πολιτική επιλογή για τον Περικλή, ο οποίος αποφάσισε, αφεύκτως, να ταχθεί με το μέρος των ριζοσπαστικών. Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 7.1-4: *ὁ δὲ Περικλῆς νέος μὲν ὢν σφόδρα τὸν δῆμον εὐλαβεῖτο. καὶ γὰρ ἐδόκει Πεισιστράτῳ τῷ τυράννῳ τὸ εἶδος ἐμφερὴς εἶναι, τήν τε φωνὴν ἡδεῖαν οὖσαν αὐτοῦ καὶ τὴν γλῶτταν εὔτροχον ἐν τῷ διαλέγεσθαι καὶ ταχεῖαν οἱ σφόδρα γέροντες ἐξεπλήττοντο πρὸς τὴν ὁμοιότητα. πλούτου δὲ καὶ γένους προσόντος αὐτῷ λαμπροῦ καὶ φίλων οἷ πλεῖστον ἠδύναντο, φοβούμενος ἐξοστρακισθῆναι, τῶν μὲν πολιτικῶν οὐδὲν ἔπραττεν, ἐν δὲ ταῖς στρατείαις ἀνὴρ ἀγαθὸς ἦν καὶ φιλοκίνδυνος. ἐπεὶ δ’ Ἀριστείδης μὲν ἀποτεθνήκει καὶ Θεμιστοκλῆς ἐξεπεπτώκει, Κίμωνα δ’ αἱ στρατεῖαι τὰ πολλὰ τῆς Ἑλλάδος ἔξω κατεῖχον, οὕτω δὴ φέρων ὁ Περικλῆς τῷ δήμῳ προσένειμεν ἑαυτόν, ἀντὶ τῶν πλουσίων καὶ ὀλίγων τὰ τῶν πολλῶν καὶ πενήτων ἑλόμενος παρὰ τὴν αὑτοῦ φύσιν ἥκιστα δημοτικὴν οὖσαν. ἀλλ’, ὡς ἔοικε, δεδιὼς μὲν ὑποψίᾳ περιπεσεῖν τυραννίδος, ὁρῶν δ’ ἀριστοκρατικὸν τὸν Κίμωνα καὶ διαφερόντως ὑπὸ τῶν καλῶν κἀγαθῶν ἀνδρῶν ἀγαπώμενον, ὑπῆλθε τοὺς πολλούς, ἀσφάλειαν μὲν ἑαυτῷ, δύναμιν δὲ κατ’ ἐκείνου παρασκευαζόμενος*. Για αναλυτικό σχολιασμό του εδαφίου βλ. Stadter (1989) 88-96.

το αίτιο της υπόθεσης, ενώ ο δεύτερος προέβλεψε το αποτέλεσμα. Οι δύο, δηλαδή, ερμηνευτές κατέληξαν σε ένα εξίσου ορθό συμπέρασμα χρησιμοποιώντας διαφορετικές μεθόδους ο καθένας. Η έρευνα, ασφαλώς, επικεντρώνει συνήθως το ενδιαφέρον της στον Περικλή και υπό το πρίσμα αυτού εξετάζει το χωρίο,[227] ωστόσο πρέπει εδώ να επισημανθεί το εξής: είναι χαρακτηριστικό της σφοδρής σύγκρουσης ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηροὺς* το ότι ο Περικλής επιστρατεύει δύο ανθρώπους διαφορετικών ειδικοτήτων προκειμένου να ερμηνεύσουν το φαινόμενο. Ακόμα κι αν η ιστορία είναι πλήρως επινοημένη,[228] δεν παύει να προσφέρει στον μελετητή χρήσιμες ενδείξεις για την μεγάλη πολιτική διένεξη ανάμεσα στον Θουκυδίδη και τον Περικλή. Ο ηγέτης των *πονηρῶν* αναγνώριζε, προφανώς, την πολιτική επιρροή του Θουκυδίδη Μελησίου και, παρά το γεγονός ότι στο εδάφιο αυτό ο Περικλής φαίνεται να υπερβαίνει τις δεισιδαιμονίες της εποχής – ίσως, δηλαδή, το απόσπασμα να δεικνύει την ισχυρή επίδραση που άσκησε ο Αναξαγόρας στην διαμόρφωση της προσωπικότητάς του –, δεν παύει να έχει ξεκάθαρη επίγνωση της δυναμικής του αντιπάλου του. Αν ο Αναξαγόρας συνδέεται με την επιστημονική αντιμετώπιση των πραγμάτων, η παρουσία του Λάμπωνα συνυφαίνεται με την παραδοχή τού ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου δεν ήταν σε καμία περίπτωση ένας εύκολος αντίπαλος. Η επιστημονική, λοιπόν, εξήγηση υπερβαίνει την προκύπτουσα εκ της δεισιδαιμονίας φοβία, καθιστώντας τον Περικλή έναν θιασώτη της λογικής προσέγγισης των πραγμάτων, αλλά

[227] Βλ. Stadter (1989) 82: «Another timeless anecdote (ποτε), but necessarily belonging after the death of Cimon and before the ostracism of Thucydides son of Melesias. The anecdote does not actually show Pericles rising above superstition, or the superiority of Anaxagoras' science, as Pericles seems to remain on good terms with Lampon (who after all has his prediction confirmed), but does indicate that Pericles balanced religious interpretation with scientific investigation. It is also more evidence of Pericles' contact with Anaxagoras, and an occasion for P. to suggest that Pericles' ascendance was favored by the gods and to digress on the action of the gods in the world, a favorite subject (cf., e.g., *On the Pythian Oracle* and the debate in *One the Daimon of Socrates*). By noting that a full world view combines both natural science and teleology, as Plato did, he corrects what he considers Anaxagoras' too narrowly scientific viewpoint. The anecdote also foreshadows the struggle for power that is a central feature of the life».

[228] Ο Raubitschek (1960) 92-93 εικάζει ότι ίσως η ιστορία προέρχεται από τον Θεόπομπο: «The circumstances immediately preceding the ostracism of Thucydides are contained in an anecdote which must have come into our biographical tradition from contemporary sources, comedy or Stesimbrotos, and which may very well have been recorded also by Theopompos. This is the famous story (told by Plutarch, *Pericles* 6. 2-3) of Lampon's prophecy of the victory of Perikles over Thucydides. Looking upon a one-horned ram, Lampon said: *δυεῖν οὐσῶν ἐν τῇ πόλει δυναστειῶν, τῆς Θουκυδίδου καὶ Περικλέους, εἰς ἕνα περιστήσεται τὸ κράτος παρ' ᾧ γένοιτο τὸ σημεῖον*. Anaxagoras' scientific explanation first won applause, Lampon's proved to be accurate *ὀλίγῳ δ' ὕστερον ... τοῦ μὲν Θουκυδίδου καταλυθέντος* .... The two phrases recall the terminology and thought of Theopompos. The word *δυναστεία* is used by him with reference to Kleon (Scholion on Aristophanes' *Peace* 681; see my comments in *Phoenix* 9 [1955] 123-125), and to Perikles (see below, J), and the concept of the two opposing factions appears in Theopompos' discussion of Kimon (see above, A) and of Thucydides himself (see above, B). The use of the form *καταλυθέντος* corresponds to Plutarch's reference (*Pericles* 16. 3) to Thucydides' ostracism as κατάλυσις, in a passage which we shall associate with Theopompos (J), and to the use of the same verb in the passage (*Pericles* 14. 2; see above, H) telling how Perikles expelled Thucydides and dissolved (*κατέλυσε*) his *hetaireia*».

η παρουσία του Λάμπωνα, οφειλόμενη σε ψυχολογικούς λόγους, λειτουργεί ως επιβεβαίωση της έγνοιας του Περικλή για την πολιτικώς ενοουμένη απήχηση του Θουκυδίδη, καθώς και για την γενικότερη σφοδρότητα των πολιτικών συγκρούσεων ανάμεσα σε *πονηροὺς* και *χρηστούς*, την οποία η πρόβλεψη του μάντη επιχειρεί να απαλύνει λειτουργώντας, κατά κάποιον τρόπο, καθησυχαστικά και προβλέποντας την υπερίσχυση του Περικλέους έναντι του Θουκυδίδη Μελησίου.[229] Εν ολίγοις, ο Περικλής καταφεύγει στον μάντη Λάμπωνα, επειδή φοβάται την πολιτική απήχηση του Θουκυδίδη του Μελησία, λόγω της οποίας ενδέχεται να επισυμβεί και εξοστρακισμός του αρχηγού των *πονηρῶν*. Δεν είναι αλλόκοτη η συμπεριφορά αυτή· ακόμα και σήμερα, άνθρωποι, ευρισκόμενοι σε κατάσταση φόβου, απορρίπτουν την επιστήμη και καταφεύγουν στις μαντείες. Ο Περικλής, βεβαίως, πετυχαίνει αγαστή συνεργασία και των δύο διαθέσιμων μεθόδων ερμηνείας του περιστατικού.

Το επόμενο εδάφιο στο οποίο πρωταγωνιστεί ο Θουκυδίδης βρίσκεται στο 8.5 και παρατίθεται εδώ:

διαμνημονεύεται δέ τις καὶ Θουκυδίδου τοῦ Μελησίου λόγος εἰς τὴν δεινότητα τοῦ Περικλέους μετὰ παιδιᾶς εἰρημένος. ἦν μὲν γὰρ ὁ Θουκυδίδης τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν, καὶ πλεῖστον ἀντεπολιτεύσατο τῷ Περικλεῖ χρόνον· Ἀρχιδάμου δὲ τοῦ Λακεδαιμονίων βασιλέως πυνθανομένου πότερον αὐτὸς ἢ Περικλῆς παλαίει βέλτιον, "ὅταν," εἶπεν, "ἐγὼ καταβάλω παλαίων, ἐκεῖνος ἀντιλέγων ὡς οὐ πέπτωκε, νικᾷ καὶ μεταπείθει τοὺς ὁρῶντας."

Ο Θουκυδίδης Μελησίου πρωταγωνιστεί και αναδεικνύεται σε αυτό το σημείο μέσω της ρητορικής δεινότητας του Περικλή. Πρόκειται, για άλλη μία φορά, για μια ανεκδοτολογικού περιεχομένου ιστορία, η οποία χρησιμοποιείται από τον Πλούταρχο για να καταστεί κατάδηλη η ξεχωριστή και θαυμαστή ικανότητα του Περικλή στο *λέγειν*. Με αυτό το ταλέντο κατατρόπωνε τους πολιτικούς του αντιπάλους, ακόμα και τους πιο ισχυρούς, όπως ο Θουκυδίδης, που εδώ λειτουργεί, φυσικά, ως εξέχουσα αντιπολίτευση, που, αν υπερκεραστεί η αντίστασή της, τότε η σημασία της νίκης θα είναι ακόμα σπουδαιότερη, αφού η νίκη επί ενός αξίου αντιπάλου και,

[229] Ο Σακελλαρίου (2019) 387 σχολιάζει σχετικά με τον Θουκυδίδη Μελησίου: «Ο Θουκυδίδης είχε ενεργή παρουσία στις *ἐκκλησίες* και ήταν καλός ρήτωρ. Μην έχοντας όμως την ακτινοβολία του Κίμωνα δεν γοήτευε πολίτες πέραν των συντηρητικών. Συνακόλουθα υπήρξε πάντοτε αρχηγός μιας μειοψηφίας». Η τοποθέτηση αυτή είναι πλήρως εσφαλμένη, αφού οι δύο δυναστείες, για τις οποίες κάνει λόγο ο Λάμπων, λειτουργούν αποδεικτικά ως προς την δυναμική παρουσία του Θουκυδίδη εντός της αθηναϊκής πολιτικής σκηνής. Είναι σαφές ότι πραγματοποιούσε άλκιμη αντιπολίτευση στον Περικλή, ενώ η πολιτική παντοδυναμία του τέκνου τού Ξανθίππου στερεώνεται στην Αθήνα μετά τον εξοστρακισμό του Θουκυδίδη.

συγκεκριμένα, *χρηστοῦ*, χαρίζει μεγαλύτερο γόητρο σε αυτόν που επικρατεί. Εξάλλου, ο Περικλής είναι και ο ίδιος *χρηστὸς* κοινωνικά – παρόλο που είναι ηγέτης της ριζοσπαστικής δημοκρατικής μερίδας – και είναι, εύλογα, σε θέση να εκτιμήσει την αξία μιας ενδεχόμενης νίκης απέναντι σε αριστοκράτη πολιτικό ηγέτη.

Το ρήμα *διαμνημονεύεται* δηλοί την προφορικότητα της παράδοσης,[230] ενώ σημειώνεται ότι στην περιγραφή του περιστατικού προέβη ο ίδιος ο Θουκυδίδης, δίνοντας, όμως, με τα λόγια του και κάποια δόση αστεϊσμού στην αφήγηση, στοιχείο που δεικνύεται από τον εμπρόθετο προσδιορισμό *μετὰ παιδιᾶς*. Στην συνέχεια, επισημαίνεται ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου υπήρξε ένας εκ *τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν*, αναφορά που δύναται, βεβαίως, να συνδεθεί με την αριστοκρατική καταγωγή του ανδρός και την εξέχουσα κοινωνική του θέση (υπενθυμίζεται εδώ ότι το *καλὸς καὶ ἀγαθὸς* είναι συνώνυμο των λέξεων *χρηστός*, *γνώριμος*, *πλούσιος* κ.λπ.). Επειδή, ωστόσο, έπεται η φράση *πλεῖστον ἀντεπολιτεύσατο τῷ Περικλεῖ χρόνον*, μάλλον εδώ δίνεται έμφαση στο ανήκειν σε συγκεκριμένη πολιτική και ιδεολογική μερίδα, συνεπώς εδώ οι *καλοὶ καὶ ἀγαθοί/ χρηστοὶ* μπορούν να νοηθούν ως ενιαίο σύνολο ατόμων με καθορισμένες πολιτικές αντιλήψεις. Ο Θουκυδίδης ήταν εις εξ αυτών και, εφ' όσον αντιπολιτεύτηκε τον Περικλή για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, εξάγεται το συμπέρασμα πως αυτός ήταν ο κυριότερος εκπρόσωπός τους.

Όταν, λοιπόν, ο Θουκυδίδης Μελησίου ερωτήθηκε από τον βασιλιά των Λακεδαιμονίων, Αρχίδαμο,[231] ποιος παλεύει καλύτερα, ο ηγέτης των *πονηρῶν* Περικλής ή ο ηγέτης των *χρηστῶν* Θουκυδίδης, ο τελευταίος αποκρίθηκε πως, όταν καταφέρνει να ρίξει κάτω τον Περικλή κατά την διάρκεια της μάχης, εκείνος κατορθώνει με την εκφραστική του δεινότητα να πείσει το ακροατήριο πως δεν έπεσε και, εν τέλει, καταφέρνει με αυτήν την λεκτική του παρέμβαση να μεταβάλει την γνώμη των ακροατών. Είναι εμφανές ότι εδώ γίνεται λόγος για μια ρητορική αναμέτρηση ανάμεσα στους δύο πολιτικούς άνδρες: από τα συμφραζόμενα του κειμένου φαίνεται πως ο Θουκυδίδης επικρατεί αρχικώς, προσφέροντας περισσότερο ρεαλιστικά επιχειρήματα παρά ευλογοφανή, αλλά, τελικά, ο Περικλής κερδίζει μια εμφατική νίκη, αφού έχει την δυνατότητα να επηρεάσει τις ψυχές των παρευρισκομένων εκμεταλλευόμενος την μαγευτική επίδραση της πειθούς. Επομένως, ο *χρηστὸς* άνδρας επικρατεί, αν το αποτέλεσμα κριθεί καθαρά επιχειρηματολογικά, αλλά η ρητορική του δεινότητα δεν είναι τέτοια, που να του επιτρέπει να

[230] Για σχολιασμό του ρήματος *διαμνημονεύεται* βλ. και Stadter (1989) 105.
[231] Για τον Αρχίδαμο βλ. και Westlake (1968) 122-135. Βλ., επίσης, Wassermann (1953) 193-200 και Bloedow (1981) 129-143.

καθιερωθεί και στις συνειδήσεις των πολιτών, αφού το ρητορικό χάρισμα του Περικλή έχει τον τελευταίο λόγο. Δηλώνεται, εδώ, εμμέσως ότι ο *χρηστὸς* βασίζεται περισσότερο σε μια αντικειμενική και όσο το δυνατόν μετριοπαθέστερη εκτίμηση των πραγμάτων, καθώς δεν διαθέτει ιδιαίτερο λεκτικό ταλέντο (κάτι που αποδείχθηκε από την ανάλυση που εκτέθηκε στους αριστοφανικούς *Ἀχαρνῆς*), ενώ ο εκπρόσωπος των *πονηρῶν* διαθέτει απεριόριστη δύναμη στο λέγειν, στοχεύει στην ρητορική επικράτηση, παρά στην ρεαλιστική πολιτική συζήτηση και στο τέλος παίρνει με το μέρος του τους ακροατές. Η ιστορία αυτή, αν και δεν είναι ορατό με μια πρώτη και πρόχειρη ερμηνεία, φαίνεται να απηχεί και πλατωνικές αντιλήψεις. Οι *χρηστοί*, δηλαδή, κάνουν πολιτική, ενώ οι *πονηροὶ* προσπαθούν να κερδίσουν την μάχη του λόγου. Ας ειπωθεί, τέλος, ότι το εδάφιο υποσημαίνει και συναναστροφή του Θουκυδίδη με τον Αρχίδαμο, κάτι απολύτως αναμενόμενο για έναν *χρηστὸν* και φιλολάκωνα πολιτικό ηγέτη.

Το δεύτερο ουσιώδες στοιχείο που χρήζει σχολιασμού είναι το εξής: σε αυτήν την ιστορία ο μελετητής καλείται να περιγράψει τον πολιτικό αγώνα ανάμεσα σε δύο *χρηστοὺς* στην κοινωνική τους θέση άνδρες· αυτοί, βεβαίως, διαφοροποιούνται ως προς το γεγονός ότι υπηρετούν διαφορετικές πολιτικές μερίδες, αλλά δεν παύουν να ενσαρκώνουν κάποια ιδανικά που χαρακτηρίζουν διαχρονικά την αθηναϊκή αριστοκρατία, όπως είναι αυτό της πάλης, με την κυριολεκτική – αθλητική σημασία του όρου.[232] Τούτο έχει ιδιαίτερη σημασία για τον Θουκυδίδη Μελησίου, ο οποίος, όπως φάνηκε από τις αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν πρωτύτερα στα αριστοφανικά και πλατωνικά κείμενα, τείνει να παρουσιάζεται από τους συγγραφείς ως ρήτορας – αγωνιστής του αθλήματος της πάλης· πρόκειται, συνεπώς, για το τυπικό αγωνιστικό μοτίβο που αφορά τον Θουκυδίδη, κάτι που αποκτά σπουδαιότερη αξία, αν ληφθεί κατά νου το γεγονός ότι εδώ συμμετέχει ο ίδιος ο *χρηστὸς* άνδρας ως ενεργός πρωταγωνιστής στην ιστορία, παρέχοντας σαφείς αποκρίσεις και περιγραφές· επομένως, ο Θουκυδίδης δεν αποτελεί, απλώς, αντικείμενο περιγραφής ενός συγγραφέα.

Οι δύο, λοιπόν, αντίπαλοι πολιτικοί διαγκωνίζονται σαν να βρίσκονται σε πραγματική παλαίστρα. Ο Αρχίδαμος ερωτά τον Θουκυδίδη ποιος *παλαίει βέλτιον*, αυτός ή ο Περικλής, και ο γιος του Μελησία απαντά *"ὅταν ἐγὼ καταβάλω παλαίων, ἐκεῖνος ἀντιλέγων ὡς οὐ πέπτωκε νικᾷ, καὶ μεταπείθει τοὺς ὁρῶντας"*.[233] Οι γραμματικές εκφάνσεις του ρήματος *παλαίω* – ήτοι η μετατροπή της οριστικής ενεστώτα σε μετοχή ενεστώτα, η οποία εντείνεται νοηματικώς από την

[232] Βεβαίως, τα καθήκοντα της ελίτ, των Αθηναίων αριστοκρατών, είναι και πολιτικής φύσης, όπως έχει αναφερθεί ήδη και στην εισαγωγή της διατριβής αυτής. Βλ. και Κωνσταντάκος (2022[α]) 255-256.
[233] Για έναν σχετικό σχολιασμό, βλ. Christodoulou (2013) 238.

υποτακτική *καταβάλω* – ακολουθούνται από τον παρακείμενο *οὐ πέπτωκε* και την τελική μετατροπή του αθλητικού σκηνικού σε καθαρά ρητορική υπερίσχυση (*ἀντιλέγων* και *μεταπείθει*). Ο Θουκυδίδης, ως εκ τούτου, είναι καλύτερος στην πρακτική παλαίστρα, επικρατεί στην αθλητικώς εννοουμένη μάχη, κάτι που δηλοί ότι είναι ένας πιο δυναμικός και ανταγωνιστικός πολιτικός από τον Περικλή, αλλά ο τελευταίος κατορθώνει στην κυριολεξία να ρίξει στάχτη στα μάτια των θεατών, χρησιμοποιώντας την ρητορική του δεινότητα και ανατρέποντας, έτσι, το αποτέλεσμα.[234] Η νίκη του Θουκυδίδη, ο οποίος σαν άλλος δεινός παλαιστής επιχειρεί με περίτεχνες λαβές να εξοντώσει τον αντίπαλό του, είναι παροδική, αφού ο ικανός ρήτωρ Περικλής αναδεικνύεται από το πουθενά νικητής. Οι παρευρισκόμενοι μεταπείθονται, άρα έχουν, αρχικώς, πιστέψει στην νίκη του Θουκυδίδη Μελησίου, αλλά ο Περικλής κατακτά με τα λόγια του την καρδιά τους. Η λογική δίνει το προβάδισμα στον τρανό παλαιστή που εξαπολύει καταιγιστικές πολιτικές επιθέσεις, αλλά το συναίσθημα παρασύρεται από την πλανεύτρα ρητορική που καταμαγεύει τα πλήθη. Συν τοις άλλοις, οι δύο άνδρες εκπροσωπούν εδώ την αριστοκρατία, αφού, αν και ηγούνται διαφορετικών ιδεολογικών μερίδων, δεν παύουν να επιδίδονται σε μια δραστηριότητα που ανήκε σε αμιγώς ελίτ τάξεις[235] και ήταν καθιερωμένη στις συνειδήσεις των Ελλήνων ήδη από την ομηρική εποχή, που χαρακτηρίζεται για την αξία που αποδίδει στον διαγωνισμό και την επικράτηση σε μάχες, ο νικητής των οποίων αξίζει να βραβεύεται με σημαντικές τιμές.

---

[234] Εν γένει, το ρητορικό χάρισμα του Περικλή είναι παροιμιώδες και ευρέως διαδεδομένο σε ερευνητικούς και μη κύκλους. Στην αρχαία ελληνική κωμωδία, ιδιαιτέρως, οι θεατρικοί συγγραφείς τον παρουσιάζουν ως απόλυτο κυρίαρχο του πολιτικού σκηνικού, ο οποίος χάρη στην μοναδική ευγλωττία του κατορθώνει να μαγεύει και να αποχαυνώνει, τρόπον τινά, τους ακροατές του. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων κωμωδιογράφων είναι οι Κρατίνος (απ. 324 K.–A. (293 K.): *σὺ δ' ὦ μεγίστη γλῶττα τῶν Ἑλληνίδων*), Αριστοφάνης (στ. 531 από τους *Ἀχαρνῆς*: *ἥστραπτ' ἐβρόντα ξυνεκύκα τὴν Ἑλλάδα*) και Εύπολις (απ. 102 K.–A. (94 K.): *(A.) κράτιστος οὗτος ἐγένετ' ἀνθρώπων λέγειν·/ ὁπότε παρέλθοι <δ'>, ὥσπερ ἀγαθοὶ δρομῆς/ ἐκ δέκα ποδῶν ᾖρει λέγων τοὺς ῥήτορας./ (B.) ταχὺν λέγεις γε. (A.) πρὸς δέ <γ'> αὐτοῦ τῷι τάχει/ πειθώ τις ἐπεκάθιζεν ἐπὶ τοῖς χείλεσιν,/ οὕτως ἐκήλει καὶ μόνος τῶν ῥητόρων/ τὸ κέντρον ἐγκατέλειπε τοῖς ἀκροωμένοις·* επιπλέον, απ. 103 K.–A. (96 K.): *(A.) ῥήτωρ γάρ ἐστι νῦν τις; (B.) ὅν γ' ἔστιν λέγειν ὁ Βουζύγης ἄριστος ἁλιτήριος*). Ο Περικλής, συνεπώς, η σπουδαιότερη γλώσσα των Ελλήνων στον Κρατίνο, μετατρέπεται στον Αριστοφάνη σε ομιλητή που αστράφτει και βροντάει ταράζοντας την Ελλάδα, ενώ στον Εύπολι μαγεύει τους συμπολίτες του αφήνοντας μέσα στις ψυχές τους το κεντρί του, σαν τους φιλοσοφικούς λόγους του Σωκράτη στο πλατωνικό *Συμπόσιον* (218a: *ἐγὼ οὖν δεδηγμένος τε ὑπὸ ἀλγεινοτέρου καὶ τὸ ἀλγεινότατον ὧν ἄν τις δηχθείη — τὴν καρδίαν ἢ ψυχὴν γὰρ ἢ ὅ τι δεῖ αὐτὸ ὀνομάσαι πληγείς τε καὶ δηχθεὶς ὑπὸ τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ λόγων, οἳ ἔχονται ἐχίδνης ἀγριώτερον, νέου ψυχῆς μὴ ἀφυοῦς ὅταν λάβωνται, καὶ ποιοῦσι δρᾶν τε καὶ λέγειν ὁτιοῦν*), που δαγκώνουν την καρδιά του Αλκιβιάδη χειρότερα και από την έχιδνα. Βεβαίως, ο ερευνητής οφείλει να έχει κατά νου ότι, συνήθως, οι αναφορές των κωμικών ποιητών στον Περικλή είναι σκωπτικές, σαν να παραδέχονται, επομένως – ακολουθώντας την λογική που χρησιμοποιεί μετά από χρόνια και ο Πλάτων –, ότι, όντως, είχε το χάρισμα του λόγου και της πειθούς, αλλά δεν το αξιοποίησε σωστά.

[235] Για μια περαιτέρω επεξήγηση, βλ. σχετικά Ober (2003) 132.

Ο Περικλής είναι, βεβαίως, ο τελικός νικητής, αλλά το μοτίβο της σύνδεσης ρητορικής και πάλης αφορά περισσότερο τον Θουκυδίδη, όπως αναλύθηκε και στα προηγηθέντα κεφάλαια. Εδώ θα πρέπει να προστεθεί το γεγονός ότι ο πατέρας του Θουκυδίδη, ο Μελησίας, ήταν εξέχων προπονητής πάλης και κατόρθωσε να αναδείξει σημαντικούς νικητές στην παλαίστρα, κατακτώντας, έτσι, ένα είδος αγωνιστικής εύκλειας.[236] Ο φημισμένος αυτός διδάσκαλος της πάλης διασώζεται κειμενικώς από τον Πίνδαρο, ο οποίος τον μνημονεύει στον όγδοο *Ολυμπιόνικό* του, καθώς και στον τέταρτο[237] και έκτο[238] *Νεμεόνικό* του. Ήδη κατά το 460 π.Χ. ο Μελησίας φαίνεται να είχε στο δυναμικό του τριάντα νικηφόρους αγώνες, όπως δηλοί ο στίχος 66 του ογδόου *Ολυμπιόνικου*: *νίκαν τριακοστὰν ἑλών*. Αν το έτος γέννησης αυτού του τρανού προπονητή της πάλης υπολογιστεί κατά προσέγγιση γύρω στο 530 π.Χ., τότε αυτό τον καθιστά σύγχρονο του Πίνδαρου, με μια διαφορά που αγγίζει, περίπου, την δεκαετία· πλην τούτων, όμως, οι δύο άνδρες είναι πιθανόν να υπήρξαν και φίλοι μεταξύ τους, κάτι που αφήνει να εννοηθεί ο θερμός έπαινος που επιφυλάσσει ο ποιητής στον αθλητή στους στίχους 54–66 του ογδόου *Ολυμπιόνικού* του.[239] Ο Wade–Gery, μάλιστα, υποστηρίζει πως ο Μελησίας, ανήκοντας στον κύκλο του Πινδάρου, υπήρξε ο στενότερός του φίλος.[240] Κατά συνέπεια, ο Θουκυδίδης

[236] Βλ. σχετικά Roderich (1995-1996) 165-176.

[237] Στ. 92-96: *ἔλπεταί τις ἕκαστος ἐξοχώτατα φάσθαι./ οἷον αἰνέων κε Μελησίαν ἔριδα στρέφοι,/ ῥήματα πλέκων, ἀπάλαιστος ἐν λόγῳ ἔλκειν,/ μαλακὰ μὲν φρονέων ἐσλοῖς,/ τραχὺς δὲ παλιγκότοις ἔφεδρος.*

[238] Στ. 66 κ.ε.: *δελφῖνί κεν/ τάχος δι' ἅλμας/ ἴσον εἴποιμι Μελησίαν,/ χειρῶν τε καὶ ἰσχύος ἀνίοχον*.

[239] *εἰ δ' ἐγὼ Μελησίᾳ ἐξ ἀγενείων κῦδος ἀνέδραμον ὕμνῳ,/ μὴ βαλέτω με λίθῳ τραχεῖ φθόνος·/ καὶ Νεμέᾳ γὰρ ὁμῶς/ ἐρέω ταύταν χάριν,/ τὰν δ' ἔπειτ' ἀνδρῶν μάχαν/ ἐκ παγκρατίου. τὸ διδάξασθαι δέ τοι/ εἰδότι ῥᾴτερον· ἄγνωμον δὲ τὸ μὴ προμαθεῖν·/ κουφότεραι γὰρ ἀπειράτων φρένες./ κεῖνα δὲ κεῖνος ἂν εἴποι/ ἔργα περαίτερον ἄλλων, τίς τρόπος ἄνδρα προβάσει/ ἐξ ἱερῶν ἀέθλων μέλλοντα ποθεινοτάταν δόξαν φέρειν./ νῦν μὲν αὐτῷ γέρας Ἀλκιμέδων νίκαν τριακοστὰν ἑλών*. Ο Wade-Gery (1932[α]) 211-212 σχολιάζει αυτό το ποιητικό χωρίο ως εξής: «By 460 Kimon was ostracised, Ephialtes murdered, and Perikles (little over thirty years old) the first man in Athens. Athens had quarrelled with Sparta and the Spartan group, and was on the verge of that war whose early outcome was the conquest of Aegina, and the Thirty Years' Peace its shabby end. In this year, 460, Pindar wrote his last words of praise for any Athenian; their difficult and apologetic phrase may excuse the harshness of my version (O. VIII. 54-66). Here (especially 59-61) is Pindar's stickiest style: he is embarrassed. 'I1 le loue dignement,' says Puech: yet how different are these careful platitudes, from the high-spirited *argot* of the earlier mentions. The poem was sung at Aegina, where it was difficult to praise any Athenian: the death-struggle between the two sea-powers was in sight. Melesias was indeed an international figure: he had had many years' connexion with Aegina especially: his son was closely allied, by marriage and policy, with Kimon the leader of the pro-Peloponnesian party. The fall of Kimon, the breach with Sparta, the victory of democracy, were still provoking the angriest resentment in Athens, and Melesias was moved by every tie to deplore what was now inevitable. Nevertheless, he was Athenian, and when the pull came, no proud Athenian, not Kimon himself, was going to favour the enemy: the few traitors were shamed into silence by the crisis of Tanagra. And the exaltation of the following months, when Boeotia and Aegina were conquered, healed all divisions in Athens».

[240] Βλ. Wade-Gery (1932[α]) 210: «Melesias is a rarish name: but I am convinced of the identification not so much by this rarity, as because the wrestling *motif* is hereby perfectly explained. It is the family's heraldic symbol: the Master's son wrestles in metaphor: his grandsons revert to literal wrestling. I think no one who knows much of Pindar or indeed of the structure of early fifth-century Greek society will doubt that poet, trainer, and athlete alike belong to the same class, the international aristocracy of Greece: so that Plato aptly says of Thucydides (*Meno* 94d),

Μελησίου αντλεί το μοτίβο της πάλης από τον πατέρα του, εξέχοντα προπονητή παλαιστών, ενώ οι γιοι του πολιτικού, όπως επισημάνθηκε στον πλατωνικό *Μένωνα*, ασχολούνται ενεργά με το εν λόγω άθλημα. Ο διδάσκαλος, λοιπόν, της πάλης, εκπροσωπώντας την κυριολεξία της έννοιας, κληροδοτεί το μοτίβο στον γιο πολιτικό, ο οποίος χρησιμοποιεί μεταφορικώς τις αθλητικές τεχνικές στον ρητορικό του λόγο, ενώ τα παιδιά του πολιτικού, κληρονομούν και αυτά το χάρισμα στην πάλη, ακολουθώντας το παράδειγμα του παππού τους. Η οικογένεια, έτσι, του *χρηστοῦ* ανδρός είναι γνήσια αριστοκρατική τόσο λόγω της παρουσίας της πάλης ως στοιχείου που την χαρακτηρίζει καταλυτικά, όσο και της μεταλαμπάδευσης της αντίστοιχης γνώσης από γενιά σε γενιά.

Ακολούθως, ο Θουκυδίδης Μελησίου μνημονεύεται από τον Πλούταρχο στο χωρίο 11.1–3,[241] στο οποίο γίνεται λόγος για την πολιτική αντιπαλότητα ανάμεσα στον *χρηστὸν* άνδρα και

καὶ οἰκίας μεγάλης ἦν καὶ ἐδύνατο μέγα ἐν τῇ πόλει καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις Ἕλλησιν». Βλ., επίσης, την συμπληρωματική ανάλυση στην ίδια σελίδα: «I should think indeed that Melesias was Pindar's closest Athenian friend. Trainer and praiser of athletes, especially Aeginetan athletes, they had certain fundamental tastes (and distastes) in common».

[241] *οἱ δ' ἀριστοκρατικοὶ μέγιστον μὲν ἤδη τὸν Περικλέα καὶ πρόσθεν ὁρῶντες γεγονότα τῶν πολιτῶν, βουλόμενοι δ' ὅμως εἶναί τινα τὸν πρὸς αὐτὸν ἀντιτασσόμενον ἐν τῇ πόλει καὶ τὴν δύναμιν ἀμβλύνοντα, ὥστε μὴ κομιδῇ μοναρχίαν εἶναι, Θουκυδίδην τὸν Ἀλωπεκῆθεν, ἄνδρα σώφρονα καὶ κηδεστὴν Κίμωνος, ἀντέστησαν ἐναντιωσόμενον, ὃς ἦττον μὲν ὢν πολεμικὸς τοῦ Κίμωνος, ἀγοραῖος δὲ καὶ πολιτικὸς μᾶλλον, οἰκουρῶν ἐν ἄστει καὶ περὶ τὸ βῆμα τῷ Περικλεῖ συμπλεκόμενος, ταχὺ τὴν πολιτείαν εἰς ἀντίπαλον κατέστησεν. οὐ γὰρ εἴασε τοὺς καλοὺς κἀγαθοὺς καλουμένους ἄνδρας ἐνδιεσπάρθαι καὶ συμμεμῖχθαι πρὸς τὸν δῆμον, ὡς πρότερον, ὑπὸ πλήθους ἡμαυρωμένους τὸ ἀξίωμα, χωρὶς δὲ διακρίνας καὶ συναγαγὼν εἰς ταὐτὸ τὴν πάντων δύναμιν ἐμβριθῆ γενομένην ὥσπερ ἐπὶ ζυγοῦ ῥοπὴν ἐποίησεν. ἦν μὲν γὰρ ἐξ ἀρχῆς διπλόη τις ὕπουλος, ὥσπερ ἐν σιδήρῳ, διαφορὰν ὑποσημαίνουσα δημοτικῆς καὶ ἀριστοκρατικῆς προαιρέσεως, ἡ δ' ἐκείνων ἄμιλλα καὶ φιλοτιμία τῶν ἀνδρῶν βαθυτάτην τομὴν τεμοῦσα τῆς πόλεως τὸ μὲν δῆμον, τὸ δ' ὀλίγους ἐποίησε καλεῖσθαι*. Για σχολιασμό βλ. Meyer (1967) 144-145, που αντιμετωπίζει με κάποια επιφυλακτικότητα τις αναφορές του Πλουτάρχου στις πολιτικές ενέργειες του Θουκυδίδη Μελησίου: «Plutarchs Bericht über die politische Tätigkeit des Thukydides nimmt sich dagegen, für sich betrachtet, zunächst recht unverfänglich aus: οὐ γὰρ εἴασε τοὺς καλοὺς κἀγαθοὺς καλουμένους ἄνδρας ἐνδιεσπάρθαι καὶ συμμεμῖχθαι πρὸς τὸν δῆμον, ὡς πρότερον, ὑπὸ πλήθους ἡμαυρωμένους τὸ ἀξίωμα, χωρὶς δὲ διακρίνας καὶ συναγαγὼν εἰς ταὐτὸ τὴν πάντων δύναμιν ἐμβριθῆ γενομένην ὥσπερ ἐπὶ ζυγοῦ ῥοπὴν ἐποίησεν. Meist hat man angenommen, hier sei die Begründung einer oligarchischen Hetairie durch Thukydides bezeugt. Die Berechtigung dieser Annahme hängt daran, welches Maß an organisatorischer Leistung man Thukydides zutraut. Plutarch drückt sich sehr allgemein aus, und wenn man schon die Andeutungen konkretisieren will, so wird man am sichersten gehen, wenn man so konkret wie möglich bleibt. Die Stelle geht offenbar aus von der Szene bei der Abstimmung und spricht dann lediglich von einer Blockbildung bei eben diesem Anlaß (χωρὶς δὲ διακρίνας καὶ συναγαγὼν εἰς ταὐτό), deren Zweck in der geschlossenen Stimmabgabe und vielleicht in einer gewissen Überwachung der einzelnen durch die Standesgenossen gelegen hätte; sie deutet ferner den erwarteten Erfolg dieser Maßnahme in einem nicht ganz klaren Bilde an. Man muß indessen den weiteren Zusammenhang, die diesen Passus erläuternden Worte Plutarchs, hinzunehmen, um abschätzen zu können, aus welcher Perspektive die Tatsachen gedeutet worden sind. Plutarch bemerkt erklärend: ἦν μὲν γὰρ ἐξ ἀρχῆς διπλόη τις ὕπουλος, ὥσπερ ἐν σιδήρῳ, διαφορὰν ὑποσημαίνουσα δημοτικῆς καὶ ἀριστοκρατικῆς προαιρέσεως, ἡ δ' ἐκείνων ἄμιλλα καὶ φιλοτιμία τῶν ἀνδρῶν βαθυτάτην τομὴν τεμοῦσα τῆς πόλεως τὸ μὲν δῆμον, τὸ δ' ὀλίγους ἐποίησε καλεῖσθαι. Hier tritt jenes erwähnte Bestreben deutlich zutage, den Vorgängen epochale Bedeutung zuzuschreiben; die dafür beigebrachten Argumente aber erweisen, daß der markierende Einschnitt an gerade dieser Stelle der Entwicklungslinie von Plutarch unsachgemäß angesetzt wurde. Keineswegs war der bisherige Zustand ein Zustand latenter Spannung gewesen, der erst durch Thukydides in eine offene Krisis übergegangen wäre; vor ganz kurzer Zeit hatte es vielmehr im Kampf zwischen Kimon, Ephialtes und Perikles noch einen abrupten Ausbruch alter Gegensätze gegeben, der die unmittelbare Vorgeschichte zum

τον Περικλή και στον τρόπο με τον οποίον αυτή επηρέασε γενικότερα τα πολιτικά τεκταινόμενα στην αθηναϊκή πόλη. Οι *χρηστοί*, λοιπόν – εδώ αποκαλούνται *ἀριστοκρατικοὶ* από τον Πλούταρχο –, αντιλαμβανόμενοι την κραταιά πολιτική επιρροή του Περικλέους στην Αθήνα –, επικυρωτική και της δυνατότητάς του να ξεχωρίζει από τους συμπολίτες του και να καθορίζει, κατά κάποιον τρόπο, ποικιλοτρόπως τις αποφάσεις τους –, αποφάσισαν να προωθήσουν τον Θουκυδίδη, συγγενή του Κίμωνα, και να τον αναδείξουν σε ηγετική μορφή της ιδεολογικής τους μερίδας. Βασικό κίνητρο της κίνησης αυτής, εξηγεί ο Πλούταρχος, ήταν ο φόβος των *χρηστῶν* για εκτροπή του πολιτεύματος και μετατροπή αυτού σε απόλυτη μοναρχία·[242] ο Περικλής, δηλαδή, σκέφτονταν οι *ἀριστοκρατικοί*, είχε τέτοια δύναμη, ώστε αν δεν εμφανιζόταν κάποια ικανή και αποτελεσματική αντιπολίτευση, θα μπορούσε – έστω και εμμέσως – ακόμα και να κυβερνάει μόνος του και να κατευθύνει τον αθηναϊκό *δῆμον* κατά τις δικές του αντιλήψεις.[243] Η μερίδα, επομένως, των *χρηστῶν* δεν επιθυμεί πάντοτε να ανατρέψει το πολίτευμα και να εγκαθιδρύσει μια διακυβέρνηση ολιγαρχικού τύπου, απλώς επιδεικνύει έντονη ανησυχία για τις αρνητικές επιπτώσεις των μεθόδων που χρησιμοποιούν οι *πονηροί*, οι υποστηρικτές της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, που μπορούν, δυνητικά, να οδηγήσουν σε μοναρχία, είτε και σε αναρχία. Βάσει αυτού του νοηματικού πρίσματος, ο Θουκυδίδης Μελησίου ορίζεται εδώ ως μετριοπαθής δημοκράτης, πράγμα που σημαίνει ότι αναπολούσε, μάλλον (όπως και οι πλείστοι των *χρηστῶν*), την δημοκρατία που υπήρχε στην Αθήνα προ των μεταρρυθμίσεων του Εφιάλτη

Auftreten des Thukydides gebildet hatte. Noch weniger waren bislang die Kräfteverhältnisse und Interessenrichtungen verborgen geblieben, weil es an Gelegenheit oder Willen zur Manifestation gefehlt hätte. Und ganz sicher endlich erfolgte nicht erst jetzt im Gange dieser Geschehnisse eine Begriffsbildung, die erstmals klar zwischen δῆμος und ὀλίγοι unterschieden hätte».

[242] O Stadter (1989) 131 ευφυώς τονίζει ότι η φράση *κομιδῇ μοναρχίαν* δηλοί την αποδοχή εκ μέρους των *χρηστῶν* της ανωτερότητας του Περικλή. Δεν έψαχναν, επομένως, κάποιον που θα εκτοπίσει πλήρως τον Περικλή, αλλά κάποιον που θα του προβάλει, έστω, άξιες λόγου πολιτικές αντιστάσεις: «The use of *κομιδῇ*, ΄΄out and out, downright΄΄, implies that Pericles' power would be superior in any case, but that Thucydides' opposition would limit it somewhat».

[243] Προφανώς, η έγνοια των αριστοκρατών είναι και να ανακόψουν την φρενήρη ανάπτυξη του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού που προωθεί ο Περικλής. Για τον Περικλή και τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, που εντοπίζεται ακόμα και στον επιτάφιο λόγο που διασώζει ο Θουκυδίδης, βλ., λόγου χάριν, Venier (2011) 360: «En el discurso del libro segundo, Pericles se refiere al gran legado de los antepasados, en especial la ciudad libre en la que viven, y los extensos territorios sometidos a ella. En las traducciones de este párrafo 36, la palabra αρχή, que significa comienzo, pero también dominio, se traduce como imperio, en cuanto al control político absoluto de territorios conquistados por guerras o por acuerdos, atribuyendo a los atenienses un criterio, que para los romanos era de tipo administrativo y adquirió su significado moderno (poder ejercido por los emperadores) terminada la república. Jacqueline de Romilly, *Thucydide et l'impérialism athénien*, analiza en profundidad esa situación, y destaca en el discurso de los atenienses los argumentos que distinguen su estilo de dominar, cuyo sustento no es sólo la fuerza, porque observan la justicia en aquellos que dominan más que otros en las mismas circunstancias».

και του Περικλή. Δεν υπάρχουν, μέχρι στιγμής, κειμενικές ενδείξεις που να μάς επιτρέπουν να χαρακτηρίσουμε τον Θουκυδίδη ως οπαδό της ολιγαρχίας.[244]

Ο Θουκυδίδης, ασφαλώς, οφείλει, σε έναν βαθμό, την θέση του στην συγγένεια που είχε με τον Κίμωνα, καθώς, μετά τον θάνατο του γνωστού ηγέτη, οι *χρηστοὶ* τον προωθούν σχετικά γρήγορα ως διάδοχό του. Το σκεπτικό τους, όμως, δεν είναι ούτε βιαστικό και άκριτο πολιτικά, ούτε συνδέεται αποκλειστικά με λογικές οικογενειοκρατίας. Για την ακρίβεια, ο Θουκυδίδης Μελησίου διαφέρει κατά πολύ από τον Κίμωνα, κάτι που αποδεικνύει πως οι *χρηστοὶ* προσπαθούν να βρουν τρόπο να αντιπολιτευτούν ικανοποιητικά τον Περικλή. Συνειδητοποιούν, ως εκ τούτου, ότι ο τύπος του Κίμωνα, ο πολιτικός με ασύγκριτες στρατιωτικές αρετές, δεν είναι επαρκής για να αντιπαρατεθεί με τον Περικλή, αφού ο τελευταίος επικρατεί περισσότερο διά της ρητορικής του. Κατά τον Πλούταρχο, ο Θουκυδίδης ήταν ένας λιγότερο στρατιωτικός τύπος από τον Κίμωνα, ωστόσο ήταν άνθρωπος της αγοράς και της πολιτικής εν γένει, ενώ έμενε και μέσα στην πόλη. Το *ἀγοραῖος* εδώ δεν έχει σκωπτική διάθεση, αλλά δηλοί ότι ο Θουκυδίδης ήταν στην κυριολεξία άνθρωπος της αγοράς, ερχόταν σε επαφή με τους συμπολίτες του και, κατά λογική συνέπεια, ήταν σε θέση να αξιολογεί ορθά τις απόψεις των συμπολιτών του και, άρα, τις διαθέσεις του αθηναϊκού *δήμου*. Τονίζεται, επιπλέον, η ρητορική ικανότητα του *χρηστοῦ* πολιτικού με την λέξη *πολιτικός*· εν ολίγοις, ο Κίμων ήταν περισσότερο αποτελεσματικός στις στρατιωτικές αποστολές, ενώ ο Θουκυδίδης Μελησίου ήταν περισσότερο ικανός στην από του βήματος λεκτική αντιπαράθεση. Ήταν, επομένως, ο άνθρωπος που χρειάζονταν οι *χρηστοί*, ο κατάλληλος άνθρωπος στην σωστή θέση την ιδανική στιγμή. Ενδιαφέρον, πάντως, εδώ έχει το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης δεν παρουσιάζεται ως ανίκανος και αδέξιος στην ρητορική – χαρακτηριστικό που, όπως έχει δειχθεί στην εισαγωγή, αποδίδεται κάποιες φορές στους *χρηστούς*, οι οποίοι αδυνατούν να κερδίσουν λεκτικά τους *πονηρούς* –, αλλά ως αγορητής εφάμιλλος ενός Περικλή.

Η παρουσία του Θουκυδίδη υπήρξε καταλυτική για την πορεία της αθηναϊκής πολιτικής, διότι κατόρθωσε να επιφέρει ισορροπία στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα (*ταχὺ τὴν πολιτείαν εἰς ἀντίπαλον κατέστησεν*), μη επιτρέποντας στον Περικλή να αναδειχθεί σε αποκλειστικό κυρίαρχο

[244] Γι' αυτό και δεν είναι σωστή η άποψη του Tuci (2013) 215, που ταυτίζει, αρχικά, τον Θουκυδίδη Μελησίου με την ολιγαρχία και, ακολούθως, θεωρεί την τυραννίδα του 404 π.Χ. ως απόληξη πολιτικών τακτικών που αρχίζουν από τον Θουκυδίδη: «Pare che la componente antidemocratica, a partire dal caso di Tucidide di Melesia e fino a giungere al colpo di Stato del 404, passando attraverso le vicende del 411 qui esaminate, abbia progressivamente affinato le tecniche di opposizione passando dalla tattica basata su una lotta politica franca e trasparente al ricorso a forme di manipolazione molteplici e sottili, senza però abbandonare lo sfruttamento delle istituzioni cittadine, che anzi vengono elette come sede ideale per lo scardinamento della democrazia dall'interno, tramite il voto popolare».

των πραγμάτων. Η χρήση της μετοχής *συμπλεκόμενος* συνδέεται με την σφοδρότητα των ρητορικών συγκρούσεων ανάμεσα στους δύο άνδρες (κάτι που σημαίνει, με την σειρά του, ότι το τελικό αποτέλεσμα δεν ήταν δεδομένο, αλλά αμφίρροπο), ενώ με λογοτεχνική ευστοχία αποτυπώνει συνειρμικά την διαμάχη στην παλαίστρα, μοτίβο σύνηθες, που αφορά μεταφορικά τις λεκτικές δεξιότητες του Θουκυδίδη, καθώς και το οικογενειακό του ιστορικό στην πάλη. Η δε φράση *ταχὺ τὴν πολιτείαν εἰς ἀντίπαλον κατέστησεν* δείχνει ότι ο Θουκυδίδης άσκησε τέτοια πολιτική επιρροή στους συμπολίτες του, ώστε και κατόρθωσε να μετατραπεί στον μεγάλο και ισάξιο αντιπολιτευτή του Περικλή.[245]

Η βασική, όμως, πολιτική καινοτομία του Θουκυδίδη Μελησίου συνίσταται στο ότι κατάφερε να συνενώσει, τρόπον τινά, τους *χρηστοὺς* σε μία ενιαία ομάδα, μη επιτρέποντάς τους να μεταπηδούν στην αντίπαλη πολιτική μερίδα, κάτι που οδηγούσε, αφεύκτως, στην απώλεια των ιδεολογικών τους καταβολών και, άρα, της δυνατότητάς τους να δρουν συλλογικά. Η πρακτική αυτή δεν ήταν ασυνήθης, ασφαλώς, αφού ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο Περικλής, ο οποίος, αν και *χρηστὸς* κοινωνικά, μεταπήδησε στην μερίδα των *πονηρῶν* πολιτικά (αργότερα το ίδιο πράττει και ο Αλκιβιάδης). Ο υιός της Αγαρίστης, βεβαίως, είχε σαφείς λόγους να πράξει κάτι τέτοιο, αφού, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, φοβόταν τον αθηναϊκό *δῆμον* λόγω της ομοιότητάς του στην όψη με τον Πεισίστρατο – επομένως, φοβόταν ότι ενδεχόμενη είσοδός του στην πολιτική με την μερίδα των *χρηστῶν* θα εκληφθεί από τον λαό ως τυραννική βλέψη –, ενώ συνειδητοποίησε ότι ο Κίμων απελάμβανε τεράστιας αποδοχής, όντας απόλυτα καθιερωμένος πολιτικώς στην μερίδα των αριστοκρατικών[246]. Είναι, κατά συνέπεια, βέβαιο ότι ο Θουκυδίδης, παρατηρώντας τον ίδιο τον Περικλή – στο πρόσωπο του οποίου εκφραζόταν η τάση των *χρηστῶν* να μεταβαίνουν στην μερίδα των *πονηρῶν* –, αποφασίζει και πετυχαίνει να εφαρμόσει την ενοποίηση των *γνωρίμων* σε μία παράταξη με κοινές ιδεολογικές τοποθετήσεις και πολιτικούς στόχους.

Η ρηξικέλευθη αυτή κίνηση του Θουκυδίδη – αποδεικτική διπλωματικού ταλέντου και, κατ' επέκταση, παρασκηνιακής πολιτικής δράσης (γνωρίσματα που συνάδουν απόλυτα με τους *χρηστούς*) – δημιούργησε μέσα στην πόλη ένα είδος πολιτικής εξισορρόπησης, αφού οι *χρηστοὶ* για πρώτη φορά δρούσαν μαζικά, με ενιαίο τρόπο, και όχι ατομικά. Ενδεχομένως, οι *χρηστοὶ* υπό την ηγεσία του Θουκυδίδη Μελησίου δύνανται να θεωρηθούν ως η πρώτη επίσημη παράταξη

[245] Για την πολιτική διαμάχη Θουκυδίδη Μελησίου και Περικλή, βλ. σχετικά Tuci (2008) 89-128· Piccirilli (2000) 54-63, 67-71 και Hölkeskamp (1998) 1-27.
[246] Βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 7.1-4.

στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού· η ερμηνεία, όμως, αυτή αγνοεί ριζικά τον χαρακτήρα της αθηναϊκής δημοκρατίας, τον τρόπο που λειτουργούσε, καθώς και την πλήρη απουσία επισήμων κομμάτων με την σύγχρονη έννοια του όρου.[247] Η πρωτοποριακή, πάντως, μέθοδος του Θουκυδίδη, απότοκη και της πολιτικής του οξυδέρκειας, δεν στερείται σπουδαιότητας, ούτε παύει να αποτελεί τομή στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή. Η τακτική του, λεκτέον εδώ, προσιδιάζει περισσότερο στην συγκρότηση μιας *έταιρείας*,[248] ενός, δηλαδή, ενιαίου πολιτικού πόλου, αποτελούμενου από ανθρώπους ιδίων πολιτικών αντιλήψεων και φίλων του πολιτικού. Ίσως, δε, ο Θουκυδίδης να είχε οργανώσει ιδιωτικώς τους ομοφρονούντες συμπολίτες του, μάλλον, δηλαδή, τους είχε δώσει συγκεκριμένες οδηγίες, ώστε να κάθονται σε συγκεκριμένο σημείο κατά την διάρκεια των συνελεύσεων της Εκκλησίας του Δήμου.[249] Η κίνηση αυτή προσέδιδε στην ομάδα των *χρηστῶν* μια μαζικότητα, αφού οι αριστοκράτες δεν αποκλείεται να εκφράζονταν και ενιαία, είτε επιδοκιμάζοντας τους ομοϊδεάτες αγορητές, είτε γιουχάροντας με σφυρίγματα τους ρήτορες των *πονηρῶν*.[250] Ο Θουκυδίδης εδώ αναδεικνύεται, συνεπώς, σε

[247] Βλ. και Frost (1964) 386-387: «But to identify the Athenian aristocracy of this generation with a political party, or to treat the politics of the period as a contest between two distinct theoretical προαιρέσεις is to fall into error». Πβ. Ober (2003) 137: «Ο Θουκυδίδης του Μελησία εκλαμβάνεται ενίοτε ως ο πρώτος ηγέτης αληθινού κόμματος, ωστόσο, κατά τα φαινόμενα, μάλλον προσδοκούσε την αναβίωση μιας πολιτικής της ευπείθειας. Προς μεγάλη του ατυχία, ο αθηναϊκός λαός δεν ήταν πλέον διατεθειμένος να ανεχθεί τη διεκδίκηση συλλογικών προνομίων από την ελίτ».

[248] Περί των *έταιρειῶν* βλ. και Sartori (1957). Βλ., επίσης, Anderson (2022) 72-73: «There is general agreement that they were small groups of elite men who met in private, chiefly – but perhaps not exclusively – for political purposes, but the nature and extent of their operations are uncertain». Βλ. και Romilly (1995[4]) 67 και 106-107. Βλ. και Sealey (1956) 241-242: «It is more important that there is evidence for the existence of organized political parties in Athens. Thucydides son of Melesias persuaded his supporters to sit together in the same part of the assembly; Alcibiades seems to have done the same. A mass-meeting might indeed be influenced by a demonstration of feeling on the part of a small but determined body of men. Aristophanes (Vesp. I033) taunts Cleon with having a hundred flatterers to influence the assembly; the group could be called a *έταιρεία*, for Theoros, who was one of the flatterers (ibid. 45), could address Cleon as *έταῖρε* (ibid. I237-8). The figure of a hundred may be an exaggeration but hardly an underestimate; so it shows how small a body of supporters was needed in order to influence the assembly seriously».

[249] Βλ. και την ανάλυση του Wade-Gery (1932[α]) 208: «The method which the son of Melesias invented is comparable to the modern Caucus, or the Whip system: the Opposition was instructed to vote, not on the merits of the case, but as it bore on the question of breaking Pericles; not by their private judgment, but as the party decreed. The party, a state within the state, sat as one body on the Pnyx».

[250] Οι επιδοκιμασίες μετά βοής ή οι ηχηρές αποδοκιμασίες εν είδει διαμαρτυρίας είναι βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της δημοκρατίας της εποχής, όπως έχει δείξει ο Azoulay (2015) 365, υποσημ. 2. Γενικότερα, το ακροατήριο συνήθιζε να διακόπτει τους ρήτορες, οι οποίοι όφειλαν να είναι εξαιρετικά προσεκτικοί ως προς το τι θα πουν. Βλ. σχετικά Rhodes (2016) 248-250. Πβ. Παιονίδης & Γιαννακόπουλος (2018) 34-35 και Schwartzberg (2010) 464. Ο Πλάτωνας αποδίδει με γλαφυρότητα την κατάσταση που επικρατούσε στην συνέλευση της Εκκλησίας του Δήμου, όπου μέχρι και οι πέτρες αντιλαλούσαν από τον θόρυβο (το αυτό συνέβαινε και στα δικαστήρια ή τα θέατρα). Βλ. Πλ. *Πολ.* 492b-c: *ὅταν, εἶπον, συγκαθεζόμενοι ἀθρόοι πολλοὶ εἰς ἐκκλησίας ἢ εἰς δικαστήρια ἢ θέατρα ἢ στρατόπεδα ἤ τινα ἄλλον κοινὸν πλήθους σύλλογον σὺν πολλῷ θορύβῳ τὰ μὲν ψέγωσι τῶν λεγομένων ἢ πραττομένων, τὰ δὲ ἐπαινῶσιν, ὑπερβαλλόντως ἑκάτερα, καὶ ἐκβοῶντες καὶ κροτοῦντες, πρὸς δ' αὐτοῖς αἵ τε πέτραι καὶ ὁ τόπος ἐν ᾧ ἂν ὦσιν ἐπηχοῦντες διπλάσιον θόρυβον παρέχωσι τοῦ ψόγου καὶ ἐπαίνου. ἐν δὴ τῷ*

οξύνου πολιτικό, καθώς βλέπει πέρα από την εποχή του και ανακαλύπτει τον τρόπο με τον οποίον θα ελαχιστοποιήσει την ισχυρή επίδραση του Περικλή στην Αθήνα. Γι' αυτό και ο Πλούταρχος τονίζει ενδεικτικά ότι, μετά την πολιτική παρέμβαση του Θουκυδίδη Μελησίου, επικράτησε έκτοτε η συνήθεια να διακρίνονται ονομαστικά οι δύο αντίπαλοι μεταξύ τους πολιτικοί χώροι, αφού οι μεν εκαλούντο δημοκρατικοί και οι άλλοι ολιγαρχικοί.[251] Φυσικά, η διαίρεση αυτή σε δύο ιδεολογικές μερίδες δεν είναι νέα, αφού συμβαίνει ήδη από την εποχή του Μιλτιάδη· εντούτοις, ο Θουκυδίδης Μελησίου είναι αυτός που πρώτος την θεμελιώνει και θεωρητικά.

Οι πολιτικές καινοτομίες του Θουκυδίδη φέρνουν, εύλογα, μια νέα πνοή στα δημόσια πράγματα της Αθήνας του πέμπτου αιώνα π.Χ. και, στην πραγματικότητα, αποτελούν εναρκτήρια θεατρική πράξη μιας σφοδρής διένεξης ανάμεσα σε δύο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες με αντίθετες ιδεολογικές καταβολές και αντιλήψεις. Ο Πλούταρχος επισημαίνει, μεν, πως οι δύο άνδρες συναγωνίστηκαν επιδεικνύοντας *ἅμιλλα καὶ φιλοτιμία*, αλλά η αντιπαράθεση αυτή δεν αφορούσε, απλώς, την θέληση για κατάκτηση αξιωμάτων. Πρόκειται για μια βαθύτερη πολιτική αντίθεση, που στόχο της έχει τον προσεταιρισμό του αθηναϊκού *δήμου*· εξάλλου, οι *χρηστοὶ* είναι, συχνά, φιλολάκωνες, επιθυμώντας τον μετριασμό της αθηναϊκής ιμπεριαλιστικής επικράτησης επί των άλλων πόλεων, ενώ οι *πονηροὶ* είναι φιλοπόλεμοι, διακηρύσσοντας την αναγκαιότητα διατήρησης της *ἀρχῆς* και καταπίεσης των συμμάχων. Οποιαδήποτε παραίτηση από αυτήν την νοοτροπία θα εκληφθεί ως αδυναμία από τους συμμάχους και, κυρίως, από τους

τοιούτῳ τὸν νέον, τὸ λεγόμενον, τίνα οἴει καρδίαν ἴσχειν; ἢ ποίαν ἂν αὐτῷ παιδείαν ἰδιωτικὴν ἀνθέξειν, ἣν οὐ κατακλυσθεῖσαν ὑπὸ τοῦ τοιούτου ψόγου ἢ ἐπαίνου οἰχήσεσθαι φερομένην κατὰ ῥοῦν ᾗ ἂν οὗτος φέρῃ, καὶ φήσειν τε τὰ αὐτὰ τούτοις καλὰ καὶ αἰσχρὰ εἶναι, καὶ ἐπιτηδεύσειν ἅπερ ἂν οὗτοι, καὶ ἔσεσθαι τοιοῦτον; Ο Πλάτων θέλει να δείξει με την περιγραφή του αυτήν ότι ακόμα και ο πεπαιδευμένος πολίτης, αργά ή γρήγορα, θα αρχίσει να εγκρίνει την πλειοψηφική κρίση, έχοντας παρασυρθεί από την χειμαρρώδη δύναμη του πλήθους. Η άμεση δημοκρατία της εποχής ήταν σαρωτική και παρέσερνε στο διάβα της κάθε βούληση προς ατομική ενέργεια. Μονάχα οι εκκωφαντικές εξαιρέσεις – κυρίως οι ηγέτες των *πονηρῶν*, όπως ο Περικλής, ο Κλέων, ο Αλκιβιάδης και ο Κλεοφών – μπορούσαν να ελέγξουν την ορμή της πλειοψηφίας και να πάρουν τον *δῆμον* με το μέρος τους.

[251] Βλ. και Rosivach (1988) 51-52: «Describing the opposition to Pericles organized and led by Thucydides the son of Melesias in the late 440's, Plutarch (*Per*. 11, 3) says that while before this there had been a dimly perceived underlying difference between popular and aristocratic approaches – the difference in degree spoken of earlier – the conflict between these two men split the city in two, causing one segment to be called *demos* and the other *oligoi*. The divisive process was probably more gradual than Plutarch makes it out to be, but there is no reason to doubt the general import of what he is saying, that the Athenians did not become conscious of the dichotomy of "democracy" vs. "oligarchy" until well into the fifth century, that the dichotomy arose from an aristocratic reaction to the full expansion of political rights to all citizens, that it is to be dated to the late 440's, and that it is marked by the politicization of previously neutral terms such as *demos* and *oligoi*. Certainly as regards these last two points, the terms *oligarchia* and *demokratia*, the opposition of *demos* vs. *oligoi*, and the political use of *oligoi*, *demos* (and *chrestoi*, *poneroi*, etc.) as far as I know do not appear in texts before the 440's».

Λακεδαιμονίους, όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο ίδιος ο Περικλής.[252] Τα βήματα, φυσικά, αυτού ακολουθούν αργότερα με ιδιαίτερη προσήλωση ο Κλέων και ο Αλκιβιάδης.

Η πιο χαρακτηριστική, όμως, απόδειξη της δυναμικής που είχε αποκτήσει ο Θουκυδίδης μέσα στην πόλη και της επίδρασης που είχε η πολιτική του στην διαμάχη των δύο αυτών τάξεων και πολιτικών μερίδων είναι η πολιτική που αποφάσισε να εφαρμόσει ακολούθως ο Περικλής. Παρατηρώντας, λοιπόν, ο γιος του Ξανθίππου τους *χρηστοὺς* να κερδίζουν με ηγέτη τον Θουκυδίδη συνεχώς χαμένο έδαφος, καταφεύγει σε μια πολιτική συνεχούς παροχής δώρων στον λαό, ώστε να κερδίσει την εύνοιά του. Διοργάνωση ποικίλων εκδηλώσεων, δημόσια γεύματα, εκδρομές με τριήρεις, κληρουχίες και, γενικώς, προσπάθεια οικονομικής ενίσχυσης του άνεργου πληθυσμού χαρακτηρίζουν την αντεπίθεση του Περικλή προς πλήξιν του εξισορροπητικού σχεδίου του Θουκυδίδη Μελησίου.[253] Το γεγονός ότι πολλά από τα μέτρα που ελήφθησαν για τον εκδημοκρατισμό της πόλεως και που καθιέρωσαν την Αθήνα ως πρότυπο δημοκρατικού πολιτεύματος μέσα στους αιώνες αποτελούσαν, ουσιαστικά, πολιτική απάντηση στον Θουκυδίδη μαρτυρεί το κύρος που είχε αποκτήσει ο *χρηστὸς* αυτός ηγέτης.

Ο Περικλής, όμως, δεν αρκείται αποκλειστικά στην εφαρμογή επιμέρους δημοκρατικών μέτρων που ικανοποιούν, μεν, τις ηδονικές ορέξεις των συμπολιτών του, αλλά δεν αφήνουν το αιώνιο αποτύπωμά τους στην πόλη. Το περίφημο οικοδομικό πρόγραμμα του τρανού πολιτικού, που συνδέεται στενά με τον χαρακτηρισμό της περιόδου διακυβέρνησής του ως «Χρυσού Αιώνα του Περικλή», μπαίνει, πλέον, σε εφαρμογή. Ο γιος του Ξανθίππου εκμεταλλεύεται πλήρως τις ευνοϊκές για την Αθήνα οικονομικές περιστάσεις, αφού ήδη από το 454 π.Χ. το συμμαχικό ταμείο έχει μεταφερθεί από την Δήλο στην Ακρόπολη, καθιστώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, και επισήμως την Αθήνα ιμπεριαλιστική δύναμη.[254] Η πολιτική, όμως, μερίδα των *χρηστῶν*, με προεξάρχοντα ρήτορα τον Θουκυδίδη, αντιτίθεται έντονα στην βούληση του Περικλέους. Όπως σημειώνει ο Πλούταρχος, οι *χρηστοὶ* φθονούσαν τον γιο του Ξανθίππου (*ἐβάσκαινον*) και

[252] Βλ. Θουκ. 1.140.5: *οἷς εἰ ξυγχωρήσετε, καὶ ἄλλο τι μεῖζον εὐθὺς ἐπιταχθήσεσθε ὡς φόβῳ καὶ τοῦτο ὑπακούσαντες· ἀπισχυρισάμενοι δὲ σαφὲς ἂν καταστήσαιτε αὐτοῖς ἀπὸ τοῦ ἴσου ὑμῖν μᾶλλον προσφέρεσθαι*. Βλ. και Θουκ. 2.63.2: *ὡς τυραννίδα γὰρ ἤδη ἔχετε αὐτήν, ἣν λαβεῖν μὲν ἄδικον δοκεῖ εἶναι, ἀφεῖναι δὲ ἐπικίνδυνον*.

[253] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 11-12.

[254] Βλ. Nudell (2023) 43: «The symbolism of moving the league treasury to Athens could not have been lost on the allies, but neither was it necessarily a unilateral decision. Ancient tradition, in fact, has the proposal coming from the Samian delegates (Plut. *Arist.* 25.2). Samos did not pay the *phoros*, and it is certainly possible that the Athenians used the delegates as a proxy to soften opposition to the move, but the surrounding circumstances provided sufficient cause that one need not posit ulterior motives or cloak-and-dagger political maneuvering. Nor is there anything in the contemporary record to suggest a particular significance to the transfer of the treasury even though it represents a clear, identifiable change to the league structure. The pattern connecting the transfer with other signs of imperial control emerges only in hindsight».

προσπαθούσαν να επιβάλουν τις θέσεις τους μέσω φωνών και διαμαρτυριών. Υποστήριζαν, δε, ότι με τις ενέργειες αυτές η πόλη δυσφημείται και γίνεται δέκτης αρνητικών σχολίων που εκφράζονται από τις συμμαχικές πόλεις.[255] Ο Θουκυδίδης Μελησίου επιχειρεί εδώ να αμαυρώσει το σχέδιο του πολιτικού του αντιπάλου, καταφεύγοντας στην χρήση συναισθηματικών τεχνικών και προπαγάνδας, προβάλλοντας επιχειρήματα που στηρίζονται στην ηθικότητα (*διέβαλλον*) και υλοποιώντας μια πολιτική που βασίζεται στην ένταση της φωνής, όποτε κρίνεται απαραίτητο. Άλλωστε, η δυνατή φωνή (*βοῶντες*: χαρακτηριστικό γνώρισμα του Θουκυδίδη που αναπολεί ο Αριστοφάνης στους *Ἀχαρνῆς*), όταν συνδυάζεται με την προσπάθεια επηρεασμού του πλήθους δια συλλογισμών που καθιστούν εμφανή την ανηθικότητα του αντιπάλου, είναι, συνήθως, εξαιρετικά αποτελεσματική και κατορθώνει να κάνει τον λαό να αμφιταλαντεύεται. Σημειωτέον, επίσης, ότι δεν είναι άστοχο οι τακτικές του Θουκυδίδη να χαρακτηριστούν ως λαϊκιστικές· αν η εισήγηση αυτή ενέχει κόκκο επιστημονικής αλήθειας, τότε σημαίνει ότι οι *χρηστοὶ* δανείζονται, ενίοτε, τις ρητορικές μεθόδους των *πονηρῶν* και δοκιμάζουν να τις αξιοποιήσουν προς όφελος της μερίδας τους.

Πίσω στο κείμενο του Πλουτάρχου, οι *χρηστοὶ* διατείνονται ότι η Αθήνα χάνει το κύρος της με την μεταφορά του συμμαχικού ταμείου στην Ακρόπολη· υπονοεί, δηλαδή, ο Θουκυδίδης ότι η Αθήνα έκανε το σφάλμα να δηλώσει εξόφθαλμα τις ιμπεριαλιστικές της διαθέσεις και τούτο θα οδηγήσει, ενδεχομένως, σε εξεγέρσεις των υπολοίπων πόλεων.[256] Ο Περικλής, αντιθέτως, χάνει την ευκαιρία να απαντήσει πειστικά, αφού δεν εκμεταλλεύεται το επιχείρημα

[255] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 12.1: *τοῦτο μάλιστα τῶν πολιτευμάτων τοῦ Περικλέους ἐβάσκαινον οἱ ἐχθροὶ καὶ διέβαλλον ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, βοῶντες ὡς ὁ μὲν δῆμος ἀδοξεῖ καὶ κακῶς ἀκούει τὰ κοινὰ τῶν Ἑλλήνων χρήματα πρὸς αὐτὸν ἐκ Δήλου μεταγαγών*.

[256] Σχετικά με την τάση του ανθρώπου να επιβάλλεται στους συνανθρώπους του γενικότερα, βλ. την ανάλυση των απόψεων του Hobbes που πραγματοποιεί η Άρεντ (2017) 38-39: «Συνεπώς, αν ο άνθρωπος καθοδηγείται πράγματι από τα ιδιωτικά του συμφέροντα και τίποτε άλλο, ο πόθος για εξουσία/ ισχύ πρέπει να είναι το θεμελιώδες πάθος του ανθρώπου. Αυτό ρυθμίζει τις σχέσεις ατόμου και κοινωνίας, και όλες οι άλλες φιλοδοξίες, για πλούτο, γνώση και τιμή, έπονται απ' αυτό. Ο Χομπς επισημαίνει ότι στον αγώνα για εξουσία/ ισχύ, όπως στις έμφυτες ικανότητές τους για εξουσία/ ισχύ, όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι· γιατί η ισότητα των ανθρώπων βασίζεται στο γεγονός ότι ο καθένας έχει εκ φύσεως αρκετή ισχύ για να σκοτώσει τον άλλο. Η αδυναμία μπορεί ν' αντισταθμιστεί με πονηριά/ δόλο. Η ισότητά τους ως δυνητικών φονέων τοποθετεί όλους τους ανθρώπους στην ίδια ανασφάλεια, από την οποία προέρχεται η ανάγκη για ένα κράτος. Ο raison d'être [λόγος ύπαρξης] του κράτους είναι η ανάγκη του ατόμου για μια κάποια ασφάλεια, του ατόμου που αισθάνεται να απειλείται από όλους τους συνανθρώπους του». Φυσικά, η προηγηθείσα ανάλυση μπορεί, μεν, να αναφέρεται σε ένα στάδιο προπολιτικό, αλλά παρόμοια ψυχολογικά κίνητρα και παρόμοιες ψυχολογικές ανασφάλειες εντοπίζει κανείς και στην δράση των Αθηναίων απέναντι στις συμμαχικές πόλεις. Επομένως, ακόμα και όταν η κοινωνία είναι πολιτικά συγκροτημένη, έχοντας, μάλιστα, φτάσει στην πολιτειακή της ακμή (για τους τότε Αθηναίους είναι το πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας), ο άνθρωπος δεν παύει να λειτουργεί ενστικτωδώς, πράγμα που οδηγεί αναπόφευκτα στην τάση για επιβολή. Άλλωστε, όσο πιο πολύ μεγαλώνει η ισχύς, τόσο πιο έντονος είναι ο φόβος για απώλεια αυτής· και ο φόβος στην πολιτική μεταφράζεται συχνά σε βία.

περί ασφαλούς διαφύλαξης των χρημάτων από την πόλη του.[257] Το ρητορικό τούτο σφάλμα του ηγέτη των *πονηρῶν* αντιλαμβάνεται άμεσα ο Θουκυδίδης και επανέρχεται δριμύτερος εκτοξεύοντας βαρύτατες μομφές: η Ελλάδα βιώνει ένα είδος τυραννίας, αφού η Αθήνα πράττει κυριολεκτικά ό,τι επιθυμεί αδιαφορώντας για την γνώμη των άλλων πόλεων και, αντί να χρησιμοποιεί τα χρήματα με ευπρέπεια και σύνεση, τα κατασπαταλά στολίζοντας την πόλη σαν μια φιλάρεσκη γυναίκα με περιττά και ηδονικά στην όψη χρυσαφικά.[258] Ο Θουκυδίδης Μελησίου φαίνεται να ανακαλύπτει εδώ την βαθύτερη αιτία του Πελοποννησιακού Πολέμου που ξεσπά αργότερα, φρονώντας πως η Αθήνα έχει, πλέον, μετατραπεί σε τυραννική ηγεμονεύουσα δύναμη,[259] διοικώντας αυταρχικά και προκαλώντας το κοινό αίσθημα αιδούς διά του έκλυτου βίου της που συνοψίζεται πανηγυρικά στο οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλή.[260] Καταφεύγει, δε, σε ένα επιχείρημα που εκλαμβάνει την Ελλάδα σαν ενιαία οντότητα και η Αθήνα με αυτές τις αλαζονικές της ενέργειες φέρεται προκλητικά στον μέγιστο βαθμό.

Ο *χρηστὸς* πολιτικός, με αυτές του τις παρεμβάσεις, προσπαθεί εδώ να μετριάσει τις επιπτώσεις της ριζοσπαστικής δημοκρατίας προβάλλοντας μια πιο συνετή πολιτική, που στα μάτια των συγχρόνων του θα φαινόταν, οπωσδήποτε, άκρως συντηρητική, αποδεικτική, μάλιστα, και του φιλολακωνισμού του ανδρός. Κατ' εκείνον, όπως και για τον Πλάτωνα, οι Αθηναίοι έχουν μεθύσει με το κρασί της δημοκρατίας που τους επιτρέπει να δρουν άναρχα και να καταδυναστεύουν τους πάντες. Όπως, όμως, αποδείχτηκε και αργότερα, τα λαμπρά αποτελέσματα της άμεσης δημοκρατίας[261] αποτελούσαν, ταυτόχρονα, και την αχίλλειό της

[257] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 12.1-2: *ἢ δ' ἔνεστιν αὐτῷ πρὸς τοὺς ἐγκαλοῦντας εὐπρεπεστάτη τῶν προφάσεων, δείσαντα τοὺς βαρβάρους ἐκεῖθεν ἀνελέσθαι καὶ φυλάττειν ἐν ὀχυρῷ τὰ κοινά, ταύτην ἀνῄρηκε Περικλῆς*.

[258] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 12.2: *καὶ δοκεῖ δεινὴν ὕβριν ἡ Ἑλλὰς ὑβρίζεσθαι καὶ τυραννεῖσθαι περιφανῶς, ὁρῶσα τοῖς εἰσφερομένοις ὑπ' αὐτῆς ἀναγκαίως πρὸς τὸν πόλεμον ἡμᾶς τὴν πόλιν καταχρυσοῦντας καὶ καλλωπίζοντας ὥσπερ ἀλαζόνα γυναῖκα, περιαπτομένην λίθους πολυτελεῖς καὶ ἀγάλματα καὶ ναοὺς χιλιοταλάντους*.

[259] Σχετικά με την άποψη ότι η διακυβέρνηση του Περικλή ήταν τυραννική, βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 3.3: *τῶν δὲ κωμικῶν ὁ μὲν Κρατῖνος ἐν Χείρωσι, "στάσις δὲ" (φησί) "καὶ πρεσβυγενὴς Κρόνος ἀλλήλοισι μιγέντε μέγιστον τίκτετον τύραννον, ὃν δὴ κεφαληγερέταν θεοὶ καλέουσι," καὶ πάλιν ἐν Νεμέσει· "μόλ' ὦ Ζεῦ ξένιε καὶ καραϊέ."* Για τον σχολιασμό του κωμικού χωρίου βλ. Stadter (1989) 66: «Cratinus (F240 K. = 258 K.A., F111 K. = 118 K.A.): see the introduction, 3.1.e. Both the *Chirons* and the *Nemesis* concerned Pericles and contemporary politics under mythological guise. In both cases Pericles is Zeus (cf. also 13.10): in the *Chirons* he is the son of Cronus by Faction (instead of Rea) and a tyrant. Tyranny became a standard political slogan against Pericles' influence in Athens: see 16.1».

[260] Περί αυτού, βλ. ενδεικτικά Mosconi (2011) 63-85.

[261] Βλ. Croiset & Bodin (1949) 90: «On sait quel etait , dans la constitution démocratique d'Athénes, le role des orateurs: il est très exact de dire, avec Fénelon, qu'à Athénes ´´tout dependait du peuple´´ et que ´´le peuple dépendait des orateurs´´. Dans les diverses assemblées, devant les tribunaux, la parole était souveraine. L'éloquence était donc, pour un citoyen ambitieux ou simplement désireux de tenir sa place dans la vie publique, un objet de première necessité, pour ainsi dire».

πτέρνα[262] και τούτο εντοπίζει σε πρώιμο στάδιο και ο Θουκυδίδης Μελησίου, αντιτάσσοντας στην αλαζονική, κατ' εκείνον, περίκλεια φυσιογνωμία μια πολιτική μετριοπάθειας, η οποία, μάλιστα, αντιμετωπίζει τους συμμάχους ως συνοδοιπόρους και όχι ως μηχανή εισφοράς χρημάτων.[263]

Ο Περικλής, ασφαλώς, εξηγεί στους συμπολίτες του ότι η Αθήνα δεν έχει καμία υποχρέωση να λογοδοτεί για τον τρόπο με τον οποίον διαχειρίζεται τα χρήματα των συμμάχων, από την στιγμή που αυτά ανήκουν σε αυτούς που τα λαμβάνουν και όχι, πια, σε αυτούς που τα καταθέτουν. Διατείνεται, επιπλέον, ότι η Αθήνα προασπίζεται τα συμφέροντα των συμμαχικών πόλεων, μη ζητώντας έμψυχο δυναμικό, αλλά, απλώς, υλική ανταμοιβή.[264] Ο συλλογισμός αυτός δεν είναι έγκυρος, διότι η Δηλιακή Συμμαχία δεν είχε λόγο ύπαρξης ήδη από το 449 π.Χ., όταν συνομολογήθηκε η Ειρήνη του Καλλία, που έθεσε οριστικό τέλος στην διένεξη Ελλάδας και Περσίας.[265] Παρά ταύτα, οι Αθηναίοι συνέχιζαν να απαιτούν την καταβολή φόρου εκ των συμμάχων, προβάλλοντας έναν υποθετικό κίνδυνο περσικής εισβολής. Ο Περικλής, μάλιστα, προβαίνει και στην επισήμανση μιας κυνικής παραδοχής, σύμφωνα με την οποία οι Αθηναίοι, από την στιγμή που ανταποκρίνονται στις πολεμικές τους υποχρεώσεις, οφείλουν και έχουν το δικαίωμα να ξοδεύουν τους υλικούς τους πόρους για την ανέγερση σπουδαίων οικοδομημάτων. Το επιχείρημα τούτο καταρρέει συλλογιστικώς, αφού βασίζεται σε έναν υποθετικό περσικό κίνδυνο που έχει επινοήσει τεχνηέντως η Αθήνα, προκειμένου να απομυζεί οικονομικά τους συμμάχους προς όφελός της.

Ο Θουκυδίδης Μελησίου, όπως τονίστηκε και πρωτύτερα, σίγουρα δεν παρέμεινε αδιάφορος μπροστά στην ηθική εκτροπή της Αθήνας, η οποία στο εσωτερικό εφήρμοζε απόλυτα πλειοψηφική δημοκρατία, ενώ στις εξωτερικές υποθέσεις μεταχειριζόταν αυταρχικές μεθόδους

---

[262] Περί αυτού, βλ. Πλατιάς (2000) 145-147.

[263] Για ανάλυση του οικονομικού ηγεμονισμού της Αθήνας βλ. Kallet (2013) 43-60.

[264] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 12.3-4: *ἐδίδασκεν οὖν ὁ Περικλῆς τὸν δῆμον ὅτι χρημάτων μὲν οὐκ ὀφείλουσι τοῖς συμμάχοις λόγον προπολεμοῦντες αὐτῶν καὶ τοὺς βαρβάρους ἀνείργοντες, οὐχ ἵππον, οὐ ναῦν, οὐχ ὁπλίτην, ἀλλὰ χρήματα μόνον τελούντων, ἃ τῶν διδόντων οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ τῶν λαμβανόντων, ἂν παρέχωσιν ἀνθ' οὗ λαμβάνουσι· δεῖ δὲ τῆς πόλεως κατεσκευασμένης ἱκανῶς τοῖς ἀναγκαίοις πρὸς τὸν πόλεμον, εἰς ταῦτα τὴν εὐπορίαν τρέπειν αὐτῆς ἀφ' ὧν δόξα μὲν γενομένων ἀίδιος, εὐπορία δὲ γινομένων ἑτοίμη παρέσται, παντοδαπῆς ἐργασίας φανείσης καὶ ποικίλων χρειῶν, αἳ πᾶσαν μὲν τέχνην ἐγείρουσαι, πᾶσαν δὲ χεῖρα κινοῦσαι, σχεδὸν ὅλην ποιοῦσιν ἔμμισθον τὴν πόλιν, ἐξ αὐτῆς ἅμα κοσμουμένην καὶ τρεφομένην*.

[265] Βλ. Azoulay (2015) 18-19: «Οι εξελίξεις αυτές επόμενο ήταν να προκαλέσουν έντονη δυσαρέσκεια μεταξύ των συμμαχικών πόλεων, αφού άλλωστε ο περσικός κίνδυνος είχε αποτραπεί ήδη από τη δεκαετία του 460 π.Χ. Η κατάσταση έγινε κρίσιμη όταν συνήφθη η Καλλίειος Ειρήνη, το 449 π.Χ.: η συνθήκη αυτή σηματοδοτεί το οριστικό τέλος της σύγκρουσης που ξεκίνησε με τους Περσικούς Πολέμους, αναιρώντας τον λόγο ύπαρξης της συμμαχίας. Η Αθήνα, ωστόσο, αρνήθηκε να διαλύσει έναν συνασπισμό πόλεων από τον οποίο αντλούσε σημαντικά κέρδη, και ο Περικλής κατέστειλε χωρίς κανέναν ενδοιασμό τις εξεγέρσεις που ακολούθησαν: την εξέγερση στην Εύβοια το 446 π.Χ. ακολούθησε ο πολύχρονος πόλεμος εναντίον της Σάμου, από το 441 π.Χ. ώς το 439 π.Χ.».

προς ικανοποίηση των ωφελιμιστικών της βλέψεων. Ας διατυπωθεί αποφθεγματικά: πίσω από τα τείχη της πόλεως, η αθηναϊκή δημοκρατία ήταν σαν λουλουδάτος κήπος· έξω από τα τείχη μετατρεπόταν, εξαίφνης, σε αιμοβόρο τέρας.[266] Η τελευταία ονομαστική μνεία στον Θουκυδίδη από τον Πλούταρχο πραγματοποιείται στο εδάφιο 14,[267] στο οποίο ο *χρηστὸς* πολιτικός, με την αρωγή της ενοποιημένης αριστοκρατικής μερίδας που είχε δημιουργήσει, διαμαρτύρεται με κραυγές και λέγει ότι ο Περικλής και η μερίδα των *πονηρῶν* σπαταλούν το δημόσιο χρήμα. Για άλλη μία φορά, ο Θουκυδίδης καταφεύγει στον συνδυασμό στεντόρειας φωνής (*καταβοώντων*) και εξαπόλυσης διαβολών, προκειμένου να κάμψει την πολιτική αντίσταση του αντιπάλου του και να τον πλήξει ηθικώς. Ο Περικλής, με την σειρά του, αποφασίζει να μεταθέσει την ευθύνη στον αθηναϊκό *δῆμον* και ρωτάει το πλήθος ευθέως αν οι κατηγορίες του Θουκυδίδη έχουν λογική υπόσταση. Οι συμπολίτες του αποκρίνονται πως ο γιος της Αγαρίστης πράγματι ξοδεύει πάρα πολλά χρήματα. Στο πρώτο αυτό στάδιο της ρητορικής αντιπαράθεσης, που παραπέμπει συνειρμικά και στην ανεκδοτολογική αφήγηση με τον Αρχίδαμο, ο *χρηστὸς* πολιτικός κατακτά την νίκη, αφού ο λαός φαίνεται να συμμερίζεται τις απόψεις του. Η εξέλιξη, όμως, των πραγμάτων θυμίζει, τελικά, απόλυτα την ιστορία με τον Αρχίδαμο, που αναλύθηκε παραπάνω: ο Περικλής, εκμεταλλευόμενος στο έπακρον την δύναμη της πειθούς, κατορθώνει να επικρατήσει. Λέγει στους Αθηναίους πως, αφού έχει δαπανήσει πολλά, τότε προτίθεται να χρεωθεί σε εκείνον το ποσό που απαιτείται, αλλά τότε οι αφιερωματικές επιγραφές θα αναγράφουν μόνο το δικό του όνομα. Οι Αθηναίοι, όπως επισημαίνει ο Πλούταρχος, είτε επειδή θαύμασαν την μεγαλοφροσύνη του, είτε επειδή ήθελαν κι εκείνοι μερίδιο στην πολιτιστική αθανασία που θα προέκυπτε από τα έργα αυτά, τον προέτρεψαν να ξοδεύει αλόγιστα όσα επιθυμεί ο ίδιος. Πέφτουν, λοιπόν, στην ρητορική παγίδα του Περικλή και υιοθετούν τις δικές του προτάσεις. Ο γιος του Ξανθίππου καταφέρνει, έτσι, να υπερκεράσει επιτυχώς την πολιτική δύναμη του Θουκυδίδη, παρουσιάζοντας στους Αθηναίους ένα ρητορικό αδιέξοδο ενισχυμένο από ένα στοιχείο έμμεσης απειλής: είτε ο λαός θα συμπορευτεί με τις αποφάσεις του Περικλή, είτε θα

[266] Για την εύστοχη περιγραφή των Αθηνών ωραίος είναι ο ερευνητικός όρος «democratic empire». Περί αυτού, βλ. Park (2008) 93-109.

[267] Βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 14.1-3: *τῶν δὲ περὶ τὸν Θουκυδίδην ῥητόρων καταβοώντων τοῦ Περικλέους ὡς σπαθῶντος τὰ χρήματα καὶ τὰς προσόδους ἀπολλύντος, ἠρώτησεν ἐν ἐκκλησίᾳ τὸν δῆμον εἰ πολλὰ δοκεῖ δεδαπανῆσθαι· φησάντων δὲ πάμπολλα: "μὴ τοίνυν," εἶπεν, "ὑμῖν, ἀλλ' ἐμοὶ δεδαπανήσθω, καὶ τῶν ἀναθημάτων ἰδίαν ἐμαυτοῦ ποιήσομαι τὴν ἐπιγραφήν." εἰπόντος οὖν ταῦτα τοῦ Περικλέους, εἴτε τὴν μεγαλοφροσύνην αὐτοῦ θαυμάσαντες εἴτε πρὸς τὴν δόξαν ἀντιφιλοτιμούμενοι τῶν ἔργων, ἀνέκραγον κελεύοντες ἐκ τῶν δημοσίων ἀναλίσκειν καὶ χορηγεῖν μηδενὸς φειδόμενον. τέλος δὲ πρὸς τὸν Θουκυδίδην εἰς ἀγῶνα περὶ τοῦ ὀστράκου καταστὰς καὶ διακινδυνεύσας ἐκεῖνον μὲν ἐξέβαλε, κατέλυσε δὲ τὴν ἀντιτεταγμένην ἑταιρείαν*.

στερηθεί της αθανασίας. Οι λεκτικοί αυτοί συναισθηματισμοί του ηγέτη των *πονηρῶν* εξολοθρεύουν πολιτικώς τον Θουκυδίδη του Μελησίου, αφού η διένεξή τους επιλύεται, τελικώς, με τον οστρακισμό του *χρηστοῦ* ρήτορα.[268]

Ο Θουκυδίδης Μελησίου εξοστρακίστηκε, πιθανώς, το 443 π.Χ., αν και συναντώνται, κατά καιρούς, ερευνητικές ενστάσεις περί της ακριβούς χρονολογίας του δρωμένου.[269] Ο υπολογισμός της ημερομηνίας βασίζεται στο 16.3 του Πλουτάρχου,[270] ενώ το γεγονός του οστρακισμού πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο λόγω της μαρτυρίας των οστράκων.[271] Το πρώτο που πρέπει να επισημανθεί για το γεγονός αυτό είναι ότι ο Πλούταρχος παραδέχεται στο 14.3 ότι ο Περικλής, με την νίκη του αυτήν, διέλυσε την *ἀντιτεταγμένην ἑταιρείαν*, της οποίας ηγείτο ο ηγέτης των *χρηστῶν*. Συνεπώς, η πολιτική ενοποίηση που εισηγήθηκε και εφήρμοσε επιτυχώς ο γιος του Μελησία ήταν πράγματι άρρηκτα συνδεδεμένη, όπως αναλύθηκε και παραπάνω, με την συγκρότηση μιας *ἑταιρείας*. Αυτό, φυσικά, δεν συνεπάγεται, ούτε και αποδεικνύει ολιγαρχικές βλέψεις εκ μέρους του Θουκυδίδη.

Ο πολιτικός, πάντως, αυτός συνασπισμός δεν πρέπει να συγκροτήθηκε αποκλειστικά για την πραγματοποίηση μιας επιτυχούς αντιπολίτευσης. Το πιθανότερο είναι πως ο ιδεολογικός αυτός κύκλος θα δεχόταν κατά διαστήματα σαφείς εντολές από τον Θουκυδίδη, ώστε μέσα από

---

[268] Βλ. και Titchener (1988) 244.

[269] Ο Krentz (1984) 499-502, λόγου χάριν, διαφωνεί, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι δεν δύναται να εξαχθεί βάσιμο συλλογιστικώς συμπέρασμα μόνο από την μαρτυρία του Πλουτάρχου. Προκειμένου να στηρίξει την επιχειρηματολογία του, ο ερευνητής αυτός παραπέμπει σε μια φράση από τον *Βίον* του Σοφοκλή (1: *οὐ γὰρ εἰκὸς τὸν ἐκ τοῦ τοιούτου γενομένου στρατηγίας ἀξιωθῆναι σὺν Περικλεῖ καὶ Θουκυδίδῃ, τοῖς πρώτοις τῆς πόλεως*), διά της οποίας επισημαίνεται ότι ο Θουκυδίδης υπηρέτησε μαζί με τον Σοφοκλή ως στρατηγός. Ο Σοφοκλής, όμως, υπηρέτησε στο αξίωμα τούτο το 441 π.Χ., άρα ο Πλούταρχος δεν μπορεί να είχε δίκιο. Βλ., επίσης, Carcopino (1935) 210. Επιπλέον, ο μελετητής αναφέρεται και στο 1.117.2 του ιστορικού Θουκυδίδη: εκεί γίνεται αναφορά σε κάποιον Θουκυδίδη που υπηρέτησε ως στρατηγός το 440/439 π.Χ. Η παροχή μιας σαφούς απάντησης, απηλλαγμένης από την αβεβαιότητα των ιστορικών γεγονότων, είναι δύσκολη. Όπως έχει αναλυθεί και πρωτύτερα στην εργασία αυτήν, υπάρχει, κατ' αρχάς, το γνωστό πρόβλημα με το όνομα «Θουκυδίδης». Επί παραδείγματι, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι ο ιστορικός Θουκυδίδης αναφέρεται στο προαναφερθέν χωρίο στον Θουκυδίδη Μελησίου. Μάλλον ο ιστορικός εννοεί κάποιον άλλον Θουκυδίδη, καθώς στο ιστορικό του έργο δεν πραγματοποιείται καμία μνεία στον γιο του Μελησία, μάλλον σκόπιμα, καθώς υπήρξε ο βασικός αντίπαλος του Περικλέους, τον οποίον ο γιος του Ολόρου θαύμαζε ανεπιφύλακτα. Ως προς την θέση του Krentz, πιο ορθή θα πρέπει, ενδεχομένως, να θεωρηθεί η συλλογιστική του Wade-Gery (1932^{α}) 206. Αν ο οστρακισμός έλαβε χώρα το 443 π.Χ., τότε αυτό σημαίνει ότι το προηγούμενο διάστημα οι δύο άνδρες ίσως είχαν παρόμοια πολιτική δύναμη. Το αμέσως προηγούμενο έτος, ήτοι το 445/444 π.Χ., μάλλον ο Περικλής απέτυχε να εκλεγεί στο αξίωμα του στρατηγού, το οποίο κατείχε ο Θουκυδίδης Μελησίου. Μάλλον, σύμφωνα με τον ερευνητή, το επόμενο έτος διενεργήθηκε η διαδικασία του εξοστρακισμού, ο Θουκυδίδης εξορίστηκε και, έτσι, άρχισε η πολυετής πολιτική κυριαρχία του Περικλή.

[270] Βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 16.3: *καὶ ταῦτα καιρὸς οὐκ ἦν οὐδ' ἀκμὴ καὶ χάρις ἀνθούσης ἐφ' ὥρᾳ πολιτείας, ἀλλὰ τεσσαράκοντα μὲν ἔτη πρωτεύων ἐν Ἐφιάλταις καὶ Λεωκράταις καὶ Μυρωνίδαις καὶ Κίμωσι καὶ Τολμίδαις καὶ Θουκυδίδαις, μετὰ δὲ τὴν Θουκυδίδου κατάλυσιν καὶ τὸν ὀστρακισμὸν οὐκ ἐλάττω τῶν πεντεκαίδεκα ἐτῶν διηνεκῆ καὶ μίαν οὖσαν ἐν ταῖς ἐνιαυσίοις στρατηγίαις ἀρχὴν καὶ δυναστείαν κτησάμενος*.

[271] Βλ. Wade-Gery (1932^{α}) 206.

κατάλληλες ενέργειες να υπονομεύει το κύρος του Περικλή, να επηρεάζει τον λαό κατά την διαδικασία της ψηφοφορίας και, εν γένει, να σπιλώνει την φήμη του ηγέτη των *πονηρῶν* και να αδρανοποιεί την αποτελεσματικότητα των πολιτικών του εισηγήσεων. Αν αυτός ο συλλογισμός συνδυαστεί με το γεγονός ότι ο Περικλής απέτυχε να εκλεγεί στο αξίωμα του στρατηγού το 444 π.Χ. – ήγουν, την αμέσως προηγούμενη χρονιά από τον εξοστρακισμό του Θουκυδίδη–, όπως τονίζει ο Finley,[272] τότε τούτο συνεπάγεται ότι η ενοποιημένη μερίδα των *χρηστῶν* θα κατόρθωσε να διαμορφώσει καταλυτικά τις πολιτικές εξελίξεις και σε ένα άλλο μείζον ζήτημα, αυτό του οστρακισμού. Ενδέχεται, δηλαδή, ο Θουκυδίδης και η ομάδα του να κατάφεραν το 444 π.Χ. – έτος στρατηγίας του *χρηστοῦ* ηγέτη – να κινήσουν οι ίδιοι τις διαδικασίες για τον εξοστρακισμό του Περικλή. Αυτό, με την σειρά του, υποδηλώνει ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου ίσως έπεσε θύμα της δικής του πλεκτάνης: δοκίμασε να χρησιμοποιήσει τον οστρακισμό ως πολιτικό όπλο, αλλά εν τέλει βίωσε ο ίδιος τις συνέπειες της επιλογής του. Ο Πλούταρχος δεν αναφέρει τίποτα συγκεκριμένο για την πολιτική διένεξη Θουκυδίδη και Περικλή που οδήγησε στον οστρακισμό, δεν ασχολείται, ως εκ τούτου, με το ποιος ξεκίνησε την διαδικασία αυτήν· επομένως, η πρώτη αυθόρμητη σκέψη που πραγματοποιεί κάποιος μελετητής είναι ότι ο Περικλής, δεχόμενος τα πυρά των *χρηστῶν* για το οικοδομικό του πρόγραμμα, αποφάσισε να τους εξοντώσει μία για πάντα.

Η μετοχή, όμως, *διακινδυνεύσας*, που σημειώνει ο Πλούταρχος, είναι θεμελιώδους σημασίας και συντείνει στην λύση του ερμηνευτικού προβλήματος: ο γιος της Αγαρίστης δεν επικράτησε εύκολα, ο αγώνας ήταν αμφίρροπος και ο Περικλής λίγο έλειψε να εξοριστεί. Από την μία, ο Περικλής είχε κάθε λόγο να θέσει σε ρίσκο την καριέρα του, εμπιστευόμενος την λαϊκή του απήχηση, που, κατά την γνώμη του, εύκολα ή δύσκολα θα τον αναδείκνυε νικητή· από την άλλη, ο ηγέτης των *πονηρῶν* δεν είναι γνωστός για τις ριψοκίνδυνες αποφάσεις του, παρά για την συνετή αντιμετώπιση της εκάστοτε κατάστασης.[273] Μάλλον, λοιπόν, η πολιτική *έταιρεία*

[272] Βλ. Finley (2013[12]) 37.

[273] Συνήθως (αλλά όχι πάντοτε· χαρακτηριστική εξαίρεση αποτελεί η Σάμος, την οποία ο Περικλής κατέσφαξε) ο Περικλής επιδεικνύει ανάλογη σύνεση και στα στρατιωτικά ζητήματα, δηλαδή ο ηρωισμός δεν αποτελεί για αυτόν αυτοσκοπό – εν αντιθέσει με το γνωστό αρχαιοελληνικό ιδεώδες –, αλλά ψυχομετρεί προσεκτικά τον αντίπαλο, καταστρώνει το απαραίτητο σχέδιο και επιλέγει την λύση του πολέμου μόνο όταν είναι, πια, απολύτως αναγκαία. Ο πόλεμος, όμως, συνιστά πολιτική απόφαση, άρα μπορεί να διατυπωθεί η θέση ότι ακόμα και στο ζήτημα του εξοστρακισμού – θέματος καθαρά πολιτικού – ο Περικλής, ίσως, λειτούργησε με περίσκεψη και δεν κίνησε ο ίδιος τις διαδικασίες. Βλ. Azoulay (2015) 69: «Στα στρατιωτικά θέματα, ο Περικλής δεν έμελλε να αναγνωριστεί ως ιδιαίτερα χαρισματικός ηγέτης, εξαιτίας της παροιμιώδους σύνεσής του. Αυτή ακριβώς η επιφυλακτικότητα ήταν που ώθησε τον Πλούταρχο να τον συγκρίνει με τον Φάβιο Μάξιμο τον Μελητή – δηλαδή ΄΄αναβλητικό΄΄ –, τον ύπατο που αρνήθηκε πεισματικά να δώσει μάχη με τους Καρχηδονίους μετά την ήττα στη λίμνη Τρασιμένη το 217

του Θουκυδίδη Μελησίου, αξιοποιώντας το κύρος του πολιτικού της ηγέτη κατά το έτος 444 π.Χ., αποφασίζει να κινήσει τις διαδικασίες για τον εξοστρακισμό του Περικλή. Άλλωστε, ο *χρηστὸς* πολιτικός είχε κάθε λόγο να επιθυμεί να εξορίσει τον πολιτικό του αντίπαλο, κάτι που αποδεικνύεται από την εντονότατη αντιπολιτευτική κριτική που του ασκεί. Ο Περικλής, κατά τον Θουκυδίδη, υποβάθμιζε εν γένει την Ελλάδα με τις δημαγωγικές του διακηρύξεις και αποφάσεις[274] και η ιδεολογικά ομοιογενής *ἑταιρεία* των *χρηστῶν* όφειλε να αντιδράσει με τρόπο δραστικό. Καθίσταται, επομένως, εμφανές ότι, παρόλο που ο οστρακισμός αποτελεί μέτρο που χρησιμοποιεί ο *δῆμος* για να εξορίσει κάποιον επικίνδυνο Αθηναίο πολιτικό, δύναται, ενίοτε, να συνιστά ισχυρό όπλο που έχουν στην φαρέτρα τους και οι *χρηστοί*, οι ανήκοντες στην μετριοπαθή ιδεολογική μερίδα. Οι τελευταίοι εκμεταλλεύονται τον εξοστρακισμό, για να αποβάλουν από την κοινότητα κάποιον ηγέτη των *πονηρῶν* και να εδραιώσουν απόλυτα την πολιτική τους κυριαρχία. Κάτι ανάλογο θα πρέπει να συνέβη και το 443 π.Χ.,[275] όταν ο Θουκυδίδης αποπειράθηκε να εξορίσει τον Περικλή, αλλά, αντ' αυτού, εξοστρακίστηκε ο ίδιος, συντελώντας, ουσιαστικά, στην απόλυτη παγίωση της εξουσίας του Περικλή κατά τα επόμενα έτη. Το γεγονός, δε, ότι ο Περικλής εξοστρακίζει τον Θουκυδίδη Μελησίου[276] και, έπειτα, εξελίσσεται σε αδιαφιλονίκητο κυρίαρχο της αθηναϊκής πολιτικής σκηνής δεικνύει, εμμέσως, ότι ο εξοστρακισμός λειτουργούσε, στην πραγματικότητα, σαν ένα είδος λαϊκής νομιμοποίησης υπέρ αυτού που θα κατόρθωνε να κερδίσει την πολιτική μονομαχία. Ο *δῆμος*, δηλαδή, έδινε λαϊκή εντολή για άσκηση διακυβέρνησης, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο την συμπάθειά του προς το πρόσωπο του νικητή. Βέβαιο είναι, φυσικά, πως η σφοδρότατη πολιτική διαμάχη

π.Χ., ώστε οι Ρωμαίοι να βρουν τον χρόνο να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους». Με παρόμοια περίσκεψη λειτουργούσε ο Περικλής και στην ιδιωτική του ζωή. Ο Πλούταρχος παραδίδει μια ανεκδοτολογικού περιεχομένου ιστορία, σύμφωνα με την οποία ο Περικλής ανέχτηκε τις ύβρεις ενός συμπολίτη του μέχρι να φτάσει στην οικία του. Όταν έφτασε, ο Περικλής ζήτησε από έναν δούλο του να συνοδεύσει τον άνθρωπο μέχρι το δικό του σπίτι. Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 5.2: *λοιδορούμενος γοῦν ποτε καὶ κακῶς ἀκούων ὑπό τινος τῶν βδελυρῶν καὶ ἀκολάστων ὅλην ἡμέραν ὑπέμεινε σιωπῇ κατ' ἀγοράν, ἅμα τι τῶν ἐπειγόντων καταπραττόμενος· ἑσπέρας δ' ἀπῄει κοσμίως οἴκαδε παρακολουθοῦντος τοῦ ἀνθρώπου καὶ πάσῃ χρωμένου βλασφημίᾳ πρὸς αὐτόν. ὡς δ' ἔμελλεν εἰσιέναι σκότους ὄντος ἤδη, προσέταξέ τινι τῶν οἰκετῶν φῶς λαβόντι παραπέμψαι καὶ καταστῆσαι πρὸς τὴν οἰκίαν τὸν ἄνθρωπον*. Βλ. και Αναστασόπουλος (2021) 177-178.

[274] Βλ. και Thomas (1975) 121-122, ο οποίος εκφράζει την άποψη ότι ο Σοφοκλής ίσως επιτέθηκε με την *Ἀντιγόνη* του κατά του Περικλή, κατηγορώντας τον για λαϊκισμό και θεωρώντας τον ως κύριο υπαίτιο για τον εξοστρακισμό του Θουκυδίδη. Για την σχέση Σοφοκλή και Περικλή βλ. Lesky (1987) 289.

[275] Στα 443 π.Χ. τοποθετεί τον οστρακισμό του Θουκυδίδη και ο Lesky (1987) 290. Ο δε Matthaiou (2022) 50 δείχνει να προβληματίζεται και τοποθετεί με ερωτηματικό το δρώμενο λίγο μετά το 444/443 π.Χ.

[276] Για μνεία στον οστρακισμό του Θουκυδίδη Μελησίου βλ. West (1924[γ]) 126.

Θουκυδίδη και Περικλή συντάραξε ολόκληρη την πόλη,[277] η οποία παρέμεινε διχασμένη μέχρι την τελική επίλυση της πολιτικής αυτής σύγκρουσης.[278]

Το σκεπτικό αυτό του *χρηστοῦ* πολιτικού ηγέτη αποδεικνύει πως ο γιος του Μελησία υπήρξε βαθύς γνώστης των πολιτικών συσχετισμών που ελάμβαναν χώρα στην αρχαία Αθήνα, δεινός τακτικιστής που ανέμενε την κατάλληλη στιγμή για να αντεπιτεθεί, καθώς και, εν γένει, πολιτικός άρχων που μπόρεσε να ασκήσει ευθεία αντιπολίτευση στον Περικλή, παγιώνοντας, σχεδόν, μια δυναστεία *χρηστῶν*, ενοποιημένων ιδεολογικώς και πιο ισχυρών από ποτέ. Ούτε η φήμη, ούτε τα χρήματα έσωσαν τον Περικλή, αλλά η ρητορική του δεινότητα που του επέτρεπε να επιτυγχάνει μια διείσδυση στις ψυχές και τις συνειδήσεις των συμπολιτών του, κατανοώντας κάθε φορά τα κίνητρα της συμπεριφοράς τους και τα αίτια των αποφάσεών τους. Ο γιος της Αγαρίστης το γνώριζε καλά: ο Θουκυδίδης Μελησίου, συνδυάζοντας αρμονικά κοινωνική υπόληψη, πολιτική ευφυΐα και αξιόλογες λεκτικές δεξιότητες, ήταν το πιο ισχυρό αντιπολιτευτικό εμπόδιο για την ανάδειξη του Περικλή ως του σπουδαιότερου πολιτικού άρχοντα των Αθηνών.

2.3.4 Ο Θουκυδίδης Μελησίου στον ανώνυμο *Βίον* του ιστορικού Θουκυδίδη

Αναφορά στον Θουκυδίδη, γιο του Μελησία, εντοπίζεται και σε έναν ανώνυμο *Βίον* που αφορά τον ιστορικό Θουκυδίδη. Οι σχετικές πληροφορίες για τον *χρηστὸν* πολιτικό, που είναι

[277] Βλ. και Zurborg (1877) 201: «Der Ostrakismos war ja, was freilich die spätere Geschichtsschreibung, der er lediglich als eine staatsrechtliche Antiquität gegenüberstand, consequent verkannt hat, nur ein verfassungsmäfsiges Mittel, um in dem Hader zweier einander etwa gleichstehender Parteien das Uebergewicht der einen zu constatiren und so die Politik des Staates vor der Gefahr fortwährenden Schwankens zu schützen. Nachdem nun aber im letzten Decennium des peloponnesischen Krieges noch mehrmals ein heftiges Aufeinanderplatzen der politischen Gegensätze stattgefunden hatte, wobei keineswegs verfassungsmäfsige Mittel von beiden Seiten in Anwendung kamen, trat nach dem Sturz der Dreifsig zugleich mit der völligen Entkräftung des Staates selbst auch ein grofser Umschwung der Parteiverhältnisse ein. Man kann behaupten, dass nach dem Archon Eukleides nie wieder so schroffe, so ausgesprochene Parteigegensätze wie zuvor geherrscht haben; es gab wohl noch verschiedene politische Richtungen, wie zwischen Kallistratos und Eubulos, zwischen diesem und Demosthenes, zwischen letzterem und Phokion; aber sie griffen niemals so einschneidend in das ganze Volksleben ein wie etwa früher die zwischen den Parteien des Thukydides und Perikles, des Nikias und Alkibiades, wo die politischen Meinungen mit Standesinteressen Hand in Hand gingen, und bezeichnend ist, dass nach Ol. 94, 2 sich keine Spur mehr von dem Vorhandensein der früher so weitverzweigten und einflussreichen politischen *ἑταιρεῖαι* findet».

[278] Βλ. και Banfi (2003) 236: «Fu intorno al 443 che Tucidide venne ostracizzato; l'evento è interpretato da Plutarco come l'inizio di una nuova fase nella politica periclea. Pericle era riuscito a conquistarsi un consenso sufficiente a sconfiggere il rivale; allontanato costui perse ogni vigore l'opposizione tutta ed allo stesso tempo svanì quella perniciosa spaccatura che aveva diviso la città negli anni precedenti. Si trattava di un'unità, si intende, sotto il governo incontrastato di Pericle: fu questo un primo positivo risultato della politica demagogica perseguita negli anni precedenti».

αναμεμειγμένες με την μνεία στον ιστορικό – και γι' αυτό χρειάζεται προσοχή στην εξέτασή τους –, βρίσκονται στις παραγράφους 18–22.[279] Το κείμενο, όπως μας διασώζεται, μάλλον χρονολογείται περίπου τον όγδοο ή ένατο αιώνα μ.Χ., όπως επιχειρηματολογεί σχετικά ο Carawan.[280] Ενώ η βιογραφία φαίνεται να καταγράφει με τρόπο γραμμικό πληροφορίες αποκλειστικά για τον γιο του Ολόρου, ξαφνικά ο ερευνητής αναγνωρίζει μέσω κάποιων λεπτομερειών ότι προς το τέλος του κειμένου πρωταγωνιστεί ο πολιτικός Θουκυδίδης.[281] Τούτο συμβαίνει, διότι, ενδεχομένως, ο συγγραφέας δεν θα ήταν σε θέση να ξεχωρίσει τα δύο ιστορικά πρόσωπα και, κατ' αυτόν τον τρόπο, παρεμβάλλει, ακουσίως μάλλον, τον Θουκυδίδη Μελησίου, όπως τονίζει ο Wilamowitz,[282] εξιστορώντας γεγονότα που τον αφορούν, νομίζοντας ο ίδιος ότι οι πληροφορίες που αντιγράφει συνεχίζουν να σχετίζονται με τον διάσημο ιστορικό.[283] Τέτοια σφάλματα σε αρχαίες βιογραφίες είναι συχνά και απολύτως αναμενόμενα, ιδίως αν τα δύο πρόσωπα έχουν συγγένεια μεταξύ τους ή φέρουν το ίδιο όνομα. Η ιστορική, ασφαλώς, ακρίβεια

[279] *ἦν δὲ τῶν πάνυ κατὰ γένος Ἀθήνησι δοξαζομένων ὁ Θουκυδίδης. δεινὸς δὲ δόξας εἶναι ἐν τῷ λέγειν πρὸ τῆς συγγραφῆς προέστη τῶν πραγμάτων. Πρώτην δὲ τῆς ἐν τῷ λέγειν δεινότητος τήνδε ἐποιήσατο τὴν ἐπίδειξιν· Πυριλάμπης γάρ τις τῶν πολιτῶν ἄνδρα φίλον καὶ ἐρώμενον ἴδιον διά τινα ζηλοτυπήσας ἐφόνευσεν, ταύτης δὲ τῆς δίκης ἐν Ἀρείῳ πάγῳ κρινομένης πολλὰ τῆς ἰδίας σοφίας ἐπεδείξατο, ἀπολογίαν ποιούμενος ὑπὲρ τοῦ Πυριλάμπους, καὶ Περικλέους κατηγοροῦντος ἐνίκα. ὅθεν καὶ στρατηγὸν αὐτὸν ἑλομένων Ἀθηναίων ἄρχων προέστη τοῦ δήμου. μεγαλόφρων δὲ ἐν τοῖς πράγμασι γενόμενος, ἅτε φιλοχρηματῶν, οὐκ εἰᾶτο πλείονα χρόνον προστατεῖν τοῦ δήμου. πρῶτον μὲν γὰρ ὑπὸ τοῦ Ξενοκρίτου, ὡς Σύβαριν ἀποδημήσας, ὡς ἐπανῆλθεν εἰς Ἀθήνας, συγχύσεως δικαστηρίου φεύγων ἑάλω· ὕστερον δὲ ἐξοστρακίζεται ἔτη δέκα. φεύγων δὲ ἐν Αἰγίνῃ διέτριβεν, κἀκεῖ λέγεται τὰς ἱστορίας αὐτὸν συντάξασθαι. τότε δὲ τὴν φιλαργυρίαν αὐτοῦ μάλιστα φανερὰν γενέσθαι· ἅπαντας γὰρ Αἰγινήτας κατατοκίζων ἀναστάτους ἐποίησεν*. Οι υπογραμμισμένες φράσεις αφορούν τον ιστορικό και όχι τον *χρηστὸν* πολιτικό Θουκυδίδη.

[280] Carawan (1996) 408: «The text of the *vita* as we have it goes back to an exemplar of the 8th or 9th century CE. The only terminus ante quem non is established by our author's repeated reference to historians of the fourth century BCE, Xenophon and Theopompus. He makes no explicit reference to any of the secondary sources cited by Marcellinus (Didymus, et al.), nor is there any of his material that can be conclusively attributed to such a source. It is usually supposed that the anonymous must have come after Marcellinus, and some commentators have concluded that he drew upon Marcellinus' life of the historian for specific points, but the parallel material of the two lives provides no basis for this notion».

[281] Σύμφωνος με αυτό είναι και ο Piccirilli (1985) 262, ο οποίος υποστηρίζει ότι η σύγχυση ανάμεσα στα δύο πρόσωπα είναι εύλογη, αν αναλογιστεί κανείς ότι τόσο ο ιστορικός Θουκυδίδης, όσο και ο πολιτικός κατείχαν σε κάποια στιγμή ή στιγμές της ζωής τους το αξίωμα του στρατηγού, ενώ εξορίστηκαν αμφότεροι: «E' opinione condivisa da tutti gli studiosi che le notizie fornite nel sesto e nel settimo paragrafo della Vita anonima dello storico Tucidide siano da porre in relazione con Tucidide di Melesia. La confusione fra lo storico e il figlio di Melesia, che si riscontra anche nel ventiquattresimo paragrafo del *bios* tràdito sotto il nome di Marcellino e forse in uno scolio ad Aristofane, è probabilmente da imputare sia alla parentela sia soprattutto all'omonimia, ad alcune cariche e a talune vicende comuni ai due personaggi. Infatti, entrambi ricopri rono la carica di stratego, subirono un processo e furono condannati rispetti vamente all'esilio e all'ostracismo; misure queste talora confuse fra di loro. Ciò premesso, i paragrafi della Vita anonima contengono due notizie, una relativa alla strategia ricoperta da Tucidide di Melesia e l'altra concernente il suo viaggio a Sibari, che meritano ulteriori approfondimenti». Πβ. και Carawan (1996) 407: «But it is at least as likely that our excerpt derives from a connected resume of the demagogue, a biographical sketch that was originally brought into the *vita* in one piece, drawn from a primary source and not concocted from disjointed details in the scholia».

[282] Βλ. Wilamowitz (1877) 326-367.

[283] Ορθά ο Moggi (1979) 501 σημειώνει: «Evidentemente nella *Vita* sono state mescolate notizie pertinenti ai due Tucidide».

των καταγραφών δεν δύναται να εξακριβωθεί με πειστικά τεκμήρια, αλλά οπωσδήποτε τα όσα αναφέρονται συμπληρώνουν αποτελεσματικά το πορτρέτο του πολιτικού Θουκυδίδη.

Το εδάφιο ξεκινάει με μια εμφατική μνεία στην ένδοξη καταγωγή του πολιτικού Θουκυδίδη, ο οποίος ανήκε σε μία από τις πιο ξακουστές οικογένειες των Αθηνών. Εφ' όσον στην αρχή του *Βίου* έχει πραγματοποιηθεί μια πιο ενδελεχής αναφορά στο οικογενειακό δέντρο του ιστορικού, η περιγραφή εδώ επιβεβαιώνει την θέση ότι, πλέον, στο απόσπασμα πρωταγωνιστεί ο Θουκυδίδης Μελησίου. Πρόκειται για ένα απλό κειμενικό επιχείρημα, πλην όμως ουσιώδες, που δεν έχει παρουσιαστεί από την ερευνητική κοινότητα. Ακολούθως, τονίζεται ότι ο πολιτικός ήταν ικανότατος στην ρητορική – πράγμα που επισημαίνεται και στις πηγές που εξετάστηκαν πρωτύτερα –, ενώ ο συγγραφέας σημειώνει ότι ο Θουκυδίδης υπήρξε βασικός για την Αθήνα πολιτικός άρχοντας και αρχηγός των πολιτικών υποθέσεων, χωρίς να δίδει περισσότερες λεπτομέρειες.

Έπεται η περιγραφή δύο δικών, στις οποίες λαμβάνει μέρος ο γιος του Μελησία: στην πρώτη αναδεικνύεται νικητής, ενώ στην δεύτερη ηττάται. Το πιθανότερο είναι πως αποτελούν ανεκδοτολογικές ιστορίες, καθώς πειστικά επιστημονικά τεκμήρια για την απόδειξη της ιστορικότητάς τους δεν εντοπίζονται. Αυτό, ασφαλώς, δεν σημαίνει ότι η προσπάθεια κυριολεκτικής ερμηνείας αποτυγχάνει ολοκληρωτικά, απλώς η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς των περιστατικών αυτών σε άλλες κειμενικές πηγές καθιστά την απόπειρα δύσκολη και μάλλον ομολογεί την προφορικότητα των ιστοριών αυτών. Η νομική, βεβαίως, ανάλυση των αράδων αυτών δεν συνάδει με την στοχοθεσία της παρούσας έρευνας, ενώ διεξοδικές προσεγγίσεις επιχειρεί ο Carawan (1996), στο άρθρο του οποίου δύναται να ανατρέξει ο ενδιαφερόμενος μελετητής. Είναι αναγκαίο, πάντως, να προσφερθούν εδώ μερικές επισημάνσεις. Στην πρώτη περίπτωση ο αναγνώστης πληροφορείται ότι ο Θουκυδίδης έλαβε μέρος σε μια δίκη, στην οποία υπερασπίστηκε επιτυχώς τον Πυριλάμπη, γνωστό μέλος του κύκλου του Περικλή και πατριό του Πλάτωνος,[284] ο οποίος σε μια σκηνή ζηλοτυπίας σκότωσε τον *ἐρώμενόν* του. Η δίκη διεξήχθη στον Άρειο Πάγο,[285] που παραδοσιακά ανελάμβανε την εκδίκαση ανθρωποκτονιών.[286] Ο συγγραφέας τονίζει ότι ο Θουκυδίδης χρησιμοποίησε άριστα την ρητορική τέχνη και αποκάλυψε

[284] Ο Stadter (1989) 179, πάντως, διατείνεται πως ενδέχεται να πρόκειται εδώ για ομώνυμο συγγενή του Πυριλάμπη: «The Pyrilampes prosecuted by Pericles for the killing of his lover (anon. vit. Thuc. 6) may be identical, although it seems more probable that he is a relative». Στην διατριβή αυτήν υποστηρίζεται ότι γίνεται λόγος για τον γνωστό Πυριλάμπη.
[285] Για τον Άρειο Πάγο γενικότερα βλ. Wallace (1989).
[286] Βλ. και Sinclair (1997) 21 και 81.

την σοφία του, υπερασπιζόμενος τον Πυριλάμπη, ενώ το γεγονός της νίκης αποκτά ακόμα μεγαλύτερη αξία, αφού ο ηττημένος και κατήγορος στην δίκη ήταν ο Περικλής. Στην προσπάθειά του να αποδώσει ιστορική εγκυρότητα στο δρώμενο ο συγγραφέας συνδέει – αυθαίρετα, πιθανώς – την νίκη αυτήν με την μετέπειτα ανάδειξη του Θουκυδίδη από τον *δῆμον* στο αξίωμα του στρατηγού. Η ιστορία αυτή περιλαμβάνει κάποιες εμφανείς παραδοξότητες: πρώτον, είναι γνωστό ότι ο Πυριλάμπης ανήκε στον κύκλο του Περικλή, αφού, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος, ο Πυριλάμπης – σύζυγος της μητέρας του Πλάτωνος, Περικτιόνης, μετά τον θάνατο του Αρίστωνος – χάριζε κρυφά παγώνια στις γυναίκες με τις οποίες ο Περικλής διατηρούσε ερωτική σχέση.[287] Η ορνιθοτροφία εθεωρείτο τρυφηλή δραστηριότητα, κατεξοχήν συνδεόμενη με ανατολικές φολκλορικές συνήθειες, ενώ τα παγώνια ήταν εξαιρετικά ακριβά και ο κάτοχός τους αντιμετωπιζόταν πάντοτε με καχυποψία, ήτοι ήταν αναπόφευκτη η ταύτισή του με μοναρχικές πρακτικές.[288] Αν η ιστορία αυτή είναι αληθής, τότε ο Περικλής δεν θα είχε κανέναν λόγο να εγκαλέσει τον Πυριλάμπη, έναν άνθρωπο που ανήκε στον κύκλο των έμπιστων συνεργατών του. Ο Wilamowitz, αντιλαμβανόμενος, προφανώς, την αντίφαση, προσπάθησε να εξομαλύνει το λογικό αδιέξοδο, τονίζοντας ότι μάλλον ο συγγραφέας αντέστρεψε τους ρόλους και, στην πραγματικότητα, κατήγορος ήταν ο Θουκυδίδης και υπερασπιστής ο Περικλής, χωρίς να υπάρχει αλλαγή στο τελικό αποτέλεσμα, δηλαδή και σε αυτήν την περίπτωση ο Θουκυδίδης ήταν αυτός που κέρδισε. Πιο ορθή είναι η κρίση του Carawan,[289] ο οποίος, διατηρώντας τους ρόλους που παρουσιάζει ο συγγραφέας, διατείνεται ότι ο Περικλής ήταν αναγκασμένος να κατηγορήσει τον Πυριλάμπη, αν πράγματι προέβη σε ανθρωποκτονία, διότι, ακριβώς επειδή ανήκε στον στενό του κύκλο, οποιαδήποτε ακούσια παράβλεψη του γεγονότος ή και συνειδητή αδιαφορία για αυτό θα καθιστούσε τον Περικλή διεφθαρμένο στα μάτια των συμπολιτών του. Η δεύτερη, βέβαια, παραδοξότητα συνίσταται στο ότι είναι αμφίβολο αν ο Θουκυδίδης θα

[287] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 13.15: *δεξάμενοι δὲ τὸν λόγον οἱ κωμικοὶ πολλὴν ἀσέλγειαν αὐτοῦ κατεσκέδασαν, εἵς τε τὴν Μενίππου γυναῖκα διαβάλλοντες, ἀνδρὸς φίλου καὶ ὑποστρατηγοῦντος, εἵς τε τὰς Πυριλάμπους ὀρνιθοτροφίας, ὃς ἑταῖρος ὢν Περικλέους αἰτίαν εἶχε ταῶνας ὑφιέναι ταῖς γυναιξὶν αἷς ὁ Περικλῆς ἐπλησίαζε.*

[288] Βλ. σχετικά Miller (1997) 189-192. Βλ. και Azoulay (2015) 175: «Στα τέλη του 5ου αιώνα ένα ζευγάρι παγόνια άξιζε σχεδόν χίλιες δραχμές, όσο δηλαδή ένα καλό άλογο. Το ανέκδοτο, επομένως, έχει μια έντονα πολιτική απόχρωση: στέλνοντας αυτά τα πτηνά με το εντυπωσιακό ιριδίζον φτέρωμα στις ευνοούμενές του, ο Περικλής έφερνε στο μυαλό των συμπολιτών του τον Μεγάλο Βασιλέα και τις απολαύσεις του και, γενικότερα, την πολυτέλεια (*τρυφή*) της ανατολίτικης δεσποτείας».

[289] Βλ. σχετικά Carawan (1996) 412: «Pericles would have been obligated to prosecute if he were related to the victim – indeed, ordinarily he would not have been eligible to prosecute were he not among the kinsmen to whom the law assigned ‘standing’. Failure to fulfill this obligation would cost him dearly in the court of public opinion, and it may have left him open to legal action. The earlier friendship of Pericles and Pyrilampes would help perhaps to account for the happy outcome».

ανελάμβανε χρέη υπεράσπισης ενός δηλωμένου υποστηρικτή των *πονηρῶν*, ήγουν της δημοκρατικής μερίδας, και προ πάντων καλού φίλου του Περικλή. Εν πάση περιπτώσει, η μόνη βέβαιη κρίση που μπορεί να διατυπώσει κανείς είναι ότι αυτή η ιστορία καταδεικνύει με ενάργεια την ικανότητα του Θουκυδίδη να χειρίζεται αποτελεσματικά τον λόγο, χαρακτηριστικό που του αποδίδεται, άλλωστε, στις περισσότερες εκ των πηγών οι οποίες κάνουν αναφορά στην δράση και πολιτική του σταδιοδρομία.

Ακολούθως, ο συγγραφέας προσθέτει ότι ο Θουκυδίδης απεδείχθη γενναίος μέσα από την πολιτική του δράση, αλλά δεν κατόρθωσε να επιβάλει πολιτικώς την παρουσία του στα αθηναϊκά δρώμενα, καθώς ο *δῆμος* τον θεώρησε φιλοχρήματο και δεν του επέτρεψε να κυβερνήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα. Το γνώρισμα αυτό δεν συναντάται σε κάποια άλλη πηγή, ούτε είναι εύκολο να διαπιστωθεί αν ο γιος του Μελησία ήταν, τω όντι, λάτρης των χρημάτων. Αν, βεβαίως, αναλογιστεί κανείς τον σεβασμό που έτρεφε σχεδόν το σύνολο της αθηναϊκής κοινωνίας για τον Θουκυδίδη, ο οποίος διοίκησε, όπως ανελύθη και παραπάνω, με πατρικό τρόπο, αντιμετωπίζοντας τους συμπολίτες του σαν παιδιά του και επιδεικνύοντας στοργή και υπευθυνότητα, είναι δύσκολο να γίνει δεκτή η θέση ότι ήταν δούλος του χρήματος. Αν συνέβαινε τούτο, τότε, πιθανώς, θα συντασσόταν υπέρ του Περικλή και δεν θα επετίθετο με τέτοια σφοδρότητα στο οικοδομικό του πρόγραμμα, το οποίο απαιτούσε την σπατάλη υπέρογκων ποσών και ήταν στοιχείο βίου τρυφηλού. Από την άλλη, ο Θουκυδίδης, ως *χρηστός*, είναι σίγουρο ότι διαχειριζόταν αρκετά χρήματα λόγω της οικονομικής του επιφάνειας. Ίσως, όμως, εδώ υπονοείται ότι ο πολιτικός αυτός ήταν αντίθετος στην ριζοσπαστική δημοκρατία του Περικλή, η οποία εξασφάλιζε μισθό στους λαμβάνοντας μέρος στα δημόσια αξιώματα και τους δικαστές· μια τέτοια συντηρητική για τους πολλούς στάση θα εκλαμβανόταν, αφεύκτως, εκ της πλειοψηφίας ως σημάδι παραδοπιστίας.

Οι πληροφορίες που έπονται είναι αμφίβολης ιστορικότητας και η ερμηνεία τους καθίσταται δυσχερής για τον μελετητή. Πληροφορείται, λοιπόν, ο αναγνώστης ότι ο Θουκυδίδης ταξίδεψε στην Σύβαρη, έπειτα επέστρεψε στην Αθήνα και, κατόπιν, μετά από συμμετοχή σε κάποια δικαστική διαμάχη με κατήγορο τον Ξενόκριτο, συνελήφθη. Εν συνεχεία, εξορίστηκε για δέκα έτη. Η μνεία στον δεκαετή εξοστρακισμό του Θουκυδίδη Μελησίου συνδέεται λανθασμένα με τα προηγούμενα γεγονότα, κάτι που αποδεικνύει πως ο συγγραφέας προσπάθησε να συνδυάσει ετερόκλητες πηγές, αληθείς και μη, δημιουργώντας μια ενιαία αφήγηση. Το εδάφιο αυτό έχει προσελκύσει την προσοχή της ερευνητικής κοινότητας, καθώς υπαινίσσεται

συμμετοχή του Θουκυδίδη στην ίδρυση της αποικίας των Θουρίων,[290] η οποία παραδοσιακά αποδίδεται σε πολιτική πρωτοβουλία του Περικλή.[291]

Ο Ξενόκριτος, κατ' αρχάς, αναφέρεται μαζί με τον Λάμπωνα από τον Διόδωρο τον Σικελιώτη ως ένας από τους εποικιστές των Θουρίων.[292] Σημασία εδώ έχει – αν η αφήγηση ενέχει κάποια ιστορική αλήθεια – να εξηγηθεί η δίκη που έλαβε χώρα με απολογούμενο τον Θουκυδίδη Μελησίου και κατήγορο τον Ξενόκριτο. Ο Wade–Gery[293] δηλώνει με βεβαιότητα ότι ο Θουκυδίδης έλαβε μέρος στην ίδρυση της αποικίας, αφού, κατά τον ερευνητή, η ίδρυση των Θουρίων, ως πανελλήνια κίνηση,[294] αποτελούσε κατεξοχήν ευκαιρία για «αποκήρυξη της αθηναϊκής κυριαρχίας». Αυτές οι κινήσεις του ηγέτη των *χρηστῶν* μάλλον προκάλεσαν δυσφορία στους *πονηρούς*, οι οποίοι πιθανώς έβλεπαν το γεγονός ως ευκαιρία για περαιτέρω εδραίωση της αθηναϊκής ηγεμονίας. Μια παραπλήσια άποψη εκφράζει και ο Finley,[295] ο οποίος διατείνεται ότι τα σχετικά τεκταινόμενα διαδραματίστηκαν γύρω στο 444 π.Χ., όταν ο Περικλής απέτυχε να εκλεγεί στο αξίωμα του στρατηγού. Ο Θουκυδίδης, σύμφωνα με τον Finley, θα εκμεταλλεύτηκε αυτήν την ευκαιρία, ώστε να εδραιώσει μια «νέα εποχή διεθνούς φιλίας», αλλά, εν τέλει, απέτυχε, διότι η ηγεμονική Αθήνα δεν μπορούσε να συμβιβαστεί με συνεργατικές λογικές. Επομένως, ίσως ο Ξενόκριτος επιτέθηκε δικαστικά στον Θουκυδίδη για να αποτρέψει την συμμετοχή του στο πλάνο των *πονηρῶν*. Η υπόθεση αυτή δεν είναι αβάσιμη

---

[290] Βλ. και Stadter (1989) 141-142.

[291] Με τους Θουρίους έχει συνδεθεί και ο Πρωταγόρας, που ανήκε στον στενό κύκλο του Περικλή και, μάλλον, συνέταξε νόμους για την πανελλήνια αποικία των Θουρίων. Βλ. σχετικά Romilly (2016) 305-306 και Γεωργούση (2014) 49. Βλ., επίσης, Muir (1982) 17-24. Για την σχέση Πρωταγόρα και Περικλή βλ. O'Sullivan (1995) 15-23.

[292] Βλ. Διόδ. 12.10.1-7: *τῶν δὲ Κροτωνιατῶν διὰ τὴν ὀργὴν ζωγρεῖν μὲν μηδένα βουληθέντων, πάντας δὲ κατὰ τὴν φυγὴν τοὺς ὑποπεσόντας ἀποκτεινόντων, οἱ πλείους κατεκόπησαν· τὴν δὲ πόλιν διήρπασαν καὶ παντελῶς ἔρημον ἐποίησαν. ὕστερον δὲ ἔτεσιν ὀκτὼ πρὸς τοῖς πεντήκοντα Θετταλοὶ συνῴκισαν, καὶ μετ' ὀλίγον ὑπὸ Κροτωνιατῶν ἐξέπεσον {πέντε ἔτεσιν ὕστερον τοῦ δευτέρου συνοικισμοῦ} κατὰ τοὺς ὑποκειμένους καιρούς {ἐπ' ἄρχοντος δ' Ἀθήνησι Καλλιμάχου συνῳκίσθη}. καὶ μετὰ βραχὺ μετασταθεῖσα εἰς ἕτερον τόπον προσηγορίας ἑτέρας ἔτυχε, κτιστῶν γενομένων Λάμπωνος καὶ Ξενοκρίτου τοῦτον τὸν τρόπον. οἱ γὰρ τὸ δεύτερον ἐκπεσόντες ἐκ τῆς πατρίδος Συβαρῖται πρέσβεις ἔπεμψαν εἰς τὴν Ἑλλάδα πρὸς Λακεδαιμονίους καὶ Ἀθηναίους, ἀξιοῦντες συνεπιλαβέσθαι τῆς καθόδου καὶ κοινωνῆσαι τῆς ἀποικίας. Λακεδαιμόνιοι μὲν οὖν οὐ προσέσχον αὐτοῖς, Ἀθηναῖοι δὲ συμπράξειν ἐπαγγειλάμενοι, δέκα ναῦς πληρώσαντες ἀπέστειλαν τοῖς Συβαρίταις, ὧν ἡγεῖτο Λάμπων τε καὶ Ξενόκριτος· ἐκήρυξαν δὲ κατὰ τὰς ἐν Πελοποννήσῳ πόλεις κοινοποιούμενοι τὴν ἀποικίαν τῷ βουλομένῳ μετέχειν τῆς ἀποικίας. ὑπακουσάντων δὲ πολλῶν καὶ λαβόντων χρησμὸν παρὰ τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅτι δεῖ κτίσαι πόλιν αὐτοὺς ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ, ὅπου μέλλουσιν οἰκεῖν μέτριον ὕδωρ πίνοντες, ἀμετρὶ δὲ μᾶζαν ἔδοντες, κατέπλευσαν εἰς τὴν Ἰταλίαν, καὶ καταντήσαντες εἰς τὴν Σύβαριν ἐζήτουν τὸν τόπον, ὃν ὁ θεὸς ἦν προστεταχὼς κατοικεῖν. εὑρόντες δὲ οὐκ ἄπωθεν τῆς Συβάρεως κρήνην ὀνομαζομένην Θουρίαν, ἔχουσαν αὐλὸν χάλκεον, ὃν ἐκάλουν οἱ ἐγχώριοι μέδιμνον, νομίσαντες εἶναι τοῦτον τὸν τόπον τὸν δηλούμενον ὑπὸ τοῦ θεοῦ περιέβαλον τεῖχος, καὶ κτίσαντες πόλιν ὠνόμασαν ἀπὸ τῆς κρήνης Θούριον. τὴν δὲ πόλιν διελόμενοι κατὰ μὲν μῆκος εἰς τέτταρας πλατείας, ὧν καλοῦσι τὴν μὲν μίαν Ἡράκλειαν, τὴν δὲ Ἀφροδισίαν, τὴν δὲ Ὀλυμπιάδα, τὴν δὲ Διονυσιάδα, κατὰ δὲ τὸ πλάτος διεῖλον εἰς τρεῖς πλατείας, ὧν ἡ μὲν ὠνομάσθη Ἡρῴα, ἡ δὲ Θουρία, ἡ δὲ Θουρῖνα. τούτων δὲ τῶν στενωπῶν πεπληρωμένων ταῖς οἰκίαις ἡ πόλις ἐφαίνετο καλῶς κατεσκευάσθαι.*

[293] Βλ. Wade-Gery (1932^{α}) 218-219 και 221-222.

[294] Γενικότερα για την έννοια του «πανελληνισμού» βλ. Perlman (1976) 1-30.

[295] Βλ. Finley (2013^{12}) 37.

επιχειρηματολογικώς· ενδεχομένως, όμως, μεγαλύτερη αλήθεια να κρύβεται στην προσέγγιση του Carawan, ο οποίος υιοθετεί την άποψη του Moggi, κατά την οποία το πρώτο *ὡς* πρέπει να αντικατασταθεί από ένα *ὅς* (*ὃς Σύβαριν ἀποδημήσας*).[296] Η ερμηνεία αυτή προσφέρει μεγαλύτερη λογική συνοχή στο κείμενο: αυτός που ταξίδεψε στην Σύβαρη πρωτοστατώντας στην ίδρυση της αποικίας ήταν ο Ξενόκριτος και όχι ο Θουκυδίδης· ο τελευταίος, αφού προσπάθησε να κάνει αντιπολίτευση, διαφωνώντας με το πολιτικό πλάνο των *πονηρῶν*, οδήγησε, δια κάποιου ψηφίσματος, στην επιστροφή του Ξενόκριτου στην Αθήνα, ο οποίος καταδίκασε τον Θουκυδίδη Μελησίου λόγω της πολιτικής του διαφοροποίησης.[297] Συνεπώς, ο Θουκυδίδης δρα όπως αναμένεται να δράσει ένας ηγέτης των *χρηστῶν*: επιτίθεται στην αντίπαλη πολιτική μερίδα, προσπαθεί να μετατρέψει την στόχευση του εποικισμού σε τέτοια που να εξυπηρετεί τις δικές του ιδεολογικές αντιλήψεις και, εν τέλει, κατηγορείται και καταδικάζεται μετά από αιτιάσεις των *πονηρῶν*. Η ιστορία αυτή, ακόμα και αν είναι πλαστή (το πιθανότερο σενάριο), τηρεί, αν ερμηνευτεί με τον προτεινόμενο εδώ τρόπο (που ακολουθεί την θέση του Carawan), όλες τις κειμενικές συμβάσεις και εμφανίζει όλα τα μοτίβα που παραδοσιακά συνδέονται με τον Θουκυδίδη Μελησίου ως πολιτικού ηγέτη της μερίδας των *χρηστῶν*.

Η σύντομη αυτή περιγραφή γεγονότων στα οποία έλαβε μέρος ο Θουκυδίδης λήγει με μια αναφορά στο μέρος όπου κατέφυγε μετά τον οστρακισμό του, καθώς και στις δράσεις που πραγματοποίησε εκεί. Ο *χρηστός*, λοιπόν, πολιτικός, σύμφωνα με τον συγγραφέα του *Βίου*, ζούσε στην Αίγινα κατά την διάρκεια της εξορίας του, ενώ αναστάτωσε τους κατοίκους του νησιού αυτού, επειδή τόκιζε με υπερβολικό τόκο. Αυτό απετέλεσε καθαρή ένδειξη της φιλαργυρίας του. Η κρίση για την φιλοχρηματία δεν δύναται να επιβεβαιωθεί απολύτως, όπως αναλύθηκε και πρωτύτερα, ούτε συνάδει απόλυτα με το ήθος του ανδρός, ωστόσο το γεγονός ότι ίσως βρήκε καταφύγιο στην Αίγινα στα χρόνια της εξορίας του δεν είναι απίθανο, αφού ο πατέρας του, Μελησίας, διατηρούσε στενές επαφές με την Αίγινα, όντας εκπαιδευτής Αιγινητών αθλητών της πάλης. Σχέσεις με την Αίγινα είχε, ασφαλώς, και ο ιστορικός Θουκυδίδης,

[296] Βλ. Carawan (1996) 416, υποσημ. 28.

[297] Βλ. σχετικά Carawan (1996) 421: «And such was the probable scenario in our résumé of the elder Thucydides: Xenocritus led the campaign to Sybaris; Thucydides opposed it and moved a decree to have Xenocritus recalled, perhaps on grounds of some ´´dereliction´´ in official duties, or perhaps on grounds that the expedition was a wrong or ´´deception´´ against the Athenian people – as Xanthippus had indicted Miltiades. Supporters of the Sybaris campaign brought a challenge in behalf of Xenocritus, and upon his return he joined in prosecuting the mover of the decree against him. By this hypothesis we have at least a plausible connection between the Sybaris campaign and the trial of the demagogue and one that conforms to the attested conception of ´´confounding the court´´».

συγγενής του πολιτικού.[298] Ως εκ τούτου, πιθανώς ο γιος του Μελησία να είχε περιουσία στην Αίγινα, κάτι που αιτιολογεί και τις οικονομικές του δραστηριότητες εκεί. Ο Raubitschek, σχολιάζοντας το δρώμενο, επιχειρεί μια έξυπνη λογική σύνδεση:[299] οι δραστηριότητες του Θουκυδίδη στην Αίγινα μπορεί να σχετίζονται με την επισήμανση του ιστορικού Θουκυδίδη ότι οι Αιγινήτες, μέσω απεσταλμένων τους, που παρακινούσαν μυστικά σε πόλεμο, προετοιμάζονταν, ουσιαστικά, εκ των προτέρων για την μεγάλη σύγκρουση Αθήνας και Σπάρτης.[300] Αυτό εξηγεί, κατά τον ερευνητή, και τις βίαιες αντιδράσεις των Αθηναίων εναντίον της Αίγινας, την οποία θεωρούσαν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για την έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου.[301] Το ερευνητικό αυτό σενάριο έχει πολλές πιθανότητες να είναι αληθές: αν ο Θουκυδίδης Μελησίου κατέφυγε όντως στην Αίγινα, μπορεί, κάλλιστα, να δρούσε πολιτικά εξ αποστάσεως, προσπαθώντας να πλήξει με τις ενέργειές του τους Αθηναίους. Κάτι τέτοιο συνάδει απόλυτα και με τις φιλολακωνικές πεποιθήσεις του ίδιου του Θουκυδίδη, που διατηρούσε φιλίες σε όλη την Ελλάδα, καθώς και εν γένει των *χρηστῶν*. Άλλωστε, ο πολιτικός λογικά θα είχε απογοητευτεί βαθιά από την απόφαση των Αθηναίων να τον εξοστρακίσουν και να ακολουθήσουν την δημαγωγική, κατ' αυτόν, πολιτική του Περικλή. Έτσι, δύναται να υποθέσει κανείς ότι ο Θουκυδίδης, ακόμα και κατά τα έτη της εξορίας του, θα διατήρησε σε μεγάλο βαθμό το ηγετικό status και την φήμη που είχε λόγω της καθολικής αναγνώρισής του από τα μέλη της μερίδας των *χρηστῶν* και θα εκμεταλλεύτηκε αυτήν την υπόληψη, ώστε να καταφέρει καίρια χτυπήματα στους *πονηροὺς* και να πλήξει την λαϊκιστική, κατ' εκείνον, πολιτική τους.

2.3.5 Ο Θουκυδίδης βασικός οργανωτής των επιθέσεων εναντίον του Περικλή;

Η σύνθεση και συγγραφή ενός κεφαλαίου με τον παραπάνω τίτλο μοιάζει εξ αρχής προβληματική και δύναται εύκολα να οδηγήσει σε ερμηνευτικά αδιέξοδα. Ο λόγος είναι ότι στην αποθησαυρισμένη γραμματεία συναντάται μία και μοναδική αναφορά στον ρόλο του Θουκυδίδη ως εκφραστή μιας επίθεσης εναντίον του κύκλου του Περικλή. Ο Διογένης Λαέρτιος,

[298] Βλ. σχετικά Carawan (1996) 410-411.
[299] Βλ. Raubitschek (1960) 89.
[300] Βλ. Θουκ. 1.67.2: *Αἰγινῆταί τε φανερῶς μὲν οὐ πρεσβευόμενοι, δεδιότες τοὺς Ἀθηναίους, κρύφα δὲ οὐχ ἥκιστα μετ' αὐτῶν ἐνῆγον τὸν πόλεμον, λέγοντες οὐκ εἶναι αὐτόνομοι κατὰ τὰς σπονδάς*.
[301] Βλ. Θουκ. 2.27.1: *Ἀνέστησαν δὲ καὶ Αἰγινήτας τῷ αὐτῷ θέρει τούτῳ ἐξ Αἰγίνης Ἀθηναῖοι, αὐτούς τε καὶ παῖδας καὶ γυναῖκας, ἐπικαλέσαντες οὐχ ἥκιστα τοῦ πολέμου σφίσιν αἰτίους εἶναι*.

παραπέμποντας στον Σάτυρο, διασώζει μια πληροφορία, σύμφωνα με την οποία ο γιος του Μελησία έσυρε τον Αναξαγόρα στα δικαστήρια κατηγορώντας τον για ασέβεια, καθώς και για *μηδισμόν*, δηλαδή συνεργασία με τους Πέρσες.[302] Η εκδοχή, βεβαίως, αυτή αποτελεί, απλώς, πιθανολογία, αφού ο Σωτίων αναφέρει ως κατήγορο του Αναξαγόρα τον Κλέωνα.

Κατ' αρχάς, είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθούν μερικές διασαφηνίσεις. Ο κύκλος του Περικλή μάλλον δεν υφίστατο κυριολεκτικώς, όπως έχουν δείξει σύγχρονοι ιστορικοί,[303] αλλά πιθανώς αποτελούσε επινόηση των εχθρών του, προκειμένου να πλήξουν το κύρος του. Τούτο, ασφαλώς, δεν συνεπάγεται ότι ο Περικλής δεν διατηρούσε, για παράδειγμα, φιλικές σχέσεις με τον Φειδία ή τον Αναξαγόρα ή τον Πρωταγόρα, αλλά η έννοια «κύκλος» δηλοί όχι αποκλειστικά φιλική εγγύτητα, αλλά και κοινή δράση με ορισμένο σχέδιο, κάτι που δεν συνέβαινε πάντοτε στην περίπτωση του Περικλή. Γι' αυτό και ο όρος χρησιμοποιείται εδώ καταχρηστικά, επηρεασμένος περισσότερο από την μονογραφία του Podlecki *Perikles and his Circle*.[304] Από την άλλη, είναι γνωστό ότι ο Περικλής συνήθιζε να δρα από το παρασκήνιο αποφεύγοντας την δημοσιότητα και χρησιμοποιώντας φίλους του στην Εκκλησία του Δήμου για την αποτελεσματική προώθηση της πολιτικής του.[305] Τούτο το έπραττε – οπωσδήποτε ευφυώς –, προκειμένου να αποφύγει την δημόσια κατακραυγή σε περίπτωση αποτυχημένης πολιτικής διαχείρισης, θωρακίζοντας, έτσι, την φήμη του. Συνεπώς, αφού οι αντίπαλοι του Περικλέους δυσκολεύονταν, συχνά, να εντοπίσουν και να του καταλογίσουν κάτι συγκεκριμένο, επιχειρούσαν να τον εξουδετερώσουν πλαγίως, μέσω ποικίλων μομφών που εξαπέλυαν κατά των κοντινών του προσώπων.

Το ενδιαφέρον του Πλουτάρχου, καθώς και του ανώνυμου βιογράφου λήγει μετά τον οστρακισμό του Θουκυδίδη. Γι' αυτόν τον λόγο, κάποιοι ερευνητές προσπαθούν μέσω εικασιών και συνδυασμού των όποιων διαθέσιμων – πλην όμως ελαχίστων – δεδομένων να υποθέσουν τι συνέβη αφότου ο γιος του Μελησία επέστρεψε στην Αθήνα και αν είχε κάποια συμμετοχή στις επιθέσεις εναντίον των φίλων του Περικλή. Οι μελετητές αυτοί βασίζουν τα πορίσματά τους στις

[302] Βλ. Διογ. Λαέρτ. 2.12: *Περὶ δὲ τῆς δίκης αὐτοῦ διάφορα λέγεται. Σωτίων μὲν γάρ φησίν ἐν τῇ Διαδοχῇ τῶν φιλοσόφων ὑπὸ Κλέωνος αὐτὸν ἀσεβείας κριθῆναι, διότι τὸν ἥλιον μύδρον ἔλεγε διάπυρον· ἀπολογησαμένου δὲ ὑπὲρ αὐτοῦ Περικλέους τοῦ μαθητοῦ, πέντε ταλάντοις ζημιωθῆναι καὶ φυγαδευθῆναι. Σάτυρος δ' ἐν τοῖς Βίοις ὑπὸ Θουκυδίδου φησὶν εἰσαχθῆναι τὴν δίκην, ἀντιπολιτευομένου τῷ Περικλεῖ· καὶ οὐ μόνον ἀσεβείας ἀλλὰ καὶ μηδισμοῦ· καὶ ἀπόντα καταδικασθῆναι θανάτῳ*. Για την δίκη του Αναξαγόρα και άλλων φιλικά διακείμενων προς τον Περικλή προσώπων βλ. και Banfi (1999) 3-85.

[303] Βλ., λόγου χάριν, Azoulay (2015) 158-159.

[304] Βλ. σχετικά Podlecki (1998).

[305] Περί του ζητήματος αυτού, βλ. την ανάλυση του Azoulay (2015) 88-94.

παραγράφους 31–32 του *Βίου* του Περικλή. Εκεί, ο Πλούταρχος περιγράφει μια σειρά επιθέσεων, που πραγματοποιήθηκαν εναντίον του κύκλου τού Περικλή – συγκεκριμένα, εναντίον του Φειδία, της Ασπασίας και του Αναξαγόρα –, και χρονολογεί τα περιστατικά αυτά λίγο πριν την έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου – πράγμα που, βεβαίως, δεν μπορεί εύκολα να εξακριβωθεί. Ο Wade–Gery, επί παραδείγματι, φρονεί ότι «η επιστροφή του Θουκυδίδη συμπίπτει με ένα ξέσπασμα κακεντρεχών δικαστικών υποθέσεων».[306] Κάτι τέτοιο, αν αληθεύει, συνεπάγεται ότι οι *χρηστοὶ* ανέμεναν καρτερικά την επιστροφή του αρχηγού τους, ώστε να πάρουν την εκδίκησή τους από την μερίδα των *πονηρῶν*. Ο Kienast, επιπροσθέτως, διατείνεται ότι οι επιθέσεις αυτές προήλθαν από τους ολιγαρχικούς που επιθυμούσαν να ανατρέψουν τον Περικλή, επρόκειτο, δηλαδή, για μια μορφή συνωμοσίας των *χρηστῶν* εναντίον του ηγέτη των δημοκρατικών.[307]

Πριν την απόπειρα εξαγωγής συμπερασμάτων, κρίνεται, τώρα, αναγκαία μια σύντομη επισκόπηση της φύσης των κατηγοριών που δέχθηκαν τα φιλικά πρόσωπα του Περικλή. Ο Φειδίας,[308] λοιπόν, μπήκε στο στόχαστρο των φθονούντων λόγω της επιδεξιότητας με την οποία κατασκεύασε τα αθάνατα πολιτιστικά μνημεία της Αθήνας. Ειδικότερα, υπενθυμίζεται ότι ο Φειδίας κατασκεύασε το χρυσό άγαλμα της Αθηνάς, αφού, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, η βάση του καλλιτεχνήματος ανέφερε το όνομα του γλύπτη.[309] Το γεγονός, επιπλέον, ότι ο Φειδίας ήταν επιστάτης όλων των εργαζομένων – τεχνιτών, είχε, δηλαδή, την συνολική εποπτεία του έργου, προκάλεσε, όπως εξηγεί ο Πλούταρχος, τον φθόνο· έτσι, οι αντίπαλοι του Περικλή

[306] Βλ. Wade-Gery (1932$^{\beta}$) 260.

[307] Βλ. Kienast (1953) 215-216: «Der eigentliche Hintermann ist bereits bekannt, es ist natürlich weder … Menon noch … Hermippos, noch auch … Diopeithes, sondern kein anderer als Thukydides, der alte Führer der Oligarchen. Als der Sohn des Melesias im Frühjahr 433 aus seiner Verbannung zurückkehrte, stand er vor der Aufgabe, seine aufgelöste Partei wieder zu sammeln und all emit Perikles unzufriedenen Elemente zu einer starken Opposition zusammenzuschließen».

[308] Για τον Φειδία γενικότερα βλ. Stadter (1989) 166: «Phidias gained his reputation as one of the greatest sculptors of the ancient world chiefly for his two colossal chryselephantine statues of Athena Parthenos at Athens and of Zeus at Olympia. The Parthenos was completed in 438/37 (see note to 13.14), the Zeus in the following years. The alternate theory, that the Zeus preceded the Parthenos, has been disproved by the discovery of Phidias' studio at Olympia, with material clearly dating to the 430s: see Kunze 1959, 277-91; Mallwitz and Schiering 1964, 174-75, 272-77; Prees 1967, 171-73. Two other famous works were the bronze Athena Promachos, a monument of the victory at Marathon erected on the Acropolis, and the Lemnian Athena, both preceding the Parthenos. P. presents Phidias as a friend of Pericles (13.14 *διὰ φιλίαν Περικλέους*; cf. 31.2 and Dio *Or*. 12.55). He was accused of embezzlement of material upon completion of the Parthenos and convicted. The circumstances of his death are not clear, but P. is wrong in not leaving time for his sojourn in Olympia (cf. notes to 31.2-5). For his life and work see Richter 1970, 167-78; Becatti 1951; M. Robertson 1975, 1:292-322; Ridgeway 1981, 159-171; Linfert 1982, 57-77».

[309] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 13.9: *ὁ δὲ Φειδίας εἰργάζετο μὲν τῆς θεοῦ τὸ χρυσοῦν ἔδος, καὶ τούτου δημιουργὸς ἐν τῇ στήλῃ εἶναι γέγραπται, πάντα δ' ἦν σχεδὸν ἐπ' αὐτῷ, καὶ πᾶσιν, ὡς εἰρήκαμεν, ἐπεστάτει τοῖς τεχνίταις διὰ φιλίαν Περικλέους*.

στοχοποίησαν τον ηγέτη των *πονηρῶν* και τον συκοφαντούσαν, διότι, δήθεν, ο Φειδίας τού προωθούσε γυναίκες ελευθέρων ηθών.[310] Το δε άγαλμα λειτούργησε ως αφορμή προκειμένου ο Φειδίας να δεχθεί καταγγελία για κλοπή· εντούτοις, ο Περικλής, όντας προνοητικός, είχε φροντίσει να υποδείξει στον Φειδία κατασκευή του αγάλματος με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι εύκολο να αφαιρεθεί το χρυσάφι εκ των υστέρων και να ζυγιστεί.[311] Τελικά, δεν αποδεικνύονται κλοπές, χάρη, κυρίως, στην προορατικότητα του αρχηγού της μερίδας των *πονηρῶν*.

Ο Πλούταρχος, εντούτοις, θεωρεί ως βαθύτερο αίτιο της καταγγελίας αυτής φθόνο εναντίον του διάσημου γλύπτη (και, κατ' επέκταση, κατά του Περικλέους) και προσθέτει την κάτωθι πληροφορία: ο Φειδίας, απεικονίζοντας πάνω στην ασπίδα της θεάς Αθηνάς την μάχη εναντίον των Αμαζόνων, φιλοτέχνησε την δική του μορφή σχεδιάζοντας την προσωπογραφία ενός φαλακρού γέροντα που κρατούσε ψηλά με τα δύο του χέρια μια πέτρα. Συν τοις άλλοις, προσέθεσε και τον Περικλή μαχόμενο κατά μιας Αμαζόνας. Το δόρυ που σήκωνε η Αμαζόνα μπροστά στο πρόσωπο του Περικλέους είχε φιλοτεχνηθεί με μεγάλη μαεστρία, ώστε να κρύψει την ομοιότητα όταν αντίκριζε κανείς το σύνθεμα, ήταν, όμως, εμφανής και από τις δύο πλευρές. Αυτή η υπόθεση, σε συνδυασμό με την καταγγελία για κλοπή (που δεν επιβεβαιώθηκε),[312]

---

[310] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 13.9: *ἐπεστάτει τοῖς τεχνίταις διὰ φιλίαν Περικλέους. καὶ τοῦτο τῷ μὲν φθόνον, τῷ δὲ βλασφημίαν ἤνεγκεν, ὡς ἐλευθέρας τῷ Περικλεῖ γυναῖκας εἰς τὰ ἔργα φοιτώσας ὑποδεχομένου τοῦ Φειδίου*.

[311] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 31.3: *προσδεξαμένου δὲ τοῦ δήμου τὸν ἄνθρωπον καὶ γενομένης ἐν ἐκκλησίᾳ διώξεως, κλοπαὶ μὲν οὐκ ἠλέγχοντο· τὸ γὰρ χρυσίον οὕτως εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τῷ ἀγάλματι προσειργάσατο καὶ περιέθηκεν ὁ Φειδίας γνώμῃ τοῦ Περικλέους ὥστε πᾶν δυνατὸν εἶναι περιελοῦσιν ἀποδεῖξαι τὸν σταθμόν, ὃ καὶ τότε τοὺς κατηγόρους ἐκέλευσε ποιεῖν ὁ Περικλῆς*. Βλ. Stadter (1989) 291-292: «P. envisages the prosecution before the assembly, rather than a lesser court. Cf. also Diod. 12.39.2, *διόπερ ἐκκλησίας συνελθούσης περὶ τούτων, οἱ μὲν ἐχθροὶ τοῦ Περικλέους ἔπεισαν τὸν δῆμον συλλαβεῖν τὸν Φειδίαν, καὶ αὐτοῦ τοῦ Περικλέους κατηγόρουν ἱεροσυλίαν*. Diodorus adds the charge against Pericles himself, which P. treats at 32.3-4. This type of prosecution before the assembly was called *εἰσαγγελία*, a name also applied to other procedures: see MacDowell, *Law*, 183-86, and Harrison, *Law*, 2:50-59; and with a different classification, Hansen 1975. The details of the procedure are disputed: see Rhodes 1979 and Hansen 1980. We know a number of cases from the fifth century, including the prosecution of the profaners of the mysteries and of famous politicians such as Miltiades and Themistocles. Some hesitate to see *εἰσαγγελία* as the procedure in Phidias' case (Hansen does not include it in his catalogue of cases, 1975, 69-111, and MacDowell writes, p. 149: 'it is not clear whether [Phidias] … was prosecuted for impiety or temple-robbery or both, nor which legal procedure was used'). But there is every reason to accept that the assembly heard the case directly, for theft of material destined for the chryselephantine statue was certainly of major concern to the Athenians, even without the obvious political implications, and could easily have been classified as impiety (*asebeia*) or temple-robbery (*hierosylia*, Diodorus' word). P. describes the charge as theft, using the less serious term to avoid connecting Phidias and Pericles with *hierosylia*. But the charge represents a frontal attack on Pericles' famous incorruptibility and care in public accounts as well as on the reverence for the gods implied in the construction of the Parthenon and other buildings. The danger to Pericles of such a charge should not be underestimated».

[312] Βλ. και Bakola (2010) 308-309 για πρόσθετη και διεισδυτική ανάλυση: «On the other hand, Aristophanes' *Peace* 605ff., which is the source chronologically closest to the events in question, might in combination with the other sources give a more satisfactory solution to the problem: *πρῶτα μὲν γὰρ † αὐτῆς ἦρξε † Φειδίας πράξας κακῶς./ εἶτα Περικλέης φοβηθεὶς μὴ μετάσχοι τῆς τύχης,/ τὰς φύσεις ὑμῶν δεδοικὼς καὶ τὸν αὐτοδαῆ τρόπον,/ πρὶν παθεῖν τι δεινὸν αὐτός, ἐξέφλεξε τὴν πόλιν,/ ἐμβαλὼν σπινθῆρα μικρὸν Μεγαρικοῦ ψηφίσματος·/ κἀξεφύσησεν τοσοῦτον πόλεμον ὥστε τῷ καπνῷ·/ πάντας Ἕλληνας δακρῦσαι, τούς τ' ἐκεῖ τούς τ' ἐνθάδε*. What started it all in the first place was Phidias

οδήγησε, εν τέλει, τον Φειδία στην φυλακή, όπου και πέθανε, κατά κάποιους με δηλητήριο, που του έδωσαν οι εχθροί του.[313] Ο κατήγορός του, κάποιος Μένων, τιμήθηκε από την πόλη των Αθηνών.[314] Το επεισόδιο αφηγείται με τον ίδιο τρόπο και δομή γεγονότων ο Δίων Χρυσόστομος στην έκτη παράγραφο του *Ὀλυμπιακοῦ* του, ενώ μια σχετική αναφορά υπάρχει και στο ψευδο – αριστοτελικό έργο *Περὶ Κόσμου*.[315] Η παραδοχή, όμως, πως οι αναφορές στο επεισόδιο είναι ελάχιστες καθιστά την ιστορικότητά του αβέβαιη, κάτι που εντείνεται από το γεγονός ότι ο Πλούταρχος υποπίπτει σε ένα πολύ βασικό σφάλμα: ο Φειδίας δεν πέθανε μετά την κατηγορία αυτήν (αν έλαβε χώρα), αλλά το 438 π.Χ. μετέβη στην Ηλεία, προκειμένου να φιλοτεχνήσει το περίφημο άγαλμα του Διός στην Ολυμπία.[316] Από την στιγμή που μια βασική λεπτομέρεια του επεισοδίου είναι καταγεγραμμένη αναληθώς, αυτό προδιαθέτει τον ερευνητή για θεώρηση της πλήρους αφήγησης ως ανακριβούς ιστορικά.

---

getting into trouble. Then Pericles became frightened he might share Phidias' fate—for he was afraid of your character and your hard-biting temper—and before anything terrible could happen to *him*, he set the city ablaze by dropping into it a tiny spark of a Megarian decree: and he fanned up so great a war that all the Greeks were in tears in the smoke, both those over there and those over here (Tr. Sommerstein 1985). Aristophanes suggests that Phidias found himself 'in trouble' in the period shortly before the outbreak of the war. The connection with Pericles (606–8) leaves no doubt that the 'trouble' mentioned here concerned the accusations of embezzlement of precious materials from the Athena Parthenos statue, a project in which Pericles was one of the *epistatai* (superintendents who oversaw the whole project). Aristophanes' account also suggests that Phidias' 'trouble', the Megarian decree, and the outbreak of the war were close enough in time to be connected subsequently (seriously or not). Some scholars have dismissed Aristophanes' account and the relative chronology implied in it, arguing that they are mere comic invention. They have also asserted that '[Phidias'] indictment immediately followed the dedication of the statue' (Frost 1964a: 70 n. 11). As far as the first objection is concerned, even if one allows for the amount of distortion usually found in comic statements, dismissing Aristophanes' account altogether seems hyper-critical. It is difficult to see the comic poet's point (humoristic, didactic or otherwise) in presenting the story of Pericles' starting the war because he was involved in Phidias' misfortune and the relative chronology of events implied in it, if those were mere invention. Aristophanes' version must have made sense to the audience, and the most plausible explanation in this case is that it circulated (or had circulated at some point) in popular belief. Even if one rejects (rightly) the historical validity of the claim that Pericles started the war because of his fears concerning Phidias, one cannot deny that beneath this claim lies the popular (and comic) *topos* that politicians make big decisions for personal interest. This popular *topos* could naturally have been perceived by the people in the case of Phidias and Pericles—but a chronological link was required for it to make sense. We have a good enough reason to look more closely at the relative chronology of events implied by Aristophanes' account, and to examine whether it made good sense on its own and in conjunction with the other sources. As for the second objection, it seems arbitrary that the dates of the statue's dedication and Phidias' indictment (and, as is implied, his trial) should be identical. Menon could have well been persuaded by Pericles' opponents to offer information against Phidias some years later».

[313] Σχετικά με την δίκη του Φειδία, βλ. και Donnay (1968) 19-36. Βλ., επίσης, Bakola (2010) 305-312.

[314] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 31.5: *ὁ μὲν οὖν Φειδίας εἰς τὸ δεσμωτήριον ἀπαχθεὶς ἐτελεύτησε νοσήσας, ὡς δέ φασιν ἔνιοι, φαρμάκοις, ἐπὶ διαβολῇ τοῦ Περικλέους τῶν ἐχθρῶν παρασκευασάντων. τῷ δὲ μηνυτῇ Μένωνι γράψαντος Γλύκωνος ἀτέλειαν ὁ δῆμος ἔδωκε, καὶ προσέταξε τοῖς στρατηγοῖς ἐπιμελεῖσθαι τῆς ἀσφαλείας τοῦ ἀνθρώπου*.

[315] Βλ. σχετικά Azoulay (2015) 213.

[316] Βλ. και Rolley (1999) 128.

Η Ασπασία, από την άλλη πλευρά, διάσημη *έταίρα* της εποχής με ευρέως διαδεδομένη κλίση στην ρητορική,[317] κατηγορήθηκε από τον ποιητή Έρμιππο για δήθεν προώθηση γυναικών ελευθέρων ηθών στον Περικλή.[318] Ο Πλούταρχος αποτελεί την μοναδική πηγή του επεισοδίου, κάτι που ίσως δηλοί ότι είναι προϊόν προφορικής παράδοσης, ενώ το γεγονός ότι ο Περικλής έβαλε τα κλάματα στο δικαστήριο προκειμένου να γλιτώσει την Ασπασία προσθέτει στην αφήγηση μια κωμική χροιά και επιβεβαιώνει την πλαστότητά της, αφού μια τέτοια συμπεριφορά ήταν εντελώς αλλότρια προς το σοβαρό ύφος του Περικλή. Ο Αναξαγόρας, τέλος, βρέθηκε στο στόχαστρο των αντιπάλων του Περικλή με αφορμή ένα ψήφισμα του μάντη Διοπείθη,[319] ο οποίος πρότεινε να δικάζονται όσοι αμφισβητούν τα θεία ή διαδίδουν διά της διδασκαλίας τους θεωρίες για τα ουράνια φαινόμενα. Ο Πλούταρχος επισημαίνει πως ο Περικλής φυγάδευσε τον Αναξαγόρα εκτός της Αθήνας και, εν γένει, επειδή φοβήθηκε με την σωρεία των επιθέσεων, αποφάσισε να επιταχύνει την έναρξη του πολέμου, ώστε να μετριάσει την διάχυτη καχυποψία που υπήρχε εναντίον του. Το ψήφισμα του Διοπείθη μνημονεύεται μόνο από τον Πλούταρχο, ενώ οι απόψεις των ειδικών για την φύση του διίστανται.[320] Στην δίωξη του Αναξαγόρα αναφέρονται, επίσης, ο Διόδωρος Σικελιώτης,[321] ο Ιώσηπος[322] και ξανά ο Πλούταρχος στον

[317] Γι' αυτό, ίσως, ο Πλάτωνας βάζει τον Σωκράτη να καταθέτει στον *Μενέξενο* (235e) ότι η Ασπασία υπήρξε δασκάλα του στην ρητορική. Στο δε 236b ο γιος του Σωφρονίσκου δηλώνει ότι η Ασπασία συνέθεσε τον γνωστό επιτάφιο λόγο του Περικλέους. Για την παράδοση που θέλει την Ασπασία να έχει χάρισμα στον λόγο βλ. Pappas & Zelcer (2015) 31-36. Για την Ασπασία εντός του πλατωνικού *Μενέξενου* βλ. Salkever (1993) 133-143. Για το έργο αυτό του Πλάτωνος εν γένει βλ. το κλασικό άρθρο του Kahn (1963) 220-234. Βλ., επίσης, και την χρήσιμη μονογραφία για τον *Μενέξενο* που έχει συγγράψει ο Αθανασάτος (2001), εντός της οποίας υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία για αυτόν τον πλατωνικό διάλογο.

[318] Βλ. και Ἀποστολίδης (2022) 62 και, επιπλέον, υποσημ. 71.

[319] Για ανάλυση βλ. Ἀποστολίδης (2022) 62-63: «Γνωστὴ εἶναι μόνο μία τροποποίηση ποὺ πρότεινε μὲ εἰδικὸ ψήφισμα στὴν πρὸ τοῦ Πελοποννησιακοῦ δεκαετία ὁ Διοπείθης, ἕνας φανατικὸς θρησκόληπτος μάντης καὶ χρησμολόγος, μορφὴ γελοίου ΄΄θεματοφύλακα τῶν παραδόσεων΄΄ (οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ ρετσινιὰ τοῦ ἀργυρώνητου!): νὰ διώκωνται μὲ τὴν κατηγορία τῆς *ἀσέβειας*, καὶ μέσῳ τῆς διαδικασίας τῆς *εἰσαγγελίας*, ὅσοι *δὲ σέβονται τὰ θεῖα ἢ διδάσκουν θεωρίες γιὰ τὰ οὐράνια σώματα*, ἀποσκοπῶντας τὸν Περικλῆ κυριώτατα νὰ πλήξῃ καὶ τὸν ἄμεσα συνδεόμενο μαζί του Ἀναξαγόρα (πού, ἂν πιστέψουμε κάποιες πληροφορίες, φυγαδεύτηκε ἀπ' τὸν Περικλῆ, γιατὶ δὲν ὑπῆρχε τρόπος σωτηρίας του). Ἀκολούθησαν ἀπανωτὲς *γραφές*: κατὰ τῆς Ἀσπασίας, διότι *Περικλεῖ γυναῖκας ἐλευθέρας εἰς τὸ αὐτὸ φοιτώσας ὑποδέχοιτο* (ποὺ ὁ ἴδιος πάλι κατάφερε μὲ παρακάλια νὰ τὴ γλυτώσῃ)· κατὰ τοῦ Πρωταγόρα, γιὰ την περίφημη ἐναρκτήρια φράση τοῦ συγγράμματός του: *περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὔθ' ὡς εἰσίν, οὔθ' ὡς οὐκ εἰσίν* []· *πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι*· κατὰ τοῦ Διαγόρα τοῦ *ἄθεου* (ποὺ τόσκασε)· λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 399, μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῆς Δημοκρατίας μετὰ τοὺς *Τριάκοντα*, κατὰ τοῦ Σωκράτη· καὶ στὰ μέσα του 4ου αἰ., κατὰ τῆς Φρύνης, τῆς ἑταίρας».

[320] Βλ. σχετικά Lenfant (2002) 135-154· βλ. και Mansfeld (1980) 17-95, ο οποίος εξετάζει λεπτομερώς το ζήτημα της δίκης του Αναξαγόρα και την χρονολογία αυτής. Βλ., επίσης, Ἀποστολίδης (2022) 62 και, επιπλέον, υποσημ. 70. Βλ., δε, και Lesky (1983) 472.

[321] Βλ. Διόδ. 12.39.1-4: *τὸ τῆς Ἀθηνᾶς ἄγαλμα Φειδίας μὲν κατεσκεύαζε, Περικλῆς δὲ ὁ Ξανθίππου καθεσταμένος ἦν ἐπιμελητής. τῶν δὲ συνεργασαμένων τῷ Φειδίᾳ τινὲς διενεχθέντες ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Περικλέους ἐκάθισαν ἐπὶ τῶν τῶν θεῶν βωμῶν· διὰ δὲ τὸ παράδοξον προσκαλούμενοι ἔφασαν πολλὰ τῶν ἱερῶν χρημάτων ἔχοντα Φειδίαν δείξειν, ἐπισταμένου καὶ συνεργοῦντος τοῦ ἐπιμελητοῦ Περικλέους. διόπερ ἐκκλησίας συνελθούσης περὶ τούτων, οἱ μὲν ἐχθροὶ τοῦ Περικλέους ἔπεισαν τὸν δῆμον συλλαβεῖν τὸν Φειδίαν, καὶ αὐτοῦ τοῦ Περικλέους κατηγόρουν ἱεροσυλίαν. πρὸς δὲ*

Νικία του[323]. Η εκάστοτε περιγραφή εκθέτει διαφορετικές λεπτομέρειες για το συμβάν, αλλά η πληθώρα καταγραφών του το καθιστά άξιο σχολιασμού, χωρίς, πάντως, αυτό να συνεπάγεται αυτόματη απόδειξη της ιστορικότητάς του.

Σε αυτό, λοιπόν, το σημείο ο μελετητής οφείλει να εξετάσει την εγκυρότητα της επισήμανσης που κάνει ο Διογένης ο Λαέρτιος, σύμφωνα με την οποία ο Θουκυδίδης Μελησίου κατήγγειλε τον Αναξαγόρα για ασέβεια και *μηδισμόν*. Κατ' αρχάς, αν ο *χρηστὸς* πολιτικός άνδρας εξορίστηκε πράγματι το 443 π.Χ., τότε αυτό σημαίνει ότι επέστρεψε στην Αθήνα γύρω στα 433 π.Χ., δύο, δηλαδή, χρόνια πριν το ξέσπασμα του πολέμου. Συνεπώς, οι επιθέσεις εναντίον του Περικλή θα πρέπει να τοποθετηθούν κοντά σε αυτό το χρονικό διάστημα. Η θέση αυτή συμφωνεί με την άποψη του Πλουτάρχου, κατά την οποία οι επιθέσεις προέκυψαν λίγο πριν τον πόλεμο και, μάλιστα, οδήγησαν τον Περικλή να υιοθετήσει την γνώμη ότι αυτός πρέπει να επισπευτεί. Την ίδια κρίση περί επίσπευσης του πολέμου εκφράζει και ο Διόδωρος Σικελιώτης. Ο Φιλόχορος, όμως, στην *Ατθίδα* (*FGrHist* 328 F121) διατείνεται ότι η δίκη του Αναξαγόρα πραγματοποιήθηκε επτά ή οκτώ χρόνια πριν τον πόλεμο, άρα το 438 ή 439 π.Χ.[324] Αν ο γιος του Μελησίου εξοστρακίστηκε το 443 π.Χ., τότε κατά το διάστημα αυτό θα απουσίαζε από την Αθήνα, εκτός κι αν υποθέσει κανείς πως επέστρεψε νωρίτερα, κάτι που, όμως, δεν δύναται να επιβεβαιωθεί. Ο Frost χρησιμοποιεί ακριβώς αυτό το ερμηνευτικό πρόβλημα, για να εισηγηθεί ότι οι επιθέσεις εναντίον του κύκλου του Περικλή δεν προήλθαν από τους *χρηστούς*, αλλά από τους *πονηρούς*, οι οποίοι ήθελαν να πλήξουν τον Περικλή και να παγιώσουν την δημοφιλία τους στην Αθήνα. Ως επικρατέστερο παράδειγμα θεωρεί τον Κλέωνα·[325] ο Κλέων,

---

τούτοις Ἀναξαγόραν τὸν σοφιστήν, διδάσκαλον ὄντα Περικλέους, ὡς ἀσεβοῦντα εἰς τοὺς θεοὺς ἐσυκοφάντουν· συνέπλεκον δ' ἐν ταῖς κατηγορίαις καὶ διαβολαῖς τὸν Περικλέα, διὰ τὸν φθόνον σπεύδοντες διαβαλεῖν τὴν τἀνδρὸς ὑπεροχήν τε καὶ δόξαν. ὁ δὲ Περικλῆς, εἰδὼς τὸν δῆμον ἐν μὲν τοῖς πολεμικοῖς ἔργοις θαυμάζοντα τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας διὰ τὰς κατεπειγούσας χρείας, κατὰ δὲ τὴν εἰρήνην τοὺς αὐτοὺς συκοφαντοῦντα διὰ τὴν σχολὴν καὶ φθόνον, ἔκρινε συμφέρειν αὐτῷ τὴν πόλιν ἐμβαλεῖν εἰς μέγαν πόλεμον, ὅπως χρείαν ἔχουσα τῆς Περικλέους ἀρετῆς καὶ στρατηγίας μὴ προσδέχηται τὰς κατ' αὐτοῦ διαβολάς, μηδ' ἔχῃ σχολὴν καὶ χρόνον ἐξετάζειν ἀκριβῶς τὸν περὶ τῶν χρημάτων λόγον. ὄντος δὲ ψηφίσματος παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις Μεγαρέας εἴργεσθαι τῆς τε ἀγορᾶς καὶ τῶν λιμένων, οἱ Μεγαρεῖς κατέφυγον ἐπὶ τοὺς Σπαρτιάτας.

[322] Βλ. Ιώσ. *Κατ' Ἀπ.* 2.265: *Ἀναξαγόρας δὲ Κλαζομένιος ἦν, ἀλλ' ὅτι νομιζόντων Ἀθηναίων τὸν ἥλιον εἶναι θεὸν ὅδ' αὐτὸν ἔφη μύδρον εἶναι διάπυρον, θάνατον αὐτοῦ παρ' ὀλίγας ψήφους κατέγνωσαν.*

[323] Βλ. Πλουτ. *Νικ.* 23.2-3: *ᾧτινι συντυγχάνουσα καὶ πῶς αἰφνίδιον ἐκ πανσελήνου τὸ φῶς ἀπόλλυσι καὶ χρόας ἴησι παντοδαπάς, οὐ ῥᾴδιον ἦν καταλαβεῖν, ἀλλ' ἀλλόκοτον ἡγοῦντο καὶ πρὸ συμφορῶν τινων μεγάλων ἐκ θεοῦ γινόμενον σημεῖον. ὁ γὰρ πρῶτος σαφέστατόν τε πάντων καὶ θαῤῥαλεώτατον περὶ σελήνης καταυγασμῶν καὶ σκιᾶς λόγον εἰς γραφὴν καταθέμενος Ἀναξαγόρας οὔτ' αὐτὸς ἦν παλαιὸς οὔτε ὁ λόγος ἔνδοξος, ἀλλ' ἀπόῤῥητος ἔτι καὶ δι' ὀλίγων καὶ μετ' εὐλαβείας τινὸς ἢ πίστεως βαδίζων. οὐ γὰρ ἠνείχοντο τοὺς φυσικοὺς καὶ μετεωρολέσχας τότε καλουμένους, ὡς εἰς αἰτίας ἀλόγους καὶ δυνάμεις ἀπρονοήτους καὶ κατηναγκασμένα πάθη διατρίβοντας τὸ θεῖον, ἀλλὰ καὶ Πρωταγόρας ἔφυγε, καὶ Ἀναξαγόραν εἱρχθέντα μόλις περιεποιήσατο Περικλῆς.*

[324] Ο Dover (1975) 34-37 διατείνεται ότι δεν δυνάμεθα να είμαστε βέβαιοι για την δίκη του Αναξαγόρα.

[325] Βλ. Frost (1964) 398-399.

πάντως, αναγνωρίστηκε ευρέως το 428/427 π.Χ., ενώ δεν υπάρχουν κειμενικές αναφορές για τις ενέργειές του πριν το πρώτο έτος του πολέμου. Η δε θέση του Frost ότι οι αριστοκράτες θα φοβήθηκαν να επιτεθούν εναντίον του Περικλή δεν ευσταθεί, διότι οι *χρηστοί* χρησιμοποιούσαν και αυτοί διάφορες μεθόδους για να υπερκεράσουν την αντίσταση των αντιπάλων τους. Η δολιοφθορά μπορεί κάλλιστα να ήταν μία εξ αυτών. Ως προς τον Φειδία, επιπροσθέτως, η ιστορικότητα του επεισοδίου που αφηγείται ο Πλούταρχος είναι αμφίβολη και το ίδιο ισχύει και για την Ασπασία. Αν η Ασπασία πράγματι κατηγορήθηκε, τότε τούτο μάλλον θα συνέβη λίγο μετά τον πόλεμο με την Σάμο,[326] εποχή κατά την οποία απουσίαζε από την Αθήνα ο Θουκυδίδης Μελησίου.

Επομένως, το δίλημμα δεν είναι αν οι *χρηστοὶ* επιτέθηκαν εναντίον του Περικλή, αλλά αν οι κατηγορίες αυτές έλαβαν, τω όντι, χώρα[327] και, αν ναι, αν πραγματοποιήθηκαν την περίοδο που ο Θουκυδίδης βρισκόταν στην Αθήνα. Η μόνη περίπτωση που φαίνεται να έχει κάποια δόση αλήθειας είναι η δίκη του Αναξαγόρα, ενώ το όνομα του γιου τού Μελησία συνδέεται με αυτήν και όχι με τις υπόλοιπες δύο περιπτώσεις. Ο Banfi φρονεί πως ο φιλόσοφος πιθανώς δικάστηκε για ασέβεια το 432 π.Χ. και, κατόπιν, διέφυγε στην Λάμψακο και διέμεινε εκεί μέχρι να πεθάνει το 428 π.Χ.[328] Ακόμα και αυτή, όμως, η κρίση αποτελεί υπόθεση και όχι αδιατάραχτη βεβαιότητα. Αν ο Πλούταρχος έχει δίκιο και οι μομφές εκτοξεύτηκαν λίγο πριν τον πόλεμο, τότε υπάρχουν μεγάλες πιθανότητες ο Θουκυδίδης να υπήρξε ο οργανωτής τους. Η ερευνητική αυτή θέση έχει, μεν, παρουσιαστεί, όπως αναλύθηκε πρωτύτερα, αλλά αγνοεί την αμφισβητούμενη ιστορικότητα των μαρτυριών του Πλουτάρχου. Αν οι δίκες πραγματοποιήθηκαν λίγα χρόνια μετά τον εξοστρακισμό του Θουκυδίδη, τότε οι πιθανότητες συμμετοχής του σε αυτές μειώνονται δραστικά.

Δύναται, πάντως, να αντιτείνει κάποιος εδώ ότι ο Θουκυδίδης, διατηρώντας το κύρος του, θα ήταν σε θέση να εκπονεί αναλυτικά σχέδια από το μέρος της εξορίας του και να οργανώνει την μερίδα των *χρηστῶν* εξ αποστάσεως. Η άποψη αυτή μπορεί να συνδεθεί και με ενδεχόμενη συμμετοχή του στις αποφάσεις και ενέργειες των Αιγινητών, όπως εξηγήθηκε παραπάνω. Ιστορικές μαρτυρίες δεν υπάρχουν, αλλά δεν μπορεί να αποκλειστεί πλήρως η

[326] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 24.2 (*ἐπεὶ δ' Ἀσπασία χαριζόμενος δοκεῖ πρᾶξαι τὰ πρὸς Σαμίους*), όπου εκτίθεται η πληροφορία ότι ο Περικλής επιτέθηκε στην Σάμο για χάρη της Ασπασίας, παίρνοντας το μέρος των Μιλησίων, με τους οποίους η Σάμος είχε τότε διενέξεις. Η Ασπασία, ασφαλώς, ήταν από την Μίλητο.

[327] Με τις κατηγορίες εναντίον του Φειδία, της Ασπασίας και του Αναξαγόρα και την συνακόλουθη στοχοποίηση του Περικλή ασχολείται εκτενώς και ο Prandi (1977) 10-26. Πβ. Romilly (2016) 164-165. Την εγχώρια αντιπολίτευση εναντίον του γιου της Αγαρίστης εξετάζει ο Klein (1979) 494-533.

[328] Βλ. Banfi (1999) 31.

πιθανότητα ο Θουκυδίδης Μελησίου να συνέχισε τον ηγετικό του ρόλο ακόμα και μετά τον οστρακισμό του – απόδειξη αυτού οι πολλές φιλίες που είχε ο πολιτικός ανά την Ελλάδα, τις οποίες ίσως εκμεταλλεύτηκε κατά την περίοδο της εξορίας του. Άλλωστε, το γεγονός ότι ο *χρηστὸς* αυτός πολιτικός διέθετε μεγάλο κύρος αποδεικνύεται και από την δίκη που υποκίνησαν εναντίον του οι δημαγωγοί με προεξάρχοντα τον Εύαθλο, γεγονός που συνέβη, βεβαίως, μετά την επιστροφή του στην Αθήνα. Η δίωξη από τον Εύαθλο αποδεικνύει ότι οι *πονηροὶ* φοβούνταν τον Θουκυδίδη, παρόλο που έλειπε καιρό από την Αθήνα και κανονικά η πολιτική του δύναμη θα έπρεπε να ήταν ανενεργή. Απ' ό,τι φαίνεται, αντιθέτως, κάτι τέτοιο βρίσκεται μακριά από την πραγματικότητα και ο Θουκυδίδης Μελησίου δεν έχασε την δυνατότητά του να επηρεάζει την αθηναϊκή πολιτική. Αν η δίκη του Αναξαγόρα για ασέβεια έλαβε χώρα γύρω στο 432 π.Χ., τότε ίσως η δικαστική διαμάχη με τον Εύαθλο να έχει κάποια σύνδεση με αυτό το γεγονός – αποτελώντας πολιτική απάντηση των *πονηρῶν* στις διώξεις που εξαπολύει ο Θουκυδίδης εναντίον τους – και ο Θουκυδίδης Μελησίου να έσυρε, πράγματι, στα δικαστήρια τον Αναξαγόρα στην προσπάθειά του να επανακτήσει τα ηνία στην πολιτική ηγεσία της πόλης αποκαθηλώνοντας τον Περικλή και θέλοντας, ενδεχομένως, μετά από αυτό να γλιτώσει την Αθήνα από την έκρηξη του Πελοποννησιακού Πολέμου. Μια τέτοια κίνηση θα ήταν απόλυτα συμβατή τόσο με τον χαρακτήρα του Θουκυδίδη Μελησίου, όσο και γενικότερα με τις φιλολακωνικές πολιτικές των *χρηστῶν*.

2.4 Συμπεράσματα περί του Θουκυδίδη Μελησίου

Ο Θουκυδίδης Μελησίου υπήρξε ο πρώτος, κατά χρονολογική σειρά, αρχηγός της μερίδας των *χρηστῶν*, με τον πολιτικό βίο και τις δράσεις του οποίου καταπιάστηκε η διδακτορική αυτή διατριβή. Αν και ειπώθηκε και πρωτύτερα στο εισαγωγικό τμήμα του συγγράμματος αυτού, με την περάτωση αυτού του δευτέρου μέρους του ανά χείρας πονήματος είναι, πια, κατάδηλο γιατί επιλέχτηκε αυτός για το ξεκίνημα της ερευνητικής περιήγησης στον πολιτικό κόσμο των αριστοκρατών του πέμπτου αιώνα π.Χ. και όχι κάποιος άλλος πολιτικός άρχων: με τον Θουκυδίδη εγκαινιάζεται νέα πολιτική περίοδος στην Αθήνα, αφού η δράση του τοποθετείται στα προεόρτια του Πελοποννησιακού Πολέμου, ενώ ο Κριτίας, ο βίος του οποίου θα αναλυθεί παρακάτω, σημαίνει και επικυρώνει την λήξη της πολυετούς σύρραξης ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη. Δείχνεται, έτσι, εκ νέου η προσπάθεια για επιστημονική συνοχή του ανά χείρας

πονήματος. Ασφαλώς, με το εκτενές αυτό κεφάλαιο καλύπτεται, όπως έχει εξηγηθεί και παραπάνω, ένα σημαντικό κενό στην διεθνή βιβλιογραφική παραγωγή.

Ως προς τον διάδοχο του Κίμωνος, διερευνήθηκε, κατ' αρχάς, το ενδεχόμενο συγγενικής του σχέσης με τον ιστορικό Θουκυδίδη. Πιθανόν είναι – κατεβλήθη προσπάθεια να δειχθεί – πως οι δύο άνδρες συγγένευαν μεταξύ τους· η υπόθεση αυτή, φαινομενικά προσεγγίζουσα την περιοχή της αχρείαστης θεωρητικολογίας, συμβάλλει, τελικά, στην καλύτερη κατανόηση του οικογενειακού δέντρου του πολιτικού και αποκαλύπτει, εν μέρει, και τους λόγους για τους οποίους ο Θουκυδίδης προωθήθηκε άμεσα στην ανάληψη των ηνίων των *χρηστῶν* μετά την αποβίωση του τρανού Κίμωνα. Εξάγεται εκ τούτων το συμπέρασμα ότι οι αριστοκράτες, ακόμα και εντός δημοκρατικού πολιτεύματος και, δη, ριζοσπαστικού, δεν εγκατέλειψαν την πατροπαράδοτη συνήθεια της κληρονομικής διαδοχής, η οποία έλκει την καταγωγή της από τα παλαιά χρόνια της κληρονομικής βασιλείας. Ο Θουκυδίδης Μελησίου, παρά τις δεδομένες μαχητικές και ρητορικές αρετές του, ανήλθε ταχέως στην κορυφή της αθηναϊκής πολιτικής σκηνής ακριβώς επειδή είχε δεσμό συγγενικό με τον Κίμωνα, τον αμέσως προηγούμενο καθοδηγητή των *χρηστῶν*.

Στο πρώτο υποκεφάλαιο των κειμενικών πηγών εξετάστηκαν οι αριστοφανικοί *Ἀχαρνῆς*, εντός των οποίων εντοπίζεται μνεία του ποιητή στην δίκη που κίνησαν οι δημαγωγοί εναντίον του Θουκυδίδη με προεξάρχοντα αυτών τον *πονηρὸν* ρήτορα, Εύαθλο. Στους στίχους που αναλύθηκαν ο γιος του Μελησίου παρουσιάζει μερικά από τα παραδοσιακά γνωρίσματα των *χρηστῶν*: διακρίνεται για το εκλεκτό κοινωνικό του status, έχει, πιθανώς, πολεμήσει σε κρίσιμη για τους Έλληνες μάχη εναντίον των Περσών (Πλαταιές, 479 π.Χ.) και, άρα, έχει αναδειχθεί διά της ανδρείας του, τηρώντας, έτσι, όλες τις αριστοκρατικές συμβάσεις περί αναγκαιότητας διάκρισης στον πόλεμο προς εξασφάλιση της εύκλειας, αδυνατεί να υπερκεράσει την ρητορική ευγλωττία του Ευάθλου και ρεζιλεύεται από τον λαλίστατο νεανία, χάνοντας τα λόγια του, λόγω και της γεροντικής του ηλικίας. Η ολοφάνερη ήττα του, επακόλουθη, σύμφωνα με τον Αριστοφάνη, της σωματικής και διανοητικής του κόπωσης, δεν δύναται να χαρακτηρίσει συνολικά την πολιτική δράση του ανδρός: αν ο Θουκυδίδης ήταν νεότερος, όχι, απλώς, θα κατατρόπωνε τον άσημο, κατά τα άλλα, Εύαθλο, αλλά θα ερχόταν αντιμέτωπος ακόμα και με οντότητες θεϊκές. Το αριστοφανικό αυτό διατύπωμα δεικνύει με ενάργεια τις αριστοκρατικές καταβολές του *χρηστοῦ* πολιτικού – αφού μόνο ένας αριστοκράτης δικαιούται να μνημονεύεται

σε σχετιζόμενο με τους θεούς λεκτικό περικείμενο –, ενώ μέσω αυτού αναδεικνύεται και η οικογενειακή παράδοση του ανδρός στο άθλημα της πάλης.

Εν συνόλω, ο Αριστοφάνης, διά της δίκης αυτής, πλην των συνήθων κωμικών του στοχεύσεων, υπηρετικών, βεβαιότατα, και του θεατρικού είδους της κωμωδίας και αναδεικνυομένων διά της ευτράπελης λεκτικής αντιπαράθεσης ανάμεσα σε Θουκυδίδη και Εύαθλο, κατακεραυνώνει την ριζοσπαστική δημοκρατία και τους θιασώτες αυτής, *πονηρούς*, οι οποίοι επιχειρούν διά της δικαστικής διαδικασίας να αποκτήσουν πολιτική φήμη και να καταλύσουν, έτσι, την παλαιά πολιτική ελίτ των Αθηνών, ήτοι τους *χρηστούς*. Δεδομένου, δε, ότι οι *Ἀχαρνῆς* διαλαλούν την αντιπολεμική διάθεση του ποιητή, η παρουσία του Θουκυδίδη όχι, απλώς, δεν είναι αλλόκοτη, αλλά επιβεβλημένη, αφού υπονοείται ότι ο αρχηγός των *χρηστῶν* εφήρμοσε μετριοπαθή πολιτική, αντιτασσόμενος πάντοτε στις ιμπεριαλιστικές διαθέσεις των ακραίων δημοκρατικών, που έσυραν την Αθήνα στον πόλεμο.

Η ιστορικότητα, τέλος, της δίκης γίνεται δεκτή, αν και προβάλλεται παραδοχή, σύμφωνα με την οποία είναι δύσκολο να καθοριστεί η ακριβής χρονολογία της. Προτάθηκε η τοποθέτηση της δίκης λίγο μετά την επιστροφή του Θουκυδίδη στην Αθήνα και παγιώθηκε, κάπως, σχέση ανάμεσα στην δίκη αυτήν και τις επιθέσεις που, ενδεχομένως, εξαπέλυσε ο Θουκυδίδης εναντίον του κύκλου τού Περικλή. Εν συνόψει, ο Θουκυδίδης, πικραμένος λόγω του δεκαετούς, περίπου, οστρακισμού του, προκληθέντος εκ της διαμάχης του με τον Περικλή, επιστρέφει στην Αθήνα γύρω στα 433 π.Χ., συκοφαντεί τα κοντινά πρόσωπα του τέκνου τού Ξανθίππου και οι *πονηροί*, προκειμένου να τον εκτοπίσουν πολιτικώς, να τον κάνουν να σωπάσει μιά για πάντα, χρησιμοποιούν τον δημαγωγό Εύαθλο, πετυχαίνοντας, τελικά, τον σκοπό τους. Προκύπτει, τελικά, ότι οι *χρηστοὶ* είναι λιγότερο επιδέξιοι στην από του βήματος αγόρευση σε σχέση με τους *πονηρούς*.

Ακολούθως, αναλύθηκε η μνεία που πραγματοποιεί ο Πλάτων στον Θουκυδίδη Μελησίου εντός του *Μένωνος*. Υποστηρίχτηκε ότι η αναφορά αυτή στον κραταιό *χρηστὸν* πολιτικό ευρίσκεται σε άρρηκτο νοηματικό συνταίριασμα με την τάση του Πλάτωνος προς εξαπόλυση δηκτικών πυρών εναντίον των περιώνυμων πολιτικών της Αθήνας. Στο ίδιο ερμηνευτικό πλαίσιο, προτάθηκε, εντάσσονται και οι Μιλτιάδης, Κίμων, Θεμιστοκλής και Περικλής, οι οποίοι κατακεραυνώνονται στον *Γοργία* λόγω της, κατά τον Πλάτωνα, αδυναμίας τους να ενσταλάξουν την δικαιοσύνη στις ψυχές των συμπολιτών τους. Ο δε Περικλής επικρίνεται τόσο στον *Πρωταγόρα*, όσο και τον *Αλκιβιάδη Α΄* εξαιτίας της ανικανότητάς του να

μεταδώσει στα παιδιά του την πολιτική αρετή, παρόλο που τούς δίδαξε ικανοποιητικά άλλες, τεχνικές δεξιότητες. Στο σημείο αυτό ο συλλογιστικός δεσμός με τον *Μένωνα* είναι ακόμα μεγαλύτερος, διότι για την ίδια αιτία επικρίνεται και ο Θουκυδίδης στον φιλοσοφικό αυτόν διάλογο. Σημειώθηκε, όμως, ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου, αν και δεν κατόρθωσε να διδάξει την πολιτική τέχνη στους γιους του (άρα, αυτή δεν μεταδίδεται διά της διδασκαλίας), υπήρξε, αναντίλεκτα, σπουδαιότατος πολιτικός. Επισημάνθηκε, δηλαδή, ότι ο Πλάτων υποβιβάζει, μεν, την αξία του Θουκυδίδη, αλλά, συγχρόνως, τον επαινεί συγκεκαλυμμένα. Πρόκειται για έπαινο διά της μειλίχιας επίκρισης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το τέκνο του Μελησία εντάσσεται σε μια αυστηρά επιλεκτική ομάδα Αθηναίων πολιτικών, στους οποίους ο Πλάτων δεν εξαντλεί την αυστηρότητά του. Άλλα ανάλογα παραδείγματα αποτελούν ο Νικίας, ο Κριτίας και, εν τινί μέτρω, ο Λάχης. Ο Πλάτων δεν τους εγκωμιάζει ανεπιφύλακτα, όπως, λόγου χάριν, τον Νέστορα στους *Νόμους*, αλλά φροντίζει να εξάρει την θετική συμβολή τους στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα. Έτσι, ο Θουκυδίδης, αν και δίδαξε στους γιους του την πάλη, αλλά όχι την πολιτική αρετή, υπήρξε άνδρας με μέγιστη συμβολή στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας και με ευρύ δίκτυο γνωριμιών (ως γνήσιος *χρηστός*) σε ολόκληρη την Ελλάδα.

Παράλληλα, εδόθη σημασία στην συνήθεια του Πλάτωνος να αντιφάσκει διαρκώς, καθώς και να συνδέει το εκάστοτε φιλοσοφικό του επιχείρημα με εκλεκτούς πολιτικούς της Αθήνας. Εξηγήθηκε, εν ολίγοις, ότι ο ξακουστός φιλόσοφος ρέπει, ενίοτε, προς την υιοθέτηση απόψεων που δεν εγκρίνει ο ίδιος, μόνο και μόνο για να οδηγηθεί στην παγίωση συγκεκριμένων φιλοσοφικών συλλογισμών. Στο πλαίσιο αυτό, δεν είναι βέβαιο αν ο Πλάτων ενοχλούνταν, πράγματι, εξαιτίας τού ότι ο Θουκυδίδης δεν κατόρθωσε να μεταδώσει στους γιους του την πολιτική τέχνη· ωστόσο, η θέση αυτή πρέπει να προβληθεί από τον Σωκράτη, ώστε να καταστεί εμφανές το μη διδακτόν της αρετής, εξυπηρετικό και των πνευματικών στοχεύσεων του *Μένωνος*. Ακόμα, πάντως, κι αν το επιχείρημα αυτό στερείται επιστημονικής ορθότητας, ο Πλάτων στον *Μένωνα* δεν παύει τόσο να συμπληρώνει το πολιτικό πορτρέτο του Θουκυδίδη – διά της μνείας στην πολιτική του ικανότητα και τις γνωριμίες του σε ολόκληρη την Ελλάδα –, όσο και να τον επαινεί συγκεκαλυμμένα, κάτι που δεν προξενεί εντύπωση, από την στιγμή που ο γιος του Μελησία αντιτάχθηκε με σφοδρότητα στον Περικλή και τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, τον οποίον ο Πλάτων καταφανώς απεχθανόταν.

Κατόπιν, στην διδακτορική αυτήν διατριβή περιγράφηκε η παρουσία του Θουκυδίδη Μελησίου στον Πλούταρχο και, ορισμένως, στον *Βίον* του Περικλέους. Η κειμενική αυτή πηγή,

υποστηρίχθηκε, είναι, μάλλον, η σημαντικότερη αναφορικά με την πολιτική δράση του *χρηστοῦ* Θουκυδίδη, πλούσια σε πληροφορίες, έστω και αν κάποτε ενδέχεται αυτές να είναι ανεκδοτολογικής προέλευσης. Εντός των οικείων εδαφίων, ο Πλούταρχος αναδεικνύει την σφοδρή πολιτική διένεξη ανάμεσα στον Θουκυδίδη και τον Περικλή. Κατεβλήθη προσπάθεια να δειχτεί διά των προβαλλομένων αναλύσεων ότι ο γιος του Μελησία κατόρθωσε να παγιώσει την ιδεολογική του ισχύ εντός της αθηναϊκής πολιτικής σκηνής, μη επιτρέποντας, έτσι, στον γιο του Ξανθίππου να διοικεί την Αθήνα δίχως την εμφατική παρουσία σθεναρής αντιπολίτευσης. Μάλιστα, ο Θουκυδίδης συλλαμβάνει οξυδερκέστατο σχέδιο, αποδεικτικό και των σπάνιων πολιτικών του δεξιοτήτων, επιδιώκοντας και, εν τέλει, κατορθώνοντας την ενοποίηση της μερίδας των *χρηστῶν*. Εν ολίγοις, ο Θουκυδίδης πετυχαίνει να προβεί σε, τρόπον τινά, θεωρητική και, συνάμα, πρακτική θεμελίωση της παράταξης των *χρηστῶν*, αφού διδάσκει στους ιδεολογικώς ομοφρονούντες πώς να δρουν μαζικά, διά της τοποθέτησής τους σε συγκεκριμένο σημείο εντός της Εκκλησίας του Δήμου, προς επίτευξη ενιαίων ενεργειών. Παράλληλα, η επινόηση αυτή του Θουκυδίδη έρχεται και ως φυσιολογικό επιγέννημα της παρατηρητικότητάς του: ο *χρηστὸς* άνδρας συνειδητοποιεί ότι, ενίοτε, οι *χρηστοὶ* μεταβαίνουν για διάφορους λόγους στην μερίδα των *πονηρῶν* και το αντιπροσωπευτικότερο όλων παράδειγμα είναι ο Περικλής. Επομένως, η καινοτομία του Θουκυδίδη καταφέρνει, πλην των άλλων, και την αποτροπή της πολιτικής διάσπασης της μερίδας των αριστοκρατών. Αν και αποτελεί, δε, επιστημονικό αναχρονισμό, δύναται να υποστηριχθεί, όπως ειπώθηκε, ότι ο Θουκυδίδης, με αυτήν του την ρηξικέλευθη πρωτοβουλία, γίνεται ο πρώτος ηγέτης επίσημης παράταξης στην ιστορία της ανθρωπότητας. Φυσικά, η δήλωση αυτή δεν προσιδιάζει στην άμεση δημοκρατία των Αθηνών και την συνακόλουθη απουσία κομμάτων με την σύγχρονη έννοια του όρου, αλλά στηρίζεται, κάπως, από τον Πλούταρχο, ο οποίος τονίζει ότι η διαμάχη Θουκυδίδη και Περικλή καθιερώνει έκτοτε στην Αθήνα την διάκριση ανάμεσα σε υποστηρικτές του *δήμου* και των *ὀλίγων*.

Διαπιστώθηκε, επιπροσθέτως, ότι η πολιτική αυτή σύλληψη του Θουκυδίδη Μελησίου, παρά την δεδομένη καινοτομία της, είναι αξεδιάλυτα συγκερασμένη και με ένα πάγιο γνώρισμα των *χρηστῶν*: την αξιοσημείωτη ικανότητά τους στην παρασκηνιακή δράση. Εικάζει κανείς πως ο Θουκυδίδης αξιοποίησε άριστα τις προσωπικές του διασυνδέσεις, προκειμένου να επιτύχει τον πολιτικό συνασπισμό των *χρηστῶν*, ενώ καίριο ρόλο θα διαδραμάτισε και το διπλωματικό ταλέντο τού ηγέτη της αριστοκρατικής παράταξης. Αυτό δείχνει ότι οι *χρηστοὶ* είναι ευάλωτοι, κάπως, στην δημόσια αγόρευση, αλλά αναπληρώνουν αυτήν την έλλειψη διά των μυστικών

επικοινωνιών. Το τελευταίο αυτό αποτελεί, εξάλλου, παραδοσιακό χαρακτηριστικό των ελίτ διαχρονικά.

Η πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα στους δύο άνδρες είναι, όπως τονίστηκε, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, διότι, εκτός των υπολοίπων, πραγματοποιείται ανάμεσα σε δύο *χρηστούς*, οι οποίοι, εντούτοις, εκπροσωπούν διαφορετικές ιδεολογικές μερίδες. Γι' αυτόν τον λόγο, είναι αναμενόμενος, όπως δείχτηκε, ο αλληλοδανεισμός πολιτικών μεθόδων. Επισημάνθηκε, για παράδειγμα, ότι ο Θουκυδίδης, στην προσπάθειά του να περιορίσει την απήχηση του Περικλή στον λαό, αξιοποιεί λαϊκιστικές μεθόδους και διαβάλλει τον γιο της Αγαρίστης, υποστηρίζοντας πως κατασπαταλά το δημόσιο χρήμα για την ανέγερση πολυτελών οικοδομημάτων που ντροπιάζουν την πόλη στην υπόλοιπη Ελλάδα, αφού προάγουν την Αθήνα ως πρότυπο τρυφηλότητας και όχι μετριοπάθειας. Παράλληλα, προβλήθηκε η θέση ότι ο Θουκυδίδης, πραγματοποιώντας άλκιμη αντιπολίτευση εναντίον του Περικλέους, δεν επιδιώκει την ανάληψη των πολιτικών ηνίων της πόλης με σκοπό την ανατροπή της δημοκρατίας και, άρα, την εγκατάσταση ολιγαρχικού πολιτεύματος· αντιθέτως, ο Θουκυδίδης, όπως και οι περισσότεροι *χρηστοί*, είναι μετριοπαθής δημοκράτης και αναπολεί, μάλλον, την προ των μεταρρυθμίσεων του Εφιάλτη και του Περικλή δημοκρατία, την μη σχετιζόμενη με την ιμπεριαλιστική εκτροπή και απροκάλυπτη οικονομική εκμετάλλευση των συμμάχων που λαμβάνει χώρα αργότερα. Εξάλλου, ο γιος του Μελησία επιθυμεί να περιορίσει την εξουσία του Περικλή, ακριβώς επειδή ανησυχεί ότι το ρητορικό χάρισμα του ανδρός ενδέχεται να τον οδηγήσει σε μοναρχικού τύπου διακυβέρνηση. Η διαμάχη των δύο ανδρών λήγει, τελικά, με τον οστρακισμό του Θουκυδίδη, ο οποίος, προτείνεται, πραγματοποιήθηκε, ίσως, εξαιτίας πρωτοβουλίας του *χρηστοῦ* ανδρός και όχι του Περικλέους. Αυτό, κατά λογική συνεπαγωγή, σημαίνει ότι το μέτρο του οστρακισμού δεν αποτελεί μόνο όπλο του *δήμου* εναντίον των ισχυρών ανδρών, αλλά και πολιτικό μέσο που αξιοποιούν οι *χρηστοὶ* για την συμβολική επικύρωση της κυριαρχίας τους εντός των Αθηνών.

Εν συνεχεία, εξετάστηκε η παρουσία του Θουκυδίδη Μελησίου σε έναν ανώνυμο *Βίον* που αφορά τον ιστορικό Θουκυδίδη. Οι παρεχόμενες πληροφορίες συμπληρώνουν, μεν, το πορτρέτο του Θουκυδίδη, αλλά ειπώθηκε ότι η ιστορική τους ακρίβεια δύσκολα αποδεικνύεται, ακριβώς επειδή αποτελούν επιγέννημα συνδυασμού ετερόκλητων και, ίσως, αναξιόπιστων πηγών. Ειδικότερα, η δίκη που κερδίζει ο Θουκυδίδης υπερασπιζόμενος τον Πυριλάμπη εναντίον του Περικλή φαίνεται ύποπτη, αφού, πρώτον, δεν δύναται να εξηγηθεί εύκολα για ποιον λόγο ο Περικλής επιτέθηκε σε πρόσωπο που ανήκε στον στενό του κύκλο και, δεύτερον,

απορεί κανείς για την απόφαση του Θουκυδίδη να υπερασπιστεί οικείο του σπουδαιότερου πολιτικού του αντιπάλου. Παρόλο που το ζήτημα δεν προσπερνάται βιαστικά, προτείνεται ότι είναι αναγκαίο να παραμείνει ανοιχτό και σε νέες ερμηνευτικές θεωρήσεις. Από την άλλη, η δικαστική διαμάχη του Θουκυδίδη με τον Ξενόκριτο, παρά τις παρόμοιες νοηματικές δυσχέρειες που παρουσιάζει, προτείνεται ότι είναι περισσότερο εύληπτη: υποστηρίζεται, με παραπομπή και σε άλλους ερευνητές, ότι, ενδεχομένως, ο Θουκυδίδης, θέλοντας να ανακόψει, κάπως, το εγχείρημα της ίδρυσης αποικίας στους Θουρίους – το οποίο, κατά τον ίδιο, ίσως οδηγούσε σε επέκταση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού –, πρότεινε ψήφισμα που αφορούσε την ανάκληση του Ξενόκριτου – ο οποίος και συμμετείχε στο εγχείρημα των Θουρίων –, ο οποίος, με την σειρά του, επιστρέφοντας στην Αθήνα, έσυρε τον Θουκυδίδη στο δικαστήριο. Η ερμηνεία δεν είναι απολύτως αποδείξιμη, αλλά δεν είναι και παράλογη, ούτε ασύμβατη με την προσωπικότητα του Θουκυδίδη Μελησίου.

Στο τελευταίο υποκεφάλαιο διερευνήθηκε το ενδεχόμενο συμμετοχής του Θουκυδίδη Μελησίου στις επιθέσεις εναντίον του κύκλου του Περικλή. Υποστηρίχτηκε ότι είναι δύσκολο οι οργανωμένες βολές εναντίον του Φειδία και της Ασπασίας να οφείλονται άμεσα στον γιο του Μελησία· παρά ταύτα, προτάθηκε ότι, πιθανώς, ο ίδιος, κατά το διάστημα της εξορίας του, δεν έχασε ποτέ την πολιτική του ισχύ και ήταν σε θέση να οργανώνει, ακόμα και εξ αποστάσεως, επιθέσεις εναντίον των *πονηρῶν* και του Περικλή. Παράλληλα, η δικαστική περιπέτεια που αναγκάστηκε να υποστεί ο Αναξαγόρας, δάσκαλος του Περικλή, είναι περισσότερο πιθανόν να οφείλεται σε πρωτοβουλία του Θουκυδίδη, αφού η πληροφορία αυτή εντοπίζεται και σε κειμενικές πηγές. Μάλιστα, δεν αποκλείεται η δίκη την οποία κινεί ο δημαγωγός Εύαθλος να αποτελεί δυναμική απάντηση των *πονηρῶν* εναντίον των *χρηστῶν* και του Θουκυδίδη, ο οποίος, με την επιστροφή του στην Αθήνα μετά την δεκαετή εξορία του, επιχειρεί να καλύψει άμεσα το χαμένο πολιτικό έδαφος, εξαπολύοντας επιθέσεις εναντίον των φίλων του Περικλή. Οι *πονηροί*, με την σειρά τους, αντιδρούν άμεσα διά της δίκης που κινεί ο Εύαθλος, ώστε να εκτοπίσουν οριστικά τον Θουκυδίδη.

Εν συνόλω, το εν λόγω κεφάλαιο προσπαθεί να καλύψει ένα σημαντικό βιβλιογραφικό κενό αναφορικά με τον Θουκυδίδη Μελησίου. Μέσα από την αναλυτική ερευνητικώς έκθεση της προσωπογραφίας του αποδεικνύεται ότι ο πολιτικός αυτός υπήρξε από τους διαπρεπέστερους των Αθηνών και καταφανώς από αυτούς που ελάχιστα ευνόησε η σωζόμενη συγγραφική παραγωγή της αρχαιότητας. Αδιαμεσολάβητη πρόσβαση σε απολεσθέντα και,

ενδεχομένως, και σε πλήρως άγνωστα στους σύγχρονους ερευνητές κείμενα θα επέτρεπε την πληρέστερη κατανόηση της πολιτικής ιδιοσυστασίας του *χρηστοῦ* ανδρός, όσο και της γενικότερης πολιτικής του δράσης. Ακόμα, πάντως, και με τα ομολογουμένως ελλιπή κειμενικά δεδομένα που εξετέθησαν παραπάνω, είναι πρόδηλο ότι ο Θουκυδίδης ανταγωνίστηκε τον κραταιό Περικλή επί ίσοις όροις, παγίωσε, για εύλογο χρονικό διάστημα, την πολιτική του παρουσία εντός των Αθηνών και εκπροσώπησε επαξίως τους *χρηστούς* (υπερβαίνοντας, ίσως, σε πολιτικές δεξιότητες τους αριστοκράτες προκατόχους του), πραγματοποιώντας, μάλιστα, αληθινή πολιτική επανάσταση διά της εξ αυτού επίσημης ενοποίησης της μετριοπαθούς μερίδας. Στην διατριβή αυτήν αποδεικνύεται εν τέλει ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου δεν πρέπει από εδώ και στο εξής να αγνοείται εντελώς ή να υποτιμάται προς όφελος του τρανού ιστορικού, όταν η συζήτηση των εξειδικευμένων ερευνητών ή των φίλων της αρχαιογνωσίας επικεντρώνεται στο όνομα «Θουκυδίδης». Στην Αθήνα του πέμπτου αιώνα π.Χ. έζησαν και έδρασαν δύο, κατά κύριο λόγο, αξιομνημόνευτοι Θουκυδίδηδες: ο πρώτος, και γηραιότερος, ξακουστός πολιτικός ηγέτης των *χρηστῶν*, πραγματικά εφάμιλλος, από πολλές απόψεις, του μέγιστου Περικλή, και ο δεύτερος, και νεότερος, ιστορικός, εις εκ των σπουδαιοτέρων της ανθρωπότητας.

Μέρος 3ο

Λάχης

3.1 Συνοπτικό βιογραφικό σκίτσο του Λάχητα

Ο Λάχης,[329] εύπορος Αθηναίος πολιτικός και καταλυτικός πρωταγωνιστής κατά την διάρκεια της πρώτης φάσης του Πελοποννησιακού Πολέμου, αποτελεί τον δεύτερο, κατά χρονολογική σειρά, πολιτικό άνδρα τον βίο και τις δράσεις του οποίου εκθέτει και αναλύει η παρούσα διατριβή. Ο Λάχης, η συμμετοχή του οποίου σε κρίσιμες στιγμές της αθηναϊκής ιστορίας παραλείπεται εν πολλοίς ή παραβλέπεται ακούσια συγκρινόμενη με άλλα πολιτικά πρόσωπα της εποχής, πιο γνωστά στην παραδεδομένη γραμματεία (λόγου χάριν, Νικίας ή Κλέων), καταγόταν από τον δήμο Αιξωνής – την σημερινή Γλυφάδα – και ήταν γιος του Μελανώπου (*PA* 9019). Κατείχε το αξίωμα του στρατηγού κατά τα έτη 427/426 και 426/425 π.Χ.[330] Ο Πλάτων μάς παραδίδει την ιστορική πληροφορία ότι πολέμησε στην μάχη του Δηλίου το 424 π.Χ. – μάλιστα, στην σύρραξη αυτήν έλαβε μέρος και ο Σωκράτης –,[331] κατά την οποία οι Αθηναίοι ηττήθηκαν από τους συμμάχους των Λακεδαιμονίων, Βοιωτούς, μετά από συνεχείς συγκρούσεις και, δη, μετά το τραγικό σφάλμα των Αθηναίων να εκλάβουν σε στιγμή του πολέμου τα δικά τους τμήματα ως εχθρικά με συνέπεια να αλληλοσφαγιαστούν. Οι δε Βοιωτοί, όταν πολιόρκησαν τους Αθηναίους στο Δήλιο,[332] χρησιμοποίησαν εναντίον τους ένα παράξενο είδος φλογοβόλου, που αποτελούσε τεχνολογική καινοτομία για την εποχή και μπορούσε να πλήξει τα τείχη του εχθρού και, ταυτόχρονα, τους υπερασπιστές αυτών.[333]

---

[329] Ο Johannes Kirchner στο έργο του *Prosopographia Attica*, το οποίο παρουσιάζει περίπου 16.000 συνοπτικές βιογραφίες αρχαίων Αθηναίων που σώζονται μέσα από επιγραφές, απαριθμεί δεκαοκτώ άνδρες που έφεραν το όνομα «Λάχης» στο ομώνυμο λήμμα. Ανάμεσα σε αυτούς περιλαμβάνονται ο γιος του ηγέτη της μερίδας των *χρηστῶν*, ο εγγονός του, καθώς και ο δισέγγονός του.

[330] Βλ. Θουκ. 3.86.1: *Τοῦ δ' αὐτοῦ θέρους τελευτῶντος Ἀθηναῖοι εἴκοσι ναῦς ἔστειλαν ἐς Σικελίαν καὶ Λάχητα τὸν Μελανώπου στρατηγὸν αὐτῶν καὶ Χαροιάδην τὸν Εὐφιλήτου*. Βλ., επίσης, Θουκ. 3.115.5-6: *τὸν μὲν οὖν ἕνα τῶν στρατηγῶν ἀπέστειλαν Πυθόδωρον ὀλίγαις ναυσί, Σοφοκλέα δὲ τὸν Σωστρατίδου καὶ Εὐρυμέδοντα τὸν Θουκλέους ἐπὶ τῶν πλειόνων νεῶν ἀποπέμψειν ἔμελλον. ὁ δὲ Πυθόδωρος ἤδη ἔχων τὴν τοῦ Λάχητος τῶν νεῶν ἀρχὴν ἔπλευσε τελευτῶντος τοῦ χειμῶνος ἐπὶ τὸ Λοκρῶν φρούριον ὃ πρότερον Λάχης εἶλε, καὶ νικηθεὶς μάχῃ ὑπὸ τῶν Λοκρῶν ἀπεχώρησεν*.

[331] Βλ. Πλ. *Λάχ*. 181b: *ἐν γὰρ τῇ ἀπὸ Δηλίου φυγῇ μετ' ἐμοῦ συνανεχώρει, κἀγώ σοι λέγω ὅτι εἰ οἱ ἄλλοι ἤθελον τοιοῦτοι εἶναι, ὀρθὴ ἂν ἡμῶν ἡ πόλις ἦν καὶ οὐκ ἂν ἔπεσε τότε τοιοῦτον πτῶμα*. Βλ., επιπλέον, και Πλ. *Συμπ*. 221a: *ὅτε ἀπὸ Δηλίου φυγῇ ἀνεχώρει τὸ στρατόπεδον· ἔτυχον γὰρ παραγενόμενος ἵππον ἔχων, οὗτος δὲ ὅπλα. ἀνεχώρει οὖν ἐσκεδασμένων ἤδη τῶν ἀνθρώπων οὗτός τε ἅμα καὶ Λάχης*.

[332] Για την μάχη βλ. και Αποστολίδης (2022) 184, υποσημ. 132.

[333] Βλ. Θουκ. 4.100.1-5: *καὶ οἱ Βοιωτοὶ εὐθὺς μεταπεμψάμενοι ἔκ τε τοῦ Μηλιῶς κόλπου ἀκοντιστὰς καὶ σφενδονήτας, καὶ βεβοηθηκότων αὐτοῖς μετὰ τὴν μάχην Κορινθίων τε δισχιλίων ὁπλιτῶν καὶ τῶν ἐκ Νισαίας ἐξεληλυθότων Πελοποννησίων φρουρῶν καὶ Μεγαρέων ἅμα, ἐστράτευσαν ἐπὶ τὸ Δήλιον καὶ προσέβαλον τῷ*

Ο Λάχης υπηρέτησε και πάλι ως στρατηγός το 418 π.Χ.,[334] στην μάχη της Μαντίνειας, την ξακουστή αρκαδική πόλη που έλαβε την ονομασία της, κατά τον μύθο, από τον Μαντινέα, γιο του Λυκάονα. Στην μάχη αυτήν, μία εκ των πιο φημισμένων του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι Λακεδαιμόνιοι παρατάχθηκαν απέναντι στους Αργείους, οι οποίοι είχαν στο πλευρό τους, μεταξύ άλλων, και την συμμαχική δύναμη των Αθηναίων. Η απόφαση αυτή των Αθηναίων να στηρίξουν εμπράκτως τους Αργείους εναντίον της Σπάρτης συνετέλεσε, ουσιαστικά, στο ξέσπασμα του δευτέρου μέρους του πολυετούς Πελοποννησιακού Πολέμου. Κατά την διάρκεια της σύγκρουσης αυτής ο Λάχης άφησε την τελευταία του πνοή.

Ο Λάχης, πλην της ηγετικής συμμετοχής του σε γνωστές και καθοριστικής σημασίας μάχες, διακρινόταν, επίσης, για τα φιλειρηνικά και φιλοσπαρτιατικά του αισθήματα, κάτι που, όπως έχει δειχθεί στην διατριβή αυτήν, χαρακτηρίζει, συνήθως, τους πλούσιους Αθηναίους αριστοκράτες και ανήκοντες στην ιδεολογική μερίδα των *χρηστῶν*. Ο γιος του Μελανώπου, ως γνήσιος εκφραστής των πεποιθήσεων της μερίδας αυτής και αρχηγικό της πρόσωπο, κατόρθωσε, όπως μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης (Θουκ. 4.118.11), να προβεί στην συμφωνία μονοετούς εκεχειρίας ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη το 423 π.Χ., ενώ διαδραμάτισε βαρύνουσας σημασίας ρόλο και στην σύναψη της επονομαζόμενης «Ειρήνης του Νικία» το 421 π.Χ. (Θουκ. 5.43.2), συνεργαζόμενος με τον έτερο εξέχοντα εκπρόσωπο των *χρηστῶν*, τον Νικία.

Οι βασικές ιστορικές αναφορές στον Λάχητα εντοπίζονται στον Θουκυδίδη, τον Αριστοφάνη και τον Πλάτωνα. Η περίπτωση του Θουκυδίδη θα συμβάλει σημαντικά στον εμπλουτισμό των ιστορικών λεπτομερειών που σχετίζονται με τις πολιτικές δράσεις του αρχηγού των *χρηστῶν*, η εξέταση των *Σφηκῶν* του Αριστοφάνη θα επικεντρωθεί και αναλύσει ενδελεχώς την περίφημη δίκη των σκύλων, γελοιογραφία μιας πραγματικής, ίσως, δικαστικής υπόθεσης ανάμεσα στον Κλέωνα και τον Λάχητα, ενώ ο *Λάχης* του Πλάτωνος θα εξεταστεί ως προς την παρουσίαση ηθικών αρετών του ανδρός, καθώς και ως προς την ενδεχόμενη παροχή συμπληρωματικών ιστορικών πληροφοριών.

τειχίσματι, ἄλλῳ τε τρόπῳ πειράσαντες καὶ μηχανὴν προσήγαγον, ἥπερ εἶλεν αὐτό, τοιάνδε. κεραίαν μεγάλην δίχα πρίσαντες ἐκοίλαναν ἅπασαν καὶ ξυνήρμοσαν πάλιν ἀκριβῶς ὥσπερ αὐλόν, καὶ ἐπ' ἄκραν λέβητά τε ἤρτησαν ἁλύσεσι καὶ ἀκροφύσιον ἀπὸ τῆς κεραίας σιδηροῦν ἐς αὐτὸν νεῦον καθεῖτο, καὶ ἐσεσιδήρωτο ἐπὶ μέγα καὶ τοῦ ἄλλου ξύλου. προσῆγον δὲ ἐκ πολλοῦ ἀμάξαις τῷ τείχει, ᾗ μάλιστα τῇ ἀμπέλῳ καὶ τοῖς ξύλοις ᾠκοδόμητο· καὶ ὁπότε εἴη ἐγγύς, φύσας μεγάλας ἐσθέντες ἐς τὸ πρὸς ἑαυτῶν ἄκρον τῆς κεραίας ἐφύσων. ἡ δὲ πνοὴ ἰοῦσα στεγανῶς ἐς τὸν λέβητα, ἔχοντα ἄνθρακάς τε ἠμμένους καὶ θεῖον καὶ πίσσαν, φλόγα ἐποίει μεγάλην καὶ ἧψε τοῦ τείχους, ὥστε μηδένα ἔτι ἐπ' αὐτοῦ μεῖναι, ἀλλὰ ἀπολιπόντας ἐς φυγὴν καταστῆναι καὶ τὸ τείχισμα τούτῳ τῷ τρόπῳ ἁλῶναι. τῶν δὲ φρουρῶν οἱ μὲν ἀπέθανον, διακόσιοι δὲ ἐλήφθησαν· τῶν δὲ ἄλλων τὸ πλῆθος ἐς τὰς ναῦς ἐσβὰν ἀπεκομίσθη ἐπ' οἴκου.

[334] Βλ. Θουκ. 5.61.1 και 5.74.3.

3.2 Ο Λάχης στο ιστορικό έργο του Θουκυδίδη

Ο πρώτος σημαντικός συγγραφέας ο οποίος μνημονεύει τον Λάχητα είναι ο ιστορικός, Θουκυδίδης. Ο ερευνητής, κατά την ανάγνωση των χωρίων στα οποία αναφέρεται ο ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν*, συναντά, ως επί το πλείστον, περιγραφές που σχετίζονται με διάφορες λεπτομέρειες του Πελοποννησιακού Πολέμου, δηλαδή μάχες, στρατιωτικές αποφάσεις συνδεόμενες με επεκτατικές κινήσεις, στρατηγικές τεχνικές, προσπάθειες για ανακωχή σε συγκεκριμένες περιστάσεις των συγκρούσεων κ.ά. Είναι γεγονός πως το έργο του γιου τού Ολόρου δεν αποτελεί την βέλτιστη πηγή για εξαγωγή συμπερασμάτων περί του ανδρός και της προσωπικότητάς του εν συνόλω, παρά ταύτα μια πιο προσεκτική ματιά των αντίστοιχων εδαφίων, που αφορούν τα δρώμενα στα οποία εμπλέκεται ο Λάχης, επιτρέπει στον μελετητή να πληροφορηθεί λεπτομερώς το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται ο πολιτικός αυτός· επιπλέον, κατανοεί ο αρχαιοελληνιστής κάποια πάγια γνωρίσματα του γενναίου στρατηγού τα οποία συναντά κανείς στην ευρύτερη ιδεολογική ομάδα, στην οποία ο ίδιος ανήκε, καθώς και ηθικές πτυχές του χαρακτήρα του. Έπεται η αναλυτική παρουσίαση των θουκυδίδειων χωρίων στα οποία εντοπίζεται μνεία στον Λάχητα και ο συνακόλουθος ερμηνευτικός σχολιασμός όλων των αποσπασμάτων στα οποία ο Θουκυδίδης αναφέρεται στον τρανό *χρηστὸν* πολιτικό ηγέτη.

Το πρώτο εδάφιο, στο οποίο εντοπίζεται ο Λάχης, βρίσκεται στο τρίτο βιβλίο και, ειδικότερα, στην παράγραφο 86.[335] Ιστορικά η αφήγηση τοποθετείται στο έτος γέννησης του Πλάτωνος, ήτοι στο 427 π.Χ. Έχει προηγηθεί ο εμφύλιος σπαραγμός στην Κέρκυρα, τραγικό ορόσημο στην κλασική ιστορία της τότε Ελλάδας εν γένει, αφού το αρχικό ξέσπασμα εξαπλώθηκε σταδιακά σε πάρα πολλές πόλεις, προκαλώντας την εκδήλωση ενός πρωτοφανούς ηθικού αμοραλισμού. Η πολεμική σύρραξη ανάμεσα στην Κέρκυρα και την Κόρινθο παρέχει, επιπροσθέτως, την δυνατότητα στον Θουκυδίδη να ξεδιπλώσει το μεγαλείο της λογοτεχνικής

[335] *Τοῦ δ' αὐτοῦ θέρους τελευτῶντος Ἀθηναῖοι εἴκοσι ναῦς ἔστειλαν ἐς Σικελίαν καὶ Λάχητα τὸν Μελανώπου στρατηγὸν αὐτῶν καὶ Χαροιάδην τὸν Εὐφιλήτου. οἱ γὰρ Συρακόσιοι καὶ Λεοντῖνοι ἐς πόλεμον ἀλλήλοις καθέστασαν. ξύμμαχοι δὲ τοῖς μὲν Συρακοσίοις ἦσαν πλὴν Καμαριναίων αἱ ἄλλαι Δωρίδες πόλεις, αἵπερ καὶ πρὸς τὴν τῶν Λακεδαιμονίων τὸ πρῶτον ἀρχομένου τοῦ πολέμου ξυμμαχίαν ἐτάχθησαν, οὐ μέντοι ξυνεπολέμησάν γε, τοῖς δὲ Λεοντίνοις αἱ Χαλκιδικαὶ πόλεις καὶ Καμάρινα· τῆς δὲ Ἰταλίας Λοκροὶ μὲν Συρακοσίων ἦσαν, Ῥηγῖνοι δὲ κατὰ τὸ ξυγγενὲς Λεοντίνων. ἐς οὖν τὰς Ἀθήνας πέμψαντες οἱ τῶν Λεοντίνων ξύμμαχοι κατά τε παλαιὰν ξυμμαχίαν καὶ ὅτι Ἴωνες ἦσαν πείθουσι τοὺς Ἀθηναίους πέμψαι σφίσι ναῦς· ὑπὸ γὰρ τῶν Συρακοσίων τῆς τε γῆς εἴργοντο καὶ τῆς θαλάσσης. καὶ ἔπεμψαν οἱ Ἀθηναῖοι τῆς μὲν οἰκειότητος προφάσει, βουλόμενοι δὲ μήτε σῖτον ἐς τὴν Πελοπόννησον ἄγεσθαι αὐτόθεν πρόπειράν τε ποιούμενοι εἰ σφίσι δυνατὰ εἴη τὰ ἐν τῇ Σικελίᾳ πράγματα ὑποχείρια γενέσθαι. καταστάντες οὖν ἐς Ῥήγιον τῆς Ἰταλίας τὸν πόλεμον ἐποιοῦντο μετὰ τῶν ξυμμάχων. καὶ τὸ θέρος ἐτελεύτα.*

πένας του, αφού πραγματοποιείται μια εμβριθής ψυχολογική ανάλυση του ανθρώπου ως όντος, ο οποίος τείνει, ενίοτε, λόγω της ωμότητας του πολέμου, να επιδιώκει όχι, απλώς, τις νικηφόρες εκβάσεις, αλλά την πλήρη εξόντωση του αντιπάλου. Οι παραδεδομένοι κανόνες παύουν να ισχύουν, το νόημα των λέξεων αντιστρέφεται, αφού, πλέον, το «κομματικό» πάθος ορίζει την σημασία των εννοιών και όχι η ίδια η πραγματικότητα. Γι' αυτόν τον λόγο, ο παράφρων, λόγου χάριν, εθεωρείτο κατά το χρονικό αυτό διάστημα συνετός, ενώ ο όντως νουνεχής – ο οποίος φυσιολογικά δεν προβαίνει σε βιαστικές πράξεις, αλλά εξετάζει προσεκτικά όλες τις συνιστώσες ενός ζητήματος – κινούσε τις υποψίες, καθώς οι υπόλοιποι φρονούσαν πως αναζητά προφάσεις για υπεκφυγή. Η δε εξαλλοσύνη και ο συνεχής εκνευρισμός ήταν στοιχεία που επέτρεπαν στους ρήτορες να εισακούγονται, ενώ οι αντιρρησίες αντιμετώπιζαν σοβαρές δυσκολίες ως προς την έκθεση και προώθηση της άποψής τους.[336] Είναι και σήμερα γνωστό και διαπιστώσιμο ότι σε ζοφερές περιόδους η μετριοπάθεια εκλαμβάνεται ως δειλία ή και κουτοπονηριά. Εσφαλμένα, βέβαια, πιστεύεται αυτό· η κρίση αυτή, ήτοι ο χαρακτηρισμός των συνετών ως αθαρσών, είναι αποτέλεσμα της αδυναμίας των ακραίων φωνών να χαλιναγωγήσουν τον παρορμητισμό τους και, κατ' επέκταση, την ανάγκη τους για συμπερίληψη στην μάζα, εντός της οποίας ξεθωριάζει η έννοια της ατομικής ευθύνης.

Με το τέλος του καλοκαιριού και την αρχή του φθινοπώρου οι Αθηναίοι αποφασίζουν να στείλουν είκοσι καράβια στην Σικελία,[337] ορίζοντας ως στρατηγούς τον Λάχητα του Μελανώπου[338] (σημαντική φιλολογικώς η πρόταξη του ονόματος τού Λάχητα, δηλωτική της

[336] Βλ., για παράδειγμα, Θουκ. 3.82.4-6: *καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαιώσει. τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος ἀνδρεία φιλέταιρος ἐνομίσθη, μέλλησις δὲ προμηθὴς δειλία εὐπρεπής, τὸ δὲ σῶφρον τοῦ ἀνάνδρου πρόσχημα, καὶ τὸ πρὸς ἅπαν ξυνετὸν ἐπὶ πᾶν ἀργόν· τὸ δ' ἐμπλήκτως ὀξὺ ἀνδρὸς μοίρᾳ προσετέθη, ἀσφαλείᾳ δὲ τὸ ἐπιβουλεύσασθαι ἀποτροπῆς πρόφασις εὔλογος. καὶ ὁ μὲν χαλεπαίνων πιστὸς αἰεί, ὁ δ' ἀντιλέγων αὐτῷ ὕποπτος. ἐπιβουλεύσας δέ τις τυχὼν ξυνετὸς καὶ ὑπονοήσας ἔτι δεινότερος· προβουλεύσας δὲ ὅπως μηδὲν αὐτῶν δεήσει, τῆς τε ἑταιρίας διαλυτὴς καὶ τοὺς ἐναντίους ἐκπεπληγμένος. ἁπλῶς δὲ ὁ φθάσας τὸν μέλλοντα κακόν τι δρᾶν ἐπῃνεῖτο, καὶ ὁ ἐπικελεύσας τὸν μὴ διανοούμενον. καὶ μὴν καὶ τὸ ξυγγενὲς τοῦ ἑταιρικοῦ ἀλλοτριώτερον ἐγένετο διὰ τὸ ἑτοιμότερον εἶναι ἀπροφασίστως τολμᾶν*.

[337] Βλ. Venier (2011) 361: «Ése, por norma, era el destino de los vencidos de uno y otro bando. La expedición a Sicilia, descrita en los libros sexto y séptimo, no fue la primera de los atenienses; en el quinto año de la guerra, a solicitud de los leontinos enviaron una flota en su auxilio, pero, comenta Tucídides, lo hicieron para evitar que el trigo siciliano llegara al Peloponeso y, además, explorar la posibilidad de incorporar la isla a sus dominios. Combatieron allí durante ese verano hasta el invierno del sexto año; hubo otra incursión, documentada en el libro cuarto, en el séptimo año de la guerra, y la tercera, mayor que las anteriores, preparada con sumo cuidado, con abundancia de barcos y tropas. "Se comprometían, dice Tucídides, a una guerra tan importante como la que sostenían con los del Peloponeso", pero sin conocimiento de la isla, sus habitantes y recursos bélicos. Hay que regresar a lo que dije en el primer párrafo, la cuestión del interés nacional».

[338] Βλ. Gomme (1956[α]) 387: «Λάχητα τὸν Μελανώπου: of the deme Aixone, the man well known also from Aristophanes and Plato. He was older than Sokrates, who was bom in 469 [*Lach*. 181 D), so approaching 50 at least in 427. He was killed as a veteran at Mantineia in 418». Βλ., επιπρόσθετα, Hornblower (1991) 491-492.

αρχηγικής του θέσης) και τον Χαροιάδη του Ευφιλήτου. Η μνεία αυτή στον Αθηναίο στρατηγό είναι, όπως φαίνεται, καθαρά ιστορική χωρίς την παρεμβολή κάποιας προσωπικής κρίσης του συγγραφέα ή κάποιας συμπληρωματικής περιγραφής. Είναι, όμως, ιδιαίτερα σημαντική η ανάλυση των γεγονότων της εποχής αυτής για την κατασκευή της συνολικής εικόνας του αρχηγού των *χρηστῶν*. Εκείνη, λοιπόν, την περίοδο μαίνεται μια πολεμική σύγκρουση ανάμεσα στους Συρακουσίους και τους Λεοντίνους. Στο πλευρό των Συρακουσίων στάθηκαν όλες οι δωρικές πολιτείες πλην της Καμάρινας, οι οποίες, όπως τονίζει ο Θουκυδίδης, είχαν, μεν, ταχθεί με το μέρος των Λακεδαιμονίων, αλλά δεν είχαν συμμετάσχει ενεργά στον Πελοπποννησιακό πόλεμο. Οι Λεοντίνοι, αντιθέτως, είχαν στο πλάι τους την Καμάρινα και τις χαλκιδικές πολιτείες. Οι Λοκροί, επίσης, συμμάχησαν με τους Συρακουσίους,[339] ενώ οι Ρηγίνοι με τους ομογενείς τους Λεοντίνους.[340] Η άμεση εμπλοκή των Αθηναίων στην διένεξη αυτήν αρχίζει, όταν οι Λεοντίνοι, όντες αποκλεισμένοι από στεριά και θάλασσα, στέλνουν πρεσβεία στην Αθήνα ζητώντας την βοήθειά της και υπενθυμίζοντάς της τόσο ότι ήταν Ίωνες, όσο και ότι είχαν συμμαχία κατά το παρελθόν. Το σημαντικό σχόλιο του Θουκυδίδη είναι το κάτωθι: οι Αθηναίοι, δηλαδή, δέχονται να εμπλακούν, προβάλλοντας το επιχείρημα της κοινής καταγωγής με τους Λεοντίνους, αλλά, στην πραγματικότητα, το κίνητρο της συμμετοχής τους είναι άμεσα συνυφασμένο με την εξέλιξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, καθώς βούλονται να εμποδίσουν τον ανεφοδιασμό της Πελοποννήσου με σιτάρι από την Σικελία.[341] Άλλωστε, όπως είναι εμφανές, οι Αθηναίοι είχαν διατηρήσει στην μνήμη τους ζωντανές τις οδηγίες του Περικλή, ο οποίος υποστήριζε στις αγορεύσεις του ότι ο πόλεμος κερδίζεται με χρήματα.[342] Η Αθήνα, λόγω του εύρους των συμμαχιών της και του συνακόλουθου οικονομικού οφέλους που απελάμβανε χάρη σε αυτές, ήταν, ούτως ή άλλως, ευπορότερη της Σπάρτης· αν, όμως, κατάφερνε να περιορίσει και την βιολογική και, άρα, ζωτική προς επιβίωση ανάγκη του αντιπάλου της για τροφή, τότε η επικράτηση, κατά την άποψη των Αθηναίων, θα ήταν, μάλλον, ευκολότερη.[343]

Η δεύτερη και πιο ουσιώδης παρατήρηση του Θουκυδίδη συνδέεται με τα βαθύτερα κίνητρα των Αθηναίων, αφού, όπως επισημαίνει ο ξακουστός ιστορικός, η Αθήνα επιθυμούσε

[339] Βλ. Hornblower (1991) 492-493.
[340] Βλ. Hornblower (1991) 493.
[341] Βλ. σχετικά Hornblower (1991) 493-494.
[342] Βλ. Θουκ. 1.142.1: *Μέγιστον δέ, τῇ τῶν χρημάτων σπάνει κωλύσονται, ὅταν σχολῇ αὐτὰ ποριζόμενοι διαμέλλωσιν· τοῦ δὲ πολέμου οἱ καιροὶ οὐ μενετοί*.
[343] Επομένως, οι Αθηναίοι προσπαθούν με την παρέμβασή τους αυτήν να μειώσουν την δύναμη της Σπάρτης, καθώς και να διευρύνουν τις δικές τους συμμαχίες. Σχετικά με το δεύτερο αυτό ζήτημα και το πώς αυτό επιβεβαιώνεται από τις επιγραφές βλ. Papazarkadas (2009) 75-76.

ενδόμυχα να διαπιστώσει αν θα ήταν εφικτό να επιβληθεί, κάπως, στην Σικελία και να την κατακτήσει.[344] Ο Λάχης, λοιπόν, λαμβάνει μέρος σε μια κρίσιμη καμπή της αθηναϊκής ιστορίας, σε μια, δηλαδή, πρώτη απόπειρα ευρύτερης αξιολόγησης του Ελληνισμού της Σικελίας, του τρόπου που μάχεται, καθώς και των όποιων πλεονεκτημάτων ή μειονεκτημάτων των τεχνικών που χρησιμοποιούσε, του εδάφους της κ.ά. Σε αυτήν την αλαζονική, ενδεχομένως, απόφαση – παρόλο που, μάλλον, δεν υπήρχαν σκέψεις για άμεση κατάκτηση της Σικελίας[345] – συμβάλλουν, δύναται να υποθέσει κανείς, τόσο ο απόηχος της καταστροφικής πανδημίας που επηρεάζει την ορθή κρίση των ισχυρών, οι οποίοι εκπλήσσονται από την ταχεία μεταστροφή της τύχης, όσο και οι ολέθριες συνέπειες του προηγηθέντος εμφυλίου πολέμου. Οι Αθηναίοι, ως κοσμοκράτορες και, ορισμένως, θαλασσοκράτορες, και μετά από μια μακρά καταδυνάστευση των αντιπάλων και των συμμάχων τους, εισέρχονται στον Πελοποννησιακό πόλεμο και συνειδητοποιούν σταδιακά ότι οι μακροχρόνιες συγκρούσεις δεν έχουν εξασφαλισμένο αποτέλεσμα και μπορούν να πλήξουν τους ικανούς και εύρωστους οικονομικά.

Αν, συνεπώς, η απόφαση αυτή για συμμετοχή στα σικελικά γεγονότα τού 427 π.Χ. κριθεί εκ των υστέρων, δηλαδή υπό το πρίσμα της μετέπειτα συντριβής τους στην Σικελία, τότε ο τρόπος συλλογισμού τους μάλλον ήταν λανθασμένος και, ενδεχομένως, επηρεασμένος καταλυτικά από τα προειπωθέντα καθοριστικά για τον ψυχισμό τους δρώμενα, που τους οδηγούσαν σε ακατανόητες αποφάσεις. Υπό μια συγχρονική οπτική, όμως, και από άποψη τακτικής το πλάνο τους ενέχει στρατηγικές αρετές και, από την στιγμή που ο Λάχης τίθεται επικεφαλής της εκστρατείας αυτής, εύλογα εικάζει κανείς πως είχε άμεση συμμετοχή τόσο στην

[344] Μία ακόμα πιο πρώιμη ένδειξη της ενδόμυχης βούλησης των Αθηναίων για κατάκτηση της Σικελίας εντοπίζεται στο πρώτο βιβλίο του Θουκυδίδη, εκεί όπου ο ιστορικός αιτιολογεί την απόφαση των Αθηναίων να στηρίξουν την Κέρκυρα στην διαμάχη της με την Κόρινθο. Η Κέρκυρα, λοιπόν, πλην των άλλων της πλεονεκτημάτων, αποτελούσε και ιδανικό ορμητήριο για άμεση και ευχερέστερη πρόσβαση στην Σικελία. Βλ. Θουκ. 1.44.3: *ἅμα δὲ τῆς τε Ἰταλίας καὶ Σικελίας καλῶς ἐφαίνετο αὐτοῖς ἡ νῆσος ἐν παράπλῳ κεῖσθαι*. Πρόκειται για μια επισήμανση, μη εντοπισμένη από τους πλείστους των ερευνητών, η οποία συνδέεται με το γεγονός ότι μια προσεκτική εξέταση του συνολικού έργου του Θουκυδίδη αποδεικνύει ότι οι Αθηναίοι είχαν πάντοτε στο μυαλό τους την Σικελία και, γι' αυτόν τον λόγο, καλλιεργούσαν σταδιακά το έδαφος της μελλοντικής τους επιχείρησης με μικρές – ασήμαντες, ίσως, στα μάτια ενός μη πεπειραμένου αναγνώστη –, αλλά ενδεικτικές των κινήτρων τους κινήσεις. Ο Connor (2022) 79, υποσημ. 34 επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό μου, αφού υποστηρίζει ότι το *ἐν παράπλῳ κεῖσθαι* «αναφέρεται κυριολεκτικά σ' ένα παράκτιο ταξίδι». Από την στιγμή, όμως – σκέφτεται εύστοχα ο Connor –, που τα εμπορικά πλοία που κατευθύνονταν προς την Ιταλία ή την Σικελία δεν ήταν υποχρεωμένα να πραγματοποιούν βραδινές στάσεις κοντά στην ακτή, τότε πρέπει να υποθέσουμε ότι εδώ γίνεται λόγος για πολεμική επιχείρηση, καθώς τα πολεμικά πλοία ήταν απαραίτητο να προσεγγίζουν την ακτή κάθε βράδυ.

[345] Πάντως, η πρώτη αυτή απόπειρα των Αθηναίων μάλλον κρύβει, όπως επεσήμανα και παραπάνω, έναν ενδότερο πόθο που δεν είχε ακόμα εκφραστεί ολοκληρωτικά. Βλ. σχετικά Smith (2004) και Kagan (1981) 165. Η πλήρης και ανεξέλεγκτη, εν τινί μέτρω, υλοποίηση του πόθου αυτού πραγματοποιείται με την συμβολή του Αλκιβιάδη. Περισσότερα για αυτό το ζήτημα θα ειπωθούν στο κεφάλαιο του Νικία.

κατάρτιση του τρόπου με τον οποίον θα κινηθούν, όσο και στην γενικότερη απόφαση για εμπλοκή στην αντιδικία Συρακουσίων και Λεοντίνων εν γένει. Κάτι τέτοιο αποδεικνύει, με την σειρά του, πως ο Λάχης, αν και παραδοσιακά φιλολάκων και υπέρμαχος της ειρήνης, ως *χρηστὸς* πολιτικός, ήταν ευφυής μαχητής και ικανός καθοδηγητής της πόλεώς του με παρουσίαση και ανάλυση ποικίλων πολεμικών τακτικών. Ειδικότερα, αν η επιθυμία για κατάκτηση της Σικελίας εκληφθεί ως δεδομένος πόθος των Αθηναίων,[346] τότε ορθά, με την παρότρυνση και του Λάχητα, η Αθήνα αποφασίζει να εκμεταλλευθεί την διένεξη Συρακουσίων και Λεοντίνων, για να έλθει σε μια πρώτη επαφή με την Σικελία και να προβεί σε ευρύτερη αξιολόγηση του αντιπάλου.[347] Άλλωστε, αν ήταν εφικτό να κατακτήσουν τους Σικελιώτες, όσο υπερφίαλο και αν ήταν στην πράξη, θα αποκτούσαν σημαντικά οικονομικά κέρδη και απερίγραπτη στρατιωτική ισχύ. Πριν την επίδειξη γενναιότητας, οι μάχες κερδίζονται με την διάνοια και την προσεκτική, επομένως, κατάρτιση ενός μαχητικού σχεδίου, που ομοιάζει, σημειωτέον, σε ένα παιχνίδι σκακιού· ο Λάχης το γνώριζε καλά αυτό, εν αντιθέσει με τους *πονηρούς*, οι οποίοι συνήθιζαν να ορμούν προς τον αντίπαλο, ενίοτε ασυλλόγιστα και υπό το κράτος της απερισκεψίας, θέλωντας, έτσι, να εξασφαλίσουν την εύκλεια που χαρίζει μια εντυπωσιακή νίκη.

Ήδη, εντούτοις, διά του παραδείγματος του Λάχητα, αναδεικνύεται και ένα επιπρόσθετο χαρακτηριστικό γνώρισμα των *χρηστῶν*, το οποίο χρήζει νοηματικής πραγμάτευσης: η ηγετική, εν ολίγοις, θέση του Λάχητα στο πρώτο αυτό σικελικό πολεμικό εγχείρημα, δεικνύει με ενάργεια

---

[346] Βλ. σχετικά Romilly (1995[4]) 89: «Ο μηχανισμός είναι σαφέστατος. Και καταλαβαίνουμε έτσι το συνδυασμό μεταξύ της ευκαιρίας που γεννούν οι τοπικές συγκρούσεις και της φιλοδοξίας, που υπάρχει πάντοτε στην καρδιά των Αθηναίων». Τα κρυφά κίνητρα των Αθηναίων εντοπίζει και ο Συρακούσιος Ερμοκράτης, ο οποίος τονίζει σχετικά ότι η Αθήνα χρησιμοποιεί συνεχώς προφάσεις, για να κατορθώσει να προωθήσει μυστικά τον μεγάλο της πόθο, που δεν είναι άλλος από την κατάκτηση ολόκληρης της Σικελίας και του πλούτου της. Βλ. σχετικά Θουκ. 4.60-61.

[347] Για οικονομικά κίνητρα κατάκτησης της Σικελίας, σχετιζόμενα, κάποτε, και με την διατροφή, ήτοι με παράγοντες που αφορούν την ανθρώπινη επιβίωση, βλ. Venier (2011) 361-362: «En la punta occidental de la isla se encuentra Egesta, ciudad que pidió auxilio a los helenos; es fácil advertir que la gran flota ateniense se hizo a la mar por razones de más peso: la riqueza material de Sicilia. Aunque los atenienses tenían colonias en el territorio conocido como Magna Grecia, la Hélade había perdido en el siglo quinto capacidad de sustentarse; sólo sus vides y olivos eran moneda de cambio con la que adquirían todo lo imprescindible para el sustento diario, de modo que se volvió dependiente de los que producían grano en abundancia. Peter Green, que dedicó el libro citado arriba a la guerra con Sicilia, dice que observando el mapa de los grandes mercados de granos en el siglo quinto, se advierten los motivos que tuvieron los atenienses para invadir un territorio que veían como El Dorado. Además, ése no era el único problema; también en ese siglo los helenos habían quedado sin madera para sus barcos; el ganado caprino, la producción de carbón, las invasiones y la necesidad de construir naves para su gran flota terminaban con los bosques antes de que los renuevos tuvieran tiempo de madurar. Según Green, ´´by Plato's day, the early part of the fourth century, Attica was already a bare, unwooded region´´». Δύναται, εύλογα, να υποθέσει κανείς, με βάση την ερμηνεία της Venier, ότι τα κίνητρα των Αθηναίων παραμένουν ίδια τόσο κατά την πρώτη, όσο και κατά την δεύτερη εισβολή στην Σικελία: κατάληψη κομβικού εδάφους προς εξασφάλιση της αυτοσυντήρησης. Βεβαίως, η διατριβή αυτή αποδεικνύει ότι η στόχευση των Αθηναίων ήταν πολύ ευρύτερη και σχετιζόταν άμεσα και με τον ίδιο τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό.

ότι οι ανήκοντες στην μετριοπαθή μερίδα, αν και παραδοσιακά φιλολάκωνες και συλλογιζόμενοι με περίσκεψη, δεν αποστέργουν εντελώς την ιδέα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. Αυτό, με την σειρά του, υποσημαίνει ότι οι *χρηστοὶ* δεν τίθενται εναντίον των εδαφικών επεκτάσεων, αντιθέτως αποδέχονται ανάλογες στρατιωτικές απόπειρες, με την προϋπόθεση ότι, πριν την πραγματοποίησή τους, έχει διενεργηθεί ενδελεχής εξέταση όλων των παραμέτρων και όλων των υποθετικών σεναρίων που μπορούν, δυνητικά, να θέσουν σε κίνδυνο την Αθήνα. Κατά συνέπεια, για τους *χρηστοὺς* η εδαφική επέκταση της Αθήνας είναι ελκυστική ιδέα μόνο στο μέτρο που δεν απειλούνται τα ήδη κεκτημένα. Αυτό, βέβαια, έρχεται σε καταφανή αντίθεση με την πολεμοκαπηλία των *πονηρῶν*, οι οποίοι φρονούν πως η Αθήνα άρχει δεσποτικά και, ακόμα και αν αυτό είναι άδικο, οφείλει να συνεχίσει να διευρύνεται, διότι το παιχνίδι κυριαρχίας και βίας στο οποίο έχει επιλέξει να εμπλακεί δεν έχει επιστροφή.

Το καλοκαίρι, λοιπόν, αυτό ολοκληρώνεται με την πρώτη αυτήν απόπειρα των Αθηναίων να βολιδοσκοπήσουν την κατάσταση στην Σικελία, επιθυμώντας, ενδόμυχα, να συγκρίνουν τις δυνάμεις τους με αυτές του αντιπάλου τους και, κατόπιν, να αποφασίσουν να εφαρμόσουν μια ευρύτερη και πιο οργανωμένη εισβολή ή όχι. Σε όλα αυτά τα γεγονότα ο στρατηγός Λάχης είναι βασικότατος πρωταγωνιστής και ρυθμιστής των εξελίξεων, ήγουν καίριος συντονιστής των αθηναϊκών στρατιωτικών δυνάμεων, υπεύθυνος για την ακολουθητέα πολεμική τακτική και όλα τα συναφή. Τον επόμενο χειμώνα η επιδημία χτυπά ξανά·[348] ταυτόχρονα, οι Αθηναίοι πλήττονται από συνεχόμενους σεισμούς, κάτι, που σε συνδυασμό με την φονική και λοιμογόνο νόσο,[349] κατακερματίζει πλήρως τα ηθικά τους αποθέματα.[350] Μάλιστα, ο Θουκυδίδης

[348] Βλ. Θουκ. 3.87.1-4: *Τοῦ δ' ἐπιγιγνομένου χειμῶνος ἡ νόσος τὸ δεύτερον ἐπέπεσε τοῖς Ἀθηναίοις, ἐκλιποῦσα μὲν οὐδένα χρόνον τὸ παντάπασιν, ἐγένετο δέ τις ὅμως διοκωχή. παρέμεινε δὲ τὸ μὲν ὕστερον οὐκ ἔλασσον ἐνιαυτοῦ, τὸ δὲ πρότερον καὶ δύο ἔτη, ὥστε Ἀθηναίους γε μὴ εἶναι ὅτι μᾶλλον τούτου ἐπίεσε καὶ ἐκάκωσε τὴν δύναμιν· τετρακοσίων γὰρ ὁπλιτῶν καὶ τετρακισχιλίων οὐκ ἐλάσσους ἀπέθανον ἐκ τῶν τάξεων καὶ τριακοσίων ἱππέων, τοῦ δὲ ἄλλου ὄχλου ἀνεξεύρετος ἀριθμός. ἐγένοντο δὲ καὶ οἱ πολλοὶ σεισμοὶ τότε τῆς γῆς, ἔν τε Ἀθήναις καὶ ἐν Εὐβοίᾳ καὶ ἐν Βοιωτοῖς καὶ μάλιστα ἐν Ὀρχομενῷ τῷ Βοιωτίῳ*.

[349] Είναι εξαιρετικά δύσκολο να εξαχθεί ένα ακριβές συμπέρασμα για το είδος της ασθένειας αυτής, παρόλο που οι ερευνητές επιδεικνύουν εδώ και πολλά χρόνια αξιοσημείωτο ενδιαφέρον για τον λοιμό της Αθήνας. Λόγου χάριν, οι Morens & Littman (1992) 271 επισημαίνουν χαρακτηριστικά: «At least 29 different disease theories have been advanced by hundreds of scholars». Λίγο παρακάτω, στην σελίδα 280 της μελέτης τους αιτιολογούν την θέση τους για την δυσκολία του εγχειρήματός τους να καταλήξουν σε ένα ορισμένο συμπέρασμα ως προς την ασθένεια αυτήν: «It should be abundantly clear to any medical person reading Thucydides that the signs, symptoms, and features of the epidemic disease do not add up. Trying to put them together into a coherent picture of any disease, even a hypothetical extinct disease, leaves an impression not unlike trying to put together pieces of different puzzles: something, or perhaps some things, are clearly wrong. But which ones are they? From the medical perspective, how confident should we be in fitting together ostensible signs and symptoms when even Greek linguistic experts fail to agree on, and sometimes strongly disagree on, the meaning of important terms and phrases? What emphasis should be placed on Thucydides' signs and symptoms of the Athenian disease when we cannot decide between bleeding and congestion, pallor and jaundice, blindness and ocular damage, vesicles and other eruptions, bloody and watery

σημειώνει ότι τίποτε δεν κλόνισε περισσότερο το ηθικό των Αθηναίων και δεν οδήγησε σε σημαντική απώλεια της στρατιωτικής τους δύναμης όσο ο λοιμός.[351] Ο Λάχης, ασφαλώς, εκείνη την περίοδο τυχαίνει να βρίσκεται στην Σικελία και, ως εκ τούτου, δεν αποσπάται από τις αρνητικές μεταστροφές της τύχης που μαστίζουν τους συμπολίτες του και συνεχίζει να είναι προσηλωμένος στα μαχητικά καθήκοντά του, τα άκρως διερευνητικά της πολεμικής ικανότητας της Σικελίας.

Ακολούθως, στην παράγραφο 88[352] πραγματοποιείται περιγραφή των γεγονότων τα οποία λαμβάνουν χώρα στην Σικελία. Δεν γίνεται ονομαστική μνεία στον Λάχητα, αλλά, φυσικά, συνάγεται εκ των συμφραζομένων το συμπέρασμα ότι συμμετέχει και αυτός στις στρατιωτικές αυτές επιχειρήσεις, όντας αρχηγός του εγχειρήματος και κατέχοντας το αξίωμα του στρατηγού. Οι Αθηναίοι, λοιπόν, μεταβαίνουν μαζί με τους Ρηγίνους στα νησιά του Αιόλου, τα οποία κατοικούνταν από τους λεγόμενους Λιπαραίους, αποίκους της Κνίδου. Ο αθηναϊκός στρατός με τον Λάχητα ως επικεφαλής του δήωσε τα χωράφια των νησιωτών αυτών, αλλά, καθώς εκείνοι δεν προσχώρησαν στις αθηναϊκές δυνάμεις, το στράτευμα της Αθήνας αποφασίζει να επιστρέψει στο Ρήγιο.

---

diarrhea, convulsions and muscle spasms, retching and hiccuping, amnesia and dementia, lividity and flushing, colic and tenesmus, distal gangrene and some other loss of, or loss of the use of, the extremities? It is not even clear what killed the victims: Thucydides states in one passage (49.6) that an "internal fever" was the cause of death, or else diarrhea. But fever and diarrhea are non-specific symptoms of illness, not causes of death. Without knowledge of physiology, microbiology, pathology, or clinical medicine, what criteria would Thucydides have used for determining the cause of death? Could he have distinguished what people died *with* from what they died *of*?». Αυτή, λοιπόν, η ασάφεια της έκφρασης στον Θουκυδίδη, καθώς και η απόσταση που μας χωρίζει από το ιστορικό γεγονός δυσκολεύει την εξαγωγή σαφών συμπερασμάτων. Ο Θουκυδίδης, με την σειρά του, ναι μεν χρησιμοποιεί ιατρική ορολογία, αλλά δεν κατέχει, προφανώς, την γνώση της σύγχρονης ιατρικής· η διάρροια και ο πυρετός, όπως σωστά τονίζουν οι ερευνητές παραπάνω, δεν μπορούν να αποτελούν τελική αιτία θανάτου. Επί παραδείγματι, δεν είναι απίθανο ένα κοινό κρυολόγημα να σκοτώσει έναν καρκινοπαθή, αλλά οι σύγχρονοι γιατροί θα επισημάνουν ότι η ίωση είχε βλαπτική επίδραση στον άνθρωπο λόγω του αδύναμου ανοσοποιητικού του συστήματος, κατάσταση που έχει προκαλέσει προηγουμένως ο καρκίνος.

[350] Βλ. και Nielsen (1996) 400: «Thucydide's portrayal of the plague vividly captures the breakdown of custom and morality». Βλ. και Fins (2020) 51. Για τον διδακτισμό του Θουκυδίδη βλ. σχετικά Ρεγκάκος (2009) 215-216 και Scardino (2007) 415.

[351] Βλ. Bornstein (2015) 663: «Coming right after Pericles' noble oration, the plague marks the start of the long decline in Athenian virtue through the Mytilene revolt, the revolution at Corcyra, and, cataclysmically, in the mistaken expedition against Syracuse».

[352] Βλ. Θουκ. 3.88.1-4: *Καὶ οἱ μὲν ἐν Σικελίᾳ Ἀθηναῖοι καὶ Ῥηγῖνοι τοῦ αὐτοῦ χειμῶνος τριάκοντα ναυσὶ στρατεύουσιν ἐπὶ τὰς Αἰόλου νήσους καλουμένας· θέρους γὰρ δι' ἀνυδρίαν ἀδύνατα ἦν ἐπιστρατεύειν. νέμονται δὲ Λιπαραῖοι αὐτάς, Κνιδίων ἄποικοι ὄντες. οἰκοῦσι δ' ἐν μιᾷ τῶν νήσων οὐ μεγάλῃ, καλεῖται δὲ Λιπάρα· τὰς δὲ ἄλλας ἐκ ταύτης ὁρμώμενοι γεωργοῦσι, Διδύμην καὶ Στρογγύλην καὶ Ἱεράν. νομίζουσι δὲ οἱ ἐκείνῃ ἄνθρωποι ἐν τῇ Ἱερᾷ ὡς ὁ Ἥφαιστος χαλκεύει, ὅτι τὴν νύκτα φαίνεται πῦρ ἀναδιδοῦσα πολὺ καὶ τὴν ἡμέραν καπνόν. κεῖνται δὲ αἱ νῆσοι αὗται κατὰ τὴν Σικελῶν καὶ Μεσσηνίων γῆν, ξύμμαχοι δ' ἦσαν Συρακοσίων. τεμόντες δ' οἱ Ἀθηναῖοι τὴν γῆν, ὡς οὐ προσεχώρουν, ἀπέπλευσαν ἐς τὸ Ῥήγιον. καὶ ὁ χειμὼν ἐτελεύτα, καὶ πέμπτον ἔτος τῷ πολέμῳ ἐτελεύτα τῷδε ὃν Θουκυδίδης ξυνέγραψεν*.

Το επόμενο καλοκαίρι οι πολεμικές εξελίξεις στην Σικελία, στις οποίες λαμβάνει μέρος ο Λάχης, συνεχίζονται.[353] Μια σημαντική πληροφορία εδώ είναι ότι ο έτερος αρχηγός της αποστολής και συμπολεμιστής του Λάχητα, Χαροιάδης, σκοτώνεται σε μάχη[354] με τους Συρακουσίους και, επομένως, ο Αθηναίος αριστοκράτης και ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν*, Λάχης, μένει, πλέον, αποκλειστικός αρχηγός του στόλου, όπως επισημαίνει ο Θουκυδίδης. Ο Λάχης, ακολούθως, μαζί με τις συμμαχικές δυνάμεις, εκστρατεύει εναντίον του φρουρίου των Μυλών, το οποίο ανήκε στους Μεσσηνίους. Δύο μονάδες Μεσσηνίων είχαν στήσει στο μέρος τούτο ενέδρες στους έτοιμους για απόβαση Αθηναίους. Οι τελευταίοι, όμως, κατόρθωσαν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις παγίδες των αντιπάλων τους και να σκοτώσουν πολλούς. Επιτίθενται, δε, στο φρούριο και αναγκάζουν την φρουρά να τους παραδώσει την ακρόπολη, ενώ τους υποχρεώνουν να εκστρατεύσουν μαζί τους εναντίον της Μεσσήνης, η οποία παραδίδεται, εν τέλει, χωρίς να προβάλει αντιστάσεις. Οι νικηφόρες αυτές επιχειρήσεις πιστώνονται, βεβαίως, σε μεγάλο βαθμό στις στρατιωτικές ικανότητες του Λάχητα, ο οποίος είχε, πια, την αποκλειστική ευθύνη των εκάστοτε πολεμικών αποφάσεων ως μοναδικός στρατηγός.

Η σχετική με τον Λάχητα αφήγηση του Θουκυδίδη συνεχίζεται με την παράθεση μερικών ακόμα στρατιωτικών γεγονότων. Έτσι, ο αναγνώστης πληροφορείται για μια νικηφόρα απόβαση των Αθηναίων στην Λοκρίδα και, συνάμα, την κατάκτηση ενός φρουρίου στις όχθες του ποταμού Άληκα.[355] Ακολούθως, οι Αθηναίοι αποφασίζουν να επιτεθούν σε μια σικελική πολιτεία, την Ίνησσα, αλλά αποτυγχάνουν να την κυριέψουν, γι' αυτό και αποχωρούν. Καθώς, όμως, έφευγαν από το πεδίο και οι τελευταίοι σύμμαχοι της Αθήνας, δέχτηκαν επίθεση από μια

---

[353] Βλ. Θουκ. 3.90.1-4: *Τοῦ δ' αὐτοῦ θέρους ἐπολέμουν μὲν καὶ ἄλλοι, ὡς ἑκάστοις ξυνέβαινεν, ἐν τῇ Σικελίᾳ καὶ αὐτοὶ οἱ Σικελιῶται ἐπ' ἀλλήλους στρατεύοντες καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ξὺν τοῖς σφετέροις ξυμμάχοις· ἃ δὲ λόγου μάλιστα ἄξια ἢ μετὰ τῶν Ἀθηναίων οἱ ξύμμαχοι ἔπραξαν ἢ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους οἱ ἀντιπόλεμοι, τούτων μνησθήσομαι. Χαροιάδου γὰρ ἤδη τοῦ Ἀθηναίων στρατηγοῦ τεθνηκότος ὑπὸ Συρακοσίων πολέμῳ Λάχης ἅπασαν ἔχων τῶν νεῶν τὴν ἀρχὴν ἐστράτευσε μετὰ τῶν ξυμμάχων ἐπὶ Μυλὰς τὰς Μεσσηνίων. ἔτυχον δὲ δύο φυλαὶ ἐν ταῖς Μυλαῖς τῶν Μεσσηνίων φρουροῦσαι καί τινα καὶ ἐνέδραν πεποιημέναι τοῖς ἀπὸ τῶν νεῶν. οἱ δὲ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ ξύμμαχοι τούς τε ἐκ τῆς ἐνέδρας τρέπουσι καὶ διαφθείρουσι πολλούς, καὶ τῷ ἐρύματι προσβαλόντες ἠνάγκασαν ὁμολογίᾳ τήν τε ἀκρόπολιν παραδοῦναι καὶ ἐπὶ Μεσσήνην ξυστρατεῦσαι. καὶ μετὰ τοῦτο ἐπελθόντων οἱ Μεσσήνιοι τῶν τε Ἀθηναίων καὶ τῶν ξυμμάχων προσεχώρησαν καὶ αὐτοί, ὁμήρους τε δόντες καὶ τὰ ἄλλα πιστὰ παρασχόμενοι*.

[354] Βλ. Gomme (1956[α]) 390 για μια σύντομη περιγραφή των γεγονότων: «Laches and Charoiades had apparently been campaigning separately. Laches off Kamarina (by arrangement, with a naval command), Charoiades off Megara on the east coast of Sicily. The latter was mortally wounded in an engagement with the Syracusans, in which apparently the Athenians had some losses in ships. Laches then rejoined this squadron, and the whole force, together with ten ships from Rhegion (above, § in.), attacked Lipara. Soon after their failure there, Laches invaded and ravaged part of the territory of Lokroi, and apparently, on withdrawing, met a small Lokrian squadron and inflicted on it some loss».

[355] Βλ. Θουκ. 3.99.1: *Κατὰ δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους καὶ οἱ περὶ Σικελίαν Ἀθηναῖοι πλεύσαντες ἐς τὴν Λοκρίδα ἐν ἀποβάσει τέ τινι τοὺς προσβοηθήσαντας Λοκρῶν ἐκράτησαν καὶ περιπόλιον αἱροῦσιν ὃ ἦν ἐπὶ τῷ Ἅληκι ποταμῷ*.

φρουρά Συρακουσίων με συνέπεια να σκοτωθούν αρκετοί. Εν συνεχεία, ο Λάχης αναλαμβάνει δράση και πραγματοποιεί εκ νέου αποβάσεις στην Λοκρίδα, πλησίον του Καϊκίνου ποταμού, κερδίζει τριακοσίους Λοκρούς με αρχηγό τον Πρόξενο του Καπάτωνος και παίρνει τα όπλα τους μετά την νίκη των Αθηναίων.[356]

Η συμμετοχή του Λάχητα στις προαναφερθείσες στρατιωτικές επιχειρήσεις των Αθηναίων στην Σικελία λήγει με την αντικατάστασή του[357] στην ηγεσία του στόλου από τον Πυθόδωρο του Ισολόχου[358] (425 π.Χ.), ο οποίος, μάλιστα, κατά την απόβασή του εναντίον του φρουρίου των Λοκρών, το οποίο είχε άλλοτε κυριευτεί από τον Λάχητα, αποτυγχάνει και, κατά συνέπεια, αποσύρεται.[359] Ο Θουκυδίδης, σχολιάζοντας τους λόγους ανάκλησης του Λάχητα, επισημαίνει τα κάτωθι: οι Σικελιώτες σύμμαχοι των Αθηναίων κατά την μετάβασή τους στην Αθήνα είχαν κατορθώσει να πείσουν τους πολίτες της πόλης για την αναγκαιότητα αποστολής περισσοτέρων δυνάμεων με την αιτιολογία ότι οι Συρακούσιοι, που είχαν επιβάλει την κυριαρχία τους στην ξηρά, μη έχοντες ελευθερία κινήσεων στην θάλασσα και μη ανεχόμενοι την κατάσταση αυτήν, είχαν αποφασίσει να λάβουν πιο δραστικά μέτρα αρματώνοντας στόλο.

Κατόπιν, στο τέταρτό του βιβλίο[360] ο Θουκυδίδης περιγράφει τα τεκταινόμενα που ακολούθησαν μετά την λήξη της πρώτης αυτής Σικελικής εκστρατείας: στο πλαίσιο, λοιπόν, της

---

[356] Βλ. Θουκ. 3.103.1-3: *Οἱ δ' ἐν τῇ Σικελίᾳ Ἀθηναῖοι τοῦ ἐπιγιγνομένου χειμῶνος ἐπελθόντες μετὰ τῶν Ἑλλήνων ξυμμάχων καὶ ὅσοι Σικελῶν κατὰ κράτος ἀρχόμενοι ὑπὸ Συρακοσίων καὶ ξύμμαχοι ὄντες ἀποστάντες αὐτοῖς [ἀπὸ Συρακοσίων] ξυνεπολέμουν, ἐπ' Ἴνησσαν τὸ Σικελικὸν πόλισμα, οὗ τὴν ἀκρόπολιν Συρακόσιοι εἶχον, προσέβαλον, καὶ ὡς οὐκ ἐδύναντο ἑλεῖν, ἀπῆσαν. ἐν δὲ τῇ ἀναχωρήσει ὑστέροις Ἀθηναίων τοῖς ξυμμάχοις ἀναχωροῦσιν ἐπιτίθενται οἱ ἐκ τοῦ τειχίσματος Συρακόσιοι, καὶ προσπεσόντες τρέπουσί τε μέρος τι τοῦ στρατοῦ καὶ ἀπέκτειναν οὐκ ὀλίγους. καὶ μετὰ τοῦτο ἀπὸ τῶν νεῶν ὁ Λάχης καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἐς τὴν Λοκρίδα ἀποβάσεις τινὰς ποιησάμενοι κατὰ τὸν Καϊκῖνον ποταμὸν τοὺς προσβοηθοῦντας Λοκρῶν μετὰ Προξένου τοῦ Καπάτωνος ὡς τριακοσίους μάχῃ ἐκράτησαν καὶ ὅπλα λαβόντες ἀπεχώρησαν.*

[357] Για μνεία στην ανάκληση του Λάχητα βλ. και West (1924^{β}) 203.

[358] Για τον Πυθόδωρο βλ. αναλυτικά West (1924^{α}) 153-155. Βλ., επίσης, West (1924^{β}) 209.

[359] Βλ. Θουκ. 3.115.1-6: *Οἱ δ' ἐν τῇ Σικελίᾳ Ἀθηναῖοι τοῦ αὐτοῦ χειμῶνος ἔς τε τὴν Ἱμεραίαν ἀπόβασιν ἐποιήσαντο ἐκ τῶν νεῶν μετὰ τῶν Σικελῶν τῶν ἄνωθεν ἐσβεβληκότων ἐς τὰ ἔσχατα τῆς Ἱμεραίας, καὶ ἐπὶ τὰς Αἰόλου νήσους ἔπλευσαν. ἀναχωρήσαντες δὲ ἐς Ῥήγιον Πυθόδωρον τὸν Ἰσολόχου Ἀθηναίων στρατηγὸν καταλαμβάνουσιν ἐπὶ τὰς ναῦς διάδοχον ὢν ὁ Λάχης ἦρχεν. οἱ γὰρ ἐν Σικελίᾳ ξύμμαχοι πλεύσαντες ἔπεισαν τοὺς Ἀθηναίους βοηθεῖν σφίσι πλείοσι ναυσίν· τῆς μὲν γὰρ γῆς αὐτῶν οἱ Συρακόσιοι ἐκράτουν, τῆς δὲ θαλάσσης ὀλίγαις ναυσὶν εἰργόμενοι παρεσκευάζοντο ναυτικὸν ξυναγείροντες ὡς οὐ περιοψόμενοι. καὶ ἐπλήρουν ναῦς τεσσαράκοντα οἱ Ἀθηναῖοι ὡς ἀποστελοῦντες αὐτοῖς, ἅμα μὲν ἡγούμενοι θᾶσσον τὸν ἐκεῖ πόλεμον καταλυθήσεσθαι, ἅμα δὲ βουλόμενοι μελέτην τοῦ ναυτικοῦ ποιεῖσθαι. τὸν μὲν οὖν ἕνα τῶν στρατηγῶν ἀπέστειλαν Πυθόδωρον ὀλίγαις ναυσί, Σοφοκλέα δὲ τὸν Σωστρατίδου καὶ Εὐρυμέδοντα τὸν Θουκλέους ἐπὶ τῶν πλειόνων νεῶν ἀποπέμψειν ἔμελλον. ὁ δὲ Πυθόδωρος ἤδη ἔχων τὴν τοῦ Λάχητος τῶν νεῶν ἀρχὴν ἔπλευσε τελευτῶντος τοῦ χειμῶνος ἐπὶ τὸ Λοκρῶν φρούριον ὃ πρότερον Λάχης εἶλε, καὶ νικηθεὶς μάχῃ ὑπὸ τῶν Λοκρῶν ἀπεχώρησεν.*

[360] Βλ. Θουκ. 4.65.3-4: *ἐλθόντας δὲ τοὺς στρατηγοὺς οἱ ἐν τῇ πόλει Ἀθηναῖοι τοὺς μὲν φυγῇ ἐζημίωσαν, Πυθόδωρον καὶ Σοφοκλέα, τὸν δὲ τρίτον Εὐρυμέδοντα χρήματα ἐπράξαντο, ὡς ἐξὸν αὐτοῖς τὰ ἐν Σικελίᾳ καταστρέψασθαι δώροις πεισθέντες ἀποχωρήσειαν. οὕτω τῇ [τε] παρούσῃ εὐτυχίᾳ χρώμενοι ἠξίουν σφίσι μηδὲν ἐναντιοῦσθαι, ἀλλὰ καὶ τὰ δυνατὰ ἐν ἴσῳ καὶ τὰ ἀπορώτερα μεγάλῃ τε ὁμοίως καὶ ἐνδεεστέρᾳ παρασκευῇ κατεργάζεσθαι. αἰτία δ' ἦν ἡ παρὰ λόγον τῶν πλεόνων εὐπραγία αὐτοῖς ὑποτιθεῖσα ἰσχὺν τῆς ἐλπίδος.*

καθιερωμένης τήρησης της *εὐθύνης*,[361] ενός θεσμού νομικού χαρακτήρα που υποχρέωνε τους κατόχους δημοσίων αξιωμάτων να λογοδοτήσουν για τα πεπραγμένα τους μετά το πέρας της θητείας τους, οι στρατηγοί που ενεπλάκησαν σε όσα διαδραματίστηκαν στην Σικελία, ήταν υποχρεωμένοι να παραστούν σε αυτήν την ακροαματική διαδικασία, βεβαιότατα ελεγκτική και του ήθους τους. Όταν, λοιπόν, επέστρεψαν στην Αθήνα, οι συμπολίτες τους τούς τιμώρησαν, όπως αφηγείται σχετικά ο Θουκυδίδης. Εξόρισαν τον Πυθόδωρο και τον Σοφοκλή, στον δε Ευρυμέδοντα επέβαλαν χρηματικό πρόστιμο. Οι Αθηναίοι, προκειμένου να στηρίξουν την απόφασή τους αυτήν, προέβαλαν το επιχείρημα – κατηγορία ότι οι στρατηγοί, αν και ήταν σε θέση να υποτάξουν την Σικελία, δωροδοκήθηκαν και, έπειτα, αποχώρησαν. Ενδιαφέρον εδώ προξενεί η παράλειψη του Λάχητα από τον Θουκυδίδη και, μάλιστα, η απουσία του ονόματός του είναι πιο εμφανής, αν αναλογιστεί κανείς ότι δεν «εξαιρείται» κανείς άλλος εκ των στρατηγών που ο ιστορικός αναφέρει ότι μετέβησαν στην Σικελία εκτός από εκείνον. Δύο αιτιολογίες δύνανται να εκτεθούν για την προαναφερθείσα παράλειψη: είτε ο Λάχης δεν δικάστηκε από τους Αθηναίους για λόγους που δεν δύνανται να εξηγηθούν λόγω έλλειψης ιστορικών πληροφοριών – ίσως οι Αθηναίοι τον θεώρησαν ως τον λιγότερο υπεύθυνο για την αρνητική έκβαση του συνολικού στρατιωτικού εγχειρήματος, αφού, άλλωστε, πέτυχε σημαντικές νίκες –, είτε δικάστηκε, μεν (και αθωώθηκε), αλλά ο Θουκυδίδης εκούσια προβαίνει σε αυτήν την παρασιώπηση του γεγονότος, ίσως από σεβασμό στον ίδιο τον πολιτικό άνδρα. Μπορεί, δηλαδή, ο ιστορικός να θεώρησε ότι η εμπλοκή σε δικαστική διαδικασία (ειδικά αν κατά την διάρκειά της αιωρούνται υπόνοιες πολιτικής κακοδιαχείρισης), ακόμα κι αν η έκβασή της είναι θετική για τον εκάστοτε πολιτικό άνδρα, δεν παύει να αποτελεί ένδειξη της δυσαρέσκειας των πολιτών εναντίον του. Αν συγκεράσει κανείς αυτήν την παραδοχή με το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης είναι και αυτός *χρηστὸς* ιδεολογικά και κοινωνικά (άρα, δεν είναι παράλογο να υποστηριχτεί ότι ακριβώς λόγω αυτής της ταύτισης ο ιστορικός αντιμετωπίζει μεροληπτικά τον πολιτικό) και, αν προστεθεί το επιχείρημα ότι ο Θουκυδίδης δεν εκφράζεται ιδιαίτερα ευνοϊκά για τον βίο και την πολιτεία του Κλέωνα (ο οποίος, ανήκοντας στην μερίδα

[361] Βλ. και Titchener (1988) 188-189: «One of the checks held by the Athenian people on the generals was the power to depose (apocheirotonein) any one of them who fell from favor, for whatever reason. An annual Assembly was held for the purpose of examining every general's conduct and voting him out if he proved unsatisfactory (Ath. 43.4, 61.2). There were two parts to this examination: first, a review of the general's financial accounts (logoi), and second, an examination of any charges against a general's conduct while in office (euthyna). It was not unusual for generals to be voted out (i.e. Pericles, Th. 2.65.3; Alcibiades, Lys. 5.2, Alc. 36.3; Peisander, Th. 8.54.3)».

των *πονηρῶν*, βρίσκεται σε έντονη διαμάχη με τον Λάχητα, όπως θα δειχθεί παρακάτω), τότε κατανοεί, ενδεχομένως, την στάση του ιστορικού.[362]

Αναλύοντας τα αίτια που οδήγησαν στην τιμωρία των στρατηγών, ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι οι Αθηναίοι είχαν «μεθύσει» τόσο πολύ από την δύναμή τους, την προωθητική, εξάλλου, και της καταδυνάστευσης των συμμάχων, που φρονούσαν πως κάθε επιχείρησή τους έπρεπε να στεφθεί με επιτυχία. Δεν προκαλεί εντύπωση η επισήμανση αυτή, αφού οφείλει κανείς να ενθυμείται πως η Αθήνα εισέρχεται στον Πελοποννησιακό Πόλεμο ως θαλασσοκράτειρα[363] και μετά από μια πολυετή κυριαρχία στον ελληνικό και διεθνή χώρο, έχοντας, δηλαδή, αποσοβήσει ολοκληρωτικά τον περσικό κίνδυνο και έχοντας κυριαρχήσει επί των ελληνικών συμμαχικών δυνάμεων, εγκαινιάζοντας, έτσι, την περίοδο του «αθηναϊκού ιμπεριαλισμού», φράση καθιερωμένη από την διδακτορική διατριβή της Jacqueline de Romilly.[364] Κατά συνέπεια, οι Αθηναίοι ήταν συνηθισμένοι ή και εθισμένοι στις νίκες και, εύλογα, είχαν την νοοτροπία του ισχυρού, ήτοι του αποφασισμένου να επιβάλει την βούλησή του·[365] η ηττοπάθεια, τόσο σαν λέξη, όσο και σαν νοοτροπία, δεν υπήρχε καν στο λεξιλόγιο των Αθηναίων και το γενικότερο σκεπτικό τους. Μάλιστα, ο Θουκυδίδης τονίζει πως είχαν την αξίωση να νικούν παντού, ασχέτως τού αν είχαν προετοιμαστεί κατάλληλα ή όχι και ανεξάρτητα από το αν το

[362] Η δίκη του Λάχητα αναλύεται ενδελεχώς στο υποκεφάλαιο του Αριστοφάνη. Προς το παρόν, βλ. West (1924^{β}) 203: «Being somewhat hot-tempered he undoubtedly spoke his mind freely and showed open disapproval of the grandiose schemes of Cleon. After his experience in Sicily he was acquainted with the difficulties of conquering the island, and he probably reported that success was impossible. Here was another opportunity for Cleon to score against his opponents. Laches was indicted for graft and Cleon considered the case so important that he conducted it in person. A trial shortly before the elections, by discrediting the opponents of Cleon and obscuring the issues, would serve to strengthen the radical cause. Cleon was reasonably sure of success before the courts and in the assembly, but he had to ransack his brains for political tricks that would bring victory in the strategic elections».

[363] Βλ. Nash (2018) 120: «The strategy of Athens under the leadership of the statesman Pericles was conspicuously and unambiguously maritime in nature. Under his leadership, Athens would import all its required foodstuffs, avoid land battle with the dreaded Spartan phalanx, and conduct amphibious operations against Spartan territory. Athenian war strategy changed significantly in the second half of the Peloponnesian War (413–404 BCE), but it nevertheless remained a maritime strategy. This portion of the struggle commonly and misleadingly is referred to as the Decelean War, but the Ionian War is a more appropriate term. The fortification of Decelea in Attica did separate Athens from a large part of its countryside and cut off the land route to the critically important island of Euboea, and this fortification did define to a strong degree Athenian and Spartan strategy for the final years of the war. However, the actual conduct of the war was carried out almost entirely in the eastern Aegean and up to the Hellespont (Dardanelles) region. It was a war defined by maritime operations: the interdiction of trade; diplomatic coercion; amphibious operations; and pitched naval battles, on both a small and a large scale. Examining these operations provides a better picture of how the war was conducted and brings its truly maritime nature to the fore, allowing the value of studying this period to be appreciated fully». Βλ. και Καστοριάδης (2011) 227. Για την σημασία της θάλασσας στις διεθνείς σχέσεις από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα, βλ. Σταυρινός (2022) 36-37.

[364] Βλ. Romilly (2000^{2}).

[365] Βλ. και Pritchard (2019) xv: «Classical Athens is famous for a highly developed direct democracy and a truly innovative culture. Less well known is this state's record of military success. In classical times Athens transformed warfare and became the eastern Mediterranean's superpower».

εγχείρημα που ανελάμβαναν ήταν εφικτό ή δυσχερές.[366] Οι Αθηναίοι συλλογίζονταν και φέρονταν τοιουτοτρόπως, εξηγεί ο ιστορικός, λόγω των πολλών και αναπάντεχων επιτυχιών τους, που τους είχαν δημιουργήσει μεγάλες ελπίδες. Ούτως ή άλλως, το 427 π.Χ., έτος της πρώτης στρατιωτικής απόπειρας στην Σικελία, βρίσκει τους Αθηναίους με ελάχιστες απώλειες, που δεν δύνανται να συγκριθούν με τα επόμενα και καταστροφικά για αυτούς χρόνια του πολέμου. Μόνο η φονική επιδημία έχει, ενδεχομένως, κάμψει το ηθικό τους και, όπως επισημαίνεται παραπάνω, ίσως αυτός να είναι και ένας από τους λόγους που αποφάσισαν να μεταβούν στην Σικελία. Έχοντας, συνεπώς, απογοητευτεί από τον απροσδόκητο λοιμό,[367] αναζητούν ένα είδος εξισορροπητικού πόλου, μια επιτυχία που θα ανανεώσει την αυτοπεποίθησή τους και θα τους επιτρέψει να συνεχίσουν ακούραστοι τον πόλεμο εναντίον των Λακεδαιμονίων. Σε κάθε περίπτωση, ο κυριότερος, μάλλον, λόγος που οδήγησε τους Αθηναίους στην απόφαση να τιμωρήσουν αυστηρά τους στρατηγούς τους ήταν η ανέλπιστη επιτυχία του Κλέωνα στην Σφακτηρία (425 π.Χ.), εξέλιξη που διόγκωσε σε μεγάλο βαθμό την οίηση των Αθηναίων και, κατ' επέκταση, τις προσδοκίες που είχαν κάθε φορά που ανελάμβαναν ένα καινούργιο μαχητικό εγχείρημα.

---

[366] Φυσικά, η τάση των Αθηναίων να θέλουν περισσότερα, ήτοι η διαρκής κατακτητική πολιτική, άρχισε να προκαλεί τον φθόνο των υπολοίπων πόλεων· αναπόφευκτα, κάποια στιγμή Αθήνα και Σπάρτη οδηγούνται στην πολεμική σύρραξη. Βλ. και Schellenberg (1982) 147 κ.ε.

[367] Ασφαλώς, κανείς δεν είναι σε θέση να μιλήσει με βεβαιότητα για το είδος της ασθένειας αυτής. Χαρακτηριστικό είναι, για παράδειγμα, ότι έχει ταυτιστεί με τον έμπολα· βλ., λόγου χάριν, Dixon (1996) 430 και Kazanjian (2015) 963-968. Άλλοι, δε, ερευνητές έχουν κάνει λόγο για Influenza. Βλ. σχετικά Berger (2015) 1492-1493. Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί ότι η επιδημία ξέσπασε λόγω δηλητηρίασης των ανθρώπων από μύκητα. Βλ. σχετικά Bellemore, Plant & Cunningham (1994) 521-545. Με την σειρά τους, οι Salway & Dell (1955) 64 απορρίπτουν την υπόθεση ότι επρόκειτο περί βουβωνικής πανώλης: «The name 'Plague' has unfortunately been responsible for the idea that it was bubonic plague. Despite the mental and nervous symptoms the lack of the characteristic buboes tells against it. To practically all the other theories that have been advanced equally decisive objections». Ο ερευνητής, έτσι, κατανοεί ότι η διεθνής ορολογία που χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα για τον λοιμό των Αθηνών, η λέξη «plague» δηλαδή, προήλθε από το «bubonic plague», από την υπόθεση, επομένως, σύμφωνα με την οποία οι Αθηναίοι ήλθαν αντιμέτωποι με τον «μαύρο θάνατο». Ίσως, λοιπόν, θα ήταν ορθότερη η χρήση της φράσης «the epidemic», όταν γίνεται αναφορά στον λοιμό που ξέσπασε στην Αθήνα, από την στιγμή που οι απόψεις διίστανται ως προς το είδος της ασθένειας. Φυσικά, η λέξη «plague» στην αγγλική γλώσσα δηλώνει, συχνά, οποιαδήποτε εξαιρετικά μεταδοτική ασθένεια. Ωστόσο, ο πρώτος συνειρμός που προκαλείται στο άκουσμα της λέξης αφορά την βουβωνική πανώλη. Γι' αυτό, άλλωστε, και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO) ορίζει την λέξη plague ως εξής: «Plague is an infectious disease caused by the bacteria Yersinia pestis, a zoonotic bacteria, usually found in small mammals and their fleas». Επιπροσθέτως, οι Salway & Dell (1955) 64 απορρίπτουν την υπόθεση του Shrewsbury για κάποια μορφή ιλαράς. Βλ. και Shrewsbury (1950) 1-25. Για το δε ενδεχόμενο ευλογιάς, βλ. Littman & Littman (1969) 261-275. Παράλληλα, η Pinault (1986) 52-75 αναλύει την μεταγενέστερη παράδοση, κατά την οποία ο Ιπποκράτης άναψε μια μεγάλη φωτιά, η οποία έκαψε όποιον παθογόνο παράγοντα μπορεί να υπήρχε στην ατμόσφαιρα, γιατρεύοντας, έτσι, τους Αθηναίους. Εντούτοις, όπως δέχεται και η ίδια, το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης δεν κάνει την παραμικρή μνεία στην ιστορία αυτήν, μάλλον πρέπει να μας οδηγήσει στην απόρριψή της. Σε κάθε περίπτωση, δεδομένης της απουσίας ερευνητικής ομοφωνίας για το ζήτημα, είναι σοφότερο να συμφωνήσει κανείς με την άποψη που εκφράζουν οι Poole & Holladay (1979) 282-300, που διατείνονται ότι μάλλον πρόκειται περί ασθένειας που σήμερα έχει εκλείψει.

Καθίσταται εμφανές από την περιγραφή του Θουκυδίδη πως οι Αθηναίοι επεδίωκαν, τρόπον τινά, την καθυπόταξη της Σικελίας, παρόλο που, αρχικώς, είχαν μεταβεί εκεί για να αξιολογήσουν την δύναμή τους και να διαπιστώσουν τι είναι εφικτό στρατιωτικά και τι όχι. Η Αθήνα δεν χρειαζόταν να αναμένει έναν ευφυέστατο πολιτικά, αλλά επηρμένο Αλκιβιάδη,[368] για να χάσει τον δρόμο της· η αλαζονεία είχε, ήδη, χτίσει επιμελώς την φωλιά της μέσα στο θυμικό του μέσου Αθηναίου και η εποχή που οι πολίτες αισθάνονταν φόβο και δέος ενώπιον της σοβαρής προσωπικότητας του Περικλή και των ρητών προειδοποιήσεών του για αποφυγή παράλληλων κατακτήσεων είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί.[369]

Λαμβάνοντας κάποιος κατά νου τα προρρηθέντα, δύναται, κάλλιστα, να προβεί στην εξής επιστημονική εικασία: ο Λάχης ίσως να καταδικάστηκε πράγματι και ο Θουκυδίδης λόγω σεβασμού στις επιτυχίες του να επιλέγει να παραλείψει αυτήν την αναφορά, διότι, αν δεχθούμε πως οι Αθηναίοι συμπεριφέρθηκαν εντελώς αυθόρμητα και, ενδεχομένως, εκδικητικά απέναντι στους στρατηγούς τους, τότε δεν γίνεται κατανοητό πώς ο Λάχης κατάφερε να γλιτώσει την καταδίκη αυτήν.[370] Είναι γνωστό πως το πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας των Αθηναίων ευνοούσε πολλές φορές τις παρορμητικές αποφάσεις και την ακατάσχετη επίρριψη μομφών εναντίον όλων, υπαιτίων και μη.[371] Συν τοις άλλοις, ο Θουκυδίδης, διά της παράλειψης αυτής, θα επιθυμούσε να περιορίσει, πάση θυσία, και τον ρόλο του Κλέωνα στην υπόθεση, επιφανούς πολιτικού ηγέτη των *πονηρῶν* και ιδιαίτερα αντιπαθούς στον ιστορικό. Εν πάση περιπτώσει, αν ο Λάχης, τω όντι, καταδικάστηκε το 425 π.Χ., πώς είναι δυνατόν να είναι πάλι ενεργός το 423 π.Χ. για να προτείνει το ψήφισμα της ανακωχής στην Εκκλησία του Δήμου; Η απάντηση σε

[368] Για τον Αλκιβιάδη γενικότερα βλ. και την πρόσφατη μονογραφία της Bearzot (2021) και, επίσης, Fabre (1967). Για τις ιμπεριαλιστικές βλέψεις του Αλκιβιάδη, βλ. Forde (1989).

[369] Βλ. Θουκ. 1.144.1: *Πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα ἔχω ἐς ἐλπίδα τοῦ περιέσεσθαι, ἢν ἐθέλητε ἀρχήν τε μὴ ἐπικτᾶσθαι ἅμα πολεμοῦντες καὶ κινδύνους αὐθαιρέτους μὴ προστίθεσθαι· μᾶλλον γὰρ πεφόβημαι τὰς οἰκείας ἡμῶν ἁμαρτίας ἢ τὰς τῶν ἐναντίων διανοίας*. Για σχολιασμό του εδαφίου βλ. Hornblower (1991) 230. Στις αρχές του πολέμου ο Περικλής προειδοποιούσε τους Αθηναίους πως, αν ανοίξουν και άλλα παράλληλα μέτωπα κατά την διάρκεια της σύγκρουσης με τους Λακεδαιμονίους, τότε ίσως χάσουν όλα τα συγκριτικά τους πλεονεκτήματα. Είναι άγνωστο το αν αυτή η «πρόβλεψη» του σπουδαίου πολιτικού άνδρα αποτελεί μεταγενέστερη συγγραφική προσθήκη του Θουκυδίδη ή όχι. Παρά ταύτα, δεν φαίνεται απίθανο να προέβη, πράγματι, σε μια τέτοια ορθή εκτίμηση ο γιος του Ξανθίππου, αφού, άλλωστε, ένα σύνηθες προσόν ενός μεγάλου ηγέτη είναι η διορατικότητα, γνώρισμα που συναντά κανείς διαχρονικά σε ικανούς πολιτικούς. Αν πιστέψουμε και τον ίδιο τον Θουκυδίδη, ο οποίος προσπάθησε στο έργο του να τηρήσει το γενικό κλίμα των όντως ειπωθέντων στις διάφορες δημηγορίες, τότε μάλλον η φράση είναι γνήσια, ιδίως όταν πρόκειται για ρήση του Περικλή, τον οποίον ο ιστορικός θαύμαζε και σεβόταν, όπως διαπιστώνει ο ερευνητής κατά την ανάγνωση του θουκυδίδειου έργου. Ούτως ή άλλως, η ιστορία του Θουκυδίδη δύναται άτυπα να χωριστεί σε δύο ευδιάκριτα μέρη: στην εποχή του Περικλή, κατά την οποία τα πράγματα έβαιναν καλώς χάρη στο κύρος του ανδρός, και στην εποχή μετά τον θάνατο του Περικλή, η οποία χαρακτηρίζεται από ακραία δημαγωγία, μέτριους, επομένως, διαδόχους, έπαρση και συνεχή στρατιωτικά σφάλματα.

[370] Βλ. συμπληρωματικά Stockhausen (2008) 32-36.

[371] Βλ. και Stockhausen (2008) 10.

αυτό το ερώτημα μπορεί να είναι ότι τιμωρήθηκε μόνο με λελογισμένο πρόστιμο, το οποίο εξόφλησε αμέσως, όντας, άλλωστε, οικονομικά επιφανής, ώστε να διατηρήσει τα πολιτικά του δικαιώματα. Η εξορία προφανώς αποκλείεται – εξορία ενός μόνο έτους είναι ποινή ανήκουστη στις αρχαίες πηγές. Σε κάθε περίπτωση, τα ελλιπή ιστορικά δεδομένα δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ενός ασφαλούς συμπεράσματος.[372]

Από την άλλη, ο Λάχης δεν ήταν ανάμεσα στους στρατηγούς που δέχθηκαν την απόφαση των Σικελών συμμάχων τους να σταματήσουν τον πόλεμο. Είχε, ήδη, αντικατασταθεί από τον Πυθόδωρο. Οι Αθηναίοι, λοιπόν, δίκασαν μόνο τους τρεις στρατηγούς που δέχθηκαν το νέο status quo των Σικελών, όχι όλους όσοι είχαν ηγηθεί αποστολών στην Σικελία. Επομένως, ίσως ο Λάχης δεν αναφέρεται από τον Θουκυδίδη επειδή απλώς δεν συμμετείχε στην τελευταία συνθηκολόγηση και, άρα, δεν μπορούσε ο *δῆμος* να τον εγκαλέσει για υποχωρητικότητα. Η ερμηνεία αυτή συμβαδίζει καλά με το κείμενο του ιστορικού, δεν βασίζεται σε εικασίες, όπως οι προηγούμενες που προτάθηκαν και ενδέχεται, ως εκ τούτου, να είναι και η επιστημονικά ορθότερη. Βέβαια, το γεγονός ότι οι υπόλοιποι στρατηγοί καταδικάζονται με την μομφή της δωροδοκίας βρίσκεται σε άμεση συναρμογή με αυτά που θα αναλυθούν παρακάτω στο υποκεφάλαιο του Αριστοφάνη. Εν ολίγοις, ο κωμικός ποιητής βάζει τον Κλέωνα να κατηγορεί τον Λάχητα για παρόμοιους λόγους, κάτι που επιβεβαιώνει την άποψη ότι ο Λάχης δεν αποκλείεται να δέχτηκε και αυτός την οργή των Αθηναίων, δίχως, μάλιστα, να φέρει ευθύνη.

Ακολουθούν σημαντικά ιστορικά γεγονότα, όπως η μάχη του Δηλίου, καθώς και η κατάληψη της Αμφίπολης από τους Λακεδαιμονίους με αρχηγό τον Βρασίδα (συμμετοχή στα στρατιωτικά δρώμενα της Αμφίπολης είχε και ο ιστορικός Θουκυδίδης).[373] Μάλιστα, όταν η Αμφίπολη κυριεύτηκε από τον Βρασίδα, πολλές πολιτείες που είχαν συμμαχία με την Αθήνα, μαθαίνοντας ότι ο Βρασίδας ήταν, γενικότερα, επιεικής και επεδείκνυε μετριοπάθεια στους χειρισμούς του, θέλησαν να αποστατήσουν. Άλλωστε, ο Σπαρτιάτης ηγέτης παρουσίαζε τον εαυτό του και ως ελευθερωτή της Ελλάδας.[374] Κοντά, λοιπόν, στο καλοκαίρι του 423 π.Χ.

[372] Το ζήτημα θα εξεταστεί εκ νέου στο υποκεφάλαιο που αφορά τους *Σφῆκες* του Αριστοφάνη.

[373] Βλ. Θουκ. 4.104.4: *οἱ δὲ ἐναντίοι τοῖς προδιδοῦσι, κρατοῦντες τῷ πλήθει ὥστε μὴ αὐτίκα τὰς πύλας ἀνοίγεσθαι, πέμπουσι μετὰ Εὐκλέους τοῦ στρατηγοῦ, ὃς ἐκ τῶν Ἀθηνῶν παρῆν αὐτοῖς φύλαξ τοῦ χωρίου, ἐπὶ τὸν ἕτερον στρατηγὸν τῶν ἐπὶ Θρᾴκης, Θουκυδίδην τὸν Ὀλόρου, ὃς τάδε ξυνέγραψεν, ὄντα περὶ Θάσον (ἔστι δὲ ἡ νῆσος Παρίων ἀποικία, ἀπέχουσα τῆς Ἀμφιπόλεως ἡμίσεος ἡμέρας μάλιστα πλοῦν), κελεύοντες σφίσι βοηθεῖν*.

[374] Βλ. Θουκ. 4.108.2-3: *ὁ γὰρ Βρασίδας ἔν τε τοῖς ἄλλοις μέτριον ἑαυτὸν παρεῖχε, καὶ ἐν τοῖς λόγοις πανταχοῦ ἐδήλου ὡς ἐλευθερώσων τὴν Ἑλλάδα ἐκπεμφθείη. καὶ αἱ πόλεις πυνθανόμεναι αἱ τῶν Ἀθηναίων ὑπήκοοι τῆς τε Ἀμφιπόλεως τὴν ἅλωσιν καὶ ἃ παρέχεται, τήν τε ἐκείνου πραότητα, μάλιστα δὴ ἐπήρθησαν ἐς τὸ νεωτερίζειν, καὶ ἐπεκηρυκεύοντο πρὸς αὐτὸν κρύφα, ἐπιπαριέναι τε κελεύοντες καὶ βουλόμενοι αὐτοὶ ἕκαστοι πρῶτοι ἀποστῆναι*.

πραγματοποιείται ετήσια ανακωχή μεταξύ Αθηναίων και Λακεδαιμονίων και η συμμετοχή του Λάχητα στην εξέλιξη αυτήν είναι βαρύνουσας σημασίας (σημαίνοντα ρόλο διαδραματίζει, επίσης, ο Νικίας· όχι, όμως, πρωταγωνιστικό, ως προτείνεται στην διδακτορική αυτήν διατριβή). Οι δύο πλευρές έχουν κουραστεί από τις αλλεπάλληλες συγκρούσεις, καθώς έχουν, ήδη, περάσει οκτώ χρόνια από το ξέσπασμα του πολέμου. Συν τοις άλλοις, οι Αθηναίοι ανησυχούσαν μήπως ο Βρασίδας κατορθώσει και άλλες αποστασίες συμμάχων τους, ενώ οι Λακεδαιμόνιοι ήθελαν να τους αποδοθούν οι αιχμάλωτοι της Σφακτηρίας.[375]

Πέρα από τους όρους της εκεχειρίας, τους οποίους ο Θουκυδίδης παραθέτει λεπτομερώς,[376] ο Λάχης προτείνει στην Εκκλησία του Δήμου τα κάτωθι: να συνομολογηθεί ανακωχή, η οποία θα εναρμονίζεται με τους όρους που πρότειναν οι Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοί τους ενώπιον της αθηναϊκής συνέλευσης, η διάρκεια της εκεχειρίας να είναι ενός έτους, κατά δε το χρονικό αυτό διάστημα οι δύο πλευρές οφείλουν να προχωρήσουν στις απαραίτητες για την σύναψη οριστικής ειρήνης ενέργειες (αποστολή πρέσβεων και κηρύκων για

[375] Βλ. Θουκ. 4.117.1-2: *Λακεδαιμόνιοι δὲ καὶ Ἀθηναῖοι ἅμα ἦρι τοῦ ἐπιγιγνομένου θέρους εὐθὺς ἐκεχειρίαν ἐποιήσαντο ἐνιαύσιον, νομίσαντες Ἀθηναῖοι μὲν οὐκ ἂν ἔτι τὸν Βρασίδαν σφῶν προσαποστῆσαι οὐδὲν πρὶν παρασκευάσαιντο καθ' ἡσυχίαν, καὶ ἅμα, εἰ καλῶς σφίσιν ἔχοι, καὶ ξυμβῆναι τὰ πλείω, Λακεδαιμόνιοι δὲ ταῦτα τοὺς Ἀθηναίους ἡγούμενοι ἅπερ ἐδέδισαν φοβεῖσθαι, καὶ γενομένης ἀνοκωχῆς κακῶν καὶ ταλαιπωρίας μᾶλλον ἐπιθυμήσειν αὐτοὺς πειρασαμένους ξυναλλαγῆναί τε καὶ τοὺς ἄνδρας σφίσιν ἀποδόντας σπονδὰς ποιήσασθαι καὶ ἐς τὸν πλείω χρόνον. τοὺς γὰρ δὴ ἄνδρας περὶ πλέονος ἐποιοῦντο κομίσασθαι, ὡς ἔτι Βρασίδας ηὐτύχει· καὶ ἔμελλον ἐπὶ μεῖζον χωρήσαντος αὐτοῦ καὶ ἀντίπαλα καταστήσαντος τῶν μὲν στέρεσθαι, τοῖς δ' ἐκ τοῦ ἴσου ἀμυνόμενοι κινδυνεύσειν καὶ κρατήσειν*. Για ερμηνευτική ανάλυση βλ. Gomme (1956$^{\beta}$) 594-596.

[376] Βλ. Θουκ. 4.117.3-4.118.10: *γίγνεται οὖν ἐκεχειρία αὐτοῖς τε καὶ τοῖς ξυμμάχοις ἥδε. 'περὶ μὲν τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ μαντείου τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Πυθίου δοκεῖ ἡμῖν χρῆσθαι τὸν βουλόμενον ἀδόλως καὶ ἀδεῶς κατὰ τοὺς πατρίους νόμους. τοῖς μὲν Λακεδαιμονίοις ταῦτα δοκεῖ καὶ τοῖς ξυμμάχοις τοῖς παροῦσιν· Βοιωτοὺς δὲ καὶ Φωκέας πείσειν φασὶν ἐς δύναμιν προσκηρυκευόμενοι. περὶ δὲ τῶν χρημάτων τῶν τοῦ θεοῦ ἐπιμέλεσθαι ὅπως τοὺς ἀδικοῦντας ἐξευρήσομεν, ὀρθῶς καὶ δικαίως τοῖς πατρίοις νόμοις χρώμενοι καὶ ὑμεῖς καὶ ἡμεῖς καὶ τῶν ἄλλων οἱ βουλόμενοι, τοῖς πατρίοις νόμοις χρώμενοι πάντες. περὶ μὲν οὖν τούτων ἔδοξε Λακεδαιμονίοις καὶ τοῖς ἄλλοις ξυμμάχοις κατὰ ταῦτα· τάδε δὲ ἔδοξε Λακεδαιμονίοις καὶ τοῖς ἄλλοις ξυμμάχοις ἐὰν σπονδὰς ποιῶνται οἱ Ἀθηναῖοι, ἐπὶ τῆς αὐτῶν μένειν ἑκατέρους ἔχοντας ἅπερ νῦν ἔχομεν, τοὺς μὲν ἐν τῷ Κορυφασίῳ ἐντὸς τῆς Βουφράδος καὶ τοῦ Τομέως μένοντας, τοὺς δὲ ἐν Κυθήροις μὴ ἐπιμισγομένους ἐς τὴν ξυμμαχίαν, μήτε ἡμᾶς πρὸς αὐτοὺς μήτε αὐτοὺς πρὸς ἡμᾶς, τοὺς δ' ἐν Νισαίᾳ καὶ Μινῴᾳ μὴ ὑπερβαίνοντας τὴν ὁδὸν τὴν ἀπὸ τῶν πυλῶν τῶν παρὰ τοῦ Νίσου ἐπὶ τὸ Ποσειδώνιον, ἀπὸ δὲ τοῦ Ποσειδωνίου εὐθὺς ἐπὶ τὴν γέφυραν τὴν ἐς Μινῴαν (μηδὲ Μεγαρέας καὶ τοὺς ξυμμάχους ὑπερβαίνειν τὴν ὁδὸν ταύτην) καὶ τὴν νῆσον, ἥνπερ ἔλαβον οἱ Ἀθηναῖοι, ἔχοντας, μηδὲ ἐπιμισγομένους μηδετέρους μηδετέρωσε, καὶ τὰ ἐν Τροιζῆνι, ὅσαπερ νῦν ἔχουσι, καθ' ἃ ξυνέθεντο πρὸς Ἀθηναίους· καὶ τῇ θαλάσσῃ χρωμένους, ὅσα ἂν κατὰ τὴν ἑαυτῶν καὶ κατὰ τὴν ξυμμαχίαν, Λακεδαιμονίους καὶ τοὺς ξυμμάχους πλεῖν μὴ μακρᾷ νηί, ἄλλῳ δὲ κωπήρει πλοίῳ, ἐς πεντακόσια τάλαντα ἄγοντι μέτρα. κήρυκι δὲ καὶ πρεσβείᾳ καὶ ἀκολούθοις, ὁπόσοις ἂν δοκῇ, περὶ καταλύσεως τοῦ πολέμου καὶ δικῶν ἐς Πελοπόννησον καὶ Ἀθήναζε σπονδὰς εἶναι ἰοῦσι καὶ ἀπιοῦσι καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν. τοὺς δὲ αὐτομόλους μὴ δέχεσθαι ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ, μήτε ἐλεύθερον μήτε δοῦλον, μήτε ὑμᾶς μήτε ἡμᾶς. δίκας τε διδόναι ὑμᾶς τε ἡμῖν καὶ ἡμᾶς ὑμῖν κατὰ τὰ πάτρια, τὰ ἀμφίλογα δίκῃ διαλύοντας ἄνευ πολέμου. τοῖς μὲν Λακεδαιμονίοις καὶ τοῖς ξυμμάχοις ταῦτα δοκεῖ· εἰ δέ τι ὑμῖν εἴτε κάλλιον εἴτε δικαιότερον τούτων δοκεῖ εἶναι, ἰόντες ἐς Λακεδαίμονα διδάσκετε· οὐδενὸς γὰρ ἀποστήσονται, ὅσα ἂν δίκαια λέγητε, οὔτε οἱ Λακεδαιμόνιοι οὔτε οἱ ξύμμαχοι. οἱ δὲ ἰόντες τέλος ἔχοντες ἰόντων, ᾗπερ καὶ ὑμεῖς ἡμᾶς κελεύετε. αἱ δὲ σπονδαὶ ἐνιαυτὸν ἔσονται*.

τις σχετικές διαπραγματεύσεις).[377] Επίσης, οι στρατηγοί και οι πρυτάνεις είναι απαραίτητο να συγκαλέσουν την Εκκλησία του Δήμου για να συζητήσουν αναφορικά με την επικείμενη συμφωνία οριστικής ειρήνης, καθώς και να δώσουν οδηγίες στην πρεσβεία, η οποία θα μεταβεί στην Σπάρτη με σκοπό να ζητήσει την λήξη του πολέμου. Τέλος, ο Λάχης τόνισε πως έπρεπε να γίνουν αμέσως σπονδές από τις πρεσβείες που εμφανίστηκαν μπροστά στον αθηναϊκό *δῆμον*, ενώ αυτές είχαν και την υποχρέωση να σεβαστούν τους όρους της ετήσιας εκεχειρίας.[378]

Οι όροι της ανακωχής αυτής φαίνεται ότι ακολουθούν την γενικότερη πρακτική που εφαρμοζόταν στην αρχαιότητα σε ανάλογες περιστάσεις, ήτοι επιβάλλεται, εν πρώτοις, η πραγματοποίηση των καθιερωμένων σπονδών. Αυτό, εντούτοις, που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι ότι ο Λάχης δεικνύει σεβασμό προς τις απαιτήσεις της Σπάρτης, δίχως, ασφαλώς, να μετατρέπει την Αθήνα σε ηττημένη πλευρά της υπόθεσης· όσα συμφωνήθηκαν ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου με την παρουσία των Λακεδαιμονίων και των συμμάχων οφείλουν να τηρηθούν απαρέγκλιτα. Είναι εμφανές πως ο Αθηναίος αριστοκράτης δεν επιθυμεί να εκπλήξει δυσάρεστα τους αντιπάλους του, παρά να επιτύχει έναν δίκαιο συμβιβασμό εκατέρωθεν. Η συμβολή, όμως, του Λάχητα δεν περατώνεται εδώ, καθώς, στην πραγματικότητα, χρησιμοποιεί την ετήσια ανάπαυλα του πολέμου ως πρόσχημα για την έναρξη ευρύτερων διαπραγματεύσεων, που θα οδηγήσουν στην τελική και μόνιμη ειρήνη ανάμεσα στα δύο αντιμαχόμενα μέρη.[379] Ούτως ή άλλως, δεν θα ήταν εύκολα πραγματοποιήσιμο το σενάριο της απευθείας σύναψης τελικής ειρήνης. Επομένως, ο Λάχης, ως γνήσιος *χρηστός*,[380] συλλογίζεται ότι είναι αναγκαίο να

---

[377] Δεν προκύπτει από το αρχαίο κείμενο ότι η συμβολή του Νικία ήταν καθοριστική στην σύναψη της μονοετούς εκεχειρίας, όπως διατείνεται ο Westlake (1941) 60. Ο Νικίας είναι εδώ βασικός συνεργάτης του Λάχητα, ο δεύτερος, όμως, έχει την πρωτοβουλία των πολιτικών κινήσεων.

[378] Βλ. Θουκ. 4.118.11-14: *ἔδοξεν τῷ δήμῳ. Ἀκαμαντὶς ἐπρυτάνευε, Φαίνιππος ἐγραμμάτευε, Νικιάδης ἐπεστάτει. Λάχης εἶπε, τύχῃ ἀγαθῇ τῇ Ἀθηναίων, ποιεῖσθαι τὴν ἐκεχειρίαν καθ' ἃ ξυγχωροῦσι Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι αὐτῶν καὶ ὡμολόγησαν ἐν τῷ δήμῳ· τὴν ἐκεχειρίαν εἶναι ἐνιαυτόν, ἄρχειν δὲ τήνδε τὴν ἡμέραν, τετράδα ἐπὶ δέκα τοῦ Ἐλαφηβολιῶνος μηνός. ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ ἰόντας ὡς ἀλλήλους πρέσβεις καὶ κήρυκας ποιεῖσθαι τοὺς λόγους, καθ' ὅτι ἔσται ἡ κατάλυσις τοῦ πολέμου. ἐκκλησίαν δὲ ποιήσαντας τοὺς στρατηγοὺς καὶ τοὺς πρυτάνεις πρῶτον περὶ τῆς εἰρήνης ... βουλεύσασθαι Ἀθηναίους καθ' ὅτι ἂν ἐσίῃ ἡ πρεσβεία περὶ τῆς καταλύσεως τοῦ πολέμου. σπείσασθαι δὲ αὐτίκα μάλα τὰς πρεσβείας ἐν τῷ δήμῳ τὰς παρούσας ἢ μὴν ἐμμενεῖν ἐν ταῖς σπονδαῖς τὸν ἐνιαυτόν*.

[379] Τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Λάχητα στην υπογραφή της εκεχειρίας προβάλλει και ο Gomme (1956^{β}) 602-603: «Laches' motion is not even a rider or amendment (which might be raised in the ekklesia–*τὰ μὲν ἄλλα καθάπερ τῇ βουλῇ*), but the principal motion».

[380] Σφάλλει ο Gomme (1956^{β}) 605, όταν διατείνεται ότι ο Λάχης ίσως να ήταν, εν γένει, φιλοπόλεμος και να συμμάχησε συγκυριακά με τον Νικία για την σύναψη της μονοετούς ανακωχής ανάμεσα σε Αθήνα και Σπάρτη. Η συμμετοχή του Λάχητα στην πρώτη εκστρατεία εναντίον της Σικελίας το 427 π.Χ. δεν δηλώνει επ' ουδενί ότι ο Λάχης ανήκε στην μερίδα των *πονηρῶν*, αφού, όπως αποδεικνύεται στην διατριβή αυτήν, οι *χρηστοὶ* λαμβάνουν συχνά μέρος σε κατακτητικές ενέργειες. Αυτό θα φανεί καλύτερα και στο κεφάλαιο του Νικία. Ο Λάχης ήταν σταθερά υπέρ της ειρήνης, αφού, άλλωστε, έχει συμβολή και στην Ειρήνη του Νικία το 421 π.Χ. Το αξίωμα, λοιπόν, του στρατηγού – και, εν γένει, η συμμετοχή σε πολέμους – δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί από μόνο του ως

προλειανθεί το έδαφος με μια μονοετή εκεχειρία – πράγμα που, σιγά σιγά, θα βελτιώσει τις σχέσεις των δύο πόλεων αναμεταξύ τους –, ούτως ώστε στο διάστημα αυτό να γίνουν με αποφασιστικό τρόπο και από τις δύο μεριές οι απαραίτητες ενέργειες για την τελική λήξη του πολέμου. Ο πόλεμος, άλλωστε, δημιουργεί πάθη και αφήνει τραύματα και οι δυσάρεστες μνήμες δεν σβήνονται μονομιάς. Ο Λάχης φαίνεται να ακολουθεί μια πολύ έξυπνη ψυχολογική στρατηγική: θέλει, δηλαδή, με την ετήσια ανακωχή να απαλύνει τον πόνο της πολεμικής σύρραξης, επιτρέποντας σε αυτό το χρονικό διάστημα στους πολίτες και των δύο πόλεων να συνειδητοποιήσουν ότι μια συνεργατική πολιτική συμφέρει αμφότερες τις υπερδυνάμεις της Ελλάδας. Υπό αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, ο Λάχης αποτελεί τυπικό χαρακτήρα *χρηστοῦ* πολιτικού ανδρός, αφού στην κρίσιμη ιστορική στιγμή αντιλαμβάνεται ορθά τις συνθήκες και ενεργεί με γνώμονα το συμφέρον της πόλης του, ενώ πιστοποιεί και την παραδοσιακή άποψη που θέλει τους εκπροσώπους της μετριοπαθούς μερίδας να είναι φιλολάκωνες και να εργάζονται με σκοπό την εγκαθίδρυση μιας, όσο γίνεται, κοινής πορείας. Η μετριοπάθεια του Λάχητα επιτρέπει στον ερευνητή να διαπιστώσει όχι μόνο την ιδεολογική ταύτιση του ανδρός με τους *χρηστοὺς* σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά και την έμπρακτη εφαρμογή της πολιτικής που ενστερνιζόταν και προωθούσε η παράταξη αυτή. Φυσικά, δεν πρέπει να παραλειφθεί και η κάτωθι επισήμανση: ο Λάχης, όπως και ο Θουκυδίδης Μελησίου, φαίνεται να αποτελεί και αυτός μετριοπαθή δημοκράτη και όχι υποστηρικτή της ολιγαρχίας. Δεν υπάρχουν κειμενικές ενδείξεις, ούτε καν υπόνοιες, που να μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι ο Λάχης επιθυμούσε να ανατρέψει το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας.

Δέον, βέβαια, να αναδειχθεί εδώ και το πολιτικό αισθητήριο του Λάχητα, σαφέστατα επικυρωτικό και της οξυδέρκειάς του, αποκτηθείσας, εν μέρει, και χάρη στην γνώση της στρατηγικής: το τέκνο του Μελανώπου, προτείνεται εδώ, αντιλαμβάνεται άμεσα την δυσχερή θέση στην οποία έχουν περιέλθει οι Λακεδαιμόνιοι μετά τα πολεμικά δρώμενα της Σφακτηρίας το 425 π.Χ.· έτσι, λαμβάνει αυτόθετη, κάπως, πρωτοβουλία και διορθώνει τα σφάλματα του

στοιχείο αποδεικτικό της μιας ή της άλλης ιδεολογικής πεποίθησης. Γράφει ο Gomme: «It is often stated that signature to a truce or a treaty of peace shows, in Athens, the pacific policy and so the party affiliations of those named. This is quite unwarranted. In this particular case we know that Nikias was for peace always, and that Laches, the mover of the resolution (118. n), was for it at this time (v. 43. 2); but nothing else. (The latter had been in command in Sicily—*τοῦ πλέονος ὀρεγομένων Ἀθηναίων*—and was to be strategos on the provocative campaign in Mantineia too, and he may generally have been bellicose, but have joined forces with Nikias in 423 for military reasons, or for personal ones because he had been attacked by Kleon)». Εξάλλου, ο Gomme ανατρέπεται, πλην των υπολοίπων, και από τον *Λάχητα* του Πλάτωνος: ο Πλάτων δεν θα παρουσίαζε ποτέ ως φίλο του Νικία έναν φιλοπόλεμο και αρχηγό της ριζοσπαστικής δημοκρατίας πολιτικό.

φίλου του, Νικία. Οι Λακεδαιμόνιοι επιθυμούσαν όσο τίποτα την απόδοση των αιχμαλώτων, κάτι που ο Λάχης κατανοεί και δεν επιτρέπει στους θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας να προωθήσουν την φιλοπόλεμη πολιτική τους, παρακωλύοντας, έτσι, εκ νέου την σύναψη ειρήνης. Δεν πρέπει, φυσικά, να υποτιμηθούν και οι ευνοϊκές προς ανακωχή συνθήκες που τυγχάνει να επικρατούν το διάστημα αυτό·[381] η διαπίστωση, εντούτοις, αυτή δεν μειώνει την συμβολή του Λάχητα στα δρώμενα, αφού, ως γνωστόν, δεν δύνανται όλοι οι πολιτικοί ούτε να αντιλαμβάνονται την δέουσα προς δράση στιγμή, ούτε να την αξιοποιούν καταλλήλως, ακόμα και αν την έχουν αντιληφθεί.

Ο ερευνητής εντοπίζει εκ νέου το όνομα του Λάχητα στην θουκυδίδεια αφήγηση που σχετίζεται με την λεγόμενη «Ειρήνη του Νικία» (421 π.Χ.),[382] η οποία, στην πραγματικότητα, επισφραγίζει την λήξη του πρώτου μέρους του Πελοποννησιακού Πολέμου. Καθώς, όμως, η σύναψη αυτής της ειρήνης είναι αξεδιάλυτα συναρμονισμένη με την προσωπικότητα του Νικία, λεπτομερής αναφορά σε αυτήν θα πραγματοποιηθεί στο κεφάλαιο της διατριβής αυτής το οποίο παρουσιάζει τον ομώνυμο ηγέτη των *χρηστῶν*. Πάντως, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Λάχης, για άλλη μία φορά, βάζει την πολιτική σφραγίδα του σε άλλο ένα ειρηνευτικό εγχείρημα, το οποίο, τελικά, οδηγεί στην υπογραφή μιας ιστορικής ειρήνης, γνωστής μέχρι και τις ημέρες μας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο αριστοκράτης πολιτικός ηγέτης επιβεβαιώνει ότι, παρά τις αναμφισβήτητες αρετές του στο πεδίο της μάχης, υπήρξε μειλίχιος χαρακτήρας και θιασώτης των διπλωματικών, κάθε φορά, επιλύσεων των όποιων διαφορών ανάμεσα στις δύο πόλεις. Συνεργάζεται, δε, με τον έτερο *χρηστόν*, Νικία, ενώ αμφότεροι οι άνδρες αξιοποιούν στο έπακρο τον θάνατο του Κλέωνα και του Βρασίδα στην προηγηθείσα μάχη της Αμφίπολης (422 π.Χ.), αφού οι δύο γνωστοί αυτοί στρατηγοί, όντες φιλοπόλεμοι, ανέκοπταν πάντοτε τις προσπάθειες για εκατέρωθεν διαπραγματεύσεις και εύρεση του κατάλληλου συμβιβαστικού πλαισίου για την προώθηση της λήξης του πολέμου.

---

[381] Βλ. και Gomme (1956$^{\beta}$) 603: «This is the day after the city Dionysia, and the Peloponnesian delegates must have arrived for discussion with the boule a day or two at least before the festival began and have stayed in Athens while it lasted. They were guests of the state, and were doubtless taken to see the tragedies and comedies in the theatre: there they would have seen representatives of 150 and more states of the Athenian empire, 'the allies' of Athens who do not require a mention in Athenian treaties; there also they would have seen Kratinos win the prize with *Pytine*, Aristophanes come a disappointed second or third, with *The Clouds*, and Ameipsias' *Konnos*—as it happened, a trio of comedies with, for the time, less of politics in them than might have been expected. Some of the delegates, one would guess, were present at a Dionysia for the first time, and the experience must have been an interesting one. Did Athenaios the Spartan return home as strong for friendship with Athens as his father had wished him to be?».

[382] Βλ. Θουκ. 5.14.1-5.24.2. Βλ., επίσης, Andrewes & Lewis (1957) 177-180. Βλ. και Guillon (1962) 467-475.

Παράλληλα, ο Θουκυδίδης προσθέτει εκ των υστέρων μια πολύ σημαντική πληροφορία σχετικά με την Νικίειο ειρήνη. Όταν ο Αλκιβιάδης πραγματοποιεί την εμφάνισή του στο ιστορικό έργο, ο συγγραφέας τονίζει ότι οι Λακεδαιμόνιοι είχαν διαπραγματευθεί την ειρήνη με τον Νικία και τον Λάχητα, οι οποίοι, ουσιαστικά, παραμέρισαν τον Αλκιβιάδη εξαιτίας της νεότητάς του.[383] Αυτό αποδεικνύει δύο πράγματα: πρώτον, αποτελεί επιβεβαίωση του γεγονότος ότι, παρά την ύπαρξη πολλών προσώπων που μετείχαν της διαδικασίας, ο Λάχης αποτελούσε, στην πραγματικότητα, το δεξί χέρι του Νικία όσον αφορά την υπογραφή της ειρήνης.[384] Ενώ στα προηγούμενα σχετικά εδάφια η μνεία στον Λάχητα ήταν, απλώς, ονομαστική και το όνομά του «χανόταν» σε ένα πλήθος άλλων ανδρών, η δήλωση αυτή του Θουκυδίδη αναβαθμίζει, πλέον, τον ρόλο του *χρηστοῦ* πολιτικού και τον καθιστά εξέχοντα συνεργάτη, ίσως και ισότιμο βοηθό, του Νικία. Δεύτερον, καθίσταται έκδηλη η διάθεση των δύο *χρηστῶν* ανδρών να συνεργαστούν μεταξύ τους, με σκοπό να εκτοπίσουν τον Αλκιβιάδη. Δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο αυτό, αφού συχνά οι *χρηστοὶ* λειτουργούν από κοινού, ώστε να αποκτήσουν περισσότερο κύρος και να παγιώσουν, τελικά, την πολιτική τους εξουσία. Ο δε Αλκιβιάδης ήταν, μεν, *χρηστὸς* στην καταγωγή και οικονομικά επιφανής, αλλά πολιτεύτηκε με την ιδεολογική μερίδα των *πονηρῶν*, ενώ, ως αυθεντικός φιλοπόλεμος, προωθούσε και την διακοπή της ειρήνης·[385] άρα, για τον Λάχητα και τον Νικία ήταν ένας πολύ επικίνδυνος πολιτικός αντίπαλος, που με τις ενέργειές του έβαζε φρένο στις όποιες πολιτικές φιλοδοξίες και ειρηνευτικές προσπάθειες των δύο *χρηστῶν* ανδρών.

Τα τελευταία στρατιωτικά δρώμενα στα οποία υπάρχει εμπλοκή του Λάχητα αφορούν την μάχη της Μαντίνειας (418 π.Χ.), η οποία θεωρείται σήμερα πως απετέλεσε την μεγαλύτερη μάχη μεταξύ οπλιτών κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου και μία από τις

[383] Βλ. Θουκ. 5.43.2: *ἦσαν δὲ ἄλλοι τε καὶ Ἀλκιβιάδης ὁ Κλεινίου, ἀνὴρ ἡλικίᾳ μὲν ἔτι τότε ὢν νέος ὡς ἐν ἄλλῃ πόλει, ἀξιώματι δὲ προγόνων τιμώμενος· ᾧ ἐδόκει μὲν καὶ ἄμεινον εἶναι πρὸς τοὺς Ἀργείους μᾶλλον χωρεῖν, οὐ μέντοι ἀλλὰ καὶ φρονήματι φιλονικῶν ἠναντιοῦτο, ὅτι Λακεδαιμόνιοι διὰ Νικίου καὶ Λάχητος ἔπραξαν τὰς σπονδάς, ἑαυτὸν κατά τε τὴν νεότητα ὑπεριδόντες καὶ κατὰ τὴν παλαιὰν προξενίαν ποτὲ οὖσαν οὐ τιμήσαντες, ἣν τοῦ πάππου ἀπειπόντος αὐτὸς τοὺς ἐκ τῆς νήσου αὐτῶν αἰχμαλώτους θεραπεύων διενοεῖτο ἀνανεώσασθαι*. Για ερμηνευτική προσέγγιση βλ. Gomme, Andrewes & Dover (1970) 48-50.

[384] Για την συνεργασία Λάχητα και Νικία βλ. και Giangiulio (1997) 867: «E poi si osservi che Lachete, il quale nel 427 guida con venti navi il primo cauto approccio alla Sicilia, è un sodale di Nicia sul piano personale e su quello politico un suo stretto collaboratore, specie nel quadro degli sviluppi politici e diplomatici che condussero alla pace del 421».

[385] Ως ανηψιός του Περικλή και μεγαλωμένος από αυτόν, ο Αλκιβιάδης συνεχίζει την ριζοσπαστική πολιτική παράδοση του ξακουστού θείου του. Ο Vickers (2015) 151, υποσημ. 6, επιθυμώντας να δείξει την τόσο στενή σχέση που είχαν οι δύο άνδρες μεταξύ τους, παραπέμπει σε μελέτες, όπου έχει υποτεθεί ότι η μητέρα του Αλκιβιάδη, Δεινομάχη, είχε, για κάποιο διάστημα, παντρευτεί τον Περικλή. Βλ. σχετικά Cromey (1984) 385-401· Podlecki (1987) 111 και Stadter (1989) 238.

σπουδαιότερες συγκεντρώσεις οπλιτών στην αρχαιότητα εν γένει. Η αναφορά του Θουκυδίδη στον Λάχητα, ο οποίος κατέχει το αξίωμα του στρατηγού, επιτρέπει στον αναγνώστη να κατανοήσει πως ο αθηναίος αριστοκράτης έχει συμμετοχή στα γεγονότα πριν την διενέργεια της κυρίως σύγκρουσης, ήτοι στα προκαταρκτικά στάδια του μεγάλου πολέμου. Ειδικότερα, το 419 π.Χ. ο Άγις, επικεφαλής των Λακεδαιμονίων, κατορθώνει μαζί με τους συμμάχους του να εφαρμόσει ένα επιτυχημένο σχέδιο περικύκλωσης και απομόνωσης των Αργείων, οι οποίοι, χωρίς να έχουν καταλάβει την μειονεκτική τους θέση, εμφανίζονταν έτοιμοι να πολεμήσουν. Εξαίφνης, όμως, δύο Αργείοι, δίχως να έχουν πάρει εντολή από τον λαό, ο Θράσυλος και ο Αλκίφρων, λαμβάνουν μια προσωπική πρωτοβουλία και προτείνουν στον Άγι αναστολή της μάχης, πραγματοποίηση μιας δίκαιης διαιτησίας και σύναψη ειρήνης. Ο Άγις, από την πλευρά του, χωρίς να λάβει την γνώμη κανενός, αποφασίζει, εντελώς απροσδόκητα, να δεχτεί το αίτημα των αντιπάλων του, κάνοντας τετράμηνη ανακωχή και αποχωρώντας άμεσα από το πεδίο της μάχης, ενώ είχε εμφανές τακτικό πλεονέκτημα, οφειλόμενο, μάλιστα, στο δικό του σχέδιο. Ακόμα και ο ίδιος ο Θουκυδίδης φαίνεται να θεωρεί την εξέλιξη αυτήν ακατανόητη.[386]

[386] Γενικότερα για το επεισόδιο αυτό βλ. Θουκ. 5.58.3-5.60.6: *καὶ οἱ Ἀργεῖοι αἰσθόμενοι ἅμα ἕῳ ἐχώρουν, πρῶτον μὲν ἐς Ἄργος, ἔπειτα δὲ ᾗ προσεδέχοντο τοὺς Λακεδαιμονίους μετὰ τῶν ξυμμάχων καταβήσεσθαι, τὴν κατὰ Νεμέαν ὁδόν. Ἄγις δὲ ταύτην μὲν ἣν προσεδέχοντο οὐκ ἐτράπετο, παραγγείλας δὲ τοῖς Λακεδαιμονίοις καὶ Ἀρκάσι καὶ Ἐπιδαυρίοις ἄλλην ἐχώρησε χαλεπὴν καὶ κατέβη ἐς τὸ Ἀργείων πεδίον· καὶ Κορίνθιοι καὶ Πελληνῆς καὶ Φλειάσιοι ὄρθιον ἑτέραν ἐπορεύοντο· τοῖς δὲ Βοιωτοῖς καὶ Μεγαρεῦσι καὶ Σικυωνίοις εἴρητο τὴν ἐπὶ Νεμέας ὁδὸν καταβαίνειν, ᾗ οἱ Ἀργεῖοι ἐκάθηντο, ὅπως, εἰ οἱ Ἀργεῖοι ἐπὶ σφᾶς ἰόντες ἐς τὸ πεδίον βοηθοῖεν, ἐφεπόμενοι τοῖς ἵπποις χρῷντο. καὶ ὁ μὲν οὕτω διατάξας καὶ ἐσβαλὼν ἐς τὸ πεδίον ἐδήου Σάμινθόν τε καὶ ἄλλα· οἱ δὲ Ἀργεῖοι γνόντες ἐβοήθουν ἡμέρας ἤδη ἐκ τῆς Νεμέας, καὶ περιτυχόντες τῷ Φλειασίων καὶ Κορινθίων στρατοπέδῳ τῶν μὲν Φλειασίων ὀλίγους ἀπέκτειναν, ὑπὸ δὲ τῶν Κορινθίων αὐτοὶ οὐ πολλῷ πλείους διεφθάρησαν. καὶ οἱ Βοιωτοὶ καὶ οἱ Μεγαρῆς καὶ οἱ Σικυώνιοι ἐχώρουν, ὥσπερ εἴρητο αὐτοῖς, ἐπὶ τῆς Νεμέας, καὶ τοὺς Ἀργείους οὐκέτι κατέλαβον, ἀλλὰ καταβάντες, ὡς ἑώρων τὰ ἑαυτῶν δηούμενα, ἐς μάχην παρετάσσοντο. ἀντιπαρεσκευάζοντο δὲ καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι. ἐν μέσῳ δὲ ἀπειλημμένοι ἦσαν οἱ Ἀργεῖοι· ἐκ μὲν γὰρ τοῦ πεδίου οἱ Λακεδαιμόνιοι εἶργον τῆς πόλεως καὶ οἱ μετ' αὐτῶν, καθύπερθεν δὲ Κορίνθιοι καὶ Φλειάσιοι καὶ Πελληνῆς, τὸ δὲ πρὸς Νεμέας Βοιωτοὶ καὶ Σικυώνιοι καὶ Μεγαρῆς. ἵπποι δὲ αὐτοῖς οὐ παρῆσαν· οὐ γάρ πω οἱ Ἀθηναῖοι μόνοι τῶν ξυμμάχων ἦκον. τὸ μὲν οὖν πλῆθος τῶν Ἀργείων καὶ τῶν ξυμμάχων οὐχ οὕτω δεινὸν τὸ παρὸν ἐνόμιζον, ἀλλ' ἐν καλῷ ἐδόκει ἡ μάχη ἔσεσθαι, καὶ τοὺς Λακεδαιμονίους ἀπειληφέναι ἐν τῇ αὐτῶν τε καὶ πρὸς τῇ πόλει. τῶν δὲ Ἀργείων δύο ἄνδρες, Θράσυλός τε τῶν πέντε στρατηγῶν εἷς ὢν καὶ Ἀλκίφρων πρόξενος Λακεδαιμονίων, ἤδη τῶν στρατοπέδων ὅσον οὐ ξυνιόντων προσελθόντε Ἄγιδι διελεγέσθην μὴ ποιεῖν μάχην· ἑτοίμους γὰρ εἶναι Ἀργείους δίκας δοῦναι καὶ δέξασθαι ἴσας καὶ ὁμοίας, εἴ τι ἐπικαλοῦσιν Ἀργείοις Λακεδαιμόνιοι, καὶ τὸ λοιπὸν εἰρήνην ἄγειν σπονδὰς ποιησαμένους. καὶ οἱ μὲν ταῦτα εἰπόντες τῶν Ἀργείων ἀφ' ἑαυτῶν καὶ οὐ τοῦ πλήθους κελεύσαντος εἶπον· καὶ ὁ Ἄγις δεξάμενος τοὺς λόγους αὐτός, καὶ οὐ μετὰ τῶν πλεόνων οὐδὲ αὐτὸς βουλευσάμενος ἀλλ' ἢ ἑνὶ ἀνδρὶ κοινώσας τῶν ἐν τέλει ξυστρατευομένων, σπένδεται τέσσαρας μῆνας, ἐν οἷς ἔδει ἐπιτελέσαι αὐτοὺς τὰ ῥηθέντα. καὶ ἀπήγαγε τὸν στρατὸν εὐθύς, οὐδενὶ φράσας τῶν ἄλλων ξυμμάχων. οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι εἵποντο μὲν ὡς ἡγεῖτο διὰ τὸν νόμον, ἐν αἰτίᾳ δ' εἶχον κατ' ἀλλήλους πολλῇ τὸν Ἄγιν, νομίζοντες ἐν καλῷ παρατυχὸν σφίσι ξυμβαλεῖν καὶ πανταχόθεν αὐτῶν ἀποκεκλημένων καὶ ὑπὸ ἱππέων καὶ πεζῶν οὐδὲν δράσαντες ἄξιον τῆς παρασκευῆς ἀπιέναι. στρατόπεδον γὰρ δὴ τοῦτο κάλλιστον Ἑλληνικὸν τῶν μέχρι τοῦδε ξυνῆλθεν· ὤφθη δὲ μάλιστα ἕως ἔτι ἦν ἀθρόον ἐν Νεμέᾳ, ἐν ᾧ Λακεδαιμόνιοί τε πανστρατιᾷ ἦσαν καὶ Ἀρκάδες καὶ Βοιωτοὶ καὶ Κορίνθιοι καὶ Σικυώνιοι καὶ Πελληνῆς καὶ Φλειάσιοι καὶ Μεγαρῆς, καὶ οὗτοι πάντες λογάδες ἀφ' ἑκάστων, ἀξιόμαχοι δοκοῦντες εἶναι οὐ τῇ Ἀργείων μόνον ξυμμαχίᾳ ἀλλὰ κἂν ἄλλῃ ἔτι προσγενομένῃ. τὸ μὲν οὖν στρατόπεδον οὕτως ἐν αἰτίᾳ ἔχοντες τὸν Ἄγιν ἀνεχώρουν τε καὶ διελύθησαν ἐπ' οἴκου ἕκαστοι, Ἀργεῖοι δὲ καὶ αὐτοὶ ἔτι*

Όλα αυτά συνέβαιναν πριν την άφιξη των Αθηναίων· όταν, εν τέλει, οι Αθηναίοι έφτασαν στην καρδιά των γεγονότων, προσέφεραν μια πολεμική ενίσχυση της τάξεως των χιλίων οπλιτών και τριακοσίων ιππέων, έχοντας, δε, ως στρατηγούς τον Λάχητα και τον Νικόστρατο. Πρόκειται για άλλη μία στρατηγία από μέρους του αρχηγού των *χρηστῶν*, κάτι που αποδεικνύει πως στις κρίσιμες στιγμές οι Αθηναίοι τον εμπιστεύονταν να αναλάβει την ηγεσία του στρατεύματος. Ταυτόχρονα, όμως, έχει καταφτάσει και ο Αλκιβιάδης στο Άργος ως πρεσβευτής· οι Αθηναίοι, λοιπόν, συνομιλούν με τους Αργείους και τους πείθουν να συνεχίσουν τον πόλεμο προβάλλοντας το επιχείρημα ότι πραγματοποίησαν μια παράνομη ανακωχή χωρίς να λάβουν κατά νου και τους υπόλοιπους συμμάχους. Αυτό που μπορεί να ειπωθεί εδώ είναι ότι, κατ' αρχάς, ο Λάχης σίγουρα παρευρέθη στην συζήτηση αυτήν, αλλά δεν δύναται κανείς να γνωρίζει με βεβαιότητα τι ακριβώς πρότεινε. Μπορεί να διατυπωθεί η θέση ότι είχε το κύρος να επηρεάσει τις εξελίξεις, εντούτοις η τροπή των τεκταινομένων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησαν οι Αθηναίοι ήταν εμπνεύσεως του φιλοπόλεμου Αλκιβιάδη και όχι του φιλολάκωνος Λάχητα. Ο Αλκιβιάδης, αν και ήταν ακόμα νέος, μάλλον επέτυχε με την πολεμική και ρητορική του ευφυΐα να αντιληφθεί, εν πρώτοις, την κατάσταση και, εν συνεχεία, να πείσει τους Αργείους να αρχίσουν εκ νέου τον πόλεμο. Ούτως ή άλλως, οι Αργείοι πρέσβευαν (μη έχοντας επίγνωση της δυσμενούς τους θέσης απέναντι στον Άγι) ότι με την πραγματοποίηση της ανακωχής έχασαν μια ευκαιρία για θετική έκβαση στην μάχη. Είναι πιθανότερο, δε, ότι ο Λάχης, ως ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν*, θα πρότεινε μια πιο μετριοπαθή θέση, αλλά, μάλλον, στην ιστορική αυτήν συγκυρία νικήθηκε από την διπλωματική οξύνοια του Αλκιβιάδη, ο οποίος γνώριζε πάντοτε να προωθεί την έμπρακτη εφαρμογή των σχεδίων του μέσω διά της ευγλωττίας του. Ασφαλώς, ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει τι, ακριβώς, ειπώθηκε ανάμεσα σε Αθηναίους και Αργείους.[387]

ἐν πολλῷ πλέονι αἰτίᾳ εἶχον τοὺς σπεισαμένους ἄνευ τοῦ πλήθους, νομίζοντες κἀκεῖνοι μὴ ἂν σφίσι ποτὲ κάλλιον παρασχὸν Λακεδαιμονίους διαπεφευγέναι· πρός τε γὰρ τῇ σφετέρᾳ πόλει καὶ μετὰ πολλῶν καὶ ἀγαθῶν ξυμμάχων τὸν ἀγῶνα ἂν γίγνεσθαι. τόν τε Θράσυλον ἀναχωρήσαντες ἐν τῷ Χαράδρῳ, οὗπερ τὰς ἀπὸ στρατείας δίκας πρὶν ἐσιέναι κρίνουσιν, ἤρξαντο λεύειν. ὁ δὲ καταφυγὼν ἐπὶ τὸν βωμὸν περιγίγνεται· τὰ μέντοι χρήματα ἐδήμευσαν αὐτοῦ.

[387] Βλ. Θουκ. 5.61.1-5: *μετὰ δὲ τοῦτο Ἀθηναίων βοηθησάντων χιλίων ὁπλιτῶν καὶ τριακοσίων ἱππέων, ὧν ἐστρατήγουν Λάχης καὶ Νικόστρατος, οἱ Ἀργεῖοι (ὅμως γὰρ τὰς σπονδὰς ὤκνουν λῦσαι πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους) ἀπιέναι ἐκέλευον αὐτοὺς καὶ πρὸς τὸν δῆμον οὐ προσῆγον βουλομένους χρηματίσαι, πρὶν δὴ Μαντινῆς καὶ Ἠλεῖοι (ἔτι γὰρ παρῆσαν) κατηνάγκασαν δεόμενοι. καὶ ἔλεγον οἱ Ἀθηναῖοι Ἀλκιβιάδου πρεσβευτοῦ παρόντος ἕν τε τοῖς Ἀργείοις καὶ ξυμμάχοις ταῦτα, ὅτι οὐκ ὀρθῶς αἱ σπονδαὶ ἄνευ τῶν ἄλλων ξυμμάχων καὶ γένοιντο, καὶ νῦν (ἐν καιρῷ γὰρ παρεῖναι σφεῖς) ἅπτεσθαι χρῆναι τοῦ πολέμου. καὶ πείσαντες ἐκ τῶν λόγων τοὺς ξυμμάχους εὐθὺς ἐχώρουν ἐπὶ Ὀρχομενὸν τὸν Ἀρκαδικὸν πάντες πλὴν Ἀργείων· οὗτοι δὲ ὅμως καὶ πεισθέντες ὑπελείποντο πρῶτον, ἔπειτα δ' ὕστερον καὶ οὗτοι ἦλθον. καὶ προσκαθεζόμενοι τὸν Ὀρχομενὸν πάντες ἐπολιόρκουν καὶ προσβολὰς ἐποιοῦντο, βουλόμενοι ἄλλως τε προσγενέσθαι σφίσι καὶ ὅμηροι ἐκ τῆς Ἀρκαδίας ἦσαν αὐτόθι ὑπὸ Λακεδαιμονίων κείμενοι. οἱ δὲ Ὀρχομένιοι*

Όπως και να έχει, αν αληθεύει η παραπάνω εισήγηση, τότε εν προκειμένω παρατηρείται, για άλλη μία φορά, διένεξη ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηρούς*, με την ιδιοτυπία ότι αμφότερες οι μερίδες εκπροσωπούνται από *χρηστοὺς* πολιτικούς. Ο δε Λάχης, ικανότατος στρατηγός και οξυδερκής στην παρασκηνιακή δράση (βλ. σύναψη μονοετούς εκεχειρίας το 423 π.Χ. και οριστικής ειρήνης το 421 π.Χ. ανάμεσα σε Αθήνα και Σπάρτη), ηττάται κατά κράτος από τον εύγλωττο και φιλοπόλεμο Αλκιβιάδη, όταν η διαβούλευση πραγματοποιείται δημοσίως, ήγουν ενώπιον πλήθους. Αξίζει, βέβαια, να επισημανθεί ότι ο Λάχης δεν φοβάται την λεκτική αναμέτρηση, αφού πρώτος αυτός ζητάει από τους Αργείους να εμφανιστεί ενώπιον του *δήμου* τους, αλλά το αίτημά του απορρίπτεται. Οι Αθηναίοι πετυχαίνουν να μιλήσουν στον *δῆμον* των Αργείων μόνο μετά από καταλυτική παρέμβαση των Μαντινείων και των Ηλείων, ευκαιρία την οποία ο Αλκιβιάδης, έχοντας και την ιδιότητα του πρέσβη, εκμεταλλεύεται στο έπακρο. Τα προεκτεθέντα αποδεικνύουν ότι οι *χρηστοί*, όταν ηγούνται των *χρηστῶν*, ηττώνται, συνήθως, από τους ηγέτες των *πονηρῶν* στην ρητορική, ακόμα και αν αυτοί τυγχάνει να είναι *χρηστοί*. Ούτως ή άλλως, οι *χρηστοὶ* που επιλέγουν να μεταβούν στους *πονηροὺς* είναι πάντοτε ευφραδείς (βλ. Περικλή και Αλκιβιάδη). Κανένας *χρηστὸς* δεν μπορούσε να σταδιοδρομήσει πολιτικά στους *πονηρούς* δίχως αξιόλογες λεκτικές ικανότητες· αντιθέτως, το ρητορικό ταλέντο δεν ήταν πάντοτε απαραίτητο για την πραγματοποίηση πολιτικής καριέρας στους *χρηστούς*.

Η κεντρική σύγκρουση, κατόπιν, ξεσπά και, όπως επισημαίνει ο Θουκυδίδης, ο Λάχης χάνει την ζωή του στην μάχη της Μαντίνειας,[388] ένδοξα και αριστοκρατικά,[389] όπως υποστήριζαν οι Αθηναίοι ότι άρμοζε όχι μόνο σε κάθε σπουδαίο στρατηγό, αλλά και σε κάθε πολίτη που σέβεται και αγαπά την πόλη του. Από αυτό το σημείο και έπειτα δεν συναντά ο ερευνητής κάποια μνεία στον Λάχητα μέσα στο ιστορικό έργο του Θουκυδίδη.

3.3 Ο Λάχης στους *Σφῆκες* του Αριστοφάνη: Η δίκη των σκύλων

3.3.1 Η υπόθεση του έργου και ο *ἀγὼν λόγων* Φιλοκλέωνα και Βδελυκλέωνα: Μια σύντομη προσέγγιση

δείσαντες τήν τε τοῦ τείχους ἀσθένειαν καὶ τοῦ στρατοῦ τὸ πλῆθος καί, ὡς οὐδεὶς αὐτοῖς ἐβοήθει, μὴ προαπόλωνται, ξυνέβησαν ὥστε ξύμμαχοί τε εἶναι καὶ ὁμήρους σφῶν τε αὐτῶν δοῦναι Μαντινεῦσι καὶ οὓς κατέθεντο Λακεδαιμόνιοι παραδοῦναι.

[388] Βλ. Θουκ. 5.74.3: *ἀπέθανον δὲ Ἀργείων μὲν καὶ Ὀρνεατῶν καὶ Κλεωναίων ἑπτακόσιοι, Μαντινέων δὲ διακόσιοι, καὶ Ἀθηναίων ξὺν Αἰγινήταις διακόσιοι καὶ οἱ στρατηγοὶ ἀμφότεροι.*

[389] Βλ. σχετικά και Schwartz (2004) 344.

Οι *Σφῆκες* του Αριστοφάνη παραστάθηκαν στα Λήναια του 422 π.Χ., κατά την διάρκεια της 89ης Ολυμπιάδας, και κατέκτησαν την δεύτερη θέση, ενώ, όπως πληροφορείται ο ερευνητής από την πρώτη εκ των δύο σωζομένων *Ὑποθέσεων* του έργου, την πρωτιά κατέκτησε ο Φιλωνίδης με τον *Προάγωνα* και τρίτος ήλθε ο Λεύκων με το έργο *Πρέσβεις*.[390] Συνοπτικά, η υπόθεση των *Σφηκῶν* αφορά έναν ηλικιωμένο Αθηναίο, τον Φιλοκλέωνα, έναν από τους πιο επιτυχημένους κωμικούς χαρακτήρες του Αριστοφάνη κατά τον Schollmeyer,[391] ο οποίος έχει εμμονή με τον δικαστικό του ρόλο,[392] σχεδόν στο όριο της τρέλας,[393] και αντλεί ψυχική ευφορία από την δυνατότητά του να καταδικάζει όποιον και όποτε επιθυμεί, εισπράττοντας, μάλιστα, ημερήσιο μισθό για τις υπηρεσίες του. Είναι, φυσικά, προφανές ότι ο χαρακτήρας αυτός αντιπροσωπεύει, κατά τον Αριστοφάνη, τον μέσο Αθηναίο δικαστή της εποχής, ίσως και με κάποια δόση κωμικής υπερβολής, αλλά οπωσδήποτε με τρόπο που να έχει ιστορική βάση.[394] Ο νεότερος γιος του, ο Βδελυκλέων, έχοντας αντιληφθεί την φενάκη της αθηναϊκής δημοκρατίας και νιώθωντας θλίψη για την κατάντια του πατέρα του (στ. 114: *ὁ γὰρ υἱὸς αὐτοῦ τὴν νόσον βαρέως φέρει*), προσπαθεί

[390] Βλ. σχετικά MacDowell (1971) 44: *ἐδιδάχθη ἐπὶ ἄρχοντος Ἀμεινίου διὰ Φιλωνίδου ἐν τῇ πθ΄ Ὀλυμπιάδι. β΄ ἦν εἰς Λήναια. καὶ ἐνίκα πρῶτος Φιλωνίδης Προάγωνι· Λεύκων Πρέσβεσι γ΄*.

[391] Βλ. Schollmeyer (2014) 240: «Philokleon gehört zu den gelungensten Figuren des Aristophanes». Πβ. Gomme (1962) 79· Dover (1972) 126 και Biles (1999) 63.

[392] Για τα δικαστήρια ως θεσμό συνώνυμο με το αθηναϊκό δημοκρατικό πολίτευμα, βλ. Cammack (2013) 17: «The courts, in their turn, were also strikingly democratic and politically significant. Staffed entirely by ordinary citizens, with no room for professional judges or advisors of any kind, they had complete discretion over all legal cases in the *polis* (with the single exception of homicide, which was judged by members of the Areopagos). Moreover, since Athenian law included many overtly political offenses, such as treason, accepting bribes, lying to the *dēmos*, subverting the democratic system, speaking before the *dēmos* despite lacking the proper civic and ethical credentials, making an illegal proposal, and proposing a disadvantageous law, a great many issues that would not be justiciable in a modern setting were ultimately decided in court. The courts were also responsible for judging *dokimasiai*, the preliminary "scrutinies" that applied to every incoming office-holder (which included councillors, though not judges), and the same officials' post-tenure "audits" (*euthynai*). Other formally non-political charges could also have a political complexion, since the courts were frequently used as a venue for social competition between political rivals. The result was that the courts were a fully popular and highly visible political entity».

[393] Βλ. Αρ. *Σφ*. 71: *νόσον γὰρ ὁ πατὴρ ἀλλόκοτον αὐτοῦ νοσεῖ·* 87-88: *φράσω γὰρ ἤδη τὴν νόσον τοῦ δεσπότου./ φιληλιαστής ἐστιν ὡς οὐδεὶς ἀνήρ*. Ο Thorburn (2005) 50-61, σχολιάζοντας την *νόσον* του Φιλοκλέωνα, κάνει λόγο για εθισμό που θυμίζει τον αλκοολισμό. Πβ. και Konstantakos (2021α) 237, υποσημ. 5. Βλ. και Thiercy (2011) 376.

[394] Ο Αριστοφάνης, με όχημα τον χαρακτήρα του Φιλοκλέωνα και τις κωμικές περιπέτειές του στους *Σφῆκες*, επιδιώκει, εν γένει, να μεταφέρει την φαντασία του θεατή στις αληθινές συνθήκες διεξαγωγής μιας αθηναϊκής δίκης. Βλ. και Boegehold (1967) 117: «Aristophanes presumably wanted his audience to think of a real law court in Athens». Πβ. Cammack (2013) 38: «This is developed in a long and rather salacious speech of Philokleon, in which he revels in the groveling behavior of the litigants that come before him and compares himself to a king and to Zeus himself. The implication is clear: if an ordinary citizen wishes to feel like a king, the obvious venue is the courts, not the assembly». Η Cammack υποστηρίζει, στην πραγματικότητα, ότι τα αθηναϊκά δικαστήρια προσφέρουν μεγαλύτερη πολιτική δύναμη στον πολίτη σε σχέση με τις αθηναϊκές συνελεύσεις.

να τον πείσει να εγκαταλείψει την αγαπημένη του ενασχόληση και να συνειδητοποιήσει τις δολοπλοκίες στις οποίες καταφεύγουν παραδοσιακά οι πολιτικοί.[395]

Την εποχή που παρουσιάζεται το έργο αυτό, ο Αριστοφάνης είναι, ήδη, καταξιωμένος καλλιτεχνικά στην συνείδηση των Αθηναίων, αφού έχει προηγηθεί το θεατρικό ανέβασμα πολύ επιτυχημένων κωμωδιών του, οι οποίες κατόρθωσαν τόσο να διασκεδάσουν τους Αθηναίους αποφορτίζοντάς τους, για λίγο, από τα δεινά του Πελοποννησιακού Πολέμου, όσο και μέσω των δηκτικών τους αναφορών να σατιρίσουν πολιτικά πρόσωπα και πεπραγμένα της εποχής. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων έργων ήταν οι *Ἀχαρνῆς* (425 π.Χ.· η αρχαιότερη κωμωδία που σώζεται ακέραια) και οι *Ἱππῆς* (424 π.Χ.· η πρώτη κωμωδία που διδάσκεται με το όνομα του Αριστοφάνη), δύο κωμωδίες με σαφή πολιτική στόχευση και θεματική, που κατέκτησαν αμφότερες την πρώτη θέση – οι μεν *Ἀχαρνῆς* αφορούν την έντονη επιθυμία μιας μεγάλης μερίδας των Αθηναίων για ειρήνη ανάμεσα σε Αθήνα και Σπάρτη, οι δε *Ἱππῆς* χτυπούν σφοδρά τον Κλέωνα και στηλιτεύουν την αποτυχημένη και δόλια, κατά τον Αριστοφάνη, πολιτική του – και που καταφέρνουν, παράλληλα, να σκιαγραφήσουν επιτυχώς μια μεγάλη γκάμα επίκαιρων για την τότε Αθήνα θεμάτων: μπροστά στα μάτια του θεατή παρελαύνουν καυχησιάρηδες και δειλοί στρατηγοί (Λάμαχος), φιλοπόλεμοι μέχρι το μεδούλι πολιτικοί (Κλέωνας), ο αθηναϊκός *δῆμος* κατηγορείται από τον ποιητή ως «χάχας», που αντί να ασκεί ισχυρή εξουσία, υποτάσσεται εκουσίως στους λαοπλάνους και χάσκει ακόμα και τα μεγαλύτερα ψεύδη, τονίζεται η άποψη ότι η αναρρίχηση στα σπουδαιότερα πολιτικά αξιώματα δεν απαιτεί εξειδικευμένες σπουδές ή ευγενή χαρακτήρα, αλλά αρκούν το προκλητικό θράσος και η αμάθεια για να παρασύρεις το πλήθος κ.ά. Οι *Νεφέλες*, αντιθέτως, που παρουσιάστηκαν το 423 π.Χ., δεν είχαν την ίδια επιτυχία με τα δύο προαναφερθέντα έργα, πράγμα που οδηγεί τον MacDowell στο σημείο να χρησιμοποιήσει τον όρο «comparative failure».[396] Στην κωμωδία αυτήν ο Σωκράτης

[395] Βλ. και Κωνσταντάκος (2022[α]) 256: «Σε αντίθεση με τους ευτράπελους Δον Χασουάν που κυριαρχούσαν στην περιρρέουσα κωμική παραγωγή, οι περισσότεροι πρωταγωνιστές του Αριστοφάνη εμφορούνται από αυξημένη αίσθηση του καθήκοντός τους. Έχουν πλήρη συνείδηση της αλτρουιστικής τους υποχρέωσης και των ηθικών δεσμεύσεών τους έναντι της ευρύτερης κοινότητας στην οποία ανήκουν». Ασφαλώς, τα κίνητρα του Βδελυκλέωνα είναι, μεν, προσωπικά – αφού είναι γιος του Φιλοκλέωνα –, αλλά με τις ενέργειές του δεν παύει να βοηθάει και την αθηναϊκή κοινότητα· άλλωστε, και μόνο το όνομά του κατευθύνει συνειρμικά το μυαλό του αναγνώστη στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή.

[396] Βλ. MacDowell (1971) 1: «In 423 *Clouds*, with a more intellectual theme, was a comparative failure, and no doubt it was partly in order to recover his popularity that in 422 he returned to a political subject». Βεβαίως, η άποψη αυτή, στον βαθμό που υπαινίσσεται ότι ο Αριστοφάνης αλλάζει πλήρως θεματική από τις *Νεφέλες* στους *Σφῆκες*, δεν είναι έγκυρη. Στις *Νεφέλες* ο Στρεψιάδης ενδιαφέρεται για την μόρφωση του γιου του, Φειδιππίδη, ενώ στους *Σφῆκες* η μέριμνα αντιστρέφεται και, πλέον, ο γιος (Βδελυκλέων) φροντίζει τον πατέρα (Φιλοκλέων). Ως εκ

ταυτίζεται – εσφαλμένα – με τους σοφιστές, των οποίων, εν γένει, οι πρακτικές κατακεραυνώνονται. Το 422 π.Χ., επομένως, ο Αριστοφάνης με τους *Σφῆκες* του επιχειρεί να ανακάμψει καλλιτεχνικώς επιστρέφοντας, εν μέρει, στην αγαπημένη του θεματική, ήτοι την πολιτική σάτιρα. Σε κάθε περίπτωση, προκειμένου να γίνει κατανοητή η δίκη των σκύλων στην οποία πρωταγωνιστεί ο Λάχης, είναι αναγκαίο να εκτεθεί ένας σύντομος σχολιασμός της τότε ατμόσφαιρας στην Αθήνα, καθώς και μια βραχεία επισκόπηση του *ἀγῶνος λόγων* ανάμεσα στον Φιλοκλέωνα και τον Βδελυκλέωνα.

Σχολιάζοντας το ιστορικό πλαίσιο της εποχής, καθώς και τα τεκταινόμενα που προηγούνται των *Σφηκῶν*, ο MacDowell σημειώνει:

«Kleon was now at the height of his fame, the most popular politician in Athens. This loud-voiced man first came to prominence by criticizing Perikles' timid conduct of the war against Sparta in 431 and 430 (Plu. *Per*. 33.8, 35.5). After the death of Perikles in 429 he developed the policy of aggression towards Sparta and severity towards the allied cities which formed the Athenian empire. His great military triumph came in 425, when he managed (with Demosthenes) to capture the Spartans besieged on the island of Sphakteria. However, in the spring of 423 the Athenians made a truce with the Spartans for one year, so that in the following winter war was not in progress, and it is not for his aggressive foreign policy that Aristophanes attacks Kleon in *Wasps*».[397]

Εύστοχα σημειώνει ο μελετητής ότι στους *Σφῆκες* δεν πραγματοποιείται επίθεση στον Κλέωνα λόγω της φιλοπόλεμης πολιτικής του·[398] κάτι ανάλογο έχει γίνει στο παρελθόν και, μάλιστα, με θεσπέσια εκ μέρους του Αριστοφάνη κωμική εφευρετικότητα. Αυτήν την φορά η θεματική επικεντρώνεται στην δικομανία των Αθηναίων,[399] χαρακτηριστικό, όμως, που, εν πολλοίς, ενστάλαξε στις ψυχές τους ο ίδιος ο Κλέωνας. Ο ηγέτης των *πονηρῶν* εκμεταλλευόταν, μαζί με ιδεολογικά προσκείμενους στην μερίδα του φίλους, την διαδικασία που αποκαλείτο *εὔθυνα*,[400]

τούτου, οι *Σφῆκες* επιστρέφουν, μεν, στην πολιτική σάτιρα, αλλά, παράλληλα, συνεχίζουν να διατηρούνται και παρελθοντικές θεματικές, όπως η σχέση ανάμεσα σε πατέρα και γιο.

[397] Βλ. MacDowell (1971) 1.

[398] Περί αυτού, βλ. και Konstantakos (2020) 304, ο οποίος σημειώνει σχετικά με την στόχευση του Αριστοφάνη στους *Σφῆκες* του, καθώς και την θεματική της κωμωδίας αυτής: «Nelle commedie successive Cleone è di nuovo messo in ridicolo in modo simile. Il tema delle *Vespe* è apparentemente la litigiosità degli Ateniesi e i problemi del loro sistema giuridico. In effetti, Aristofane vuole mostrare come Cleone e gli altri demagoghi manipolino i tribunali popolari e ingannino i giudici per eliminare i loro rivali politici, imporre un regime di terrore ad Atene, ricattare le città alleate e accumulare grosse tangenti e alti incarichi».

[399] Βλ. Gomme (1938) 100.

[400] Περί της σχετικής διαδικασίας, βλ. Piérart (1971) 527-528 και Fröhlich (2000) 83-86.

δηλαδή την λογοδοσία στην οποία υποχρεωτικά όφειλαν να υποβληθούν οι Αθηναίοι δημόσιοι αξιωματούχοι μετά το πέρας της θητείας τους. Ενδεικτική, ασφαλώς, είναι η περίπτωση του Λάχητα που θα αναλυθεί προσεχώς. Προς ενίσχυση και επέκταση του επιχειρήματος αυτού, μπορεί να αναφερθεί ενδεικτικά η περίπτωση των *Ἱππέων*, όπου στους στίχους 773–776[401] ο Παφλαγόνας (μέσω του οποίου ο Αριστοφάνης συμβολίζει υπαινικτικά τον Κλέωνα)[402] παραδέχεται ότι για χάρη του αθηναϊκού λαού γέμισε το δημόσιο ταμείο με άφθονα χρήματα εκμεταλλευόμενος την πονηριά του και κατηγορώντας ασυστόλως ιδιώτες στην προσπάθειά του να τους αποσπάσει μεγάλα χρηματικά ποσά.[403] Τέτοιες, ασφαλώς, πρακτικές δρούσαν καταλυτικά στον ψυχισμό των Αθηναίων και δημιουργούσαν ή ενίσχυαν το ήδη υπάρχον αίσθημα δικομανίας τους. Αν αναλογιστεί, δε, κανείς ότι το αθηναϊκό δικαϊκό σύστημα είχε ως βασικό του γνώρισμα την συγκρότηση δικαστηρίων με εθελοντές Αθηναίους πολίτες οι οποίοι αμείβονταν για τις υπηρεσίες τους αυτές, τότε συνειδητοποιεί ότι, εύλογα, η συμμετοχή σε δίκες εκλαμβανόταν ως μοναδική βιοποριστική ευκαιρία για τον φτωχό πληθυσμό και στον βωμό της οικονομικής απολαβής θυσιαζόταν, πολλές φορές, η αμεροληψία και η δίκαιη κρίση. Πρέπει, βέβαια, να τονιστεί ότι αυτά δεν αναφέρονται στην διαδικασία της *εὐθύνης*, αλλά μάλλον σε εκβιασμό φιλήσυχων πλουσίων πολιτών που, εν γένει, απέφευγαν να ανακατεύονται στην δημόσια ζωή. Ο Κλέων τους απειλεί με δίκες για στημένες κατηγορίες και, έτσι, τους αποσπά μεγάλα χρηματικά ποσά.

Ενισχυτικό των παραπάνω συλλογισμών είναι και το επιχείρημα που συνδέεται με τους δύο κεντρικούς πρωταγωνιστές των *Σφηκῶν*: ο μεν ηλικιωμένος πατέρας ονομάζεται Φιλοκλέων, ο δε νεαρός γιος Βδελυκλέων. Όσο δίκιο και αν έχει ο MacDowell, όταν ισχυρίζεται ότι οι *Σφῆκες* δεν επιτίθενται αποκλειστικά στον Κλέωνα, αλλά εν συνόλω στο αθηναϊκό νομικό σύστημα,[404] δεν παύει να αποτελεί τρανταχτό σημάδι της σάτιρας εναντίον του Κλέωνα το

[401] *Καὶ πῶς ἂν ἐμοῦ μᾶλλόν σε φιλῶν, ὦ Δῆμε, γένοιτο πολίτης;/ ὃς πρῶτα μέν, ἡνίκ' ἐβούλευον, σοὶ χρήματα πλεῖστ' ἀπέδειξα/ ἐν τῷ κοινῷ, τοὺς μὲν στρεβλῶν, τοὺς δ' ἄγχων, τοὺς δὲ μεταιτῶν,/ οὐ φροντίζων τῶν ἰδιωτῶν οὐδενός, εἰ σοὶ χαριοίμην*.

[402] Βλ. Κωνσταντάκος (2022[α]) 261: «Αυτός ο τελευταίος, φυσικά, είναι διαφανής ενσάρκωση του αρχιδημαγωγού Κλέωνα, που κυριαρχούσε τότε στην αθηναϊκή δημόσια ζωή και ποδηγετούσε τον φτωχόκοσμο του άστεως».

[403] Βλ. Konstantakos (2021[δ]) 192: «On the other hand, the radical and populist demagogues, who dominated the political life of Athens, were continuing Pericles' intransigent imperialistic policy and strove to uplift the warlike morale of the *dēmos*. Aristophanes constantly accuses these statesmen, especially Cleon and his faction, of promoting war policies for personal gain, in order to retain their power in the city, monopolize the state offices and extract large bribes».

[404] Βλ. MacDowell (1971) 2: «But *Wasps* is not just about Kleon. Whereas in *Knights* Kleon is a constant object of attention throughout the play, in *Wasps* there are long passages in which he is not mentioned at all, and in the

γεγονός ότι από την ετυμολογική σκοπιά του ονόματός του χτίζονται δύο θεατρικοί χαρακτήρες. Ο Φιλοκλέων, ένας γέρος δικομανής, είναι φανατικός θιασώτης των τακτικών του Κλέωνα, ενώ ο γιος του, Βδελυκλέων, απεχθάνεται τις διαδικασίες αυτές και ξεσκεπάζει την υποκρισία που χαρακτηρίζει τις αθηναϊκές δίκες, στην προσπάθειά του να πείσει τον πατέρα του να αλλάξει τρόπο σκέψης και δράσης. Ο μεν, συνεπώς, *φιλεῖ* τον Κλέωνα, ο δε τον *βδελύττεται*. Έχει σημασία να τονιστεί, δε, ότι στους *Ἱππῆς*, λόγου χάριν, παρόλο που ο Κλέων είναι, ουσιαστικά, πρωταγωνιστής του έργου, το όνομά του δεν προφέρεται ευθέως, αλλά παρουσιάζεται μέσα από ένα ηχητικό και ερμηνευτικό καμουφλάζ (Παφλαγών)· στους *Σφῆκες*, αντιθέτως, ο Κλέων δεν πρωταγωνιστεί ως κεντρικός χαρακτήρας, αλλά εμμέσως, ήτοι ως πολιτικός με τεράστια επιρροή (θετική και αρνητική) στους πολίτες της Αθήνας. Σε κάθε περίπτωση, η παρουσία του στο έργο αυτό είναι εντονότατη και δεν ευσταθεί οποιοδήποτε επιχείρημα υποστηρίζει ότι στόχος της κωμωδίας αυτής δεν είναι ο Κλέωνας.[405] Άλλωστε, τα ονόματα των πρωταγωνιστών, οι συκοφαντικές πρακτικές που ακολουθούνται στα δικαστήρια, καθώς και η δίκη των σκύλων αφορούν, ευθέως πια, τον Κλέωνα.[406]

Η δίκη, λοιπόν, των σκύλων έρχεται μετά την ολοκλήρωση του *ἀγῶνος λόγων*[407] στον οποίον λαμβάνουν μέρος διαδοχικά ο Φιλοκλέων (στ. 548–630) και ο Βδελυκλέων (στ. 650–724). Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι οι δύο θεατρικοί χαρακτήρες που πλάθει ο

---

prologue we are told ‘We aren’t going to make mincemeat of the same man a second time’ (63). The main object of attack is rather the legal system which facilitated unfair prosecutions and convictions».

[405] Οφείλει, ασφαλώς, να θυμάται κανείς ότι η προσωπική διαμάχη του Αριστοφάνη με τον Κλέωνα πηγαίνει πίσω στο 426 π.Χ., έτος κατά το οποίο ο Αριστοφάνης παρουσιάζει στην σκηνή τους *Βαβυλωνίους* του. Τα διαθέσιμα στοιχεία για το έργο είναι ελλιπή, όμως γνωρίζουμε ότι ο ποιητής πραγματοποίησε σφοδρή επίθεση κατά του Κλέωνα, ο οποίος, νιώθωντας εξευτελισμένος ενώπιον των συμμαχικών πόλεων, κίνησε νομικές διαδικασίες κατά του Αριστοφάνη, ο οποίος, απ’ ό,τι φαίνεται, αθωώθηκε. Τους λόγους για τους οποίους ο Κλέωνας έσυρε τον Αριστοφάνη στα δικαστήρια τους γνωρίζουμε από τους *Ἀχαρνῆς* (στ. 377-379 και 502-505). Βλ. και Stow (1942) 85: «The individual whom Aristophanes most bitterly hated, the object of his most violent and unrestrained attack, was unquestionably the demagogue Cleon. Not only did the poet bitterly disapprove of Cleon the politician and of the political class which he represented, but his feeling toward the man went far beyond general satire and ridicule; it developed into a personal hatred of the man himself. Despite insufficient references, we can reconstruct this feud with some degree of certainty as far as the main points are concerned. Aristophanes attacked Cleon in the *Babylonians*, a play he produced in 426 B.C. The demagogue evidently suffered very bitter abuse in this drama; he felt that the poet had been too unrestrained in his attack, especially since the play had been presented at the City Dionysia when the allies were present. Cleon considered he had been made ridiculous not only in the eyes of Athens but of the entire Athenian Empire as well. To the best of our knowledge Cleon accused Aristophanes of "having spoken ill of the city in the presence of strangers" and of "having insulted public officials, elected or chosen by lot." We do not know what sort of penalty such a charge as this carried, but at any rate Aristophanes seems to have escaped unharmed».

[406] Για την κριτική που ασκείται στον Κλέωνα στους *Σφῆκες* βλ. σχετικά Saldutti (2014) 93-94· Reinders (2001) 207-232· Hubbard (1991) 126-133· Hutchinson (2011) 63-67· Biles & Olson (2015) xliv-lxii και MacDowell (1995) 162-170 και 175-179.

[407] Άρθρο περί του *ἀγῶνος λόγων* Φιλοκλέωνα και Βδελυκλέωνα έχει συγγράψει και ο Παπαγεωργίου (2011) 395-411.

Αριστοφάνης παρουσιάζουν άμεση ιδεολογική συνάφεια με την μερίδα των *πονηρῶν* (Φιλοκλέωνας) και των *χρηστῶν* (Βδελυκλέωνας). Η θέση αυτή, που δεν έχει τονιστεί από την διεθνή ερευνητική κοινότητα (τουλάχιστον με αναφορά στις συγκεκριμένες ιδεολογικές ορολογίες που χαρακτηρίζουν τις αντίστοιχες πολιτικές ομάδες), αποδεικνύεται τόσο από τον τρόπο που ομιλούν οι δύο πρωταγωνιστές, όσο και από τις ιδέες που διακηρύττουν οι αγορεύσεις τους, που ανταποκρίνονται σε πάγια εννοιολογικά και πολιτικά μοτίβα που αφορούν τους δύο ιδεολογικούς χώρους. Στην πραγματικότητα, μέσα από αυτήν την λεκτική αναμέτρηση προβάλλονται οι δύο εκ διαμέτρου αντίθετες ιδεολογικές αντιλήψεις που δέσποζαν στην Αθήνα της εποχής: πρόκειται για την σύγκρουση ανάμεσα στους φιλοπόλεμους και, συχνά, λαϊκιστές *πονηροὺς* και τους μετριοπαθείς και, ενίοτε, αναπολούντες την λιγότερο ριζοσπαστική δημοκρατία των χρόνων του Αριστείδη και του Μιλτιάδη *χρηστούς*.[408] Η δε κατανόηση της πολιτικής αυτής αντιπαράθεσης βοηθάει τον μελετητή να προσεγγίσει πιο αποτελεσματικά την δίκη των σκύλων που έπεται.[409]

Στην δική του, λοιπόν, αγόρευση ο Φιλοκλέων, με τον γνήσιο στόμφο ενός ατόμου που υποστηρίζει φανατικά την ιδεολογική μερίδα των *πονηρῶν*, με την συνακόλουθη ευφράδεια που τυπικά χαρακτηρίζει τους ανήκοντες στην εν λόγω παράταξη και με συνήθεις ρητορικές υπερβολές, επιχειρεί ενώπιον του χορού των *Σφηκῶν* – οι οποίοι αποτελούν τους κριτές της λεκτικής αναμέτρησης – να πείσει τον Βδελυκλέωνα για το κύρος των δικαστών και την ανυπέρβλητη εξουσία που απορρέει από την άσκηση των βαρυσήμαντων καθηκόντων τους. Ο

[408] Ο Βδελυκλέων, ασφαλώς, εκπροσωπεί στο έργο αυτό την νεότερη γενιά, οπότε εκ πρώτης όψεως είναι εύλογη η διατύπωση της κάτωθι απορίας: πώς είναι δυνατόν ένας νεαρός να παρουσιάζει θεατρικά συντηρητικές θέσεις; Παρόλο που η ηλικία στην τέχνη δεν σχετίζεται πάντοτε με την πρωτοτυπία ή μη της εκφραζόμενης από κάποιον χαρακτήρα άποψης, στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν είναι ανάγκη να επιστρατευθεί αυτό το επιχείρημα για να απαντηθεί το ερώτημα. Ενδεχομένως, είναι καλύτερο να θεωρήσει κανείς ότι ο Βδελυκλέωνας εκφράζει περισσότερο τις απόψεις του ιδίου του Αριστοφάνη, ο οποίος σαφώς και είχε εντοπίσει – φαίνεται αυτό και σε άλλα έργα του, όπως οι *Ἀχαρνῆς* και οι *Ἱππῆς* – τις υποκριτικές πτυχές της αθηναϊκής δημοκρατίας. Ούτως ή άλλως, από την στιγμή που ο Φιλοκλέωνας συνυφαίνεται άρρηκτα με τον ίδιο τον πολιτικό Κλέωνα, είναι αναμενόμενη η σκηνική επίθεση από κάποιον με τον οποίον ο Αριστοφάνης – που διαφωνούσε και αντιπαθούσε έντονα τον Κλέωνα – συμφωνεί. Περί αυτού βλ. Telò (2010) 283. Πβ. και Dracoulides (1966) 56, όπου ο Βδελυκλέων εκλαμβάνεται ως alter ego του Αριστοφάνη. Για τον τρόπο που ο Αριστοφάνης παρουσιάζει τον Κλέωνα στα θεατρικά του έργα βλ. και Dorey (1956) 136: «In the *Knights* Cleon is represented as a favourite slave blackmailing his fellow slaves. In the *Wasps* he is portrayed as a dog that insists on keeping his own share of the plunder and at the same time taking his cut out of what his fellow hounds have stolen. The whole picture is one of a man to whom no means of peculation, no methods of profit-making, were too sordid or too base. Yet incongruously combined with this is the picture of a man utterly ruthless and implacable, who will not be turned from his hostile intentions by any form of appeasement». Σε κάθε περίπτωση, ο νέος Βδελυκλέων ίσως αντιπροσωπεύει την γενιά και κοινωνική τάξη του Αριστοφάνη: τους νεαρούς ακόμη (το 422 π.Χ. ο Αριστοφάνης είναι-δεν-είναι τριάντα χρόνων) αριστοκράτες, που θέλουν να παίξουν δυναμικό ρόλο στην ζωή της πόλης και να αλλάξουν τα πράγματα.

[409] Για την πρόσληψη της δίκης των σκύλων από σύγχρονους συγγραφείς, βλ. Κωνσταντάκος (2002-2003) 238.

Φιλοκλέων δηλώνει ευτυχής που παρακολουθεί ανθρώπους να προσπαθούν κλαίγοντας να τον πείσουν να τους αθωώσει ή που συναναστρέφεται άτομα που επιχειρούν να τον δωροδοκήσουν. Τονίζει ευθέως πως συχνά υποχωρεί εκουσίως στις ορέξεις τους, αλλά την ώρα της δίκης πράττει τα ακριβώς αντίθετα και τους καταδικάζει άπαντες. Ουσιαστικώς, ο Αριστοφάνης περιγράφει με μια κωμική διόγκωση της πραγματικότητας τις εμμονές των Αθηναίων δικαστών, οι οποίες φτάνουν στο όριο της ψύχωσης, καθώς είναι πρόδηλο ότι ο Φιλοκλέων αντλεί ικανοποίηση λόγω της δυνατότητάς του να εξαπατά τόσο τους ενάγοντες όσο και τους εναγόμενους. Στο μυαλό, δηλαδή, του Φιλοκλέωνα το γεγονός ότι δύναται χάρη στην θέση του να αποφασίζει όπως επιθυμεί αδιαφορώντας για την ουσία της εκάστοτε υπόθεσης αποτελεί έμπρακτη επικύρωση της νομικής του εξουσίας. Στο παραπάνω, πάντως, επιχείρημα μπορεί να προστεθεί και ο εξής αντίλογος: στην πραγματικότητα, η αγόρευση του Φιλοκλέωνα δεν συνδέεται τόσο με την ιδεολογία της πολιτικής ομάδας των ριζοσπαστών, όσο με την προπαγάνδα που χρησιμοποιούσαν οι δημαγωγοί, όπως ο Κλέων, για να δημιουργούν ψευδαίσθηση δύναμης στον αθηναϊκό λαό και να κρατούν, έτσι, τους πολίτες δεμένους στο ανήθικο άρμα τους.

Η αγόρευση του Βδελυκλέωνα τοποθετείται, με την σειρά της, στην αντίπερα όχθη, αφού ο νεαρός κωμικός χαρακτήρας που έχει πλάσει ο Αριστοφάνης εκπροσωπεί την ιδεολογική μερίδα των *χρηστῶν* και προβάλλει τα εντελώς αντίθετα επιχειρήματα.[410] Σε αντίθεση με την αλαζονική αυτοπεποίθηση του Φιλοκλέωνα, ο Βδελυκλέων δεν ομιλεί σαν γνήσιος λαοπλάνος – γνώρισμα που, άλλωστε, δεν συνάδει με τους *χρηστούς* –, αλλά εκφωνεί έναν αποκαλυπτικό λόγο με ορθολογικά επιχειρήματα και το όλο στυλ ομιλίας του φανερώνει συνετή και ψύχραιμη διαχείριση της κατάστασης. Κατορθώνει, ως εκ τούτου, να απαντήσει με αξιώσεις στον κυνισμό του Φιλοκλέωνα – που προσιδιάζει στις ιμπεριαλιστικές και φιλοπόλεμες απόψεις των *πονηρῶν* – με συλλογισμούς που ανατρέπουν την προηγηθείσα αγόρευση του πατέρα του. Τα αθηναϊκά δικαστήρια δεν έχουν, στην πραγματικότητα, την δύναμη την οποία τους απέδωσε ο

[410] Αποδεικτικό στοιχείο της ταύτισης του Βδελυκλέωνα με τους *χρηστοὺς* είναι και το ότι ο χορός των *Σφηκῶν* τον κατηγορεί ως συνωμότη, που επιθυμεί να εγκαταστήσει στην Αθήνα το πολίτευμα της τυραννίδας. Έχει δειχθεί, ήδη, ότι οι *χρηστοὶ* παραδοσιακά αντιμετωπίζονταν με καχυποψία από τους υπόλοιπους πολίτες και στην καλύτερη περίπτωση εθεωρούντο ολιγαρχικοί, στην χειρότερη εραστές της τυραννίδας. Βλ. Αρ. *Σφ.* 463-470: *ἆρα δῆτ' οὐκ αὐτὰ δῆλα/ τοῖς πένησιν, ἡ τυραννὶς/ "ὡς λάθρᾳ γ' ἐλάνθαν' ὑπιοῦσά με",/ εἰ σύ γ' ὦ πόνῳ πόνηρε καὶ κομηταμυνία/ τῶν νόμων ἡμᾶς ἀπείργεις ὧν ἔθηκεν ἡ πόλις,/ οὔτε τιν' ἔχων πρόφασιν/ οὔτε λόγον εὐτράπελον,/ αὐτὸς ἄρχων μόνος.* Βλ. και 474-476: *σοὺς λόγους ὦ μισόδημε καὶ μοναρχίας ἐραστά,/ καὶ ξυνὼν Βρασίδᾳ καὶ φορῶν κράσπεδα/ στεμμάτων τήν θ' ὑπήνην ἄκουρον τρέφων.*

Φιλοκλέωνας, καθώς οι δικαστές εξαπατώνται συστηματικά από τους πολιτικούς.[411] Οι δικαστές, δηλαδή, φρονούν πως κατέχουν ισχυρή εξουσία και ευφραίνονται με τις οικονομικές απολαβές τους, αλλά, στην ουσία, έχουν πέσει θύματα εξαπάτησης, καθώς οι πολιτικοί τους αμείβουν με μερικά πεινάκια φακής, ούτως ώστε να τους κρατούν ήρεμους και να μην διαμαρτύρονται, την στιγμή που οι ίδιοι οι πολιτικοί καρπώνονται σχεδόν το σύνολο των χρημάτων που εισφέρουν οι συμμαχικές πόλεις στην Αθήνα. Επιπροσθέτως, οι δικαστές δεν κατανοούν ότι εξαπατώνται διαρκώς από τους οιηματίες κατηγόρους,[412] ενώ το αποτέλεσμα είναι, συχνά, προδιαγεγραμμένο λόγω δωροδοκιών.[413] Ο Αριστοφάνης εδώ πετυχαίνει να ζωγραφίσει με ενάργεια μια διαχρονική εικόνα: ο *πονηρὸς* πολιτικός φροντίζει πάντοτε να δίνει στους πολίτες τα απολύτως απαραίτητα – και καθόλου παραπάνω –, προκειμένου να μην χρειαστεί αργότερα να έλθει αντιμέτωπος με την οργή τους. Μάλιστα, καθώς είναι συνήθως επιδέξιος ρητορικώς, παρουσιάζει αυτήν του την κίνηση ως μέγιστη πράξη αυτοθυσίας που εξασφαλίζει στους πολίτες έναν αξιοπρεπέστατο τρόπο διαβίωσης. Στην πραγματικότητα, όπως επισημαίνει ο Βδελυκλέων, οι Αθηναίοι πολίτες έχουν την ατυχία να είναι φτωχοί ζώντας σε μια πλούσια πόλη, κάτι που είναι ανεπίτρεπτο για τους ανθρώπους που έβαλαν σε κίνδυνο την ζωή τους σε κρίσιμες εκστρατείες και προστάτευσαν την πόλη από ποικίλους κινδύνους.[414] Σε αυτό το σημείο, συν τοις άλλοις, εντοπίζεται η πάγια αντίληψη των Αθηναίων για το πολίτευμά τους: από την στιγμή, δηλαδή, που οι πολίτες κατεβαίνουν στο πεδίο της μάχης και με πολύ μόχθο διατηρούν την πόλη ασφαλή δεν μπορούν παρά να έχουν οι ίδιοι τα πολιτικά ηνία της πόλεώς

[411] Βλ. Μαυρόπουλος (2008) 301: «Λίγο-πολύ οι δικαστές εμφανίζονται ως «παρίες», ως ελάχιστα αμειβόμενοι λειτουργοί της αθηναϊκής πολιτείας, μιας πολιτείας με θησαυροφυλάκιο που πλουτίζεται από πλήθος εσωτερικών και εξωτερικών πόρων, και τελικά ως θύματα μιας πολιτικής ρητορείας, που εξαργυρώνει ποικιλότροπα τη φαύλη δράση της σε βάρος όλων, φυσικά και των δικαστών (στ. 666-679)».

[412] Βλ. Αρ. *Σφ*. 686-691: *καὶ πρὸς τούτοις ἐπιταττόμενος φοιτᾷς, ὃ μάλιστά μ' ἀπάγχει,/ ὅταν εἰσελθὼν μειράκιόν σοι κατάπυγον, Χαιρέου υἱός,/ ὠδὶ διαβὰς διακινηθεὶς τῷ σώματι καὶ τρυφερανθείς,/ ἥκειν εἴπῃ πρῲ κἀν ὥρᾳ δικάσονθ', ὡς ὅστις ἂν ὑμῶν/ ὕστερος ἔλθῃ τοῦ σημείου, τὸ τριώβολον οὐ κομιεῖται·/ αὐτὸς δὲ φέρει τὸ συνηγορικὸν δραχμήν, κἂν ὕστερος ἔλθῃ*.

[413] Βλ. Αρ. *Σφ*. 692-695: *καὶ κοινωνῶν τῶν ἀρχόντων ἑτέρῳ τινὶ τῶν μεθ' ἑαυτοῦ,/ ἤν τίς τι διδῷ τῶν φευγόντων, ξυνθέντε τὸ πρᾶγμα δύ' ὄντε/ ἐσπουδάκατον, κᾆθ' ὡς πρίονθ' ὁ μὲν ἕλκει ὁ δ' ἀντενέδωκε·/ σὺ δὲ χασκάζεις τὸν κωλακρέτην, τὸ δὲ πραττόμενόν σε λέληθεν*. Βλ. και Hobe (2018) 362: «Three people are involved in the bribe: the defendant and the two officials who orchestrate the plan. The two officials work like sawyers, pushing and pulling to achieve their aim. According to Bdelycleon, therefore, the Heliaia is completely rigged».

[414] Βλ. Αρ. *Σφ*. 235-237: *πάρεσθ' ὦ δὴ λοιπόν γ' ἔτ' ἐστίν, ἀππαπαῖ παπαιάξ,/ ἥβης ἐκείνης ἡνίκ' ἐν Βυζαντίῳ ξυνῆμεν/ φρουροῦντ' ἐγώ τε καὶ σύ·* 354-355: *μέμνησαι δῆθ', ὅτ' ἐπὶ στρατιᾶς κλέψας ποτὲ τοὺς ὀβελίσκους/ ἵεις σαυτὸν κατὰ τοῦ τείχους ταχέως, ὅτε Νάξος ἑάλω·* 1091-1101: *ἆρα δεινὸς ἦ τόθ' ὥστε πάντα μὴ δεδοικέναι,/ καὶ κατεστρεψάμην/ τοὺς ἐναντίους, πλέων ἐκεῖσε ταῖς τριήρεσιν;/ οὐ γὰρ ἦν ἡμῖν ὅπως/ ῥᾴσιν εὖ λέξειν ἐμέλλομεν τότ', οὐδὲ/ συκοφαντήσειν τινὰ/ φροντίς, ἀλλ' ὅστις ἐρέτης ἔσοιτ'/ ἄριστος. τοιγαροῦν πολλὰς/ πόλεις Μήδων ἑλόντες αἰτιώτατοι φέρεσθαι/ τὸν φόρον δεῦρ' ἐσμέν, ὃν κλέπτουσιν/ οἱ νεώτεροι·* 1188-1189: *ἐγὼ δὲ τεθεώρηκα ποώποτ' οὐδαμοῖ/ πλὴν ἐς Πάρον, καὶ ταῦτα δύ' ὀβολὼ φέρων*.

τους.[415] Από πολιτειολογική, πάντως, σκοπιά μετριάζεται εδώ η ισχύς του αθηναϊκού αμεσοδημοκρατικού πολιτεύματος: οι ρήτορες δεν έχουν, μεν, νομοθετικές αρμοδιότητες και τα πάντα περνούν από την έγκριση της Εκκλησίας του Δήμου, αλλά στην πράξη καταφέρνουν μέσω της ρητορικής τους δεινότητας τόσο να ελέγχουν πλήρως τον λαό, όσο και να κερδίζουν πολλά χρήματα εις βάρος του.[416] Θα μπορούσε, δε, να ισχυριστεί κάποιος ότι στην Αθήνα του Αριστοφάνη, του Σωκράτη και του Περικλή η πλειοψηφία διοικούσε με τον τρόπο που υποδείκνυαν οι ρήτορες, χωρίς αυτό να γίνεται αντιληπτό από τον λαό. Άρα, ο Αριστοφάνης υπαινίσσεται, η δύναμη του λαού είναι πολιτειακά θεμελιωμένη μόνο στην θεωρία, αφού στην πράξη οι ρήτορες οδηγούνται μέσω δημαγωγικών πρακτικών στην επίτευξη των εκάστοτε σκοπών τους.[417]

---

[415] Βλ. Αρ. *Σφ.* 684-685: *οὓς αὐτὸς ἐλαύνων/ καὶ πεζομαχῶν καὶ πολιορκῶν ἐκτήσω πολλὰ πονήτας·* 700-701: *ὅστις πόλεων ἄρχων πλείστων ἀπὸ τοῦ Πόντου μέχρι Σαρδοῦς/ οὐκ ἀπολαύεις πλὴν τοῦθ' ὃ φέρεις ἀκαρῆ·* 707-711: *εἰσίν γε πόλεις χίλιαι αἳ νῦν τὸν φόρον ἡμῖν ἀπάγουσι·/ τούτων εἴκοσιν ἄνδρας βόσκειν εἴ τις προσέταξεν ἑκάστῃ,/ δύο μυριάδ' ἂν τῶν δημοτικῶν ἔζων ἐν πᾶσι λαγῴοις/ καὶ στεφάνοισιν παντοδαποῖσιν καὶ πυριάτῃ,/ ἄξια τῆς γῆς ἀπολαύοντες καὶ τοῦ 'ν Μαραθῶνι τροπαίου.*

[416] Παρόμοια, ασφαλώς, εικόνα για τους πολιτικούς παρουσιάζουν τόσο οι *Ἀχαρνῆς* όσο και οι *Ἱππῆς*, δύο έργα που στηλιτεύουν, στην ουσία, την υποκρισία στην οποία στηρίζεται η αθηναϊκή δημοκρατία· γι' αυτόν τον λόγο μπορεί να θεωρήσει κανείς πως έχουν άμεση νοηματική σύνδεση με τους *Σφῆκες*. Δεν πρέπει, ωστόσο, να λησμονεί κανείς πως το ανέβασμα των έργων αυτών στέφθηκε με επιτυχία, άρα ίσως μια μερίδα του λαού αναζητούσε μια πιο μετριοπαθή λύση από την ριζοσπαστική δημοκρατία, αλλά δεν τολμούσε να την εκφράσει ευθέως, αφού ο κίνδυνος ταύτισης με τους ολιγαρχικούς πάντοτε καραδοκούσε. Σχετικά με την άποψη αυτήν βλ. και την εμβριθή ανάλυση των Biles & Olson (2015) xlvii-xlviii: «Both *Acharnians* and *Knights* thus insist that democracy, in particular as it functions in the Athenian Assembly, is a colossal failure. Rather than serving the people's interests, as it should, the state has been hijacked by insiders, who systematically enrich themselves, all the while loudly and hypocritically proclaiming their eagerness to fight for the good of the masses. That these plays – like all plays performed at Athens' two great public theatrical festivals – were somehow fundamentally 'democratic' in orientation seems beyond question. Both were selected by public officials, written with public support, and performed in enormous, open, public fora in which the individual poet's goal was to win as much support as possible and take the prize. But none of this means that 'democratic' is an easy or uncontested term in Aristophanic comedy, for both *Acharnians* and *Knights* appear to argue that although the point of a democratic state is to make the people happy, the people themselves are very bad at making this happen. The system of political organization that best serves the *dēmos'* interests may thus, on this argument, be one in which the *dēmos* exercises little or no direct power, but allows itself to be protected and led by someone nominally better and wiser. That there are faults and contradictions in this way of looking at matters, as argued above, does not mean that no average democrat would have accepted the argument. Indeed, both *Acharnians* and *Knights* took the prize, strongly suggesting that the political vision they articulate appealed to a substantial portion of the audience in the Theatre of Dionysus. Government truly *by* the people, after all, required among many other annoyances that individual citizens get up early in the morning and attend what must sometimes have been tedious meetings, not always in good weather and rarely with ideal results; and who would opt for that, if a better, happier, and more efficient option was available? *Wasps* takes up similar themes, but with attention primarily to the lawcourts rather than the Assembly. Once again, the play is broadly 'democratic' in orientation, but in ways that challenge the notion that the *dēmos'* best interests – or those of anyone else, for that matter – are best served when the people are directly involved in deciding what is good for their city».

[417] Βλ. Biles & Olson (2015) li: «Bdelycleon's speech in the second half of the *agôn* thus amounts to an extraordinarily dark analysis of the 'real workings' of the contemporary Athenian democracy, which is allegedly no democracy at all. Despite the absolute assurance of Philocleon and the Chorus earlier that their own arguments and view of the world would prevail (e.g. 519–25, 631–41), as well as their deep, long-standing commitment to service in the courts, they offer no substantial objection to any of these points».

3.3.2 Ο Λάχης ως κατηγορούμενος στην δίκη των σκύλων

Με την λήξη της αγόρευσης του Βδελυκλέωνα, ο χορός των *Σφηκῶν* τον ανακηρύσσει σε νικητή της ρητορικής αναμέτρησης. Στην πραγματικότητα, ο χορός έρχεται εδώ σε ρήξη με την ίδια την ιδεολογική του ταυτότητα, αφού συγχαίρει αυτόν που προηγουμένως κατηγορούσε ως συνωμότη. Ο Αριστοφάνης σκόπιμα παρουσιάζει αυτήν την στροφή του χορού προς την αμερόληπτη, πλέον, κρίση, για να καταστήσει σαφές το πόσο καταλυτική επίδραση είχε στον ψυχισμό του η αγόρευση του Βδελυκλέωνα.[418] Ο Φιλοκλέων, όμως, δεν φαίνεται να μπορεί να εγκαταλείψει την αγαπημένη του ενασχόληση, παρόλο που η ψυχική του συγκρότηση έχει, ήδη, δεχθεί ένα ισχυρό πλήγμα.[419] Γι' αυτόν τον λόγο, ο Βδελυκλέων σκαρφίζεται κάτι πρωτότυπο που και ευχαριστημένο θα κρατάει τον πατέρα του, αλλά και θα τον απομακρύνει, ταυτόχρονα, από το διεφθαρμένο τοπίο των αθηναϊκών δικαστηρίων: ο Φιλοκλέων θα δικάζει στο σπίτι του, μετατρέποντάς το, ουσιαστικά, σε δικαστήριο και δικάζοντας όλες τις οικιακές υποθέσεις, δηλαδή τις διάφορες κλοπές ή παρασπονδίες των διαμενόντων σε αυτό.[420] Αξίζει, δε, να επισημανθεί το εξής: το γεγονός ότι ο Φιλοκλέων δέχεται, σχεδόν αδιαμαρτύρητα, την ιδέα του Βδελυκλέωνα – δεν είναι υπερβολή να υποστηριχθεί ότι θεωρεί ευφυέστατη την πρόταση του γιου του – αποδεικνύει ότι ο ηλικιωμένος Αθηναίος έχει, πράγματι, εμμονή με τις δίκες, κάτι που, με την σειρά του, δείχνει ότι ο Φιλοκλέων δεν ταρακουνήθηκε και τόσο από την ομιλία του γιου του. Δεν υποχωρεί, δηλαδή, επειδή ανανεώθηκε ηθικά, αλλά διότι ο γιος του κατόρθωσε να του εξασφαλίσει την συνέχιση της αγαπημένης του δραστηριότητας.

---

[418] Βλ. Αρ. *Σφ*. 725-735: *ἦ που σοφὸς ἦν ὅστις ἔφασκεν, πρὶν ἂν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσῃς,/ οὐκ ἂν δικάσαις. σὺ γὰρ οὖν νῦν μοι νικᾶν πολλῷ δεδόκησαι·/ ὥστ' ἤδη τὴν ὀργὴν χαλάσας τοὺς σκίπωνας καταβάλλω./ ἀλλ' ὦ τῆς ἡλικίας ἡμῖν τῆς αὐτῆς συνθιασῶτα,/ πιθοῦ πιθοῦ λόγοισι, μηδ' ἄφρων γένῃ/ μηδ' ἀτενὴς ἄγαν ἀτεράμων τ' ἀνήρ./ εἴθ' ὤφελέν μοι κηδεμὼν ἢ ξυγγενὴς/ εἶναί τις ὅστις τοιαῦτ' ἐνουθέτει./ σοὶ δὲ νῦν τις θεῶν παρὼν ἐμφανὴς/ ξυλλαμβάνει τοῦ πράγματος,/ καὶ δῆλός ἐστιν εὖ ποιῶν·/ σὺ δὲ παρὼν δέχου*.

[419] Βλ. Αρ. *Σφ*. 750-759: *μή μοι τούτων μηδὲν ὑπισχνοῦ./ κείνων ἔραμαι, κεῖθι γενοίμαν,/ ἵν' ὁ κῆρύξ φησι, 'τίς ἀψήφιστος; ἀνιστάσθω.'/ κἀπισταίην ἐπὶ τοῖς κημοῖς/ ψηφιζομένων ὁ τελευταῖος./ σπεῦδ' ὦ ψυχή. ποῦ μοι ψυχή;/ πάρες ὦ σκιερά. μὰ τὸν Ἡρακλέα/ μή νυν ἔτ' ἐγὼ 'ν τοῖσι δικασταῖς/ κλέπτοντα Κλέωνα λάβοιμι*. Μάλιστα, φαίνεται πως, κάθε φορά που ο Βδελυκλέων επιχειρεί να βάλει ένα τέλος στην δικαστική εμμονή του πατέρα του, ο τελευταίος όχι, απλώς, δεν αναρρώνει από την *νόσον* του, αλλά μάλλον επιστρέφει δριμύτερος. Περί αυτού, βλ. Reckford (1977) 284-285.

[420] Βλ. Biles (2016) 130: «The domestic law court aims ostensibly at providing a tidy solution to the conflict between father and son by allowing Philocleon to indulge his passion for jury service in the comfort of his own home and at a safe distance from the demagogues' corrupting influence (*Vesp*. 764–66). In fact, the eventual trial of the two dogs represents a further stage in dealing with the factors underlying Philocleon's behavior. For the prosecution of Labes ("Grabber") by the Kydathenaion Kyon ("Dog," *Vesp*. 894 –97) is a thinly veiled allegory of Cleon's political antagonizing of the general Laches».

Η προηγηθείσα λεκτική αναμέτρηση, καθώς και οι παραπάνω αναλύσεις σχετικά με τον ψυχισμό των δύο πρωταγωνιστικών χαρακτήρων και τις ιδεολογικές τους τοποθετήσεις προσφέρουν το κατάλληλο ερμηνευτικό οπλοστάσιο για την ορθή προσέγγιση της δίκης των σκύλων και την κατανόηση της πολιτικής της σημασίας. Ο Βδελυκλέων, λοιπόν, έχοντας πάρει την έγκριση του πατέρα του για την μετατροπή του σπιτιού τους σε ιδιωτικό δικαστήριο, πιάνει αμέσως δουλειά και αποφασίζει ποια θα είναι η πρώτη υπόθεση. Σε αυτήν την διανοητική σύλληψη τον βοηθάει, κάπως, ο ξαφνικός εκνευρισμός του δούλου Ξανθία, ο οποίος δυσκολεύεται να επιτηρήσει το σκυλί της οικίας. Ειδικότερα, το σκυλί αυτό ονομάζεται «Λάβης» και κατόρθωσε κρυφά να ξεγελάσει τον δούλο και να κλέψει στην πλάτη του ένα κομμάτι σικελικό τυρί.[421] Το έφαγε, μάλιστα, ολόκληρο, χωρίς να γίνει αντιληπτός από κανέναν.[422] Η χρονική μετοχή *ὑφαρπάσας*[423] του στίχου 837 καθιστά εμφανή τον χρησιμοποιούμενο από τον σκύλο δόλο, αφού η πρόθεση *ὑπὸ* δηλώνει ότι ο κλέφτης διαφεύγει την προσοχή των υπολοίπων και αρπάζει αυτό που θέλει κάτω από την μύτη τους. Σε κάθε περίπτωση, οι γλωσσικοί και ερμηνευτικοί – ιστορικοί συνειρμοί που θέλει να προκαλέσει ο Αριστοφάνης στο μυαλό του θεατή είναι κατάδηλοι: το σκυλί παίρνει το όνομα «Λάβης» εκ του ρήματος *λαμβάνω* που συμβολίζει εδώ με ενάργεια την κλεψιά.[424] Το δε τυρί που αρπάζει ο Λάβης είναι σικελικό, μεταφέροντας, έτσι, την φαντασία του θεατή πέντε έτη παλαιότερα, ήτοι πίσω στο 427 π.Χ., όταν η Αθήνα με επικεφαλής τον στρατηγό και ηγέτη των *χρηστῶν* Λάχητα μεταβαίνει στην Σικελία σε μια πρώτη προσπάθεια κατανόησης της δύναμής της, ώστε να φανεί αν είναι εφικτή η μελλοντική κατάκτησή της. Η κωμική, συνεπώς, επινόηση του Αριστοφάνη είναι γλωσσικά επιτυχημένη, αφού, αλλάζοντας μόνο ένα γράμμα, καταφέρνει να αναφερθεί υπαινικτικά στον Λάχητα, ενώ με την μνεία στο σικελικό τυρί ο θεατής ανακαλεί πρόσφατα ιστορικά δρώμενα στα οποία έχει συμμετάσχει η πόλη του. Ο Φιλοκλέων, με την σειρά του, ανυπομονεί να αρχίσει η δίκη, ενώ, επιβεβαιώνοντας για άλλη μία φορά την απολυτότητα του

[421] Η Σικελία ήταν ξακουστή για το τυρί της, το οποίο η Αθήνα εισήγαγε. Βλ. *Φιλήμ.* απ. 76 Κ.–Α., *Αντιφ.* απ. 236 Κ.–Α. και *Έρμπ.* απ. 63.9 Κ.–Α.

[422] Βλ. Αρ. *Σφ.* 835-840: *ΞΑΝΘ. βάλλ' ἐς κόρακας. τοιουτονὶ τρέφειν κύνα./ ΒΔΕΛ. τί δ' ἔστιν ἐτέον;/ ΞΑΝΘ. οὐ γὰρ ὁ Λάβης ἀρτίως ὁ κύων παράξας ἐς τὸν ἰπνὸν ὑφαρπάσας/ τροφαλίδα τυροῦ Σικελικὴν κατεδήδοκεν;/ ΒΔΕΛ. τοῦτ' ἆρα πρῶτον τἀδίκημα τῷ πατρὶ/ εἰσακτέον μοι· σὺ δὲ κατηγόρει παρών*.

[423] Πρόκειται για ρήμα που τυπικά χαρακτηρίζει τα σκυλιά, καθώς και άλλα ζώα, και δηλώνει το άρπαγμα. Βλ., λόγου χάριν, Αρ. *Ἀχαρν*. 1160-1161: *κύων ἁρπάσασα φεύγοι*. Δεν συμφωνώ με την γραφή *ἀναρπάσας* που σημειώνουν οι Biles & Olson (2015) 41. Καλύτερα εδώ να τονιστεί το στοιχείο του δόλου, αφού, άλλωστε, ο Λάβης παρουσιάζεται παρακάτω ως κλέφτης που αποτραβήχτηκε στην γωνία και έφαγε το τυρί (στ. 910: *ἀποδρὰς γὰρ ἐς τὴν γωνίαν*). Όταν κάποιος απομονώνεται για να απολαύσει κάτι, συνήθως το πράττει κρυφά και όχι απροκάλυπτα. Ασφαλώς, μερικοί τον αντιλήφθηκαν, αλλά αυτό δεν αναιρεί, κατά τον Κυδαθηναίο σκύλο, τους σκοπούς του.

[424] Πβ. και το «Δάκης» εκ του *δάκνω* στο απ. 26 του κωμικού ποιητή Τηλεκλείδη.

χαρακτήρα του, δηλώνει ότι είναι έτοιμος να τιμωρήσει ανεξαρτήτως απολογουμένου ή περιεχομένου απολογίας (στ. 847: *ἀλλ᾽ εἴσαγ᾽ ἀνύσας, ὡς ἐγὼ τιμᾶν βλέπω*). Φαίνεται, έτσι, και πάλι ότι ο Φιλοκλέων έχει, ήδη, λησμονήσει τα διδάγματα της αγόρευσης του Βδελυκλέωνα και, αδιαφορώντας για οποιαδήποτε νομική ηθικότητα, ετοιμάζεται να επιστρέψει εκ νέου στις φαύλες συνήθειές του.

Μέχρι αυτό το σημείο, ως εκ τούτου, τα στοιχεία είναι σαφή και ο ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν*, Λάχης, κατηγορείται ως ύπουλος κλέφτης. Το δεύτερο, λοιπόν, επεισόδιο αφορά αποκλειστικά την δίκη των σκύλων, γεγονός ενδεικτικό της σημασίας που της αποδίδει ο Αριστοφάνης (στ. 891–1008). Ήδη από τον στίχο 893 ο Φιλοκλέων επιβεβαιώνει την a priori τιμωρητική του διάθεση, δηλώνοντας ευθαρσώς ότι ο κατηγορούμενος *ὅσον ἁλώσεται*. Αυτή η βούλησή του για απόδοση ευθυνών ανεξαρτήτως υπαιτιότητας του εγκαλουμένου ή μη προδιαθέτει το κοινό για την εκ νέου επίδειξη της αυστηρότητας του χαρακτήρα του που αγγίζει, ασφαλώς, το όριο της εμμονής. Έπεται η ακριβής διατύπωση της καταγγελίας, την οποία αναγιγνώσκει ο Βδελυκλέων (στ. 894–897):

ἀκούετ᾽ ἤδη τῆς γραφῆς. ‘‘ἐγράψατο
κύων Κυδαθηναιεὺς Λάβητ᾽ Αἰξωνέα **895**
τὸν τυρὸν ἀδικεῖν ὅτι μόνος κατήσθιε
τὸν Σικελικόν. τίμημα κλῳὸς σύκινος’’.

Η ερμηνεία της καταγγελίας δεν πρέπει να προσπεραστεί βιαστικά, αφού εμπεριέχει σημαντικά στοιχεία για την εν συνόλω κατανόηση της δίκης που συγγράφει ο Αριστοφάνης. Το πρώτο που παρατηρεί κανείς είναι ότι κατήγορος του Λάχητα είναι ο *κύων Κυδαθηναιεύς*, ήτοι ο πολιτικός Κλέωνας, ο αρχηγός των *πονηρῶν*. Οι θεατές έκαναν, προφανώς, αυτήν την σύνδεση στο μυαλό τους μέσω του αναφερόμενου δήμου καταγωγής του σκύλου, αφού, στην πραγματικότητα, ο Κλέων καταγόταν από τον δήμο Κυδαθηναίων, την σημερινή Πλάκα.[425] Το δεύτερο που αξίζει να παρατηρήσει κανείς είναι ότι τόσο ο ενάγων, όσο και ο εναγόμενος είναι σκύλοι που ζουν στο σπίτι των Φιλοκλέωνα και Βδελυκλέωνα. Η απόφαση του Αριστοφάνη να παρομοιάσει τα ιστορικά αυτά πρόσωπα – πολιτικούς με σκύλους οφείλεται, σύμφωνα με τον Κωνσταντάκο,[426]

[425] Βλ. Traill (1975) 42.
[426] Βλ. Konstantakos (2021[α]) 239: «Firstly, the presentation of the two statesmen in the form of dogs is a grotesque scenic materialization of a rhetorical metaphor which Cleon used in his speeches».

στο ότι ο Κλέων συνήθιζε να παραλληλίζει τον εαυτό του με το εν λόγω ζώο, αυτοπαρουσιαζόμενος ως φύλακας σκύλος του *δήμου* και της πόλης.[427] Συνεπώς, η κωμική αυτή έμπνευση αφορμάται από τον Κλέωνα και, όπως είναι λογικό, ο Λάχης είναι αναγκαίο να παρουσιαστεί και αυτός ως σκύλος για λόγους θεατρικούς. Πρόκειται εδώ για μια ιστορία που θυμίζει παραμύθι, σαν να εκτίθεται μια σύγκρουση ανάμεσα στον καλό και τον κακό σκύλο.[428]

Ειδικότερα, αν ο ερευνητής ανατρέξει στην παράβαση των *Σφηκῶν*, θα διαπιστώσει, κατ' αρχάς, την επιβεβαίωση της θέσης ότι ο Κλέων απεικονίζεται συχνά από τον Αριστοφάνη ως τρομερό τέρας.[429] Ο Αριστοφάνης, επιθυμώντας να προβάλει το θάρρος του, ομιλεί ευθέως προς το ακροατήριό του και υποστηρίζει πως, στην ουσία, δεν δίστασε να αντιπαρατεθεί ακόμα και με τον ίδιο τον Κλέωνα. Ο φημισμένος πολιτικός παρουσιάζεται στους στίχους 1031–1035[430] ως ένα τρομακτικό στην θωριά θηρίο, βγαλμένο απευθείας από τα σπλάχνα των θρύλων και των διαφόρων μυθικών διηγήσεων. Ο Κλέων παρουσιάζεται ως καρχαρόδοντας,[431] ενώ από τα μάτια του βγαίνουν φοβερότατες φωτιές σαν της πόρνης Κύννας. Το όνομα της εταίρας αυτής εμφανίζει γλωσσική και ηχητική συναλληλία με το ουσιαστικό *κύων* που αποδίδεται παραδοσιακά στον Κλέωνα και η επιλογή αυτή του Αριστοφάνη είναι επιτυχημένη.[432] Ακολούθως, σημειώνεται ότι εκατό κεφάλια κολάκων τού έγλειφαν το κεφάλι, ενώ ο ίδιος είχε χειμαρρώδη φωνή που φέρνει τον όλεθρο, βρωμούσε σαν την φώκια, είχε άπλυτα αχαμνά[433] Λάμιας και πρωκτό καμήλας.[434] Όλα αυτά υποδηλώνουν ότι ο Κλέωνας περιτριγυριζόταν από

[427] Βλ. Konstantakos (2021[α]) 241: «Presumably Cleon pictured himself, in his own harangues, as the watchdog that guards the *polis* of the *dēmos*».

[428] Βλ. και Κωνσταντάκος (2020-2021) 24: «Η δίκη μεταπλάθει με γκροτέσκο τρόπο την αντιπαράθεση των δύο αυτών ανδρών στη δημόσια ζωή της Αθήνας στα τέλη της δεκαετίας του 420».

[429] Βλ. γενικότερα Lilja (1976) 70-74· Imperio (2004) 284-286· Brock (2013) 118-119 και 136-137· Lind (1990) 223-228· Desfray (1999) 44-47 και 54-56 και Fileni (2012) 96-97.

[430] *θρασέως ξυστὰς εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς αὐτῷ τῷ καρχαρόδοντι,/ οὗ δεινόταται μὲν ἀπ' ὀφθαλμῶν Κύννης ἀκτῖνες ἔλαμπον,/ ἑκατὸν δὲ κύκλῳ κεφαλαὶ κολάκων οἰμωξομένων ἑλιχμῶντο/ περὶ τὴν κεφαλήν, φωνὴν δ' εἶχεν χαράδρας ὄλεθρον τετοκυίας,/ φώκης δ' ὀσμήν, Λαμίας ὄρχεις ἀπλύτους, πρωκτὸν δὲ καμήλου*.

[431] Πβ. και Αρ. *Ίππ*. 1017: *ἱερὸν κύνα καρχαρόδοντα*. Για τον Κέρβερο ως μυθική φιγούρα με μεγάλα σαγόνια, βλ. σχετικά Corbel-Morana (2012) 131, Desfray (1999) 45 και Imperio (2004) 284. Επιπροσθέτως, ο Κλέων, μεταμφιεσμένος σε Παφλαγόνα, παρομοιάζει τον εαυτό του με καρχαρόδοντα σκύλο και στους στίχους 1017-1020 των *Ἱππέων*: *σῴζεσθαί σ' ἐκέλευσ' ἱερὸν κύνα καρχαρόδοντα,/ ὃς πρὸ σέθεν λάσκων καὶ ὑπὲρ σοῦ δεινὰ κεκραγὼς/ σοὶ μισθὸν ποριεῖ, κ' ἂν μὴ δρᾷ ταῦτ' ἀπολεῖται./ πολλοὶ γὰρ μίσει σφε κατακρώζουσι κολοιοί*. Στην δε *Εἰρήνη* (στ. 313-315) ο Κλέων συμβολίζεται ως Κέρβερος: *εὐλαβεῖσθέ νυν ἐκεῖνον τὸν κάτωθεν Κέρβερον,/ μὴ παφλάζων καὶ κεκραγὼς ὥσπερ ἠνίκ' ἐνθάδ' ἦν,/ ἐμποδὼν ἡμῖν γένηται τὴν θεὸν μὴ 'ξελκύσαι*.

[432] Βλ. Taillardat (1965) 405.

[433] Φυσικά, είναι γνωστό ότι, εν γένει, το έργο του Αριστοφάνη βρίθει βωμολοχιών και σεξουαλικών αναφορών. Περί αυτού, βλ. Σπυρόπουλος (2011) 412-434.

[434] Για ανάλυση βλ. και Κωνσταντάκος (2022[γ]) 138. Βλ. και 140: «Η μνεία της βρομερής Λάμιας (*Σφήκες* 1035, *Ειρήνη* 758) παραπέμπει ολοκάθαρα στο ομώνυμο δράμα του Κράτητος. Με αυτόν τον τρόπο ο Αριστοφάνης αποτίει ποιητικό φόρο τιμής στον πρεσβύτερο δραματουργό που του ενέπνευσε τόσο το παραμυθένιο θέμα της

κόλακες, οι οποίοι, έχοντας, προφανώς, συνειδητοποιήσει την πολιτική του ισχύ και απήχηση, τον κολάκευαν ζητώντας του διάφορες χάρες, ενώ ο πολιτικός είχε δυνατή και δυσάρεστη φωνή. Οι δε αναφορές στα αχαμνά και τον πρωκτό αποτελούν σάτιρα για ομοφυλοφιλία, που παραδοσιακά πράττει ο Αριστοφάνης, όταν αντιπαθεί κάποιον πολιτικό ηγέτη. Σε γενικές γραμμές, πρόκειται για μια συνηθισμένη εικόνα του Κλέωνα,[435] αφού, συν τοις άλλοις, ερευνητές, όπως ο Spatharas (2013) 88 και ο Dover (1972) 96–97, εικάζουν ότι οι ανήκοντες στην ιδεολογική μερίδα των *πονηρῶν* ταύτιζαν τον αρχηγό τους, Κλέωνα, με σκύλο που προστατεύει με αποφασιστικό τρόπο τους πολίτες και παλεύει μανιωδώς για τα συμφέροντά τους.

Είναι, συνεπώς, εμφανές ότι ο μελετητής, προκειμένου να καταλάβει το γιατί ο Λάχης παρουσιάζεται εδώ ως σκύλος, οφείλει να ανατρέξει στο λογοτεχνικό υπόβαθρο του Κλέωνα και την διαρκή σύνδεση αυτού με τρομακτικό σκύλο.[436] Επιπροσθέτως, είναι αναγκαίο να δώσει κανείς έμφαση σε μια δεύτερη ουσιώδη φράση της καταγγελίας (στ. 896–897): *τὸν τυρὸν ἀδικεῖν ὅτι μόνος κατήσθιε/ τὸν Σικελικόν*. Ο Λάβης, λοιπόν, κατηγορείται από τον Κυδαθηναίο σκύλο ότι έφαγε μόνος του το σικελικό τυρί.[437] Εύστοχα έχουν παρατηρήσει σε αυτό το σημείο αρκετοί ερευνητές, όπως ο Κωνσταντάκος,[438] ο MacDowell[439] και οι Biles & Olson,[440] ότι ο πολιτικός Λάχης διέπραξε, κατά την άποψη του Κλέωνα, το σφάλμα της ατομικής εκμετάλλευσης των κερδών της εκστρατείας στην Σικελία και του επιρρίπτεται, τρόπον τινά, η μομφή του μοναχοφάη. Ο Κλέων, δηλαδή, δεν στηλιτεύει την κλοπή καθ' εαυτήν – φαίνεται, μάλιστα, να την θεωρεί ταυτόσημη με την πολιτική και τους πολέμους –, αλλά το γεγονός ότι, κατ' αυτόν, ο

τερατομαχίας όσο και την κωμική μέθοδο της επεξεργασίας του». Για την *Λάμια* του Κράτητος βλ., ενδεικτικά, μέρος της βιβλιογραφίας που παραθέτει ο Κωνσταντάκος (2022[γ]) 140, υποσημ. 74: Halm-Tisserant (1989) 76-77· Perrone (2019) 123-124, 129· Patera (2015) 42-43 και Ogden (2013) 91.

[435] Για αναλύσεις σχετικά με αυτό, βλ. Lauriola (2004) 86-87 και 93-94· Brock (2013) 118-119 και 136-137· Fileni (2012) 96-97· Edmunds (1987[α]) 55-56· Storey (1995) 16-20 και Lind (1990) 223-228.

[436] Βλ. και Κωνσταντάκος (2022[γ]) 139-140.

[437] Βλ. Biles & Olson (2015) 350: «μόνος (cf. 914, 922-3) is intended to make the crime appear more odious, but becomes the ground on which Bdelycleon (speaking for the tongue-tied Labes) ultimately refutes the charge (963-6)».

[438] Βλ. Konstantakos (2021[α]) 249: «In his discourse of accusation Kyon of Cydathenaeum admits that the basic motive of his complaint is not the theft of the Sicilian cheese *per se*; he is mostly annoyed because Labes ate the cheese alone and gave no share to Kyon (907-930). It is thus insinuated that Cleon does not care about the welfare of the *polis* but only about his personal profit».

[439] Βλ. MacDowell (1971) 249: «The dog's speech reveals that his motives in bringing the case are not patriotic but selfish».

[440] Βλ. Biles & Olson (2015) liii: «It is none the less clear that what really troubles the Kydathenaion Dog is that he received none of the ill-gotten goods himself (esp. 914) and that his interest in seeing Labes convicted reflects not an abstract interest in justice but a calculation that this will make clear to others the folly of trying to cut him out of a share of any similar prizes in the future (cf. 970-2)».

Λάχης δεν μοιράστηκε με τους υπόλοιπους όσα κατόρθωσε να κερδίσει· άρα, δέχεται μομφή διότι απήλαυσε μόνος του τους καρπούς των προσπαθειών τους. Ο Αριστοφάνης βρίσκει, επομένως, για άλλη μία φορά, την ευκαιρία να κατακεραυνώσει την απροκάλυπτη ανηθικότητα του δημαγωγού Κλέωνα. Ο ίδιος συνιστά καταφανή περίπτωση κυνικού πολιτικού, αφού έχει την αμοραλιστική συνήθεια να καταγγέλλει συμπολίτες του με σκοπό είτε να τους αποσπάσει μεγάλα χρηματικά ποσά,[441] είτε να διαστρεβλώσει εντελώς την δημόσια εικόνα τους, καθιστώντας τους, κατ' αυτόν τον τρόπο, αναξιόπιστους στην συνείδηση του μέσου Αθηναίου ψηφοφόρου. Επιπλέον, δεν αποκλείεται εδώ ο Κλέων να επιτίθεται εμμέσως στην μερίδα των *χρηστῶν* γενικότερα: κατά τον Κυδαθηναίο πολιτικό ηγέτη οι *χρηστοὶ* καταφεύγουν στην κλοπή, απολαμβάνουν, κατόπιν, μόνοι τους τα κέρδη, ενισχύοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, το περιουσιακό τους status και, έτσι, είναι πιθανοί ύποπτοι για μελλοντική ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος, ενώ οι *πονηροὶ* αγαπούν τον λαό και πάντοτε του προσφέρουν όσα κατόρθωσαν να αποκτήσουν. Συμπερασματικά, η κλοπή δεν είναι εδώ ηθικά επιλήψιμη, αλλά η άρνηση του δίκαιου μοιράσματος των κεκτημένων. Πρόκειται, ασφαλώς, για μια πλήρη διαστροφή της ευγένειας που πρέπει να χαρακτηρίζει την πολιτική, αφού ο Αριστοφάνης κατορθώνει να σκιαγραφήσει παραστατικά μέσω του Κλέωνα έναν αδίστακτο πολιτικό, εντελώς αντιπλατωνικό,[442] στα πρότυπα των σοφιστών Πώλου και Καλλικλή που επικρίνει έντονα ο Πλάτων στον *Γοργία* του. Οι πολιτικοί του είδους αυτού είχαν συνειδητοποιήσει ότι η πολιτική είναι χρήμα και ότι μόνο μέσω των ύπουλων μεθοδεύσεων εξασφαλίζεται αυτό. Το χειρότερο, δε, είναι ότι διακήρυτταν ευθέως και δίχως περιστροφές τις στοχεύσεις τους.[443]

[441] Βλ. και Titchener (1988) 128 περί των συκοφαντών.

[442] Χρησιμοποιώ εδώ τον όρο «αντιπλατωνικός» όχι για να περιγράψω έναν χαρακτήρα που δεν έχει σχολιαστεί από τον Πλάτωνα, αλλά για να τονίσω ότι οι πολιτικοί αυτοί αντίκεινται στην πλατωνική αξία της ηθικότητας. Δηλαδή, ο Πώλος και ο Καλλικλής στον *Γοργία* είναι, μεν, χαρακτήρες πλατωνικοί, αφού ο Πλάτων τους τοποθετεί μέσα στο έργο του και τους χειρίζεται φιλοσοφικά και λογοτεχνικά ως συγγραφικός δημιουργός, αλλά είναι, συνάμα, και αντιπλατωνικοί, αφού ο Πλάτων τους επικρίνει σφοδρά και τους φέρνει σε πλήρη αντιπαράθεση με όσα ο ίδιος πρεσβεύει για την ορθή άσκηση της πολιτικής.

[443] Το ενδιαφέρον με τον Καλλικλή, συγκεκριμένα, είναι ότι εκπροσωπεί, μεν, ευθέως το δίκαιο του ισχυροτέρου στον πλατωνικό *Γοργία*, αλλά, ταυτόχρονα, εκφράζει την έντονη δυσαρέσκειά του, όταν ο Σωκράτης επικρίνει τον Περικλή, εκπρόσωπο της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και άρρηκτα συγκερασμένο με τις λαϊκές μάζες. Εν ολίγοις, ο Πλάτωνας βάζει τον Καλλικλή να έχει συνειδητοποιήσει ότι, προκειμένου να κυβερνήσεις τυραννικά, οφείλεις πρώτα να έχεις κερδίσει την συμπάθεια του πλήθους. Βλ. και Nicolaidou-Kyrianidou (1987) 44: «Comment le rêve de Calliclès pourrait-il être réalisé dans une société démocratique dont les lois se revêtent encore d'un caractère sacré et vénérable? Calliclès doit se cacher, déguiser sa vraie pensée, recourir à la ruse: feindre de parler un langage qui n'est pas le sien, d'obéir aux règles du Maître (le peuple), qu'il vise, constamment, à détrôner: être et ne pas être, l'ontologie de l'image, traduite par l'histoire de Gygès que le prétendant à la maîtrise du maître (le double encore), répétera sans cesse».

Ακολούθως, συνεχίζοντας την ερμηνευτική προσέγγιση της δίκης, ο Φιλοκλέων στους στίχους 900–901 επιβεβαιώνει, εκ νέου, τον άκαμπτο χαρακτήρα του λέγοντας εμφατικά *ὦ μιαρὸς οὗτος. ὡς δὲ καὶ κλέπτον βλέπει,/ οἷον σεσηρὼς ἐξαπατήσειν μ' οἴεται*. Ακόμα και η εμφάνιση που έχει ο Λάβης/ Λάχης προδιαθέτει αρνητικά τον Φιλοκλέωνα, ο οποίος θεωρεί τα πάντα ύποπτα και προσπαθεί να ανακαλύψει αφορμές για καταδικαστική απόφαση, ακόμα και αν αυτές στην πραγματικότητα δεν υφίστανται. Ούτως ή άλλως, δεν υπάρχει σε αυτό το σημείο κειμενικό στοιχείο που να αποδεικνύει ότι ο Λάχης επιχειρεί να ξεγελάσει τον δικαστή. Αν υποθέσει κανείς ότι ο κατηγορούμενος πολιτικός όντως τεντώνει εδώ τα χείλη του, μάλλον το πράττει από φόβο, πράγμα που συνδέεται με την συχνή τάση των *χρηστῶν* να «παγώνουν» από άγχος, όταν βρίσκονται ενώπιον δικαστηρίου και πρέπει να υπερασπιστούν τον εαυτό τους.

Επιπλέον, κάτι στο οποίο αξίζει να δοθεί προσοχή είναι το κάτωθι: όταν, εν συνεχεία, ο Φιλοκλέων ρωτάει πού είναι ο Κυδαθηναίος σκύλος, ο τελευταίος καθιστά εμφανή την παρουσία του γαβγίζοντας (τυπικό, όπως έχει δειχθεί, γνώρισμα του Κλέωνα) και ο Φιλοκλέων ανταπαντά, με την σειρά του, *ἕτερος οὗτος αὖ Λάβης* (στ. 903). Οι Biles & Olson (2015) 43 αποδίδουν την φράση στον δούλο Ξανθία. Προφανώς, δεν είναι λογικό το να ρωτάει ο Φιλοκλέων για τον Κλέωνα και, στην συνέχεια, να επανέρχεται τονίζοντας ότι ο Κλέων είναι άλλος ένας Λάβης. Η εξίσωση Κλέωνα και Λάχητος δεν έχει, εν πρώτοις, λογική συνοχή, αφού ο Φιλοκλέων κατά την διάρκεια του έργου εμφανίζεται ως φανατικός υποστηρικτής του δημαγωγού και αμετανόητος θιασώτης των τακτικών του (προφανώς, και της ιδεολογικής μερίδας των *πονηρῶν*). Είναι, όμως, δυνατόν να υποστηριχθεί και ο παρακάτω συλλογισμός, που παρουσιάζεται για πρώτη φορά στην διδακτορική αυτήν διατριβή: ο Αριστοφάνης – αν δεχθεί κανείς ότι η φράση εκφωνείται από τον Φιλοκλέωνα – ίσως επιθυμεί να υπενθυμίσει ότι ο Φιλοκλέων δεν είναι ανόητος, αλλά, απλώς, εμμονικός με τις δίκες. Έχει, συνεπώς, αντιληφθεί όσα του εξήγησε προηγουμένως ο Βδελυκλέων, γνωρίζει ότι ο Κλέων είναι πολιτικός αγύρτης, αλλά συνεχίζει να υποστηρίζει τις εμμονές του λόγω εγωισμού και άντλησης ηδονής από αυτές. Ευρύτερα, προκειμένου να υποστηριχθεί αυτό το επιχείρημα, δύναται κάποιος να ανακαλέσει αυτά που λέει ο Δήμος στους στίχους 1121–1130 των *Ἱππέων*[444]: εξηγεί εδώ ο Δήμος ότι σκόπιμα συμπεριφέρεται σαν χάχας ενώπιον των πολιτικών και παριστάνει τον ηλίθιο· στην πραγματικότητα, έχει καταλάβει όλες τις πονηριές τους, αλλά γκρινιάζει επίτηδες σαν μωρό και

[444] *νοῦς οὐκ ἔνι ταῖς κόμαις/ ὑμῶν, ὅτε μ' οὐ φρονεῖν/ νομίζετ'· ἐγὼ δ' ἑκὼν/ ταῦτ' ἠλιθιάζω./ αὐτός τε γὰρ ἥδομαι/ βρύλλων τὸ καθ' ἡμέραν,/ κλέπτοντά τε βούλομαι/ τρέφειν ἕνα προστάτην·/ τοῦτον δ', ὅταν ᾖ πλέως,/ ἄρας ἐπάταξα.*

συμπεριφέρεται σαν φτωχός μέχρι να τους βαρεθεί και να εκλέξει καινούργιους στην θέση τους. Στο μέτρο που ο Φιλοκλέων εκφράζει στους *Σφῆκες* τον αθηναϊκό λαό, η ερμηνευτική αυτή ταύτιση μπορεί να έχει κάποιο νόημα.

Αυτό που έπεται είναι μια λεκτική συνδιαλλαγή ανάμεσα στον Φιλοκλέωνα και τον Κυδαθηναίο σκύλο. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια τυπική επίθεση *πονηρῶν* εναντίον ενός *χρηστοῦ*: εξαπολύουν επίθεση στο ήθος του ανδρός, καθώς, αν αποδείξουν ότι ο Λάχης είναι ανήθικος και ατομιστής, θα μπορεί ο Φιλοκλέων να δικαιολογήσει την εκ των προτέρων ειλημμένη απόφασή του να τον καταδικάσει. Ο Κυδαθηναίος σκύλος στους στίχους 908–911[445] επαναλαμβάνει ότι ο Λάβης προξένησε μεγάλη ζημιά στο ναυτικό της Αθήνας, αφού στην πλάτη τους καταβρόχθισε το τυρί με σικελική απληστία. Με ρητορικούς όρους πρόκειται εδώ για μια προσπάθεια απόκτησης της συμπάθειας του ακροατηρίου, αφού ο Κλέων περιγράφει τον εαυτό του ως άτομο που έχει υποστεί ανεπανόρθωτη ηθική βλάβη και συμπληρώνει πως το ίδιο ισχύει και για όλους όσοι έλαβαν μέρος στην ίδια εκστρατεία στην Σικελία. Η μομφή γίνεται, κατόπιν, βαρύτερη (στ. 914–916),[446] αφού ο μεταμφιεσμένος σε σκύλο Κλέωνας υποστηρίζει ότι, αν και ζήτησε από τον Λάχητα το μερίδιο που του αναλογούσε, δεν το έλαβε. Διατείνεται, δε, ότι αν ο ίδιος δεν λαμβάνει το μερτικό του, τότε δεν θα μπορεί να είναι σε θέση να φροντίζει τον λαό. Ο Λάβης, συνεπώς, παρουσιάζεται ως αληθινός αυτουργός της δυστυχίας του αθηναϊκού *δῆμου*: με το να κλέβει αυτά που αναλογούν στον σκύλο, τον αποτρέπει από το να δύναται να εξασφαλίζει την πάσης φύσεως ευπραγία του λαού. Στην πραγματικότητα, ο Αριστοφάνης διακωμωδεί εδώ τον Κλέωνα, ο οποίος δεν αρκείται σε όσα έχει αποκτήσει με αθέμιτα μέσα, αλλά εμφανίζεται και ως θιγμένος και ταπεινωμένος, όταν οι υπόλοιποι πολιτικοί δεν μοιράζονται μαζί του όσα ο ίδιος επιθυμεί. Ο Φιλοκλέων, δε, επιβεβαιώνει αυτά που λέγονται, τονίζοντας πως και ο ίδιος ζήτησε μερτικό από τα κέρδη, χωρίς, εν τέλει, να λάβει κάτι (στ. 917: *οὐδὲν μετέδωκεν οὐδὲ τῷ κοινῷ γ', ἐμοί*). Ο Βδελυκλέων, με την σειρά του, αποτυγχάνει να μεταπείσει τον πατέρα του και, έτσι, ο σκύλος συνεχίζει, τώρα, πιο δυναμικά την επίθεση στον *χρηστὸν* πολιτικό: αν συγκριθεί με τους υπόλοιπους σκύλους, ο Λάβης είναι ο πιο μοναχοφάης, αφού με το γουδί του έχει γυρίσει όλες τις πόλεις και έχει φάει και από αυτές (στ. 922–925)[447]. Για τους παραπάνω λόγους, συμπληρώνει ο Κυδαθηναίος σκύλος, ο Λάβης πρέπει να τιμωρηθεί, αφού μια λόχμη

[445] *δεινότατα γὰρ/ ἔργων δέδρακε κἀμὲ καὶ τὸ ῥυππαπαῖ./ ἀποδρὰς γὰρ ἐς τὴν γωνίαν τυρὸν πολὺν/ κατεσικέλιζε κἀνέπλητ' ἐν τῷ σκότῳ.*

[446] *κοὐ μετέδωκ' αἰτοῦντί μοι./ καίτοι τίς ὑμᾶς εὖ ποιεῖν δυνήσεται,/ ἢν μή τι κἀμοί τις προβάλλῃ, τῷ κυνί;*

[447] *μή νυν ἀφῆτέ γ' αὐτόν, ὡς ὄντ' αὖ πολὺ/ κυνῶν ἁπάντων ἄνδρα μονοφαγίστατον,/ ὅστις περιπλεύσας τὴν θυείαν ἐν κύκλῳ/ ἐκ τῶν πόλεων τὸ σκῖρον ἐξεδήδοκεν.*

δεν είναι δυνατόν να συντηρεί δύο κλέφτες. Παραδέχεται, επομένως, ο Κλέων ότι είναι και αυτός κλέφτης και υπαινίσσεται ότι μέσα στην αθηναϊκή πολιτεία ένας πρέπει να είναι ο επικρατέστερος. Οι Αθηναίοι πρέπει να διαλέξουν: αν δεν διαλέξουν τον Κλέωνα ως νικητή, τότε αυτός θα πάψει να είναι *προστάτης τοῦ δήμου*, αφού, έχοντας άδεια την κοιλιά του, θα αδυνατεί να υπερασπίζεται τα συμφέροντα της πλειοψηφίας (στ. 927–930)[448]. Στην ουσία, ο Κλέων δηλώνει απειλητικά ότι, αν δεν συνεχίσει να απολαμβάνει μόνος του τα προνόμια του κλέφτη, θα σταματήσει να ενδιαφέρεται για τον λαό.[449] Ο Αριστοφάνης, για άλλη μία φορά, ρεζιλεύει πλήρως τον φημισμένο δημαγωγό.

Στην συνέχεια, καλούνται από τον Βδελυκλέωνα οι μάρτυρες υπεράσπισης του Λάβητα, δηλαδή η κούπα, το γουδοχέρι, ο τυροτρίφτης, η σχάρα, η χύτρα και όλα τα υπόλοιπα σκεύη που είναι κοντά στην φωτιά της κουζίνας. Ο Βδελυκλέων προτρέπει, κατόπιν, τον Λάβητα να απολογηθεί, αλλά ο τελευταίος στέκεται άπραγος και αμήχανος με το στόμα του κλειστό. Ο Φιλοκλέων θεωρεί πως ο κατηγορούμενος σκύλος δεν έχει να πει κάτι, αλλά ο Βδελυκλέων τον διορθώνει, προσφέροντας σημαντικές διευκρινίσεις: ο Λάχης έπαθε ό,τι και ο Θουκυδίδης του Μελησίου, όταν σύρθηκε στα δικαστήρια από τον Εύαθλο, ήτοι εξαίφνης πιάστηκε το σαγόνι του και σώπασε.[450] Η φράση *ἀπόπληκτος ἐξαίφνης ἐγένετο τὰς γνάθους* του στίχου 948 αποτελεί, ενδεχομένως, και σημάδι ιατρικής γνώσης του Αριστοφάνη, αφού η γνάθος του Λάβητα κοκαλώνει εντελώς και γίνεται άκαμπτη.[451] Στην ιατρική η αποπληξία δηλώνει την αιφνίδια οργανική παράλυση λόγω μειωμένης αιμάτωσης του εγκεφάλου. Παρόλο που εδώ η συγγραφική πρόθεση είναι λογοτεχνική, μπορεί να φανταστεί κανείς ότι ο *χρηστὸς* στρατηγός βρίσκεται σε μια κατάσταση σοκ, που προσιδιάζει ιατρικά στην παράλυση. Πρόκειται για το ίδιο ρητορικό μοτίβο που αναλύθηκε και στην περίπτωση του πολιτικού Θουκυδίδη· ένας ηλικιωμένος *χρηστὸς* στρατηγός παραπέμπεται σε δίκη από έναν νεότερο *πονηρὸν* και κατά την διάρκεια των δύο αγορεύσεων οι δύο χαρακτήρες εμφανίζουν τα εξής γνωρίσματα: ο μεν εκπρόσωπος των

[448] *πρὸς ταῦτα τοῦτον κολάσατ'–οὐ γὰρ ἄν ποτε/ τρέφειν δύναιτ' ἂν μία λόχμη κλέπτα δύο–/ ἵνα μὴ κεκλάγγω διὰ κενῆς ἄλλως ἐγώ·/ ἐὰν δὲ μή, τὸ λοιπὸν οὐ κεκλάγξομαι*.

[449] Βλ. Biles & Olson (2015) 358: «τὸ λοιπὸν οὐ κεκλάγξομαι: Intended as a threat (190 n.; cf. *Eq*. 860-3), but simultaneously something approaching a promise to the audience: if Bdelycleon's plan succeeds, the Dog's outrages will come to an end».

[450] Βλ. Αρ. *Σφ*. 945-949: *ΦΙΛ. ἀλλ' οὐκ ἔχειν οὗτός γ' ἔοικεν ὅ τι λέγῃ./ ΒΔΕΛ. οὔκ, ἀλλ' ἐκεῖνό μοι δοκεῖ πεπονθέναι,/ ὅπερ ποτὲ φεύγων ἔπαθε καὶ Θουκυδίδης·/ ἀπόπληκτος ἐξαίφνης ἐγένετο τὰς γνάθους./ πάρεχ' ἐκποδών· ἐγὼ γὰρ ἀπολογήσομαι*.

[451] Βλ. σχετικά Καρύδας (2013) 7: «Η ΄΄αποπληξία΄΄ συνίσταται σε συσπαστική δυσλειτουργία στο βιώσιμο μυοκάρδιο εξαιτίας της βραχείας σε διάρκεια ισχαιμίας, δηλαδή περιορισμού της αιμάτωσης η οποία αναστρέφεται μεν, ενώ η δυσλειτουργία επιμένει. Στην παθογένεση περιλαμβάνονται οι ρίζες οξυγόνου και η υπερφόρτωση με ασβέστιο. Η δυσλειτουργία μπορεί να επιμένει για ώρες ή ημέρες αλλά γενικά βελτιώνεται με το χρόνο».

πονηρῶν είναι λαλίστατος, ικανός στην ρητορική τέχνη, την συναισθηματική χρήση του λόγου και την καθοδήγηση του ακροατηρίου, ο δε εκπρόσωπος των *χρηστῶν* αποδεικνύεται ανήμπορος, λεκτικά ελλιπής και τρομοκρατημένος. Η κατάσταση αυτή αποτελεί, μεν, πάγια λογοτεχνική σύμβαση στην χρήση της οποίας αρέσκεται ο Αριστοφάνης, αλλά έχει και ερείσματα στην πραγματικότητα, αφού συνήθως οι πολιτικοί της ριζοσπαστικής δημοκρατικής μερίδας ήταν εξαιρετικά ευφραδείς, ενώ οι μετριοπαθείς – *χρηστοὶ* αποτελούσαν έναν τύπο πολιτικού που είχε περισσότερο στρατιωτικές αρετές, παρά δημαγωγικές ικανότητες. Τέτοια, ασφαλώς, περίπτωση αποτελεί και ο Λάχης.

Ο Βδελυκλέων, λοιπόν, συνειδητοποιώντας ότι ο σκύλος Λάβης, έχοντας κατατροπωθεί από τις προηγηθείσες μομφές του Κυδαθηναίου σκύλου, είναι ανήμπορος να προβάλει αντεπιχειρήματα υπέρ της αθωότητάς του, αποφασίζει να τον υπερασπιστεί. Το σκηνικό, ως εκ τούτου, δεν διαφοροποιείται ριζικά, αφού ο μεγαλύτερος σε ηλικία *χρηστὸς* παραχωρεί λόγω αδυναμίας την θέση του στον νεότερο *χρηστόν*. Σε πιο ευρύ ερμηνευτικό πλαίσιο, ο ίδιος ο Αριστοφάνης, μέσω του Βδελυκλέωνα, θα υπερασπιστεί τον Λάχητα και την μερίδα των *χρηστῶν*.[452] Ο *διαβεβλημένος κύων*[453] μπορεί, πλέον, να ελπίζει περισσότερο σε μια θετική για τον ίδιο έκβαση της δίκης, αφού ο Βδελυκλέων έχει αποδείξει ήδη στο έργο αυτό ότι είναι ικανός στην ρητορική και δεν τρομάζει από τις συκοφαντίες των αντιπάλων του. Τούτο αποδεικνύεται από την πρώτη, κιόλας, φράση της υπέρ του Λάβητα απολογίας του, αφού τηρεί τις ρητορικές συμβάσεις και ζητάει την κατανόηση των δικαστών για το δύσκολο εγχείρημα που ανέλαβε, εφαρμόζοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, την γνώριμη για το κοινό της εποχής captatio benevolentiae.[454]

Έπεται η απολογία που προσφέρει ο Βδελυκλέων υπέρ του Λάβητα. Παρατίθεται αυτούσιο το κείμενο, ώστε να σχολιαστεί αναλυτικά (στ. 952–978):

ΒΔΕΛ. ἀγαθὸς γάρ ἐστι καὶ διώκει τοὺς λύκους.
ΦΙΛ. κλέπτης μὲν οὖν οὗτός γε καὶ ξυνωμότης.

[452] Πολλοί μελετητές έχουν δείξει ότι πίσω από τα επιχειρήματα και τις ιδεολογικές επισημάνσεις του Βδελυκλέωνα κρύβεται ο ίδιος ο Αριστοφάνης. Βλ. σχετικά Biles (2011) 163-165· Olson (1996) 143-145· Biles & Olson (2015) lviii-lix· Thiercy (1986) 268· Reckford (1987) 254-255 και 273-274 και Hubbard (1991) 132-133, 136-137 και 222-223.

[453] Το γεγονός ότι ο Λάβης αποκαλείται *διαβεβλημένος* αποκαλύπτει, ενδεχομένως, και τις συγγραφικές προθέσεις του Αριστοφάνη ως προς το τελικό δικαστικό πόρισμα: οι μομφές εναντίον του Λάχητα είναι, απλώς, διαβολές και δεν έχουν καμία συλλογιστική βάση, άρα είναι αναγκαίο να αθωωθεί.

[454] Βλ. Αρ. *Ἱππ.* 950-951: *χαλεπὸν μὲν, ὦνδρές, ἐστὶ διαβεβλημένου/ ὑπεραποκρίνεσθαι κυνός, λέξω δ' ὅμως.*

ΒΔΕΛ. μὰ Δί', ἀλλ' ἄριστός ἐστι τῶν νυνὶ κυνῶν,
οἷός τε πολλοῖς προβατίοις ἐφεστάναι. **955**
ΦΙΛ. τί οὖν ὄφελος, τὸν τυρὸν εἰ κατεσθίει;
ΒΔΕΛ. ὅ τι; σοῦ προμάχεται καὶ φυλάττει τὴν θύραν
καὶ τἄλλ' ἄριστός ἐστιν. εἰ δ' ὑφείλετο,
σύγγνωθι· κιθαρίζειν γὰρ οὐκ ἐπίσταται.
ΦΙΛ. ἐγὼ δ' ἐβουλόμην ἂν οὐδὲ γράμματα, **960**
ἵνα μὴ κακουργῶν ἐνέγραφ' ἡμῖν τὸν λόγον.
ΒΔΕΛ. ἄκουσον, ὦ δαιμόνιε, μοι τῶν μαρτύρων.
ἀνάβηθι, τυρόκνηστι, καὶ λέξον μέγα.
σὺ γὰρ ταμιεύουσ' ἔτυχες, ἀπόκριναι σαφῶς,
εἰ μὴ κατέκνησας τοῖς στρατιώταις ἅλαβες. **965**
φησὶ κατακνῆσαι.
ΦΙΛ. νὴ Δί', ἀλλὰ ψεύδεται.
ΒΔΕΛ. ὦ δαιμόνι', † ἐλέει τοὺς ταλαιπωρουμένους.
οὗτος γὰρ ὁ Λάβης καὶ τραχήλι' ἐσθίει
καὶ τὰς ἀκάνθας, κοὐδέποτ' ἐν ταὐτῷ μένει.
ὁ δ' ἕτερος οἷός ἐστιν. οἰκουρὸς μόνον· **970**
αὐτοῦ μένων γάρ, ἅττ' ἂν εἴσω τις φέρῃ,
τούτων μεταιτεῖ τὸ μέρος· εἰ δὲ μή, δάκνει.
ΦΙΛ. αἰβοῖ, τί τόδε ποτ' ἔσθ' ὅτῳ μαλάττομαι;
κακόν τι περιβαίνει με, κἀναπείθομαι.
ΒΔΕΛ. ἴθ', ἀντιβολῶ σ', οἰκτίρατ' αὐτόν, ὦ πάτερ, **975**
καὶ μὴ διαφθείρητε. ποῦ τὰ παιδία;
ἀναβαίνετ', ὦ πόνηρα, καὶ κνυζούμενα
αἰτεῖτε κἀντιβολεῖτε καὶ δακρύετε.

Η υπερασπιστική γραμμή του Βδελυκλέωνα είναι πολύ προσεκτικά δομημένη και σκοπό έχει όχι, απλώς, να αναδείξει τις αρετές του Λάβητα/ Λάχητα, αλλά και να αποκαλύψει, παράλληλα, τον χυδαίο χαρακτήρα του Κυδαθηναίου σκύλου/ Κλέωνα και τις κλεψιές του. Ο Λάβης, λοιπόν, είναι καλός σκύλος και κυνηγάει τους λύκους. Το *ἀγαθὸς* έχει, εδώ, ηθική σημασία, δηλοί, δηλαδή, ότι ο Λάχης είναι ευσυνείδητος πολιτικός που δεν έχει καμία σχέση με ανέντιμες συμπεριφορές. Υπονοείται, προφανώς, ότι ο Κυδαθηναίος σκύλος συνιστά την ακριβώς αντίθετη

περίπτωση πολιτικού ανδρός. Συνάμα, ο Λάβης διακρίνεται για την ικανότητά του να *διώκει τοὺς λύκους*, ήγουν τους πολιτικούς ταγούς που επιχειρούν να καρπώνονται πάσης φύσεως οφέλη στην πλάτη του δύσμοιρου λαού. Εν πρώτοις, αποκαθίσταται, έτσι, το κύρος του *χρηστοῦ* Λάχητα που στους προηγούμενους στίχους θίχτηκε κατά τρόπο σχεδόν ανεπανόρθωτο. Ο Φιλοκλέων, με την σειρά του, αντιτείνει ότι ο Λάβης είναι κλέφτης και συνωμότης (τυπικές κατηγορίες που εξαπέλυαν οι *πονηροὶ* εναντίον των *χρηστῶν*, φοβούμενοι ότι οι *χρηστοὶ* θέλουν να ανατρέψουν το δημοκρατικό πολίτευμα και να εγκαταστήσουν στην Αθήνα την ολιγαρχία)· ο Βδελυκλέων αντιλέγει, εντούτοις, ότι ο σκύλος αυτός είναι ο πιο ικανός από τους τωρινούς και φυλάει αποτελεσματικά τα πρόβατα. Εννοείται, προφανώς, ότι ο Λάχης υπερασπίζεται με επιτυχία τα συμφέροντα του λαού χωρίς να τον προδίδει λόγω ατομικών του συμφερόντων. Παράλληλα, με την ικανότητά του να φυλάει τα πρόβατα, δηλώνεται εμμέσως και η ειλικρινής στάση του απέναντι στους ευκολόπιστους συμπολίτες του, τους οποίους δεν εκμεταλλεύεται, αλλά προστατεύει από τυχόν ύπουλες ενέργειες άλλων πολιτικών, κυρίως *πονηρῶν*. Το γεγονός, πάντως, ότι ο Βδελυκλέων δεν αναιρεί εδώ τις κατηγορίες μπορεί να έχει αμφίσημη ερμηνεία: είτε ο γιος του Φιλοκλέωνα δεν κυριολεκτεί, αφού παρακάτω αποδεικνύεται ότι ο Λάχης μοίρασε τα αποκτηθέντα και στον υπόλοιπο στρατό, είτε σε αυτό το σημείο ο Βδελυκλέων μειώνει το βάρος της μομφής εναντίον του Λάβητα, επιθυμώντας να αποδείξει ότι, ακόμα και αν έκλεψε – πράγμα που κάνουν οι περισσότεροι στρατιωτικοί, αυτό υπονοείται – η πράξη του αυτή δεν δύναται να ακυρώσει όλο τον προηγούμενο έντιμο βίο του. Πρόκειται για ένα σύνηθες επιχείρημα που χρησιμοποιείται και στον σύγχρονο νομικό κόσμο, αφού, είναι γνωστό, ότι ενίοτε οι ποινές γίνονται ελαφρύτερες λόγω πρότερου έντιμου βίου.

Ακολούθως, ο Φιλοκλέων αναρωτιέται ποιο είναι το όφελος αυτών των πλεονεκτημάτων, αν ο Λάβης καταβροχθίζει το τυρί. Ο Βδελυκλέων, όμως, επαναλαμβάνει τα προρρηθέντα: ο Λάβης υπερασπίζεται αποτελεσματικά τον Φιλοκλέωνα, ήτοι τον αθηναϊκό *δῆμον*· η φράση *σοῦ προμάχεται καὶ φυλάττει τὴν θύραν* έχει εδώ στρατιωτικό περιεχόμενο, που φαίνεται από το ρήμα *προμάχεται*.[455] Επομένως, θέλει ο Αριστοφάνης να δείξει ότι ο Λάχης προτάσσει τα στήθη του κάθε φορά που τίθεται ζήτημα απειλής της Αθήνας και, έτσι, την κρατά ασφαλή. Αν, εντούτοις,

[455] Πβ. Ομ. *Ἰλ*. 11.216-217: *ἐν δ' Ἀγαμέμνων/ πρῶτος ὄρουσ', ἔθελεν δὲ πολὺ προμάχεσθαι ἁπάντων*· 17.342: *Ὣς φάτο, καί ῥα πολὺ προμάχων ἐξάλμενος ἔστη*· 20.376: *Ἕκτορ μηκέτι πάμπαν Ἀχιλλῆϊ προμάχιζε*. Οι Biles & Olson (2015) 365 θεωρούν ότι η σημασία του *προμάχομαι* στην δίκη δεν είναι πολεμική, αλλά αφορά την υπεράσπιση των συμφερόντων της κοινότητας. Μεταφορικώς η κρίση τους είναι ορθή, αλλά δεν πρέπει να παραβλεφθεί ότι ο Λάχης ήταν γνωστός για το στρατιωτικό του ταλέντο και, άρα, το νόημα εδώ είναι άμεσα συνδεδεμένο και με την στρατιωτική υπεράσπιση της πόλης κατά την διάρκεια της μάχης.

ο Λάβης όντως άρπαξε κάτι, ο Φιλοκλέων οφείλει να επιδείξει κατανόηση και να τον συγχωρέσει. Άλλωστε, συμπληρώνει ο Βδελυκλέων, ο Λάβης *κιθαρίζειν γὰρ οὐκ ἐπίσταται*. Κάτι τέτοιο, ασφαλώς, δεν υφίστατο στην πραγματικότητα, αφού ο Λάχης, όντας πλούσιος, γνώριζε, προφανώς, να παίζει λύρα – βασικό γνώρισμα της αριστοκρατικής τάξης και της συνακόλουθης παρεχόμενης μόρφωσης σε αυτήν. Ο Βδελυκλέων, όμως, αντιστρέφει κωμικά την πραγματικότητα, για να δώσει ελαφρυντικά στον Λάβητα: ο σκύλος αυτός είναι σαν όλους τους υπόλοιπους στρατιώτες, δεν έχει ανώτερη μόρφωση, ούτε τρόπους που χαρακτηρίζουν την ευγενή τάξη, άρα ήταν λογικό να κοιτάξει το συμφέρον του.[456] Υπαινίσσεται ο Βδελυκλέων ότι, αν ο Φιλοκλέωνας βρισκόταν στην θέση του Λάβητα, θα έπραττε ακριβώς τα ίδια. Εδώ υπόκειται παρωδία των τυποποιημένων επιχειρημάτων στους δικανικούς λόγους υπεράσπισης στο δικαστήριο. Ήταν πάγιο επιχείρημα, καθώς φαίνεται, να επικαλείται κανείς την χαμηλή του κοινωνική προέλευση και το χαμηλό μορφωτικό του επίπεδο ως δικαιολογία για την μία ή την άλλη αδικοπραγία. Θα ήταν συνηθισμένο μοτίβο στις απολογίες στα δικαστήρια. Ο Αριστοφάνης εδώ δείχνει ότι τέτοιοι τυποποιημένοι κοινοί τόποι καταλήγουν να γίνουν δηλώσεις χωρίς νόημα: εδώ η δήλωση αμορφωσιάς χρησιμοποιείται για έναν ευπαίδευτο αριστοκράτη, στον οποίον όλοι ξέρουν ότι δεν ταιριάζει. Τα επιχειρήματα, λοιπόν, των δικανικών λόγων είναι κενές φράσεις χωρίς ουσία.

Ο Βδελυκλέων, όμως, κρύβει και άλλους άσσους στο μανίκι του, αφού, εν συνεχεία, ο μάρτυρας τυροτρίφτης, έχοντας διατελέσει αποθηκάριος, βεβαιώνει ότι ο Λάβης τελικά δεν καταβρόχθισε μόνος του το σικελικό τυρί, αλλά το μοίρασε και στους υπόλοιπους στρατιώτες.[457] Νομικά αυτό έχει μεγάλη βαρύτητα, αφού αποδεικνύεται ότι ο Φιλοκλέωνας δεν χρειάζεται καν να παραγνωρίσει τις κλεψιές του Λάβητα δείχνοντας συμπάθεια: υπάρχει μάρτυρας που πιστοποιεί την αθωότητα του σκύλου αυτού, συνεπώς η θέση του προκατειλημμένου Φιλοκλέωνα είναι, πια, ιδιαίτερα δυσχερής. Ο ίδιος δεν πιστεύει, ασφαλώς, την μαρτυρία αυτήν και φαίνεται να αδιαφορεί για την βάση της και, έτσι, ο Βδελυκλέων αναγκάζεται να προσκομίσει επιπλέον επιχειρήματα υπέρ της αθωότητας του Λάβητα, ώστε να αναδείξει περαιτέρω τις σπάνιες αρετές του. Σημειώνει, λοιπόν, ότι ο Λάβης ταλαιπωρείται έντονα, τρώγοντας ακόμα και ξερά κόκκαλα, ενώ ποτέ δεν κάθεται στο ίδιο μέρος. Αντιθέτως, ο

[456] Όπως ορθά σχολιάζει ο Vaio (1971) 343, η κλοπή αποτελεί σπουδαιότατο μοτίβο των *Σφηκῶν*, αφού όλοι οι χαρακτήρες, πλην του Βδελυκλέωνα, καταφεύγουν σε ανάλογες πράξεις. Συνεπώς, ο Βδελυκλέων ομιλεί από θέση ηθικής ισχύος: ο Φιλοκλέων δεν είναι ούτε ο ίδιος αθώος και δεν μπορεί να κατακρίνει πρακτικές τις οποίες έχει και ο ίδιος εφαρμόσει προηγουμένως.

[457] Για τον τυροτρίφτη βλ. και Post (1932) 265-266.

Κυδαθηναίος σκύλος διάγει ζωή κοπρόσκυλου, αφού κάθεται διαρκώς στο σπίτι του[458] και ζητάει με θράσος να του δίνουν το μερίδιό του, ειδάλλως αρχίζει και δαγκώνει. Στο σημείο αυτό είναι εμφανές ότι η γραμμή υπεράσπισης μετατίθεται από την προβολή της ηθικότητας του Λάχητα στην ανάδειξη της υπέρ πόλεως διαρκούς αυτοθυσίας του. Μάλιστα, για να αποδειχθεί η αγνότητα των κινήτρων του και η γενναιότητά του, είναι απαραίτητο να μειωθεί ο αντίπαλος, ήτοι να αποκαλυφθεί ο αμοραλισμός του Κλέωνα. Ο Αριστοφάνης υπαινίσσεται εδώ ότι ο Κλέων καρπώνεται τις επιτυχίες των άλλων, αφού, ούτως ή άλλως, είναι περισσότερο ρήτορας πολιτικός, παρά στρατιώτης. Αυτό αποδεικνύεται και από την συμμετοχή του Κλέωνος στα γεγονότα της Σφακτηρίας το 425 π.Χ., όπου η απροσδόκητη και ομολογουμένως εντυπωσιακή επιτυχία του οφειλόταν, εν μέρει, στην πολύ επιτυχημένη στρατιωτική προετοιμασία του Δημοσθένη.[459] Ο Λάχης, αντιθέτως, όντας τυπική περίπτωση *χρηστοῦ* πολιτικού ανδρός, είναι περισσότερο στρατιωτικός, παρά δημαγωγός, και πηγαίνει από το ένα μέρος στο άλλο στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει ό,τι καλύτερο δύναται για τους συμπολίτες του. Ο Βδελυκλέων παίζει εδώ το δυνατό χαρτί της τόλμης στον πόλεμο, αφού οι Αθηναίοι δεν συμπαθούσαν ιδιαίτερα τους αερολογούντες σκεπτικιστές που εκινούντο αναλόγως προκειμένου να αποφύγουν τις στρατιωτικές συγκρούσεις. Κατά τον γιο του Φιλοκλέωνα, ο Λάχης σε αυτό το σημείο κερδίζει κατά κράτος τον Κλέωνα.

Το τελευταίο επιχείρημα του Βδελυκλέωνα αποσκοπεί περισσότερο στην συναισθηματική καταπράυνση της αυστηρότητας των δικαστών, αφού στο βήμα καλούνται τα κουταβάκια του Λάβητα, προκειμένου να αρχίσουν να οδύρονται για τον πατέρα τους,[460] ώστε να επηρεάσουν την απόφαση του άτεγκτου Φιλοκλέωνα. Αν και διαφαίνονται σημάδια

[458] Η φράση *οἰκουρὸς μόνον* είναι εντόνως σκωπτική· οι Biles & Olson (2015) 368-369 επισημαίνουν ότι η λέξη *οἰκουρὸς* δύναται, βάσει του δεύτερου συνθετικού της, να παραλληλιστεί με τις λέξεις *θυρωρὸς* ή *κηπουρός*. Όπως ο πρώτος φυλάγει την πόρτα και ο δεύτερος τον κήπο, έτσι και ο Κλέων, σαν καλή σύζυγος, προστατεύει το σπίτι, αφού κάθεται αποκλειστικά εντός αυτού. Πβ. και Ευρ. *Ήρακλ*. 700-701, όπου ο Ιόλαος τονίζει: *Αἰσχρὸν γὰρ οἰκούρημα γίγνεται τόδε,/ τοὺς μὲν μάχεσθαι, τοὺς δὲ δειλίᾳ μένειν*. Ως εκ τούτου, μπορεί εδώ να ειπωθεί ότι ο Κλέων είναι άλλος ένας Λάμαχος, ένας καυχησιάρης στρατιωτικός που ξέρει μόνο να γαβγίζει εντός της πόλης, αλλά στην δύσκολη στιγμή του πολέμου δεν βγαίνει από τα προστατευτικά της τείχη: αφήνει τους άλλους να κάνουν την δύσκολη δουλειά, ώστε αργότερα να απολαύσει ο ίδιος αναίμακτα τους κόπους τους.

[459] Βλ. Θουκ. 4.29.1-4.40.2. Στο απόσπασμα αυτό ο Θουκυδίδης, χωρίς να παραγνωρίζει τον ρόλο του Κλέωνα (ο Κλέων, άλλωστε, κατόρθωσε να πείσει τους Αθηναίους να αποστείλουν επιπλέον δυνάμεις στην Πύλο), δίνει έμφαση στο στρατηγικό σχέδιο του Δημοσθένη, προσπαθώντας να αναδείξει την πολεμική του ευφυΐα. Ούτως ή άλλως, κανείς εκ των Αθηναίων δεν ανέμενε ότι ο Κλέωνας θα μετουσιώσει σε έμπρακτη εφαρμογή την εξωφρενική δήλωσή του, σύμφωνα με την οποία θα έφερνε πίσω στην Αθήνα μέσα σε είκοσι ημέρες τους εγκλωβισμένους στην Σφακτηρία Σπαρτιάτες. Τελικά, ο Κλέων επαλήθευσε τα λεγόμενά του, αλλά σε μεγάλο βαθμό όφειλε την σπουδαία κατάκτησή του στον Δημοσθένη. Βλ. σχετικά και Bernardo (2020) 253.

[460] Τα δάκρυα και ο θρήνος αποτελούσαν πάγια τακτική στην δικανική πράξη. Περί αυτού βλ. Biles & Olson (2015) 370-371.

χαλάρωσης της απολυτότητας του Φιλοκλέωνα, η αθώωση του Λάβητα επιτυγχάνεται στο τέλος μόνον αφού ο Βδελυκλέων κατορθώνει να ξεγελάσει τον πατέρα του.[461] Αυτό αποδεικνύει ότι ο Φιλοκλέων συνεχίζει να νοσεί[462] από εμμονή με τις καταδίκες, από καθαρή μισανθρωπία,[463] και τα λογικά επιχειρήματα δεν είναι σε θέση να μεταβάλουν τον χαρακτήρα του. Το σκηνικό αυτό θυμίζει έντονα τον διάλογο του Σωκράτη με τον Καλλικλή στον πλατωνικό *Γοργία*: ο Καλλικλής κατά βάθος αναγνωρίζει την ανωτερότητα του σωκρατικού λόγου, κατανοεί ότι ο Σωκράτης προσπαθεί να του υποδείξει το μονοπάτι της φιλοσοφίας που είναι ανώτερο ηθικά από την πολιτική, αλλά παραδέχεται ότι δεν δύναται να πειστεί.[464] Ο Σωκράτης το αποδίδει αυτό στον έρωτα που έχει ο Καλλικλής για τον *δῆμον*, δηλαδή η χρόνια ενασχόλησή του με την πολιτική δεν επιτρέπει στην ψυχή του να εξετάσει λογικώς διαφορετικές νοητικές μεθόδους και καινούργιο, εν γένει, τρόπο ζωής.[465] Το ίδιο συμβαίνει και εδώ με τον Φιλοκλέωνα, ο οποίος κατά διαστήματα κατανοεί τα επιχειρήματα του γιου του, αλλά η έλξη που του ασκούν τα δικαστήρια και οι καταδίκες είναι ισχυρότερη από κάθε σωστά συγκροτημένο συλλογισμό.[466]

3.3.3 Οι αδυναμίες του αθηναϊκού δικανικού συστήματος

[461] Βλ. Biles & Olson (2015) xxxix: «The trial ends with Labes' acquittal, although seemingly with no fundamental change in Philocleon's character, approach to the world, or understanding of the nature of Athenian politics, and with the old man's second collapse into despair (998-1002)». Πβ. Biles & Olson (2015) xliii: «Like the double structure of the prologue (above), the court-room establishment/ Dog Trial scene thus serves to emphasize the inveterate nature of Philocleon's disease».

[462] Έχει προσφάτως δειχθεί από τους Biles & Olson (2015) xxix-xxxii ότι οι *Σφῆκες*, ως προς το θέμα της *νόσου*, χρωστούν, ενδεχομένως, παραπάνω απ' όσο γνωρίζαμε μέχρι σήμερα στο έργο *Πυτίνη* του Κρατίνου, που είχε λάβει το πρώτο βραβείο μπροστά από τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη το 423 π.Χ. Για την τρέλα γενικά στην αρχαία κωμωδία βλ. Ruffell (2018) 332-345. Γενικότερα για τους *Σφῆκες* και την *Πυτίνην* βλ. Sidwell (1995) 56-80.

[463] Η *νόσος*, βέβαια, του Φιλοκλέωνα μπορεί να ερμηνευτεί και σε συσχετισμό με τα υπόλοιπα νοσήματα (*φιλόκυβος* στον στ. 75, *φιλοπότης* στον στ. 79, *φιλοθύτης* και *φιλόξενος* στον στ. 82) που εκτίθενται στους *Σφῆκες*. Βλ. σχετικά Gilula (1983) 358-362. Το γεγονός, άλλωστε, ότι ο Φιλοκλέων δεν δύναται να αναρρώσει εύκολα, υποδεικνύει ότι η *νόσος* στο έργο αυτό αποτελεί σημαντικό θεματικό μοτίβο.

[464] Πλην τούτου, ο Καλλικλής είναι εξαιρετικά επιθετικός και προσβλητικός απέναντι στον Σωκράτη καθ' όλη την διάρκεια του διαλόγου τους, αρνούμενος πλήρως να ενστερνιστεί την σωκρατική βιοθεωρία. Βλ., ενδεικτικά, Barker (1951) 147-167 και Grote (1992) 90-151. Πβ. Schleiermacher (1973) 169-188.

[465] Βλ. Πλ. *Γοργ*. 513c-d: *ΚΑΛ: οὐκ οἶδ' ὅντινά μοι τρόπον δοκεῖς εὖ λέγειν, ὦ Σώκρατες, πέπονθα δὲ τὸ τῶν πολλῶν πάθος· οὐ πάνυ σοι πείθομαι. ΣΩ: ὁ δήμου γὰρ ἔρως, ὦ Καλλίκλεις, ἐνὼν ἐν τῇ ψυχῇ τῇ σῇ ἀντιστατεῖ μοι· ἀλλ' ἐὰν πολλάκις ἴσως καὶ βέλτιον ταὐτὰ ταῦτα διασκοπώμεθα, πεισθήσῃ*.

[466] Ασφαλώς, δύναται ο ερευνητής να εντοπίσει και άλλες ομοιότητες ανάμεσα στον Φιλοκλέωνα και τον Καλλικλή: μία κατάδηλη είναι ότι αμφότεροι πιστεύουν στην απεριόριστη ισχύ που προσφέρει ο κλάδος ενασχόλησής τους. Ο Καλλικλής φρονεί ότι ο ειδήμων στην ρητορική εισέρχεται στον πολιτικό στίβο και έχει την δυνατότητα να συμπεριφέρεται εντελώς μακιαβελικά επιβάλλοντας στους υπόλοιπους το δίκαιο του ισχυροτέρου, ενώ ο Φιλοκλέων θεωρεί πως η δικαστική του ιδιότητα τον καθιστά ειδήμονα επί όλων των αναλόγων υποθέσεων, επιτρέποντάς του, μάλιστα, να καταδικάζει κατά το δοκούν αδιαφορώντας για τα πάσης φύσεως τεκμήρια αθωότητας των κατηγορουμένων.

Το πρώτο στοιχείο που είναι απαραίτητο να εξηγηθεί στο υποκεφάλαιο αυτό είναι η στόχευση του Αριστοφάνη ως προς την δίκη των σκύλων, τι, επιδιώκει, δηλαδή, να φανερώσει ο ποιητής μέσα από την παρουσίαση της δικαστικής διένεξης ανάμεσα στον Κλέωνα (κατήγορος) και τον Λάχητα (κατηγορούμενος). Πλην της σαφούς διάθεσης του Αριστοφάνη να αποκαταστήσει την πληγωμένη υπόληψη του *χρηστοῦ* πολιτικού άνδρα – επιχείρημα που θα αναλυθεί ενδελεχώς λίγο παρακάτω –, είναι αναγκαίο να επισημανθεί εδώ ότι η δίκη αυτή εκθέτει, στην πραγματικότητα, τα αθηναϊκά δικαστήρια,[467] γελοιοποιεί, συνεπώς, τον σοβαρό αυτόν νομικό θεσμό κατά τρόπο σκωπτικό, ώστε οι θεατές όχι μόνο να γελάσουν, αλλά και να στοχαστούν ευρύτερα γύρω από τις αδυναμίες του δικαϊκού τους συστήματος.

Μέσα, λοιπόν, από τον τρόπο που εξελίσσεται η δίκη ανάμεσα στους δύο σκύλους του σπιτιού των Φιλοκλέωνα και Βδελυκλέωνα, ο ερευνητής κατανοεί ότι ο κωμικός δημιουργός επιχειρεί να αποκαλύψει τις αδυναμίες – ενδεχομένως και εγγενείς και σύμφυτες με τον τρόπο λειτουργίας του αθηναϊκού δημοκρατικού πολιτεύματος[468] – των αθηναϊκών δικών, τις παρατυπίες που λάμβαναν χώρα, καθώς και διάφορες άλλες ατασθαλίες που είχαν, προφανώς, ως αναπόφευκτο επιγέννημά τους την λήψη σφαλερών αποφάσεων από τους δικαστές και έρχονταν, βεβαίως, σε αντίθεση με τον όρκο των *ἡλιαστῶν*.[469] Κάτι ανάλογο, ασφαλώς, δεν συμβαίνει στην περίπτωση των *Σφηκῶν*, αλλά δεν πραγματοποιείται ακριβώς γιατί ο

[467] Για τα αθηναϊκά δικαστήρια βλ. και Rodgers (1984) 147-163.

[468] Εξάλλου, εντός του αθηναϊκού πολιτεύματος της άμεσης δημοκρατίας η ιδιότητα του πολίτη ήταν άρρηκτα συνυφασμένη με την ιδιότητα του δικαστή. Περί αυτού, βλ. και Rodgers (1984) 150: «The Athenian jury courts enjoyed their greatest period of influence during the hundred and twenty-five years between their ascendancy in the time of Pericles and the time of Aristotle. Indeed, they became a fundamental part of what it meant to be an Athenian. Jebb writes that "in the theory of the ancient Greek State, the citizen's whole life was most intimately identified with the life of the city. The city was a larger family, to which every member was bound by a supreme obligation, overriding all private considerations of every kind. Further, a citizen was not regarded as enjoying full citizenship unless he had a direct personal share in public affairs-either continuously, or at least in his turn." In light of this outlook on civic responsibility, the jury courts provided the ideal means of service».

[469] Παρατίθεται εδώ ο όρκος των *ἡλιαστῶν* δικαστών, όπως διασώζεται από τον *Κατὰ Τιμοκράτους* λόγο του Δημοσθένη (24.149-151): *Ὅρκος Ἡλιαστῶν ψηφιοῦμαι κατὰ τοὺς νόμους καὶ τὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων καὶ τῆς βουλῆς τῶν πεντακοσίων. Καὶ τύραννον οὐ ψηφιοῦμαι εἶναι οὐδ' ὀλιγαρχίαν· οὐδ' ἐάν τις καταλύῃ τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων ἢ λέγῃ ἢ ἐπιψηφίζῃ παρὰ ταῦτα, οὐ πείσομαι· οὐδὲ τῶν χρεῶν τῶν ἰδίων ἀποκοπὰς οὐδὲ γῆς ἀναδασμὸν τῆς Ἀθηναίων οὐδ' οἰκιῶν· οὐδὲ τοὺς φεύγοντας κατάξω, οὐδὲ ὧν θάνατος κατέγνωσται, οὐδὲ τοὺς μένοντας ἐξελῶ παρὰ τοὺς νόμους τοὺς κειμένους καὶ τὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων καὶ τῆς βουλῆς οὔτ' αὐτὸς ἐγὼ οὔτ' ἄλλον οὐδένα ἐάσω. Οὐδ' ἀρχὴν καταστήσω ὥστ' ἄρχειν ὑπεύθυνον ὄντα ἑτέρας ἀρχῆς, καὶ τῶν ἐννέα ἀρχόντων καὶ τοῦ ἱερομνήμονος καὶ ὅσοι μετὰ τῶν ἐννέα ἀρχόντων κυαμεύονται ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ, καὶ κήρυκος καὶ πρεσβείας καὶ συνέδρων· οὐδὲ δὶς τὴν αὐτὴν ἀρχὴν τὸν αὐτὸν ἄνδρα, οὐδὲ δύο ἀρχὰς ἄρξαι τὸν αὐτὸν ἐν τῷ αὐτῷ ἐνιαυτῷ. Οὐδὲ δῶρα δέξομαι τῆς ἡλιάσεως ἕνεκα οὔτ' αὐτὸς ἐγὼ οὔτ' ἄλλος ἐμοὶ οὔτ' ἄλλη εἰδότος ἐμοῦ, οὔτε τέχνῃ οὔτε μηχανῇ οὐδεμιᾷ. Καὶ γέγονα οὐκ ἔλαττον ἢ τριάκοντα ἔτη. Καὶ ἀκροάσομαι τοῦ τε κατηγόρου καὶ τοῦ ἀπολογουμένου ὁμοίως ἀμφοῖν, καὶ διαψηφιοῦμαι περὶ αὐτοῦ οὗ ἂν ἡ δίωξις ᾖ. Ἐπομνύναι Δία, Ποσειδῶ, Δήμητρα, καὶ ἐπαρᾶσθαι ἐξώλειαν ἑαυτῷ καὶ οἰκίᾳ τῇ ἑαυτοῦ, εἴ τι τούτων παραβαίνοι, εὐορκοῦντι δὲ πολλὰ κἀγαθὰ εἶναι. Ἐνταῦθ' οὐκ ἔνι, ὦ ἄνδρες δικασταί, οὐδὲ δήσω Ἀθηναίων οὐδένα. Τὰ γὰρ κρίνοντα τὰς κρίσεις ἁπάσας τὰ δικαστήρι' ἐστίν, οἷς ἐξουσία ἐστὶ καὶ δεσμὸν καὶ ἄλλ' ὅ τι ἂν βούλωνται καταγιγνώσκειν*. Βλ. και Παπαχρυσοστόμου (2014) 189-190.

Βδελυκλέων αποφεύγει το μοιραίο, ήτοι την καταδίκη του Λάβητα, χάρη σε μια πονηρή σκέψη της στιγμής, ξεγελώντας, έτσι, τον πατέρα του και αναγκάζοντάς τον να αθωώσει τον συκοφαντημένο σκύλο δίχως να το αντιληφθεί.

Το πρώτο αρνητικό γνώρισμα των δικών, όπως φαίνεται από το κείμενο, είναι η προκατειλημμένη στάση των δικαστών απέναντι στον κατηγορούμενο. Ο Φιλοκλέων, επιβεβαιώνοντας ότι έχει την *νόσον* του *φιληλιαστοῦ*,[470] αναφωνεί ότι ο κατηγορούμενος θα καταδικαστεί, πριν καν αρχίσει καλά–καλά η επίσημη ακροαματική διαδικασία, αφού ακόμα δεν έχει αναγνωσθεί ούτε η ακριβής διατύπωση της καταγγελίας από τον Κυδαθηναίο σκύλο. Το *ὅσον ἁλώσεται* (στ. 893), που με στόμφο λέγει ο Φιλοκλέωνας, δεν αποτελεί, απλώς, κωμική διόγκωση της πραγματικότητας, αλλά δύναται να υποθέσει κανείς ότι, τω όντι, σε πολλές περιπτώσεις ίσως οι αθηναίοι δικαστές βιάζονταν να στραφούν εναντίον των κατηγορουμένων. Δεν πρέπει, άλλωστε, να λησμονεί κανείς ότι η σύνθεση των αθηναϊκών δικαστηρίων ήταν εντελώς διαφορετική από την σύγχρονη, αφού σε αυτά λάμβαναν μέρος απλοί πολίτες που, μάλιστα, αμείβονταν για τις υπηρεσίες τους, μετά και την καθιέρωση της *μισθοφορίας* από τον Περικλή.[471] Ενδεχομένως, λοιπόν, συχνά αντιμετώπιζαν το ιερό, κατά τα άλλα, καθήκον τους ως πάρεργο και ως απλή βιοποριστική ενασχόληση. Ο συλλογισμός, βέβαια, αυτός δεν είναι σωστό να οδηγήσει στο αντίθετο επιχειρηματολογικό άκρο· η απολυτότητα, δηλαδή, και βιασύνη του Φιλοκλέωνα δεν συνεπάγεται ότι όλοι οι δικαστές της εποχής φέρονταν τόσο απερίσκεπτα, ούτε είναι σε θέση να χαρακτηρίσει τον θεσμό εν συνόλω. Είναι, πάντως, ένας καλός δείκτης τού τι πρέπει να συνέβαινε σε κάποιες δίκες.

Επιπλέον, στον στίχο 900 ο Φιλοκλέων βασίζεται στο βλέμμα του Λάβητα για να καταλήξει, πάλι πρώιμα, στην καταδικαστική του απόφαση. Το ότι η δίκη βρίσκεται ακόμα στην αρχή της και δεν υπάρχει καμία δικαιολογία για επίδειξη προκατάληψης εκ μέρους του Φιλοκλέωνα δεν χρειάζεται να εξηγηθεί εκ νέου· το νέο στοιχείο εδώ είναι ότι ο Φιλοκλέων,

[470] Βλ. και την ενδιαφέρουσα προσέγγιση της Hobe (2018) 352: «*Wasps* also hints at another idea central to Hippocratic medicine, namely, that a disease is a predictable process, a causal chain of events, instead of a single attack by a single agent. The aetiology of the comic hero's malady is not entirely clear. We know that Cleon is somehow to blame, but he does no direct harm. Importantly, he also does not appear onstage, but there is a certain suspense which Aristophanes cultivates around this very possibility. In the action of the play, Cleon is in many ways markedly different than the monster he is described as in the parabasis. His influence, much like Philocleon's own jury-mania, is more insidious. This disease has a certain mysteriousness and ambiguity which Athenians had not yet seen on stage and would not see again until Euripides's *Orestes* fourteen years later. I argue that Aristophanes composes this farce about the jury system in Athens through the imagery of disease in order to present causation as nuanced and progressive, and to take into account the "nature" of Athens itself».

[471] Βλ. σχετικά Πλ. *Γοργ*. 515e. Πβ. Αριστ. *Ἀθ. Πολ*. 27.3.

γνωρίζοντας ενδόμυχα ότι η απόφασή του είναι βιαστική, επιχειρεί να ανακαλύψει τεκμήρια υπέρ της ορθότητας της άποψής του, για να μην αποκαλυφθεί η προχειρότητα του σκεπτικού του. Έτσι, επισημαίνει ότι ο Λάβης έχει ματιά κλέφτη και ανθρώπου που θέλει να ξεγελάσει τους δικαστές. Αν βασιστεί κανείς στο γεγονός ότι οι Αθηναίοι πολίτες γνωρίζονταν μεταξύ τους, δεν μπορεί να αποκλειστεί το κάτωθι ενδεχόμενο: ένας δικαστής, αν στην καθημερινότητά του είχε σε προγενέστερη χρονική στιγμή έλθει σε πάσης φύσεως διένεξη με κάποιον κατηγορούμενο που αργότερα όφειλε να ακούσει στο δικαστήριο, ίσως επηρεαζόταν από το προσωπικό του βίωμα και, ίσως, πάσχιζε να στηρίξει την θέση του με τελείως φανταστικά επιχειρήματα. Η εξέταση του παρουσιαστικού ενός κατηγορούμενου δεν θα είχε και μεγάλη αξία σε μια σύγχρονη δίκη. Εν ολίγοις, ενδέχεται κάποιες φορές οι Αθηναίοι δικαστές, εξαιτίας προσωπικών κινήτρων, πρώτα να κατέληγαν στην απόφαση και, έπειτα, να προσπαθούσαν να βρουν τα επιχειρήματα που θα την υποστηρίξουν συλλογιστικώς. Ασφαλώς, φιλοσοφικά, αλλά και επιστημονικά, η μέθοδος αυτή οδηγεί σε λογικό σφάλμα, αφού είναι αδύνατον το συμπέρασμα να προηγείται των τεκμηρίων.[472]

Επιπροσθέτως, ο Φιλοκλέων δίνει έμφαση, κατά την διάρκεια της δίκης, μόνο στις μομφές εναντίον του Λάβητα, τις οποίες υιοθετεί χωρίς αντίρρηση, ενώ την υπερασπιστική γραμμή του Βδελυκλέωνα υπέρ του Λάβητα την απορρίπτει δίχως δεύτερη σκέψη. Φαίνεται σε αυτό το σημείο ξανά ότι ο Φιλοκλέων έχει, ήδη, καταλήξει σε ένα ορισμένο συμπέρασμα, επικυρωτικό και των ατομικών του εμμονών, και οι ουσιώδεις λεπτομέρειες της δίκης, όπως η δυνατή επιχειρηματολογικά υπεράσπιση του Λάβητα από τον Βδελυκλέωνα, τού είναι περιττές και, μάλιστα, τον αποπροσανατολίζουν.

Κάτι άλλο που, επίσης, διακωμωδείται είναι τα κίνητρα του κατηγόρου, αφού είναι κατάδηλο ότι ο Κυδαθηναίος σκύλος έχει σύρει τον Λάβητα στο δικαστήριο λόγω ατομιστικών κινήτρων, καθώς φρονεί ότι έπρεπε να έχει και ο ίδιος μερίδιο στην κλεψιά.[473] Αυτό

[472] Βλ. και Αναστασόπουλος (2021) 179-180 για φιλοσοφική πραγμάτευση: «Λέγω συχνά ότι οι άνθρωποι, όταν συζητούν μεταξύ τους, μονολογούν. Αυτό συμβαίνει, διότι προσέρχονται στην συζήτηση θέλοντας να αποδείξουν πάση θυσία ένα συγκεκριμένο συμπέρασμα, στο οποίο έχουν καταλήξει ατομικώς, πριν καν προσέλθουν στην συζήτηση. Αν, όμως, δεχθούμε ότι η συζήτηση έχει αρχή και τέλος, τότε το συμπέρασμα σίγουρα εντάσσεται στο τέλος αυτής, συνεπώς εκείνοι δεν συζητούν, αλλά μονολογούν. Αντί να ξεκινήσουν από την αρχή, προτιμούν να ξεκινήσουν από το τέλος. Αν αμφισβητήσουμε την προρρηθείσα θέση μου και ισχυριστούμε ότι η συζήτηση δεν έχει αρχή και τέλος, αλλά αποκλειστικά αρχή, τότε πάλι σφάλλουν, διότι ξεκινούν από κάτι παγιωμένο μη όντες ελεύθεροι πνευματικώς».

[473] Βλ. Sinclair (1997) 84: «Οι κατήγοροι τόνιζαν συνήθως, ειλικρινά ή όχι, ότι κίνητρό τους ήταν η επιθυμία να βοηθήσουν και να προστατεύσουν τους νόμους, ενώ και η προσωπική εχθρότητα προβαλλόταν συχνά ως (σωστός) λόγος για την άσκηση δίωξης σε μια δημόσια υπόθεση. ΄΄Ό,τι λέγεται συχνά για τις δημόσιες δίκες, δεν είναι

αποκαλύπτει ότι οι κατήγοροι επιθυμούσαν, απλώς, να διαβάλουν τους αντιπάλους τους και, ενίοτε, δεν ήταν σε θέση να δικαιολογήσουν με λογικά επιχειρήματα την απόφασή τους να διατυπώσουν την κατηγορία. Ως προς δε την αθωωτική απόφαση υπέρ του Λάβητα, ο Αριστοφάνης δεν χάνει την ευκαιρία να ψέξει τον τρόπο λήψης της, παρόλο που ο ίδιος ο ποιητής είναι εμφανώς υπέρ της. Η προσφορά, λοιπόν, στην πατρίδα, τόσο στρατιωτική όσο και εν γένει πολιτική, απαλλάσσει τον κατηγορούμενο (πρότερος έντιμος ή σύννομος βίος), το επιχείρημα της άγνοιας του παιξίματος της λύρας φαντάζει τραγελαφικό, αλλά, παρά ταύτα, λειτουργεί ως τεκμήριο αθωότητας του Λάβητα, ενώ ο θρήνος και οι οδυρμοί των κουταβιών του προκαλούν, μεν, το γέλιο του θεατή, αλλά αποτελούν εξίσου ένα όπλο που δεν βασίζεται σε λογικά κριτήρια, αλλά συναισθηματικά. Όλα αυτά συνιστούν δείκτη τού ότι, συχνά, οι δίκες στην Αθήνα κρίνονταν βιαστικά, οι αποφάσεις επηρεάζονταν από δωροδοκίες ή, ακόμα και αν ήταν εκ των προτέρων ειλημμένες (καταδικαστικές), οι δικαστές[474] μπορούσαν να επηρεαστούν από την κακοτυχία των απογόνων του κατηγορουμένου και, ως εκ τούτου, να κρίνουν εντελώς μεροληπτικά (ανθρώπινα μεν, αλλά όχι δίκαια, όπως άρμοζε στο ευγενές λειτούργημά τους).

Συμπερασματικά, διά της δίκης του Λάβητα ο Αριστοφάνης πετυχαίνει, πλην των υπολοίπων, να δείξει ότι η τελική έκβαση μιας δικαστικής διαδικασίας οφειλόταν, συχνά, σε εξωγενείς παράγοντες, άσχετους με την αθωότητα ή μη του κατηγορουμένου. Κατορθώνει, κατ' αυτόν τον τρόπο, ο ποιητής να στηλιτεύσει τα σύστοιχα με το αθηναϊκό δημοκρατικό πολίτευμα αρνητικά γνωρίσματα των δικών, που στα μάτια του δημιουργού των *Σφηκῶν* φαντάζουν κωμικοτραγικά και αποδεικτικά της άναρχης, κάπως, δομής της πολιτειακής οργάνωσης των Αθηνών.

3.3.4 Οι ιδεολογικοί συμβολισμοί και η ιστορικότητα της δίκης των σκύλων στους *Σφῆκες*

Σε επίπεδο πολιτικής – ιδεολογικής ερμηνείας η δίκη των σκύλων στους *Σφῆκες* αντικατοπτρίζει με ενάργεια την ευρύτερη ιδεολογική διαμάχη ανάμεσα στην μερίδα των *πονηρῶν* και των

λάθος΄΄, υποστήριζε ο Αισχίνης, ΄΄γιατί πολύ συχνά οι ιδιωτικές εχθρότητες διορθώνουν τις δημόσιες αδικίες΄΄. Αυτές τις εξηγήσεις έδιναν συνήθως οι ομιλητές ώστε να μην σκέπτονται οι δικαστές ότι ήταν φιλόνικοι ή ότι προσπαθούσαν να δημιουργήσουν θόρυβο ή ότι εμπνέονταν από την ελπίδα οικονομικού κέρδους». Το γεγονός, φυσικά, ότι ο Κυδαθηναίος σκύλος ομολογεί ευθέως τα οικονομικά του κίνητρα είναι αποδεικτικό και της πρωτοφανούς ανηθικότητάς του.

[474] Γενικά για το δικαστικό λειτούργημα στην Αθήνα της εποχής βλ. και Romilly (2010) 30-31 και Σακελλαρίου (2019) 370-372.

χρηστῶν. Η διένεξη αυτή αποτυπωνόταν τόσο στην πολιτική κονίστρα, όσο και στα δικαστήρια, όπως υποδεικνύει το υπό εξέταση έργο. Βεβαίως, ένα πρώτο τεκμήριο της αντιπαλότητας ανάμεσα σε ριζοσπάστες δημοκρατικούς και μετριοπαθείς – συντηρητικούς είναι ο *ἀγὼν λόγων* ανάμεσα στον Φιλοκλέωνα και τον Βδελυκλέωνα, που αναλύθηκε στο οικείο υποκεφάλαιο. Η διαμάχη αυτή, λοιπόν, συνεχίζεται και στην δίκη των σκύλων, για τους χαρακτήρες της οποίας μπορούν, κατ' αρχάς, να διατυπωθούν τα εξής: ο Φιλοκλέων εκπροσωπεί, στην πραγματικότητα, τον αθηναϊκό *δῆμον*, ο Κυδαθηναίος σκύλος/ Κλέων τους *πονηροὺς* και ο Λάβης/ Λάχης τους *χρηστούς*. Οι δύο αυτές πλευρές διαγκωνίζονται μεταξύ τους για την εξασφάλιση της εύνοιας του λαού, πράγμα που συνέβαινε και στις πραγματικές ιστορικές συνθήκες.

Στον *ἀγῶνα λόγων*, ο Φιλοκλέων εξυμνεί την απεριόριστη ισχύ των δικαστών, αλλά η αγόρευση του Βδελυκλέωνα ανατρέπει την φαντασιοπληξία του πατέρα του[475] και αποτελεί, με την σειρά της, μια πρώτης μορφής υπεράσπιση της μετριοπαθούς πολιτικής μερίδας.[476] Ο χορός, άλλωστε, ο οποίος κατηγορούσε τον Βδελυκλέωνα ως συνωμότη και εραστή της τυραννίδας, μετά το πέρας της ομιλίας του παραδέχεται την λεκτική ανωτερότητά του. Ο έπαινος αυτής της μερίδας επανέρχεται, κατόπιν, στην περίφημη δίκη με κατηγορούμενο τον Λάβητα, όπου με αφορμή την υπόθεσή του το κύρος των *χρηστῶν* αποκαθίσταται αποτελεσματικά.

Η δίκη, επιπροσθέτως, των σκύλων συμβολίζει – δύναται να φανταστεί κανείς – τα πραγματικά επιχειρήματα που χρησιμοποιούσαν οι εκπρόσωποι των δύο παρατάξεων στις αγορεύσεις τους.[477] Περαιτέρω, ο Αριστοφάνης επιτίθεται με σφοδρότητα απέναντι στον

[475] Βλ. και Lenz (1980) 25: «Das Herrendasein der Heliasten beweist Philokleon mit der Fülle seiner materiellen und prestigemäßigen Einträglichkeit. Die besondere, tendenziell unsachliche Fragestellung des Agons fördert eine außerjuridische Betrachtung der Justiz. Bemißt Philokleon das Richtergeschäft an seiner Eignung zur Bereitung eines wohligen, von Selbstwertgefühlen geschwellten Lebens der Richter, so ist dieser Maßstab einem Empfinden entlehnt, das dionysischen Reizen gegenüber anfällig sein dürfte. So tappt er auf die Falle zu, die ihm mit v. 341 gestellt ist. Demgegenüber beweist Bdelykleon das Sklavendasein der Heliasten, das im wörtlich-bürgerlichen Sinne natürlich nicht gegeben sein kann, durch Errechnung ihrer exorbitanten Unterbezahlung. Er macht sich dazu den gegnerischen Maßstab des wohlig selbstgefühlvollen Lebens als Ausgangspunkt gern zunutze und treibt ihn auf die Spitze».

[476] Γενικότερα για τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ο Βδελυκλέων στον *ἀγῶνα* βλ. εδώ το οικείο υποκεφάλαιο, καθώς επίσης και Major (2013) 101-104· Rosenbloom (2002) 323-324· Bertelli (2013) 115-116 και Olson (1996) 134-138.

[477] Βλ. Konstantakos (2021[α]) 250-251: «These contrasting descriptions of the two opponents may reflect propagandistic stereotypes that were shared by factions in Athenian political life and were rhetorically recycled in the public strife between Cleon and Laches. General Laches or his supporters might have denigrated Cleon exactly as a warmongering but non-combatant stay-at-home, who seeks to make profit from a war he does not actively wage. Laches, on the other hand, would have been extolled (or self-introduced) as a staunch defender of the security of the polis and a protector of the interests of troops and civilians alike. The argumentative Aristophanic portraits of the two litigant dogs are a grotesque scenic enlivenment of ideological tenets taken from the rhetorical confrontations between radicals and moderates in contemporary Athenian politics».

Κλέωνα, ο οποίος είχε, μεν, αυξήσει τον ημερήσιο μισθό των *ἡλιαστῶν* από δύο σε τρεις οβολούς,[478] αλλά στην πράξη η κίνησή του αυτή αποτελούσε ένα πονηρό τέχνασμα, για να κρατά τους πολίτες σε διανοητικό λίθαργο και να δύναται να αποκομίζει οικονομικά οφέλη σε βάρος τους. Η φιλοπόλεμη παράταξη – θιασώτες της οποίας ήταν οι υποστηρικτές ενός ριζοσπαστικού δημοκρατικού πολιτεύματος, του είδους που απεχθανόταν ο Πλάτων, αλλά ευνοούσε τους ρήτορες – με αρχηγό τον δημαγωγό Κλέωνα εκτόξευε διαρκώς μομφές εναντίον των μετριοπαθών, άλλοτε κατηγορώντας τους για ολιγαρχική συνωμοσία[479] και άλλοτε αποκαλώντας τους κλέφτες, στην προσπάθειά της να αυξήσει την δημοτικότητα και την ιδεολογική επιρροή της πάνω στην πλειοψηφία των Αθηναίων πολιτών. Η επιθετική αυτή ρητορική των *πονηρῶν* περιγράφεται επιτυχημένα μέσα από τις ρήσεις του Κυδαθηναίου σκύλου, ο οποίος αποκαλεί τον Λάβητα εγωιστή, συμφεροντολόγο μοναχοφάη και άρπαγα, θέλοντας, έτσι, να αποδείξει ότι ο *χρηστὸς* είναι, εν γένει, εχθρικά διακείμενος απέναντι στα συμφέροντα του λαού, τα οποία ο *πονηρὸς* υπερασπίζεται ως *προστάτης τοῦ δήμου*. Η διεφθαρμένη, ως εκ τούτου, πολιτική κλίκα του Κλέωνα προσπαθεί να επιβάλει στην πόλη τις δικές της πολιτικές τακτικές, αμαυρώνοντας το ήθος κάθε διαφωνούντος και προβαίνοντας στην πολιτική εξόντωσή του. Ασφαλώς, τα αγαθά, δήθεν, κίνητρα του Κλέωνα αποτελούν φενάκη, αφού είναι εμφανές ότι ο ίδιος δεν προβαίνει στην εκτόξευση εγκλήσεων – διαστρεβλωτικών και των αληθινών πολιτικών στοχεύσεων των *χρηστῶν* – επειδή αγαπάει τον *δῆμον*, αλλά διότι αισθάνεται πως η πολιτική του κυριαρχία απειλείται από την μερίδα των *ἀριστοκρατικῶν*. Γι' αυτόν τον λόγο, και με απροκάλυπτο κυνισμό, επισημαίνει ότι ο Λάβης είναι ένοχος όχι γιατί έκλεψε το σικελικό τυρί, αλλά επειδή δεν το μοιράστηκε με τον Κυδαθηναίο σκύλο. Ο Κλέων, δηλαδή, ενοχλείται όχι για το γεγονός της κλοπής per se, αλλά για την, κατά την γνώμη του, ατομιστική συμπεριφορά του Λάχητα. Η αριστοφανική αυτή παρουσίαση της καταγγελίας κατορθώνει να σατιρίσει επιτυχώς τον Κλέωνα και να τον εμφανίσει στο κοινό ως αδίστακτο πολιτικό καιροσκόπο. Αν, επομένως, κάποιος τολμήσει να θέσει τον Κλέωνα στο περιθώριο, υπαινίσσεται ο Αριστοφάνης, θα αντιμετωπίσει την οργή του, αφού ο δημαγωγός θα επιχειρήσει

[478] Περί αυτού βλ. Αρ. *Ἱππ.* 797-800: *Ἵνα γ' Ἑλλήνων ἄρξῃ πάντων. Ἔστι γὰρ ἐν τοῖς λογίοισιν/ ὡς τοῦτον δεῖ ποτ' ἐν Ἀρκαδίᾳ πεντωβόλου ἡλιάσασθαι,/ ἢν ἀναμείνῃ· πάντως δ' αὐτὸν θρέψω 'γὼ καὶ θεραπεύσω,/ ἐξευρίσκων εὖ καὶ μιαρῶς ὁπόθεν τὸ τριώβολον ἕξει*. Βλ. και Markle (1985) 265.

[479] Τελικά, όμως, ο Βδελυκλέων αποδεικνύει μέσα από τις αγορεύσεις του ότι οι πραγματικοί συνωμότες είναι οι πολιτικοί που ανήκουν στην μερίδα των *πονηρῶν*. Βλ. σχετικά Biles & Olson (2015) lvi: «There is an exquisite irony to Bdelycleon's analysis of the nature of contemporary Athenian politics, in that he turns the chorus' charges neatly on their head, insisting that there is indeed a conspiracy against the people afoot in the city, but one run by their own favourite leaders rather than by himself (e.g. 693-5)».

να εκτοπίσει τον αντίπαλό του χρησιμοποιώντας κάθε μέσο: δωροδοκίες, αμαύρωση της υπόληψής του, διατύπωση μη ρεαλιστικών μομφών και άλλες συναφείς αμοραλιστικές μεθόδους. Φυσικά, μπορεί κάποιος να υποθέσει ότι ο Κλέωνας δεν εξαπέλυε επιθέσεις μόνο στα δικαστήρια, αλλά και στις δημόσιες ομιλίες του στην καθιερωμένη συνέλευση των πολιτών. Όπως και να έχει, στην συνείδηση του Αριστοφάνη ο Κλέων υπήρξε αντιπροσωπευτικό παράδειγμα πολιτικής αθλιότητας.

Οι αρετές, αντιθέτως, του Λάβητα αποτυπώνονται στον υπέρ αυτού υπερασπιστικό λόγο που εκφωνεί ο Βδελυκλέων. Ο Αριστοφάνης επιθυμεί να αποκαταστήσει το πληγωμένο κύρος του αδίκως *διαβεβλημένου* Λάχητα· ο *χρηστὸς* Λάχης, λοιπόν, συνάδει απόλυτα με το πρότυπο του ευγενούς και καλού στους τρόπους πολιτικού, ο οποίος προστατεύει την πόλη του τόσο από τον εχθρό, όσο και από τους λαϊκιστές δημαγωγούς[480] της μερίδας των *πονηρῶν*. Δεν είναι *οἰκουρὸς* σαν τον Κλέωνα, ήτοι δεν είναι ένας δειλός που κάθεται εντός των τειχών της πόλης και επιχειρεί να καπηλευτεί τον αιματηρό κόπο των υπολοίπων, αλλά έχει πάντοτε σαν σημαία του τα συμφέροντα του *δήμου* και διακρίνεται στο πεδίο της μάχης, αποδεικνύοντας, έτσι, τα πατριωτικά του κίνητρα, τα προστατευτικά της Αθήνας. Υστερεί, βέβαια, σε ρητορικές δεξιότητες, υπαινίσσεται ο ποιητής, αλλά αγαπάει αδόλως και εμπράκτως την Αθήνα και παραμένει πιστός στις παραδοσιακές αξίες των προγόνων. Σημαντικό, δε, είναι ότι, τελικά, ο Λάχης έκλεψε, μεν, το τυρί, αλλά μοιράστηκε τα κέρδη των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Σικελία με τους υπόλοιπους στρατιώτες,[481] αποδίδοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, τιμή στο μοχθούν στράτευμα. Το μοίρασμα των κτηθέντων από τον Λάχητα μπορεί να δηλώνει και το ανώτερο πνευματικό του επίπεδο με την έννοια ότι είναι ένας πιο φιλοσοφημένος πολιτικός από την στιγμή που δύναται να αντιστέκεται στην ηδονή της ύλης και να επιλέγει το κοινό συμφέρον αντί της πρόσκαιρης ευχαρίστησης. Τέτοιου, εν πάση περιπτώσει, τύπου επιχειρήματα

[480] Σημειώνεται εδώ ότι οι λαϊκιστές δημαγωγοί της μερίδας των *πονηρῶν* παρουσιάζουν, εν τινί μέτρω, ομοιότητες με αυτούς που σήμερα αποκαλούνται από μερίδα πολιτικών αναλυτών «λαϊκιστές». Λόγου χάριν, την θέση αυτήν υποστηρίζει η Vergara (2020) 244: «In contrast, populists tend to use propaganda the same way as the ancient demagogues: to educate the popular sectors about interests and power, and to mobilize them through rhetoric to enable their empowerment through partisan decisions. More than disregarding facts and utility, and imposing lies as reality, the populist message would aim at unveiling the material subordination of the popular sectors and the injustice of the subaltern dependent position they endure within the structure of liberal democracy, by politicizing inequality».

[481] Το νόημα, ασφαλώς, της κλοπής είναι δισήμαντο: αφορά τόσο την χρηματοδότηση, ήτοι τους αναγκαίους υλικούς πόρους, που έλαβε ο Λάχητας για να μεταβεί στην Σικελία (άρα, ως προς αυτό το ζήτημα η καταγγελία από τον Κυδαθηναίο σκύλο μπορεί να δηλώνει ότι ο Λάχης, αντί να επενδύσει τα χρήματα σε στρατιωτικό, λόγου χάριν, εξοπλισμό, τα κράτησε για τον εαυτό του), τόσο και τα όποια κέρδη προέκυψαν από την εν λόγω επιχείρηση (παρόλο που εν συνόλω δεν τελεσφόρησε), καθώς, όπως έχει αναλυθεί και πρωτύτερα, ο Λάχης κατέκτησε και σημαντικές νίκες κατά την διετία που διετέλεσε στρατηγός στην Σικελία.

χρησιμοποιούσε η παράταξη των *χρηστῶν*, κάθε φορά που έπρεπε να αντικρούσει τις μομφές που εξαπέλυαν εναντίον τους οι *πονηροί*. Είναι, επίσης, η απάντηση των *χρηστῶν* προς την κατηγορία των δημαγωγών ότι, τάχα, η αριστοκρατική μερίδα δεν νοιάζεται για τον λαό και ενεργεί με ατομικιστικά κριτήρια, ύποπτα, κάποτε, και για εγκατάσταση ολιγαρχίας. Απεναντίας, ένας πολιτικός σαν τον Λάχητα, αποδεικνύεται πως φροντίζει ανελλιπώς για το συμφέρον του λαού. Αγωνίζεται για να κρατήσει ασφαλή την πόλη και, αν ιδιοποιείται, κάποτε, κάτι από τους δημόσιους πόρους ή την πολεμική λεία, δεν το κάνει για προσωπικό του όφελος: όλα όσα παίρνει, τα μοιράζει στους στρατιώτες του, στα παλληκάρια του αθηναϊκού *δήμου*. Εξυψώνεται, έτσι, και αναδεικνύεται το ιδανικό της μετριοπαθούς δημοκρατίας, εκπροσωπούμενης από τους *χρηστοὺς* και τον Λάχητα, απέναντι στην σαρωτική των πάντων ανηθικότητα των υποστηρικτών της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, η οποία προωθείται από τον ανάλγητο και *πονηρὸν* Κλέωνα.

Επομένως, με την δίκη των σκύλων ο Αριστοφάνης τοποθετεί, τρόπον τινά, τον σύγχρονο αναγνώστη στον πολιτικό στίβο της Αθήνας του πέμπτου αιώνα π.Χ., αφού οι εντός αυτής περιεχόμενοι συμβολισμοί περιγράφουν παραστατικά την ευρύτερη ιδεολογική διαμάχη που λάμβανε χώρα κατά την εποχή εκείνη ανάμεσα στους θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και τους περισσότερο μετριοπαθείς. Η αθώωση, δε, του Λάβητα ίσως συνδέεται και με την εκ μέρους του ποιητή προσπάθεια για υπόδειξη μιας εναλλακτικής πολιτικής κατεύθυνσης: οι πολίτες οφείλουν, δηλαδή, να συνειδητοποιήσουν ότι οι δημαγωγικές πολιτικές μόνο πόλεμο και όλεθρο έφεραν, κατέστησαν την πλειοψηφία υποχείριο ορισμένων ολίγων που ευφυώς εκμεταλλεύονται το ταλέντο τους στην ρητορική και καταστρέφουν μέρα με την μέρα την άλλοτε ένδοξη Αθήνα. Ενδεχομένως, είναι καιρός ο λαός της Αθήνας να βαδίσει στα χνάρια του μεγαλειώδους παρελθόντος της και αυτό, κατά τον Αριστοφάνη, θα καταστεί εφικτό μόνο αν οι πολίτες γίνουν περισσότερο καχύποπτοι απέναντι στις υποσχέσεις των *πονηρῶν* και αρχίσουν να εμπιστεύονται τους *χρηστοὺς* που διακινδυνεύουν την σωματική τους ακεραιότητα, για να μπορεί η Αθήνα να είναι ελεύθερη και κυρίαρχη ανάμεσα στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο. Είναι σωστό, δε, να υποστηριχθεί ότι ο Αριστοφάνης προτείνει εμμέσως ένα διαφορετικό πολιτειακό μοντέλο, που θα θυμίζει περισσότερο την μετριοπαθή δημοκρατία των προγόνων, δηλαδή του καιρού του Μαραθώνα.

Το ζήτημα, τέλος, της ιστορικότητας της δίκης των σκύλων έχει απασχολήσει έντονα την ερευνητική κοινότητα,[482] χωρίς να έχει εξαχθεί ακόμα κάποιο ακριβές συμπέρασμα για το αν όντως και με ποια μορφή έλαβε χώρα ή όχι. Η αβεβαιότητα του μελετητή σε αυτό το θέμα έγκειται στο γεγονός ότι ο Αριστοφάνης αποτελεί την μοναδική πηγή που κάνει μνεία σε αυτό το συμβάν. Το πρώτο που είναι αναγκαίο να ειπωθεί είναι ότι η δίκη αυτή παρέχει, κατ' αρχάς, σαφείς συμβολισμούς σχετικά με τα ιστορικά δρώμενα που θέλει να σατιρίσει: η από τον Κυδαθηναίο σκύλο καταγγελία για την κλοπή του σικελικού τυριού από τον Λάβη αφορά, όπως ήδη έχει λεχθεί στην συγγραφή αυτήν, την περίοδο της πρώτης στρατιωτικής επιχείρησης της Αθήνας στην Σικελία (427 π.Χ.), κατά την οποία στρατηγός ήταν ο *χρηστὸς* Λάχης. Όπως περιγράφεται και στο σχετικό υποκεφάλαιο της διατριβής αυτής, μετά από δύο έτη αποφασίστηκε ο Λάχης να ανακληθεί από το αξίωμα αυτό και το 425 π.Χ. να πάρει την θέση του ο Πυθόδωρος του Ισολόχου.

Ο ερευνητικός συλλογισμός πρέπει, τώρα, να προχωρήσει ως εξής: είναι γνωστό ότι οι κάτοχοι δημοσίου αξιώματος την εποχή του Λάχητα και του Κλέωνα (αυτό, ασφαλώς, ίσχυε και πρωτύτερα αλλά και μετέπειτα στην αρχαία Αθήνα) όφειλαν να λογοδοτήσουν για τα πεπραγμένα τους, περνώντας από την διαδικασία που ονομαζόταν *εὔθυνα* και εδήλωνε κυριολεκτικώς το «ίσιωμα», ήγουν την επαναφορά στον ορθό δρόμο μέσω της επιβολής ποινής σε περίπτωση που διαπιστωνόταν πάσης φύσεως παρανομία. Βεβαίως, η σύγχρονη λέξη «ευθύνη» οφείλει, τόσο ετυμολογικώς όσο και εννοιολογικώς, την ύπαρξη και χρήση της σε αυτήν την νομική διαδικασία που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Αθηναίοι. Στην πραγματικότητα, η απολογία αυτή του εκάστοτε κατέχοντος πολιτικό αξίωμα για την θετική ή αρνητική συμβολή της στην πόλη δράσης του αποτελούσε, με σημερινούς όρους, μια ασφαλιστική δικλείδα, που προστάτευε την δημοκρατία των Αθηναίων από δυνητική εκτροπή της σε ολιγαρχία ή σε παρεμφερούς τύπου μοναρχικά καθεστώτα. Ο Αριστοτέλης στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* του περιγράφει με σαφήνεια την διαδικασία αυτήν.[483]

---

[482] Για προσπάθειες ανασύνθεσης της δίκης από μελετητές και, εν γένει, για αναφορά στην ιστορικότητά της βλ. σχετικά Saldutti (2014) 155-164· Mastromarco (1974) 35-64· Monetti (1993) 245-254 και Biles & Olson (2015) liii-lvi. Ιστορικές πληροφορίες εμπεριέχει και το άρθρο του Braund (1999) 321-325, ίσως κάπως εξεζητημένες ερμηνευτικά – καθώς οι γλωσσικοί απόηχοι δεν συνδέονται πάντοτε με συγκεκριμένες γεωγραφικές πληροφορίες –, αλλά, πάντως, άξιες προς ερευνητική θεώρηση.

[483] Βλ. Αριστ. *Ἀθ. Πολ.* 48.4: *κἄν τις βούληταί τινι τῶν τὰς εὐθύνας ἐν τῷ δικαστηρίῳ δεδωκότων ἐντὸς γ΄ ἡ[μερῶν ἀφ'] ἧς ἔδωκε τὰς εὐθύνας εὔθυναν ἄν τ' ἰδίαν ἄν τε δημοσίαν ἐμβαλέσθαι, γράψας εἰς πινάκιον λελευκωμένον τοὔνομα τό [θ' αὐτο]ῦ καὶ τὸ τοῦ φεύγοντος καὶ τὸ ἀδίκημ' ὅ τι ἂν ἐγκαλῇ, καὶ τίμημα ἐ[πιγραψ]άμενος ὅ τι ἂν αὐτῷ δοκῇ δίδωσιν τῷ εὐθύνῳ*. Βλ. και 54.2: *καὶ λογιστὰς δέκα καὶ συνηγόρους τούτοις δέκα, πρὸς οὓς ἅπαντας ἀνάγκη τοὺς τὰς ἀρχὰς ἄρξαντας λόγον ἀπενεγκεῖν. οὗτοι γὰρ εἰσι μόνοι <οἱ> τοῖς ὑπευθύνοις λογιζόμενοι καὶ τὰς εὐθύνας εἰς*

Ο Λάχης, λοιπόν, είναι βέβαιο ότι αναγκάστηκε να απολογηθεί και εκείνος. Ιστορική αναφορά για αυτό δεν υπάρχει, καθώς ο Θουκυδίδης επισημαίνει, μεν, ότι οι συμμετέχοντες στρατηγοί στην πρώτη σικελική εκστρατεία τιμωρήθηκαν και, μάλιστα, αυστηρά, αλλά το όνομα του Λάχητα παραλείπεται. Όπως αναλύθηκε και πρωτύτερα στην διατριβή αυτήν, είτε ο Λάχης δεν παραπέμφθηκε καθόλου σε δίκη, είτε δικάστηκε και αθωώθηκε, αλλά ο ιστορικός δεν μνημονεύει το όνομά του από γενικότερο σεβασμό στα στρατιωτικά κατορθώματα του *χρηστοῦ* πολιτικού ανδρός. Ενδεχομένως, επιπλέον, να επιθυμούσε ο Θουκυδίδης να δώσει έμφαση στην αλαζονεία που χαρακτήριζε τους Αθηναίους, οι οποίοι δεν ανέμεναν να αποτύχει το εγχείρημά τους και γι' αυτό τιμώρησαν όσους είχαν οι ίδιοι θέσει επικεφαλής αυτού. Η μνεία του Λάχητα (ακόμα και η αθώωση) σε αυτά τα συμφραζόμενα δεν θα είχε νόημα και δεν θα επετύγχανε ο ιστορικός να μιλήσει σκωπτικά για την οίηση των συμπολιτών του. Πάντως, ο Λάχης δεν απέφυγε, εν πάση περιπτώσει, την λογοδοσία, η οποία θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε περίπου το 425 π.Χ., με το που ολοκληρώθηκε, συνεπώς, η θητεία του στο αξίωμα του στρατηγού. Σε αυτό, βεβαίως, το σημείο δημιουργείται το εξής πρόβλημα: αν η δίκη πράγματι έλαβε χώρα αυτήν την χρονολογία, τότε ο Αριστοφάνης επιλέγει να παρουσιάσει ένα περιστατικό εκ των υστέρων, που δεν έχει χρονική επικαιρότητα. Το να έγινε η δίκη την χρονιά που παίχτηκαν οι *Σφῆκες* είναι αδύνατον και το επιχείρημα αυτό πρέπει να απορριφθεί, καθώς οι αξιωματούχοι ήταν αναγκασμένοι να απολογηθούν άμεσα μετά την λήξη της θητείας τους. Ίσως, επομένως, να είναι ορθή η άποψη του Κωνσταντάκου, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Αριστοφάνης επηρεάζεται, μάλλον, από μια κατάσταση που δεν αφορά την στιγμή της λογοδοσίας (άρα, πιθανώς ο Κλέων δεν διατύπωσε επίσημη καταγγελία κατά του Λάχητα), αλλά ήταν ευρύτερη: διατείνεται, δηλαδή, ο ερευνητής ότι ο Κλέων προσπαθούσε, γενικότερα, στους ρητορικούς του λόγους να κατηγορήσει τον Λάχητα για κατάχρηση χρήματος κατά την πρώτη Σικελική εκστρατεία.[484] Μια τέτοια αγόρευση είναι πιθανόν να πραγματοποιήθηκε και λίγο πριν το ανέβασμα των *Σφηκῶν*,

---

τὸ δικαστήριον εἰσάγοντες. κἂν μέν τινα κλέπτοντ' ἐξελέγξωσι, κλοπὴν οἱ δικασταὶ καταγιγνώσκουσι καὶ τὸ γνωσθὲν ἀποτίνεται δεκαπλοῦν. ἐὰν δέ τινα δῶρα λαβόντα ἐπιδείξωσιν καὶ καταγνῶσιν οἱ δικασταί, δώρων τιμῶσιν, ἀποτίνεται δὲ καὶ τοῦτο δεκαπλοῦν· ἂν δ' ἀδικεῖν καταγνῶσιν, ἀδικίου τιμῶσιν, ἀποτίνεται δὲ τοῦθ' ἁπλοῦν ἐὰν πρὸ τῆς θ΄ πρυτανείας ἐκτείσῃ τις, εἰ δὲ μή, διπλοῦται. τὸ <δὲ> δεκαπλοῦν οὐ διπλοῦται. Για την νομική διαδικασία βλ. Piérart (1971) 527-531. Βλ., επίσης, Μπάλλα & Wallace (2015) 42, υποσημ. 1· McGlew (2004) 17 και Carter (1986) 30-31.

[484] Βλ. Konstantakos (2021[α]) 238: «Most probably Cleon denounced Laches in public speeches, maintaining that the general had made illegal profits or harmed the financial interests of Athens while exercising his office in Sicily».

έτσι ο Αριστοφάνης κατάφερε να σατιρίσει μια πρόσφατη λεκτική και πολιτική επίθεση του Κλέωνα και να την συνδυάσει και με ένα ιστορικό γεγονός των προηγούμενων ετών.[485]

Πλην τούτων, υπάρχουν, ασφαλώς, και άλλοι λόγοι (πέρα από την καθιερωμένη αντιπαλότητα ανάμεσα στις δύο παρατάξεις) για τους οποίους ο ηγέτης των *πονηρῶν*, Κλέων, προσπαθούσε να υποβιβάσει την δημόσια εικόνα του αρχηγού των *χρηστῶν*, Λάχητα, και να πλήξει την υπόληψή του. Μερικούς μήνες πριν από την παρουσίαση των *Σφηκῶν*, ο Λάχης είχε κινήσει την διαδικασία για την πραγματοποίηση ετήσιας ανακωχής με την Σπάρτη, όπως έχει ήδη λεχθεί στο πρώτο υποκεφάλαιο του Λάχητα. Η συμβολή του στην εκεχειρία αυτήν ήταν καθοριστικής σημασίας. Αυτή, όμως, η αποφασιστική παρέμβαση του *χρηστοῦ* ανδρός απειλούσε τα σχέδια του Κλέωνα για συνέχιση του πολέμου. Η μερίδα, άλλωστε, των *πονηρῶν* ήταν φιλοπόλεμη, διότι κατ' αυτόν τον τρόπο κατόρθωναν τα μέλη της να αποκομίζουν οικονομικά κέρδη εις βάρος των πολιτών – γι' αυτό, φυσικά, τους κατηγορεί και ο Βδελυκλέων στην προσπάθειά του να ανατρέψει το φιλοδικαστικό αφήγημα του πατέρα του. Σε ταραχώδεις, ούτως ή άλλως, περιόδους οι δολοπλόκοι πάντοτε βρίσκουν τον τρόπο να γίνονται πλουσιότεροι. Ο Κλέων, ως εκ τούτου, είχε κάθε λόγο να αντιπαθεί τον μετριοπαθή και φιλειρηνιστή Λάχητα και να επιδιώκει, κατ' επέκταση, την πολιτική του εξόντωση. A posteriori αποδείχθηκε ότι ο Κλέωνας είχε δίκιο, καθώς, μετά τον θάνατό του, ο Νικίας μαζί με τον Λάχητα, εκμεταλλευόμενοι την απουσία του – η οποία, ασφαλώς, αποδυνάμωσε την μερίδα των *πονηρῶν* και έβαλε φρένο στις φιλοπολεμικές διαθέσεις τους –, προέβησαν στην από κοινού με τους Σπαρτιάτες υπογραφή της λεγόμενης «Ειρήνης του Νικία». Επομένως, ο Κλέωνας, λίγα έτη πριν τον θάνατό του, διαβλέπει ότι ο Λάχης είναι, δυνητικά, ένας πολύ απειλητικός αντίπαλος, καθώς μια παροδική εκεχειρία δύναται ανά πάσα στιγμή να μετατραπεί σε μόνιμη συνθήκη ειρήνης και, άρα, οριστική λήξη των εκατέρωθεν εχθροπραξιών· ο Λάχης, συμπερασματικά, είναι επιτακτική ανάγκη να διασυρθεί ανεπανόρθωτα και να τερματιστεί η πολιτική του σταδιοδρομία εδώ και τώρα. Κάπως έτσι πρέπει να σκεφτόταν αυτό το διάστημα ο Κλέων. Σύστοιχα προς αυτό το σκεπτικό, λεκτέον ότι η δίκη του Λάχητα, αν δεν συνδέεται με την λογοδοσία του *χρηστοῦ* ανδρός το 425 π.Χ. και σχετίζεται με ρητορικό λόγο τον οποίον εκφώνησε κατά του ο Κλέωνας,

[485] Ούτως ή άλλως, η αρχαία κωμωδία, εν γένει, αντλεί το υλικό της από πρόσφατα περιστατικά, ώστε οι θεατές να αντιληφθούν τους συμβολισμούς που εκφράζουν τα εκάστοτε αστεία που παρουσιάζονται στην σκηνή. Βλ. και Storey (1998) 86: «In the very best sense of the word, then, assuming that there is a "best sense", Old Comedy is *political*, rooted in and centred on the *polis* of Athens in a particular place in time; Aristophanes (and the other comedians of this period, roughly 440-380) make their comedy from the ideas, people, events and issues of the day».

πιθανώς αποτελεί πολιτική απάντηση του αρχηγού των *πονηρῶν* στην μονοετή ανακωχή τού 423 π.Χ., επιγέννημα αυτή των ενεργειών του Λάχητα. Εν ολίγοις, η εξέλιξη αυτή, ανατρεπτική των φιλοπολεμικών σχεδίων των *πονηρῶν*, αναγκάζει τον Κλέωνα να κινηθεί προς πολιτική εξόντωση του Λάχητα.

Το ερώτημα, πάντως, που παραμένει είναι το εάν ο Κλέωνας υπήρξε επισήμως, ήτοι σε δικαστική διαδικασία, κατήγορος του Λάχητα. Το ότι ο φιλοπόλεμος πολιτικός διαπόμπευε τον Λάχητα στις αγορεύσεις του είναι σχεδόν βέβαιο. Το ότι ο Λάχης, με την σειρά του, απολογήθηκε (τηρώντας το αθηναϊκό νομικό πλαίσιο) μετά το πέρας της θητείας του είναι αδιαμφισβήτητο. Το πρόβλημα εδώ συνίσταται στο αν τα δύο αυτά δρώμενα συνδυάζονται ή όχι. Οι στίχοι 240–245 των *Σφηκῶν,*[486] που εντάσσονται στην πάροδο της κωμωδίας, μπορούν, με μία πρώτη ματιά, να αποτελέσουν ένα πειστικό επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι ο Κλέων όντως κατηγόρησε τον Λάχητα επίσημα. Ειδικότερα, ο χορός επισημαίνει ότι προετοιμάζεται να παραστεί στην δίκη του Λάχητα, ενώ συμπληρώνει ότι έχει δεχθεί εντολές από τον Κλέωνα για να προσέλθει σε αυτήν εγκαίρως και με οργή, ώστε να επιτευχθεί η καταδίκη του ανδρός αυτού, που έχει στην κατοχή του ένα τσουβάλι χρήματα. Οι Biles & Olson (2015) 165 διατείνονται ότι εδώ δεν πρόκειται με βεβαιότητα για μνεία στον γνωστό Λάχητα που εμφανίζεται στην δίκη των σκύλων. Υποστηρίζουν την θέση τους αυτήν λέγοντας ότι, πλην της δίκης, ο Λάχης δεν σατιρίζεται σε κανένα άλλο σημείο του έργου. Ως προς αυτό η άποψη αυτή είναι ορθή, αλλά από την άλλη είναι δύσκολο η αναφορά αυτή να είναι εντελώς τυχαία. Οι στίχοι, βέβαια, αυτοί, μπορούν, απλώς, να εκληφθούν και ως προσήμανση της δίκης των σκύλων που θα ακολουθήσει και όχι ως απόδειξη της ιστορικότητας της δίκης καθ' εαυτήν. Ενδεχομένως, δηλαδή, ο Αριστοφάνης να μιλάει ευθέως για τον άνθρωπο που αργότερα θα ονομάσει Λάβητα, εφαρμόζοντας, έτσι, στο αληθινό του όνομα ένα έξυπνο γλωσσικό παιχνίδι. Αν οι θεατές δεν αντιληφθούν το λογοπαίγνιο, ο Αριστοφάνης έχει φροντίσει στην πάροδο να αναφέρει κανονικά το όνομα του μετέπειτα διακωμωδούμενου. Οι θεατές με δυνατή μνήμη σίγουρα θα το είχαν κατά νου κατά την διάρκεια της ζωντανής παράστασης. Αν, άλλωστε, ο Κλέωνας υπήρξε επισήμως κατήγορος του Λάχητα, ο Θουκυδίδης, που απεχθανόταν τον ηγέτη των *πονηρῶν*, δεν θα το είχε παραλείψει. Συνεπώς, η πάροδος των *Σφηκῶν* αφορά τον Λάχητα της πρώτης Σικελικής εκστρατείας, αλλά όχι για να αποδειχθεί ότι ο Κλέων κίνησε εναντίον του επίσημη

[486] *ἀλλ' ἐγκονῶμεν, ὦνδρες, ὡς ἔσται Λάχητι νυνί·/ σίμβλον δέ φασι χρημάτων ἔχειν ἅπαντες αὐτόν./ χθὲς οὖν Κλέων ὁ κηδεμὼν ἡμῖν ἐφεῖτ' ἐν ὥρᾳ/ ἥκειν ἔχοντας ἡμερῶν ὀργὴν τριῶν πονηρὰν/ ἐπ' αὐτόν, ὡς κολωμένους ὧν ἠδίκησεν. ἀλλὰ/ σπεύδωμεν, ὦνδρες ἥλικες, πρὶν ἡμέραν γενέσθαι.*

νομική διαδικασία. Μάλλον, επομένως, είναι πιο συνετό να θεωρήσουμε ότι η δίκη που παρουσιάζει ο Αριστοφάνης είναι προϊόν της καλλιτεχνικής φαντασίας του και βασίζεται σε συνεχείς ρητορικές αντιδικίες, που ήταν άμεσα συνυφασμένες με το πολίτευμα της δημοκρατίας και προέκυπταν διαρκώς λόγω ιδεολογικής ρήξης ανάμεσα στους *πονηροὺς* και τους *χρηστούς*. Τονίζεται, πάντως, ότι ακόμα και το συμπέρασμα που υιοθετείται εδώ είναι το πιο ευλογοφανές και όχι απαραιτήτως το πιο έγκυρο, διότι τα κειμενικά στοιχεία που έχει στην διάθεσή της η ερευνητική κοινότητα δεν παύουν να είναι ελλιπέστατα. Εν κατακλείδι, προτείνεται, τελικά, εδώ ότι είτε η δίκη των σκύλων στον Αριστοφάνη έχει κάποια σχέση με την λογοδοσία του Λάχητα το 425 π.Χ., είτε αποτελεί πολιτική απάντηση του Κλέωνα στην ανατρεπτική των πολιτικών οραματισμών του μονοετή ανακωχή τού 423 π.Χ., που απετέλεσε έργο του Λάχητα.

3.4 Ο Λάχης στον πλατωνικό *Λάχητα*

Ο *Λάχης* του Πλάτωνα είναι το τελευταίο χρονολογικά έργο στο οποίο γίνεται αναφορά στον ομώνυμο ηγέτη της μερίδας των *χρηστῶν*. Όπως καθίσταται εμφανές από τον τίτλο αυτού του πλατωνικού έργου, ο νεανικός αυτός φιλοσοφικός διάλογος,[487] που συχνά αποκαλείται από την έρευνα «ορισμικός»[488] και, ενίοτε, «γυμναστικός»,[489] φέροντας το όνομα του Αθηναίου

[487] Οι ερευνητές τείνουν να θεωρούν τον *Λάχητα* ως πρώιμο πλατωνικό έργο και να τον κατατάσσουν στους λεγόμενους *ἀπορητικοὺς* διαλόγους, αφού στο τέλος του έργου οι συνομιλητές του διαλόγου καταλήγουν σε *ἀπορίαν*, ήτοι αδυνατούν να εκφράσουν ένα οριστικό και αμετάκλητο φιλοσοφικό συμπέρασμα σχετικά με την υπό εξέταση φιλοσοφική έννοια. Βλ., λόγου χάριν, Manuwald (2000) 189· Taylor (2009) 73· Καλλιγᾶς (2022) 28· Reid (2020) 28· Kohák (1960) 123· Stefou (2015) 147 και Mackay (1928) 5. Βλ. και την εναργή ανάλυση του Santas (1969) 439: «True, the dialogue is aporetic: as in most early Socratic dialogues, all the answers given are found unsatisfactory, and the participants end up in the realization that, contrary to what they thought at first, they don't really know what courage is». Πάντως, συναντώνται και αντίθετες ερευνητικές απόψεις, αφού υπάρχουν μελετητές που υποστηρίζουν ότι ο *Λάχης* είναι πιο ώριμος απ' ό,τι φαίνεται. Για παράδειγμα, ο Taylor (2009) 74 φρονεί ότι ο *Λάχης* είναι πολύ πιο σύνθετος φιλοσοφικά από τον *Γοργία*, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι ο *Γοργίας* είναι, μεν, εκτενέστερος, αλλά πιο φλύαρος διανοητικά. Το επιχείρημα αυτό επικροτείται και από τον Altman (2010[α]) 2, που επισημαίνει ότι ο *Λάχης* και ο *Χαρμίδης* είναι απαραίτητο να διαβαστούν μετά και όχι πριν από τον *Γοργία*. Η Tatsi (2020) 105, μάλιστα, προβάλλει την αντίληψη ότι ο *Λάχης* γράφτηκε μεταξύ μέσης και ύστερης περιόδου, διότι ο Σωκράτης αναιρεί επιχειρήματα που γίνονται δεκτά στον *Πρωταγόρα* και τον *Γοργία*, ενώ εκφράζει αντιλήψεις που μπορεί να εντοπίσει κανείς στον *Χαρμίδη*, την *Πολιτεία* και τον *Θεαίτητο*. Αρκετό, δε, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη της εν λόγω ερευνήτριας ότι ο *Λάχης* συμπίπτει με την *Ἑβδόμη Ἐπιστολὴ* ως προς το ότι αμφότερα τα έργα πραγματεύονται το θέμα της ανδρείας και της δειλίας. Πβ. Michelini (2000) 62. Ασφαλώς, οι απόψεις παλαιότερων ερευνητών, όπως του Pohlenz (1913) 14-15 και του Steidle (1950) 129-134, για το ότι ο *Λάχης* αποτελεί την πρώτη νεανική σύνθεση του Πλάτωνα, δεν μπορούν σήμερα να τεκμηριωθούν επιστημονικά.

[488] Βλ., λόγου χάριν, Wolfsdorf (2005) 345· Zovko (2020) 181· Καλλιγᾶς (2020) 35· Emlyn-Jones (1999) 123 και Kenyon (2020) 51. Για τους «ορισμικούς» διαλόγους του Πλάτωνος βλ. και Δενδρινός (2022) 33-34.

[489] Βλ. σχετικά Kenyon (2020) 51-52. Βλ. και Reid (2020) 15-16: « It is not mere coincidence that several of Plato's dialogues are set in gymnasia and *palaistrai* (wrestling schools), employ the gymnastic language of stripping, wrestling, tripping, even helping opponents to their feet, and imitate in argumentative form the athletic contests

στρατηγού, είναι, εν τινί μέτρω, αφιερωμένος στον αριστοκράτη πολιτικό. Άλλωστε, η διαπίστωση αυτή βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με το γεγονός ότι θέμα του έργου αποτελεί η ανδρεία και, άρα, ευφυώς ο διάλογος ονομάζεται *Λάχης* από τον Πλάτωνα, αφού η γενναιότητα και η συνακόλουθη συνεχής συμμετοχή σε στρατιωτικές επιχειρήσεις είναι γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν απόλυτα τον *χρηστὸν* Λάχητα.[490] Ασφαλώς, είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι το έργο δεν συνιστά εγκώμιο του Λάχητα· ο πολιτικός άνδρας λειτουργεί, απλώς, ως αφορμή για την εύστοχη τιτλοφόρηση του διαλόγου. Ούτως ή άλλως, οι ονομασίες των διαλόγων του Πλάτωνα συνήθως εμπεριέχουν στοιχεία της προσωπικότητας του υποκειμένου που εμφανίζεται στον τίτλο, αφού το πρόσωπο αυτό είναι, συνήθως, ένας από τους βασικούς συνομιλητές του Σωκράτη. Η επιλογή, δηλαδή, του τίτλου δηλώνει εκ μέρους του Πλάτωνα μια θετική διάθεση προς το αντίστοιχο πρόσωπο και σε καμία περίπτωση βούληση για έπαινο.[491] Φυσικά, δύναται να αναρωτηθεί κανείς γιατί ο διάλογος αυτός ονομάζεται *Λάχης* και όχι, επί παραδείγματι, *Νικίας*. Μια εύλογη εικασία είναι η κάτωθι: ενδεχομένως ο Πλάτωνας αποτίει φόρο τιμής στον Λάχητα, ο οποίος στην μάχη του Δηλίου (424 π.Χ.) πολέμησε στο πλευρό του Σωκράτη και, άρα, είναι σε θέση ο ίδιος να «χρίσει» τον Σωκράτη ως άρχοντα της συζήτησης, αφού έχει δει ιδίοις όμμασι τον φιλόσοφο να επιδεικνύει απαράμιλλη ανδρεία σε κρίσιμες στιγμές για την πόλη της Αθήνας. Αυτός είναι και ο λόγος που ο Λάχης προτείνει την συμμετοχή του Σωκράτη στην φιλοσοφική συζήτηση που πρόκειται να ακολουθήσει (180b–c). Παράλληλα, η

(*agōnes*) commonly associated with that place. The main explanation for this is, of course, historical. Sophists, orators, and intellectuals of all stripes, including the historical Socrates, really did frequent Athens' gymnasia and *palaistrai* in search of ready audiences and potential students. Perhaps they were following the example of Pythagoras, who may have been a boxing coach (*gymnastēs*) and was, in any case, associated with the extraordinary Olympic success of athletes from his adopted Croton—success so great it generated the saying that the last of the Crotonites was the first among all other Greeks. After his visit to Western Greece, Plato famously established his school in or adjacent to the Academy gymnasium in Athens, and he may have held the public office of Gymnasiarch there. In this essay, I would like to argue that there are also symbolic reasons for Plato setting some of his dialogues in gymnasia. These dialogues *function* as virtual gymnasia in which readers are coached by the character of Socrates toward an innovative ideal of *aretē* (virtue, excellence)».

[490] Βλ. και Foley (2009) 215: «Now, Plato's choice of Laches is not entirely one-sided; Laches, as a renowned general, would have struck a contemporary audience as a plausible candidate to illustrate *andreia*. And yet we have a sense of foreboding regarding his conduct, a worry about the expedition he commanded, perhaps also about his early demise». Βλ., επίσης, Davis (2016) 270.

[491] Μία ματιά στον τρόπο που εκτυλίσσεται η θεματολογία αυτών των διαλόγων του Πλάτωνα αρκεί: ο Γοργίας, για παράδειγμα, αποτελεί αφορμή στον ομώνυμο διάλογο, για να καταστεί εμφανής η υπερίσχυση της φιλοσοφίας έναντι της ρητορικής, μέσα από την επιχειρηματολογική νίκη που κατακτά με αντίπαλο τον ξακουστό ρήτορα ο Σωκράτης. Αν, όμως, εξετάσει κανείς την συνέχεια του διαλόγου, θα κατανοήσει ότι ο Γοργίας απλώς ηττάται από τον Σωκράτη και δεν ρεζιλεύεται, αφού ο Πλάτωνας δείχνει, πράγματι, σεβασμό στο πρόσωπό του. Αυτό, συνεπώς, σχετίζεται άμεσα και με την τιτλοφόρηση του έργου. Ο διάλογος, δηλαδή, δεν ονομάστηκε *Πῶλος*, λόγου χάριν, αφού, κατόπιν, ο Πώλος ηττάται κατά κράτος από τον Σωκράτη, ενώ ο μετέπειτα διάλογος ανάμεσα στον Σωκράτη και τον Καλλικλή είναι ακόμα πιο σφοδρός με ανταλλαγή πικρόχολων σχολίων και ειρωνικών, υπαινικτικών αναφορών.

σπουδαιότητα του *Λάχητα* έγκειται στο ότι αποτελεί τον μοναδικό πλατωνικό διάλογο στον οποίον ο Σωκράτης συνομιλεί διεξοδικά με κορυφαίους Αθηναίους πολιτικούς, όπως ορθά επισημαίνει ο Dobbs.[492]

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, ο *Λάχης* καταπιάνεται με το θέμα της ανδρείας, στην αρχή με αφορμή την επίδειξη γενναιότητας στο πεδίο της μάχης και, ακολούθως, με την ανδρεία ευρύτερα (η ανδρεία, βεβαίως, αποτελεί μόνο το πρόσχημα, ώστε ο Σωκράτης να μπορέσει να ερευνήσει την γενικότερη διαπαιδαγώγηση ενός νέου). Συνοπτικά, ο διάλογος αρχίζει ως εξής: ο Λυσίμαχος, ο γιος του Αριστείδη του δικαίου, αρχηγού της μερίδας των *χρηστῶν*, και ο Μελησίας, γιος του Θουκυδίδη, πολιτικού αντιπάλου του Περικλή και, επίσης, ηγέτη των *χρηστῶν*, επιθυμούν να διαπαιδαγωγήσουν σωστά τους γιους τους, Αριστείδη και Θουκυδίδη αντίστοιχα. Για τον σκοπό αυτόν, παρίστανται σε μια επίδειξη οπλομαχίας από κάποιον Στησίλαο, έχοντας καλέσει τον Νικία και τον Λάχητα. Καθώς οι δύο άνδρες είναι γηραιοί, θεωρούν ότι οι δύο ξακουστοί στρατηγοί θα έχουν, οπωσδήποτε, κάτι σωστό να προτείνουν, ώστε τα παιδιά τους να μυηθούν σωστά στην αρετή.[493] Μάλιστα, ο Λυσίμαχος τονίζει ότι ο ίδιος και ο Μελησίας παραμελήθηκαν από τους δικούς τους πατέρες, Αριστείδη και Θουκυδίδη, αφού οι τελευταίοι αυτοί τρανοί πολιτικοί ασχολούνταν συνεχώς με τις δημόσιες υποθέσεις και όχι με τους γιους τους.[494] Έτσι, ο Λυσίμαχος και ο Μελησίας θέλουν πάση θυσία να αποφύγουν να κάνουν το ίδιο λάθος με τα δικά τους παιδιά. Η μομφή, βεβαίως, αυτή είναι συνήθης στον Πλάτωνα, αφού ο φιλόσοφος συχνά κατηγορεί τους μεγάλους πολιτικούς της Αθήνας ότι δεν φρόντισαν να μεταδώσουν στους γιους τους την πολιτική αρετή, κάτι που, κατά τον γιο του Αρίστωνα, δηλοί ότι η πολιτική αρετή δεν μεταδίδεται.[495]

---

[492] Βλ. σχετικά Dobbs (1986) 827-828.

[493] Για μια συνολική αξιολόγηση των δύο στρατηγών εντός του *Λάχητα*, βλ. Davis (2016) 274.

[494] Βλ. Πλ. *Λάχ*. 179c-d: *ὅπερ οὖν καὶ ἀρχόμενος εἶπον τοῦ λόγου, παῤῥησιασόμεθα πρὸς ὑμᾶς. ἡμῶν γὰρ ἑκάτερος περὶ τοῦ ἑαυτοῦ πατρὸς πολλὰ καὶ καλὰ ἔργα ἔχει λέγειν πρὸς τοὺς νεανίσκους, καὶ ὅσα ἐν πολέμῳ ἠργάσαντο καὶ ὅσα ἐν εἰρήνῃ, διοικοῦντες τά τε τῶν συμμάχων καὶ τὰ τῇσδε τῆς πόλεως· ἡμέτερα δ' αὐτῶν ἔργα οὐδέτερος ἔχει λέγειν. ταῦτα δὴ ὑπαισχυνόμεθά τε τούσδε καὶ αἰτιώμεθα τοὺς πατέρας ἡμῶν ὅτι ἡμᾶς μὲν εἴων τρυφᾶν, ἐπειδὴ μειράκια ἐγενόμεθα, τὰ δὲ τῶν ἄλλων πράγματα ἔπραττον· καὶ τοῖσδε τοῖς νεανίσκοις αὐτὰ ταῦτα ἐνδεικνύμεθα, λέγοντες ὅτι εἰ μὲν ἀμελήσουσιν ἑαυτῶν καὶ μὴ πείσονται ἡμῖν, ἀκλεεῖς γενήσονται, εἰ δ' ἐπιμελήσονται, τάχ' ἂν τῶν ὀνομάτων ἄξιοι γένοιντο ἃ ἔχουσιν*.

[495] Ενδεικτική, λόγου χάριν, περίπτωση αποτελεί ο Περικλής, ο οποίος δέχεται τα πλατωνικά πυρά και κατηγορείται από τον φιλόσοφο ότι αμέλησε τα παιδιά του, καθώς αδυνατούσε να τους διδάξει την πολιτική αρετή. Βλ. σχετικά Πλ. *Πρωταγ*. 319e-320c: *ἐπεὶ Περικλῆς, ὁ τουτωνὶ τῶν νεανίσκων πατήρ, τούτους ἃ μὲν διδασκάλων εἴχετο καλῶς καὶ εὖ ἐπαίδευσεν, ἃ δὲ αὐτὸς σοφός ἐστιν οὔτε αὐτὸς παιδεύει οὔτε τῳ ἄλλῳ παραδίδωσιν, ἀλλ' αὐτοὶ περιιόντες νέμονται ὥσπερ ἄφετοι, ἐάν που αὐτόματοι περιτύχωσιν τῇ ἀρετῇ. εἰ δὲ βούλει, Κλεινίαν, τὸν Ἀλκιβιάδου τουτουῖ νεώτερον ἀδελφόν, ἐπιτροπεύων ὁ αὐτὸς οὗτος ἀνὴρ Περικλῆς, δεδιὼς περὶ αὐτοῦ μὴ διαφθαρῇ δὴ ὑπὸ Ἀλκιβιάδου, ἀποσπάσας ἀπὸ τούτου, καταθέμενος ἐν Ἀρίφρονος ἐπαίδευε· καὶ πρὶν ἓξ μῆνας γεγονέναι, ἀπέδωκε τούτῳ οὐκ ἔχων ὅ τι χρήσαιτο αὐτῷ. καὶ ἄλλους σοι παμπόλλους ἔχω λέγειν, οἳ αὐτοὶ ἀγαθοὶ ὄντες οὐδένα πώποτε βελτίω ἐποίησαν οὔτε τῶν οἰκείων*

Στην συζήτηση, κατόπιν, λαμβάνει μέρος και ο ίδιος ο Σωκράτης, ο οποίος με την φιλοσοφική του συμβολή θα διευκρινίσει καλύτερα την έννοια της ανδρείας και, εν γένει, θα συμβάλει με τον τρόπο του στην ποιοτικότερη διανοητικώς διεξαγωγή της συζήτησης. Συνεπώς, στο κυρίως μέρος του διαλόγου συμμετέχουν ο Σωκράτης, ο Λάχης και ο Νικίας. Οι δύο στρατηγοί, μάλιστα, παρουσιάζουν αντιθετικές μεταξύ τους απόψεις για την ανδρεία και ο Σωκράτης καλείται να εξομαλύνει την ανάμεσά τους έντονη, κατά διαστήματα, λεκτική επαφή. Ως προς τον δραματικό χρόνο του έργου, η συζήτηση λαμβάνει, πιθανώς, χώρα μεταξύ των ετών 424 π.Χ. και 418 π.Χ. (έτος θανάτου του Λάχητα, όπως έχει ήδη αναφερθεί πρωτύτερα). Η θέση αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι εντός του κειμένου γίνεται αναφορά στην μάχη του Δηλίου (424 π.Χ.), στην οποία πολέμησαν από κοινού ο Λάχης και ο Σωκράτης (181b). Δεν αποκλείεται, ασφαλώς, ο δραματικός χρόνος του έργου να τοποθετείται και κατά τι αργότερα από το 424 π.Χ., πάντως σαφέστατα εντός του χρονικού πλαισίου της λεγόμενης «Ειρήνης του Νικία» και όχι μετά το 418 π.Χ., αφού ο Λάχης ρεαλιστικά δεν θα μπορούσε να λάβει μέρος στην συζήτηση.[496]

Αξίζει, ασφαλώς, να σημειωθεί ότι, όταν κάποιος ερευνητής κατασκευάζει συγγραφικά την προσωπογραφία ενός αρχαίου πολιτικού, η φιλοσοφία δεν αποτελεί, βέβαια, το πρώτο λογοτεχνικό είδος που θα καταφύγει, για να αντλήσει τις σχετικές πληροφορίες. Ο Θουκυδίδης, λόγου χάριν, ως εκπρόσωπος της ιστορίας, παρέχει στον αναγνώστη πολύ ευκρινή πορτρέτα των πολιτικών που περιγράφει και στον τομέα της δημιουργίας χαρακτήρων αληθοφανών δύναται να θεωρηθεί πιο ταλαντούχος από τους περισσότερους φιλοσόφους. Παρά ταύτα, ο Πλάτωνας κατορθώνει, αδιαμφισβήτητα, να συνταιριάξει αποτελεσματικά το σύνθετο διανοητικά επιχείρημα με την απολαυστική χαρακτηρολογική περιγραφή, επιτρέποντας, έτσι, στην λογοτεχνία να διεισδύσει στον χώρο της φιλοσοφίας (αναντίρρητα, η διαλογική μορφή των έργων του συμβάλλει αναπόφευκτα σε αυτό). Γι' αυτόν τον λόγο, οι χαρακτήρες του Πλάτωνα διακρίνονται, συνήθως, για την απαράμιλλη ζωντάνια τους, αφού ο γιος του Αρίστωνα προσέχει πάντοτε να τους αποδίδει γνωρίσματα που ανταποκρίνονται στην ιστορική πραγματικότητα. Ενίοτε, φυσικά, η ιστορική ακρίβεια διογκώνεται σκοπίμως, ώστε η εκ του Πλάτωνος

οὔτε τῶν ἀλλοτρίων. ἐγὼ οὖν, ὦ Πρωταγόρα, εἰς ταῦτα ἀποβλέπων οὐχ ἡγοῦμαι διδακτὸν εἶναι ἀρετήν· ἐπειδὴ δέ σου ἀκούω ταῦτα λέγοντος, κάμπτομαι καὶ οἶμαί τί σε λέγειν διὰ τὸ ἠγεῖσθαί σε πολλῶν μὲν ἔμπειρον γεγονέναι, πολλὰ δὲ μεμαθηκέναι, τὰ δὲ αὐτὸν ἐξηυρηκέναι. εἰ οὖν ἔχεις ἐναργέστερον ἡμῖν ἐπιδεῖξαι ὡς διδακτόν ἐστιν ἡ ἀρετή, μὴ φθονήσῃς ἀλλ' ἐπίδειξον. Πβ. και Πλ. *Μέν*. 93a-94e.

[496] Για σχετικές απόπειρες ακριβούς χρονολόγησης του *Λάχητα* από ερευνητές, βλ. σχετικά Fox (1962) 168· Shorey (1957) 106, 484· Hoerber (1968) 95-96· Hildebrandt (1959) 76· Taylor (2009) 87-88 και Stokes (1986) 36-113.

συντεθειμένη εικόνα ενός προσώπου μέσα στον διάλογο να καταστήσει εμφανείς τις ηθικές ή πνευματικές αδυναμίες της αληθινής ιστορικής μορφής και ο σκοπός εδώ είναι καθαρά διδακτικός. Άλλωστε, η σύγχρονη έρευνα τείνει να υιοθετήσει την άποψη ότι ο Πλάτωνας πασχίζει με διάφορα μέσα να καταστήσει τον αναγνώστη πραγματικό συμμέτοχο των υπό ανάγνωση διαλόγων, ώστε ο ίδιος να προβληματιστεί διαλεκτικά και να αναλύσει δια ζώσης, με κάποιον άλλον συνομιλητή, τις επιχειρηματολογικές θέσεις των πλατωνικών έργων.[497] Τούτων νοουμένων, ο μελετητής διαπιστώνει αμέσως ότι ο Πλάτωνας προσφέρει μια πολύ απολαυστική προσωπογραφία του Λάχητα στον ομώνυμο φιλοσοφικό διάλογο.

Η είσοδος, λοιπόν, του Λάχητα στον διάλογο πραγματοποιείται στο 180b–c,[498] όπου και ο έτερος ηγέτης των *χρηστῶν*, Νικίας, του δίνει τον λόγο. Ο Λάχης στο εδάφιο αυτό διαλαλεί μέσω των απόψεών του καθαρά πλατωνικές θέσεις, αφού σπεύδει να επικυρώσει την διατύπωση του Λυσίμαχου, σύμφωνα με το οποίο οι πολιτικοί αποδεικνύονται τρομερά αναποτελεσματικοί στο να φροντίσουν την εκπαίδευση των παιδιών τους. Η φράση *ὀλιγωρεῖσθαί τε καὶ ἀμελῶς διατίθεσθαι* αποτελεί τυπική πλατωνική μομφή εναντίον των δημοσίων ανδρών δια στόματος Λάχητα. Ήδη, δηλαδή, από την αρχή του διαλόγου υπονοείται ότι αυτό που επιζητούν ο Λυσίμαχος και ο Μελησίας για τους γιους τους, ήτοι μια ουσιώδη και αρμόττουσα στις ηθικές αξίες της πόλης εκπαίδευση, είναι ανέφικτο, αφού οι πολιτικοί κατοικούν στον δικό τους

[497] Βλ. ενδεικτικά Szlezàk (1999) 3-4: «With Plato, however, there is the additional fact that, as we noticed at the outset, the reader almost inevitably gets the feeling not only of being a witness but in some scarcely definable way also of being part of the argument which he is following – which must also have consequences for the way in which he responds to the content. And, inasmuch as the deep-seated, personal participation in the dialogue is obviously not an effect which is merely accidental in the works of Plato or in any way against the author's intention, the problem with which we are confronted here cannot simply be one of eliminating extensively as possible all subjective elements in our reception of the texts». Πβ. και Rowe (2007) 9-10: «Above all, we need to remember the fact that a written dialogue possesses two extra dimensions, one of which will always, and the other will usually, be absent from a real dialogue, i.e. from any live conversation (or indeed one that is merely recorded in writing): (1) an author, and (2) and audience. It is hardly in doubt that Plato constructed and wrote his dialogues for an audience (or audiences), given the earnestness with which his main speakers address their interlocutors. He had a purpose in writing – he had things he wanted to say to his audience, ways in which he wanted to affect them. And he was presumably free to write as he pleased: he could set up the conversation as he liked, where he liked, and between whatever characters/ interlocutors he liked. If, then, we are fully to understand what is going on, and indeed if we are even to have any chance of grasping Plato's underlying argument, we have no option but to try to come to terms in each case with a whole series of different relationships. […] A written dialogue is something considerably more than a piece of philosophy. It is philosophy with its participants, and their utterances and actions, shaped, directed, set up, stage-managed by someone for someone else». Πβ., επίσης, Long (2014) 42· Stauffer (2006) 7· Altman (2010^{β}) 27· Δημητρίου (2016) 13-14 και Δημητρίου (2024) 17.

[498] *ἀληθῆ γὰρ οἴει, ὦ Νικία. ὡς ὅ γε ἔλεγεν ὁ Λυσίμαχος ἄρτι περὶ τοῦ πατρὸς τοῦ αὑτοῦ τε καὶ τοῦ Μελησίου, πάνυ μοι δοκεῖ εὖ εἰρῆσθαι καὶ εἰς ἐκείνους καὶ εἰς ἡμᾶς καὶ εἰς ἅπαντας ὅσοι τὰ τῶν πόλεων πράττουσιν, ὅτι αὐτοῖς σχεδόν τι ταῦτα συμβαίνει ἃ οὗτος λέγει καὶ περὶ παῖδας καὶ περὶ τἆλλα, τὰ ἴδια ὀλιγωρεῖσθαί τε καὶ ἀμελῶς διατίθεσθαι. ταῦτα μὲν οὖν καλῶς λέγεις, ὦ Λυσίμαχε· ὅτι δ' ἡμᾶς μὲν συμβούλους παρακαλεῖς ἐπὶ τὴν τῶν νεανίσκων παιδείαν, Σωκράτη δὲ τόνδε οὐ παρακαλεῖς, θαυμάζω, πρῶτον μὲν ὄντα δημότην, ἔπειτα ἐνταῦθα ἀεὶ τὰς διατριβὰς ποιούμενον ὅπου τί ἐστι τῶν τοιούτων ὧν σὺ ζητεῖς περὶ τοὺς νέους ἢ μάθημα ἢ ἐπιτήδευμα καλόν.*

προσωπικό κόσμο αποκομμένοι ακόμα και από τις πρακτικές καθημερινές ανάγκες της ίδιας τους της οικογένειας. Γίνεται, έτσι, εμφανές ότι το πάγιο παράπονο του Πλάτωνα σχετικά με την αδυναμία των ξακουστών πολιτικών να μεταδώσουν την αρετή στα παιδιά τους ήταν κάτι σαν άγραφο δόγμα στην Αθήνα της εποχής: η αφοσίωση στην πολιτική και την συνακόλουθη ευημερία του κοινωνικού συνόλου συνεπαγόταν αδιαφορία για προβλήματα του ιδιωτικού βίου και του *οἴκου*. Γι' αυτόν τον λόγο, ο Λάχης φροντίζει εξ αρχής να πραγματοποιήσει μια ευγενική υποχώρηση (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θεωρεί τον εαυτό του εντελώς αναρμόδιο για συμμετοχή στην συζήτηση), προτείνοντας στον Λυσίμαχο να ζητήσει την γνώμη του Σωκράτη για το ζήτημα. Η εισαγωγή του Σωκράτη δεν είναι τυχαία, αφού ο Πλάτωνας επιθυμεί να ξεκαθαρίσει, μέσω του ξακουστού *χρηστοῦ* ανδρός, ότι στα πάσης φύσεως εκπαιδευτικά ζητήματα τον πρώτο λόγο οφείλει να έχει η φιλοσοφία.[499] Μόνο εκείνη δύναται να προβεί στις απαραίτητες λεκτικές διακρίσεις και να εντοπίσει τις αληθινές ανάγκες των πολιτών. Επομένως, στο πρώτο αυτό χωρίο ο Πλάτωνας σκιαγραφεί τον Λάχητα ως έναν αλτρουιστή συνομιλητή, που δεν διστάζει να παραχωρήσει τα διαλογικά ηνία σε κάποιον που θεωρεί ανώτερο από τον εαυτό του. Παράλληλα, ο ηγέτης των *χρηστῶν* προβαίνει σε μια ρεαλιστική παραδοχή αναφορικά με την ανεπάρκεια που εμφανίζουν οι δημόσιοι άνδρες στον ρόλο του γονέα – και, μάλιστα, συμπεριλαμβάνει και τον εαυτό του μέσα σε αυτούς, παραδεχόμενος, ουσιαστικά, ότι έχει παραμελήσει και ο ίδιος τα παιδιά του.

Ο Λάχης επανέρχεται στο 181a–b,[500] επαινώντας ειλικρινώς τον Σωκράτη: ο *χρηστὸς* πολιτικός στάθηκε στο πλάι του γιου τού Σωφρονίσκου στο πολεμικό μέτωπο του Δηλίου (424 π.Χ.)[501] και, συγκεκριμένα, στην υποχώρηση των Αθηναίων, έχοντας, ως εκ τούτου, την ευκαιρία να διαπιστώσει την γενναιότητα του Σωκράτη και την θέλησή του να θυσιαστεί για την

[499] Ο Ingenkamp (1967) 235, βεβαίως, σωστά διατυπώνει – συμπληρώνοντας, έτσι, την θέση που εκφράζω εδώ – την άποψη ότι αμφότεροι οι στρατηγοί συμβάλλουν εξίσου σημαντικά στην ανάδειξη του Σωκράτη ως ιδανικού περί του θέματος: «Beide Feldherrn tragen gleich Wichtiges zu Empfehlung des Sokrates bei; Nikias beschreibt allgemein Art und Weise seines Gesprächs (187E 6ff.), Laches hebt hervor, daß er der rechte Fachmann für das spezielle Thema, die Tapferkeit, ist».

[500] *καὶ μήν, ὦ Λυσίμαχε, μὴ ἀφίεσό γε τἀνδρός· ὡς ἐγὼ καὶ ἄλλοθί γε αὐτὸν ἐθεασάμην οὐ μόνον τὸν πατέρα ἀλλὰ καὶ τὴν πατρίδα ὀρθοῦντα· ἐν γὰρ τῇ ἀπὸ Δηλίου φυγῇ μετ' ἐμοῦ συνανεχώρει, κἀγώ σοι λέγω ὅτι εἰ οἱ ἄλλοι ἤθελον τοιοῦτοι εἶναι, ὀρθὴ ἂν ἡμῶν ἡ πόλις ἦν καὶ οὐκ ἂν ἔπεσε τότε τοιοῦτον πτῶμα.*

[501] Μνεία στο ιστορικό γεγονός πραγματοποιεί και ο Αίλιος Αριστείδης στο έργο του *Πρὸς Πλάτωνα: Ὑπὲρ τῶν Τεττάρων* (263-264). Ασφαλώς, ο Αριστείδης μνημονεύει την γενναία στάση του Σωκράτη και του Λάχητα, θέλοντας να συγκρίνει τους σπουδαίους αυτούς άνδρες με τον Θεμιστοκλή, ο οποίος, σύμφωνα με τον ρήτορα, επέδειξε ανάλογο θάρρος σε κρίσιμες πολεμικές στιγμές. Εν γένει, σε αυτήν του την πραγματεία ο Αριστείδης υπερασπίζεται τους «τέσσερεις», ήτοι τους Μιλτιάδη, Κίμωνα, Θεμιστοκλή και Περικλή, τους οποίους ο Πλάτωνας κατηγόρησε για έλλειψη αληθινών πολιτικών δεξιοτήτων στον *Γοργία* του. Εν γένει, για τους πλατωνικούς λόγους του Αίλιου Αριστείδη (*Πρὸς Πλάτωνα: Ὑπὲρ Ῥητορικῆς*, *Πρὸς Πλάτωνα: Ὑπὲρ τῶν Τεττάρων*, *Πρὸς Καπίτωνα*) βλ. Milazzo (2002).

πατρίδα, αν χρειαστεί. Η αναμέτρηση αυτή εμπόδισε, μεν, τους Αθηναίους από το να ελέγξουν την Βοιωτία, αλλά, σύμφωνα με τον Λάχητα, έφερε στην επιφάνεια και άλλες ηθικές αδυναμίες: οι περισσότεροι έδρασαν με τον αντίθετο τρόπο απ' ό,τι ο Λάχης και ο Σωκράτης, δηλαδή αποδείχτηκαν δειλοί. Ο πικρός αυτός υπαινιγμός του Λάχητα εξυψώνει την φυσιογνωμία του Σωκράτη, αφού καθίσταται εμφανές ότι ο φημισμένος φιλόσοφος ήταν σε θέση να συγκεράσει την πνευματική διακήρυξη με την έμπρακτη απόδειξη και, άρα, μπορούσε τόσο να φιλοσοφεί όσο και να μάχεται με θάρρος για την διάσωση της Αθήνας.[502] Συνεπώς, αιτιολογείται σε αυτό το σημείο με μεγαλύτερη σαφήνεια το γιατί ο Σωκράτης είναι ο αποκλειστικός αρμόδιος να μιλήσει για ζητήματα ανδρείας, αφού την έχει κατακτήσει τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Βεβαίως, την ίδια ιστορική μαρτυρία παραθέτει ο Πλάτωνας και στο *Συμπόσιον,*[503] στο σημείο όπου ο Αλκιβιάδης μέσα από μια σπαρακτική κατάθεση αναγνωρίζει το μεγαλείο του Σωκράτη: σύμφωνα με τον γιο του Κλεινία,[504] ο τρανός φιλόσοφος είχε όλα τα θετικά γνωρίσματα στον μέγιστο βαθμό, δηλαδή ήταν γενναίος πολεμιστής, έδειχνε εκπληκτική αντοχή στο ψύχος, ήταν ανίκητος στο κρασί, με τους λόγους του μάγευε όποιον τύχαινε να τον ακούσει και ήταν κυρίαρχος του εαυτού του στην ηδονή, αδιαφορώντας για τις ανούσιες σαρκικές απολαύσεις.[505] Αν τα δύο χωρία συνδυαστούν, τότε φαίνεται να διατείνεται ο

[502] Βλ. σχετικά Anderson (2005) 280.

[503] Πλ. *Συμπ.* 221a-c: *ὅτε ἀπὸ Δηλίου φυγῇ ἀνεχώρει τὸ στρατόπεδον· ἔτυχον γὰρ παραγενόμενος ἵππον ἔχων, οὗτος δὲ ὅπλα. ἀνεχώρει οὖν ἐσκεδασμένων ἤδη τῶν ἀνθρώπων οὗτός τε ἅμα καὶ Λάχης. καὶ ἐγὼ περιτυγχάνω, καὶ ἰδὼν εὐθὺς παρακελεύομαί τε αὐτοῖς θαῤῥεῖν, καὶ ἔλεγον ὅτι οὐκ ἀπολείψω αὐτώ. ἐνταῦθα δὴ καὶ κάλλιον ἐθεασάμην Σωκράτη ἢ ἐν Ποτειδαίᾳ. αὐτὸς γὰρ ἧττον ἐν φόβῳ ἢ διὰ τὸ ἐφ' ἵππου εἶναι· πρῶτον μὲν ὅσον περιῆν Λάχητος τῷ ἔμφρων εἶναι· ἔπειτα ἔμοιγ' ἐδόκει, ὦ Ἀριστόφανες, τὸ σὸν δὴ τοῦτο, καὶ ἐκεῖ διαπορεύεσθαι ὥσπερ καὶ ἐνθάδε, " βρενθυόμενος καὶ τὼφθαλμὼ παραβάλλων'' ἠρέμα παρασκοπῶν καὶ τοὺς φιλίους καὶ τοὺς πολεμίους, δῆλος ὢν παντὶ καὶ πάνυ πόῤῥωθεν ὅτι εἴ τις ἅψεται τούτου τοῦ ἀνδρός, μάλα ἐῤῥωμένως ἀμυνεῖται. διὸ καὶ ἀσφαλῶς ἀπῄει καὶ οὗτος καὶ ὁ ἑταῖρος· σχεδὸν γάρ τι τῶν οὕτω διακειμένων ἐν τῷ πολέμῳ οὐδὲ ἅπτονται, ἀλλὰ τοὺς προτροπάδην φεύγοντας διώκουσιν.*

[504] Για την σχέση Σωκράτη και Αλκιβιάδη, βλ. και Candiotto (2017) 225-236. Για τον Αλκιβιάδη στο πλατωνικό *Συμπόσιον* βλ. και Reeve (2006) 124-146.

[505] Βλ. Πλ. *Συμπ.* 215a-222b. Βλ. και Αναστασόπουλος (2021) 162-164: «Μου ασκεί τρομακτική γοητεία η κατάθεση που κάνει ο Αλκιβιάδης για τον Σωκράτη στο πλατωνικό *Συμπόσιον*. Την διηγούμαι πάντοτε σε μαθητές, φοιτητές και σε πάσης φύσεως ακροατήρια. Είναι, κατ' εμέ, μία από τις πιο λαμπρές στιγμές της παγκόσμιας λογοτεχνίας. Ο Αλκιβιάδης καταφθάνει μεθυσμένος, ως συνήθως, ενώ η παρέα του Σωκράτη ασχολείται με το ζήτημα του έρωτα· έχουν, μάλιστα, ολοκληρώσει τους λόγους τους περί έρωτος. Έχουν μιλήσει ο Φαίδρος, ο Παυσανίας, ο Ερυξίμαχος, ο Αριστοφάνης, ο Αγάθων και ο Σωκράτης, που επικαλείται όσα του δίδαξε η Διοτίμα. Και εκεί που νομίζεις ότι δεν υπάρχει τίποτα σπουδαιότερο από τους αναβαθμούς του έρωτα που περιγράφει ο Σωκράτης, εκεί που θεωρείς πως το έργο ολοκληρώνεται, ο Πλάτων, ο μέγας αυτός σκηνοθέτης και δραματουργός, δεν έχει πει την τελευταία του λέξη. Την ηρεμία του συμποσίου έρχεται ως άλλος Διόνυσος να διαταράξει ο αλαζονικός Αλκιβιάδης, αυτό το τεράστιο πολιτικό ταλέντο, ο εγωιστής αριστοκράτης που ανήκε στην κοινωνική και οικονομική enfant gâté της εποχής. Θα εκφωνήσει ο Αλκιβιάδης λόγο περί έρωτος, όπως οι προλαλήσαντες; Μα όχι, φυσικά. Θα επαινέσει τον Σωκράτη, τον έρωτα προσωποποιημένο. Τι εξαιρετικό σκηνοθετικό εύρημα από τον Πλάτωνα! Ο κούκλος της εποχής θα επαινέσει τον άσχημο της εποχής! Το αρχικώς κωμικό σκηνικό θα μετατραπεί σε δραματική εξομολόγηση. Και τι μας λέγει ο Αλκιβιάδης; Πολλά καταθέτει, τα πάντα έχουν βαρύτητα, αλλά εγώ

Πλάτωνας ότι ο Σωκράτης υπήρξε το ιδανικό πρότυπο πολίτη, μια μορφή, που παρόλο που δεν προικίστηκε με την ευμορφία του Αλκιβιάδη, απέπνεε ουσιαστικό σωματικό και πνευματικό κάλλος. Ούτως ή άλλως, η παραπομπή στο *Συμπόσιον* είναι αναγκαία, διότι εκεί ο Αλκιβιάδης υποστηρίζει ότι ο Σωκράτης έσωσε, στην ουσία, και τον Λάχητα·[506] αυτό, ενδεχομένως, εξηγεί την στάση του Λάχητα στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο, το γιατί, δηλαδή, ο Αθηναίος στρατηγός επιμένει να εκφράζει συναισθήματα ευγνωμοσύνης απέναντι στον Σωκράτη. Η πρόταξη, όμως, του Σωκράτη από τον Λάχητα φανερώνει και μια συγκεκριμένη πτυχή του χαρακτήρα τού *χρηστοῦ* ανδρός, ήγουν ο Λάχης, όταν επιθυμεί να συζητήσει για ζητήματα γενναιότητας, προτιμά τα έμπρακτα παραδείγματα, ήτοι αυτούς που έχουν αποδείξει την αξία τους σε κρίσιμες πολεμικές συρράξεις. Επομένως, ο Λάχης είναι, όπως έχει ήδη ειπωθεί, ένας γνήσιος στρατηγός με μεγάλη πείρα στο πολεμικό μέτωπο.

Κατόπιν, αρχίζει η συζήτηση για την αξία της οπλομαχίας, κατά την οποία πρώτος παίρνει τον λόγο ο Νικίας (οι θέσεις του οποίου θα παρουσιαστούν και αναλυθούν στο οικείο κεφάλαιο), ενώ έπεται η απάντηση του Λάχητα.[507] Ο διάλογος, ασφαλώς, βρίσκεται ακόμα στο

θα μείνω σε κάτι συγκεκριμένο. Ο Σωκράτης είναι ο μόνος άνθρωπος που κάνει τον Αλκιβιάδη να ντρέπεται! Τρανός Πλάτων! Το κακομαθημένο παιδί που όλοι τού τα συγχωρούν όλα, που μπαίνει μέσα στα δικαστήρια και αρπάζει την γυναίκα που μιλάει εναντίον του, την παίρνει σηκωτή και κανείς δεν του λέει τίποτα, φοβάται τον Σωκράτη! Μας εξομολογείται ο Αλκιβιάδης ότι η φιλοσοφία έχει δαγκώσει την καρδιά του και οι λόγοι του Σωκράτη δαγκώνουν χειρότερα από την έχιδνα. Ο λάτρης του χρήματος και της εύκολης ηδονής αισθάνεται ντροπή μπροστά στον αγέρωχο Σωκράτη, την προσωποποίηση της φιλοσοφίας. Δοκιμάζει να τον παρασύρει ο Αλκιβιάδης, να κερδίσει το σώμα του, αλλά ο Σωκράτης αρνείται εμφατικά. «Θα μου πουλήσεις χάλκινα για να πάρεις χρυσάφι; Θα μου προσφέρεις ηδονή για να σου δώσω πίσω γνώση, κάτι πολύ πιο σημαντικό;» Ανίκητος στο κρασί, γενναίος στον πόλεμο, κυρίαρχος του εαυτού του, αυτά, εν ολίγοις, μας λέει ο Αλκιβιάδης για τον Σωκράτη. Τι μας δείχνει ο Πλάτων; Το εν δυνάμει του Αλκιβιάδη, αυτό που θα μπορούσε να γίνει, αλλά το απέρριψε. Ο κατά πολλούς υπεύθυνος για τον αθηναϊκό όλεθρο στην Σικελία δεν είναι ατρόμητος. Η φιλοσοφία πάντοτε ξεπερνά την πολιτική, κατά τον Πλάτωνα. Το «θα προτιμούσα να αδικούμαι, παρά να αδικώ» που εμπνέεται ο Πλάτων στον *Γοργία* του είναι η απάντηση της πλατωνικής φιλοσοφίας απέναντι στην αλαζονεία της αθηναϊκής πολιτικής. Αν δεν υπάρξει αυτογνωσία και αυτοκυριαρχία, τίποτα σπουδαίο δεν μπορεί να κατακτηθεί, μήτε στον έρωτα, μήτε στις υπόλοιπες επιδιώξεις του ανθρώπου».

[506] Ο Αλκιβιάδης, μάλιστα, ομολογεί στο *Συμπόσιον* ότι ο Σωκράτης τον έσωσε από θάνατο κατά την διάρκεια της εκστρατείας στην Ποτείδαια (432 π.Χ.). Βλ. και Evangeliou (2016) 112-113. Ο Αλκιβιάδης, όπως πληροφορείται ο αναγνώστης, είχε τραυματιστεί, αλλά ο Σωκράτης δεν δέχτηκε να τον εγκαταλείψει στο πεδίο της μάχης και, έτσι, κατόρθωσε να σώσει τόσο τον ίδιο, όσο και τα όπλα του. Αργότερα, ο γιος του Κλεινία προτάθηκε για το βραβείο της ανδρείας (ομολογεί ο ίδιος ότι αυτό συνέβη χάρη στην κοινωνική του υπόληψη), αλλά αντέτεινε ότι ο Σωκράτης άξιζε περισσότερο το βραβείο. Ο Σωκράτης, με την σειρά του, αποκρίθηκε ότι ο Αλκιβιάδης αξίζει περισσότερο τον τιμητικό έπαινο, καταπλήσσοντας με την ηθική του ανωτερότητα, για άλλη μία φορά, τον γιο του Κλεινία. Βλ. Πλ. *Συμπ*. 220d-e.

[507] Βλ. Πλ. *Λάχ*. 182d-184c: *ἀλλ' ἔστι μέν, ὦ Νικία, χαλεπὸν λέγειν περὶ ὁτουοῦν μαθήματος ὡς οὐ χρὴ μανθάνειν· πάντα γὰρ ἐπίστασθαι ἀγαθὸν δοκεῖ εἶναι. καὶ δὴ καὶ τὸ ὁπλιτικὸν τοῦτο, εἰ μέν ἐστιν μάθημα, ὅπερ φασὶν οἱ διδάσκοντες, καὶ οἷον Νικίας λέγει, χρὴ αὐτὸ μανθάνειν· εἰ δ' ἔστιν μὲν μὴ μάθημα, ἀλλ' ἐξαπατῶσιν οἱ ὑπισχνούμενοι, ἢ μάθημα μὲν τυγχάνει ὄν, μὴ μέντοι πάνυ σπουδαῖον, τί καὶ δέοι ἂν αὐτὸ μανθάνειν; λέγω δὲ ταῦτα περὶ αὐτοῦ εἰς τάδε ἀποβλέψας, ὅτι οἶμαι ἐγὼ τοῦτο, εἰ τὶ ἦν, οὐκ ἂν λελῆθέναι Λακεδαιμονίους, οἷς οὐδὲν ἄλλο μέλει ἐν τῷ βίῳ ἢ τοῦτο ζητεῖν καὶ ἐπιτηδεύειν, ὅτι ἂν μαθόντες καὶ ἐπιτηδεύσαντες πλεονεκτοῖεν τῶν ἄλλων περὶ τὸν*

επίπεδο της έμπρακτης μαχητικής τέχνης και δεν έχει πραγματοποιηθεί η μετάβαση στην αναγκαιότητα για ευρύτερη πνευματική καλλιέργεια των νέων (η στροφή αυτή γίνεται χάρη στην συμβολή του Σωκράτη παρακάτω στο κείμενο), συνεπώς τα επιχειρήματα του Λάχητα αφορούν την χρησιμότητα ή μη της οπλομαχίας. Ο ηγέτης, λοιπόν, της μερίδας των *χρηστῶν* ξεκινάει με μια βασική παραδοχή: είναι δύσκολο να απορρίψει κανείς την γνωστική αξία ενός οποιουδήποτε μαθήματος· ο Πλάτωνας υπονοεί εδώ ότι δεν είναι εύκολο να εκληφθεί η γνώση ενός τομέα του επιστητού ως άχρηστη. Ο τρόπος που ο Λάχης αρχίζει την επιχειρηματολογική του ανάλυση παραπέμπει συνειρμικά τον ερευνητή σε μια τυπική αρχή ρητορικού λόγου, αφού η φράση *χαλεπὸν λέγειν ... μανθάνειν* θυμίζει την προσπάθεια ενός αγορητή να μετριάσει την ισχύ της εντύπωσης που προκαλεί η αρχική του ρήση, θέλοντας, έτσι, να προσφέρει στο ακροατήριο ένα σεμνοπρεπές προοίμιο. Η λεκτική αυτή τεχνική συναντάται συχνά και σε επιταφίους λόγους.[508] Ο ομιλητής, κατ' αυτόν τον τρόπο, επιδιώκει να κατακτήσει την εύνοια των

πόλεμον. εἰ δ' ἐκείνους λέληθεν, ἀλλ' οὐ τούτους γε τοὺς διδασκάλους αὐτοῦ λέληθεν αὐτὸ τοῦτο, ὅτι ἐκεῖνοι μάλιστα τῶν Ἑλλήνων σπουδάζουσιν ἐπὶ τοῖς τοιούτοις καὶ ὅτι παρ' ἐκείνοις ἄν τις τιμηθεὶς εἰς ταῦτα καὶ παρὰ τῶν ἄλλων πλεῖστ' ἂν ἐργάζοιτο χρήματα, ὥσπερ γε καὶ τραγῳδίας ποιητὴς παρ' ἡμῖν τιμηθείς. τοιγάρτοι ὃς ἂν οἴηται τραγῳδίαν καλῶς ποιεῖν, οὐκ ἔξωθεν κύκλῳ περὶ τὴν Ἀττικὴν κατὰ τὰς ἄλλας πόλεις ἐπιδεικνύμενος περιέρχεται, ἀλλ' εὐθὺς δεῦρο φέρεται καὶ τοῖσδ' ἐπιδείκνυσιν εἰκότως· τοὺς δὲ ἐν ὅπλοις μαχομένους ἐγὼ τούτους ὁρῶ τὴν μὲν Λακεδαίμονα ἡγουμένους εἶναι ἄβατον ἱερὸν καὶ οὐδὲ ἄκρῳ ποδὶ ἐπιβαίνοντας, κύκλῳ δὲ περιιόντας αὐτὴν καὶ πᾶσι μᾶλλον ἐπιδεικνυμένους, καὶ μάλιστα τούτοις οἳ κἂν αὐτοὶ ὁμολογήσειαν πολλοὺς σφῶν προτέρους εἶναι πρὸς τὰ τοῦ πολέμου. ἔπειτα, ὦ Λυσίμαχε, οὐ πάνυ ὀλίγοις ἐγὼ τούτων παραγέγονα ἐν αὐτῷ τῷ ἔργῳ, καὶ ὁρῶ οἷοί εἰσιν. ἔξεστι δὲ καὶ αὐτόθεν ἡμῖν σκέψασθαι. ὥσπερ γὰρ ἐπίτηδες οὐδεὶς πώποτ' εὐδόκιμος γέγονεν ἐν τῷ πολέμῳ ἀνὴρ τῶν τὰ ὁπλιτικὰ ἐπιτηδευσάντων. καίτοι εἴ γε τἆλλα πάντα ἐκ τούτων οἱ ὀνομαστοὶ γίγνονται, ἐκ τῶν ἐπιτηδευσάντων ἕκαστα· οὗτοι δ', ὡς ἔοικε, παρὰ τοὺς ἄλλους οὕτω σφόδρα εἰς τοῦτο δεδυστυχήκασιν. ἐπεὶ καὶ τοῦτον τὸν Στησίλεων, ὃν ὑμεῖς μετ' ἐμοῦ ἐν τοσούτῳ ὄχλῳ ἐθεάσασθε ἐπιδεικνύμενον καὶ τὰ μεγάλα περὶ αὐτοῦ λέγοντα ἃ ἔλεγεν, ἑτέρωθι ἐγὼ κάλλιον ἐθεασάμην ἐν τῇ ἀληθείᾳ ὡς ἀληθῶς ἐπιδεικνύμενον οὐχ ἑκόντα. προσβαλούσης γὰρ τῆς νεὼς ἐφ' ἣ ἐπεβάτευεν πρὸς ὁλκάδα τινά, ἐμάχετο ἔχων δορυδρέπανον, διαφέρον δὴ ὅπλον ἄτε καὶ αὐτὸς τῶν ἄλλων διαφέρων. τὰ μὲν οὖν ἄλλα οὐκ ἄξια λέγειν περὶ τἀνδρός, τὸ δὲ σόφισμα τὸ τοῦ δρεπάνου τοῦ πρὸς τῇ λόγχῃ οἷον ἀπέβη. μαχομένου γὰρ αὐτοῦ ἐνέσχετό που ἐν τοῖς τῆς νεὼς σκεύεσιν καὶ ἀντελάβετο· εἶλκεν οὖν ὁ Στησίλεως βουλόμενος ἀπολῦσαι, καὶ οὐχ οἷός τ' ἦν, ἡ δὲ ναῦς τὴν ναῦν παρήει. τέως μὲν οὖν παρέθει ἐν τῇ νηὶ ἀντεχόμενος τοῦ δόρατος· ἐπεὶ δὲ δὴ παρημείβετο ἡ ναῦς τὴν ναῦν καὶ ἐπέσπα αὐτὸν τοῦ δόρατος ἐχόμενον, ἐφίει τὸ δόρυ διὰ τῆς χειρός, ἕως ἄκρου τοῦ στύρακος ἀντελάβετο. ἦν δὲ γέλως καὶ κρότος ὑπὸ τῶν ἐκ τῆς ὁλκάδος ἐπί τε τῷ σχήματι αὐτοῦ, καὶ ἐπειδὴ βαλόντος τινὸς λίθῳ παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἐπὶ τὸ κατάστρωμα ἀφίεται τοῦ δόρατος, τότ' ἤδη καὶ οἱ ἐκ τῆς τριήρους οὐκέτι οἷοί τ' ἦσαν τὸν γέλωτα κατέχειν, ὁρῶντες αἰωρούμενον ἐκ τῆς ὁλκάδος τὸ δορυδρέπανον ἐκεῖνο. ἴσως μὲν οὖν εἴη ἂν τὶ ταῦτα, ὥσπερ Νικίας λέγει· οἷς δ' οὖν ἐγὼ ἐντετύχηκα, τοιαῦτ' ἄττα ἐστίν. ὃ οὖν καὶ ἐξ ἀρχῆς εἶπον, εἴτε οὕτω σμικρὰς ὠφελίας ἔχει μάθημα ὄν, εἴτε μὴ ὂν φασὶ καὶ προσποιοῦνται αὐτὸ εἶναι μάθημα, οὐκ ἄξιον ἐπιχειρεῖν μανθάνειν. καὶ γὰρ οὖν μοι δοκεῖ, εἰ μὲν δειλός τις ὢν οἴοιτο αὐτὸ ἐπίστασθαι, θρασύτερος ἂν δι' αὐτὸ γενόμενος ἐπιφανέστερος γένοιτο οἷος ἦν, εἰ δὲ ἀνδρεῖος, φυλαττόμενος ἂν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, εἰ καὶ σμικρὸν ἐξαμάρτοι, μεγάλας ἂν διαβολὰς ἴσχειν· ἐπίφθονος γὰρ ἡ προσποίησις τῆς τοιαύτης ἐπιστήμης, ὥστ' εἰ μή τι θαυμαστὸν ὅσον διαφέρει τῇ ἀρετῇ τῶν ἄλλων, οὐκ ἔσθ' ὅπως ἄν τις φύγοι τὸ καταγέλαστος γενέσθαι φάσκων ἔχειν ταύτην τὴν ἐπιστήμην. τοιαύτη τις ἔμοιγε δοκεῖ, ὦ Λυσίμαχε, ἡ περὶ τοῦτο τὸ μάθημα εἶναι σπουδή· χρὴ δ' ὅπερ σοι ἐξ ἀρχῆς ἔλεγον, καὶ Σωκράτη τόνδε μὴ ἀφιέναι, ἀλλὰ δεῖσθαι συμβουλεύειν ὅπῃ δοκεῖ αὐτῷ περὶ τοῦ προκειμένου.

[508] Λόγου χάριν, βλ. σχετικά το χωρίο 41 από τον *Ἐπιτάφιο* του Υπερείδη: *χαλεπὸν μὲν ἴσως ἐστὶ τοὺς ἐν τοῖς τοιούτοις ὄντας πάθεσι παραμυθεῖσθαι. τὰ γὰρ πένθη οὔτε λόγῳ οὔτε νόμῳ κοιμίζεται, ἀλλ' ἡ φύσις ἑκάστου καὶ φιλία πρὸς τὸν τελευτήσαντα <τὸν> ὁρισμὸν ἔχει τοῦ λυπεῖσθαι. ὅμως δὲ χρὴ θαρρεῖν καὶ τῆς λύπης παραιρεῖν εἰς τὸ*

ακροατών και ίσως στο ίδιο αποτέλεσμα να αποσκοπεί και ο Λάχης. Πάντως, δεν είναι λανθασμένο να θεωρήσει κανείς ότι εδώ πρόκειται, απλώς, για πλατωνική ειρωνεία, με την έννοια ότι ο Πλάτων φρονεί πως ο Λάχης δεν έχει και κάποιο σημαντικό επιχείρημα να προσφέρει στον διάλογο.

Αφού, ακολούθως, ο Λάχης επισημάνει με γενικόλογο και ασαφή τρόπο ότι καλό είναι να γνωρίζει κάποιος τα πάντα, επεκτείνει την σκέψη του ως εξής: αν η οπλομαχία αποτελεί πράγματι μάθημα (όπως διατείνεται ο Νικίας και οι διδάσκαλοι του αντικειμένου), τότε είναι χρήσιμο να διδάσκεται στους νέους. Υπάρχουν, εντούτοις, και άλλα δύο ενδεχόμενα: είτε η οπλομαχία δεν συνιστά μάθημα και αυτοί που την ασκούν εξαπατούν και εκμεταλλεύονται τον ευκολόπιστο κόσμο, είτε ενδέχεται να είναι τω όντι μάθημα, αλλά όχι και τόσο σπουδαίο. Αν κάτι εκ των προειπωθέντων είναι αληθές, τότε, κατά τον Λάχητα, δεν υπάρχει λόγος η τέχνη αυτή να διδάσκεται στους νέους. Ο *χρηστὸς* πολιτικός άνδρας, ως γνήσιος φιλολάκων, στηρίζει την ανάλυσή του στο γεγονός ότι, αν επρόκειτο για μείζονος σημασίας γνωστικό πεδίο, τότε οι Λακεδαιμόνιοι, οι κατεξοχήν αρμόδιοι στα του πολέμου, θα έδειχναν την δέουσα προσοχή σε αυτό και θα το καλλιεργούσαν επιμελώς. Ο Λάχης, όμως, διατείνεται ότι οι Λακεδαιμόνιοι το αγνοούν, ενώ προσθέτει ότι, αν κάποιος από την Ελλάδα τιμηθεί από αυτούς για την επίδοσή του στον πόλεμο, είναι σαν να τιμάται από την Αθήνα για το ταλέντο του στην συγγραφή κάποιας τραγωδίας. Εννοείται, δηλαδή, εδώ ότι η πολεμική τέχνη αποτελεί εξ ορισμού τον αγαπημένο τομέα επιστητού των Λακεδαιμονίων, οι οποίοι την ασκούν με μοναδική γνωστική εξειδίκευση και απαράμιλλη αποτελεσματικότητα. Όπως, συνεπώς, κάποιος τραγωδός, αν θέλει να βραβευτεί στον κλάδο αυτόν, οφείλει να παρουσιάσει το έργο του στους Αθηναίους, έτσι και ο γνώστης του πολέμου είναι απαραίτητο να αποδείξει την αξία του ενώπιον των Λακεδαιμονίων. Ο Λάχης αποκαλύπτει την αντίφαση: ενώ στον τομέα της δραματικής ποίησης οι τραγωδοί επιδιώκουν την αναγνώριση από τους Αθηναίους, στα πολεμικά ζητήματα οι δήθεν αρμόδιοι αποφεύγουν μετά μανίας την Σπάρτη και εκθέτουν την τέχνη τους σε άλλες πόλεις, υποδεέστερες πολεμικά της Σπάρτης.[509] Ο Taylor[510] πιστεύει ότι ο Πλάτωνας προσφέρει εδώ μια

ἐνδεχόμενον, καὶ μεμνῆσθαι μὴ μόνον τοῦ θανάτου τῶν τετελευτηκότων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀρετῆς ἧς καταλελοίπασιν. Πβ. και Θουκ. 2.35.2: *χαλεπὸν γὰρ τὸ μετρίως εἰπεῖν ἐν ᾧ μόλις καὶ ἡ δόκησις τῆς ἀληθείας βεβαιοῦται*.

[509] Βλ. Καλλιγᾶς (2022) 108, σχόλ. 11: «Ὁ ἀντίλογος τοῦ Λάχη εἶναι λιγότερο περίτεχνα ὀργανωμένος, ἀλλὰ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προσκομίζει φαίνονται περισσότερο ἄμεσα καὶ ρεαλιστικά. Καὶ πρῶτα, ἡ ἀναφορὰ ποὺ κάνει στοὺς Λακεδαιμονίους εἶναι ἰδιαίτερα εὔστοχη, δεδομένου τοῦ θαυμασμοῦ τὸν ὁποῖο ἔτρεφαν, κυρίως οἱ συντηρητικοὶ Ἀθηναῖοι σὰν τὸν Νικία, γιὰ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν Σπαρτιατῶν στὸ πεδίο της πολεμικῆς τακτικῆς. Ἡ δυσπιστία ποὺ ἔδειχναν ἐκεῖνοι σὲ τοῦτον τὸν τομέα ἀπέναντι σὲ καινοτομίες σὰν αὐτὲς ποὺ προωθοῦσε καὶ διαφήμιζε ὁ Στησίλαος ἀποτελοῦσε σοβαρὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ἀναποτελεσματικότητά τους στὴν πράξη».

εύστοχη χαρακτηρολογικά καρικατούρα του Λάχητα, ο οποίος αδυνατεί να αντιληφθεί ότι ένας δάσκαλος επ' αμοιβή είναι λογικό να πουλάει την γνώση του σε μέρη όπου υπάρχει έλλειψη αυτής. Υπονοεί, δηλαδή, ο Taylor ότι, αν οι δάσκαλοι της οπλομαχίας μετέβαιναν στην Σπάρτη, το πιθανότερο είναι πως θα πέθαιναν από την πείνα, αφού οι Λακεδαιμόνιοι δεν θα είχαν κάτι να μάθουν από αυτούς και δεν θα πλήρωναν για την παροχή σε αυτούς μαχητικών γνώσεων. Δεν είναι απίθανο το σκεπτικό αυτό να είναι ορθό και ο Πλάτων να επιθυμεί να καταστήσει εμφανές ότι ο Λάχης υστερεί διανοητικά έναντι των άλλων ομιλητών (στην συνέχεια, άλλωστε, που ο διάλογος θα γίνει πιο σύνθετος νοητικά, αυτό θα καταστεί ακόμα πιο έντονο). Ίσως, όμως, επιθυμεί, παράλληλα, ο γιος του Αρίστωνα να υποβιβάσει ηθικώς τους δήθεν γνώστες της οπλιτικής τέχνης, οι οποίοι λειτουργούν ως τσαρλατάνοι και απομυζούν τις οικονομίες του κόσμου, για να επωφεληθούν οι ίδιοι, προσφέροντας, μάλιστα, ανύπαρκτη ή (στην καλύτερη περίπτωση) μηδαμινής αξίας γνωστική εξειδίκευση. Αν οι διδάσκαλοι αυτοί ήταν, πράγματι, ειδικοί, τότε δεν θα είχαν πρόβλημα να μιλήσουν για την τέχνη τους ενώπιον των καθ' ύλην αρμοδίων, ήτοι των Λακεδαιμονίων.

Εν συνεχεία, ο Λάχης πραγματοποιεί μια ιδιότυπη επίκληση στον εαυτό του εν είδει αυθεντίας, ώστε να πείσει τους παρευρισκόμενους ότι γνωρίζει από πρώτο χέρι την κατάσταση (*οὐ πάνυ ὀλίγοις ... οἷοί εἰσιν*). Εξηγεί, λοιπόν, ότι έχει παρατηρήσει ο ίδιος την συμπεριφορά των δασκάλων οπλομαχίας στον πόλεμο, διατυπώνοντας την θέση ότι συνήθως όλοι αυτοί οι ειδήμονες αποτυγχάνουν να σταθούν αξιοπρεπώς στο μέτωπο της μάχης, όπου εκεί αποκαλύπτεται η ανικανότητά τους σε όλο της το μεγαλείο.[511] Αυτό προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση στον αρχηγό των *χρηστῶν*, αφού επισημαίνει ο ίδιος ότι σε όλους τους υπόλοιπους τομείς του επιστητού οι επαΐοντες καταφέρνουν να διακριθούν και πρακτικώς.[512] Αν, επομένως,

---

[510] Βλ. Taylor (2009) 88: «Πρόκειται γιὰ σύντομο ἀλλὰ θαυμάσιο δεῖγμα δραματικῆς περιγραφῆς ἑνὸς χαρακτήρα: ὁ Λάχης εἶναι τόσο ἀμβλύνους ὥστε δὲν βλέπει τὴ φανερὴ ἐξήγηση ὅτι οἱ ἐπαγγελματίες ΄΄πλασάρουν΄΄ τὸ ἐμπόρευμά τους στὶς ἀγορὲς ὅπου ἡ ζήτηση εἶναι μεγαλύτερη». Για την αμβλύνοια του Λάχητα βλ. και Schwartz (2004) 346.

[511] Βλ. Michelini (2000) 65-66: «Laches is in some respects a fairly typical Socratic interlocutor. He has little experience in argument and is easily reduced to perplexity by Socrates. What sets Laches apart from others is his genuine expertise in the highly valued area of military skill, his consequent moral authority, and his corresponding ability to detect sham and pretense, characteristics that link him to Socrates at the same time that they lend credence to his endorsement of Socrate's practical virtues».

[512] Ο Λάχης εδώ εκφράζει ένα πάγιο γνωστικό δίλημμα, που συχνά απασχολεί και τους μελετητές της φιλοσοφίας. Πρόκειται, δηλαδή, για το ερώτημα τού αν είναι απαραίτητο ένας δάσκαλος οποιουδήποτε αντικειμένου να έχει διακριθεί πρώτα σε αυτό, προτού το διδάξει γόνιμα και αποτελεσματικά. Η συζήτηση αυτή ταλανίζει, λόγου χάριν, τους ενασχολούμενους με τον αθλητισμό ή το κλασικό τραγούδι (μονωδία). Οριστική απάντηση, πάντως, δεν δίνεται. Οι πιθανότητες είναι πως ένας αθλητής του διαμετρήματος του Λευτέρη Πετρούνια, επί παραδείγματι, ή ένας τενόρος όπως ο θρυλικός Lauri Volpi, θα μπορέσει να διδάξει καλύτερα το σχετικό αντικείμενο, αφού ως

η οπλομαχία αποτελεί εξαίρεση, τότε μάλλον δεν συνιστά γνώση, ή στην καλύτερη περίπτωση, πρόκειται για γνώση κατώτερης ποιότητας. Προς επίρρωση του επιχειρήματός του, ο Λάχης επικαλείται το παράδειγμα του Στησίλαου, τον οποίον η συντροφιά που λαμβάνει μέρος στην συζήτηση έχει παρακολουθήσει ζωντανά σε σχετική επίδειξη οπλομαχίας. Ο ηγέτης, λοιπόν, της μερίδας των *χρηστῶν* έτυχε να είναι αυτόπτης μάρτυρας ενός περιστατικού κατά την διάρκεια της θητείας του Στησίλαου σε ένα πλοίο, έχοντας, έτσι, την ευκαιρία να διαπιστώσει με τα ίδια του τα μάτια αν οι δάσκαλοι οπλομαχίας ανταποκρίνονται ικανοποιητικά στις πραγματικές πολεμικές συνθήκες. Ο Στησίλαος, όμως, μας πληροφορεί ο Αθηναίος στρατηγός, απέδειξε ακριβώς το αντίθετο: κουβαλούσε μαζί του ένα ξεχωριστό και συνάμα σύνθετο όπλο, ένα δορυδρέπανο, θέλοντας να ξεχωρίσει από τους υπόλοιπους, αλλά αυτό μπλέχτηκε στο εχθρικό πλοίο και ο ίδιος πάσχιζε να το συγκρατήσει. Το σκηνικό αυτό προκάλεσε, ασφαλώς, τον γέλωτα των αντιπάλων,[513] ενώ ο Λάχης πείστηκε ότι οι διδάσκαλοι των πολεμικών είναι, στην πραγματικότητα, ανίκανοι και φαφλατάδες.[514] Η αφήγηση στο σύνολό της είναι, ίσως, προϊόν της έξοχης πλατωνικής πένας, αλλά βασισμένη σε ιστορικά τεκμήρια,[515] και από λογοτεχνική άποψη θυμίζει αρκετά το εδάφιο της *Ἀπολογίας*, στο οποίο ο Σωκράτης δηλώνει ότι αποφάσισε

διακριθείς στον κλάδο αυτόν έχει σαφή επίγνωση όλων των απαραίτητων τεχνικών λεπτομερειών, των οδηγητικών στην επιτυχία. Η θέση αυτή, αν και, ίσως, έχει κάποια ορθότητα, δεν δύναται να εκφραστεί με απολυτότητα, αφού, ενίοτε, λυρικοί τραγουδιστές, για παράδειγμα, χωρίς καριέρα στο λυρικό θέατρο, αλλά με μοναδικό προσόν τις γνώσεις ενός πτυχίου, κατορθώνουν να έχουν εξαιρετικές διδασκαλικές επιδόσεις. Το ίδιο ισχύει και για έναν σύγχρονο αξιωματικό του στρατού ξηράς που ίσως δεν έχει, μεν, πείρα ενός πραγματικού πολέμου, αλλά είναι καλός δάσκαλος λόγω των άριστων επιδόσεών του σε πολεμικές προσομοιώσεις – ασκήσεις. Ως εκ τούτου, το επιχείρημα του Λάχητα ίσως είναι σωστό στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, αλλά συχνά χαρακτηρίζεται, ταυτόχρονα, και από μια σχετικότητα.

[513] Για το περιστατικό αυτό, που αποδεικνύει την ικανότητα του Πλάτωνα να παρεμβάλλει κωμικά σκηνικά κατά την εκτύλιξη των διαλόγων του, βλ. Davis (2016) 264-265.

[514] Βλ. και Capra (2015) 131: «By picking up the theatrical vocabulary (*etheasesthe, etheasamen*) of the opening scene, Laches establishes an explicit link between Stesileos' exhibition and his real performance, which he construes as 'truth' (*aletheia*) as opposed to ... fiction?, falsehood?, rehearsal? In the light of the *Philebus*, which defines comedy – on stage and in real life – as the act of deflating incompetent people who are too weak to be threatening, we can be more precise. Laches' story can be regarded as a comic show (note the reaction of both armies) as opposed to Stesileos' pompous showing off. War is surely a spectacle, in which comedy ends up deflating the pompous and revealing the truth».

[515] Ο Καλλιγᾶς (2022) 108, σχόλ. 12, λόγου χάριν, θεωρεί ότι εδώ γίνεται αναφορά στην πρώτη πολεμική επιχείρηση των Αθηναίων εναντίον της Σικελίας και, συγκεκριμένα, στους Λοκρούς και το Ρήγιο. Όπως έχει ήδη εξηγηθεί παραπάνω, ο Λάχης ήταν ο επικεφαλής των εκστρατειών αυτών. Είναι βέβαιο, δε, ότι θα ήταν σε θέση να αφηγηθεί διάφορα περιστατικά, κωμικά και τραγικά, από τις εμπειρίες που αποκόμισε. Επομένως, υπάρχουν τρία ενδεχόμενα: είτε το περιστατικό είναι πραγματικό και μεταφέρεται αυτούσιο από τον Πλάτωνα (ο οποίος, όταν πέθανε ο Λάχης, ήταν δέκα ετών, άρα το πληροφορήθηκε από τον Σωκράτη), είτε αποτελεί έμπνευση του Πλάτωνα, είτε συνιστά ένα δημιουργικό μείγμα ιστορικής πληροφορίας και πλατωνικής λογοτεχνικής φαντασίας.

να ελέγξει τις γνώσεις των πολιτικών, των ποιητών και των τεχνιτών και συμπέρανε ότι, τελικά, είναι, γενικώς, ανίδεοι.[516]

Ακολούθως, ο Λάχης[517] επαναλαμβάνει σαν είδος συμπεράσματος την άποψη ότι είτε η οπλομαχία δεν αποτελεί μάθημα, είτε αποτελεί μάθημα μικρής ωφέλειας. Άρα, και στις δύο περιπτώσεις δεν αξίζει να απευθυνθεί κανείς σε «ειδικούς». Παραθέτει, δε, ένα επιπρόσθετο επιχείρημα: αν κάποιος δειλός πείσει τον εαυτό του ότι κατέχει την οπλομαχία, αυτό θα του δώσει μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και, ως εκ τούτου, θα φανερωθεί ακόμα πιο εμφατικά η ασχετοσύνη του στον πολεμικό κλάδο. Αν, αντιθέτως, κάποιος ανδρείος θεωρεί πως κατέχει την τέχνη αυτήν, τότε θα έχει συνεχώς τον νου του στους υπολοίπους, οι οποίοι με το πρώτο σφάλμα του θα σπεύσουν να τον κατηγορήσουν (με το σκεπτικό ότι δεν είναι δυνατόν ο ειδήμων να σφάλλει). Γενικότερα, αν κάποιος διατείνεται ότι κατέχει την οπλομαχία, θα προκαλέσει τον φθόνο· αν είναι εξαιρετικά ανδρείος, θα κατορθώσει, ίσως, να αποκρύψει από τους υπόλοιπους ότι, στην πραγματικότητα, δεν έχει καμία γνώση, αφού αυτό το κενό έρχεται να το καλύψει η τόλμη του. Αν, όμως, δεν είναι γενναίος, τότε δεν υπάρχει τρόπος να γλιτώσει την καταδίκη από τους συμπολεμιστές του.[518]

Συμπερασματικά, η πρώτη αυτή εκτενής ανάλυση που προσφέρει ο Λάχης για το ζήτημα της ανδρείας – οπλομαχίας φαίνεται να τον αναδεικνύει σε άνδρα που δίνει μεγαλύτερη σημασία στην πράξη και δεν παρασύρεται από τις διάφορες καυχησιές του καθενός, που αφορούν αποκλειστικά την σφαίρα της θεωρητικολογίας.[519] Συνάμα, είναι κατάδηλο ότι ο Λάχης εκφράζει θέσεις που οι πιο μετριοπαθείς στην Αθήνα της εποχής θα άκουγαν με μεγάλη ευχαρίστηση, αφού η επίδειξη ανδρείας στην μάχη ανήκε κατεξοχήν στις προγραμματικές δηλώσεις των πολιτικών που εντάσσονταν στην μερίδα των *χρηστῶν* και, κατ' επέκταση, στις βασικές πεποιθήσεις των πολιτών που υποστήριζαν την ιδεολογική αυτήν μερίδα. Ο Πλάτωνας

[516] Βλ. Πλ. *Ἀπολ*. 22a-e. Λέω ότι τα δύο χωρία μοιάζουν λογοτεχνικά, δηλαδή εμπεριέχουν αμφότερα το στοιχείο της σωκρατικής – πλατωνικής ειρωνείας, διότι από άποψη περιεχομένου διαφέρουν ως προς το ότι ο Σωκράτης στην *Ἀπολογία* δεν αναιρεί την ειδημοσύνη των ειδικών στο αντικείμενό τους (πράγμα που πράττει ο Λάχης στον ομώνυμο διάλογο), αλλά καυτηριάζει το γεγονός πως αυτοί θεωρούν, τάχα, πως επειδή είναι καλοί ποιητές ή τεχνίτες, είναι και εν γένει σοφοί (κάτι που ο Σωκράτης αποδεικνύει πως δεν ισχύει).

[517] Για ένα πορτρέτο του Λάχητα στον πλατωνικό *Λάχητα*, βλ. και Michelini (2000) 66-67.

[518] Βλ. Stefou (2018) 20-22.

[519] Βλ. Dobbs (1986) 832: «Laches has the better of Nikias in this exchange. Nikias' claims in behalf of swordplay are too grand to stand on the slim support he provides. Ultimately, Nikias' endorsement of swordplay rests on his belief that it is a martial art, something that indeed conveys a learned competence. But Nikias never offers an explicit account of this belief. Absent such an account, it appears nothing more than wishful thinking, a yearning for technical mastery, that inclines Nikias to believe in the power of all manner of counterfeits to offer what he wants». Για σχετική ανάλυση βλ. και το αντίστοιχο υποκεφάλαιο με την παρουσία του Νικία εντός του πλατωνικού *Λάχητα*.

επιτυγχάνει να «ζωγραφίσει» έναν χαρακτήρα ευθαρσή που ανταποκρίνεται, φυσικά, στην πραγματική ιστορική μορφή: ο Λάχης, ως στρατηγός με τεράστια πείρα πολεμική, δεν θα μπορούσε παρά να είναι ένας άνθρωπος καχύποπτος απέναντι σε κάθε θεωρητική ανάλυση του πολέμου, αφού ο ίδιος τον έχει ζήσει στο πετσί του και γνωρίζει από πρώτο χέρι πώς κατακτάται η νίκη ή γιατί προκύπτει μια ήττα. Παράλληλα, ακριβώς επειδή είναι κάπως χειμαρρώδης στον λόγο του, ο Πλάτων προσπαθεί, ίσως, να δείξει στον αναγνώστη ότι ο Λάχης δεν είναι ιδιαίτερα οξύνους στις φιλοσοφικές συζητήσεις και αναζητά πάντοτε την έμπρακτη επιβεβαίωση μιας θεωρητικής επισήμανσης.

Κατόπιν, ο Λάχης παρεμβαίνει εκ νέου στον διάλογο (185e)[520] επισημαίνοντας στον Σωκράτη ότι συμβαίνει, ενίοτε, να δύναται κάποιος να βελτιωθεί σε μια ορισμένη γνωστική εξειδίκευση χωρίς την βοήθεια καταρτισμένων δασκάλων. Φυσικά, η θέση αυτή αποτελεί, απλώς, επανάληψη της βασικής άποψης που ο Λάχης έχει, ήδη, εκφράσει στο έργο αυτό. Παρακάτω (186c),[521] σημειώνονται μερικές λεπτομέρειες από τον Σωκράτη με ειρωνική χροιά, που αφορούν τον ίδιο τον Λάχητα κατά τον χρόνο διεξαγωγής του διαλόγου: πληροφορεί, λοιπόν, ο φιλόσοφος τον αναγνώστη ότι ο Λάχης (αλλά και ο Νικίας) είναι πλουσιότερος και γηραιότερος από τον ίδιο τον Σωκράτη, επομένως ενδέχεται να γνωρίζει κάτι παραπάνω επί του θέματος, αφού είναι πιθανόν η οικονομική του ευμάρεια να τού επέτρεψε να προσλάβει τους κατάλληλους δασκάλους για την αγωγή της ψυχής του. Αυτά τα σημεία έμφασης εντάσσονται ομαλά στο πλαίσιο της λογοτεχνικής πλατωνικής τεχνικής και των συνακόλουθων φιλοσοφικών επιδιώξεων και δεν προσθέτουν κάτι ιδιαίτερα σημαντικό στην προσωπογραφία του Λάχητα, παρά επαναλαμβάνουν πράγματα ήδη αναλυμένα στην παρούσα διδακτορική διατριβή (ο Λάχης, ως αρχηγός της μερίδας των *χρηστῶν*, προφανώς και ήταν εύπορος, ενώ ήταν και μεγαλύτερος σε ηλικία από τον Σωκράτη).

Το επόμενο εδάφιο στο οποίο ο Λάχης εκθέτει τις απόψεις του (188c–189b)[522] αποτελεί άλλο ένα τυπικό δείγμα εύστοχης λογοτεχνικής περιγραφής χαρακτήρα εκ μέρους του Πλάτωνα.

---

[520] *τί δέ, ὦ Σώκρατες; οὔπω ἑώρακας ἄνευ διδασκάλων τεχνικωτέρους γεγονότας εἰς ἔνια ἢ μετὰ διδασκάλων;*

[521] *εἰ δὲ Νικίας ἢ Λάχης ηὕρηκεν ἢ μεμάθηκεν, οὐκ ἂν θαυμάσαιμι· καὶ γὰρ χρήμασιν ἐμοῦ δυνατώτεροι, ὥστε μαθεῖν παρ' ἄλλων, καὶ ἅμα πρεσβύτεροι, ὥστε ἤδη ηὑρηκέναι.*

[522] *ἁπλοῦν τό γ' ἐμόν, ὦ Νικία, περὶ λόγων ἐστίν, εἰ δὲ βούλει, οὐχ ἁπλοῦν ἀλλὰ διπλοῦν· καὶ γὰρ ἂν δόξαιμί τῳ φιλόλογος εἶναι καὶ αὖ μισόλογος. ὅταν μὲν γὰρ ἀκούω ἀνδρὸς περὶ ἀρετῆς διαλεγομένου ἢ περί τινος σοφίας ὡς ἀληθῶς ὄντος ἀνδρὸς καὶ ἀξίου τῶν λόγων ὧν λέγει, χαίρω ὑπερφυῶς, θεώμενος ἅμα τόν τε λέγοντα καὶ τὰ λεγόμενα ὅτι πρέποντα ἀλλήλοις καὶ ἁρμόττοντά ἐστι. καὶ κομιδῇ μοι δοκεῖ μουσικὸς ὁ τοιοῦτος εἶναι, ἁρμονίαν καλλίστην ἡρμοσμένος οὐ λύραν οὐδὲ παιδιᾶς ὄργανα, ἀλλὰ τῷ ὄντι [ζῆν ἡρμοσμένος οὗ] αὐτὸς αὑτοῦ τὸν βίον σύμφωνον τοῖς λόγοις πρὸς τὰ ἔργα, ἀτεχνῶς δωριστὶ ἀλλ' οὐκ ἰαστί, οἶομαι δὲ οὐδὲ φρυγιστὶ οὐδὲ λυδιστί, ἀλλ' ἥπερ μόνη Ἑλληνική ἐστιν ἁρμονία. ὁ μὲν οὖν τοιοῦτος χαίρειν με ποιεῖ φθεγγόμενος καὶ δοκεῖν ὁτῳοῦν φιλόλογον εἶναι –οὕτω σφόδρα*

Το ζήτημα αφορά την σχέση του Λάχητα με τις φιλοσοφικές συζητήσεις ευρύτερα, αφού ο Αθηναίος στρατηγός εξηγεί την συμπεριφορά που παρουσιάζει, όταν λαμβάνει μέρος σε ανάλογες αναλύσεις. Επισημαίνει, λοιπόν, ο *χρηστὸς* πολιτικός ότι μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι ο ίδιος λατρεύει και, ταυτόχρονα, μισεί τους λόγους. Η παρεχόμενη αιτιολόγηση είναι η κάτωθι: όταν ο Λάχης τύχει να ακούσει κάποιον να αναφέρεται σε ζητήματα αρετής ή σοφίας, εξετάζει αν αυτά που εκθέτει ο ομιλών ανταποκρίνονται στον πρακτικό του χαρακτήρα, εν ολίγοις αν ο εκάστοτε συνομιλητής του είναι σε θέση να αποδείξει διά του προσωπικού του παραδείγματος όσα προσπαθεί να θεμελιώσει θεωρητικώς. Ένας τέτοιος άνθρωπος, κατά τον Λάχητα, είναι μουσικός με την έμπρακτη σημασία της έννοιας, δηλαδή κατά τον Δωρικό και όχι τον Ιωνικό, Φρύγιο ή Λύδιο τρόπο,[523] αφού τα λόγια του βρίσκονται σε αρμονία με την ίδια του την ζωή.[524] Στην περίπτωση, συνεπώς, αυτήν ο Λάχης λατρεύει, πραγματικά, να παρίσταται σε φιλοσοφικές συνδιαλλαγές. Αν, εντούτοις, ο ομιλητής δεν αποδεικνύεται αληθινός και πρακτικός θιασώτης αυτών που πρεσβεύει, τότε ο Λάχης δεν αγαπά ιδιαιτέρως τους λόγους. Μάλιστα, αν αυτός ο άνθρωπος δεν πράττει, μεν, αλλά δεν γνωρίζει ούτε να αναλύσει θελκτικά το ζήτημα, έχει καλώς· αν, όμως, παρόλο που δεν πράττει, είναι ένας σαγηνευτικός ομιλητής,

---

ἀποδέχομαι παρ' αὐτοῦ τὰ λεγόμενα– ὁ δὲ τἀναντία τούτου πράττων λυπεῖ με, ὅσῳ ἂν δοκῇ ἄμεινον λέγειν, τοσούτῳ μᾶλλον, καὶ ποιεῖ αὖ δοκεῖν εἶναι μισόλογον. Σωκράτους δ' ἐγὼ τῶν μὲν λόγων οὐκ ἔμπειρός εἰμι, ἀλλὰ πρότερον, ὡς ἔοικε, τῶν ἔργων ἐπειράθην, καὶ ἐκεῖ αὐτὸν ηὗρον ἄξιον ὄντα λόγων καλῶν καὶ πάσης παῤῥησίας. εἰ οὖν καὶ τοῦτο ἔχει, συμβούλομαι τἀνδρί, καὶ ἥδιστ' ἂν ἐξεταζοίμην ὑπὸ τοῦ τοιούτου, καὶ οὐκ ἂν ἀχθοίμην μανθάνων, ἀλλὰ καὶ ἐγὼ τῷ Σόλωνι, ἓν μόνον προσλαβών, συγχωρῶ· γηράσκων γὰρ πολλὰ διδάσκεσθαι ἐθέλω ὑπὸ χρηστῶν μόνον. τοῦτο γάρ μοι συγχωρείτω, ἀγαθὸν καὶ αὐτὸν εἶναι τὸν διδάσκαλον, ἵνα μὴ δυσμαθὴς φαίνωμαι ἀηδῶς μανθάνων· εἰ δὲ νεώτερος ὁ διδάσκων ἔσται ἢ μήπω ἐν δόξῃ ὢν ἤ τι ἄλλο τῶν τοιούτων ἔχων, οὐδέν μοι μέλει. σοὶ οὖν, ὦ Σώκρατες, ἐγὼ ἐπαγγέλλομαι καὶ διδάσκειν καὶ ἐλέγχειν ἐμὲ ὅτι ἂν βούλῃ, καὶ μανθάνειν γε ὅτι αὖ ἐγὼ οἶδα· οὕτω σὺ παρ' ἐμοὶ διάκεισαι ἀπ' ἐκείνης τῆς ἡμέρας ᾗ μετ' ἐμοῦ συνδιεκινδύνευσας καὶ ἔδωκας σαυτοῦ πεῖραν ἀρετῆς ἣν χρὴ διδόναι τὸν μέλλοντα δικαίως δώσειν. λέγ' οὖν ὅτι σοι φίλον, μηδὲν τὴν ἡμετέραν ἡλικίαν ὑπόλογον ποιούμενος.

[523] Βλ. Καλλιγᾶς (2022) 111, σχόλ. 19: «Ὁ Λάχης δηλώνει παρευθὺς ὅτι, ὡς ἄνθρωπος τῆς δράσης ποὺ εἶναι, ἀντιπαθεῖ τὶς ἄσκοπες θεωρητικολογίες, ἰδίως μάλιστα ὅταν αὐτὲς ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς πράξεις ἐκείνου ποὺ τὶς ἐκστομίζει. Ἡ ἀναφορὰ ποὺ κάνει στὸν ΄΄Δωρικὸ΄΄ τρόπο νὰ ἐνεργεῖ κάποιος σὲ συμφωνία μὲ ὅσα λέει ἐνδέχεται νὰ ἀπευθύνεται ἰδιαίτερα στὸν Νικία, τοῦ ὁποίου ἡ σχέση μὲ τὸν Δάμωνα (βλ. πιὸ κάτω, 197d2-3, 200a1-3) θὰ τὸν εἶχε ἐξοικειώσει μὲ τέτοιου εἴδους παραλληλισμούς, ὁπότε μπορεῖ νὰ ἐνέχει καὶ τὸν ψόγο ὅτι ὅσα εἰπώθηκαν ἀπὸ τὸν Νικία δὲν βρίσκονται σὲ συμφωνία μὲ ὅσα ἐκεῖνος ὁ ἴδιος πίστευε ἢ ἐφάρμοζε στὴν πράξη: βλ. καὶ Schmid (1992) 90-91».

[524] Η θέση που εκφράζει εδώ ο Λάχης είναι καθαρά φιλοσοφική – πλατωνική, παρόλο που κάποιος αναγνώστης, διαβάζοντας τον διάλογο, μπορεί να σχηματίσει, αρχικώς, την εντύπωση ότι ο Λάχης δεν έχει ιδιαίτερα κοφτερό μυαλό. Στο σημείο, λοιπόν, αυτό ο Πλάτωνας χρησιμοποιεί τον Λάχητα ως λογοτεχνικό όχημα για να εκφράσει τις προσωπικές του πεποιθήσεις. Μερικούς αιώνες αργότερα, ο Δίων Χρυσόστομος, στωικός και κυνικός φιλόσοφος, θα αφιερώσει τον *Περὶ Φιλοσοφίας* λόγο του στην εξέταση αυτού του ζητήματος, ήτοι στον συνδυασμό ρήσης και πράξης. Μάλιστα, ο Δίων φρονεί ότι, αν ο φιλόσοφος δεν πράττει, τότε δεν μπορεί να αποκαλείται φιλόσοφος. Βλ. και Αναστασόπουλος (2020) 29-30: «Ο φιλοσοφικός άνθρωπος ξεχωρίζει μέσα στο πλήθος, καθώς διακρίνεται για κάποια ορισμένα γνωρίσματα: η αμφίεσή του είναι συγκεκριμένη, ενώ η συμπεριφορά του σε δημόσιες δραστηριότητες καθιστά εύκολα αναγνωρίσιμη την ενασχόλησή του με την φιλοσοφία. Κυρίως, όμως, είναι αυτός, ο οποίος δύναται να επιτύχει την ιδανική σύζευξη ρήσεως και έργου, κάτι που, εν πολλοίς, δεν κατορθώνουν άνθρωποι, που καταπιάνονται με άλλες δραστηριότητες, όπως η γεωργία και η μουσική».

τότε ο Λάχης μισεί τους λόγους. Εδώ είναι εμφανές ότι ο Πλάτωνας εκφράζει τις προσωπικές του αντιλήψεις χρησιμοποιώντας ως λογοτεχνικό φερέφωνο τον Λάχητα.[525] Στην πραγματικότητα, ο φιλόσοφος βρίσκει την ευκαιρία να κατακεραυνώσει την ίδια την ρητορική, η οποία, αν πέσει στα χέρια κάποιου αδέξιου στην πράξη ατόμου, αλλά ταλαντούχου, δε, αγορητή, τότε το μέλλον της πόλης προδιαγράφεται ολέθριο. Καλύτερα είναι, κατά τον Λάχητα, ο άνθρωπος που δεν τηρεί εμπράκτως τις ρήσεις του, να είναι εξίσου ανίκανος ρήτορας, διότι έτσι δεν πρόκειται να πάρει στον λαιμό του ανθρώπους που τείνουν να καταμαγεύονται από σαγηνευτικούς ομιλητές. Ακολούθως, ο Λάχης δηλώνει εκ νέου ότι, καθώς έχει επίγνωση της ανδρείας του Σωκράτη στο πολεμικό μέτωπο (άρα, η πρώτη προϋπόθεση περί έμπρακτης εφαρμογής έχει, ήδη, τηρηθεί), είναι πρόθυμος να υποβληθεί στον φιλοσοφικό έλεγχο του γιου τού Σωφρονίσκου. Συμπληρώνει, δε, ότι επιθυμεί να μαθαίνει συνεχώς, αλλά μόνο από γνώστες των εκάστοτε αντικειμένων, διότι, αν ο δάσκαλος δεν είναι καλός, η διαδικασία της μάθησης γίνεται, εν τέλει, ανυπόφορη για τον μαθητή, ο οποίος δίνει την εντύπωση ότι είναι ανεπίδεκτος μαθήσεως, ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι. Υπονοείται, δηλαδή, εδώ ότι ένας κακός διδάσκων μπορεί να διαστρεβλώσει την αντίληψη που υπάρχει για έναν μαθητή, ο οποίος ενδέχεται να είναι πραγματικά ταλαντούχος και λόγω της κακής επίδοσης του καθηγητή να εκληφθεί ως ατάλαντος. Ως εκ τούτου, ο Λάχης δεν ενδιαφέρεται για το αν ο διδάσκαλος είναι νεότερος από εκείνον ή μη φημισμένος ακόμα, αλλά για το αν είναι αληθινά ειδήμων στον τομέα του.[526]

Στην συνέχεια, στο εδάφιο 189d–190b, ο Σωκράτης μεταστρέφει εντέχνως το θέμα της συζήτησης από τα θετικά ή αρνητικά της τέχνης τής οπλομαχίας στην δέουσα αρετή που πρέπει

[525] Βλ. και Lévystone (2006) 349: «La critique moderne reconnaît, à quelques exceptions près, une certaine valeur à la thèse de Lachès – qui fait de la fermeté d'âme un élément essentiel du courage – et ne tient pas Nicias pour le seul tenant de la position *platonicienne*». Ασφαλώς, η ανάλυση εδώ αφορά το ζήτημα της ανδρείας, όμως μπορεί να αποτελέσει συμπλήρωμα του επιχειρήματος που εκθέτω: ο Λάχης, δηλαδή, μέσα στο έργο λειτουργεί, ενίοτε, ως φερέφωνο του ίδιου του Πλάτωνα, είτε το ζήτημα αφορά την γενναιότητα, είτε την καταδίκη της ρητορικής. Γενικότερα, ο Πλάτωνας συνηθίζει να πραγματοποιεί εναλλαγές απόψεων μέσα στα έργα του, ήτοι συχνά τοποθετεί προσωπικές του πεποιθήσεις όχι μόνο στο στόμα του Σωκράτη, αλλά και στο στόμα συνομιλητών του Σωκράτη.

[526] Βλ. και Evrigenis (2007) 386: «Deeds are so important to Laches that he is willing to put them above any other consideration, such as age or reputation for expertise; it does not matter to him that Socrates is younger and otherwise unknown to him. As a general, he commands Socrates to disregard their difference in age, teach them, and learn alongside them. In fact, Laches is so convinced by action, that he is willing to let Socrates say *whatever he likes*». Βεβαίως, η συμπεριφορά αυτή ενέχει και μια παγίδα και, ίσως, αυτό θέλει να τονίσει ο Πλάτωνας εδώ: ο Σωκράτης μπορεί να τυχαίνει να συνιστά εξαιρετικό φιλόσοφο, αλλά ο Λάχης δεν το γνωρίζει ακόμα αυτό· έχει μόνο επίγνωση της γενναιότητας του Σωκράτη στο πολεμικό μέτωπο. Δεν αποκλείεται, όμως, κάποιος που είναι γενναίος στην μάχη να είναι μέτριος ως προς την σύλληψη φιλοσοφικών εννοιών ή ανήθικος στην καθημερινότητά του. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Λάχης φέρεται παρορμητικά και επιπόλαια.

να μεταδοθεί στις ψυχές των νέων, προκειμένου αυτοί να βελτιωθούν ηθικώς.[527] Για τον σκοπό αυτόν, από το 190d–e αρχίζει το κύριο μέρος της διαλεκτικής συνομιλίας, στο οποίο θα γίνει απόπειρα να θεμελιωθεί φιλοσοφικώς η έννοια της ανδρείας. Ο πρώτος ορισμός που δίνει ο Λάχης στο 190e είναι ο κάτωθι: κατά τον πολιτικό, η ανδρεία συνίσταται στο να μπορεί κανείς να παραμένει στο πεδίο της μάχης, υπερασπιζόμενος την πατρίδα του, χωρίς να αποχωρεί από την πολεμική παράταξη λόγω φόβου.[528] Πρόκειται, βεβαίως, για έναν σπαρτιατικού τύπου ορισμό, που βρίσκεται σε πλήρη συνάφεια με ό,τι περιμένει να ακούσει κανείς από έναν *χρηστὸν* πολιτικό και, δη, πεπειραμένο στρατηγό.[529] Είναι, έτσι, εμφανές ότι η απάντηση του Λάχητα είναι εντελώς αυθόρμητη. Ο Σωκράτης, όμως, έρχεται αμέσως να δείξει στον Λάχητα ότι ο ορισμός του είναι, κατ' αρχάς, παραπλανητικός: δύναται κανείς να διαπιστώσει, αν εξετάσει εις βάθος τα πολεμικά πράγματα, ότι οι Σκύθες, λόγου χάριν, συχνά πολεμούν υποχωρώντας. Σύμφωνα με τον Λάχητα, η υποχώρηση αυτή θα έπρεπε κανονικά να συνεπάγεται δειλία, αλλά δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο, αφού πολλές φορές η υποχώρηση είναι πιθανόν να οφείλεται σε εκούσια κίνηση τακτικής.[530] Άρα, η θέση του Λάχητα ανατρέπεται: ανδρείος δεν είναι μόνο αυτός που δεν αφήνει την θέση του, αφού κάποιος που υποχωρεί είναι, πολλές φορές, ανδρείος.[531] Ο Λάχης, πάντως, δεν φαίνεται ακόμα να αντιλαμβάνεται τι ακριβώς προσπαθεί να του αναλύσει ο Σωκράτης (191b). Γι' αυτό και ο φιλόσοφος επιμένει, αιτιολογώντας, αυτήν την φορά, καλύτερα το σκεπτικό του: ο ορισμός του Λάχητα αφορά μόνο ένα μέρος, μια περίσταση

---

[527] Βλ. και Tessitore (1994) 119: «The real issue is not fighting in armor but education of the young and determining who is competent to undertake it». Πβ. και Balaban (2007) 16-17.

[528] *οὐ μὰ τὸν Δία, ὦ Σώκρατες, οὐ χαλεπὸν εἰπεῖν· εἰ γάρ τις ἐθέλοι ἐν τῇ τάξει μένων ἀμύνεσθαι τοὺς πολεμίους καὶ μὴ φεύγοι, εὖ ἴσθι ὅτι ἀνδρεῖος ἂν εἴη.*

[529] Βλ. Schmid (1985) 114.

[530] Βλ. Πλ. *Λάχ*. 191a-b: *ὥσπερ που καὶ Σκύθαι λέγονται οὐχ ἧττον φεύγοντες ἢ διώκοντες μάχεσθαι, καὶ Ὅμηρός που ἐπαινῶν τοὺς τοῦ Αἰνείου ἵππους κραιπνὰ μάλ' ἔνθα καὶ ἔνθα ἔφη αὐτοὺς ἐπίστασθαι διώκειν ἠδὲ φέβεσθαι· καὶ αὐτὸν τὸν Αἰνείαν κατὰ τοῦτ' ἐνεκωμίασε, κατὰ τὴν τοῦ φόβου ἐπιστήμην, καὶ εἶπεν αὐτὸν εἶναι μήστωρα φόβοιο*. Πβ. Ομ. *Ίλ*. 8.107-108: *κραιπνὰ μάλ' ἔνθα καὶ ἔνθα διωκέμεν ἠδὲ φέβεσθαι,/ οὕς ποτ' ἀπ' Αἰνείαν ἑλόμην μήστωρε φόβοιο*.

[531] Σχετικά με τον πρώτο ορισμό που δίνει ο Λάχης για την ανδρεία, βλ. Rabbås (2004) 145, όπου εκφράζεται η πρωτότυπη θέση ότι ο Λάχης δεν αποτυγχάνει να συλλάβει την καθολικότητα της αρετής, αλλά την ενιαιότητά της: «What exactly is the problem with this first proposal for a definition of courage? Scholars have tended to focus on its formal or logical aspects. For a long time Laches' proposal was standardly taken to provide a particular (or token) when it ought to have provided a universal (or type). Thus, on this approach, the proposal does not strictly speaking constitute a definition at all, and Laches completely misunderstands what kind of question Socrates is asking; that is why Socrates says that Laches is answering a different question from the one he intended. A second diagnosis is to grant that Laches' proposal cites a universal (or type), but to fault this universal for being insufficiently general – its extension is too narrow. Thus, on this interpretation, Laches is innocent of making any simpleminded formal blunder, but his definition is nevertheless materially inadequate: it mentions only one kind of courageous behaviour, while clearly there are also others. The reason for this is an inability – or, perhaps, unwillingness – to see that there is a single explanation why persons or actions are rightly called courageous. Hence it is 'the unity, not the universality' of courage that Laches has failed to capture, and he has thus given 'a partial or incomplete answer' to Socrates' question – which Socrates then easily leads him to see».

της ανδρείας, ορθή μεν, πολύ περιορισμένη δε.[532] Ο Σωκράτης επιθυμεί να ακούσει έναν ορισμό με νοηματική ευρύτητα και πληρότητα, που θα καλύπτει, δηλαδή, όλες τις πτυχές της γενναιότητας, είτε αυτές εντοπίζονται στους κινδύνους της θάλασσας, στις αρρώστιες, στην φτώχεια, στην πολιτική, στην υπερνίκηση των ατομικών επιθυμιών κ.λπ. (191c–e). Είναι έκδηλο ότι ο Πλάτωνας καταβάλλει ιδιαίτερο κόπο, ώστε να δείξει την προσπάθεια του Σωκράτη να εξηγήσει στον Λάχητα ότι κάθε ορισμός μιας έννοιας οφείλει να περιλαμβάνει όλες τις επιμέρους περιπτώσεις. Η επαγωγική σκέψη του Σωκράτη γίνεται δύσκολα αντιληπτή από τον Λάχητα, ώσπου στο 192b–c ο πολιτικός μοιάζει να έχει αντιληφθεί καλύτερα το σωκρατικό σκεπτικό. Εκφράζει, λοιπόν, ο Λάχης την άποψη ότι η ανδρεία είναι ένα είδος ψυχικής εγκαρτέρησης.[533] Πρόκειται εδώ για την πρώτη τροποποίηση του αρχικού ορισμού εκ μέρους του Λάχητα. Είναι βέβαιο ότι ο ορισμός αυτός είναι ευστοχότερος από τον πρώτο, αν και ο Πλάτωνας σκοπίμως βάζει τον Σωκράτη να προσφέρει συνεχή παραδείγματα, για να δείξει ότι ο Λάχης χαρακτηρίζεται από κάποια βραδύτητα στην σκέψη. Είναι, μεν, γενναίος στρατηγός, αλλά δεν είναι και ο ιδανικός φιλοσοφικός συνομιλητής.

Το πρόβλημα, πάντως, παραμένει, αφού, σύμφωνα με τον Σωκράτη, ο δεύτερος ορισμός του Λάχητα, αν και ποιοτικότερος πνευματικά από τον πρώτο, εμπεριέχει και αυτός ασάφειες. Η βασική διαφωνία του φιλοσόφου έγκειται στο ότι δεν είναι όλες οι ψυχικές επιμονές

---

[532] Βλ. την φιλοσοφική ανάλυση του Νεχαμά (2022^{β}) 276-277: «Πρέπει να είναι ολοφάνερο ότι ο Λάχης δεν λέει τίποτε που να προσεγγίζει έστω και ελάχιστα την ιδέα ότι, λόγου χάριν, ο Αισχύλος ή η επίδοσή του στο πεδίο του Μαραθώνα χαρακτηρίζονται από (ή, ακόμη χειρότερα, είναι) ανδρεία. Η ανδρεία, λέει, είναι το να μάχεται κανείς εναντίον του εχθρού χωρίς να οπισθοχωρεί. Ο ορισμός που δίνει δεν είναι, ασφαλώς, αρκετά γενικός· αλλά πού έγκειται η σύγχυση μεταξύ αυτού που είναι ανδρείο και αυτού στο οποίο συνίσταται το να είναι κανείς ανδρείος; Σε αυτά τα συμφραζόμενα, η λέξη «παράδειγμα» είναι ιδιαίτερα αμφίσημη. Μπορούμε να πούμε ότι ο Χαρμίδης είναι ένα παράδειγμα ωραιότητας, ότι ο Αισχύλος είναι ένα παράδειγμα ανδρείας και ότι ο Νικίας είναι ένα παράδειγμα οσιότητας. Μπορούμε επίσης να πούμε ότι τα εν λόγω παραδείγματα είναι η ωραιότητα του Χαρμίδη, η ανδρεία του Αισχύλου και η οσιότητα του Νικία. Τέλος, μπορούμε να πούμε ότι τα παραδείγματα είναι η σωματική ωραιότητα, ο ανυποχώρητος αγώνας και η προσφορά θυσίας πριν από ένα ταξίδι. Αν σας ρωτούσα τώρα τι είναι η ωραιότητα και εσείς απαντούσατε επικαλούμενοι τον Χαρμίδη, την ωραιότητά του, ή ακόμη τη σωματική ωραιότητα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι δεν έχετε ακόμη δώσει τη σωστή απάντηση στην ερώτησή μου. Δεν είναι όμως σαφές ότι θα διαπράττατε το ίδιο λάθος σε όλες αυτές τις περιπτώσεις. Στην τελευταία περίπτωση, θα είχατε δώσει μία μερική ή ελλιπή απάντηση. Δεν θα είχατε πει ακόμη τι καθιστά ωραίο καθετί ωραίο, επειδή υπάρχει, ή έτσι φαίνεται, κάτι περισσότερο από την ωραιότητα που φαίνεται με το μάτι. Θα μπορούσα μάλιστα να σας αντιτείνω ότι μου δώσατε μόνο ένα παράδειγμα αυτού που αποτελεί ωραιότητα, ενώ εγώ ζητώ να μάθω τι είναι αυτό που κάνει όλα αυτά να είναι το ίδιο, δηλαδή ωραία. Μόνον ένας προσδιορισμός αυτού του πράγματος (εφόσον όντως υπάρχει κάτι τέτοιο, όπως ο Σωκράτης πάντα προϋποθέτει) θα απαντήσει την ερώτησή μου. Αν, από την άλλη πλευρά, μου δείχνατε τον Χαρμίδη, θα είχα πολύ περισσότερα να σας πω. Θα μπορούσα πάλι να πω ότι μου δώσατε μόνο ένα παράδειγμα ωραιότητας, αλλά δεν θα μπορούσα να συνεχίσω μιλώντας για τρόπους του να είναι κάτι ωραίο. Θα έπρεπε να ξεκινήσω πάλι από την αρχή, επειδή δεν θα με είχατε καταλάβει καθόλου· θα είχατε πραγματικά απαντήσει ένα διαφορετικό ερώτημα. Δεν θα μου είχατε δώσει απλώς μία ανεπαρκή απάντηση, αλλά δεν θα είχατε απαντήσει καν».

[533] *δοκεῖ τοίνυν μοι καρτερία τις εἶναι τῆς ψυχῆς, εἰ τό γε διὰ πάντων [περὶ ἀνδρείας] πεφυκὸς δεῖ εἰπεῖν.*

γενναιότητα. Έτσι, στο 192d προκύπτει η δεύτερη τροποποίηση του αρχικού ορισμού του Λάχητα: κατά τον ηγέτη των *χρηστῶν*, ανδρεία είναι η *φρόνιμος καρτερία*.[534] Εντούτοις, ακόμα και αυτός ο ορισμός[535] περιπλέκει, ίσως, τα πράγματα, σύμφωνα με τον Σωκράτη. Ο γιος της Φαιναρέτης συμπληρώνει ότι δεν είναι δυνατόν κάποιος που ξοδεύει με σύνεση τα χρήματά του, με σκοπό να αποκτήσει περισσότερα, να αποκληθεί ανδρείος με φρόνηση. Αλλά και στον πόλεμο κάτι ανάλογο συμβαίνει, αφού δεν μπορεί κανείς να κάνει λόγο για εγκαρτέρηση με φρόνηση, όταν κάποιος παραμένει στο πολεμικό μέτωπο έχοντας πλεονεκτίστερη θέση από τον αντίπαλο και εξασφαλισμένη την συμμαχική βοήθεια. Όλες αυτές οι περιπτώσεις αφορούν κινήσεις ψυχρού υπολογισμού και πραγματοποιούνται από μια θέση ασφάλειας.[536] Πρόκειται εδώ για ένα σωκρατικό παράδοξο, σύμφωνα με το οποίο όσο περισσότερη γνώση διαθέτει κανείς, τόσο λιγότερο θάρρος απαιτείται να επιδείξει στην ανάλογη περίσταση.[537]

Όλες οι προηγηθείσες αναλύσεις και φιλοσοφικώ τω τρόπω διεισδυτικές επεκτάσεις του αρχικού ορισμού φαίνεται να δυσκολεύουν αρκετά τον Λάχητα, ο οποίος ομολογεί ανοιχτά ότι δεν είναι συνηθισμένος σε τόσο σύνθετες διανοητικά φιλοσοφικές προσεγγίσεις.[538] Επισημαίνει, δε, πως, ενώ κατανοεί την έννοια της ανδρείας, δεν βρίσκει τα κατάλληλα λόγια για να την διασαφηνίσει εννοιολογικώς με τρόπο επαρκή.[539] Ο Πλάτων εδώ επιθυμεί εκ νέου να δείξει ότι οι γνωστικές δεξιότητες του Λάχητα δεν επαρκούν, για να σταθεί ο πολιτικός με αξιώσεις απέναντι στην διαλεκτική του Σωκράτη.[540]

Στο διαλογικό κομμάτι που έπεται (194b–201c), το οποίο εκτείνεται μέχρι το τέλος του διαλόγου, ο Σωκράτης και ο Λάχης, έχοντας, προφανώς, περιέλθει σε φιλοσοφική *ἀπορίαν*,

---

[534] Βλ. Foley (2009) 217: «Laches' second definition has a more legitimate claim to be a necessary condition of courage. It is reasonable to say that hoplites epitomize endurance of the soul while not denying that nonhoplites can exhibit similar endurance». Βλ., επίσης, Kahn (1986) 12: «The most plausible definition of courage proposed in the dialogue, ´´strength and endurance (*karteria*) of soul´´, emended to ´´wise or intelligent endurance´´ (*phronimos karteria*) is never directly refuted but simply neglected both here and in the parallel discussion of courage in the *Protagoras*. This obvious emotional or temperamental aspect of courage as a character trait, naturally emphasized by Laches as a professional soldier, is thereafter ignored by Plato until he comes to discuss *thymos* in the *Republic*».

[535] Για έναν σχολιασμό του ορισμού με χρήση της Αντιγόνης και της Μήδειας ως σχετικών παραδειγμάτων βλ. Gould (1987) 274-276.

[536] Βλ. σχετικά Πλ. *Λάχ*. 192e-194a. Για την προσέγγιση της επιχειρηματολογίας βλ. Hardy (2011) 173-175.

[537] Βλ. και Tessitore (1994) 119. Για την ανάλυση της επιχειρηματολογίας βλ. Gould (1987) 268-269.

[538] Βλ. σχετικά Devereux (1992) 775-776.

[539] Βλ. Πλ. *Λάχ*. 194a-b: *ἐγὼ μὲν ἕτοιμος, ὦ Σώκρατες, μὴ προαφίστασθαι. καίτοι ἀήθης γ' εἰμὶ τῶν τοιούτων λόγων· ἀλλά τίς με καὶ φιλονικία εἴληφεν πρὸς τὰ εἰρημένα, καὶ ὡς ἀληθῶς ἀγανακτῶ εἰ οὑτωσὶ ἃ νοῶ μὴ οἷός τ' εἰμὶ εἰπεῖν. νοεῖν μὲν γὰρ ἔμοιγε δοκῶ περὶ ἀνδρείας ὅτι ἔστιν, οὐκ οἶδα δ' ὅπῃ με ἄρτι διέφυγεν, ὥστε μὴ συλλαβεῖν τῷ λόγῳ αὐτὴν καὶ εἰπεῖν ὅτι ἔστιν*.

[540] Για έναν γενικότερο σχολιασμό, βλ. και Foley (2009) 215: «Plato depicts Laches as a bold, decisive person, though the seemingly positive valence of this trait is vitiated by a lack of discretion that will be both his defining character trait and the central flaw in the account of courage that he offers».

αποφασίζουν να προσκαλέσουν τον Νικία στον διάλογο.[541] Η συμμετοχή του Νικία στην συζήτηση θα αποδείξει ότι ακόμα και εντός της ιδεολογικής μερίδας των *χρηστῶν* πρέπει να υπήρχαν διαφωνίες, αφού στον παρόντα διάλογο οι δύο στρατηγοί εκπροσωπούν εκ διαμέτρου αντίθετες αντιλήψεις. Ο Λάχης παραμένει πιστός στις αρχαϊκές αριστοκρατικές αξίες, τις με την μάχη σχετιζόμενες, ενώ ο Νικίας ακολουθεί τα σύγχρονα σοφιστικά ρεύματα. Είναι βέβαιο ότι και σε πολιτικό επίπεδο οι *χρηστοὶ* θα διαφωνούσαν, ενίοτε, μεταξύ τους. Οι θέσεις, βέβαια, του Νικία θα εξεταστούν ενδελεχώς στο επόμενο κεφάλαιο, που αφορά αποκλειστικά τον γιο του Νικηράτου. Για τον σκοπό της παρούσας ανάλυσης, είναι αρκετό να διατυπωθεί ότι ο Νικίας εκφράζει την άποψη ότι η ανδρεία συνίσταται στην γνώση των «επίφοβων και ενθαρρυντικών πραγμάτων στον πόλεμο, όπως και σε όλα τα άλλα».[542] Ο ορισμός του Νικία αποτελεί, προφανώς, θετική συμβολή στον διάλογο και βελτιώνει τους προειπωθέντες ορισμούς, αλλά ο Λάχης διατηρεί σοβαρές επιφυλάξεις, που φτάνουν, μάλιστα, μέχρι το σημείο του ασυγκράτητου εκνευρισμού (195a). Ο Λάχης, δηλαδή, φρονεί πως η σοφία δεν σχετίζεται με την ανδρεία και δηλώνει ότι ο Νικίας ξεστομίζει ανοησίες σε παραληρηματικό τόνο (*ληρεῖ*). Το δε διαλογικό κλίμα φαίνεται να είναι τόσο έντονο, ώστε χρειάζεται η παρέμβαση του Σωκράτη, ο οποίος νουθετεί τον Λάχητα και του επισημαίνει ότι δεν είναι ορθό να λοιδορούν τον Νικία· αν έχουν διαφορετική άποψη από αυτόν, οφείλουν να προσπαθήσουν να τον διδάξουν. Ο Νικίας, όμως, διακρίνει στον Λάχητα εγωιστικές σκοπιμότητες, κάτι που πυροδοτεί εκ νέου την ένταση και αποτελεί την αφορμή για διάλογο ανάμεσα στους δύο στρατηγούς. Ο Λάχης, λοιπόν, επιμένει ότι ο Νικίας εκφωνεί κουταμάρες και διατείνεται πως δύναται να το αποδείξει.[543] Ο ηγέτης των *χρηστῶν* προσφέρει ένα παράδειγμα: οι γιατροί έχουν επίγνωση των επίφοβων πραγμάτων ως προς τις ασθένειες, αλλά, κατά την γνώμη του, δεν θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς τους γιατρούς ανδρείους λόγω αυτού του γνωρίσματός τους. Τα ίδια ισχύουν, σύμφωνα με τον Λάχητα, και για τους γεωργούς και τους υπόλοιπους, εν γένει, τεχνίτες. Ο Νικίας, εντούτοις, κατορθώνει να προβάλει μια αποτελεσματική αντίρρηση, λέγοντας ότι οι γιατροί γνωρίζουν μόνο το υγιεινό και το νοσηρό και όχι αν είναι επίφοβο για κάποιον να είναι υγιής ή άρρωστος (συνεπώς, οι γιατροί δεν είναι ανδρείοι). Ο Λάχης δράττεται της ευκαιρίας και ανταπαντά

[541] Η Tatsi (2020) 108 εκφράζει την ορθή αντίληψη ότι η λεκτική αντιπαράθεση που ακολουθεί ανάμεσα στον Λάχητα και τον Νικία θυμίζει έντονα τις δημηγορίες του Θουκυδίδη.

[542] Βλ. Πλ. *Λάχ*. 194e-195a: *ταύτην ἔγωγε, ὦ Λάχης, τὴν τῶν δεινῶν καὶ θαῤῥαλέων ἐπιστήμην καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ἅπασιν*. Χρησιμοποιώ εδώ την μετάφραση του Καλλιγά· βλ. σχετικά Καλλιγᾶς (2022) 83.

[543] Βλ. Πλ. *Λάχ*. 195b: *πάνυ μὲν οὖν, ὦ Νικία, καὶ πειράσομαί γε ἀποφῆναι· οὐδὲν γὰρ λέγεις. ἐπεὶ αὐτίκα ἐν ταῖς νόσοις οὐχ οἱ ἰατροὶ τὰ δεινὰ ἐπίστανται; ἢ οἱ ἀνδρεῖοι δοκοῦσί σοι ἐπίστασθαι; ἢ τοὺς ἰατροὺς σὺ ἀνδρείους καλεῖς;*

έξυπνα και σκωπτικά: μάλλον ο Νικίας θεωρεί ανδρείους τους μάντεις, διότι είναι αδύνατον να γνωρίζει κανείς αν είναι καλύτερο για κάποιον να ζήσει ή να πεθάνει (195e).[544]

Κατόπιν, ο Νικίας αποκρίνεται ότι οι μάντεις απλώς προβλέπουν, αλλά δεν είναι σε θέση να γνωμοδοτήσουν για το αν κάποιος αξίζει να υποστεί κάτι ή όχι (συνεπώς, οι μάντεις δεν είναι ανδρείοι). Αυτό εξοργίζει τον Λάχητα, ο οποίος επισημαίνει πως δεν κατανοεί το σκεπτικό του Νικία. Σύμφωνα με τον Λάχητα, ο Νικίας συνθετοποιεί εκουσίως την συζήτηση και περιστρέφει τα λόγια του άλλοτε έτσι και άλλοτε αλλιώς, προκειμένου να αποφύγει να παραδεχτεί ότι έχει περιέλθει σε *ἀπορίαν* και δεν μπορεί να δώσει ικανοποιητική απάντηση επί του ζητήματος. Ο Λάχης προσθέτει ότι τόσο ο ίδιος, όσο και ο Σωκράτης, είχαν την δυνατότητα, αν το επιθυμούσαν, να αντιμετωπίσουν ρητορικά την συζήτηση, κατορθώνοντας, έτσι, να αποκρύψουν τις αντιφάσεις των επιχειρημάτων τους. Δεν το έπραξαν, όμως, διότι οι τεχνικές αυτές αρμόζουν μόνο σε λόγους που εκφωνούνται στα δικαστήρια. Ο Λάχης, ως εκ τούτου, ηθικοποιεί στο σημείο αυτό τον διάλογο και ταυτίζει σκόπιμα τον εαυτό του με τον Σωκράτη (παρόλο που ο Αθηναίος στρατηγός δεν είναι το ίδιο ευφυής με τον φιλόσοφο), μεμφόμενος τον Νικία για χρήση ρητορικών σκοπιμοτήτων. Εν ολίγοις, κατά τον Λάχητα, ο Νικίας φέρεται σαν σοφιστής, στάση που σε έναν φιλοσοφικό διάλογο που στόχο του έχει την αναζήτηση της αλήθειας είναι αξιόμεμπτη.[545] Γίνεται, εδώ, αντιληπτό ότι ο Λάχης, ως *χρηστός*, κατηγορεί έναν άλλον *χρηστόν*, τον Νικία, χρησιμοποιώντας μομφές που εκτόξευαν οι *χρηστοὶ* εναντίον των *πονηρῶν*. Αυτό σημαίνει ότι ο Νικίας φέρεται σαν κομπορρήμων ρήτορας, αφού περιστρέφει εδώ και εκεί την συζήτηση χωρίς να έχει ουσιαστική συμβολή στον διάλογο. Οξυδερκώς ο Λάχης αποδίδει στον

[544] *ἔγωγε, ὅτι γε τοὺς μάντεις καλεῖ τοὺς ἀνδρείους· τίς γὰρ δὴ ἄλλος εἴσεται ὅτῳ ἄμεινον ζῆν ἢ τεθνάναι; καίτοι σύ, ὦ Νικία, πότερον ὁμολογεῖς μάντις εἶναι ἢ οὔτε μάντις οὔτε ἀνδρεῖος;* Η αναφορά του Λάχητα στους μάντεις αποτελεί δηκτικό υπονοούμενο εναντίον του Νικία, ο οποίος συνήθιζε να συμβουλεύεται τους μάντεις, πριν λάβει κάποια σημαντική πολιτική απόφαση. Βλ. σχετικά Θουκ. 7.50.4: *καὶ μελλόντων αὐτῶν, ἐπειδὴ ἑτοῖμα ἦν, ἀποπλεῖν ἡ σελήνη ἐκλείπει· ἐτύγχανε γὰρ πασσέληνος οὖσα. καὶ οἱ Ἀθηναῖοι οἵ τε πλείους ἐπισχεῖν ἐκέλευον τοὺς στρατηγοὺς ἐνθύμιον ποιούμενοι, καὶ ὁ Νικίας (ἦν γάρ τι καὶ ἄγαν θειασμῷ τε καὶ τῷ τοιούτῳ προσκείμενος) οὐδ' ἂν διαβουλεύσασθαι ἔτι ἔφη πρίν, ὡς οἱ μάντεις ἐξηγοῦντο, τρὶς ἐννέα ἡμέρας μεῖναι, ὅπως ἂν πρότερον κινηθείη. καὶ τοῖς μὲν Ἀθηναίοις μελλήσασι διὰ τοῦτο ἡ μονὴ ἐγεγένητο*. Πβ. και Πλουτ. *Νικ.* 4.2, 23.1-2 και 23.6.

[545] Βλ. Πλ. *Λάχ*. 196a-b: *ἀλλ' ἐγὼ τούτου οὐ μανθάνω, ὦ Σώκρατες, ὅτι βούλεται λέγειν· οὔτε γὰρ μάντιν οὔτε ἰατρὸν οὔτε ἄλλον οὐδένα δηλοῖ ὄντινα λέγει τὸν ἀνδρεῖον, εἰ μὴ εἰ θεόν τινα λέγει αὐτὸν εἶναι. ἐμοὶ μὲν οὖν φαίνεται Νικίας οὐκ ἐθέλειν γενναίως ὁμολογεῖν ὅτι οὐδὲν λέγει, ἀλλὰ στρέφεται ἄνω καὶ κάτω ἐπικρυπτόμενος τὴν αὑτοῦ ἀπορίαν· καίτοι κἂν ἡμεῖς οἷοί τε ἦμεν ἄρτι ἐγώ τε καὶ σὺ τοιαῦτα στρέφεσθαι, εἰ ἐβουλόμεθα μὴ δοκεῖν ἐναντία ἡμῖν αὐτοῖς λέγειν. εἰ μὲν οὖν ἐν δικαστηρίῳ ἡμῖν οἱ λόγοι ἦσαν, εἶχεν ἄν τινα λόγον ταῦτα ποιεῖν· νῦν δὲ τί ἄν τις ἐν συνουσίᾳ τοιᾷδε μάτην κενοῖς λόγοις αὐτὸς αὑτὸν κοσμοῖ;* Βλ. και Emlyn-Jones (1999) 127: «Laches' lack of Nikias' verbal skills reflects his ignorance of intellectual movements and mistrust of theory in favour of the proof of *erga* (deeds)». Ορθά επισημαίνεται εδώ ότι ο Λάχης δίνει έμφαση στα έργα και όχι στον λόγο, αλλά η αντίληψη ότι ο Λάχης δεν έχει γνώση του διανοητικού κινήματος της σοφιστικής είναι εσφαλμένη, αφού το αντίθετο αποδεικνύεται στο κείμενο μέσα από τις μομφές που εκτοξεύει ο Λάχης εναντίον του Νικία.

Νικία γνωρίσματα της αντίπαλης ιδεολογικής μερίδας, για να τον εκτοπίσει ρητορικά. Πάντως, ο Λάχης δεν αποφεύγει να υποπέσει και ο ίδιος στην παγίδα της ρητορικής: κατηγορεί, μεν, τον Νικία για απόκρυψη αντιφάσεων και ο ίδιος υιοθετεί τον ρόλο του εκπροσώπου της φιλοσοφίας οικειοποιούμενος εκουσίως τον Σωκράτη, ενώ, στην πραγματικότητα, ο ίδιος έχει επιδείξει μέχρι το σημείο αυτό του διαλόγου εξαιρετική αδυναμία κατανόησης βαθυστόχαστων εννοιών και αναλύσεων και έχει, μάλιστα, αποδειχτεί λιγότερο οξύνους και από τον ίδιο τον Νικία. Ο Πλάτωνας εδώ επιτίθεται, για άλλη μία φορά, στην ρητορική και τα παραπλανητικά μέσα που χρησιμοποιεί, αλλά δείχνει, παράλληλα, εκ νέου ότι ο Λάχης δεν είναι ιδιαίτερα έξυπνος, αλλά αποκλειστικά ένας άνθρωπος της δράσης.

Στο τμήμα του κειμένου που εκτείνεται από το 196c έως και το 200c ο ερευνητής έχει την δυνατότητα να αντλήσει ορισμένες περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τον χαρακτήρα του Λάχητα, τουλάχιστον όπως αποδίδεται από την δημιουργική πλατωνική πένα. Αρχικά, στο 196c ο Λάχης παραιτείται φαινομενικά από τον διάλογο, αφού δηλώνει στον Σωκράτη ότι δεν επιθυμεί να απευθύνει άλλα ερωτήματα στον Νικία. Προφανώς, ο Λάχης είναι ακόμα επηρεασμένος από την προηγηθείσα διαλεκτική ανάλυση και φροντίζει να καταστήσει εμφανή τον αρνητισμό του απέναντι στον Νικία.[546] Ο Λάχης παρεμβαίνει εκ νέου στο 197a, αφού προηγουμένως ο Σωκράτης έχει δηλώσει, απευθυνόμενος στον Νικία, ότι ένα ζώο δεν μπορεί να είναι γενναίο, αν η γενναιότητα αποτελεί, πράγματι, είδος γνώσης. Αυτό, με την σειρά του, δηλοί ότι ακόμα και μεταξύ των ανθρώπων ελάχιστοι είναι, τω όντι, γενναίοι. Σύμφωνα, δε, με τον Σωκράτη, αν κάποιος υιοθετήσει την οπτική του Νικία για την εννοιολόγηση της ανδρείας, τότε θα πρέπει να παραδεχτεί ότι το λιοντάρι, το ελάφι, ο ταύρος και ο πίθηκος είναι φύσει ίσα ζώα ως προς την ανδρεία. Ο Λάχης, λοιπόν, συνειδητοποιώντας ότι ο Σωκράτης έχει στριμώξει επιχειρηματολογικά τον Νικία, αρπάζει την ευκαιρία και σπεύδει να επιβεβαιώσει εμφατικά τα λεγόμενα του φιλοσόφου. Η αντίδραση του Λάχητα είναι, οπωσδήποτε, υπερβολική και κάπως παιδαριώδης, αφού ο ίδιος πέφτει στην παγίδα της πειθούς ως βασικού στόχου μιας συζήτησης, και, έτσι, δεν διαφέρει σε τίποτα από τον Νικία, τον οποίον πρωτύτερα κατηγόρησε για χρήση σοφιστικών μεθόδων. Ο Λάχης, δηλαδή, αντιμετωπίζει, πλέον, τον διάλογο σαν ευκαιρία για προσωπική υπεροχή έναντι του συνομιλητή του. Αν έπρεπε να περιγράψει κανείς σε ένα ευρύτερο ακροατήριο (ήτοι, σε κοινό που δεν διαθέτει φιλολογική κατάρτιση) την απάντηση του Λάχητα, θα την απέδιδε, περίπου, ως εξής: «Τι ωραία που τα είπε ο Σωκράτης! Για να σε δούμε

[546] *σὺ τοίνυν, ὦ Σώκρατες, εἰ βούλει πυνθάνεσθαι, πυνθάνου· ἐγὼ δ' ἴσως ἱκανῶς πέπυσμαι*.

τώρα Νικία, θα μπορέσεις να απαντήσεις;» Χαρακτηριστικό είναι, δε, ότι ο Λάχης επικαλείται την κρίση της πλειοψηφίας, προκειμένου να εκβιάσει τον Νικία. Ας τολμήσει, λοιπόν, ο Νικίας να εκφράσει απόψεις που η πλειοψηφία απορρίπτει συλλήβδην, αυτό είναι το σκεπτικό του Λάχητα.[547] Αυτές οι μεθοδεύσεις του Λάχητα αποδεικνύουν ότι οι *χρηστοί*, προκειμένου να υπερβούν ρητορικώς τους ιδεολογικώς ομοφρονούντες, δανείζονται, ενίοτε, λαϊκιστικές τακτικές από τους *πονηρούς*, τους κατεξοχήν εύλαλους.

Στο 197c ακολουθεί μια νέα διαλεκτική αντιπαράθεση ανάμεσα στον Λάχητα και τον Νικία: ειδικότερα, ο Λάχης εγκαλεί εκ νέου τον Νικία για εκούσια χρήση επιτηδευμένου λόγου, προκειμένου να βγει νικητής του διαλόγου, ενώ επαναλαμβάνει ότι ο Νικίας εκφράζει αντιλήψεις που έρχονται σε πλήρη αντίθεση με την πλειοψηφία. Ο Νικίας απαντά ειρωνικά σε αυτό και τότε ο Λάχης δηλώνει ότι απαξιεί να απαντήσει, για να μην χαρακτηριστεί Αιξωνέας από τον Νικία.[548] Εν ολίγοις, ο Λάχης επισημαίνει υπαινικτικά ότι, αν του το επέτρεπαν οι περιστάσεις, θα έβριζε τον Νικία.[549] Συμπληρώνει, δε, στο 197d ότι τα λόγια του Νικία θυμίζουν αυτά ενός σοφιστή και δεν αρμόζουν στο πνευματικό επίπεδο που οφείλει να έχει ένας άνδρας, τον οποίον η πόλη έχει ως ηγέτη της.[550] Η προσβλητική αυτή ρήση του Λάχητα αποδεικνύει ότι ο ηγέτης των *χρηστῶν* έχασε τον έλεγχο και δεν κατόρθωσε να συγκρατήσει τον εκνευρισμό του.[551] Ο Πλάτωνας καταφέρνει, δε, να προσφέρει μια όμορφη σκιαγράφηση του χαρακτήρα

---

[547] *νὴ τοὺς θεούς, καὶ εὖ γε λέγεις, ὦ Σώκρατες. καὶ ἡμῖν ὡς ἀληθῶς τοῦτο ἀπόκριναι, ὦ Νικία, πότερον σοφώτερα φῂς ἡμῶν ταῦτα εἶναι τὰ θηρία, ἃ πάντες ὁμολογοῦμεν ἀνδρεῖα εἶναι, ἢ πᾶσιν ἐναντιούμενος τολμᾷς μηδὲ ἀνδρεῖα αὐτὰ καλεῖν;*

[548] ΛΑ. *θέασαι, ὦ Σώκρατες, ὡς εὖ ὅδε ἑαυτὸν δή, ὡς οἴεται, κοσμεῖ τῷ λόγῳ· οὓς δὲ πάντες ὁμολογοῦσιν ἀνδρείους εἶναι, τούτους ἀποστερεῖν ἐπιχειρεῖ ταύτης τῆς τιμῆς.* ΝΙ. *οὔκουν σέ γε, ὦ Λάχης, ἀλλὰ θἀῤῥεῖ· φημὶ γάρ σε εἶναι σοφόν, καὶ Λάμαχόν γε, εἴπερ ἐστὲ ἀνδρεῖοι, καὶ ἄλλους γε συχνοὺς Ἀθηναίων.* ΛΑ. *οὐδὲν ἐρῶ πρὸς ταῦτα, ἔχων εἰπεῖν, ἵνα μή με φῇς ὡς ἀληθῶς Αἰξωνέα εἶναι*.

[549] Για τον Λάχητα, το βασικό πρόβλημα που οφείλει να υπερβεί είναι ο ακριβής ορισμός της ανδρείας. Επειδή, όμως, αδυνατεί να ορίσει ορθά την έννοια, μετατοπίζει το επίκεντρο του ενδιαφέροντός του από την ανδρεία στον Νικία, θεωρώντας πως, αν τον κατατροπώσει λεκτικά, θα έχει κερδίσει μια σημαντική νίκη εντός της φιλοσοφικής συζήτησης. Η εγωιστική αυτή τροπή στο σκεπτικό του Λάχητα δεικνύει ακριβώς ότι ο *χρηστὸς* άνδρας βρίσκεται σε πανικό και προσπαθεί να σώσει ό,τι μπορεί, πια, να σωθεί. Βλ. και την ωραία φιλοσοφική ανάλυση του Davis (2016) 268: «Perplexed, Laches wants to fight back. He turns against Nicias, who is in some way the embodiment of the difficulty in the argument. Laches thus resolves his perplexity by turning a problem into an enemy – personifying it just as Socrates had put his final objection into the mouth of ´´courage itself´´. Laches feels anger because something has come between him and courage, which he thought to know so well as to be able always to recognize it – which is to say, something has come between Laches and himself. To get rid of this, Laches externalizes it by projecting his enmity onto Nicias. If he can only get rid of Nicias, he will be able to return to himself». Εννοεί, επομένως, ο ερευνητής ότι ο Λάχης, αντί να στραφεί στα μύχια της ψυχής του φιλοσοφώντας και αντιμετωπίζοντας με ψυχραιμία την συζήτηση, στρέφεται εναντίον του Νικία, προκειμένου να μην χρειαστεί να στραφεί εναντίον του ίδιου του τού εαυτού.

[550] *καὶ γὰρ πρέπει, ὦ Σώκρατες, σοφιστῇ τὰ τοιαῦτα μᾶλλον κομψεύεσθαι ἢ ἀνδρὶ ὃν ἡ πόλις ἀξιοῖ αὐτῆς προεστάναι*.

[551] Ένα όμορφο πορτρέτο του Λάχητα για την συνολική παρουσία του *χρηστοῦ* ανδρός στον *Λάχητα* προσφέρει ο de Laguna (1934) 175: «He is a typical bluff old soldier, honest, kindly, shrewd, ultra-conservative, with no use for

του, αφού ο γενναίος και ορμητικός στον πόλεμο Λάχης συμπεριφέρεται με τον ίδιο χειμαρρώδη τρόπο και στις φιλοσοφικές συζητήσεις. Κατόπιν, στο 200a ο Λάχης απευθύνεται για άλλη μία φορά με δηκτικό τρόπο στον Νικία ειρωνευόμενος τις σοφιστικές γνώσεις του,[552] ενώ, τέλος, στο 200c ο Λάχης αναγνωρίζει ότι τόσο ο ίδιος, όσο και ο Νικίας είναι εντελώς ακατάλληλοι για να αναλάβουν την εκπαίδευση των γιων του Λυσίμαχου και του Μελησία και τους προτρέπει να ζητήσουν από τον Σωκράτη να ασκήσει αυτό το καθήκον προς όφελος των παιδιών τους.[553] Ούτως ή άλλως – τονίζει ο Λάχης –, αυτό είχε προτείνει εξ αρχής και η συζήτηση αυτό ακριβώς απέδειξε: την διαλεκτική ανωτερότητα του Σωκράτη και την ικανότητά του να αντιλαμβάνεται ποιας παιδείας χρήζουν οι νέοι.

Ο Πλάτων, με αυτήν την ειρηνική διευθέτηση της διαφωνίας ανάμεσα σε Λάχητα και Νικία (η οποία γίνεται με πρωτοβουλία του Λάχητα), θέλει να δείξει ότι ο Λάχης μπορεί να μην διαθέτει, μεν, επαρκή φιλοσοφική οξυδέρκεια και να ορμάει στον διάλογο με ορμητικό και βιαστικό τρόπο, αλλά, τουλάχιστον, είναι σε θέση να εκτιμήσει τις διανοητικές δεξιότητες του Σωκράτη, παραχωρώντας, ουσιαστικά, στον φιλόσοφο τα ηνία της πνευματικής ζωής της πόλης.[554] Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Πλάτων, για άλλη μία φορά, επιθυμεί να μεταδώσει στον

---

politicians or other such smooth-talking individuals. He is no man's fool, but he has little capacity for abstract reflection. He insists on the practical, as opposed to all theoretical refinements, and the test of what is practical is for him the long experience of successful men. He stands for a sound tradition – for anything rather than an abstract intellectualism. In the philosophical discussion of the nature of courage, he takes a lively but somewhat childish interest; and when considerations of any depth or subtlety are raised he speedily becomes confused».

[552] *καὶ μὴν ἔγωγε, ὦ φίλε Νικία, ᾤμην σε εὑρήσειν, ἐπειδὴ ἐμοῦ κατεφρόνησας Σωκράτει ἀποκριναμένου· πάνυ δὴ μεγάλην ἐλπίδα εἶχον, ὡς τῇ παρὰ τοῦ Δάμωνος σοφίᾳ αὐτὴν ἀνευρήσεις.*

[553] *σοφὸς γάρ τοι σὺ εἶ, ὦ Νικία. ἀλλ' ὅμως ἐγὼ Λυσιμάχῳ τῷδε καὶ Μελησίᾳ συμβουλεύω σὲ μὲν καὶ ἐμὲ περὶ τῆς παιδείας τῶν νεανίσκων χαίρειν ἐᾶν, Σωκράτη δὲ τουτονί, ὅπερ ἐξ ἀρχῆς ἔλεγον, μὴ ἀφιέναι· εἰ δὲ καὶ ἐμοὶ ἐν ἡλικίᾳ ἦσαν οἱ παῖδες, ταὐτὰ ἂν ταῦτ' ἐποίουν*. Βλ. και Tessitore (1994) 122: «It is Socrates who is the most complete exemplar of courage and the hero of the dialogue. Socrates meets Laches' standard of a good man by his show of courage on the battlefield. He also displays courage on the battlefield of words as he brings to light the limits in Nicias' sophistically inspired arguments. Socrates exhibits courage in both word and deed and as such embodies the Doric or truly Greek harmony praised by Laches (188d). Plato's surface teaching appears to harmonize the requirements of civic courage and the quality of soul necessary for philosophy by presenting Socrates as the exemplar of both».

[554] Η απόδειξη της φιλοσοφικής υπεροχής του Σωκράτη έναντι των υπολοίπων συνομιλητών του αποτελεί πάγια στοχοθεσία του Πλάτωνα σε όλο, σχεδόν, το εύρος του πλατωνικού corpus. Για τον δε *Λάχητα* εύστοχα σκέφτεται ο Kahn (1986) 10-11, όταν διατυπώνει την άποψη ότι ο διάλογος αυτός μπορεί να διαβαστεί ως προτρεπτικός στην φιλοσοφία εν γένει: «It would be misleading to claim that the *Laches* and other dialogues addressed to young men in pursuit of "excellence", such as the *Protagoras* and *Meno*, were composed simply as a kind of advertisement for study in the Academy. For one thing, we do not know just when and how the philosophical activities of the Academy were organized or how much recruiting Plato was inclined to do. Still, we have reason to believe that Plato's concern with education was put into practice in some form in the Academy, beginning in the middle 380's. Why should he not want to attract the most gifted minds to come as students or associates? Even if the *Laches* and *Protagoras* were written before any instructional program was organized in the Academy (which I doubt), they are clearly designed to arouse the kind of intellectual appetite, the search for the appropriate "studies and practices" that the Academy was eventually prepared to satisfy. The most natural way to read the *Laches* is as a protreptic to

αναγνώστη το μήνυμα ότι η φιλοσοφία αποτελεί το μυστικό της ευδαιμονίας[555] και σωστής κατανόησης της ζωής γενικότερα και όχι η πολιτική, η αφεύκτως και διαρκώς επιφέρουσα ολέθριες καταστροφές με ανυπολόγιστες συνέπειες για την ευημερία και ελευθερία της πόλης.[556]

3.5 Συμπεράσματα περί του Λάχητα

Ο Λάχης του Μελανώπου, επιφανής ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν*/ μετριοπαθών κατά τα πρώτα έτη του Πελοποννησιακού Πολέμου και μέχρι και το 418 π.Χ. (έτος θανάτου του στην Μαντίνεια), είναι ο δεύτερος *χρηστὸς* πολιτικός τον βίο και τις πολιτικές δράσεις του οποίου εξέθεσε και ανέλυσε η παρούσα διδακτορική διατριβή. Στο πρώτο υποκεφάλαιο εξετάστηκε η παρουσία του Λάχητα στο ιστορικό έργο του Θουκυδίδη. Η παρθενική εμφάνιση του *χρηστοῦ* ανδρός στο συγγραφικό σύνθεμα του τέκνου τού Ολόρου πραγματοποιείται το 427 π.Χ., χρονιά κατά την οποία οι Αθηναίοι αποφασίζουν να στείλουν στόλο στην Σικελία, επιθυμώντας, εν πρώτοις, να επιλύσουν την σύγκρουση ανάμεσα σε Συρακουσίους και Λεοντίνους. Τα κίνητρα, εντούτοις, της θαλασσοκράτειρας Αθήνας υπερβαίνουν την επιφανειακή αυτήν ανάγνωση και, τελικά, είναι περισσότερο βαθυνόητα, ως εξηγεί ο Θουκυδίδης: σκοπός της κραταιάς πόλεως της Ελλάδας είναι να εμποδίσει, αρχικώς, τον ανεφοδιασμό της Πελοποννήσου με σιτάρι από την Σικελία και, υπέρ πάντων, να διερευνήσει το ενδεχόμενο κατάκτησης ολόκληρης της Σικελίας μέσα από την πρώιμη αυτήν εμπλοκή της στα εκεί δρώμενα, που θα προσφέρει στους Αθηναίους χρήσιμες πληροφορίες για την τοπογεωγραφία του νησιού, το αξιόμαχο των στρατιωτικών του

---

philosophy». Πβ. και Davis (2016) 253-254: «Here Plato follows his familiar pattern. In the *Republic*, the question "What is justice?" ultimately receives the answer "philosophy." In the *Symposium*, *erōs* is finally understood as philosophy. In the *Lysis*, *Euthyphro*, and *Charmides*, friendship, piety, and moderation respectively are philosophy. And perhaps most strikingly, in the *Phaedo*, philosophy is the practice of dying and being dead. No wonder, then, that in the *Laches*, properly understood, courage will be philosophy. And since ordinary courage seems intimately connected to a certain irrationality, we are led to wonder whether this might not also be true of philosophy». Βλ. συμπληρωματικά Davis (2016) 276.

[555] Για φιλοσοφική ερμηνεία του τρόπου με τον οποίον ολοκληρώνεται ο *Λάχης*, βλ. και Νεχαμάς (2001) 72-73.

[556] Ενδέχεται, εν τέλει, ο Πλάτωνας με τον *Λάχητα* να θέλει να αποδείξει ότι η Αθήνα εμπιστεύτηκε τα λάθος άτομα και γι' αυτό καταστράφηκε. Ο Λάχης και ο Νικίας είναι, μεν, *χρηστοί* (άρα, συγγενείς ιδεολογικά και κοινωνικά με τον Πλάτωνα), έχουν διαφορετικά θετικά γνωρίσματα ο καθένας, αλλά, όταν έρχονται λεκτικά αντιμέτωποι με τον Σωκράτη, αποδεικνύουν στον φιλόσοφο ότι αγνοούν τον ίδιο τους τον εαυτό, αφού αδυνατούν να ορίσουν ποιο είδος παιδείας είναι ωφέλιμο για τους νέους. Από την στιγμή, λοιπόν, που είναι κατώτεροι από τον Σωκράτη στο πνεύμα, αλλά και στην γενναιότητα στην μάχη, είναι εντελώς ακατάλληλοι για κυβερνήτες της ιδανικής πολιτείας, όπως και οι Κίμων, Μιλτιάδης, Θεμιστοκλής και Περικλής, που δέχονται αυστηρότατη κριτική στον *Γοργία* (515c-516e). Βλ. και Foley (2009) 214: «Plato's selection of Laches and Nicias for this conversation is thus governed by their being the first and last Athenian generals in Sicily and indicates Plato's desire to expose the source of Athens's ultimate military collapse».

δυνάμεων και όλα τα συναφή, η γνώση των οποίων είναι υποχρεωτική, όταν συγκροτείται σχέδιο για ολοκληρωτική κατάκτηση του εχθρού.

Η τοποθέτηση του Λάχητα ως επικεφαλής του ναυτικού εγχειρήματος αποδεικνύει τις μαχητικές και, συνάμα, ηγετικές δεξιότητες του ανδρός, ενώ δεν αντιφάσκει και με την αριστοκρατική του φύση, αφού προτείνεται ότι οι *χρηστοὶ* δεν είναι εντελώς αντίθετοι στην ιδέα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού: εν αντιθέσει με τους *πονηρούς*, οι οποίοι ορμούν ασυλλόγιστα προς τον αντίπαλο, με σκοπό και την ταχεία κατάκτηση της εύκλειας, οι *χρηστοὶ* πραγματοποιούν προσεκτικά μελετημένες κινήσεις και αποφασίζουν να δράσουν μόνον όταν δεν τίθενται σε κίνδυνο τα κεκτημένα της αθηναϊκής ηγεμονίας. Υπό αυτό το πρίσμα, δεν είναι καθόλου παράδοξη η συμμετοχή του Λάχητα στην πρώτη αυτήν Σικελική εκστρατεία, η οποία έχει χαρακτήρα αναγνωριστικό και διερευνητικό. Καθίστανται, δε, κατάδηλες και οι στρατηγικές ικανότητες του Λάχητα: το παράδειγμα του ηγέτη των *χρηστῶν* διδάσκει τον ερευνητή ότι, σύμφωνα με τους *ἀριστοκρατικούς*, οι πόλεμοι κερδίζονται πριν καν αρχίσουν, ήγουν απαιτείται ενδελεχής αξιολόγηση του αντιπάλου πριν την λήψη τελικής απόφασης.

Η παραμονή του Λάχητα στην Σικελία με την ιδιότητα του στρατηγού κρίθηκε, εν συνόλω, ως επιτυχημένη, αφού το τέκνο του Μελανώπου κατορθώνει να κατακτήσει αξιολογότατες νίκες, μη συμβάλλουσες, μεν, στην κατάκτηση της Σικελίας (εξάλλου, δεν είχε έλθει ο καιρός για ανάλογα, ριψοκίνδυνα τολμήματα), αλλά επικυρωτικές, οπωσδήποτε, του μαχητικού ταλέντου του. Οι νικηφόρες επιχειρήσεις, των οποίων ηγείται, δικαιώνουν, τελικά, και την απόφαση του αθηναϊκού *δήμου* να τού παραχωρήσει τα ηνία της ναυτικής αυτής απόπειρας. Άλλωστε, όπως σημειώνεται επανειλημμένα εντός της διατριβής αυτής, το αξίωμα του στρατηγού προσφέρει πολιτική αίγλη στους *χρηστοὺς* και παρατείνει την δυναμική παρουσία τους εντός των δημοσίων πραγμάτων της Αθήνας. Επομένως, η στρατηγία του Λάχητα στην Σικελία το 427 π.Χ. συνιστά μοναδική ευκαιρία και για απόκτηση πολιτικού γοήτρου.

Τελικά, ο Λάχης ανακαλείται το 425 π.Χ., χωρίς να τού πιστώνεται ευθέως κάποια αποτυχία από τον Θουκυδίδη, αλλά, απλώς, διότι οι Αθηναίοι επιθυμούν να ενισχύσουν τις δυνάμεις τους. Όλοι, έπειτα, οι στρατηγοί, πλην του Λάχητα, τιμωρούνται, στο πλαίσιο της τήρησης τής νομικής διαδικασίας τής *εὐθύνης*: ο Πυθόδωρος και ο Σοφοκλής εξορίζονται, ενώ ο Ευρυμέδων διατάσσεται να πληρώσει χρηματικό πρόστιμο. Προτείνεται ότι η απουσία θουκυδίδειας μνείας στον Λάχητα μπορεί, κατ' αρχάς, να οφείλεται σε δύο λόγους: πρώτον, ενδέχεται ο Λάχης να μην δικάστηκε καν, για λόγους που δεν μπορούν εύκολα να

διασαφηνιστούν λόγω έλλειψης επαρκών πληροφοριών. Δεν αποκλείεται οι Αθηναίοι να τον εξέλαβαν ως τον λιγότερο υπεύθυνο για την αποτυχημένη έκβαση της στοχοθεσίας τους (η αψυχολόγητη, πάντως, συμπεριφορά των Αθηναίων συνιστά φυσιολογικό επιγέννημα τόσο των δεινών του πολέμου, όσο και της παντοδυναμίας του *δήμου*: ενώ ξεκινούν καθαρά διερευνητικά την εκστρατεία, εν συνεχεία φρονούν ότι απέτυχαν και αναζητούν υπευθύνους). Δεύτερον, εξίσου πιθανό είναι να δικάστηκε, μεν, ο Λάχης, αλλά τελικά να αθωώθηκε, γεγονός που ο Θουκυδίδης θεώρησε σκόπιμο να παραλείψει, ώστε να μην πλήξει την υπόληψη του *χρηστοῦ* πολιτικού. Συν τοις άλλοις, αν η λογοδοσία αυτή του Λάχητα σχετίζεται, κάπως, με τον Κλέωνα, τότε ο Θουκυδίδης, που αντιπαθεί καταφανώς τον γιο του Κλεαινέτου και ηγέτη των *πονηρῶν,* εύλογα αποφεύγει να αναφερθεί στο δρώμενο. Επιλύθηκε, επιπροσθέτως, και η παρακάτω αντίφαση: αν ο Λάχης τελικά τιμωρήθηκε, πώς είναι εκ νέου ενεργός με σημαίνουσα δράση το 423 π.Χ., έτος κατά το οποίο προτείνει και πετυχαίνει ετήσια ανακωχή ανάμεσα σε Αθήνα και Σπάρτη; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι ότι ο αρχηγός των *χρηστῶν* θα πλήρωσε άμεσα το πρόστιμο, όντας και οικονομικά εύρωστος, ώστε να μην χάσει τα πολιτικά του δικαιώματα. Είναι, δε, εμφανές ότι εξορία δεν του επιβλήθηκε σε καμία περίπτωση.

Τελικά, όπως προτείνεται, οι Αθηναίοι ίσως κάλεσαν σε απολογία αυτούς τους τρεις και μόνον αυτούς τους τρεις (Πυθόδωρο, Σοφοκλή και Ευρυμέδοντα) λόγω της ευκολίας με την οποία δέχτηκαν την πρόταση των Σικελών συμμάχων τους να λήξουν οι εχθροπραξίες σε σικελικό έδαφος. Ο Λάχης, με την σειρά του, είχε, ήδη, ανακληθεί και ίσως γι' αυτό παραλείπεται η αναφορά στο όνομά του, αφού δεν ήταν υπαίτιος για την υποχωρητικότητα των Αθηναίων. Η τελευταία αυτή ερμηνεία συμβαδίζει άριστα με το θουκυδίδειο κείμενο και δεν αποκλείεται να είναι και η επιστημονικά ορθότερη, ακριβώς επειδή είναι βάσιμη κειμενικώς. Όπως και να έχει, το ζήτημα δεν είναι εύκολο να διαλευκανθεί.

Η επόμενη σημαντική εμφάνιση του Λάχητα στο έργο του Θουκυδίδη σχετίζεται με την ενός έτους εκεχειρία ανάμεσα σε Αθηναίους και Πελοποννησίους το 423 π.Χ., διαδικασία που εκκινείται και περαιώνεται από τον ίδιο. Στο σημείο αυτό η παρούσα διατριβή ανέδειξε τον πρωταγωνιστικό ρόλο του αρχηγού των *χρηστῶν* στο διπλωματικό δρώμενο και κατεβλήθη προσπάθεια να αποδειχθεί ότι, αν και υφίσταται συνεργασία ανάμεσα στον ίδιο και τον Νικία, η ανακωχή αυτή πρέπει, τελικά, να πιστωθεί αποκλειστικά στον Λάχητα. Στην περίσταση αυτήν, προτάθηκε, ο γιος του Μελανώπου διακρίνεται για την πολιτική του διορατικότητα, αφού, όπως και στην περίπτωση της Σικελικής εκστρατείας τού 427 π.Χ., προβαίνει και εδώ σε μια πρώτη,

αναγνωριστικού χαρακτήρα, κίνηση: στην πραγματικότητα, προτείνει ανακωχή, ώστε να τεθούν οι βάσεις για την μελλοντική σύναψη οριστικής ειρήνης. Προλειαίνεται, έτσι, το έδαφος, ώστε μέσα σε αυτόν τον έναν χρόνο οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές να συνειδητοποιήσουν τα οφέλη της ειρήνης και να επιδιώξουν την υπογραφή της. Αυτό, συνακόλουθα, δηλοί ότι ο Λάχης και ο Νικίας θα δράσουν παρασκηνιακά, χρησιμοποιώντας όλες τις διασυνδέσεις τους, τώρα που ο πόλεμος έχει, προσωρινά, σταματήσει. Στο νοητικό αυτό πλαίσιο, ο Λάχης λειτουργεί, φυσικά, ως αυθεντικός φιλολάκων, αλλά, παράλληλα, φαίνεται ότι και αυτός, όπως και ο Θουκυδίδης Μελησίου, είναι, τελικά, μετριοπαθής δημοκράτης και όχι υπέρμαχος της ολιγαρχίας. Τονίζεται ρητά ότι δεν υπάρχουν κειμενικά στοιχεία που να ταυτίζουν τον Λάχητα με βούληση για ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Κατόπιν, ο Λάχης έχει σημαντική συμβολή στην λεγόμενη «Ειρήνη του Νικία», η οποία συνομολογείται από τις δύο πόλεις το 421 π.Χ. Ο ηγέτης των *χρηστῶν* τοποθετεί εκ νέου την σφραγίδα του σε ειρηνευτικό εγχείρημα, αυτήν την φορά, δε, σε συμφωνία μεγαλύτερης σπουδαιότητας. Παρόλο που η ειρήνη αυτή αποδίδεται στον γιο του Νικηράτου, αναδεικνύονται, αναντίλεκτα, και οι διπλωματικές ικανότητες του Λάχητα. Επιβεβαιώνει, δε, ο ίδιος την μοναδική ικανότητα των *χρηστῶν* να ασκούν παρασκηνιακή πολιτική, εκμεταλλευόμενοι τις πολλές ανά την Ελλάδα διασυνδέσεις τους. Συγχρόνως, η επίτευξη του τερματισμού τού πολέμου επιτυγχάνεται μετά από πολιτικό εκτοπισμό του Αλκιβιάδη, ο οποίος κατορθώνεται χάρη στην συνεργασία Λάχητα και Νικία. Οι δύο αυτοί *χρηστοὶ* υπερνικούν την επιρροή στον *δῆμον* ενός άλλου *χρηστοῦ*, ο οποίος, εντούτοις, τίθεται με το μέρος της μερίδας των *πονηρῶν* και προωθεί, άρα, την φιλοπόλεμη πολιτική τους.

Η τελευταία μνεία του Θουκυδίδη στον Λάχητα σχετίζεται με την μάχη της Μαντίνειας (418 π.Χ.), κατά την οποία και ο *χρηστὸς* πολιτικός άνδρας χάνει την ζωή του: πεθαίνει, συγκεκριμένα, στο πεδίο της μάχης, τηρώντας, έτσι, και το αριστοκρατικό ιδανικό του θανάτου υπέρ πόλεως. Αναδεικνύεται, επιπλέον, εδώ το εξής περιστατικό, που λαμβάνει χώρα πριν την τελική σύρραξη, και παραλείπεται από την διεθνή έρευνα: ενώ έχει, για άγνωστο λόγο, προηγηθεί συνθηκολόγηση του Άγι με τους Αργείους, ο Λάχης, μόλις καταφτάνει στο Άργος, ζητάει να παρουσιαστεί ενώπιον του *δήμου*, αλλά το αίτημά του δεν εισακούγεται. Κάτι τέτοιο επιτυγχάνεται, όμως, μετά την καταλυτική παρέμβαση των Μαντινείων και των Ηλείων· τότε, ο Αλκιβιάδης εκμεταλλεύεται την συγκυρία και πείθει τους Αργείους να συνεχίσουν τον πόλεμο εναντίον των Λακεδαιμονίων. Προτάθηκε ότι ο Λάχης βεβαιότατα θα δοκίμασε να αγορεύσει

και να προωθήσει τις θέσεις των *χρηστῶν*, τις αξεδιάλυτα συναρμονισμένες με την Νικίειο ειρήνη, αλλά εκτοπίστηκε, εν τέλει, από τον επίσης *χρηστὸν* Αλκιβιάδη, ο οποίος εκπροσωπούσε τους *πονηρούς*. Τονίστηκε, άλλωστε, ότι απαραίτητη προϋπόθεση για μετάβαση ενός *χρηστοῦ* στους *πονηροὺς* αποτελούσε ο προικισμός του υποκειμένου με ευγλωττία. Σημειώθηκε, δε, ότι ενώπιον πλήθους οι ηγέτες των *πονηρῶν* είναι, συνήθως, εξαιρετικά αποτελεσματικοί. Οι αρχηγοί των *χρηστῶν* είναι ικανότεροι στην κατάκτηση θετικών αποτελεσμάτων μέσα από παρασκηνιακές επαφές, γνώρισμα που χαρακτηρίζει παραδοσιακά τις πολιτικές ελίτ.

Στην συνέχεια, εξετάστηκε η παρουσία του Λάχητα στους *Σφῆκες* του Αριστοφάνους και, ορισμένως, στην σπαρταριστή δίκη των σκύλων. Πριν, όμως, την αναλυτική πραγμάτευση αυτής, συνεγράφη σύντομο υποκεφάλαιο αναφορικά με τον *ἀγῶνα λόγων* Φιλοκλέωνα και Βδελυκλέωνα. Εδείχθη, έτσι, ότι ο πρώτος εκπροσωπεί, στην πραγματικότητα, τον *δῆμον* και τους *πονηροὺς* και ο δεύτερος τους μετριοπαθείς *χρηστούς*. Ειπώθηκε ότι η επισήμανση αυτή είναι καίρια για την καλύτερη κατανόηση της δικαστικής διαδικασίας, η οποία έπεται. Κατά συνέπεια, ο *ἀγὼν λόγων* ανάμεσα σε πατέρα και γιο αποτελεί ιδανικό προοίμιο, ιδεολογικά διασαφηνιστικό της μετέπειτα δίκης. Σχετικά με την ίδια την δίκη, εντός αυτής ο Λάχης, που ονομάζεται Λάβης/ άρπαγας, κατηγορείται από τον Κυδαθηναίο σκύλο, ήγουν την κωμική μεταμφίεση του Κλέωνα, ότι έκλεψε σικελικό τυρί. Οι σχετιζόμενες με την Σικελική εκστρατεία τού 427 π.Χ. αριστοφανικές συνδηλώσεις είναι πρόδηλες. Βέβαια, ο Κλέων, ως εμφανίζεται από τον ποιητή, δεν δυσφορεί λόγω της ίδιας της μηχανορραφίας, αλλά επειδή, δήθεν, ο Λάβης δεν μοίρασε τα αποκτήματά του. Ο Βδελυκλέων τον υπερασπίζεται αποτελεσματικά και, τελικά, πετυχαίνει την αθώωσή του.

Στην δίκη αυτήν ο Λάχης σκιαγραφείται ως παραδοσιακός *χρηστός*, όχι, απλώς, ανίκανος στην ρητορική, αλλά και παντελώς ανήμπορος να αρθρώσει φθόγγο, κατάσταση προσιδιάζουσα και στην ιατρική περίπτωση της αποπληξίας. Υπό αυτό το πρίσμα, η δίκη του Λάχητα με κατήγορο τον Κλέωνα θυμίζει στον ερευνητή την δίκη του Θουκυδίδη Μελησίου με κατήγορο τον Εύαθλο. Προτείνεται, τέλος, ότι διά της δίκης αυτής ο Αριστοφάνης δεικνύει εναργώς τόσο τις ιδεολογικές ζυμώσεις ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηροὺς* της εποχής, που οδηγούνται, κατά κανόνα, στο ακραίο μίσος εκατέρωθεν, όσο και τις εγγενείς αδυναμίες του αθηναϊκού δικαϊκού συστήματος. Αναφορικά με την ιστορικότητά της, η πρώτη σκέψη του ερευνητή σχετίζεται με την λογοδοσία του Λάχητα το 425 π.Χ., στην οποία δεν αποκλείεται να ενεπλάκη, κάπως, και ο Κλέων. Με παραπομπή, εντούτοις, και σε ερευνητές παρουσιάζεται η άποψη ότι ίσως ο

Αριστοφάνης δεν διακωμωδεί αυτήν την συγκεκριμένη απολογία του Λάχητα, αλλά την γενικότερη πολιτική σύγκρουση ανάμεσα στον Λάχητα και τον Κλέωνα, η οποία θα εκφραζόταν μέσα από τις δημόσιες αγορεύσεις τους. Υπό αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, δεν αποκλείεται η δίκη αυτή να αποτελεί πολιτική απάντηση του Κλέωνα με σκοπό την εξόντωση του Λάχητα, λόγω της εκ μέρους τού τελευταίου επιτυχούς διαπραγμάτευσης της μονοετούς εκεχειρίας τού 423 π.Χ.

Η τελευταία κειμενική πηγή στην οποία εντοπίζεται εκτενής παρουσία του Λάχητα είναι ο *Λάχης* του Πλάτωνος. Κατ' αρχάς, έγινε προσπάθεια να δειχθεί το προφανές: ο Λάχης παρουσιάζεται ως αμβλύνους σε σχέση με τον Νικία, γνώστη και της σοφιστικής, αφού ο Πλάτων τον σκιαγραφεί ως πολιτικό αυθεντικά ενσαρκωτικό του αριστοκρατικού ιδανικού της μάχης, που συνεπάγεται απεικόνιση χαρακτήρα ευνοϊκού απέναντι στην έμπρακτη απόδειξη της ρήσης και καταδικαστικού, άρα, της θεωρητικής διακήρυξης που δεν συνοδεύεται από αντίστοιχη μετουσίωση αυτής σε έργο. Στον διάλογο αυτόν ο Λάχης είναι μαχητικός, διεκδικεί το δικαίωμά του να υποστηρίζει έγκυρες απόψεις και, ενίοτε, αγγίζει το όριο της υβριστικής συμπεριφοράς, εξαιτίας και της αδυναμίας του να συλλάβει τα επιχειρήματα του Νικία. Παράλληλα, υποστηρίχτηκε ότι ο Πλάτων, αν και δεν επικρίνει σφοδρά τον Λάχητα, παραμένει πιστός στην συνήθη τάση του να αναιρεί την προσφορά των τρανών πολιτικών της Αθήνας στην πόλη τους: ο Λάχης αποτελεί άλλο ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα πολιτικού ανδρός που δεν δύναται να πολιτευθεί φιλοσοφικά. Από την άλλη, ειπώθηκε ότι ο Λάχης λειτουργεί και ως φερέφωνο του Πλάτωνος, αφού, επί παραδείγματι, καταδικάζει εντός του διαλόγου αυτού την ρητορική, ταυτίζοντας τον Νικία με την σοφιστική. Αυτό, με την σειρά του, πέρα από το ότι δείχνει τον εκ μέρους του Λάχητα δανεισμό μεθόδων των *πονηρῶν*, ήτοι του λαϊκισμού, υποσημαίνει και επιεική από την πλευρά του Πλάτωνος αντιμετώπιση του *χρηστοῦ* ανδρός και αναγνώριση, σε κάποιον βαθμό, των πολιτικών και στρατιωτικών του κατορθωμάτων. Ο Πλάτων, προτάθηκε, τοποθετεί τις απόψεις του μόνο σε χαρακτήρες τους οποίους, εν γένει, συμπαθεί. Αυτό δεν δηλοί ότι ο Πλάτων θαυμάζει τον Λάχητα, αλλά είναι εμφανές ότι ο φιλόσοφος δεν τον τοποθετεί και στην χειρότερη αξιολογικά θέση: οι σφοδρότερες μομφές εκτοξεύονται εντός της πλατωνικής εργογραφίας εναντίον των ηγετών που προώθησαν τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό και οδήγησαν την δημοκρατία στα άκρα. Ο Λάχης, με τα ταλέντα του και τις καταφανείς αδυναμίες του, είναι χαρακτήρας τον οποίον ο Πλάτων αντιμετωπίζει, σε γενικές γραμμές, με ηπιότητα και ευφρόσυνη, κάποτε, κωμική διάθεση.

Εν συνόλω, ο Λάχης αποτελεί σπουδαιότατο πολιτικό ηγέτη των *χρηστῶν* και της Αθήνας ευρύτερα κατά τα πρώτα έτη του Πελοποννησιακού Πολέμου. Παρά τις λειψές κειμενικές πληροφορίες για την δράση του, η αποσιώπησή του μέχρι και σήμερα από την διεθνή ερευνητική κοινότητα δημιουργεί σημαντικό κενό στην παγκόσμια βιβλιογραφία· στην παρούσα διδακτορική διατριβή έγινε προσπάθεια να διορθωθεί το σφάλμα αυτό με την αναλυτική εξέταση του βίου και της πολιτείας του. Τόσο η συμμετοχή του στην πρώτη Σικελική εκστρατεία το 427 π.Χ. όσο και η καθοριστική του εμπλοκή σε δύο ειρηνευτικά εγχειρήματα των Αθηναίων (423 και 421 π.Χ.) εξηγούν πλήρως την αναγκαιότητα για κατανόηση της πολιτικής σταδιοδρομίας του. Στην πρώτη περίπτωση, ο μελετητής κατανοεί ότι ο όλεθρος τού 413 π.Χ. δεν προέκυψε από το πουθενά, αφού ήδη από το 427 π.Χ. οι Αθηναίοι μελετούσαν προσεκτικά την πιθανότητα επιβολής της στρατιωτικής τους ισχύος στην Σικελία. Η δε μονοετής ανακωχή τού 423 π.Χ. ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη, υπογραφείσα χάρη στην κρίσιμη συμβολή του Λάχητα, καθώς και η Νικίειος ειρήνη τού 421 π.Χ., στην οποία, αν και όχι βασικός πρωταγωνιστής, ο Λάχης διαδραματίζει εξέχοντα ρόλο, άκρως υποβοηθητικό και προωθητικό της δράσης του Νικία, πιστοποιούν την αδήριτη ανάγκη για συγκαταλογή του *χρηστοῦ* ανδρός μεταξύ των κορυφαίων μετριοπαθών πολιτικών της Αθήνας μετά τον καιρό του Θουκυδίδη Μελησίου. Ενισχυτικά προς τον συλλογισμό αυτόν λειτουργούν τόσο οι στρατηγίες του Λάχητα – αποδεικτικές, πάντοτε, του σεβασμού που απολαμβάνει ένας πολιτικός ηγέτης εντός της αθηναϊκής πολιτικής κονίστρας –, όσο και η ευθεία αντιπαράθεσή του με τον Κλέωνα, καθιερωμένο *πονηρὸν* στην αθηναϊκή πολιτική της εποχής, εναντίον του οποίου δεν θα τολμούσε να κινηθεί πολιτικός χωρίς κατακτημένη υπόληψη εντός της αθηναϊκής κοινότητας. Η δε απόφαση του Πλάτωνος να τιτλοφορήσει φιλοσοφικό σύγγραμμά του με το όνομα του Λάχητα συνδράμει έτι περαιτέρω στην παγίωση της προτεινόμενης εδώ άποψης ότι ο ξακουστός πολιτικός ήταν ευρέως φημισμένος, κάτοχος εξαιρετικά αναγνωρισμένης θέσης στα πολιτικά τεκταινόμενα της πολύπαθης εποχής του και ο πρώτος μετά τον Θουκυδίδη Μελησίου μετριοπαθής πολιτικός τού οποίου ο βίος είναι αξιαφήγητος και άμεσα συνδεδεμένος με σπουδαίες στιγμές της Αθήνας.

Μέρος 4ο

Νικίας

4.1 Συνοπτικό βιογραφικό σκίτσο του Νικία

Ο Νικίας του Νικηράτου αποτελεί τον τρίτο κατά χρονολογική σειρά *χρηστὸν* πολιτικό, την προσωπογραφία του οποίου εξετάζει η παρούσα διδακτορική διατριβή. Ο Νικίας γεννιέται περίπου το 470 π.Χ. από τον εύπορο Νικήρατο, ο οποίος και του κληροδοτεί μια αξιοσέβαστη περιουσία, που επενδύεται από τον ίδιο τον Νικία στα μεταλλεύματα αργύρου στο Λαύριο, ήτοι στα ορυχεία. Βεβαίως, όπως φαίνεται σε όλο το εύρος της διατριβής αυτής, η οικονομική επιφάνεια αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό των εκπροσώπων της ιδεολογικής μερίδας των *χρηστῶν*. Όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος στον *Βίον* του φημισμένου πολιτικού, ο Νικίας είχε κατορθώσει να αποκτήσει αξιοσημείωτη φήμη ήδη από την εποχή της πολιτικής πρωτοκαθεδρίας του Περικλή, αφού είχε εκλεγεί στρατηγός μαζί με τον γιο της Αγαρίστης, ενώ εξελέγη και άρχοντας αρκετές φορές.[557] Αργότερα, δε, όταν ο Περικλής πεθαίνει εξαιτίας του φονικού λοιμού που πλήττει βάναυσα την Αθήνα κατά τα πρώτα έτη του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι εύποροι φίλοι του Νικία αποφασίζουν να χρησιμοποιήσουν τον ίδιο ως αποφασιστική πολιτική απάντηση στον αναιδή και αισχρό Κλέωνα. Οι *χρηστοί* (στο κείμενο του Πλουτάρχου χρησιμοποιείται ο συνώνυμος όρος *γνώριμοι*), δηλαδή, θεωρούν ότι ο ηγέτης των ακραίων δημοκρατικών, Κλέων, πρέπει να χτυπηθεί πολιτικά και ο μόνος τρόπος για την επίτευξη αυτού του σκοπού είναι η άνοδος του Νικία, ενός ευυπόληπτου ανθρώπου με μεγάλη οικονομική επιφάνεια.[558] Η τακτική αυτή, άλλωστε, παρατηρείται πολλές φορές και στην σύγχρονη πολιτική: όταν οι δημαγωγικές τάσεις ενός πολιτικού δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν και αυτός έχει τον λαό με το μέρος του, τότε είναι απαραίτητο να τεθεί το χρήμα ως πολιτικό αντίβαρο που θα αντισταθμίσει τα πράγματα και θα ανακόψει την πορεία του πολιτικού που το σύστημα θεωρεί ότι έχει αποκτήσει υπερβολική ισχύ.[559] Εν πάση περιπτώσει, πάντως, ο Νικίας δεν ήταν πιόνι στα σχέδια της ιδεολογικής του μερίδας, καθώς ήταν, ούτως ή

[557] Βλ. σχετικά Πλουτ. *Νικ.* 2.2: *νεώτερος δὲ Νικίας γενόμενος ἦν μὲν ἔν τινι λόγῳ καὶ Περικλέους ζῶντος, ὥστε κἀκείνῳ συστρατηγῆσαι καὶ καθ' αὑτὸν ἄρξαι πολλάκις.*

[558] Βλ. Πλουτ. *Νικ.* 2.2: *Περικλέους δ' ἀποθανόντος εὐθὺς εἰς τὸ πρωτεύειν προήχθη, μάλιστα μὲν ὑπὸ τῶν πλουσίων καὶ γνωρίμων, ἀντίταγμα ποιουμένων αὐτὸν πρὸς τὴν Κλέωνος βδελυρίαν καὶ τόλμαν.*

[559] Το ζήτημα αυτό, δηλαδή οι πολιτικές στοχεύσεις του εύπορου κύκλου του Νικία, θα συζητηθεί περαιτέρω παρακάτω.

άλλως, αγαπητός στην Αθήνα λόγω του καλού χαρακτήρα και της ευπρέπειάς του.[560] Η κρίση αυτή του Πλουτάρχου επιβεβαιώνεται και από την *Ἀθηναίων Πολιτεία*[561] του Αριστοτέλη, όπου επισημαίνεται ότι οι Νικίας, Θουκυδίδης Μελησίου και Θηραμένης ήταν οι πολιτικοί που στην εποχή τους είχαν την μεγαλύτερη υπόληψη και ήταν δέκτες του σεβασμού του αθηναϊκού *δήμου*.[562] Μάλιστα, στο αριστοτέλειο αυτό έργο σημειώνεται ότι οι Νικίας και Θουκυδίδης Μελησίου χειρίστηκαν, σύμφωνα με τους συμπολίτες τους, άψογα τα ζητήματα της πόλης τους, επιδεικνύοντας πατριωτισμό και σημαντική πολιτική ικανότητα. Φέρθηκαν, ως εκ τούτου, με αγάπη και ενδιαφέρον, όπως ένας πατέρας φροντίζει με τον ίδιο τρόπο το παιδί του.[563]

Ως προς την συμβολή του στις στρατιωτικές υποθέσεις της Αθήνας πριν τις δύο σημαντικές στιγμές της πολιτικής του καριέρας (Νικίειος ειρήνη και καθοριστική συμμετοχή στην Σικελική εκστρατεία), ο Νικίας εκλέγεται από τους Αθηναίους στο αξίωμα του στρατηγού τόσο το 427/426 π.Χ. όσο και το 425 π.Χ. Είναι ουσιώδες να αναφερθεί το γεγονός ότι κατά το χρονικό αυτό διάστημα ο *χρηστὸς* πολιτικός δρα πολύ προσεκτικά, αποφεύγοντας να λαμβάνει μέρος σε κρίσιμες πολεμικές συρράξεις των οποίων η έκβαση ήταν αμφίβολη, αφού μια ενδεχόμενη ήττα ή στρατιωτική κακοδιαχείριση μπορούσε να πλήξει το κύρος του και να αναγκάσει τους συμπολίτες του να τον αντιμετωπίζουν με δυσπιστία.

Η πρώτη αποφασιστικής σημασίας εμπλοκή του Νικία στην διαμόρφωση της αθηναϊκής πολιτικής ιστορίας σχετίζεται με την ειρήνη, η οποία πήρε το όνομά του. Μετά την ανακωχή του 423 π.Χ. που πιστώνεται, μεν, στον Λάχητα, αλλά πραγματοποιείται σε συνεργασία με τον Νικία, ο τελευταίος αποφασίζει να επιδιώξει τον τερματισμό του πολέμου, εκμεταλλευόμενος τον θάνατο του Κλέωνα και του Βρασίδα (ο πρώτος ευθύνεται, μάλλον, για την απότομη λήξη της εκεχειρίας του Λάχητα, αφού παρεμβαίνει αυθαίρετα στην Αμφίπολη, με αποτέλεσμα ο Βρασίδας να απαντήσει στην ενέργεια αυτήν καταλαμβάνοντας την Σκιώνη και την Μένδη). Έτσι, ο Νικίας συνειδητοποιεί ότι ο θάνατος των πολιτικών που εμπόδισαν την σύναψη οριστικής ειρήνης, ανοίγει το πεδίο για την προσπάθεια ενός νέου συμφιλιωτικού τερματισμού

[560] Βλ. Πλουτ. *Νικ.* 2.2: *οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸν δῆμον εἶχεν εὔνουν καὶ συμφιλοτιμούμενον*.
[561] Η φράση αυτή σημειώνεται στο 28.5 του έργου: *δοκοῦσι δὲ βέλτιστοι γεγονέναι τῶν Ἀθήνησι πολιτευσαμένων μετὰ τοὺς ἀρχαίους Νικίας καὶ Θουκυδίδης καὶ Θηραμένης*.
[562] Η προσφορά του Θουκυδίδη Μελησίου στην Αθήνα έχει, φυσικά, ήδη αναλυθεί. Μνεία στον Θηραμένη, όχι εκτενής, αλλά πάντως επαρκής προς περιγραφή της προσωπικότητάς του, θα πραγματοποιηθεί στο κεφάλαιο του Κριτία.
[563] Βλ. Αριστ. *Ἀθ. Πολ.* 28.5: *καὶ περὶ μὲν Νικίου καὶ Θουκυδίδου πάντες σχεδὸν ὁμολογοῦσιν ἄνδρας γεγονέναι οὐ μόνον καλοὺς κἀγαθοὺς ἀλλὰ καὶ πολιτικοὺς καὶ τῇ πόλει πάσῃ πατρικῶς χρωμένους*.

των εχθροπραξιών. Τελικά, ο Νικίας μαζί με τον βασιλιά της Σπάρτης, Πλειστοάνακτα, συνάπτουν ειρήνη μεταξύ Αθηναίων και Λακεδαιμονίων το 421 π.Χ.

Το 415 π.Χ. λαμβάνει χώρα το άλλο σπουδαιότατο γεγονός που συνιστά σημείο κλειδί για την κατανόηση των αθηναϊκών δρωμένων της εποχής. Η Αθήνα, λοιπόν, αποφασίζει να πραγματοποιήσει εκστρατεία στην Σικελία (έχει ήδη προηγηθεί η πρώτη απόπειρά της να εμπλακεί στα Σικελικά τεκταινόμενα με την αποστολή εκστρατευτικού σώματος με επικεφαλής τον Λάχητα το 427 π.Χ., όπως έχει ήδη αναλυθεί), της οποίας ηγούνται ο Νικίας, ο Λάμαχος και ο Αλκιβιάδης. Ο Νικίας, εντούτοις, διαφωνεί εξ αρχής με το σκεπτικό αυτό της εισβολής και επιχειρεί να πείσει τους Αθηναίους να μην ανοίξουν νέους πολεμικούς λογαριασμούς, έχοντας, ίσως, διαβλέψει και ότι η ειρήνη που ο ίδιος επέτυχε ήταν ετοιμόρροπη. Εν τέλει, τα επιχειρήματά του στρέφονται εναντίον του και οι Αθηναίοι, έχοντας παρασυρθεί από την γοητευτική πειθώ του Αλκιβιάδη, επικυρώνουν την πραγματοποίηση της εκστρατείας. Κατά την διάρκεια της παραμονής των Αθηναίων στην Σικελία, ο Νικίας επιδεικνύει αξιοσημείωτη νωθρότητα, η οποία αποδίδεται, ενδεχομένως, στην γενικότερη ατολμία του. Οι Αθηναίοι, έτσι, έχοντας απολέσει το πλεονέκτημα του αιφνιδιασμού, επιτρέπουν, άθελά τους, στον Γύλιππο να φτάσει στην Σικελία. Η Αθήνα, τελικά, υφίσταται συντριβή άνευ προηγουμένου και ο Νικίας χάνει την ζωή του.

Οι κειμενικές πηγές που κάνουν μνεία στον Νικία σχολιάζοντας την πολιτική και στρατιωτική του σταδιοδρομία ή το ήθος του ως ανδρός είναι πολυάριθμες και μερικές εξ αυτών αρκετά εκτενείς. Γενικότερα, ο ερευνητής είναι σε θέση να σχηματίσει μια αρκετά σφαιρική άποψη για τον Νικία και οι κρίσεις του έχουν αρκετές πιθανότητες να είναι εύστοχες. Φυσικά, όπως συμβαίνει με όλους τους πολιτικούς που εξετάζονται στην διατριβή αυτήν, υπάρχουν σημεία που είναι αναγκαίο να εξεταστούν προσεκτικά, καθώς οι γνώμες των μελετητών ως προς αυτά διίστανται (ζήτημα που ανακύπτει γενικότερα σε κάθε απόπειρα σχολιασμού οποιωνδήποτε πολιτικών εξελίξεων). Ο Θουκυδίδης είναι ο πρώτος χρονολογικά συγγραφέας, του οποίου οι απόψεις για τον Νικία θα εκτεθούν. Ο ιστορικός, ασφαλώς, προσφέρει ως συγγραφέας και το κάτωθι σημαντικό πλεονέκτημα: η έκφραση της προσωπικής του κρίσης δεν είναι ποτέ αποκομμένη από την αναλυτική και όσο είναι εφικτό πιο αντικειμενική παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων της εποχής. Συνεπώς, ο Θουκυδίδης συναρμόττει αρμονικά την ενδελεχή καταγραφή της ιστορίας με την προσθήκη χαρακτηρολογικών αξιολογήσεων στα κατάλληλα σημεία. Ο επόμενος συγγραφέας που ακολουθεί είναι ο Πλάτωνας, ο οποίος

προσφέρει ένα άξιο λόγου πορτρέτο του Νικία στον *Λάχητα*. Οι ρήσεις του Νικία συνδέονται, βεβαιότατα, με την φιλοσοφική στόχευση του διαλόγου, αλλά δεν παύουν να εμπεριέχουν και χρήσιμες νύξεις στην αληθινή προσωπικότητα του *χρηστοῦ* πολιτικού. Ο τρίτος συγγραφέας που εκθέτει αναλυτικά την ζωή και δράση του Νικία είναι ο Πλούταρχος· θα εξεταστεί πρωτίστως ο *Βίος* του Νικία και συμπληρωματικά ο *Βίος* του Αλκιβιάδη, καθώς και σε αυτό το έργο εντοπίζονται διάσπαρτες αναφορές στον Νικία. Επιπροσθέτως, ένα ξεχωριστό κεφάλαιο ως προς την προσωπογραφία του Νικία θα αποτελέσει η παρουσίασή του στην κωμωδία: εδώ θα εξεταστούν οι θέσεις που εκφράζει ο Αριστοφάνης (*Ἱππῆς, Ὄρνιθες* και απόσπασμα από τους *Γεωργούς*), καθώς και άλλοι κωμικοί ποιητές, όπως ο Τηλεκλείδης, ο Φρύνιχος και ο Εύπολις μέσα από σχετικά κωμικά αποσπάσματα. Τέλος, περιστασιακές αναφορές, εν είδει συμπληρωματικής ερμηνείας, θα πραγματοποιηθούν στον Ξενοφώντα (*Ἀπομνημονεύματα, Πόροι*) και τον Διόδωρο Σικελιώτη. Η παρουσία του Νικία σε αυτούς τους συγγραφείς δεν είναι εκτενής, άρα τα εδάφια αυτά δεν θα αποτελέσουν αυτόνομο κεφάλαιο, αλλά θα εξεταστούν συγκριτικά με τον βασικό κορμό έργων που μιλούν για τον Νικία, ήτοι θα χρησιμοποιηθούν ως πηγές που επιβεβαιώνουν ή απορρίπτουν τις πληροφορίες που μεταφέρουν για τον *χρηστὸν* πολιτικό ο Θουκυδίδης, ο Πλάτωνας, ο Πλούταρχος και η κωμωδία.

4.2 Ο Νικίας στο ιστορικό έργο του Θουκυδίδη

Ο ιστορικός Θουκυδίδης αποτελεί βασικότατη πηγή για τον ερευνητή που επιθυμεί να εντρυφήσει στον βίο και την δράση του *χρηστοῦ* Νικία. Ο γιος του Ολόρου δείχνει, οπωσδήποτε, εντονότατο ενδιαφέρον για τον ηγέτη της μερίδας των *χρηστῶν*, κάτι που αποδεικνύεται από την λεπτομερή, ιστορικά ακριβή και λογοτεχνικά εύστοχη απεικόνιση της προσωπικότητάς του μέσα στο έργο του ιστορικού. Δεν θα ήταν εσφαλμένο να υποστηρίξει κανείς την άποψη ότι ο Νικίας μόνο με τον Περικλή δύναται να συγκριθεί μέσα στο έργο του Θουκυδίδη από την άποψη τού αντικτύπου που είχαν οι αποφάσεις και πράξεις του στην εν συνόλω ευημερία (ή μη· αυτό θα εξεταστεί παρακάτω) της Αθήνας. Η θέση αυτή, ασφαλώς, είναι συζητήσιμη και δεν διατυπώνεται με απολυτότητα. Πάντως, από τα γεγονότα της Πύλου (425 π.Χ.) και έπειτα ο Νικίας είναι ο απόλυτος πρωταγωνιστής, μια σπουδαία πολιτική φυσιογνωμία οι αποχρώσεις της οποίας φωτίζονται εξονυχιστικά από τον ιστορικό φακό του Θουκυδίδη. Ασφαλώς, όπως έχει ήδη επισημανθεί και στην εισαγωγή της διατριβής αυτής, ο Νικίας, ως πολιτικός ηγέτης, δεν

είναι δυνατόν να νοηθεί ξεχωριστά από τους βασικούς του αντιπάλους, ήτοι τον Κλέωνα και, κατόπιν, τον Αλκιβιάδη. Όπως ο βίος του Περικλή δεν δύναται να αναλυθεί δίχως συγκεκριμένες αναφορές στον Θουκυδίδη Μελησίου (ακόμα, δε, και ο ερευνητής του Λάχητα δεν μπορεί να αδιαφορήσει για την σχέση του με τον Κλέωνα), έτσι και οι δράσεις του Νικία αφορμώνται από τις αντίστοιχες πράξεις της μερίδας των *πονηρῶν*, υπό την έννοια ότι ο γιος του Νικηράτου φροντίζει πάντοτε να ελέγχει τα κίνητρα και τις ενδόμυχες σκέψεις των αντιπάλων του και να κινείται αναλόγως στην πολιτική σκακιέρα της τότε Αθήνας. Άλλωστε, η διαπίστωση αυτή συνιστά εγγενές γνώρισμα της πολιτικής ευρύτερα, αφού κανείς πολιτευόμενος δεν είναι σε θέση να αδιαφορεί για τις αντιπολιτευτικές δράσεις, οι οποίες επηρεάζουν καταλυτικά και τις δικές του αποφάσεις. Σε κάθε περίπτωση, κατά την σκιαγράφηση του Νικία η πένα του Θουκυδίδη φτάνει στο αποκορύφωμά της, αφού η ιστορική αφήγηση είναι εξαιρετικά ενδελεχής, ενώ το λογοτεχνικό πορτρέτο του *χρηστοῦ* πολιτικού χαρακτηρίζεται από μεγάλη δραματικότητα, αφού ο αναγνώστης αγωνιά να διαβάσει την συνέχεια, ώστε να πληροφορηθεί για τις συνέπειες των πράξεων του Νικία. Ο Θουκυδίδης, επομένως, δεν ανακαλύπτει μόνο, επιστημονικώ τω τρόπω, τις βαθύτερες αιτίες που κινούν την ανθρώπινη ιστορία, αλλά «βλέπει πίσω από τις μαύρες νότες» – όπως θα σημειώναμε χαρακτηριστικά, αν θέλαμε να περιγράψουμε έναν διευθυντή χορωδίας που ξεφεύγει δημιουργικά από τις ρυθμικές και ερμηνευτικές υποδείξεις της παρτιτούρας –,[564] δηλαδή διεισδύει με την γραφίδα του στην ψυχή των πρωταγωνιστών του, συμμερίζεται τους φόβους, τις επιθυμίες και, κυρίως, το μεγάλο όραμά τους για μια ισχυρή οικονομικά και κυρίαρχη στρατιωτικά Αθήνα· μια Αθήνα πρότυπο για τις υπόλοιπες πόλεις, μια παγκόσμια υπερδύναμη. Όλα τα παραπάνω ισχύουν και για τον Νικία.

Πριν την ανάλυση της πρώτης και επίσημης εμφάνισης του Νικία στο ιστορικό έργο του Θουκυδίδη, είναι σωστό να εξεταστεί και μια ανεπίσημη παρουσία του, η οποία εντοπίζεται στο 2.85.4–6.[565] Συγκεκριμένα, ο Connor έχει υποστηρίξει σε σχετικό επιστημονικό άρθρο του ότι εδώ δύναται να γίνει λόγος για την πρώτη εμφάνιση του Νικία του Νικηράτου στον

[564] Για την μουσική πτυχή του ζητήματος που τίθεται εδώ, βλ. και Αναστασόπουλος (2023[α]) 14-15.

[565] *πέμπει δὲ καὶ ὁ Φορμίων ἐς τὰς Ἀθήνας τήν τε παρασκευὴν αὐτῶν ἀγγελοῦντας καὶ περὶ τῆς ναυμαχίας ἣν ἐνίκησαν φράσοντας, καὶ κελεύων αὐτῷ ναῦς ὅτι πλείστας διὰ τάχους ἀποστεῖλαι, ὡς καθ' ἡμέραν ἑκάστην ἐλπίδος οὔσης αἰεὶ ναυμαχήσειν. οἱ δὲ ἀποπέμπουσιν εἴκοσι ναῦς αὐτῷ, τῷ δὲ κομίζοντι αὐτὰς προσεπέστειλαν ἐς Κρήτην πρῶτον ἀφικέσθαι. Νικίας γὰρ Κρὴς Γορτύνιος πρόξενος ὢν πείθει αὐτοὺς ἐπὶ Κυδωνίαν πλεῦσαι, φάσκων προσποιήσειν αὐτὴν οὖσαν πολεμίαν· ἐπῆγε δὲ Πολιχνίταις χαριζόμενος ὁμόροις τῶν Κυδωνιατῶν. καὶ ὁ μὲν λαβὼν τὰς ναῦς ᾤχετο ἐς Κρήτην, καὶ μετὰ τῶν Πολιχνιτῶν ἐδῄου τὴν γῆν τῶν Κυδωνιατῶν, καὶ ὑπ' ἀνέμων καὶ ἀπλοίας ἐνδιέτριψεν οὐκ ὀλίγον χρόνον.*

Θουκυδίδη.[566] Οι Daux[567] και Karavites[568] διαφωνούν με τις γλωσσικές διορθώσεις του Connor, ωστόσο εδώ η ερμηνευτική εξήγηση είναι απλούστερη. Κατ' αρχάς, ο Connor στην μονογραφία του για τον Θουκυδίδη,[569] όπου σχολιάζει το ζήτημα, υποπίπτει σε εμφανή αντίφαση, όταν υποστηρίζει ότι «οι δημιουργοί και υποστηρικτές των αποφάσεων αυτών είναι στην καλύτερη περίπτωση ονόματα που καταγράφονται απλώς για να καταγραφούν». Ο Νικίας, δηλαδή, δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση πολιτικό την πρώτη παρουσίαση του οποίου ο Θουκυδίδης θα κατέγραφε με μια σύντομη ονομαστική μνεία. Δεδομένου του καθοριστικού ρόλου του *χρηστοῦ* ανδρός στην εξέλιξη της αθηναϊκής ιστορίας, μια τέτοια απλοϊκή επισήμανση, ειδικά όταν πρόκειται για λογοτεχνικό ντεμπούτο, υποβιβάζει, πάνω απ' όλα, τον ίδιο τον Θουκυδίδη, ο οποίος δεν συνηθίζει να υποτιμάει τους πρωταγωνιστές της ιστορίας, ακόμα και όταν επισημαίνει τα τραγικά σφάλματά τους. Επιπροσθέτως, το ότι ο Connor θεωρεί «δελεαστικό» να κάνουμε λόγο για τον γνωστό Νικία, δεν αποτελεί επικύρωση της εικασίας του. Προ πάντων, η αφήγηση τοποθετείται στο χρονικό σημείο της ήττας του πελοποννησιακού στόλου στον Πατραϊκό κόλπο, ενώ λίγα κεφάλαια νωρίτερα έχει καταγραφεί η περίφημη «νεκρολογία του Περικλή». Η έναρξη της συμμετοχής του Νικία στα αθηναϊκά δρώμενα, αν συμβαίνει πράγματι εδώ, είναι εντελώς άκυρη, εξαιρετικά πρώιμη (παρόλο που ο Νικίας είναι ήδη γνωστός στην αθηναϊκή πολιτική), ασήμαντη στην προώθηση της δράσης και λογοτεχνικά ανεπιτυχής. Ο Θουκυδίδης, όμως, δεν μας έχει συνηθίσει σε τέτοιου είδους εξόφθαλμα σφάλματα. Ως προς το γλωσσικό – συντακτικό κομμάτι, το *Κρὴς Γορτύνιος* αποτελεί παράθεση στο *Νικίας* και δεν υπάρχει λόγος να επιχειρήσει κάποιος να αναλύσει δήθεν υπαινικτική αναφορά του Θουκυδίδη, ήτοι κρυμμένο νόημα που δεν καθίσταται εμφανές εξ αρχής. Όταν ο γνωστός Νικίας πραγματοποιεί την πρώτη εμφάνισή του στο έργο, το όνομά του συνοδεύεται από το πατρώνυμο,[570] δηλαδή το *Νικηράτου*, ενώ από ένα σημείο και έπειτα ο Θουκυδίδης παραλείπει πλήρως το πατρώνυμο, αφού ο Νικίας έχει αναχθεί σε κύριο πρωταγωνιστή των πάσης φύσεως αθηναϊκών δρωμένων και ο αναγνώστης γνωρίζει εκ των προτέρων για ποιον Νικία γίνεται λόγος, κάθε φορά που αναγιγνώσκει το όνομα αυτό. Τέλος, ίσως το πιο οξυδερκές και πειστικό ερμηνευτικώς επιχείρημα το προσφέρει ο Gerolymatos: σύμφωνα με την θέση του, δεν υπάρχει

[566] Βλ. σχετικά Connor (1976) 61-64.
[567] Βλ. σχετικά Daux (1979) 89-103.
[568] Βλ. σχετικά Karavites (1980) 307-310.
[569] Βλ. σχετικά Connor (2022) 145.
[570] Για την τάση του Θουκυδίδη να χρησιμοποιεί το πατρώνυμο, όταν εισάγει χαρακτήρες στο ιστορικό του έργο, βλ. Rood (2018) 156.

καμία λογοτεχνική ή επιγραφική μαρτυρία, τουλάχιστον κατά τον πέμπτο αιώνα π.Χ., που να πιστοποιεί την ύπαρξη ανθρώπου που κατείχε δύο *προξενίες* ταυτόχρονα.[571] Ο Νικίας του Νικηράτου, κατ' επέκταση, ήταν πρόξενος των Συρακουσών (όπως γνωρίζουμε από τον Διόδωρο Σικελιώτη), άρα κατά λογική αναγκαιότητα δεν θα ήταν δυνατόν να είναι συνάμα και πρόξενος της Γόρτυνας.[572]

Η πρώτη, λοιπόν, επίσημη εμφάνιση του Νικία στο έργο του Θουκυδίδη πραγματοποιείται στο 3.51.1–4.[573] Ιστορικά η αφήγηση τοποθετείται ακριβώς μετά τα «Λεσβιακά», ήτοι την απόπειρα αποστασίας της Λέσβου και την μετέπειτα υποταγή της στην Αθήνα (428–427 π.Χ). Συνοπτικά, το επεισόδιο της Λέσβου, που λαμβάνει χώρα κατά το έτος γέννησης του Πλάτωνα, προσφέρει μια εξαιρετική αντιλογία ανάμεσα στον *πονηρὸν* Κλέωνα και τον *χρηστὸν* Διόδοτο, ενώ ο Θουκυδίδης βρίσκει την αφορμή να αναλύσει άλλη μία χαρακτηριστική περίπτωση κατά την οποία οι Αθηναίοι επιδεικνύουν τις ιμπεριαλιστικές του διαθέσεις. Εν συνόλω, πρόκειται για άλλη μία σωζόμενη λογοτεχνική – ιστορική αναπαράσταση της πάγιας αντιπαλότητας ανάμεσα στις μερίδες των *χρηστῶν*[574] και των *πονηρῶν*,[575] η οποία πολιτική αντιπαράθεση διατρέχει ολόκληρο τον πέμπτο αιώνα π.Χ. Αρχικά, η απόφαση των

---

[571] Η Herman (1989) 88 υποστηρίζει ότι οι δύο Νικίες συνδέονταν μεταξύ τους με δεσμούς *ξενίας*. Για τα επιχειρήματά της βλ. αναλυτικά το άρθρο της.

[572] Βλ. σχετικά Gerolymatos (1987) 84: «Although CONNOR argues that the city whose interests were represented by a *proxenos* should be specified, there is no need for such detail when the narrative is straightforward. A case in point is Thucydides' analogous treatment of the Corinthian *proxenoi* in Corcyra (3.70.1) noted as an exception by CONNOR. A Cretan Nicias, described as the *proxenos* who persuaded the Athenians in Athens to pursue a particular policy in Crete can only be a proxenos of the Athenians there. Another argument against CONNOR'S hypothesis is the fact that it was not customary for a man to hold the *proxenia* of more than one state. There seems to be no literary or epigraphic evidence to document even a single exception to this rule, at least for the fifth century B.C. WALBANK'S collection of ninety-four extant Athenian *proxenias* offers not a single example of a man holding two proxenias. Since the Athenian Nicias was the *proxenos* of Syracuse, he is unlikely also to have been the *proxenos* of Gortyn». Πβ. και Διόδ. 13.27.3-4: *Διόπερ εἰ τοὺς ἐξ ἐπιβολῆς ἀδικήσαντας δίκαιόν ἐστι τιμωρεῖσθαι, τοὺς ἀκουσίως ἐξαμαρτάνοντας προσῆκον ἂν εἴη συγγνώμης ἀξιοῦν. Τί λέγω Νικίαν, ὃς ἀπ' ἀρχῆς τὴν πολιτείαν ὑπὲρ Συρακοσίων ἐνστησάμενος μόνος ἀντεῖπεν ὑπὲρ τῆς εἰς Σικελίαν στρατείας, ἀεὶ δὲ τῶν παρεπιδημούντων Συρακοσίων φροντίζων καὶ πρόξενος ὢν διατετέλεκεν; Ἄτοπον οὖν Νικίαν κολάζεσθαι τὸν ὑπὲρ ἡμῶν Ἀθήνησι πεπολιτευμένον, καὶ διὰ μὲν τὴν εἰς ἡμᾶς εὔνοιαν μὴ τυχεῖν φιλανθρωπίας, διὰ δὲ τὴν ἐν τοῖς κοινοῖς ὑπηρεσίαν ἀπαραιτήτῳ περιπεσεῖν τιμωρίᾳ, καὶ τὸν μὲν ἐπαγαγόντα τὸν πόλεμον ἐπὶ Συρακοσίους Ἀλκιβιάδην ἅμα καὶ παρ' ἡμῶν καὶ παρ' Ἀθηναίων ἐκφυγεῖν τὴν τιμωρίαν, τὸν δ' ὁμολογουμένως φιλανθρωπότατον Ἀθηναίων γεγενημένον μηδὲ τοῦ κοινοῦ τυχεῖν ἐλέου.*

[573] *Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ θέρει μετὰ τὴν Λέσβου ἅλωσιν Ἀθηναῖοι Νικίου τοῦ Νικηράτου στρατηγοῦντος ἐστράτευσαν ἐπὶ Μινῴαν τὴν νῆσον, ἣ κεῖται πρὸ Μεγάρων· ἐχρῶντο δὲ αὐτῇ πύργον ἐνοικοδομήσαντες οἱ Μεγαρῆς φρουρίῳ. ἐβούλετο δὲ Νικίας τὴν φυλακὴν αὐτόθεν δι' ἐλάσσονος τοῖς Ἀθηναίοις καὶ μὴ ἀπὸ τοῦ Βουδόρου καὶ τῆς Σαλαμῖνος εἶναι, τούς τε Πελοποννησίους, ὅπως μὴ ποιῶνται ἔκπλους αὐτόθεν λανθάνοντες τριήρων τε, οἷον καὶ τὸ πρὶν γενόμενον, καὶ λῃστῶν ἐκπομπαῖς, τοῖς τε Μεγαρεῦσιν ἅμα μηδὲν ἐσπλεῖν. ἑλὼν οὖν ἀπὸ τῆς Νισαίας πρῶτον δύο πύργω προύχοντε μηχαναῖς ἐκ θαλάσσης καὶ τὸν ἔσπλουν ἐς τὸ μεταξὺ τῆς νήσου ἐλευθερώσας ἀπετείχιζε καὶ τὸ ἐκ τῆς ἠπείρου, ἢ κατὰ γέφυραν διὰ τενάγους ἐπιβοήθεια ἦν τῇ νήσῳ οὐ πολὺ διεχούσῃ τῆς ἠπείρου. ὡς δὲ τοῦτο ἐξειργάσαντο ἐν ἡμέραις ὀλίγαις, ὕστερον δὴ καὶ ἐν τῇ νήσῳ τεῖχος ἐγκαταλιπὼν καὶ φρουρὰν ἀνεχώρησε τῷ στρατῷ.*

[574] Σχετικά με τον Διόδοτο, βλ. την μελέτη της Debnar (2000) 161-178.

[575] Για τις ρητορικές μεθόδους του Κλέωνα στην ιστορική αυτήν περίσταση, βλ. Mader (2017) 1-23.

Αθηναίων να θανατώσουν όλους τους κατοίκους του νησιού και να πουλήσουν ως δούλους τα γυναικόπαιδα οφείλεται στην προτροπή του Κλέωνα,[576] ο οποίος ενσαρκώνει, ως ηγέτης της ριζοσπαστικής δημοκρατικής μερίδας, την παραδοσιακή τάση της Αθήνας για συνεχή επίδειξη δύναμης, που βασίζεται στο δόγμα της διαρκούς κινητικότητας. Εν ολίγοις, ακριβώς επειδή οι Αθηναίοι κυβερνούν τους συμμάχους τους τυραννικά, είναι υποχρεωμένοι να καταπνίγουν κάθε εξέγερση, δρώντας αυταρχικά, ειδάλλως οποιαδήποτε φιλεύσπλαχνη αντίδρασή τους θα εκλειφθεί από τους συμμάχους ως αδυναμία. Ως προς την εκτεθείσα αθηναϊκή λογική, ο Κλέωνας δεν πράττει τίποτα περισσότερο από το να ακολουθεί πιστά τις διακηρύξεις του Περικλή.[577] Αυτός, λοιπόν, είναι ο αρχικός πολιτικός αντίπαλος του Νικία, ο Κλέων του Κλεαινέτου, ένας πολιτευόμενος με ρητορική δεινότητα, που χαρακτηρίζεται για τις κυνικές παραδοχές του ως προς το χρέος των ισχυρών να κυβερνούν διά της βίας τους αδύναμους.[578]

---

[576] Βλ. Θουκ. 3.36.6: *καταστάσης δ' εὐθὺς ἐκκλησίας ἄλλαι τε γνῶμαι ἀφ' ἑκάστων ἐλέγοντο καὶ Κλέων ὁ Κλεαινέτου, ὅσπερ καὶ τὴν προτέραν ἐνενικήκει ὥστε ἀποκτεῖναι, ὢν καὶ ἐς τὰ ἄλλα βιαιότατος τῶν πολιτῶν τῷ τε δήμῳ παρὰ πολὺ ἐν τῷ τότε πιθανώτατος, παρελθὼν αὖθις ἔλεγε τοιάδε.*

[577] Βλ. Θουκ. 2.63.1-2: *μηδὲ νομίσαι περὶ ἑνὸς μόνου, δουλείας ἀντ' ἐλευθερίας, ἀγωνίζεσθαι, ἀλλὰ καὶ ἀρχῆς στερήσεως καὶ κινδύνου ὧν ἐν τῇ ἀρχῇ ἀπήχθεσθε. ἧς οὐδ' ἐκστῆναι ἔτι ὑμῖν ἔστιν, εἴ τις καὶ τόδε ἐν τῷ παρόντι δεδιὼς ἀπραγμοσύνῃ ἀνδραγαθίζεται· ὡς τυραννίδα γὰρ ἤδη ἔχετε αὐτήν, ἣν λαβεῖν μὲν ἄδικον δοκεῖ εἶναι, ἀφεῖναι δὲ ἐπικίνδυνον*. Ο Κλέων, φυσικά, δεν κατόρθωσε ποτέ ως ηγέτης της μερίδας των *πονηρῶν* να συνδυάσει την τάση για κατακτήσεις με την απαιτούμενη πολιτική μετριοπάθεια, πράγμα που ο Περικλής πέτυχε. Για μια εύστοχη σύνοψη της αγόρευσης του Κλέωνα στα «Λεσβιακά», βλ. Lang (1972) 162: «So Cleon was an innovator in that he led the people not constructively but destructively. Even where his actual policy differed little from that of Pericles, for example, the methods which he used undermined the democracy by making a mockery of it. The best demonstration of this is in the speech about the Mytileneans (as Thucydides presents it), where he played on the fears of the people, appealed to their baser side, sneered at reasoning, and showed a cynical scorn for their serious concerns. Surely this marks him out as no democrat but rather one who uses and corrupts the people». Πβ. Harris (2013) 94-109· Cairns (1982) 203-204 και Cogan (1981) 7-8.

[578] Άποψη, ασφαλώς, που εκφράζει και ο σοφιστής Καλλικλής στον πλατωνικό *Γοργία* (483c-d): *διὰ ταῦτα δὴ νόμῳ μὲν τοῦτο ἄδικον καὶ αἰσχρὸν λέγεται, τὸ πλέον ζητεῖν ἔχειν τῶν πολλῶν, καὶ ἀδικεῖν αὐτὸ καλοῦσιν· ἡ δέ γε οἶμαι φύσις αὐτὴ ἀποφαίνει αὐτό, ὅτι δίκαιόν ἐστιν τὸν ἀμείνω τοῦ χείρονος πλέον ἔχειν καὶ τὸν δυνατώτερον τοῦ ἀδυνατωτέρου. δηλοῖ δὲ ταῦτα πολλαχοῦ ὅτι οὕτως ἔχει, καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ζῴοις καὶ τῶν ἀνθρώπων ἐν ὅλαις ταῖς πόλεσι καὶ τοῖς γένεσιν, ὅτι οὕτω τὸ δίκαιον κέκριται, τὸν κρείττω τοῦ ἥττονος ἄρχειν καὶ πλέον ἔχειν. ἐπεὶ ποίῳ δικαίῳ χρώμενος Ξέρξης ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ἐστράτευσεν ἢ ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἐπὶ Σκύθας;* Για τον Κλέωνα, βλ. Romilly (2000^2) 230-231: «Ο Κλέων εκθέτει τα αδικήματα των Μυτιληναίων και όλα τα εναντίον τους επιβαρυντικά στοιχεία· δείχνει ότι μόνο εξαιτίας της μεγάλης ελευθερίας που τους είχε παραχωρηθεί έγιναν υπερφίαλοι και διέπραξαν την ύβρι και, κατά συνέπεια, ο ίδιος απαιτεί να τιμωρηθούν παραδειγματικά. Σ' αυτή την ανάλυση προσθέτει μία παρατήρηση για ένα ακόμη στοιχείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη (*σκέψασθε*, 39.7), ότι, αν τυχόν φανούν επιεικείς, οι αποστασίες θα πολλαπλασιαστούν και τότε η Αθήνα θα χάσει διπλά από τη μείωση των εισοδημάτων. Και καταλήγει λέγοντας ότι η αυστηρότητα είναι σύμφωνη με το δίκαιο, με το συμφέρον και με τις απαιτήσεις της αυτοκρατορίας». Τα επιχειρήματα του Κλέωνα κρίνονται, πράγματι, ως υποκινητικά της βίας και ο Θουκυδίδης, φυσικά, δεν νιώθει δυσαρέσκεια με κάτι τέτοιο, αφού εκθέτει ηθικώς τον Κλέωνα στα μάτια του αναγνώστη. Εντούτοις, δεν πρέπει να παραγνωριστεί η εγκυρότητα μίας θέσης του γιου τού Κλεαινέτου: η αθηναϊκή, δηλαδή, *ἀρχὴ* είναι άρρηκτα συγκερασμένη με την οικονομική ευμάρεια της πόλης, η οποία προκύπτει από την αντίστοιχη οικονομική εκμετάλλευση των συμμαχικών πόλεων. Ο Κλέων, συνεπώς, προβάλλει εμμέσως την άποψη ότι, αν αρχίσει να καταρρέει η οικονομική ισχύς της Αθήνας, αυτό θα οδηγήσει, συνακόλουθα, στην κατάρρευση της στρατιωτικής δύναμης τής πόλης. Φαίνεται, λοιπόν, ότι το χρήμα αποτελεί κύριο υποκινητή στρατιωτικών επιχειρήσεων και, κατ' επέκταση, καταλυτικό παράγοντα για την ακμή της πόλης και την διατήρηση

Ευτυχώς, στην περίπτωση της Λέσβου ο ηγέτης της συντηρητικής μερίδας Διόδοτος επικρατεί ρητορικά[579] και, έτσι, οι Αθηναίοι τελευταία στιγμή παίρνουν πίσω την αρχική τους ανάλγητη απόφαση.[580]

Η πρώτη, λοιπόν, αληθινή εμφάνιση του Νικία στο θουκυδίδειο έργο πραγματοποιείται στο 3.51.1–4, όπως επισημάνθηκε και παραπάνω. Το καλοκαίρι μετά την υποταγή της Λέσβου οι Αθηναίοι δεν εφησυχάζουν, αλλά θέτουν σε εφαρμογή ένα νέο στρατηγικό πλάνο, που σχετίζεται με την βούληση για κατάληψη του νησιού Μινώα που βρισκόταν απέναντι από τα Μέγαρα, όπως τονίζει επεξηγηματικά ο Θουκυδίδης, τηρώντας εμπράκτως την συνήθη πρακτική του να προσφέρει μια αναλυτική τοπογραφία των μερών στα οποία εξελίσσεται ο Πελοποννησιακός Πόλεμος με την έκθεση γεωγραφικών πληροφοριών.[581] Σε αυτήν την εκστρατεία στρατηγός και, άρα, επικεφαλής των αθηναϊκών δυνάμεων ορίζεται ο ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν*, Νικίας. Έχει σημασία να παρατηρήσει κανείς ότι η εναρκτήρια αυτή λογοτεχνική είσοδος του Νικία στο έργο συνδέεται με μια στρατιωτική επιχείρηση και ο αναγνώστης που γνωρίζει την μετέπειτα τραγική πορεία των πραγμάτων αντιλαμβάνεται, εν μέρει, την ειρωνεία, αφού σε πολλές περιστάσεις, όπως θα δειχθεί παρακάτω, ο Νικίας από άποψη τακτικής και ταχείας λήψης αποφάσεων δεν θα σταθεί στο ύψος των πολεμικών περιστάσεων. Από την άλλη, ο Νικίας δεν ήταν ένας κακός στρατηγός, ούτε δειλός στο πεδίο της μάχης. Για την ακρίβεια, είναι ένας *χρηστὸς* πολιτικός με αξιοσημείωτη αποφασιστικότητα και δυνατότητα διαχείρισης ποικίλων πολεμικών καταστάσεων. Η τακτική του Νικία, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, ήταν η κάτωθι: ο γιος του Νικηράτου επιθυμούσε να μετατρέψει την Μινώα μετά την επιτυχή κατάληψή της σε αθηναϊκή βάση, προκειμένου η Αθήνα να έχει πλήρη εποπτεία των πραγμάτων και να εμποδίζει τους Πελοποννησίους τόσο να πλέουν απαρατήρητοι

του πολιτικού γοήτρου της. Ο δε Νουτσόπουλος (2011) 29 στην μονογραφία του για τον Πλάτωνα και το χρήμα προβάλλει την άποψη ότι «η ανταλλακτική αξία στην αναπτυγμένη μορφή του χρήματος αποτελεί συστατικό όρο συγκρότησης της πόλης. Συστατικός όρος σημαίνει εδώ ότι το χρήμα συνιστά έναν από τους αναγκαίους όρους της πόλης». Αν ο Νουτσόπουλος έχει δίκιο (λόγου χάριν, η σύσταση της πλατωνικής *Πολιτείας* είναι a priori αδύνατη χωρίς κάποια αναφορά του φιλοσόφου στο χρήμα), τότε αυτό συνεπάγεται ότι η συσσώρευση του χρήματος είναι sine qua non όρος για την εν γένει ισχυροποίηση της πόλης. Η Αθήνα, με την σειρά της, φαίνεται να είχε αντιληφθεί τον δεσπόζοντα ρόλο της οικονομίας στην σύσταση και διατήρηση μιας αυτοκρατορίας.

[579] Γενικότερα για την αντιλογία Κλέωνος και Διοδότου ως προς το ζήτημα της Μυτιλήνης βλ. Wassermann (1956) 27-41· Mitchell (2010) 10-14· Fulkerson (2008) 115-154 και Cusumano (2017) 299-328.

[580] Ο Strasburger (1958) 26 κάνει λόγο για «ανθρωπιά των Αθηναίων που είναι ανώτερη από τους υπόλοιπους» ως προς την ανάκληση της αρχικής απόφασής τους αναφορικά με την τιμωρία της επαναστατημένης Μυτιλήνης: «Beweist doch nichts so die allen Anderen überlegene Menschlichkeit der Athener als die nachträgliche Milderung ihres harten Beschlusses über das aufständische Mytilene». Εν γένει, το ζήτημα της ηθικής επιλογής αποτελεί βασικό μοχλό εξέλιξης της θουκυδίδειας ιστορίας. Αναφορικά με αυτό, βλ. και Clark (1993) 493.

[581] Βλ. και Gomme (1956^{α}) 334-336.

με τα πολεμικά τους πλοία όσο και να πραγματοποιούν ληστρικές επιδρομές. Προφανώς, ο Νικίας δρα κατ' αυτόν τον τρόπο, διότι έχει παρατηρήσει κατά το πρόσφατο παρελθόν ανάλογες ενέργειες από την πλευρά της Σπάρτης, κάτι που ο Θουκυδίδης επιβεβαιώνει. Επιπροσθέτως, η Μινώα είναι ιδανική για μετατροπή σε αθηναϊκή βάση, αφού, κατά τον Νικία, βρίσκεται εγγύτερα στην Αθήνα σε σχέση με το ακρωτήριο Βούδορο ή την Σαλαμίνα. Παράλληλα, η επιτυχημένη περάτωση του σχεδίου αυτού θα εμπόδιζε οποιοδήποτε καράβι να εισέρχεται στο λιμάνι των Μεγάρων χωρίς να έχουν λάβει γνώση του περιστατικού οι Αθηναίοι. Οι ενέργειες, λοιπόν, στις οποίες προβαίνει ο Νικίας, είναι οι εξής: αρχικά, επιτίθεται από θαλάσσης στο απέναντι από την Νίσαια μέρος και, κατόπιν, κυριεύει με την χρήση πολιορκητικών μηχανών δύο πύργους. Ακολούθως, χτίζει ένα τείχος, με σκοπό να αδυνατούν οι Μεγαρίτες να στέλνουν ενισχύσεις στο υπό κατάληψη νησί. Τέλος, έχτισε ένα οχυρό τοποθετώντας αρμόδια φρουρά και αποχώρησε μαζί με τον στρατό του.

Όλες οι προαναφερθείσες ενέργειες πραγματοποιούνται από τον Νικία μέσα σε μερικές ημέρες μόνο, *ἐν ἡμέραις ὀλίγαις*, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο ιστορικός. Ο *χρηστὸς* στρατηγός αποδεικνύεται εδώ εξαιρετικά αποτελεσματικός και, μάλιστα, σε ένα σχέδιο που είναι αποκλειστικά δικής του σύλληψης. Ως εκ τούτου, ο Νικίας σε αυτό το σημείο πρώτα σχεδιάζει, ήτοι εξηγεί στον στρατό του το πολεμικό πλάνο με όλα τα απαραίτητα βήματα στο εκάστοτε στάδιο, και, έπειτα, το εκτελούν όλοι μαζί. Η περιγραφή που παραθέτει εδώ ο Θουκυδίδης διακρίνεται για την γλαφυρότητά της, αφού ο τρόπος δράσης του Νικία και των ανδρών του θυμίζει τις σύγχρονες «Ειδικές Δυνάμεις» των στρατών, τους λεγόμενους «commandos». Πρόκειται για την περίπτωση κατά την οποία ένα επίλεκτο στρατιωτικό σώμα με εξειδικευμένη εκπαίδευση μεταβαίνει σε ένα μέρος, το καταλαμβάνει γρήγορα και αθόρυβα, πραγματοποιεί όλες τις απαραίτητες ενέργειες σε σύντομο χρονικό διάστημα και αποχωρεί εξίσου αθόρυβα, σαν να μην έχει συμβεί τίποτα.[582] Βεβαίως, ο Νικίας εκμεταλλεύεται στο έπακρον την τεχνογνωσία και την πείρα των Αθηναίων, οι οποίοι στις θαλάσσιες επιχειρήσεις ήταν πρώτοι με διαφορά όχι μόνο στον ελληνικό κόσμο, αλλά ενδεχομένως και διεθνώς.[583] Εν συνόψει, ο ηγέτης

[582] Περί αυτού, βλ. σχετικά Davies, Jennings & Schreer (2014) 10: «Precision strike/ direct action (PS/DA) operations typically include short-duration strikes and other small-scale offensive operations designed to seize, destroy, capture and inflict damage on personnel or materiel. Tactics used include the conduct of raids or ambushes, the placement of mines and other munitions, the use of standoff weapons, the provision of terminal guidance for precision guided munitions, and so on».

[583] Η στρατιωτική δύναμη των Αθηναίων την περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου είναι παραδεκτή από όλους τους Έλληνες, ενώ μέρη και εκτός του ελληνικού κόσμου, όπως οι Πέρσες, λόγου χάριν, έχουν γνώση της θαλασσοκρατορίας των Αθηναίων. Δεν είναι τυχαίο το ότι οι Lebow & Kelly (2001) 594 συγκρίνουν το παράδειγμα

της μερίδας των *χρηστῶν* δεν εμφανίζει εδώ καμία έλλειψη ως προς τις αρετές που έχουν παραδοσιακά οι *πονηροὶ* και των οποίων στερούνται συχνά οι *χρηστοί*: είναι ευφυής στρατιωτικά, πεπειραμένος, ταχύς στην εκτέλεση του σχεδίου του και πλήρως αποτελεσματικός.

Το επόμενο επεισόδιο, στο οποίο πρωταγωνιστεί ο Νικίας του Νικηράτου, εντοπίζεται στο εδάφιο 3.91.1–6.[584] Η αφήγηση τοποθετείται χρονικώς στα 427–426 π.Χ., δηλαδή λίγο μετά την απόφαση των Αθηναίων να πραγματοποιήσουν την πρώτη προσπάθεια κατάκτησης της Σικελίας. Τα γεγονότα της πρώτης παρέμβασης των Αθηναίων στις σικελικές υποθέσεις έχουν, φυσικά, αναλυθεί διεξοδικώς στο κεφάλαιο του Λάχητα, ο οποίος και ηγήθηκε της εκστρατείας στο μεγαλύτερο μέρος της. Αυτό που προξενεί εντύπωση – και, ασφαλώς, δεν οφείλεται σε κάποιο είδος λογοτεχνικής σκοπιμότητας από την πλευρά του Θουκυδίδη, αλλά στην τάση της ιστορίας να επαναλαμβάνεται και να ανατρέπει τα σχέδια των ανθρώπων με ειρωνικό τρόπο – είναι ότι τα δρώμενα στα οποία λαμβάνει εδώ μέρος ο Νικίας αφορούν μια πρώτη απόπειρα κατάκτησης της Μήλου.[585] Λίγους μήνες πριν οι Αθηναίοι έχουν αποστείλει στόλο στην Σικελία, ενώ τώρα επιδιώκουν να κατακτήσουν τους Μηλίους.[586] Η αλυσίδα, λοιπόν, αυτή των ιστορικών αυτών τεκταινομένων επαναλαμβάνεται λίγα έτη αργότερα με την αντίστροφη σειρά, αλλά πάλι με διαφορά σχεδόν ενός έτους: το 416 π.Χ. οι Αθηναίοι αποφασίζουν να κατακτήσουν την Μήλο[587] και ο Θουκυδίδης έχει διασώσει αυτήν την εκστρατεία με την παράθεση του περίφημου «Μηλιακού διαλόγου».[588] Εντός αυτού του διαλόγου, ο οποίος είναι συγγεγραμμένος κατά το

της Αθήνας με την Βρετανική αυτοκρατορία, την Σοβιετική Ένωση και την Αμερική επισημαίνοντας ότι «all three states confronted a series of choices similar to those of Athens».

[584] *Τοῦ δ' αὐτοῦ θέρους οἱ Ἀθηναῖοι τριάκοντα μὲν ναῦς ἔστειλαν περὶ Πελοπόννησον, ὧν ἐστρατήγει Δημοσθένης τε ὁ Ἀλκισθένους καὶ Προκλῆς ὁ Θεοδώρου, ἑξήκοντα δὲ ἐς Μῆλον καὶ δισχιλίους ὁπλίτας· ἐστρατήγει δὲ αὐτῶν Νικίας ὁ Νικηράτου. τοὺς γὰρ Μηλίους ὄντας νησιώτας καὶ οὐκ ἐθέλοντας ὑπακούειν οὐδὲ ἐς τὸ αὐτῶν ξυμμαχικὸν ἰέναι ἐβούλοντο προσαγαγέσθαι. ὡς δὲ αὐτοῖς δηουμένης τῆς γῆς οὐ προσεχώρουν, ἄραντες ἐκ τῆς Μήλου αὐτοὶ μὲν ἔπλευσαν ἐς Ὠρωπὸν τῆς Γραϊκῆς, ὑπὸ νύκτα δὲ σχόντες εὐθὺς ἐπορεύοντο οἱ ὁπλῖται ἀπὸ τῶν νεῶν πεζῇ ἐς Τάναγραν τῆς Βοιωτίας. οἱ δὲ ἐκ τῆς πόλεως πανδημεὶ Ἀθηναῖοι, Ἱππονίκου τε τοῦ Καλλίου στρατηγοῦντος καὶ Εὐρυμέδοντος τοῦ Θουκλέους, ἀπὸ σημείου ἐς τὸ αὐτὸ κατὰ γῆν ἀπήντων. καὶ στρατοπεδευσάμενοι ταύτην τὴν ἡμέραν ἐν τῇ Τανάγρᾳ ἐδῄουν καὶ ἐνηυλίσαντο. καὶ τῇ ὑστεραίᾳ μάχῃ κρατήσαντες τοὺς ἐπεξελθόντας τῶν Ταναγραίων καὶ Θηβαίων τινὰς προσβεβοηθηκότας καὶ ὅπλα λαβόντες καὶ τροπαῖον στήσαντες ἀνεχώρησαν, οἱ μὲν ἐς τὴν πόλιν, οἱ δὲ ἐπὶ τὰς ναῦς. καὶ παραπλεύσας ὁ Νικίας ταῖς ἑξήκοντα ναυσὶ τῆς Λοκρίδος τὰ ἐπιθαλάσσια ἔτεμε καὶ ἀνεχώρησεν ἐπ' οἴκου.*

[585] Για σχετικό σχολιασμό βλ. Hornblower (1991) 498-500.

[586] Βλ. Seaman (1997) 387.

[587] Βλ. την θέση της Taylor (2010) 3: «The attack on Melos is no aberration but a logical step in Athens' assertion of its rule of the sea. Two echoes of Pericles here underscore that the attack on Melos is not the result of the new policies of Pericles' deficient successors. Melos does not diverge from Pericles' policy; it follows the city view articulated in his last speech exactly». Εν ολίγοις, η Taylor υποστηρίζει εδώ ότι οι διάδοχοι του Περικλή τηρούν επακριβώς τις υποδείξεις του, παρόλο που αυτός έχει πια πεθάνει, και εφαρμόζουν εμπράκτως την ριζοσπαστική δημοκρατία των *πονηρῶν*, που συνδέεται με την διαρκή ενεργητικότητα στο πολεμικό μέτωπο.

[588] Για τον διάλογο Αθηναίων και Μηλίων, βλ. Moshé (1968) 216-235· Amit (1968) 216-235· Καστοριάδης (2011) 251-258 και Hawthorn (2014) 160-164.

πλατωνικό πρότυπο των ερωταποκρίσεων,[589] οι Αθηναίοι προβάλλουν μια πρωτοφανή ανηθικότητα,[590] η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό.[591] Εν ολίγοις, η Μήλος, αν και ουδέτερη στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, είναι αναγκαίο να δηλώσει την υποταγή της στους Αθηναίους.[592] Οι Αθηναίοι δεν είναι σε θέση να επιδείξουν ανεκτικότητα ή φιλική διάθεση, διότι οποιαδήποτε παρόμοια συμπεριφορά θα εκληφθεί από τους αντιπάλους της ως αδυναμία.[593]

Για το επεισόδιο της Μήλου το 416 π.Χ. μπορεί, εν γένει, να ειπωθεί ότι συνιστά τον κολοφώνα του ωμού ρεαλισμού από τον οποίον διέπονται παραδοσιακά οι διεθνείς σχέσεις.[594] Ο Θουκυδίδης, άλλωστε, φαίνεται να είναι ο πνευματικός πρόδρομος του Morgenthau·[595] ο

[589] Περί αυτού βλ. Hudson-Williams (1950) 156-169 και Macleod (1974) 385-400. Για το γλαφυρό ύφος του διαλόγου που μαρτυρά τις λογοτεχνικές και δραματουργικές ικανότητες του Θουκυδίδη, βλ. Wassermann (1947) 19.

[590] Περί αυτού βλ. και Reames (2016) 89.

[591] Βλ. σχετικά Liebeschuetz (1968) 73: «Many of the arguments used in the discussion are equally relevant to the destruction and to the subjection of Melos. This is partly a result of the Athenian aim: to impress their island-subjects with their power. This they can achieve by forcing Melos to become a subject–but equally well by destroying it. On the level of expediency the Athenian argument would be equally applicable to either course, and the tactlessness of the Athenians suggests that they are not much concerned which of the two they will adopt. The Melians on the other hand appear to anticipate their own rejection of the ultimatum and to include the consequences of this inevitable rejection within the scope of their arguments. So a debate about the expediency of forcing an independent state to forgo its freedom is at the same time a debate about the expediency of destroying an independent city that refuses to become a subject».

[592] Βλ. και τον σχολιασμό της Venier (2011) 361: «Pero en lo que se conoce como el diálogo de Melos –párrafos 85-113 del libro quinto– hay un ejemplo no despreciable de lo que se podía ganar o perder cuando en nombre de la democracia se buscaba colonizar. Los atenienses procuraban alianza o vasallaje en esa isla al sur del Peloponeso, partidaria de los lacedemonios, pero neutral. El argumento básico de los atenienses se sustentaba en que si los melios aceptaban el vasallaje, que en esencia significaba pagar tributo, no habría necesidad de dominarlos por otros medios y de esa manera les evitaban el trabajo de destruirlos. Las alternativas no eran favorables para los melios, que descartaron cualquier trato. En el último asedio de los atenienses, a quienes favoreció la traición, los melios capitularon y, cuenta Tucídides, "los atenienses ejecutaron a todos los melios en edad viril que cayeron en sus manos, redujeron a esclavitud a niños y mujeres, y enviaron luego quinientos de sus colonos para poblar la ciudad"».

[593] Το επεισόδιο της Μήλου το 416 π.Χ. αποτελεί εξόχως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτού που ο Bosworth (1993) 30 αποκαλεί «imperial brutality». Πβ. Βαβούρας (2008) 87 και Βαβούρας (2014) 224.

[594] Πρακτική που επιβιώνει μέχρι και σήμερα, άρα μάλλον πρόκειται περί εγγενούς γνωρίσματος του ανθρώπου και, κατά συνέπεια, της πολιτικής. Βλ. σχετικά Jackson & Sørensen (2006) 75: «Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο του ρεαλισμού αφορά στη φύση των διεθνών σχέσεων. ΄΄Η διεθνής πολιτική, όπως άλλωστε γενικά η πολιτική, είναι ένας συνεχής αγώνας για εξουσία. Όποιοι και να είναι οι απώτεροι πολιτικοί στόχοι, ο άμεσος στόχος είναι πάντα η απόκτηση εξουσίας΄΄ [Morgenthau (1960^3) 29]. Δεν υπάρχει παγκόσμια κυβέρνηση. Αντίθετα, υπάρχει ένα σύστημα κυρίαρχων στρατιωτικά εξοπλισμένων κρατών, αντιμέτωπων το ένα με το άλλο. Η διεθνής πολιτική λοιπόν, χαρακτηρίζεται από αναρχία, όπου τα κράτη αγωνίζονται να αυξήσουν το μερίδιο της εξουσίας που τους αναλογεί». Πβ. Jackson & Sørensen (2006) 57: «Μέχρι να πάψουν τα κράτη να αποτελούν στρατιωτικούς αντιπάλους, η ρεαλιστική σχολή θα διαθέτει ένα αδιαμφισβήτητο επιχείρημα για την ορθότητά της». Πβ., επίσης, Thomas (2011) 1815-1836. Για τις διεθνείς σχέσεις γενικότερα, βλ. Lott (2011) 303-310. Για την πρόσληψη του Θουκυδίδη στην ιστορία των διεθνών σχέσεων βλ. Keene (2015) 355-372.

[595] Βλ. σχετικά Korab-Karpowicz (2006) 232: «Often regarded as the father of realism in international relations» (η φράση λέγεται για τον Θουκυδίδη) και στην ίδια σελίδα την φράση «The *History of the Peloponnesian War* is

τελευταίος θεμελιώνει την «ρεαλιστική σχολή» στις σύγχρονες διεθνείς σχέσεις, θεωρώντας, κατά το πρότυπο του Hobbes,[596] ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες είναι άκρως εγωκεντρικές.[597] Είναι, δηλαδή, εμφανές ότι οι Αθηναίοι δρουν σαν σύγχρονο κράτος, υιοθετώντας έναν στυγνό τρόπο σκέψης και αναγνωρίζοντας ως ωφέλιμη μόνο την έννοια του συμφέροντος, που θεμελιώνει την ύπαρξή του με την χρήση της βίας.[598] Ούτως ή άλλως, αυτή είναι η μοίρα όσων κυβερνούν άλλους, θα έλεγε κανείς, αν ήθελε να ακολουθήσει το περίκλειο πρότυπο ή αυτό του Κλέωνα: όταν μπεις στον χορό της βίας, οφείλεις να συνεχίσεις να χορεύεις, ειδάλλως στο παραμικρό στραβοπάτημά σου οι υπόλοιποι θα σε κατασπαράξουν, ακριβώς επειδή έχουν υποστεί την καταπίεσή σου.[599] Αυτή η διαπίστωση αποτελεί μια αναπάντεχη τραγικότητα για αυτούς που θέλουν να κυβερνούν αυτοκρατορικά: οφείλουν να συνεχίσουν να είναι βίαιοι, σκληροί και απαθείς, ακόμα και αν έχουν μετανιώσει για τις προγενέστερες πράξεις τους. Πρόκειται για έναν αδιάψευστο κανόνα φυσικού δικαίου: οι τυραννικές πόλεις δεν δύνανται να επιδείξουν συμπόνοια,[600] όπως το λιοντάρι δεν γίνεται να σταματήσει να κυνηγάει την ζέβρα και να φέρεται φιλεύσπλαχνα, αφού πρέπει να επιβιώσει και αυτό, όπως τα υπόλοιπα ζώα. Εδώ δεν πρόκειται, συνεπώς, μόνο για την ικανοποίηση του ενστίκτου της πείνας,[601] αλλά και για την φυσική προδιάθεση προς παράταση της ζωής με κάθε μέσο. Ακολούθως, το 415 π.Χ. οι Αθηναίοι πραγματοποιούν την πασίγνωστη (και, πια, δεύτερη και τελευταία) Σικελική εκστρατεία τους, στην οποία ηττώνται ολοσχερώς. Ως εκ τούτου, τα δύο αυτά ιστορικά γεγονότα είναι στενά συνυφασμένα μεταξύ τους τόσο κατά την πρώιμη μορφή τους, όσο και κατά την ώριμη φάση τους. Ο Connor (2022) 257–266 έχει διακρίνει την ενδοσυνάφεια των δύο

---

usually seen as an archetypal statement of power politics. Thucydides is regarded as a political realist who asserts that the pursuit of moral principles does not enter the world of international affairs». Πβ. Lanni (2008) 469 και Ahrensdorf (1997) 233. Για μια αναλυτική συζήτηση, πάντως, βλ. Monten (2006) 3-25. Βλ. και Πλατιάς & Τρίγκας (2023) 27.

[596] Για μια σχετική συζήτηση με παράθεση αναλυτικής βιβλιογραφίας, βλ. Duke (2014) 605-627.

[597] Περί αυτού, βλ. γενικά την μονογραφία του Morgenthau (1960[3]). Βλ., επίσης, Παπαχαραλάμπους (2021) 79.

[598] Γι' αυτό και στον διάλογο δεν γίνεται καν υπαινιγμός σε νομικές αξιώσεις ή παρεμφερή ζητήματα που αφορούν την διά του λόγου διπλωματία από την πλευρά των Αθηναίων. Βλ. σχετικά Treu (1954) 266: «Von Rechtsansprüchen soll überhaupt nicht geredet werden, und so kann auch davon nicht die Rede sein, daß hier ,,die Logik der Macht der Logik des Rechtes'' in einer unlösbaren prinzipiellen Antilogie gegenüberstehe». Για την τάση των ανθρώπων να χρησιμοποιούν βία, βλ. Koutoufaris-Malandrinos (2023) 782.

[599] Βλ. και Morrison (2000) 119: «The Athenians attempt to teach the Melians what the reader has already learned in the *History*: that, in spite of the usual appeals found in diplomatic discourse, cities base their decisions on expediency».

[600] Βλ. και Novo & Parker (2020) 121: «Thucydides's account of the tragic events in Melos and Sicily does reinforce some principles of realism. There are examples of balancing and bandwagoning. States seek to maximize their power. Alliances are formed and leveraged to optimize security. In second-hand accounts, the Melian Dialogue is often depicted as a stark clash between realism and liberalism, with realism the clear winner».

[601] Για το ένστικτο γενικότερα βλ. Barnett (1963) 564-580, ενώ για το αίσθημα της πείνας βλ. Carlson (1931) 77-79.

ιστορικών δρωμένων, τονίζοντας, μάλιστα, με πειστικά επιχειρήματα – που βασίζονται στο ίδιο το πρωτότυπο κείμενο και στην σύγκρισή του με τον Ηρόδοτο – ότι κατά την ανάγνωση του «Μηλιακού διαλόγου» ο εξειδικευμένος μελετητής συνειδητοποιεί ότι οι Αθηναίοι εμφανίζονται ως οι εμφατικοί συνεχιστές της περσικής δεσποτείας.[602] Μάλιστα, οι Αθηναίοι καλούν τους Μηλίους να υποταχθούν, όπως συμβούλευαν οι Πέρσες τους Αθηναίους, αλλά δεν κατανοούν ότι οι ίδιοι προκρίνουν την τήρηση μιας αντίθετης συμπεριφοράς από αυτήν που έδειξαν εκείνοι, όταν τους επιτέθηκαν οι Πέρσες.[603] Μοιραία, το επόμενο επεισόδιο, δηλαδή η προσπάθεια κατάκτησης της Σικελίας, οδηγεί στην ολοκληρωτική καταστροφή των Αθηναίων,[604] οι οποίοι, εξαιτίας της μέθης που έχει επιφέρει η υπερβολική ισχύς τους,[605] υποτιμούν την Σικελία και πέφτουν στην παγίδα της. Τα χρόνια αυτά, εν γένει, οι Αθηναίοι εγκαταλείπουν την ηθική και τιμιότητα των Μαραθωνομάχων – που τόσο θαύμαζαν και χρησιμοποιούσαν ως πρότυπο – και υιοθετούν, αντί αυτής, μια άκαρδη πολιτική, της οποίας η βία και οι εγωιστικές επιδιώξεις δεν έχουν ηθικά όρια.[606]

Η ιστορία, συνεπώς, ρέπει – με ειρωνικό και, συνάμα, γοητευτικό τρόπο – στο να «προσγειώνει» απότομα τις αλαζονικές επιδιώξεις του ανθρώπου μέσω της επανάληψης παρόμοιων μεταξύ τους δρωμένων.[607] Από την άλλη, οι Αθηναίοι δεν είναι άμοιροι ευθυνών,

---

[602] Για παράδειγμα, σχολιάζοντας την φράση *ὅτι δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπείῳ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται, δυνατὰ δὲ οἱ προὔχοντες πράσσουσι καὶ οἱ ἀσθενεῖς ξυγχωροῦσι* από το 5.89.1 του Θουκυδίδη, ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς στην παράγραφο 39 του έργου του *Περὶ Θουκυδίδου* τονίζει χαρακτηριστικά: *Βασιλεῦσι γὰρ βαρβάροις ταῦτα πρὸς Ἕλληνας ἥρμοττε λέγειν· Ἀθηναίοις δὲ πρὸς τοὺς Ἕλληνας, οὓς ἠλευθέρωσαν ἀπὸ τῶν Μήδων, οὐκ ἦν προσήκοντα εἰρῆσθαι, ὅτι τὰ δίκαια τοῖς ἴσοις ἐστὶ πρὸς ἀλλήλους, τὰ δὲ βίαια τοῖς ἰσχυροῖς πρὸς τοὺς ἀσθενεῖς*. Φρονεί, λοιπόν, ο συγγραφέας πως είναι ντροπιαστικό να απευθύνεται κατ' αυτόν τον τρόπο Έλληνας σε Έλληνα· αυτή η συμπεριφορά, αναφέρει, αρμόζει περισσότερο σε βαρβάρους.

[603] Βλ. σχετικά Ηροδ. 8.143.1-2: *Ἀθηναῖοι δὲ πρὸς μὲν Ἀλέξανδρον ὑπεκρίναντο τάδε. "καὶ αὐτοὶ τοῦτό γε ἐπιστάμεθα ὅτι πολλαπλησίη ἐστὶ τῷ Μήδῳ δύναμις ἢ περ ἡμῖν, ὥστε οὐδὲν δέει τοῦτό γε ὀνειδίζειν. ἀλλ' ὅμως ἐλευθερίης γλιχόμενοι ἀμυνεύμεθα οὕτω ὅκως ἂν καὶ δυνώμεθα. ὁμολογῆσαι δὲ τῷ βαρβάρῳ μήτε σὺ ἡμέας πειρῶ ἀναπείθειν οὔτε ἡμεῖς πεισόμεθα. νῦν τε ἀπάγγελλε Μαρδονίῳ ὡς Ἀθηναῖοι λέγουσι, ἔστ' ἂν ὁ ἥλιος τὴν αὐτὴν ὁδὸν ἴῃ τῇ περ καὶ νῦν ἔρχεται, μήκοτε ὁμολογήσειν ἡμέας Ξέρξῃ· ἀλλὰ θεοῖσί τε συμμάχοισι πίσυνοί μιν ἐπέξιμεν ἀμυνόμενοι καὶ τοῖσι ἥρωσι, τῶν ἐκεῖνος οὐδεμίαν ὅπιν ἔχων ἐνέπρησε τούς τε οἴκους καὶ τὰ ἀγάλματα*.

[604] Για την ροπή του ανθρώπινου είδους προς αυτοκαταστροφή βλ. Walters (1999) 57-78. Για περαιτέρω στοχασμό επί του ζητήματος και, κυρίως, για την διαφωνία που εντοπίζεται ανάμεσα στον Nietzsche και τον Darwin βλ. το άρθρο της Wilson (2013) 354-370.

[605] Βλ. και Stahl (1966) 158-171.

[606] Βλ. Γεωργοπαπαδάκος (1999) 165: «Τά ἐπιχειρήματα τῶν Ἀθηναίων στό διάλογο, κι ἡ ἐξόντωση κατόπι τῶν Μηλίων, ρίχνουν ἕνα ἀπαίσιο φῶς στούς ἡγέτες καί το λαό τῆς Ἀθήνας τῶν χρόνων αὐτῶν: ἡ πόλη στήν ὁποία εἶχε ἀκουστεῖ ὁ ΄΄Ἐπιτάφιος΄΄ καταντοῦσε μιά ἐγωιστική κι ἀδίσταχτη δύναμη».

[607] Αναφορικά με τα της Μήλου το 416 π.Χ. ο Boyarin (2012) 65 σχολιάζει χαρακτηριστικά: «In Thucydides's great tragic history, this moment, one of utter moral degradation and *hybris* (also in the older sense of this term as outrage, rapine), as seen through his eyes, is the moment at which all begins to go badly for his hero, Athens, and that will lead inexorably to the final defeat and destruction of that hero, left as wounded and blinded as an Oedipus at Colonnus or a bound and demoralized Prometheus». Πβ. και Lebow & Kelly (2001) 596. Επιπλέον, το επεισόδιο της Μήλου έχει θεωρηθεί από την έρευνα πως απετέλεσε την αφορμή για την συγγραφή των *Τρῳάδων* του

αφού παρουσιάζονται ως σύνολο που είναι ανεπίδεκτο μαθήσεως με τεράστια, πλέον, απόκλιση από τις διδαχές του Περικλή που στρέφονταν προς την οδό της μετριοπάθειας. Ως προς την συμμετοχή του Νικία στην πρώτη προσπάθεια κατάληψης της Μήλου, ο Θουκυδίδης επισημαίνει ότι οι Αθηναίοι τον έθεσαν επικεφαλής εξήντα καραβιών με δύο χιλιάδες οπλίτες εντός τους. Προφανώς, η Αθήνα έχει ικανοποιηθεί από την πρόσφατη καλή απόδοση του Νικία στην κατάληψη της Μινώας και αυτήν την φορά αποφασίζει να εμπιστευτεί στα χέρια του ένα μεγαλύτερο και σπουδαιότερο από την άποψη της πολεμικής τακτικής εγχείρημα: αν η Μήλος «πέσει», τότε οι Αθηναίοι θα ενισχύσουν έτι περαιτέρω τον ήδη κραταιό θαλάσσιο στόλο τους. Ο Νικίας, εντούτοις, δεν αποδεικνύεται αποτελεσματικός στην επιτέλεση αυτού του μεγαλεπήβολου σχεδίου, καθώς οι Μήλιοι αντιστέκονται σθεναρά και αναγκάζουν τον στόλο του *χρηστοῦ* πολιτικού να αποχωρήσει ηττημένος.[608] Ο Νικίας κατορθώνει, μεν, να ρημάξει την γη του νησιού, αλλά οι Μήλιοι επιδεικνύουν επιμονή και δεν υποκύπτουν. Ο Θουκυδίδης δεν εισέρχεται σε στρατιωτικές λεπτομέρειες, ούτε αποδίδει ευθύνες στον Νικία για την τροπή αυτήν, αφού από τα γραφόμενά του διαπιστώνει κανείς πως, μάλλον, θεωρεί την εξέλιξη αυτήν ασήμαντη. Το μόνο που καταφέρνει να πράξει επιτυχώς ο Νικίας είναι να ρημάξει τα παραθαλάσσια της Λοκρίδας· μετά την ενέργεια αυτήν επιστρέφει με τα καράβια του στην Αθήνα.

Σε κάθε περίπτωση, αν εξετάσει κανείς την αφήγηση αυτήν υπό ένα περισσότερο προσεκτικό ερευνητικό πρίσμα, καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: η πολιτική μερίδα των *χρηστῶν* μπορεί, μεν, να είναι φιλολακωνική[609] και να είναι υπέρμαχος της ειρήνης κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, αλλά στο ζήτημα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, ήτοι της επιβολής απέναντι σε άλλες ελληνικές πόλεις, παρουσιάζει αξιοσημείωτες ομοιότητες με τους υποστηρικτές της ριζοσπαστικής δημοκρατικής μερίδας των *πονηρῶν*. Οι *χρηστοί*, κατά συνέπεια, δεν είναι αντίθετοι στην ιδέα της επιβολής διά της βίας σε άλλα μέρη, ειδικά αν αυτά παρουσιάζουν ένα αξιόλογο στρατηγικό πλεονέκτημα, που θα συντείνει στην νικηφόρα περάτωση του Πελοποννησιακού Πολέμου εν προκειμένω, αλλά και των οποιωνδήποτε σχεδίων

Ευριπίδη. Την άποψη αυτήν εξετάζει με κριτική ματιά η Erp Taalman Kip (1987) 414-419. Πβ. Kuch (1998) 147-153.

[608] Περί αυτού, βλ. και Διόδ. 12.65.2-3: *οὗτος δ' ἐπὶ πρώτην τὴν Μῆλον πλεύσας τήν τε χώραν ἐδήωσε καὶ τὴν πόλιν ἐφ' ἱκανὰς ἡμέρας ἐπολιόρκησεν· αὕτη γὰρ μόνη τῶν Κυκλάδων νήσων διεφύλαττε τὴν πρὸς Λακεδαιμονίους συμμαχίαν, ἄποικος οὖσα τῆς Σπάρτης. ὁ δὲ Νικίας, γενναίως ἀμυνομένων τῶν Μηλίων οὐ δυνάμενος ἑλεῖν τὴν πόλιν, ἀπέπλευσεν εἰς Ὠρωπὸν τῆς Βοιωτίας*.

[609] Βλ. Palmer (1989) 380: «Nicias is presented as a ΄΄Spartan΄΄ Athenian: he possesses, like the ΄΄moderate΄΄ Athenians whom he represents, a ΄΄Spartan΄΄ understanding of political life».

της Αθήνας γενικότερα. Αυτό που οι *χρηστοὶ* δεν είναι πρόθυμοι να διακινδυνεύσουν – και γι' αυτό παρουσιάζονται ως μετριοπαθείς – είναι η ίδια η αθηναϊκή *ἀρχή*. Ο Νικίας επιθυμεί, μεν, να επεκτείνει την Αθήνα, αλλά όχι με τρόπους και μέσα που θα θέσουν σε κίνδυνο την ίδια την ύπαρξή της. Οι *πονηροί*, αντιθέτως, είναι πρόθυμοι να ρισκάρουν τα πάντα, για να αποκτήσουν ακόμα περισσότερα, για να αγγίξουν, τρόπον τινά, το απόλυτο. Η άσκηση, όμως, τέτοιας εξουσίας όχι μόνο προκαλεί τον φθόνο των υπολοίπων,[610] αλλά απειλεί και την ίδια την πόλη με ολοκληρωτική καταστροφή. Η άλλη, βεβαίως, διαφορά μεταξύ των δύο μερίδων συνίσταται στο ότι οι μεν *πονηροὶ* εκπροσωπούν ένα είδος κυνικού αμοραλισμού λόγω της δίψας τους για εδαφική επέκταση, ενώ οι *χρηστοὶ* θέλουν, απλώς, να διατηρήσουν τα κεκτημένα, έστω και με την συνδρομή κάποιων εισβολών σε άλλους τόπους, αλλά όχι με τον εκ των προτέρων τεθειμένο στόχο της αιματηρής επικράτησης. Η ιδέα της κατάληψης της Μήλου σίγουρα δεν βρίσκει αντίθετο τον Νικία και τούτο επιβεβαιώνεται ιστορικά· ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίον, εν τέλει, κατακτήθηκε η Μήλος το 416 π.Χ. (και ιδίως τα ανήθικα, «μακιαβελικού τύπου»[611] επιχειρήματα, με τα οποία η Αθήνα θεμελιώνει την αναγκαιότητα της διαρκούς επικράτησής της εναντίον όλων αυτών που επιθυμεί να κατακτήσει) δεν είναι σε καμία περίπτωση συμβατός με την προσωπικότητα του Νικία και των *χρηστῶν* εν γένει.[612] Παρόλο που ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει ποιοι ήταν υπεύθυνοι για την εκστρατεία τού 416 π.Χ. (πέρα από την μνεία στους δύο στρατηγούς), δύναται εύκολα να φανταστεί κάποιος ότι η συμβολή των *πονηρῶν* σε αυτήν την εξέλιξη θα ήταν μεγαλύτερη από αυτήν των *χρηστῶν*.[613] Ας τεθεί εδώ η υπόθεση, έστω και με κάποιο κίνδυνο επιστημονικού σφάλματος, ότι δεν αποκλείεται ο Αλκιβιάδης να βρισκόταν πίσω από την εκστρατεία στην Μήλο ή, τουλάχιστον, να είχε συμβάλει σε αυτήν με την έκθεση της

[610] Περί αυτού, βλ. σχετικά Reeve (1999) 438: «No doubt, power and wealth naturally attract some envy, but unfairly or unjustly held or arrogantly used power and wealth attract something else. They attract righteous indignation-and, indeed, that seems to me to be close to the proper sense of *phthonos* here, as in the familiar *phthonos tôn theôn*. What the gods feel is not so much envy at the legitimate success of mortals, but indignation at their arrogant, unfair, unjust success».

[611] Η έκφραση τίθεται εδώ καταχρηστικά, για λογοτεχνικούς – υφολογικούς λόγους· από επιστημονική σκοπιά αποτελεί, προφανώς, αναχρονισμό.

[612] Ο Πλούταρχος, πάντως, στην τρίτη παράγραφο της *Συγκρίσεως* Νικία και Κράσου, εκτός από την στρατηγία του Νικία στην Μινώα και τα Κύθηρα, κάνει λόγο και για στρατηγία του *χρηστοῦ* ανδρός εναντίον των Μηλίων. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι ο συγγραφέας αναφέρεται στην πρώτη και αποτυχημένη εκστρατεία των Αθηναίων εναντίον της Μήλου, της οποίας ηγήθηκε ο Νικίας· εντούτοις, ο Πλούταρχος αποκαλεί τους Μηλίους *ταλαιπώρους*, επομένως η μνεία αφορά την δεύτερη – και περισσότερο γνωστή – εκστρατεία. Βλ. και Atkinson (1995) 57.

[613] Πάντως, στο κεφάλαιο το σχετικό με την παρουσία του Νικία στην κωμωδία συμπληρώνω αυτήν την ερμηνεία μου με προσθήκη νέας επιστημονικής υπόθεσης. Βλ. ειδικότερα το υποκεφάλαιο που αφορά τον κωμικό ποιητή Φρύνιχο.

γνώμης του.[614] Είναι, φυσικά, γνωστό από το 5.84.3 του Θουκυδίδη ότι στρατηγοί των Αθηναίων στην εκστρατεία αυτήν είχαν οριστεί οι Κλεομήδης του Λυκομήδους και Τεισίας του Τεισιμάχου.[615] Εντούτοις, δεν μπορεί κανείς να μην λάβει κατά νου ότι και ο Αλκιβιάδης ήταν στρατηγός το 416 π.Χ., έτος κατά το οποίο μεταβαίνει στο Άργος, συλλαμβάνει όσους Αργείους ήταν ύποπτοι για διατήρηση φιλικών δεσμών με τους Λακεδαιμονίους και δίνει εντολή στους Αθηναίους να τους εγκαταστήσουν στα κοντινά νησιά που εξουσίαζαν.[616] Το ενδιαφέρον εδώ φιλολογικά είναι ότι η επόμενη ακριβώς πρόταση είναι η πρώτη σχετικά με την εκστρατεία στην Μήλο, ενώ αρχίζει με τον σύνδεσμο *καί*, που εδώ είναι προσθετικός· επομένως, είναι κατάδηλη η νοηματική σύνδεση ανάμεσα στα δύο χωρία, τα οποία ακολουθούν το ένα το άλλο. Ο Αλκιβιάδης, ως εκ τούτου, βεβαιότατα είχε γνώση της πρόθεσης των Αθηναίων και, ενδεχομένως, να έδρασε συμβουλευτικά.[617] Το ζήτημα, φυσικά, παραμένει ανοιχτό και δεν μπορεί να εξαντληθεί εδώ, ούτε σχετίζεται άμεσα και με τους βασικούς σκοπούς της διατριβής αυτής.

Το επόμενο επεισόδιο, στο οποίο ο Νικίας έχει σαφή και σημαντική συμβολή (θετική ή αρνητική, αυτό θα αξιολογηθεί παρακάτω), σχετίζεται με τα γεγονότα της Πύλου. Η θουκυδίδεια αφήγηση τοποθετείται στον έβδομο χρόνο του πολέμου, δηλαδή στα 425/424 π.Χ. Πριν αναλυθούν ενδελεχώς οι ενέργειες του υπό εξέταση ηγέτη της μερίδας των *χρηστῶν*, είναι αναγκαίο να εκτεθούν εν συντομία τα δρώμενα που προηγούνται. Το τέταρτο, λοιπόν, βιβλίο του Θουκυδίδη αρχίζει με την πέμπτη εισβολή των Πελοποννησίων στην Αττική· αρχηγός τους είναι

---

[614] Το ζήτημα συζητάει και ο Vickers (1999) 266, θεωρώντας πως δεν υπάρχει ευθεία συμμετοχή του Αλκιβιάδη στα γεγονότα· δεν αποκλείει, ωστόσο, την έμμεση ανάμειξή του στην υπόθεση.

[615] *στρατοπεδευσάμενοι οὖν ἐς τὴν γῆν αὐτῶν τῇ παρασκευῇ ταύτῃ οἱ στρατηγοὶ Κλεομήδης τε ὁ Λυκομήδους καὶ Τεισίας ὁ Τεισιμάχου, πρὶν ἀδικεῖν τι τῆς γῆς, λόγους πρῶτον ποιησομένους ἔπεμψαν πρέσβεις*.

[616] Βλ. Θουκ. 5.84.1: *τοῦ δ' ἐπιγιγνομένου θέρους Ἀλκιβιάδης τε πλεύσας ἐς Ἄργος ναυσὶν εἴκοσιν Ἀργείων τοὺς δοκοῦντας ἔτι ὑπόπτους εἶναι καὶ τὰ Λακεδαιμονίων φρονεῖν ἔλαβε τριακοσίους ἄνδρας, καὶ κατέθεντο αὐτοὺς Ἀθηναῖοι ἐς τὰς ἐγγὺς νήσους ὧν ἦρχον· καὶ ἐπὶ Μῆλον τὴν νῆσον Ἀθηναῖοι ἐστράτευσαν ναυσὶν ἑαυτῶν μὲν τριάκοντα, Χίαις δὲ ἕξ, Λεσβίαιν δὲ δυοῖν, καὶ ὁπλίταις ἑαυτῶν μὲν διακοσίοις καὶ χιλίοις καὶ τοξόταις τριακοσίοις καὶ ἱπποτοξόταις εἴκοσι, τῶν δὲ ξυμμάχων καὶ νησιωτῶν ὁπλίταις μάλιστα πεντακοσίοις καὶ χιλίοις*. Φιλολογικά είναι εμφανής η διάκριση σε δύο νοηματικές ενότητες. Η υπογράμμιση είναι δική μου, για να καταστεί εμφανής η αρχή της δεύτερης νοηματικής ενότητας.

[617] Στην παράγραφο 22 του *Κατὰ Ἀλκιβιάδου* λόγου τού Ανδοκίδη (4.22) λέγεται το εξής: *ὥστε περὶ τῶν Μηλίων γνώμην ἀποφηνάμενος ἐξανδραποδίζεσθαι, πριάμενος γυναῖκα τῶν αἰχμαλώτων υἱὸν ἐξ αὐτῆς πεποίηται, ὃς τοσούτῳ παρανομωτέρως Αἰγίσθου γέγονεν, ὥστ' ἐκ τῶν ἐχθίστων ἀλλήλοις πέφυκε, καὶ τῶν οἰκειοτάτων ὑπάρχει αὐτῷ τὰ ἔσχατα τοὺς μὲν πεποιηκέναι τοὺς δὲ πεπονθέναι*. Η πληροφορία δεν πρέπει υιοθετηθεί αβασάνιστα, ωστόσο οφείλει ο ερευνητής να την λαμβάνει κατά νου, όταν εξετάζει πιθανή συμβολή του Αλκιβιάδη στα της Μήλου. Πβ. Πλουτ. *Ἀλκιβ.* 16.4-5: *καὶ τὸ Μηλίαν γυναῖκα ἐκ τῶν αἰχμαλώτων ἐξελόμενον καὶ συνόντα θρέψαι παιδάριον ἐξ αὐτῆς. καὶ γὰρ τοῦτο φιλάνθρωπον ἐκάλουν· πλὴν ὅτι τοὺς Μηλίους ἠβηδὸν ἀποσφαγῆναι τὴν πλείστην αἰτίαν ἔσχε, τῷ ψηφίσματι συνειπών*.

ο Άγις του Αρχιδάμου, ο οποίος ήταν και βασιλιάς των Λακεδαιμονίων.[618] Παράλληλα, οι Αθηναίοι στέλνουν σαράντα καράβια στην Σικελία με στρατηγούς και επικεφαλής του στόλου τον Ευρυμέδοντα και τον Σοφοκλή, ενώ, όπως μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης, ο Πυθόδωρος είχε, ήδη, φτάσει στην Σικελία.[619] Οι Αθηναίοι, λοιπόν, δίνουν εντολή στους δύο στρατηγούς τους, Ευρυμέδοντα και Σοφοκλή, μόλις περάσουν από την Κέρκυρα, να βοηθήσουν τους Κερκυραίους, καθώς οι τελευταίοι αντιμετώπιζαν πρόβλημα με τους φυγάδες που είχαν καταλάβει τα βουνά. Οι δε Πελοποννήσιοι είχαν κιόλας προλάβει να αποστείλουν εξήντα καράβια προς ενίσχυση και βοήθεια των φυγάδων αυτών. Σε αυτό το σημείο παρεμβαίνει ο Δημοσθένης, ο οποίος, μη έχοντας κάποιο αξίωμα, ζητάει την άδεια να χρησιμοποιήσει τα σαράντα καράβια των Αθηναίων με όποιον τρόπο θεωρούσε αυτός συμφερότερο.[620] Το αίτημα αυτό του Δημοσθένη ικανοποιήθηκε.

Ενώ, λοιπόν, οι Αθηναίοι έπλεαν κοντά στην Λακωνική, ενημερώθηκαν για την άφιξη των πελοποννησιακών καραβιών στην Κέρκυρα. Ο Ευρυμέδων και ο Σοφοκλής θεωρούσαν πως όφειλαν να βιαστούν, ώστε να φτάσουν και αυτοί το ταχύτερο δυνατόν στην Κέρκυρα. Ο Δημοσθένης, εντούτοις, είχε συλλάβει ένα σχέδιο διαφορετικό: είχε την άποψη πως οι Αθηναίοι έπρεπε, πρώτα, να πραγματοποιήσουν ενδιάμεση στάση στην Πύλο, να την οχυρώσουν και, κατόπιν, να συνεχίσουν το προκαθορισμένο δρομολόγιό τους προς την Κέρκυρα. Η επιθυμία αυτή του Δημοσθένη δεν θα πραγματοποιείτο – καθώς συνάντησε την αντίρρηση των δύο άλλων υπεύθυνων στρατηγών – αν δεν είχε την συνδρομή ενός τυχαίου γεγονότος: ξαφνικά ξεσπάει μεγάλη τρικυμία, που αναγκάζει τον αθηναϊκό στόλο να καταφύγει στην Πύλο.[621] Μάλιστα, δύναται κανείς να υποθέσει εδώ ότι η φράση *κατὰ τύχην χειμὼν ἐπιγενόμενος κατήνεγκε τὰς ναῦς ἐς τὴν Πύλον* δηλώνει ότι τα πλοία όχι, απλώς, εξαναγκάστηκαν να αράξουν στην Πύλο, αλλά ότι η τρικυμία τα οδήγησε, σχεδόν από μόνη της, εκεί. Η λέξη *χειμὼν* είναι εδώ υποκείμενο του

---

[618] Θουκ. 4.2.1: *ὑπὸ δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους τοῦ ἦρος, πρὶν τὸν σῖτον ἐν ἀκμῇ εἶναι, Πελοποννήσιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι ἐσέβαλον ἐς τὴν Ἀττικήν (ἡγεῖτο δὲ Ἄγις ὁ Ἀρχιδάμου Λακεδαιμονίων βασιλεύς), καὶ ἐγκαθεζόμενοι ἐδῄουν τὴν γῆν.*

[619] Θουκ. 4.2.2: *Ἀθηναῖοι δὲ τάς τε τεσσαράκοντα ναῦς ἐς Σικελίαν ἀπέστειλαν, ὥσπερ παρεσκευάζοντο, καὶ στρατηγοὺς τοὺς ὑπολοίπους Εὐρυμέδοντα καὶ Σοφοκλέα· Πυθόδωρος γὰρ ὁ τρίτος αὐτῶν ἤδη προαφῖκτο ἐς Σικελίαν.*

[620] Θουκ. 4.2.3-4: *εἶπον δὲ τούτοις καὶ Κερκυραίων ἅμα παραπλέοντας τῶν ἐν τῇ πόλει ἐπιμεληθῆναι, οἳ ἐληστεύοντο ὑπὸ τῶν ἐν τῷ ὄρει φυγάδων· καὶ Πελοποννησίων αὐτόσε νῆες ἑξήκοντα παρεπεπλεύκεσαν τοῖς ἐν τῷ ὄρει τιμωροὶ καὶ λιμοῦ ὄντος μεγάλου ἐν τῇ πόλει νομίζοντες κατασχήσειν ῥᾳδίως τὰ πράγματα. Δημοσθένει δὲ ὄντι ἰδιώτῃ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τὴν ἐξ Ἀκαρνανίας αὐτῷ δεηθέντι εἶπον χρῆσθαι ταῖς ναυσὶ ταύταις, ἢν βούληται, περὶ τὴν Πελοπόννησον.*

[621] Θουκ. 4.3.1: *καὶ ὡς ἐγένοντο πλέοντες κατὰ τὴν Λακωνικὴν καὶ ἐπυνθάνοντο ὅτι αἱ νῆες ἐν Κερκύρᾳ ἤδη εἰσὶ τῶν Πελοποννησίων, ὁ μὲν Εὐρυμέδων καὶ Σοφοκλῆς ἠπείγοντο ἐς τὴν Κέρκυραν, ὁ δὲ Δημοσθένης ἐς τὴν Πύλον πρῶτον ἐκέλευε σχόντας αὐτοὺς καὶ πράξαντας ἃ δεῖ τὸν πλοῦν ποιεῖσθαι· ἀντιλεγόντων δὲ κατὰ τύχην χειμὼν ἐπιγενόμενος κατήνεγκε τὰς ναῦς ἐς τὴν Πύλον.*

ρήματος *κατήνεγκε* και είναι ορθό να εικάσει κάποιος ότι η θαλασσοταραχή ήταν τόσο σφοδρή, ώστε τα κύματα έστειλαν τα αθηναϊκά καράβια στην Πύλο. Φυσικά, η ανάλυση αυτή δεν προωθεί την παρέμβαση κάποιας αόρατης οντότητας, που υλοποιεί το σχέδιο του Δημοσθένη, αλλά επιθυμεί να τονίσει την έμφαση που δίνει ο Θουκυδίδης στην καταλυτική δράση ενός εντελώς τυχαίου γεγονότος στην πορεία των πραγμάτων.

Ο Δημοσθένης δεν αφήνει ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία που του προσφέρει η απρόσμενη αυτή εξέλιξη: επισημαίνει σε τόνο επιτακτικό πως είναι απαραίτητο να οχυρωθεί το μέρος. Για άλλη μία φορά, ο Δημοσθένης δεν κατορθώνει να πείσει με τα επιχειρήματά του, ενώ οι δύο στρατηγοί τού αποκρίνονται ειρωνικά πως, αν ο ίδιος θέλει οπωσδήποτε να σπαταλάει το αθηναϊκό χρήμα, τότε υπάρχουν πολλά έρημα ακρωτήρια για τον σκοπό αυτόν. Επειδή, όμως, οι Αθηναίοι μένουν άπρακτοι για αρκετό χρονικό διάστημα, τελικά αποφασίζουν να συμπορευτούν με το σκεπτικό του Δημοσθένη και ξεκινούν να οχυρώνουν τον τόπο, ουσιαστικά για να ικανοποιήσουν την ανία τους. Έστω και έτσι, οι διαταγές του Δημοσθένη υλοποιούνται εμπράκτως. Μέσα σε έξι ημέρες οι Αθηναίοι καταφέρνουν να οχυρώσουν επιτυχώς το μέρος.[622]

Ο Δημοσθένης, εν συνεχεία, μένει μόνος του στην Πύλο, όντας υπεύθυνος με πέντε καράβια, και ο υπόλοιπος αθηναϊκός στόλος συνεχίζει βιαστικά τον πλου του με κατεύθυνση την Κέρκυρα, ώστε να τηρηθεί το αρχικό σχέδιο. Οι Πελοποννήσιοι, μόλις ενημερώθηκαν για την κατάληψη της Πύλου, τρομοκρατήθηκαν και ζήτησαν αμέσως από τα εξήντα καράβια που βρίσκονταν στην Κέρκυρα να επιστρέψουν πίσω.[623] Τα τεκταινόμενα που έπονται οδηγούν, αναπόφευκτα, στην σύγκρουση ανάμεσα σε αθηναϊκές και πελοποννησιακές δυνάμεις. Μεσολαβεί και μια εμψυχωτική αγόρευση του Δημοσθένη, που σκοπό της έχει να ενδυναμώσει το ηθικό των Αθηναίων,[624] καθώς καλούνταν να μονομαχήσουν σε μια εξαιρετικά δύσκολη και δύσβατη τοποθεσία.[625] Οι Αθηναίοι επικρατούν, εν τέλει, και καταλαμβάνουν την Σφακτηρία.[626]

---

[622] Θουκ. 4.5.2: *τειχίσαντες δὲ οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ χωρίου τὰ πρὸς ἤπειρον καὶ ἃ μάλιστα ἔδει ἐν ἡμέραις ἓξ τὸν μὲν Δημοσθένη μετὰ νεῶν πέντε αὐτοῦ φύλακα καταλείπουσι, ταῖς δὲ πλείοσι ναυσὶ τὸν ἐς τὴν Κέρκυραν πλοῦν καὶ Σικελίαν ἠπείγοντο*.

[623] Θουκ. 4.8.2-3: *περιήγγελλον δὲ καὶ κατὰ τὴν Πελοπόννησον βοηθεῖν ὅτι τάχιστα ἐπὶ Πύλον καὶ ἐπὶ τὰς ἐν τῇ Κερκύρᾳ ναῦς σφῶν τὰς ἑξήκοντα ἔπεμψαν, αἳ ὑπερενεχθεῖσαι τὸν Λευκαδίων ἰσθμὸν καὶ λαθοῦσαι τὰς ἐν Ζακύνθῳ Ἀττικὰς ναῦς ἀφικνοῦνται ἐπὶ Πύλον· παρῆν δὲ ἤδη καὶ ὁ πεζὸς στρατός. Δημοσθένης δὲ προσπλεόντων ἔτι τῶν Πελοποννησίων ὑπεκπέμπει φθάσας δύο ναῦς ἀγγεῖλαι Εὐρυμέδοντι καὶ τοῖς ἐν ταῖς ναυσὶν ἐν Ζακύνθῳ Ἀθηναίοις παρεῖναι ὡς τοῦ χωρίου κινδυνεύοντος*.

[624] Γενικότερα, ενώ ο ρόλος του Δημοσθένη στον Πελοποννησιακό Πόλεμο αποδεικνύεται βαρύνουσας σημασίας από τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα που παραθέτει ο Θουκυδίδης, στην πράξη φαίνεται πως, ενδεχομένως, ο ιστορικός τον αδικεί. Όπως επισημαίνει ο Μαρκαντωνάτος [Hornblower (2003) 21] στον πρόλογό του για το έργο του Hornblower «Παρ' όλο που πρόσφατα διατυπώθηκε η πειστική άποψη ότι ο Θουκυδίδης δεν κάνει τίποτε άλλο από το να προβάλλει αυτό που οι περισσότεροι συμπολίτες του πίστευαν για τον τυχοδιώκτη Κλέωνα, κανείς δεν μπορεί

Όταν η εξέλιξη αυτή γνωστοποιήθηκε στην Σπάρτη, αποφασίστηκε από τους αρμοδίους άρχοντες να προταθεί στους Αθηναίους τοπική ανακωχή στην Πύλο, ώστε να ελευθερωθούν το συντομότερο δυνατόν οι αιχμαλωτισμένοι οπλίτες της Σφακτηρίας. Οι Αθηναίοι στρατηγοί δέχτηκαν την πρόταση της Σπάρτης για εκεχειρία.[627]

Στην συνέχεια, καταφτάνουν στην Αθήνα Λακεδαιμόνιοι πρέσβεις, ο οποίοι, στην ομιλία τους, την οποία έχει καταγράψει λεπτομερώς ο Θουκυδίδης,[628] ζητούν ειρήνη από τους Αθηναίους, ήτοι τον οριστικό τερματισμό του πολέμου. Τα επιχειρήματα των Λακεδαιμονίων δεν στερούνται λογικής, παρόλο που διακρίνει κανείς εντός τους έναν έντονο συναισθηματισμό, ο οποίος, όμως, δικαιολογείται, δεδομένης της ήττας τους στην Πύλο. Οι Λακεδαιμόνιοι αισθάνονται ταπεινωμένοι, ενώ φρονούν πως δεν ηττήθηκαν εξαιτίας της αλαζονείας τους, αλλά λόγω κακών υπολογισμών σε συνδυασμό με την αρνητική συνδρομή της τύχης. Οι Αθηναίοι, κατ' εκείνους, έχουν χρέος, τώρα που βρίσκονται στο αποκορύφωμα της δύναμής τους, να φερθούν με σύνεση και να δεχτούν την ειρήνη και συμμαχία της Σπάρτης. Άλλωστε, αν ενωθούν αυτές οι δύο πόλεις, θα απολαμβάνουν τον σεβασμό όλων των ελληνικών πόλεων, όπως τονίζουν εμφατικά οι Λακεδαιμόνιοι πρέσβεις. Κάτι ανάλογο, βεβαίως, επιθυμούσαν και οι *χρηστοί*, ήτοι να ασκείται, μεν, ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός, αλλά πάντοτε σε συνεργασία με την Σπάρτη. Οι Αθηναίοι, ως εκ τούτου, δεν πρέπει να υπερεκτιμήσουν τις δυνάμεις τους, ούτε να αδιαφορήσουν για την ευνοϊκή συγκυρία της στιγμής: αντιθέτως, οφείλουν να την ενστερνιστούν και να αποφασίσουν τώρα την σύναψη ειρήνης, προκειμένου να αποκομίσουν τα μεγαλύτερα δυνατά πλεονεκτήματα. Ο πόλεμος, πρεσβεύουν οι Λακεδαιμόνιοι, καθοδηγείται από την τύχη[629] και ο άνθρωπος δεν δύναται να τού επιβληθεί. Αυτοί που το αναγνωρίζουν αυτό σφάλλουν σπανίως, διότι οι επιτυχίες τους δεν τους παρασύρουν στην υιοθέτηση αλαζονικών στάσεων. Ούτως ή άλλως, επισημαίνουν οι Λακεδαιμόνιοι, αμφότερες οι δύο πόλεις οφείλουν

να αρνηθεί το γεγονός ότι ο λαμπρός στρατηγικός νους του Δημοσθένη αδικείται κατάφωρα από την ανεξήγητη σιωπή του Αθηναίου ιστορικού». Βλ. και την παρατιθέμενη βιβλιογραφία στην υποσημ. 21 της ίδιας σελίδας: «Westlake (1968) 97-121· Roisman (1993) 11-22 και Cawkwell (1997) 40-55».

[625] Η ομιλία του Δημοσθένη βρίσκεται στον Θουκ. 4.10.1-5.

[626] Θουκ. 4.14.5: *καταστάντες δὲ ἑκάτεροι ἐς τὸ στρατόπεδον οἱ μὲν τροπαῖόν τε ἔστησαν καὶ νεκροὺς ἀπέδοσαν καὶ ναυαγίων ἐκράτησαν, καὶ τὴν νῆσον εὐθὺς περιέπλεον καὶ ἐν φυλακῇ εἶχον ὡς τῶν ἀνδρῶν ἀπειλημμένων· οἱ δ' ἐν τῇ ἠπείρῳ Πελοποννήσιοι καὶ ἀπὸ πάντων ἤδη βεβοηθηκότες ἔμενον κατὰ χώραν ἐπὶ τῇ Πύλῳ*.

[627] Θουκ. 4.15.2-4.16.1: *ἔδοξεν αὐτοῖς πρὸς τοὺς στρατηγοὺς τῶν Ἀθηναίων, ἢν ἐθέλωσι, σπονδὰς ποιησαμένους τὰ περὶ Πύλον ἀποστεῖλαι ἐς τὰς Ἀθήνας πρέσβεις περὶ ξυμβάσεως καὶ τοὺς ἄνδρας ὡς τάχιστα πειρᾶσθαι κομίσασθαι. δεξαμένων δὲ τῶν στρατηγῶν τὸν λόγον ἐγίγνοντο σπονδαὶ τοιαίδε*.

[628] Βλ. Θουκ. 4.17.1-4.20.4.

[629] Περί αυτού, βλ. σχετικά Rood (1998) 26-31· Pothou (2011) 269-270· Hunter (1973) 81 κ.ε.· Zumbrunnen (2008) 129· Cornford (1907) 82-109 και Kagan (2009) 36 και 186-225.

να «ανακουφίσουν» τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο από τα δεινά του πολέμου και τώρα παρουσιάζεται, πράγματι, μια μοναδική ευκαιρία. Η αγόρευση αυτή δείχνει την Σπάρτη στην ενδεχομένως πιο ευάλωτη στιγμή της μέσα στο θουκυδίδειο έργο.[630] Φυσικά, δεν αποκλείεται να ισχυριστεί κάποιος ότι ο Θουκυδίδης προσθέτει τις δικές του σκέψεις αναφορικά με τους λόγους για τους οποίους έπρεπε να συναφθεί ειρήνη. Το ίδιο, όμως, το ιστορικό γεγονός δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, από την στιγμή που και ο Αριστοφάνης μνημονεύει το περιστατικό στην *Εἰρήνη* του, που παραστάθηκε το 421 π.Χ. στα Μεγάλα Διονύσια και κέρδισε το δεύτερο βραβείο. Στους στίχους 665–667 η ίδια η Ειρήνη διαμαρτύρεται, διαμέσου του Ερμή, τονίζοντας πως τρεις φορές έφερε καλάθι γεμάτο με συμφωνίες, αλλά τρεις φορές η Βουλή τις απέρριψε.[631] Ο Τρυγαίος αποκρίνεται πως οι Αθηναίοι έκαναν λάθος και δεν είχαν μυαλό, όταν έλαβαν αυτές τις αποφάσεις.[632] Ο Αριστοφάνης, βεβαίως, εκπροσωπεί εδώ τις μετριοπαθείς αντιλήψεις των *χρηστῶν*, που ήταν υπέρ της ειρήνης.[633] Τελικά, στον στίχο 1082 ο Τρυγαίος επαναλαμβάνει αυτό που και οι Λακεδαιμόνιοι θέτουν ως επιχείρημα υπέρ της ειρήνης στην αγόρευσή τους που παραθέτει ο Θουκυδίδης: *ἐξὸν σπεισαμένοις κοινῇ τῆς Ἑλλάδος ἄρχειν*. Συνεπώς, ο Αριστοφάνης επιβεβαιώνει την θουκυδίδεια εκδοχή (Θουκ. 4.20.4),[634] αφού επισημαίνεται ότι οι Λακεδαιμόνιοι σκόπευαν να εξουσιάσουν από κοινού με τους Αθηναίους τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις.

---

[630] Για έναν σχολιασμό, βλ. Λιοτσάκης (2015) 88: «Η προφητική προειδοποίηση των Αθηναίων προς τους Σπαρτιάτες εννέα χρόνια πριν, ότι οι άνθρωποι πρώτα πράττουν κι έπειτα διαπραγματεύονται, επαληθεύεται με την πρεσβεία των Σπαρτιατών να βρίσκεται στην Αθήνα και να παρακαλά για συνθηκολόγηση: ο Θουκυδίδης επαναφέρει στη δημηγορία των Σπαρτιατών το θέμα της τύχης και του παραλόγου. Τα δύο από τα τέσσερα κεφάλαια βρίθουν από αναφορές και συμβουλές για το πώς πρέπει να αντιμετωπίσουν οι Αθηναίοι την καλή τύχη τους. Η ήττα τους στην Πύλο, σύμφωνα με τα λεγόμενα των ίδιων των Σπαρτιατών πρέσβεων, δεν είναι ούτε η έλλειψη ισχύος ούτε κάποια πιθανή ύβρις αλλά η τύχη και το *παράλογον*. Για ό,τι δεν πείστηκαν εννέα χρόνια νωρίτερα από τους Αθηναίους, τα ίδια τους συμβουλεύουν τώρα αυτοί. Πρώτα έπραξαν και, επειδή δεν έλαβαν υπόψη τους την απρόβλεπτη φύση του πολέμου και την τύχη, τώρα εκ των υστέρων διαπραγματεύονται. Ο αφηγηματικός αυτός κύκλος ολοκληρώθηκε. Ξεκίνησε με τις δύο προτάσεις των Αθηναίων *ἰόντες τε οἱ ἄνθρωποι ἐς τοὺς πολέμους τῶν ἔργων πρότερον ἔχονται, ἃ χρῆν ὕστερον δρᾶν, κακοπαθοῦντες δὲ ἤδη τῶν λόγων ἅπτονται* (Α. 78.3) και έκλεισε με την επαλήθευση των προτάσεων αυτών στην ήττα των Σπαρτιατών στην Πύλο και κυρίως με την πρότασή τους για ειρήνη προς τους Αθηναίους (Δ. 17-20)».

[631] Αρ. *Εἰρ*. 665-667: *ἐλθοῦσά φησιν αὐτομάτη μετὰ τἀν Πύλῳ/ σπονδῶν φέρουσα τῇ πόλει κίστην πλέαν/ ἀποχειροτονηθῆναι τρὶς ἐν τἠκκλησίᾳ*.

[632] Βλ. Αρ. *Εἰρ*. 668-669: *ἡμάρτομεν ταῦτ'· ἀλλὰ συγγνώμην ἔχε·/ ὁ νοῦς γὰρ ἡμῶν ἦν τότ' ἐν τοῖς σκύτεσιν*.

[633] Βλ. και Konstantakos (2021^{β}) 104: «The world of peace is thus inextricably connected with the comic genre. Like the *Acharnians*, the *Peace* offers, in this respect, a strong example of association between the design of literary reception and the main ideological issues of the play. The poet throws all the weight of his comic art in favour of the celebration and exaltation of the long-desired peace between Athens and Sparta». Βλ. και υποσημ. 28 στην ίδια σελίδα, όπου ο ερευνητής παραθέτει σχετική βιβλιογραφία σχετικά με το «πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο της *Εἰρήνης*».

[634] *καὶ ἐν τούτῳ τὰ ἐνόντα ἀγαθὰ σκοπεῖτε ὅσα εἰκὸς εἶναι· ἡμῶν γὰρ καὶ ὑμῶν ταὐτὰ λεόντων τό γε ἄλλο Ἑλληνικὸν ἴστε ὅτι ὑποδεέστερον ὂν τὰ μέγιστα τιμήσει*.

Στο σημείο τούτο ξεκινάει η εμπλοκή του Κλέωνα στα γεγονότα, του βασικού πολιτικού αντιπάλου του Νικία και ηγέτη της μερίδας των *πονηρῶν*.[635] Ο Θουκυδίδης επισημαίνει ότι εκείνο τον καιρό ο Κλέων είχε μεγάλη απήχηση στον λαό, τον οποίον και ήταν σε θέση να κατευθύνει ανάλογα με τις προσωπικές του επιθυμίες. Στο 4.21.3 ο Θουκυδίδης σημειώνει: *μάλιστα δὲ αὐτοὺς ἐνῆγε Κλέων ὁ Κλεαινέτου, ἀνὴρ δημαγωγὸς κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ὢν καὶ τῷ πλήθει πιθανώτατος*. Η λέξη *δημαγωγὸς* ίσως και να σημειώνεται εδώ με δηκτική διάθεση εκ μέρους του συγγραφέα, χωρίς, ασφαλώς, να παύει να δηλώνει και την ικανότητα του Κλέωνα να καθοδηγεί τον αθηναϊκό *δῆμον*. Παράλληλα, ο υπερθετικός βαθμός *πιθανώτατος* δεικνύει την καταλυτική επίδραση που είχε ο Κλέωνας στις αποφάσεις που λάμβαναν το διάστημα εκείνο οι Αθηναίοι.[636] Ο Κλέων, λοιπόν, επιχειρεί να εκμεταλλευτεί σε απόλυτο βαθμό την ευτυχή για τους Αθηναίους συγκυρία, επιβάλλοντας τους δικούς του όρους.[637] Οι Λακεδαιμόνιοι, εξαιτίας της δυσχερούς θέσης τους, δεν αρνούνται, αλλά ζητούν να πραγματοποιηθεί ιδιωτική λεκτική συνδιαλλαγή δια αντιπροσώπων. Ο Κλέων, όμως, αποκαλεί τους Λακεδαιμονίους ανειλικρινείς, επισημαίνοντας πως σκόπιμα διστάζουν να μιλήσουν ενώπιον του αθηναϊκού *δήμου*.[638] Ο εκπρόσωπος των *πονηρῶν* έχει, φυσικά, αποφασίσει εκ των προτέρων να μην συμβιβαστεί με τις απόψεις των αντιπάλων του· απλώς, καθυστερεί τα πράγματα, με σκοπό να τους ταπεινώσει έτι

[635] Για τις κοινωνικές και ιδεολογικές καταβολές του Κλέωνα, βλ. Bourriot (1982) 404-435.

[636] Βλ. και τον σχολιασμό της Fileni (2012) 115: «Il termine π ι θ α ν ώ τ α τ ο ς è riferito anche al siracusano Atenagora (Thuc. 6.35.2), personaggio altrimenti sconosciuto, esponente della democrazia siracusana, impegnato in uno scontro verbale con l'avversario politico Ermocrate, riguardo alla valutazione delle notizie sull'imminente spedizione ateniese in Sicilia».

[637] Για έναν σχολιασμό, βλ. και Legon (1969) 328: «The Athenians were fully aware of the extent of Sparta's weakness and embarrassment. Cleon, the most influential popular leader after Pericles' death, demanded that the Spartans cede to Athens all the territory she had relinquished in the Thirty Years Peace. Sparta was patently incapable of accepting this condition, even if she were prepared to endure the humiliation it entailed, for the territory in question was controlled by her allies. They were not in such dire straits as to voluntarily agree to such a proposal, and Sparta could no more force them to accept in than she could extricate herself from her difficulties at Pylos by force (it is worth noting that the predicament here parallels the problem of enforcement which Athens and Sparta faced five years later, after the signing of the Peace of Nicias). Cleon probably realized the impracticality of his demand, but was intent on sabotaging negotiations for the time being».

[638] Ο Walling (2013) 73 σχολιάζει ως εξής: «Cleon's objectives were consistent with the most ambitious goals of Pericles, though he was not as cautious or nearly as diplomatic. By refusing to negotiate with the Spartans in secret, demanding rather that negotiations be conducted before the Athenian assembly, Cleon was using a Wilsonian approach, based on "open covenants openly arrived at," for anything but Wilsonian ends. Cleon put the ambassadors in an impossible situation, which may well have been his object. A public discussion of the terms meant that the Spartans, whose envoys were willing to betray their allies by an alliance with Athens, would lose face with those allies and perhaps their leadership of the Peloponnesian League. If breaking up the Peloponnesian League was still the primary Athenian objective, however, Cleon ought to have accepted the Spartan offer of an alliance, which would have pushed Corinth and its coalition inside the Peloponnesian League away from Sparta. Since a Spartan king had been suspected of taking bribes from the Athenians at the end of the First Peloponnesian War and had been exiled temporarily as a result, the Spartan negotiators knew that accepting humiliating terms from the Athenians might risk exile for themselves, or worse, when they returned home».

περαιτέρω, προκειμένου να γίνει ακόμα πιο δημοφιλής πολιτικά στην Αθήνα. Παράλληλα, όμως, όπως επισημάνθηκε και πρωτύτερα, είναι εμφανές ότι η φιλοπόλεμη μερίδα είναι αποφασισμένη, για ακόμα μία φορά, να ρισκάρει τα πάντα με σκοπό να εδραιώσει την κυριαρχία της στην Σπάρτη. Η πλήρης παράλειψη του Νικία στα υπό εξέταση εδάφια υποδηλώνει ότι ο αρχηγός των *χρηστῶν* θα απέτυχε σε οποιαδήποτε προσπάθειά του να αντιστρέψει την κατάσταση. Οι Αθηναίοι σπαταλούν με επιπόλαιο τρόπο την μοναδική αυτήν ευκαιρία για σύναψη ειρήνης με την Σπάρτη και, έτσι, ο πόλεμος αναζωπυρώνεται. Η ακραία ρητορική του Κλέωνα δεσπόζει εμφατικά στην χρονική αυτήν συγκυρία και οι *χρηστοὶ* αδυνατούν να αποκριθούν με αξιώσεις ή να πείσουν τους Αθηναίους να υιοθετήσουν και, κατ' επέκταση, εφαρμόσουν μια διαφορετική στρατηγική.[639] Ούτως ή άλλως, η πολιτική κυριαρχία του Κλέωνα έχει εδραιωθεί σε τέτοιο βαθμό αυτήν την περίοδο, ώστε είναι σε θέση, ιδίως μετά τα γεγονότα της Πύλου – όπως γνωρίζει ο ερευνητής από την επιγραφική στήλη *IG*.I^2.63 – να επιτυχεί το 425 π.Χ. διπλασιασμό ή και τριπλασιασμό του φόρου, που όφειλαν οι συμμαχικές πόλεις να καταβάλλουν στην Αθήνα.[640] Συνεπώς, ο Κλέων, με την αποπομπή αυτήν των Σπαρτιατών, αρχίζει, πια, να θέτει τις βάσεις για την πολιτική του κυριαρχία στην Αθήνα, η οποία θα φανεί λίγο παρακάτω.

Το περιστατικό αυτό της εκδίωξης των Λακεδαιμονίων πρέσβεων από τον Κλέωνα σχολιάζει και ο Αριστοφάνης στους *Ἱππῆς* του (στ. 794–796) με εμφανή πικρία: *Ἀρχεπτολέμου δὲ φέροντος/ τὴν εἰρήνην ἐξεσκέδασας, τὰς πρεσβείας τ' ἀπελαύνεις/ ἐκ τῆς πόλεως ῥαθαπυγίζων, αἳ τὰς σπονδὰς προκαλοῦνται*. Στο σημείο αυτό ο Αλλαντοπώλης εκτοξεύει μομφές εναντίον του Παφλαγόνα (κωμική περσόνα, έμπνευσης του Αριστοφάνη, που σατιρίζει τον Κλέωνα), καθώς ο τελευταίος απέπεμψε βίαια τον Αρχεπτόλεμο, όταν εκείνος ανέλαβε να αποστείλει στην Αθήνα ειρηνευτική πρεσβεία Λακεδαιμονίων, προκειμένου να διευθετηθεί το ζήτημα της Πύλου και να

---

[639] Βλ. Θουκ. 4.21.1-4.23.2.

[640] Στην παράγραφο 9 του λόγου *Περὶ τῆς πρὸς Λακεδαιμονίους εἰρήνης* του Ανδοκίδη (3.9) σημειώνεται το εξής: *καὶ φόρος προσῆει κατ' ἐνιαυτὸν πλέον ἢ διακόσια καὶ χίλια τάλαντα*. Στον δε *Κατὰ Ἀλκιβιάδου* 11 (4.11) επισημαίνεται: *ὁμολογουμένως νῦν κάκιον ἢ πρότερον πραττόντων, τὸν φόρον ἑκάστοις διπλασιάσειεν*. Επιπλέον, στο 175 του *Περὶ τῆς Παραπρεσβείας* τού Αισχίνη (2.175) διαβάζει ο μελετητής: *προέμενοι καὶ πολλῶν ἀγαθῶν στερηθέντες, εἰρήνης ἐδεήθημεν, καὶ ἐποιησάμεθα διὰ Νικίου τοῦ Νικηράτου. καὶ πάλιν ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ ἑπτακισχίλια τάλαντα ἀνηνέγκαμεν εἰς τὴν ἀκρόπολιν διὰ τὴν εἰρήνην ταύτην, τριήρεις δ' ἐκτησάμεθα πλωίμους καὶ ἐντελεῖς οὐκ ἐλάττους ἢ τριακοσίας, φόρος δ' ἡμῖν κατ' ἐνιαυτὸν προσῄει πλέον ἢ χίλια καὶ διακόσια τάλαντα, καὶ Χερρόνησον καὶ Νάξον καὶ Εὔβοιαν εἴχομεν, πλείστας δ' ἀποικίας ἐν τοῖς χρόνοις τούτοις ἀπεστείλαμεν*. Τέλος, στο 24.3 του *Βίου* τού ηγέτη των *χρηστῶν*, Αριστείδη, ο Πλούταρχος αναφέρει την κάτωθι πληροφορία: *Περικλέους δ' ἀποθανόντος ἐπιτείνοντες οἱ δημαγωγοὶ κατὰ μικρὸν εἰς χιλίων καὶ τριακοσίων ταλάντων κεφάλαιον ἀνήγαγον, οὐχ οὕτω τοῦ πολέμου διὰ μῆκος καὶ τύχας δαπανηροῦ γενομένου καὶ πολυτελοῦς, ὡς τὸν δῆμον εἰς διανομὰς καὶ θεωρικὰ καὶ κατασκευὰς ἀγαλμάτων καὶ ἱερῶν προαγαγόντες*. Για το ζήτημα αυτό, βλ. και McGregor (1935) 146-164. Πβ. Raubitschek (1948) 197-199. Πβ., επίσης, Botsford & Robinson (1977) 254.

λήξουν οι εκατέρωθεν εχθροπραξίες.[641] Ο σχολιαστής σημειώνει για την μετοχή *ῥαθαπυγίζων*: *τὴν πυγὴν τῇ χειρὶ παίων*. Δηλώνεται, ως εκ τούτου, με κωμική ευστροφία και δηκτική διάθεση ότι ο Κλέων ήταν εντελώς αρνητικός στο ενδεχόμενο ειρηνικής επίλυσης του θέματος, ώστε έδιωξε τον Αρχεπτόλεμο ρίχνοντάς του χτυπήματα στα οπίσθια. Ο Αριστοφάνης κατορθώνει εδώ να «ζωγραφίσει» με απόλυτη επιτυχία τον φανατισμό του Κλέωνα, που, προφανώς, αηδίαζε και μόνο στην σκέψη του τερματισμού τού πολέμου.[642]

Η κατάσταση στην Πύλο, εν τω μεταξύ, αρχίζει να χειροτερεύει για την Αθήνα: οι Αθηναίοι συνεχίζουν, μεν, να έχουν αποκλεισμένους τους Λακεδαιμονίους της Σφακτηρίας, ωστόσο, η αδυναμία των στρατιωτών να ικανοποιήσουν τις βασικές και βιοτικές τους ανάγκες οδηγεί στην σταδιακή κάμψη του ηθικού τους.[643] Ο Θουκυδίδης τονίζει πως έπιναν νερό σκάβοντας λάκους στα χαλίκια της παραλίας, ενώ οι συνθήκες υγιεινής δεν ήταν καλύτερες, αφού το στρατόπεδό τους ήταν μικρό με συνέπεια να έχουν στριμωχτεί άπαντες σε μικρό χώρο.[644] Μάλιστα, η λέξη *στενοχωρία* παραπέμπει συνειρμικά τον ερευνητή στην αφήγηση του

[641] Βλ. και Σπυρόπουλος (2005) 297-298: «Στ. 327. ὁ Ἱπποδάμου· πρόκειται για τον γιο του Ιπποδάμου του Μιλησίου, του περίφημου αρχιτέκτονα και πολεοδόμου, που σχεδίασε τον Πειραιά, τη Ρόδο, τους Θουρίους. Ο γιος του, για τον οποίο γίνεται λόγος εδώ, ο Αρχεπτόλεμος, που κατοικούσε στον Πειραιά, ήταν γνωστός ως *φιλόπολις*, αφού χάρισε και το σπίτι του στο δημόσιο. *Φησὶ γοῦν ὅτι σὺ μὲν* (Κλέων) *ἀνάξιος ὢν σφετερίζῃ καὶ ἀπὸ πάντων κερδαίνεις, ὁ δὲ εὐνούστατος τῇ πόλει* (Αρχεπτόλεμος) *καταλείβεται τοῖς δάκρυσιν ἀναξίως ὁρῶν σε τὰ τῆς πόλεως καρπούμενον* (σχολιαστής). Με τον Αρχεπτόλεμο έχουμε μια σπάνια περίπτωση: ο Αριστοφάνης να πει λόγο καλό για σύγχρονό του πολιτικό. Αργότερα ο Αρχεπτόλεμος έγινε ένας από τους 400 της ολιγαρχικής πολιτείας του 411 π.Χ. και καταδικάστηκε μαζί με τον Αντιφώντα. Την εποχή όμως που γράφονταν οι *Ιππείς* ήταν φίλος της ειρήνης, εχθρός του Κλέωνα και είχε οδηγήσει, μετά τη νίκη στη Σφακτηρία, πρεσβεία στη Σπάρτη για ειρήνευση και συνάντησε την αντίθεση του Κλέωνα». Το σχόλιο του Σπυρόπουλου, οπωσδήποτε διαφωτιστικό, εμπεριέχει ένα ερευνητικό σφάλμα, αφού στις δύο τελευταίες προτάσεις ο ερευνητής υπαινίσσεται ότι το γεγονός ότι ο Αρχεπτόλεμος συμμετείχε στην ολιγαρχική πολιτεία του 411 π.Χ. έρχεται σε αντίθεση με την εκ μέρους του προγενέστερη θέληση για ειρήνη. Δεν πρόκειται, εντούτοις, για αντίφαση στην συμπεριφορά του Αρχεπτόλεμου: τα πρόσωπα που επιζητούσαν την ειρήνη ανήκαν κατά κύριο λόγο στην μερίδα των *χρηστῶν*, από την οποία αργότερα μερικοί ξεστράτησαν και επεδίωξαν την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η εγκαθίδρυση, δηλαδή, ολιγαρχίας δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να προκύψει από την φιλοπόλεμη μερίδα του Κλέωνα, την μερίδα των *πονηρῶν*. Μόνο μερικοί εκ των φιλειρηνιστών είχαν ολιγαρχικές τάσεις.

[642] Για έναν σχολιασμό του χωρίου, βλ. και Athanassaki (2018) 16.

[643] Βλ. και Flower (1992) 40: «Thucydides does not introduce the assembly scene in a formal way, but leads in with a description of the concerns and worries of the Athenians, once they have heard news from Demosthenes and his men, who were besieging the Spartans trapped on Sphacteria. The realisation was now growing on the Athenians that their men were short of food in a desolate place, and that winter was approaching (4.27.1). For the first time, it seemed as if the Spartans might be able to escape, if the Athenians were forced to abandon the siege or could not keep the island blockaded in bad weather».

[644] Βλ. Θουκ. 4-26.1-3: *ἐν δὲ τῇ Πύλῳ ἔτι ἐπολιόρκουν τοὺς ἐν τῇ νήσῳ Λακεδαιμονίους οἱ Ἀθηναῖοι, καὶ τὸ ἐν τῇ ἠπείρῳ στρατόπεδον τῶν Πελοποννησίων κατὰ χώραν ἔμενεν. ἐπίπονος δ' ἦν τοῖς Ἀθηναίοις ἡ φυλακὴ σίτου τε ἀπορίᾳ καὶ ὕδατος· οὐ γὰρ ἦν κρήνη ὅτι μὴ μία ἐν αὐτῇ τῇ ἀκροπόλει τῆς Πύλου καὶ αὕτη οὐ μεγάλη, ἀλλὰ διαμώμενοι τὸν κάχληκα οἱ πλεῖστοι ἐπὶ τῇ θαλάσσῃ ἔπινον οἷον εἰκὸς ὕδωρ. στενοχωρία τε ἐν ὀλίγῳ στρατοπεδευομένοις ἐγίγνετο, καὶ τῶν νεῶν οὐκ ἐχουσῶν ὅρμον αἱ μὲν σῖτον ἐν τῇ γῇ ᾑροῦντο κατὰ μέρος, αἱ δὲ μετέωροι ὥρμουν.*

Θουκυδίδη σχετικά με το ξέσπασμα του αθηναϊκού λοιμού·[645] οι Αθηναίοι εκείνη την περίοδο πέθαιναν ο ένας πάνω στον άλλον, επειδή είχαν συγκεντρωθεί στην πόλη από την ύπαιθρο, τηρώντας, έτσι, τις υποδείξεις του Περικλή. Ως εκ τούτου, οι Αθηναίοι της Πύλου κινδύνευαν, εκτός των άλλων, και από ενδεχόμενη πρόκληση μεταδοτικής νόσου εξαιτίας των κακών συνθηκών υγιεινής. Παράλληλα, οι Λακεδαιμόνιοι μετέρχονταν διάφορα τεχνάσματα, ώστε να στέλνουν τροφή στους αποκλεισμένους στρατιώτες τους, πράγμα που άρχισε να φοβίζει τους Αθηναίους, όπως σημειώνει ο Θουκυδίδης. Το χειρότερο όλων ήταν πως οι Αθηναίοι, εξαιτίας της τροπής αυτής, άρχισαν να μετανιώνουν που δεν δέχτηκαν την ειρήνη – συμμαχία που τους προσέφεραν οι Λακεδαιμόνιοι. Οι τελευταίοι, άλλωστε, έδειχναν να έχουν ανακτήσει, κάπως, το ηθικό και τις δυνάμεις τους και, πλέον, δεν ενδιαφέρονταν, πια, για την σύναψη ειρήνης.

Ο Κλέων, διαπιστώνοντας πως ο αθηναϊκός *δῆμος* άρχισε, σιγά σιγά, να στρέφεται εναντίον του – καθώς αυτός είχε, στην πραγματικότητα, εμποδίσει την σύναψη ειρήνης μεταξύ των δύο πόλεων,[646] εξευτελίζοντας, μάλιστα, τους Λακεδαιμονίους με την επιθετική ρητορική του –, σκαρφίστηκε ένα λεκτικό τέχνασμα: άρχισε να ισχυρίζεται πως οι απεσταλμένοι της Πύλου δεν έλεγαν την αλήθεια, υπονοώντας, στην ουσία, ότι οι ευρισκόμενοι εκεί Αθηναίοι δεν αντιμετώπιζαν τόσο σοβαρά προβλήματα. Οι απεσταλμένοι, εντούτοις, έστρεψαν την τακτική του Κλέωνα εναντίον του, τονίζοντας πως οι Αθηναίοι πρέπει να στείλουν νέους απεσταλμένους στην Πύλο, ώστε να δουν με τα μάτια τους τι συμβαίνει. Οι Αθηναίοι όρισαν αμέσως τον Κλέωνα και τον Θεαγένη για τον σκοπό αυτόν. Ο γιος του Κλεαινέτου είναι, πλέον, ρητορικά παγιδευμένος: είτε θα επιβεβαιώσει όσα διατείνονται οι απεσταλμένοι, αντιφάσκοντας, έτσι, με τις αρχικές διακηρύξεις του, είτε θα αναγκαστεί να πει ψέματα, πράγμα που, ασφαλώς, θα εξοργίσει τους Αθηναίους, μόλις γνωστοποιηθεί η αλήθεια. Πρόκειται για μία από τις περιπτώσεις που ο αθηναϊκός *δῆμος* εγκλωβίζει έναν ηγέτη της ριζοσπαστικής δημοκρατικής

[645] Βλ. Θουκ. 2.52.1-2: *Ἐπίεσε δ' αὐτοὺς μᾶλλον πρὸς τῷ ὑπάρχοντι πόνῳ καὶ ἡ ξυγκομιδὴ ἐκ τῶν ἀγρῶν ἐς τὸ ἄστυ, καὶ οὐχ ἧσσον τοὺς ἐπελθόντας. οἰκιῶν γὰρ οὐχ ὑπαρχουσῶν, ἀλλ' ἐν καλύβαις πνιγηραῖς ὥρᾳ ἔτους διαιτωμένων ὁ φθόρος ἐγίγνετο οὐδενὶ κόσμῳ, ἀλλὰ καὶ νεκροὶ ἐπ' ἀλλήλοις ἀποθνήσκοντες ἔκειντο καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐκαλινδοῦντο καὶ περὶ τὰς κρήνας ἁπάσας ἡμιθνῆτες τοῦ ὕδατος ἐπιθυμίᾳ.*

[646] Ο Woodhead (1960) 311 προσφέρει μια ερμηνεία που αποκλίνει σε μεγάλο βαθμό από την αφήγηση του Θουκυδίδη και, μάλλον, πρέπει να χαρακτηριστεί ως υπερβολική ή έστω ως καθαρά υποθετική: «Peace after Pylos would have solved no problems and Sparta would have lived to fight again another day – unless, of course, the Spartans were publicly so humiliated that the old dualism could not be restored, and the negotiations so handled that they were a victory in themselves». Ο Θουκυδίδης αυτό ακριβώς δείχνει μέσα από την αγόρευση των Λακεδαιμονίων, ότι είχαν υποστεί την μεγαλύτερη ταπείνωση· η διάθεσή τους για σύναψη ειρήνης δεν μπορεί να αξιολογηθεί ως ανειλικρινής.

μερίδας μέσα στην ίδια του την πονηριά και ιδιοτέλεια.[647] Αυτό αποδεικνύει ότι οι Αθηναίοι πολίτες δεν ήταν εντελώς αδέξιοι ρητορικά, με την έννοια ότι είχαν την ικανότητα να αντιληφθούν τις ψευδολογίες των φαφλατάδων πολιτικών που καθοδηγούσαν, ενίοτε, την μερίδα των *πονηρῶν*.

Έτσι, ο Κλέων αποφασίζει να αλλάξει την τακτική του και στοχοποιεί τον ηγέτη των *χρηστῶν*, Νικία. Τονίζει, δηλαδή, πως, αφού οι Αθηναίοι θεωρούν τις πληροφορίες των απεσταλμένων έγκυρες, οφείλουν να αποστείλουν επιπλέον στόλο και να επιτεθούν στην Σφακτηρία. Ο Νικίας εκείνη την περίοδο τύχαινε να είναι στρατηγός, οπότε ο Κλέων εκμεταλλεύεται άριστα την περίσταση, λέγοντας πως, αν οι στρατηγοί είναι άνδρες, έχουν χρέος να πραγματοποιήσουν καινούργια επίθεση και με την απαραίτητη προετοιμασία θα αιχμαλωτίσουν εύκολα τους Σπαρτιάτες. Αν ήταν στρατηγός, το ίδιο θα έκανε και αυτός.[648] Πρόκειται εδώ για άλλο ένα επεισόδιο, που παραδοσιακά παρουσιάζει την σύγκρουση ανάμεσα στις δύο αντίπαλες πολιτικώς και κοινωνικώς μερίδες, ήτοι τους *πονηροὺς* και τους *χρηστούς*. Είναι, άλλωστε, ενδεικτικό ότι ο Νικίας χαρακτηρίζεται από τον Θουκυδίδη ως *ἐχθρὸς ὢν καὶ ἐπιτιμῶν·*[649] επομένως, ο Κλέωνας δεν είχε, απλώς, πολιτικές αντιπαραθέσεις με τον γιο του Νικηράτου και αρχηγό των *χρηστῶν*, αλλά τον μισούσε. Ούτως ή άλλως, δύσκολα θα μπορούσαν οι δύο άνδρες να διατηρήσουν τις διαφορές τους απλώς στο πολιτικό επίπεδο, αφού ο μεν Κλέων ήταν υπέρμαχος ενός επιθετικού αθηναϊκού ιμπεριαλισμού,[650] ο δε Νικίας ήταν φιλολάκων και, εν γένει, περισσότερο μετριοπαθής. Επομένως, ήταν αναπόφευκτη η μετεξέλιξη της πολιτικής διαφωνίας σε προσωπική αντιπαλότητα. Παράλληλα, είναι εμφανές ότι ο Νικίας βρίσκεται αντιμέτωπος με έναν επιδέξιο λεκτικά αντίπαλο, ο οποίος αλλάζει τάχιστα την τακτική του και αποδεικνύεται εξαιρετικά προσαρμοστικός στις διαθέσεις του *δήμου*: μόλις οι Αθηναίοι τον ορίζουν ως απεσταλμένο στην Πύλο, εκείνος τροποποιεί αμέσως τις ρήσεις του,

---

[647] Βλ. Θουκ. 4.27.3: *Κλέων δὲ γνοὺς αὐτῶν τὴν ἐς αὐτὸν ὑποψίαν περὶ τῆς κωλύμης τῆς ξυμβάσεως οὐ τἀληθῆ ἔφη λέγειν τοὺς ἐξαγγέλλοντας. παραινούντων δὲ τῶν ἀφιγμένων, εἰ μὴ σφίσι πιστεύουσι, κατασκόπους τινὰς πέμψαι, ᾑρέθη κατάσκοπος αὐτὸς μετὰ Θεαγένους ὑπὸ Ἀθηναίων*.

[648] Βλ. Θουκ. 4.27.4-5: *καὶ γνοὺς ὅτι ἀναγκασθήσεται ἢ ταὐτὰ λέγειν οἷς διέβαλλεν ἢ τἀναντία εἰπὼν ψευδὴς φανήσεσθαι, παρῄνει τοῖς Ἀθηναίοις, ὁρῶν αὐτοὺς καὶ ὡρμημένους τι τὸ πλέον τῇ γνώμῃ στρατεύειν, ὡς χρὴ κατασκόπους μὲν μὴ πέμπειν μηδὲ διαμέλλειν καιρὸν παριέντας, εἰ δὲ δοκεῖ αὐτοῖς ἀληθῆ εἶναι τὰ ἀγγελλόμενα, πλεῖν ἐπὶ τοὺς ἄνδρας. καὶ ἐς Νικίαν τὸν Νικηράτου στρατηγὸν ὄντα ἀπεσήμαινεν, ἐχθρὸς ὢν καὶ ἐπιτιμῶν, ῥᾴδιον εἶναι παρασκευῇ, εἰ ἄνδρες εἶεν οἱ στρατηγοί, πλεύσαντας λαβεῖν τοὺς ἐν τῇ νήσῳ, καὶ αὐτός γ' ἄν, εἰ ἦρχε, ποιῆσαι τοῦτο*.

[649] Βλ. και Gomme (1956^{β}) 468: «The combination of permanent feeling and momentary action is notable, and makes it desirable to take the infinitive *ῥᾴδιον εἶναι, κ.τ.λ.*, with *ἐπιτιμῶν*, not with *ἀπεσήμανεν*: punctuating with a comma after, instead of before, *ἐχθρὸς ὤν*».

[650] Ο Κλέων υπήρξε, σε μεγάλο βαθμό, συνεχιστής της πολιτικής του Περικλή· σε αντίθεση, όμως, με την μετριοπάθεια του Περικλή, ο Κλέωνας εμφανίζει έναν πιο επιθετικό χαρακτήρα και παρουσιάζει μια εμφανή απέχθεια προς τα πάσης φύσεως προσχήματα. Βλ. και Cairns (1982) 203-204.

δέχεται ότι οι πληροφορίες που έρχονται από την Πύλο είναι αληθείς (ενώ λίγο πρωτύτερα ισχυρίστηκε το αντίθετο) και προτρέπει τους Αθηναίους να πραγματοποιήσουν νέα επίθεση, στοχοποιώντας, μάλιστα, τον Νικία, ώστε να κατορθώσει να πλήξει το κύρος του και τον σεβασμό που είχαν οι Αθηναίοι προς το πρόσωπό του. Επιπροσθέτως, όταν διατείνεται ότι ο Νικίας δεν είναι άνδρας, υπονοεί, στην πραγματικότητα, ότι ο αρχηγός της μερίδας των *χρηστῶν* είναι δειλός και άτολμος. Η κατηγορία αυτή ήταν πολύ σοβαρή για οποιονδήποτε Αθηναίο οπλίτη, πόσω μάλλον όταν στρεφόταν κατά ενός σπουδαίου πολιτικού προσώπου και, συγκεκριμένα, ηγέτη της συντηρητικής πολιτικής μερίδας (η ανδρεία ήταν βασικότατη έννοια στο λεξιλόγιο των αριστοκρατών). Συν τοις άλλοις, ο Νικίας ήταν εκείνη την στιγμή στρατηγός, άρα ο καθ' ύλην αρμόδιος για έμπρακτη επίδειξη στρατιωτικού θάρρους. Οι *χρηστοὶ* μπορεί να έχουν χρήματα και γνωριμίες σε όλη την Ελλάδα, αλλά ο Κλέων παίζει ευφυώς την παρτίδα του, ποντάροντας στο χαρτί της ευτολμίας. Ο Κλέων, άλλωστε, ως διάδοχος του Περικλή, γνώριζε καλά αυτήν την τακτική, αφού και οι αντίπαλοι του γιου της Αγαρίστης τον κατηγορούσαν για δειλία.[651] Εν ολίγοις, ο γιος του Κλεαινέτου μέμφεται εδώ τον Νικία για επίδειξη δειλής στάσης και του αποδίδει, κατά την ρήση του Azoulay,[652] το γνώρισμα της «συνειδητής άρνησης του ηρωισμού».

Η εξέλιξη των πραγμάτων, όπως την περιγράφει ο Θουκυδίδης, δεν είναι αυτή που ανέμενε ο Κλέωνας: οι Αθηναίοι αρχίζουν να κάνουν θόρυβο με τις φωνές τους, ρωτώντας τον Κλέωνα γιατί δεν αναλαμβάνει ο ίδιος την εκστρατεία, από την στιγμή που τού φαίνεται εύκολο να αιχμαλωτιστούν οι οπλίτες της Σφακτηρίας. Ο δε Νικίας εκμεταλλεύεται την στάση που υιοθετεί ο αθηναϊκός *δῆμος* και τονίζει ότι οι στρατηγοί θα εξοπλίσουν τον Κλέωνα με όλες τις δυνάμεις που επιθυμεί, ώστε να αναλάβει αυτός την επιχείρηση. Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να πραγματοποιηθούν κάποιες επισημάνσεις. Κατ' αρχάς, είναι γνωστό ότι ο *δῆμος* μπορούσε να επιβληθεί στους ρήτορες, όταν το ήθελε, χρησιμοποιώντας ένα βασικό όπλο της

---

[651] Λόγου χάριν, ο Έρμιππος, στην κωμωδία του *Μοίραι* (απ. 47 Κ.-Α.) μέμφεται ευθέως τον Περικλή για επίδειξη δειλίας. Σύμφωνα με τον ποιητή, ο Περικλής ξέρει μόνο να ρητορεύει, αλλά αποφεύγει να κρατήσει το δόρυ: *βασιλεῦ σατύρων, τί ποτ' οὐκ ἐθέλεις/ δόρυ βαστάζειν, ἀλλὰ λόγους μὲν/ περὶ τοῦ πολέμου δεινοὺς παρέχεις, ψυχὴ δὲ Τέλητος ὕπεστιν;/ κἀγχειριδίου δ' ἀκόνῃ σκληρᾷ/ παραθηγομένης βρύχεις κοπίδος, δηχθεὶς αἴθωνι Κλέωνι*.

[652] Βλ. Azoulay (2015) 69. Ο Περικλής, βέβαια, αποτελούσε ιδιότυπη περίπτωση πολιτικού ηγέτη, γιατί, όντας *χρηστὸς* εκ καταγωγής, στράφηκε και εκπροσώπησε την μερίδα των *πονηρῶν*. Επιπλέον, ήταν θιασώτης της επεκτατικής πολιτικής (γνήσιο γνώρισμα της μερίδας των *πονηρῶν*), αλλά, συνάμα, διακρινόταν για την μετριοπάθειά του (χαρακτηριστικό που ανήκει περισσότερο στους *χρηστούς*) και, πολλές φορές, για την άρνησή του να βγει στο πεδίο της μάχης (η νοοτροπία αυτή δεν αποτελεί αποκλειστικό γνώρισμα κάποιας πολιτικής μερίδας, αλλά σχετιζόταν με τον χαρακτήρα του Περικλή, ο οποίος ήθελε πάντοτε να ζυγίζει προσεκτικά όλες τις παραμέτρους μιας πολεμικής αναμέτρησης).

πλειοψηφίας έναντι του ενός, ήτοι την δυνατή φωνή. Ο Πλάτωνας, μάλιστα, στην *Πολιτεία*[653] του κάνει λόγο για ασφυκτικό κλίμα, αφού μέχρι και οι πέτρες αντιλαλούσαν από την οχλοβοή του συγκεντρωμένου πλήθους.[654] Βέβαια, ο φιλόσοφος δεν εξειδικεύει την αναφορά του στην Εκκλησία του Δήμου, αλλά επισημαίνει ότι η ίδια κατάσταση επικρατούσε τόσο στα δικαστήρια, όσο και στα θέατρα. Τα δε κίνητρά του σχετίζονται περισσότερο με την παρουσίαση κάποιων αδυναμιών της δημοκρατίας της εποχής του. Αυτό που μπορεί να αντλήσει η διατριβή αυτή από την περιγραφή του Πλάτωνα είναι η αναφορά του φιλοσόφου στον πεπαιδευμένο πνευματικά άνδρα, ο οποίος, αν και καταρτισμένος γνωστικά, δεν δύναται να αντισταθεί στην σαρωτική δύναμη του πλήθους. Γίνεται, επομένως, αντιληπτό ότι ο αθηναϊκός *δῆμος*, παρόλο που συχνά κώφευε μπροστά στις ψευδείς υποσχεσιολογίες των πολιτικών,[655] μπορούσε να τους εξαναγκάσει να ακολουθήσουν την βούληση της συλλογικότητας, όποτε εκείνος το επιθυμούσε. Όπως έχει τονιστεί και σε προηγούμενο σημείο της διατριβής, ο Πλάτων αντιλαμβάνεται αυτήν την, τρόπον τινά, τυραννική δύναμη της πλειοψηφίας, που προσφέρει το πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας, γι' αυτό και την επικρίνει στο όγδοο βιβλίο της *Πολιτείας* του.[656] Το δεύτερο που

---

[653] Η βιβλιογραφία για την *Πολιτεία* του Πλάτωνος εμπλουτίζεται διαρκώς σε σημείο που να καθίσταται σχεδόν αδύνατη η συνολική επισκόπησή της. Βλ., ενδεικτικά, τις κάτωθι μελέτες: Rosenstock (1994) 363-390· Partee (1970) 209-222· Burrell (1916) 329-364· Deane (2016) 159-170· Richardson (1926) 113-133· Duncan & Steinberger (1990) 1317-1322· Gómez-Espíndola (2017) 235-247· Adam (1963)· Allen (1987) 51-62· Apelt (1989)· Annas (1976) 307-321· Annas (1997) 141-160· Andrew (1989) 477-495· Andersson (1971)· Aronson (1972) 383-398· Barrow (1975)· Bloom (1968)· Borsche (1996) 96-114· Brown (1998) 13-27· Burnyeat (1992) 175-187· Canfora (1987) 133-147· Blössner (1997)· Foster (1935)· Foster (1937) 386-393· Frede (1996) 74-107· Rowe (2006) 7-24· Lear (2006) 25-43· Barney (2006) 44-62· Shields (2006) 63-83· McPherran (2006) 84-103· Lear (2006) 104-124· Santas (2006) 125-145· Lorenz (2006) 146-165· Anagnostopoulos (2006) 166-188· Keyt (2006) 189-213· Ferejohn (2006) 214-233· Penner (2006) 234-262· Singpurwalla (2006) 263-282· White (1979)· Reeve (1988)· Kraut (1992) 43-61· Sachs (1963) 141-158· Waterlow (1972) 19-36· Annas (1981)· Blosser (1997)· Cornford (1941)· Ferrari (2003) και Lee (2010) 854-864.

[654] Βλ. Πλ. *Πολ.* 492b-c: *ὅταν, εἶπον, συγκαθεζόμενοι ἀθρόοι πολλοὶ εἰς ἐκκλησίας ἢ εἰς δικαστήρια ἢ θέατρα ἢ στρατόπεδα ἤ τινα ἄλλον κοινὸν πλήθους σύλλογον σὺν πολλῷ θορύβῳ τὰ μὲν ψέγωσι τῶν λεγομένων ἢ πραττομένων, τὰ δὲ ἐπαινῶσιν, ὑπερβαλλόντως ἑκάτερα, καὶ ἐκβοῶντες καὶ κροτοῦντες, πρὸς δ' αὐτοῖς αἵ τε πέτραι καὶ ὁ τόπος ἐν ᾧ ἂν ὦσιν ἐπηχοῦντες διπλάσιον θόρυβον παρέχωσι τοῦ ψόγου καὶ ἐπαίνου. ἐν δὴ τῷ τοιούτῳ τὸν νέον, τὸ λεγόμενον, τίνα οἴει καρδίαν ἴσχειν; ἢ ποίαν ἂν αὐτῷ παιδείαν ἰδιωτικὴν ἀνθέξειν, ἣν οὐ κατακλυσθεῖσαν ὑπὸ τοῦ τοιούτου ψόγου ἢ ἐπαίνου οἰχήσεσθαι φερομένην κατὰ ῥοῦν ᾗ ἂν οὗτος φέρῃ, καὶ φήσειν τε τὰ αὐτὰ τούτοις καλὰ καὶ αἰσχρὰ εἶναι, καὶ ἐπιτηδεύσειν ἅπερ ἂν οὗτοι, καὶ ἔσεσθαι τοιοῦτον;*

[655] Επί παραδείγματι, ο Αριστοφάνης στο χορικό των *Ἱππέων* του (1111-1120) παρουσιάζει έναν αθηναϊκό *δῆμον* που είναι εκούσια αφελής και άνους. Ο λαός, δηλαδή, παριστάνει τον χαζό, για να μπορεί να ωφελείται από τους πολιτικούς. Προσποιείται τον «χάχα», ώστε οι ρήτορες να μην αντιληφθούν ότι είναι ευφυέστερος από αυτούς. Όταν τους βαρεθεί, τους πετάει στον κάλαθο των αχρήστων και εκλέγει τους επόμενους. *Ὦ Δῆμε, καλήν γ' ἔχεις/ ἀρχήν, ὅτε πάντες ἄνθρωποι/ δεδίασί σ' ὥσπερ/ ἄνδρα τύραννον./ Ἀλλ' εὐπαράγωγος εἶ,/ θωπευόμενός τε χαίρεις/ κἀξαπατώμενος,/ πρὸς τόν τε λέγοντ' ἀεὶ/ κέχηνας· ὁ νοῦς δέ σου/ παρὼν ἀποδημεῖ.*

[656] Παρόμοια, άλλωστε, περιγραφή, με έμφαση στην τυραννική εξουσία του *δήμου*, προσφέρει και ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του. Βλ. Αριστ. *Πολιτικ.* 1292a: *ὁ δ' οὖν τοιοῦτος δῆμος, ἅτε μόναρχος ὤν, ζητεῖ μοναρχεῖν διὰ τὸ μὴ ἄρχεσθαι ὑπὸ νόμου, καὶ γίνεται δεσποτικός, ὥστε οἱ κόλακες ἔντιμοι, καὶ ἔστιν ὁ τοιοῦτος δῆμος ἀνάλογον τῶν*

πρέπει να σημειωθεί είναι το εξής: ο Θουκυδίδης δεν πραγματοποιεί σχετική αναφορά, αλλά δύναται να υποθέσει κανείς ότι αυτοί που ζητούσαν από τον Κλέωνα να αναλάβει την αρχηγία ήταν οι οργανωμένοι οπαδοί του Νικία, που θα βρίσκονταν σε διακριτή θέση και, μάλλον, θα προσπαθούσαν να φωνάξουν πιο έντονα από τους υπόλοιπους. Η σκέψη αυτή δεν παύει να αποτελεί εικασία, αλλά ο ερευνητής γνωρίζει από τον Πλούταρχο ότι μετά την πολιτική διένεξη Περικλέους και Θουκυδίδη Μελησίου οι *χρηστοὶ* οργανώνονται σε συγκεκριμένη θέση μέσα στο πλήθος, ενώ η αθηναϊκή πολιτική ευρύτερα αρχίζει να αποκτάει έναν πιο σύγχρονο χαρακτήρα, αφού κυριαρχεί μια επισημότερη διάκριση ανάμεσα σε ριζοσπάστες δημοκρατικούς και μετριοπαθείς δημοκρατικούς. Όλα αυτά έχουν αναλυθεί στο κεφάλαιο του Θουκυδίδη του Μελησία. Ο αντίλογος που δύναται να προσφερθεί σε αυτό το επιχείρημα είναι ότι ο Νικίας εκδηλώνει δειλή στάση με το να προσφέρει οικειοθελώς την αρχηγία στον Κλέωνα. Δεν είναι, όμως, βέβαιο ότι η κίνηση αυτή του Νικία δεν αποτελούσε σκόπιμη εκ μέρους του ενέργεια, προκειμένου να γελοιοποιηθεί ο Κλέων· σε αυτό το πλαίσιο, η απόφαση αυτή του Νικία θα μπορούσε να έχει ενισχυθεί από τις φωνασκίες των οργανωμένων οπαδών του, που θα ήθελαν όσο τίποτα να δουν τον Κλέωνα να εξευτελίζεται επιστρέφοντας ταπεινωμένος από μια αποτυχημένη εκστρατεία στην Πύλο.

Ο γιος του Κλεαινέτου, όταν άκουσε την πρόταση αυτήν του Νικία, θεώρησε πως ο πολιτικός του αντίπαλος αστειεύεται και, έτσι, δέχτηκε να εκστρατεύσει στην Πύλο. Όταν, όμως, διαπίστωσε ότι ο Νικίας ομιλεί σοβαρά, τότε άρχισε να υποχωρεί *καὶ οὐκ ἔφη αὐτὸς ἀλλ᾽ ἐκεῖνον στρατηγεῖν* (4.28.2). Ο Νικίας, λοιπόν, με αυτό το ρητορικό τέχνασμα έχει κατορθώσει, σε πρώτο στάδιο, να γελοιοποιήσει τον Κλέωνα ενώπιον του αθηναϊκού *δήμου*. Ναι μεν ο αρχηγός των *χρηστῶν* εμφανίζεται εδώ άτολμος και υποχωρητικός, αλλά το πράττει εκούσια, προκειμένου να αποδείξει ότι ο Κλέων είναι ένας επηρμένος φαφλατάς, ο ορισμός της δειλίας. Μάλιστα, ο Νικίας φτάνει στο σημείο να επικαλεστεί τους Αθηναίους ως μάρτυρές του και, εν τέλει, αποφασίζει να παραδώσει την στρατηγία στον Κλέωνα. Αυτό, βεβαίως, το πράττει μετά και από παρακίνηση του αθηναϊκού *δήμου*. Το πλήθος ενθουσιάζεται από αυτήν την πολιτική αντιπαράθεση και φωνάζει στον Κλέωνα να φύγει στην εκστρατεία. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει

μοναρχιῶν τῇ τυραννίδι. διότι καὶ τὸ ἦθος τὸ αὐτό, καὶ ἄμφω δεσποτικὰ τῶν βελτιόνων, καὶ τὰ ψηφίσματα ὥσπερ ἐκεῖ τὰ ἐπιτάγματα, καὶ ὁ δημαγωγὸς καὶ ὁ κόλαξ οἱ αὐτοὶ καὶ ἀνάλογον.

να επισημανθεί ότι ο Νικίας παραχωρεί στον Κλέωνα την στρατηγία για την συγκεκριμένη επιχείρηση και δεν παραιτείται γενικώς και συνολικά από το αξίωμά του.[657]

Ο Κλέωνας, λοιπόν, καθώς, πλέον, δεν μπορούσε να ξεφύγει από την αρχική δήλωσή του, την οποία είχε εκφωνήσει μόνο για να εντυπωσιάσει το πλήθος, αναγκάζεται να υποχωρήσει και, έτσι, ανεβαίνει στο βήμα με αποφασιστικότητα και διατείνεται ότι οι Λακεδαιμόνιοι δεν τον τρομάζουν. Επισημαίνει πως θα ξεκινήσει για την Πύλο χωρίς να πάρει μαζί του ούτε έναν Αθηναίο στρατιώτη· θα έχει μαζί του μόνο τους οπλίτες από την Λήμνο και την Ίμβρο, τους πελταστές από τον Αίνο και τετρακόσιους τοξότες από άλλα μέρη. Διακηρύττει, δε, ότι με την στρατιωτική αυτήν ενίσχυση και τον αθηναϊκό στρατό που ήδη βρίσκεται στην Πύλο, θα κατορθώσει μέσα σε είκοσι ημέρες είτε να αιχμαλωτίσει τους Σπαρτιάτες φέρνοντάς τους πίσω στην Αθήνα ζωντανούς, είτε να τους σκοτώσει.[658] Η επηρμένη αυτή δήλωση του Κλέωνα προκάλεσε τον γέλωτα σε πολλούς, αλλά οι πιο συνετοί πολίτες γνώριζαν ότι αυτήν την στιγμή είχε δημιουργηθεί ένα ευνοϊκό για εκείνους δίπολο: αν πετύχαινε ο Κλέωνας, τότε θα κέρδιζαν μια εντυπωσιακή νίκη εναντίον των Σπαρτιατών, ενώ, αν ο Κλέωνας αποτύγχανε, τότε θα μπορούσαν να τον ξεφορτωθούν μιά για πάντα.[659]

---

[657] Περί αυτού, βλ. Flower (1992) 42: «It is clear that Nicias was one of the ten *strategoi* for this year, and that he continued to fulfill that function after this assembly. Cleon was only voted a command for this particular expedition to land on the island of Sphacteria and Thucydides does not give him the official title of *strategos*». Πβ. και Develin (1989) 129-130. Για περαιτέρω σχολιασμό της παραίτησης του Νικία βλ. West (1924^{β}) 212-215. Πάντως, ο Gomme (1956^{β}) 468 σχολιάζει: «We have not been told that Nikias had any command at Pylos. We must suppose that the words mean only that if reinforcements were to be sent, Nikias, as strategos, would have good claim to their command; and probably that reinforcements had been officially requested (30. 4 n.)».

[658] Ο Connor (2022) 203-207 υποστηρίζει ότι η γενικότερη συμπεριφορά του Κλέωνα είναι εκούσια και, μάλιστα, προϊόν προσεκτικά μελετημένου σχεδίου. Ο Κλέωνας, δηλαδή, σκόπιμα αμφισβητεί τον ανδρισμό του Νικία, ώστε ο τελευταίος να παραιτηθεί από το αξίωμά του και να επιτρέψει στον Κλέωνα να αναλάβει την επιχείρηση. Ο Connor σημειώνει προς επίρρωση της συλλογιστικής του ότι ο Κλέων βρισκόταν σε μυστικές συνεννοήσεις με τον Δημοσθένη, ο οποίος βρισκόταν ήδη στην Πύλο. Ειδάλλως, διατείνεται ο Connor, είναι παράλογο το γεγονός ότι ο Κλέωνας φέρνει επίτηδες τον εαυτό του σε δυσχερή θέση, ισχυριζόμενος ότι δεν χρειάζεται μαζί του επιπλέον στράτευμα και μη ζητώντας περαιτέρω χρόνο για την προσεκτική προετοιμασία της επιχείρησής του. Στις αψυχολόγητες αυτές ενέργειες θα προέβαινε μόνο κάποιος που γνώριζε εκ των προτέρων ότι έχει ελπίδες να τα καταφέρει. Βέβαια, ο Connor ίσως υποτιμά εδώ την απερισκεψία και τον αυθορμητισμό που συχνά χαρακτηρίζει τους πολιτικούς όλων των αιώνων, αλλά η επιχειρηματολογία του δεν είναι αβάσιμη και πρέπει να λαμβάνεται κατά νου. Πβ. και Flower (1992) 44-45. Πβ., επίσης, και Marshall (1984) 27: «If Cleon's foresight was so bad that he had to brazen his way out of a tight corner in the assembly by making an unrealistic promise, how could that promise be fulfilled? Through the competence no doubt of Demosthenes; but as we have seen Thucydides turns away from pointing that out and thinks instead of good luck».

[659] Βλ. Θουκ. 4.28.1-5: *ὁ δὲ Νικίας τῶν τε Ἀθηναίων τι ὑποθορυβησάντων ἐς τὸν Κλέωνα, ὅτι οὐ καὶ νῦν πλεῖ, εἰ ῥᾴδιόν γε αὐτῷ φαίνεται, καὶ ἅμα ὁρῶν αὐτὸν ἐπιτιμῶντα, ἐκέλευεν ἥντινα βούλεται δύναμιν λαβόντα τὸ ἐπὶ σφᾶς εἶναι ἐπιχειρεῖν. ὁ δὲ τὸ μὲν πρῶτον οἰόμενος αὐτὸν λόγῳ μόνον ἀφιέναι ἑτοῖμος ἦν, γνοὺς δὲ τῷ ὄντι παραδωσείοντα ἀνεχώρει καὶ οὐκ ἔφη αὐτὸς ἀλλ' ἐκεῖνον στρατηγεῖν, δεδιὼς ἤδη καὶ οὐκ ἂν οἰόμενός οἱ αὐτὸν τολμῆσαι ὑποχωρῆσαι. αὖθις δὲ ὁ Νικίας ἐκέλευε καὶ ἐξίστατο τῆς ἐπὶ Πύλῳ ἀρχῆς καὶ μάρτυρας τοὺς Ἀθηναίους ἐποιεῖτο. οἱ δέ, οἷον ὄχλος φιλεῖ ποιεῖν, ὅσῳ μᾶλλον ὁ Κλέων ὑπέφευγε τὸν πλοῦν καὶ ἐξανεχώρει τὰ εἰρημένα, τόσῳ ἐπεκελεύοντο τῷ Νικίᾳ παραδιδόναι τὴν ἀρχὴν καὶ ἐκείνῳ ἐπεβόων πλεῖν. ὥστε οὐκ ἔχων ὅπως τῶν εἰρημένων ἔτι ἐξαπαλλαγῇ, ὑφίσταται τὸν*

Στο σημείο τούτο είναι απαραίτητο να αξιολογηθεί η συμπεριφορά του Νικία μέσα από την πολιτική αυτήν αντιπαράθεση με τον Κλέωνα. Ο ηγέτης, λοιπόν, της μερίδας των *χρηστῶν* δύναται εδώ, σύμφωνα με μια πρώτη ερμηνεία των πραγμάτων, να εκληφθεί ως δειλός στρατηγός, που στην πρώτη πιεστική για εκείνον ιστορική συγκυρία, αποφασίζει να παραδώσει εκουσίως το αξίωμά του. Η κίνηση αυτή, πέρα από το ότι θα εξελήφθη από πολλούς Αθηναίους ως δείγμα ανανδρίας, υποτιμούσε, στην πραγματικότητα, και την εμπιστοσύνη που είχαν δείξει οι ίδιοι οι συμπολίτες του Νικία προς το πρόσωπό του εκλέγοντάς τον στο αξίωμα του στρατηγού. Ως εκ τούτου, ίσως ο Νικίας δεν το κατανοεί, αλλά με αυτήν την ενέργειά του υποβιβάζει την κυριαρχία της λαϊκής βούλησης, που στην εποχή του είναι πρωτεύουσας σημασίας (έστω και αν αντικαθιστά τον εαυτό του με τον Κλέωνα για μία και μόνο στρατιωτική επιχείρηση). Παράλληλα, η παραίτησή του αυτή – η πρώτη στο ιστορικό έργο του Θουκυδίδη, αφού θα ακολουθήσουν και άλλες – φαίνεται να συμβαδίζει με κάποια γνωρίσματα των *χρηστῶν* πολιτικών που έχουν αναδειχθεί μέχρι αυτό το σημείο της διδακτορικής διατριβής. Ο Νικίας, δηλαδή, αποφεύγει την ευθεία λεκτική σύγκρουση και μοιάζει να παραδέχεται την ήττα του από τον πολυμήχανο ρητορικά και, εν γένει, πολιτικά Κλέωνα. «Αφού ο Κλέων φρονεί πως είναι καλύτερος από εμένα, ας το αποδείξει», μοιάζει να συλλογίζεται ο Νικίας. Ο δε Κλέων παρουσιάζει τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά των ανθρώπων που ηγούνται της μερίδας των *πονηρῶν*: ταχύς στην εναλλαγή των αποφάσεών του ανάλογα με την εξέλιξη της συζήτησης και, άρα, προσαρμοστικός,[660] αποφασιστικός και ορμητικός στον λόγο του. Η δε επιμονή του για νέα επίθεση βρίσκεται σε απόλυτη συνάφεια τόσο με τον ίδιο τον χαρακτήρα του (όπως έχει ήδη αναλυθεί, δύο έτη πρωτύτερα προτείνει την θανάτωση των αποστατημένων Μυτιληναίων), όσο και με τις γενικότερες φιλοπόλεμες τάσεις των δημαγωγών της ριζοσπαστικής δημοκρατικής μερίδας. Το γεγονός, τέλος, ότι μετουσιώνει σε πράξη τις διακηρύξεις του ενισχύει, προφανώς,

---

πλοῦν, καὶ παρελθὼν οὔτε φοβεῖσθαι ἔφη Λακεδαιμονίους πλεύσεσθαί τε λαβὼν ἐκ μὲν τῆς πόλεως οὐδένα, Λημνίους δὲ καὶ Ἰμβρίους τοὺς παρόντας καὶ πελταστὰς οἳ ἦσαν ἔκ τε Αἴνου βεβοηθηκότες καὶ ἄλλοθεν τοξότας τετρακοσίους· ταῦτα δὲ ἔχων ἔφη πρὸς τοῖς ἐν Πύλῳ στρατιώταις ἐντὸς ἡμερῶν εἴκοσιν ἢ ἄξειν Λακεδαιμονίους ζῶντας ἢ αὐτοῦ ἀποκτενεῖν. τοῖς δὲ Ἀθηναίοις ἐνέπεσε μέν τι καὶ γέλωτος τῇ κουφολογίᾳ αὐτοῦ, ἀσμένοις δ' ὅμως ἐγίγνετο τοῖς σώφροσι τῶν ἀνθρώπων, λογιζομένοις δυοῖν ἀγαθοῖν τοῦ ἑτέρου τεύξεσθαι, ἢ Κλέωνος ἀπαλλαγήσεσθαι, ὃ μᾶλλον ἤλπιζον, ἢ σφαλεῖσι γνώμης Λακεδαιμονίους σφίσι χειρώσεσθαι. Για σχετικό σχολιασμό, βλ. και Tompkins (2017) 105: «'Incongruity', one critic remarks, 'can be regarded as a contradiction of the cognitive scheme; in Wittgensteinian terms, as a rule that has not been followed'. For an example in Thucydides, consider the passage at 4.28.5. Contemporary Americans may find the Pylos expedition difficult to comprehend: who could imagine local grandees hoping for the failure of an expedition, with the inevitable loss of American lives, simply in order to be rid of the commander? But failure is precisely what Cleon's foes desired».

[660] Βλ. Gomme (1956^{β}) 468: «ὁρῶν αὐτοὺς καὶ ὡρμημένους: 'seeing them in fact determined to continue the campaign.' There was no question of Kleon's leading the people or opposing them; he observed which way the wind was blowing before making his proposal. But his proposal was eminently sensible».

την αυτοπεποίθησή του και δικαιώνει στο μυαλό του την απόφασή του να αναλάβει την αρχηγία και να πραγματοποιήσει νέα επίθεση στην Σφακτηρία.[661]

Από την άλλη, αν η κίνηση του Νικία τελεσφορήσει στο πρακτικό πεδίο, ήτοι αν ο Κλέων αποτύχει, τότε πρέπει να αξιολογηθεί ως αποτελεσματική. Είναι, συνεπώς, δυνατόν να υποστηριχθεί ότι ο Νικίας ρισκάρει την ίδια του την υπόληψη, με σκοπό να την ανακτήσει αργότερα ακόμα πιο θριαμβευτικά μέσω της ταπείνωσης του Κλέωνα. Ο τελευταίος, βέβαια, υλοποιεί την ουτοπική δήλωσή του,[662] γι' αυτό και ο Θουκυδίδης επισημαίνει ότι κανένα άλλο γεγονός δεν προκάλεσε τέτοια έκπληξη σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου.[663] Το συμπέρασμα είναι το εξής: η κίνηση του Νικία αποτυγχάνει μεν, αλλά, αν αποσυνδεθεί από την μεταγενέστερη τροπή των πραγμάτων, είναι πολιτικά ευφυής· είναι, ασφαλώς, δείγμα ατολμίας, εντούτοις το σκεπτικό του *χρηστοῦ* ανδρός δεν είναι ασύνετο, αλλά ενδεχομένως μελετημένο προσεκτικά. Θα θυσιάσει, για ένα διάστημα, την πολιτική του υπόληψη, ώστε μετέπειτα, αφού εξευτελιστεί ο Κλέων, να μετατραπεί σε απόλυτο κυρίαρχο της αθηναϊκής πολιτικής σκηνής. Πρόκειται, συμπερασματικά, για ένα ιδιόμορφο είδος «πολιτικού εξοστρακισμού» που, αν επιτευχθεί, θα εδραιώσει με ακόμα πιο εμφατικό τρόπο την πολιτική κυριαρχία του Νικία στην Αθήνα. Το γεγονός, δε, ότι ο *δῆμος* αποδέχεται την απόφαση του Νικία και ορίζει τον Κλέωνα ως στρατηγό υποδηλώνει ότι ο λαός εγκρίνει την ενδεχόμενη πλήρη πολιτική επικράτηση του Νικία έναντι του Κλέωνα. Κατά συνέπεια, ίσως η επίδειξη δειλίας να είναι σκόπιμη, προκειμένου ο ηγέτης των *χρηστῶν* να αντλήσει λαϊκή επικύρωση για την συνέχιση της πολιτικής του πορείας.[664]

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που διαπιστώνει ο ερευνητής συνεχίζοντας την ανάγνωση της θουκυδίδειας αφήγησης είναι ότι η υπόληψη του Νικία δεν κλονίστηκε τόσο, όσο θα ανέμενε κανείς μετά την ταπεινωτική του πολιτική ήττα από τον Κλέωνα κατά την διάρκεια των γεγονότων της Πύλου. Το επιχείρημα αυτό εδράζεται στην άποψη ότι άμα τη λήξει των δρωμένων της Πύλου οι Αθηναίοι πραγματοποιούν εκστρατεία στην Κορινθία με στρατηγούς

[661] Βλ. McGregor (1935) 161.
[662] Ο Murray (1961) 34 αποκαλεί τα γεγονότα της Πύλου ως «the tragedy of Nicias», με την έννοια ότι αργότερα ο Νικίας επαναλαμβάνει παρόμοιες στρατηγικές και, άρα, παρόμοια λάθη.
[663] Βλ. Θουκ. 4.40.1: *παρὰ γνώμην τε δὴ μάλιστα τῶν κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτο τοῖς Ἕλλησιν ἐγένετο· τοὺς γὰρ Λακεδαιμονίους οὔτε λιμῷ οὔτ' ἀνάγκῃ οὐδεμιᾷ ἠξίουν τὰ ὅπλα παραδοῦναι, ἀλλὰ ἔχοντας καὶ μαχομένους ὡς ἐδύναντο ἀποθνήσκειν*. Οι Αθηναίοι, δηλαδή, δεν περίμεναν ποτέ ότι θα προέκυπτε πολεμική σύρραξη κατά την οποία θα αιχμαλώτιζαν τους Σπαρτιάτες και αυτοί θα αναγκάζονταν να παραδοθούν. Άλλωστε, η γενναιότητα που επέδειξαν οι Σπαρτιάτες σε πολλές φάσεις της ιστορίας τους είναι παροιμιώδης. Αναλυτικά για αυτό βλ. Scott (2017) 41-46.
[664] Για την πολιτική σύγκρουση ανάμεσα στις δύο ιδεολογικές μερίδες της εποχής, βλ. και Murray (1918) 9-10.

και επικεφαλής της επιχείρησης τον Νικία και δύο άλλους, τους οποίους ο ιστορικός δεν κατονομάζει.[665] Βέβαια, η συμμετοχή εδώ του γιου τού Νικηράτου εξηγείται και από το ότι δεν παρέδωσε – όπως επισημάνθηκε πρωτύτερα – την πλήρη στρατηγία στον Κλέωνα, αλλά μονάχα την δικαιοδοσία (υπό την μορφή παροδικής στρατηγίας) να πράξει ό,τι θεωρεί εκείνος καλύτερο αναφορικά με τους οπλίτες της Σφακτηρίας. Πάντως, ο Θουκυδίδης δεν υπαινίσσεται ότι ο Νικίας επλήγη πολιτικώς, ούτε ότι οι συμπολίτες του άρχισαν να τον αντιμετωπίζουν με μεγαλύτερη δυσπιστία.

Κατά την εκστρατεία, λοιπόν, αυτή ο Νικίας είχε στο πλευρό του συμμάχους και, συγκεκριμένα, Μιλήσιους, Άνδριους και Καρύστιους. Ο Θουκυδίδης περιγράφει με πολλή λεπτομέρεια την μάχη που διεξήχθη, η οποία μαινόταν για πολλήν ώρα και, μάλιστα, ήταν ευθεία σύγκρουση, ήτοι σώμα με σώμα. Οι Κορίνθιοι επέδειξαν αξιοσημείωτο σθένος, αλλά στο τέλος οι Αθηναίοι κατόρθωσαν να επικρατήσουν. Η νίκη των Αθηναίων, όπως τονίζει ο Θουκυδίδης, οφειλόταν κυρίως στο ιππικό τους, που ανάγκασε τους Κορινθίους να υποχωρήσουν. Σημαντική, δε, στην έκβαση της μάχης ήταν και η συμβολή των Καρυστίων. Πρόκειται εδώ για άλλη μία νίκη του Νικία, που προσθέτει στο στρατιωτικό του γόητρο και αποδεικνύει ότι ήταν ικανός στρατηγός, που γνώριζε πώς να αποκομίσει τα μέγιστα από μια πολεμική επιχείρηση. Στην μάχη αυτήν, σημειωτέον, σκοτώνεται ο στρατηγός Λυκόφρων, αθηναϊκή επιτυχία που θα πρέπει να πιστωθεί στον Νικία. Δύο σημαντικά στοιχεία εδώ είναι ενδιαφέροντα, τα οποία δεν σχολιάζονται, συνήθως, από την διεθνή έρευνα, παρόλο που αφορούν την προσωπικότητα του Νικία. Πρώτον, όταν οι Αθηναίοι κερδίζουν τους Κορινθίους, οι τελευταίοι αποχωρούν ήρεμα και χωρίς η αποχώρηση αυτή να μετατραπεί σε φυγή, όπως επισημαίνει ο Θουκυδίδης. Ο Νικίας, συνεπώς, δεν καταδιώκει τους αντιπάλους του, αλλά επιδεικνύει έναν άξιο λόγου σεβασμό προς τους ηττημένους Κορινθίους. Στην εν λόγω συγκυρία η στάση αυτή μπορεί να συνδεθεί με την φιλευσπλαχνία, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι η μη καταδίωξη του εχθρού σε περίπτωση ήττας του μετατρέπεται σε κανόνα των πολεμικών συγκρούσεων. Σε άλλες περιστάσεις, που θα αναλυθούν παρακάτω, ο Νικίας διαπράττει σοβαρά σφάλματα, παραγνωρίζοντας, κάποιες φορές, την δυναμική του αντιπάλου του. Ως εκ τούτου, η συμπεριφορά που παρουσιάζει εδώ δύναται να ερμηνευτεί διττά: αποτελεί, ταυτόχρονα, ένα μείγμα φιλανθρωπίας και φόβου – με την έννοια ότι ο Νικίας δεν επιθυμεί συνέχιση της σύρραξης –, αλλά, ενδεχομένως, να συνιστά και δείγμα έπαρσης. Ο φόβος έχει άμεση σχέση με

[665] Η αναλυτική περιγραφή της εκστρατείας αυτής βρίσκεται στο Θουκ. 4.42.1-4.44.6.

το δεύτερο στοιχείο που θα αναλυθεί εδώ: όταν ο στρατός της Κορίνθου, που είχε παραμείνει στις Κεχρεές, ώστε να παρεμποδίσει ενδεχόμενη απόβαση των Αθηναίων στον Κρομμυώνα, έσπευσε προς βοήθεια του ηττημένου στρατεύματος, οι Αθηναίοι υπό την ηγεσία του Νικία θεώρησαν πως έχουν καταφτάσει Πελοποννήσιοι για παροχή βοήθειας και αποχώρησαν άμεσα. Η ενέργεια αυτή καταδεικνύει με ενάργεια την τάση του Νικία να αποφεύγει περαιτέρω συρράξεις και να επιδιώκει την ασφάλεια. Από την άλλη, μπορεί να ερμηνευθεί και ως δείγμα ψυχρού υπολογισμού, με την έννοια ότι ο ηγέτης των *χρηστῶν* κατακτά τις νίκες που επιθυμεί και δεν κυνηγά το υπερβάλλον, δηλαδή την επιπρόσθετη νίκη που θα συντείνει στην εύκλεια των Αθηναίων. Ως προς αυτό, παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με τον Περικλή. Το επεισόδιο λήγει ως εξής: οι Αθηναίοι υπό την καθοδήγηση του Νικία μεταβαίνουν στον Κρομμυώνα της Κορινθίας, ρημάζουν τον τόπο και περνούν εκεί την νύχτα. Την επόμενη ημέρα πραγματοποιούν απόβαση στις ακτές της Επιδαυρίας και κατόπιν πηγαίνουν στα Μέθανα, όπου χτίζουν τείχος στον ισθμό της χερσονήσου. Εγκαθιστούν φρουρά και επιστρέφουν στον Πειραιά.[666] Εδώ ο Νικίας αναδεικνύεται και πάλι σε δραστήριο και αποτελεσματικό στρατηγό, που «χτυπάει» με ταχύτητα στα κατάλληλα από στρατηγική άποψη σημεία, σαν τις σύγχρονες Ειδικές Δυνάμεις, και αποχωρεί τάχιστα.

Το επεισόδιο που ακολουθεί σχετίζεται και πάλι με συμμετοχή του Νικία σε αθηναϊκή εκστρατεία, η οποία τοποθετείται χρονικώς στο καλοκαίρι του 424 π.Χ. Ειδικότερα, οι Αθηναίοι αποφασίζουν να εισβάλουν στα Κύθηρα,[667] έχοντας ως επικεφαλής του στόλου τους τον Νικία του Νικηράτου, τον Νικόστρατο του Διειτρέφους και τον Αυτοκλή του Τολμαίου. Εκ των τριών αυτών στρατηγών, ο Νικίας είναι αυτός που αναφέρεται πρώτος από τον Θουκυδίδη, άρα δύναται να θεωρηθεί εδώ ότι αυτή η πρόταξη του αρχηγού των *χρηστῶν* συνδέεται, τρόπον τινά, και με προτεραιότητα ως προς την στρατιωτική πρωτοβουλία και την γενικότερη καθοδήγηση των αθηναϊκών δυνάμεων. Τα Κύθηρα, λόγω της τοπικής εγγύτητάς τους με την Λακωνική, διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο στην διατήρηση της ασφάλειας στην δεύτερη, κάτι που ο ερευνητής διαπιστώνει αν ανατρέξει στο έκτο βιβλίο του Ηροδότου και στα όσα επισημαίνει

[666] Βλ. Θουκ. 4.45.1-2: *ἄραντες δὲ ἐκ τῶν νήσων οἱ Ἀθηναῖοι ἔπλευσαν αὐθημερὸν ἐς Κρομμυῶνα τῆς Κορινθίας· ἀπέχει δὲ τῆς πόλεως εἴκοσι καὶ ἑκατὸν σταδίους. καὶ καθορμισάμενοι τήν τε γῆν ἐδῄωσαν καὶ τὴν νύκτα ηὐλίσαντο. τῇ δ' ὑστεραίᾳ παραπλεύσαντες ἐς τὴν Ἐπιδαυρίαν πρῶτον καὶ ἀπόβασίν τινα ποιησάμενοι ἀφίκοντο ἐς Μέθανα τὴν μεταξὺ Ἐπιδαύρου καὶ Τροιζῆνος, καὶ ἀπολαβόντες τὸν τῆς χερσονήσου ἰσθμὸν ἐτείχισαν, [ἐν ᾧ ἡ Μεθώνη ἐστί,] καὶ φρούριον καταστησάμενοι ἐλῄστευον τὸν ἔπειτα χρόνον τήν τε Τροιζηνίαν γῆν καὶ Ἁλιάδα καὶ Ἐπιδαυρίαν. ταῖς δὲ ναυσίν, ἐπειδὴ ἐξετείχισαν τὸ χωρίον, ἀπέπλευσαν ἐπ' οἴκου.*

[667] Βλ. και σχετική αναφορά του Διογένη Λαέρτιου (1.72): *Ὕστερόν τε Νικίας ἐπὶ τῶν Πελοποννησιακῶν καταστρεψάμενος τὴν νῆσον, φρουρὸν ἐγκατέστησεν Ἀθηναίων, καὶ πάμπολλα τοὺς Λακεδαιμονίους κακὰ διέθηκε.*

συμβουλευτικά ο Δημάρατος στον Ξέρξη.[668] Όπως, δε, εξηγεί ο Θουκυδίδης, τα Κύθηρα χρησιμοποιούνταν ως ενδιάμεσος σταθμός από τα εμπορικά καράβια που έρχονταν από την Αίγυπτο και την Λιβύη, ενώ λειτουργούσαν ως ανάχωμα στις επιθέσεις των πειρατών. Συμπερασματικά, το σχέδιο του Νικία είναι ευφυές στρατηγικώς, αφού η ενδεχόμενη κατάληψη των Κυθήρων θα πλήξει σοβαρά την δυναμική των Λακεδαιμονίων· ο δε Νικίας ανακαλύπτει εκ νέου την ελληνική ιστορία – έχοντας, προφανώς, γνώση των όσων υποστήριξε ο Δημάρατος ενώπιον του Ξέρξη –, όπως, λόγου χάριν, πράττει και ο Περικλής, όταν συμβουλεύει τους Αθηναίους να εκμεταλλευτούν την θαλάσσια δύναμή τους κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου (εν προκειμένω, ο Περικλής εφαρμόζει εκ νέου τις τακτικές του Θεμιστοκλή). Ο αρχηγός της μερίδας των *χρηστῶν* διακρίνεται για την στρατιωτική του οξύνοια, η οποία συναποτελείται από πείρα επί του πεδίου της μάχης, παρατηρητικότητα και αναλυτική γνώση των αδυναμιών του αντιπάλου. Το επεισόδιο, τέλος, των Κυθήρων αποδεικνύει, σημειωτέον, ότι οι *χρηστοὶ* δεν απορρίπτουν εντελώς την ιδέα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού.

Η πορεία των πραγμάτων εξελίσσεται ως εξής: οι Αθηναίοι με δέκα καράβια και δύο χιλιάδες Μιλήσιους οπλίτες κυριεύουν με σχετική ευκολία την παραλιακή πόλη, Σκάνδεια. Έπειτα, πραγματοποιούν απόβαση στην ακτή του νησιού που βλέπει προς τον Μαλέα και κατευθύνονται προς την πόλη των Κυθηραίων. Οι τελευταίοι βρίσκονται, ήδη, παρατεταγμένοι εκεί· η μάχη αρχίζει, αλλά οι Κυθηραίοι ηττώνται σύντομα και καταφεύγουν στην ακρόπολή τους. Κατόπιν, συνάπτουν συνθήκη με τον Νικία και τους άλλους στρατηγούς: οι Αθηναίοι θα αποφασίσουν για την τύχη τους, αλλά η συνθήκη ορίζει ότι δεν πρέπει να τους σκοτώσουν. Κατ' αρχάς, ο Θουκυδίδης πραγματοποιεί εδώ ονομαστική μνεία στον Νικία, αλλά όχι στους Νικόστρατο και Αυτοκλή, προκειμένου να δείξει, προφανώς, ότι η συμβολή του Νικία στην συνθηκολόγηση αυτήν είναι η πιο καθοριστική. Αυτό, ασφαλώς, αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι μοναδικός όρος της συνθήκης είναι να μην σκοτώσουν οι Αθηναίοι τους Κυθηραίους. Επομένως, ο Νικίας εδώ εμφανίζει τα παραδοσιακά γνωρίσματα του χαρακτήρα του, αλλά και, εν πολλοίς, των *χρηστῶν* ευρύτερα: φέρεται με φιλανθρωπία απέναντι στον

[668] Βλ. Ηροδ. 7.235.1-2: *ὃ δ' ἀμείβετο "ὦ βασιλεῦ, εἰ μὲν δὴ συμβουλεύεαί μοι προθύμως, δίκαιόν με σοί ἐστι φράζειν τὸ ἄριστον· εἰ τῆς ναυτικῆς στρατιῆς νέας τριηκοσίας ἀποστείλειας ἐπὶ τὴν Λάκαιναν χώρην. ἔστι δὲ ἐπ' αὐτῇ νῆσος ἐπικειμένη τῇ οὔνομα ἐστὶ Κύθηρα, τὴν Χίλων ἀνὴρ παρ' ἡμῖν σοφώτατος γενόμενος κέρδος μέζον ἂν ἔφη εἶναι Σπαρτιήτῃσι κατὰ τῆς θαλάσσης καταδεδυκέναι μᾶλλον ἢ ὑπερέχειν, αἰεί τι προσδοκῶν ἀπ' αὐτῆς τοιοῦτο ἔσεσθαι οἷόν τοι ἐγὼ ἐξηγέομαι, οὔτι τὸν σὸν στόλον προειδώς, ἀλλὰ πάντα ὁμοίως φοβεόμενος ἀνδρῶν στόλον*. Στο σημείο, βέβαια, αυτό ο Δημάρατος διαπράττει προδοσία, προτρέποντας τον Ξέρξη να καταλάβει τα Κύθηρα. Γενικότερα για την εκστρατεία του Ξέρξη εναντίον της Ελλάδας βλ. και Konstantakos (2021[γ]) 62-93. Για τον Δημάρατο και τον Ξέρξη, βλ. και Καστοριάδης (2008) 77.

αντίπαλο και, όταν παρουσιάζεται ευκαιρία για υπογραφή συμφωνίας, πρωτοστατεί στην διεξαγωγή της σχετικής συζήτησης και στην μετέπειτα επικύρωσή της. Ενισχυτικά προς αυτό το επιχείρημα λειτουργεί η επισήμανση του Θουκυδίδη: ο Νικίας, λοιπόν, είχε φροντίσει να έλθει σε ιδιωτική επαφή εκ των προτέρων με κάποιους εκ των Κυθηραίων, γι' αυτό και η συμφωνία έγινε τάχιστα και με ευνοϊκούς όρους, τόσο για την άμεση παράδοση των Κυθηραίων, όσο και για την μελλοντική τύχη τους. Ο ιστορικός, μάλιστα, προσθέτει ότι, αν δεν είχε δράσει κατ' αυτόν τον τρόπο ο Νικίας, τότε οι Αθηναίοι θα είχαν εκτοπίσει όλους τους κατοίκους των Κυθήρων.[669] Αυτό που δύναται να συμπεράνει εδώ ο ερευνητής είναι ότι ο Νικίας αξιοποιεί, κατ' αρχάς, όλες τις εκτός Αθήνας γνωριμίες του (οι *χρηστοὶ* έχουν παραδοσιακά τέτοιες γνωριμίες λόγω της οικονομικής επιφάνειάς τους), ενώ, ως φιλολάκων, προβαίνει στην πραγματοποίηση μυστικών συμφωνιών που και ωφελούν την Αθήνα, αλλά και δεν βλάπτουν υπερβολικά την Σπάρτη. Η συμπεριφορά, ασφαλώς, αυτή συνάδει με το πρότυπο ενός αρχηγού των *χρηστῶν*, ήτοι της μετριοπαθούς δημοκρατικής μερίδας, και λειτουργεί αποδεικτικά ως προς την ικανότητα των αριστοκρατών να είναι εξαιρετικά αποτελεσματικοί στην παρασκηνιακή πολιτική. Επιπρόσθετα, μπορεί να υποτεθεί εύλογα ότι ο Νικίας δεν δρα τυχαία έτσι: φέρεται πάντοτε με εύνοια απέναντι στους Σπαρτιάτες, ώστε να δύναται τόσο να προωθήσει, κάποια στιγμή, την υπογραφή οριστικής ειρήνης ανάμεσα στις δύο πόλεις, όσο και να επικαλεστεί τις ευνοϊκές προς την Σπάρτη δράσεις του, σε περίπτωση που οι Αθηναίοι φτάσουν επί των ημερών του στο σημείο της ταπεινωτικής ήττας σε κάποια εκ των πολεμικών αναμετρήσεων εναντίον των Λακεδαιμονίων. Εν πάση περιπτώσει, ο Νικίας μπορεί να μην διαθέτει την ευφράδεια του Κλέωνα, όταν πρέπει να μιλήσει ενώπιον του αθηναϊκού *δήμου*, αλλά είναι εξαιρετικά ικανός στην ρητορική, διπλωμάτης και εφευρετικός, όταν χρειάζεται να γίνει λόγος για υπογραφή συνθηκών ή και σύναψη ειρήνης. Τα γνωρίσματα αυτά διέθεταν και οι *χρηστοὶ* που έχουν εξεταστεί μέχρι αυτό το σημείο της διατριβής, δηλαδή ο Θουκυδίδης Μελησίου και ο Λάχης.

Το εντυπωσιακό με την κατάληψη των Κυθήρων είναι ότι, σε συνδυασμό με την τεράστια επιτυχία του Κλέωνα στην Σφακτηρία, κάμπτει πλήρως το ηθικό των Λακεδαιμονίων, οι οποίοι είχαν χάσει, πια, κάθε εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους και δεν τολμούσαν να έλθουν σε απευθείας σύγκρουση με τους Αθηναίους, καθώς ήταν βέβαιοι πως θα τους βρει κι άλλη συμφορά, σε περίπτωση που αποτολμούσαν τέτοια κίνηση. Η απαισιοδοξία τους έφτασε στο έσχατο σημείο, αφού δεν αντιδρούσαν, πλέον, στις πολεμικές ενέργειες των Αθηναίων,

[669] Για το επεισόδιο των Κυθήρων συνολικά, βλ. Θουκ. 4.53.1-4.54.4.

φρονώντας ότι είναι ανίκανοι να τους εμποδίσουν.[670] Τα πράγματα ιδωμένα, επομένως, κάτω από την οπτική γωνία των Λακεδαιμονίων μαρτυρούν την τεράστια συμβολή του Νικία στην κάμψη της αποφασιστικότητας του αθηναϊκού εχθρού· μάλιστα, η κατάληψη των Κυθήρων φτάνει, στο μυαλό των Λακεδαιμονίων, να συναγωνίζεται επάξια το κατόρθωμα του Κλέωνα. Έστω κι αν μισούν θανάσιμα ο ένας τον άλλον, ο Νικίας και ο Κλέων προασπίζουν επάξια την τιμή της πόλης τους και ταπεινώνουν τον εχθρό, προσφέροντας στην Αθήνα σημαντικό πλεονέκτημα στον πόλεμο. Φυσικά, αυτή η διαπίστωση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι *χρηστοὶ* είναι εξαιρετικοί στρατηγοί και, παρόλο που δεν είναι φιλοπόλεμοι με την έννοια της βούλησης για διαρκή επεκτατισμό (γνώρισμα που αποδίδεται παραδοσιακά στην μερίδα των *πονηρῶν*), γνωρίζουν πώς να φέρουν το επιθυμητό για την Αθήνα στρατιωτικό αποτέλεσμα.

Ο Νικίας εμφανίζεται εκ νέου στο τέταρτο βιβλίο του Θουκυδίδη στο χρονικό διάστημα, κατά το οποίο οι Αθηναίοι πραγματοποιούν μονοετή εκεχειρία με τους Λακεδαιμονίους. Η ιστορική αφήγηση τοποθετείται στα 423 π.Χ. και, συνοπτικά, έχει προηγηθεί η κατάληψη της Αμφίπολης από τους Λακεδαιμονίους υπό την αρχηγία του Βρασίδα, η οποία, με την σειρά της, γέννησε την επιθυμία σε πολλούς συμμάχους των Αθηναίων να αποστατήσουν, καθώς παρατηρούσαν ότι ο Βρασίδας διέθετε ήπιο χαρακτήρα.[671] Ο ιστορικός, λοιπόν, αποδίδει τους λόγους της ανακωχής στο ότι οι μεν Αθηναίοι ήθελαν να εμποδίσουν τον Βρασίδα να προκαλέσει και περαιτέρω αποστασίες μεταξύ των συμμάχων τους, οι δε Λακεδαιμόνιοι ήλπιζαν ότι η μονοετής εκεχειρία ίσως πυροδοτήσει στους Αθηναίους την επιθυμία να συνάψουν με τους Λακεδαιμονίους μακροχρόνιες σπονδές. Ως προς αυτό, τα κίνητρα των δύο πόλεων ταυτίζονται, αφού και οι Αθηναίοι επιθυμούσαν να καταλήξουν, με κάποιον τρόπο, στην σύναψη γενικής ειρήνης, που θα έθετε, ασφαλώς, οριστικό τέρμα στον αιματηρό πόλεμο.[672] Ο ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν*, Νικίας, συμμετέχει ενεργά στην νομική διαδικασία της ετήσιας ανακωχής,

---

[670] Βλ., λόγου χάριν, Θουκ. 4.56.1: *τοῖς δὲ Ἀθηναίοις τότε τὴν παραθαλάσσιον δῃοῦσι τὰ μὲν πολλὰ ἡσύχασαν, ὡς καθ' ἑκάστην φρουρὰν γίγνοιτό τις ἀπόβασις, πλήθει τε ἐλάσσους ἕκαστοι ἡγούμενοι εἶναι καὶ ἐν τῷ τοιούτῳ.*

[671] Βλ. Θουκ. 4.108.3: *καὶ αἱ πόλεις πυνθανόμεναι αἱ τῶν Ἀθηναίων ὑπήκοοι τῆς τε Ἀμφιπόλεως τὴν ἅλωσιν καὶ ἃ παρέχεται, τήν τε ἐκείνου πραότητα, μάλιστα δὴ ἐπήρθησαν ἐς τὸ νεωτερίζειν, καὶ ἐπεκηρυκεύοντο πρὸς αὐτὸν κρύφα, ἐπιπαριέναι τε κελεύοντες καὶ βουλόμενοι αὐτοὶ ἕκαστοι πρῶτοι ἀποστῆναι.*

[672] Βλ. Θουκ. 4.117.1-2: *Λακεδαιμόνιοι δὲ καὶ Ἀθηναῖοι ἅμα ἦρι τοῦ ἐπιγιγνομένου θέρους εὐθὺς ἐκεχειρίαν ἐποιήσαντο ἐνιαύσιον, νομίσαντες Ἀθηναῖοι μὲν οὐκ ἂν ἔτι τὸν Βρασίδαν σφῶν προσαποστῆσαι οὐδὲν πρὶν παρασκευάσαιντο καθ' ἡσυχίαν, καὶ ἅμα, εἰ καλῶς σφίσιν ἔχοι, καὶ ξυμβῆναι τὰ πλείω, Λακεδαιμόνιοι δὲ ταῦτα τοὺς Ἀθηναίους ἡγούμενοι ἅπερ ἐδέδισαν φοβεῖσθαι, καὶ γενομένης ἀνοκωχῆς κακῶν καὶ ταλαιπωρίας μᾶλλον ἐπιθυμήσειν αὐτοὺς πειρασαμένους ξυναλλαγῆναί τε καὶ τοὺς ἄνδρας σφίσιν ἀποδόντας σπονδὰς ποιήσασθαι καὶ ἐς τὸν πλείω χρόνον. τοὺς γὰρ δὴ ἄνδρας περὶ πλέονος ἐποιοῦντο κομίσασθαι, ὡς ἔτι Βρασίδας ηὐτύχει· καὶ ἔμελλον ἐπὶ μεῖζον χωρήσαντος αὐτοῦ καὶ ἀντίπαλα καταστήσαντος τῶν μὲν στέρεσθαι, τοῖς δ' ἐκ τοῦ ἴσου ἀμυνόμενοι κινδυνεύσειν καὶ κρατήσειν.*

ωστόσο αυτός που την προτείνει εξ αρχής και εργάζεται περισσότερο για αυτήν είναι ο Λάχης.[673] Όπως έχει αναλυθεί και πρωτύτερα στο κεφάλαιο του Λάχητα, σε αυτόν θα πρέπει να αποδοθούν τα εύσημα για την υπογραφή της προσωρινής αυτής ειρήνης. Ο Νικίας, ασφαλώς, συνεργάζεται με τον έτερο *χρηστὸν*, Λάχητα, για την επίτευξη του σκοπού αυτού και εδώ εκτίθεται και, εν τέλει, επιτυγχάνεται στην πράξη η παραδοσιακή επιδίωξη των *χρηστῶν* πολιτικών, ήτοι η εξασφάλιση της ειρήνης ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη. Αυτή είναι, διαχρονικά, η βασική επιθυμία της μετριοπαθούς δημοκρατικής μερίδας και γι' αυτό οι απόψεις των ανθρώπων αυτών εκλαμβάνονται ως συντηρητικές από τους συγκαιρινούς τους συμπολίτες, οι οποίοι θεωρούν τους *χρηστοὺς* φιλολάκωνες.

Η τελευταία εμφάνιση του Νικία στο τέταρτο βιβλίο του Θουκυδίδη πραγματοποιείται προς το τέλος αυτού. Συνοπτικά, έχουν προηγηθεί η αποστασία της Σκιώνης και της Μένδης, περιστατικά που εξοργίζουν τους Αθηναίους σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο Κλέων προτείνει με ψήφισμα να καταστρέψουν ολοσχερώς την Σκιώνη και, κατόπιν, να θανατώσουν όλους τους κατοίκους της.[674] Οι Αθηναίοι νιώθουν προδομένοι όχι, απλώς, επειδή οι πόλεις αυτές προσχωρούν στον Βρασίδα, αλλά διότι οι κινήσεις τους αυτές πραγματοποιούνται μετά την υπογραφή της ετήσιας εκεχειρίας ανάμεσα σε Αθηναίους και Λακεδαιμονίους. Ο Νικίας του Νικηράτου, λοιπόν, μαζί με τον Νικόστρατο του Διειτρέφους τίθεται από τους Αθηναίους επικεφαλής του στόλου που στόχο έχει να υποτάξει εκ νέου την Μένδη και την Σκιώνη. Η πρώτη στρατιωτική απόπειρα των Αθηναίων πραγματοποιείται στην Μένδη: εκεί, ο Νικίας, έχοντας στο πλευρό του εκατόν είκοσι Μεθωναίους ψιλούς, εξήντα Αθηναίους οπλίτες ειδικών αποστολών και όλο το σώμα των τοξοτών, επιχειρεί να κυριέψει το οχυρό ύψωμα έξω από την πόλη, στο οποίοι οι Μενδαίοι έχουν στρατοπεδεύσει. Ο ηγέτης των *χρηστῶν* κατορθώνει να εντοπίσει ένα κρυφό μονοπάτι, προκειμένου να αιφνιδιάσει τον αντίπαλο, αλλά οι Μενδαίοι αντιστέκονται και ο αθηναϊκός στρατός δεν περατώνει επιτυχώς το εγχείρημα αυτό.[675] Μετά από δύο ημέρες, ο Νικίας παίρνει μαζί του το μισό στράτευμα, προχωράει ώς τα σύνορα της Σκιώνης και ρημάζει τον τόπο.[676] Με την βοήθεια, τελικά, και του Νικόστρατου, οι Αθηναίοι

[673] Βλ. Θουκ. 4.117.3-4.119.3.
[674] Βλ. Θουκ. 4.122.6: *ψήφισμά τ' εὐθὺς ἐποιήσαντο, Κλέωνος γνώμῃ πεισθέντες, Σκιωναίους ἐξελεῖν τε καὶ ἀποκτεῖναι*.
[675] Βλ. Θουκ. 4.129.4: *καὶ αὐτοῖς Νικίας μὲν Μεθωναίους τε ἔχων εἴκοσι καὶ ἑκατὸν ψιλοὺς καὶ λογάδας τῶν Ἀθηναίων ὁπλιτῶν ἑξήκοντα καὶ τοὺς τοξότας ἅπαντας κατὰ ἀτραπόν τινα τοῦ λόφου πειρώμενος προσβῆναι καὶ τραυματιζόμενος ὑπ' αὐτῶν οὐκ ἐδυνήθη βιάσασθαι*.
[676] Βλ. Θουκ. 4.130.2: *καὶ τῇ ἐπιγιγνομένῃ ἡμέρᾳ Νικίας μὲν τῷ ἡμίσει τοῦ στρατοῦ προϊὼν ἅμα ἐς τὰ μεθόρια τῶν Σκιωναίων τὴν γῆν ἐδῄου.*

καταφέρνουν να επιβληθούν στην Μένδη.[677] Όπως καθίσταται κατάδηλο μέσα από την δράση του Νικία, οι *χρηστοὶ* δεν αντιτίθενται, ενίοτε, στην ιδέα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. Τουναντίον, συμβαίνει κάποτε και να ηγούνται εξαιρετικά βίαιων στρατιωτικών αποστολών. Εξάλλου, ο κατέχων το αξίωμα του στρατηγού, είτε *χρηστὸς* είτε *πονηρός*, όφειλε να εφαρμόσει τις εντολές του αθηναϊκού *δήμου*. Υπό αυτό, βέβαια, το πολιτειολογικό πρίσμα οι στρατηγοί των Αθηνών είναι δέσμιοι των οραμάτων της συλλογικότητας και τα περιθώρια για αυτενέργεια είναι λιγοστά ή και ανύπαρκτα.

Το τελευταίο εδάφιο, στο οποίο εμφανίζεται ο Νικίας, περιγράφει τις συνεννοήσεις του αρχηγού των *χρηστῶν* με τον Περδίκκα, ώστε ο τελευταίος να διαμεσολαβήσει μέσα από επικοινωνία του με τους Θεσσαλούς, για να μην επιτραπεί στους Πελοποννησίους να περάσουν από την Θεσσαλία. Εδώ ο γιος του Νικηράτου εκμεταλλεύεται την έχθρα που δημιουργήθηκε μεταξύ Περδίκκα και Βρασίδα κατά την δεύτερη εκστρατεία στην Λύγκο εναντίον του Αρραβαίου και την αξιοποιεί προς το συμφέρον της Αθήνας.[678] Για άλλη μία φορά, ο Νικίας διακρίνεται για τις άριστες επικοινωνιακές του δεξιότητες και την ικανότητά του να λειτουργεί παρασκηνιακά προς όφελος της Αθήνας μέσω κρυφών συνομιλιών με άλλοτε αντιπάλους της Αθήνας, τους οποίους κατορθώνει να πάρει με το μέρος της αξιοποιώντας ορθά τις ευνοϊκές για την Αθήνα συγκυρίες.

4.2.1 Η Ειρήνη του Νικία

Η επόμενη εμφάνιση του Νικία στο ιστορικό έργο του Θουκυδίδη πραγματοποιείται στο πέμπτο βιβλίο και αφορά την θεμελιώδη συμβολή του στην επίτευξη της ειρήνης ανάμεσα σε Αθηναίους και Λακεδαιμονίους, όπως καταδεικνύεται και από τον τίτλο του κεφαλαίου. Συνοπτικά, τα γεγονότα που προηγούνται της ειρήνης είναι τα κάτωθι: με την λήξη της ετήσιας ανακωχής – που υλοποιήθηκε χάρη στις προσπάθειες του Λάχητα και την συμπληρωματική βοήθεια του Νικία μεταξύ άλλων – ο Κλέων πείθει τον αθηναϊκό *δῆμον* να τον στείλει εκ νέου στην

[677] Βλ. Θουκ. 4.130.7: *καὶ τοὺς μὲν Μενδαίους μετὰ ταῦτα πολιτεύειν ἐκέλευον ὥσπερ εἰώθεσαν, αὐτοὺς κρίναντας ἐν σφίσιν αὐτοῖς εἴ τινας ἡγοῦνται αἰτίους εἶναι τῆς ἀποστάσεως· τοὺς δ' ἐν τῇ ἀκροπόλει ἀπετείχισαν ἑκατέρωθεν τείχει ἐς θάλασσαν καὶ φυλακὴν ἐπικαθίσταντο. ἐπειδὴ δὲ τὰ περὶ τὴν Μένδην κατέσχον, ἐπὶ τὴν Σκιώνην ἐχώρουν*.

[678] Βλ. Θουκ. 4.132.2: *ὁ [δὲ] Περδίκκας, ἅμα μὲν κελεύοντος τοῦ Νικίου, ἐπειδὴ ξυνεβεβήκει, ἔνδηλόν τι ποιεῖν τοῖς Ἀθηναίοις βεβαιότητος πέρι, ἅμα δ' αὐτὸς οὐκέτι βουλόμενος Πελοποννησίους ἐς τὴν αὐτοῦ ἀφικνεῖσθαι, παρασκευάσας τοὺς ἐν Θεσσαλίᾳ ξένους,χρώμενος αἰεὶ τοῖς πρώτοις, διεκώλυσε τὸ στράτευμα καὶ τὴν παρασκευήν, ὥστε μηδὲ πειρᾶσθαι Θεσσαλῶν*.

Θράκη·[679] η βασική στόχευσή του, όπως φαίνεται, συνδεόταν με την απόπειρα ανακατάληψης της Αμφίπολης.[680] Οι ενέργειες, φυσικά, του Κλέωνος μαρτυρούν καταφανώς την αντίθεσή του στην μονοετή εκεχειρία που προηγήθηκε, καθώς και τον φόβο του για το ενδεχόμενο σύναψης οριστικής ειρήνης (όπως αναλύθηκε και πρωτύτερα, αυτός ήταν ο σκοπός της ετήσιας ανακωχής, να προσπαθήσουν, δηλαδή, οι δύο πόλεις μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα να δώσουν μια για πάντα τέλος στον αιματηρό πόλεμο). Ο Θουκυδίδης, μάλιστα, επισημαίνει ότι ο στρατός του Κλέωνος ένιωθε μειονεκτικά σε σχέση με τους άνδρες του Βρασίδα, καθώς οι Αθηναίοι οπλίτες δεν διέκειντο ευνοϊκά απέναντι στον Κλέωνα, θεωρώντας τον άπειρο και δειλό σε σχέση με τον πεπειραμένο και εύτολμο Βρασίδα.[681] Οι εμπρόθετες γενικές *ἀνεπιστημοσύνης* και *μαλακίας*, που χρησιμοποιεί ο ιστορικός για να χαρακτηρίσει τον ηγέτη των *πονηρῶν*, είναι οπωσδήποτε προσβλητικές για έναν Αθηναίο στρατηγό: τονίζεται, δηλαδή, ότι ο Κλέων δεν είχε κάνει κτήμα του την απαιτούμενη εξειδικευμένη γνώση που σχετίζεται με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, ενώ ήταν μαλθακός, ερχόμενος σε πλήρη αντίθεση με το *ἄνευ μαλακίας* που διακηρύττει με υπερηφάνεια ο Περικλής στον επιτάφιο λόγο του προς τιμήν των πρώτων νεκρών του Πελοποννησιακού Πολέμου.[682] Εν ολίγοις, ο Κλέων εμφανίζεται εδώ σαν Αθηναίος στρατηγός που βρίσκεται εκτός κλίματος της εποχής του, παρουσιάζοντας χαρακτηριστικά γνωρίσματα εντελώς ξένα σε έναν συγκαιρινό του συμπολίτη. Το θουκυδίδειο αυτό πρίσμα θέασης του Κλέωνα υποβιβάζει, βεβαίως, τον Αθηναίο στρατηγό και τον μειώνει σε σημείο εξευτελισμού· δεν αποκλείεται, φυσικά, η αντιπάθεια του Θουκυδίδη να εμπεριέχει και προσωπικά κίνητρα,[683] ωστόσο η κρίση του ιστορικού δεν πρέπει να εκληφθεί ως υπέρ το δέον υποκειμενική· πρέπει να υπήρχε οπωσδήποτε μια δόση αλήθειας σε αυτά που καταγράφει. Ο Θουκυδίδης, δε, συμπληρώνει πως ο Κλέων, μετά την επιτυχία του στην Πύλο, εξέλαβε τον εαυτό του ως εξαιρετικά ικανό στρατηγό·[684] υπαινίσσεται, ως εκ τούτου, ο ιστορικός ότι η

[679] Βλ. Θουκ. 5.2.1: *Κλέων δὲ Ἀθηναίους πείσας ἐς τὰ ἐπὶ Θράκης χωρία ἐξέπλευσε μετὰ τὴν ἐκεχειρίαν, Ἀθηναίων μὲν ὁπλίτας ἔχων διακοσίους καὶ χιλίους καὶ ἱππέας τριακοσίους, τῶν δὲ ξυμμάχων πλείους, ναῦς δὲ τριάκοντα.*
[680] Βλ. Θουκ. 5.6.1: *ὁ δὲ Κλέων ὡς ἀπὸ τῆς Τορώνης τότε περιέπλευσεν ἐπὶ τὴν Ἀμφίπολιν, ὁρμώμενος ἐκ τῆς Ἠιόνος Σταγίρῳ μὲν προσβάλλει Ἀνδρίων ἀποικίᾳ καὶ οὐχ εἷλε, Ἀληψὸν δὲ τὴν Θασίων ἀποικίαν λαμβάνει κατὰ κράτος.*
[681] Βλ. Θουκ. 5.7.1-2: *ὁ δὲ Κλέων τέως μὲν ἡσύχαζεν, ἔπειτα ἠναγκάσθη ποιῆσαι ὅπερ ὁ Βρασίδας προσεδέχετο. τῶν γὰρ στρατιωτῶν ἀχθομένων μὲν τῇ ἕδρᾳ, ἀναλογιζομένων δὲ τὴν ἐκείνου ἡγεμονίαν πρὸς οἵαν ἐμπειρίαν καὶ τόλμαν μετὰ οἵας ἀνεπιστημοσύνης καὶ μαλακίας γενήσοιτο καὶ οἴκοθεν ὡς ἄκοντες αὐτῷ ξυνῆλθον, αἰσθόμενος τὸν θροῦν καὶ οὐ βουλόμενος αὐτοὺς διὰ τὸ ἐν τῷ αὐτῷ καθημένους βαρύνεσθαι, ἀναλαβὼν ἦγεν.*
[682] Βλ. Θουκ. 2.40.1: *Φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας· πλούτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῷ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα, καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινὶ αἰσχρόν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον.*
[683] Βλ., λόγου χάριν, Miller (1998) 443-445.
[684] Βλ. Θουκ. 5.7.3: *καὶ ἐχρήσατο τῷ τρόπῳ ᾧπερ καὶ ἐς τὴν Πύλον εὐτυχήσας ἐπίστευσέ τι φρονεῖν.*

τεράστια νίκη των Αθηναίων οφειλόταν αποκλειστικά στον Δημοσθένη.[685] Φυσιολογική απόρροια των παραπάνω είναι η ήττα που υφίσταται, τελικά, ο Κλέωνας. Όταν το ίδιο σου το στράτευμα δεν σε εμπιστεύεται και εκλαμβάνει τις ικανότητές σου ως κατώτερες των περιστάσεων, τότε η συντριβή σε μεγάλο βαθμό είναι προδιαγεγραμμένη. Η επιτυχία ενός στρατεύματος εξαρτάται τόσο από την αγαστή συνεργασία που επιτυγχάνει η συλλογικότητα, όσο και από τις αρετές του υποκειμένου που την καθοδηγεί. Ο Θουκυδίδης δεικνύει παραστατικά την τακτική υπεροχή του Βρασίδα μέσα από τον λόγο που τού αποδίδει: ο Βρασίδας έχει αντιληφθεί ότι οι Αθηναίοι είναι αμέριμνοι και όχι ορθά παρατεταγμένοι στο πεδίο της μάχης, οπότε εξηγεί στο στράτευμά του ότι πρώτος εκείνος με ένα μέρος του στρατού θα επιτεθεί ξαφνικά στους Αθηναίους, ώστε να τους αιφνιδιάσει, και, κατόπιν, ο Κλεαρίδας θα εμφανιστεί με τον υπόλοιπο στρατό, προκειμένου να προκληθεί πανικός στους Αθηναίους. Η σύντομη αγόρευση του Βρασίδα αποτελεί μνημείο στρατιωτικής τακτικής, αφού διακηρύσσεται, μεταξύ άλλων, η άποψη ότι οι μάχες πρέπει να κερδίζονται με τα ευφυή στρατηγήματα.[686] Με λίγα λόγια, οι νίκες κατακτώνται μέσα από την δημιουργική σύζευξη γενναιότητας και οξυδέρκειας. Τελικά, οι Αθηναίοι πέφτουν στην παγίδα του Βρασίδα, αφού δεν υπολογίζουν σωστά τις δυνάμεις του, και ηττώνται. Σε αυτήν την μάχη, ωστόσο, πεθαίνουν τόσο ο Βρασίδας, όσο και ο Κλέωνας.

Μετά, λοιπόν, το πέρας των γεγονότων της Αμφίπολης, ο Θουκυδίδης παρουσιάζει με ενάργεια δύο πόλεις που, ουσιαστικά, έχουν αγγίξει τα σωματικά και πνευματικά όριά τους και έχουν, πια, την βούληση να συνάψουν οριστική ειρήνη. Έχουν, άλλωστε, αμφότερες διανύσει ήδη μια μακρά πορεία μέσα σε αυτόν τον ατελείωτο στίβο συγκρούσεων και θανατηφόρων συμπλοκών, αφού έχουν κιόλας περάσει δέκα έτη από το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ο ιστορικός υπενθυμίζει στον αναγνώστη ότι οι Αθηναίοι έχουν υποστεί ήττα στο Δήλιον (424 π.Χ.),[687] σε μια μάχη κατά την διάρκεια της οποίας αποδείχτηκε εμπράκτως η κατωτερότητα των Αθηναίων στην μάχη ξηράς και που, μεταξύ άλλων, έμεινε γνωστή για την εκ μέρους του Παγώνδα σύλληψη και χρήση ενός ρηξικέλευθου για την εποχή φλογοβόλου.[688]

[685] Η άποψη του Woodcock (1928) 104-105, σύμφωνα με την οποία ο Θουκυδίδης εξελάμβανε τον Δημοσθένη ως δημαγωγό, δεν προκύπτει από το κείμενο του ιστορικού.
[686] Η αγόρευση του Βρασίδα βρίσκεται στο Θουκ. 5.9.1-10.
[687] Βλ. και Legon (1969) 329, που σχολιάζει τις αιτίες που οδήγησαν την Αθήνα στην σύναψη της ειρήνης.
[688] Το φλογοβόλο εκτίθεται ανακατασκευασμένο στο Τεχνολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης (*Κέντρο Διάδοσης Επιστημών και Μουσείο Τεχνολογίας ΝΟΗΣΙΣ*). Φωτογραφία αυτού υπάρχει στον κάτωθι διαδικτυακό σύνδεσμο: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0f/Boeotian_flame_thrower%2C_5th_century_BC%2C_Greece_%28model%29.jpg. Είναι, βεβαίως, γνωστό ότι η τεχνολογία των αρχαίων Ελλήνων δεν ήταν, απλώς, ρηξικέλευθη

Λίγο αργότερα, οι Αθηναίοι ηττώνται στην Αμφίπολη και, έτσι, η αυτοπεποίθησή τους κλονίζεται σημαντικά. Σε αυτήν την συγκυρία, οι Αθηναίοι που κάποτε υπερηφανεύονταν πως διοικούν επάξια και με ηγεμονικό τρόπο τις συμμαχικές πόλεις αποτελούν ένα φάντασμα του παλαιού τους εαυτού· τέτοιες τεράστιες και απρόσμενες αλλαγές δύναται να επιφέρει ο πόλεμος στην ψυχοσύνθεση του ανθρώπου. Παράλληλα, οι Αθηναίοι φοβούνται ότι αυτές οι απανωτές αποτυχίες τους ίσως ενθαρρύνουν τους Λακεδαιμονίους να επιδιώξουν και, εν τέλει, να πετύχουν και άλλες αποστασίες συμμαχικών πόλεων. Σκεπτόμενοι όλα αυτά, οι άλλοτε παντοδύναμοι απόγονοι των Μαραθωνομάχων μετανιώνουν για την παρελθοντική τους επιπολαιότητα: είχαν την ευκαιρία να κλείσουν ειρήνη μετά το τέλος της πρώτης φάσης των δρωμένων της Πύλου, αλλά ο αθηναϊκός *δῆμος* προτίμησε να εμπιστευτεί τις μεγαλόστομες υποσχέσεις του Κλέωνα. Ναι μεν αυτές πραγματοποιήθηκαν και αιχμαλώτισαν τους Σπαρτιάτες της Σφακτηρίας, αλλά η μεταγενέστερη τροπή των πραγμάτων δεν ήταν η αναμενόμενη.[689]

Οι Λακεδαιμόνιοι, από την άλλη μεριά, δεν μπορούσαν να είναι περισσότερο αισιόδοξοι. Αποδείχτηκε στην πράξη, πλέον, πως εσφαλμένα φρονούσαν ότι μέσα σε λίγα χρόνια θα κατατρόπωναν τους Αθηναίους με το να ρημάζουν διαρκώς τα εδάφη τους. Συν τοις άλλοις, είχαν υποστεί μια ταπεινωτική και πρωτοφανή στην ιστορία τους ήττα στην Σφακτηρία, αφού οι ένδοξοι απόγονοι του Λεωνίδα προτίμησαν, ενάντια σε κάθε προγνωστικό, να παραδοθούν στον Κλέωνα, παρά να πέσουν ζωντανοί στο πεδίο της μάχης. Ταυτόχρονα, οι Αθηναίοι εξαπέλυαν αποτελεσματικές εναντίον τους επιθέσεις, αφού είχαν υπό την κυριαρχία τους την Σφακτηρία (επιτυχία Κλέωνος και Δημοσθένη) και τα Κύθηρα (επιτυχία Νικία), που αποτελούσαν εξαιρετικά ορμητήρια. Τέλος, οι είλωτες αυτομολούσαν και, συνάμα, έληγαν οι τριακονταετείς σπονδές με το Άργος.[690]

για την εποχή τους, αλλά σε πολλές πτυχές της ήταν πρωτοποριακή ακόμα και για την σύγχρονη πραγματικότητα. Επί παραδείγματι, περί τεχνικών ψαρέματος που επιβιώνουν μέχρι και σήμερα βλ. Lytle (2018) 61-102.

[689] Βλ. Θουκ. 5.14.1-2: *ξυνέβη τε εὐθὺς μετὰ τὴν ἐν Ἀμφιπόλει μάχην καὶ τὴν Ῥαμφίου ἀναχώρησιν ἐκ Θεσσαλίας ὥστε πολέμου μὲν μηδὲν ἔτι ἅψασθαι μηδετέρους, πρὸς δὲ τὴν εἰρήνην μᾶλλον τὴν γνώμην εἶχον, οἱ μὲν Ἀθηναῖοι πληγέντες ἐπί τε τῷ Δηλίῳ καὶ δι' ὀλίγου αὖθις ἐν Ἀμφιπόλει, καὶ οὐκ ἔχοντες τὴν ἐλπίδα τῆς ῥώμης πιστὴν ἔτι, ᾗπερ οὐ προσεδέχοντο πρότερον τὰς σπονδάς, δοκοῦντες τῇ παρούσῃ εὐτυχίᾳ καθυπέρτεροι γενήσεσθαι· καὶ τοὺς ξυμμάχους ἅμα ἐδέδισαν σφῶν μὴ διὰ τὰ σφάλματα ἐπαιρόμενοι ἐπὶ πλέον ἀποστῶσι, μετεμέλοντό τε ὅτι μετὰ τὰ ἐν Πύλῳ καλῶς παρασχὸν οὐ ξυνέβησαν.*

[690] Βλ. Θουκ. 5.14.3-4: *οἱ δ' αὖ Λακεδαιμόνιοι παρὰ γνώμην μὲν ἀποβαίνοντος σφίσι τοῦ πολέμου, ἐν ᾧ ᾤοντο ὀλίγων ἐτῶν καθαιρήσειν τὴν τῶν Ἀθηναίων δύναμιν, εἰ τὴν γῆν τέμνοιεν, περιπεσόντες δὲ τῇ ἐν τῇ νήσῳ ξυμφορᾷ, οἵα οὔπω ἐγεγένητο τῇ Σπάρτῃ, καὶ λῃστευομένης τῆς χώρας ἐκ τῆς Πύλου καὶ Κυθήρων, αὐτομολούντων τε τῶν Εἱλώτων καὶ αἰεὶ προσδοκίας οὔσης μή τι καὶ οἱ ὑπομένοντες τοῖς ἔξω πίσυνοι πρὸς τὰ παρόντα σφίσιν ὥσπερ καὶ πρότερον νεωτερίσωσιν. ξυνέβαινε δὲ καὶ πρὸς τοὺς Ἀργείους αὐτοῖς τὰς τριακοντούτεις σπονδὰς ἐπ' ἐξόδῳ εἶναι, καὶ ἄλλας οὐκ ἤθελον σπένδεσθαι οἱ Ἀργεῖοι εἰ μή τις αὐτοῖς τὴν Κυνουρίαν γῆν ἀποδώσει, ὥστ' ἀδύνατα εἶναι ἐφαίνετο Ἀργείοις καὶ*

Ο Θουκυδίδης συνεχίζει την περιγραφή των γεγονότων με το σύνηθες ψυχρό και επιστημονικό του ύφος: ο θάνατος του Κλέωνα και του Βρασίδα συνιστά, στην πραγματικότητα, την ευκαιρία που ανέμεναν εδώ και καιρό οι φιλειρηνικές μερίδες εντός των δύο πόλεων. Οι δύο αυτοί άνδρες εμπόδιζαν συνεχώς την σύναψη ειρήνης, αφού ο μεν Κλέων μέσω του πολέμου έκρυβε τις επιλήψιμες πράξεις του και τού ήταν πιο εύκολο να εκτοξεύει διαβολές προς όλες τις κατευθύνσεις, ο δε Βρασίδας κατόρθωνε μέσω της συνέχισης του πολέμου να αποκτά τιμές και να επιδεικνύει εμπράκτως την γενναιότητά του.[691] Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ο λόγος που έκαστος εκ των δύο ανδρών επιθυμεί τον πόλεμο και όχι την ειρήνη έχει άμεση συνάφεια και με το πολίτευμα της πόλης τού καθενός: όταν μια δημοκρατική πόλη βρίσκεται σε πόλεμο, τότε δημιουργείται ένα κλίμα διχόνοιας, που ευνοεί τους δημαγωγούς και τις δόλιες μεθοδεύσεις τους, ενώ μια πόλη με ολιγαρχικό πολίτευμα επιθυμεί τον πόλεμο, γιατί αγαπά την ισχύ των όπλων.

Οι πολιτικοί, λοιπόν, που αναδεικνύονται αυτό το διάστημα και προσπαθούν μέσω των ενεργειών τους να επιτύχουν την οριστική ειρήνη είναι ο ηγέτης των *χρηστῶν*, Νικίας του Νικηράτου, από την πλευρά των Αθηναίων, και ο Πλειστοάναξ του Παυσανίου από την μεριά των Λακεδαιμονίων.[692] Ο Θουκυδίδης δεν παραλείπει να τονίσει ότι ο Νικίας εκείνο το διάστημα εθεωρείτο από τους Αθηναίους ως ο πιο επιτυχημένος στρατηγός. Σε συνάφεια με την θουκυδίδεια επισήμανση βρίσκεται και το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο οι πολλές νίκες στο πεδίο της μάχης ενίσχυαν την δημοτικότητα και το κύρος ενός πολιτικού. Σε κάθε περίπτωση, δύναται εδώ να κατατεθεί η άποψη ότι ο γιος του Νικηράτου αποτελεί τον πολιτικό ταγό που συνέδεσε κατεξοχήν το όνομά του με την έννοια της ειρήνης, περισσότερο, μάλιστα, από οποιονδήποτε Αθηναίο της εποχής του ή και των περασμένων ετών.[693] Γι' αυτό και ο Θουκυδίδης αποφασίζει να εστιάσει τον ιστορικό του φακό στα κίνητρα του Νικία. Κατ' αρχάς, ο αναγνώστης πληροφορείται ότι ο ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν* είχε πολιτικά κίνητρα που τον οδηγούσαν στην προσπάθεια θεμελίωσης της ειρήνης: επιθυμούσε να στερεώσει την θέση

Ἀθηναίοις ἅμα πολεμεῖν. τῶν τε ἐν Πελοποννήσῳ πόλεων ὑπώπτευόν τινας ἀποστήσεσθαι πρὸς τοὺς Ἀργείους· ὅπερ καὶ ἐγένετο.

[691] Βλ. Θουκ. 5.16.1: *ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ ἐν Ἀμφιπόλει ἦσσα τοῖς Ἀθηναίοις ἐγεγένητο καὶ ἐτεθνήκει Κλέων τε καὶ Βρασίδας, οἵπερ ἀμφοτέρωθεν μάλιστα ἠναντιοῦντο τῇ εἰρήνῃ, ὁ μὲν διὰ τὸ εὐτυχεῖν τε καὶ τιμᾶσθαι ἐκ τοῦ πολεμεῖν, ὁ δὲ γενομένης ἡσυχίας καταφανέστερος νομίζων ἂν εἶναι κακουργῶν καὶ ἀπιστότερος διαβάλλων*.

[692] Γενικότερα, για την «Ειρήνη του Νικία» σημαντική θεωρείται η συμβολή του De Sanctis (1932) με το κεφάλαιο «La pace di Nicia» που συμπεριλαμβάνεται στην μονογραφία του με τίτλο *Problemi di Storia Antica*. Βλ., επίσης, Meyer (1899).

[693] Βλ. και Atkinson (1995) 59.

του στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα και τώρα ήταν άριστη η συγκυρία, καθώς είχε την εκτίμηση της πλειοψηφίας και δεν του είχε συμβεί κάποια άξια λόγου κακοτυχία. Το σκεπτικό του Θουκυδίδη επιβεβαιώνει την διαπίστωση που πραγματοποιήθηκε νωρίτερα σε αυτήν την διατριβή: τα γεγονότα της Πύλου δεν είχαν επηρεάσει καθόλου την εκτίμηση που έδειχνε ο λαός προς το πρόσωπο του Νικία, ο οποίος, βέβαια, είχε φροντίσει να λησμονηθεί αυτή η αποτυχία του με το να καταλάβει μετέπειτα τα Κύθηρα, μια στρατηγική τοποθεσία για τους Αθηναίους. Η αφόρμηση, όμως, του Νικία ήταν και γνησίως φιλειρηνική: βραχυπρόθεσμα, είχε την βούληση να απαλλάξει, επιτέλους, τους συμπολίτες του από την τραγωδία του πολέμου, που είναι *βίαιος διδάσκαλος*,[694] ενώ μακροπρόθεσμα επιθυμούσε να εξασφαλίσει την καλή φήμη του ονόματός του, αφού ήθελε οι άνθρωποι να ομολογούν ότι ο Νικίας ποτέ δεν υπήρξε η αιτία να προκληθεί κάποια συμφορά στην πόλη του.[695] Η συμπεριφορά αυτή του Νικία δύναται να παραλληλιστεί με μια αντίστοιχη του Περικλή, ο οποίος κατά τις τελευταίες στιγμές της ζωής του και καταβεβλημένος από τον φονική αρρώστια, υποστηρίζει ότι η σπουδαιότερη προσφορά του στην Αθήνα συνίσταται στο ότι κανείς Αθηναίος δεν μαυροφορέθηκε εξαιτίας του.[696] Η ταύτιση αυτή δεν είναι τυχαία και συνδέεται, ασφαλώς, με ένα γνήσιο χαρακτηριστικό των *χρηστῶν*: απεχθάνονται τα αιματοκυλίσματα και επιδιώκουν διαρκώς την *εὔκλειαν*, ήτοι την μελλοντική

---

[694] Η φράση αντλείται από τον Θουκ. 3.82.2: *ὁ δὲ πόλεμος ὑφελὼν τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν βίαιος διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοῖ*. Αιώνες αργότερα ο Hegel θα ασχοληθεί με το ζήτημα του πολέμου, εκλαμβάνοντάς τον ως βασικότατη πτυχή της ανθρώπινης ιστορίας. Τις πεποιθήσεις αυτές του γερμανού φιλοσόφου αναλύει ο Δεσποτόπουλος (1983) 146-150. Πβ. Black (1973) 570-583· Smith (1965) 282-285 και Avineri (1961) 463-474.

[695] Μεγίστη ειρωνεία· ο άνθρωπος που το ήθελε αυτό, κατέληξε να είναι συνυπεύθυνος για την μεγαλύτερη συμφορά του πολέμου, την σικελική καταστροφή.

[696] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 38.4: *ταῦτα, ὡς οὐκέτι συνιέντος, ἀλλὰ καθῃρημένου τὴν αἴσθησιν αὐτοῦ, διελέγοντο πρὸς ἀλλήλους· ὁ δὲ πᾶσιν ἐτύγχανε τὸν νοῦν προσεσχηκώς, καὶ φθεγξάμενος εἰς μέσον ἔφη θαυμάζειν ὅτι ταῦτα μὲν ἐπαινοῦσιν αὐτοῦ καὶ μνημονεύουσιν, ἃ καὶ πρὸς τύχης ἐστὶ κοινὰ καὶ γέγονεν ἤδη πολλοῖς στρατηγοῖς, τὸ δὲ κάλλιστον καὶ μέγιστον οὐ λέγουσιν. "οὐδεὶς γάρ," ἔφη, "δι' ἐμὲ τῶν πολιτῶν [Ἀθηναίων] μέλαν ἱμάτιον περιεβάλετο."* Για έναν σχολιασμό του εδαφίου, βλ. Stadter (1989) 345: «΄΄No citizen has put on mourning because of me΄΄. For the black himation as a sign of mourning cf. Eur. *Alc*. 215-217, 923; Xen. *Hell*. 1.7.8; Hippoc. *Morb. sacr*. 1.17. The same anecdote is given as an example of the correct perspective on accomplishments at *De laude ipsius* 543B-C (cf. *Reg. et imp. Apophtheg*. 186D) and elaborated by Julian *Or*. 3.128C-D. As P. explains in 39.1, the point is that Pericles did not win power by violence or civil war. But in the context in which it appears, immediately after the reference to trophies, it recalls also Pericles' *ἀσφαλεία*: despite the many battles and the Peloponnesian War, no Athenian deaths could be attributed to Pericles' lack of care, self-control, or foresight (cf. 18.1-3). P. chooses to ignore the many deaths in military actions that might have been avoided by a different policy, most notably during the Peloponnesian War itself. For the high value placed on refusing to kill fellow citizens compare Epaminondas' refusal to participate in the freeing of Thebes because ΄΄he never would kill a citizen without trial, unless absolutely necessary΄΄ (*De gen. Socr*. 594B). This second anecdote provides a corrective to the first: Pericles still preserved his *φρόνημα ψυχῆς*, despite his illness. Ziegler accepts Cobet's emendation, 1873b, 372, correcting *ὄντων* to *πολιτῶν* and rejecting *Ἀθηναίων* as a gloss. However, it may be that the simpler solution, suggested also by the parallels in *De laude ipsius* and *Reg. et imp. Apophtheg*., is simply to delete *ὄντων*: ΄΄no Athenian has put on mourning…΄΄».

καλή φήμη του ονόματός του.[697] Τέλος, ο Νικίας φρονούσε πως, αν επιθυμείς να αποφεύγεις τους κινδύνους, οφείλεις να εμπιστεύεσαι την τύχη[698] όσο το δυνατόν λιγότερο και ο μοναδικός τρόπος να προφυλαχθείς από τις συμφορές είναι η ειρήνη.[699]

Το κείμενο, βέβαια, της συνθήκης, καθώς και οι όροι της συμμαχίας παρατίθενται αναλυτικά από τον Θουκυδίδη (επομένως, οι δύο πόλεις δεν συνάπτουν μόνον ειρήνη, αλλά και αμυντική μεταξύ τους συμμαχία),[700] εντούτοις σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητο να δοθεί έμφαση στον τρόπο που προσωπογραφείται ο Νικίας από τον ιστορικό. Ο ηγέτης, λοιπόν, της μερίδας των *χρηστῶν* παρουσιάζει τα παραδοσιακά γνωρίσματα της ιδεολογικής του μερίδας, αφού καθίσταται εμφανής η βούλησή του για σύναψη ειρήνης. Βεβαίως, το επεισόδιο που αφορά την τελική συμφωνία ανάμεσα σε Αθηναίους και Λακεδαιμονίους δεν αποτελεί παρά επίρρωση και έμπρακτη υλοποίηση αυτού που ο Νικίας επεδίωκε εδώ και πολλά έτη, αλλά απετύγχανε να προωθήσει λόγω της σθεναρής πολιτικής και ρητορικής αντίστασης που τού προέβαλλε ο αποθανών, πια, αρχηγός των *πονηρῶν*, Κλέων. Ο γιος του Νικηράτου διακρίνεται για την υπομονή του, ενώ δεν τον πτοούν οι ελάχιστες στρατιωτικές του αποτυχίες (χαρακτηριστικό παράδειγμα τα της Πύλου)· αναμένει την κατάλληλη στιγμή, ώστε να ενεργήσει προς όφελος της πόλης του, διασφαλίζοντας, επιτέλους, την ειρήνη. Επιπρόσθετα, πραγματοποιείται και αμυντική συμμαχία ανάμεσα στις δύο πόλεις, αφού ο Νικίας έχει σαφή επίγνωση της ακαταμάχητης επιρροής που δύνανται να ασκήσουν στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο η Αθήνα και η Σπάρτη, όταν ενωθούν. Φυσικά, κατά την περίοδο εκείνη ο Νικίας δεν

[697] Ο Περικλής, αν και ηγέτης της μερίδας των *πονηρῶν*, δεν έπαψε ποτέ να είναι *χρηστὸς* εκ καταγωγής. Μπορεί, δε, να ήταν φιλοπόλεμος, αλλά, όταν έφυγε από την ζωή, οι Αθηναίοι δεν είχαν ακόμα υποστεί ισχυρά πλήγματα από τους Λακεδαιμονίους. Φυσικά, η φράση του αφορά ολόκληρη την περίοδο διακυβέρνησής του και όχι μόνο την συγκυρία του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ένας αντίλογος, πάντως, που μπορεί να εκτεθεί είναι ότι μακροπρόθεσμα οι Αθηναίοι καταστράφηκαν από τους Λακεδαιμονίους, ενώ επί των ημερών του Περικλή προέκυψε και ο λοιμός, για τον οποίον σε μεγάλο βαθμό ευθυνόταν το πολεμικό σχέδιο του Περικλή που αφορούσε την συγκέντρωση (και, αφεύκτως, συνωστισμό) των πολιτών πίσω από τα τείχη της πόλης.

[698] Βλ. και Tompkins (2017) 108: «No other Thucydidean character has so long a string of good fortune, but no other dwells so anxiously on the dangers of *τύχη*, a single Greek word that covers both 'mere chance' and 'good fortune'. Like *σώφροσι* and the other examples above, *τύχη* is a compound of connotations, primed with verbal potency. Both *σώφροσι* and *τύχη* reveal disjunctures, the first between a label and reality, the second, within Nicias' consciousness. They are not 'funny', but their impact comes in part from double entendres that have close comic cousins».

[699] Βλ. Θουκ. 5.16.1: *Νικίας μὲν βουλόμενος, ἐν ᾧ ἀπαθὴς ἦν καὶ ἠξιοῦτο, διασώσασθαι τὴν εὐτυχίαν, καὶ ἔς τε τὸ αὐτίκα πόνων πεπαῦσθαι καὶ αὐτὸς καὶ τοὺς πολίτας παῦσαι καὶ τῷ μέλλοντι χρόνῳ καταλιπεῖν ὄνομα ὡς οὐδὲν σφήλας τὴν πόλιν διεγένετο, νομίζων ἐκ τοῦ ἀκινδύνου τοῦτο ξυμβαίνειν καὶ ὅστις ἐλάχιστα τύχῃ αὐτὸν παραδίδωσι, τὸ δὲ ἀκίνδυνον τὴν εἰρήνην παρέχειν*. Σωστά επισημαίνει η Σταμούλη (1998) 43 ότι η εκτίμηση του Θουκυδίδη απέναντι στο γεγονός της ειρήνης και τον ίδιο τον Νικία φαίνεται και από το ότι την «χρονολογεί επίσημα», όπως πράττει, για παράδειγμα, και με «την έναρξη των εχθροπραξιών».

[700] Βλ. Θουκ. 5.18.1-5.19.2.

αποτελεί τυχαία τον πρωτεργάτη της ειρήνης, καθώς το πολιτικό μέτωπο των *χρηστῶν* ευρύτερα έχει τις ίδιες φιλολακωνικές πεποιθήσεις με εκείνον. Ο Νικίας, όμως, έχει κατορθώσει να αποκτήσει πολιτικό κύρος μέσω των στρατιωτικών νικών του, που έχουν ήδη αναλυθεί ενδελεχώς, ενώ δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να παραγνωριστούν οι γνωριμίες που θα είχε ο Νικίας στην Σπάρτη εξαιτίας της οικονομικής επιφάνειάς του. Εν γένει, οι *χρηστοί*, ακριβώς χάρη στον πλούτο τους, είχαν την δυνατότητα να γνωρίζουν και να επηρεάζουν, φανερά ή κρυφά, ανθρώπους σε ολόκληρο τον Ελλαδικό χώρο.

Ως προς τους όρους της συνθήκης,[701] τρεις λεπτομέρειες αξίζει να αναλυθούν. Πρώτον, η ευφυΐα του Νικία φαίνεται, όταν οι δύο πόλεις συμφωνούν να αποδώσουν η μία στην άλλη τις περιοχές τις οποίες κατέκτησαν μέσω των όπλων και όχι ειρηνικά. Όταν, λοιπόν, οι Αθηναίοι απαιτούν την απόδοση της Πλάταιας, οι Θηβαίοι αποκρίνονται ότι δεν την κυρίεψαν με την βία ή μέσα από προδοσία, αλλά μετά από κοινή συμφωνία ανάμεσα σε Πλαταιείς και Θηβαίους. Έτσι, οι Αθηναίοι, με την σειρά τους, αποφασίζουν να κρατήσουν την Νίσαια, καθώς την είχαν κατακτήσει με ανάλογο – νόμιμο τρόπο.[702] Εκ των προειπωθέντων μπορεί να εξαχθεί το εξής συμπέρασμα: ο Νικίας είναι, μεν, υπέρμαχος της ειρήνης, αλλά δεν προτίθεται να επιτρέψει στο αντίπαλο στρατόπεδο να εκμεταλλευτεί την Αθήνα. Σε αυτό, λοιπόν, το σημείο ο Νικίας δεν αφήνει αναπάντητες οποιεσδήποτε αξιώσεις της Πελοποννησιακής Συμμαχίας που μπορούν δυνητικά να οδηγήσουν σε μια συνθήκη μη ευνοϊκή για την Αθήνα.[703] Ήδη, πάντως, από αυτήν την ανταλλαγή επιχειρημάτων ανάμεσα στους συνδιαλεγόμενους φαίνεται μια τάση για πρόκληση προστριβών. Η ειρήνη, λοιπόν, μπορούσε ανά πάσα στιγμή να ματαιωθεί και αυτό φαίνεται και από το ότι οι Βοιωτοί, οι Κορίνθιοι, οι Ηλείοι και οι Μεγαρείς αρνούνται να συνάψουν ειρήνη, επειδή δεν φρονούν πως οι όροι της συνθήκης είναι υπέρ των συμφερόντων των πόλεών τους.[704] Το άλλο σημείο στο οποίο αξίζει να γίνει μνεία αφορά τους συμμάχους

[701] Η συνθήκη, εκτός από την ιστορική χρησιμότητά της που συμβάλλει καθοριστικά στην γνώση μας για τις λεπτομέρειες της συμφωνίας, παρουσιάζει και λογοτεχνικές αρετές, όπως έχει υποστηρίξει ο Erbse (1975) 59-70.

[702] Βλ. Θουκ. 5.17.2: *Νίσαιαν δ' ἔχειν Ἀθηναίους (ἀνταπαιτούντων γὰρ Πλάταιαν οἱ Θηβαῖοι ἔφασαν οὐ βίᾳ, ἀλλ' ὁμολογίᾳ αὐτῶν προσχωρησάντων καὶ οὐ προδόντων ἔχειν τὸ χωρίον, καὶ οἱ Ἀθηναῖοι τῷ αὐτῷ τρόπῳ τὴν Νίσαιαν).*

[703] Ήδη οι πρώιμες αυτές ενέργειες του Νικία, που εξασφαλίζουν το συμφέρον της Αθήνας ή, έστω, αποσκοπούν σε αυτό, δεν προσημαίνουν καλή έκβαση της ειρήνης, αφού αυτή πραγματοποιείται με προστριβές εκατέρωθεν και όχι με όρους συναίνεσης. Βλ. και Seager (1976) 249: «The Peace of Nicias was doomed to failure from the first».

[704] Σχετικά με αυτό, ο Legon (1969) 326 επισημαίνει ότι η ειρήνη ήταν «κομμένη και ραμμένη» στα συμφέροντα της Αθήνας: «Whose objectives did the Peace of Nicias come closest to fulfilling? The answer is unquestionably those of Athens. In a decade of war Sparta had failed to ´´liberate´´ more than a handful of the approximately two hundred poleis subject to the Athenians, nor had they forced Athens to concede any of the specific points at issue between the two spheres. In fact, Athens had aggravated the existing injuries of Sparta's major allies in the course of the struggle (without, however, seriously threatening the security of most of them). The Athenians had proven the

των Λακεδαιμονίων που δεν ήθελαν να συμμορφωθούν με αυτά που όριζε η συμφωνία:[705] αρχικά, ο Κλεαρίδας δεν δέχεται να παραδώσει την Αμφίπολη – παραβιάζοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, συγκεκριμένο όρο της συμφωνίας – ισχυριζόμενος ότι δεν ήταν σε θέση να παραβλέψει την θέληση των Χαλκιδέων. Όπως τονίζει ο Θουκυδίδης, έδρασε έτσι, προκειμένου να διαπιστώσει αν ήταν εφικτό να τροποποιηθεί η συνθήκη. Οι Λακεδαιμόνιοι, όμως, τον πιέζουν και τού δίνουν ρητή εντολή να παραδώσει την Αμφίπολη ή να αποσύρει από τον τόπο αυτόν όλα τα εκεί ευρισκόμενα πελοποννησιακά στρατεύματα. Οι άλλοι, επίσης, σύμμαχοι δεν υποχωρούν και δηλώνουν πως δεν είναι διατεθειμένοι να δεχτούν την ειρήνη. Οι Λακεδαιμόνιοι τους διώχνουν και αμέσως μετά υπογράφουν την αμυντική συμμαχία με την Αθήνα. Ασφαλώς, ο Νικίας δεν φαίνεται να παρεμβαίνει εδώ, αφού διαπιστώνει εμπράκτως την θέληση της Σπάρτης να πάρει σάρκα και οστά η ειρήνη.[706] Ο Αρχιδάμειος, εντούτοις, πόλεμος λήγει με την εκ μέρους της Αθήνας απόδοση των αιχμαλώτων της Σφακτηρίας.[707] Αν ληφθούν κατά νου οι αντιρρήσεις ορισμένων εκ των συμμάχων της Σπάρτης, που μόλις παρουσιάστηκαν, ο Νικίας δεν θα έπρεπε, ενδεχομένως, να αποδώσει τόσο βιαστικά στους Λακεδαιμονίους τους οπλίτες της Σφακτηρίας. Όφειλε, αντιθέτως, να αναγνωρίσει εγκαίρως ότι είχε κιόλας αρχίσει να δημιουργείται ένα ύποπτο κλίμα που ήταν σε θέση να καταστρέψει τα μέχρι τώρα κεκτημένα και να πυροδοτήσει εκ νέου τον πόλεμο. Από την άλλη, βέβαια, η επίδειξη μιας τέτοιας συμπεριφοράς θα ήταν καταφανές δείγμα εγωισμού και θα συνήδε περισσότερο με έναν εκπρόσωπο των *πονηρῶν*, παρά με έναν ηγέτη των *χρηστῶν*. Το ζήτημα είναι δύσκολο και δεν έχει τεθεί ιδιαίτερα προς συζήτηση από την διεθνή ερευνητική κοινότητα. Αν ο Νικίας τελευταία στιγμή αντιδρούσε, τότε ο πόλεμος μάλλον θα άρχιζε άμεσα, κάτι που ο αρχηγός των *χρηστῶν* δεν επιθυμούσε σε καμία περίπτωση. Είχε εργαστεί σκληρά για την επίτευξη της ειρήνης και, μάλιστα, επιδεικνύοντας

---

inability of Sparta's army to protect her allies from the Athenian fleet, and, what is more, the Peace of Nicias itself acted as the instrument for the dismembering of the Peloponnesian League (although perhaps unintentionally). Three of the most powerful league members, Corinth, Elis, and Mantineia, ignored the principle of majority rule by refusing to sign the peace after the league synod had approved it. They had, in effect, seceded, and Sparta was powerless to do anything about it at the time». Γι' αυτό και ξανά ο Legon (1969) 324 φτάνει στο σημείο να αναρωτιέται πώς κατάφεραν οι δύο πόλεις να συνάψουν ειρήνη: «One must wonder how Athens and Sparta came to agree to a pact which resolved no basic issues, displeased most (if not all) the belligerents, and proved impossible to enforce».

[705] Βλ. Θουκ. 5.21.1-5.22.2.

[706] Οι Σπαρτιάτες, άλλωστε, ήταν το ίδιο καταβεβλημένοι σωματικώς και ψυχικώς με τους Αθηναίους. Για τον τρόπο, αντιθέτως, με τον οποίον οδηγήθηκαν οι Σπαρτιάτες στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, βλ. σχετικά Parmeggiani (2018) 244-255.

[707] Βλ. Θουκ. 5.24.2: *αὕτη ἡ ξυμμαχία ἐγένετο μετὰ τὰς σπονδὰς οὐ πολλῷ ὕστερον, καὶ τοὺς ἄνδρας τοὺς ἐκ τῆς νήσου ἀπέδοσαν οἱ Ἀθηναῖοι τοῖς Λακεδαιμονίοις, καὶ τὸ θέρος ἦρχε τοῦ ἑνδεκάτου ἔτους. ταῦτα δὲ τὰ δέκα ἔτη ὁ πρῶτος πόλεμος ξυνεχῶς γενόμενος γέγραπται*. Για μια σύνοψη του Αρχιδάμειου πολέμου, βλ. Σταμούλη (1998) 15-18.

υποδειγματική επιμονή ακόμα και έπειτα από ποικίλες αποτυχίες. Πάντως, είχε χρέος να αντιληφθεί εκ των προτέρων ότι η ειρήνη δεν επρόκειτο να κρατήσει· αν κατανοούσε εξ αρχής το ευάλωτο της κατάστασης και δρούσε κατάλληλα,[708] ενδεχομένως θα μπορούσε να αποφύγει τις παγίδες που από ένα σημείο και μετά άρχισε να τού θέτει ο Αλκιβιάδης.[709]

Τέλος, παρά την ειλικρινή προσπάθεια του Νικία για την επίτευξη της ειρήνης,[710] δεν πρέπει να παραγνωριστεί το γεγονός ότι η καχυποψία απέναντι στους Λακεδαιμονίους είναι εμφανής στον τρόπο που συμπεριφέρεται η Αθήνα μετά την υπογραφή της συνθήκης. Ασφαλώς, το σφάλμα αυτό δεν θα πρέπει να αποδοθεί εξ ολοκλήρου σε κακοδιαχείριση του Νικία, αφού και οι Λακεδαιμόνιοι εμφανίζουν εξίσου καχύποπτη συμπεριφορά. Είναι ενδεικτικό, λόγου χάριν, ότι ξαφνικά οι Σπαρτιάτες αθλητές τιμωρούνται με αποκλεισμό από τους Ολυμπιακούς Αγώνες,[711] ενώ προηγουμένως έχει συμφωνηθεί ρητά ότι επιτρέπεται η πρόσβαση στους Δελφούς, την Ολυμπία και τον Ισθμό. Οι ενέργειες αυτές αποδεικνύουν ότι ο ειρηνόφιλος Νικίας επιθυμούσε, μεν, τον τερματισμό του πολέμου, αλλά δεν ήταν πρόθυμος να θέσει σε κίνδυνο τα συμφέροντα της Αθήνας. Επομένως, ο μειλίχιος αυτός πολιτικός άνδρας και ηγέτης των *χρηστῶν* δεν παρασύρεται από τις φιλολακωνικές του πεποιθήσεις και επιχειρεί να προωθήσει με κάθε τρόπο τις αθηναϊκές επιδιώξεις, ακόμα κι αν απειλούν τις θεμελιώδεις βάσεις της ειρήνης.[712] Δεν είναι λανθασμένο να υποστηρίξει κανείς ότι αυτά τα περιστατικά δεικνύουν

[708] Ο Δεσποτόπουλος (1983) 19 το θέτει σωστά: «Ἡ πολιτικὴ περιέχει καὶ τὴν ἐπίγνωση γιὰ τὸ ἐφικτὸ ἢ ἀνέφικτο μιᾶς οἱασδήποτε πρωτοβουλίας τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, καὶ τὴ διορατικότητα μάλιστα γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ δυνατοῦ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς προϋποθέσεις του, ὅπως καὶ γιὰ τὸν τρόπο νὰ ἐπιτευχθοῦν. Περιέχει ἄρα ἡ πολιτικὴ τὴν ἐπινοητικότητα γιὰ τοὺς ὅρους τῆς δυνατότητας, καὶ ἄρα γιὰ τὰ μέσα, τὰ πρόσφορα στὴν ἐπίτευξη, τοῦ κάθε φορὰ σκοποῦ της».

[709] Ο McGregor (1965) 30 σχολιάζει σχετικά: «Alkibiades regarded the Peace of Nikias as no peace at all, a transition to a period of what we call ΄΄cold war΄΄, a mere prelude to a resumption of hostilities; he judged that the most effective method of destroying the power of Sparta was to destroy her hegemony in the Peloponnese. If there was to be war, Athens, not Sparta, should take the initiative. Alliance with Argos meant alliance with Mantineia and Elis, a more distant *rapprochement*, perhaps, with Korinth. Sparta would be encircled. *We* know what happened; with our perspective and with our knowledge of Sparta's position up to the battle of Mantineia, can we deny that Alkibiades' assessment was sound, that his prediction was accurate?».

[710] Ο Ferrabino (1927) 191-233 υποστηρίζει ότι η «Νικίειος Ειρήνη» υπήρξε η μοναδική «ανάσα» της Αθήνας κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, αφού κατά τα άλλα η Αθήνα καταστράφηκε ολοσχερώς. Αναδεικνύεται μέσω του επιχειρήματος αυτού η σπουδαιότητα του Νικία ως πολιτικού ανδρός.

[711] Για τους Ολυμπιακούς Αγώνες βλ. και Δεσποτόπουλος (1998) 175-190.

[712] Βλ. και Connor (2022) 248-249: «Όταν ο αναγνώστης εξετάζει με περισσότερη προσοχή τα γραπτά τεκμήρια και τη θέση στην οποία εμφανίζονται στην αφήγηση, γίνεται εμφανής άλλη μία λειτουργία. Στην κάθε περίπτωση υπάρχει μια συντριπτική ανακολουθία ανάμεσα σε αυτά που διακηρύσσει το γραπτό τεκμήριο και σε αυτά που συμβαίνουν στην πραγματικότητα. Για παράδειγμα, η Νικίειος Ειρήνη αρχίζει με τις εγγυήσεις για πρόσβαση στα πανελλήνια κοινά ιερά των Ελλήνων, αυτά των Δελφών, της Ολυμπίας και του Ισθμού. Ωστόσο η αναποτελεσματικότητα των εγγυήσεων αυτών γίνεται σύντομα ορατή με τον αποκλεισμό από τους Ολυμπιακούς Αγώνες των Σπαρτιατών διαγωνιζομένων (5.49.1). Η επόμενη ενότητα της συνθήκης ορίζει συγκεκριμένα ότι πρόκειται να διαρκέσει πενήντα χρόνια, αλλά μέσα στην ίδια χρονιά η αμοιβαία καχυποψία και η έλλειψη

και τιμωρητική διάθεση των Αθηναίων εναντίον των Λακεδαιμονίων. Φυσικά, μια ειρήνη με τέτοια σαθρά θεμέλια είναι καταδικασμένη στην αποτυχία.[713] Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι ο Θουκυδίδης σημειώνει την φράση *ὑπόπτῳ ἀνοκωχῇ* (5.26.3),[714] όταν αναφέρεται στην ειρήνη μεταξύ Αθηναίων και Λακεδαιμονίων.[715] Υπό αυτό το πρίσμα, η «Ειρήνη του Νικία» ήταν, στην πραγματικότητα, ανακωχή και όχι ειρήνη με την έννοια της μόνιμης συμφιλίωσης μεταξύ των

εμπιστοσύνης εκατέρωθεν οδηγούν στην άρνηση να επιστραφεί η Αμφίπολη στους Αθηναίους ή η Πύλος στη Σπάρτη (5.35.3 κ.ε.). Η εκατονταετής συνθήκη μεταξύ Αθήνας και Άργους (5.47.1) αντέχει ακόμα λιγότερο σε διάρκεια. Οι διατάξεις στη Νικίειο Ειρήνη για την απαγόρευση των εχθροπραξιών και στη συμμαχία μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης για αμοιβαία βοήθεια μετατρέπονται σε εμπαιγμό και παρωδία, όταν συμμαχούν η Αθήνα και το Άργος και όταν ξεσπούν ανοιχτά εχθροπραξίες (ιδ. 5.47). Η εικόνα που σκιαγραφούν τα συγκεκριμένα γραπτά τεκμήρια είναι ειρωνική, καθώς υπογραμμίζουν την ανακολουθία που εμφανίζεται ανάμεσα στις δηλώσεις για διάρκεια της σταθερότητας και τη ραγδαία μεταβαλλόμενη πραγματικότητα των γεγονότων». Όλα αυτά διδάσκουν, ασφαλώς, τον σύγχρονο αναγνώστη ότι οι γραπτές συμφωνίες μεταξύ κρατών δεν έχουν καμία ισχύ και δεν προστατεύουν κανέναν «ανίσχυρο», αν οι ίδιοι οι άνθρωποι δεν είναι πρόθυμοι να εφαρμόσουν στην πράξη τις αναμεταξύ τους δεσμεύσεις.

[713] Βλ. και Walling (2013) 76, ο οποίος διατείνεται ότι η επικείμενη αποτυχία της ειρήνης φαίνεται και από την διάρκειά της, που ήταν πενήντα έτη· σημειώνει, δηλαδή, ο Walling ότι ο Θουκυδίδης υπαινίσσεται πως όσο πιο πολλά τα χρόνια ειρήνης που ορίζει μια συνθήκη, τόσο πιο σύντομη είναι, συνήθως, η διάρκειά της. Βλ. και Rose (2016-2017) 97: «The Peace of Nicias between the Greek city-states of Athens and Sparta reached in 421 BCE; marked the end of the period of the Peloponnesian War known as the Archidamian War. Intended as a fifty-year peace between Athens and Sparta, the Peace of Nicias failed soon after its agreement. The consequences of the peace for Corinth, Elis and Mantinea and the subsequent actions taken by these allies in Sparta's Peloponnesian League were the fundamental reasons why the peace collapsed. Foremost, the tenacity of the war parties inside these states and inside the Peloponnesian League itself added to the unravelling of the Peace of Nicias».

[714] Βλ. Roman (2010) 404: «Les adjectives *οὐ βεβαίου* et *ὑπόπτῳ* (sur lequel on reviendra plus loin) apportent d'emblée l'idée d'une faiblesse de l'accord, le liant au manqué de confiance; mais c'est surtout le terme meme d'*ἀνοκώχη* qui enlève au traité de paix son caractère durable». Για την αποτυχία της ειρήνης που πήρε το όνομα του Νικία, βλ. και Zunino (2009) 285-301.

[715] Πέρα από την δοτική *ὑπόπτῳ*, της οποίας η σημασία είναι προφανής, χρησιμοποιείται και η δοτική *ἀνοκωχῇ*. Αυτό υποδηλώνει ότι ο Θουκυδίδης εξελάμβανε την συμφωνία περισσότερο σαν εκεχειρία, σαν μια προσωρινή κατάπαυση πυρός που προκύπτει από σεβασμό στον αντίπαλο, παρά σαν μόνιμη ειρήνη. Γι' αυτό και δεν χρησιμοποιεί την λέξη *εἰρήνη*. Επί παραδείγματι, στην *Εἰρήνη* του Αριστοφάνη, ο Τρυγαίος λέει (στ. 974-977): *ὦ σεμνοτάτη βασίλεια θεά,/ πότνι' Εἰρήνη,/ δέσποινα χορῶν, δέσποινα γάμων,/ δέξαι θυσίαν τὴν ἡμετέραν*. Πβ. και στ. 1108: *ὦ πότνι' Εἰρήνη, παράμεινον τὸν βίον ἡμῖν*. Το γεγονός ότι η ειρήνη παραλληλίζεται εδώ με θεά καθιστά εμφανή και τον σεβασμό που τής έδειχναν οι άνθρωποι της εποχής του Θουκυδίδη και του Αριστοφάνη. Εύλογα, επομένως, η λέξη, προκειμένου να προσδίδει στο κείμενο το απαιτούμενο κύρος και να συμβαδίζει με αυτό που περιγράφει η ίδια στην πραγματικότητα (πβ. 413a των πλατωνικών *Ὁρισμῶν*: *Εἰρήνη ἡσυχία ἐπ' ἔχθρας πολεμικάς*), έπρεπε να χρησιμοποιείται με προσοχή. Είναι βέβαιο πως ο Θουκυδίδης το γνώριζε αυτό. Βλ. και Θουκ. 5.26.2-3: *καὶ τὴν διὰ μέσου ξύμβασιν εἴ τις μὴ ἀξιώσει πόλεμον νομίζειν, οὐκ ὀρθῶς δικαιώσει. τοῖς [τε] γὰρ ἔργοις ὡς διῄρηται ἀθρείτω, καὶ εὑρήσει οὐκ εἰκὸς ὂν εἰρήνην αὐτὴν κριθῆναι, ἐν ᾗ οὔτε ἀπέδοσαν πάντα οὔτ' ἀπεδέξαντο ἃ ξυνέθεντο, ἔξω τε τούτων πρὸς τὸν Μαντινικὸν καὶ Ἐπιδαύριον πόλεμον καὶ ἐς ἄλλα ἀμφοτέροις ἁμαρτήματα ἐγένοντο καὶ οἱ ἐπὶ Θρᾴκης ξύμμαχοι οὐδὲν ἧσσον πολέμιοι ἦσαν Βοιωτοί τε ἐκεχειρίαν δεχήμερον ἦγον. ὥστε ξὺν τῷ πρώτῳ πολέμῳ τῷ δεκέτει καὶ τῇ μετ' αὐτὸν ὑπόπτῳ ἀνοκωχῇ καὶ τῷ ὕστερον ἐξ αὐτῆς πολέμῳ εὑρήσει τις τοσαῦτα ἔτη, λογιζόμενος κατὰ τοὺς χρόνους, καὶ ἡμέρας οὐ πολλὰς παρενεγκούσας, καὶ τοῖς ἀπὸ χρησμῶν τι ἰσχυρισαμένοις μόνον δὴ τοῦτο ἐχυρῶς ξυμβάν*. Οι υπογραμμίσεις των λέξεων και φράσεων που χρησιμοποιεί ο Θουκυδίδης είναι δικές μου. Επομένως, στο εδάφιο αυτό η μόνη φορά που ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί την λέξη *εἰρήνη* είναι όταν θέλει να εξηγήσει ότι αυτή η συμφωνία μόνο ειρήνη δεν ήταν. Γενικά για το θέμα, βλ. και Roman (2010) 400-404.

συμβαλλομένων μερών.[716] Ήταν μια απλή ανάπαυλα που σύντομα επρόκειτο να οδηγήσει σε νέες, ακόμα πιο σφοδρές συρράξεις.

Η τελευταία εμφάνιση του Νικία στο πέμπτο βιβλίο συμπίπτει με την πρώτη εμφάνιση του Αλκιβιάδη στο ιστορικό έργο του Θουκυδίδη. Ο Αλκιβιάδης, «αυτό το τεράστιο πολιτικό ταλέντο, ο εγωιστής αριστοκράτης που ανήκε στην κοινωνική και οικονομική enfant gâté της εποχής»,[717] ήταν ακόμα νεαρός τότε, ωστόσο άρχισε αμέσως να επιδιώκει συμμαχία με το Άργος, το οποίο, εξαιτίας της ουδέτερης στάσης που είχε κρατήσει στον Πελοποννησιακό Πόλεμο,[718] γνώριζε μεγάλη ακμή το διάστημα εκείνο.[719] Ο Θουκυδίδης επισημαίνει, λοιπόν, ότι ο Αλκιβιάδης άρχισε να εκμεταλλεύεται διάφορες προστριβές που είχαν, ήδη, δημιουργηθεί ανάμεσα σε Αθηναίους και Λακεδαιμονίους.[720] Προσθέτει, κατόπιν, ότι, αν ο Αλκιβιάδης ζούσε σε άλλη πόλη, δεν θα κατόρθωνε να ασκήσει σημαντική πολιτική επιρροή σε τόσο νεαρή ηλικία, οι Αθηναίοι, όμως, τον τιμούσαν εξαιτίας της ευγενικής καταγωγής του· οι προγονικές ρίζες του Αλκιβιάδη τού προσέδιδαν μεγάλο κύρος και ο γιος του Κλεινία το αντιλαμβάνεται νωρίς. Γι' αυτό και προωθεί εντός του αθηναϊκού *δήμου* την αντίληψη ότι είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθεί συμμαχία με το Άργος·[721] παράλληλα, όπως συμπληρώνει ο Θουκυδίδης,

[716] Βλ. Walling (2013) 48: «One thing Thucydides does say, however, needs to be pondered carefully to understand the problem of terminating the Peloponnesian War or any other. The Peace of Nicias—at the end of the so-called Archidamean War, a full decade into the twenty-seven-year war between the Athenian-led Delian League and the Spartan-led Peloponnesian League—cannot, he argues, "rationally be considered a state of peace," despite the efforts of peacemakers like Nicias to turn it into one. Instead, it was a "treacherous armistice" or an unstable truce (5.26). Although Thucydides never defines "peace," his distinction between peace and a truce indicates that he had some idea of what peace might mean in theory, even if it was difficult, indeed impossible, to establish it between the Athenians and their rivals in the Peloponnesian League. Peace for him appears to be something very Clausewitzian: the acceptance by the belligerents that the result of their last war is final, not something to be revised through violent means when conditions change or opportunity is ripe».

[717] Πρόκειται για φράση μου που δανείζομαι από φιλοσοφικό σύγγραμμά μου. Βλ. σχετικά Αναστασόπουλος (2021) 163. Φυσικά, ο Αλκιβιάδης αποτελεί κατεξοχήν περίπτωση *χρηστοῦ* ανδρός, ο οποίος, όμως, αποφασίζει να εκπροσωπήσει την μερίδα και, κατ' επέκταση, τις ιδεολογικές αντιλήψεις των *πονηρῶν*. Στην ίδια κατηγορία πολιτικού ηγέτη ανήκε και ο Περικλής.

[718] Βέβαια, ο Kagan (1962) 210 σημειώνει: «During the Archidamian war, in spite of the official neutrality, there is evidence that some Argives were working in behalf of the Spartan cause. In the summer of 430 envoys from the Peloponnesian League went to the court of the Great King of Persia in the hope of persuading him to furnish money for their cause and to join in the war against Athens. One member of the mission was a certain Pollis of Argos who was acting in a private capacity (Thuc. 2.67.1). The presence of an Argive was thought desirable no doubt because of the friendship between Argos and Persia dating from 480. Again in 425 the friendship of some Argives for the Peloponnesian cause was manifest. On that occasion the Athenians undertook an invasion of Corinth whose success depended on secrecy. The plan failed because the Corinthians were given warning ´´from Argos´´ (Thuc. 4.42.3)».

[719] Βλ. Θουκ. 5.28.2: *ἐδέξαντό τε ταῦτα οἱ Ἀργεῖοι μᾶλλον ὁρῶντες τόν τε Λακεδαιμονίων σφίσι πόλεμον ἐσόμενον (ἐπ' ἐξόδῳ γὰρ πρὸς αὐτοὺς αἱ σπονδαὶ ἦσαν) καὶ ἅμα ἐλπίσαντες τῆς Πελοποννήσου ἡγήσεσθαι· κατὰ γὰρ τὸν χρόνον τοῦτον ἥ τε Λακεδαίμων μάλιστα δὴ κακῶς ἤκουσε καὶ ὑπερώφθη διὰ τὰς ξυμφοράς, οἵ τε Ἀργεῖοι ἄριστα ἔσχον τοῖς πᾶσιν, οὐ ξυναράμενοι τοῦ Ἀττικοῦ πολέμου, ἀμφοτέροις δὲ μᾶλλον ἔνσπονδοι ὄντες ἐκκαρπωσάμενοι*.

[720] Για την περιγραφή αυτών από τον ιστορικό, βλ. Θουκ. 5.40.1-5.42.2.

[721] Βλ. και Fornis (1995) 47-66.

εναντιωνόταν στην Σπάρτη, καθώς φρονούσε ότι οι Λακεδαιμόνιοι τον είχαν προσβάλει, όταν τον παραμέρισαν (προβάλλοντας ως δικαιολογία το νεαρό της ηλικίας του) και αποφάσισαν να διαπραγματευτούν την συνθήκη της ειρήνης με τον Νικία και τον Λάχητα. Ο Αλκιβιάδης το εξέλαβε ως προσωπική προσβολή, αφού ο παππούς του ήταν πρόξενος της Σπάρτης και ο ίδιος, στην προσπάθειά του να πάρει εκ νέου το αξίωμα, είχε φροντίσει τους αιχμαλώτους της Σφακτηρίας.[722] Αυτό που δεν τονίζεται ιδιαίτερα από την διεθνή βιβλιογραφία είναι ότι, όπως προκύπτει εμμέσως από το αρχαίο κείμενο, ο Αλκιβιάδης μάλλον σκόπευε να πολιτευτεί με την μερίδα των *χρηστῶν*, αφού όντας αριστοκράτης κοινωνικά και ιδεολογικά, επεδίωκε εξ αρχής ισχυροποίηση των δεσμών του με την Σπάρτη. Η στάση, όμως, που επιδεικνύουν απέναντί του οι Λακεδαιμόνιοι τον αναγκάζει, ενδεχομένως, να υιοθετήσει μια φιλοπόλεμη πολιτική, η οποία δύναται να βρει «ιδεολογική στέγη» μόνο στην μερίδα των *πονηρῶν*, των ένθερμων θιασωτών της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Η συμπεριφορά αυτή δεν είναι πρωτοφανής για *χρηστὸν* πολιτικό, αφού και ο Περικλής, καθώς φοβόταν ενδεχόμενη σύνδεσή του με τύραννο στο μυαλό του λαού και διαπιστώνοντας την μεγάλη δημοτικότητα του Κίμωνα στους κύκλους των *χρηστῶν*, αποφασίζει να ηγηθεί των *πονηρῶν*.[723]

---

[722] Βλ. Θουκ. 5.43.2: *ἦσαν δὲ ἄλλοι τε καὶ Ἀλκιβιάδης ὁ Κλεινίου, ἀνὴρ ἡλικίᾳ μὲν ἔτι τότε ὢν νέος ὡς ἐν ἄλλῃ πόλει, ἀξιώματι δὲ προγόνων τιμώμενος· ᾧ ἐδόκει μὲν καὶ ἄμεινον εἶναι πρὸς τοὺς Ἀργείους μᾶλλον χωρεῖν, οὐ μέντοι ἀλλὰ καὶ φρονήματι φιλονικῶν ἠναντιοῦτο, ὅτι Λακεδαιμόνιοι διὰ Νικίου καὶ Λάχητος ἔπραξαν τὰς σπονδάς, ἑαυτὸν κατά τε τὴν νεότητα ὑπεριδόντες καὶ κατὰ τὴν παλαιὰν προξενίαν ποτὲ οὖσαν οὐ τιμήσαντες, ἣν τοῦ πάππου ἀπειπόντος αὐτὸς τοὺς ἐκ τῆς νήσου αὐτῶν αἰχμαλώτους θεραπεύων διενοεῖτο ἀνανεώσασθαι*.

[723] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 7.1-4: *ὁ δὲ Περικλῆς νέος μὲν ὢν σφόδρα τὸν δῆμον εὐλαβεῖτο. καὶ γὰρ ἐδόκει Πεισιστράτῳ τῷ τυράννῳ τὸ εἶδος ἐμφερὴς εἶναι, τήν τε φωνὴν ἡδεῖαν οὖσαν αὐτοῦ καὶ τὴν γλῶτταν εὔτροχον ἐν τῷ διαλέγεσθαι καὶ ταχεῖαν οἱ σφόδρα γέροντες ἐξεπλήττοντο πρὸς τὴν ὁμοιότητα. πλούτου δὲ καὶ γένους προσόντος αὐτῷ λαμπροῦ καὶ φίλων οἷ πλεῖστον ἠδύναντο, φοβούμενος ἐξοστρακισθῆναι, τῶν μὲν πολιτικῶν οὐδὲν ἔπραττεν, ἐν δὲ ταῖς στρατείαις ἀνὴρ ἀγαθὸς ἦν καὶ φιλοκίνδυνος. ἐπεὶ δ' Ἀριστείδης μὲν ἀποτεθνήκει καὶ Θεμιστοκλῆς ἐξεπεπτώκει, Κίμωνα δ' αἱ στρατεῖαι τὰ πολλὰ τῆς Ἑλλάδος ἔξω κατεῖχον, οὕτω δὴ φέρων ὁ Περικλῆς τῷ δήμῳ προσένειμεν ἑαυτόν, ἀντὶ τῶν πλουσίων καὶ ὀλίγων τὰ τῶν πολλῶν καὶ πενήτων ἑλόμενος παρὰ τὴν αὐτοῦ φύσιν ἥκιστα δημοτικὴν οὖσαν. ἀλλ', ὡς ἔοικε, δεδιὼς μὲν ὑποψίᾳ περιπεσεῖν τυραννίδος, ὁρῶν δ' ἀριστοκρατικὸν τὸν Κίμωνα καὶ διαφερόντως ὑπὸ τῶν καλῶν κἀγαθῶν ἀνδρῶν ἀγαπώμενον, ὑπῆλθε τοὺς πολλούς, ἀσφάλειαν μὲν ἑαυτῷ, δύναμιν δὲ κατ' ἐκείνου παρασκευαζόμενος*. Άλλωστε, οι κωμικοί ποιητές της εποχής τον παρομοίαζαν, συχνά, με τύραννο. Λόγου χάριν, ο Κρατίνος περιέγραφε τον Περικλή ως άνδρα που ύψωνε τα φρύδια του· το σήκωμα των φρυδιών εθεωρείτο στοιχείο έπαρσης και ένδειξη αντιδημοκρατικού φρονήματος. Πρόκειται για το απόσπασμα 348 Κ.–Α. (355 Κ.): *ἀνελκταῖς ὀφρύσι σεμνόν*. Πβ. Azoulay (2015) 87: «Επιδεικνύοντας τέτοια αυτοσυγκράτηση, ο Περικλής γοήτευε αλλά και ενοχλούσε τους συγχρόνους του: όταν δεν μετριάζεται από μια δόση προσήνειας, η υπερβολική σοβαρότητα (*σεμνότης*) κινδυνεύει να εκληφθεί αρνητικά, να ερμηνευθεί ως αντιδημοκρατική τοποθέτηση». Επιπροσθέτως, ο Κρατίνος στους *Χείρωνες* (Πλουτ. *Περικλ*. 3.5) σημειώνει σχετικά: *Στάσις δὲ καὶ πρεσβυγενὴς/ Κρόνος ἀλλήλοισι μιγέντε/ μέγιστον τίκτετον τύραννον,/ ὃν δὴ Κεφαληγερέταν/ θεοὶ καλέουσι*. Για τον σχολιασμό αυτού, βλ. Noussia (2003) 74-77. Δεν πρέπει, φυσικά, να λησμονεί κάποιος ότι ο Πλούταρχος μεταφέρει στο *Περικλ*. 3.2 την ηροδότεια ιστορία, σύμφωνα με την οποία η Αγαρίστη είδε στον ύπνο της λιοντάρι, πριν γεννήσει τον Περικλή. Για τον σχολιασμό της αφήγησης αυτής, βλ. Stadter (1989) 64. Ο δε Αριστοφάνης παραλληλίζει τον Περικλή με τον Δία, πραγματοποιώντας, έτσι, έμμεσο υπαινιγμό σε ενδεχόμενες τυραννικές βλέψεις. Βλ. σχετικά Αρ. *Ἀχαρν.* 530: *ἐντεῦθεν ὀργῇ Περικλέης οὐλύμπιος*.

Ο Αλκιβιάδης, ακολούθως, θέλοντας να πλήξει, κάπως, την ειρήνη, διατείνεται ότι οι Αθηναίοι δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να εμπιστεύονται τους Λακεδαιμονίους, αφού οι τελευταίοι υπέγραψαν ειρήνη με τους Αθηναίους μόνο και μόνο για να συντρίψουν τους Αργείους και, κατόπιν, να επιτεθούν εκ νέου στους αποξενωμένους, πια, Αθηναίους. Όταν τού δόθηκε η ευκαιρία, έπιασε αμέσως δουλειά και έστειλε προσωπικό μήνυμα στο Άργος, λέγοντας ότι είναι αναγκαίο να έλθουν άμεσα στην Αθήνα οι Αργείοι, οι Μαντινείς και οι Ηλείοι, προκειμένου να ζητήσουν από τους Αθηναίους να προσχωρήσουν στην συμμαχία τους. Ο ίδιος συμπλήρωσε πως θα τους βοηθούσε με όλα τα δυνατά μέσα, αφού η περίσταση ήταν η πρέπουσα.[724]

Οι Αργείοι, μόλις έλαβαν το μήνυμα, άρχισαν να στρέφουν την προσοχή τους προς την Αθήνα, αφού είχαν διαπιστώσει ότι η συμμαχία Λακεδαιμονίων και Βοιωτών δεν είχε πραγματοποιηθεί με την έγκριση των Αθηναίων. Άλλωστε, συλλογίζονταν, η Αθήνα ήταν από παλιά φιλικά προσκείμενη στο Άργος πόλη, είχε δημοκρατικό πολίτευμα όπως και το Άργος και, υπέρ πάντων, αποτελούσε μια τεράστια ναυτική δύναμη. Αν ποτέ το Άργος βρισκόταν σε κατάσταση κινδύνου, τότε η Αθήνα θα ήταν ο ιδανικός σύμμαχος.[725] Καθίσταται εμφανές από όσα έχουν εκτεθεί μέχρι αυτό το σημείο ότι οι μεθοδεύσεις αυτές του Αλκιβιάδη αρχίζουν να επιδρούν αρνητικά προς την ειρήνη, την οποία ο Νικίας με κόπο είχε κατορθώσει να υλοποιήσει. Ο ηγέτης των *πονηρῶν* εμφανίζεται αποφασιστικός, οξύνους και αποτελεσματικός και οι επικοινωνιακές του προσπάθειες φαίνεται ότι αποδίδουν καρπούς. Είναι βέβαιο ότι η μερίδα των *πονηρῶν*, υπό την ηγεσία του Αλκιβιάδη, αρχίζει να ανακτά και πάλι την αντιπολιτευτική της δύναμη, ενώ έχει βλέψεις πλήρους επικράτησης στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα: ο γιος του Κλεινία είναι ικανότερος και ευφυέστερος του Κλέωνος και τα σχέδια του Νικία δεν θα υλοποιηθούν χωρίς σθεναρή αντιπολιτευτική αντίσταση.

Τα πράγματα, λοιπόν, εξελίσσονται σύμφωνα με την βούληση του Αλκιβιάδη: στην Αθήνα καταφτάνουν πρέσβεις από το Άργος, έχοντας στο πλευρό τους Ηλείους και Μαντινείς, ώστε να συνάψουν συμμαχία με τους Αθηναίους.[726] Ταυτόχρονα, όμως, προλαβαίνουν και

---

[724] Βλ. Θουκ. 5.43.3: *πανταχόθεν τε νομίζων ἐλασσοῦσθαι τό τε πρῶτον ἀντεῖπεν, οὐ βεβαίους φάσκων εἶναι Λακεδαιμονίους, ἀλλ' ἵνα Ἀργείους σφίσι σπεισάμενοι ἐξέλωσι καὶ αὖθις ἐπ' Ἀθηναίους μόνους ἴωσι, τούτου ἕνεκα σπένδεσθαι αὐτούς, καὶ τότε, ἐπειδὴ ἡ διαφορὰ ἐγεγένητο, πέμπει εὐθὺς ἐς Ἄργος ἰδίᾳ, κελεύων ὡς τάχιστα ἐπὶ τὴν ξυμμαχίαν προκαλουμένους ἥκειν μετὰ Μαντινέων καὶ Ἠλείων, ὡς καιροῦ ὄντος καὶ αὐτὸς ξυμπράξων τὰ μάλιστα.*

[725] Βλ. Θουκ. 5.44.1-2.

[726] Η Romilly (1995[4]) 71 γράφει σχετικά με τις βλέψεις που είχε ο Αλκιβιάδης για πραγματοποίηση συμμαχίας με το Άργος: «Η συμμαχία με το Άργος ήταν μια μεγάλη ιδέα και μπορούσε να στηριχτεί σε λαμπρά προηγούμενα. Ο Θεμιστοκλής, που είχε υποστεί τον εξοστρακισμό, είχε καταφύγει στην αρχή του αιώνα στο Άργος. Ίσως, με τη

φτάνουν βιαστικά και πρέσβεις από την Σπάρτη και, ειδικότερα, ο Φιλοχαρίδας, ο Λέων και ο Ένδιος, που απελάμβαναν την εκτίμηση των Αθηναίων. Ο Θουκυδίδης δεν το διατυπώνει ρητά εδώ, αλλά, όπως θα φανεί λίγες γραμμές παρακάτω, η άμεση άφιξη Λακεδαιμονίων πρέσβεων στην Αθήνα πρέπει να αποδοθεί σε ενέργειες του Νικία, ο οποίος αντιλαμβάνεται το ύπουλο σχέδιο του Αλκιβιάδη – δυνητικά ολέθριο για την ειρήνη, όπως θα φρονούσαν οι *χρηστοί* – και επιχειρεί να εμποδίσει την πραγματοποίησή του. Οι Λακεδαιμόνιοι φοβούνται το ενδεχόμενο της συμμαχίας ανάμεσα σε Αθήνα και Άργος, ενώ επιθυμούν, επίσης, να τους αποδοθεί η Πύλος ως αντάλλαγμα του Πανάκτου, καθώς και να εξηγήσουν στους Αθηναίους ότι δεν έκαναν συμμαχία με τους Βοιωτούς με σκοπό να βλάψουν την Αθήνα.

Εν συνεχεία, οι Λακεδαιμόνιοι πρέσβεις παρουσιάζονται ενώπιον της Βουλής των Αθηναίων και τονίζουν πως έχουν λάβει απόλυτη πληρεξουσιότητα, προκειμένου να ρυθμίσουν όλα τα σχετικά ζητήματα. Στο άκουσμα αυτών ο Αλκιβιάδης φοβήθηκε ότι, αν ο αθηναϊκός *δῆμος* λάμβανε γνώση των αρμοδιοτήτων τών πρέσβεων, ίσως δεν επικύρωνε την συμμαχία με το Άργος. Ο γιος του Κλεινία μηχανεύεται το κάτωθι σχέδιο: πείθει τους απεσταλμένους της Σπάρτης, δίνοντας, μάλιστα, όρκους, ότι θα τους αποδώσει την Πύλο και θα ρυθμίσει όλα τα υπόλοιπα, αν εκείνοι, όταν παρουσιαστούν ενώπιον του αθηναϊκού *δήμου*, ισχυριστούν ότι δεν έχουν την πλήρη πληρεξουσιότητα για την διευθέτηση των σχετικών θεμάτων. Ο Αλκιβιάδης, δηλαδή, τους καλεί να υποπέσουν εκούσια σε εμφανή αντίφαση. Όπως σημειώνει ο Θουκυδίδης, ο στόχος του νεαρού ηγέτη των *πονηρῶν* ήταν να πάρει τους Λακεδαιμονίους πρέσβεις με το μέρος του, αποσπώντας τους από τον Νικία (*βουλόμενος δὲ αὐτοὺς Νικίου τε ἀποστῆσαι,* 5.45.3). Ως εκ τούτου, επιβεβαιώνεται εδώ ότι η άφιξη των πρέσβεων της Σπάρτης στην Αθήνα αποτελεί σχέδιο που συνέλαβε ο Νικίας, με στόχο να μην επιτρέψει στον Αλκιβιάδη να προωθήσει την συμμαχία με το Άργος, ενέργεια που θα δημιουργούσε διχαστικό κλίμα και θα επανέφερε την παλαιά ένταση στις σχέσεις Αθηναίων και Λακεδαιμονίων.

δική του επίδραση, το Άργος μαζί με τη Μαντίνεια, είχαν δεχτεί τη δημοκρατία. Λίγο αργότερα, όταν η πολιτική φιλίας με τη Σπάρτη είχε πια αποτύχει, η Αθήνα κατέφυγε στη συμμαχία με το Άργος. Ήταν ο σύμμαχος που μπορούσε να αντισταθεί στη Σπάρτη, στην καρδιά της Πελοποννήσου. Η προσφυγή όμως αυτή προϋπέθετε μια επιλογή αρκετά σοβαρή. Ενώ ο Περικλής είχε αναλύσει με έμφαση την υπεροχή της ναυτικής δύναμης, ενώ η αθηναϊκή παράδοση, από τους Μηδικούς πολέμους και ύστερα με τον Θεμιστοκλή, ήταν ΄΄να αναζητήσει η Αθήνα τη δύναμή της στη θάλασσα΄΄ (*τῆς γὰρ δὴ θαλάσσης ὡς ἀνθεκτέα ἐστί*, Θουκυδίδης, Α, 93, 4), ο Αλκιβιάδης, θέλοντας να πατήσει πόδι στην Πελοπόννησο και να προωθήσει πλεονεκτήματα σε αυτή την περιοχή, ΄΄συμβούλευε τους Αθηναίους να μην παραμελούν τη στεριά΄΄ (*τῆς γῆς ἀντέχεσθαι*, Πλούταρχος 15). Ήταν μια ρήξη με την παράδοση, μία καινοτομία, ένα θράσος».

Οι Λακεδαιμόνιοι πρέσβεις τσιμπούν, τελικά, το δόλωμα του Αλκιβιάδη και πιάνονται στην φάκα του σαν ερασιτέχνες πολιτευόμενοι: διατείνονται μπροστά στην αθηναϊκή συνέλευση ότι δεν έχουν την απόλυτη αρμοδιότητα για την ρύθμιση των υποθέσεων – άρα, αντιφάσκουν σε σχέση με όσα υποστήριξαν ενώπιον της αθηναϊκής Βουλής – και ο *δῆμος* εξοργίζεται, συνεπικουρούμενος, φυσικά, και από τον Αλκιβιάδη, ο οποίος προς έκπληξη των πρέσβεων αλλάζει αμέσως την στάση του και τους κατηγορεί για ανειλικρίνεια. Ο ηγέτης των *πονηρῶν* με αυτές τις ενέργειες αυξάνει την δημοτικότητά του και θα είχε καταφέρει να κερδίσει ταχέως και εύκολα τον Νικία, αν δεν γινόταν σεισμός·[727] η συνέλευση, όπως ήταν φυσικό, ανεβλήθη.[728]

Την επόμενη ημέρα, ο Νικίας, που, όπως επισημαίνει ο Θουκυδίδης εξαπατήθηκε και αυτός από το τέχνασμα του Αλκιβιάδη, αναλαμβάνει δράση και διατείνεται ότι οι Αθηναίοι πρέπει να προτιμήσουν την φιλία των Λακεδαιμονίων, να μην προχωρήσουν σε συμμαχία με το Άργος και να στείλουν πρέσβεις στην Σπάρτη, προκειμένου να εξακριβώσουν τις αληθινές προθέσεις τους. Με αυτόν τον τρόπο ο ηγέτης των *χρηστῶν*, ο οποίος έχει, πια, κατανοήσει ότι ο Αλκιβιάδης δεν είναι εύκολος πολιτικός αντίπαλος, προσπαθεί να τον εκθέσει ενώπιον του αθηναϊκού *δήμου*: αν οι Αθηναίοι στείλουν πρέσβεις στην Σπάρτη, τότε θα φανερωθεί το τέχνασμα του γιου τού Κλεινία και ο ίδιος θα είναι υπόλογος ενώπιον των συμπολιτών του. Το σκεπτικό του Νικία είναι ορθό και προοιωνίζεται μια δυναμική εκ μέρους του πολιτική

[727] Ο Kyrtatas (2022) 172, θέλοντας να τονίσει την επίδραση των φυσικών φαινομένων στην πολιτική ζωή της πόλης, συγκρίνει τον σεισμό αυτόν με την έκλειψη σελήνης, που έλαβε χώρα κατά την διάρκεια της Σικελικής εκστρατείας: «Thucydides had given a similar account of Nicias' behaviour earlier. Several years before the Sicilian expedition, he presents the general as being strongly opposed by Alcibiades, who had almost convinced the Athenian assembly to make an alliance with Argos. However, just before a decision was ratified, an earthquake occurred, and the assembly was adjourned. In the meeting held the following day, Nicias was given the opportunity to start all over again and to insist that his strategy was preferable (5.45.4). Alcibiades won but Nicias was trying to save the situation and asked for permission to go to Sparta and soften the blow the Spartans received by the Athenian decision to forge an alliance with Argos. In this case the soothsayers were not so much as mentioned, for the assembly was easily suspended. A natural phenomenon had spoken in his favour when all seemed almost lost. The divine sign supported him rather than Alcibiades».

[728] Βλ. Θουκ. 5.44.3-5.45.4: *ἀφίκοντο δὲ καὶ Λακεδαιμονίων πρέσβεις κατὰ τάχος, δοκοῦντες ἐπιτήδειοι εἶναι τοῖς Ἀθηναίοις, Φιλοχαρίδας καὶ Λέων καὶ Ἔνδιος, δείσαντες μὴ τήν τε ξυμμαχίαν ὀργιζόμενοι πρὸς τοὺς Ἀργείους ποιήσωνται, καὶ ἅμα Πύλον ἀπαιτήσοντες ἀντὶ Πανάκτου καὶ περὶ τῆς Βοιωτῶν ξυμμαχίας ἀπολογησόμενοι, ὡς οὐκ ἐπὶ κακῷ τῶν Ἀθηναίων ἐποιήσαντο. καὶ λέγοντες ἐν τῇ βουλῇ περί τε τούτων καὶ ὡς αὐτοκράτορες ἥκουσι περὶ πάντων ξυμβῆναι τῶν διαφόρων, τὸν Ἀλκιβιάδην ἐφόβουν μὴ καί, ἢν ἐς τὸν δῆμον ταῦτα λέγωσιν, ἐπαγάγωνται τὸ πλῆθος καὶ ἀπωσθῇ ἡ Ἀργείων ξυμμαχία. μηχανᾶται δὲ πρὸς αὐτοὺς τοιόνδε τι ὁ Ἀλκιβιάδης· τοὺς Λακεδαιμονίους πείθει πίστιν αὐτοῖς δούς, ἢν μὴ ὁμολογήσωσιν ἐν τῷ δήμῳ αὐτοκράτορες ἥκειν, Πύλον τε αὐτοῖς ἀποδώσειν (πείσειν γὰρ αὐτὸς Ἀθηναίους, ὥσπερ καὶ νῦν ἀντιλέγειν) καὶ τἆλλα ξυναλλάξειν. βουλόμενος δὲ αὐτοὺς Νικίου τε ἀποστῆσαι ταῦτα ἔπρασσε καὶ ὅπως ἐν τῷ δήμῳ διαβαλὼν αὐτοὺς ὡς οὐδὲν ἀληθὲς ἐν νῷ ἔχουσιν οὐδὲ λέγουσιν οὐδέποτε ταὐτά, τοὺς Ἀργείους καὶ Ἠλείους καὶ Μαντινέας ξυμμάχους ποιήσῃ. καὶ ἐγένετο οὕτως. ἐπειδὴ γὰρ ἐς τὸν δῆμον παρελθόντες καὶ ἐπερωτώμενοι οὐκ ἔφασαν ὥσπερ ἐν τῇ βουλῇ αὐτοκράτορες ἥκειν, οἱ Ἀθηναῖοι οὐκέτι ἠνείχοντο, ἀλλὰ τοῦ Ἀλκιβιάδου πολλῷ μᾶλλον ἢ πρότερον καταβοῶντος τῶν Λακεδαιμονίων ἐσήκουόν τε καὶ ἑτοῖμοι ἦσαν εὐθὺς παραγαγόντες τοὺς Ἀργείους καὶ τοὺς μετ' αὐτῶν ξυμμάχους ποιεῖσθαι· σεισμοῦ δὲ γενομένου πρίν τι ἐπικυρωθῆναι, ἡ ἐκκλησία αὖτη ἀνεβλήθη.*

απάντηση, εφ' όσον λάβει σάρκα και οστά. Ακολούθως, ο Νικίας σημειώνει ότι οι Αθηναίοι οφείλουν να αποφύγουν ενδεχόμενη επανάληψη του πολέμου: αν η ειρήνη διατηρηθεί, αυτό θα συμβάλλει στην ενίσχυση του γοήτρου των Αθηναίων, ενώ ένας νέος πόλεμος θα αποτελεί εκούσια παραχώρηση πλεονεκτήματος στους Λακεδαιμονίους, αφού τώρα βρίσκονταν σε δύσκολη θέση. Ως γνωστόν, συμπληρώνω εδώ, αυτός που βιώνει δυσχερείς καταστάσεις, αν τού προσφερθεί η λύση της ακρότητας, την αποδέχεται μετά χαράς, αφού λόγω της απόγνωσής του είνα ευτύχημα για εκείνον η προσφυγή στην βία. Το επιχείρημα, επομένως, του Νικία δεν συνδέεται μόνο με τις φιλειρηνικές τάσεις του (ως θεμελιωτής της ειρήνης δεν μπορεί παρά να την υποστηρίξει με κάθε τρόπο), αλλά παρουσιάζει και άμεση συνάφεια με μια εκ μέρους του *χρηστοῦ* πολιτικού προσεκτική παρατήρηση της περιρρέουσας ατμόσφαιρας και, εν τινί μέτρω, ψυχολογική αξιολόγηση των προθέσεων του αντιπάλου.

Τελικά, ο Νικίας πείθει τους Αθηναίους να στείλουν πρέσβεις στην Σπάρτη και, μάλιστα, επιτυγχάνει να συμπεριληφθεί και ο ίδιος στην πρεσβεία αυτήν. Πρόκειται εδώ για δυναμική κίνηση, που αποσκοπεί στην ματαίωση των σχεδίων του Αλκιβιάδη.[729] Ο Νικίας πραγματοποιεί εδώ δύο ασυνήθιστες για την προσωπικότητά του (εν πολλοίς, και για τους *χρηστοὺς* εν γένει) ενέργειες: πρώτον, ανέρχεται στο βήμα με αποφασιστικότητα και ομιλεί με παρρησία και, δεύτερον, αναλαμβάνει την ευθύνη των λόγων του, ζητώντας (και λαμβάνοντας την έγκριση) να έχει προσωπική συμμετοχή στο σώμα πρέσβεων που θα μεταβεί στην Σπάρτη. Ο γιος του Νικηράτου ποντάρει στο σημείο αυτό στο χαρτί του γνωστού σε όλους – και, ιδίως, στους Λακεδαιμονίους – φιλολακωνισμού του: συλλογίζεται, δηλαδή, πως, αν έλθει ο ίδιος σε ιδιωτική λεκτική συνδιαλλαγή με τους Λακεδαιμονίους, θα κατορθώσει να βάλει φρένο στις επιδιώξεις

[729] Πάντως, ο Hatzfeld (1940) 82 διατείνεται ότι ο Αλκιβιάδης με την συμμαχία με το Άργος αποσκοπούσε, απλώς, στην αμυντική θωράκιση της Αθήνας και δεν επεδίωκε την διάλυση της ειρήνης Αθηναίων και Λακεδαιμονίων, ούτε είχε στοχεύσεις ιμπεριαλιστικές. Συμφωνεί με αυτήν την θέση και ο Seager (1976) 260: «The opponents of the peace at Athens, led by Alcibiades, were quick to seize their opportunity and press for alliance with Argos. They saw the Spartan desire for peace with Argos as a first move toward fresh hostilities against an isolated Athens. This was indeed the objective of the Spartan war-party in seeking the friendship of Argos, while the principal motive of those who guided Athens towards Argos was probably defensive. If Athens joined the Argive alliance she would avoid that isolation which they feared, and the imperiled alliance itself would be revived and strengthened to serve as a counterweight to Sparta in the Peloponnese». Η άποψη αυτή είναι, εν μέρει, σωστή, αφού, όπως υποστηρίχτηκε και νωρίτερα, ο Αλκιβιάδης στην αρχή αντιμετωπίζει με ευμένεια τους Λακεδαιμονίους, όντας γνήσιος *χρηστὸς* ιδεολογικά και κοινωνικά. Όταν, όμως, διαπιστώνει ότι οι Λακεδαιμόνιοι τον παραγκωνίζουν για να διαπραγματευτούν με τον Νικία και τον Λάχητα, μάλλον οι επιδιώξεις του αλλάζουν και γίνονται αναγκαστικά φιλοπολεμικές, προκειμένου να ασκήσει ο ίδιος αποτελεσματική αντιπολίτευση στην φιλειρηνική παράταξη. Ούτως ή άλλως, ο Αλκιβιάδης είχε πολλά να προσδοκά από την επανέναρξη του πολέμου, ο οποίος θα του εξασφάλιζε στρατηγίες, οι οποίες, με την σειρά τους, σε περίπτωση που ήταν νικηφόρες, θα ενίσχυαν την πολιτική του υπόληψη. Επομένως, δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να παραβλέπονται τα πολιτικά κίνητρα που κρύβονται πίσω από τις ενέργειες του Αλκιβιάδη.

του Αλκιβιάδη. Είναι εμφανές ότι ο άτολμος και υποχωρητικός Νικίας της Πύλου έχει δώσει την θέση του σε έναν πολιτικό με ηγετικές τάσεις που παλεύει να προασπίσει το κεκτημένο της ειρήνης, την οποία ο ίδιος εξασφάλισε.

Οι απεσταλμένοι στην Σπάρτη Αθηναίοι πρέσβεις υπό τον Νικία πρόκειται να έχουν τα κάτωθι αιτήματα: πρώτον, θα ζητήσουν πίσω το Πάνακτον και την Αμφίπολη (διαπιστώνοντας, έτσι, αν οι Λακεδαιμόνιοι έχουν στα αλήθεια αγαθές προθέσεις) και, δεύτερον, θα απαιτήσουν την ακύρωση της συμμαχίας με τους Βοιωτούς (αφού ποτέ δεν συμφωνήθηκε να κάνουν ξεχωριστές συμμαχίες οι Αθηναίοι και οι Λακεδαιμόνιοι) ή, εναλλακτικά, την προσχώρηση των Βοιωτών στην συνθήκη ειρήνης. Ασφαλώς, ο Νικίας πρόκειται να κάνει λόγο για πάγια αιτήματα των Αθηναίων, ωστόσο δεν δύναται να παραβλέψει κανείς και το ρίσκο που εμπεριέχουν τα ζητούμενα αυτά. Φαίνεται, δηλαδή, ο Νικίας να επιχειρεί να αποκρούσει πολιτικά τον Αλκιβιάδη όχι με προσηνή απέναντι στους Λακεδαιμονίους τρόπο (αυτό θα ανέμενε κανείς από τον Νικία), αλλά με την επίδειξη μιας συμπεριφοράς που περισσότερο θυμίζει την προ της ειρήνης Αθήνα. Δεδομένων των όχι άριστων ρητορικών δεξιοτήτων του Νικία, η τακτική αυτή της δυναμικής απαίτησης είναι τουλάχιστον παρακινδυνευμένη. Σε μια τέτοια πρεσβεία θα ήταν, ίσως, πιο ταιριαστός ένας Αλκιβιάδης, που θα κατάφερνε με κάποια μηχανορραφία της στιγμής να εξαπατήσει τους Λακεδαιμονίους και να προωθήσει τα συμφέροντα της Αθήνας.

Στην συνέχεια, η πρεσβεία θα υποστηρίξει ότι, αν η Αθήνα επιθυμούσε να παραβιάσει και εκείνη τους όρους της ειρήνης, θα είχε, κιόλας, συνάψει συμμαχία με το Άργος, που είχε στείλει πρέσβεις στην Αθήνα ειδικά για τον σκοπό αυτόν. Φυσικά, ο Νικίας εδώ ψεύδεται, αφού η συμμαχία με το Άργος δεν τελεσφόρησε όχι επειδή οι Αθηναίοι σέβονταν την ειρήνη με τους Λακεδαιμονίους, αλλά επειδή παρενέβη το τυχαίο γεγονός του σεισμού και η αθηναϊκή συνέλευση διαλύθηκε. Όπως και να έχει, το στρατήγημα του *χρηστοῦ* ανδρός είναι ευφυές, αφού εκμεταλλεύεται ένα φυσικό φαινόμενο και το αξιοποιεί προς το συμφέρον της Αθήνας. Ούτως ή άλλως, ένας Αλκιβιάδης μόνο με την χρήση των ίδιων μεθόδων μπορεί να ηττηθεί.

Οι Αθηναίοι, λοιπόν, πρέσβεις καταφτάνουν μαζί με τον Νικία στην Σπάρτη και αναπτύσσουν διεξοδικά όσα ήδη έχουν αναλυθεί. Στην κατακλείδα του λόγου τους, όμως, αποφασίζουν να επιχειρήσουν κάτι παράτολμο: τονίζουν ότι, αν οι Λακεδαιμόνιοι δεν εγκαταλείψουν την συμμαχία τους με τους Βοιωτούς, τότε οι Αθηναίοι θα συνάψουν συμμαχία με το Άργος. Η χρήση απειλής στην διπλωματία δεν είναι κάτι ασύνηθες, ωστόσο μάλλον δεν

άρμοζε στην προσωπικότητα του Νικία. Μάλιστα, ο γιος του Νικηράτου καταφεύγει – όπως θα φανεί και παρακάτω – συχνά στην τακτική αυτήν: όταν αισθάνεται παγιδευμένος, λέει με απειλητικό τρόπο πράγματα που δεν εννοεί, ήτοι εκβιάζει τον συνομιλητή, για να πάρει το αποτέλεσμα που θέλει. Η στάση αυτή αποδεικνύει την έκδηλη αμηχανία στην οποία θα πρέπει να είχε περιέλθει ο Νικίας. Όπως ήταν λογικό, οι Λακεδαιμόνιοι το μόνο που δέχτηκαν ήταν να ανανεώσουν τους όρκους της ειρήνης, μετά από παράκληση του Νικία, ο οποίος φοβόταν ότι, αν γυρίσει πίσω άπρακτος, θα δεχτεί τις μομφές των εχθρών του. Κατά τα άλλα, οι Λακεδαιμόνιοι διαφώνησαν, όταν άκουσαν τα αιτήματα των Αθηναίων και, ασφαλώς, δεν δέχτηκαν να εγκαταλείψουν την συμμαχία με τους Βοιωτούς, παρακινούμενοι από τον έφορο Ξενάρη και τους οπαδούς του. Ο Νικίας είχε αποτύχει παταγωδώς σε μια πολιτική – διπλωματική προσπάθεια που ο ίδιος ξεκίνησε, της οποίας ο ίδιος ηγήθηκε και την οποία ο ίδιος ανέλαβε να μεταδώσει λεκτικά στους Λακεδαιμονίους. Το επεισόδιο ολοκληρώνεται ως εξής: όταν οι Αθηναίοι ενημερώνονται για το αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων, εξοργίζονται με τον Νικία που δεν κατάφερε τίποτα το ουσιώδες, θεωρούν ότι αδικούνται και συνάπτουν αμέσως συμμαχία με το Άργος.[730] Ας πιστωθεί στον Νικία ότι προσπάθησε να αντισταθεί, αλλά οι τακτικές του δεν τελεσφόρησαν, αφού οι πολιτικές μεθοδεύσεις του Αλκιβιάδη ήταν σαρωτικές και γνήσια δημαγωγικές.

Ο *χρηστὸς* Νικίας ηττάται, επομένως, κατά κράτος από τον ηγέτη των *πονηρῶν*, Αλκιβιάδη, ο οποίος ούτε που είχε προλάβει να αποκτήσει πολιτική πείρα και βασίστηκε περισσότερο σε ενστικτώδεις μεθοδεύσεις της στιγμής. Αυτή η διπλωματική μονομαχία αποτελεί, βεβαίως, άλλη μία περίπτωση πολιτικής σύγκρουσης ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηρούς*: οι μεν επιθυμούν την συνέχιση της ειρήνης που με τόσο κόπο εξασφάλισε ο Νικίας, οι δε θέλουν, με κάποιον τρόπο, να πυροδοτήσουν το ξέσπασμα επεισοδίων που θα οδηγήσουν σε έναν καινούργιο πόλεμο. Ο Αλκιβιάδης αποδεικνύεται ικανότατος στο ψέμα, ενώ ο Νικίας, που επιχειρεί να οικειοποιηθεί παρόμοιες τακτικές, τελικά αποτυγχάνει. Οι ενέργειες του Νικία δεν

[730] Βλ. σχετικά Θουκ. 5.46.1-5. Ο Kagan (1960) 306 σχολιάζει το ζήτημα υπό την οπτική της κορινθιακής διπλωματίας: «The Corinthian task was made much easier by the rise to power of Alcibiades. After Corinth had wrecked the alliance between the Boeotians and Megarians on the one hand and the Argives on the other, Argos became alarmed at its isolated position and offered to make an alliance with Sparta, chiefly, no doubt, at the urging of the aristocrats. At the same time, however, Alcibiades came with an offer of a treaty with Athens which offered an alternative to the democrats of Argos who readily accepted. It is a tribute to Corinthian subtlety that even at this point the Argives asked Corinth to join the alliance with Athens. The Corinthians, of course, declined, for the need for deception no longer existed. Corinth's goal had been achieved, for Sparta was confronted with the dreaded alliance of Athens and Argos. Now Corinth could come out into the open and urge the Spartans to resume the war».

είναι παράλογες, ωστόσο δεν έχουν την απαιτούμενη συνοχή από την αρχή ώς το τέλος: άλλες φορές είναι πιο διπλωματικές και δεικνύουν επιθυμία για συμβιβασμό και άλλες φορές παρουσιάζουν μια ακατανόητη επιθετικότητα, που μόνο σε εκπροσώπους της αντίπαλης ιδεολογικής μερίδας θα ταίριαζε. Προφανώς, ο νικητής σε αυτήν την αναμέτρηση, ήτοι ο Αλκιβιάδης, θα αποκτήσει μεγαλύτερη φήμη εντός της πόλεως και θα ενισχύσει το πολιτικό του γόητρο: έτσι συμβαίνει με όλες τις μονομαχίες *χρηστῶν* και *πονηρῶν*, είτε αφορούν τον εξοστρακισμό, είτε αφορούν διπλωματικές επιδιώξεις κ.ά., δηλαδή η νίκη του ενός εκλαμβάνεται ως συμβολική επικράτησή του στην πολιτική σκηνή των Αθηναίων.

4.2.2 Η Σικελική Εκστρατεία

4.2.2.1 Προκαταρκτικές επισημάνσεις του Θουκυδίδη και ο αγώνας λόγων Νικία – Αλκιβιάδη ως δείγμα πολιτικής διένεξης ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηρούς*

Ο Θουκυδίδης αφιερώνει το έκτο και το έβδομο βιβλίο του στην εξιστόρηση, κατά κύριο λόγο, της δεύτερης εκστρατείας των Αθηναίων εναντίον της Σικελίας.[731] Πρόκειται για δύο εκ των καλύτερων βιβλίων του Θουκυδίδη, αφού ο ίδιος κατορθώνει να προσφέρει στον αναγνώστη ένα συγγραφικό σύνθεμα που διακρίνεται τόσο για την λεπτομερή αφήγηση των γεγονότων που εμπεριέχει, όσο και για τις λογοτεχνικές αρετές του. Ο γιος του Ολόρου, έτσι, καταφέρνει να μεταδώσει στον σύγχρονο άνθρωπο και ερευνητή την αγωνία που βιώνουν οι πρωταγωνιστές του μεγάλου αυτού αθηναϊκού εγχειρήματος,[732] την ραγδαία εναλλαγή της τύχης και, εν γένει, τον αντίκτυπο που έχουν οι τροπές του πολέμου στην ψυχοσύνθεση του εκάστοτε υποκειμένου. Βασικός πρωταγωνιστής στα δύο αυτά βιβλία είναι ο ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν*, Νικίας, και πρέπει να ειπωθεί ότι είναι ευτύχημα για τον μελετητή της αρχαιότητας γενικότερα και του Θουκυδίδη ειδικότερα η εκ μέρους του ιστορικού ενδελεχής καταγραφή τόσο της Σικελικής εκστρατείας στο σύνολό της όσο και των σχετικών δράσεων του Νικία. Δεν είναι υπερβολή να υποστηριχτεί η άποψη ότι με αφορμή την περίπτωση του Νικία ο Θουκυδίδης δεν αγγίζει,

[731] Βλ., συμπληρωματικά, Maxwell-Stuart (1973) 397-404 για την Σικελική εκστρατεία υπό το πρίσμα της δραματικής ποίησης.

[732] Βλ. και Χαμουζάς (2021) 27: «Οι ιστορικές αφηγήσεις που απολαμβάνουν τον θαυμασμό και που αντέχουν στον χρόνο είναι αυτές που δημιουργούν το παρελθόν στη φαντασία του αναγνώστη δημιουργώντας την καθολική ψευδαίσθηση ότι τα γεγονότα μαρτυρούνται στα μάτια της διάνοιας έτσι όπως ακριβώς συνέβησαν. Οι αρχαίοι κριτικοί αποκάλεσαν αυτό ΄΄ενάργεια΄΄». Βλ. και υποσημ. 54, όπου ο συγγραφέας παραπέμπει στον Walker (1993) 353-377.

απλώς, ένα μοναδικό συγγραφικό ύψος ως προς την διεξοδική περιγραφή της προσωπικότητας ενός πολιτικού, αλλά προσφέρει και το πιο πλήρες προσωπογραφικώς πορτρέτο πολιτικού ανδρός που εντοπίζεται και στα οκτώ βιβλία του. Η παρουσίαση του Νικία, ως εκ τούτου, ανταγωνίζεται επάξια την αντίστοιχη του Περικλή στα δύο πρώτα βιβλία του έργου – αν δεν την υπερβαίνει –, καθώς ο γιος του Νικηράτου έχει το προνόμιο να πρωταγωνιστεί όχι μόνο θετικά, αλλά και πολλές φορές μέσω των εσφαλμένων αποφάσεών του. Το δεύτερο βασικό πρόσωπο που με την συμβολή του διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των δρωμένων αυτών είναι ο Αλκιβιάδης, που εκπροσωπούσε τους *πονηρούς*, δηλαδή τους θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, που σαν «προγραμματική δήλωση» έθεταν παραδοσιακά τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό και την αναγκαιότητα εδαφικής επέκτασης της Αθήνας. Όπως θα δειχθεί σχετικά, ακόμα και όταν ο Αλκιβιάδης απέχει από το πολεμικό μέτωπο, «λάμπει» διά της απουσίας του, προξενώντας ζημιές στην Αθήνα και θέτοντας εμπόδια στην στρατηγική του Νικία. Η από τον Θουκυδίδη παρουσίαση του γιου τού Κλεινία δεν είναι λιγότερο ακριβής ή λογοτεχνικά εμπνευσμένη από αυτήν του Νικία, ενώ οι δύο άνδρες έρχονται σε ευθεία σύγκρουση ως προς το ζήτημα της Σικελικής εκστρατείας· γι' αυτό, δεν θεωρείται ερευνητικά ορθή η παράλειψη των δράσεων του Αλκιβιάδη, αφού οι αποφάσεις του επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα τις πολιτικές και στρατιωτικές κινήσεις του Νικία.[733] Συνεπώς, για άλλη μία φορά η διδακτορική αυτή διατριβή εστιάζει την προσοχή της στην πολιτική αντιπαλότητα ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηρούς*. Το ενδιαφέρον, πάντως, εδώ επιστημονικά είναι ότι στην πραγματικότητα γίνεται λόγος για σύγκρουση ανάμεσα σε δύο *χρηστούς*, εκ των οποίων ο ένας (Αλκιβιάδης) έχει επιλέξει να πολιτευθεί με την μερίδα των *πονηρῶν*.

Ο Θουκυδίδης, λοιπόν, αρχίζει το έκτο του βιβλίο με έναν τόνο απολύτως ψυχρό,[734] σημειώνοντας ότι οι Αθηναίοι θέλησαν να στείλουν στην Σικελία μεγαλύτερο στόλο σε σχέση με αυτόν που είχαν αποστείλει το 427 π.Χ., όταν στρατηγοί ήταν ο Λάχης και ο Ευρυμέδων. Η

[733] Όπως έχει τονιστεί σχετικά και στην Εισαγωγή της διατριβής αυτής, η εργασία αυτή μπορεί, μεν, να εκθέτει αναλυτικά την προσωπογραφία τεσσάρων *χρηστῶν* πολιτικών της Αθήνας του πέμπτου αιώνα π.Χ., αλλά, όπως είναι φυσικό, αναλύονται και οι αντίστοιχες πράξεις των ανδρών που άσκησαν αντιπολίτευση στους *χρηστοὺς* αυτούς άνδρες.

[734] Ο Connor (2022) 267-268 σχολιάζει σχετικά με αυτό: «ΞΑΦΝΙΚΑ οι Αθηναίοι αποφασίζουν να εισβάλουν στην Ιταλία. Ο αναγνώστης βυθίζεται σε μια νέα πολεμική επιχείρηση που λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις και έχει τρομακτικές επιπτώσεις. Το συγκεκριμένο επεισόδιο αντιπαραβάλλεται με αυτό της Μήλου και χωρίς καμία συζήτηση για το ιστορικό της στρατηγικής που έχει υιοθετηθεί ή για τις συνθήκες που ελήφθη η απόφαση, στην πρώτη πρόταση του έκτου βιβλίου παρουσιάζεται η πρόθεση των Αθηναίων μ' έναν ακραίο τρόπο: «οἱ Ἀθηναῖοι σχεδίαζαν νὰ στείλουν στόλο στὴν Σικελία [...] καί, ἂν μποροῦσαν, νὰ τὴν ὑποτάξουν». Η αντιπαράθεση της πρότασης αυτής με την αφήγηση της Μήλου είναι τραχιά και δυνατή. Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν υπάρχει καμία μετάβαση από τη μία αφήγηση στην άλλη και καμία συζήτηση για την κατάσταση από στρατηγική σκοπιά».

βούληση της Αθήνας ήταν, πια, ξεκάθαρη, αφού επιθυμούσε να υποτάξει την Σικελία. Βέβαια, όπως σχολιάζει ο ιστορικός, οι Αθηναίοι είχαν άγνοια της Σικελίας: δεν γνώριζαν ούτε την έκτασή της, ούτε τον αριθμό των κατοίκων της και, σε κάθε περίπτωση, δεν είχαν καταλάβει ότι άνοιγαν ένα μέτωπο που από άποψη πολεμική ήταν εξίσου σπουδαίο και επικίνδυνο με τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, ο οποίος δεν είχε τελειώσει οριστικά.[735] Φιλολογικά μάλιστα, αναδεικνύεται εδώ με ειρωνικό, μάλλον, τρόπο το παράδοξο της απόφασης αυτής μέσω της εναντιωματικής μετοχής *ὄντες*, η οποία συνδέει τις δύο νοηματικές ενότητες του χωρίου 6.1.1. Οι Αθηναίοι αποφάσισαν να καθυποτάξουν την Σικελία, παρόλο που είχαν από κάθε άποψη άγνοια της κατάστασης που επικρατούσε εκεί. Στην ουσία, συνεπώς, το σχέδιο αυτό βασίζεται σε μια τρέλα ή, καλύτερα, σε έναν χρόνιο πόθο των Αθηναίων· ο «έρωτας» των Αθηναίων με την Σικελία επιβεβαιώνεται και με την εκ νέου αναφορά του Θουκυδίδη στην πρώτη Σικελική εκστρατεία του 427 π.Χ. με επικεφαλής τον *χρηστὸν* Λάχητα. Ο ιστορικός υπαινίσσεται ότι, αν και πέρασαν δώδεκα χρόνια από την πρώτη αυτήν στρατιωτική απόπειρα, οι Αθηναίοι δεν έβαλαν μυαλό και, στην πραγματικότητα, προσημαίνει ο ίδιος την ολοκληρωτική καταστροφή που θα ακολουθήσει. Το επιχείρημα αυτό ενισχύεται και από την αναλυτική περιγραφή των ελληνικών και βαρβαρικών φύλων που κατοίκησαν κατά περιόδους στην Σικελία:[736] η περιγραφή αυτή ολοκληρώνεται με την φράση *τοσαῦτα ἔθνη Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων Σικελίαν ᾤκει, καὶ ἐπὶ τοσήνδε οὖσαν αὐτὴν οἱ Ἀθηναῖοι στρατεύειν ὥρμηντο* (Θουκ. 6.6.1). Με σύγχρονους όρους, με την καταληκτική αυτήν επισήμανση υπονοεί εδώ ο Θουκυδίδης ότι οι Αθηναίοι δεν ήξεραν με ποιους σκόπευαν να αναμετρηθούν.

Ακολούθως, ο Θουκυδίδης παρουσιάζει χωρίς περιστροφές τα κίνητρα των Αθηναίων: *ἐφιέμενοι μὲν τῇ ἀληθεστάτῃ προφάσει τῆς πάσης ἄρξαι, βοηθεῖν δὲ ἅμα εὐπρεπῶς βουλόμενοι τοῖς ἑαυτῶν ξυγγενέσι καὶ τοῖς προσγεγενημένοις ξυμμάχοις* (6.6.1). Η Αθήνα, λοιπόν, επιθυμεί να κατακτήσει ολόκληρη την Σικελία και θα χρησιμοποιήσει μια ευλογοφανή πρόφαση, προκειμένου να μπορέσει να δικαιολογήσει τα ανάμειξή της στις σικελικές υποθέσεις: θα εκμεταλλευτεί το γεγονός ότι η Έγεστα βρίσκεται σε πόλεμο με τους Σελινουντίους, όπως το 427 π.Χ. με επικεφαλής τον Λάχητα δοκίμασε να αξιοποιήσει προς όφελός της την

[735] Βλ. Θουκ. 6.1.1: *τοῦ δ' αὐτοῦ χειμῶνος Ἀθηναῖοι ἐβούλοντο αὖθις μείζονι παρασκευῇ τῆς μετὰ Λάχητος καὶ Εὐρυμέδοντος ἐπὶ Σικελίαν πλεύσαντες καταστρέψασθαι, εἰ δύναιντο, ἄπειροι οἱ πολλοὶ ὄντες τοῦ μεγέθους τῆς νήσου καὶ τῶν ἐνοικούντων τοῦ πλήθους καὶ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, καὶ ὅτι οὐ πολλῷ τινὶ ὑποδεέστερον πόλεμον ἀνηροῦντο ἢ τὸν πρὸς Πελοποννησίους.*

[736] Βλ. Θουκ. 6.1.2-6.5.3. Σύντομη ιστορία της Σικελίας παρουσιάζει και ο βυζαντινός αυτοκράτορας, Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος. Περί αυτού, βλ. Παναγιώτου (2010) 375.

αντιπαράθεση ανάμεσα σε Συρακουσίους και Λεοντίνους. Βεβαίως, οι Εγεσταίοι πιέζουν τους Αθηναίους, υπενθυμίζοντάς τους την συμμαχία τους, ενώ κινδυνολογούν προβάλλοντας την άποψη ότι, αν οι Συρακούσιοι επικρατήσουν στην Σικελία, τότε θα σταθούν στο πλευρό των Λακεδαιμονίων και θα προσπαθήσουν να καταλύσουν την αθηναϊκή *ἀρχήν*. Τέλος, οι απεσταλμένοι από την Έγεστα πρέσβεις ενισχύουν τα επιχειρήματά τους με την επισήμανση ότι θα στηρίξουν οικονομικά αυτήν την στρατιωτική εμπλοκή των Αθηναίων στην διένεξη Εγεσταίων και Σελινουντίων. Επομένως, από επιχειρηματολογική σκοπιά, οι Εγεσταίοι αξιοποιούν στο έπακρο τον κρυφό πόθο της Αθήνας να κατακτήσει ολόκληρη την Σικελία και τον θεμελιώνουν πάνω σε ορθολογικούς και, συνάμα, ελκυστικούς συλλογισμούς: το μόνο που πρέπει να κάνει η Αθήνα είναι να στηρίξει εμπράκτως τους Εγεσταίους· κατ' αυτόν τον τρόπο, θα κατορθώσει τόσο να προστατεύσει την ηγεμονία της από ενδεχόμενες μελλοντικές επιθέσεις των Συρακουσίων, όσο και να επιβάλει την κυριαρχία της στους Συρακουσίους, έχοντας, μάλιστα, ξοδέψει ελάχιστα χρήματα. Οι Αθηναίοι, ακούγοντας αυτά, αποφασίζουν να αποστείλουν πρέσβεις στην Έγεστα, ώστε να εξακριβώσουν αν, πράγματι, υπάρχουν τα χρήματα που οι Εγεσταίοι διατείνονται πως θα προσφέρουν.[737] Αν και δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί απολύτως από ερευνητική άποψη, η απόφαση αυτή των Αθηναίων να στείλουν πρέσβεις στην Σικελία για την εξακρίβωση της ορθότητας των λεγομένων των Εγεσταίων – απόφαση ενδεικτική της καχυποψίας των Αθηναίων – μάλλον θα πρέπει να πιστωθεί στον Νικία, κάτι που θα υποστηριχτεί με επιχειρήματα λίγο παρακάτω (η συμμετοχή του αυτή στην αποστολή πρέσβεων στην Σικελία μπορεί να ήταν είτε άμεση – δηλαδή, να την απαίτησε ο ίδιος – είτε έμμεση, ήτοι η εμπλοκή του να ήταν, απλώς, συμβουλευτική).

Το επόμενο καλοκαίρι, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης, οι απεσταλμένοι στην Σικελία Αθηναίοι πρέσβεις επιστρέφουν στην πόλη τους, έχοντας μαζί τους εξήντα τάλαντα άκοπο

[737] Βλ. Θουκ. 6.6.2-3: *μάλιστα δ' αὐτοὺς ἐξώρμησαν Ἐγεσταίων [τε] πρέσβεις παρόντες καὶ προθυμότερον ἐπικαλούμενοι. ὅμοροι γὰρ ὄντες τοῖς Σελινουντίοις ἐς πόλεμον καθέστασαν περί τε γαμικῶν τινῶν καὶ περὶ γῆς ἀμφισβητήτου, καὶ οἱ Σελινούντιοι Συρακοσίους ἐπαγόμενοι ξυμμάχους κατεῖργον αὐτοὺς τῷ πολέμῳ καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν· ὥστε τὴν γενομένην ἐπὶ Λάχητος καὶ τοῦ προτέρου πολέμου Λεοντίνων οἱ Ἐγεσταῖοι ξυμμαχίαν ἀναμιμνήσκοντες τοὺς Ἀθηναίους ἐδέοντο σφίσι ναῦς πέμψαντας ἐπαμῦναι, λέγοντες ἄλλα τε πολλὰ καὶ κεφάλαιον, εἰ Συρακόσιοι Λεοντίνους τε ἀναστήσαντες ἀτιμώρητοι γενήσονται καὶ τοὺς λοιποὺς ἔτι ξυμμάχους αὐτῶν διαφθείροντες αὐτοὶ τὴν ἅπασαν δύναμιν τῆς Σικελίας σχήσουσι, κίνδυνον εἶναι μή ποτε μεγάλῃ παρασκευῇ Δωριῆς τε Δωριεῦσι κατὰ τὸ ξυγγενὲς καὶ ἅμα ἄποικοι τοῖς ἐκπέμψασι Πελοποννησίοις βοηθήσαντες καὶ τὴν ἐκείνων δύναμιν ξυγκαθέλωσιν· σῶφρον δ' εἶναι μετὰ τῶν ὑπολοίπων ἔτι ξυμμάχων ἀντέχειν τοῖς Συρακοσίοις, ἄλλως τε καὶ χρήματα σφῶν παρεξόντων ἐς τὸν πόλεμον ἱκανά. ὧν ἀκούοντες οἱ Ἀθηναῖοι ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῶν τε Ἐγεσταίων πολλάκις λεγόντων καὶ τῶν ξυναγορευόντων αὐτοῖς ἐψηφίσαντο πρέσβεις πέμψαι πρῶτον ἐς τὴν Ἔγεσταν περί τε τῶν χρημάτων σκεψομένους εἰ ὑπάρχει, ὥσπερ φασίν, ἐν τῷ κοινῷ καὶ ἐν τοῖς ἱεροῖς, καὶ τὰ τοῦ πολέμου ἅμα πρὸς τοὺς Σελινουντίους ἐν ὅτῳ ἐστὶν εἰσομένους.*

ασήμι, που αντιστοιχούσε στον μισθό ενός μήνα για εξήντα καράβια. Κατόπιν, συγκαλείται συνέλευση και οι Εγεσταίοι διατείνονται ενώπιον του αθηναϊκού *δήμου* ότι στην πόλη τους έχουν άφθονα χρήματα στην κατοχή τους. Ο ιστορικός σημειώνει ότι *τά τε ἄλλα ἐπαγωγὰ καὶ οὐκ ἀληθῆ* (6.8.2), ως εκ τούτου οι πληροφορίες δεν ήταν αληθείς και οι Εγεσταίοι δεν ήταν τόσο πλούσιοι όσο δήλωναν. Παρά ταύτα, κατόρθωσαν να παρασύρουν τους Αθηναίους, οι οποίοι μάλλον θέλησαν εκουσίως να παρασυρθούν, αφού ούτως ή άλλως επιθυμούσαν να πραγματοποιήσουν δεύτερη εισβολή στην Σικελία. Τελικά, οι Αθηναίοι ψηφίζουν την αποστολή πολεμικού στόλου στην Σικελία με επικεφαλής αυτού τον Αλκιβιάδη του Κλεινία, τον Νικία του Νικηράτου και τον Λάμαχο[738] του Ξενοφάνους. Μάλιστα, οι στρατηγοί αυτοί έχουν, με απόφαση του *δήμου*, πλήρη πληρεξουσιότητα να ρυθμίσουν τα πράγματα εκεί όπως εκείνοι κρίνουν· λαμβάνουν, συνεπώς, την εντολή να προωθήσουν τα αθηναϊκά συμφέροντα με τον βέλτιστο δυνατό τρόπο. Η φράση *στρατηγοὺς αὐτοκράτορας* στο 6.8.2 περιγράφει παραστατικά την παραπάνω ανάλυση: σε εξαιρετικές συνθήκες, ένας ή κάποιοι στρατηγοί είχαν την δυνατότητα να αποκτήσουν ολοκληρωτική στρατιωτική εξουσία, ώστε να επιτύχουν τους εκάστοτε στόχους που έθετε κάθε φορά η Αθήνα. Πρόκειται, επομένως, για ένα σπάνιο προνόμιο που χαρίζει έναν αέρα αριστοκρατίας στο κατά τα άλλα κυρίαρχο πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας της εποχής. Η απόφαση, δε, αυτή του *δήμου* αποδεικνύει και τον πόθο των Αθηναίων, οι οποίοι ήθελαν πάση θυσία να επιβληθούν στην Σικελία. Φαντάζεται κανείς τον αθηναϊκό *δῆμον* να σκέφτεται με σύγχρονους όρους: «Σας χρίζουμε απόλυτους αρχηγούς της εκστρατείας, πάρτε όσο στράτευμα θέλετε και κάντε αυτό που πρέπει». Ασφαλώς, η απόφαση αυτή του *δήμου* μπορεί να ερμηνευθεί και υπό το εξής πρίσμα: ο λαός παραχωρεί πλήρη δικαιώματα σε τρεις στρατηγούς, ώστε, σε περίπτωση αποτυχίας, να μπορεί πιο εύκολα να τους θεωρήσει υπαιτίους για οποιοδήποτε κακό συμβεί. Από αυτήν την άποψη, ο *δῆμος* όχι, απλώς,

[738] Για τον Λάμαχο ο West (1924[α]) 146 σημειώνει: «As a semi-professional soldier Lamachus was a convenient person to have in the strategion. On him could be foisted the disagreeable duties that promised much danger and little glory. It was Lamachus who was sent into the Black Sea when his colleagues chose the easy and more showy task of reducing Antandrus, and it was Lamachus who is pictured by Aristophanes in the *Acharnians* as being sent on a dangerous expedition by the numerous and incompetent generals. He appears there as a well-disciplined subordinate ready to answer his country's call at a moment's notice, and it was precisely for this role that he was chosen to go with Nicias and Alcibiades on the ill-fated Sicilian expedition. A man of that type is not likely to be much of a politician, and whenever he does enter politics as a candidate for office, he does it as a soldier relying upon the fame of his military ploits. For some reasons this should have been a simpler task in fifth-century Athens than it is today, for there party lines were not strictly drawn and party government was unknown. There, too, the chief elective office called for strategic ability, or at least military experience accompanied by the habit of command. Thus in theory it should have been easy for men who had distinguished themselves in the field to enter the strategion».

δεν χάνει την πολιτική κυριαρχία του, αλλά εμφανίζεται ως ο απόλυτος πρωταγωνιστής του αθηναϊκού πολιτικού σκηνικού.[739] Δεν πρέπει, τέλος, να παραλειφθεί και η αοριστία του στόχου που έχει τεθεί αναφορικά με την παρέμβαση στην Σικελία: η φράση *καὶ τἆλλα τὰ ἐν τῇ Σικελίᾳ πρᾶξαι ὅπῃ ἂν γιγνώσκωσιν ἄριστα Ἀθηναίοις* (6.8.2) αφήνει ανοιχτό ένα ευρύ πεδίο στρατιωτικών ενεργειών και επιλογών και προσημαίνει την πρόκληση αντιπαράθεσης ανάμεσα στους επικεφαλής στρατηγούς, ακριβώς επειδή δεν υπάρχει αυστηρά προσδιορισμένη στοχοθεσία.

Η άμεση εμπλοκή του Νικία στα πράγματα αρχίζει πέντε ημέρες αργότερα – δηλαδή, μετά την επίσημη κατοχύρωση της απόφασης για πραγματοποίηση εκστρατείας μέσω ψηφοφορίας –, όταν συγκαλείται εκ νέου Εκκλησία, ώστε να συζητηθούν οι λεπτομέρειες της πολεμικής επιχείρησης, να καθοριστεί ο αριθμός του στρατεύματος κ.λπ.[740] Ενδιαφέρον προξενεί το γεγονός ότι οι δημηγορίες Νικία και Αλκιβιάδη,[741] που πρόκειται να παραθέσει ο Θουκυδίδης, παρουσιάζονται μετά την λήψη της απόφασης, ενώ ο αναγνώστης ανακαλεί συνειρμικά και τον διάλογο για την τύχη των Μυτιληναίων και την σχετική αντιπαράθεση Κλέωνος και Διοδότου, που λαμβάνει και αυτή χώρα μετά την αρχική απόφαση. Φαίνεται, συνεπώς, σε συγκεκριμένες στιγμές του θουκυδίδειου έργου να υποκρύπτεται η εξής ειρωνεία: οι Αθηναίοι πρώτα σπεύδουν να ψηφίσουν και, έπειτα, συζητούν εκ νέου για το αν οι αποφάσεις που έλαβαν είναι οι δέουσες. Η απερισκεψία αυτή βρίσκεται σε άμεση συναρμογή με την ορμητικότητα των Αθηναίων, η οποία, φυσικά, επηρεαζόταν και από την δημοκρατία της εποχής, που έδινε την δυνατότητα για άμεση λήψη αποφάσεων χωρίς χρονοτριβή. Δεν πρέπει, πάντως, να λησμονεί κανείς ότι στην περίπτωση των Μυτιληναίων η μετριοπαθής φωνή του Διοδότου τελικά επικρατεί, ενώ τώρα ο αρχηγός των *χρηστῶν* Νικίας θα εκτοπιστεί από την σαρωτική ρητορική του Αλκιβιάδη. Πρόκειται για κατάδηλη αλλαγή πολιτικού κλίματος, αφού

[739] Ο Κοντογιώργης (2023) 07:19-08:05 σχολιάζει σχετικά με την άμεση δημοκρατία της Αθήνας: «Η δημοκρατία της Αθήνας και οι δημοκρατίες οι άλλες της εποχής: η δημοκρατία της Αθήνας οργάνωσε και άσκησε τον πιο περίπλοκο οικονομικό και πολιτικό ηγεμονισμό στην ιστορία της ανθρωπότητας που γνωρίζουμε, σε βαθμό αυτό που κάνει σήμερα η Αμερική, η Ρωσία, η Κίνα και προηγουμένως η Μεγάλη Βρετανία να είναι μια παρονυχίδα, μια παιδική χαρά μπροστά στην ευφυή αυτήν πραγματικότητα της Αθηναϊκής ηγεμονίας. Και όμως, ο *δῆμος* οργάνωσε και διακίνησε αυτήν την ηγεμονία».

[740] Βλ. Θουκ. 6.8.3: *μετὰ δὲ τοῦτο ἡμέρᾳ πέμπτῃ ἐκκλησία αὖθις ἐγίγνετο, καθ' ὅτι χρὴ τὴν παρασκευὴν ταῖς ναυσὶ τάχιστα γίγνεσθαι, καὶ τοῖς στρατηγοῖς, εἴ του προσδέοιντο, ψηφισθῆναι ἐς τὸν ἔκπλουν*.

[741] Στην παρούσα διδακτορική διατριβή δεν εξετάζεται το ζήτημα τού κατά πόσο συμβαδίζουν οι παρατιθέμενες από τον Θουκυδίδη δημηγορίες με αυτά που πραγματικά ειπώθηκαν από τους πολιτικούς ηγέτες. Θεωρείται, επομένως, ότι οι αγορεύσεις αυτές αντικατοπτρίζουν σε μεγάλο βαθμό την ιστορική πραγματικότητα. Για τις δημηγορίες στον Θουκυδίδη βλ. ενδεικτικά Kagan (1975) 71-94· Porciani (2007) 328-341· Garrity (1998) 361· Ρεγκάκος (2009) 196-198 και Köhnken (2006) 471-489. Για περαιτέρω βιβλιογραφία και συζήτηση βλ. Κωνσταντινίδου (2016) 8, υποσημ. 19 και 20.

στην τωρινή περίσταση δεν χωρούν συνετές φωνές· οι Αθηναίοι τα θέλουν όλα και τα θέλουν γρήγορα. Ο Νικίας και ο Αλκιβιάδης θα διαγκωνιστούν με όπλο τους την πειθώ, προκειμένου να κερδίσουν την εύνοια του αθηναϊκού *δήμου* και να προωθήσουν έκαστος το δικό του συμφέρον.[742] Τελικός, έτσι, κριτής και αξιολογητής της ευλαλίας και διανοητικής επιδεξιότητας των αγορητών είναι πάντοτε ο κραταιός αθηναϊκός *δῆμος*.

Ο Νικίας, λοιπόν, αποφασίζει να ανέλθει στο βήμα σε μια κρισιμότατη πολιτική στιγμή, αφού η απόφαση έχει, ήδη, ληφθεί και οι συνθήκες δεν είναι, προφανώς, με το μέρος του. Θα πρέπει να του πιστωθεί η επίδειξη γενναίας στάσης, αφού, όπως έχει δείξει μέχρι τώρα η διδακτορική αυτή διατριβή, οι *χρηστοὶ* συνηθίζουν να είναι στην καλύτερη περίπτωση άτολμοι στον δημόσιο λόγο τους ή στην χειρότερη περίπτωση αδέξιοι ρητορικά. Τα κίνητρα του ηγέτη των *χρηστῶν* είναι σαφή, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη: ο γιος του Νικηράτου φρονούσε πως η απόφαση που είχε ληφθεί ήταν εσφαλμένη, καθώς η πρόφαση που θα χρησιμοποιούσαν οι Αθηναίοι για να παρέμβουν στις σικελικές υποθέσεις (παροχή βοήθειας στους Εγεσταίους στην διένεξή τους με τους Σελινουντίους) δεν ήταν επαρκής. Εν ολίγοις, ο Νικίας επιθυμούσε να αναβάλει την εκστρατεία.[743] Τολμηρό σχέδιο, αφού ο Νικίας είναι διατεθειμένος να συγκρουστεί με τον ίδιο τον χαρακτήρα του λαού του και την συλλογική βούληση.[744]

Ο Νικίας, λοιπόν, αναλαμβάνει την ευθύνη να μιλήσει ενώπιον του *δήμου* την στιγμή που η εκστρατεία στην Σικελία έχει, ήδη, αποφασιστεί.[745] Βεβαίως, απορεί κανείς για την απόφαση του Νικία να αγορεύσει τόσο καθυστερημένα, καθώς τοποθετεί μόνος του τον εαυτό

[742] Περί αυτού, βλ. Manin (2017) 41: «It is in this way, for example, that Thucydides presents the major scenes of deliberation in *The Peloponnesian War*: the debate at Sparta about the decision to enter the war, the Athenian debate over the punishment to inflict on the inhabitants of Mytilene between Cleon and Diodotus, and the debate in the Athenian assembly over the Sicilian expedition where Nicias and Alcibiades confronted one another. In these scenes, the orators who advance opposing points of view do not discuss among themselves and do not seek to persuade their opposition. Rather, they seek to convince the assembly to whom they address their speeches. Thucydides presents these scenes as deliberations of the assembly».

[743] Βλ. Θουκ. 6.8.4: *καὶ ὁ Νικίας ἀκούσιος μὲν ἠρημένος ἄρχειν, νομίζων δὲ τὴν πόλιν οὐκ ὀρθῶς βεβουλεῦσθαι, ἀλλὰ προφάσει βραχείᾳ καὶ εὐπρεπεῖ τῆς Σικελίας ἁπάσης, μεγάλου ἔργου, ἐφίεσθαι, παρελθὼν ἀποτρέψαι ἐβούλετο, καὶ παρήνει τοῖς Ἀθηναίοις τοιάδε*.

[744] Με λίγα λόγια, η επιτυχής ή όχι υλοποίηση των σκέψεων του Νικία δεν εξαρτάται μόνο από την πρόθεση του ιδίου να εκδηλώσει την συγκεκριμένη συμπεριφορά, αλλά και από εξωτερικούς παράγοντες όπως είναι η διάθεση των παρισταμένων στην αθηναϊκή συνέλευση. Ο Νικίας θα προσπαθήσει να πείσει τον *δῆμον*, ωστόσο και ο ίδιος ο *δῆμος* πρέπει να θέλει να πειστεί. Για μια συναφή ψυχολογική ανάλυση, βλ. Σκούφα (2022) 45: «Ο Ajzen [...] ανέφερε ότι υπάρχουν κάποιοι παράγοντες που μπορεί να επηρεάσουν την εκδήλωση μιας συμπεριφοράς ακόμα και όταν η πρόθεση είναι ισχυρή. Για παράδειγμα, τέτοιοι παράγοντες μπορεί να είναι ελλείψεις στο ίδιο το άτομο, όπως έλλειψη των κατάλληλων δεξιοτήτων και πληροφοριών, ή εξωτερικά εμπόδια, όπως η απουσία της κατάλληλης ευκαιρίας ή το να εξαρτάται η συμπεριφορά από άλλα άτομα. Οι παράγοντες αυτοί αντικατοπτρίζουν τον πραγματικό έλεγχο ή την έλλειψη ελέγχου που έχει το άτομο στη συμπεριφορά [Ajzen (2005)]».

[745] Για έναν σύντομο σχολιασμό του πρώτου λόγου τού Νικία, βλ. Atkinson (1995) 60.

του σε δύσκολη θέση. Ο Θουκυδίδης δεν αναφέρεται σε κάποια προγενέστερη ενέργεια του Νικία, αλλά δεν αποκλείεται ο ηγέτης των *χρηστῶν* να προσπάθησε και κατά την αρχική λήψη της απόφασης αυτής να αποτρέψει την πολεμική επιχείρηση.[746] Ενισχυτικά προς το ενδεχόμενο αυτό λειτουργεί η φράση *ἀκούσιος μὲν ᾑρημένος ἄρχειν*: από την στιγμή που ο Νικίας επιλέχτηκε ως στρατηγός χωρίς την θέλησή του, τότε είναι λογικό να εικάσει κανείς ότι θα αντέδρασε έντονα. Δεν αποκλείεται, πάντως, ο γιος του Νικηράτου να μην κατόρθωσε ή να δίστασε να ανέλθει στο βήμα την κατάλληλη στιγμή, επιχείρημα που συμβαδίζει και με την κατά καιρούς τάση του να επιδεικνύει αξιοσημείωτη ατολμία. Ένα είναι το μόνο σίγουρο: τώρα, πλέον, είναι αργά και ο Νικίας επιχειρεί να κερδίσει ένα χαμένο, πια, παιχνίδι. Η ριζοσπαστική δημοκρατία της Αθήνας, διά του παντοδύναμου *δήμου*, πάντοτε βρίσκει τον τρόπο να επιβάλλεται στις ατομικότητες.[747]

Στην δημηγορία του (Θουκ. 6.9.1–6.14.1), βέβαια, οι διαθέσεις του είναι σαφείς, αφού ξεκινάει με εμφανή δυναμισμό, κάτι που δεν συνηθίζουν οι *χρηστοί*, όπως έχει δειχθεί μέχρι αυτό το σημείο της διδακτορικής αυτής διατριβής. Υποστηρίζει, λοιπόν, ότι οι Αθηναίοι οφείλουν να επανεξετάσουν την αρχική απόφασή τους, τονίζοντας ότι το ζήτημα είναι εξαιρετικά σημαντικό, για να κριθεί από την βιασύνη της στιγμής – κλασικό επιχείρημα που θα προέτασσε οποιοσδήποτε *χρηστὸς* πολιτικός. Άλλωστε, όπως συμπληρώνει, ο πόλεμος αυτός δεν αφορά την Αθήνα και, αν τελικά πραγματοποιηθεί, θα είναι επειδή κάποιοι ξένοι κατόρθωσαν να τους επηρεάσουν. Η θέση αυτή βρίσκεται σε άμεση συναρμογή με τον γενικότερο χαρακτήρα του Νικία: η Αθήνα δεν έχει κανένα λόγο ανάμειξης σε ξένες υποθέσεις, ειδικά αν είναι άδηλο αν η περάτωσή τους θα συνδεθεί με κατάδηλα για τους Αθηναίους πλεονεκτήματα. Σπεύδει, βέβαια, να ξεκαθαρίσει ο ηγέτης των *χρηστῶν* ότι είναι πρόθυμος να λάβει μέρος στην εκστρατεία χωρίς να φοβάται, ενώ σημειώνει ότι η συμμετοχή σε αυτήν αποτελεί τιμή για εκείνον. Δεν υπάρχει λόγος να θεωρήσει κανείς ότι οι φράσεις αυτές εκφωνούνται στο πλαίσιο

[746] Συναφές επιχείρημα εκθέτει και ο Kagan (1981) 169: «How was it known that on this occasion Nicias was unwilling not, of course, to continue in the office of general , but to undertake the expedition just voted? Surely the likeliest source of information was what Nicias had said in the assembly when the assignment was made. It would not be the first time that he had offered to step aside and surrender a command to someone else. In 425 he had done the same, however ironically, in connection with the command at Pylos and Sphacteria. We have good reason to believe that there was a debate in the first assembly as to who should be appointed general and that Nicias indicated his reluctance to serve because he disapproved the project».

[747] Βλ. Kagan (1981) 171: «Nicias, in speaking against the expedition, must have indicated his reluctance to serve as general, perhaps he even spoke directly against the motion to put him in command. But in the end, it would have been unpatriotic or cowardly to refuse; when ordered to serve as general on the expedition he had no choice but to obey, regardless of his own opinions and wishes».

μιας ρητορικής captatio benevolentiae (αν και εξυπηρετούν και αυτόν τον σκοπό), καθώς ο Νικίας έχει αποδείξει εμπράκτως ότι είναι γενναίος και, ενίοτε, εξαιρετικά αποτελεσματικός πολεμιστής. Παράλληλα, επαινεί τον πολίτη που ενδιαφέρεται για την προσωπική του περιουσία, υπονοώντας – απηχώντας περίκλειες θέσεις – ότι η διατήρηση ή η αύξησή της δύναται να λάβει χώρα μόνο εντός πόλεως που ευδοκιμεί. Επομένως, λέγεται εδώ εμμέσως ότι η Σικελική εκστρατεία θα οδηγήσει την Αθήνα στην καταστροφή. Όσο και αν πρόκειται για αυθόρμητο σχόλιο, που ενδεχομένως συνδέεται και με την δειλία του Νικία, δεν παύει να συνιστά προϊόν στρατιωτικής διορατικότητας.[748] Πρέπει, δε, να επισημανθεί ότι η σύνεση αυτή του Νικία είναι απόλυτα συνταιριασμένη με την πολιτική πραότητα του Περικλή κατά τα πρώτα στάδια του Πελοποννησιακού Πολέμου: ο Περικλής ναι μεν είχε, ίσως, οδηγήσει την Αθήνα στον πόλεμο,[749] αλλά δεν έχανε ευκαιρία να συγκρατεί τους Αθηναίους και να τους υπενθυμίζει ότι περισσότερο φοβάται τα ενδεχόμενα λάθη των Αθηναίων, παρά τους εχθρούς, ενώ δήλωνε εμφατικά ότι οι Αθηναίοι δεν πρέπει να επιδιώξουν παράλληλες εδαφικές κατακτήσεις.[750] Να, λοιπόν, που η στιγμή αυτή έφτασε και ο Νικίας βρίσκεται στην δυσχερή θέση να πρέπει να αποτρέψει αυτό που, τελικά, επιτυχώς προέβλεψε ο Περικλής.[751] Το πρώτο αυτό κομμάτι της αγόρευσης του Νικία ολοκληρώνεται με την κάτωθι παραδοχή εκ μέρους του: ο ηγέτης των *χρηστῶν* γνωρίζει ότι οποιαδήποτε απόπειρα συγκράτησης των αθηναϊκών επιδιώξεων και ορμών είναι καταδικασμένη να μην τελεσφορήσει. Συνεπώς, ο Νικίας γνωρίζει καλά την τάση των Αθηναίων για διαρκή πραγματοποίηση πολεμικών επιχειρήσεων, γνωρίζει από πρώτο χέρι την ροπή της Αθήνας προς την συνεχή κινητικότητα. Επιβεβαιώνεται εκ νέου ότι ο πολιτικός αυτός άνδρας δεν διαφωνεί με την γενικότερη ιδέα της αθηναϊκής *ἀρχῆς*· απλώς, δεν προτίθεται

[748] Ο McGregor (1965) 33 αναλύει τους λόγους για τους οποίους η Αθήνα οδηγήθηκε στην ταπεινωτική αυτήν ήττα: «The result of the expedition, as we know, was calamitous. In some measure, an incalculable measure, the following incidents contributed to that disaster: (1) the recall of Alkibiades; (2) the dispatch of the Spartan Gylippos, at Alkibiades' suggestion, to conduct the defense of Syracuse». Για την έννοια της πρόβλεψης στο έργο του Θουκυδίδη βλ. Greenwood (2011) 87.

[749] Βλ. Θουκ. 1.127.3: *ὢν γὰρ δυνατώτατος τῶν καθ' ἑαυτὸν καὶ ἄγων τὴν πολιτείαν ἠναντιοῦτο πάντα τοῖς Λακεδαιμονίοις, καὶ οὐκ εἴα ὑπείκειν, ἀλλ' ἐς τὸν πόλεμον ὥρμα τοὺς Ἀθηναίους.*

[750] Βλ. Θουκ. 1.144.1: *Πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα ἔχω ἐς ἐλπίδα τοῦ περιέσεσθαι, ἢν ἐθέλητε ἀρχήν τε μὴ ἐπικτᾶσθαι ἅμα πολεμοῦντες καὶ κινδύνους αὐθαιρέτους μὴ προστίθεσθαι· μᾶλλον γὰρ πεφόβημαι τὰς οἰκείας ἡμῶν ἁμαρτίας ἢ τὰς τῶν ἐναντίων διανοίας.*

[751] Ασφαλώς, ο ιδεολογικός αυτός συνταιριασμός Νικία και Περικλή προκύπτει και από το γεγονός ότι ο Περικλής ηγείτο, μεν, της μερίδας των *πονηρῶν*, αλλά ήταν *χρηστὸς* εκ καταγωγής. Εφήρμοσε, φυσικά, φιλοπόλεμη και φιλολαϊκή πολιτική, που συμβάδιζε με τις θέσεις των *πονηρῶν*, αλλά σε διάφορες αποφάσεις ή ρήσεις του δύναται να διακρίνει κανείς την πολιτική μετριοπάθεια που παραδοσιακά χαρακτηρίζει τους *χρηστούς*. Ενδεχομένως η παραδοχή αυτή να αποτελεί και έναν από τους λόγους για τους οποίους ο Περικλής είναι πασίγνωστος μέχρι και σήμερα: κατόρθωσε, δηλαδή, να αντλήσει από παντού το πολιτικά χρήσιμο και να πολιτευτεί με τρόπο πρωτότυπο.

να δώσει την συγκατάθεσή του σε άκαιρες ή και παράλογες εκστρατείες.[752] Όπως έχει επισημανθεί και σε προηγούμενο σημείο της διατριβής αυτής, αυτή είναι και η βασική διαφορά ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηρούς*: αμφότεροι επιθυμούν να απολαμβάνουν τα πλεονεκτήματα της αθηναϊκής ηγεμονίας, απλώς οι μεν προτιμούν την συνετή διαχείριση της τεράστιας αυτής στρατιωτικής και οικονομικής δύναμης, προκρίνοντας τις επιλεκτικές προσπάθειες για κατάκτηση άλλων μερών, ενώ οι δε διέπονται από έναν καταφανή πόθο για συνεχή επεκτατισμό, που θα οδηγήσει σε νέα υλικά κέρδη και θα αυξήσει έτι περαιτέρω την δόξα της Αθήνας.

Στην συνέχεια, ο Νικίας αναφέρεται στο ζήτημα της ειρήνης, η οποία, όπως λέει, δεν έχει παγιωθεί στην πράξη· επομένως, οι Αθηναίοι, έχοντας αρκετούς εχθρούς στο εσωτερικό, δεν έχουν την πολυτέλεια να πραγματοποιούν διεθνείς πολεμικές επιχειρήσεις, διότι με αυτόν τον τρόπο θα δημιουργήσουν νέους εχθρούς, οι οποίοι ενδέχεται στο μέλλον να συνασπιστούν με τους ήδη υπάρχοντες και να προκαλέσουν σοβαρή ζημιά στην Αθήνα. Άλλωστε, οι Σπαρτιάτες, συνεχίζει, αναγκάστηκαν να υπογράψουν μια ειρήνη με ταπεινωτικούς για τους ιδίους όρους· αν διαπιστώσουν ότι η Αθήνα είναι ευάλωτη, δεν θα χάσουν την ευκαιρία να επιτεθούν ξανά. Σε κάθε περίπτωση, ο Νικίας υποστηρίζει ότι η ειρήνη αποτελεί, στην πραγματικότητα, μια ασταθή συνθήκη και για αυτόν ακριβώς τον λόγο οι αθηναϊκές δυνάμεις δεν πρέπει να διασκορπιστούν. Οι δε Χαλκιδείς της Θράκης έχουν επαναστατήσει εδώ και πολλά χρόνια και αντί οι Αθηναίοι να τους υποτάξουν, προτιμούν να βοηθήσουν τους Εγεσταίους, σημειώνει ο ηγέτης των *χρηστῶν*. Η άποψή του αυτή επιβεβαιώνει αυτό που ελέχθη και παραπάνω: ο Νικίας δεν αντιτίθεται πάντοτε στις πολεμικές συγκρούσεις, απλώς θέλει να διασφαλίσει ότι αυτές εξυπηρετούν απόλυτα το συμφέρον της Αθήνας. Είναι συνετότερο οι Αθηναίοι να υποτάξουν τους Χαλκιδείς της Θράκης, παρά να ονειρεύονται καινούργιες εδαφικές επεκτάσεις.[753] Το παραπάνω επιχείρημα επικυρώνει

[752] Βλ. σχετικά Θουκ. 6.9.3: *καὶ πρὸς μὲν τοὺς τρόπους τοὺς ὑμετέρους ἀσθενὴς ἄν μου ὁ λόγος εἴη, εἰ τά τε ὑπάρχοντα σῴζειν παραινοίην καὶ μὴ τοῖς ἑτοίμοις περὶ τῶν ἀφανῶν καὶ μελλόντων κινδυνεύειν· ὡς δὲ οὔτε ἐν καιρῷ σπεύδετε οὔτε ῥᾴδιά ἐστι κατασχεῖν ἐφ' ἃ ὥρμησθε, ταῦτα διδάξω*.

[753] Βλ. Θουκ. 6.10.1-5: *φημὶ γὰρ ὑμᾶς πολεμίους πολλοὺς ἐνθάδε ὑπολιπόντας καὶ ἑτέρους ἐπιθυμεῖν ἐκεῖσε πλεύσαντας δεῦρο ἐπαγαγέσθαι. καὶ οἴεσθε ἴσως τὰς γενομένας ὑμῖν σπονδὰς ἔχειν τι βέβαιον, αἳ ἡσυχαζόντων μὲν ὑμῶν ὀνόματι σπονδαὶ ἔσονται (οὕτω γὰρ ἐνθένδε τε ἄνδρες ἔπραξαν αὐτὰ καὶ ἐκ τῶν ἐναντίων), σφαλέντων δέ που ἀξιόχρεῳ δυνάμει ταχεῖαν τὴν ἐπιχείρησιν ἡμῖν οἱ ἐχθροὶ ποιήσονται, οἷς πρῶτον μὲν διὰ ξυμφορῶν ἡ ξύμβασις καὶ ἐκ τοῦ αἰσχίονος ἢ ἡμῖν κατ' ἀνάγκην ἐγένετο, ἔπειτα ἐν αὐτῇ ταύτῃ πολλὰ τὰ ἀμφισβητούμενα ἔχομεν. εἰσὶ δ' οἳ οὐδὲ ταύτην πω τὴν ὁμολογίαν ἐδέξαντο, καὶ οὐχ οἱ ἀσθενέστατοι· ἀλλ' οἱ μὲν ἄντικρυς πολεμοῦσιν, οἱ δὲ καὶ διὰ τὸ Λακεδαιμονίους ἔτι ἡσυχάζειν δεχημέροις σπονδαῖς καὶ αὐτοὶ κατέχονται. τάχα δ' ἂν ἴσως, εἰ δίχα ἡμῶν τὴν δύναμιν λάβοιεν, ὅπερ νῦν σπεύδομεν, καὶ πάνυ ἂν ξυνεπιθοῖντο μετὰ Σικελιωτῶν, οὓς πρὸ πολλῶν ἂν ἐτιμήσαντο ξυμμάχους γενέσθαι ἐν τῷ πρὶν χρόνῳ. ὥστε χρὴ σκοπεῖν τινὰ αὐτὰ καὶ μὴ μετεώρῳ τε <τῇ> πόλει ἀξιοῦν κινδυνεύειν καὶ ἀρχῆς ἄλλης ὀρέγεσθαι πρὶν ἣν ἔχομεν βεβαιωσώμεθα, εἰ Χαλκιδῆς γε οἱ ἐπὶ Θρᾴκης ἔτη τοσαῦτα ἀφεστῶτες ἀφ' ἡμῶν ἔτι ἀχείρωτοί εἰσι καὶ ἄλλοι τινὲς κατὰ τὰς ἠπείρους ἐνδοιαστῶς ἀκροῶνται. ἡμεῖς δὲ Ἐγεσταίοις δὴ οὖσι ξυμμάχοις ὡς ἀδικουμένοις ὀξέως βοηθοῦμεν· ὑφ' ὧν δ' αὐτοὶ πάλαι ἀφεστώτων ἀδικούμεθα, ἔτι μέλλομεν ἀμύνεσθαι*.

την θέση της διατριβής αυτής, σύμφωνα με την οποία οι *χρηστοὶ* χρησιμοποιούν επιλεκτικά την στρατιωτική βία, ήτοι επιτίθενται μόνο όταν θεωρούν πως η αθηναϊκή ηγεμονία δεν πρόκειται να τεθεί σε σοβαρό κίνδυνο.

Ο Νικίας, τώρα, προβαίνει στην συγκεκριμενοποίηση του σκεπτικού του. Αν οι Αθηναίοι υποτάξουν τους Χαλκιδείς της Θράκης, θα δύνανται με ευκολία να τους εξουσιάζουν· αντιθέτως, ακόμα και αν η εκστρατεία στην Σικελία είναι νικηφόρα, η Αθήνα δεν θα μπορέσει να στερεώσει εκεί την στρατιωτική της ισχύ, καθώς σε αυτήν την περίπτωση ο πληθυσμός είναι μεγάλος και ο τόπος αρκετά μακρινός. Ο ηγέτης των *χρηστῶν* διατείνεται πως είναι ανόητο να κινείται κανείς εναντίον ανθρώπων που, ακόμα και αν κερδίσει, δεν θα τους υποτάξει ολοκληρωτικά, ενώ, αν χάσει, θα είναι σε χειρότερη κατάσταση από την αρχική. Ο Νικίας υπαινίσσεται εδώ ότι μια ήττα απέναντι στους Σικελιώτες θα κοστίσει πολλά παραπάνω από μια αποτυχημένη επιχείρηση εναντίον των Χαλκιδέων. Το σκεπτικό αυτό βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την γενικότερη πολιτική μετριοπάθεια που συνήθως χαρακτηρίζει την αριστοκρατική μερίδα και από άποψη στρατιωτική είναι απολύτως ρεαλιστικό. Εν ολίγοις, ο γιος του Νικηράτου φοβάται μήπως οι Αθηναίοι αποσκοπώντας στα πολλά χάσουν, εν τέλει, μέσα από τα χέρια τους και τα λίγα. Επισημαίνει, δε, ότι οι Συρακούσιοι δεν θα είναι τόσο επικίνδυνοι όσο ισχυρίζονται οι Εγεσταίοι, σε περίπτωση που υποτάξουν τους Σικελιώτες· δεν αποκλείεται να κινηθούν κατά των Αθηναίων, αλλά, αν ενωθούν, τελικά, με τους Λακεδαιμονίους σχηματίζοντας μία μεγάλη ηγεμονία, τότε δεν θα είναι συμφέρον για αυτούς να κερδίσουν σε πόλεμο την Αθήνα. Ο Νικίας στηρίζει την θέση του αυτήν πάνω στην κάτωθι επιχειρηματολογία: αν οι Λακεδαιμόνιοι μαζί με τους Συρακουσίους κατακτούσαν, υποθετικά, τους Αθηναίους, τότε οι Λακεδαιμόνιοι θα επιχειρούσαν, με την σειρά τους, να υποτάξουν τους Συρακουσίους, ώστε να έχουν μόνοι τους την ηγεμονία. Ο συλλογισμός αυτός του Νικία αφορμάται από την έμπρακτη πολιτική, αφού οι συμμαχίες ανάμεσα σε πόλεις (με σύγχρονους όρους: κράτη) διαρκούν μέχρι το ένα από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη να διαπιστώσει ότι μπορεί να επιβιώσει και μόνο του. Όταν, λοιπόν, υπάρξουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις, τότε οι άλλοτε σύμμαχοι θα συγκρουστούν μεταξύ τους. Το σκεπτικό αυτό του ηγέτη των *χρηστῶν* μαρτυρεί μεγάλη στρατιωτική πείρα και βαθιά γνώση τόσο της ψυχοσύνθεσης των ανθρώπων όσο και των διεθνών σχέσεων εν γένει.[754]

[754] Ο όρος «διεθνείς σχέσεις» είναι, φυσικά, σύγχρονος και χρησιμοποιείται εδώ καταχρηστικά. Εννοείται, σε κάθε περίπτωση, ότι ο Νικίας γνώριζε τον τρόπο με τον οποίον οι πόλεις ασκούν την εξωτερική πολιτική τους.

Κατόπιν, ο Νικίας καταθέτει μια σκέψη με βαθύ φιλοσοφικό νόημα, που, όμως, είναι ταυτόχρονα και στρατιωτικά ρεαλιστική: μια δύναμη που βρίσκεται σε τόπο μακρινό, όταν δεν έχει αξιολογηθεί από τον αντίπαλο ιδίοις όμμασι, τότε προκαλεί μεγαλύτερο δέος.[755] Οι άνθρωποι φοβούνται, συνήθως, αυτό που δεν έχουν αντικρίσει και δίνουν μεγαλύτερη πίστη στις φήμες, παρά στο γεγονός ότι οι ίδιοι δεν έχουν, ακόμα, εμπειρική γνώση της κατάστασης. Αν, εντούτοις, οι Αθηναίοι έχουν κάποια ατυχία, τότε η έκβαση αυτή θα πολλαπλασιάσει την αποφασιστικότητα των εχθρών τους, οι οποίοι θα θεωρήσουν, προφανώς, ότι κακώς τόσο καιρό σέβονταν τους Αθηναίους, οι οποίοι αποδείχτηκαν, τελικά, ανίσχυροι. Το επιχείρημα αυτό είναι, επίσης, αντλημένο από την μακρόχρονη πολεμική πείρα του Νικία, ο οποίος, παρότι φαίνεται να αποφεύγει σκόπιμα το επεκτατικό δόγμα των *πονηρῶν*, δεν παύει να ψυχογραφεί με επιτυχία την συμπεριφορά των ανθρώπων κατά την διάρκεια ενός πολέμου. Ούτως ή άλλως, συμπληρώνει, το ίδιο έπαθαν και οι Αθηναίοι με τους Λακεδαιμονίους: τους κέρδισαν ανέλπιστα και τώρα τους υποτιμούν στρέφοντας το βλέμμα τους στην Σικελία. Είναι σοφότερο, όμως, να βασίζεται κανείς στην στρατηγική,[756] παρά στην τύχη. Υπονοεί ο γιος του Νικηράτου ότι στον Πελοποννησιακό Πόλεμο η τύχη ήταν με το μέρος των Αθηναίων μέχρι τώρα. Οι Λακεδαιμόνιοι, ωστόσο, αναζητούν μια ασήμαντη αφορμή, για να αρχίσουν και πάλι τις εχθροπραξίες· άρα, η συζήτηση στην πραγματικότητα δεν αφορά τους Εγεσταίους, αλλά το κατά πόσο η Αθήνα δύναται να αντισταθεί στις επιβουλές μιας ολιγαρχικής πόλεως.[757]

---

[755] Βλ. και Niedzielski (2017) 43, που προσφέρει διαφωτιστικό σχόλιο: «On the other hand, the Syracusians' change in perception occurred because of external forces, namely the assistance of the Spartans and Corinthians. These do not seem to be the circumstances under which Nicias imagined a gradual reduction in the fear of the Athenians. Instead, he implied that it is natural that everyone falls short of their reputation in reality and that a test of one's reputation (πεῖραν . . . τῆς δόξης) will eventually reveal the difference between reputation and reality on its own. He argued that this was true not only of the Athenians but also of the Peloponnesians as well, suggesting it as a concept that is true universally. The Athenians were proven to be less than their reputation only when others gave aid against them; without this external aid, there is no evidence in Thucydides to suggest that Athenian reputation would have suffered».

[756] Αυτό εξηγεί, ίσως, και το γιατί ο Πλάτων παρουσιάζει στον *Λάχητά* του έναν Νικία που δείχνει να έχει σε μεγάλη εκτίμηση τον τομέα της στρατηγικής. Βλ. σχετικά παρακάτω στο υποκεφάλαιο του *Λάχητα*.

[757] Βλ. Θουκ. 6.11.1-7: *καίτοι τοὺς μὲν κατεργασάμενοι κἂν κατάσχοιμεν· τῶν δ' εἰ καὶ κρατήσαιμεν, διὰ πολλοῦ γε καὶ πολλῶν ὄντων χαλεπῶς ἂν ἄρχειν δυναίμεθα. ἀνόητον δ' ἐπὶ τοιούτους ἰέναι ὧν κρατήσας τε μὴ κατασχήσει τις καὶ μὴ κατορθώσας μὴ ἐν τῷ ὁμοίῳ καὶ πρὶν ἐπιχειρῆσαι ἔσται. Σικελιῶται δ' ἄν μοι δοκοῦσιν, ὥς γε νῦν ἔχουσι, καὶ ἔτι ἂν ἧσσον δεινοὶ ἡμῖν γενέσθαι, εἰ ἄρξειαν αὐτῶν Συρακόσιοι· ὅπερ οἱ Ἐγεσταῖοι μάλιστα ἡμᾶς ἐκφοβοῦσιν. νῦν μὲν γὰρ κἂν ἔλθοιεν ἴσως Λακεδαιμονίων ἕκαστοι χάριτι, ἐκείνως δ' οὐκ εἰκὸς ἀρχὴν ἐπὶ ἀρχὴν στρατεῦσαι· ᾧ γὰρ ἂν τρόπῳ τὴν ἡμετέραν μετὰ Πελοποννησίων ἀφέλωνται, εἰκὸς ὑπὸ τῶν αὐτῶν καὶ τὴν σφετέραν διὰ τοῦ αὐτοῦ καθαιρεθῆναι. ἡμᾶς δ' ἂν οἱ ἐκεῖ Ἕλληνες μάλιστα μὲν ἐκπεπληγμένοι εἶεν εἰ μὴ ἀφικοίμεθα, ἔπειτα δὲ καὶ εἰ δείξαντες τὴν δύναμιν δι' ὀλίγου ἀπέλθοιμεν· τὰ γὰρ διὰ πλείστου πάντες ἴσμεν θαυμαζόμενα καὶ τὰ πεῖραν ἥκιστα τῆς δόξης δόντα. εἰ δὲ σφαλείημέν τι, τάχιστ' ἂν ὑπεριδόντες μετὰ τῶν ἐνθάδε ἐπιθοῖντο. ὅπερ νῦν ὑμεῖς ὦ Ἀθηναῖοι ἐς Λακεδαιμονίους καὶ τοὺς ξυμμάχους πεπόνθατε· διὰ τὸ παρὰ γνώμην αὐτῶν πρὸς ἃ ἐφοβεῖσθε τὸ πρῶτον περιγεγενῆσθαι, καταφρονήσαντες ἤδη καὶ Σικελίας ἐφίεσθε. χρὴ δὲ μὴ πρὸς τὰς τύχας τῶν ἐναντίων ἐπαίρεσθαι, ἀλλὰ*

Στην συνέχεια, ο Νικίας προβαίνει σε μια διευκρίνιση πρακτικού χαρακτήρα, που αποδεικνύει την γνώση του πάνω στο πεδίο της μάχης. Υποστηρίζει, λοιπόν, ότι μόλις πρόσφατα η Αθήνα άρχισε να ανακάμπτει από τις καταστρεπτικές συνέπειες της επιδημίας και τώρα είναι ευκαιρία για αναπλήρωση τόσο των ανδρών όσο και των αναγκαίων υλικών πόρων.[758] Υπαινίσσεται, δηλαδή, εδώ ο αρχηγός της μερίδας των *χρηστῶν* ότι η νίκη σε έναν πόλεμο συνδέεται με την επιτυχή συναρμογή έμψυχου δυναμικού και ισχυρής οικονομίας.[759] Συν τοις άλλοις, δεν είναι συνετό, κατά τον Νικία, οι όποιοι οικονομικοί πόροι να ξοδευτούν για χάρη των Εγεσταίων, οι οποίοι ψεύδονται (Θουκ. 6.12.1: *οἷς τό τε ψεύσασθαι καλῶς χρήσιμον καὶ τῷ τοῦ πέλας κινδύνῳ, αὐτοὺς λόγους μόνον παρασχομένους*). Υπονοεί ο γιος του Νικηράτου ότι οι Εγεσταίοι δεν έχουν στην κατοχή τους τα χρήματα που ισχυρίζονται ότι έχουν, όπως αναλύθηκε και λίγο πρωτύτερα.[760] Τέλος, το δεύτερο τμήμα της παραγράφου αυτής αποτελεί ανοιχτή επίθεση στο πρόσωπο του Αλκιβιάδη.[761] Ο Νικίας επισημαίνει ότι ο Αλκιβιάδης επαίρεται για την εκλογή του στο αξίωμα του στρατηγού, ενώ επιθυμεί να πραγματοποιηθεί η Σικελική εκστρατεία, ώστε να είναι σε θέση ο ίδιος να ικανοποιήσει ατομικές του φιλοδοξίες. Συμπληρώνει, εντούτοις, ο ηγέτης των *χρηστῶν* ότι ο γιος του Κλεινία είναι εξαιρετικά νέος (και, άρα, άπειρος) και η Αθήνα δεν πρέπει να εμπιστευτεί το μέλλον της σε ένα παιδάριο, που χρησιμοποιεί τις πολεμικές επιχειρήσεις, για να κερδίζει χρήματα και να καλύπτει, έτσι, τα

τὰς διανοίας κρατήσαντας θαρσεῖν, μηδὲ Λακεδαιμονίους ἄλλο τι ἡγήσασθαι ἢ διὰ τὸ αἰσχρὸν σκοπεῖν ὅτῳ τρόπῳ ἔτι καὶ νῦν, ἢν δύνωνται, σφήλαντες ἡμᾶς τὸ σφέτερον ἀπρεπὲς εὖ θήσονται, ὅσῳ καὶ περὶ πλείστου καὶ διὰ πλείστου δόξαν ἀρετῆς μελετῶσιν. ὥστε οὐ περὶ τῶν ἐν Σικελίᾳ Ἐγεσταίων ἡμῖν, ἀνδρῶν βαρβάρων, ὁ ἀγών, εἰ σωφρονοῦμεν, ἀλλ' ὅπως πόλιν δι' ὀλιγαρχίας ἐπιβουλεύουσαν ὀξέως φυλαξόμεθα.

[758] Βλ. και Huys (2006) 261: «Voor deze analyse maken we gebruik van Aristoteles' theorie van de drie soorten argumenten of overtuigingsmiddelen waarvan een spreker gebruik kan maken, met name de logische, de ethische en de emotionele argumenten. Nicias beroept zich duidelijk het meest van al op logische of rationele argumenten: volgens hem is de militaire toestand in Griekenland zelf niet stabiel genoeg om veel troepen weg te sturen naar het verre Sicilië. De Atheners hadden wel een voorlopige vrede gesloten maar deze was nog heel broos en zodra hun vijanden de kans zagen, zouden ze niet aarzelen deze te grijpen. Hij refereert daarbij uitdrukkelijk aan het gezond verstand dat er toe aanzet op de eerste plaats zijn eigen belangen in het oog te houden. Zo zijn er nog afvallige steden die Athene eerst zou moeten onderwerpen. Bovendien is Athene nauwelijks hersteld van de gruwelijke oorlog en van de pest die de stad tezelfdertijd had getroffen». Σύμφωνα με τον συγγραφέα – ο οποίος επικαλείται την αριστοτέλεια διάκριση των επιχειρημάτων σε λογικά, ηθικά και συναισθηματικά («de logische, de ethische en de emotionele argumenten») –, ο Νικίας χρησιμοποιεί εδώ καθαρά ορθολογικά επιχειρήματα.

[759] Βλ. Jordan (2000) 66: «Nicias hopes, in other words, that his countrymen will vote down the expedition because it will cost them money».

[760] Κάτι που θα αποδειχτεί περίτρανα παρακάτω. Περί αυτού, βλ. και Jordan (2000) 73.

[761] Βλ. Θουκ. 6.12.2: *εἴ τέ τις ἄρχειν ἄσμενος αἱρεθεὶς παραινεῖ ὑμῖν ἐκπλεῖν, τὸ ἑαυτοῦ μόνον σκοπῶν, ἄλλως τε καὶ νεώτερος ὢν ἔτι ἐς τὸ ἄρχειν, ὅπως θαυμασθῇ μὲν ἀπὸ τῆς ἱπποτροφίας, διὰ δὲ πολυτέλειαν καὶ ὠφεληθῇ τι ἐκ τῆς ἀρχῆς, μηδὲ τούτῳ ἐμπαράσχητε τῷ τῆς πόλεως κινδύνῳ ἰδίᾳ ἐλλαμπρύνεσθαι, νομίσατε δὲ τοὺς τοιούτους τὰ μὲν δημόσια ἀδικεῖν, τὰ δὲ ἴδια ἀναλοῦν, καὶ τὸ πρᾶγμα μέγα εἶναι καὶ μὴ οἷον νεωτέρῳ βουλεύσασθαί τε καὶ ὀξέως μεταχειρίσαι.*

έξοδα του τρυφηλού του βίου[762] με την συντήρηση των αλόγων του.[763] Τέτοιοι άνθρωποι βλάπτουν τόσο την Αθήνα, όσο και την ίδια τους την περιουσία· ως εκ τούτου, η Αθήνα δεν έχει την πολυτέλεια να θέσει επικεφαλής μιας εκστρατείας ένα τέτοιο άτομο, αφού τα πράγματα είναι εξαιρετικά κρίσιμα και οι νέοι οφείλουν να παραχωρήσουν την πρωτοβουλία κινήσεων στους μεγαλύτερους. Με αυτές του τις θέσεις ο Νικίας εκτοξεύει, πρώτον, τις παραδοσιακές μομφές που εξαπέλυαν γενικότερα οι *χρηστοὶ* εναντίον των *πονηρῶν*: θεωρούσαν, δηλαδή, οι *χρηστοὶ* ότι οι *πονηροὶ* εισέρχονταν στην πολιτική για να βγάλουν χρήματα και να προωθήσουν τα ατομικά τους συμφέροντα. Τέτοιες κατηγορίες, άλλωστε, έπρεπε να διαχειριστεί και ο Κλέωνας κατά την περίοδο της πολιτικής του παντοδυναμίας. Φυσικά, ο Νικίας φαίνεται να λησμονεί εδώ ότι ο Αλκιβιάδης είναι και αυτός *χρηστὸς* εκ καταγωγής· από την άλλη, από την στιγμή που ο Αλκιβιάδης επιλέγει να πολιτευτεί με την μερίδα των *πονηρῶν*, είναι φυσιολογικό να δεχθεί και τις ανάλογες μομφές που συνοδεύουν την απόφαση ένταξης στον ιδεολογικό αυτόν συνασπισμό. Δεύτερον, τονίζοντας ο Νικίας ότι οι νεότεροι είναι ακόμα ανώριμοι και δεν πρέπει να λάβουν αυτοί τις αποφάσεις, επιχειρεί, στην πραγματικότητα, να συσπειρώσει τόσο τους *χρηστούς*, όσο και εν γένει τους μεγαλύτερους σε ηλικία που θα είχαν παρασυρθεί από τον Αλκιβιάδη, προκειμένου να τους πάρει με το μέρος του. Οπωσδήποτε θα υπήρχαν και πρεσβύτεροι που θα συμμερίζονταν τις αντιλήψεις του Αλκιβιάδη, γι' αυτό και ο Νικίας προσπαθεί εδώ να τους αποσπάσει πολιτικά από τον γιο του Κλεινία. Το σκηνικό αυτό γίνεται καλύτερα αντιληπτό, αν το ερμηνεύσει κανείς με σύγχρονους όρους (η περιγραφή που έπεται είναι αναχρονιστική, ωστόσο παρουσιάζεται προκειμένου να γίνει κατανοητή η τακτική του Νικία). Είναι, λοιπόν, εφικτό να γίνει παρομοίωση με ένα σύγχρονο κόμμα της δεξιάς, το οποίο θα προσπαθήσει να συσπειρώσει τους ψηφοφόρους του με χρήση πατριωτικής ορολογίας, ενώ θα δοκιμάσει να αποσπάσει και ψηφοφόρους από την αριστερά και, συγκεκριμένα, πρώην δεξιούς, μεγάλους σε ηλικία, που στράφηκαν στην αριστερά λόγω απογοήτευσης. Κατά αντίστοιχο τρόπο, ο Νικίας συνενώνει τους *χρηστοὺς* και αποπειράται με χρήση συντηρητικών επιχειρημάτων να κερδίσει εκ

[762] Βλ. Smith (2009) 368-369: «He insinuates that Alcibiades' indulgent private tastes disclose his inability to properly manage public affairs, and—worse—that the young general hoped to use the expedition to Sicily as a way of increasing his private fortunes and financing his expensive aristocratic lifestyle».

[763] Ο Jordan (2000) 63 διατείνεται ότι ο Νικίας διαπράττει σε αυτό το σημείο σοβαρό ρητορικό σφάλμα: «Alcibiades not only refutes these allegations, but manages to transform them into praiseworthy acts benefiting his country. With the charge of horse-breeding Nicias hands him an opening to his most effective defense. It allows him in one stroke to introduce into his speech the Olympic Games, the greatest athletic festival of the Greeks; the theme of competition, to which all Greeks were addicted; the festivities following an athletic victory, with which the Athenians were familiar; and the rewards from such a victory, which they regarded as most desirable».

νέου τους γηραιότερους που θα είχαν σαγηνευτεί από την πρωτοποριακή ρητορική του Αλκιβιάδη. Ο Νικίας, δε, πιστεύει πως ο μόνος τρόπος να κερδίσει πίσω αυτούς τους ανθρώπους είναι μέσω της προβολής συντηρητικών και, εν πολλοίς, εκφοβιστικών θέσεων (οι παλαιότεροι έχουν μεγαλύτερη πείρα, οι νέοι, αν ηγηθούν, θα καταστρέψουν την Αθήνα κ.λπ.).

Το επιχείρημα που προσφέρθηκε παραπάνω δεν αποκλείεται να εγείρει ερευνητικές ενστάσεις. Τα λόγια, εντούτοις, του Νικία επιβεβαιώνουν την εγκυρότητά του: στο 6.13.1[764] ο αρχηγός της μερίδας των *χρηστῶν* απευθύνεται στους πρεσβύτερους και, συγκεκριμένα, σε όσους από αυτούς τυχαίνει να κάθονται δίπλα στους νεότερους, δηλώνοντας ευθαρσώς ότι φοβάται μήπως οι γεροντότεροι παρασυρθούν από τις νεανικές φιλοδοξίες των υποστηρικτών του Αλκιβιάδη. Γι' αυτό και επισημαίνει ότι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία δεν πρέπει να ντραπούν να ψηφίσουν εναντίον του πολέμου ή, ακόμα χειρότερα, να φοβηθούν να λάβουν την απόφαση αυτήν. Μέσα σε λίγες γραμμές ο Νικίας προβαίνει σε μια παραστατική περιγραφή της «πολιτικής τοπογραφίας» της εποχής. Ειδικότερα, όπως έχει, ήδη, καταδειχθεί και στο σχετικό με τον Θουκυδίδη του Μελησίου κεφάλαιο, ο ερευνητής είναι σε θέση να γνωρίζει ότι από τον Θουκυδίδη και έπειτα οι δύο αντιμαχόμενες ιδεολογικές μερίδες – οι *χρηστοὶ* και οι *πονηροί* – κάθονται σε ορισμένη θέση μέσα στην αθηναϊκή συνέλευση, προκειμένου να είναι διακριτός ο εκάστοτε ιδεολογικός συνασπισμός. Φυσικά, καθώς δεν υπάρχει γνώση της αρχαιότητας μέσω φωτογραφιών, εύλογα δύναται να εικάσει κανείς ότι αυτός ο σχηματισμός δεν θα ήταν απόλυτος. Μέσα στο πλήθος σίγουρα θα υπήρχαν καθήμενοι δίπλα-δίπλα με διαφορετικές ιδεολογικές πεποιθήσεις. Το δεύτερο που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι εδώ φαίνεται να πραγματοποιείται μια έμμεση ταύτιση των πρεσβυτέρων με τους *χρηστοὺς* και μια αντίστοιχη των νεότερων με τους *πονηρούς*. Επομένως, ο Νικίας συνενώνει τους *χρηστούς*, όπως ήδη ειπώθηκε, και προσπαθεί να επαναφέρει στην μερίδα αυτήν όσους γηραιότερους έχουν καταληφθεί από έρωτα για εδαφικές κατακτήσεις – χαρακτηριστικό που εδώ αποδίδεται στους νέους και, παράλληλα, υποστηρικτές του Αλκιβιάδη· άρα, το γνώρισμα αυτό αφορά την μερίδα των *πονηρῶν*. Ο δε ηγέτης των *χρηστῶν* γνωρίζει καλά την σαρωτική δύναμη του πολιτεύματος της εποχής του: οι διαφωνούντες με την πλειοψηφία θα γίνουν αμέσως δακτυλοδεικτούμενοι και δεν αποκλείεται να δεχθούν και απειλές. Ο Νικίας ξέρει ότι το κλίμα της στιγμής εκείνης δεν είναι ευνοϊκό για τον ίδιο και τους *χρηστούς*, γι' αυτό και παρακαλάει τους γεροντότερους να

[764] *'οὓς ἐγὼ ὁρῶν νῦν ἐνθάδε τῷ αὐτῷ ἀνδρὶ παρακελευστοὺς καθημένους φοβοῦμαι, καὶ τοῖς πρεσβυτέροις ἀντιπαρακελεύομαι μὴ καταισχυνθῆναι, εἴ τῳ τις παρακάθηται τῶνδε, ὅπως μὴ δόξει, ἐὰν μὴ ψηφίζηται πολεμεῖν, μαλακὸς εἶναι, μηδ', ὅπερ ἂν αὐτοὶ πάθοιεν, δυσέρωτας εἶναι τῶν ἀπόντων*.

τολμήσουν να αντιτεθούν στις πλειοψηφικές πεποιθήσεις· προφανώς, αυτό που ζητάει ο Νικίας δεν είναι εύκολο. Εννοείται, συνεπώς, εδώ ότι οι γηραιότεροι ενδέχεται να επιθυμούν να εκδηλώσουν μια ορισμένη συμπεριφορά, αλλά να αδυνατούν να το πράξουν αυτό λόγω συγκεκριμένων κοινωνικών πιέσεων που θα δεχτούν. Αυτό δηλοί ότι η υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης στάσης δεν εξαρτάται πάντοτε από την βούληση του ενεργούντος υποκειμένου, αλλά και από τον τρόπο με τον οποίον τα υπόλοιπα άτομα θα αντιμετωπίσουν το ενδεχόμενο υλοποίησης αυτής της παραπάνω σκέψης.[765]

Ο Νικίας συνεχίζει, τώρα, με μία ακόμα διάκριση, το νόημα της οποίας είναι φιλοσοφικό: όποιος ενεργεί με προβλεπτικότητα, έχει περισσότερες πιθανότητες να περατώσει επιτυχώς το εγχείρημά του, ενώ, όποιος δρα παρορμητικά, είναι πολύ πιθανόν να αποτύχει.[766] Η ρητορική αυτή βρίσκεται σε άμεση συναρμογή με την «περίκλεια πραότητα»,[767] ορολογία που έχω εισηγηθεί σε φιλοσοφικό σύγγραμμά μου. Πολιτικά μιλώντας, ο Νικίας ακολουθεί εδώ την γενικότερη μετριοπάθεια του Περικλή. Πάντως, η φιλοσοφικού τύπου φράση αυτή δύναται να ερμηνευθεί και υπό ιδεολογικό πρίσμα: οι *χρηστοὶ* συνηθίζουν να προνοούν, ενώ οι *πονηροὶ* δρουν παράτολμα. Η ερμηνεία αυτή δείχνει ότι ο Νικίας εκτοξεύει τα δηκτικά του βέλη και απέναντι στον Αλκιβιάδη, τον ηγέτη των απερίσκεπτων, όπως προκύπτει από τα συμφραζόμενα. Η παράγραφος αυτή ολοκληρώνεται με τον Νικία να καλεί τους ομοϊδεάτες του, αλλά και γενικότερα τους Αθηναίους, να ψηφίσουν εναντίον της Σικελικής εκστρατείας. Τονίζει ότι, αν οι Σικελιώτες αναγνωρίζουν τα σημερινά σύνορα, τότε δεν υπάρχει καμία διπλωματική διαφορά ανάμεσα σε αυτούς και τους Αθηναίους. Τέλος, ο αρχηγός της μερίδας των *χρηστῶν* σημειώνει ότι οι Αθηναίοι οφείλουν να πάψουν, πια, να έχουν αδύναμους συμμάχους, οι οποίοι θα απαιτούν, μεν, βοήθεια από τους Αθηναίους, αλλά δεν θα είναι σε θέση να την ανταποδώσουν.

[765] Πρόκειται, εδώ, για ψυχολογικού τύπου ερμηνεία· βλ. ειδικότερα Σκούφα (2022) 46: «Σύμφωνα, λοιπόν, με τη ΘΣΣ (σημ.: εννοεί την ΄΄Θεωρία Σχεδιασμένης Συμπεριφοράς΄΄), η ανθρώπινη συμπεριφορά διαμορφώνεται από τρεις παράγοντες: τις πεποιθήσεις για το αποτέλεσμα μιας συμπεριφοράς, τις πεποιθήσεις σχετικά με τις προσδοκίες των άλλων και την αντιλαμβανόμενη ικανότητα για την εκδήλωση μιας συμπεριφοράς [Ajzen (1991)]. Οι παράγοντες αυτοί μπορεί να έχουν διαφορετική ισχύ στην πρόβλεψη της συμπεριφοράς, ανάλογα με την κατάσταση στην οποία βρίσκεται το άτομο. Για παράδειγμα, κάποιος μπορεί να εκδηλώσει μία συμπεριφορά επειδή έχει θετική στάση απέναντι σε αυτήν, ενώ κάποιος μπορεί να μην το κάνει λόγω των κοινωνικών πιέσεων που δέχεται. Αυτό εξηγεί και τον λόγο για τον οποίο άνθρωποι με παρόμοιες στάσεις, υποκειμενικές νόρμες και αντιληπτό έλεγχο της συμπεριφοράς συμπεριφέρονται με διαφορετικό τρόπο [Fishbein & Ajzen (2010)]».

[766] Γενικότερα, τα επιχειρήματα του Νικία στην πρώτη του αυτήν αγόρευση είναι καθαρά λογικά, με την έννοια ότι εξηγούνται εμπειρικά· δεν χρειάζεται επιστράτευση κανενός συναισθηματισμού για την κατανόησή τους. Βλ. και Niedzielski (2017) 43: «The arguments of Nicias in his first speech appear to have been at least partially true, even though Thucydides' narrative calls into question whether the events happened for the reasons that Nicias thought that they would. The Athenian audience, however, was ultimately unpersuaded by these arguments».

[767] Βλ. Αναστασόπουλος (2021) 178.

Η ρήση αυτή έρχεται σε ολοκληρωτική ρήξη με τον ίδιο τον χαρακτήρα των Αθηναίων, τον οποίον περιγράφει ο Περικλής στον επιτάφιο που έχει διασώσει ο Θουκυδίδης. Οι Αθηναίοι, δηλαδή, χάρη στην ηγεμονία τους είναι σε θέση να δρουν με ανωτερότητα (η ανωτερότητα αυτή ίσως κρύβει μέσα της και αλαζονεία, ας συμπληρωθεί εδώ) και να βοηθούν όσους θέλουν, δίχως να περιμένουν ανταπόκριση (*καὶ μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῷ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῷ πιστῷ ἀδεῶς τινὰ ὠφελοῦμεν*, Θουκ. 2.40.5).[768] Η τοποθέτηση αυτή του Νικία είναι, μεν, ορθή, αν την εξετάσει κανείς κάτω από το πρίσμα των διεθνών σχέσεων, αλλά δεν παύει να αγνοεί τις φιλελεύθερες τάσεις των Αθηναίων· επομένως, πρόκειται εδώ για εμφανές λεκτικό ατόπημα, εύκολα αξιοποιήσιμο προς το συμφέρον του από έναν πολιτικό της ολκής του Αλκιβιάδη.

Ο Νικίας ολοκληρώνει την αγόρευσή του με μια παράκληση προς τον πρύτανη της συνέλευσης: τον παρακαλεί ευθέως να παραβεί τους νόμους και να θέσει το ζήτημα σε εκ νέου ψηφοφορία, υποστηρίζοντας ότι ο νόμος είναι εφικτό να καταπατηθεί, αν αυτό είναι προς το συμφέρον της πόλης.[769] Ο γιος του Νικηράτου κλείνει την ομιλία του με μια φράση που παραπέμπει ανοιχτά στον Ιπποκράτη λέγοντας ότι καλός άρχων είναι αυτός που ωφελεί την πόλη του ή, τουλάχιστον, δεν την βλάπτει. Με την χρήση ιατρικού – ιπποκρατικού σκεπτικού[770] ο Νικίας προσπαθεί εδώ να πει στους συμπολίτες του ότι η κατάσταση είναι εξαιρετικά επείγουσα[771] και η απόφαση που θα πάρει ο πρύτανης – αν, δηλαδή, θα επιτρέψει ή όχι νέα

[768] Πβ. Πλ. *Μενέξ*. 244e: *καὶ δὴ καὶ εἴ τις βούλοιτο τῆς πόλεως κατηγορῆσαι δικαίως, τοῦτ' ἂν μόνον λέγων ὀρθῶς ἂν κατηγοροῖ, ὡς ἀεὶ λίαν φιλοικτίρμων ἐστὶ καὶ τοῦ ἥττονος θεραπίς*. Βεβαίως, αυτό το χαρακτηριστικό των Αθηναίων προκύπτει και εξαιτίας τού ότι οι Αθηναίοι είναι, προ πάντων, εραστές της ίδιας τους της πόλης. Βλ. σχετικά και την ανάλυση του Duque (2019) 96-97, ο οποίος εξηγεί την περίκλεια φράση που καλεί τους Αθηναίους να γίνουν εραστές της Αθήνας: «We should remember the perilous context Pericles is in. He has been elected to speak in honor of those who have died in the war, but at the same time he needs to motivate the surviving Athenians—many forced to come inside the walls of a cramped city—to stay the course. Pericles is deftly combining a factual description of Athens with a normative prescription. On the one hand, Pericles is using figurative language to describe Athens's existing practice of pederasty, which helped to constitute its socio-political order. Social networks and connections were formed by the relationships between *erastai* and *erōmenoi*, they functioned as a process of political acculturation and socialization. On the other hand, Pericles also exhorts his audience; he holds out an ideal to them. He inspires the citizens to behold and love the city as one would a beloved. Pericles wants to harness the ambition, and drive in *erōs* that lives in every citizen, and to channel that collective energy toward a shared love object, Athens. All of it is in service to the war effort».

[769] Ο Harris (2014) 68 εξηγεί: «Nicias' proposal that the *prytanis* put his proposals to a vote was not illegal because it would have overturned the decree ordering the expedition to sail to Sicily. It was illegal because Nicias had not made his proposals first in the Council and had not had the *prytaneis* place the discussion about them on the agenda of the Assembly. Had the Council voted to have the Assembly reconsider the matter of sending an expedition to Sicily, the *prytanis* could have put Nicias' proposals to a vote. But that matter was not on the agenda of the Assembly, as the narrative makes clear and as Nicias himself admits. It would therefore have been illegal for the *prytanis* to put Nicias' proposals to a vote».

[770] Περί αυτού βλ. Greenwood (2011) 131.

[771] Βλ. και Westlake (1971) 497: «Among the characteristics occurring in many speeches and providing evidence of uniformity is one which does not appear to have been noticed. It is the following: the speaker issues at or near the

ψηφοφορία – μπορεί να συγκριθεί με την σοβαρότητα των αποφάσεων που καλείται να λάβει ένας γιατρός, ώστε να σώσει την ζωή του ασθενούς του.[772] Πλην των άλλων, ο Νικίας αποδεικνύει εδώ ότι ως *χρηστὸς* έχει λάβει την πρέπουσα μόρφωση και είναι εξαιρετικά διαβασμένος.[773]

Στην επόμενη παράγραφο (Θουκ. 6.15.1–5) ο ιστορικός – ερευνητικός φακός του Θουκυδίδη εστιάζει στην περιγραφή των γεγονότων από την οπτική του Αλκιβιάδη. Πριν ο γιος του Ολόρου παρουσιάσει τον γιο του Κλεινία να αγορεύει πάνω στο βήμα απαντώντας στον Νικία, αναφέρεται στην προσωπικότητα του νεαρού τότε πολιτικού, δίνοντας έμφαση σε συγκεκριμένες πτυχές του χαρακτήρα του. Ο αναγνώστης κατανοεί ότι ελάχιστοι είχαν το θάρρος να τηρήσουν τις προτροπές του Νικία, αφού οι περισσότεροι από αυτούς που ανήλθαν στο βήμα υποστήριξαν την πραγματοποίηση της Σικελικής εκστρατείας. Μάλιστα, ο Αλκιβιάδης μίλησε με ακόμα μεγαλύτερο πάθος υπέρ της θέσης αυτής, καθώς ήταν ο βασικός πολιτικός αντίπαλος του Νικία και, επιπροσθέτως, είχε νιώσει προσβεβλημένος μετά τις ειρωνικές αναφορές του ηγέτη των *χρηστῶν* προς το πρόσωπό του. Η φράση *βουλόμενος τῷ τε Νικίᾳ ἐναντιοῦσθαι, ὢν καὶ ἐς τἆλλα διάφορος τὰ πολιτικὰ καὶ ὅτι αὐτοῦ διαβόλως ἐμνήσθη* στο 6.15.2 είναι ενδεικτική και φανερώνει με ενάργεια την βούληση του αρχηγού των *πονηρῶν*, Αλκιβιάδη, να πλήξει την μερίδα των *χρηστῶν* μέσα από την πραγματοποίηση δυναμικής και αποτελεσματικής αντιπολίτευσης. Ο Αλκιβιάδης, δε, έχει αντιληφθεί την διάθεση της πλειοψηφίας, έχει διαπιστώσει ότι έχει, ήδη, παρασύρει το μεγαλύτερο μέρος του *δήμου* προς την επιθυμητή κατεύθυνση – πραγματοποίηση πολεμικής επιχείρησης στην Σικελία – και προσπαθεί, παράλληλα, να αποκτήσει πολιτική ισχύ εντός της Αθήνας. Ο Θουκυδίδης, βέβαια, είναι ξεκάθαρος στις διατυπώσεις του, επισημαίνοντας ότι ο όμορφος Αλκιβιάδης ήθελε να γίνει στρατηγός, προκειμένου η Αθήνα να κατακτήσει την Σικελία και την Καρχηδόνα και, κατά συνέπεια, να αποκτήσει ο ίδιος χρήματα και να δοξάσει το όνομά του. Ο ιστορικός συμπληρώνει

---

end of his speech a warning drawing the attention of his audience to the unpleasant consequences likely to ensue if his recommendations are not accepted and implemented».

[772] Για σχετική ερμηνευτική προσέγγιση με εντοπισμό ιπποκρατικού απόηχου στα λόγια του Νικία βλ. Jouanna (2012) 22: «The first parallel occurs at the very end of Nicias' speech. Immediately after the reference to the doctor, Nicias closes his speech with a definition of the good governer (6.14 = doc. no. 1, left column, 1,40ff.): τὸ καλῶς ἄρξαι τοῦτ' εἶναι, ὃς ἂν τὴν πατρίδα ὠφελήσῃ ὡς πλεῖστα ἢ ἑκὼν εἶναι μηδὲν βλάψῃ, "Good governance is to do as much good for the country as possible, or at least no voluntary harm." Following Ilberg (1925), we know that this definition is an extension of the medical metaphor, because it corresponds to the definition of the ideal doctor given in Epidemics 1.5: "to keep two things in mind with regard to disease: to be useful (ὠφελεῖν), or at least to do no harm (ἢ μὴ βλάπτειν)». Πβ. Jouanna (2012) 29.

[773] Γενικότερα, για την πρώτη αγόρευση του Νικία βλ. και Pitt (2022) 178-179.

ότι ο Αλκιβιάδης είχε κατορθώσει, μεν, να γίνει δημοφιλής στον λαό, αλλά διήγε βίο τρυφηλό, με αποτέλεσμα να κατασπαταλά την περιουσία του, προβαίνοντας, δηλαδή, σε δαπάνες που η τσέπη του δεν μπορούσε να αντέξει. Ο Θουκυδίδης ολοκληρώνει αυτό το τμήμα λέγοντας ότι ο Αλκιβιάδης, εξαιτίας της άσωτης ζωής του και της περιφρόνησης που έδειχνε απέναντι στους νόμους στον ιδιωτικό του βίο, προκάλεσε τον φόβο των πολλών, οι οποίοι άρχισαν να θεωρούν ότι δεν αποκλείεται να επιδιώξει ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος και εγκατάσταση τυραννίδας. Η θουκυδίδεια αυτή επισήμανση έχει ιδιαίτερο νοηματικό βάρος, καθώς η κατηγορία αυτή αποδίδεται από τον λαό σε εύπορους πολιτικούς, ανεξάρτητα από το αν αυτοί ηγούνται της μερίδας των *χρηστῶν* ή των *πονηρῶν*. Πάντως, ο ιστορικός εκφράζει την θέση ότι ο Αλκιβιάδης ήταν άριστος στα πολεμικά ζητήματα και σημειώνει ότι η απόφαση του λαού να εμπιστευτεί σε άλλους την εξουσία οδήγησε στην καταστροφή της Αθήνας.[774] Μοιάζει εδώ ο Θουκυδίδης να υπαινίσσεται ότι η Αθήνα όφειλε να ανεχτεί τον αλαζονικό και παραβατικό χαρακτήρα του Αλκιβιάδη, προκειμένου να πετύχει τους στρατιωτικούς σκοπούς της. Η τοποθέτηση αυτή του Θουκυδίδη θυμίζει την ρήση του Αισχύλου στους *Βατράχους*[775] του Αριστοφάνη (1431–1432): *οὐ χρὴ λέοντος σκύμνον ἐν πόλει τρέφειν·/ ἢν δ' ἐκτραφῇ τις, τοῖς τρόποις ὑπηρετεῖν*. Μια πόλη, αν θέλει να χειρίζεται τις υποθέσεις της με πνεύμα σωφροσύνης και σύνεσης, δεν πρέπει να ανατρέφει λιοντάρια εντός των κόλπων της, ήτοι ανθρώπους εξαιρετικά φιλόδοξους, οι οποίοι, δυνητικά, δύνανται να ξεχωρίσουν υπερβολικά σε σχέση με το

[774] Βλ. Niedzielski (2017) 44: «Thucydides seems to have blamed both Alcibiades and the Athenian people as a whole more than he did Nicias. The expedition to Sicily that Alcibiades convinced the Athenians to make was unsuccessful and proved Nicias' fears correct. Thucydides also made the claim that, because Alcibiades had many faults and eventually left Athens, the Athenians "caused their *polis* [city] to fall not much later because they turned to others [as leaders]" (ἄλλοις ἐπιτρέψαντες, οὐ διὰ μακροῦ ἔσφηλαν τὴν πόλιν). This seems to put blame on both Alcibiades and the Athenian people as a whole, since Alcibiades caused the Athenians to make this mistake. I do not believe that this statement implies that the Sicilian Expedition in particular would have been successful under the leadership of Alcibiades rather than Nicias, as Peter Brunt stated. The reference could instead be to the end of the war a decade later, when Athens did fall, since οὐ διὰ μακροῦ (not much later) is not overly specific. The *demos* (people) being partially responsible for their own defeat, then, does not free Alcibiades from blame; for this reason, I cannot agree with H. D. Westlake's claim that Alcibiades was the "protagonist" of this episode. Additionally, the failings of the *demos* strengthen the argument that Thucydides viewed it as a weakness to pander to them». Επομένως, ο Niedzielski εκφράζει εδώ μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία, υποστηρίζοντας ότι οι Αθηναίοι στράφηκαν εναντίον του Αλκιβιάδη, επειδή ο ίδιος έφταιγε· η ανάθεση της στρατηγίας σε άλλους πολιτικούς ήταν λογικό επακόλουθο της κατάστασης αυτής. Δεν αποκλείεται ο ερευνητής να έχει δίκιο, ιδίως αν, όπως θα δειχθεί παρακάτω, ληφθεί κατά νου η επιεικής στάση που υιοθετεί ο ιστορικός απέναντι στον Νικία. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι εύκολο να ανακαλυφθούν τα ακριβή κίνητρα του Θουκυδίδη, αφού ο ίδιος ήταν κοινωνικά και ιδεολογικά *χρηστὸς* και έπρεπε να κρίνει δύο *χρηστούς*, οι οποίοι, όμως, ηγούντο διαφορετικών ιδεολογικών μερίδων. Εν ολίγοις, ο Θουκυδίδης επικρίνει κάποιες φορές τόσο τον Νικία, όσο και τον Αλκιβιάδη, και άλλες φορές είναι ελαστικός μαζί τους. Στην συζήτηση αυτήν μπορούν να προστεθούν στοιχεία συμπερασματικού χαρακτήρα μόλις ολοκληρωθεί η εξέταση της παρουσίας του Νικία στο θουκυδίδειο έργο.

[775] Για τους *Βατράχους* βλ. και Thiercy (2011) 359.

πλήθος. Αν, όμως, συμβεί και μεγαλώσει η πόλη έναν τέτοιον άνθρωπο, τότε είναι αναγκασμένη να συμβαδίσει με τις επιθυμίες και τις ιδιοτροπίες του, ιδίως αν αυτό πρόκειται να της αποφέρει μελλοντικά οφέλη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ το γεγονός ότι η πόλη παρομοιάζεται με υπεύθυνο για την ανατροφή ενός λέοντα μέσω της χρήσης λεξιλογίου που αφορά το μεγάλωμα του ζώου τούτου (*τρέφειν*, *ἐκτραφῇ*)· αντιστοίχως, μπορεί να θεωρήσει κάποιος ότι η Αθήνα είναι ο γονέας του Αλκιβιάδη και ένας γονιός ποτέ δεν διώχνει το παιδί του, εφ' όσον ο ίδιος τού έχει δώσει την εκάστοτε διαπαιδαγώγηση. Εν ολίγοις, η Αθήνα έχει, ήδη, εισέλθει στον χορό του Αλκιβιάδη και δεν έχει άλλη επιλογή από το να χορέψει.[776]

Ακολουθεί η αγόρευση του Αλκιβιάδη, η οποία θα παρατεθεί συνοπτικά, ώστε να καταστεί εμφανής, για άλλη μία φορά, η ιδεολογική και πολιτική αντίθεση ανάμεσα στην μερίδα των *χρηστῶν* και των *πονηρῶν*. Άλλωστε, όπως έχει, ήδη, επισημανθεί και στην εισαγωγή της παρούσας διδακτορικής διατριβής, είναι αναγκαίο, συχνά, να εκτίθενται και οι αποφάσεις ή θεωρητικές επισημάνσεις των εκπροσώπων της μερίδας των *πονηρῶν*, ώστε να εξηγούνται καλύτερα οι αντίστοιχες πολιτικές ενέργειες των αρχηγών της μερίδας των *χρηστῶν*. Με λίγα λόγια, η δημοκρατία του πέμπτου αιώνα π.Χ. (μάλλον και εν γένει η δημοκρατία ως πολίτευμα) αφορά πολιτικούς των οποίων οι δράσεις βρίσκονται σε συνεχή αλληλεξάρτηση με τις αντίστοιχες αντιπολιτευτικές πρωτοβουλίες των πολιτικών τους αντιπάλων.

Ο Αλκιβιάδης ξεκινά δυναμικά τον λόγο του, υποστηρίζοντας ένθερμα το δικαίωμά του να ασκήσει την στρατηγία. Νιώθει, δε, προσβεβλημένος από την προσωπική αναφορά στο όνομά του που πραγματοποίησε προηγουμένως ο Νικίας. Αρχικά, ο γιος του Κλεινία προσπερνάει εν τάχει τις διάφορες διαβολές εναντίον του, επισημαίνοντας πως όλες οι φήμες που σχετίζονται με τον ίδιο τελικά προσδίδουν δόξα τόσο στον Αλκιβιάδη όσο και στην Αθήνα. Το πρώτο καθοριστικής σημασίας επιχείρημα που προσφέρει ο Αλκιβιάδης αφορά την θριαμβευτική εμφάνισή του στους Ολυμπιακούς Αγώνες τού 416 π.Χ.[777] Σύμφωνα με τον ηγέτη

[776] Ο Κωνσταντάκος (2017-2018) 28 σχολιάζει σχετικώς: «Κατά τον Αισχύλο, η Αθήνα δεν έχει πλέον επιλογή. Εφόσον ανέθρεψε στους κόλπους της αυτό το εκπληκτικό και τρομερό πλάσμα, τώρα οφείλει να υπηρετήσει το θέλημά του. Ο Αλκιβιάδης πρέπει να επιστρέψει και να αναλάβει την αρχηγία των αθηναϊκών δυνάμεων, με πλήρη εξουσιοδότηση, όσο φοβερές επιπτώσεις και αν συνεπάγεται αυτό. Είναι ο μόνος ικανός να σώσει την πόλη στη δύσκολη ώρα».

[777] Περί αυτού, βλ. Hornblower (2003) 114. Βλ. και Huys (2006) 263-264: «Alcibiades' pleidooi voor een actieve machtspolitiek en zijn waarschuwingen tegen inertie sluiten naadloos aan bij het portret dat hij ophangt van zijn eigen kwaliteiten. In tegenstelling tot de speech van Nicias speelt in Alcibiades' rede de in aristotelische zin 'ethische argumentatie' een rol van primordiaal belang. In het eerste deel van de toespraak steekt hij uitvoerig de loftrompet van zijn eigen talenten: hij herinnert de toehoorders aan zijn roemrijke overwinningen op de Olympische Spelen, aan zijn inzet voor de gemeenschap als royaal cultuursponsor en ten slotte -het enige dat hier echt relevant

των *πονηρῶν*, οι Έλληνες, μετά τις εξαιρετικές αθλητικές επιδόσεις του Αλκιβιάδη που άφησαν εποχή,[778] άρχισαν να θεωρούν την Αθήνα πιο ισχυρή απ' ό,τι ήταν στην πραγματικότητα.[779] Ο ωραίος Αλκιβιάδης κατόρθωσε, κατ' αυτόν τον τρόπο, με την ατομική του αθλητική συμβολή να μεταφέρει στο πεδίο της συλλογικότητας κάτι από την προσωπική του αίγλη: η Αθήνα, πλέον, είναι στα μάτια των υπολοίπων Ελλήνων μια δυνατή πόλη, παρά την πρωταγωνιστική εμπλοκή της στον αιματηρό Πελοποννησιακό Πόλεμο και παρά τις διάφορες ατυχίες που υπέστη, όπως, λόγου χάριν, ήταν η βαρύνουσας σημασίας για την σωματική και ψυχική υγεία των Αθηναίων καταστροφική επιδημία. Η μνεία, όμως, του Αλκιβιάδη στους Ολυμπιακούς Αγώνες δεν είναι τυχαία,[780] αφού είναι γνωστό πως η διάκριση σε αθλητικό γεγονός, αν χρησιμοποιούνταν με κατάλληλους ρητορικούς χειρισμούς, μπορούσε να μεταφερθεί στον πολιτικό στίβο και, κατ' επέκταση, να μετουσιωθεί σε πολιτική καθιέρωση ή ακόμα και σε παντοδυναμία του αθλητικώς διακεκριμένου υποκειμένου.[781] Σωστά επισημαίνει ο García–Romero (2003) 64 ότι από την

---

is- aan de successen die hij al geboekt heeft op militair vlak en op het terrein van de internationale diplomatie». Ο Huys υποστηρίζει εδώ ότι ο Αλκιβιάδης, εν αντιθέσει με τον Νικία στον προηγηθέντα λόγο του, χρησιμοποιεί – με αριστοτελικούς όρους πάλι – καθαρά ηθική επιχειρηματολογία.

[778] Βλ. Jordan (2000) 63: «The picture that he presents of himself to the assembly is that of a competitor. He has entered more chariots at Olympia than any other private person, has won a victory and has been placed second and fourth, and he has competed as a producer of plays. At the present time he is competing with Nicias for the command of the expedition».

[779] Βλ. Θουκ. 6.16.1-2: *'καὶ προσήκει μοι μᾶλλον ἑτέρων, ὦ Ἀθηναῖοι, ἄρχειν (ἀνάγκη γὰρ ἐντεῦθεν ἄρξασθαι, ἐπειδή μου Νικίας καθήψατο), καὶ ἄξιος ἅμα νομίζω εἶναι. ὧν γὰρ πέρι ἐπιβόητός εἰμι, τοῖς μὲν προγόνοις μου καὶ ἐμοὶ δόξαν φέρει ταῦτα, τῇ δὲ πατρίδι καὶ ὠφελίαν. οἱ γὰρ Ἕλληνες καὶ ὑπὲρ δύναμιν μείζω ἡμῶν τὴν πόλιν ἐνόμισαν τῷ ἐμῷ διαπρεπεῖ τῆς Ὀλυμπίαζε θεωρίας, πρότερον ἐλπίζοντες αὐτὴν καταπεπολεμῆσθαι, διότι ἅρματα μὲν ἑπτὰ καθῆκα, ὅσα οὐδείς πω ἰδιώτης πρότερον, ἐνίκησα δὲ καὶ δεύτερος καὶ τέταρτος ἐγενόμην καὶ τἆλλα ἀξίως τῆς νίκης παρεσκευασάμην. νόμῳ μὲν γὰρ τιμὴ τὰ τοιαῦτα, ἐκ δὲ τοῦ δρωμένου καὶ δύναμις ἅμα ὑπονοεῖται.*

[780] Στο λαμπρό αυτό ιστορικό γεγονός που χάρισε υπέρμετρη δόξα στον Αλκιβιάδη αναφέρεται και ο Πλούταρχος, παραπέμποντας, παράλληλα, και στον Ευριπίδη. Βλ. σχετικά Πλουτ. *Ἀλκιβ.* 11.1-12.1: *Αἱ δ' ἱπποτροφίαι περιβόητοι μὲν ἐγένοντο καὶ τῷ πλήθει τῶν ἁρμάτων· ἑπτὰ γὰρ ἄλλος οὐδεὶς καθῆκεν Ὀλυμπίασιν ἰδιώτης οὐδὲ βασιλεύς, μόνος δὲ ἐκεῖνος. καὶ τὸ νικῆσαι δὲ καὶ δεύτερον γενέσθαι καὶ τέταρτον, ὡς Θουκυδίδης φησίν, ὁ δ' Εὐριπίδης τρίτον, ὑπερβάλλει λαμπρότητι καὶ δόξῃ πᾶσαν τὴν ἐν τούτοις φιλοτιμίαν. λέγει δ' ὁ Εὐριπίδης ἐν τῷ ἅρματι ταῦτα· σὲ δ' ἀείσομαι, ὦ Κλεινίου παῖ. καλὸν ἁ νίκα· κάλλιστον δ', ὃ μηδεὶς ἄλλος Ἑλλάνων, ἅρματι πρῶτα δραμεῖν καὶ δεύτερα καὶ τρίτα, βῆναί τ' ἀπονητί, Διὸς στεφθέντα τ' ἐλαία κάρυκι βοᾶν παραδοῦναι. Τοῦτο μέντοι τὸ λαμπρὸν ἐπιφανέστερον ἐποίησεν ἡ τῶν πόλεων φιλοτιμία. σκηνὴν μὲν γὰρ αὐτῷ κεκοσμημένην διαπρεπῶς ἔστησαν Ἐφέσιοι, τροφὰς δὲ ἵπποις καὶ πλῆθος ἱερείων παρεῖχεν ἡ Χίων πόλις, οἶνον δὲ Λέσβιοι καὶ τὴν ἄλλην ὑποδοχὴν ἀφειδῶς ἑστιῶντι πολλούς.* Πβ. και τον λόγο *Περὶ τοῦ ζεύγους* του Ισοκράτη, όπου στην παράγραφο 34 ο ερευνητής αποκομίζει χρήσιμες πληροφορίες: *ζεύγη γὰρ καθῆκε τοσαῦτα μὲν τὸν ἀριθμὸν ὅσοις οὐδ' αἱ μέγισται τῶν πόλεων ἠγωνίσαντο, τοιαῦτα δὲ τὴν ἀρετὴν ὥστε καὶ πρῶτος καὶ δεύτερος γενέσθαι καὶ τρίτος. χωρὶς δὲ τούτων ἐν ταῖς θυσίαις καὶ ταῖς ἄλλαις ταῖς περὶ τὴν ἑορτὴν δαπάναις οὕτως ἀφειδῶς διέκειτο καὶ μεγαλοπρεπῶς ὥστε φαίνεσθαι τὰ κοινὰ τὰ τῶν ἄλλων ἐλάττω τῶν ἰδίων τῶν ἐκείνου. κατέλυσε δὲ τὴν θεωρίαν, τὰς μὲν τῶν προτέρων εὐτυχίας μικρὰς πρὸς τὰς αὑτοῦ δόξαι ποιήσας, τοὺς δ' ἐφ' αὑτοῦ νικήσαντας παύσας ζηλουμένους, τοῖς δὲ μέλλουσιν ἱπποτροφεῖν οὐδεμίαν ὑπερβολὴν καταλιπών.* Είναι εμφανές ότι ήδη από την αρχαιότητα υπήρχε διχογνωμία ως προς το τρίτο βραβείο, αφού ο Θουκυδίδης κάνει λόγο για τέταρτο, ενώ ο Ισοκράτης και ο Ευριπίδης (στον οποίον παραπέμπει ο Πλούταρχος) μιλούν για τρίτο βραβείο.

[781] Βλ. σχετικά García-Romero (2003) 65: «The tyrant Cleisthenes of Sikyon or Sicilian tyrants were very skillful at take advantage of agonistic successes, and also in Athens were some examples of this nature before Alcibiades'

στιγμή που ο Θουκυδίδης βάζει τον Αλκιβιάδη να προτάσσει αυτό το αθλητικού τύπου επιχείρημα ο μελετητής οφείλει να καταλάβει ότι ο ιστορικός μάλλον θεωρούσε ότι οι αθλητικές επιδόσεις είχαν τεράστιο αντίκτυπο στην κοινή γνώμη.[782] Φυσικά, συμπληρώνεται εδώ, ό,τι μπορούσε να ασκήσει επιρροή στην κοινή γνώμη, μπορούσε και, δυνητικά, να μετατραπεί σε πολιτική ισχύ.[783] Ούτως ή άλλως, η αθλητική διάκριση σήμαινε ξεχωριστές φυσικές ικανότητες:

---

times. The Athenian aristocrat Cylon won the *diaulos* of the Olympic games in 640 B.C., and probably placed great emphasis in his fame as an Olympic winner when he attempted to establish a tyranny in Athens precisely during an Olympic year (632), although he was in fact unsuccessful (Herodotus 5.71, Thucydides 1.126 et al.) And in 532 B.C. the exiled Cimon gave over to the Athenian tyrant Pisistratus his second Olympic victory in the four horse-chariot race in exchange for being allowed to return from exile to Athens (Herodotus 6.103)».

[782] Ασφαλώς, δεν πρέπει να παραλειφθεί εδώ και η ιστορία, σύμφωνα με την οποία ο Αλκιβιάδης κατέκτησε, μεν, την νίκη, αλλά έχοντας κλέψει, δε, τα άλογα κάποιου Διομήδη. Αν υπάρχει βάση στην ιστορία, τότε ο φόβος του αθηναϊκού *δήμου* για μετατροπή του Αλκιβιάδη σε τύραννο θα ήταν ακόμα μεγαλύτερος. Η Romilly (1995[4]) 57 περιγράφει με παραστατικότητα: «Ο Αλκιβιάδης είχε φίλο έναν έντιμο άνθρωπο, τον Διομήδη. Και ο Διομήδης αυτός, που θα ήθελε πολύ και εκείνος να διακριθεί στις αρματοδρομίες, έμαθε ότι στο Άργος υπήρχε ένα καλό άρμα που ανήκε στην πόλη και επρόκειτο να πουληθεί. Ζήτησε από τον Αλκιβιάδη, άνθρωπο με επιρροή (και ιδιαίτερα στο Άργος, θα δούμε πιο κάτω γιατί) να αγοράσει αυτό το άρμα ΄΄για λογαριασμό του, δηλαδή του Διομήδη΄΄. Πολύ καλά! Τι κάνει ο Αλκιβιάδης; Αγοράζει το άρμα ... και το οικειοποιείται! Οργή του Διομήδη, μηνύσεις, δίκες. Ο λόγος *Κατ' Ἀλκιβιάδου*, που έφτασε σε μας με το όνομα του Ανδοκίδη, μιλάει για τα ΄΄κλεμμένα άλογα΄΄ και έναν αγώνα που έγινε ΄΄με τα άλογα άλλου΄΄ (26-27). Είδαμε ότι ο λόγος του Ισοκράτη που αφορά τον Αλκιβιάδη έχει τίτλο ΄΄Περί του ζεύγους΄΄ και πρόκειται γι' αυτά τα άλογα. Η υπόθεση κράτησε πολύ. Η δίκη που ξεκίνησε ο Διομήδης γι' αυτό το επεισόδιο, το 416, διακόπηκε με την εξορία του Αλκιβιάδη. Παρά την προσπάθεια του Διομήδη το 408, η δίκη δεν έγινε παρά το 396, δηλαδή είκοσι χρόνια αργότερα. Η αγωγή ξεκίνησε τότε από κάποιον Τισία, του οποίου αγνοούμε τη σχέση με τον Διομήδη, και είχε στόχο τον γιο του Αλκιβιάδη, ο οποίος μόλις είχε ενηλικιωθεί. Τα σφάλματα που συνδέονται με την επιδίωξη μιας αθλητικής νίκης μπορούν να προκαλέσουν πολλά δυσάρεστα... Ο γιος του Αλκιβιάδη υποστήριξε στην αγόρευσή του, όπως υποθέτουμε, ότι η υπόθεση ήταν από τις πιο καθαρές και ότι επρόκειτο για κακοήθη σκευωρία». Πβ. και Papakonstantinou (2003) 174-175: «This representation of Olympic victories is slightly adjusted in the speech delivered by Alcibiades to suit the inter-*polis* power struggle (notice the emphasis on one of the key words of this passage, *dunamis*) in which Athens was currently involved in the context of the Peloponnesian War. Furthermore, Alcibiades' attempt to project Athens as the main beneficiary of his Olympic victory was very likely a calculated attempt to justify the extravagance of his Olympic delegation. Such a reaction on the part of Alcibiades is understandable in light of the negative repercussions of his victory in late fifth-century Athens. Alcibiades' showing in Olympia, besides being one of the most distinguished in athletic terms, was also one of the most controversial in the entire ancient Olympic history. It all started before the actual chariot race, when Alcibiades appropriated and competed with a team of horses that apparently belonged to another Athenian. Then the night of his victory Alcibiades organized a huge party in which he entertained everybody present in Olympia, a party that was remembered as one of the most extravagant Olympic celebrations by Athenaeus almost seven centuries later! The following day Alcibiades managed to persuade the Athenian delegates to allow him to use first in his personal sacrifice to Zeus the official sacred vessels before returning them to the Athenian delegation, something that certainly created a lot of frustration among the Athenians and made other spectators believe that it was Alcibiades who was lending the vessels to the Athenian *theoroi* and not the other way around. Moreover, Alcibiades as an individual and not as representative of the city of Athens, defiantly accepted large material gifts from other states thus acting, as some sources put it, more like an Eastern despot than a representative of a free, democratic state».

[783] Βλ. Pritchard (2012) 216: «The victory of one of its sportsmen was so politically valuable for a *polis* because of the publicity which a Panhellenic festival gave this success. The *agōnes* of these festivals were the most popular in the Greek world, attracting enormous numbers of competitors, *theōroi* or sacred ambassadors and ordinary spectators from right across the Mediterranean. The best attended games of the *periodos* or circuit was the Olympics, whose stadium of the mid-fourth century could accommodate up to forty-five thousand spectators, but the other three games still attracted crowds in the tens of thousands and of comparable diversity. As a consequence, whatever took place during these festivals or could be otherwise observed had the potential to become known to

ο νικητής, αφού κατάφερε να επικρατήσει των υπολοίπων, επέδειξε σωματική ρώμη, αντοχή, ταχύτητα, οξυδέρκεια κ.ά. Ο νικητής, επομένως, σε αθλητικές διοργανώσεις επιδεικνύει εμπράκτως όλα εκείνα τα γνωρίσματα ή, έστω, μερικά από αυτά που είναι αναγκαίο να διαθέτει και ένας στρατηγός. Έτσι εξηγείται καλύτερα η δυνατότητα της αθλητικής νίκης να μετατραπεί σε πολιτική κυριαρχία.[784] Συνοπτικά, ο Αλκιβιάδης φαίνεται, από ρητορική άποψη, να έχει θέσει τον Νικία σε μειονεκτική θέση και, μάλιστα, με ένα επιχείρημα που είναι καθαρά αριστοκρατικό· η δημοκρατία της εποχής είχε, μεν, δώσει πολλά προνόμια στις μάζες, αλλά η διάκριση στους Ολυμπιακούς Αγώνες απαιτούσε, συχνά, μεγάλους υλικούς πόρους (γι' αυτό, άλλωστε, και ο Νικίας επικρίνει τον γιο του Κλεινία για το ότι δαπανά χρήματα στα άλογά του).[785] Άρα, ο εκπρόσωπος των *πονηρῶν* αξιοποιεί τον εγγενή ιδεολογικό σύνδεσμό του με την μερίδα των *χρηστῶν* και προσπαθεί να αποδείξει ότι είναι καλύτερος στρατηγός από τον Νικία. Η διαπίστωση αυτή, πλην των υπολοίπων, αποδεικνύει και ότι, πέρα από τα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής – στα οποία οι δύο μερίδες διαφωνούσαν έντονα – οι διαφορές των δύο ιδεολογικών παρατάξεων στον τρόπο που ασκούν την ρητορική τους δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτες, καθώς, ένας *χρηστός*, λόγου χάριν, δεν δύναται να αποκρύψει εύκολα την καταγωγή του, ακόμα και αν επιλέξει να πολιτευτεί με την μερίδα των *πονηρῶν*.

Κατόπιν, η ρητορική του Αλκιβιάδη γίνεται περισσότερο επιθετική (Θουκ. 6.16.3–6), αφού ο πολιτικός άνδρας ομιλεί με υπερβάλλουσα αυτοπεποίθηση.[786] Ειδικότερα, ο γιος του Κλεινία υποστηρίζει ότι ο έχων εξαίρετη φύση οφείλει να διακηρύττει ευθέως ότι είναι ανώτερος από τους υπόλοιπους. Αν ωφελεί την πόλη, τότε δεν πρέπει να θεωρείται τρελός. Στο

---

almost the entire Greek world as official *polis*-representatives, athletes and spectators returned home and reported what they had seen. This helps to explain why classical Athenians commonly said that the Greeks in their entirety attended or witnessed a celebration of the Olympic Games».

[784] Περί αυτού βλ. Gribble (2012) 49-51.

[785] Βλ. Pritchard (2009) 217: «Since the democracy did neither finance nor administer education, each family made its own decisions about how long their boys would be at school and whether they would take each of the three traditional disciplines: athletics, music and letters. The Athenians understood very well that the number of educational disciplines a boy could pursue and the length of his schooling depended on the resources of his family. This inequality of opportunity is succinctly captured by the Platonic Protagoras, who explains that the three subjects of the 'old education' are taken by those '... who are most able; and the most able are the wealthiest (*hoi plousiōtatoi*). Their sons begin school at the earliest stage, and are freed from it at the latest' (Pl. *Prt.* 326c; cf. *Ap.* 23c)». Πβ. και Pritchard (2016) 50: «Athenian democracy may have opened up politics to every citizen but it had little impact on sporting participation. For almost the entire classical period athletics continued to be an exclusive pastime of the upper class». Για την παράδοση συγκεκριμένων οικογενειών της αριστοκρατικής τάξης στον αθλητισμό, βλ. σχετικά Papakonstantinou (2014) 159-180.

[786] Βλ. και Titchener (1988) 14: «Particularly when compared with the Thucydidean Alcibiades' direct, emphatic, and linear style of speaking, Nicias' style reveals Thucydides' conception of him as a conservative individual excessively preoccupied with himself».

σημείο αυτό γίνεται εκ νέου εμφανής η εμφατική προώθηση της διαδεδομένης σε συγκεκριμένους κύκλους αντίληψης που σχετίζεται με το δίκαιο του ισχυροτέρου. Οι πεποιθήσεις αυτές, των οποίων η συναρμογή με τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό είναι άρρηκτη, εντάσσονται, συνήθως, στην πολιτική ατζέντα της μερίδας των *πονηρῶν*. Έχουν, δε, σχολιαστεί σε γενικές γραμμές στην διδακτορική αυτήν διατριβή μέσω βραχείας ανάλυσης του Μηλιακού διαλόγου. Φυσικά, ο ερευνητής διαπιστώνει και την επιρροή που έχει δεχθεί ο Θουκυδίδης από την σοφιστική, ενώ με το ζήτημα ασχολείται σοβαρά και ο Πλάτωνας, τοποθετώντας ανάλογες ρήσεις στο στόμα του σοφιστή Θρασύμαχου στην *Πολιτεία*[787] και του Πώλου και του Καλλικλή[788] στον *Γοργία*.[789] Παρόλο που οι απόψεις αυτές μαρτυρούν, βέβαια, επαφή του Θουκυδίδη με την σοφιστική, δεν μπορούν να εκληφθούν αποκλειστικά ως προϊόν λογοτεχνικής κατασκευής, αφού ο Αλκιβιάδης ως ιστορικό πρόσωπο και ως διάδοχος του Περικλή και του Κλέωνα θα εξέφραζε, οπωσδήποτε, τέτοιες απόψεις. Προς το τέλος, δε, της παραγράφου, ο Αλκιβιάδης ολοκληρώνει τον συλλογισμό του με την εκφώνηση μιας φράσης με φιλοσοφική διεισδυτικότητα: οι ικανοί άνθρωποι, όσο ζουν, προκαλούν διαχρονικά τον φθόνο[790] των συμπολιτών τους, ενώ, όταν οι εκλεκτές φύσεις πεθάνουν, τότε οι εν ζωή ισχυρίζονται ψευδώς ότι ήταν συγγενείς τους.[791] Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο γιος του Κλεινία διατείνεται εμμέσως ότι, αν κάποιοι τον δυσφημούν, το πράττουν αυτό διότι τον φθονούν λόγω των εξαιρετικά σπάνιων

[787] Σχετικά με το ζήτημα, βλ., ενδεικτικά, Nicholson (1974) 210-232· Hourani (1962) 110-120· Maguire (1971) 142-163· Flew (1995) 436-447· Hadgopoulos (1973) 204-208· Jang (1997) 189-206· Harlap (1979) 347-370· Harrison (1967) 27-39· Sparshott (1966) 421-459· Boter (1986) 261-281· Wilson (1995) 58-67· Μπεμπεδέλης (2023) 25· Welton (2006) 293-318 και Rudberg (1944) 1-6.

[788] Για το αν ο Καλλικλής υπήρξε ιστορικό πρόσωπο ή όχι, βλ. σχετικά Τιτόνη (2019) 38, υποσημ. 128 και την εντός αυτής παρατιθέμενη βιβλιογραφία.

[789] Βλ., λόγου χάριν, Klosko (1984) 126-139· Jenks (2007) 201-215· Berman (1991) 117-140· Kerferd (1974) 48-52· Archie (1984) 167-176· Stauffer (2002) 627-657 και Κατσιμάνης (2006) 80-101.

[790] Για μια φιλοσοφική ανάλυση του φθόνου, βλ. Αναστασόπουλος (2021) 35: «Η διάκριση και η καταξίωση είναι ιστορικώς συνδεδεμένες με την έννοια του φθόνου. Οι αντίζηλοι δεν ενδιαφέρονται για την διανοητική εσωτερικότητα και τα ηθικά αποθέματα της προσωπικότητας της εξέχουσας φύσης· και μόνο η υπέρβαση των ορίων, ήτοι η απόκτηση πνευματικής αίγλης, συνιστά, κατά την γνώμη τους, καταφανές δείγμα αλαζονικής δράσης. Δεν έχει καμία σημασία αν ο δρων είναι μειλίχιος χαρακτήρας με σπάνιες φιλοσοφικές αρετές· εφ' όσον «τολμάει» να ξεχωρίσει από την περιρρέουσα διανοητική ομοιογένεια, είναι κατακριτέος». Με αυτήν την προσέγγιση εισηγούμαι, ουσιαστικά, ότι ο άνθρωπος φθονεί τον διακεκριμένο και αυτόν που υπερβαίνει την μεσότητα, είτε πρόκειται για σωματικές διαδικασίες (λόγου χάριν, αθλητισμός), είτε για πνευματικές (λόγου χάριν, επιστήμη). Ακόμα και αν ο άνθρωπος που είναι επιτυχημένος και καταξιωμένος στον τομέα του έχει αξιόλογη προσωπικότητα με εμφανείς ηθικές αρετές, δεν δύναται να αποφύγει την ζήλεια των υπολοίπων. Κατ' επέκταση, κατανοεί τώρα ο ερευνητής πόσο φθονούσαν οι Αθηναίοι τον Αλκιβιάδη, ο οποίος όχι μόνο διακρινόταν στην πολιτική, αλλά δεν κάλυπτε τις μοναδικές ικανότητές του κάτω από τον μανδύα της σεμνοπρέπειας, παρά τις διακήρυσσε ευθέως.

[791] Βλ. Θουκ. 6.16.5: *οἶδα δὲ τοὺς τοιούτους, καὶ ὅσοι ἔν τινος λαμπρότητι προέσχον, ἐν μὲν τῷ καθ' αὑτοὺς βίῳ λυπηροὺς ὄντας, τοῖς ὁμοίοις μὲν μάλιστα, ἔπειτα δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις ξυνόντας, τῶν δὲ ἔπειτα ἀνθρώπων προσποίησίν τε ξυγγενείας τισὶ καὶ μὴ οὖσαν καταλιπόντας, καὶ ἧς ἂν ὦσι πατρίδος, ταύτῃ αὖχησιν ὡς οὐ περὶ ἀλλοτρίων οὐδ' ἁμαρτόντων, ἀλλ' ὡς περὶ σφετέρων τε καὶ καλὰ πραξάντων.*

χαρισμάτων του.[792] Ο ηγέτης της μερίδας των *πονηρῶν* με αυτήν την ευθύτητα καταφέρνει να προσεταιριστεί επιτυχώς τους φανατικούς οπαδούς της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, οι οποίοι, όπως έχει σημειωθεί και παραπάνω, τα θέλουν όλα και τα θέλουν τώρα.

Στο κομμάτι που ακολουθεί (Θουκ. 6.17.1–8[793]), ο ερευνητής πρέπει να δώσει προσοχή σε τρία σημεία. Κατ' αρχάς, ο Αλκιβιάδης προβαίνει σε μια ρητορική κίνηση – ματ, που αξίζει να σχολιαστεί. Ο γιος, λοιπόν, του Κλεινία καλεί τους Αθηναίους να μην εκλαμβάνουν την νεότητά του ως παράγοντα αρνητικό, αλλά, αντιθέτως, να εκμεταλλευτούν σωστά τον νεανικό του ενθουσιασμό. Μάλιστα, οι Αθηναίοι δεν καλούνται, απλώς, να αξιοποιήσουν ορθώς τον Αλκιβιάδη, αλλά να τον χρησιμοποιήσουν σε συνδυασμό με τον Νικία, ο οποίος *εὐτυχὴς δοκεῖ εἶναι* (Θουκ. 6.17.1). Όταν, επομένως, εκφωνεί την φράση *ἀποχρήσασθε τῇ ἑκατέρου ἡμῶν ὠφελίᾳ* (Θουκ. 6.17.1), ο Αλκιβιάδης πραγματοποιεί μια πολιτική καινοτομία, αφού συμβουλεύει τους Αθηναίους να εκτιμήσουν την σοβαρότητα της περίστασης και να μην σκεφτούν με όρους ιδεολογικούς. Ως εκ τούτου, σε αντίθεση με τον Νικία, ο Αλκιβιάδης λειτουργεί ενωτικά και προσπαθεί να προσεταιριστεί όλους τους παρισταμένους στην αθηναϊκή συνέλευση.[794] Μια πιθανή εξήγηση του σκεπτικού αυτού είναι ότι ο Αλκιβιάδης έχει αντιληφθεί

---

[792] Στο σημείο αυτό ο Θουκυδίδης ψυχογραφεί επιτυχώς τον ανθρώπινο χαρακτήρα στο σύνολό του. Βέβαια, ό,τι ισχύει για τον άνθρωπο, ισχύει και για τις πόλεις (αφού οι πόλεις αποτελούνται από ανθρώπους πρέπει, κατά λογική αναγκαιότητα, να φέρουν και αυτές τα γνωρίσματα των ανθρώπων)· ο ερευνητής, δηλαδή, εδώ μπορεί να κάνει την κάτωθι φιλοσοφική επέκταση: όπως οι πολλοί φθονούν τις εξαίρετες φύσεις, κατά παρόμοιο τρόπο και η Σπάρτη κυρίως, καθώς και άλλες πόλεις, φθόνησαν την συνεχώς αυξανόμενη δύναμη της Αθήνας και θέλησαν να την πλήξουν. Γι' αυτό, άλλωστε, και ο Crane (1998) 19 επισημαίνει ότι ο Θουκυδίδης κατορθώνει να περιγράψει με αξιοσημείωτη ευστοχία το ζήτημα της πολιτικής ισχύος. Πβ. Low (2017) 99-114.

[793] *'καὶ ταῦτα ἡ ἐμὴ νεότης καὶ ἄνοια παρὰ φύσιν δοκοῦσα εἶναι ἐς τὴν Πελοποννησίων δύναμιν λόγοις τε πρέπουσιν ὡμίλησε καὶ ὀργῇ πίστιν παρασχομένη ἔπεισεν. καὶ νῦν μὴ πεφόβησθε αὐτήν, ἀλλ' ἕως ἐγώ τε ἔτι ἀκμάζω μετ' αὐτῆς καὶ ὁ Νικίας εὐτυχὴς δοκεῖ εἶναι, ἀποχρήσασθε τῇ ἑκατέρου ἡμῶν ὠφελίᾳ. καὶ τὸν ἐς τὴν Σικελίαν πλοῦν μὴ μεταγιγνώσκετε ὡς ἐπὶ μεγάλην δύναμιν ἐσόμενον. ὄχλοις τε γὰρ ξυμμείκτοις πολυανδροῦσιν αἱ πόλεις καὶ ῥᾳδίας ἔχουσι τῶν πολιτῶν τὰς μεταβολὰς καὶ ἐπιδοχάς. καὶ οὐδεὶς δι' αὐτὸ ὡς περὶ οἰκείας πατρίδος οὔτε τὰ περὶ τὸ σῶμα ὅπλοις ἐξῄρτυται οὔτε τὰ ἐν τῇ χώρᾳ νομίμοις κατασκευαῖς· ὅτι δὲ ἕκαστος ἢ ἐκ τοῦ λέγων πείθειν οἴεται ἢ στασιάζων ἀπὸ τοῦ κοινοῦ λαβὼν ἄλλην γῆν, μὴ κατορθώσας, οἰκήσειν, ταῦτα ἑτοιμάζεται. καὶ οὐκ εἰκὸς τὸν τοιοῦτον ὅμιλον οὔτε λόγου μιᾷ γνώμῃ ἀκροᾶσθαι οὔτε ἐς τὰ ἔργα κοινῶς τρέπεσθαι· ταχὺ δ' ἂν ὡς ἕκαστοι, εἴ τι καθ' ἡδονὴν λέγοιτο, προσχωροῖεν, ἄλλως τε καὶ εἰ στασιάζουσιν, ὥσπερ πυνθανόμεθα. καὶ μὴν οὐδ' ὁπλῖται οὔτ' ἐκείνοις ὅσοιπερ κομποῦνται, οὔτε οἱ ἄλλοι Ἕλληνες διεφάνησαν τοσοῦτοι ὄντες ὅσους ἕκαστοι σφᾶς αὐτοὺς ἠρίθμουν, ἀλλὰ μέγιστον δὴ αὐτοὺς ἐψευσμένη ἡ Ἑλλὰς μόλις ἐν τῷδε τῷ πολέμῳ ἱκανῶς ὡπλίσθη. τά τε οὖν ἐκεῖ, ἐξ ὧν ἐγὼ ἀκοῇ αἰσθάνομαι, τοιαῦτα καὶ ἔτι εὐπορώτερα ἔσται (βαρβάρους [τε] γὰρ πολλοὺς ἕξομεν οἳ Συρακοσίων μίσει ξυνεπιθήσονται αὐτοῖς) καὶ τὰ ἐνθάδε οὐκ ἐπικωλύσει, ἢν ὑμεῖς ὀρθῶς βουλεύησθε. οἱ γὰρ πατέρες ἡμῶν τοὺς αὐτοὺς τούτους οὕσπερ νῦν φασὶ πολεμίους ὑπολείποντας ἂν ἡμᾶς πλεῖν καὶ προσέτι τὸν Μῆδον ἐχθρὸν ἔχοντες τὴν ἀρχὴν ἐκτήσαντο, οὐκ ἄλλῳ τινὶ ἢ τῇ περιουσίᾳ τοῦ ναυτικοῦ ἰσχύοντες. καὶ νῦν οὔτε ἀνέλπιστοί πω μᾶλλον Πελοποννήσιοι ἐς ἡμᾶς ἐγένοντο, εἴ τε καὶ πάνυ ἔῤῥωνται, τὸ μὲν ἐς τὴν γῆν ἡμῶν ἐσβάλλειν, κἂν μὴ ἐκπλεύσωμεν, ἱκανοί εἰσι, τῷ δὲ ναυτικῷ οὐκ ἂν δύναιντο βλάπτειν· ὑπόλοιπον γὰρ ἡμῖν ἐστὶν ἀντίπαλον ναυτικόν.*

[794] Περί αυτού, βλ. Joho (2017[a]) 23: «Alcibiades' proposal that he and Nicias should receive the joint command of the expedition seems to evince his honest conviction about the benefits derived from the mutual supplementation of the opposite tendencies displayed by young and old».

απόλυτα τον ρόλο του και την μοναδική ευκαιρία που παρουσιάζεται: ο Αλκιβιάδης, δηλαδή, είναι ένας *χρηστὸς* πολιτικός, ο οποίος ηγείται της μερίδας των *πονηρῶν* και, άρα, έχει την δυνατότητα, εφ' όσον αγορεύσει σωστά, να προσεγγίσει αμφότερες τις ιδεολογικές μερίδες.

Το δεύτερο στοιχείο στο οποίο αξίζει να δοθεί προσοχή είναι η περιγραφή της Σικελίας από τον Αλκιβιάδη. Εδώ ο ηγέτης των *πονηρῶν* σφάλλει και, μάλιστα, προκαλεί εντύπωση ότι μετά από ένα τόσο ενωτικό επιχείρημα διαπράττει ένα τόσο εξόφθαλμο λάθος, αφού είναι σαν να χάνει αυτομάτως τους πολιτικούς πόντους που προηγουμένως κέρδισε. Ασφαλώς, η κριτική αυτή γίνεται εκ των υστέρων από τον εξειδικευμένο μελετητή· κατά την διάρκεια της ομιλίας του Αλκιβιάδη, μάλλον ο *δῆμος* δεν θα αντιλήφθηκε το λάθος του ρήτορα. Ειδικότερα, ο Αλκιβιάδης υποστηρίζει ότι οι Σικελιώτες δεν ενεργούν ενιαία και είναι διασπασμένοι. Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται την τραγική ειρωνεία, αφού στο τέλος θα συμβεί το ακριβώς αντίθετο. Δεν είναι σαφές εδώ αν ο Αλκιβιάδης σφάλλει εκούσια ή ακούσια: δεδομένου ότι ο Νικίας είχε τις ακριβώς αντίθετες πληροφορίες, δύναται να υποθέσει κανείς ότι και ο Αλκιβιάδης, ως *χρηστὸς* ιδεολογικά, θα είχε παρόμοιες γνωριμίες και προσβάσεις με τον Νικία. Ενδεχομένως, βέβαια, να μην ήταν σε θέση να προβλέψει ο Αλκιβιάδης ότι οι κάτοικοι της Σικελίας όχι, απλώς, θα ενωθούν αναπάντεχα, αλλά και θα κατατροπώσουν την Αθήνα στο δικό της παιχνίδι, δηλαδή στην θάλασσα.[795] Το τρίτο, τέλος, σημείο συνδέεται με άλλο ένα συλλογιστικό σφάλμα του Αλκιβιάδη, ο οποίος προβαίνει σε μια λανθασμένη σύγκριση της

[795] Μπορεί, εντούτοις, να υποστηριχτεί και η άποψη ότι το λάθος του Αλκιβιάδη είναι αδικαιολόγητο υπό την έννοια ότι οι Έλληνες είχαν ποικιλότροπες επαφές με την Σικελία πολλά χρόνια πριν την πραγματοποίηση της Σικελικής εκστρατείας. Βλ. Smith (2004) 40-41: «Not only were there thousands of Athenian soldiers essentially living on the island in the 420s, but with regard to the question of Athenian *empeiria* of Sicily and its peoples, it is relevant to consider the slew of treaties and alliances and the constant shuttling of diplomats and embassies between Athens and the Greek and native cities of Sicily. This history of diplomacy stretches all the way back to Herodotus' account of the Greek embassy to the Syracusan tyrant Gelon in 480 (7.153-62). If we allow ourselves to address this question by taking into account the fullest range of sources that address Athenian interest in and knowledge of Western Greece, the region of conceptual geography which included southern Italy and Sicily (and, we will see later, Carthage), the picture of continuous involvement becomes even more clear. For example, the Alexandrian poet Lycophron tells us, in his peculiarly obscure way, that Athenian generals were on missions as far afield as Naples, founding torch races in honor of obscure local deities in what must certainly have been a diplomatic context. Shortly thereafter, thousands of Athenians went west in the 440s to found the colony of Thurii on the instep of the Italian peninsula. Justin's epitome of Pompeius Trogus tells us that Lampon the seer, a popular friend of Pericles, one of the oikisteis of Thurii, had been in Sicily for some time at the head of a military and diplomatic mission to aid the people of Catania. This same Lampon was the main target of Cratinus' *Drapetides* (frs. 62, 64 KA), produced most probably in those same years. Thucydides himself again devotes two chapters at the beginning of book five (5.4-5) to the dogged mission of Phaeax, who scooted back and forth across Sicily trying to stir up anti-Syracusan sentiment in 422. Even the playwright Euripides, significantly, seems to have been employed in Athens' ongoing diplomatic relations with Sicily. Also testifying to the vast amounts of interaction between Athenians and Sicilians in the years preceding the Sicilian Expedition is the epigraphic record. We have preserved on stone treaties of 433 and 432 with Rhegium and Leontini. A treaty between Athens and Elymian cities of Halyciae and Segesta, the very city whose troubles served as the primary pretext for the Sicilian Expedition, can now be dated with confidence to 418».

Αθήνας, όταν απειλούνταν από τους Πέρσες, και της τωρινής Αθήνας που επιθυμεί να κατακτήσει την Σικελία. Η εκστρατεία, όμως, στην Σικελία δεν μπορεί να παραλληλιστεί με τα Μηδικά, διότι τότε οι Αθηναίοι ήταν αμυνόμενοι, ενώ τώρα επιτιθέμενοι. Ως γνωστόν, ο αμυνόμενος, όσο καλά προετοιμασμένος κι αν είναι στρατιωτικά, πολλαπλασιάζει την δύναμή του μέσω της επιμονής και των εν γένει ηθικών αποθεμάτων του, αφού αγωνίζεται να σώσει την πατρίδα του από τον όλεθρο. Αντιθέτως, ο κατακτητής, όσο ανήθικος κι αν είναι, όση βία και αν εφαρμόζει, δεν ρισκάρει, εν τέλει, τα ίδια πράγματα με τον αμυνόμενο. Η ειρωνεία εδώ είναι ότι η Αθήνα όχι μόνο δεν θα θυμίσει σε τίποτα τους προγόνους της, αλλά θα έχει την μοίρα των Περσών, οι οποίοι πλήρωσαν ακριβά την αλαζονεία τους. Συνεπώς, τα δύο από τα τρία σημεία που μόλις σχολιάστηκαν, ο Νικίας, αν είναι καλός ρήτορας και ευφυής πολιτικός, οφείλει να τα εκμεταλλευτεί, αναιρώντας πανηγυρικά τον Αλκιβιάδη. Φυσικά, δεν εννοείται εδώ ότι ο Νικίας δύναται να προβλέψει την έκβαση του πολέμου· μπορεί, όμως, να επισημάνει, πρώτον, ότι οι Σικελιώτες δεν αποκλείεται να ενωθούν υπό την πίεση της αθηναϊκής απειλής και, δεύτερον, ότι οι δύο εκστρατείες (Περσών στην Ελλάδα και Αθήνας στην Σικελία) δεν μπορούν να συγκριθούν μεταξύ τους.

Στο κομμάτι που έπεται και εκτείνεται μέχρι το τέλος του λόγου του αρχηγού των *πονηρῶν* (Θουκ. 6.18.1–7), αξίζει να δοθεί έμφαση σε δύο σημεία. Αρχικά, έχει σημασία να παρατηρήσει κανείς ότι ο Αλκιβιάδης ακολουθεί πιστά την ιμπεριαλιστική πολιτική της μερίδας των *πονηρῶν*,[796] η οποία έχει παγιωθεί μέσα στα χρόνια και συνιστά προϊόν ιστορικά δοκιμασμένης πολιτικής. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Αλκιβιάδης αναδεικνύεται σε γνήσιο διάδοχο του Περικλή, αφού υπερασπίζεται με πάθος το δόγμα της διαρκούς κινητικότητας. Η κατακτητική πολιτική, επισημαίνει, δεν φθείρει, αλλά προστατεύει την ηγεμονία. Μια πόλη που δεν γνωρίζει την στρατιωτική ραστώνη, δεν δύναται, ξαφνικά, να αρχίσει να σκέφτεται με όρους σύνεσης, διότι η ζωή είναι κίνηση και, αργά ή γρήγορα, οι εχθροί της πόλης αυτής θα την κυριεύσουν.[797] Συν τοις άλλοις, η Αθήνα δεν έχει την πολυτέλεια να αξιολογεί την πολεμική

[796] Βλ. και Cooper, III (1979) 36.

[797] Ανάλογη ιδέα παρουσιάζεται και στον Hobbes, τον οποίον ο Δημητρίου (2021) 55 αναλύει: «Κατά τον Χομπς, αυτή η σχέση ανάμεσα στην οριοθέτηση και την τάση του ανθρώπου να επεκτείνει διαρκώς την ελευθερία του ως προς την απόκτηση δύναμης και εξασφάλισης αποκτημάτων, τα οποία και θα του προσφέρουν ικανοποίηση και θα αποτελούν τεκμήρια της αυξανόμενης δύναμής του, εντάσσεται στη συζυγία πολιτικής φιλοσοφίας και γνώσης της ανθρώπινης φύσης, η οποία θέτει σε λειτουργία και τον μηχανισμό της αιτιακής εξήγησης στη μέθοδο του Χομπς. Η ισχύς, η κυριαρχία, είναι είτε μεγάλη είτε μικρή, ανάλογα με το κατά πόσο επιτυγχάνει να διευρύνει τα όρια του πεδίου μέσα στο οποίο εδραιώνεται και αναπτύσσεται. Συνεπώς, όπως μας δείχνει ο Χομπς στο παραπάνω απόσπασμα, εάν κάποιος δεν διευρύνει διαρκώς το πεδίο της κυριαρχίας του επάνω στους άλλους, επειδή θα μπορούσε να αρκεστεί και σε μικρότερη κυριαρχία και σε στενότερο πεδίο, τότε κάποιος άλλος θα επεκτείνει το

ποιότητα των συμμάχων της, αφού εδραίωσε την ηγεμονία της πάνω στην αντίθετη λογική, βοηθώντας, δηλαδή, ανεξαιρέτως όλους όσοι είχαν την ανάγκη της. Όλες αυτές οι ρήσεις αποτελούν πολιτικούς και ρητορικούς απόηχους αντιστοίχων φράσεων του Περικλή.[798] Ο δε Αλκιβιάδης, ως ηγέτης των *πονηρῶν*, συμβαδίζει εδώ με τον χαρακτήρα των Αθηναίων (κάτι

δικό του πεδίο και θα αναπτύξει τη δική του κυριαρχία σε βάρος του μετριοπαθούς, συγκρατημένου ανθρώπου, με αποτέλεσμα να τον θέσει σε κίνδυνο. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η διεύρυνση της κυριαρχίας είναι προϋπόθεση για την προστασία και την περιστασιακή εξασφάλιση της απειλούμενης αυτοσυντήρησης, που βρίσκεται σε διαρκή κίνδυνο, δηλαδή του πρωταρχικού και ισχυρότερου κινητήριου πάθους». Ασφαλώς, όλα αυτά λαμβάνουν χώρα στην λεγόμενη «φυσική κατάσταση του ανθρώπου»· ωστόσο, όπως δείχνει ο Αλκιβιάδης, ακόμα και όταν ο άνθρωπος επιτυγχάνει την από κοινού συμβίωση, απόρροια της οποίας είναι και ο πολιτικός συνασπισμός, δεν δύναται να απαλλαγεί από ένστικτα που είναι εγγεγραμμένα και βαθιά ριζωμένα στην ίδια την ανθρώπινη φύση ήδη από το προ-πολιτικό στάδιο, αυτό της επιβίωσης. Εν ολίγοις, ακόμα και οι οργανωμένες κοινωνίες μάχονται για την επικράτηση σαν τα θηρία. Ο Αλκιβιάδης (καθώς και ο ίδιος ο Θουκυδίδης) κατανοεί ότι σκοπός του ανθρώπου δεν είναι να εγκαταλείψει αυτήν την βίαιη συμπεριφορά, αφού αυτό είναι ανέφικτο· αντιθέτως, σκοπός πρέπει να είναι η θεωρητική θεμελίωση της πραγματικότητας αυτής και η σαφής εξήγησή της σε ανθρώπους που διοικούν αυτοκρατορίες, ώστε αυτοί να κατορθώσουν να διατηρήσουν τα όρια των ηγεμονιών αυτών και, κατόπιν, να τα επεκτείνουν, προστατεύοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, και τις ίδιες τους τις ζωές.

[798] Βλ., ενδεικτικά, Θουκ. 2.62.2: *οἴεσθε μὲν γὰρ τῶν ξυμμάχων μόνων ἄρχειν, ἐγὼ δὲ ἀποφαίνω δύο μερῶν τῶν ἐς χρῆσιν φανερῶν, γῆς καὶ θαλάσσης, τοῦ ἑτέρου ὑμᾶς παντὸς κυριωτάτους ὄντας, ἐφ' ὅσον τε νῦν νέμεσθε καὶ ἢν ἐπὶ πλέον βουληθῆτε· καὶ οὐκ ἔστιν ὅστις τῇ ὑπαρχούσῃ παρασκευῇ τοῦ ναυτικοῦ πλέοντας ὑμᾶς οὔτε βασιλεὺς οὔτε ἄλλο οὐδὲν ἔθνος τῶν ἐν τῷ παρόντι κωλύσει*. Βλ. και Θουκ. 2.63.1-2: *τῆς τε πόλεως ὑμᾶς εἰκὸς τῷ τιμωμένῳ ἀπὸ τοῦ ἄρχειν, ᾧπερ ἅπαντες ἀγάλλεσθε, βοηθεῖν, καὶ μὴ φεύγειν τοὺς πόνους ἢ μηδὲ τὰς τιμὰς διώκειν· μηδὲ νομίσαι περὶ ἑνὸς μόνου, δουλείας ἀντ' ἐλευθερίας, ἀγωνίζεσθαι, ἀλλὰ καὶ ἀρχῆς στερήσεως καὶ κινδύνου ὧν ἐν τῇ ἀρχῇ ἀπήχθεσθε. ἧς οὐδ' ἐκστῆναι ἔτι ὑμῖν ἔστιν, εἴ τις καὶ τόδε ἐν τῷ παρόντι δεδιὼς ἀπραγμοσύνῃ ἀνδραγαθίζεται· ὡς τυραννίδα γὰρ ἤδη ἔχετε αὐτήν, ἣν λαβεῖν μὲν ἄδικον δοκεῖ εἶναι, ἀφεῖναι δὲ ἐπικίνδυνον*. Ο Podoksik (2005) 28 υπερασπίζεται τον Περικλή, ισχυριζόμενος ότι ο γιος του Ξανθίππου πραγματοποιεί την σύνδεση Αθήνας και τυραννίδας στο πλαίσιο μιας έκτακτης κατάστασης, δηλαδή της επιδημίας, για να ενισχύσει το ηθικό των συμπολιτών του. Παρόλο που το επιχείρημα μπορεί να γίνει δεκτό, ο Podoksik παρουσιάζει την μία πτυχή του πράγματος, παραλείποντας το γεγονός ότι ο Περικλής, ως ηγέτης της μερίδας των *πονηρῶν*, ήταν υπέρ του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. Η αμυντική τακτική του στον Πελοποννησιακό Πόλεμο δεν αναιρεί την παραδοχή αυτήν. Ο Περικλής προτείνει, μεν, την αμυντική αντιμετώπιση της Σπάρτης, αλλά γνωρίζει καλά ότι μια ενδεχόμενη αθηναϊκή νίκη δεν αποκλείεται να σημαίνει και προσάρτηση ολόκληρης της Σπάρτης. Ενδεικτικό παράδειγμα εμπλοκής του Περικλή σε εξαιρετικά βίαιες καταστάσεις αποτελεί ο Σαμιακός πόλεμος. Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 28.2: *Δοῦρις δ' ὁ Σάμιος τούτοις ἐπιτραγῳδεῖ, πολλὴν ὠμότητα τῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ Περικλέους κατηγορῶν, ἣν οὔτε Θουκυδίδης ἱστόρηκεν οὔτ' Ἔφορος οὔτ' Ἀριστοτέλης· ἀλλ' οὐδ' ἀληθεύει ἔοικεν, ὡς ἄρα τοὺς τριηράρχους καὶ τοὺς ἐπιβάτας τῶν Σαμίων εἰς τὴν Μιλησίων ἀγορὰν καταγαγὼν καὶ σανίσι προσδήσας ἐφ' ἡμέρας δέκα κακῶς ἤδη διακειμένους προσέταξεν ἀνελεῖν, ξύλοις τὰς κεφαλὰς συγκόψαντας, εἶτα προβαλεῖν ἀκήδευτα τὰ σώματα.* Βέβαια, ο Πλούταρχος απορρίπτει την άποψη που εκφράζει ο Δούρις ο Σάμιος, σύμφωνα με την οποία ο Περικλής διέταξε να δέσουν τους αιχμαλώτους της Σάμου σε σανίδες για δέκα ημέρες και, έπειτα, να τους σπάσουν τα κεφάλια με ρόπαλα αφήνοντας άταφα τα πτώματά τους (πράξη που στην αρχαιότητα ήταν, φυσικά, δείγμα ασέβειας). Εντούτοις, δεν μπορεί να είναι κανείς βέβαιος για την αντικειμενικότητα του Πλουτάρχου, ο οποίος εμφανέστατα επιθυμεί να απαλλάξει τον Περικλή από τέτοιες μομφές, χαρακτηρίζοντάς τες ως κακόβουλες. Βλ. και Balot (2001) 510-512, ο οποίος αναλύει την ερωτική σχέση των Αθηναίων με την πόλη τους, την οποία προσπαθεί να προωθήσει ο Περικλής. Ο έρωτας, όμως, στην αρχαιότητα συνδέεται και με την τυραννία, όπως εξηγεί ο Connor (2022) 299, υποσημ. 53: «Η σύνδεση μεταξύ της τυραννίας και του *ἔρωτος* είναι ισχυρή στη λογοτεχνική παραγωγή του 5ου αιώνα π.Χ., π.χ. στον Ηρόδοτο 6.62 και τον Ευριπίδη απ. 850 Nauck *TGrF*^{2}: *ἡ γὰρ τυραννὶς πάντοθεν τοξεύεται/ δεινοῖς ἔρωσιν, ἧς φυλατέον πέρι*. Επίσης, βλ. τη σύνδεση του ίδιου του Αλκιβιάδη με τον Έρωτα (Πλούταρχος, *Ἀλκιβιάδης* κυρίως 16 κ.ε. και πρβλ. W. Arrowsmith, «Aristophanes' *Birds*: The fantasy politics of Eros», *Arion* n.s. 1 [1973-1974] κυρίως 141-143). Καθώς ο *ἔρως* και η τυραννία μπορεί να αναπαρασταθούν ως ασθένειες, έχουμε μια στενή σύγκλιση κάποιων από τα κύρια συστήματα λογοτεχνικών μεταφορών των *Ἱστοριῶν*». Για έναν περαιτέρω σχολιασμό της σύνδεσης αθηναϊκής ηγεμονίας και τυραννίας στον τρίτο λόγο του Περικλή βλ. και Sicking (1995) 416-417. Βλ., επίσης, Burns (2016) 17.

που ο Νικίας αρνήθηκε να πράξει),[799] κολακεύοντάς τους με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο: οι Αθηναίοι είναι ηγεμόνες,[800] ο Αλκιβιάδης το γνωρίζει και προτίθεται να συνεχίσει την παράδοση αυτήν της Αθήνας στον ιμπεριαλισμό.[801] Ο γιος του Κλεινία ολοκληρώνει την αγόρευσή του με ένα εκ νέου ενωτικό κάλεσμα, λέγοντας ευθαρσώς στους Αθηναίους ότι πρέπει να συνασπιστούν και να επιδιώξουν την συνεργασία ανάμεσα σε νεότερους και γηραιότερους (ο Νικίας δεν επέλεξε την οδό αυτήν, αλλά προτίμησε να συνταχθεί με τους πρεσβύτερους), αφού μόνο κατ' αυτόν τον τρόπο θα διατηρήσουν την αθηναϊκή *ἀρχήν*.

Τα πράγματα δεν βαίνουν καλώς για τον Νικία, όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο Θουκυδίδης, αφού μετά την αγόρευση του Αλκιβιάδη το πλήθος καταλαμβάνεται από ενθουσιασμό και η βούληση της πλειοψηφίας για πραγματοποίηση εκστρατείας στην Σικελία γιγαντώνεται.[802] Ο Αλκιβιάδης, λοιπόν, αποκτά το πάνω χέρι στην ρητορική αυτήν αναμέτρηση,[803] η οποία αποτελεί άλλη μία ενδεικτική περίπτωση πολιτικής σύγκρουσης ανάμεσα στις δύο κρατούσες εκείνη την εποχή ιδεολογικές μερίδες, δηλαδή των *χρηστῶν* και των *πονηρῶν*. Βέβαια, όπως έχει, ήδη, επισημανθεί, η λεκτική αυτή αντιπαράθεση είναι ιδιότυπη, καθώς οι δύο μερίδες εκπροσωπούνται από δύο *χρηστοὺς* και όχι από έναν *χρηστὸν* και

[799] Βλ. και Mader (1993) 438.

[800] Βλ. και Evangeliou (2016) 119: «The next step in Alcibiades's grand policy would be to eliminate the Carthaginian threat in the West, and thus to prepare the way for a politically united Greece to attack and dissolve Persia, about a hundred years earlier under the great leadership of Alcibiades, instead of waiting for Alexander the Great in the future».

[801] Αυτός, φυσικά, είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους ο Αλκιβιάδης κατακτά μια εύκολη ρητορική νίκη εναντίον του Νικία· είναι πρόθυμος να συμβαδίσει με αυτό που, ούτως ή άλλως, θέλουν να πράξουν οι Αθηναίοι. Βλ. και Evangeliou (2016) 119: «Responding to the conservative and good-natured Nicias, who was against this Sicilian adventure, but had been chosen by the Athenian assembly as one of the three generals, the other two being Alcibiades and Lamachus, Alcibiades brilliantly refuted the arguments of his opponent and easily persuaded the Demos to undertake the Sicilian Expedition and perhaps put an end to this long war with a victory there».

[802] Βλ. Θουκ. 6.19.1: *τοιαῦτα μὲν ὁ Ἀλκιβιάδης εἶπεν· οἱ δ' Ἀθηναῖοι ἀκούσαντες ἐκείνου τε καὶ τῶν Ἐγεσταίων καὶ Λεοντίνων φυγάδων, οἳ παρελθόντες ἐδέοντό τε καὶ τῶν ὁρκίων ὑπομιμνήσκοντες ἱκέτευον βοηθῆσαι σφίσι, πολλῷ μᾶλλον ἢ πρότερον ὥρμηντο στρατεύειν*.

[803] Για μια σύνοψη των επιχειρημάτων του Αλκιβιάδη, βλ. Evangeliou (2016) 119-120: «He reminded the Athenians that he had earned the right to command the army, apparently referring to the battles of Potidaea and Mantinea; he claimed that his extravagant spending (such as entering seven chariots in the Olympic games, something which no other private citizen had done before, and winning first prize and taking the second and fourth place also), was actually good for the reputation of the city of Athens because such a thing "in the eyes of foreigners has an air of strength;" he asserted boldly that his youth had not been an obstacle to finding "fitting arguments to deal with the power of the Peloponnesians;" nor should they allow people like Nicias to divide the young Athenians (who were enthusiastic about the war) and the elderly (who were more hesitant), but all united to aim at victory in Sicily whose cities "are peopled with motley rabbles." He went so far as to tell the Athenians that they "shall have the help of many barbarians, who from their hatred of the Syracusans will join us in attacking them;" he emphasized that it was their duty to help their allied cities in Sicily; he reminded them that, when it comes to empire, "we must not be content with retaining but must scheme to extend it, for, if we cease to rule others, we are in danger of been ruled ourselves;" [...]».

έναν *πονηρόν*, όπως κανονικά θα ανέμενε κανείς. Για να αντιστρέψει ο Νικίας το αρνητικό κλίμα που έχει εις βάρος του διαμορφωθεί, αποφασίζει να καταφύγει σε μια παράτολμη, αλλά ευφυή τακτική σε περίπτωση που αυτή εκτελεστεί επιτυχώς: θα ζητήσει υπερβολικά μεγάλο αριθμό στρατιωτικών δυνάμεων, ώστε να αποτρέψει τους Αθηναίους και να τους πείσει για την αναγκαιότητα μη πραγματοποίησης της Σικελικής εκστρατείας.[804] Εν ολίγοις, ο γιος του Νικηράτου παίρνει το ρίσκο και ποντάρει εκ των προτέρων στο ότι οι Αθηναίοι θα θεωρήσουν πως τα αιτήματά του είναι ανέφικτα και δεν συμβαδίζουν με την πραγματικότητα. Ο Connor (2022) 280–281 σχολιάζει με εύστοχο τρόπο την απόφαση του Νικία, υποστηρίζοντας πως ο αρχηγός των *χρηστῶν* καταφεύγει στην τεχνική της απόδειξης τού ανεπίτευκτου ενός εγχειρήματος.[805]

Ο Νικίας αρχίζει την αγόρευσή του με μια φράση που στα μάτια του αναγνώστη φαίνεται σαν ομολογία ήττας·[806] ωστόσο, δεν θα πρέπει να συνδεθεί με ενδεχόμενη δειλία του Νικία, αφού ο Θουκυδίδης έχει κιόλας επισημάνει την τακτική που σκοπεύει να ακολουθήσει ο Νικίας. Επομένως, όταν ο ηγέτης των *χρηστῶν*, απευθυνόμενος στους Αθηναίους, τους εύχεται η εκστρατεία τους να έχει αίσια έκβαση, παραδεχόμενος πως δεν δύναται να τους μεταπείσει, στην πραγματικότητα συμβαδίζει απόλυτα με το ρητορικό πλάνο που προτίθεται να εφαρμόσει στην συνέχεια και εκφωνεί αυτήν την φράση στο πλαίσιο μιας ιδιόμορφης captatio benevolentiae.[807]

---

[804] Βλ. Θουκ. 6.19.2: *καὶ ὁ Νικίας γνοὺς ὅτι ἀπὸ μὲν τῶν αὐτῶν λόγων οὐκ ἂν ἔτι ἀποτρέψειε, παρασκευῆς δὲ πλήθει, εἰ πολλὴν ἐπιτάξειε, τάχ᾽ ἂν μεταστήσειεν αὐτούς, παρελθὼν αὐτοῖς αὖθις ἔλεγε τοιάδε*.

[805] «Ο Νικίας δεν είναι προετοιμασμένος ακόμη να ενδώσει στον αυξανόμενο ενθουσιασμό για την εκστρατεία και σε μια ύστατη προσπάθεια να τη σταματήσει χρησιμοποιεί μια τεχνική αρκετά γνωστή από τα αρχαία ρητορικά εγχειρίδια. Εάν αδυνατεί κανείς να αποτρέψει μια πράξη, υποστηρίζοντας ότι είναι λανθασμένη ή δεν έχει πιθανότητες επιτυχίας, μπορεί να ισχυριστεί ότι η υλοποίησή της απλώς προκαλεί πολλά προβλήματα και απαιτεί πολλά έξοδα». Στην υποσημ. 21 της σελίδας 281 ο Connor παραπέμπει στην *Ῥητορικὴν εἰς Ἀλέξανδρον* 1421b 24 του Αριστοτέλη κ.ε. και σημειώνει ότι «ο ομιλητής σε τέτοια κατάσταση θα έπρεπε να δείξει, εάν είναι δυνατόν, ότι η πράξη στην οποία αντιτίθεται δεν είναι δίκαιη, νόμιμη, ωφέλιμη, έντιμη, ευχάριστη και πρακτική ή ΄΄αν δεν το πετύχει, να ισχυριστεί ότι αυτή είναι επίπονη και μη αναγκαία΄΄».

[806] Ο Westlake (1941) 61-62 σχολιάζει σχετικά με την απόφαση του Νικία να συμφωνήσει, τελικά, με το εγχείρημα της Σικελικής εκστρατείας: «Why did he consent to participate in leading an expedition of which he disapproved? Thucydides supplies no answer to this question, though the motives of Nicias were very probably laudable. A desire to take revenge on Alcibiades has been attributed to him, but it may be doubted whether his decision was influenced by private ambition except in the negative sense that refusal to accept joint command of the expedition might permanently have damaged his position at home. He must have realized that he had been appointed in order to counterbalance the irresponsible brilliance of Alcibiades, and his behavior in Sicily is that of a man conscientiously discharging an unwelcome duty». Ας κρατηθεί από αυτήν την φράση το ευφυές επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο οι Αθηναίοι αποφάσισαν να στείλουν τον Νικία στην Σικελική εκστρατεία (θέτοντάς τον, μάλιστα, επικεφαλής αυτής μαζί με τον Αλκιβιάδη και τον Λάμαχο), ώστε ο πεπειραμένος αρχηγός των *χρηστῶν* να περιορίζει, όταν το απαιτούν οι περιστάσεις, τον δυνάμει ολέθριο για την Αθήνα πολιτικό αυθορμητισμό του Αλκιβιάδη.

[807] Βλ. Θουκ. 6.20.1: *ἐπειδὴ πάντως ὁρῶ ὑμᾶς, ὦ Ἀθηναῖοι, ὡρμημένους στρατεύειν, ξυνενέγκοι μὲν ταῦτα ὡς βουλόμεθα*.

Ο γιος του Νικηράτου ξεκινάει την ομιλία του με μια παράθεση επιχειρημάτων που δεν θα πείσουν, μεν, τους Αθηναίους, αλλά θα αποδειχθούν απολύτως αληθή και, μάλιστα, με τραγικό τρόπο. Τονίζει, κατ' αρχάς, ότι οι πόλεις εναντίον των οποίων προτίθενται να επιτεθούν οι Αθηναίοι είναι ισχυρές και δεν θα θελήσουν να ανταλλάξουν την ελευθερία τους με μια δυσχερή εναντίον τους κατάσταση, που μεταφράζεται σε διαβίωση υπό τον αθηναϊκό ηγεμονικό ζυγό. Συμπληρώνει, δε, ότι ο Σελινούς[808] και οι Συρακούσες[809] παρουσιάζουν παρόμοια στρατιωτική οργάνωση με τους Αθηναίους, διαθέτοντας πλήθος οπλιτών, τοξοτών, ακοντιστών και καραβιών. Επιπροσθέτως, εισπράττουν φόρο από βαρβάρους και έχουν στην διάθεσή τους ιππικό και σιτάρι που παράγεται από τους ίδιους.[810] Η ματιά του Νικία – ακόμα και αν η μετέπειτα έκβαση ήταν νικηφόρα για την Αθήνα – είναι άκρως ρεαλιστική και αποδεικτική της στρατιωτικής πείρας του μεγάλου Αθηναίου πολιτικού. Χαρακτηριστικό είναι, άλλωστε, ότι ο Αλκιβιάδης δεν υπεισήλθε σε τέτοιες λεπτομέρειες – ίσως λόγω της νεανικής ηλικίας και της συνακόλουθης απειρίας του – που, εντούτοις, σε μια ένοπλη αναμέτρηση είναι οι πιο κρίσιμες.

Ακολούθως, ο Νικίας εισέρχεται στην «καρδιά» του επιχειρήματός του, αναφέροντας ότι οι Αθηναίοι είναι υποχρεωμένοι να παρουσιάσουν μια πολυάριθμη ναυτική δύναμη.[811] Αιτιολογεί την θέση του αυτήν λέγοντας ότι κατ' αυτόν τον τρόπο η Αθήνα θα μπορέσει να αντισταθεί αποτελεσματικά στο ιππικό των εχθρών, ενώ δεν παραλείπει να επισημάνει – σε μια στιγμή, ίσως, διορατικότητας, βασισμένης, πάντως, στην πλούσια μαχητική του πείρα – ότι οι αντίπαλοι δεν αποκλείεται να συνασπιστούν μεταξύ τους και να δράσουν από κοινού εναντίον των Αθηναίων. Η τοποθέτηση αυτή του Νικία έρχεται, βέβαια, σε εμφανή αντίθεση με την

[808] Γενικότερα για τον Σελινούντα βλ. Mazza (2016) 297-316.

[809] Ο Berger (1992) 421-424 έχει ασχοληθεί επισταμένως με το ζήτημα, προσπαθώντας να ανακαλύψει ποιες άλλες πόλεις εννοεί ο Νικίας – πλην του Σελινούντος και των Συρακουσών – όταν λέει ότι δεν θα υποταχθούν στην βούληση των Αθηναίων, αλλά θα συνασπιστούν και θα τους νικήσουν. Βλ. και 421: «That Nicias only names the first two, Selinus and Syracuse, is not surprising. The first was Segesta's rival and, thus, serving as one of the expedition's raison d'etre; the latter, being the local ΄΄super power΄΄ was the real target. The Athenian demos was fully aware of this. Moreover, deliberating the course of action after landing in Sicily, Nicias advised to focus on these two cities: first to march against Selinus and only later, if found advantageous, to turn on Syracuse. As to the possible role of the other five cities, Nicias presumably did not possess any firm evidence regarding their future attitude and, thus, he refrained from mentioning other names».

[810] Βλ. Θουκ. 6.20.2-4.

[811] Πράγματι, οι Αθηναίοι ηττώνται, ακριβώς επειδή αντιμετωπίζουν το alter ego τους, δηλαδή μια ναυτική δύναμη που, μάλιστα, βελτιώνεται από μάχη σε μάχη και αποκτά, στην πραγματικότητα, τα γνωρίσματα των ίδιων των Αθηναίων. Βλ. και Joho (2017[β]) 596: «Thucydides exploits the structure of tragic reversal to the full at the conclusion of the Sicilian narrative. Not only did the Athenians suffer a downfall from the height of their previous success, but also the Syracusans come to aquire exactly the characteristics that had distinguished the Athenian ἀκμή on the eve of the expedition (7.12.3, 14.1)».

αντίστοιχη που εξέφρασε ο Αλκιβιάδης στην δική του αγόρευση.[812] Επίσης, ο γιος του Νικηράτου επισημαίνει ότι θα ήταν ταπεινωτικό για την Αθήνα να αναγκαστεί να εκδιωχθεί διά της βίας από την Σικελία ή να ζητήσει ενισχύσεις. Πρόκειται για άλλη μία διορατική άποψη του Νικία, η οποία είναι ενδεικτική της διεισδυτικής στρατιωτικώς ματιάς του. Εύλογα, κάπως, θα αντιτείνει κάποιος ερευνητής ότι οι απανωτές αυτές προσημάνσεις θα πρέπει, με κάποιον τρόπο, να σχετίζονται με συγγραφική παρέμβαση του Θουκυδίδη· αντιθέτως, δεν είναι απαραίτητο να αποδοθούν στον ιστορικό αυτές οι διορατικές επισημάνσεις του Νικία, αφού ούτε μη ρεαλιστικές είναι, ούτε απέχουν από την έμπρακτη πολιτική και στρατιωτική πραγματικότητα της εποχής εκείνης, ούτε παύουν να διατυπώνονται μέχρι και σήμερα από διάφορα κράτη και σε ποικίλες περιστάσεις. Οι προειδοποιήσεις του Νικία δεν είναι τίποτα παραπάνω από μια κατάθεση σοφίας επί του πεδίου της διπλωματίας και, μάλλον, θα διατυπώνονταν από οποιονδήποτε ηγέτη των *χρηστῶν*, ο οποίος θα διέθετε ανάλογη πείρα και οξύνοια. Με λίγα λόγια, οι θέσεις του Νικία συμβαδίζουν απόλυτα με την τάση των *χρηστῶν* προς πολιτική μετριοπάθεια. Η παράγραφος αυτή του θουκυδίδειου κειμένου ολοκληρώνεται με άλλη μία ρητή προειδοποίηση του αρχηγού της μερίδας των *χρηστῶν*: ο εξοπλισμός με υπερμεγέθεις δυνάμεις είναι sine qua non προϋπόθεση για τους Αθηναίους, καθώς πρόκειται να βρεθούν σε ξένη γη, μη έχοντας την δυνατότητα να περιτριγυρίζονται από τους συμμάχους τους και να προμηθεύονται από αυτούς τα κάθε φορά δέοντα προς επιτυχή περάτωση των στόχων τους. Το απόμακρο αυτό ταξίδι ενδέχεται να απομονώσει πλήρως τους Αθηναίους και να μειώσει την αποτελεσματικότητά τους στο πεδίο της μάχης, υπαινίσσεται ο Νικίας, ο οποίος με τις ρήσεις του εντείνει έτι περαιτέρω τον όλεθρο που πρόκειται να ακολουθήσει. Όσο και αν στην διατριβή αυτήν υποστηρίζεται ότι οι φράσεις του Νικία ανταποκρίνονται στην ιστορική πραγματικότητα, ο Θουκυδίδης – οφείλει να ομολογήσει κανείς – είναι ένας αληθινός μάστορας της συγγραφικής τέχνης και με άφταστη δεξιοσύνη καλεί τον αναγνώστη να συμμεριστεί την κλιμάκωση της έντασης και να αντιληφθεί την κρισιμότητα της περίστασης.

Η επόμενη παράγραφος δεν διαφέρει σημαντικά από την προηγούμενη, αφού ο Νικίας προβαίνει στην συγκεκριμενοποίηση των απόψεων που εξέφρασε πρωτύτερα. Οι Αθηναίοι είναι αναγκαίο να έχουν απόλυτη υπεροχή στον στόλο, να πάρουν μαζί τους τοξότες και σφενδονιστές για αποτελεσματική αντιμετώπιση του εχθρικού ιππικού και να μην παραλείψουν την

[812] Βλ. Trevett (1995) 247: «If we accept that Nikias was Syracusan *proxenos,* this has implications both for his role in the Sicilian Expedition, and for Thucydides' account of it. First, it explains why he was, as it turned out, better informed about Sicily in the debate at Athens than was Alkibiades».

οφειλόμενη απόδοση σημασίας στα εμπορικά πλοία, τα οποία θα μεταφέρουν δημητριακά και τους ανάλογους μυλωνάδες, οι οποίοι θα κριθούν απαραίτητοι σε περίπτωση που ξεσπάσει κακοκαιρία. Έχουν, δε, χρέος οι Αθηναίοι να έχουν μαζί τους άφθονα χρήματα, αφού οι Εγεσταίοι λένε ψέματα και δεν είναι πλούσιοι, συμπληρώνει ο Νικίας. Πρόκειται εδώ για άλλη μία ορθή πρόβλεψη του Νικία, την οποία ο Θουκυδίδης θα επιβεβαιώσει λίγο παρακάτω. Ο γιος του Νικηράτου ολοκληρώνει την αγόρευσή του λέγοντας ότι επιθυμεί να εξαρτάται όσο το δυνατόν λιγότερο από την τύχη[813], αφού οι Αθηναίοι θα μεταβούν στην Σικελία όντες, στην πραγματικότητα, άποικοι που θα ιδρύσουν αποικία σε εχθρικό έδαφος. Γι' αυτό και είναι απαραίτητος ο πλήρης εξοπλισμός τους, διότι, σε περίπτωση αποτυχίας του εγχειρήματος, όλοι θα στραφούν εναντίον τους. Η μοναδική «παραφωνία» σε αυτήν την ρητορική ανάπτυξη είναι η τελευταία φράση του Νικία: επισημαίνει ο ηγέτης των *χρηστῶν* ότι, αν διαφωνεί κάποιος, ο ίδιος είναι πρόθυμος να του παραδώσει την αρχηγία.[814] Ο αναγνώστης αμέσως ανακαλεί την ανάλογη συμπεριφορά που επέδειξε ο Νικίας το 425 π.Χ., παραδίδοντας την αρχηγία της Πύλου στον Κλέωνα. Είναι δύσκολο να εξηγηθεί ο τρόπος με τον οποίον κλείνει ο Νικίας την αγόρευσή του: η λιποψυχία αυτή μπορεί να αποδοθεί, φυσικά, στην ροπή του Νικία προς παραίτηση κατά την διάρκεια κρίσιμων στιγμών, αλλά ενδέχεται να αποτελεί και μια αυθόρμητη αντίδραση, προκληθείσα, ίσως, από την συμπεριφορά του κοινού, την οποία θα «σφυγμομετρούσε» προσεκτικά ο Νικίας κατά την διάρκεια της ομιλίας του. Είναι, δηλαδή, πιθανόν οι παρευρισκόμενοι να είχαν, ήδη, αρχίσει να εκφράζουν την συμφωνία τους με το πλάνο του –

[813] Ανάλογη άποψη εκφράζουν οι Αθηναίοι εναντίον των Μηλίων, λέγοντας πως όσοι στηρίζονται στην ελπίδα και όχι στην δύναμή τους καταστρέφονται ολοσχερώς. Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται την τραγική ειρωνεία, διότι οι Αθηναίοι σύντομα θα υποφέρουν τα ίδια – και χειρότερα – δεινά που υπέφεραν και οι κάτοικοι της Μήλου. Περί αυτού, βλ. Θουκ. 5.100-103.

[814] Ο Νικίας εμφανίζεται πρόθυμος να παραιτηθεί από το αξίωμά του, αν οι απόψεις του δεν εισακουστούν. Η συμπεριφορά αυτή υποκρύπτει απελπισία και φόβο για ενδεχόμενη καταστροφή, αν πραγματοποιηθεί η Σικελική εκστρατεία. Γι' αυτό και ο ηγέτης των *χρηστῶν*, θέλοντας, κάπως, να αποφύγει μια τέτοια εξέλιξη, προσπαθεί να εξασφαλίσει τις καλύτερες δυνατές στρατιωτικές δυνάμεις. Εσφαλμένα ο Thorne (2017) 52 προσπαθεί να αποδείξει ότι ο Νικίας ποτέ δεν προέβλεψε την καταστροφή της Αθήνας στην Σικελία: «Nicias never predicts a specific catastrophe at Sicily, but rather points to several factors that weigh heavily against Athens. His misgivings concerning the campaign are not founded in the definite prediction that Athens will fail, and certainly not in the expectation that the expedition will result in the total annihilation of the Athenian force, but rather in the realization that a genuine chance is being taken: because the significant factors he elucidates are arrayed against Athens, however great the preparation, a significant risk is being taken. Indeed, in going to Sicily, the Athenians are exposing themselves to luck on a massive and unprecedented scale, and this when there is no need to do so». Άλλωστε, ο Νικίας δεν συμφωνεί, στο τέλος, με τους Αθηναίους, επειδή, δήθεν, ικανοποιήθηκαν τα αιτήματά του, αλλά επειδή δεν τολμά να εναντιωθεί στην βούληση της πλειοψηφίας. Ασφαλώς, ο Νικίας δεν είναι σε θέση να προβλέψει την ακριβή τροπή των γεγονότων, αφού οι τυχαίοι παράγοντες διαδραματίζουν καίριο ρόλο στο έργο του Θουκυδίδη και την πολιτική εν γένει· γνωρίζει, όμως, ότι η Αθήνα θα βρεθεί με την πλάτη στον τοίχο, από την στιγμή που θα επιχειρήσει να επιτεθεί στην Σικελία.

κάτι που ο Νικίας, ασφαλώς, δεν επιθυμούσε – και, έτσι, ο αρχηγός της μερίδας των *χρηστῶν* να προέβη στην διατύπωση της απειλητικής αυτής φράσης, σε μια ύστατη προσπάθεια επιτυχούς πραγματοποίησης του ρητορικού του σχεδίου. Ίσως, επομένως, ο Νικίας – παρατηρώντας πως η πλειοψηφία είναι πρόθυμη να συμφωνήσει μαζί του – αναζητεί κάποιον διαφωνούντα με το σχέδιό του, ώστε να του παραδώσει την στρατηγία και να αποποιηθεί ο ίδιος των ευθυνών που συνοδεύουν το εγχείρημα της Σικελικής εκστρατείας.

Ο Θουκυδίδης, σχολιάζοντας το κλίμα που επικράτησε μετά το τέλος της αγόρευσης του Νικία, σημειώνει, κατ' αρχάς, τα κίνητρα του γιου του Νικηράτου: ο αρχηγός, λοιπόν, των *χρηστῶν* επιθυμούσε είτε να εμποδίσει πλήρως την εκστρατεία, είτε, αν δεν το κατόρθωνε αυτό, να μεταβεί, τουλάχιστον, στην Σικελία με την μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη. Η τροπή, όμως, των πραγμάτων δεν είναι ευνοϊκή για τον Νικία, αφού, ενάντια σε κάθε πρόβλεψη και βούλησή του, οι Αθηναίοι συμφωνούν με τις συμβουλές του, τις οποίες εκλαμβάνουν ως άριστες, και, μάλιστα, θέλουν, πια, με μεγαλύτερο ενθουσιασμό να πραγματοποιήσουν την εκστρατεία.[815] Οι ηλικιωμένοι πίστευαν πως θα κατακτούσαν την Σικελία ή δεν θα πάθαιναν, έστω, κάποιο φοβερό κακό, ενώ οι νεότεροι, επηρεασμένοι, προφανώς, από το άνθος της ηλικίας τους και την φιλοπεριέργεια που συνοδεύει τα νιάτα, ήθελαν να κάνουν το ταξίδι αυτό, για να γνωρίσουν ξένους τόπους. Το δε πλήθος και οι στρατιώτες είχαν οικονομικά κίνητρα, αφού φρονούσαν πως θα εξασφάλιζαν δια βίου μισθοφορία.[816] Το πιο αξιοσημείωτο πάντων είναι ότι ακόμα και αυτοί που διαφωνούσαν, αποφάσιζαν, τελικά, να σωπάσουν, ώστε να μην γίνουν δακτυλοδεικτούμενοι και θεωρηθούν κακοί πατριώτες από την πλειοψηφία. Η επισήμανση αυτή του Θουκυδίδη αποδεικνύει πως η άμεση δημοκρατία της εποχής του ιστορικού μπορούσε, εν πολλοίς, να

[815] Βλ. Jordan (2000) 67: «The assemblymen accept only what they want to hear from Nicias, which is the qualified promise of safety in Sicily. They accept it because it makes the expedition possible. The assemblymen ignore completely the conditions with which Nicias had hedged his assurance; their ears register only what they want to hear: great safety (*πολλὴ ἀσφάλεια ἔσται*, 6.24.2). The rest of Nicias' advice they reject with striking variations on Nicias' vivid phrase, in fatal love with what is out of reach (*δυσέρωτας τῶν ἀπόντων*), which is still ringing in their ears and echoing in their minds; the love of sailing out possessed all of them (*ἔρως ἐνέπεσε τοῖς πᾶσιν ἐκπλεῦσαι*, 6.24.3)».

[816] Βλ. Θουκ. 6.24.3: *καὶ ἔρως ἐνέπεσε τοῖς πᾶσιν ὁμοίως ἐκπλεῦσαι· τοῖς μὲν γὰρ πρεσβυτέροις ὡς ἢ καταστρεψομένοις ἐφ' ἃ ἔπλεον ἢ οὐδὲν ἂν σφαλεῖσαν μεγάλην δύναμιν, τοῖς δ' ἐν τῇ ἡλικίᾳ τῆς τε ἀπούσης πόθῳ ὄψεως καὶ θεωρίας, καὶ εὐέλπιδες ὄντες σωθήσεσθαι· ὁ δὲ πολὺς ὅμιλος καὶ στρατιώτης ἕν τε τῷ παρόντι ἀργύριον οἴσειν καὶ προσκτήσεσθαι δύναμιν ὅθεν ἀίδιον μισθοφορὰν ὑπάρξειν*. Φυσικά, αυτός που επηρεάζει καταλυτικά και κατευθύνει τις οικονομικές βλέψεις των Αθηναίων είναι ο Αλκιβιάδης. Βλ. και Jordan (2000) 64: «Alcibiades does his best to claim disinterested statesmanship, but he cannot hide the fact, acknowledged by Thucydides, that in his actions as a statesman he was guided to a considerable extent by his own interests. The assemblymen, however, disregard his special pleading, for they are impressed by his words about financial gain. They interpret his remarks as a call to conquest and enrichment: most civilians and soldiers expect to make money immediately, and hope for permanent incomes in the future from their new possessions».

«νεκρώνει» την ατομική βούληση και να την συναρμόττει διά του έμμεσου εξαναγκασμού με τις διαθέσεις των πολλών. Ο δε Νικίας αναδεικνύεται σε τραγικό πρόσωπο, αφού καταφέρνει, μεν, κάτι φαινομενικά ανέφικτο ακόμα και για έναν Αλκιβιάδη – πράγμα που πρέπει να αναγνωριστεί στον γιο του Νικηράτου –, αλλά στην πράξη ενισχύει την πολιτική του νεαρού ηγέτη των *πονηρῶν* και, μάλιστα, θέτει τις βάσεις για την όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερη και ασφαλέστερη εκτέλεσή της. Συνεπώς, ο Νικίας αντιπολιτεύεται, άθελά του, τον ίδιο του τον εαυτό[817] και, δη, με εξαιρετικά επιδέξιο τρόπο, αφού ο Αλκιβιάδης λόγω του νεαρού της ηλικίας του δεν θα μπορούσε ποτέ να επιβληθεί στους Αθηναίους με το κύρος του και να εξασφαλίσει τόσο μεγάλο αριθμό δυνάμεων. Πρόκειται, εδώ, για περίπτωση αντιφατικής πολιτικής ενέργειας: ο αρχηγός των *χρηστῶν* αποδεικνύεται πολιτικά ανώτερος των περιστάσεων, ευφυής και κάτοχος της πειθούς (η συλλογιστική του είναι προσεκτικά δομημένη και αποδεικνύει ότι ο Νικίας ήταν περισσότερο πεπειραμένος από τον Αλκιβιάδη το πεδίο της μάχης), αλλά η πολιτική του δράση καταλήγει να έχει το αντίθετο αποτέλεσμα, ευνοώντας τους *πονηρούς*, τους πολεμοκάπηλους και επεκτατιστές που επιθυμούν να εισβάλουν πάση θυσία στην Σικελία.

Κατόπιν, ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι κάποιος Αθηναίος, ανερχόμενος στο βήμα, πίεσε τον Νικία να προβεί σε ακριβή καθορισμό των απαιτούμενων στρατιωτικών δυνάμεων.[818] Έτσι, ο Νικίας, ηττημένος ολοκληρωτικά από τον ίδιο του τον εαυτό, αποφασίζει να εξασφαλίσει, τουλάχιστον, πλήρη ασφάλεια για την πόλη του, ζητώντας το λιγότερο εκατό καράβια και το λιγότερο πέντε χιλιάδες οπλίτες.[819] Μάλιστα, συμπληρώνει ο Νικίας ότι για τα υπόλοιπα θα συζητούσε με τους συναδέλφους του· γι' αυτόν, ίσως, τον λόγο οι Αθηναίοι αποφασίζουν να

[817] Ωραία το θέτει ο Hornblower (2003) 119: «Στο απόσπασμα αυτό ο Θουκυδίδης περιγράφει επακριβώς την ψυχολογία του στρατιωτικού τυχοδιωκτισμού. Παρόμοια λέγεται ότι ο στρατηγός Γουεστμόρλαντ είπε στον πρόεδρο Τζόνσον ότι ο πόλεμος στο Βιετνάμ μπορούσε να κερδηθεί μόνο με μια θεαματική στρατιωτική ενίσχυση και, όταν ρωτήθηκε πόσοι στρατιώτες χρειάζονταν, απάντησε μ' έναν αριθμό που πίστευε ότι ήταν ανέφικτος. Η απάντηση που εισέπραξε ήταν: ΄΄Θα τους έχεις΄΄».

[818] Ο Πλούταρχος (*Νικ.* 12.4) αποκαλύπτει το όνομα αυτού, λέγοντας πως ήταν κάποιος Δημόστρατος. Ο Pitt (2022) 180-181 εύστοχα σχολιάζει ότι ο Θουκυδίδης, αν γνώριζε το όνομα του άνδρα, δεν θέλησε να το αναφέρει, για να μην αποσπαστεί η προσοχή του αναγνώστη από την αντιπαράθεση Νικία και Αλκιβιάδη, είτε και για να μην θεωρηθεί ότι υπήρχε και άλλος «φταίχτης», πλην του Αλκιβιάδη, για την πραγματοποίηση της Σικελικής εκστρατείας.

[819] Βλ. Jordan (2000) 72: «The Sicilian expedition may have been the costliest and most splendid to sail out of 'a single Greek city', but in size, the point that really matters, the force sailing from this single city was not even as large as that of 430, as the comparison in 6.31.2-3 shows. It certainly consisted of both ships and infantry, but so did the expedition of 430 which sailed on a shorter campaign with nearer objectives. The state may have gone to great expense in paying a wage of one drachma to the sailors, but this was apparently the going rate, and certainly was no more than the money given by Egesta. The ships were provided at the expense of the state, but the state always provided the hulls and their gear».

δώσουν στους τρεις διορισμένους στρατηγούς (Νικία, Λάμαχο και Αλκιβιάδη[820]) απόλυτη πληρεξουσιότητα – η απόφαση αυτή των Αθηναίων πρέπει να πιστωθεί στις ικανότητες του Νικία.[821] Ο ηγέτης των *χρηστῶν* δεν καταφέρνει να αποτρέψει την εκστρατεία, αλλά πετυχαίνει να αποκτήσει πλήρη δικαιοδοσία – μαζί με τους άλλους δύο στρατηγούς – επί των ζητημάτων της εκστρατείας.

4.2.2.2 Ο Νικίας ως στρατηγός μέχρι και την ολοκλήρωση του Έκτου βιβλίου

Μετά την απόβαση των Αθηναίων στο Ρήγιο, το πρώτο θουκυδίδειο απόσπασμα στο οποίο εντοπίζεται αναφορά στον αρχηγό των *χρηστῶν*, Νικία, είναι το 6.46.1–2. Ο ιστορικός πληροφορεί τον αναγνώστη ότι οι Αθηναίοι επιθυμούσαν, κατ' αρχάς, να διαπιστώσουν αν οι υποσχέσεις των Εγεσταίων απεσταλμένων ήταν αληθινές, αν ήταν, με λίγα λόγια, σε θέση να αποδείξουν οι τελευταίοι ότι διέθεταν τα χρηματικά αποθέματα που ισχυρίζονταν ότι διαθέτουν.[822] Εντούτοις, τα τρία καράβια που ήταν επιφορτισμένα με το καθήκον τούτο, μόλις έφτασαν στο Ρήγιο, ανακοίνωσαν κακά μαντάτα στους Αθηναίους: οι Εγεσταίοι ψεύδονταν, αφού κατόρθωσαν να παρουσιάσουν στα καράβια μόνο τριάντα τάλαντα. Ο Θουκυδίδης επισημαίνει ότι οι στρατηγοί θύμωσαν, αλλά φροντίζει να διαχωρίσει την θέση του Νικία, για τον οποίον επισημαίνει ότι τα είχε προβλέψει όλα επιτυχώς και, έτσι, δεν εξεπλάγη καθόλου. Οι υπόλοιποι δύο – ο Αλκιβιάδης και ο Λάμαχος – έμειναν έκπληκτοι και δεν μπορούσαν να

[820] Για τον Αλκιβιάδη ο Evangeliou (2016) 120 σχολιάζει: «Alcibiades's oratory and passion won the hearts and minds of the Athenians for the moment. They were persuaded to embark in an adventurous enterprise with many risks and few hopes. They put all their energy to prepare for this task which would involve a navy of more than a hundred ships and thousands of sailors and troops. If the Athenian people had stood fast with their decision and put their trust in Alcibiades all the way, he might have pulled it off with some good luck».

[821] Η φράση *ἀκούσαντες δ' οἱ Ἀθηναῖοι ἐψηφίσαντο εὐθὺς αὐτοκράτορας εἶναι καὶ περὶ στρατιᾶς πλήθους καὶ περὶ τοῦ παντὸς πλοῦ τοὺς στρατηγοὺς πράσσειν ᾗ ἂν αὐτοῖς δοκῇ ἄριστα εἶναι Ἀθηναίοις* δεν υποδηλώνει εκχώρηση πολιτικής κυριαρχίας από πλευράς του αθηναϊκού *δήμου*, αλλά, απλώς, ότι οι Αθηναίοι έδωσαν την πρωτοβουλία κινήσεων στους στρατηγούς τους, προκειμένου να προωθηθούν ταχύτερα οι επιδιώξεις της πόλης. Σπάνια, δε, οι στρατηγοί ορίζονταν *αὐτοκράτορες*, συνεπώς οι Αθηναίοι θεωρούσαν εξαιρετικά σπουδαίο το εγχείρημα της Σικελικής εκστρατείας. Περί των *στρατηγῶν αὐτοκρατόρων* βλ. σχετικά Σακελλαρίου (2019) 199-200. Βλ. και Αριστ. *Πολιτικ*. 1285a, όπου γίνεται αναφορά στην *στρατηγίαν διὰ βίου* με παραπομπή στον βασιλιά Αγαμέμνονα. Ίσως να υπάρχει κάποια σύνδεση μεταξύ των δύο ειδών στρατηγίας, αφού ο *στρατηγὸς αὐτοκράτωρ* του πέμπτου αιώνα π.Χ. αποκτά, έστω και για περιορισμένο χρονικό διάστημα, στρατιωτικές υπερεξουσίες· φυσικά, οι αρμοδιότητές του δεν επηρεάζουν το αθηναϊκό πολίτευμα, αλλά επί των στρατιωτικών ζητημάτων ο άνθρωπος αυτός δρα για ένα διάστημα σαν βασιλιάς. Για την στρατηγία γενικότερα κατά τον πέμπτο αιώνα π.Χ., βλ. και Hammond (1969) 111-144. Βλ., επίσης, Bicknell (1979) 111-112.

[822] Βλ. Θουκ. 6.44.4: *οἱ δὲ πρὸς τὰ ἐν τῇ Σικελίᾳ πράγματα ἐσκόπουν ὅτῳ τρόπῳ ἄριστα προσοίσονται· καὶ τὰς πρόπλους ναῦς ἐκ τῆς Ἐγέστης ἅμα προσέμενον, βουλόμενοι εἰδέναι περὶ τῶν χρημάτων εἰ ἔστιν ἃ ἔλεγον ἐν ταῖς Ἀθήναις οἱ ἄγγελοι*.

δώσουν κάποια ικανοποιητική εξήγηση για αυτήν την τροπή των γεγονότων. Ο *χρηστὸς* Νικίας αναδεικνύεται εδώ σε άκρως προβλεπτικό και πεπειραμένο στρατηγό, αφού είναι σε θέση να ερμηνεύει ικανοποιητικά την ανθρώπινη ψυχολογία, να ψυχογραφεί, ως εκ τούτου, τις διαθέσεις των άλλων και να αναλύει ή και να προβλέπει αποτελεσματικά, κατ' αυτόν τον τρόπο, την εκάστοτε συμπεριφορά που πρόκειται να εκδηλωθεί. Ο Αλκιβιάδης και ο Λάμαχος, με την σειρά τους, πέφτουν θύματα του παρορμητισμού τους· ιδίως ο γιος του Κλεινία έχει θέσει ως αυτοσκοπό την πραγματοποίηση της εκστρατείας και όχι την διεξαγωγή της υπό όρους προσεκτικής αξιολόγησης του αντιπάλου ή και των συμμάχων.[823] Το ταλέντο και ο νεανικός ενθουσιασμός, σε όποιον βαθμό και αν υπάρχουν, δεν είναι πάντοτε επαρκή στα στρατιωτικά ζητήματα· χρειάζεται ο επικεφαλής του στρατεύματος να έχει ευαίσθητες διανοητικές κεραίες, ώστε να διεισδύει στην ανθρώπινη ψυχοσύνθεση και να κατανοεί όχι, απλώς, σημαντικές συνιστώσες της, αλλά το όλον αυτής. Ο Νικίας αποδεικνύει εδώ ότι δικαίως συναποτελεί μαζί με τους άλλους δύο στρατηγούς ηγέτη των αθηναϊκών δυνάμεων.

Ο Θουκυδίδης, πάντως, ως λάτρης της λεπτομέρειας, δεν παραλείπει να αναφερθεί στο τέχνασμα που χρησιμοποίησαν οι Εγεσταίοι, όταν οι πρώτοι πρέσβεις από την Αθήνα είχαν μεταβεί στην Έγεστα, για να διαπιστώσουν αν υπάρχουν τα φημολογούμενα χρήματα ή όχι. Οι Εγεσταίοι, λοιπόν, οδήγησαν τους Αθηναίους στον ναό της Αφροδίτης στον Έρυκα και, κατόπιν, τους παρουσίασαν διάφορα αντικείμενα (αφιερώματα, κανάτες για κρασί κ.ά.) τα οποία με μία πρόχειρη ματιά φαίνονταν μεγάλης αξίας στον ανυποψίαστο παρατηρητή αυτών. Στην συνέχεια, άρχισαν να προσκαλούν τα πληρώματα των καραβιών σε συμπόσια και τους έδειχναν διάφορα χρυσά και ασημένια σκεύη, τα οποία δανείζονταν από τριγύρω πόλεις. Κατά συνέπεια, οι Αθηναίοι εντυπωσιάστηκαν και άμα τη αφίξει τους στην Αθήνα διέδωσαν στην πόλη ότι είχαν αντικρίσει πάρα πολλά πλούτη στην Έγεστα. Στην πραγματικότητα, το τέχνασμα ήταν παλαιό και με αξιόλογη παράδοση στην λογοτεχνία, όπως εξηγεί ο Hornblower.[824] Επομένως, ο Νικίας,

[823] Ορθά, άλλωστε, γράφει ο Bosworth (2015) 28-29: «There was no guarantee that Alcibiades' strategy would produce concrete results. On the other hand there was the problem of the festering hatred between Nicias and Alcibiades. They had clashed repeatedly before the expedition began, and they had advocated totally incompatible strategies at Rhegium, with Nicias arguing for a minimum of risks and the quickest possible withdrawal – a far cry from Alcibiades' Sicilian confederacy and his ambition to conquer Carthage. Under those circumstances Thucydides may well have thought that the removal of Alcibiades was actually a benefit for the expedition, an *appropriate* vote».

[824] Βλ. σχετικά Hornblower (2003) 65: «Στο βιβλίο Ζ του Θουκυδίδη διαβάζουμε ότι οι κάτοικοι της σικελικής Έγεστας περιέφεραν ακριβά πιάτα δείπνου από σπίτι σε σπίτι, για να δώσουν την εντύπωση σε κάποιους επισκέπτες Αθηναίους πρέσβεις ότι τα πλούτη της Έγεστας ήταν μεγαλύτερα απ' ό,τι στην πραγματικότητα. Αυτό μοιάζει με την ιστορία του Ηροδότου για τον Πέρση σατράπη Οροίτη που γέμισε μπαούλα με πέτρες, τοποθετώντας από πάνω

πέρα από την αντιληπτικότητά του και την τάση του να είναι καχύποπτος, όντας άνθρωπος πρεσβύτερος, αξιοποίησε και την υπάρχουσα γνώση του, ώστε να αντιληφθεί εκ των προτέρων ότι οι Εγεσταίοι ψεύδονταν.[825] Επιβεβαιώνεται, δε, εδώ ότι ο Νικίας ήταν αυτός που είχε στείλει τους αρχικούς πρέσβεις με σκοπό να διαπιστωθεί το αληθές ή όχι των λεγομένων τών Εγεσταίων. Δεν ηχεί, πάντως, παράξενα στα αυτιά του αναγνώστη η είδηση ότι ήδη από αρχαιοτάτων χρόνων οι άνθρωποι είχαν συλλάβει συγκεκριμένου τύπου μηχανορραφίες, προκειμένου να εξαπατούν άλλους ανθρώπους και να επιτυγχάνουν και να υλοποιούν ταχύτερα, ευκολότερα και αναίμακτα τα ύπουλα σχέδιά τους.

Στην συνέχεια, ο Θουκυδίδης εστιάζει τον ιστορικό του φακό στις ιδιωτικές συζητήσεις μεταξύ των τριών στρατηγών, προκειμένου να αποφασιστεί ο τρόπος με τον οποίον θα κινηθούν οι Αθηναίοι. Η ανάλυση των θέσεων του Νικία τίθεται πρώτη και αυτό δεν προξενεί εντύπωση στον ερευνητή, αφού μάλλον ο Θουκυδίδης το πράττει σκοπίμως, ώστε να δείξει ότι ο *χρηστὸς* πολιτικός είχε την πρωτοβουλία κινήσεων ως γηραιότερος και περισσότερο ειδήμων σε ζητήματα στρατιωτικής τακτικής. Το τέκνο, λοιπόν, του Νικηράτου πρότεινε απευθείας μετάβαση των Αθηναίων στον Σελινούντα με σύσσωμες τις δυνάμεις τους. Σε αυτήν την περίπτωση, συλλογίζεται ο Νικίας, οι Αθηναίοι θα βρεθούν αντιμέτωποι με δύο εναλλακτικά σενάρια: είτε οι Εγεσταίοι θα τους δώσουν χρήματα για ολόκληρο το εκστρατευτικό σώμα και τότε οι Αθηναίοι θα συζητήσουν εκ νέου για τον μετέπειτα τρόπο δράσης τους, είτε, αν δεν συμβεί αυτό, θα απαιτήσουν από τους Εγεσταίους την καταβολή των τριάντα ταλάντων, ώστε να εξασφαλιστεί η τροφοδοσία των εξήντα καραβιών, και θα επιβάλουν ή βιαίως ή διά του λόγου την επίλυση των διαφορών ανάμεσα σε Σελινουντίους και Εγεσταίους. Κατόπιν, ο Νικίας προτείνει να παραπλεύσουν οι Αθηναίοι στις ακτές, ώστε να πραγματοποιήσουν μια σύντομη επίδειξη της δύναμής τους, και να επιστρέψουν στην πόλη τους· αν, πάντως, παρουσιαστεί

μόνο ένα στρώμα χρυσού, ενώ εντοπίζεται επίσης σε εντελώς διαφορετικό φόντο στο έργο του Νέπωτα *Βίος του Αννίβα*. Τι θα πρέπει άραγε να συμπεράνουμε από τη χρήση ενός τέτοιου αφηγήματος από τον Θουκυδίδη; Όχι βέβαια ότι ήταν οπωσδήποτε αναληθές, αλλά, αν η λογοτεχνία μιμείται τη ζωή, η ζωή μπορεί συχνά να μιμείται τη λογοτεχνία. Με άλλα λόγια, ίσως οι Εγεσταίοι να έκαναν πραγματικά αυτό που λέει ο Θουκυδίδης, αλλά ενδέχεται να μην ήταν και οι πρώτοι που έκαναν κάτι τέτοιο».

[825] Για μια φιλοσοφική εξήγηση του ψεύδους, βλ. Dimmock & Fisher (2017) 211: «If you recall (Chapter 1) Consequentialism has two features. First is the definition of "good" (happiness, pleasure, well-being, preferences etc.) and then the consideration of right and wrong actions in relation to good. In particular, an action is right if, and only if, it brings about the greatest amount of happiness, pleasure, well-being, preference satisfaction etc. The second feature is that everyone counts as equal in the calculations. That is, your good is as important as my good, which is as important as anyone else's good. It follows from these two claims that no action is morally right or wrong irrespective of context. So we cannot say that lying is wrong because the action of lying will only be wrong if it brings about less good than not doing so. If I intend that you adopt a belief which I believe to be false but in so doing I generate more good than if I had not, then I have done something right».

κάποια ευκαιρία να βοηθήσουν τους Λεοντίνους ή να προσαρτήσουν κάποια άλλη πόλη, τότε οι Αθηναίοι μπορούν να το πράξουν υπό την προϋπόθεση ότι δεν βάζουν σε κίνδυνο την Αθήνα και δεν σπαταλούν το δημόσιο χρήμα. Η τακτική του Νικία συμβαδίζει πλήρως με τις μετριοπαθείς διαθέσεις των *χρηστῶν* πολιτικών, αφού φροντίζει ο ηγέτης της ομώνυμης ιδεολογικής μερίδας να εξασφαλίσει την μέγιστη δυνατή ασφάλεια για την πόλη του, χωρίς, πάντως, να θέτει σε δεύτερη μοίρα τα συμφέροντά της. Αξίζει, δε, να σημειωθεί ότι ο Νικίας δεν απορρίπτει την βία που συνοδεύει τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, ούτε είναι αντίθετος με την ιδέα της κατάληψης κάποιων πόλεων, από την στιγμή που αυτό καταστεί εφικτό· αντιθέτως, η χρήση βίας είναι αποδεκτή μόνο αν δεν τίθενται σε κίνδυνο τα συμφέροντα της Αθήνας. Η φράση, δε, *τῶν ἄλλων τινὰ πόλεων προσαγαγέσθαι* (Θουκ. 6.47.1) υποδηλώνει ενδεχόμενο κατάκτησης άλλων πόλεων και όχι, απλώς, «προσεταιρισμού» αυτών, όπως μεταφράζει σχετικά ο Βλάχος.[826]

Ο Αλκιβιάδης, με την σειρά του, διαφωνεί με το σχέδιο του Νικία και υποστηρίζει, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, ότι η Αθήνα δεν έχει την πολυτέλεια να επιστρέψει στην πατρίδα, από την στιγμή που έχει έλθει στην Σικελία με τόσες δύναμεις. Ασφαλώς, ο Αλκιβιάδης κρίνει επιλεκτικά την πρόταση του Νικία, αφού η αποχώρηση δεν είναι η μοναδική λύση που προτείνει ο δεύτερος. Εντούτοις, ο γιος του Κλεινία ευφυώς εστιάζει εκεί, προκειμένου να μπορέσει να ανατρέψει συλλογιστικά τον συστρατηγό και πολιτικό του αντίπαλο. Ο ίδιος, λοιπόν, εν αντιθέσει με τον Νικία, προτείνει μια τακτική που δίνει, σε πρώτο στάδιο, προτεραιότητα στην δημιουργία συμμαχιών.[827] Παραδόξως, ο ερευνητής, ενώ αναμένει μια άκρως επιθετική στάση από τον Αλκιβιάδη, ο οποίος με ανάλογες θέσεις έπεισε τον αθηναϊκό *δῆμον* να πραγματοποιήσει την Σικελική εκστρατεία, βλέπει, τώρα, έναν διαφορετικό στρατηγό – πολιτικό με μεγαλύτερη αυτοσυγκράτηση, η οποία εκπορεύεται, ίσως, και από την ιδεολογική καταγωγή του Αλκιβιάδη, ο οποίος είναι και αυτός *χρηστός*, αν και αρχηγός των *πονηρῶν*, ήτοι της ριζοσπαστικής δημοκρατικής μερίδας. Ο τρόπος, δε, που ο Αλκιβιάδης αναπτύσσει τα επιχειρήματά του φανερώνει έντονη αμηχανία (προκύπτουσα, κάπως, λόγω της απειρίας του), σε σημείο η πολιτική του Νικία να παρουσιάζει λιγότερη διστακτικότητα και οπωσδήποτε λιγότερη σπατάλη πολύτιμου χρόνου. Τελικά, το επιχείρημα της άμεσης επίθεσης εναντίον του εχθρού υποστηρίζει ο Λάμαχος, εξηγώντας ότι κατ' αυτόν τον τρόπο οι αντίπαλοι θα αιφνιδιαστούν.[828]

[826] Βλ. σχετικά Βλάχος (2012) 120.
[827] Βλ. Θουκ. 6.48.1.
[828] Βλ. Θουκ. 6.49.1-4.

Μάλιστα, ο Θουκυδίδης αφιερώνει μεγαλύτερη έκταση στα λεγόμενα του Λάμαχου,[829] παρά στις ρήσεις του Αλκιβιάδη. Δεν αποκλείεται αυτό να οφείλεται στο ότι ο Θουκυδίδης θεωρούσε και ο ίδιος ωφελιμότερο και ασφαλέστερο για την Αθήνα να πραγματοποιήσει ταχύτατη εισβολή χωρίς χρονοτριβή. Εν τέλει, ο Θουκυδίδης σημειώνει την φράση *Λάμαχος μὲν ταῦτα εἰπὼν ὅμως προσέθετο καὶ αὐτὸς τῇ Ἀλκιβιάδου γνώμῃ* (6.50.1) και ο αναγνώστης κατανοεί, μέσω του *καὶ αὐτός* που επιτελεί λειτουργία προσθετική, ότι ο Αλκιβιάδης δεν έπεισε μόνο τον Λάμαχο, αλλά και τον ίδιο τον Νικία. Αυτό ενδέχεται να οφείλεται στην συνήθη ροπή του Νικία προς επίδειξη υποχωρητικής στάσης ή και στην κατά καιρούς δειλία του· βεβαιότατα, όμως, πρέπει να αποδοθεί και στο μοναδικό χάρισμα του Αλκιβιάδη να πείθει, ακόμα και όταν δεν διέθετε αξιόλογα επιχειρήματα στο συλλογιστικό του οπλοστάσιο.[830]

Ο Νικίας επανέρχεται στο προσκήνιο στο 6.62.1 και εξής, χωρίο στο οποίο ο Θουκυδίδης τονίζει, κατ' αρχάς, ότι οι δύο στρατηγοί, Νικίας και Λάμαχος (ο Αλκιβιάδης έχει, πλέον, αποχωρήσει από την Σικελία), αποφασίζουν να διαιρέσουν την στρατιωτική δύναμη της Αθήνας σε δύο μέρη, ώστε έκαστος να γίνει με κλήρο επικεφαλής ενός τμήματος. Ο Νικίας, με την σειρά του, μεταβαίνει από τα Ύκκαρα στην Έγεστα, ώστε να παραλάβει τα τριάντα τάλαντα. Ο Λάμαχος μάλλον θα υποχώρησε στο ζήτημα αυτό, αφού ο Νικίας διέθετε αξιοσημείωτη πείρα στα οικονομικά, όντας ο ίδιος κάτοχος αρκετά μεγάλης περιουσίας (το ζήτημα θα αναλυθεί εκτενέστερα στο υποκεφάλαιο του Πλουτάρχου).[831] Εν συνεχεία, η ιστορική αφήγηση της

[829] Για τον Λάμαχο βλ. και Smith (2014) 43-48.

[830] Σε κάθε περίπτωση, οι λιγοστές ενέργειες του Αλκιβιάδη στην Σικελία μέχρι την ανάκλησή του από τους Αθηναίους δεν αποδεικνύονται αποτελεσματικές. Είναι χαρακτηριστικό, λόγου χάριν, ότι ο ίδιος δεν καταφέρνει να πείσει την Μεσσήνη να συνάψει συμμαχία με την Αθήνα – με λίγα λόγια, ακολουθεί το σχέδιο που ο ίδιος πρότεινε και για το οποίο οι άλλοι δύο στρατηγοί, Νικίας και Λάμαχος, έδωσαν την συγκατάθεσή τους, αλλά δεν κατορθώνει να το φέρει εις πέρας. Βλ. Θουκ. 6.50.1: *μετὰ δὲ τοῦτο Ἀλκιβιάδης τῇ αὑτοῦ νηὶ διαπλεύσας ἐς Μεσσήνην καὶ λόγους ποιησάμενος περὶ ξυμμαχίας πρὸς αὐτούς, ὡς οὐκ ἔπειθεν, ἀλλ' ἀπεκρίναντο πόλει μὲν ἂν οὐ δέξασθαι, ἀγορὰν δ' ἔξω παρέξειν, ἀπέπλει ἐς τὸ Ῥήγιον*. Εξαίρεση, ίσως, αποτελεί το ότι οι Αθηναίοι κατόρθωσαν να εισβάλουν στην Κατάνη, όσο ο Αλκιβιάδης αγόρευε εκθέτοντας τα αιτήματα των Αθηναίων στους Καταναίους· μπορεί, δηλαδή, να ειπωθεί ότι ο γιος του Κλεινία απέσπασε την προσοχή των παρισταμένων στην συνέλευση, ώστε να κατορθώσουν οι Αθηναίοι να γκρεμίσουν την πύλη και να εισέλθουν εντός της πόλης. Ο Θουκυδίδης, όμως, δεν ξεκαθαρίζει αν αυτό έγινε με την θέληση του Αλκιβιάδη ή αν ήταν, απλώς, συγκυριακό γεγονός που προκλήθηκε τυχαία. Βλ. Θουκ. 6.51.1-3: *καὶ λέγοντος τοῦ Ἀλκιβιάδου, καὶ τῶν ἐν τῇ πόλει πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τετραμμένων, οἱ στρατιῶται πυλίδα τινὰ ἐνῳκοδομημένην κακῶς ἔλαθον διελόντες, καὶ ἐσελθόντες ἠγόραζον ἐς τὴν πόλιν. τῶν δὲ Καταναίων οἱ μὲν τὰ τῶν Συρακοσίων φρονοῦντες, ὡς εἶδον τὸ στράτευμα ἔνδον, εὐθὺς περιδεεῖς γενόμενοι ὑπεξῆλθον οὐ πολλοί τινες, οἱ δὲ ἄλλοι ἐψηφίσαντό τε ξυμμαχίαν τοῖς Ἀθηναίοις καὶ τὸ ἄλλο στράτευμα ἐκέλευον ἐκ Ῥηγίου κομίζειν. μετὰ δὲ τοῦτο διαπλεύσαντες οἱ Ἀθηναῖοι ἐς τὸ Ῥήγιον, πάσῃ ἤδη τῇ στρατιᾷ ἅραντες ἐς τὴν Κατάνην, ἐπειδὴ ἀφίκοντο, κατεσκευάζοντο τὸ στρατόπεδον*. Γενικότερα, μέχρι να φτάσει στην Σικελία η είδηση της ανάκλησης του Αλκιβιάδη, οι προσπάθειες των Αθηναίων δεν στέφονται με επιτυχία. Για την ανάκληση του Αλκιβιάδη και το σκάνδαλο των Ερμών, βλ. και Pitt (2022) 181-182 και 185-188.

[831] Άλλωστε, μετά την ανάκληση του Αλκιβιάδη από τους Αθηναίους, ο Νικίας θα μπορούσε να επιβληθεί ευκολότερα στον Λάμαχο. Βλ. και Hammond (1969) 125.

Σικελικής εκστρατείας φτάνει σε μια πρώτη κορύφωση, αφού ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι με την αρχή του επόμενου χειμώνα οι Αθηναίοι άρχισαν να ετοιμάζουν την επίθεσή τους, ενώ οι Συρακούσιοι, συμπληρώνει ο ιστορικός, ήταν και αυτοί προετοιμασμένοι και, μάλιστα, το ηθικό τους είχε ενισχυθεί, αφού οι πρώτες κρίσιμες στιγμές κατά τις οποίες οι Αθηναίοι θα μπορούσαν να εξαπολύσουν ευθεία και ταχεία επίθεση είχαν, πια, περάσει.[832] Η ανάλυση αυτή του Θουκυδίδη ενδέχεται να υποδηλοί συμφωνία από την πλευρά του ιστορικού με το σχέδιο του Λάμαχου. Η ορμητικότητα οδηγεί, μεν, συχνά σε κινήσεις ασύνετες που επιφέρουν στο ενεργούν υποκείμενο την καταστροφή, αλλά κάποτε είναι απολύτως αναγκαία.

Ο Θουκυδίδης αναλύει με έμφαση στην λεπτομέρεια το σχέδιο των Αθηναίων: στόχος τους ήταν να παρασύρουν με κάποιον τρόπο τον στρατό των Συρακουσών εκτός της πόλεως, προκειμένου να μπορέσουν να εισβάλουν και να στήσουν στρατόπεδο, ώστε να υλοποιούν με άνεση τις αθηναϊκές στρατιωτικές πρωτοβουλίες.[833] Ο Νικίας και ο Λάμαχος γνωρίζουν καλά ότι αυτήν την στιγμή δεν κρίνεται απαραίτητη η απευθείας επίθεση, αφού ο εχθρός είναι προετοιμασμένος και θα κατορθώσει να αμυνθεί αποτελεσματικά. Χωρίς, δε, ιππικό και με δεδομένο το ικανότατο ιππικό των αντιπάλων τους, οι Αθηναίοι θα μπορούσαν να υποστούν σοβαρά πλήγματα και μεγάλες απώλειες. Άρα, συλλογίζονται ο Νικίας και ο Λάμαχος, η μετωπιαία σύγκρουση πρέπει, για την ώρα, να αποφευχθεί. Έτσι, οι δύο Αθηναίοι στρατηγοί συλλαμβάνουν το εξής σχέδιο: στέλνουν έμπιστό τους – Καταναίο και γνωστό στις Συρακούσες προκειμένου να εξασφαλιστεί η αληθοφάνεια των λεγομένων του – να μηνύσει στους Συρακουσίους ότι οι Αθηναίοι βρίσκονται μέσα στην πόλη και διανυκτερεύουν χωρίς όπλα· έτσι, αν οι Συρακούσιοι το επιθυμούν, μπορούν να πραγματοποιήσουν επίθεση με την συνδρομή, φυσικά, των Καταναίων. Οι Συρακούσιοι πέφτουν στην παγίδα, αναχωρούν έχοντας αποφασίσει να επιτεθούν στους Αθηναίους και, έτσι, οι τελευταίοι βρίσκουν την ευκαιρία να στήσουν το στρατόπεδό τους στο μέρος που θέλουν. Το τέχνασμα αυτό, προϊόν της συνεργασίας Νικία και Λάμαχου, αποδεικνύει ότι ο *χρηστὸς* Νικίας ήταν σε θέση να σκαρφίζεται πονηρές λύσεις της στιγμής, που εξαπατούν τον αντίπαλο και προσφέρουν με αναίμακτο τρόπο σοβαρό τακτικό πλεονέκτημα στην Αθήνα.[834]

[832] Βλ. Θουκ. 6.63.1-2.
[833] Βλ. Θουκ. 6.64.1-6.65.3.
[834] Βλ. Marinatos (2022) 151: «Their misguided confidence is contrasted with the good planning of Nicias who, like Brasidas, begins by setting a trap into which the Syracusans fall readily and thoughtlessly (ἀπερισκεπτότερον, 6.65.1). What was the trap? Assessing the enemy's psychology of overconfidence (γιγνώσκοντες), Nicias lured the Syracusans away from their town towards Catana by serving them false information through a double agent. The

Οι Αθηναίοι, λοιπόν, εγκαθιστούν το στρατόπεδο σε έδαφος πρόσφορο προς πραγματοποίηση επιθετικών ενεργειών, ιδανικό, μάλιστα, για αποφυγή ενδεχόμενων επιθέσεων από το εχθρικό ιππικό. Την επόμενη, έτσι, ημέρα οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές παρατάσσονται καταλλήλως και ετοιμάζονται για μάχη. Ακριβώς πριν από την πρώτη έφοδο των Αθηναίων, ο Νικίας, εμψυχώνει όλα τα στρατιωτικά τμήματα, περνώντας μπροστά από το καθένα και μιλώντας με λόγια ενθαρρυντικά· αποδεικνύει, κατ' αυτόν τον τρόπο, ο ηγέτης των *χρηστῶν* ότι διαθέτει όλα τα απαραίτητα προς επιτυχή περάτωση ενός πολέμου προσόντα: είναι οξύνους και ευρηματικός, έχοντας την ικανότητα να συλλαμβάνει ταχύτατα σχέδιο παραπλάνησης του εχθρού προσφέροντας, έτσι, τακτικό πλεονέκτημα στην Αθήνα, ενώ, παράλληλα, είναι ηγετικός, με επίγνωση, κατά συνέπεια, του δεσπόζοντος ρόλου του ως επικεφαλής μιας υπερδύναμης, η οποία πρόκειται να δώσει μια εξαιρετικά κρίσιμη μάχη.

Ο Θουκυδίδης, καταγράφοντας αυτόν τον λόγο του Νικία,[835] όχι μόνο κατορθώνει να εντείνει την αγωνία του αναγνώστη – γνώρισμα, μεταξύ άλλων, των μεγάλων δραματουργών, χαρίσματα των οποίων διαθέτει σε πληθώρα ο Θουκυδίδης – αλλά και αποδεικνύει στον εξειδικευμένο ερευνητή ότι ο Νικίας είχε την πρωτοβουλία κινήσεων, παρόλο που και ο Λάμαχος ήταν στρατηγός από κοινού με τον αρχηγό της μερίδας των *χρηστῶν*. Στην πραγματικότητα, τόσο το έκτο όσο και το έβδομο βιβλίο παρακολουθούν το εγχείρημα των Αθηναίων στην Σικελία υπό το πρίσμα του Νικία.

Ο γιος, λοιπόν, του Νικηράτου ξεκινάει τον λόγο του με έναν τρόπο που μιμείται, στην πραγματικότητα, τον επιτάφιο του Περικλέους στο δεύτερο βιβλίο.[836] Ο Νικίας επισημαίνει, δηλαδή, ότι οποιαδήποτε εκφώνηση ηδύληπτων λόγων δεν είναι βελτιωτική της ψυχολογίας των Αθηναίων, αφού η ίδια η στρατιωτική προετοιμασία τους είναι ενδεικτική της υπεροχής τους έναντι οποιουδήποτε εχθρού. Ο Νικίας τονίζει ότι όπου τυχαίνει να βρίσκονται συνασπισμένοι Αργείοι, Μαντινείς, Αθηναίοι και οι καλύτεροι εκ των νησιωτών είναι λογικό να έχουν την πιο μεγάλη ελπίδα για την κατάκτηση της νίκης. Ασυναίσθητα, βεβαίως, ο Νικίας χρησιμοποιεί την αιτιατική *ἐλπίδα*, η οποία δεν προοιωνίζεται θετικές εξελίξεις· αυτό, διότι, ανεξάρτητα από την

---

city was left without serious defence which enabled Nicias and Lamachus to sail by night, arrive at Syracuse and find good camping grounds in peace and quiet (καθ' ἡσυχίαν, 6.64.1), settling near the sanctuary of Zeus without suffering any harassment. The sudden nocturnal arrival of the Athenian generals at Syracuse reminds us of Brasidas' arrival at Amphipolis in the middle of the night».

[835] Βλ. Θουκ. 6.68.1-4.

[836] Βλ. Θουκ. 2.35.1: *ἐμοὶ δὲ ἀρκοῦν ἂν ἐδόκει εἶναι ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἔργῳ γενομένων ἔργῳ καὶ δηλοῦσθαι τὰς τιμάς, οἷα καὶ νῦν περὶ τὸν τάφον τόνδε δημοσίᾳ παρασκευασθέντα ὁρᾶτε, καὶ μὴ ἐν ἑνὶ ἀνδρὶ πολλῶν ἀρετὰς κινδυνεύεσθαι εὖ τε καὶ χεῖρον εἰπόντι πιστευθῆναι*.

έκβαση της πρώτης αυτής μάχης, οι Αθηναίοι έχουν χρησιμοποιήσει την ίδια λέξη, όταν συνομιλούσαν με τους Μηλίους,[837] προσπαθώντας να τους δείξουν ότι όποια πόλη καταφεύγει στην ελπίδα και όχι στην σίγουρη ισχύ της, είναι καταδικασμένη να καταστραφεί. Είναι εμφανής, λοιπόν, η τραγική ειρωνεία, αφού ό,τι έπαθαν οι Μήλιοι, θα το πάθουν οι Αθηναίοι αργότερα στην Σικελία. Εν συνεχεία, ο Νικίας σημειώνει ότι οι Συρακούσιοι παρατάσσουν απέναντι στους Αθηναίους στρατιωτική δύναμη που συγκροτήθηκε κατόπιν γενικής επιστράτευσης, την στιγμή που οι Αθηναίοι έχουν επιλέξει να στείλουν στην μάχη επίλεκτες μονάδες. Είναι σαφής εδώ η μνεία του Νικία στην αρχή της εξειδίκευσης, που εκφράζεται άριστα και από την ρήση του Σωκράτη *πολλάκις ἄρα εἷς φρονῶν μυρίων μὴ φρονούντων κρείττων ἐστίν*, που εντοπίζεται στον *Γοργία* του Πλάτωνα (490a). Η δε φράση δεν στερείται πολεμικού ρεαλισμού, αφού ένα ολιγάριθμο επίλεκτο σώμα μπορεί να εξουδετερώσει πολυπληθείς αντιπάλους. Ο Νικίας, βεβαίως, δεν αρνείται ότι ο αντίπαλος είναι ανδρείος, αλλά φροντίζει να καταστήσει σαφές στους πολεμιστές του ότι ο εχθρός δεν διαθέτει ανάλογη με τους Αθηναίους πολεμική πείρα. Επιπροσθέτως, ο ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν* συμπληρώνει ότι η Αθήνα είναι υποχρεωμένη να κερδίσει, διότι δεν υπάρχει έδαφος φιλικό, πλην αυτού που θα κατακτηθεί με την ένοπλη σύρραξη. Αν, ως εκ τούτου, τονίζει ο Νικίας, οι Συρακούσιοι θεωρούν ότι ο αγώνας γίνεται για την διάσωση της πατρίδας τους, τότε οι Αθηναίοι έχουν χρέος να σκεφτούν ότι, αν δεν νικήσουν, τότε δεν θα κατορθώσουν να επιστρέψουν στην πόλη τους εξαιτίας της πίεσης που θα ασκήσει το εχθρικό ιππικό. Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η ρητορική δεινότητα του Νικία, ο οποίος καταφέρνει με επιδέξιο τρόπο να αντιστρέψει την ηθικώς μειονεκτική θέση των Αθηναίων: εν ολίγοις, οι Αθηναίοι δεν είναι σε θέση να πολεμήσουν με την ίδια ορμητικότητα που θα δείξουν οι Συρακούσιοι, αφού οι τελευταίοι είναι αμυνόμενοι και πρέπει πάση θυσία να προστατέψουν τις οικογένειές τους (στην ίδια θέση βρέθηκαν οι Αθηναίοι, όταν απέκρουσαν τους Πέρσες· ο αμυνόμενος έχει τους άγραφους ηθικούς νόμους με το μέρος του, κάτι που αυξάνει την επιμονή του), ενώ οι πρώτοι έχουν έλθει ως κατακτητές, έχοντας, μάλιστα, επίγνωση του αμοραλισμού τους. Παρά ταύτα, ο Νικίας καταφέρνει να πείσει τους Αθηναίους ότι βρίσκονται σε χειρότερη θέση από τους Συρακουσίους και, έτσι, να ενισχύσει το θάρρος και την αποφασιστικότητά τους. Γι' αυτό και ολοκληρώνει την αγόρευσή του λέγοντας ότι οι Αθηναίοι πρέπει να φοβούνται περισσότερο την δυσχερή θέση στην οποία βρίσκονται, παρά τους αντιπάλους τους.

[837] Βλ. Θουκ. 5.103.1.

Με το τέλος της ομιλίας του ο Νικίας οδηγεί τους Αθηναίους σε άμεση επίθεση. Ο Θουκυδίδης, μάλιστα, σχολιάζει ότι οι Συρακούσιοι δεν ανέμεναν τέτοια ταχύτατη επίθεση, η οποία, σημειωτέον, έρχεται σε αντίθεση με την συμπεριφορά που έχει κατά καιρούς επιδείξει ο Νικίας μέσα στο θουκυδίδειο έργο. Αυτό αποδεικνύει ότι καμία προσωπικότητα δεν είναι μονοδιάστατη· απεναντίας, κάθε άνθρωπος αποτελεί έναν «καμβά» συμπεριφορών. Πάντοτε υπάρχουν τάσεις, οι οποίες συνδέονται και με συγκεκριμένη κατεύθυνση και δράση, αλλά ενίοτε ακόμα και αυτές ανατρέπονται. Ο Νικίας αντιλαμβάνεται εδώ την εξαιρετική ευκαιρία που τού δίνεται και σπεύδει τάχιστα να την αξιοποιήσει. Οι δε Συρακούσιοι, ακριβώς επειδή πιάνονται, εν τινί μέτρω, στον ύπνο, τρέχουν να μπουν στην μάχη και, παρότι τολμηροί, μάχονται με πρόχειρο τρόπο, που είναι ενδεικτικός της ψυχολογικής τους κατάστασης.

Τελικώς, οι Αθηναίοι νικούν και τρέπουν τους Συρακουσίους σε φυγή, αλλά δεν τους πιέζουν έντονα, καθώς το ιππικό του εχθρού αντιστέκεται σθεναρά. Ο δε Νικίας, όπως σημειώνει ο Θουκυδίδης, καταδιώκει τον εχθρό όσο πρέπει και όσο η ενέργεια αυτή δεν θέτει σε κίνδυνο το στράτευμά του. Την επόμενη ημέρα γίνεται εκεχειρία και οι Αθηναίοι αποδίδουν στους Συρακουσίους τους νεκρούς τους. Εδώ αναδεικνύεται σε μεγάλο βαθμό ο ανθρωπισμός του Νικία, ο οποίος αντιμετωπίζει τον αντίπαλο με σεβασμό. Ωστόσο, υποκρύπτεται και αδυναμία χαρακτήρα: δεν γνωρίζει κανείς ποια θα ήταν η τροπή των πραγμάτων αν ο Νικίας είχε αποφασίσει να ρισκάρει και να καταδιώξει μέχρι τέλους τους αντιπάλους όσο αυτοί υποχωρούσαν. Αντιθέτως, ο Νικίας τους επιτρέπει να αποσυρθούν με αξιοπρέπεια, κάτι που αργότερα οι Συρακούσιοι δεν θα επιτρέψουν στους Αθηναίους και γι' αυτό θα τους συντρίψουν ολοσχερώς. Πάντως, η συμβολή του Νικία στην μέχρι τώρα εξέλιξη της Σικελικής εκστρατείας είναι θετική, αφού έχει, ήδη, κατορθώσει να συλλάβει ένα ευφυές τέχνασμα, να οδηγήσει με ψεύδος τον εχθρό εκεί όπου επιθυμεί και να τον κερδίσει στην μάχη.[838] Με το τέλος της μάχης οι Αθηναίοι επιστρέφουν στην Κατάνη, αφού, κατά την κρίση του Νικία, δεν ήταν ρεαλιστική η συνέχιση των επιχειρήσεων, πριν οι Αθηναίοι εξοπλιστούν με επιπλέον ιππικό, λάβουν εκ νέου

[838] Βλ. Marinatos (2022) 152: «Scholars have underestimated the amount of organization and foresight that went into this first operation, which was most likely due to Nicias' masterplan. He, of course, had an unprecedented record of successes after Pericles' death, which explains why he was elected general by the Athenians almost continuously for about fifteen years. Thucydides gives this information himself, referring to Nicias as one who had 'done better in his military commands (εὐτυχίαις) than anyone else of his time' (5.16.1)».

χρήματα και εφοδιαστούν με σιτάρι· παράλληλα, ήλπιζαν ότι μετά την νίκη τους αυτήν θα έρχονταν κάποιες πόλεις με το μέρος τους.[839]

Ακολούθως (6.74.1–2), το ευρισκόμενο στην Κατάνη αθηναϊκό στράτευμα μεταβαίνει στην Μεσσήνη, αναμένοντας παράδοση της πόλης με προδοσία. Ο Νικίας δεν μνημονεύεται ονομαστικά σε αυτό το κειμενικό απόσπασμα, αλλά εννοείται ότι ηγείται του εγχειρήματος αυτού, αφού και ο ίδιος βρισκόταν στην Κατάνη. Η προσπάθεια των Αθηναίων δεν ευοδώνεται, αφού ο Αλκιβιάδης, όταν ανακλήθηκε και γνωρίζοντας ότι δεν είχε άλλη επιλογή από το να αυτοεξοριστεί, ήλθε σε επικοινωνία με φίλους των Συρακουσίων στην Μεσσήνη. Έτσι, αυτοί σκότωσαν τους συνωμότες και περιφρούρησαν την πόλη τους κατάλληλα, προκειμένου να μην επιβληθούν οι Αθηναίοι, οι οποίοι, άλλωστε, λόγω κακοκαιρίας και έλλειψης τροφίμων αποσύρθηκαν εκ νέου στην Νάξο. Το σχόλιο που μπορεί να γίνει εδώ είναι το εξής: ο Νικίας, ως ηγέτης των *χρηστῶν* και μετριοπαθής πολιτικός, δοκιμάζει να ολοκληρώσει το έργο που ξεκίνησε ο Αλκιβιάδης, ο οποίος, κατά το διάστημα που βρισκόταν στην Σικελία, δοκίμασε, χωρίς θετικό αποτέλεσμα, να επιτύχει συμμαχία με την Μεσσήνη (6.50.1). Προφανώς, ο γιος του Νικηράτου γνώριζε ότι υπήρχαν εντός της πόλεως υποστηρικτές της μετριοπαθούς δημοκρατίας ή και φιλοολιγαρχικοί· άλλωστε, οι *χρηστοὶ* είναι εξαιρετικά επιδέξιοι στο να προβαίνουν σε μυστικές συμφωνίες μετά από ιδιωτικές διαπραγματεύσεις. Ο Αλκιβιάδης, εντούτοις, ματαιώνει το πλάνο του Νικία, έχοντας δράσει εκ των προτέρων, με κάποια, ίσως, πρόθεση για εκδίκηση για αυτό που τού συνέβη. Το επεισόδιο δεν είναι σημαντικό για την έκβαση του πολέμου, αλλά

[839] Βλ. Θουκ. 6.71.1-2: *οἱ δὲ Ἀθηναῖοι πρὸς μὲν τὸ ἱερὸν οὐκ ἦλθον, ξυγκομίσαντες δὲ τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς καὶ ἐπὶ πυρὰν ἐπιθέντες ηὐλίσαντο αὐτοῦ. τῇ δ' ὑστεραίᾳ τοῖς μὲν Συρακοσίοις ἀπέδοσαν ὑποσπόνδους τοὺς νεκρούς (ἀπέθανον δὲ αὐτῶν καὶ τῶν ξυμμάχων περὶ ἑξήκοντα καὶ διακοσίους), τῶν δὲ σφετέρων τὰ ὀστᾶ ξυνέλεξαν (ἀπέθανον δὲ αὐτῶν καὶ τῶν ξυμμάχων ὡς πεντήκοντα), καὶ τὰ τῶν πολεμίων σκῦλα ἔχοντες ἀπέπλευσαν ἐς Κατάνην· χειμών τε γὰρ ἦν, καὶ τὸν πόλεμον αὐτόθεν ποιεῖσθαι οὔπω ἐδόκει δυνατὸν εἶναι, πρὶν ἂν ἱππέας τε μεταπέμψωσιν ἐκ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐκ τῶν αὐτόθεν ξυμμάχων ἀγείρωσιν, ὅπως μὴ παντάπασιν ἱπποκρατῶνται, καὶ χρήματα δὲ ἅμα αὐτόθεν τε ξυλλέξωνται καὶ παρ' Ἀθηναίων ἔλθῃ, τῶν τε πόλεών τινας προσαγάγωνται, ἃς ἤλπιζον μετὰ τὴν μάχην μᾶλλον σφῶν ὑπακούσεσθαι, τά τε ἄλλα καὶ σῖτον καὶ ὅσων δέοι παρασκευάσωνται ὡς ἐς τὸ ἔαρ ἐπιχειρήσοντες ταῖς Συρακούσαις*. Βλ. και Marinatos (2022) 152-153: «Historians, however, have reasonably wondered why he did not follow up on his victory at Syracuse. This criticism originated in Plutarch, who writes: ''Of his victory, which was so noised about, he made no use whatever, but after a few days had elapsed withdrew again to Naxos, and there spent the winter, making large outlays on his vast armament, but effecting little in his negotiations with the few Sicels who thought of coming over to his side'' (Plut. *Vit. Nic*. 16.7; trans. B. Perrin). By contrast to Plutarch, Thucydides presents the decision to break the siege and winter in Catana as a reasonable one, obviously evaluating it from a general's point of view. The author takes time to explain the motives for this decision and thus explains Nicias' reasoning: winter was coming, and it was *not* thought possible to hold camp outside Syracuse in the bad weather. As well, the Athenians did not have adequate food provisions and needed more cavalry to be sent from Athens. They also needed money and local allies if they were to conduct a long siege (6.71)».

δείχνει, για άλλη μία φορά, την σύγκρουση ανάμεσα σε δύο *χρηστούς*, που εκπροσωπούν διαφορετικές μερίδες.

Το επόμενο κειμενικό απόσπασμα δεν περιλαμβάνει ευθεία μνεία στον Νικία, αλλά τον υπονοεί· είναι, δε, εξαιρετικά χρήσιμο για τον ερευνητή, αφού γίνεται λόγος για τα σχέδια της Αθήνας στην Σικελία (μέρος των οποίων αποτελεί ο Νικίας) και διαπιστώνεται η άκρως επιτυχημένη διαχείριση της εκστρατείας εκ μέρους του ηγέτη των *χρηστῶν*, μέχρι η κατάσταση να ανατραπεί με την άφιξη του Γύλιππου. Ειδικότερα, ο Αλκιβιάδης, μετά την ανάκλησή του από τους Αθηναίους, μεταβαίνει στην Σπάρτη και εκφωνεί λόγο ενώπιον των Λακεδαιμονίων (6.89.1–6.92.5). Στο 6.90.2–4 ο γιος του Κλεινία και ηγέτης των *πονηρῶν* στην Αθήνα αναλύει τις πολεμικές βλέψεις των Αθηναίων, ομολογώντας ευθαρσώς ότι η Σικελία αποτελεί, απλώς, το πρώτο στάδιο ενός ευρύτερου και μεγαλόπνοου στρατιωτικού πλάνου: οι Αθηναίοι, αφού υποτάξουν τους Σικελιώτες, θα επιχειρήσουν να κατακτήσουν όλη την Ιταλία και, εν συνεχεία, θα αποπειραθούν να καταλύσουν την ηγεμονία της Καρχηδόνας. Κατόπιν, θα υποτάξουν ολόκληρη την Πελοπόννησο, προκειμένου να είναι οι αδιαφιλονίκητοι κυρίαρχοι στην Ελλάδα. Οι ρήσεις αυτές συμβαδίζουν απόλυτα με την ιδέα του επιθετικού αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, που εκπροσωπούν οι θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας· αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι ότι ο Αλκιβιάδης τονίζει ότι οι δύο Αθηναίοι στρατηγοί στην Σικελία (Νικίας και Λάμαχος) θα προσπαθήσουν να εφαρμόσουν το ίδιο σχέδιο, εφ' όσον υπάρξουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις (*καὶ ὅσοι ὑπόλοιποι στρατηγοί, ἢν δύνωνται, ὁμοίως αὐτὰ πράξουσιν*, 6.91.1). Εκ πρώτης όψεως, η φράση αυτή αποτελεί πλήρη παραφωνία σε σχέση με τον μετριοπαθή χαρακτήρα του Νικία· ίσως ο Αλκιβιάδης την εκφωνεί στην προσπάθειά του να τρομάξει τους Σπαρτιάτες, ώστε να τους πείσει τελικά να στείλουν ενισχύσεις στην Σικελία. Συνεπώς, η πρώτη ερμηνεία που παρέχει η διατριβή αυτή λέει πως η φράση εξυπηρετεί καθαρά ρητορικούς σκοπούς. Αν υποτεθεί, όμως, ότι ο γιος του Κλεινία ομιλεί με απόλυτη ειλικρίνεια, τότε μπορεί να διατυπωθεί η θέση που και άλλες φορές έχει προβληθεί στην διατριβή αυτήν: οι *χρηστοὶ* δεν αποστρέφονται τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, απλώς τον προωθούν με σύνεση και μόνο όταν η επέκταση της Αθήνας δεν βλάπτει την ίδια την πόλη και το έμψυχο δυναμικό της. Εν ολίγοις, αν ο Νικίας διαπίστωνε ότι είναι εφικτή η κατάκτηση της Καρχηδόνας, δίχως να κινδυνέψει η Αθήνα και οι στρατιώτες της, τότε ο ηγέτης των *χρηστῶν* μάλλον θα προέβαινε στις αντίστοιχες στρατιωτικές ενέργειες. Ο ερευνητής οφείλει να έχει πάντοτε κατά νου ότι τόσο οι *χρηστοὶ* όσο

και οι *πονηροὶ* είναι τέκνα της ίδιας εποχής και της ίδιας πόλεως· οι διαφορές τους κρίνονται μόνο στις λεπτομέρειες.

Η δεύτερη επισήμανση του Αλκιβιάδη είναι άκρως σπουδαία για την «σφυγμομέτρηση» της αρχικής επίδοσης του Νικία στην Σικελία. Συγκεκριμένα, ο γιος του Κλεινία εξηγεί ότι είναι αδύνατον για τους Συρακουσίους να κατακτήσουν την νίκη εναντίον των Αθηναίων, αφού υπέστησαν σοβαρή ήττα και είναι πλήρως αποκλεισμένοι από τις αθηναϊκές δυνάμεις. Αν, δε, οι Συρακούσες πέσουν, τότε το ίδιο θα συμβεί με την Σικελία και, μετέπειτα, με ολόκληρη την Ιταλία. Η Αθήνα θα ηττηθεί μόνο αν συνασπιστούν οι Σικελιώτες και πολεμήσουν από κοινού (6.91.2–3). Η περιγραφή αυτή δεικνύει την στρατιωτική υπεροχή της Αθήνας και καθιστά κατάδηλο ένα από τα κεντρικά επιχειρήματα της διατριβής αυτής αναφορικά με τον Νικία: ο ηγέτης των *χρηστῶν* κατακτά σημαντικές νίκες στην Σικελία, διακρίνεται για την έφεσή του στην τακτική και είναι έτοιμος να υποτάξει τους Συρακουσίους.[840]

Το έκτο βιβλίο και, ασφαλώς, η παρουσία του Νικία σε αυτό, ολοκληρώνεται με τα κάτωθι πολεμικά δρώμενα: οι Αθηναίοι έχουν αρχίσει να οχυρώνουν τις Επιπολές,[841] κρίσιμο σημείο που θα τους προσφέρει σημαντικό προβάδισμα στην μάχη. Η δράση αυτή των Αθηναίων, υποκινούμενη, προφανώς, από τον Νικία, αποδεικνύει την πείρα του *χρηστοῦ* ανδρός στην στρατηγική και τον αναδεικνύει εκ νέου σε ηγέτη μεγάλου διαμετρήματος.[842] Οι Συρακούσιοι,

[840] Βλ. Marinatos (2022) 153: «The speech of Alcibiades, as rendered by Thucydides, outright contradicts Plutarch's version that, 'of his victory which was so noised about, he made no use whatever' (*Vit. Nic*. 16.7). Obviously, Nicias had accomplished his purpose of intimidating the inhabitants of Sicily and had propagated to all of Greece that the Athenian force was formidable. This meant that the locals would be more willing to join him in the siege of Syracuse, or at least they would not side with the Syracusans».

[841] Βλ. Marinatos (2022) 153-154, που δείχνει τις μεθοδικές κινήσεις του Νικία, αποδεικτικές της στρατιωτικής ευφυΐας του: «The planning that went into the second siege of Syracuse was even more detailed than the first and began in the spring of 414/13. First, many Sicels joined the Athenians as allies and provided food and supplies, as Nicias had expected. Second, cavalry and supplies arrived from Athens. Third, money was accrued. As the winter ended, the Athenians found themselves well prepared for a long siege. But in order to be able to execute his plan, Nicias needed to take hold of key locations around the city and build the circumvallation wall which would blockade Syracuse by land. This had to be done efficiently and rapidly and could not be accomplished without first capturing the cliff of Epipolai, a natural fortification at the east side of the city».

[842] Βλ. Marinatos (2022) 154-155 για την περιγραφή των γεγονότων που προηγούνται του χτισίματος των Επιπολών και αναδεικνύουν την μεθοδικότητα των Αθηναίων και, προφανώς, την μεγάλη πείρα του Νικία: «'[The Syracusans] thought that, unless the Athenians could control Epipolai – the precipitous piece of ground lying directly above the city – they would find it difficult, even if victorious in battle, to build a wall to cut the city off. They therefore decided to guard the approaches to Epipolai to prevent the enemy making their way up unobserved by this route, which was, indeed, the only possible one, since the rest of the ground is high and slopes down to the city so that it is all within sight from inside' (6.96.1–2; trans. R. Warner). This passage predisposes the reader to evaluate Nicias' accomplishment positively, since he did exactly what the Syracusans feared: he took them by complete surprise and captured Epipolai. The Athenian fleet had arrived by night and the soldiers landed in darkness quite unobserved at a place called Leon, situated only seven stades away from Epipolai. Next, a contingent of

έπειτα, στέλνουν ένα απόσπασμά τους εναντίον των Αθηναίων και, συγκεκριμένα, εναντίον του Νικία, ο οποίος, λόγω προηγούμενης μάχης κατά την οποία ο Λάμαχος σκοτώθηκε και οι Αθηναίοι υποχώρησαν, καθώς και επειδή ήταν άρρωστος, παρέμεινε στο τείχος. Ο αρχηγός των *χρηστῶν* έχασε το προχωρημένο τείχος, αλλά κατόρθωσε να διασώσει το κυκλικό, συλλαμβάνοντας το κάτωθι σχέδιο: καθώς δεν είχε πολλούς στρατιώτες στο πλευρό του, διέταξε τους βοηθητικούς του να κάψουν τις πολεμικές μηχανές και τα ξύλα, ώστε να σωθούν. Η ενέργεια αυτή περατώνεται με επιτυχία και οι Συρακούσιοι, παρατηρώντας τις φλόγες, δεν πλησιάζουν περαιτέρω.[843] Η κίνηση αυτή του Νικία τού σώζει, ασφαλώς, την ζωή. Οι Αθηναίοι στήνουν τρόπαιο, αποδίδουν μέσω εκεχειρίας στους Συρακουσίους τους νεκρούς τους και απολαμβάνουν τους καρπούς της επιτυχημένης προσπάθειας του Νικία και των συν αυτώ, αφού εξαίφνης δημιουργείται κλίμα νίκης υπέρ των Αθηναίων. Οι Συρακούσιοι, δηλαδή, έχουν χάσει κάθε ελπίδα για επικράτηση εναντίον των Αθηναίων και έρχονται σε ιδιωτικές επαφές με τον Νικία προτείνοντας συνθηκολόγηση. Δεν μπορεί, φυσικά, να εξακριβωθεί αν αυτοί οι άνθρωποι εξυπηρετούν συμφέροντα των Συρακουσίων και αναλαμβάνουν επίτηδες αυτόν τον ρόλο, προκειμένου να οδηγήσουν τον Νικία σε αδράνεια – πάντως, οπωσδήποτε αυτοί οι άνθρωποι ήταν μετριοπαθείς στο ιδεολογικό φρόνημα και, ίσως, φίλοι του Νικία (οι παρεμβάσεις τους, όμως, δεν είναι με βεβαιότητα αγαθές· η έλλειψη περαιτέρω ιστορικών πληροφοριών δεν επιτρέπει μια πιο διεισδυτική ανάλυση). Ο Νικίας είναι, εν πάση περιπτώσει, ο μοναδικός επικεφαλής του στρατεύματος, αφού ο Λάμαχος δεν βρίσκεται, πλέον, εν ζωή. Εντούτοις, αυτήν την κρίσιμη στιγμή παρουσιάζει την γνωστή ατολμία και αμηχανία του, αφού οι Αθηναίοι δεν λαμβάνουν ακόμα τελική απόφαση, ήτοι ούτε συνεχίζουν τον πόλεμο, προκειμένου να κατατροπώσουν τον εχθρό, ούτε απαιτούν από αυτόν συνθηκολόγηση.[844] Ενδεικτικό της απόγνωσης των Συρακουσίων είναι ότι παύουν τους στρατηγούς τους, απελπισία που ο Νικίας διείδε, μεν, αλλά δεν εκμεταλλεύτηκε αποφασιστικά κινούμενος προς οριστική λήξη του πολέμου. Στο σημείο αυτό, είτε και λόγω της αρρώστιας του, είτε και λόγω της δειλίας του, που επανέρχεται σε μια κακή χρονική στιγμή, ο Νικίας εμφανίζει όλα εκείνα τα αρνητικά

Athenian troops climbed the steep path to Epipolai gaining the first summit by the Euryelos pass without anybody taking notice of them, after which they fortified the edge of the plateau called Labdanum from which the Athenians could send fire signals to Megara to communicate their needs. Next, the Athenians built a fortification at a place called Syke, naming it the 'circle', after which they began the building of the circumvallation wall. All of this was accomplished with remarkable speed (διὰ τάχους, 6.98.2), as the Syracusans themselves realised: '[the Syracusans] were amazed at the speedy pace of the building work' (ἔκπληξιν παρέσχον τῷ τάχει τῆς οἰκοδομίας, 6.98.2)».

[843] Βλ. Θουκ. 6.102.2-4.

[844] Βλ. Θουκ. 6.103.3-4.

χαρακτηριστικά του που επέτρεψαν στο παρελθόν στον Κλέωνα να του αρπάξει την στρατηγία και να εδραιώσει στην Αθήνα την πολιτική του παντοδυναμία. Η χρονοτριβή, πάντως, του Νικία μάλλον οφείλεται στο ότι ανέμενε την δημιουργία κατάλληλου κλίματος προς σύναψη συνθηκολόγησης· ο Θουκυδίδης, αντιθέτως, τονίζει ότι, ήδη, υπήρχαν οι προϋποθέσεις, αλλά ενδέχεται ο ηγέτης των *χρηστῶν* να επιθυμούσε να εξασφαλίσει ακόμα περισσότερες, επαρκείς για την ασφάλεια του στρατού του. Σε κάθε περίπτωση, ως γνήσιος *χρηστὸς* και, άρα, ως μετριοπαθής, ο Νικίας προκρίνει την ειρηνική διευθέτηση του πράγματος μέσω μυστικών συνεννοήσεων (παρόμοια τακτική ακολούθησε και στην περίπτωση της ειρήνης που πήρε το όνομά του), παρά την επιδίωξη της ολοκληρωτικής συντριβής των Συρακουσίων. Επιπρόσθετη, φυσικά, απόδειξη της ατολμίας του Νικία αποτελεί το γεγονός ότι ο Γύλιππος καταφθάνει, σιγά–σιγά, στην Σικελία – μετά από εντολή του Αλκιβιάδη, ο οποίος, αφού κατέφυγε στην Σπάρτη προδίδοντας την Αθήνα, πρότεινε οχύρωση της Δεκέλειας και αποστολή στρατού στην Σικελία –,[845] αλλά ο γιος του Νικηράτου δεν εκλαμβάνει την παρουσία του ως δείγμα σοβαρής απειλής, υποτιμά τα καράβια του και θεωρεί πως έχει έλθει για πειρατεία.[846] Τα πράγματα παίρνουν την κάτω βόλτα και ο Νικίας αρχίζει να διαπράττει το ένα σφάλμα μετά το άλλο.

4.2.2.3 Ο Νικίας ως στρατηγός των Αθηναίων μέχρι και την τελική καταστροφή τους στην Σικελία: Έβδομο βιβλίο

Το έβδομο βιβλίο του Θουκυδίδη ξεκινά αμέσως με μια χαρακτηριστική κρίση του ιστορικού για την δράση του Νικία: *καὶ ἔδοξεν αὐτοῖς ἐπὶ τῆς Ἰμέρας πλεῖν, ἄλλως τε καὶ τῶν Ἀττικῶν τεσσάρων νεῶν οὔπω παρουσῶν ἐν τῷ Ῥηγίῳ, ἃς ὁ Νικίας ὅμως πυνθανόμενος αὐτοὺς ἐν Λοκροῖς εἶναι ἀπέστειλεν* (Θουκ. 7.1.2). Ο Γύλιππος, λοιπόν, αποφασίζει να μεταβεί με τα καράβια του

[845] Για σχετικό σχολιασμό των πληροφοριών που αποκαλύπτει ο Αλκιβιάδης βλ. Van de Maele (1971) 23-26. Βλ. και την ανάλυση της Romilly (2007) 43, όπου αποτιμά την συμβολή του Αλκιβιάδη στην νικηφόρα περάτωση του Πελοποννησιακού Πολέμου από πλευράς των Σπαρτιατών και εξηγεί πώς το χρήμα των Περσών δεν υποδούλωσε την Αθήνα, αλλά στην περίπτωση του Αλκιβιάδη, ο οποίος κατηύθυνε με σοφία την Σπάρτη εναντίον της Αθήνας, οι εξελίξεις ήταν εντελώς διαφορετικές. Δείχνει, έτσι, ότι το χρήμα από μόνο του δεν συμβάλλει πουθενά, αν δεν υπάρχει κατάλληλος διαχειριστής του: «Κατά τη διάρκεια των Περσικών Πολέμων, ο πλούτος της Περσίας είχε αποδειχθεί άχρηστος εναντίον της Ελλάδας. Γιατί, όμως, άχρηστος; Γιατί είχε γίνει κακή χρήση του. Η Περσία είχε πάρα πολλούς άνδρες και πλοία, που συνωστίζονταν μ' έναν λίγο-πολύ αδέξιο τρόπο: δεν ήταν γυμνασμένοι, ούτε προετοιμασμένοι ή έτοιμοι ν' αντιμετωπίσουν δυσκολίες. Οι Έλληνες αντιστάθηκαν με πάθος. Αν το περσικό χρήμα είχε καλύτερα αποτελέσματα εναντίον της Αθήνας κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, αυτό συνέβη επειδή το χρησιμοποίησε το ναυτικό της Σπάρτης και το διέθεσε σύμφωνα με τις εύστοχες και κατατοπισμένες συμβουλές του Αλκιβιάδη. Εξάλλου, οι Έλληνες είχαν τώρα στραφεί εναντίον της Αθήνας».

[846] Βλ. Θουκ. 6.104.3. Βλ., επίσης, Marinatos (2022) 156-157.

στην Ιμέρα, καθώς πληροφορείται ότι ο Νικίας έχει, μεν, αποστείλει τέσσερα πολεμικά πλοία με σκοπό να τον επιτηρούν, αλλά αυτά δεν έχουν ακόμα φτάσει στο Ρήγιον. Ο Βλάχος (2012) 7 μεταφράζει τον αντιθετικό σύνδεσμο *ὅμως* ως «επιτέλους»· αν, αντιθέτως, ο σύνδεσμος εξεταστεί από καθαρά φιλολογική σκοπιά, τότε πρέπει να αποδοθεί ως «εξάλλου», ώστε να λειτουργήσει ως αντιθετικός σύνδεσμος. Μάλλον ο μεταφραστής επηρεάζεται εδώ ασυναίσθητα από την προηγούμενη αναφορά του Θουκυδίδη στον Νικία, όταν τονίστηκε ότι στην αρχή ο ηγέτης των *χρηστῶν* αδιαφόρησε και υποτίμησε την παρουσία του Γυλίππου. Εν πάση περιπτώσει, δεν αποκλείεται να υποκρύπτεται πράγματι ειρωνεία του ιστορικού απέναντι στον γιο του Νικηράτου, αλλά για να υποστηριχθεί αυτή η θέση, είναι απαραίτητο η μετάφραση του συνδέσμου να εξυπηρετεί καθαρά ερμηνευτικούς και όχι φιλολογικούς σκοπούς. Ούτως ή άλλως, ο Νικίας γνώριζε, ήδη, για τον Γύλιππο, από την στιγμή που ο δεύτερος αφίχθη στον Τάραντα, αλλά δεν επεχείρησε να τον εμποδίσει·[847] επομένως, αφού ο Νικίας κινητοποιείται μόνο όταν μαθαίνει ότι ο Γύλιππος και ο Πυθήν βρίσκονται στους Λοκρούς, εννοείται αυτομάτως ότι ο στρατηγός των Αθηναίων αποφασίζει να δράσει καθυστερημένα.[848] Συνεπώς, δεν είναι αναγκαίο να τροποποιηθεί η μετάφραση του συνδέσμου *ὅμως*, αφού το ίδιο το νόημα ολόκληρης της φράσης υποδηλοί δηκτικό σχόλιο από την πλευρά του ιστορικού.

Στην συνέχεια, ο Γύλιππος πραγματοποιεί αιφνιδιαστική επίθεση εναντίον των Αθηναίων, λέγοντάς τους, μάλιστα, ρητώς ότι, αν αποχωρήσουν μέσα σε πέντε ημέρες από την Σικελία, τότε είναι πρόθυμος να υπογράψει εκεχειρία. Οι Αθηναίοι, όμως, στέλνουν πίσω τον κήρυκα και παρατάσσονται για μάχη. Αποδεικνύεται εδώ ότι ο Νικίας δεν ήταν ένας εμμονικός με την ειρήνη πολιτικός, ούτε επεδείκνυε πάντοτε ατολμία· αντιλαμβάνεται, αντιθέτως, ότι η συγκεκριμένη συγκυρία είναι ευνοϊκή για τον ίδιο και το στράτευμά του και, εν τέλει, όχι μόνο απορρίπτει την προσφερόμενη από τον αντίπαλο συνθηκολόγηση, αλλά επικρατεί και στο πεδίο της μάχης. Ο Θουκυδίδης (7.3.3) σχολιάζει ότι ο Γύλιππος *ὁρῶν τοὺς Συρακοσίους ταρασσομένους καὶ οὐ ῥᾳδίως ξυντασσομένους, ἐπανῆγε τὸ στρατόπεδον ἐς τὴν εὐρυχωρίαν*

[847] Βλ. τον σχολιασμό του Stockhausen (2008) 99: «Nicias, by modern standards, should absolutely have prevented Gylippus from landing at Syracuse. He could have done so, but mistook Gylippus' intentions and then failed to react quickly enough once it became apparent that the Spartan general intended to fortify Syracuse. If Thucydides believed that Nicias' actions directly caused the failure in Sicily he might be expected to have observed that Nicias thus damaged the Athenian cause. The historian, however, simply describes the Spartans' journey to Syracuse, observing that Nicias first did not try to guard against them, thinking that they were engaged in piracy, and then that the ships Nicias did send out did not reach the Spartans. Damning as this evidence looks to a modern reader, Thucydides presents it dispassionately, narratively, with no statements of evaluation or criticism».

[848] Βλ. και McWilliams (1967) 3, υποσημ. 8. Βλ., επίσης, Schmid (1992) 7-10, 13 και 185, υποσημ. 20.

μᾶλλον. Ως εκ τούτου, ο Νικίας κερδίζει την σύντομη αυτήν αναμέτρηση, αφού ο Γύλιππος υποχωρεί λόγω της δυσκολίας του στρατού του να συνταχθεί με την κατάλληλη διάταξη και να επιτεθεί τοιουτοτρόπως. Πάντως, ο ιστορικός συμπληρώνει ότι ο ηγέτης των *χρηστῶν* δεν καταδιώκει τον αντίπαλο[849] – ο Νικίας παραμένει σταθερός ως προς την τάση του να μην κυνηγάει τον εχθρό –, κάτι που δεν αποκλείεται να αποτελεί εσφαλμένη από μέρους του απόφαση. Εν ολίγοις, ο Νικίας εμπλέκεται, μεν, σε πολεμικές συρράξεις και τις περισσότερες φορές τις κερδίζει, αλλά δεν τολμά να εξολοθρεύσει τον αντίπαλο ολοκληρωτικά, δίνοντας προτεραιότητα στην ασφάλεια των δυνάμεων που έχει με το μέρος του – ως προς αυτό επιβεβαιώνει απολύτως τον ρόλο του ως ηγέτη των *χρηστῶν*. Άλλωστε, ο παρατατικός *ἡσύχαζε* είναι αποδεικτικός της αδράνειας που χαρακτηρίζει, για άλλη μία φορά, τον Νικία. Οι Συρακούσιοι εκμεταλλεύονται αυτήν την τροπή των πραγμάτων και αρχίζουν να χτίζουν τείχος. Συγχρόνως, ο Γύλιππος πραγματοποιεί δεύτερη επίθεση – νυχτερινή, με σκοπό, μάλλον, τον αιφνιδιασμό – εναντίον των Αθηναίων, αλλά ο Νικίας τον απωθεί και πάλι, βάζοντας τους Αθηναίους να υψώσουν έτι περαιτέρω το δικό τους τείχος. Είναι εμφανές ότι δεν λείπουν στον Νικία οι στρατιωτικές αρετές και η ικανότητα ηγεσίας, αφού παρά τα λάθη του συνεχίζει, μέχρι στιγμής, να κατακτά κρίσιμες νίκες.

Αντιλαμβανόμενος, κατόπιν, ο Νικίας την ικανότητα του Γυλίππου και των συν αυτώ να εξαπολύουν διαρκείς επιθέσεις εναντίον των Αθηναίων, αποφασίζει να οχυρώσει το ακρωτήριο Πλημμύριο. Ο Θουκυδίδης εξηγεί αναλυτικά το σκεπτικό του Αθηναίου στρατηγού, λέγοντας ότι η κίνηση αυτή πραγματοποιήθηκε για λόγους διευκόλυνσης του ανεφοδιασμού. Παράλληλα, ο αθηναϊκός στόλος θα ήταν, πλέον, σε θέση να πλησιάσει το λιμάνι των Συρακουσών και να το παρατηρεί με μεγαλύτερη ακρίβεια, πράγμα που δεν συνέβαινε μέχρι τώρα. Χτίζει, λοιπόν, τρία φρούρια και μετατοπίζει το πεδίο δράσης των Αθηναίων από την στεριά στην θάλασσα, έχοντας αντιληφθεί ότι οι επιχειρήσεις στην στεριά είναι, πια, πιο δύσκολες μετά την άφιξη του Γυλίππου. Συνάμα, ο Νικίας στέλνει είκοσι καράβια με σκοπό την φύλαξη των Λοκρών, του Ρηγίου και των διαδρομών που οδηγούν στην Σικελία.[850]

Ακολουθεί, λίγο παρακάτω, και τρίτη συμπλοκή, την οποία ο Νικίας κερδίζει.[851] Ο Γύλιππος, όμως, δεν είναι πρόθυμος να εγκαταλείψει την προσπάθεια, τονώνει το ηθικό των

[849] Βλ. Θουκ. 7.3.3: *καὶ ὁ Νικίας οὐκ ἐπῆγε τοὺς Ἀθηναίους, ἀλλ' ἡσύχαζε πρὸς τῷ ἑαυτῶν τείχει*.
[850] Βλ. Θουκ. 7.4.4-7.
[851] Βλ. Θουκ. 7.5.1-3: *ὁ δὲ Γύλιππος ἅμα μὲν ἐτείχιζε τὸ διὰ τῶν Ἐπιπολῶν τεῖχος, τοῖς λίθοις χρώμενος οὓς οἱ Ἀθηναῖοι προπαρεβάλοντο σφίσιν, ἅμα δὲ παρέτασσεν ἐξάγων αἰεὶ πρὸ τοῦ τειχίσματος τοὺς Συρακοσίους καὶ τοὺς*

πολεμιστών του και ετοιμάζεται εκ νέου για μάχη. Ο Νικίας συλλογίζεται ως εξής, όπως περιγράφει ο Θουκυδίδης: ακόμα και αν ο Γύλιππος δεν εξαπολύσει, εν τέλει, καινούργια επίθεση εναντίον τους, οι Αθηναίοι έχουν χρέος να έχουν λάβει τα μέτρα τους και να έχουν αποτρέψει το χτίσιμο του τείχος που θα λειτουργούσε ως εμπόδιο στο δικό τους. Ο Θουκυδίδης σχολιάζει ότι οι άνδρες του Γύλιππου είχαν κατορθώσει να συμπληρώσουν το δικό τους τείχος και αν, κατ' επέκταση, προχωρούσαν και άλλο στις αμυντικές αυτές εργασίες τους, τότε η κατάσταση για τους Αθηναίους θα ήταν η ίδια είτε νικούσαν στις αναμετρήσεις είτε δεν πολεμούσαν καθόλου. Οι Αθηναίοι, λοιπόν, με επικεφαλής πάντοτε τον Νικία, αποφασίζουν να επιτεθούν εναντίον των Συρακουσίων, αλλά υφίστανται, για πρώτη φορά, μια βαριά ήττα, η οποία επέρχεται λόγω του ικανότατου ιππικού των εχθρών.[852] Ο Νικίας, κατά συνέπεια, επαληθεύεται, αφού είχε προειδοποιήσει τον αθηναϊκό *δῆμον* για το δεινό ιππικό των Συρακουσίων. Ένα επιπρόσθετο σχόλιο που δύναται να σημειωθεί εδώ είναι το ότι οι συνεχείς νίκες του Νικία δεν αξιοποιούνται από τον ίδιο όπως πρέπει, αφού ο ηγέτης των *χρηστῶν* δεν καταδίωξε ούτε μία φορά τον εχθρό με σκοπό να τον πλήξει ανεπανόρθωτα. Αφεύκτως, οι Συρακούσιοι – σαν τους ανθρώπινους μύες, οι οποίοι, όταν εκτίθενται συνεχώς στην άρση ενός συγκεκριμένου φορτίου το συνηθίζουν, και μετά από λίγο ο ασκούμενος πρέπει να αυξήσει το βάρος – συνηθίζουν, ως φαίνεται, τον τρόπο μάχης των Αθηναίων, μελετούν τις κινήσεις του Νικία προσεκτικά και, τελικά, κατακτούν την πρώτη τους σημαντική νίκη. Ο Νικίας έδωσε, αναντίρρητα, πολύ χώρο στους αντιπάλους να τον αξιολογήσουν προσεκτικά και να ανακαλύψουν, έτσι, τα αδύναμα σημεία της αθηναϊκής στρατηγικής. Την επόμενη νύχτα οι Συρακούσιοι προχωρούν το χτίσιμο του τειχίσματός τους, ξεπερνούν το αντίστοιχο των Αθηναίων και μέσα σε λίγες στιγμές αποκτούν ένα αξιοσημείωτο μαχητικό πλεονέκτημα.

Ο Νικίας, με την σειρά του, περιέρχεται για πρώτη φορά σε δυσχερή θέση, καθώς παρατηρεί τους Συρακουσίους να έχουν, πια, πάρει τα πάνω τους και να αναζητούν νέους τρόπους για καινούργιες, ακόμα πιο ισχυρές, επιθέσεις. Άλλωστε, ο Γύλιππος γυρίζει ολόκληρη την Σικελία επιδιώκοντας τον προσεταιρισμό και άλλων πόλεων, ώστε να ενισχυθεί το ήδη υπάρχον στράτευμα, ενώ οι Συρακούσιοι στέλνουν πρέσβεις στην Σπάρτη και την Κόρινθο,

---

ξυμμάχους· καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἀντιπαρετάσσοντο. ἐπειδὴ δὲ ἔδοξε τῷ Γυλίππῳ καιρὸς εἶναι, ἦρχε τῆς ἐφόδου· καὶ ἐν χερσὶ γενόμενοι ἐμάχοντο μεταξὺ τῶν τειχισμάτων, ᾗ τῆς ἵππου τῶν Συρακοσίων οὐδεμία χρῆσις ἦν. καὶ νικηθέντων τῶν Συρακοσίων καὶ τῶν ξυμμάχων καὶ νεκροὺς ὑποσπόνδους ἀνελομένων καὶ τῶν Ἀθηναίων τροπαῖον στησάντων, ὁ Γύλιππος ξυγκαλέσας τὸ στράτευμα οὐκ ἔφη τὸ ἁμάρτημα ἐκείνων, ἀλλ' ἑαυτοῦ γενέσθαι.

[852] Βλ. Θουκ. 7.6.2-3.

προκειμένου να ζητήσουν την αποστολή περαιτέρω ενισχύσεων.[853] Ο Θουκυδίδης σημειώνει ότι ο Νικίας έβλεπε την δύναμη των Αθηναίων να μειώνεται με ταχύτατους ρυθμούς και την αντίστοιχη των Συρακουσίων να αυξάνεται εξαιρετικά γρήγορα. Πρόκειται εδώ για δύο ακρότητες, που μπορούν να εξηγηθούν και φιλοσοφικά, αφού η ακραία αποδυνάμωση της Αθήνας συμπίπτει με την υπερβολική ενδυνάμωση της Σικελίας. Γι' αυτόν τον λόγο, ο ηγέτης των *χρηστῶν*, ο εξαιρετικά πεπειραμένος στρατηγός που μέχρι τώρα πολέμησε γενναία, αποφασίζει να ειδοποιήσει τους συμπολίτες του πίσω στην Αθήνα για όσα διαδραματίζονται στην Σικελία (Θουκ. 7.11.1–7.15.2). Ήταν τόσο δύσκολη η θέση των Αθηναίων, συμπληρώνει ο ιστορικός, ώστε ο Νικίας θεωρούσε πως έπρεπε να αποσταλούν επειγόντως στρατιωτικές ενισχύσεις, αλλιώς ο ίδιος και οι δικοί του να ανακληθούν. Η φράση *εἰ μὴ ὡς τάχιστα ἢ σφᾶς μεταπέμψουσιν ἢ ἄλλους μὴ ὀλίγους ἀποστελοῦσιν, οὐδεμίαν εἶναι σωτηρίαν* (Θουκ. 7.8.1) δεν προκαλεί εντύπωση στον αναγνώστη, αφού δεν είναι η πρώτη φορά που ο Νικίας εμφανίζει τάσεις παραίτησης. Τούτο συνάδει, μεν, και με την κατά περιόδους αντίστοιχη συμπεριφορά των *χρηστῶν* εν γένει, αλλά εδώ πρέπει να ερμηνευτεί και υπό ανθρώπινο πρίσμα, αφού οι Συρακούσιοι όχι μόνο έχουν ανακτήσει δυνάμεις, αλλά έχουν πάρει και το πάνω χέρι μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα. Επίσης, ο Νικίας γράφει επιστολή,[854] ήτοι ομιλεί ο ίδιος προς τους Αθηναίους, και διότι φρονεί πως οι απεσταλμένοι αγγελιαφόροι ενδέχεται να παρουσιάσουν μια διαφορετική κατάσταση ή λόγω ανικανότητας ή εξαιτίας κακής μνήμης ή και από επιθυμία να γίνουν αρεστοί στον αθηναϊκό *δῆμον*.[855] Η επιθυμία αυτή του Νικία να επικοινωνήσει αδιαμεσολάβητα, στην ουσία, με τους Αθηναίους δεικνύει στόφα μεγάλου ηγέτη, ο οποίος στην κρίσιμη στιγμή ομιλεί, παρά την χιλιομετρική απόσταση, με παρρησία και ενημερώνει τους συμπολίτες του, ώστε να αποφασίσουν οι ίδιοι για το τι μέλλει γενέσθαι.[856] Η πρωτοβουλία αυτή

[853] Βλ. Θουκ. 7.7.2-4.
[854] Βλ. και Pitt (2022) 194.
[855] Βλ. Θουκ. 7.8.2: *φοβούμενος δὲ μὴ οἱ πεμπόμενοι ἢ κατὰ τὴν τοῦ λέγειν ἀδυνασίαν ἢ καὶ μνήμης ἐλλιπεῖς γιγνόμενοι ἢ τῷ ὄχλῳ πρὸς χάριν τι λέγοντες οὐ τὰ ὄντα ἀπαγγέλλωσιν, ἔγραψεν ἐπιστολήν, νομίζων οὕτως ἂν μάλιστα τὴν αὑτοῦ γνώμην μηδὲν ἐν τῷ ἀγγέλῳ ἀφανισθεῖσαν μαθόντας τοὺς Ἀθηναίους βουλεύσασθαι περὶ τῆς ἀληθείας.*
[856] Ο Zadorojnyi (1998) 299-300 σχολιάζει σχετικά: «The fact of Nicias' letter, introduced in a manner analogous to a speech, is historically sound. However, the text given in 7.12-15 must be Thucydides' own composition». Ο ερευνητής στηρίζει την άποψή του αυτήν στο ότι το εδάφιο αυτό εμπεριέχει ομηρικά παράλληλα και, ειδικότερα, παραπέμπει συνειρμικά στην ομιλία του Αγαμέμνονα προς τους Αχαιούς στην Ραψωδία Β΄ (βλ. Ομ. *Ίλ*. 2.110-141). Ασφαλώς, αυτό δεν αποδεικνύει τίποτα το ιδιαίτερο, αφού ο Νικίας ενδέχεται να ήθελε να μιλήσει στο υποσυνείδητο των Αθηναίων, στην προσπάθειά του να προσφέρει μια εναργή περιγραφή της δυσχερούς κατάστασης στην οποία είχαν περιέλθει οι Αθηναίοι. Εν ολίγοις, χρησιμοποιεί ευρέως διαδεδομένες στην Αθήνα ομηρικές εικόνες, σύμβολα, ακόμα και φράσεις, ώστε οι συμπολίτες του να κατανοήσουν τι ακριβώς συμβαίνει στην Σικελία. Άλλωστε, ορθά επισημαίνει ο Zadorojnyi ότι ο Νικίας αγαπούσε τον Όμηρο και τον μελετούσε εντατικά. Επομένως, δεν χρειάζεται να υποστηριχτεί εδώ ότι οι ομηρικές αναφορές ανήκουν στον Θουκυδίδη. Η

του Νικία δεν απέχει πολύ – παρά το εμφανές του αναχρονισμού – από τα διαγγέλματα των σύγχρονων πρωθυπουργών, οι οποίοι τα τελευταία χρόνια ομιλούν όλο και πιο συχνά απευθείας στους λαούς τους και τους ενημερώνουν για τις εκάστοτε εξελίξεις (χαρακτηριστικό το παράδειγμα της πρόσφατης πανδημίας της Covid–19). Συν τοις άλλοις, είναι εμφανές πως η άμεση δημοκρατία της εποχής του Νικία συνεχίζει να λειτουργεί άψογα, αφού η πρώτη και η τελευταία μέριμνα του ηγέτη των *χρηστῶν* είναι το πώς θα ενημερώσει τον αθηναϊκό *δῆμον* για τα σικελικά δρώμενα, ώστε ο λαός να λάβει τις δέουσες αποφάσεις.[857] Δεν πρέπει να λησμονείται ότι ακόμα και οι στρατηγοί δεν έπαυαν, στην πραγματικότητα, να είναι ρήτορες, δίχως να έχουν νομοθετική δύναμη.[858] Μόνον ο αθηναϊκός *δῆμος* δύναται να ανακαλέσει το στράτευμα ή να αποστείλει επιπλέον ενισχύσεις. Παρόλο που ο Νικίας είναι στρατηγός *αὐτοκράτωρ*, συνεχίζει να είναι υπόλογος απέναντι στον κραταιό *δῆμον*.

Ο Νικίας αρχίζει την επιστολή του τονίζοντας ότι έχει ενημερώσει και στο παρελθόν τους Αθηναίους για όσα διαδραματίζονται στην Σικελία. Ο Θουκυδίδης, αν είχε στην διάθεσή του επιπλέον αρχείο ή είχε λάβει περισσότερες πληροφορίες από όσες παρουσιάζονται στο έργο του, μάλλον δεν θεώρησε απαραίτητη την παράθεση περαιτέρω επιστολών του Νικία, καθώς θα πίστευε, ενδεχομένως, πως η συγγραφή του θα καταντούσε κουραστική για τον αναγνώστη. Φυσικά, δεν αποκλείεται να μην γνώριζε παραπάνω λεπτομέρειες για τις υπόλοιπες επιστολές που έστειλε ο Νικίας στους Αθηναίους. Ήδη από τις προλογικές του επισημάνσεις, ο ηγέτης των *χρηστῶν* φροντίζει να επισημάνει ότι κατά το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα οι Αθηναίοι νικούσαν τους Συρακουσίους σε κάθε αναμέτρηση και είχαν το πάνω χέρι, μέχρι να φτάσει ο Γύλιππος και να ανατρέψει την κατάσταση. Ο ερευνητής δεν μπορεί παρά να διαβάσει αυτήν την μνεία και ως ειρωνικό σχόλιο εκ μέρους του Θουκυδίδη για την προδοσία του Αλκιβιάδη. Ο γιος του Κλεινία, εξάλλου, δεν συνέβαλε σημαντικά σε καμία αθηναϊκή εξέλιξη όσο παρέμεινε στην

επαφή του Νικία με τον Όμηρο εντοπίζεται στο *Συμπόσιον* του Ξενοφώντα (Ξενοφ. *Συμπ.* 3.5), εντός του οποίου ο Νικήρατος, γιος του Νικία, αναφέρει ότι ο πατέρας του τον είχε αναγκάσει να μάθει απ' έξω την *Ἰλιάδα* και την *Ὀδύσσειαν*, προκειμένου να γίνει *ἀνὴρ ἀγαθός*. Έτσι, ο Νικήρατος ήταν σε θέση να απαγγέλλει το σύνολο και των δύο επών από μνήμης, δηλαδή χωρίς την συνοδεία χειρογράφου: *Ὁ πατὴρ ὁ ἐπιμελούμενος ὅπως ἀνὴρ ἀγαθὸς γενοίμην ἠνάγκασέ με πάντα τὰ Ὁμήρου ἔπη μαθεῖν· καὶ νῦν δυναίμην ἂν Ἰλιάδα ὅλην καὶ Ὀδύσσειαν ἀπὸ στόματος εἰπεῖν*.

[857] Βέβαια, αυτό δύναται να ερμηνευτεί και αντιστρόφως, με την έννοια ότι ο Νικίας φοβάται την παντοδυναμία του *δήμου* – ο οποίος έχει την δυνατότητα να καταδικάζει τους στρατηγούς – και γι' αυτό σπεύδει να τους ενημερώσει για τα πολεμικά τεκταινόμενα στην Σικελία. Για την άμεση δημοκρατία και την δυναμική που αποκτά ο λαός εντός αυτής βλ. και Οικονόμου (2005) 35: «Η δημοκρατία είναι μια μοναδική εξαίρεση στην ανθρώπινη ιστορία, μια παραξενιά αν όχι σκάνδαλο. Για πρώτη και μοναδική φορά τα κατώτατα κοινωνικά στρώματα όχι μόνο έχουν πολιτικά δικαιώματα και πολιτική υπόσταση αλλά ασκούν εξουσία, λαμβάνουν τις αποφάσεις, θέτουν τον νόμο, εν ολίγοις είναι το *κύριον* της πόλεως».

[858] Βλ. σχετικά Οικονόμου (2005) 55.

Σικελία (βέβαια, βρισκόταν εκεί για ελάχιστο χρονικό διάστημα), αλλά, όταν κατέφυγε στους Λακεδαιμονίους, εμφάνισε όλα τα διάσημα χαρίσματά του: στρατιωτική ευφυΐα, πειθώ, πρόβλεψη ή και εξήγηση των προθέσεων των Αθηναίων κ.ά.). Ο Νικίας συμπληρώνει ότι οι Αθηναίοι δεν συνεχίζουν να οικοδομούν το τείχος τους, διότι δεν διαθέτουν το απαραίτητο ανθρώπινο δυναμικό: πολλοί στρατιώτες, που κανονικά θα συνέτειναν στην οικοδόμηση του τείχους, είναι υποχρεωμένοι να το φρουρούν και, άρα, διακόπτεται η συνέχιση του έργου. Μάλιστα, ο γιος του Νικηράτου προβαίνει σε μια αποκαλυπτική παραδοχή, λέγοντας ότι οι Αθηναίοι έχουν μετατραπεί από πολιορκητές σε πολιορκούμενους στην στεριά, αφού το ιππικό του εχθρού τούς εμποδίζει να απομακρύνονται από την βάση τους και, έτσι, παραμένουν εγκλωβισμένοι σε αυτήν.[859] Η αθηναϊκή ηγεμονία, η άλλοτε κραταιά και θαλασσοκράτειρα, φαίνεται να έχει βρει, πια, τον δάσκαλό της.

Ο Νικίας συνεχίζει την περιγραφή της κατάστασης αναφερόμενος σε λεπτομέρειες που, ήδη, έχει τονίσει και ο Θουκυδίδης στην ιστορική του αφήγηση. Λέει ότι ο Γύλιππος επιχειρεί να προσεταιριστεί ουδέτερες πόλεις, προκειμένου να ενισχύσει το στράτευμά του, ενώ σημειώνει ότι ο εχθρός σκοπεύει να πραγματοποιήσει διπλή επίθεση από θάλασσα και ξηρά. Σπεύδει να συμπληρώσει ότι οι Αθηναίοι δύσκολα θα ανταποκριθούν ως πρέπει με το ναυτικό τους, διότι τα καράβια τους βρίσκονται για μεγάλο χρονικό διάστημα στην θάλασσα χωρίς να στεγνώνουν και έχουν, αναπόφευκτα, υποστεί φθορές. Μάλιστα, οι Αθηναίοι δεν δύνανται να τα βγάλουν στην στεριά και να τα επισκευάσουν, διότι εκεί καραδοκούν οι Συρακούσιοι και αναμένουν μια λάθος κίνηση από τον Νικία και τους δικούς του.

Εν συνεχεία, η περιγραφή γίνεται ακόμα πιο αποκαλυπτική, αφού ο Νικίας διατείνεται ότι και περισσότερα καράβια να είχαν οι Αθηναίοι, το αποτέλεσμα δεν θα άλλαζε. Η ρήση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί ως δείγμα παραίτησης από την πλευρά του Νικία, αλλά ο ίδιος φροντίζει να αιτιολογήσει το σκεπτικό του. Επισημαίνει, λοιπόν, ότι οι ναύτες του αναζητούν τροφή και βγαίνουν από τα καράβια, για να βρουν νερό, αλλά τότε το εχθρικό ιππικό τούς εντοπίζει και τους σκοτώνει. Οι δε δούλοι, παρατηρώντας το ισόπαλο αποτέλεσμα ανάμεσα σε Αθηναίους και Συρακουσίους, έχουν αρχίσει να αυτομολούν. Οι ξένοι ή και όσοι είχαν δελεαστεί με μισθό εγκαταλείπουν το αθηναϊκό στρατόπεδο, βλέποντας ότι οι Συρακούσιοι αποκτούν σταδιακά μαχητικό πλεονέκτημα. Δεν παραλείπει ο ηγέτης των *χρηστῶν* να τονίσει και ότι η Σικελία είναι μια μεγάλη περιοχή. Η φράση *πολλὴ δ' ἡ Σικελία* (Θουκ. 7.13.2) λειτουργεί και ως προσήμανση

[859] Βλ. Θουκ. 7.11.4.

της κατοπινής συντριβής των Αθηναίων, υπονοώντας ότι οι Αθηναίοι αυτήν την φορά έρχονται αντιμέτωποι με μια δύναμη όχι ασήμαντη, που μπορεί να πλήξει την ανίκητη ηγεμονία τους.

Ακολούθως, ο Νικίας σημειώνει ότι απευθύνεται σε γνώστες της ναυτικής εξειδίκευσης και αναμένει οι σκέψεις του να γίνουν κατανοητές. Μάλιστα, παραδέχεται ότι ως στρατηγός έχει περιέλθει σε μεγάλη αμηχανία, όντας ανήμπορος να αποτρέψει όσα συμβαίνουν και επισημαίνει, προσθετικά σε αυτά και με κάποια πικρία κάπως, ότι είναι δύσκολο να διοικεί κάποιος τους Αθηναίους. Ενδεχομένως, η φράση *χαλεπαὶ γὰρ αἱ ὑμέτεραι φύσεις ἄρξαι* (Θουκ. 7.14.2) υποσημαίνει την αδυναμία του Νικία, ως ιδεολογικώς *χρηστοῦ*, να συμβαδίσει με τις ριζοσπαστικές δημοκρατικές αντιλήψεις των ανδρών του. Πίσω στην Αθήνα ο Νικίας εμφάνισε την ίδια αδυναμία συμπόρευσης με τις διαθέσεις της πλειοψηφίας, όταν ρητορικός του αντίπαλος στο βήμα ήταν ο Αλκιβιάδης. Το ζήτημα, βεβαίως, εδώ δεν είναι ιδεολογικό, αλλά αφορά στρατιωτικές λεπτομέρειες, ωστόσο υπονοείται ότι ο Νικίας αδυνατεί να διαχειριστεί τον φύσει ευμετάβλητο και τείνοντα προς ρηξικέλευθες αντιλήψεις χαρακτήρα των Αθηναίων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ρήση αυτή υπερβαίνει τα της Σικελικής εκστρατείας και καταντά να προσδιορίζει την σχέση του Νικία με τον ίδιο τον αθηναϊκό *δῆμον*. Η παράγραφος αυτή ολοκληρώνεται με τον Νικία να τονίζει ότι η Νάξος και η Κατάνη, βασικοί σύμμαχοι των Αθηναίων, δεν είναι σε θέση να συμβάλλουν όπως πρέπει, ενώ, αν ο εχθρός ενισχυθεί περαιτέρω, τότε η Αθήνα θα αναγκαστεί να παραδοθεί. Ο αρχηγός των *χρηστῶν* πραγματοποιεί εκ νέου ένα ευρύτερο σχόλιο με ισχύ γνωμικού: οι Αθηναίοι επιθυμούν να ακούν λόγια ευχάριστα που τέρπουν τα αυτιά τους, αλλά στην πορεία, αν οι φράσεις αυτές δεν μετουσιωθούν σε πραγματικότητα, ο αθηναϊκός *δῆμος* γυρεύει να αποδώσει ευθύνες.[860] Ο Νικίας υπαινίσσεται ότι οι Αθηναίοι, ενώ κανονικά θα έπρεπε να κατηγορούν τον εαυτό τους για ό,τι συμβαίνει, πάντοτε εγκαλούν τους υπόλοιπους για ό,τι δεν εξελίσσεται σύμφωνα με τις προσδοκίες τους. Είναι εμφανής εδώ ο φόβος του Νικία για ενδεχόμενη παραπομπή του σε δίκη, αν αποτύχει, και γι' αυτό ομιλεί με παρρησία. Είναι αναγκαίο, επιπροσθέτως, να προστεθεί ότι η φράση αυτή του Νικία αποτελεί και έμμεσο υπαινιγμό για την ροπή του αθηναϊκού *δήμου* προς επίδειξη ανοχής απέναντι στους εκπροσώπους των *πονηρῶν*, τους ρήτορες, δηλαδή, που προωθούν τις υποσχεσιολογίες και την κολακική ρητορική. Ο Νικίας, ως ηγέτης των *χρηστῶν*, δεν έχει την βούληση να κολακέψει τους Αθηναίους, ούτε να τους παρουσιάσει μια στρεβλή

[860] Βλ. Θουκ. 7.14.4: *καὶ ἅμα τὰς φύσεις ἐπιστάμενος ὑμῶν, βουλομένων μὲν τὰ ἥδιστα ἀκούειν, αἰτιωμένων δὲ ὕστερον, ἢν τι ὑμῖν ἀπ' αὐτῶν μὴ ὁμοῖον ἐκβῇ, ἀσφαλέστερον ἡγησάμην τὸ ἀληθὲς δηλῶσαι.*

πραγματικότητα, αλλά να τους ενημερώσει για το αληθές μέσω λεπτομερούς επιχειρηματολογίας.

Στην τελευταία παράγραφο της επιστολής ο Νικίας σημειώνει ότι ούτε οι Αθηναίοι στρατιώτες φέρουν ευθύνη για την τωρινή έκβαση, ούτε οι στρατηγοί. Πρέπει εδώ να αναδειχθεί η θέληση του Νικία να προστατέψει το στράτευμά του από τυχόν μομφές εναντίον του, αλλά δεν γίνεται να παραλειφθεί και η διάθεση του Νικία να απαρνηθεί οποιαδήποτε προσωπική ευθύνη. Ένας περισσότερο εύτολμος επικεφαλής στρατού ενδεχομένως να απαιτούσε να αναλάβει ο ίδιος όλες τις ευθύνες· από την άλλη, ο Νικίας ενθυμείται, ασφαλώς, ότι είχε προειδοποιήσει εξ αρχής τους Αθηναίους και προσπάθησε με κάθε μέσο να αποτρέψει την πραγματοποίηση της Σικελικής εκστρατείας. Συνεπώς, δεν είναι αποδεκτό να κατηγορηθεί ο ίδιος για τις εσφαλμένες αποφάσεις των Αθηναίων, οι οποίοι παρασύρθηκαν από την σαρωτική ρητορική του Αλκιβιάδη. Ο Νικίας ολοκληρώνει το κείμενό του λέγοντας ότι ο ίδιος είναι άρρωστος με νεφρίτιδα (δεν προκαλεί εντύπωση αυτό, αφού οι Αθηναίοι είτε δεν έπιναν καθόλου νερό για μέρες, είτε έπιναν κακής ποιότητας προκειμένου να επιβιώσουν) και αναμένει την αντικατάστασή του από έναν νέο στρατηγό, ενώ τονίζει, για άλλη μία φορά, ότι οι Αθηναίοι έχουν χρέος να στείλουν μεγάλες ενισχύσεις, αν θέλουν να διατηρούν ελπίδες επικράτησης στον πόλεμο.[861] Με απολογητική διάθεση συμπληρώνει ο Νικίας ότι, όταν ήταν υγιής, προσέφερε τα μέγιστα στην πόλη της Αθήνας.

Η επιστολή αυτή, εν συνόλω, αποτελεί το προσωπικό δράμα του Νικία, ενός στρατηγού που υφίσταται αγόγγυστα τις κακουχίες, θέλοντας να παραμείνει πιστός στην εντολή του

[861] Βλ. Greenwood (2011) 137-138: «Υπάρχει τραγική ειρωνεία στην επιστολή του Νικία. Η επιστολή προτρέπει το αθηναϊκό ακροατήριο να πάρει τη σωστή απόφαση όσον αφορά στην εκστρατεία στη Σικελία (*βουλεύεσθαι* – 7.11.2· δες επίσης 8.2 και 14.4). Εντούτοις, αναγκασμένος να επιμορφώσει τους Αθηναίους ώστε να λάβουν ορθές αποφάσεις και ζητώντας ενισχύσεις, ο Νικίας μετατρέπει σε πραγματικότητα μια δήλωση που έκανε στον λόγο του, στην αθηναϊκή συνέλευση, για τον εφοδιασμό της εκστρατείας: «Θα ήταν ντροπή αν αναγκαζόμαστε να αποσυρθούμε ή να ξαναζητήσουμε αργότερα ενισχύσεις, εξαιτίας αρχικά απερίσκεπτων αποφάσεων» (*ἀσκέπτως βουλευσαμένους* – 6.21.2). Στον ίδιο λόγο ο Νικίας είχε προβλέψει και τη δύσκολη θέση που αντιμετωπίζει στο 7.8· βρίσκεται μακριά από την πατρίδα και είναι αναγκασμένος να βασιστεί σε αγγελιαφόρους, που έχουν να κάνουν μακρύ ταξίδι επιστροφής στην Αθήνα (δες 7.9): «απομακρυνόμαστε από την πατρίδα και πηγαίνουμε σε μια τελείως διαφορετική χώρα, από την οποία, κατά τους τέσσερεις χειμερινούς μήνες, ακόμα και αγγελιαφόρος δυσκολεύεται να φτάσει στην Αθήνα» (6.21.2-22.1). Στις συζητήσεις στη συνέλευση, στην αρχή του 6ου Βιβλίου, ο Νικίας αποξενώνεται από την πλειοψηφία των Αθηναίων με την αντίθεσή του στην εκστρατεία· παραδόξως καταλήγει να είναι μεταξύ των ηγετών της εκστρατείας και αισθάνεται όχι μόνο ψυχολογικά αλλά και γεωγραφικά αποξενωμένος. Υπάρχει χάσμα πληροφόρησης: οι Αθηναίοι στην πατρίδα αγνοούν την κατάσταση στη Σικελία, αντίθετα, ο αναγνώστης έχει πλήρη αντίληψη, που ενισχύεται από την επιστολή του Νικία· η επιστολή δεν βοηθά μόνο στη διεξοδική ανάλυση του χαρακτήρα του Νικία αλλά και στην αποσαφήνιση της δομής της αφήγησης του Θουκυδίδη, καθότι συνοψίζει την εξέλιξη της εκστρατείας στη Σικελία στα μέσα περίπου της διάρκειάς της. Ο αναγνώστης είναι οικείος με πολλές από τις λεπτομέρειες, που το αθηναϊκό ακροατήριο ακούει για πρώτη φορά».

αθηναϊκού *δήμου*. Παρά ταύτα, η επιχειρηματολογία του ηγέτη των *χρηστῶν* είναι αποκαλυπτική και προειδοποιεί για επερχόμενη καταστροφή· οι Αθηναίοι, αντιθέτως, δεν θα βάλουν μυαλό και δεν θα ανακαλέσουν τον Νικία, παρά θα του στείλουν νέους στρατηγούς. Μέχρι την άφιξή τους, θα ορίσουν τον Μένανδρο και τον Ευθύδημο που, ήδη, βρίσκονται εκεί. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, ίσως ο Νικίας έπρεπε να ζητήσει πιεστικά από τους Αθηναίους την υποχώρηση των αθηναϊκών δυνάμεων· δεν το πράττει, εντούτοις, φοβούμενος μια καταδικαστική εις βάρος του ετυμηγορία των συμπολιτών του. Δυστυχώς, είναι εμφανές ότι ο πολίτης δεν δύναται να απεμπλακεί από το συχνά συνθλιπτικής για την ατομική βούληση φύσεως πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας, ελλείψει ασφαλιστικών δικλείδων. Η ατομική επιθυμία υποτάσσεται στην βούληση του αθηναϊκού *δήμου*: αυτό είναι το προτέρημα και, συνάμα, η αχίλλειος πτέρνα της άμεσης δημοκρατίας. Αν οι Αθηναίοι με τον Νικία είχαν υποχωρήσει σε αυτό το σημείο της εκστρατείας (έστω και με κίνδυνο να σκοτωθεί μέρος του στρατεύματος), τότε θα είχαν μεγάλες πιθανότητες να διασωθούν από τον επερχόμενο όλεθρο.

Εν τω μεταξύ, οι Λακεδαιμόνιοι εμπιστεύονται τον Αλκιβιάδη και αρχίζουν να οχυρώνουν την Δεκέλεια.[862] Συγχρόνως, ο Γύλιππος αποφασίζει να πραγματοποιήσει ναυμαχία εναντίον των Αθηναίων, έχοντας και την υποστήριξη του Ερμοκράτη. Ο τελευταίος, μάλιστα, εξηγεί στους Συρακουσίους ότι δεν πρέπει να φοβούνται το ναυτικό των Αθηναίων, αφού η Αθήνα αναγκάστηκε να μετατραπεί σε θαλασσοκράτειρα εξαιτίας της απειλής των Μήδων, ούσα, αρχικά, στεριανή δύναμη. Αντιθέτως, οι Συρακούσιοι είναι φύσει περισσότερο ναύτες απ' ό,τι οι Αθηναίοι, που απέκτησαν την πείρα τους με την τεχνική, δηλαδή την διαρκή εξάσκηση.[863] Εδώ φαίνεται να υποδηλώνεται ότι οι Συρακούσιοι δύνανται μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα να αποκτήσουν την ναυτική δεξιοσύνη των Αθηναίων – η οποία, σημειωτέον, είναι επιγέννημα εβδομήντα και πλέον ετών σκληρής δουλειάς –, καθώς διαθέτουν φυσικό προτέρημα.[864] Το

[862] Βλ. Θουκ. 7.20.1.
[863] Βλ. Θουκ. 7.21.1-4.
[864] Τελικά, αυτό ακριβώς γίνεται και οι Συρακούσιοι κατορθώνουν να μετατραπούν σε αξιολογότατη ναυτική δύναμη μέσα σε εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Βλ. και Connor (2022) 292: «Οι ίδιοι οι Αθηναίοι δεν ήταν πάντα όπως είναι σήμερα. Απέκτησαν ναυτική ισχύ και έγιναν ναυτικοί την εποχή της μάχης της Σαλαμίνας, όταν οι Πέρσες τους επιτέθηκαν και αυτοί υιοθέτησαν το σχέδιο να εγκαταλείψουν την πόλη τους και να επιβιβαστούν στα καράβια τους (1.18.2 και 1.93.3). Ακόμα και μέσα στην αφήγηση του πολέμου παρατηρούμε εξελίξεις, καθώς εμφανίζονται νέοι ηγέτες και οι Αθηναίοι έρχονται αντιμέτωποι με νέες συνθήκες. Με τον ίδιο τρόπο βέβαια αλλάζουν και οι Συρακούσιοι όσο διαρκεί η εκστρατεία και όσο το ναυτικό τους καταγράφει όλο και περισσότερες επιτυχίες εναντίον των Αθηναίων. Όταν οι Αθηναίοι έπλευσαν αρχικά στη Σικελία, οι πολίτες του νησιού δεν είχαν επανδρώσει ακόμη τα πλοία τους (6.52.1). Ενόσω συνεχίζεται όμως ο πόλεμος, οι Συρακούσιοι γίνονται όλο και πιο τολμηροί και σταδιακά όλο και πιο έμπειροι στις στρατιωτικές τεχνικές της ναυμαχίας. Αποκτούν την *τέχνην* που οι Αθηναίοι χρειάστηκαν πολύ καιρό για να την αναπτύξουν, όπως υποστήριζε εμφατικά ο Περικλής (1.142.7-9)».

σκεπτικό αυτό μπορεί να ερμηνευθεί και φιλοσοφικά υπό την έννοια ότι ο ταλαντούχος, αν εργαστεί με αφοσίωση και θέληση, υπερβαίνει πάντοτε τον μετριότερο, ακόμα και αν αυτός εργάζεται το ίδιο έντονα. Ο Νικίας, με την σειρά του, κατόρθωσε να διαβλέψει ότι η Σικελία είναι δύναμη μεγάλη με ικανότατο ιππικό, αλλά δεν μπόρεσε να δει εκ των προτέρων ότι όσο περισσότερο διαρκούσε η μάχη, τόσο πιο πολύ θα αυξανόταν η αποτελεσματικότητα των Συρακουσίων στον ναυτικό τομέα.[865] Ως εκ τούτου, η Αθήνα αντιμετωπίζει τρομερές δυσκολίες στην επιτυχή περάτωση του εγχειρήματός της, διότι, μεταξύ άλλων, συγκρούεται για πρώτη φορά με μια πολιτεία που έχει τα ίδια ακριβώς γνωρίσματα με εκείνη: πολίτευμα δημοκρατικό και έφεση στις θαλάσσιες συγκρούσεις.[866] Για αυτούς τους λόγους, ο Γύλιππος κατορθώνει, εν τέλει, να χτυπήσει και να καταλάβει τα τείχη του Πλημμυρίου.[867] Ο Νικίας πραγματοποιεί μια σύντομη εμφάνιση κατά την διάρκεια αυτών των γεγονότων, όταν μετά από δική του σκέψη και εντολή στήνεται από τους Αθηναίους τριπλή ενέδρα στους Συρακουσίους· τελικά, σκοτώνονται περίπου οκτακόσιοι Συρακούσιοι.[868] Το αντιστάθμισμα αυτό, εμπνεύσεως του Νικία, δεν ήταν επαρκές για να δώσει σαφές πολεμικό πλεονέκτημα στους Αθηναίους.

Οι Συρακούσιοι, λοιπόν, επιμένουν και γίνονται πιο επιθετικοί: μόλις πληροφορούνται την άφιξη των νέων Αθηναίων στρατηγών, του Δημοσθένη και του Ευρυμέδοντα, θέλοντας να τους προλάβουν, ώστε να μην ενισχυθεί ο αθηναϊκός στόλος, αποφασίζουν να πραγματοποιήσουν ναυμαχία εκ νέου, υιοθετώντας μια καινούργια τακτική, επηρεασμένη, κάπως, από την πολεμική μέθοδο που αξιοποίησαν οι Κορίνθιοι εναντίον της Ναυπάκτου. Από την στιγμή που η ναυμαχία θα λάμβανε χώρα σε μεγάλο λιμάνι, όπου θα συγκρούονταν, όμως,

[865] Όπως είναι, δε, αναμενόμενο, οι επιτυχίες στην θάλασσα είναι αδύνατον να μην επηρεάσουν και την απόδοση του στρατού ξηράς προς το βέλτιστο, αφού οποιαδήποτε θετική τροπή στην μάχη ενισχύει το ηθικό όλων των συμμετεχόντων σε αυτήν, ανεξάρτητα από το σώμα στο οποίο υπηρετούν.

[866] Βλ. Καϊμακά (2021) 455: «Στην περίπτωση της Σικελικής εκστρατείας όλα τα πολιτικά και στρατιωτικά μέσα, που εφάρμοσε η Αθήνα για την επιβολή της κυριαρχίας της στις πόλεις της αθηναϊκής ηγεμονίας, εξουδετερώνονται. Η πιθανότητα πρόκλησης πολιτειακής μεταβολής και εσωτερικού διχασμού με τη βοήθεια μιας φιλοαθηναϊκής και φιλοδημοκρατικής μερίδας στο εσωτερικό των πόλεων εκμηδενιζόταν, εφόσον οι αντίπαλες πόλεις είχαν δημοκρατικό πολίτευμα. Το ενδεχόμενο επιβολής με τη χρήση ισχυρότερης στρατιωτικής δύναμης αποκλειόταν. Αντιμετώπιζαν ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις και αξιόμαχο ιππικό [...]».

[867] Βλ. Θουκ. 7.24.1-3: *οἱ δὲ Συρακόσιοι κατὰ μὲν τὴν ναυμαχίαν οὕτως ἐπεπράγεσαν, τὰ δ' ἐν τῷ Πλημμυρίῳ τείχη εἶχον, καὶ τροπαῖα ἔστησαν αὐτῶν τρία. καὶ τὸ μὲν ἕτερον τοῖν δυοῖν τειχοῖν τοῖν ὕστερον ληφθέντοιν κατέβαλον, τὰ δὲ δύο ἐπισκευάσαντες ἐφρούρουν. ἄνθρωποι δ' ἐν τῶν τειχῶν τῇ ἁλώσει ἀπέθανον καὶ ἐζωγρήθησαν πολλοί, καὶ χρήματα πολλὰ τὰ ξύμπαντα ἑάλω· ὥσπερ γὰρ ταμιείῳ χρωμένων τῶν Ἀθηναίων τοῖς τείχεσι πολλὰ μὲν ἐμπόρων χρήματα καὶ σῖτος ἐνῆν, πολλὰ δὲ καὶ τῶν τριηράρχων, ἐπεὶ καὶ ἱστία τεσσαράκοντα τριήρων καὶ τἆλλα σκεύη ἐγκατελήφθη καὶ τριήρεις ἀνειλκυσμέναι τρεῖς. μέγιστόν τε καὶ ἐν τοῖς πρῶτον ἐκάκωσε τὸ στράτευμα τὸ τῶν Ἀθηναίων ἡ τοῦ Πλημμυρίου λῆψις· οὐ γὰρ ἔτι οὐδ' οἱ ἔσπλοι ἀσφαλεῖς ἦσαν τῆς ἐπαγωγῆς τῶν ἐπιτηδείων (οἱ γὰρ Συρακόσιοι ναυσὶν αὐτόθι ἐφορμοῦντες ἐκώλυον, καὶ διὰ μάχης ἤδη ἐγίγνοντο αἱ ἐσκομιδαί), ἔς τε τἆλλα κατάπληξιν παρέσχε καὶ ἀθυμίαν τῷ στρατεύματι*.

[868] Βλ. Θουκ. 7.32.1-2.

πολλά καράβια σε περιορισμένο χώρο, οι Συρακούσιοι θα χτυπήσουν τους Αθηναίους πλώρη με πλώρη, ώστε να αντισταθούν αποτελεσματικά στην τακτική του εμβολισμού που παραδοσιακά χρησιμοποιούν οι Αθηναίοι.[869] Εξαιτίας του στενού χώρου, συλλογίζονται οι Συρακούσιοι, οι Αθηναίοι δεν θα καταφέρουν να πλευρίσουν τα αντίπαλα πλοία και, έτσι, θα εγκλωβιστούν.[870] Αποδεικνύεται, έτσι, ότι ο εχθρός της Αθήνας είναι εξαιρετικά εύστροφος και κατορθώνει να αποκτήσει μέσα σε λίγες στιγμές τις δεξιότητες που οι Αθηναίοι απέκτησαν κατά την διάρκεια πολλών ετών. Πλην, πάντως, αυτών, οι Συρακούσιοι θα κάνουν επίθεση και από ξηράς, ώστε οι Αθηναίοι να πολεμούν σε διπλό μέτωπο. Η πρώτη σύγκρουση βρίσκει τις δυνάμεις περίπου ισόπαλες και ο Νικίας δίνει εντολή επισκευής των καραβιών της Αθήνας.[871] Την επόμενη ημέρα, όπως μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης, ο Αρίστων του Πυρρίχου, ο καλύτερος επικεφαλής του στόλου των Συρακουσών, συλλαμβάνει το εξής τέχνασμα: οι Συρακούσιοι αποβιβάζονται από τα πλοία και υποχωρούν προς την πολιτεία, προκειμένου να φάνε. Οι Αθηναίοι τσιμπούν το δόλωμα, νομίζοντας ότι οι αντίπαλοί τους υποχώρησαν εξαιτίας κάποιας αδυναμίας και, έτσι, οι Συρακούσιοι πραγματοποιούν αιφνιδιαστική επίθεση και τους νικούν. Ο Νικίας, λοιπόν, δέχεται ένα σοβαρό πλήγμα, αφού, μάλιστα, οι Συρακούσιοι τους καταδιώκουν και κατορθώνουν να βυθίσουν και επτά αθηναϊκά καράβια:[872] εν αντιθέσει με την πραότητα και τακτική της μεγίστης ασφάλειας που υιοθετεί ο Νικίας, ο αντίπαλος δεν επιτρέπει στους Αθηναίους να αποσυρθούν εύκολα, αλλά τους κυνηγάει με μένος, έστω και αν θέτει σε κίνδυνο την ζωή του.[873] Φαίνεται ότι οι Αθηναίοι αντιμετωπίζουν έναν εχθρό που διαθέτει την θαλάσσια δύναμη της Αθήνας και επιδεικνύει ανδρεία ανάλογη με αυτήν της Σπάρτης στην ξηρά.

Κατόπιν, οι καινούργιοι στρατηγοί, ο Δημοσθένης και ο Ευρυμέδων, καταφθάνουν επιτέλους προς συνδρομή του Νικία. Ο Θουκυδίδης περιγράφει τον τρόπο με τον οποίον

[869] Βλ. Connor (2022) 293: «Οι Συρακούσιοι, όπως και οι Αθηναίοι, αναγκάζονται να γίνουν ναυτικοί λόγω των συνθηκών και να αναπτύξουν τη ναυτική τους δύναμη, και όσο διαρκεί αυτή η εξέλιξη άλλο τόσο επιδεικνύουν τα χαρακτηριστικά του σθένους και της τόλμης που επέδειξαν οι Αθηναίοι κατά τη δεύτερη εισβολή των Περσών και τα κατοπινά χρόνια που οδήγησαν στο ξέσπασμα του Πελοποννησιακού Πολέμου. Αυτή η αλλαγή οδηγεί σε μια νέα σχέση: οι Αθηναίοι είναι για τους Συρακουσίους ό,τι ήταν κάποτε οι Πέρσες για τους ίδιους τους Αθηναίους».
[870] Βλ. Θουκ. 7.36.1-6.
[871] Βλ. Θουκ. 7.38.2-3.
[872] Βλ. Θουκ. 7.41.4.
[873] Ο Θουκυδίδης αποδεικνύει μέσω (και) αυτής της περιγραφής ότι οι απόψεις του για τον πόλεμο είναι άρρηκτα συνυφασμένες με την ίδια την ανθρώπινη φύση, αφού αυτός που αισθάνεται αδικημένος είναι αναμενόμενο, όταν του δοθεί η ευκαιρία, να κυνηγήσει λυσσωδώς αυτόν που διέπραξε την αδικία εις βάρος του. Βλ. και Murray (2013) 30: «It is not that Thucydides set out to be a theorist in his account of the Peloponnesian War. Rather, the subtext of his depiction of the great war between Athens and Sparta presents a theory of conflict that in the power of its analysis helps to clarify not only the events of the war but also fundamental, theoretical truths about the nature and consequences of human conflict, truths as relevant today as they were late in the fifth century BC».

συλλογίστηκε ο Δημοσθένης, ο οποίος δεν ήθελε να διαπράξει τα ίδια σφάλματα με τον Νικία και να χρονοτριβήσει.[874] Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι ο Θουκυδίδης αντιφάσκει με τον εαυτό του, αφού ο Νικίας δεν καθυστέρησε λόγω ιδιοτροπίας χαρακτήρα, αλλά επειδή στην αρχή οι τρεις στρατηγοί, Νικίας, Αλκιβιάδης και Λάμαχος, διαφωνούσαν μεταξύ τους. Ο μόνος που είχε υποστηρίξει την άμεση επίθεση ήταν ο Λάμαχος. Ο δε Νικίας δεν είχε προτείνει παράταση της διαμονής στην Σικελία ή εφησυχασμό, αλλά σύντομη επίδειξη της αθηναϊκής δύναμης και μετά επιστροφή στην Αθήνα.[875] Όπως φαίνεται από το ίδιο το κείμενο, ο ιστορικός επηρεάζεται περισσότερο από την καθυστερημένη αντίδραση του Νικία κατά την άφιξη του Γυλίππου και χαρακτηρίζει γενικότερα τον Αθηναίο στρατηγό ως βραδυκίνητο. Γι' αυτούς τους λόγους, εν πάση περιπτώσει, ο Δημοσθένης αποφασίζει να κυριέψει το στρατόπεδο πάνω από το ύψωμα των Επιπολών, υιοθετώντας, στην ουσία, μια τακτική που προσιδιάζει στο σκεπτικό του εκλιπόντος Λάμαχου: άμεση επίθεση, αιφνιδιασμός του εχθρού και κατάκτηση της νίκης. Ο Νικίας πείθεται, επιτρέπει στον Δημοσθένη να πραγματοποιήσει αυτήν την επιχείρηση και μένει στα τείχη.[876] Οι Αθηναίοι αιφνιδιάζουν, εν πρώτοις, τους Συρακουσίους με νυχτερινή επίθεση· στην συνέχεια, όμως, καθώς είναι βράδυ (με λαμπρό φεγγάρι που, πάντως, δεν επαρκεί), οι Αθηναίοι αρχίζουν να αλληλοσφαγιάζονται, αφού περνούν τους δικούς τους για τους Συρακουσίους. Στην προσπάθειά τους να αναγνωρίσουν τους συμπολεμιστές τους, οι Αθηναίοι ζητούν το παρασύνθημα, το οποίο οι Συρακούσιοι κάποια στιγμή μαθαίνουν, χωρίς, παράλληλα, οι Αθηναίοι να γνωρίζουν το δικό τους. Η προσπάθεια, συνεπώς, του Δημοσθένη δεν αποδεικνύεται καλύτερη από τις αντίστοιχες του Νικία και η Αθήνα υφίσταται μεγάλη ήττα.[877]

Μετά την αποτυχία αυτήν του Δημοσθένη, οι Αθηναίοι αρχίζουν να καταλαμβάνονται από αισθήματα απελπισίας. Το στρατόπεδο στο οποίο έχουν κατασκηνώσει είναι εξαιρετικά ανθυγιεινό και οι ήττες έρχονται η μία μετά την άλλη. Συν τοις άλλοις, οι Αθηναίοι αρχίζουν να

[874] Βλ. Θουκ. 7.42.3. Βλ. και Donini (1964) 116-119.
[875] Βλ. Joho (2017[α]) 26: «The Athenians' inability to achieve the former balance and equipoise between contrary tendencies is also attested by the difficulties that the three generals Alcibiades, Nicias, and Lamachus have in cooperating with each other. After the Athenians' arrival at Rhegium, the generals hold a counsel about the proper way to proceed, and each of them argues for a different procedure: Nicias wants to bring off reconciliation between the Selinuntians and the Egestaeans and then sail home, Alcibiades wants to solicit support from other Sicilians and then attack Selinus and Syracuse, and Lamachus proposes a fast and direct assault on Syracuse. The perplexing confusion that has befallen the Athenians manifests itself especially clearly through the position adopted by Alcibiades: he, who acted as the spokesman of the Athenians' get-up-and-go mentality on the eve of the expedition, suddenly shrinks from a direct attack on Syracuse. His half-heartedness is symptomatic of the confusion that has affected the Athenians: opposites do not energize each other, but result in a muddled commixture. Eventually, Lamachus sides with Alcibiades' middle position, but as a result delay ensues».
[876] Βλ. Θουκ. 7.42.4-7.43.2.
[877] Βλ. Θουκ. 7.43.6-7.45.2.

αρρωσταίνουν όλο και συχνότερα. Ο Δημοσθένης σκέφτεται πως είναι καιρός να τραπούν σε φυγή, προκειμένου να σώσουν τις ζωές τους. Ο Νικίας, εντούτοις, παρόλο που διέκρινε και ο ίδιος την δυσχερή θέση στην οποία βρίσκονταν οι συμπολίτες του, δεν ήθελε να ομολογήσει ρητά την αδυναμία των Αθηναίων, ούτε να δώσει εμφανή εντολή για αποχώρηση, την οποία, αν μάθαινε ο εχθρός, θα την απέτρεπε. Είναι κατάδηλο ότι ο ηγέτης των *χρηστῶν* δρα εν μέρει εγωιστικά, εν μέρει προστατευτικά· στο σημείο που βρίσκονται τα πράγματα, η Αθήνα οφείλει, για λόγους γοήτρου, να συνεχίσει την προσπάθειά της (εγωιστική πτυχή του συλλογισμού). Πλην τούτου, ο εχθρός έχει ισχυροποιηθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε, αν ενημερωθεί για αποχώρηση των Αθηναίων, θα μπορέσει να την αποτρέψει (προστατευτική πλευρά του συλλογισμού). Ο Θουκυδίδης, πάντως, συμπληρώνει ότι ο Νικίας πίστευε ακόμα στην επιτυχή περάτωση του εγχειρήματος της Αθήνας, αφού ο εχθρός είχε εξαντληθεί και οι Αθηναίοι κυριαρχούσαν στην θάλασσα. Δεν προκύπτει κάτι τέτοιο από την ανάγνωση της ιστορικής αφήγησης του Θουκυδίδη. Επιπροσθέτως, ο Νικίας ερχόταν σε μυστικές επαφές με εκπροσώπους των Συρακουσίων – κίνηση επικυρωτική του ταλέντου των *χρηστῶν* στην παρασκηνιακή πολιτική –, οι οποίοι επιθυμούσαν να παραδοθεί η πολιτεία τους στην Αθήνα και, κατ' επέκταση, δεν άφηναν τον Νικία να αποχωρήσει από τον Σικελία.[878] Είναι γνωστό ότι οι *χρηστοὶ* διαθέτουν εξαιρετικό ταλέντο στην επικοινωνία, όταν ο διάλογος σχετίζεται με την εξωτερική πολιτική και όταν στην συζήτηση λαμβάνουν μέρος ομοϊδεάτες. Ως εκ τούτου, ο γιος του Νικηράτου παρασύρεται από την ικανότητά του αυτήν και φρονεί εσφαλμένα πως είναι εφικτό να πραγματοποιηθεί συνθηκολόγηση·[879] αδυνατεί να δει ότι σχεδόν ολόκληρη η Σικελία

[878] Βλ. και Kyrtatas (2022) 168: «Although Nicias was well aware of the difficulties the men were facing, the military defeats and the widespread sickness in the camp, he had two reasons that made him oppose the idea of an immediate departure. The first was that he had persistent intelligence – accurate private sources, according to Thucydides – about the situation inside Syracuse: it was becoming worse than their own because of the prolonged siege. And, furthermore, there was a considerable party that favoured the Athenians and wanted to betray their city. Obviously, this information could not be disclosed publicly – and it would, therefore, be very interesting to know how Thucydides was able to find out what was in Nicias' mind (7.48–9)».

[879] Βλ. Lawin-Arcenas (2020) 320: «Two other factors reinforce the incongruity. Although *prodosia* remained a constant threat throughout the siege, Thucydides has not acknowledged the possibility until this point. And Nikias's faith in prodosia runs directly counter to the position he espoused in the *Redetrias*. There, he argued that the citizens of Sicilian poleis were unified and thus unlikely to engage in *prodosia*. Here, he bets his life on the likelihood that prodosia will occur. If we consider Nikias's revised position vis-à-vis the *Redetrias*, it becomes clear that he has converted to the strategy promoted by Alkibiades and against which he once argued so passionately; and that his conversion is what ultimately prevents the Athenians from escaping their fate. This occurs, moreover, against a backdrop of Syracusan unity that ought to have confirmed Nikias's original position rather than change it. And it happens at precisely the moment when the Athenians are weaker than they have ever been, and the Syracusans are stronger. Thucydides uses these incongruities to increase the pathos of the Athenian defeat and reinforce the implicit claim that the Athenians need not have been defeated; the disaster was contingent rather than inevitable».

έχει συνασπιστεί εναντίον της Αθήνας και μάχεται με έμφαση στην τεχνική, θάρρος και θέληση για εκδίκηση.

Το χειρότερο, όμως, δεν ήταν αυτό, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη· ο Νικίας θεωρούσε (και μάλλον ορθώς) ότι οι Αθηναίοι δεν θα δέχονταν να λάβουν οι στρατηγοί τους αυτόνομη απόφαση αποχώρησης από το πεδίο της μάχης. Όταν, δε, οι στρατηγοί θα επέστρεφαν στην Αθήνα, τις τύχες τους θα έκριναν όχι άνθρωποι που ήταν παρόντες στην Σικελία, αλλά άνθρωποι που θα έδιναν βάση σε προφορικές καταγγελίες και διαβολές, πειστικά εκτεθειμένες.[880] Ο Νικίας θεωρούσε, επίσης, πως πολλοί από τους στρατιώτες που διαμαρτύρονταν τώρα για τα δεινά που τους είχαν βρει, πίσω στην Αθήνα θα άλλαζαν συμπεριφορά και θα κατηγορούσαν τους στρατηγούς ότι δωροδοκήθηκαν και πρόδωσαν τους συμπολεμιστές τους.[881] Έτσι, ο ηγέτης των *χρηστῶν* θεωρούσε προτιμότερο να πεθάνει στο πεδίο της μάχης, παρά να τον σκοτώσουν οι συμπολίτες του έχοντας εκτοξεύσει εναντίον του άδικες μομφές.[882] Τέλος, ο Νικίας επεσήμανε ότι οι Αθηναίοι εξακολουθούσαν να έχουν περισσότερα χρήματα από τους Συρακουσίους, μένοντας πιστός στην άποψη του Περικλή σύμφωνα με την οποία οι πόλεμοι κερδίζονται με τα χρήματα. Ο Νικίας επιβεβαιώνει με τα λεγόμενά του αυτά ό,τι υποστηρίχτηκε και λίγες γραμμές παραπάνω σε αυτήν την διδακτορική διατριβή: το πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας όχι, απλώς, έβαζε φρένο στην έκφραση της ατομικής βούλησης, αλλά, ενίοτε, έθετε σε κίνδυνο την ζωή αθώων πολιτών. Ο αθηναϊκός *δῆμος* συνήθιζε να *χαίνει* (χάσκει) – κατά το αριστοφανικό *κέχηνας* στους *Ἱππῆς*, στ. 1119 – και να χαύει ό,τι του σερβίριζαν οι επιδέξιοι ρήτορες (χωρίς να ξεχωρίζει αν αυτά ήταν συκοφαντίες ή αληθινά γεγονότα) και δρούσε αναλόγως. Επιπροσθέτως, μπορεί να υποστηριχτεί εδώ ότι ο Νικίας, ως κύριος εκπρόσωπος των *χρηστῶν*, ανησυχούσε για

[880] Βλ. Kyrtatas (2022) 168-169: «The second reason that made him oppose the retreat was equally important and was clearly and explicitly proclaimed publicly. In his view, such a serious decision should be made by the Athenian assembly back home, not by the generals in the field. For even though most of the soldiers were crying out loudly about their desperate position, as soon as they got to Athens, they would entirely change their tune and would say that the generals had been bribed to betray them and return. Knowing the Athenian character as he did, rather than be put to death on a disgraceful charge and by an unjust verdict, Nicias preferred to take his chances and, if it should come to it, to meet his own death at the hands of the enemy (7.48). But when Gylippus and Sicanus appeared, reinforcing the Syracusans, Nicias found it very difficult to keep on opposing the other generals as strongly as he had been doing until then».

[881] Ορθώς σχολιάζει ο Trevett (1995) 247 ότι ο Νικίας ενδέχεται να ανακαλεί εδώ το ότι οι στρατηγοί που ήταν επικεφαλής κατά την πρώτη εισβολή στην Σικελία το 427 π.Χ. κατηγορήθηκαν για δωροδοκία, μόλις επέστρεψαν στην Αθήνα. Αν, όμως, συμπληρώνει ο ερευνητής, ο Νικίας ήταν, πράγματι, πρόξενος των Συρακουσών, τότε είχε παραπάνω λόγους να φοβάται ότι θα αντιμετωπίσει παρόμοιες μομφές, ιδίως από την στιγμή που θα αποφάσιζε ο ίδιος αυθαίρετα και χωρίς την έγκριση του αθηναϊκού *δήμου* να πάρει τις στρατιωτικές του δυνάμεις και να επιστρέψει πίσω στην Αθήνα.

[882] Βλ. Θουκ. 7.48.1-6.

την συμπεριφορά που θα εκδήλωναν οι *πονηροί*, όταν ο ίδιος θα επέστρεφε στην Αθήνα.[883] Υπονοείται, δηλαδή, ότι οι ρήτορες των *πονηρῶν* θα επιχειρούσαν να εκμεταλλευτούν πολιτικά την οπισθοχώρηση του Νικία και να την αποδώσουν σε δωροδοκία ή δειλία του Αθηναίου στρατηγού. Ως εκ τούτου, ο Νικίας, προκειμένου να μην πέσει θύμα της ιδεολογικής αντιπαράθεσης που επικρατούσε στην Αθήνα, προτιμά να επιμείνει πεισματικά στο επιχείρημα της υπερίσχυσης διά των χρημάτων, να εμπιστευτεί το ναυτικό του (παρά τις αποτυχίες του) και να πιστέψει όσους Συρακουσίους ζητούσαν να γίνει ειρήνη (ακόμα και αν αυτοί είχαν αγαθές προθέσεις, ήταν βεβαιότατα λίγοι σε αριθμό, άρα η αδιαφορία του Νικία ως προς αυτό θα καταστεί εξαιρετικά επιζήμια για την Αθήνα).[884] Όπως και να έχει, ο Νικίας εμφανίζεται εδώ γενναίος και έτοιμος να θυσιαστεί στην μάχη, μη θέλοντας να υποστεί την οργή των *πονηρῶν* πίσω στην Αθήνα. Ως προς αυτό, δεν διαφέρει πολύ από τον Αλκιβιάδη, ο οποίος καταφεύγει στην Σπάρτη, για να σώσει την ζωή του. Σε κάθε περίπτωση, αυτό είναι, ίσως, το κρισιμότερο σημείο των γεγονότων. Το πολίτευμα της Αθήνας και οι εγγενώς υπάρχουσες εντός αυτού ιδεολογικές διενέξεις θα καταστρέψουν την πόλη του Νικία.

Τελικά, ο Δημοσθένης – ο οποίος φρονούσε πως όφειλαν να μεταβούν, έστω, στην Θάψο ή την Κατάνη, ώστε να βρίσκονται σε ανοιχτό χώρο, να έχουν τρόφιμα και να πραγματοποιούν επιλεκτικές επιδρομές· με το μέρος του τάσσεται και ο Ευρυμέδων – υποχωρεί και δέχεται την άποψη του Νικία, σκεπτόμενος ότι, αν ο ηγέτης των *χρηστῶν* επιμένει τόσο πολύ, τότε σίγουρα γνωρίζει κάτι παραπάνω από τους υπόλοιπους.[885] Το πρεσβύτερον της ηλικίας του Νικία και η πείρα του επικρατούν σε αυτήν την συγκυρία, αλλά οι εξελίξεις δεν θα επιβεβαιώσουν τις θέσεις του Αθηναίου στρατηγού.[886]

---

[883] Βλ. και Tompkins (2017) 110-111.

[884] Βλ. Θουκ. 7.49.1.

[885] Βλ. Θουκ. 7.49.4: *ἀντιλέγοντος δὲ τοῦ Νικίου ὅκνος τις καὶ μέλλησις ἐνεγένετο καὶ ἅμα ὑπόνοια μή τι καὶ πλέον εἰδὼς ὁ Νικίας ἰσχυρίζηται. καὶ οἱ μὲν Ἀθηναῖοι τούτῳ τῷ τρόπῳ διεμέλλησάν τε καὶ κατὰ χώραν ἔμενον*. Για σχετικό σχολιασμό βλ. Lawin-Arcenas (2020) 309-310.

[886] Βλ. σχετικά Thorburn (1999) 442, ο οποίος προσφέρει ορθό φιλολογικό σχολιασμό: «In Nicias' mind his arguments are rational, but the view represented by Demosthenes represents Nicias' ideas to be irrational. The contrast is born out by the opening cola of 7.48 (*ὁ μὲν Δημοσθένης τοιαῦτα ἐγίγνωσκεν*) and 7.49 (*ὁ μὲν Νικίας τοσαῦτα λέγων ἰσχυρίζετο*), which follows the respective speeches of these two generals. Demosthenes bases his arguments (47.1-2) on what is visible to all: the army's morale and health is poor, and the camp is situated on unfavourable ground. Despite the rationality of Demosthenes' argument, the Athenians yield to Nicias' insistence (*ἰσχυρίζηται*, 7.49.4) based on his personal knowledge (*εἰδὼς*) – an argument which soon proves to be incorrect, even in Nicias' own eyes. Furthermore, the accuracy of Demosthenes' initial observations (7.47) is validated. When the Athenian generals could see (*ὁρῶντες*, 50.3) that the Syracusans had received reinforcements and that their own position was continually growing weaker, they regretted their earlier decision not to withdraw. Even Nicias himself no longer opposed withdrawal once he truly perceived how desperate their situation was. Here, Thucydides shows the irrationality of Nicias' plan, despite Nicias' insistence».

Οι Συρακούσιοι, με την σειρά τους, ετοιμάζουν νέα διπλή επίθεση εναντίον των Αθηναίων, κάτι που αναγκάζει τον Νικία να τροποποιήσει άμεσα την άποψή του· δίνει την διαταγή της αποχώρησης (αψηφώντας, τώρα, την βούληση του αθηναϊκού *δήμου*), αλλά φροντίζει – μένοντας πιστός στις προγενέστερες διακηρύξεις του – να εξασφαλιστεί όσο το δυνατόν περισσότερο η μυστικότητα του εγχειρήματος. Ετοιμάζονται τα πάντα καταλλήλως και οι Αθηναίοι είναι έτοιμοι να φύγουν, όταν, εξαίφνης, γίνεται έκλειψη σελήνης σε νύχτα με πανσέληνο. Οι πλείστοι εκ των στρατιωτών εκλαμβάνουν την τροπή αυτήν ως κακή ένδειξη και πιέζουν τους στρατηγούς για αναβολή της αναχώρησης.[887] Ο Νικίας, ο οποίος *ἦν γάρ τι καὶ ἄγαν θειασμῷ*[888] *τε καὶ τῷ τοιούτῳ προσκείμενος* (Θουκ. 7.50.4), επηρεάζεται από την κλίση του αυτήν στις μαντείες και διατάζει την παραμονή των Αθηναίων στην Σικελία, υιοθετώντας την άποψη των μάντεων,[889] σύμφωνα με την οποία οι Αθηναίοι δεν έπρεπε να φύγουν πριν περάσουν *τρὶς ἐννέα ἡμέρας* (Θουκ. 7.50.4).[890] Ο ηγέτης των *χρηστῶν* ναι, μεν, παρασύρεται από

[887] Τρεις φορές οι Αθηναίοι αποπειρώνται να εγκαταλείψουν το πεδίο της μάχης, αλλά αποτυγχάνουν και τις τρεις για διαφορετικούς λόγους. Περισσότερα, βλ. παρακάτω στο κυρίως κείμενο. Εύστοχα, πάντως, το περιγράφει ο Liotsakis (2021) 263-264: «In the first case the Athenian generals decide to leave the harbour, but a lunar eclipse prompts Nicias to persuade his peers to call off the removal of the army (no. 31: 7.50.3–4). In the second case, after their great defeat in the last naval battle at the harbour, Nicias and Demosthenes decide to force their way through the mouth of the harbour at night. However, the troops have lost their morale due to the preceding defeat (no.32: 7.72.2–4). Lastly, when Nicias and Demosthenes decide to abandon their base through land on the same night, Hermocrates, by a trick, convinces them to postpone their departure for the next day. In the Sicilian account Thucydides uses near miss accounts at pivotal moments of the enterprise, by leading the reader to speculate about the Athenians' hypothetical survival had they succeeded in fortifying Epipolae and in leaving Syracuse in time after their defeat. However, it is true that the Sicilian books are not arranged on the basis of an extensive, suspenseful series of near misses oriented towards a single outcome, as is the case in ch. 4.42–5.75». Βεβαίως, αξίζει να επισημανθεί εδώ συμπληρωματικά ότι οι τρεις κρίσιμες περιστάσεις – συγκυρίες, κατά τις οποίες οι Αθηναίοι αδυνατούν να επιτύχουν μια έντιμη και σωστική για την ζωή τους αναχώρηση, αποτελούν, μεν, κρίσιμα στοιχεία για την από αφηγηματολογικής άποψης κατανόηση του Θουκυδίδη, αλλά δεν συνιστούν αφηγηματικές τεχνικές τοποθετημένες σκοπίμως σε καίρια σημεία του κειμένου προς επίτευξη ποιοτικότερου λογοτεχνικού αποτελέσματος. Εννοείται, δηλαδή, εδώ ότι δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητήσει κανείς την ιστορικότητα των γεγονότων ή να θεωρήσει ότι τα δρώμενα αυτά δεν έλαβαν χώρα την στιγμή που ο Θουκυδίδης λέει ότι συνέβησαν.

[888] Ο Kyrtatas (2022) 172 σχολιάζει σχετικά: «At a very critical moment, when a major decision must be made, even a very trivial incident may help, including the throwing of dice. Having made up his mind, Nicias turned to the soothsayers for support and made use of the most suitable advice that was available. Although he had obviously listened very carefully to what the soothsayers had to say, it is actually very unlikely that he made up his mind solely on the basis of their utterances. Thucydides does not say that Nicias was accustomed to taking the opinions of soothsayers seriously. What he says is that the general took the interpretation of divine signs very seriously. To make this clear he uses a rather rare and neutral term, *theiasmos* (which only appears once in his whole work, although cognate words do appear), commonly but rather erroneously translated as *divination* and even more erroneously translated as *superstition*».

[889] Για τον Νικία και την μαντική, βλ. και Dittenberger (1906) 473-475.

[890] Βλ. και Tessitore (1994) 128: «Nicias lost the opportunity to escape because he gave greater weight to the words of a diviner than to the necessities of prudent action». Βλ. και το ενδιαφέρον σχόλιο του Kyrtatas (2022) 169: «Thus, as we can surmise by reading Thucydides' account, if Nicias was wrong, he was wrong in his calculations and in his strategic insight, not because he was superstitious and naïve, and certainly not because he was astounded by a natural phenomenon». Ο Kyrtatas (2022) 169-170, ξανά, υπερασπίζεται τον Νικία και τους Αθηναίους: «But

τις δεισιδαιμονίες του, αλλά δεν πρέπει ο ερευνητής να παραλείψει την επισήμανση του Θουκυδίδη, ο οποίος τονίζει ότι και οι στρατιώτες φοβήθηκαν και πίεζαν για αναβολή της σχετικής απόπειρας για διαφυγή.[891] Μάλιστα, πραγματοποιείται εντός του κειμένου πρόταξη της δεισιδαιμονίας των στρατιωτών και έπεται η μνεία στον Νικία. Ο Αθηναίος στρατηγός, δρώντας ως γνήσιο τέκνο της άμεσης δημοκρατίας του καιρού του, μάλλον παρασύρεται εδώ από τον φόβο της πλειοψηφίας,[892] που καταντά να ενισχύει τις ήδη υπάρχουσες αντιλήψεις του. Δεν είναι, εντούτοις, σε καμία περίπτωση αποκλειστικός υπεύθυνος για την κρίσιμη αυτήν χρονοτριβή των αθηναϊκών δυνάμεων. Συν τοις άλλοις, ο άνθρωπος, ευρισκόμενος σε έκτακτες συνθήκες, ακόμα και αν δύναται να εξηγήσει επιστημονικά ένα φαινόμενο, συνήθως το ερμηνεύει με τρόπο πρωτόγονο, υπό το κράτος του ψυχολογικού σοκ.[893] Οι δε Συρακούσιοι,

---

there is obviously more to be said regarding the eclipse. First, the soldiers insisted on staying because they took the event very seriously and it lowered their morale. This was all that Thucydides felt it was necessary to say. Taking the eclipse seriously does not necessarily imply superstition, nor does it imply that the Athenians had no idea about the nature of the phenomenon, as Diodorus Siculus and Plutarch would have us believe. Eclipses of the moon are not rare and have been recorded since time immemorial. They occur from two to five times every year, and half of them are visible from each hemisphere. Taking a well-known natural phenomenon very seriously is common in human history, even in our own times».

[891] Ο Powell (1979) 26 κάνει λόγο για «high degree of superstition» και φρονεί πως αυτό αφορά τόσο τον Νικία, όσους και τους Αθηναίους στρατιώτες. Ο Connor (2022) 323, υποσημ. 27, όμως, σωστά αντιτείνει ότι ο Νικίας συναντά την έντονη αντίθεση τόσο των στρατιωτών του, όσο και των μάντεων. Υπό αυτές τις συνθήκες, εξηγεί ο Connor, κανένας Αθηναίος στρατηγός δεν θα μπορούσε να πράξει διαφορετικά από τον Νικία.

[892] Καθίσταται εκ νέου κατάδηλη η ισχυρή επίδραση της άμεσης δημοκρατίας στην ατομικότητα του εκάστοτε υποκειμένου, αφού ο Νικίας, ως τέκνο της Αθήνας τής εποχής του, δύσκολα θα μπορούσε να αντιταχθεί στην βούληση της πλειοψηφίας. Φυσικά, το πλήθος έχει δύναμη γενικότερα και όχι μόνο εντός άμεσης δημοκρατίας. Λόγου χάριν, ο Πόντιος Πιλάτος – ο οποίος είχε περισσότερες εξουσίες από τον Νικία και, άρα, μεγαλύτερη δυνατότητα για αυτονομία –, όταν επρόκειτο να αποφασιστεί η σταύρωση του Ιησού Χριστού, δίστασε να εναντιωθεί στο οργισμένο πλήθος και δήλωσε, απλώς, ότι ο ίδιος είναι αθώος, υπονοώντας ότι δεν εκτελεί με προθυμία την βούληση των πολλών, παρά καταναγκαστικά. Βλ. σχετικά *Κατὰ Ματθαῖον* 27.20-26: *Οἱ δὲ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἔπεισαν τοὺς ὄχλους ἵνα αἰτήσωνται τὸν Βαραββᾶν, τὸν δὲ Ἰησοῦν ἀπολέσωσιν. Ἀποκριθεὶς δὲ ὁ ἡγεμὼν εἶπεν αὐτοῖς· τίνα θέλετε ἀπὸ τῶν δύο ἀπολύσω ὑμῖν; οἱ δὲ εἶπον· Βαραββᾶν. Λέγει αὐτοῖς ὁ Πιλᾶτος· τί οὖν ποιήσω Ἰησοῦν τὸν λεγόμενον Χριστόν; λέγουσιν αὐτῷ πάντες· σταυρωθήτω. Ὁ δὲ ἡγεμὼν ἔφη· τί γὰρ κακὸν ἐποίησεν; οἱ δὲ περισσῶς ἔκραζον λέγοντες· σταυρωθήτω. Ἰδὼν δὲ ὁ Πιλᾶτος ὅτι οὐδὲν ὠφελεῖ, ἀλλὰ μᾶλλον θόρυβος γίνεται, λαβὼν ὕδωρ ἀπενίψατο τὰς χεῖρας ἀπέναντι τοῦ ὄχλου λέγων· ἀθῷός εἰμι ἀπὸ τοῦ αἵματος τοῦ δικαίου τούτου· ὑμεῖς ὄψεσθε. Καὶ ἀποκριθεὶς πᾶς ὁ λαὸς εἶπε· τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ἡμῶν. Τότε ἀπέλυσεν αὐτοῖς τὸν Βαραββᾶν, τὸν δὲ Ἰησοῦν φραγελλώσας παρέδωκεν ἵνα σταυρωθῇ*.

[893] Αυτό παρατηρείται, εν γένει, σε οριακές καταστάσεις, ακόμα και σήμερα (φυσικές καταστροφές, υγειονομικές κρίσεις κ.ά.)· ο φόβος του θανάτου, με λίγα λόγια, ενισχύει την ήδη υπάρχουσα τάση του ανθρώπου προς εμφάνιση προληπτικών συμπεριφορών. Για τον φόβο του θανάτου βλ. Λεονταρή & Αστήθα (2001) 159-184. Αυτό δείχνει ότι, ενίοτε, άνθρωποι, που είναι πολίτες συγχρόνων κοινωνιών και ικανοί, άρα, να συλλαμβάνουν επιστημονικές εξηγήσεις, στην κρίσιμη στιγμή συμπεριφέρονται σαν τον Νικία, προφανώς λόγω φόβου. Εξάγεται εκ τούτων το κάτωθι συμπέρασμα: ο άνθρωπος, όσο και αν προοδεύει επιστημονικά, δεν δύναται να ξεφύγει από το έμφυτο αίσθημα της θρησκευτικότητας ή και της δεισιδαιμονίας, το οποίο, σημειωτέον, άλλοτε είναι βλαπτικό για την ανθρώπινη ύπαρξη και άλλοτε σωστικό. Λόγου χάριν, αν ο Νικίας είχε ερμηνεύσει διαφορετικά τον οιωνό, θα έσωζε τον εαυτό του και το στράτευμά του· η απόφασή του, όμως, δεν θα έπαυε να αποτελεί προϊόν της δεισιδαιμονίας του, από την στιγμή που πάλι στον οιωνό θα είχε βασιστεί. Ασφαλώς, το παραπάνω σχόλιο, που προσφέρεται προς υπεράσπιση του Νικία, δεν υπονοεί ότι ο Νικίας δεν ήταν δεισιδαίμων· λέει, αντιθέτως, ότι σε έκτακτες καταστάσεις δεισιδαίμων δεν είναι μόνο ο ήδη προληπτικός (Νικίας), αλλά ακόμα και ο επιστημονικά

όταν πληροφορήθηκαν την εξέλιξη αυτήν, την θεώρησαν ως επικυρωτική της αδυναμίας των Αθηναίων, δηλαδή συνέδεσαν την βούληση των Αθηναίων για απόδραση με από μέρους τους ομολογία ήττας.[894] Έτσι, αποφασίζουν να πραγματοποιήσουν νέα επίθεση εναντίον των Αθηναίων και να μην αρκεστούν σε ενδεχόμενη λήξη του πολέμου μέσω της αποχώρησης της Αθήνας από το πεδίο της μάχης. Στην μάχη αυτήν σκοτώνεται ο Ευρυμέδων.

Όπως σημειώνει σχετικά ο Θουκυδίδης, η νίκη των Συρακουσίων στην ναυμαχία αυτήν ήταν λαμπρή και συνέτεινε στον ακόμα μεγαλύτερο κατακερματισμό του ηθικού των Αθηναίων.[895] Οι Αθηναίοι άρχισαν, πια, να μετανιώνουν για το συνολικό εγχείρημα της εκστρατείας και αποδεικνύεται εδώ ότι, ανεξάρτητα από τους παράγοντες που επέδρασαν και οδήγησαν τους Αθηναίους σε απανωτές ήττες, οι αρχικές προβλέψεις και προειδοποιήσεις του Νικία ήταν ορθές και όχι, απλώς, προϊόν πολιτικής μετριοπάθειας ή και απόρροια της βούλησής του για μη επέκταση της ηγεμονίας. Ο ηγέτης των *χρηστῶν* δεν κατόρθωσε να διαβλέψει τον τρόπο της ήττας (συνεχής και, μάλιστα, σε σύντομο διάστημα βελτίωση των Συρακουσίων στο ναυτικό), αλλά διείδε εκ των προτέρων το αποτέλεσμα εν συνόλω (αποτυχία του αθηναϊκού εγχειρήματος). Ο Θουκυδίδης συμπληρώνει ότι οι Συρακούσιοι ήταν η μοναδική πολιτεία από όσες είχαν αντιμετωπίσει οι Αθηναίοι μέχρι τότε, η οποία είχε πολίτευμα δημοκρατικό και εξίσου ισχυρές δυνάμεις με τους Αθηναίους, δηλαδή ναυτικό (του οποίου η ισχύς διογκώθηκε απότομα) και ιππικό (το οποίο υπερτερούσε εξ αρχής και κατάφερνε σοβαρά πλήγματα στις αθηναϊκές δυνάμεις). Με λίγα λόγια, οι Αθηναίοι δεν ήταν σε θέση ούτε να προκαλέσουν πολιτικές μεταβολές (ήτοι, να μετατρέψουν μια ολιγαρχία σε δημοκρατία), ούτε να υπερισχύσουν διά της αριθμητικής υπεροχής των συμμάχων τους. Το εγχείρημα ήταν από την αρχή παρακινδυνευμένο έως και παρανοϊκό. Ο Θουκυδίδης, βέβαια, επισημαίνει ότι δεν ήταν η

καταρτισμένος (Περικλής ή και σύγχρονες κοινωνίες). Βλ., για παράδειγμα, Πλουτ. *Περικλ.* 38.2: *ὁ γοῦν Θεόφραστος ἐν τοῖς Ἠθικοῖς διαπορήσας, εἰ πρὸς τὰς τύχας τρέπεται τὰ ἤθη καὶ κινούμενα τοῖς τῶν σωμάτων πάθεσιν ἐξίσταται τῆς ἀρετῆς, ἱστόρηκεν ὅτι νοσῶν ὁ Περικλῆς ἐπισκοπουμένῳ τινὶ τῶν φίλων δείξειε περίαπτον ὑπὸ τῶν γυναικῶν τῷ τραχήλῳ περιηρτημένον, ὡς σφόδρα κακῶς ἔχων ὁπότε καὶ ταύτην ὑπομένοι τὴν ἀβελτερίαν*. Ο Περικλής, εν ολίγοις – μαθητής του Αναξαγόρα και μυημένος στις επιστημονικές διαδικασίες –, ναι μεν θεωρεί ανοησία το να έχει κρεμασμένο στον λαιμό του ένα φυλαχτό, αλλά το δέχεται, καθώς η υγεία του έχει κλονιστεί από τον λοιμό. Βλ., συμπληρωματικά, την προσέγγιση του Kyrtatas (2022) 170: «Thucydides, who was obviously well-informed about such incidents and records them as a matter of course, took them seriously himself. In the introduction to his *History*, he gives an overall account of the unprecedented sufferings of Greece. Besides the capture and devastation of cities, the exiles and the loss of lives, he observed that wide areas were affected by violent earthquakes, that more frequent eclipses of the sun were recorded than ever before, that droughts were followed by famine, and that there was a plague as well. Such comments are clearly based upon the common understanding that there is a general sympathetic interface between the natural world and human society. All those calamities, according to Thucydides, had fallen together upon the Greeks after the outbreak of the war (1.23)».

[894] Βλ. Θουκ. 7.51.1.

[895] Βλ. Θουκ. 7.55.1.

δύναμη της Σικελίας που κατατρόπωσε τους Αθηναίους, αλλά οι εσωτερικές ιδεολογικές συγκρούσεις που ταλάνισαν την Αθήνα κατά την εποχή εκείνη.[896] Ο σύγχρονος, όμως, ερευνητής γνωρίζει ότι οι πολιτικές αυτές διαμάχες ήταν σύμφυτες με το πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας και δεν προέκυψαν εξαίφνης κατά την διάρκεια της Σικελικής εκστρατείας· πάντοτε υπήρχαν, έστω και σε μικρότερο βαθμό. Πίσω από τις πολιτικές αυτές αντιπαραθέσεις κρύβεται η ίδια η άμεση δημοκρατία, η οποία ήταν, συνάμα, μεγαλειώδης και καταστροφική για τους πολίτες της: επέτρεψε, μεν, στην Αθήνα να αποκτήσει την ηγεμονία της και να την διατηρήσει χάρη σε έναν φιλελεύθερο τρόπο ζωής και στις ταχείες αποφάσεις που ελάμβαναν οι Αθηναίοι μέσω των τακτικών συνελεύσεών τους, αλλά το πολίτευμα αυτό ήταν εγγενώς συνδεδεμένο με την κολακεία, αφού οι ρήτορες, μη έχοντας νομοθετική δύναμη, ήταν αναγκασμένοι να χρησιμοποιούν ως μοναδικό τους όπλο την πειθώ. Συν τοις άλλοις, η νομοθετική παντοδυναμία του *δήμου* δεν επέτρεπε, εν πολλοίς, στους στρατηγούς να κινούνται αυτόνομα, σώζωντας, έτσι, την τιμή της Αθήνας, όταν αυτό κρινόταν απαραίτητο.[897] Ασφαλώς, προς υπεράσπιση της κρίσης του Θουκυδίδη είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι το πολίτευμα των Αθηναίων βίωνε περίοδο παρακμής. Επομένως, ίσως η λύση βρίσκεται στην μεσότητα των δύο παραπάνω απόψεων: η δημοκρατία των Αθηναίων μεγαλουργούσε επί πολλά συναπτά έτη, αλλά πάντοτε είχε στον πυρήνα της εγγενείς αδυναμίες που διογκώθηκαν κατά την περίοδο των Σικελικών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δεν αναιρείται η άποψη του Θουκυδίδη, αλλά συμπληρώνεται με την δέουσα ερευνητική σοβαρότητα.

Οι Συρακούσιοι, επομένως, αρχίζουν, πλέον, να αντιλαμβάνονται ότι είναι οι αδιαφιλονίκητοι κυρίαρχοι του παιχνιδιού και πλέουν έξω από το λιμάνι με περισσή αυτοπεποίθηση. Κύρια μέριμνά τους τώρα δεν είναι η διάσωση της πολιτείας τους (αυτό έχει εξασφαλιστεί, φρονούν), αλλά η καταδίωξη των Αθηναίων, προκειμένου να τους συντρίψουν ολοκληρωτικά.[898] Γι' αυτόν τον λόγο κάνουν σκέψεις να εμποδίσουν οποιαδήποτε απόπειρα των

[896] Βλ. Θουκ. 2.65.11: *ἐξ ὧν ἄλλα τε πολλά, ὡς ἐν μεγάλῃ πόλει καὶ ἀρχὴν ἐχούσῃ, ἡμαρτήθη καὶ ὁ ἐς Σικελίαν πλοῦς, ὃς οὐ τοσοῦτον γνώμης ἁμάρτημα ἦν πρὸς οὓς ἐπῆσαν, ὅσον οἱ ἐκπέμψαντες οὐ τὰ πρόσφορα τοῖς οἰχομένοις ἐπιγιγνώσκοντες, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἰδίας διαβολὰς περὶ τῆς τοῦ δήμου προστασίας τά τε ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἀμβλύτερα ἐποίουν καὶ τὰ περὶ τὴν πόλιν πρῶτον ἐν ἀλλήλοις ἐταράχθησαν*.

[897] Για μια παρόμοια ερμηνευτική θεώρηση, βλ. και Καϊμακά (2021) 480.

[898] Βλ. Connor (2022) 324: «Οι Συρακούσιοι δεν είναι πλέον ικανοποιημένοι μόνο με την ασφάλεια που πέτυχαν για τους ίδιους, αλλά αρχίζουν να σκέφτονται ότι θα ήταν μια υπέροχη νίκη (7.56.2) έαν μπορούσαν να ελέγξουν τους Αθηναίους και τους συμμάχους τους και στη στεριά και στη θάλασσα. Το σχέδιο είναι ακόμα αμφίσημο: το να ΄΄επικρατήσουν΄΄ (*κρατῆσαι*) μπορεί να σημαίνει είτε να νικήσουν είτε να αιχμαλωτίσουν τους Αθηναίους. Καθώς συγκεντρώνονται όμως οι δυνάμεις, αυτό επαναδιατυπώνεται πιο καθαρά. Τώρα οι Συρακούσιοι θεωρούν ότι θα ήταν ένα λαμπρό έπαθλο για τη νίκη τους (7.59.2), εάν, πέραν της προηγούμενης ναυτικής νίκης, μπορέσουν να

Αθηναίων για διαφυγή τοποθετώντας τα δέοντα εμπόδια στο λιμάνι. Είναι εμφανές ότι δεν είναι διατεθειμένοι να πράξουν το λάθος του Νικία· δεν σκοπεύουν να αφήσουν την Αθήνα να ξεφύγει. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, κατά τον Θουκυδίδη, οι Συρακούσιοι επιθυμούν να μετατραπούν σε ελευθερωτές όλης της Ελλάδας και να την απαλλάξουν από τον φόβο.[899] Υποδηλώνεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, ότι η αθηναϊκή ηγεμονία είχε αρχίσει να γίνεται αφόρητη για τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις. Η απόφαση, συνεπώς, έχει παρθεί: οι Συρακούσιοι θα αποπειραθούν να προβούν σε ολοκληρωτική αιχμαλωσία των Αθηναίων.[900]

Οι Αθηναίοι στρατηγοί, με επικεφαλής ακόμα τον Νικία, συσκέπτονται και αποφασίζουν να πραγματοποιήσουν μία τελική ναυμαχία με όλες τις δυνάμεις τους: αν κέρδιζαν, θα κατέφευγαν στην Κατάνη, αν έχαναν, θα έκαιγαν τα καράβια και θα πήγαιναν στον πρώτο τυχόντα ελληνικό ή βαρβαρικό τόπο ευνοϊκά διακείμενο προς αυτούς. Ο Θουκυδίδης σημειώνει ότι τα είδη βασικής ανάγκης είχαν τελειώσει,[901] κάτι που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις προηγούμενες διακηρύξεις του Νικία, που τόνιζε ότι οι Αθηναίοι έχουν περισσότερα χρήματα από τους αντιπάλους τους. Όπως θα δειχθεί και στις εναπομείνασες σελίδες του υποκεφαλαίου αυτού, ο Νικίας μάλλον διόγκωνε σκοπίμως την κατάσταση, προκειμένου να τονώσει το ηθικό των συμπολιτών του. Ο δε ηγέτης των *χρηστῶν*, αφού τα πάντα έχουν προετοιμαστεί καταλλήλως, παρατηρεί κάμψη του φρονήματος των πολεμιστών του – δεν υπήρχε, άλλωστε, και επαρκής τροφή για τους στρατιώτες – και αποφασίζει, για άλλη μία φορά, να τους ενθαρρύνει εκφωνώντας λόγο (Θουκ. 7.61.1–7.64.2).

Ο Νικίας αρχίζει την αγόρευσή του σε τόνο συναισθηματικό, λέγοντας ότι ο αγώνας γίνεται, πια, για την σωτηρία και την επιστροφή στην πατρίδα. Η θέση του αρχηγού της μερίδας των *χρηστῶν* είναι ακόμα πιο δύσκολη από αυτήν του Περικλή, όταν ο δεύτερος εκφωνούσε τον τρίτο του λόγο ενώπιον των Αθηναίων, προσπαθώντας να τους παρηγορήσει για τα κακά που τους είχαν βρει λόγω του καταστροφικού λοιμού και να τους πείσει για την αναγκαιότητα

αιχμαλωτίσουν ολόκληρη την αθηναϊκή αποστολή, όσο μεγάλη κι αν ήταν, και να μην επιτρέψουν να δραπετεύσει ΄΄ούτε από τη στεριά ούτε από τη θάλασσα΄΄».

[899] Βλ. Θουκ. 7.56.2: *οὐ γὰρ περὶ τοῦ αὐτοὶ σωθῆναι μόνον ἔτι τὴν ἐπιμέλειαν ἐποιοῦντο, ἀλλὰ καὶ ὅπως ἐκείνους κωλύσουσι, νομίζοντες ὅπερ ἦν, ἀπό τε τῶν παρόντων πολὺ σφῶν καθυπέρτερα τὰ πράγματα εἶναι καί, εἰ δύναιντο κρατῆσαι Ἀθηναίων τε καὶ τῶν ξυμμάχων καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, καλὸν σφίσιν ἐς τοὺς Ἕλληνας τὸ ἀγώνισμα φανεῖσθαι· τούς τε γὰρ ἄλλους Ἕλληνας εὐθὺς τοὺς μὲν ἐλευθεροῦσθαι, τοὺς δὲ φόβου ἀπολύεσθαι (οὐ γὰρ ἔτι δυνατὴν ἔσεσθαι τὴν ὑπόλοιπον Ἀθηναίων δύναμιν τὸν ὕστερον ἐπενεχθησόμενον πόλεμον ἐνεγκεῖν), καὶ αὐτοὶ δόξαντες αὐτῶν αἴτιοι εἶναι ὑπό τε τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ ὑπὸ τῶν ἔπειτα πολὺ θαυμασθήσεσθαι.*

[900] Βλ. Θουκ. 7.59.2: *οἱ δ' οὖν Συρακόσιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι εἰκότως ἐνόμισαν καλὸν ἀγώνισμα σφίσιν εἶναι ἐπὶ τῇ γεγενημένῃ νίκῃ τῆς ναυμαχίας ἑλεῖν τε τὸ στρατόπεδον ἅπαν τῶν Ἀθηναίων τοσοῦτον ὄν, καὶ μηδὲ καθ' ἕτερα αὐτούς, μήτε διὰ θαλάσσης μήτε τῷ πεζῷ, διαφυγεῖν.*

[901] Βλ. Θουκ. 7.60.2.

εφαρμογής του αμυντικού του σχεδίου. Ο Νικίας είναι υποχρεωμένος να διατηρήσει την γενναιότητα των στρατιωτών του ακμαία σε συνθήκες εξαιρετικά έκτακτες, αφού οι Αθηναίοι εισήλθαν στην Σικελία ως κατακτητές, αλλά τώρα κινδυνεύουν να εγκλωβιστούν και να σφαγιαστούν εκεί. Γι' αυτόν τον λόγο, ο γιος του Νικηράτου συμπληρώνει ότι οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοι δεν πρέπει να συμπεριφέρονται σαν μη πεπειραμένοι άνθρωποι, αφού γνωρίζουν τον πόλεμο καλύτερα από όλους και έχουν επίγνωση των συνεχών εναλλαγών που αυτός εμπερικλείει. Ορθά, δε, αποφασίζει να μετατρέψει ο Νικίας τον αρχικό συναισθηματισμό του σε εκλογίκευση των πραγμάτων, επισημαίνοντας ότι η τύχη των Αθηναίων θα είναι αντάξια του τεράστιου στρατού που παρουσιάζουν.[902] Σωστά αντιλαμβάνεται ο Αθηναίος στρατηγός ότι δεν επαρκούν οι παραμυθίες στο κρίσιμο αυτό σημείο, αλλά χρειάζεται να συμπληρώνονται από έμπρακτη απόδειξη της μαχητικής υπεροχής των Αθηναίων.

Στην δεύτερη παράγραφο της ομιλίας του ο Νικίας υπεισέρχεται σε καθαρά στρατιωτικές λεπτομέρειες στην προσπάθειά του να τονώσει το ηθικό των Αθηναίων με αναλυτικά επιχειρήματα. Πόρρω απέχει εδώ ο Αθηναίος στρατηγός από τον Νικία των σχετικών με την έκλειψη της σελήνης δρωμένων, που δείλιασε μπροστά σε ένα φυσικό φαινόμενο και παρασύρθηκε από τις αντίστοιχες φοβίες των στρατιωτών του. Σε αυτήν την συγκυρία σκιαγραφείται ο Νικίας της πλήρους εκλογίκευσης, ο οποίος προσπαθεί να θεμελιώσει τους συλλογισμούς του πάνω σε στοιχεία εμπειρικώς αποδείξιμα. Αν προηγουμένως η συμπεριφορά του Νικία προσιδίαζε σε χαρακτήρα ομηρικό,[903] τώρα πια είναι βγαλμένος από τα σπλάχνα της Αθήνας του καιρού του, *τὴν Ἑλλάδος παίδευσιν*, η οποία έθεσε στο κέντρο των δραστηριοτήτων της την προώθηση της λογικής εξέτασης τής ζωής. Γι' αυτό και σε αυτήν την δεύτερη παράγραφο επιχειρεί ο ηγέτης των *χρηστῶν* να παρουσιάσει την ανασύσταση του αθηναϊκού στόλου, ο οποίος έχει προβεί στις απαραίτητες διορθώσεις μέσω της προσεκτικής μελέτης του τρόπου με τον οποίον κινήθηκε ο αντίπαλος στις προηγούμενες ναυμαχίες. Στα καράβια θα επιβιβαστούν τοξότες και ακοντιστές, αλλά θα υπάρχουν και στρατιώτες, αφού, στην πραγματικότητα, θα πραγματοποιηθεί πεζομαχία *διὰ νεῶν*. Επιπροσθέτως, οι Αθηναίοι θα αντιπαρατάξουν στα βαριά καπόνια του εχθρού την σιδερένια αρπάγη, την οποία θα

[902] Βλ. Θουκ. 7.61.1-3.

[903] Η λέξη «ομηρικό» σημειώνεται εδώ με την έννοια ότι κατά την έκλειψη της σελήνης ο Νικίας θυμίζει ομηρικό χαρακτήρα, αφού αποδίδει την εμφάνιση ενός φυσικού φαινομένου σε συγκεκριμένα σχέδια που μπορεί να έχουν οι θεοί για τον άνθρωπο. Πάντως, πλην αυτών, αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι η έρευνα έχει εντοπίσει απόηχους του Ομήρου στο ενδιαφέρον που επιδεικνύουν οι Αθηναίοι για την Σικελία. Βλ., λόγου χάριν, Mackie (1996) 112, όπου επισημαίνεται η επίδραση του Οδυσσέα στον Αλκιβιάδη· βλ., επίσης, Frangoulidis (1993) 95-102.

χρησιμοποιήσουν σε πληθώρα, ώστε να αποτρέπουν την οπισθοχώρηση των εχθρικών καραβιών. Θα πραγματοποιηθεί, μεν, θαλάσσια πεζομαχία σε στενό χώρο – κανονικά, η υπερφόρτωση των καραβιών θα αποτελούσε σοβαρό μειονέκτημα –, αλλά, αν οι στρατιώτες κάνουν όσα οφείλουν, η Αθήνα θα έχει τις παλαιές καλές επιδόσεις της. Ο εκπρόσωπος των *χρηστῶν* αποδεικνύει ότι βρίσκεται σε ανώτερο ρητορικό επίπεδο από τον Θουκυδίδη Μελησίου και τον Λάχητα, αφού ο λόγος του είναι προσεκτικώς δομημένος και εκφωνείται με έμφαση στην λεπτομέρεια. Στις τελευταίες στιγμές τού ιδίου και των Αθηναίων, ο Νικίας εγκαινιάζει ένα νέο πρότυπο *χρηστοῦ* πολιτικού, που δεν έχει να ζηλέψει τίποτα από τις πειστικές αγορεύσεις των *πονηρῶν*.

Η τρίτη παράγραφος, στο πρώτο μέρος της, ακολουθεί την ανάπτυξη της προηγούμενης. Οι Αθηναίοι έχουν χρέος να αποφύγουν πάση θυσία την απώθησή τους στην στεριά από τον αντίπαλο και να πολεμούν ενιαία, ακόμα και όταν τα καράβια θα συγκρούονται μεταξύ τους. Ο Νικίας λέει ότι η επισήμανση αυτή γίνεται προς τους οπλίτες: προφανώς, ο γιος του Νικηράτου φοβάται ότι οι στρατιώτες, που δεν είναι εξοικειωμένοι με την μάχη πάνω σε πλοία, ενδέχεται να πολεμήσουν άτακτα κοιτάζοντας να σωθούν και διασπώντας, έτσι, τον ευρύτερο μαχητικό συντονισμό της πλειοψηφίας. Συμπληρώνει, δε, ο Νικίας ότι αυτήν την στιγμή υπάρχει υπεροχή των Αθηναίων στο πεζικό. Απευθυνόμενος, επίσης, στους ναύτες, ο Νικίας τους παρακαλάει να μην απελπιστούν ανακαλώντας τις προηγούμενες ήττες, αφού τώρα η προετοιμασία της Αθήνας είναι καλύτερη. Τέλος, ο αρχηγός των *χρηστῶν* απευθύνεται στους συμμάχους των Αθηναίων με μια φράση γεμάτη αυτοπεποίθηση που ξεφεύγει από το ιδεολογικό πλαίσιο της μετριοπάθειας που εξέφραζε η μερίδα του Νικία. Βέβαια, όπως έχει υποστηριχτεί πολλές φορές στην διατριβή αυτήν, οι *χρηστοὶ* δεν αποκηρύττουν τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, απλώς του θέτουν όρια· εδώ ο Νικίας υπερβαίνει τα όρια αυτά τονίζοντας ότι οι σύμμαχοι απολαμβάνουν το προνόμιο να αποκαλούνται Αθηναίοι χωρίς να είναι, θαυμάστηκαν από όλους τους Έλληνες γιατί έμαθαν την αθηναϊκή διάλεκτο και εξοικειώθηκαν με τον αθηναϊκό τρόπο ζωής, έλαβαν μέρος στην ηγεμονία της Αθήνας και βίωσαν τα πλεονεκτήματά της προκαλώντας φόβο στους υπηκόους της Αθήνας.[904] Οι ρήσεις αυτές του Νικία ακολουθούν πιστά το περίκλειο πνεύμα του επιταφίου, αφού προβάλλουν την αθηναϊκή *ἀρχὴν* σε όλο της το μεγαλείο. Ο Αθηναίος στρατηγός, μιας και ομιλεί για ζήτημα ζωής ή θανάτου, ορθά καταφεύγει στην αθηναϊκή ηγεμονία και παρουσιάζει τους Αθηναίους ως κατακτητές, τους οποίους οι υπήκοοι τρέμουν. Άλλωστε, ιδίως στον πόλεμο

[904] Βλ. Θουκ. 7.63.3.

– το παραστράτημα της πολιτικής – ο σκοπός αγιάζει τα μέσα. Η χιλιομετρική απόσταση ίσως βοηθάει τον Νικία να απαγκιστρωθεί, κάπως, από τις ιδεολογικές αγκυλώσεις που επικρατούσαν πίσω στην Αθήνα και οι οποίες επιδρούσαν στον τρόπο σκέψης όλων των πολιτικών. Εξάλλου, και ο Αλκιβιάδης, μόλις κατέφυγε στην Σπάρτη, αξιοποίησε ακόμα καλύτερα τα σπάνια πολιτικά προσόντα του, έστω και εις βάρος των Αθηναίων.

Στην τελευταία παράγραφο της αγόρευσης του Νικία συντελείται, εκ νέου, μεταστροφή στον συναισθηματισμό – άλλωστε, θα ήταν παράδοξο να ολοκληρώσει ο Νικίας την ομιλία του με άτεγκτα, λογικά επιχειρήματα. Ο ίδιος προειδοποιεί τους Αθηναίους λέγοντάς τους ότι σε περίπτωση αποτυχίας δεν υπάρχει πατρίδα στην οποία να δύνανται να καταφύγουν, ενώ οι Συρακούσιοι, αφού μετατρέψουν τους ηττημένους σε δούλους, θα μεταβούν αμέσως στην Αθήνα, προκειμένου να πλήξουν με την συνδρομή των Λακεδαιμονίων τις εναπομείνασες και λιγοστές, πια, δυνάμεις της.[905] Οι Αθηναίοι οφείλουν να αγωνιστούν σκληρά έχοντας αυτά ακριβώς κατά νου και ενθυμούμενοι ότι η πόλη τους, για όσο διαρκεί η μάχη, δεν είναι τα γεωγραφικά όρια της Αθήνας, αλλά τα ίδια τα καράβια. Ο Νικίας υπονοεί ότι ολόκληρο το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της Αθήνας βρίσκεται μέσα σε αυτά τα καράβια και από την έκβαση της μάχης θα κριθεί η μελλοντική πορεία της ένδοξης Αθήνας. Ο υποδειγματικός ρητορικός λόγος του Νικία – δεδομένης και της κρίσιμης περίστασης – ολοκληρώνεται με την διαταγή που δίνει ο ίδιος στους Αθηναίους να επιβιβαστούν στα καράβια τους.

Παρά, όμως, τις προσπάθειες του Νικία να εμψυχώσει τους Αθηναίους μέσω ενός άκρως καθοδηγητικού λόγου, που συνδυάζει την πειθώ με την λογική προσέγγιση μιας ναυμαχίας – η πειθώ του Νικία προκύπτει, μεταξύ των άλλων, και από την περίσταση και η επενέργειά της στους στρατιώτες πολλαπλασιάζεται από την ανάγκη της στιγμής, ενώ η προσεκτική ανάλυση της μαχητικής τεχνικής αποτελεί προϊόν της μακρόχρονης πείρας του Νικία στους πολέμους –, η συνέχεια της θουκυδίδειας αφήγησης πραγματοποιείται με την άμεση παρουσίαση ενός μείζονος σπουδαιότητας στοιχείου που δεν προοιωνίζεται θετικές εξελίξεις: δύο φορές (Θουκ. 7.65.1 και 7.67.4) τονίζεται ότι οι Συρακούσιοι έχουν ενημερωθεί αναλυτικά τόσο για την ναυτική τεχνική

[905] Βλ. και Westlake (1971) 498: «Nicias, speaking when the final battle in the Great Harbour is about to begin, draws the attention of his Athenian troops to the consequences of defeat both for themselves and for their compatriots at home. Athens has no fleet or army left comparable with those at Syracuse and will not be able to withstand the Peloponnesians, reinforced, as they will be, by an expeditionary force of Siceliots. The Athenians now in Sicily will be at the mercy of the Syracusans and will be punished for their imperialistic ambitions; the Athenians at home will be at the mercy of the Spartans. In this passage, which is more elaborate than most, Nicias is characteristically trying to inspire his dispirited troops with something of his own unselfish patriotism; hence his insistence that, as well as their own safety, the very existence of their city depends upon their efforts».

που προτίθενται να χρησιμοποιήσουν οι Αθηναίοι, όσο και για το γενικότερο πλάνο τους, που σχετίζεται με την βούλησή τους να πολεμήσουν με γενναιότητα, προκειμένου να κατορθώσουν να ξεφύγουν από τον εχθρό. Εδώ θα πρέπει να αποδοθούν ευθύνες και στον ίδιο τον Νικία, ο οποίος είχε δικούς του πράκτορες (αποδεικνύεται στο Θουκ. 7.73.3), προκειμένου να πληροφορείται για τους εκάστοτε σχεδιασμούς του αντιπάλου· προφανώς, αντιλαμβανόμενοι την μειονεκτική θέση της Αθήνας, ορισμένοι εξ αυτών θα αυτομόλησαν στους Συρακουσίους και θα πρόδωσαν όλα τα μαχητικά μυστικά της Αθήνας. Ενίοτε, οι δολοπλοκίες – απαραίτητες, πάντως, σε έναν πόλεμο – στρέφονται εναντίον αυτών που τις χρησιμοποιούν.

Μετά το πέρας της αγόρευσης που εκφωνούν ο Γύλιππος και οι συν αυτώ στρατηγοί στους Συρακουσίους προς ενίσχυση του πολεμικού τους φρονήματος (Θουκ. 7.66.1–7.68.3), ο Θουκυδίδης επαναφέρει τον ιστορικό του φακό στον Νικία και συνεχίζει την προσωπογραφία του μέσω της εξιστόρησης των σκέψεων και δράσεών του. Ο ηγέτης, λοιπόν, της μερίδας των *χρηστῶν* άρχισε να ευρίσκεται σε αμηχανία, μη γνωρίζοντας πώς, ακριβώς, να αντιδράσει. Η μετοχή παρακειμένου *ἐκπεπληγμένος*, δηλωτική ψυχικού πάθους του υποκειμένου, είναι ενδεικτική της απόγνωσης που κατέλαβε τον Νικία. Αντίθετα σε κάθε προγνωστικό – καθώς έχει προηγηθεί αγόρευση του Νικία άκρως εμψυχωτική –, ο Αθηναίος στρατηγός αισθάνεται τον κίνδυνο να πλησιάζει, βλέποντας τους αντιπάλους να προετοιμάζουν τον στόλο τους. Ο γιος του Νικηράτου φρονούσε πως οι κατευθυντήριες γραμμές που είχαν δοθεί στον στρατό ήταν ελλιπείς – εξάλλου, τα πιεστικά χρονικά περιθώρια, συμπληρώνεται εδώ, δεν επέτρεπαν να δοθούν αναλυτικότερες οδηγίες. Καλεί, έτσι, με το όνομά τους έναν έναν τους τριηράρχους – χρησιμοποιεί, συνάμα, τόσο το πατρώνυμο όσο και αυτό της φυλής του καθενός – και τους υπενθυμίζει ότι έχουν χρέος να δοξάσουν τους προγόνους τους και να μην ντροπιάσουν το ένδοξο παρελθόν τους.[906] Ο Νικίας, απηχώντας εκ νέου ιδέες του Περικλή,[907] λέει στους

[906] Βλ. Zadorojnyi (1998) 301: «The story of Nicias' command in Sicily is a tragedy. Although trying hard, he fails pathetically to cope with the situation. Notably, in the last chapters of the Sicilian narrative there is a growing sense of epic heroism about Nicias' demeanour and language. The harangue before the decisive sea-battle (7.69.2), centred around the appeal to ancestral virtues and families, recalls Nestor's exhortation in *Il.* 15.661-66. The way Nicias addresses each Athenian captain, by father's and personal name, and by the name of the *phylē* (7.69.2 *πατρόθεν τε ἐπονομάζων καὶ αὐτοὺς ὀνομαστὶ καὶ φυλήν*), has an archaic ring, too». Κατ' αρχάς, η γλώσσα που χρησιμοποιεί εδώ ο ερευνητής είναι αρκετά έντονη, μη αρμόζουσα, μάλλον, σε επιστημονική συγγραφή. Η άποψή του ότι ο Νικίας παρουσιάζει θλιβερή απόδοση στην Σικελική εκστρατεία αποτελεί μέρος και όχι το όλον της αλήθειας. Η διαδρομή του Νικία συνδέεται με συνεχείς εναλλαγές της τύχης, που άλλοτε οδηγούν σε επιτυχίες και άλλοτε σε αποτυχίες. Επιπροσθέτως, στην ίδια σελίδα ο Zadorojnyi εισηγείται το εξής επιχείρημα: ο Νικίας αποτυγχάνει παταγωδώς στην Σικελική εκστρατεία, ακριβώς επειδή οι φράσεις του παραπέμπουν στον Όμηρο, κάτι που υπονοεί, με την σειρά του, ότι ο Νικίας χρησιμοποιεί παρωχημένες τακτικές. Στην θέση, εντούτοις, που βρίσκεται ο Νικίας, η επίκληση ομηρικών αξιών είναι άκρως αναμενόμενη· εξάλλου, ο Νικίας έχει αποδείξει ότι ακόμα και σε δύσκολες στιγμές

συμπολεμιστές του ότι ανέκαθεν είχαν την πιο φιλελεύθερη πόλη, το πολίτευμα της οποίας τούς επέτρεπε να ζουν μια άνετη ζωή, χωρίς η καθημερινότητά τους να δυσχεραίνεται από αφόρητους εξαναγκασμούς.[908] Πρόκειται εδώ για χρήση *κατὰ τὸ ἴδιον* επιχειρηματολογίας (symptomatic argumentation),[909] αφού οι Αθηναίοι είναι φιλελεύθεροι, ακριβώς επειδή διαβιούν εντός δημοκρατικού πολιτεύματος.[910] Τέλος, ο αρχηγός των *χρηστῶν* διάνθισε την ομιλία του με αναφορές στις γυναίκες, τα παιδιά, και τους θεούς[911] – ο αρχηγός των *χρηστῶν* καταφεύγει σε ενός είδους *ἀρχαιολογεῖν*,[912] συνειδητοποιώντας ότι χρειάζεται, πια, και η συνδρομή της τύχης[913] και όλων των πατροπαράδοτων αθηναϊκών αξιών – και παρατάχτηκε με το πεζικό στην παραλία, ώστε στην μεγαλεπήβολη θωριά του να αποκτούν θάρρος οι Αθηναίοι ναύτες.

είναι ικανός να καταθέτει άκρως λογικά και ψύχραιμα επιχειρήματα, προκειμένου να καθοδηγήσει τους στρατιώτες του αναλόγως.

[907] Βλ. Θουκ. 2.37.1-2.38.2.

[908] Βλ. και Jordan (2000) 78: «Nicias reminds the trierarchs that Athens, the freest state of all, affords all its citizens unrestrained freedom in the conduct of their daily life. The language and the thought seem not too different from Thucydides' words about on Alcibiades. Compare 7.69.2: *ἀνεπιτάκτου πᾶσιν εἰς τὴν ἰδίαταν ἐξουσίας* with 6.15.4: *τὸ μέγεθος τῆς κατὰ τὸ ἑαυτοῦ σῶμα παρανομίας ἐς τὴν ἰδίαταν καὶ τῆς διανοίας ὧν καθ' ἕν ἕκαστον ἐν ὅτῳ γίγνοιτο ἔπρασσεν*. The notion of lawlessness at every step in the daily life of a man pursuing his private interest is not too far away from the notion of a daily life that is subject to no control whatsoever».

[909] Για μια σχετική ανάλυση, βλ. Τσαγκαράκη (2022) 29-30.

[910] Βλ. Καϊμακά (2021) 458: «Η σταδιακή μεγιστοποίηση της αθηναϊκής ισχύος, που εκφράστηκε μέσα από τη συγκρότηση και ανάπτυξη της αθηναϊκής ηγεμονίας, καλλιεργεί στους Αθηναίους ένα αίσθημα υπεροχής, το οποίο, πέρα από τη βεβαιότητα της θαλάσσιας κυριαρχίας, καλλιεργεί και τη βεβαιότητα της ανωτερότητας της Αθήνας σε πολιτικό, αλλά και πολιτισμικό επίπεδο. Η ανωτερότητα του αθηναϊκού τρόπου ζωής, που συνδέεται άρρηκτα με τα πλεονεκτήματα και τις δυνατότητες, που προσφέρει η δημοκρατική πολιτειακή συγκρότηση, προβάλλεται συχνά στη ρητορική των Αθηναίων αποτελώντας έναν από τους κοινούς τόπους του ιδεολογικού τους εποικοδομήματος».

[911] Για μια ερμηνευτική προσέγγιση, βλ. Greenwood (2011) 76-77 και υποσημ. 88 στην σελίδα 77. Η συγγραφέας εντός της υποσημείωσης παραπέμπει στους Lateiner (1985) και Zadorojnyi (1998) 301.

[912] Βλ. Lateiner (1985) 206: «The nature of the Athenian's encouragement illustrates the enemy's assertion: Nicias and his troops are in a state of ἀπόνοια, desperate disregard of calculation, resulting from their circumstances (7.67.4). Gone is the πρόνοια of Pericles or Themistocles' ability to improvise as needed (αὐτοσχεδιάζειν τὰ δέοντα). Nicias appeals to the specious terms that the Athenians at Melos had recently declared to be irrelevant to power and conducive to avoidable disasters (5.89, 111.3). He embodies the rhetoric of conventional values and nostalgia for the code of the heroic defender – although, ironically, he is the aggressor. Such arguments in Thucydides always signify impending disaster for the pleader, as here. His explicit criticism of Nicias here suggests disapproval of other speakers in his work who employ similar, traditional arguments. Men apply noble concepts *in extremis*, when no alternative is evident. The strategy of the fair-sounding phrase reveals desperation in Thucydides' *History*, as consideration of the similarly desperate plights of the Plataeans and the Melians makes clear. All lean on Hellenic custom and law, ancestors and their accomplishments, the gods, hope and fortune, and, finally, the possibility of deliverance, simple survival. These men perish miserably. Their histories exemplify that suffering and disturbance to which Thucydides alerted the reader from the beginning (1.1.2, 23.1-3). Moralistic rhetoric in war is futile».

[913] Βλ. και Schlosser (2012) 173: «Now piety inflames the hopes of Athens' leaders, as Nicias has no place to put his hopes but in the justice of the gods. Like *erōs* and *pleonexia* before, piety diverts hope from its connection to reality, placing hope's object beyond the next horizon. The underlying logic remains the same: hopes thus inflated prove delusive, and Nicias' undoing clearly stems from his ill-conceived hope. As if to echo the Melians' fate, the hopes of Nicias and the Athenians will come to naught. Some will be butchered in the Assinarus River as they try to escape while others will die of exposure in the quarries of Syracuse. Nicias and his fellow general Demosthenes will be summarily executed».

Αυτό που πρέπει να παρατηρηθεί εδώ είναι η φαινομενική αντίφαση των ρήσεων αυτών του Νικία σε σχέση με την προηγηθείσα ενθαρρυντική του αγόρευση (Θουκ. 7.61.1–7.64.2). Μάλλον δεν πρόκειται για μεταστροφή υπό το κράτος συναισθημάτων φόβου· ο *χρηστὸς* στρατηγός γνωρίζει εξ αρχής ότι η προετοιμασία που έχει γίνει δεν είναι η πρέπουσα, εντούτοις αποκρύπτει εντέχνως την πραγματικότητα από τους Αθηναίους και τους παρουσιάζει πειστικά επιχειρήματα που αναλύουν τις νέες πολεμικές τεχνικές που θα χρησιμοποιήσει η Αθήνα. Οι έγνοιες του επικεφαλής ενός στρατεύματος δεν πρέπει ποτέ να μεταδίδονται στους πολεμιστές, οι οποίοι, ιδίως σε δύσκολες στιγμές, έχουν ανάγκη την καθοδήγηση από ηγετικές προσωπικότητες. Εν ολίγοις, ο Νικίας δεν ψεύδεται, αλλά λέει τα απολύτως απαραίτητα και όσα θα ενισχύσουν το ηθικό των στρατιωτών του. Υπό το πρίσμα αυτό, αναδεικνύεται σε εξαιρετικού διαμετρήματος ηγέτη, αφού συμβαδίζει με το πλατωνικό *φιλοσοφεῖν* τηρώντας δύο συγκεκριμένες παραμέτρους: πρώτον, χρησιμοποιεί, εν τινί μέτρω, ενός είδους *γενναῖον ψεῦδος*[914] – στοιχείο που είναι συχνά αναγκαίο για την άσκηση ορθής πολιτικής, καθώς εξασφαλίζει την αρμονική συνύπαρξη των πολιτών μεταξύ τους – και, δεύτερον, αναγνωρίζει με οξυδέρκεια τι χρειάζεται να ειπωθεί σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή και ένα συγκεκριμένο ακροατήριο, ήτοι έχει επίγνωση της φύσης των ψυχών που πρόκειται να ακούσουν αυτόν τον λόγο· επομένως, προσαρμόζει την ρητορική του στις ψυχολογικές ανάγκες του ακροατηρίου του, προκειμένου να επιτύχει το βέλτιστο δυνατό αποτέλεσμα.[915] Όταν συνέβαιναν όλα αυτά, ο Πλάτων ήταν μονάχα δεκατεσσάρων ετών· ο Νικίας, ωστόσο, υλοποιεί εμπράκτως κάποιες από τις μετέπειτα γραπτές εισηγήσεις του Πλάτωνα σχετικά με την πολιτική και την ρητορική.[916]

Κατόπιν, η ναυμαχία ξεκινά και είναι σφοδρή, αφού αμφότερες οι πλευρές μάχονται με γενναιότητα και με θέληση για διάκριση, μεταφέροντας – θα μπορούσε να υποστηριχτεί – το πνεύμα της Ολυμπίας στον πόλεμο. Τελικά, οι Συρακούσιοι επικρατούν και τρέπουν σε φυγή τους Αθηναίους, οι οποίοι καταφεύγουν στην στεριά.[917] Οι ηττημένοι Αθηναίοι απελπίζονται, θρηνούν, διαλύουν την συνοχή τους και ο καθένας, πλέον, κοιτάζει πώς θα κατορθώσει να σωθεί ο ίδιος. Ο Θουκυδίδης δεν παραλείπει να επισημάνει – με κάποια ειρωνεία ενδεχομένως – ότι οι συντοπίτες του έπαθαν ό,τι και οι Σπαρτιάτες στην Πύλο. Χαρακτηριστικό του κακού κλίματος

[914] Για το *γενναῖον ψεῦδος*, βλ. αναλυτικά Πλ. *Πολ*. 414b-415e.
[915] Βλ. Πλ. *Φαῖδρ*. 271c-272b.
[916] Την ρητορική αυτήν δεινότητα του Νικία, καθώς και την ανδρεία του, αναγνωρίζει και ο Westlake (1941) 63, όταν γράφει: «His heroism in the last stages of the disaster does not appear to be exaggerated. It is characteristic of him to be at his best in a desperate situation, and his two final speeches are the most effective of his career».
[917] Βλ. Θουκ. 7.71.5-6.

που επικράτησε είναι ότι οι Αθηναίοι δεν σήκωσαν καν τους νεκρούς τους. Το συλλογικό – έννοια που δόξασαν οι Αθηναίοι μέσω του ρηξικέλευθου πολιτεύματός τους – έχει, πια, μετατεθεί σε δεύτερη μοίρα και ο αγώνας είναι για την διάσωση της ατομικότητας.

Ο Δημοσθένης παρατηρεί προσεκτικά όσα διαδραματίζονται και αποφασίζει να λάβει την πρωτοβουλία και να προτείνει στον Νικία να επιχειρήσουν αποχώρηση με την αυγή. Χρησιμοποιεί ως επικυρωτικό της άποψής του επιχείρημα ότι οι Αθηναίοι, αν και έχασαν στην ναυμαχία, έχουν ακόμα περισσότερα καράβια ικανά προς πλεύση σε σχέση με τους Συρακουσίους. Αυτό αποδεικνύει και την τεράστια δύναμη που διέθεταν οι Αθηναίοι: ήταν σε θέση να υφίστανται συνεχείς ήττες, να έχουν πολλές απώλειες, αλλά με κάποιον τρόπο διατηρούσαν τις δυνάμεις τους μέχρι τέλους. Ασφαλώς, η Αθήνα δεν είναι πρωτάρα στις πολεμικές συρράξεις και αυτό παρέχει, μάλλον, επαρκή αιτιολόγηση στην ικανότητά της να ανακάμπτει μετά από βαριές ήττες. Εν πάση περιπτώσει, ο Νικίας δέχεται με προθυμία την πρόταση του Δημοσθένη, αλλά η κοινή βούληση των δύο ανδρών δεν τίθεται σε εφαρμογή λόγω της άρνησης των πληρωμάτων να εισέλθουν εκ νέου στα καράβια· φρονούσαν οι Αθηναίοι πολεμιστές, υπό την επίδραση του πανικού, πως όλα ήταν μάταια και η νίκη ήταν ανέφικτη. Γι' αυτό, ο Νικίας και ο Δημοσθένης υποχωρούν και αρχίζουν να σκέφτονται πιθανούς τρόπους απόδρασης διά της στεριάς.[918]

Ο Ερμοκράτης, μόλις πληροφορείται τις διαθέσεις των Αθηναίων, θεωρεί πως οι Συρακούσιοι οφείλουν να τους εμποδίσουν και να μην χάσουν την ευκαιρία, κυρίως επειδή όλα τα προγνωστικά ήταν υπέρ τους και το είχαν διαπιστώσει στην πράξη μέσω της ναυμαχίας. Δεν ήταν, όμως, εύκολο να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο, αφού οι στρατιώτες είχαν βαλθεί να πίνουν κρασί και να γλεντούν και το τελευταίο πράγμα που θα σκέφτονταν ήταν τα όπλα και μια αποτροπή της απόδρασης των Αθηναίων τα ξημερώματα. Ο Ερμοκράτης, λοιπόν, επιλύει αυτήν του την αμηχανία με την σύλληψη ενός ευφυούς σχεδίου: στέλνει στο αθηναϊκό στρατόπεδο δικούς του άνδρες, έμπιστους, τους οποίους, εντούτοις, εμπιστεύονταν και οι Αθηναίοι. Αυτοί συμβουλεύουν τον Νικία να μην αποχωρήσει το βράδυ, διότι οι Συρακούσιοι έχουν τοποθετήσει φρουρά σε όλα τα περάσματα.[919] Οι Αθηναίοι πέφτουν σαν πρωτάρηδες στην οξυδερκή φάκα του Ερμοκράτη[920] και αναβάλλουν την αναχώρησή τους για την μεθεπόμενη ημέρα, με το

[918] Βλ. Θουκ. 7.72.3-7.73.1.
[919] Βλ. Θουκ. 7.73.3.
[920] Η πονηρή αυτή σύλληψη του Ερμοκράτη παραπέμπει τον ερευνητή συνειρμικά σε ανάλογη μηχανορραφία του Θεμιστοκλή· ο ηγέτης της μερίδας των *πονηρῶν* χρησιμοποίησε έξυπνο κόλπο, προκειμένου να παρασύρει τους

σκεπτικό ότι, αφού δεν θα φύγουν την επομένη, καλύτερα να αποχωρήσουν δύο μέρες έπειτα, προκειμένου να πάρουν μαζί τους όλα τα απαραίτητα.[921]

Ο Ερμοκράτης επιτυγχάνει το περίφημο «شاه مات» (ρουά ματ) και αναδεικνύεται σε μεγάλο σκακιστή επί του πεδίου της μάχης.[922] Η πρώτη ευθύνη που πρέπει να αποδοθεί στον Νικία είναι ότι δεν φρόντισε να βρει έμπιστους πράκτορες ή, στην περίπτωση που τους θεωρούσε αξιόπιστους, δεν εξασφάλισε επαρκή επιτήρησή τους για τυχόν προδοσία. Συνάγεται εξ αυτών ότι οι άνδρες των Συρακουσίων ήταν, συγχρόνως, και άνδρες των Αθηναίων, αλλά οι Αθηναίοι δεν γνώριζαν ότι κάποιοι από αυτούς εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα του αντιπάλου. Δεύτερον, χρήζει σχολιασμού η παιδαριώδης αφέλεια του Νικία, ο οποίος εξαπατάται από ένα σχέδιο που και ο ίδιος προσφάτως χρησιμοποίησε.[923] Από την στιγμή που ο αρχηγός των *χρηστῶν* ηττάται με δικά του όπλα, σημαίνει ότι η Αθήνα είναι καταδικασμένη στο σύνολό της, αφού ο πρώτος της άνδρας δεν δύναται, πια, να διατηρήσει καθαρό νου, ώστε να εξετάζει και να αποφαίνεται προσεκτικά περί του εκάστοτε γεγονότος, δόλιου ή μη. Αξιοσημείωτο είναι και το ότι το τέχνασμα αυτό – παρόμοιο με αυτό του Νικία – συλλαμβάνεται και υλοποιείται από έναν

Πέρσες στην Σαλαμίνα και να τους εξαναγκάσει να λάβουν μέρος στην ναυμαχία, η οποία επρόκειτο, φυσικά, να διεξαχθεί στην τοποθεσία που ο ίδιος επιθυμούσε. Βλ. και Hunter (1977) 287-288.

[921] Βλ. Θουκ. 7.74.1.

[922] Βλ. και Osek (2017) 83: «Thucydides (6.72.2) praised Hermocrates as a man of action and courage: "He was a man of unsurpassed intelligence with a proven record of experience and exemplary courage in war." Having been appointed as a commander, he lost many battles to win the war. In 413 BCE, when the Athenians were in retreat, he contrived a clever trick (μηχανᾶται) to deceive the Athenian general Nicias and get more time for blocking the main roads (Thucydides 7.73.3; Plutarch, *Nicias* 26.1–3; Diodorus 13.18.3–4; Polyaenus, *Stratagems* 1.43.2). He achieved it even though the Syracusan soldiers were drunk and the magistrates hardly cooperated with him (Thucydides 7.73.2). The Athenians postponed the evacuation of the island and from that moment they were lost. Hermocrates impressed his contemporaries as "the one who defeated the Athenians" (ὁ νικήσας Ἀθηναίους) (Chariton, *Callirhoe* 1.1.1) and played a crucial part in the Sicilian expedition, which according to Thucydides (7.87.5) was the most important event in Greek history. His further career, however, was unsuccessful, if not tragic. The hatred of Athens blinded him. In 412 BCE he persuaded the Sicilian Greeks to join in the anti-Athenian coalition in completing the destruction of Athens (Thucydides 8.26.1; Diodorus 13.34.4). Hermocrates took command of the Syracusan navy in the eastern Aegean but after its catastrophe at Cyzicus in 410 BCE he was sentenced to banishment in absentia by his political opponents in Syracuse (Xenophon, *Hellenica* 1.1.27–31; Thucydides 8.85.2– 3; Diodorus 13.63.1). Nicholas Hammond was of opinion in 1973 that Hermocrates must have met Thucydides who also was an exile at that time. By the way, we know from Timaeus that the great historian visited Italy in the years of his banishment (*FGrHist* 566 F 135). So, as Hammond argued, the ex-admiral might have informed the Athenian historian, when they met in Sparta or somewhere else, how he tricked Nicias and annihilated the Athenian army three years earlier». Βλ. και 86-87: «Next comes the famous trick done by Hermocrates in 413 BCE. Thucydides (7.48.2; 7.49.1) says that in Syracuse there was a pro-Athenian faction which informed Nicias about what was going on in the besieged city. To communicate with the "fifth column" Nicias might use his own private connections that dated from the time when he was a Syracusan *proxenos*. No one knew who these informers were because they were unknown even to Nicias's colleagues, as Thucydides (7.49.4) observes, and were often confused with messengers from Leontini, as Diodorus (13.18.5) remarks. Since it cuts both ways, Hermocrates reused the same informers (διάγγελοι) as Nicias had in Syracuse to misinform the Athenian generals about the situation».

[923] Βλ. Θουκ. 6.64.2-3.

χρηστὸν πολιτικό (ο Ερμοκράτης ήταν ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν* στις Συρακούσες[924]). Αυτό, με την σειρά του, αποδεικνύει ότι, πρώτον, οι *χρηστοὶ* ήταν εξαιρετικά επιδέξιοι στην σύλληψη και έμπρακτη εφαρμογή μηχανορραφιών και, δεύτερον, χρησιμοποιούσαν αυτές τις δολοπλοκίες ο ένας εναντίον του άλλου, όταν υπήρχε ανάγκη να εκτοπίσουν τον αντίπαλό τους *χρηστὸν* – πολιτικά ή και πολεμικά, όπως φαίνεται εδώ. Εξάλλου, και ο Αλκιβιάδης εφήρμοζε διάφορες δολοπλοκίες προς το συμφέρον του,[925] καθιστώντας εμφανές ότι αντλούσε τις πολιτικές του τακτικές όχι μόνο από την φαρέτρα της μερίδας των *πονηρῶν*, της οποίας ηγείτο, αλλά και από την μερίδα των *χρηστῶν*, στην οποία ανήκε από άποψη κοινωνικής ιεραρχίας.

Ο Νικίας, λοιπόν, και ο Δημοσθένης ετοιμάζονται να αποχωρήσουν την τρίτη ημέρα μαζί με τον στρατό, τα μέλη του οποίου οδύρονταν για τα δεινά που είχαν υποστεί. Ο Νικίας στέκεται εκ νέου στο ύψος των περιστάσεων και αποφασίζει να εκφωνήσει καινούργιο λόγο, ώστε να τους δώσει κουράγιο.[926] Ο στρατηγός των Αθηναίων τονίζει ότι οι συμπολεμιστές του δεν πρέπει να χάνουν τις ελπίδες τους, αφού, όσες κακουχίες αναγκάζονται να υποστούν, δεν τις αξίζουν.[927] Φυσικά, η ερμηνεία αυτή είναι αυθαίρετη, αφού κανείς δεν δύναται να ορίσει τι αξίζει κάποιος άνθρωπος και τι όχι. Η ρήση του Νικία αναγκάζει τον ερευνητή να την προσεγγίσει μεταφυσικά: οι Αθηναίοι, στην πραγματικότητα, αξίζουν όλα όσα υποφέρουν, αφού έχουν εισβάλει ως κατακτητές στην Σικελία και τώρα το σύμπαν αποκαθιστά την τάξη με τρόπο βίαιο. Ευφυώς, πάντως, ο Νικίας ταυτίζει τον εαυτό του με τους συμμαχητές του: λέει ότι ο ίδιος ευνοήθηκε πολύ από την τύχη καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του και να που τώρα βρίσκεται στην ίδια θέση με τους πιο ταπεινούς. Η εξίσωση αυτή είναι σωστή, διότι είναι αναγκαίο να νιώσουν οι Αθηναίοι ότι δεν είναι μόνοι τους σε αυτήν την συμφορά.[928] Συν τοις άλλοις, ο Νικίας υποφέρει

[924] Για τον Ερμοκράτη βλ. και Mader (2013) 239-244.

[925] Χαρακτηριστική η περίπτωση κατά την οποία ξεγελάει τους Λακεδαιμονίους πρέσβεις, ώστε να συνάψει η Αθήνα συμμαχία με το Άργος. Το ζήτημα έχει, ήδη, αναλυθεί εντός της διατριβής αυτής.

[926] Βλ. Θουκ. 7.77.1-7. Πραγματικά, το πορτρέτο του Νικία στον Θουκυδίδη είναι, από κάθε άποψη, πληρέστατο. Ο ιστορικός κατορθώνει με τεράστια επιτυχία να προσφέρει έναν άνδρα ζωντανό μπροστά στα μάτια του αναγνώστη, έναν πολιτικό με όλα του τα προτερήματα και όλες του τις αδυναμίες. Ο Θουκυδίδης υπερβαίνει τον συγγραφικό του εαυτό και προσφέρει έναν πολιτικό χαρακτήρα τόσο ολοκληρωμένο, που υπερβαίνει, ενδεχομένως, ακόμα και αυτόν του Περικλή.

[927] Η Καϊμακά (2021) 459 σχολιάζει σχετικά: «Η ευτυχία, που γνώρισε στο παρελθόν στην ιδιωτική ζωή, αλλά και στον δημόσιο στίβο, έχει παραχωρήσει τη θέση της στα δεινά του παρόντος, παρά την ευσεβή του στάση απέναντι στους θεούς, και τη δίκαιη και ανεπίληπτη συμπεριφορά του απέναντι στους ανθρώπους. Μέσα από τα λόγια του Νικία μεταφέρεται η διαχρονική πεποίθηση πως το δίκαιο και ενάρετο ήθος αποτελεί προϋπόθεση για τη βίωση της ευτυχίας και την εξασφάλιση της ατομικής σωτηρίας, ενώ, παράλληλα, καλλιεργεί και διατηρεί την αστείρευτη ελπίδα, ότι ακόμα και η έλευση των δεινών θα έχει πρόσκαιρο χαρακτήρα».

[928] Ο Tsakmakis (2006) 169 υποστηρίζει: «This becomes more explicit in his final address to his defeated troops, when, in a tragic manner, he contrasts his previous prosperity to his present suffering. Nicias argues that he is less deserving of it than his ordinary soldiers: νῦν ἐν τῷ αὐτῷ κινδύνῳ τοῖς φαυλοτάτοις αἰωροῦμαι (''even I am now

και από την νεφρίτιδα, άρα οι στρατιώτες του οφείλουν, παρατηρώντας τον, να αναθαρρήσουν. Επαναλαμβάνει, εν συνεχεία, ότι αρκετά ευνοήθηκε ο εχθρός και οι θεοί, ακόμα και αν φθόνησαν τους Αθηναίους, πρέπει τώρα να τους βοηθήσουν. Δικαιολογείται η στροφή του Νικία στις θεολογικές ερμηνείες και δεν αντιφάσκει η συμπεριφορά του αυτή σε σχέση με την πλήρως ψύχραιμη στάση που επέδειξε σε προηγούμενες ναυμαχίες, όταν και είχε το θάρρος σε κρίσιμες στιγμές να ομιλεί περισσότερο στρατηγικά και λιγότερο συναισθηματικά. Τώρα, αντιθέτως, οι Αθηναίοι θα προσπαθήσουν να το βάλουν στα πόδια, για να σώσουν τις ζωές τους· άρα, δεν προξενεί εντύπωση ο τρόπος με τον οποίον αναπτύσσεται η αγόρευση του Νικία.

Στο δεύτερο μέρος της ομιλίας του ο Νικίας διατείνεται ότι οι Αθηναίοι δεν πρέπει να απελπίζονται, αφού ως οπλίτες πολλοί στον αριθμό θα κατορθώσουν να επιβληθούν σε όποια πόλη της Σικελίας επιθυμούν και καμία δεν θα μπορέσει να τους προβάλει αντίσταση ικανοποιητική. Σημειώνει, δε, ο αρχηγός των *χρηστῶν* ότι οι Αθηναίοι είναι αναγκαίο να πορεύονται με τάξη, χωρίς, όμως, να παραλείπουν να υπερασπίζονται τους εαυτούς τους, όταν αυτό κρίνεται απαραίτητο. Επιπροσθέτως, οι προμήθειες είναι λίγες και το εγχείρημα πρέπει να υλοποιηθεί ταχέως (εδώ υπάρχει μια παροδική, αλλά αναγκαία, μεταστροφή προς την εκλογίκευση και το στρατιωτικό πλάνο από μέρους του Νικία), με σκοπό να φτάσουν οι Αθηναίοι άμεσα σε περιοχή ικανή για διαβίωσή τους, έστω πρόσκαιρη, χωρίς την διαμεσολάβηση σημαντικών κινδύνων. Ο Νικίας συμπληρώνει ότι έχει ειδοποιήσει φιλική περιοχή των Σικελών, ώστε οι κάτοικοι να είναι σε ετοιμότητα και να υποδεχθούν τους Αθηναίους με τρόφιμα (κατάδηλη εκ νέου η ικανότητα του Νικία στην παρασκηνιακή δράση και την διπλωματική επικοινωνία). Ο γιος του Νικηράτου ολοκληρώνει την ομιλία του με την

---

cought up in the same danger as the lowliest''; 7.77.2). Unlike Pericles, the aristocratic Nicias cannot show any respect to the crowd, the source of power in a democratic *politeia*. Nicias seems to ignore the fact that acknowledging and accepting the rules of political communication is a necessary condition for practical success in politics». Στην δε υποσημ. 24 της ίδιας σελίδας γράφει σχετικά: «Nicias is incapable of thinking in political terms. His political judgment is never dissociated from the narrow concern with his personal career». Οι διατυπώσεις αυτές δεν εξηγούν ορθά το νόημα της αγόρευσης του Νικία, η οποία είναι, φρονώ, καθαρά ενωτική, προωθητική της συλλογικότητας και εμψυχωτική των στρατιωτών της Αθήνας. Ο Νικίας ταυτίζει τον εαυτό του με τους *φαυλοτάτους*, όχι για να θρηνήσει την μοίρα του, ήτοι το θλιβερό κατάντημα της αλλοτινής αριστοκρατικής μεγαλοπρέπειάς του, αλλά για να δείξει ότι ακόμα και αυτός, ο εξαιρετικά ευσεβής, υπομένει δυσχερείς καταστάσεις, όπως και όλοι οι υπόλοιποι. Στην πραγματικότητα, ο γιος του Νικηράτου υποβιβάζει σκόπιμα τον εαυτό του και τον εξισώνει με την πλειοψηφία, ώστε να δώσει κουράγιο στους συν αυτώ. Περίτρανα αποδεικνύεται αυτό, όταν λέγει: *κἀγώ τοι οὐδενὸς ὑμῶν οὔτε ῥώμῃ προφέρων (ἀλλ' ὁρᾶτε δὴ ὡς διάκειμαι ὑπὸ τῆς νόσου) οὔτ' εὐτυχίᾳ δοκῶν που ὕστερός του εἶναι κατά τε τὸν ἴδιον βίον καὶ ἐς τὰ ἄλλα* (Θουκ. 7.77.2). Η δε ρήση του ερευνητή, σύμφωνα με την οποία «ο Νικίας είναι ανίκανος να σκεφτεί υπό όρους πολιτικούς» είναι, νομίζω, προϊόν λανθασμένης ερμηνείας, μη εντοπιζομένης σε κανένα κειμενικό χωρίο από αυτά που μνημονεύουν τον Νικία. Τουναντίον, ο ηγέτης των *χρηστῶν* είναι τραγικώ τω τρόπω δέσμιος της πλειοψηφικής βούλησης, ως δεικνύει εμφατικά η διδακτορική αυτή διατριβή.

περίκλεια επισήμανση κατά την οποία το έμψυχο δυναμικό είναι σπουδαιότερο από τα τείχη ή τα καράβια.[929] Η μνεία αυτή υπενθυμίζει εμμέσως στους Αθηναίους ότι είναι ιμπεριαλιστές και, ως τέτοιοι, οφείλουν τώρα να ανακαλύψουν νέο τόπο προς προσωρινή, έστω, εγκατάστασή τους. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Νικίας συνεχίζει να υιοθετεί την ιδέα της αθηναϊκής ηγεμονίας. Πίσω στην Αθήνα ο *χρηστὸς* πολιτικός διαφωνούσε έντονα με τον Αλκιβιάδη και προέβαλλε αντιλήψεις μετριοπαθείς, αλλά τώρα αναγκάζεται κάτω από την πίεση των καταστάσεων να δράσει σαν γνήσιος καθοδηγητής της αθηναϊκής *ἀρχῆς*. Εν συνόλω, η αγόρευση αυτή αποσκοπεί, απλώς, στο να μην υπερνικηθούν οι Αθηναίοι από την απόγνωση και δεν αναδεικνύει κάποιο καινούργιο γνώρισμα του *χρηστοῦ* Νικία που να μην έχει αναδειχθεί και προηγουμένως. Όπως και να έχει, είναι εμφανές ότι ο Νικίας είναι ένας τολμηρός στρατηγός με αίσθημα ευθύνης για την ασφάλεια του στρατεύματός του.

Οι Αθηναίοι οδεύουν, πια, προς την καταστροφή.[930] Το στράτευμα προχωράει νυχθημερόν και αναζητά την σωτηρία, επηρεασμένο από τις κακουχίες, οι οποίες έχουν κατακερματίσει ολότελα το ηθικό των Αθηναίων. Οι Συρακούσιοι τους καταδιώκουν με μένος, όταν ξαφνικά ο Νικίας και ο Δημοσθένης αποφασίζουν να βάλουν φωτιές παντού, προκειμένου να ξεγελάσουν τον εχθρό και να μπορέσουν σε ανύποπτο χρόνο να κινηθούν προς την αντίθετη, πλέον, κατεύθυνση.[931] Ο Θουκυδίδης σημειώνει ότι το στρατιωτικό τμήμα του Νικία προχωρούσε με τάξη – προφανώς, ο Νικίας μπορούσε να επιβληθεί εύκολα στους συμπολεμιστές του διά του κύρους του· δεν είναι, εξάλλου, τυχαίο ότι αυτός εκφωνεί όλους τους κρίσιμους ρητορικούς λόγους –, ενώ το αντίστοιχο του Δημοσθένη από κάποια στιγμή και έπειτα διασπάστηκε και επικράτησε αταξία. Ο ιστορικός δίνει επαρκή αιτιολόγηση της κατάστασης αυτής: ο Νικίας προχωρούσε ταχύτερα με τους δικούς του, αφού υπερίσχυε στο

[929] Βλ. Θουκ. 2.62.3.

[930] Βλ. Καϊμακά (2021) 459: «Στον τραγικό επίλογο μιας μεγαλειώδους στρατιωτικής επιχείρησης οι σκηνές της αποχώρησης συγκινούν και τον απαθέστερο δέκτη, ενώ η αντίθεση ανάμεσα στη μεγαλειώδη και γεμάτη αλαζονεία έναρξη της εκστρατείας και στην ταπεινωτική κατάληξή της απηχεί τις αιφνίδιες αυτές μεταπτώσεις από την ευτυχία στη δυστυχία, που συγκροτούν τον κεντρικό πυρήνα μιας αρχαίας τραγωδίας». Πβ. Burrows (1960) 105-106: «Athens, my mind runs down./ Trumpets whisper behind/ the hill, the ships lean in./ Was it empire you saw/ in a pot of wild doves/ dukedom of Sicily,/ docile and spice-odored/ to the nostrils, heaving/ the oracular dregs?/ That scent is blown, that feast/ consumed, and Athens ends/ here in this outcountry/ like a drop of blood on/ the outstretched fingertip./ The world's on end. Come, cup/ of the cold sea, pour death». Η καταληκτική, ιδίως, φράση του ποιήματος («Πρόσελθε, της παγωμένης θαλάσσης κύπελλο και κέρνα θάνατο», σε μετάφραση δική μου) κατορθώνει να «ζωγραφίσει» με μεγάλη παραστατικότητα το δράμα των Αθηναίων, των άλλοτε αυτοκρατόρων που τώρα λούζονται το ίδιο τους το αίμα.

[931] Βλ. Θουκ. 7.80.1.

μυαλό του η ιδέα της διάσωσης του στρατεύματος, ενώ ο Δημοσθένης, κάθε φορά που τον χτυπούσαν οι Συρακούσιοι, δαπανούσε χρόνο στις αμυντικές ενέργειες.[932]

Όπως είναι εύλογο, οι Συρακούσιοι κατόρθωσαν να αιχμαλωτίσουν πρώτα τον Δημοσθένη. Έπειτα από λίγο εντόπισαν και τον Νικία με το στράτευμά του και τού συνέστησαν να παραδοθεί, αναφέροντας τα σχετικά με τον Δημοσθένη. Ο Νικίας αποδεικνύεται καχύποπτος την λανθασμένη χρονική στιγμή (όφειλε να ενεργήσει αναλόγως σε άλλες συνθήκες) και αιτείται ανακωχή, ώστε να στείλει ιππέα και να πληροφορηθεί για τις εξελίξεις. Όταν διαπίστωσε ότι ο Δημοσθένης συνελήφθη τω όντι, έστειλε κήρυκα στον Γύλιππο και τόνισε πως είναι έτοιμος να κλείσει συμφωνία, λέγοντας, μάλιστα, πως θα πλήρωνε όλα τα πολεμικά έξοδα των Συρακουσίων, υπό τον όρο να αφηθεί ελεύθερος ο στρατός του. Μέχρι, δε, να πληρώσει το ποσό ο Νικίας είναι πρόθυμος να δώσει δούλους, έναν για κάθε τάλαντο. Ο ηγέτης των *χρηστῶν* ποντάρει εδώ στις διαπραγματευτικές του ικανότητες, καθώς και στο ότι ο Γύλιππος θα επιδείξει επιείκεια απέναντι σε έναν αποδεδειγμένο μέσα στα χρόνια φιλολάκωνα. Δεν αποτελεί, όμως, έκπληξη το ότι ο Γύλιππος αρνείται και εξαπολύει – ίσως και μετά από προτροπή των στρατιωτών του – άμεση επίθεση εναντίον του Νικία. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι οι Συρακούσιοι διψούν για εκδίκηση, νιώθωντας αδικημένοι, και κανένας παρελθοντικός φιλικός δεσμός δεν δύναται να μεταστρέψει την γνώμη τους προς το προσηνέστερον.

Η τελική πράξη της Σικελικής εκστρατείας γράφεται για τους Αθηναίους στον ποταμό Ασσίναρο.[933] Αφού ο Γύλιππος εξαπέλυσε επίθεση εναντίον των Αθηναίων, μη δεχόμενος την προσφορά του Νικία, οι Αθηναίοι αρχίζουν να τρέχουν και φτάνουν στον ποταμό αυτόν, εντός του οποίου διασπώνται αναπόφευκτα και προσπαθούν, πλέον, να σώσουν την ζωή τους. Οι Συρακούσιοι τους σφάζουν, ενώ άλλοι Αθηναίοι προσπαθούν να ξεφύγουν, άλλοι πίνουν νερό από έναν ποταμό γεμάτο αίμα, άλλοι παρασέρνονται από το ρεύμα και άλλοι σκοτώνονται από τα δόρατα του εχθρού. Ο Νικίας παρατηρεί την τραγικότητα της κατάστασης και σε μια ύστατη

[932] Βλ. Θουκ. 7.81.3-4.

[933] Για έναν σχετικό σχολιασμό, βλ. Powell (1973) 155. Για μια γενική αποτίμηση του αποτελέσματος της Σικελικής εκστρατείας – ταπεινωτική ήττα των Αθηναίων – βλ. Lawin-Arcenas (2020) 322: «Thucydides manipulates his readers' expectations vis-à-vis the likelihood of an Athenian victory by alternately raising and lowering them through judicious references to Sicilian—and especially Syracusan—(dis)unity. He also uses the models to emphasize the contingency of Athenian defeat by repeatedly highlighting the many points at which different choices could have ensured victory or at least prevented disaster. If, for example, the Athenians had listened to Nikias's views as expressed in the Redetrias, they would have avoided the Sicilian expedition altogether. If they had retained Alkibiades as general and properly executed his plan, they might have been victorious. If Nikias had retained his initial skepticism vis-à-vis the possibility of stasis at Syracuse, they would have avoided disaster by escaping Sicily in the nick of time. It was only through the conjunction of many decisions, any one of which could have led to a better outcome, that the Sicilian expedition ended in disaster».

προσπάθεια αυτοθυσίας παραδίδεται στον Γύλιππο – συνεχίζοντας να του δείχνει εμπιστοσύνη, αφού οι *χρηστοὶ* έβλεπαν, παραδοσιακά, ευνοϊκά τους Σπαρτιάτες και αντιστρόφως –, ζητώντας του να τον κάνουν ό,τι επιθυμούν, αρκεί να πάψουν να σφαγιάζουν τους στρατιώτες του.[934] Ο γιος του Νικηράτου αποδεικνύει εκ νέου την γενναιότητά του, όντας πρόθυμος να πεθάνει για χάρη του στρατεύματός του. Είναι μια ωραία πράξη γενναιότητας εκ μέρους του Νικία, που τον καταξιώνει στις συνειδήσεις των ανθρώπων. Η ευγενής και αλτρουϊστική αυτή απόφαση του Νικία δεν έρχεται να αποδείξει το ηθικό του σθένος ως ηρωικό τόλμημα της στιγμής, παρά αποτελεί τελικό κρίκο σε μια αλυσίδα συνεχών πράξεων, αποδεικτικών της ανδρείας του Αθηναίου στρατηγού, βελτιωτικών, κάπως, του επικρατούντος στην Αθήνα πολιτικού ήθους και σωστικών, ενίοτε, της πόλης των Αθηνών σε δύσκολες στιγμές.

Οι Συρακούσιοι σκοτώνουν, εν τέλει, τον Νικία και τον Δημοσθένη, παραγνωρίζοντας εντελώς την βούληση του Γύλιππου.[935] Ο τελευταίος επιθυμούσε να οδηγήσει στην Σπάρτη ζωντανούς και αιχμαλωτισμένους τους δύο στρατηγούς, καθώς εξελάμβανε την δυνητική αυτήν εξέλιξη ως λαμπρό κατόρθωμα, που θα συμπλήρωνε ιδανικά τις πολλές επιτυχίες των Συρακουσίων στο πεδίο της μάχης. Ίσως ο Σπαρτιάτης στρατηγός – η συμβολή του οποίου ήταν κομβική στην νικηφόρα περάτωση του πολέμου από πλευράς Συρακουσίων – να επιθυμούσε να μιμηθεί, σε κάποιον βαθμό, το κατόρθωμα του Κλέωνα στην Σφακτηρία το 425 π.Χ. Σε κάθε περίπτωση, όπως σημειώνει ο Θουκυδίδης, ο Δημοσθένης ήταν μεγάλος εχθρός των Σπαρτιατών λόγω των γεγονότων της Πύλου, ενώ ο Νικίας τούς ήταν εξαιρετικά αγαπητός λόγω των ιδίων δρωμένων που έλαβαν τότε χώρα. Ο ιστορικός υπενθυμίζει ότι ο Νικίας είχε καταβάλει σοβαρή προσπάθεια, ώστε να απελευθερωθούν οι αιχμάλωτοι της Σφακτηρίας – κάτι που αποτελούσε ζήτημα τιμής για τους Σπαρτιάτες· δεν μπορούσαν, ως εκ τούτου, να λησμονήσουν τις απόπειρες του Νικία για εξεύρεση λύσης. Για αυτούς τους λόγους οι Λακεδαιμόνιοι ήταν θετικά διακείμενοι προς το άτομό του και αυτό συνέτεινε, κατ' επέκταση, στην απόφαση του Νικία να

[934] Βλ. και Παυσ. 1.29.11-12: *κεῖνται δὲ καὶ οἱ περὶ Κόρινθον πεσόντες· ἐδήλωσε δὲ οὐχ ἥκιστα ὁ θεὸς ἐνταῦθα καὶ αὖθις ἐν Λεύκτροις τοὺς ὑπὸ Ἑλλήνων καλουμένους ἀνδρείους τὸ μηδὲν ἄνευ Τύχης εἶναι, εἰ δὴ Λακεδαιμόνιοι, Κορινθίων τότε καὶ Ἀθηναίων, ἔτι δὲ καὶ Ἀργείων καὶ Βοιωτῶν κρατήσαντες, ὕστερον ὑπὸ Βοιωτῶν μόνων ἐν Λεύκτροις ἐς τοσοῦτον ἐκακώθησαν. μετὰ δὲ τοὺς ἀποθανόντας ἐν Κορίνθῳ στήλην ἐπὶ τοῖσδε ἑστάναι τὴν αὐτὴν σημαίνει τὰ ἐλεγεῖα, τοῖς μὲν ἐν Εὐβοίᾳ καὶ Χίῳ τελευτήσασι, τοὺς δὲ ἐπὶ τοῖς ἐσχάτοις τῆς Ἀσιανῆς ἠπείρου διαφθαρῆναι δηλοῖ, τοὺς δὲ ἐν Σικελίᾳ. γεγραμμένοι δέ εἰσιν οἵ τε στρατηγοὶ πλὴν Νικίου, καὶ τῶν στρατιωτῶν ὁμοῦ τοῖς ἀστοῖς Πλαταιεῖς· Νικίας δὲ ἐπὶ τῷδε παρείθη, γράφω δὲ οὐδὲν διάφορα ἢ Φίλιστος, ὃς ἔφη Δημοσθένην μὲν σπονδὰς ποιήσασθαι τοῖς ἄλλοις πλὴν αὐτοῦ καὶ ὡς ἡλίσκετο αὐτὸν ἐπιχειρεῖν ἀποκτεῖναι, Νικίᾳ δὲ τὴν παράδοσιν ἐθελοντῇ γενέσθαι· τούτων ἕνεκα οὐκ ἐνεγράφη Νικίας τῇ στήλῃ, καταγνωσθεὶς αἰχμάλωτος ἐθελοντὴς εἶναι καὶ οὐκ ἀνὴρ πολέμῳ πρέπων*. Για σχολιασμό με παράθεση αναλυτικής βιβλιογραφίας, βλ. Steinbock (2017) 109-170.

[935] Για τον θάνατο του Νικία βλ. και Tompkins (2017) 120-122.

παραδοθεί στον Γύλιππο, ελπίζοντας σε ευνοϊκή αντιμετώπιση των Αθηναίων, ακόμα και αν ο ίδιος ο ηγέτης των *χρηστῶν* δεν σωζόταν. Κυκλοφορούσε, όμως, κάποια φήμη, κατά την οποία κάποιοι Συρακούσιοι – που έρχονταν σε μυστικές διαπραγματεύσεις με τον Νικία – φοβούνταν μήπως ο Νικίας βασανιστεί και μαρτυρήσει, τελικά, τις επαφές που είχε μαζί τους, προκαλώντας, έτσι, διχόνοια κατά την στιγμή της επιτυχίας. Οι δε Κορίνθιοι φοβούνταν μήπως ο Νικίας αξιοποιούσε την οικονομική του ευμάρεια, ώστε να εξαγοράσει κάποιους Συρακουσίους ή Σπαρτιάτες, οι οποίοι, στην συνέχεια, θα του επέτρεπαν να δραπετεύσει.[936] Έτσι, αποφάσισαν να τον εκτελέσουν, προκειμένου να αποφύγουν δυσάρεστα συμβάντα.[937] Μπορεί, σε κάποιον βαθμό, να υποστηριχτεί ότι ακόμα και σε αυτήν την στιγμή ο Νικίας πέφτει θύμα των προσωπικών του δεξιοτήτων διαμεσολάβησης, αφού το έναυσμα για την εκτέλεσή του δίνουν άτομα που είχαν έλθει σε κρυφή επικοινωνία μαζί του. Το ταλέντο του Νικία που λύτρωσε, έστω και παροδικά, την Αθήνα σε κρίσιμες φάσεις της αθηναϊκής ιστορίας (χαρακτηριστικό παράδειγμα η ειρήνη που φέρει το όνομά του) τον οδηγεί τώρα στον θάνατο.

Ο Θουκυδίδης ολοκληρώνει το πορτρέτο του Νικία με την φράση *ἥκιστα δὴ ἄξιος ὢν τῶν γε ἐπ' ἐμοῦ Ἑλλήνων ἐς τοῦτο δυστυχίας ἀφικέσθαι διὰ τὴν πᾶσαν ἐς ἀρετὴν νενομισμένην ἐπιτήδευσιν* (Θουκ. 7.86.5),[938] η οποία παραπέμπει τον ερευνητή συνειρμικά στην εντός της *Ἀθηναίων Πολιτείας* (28.5) ρήση του Αριστοτέλους: *δοκοῦσι δὲ βέλτιστοι γεγονέναι τῶν Ἀθήνησι πολιτευσαμένων μετὰ τοὺς ἀρχαίους Νικίας καὶ Θουκυδίδης καὶ Θηραμένης*. Ο Θουκυδίδης, επομένως, αποτίει φόρο τιμής στον ηγέτη των *χρηστῶν* – μικρής εκτάσεως έπαινος και πολύ πιο σύντομος από την «νεκρολογία» του Περικλή, αλλά πάντως σημαντικός, καθώς ο ιστορικός είναι φειδωλός όταν πρόκειται να εξυμνήσει Αθηναίους πολιτικούς[939] – και φαίνεται να συμφωνεί με τον Αριστοτέλη στο ότι ο Νικίας ήταν, συνολικά, ο καλύτερος πολιτικός[940] που

[936] Η τακτική της δωροδοκίας, πλην της ανήθικης φύσης της, αποδεικνύεται και σωστική του ανθρώπου σε εξαιρετικά δύσκολες στιγμές και χρησιμοποιείται συχνότατα σε πολεμικές συγκυρίες. Βλ., λόγου χάριν, απόσπασμα από την περιγραφή που προσφέρει ο Δεσποτόπουλος (2005) 34-35, όταν μνημονεύει τα δρώμενα – κατά την διάρκεια των οποίων ήταν παρών – που έλαβαν χώρα, όταν καταστράφηκε η Σμύρνη το 1922: «Ὁ πατέρας μου ἐπέμεινε στὴν προσπάθεια γιὰ διαφυγή. Πλησιάσαμε στὴν πρώτη ζώνη ἐλέγχου, δωροδόκησε ὁ πατέρας μου τοὺς Τούρκους ἐλεγκτὲς καὶ μᾶς ἀφῆκαν νὰ περάσομε ὅλοι. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὴ δεύτερη ζώνη ἐλέγχου. Στὴν τρίτη ὅμως ζώνη ἐλέγχου δὲν ἐπέτρεψαν νὰ περάσει καὶ ὁ πατέρας μου. Δωροδόκησε πάλι ὁ πατέρας μου καὶ μᾶς ἀφῆκαν νὰ γυρίσομε ὅλοι ὀπίσω».

[937] Βλ. Θουκ. 7.86.2-5.

[938] Για μια ερμηνεία της φράσης με προσθήκη φιλολογικών σχολίων βλ. Adkins (1975) 379-392.

[939] Βλ., λόγου χάριν, Rood (2018) 161: «Some characters simply disappear from view without their deaths being mentioned, and while Nicias is given an obituary, the simultaneous death of his colleague Demosthenes passes without comment». Για την στάση του Θουκυδίδη απέναντι στον Νικία βλ. και Westlake (1941) 59.

[940] Εν γένει, οι αρχαίες πηγές τείνουν να εξυμνούν και όχι να καταδικάζουν τον Νικία· ακόμα, πάντως, και όταν δεν τον επαινούν, δεν τον εγκαλούν, αλλά παραλείπουν οποιαδήποτε κριτική προς το άτομό του. Τα αρνητικά σχόλια

διοίκησε την πόλη της Αθήνας μετά τον θάνατο του Περικλή και, κυρίως, ο πιο ενάρετος κατά την επιτέλεση των πολιτειακών του καθηκόντων.[941]

4.3 Ο Νικίας στον *Λάχητα* του Πλάτωνα

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναλυθεί το πορτρέτο του στρατηγού των Αθηνών, Νικία, εντός του πλατωνικού *Λάχητα*. Έχει, ήδη, πραγματοποιηθεί συζήτηση για το έργο αυτό του Πλάτωνος στο κεφάλαιο του *χρηστοῦ* Λάχητα και, ως εκ τούτου, εδώ δεν θα πραγματοποιηθεί εκ νέου σχετική ερμηνευτική προσέγγιση, ούτε θα εκτεθεί ξανά σύντομη περιγραφή της υπόθεσης του διαλόγου αυτού. Ο αναγνώστης δύναται να ανατρέξει στο σχετικό κεφάλαιο, όπου παρουσιάζεται ο ηγέτης των *χρηστῶν*, Λάχης, μέσα στο ομώνυμο πλατωνικό έργο. Απαραίτητο, πάντως, εδώ είναι να επισημανθεί, για άλλη μία φορά, ότι ο Νικίας, ο Λάχης και ο Σωκράτης συνδιαλέγονται αναφορικά με την έννοια της ανδρείας, μετατοπίζοντας, κάποτε, την συζήτηση στην ίδια την αρετή εν γένει – η φιλοσοφική αυτή μετατόπιση γίνεται χάρη στον συνήθη ύποπτο, Σωκράτη.[942]

Κατ' αρχάς, στον εισαγωγικό λόγο του Λυσίμαχου – ο οποίος εξηγεί για ποιον λόγο προσκάλεσε τους δύο στρατηγούς, για να παρακολουθήσουν από κοινού την επίδειξη οπλομαχίας από κάποιον Στησίλαο, αυτοαποκαλούμενο ειδικό στην σχετική τέχνη – παρατηρεί ο ερευνητής ότι, όταν ο γιος του Αριστείδη απευθύνεται στους δύο στρατηγούς, σημειώνει πρώτα το όνομα του Νικία και, κατόπιν, του Λάχητα. Αυτό συμβαίνει τόσο στο 178a, όσο και στο 179b. Η πρόταξη αυτή ενδέχεται να σχετίζεται με πρόθεση του Πλάτωνος να αντιμετωπίσει τον στρατηγό Νικία με σεβασμό. Επειδή, όμως, παρακάτω η σειρά αυτή στην παράθεση των

εναντίον του *χρηστοῦ* ανδρός προέρχονται, κυρίως, από σύγχρονους ερευνητές. Βλ. γενικότερα Stockhausen (2008) 103-108, ο οποίος διαπιστώνει ότι οι αρχαίες πηγές δεν στρέφονται κατά του Νικία.

[941] Βλ. Palmer (1989) 380: «This eulogy of Nicias is indicative of the affinity between the political vision of Thucydides and the man of traditional virtue and piety. It is in part because of this affinity, and in part because of the common good that they share, that Nicias is treated in so singular a manner in Thucydides' narrative». Βλ. και Murray (1961) 41-42. Ο Stockhausen (2008) 1 σημειώνει: «Had Nicias Niceratou died in 415 BCE, he would have left to history a legacy as one of the greatest statesmen, politicians, and generals produced by classical Athens. He had already gained a reputation as the most effective general in Athens during the Peloponnesian War, and he had assumed a position of tremendous importance within the *polis*, emerging as one of the foremost of Pericles' political heirs. His greatest accomplishment had been the peace with Sparta that bears his name. Nicias seems to have viewed that peace as his crowning achievement, and Plutarch observes that his name was in the mouths of his grateful people. Had Nicias' career ended at that point, he might have taken his place in history as one of the great men of antiquity, his accomplishments celebrated by historians along with those of Themistocles and Pericles».

[942] Για τις απόψεις του Σωκράτη αναφορικά με την δυνατότητα που έχει η εκπαιδευτική διαδικασία να είναι επιτυχημένη ή μη βλ. Yonezawa (2016) 1-20.

ονομάτων ανατρέπεται, μπορεί κανείς να κάνει λόγο για εξυπηρέτηση από την πλευρά του Πλάτωνα των διαλογικών συνθηκών που ανακύπτουν κάθε φορά στο έργο.

Η πρώτη ουσιώδης φράση του Νικία εντοπίζεται στο 180c–d,[943] όπου ο αρχηγός των *χρηστῶν* επισημαίνει ότι ο Σωκράτης τον έφερε σε επικοινωνία με τον Δάμωνα, δάσκαλο μουσικής και μαθητή του Αγαθοκλή, προκειμένου ο Δάμων να διδάξει τον γιο του Νικία, Νικήρατο, όχι, μόνο, την τέχνη των μουσών, αλλά και ό,τι χρειάζεται να μάθει ένας νεαρός στην ηλικία κατά την οποία διαμορφώνεται η προσωπικότητά του και είναι δεκτική σε ποικίλα διδάγματα, σημαντικά για την μετέπειτα πορεία του στην ζωή. Είναι αναγκαίο να τονιστεί εδώ ότι ο Πλάτωνας μνημονεύει τον Δάμωνα σε δύο χωρία της *Πολιτείας*: στο πρώτο εδάφιο ο Δάμων αναφέρεται ως εξειδικευμένος μουσικός, ο οποίος, μάλιστα, είναι σε θέση να ξεχωρίσει ποιοι ρυθμικοί πόδες συνδέονται με την ανελευθερία, την οίηση, την τρέλα και, εν γένει, με οποιοδήποτε άλλο κακό, και ποιοι με αντίθετα γνωρίσματα των παραπάνω.[944] Στο δεύτερο εδάφιο πραγματοποιείται παραπομπή σε ρήση του Δάμωνα, σύμφωνα με την οποία οποιαδήποτε αλλαγή στους μουσικούς τρόπους που κυριαρχούν σε μια πόλη συνοδεύεται και από αντίστοιχες πολιτικές μεταβολές, που, ασφαλώς, έχουν επίδραση στην ίδια την κοινωνία.[945] Συνεπώς, φαίνεται να υπαινίσσεται εδώ ο Δάμων ότι η μουσική είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον ίδιο τον τρόπο διαβίωσης των ανθρώπων. Η άποψη αυτή δείχνει ότι ο μουσικός αυτός διέθετε, οπωσδήποτε, οξύ κοινωνιολογικό αισθητήριο και ήταν σε θέση να παρακολουθεί με προσοχή τις πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις της μουσικής.

Η παραπάνω, όμως, διαπίστωση μαρτυρεί, εν τινί μέτρω, και σύνδεση με την σοφιστική, αφού οι σοφιστές ήταν σε θέση να παρατηρούν και να περιγράφουν με διεισδυτική ματιά τις οιεσδήποτε κοινωνικές αλλαγές. Το επιχείρημα αυτό επικυρώνεται και από τον πλατωνικό

---

[943] Βλ. Πλ. *Λάχ.* 180c-d: *τοῦτο μέν σοι κἂν ἐγὼ ἔχοιμι εἰπεῖν οὐ χεῖρον Λάχητος· καὶ γὰρ αὐτῷ μοι ἔναγχος ἄνδρα προυξένησε τῷ ὑεῖ διδάσκαλον μουσικῆς, Ἀγαθοκλέους μαθητὴν Δάμωνα, ἀνδρῶν χαριέστατον οὐ μόνον τὴν μουσικήν, ἀλλὰ καὶ τἆλλα ὁπόσου βούλει ἄξιον συνδιατρίβειν τηλικούτοις νεανίσκοις.*

[944] Βλ. Πλ. *Πολ.* 400b-c: *Ἀλλὰ ταῦτα μέν, ἦν δ' ἐγώ, καὶ μετὰ Δάμωνος βουλευσόμεθα, τίνες τε ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας πρέπουσαι βάσεις, καὶ τίνας τοῖς ἐναντίοις λειπτέον ῥυθμούς· οἶμαι δέ με ἀκηκοέναι οὐ σαφῶς ἐνόπλιόν τέ τινα ὀνομάζοντος αὐτοῦ σύνθετον καὶ δάκτυλον καὶ ἡρῷόν γε, οὐκ οἶδα ὅπως διακοσμοῦντος καὶ ἴσον ἄνω καὶ κάτω τιθέντος, εἰς βραχύ τε καὶ μακρὸν γιγνόμενον, καί, ὡς ἐγὼ οἶμαι, ἴαμβον καί τιν' ἄλλον τροχαῖον ὠνόμαζε, μήκη δὲ καὶ βραχύτητας προσῆπτε. καὶ τούτων τισὶν οἶμαι τὰς ἀγωγὰς τοῦ ποδὸς αὐτὸν οὐχ ἧττον ψέγειν τε καὶ ἐπαινεῖν ἢ τοὺς ῥυθμοὺς αὐτούς—ἤτοι συναμφότερόν τι· οὐ γὰρ ἔχω λέγειν —ἀλλὰ ταῦτα μέν, ὥσπερ εἶπον, εἰς Δάμωνα ἀναβεβλήσθω· διελέσθαι γὰρ οὐ σμικροῦ λόγου.*

[945] Βλ. Πλ. *Πολ.* 424c: *μὴ πολλάκις τὸν ποιητήν τις οἴηται λέγειν οὐκ ᾄσματα νέα ἀλλὰ τρόπον ᾠδῆς νέον, καὶ τοῦτο ἐπαινῇ. δεῖ δ' οὔτ' ἐπαινεῖν τὸ τοιοῦτον οὔτε ὑπολαμβάνειν. εἶδος γὰρ καινὸν μουσικῆς μεταβάλλειν εὐλαβητέον ὡς ἐν ὅλῳ κινδυνεύοντα· οὐδαμοῦ γὰρ κινοῦνται μουσικῆς τρόποι ἄνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων, ὥς φησί τε Δάμων καὶ ἐγὼ πείθομαι.*

Πρωταγόρα, όπου ο Αγαθοκλής, ο δάσκαλος του Δάμωνα, περιγράφεται ως *μέγας σοφιστής*.[946] Βεβαιότατα, ο Αγαθοκλής θα είχε μεταδώσει στον Δάμωνα ευρύτερους προβληματισμούς, οι οποίοι υπερβαίνουν την μουσική και αγγίζουν τα όρια της πολιτικής, όπως αποδείχτηκε, ήδη, μέσω της *Πολιτείας*. Η διαπίστωση αυτή βρίσκεται σε απόλυτη συνάφεια με την περιγραφή του Νικία, ο οποίος τονίζει ότι ο Δάμων[947] δύναται να διδάξει στους νέους τόσο μουσική, όσο και *τἆλλα*. Το *τἆλλα* αναφέρεται, προφανώς, στις αναγκαίες ρητορικές και, κατ' επέκταση, πολιτικές δεξιότητες. Η δε φράση του Νικία φαίνεται να συνυφαίνεται με αυτό που τονίζεται στον *Πρωταγόρα* (318e–319a): *τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὑτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν*. Εξάλλου, ο Πλούταρχος στον περίκλειο *Βίον* τονίζει ρητά ότι ο Δάμων ήταν σοφιστής[948] και χρησιμοποιούσε την μουσική ως πρόσχημα, προκειμένου να προωθεί τις πολιτικές του αντιλήψεις. Υπήρξε, δε, δάσκαλος του Περικλή και μέλος του στενού του κύκλου,[949] ενώ στο τέλος εξοστρακίστηκε[950] θεωρούμενος ως *μεγαλοπράγμων* και *φιλοτύραννος*.[951] Ο Πλούταρχος υπαινίσσεται, στην πραγματικότητα, ότι οι Αθηναίοι επικαλούνταν την συναναστροφή του Περικλή με τον Δάμωνα, για να αποδείξουν ότι ο γιος της Αγαρίστης και ηγέτης της μερίδας των *πονηρῶν* είχε τυραννικές βλέψεις. Άλλωστε, η μνεία στον Δάμωνα εντάσσεται σε μέρος του κειμένου, όπου ο Πλούταρχος παραθέτει ρήσεις κωμικών ποιητών που συνδέουν τον Περικλή με την τυραννίδα.[952]

---

[946] Βλ. Πλ. *Πρωταγ*. 316e: *μουσικὴν δὲ Ἀγαθοκλῆς τε ὁ ὑμέτερος πρόσχημα ἐποιήσατο, μέγας ὢν σοφιστής*. Για τον Αγαθοκλή βλ. και Denyer (2010) 117: «Σκοτεινή μορφή, λέγεται ότι δίδασκε μουσική σε διάφορους ανθρώπους που δρούσαν σε διάφορες περιόδους κατά τον πέμπτο αιώνα: στον Λαμπροκλή (*Σχόλιον* στον *Ἀλκ. Μείζ*. 118c), στον Πίνδαρο (*Pindari Vita Ambrosiana* 1.12) και στον Δάμωνα (*Λάχ*. 180d)».

[947] Για τον Δάμωνα βλ. Anderson (1966) 74-81 και Hoerber (1968) 96. Βλ., επίσης, Azoulay (2015) 45-46 και Lesky (1983) 433-435.

[948] Για τον όρο αυτόν βλ. Stadter (1989) 70.

[949] Βλ. και Πλ. *Ἀλκ*. 118c: *λέγεταί γέ τοι, ὦ Σώκρατες, οὐκ ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου σοφὸς γεγονέναι, ἀλλὰ πολλοῖς καὶ σοφοῖς συγγεγονέναι, καὶ Πυθοκλείδῃ καὶ Ἀναξαγόρᾳ· καὶ νῦν ἔτι τηλικοῦτος ὢν Δάμωνι σύνεστιν αὐτοῦ τούτου ἕνεκα*.

[950] Βλ. και Πλουτ. *Ἀρ*. 1.7-8: *ὅπου καὶ Δάμων ὁ Περικλέους διδάσκαλος, ὅτι τὸ φρονεῖν ἐδόκει τις εἶναι περιττός, ἐξωστρακίσθη*.

[951] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 4.1-2: *διδάσκαλον δ' αὐτοῦ τῶν μουσικῶν οἱ πλεῖστοι Δάμωνα γενέσθαι λέγουσιν, οὗ φασι δεῖν τοὔνομα βραχύνοντας τὴν προτέραν συλλαβὴν ἐκφέρειν· Ἀριστοτέλης δὲ παρὰ Πυθοκλείδῃ μουσικὴν διαπονηθῆναι τὸν ἄνδρα φησίν. ὁ δὲ Δάμων ἔοικεν ἄκρος ὢν σοφιστὴς καταδύεσθαι μὲν εἰς τὸ τῆς μουσικῆς ὄνομα πρὸς τοὺς πολλοὺς ἐπικρυπτόμενος τὴν δεινότητα, τῷ δὲ Περικλεῖ συνῆν καθάπερ ἀθλητῇ τῶν πολιτικῶν ἀλείπτης καὶ διδάσκαλος. οὐ μὴν ἔλαθεν ὁ Δάμων τῇ λύρα παρακαλύμματι χρώμενος, ἀλλ' ὡς μεγαλοπράγμων καὶ φιλοτύραννος ἐξωστρακίσθη καὶ παρέσχε τοῖς κωμικοῖς διατριβήν. ὁ γοῦν Πλάτων καὶ πυνθανόμενον αὐτοῦ τινα πεποίηκεν οὕτω· πρῶτον μὲν οὖν μοι λέξον, ἀντιβολῶ· σὺ γὰρ, ὥς φασιν, ὁ Χείρων ἐξέθρεψας Περικλέα*. Για έναν αναλυτικό ερμηνευτικό σχολιασμό του χωρίου, βλ. Stadter (1989) 69-72.

[952] Βλ. Stadter (1989) 71: «φιλοτύραννος: another indication that Pericles was accused by his enemies of tyrannical ideas (cf. 3.5). Damon's marriage to an Alcmeonid would not have helped».

Οι παραπάνω αναλύσεις επαρκούν, προκειμένου να εξαχθεί συμπέρασμα σχετικά με την στάση που υιοθετεί εδώ ο Πλάτωνας απέναντι στον Νικία. Το πρώτο σχόλιο που μπορεί να γίνει είναι ότι η σύνδεση του Νικία με τον σοφιστή Δάμωνα δεικνύει ότι ο Πλάτων καυτηριάζει, εμμέσως, τις ενασχολήσεις του Νικία, δηλαδή την συναναστροφή του με σοφιστές. Ασφαλώς, αυτή η πρόθεση εκ μέρους του φιλοσόφου δύναται, κάλλιστα, να στραφεί εναντίον του, αφού στο συγκεκριμένο σημείο αυτός που λειτουργεί διαμεσολαβητικά για την γνωριμία Νικία και Δάμωνα είναι ο Σωκράτης. Το πρόβλημα, όμως, αυτό επιλύεται με την εξήγηση που δίνει ο Καλλιγάς, ο οποίος σημειώνει ότι ο Σωκράτης πρότεινε τους σοφιστές σε όσους θεωρούσε ο ίδιος ότι δεν πληρούν τις προϋποθέσεις για να ασχοληθούν με την φιλοσοφία.[953] Φυσικά, το δηκτικό σχόλιο δεν αφορά μόνο τον γιο του Νικία, Νικήρατο, αλλά και τον ίδιο τον Νικία, ο οποίος λόγω της στενής επαφής που έχει με τον σοφιστικό κύκλο δεν θα μπορέσει ποτέ να κυβερνήσει με επιστημονική γνώση, αλλά μόνο *χρώμενος τροφῇ δοξαστῇ*,[954] ήτοι βασιζόμενος σε απλές γνώμες που δεν μπορούν να θεμελιωθούν γνωστικά και αναιρούνται εύκολα από τον φιλοσοφικά καταρτισμένο άνθρωπο.

Μπορεί, εδώ, να προσφερθεί και ένα επιπρόσθετο επιχείρημα: ο Πλάτων ίσως υπαινίσσεται ότι ο Νικίας θα πολιτευθεί υποκύπτοντας στις επιθυμίες του λαού και όχι κατευθύνοντάς τον, από την στιγμή που ο Δάμων ήταν εκείνος που, παρατηρώντας τον Περικλή να υστερεί στα χρήματα σε σχέση με τον Κίμωνα, συμβούλεψε τον γιο της Αγαρίστης να δώσει στον λαό όσα του ανήκουν· έτσι, ο Περικλής αποφάσισε να καθιερώσει την αμοιβή των πολιτών για συμμετοχή στα δικαστήρια, την λεγόμενη *μισθοφοράν*,[955] μέτρο που για τους *χρηστοὺς*

[953] Βλ. σχετικά Καλλιγᾶς (2022) 106: «Διότι, ὅπως μαθαίνουμε πιὸ κάτω (200c8-d3), ὁ Νικίας εἶχε ἀρχικὰ προτείνει στὸν Σωκράτη νὰ ἀναλάβει τὴν ἐκπαίδευση τοῦ γιοῦ του, ἐκεῖνος ὅμως ἀρνήθηκε καὶ τοῦ συνιστοῦσε κάθε τόσο κάποιον ἄλλο δάσκαλο. Καί, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν *Θεαίτητο* 151b, ἦταν ἡ τακτικὴ τοῦ Σωκράτη, ὅσους ἀπὸ τοὺς νέους ἀντιλαμβανόταν ὅτι δὲν ἦσαν κατάλληλοι γιὰ τὴν φιλοσοφία, νὰ τοὺς ΄΄προξενεύει΄΄ σὲ ἄλλους δασκάλους ὅπως ΄΄ὁ Πρόδικος καὶ πολλοὶ ἄλλοι σοφοὶ καὶ θεσπέσιοι ἄνδρες΄΄, στοὺς ὁποίους ἀναμφίβολα συμπεριλαμβανόταν καὶ ὁ στενὸς φίλος τοῦ Πρόδικου, ὁ Δάμων. Συνεπῶς ἡ ἐκτίμησή του γιὰ τὶς ἐκπαιδευτικὲς ἱκανότητες τοῦ τελευταίου φαίνεται ὅτι ἦταν μᾶλλον περιορισμένη».

[954] Η φράση μου αυτή αποτελεί παραλλαγή της πλατωνικής φράσης *τροφῇ δοξαστῇ χρῶνται*, που εντοπίζεται στο 248b του πλατωνικού *Φαίδρου*.

[955] Βλ. και Αριστ. *Ἀθ. Πολ*. 27.4: *πρὸς δὴ ταύτην τὴν χορηγίαν ἐπιλειπόμενος ὁ Περικλῆς τῇ οὐσίᾳ, συμβουλεύσαντος αὐτῷ Δαμωνίδου τοῦ Οἴηθεν (ὃς ἐδόκει τῶν πολλῶν εἰσηγητὴς εἶναι τῷ Περικλεῖ· διὸ καὶ ὠστράκισαν αὐτὸν ὕστερον), ἐπεὶ τοῖς ἰδίοις ἡττᾶτο, διδόναι τοῖς πολλοῖς τὰ αὑτῶν, κατεσκεύασε μισθοφορὰν τοῖς δικαστηρίοις· ἀφ᾽ ὧν αἰτιῶνταί τινες χείρω γενέσθαι, κληρουμένων ἐπιμελῶς ἀεὶ μᾶλλον τῶν τυχόντων ἢ τῶν ἐπιεικῶν ἀνθρώπων*. Για την γενική *Δαμωνίδου* βλ. Μπάλλα & Wallace (2015) 118-120, υποσημ. 1: «Το όνομα Δαμωνίδης, το οποίο αναφέρεται εδώ και προφανώς αναπαράγεται αργότερα από τον Πλούταρχο (*Περικλῆς* 9), είναι ανακριβές. Ο σύμβουλος που περιγράφεται είναι ο Δάμων. Παρόμοια σύγχυση εντοπίζουμε και στο όνομα του δήμου που αναφέρεται στο κείμενο. Ο δήμος του Δάμωνα στην πραγματικότητα ήταν η Οία, όχι η Οίη».

διανοητές όπως ο Πλάτων ήταν απαράδεκτο και καθαρά δημαγωγικό.[956] Είναι βέβαιο ότι ο Πλάτωνας δεν αγνοούσε τις πληροφορίες αυτές, αφού, άλλωστε, εκτός από την στενή του επαφή με τον Σωκράτη, η μητέρα του, Περικτιόνη, χήρεψε από νωρίς και παντρεύτηκε τον Πυριλάμπη, ο οποίος ανήκε στον κύκλο του Περικλή. Αυτό σημαίνει ότι ο Πλάτωνας ήδη από μικρό παιδί θα άκουγε ιστορίες σχετικά με τον φημισμένο πολιτικό και, οπωσδήποτε, θα γνώριζε και πράγματα τα οποία εμείς σήμερα αγνοούμε παντελώς.

Είναι, όμως, εφικτό η φράση του Νικία να σχολιαστεί και υπό διαφορετικό ερμηνευτικό πρίσμα: εν ολίγοις, δεν αποκλείεται να επιχειρεί εδώ ο Πλάτων να εγκαθιδρύσει, μέσω του Δάμωνα, σύνδεση και με τον ίδιο τον Περικλή. Αυτό εξηγείται, εν μέρει, και από το ότι ο Νικίας, αν και αρχηγός των *χρηστῶν*, αντλεί πολλά από τον τρόπο που πολιτεύτηκε ο Περικλής (κυρίως την σύνεση και την μετριοπάθεια, για την οποία έγινε γνωστός ο γιος του Ξανθίππου), ο οποίος ήταν ηγέτης των *πονηρῶν*. Αυτό αιτιολογείται εύκολα, αν σκεφτεί κανείς ότι αμφότεροι οι άνδρες είναι *χρηστοὶ* από άποψη καταγωγής· απλώς, επιλέγουν να εκπροσωπήσουν διαφορετικές μερίδες. Ενδέχεται, επομένως, να θέλει να δείξει ο ξακουστός φιλόσοφος ότι ο Νικίας έχει ως πολιτικό του πρότυπο τον Περικλή, αφού και προσπαθεί να αναδειχθεί σε διάδοχό του και διατηρεί στενές επαφές με τον κύκλο του τέκνου της Αγαρίστης. Ο Περικλής, εντούτοις, όπως υποστηρίζει ο Πλάτωνας στον *Γοργία* του, απέτυχε σαν πολιτικός,[957] διότι δεν κατόρθωσε να χαλιναγωγήσει τις ορμές του πλήθους, αλλά, παρεξηγώντας τον αληθινό σκοπό της πολιτικής, συμπεριφέρθηκε σαν *διάκονος* του αθηναϊκού *δήμου*,[958] υλοποιώντας κάθε παράλογη επιθυμία του. Ως εκ τούτου, ο Νικίας κινδυνεύει να πάθει τα ίδια και ο τρόπος που

---

[956] Ο Πλάτωνας δεν συγχώρεσε ποτέ στον Περικλή την καθιέρωση της *μισθοφορᾶς*, η οποία, όπως θεωρούσε ο φιλόσοφος, ανατίναξε τα θεμέλια της δημοκρατίας. Στο 515e του πλατωνικού *Γοργία* ο Σωκράτης, απευθυνόμενος στον συνομιλητή του Καλλικλή, λέει: *ἀλλὰ τόδε μοι εἰπὲ ἐπὶ τούτῳ, εἰ λέγονται Ἀθηναῖοι διὰ Περικλέα βελτίους γεγονέναι, ἢ πᾶν τοὐναντίον διαφθαρῆναι ὑπ' ἐκείνου. ταυτὶ γὰρ ἔγωγε ἀκούω, Περικλέα πεποιηκέναι Ἀθηναίους ἀργοὺς καὶ δειλοὺς καὶ λάλους καὶ φιλαργύρους, εἰς μισθοφορίαν πρῶτον καταστήσαντα.* Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τον Πλάτωνα η αμοιβή για συμμετοχή στα δημόσια αξιώματα (η μνεία αφορά, ιδίως, τα δικαστήρια) που καθιέρωσε ο Περικλής, έκανε τους Αθηναίους νωθρούς, άτολμους, βερμπαλιστές και φιλοχρήματους, εγκαινιάζοντας, στην ουσία, μια νέα πραγματικότητα ραστώνης και ραθυμίας. Ο Πλάτων υπονοεί ότι οι Αθηναίοι δεν πήγαιναν να δικάσουν από αίσθημα ευθύνης, αλλά για να εισπράξουν μισθό και να σπαταλήσουν τον χρόνο τους καθήμενοι. Για κριτική του πολιτικού μέτρου τού Περικλή βλ. και Rodgers (1984) 150-151.

[957] Βλ. Πλ. *Γοργ*. 515e: *ἀλλὰ τόδε μοι εἰπὲ ἐπὶ τούτῳ, εἰ λέγονται Ἀθηναῖοι διὰ Περικλέα βελτίους γεγονέναι, ἢ πᾶν τοὐναντίον διαφθαρῆναι ὑπ' ἐκείνου. ταυτὶ γὰρ ἔγωγε ἀκούω, Περικλέα πεποιηκέναι Ἀθηναίους ἀργοὺς καὶ δειλοὺς καὶ λάλους καὶ φιλαργύρους, εἰς μισθοφορίαν πρῶτον καταστήσαντα.*

[958] Αντιθέτως, ο ιδανικός πολιτικός άρχων πολιτεύεται ως εξής (Πλ. *Γοργ*. 504d-e): *οὐκοῦν πρὸς ταῦτα βλέπων ὁ ῥήτωρ ἐκεῖνος, ὁ τεχνικός τε καὶ ἀγαθός, καὶ τοὺς λόγους προσοίσει ταῖς ψυχαῖς οὓς ἂν λέγῃ, καὶ τὰς πράξεις ἁπάσας, καὶ δῶρον ἐάν τι διδῷ, δώσει, καὶ ἐάν τι ἀφαιρῆται, ἀφαιρήσεται, πρὸς τοῦτο ἀεὶ τὸν νοῦν ἔχων, ὅπως ἂν αὐτοῦ τοῖς πολίταις δικαιοσύνη μὲν ἐν ταῖς ψυχαῖς γίγνηται, ἀδικία δὲ ἀπαλλάττηται, καὶ σωφροσύνη μὲν ἐγγίγνηται, ἀκολασία δὲ ἀπαλλάττηται, καὶ ἡ ἄλλη ἀρετὴ ἐγγίγνηται, κακία δὲ ἀπίῃ.*

πολιτεύεται να τον οδηγήσει σε παταγώδεις αποτυχίες. Ο δε Δάμων, από την στιγμή που εξοστρακίστηκε, είναι κακό παράδειγμα προς μίμηση, αφού το ίδιο, επί παραδείγματι, έπαθε και ο Κίμωνας. Με λίγα λόγια, ο Πλάτωνας εκφράζει στον *Γοργία* την άποψη ότι, όταν ένας πολιτικός τιμωρείται από το πλήθος, σημαίνει ότι ο τρόπος με τον οποίον πολιτεύτηκε ήταν αποτυχημένος.[959] Επομένως, ίσως ο *Λάχης* λειτουργεί ως προσήμανση της κριτικής που θα ασκήσει αργότερα ο Πλάτωνας στους Περικλή, Κίμωνα, Μιλτιάδη και Θεμιστοκλή μέσω του *Γοργία* του. Ο Νικίας, ίσως υπαινίσσεται ο Πλάτωνας, οφείλει να ασχοληθεί με την φιλοσοφία, ώστε να διαπαιδαγωγήσει τον αθηναϊκό *δῆμον* και να ενσταλάξει την δικαιοσύνη στις ψυχές των συμπολιτών του.

Έπεται ο λόγος του Νικία (181d–182d), ο οποίος αναλύει τα οφέλη που θα αποκομίσει κάποιος, αν διδαχθεί την τέχνη της οπλομαχίας. Το γεγονός ότι ξεκινάει πρώτος είναι ενδεικτικό της σιγουριάς που ένιωθαν οι σοφιστές ή όσοι μαθήτευαν κοντά τους, όταν καλούνταν να προβούν στην κατάθεση ενδελεχών πνευματικών αναλύσεων. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ο ηγέτης των *χρηστῶν* στο πλατωνικό έργο είναι, στην ουσία, πέντε:[960]

1) Η ενασχόληση με την οπλομαχία κάνει το σώμα πιο δυνατό, αφού ο νέος βρίσκεται σε διαρκή σωματική κίνηση και δεν ξοδεύει τον ελεύθερό του χρόνο σε μη παραγωγικές δραστηριότητες. Ο Γεωργόπουλος (2019) 132 διατείνεται ότι ο Νικίας χλευάζει με την φράση αυτήν την φιλοσοφία, εκφράζοντας, έτσι, την άποψη ότι η ενασχόληση με την φιλοσοφία είναι σπατάλη χρόνου και τίποτα παραπάνω. Δεν αποκλείεται ο ερευνητής να έχει δίκιο, αφού αυτή, εν γένει, ήταν και η άποψη των σοφιστών – τους οποίους, στην πραγματικότητα, ο Νικίας εκπροσωπεί στον *Λάχητα*[961] – για το φιλοσοφικό έργο του Σωκράτη.[962] Ο Νικίας συμπληρώνει ότι το άθλημα αυτό αρμόζει σε ελεύθερο άνθρωπο,

[959] Βλ. Πλ. *Γοργ*. 516d-e: *πάλιν δὲ λέγε μοι περὶ Κίμωνος· οὐκ ἐξωστράκισαν αὐτὸν οὗτοι οὓς ἐθεράπευεν, ἵνα αὐτοῦ δέκα ἐτῶν μὴ ἀκούσειαν τῆς φωνῆς; καὶ Θεμιστοκλέα ταὐτὰ ταῦτα ἐποίησαν καὶ φυγῇ προσεζημίωσαν; Μιλτιάδην δὲ τὸν Μαραθῶνι εἰς τὸ βάραθρον ἐμβαλεῖν ἐψηφίσαντο, καὶ εἰ μὴ διὰ τὸν πρύτανιν, ἐνέπεσεν ἄν; καίτοι οὗτοι, εἰ ἦσαν ἄνδρες ἀγαθοί, ὡς σὺ φῄς, οὐκ ἄν ποτε ταῦτα ἔπασχον. οὔκουν οἵ γε ἀγαθοὶ ἡνίοχοι κατ' ἀρχὰς μὲν οὐκ ἐκπίπτουσιν ἐκ τῶν ζευγῶν, ἐπειδὰν δὲ θεραπεύσωσιν τοὺς ἵππους καὶ αὐτοὶ ἀμείνους γένωνται ἡνίοχοι, τότ' ἐκπίπτουσιν· οὐκ ἔστι ταῦτ' οὔτ' ἐν ἡνιοχείᾳ οὔτ' ἐν ἄλλῳ ἔργῳ οὐδενί· ἢ δοκεῖ σοι;*

[960] Για μια ανάλυση του λόγου του Νικία υπέρ της οπλομαχίας, βλ. Davis (2016) 259-261.

[961] Βλ. σχετικά Emlyn-Jones (1999) 127.

[962] Βλ., λόγου χάριν, Πλ. *Γοργ*. 484c-e: *τὸ μὲν οὖν ἀληθὲς οὕτως ἔχει, γνώσῃ δέ, ἂν ἐπὶ τὰ μείζω ἔλθῃς ἐάσας ἤδη φιλοσοφίαν. φιλοσοφία γάρ τοί ἐστιν, ὦ Σώκρατες, χαρίεν, ἄν τις αὐτοῦ μετρίως ἅψηται ἐν τῇ ἡλικίᾳ· ἐὰν δὲ περαιτέρω τοῦ δέοντος ἐνδιατρίψῃ, διαφθορὰ τῶν ἀνθρώπων. ἐὰν γὰρ καὶ πάνυ εὐφυὴς ᾖ καὶ πόρρω τῆς ἡλικίας φιλοσοφῇ, ἀνάγκη πάντων ἄπειρον γεγονέναι ἐστὶν ὧν χρὴ ἔμπειρον εἶναι τὸν μέλλοντα καλὸν κἀγαθὸν καὶ εὐδόκιμον ἔσεσθαι ἄνδρα. καὶ γὰρ τῶν νόμων ἄπειροι γίγνονται τῶν κατὰ τὴν πόλιν, καὶ τῶν λόγων οἷς δεῖ χρώμενον ὁμιλεῖν ἐν*

όπως και η ιππασία, ενώ πραγματοποιεί και μια σύνδεση αθλητισμού – πολέμου, υποστηρίζοντας ότι απώτερος σκοπός της αθλητικής δραστηριότητας είναι να κάνει τον άνδρα ικανό στον πόλεμο. Η άποψη αυτή κρύβει στον νοητικό πυρήνα της μια ταύτιση πολίτη και πόλεως, αφού ο πολίτης, έχοντας στα χέρια του το δημοκρατικό πολίτευμα της πόλεως, είναι αναγκασμένος να είναι, συνάμα, και οπλίτης, ώστε να υπερασπίζεται εμπράκτως την Αθήνα κάθε φορά που αυτό κρίνεται απαραίτητο.

2) Κατόπιν, ο Νικίας προβαίνει σε μια στρατιωτικώς εννοουμένη συγκεκριμενοποίηση της συζήτησης. Ειδικότερα, το μάθημα της οπλομαχίας συμβάλλει στην από μέρους του μαχόμενου επιτυχή διεκπεραίωση των στρατιωτικών του καθηκόντων, είτε μάχεται σε παράταξη, είτε πολεμάει κατά μόνας. Αν τύχει και η παράταξη αποδιοργανωθεί – ο Νικίας ανασύρει, προφανώς, εμπειρίες που είχε ο ίδιος συλλέξει από το πεδίο της μάχης –, τότε ο κατέχων την οπλομαχία θα μπορέσει να προβεί σε καταδίωξη του αντιπάλου ή και να αμυνθεί αποτελεσματικά ο ίδιος. Ο Νικίας εννοεί ότι στην συντονισμένη μάχη ο στρατιώτης γνωρίζει απ' έξω τις εντολές, τις τηρεί και, γενικότερα, πολεμάει με αίσθημα συναλληλίας, ενώ σε ατομικό επίπεδο διατηρεί την σωματική του υπόσταση ανέπαφη από τις επιθέσεις του εχθρού. Συνεπώς, η γνώση του μαθήματος αυτού δεν είναι μια ανούσια φλυαρία, αλλά παρέχει στον μαχόμενο τις απαραίτητες δεξιότητες, ώστε να σώσει την ζωή του.

3) Το τρίτο επιχείρημα του Νικία αποτελεί μια ωραία συλλογιστική προέκταση, ενδεικτική, βεβαιότατα, της επιμελημένης μόρφωσης που έχει λάβει ο Νικίας από τους σοφιστές. Αυτός που γνωρίζει πώς να χρησιμοποιεί τα όπλα, τονίζει ο Νικίας, εύλογα θα εκδηλώσει ενδιαφέρον για εκμάθηση της τακτικής. Αφού, δε, κατακτήσει την τακτική, τότε είναι πιθανόν να τον προσελκύσει ο κλάδος της στρατηγικής. Εύστοχα εδώ ο αρχηγός των *χρηστῶν* υπαινίσσεται ότι τα κατώτερα στάδια ενός γνωστικού πεδίου, όταν κατακτηθούν επαρκώς, γεννούν την επιθυμία για εκμάθηση και περαιτέρω εξειδικευμένων γνώσεων. Επί παραδείγματι – ας συμπληρωθεί εδώ –, στον τομέα της μουσικής η γνώση της αρμονίας οδηγεί στην αντίστιξη, η αντίστιξη στην φούγκα και η φούγκα στην σύνθεση. Επομένως, το σχήμα που δίνει εδώ ο Νικίας είναι το εξής:

τοῖς συμβολαίοις τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ, καὶ τῶν ἡδονῶν τε καὶ ἐπιθυμιῶν τῶν ἀνθρωπείων, καὶ συλλήβδην τῶν ἠθῶν παντάπασιν ἄπειροι γίγνονται. ἐπειδὰν οὖν ἔλθωσιν εἴς τινα ἰδίαν ἢ πολιτικὴν πρᾶξιν, καταγέλαστοι γίγνονται, ὥσπερ γε οἶμαι οἱ πολιτικοί, ἐπειδὰν αὖ εἰς τὰς ὑμετέρας διατριβὰς ἔλθωσιν καὶ τοὺς λόγους, καταγέλαστοί εἰσιν.

Οπλομαχία → Τακτική → Στρατηγική. Αυτή η λεπτομερής, φυσικά, κατάταξη, στην οποία προβαίνει ο Νικίας, δεν συνιστά αποκλειστικό γνώρισμα της σοφιστικής, αλλά μαρτυρεί και φιλοσοφικές αρετές.

4) Το τέταρτο επιχείρημα του Νικία επαναλαμβάνει το δεύτερο και, εν πολλοίς, το εμπλουτίζει: η γνώση της οπλομαχίας καθιστά τον άνδρα ικανό να ξεπερνά τον εαυτό του σε θάρρος και ανδρεία κατά την διάρκεια ενός πολέμου.[963] Έτσι, η οπλομαχία δεν καλλιεργεί, απλώς, την τεχνική επιδεξιότητα, αλλά τονώνει και το ηθικό σθένος ενός πολεμιστή, ο οποίος, ακριβώς λόγω της εξειδικευμένης γνώσης που κατέχει, βαδίζει στο πεδίο της μάχης με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση. Ο Νικίας ομιλεί εδώ σαν γνήσιος στρατηγός των Αθηνών και εξαιρετικά πεπειραμένος πολεμιστής.
5) Το τελευταίο επιχείρημα του Νικία είναι, κάπως, επιφανειακό, αλλά σαν γενική ιδέα δεν απέχει και τόσο από την πραγματικότητα: ο γνώστης της οπλομαχίας αποκτά εύμορφο και, εν πολλοίς, ογκώδες παρουσιαστικό, κάτι που, συχνά, λειτουργεί ευεργετικά στον πόλεμο, αφού ο εχθρός φοβάται να πλησιάσει άτομα με ομορφιά στο σώμα. Η ωραία διάπλαση, υπονοεί ο Νικίας, συνεπάγεται δύναμη. Βέβαια, εδώ είναι αναγκαίο να εκτεθεί ο εξής αντίλογος: το στιβαρό παρουσιαστικό δεν υποσημαίνει πάντοτε περισσή δύναμη, αφού, ενίοτε, ένας άνδρας μέτριας σωματικής διάπλασης ενδέχεται να είναι εξαιρετικά άλκιμος στην μάχη·[964] ακόμα, όμως, και αν δεν είναι δυνατός, δεν αποκλείεται να εξισορροπήσει το έλλειμμα σωματικού όγκου με την από πλευράς του εκμετάλλευση της ταχύτητας, του διασκελισμού κ.λπ.[965]

---

[963] Βλ. Dobbs (1986) 831-832, όπου ασκείται κριτική σε αυτό το επιχείρημα του Νικία, με την αιτιολογία ότι ο αρχηγός των *χρηστῶν* δεν εξηγεί πώς ακριβώς η γνώση της οπλομαχίας ενσταλάζει θάρρος στον πολεμιστή. Στην πραγματικότητα, αυτό έχει, ήδη, αναλυθεί από τον Νικία: η γνώση και η ικανότητα τού μάχεσθαι σε παράταξη και κατά μόνας προσφέρει την απαραίτητη αυτοπεποίθηση προς επιτυχή αντιμετώπιση των δυσκολιών που συνοδεύουν έναν πόλεμο.

[964] Αυτό μπορεί να το διαπιστώσει κανείς στις πολεμικές τέχνες, όπου χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Bruce Lee, ενός ανδρός μετρίου αναστήματος, με εξαιρετική ταχυδύναμη. Στον αθλητισμό ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της χειροπάλης («Armwrestling» ή «Bras de fer»), στο οποίο περισσότερες πιθανότητες νίκης δεν έχει ο περισσότερο μυώδης, αλλά ο έχων πιο δυνατούς τένοντες, ισχυρότερο καρπό κ.λπ. Για την χειροπάλη βλ. Τσιάμης (2016).

[965] Για μια ευρύτερη φιλοσοφική ανάλυση του ζητήματος, βλ. Αναστασόπουλος (2021) 100: «Βάλτε στον νου σας ένα σκηνικό εμπόλεμης κατάστασης: ποιος είναι πιθανότερο να αντέξει περισσότερο στις σωματικές κακουχίες, κάποιος με σωματοδομή γυμνασμένη σε άρτιο βαθμό ή κάποιος καχεκτικός; Οι περισσότεροι θα επιλέξουν τον πρώτο και δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι σφάλλουν. Πάντοτε, ωστόσο, οφείλουμε να υπολογίζουμε και τον παράγοντα της ψυχικής δυνάμεως, που διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο σε τέτοιες κρίσιμες στιγμές. Ενδέχεται, αναπάντεχα, ο πρώτος να υποχωρήσει και ο δεύτερος να αντεπεξέλθει άριστα. Από αυτό, λοιπόν, το παράδειγμα κατανοούμε ότι η ψυχική αντοχή είναι ενισχυτική της σωματικής. Φρονώ, όμως, πως συμβαίνει και το αντίστροφο, καθώς οι δύο αυτές δυνάμεις βρίσκονται σε διαρκή αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Ας σκεφτούμε κάτι άλλο: ο ερευνητής ή ένας φιλόσοφος τις περισσότερες ώρες της ημέρας βρίσκεται απομονωμένος μελετώντας ακατάπαυστα.

Η επόμενη εμφάνιση του Νικία στο έργο πραγματοποιείται στο 185c–e. Στο σημείο αυτό του διαλόγου ο Νικίας παρεμβαίνει ρωτώντας τον Σωκράτη με εμφανή απορία αν το ζήτημα που εξετάζουν αφορά την τέχνη της οπλομαχίας ή όχι. Αυτό συμβαίνει, διότι ο Σωκράτης έχει, ήδη, αρχίσει να μεταστρέφει τεχνηέντως το υπό συζήτηση θέμα από την εξειδικευμένη πρακτική γνώση στην ευρύτερη πνευματική καλλιέργεια και, άρα, την ίδια την αρετή στο σύνολό της. Ο Πλάτωνας σκιαγραφεί εδώ έναν Νικία, ο οποίος δεν δύναται να αντιληφθεί εξ αρχής ότι η συζήτηση αναπόφευκτα θα λάβει γενικότερες διαστάσεις και θα συνδεθεί με την, εν γένει, αγωγή των νεανικών ψυχών. Προκειμένου, δε, να γίνει περισσότερο κατανοητός, ο Σωκράτης καταφεύγει στην συνήθη πρακτική του, δηλαδή προσφέρει καθημερινά παραδείγματα, που καθιστούν τον συλλογισμό του «διανοητικά προσβάσιμο» στον συνομιλητή του. Έτσι, τονίζει ο γιος του Σωφρονίσκου ότι, όταν κάποιος ασχολείται με ένα φάρμακο των ματιών, δεν το πράττει για το ίδιο το φάρμακο, αλλά για τα μάτια. Το αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση που κάποιος επιθυμεί να τοποθετήσει χαλινάρι σε ένα άλογο: η σκέψη του επικεντρώνεται στο ίδιο το άλογο και όχι, φυσικά, στο χαλινάρι. Συνεπώς, όταν γίνεται λόγος περί οπλομαχίας, υπονοεί ο Σωκράτης, η συζήτηση πρέπει να αφορά την ίδια την ψυχή, αφού, στην πραγματικότητα, κάθε μεμονωμένη αρετή αφορά την ίδια την έννοια της αρετής στην ολότητά της. Γι' αυτούς τους λόγους είναι, συν τοις άλλοις, αναγκαίο να εξεταστεί αν ο εκπαιδευτής είναι κατάλληλος προς ανάληψη του βαρυσήμαντου καθήκοντος της διαπαιδαγώγησης των νέων. Η καταλληλότητα αυτή του διδάσκοντος αποδεικνύεται μόνο αν ο ίδιος έχει κατορθώσει να βελτιώσει με την τέχνη του άλλα άτομα· η φράση αυτή παραπέμπει και στις απόψεις περί πολιτικής που καταθέτει ο Πλάτων στον *Γοργία* του, όπου ο υποψήφιος άρχων, πριν εισέλθει στην πολιτική κονίστρα, οφείλει να επιδείξει άτομα τα οποία ο ίδιος «μεταμόρφωσε» ηθικώς προς το βέλτιστον.[966] Ο

«Χρειάζεται θέληση και επιμονή», τονίζουν εμφατικά οι περισσότεροι. Πλην αυτών, που αναντίρρητα απαιτούνται, είναι απαραίτητη και η σωματική δύναμη. Όταν οι διανοητικές δεξιότητες υποχωρούν, επικρατεί ζάλη και πνευματική κόπωση, αφού ο νους δίνει εντολή για ανάπαυλα. Για να συνεχιστεί η προσπάθεια, το σώμα οφείλει να υποστηρίξει το πνεύμα, αφού, στην πραγματικότητα, η πνευματική κόπωση είναι και αυτή μια κατάσταση φυσικής αντιξοότητας. Ένα σώμα που διακρίνεται για την ευεξία του είναι σε θέση να ανταποκριθεί σε σύνθετες πνευματικές διεργασίες, όπως μια ψυχικώς άλκιμη διάνοια δύναται να επιβιώσει σε κοπιώδεις σωματικώς συνθήκες».

[966] Βλ. Πλ. *Γοργ*. 513e-515b. Πβ. και Πλ. *Ἀπολ.* 21b-23c. Αξίζει εδώ να επισημανθεί ότι ο Σωκράτης δεν ελέγχει τους ποιητές, τους πολιτικούς και τους τεχνίτες για να αποκαλύψει, απλώς, την άγνοιά τους, αλλά και προκειμένου να συμβάλει με αυτόν του τον *ἔλεγχον* στην ηθική βελτίωση των ανθρώπων αυτών. Επομένως, αυτό που ζητάει ο Πλάτων από τους κατέχοντες οποιαδήποτε τέχνη εν γένει, αλλά και από τους πολιτικούς, είναι να έχουν προγενέστερη και, οπωσδήποτε, έμπρακτη προϋπηρεσία στον κλάδο τους.

Νικίας δεν προβάλλει αντιρρήσεις και δίνει συγκατάθεση στον Σωκράτη προς συνέχιση της συζήτησης.

Αφού ο Σωκράτης αναλύσει ενδελεχώς το σκεπτικό του – λέγοντας ότι οι επίδοξοι διδάσκαλοι οφείλουν, πρώτα, να επιδεικνύουν ανθρώπους τους οποίους βελτίωσαν ηθικώς, μιας και το θέμα αφορά, πια, την θετική επίδραση του διδασκάλου στην ψυχή του νέου – (186a–187b), ο Νικίας αποφασίζει να παρέμβει εκ νέου, επισημαίνοντας στον Λυσίμαχο ότι μάλλον θυμάται τον Σωκράτη από τότε που ήταν παιδί και δεν τον γνώρισε ως ενήλικα με διαμορφωμένες, πλέον, φιλοσοφικές αντιλήψεις. Εν ολίγοις, ο ηγέτης των *χρηστῶν* θα αναλάβει να περιγράψει εν συντομία την προσωπικότητα του Σωκράτη (187e–188c). Δεν είναι, ασφαλώς, εσφαλμένο να υποστηριχτεί ότι όσα θα εκθέσει ο Νικίας αποτελούν απόψεις του Πλάτωνα, ήτοι ότι ο Νικίας θα λειτουργήσει εδώ ως φερέφωνο πλατωνικών αντιλήψεων. Όπως και να έχει, ο τρόπος με τον οποίον εκφράζεται ο Νικίας δύναται να συνδεθεί και με την ιστορική προσωπικότητά του.

Ο γιος του Νικηράτου, λοιπόν, σημειώνει πως όλοι όσοι συναναστρέφονται τον Σωκράτη έχουν προβεί σε μια κοινή παραδοχή: οποιαδήποτε και αν είναι η αφόρμηση του διαλόγου, οποιοδήποτε και αν είναι το θέμα του, ο συνομιλητής του Σωκράτη, κάτω από την επίδραση του φιλοσόφου, θα αναγκαστεί, κάποια στιγμή, να απολογηθεί για τον ίδιο του τον εαυτό, δηλαδή να εξετάσει με ποιον τρόπο έχει ζήσει κατά το παρελθόν και να αποφανθεί περί της παροντικής του ζωής. Αυτή η δήλωση του Νικία σημαίνει ότι ο Σωκράτης είναι σε θέση να καθοδηγεί με ασφάλεια τον συνομιλητή του προς την οδό της αυτογνωσίας· ο εκάστοτε άνθρωπος, με την συνδρομή του φιλοσόφου, στρέφεται προς τον ίδιο του τον εαυτό και επιχειρεί μέσω φιλοσοφικών συλλογισμών να ανακαλύψει αν διάγει βίο ηθικό. Στην πραγματικότητα, ο Πλάτωνας προσφέρει εδώ μέσω του Νικία και έναν ορισμό της φιλοσοφίας: φιλοσοφία είναι η δραστηριότητα που συμβάλλει στην κατάκτηση της αυτεπίγνωσης, ανεξάρτητα με την αρχική θεματική του διαλόγου. Συγχρόνως, ο Πλάτωνας, αυτός ο εύχυμος καρπός της σωκρατικής φιλοσοφίας, υπαινίσσεται ότι η φιλοσοφία ασκείται επιτυχώς μόνο διά της διαλεκτικής, ήτοι διά της λεκτικής συνδιαλλαγής ανάμεσα σε δύο ή και περισσότερα άτομα.

Εν συνεχεία, ο Νικίας εξηγεί ότι όχι, απλώς, έχει συμβιβαστεί με την ιδιομορφία αυτή του σωκρατικού χαρακτήρα, αλλά και ότι με χαρά δέχεται να υποστεί τον σωκρατικό *ἔλεγχον*.[967] Είναι χρήσιμο, συμπληρώνει ο Νικίας, να γνωρίζει κανείς τι πράττει με λανθασμένο τρόπο και να τηρεί, έτσι, εμπράκτως την αντίληψη του Σόλωνα, σύμφωνα με την οποία η γνώση είναι ατέρμονη και δεν αποτελεί ίδιον του γήρατος. Μάλιστα, ο αρχηγός των *χρηστῶν*, αναιρώντας, κάπως, την προγενέστερη αδυναμία του να κατανοήσει την θεματική του διαλόγου εξ αρχής, δηλώνει τώρα ότι εδώ και ώρα έχει αντιληφθεί ότι η συζήτηση δεν θα επικεντρωθεί στην οπλομαχία, αλλά στην ίδια την εσωτερικότητα των συνομιλητών. Ο Νικίας[968] αποδεικνύει εδώ ότι έχει επηρεαστεί βαθιά από την προσωπικότητα του Σωκράτη και αποδέχεται με ευχαρίστηση να υφίσταται τον προς βελτίωσίν του *ἔλεγχον*, σε αντίθεση με τον Αλκιβιάδη, ο οποίος στο *Συμπόσιον*[969] ομιλεί, μεν, για τον Σωκράτη με τρόπο εκπληκτικά ποιητικό και παραδέχεται, προς τούτοις, ότι ο Σωκράτης είναι ο μόνος άνθρωπος που τον αναγκάζει να ντραπεί για τα σφάλματά του, αλλά τελικά δεν αποφασίζει να χρησιμοποιήσει την φιλοσοφία για την προσωπική του διανοητική και ηθική εξέλιξη, παρά συνεχίζει να ακολουθεί το μονοπάτι της ακολασίας και της πρόσκαιρης δόξας.

Υπό το πρίσμα αυτό του πλατωνικού Νικία, οι αποφάσεις του ιστορικού Νικία δύνανται, πια, να ερμηνευθούν και κάτω από μια εντελώς διαφορετική οπτική, καθαρά πλατωνική – φιλοσοφική: λόγου χάριν, η παραίτηση του Νικία από την στρατηγία κατά την διάρκεια των γεγονότων της Σφακτηρίας το 425 π.Χ., που παρέχει στον Κλέωνα την ευκαιρία πολιτικής ανέλιξης, δεν είναι απαραίτητα δείγμα δειλίας, αλλά μπορεί να συνδέεται με γενναιοδωρία εκ μέρους του Νικία, αταραξία ψυχής και με αυτήν την πάγια ηθικότητα για την οποία χαρακτηρίζεται παραδοσιακά ο πλατωνικός πολιτικός άρχων. Παράλληλα, οι αγορεύσεις του

[967] Βλ. Delcomminette (2018) 36-37. Δεν μπορεί, φυσικά, να περάσει απαρατήρητο το ότι η δήλωση αυτή δεν συνάδει με την στάση που υιοθετεί ο Νικίας κατά το τέλος του διαλόγου, όταν και φαίνεται ενοχλημένος, κάπως, από την διαλεκτική ήττα που υπέστη. Περί αυτού, βλ. Emlyn-Jones (1999) 128.

[968] Για το πορτρέτο του Νικία στον *Λάχητα* βλ. και Emlyn-Jones (1999) 134-135. Βλ., επίσης, Kohák (1960) 126-127. Η άποψη του Santas (1969) 434 για τον Νικία (και τον Λάχητα) είναι υπεραπλουστευτική. Φρονεί ο ερευνητής ότι ο Νικίας δεν έμεινε στην ιστορία ως μεγάλος στρατιωτικός ηγέτης και στηρίζει αυτήν την θέση στο ότι ο Νικίας δεν κατόρθωσε, κατ' εκείνον, να κερδίσει κάποια αποφασιστική πολεμική νίκη. Αυτό που περνάει στην λαϊκή συνείδηση δεν είναι πάντοτε καταγεγραμμένο με όρους επιστήμης, αφού η ευρέως διαδεδομένη ιστορία είναι, σχεδόν πάντοτε, προϊόν βιαστικών εκτιμήσεων και νεφελωδών αιτιολογήσεων. Αντιθέτως, η έχουσα έρεισμα στην επιστήμη ιστορία – η οποία εξετάζει προσεκτικά τα δεδομένα και συνδυάζει αρμονικά ετερόκλητες μεταξύ τους πηγές – αποδεικνύει ότι ο Νικίας και σπουδαίος στρατηγός ήταν, και ικανότατος πολεμιστής και στρατηγός με ηγετικά χαρακτηριστικά, με ικανότητα, δηλαδή, καθοδήγησης των συμπολεμιστών του και τόνωσης του ηθικού τους φρονήματος στις δύσκολες στιγμές. Η καταστροφή στην Σικελία είναι, μεν, σημαντική πτυχή της ζωής του Νικία, αλλά παραμένει πλευρά της βιογραφίας του· ο ερευνητής οδηγείται σε εσφαλμένα συμπεράσματα, αν αξιολογεί τον βίο του Νικία δίνοντας βάση μόνο στην Σικελική εκστρατεία.

[969] Βλ., επί παραδείγματι, Πλ. *Συμπ.* 216e-217b.

Νικία, όσο μαινόταν η Σικελική εκστρατεία, μπορούν, πλην των υπολοίπων γνωρισμάτων τους, να δείχνουν υψηλοφροσύνη και δυνατότητα άμεσης αναθεώρησης των στρατιωτικών πλάνων, χάρη στην επαφή του Νικία με την διαλεκτική, η οποία εθίζει το άτομο στην διαρκή αναίρεση του επιχειρήματος και στον μετέπειτα συνεχή νοητικό έλεγχο του εκάστοτε συμπεράσματος. Εξάλλου, όπως αποδείχτηκε ήδη μέσα από την διατριβή αυτήν, ο ηγέτης των *χρηστῶν* εφαρμόζει κάποιες πλατωνικές απαιτήσεις, όπως το *γενναῖον ψεῦδος* και την γνώση της ψυχολογίας του ακροατηρίου· αυτές οι προϋποθέσεις, με την σειρά τους, οδηγούν και στην αντίστοιχη τροποποίηση των ρητορικών λόγων που εκφωνεί ο αρχηγός των *χρηστῶν*.

Η επόμενη εμφάνιση του Νικία στον διάλογο πραγματοποιείται στο 194c. Έχει προηγηθεί συνομιλία ανάμεσα στον Σωκράτη και τον Λάχητα, εντός της οποίας ο Λάχης έχει προσφέρει δύο ορισμούς της ανδρείας μετά και από σχετική βοήθεια του Σωκράτη. Ο πρώτος ορισμός της ανδρείας είναι η δυνατότητα κάποιου να κρατάει την θέση του στην μάχη χωρίς να υποχωρεί, ενώ σύμφωνα με τον δεύτερο ορισμό του Λάχητα ανδρεία είναι η *ψυχῆς καρτερία*. Καθώς ο διάλογος Σωκράτη και Λάχητα καταλήγει σε συλλογιστικό αδιέξοδο, ο γιος της Φαιναρέτης καλεί τον Νικία να εκθέσει τις απόψεις του και να επιχειρήσει σχετικό ορισμό της ανδρείας. Ο ηγέτης των *χρηστῶν*, με την σειρά του, αποδέχεται την πρόσκληση και δηλώνει – με εμφανή αυτοπεποίθηση που προσεγγίζει, κάπως, την κομπορρημοσύνη – ότι ο Σωκράτης και ο Λάχης ορίζουν την έννοια της ανδρείας εσφαλμένα. Αιτιολογεί την θέση του επικαλούμενος τον ίδιο τον Σωκράτη και λέγοντας ότι ο καθένας είναι καλός σε αυτά των οποίων έχει γνώση και κακός σε αυτά τα οποία αγνοεί. Οδηγείται, έτσι, στο συμπέρασμα ότι, αν ο ανδρείος είναι καλός, είναι αυτομάτως και σοφός.[970] Προκειμένου να εξειδικεύσει την ρήση του, ο γιος του Νικηράτου συμπληρώνει ότι ανδρεία είναι η γνώση *τῶν δεινῶν καὶ θαῤῥαλέων ἐν πολέμῳ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ἅπασιν* (194e – 195a).[971] Ο ορισμός αυτός παρουσιάζει νοηματική εγγύτητα με αντίστοιχο ορισμό που δίνεται στην *Πολιτεία* (430b): *τὴν δὴ τοιαύτην δύναμιν καὶ σωτηρίαν διὰ παντὸς*

[970] Βλ. και Schmid (1985) 119: «Certainly Nicias' defense of the Socratic definition suggests more the view that the man with such ´´knowledge´´ *experiences* fear and confidence in relation to different objects than the man without such knowledge: that such knowledge involves the man's values, not only his beliefs. And there is also support for this interpretation outside the *Laches*, in Socrates' dramatic insistence in the *Apology* that he does not fear what he does not know is evil, only what he knows is evil, and that whereas he knows that to do wrong is evil, he does not know that death is evil (29A-B)».

[971] Βλ. Foley (2009) 220: «Though slightly vague, Nicias's definition has significant potential. It explicitly links courage to knowledge and implies that warfare offers the paradigm case of courage without excluding nonmartial cases of courage. Laches will try to take up the task of refutation, but he merely leads Nicias to make his definition more precise». Για σχετικό σχολιασμό βλ. και de Laguna (1934) 177-178, ο οποίος υποστηρίζει ότι, στην πραγματικότητα, ο ορισμός που συλλαμβάνει ο Νικίας ανήκει στον σοφιστή Δάμωνα.

δόξης ὀρθῆς τε καὶ νομίμου δεινῶν τε πέρι καὶ μὴ ἀνδρείαν ἔγωγε καλῶ καὶ τίθεμαι, εἰ μή τι σὺ ἄλλο λέγεις.[972] Η διαπίστωση αυτή δεν αποκλείεται να συνδέεται με πλατωνική αποδοχή, μερική έστω, της γνώμης του Νικία.[973] Ο Νικίας αποδεικνύει εδώ ότι είναι επιδέξιος στις λεκτικές συνδιαλλαγές, αφού είναι σε θέση να ανακαλεί ρήσεις του Σωκράτη και να τις προεκτείνει επιχειρηματολογικώς, προκειμένου να οδηγηθεί σε ένα δικό του, προσωπικό συμπέρασμα. Ο Λάχης τονίζει ότι ο Νικίας *ληρεῖ*, στην προσπάθειά του να τον ειρωνευτεί για τις σοφιστικού τύπου κατηγοριοποιήσεις στις οποίες μόλις προέβη.[974]

Ο Λάχης διαφωνεί έντονα και καταθέτει την άποψη ότι, αν η αντίληψη του Νικία γίνει δεκτή, τότε αυτό σημαίνει ότι ανδρείοι είναι μόνο οι επιστήμονες ή και οι γεωργοί, οι οποίοι έχουν εντρυφήσει στο γνωστικό τους πεδίο και γνωρίζουν όσα προκαλούν φόβο ή θάρρος. Δεν θα ισχυριζόταν, εντούτοις, κανείς ότι οι γιατροί ή οι γεωργοί και οι τεχνίτες είναι πιο θαρραλέοι από άλλους ανθρώπους. Ο Νικίας δεν νιώθει να στριμώχνεται από τον συλλογιστικό *ἔλεγχον* του Λάχητα και αποκρίνεται άμεσα: οι γιατροί γνωρίζουν τι είναι υγιεινό και τι βλαβερό για την υγεία, αλλά δεν είναι σε θέση να κρίνουν πότε κάποιος πρέπει να ζει ή να πεθάνει. Η βιοηθικού[975] τύπου επισήμανση στην οποία προβαίνει ο Νικίας απηχεί εδώ ιπποκρατικές αντιλήψεις, σαν και αυτήν που διατυπώνεται στο έργο *Περὶ τέχνης*, όπου ο σπουδαίος γιατρός εκφράζει την αντίληψη ότι η ιατρική δεν είναι παντοδύναμη και, ως εκ τούτου, δεν πρέπει να παρεμβαίνει στις ανίατες περιπτώσεις: *καὶ τὸ μὴ ἐγχειρέειν τοῖσι κεκρατημένοισιν ὑπὸ τῶν νοσημάτων, εἰδότας ὅτι ταῦτα οὐ δύναται ἰητρική*.[976] Ο Νικίας ίσως σκέφτεται κατ' αυτόν τον

---

[972] Ανάλογος ορισμός εντοπίζεται και στον πλατωνικό *Πρωταγόρα* (360d): *οὐκοῦν ἡ τῶν δεινῶν καὶ μὴ δεινῶν σοφία ἐναντία τῇ τούτων ἀμαθίᾳ ἐστίν;* Για σχετικό σχολιασμό βλ. και Kahn (1986) 12 και Tatsi (2020) 110.

[973] Περί αυτού, βλ. Foley (2009) 224.

[974] Βλ. και Καλλιγᾶς (2022) 117: «Μετὰ τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο ὁδηγήθηκαν, οἱ δύο συνομιλητὲς στρέφονται στὸν Νικία καὶ τοῦ ζητοῦν νὰ δώσει αὐτὸς τὴ δική του ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τί εἶναι ἡ ἀνδρεία. Ἐκεῖνος, μὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ ὑπεκφυγή, προστρέχει σὲ κάτι τὸ ὁποῖο ἔχει ἀκούσει κατὰ τὸ παρελθὸν νὰ λέει ὁ Σωκράτης: ὅτι δηλαδὴ αὐτὸ ποὺ καθιστᾶ κάποιον ἐξαίρετο (ἀγαθόν) δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴ σοφία, καὶ ἑπομένως ὅτι κάθε ἀρετὴ θὰ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ κάποιας μορφῆς σοφία: πρβ. ἐνδεικτικὰ *Μέν*. 88d-89a. Μὲ βάση, τώρα, τὸ ὅτι κάθε σοφία συνιστᾶ γνώση κάποιου συγκεκριμένου πράγματος, ὁ Νικίας ὁδηγεῖται στὸ νὰ ὁρίσει τὴν ἀνδρεία ὡς ΄΄γνώση τῶν ἐπίφοβων καὶ τῶν ἐνθαρρυντικῶν πραγμάτων΄΄: πρβ. *Πρωτ*. 360d, ἀλλὰ καὶ Ξενοφ., *Ἀπομν*. IV 6.10-1. Ὁ ὁρισμὸς αὐτὸς σηματοδοτεῖ τὴ μεταστροφὴ ἀπὸ τὴ ΄΄σπαρτιατικὴ΄΄ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀνδρεία ὡς ἐγκαρτέρηση, τὴν ὁποία ἐκπροσωπεῖ ὁ Λάχης, πρὸς μιὰ περισσότερο ΄΄διανοητικὴ΄΄ προσέγγιση τοῦ θέματος, ὅπως αὐτὴ ποὺ παρουσιάζει ὁ Περικλῆς σὲ ἕνα φημισμένο χωρίο τοῦ ΄΄Ἐπιταφίου΄΄ του: βλ. Θουκ. II 39.1-40.3. Μοιάζει ὅμως νὰ προσεγγίζει κάπως καὶ πρὸς τὴ σωκρατικὴ νοησιαρχία, τὴν ἀντίληψη δηλαδὴ ὅτι κάθε ἀρετὴ ὀφείλεται πρωταρχικὰ στὴ διανοητικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀτόμου νὰ ταυτοποιεῖ καὶ να διακρίνει αὐτὸ ποὺ εἶναι ὀρθὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶναι μὴ ὀρθό: βλ. σχετικὰ *Μέν*. 87c-88d, καὶ πρβ. Ξενοφ., *Ἀπομν*. III 9.4-5, Ἀριστοτ., *Ἠθ. Εὐδ*. A 5, 1216b2-8».

[975] Περί της βιοηθικής βλ. Χωριανοπούλου (2017) 3. Η Χωριανοπούλου παραπέμπει, με την σειρά της, στην O' Neill (2011) 15. Βλ., επίσης, Λαδᾶς (2018) 50-62.

[976] Πβ. στο ίδιο έργο αυτό που λέγεται στην παράγραφο 8: *Ὅταν οὖν τι πάθῃ ἄνθρωπος κακὸν ὃ κρέσσον ἐστὶ τῶν ἐν ἰητρικῇ ὀργάνων, οὐδὲ προσδοκᾶσθαι τοῦτό που δεῖ ὑπὸ ἰητρικῆς κρατηθῆναι ἄν*. Πάγια αντίληψη του Ιπποκράτη

τρόπο, διότι η πείρα του στον πόλεμο είναι τεράστια: λόγου χάριν, ένας στρατιώτης που έχει χάσει το ένα πόδι του και, συγχρόνως, παρουσιάζει ακατάσχετη αιμορραγία στο άλλο, είναι πολύ πιθανόν να ζητήσει από έναν συμπολεμιστή του να τον σκοτώσει μία ώρα αρχύτερα, ώστε να μην βασανίζεται άλλο. Το πιθανότερο είναι πως ο γιος του Νικηράτου είχε επίγνωση τέτοιων περιστατικών.

Βέβαια, ο Νικίας δεν ορίζει συγκεκριμένα τον άνθρωπο με την γνώση όσων προκαλούν θάρρος ή φόβο, παρά τον ονομάζει γενικόλογα ως *δεινῶν καὶ μὴ δεινῶν ἐπιστήμονα* (195d). Είναι αξιοσημείωτη η χρήση της λέξης *ἐπιστήμονα*, που δηλώνει απόπειρα γνωστικής εξειδίκευσης επί ενός πράγματος, αλλά, από την άλλη, ο ασαφής ορισμός του Νικία δηλοί αμηχανία και αδυναμία του να ανταποκριθεί στις ερωτήσεις του Λάχητα. Ο Πλάτωνας, έτσι, θέλει να δείξει ότι μπορεί, μεν, ο Νικίας να διευκρινίζει τι εννοεί με τις ρήσεις του περί ιατρικής, αλλά αδυνατεί – όπως όλοι οι σοφιστές, κατά τον φιλόσοφο – να επεκτείνει νοητικώς τον συλλογισμό του και να δώσει ικανοποιητικό ορισμό της ανδρείας. Γι' αυτό και ο Λάχης αποκρίνεται με δηκτικό ύφος ότι ο Νικίας μάλλον αναφέρεται σε μάντεις. Εδώ, προφανώς, ο ερευνητής παραπέμπεται συνειρμικά από τον Πλάτωνα στις συχνές συναναστροφές που είχε ο Νικίας με τους μάντεις, κάτι, που, φυσικά τον οδήγησε στην σφαλερή απόφαση της μη εγκατάλειψης της Σικελίας την ημέρα που πραγματοποιήθηκε η έκλειψη της σελήνης. Ο Νικίας προτίμησε να υποκύψει στις επιθυμίες των στρατιωτών του, υπονοεί ο Πλάτων, παρά να πάρει την κατάσταση στα χέρια του και να εξηγήσει το φαινόμενο επιστημονικά. Ο ηγέτης των *χρηστῶν*, τέλος, επισημαίνει ότι δεν αναφέρεται στους μάντεις· οι μάντεις, κατ' εκείνον, προβλέπουν, μεν, το μέλλον, αλλά δεν είναι σε θέση να αποφανθούν περί τού τι αξίζει κάποιος να πάθει ή όχι.[977]

ήταν ότι υπάρχουν περιπτώσεις, οι οποίες υπερβαίνουν την ιατρική και τις θεραπευτικές δυνάμεις της. Αυτό δεν παύει, βεβαίως, να ισχύει μέχρι και σήμερα, παρόλο, φυσικά, που η εξέλιξη της σύγχρονης ιατρικής είναι ραγδαία μέσω της ανακάλυψης διαφόρων θεραπευτικών μέσων, όπως ειδικών φαρμάκων, εμβολίων κ.ά., που έχουν συντείνει στην άνοδο του προσδόκιμου ζωής ενός μέσου ανθρώπου. Σε κάθε περίπτωση, το ερώτημα τού αν ο γιατρός δικαιούται να αδιαφορήσει για τον ασθενή, όταν αυτός κριθεί από την επιστήμη ως περίπτωση ανίατη, χρειάζεται την συνδρομή της ηθικής φιλοσοφίας – βιοηθικής και επαρκής επιστημονική απάντηση δεν μπορεί να δοθεί. Τολμώ να εκφράσω την θέση ότι ο γιατρός έχει χρέος να φροντίζει τον ασθενή μέχρι τέλους· σοβαρό, πάντως, ηθικό πρόβλημα δημιουργείται στην περίπτωση που ανίατος ασθενής αιτηθεί ευθανασία, διότι η άρνηση στο αίτημα του ασθενούς, θα υποστηρίξει κάποιος, συνεπάγεται παράκαμψη της ατομικής του βούλησης. Το ζήτημα δεν μπορεί να αναλυθεί περαιτέρω στην διατριβή αυτήν. Για την εξέταση της ευθανασίας υπό το επιστημονικό πρίσμα του ποινικού δικαίου, βλ. Συγκούνης (2014). Για το *Περὶ τέχνης* του Ιπποκράτη, βλ. και Λυπουρλής (2000) 274-276.

[977] Βλ. Foley (2009) 221: «Nicias supplements knowledge of risk with knowledge of which outcomes are morally preferable. For an agent to act courageously, he or she will need to know which causes merit potentially significant

Ο Λάχης, στην συνέχεια, εύλογα μέμφεται τον Νικία για τις αποκρίσεις του, αφού τα κριτήρια που θέτει ο δεύτερος μόνον οι θεοί τα πληρούν. Παράλληλα, ο Λάχης τονίζει ότι ο Νικίας ομιλεί σαν να βρίσκεται σε δικαστήριο, αφού εκφωνεί φράσεις κενές περιεχομένου (*μάτην κενοῖς λόγοις αὐτὸς αὑτὸν κοσμοῖ*, 196b). Εντύπωση προκαλεί εδώ ότι ένας «καθαρόαιμος» *χρηστὸς* πολιτικός εγκαλείται από έτερο *χρηστὸν* για πράγματα που κάνουν οι ανήκοντες στην μερίδα των *πονηρῶν*. Ο Νικίας φλυαρεί και ρητορεύει με ύφος επηρμένο, αλλά τα συμπεράσματά του είναι άνευ περιεχομένου. Προφανώς, η μομφή του Λάχητα εξηγείται από το ότι ο Πλάτωνας επιθυμεί να δείξει το διανοητικό έλλειμμα των σοφιστών, όταν καλούνται να συζητήσουν με τον Σωκράτη. Παράλληλα, όμως, το εδάφιο αυτό παρουσιάζει και μια ιδιότυπη μονομαχία ανάμεσα σε δύο *χρηστούς*. Ο Λάχης, προκειμένου να υπερισχύσει ρητορικώς του Νικία, τού αποδίδει γνωρίσματα των *πονηρῶν*, ήτοι τον αποκαλεί επιδέξιο φαφλατά, προκειμένου να τον υποβαθμίσει στο μυαλό των συνομιλητών του.

Στην συνέχεια, τα ηνία του διαλόγου παίρνει ο Σωκράτης και καλεί τον Νικία να εξηγήσει τι εννοεί με τον ορισμό της ανδρείας που μόλις παρέθεσε.[978] Μήπως ζώα, όπως το λιοντάρι, το ελάφι, ο ταύρος και ο πίθηκος είναι και αυτά ίσα στην ανδρεία (196e);[979] Ο Νικίας αξιοποιεί με ουσιαστικό τρόπο τις απορίες του Σωκράτη και αποκρίνεται ευφυώς ότι τα ζώα, σαν τα παιδιά, δεν κατέχουν την ανδρεία, αφού δρουν με γενναιότητα λόγω απερισκεψίας – και, άρα, άγνοιας του φόβου – και όχι εξαιτίας συνετού θάρρους. Εν ολίγοις, οι πράξεις των ζώων δεν είναι προϊόν γνωστικής επεξεργασίας των εκάστοτε δεδομένων και νοητικού «ζυγίσματος» της κάθε κατάστασης που προκύπτει, αλλά συνιστούν απόρροια αυθορμητισμού, ήτοι ενστικτώδη αντίδραση στο κάθε ξεχωριστό ερέθισμα.[980] Αυτά που είναι *ἀνδρεῖα* συνδέονται με *τὰ φρόνιμα*, συμπληρώνει ο Νικίας (197c). Ο ηγέτης των *χρηστῶν* κατορθώνει εδώ με ευστροφία να ξεφύγει από τα φιλοσοφικά «δίχτυα» του Σωκράτη και προσφέρει αξιόλογη αιτιολόγηση των

---

sacrifices. Combining these two epistemic considerations yields a more precise formulation of Nicias's view: φ is courageous if and only if φ involves an acceptable risk for a morally appropriate goal».

[978] Για μια συνολική αποτίμηση της επιχειρηματολογίας του Σωκράτη, αναιρετική της εγκυρότητάς της, βλ. Santas (1969) 456-457.

[979] Βλ. και Tessitore (1994) 121.

[980] Ωστόσο, ο Schmid (1985) 122 αντιτείνει: «The supposition that natural or innate powers of anger or aggressiveness might be the elemental sources which reason must train and utilize is not discussed, nor is the related thought that there might be temperamental differences among men as regards this natural basis for courage. This is the view of courage expressed by Protagoras in the dialogue named for him, where he says: ´´courage comes from nature and fit nurture of the soul´´ (351B)». Βλ., επίσης, Gould (1987) 271.

επιχειρημάτων του.[981] Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Νικίας στον πλατωνικό *Λάχητα* διαθέτει τις διανοητικές δεξιότητες που απαιτούνται για να μπορέσει να συμβαδίσει κάποιος με την σύνθετη νοητικώς διαλεκτική του Σωκράτη.[982] Ο Λάχης εκνευρίζεται εκ νέου, ενώ ο Σωκράτης διατείνεται ότι οι ορισμικές αυτές κατηγοριοποιήσεις, στις οποίες προβαίνει ο Νικίας, αποτελούν απόρροια της συναναστροφής του με τον Δάμωνα, ο οποίος, με την σειρά του, έχει επηρεαστεί από τον σοφιστή Πρόδικο.[983] Ο Νικίας, δηλαδή, κατηγορείται και πάλι για χρήση σοφιστικών μεθόδων· βέβαια, οι μομφές αυτές δύνανται να στραφούν εις βάρος του Πλάτωνα, αφού ο Σωκράτης τονίζει ότι ο Δάμων είναι φίλος του. Υποτίθεται, μάλλον, ότι, αν ο Πλάτων άκουγε αυτήν την παρατήρηση, θα αποκρινόταν πως ο Σωκράτης εντασσόταν, μεν, σε σοφιστικούς κύκλους, αλλά δεν υιοθετούσε τις επιφανειακές, κατ' εκείνον, αντιλήψεις των σοφιστών για την γνώση. Αυτό σημαίνει ότι ο Σωκράτης μπορούσε να έρχεται σε επαφή ακόμα και με πρότυπα που ο ίδιος θεωρούσε κακά, ώστε να αντλεί από αυτά το χρήσιμο – με τον ίδιο τρόπο ο Σωκράτης, όπως τονίζει ο Αλκιβιάδης στο *Συμπόσιον* του Πλάτωνα,[984] έπινε κρασί, δηλαδή απολάμβανε την ηδονή της οινοποσίας, αλλά δεν μεθούσε ποτέ, διότι ήταν σε θέση να επιβάλλει στον εαυτό του το μέτρο.

Ακολούθως, ο Λάχης εγκαλεί εκ νέου τον Νικία, αναφέροντας ότι δεν ταιριάζει σε άνδρα, τον οποίον η πόλη θέτει επικεφαλής αυτής, να συμπεριφέρεται με τέτοιον σοφιστικό τρόπο.[985] Ο Πλάτων υπονοεί εδώ ότι ο Νικίας, παρότι ικανός να συλλαμβάνει σύνθετες έννοιες και να προβαίνει σε διαίρεση αυτών κατ' είδος, δεν πλησιάζει το ιδανικό της φιλοσοφίας και είναι ακατάλληλος για ηγέτης της Αθήνας. Δεν είναι βραδύνους, ούτε ανίκανος στρατηγός· είναι, απλώς, ελλιπής γνωστικά. Ο ηγέτης των *χρηστῶν* και γιος του Νικηράτου δεν έχει στο ενεργητικό του «ηθική προϋπηρεσία» ανάλογη με αυτήν του Σωκράτη, ο οποίος τριγυρνούσε στην αγορά ή παρίστατο στα συμπόσια και μέσω της διαλεκτικής του επιχειρούσε να

[981] Βλ. σχετικά Michelini (2000) 71: «Nicias' insightfulness is not typical of Socrates' victims, who usually respond to exposure of their weaknesses, as Laches does, with confusion and anger».
[982] Ο Hoerber (1968) 104, μάλιστα, εκφράζει την άποψη ότι ο Νικίας βρίσκεται στο πλατωνικό επίπεδο της *διάνοιας*, ενώ ο Σωκράτης τοποθετείται, προφανώς, υψηλότερα, σε αυτό της *νόησης*.
[983] Βλ. Πλ. *Λάχ*. 197d: *μηδέ γε εἴπῃς, ὦ Λάχης· καὶ γάρ μοι δοκεῖς οὐδὲ ἠσθῆσθαι ὅτι ταύτην τὴν σοφίαν παρὰ Δάμωνος τοῦ ἡμετέρου ἑταίρου παρείληφεν, ὁ δὲ Δάμων τῷ Προδίκῳ πολλὰ πλησιάζει, ὃς δὴ δοκεῖ τῶν σοφιστῶν κάλλιστα τὰ τοιαῦτα ὀνόματα διαιρεῖν*. Για τον Πρόδικο βλ. Romilly (1986) 1-18. Βλ., επίσης, Tatsi (2020) 111, υποσημ. 32· Henrichs (1975) 93-123· Henrichs (1976) 15-21 και Corey (2008) 1-26.
[984] Βλ. σχετικά Πλ. *Συμπ*. 220a: *ἔν τ' αὖ ταῖς εὐωχίαις μόνος ἀπολαύειν οἷός τ' ἦν τά τ' ἄλλα καὶ πίνειν οὐκ ἐθέλων, ὁπότε ἀναγκασθείη, πάντας ἐκράτει, καὶ ὃ πάντων θαυμαστότατον, Σωκράτη μεθύοντα οὐδεὶς πώποτε ἑώρακεν ἀνθρώπων*.
[985] Βλ. Πλ. *Λάχ*. 197d: *καὶ γὰρ πρέπει, ὦ Σώκρατες, σοφιστῇ τὰ τοιαῦτα μᾶλλον κομψεύεσθαι ἢ ἀνδρὶ ὃν ἡ πόλις ἀξιοῖ αὑτῆς προεστάναι*.

αποκαλύψει, εν πρώτοις, την άγνοια των συμπολιτών του και, κατόπιν, να συντείνει στην ηθική τους βελτίωση. Άνθρωπος που δεν έχει ζήσει κατά τρόπο ανάλογο, δεν έχει το δικαίωμα να εισέλθει στον πολιτικό στίβο, όπως πιστεύει ο Πλάτων.

Ο διάλογος ολοκληρώνεται ως εξής: ο Σωκράτης αποφασίζει να οδηγήσει την συζήτηση σε *ἀπορίαν*,[986] καλώντας, αρχικά, τον Νικία να δεχτεί ότι η ανδρεία είναι μέρος της αρετής. Ακολούθως, γίνεται δεκτό ότι τα δεινά προκαλούν δέος, ενώ τα θαρραλέα όχι. Δέος, εντούτοις, είναι η *προσδοκία μέλλοντος κακοῦ* (198b). Κατά αντίστοιχο τρόπο, τα θαρραλέα είναι τα μελλούμενα καλά. Μια επιστήμη,[987] όμως, δεν εξετάζει στο αντικείμενό της μόνο τα μελλοντικά, αλλά τόσο τα παρελθοντικά, όσο και τα παροντικά και, άρα, προσεγγίζει την γνώση σε ολόκληρο το χρονικό της φάσμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η στρατηγική, η οποία – τονίζει ο Σωκράτης με εμφανή ειρωνεία απέναντι στον Νικία – δεν πρέπει να υποτάσσεται στην βούληση των μάντεων. Ο Πλάτων υποδηλοί σε αυτό το σημείο την αδυναμία του Νικία να ενεργήσει, σε κρίσιμη περίσταση (κατά την έκλειψη της σελήνης, που έλαβε χώρα στην διάρκεια της Σικελικής εκστρατείας), σύμφωνα με τα προστάγματα της επιστήμης, ήτοι της στρατηγικής.[988] Ο δε Νικίας, παρόλο που προηγουμένως επήνεσε την στρατηγική ως γνώση

[986] Περί αυτού, βλ. Foley (2009) 214: «It is likely that Socrates knows what courage is not just because he fought in Potidaea, Delium and Amphipolis, but even more because his service was heroic in two of these places. At Potidaea, he single-handedly saved the wounded Alcibiades and prevented the humiliating loss of his armor (*Symposium* 219e-20e). Socrates then demonstrated a remarkable degree of courage when the entire Athenian army was routed at Delium. Keeping calm, rationally surveying the situation, and projecting a formidable mien, Socrates saves Laches himself (*Laches* 181a-b, *Symposium* 221a-c). Despite this distinguished military record, Socrates paradoxically avows that he is no more able to say what courage is than either of his interlocutors».

[987] Για την επιστήμη γενικότερα και την ορθή άσκησή της βλ. Δημητράκος (1991) 3-11.

[988] O de Laguna (1934) 170 σημειώνει: «Nicias appears as a liberal-minded gentleman, higly appreciative of the new intellectual culture of the day. There is no hint of the irresolution and vacillation that brought ruin upon the great expedition and made the name of its commander a loathing and an abomination. Plato was certainly fair to the man's better qualities, as few Athenians of his generation can have been capable of being». Η θεώρηση αυτή του γνωστού φιλοσόφου είναι εσφαλμένη από πολλές απόψεις. Κατ' αρχάς, πράγματι ο Πλάτων παρουσιάζει έναν Νικία ευφυή, καλλιεργημένο πνευματικά με τα διδάγματα της σοφιστικής, αλλά και, ενίοτε, με αυτά της φιλοσοφίας, ευγενή και έτοιμο για αναθεώρηση. Σίγουρα πρόκειται για θετικώς φορτισμένα γνωρίσματα χαρακτήρα. Από την άλλη, οι δύο αναφορές στην μαντική – από τον Λάχητα και τον Σωκράτη – συνιστούν καταφανές δείγμα μομφής για κακοδιαχείριση της Σικελικής εκστρατείας. Αντίφαση χρονική δεν δημιουργείται, διότι ο δραματικός χρόνος δεν συμπίπτει, προφανώς, με τον χρόνο σύνθεσης του διαλόγου. Όταν ο Πλάτωνας συγγράφει τον *Λάχητα*, έχει, ήδη, συντελεστεί η καταστροφική ήττα των Αθηναίων στην Σικελία, άρα ο φιλόσοφος έχει γνώση των χειρισμών του Νικία και μπορεί με τρόπο υπαινικτικό να περάσει τα μηνύματα που θέλει, έστω και αν η συζήτηση μεταξύ των δύο στρατηγών και του Σωκράτη τοποθετείται σε προγενέστερη της Σικελικής εκστρατείας χρονολογία. Ούτως ή άλλως, το 413 π.Χ. ο Πλάτων ήταν δεκατεσσάρων χρόνων και, οπωσδήποτε, σε θέση να ενημερωθεί από το στενό του περιβάλλον για τις εξελίξεις. Η δε αναβλητικότητα του Νικία είναι και αυτή παρούσα· ο ηγέτης των *χρηστῶν* σπεύδει να τερματίσει τον διάλογο, όταν συνειδητοποιεί ότι έχει περιέλθει σε δυσχερή θέση λόγω της διαλεκτικής του Σωκράτη. Περί αυτού, βλ. και Καλλιγᾶς (2022) 123. Τέλος, η άποψη ότι ο Νικίας πρέπει να επαινέθηκε ελάχιστα από ανθρώπους της εποχής του δεν επιβεβαιώνεται. Επί παραδείγματι, εντελώς διαφορετική εικόνα για τον γιο του Νικηράτου (και τον Θουκυδίδη Μελησίου) παρουσιάζει ο Αριστοτέλης. Βλ. σχετικά Αριστ. *Ἀθ. Πολ.*

προκύπτουσα μετά την εκμάθηση της οπλομαχίας και της τακτικής, δεν κατόρθωσε να συμβαδίσει με τις θεωρητικές του διακηρύξεις, όταν το απαίτησαν οι πολεμικές περιστάσεις. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Σωκράτης είναι ότι η ανδρεία, από την στιγμή που οφείλει να σχετίζεται τόσο με το παρόν, όσο και με το παρελθόν και το μέλλον, δεν ανταποκρίνεται στον ορισμό που διατύπωσε ο Νικίας. Επομένως, η εκλεκτή συντροφιά συνομιλητών δεν κατόρθωσε να ορίσει ικανοποιητικά την ανδρεία, η οποία, στην πραγματικότητα, συμπίπτει με την ίδια την αρετή στο σύνολό της.[989]

Ο Νικίας αποχωρεί από τον διάλογο με τρόπο εύθυμο και, συνάμα, προβληματικό. Αφού ο Λάχης τον ειρωνευτεί εκ νέου, σημειώνοντας ότι δεν κατάφερε ο Νικίας να αξιοποιήσει τα διδάγματα του Δάμωνος και να ορίσει, έτσι, ικανοποιητικά την ανδρεία, ο γιος του Νικηράτου αποκρίνεται ότι θα εξετάσει αργότερα το ζήτημα με την συνδρομή του Δάμωνα προβαίνοντας σε σχετικές επανορθώσεις, ενώ ομολογεί ρητά ότι ο ίδιος και ο Λάχης δεν έχουν τα απαιτούμενα πνευματικά προσόντα, όταν καλούνται να συνομιλήσουν με τον Σωκράτη.[990] Η γεύση που αφήνει ο διάλογος είναι πικρή για δύο λόγους: 1) ο Νικίας αδυνατεί να κατανοήσει την υπεροχή της σωκρατικής διαλεκτικής έναντι της σοφιστικής, από την στιγμή που ο ίδιος επιμένει ότι ο Δάμων είναι σε θέση να του διασαφηνίσει επαρκώς το ζήτημα της ανδρείας. 2) Είναι εξόχως προβληματική η παραδοχή του Νικία ότι ο ίδιος και ο Λάχης δεν δύνανται να ορίσουν σωστά τις έννοιες. Ο Πλάτων επιθυμεί να δείξει ότι οι διάσημοι πολιτικοί της Αθήνας, όπως ο Νικίας και ο Λάχης, παρόλο που αναιρούνται πανηγυρικά, όταν συζητούν με τον Σωκράτη, συνεχίζουν να ηγούνται της πόλεως χωρίς να τροποποιούν τις αντιλήψεις τους προς το βέλτιστον[991] και χωρίς

28.5: *καὶ περὶ μὲν Νικίου καὶ Θουκυδίδου πάντες σχεδὸν ὁμολογοῦσιν ἄνδρας γεγονέναι οὐ μόνον καλοὺς κἀγαθοὺς ἀλλὰ καὶ πολιτικοὺς καὶ τῇ πόλει πάσῃ πατρικῶς χρωμένους*. Βλ., επίσης, Michelini (2000) 67-68.

[989] Βλ. και Kenyon (2020) 54.

[990] Ο Foley (2009) 230 καταλήγει στο εξής ευφυές και διεισδυτικό φιλοσοφικά συμπέρασμα: ο Πλάτωνας παρουσιάζει τον Σωκράτη ως το πρότυπο ανδρός, ο οποίος συνδυάζει αρμονικά την γενναιότητα στο πεδίο της μάχης με την ικανότητα φιλοσοφικής ανάλυσης σύνθετων εννοιών. Στο πρόσωπο του Σωκράτη ενοποιούνται οι δύο διαφορετικές αυτές ιδιότητες, ενώ όσον αφορά τον Λάχητα και τον Νικία οι δύο αρετές επιμερίζονται. Αυτό εξηγείται από το ότι ο Λάχης βλέπει στον Σωκράτη μόνο γνωρίσματα ανδρείας, ενώ ο Νικίας συνδέει τον γιο της Φαιναρέτης με την φιλοσοφική δραστηριότητα. Επομένως, οι δύο στρατηγοί αλληλοσυμπληρώνονται, μεν, αλλά κανείς εξ αυτών δεν συγκεντρώνει στο άτομό του το ιδανικό ρήσης και δράσης στο σύνολό του. Η άποψη αυτή του Foley είναι σωστή και περιγράφει επαρκώς τα κίνητρα που, ενδεχομένως, είχε ο Πλάτων κατά την συγγραφή του *Λάχητα*. Βλ. και Davis (2016) 276. Ας συμπληρωθεί, πάντως, εδώ ότι η θέση του Foley συνεπάγεται ότι ο Σωκράτης είναι ο ιδανικός πολιτικός άρχων, ενώ οι μεγάλοι Αθηναίοι στρατηγοί αδυνατούν να πολιτευθούν ορθώς και, αφεύκτως, οδηγούν την Αθήνα στην καταστροφή. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο *Λάχης* προσημαίνει επιτυχώς όσα ο Πλάτων θα διατυπώσει αργότερα στον *Γοργία* του. Για ένα παρόμοιο με τον Foley συμπέρασμα, βλ. Tessitore (1994) 122· Michelini (2000) 65 και Hoerber (1968) 100-102.

[991] Βλ. Tessitore (1994) 128: «Nicias appears more intent upon revising his argument so as to be able to defend himself in speech than he is with using speech to discover the truth».

να πολιτεύονται με την συνδρομή της φιλοσοφίας. Μαγεύονται, μεν, από τον σωκρατικό λόγο, αλλά μετά το πέρας του διαλόγου επιστρέφουν στις συνηθισμένες ενασχολήσεις τους και δρουν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που δρούσαν και πριν. Υποκρύπτεται εδώ και πλατωνική δήλωση: ο ίδιος ο Πλάτωνας μαγεύει τους αναγνώστες για όσο τον διαβάζουν ή τους φίλους και μαθητές του για όσο τον συναναστρέφονται, αλλά, όταν τελειώνει η συνάντηση αυτή, οι άνθρωποι φέρονται λες και δεν έχουν γνωρίσει ποτέ τον Πλάτωνα.

4.4 Ο *Βίος* του Νικία στον Πλούταρχο

Ο Πλούταρχος, με την συγγραφή του *Βίου* τού Νικία, αποσκοπεί στην έκθεση μιας πλήρους προσωπογραφίας από άποψη ηθική και, εν γένει, χαρακτηρολογική, δηλαδή ο συγγραφέας αναδεικνύει όλα εκείνα τα γνωρίσματα του *χρηστοῦ* ανδρός που συμβάλλουν στην συγκρότηση ενός ολοκληρωμένου και κατανοητού πορτρέτου – την ίδια, άλλωστε, τακτική χρησιμοποιεί ο Πλούταρχος σε όλους τους *Βίους* του.[992] Επισημαίνεται εδώ ότι στο υποκεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν μόνο τα στοιχεία εκείνα που προσθέτουν πληροφορίες αναφορικά με την προσωπικότητα του Νικία· εν ολίγοις, τα σημεία τα οποία μαρτυρούν εμφανή επιρροή του Θουκυδίδη στον Πλούταρχο – ήτοι, τα κειμενικά μέρη στα οποία ο Πλούταρχος παρουσιάζει την ίδια ιστορική εκδοχή με τον ιστορικό,[993] παραφράζοντας ή και αντιγράφοντας, ενίοτε, τα λόγια

[992] Περί αυτού, βλ. και Titchener (1988) 7: «The Life of Nicias is usually consulted because of the significance of Nicias' role in Athenian politics. Yet the ΄΄historical΄΄ importance of Nicias stems from our enforced reliance on the contemporary accounts of Aristophanes and Thucydides: were we to have, e.g., the lost histories of Philistus and Timaeus, this biography would be regarded in a completely different light by historians. Plutarch had no way of knowing that the rich tradition available to him would largely dry up, and that later scholars would turn to Nicias as a historical document. He never meant his biographies to be used in this way; he intends to provide good examples for men to emulate». Οι υπογραμμίσεις δεν είναι δικές μου. Η κρίση του ερευνητή είναι ορθή, αφού, πράγματι, ο Πλούταρχος δεν γράφει ιστορία με την αυστηρή έννοια του όρου· οι *Βίοι* του μπορούν να ονομαστούν περισσότερο ως «ηθογραφίες». Πάντως, ο *Νικίας* ακολουθεί με εξαιρετική πιστότητα τον Θουκυδίδη και, μάλιστα, εντοπίζονται σημεία, κατά τα οποία ο Πλούταρχος ξεφεύγει εντελώς από την στόχευση της ηθογραφίας και γράφει σαν ιστορικός, κάνοντας μνεία σε παράλληλα ή και άσχετα με την κεντρική αφήγηση γεγονότα (υπό αυτό το πρίσμα, ο Πλούταρχος συμπληρώνει τον Θουκυδίδη). Βεβαίως, η ιστορική ακρίβεια των δρωμένων αυτών δεν είναι πάντοτε εύκολο να ελεγχθεί, ιδίως αν τα περιστατικά αυτά δεν υπάρχουν στον Θουκυδίδη. Βλ. και Titchener (1988) 43-44. Πβ. και Perrin (1902) 139-140.

[993] Βλ. Bishop (2016) 7. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο Πλούταρχος έγραψε τους *Βίους* του με τρόπο ιστορικό, ήτοι δεν αδιαφόρησε για την ιστορική εγκυρότητα των πληροφοριών που παραθέτει. Η Κωνσταντινίδου (2016) 4, παραπέμποντας και στον Pelling (1992) 10-11, ισχυρίζεται εσφαλμένα ότι «ο Πλούταρχος αντίστοιχα συνιστά τον σπουδαιότερο βιογράφο της (σημείωση: εννοεί της αρχαιότητας) με κυρίαρχες αρετές του όχι την ακρίβεια ή τη βαθιά ανάλυση των γεγονότων αλλά τη λογοτεχνική του δεινότητα». Προφανώς, ο Πλούταρχος δεν συγγράφει σαν Θουκυδίδης και δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην σκιαγράφηση των χαρακτήρων, αλλά η υποτίμηση της ικανότητάς του να αξιολογεί σωστά την ιστορία συνιστά λανθασμένη ερευνητικά θέση και δεν προκύπτει από τα κείμενα του μεγάλου βιογράφου.

του – θα παραλειφθούν.[994] Αυτό πραγματοποιείται σε μεγάλο βαθμό κατά την περιγραφή της συμμετοχής του Νικία στην Σικελική εκστρατεία. Δεν θα δοθεί, έτσι, έμφαση στα σημεία αυτά, προκειμένου να μην γίνει επανάληψη της ιστορικής αφήγησης του Θουκυδίδη. Όπου, όμως, ο Πλούταρχος αναφέρει ήδη γνωστά δρώμενα, εξεταζόμενα, εντούτοις, από διαφορετικό ιστορικό, ηθικό ή και κοινωνικό πρίσμα,[995] η παράθεση των πληροφοριών κρίνεται απαραίτητη. Τέλος, τα κωμικά αποσπάσματα, τα οποία παραθέτει ο Πλούταρχος, δεν θα αναλυθούν σε αυτό το υποκεφάλαιο, αφού το τελευταίο υποκεφάλαιο του Νικία θα εστιάσει ακριβώς στις διάφορες εμφανίσεις του Νικία ως κωμικού χαρακτήρα στις αθηναϊκές σκηνές της εποχής του.

Το πρώτο σημαντικό στοιχείο αφορά τις πηγές που πρόκειται να χρησιμοποιήσει ο Πλούταρχος:[996] ο βιογράφος επισημαίνει πως αντλεί πληροφορίες από τον Θουκυδίδη και τον Συρακούσιο ιστορικό, Φίλιστο,[997] ενώ συμπληρώνει, επίσης, ότι αξιοποιεί ποικίλια αφιερώματα, ψηφίσματα και, εν γένει, πληροφορίες οι οποίες δεν είναι ευρέως γνωστές στην εποχή του.[998] Μάλιστα, δεν προτίθεται να αναφερθεί σε ασήμαντα περιστατικά, αλλά σε αυτά που συμβάλλουν αποτελεσματικά στην συνολική ηθογράφηση του *χρηστοῦ* ανδρός.[999] Σημαντική ρήση στην πρώτη παράγραφο είναι η εξής: *μάλιστά γε δὴ τὸν τρόπον καὶ τὴν διάθεσιν τοῦ ἀνδρὸς ὑπὸ πολλῶν καὶ μεγάλων παθῶν καλυπτομένην περιεχούσας*. Ο Πλούταρχος δηλώνει ευθέως ότι η ζωή του Νικία δεν σημαδεύτηκε από ουδέτερα γεγονότα, αλλά από μεγάλες τραγωδίες, που (συνεπάγεται ότι) επηρέασαν και την ίδια την πόλη της Αθήνας.

---

[994] Για τον θαυμασμό του Πλούταρχου προς τον Θουκυδίδη, βλ. και Titchener (1988) 22: «Plutarch admired Thucydides' writing, as is clear from the first chapter of Nicias in which he is at pains to make clear that although of necessity covering the same territory as Thucydides, Plutarch had no intention of attempting to improve on the narrative of the historian, which Plutarch recognizes as the highpoint of the entire work».

[995] Επιπρόσθετα, περί των φιλοσοφικών αρετών του Πλουτάρχου, βλ. Ingenkamp (2008) 264: «Plutarch mostly is not a deductive writer who reasons from general principles, but an author who makes his judgments evolve, never being afraid of modifying them when they have been too harsh at the beginning. Life and most of the situations that occur during life-time are too complicated to be judged according to one simple criterion. So it is no surprise when Plutarch begins wavering about what he said at the beginning and, at the end, says quite the contrary of it».

[996] Για τις πηγές που χρησιμοποιεί ο Πλούταρχος στον *Βίον* του Νικία βλ. και Luft (1952).

[997] Βλ. το χρήσιμο ακόμα άρθρο του Busolt (1899) 280-297. Βλ., επίσης, Gray (1991) 203.

[998] Για λάθη, πάντως, του Πλούταρχου, βλ., επί παραδείγματι, Thompson (1969) 160-162. Για την ευρεία μόρφωση του Πλούταρχου η Medica (2015) 209 σημειώνει: «Bil je meščan Hajroneje, Delfov in Aten, pridobil pa je tudi rimsko državljanstvo. Kljub predanosti Hajroneji je bil kozmopolit in je veliko prepotoval. Hkrati je bil eden od najbolj izobraženih posameznikov svojega obdobja». Κατά συνέπεια, η μόρφωση του βιογράφου έγκειται και στο ότι ήταν κοσμοπολίτης και πολυταξιδεμένος.

[999] Βλ. Πλουτ. *Νικ.* 1.5: *ἆς γοῦν Θουκυδίδης ἐξήνεγκε πράξεις καὶ Φίλιστος, ἐπεὶ παρελθεῖν οὐκ ἔστι, μάλιστά γε δὴ τὸν τρόπον καὶ τὴν διάθεσιν τοῦ ἀνδρὸς ὑπὸ πολλῶν καὶ μεγάλων παθῶν καλυπτομένην περιεχούσας, ἐπιδραμὼν βραχέως καὶ διὰ τῶν ἀναγκαίων, ἵνα μὴ παντάπασιν ἀμελὴς δοκῶ καὶ ἀργὸς εἶναι, τὰ διαφεύγοντα τοὺς πολλούς, ὑφ' ἑτέρων δ' εἰρημένα σποράδην ἢ πρὸς ἀναθήμασιν ἢ ψηφίσμασιν εὑρημένα παλαιοῖς πεπείραμαι συναγαγεῖν, οὐ τὴν ἄχρηστον ἀθροίζων ἱστορίαν, ἀλλὰ τὴν πρὸς κατανόησιν ἤθους καὶ τρόπου παραδιδούς.*

Η δεύτερη παράγραφος ξεκινάει με μια άμεση επίκληση σε φράση του Αριστοτέλη (Αριστ. *Ἀθ. Πολ.* 28.5/ Πλουτ. *Νικ*. 2.1), που ήδη έχει παρατεθεί και σχολιαστεί σε αυτήν την εργασία. Οι τρεις αξιότεροι πολιτικοί της νέας γενιάς ήταν, σύμφωνα με την πλειοψηφία των Αθηναίων, ο Νικίας, ο Θουκυδίδης Μελησίου και ο Θηραμένης. Αξίζει, ασφαλώς, να επισημανθεί ότι και οι τρεις άνδρες ηγήθηκαν, κατά την πολιτική τους σταδιοδρομία, της μερίδας των *χρηστῶν*, των υποστηρικτών της μετριοπαθούς δημοκρατίας και, σε σπανιότερες περιπτώσεις, της ολιγαρχίας. Ο Νικίας, με την σειρά του, ήταν ο πιο νέος σε ηλικία εκ των τριών πολιτικών ανδρών και είχε κατακτήσει αξιοσημείωτη κοινωνική υπόληψη ήδη κατά την εποχή της πολιτικής παντοδυναμίας του Περικλή, ενώ κατόρθωσε τόσο να εκλεγεί και συστρατηγός του τέκνου της Αγαρίστης, όσο και να αναδειχθεί σε ατομικά αξιώματα.[1000] Μετά, δε, τον θάνατο του Περικλή από τον φονικό λοιμό, ο Νικίας γίνεται *πρῶτος ἀνὴρ* της μερίδας των *χρηστῶν* ή *γνωρίμων*, αφού οι εύποροι οικονομικώς πολίτες και οι αριστοκράτες τον θεωρούν κατάλληλο για την ανάληψη της ηγεσίας και την προώθηση, κάπως, των συμφερόντων τους. Οι *χρηστοί*, σημειώνει ο Πλούταρχος, βλέπουν στο άτομο του Νικία το ιδανικό αντιπολιτευτικό αντίβαρο στον βδελυρό Κλέωνα, ο οποίος διακρίνεται χάρη στους θρασείς τρόπους του. Πλην, όμως, τούτων, ο Νικίας κατακτά την εύνοια του λαού, αφού, εν πολλοίς, αθηναϊκός *δῆμος* και γιος του Νικηράτου μοιράζονται τα ίδια οράματα.[1001] Η φράση *τὸν δῆμον εἶχεν εὔνουν καὶ συμφιλοτιμούμενον* είναι άκρως ενδιαφέρουσα, αφού αποδεικνύει ότι, αν συμπέσουν οι κατάλληλες συνθήκες και προϋποθέσεις, ακόμα και *χρηστὸς* πολιτικός δύναται να έχει την συμπάθεια του κόσμου και να είναι λαοφιλής. Αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό και ενδεικτικό της προσωπικότητας του Νικία, αφού ο Περικλής, λόγου χάριν, φοβούμενος μήπως ταυτιστεί με τυράννους ή μήπως θεωρηθεί ότι ο ίδιος επιδιώκει κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος, ηγήθηκε, ως *χρηστὸς* ο ίδιος, της μερίδας των *πονηρῶν*, των υποστηρικτών, δηλαδή, της ριζοσπαστικής δημοκρατίας.[1002] Είναι γνωστό ότι οι *χρηστοὶ* εθεωρούντο φιλολάκωνες και

[1000] Συμφωνεί με αυτό και ο Westlake (1956) 114: «Nicias apparently served on the board before the death of Pericles, but he is not mentioned by Thucydides until the summer of 427, when he led a small force against Minoa».
[1001] Βλ. Πλουτ. *Νικ*. 2.2: *Περικλέους δ' ἀποθανόντος εὐθὺς εἰς τὸ πρωτεύειν προήχθη, μάλιστα μὲν ὑπὸ τῶν πλουσίων καὶ γνωρίμων, ἀντίταγμα ποιουμένων αὐτὸν πρὸς τὴν Κλέωνος βδελυρίαν καὶ τόλμαν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸν δῆμον εἶχεν εὔνουν καὶ συμφιλοτιμούμενον*.
[1002] Βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 7.1-4: *ὁ δὲ Περικλῆς νέος μὲν ὢν σφόδρα τὸν δῆμον εὐλαβεῖτο. καὶ γὰρ ἐδόκει Πεισιστράτῳ τῷ τυράννῳ τὸ εἶδος ἐμφερὴς εἶναι, τήν τε φωνὴν ἡδεῖαν οὖσαν αὐτοῦ καὶ τὴν γλῶτταν εὔτροχον ἐν τῷ διαλέγεσθαι καὶ ταχεῖαν οἱ σφόδρα γέροντες ἐξεπλήττοντο πρὸς τὴν ὁμοιότητα. πλούτου δὲ καὶ γένους προσόντος αὐτῷ λαμπροῦ καὶ φίλων οἷ πλεῖστον ἠδύναντο, φοβούμενος ἐξοστρακισθῆναι, τῶν μὲν πολιτικῶν οὐδὲν ἔπραττεν, ἐν δὲ ταῖς στρατείαις ἀνὴρ ἀγαθὸς ἦν καὶ φιλοκίνδυνος. ἐπεὶ δ' Ἀριστείδης μὲν ἀποτεθνήκει καὶ Θεμιστοκλῆς ἐξεπεπτώκει, Κίμωνα δ' αἱ στρατεῖαι τὰ πολλὰ τῆς Ἑλλάδος ἔξω κατεῖχον, οὕτω δὴ φέρων ὁ Περικλῆς τῷ δήμῳ προσένειμεν ἑαυτόν, ἀντὶ τῶν*

δυνητικοί εχθροί της αθηναϊκής δημοκρατίας. Ο Νικίας, λοιπόν, κατορθώνει να ανατρέψει τον κανόνα και να κερδίσει τον σεβασμό της πλειοψηφίας πολιτευόμενος, συνάμα, με την μερίδα των *χρηστῶν* και οικονομικά επιφανών.

Ο Πλούταρχος συνεχίζει την περιγραφή του λέγοντας ότι ο Κλέων ναι μεν φρόντιζε τους πρεσβύτερους με την παροχή μισθών, αλλά ο ίδιος ήταν πλεονέκτης και άρπαγας·[1003] γι' αυτό και οι πολίτες της Αθήνας, παρατηρώντας ότι δεν υπάρχει αξιόλογος πολιτικά εκπρόσωπος των συμφερόντων τους, αποφασίζουν να στραφούν στον Νικία, ο οποίος κέρδιζε έδαφος με την σεμνότητα των τρόπων του· προ πάντων, η σεμνότητά του αυτή δεν ήταν ούτε αφόρητη, ούτε επαχθής. Υποδηλοί ο συγγραφέας ότι ο Νικίας επεδείκνυε γνήσια σεμνότητα· ούτε σεμνοπρέπεια, ούτε προσποιητή προσήνεια. Πλην αυτού, οι πολλοί φρονούσαν πως ο Νικίας τους διοικεί με σεβασμό και έχοντας αρκετές ανασφάλειες (2.3). Ο αθηναϊκός *δῆμος*, εν ολίγοις, επιλέγει να εμπιστευτεί έναν πολιτικό, ο οποίος αφήνει τον απαραίτητο χώρο για την έκφραση των λαϊκών επιθυμιών και δεν τις καταπιέζει διά της ρητορικής επιβολής. Σε σχέση με τον Θουκυδίδη Μελησίου και τον Λάχητα, ο Νικίας φαίνεται να πραγματοποιεί μια πολιτική καινοτομία: ανακαλύπτει την χρυσή τομή ανάμεσα σε αλαζονεία και δημαγωγία και βρίσκει σημείο πνευματικής επαφής με τις ευρύτερες λαϊκές μάζες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ένας εξαιρετικά πλούσιος άνδρας κατορθώνει, εν αντιθέσει με τις επικρατούσες συνήθειες της εποχής του, να γίνει εξαιρετικά αρεστός στον *δῆμον*.

Επιχειρώντας περαιτέρω εμβάθυνση στην προσωπικότητα του Νικία, ο Πλούταρχος προσθέτει ότι ο γιος του Νικηράτου ήταν φύσει *ἀθαρσὴς καὶ δύσελπις*. Συνέβαινε, όμως, να καλύπτει στο πεδίο της μάχης αυτήν την έμφυτη ατολμία του με τις διαρκείς στρατιωτικές επιτυχίες του που προέκυπταν λόγω τύχης. Ασφαλώς, η κρίση αυτή του Πλουτάρχου είναι

πλουσίων καὶ ὀλίγων τὰ τῶν πολλῶν καὶ πενήτων ἑλόμενος παρὰ τὴν αὑτοῦ φύσιν ἥκιστα δημοτικὴν οὖσαν. ἀλλ', ὡς ἔοικε, δεδιὼς μὲν ὑποψίᾳ περιπεσεῖν τυραννίδος, ὁρῶν δ' ἀριστοκρατικὸν τὸν Κίμωνα καὶ διαφερόντως ὑπὸ τῶν καλῶν κἀγαθῶν ἀνδρῶν ἀγαπώμενον, ὑπῆλθε τοὺς πολλούς, ἀσφάλειαν μὲν ἑαυτῷ, δύναμιν δὲ κατ' ἐκείνου παρασκευαζόμενος. Ασφαλώς, ορθό είναι να επισημανθεί ότι ο Περικλής παρατηρεί την αδιαμφισβήτητη δημοτικότητα του Κίμωνα εντός του κύκλου των *χρηστῶν* και γι' αυτό μεταβαίνει στην αντίπαλη ιδεολογική μερίδα, ενώ ο Νικίας εκμεταλλεύεται το ότι κατά την εποχή του δεν υπάρχει αξιόλογος αντίπαλος που να δύναται να καθοδηγήσει ικανοποιητικά τους *χρηστούς*. Βεβαίως, η διαπίστωση αυτή δεν μειώνει σε καμία περίπτωση την ικανότητα του Νικία να αντιλαμβάνεται τις λαϊκές επιθυμίες και να συμβαδίζει, κατά το δυνατόν, με αυτές.

[1003] Για τον Κλέωνα, βλ. και Hammond & Rhodes (2009) 527: «Cleon was one of the leading figures in Athenian politics, from or before Pericles' death in 429 until his own death in 422 (5.6-12). He was one of the first politicians of a new kind, not from the old aristocracy (his father was a rich tanner), and not regularly holding office (though he was in the end to be a general), but basing his position on his ability to make persuasive speeches in the assembly and law courts. Cf. the characterization of him at 4.21 and in *Ath. Pol.* 28.3, and the picture of him given by Aristophanes (esp. *Knights*): he was ostentatiously populist, with a wild style and wild policies; he was disliked by Thucydides (for whose exile he may have been responsible: see note to 4.122) and by Aristophanes; the word 'demagogue' (demagogos, 'people-leader') may have been coined to refer to him and to men like him».

αφοριστική κάπως, αφού έχει ήδη δειχθεί επαρκώς σε αυτήν την διατριβή ότι ο Νικίας διέθετε εξαιρετικές μαχητικές ικανότητες (παρακάτω αυτό αναγνωρίζεται από τον ίδιο τον Πλούταρχο, κάτι που αντιφάσκει σε σχέση με την αξιολόγηση που πραγματοποιεί εδώ). Ο συγγραφέας, τέλος, ολοκληρώνει την δεύτερη παράγραφο του *Βίου* τού Νικία, κάνοντας μια μετατόπιση της θεματικής από τις μάχες στο πολιτικό πεδίο. Εξηγεί, δηλαδή, ο Πλούταρχος ότι οι ανασφάλειες του Νικία, καθώς και το ευτάρακτον του χαρακτήρα του λόγω επιθέσεων που δεχόταν από συκοφάντες, τον καθιστούσαν συμπαθή στον λαό και του χάριζαν τεράστια πολιτική δύναμη, αφού ο αθηναϊκός *δῆμος* αντιπαθούσε και ο ίδιος τους συκοφάντες και φρόντιζε να αυξάνει την επιρροή αυτών που τους καταπολεμούσαν. Η εν είδει γνωμικού φράση *τοῖς γὰρ πολλοῖς τιμὴ μεγίστη παρὰ τῶν μειζόνων τὸ μὴ καταφρονεῖσθαι* (2.4) κατορθώνει να περιγράψει με πολιτειολογική διεισδυτικότητα την συμπεριφορά του αθηναϊκού *δήμου*, ενδεχομένως και των μαζών εν γένει: οι πλειοψηφίες δεν δέχονται ανθρώπους που τις υποτιμούν, αλλά προωθούν εκείνους τους πλούσιους και ισχυρούς ανθρώπους που δύνανται εμφανώς να πολιτευθούν με τρόπο φιλολαϊκό. Διατυπωθείσα αλλιώς, με τρόπο σύγχρονο, η φράση έχει ως εξής: «Για να υψωθείς από τον λαό στον Όλυμπο της πολιτικής καταξίωσης, οφείλεις, πρώτα, να ξεκινήσεις από χαμηλά, συναναστρεφόμενος τους απλούς βιοπαλαιστές της καθημερινότητας και επιδεικνύοντας γνήσιο ενδιαφέρον για τις οιεσδήποτε δυνατότητες ποιοτικής αναβάθμισης της διαβίωσής τους». Υπό αυτό το πρίσμα, ο Νικίας είναι πραγματικά σύγχρονος πολιτικός, αφού το κύριο γνώρισμα των συγκαιρινών μεγάλων παραγόντων και επιχειρηματιών[1004] είναι ότι αδυνατούν να αντιληφθούν έστω και στοιχειώδεις ανάγκες των ανθρώπων της βιοπάλης.

[1004] Ας τονιστεί εδώ ότι η αναφορά αυτή δεν συνιστά με κανέναν τρόπο σχόλιο ιδεολογικού τύπου, παρά λειτουργεί ως ευρέως αποδεκτή διαπίστωση, που έχει ως έρεισμα τις μελέτες πολιτικών επιστημόνων. Η δε σύγκριση ανάμεσα στον Νικία και τους σύγχρονους επιχειρηματίες φαντάζει, εν πρώτοις, εσφαλμένη, αφού θα ανέμενε κανείς να τεθούν πλάι στον γιο του Νικηράτου συγκαιρινοί πολιτικοί. Στην σύγχρονη, όμως, εποχή η πολιτική ασκείται περισσότερο από τους οικονομικά ισχυρούς, παρά από τους ίδιους τους πολιτικούς. Βλ., λόγου χάριν, Choi, Jia & Lu (2015) 160: «In theory, because lobbying aims to influence public policies by gaining politicians' support for the firm's favored policy positions, the success of lobbying should depend on two key conditions. The first is to find policy-makers who are sympathetic to the firm's preferred policy stance, which provides an entry point for the firm to have its interests represented in policymaking. The second is to have the represented policies eventually prevail in the policymaking arena, which depends on the constraints that individual policymakers face when attempting to make policy changes, i.e., the veto points that policymakers expect to encounter when advancing policies. These two conditions together shape the outcome of lobbying. Moreover, both conditions can be facilitated or weakened by the structural features of political systems». Χαρακτηριστικό, δε, παράδειγμα εργαλείου που ασκεί πολιτική επιρροή είναι τα ΜΚΔ (Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης), που ανήκουν, ασφαλώς, σε οικονομικά επιφανείς ανθρώπους. Βλ. σχετικά Prier (2017) 52: «Social media sites like Twitter and Facebook employ an algorithm to analyze words, phrases, or hashtags to create a list of topics sorted in order of popularity. This "trend list" is a quick way to review the most discussed topics at a given time. According to a 2011 study on social media, a trending topic "will capture the attention of a large audience for a short time" and thus "contributes to agenda setting mechanisms." Using existing online networks in conjunction with automatic "bot" accounts, foreign agents can insert propaganda into a

Ο Πλούταρχος συνεχίζει την βιογραφία του Νικία με μνεία στον τρόπο διακυβέρνησης του Περικλή: ο γιος του Ξανθίππου διοικούσε τον αθηναϊκό *δῆμον* με αληθινή αρετή λόγου και ισχύ στον λόγο του, χωρίς να καταφεύγει σε προσχήματα, εν αντιθέσει με τον Νικία, ο οποίος δεν ήταν ο βέλτιστος ρήτωρ, ωστόσο χρησιμοποιούσε την μεγάλη του περιουσία, προκειμένου να ασκεί επιρροή στις μάζες. Μάλιστα, καθώς δεν μπορούσε να αντιτάξει ρητορική δεινότητα απέναντι στις βωμολοχίες του Κλέωνα, το τέκνο του Νικηράτου αναλάμβανε πασών ειδών δαπάνες, όπως *χορηγίαις* και *γυμνασιαρχίαις* (3.2). Με την φράση *ὑπερβαλλόμενος πολυτελείᾳ καὶ χάριτι τοὺς πρὸ ἑαυτοῦ καὶ καθ' ἑαυτὸν ἅπαντας* (3.2) ο Πλούταρχος δηλώνει ευθέως ότι οι δημόσιες δαπάνες του Νικία είχαν αφήσει εποχή, ενώ ο ερευνητής κατανοεί ότι ο ηγέτης των *χρηστῶν* υπερέβαινε σε πλούτο τον Θουκυδίδη Μελησίου, τον Λάχητα, ακόμα και τον Περικλή. Προς αιτιολόγηση των ρήσεών του, ο βιογράφος μνημονεύει το *Παλλάδιον* του Νικία στην Ακρόπολη και τον ευρισκόμενο στο άλσος του Διονύσου ναό, υπό τους χορηγικούς τρίποδες.[1005] Συμπληρώνει ο Πλούταρχος ότι ο Νικίας δεν έχασε ποτέ ως χορηγός θεατρικών παραστάσεων. Μάλιστα, ως απόδειξη της ευσέβειας του ανδρός αναφέρει το κάτωθι περιστατικό: κατά την διάρκεια χορηγίας του Νικία, εμφανίστηκε νεαρός δούλος του, που είχε μεταμφιεστεί σε Διόνυσο, και θαυμάστηκε για το κάλλος του από όλους τους παρευρισκομένους. Έτσι, ο ηγέτης των υποστηρικτών της μετριοπαθούς δημοκρατίας χάρισε στον δούλο την ελευθερία του, λέγοντας ότι δεν είναι όσιο να είναι δούλος κάποιος που εγκωμιάστηκε για το θεϊκό του κορμί (3.3). Το περιστατικό αυτό, μάλλον προϊόν προφορικής αφήγησης, δεν μπορεί να επαληθευτεί επιστημονικά, ωστόσο καταδεικνύει τον σεβασμό του Νικία προς τους θεούς· ο αρχηγός των *χρηστῶν* απελευθερώνει τον δούλο, φοβούμενος, ίσως, την οργή των θεών που θα τον έπληττε, αν δεν απήλασσε από την δουλεία έναν νεαρό άνδρα που επαινέθηκε από τους συμπολίτες του. Επιπροσθέτως, ο Πλούταρχος αναφέρει με λεπτομέρειες τον τρόπο με τον οποίον ο Νικίας έστησε τελετή στην Δήλο, καθώς και τις πολυτελείς διακοσμήσεις με τις οποίες την στόλισε (χάλκινος φοίνικας, αγορά κτήματος αντί δέκα χιλιάδων δραχμών και αφιερωματική στήλη). Οι

---

social media platform, create a trend, and rapidly disseminate a message faster and cheaper than through any other medium. Social media facilitates the spread of a narrative outside a particular social cluster of true believers by commanding the trend. It hinges on four factors: (1) a message that fits an existing, even if obscure, narrative; (2) a group of true believers predisposed to the message; (3) a relatively small team of agents or cyber warriors; and (4) a network of automated "bot" accounts».

[1005] Βλ. και Πλ. *Γοργ*. 472a: *μαρτυρήσουσί σοι, ἐὰν μὲν βούλῃ, Νικίας ὁ Νικηράτου καὶ οἱ ἀδελφοὶ μετ' αὐτοῦ, ὧν οἱ τρίποδες οἱ ἐφεξῆς ἑστῶτές εἰσιν ἐν τῷ Διονυσίῳ*. Για μια αρχαιολογική προσέγγιση βλ. και Dinsmoor (1910) 459-484, με έμφαση στην 478. Βλ., επίσης, Perrin (1911) 168-169. Για τα αναθήματα στον αρχαίο κόσμο βλ. Τζανετάκης (2023) 11-23.

ενέργειες αυτές, ας σχολιαστεί εδώ, δεν συνδέονται, απλώς, με την θεοσέβεια του Νικία, αλλά υποκρύπτουν και πολιτικά κίνητρα, αφού ο *χρηστὸς* πολιτικός εκμεταλλεύεται τον πλούτο του προς σταθεροποίηση της πολιτικής του εξουσίας. Κερδίζει, συνεπώς, την εύνοια του λαού και στην ευφράδεια των *πονηρῶν* αντιπαρατάσσει το χρήμα ως παράγοντα πολιτικής καθιέρωσης.

Σχολιάζοντας ο Πλούταρχος την ροπή του Νικία προς επίδειξη του πλούτου του, επισημαίνει ότι, οπωσδήποτε, υπάρχει σε αυτές τις ενέργειες *τὸ πρὸς δόξαν καὶ φιλοτιμίαν πανηγυρικὸν καὶ ἀγοραῖον* (4.1). Τα κίνητρα, όμως, του Νικία δεν ήταν, απλώς, προϊόν της θέλησής του για κατάκτηση της δόξας· ο βιογράφος αντιτείνει ότι οι δράσεις αυτές του ανδρός ήταν απόρροια της μεγάλης ευσέβειάς του, η οποία πλησίαζε την περιοχή της δεισιδαιμονίας. Παράλληλα, με την αιτιατική *δημαγωγίαν* (4.1) δεν γίνεται μόνο αναφορά στην δυνατότητα του Νικία να καθοδηγεί το πλήθος, αλλά και εμφανής μνεία στο αποτέλεσμα των πράξεων του *χρηστοῦ* ανδρός: η λέξη, δηλαδή, προσεγγίζει το σύγχρονο νοηματικό της περιεχόμενο, αφού τα χρήματα του Νικία κατόρθωναν να ασκούν καταλυτική επίδραση στο πλήθος και να παγιώνουν την πολιτική θέση του γιου τού Νικηράτου εντός της πόλεως. Συγχρόνως, το θεοφοβούμενον, βασική πτυχή της προσωπικότητας του Νικία, αιτιολογείται με παραπομπή στον Πασιφώντα, ο οποίος σε γραπτούς διαλόγους του σημείωνε ότι ο ηγέτης των *χρηστῶν* πραγματοποιούσε καθημερινά θυσίες στους θεούς και διατηρούσε εντός της οικίας του προσωπικό μάντη. Οι συμπολίτες του φρονούσαν πως ρύθμιζε διαρκώς τις δημόσιες υποθέσεις, αλλά στην πραγματικότητα ο Νικίας φρόντιζε τις ατομικές του εκκρεμότητες και, βασικότατα, τα μεταλλεία αργύρου που είχε στην κατοχή του και βρίσκονταν στο Λαύριο (4.2).[1006] Για την περάτωση των εκεί απαραίτητων και, συνάμα, επικίνδυνων εργασιών διατηρούσε πολλούς δούλους και το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του Νικία ήταν σε ασήμι. Εξηγεί ο Πλούταρχος ότι γι' αυτόν, ακριβώς, τον λόγο πολλοί τού ζητούσαν ασήμι και ο γιος του Νικηράτου έδινε σε άπαντες, ήτοι τόσο σε αυτούς που διέκειντο ευνοϊκά απέναντί του, όσο και σε εκείνους που επεδίωκαν να τον βλάψουν. Ας σχολιαστεί εδώ ότι η κίνηση του Νικία, εκούσια ή μη, καταντά να έχει πολιτικό χαρακτήρα, αφού οι συμπαθούντες τον Νικία τον βλέπουν ως φιλάνθρωπο, ενώ οι εχθροί του δεν του επιτίθενται, από την στιγμή που έχουν οικονομικό όφελος από την συναναστροφή μαζί του. Εν ολίγοις – και με σύγχρονους όρους –, ο Νικίας

[1006] Για περαιτέρω κειμενικές αναφορές στα μεταλλεία του Νικία στο Λαύριο, βλ. Ξενοφ. *Ἀπομνημ.* 2.5.2: *Νικίας δὲ ὁ Νικηράτου λέγεται ἐπιστάτην εἰς τἀργύρεια πρίασθαι ταλάντου*. Πβ. Ξενοφ. *Πόρ*. 4.14: *πάλαι μὲν γὰρ δήπου οἷς μεμέληκεν ἀκηκόαμεν ὅτι Νικίας ποτὲ ὁ Νικηράτου ἐκτήσατο ἐν τοῖς ἀργυρείοις χιλίους ἀνθρώπους, οὓς ἐκεῖνος Σωσίᾳ τῷ Θρᾳκὶ ἐξεμίσθωσεν, ἐφ' ᾧ ὀβολὸν μὲν ἀτελῆ ἑκάστου τῆς ἡμέρας ἀποδιδόναι, τὸν δ' ἀριθμὸν ἴσους ἀεὶ παρέχειν* (πβ. Αθήν. 6.103). Βλ., επίσης, Titchener (1988) 12. Για το Λαύριο γενικότερα βλ. Sinclair (1997) 12.

διατηρεί ζωντανή την συμπάθεια των φίλων του προς το πρόσωπό του, ενώ κλείνει τα στόματα των εχθρών του και τους δωροδοκεί προς το συμφέρον του, είτε το πράττει σκοπίμως, είτε όχι.

Το κείμενο του Πλούταρχου συνεχίζεται με περιγραφή της συμπεριφοράς του Νικία, η οποία προκύπτει από τον φόβο των συκοφαντών. Ο βιογράφος, λοιπόν, επισημαίνει ότι ο πολιτικός άνδρας, επιθυμώντας, κάπως, να αποφύγει την δυσφήμηση από κακόβουλους συμπολίτες του, δεν έτρωγε από κοινού με άλλους, ούτε θα τον έβρισκε κανείς να λαμβάνει μέρος σε συζητήσεις και συναναστροφές·[1007] αντιθέτως, κατά την διάρκεια άσκησης της εξουσίας του, η παραμονή του στο στρατηγείο παρατεινόταν έως το βράδυ, ενώ ήταν και ο πρώτος που κατέφτανε στην Βουλή και, συνάμα, ο τελευταίος που αποχωρούσε. Όλα αυτά, βεβαίως, δεικνύουν γνήσιο ενδιαφέρον για τον αθηναϊκό πολιτικό στίβο και τα πάσης φύσεως προβλήματα που ενδέχεται να αντιμετώπιζαν οι συμπολίτες του Νικία. Η υπερβολική, όμως, προσήλωση στο δημόσιο καθήκον επέτρεπε στον ηγέτη των *χρηστῶν* να αποφεύγει τις περιττές συναναστροφές. Ο Πλούταρχος συμπληρώνει ότι ο Νικίας, όταν δεν ασχολείτο με τα κοινά, ήταν στην κυριολεξία απροσέγγιστος και δυσεύρετος, αφού παρέμενε *κατακεκλεισμένος* εντός της οικίας του (5.1). Οι δε φίλοι ή και συγγενείς του Νικία στέκονταν στην πόρτα και απέτρεπαν να εισέλθουν εντός του σπιτιού τους διάφορους που κατέφταναν εκεί, ζητώντας συγγνώμη και τονίζοντας ότι ο *χρηστὸς* άνδρας είναι εξαιρετικά απασχολημένος με κάποια δημόσια υπόθεση. Τις δικαιολογίες αυτές προέβαλλε κάποιος Ιέρωνας, ανατραφείς παιδιόθεν στο σπίτι του Νικία· αυτός, δε, ο Ιέρωνας[1008] κανόνιζε μυστικές συναντήσεις του Νικία με μάντεις, λέγοντας στον κόσμο ότι ο γιος του Νικηράτου ταλαιπωρείται με τα κοινά της πόλεως και αναζητεί λύσεις ακόμα και στο λουτρό του, έχοντας, έτσι, χάσει τον ύπνο του, τα λεφτά του και τους φίλους του, εν αντιθέσει με άλλους πολιτικούς που και φίλους αποκτούν και κλέβουν από το δημόσιο

[1007] Για έναν σχολιασμό βλ. Titchener (1988) 128-129.

[1008] Βλ. Titchener (2008) 281, όπου υποστηρίζεται ότι η σχέση Νικία και Ιέρωνα έρχεται σε εμφανή αντίθεση με την σχέση Περικλή και Αναξαγόρα. Η πρώτη αφορά την δεισιδαιμονία, η δεύτερη την λογική ερμηνεία των πραγμάτων: «One such clue is the unflattering comparison of Nicias to Pericles, specifically in terms of their associates, Hiero and Anaxagoras. At *Nic*. 5.3, Plutarch used language very similar to that with which he described Pericles' relationship with Anaxagoras (*Per*. 4.4). Hiero is some kind of butler, or assistant, to Nicias, providing an interface with visitors and the public at large. Whereas the Nicias–Hieron relationship is delineated with an air of disapproval (Hieron is called Nicias' "fellow–actor", *syntragôdôn*), the Pericles–Anaxagoras relationship is regarded favorably. In fact, Plutarch says specifically that one of the advantages Pericles derived from association with Anaxagoras was that Pericles was thereby freed from superstition. "It appears that he was also lifted by [Anaxagoras] above superstition, that feeling which is produced by amazement at what happens in regions above us. It affects those who are ignorant of the causes of such things, and are crazed about divine intervention, and confounded through their inexperience in this domain; whereas the doctrines of natural philosophy remove such ignorance and inexperience, and substitute for timorous and inflamed superstition that unshaken reverence which is attended by good hope" (*Per*. 6.1). The contrast is striking between the two relationships, the one suppressing ignorance (Pericles and Anaxagoras) and the other at least partially promoting it (Nicias and Hiero)».

ταμείο. Ο Πλούταρχος συμπυκνώνει τις προηγηθείσες αναφορές στην φράση που εκφωνεί ο ευριπίδειος Αγαμέμνων (*Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι*, 449–450): *προστάτην δὲ τοῦ βίου/ τὸν ὄγκον ἔχομεν τῷ τ᾽ ὄχλῳ δουλεύομεν*. Εν ολίγοις, ο Νικίας κάνει αυτό ακριβώς για το οποίο ο Πλάτων εγκάλεσε τους σπουδαίους πολιτικούς της Αθήνας: προσάρμοσε, δουλικώ τω τρόπω, ολόκληρη την ζωή του στις επιθυμίες του όχλου, βασίζοντας όλες τις αποφάσεις του, καθώς και τον γενικότερο τρόπο δράσης του, στις ενδεχόμενες αντιδράσεις της πλειοψηφίας. Επομένως, ο ηγέτης των μετριοπαθών δημοκρατών δεν καθοδηγεί το πλήθος, αλλά «σύρεται» από αυτό. Φυσικά, οι ενέργειες αυτές του Νικία καθιστούν την προσωπικότητά του ανεκτή ακόμα και στους φθονερούς ανθρώπους, καθώς φροντίζει με προσοχή να αποφεύγει την πρόκληση της δημοσίας αιδούς. Κατ᾽ αυτόν τον τρόπο, ο αρχηγός των *χρηστῶν* κερδίζει σημαντικούς πόντους εντός της αθηναϊκής πολιτικής κονίστρας και «θεσμοποιεί» την πολιτική του παρουσία εντός αυτής.[1009]

Στην επόμενη παράγραφο (6) ο Πλούταρχος μεταφέρει την ανάλυση στο πεδίο της πολιτικής επικράτησης του αθηναϊκού *δήμου* επί των ρητόρων. Όπως έχει ειπωθεί αρκετές φορές στην διατριβή αυτήν, ο λαός κατά τα χρόνια αυτά δύναται, χάρη στο πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας, να ασκεί ποικιλότροπη εξουσία επί των αρχόντων του: μπορεί να τους ανακαλεί, να τους εξοστρακίζει, να τους υποχρεώνει σε οικονομικό απολογισμό κ.λπ. Ο Νικίας, έχοντας επίγνωση και ενδεικτικών περιστάσεων κατά τις οποίες η πλειοψηφία έδρασε τιμωρητικά (Περικλής, Δάμων, Αντιφών ο Ραμνούσιος και Πάχης) και συμπεραίνοντας, έτσι, ότι ο αθηναϊκός *δῆμος* φροντίζει πάντοτε να επαναφέρει στην μεσότητα τους εξέχοντες άνδρες που υπερέχουν στον λόγο ή τα έργα, αποφεύγει συνειδητά τις *ἐργώδεις* και μακροχρόνιες στρατηγίες. Όταν, δε, κερδίζει και οι εκστρατείες που πραγματοποιεί στέφονται με επιτυχία, ο ηγέτης των *χρηστῶν* αποδίδει το θετικό αποτέλεσμα στην καλή του τύχη και όχι στις προσωπικές του ικανότητες. Προσπαθεί, δηλαδή, ο Νικίας να στρέψει τα βλέμματα μακριά από τα κατορθώματά του, ώστε να μην προκληθεί φθόνος εναντίον του (*τῷ φθόνῳ τῆς δόξης ὑφιέμενος*, 6.2: η δοτική της αιτίας δεικνύει παραστατικά την τάση του Νικία να ασκεί πολιτική βασιζόμενος στις κρίσεις που θα εκφράσουν οι άλλοι για το έργο του). Όσο και αν η δράση αυτή αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα ενός χαρακτήρα, δεν παύει να ενέχει και πολιτικά κίνητρα, αφού ο Νικίας αντιτάσσει σεμνότητα απέναντι στις καυχησιολογίες των *πονηρῶν*. Με αυτήν του την

[1009] Βλ. και Martin, Jr. (1964) 195, όπου πραγματοποιείται φιλολογικός σχολιασμός, για να αποδειχθεί ότι η έμφυτη συστολή του Νικία τον έκανε συμπαθή στις λαϊκές μάζες.

συμπεριφορά, ο Νικίας κατορθώνει να μην συνδεθεί με καμία σημαντική στρατιωτική αποτυχία της Αθήνας, ενώ, συγχρόνως, κατακτά σημαντικές επιτυχίες ο ίδιος (Μινώα, Κύθηρα, Κόρινθος, έχουν όλες αναλυθεί στο υποκεφάλαιο του Θουκυδίδη). Η σημαντική, τέλος, πληροφορία της έκτης παραγράφου είναι η κάτωθι: κατά την διάρκεια της απόβασης στην Κόρινθο, όπου και σκοτώνει τον Λυκόφρονα, ο Νικίας κατακτά την νίκη, αλλά πληροφορείται ότι δύο συγγενείς του έπεσαν νεκροί στην μάχη. Ο αρχηγός των *χρηστῶν* στέλνει άμεσα κήρυκα στους αντιπάλους και ζητάει ανακωχή, ώστε να μπορέσει να εντοπίσει τους νεκρούς του και να τους ενταφιάσει ως αρμόζει. Όποιος, εντούτοις, δεν ήταν σε θέση να περισυλλέξει ο ίδιος τους νεκρούς του, εθεωρείτο ότι παραιτείτο αυτομάτως από την νίκη (είναι λογικό ο νικητής, χάρη στην ισχύ των όπλων του, να είναι σε θέση να θάψει τους νεκρούς του).[1010] Ο Πλούταρχος δείχνει, έτσι, μια βαθιά ανθρωπιστική πτυχή της προσωπικότητας του Νικία, ο οποίος παραδίδει την νίκη στον αντίπαλο, προκειμένου να θάψει όπως πρέπει τους δύο συγγενείς του. Φυσικά, ένας υποστηρικτής της ριζοσπαστικής δημοκρατίας μάλλον θα συνέδεε την δράση αυτήν με δειλία εκ μέρους του Νικία.

Η έβδομη παράγραφος (7.1–5) δεν προσθέτει νέες πληροφορίες αναφορικά με την προσωπικότητα του Νικία. Ο Πλούταρχος ασχολείται εντός του κειμενικού αυτού τμήματος με τα δρώμενα στην Σφακτηρία το 425 π.Χ. και περιγράφει με ενάργεια την δειλία που επέδειξε ο Νικίας, όταν παρέδωσε την στρατηγία του στον Κλέωνα και τον προκάλεσε να τα καταφέρει καλύτερα με τους Σπαρτιάτες. Φυσικά, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Πλούταρχος ακολουθεί πιστά την αφήγηση του Θουκυδίδη και, μάλιστα, τηρεί την σειρά των αντιδράσεων *δήμου* και Νικία κατά την διάρκεια της συνέλευσης: αυτό σημαίνει ότι πρώτοι οι Αθηναίοι πολίτες παίρνουν την πρωτοβουλία να προτείνουν στον Κλέωνα να ηγηθεί νέας εκστρατείας και, ακολούθως, ο Νικίας υπερθεματίζει την άποψη της πλειοψηφίας και παραιτείται από το αξίωμά του. Αυτό, με την σειρά του, δηλοί ότι ενδέχεται ο Νικίας να μην δρα εδώ με εμφανή έλλειψη θάρρους, αλλά να υποτάσσεται, απλώς, στην λαϊκή επιθυμία, η οποία, άλλωστε, προηγείται της παραίτησής του. Στο υποκεφάλαιο του Θουκυδίδη η διατριβή αυτή ανέδειξε την ατολμία του Νικία κατά την διάρκεια των γεγονότων της Πύλου· εδώ, η ερμηνεία αυτή συμπληρώνεται από μια δεύτερη,

[1010] Βλ. Πλουτ. *Νικ*. 6.5-6: *ἔνθα δ' αὐτῷ συνέβη τῶν οἰκείων δύο νεκροὺς ἀπολιπεῖν διαλαθόντας περὶ τὴν ἀναίρεσιν. ὡς οὖν τοῦτ' ἔγνω, τάχιστα τὸν στόλον ἐπιστήσας ἔπεμψε κήρυκα πρὸς τοὺς πολεμίους περὶ ἀναιρέσεως. καίτοι κατὰ νόμον τινὰ καὶ συνήθειαν ἐδόκουν οἱ νεκρῶν ὑποσπόνδων λαβόντες ἀναίρεσιν ἀπολέγεσθαι τὴν νίκην, καὶ τρόπαιον ἱστάναι τοὺς τούτου τυχόντας οὐκ ἔνθεσμον ἦν· νικᾶν γὰρ τοὺς κρατοῦντας, μὴ κρατεῖν δὲ τοὺς αἰτοῦντας, ὡς λαβεῖν μὴ δυναμένους. ἀλλ' ὅμως ἐκεῖνος ὑπέμεινε μᾶλλον προέσθαι τὸ νίκημα καὶ τὴν δόξαν ἢ καταλιπεῖν ἀτάφους δύο τῶν πολιτῶν. πορθήσας δὲ τὴν παραλίαν τῆς Λακωνικῆς καὶ τοὺς ἀντιστάντας Λακεδαιμονίων τρεψάμενος, εἷλε Θυρέαν Αἰγινητῶν ἐχόντων, καὶ τοὺς αἱρεθέντας ἀπήγαγε ζῶντας εἰς Ἀθήνας.*

ώστε να εμπλουτιστεί προσωπογραφικώς το πορτρέτο του Νικία: ίσως, εν ολίγοις, ο Νικίας δεν φοβάται την ανάληψη στρατιωτικών ευθυνών και των πολιτικών υποχρεώσεων που τις συνοδεύουν, αλλά συμβαδίζει, για άλλη μία φορά, με την λαϊκή βούληση, αποφεύγοντας, έτσι, την οργή που θα ξέσπαγε πάνω του, σε περίπτωση που επιχειρούσε κάτι παράτολμο. Αυτό, δε, που ο Κλέωνας αποπειράται είναι παράτολμο και εξηγείται, έτσι, η διστακτικότητα του Νικία. Σε κάθε περίπτωση, συμπληρώνει ο Πλούταρχος, η δειλή αυτή κίνηση του Νικία ήταν εξαιρετικά ντροπιαστική για τον ίδιο, αφού δεν νοείτο στρατηγός να αυτοαναιρεθεί από το αξίωμά του· ασφαλώς, η παραίτηση δεν ήταν το ίδιο ατιμωτική για το υποκείμενο με το ρίξιμο της ασπίδας, ωστόσο σε πολιτικό επίπεδο ισοδυναμούσε με αναγνώριση της κυριαρχίας του αντιπάλου. Γι' αυτόν τον λόγο, μόλις ο Κλέων υλοποίησε τις παράτολμες προκηρύξεις του, απέκτησε ο ίδιος τρομακτική πολιτική ισχύ μέσα στην πόλη και ο βιογράφος εξηγεί πως ο Νικίας είχε το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης για την πολιτική άνοδο του Κλέωνα.[1011]

Ακολουθούν τα γεγονότα της ειρήνης που φέρει το όνομα του Νικία, κατά την αφήγηση των οποίων ο Πλούταρχος ακολουθεί εκ νέου τον Θουκυδίδη. Ο βιογράφος τονίζει ότι ο ηγέτης των *χρηστῶν* ανέλαβε αυτήν την πρωτοβουλία, προκειμένου να απαλλάξει το σύνολο των Ελλήνων από τα δεινά του Πελοποννησιακού Πολέμου (9.3). Αυτό που χρήζει σχολιασμού εδώ είναι η επισήμανση του Πλούταρχου, σύμφωνα με την οποία ο Νικίας στο σχέδιό του για οριστική συμφιλίωση Αθηναίων – Πελοποννησίων είχε, μεν, την εύνοια των αριστοκρατών, των πρεσβυτέρων σε ηλικία και των γεωργών (9.4), ωστόσο ο ίδιος κατόρθωσε να έλθει σε ιδιωτικές συνεννοήσεις και με τους άλλους, ήτοι αυτούς που ήταν εξ ορισμού αντίθετοι στην ειρήνη (9.4: *καὶ τῶν ἄλλων πολλοῖς ἐντυγχάνων ἰδίᾳ καὶ διδάσκων ἀμβλυτέρους ἐποίησε πρὸς τὸν πόλεμον*). Το γεγονός ότι ο Νικίας καταφέρνει να πείσει τους θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, δηλαδή τους *πονηρούς*, να συμφωνήσουν με την σύναψη ειρήνης, αποτελεί μεγάλη ρητορική – διπλωματική επιτυχία του ηγέτη της μετριοπαθούς παράταξης και, ασφαλώς, στην αθηναϊκή ιστορία του πέμπτου αιώνα π.Χ. σπάνια συναντά κανείς *χρηστὸν* που καταφέρνει να προσεταιριστεί *πονηρούς* (το αντίθετο είναι συχνότερο). Φυσικά, σημαντική συμβολή σε αυτήν την εξέλιξη είχε η προγενέστερη μετριοπαθής συμπεριφορά του Νικία αναφορικά με το ζήτημα της αντιμετώπισης των αιχμαλώτων της Σφακτηρίας (9.4)· η φιλάνθρωπη στάση που επέδειξε

[1011] Βλ. Πλουτ. *Νικ.* 8.3: *καὶ μέντοι καὶ τὴν πόλιν ἔβλαψεν οὐ μικρὰ τῷ Κλέωνι τοσοῦτον προσγενέσθαι δόξης ἐάσας καὶ δυνάμεως, ὑφ' ἧς εἰς βαρὺ φρόνημα καὶ θράσος ἐμπεσὼν ἀκάθεκτον ἄλλας τε τῇ πόλει προσετρίψατο συμφοράς, ὧν οὐχ ἥκιστα καὶ αὐτὸς ἀπέλαυσε, καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ βήματος κόσμον ἀνελὼν καὶ πρῶτος ἐν τῷ δημηγορεῖν ἀνακραγὼν καὶ περισπάσας τὸ ἱμάτιον καὶ τὸν μηρὸν πατάξας καὶ δρόμῳ μετὰ τοῦ λέγειν ἅμα χρησάμενος, τὴν ὀλίγον ὕστερον ἅπαντα τὰ πράγματα συγχέασαν εὐχέρειαν καὶ ὀλιγωρίαν τοῦ πρέποντος ἐνεποίησε τοῖς πολιτευομένοις.*

εκεί τού επέτρεψε να πάρει πολλούς Σπαρτιάτες με το μέρος του. Για τους λόγους αυτούς, σύσσωμοι οι Αθηναίοι μακάριζαν τον Νικία, διαλαλούσαν παντού πως είναι άνδρας ευσεβής και θεοφιλής, θεωρούσαν ότι το όνομά του ήταν συνώνυμο *τοῦ μεγίστου καὶ καλλίστου τῶν ἀγαθῶν* (9.6),[1012] ενώ συνέδεαν τον Περικλή με τον πόλεμο και τον Νικία με την ειρήνη. Ο Νικίας με αυτήν την πολιτική του επιτυχία επιτυγχάνει την τοποθέτησή του στο πάνθεον των σπουδαίων ηγετών της ανθρωπότητας, ιδίως από την στιγμή που τοποθετείται δίπλα στον Περικλή στις συνειδήσεις των Αθηναίων και, μάλιστα, τον υπερβαίνει, τουλάχιστον ως προς το ζήτημα της ειρήνης ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη.

Η δέκατη παράγραφος του *Βίου* τού Νικία (10.1–8) αφιερώνεται στις ύπουλες μεθοδεύσεις του Αλκιβιάδη, καθώς και στο ευφυές σχέδιο που συνέλαβε, προκειμένου να εκτοπίσει τον Νικία και να επιτύχει συμμαχία της Αθήνας με το Άργος. Ο Πλούταρχος ακολουθεί κατά γράμμα τον Θουκυδίδη, επομένως ο αναγνώστης δύναται να ανατρέξει στο σχετικό υποκεφάλαιο της διατριβής αυτής. Σημαντική, πάντως, πληροφορία καταγράφει ο Πλούταρχος, όταν, παραπέμποντας στον Θεόφραστο,[1013] λέει ότι ο *χρηστὸς* Νικίας εξαγόρασε με χρήματα την κλήρωση, προκειμένου να αρχίσουν πρώτοι οι Λακεδαιμόνιοι να επιστρέφουν στους Αθηναίους όσα είχαν συνομολογηθεί με την συνθήκη της ειρήνης (10.1–2): *ὠνήσατο τὸν κλῆρον ὁ Νικίας κρύφα χρήμασιν, ὥστε προτέρους ἀποδιδόναι τοὺς Λακεδαιμονίους. καὶ τοῦτο μὲν ἱστορεῖ Θεόφραστος*. Δύο σχόλια είναι αναγκαίο να γίνουν εδώ: πρώτον, ο Νικίας, όπως ήδη έχει δειχθεί πολλές φορές, αξιοποιεί τον πλούτο του προς επίτευξη πολιτικών σκοπών. Τα χρήματα, δηλαδή, αποτελούν για τον Νικία καθαρά πολιτικό μέσο και δύνανται να επηρεάζουν καταστάσεις προς το συμφέρον του ίδιου τού πολιτικού ή και της Αθήνας εν γένει. Δεύτερον, αποδεικνύεται για άλλη μία φορά (όπως έχει γίνει αρκετές φορές μέχρι τώρα στην διατριβή αυτήν) ότι οι *χρηστοὶ* δεν είναι ελεήμονες, ούτε έχουν ως απώτερο σκοπό της πολιτικής τους δράσης την φιλανθρωπία: η διατριβή αυτή αποδεικνύει ότι οι *χρηστοὶ* ενστερνίζονται την ιδέα της αθηναϊκής ηγεμονίας και πάντοτε προωθούν με κάθε μέσο, ακόμα και ανήθικο, τα συμφέροντα της πόλης τους· διαφέρουν, απλώς, από τους *πονηροὺς* ως προς το ότι πάγιο αίτημά

[1012] Για την αντίθετη, βέβαια, ερμηνευτική οπτική, βλ. Ράπτης (2007) 183-184: «Πολλές φορές υπάρχει μια κάποια ... μεταφυσική σχέση ανάμεσα στο όνομα και το χαρακτήρα κάποιων ανθρώπων. Ο Αγησίλαος (*ἄγω* + *λαός*) είναι καλός ηγεμόνας, ο Σοφοκλής (*σοφὸς* + *κλέος*) γίνεται ονομαστός για τη σοφία του, ο Αλέξανδρος (*ἀλέξω* = αποκρούω + *ἀνήρ*) είναι κραταιός νικητής αντιπάλων, ο Πολύδωρος (*πολλὰ* + *δῶρα*) χαρίζει πολλά δώρα, ο Νικίας πετυχαίνει νίκες κ.λπ. Αν τα ονόματα αυτά ήταν επίθετα των δραστηριοτήτων τους επίκτητα, θα υπήρχε λογική εξήγηση της ονοματοθεσίας. Σίγουρα όμως είναι επιλεκτικός συνδυασμός και συνειρμός, με δεδομένο το οικτρό τέλος του Νικία στη Σικελία».

[1013] Για την παρουσία του Θεόφραστου στον *Βίον* του Νικία, βλ. Titchener (1988) 29-30.

τους είναι η ειρήνη, ενώ εφαρμόζουν τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό με μετριοπάθεια και μόνο όταν είναι βέβαιοι ότι η Αθήνα θα ωφεληθεί από τις οιεσδήποτε στρατιωτικές εισβολές εναντίον άλλων τόπων. Με λίγα λόγια, ο Νικίας εξασφαλίζει την ειρήνη, αλλά, ως τέκνο της εποχής του, κάνει τα πάντα για να ευνοήσει την Αθήνα· ο ηγέτης της μετριοπαθούς παράταξης δεν επιθυμεί την παγίωση μιας συμφωνίας εντός της οποίας η Σπάρτη θα αντιμετωπίζεται ως ισότιμο μέλος, αλλά μια ειρήνη φαινομενικά μόνο δίκαιη και πρακτικά εξυπηρετική των αθηναϊκών συμφερόντων.

Κατόπιν, ο Πλούταρχος αναφέρεται σε περίσταση κρίσιμη για την πολιτική καριέρα του Νικία και του πολιτικού του αντιπάλου και ηγέτη των *πονηρῶν*, Αλκιβιάδη. Εξηγεί, λοιπόν, ο βιογράφος ότι η κορύφωση της αντιπαλότητας ανάμεσα στις δύο ιδεολογικές μερίδες – τις οποίες κατά την συγκυρία αυτήν εκπροσωπούν οι δύο ξακουστοί άνδρες· ο Νικίας ηγείται των *χρηστῶν* και ο Αλκιβιάδης των *πονηρῶν* – οδηγούσε, συνήθως, στην διενέργεια της διαδικασίας του οστρακισμού (11.1).[1014] Ο Πλούταρχος προσθέτει και πληροφορίες γενικού ενδιαφέροντος αναφορικά με τον πολιτικό αυτόν θεσμό, ο οποίος ήταν άμεσα συνταιριασμένος με το πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας: ο λαός, όταν διαπίστωνε υπερβάλλουσα πολιτική υπεροχή ενός ανδρός εναντίον ενός άλλου ή φθονούσε κάποιον ηγέτη για τα πλούτη του και την δόξα που κατακτούσε διά της πολιτικής, τον εξοστράκιζε για δέκα χρόνια, θεωρώντας ότι η συσσώρευση υπερβολικής πολιτικής ισχύος σε ένα πρόσωπο είναι επίφοβη και μπορεί δυνητικά να οδηγήσει σε ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ο συγγραφέας του *Βίου* τού Νικία συνεχίζει επισημαίνοντας ότι ο μεν Αλκιβιάδης γινόταν μισητός εξαιτίας της θρασύτητάς του και του ακόλαστου τρόπου ζωής του, ενώ ο Νικίας ήταν δέκτης φθόνου λόγω της οικονομικής του ευμάρειας, της τάσης του να είναι εντελώς απόμακρος, ελάχιστα δημοφιλής και λόγω των ολιγαρχικών του πεποιθήσεων που τον έκαναν να διαφωνεί συχνά με την πλειοψηφία και να εναντιώνεται στο θέλημά της.[1015]

[1014] Βλ. Forsdyke (2005) 150: «The close connection between political power and the power to impose exile, as well as the need for popular involvement in politics to resolve conflict among elites, explains why the mechanism of ostracism, which provided for the peaceful intervention of the people in political conflict between elite leaders, was a central plank of Cleisthenes' democratic reforms. By giving the Athenians the power to expel a citizen, Cleisthenes provided the new democracy with a practical means for the peaceful resolution of political strife between elite leaders and at the same time provided them with a mechanism for the symbolic expression of popular power through the traditional association between control over exile and political power. Moreover, by recalling the event by which non-elites simultaneously took over decisions of exile and assumed political authority, ostracism both served as a reminder of the potential of non-elites to intervene decisively in intra-elite conflict and symbolized popular power. Thus the institution of ostracism both recalled the past historical relation between exile and power and served as metonym for popular rule».

[1015] Βλ. Πλουτ. *Νικ*. 11.2: *τοῦ μὲν γὰρ Ἀλκιβιάδου καὶ τὸν βίον ἐβδελύττοντο καὶ τὸ θράσος ὠῤῥώδουν, ὡς μᾶλλον ἐν τοῖς περὶ ἐκείνου γραφομένοις δηλοῦται, τὸν δὲ Νικίαν ὅ τε πλοῦτος ἐπίφθονον ἐποίει καὶ μάλιστα τῆς διαίτης τὸ μὴ*

Ασφαλώς, πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι ο Πλούταρχος σφάλλει, όταν συνδέει τον Νικία με ολιγαρχικό φρόνημα· μάλλον επηρεάζεται από τα φιλολακωνικά αισθήματα του *χρηστοῦ* ανδρός, τα οποία, όμως, δεν συνεπάγονταν βούληση για εγκαθίδρυση ολιγαρχίας. Όπως, άλλωστε, αποδεικνύεται στην διατριβή αυτήν, οι *χρηστοὶ* πολιτικοί εν γένει – με εξαίρεση, ίσως, τον Θηραμένη και βεβαιότατα τον Κριτία – είναι θιασώτες μιας μετριοπαθούς δημοκρατίας και διαφωνούν με την ριζοσπαστική δημοκρατία που προωθείται από τους δημαγωγούς. Δεν υπάρχουν επιστημονικά στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι οι αριστοκράτες επιθυμούν να ανατρέψουν το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας. Εξάλλου, ο λαός δεν θα διόριζε στο αξίωμα του στρατηγού ανθρώπους που θα θεωρούσε φίλους της ολιγαρχίας. Ο Νικίας έδινε, ενδεχομένως, την εντύπωση υποστηρικτή της ολιγαρχίας, επειδή, πρώτον, διατηρούσε στενούς δεσμούς με την Σπάρτη και ήταν υπέρ της ειρήνης (όπως οι περισσότεροι *χρηστοί*) και, δεύτερον, εναντιωνόταν, ενίοτε, στις λαϊκές επιθυμίες. Τώρα εξηγείται, εν μέρει, η στάση του Πλάτωνα απέναντί του· χλευάζει, μεν, τον Νικία στον *Λάχητά* του, αλλά με τρόπο κομψό και σε καμία περίπτωση υβριστικό και μειωτικό της προσωπικότητάς του. Μάλλον ο σπουδαίος φιλόσοφος γνώριζε ότι ο Νικίας δεν υπηρετούσε πάντοτε το πλήθος, αλλά επιχειρούσε, συχνά, να το κατευθύνει (όπως έχει αναλυθεί ήδη, ο ιδανικός πολιτικός στον *Γοργία* δεν είναι *διάκονος* της πλειοψηφίας, αλλά διδάσκαλος αυτής, καθοδηγητής της).

Ο πολιτικός, λοιπόν, που αναδεικνύεται αυτήν την περίοδο, επιχειρώντας να εκμεταλλευτεί προς ίδιον όφελος την πολιτική διαπάλη Νικία και Αλκιβιάδη, είναι ο Υπέρβολος.[1016] Ο Πλούταρχος τον αποκαλεί ιταμό και πανούργο (11.3), τονίζοντας πως δεν είχε κάποιο ιδιαίτερο ταλέντο, παρά δυναμισμό και θράσος. Ο πολιτικός αυτός ήταν διάδοχος του Κλέωνα και ηγέτης της μερίδας των *πονηρῶν*, ενώ ο Αριστοφάνης τον εγκαλεί για κατακτητισμό, για προσπάθεια, δηλαδή, εφαρμογής του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, και τον περιγράφει ως άνθρωπο απαίσιο.[1017] Χαρακτηριστικό, δε, είναι ότι ο Θουκυδίδης δεν λέει τίποτα

φιλάνθρωπον μηδὲ δημοτικόν, ἀλλ' ἄμικτον καὶ ὀλιγαρχικὸν ἀλλόκοτον ἐδόκει, πολλὰ δ' ἤδη ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτῶν ἀντιτείνων, παρὰ γνώμην βιαζόμενος πρὸς τὸ συμφέρον, ἐπαχθὴς ἦν.

[1016] Για τον Υπέρβολο γενικότερα, βλ. Titchener (1988) 245-247. Βλ., επίσης, Raubitschek (1955) 122-126.

[1017] Βλ. Αρ. *Ίππ*. 1300-1315: *φασὶν ἀλλήλαις ξυνελθεῖν τὰς τριήρεις ἐς λόγον,/ καὶ μίαν λέξαι τιν' αὐτῶν ἥτις ἦν γεραιτέρα·/ "οὐδὲ πυνθάνεσθε ταῦτ' ὦ παρθένοι τ' ἀν τῇ πόλει;/ φασὶν αἰτεῖσθαί τιν' ἡμῶν ἑκατὸν ἐς Καρχηδόνα/ ἄνδρα μοχθηρὸν πολίτην ὀζίνην Ὑπέρβολον"·/ ταῖς δὲ δόξαι δεινὸν εἶναι τοῦτο κ' οὐκ ἐληλύθει·/ "ἀποτρόπ' αἱ οὐ δῆτ' ἐμοῦ γ' ἄρξει ποτ', ἀλλὰ ἐάν με χρῇ,/ ὑπὸ τερηδόνων σαπεῖσ' ἐνταῦθα καταγηράσομαι"·/ "οὐδὲ Ναυφάντης γε τῆς Ναύσωνος, οὐ δῆτ' ὦ θεοί,/ εἴπερ ἐκ πεύκης γε κ' ἀγὼ καὶ ξύλων ἐπηγνύμην./ ἢν δ' ἀρέσκῃ ταῦτ' Ἀθηναίοις, καθῆσθαί μοι δοκεῖ/ ἐς τὸ Θησεῖον πλεούσαις ἢ 'πὶ τῶν σεμνῶν θεῶν./ οὐ γὰρ ἡμῶν γε στρατηγῶν ἐγχανεῖται τῇ πόλει·/ ἀλλὰ πλείτω χωρὶς αὐτὸς ἐς κόρακας, εἰ βούλεται,/ τὰς σκάφας, ἐν αἷς ἐπώλει τοὺς λύχνους, καθελκύσας"*. Για ανάλυση βλ. Anderson (2003) 1-9. Πβ. Αρ. *Ίππ*. 1362-1363: *ἄρας μετέωρον ἐς τὸ βάραθρον ἐμβαλῶ,/ ἐκ τοῦ λάρυγγος ἐκκρεμάσας*

για αυτόν· το μοναδικό γεγονός που μνημονεύει είναι ο θάνατός του το 411 π.Χ., όταν και τον φονεύουν τριακόσιοι ολιγαρχικοί στην Σάμο.[1018] Δεν παραλείπει να σχολιάσει ο ιστορικός ότι ο Υπέρβολος ήταν ποταπός άνθρωπος και εξοστρακίστηκε[1019] όχι επειδή ο *δῆμος* φοβόταν την πολιτική του δύναμη, αλλά επειδή ντρόπιαζε την πόλη.[1020] Ο λυχνοπώλης[1021] αυτός γίνεται συχνά στόχαστρο των κωμικών ποιητών της εποχής του, οι οποίοι τον σατιρίζουν έντονα για τον κακό του χαρακτήρα.[1022]

Τα πολιτικά τεκταινόμενα εκτυλίσσονται ως εξής: ο Υπέρβολος καλλιεργεί εντός της Εκκλησίας του Δήμου πολιτικό κλίμα υπέρ του, έχοντας αντιληφθεί ότι ο διαγκωνισμός ανάμεσα στον Νικία και τον Αλκιβιάδη – που προσιδιάζει, εν πρώτοις, στην συμπεριφορά που επιδεικνύουν τα ψάρια μονομάχοι· μόνο ένας δύναται να επικρατήσει – θα οδηγήσει σε οστρακισμό τού ενός εκ των δύο.[1023] Επιχειρώντας την περιγραφή της κατάστασης με όρους πολιτικής ανάλυσης, μπορεί εδώ να διατυπωθεί η θέση ότι ο Υπέρβολος δρα ως πολιτικός καιροσκόπος με λαϊκιστικά χαρακτηριστικά,[1024] αφού καιροφυλακτεί προκειμένου να

Ὑπέρβολον. Περί αυτού, πβ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 1.7.20: *ἴστε δέ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πάντες ὅτι τὸ Καννωνοῦ ψήφισμά ἐστιν ἰσχυρότατον, ὃ κελεύει, ἐάν τις τὸν τῶν Ἀθηναίων δῆμον ἀδικῇ, δεδεμένον ἀποδικεῖν ἐν τῷ δήμῳ, καὶ ἐὰν καταγνωσθῇ ἀδικεῖν, ἀποθανεῖν εἰς τὸ βάραθρον ἐμβληθέντα, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημευθῆναι καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον εἶναι*. Στην φράση των *Ἱππέων* ο Δήμος λέει, μέσω του Αριστοφάνη, ότι θα πετάξει στο *βάραθρον* της Ακρόπολης τον δημόσιο κατήγορο, αφού του κρεμάσει στον λαιμό τον Υπέρβολο. Υπονοεί εδώ ο κωμικός ποιητής ότι ο Υπέρβολος αξίζει να πάθει όσα πάθαιναν οι αποδεδειγμένα ένοχοι για διάπραξη αδικιών, οι οποίες έπληττον το δημόσιο συμφέρον και, άρα, την ίδια την Αθήνα. Για το *βάραθρον*, βλ. και Πλ. *Γοργ*. 516d-e.

[1018] Πβ. και Θεόπ. *FGrH* 115 F96b: *ἐξωστράκισαν τὸν Ὑπέρβολον ἓξ ἔτη· ὁ δὲ καταπλεύσας εἰς Σάμον καὶ τὴν οἴκησιν αὐτοῦ ποιησάμενος ἀπέθανε, καὶ τούτου τὸν νεκρὸν εἰς ἀσκὸν ἀγαγόντες εἰς τὸ πέλαγος κατεπόντωσαν*.

[1019] Βλ. Titchener (1988) 240-241: «The Assembly met every year in the sixth prytany to decide whether or not to hold an ostracism, and then, if necessary, held the actual ostracism in the eighth prytany (Ath. 43.5)».

[1020] Βλ. Θουκ. 8.73.3: *καὶ Ὑπέρβολόν τέ τινα τῶν Ἀθηναίων, μοχθηρὸν ἄνθρωπον, ὠστρακισμένον οὐ διὰ δυνάμεως καὶ ἀξιώματος φόβον, ἀλλὰ διὰ πονηρίαν καὶ αἰσχύνην τῆς πόλεως, ἀποκτείνουσι μετὰ Χαρμίνου τε ἑνὸς τῶν στρατηγῶν καί τινων τῶν παρὰ σφίσιν Ἀθηναίων, πίστιν διδόντες αὐτοῖς, καὶ ἄλλα μετ' αὐτῶν τοιαῦτα ξυνέπραξαν, τοῖς τε πλέοσιν ὥρμηντο ἐπιτίθεσθαι*.

[1021] Περί αυτού, βλ. Αρ. *Ἱππ*. 739 και 1315.

[1022] Βλ. σχετικά Αρ. *Ἀχαρν*. 846· *Νεφ*. 876 και 1065· *Βάτρ*. 570 και *Εἰρ*. 681 και 921. Βλ., επίσης, Κρατ. απ. 262 και Ευπ. απ. 238. Τα παρατιθέμενα κωμικά αποσπάσματα ακολουθούν τις εκδόσεις των Kassel & Austin. Αν συμβαίνει διαφορετικά, τότε αυτό σημειώνεται αναλόγως.

[1023] Ο Titchener (1988) 3-4 κατακρίνει την τάση του Perrin να υποβιβάζει τις γνώσεις του Πλουτάρχου ή την ικανότητά του να αξιολογεί σωστά την ιστορία. Ειδικότερα, για τον οστρακισμό γράφει: «Yet Perrin crosses the line between pointless and malicious with remarks like the ones in his discussion of Plutarch's understanding of ostracism: ΄΄Plutarch almost invariably fails to give the true object of ostracism. He has no conception of its political significance… In the first sentence of para. 3 below, he seems to grasp, for a moment, the real principle of this peculiar political institution…΄΄ (p. 207). This is unfair and untrue. Plutarch discusses ostracism many times (*Nic*. 11.1; *Them*. 22.2; *Arist*. 7.1; *Cim*. 16.2; cf. *Nic*. 6.2), and his summary description at *Nic*. 11.2 shows no lack of understanding: ΄΄The people used ostracism periodically, exiling for ten years someone suspected because of his reputation or envied because of his wealth».

[1024] Βλ. την ωραία ανάλυση του Rosenbloom (2004[α]) 57 για το σκεπτικό του Υπέρβολου: «*Chrēstoi* have a traditional, culturally valid entitlement to lead. Hyperbolos son of Antiphanes, who bore the mark *ponēros* as a fixed epithet and was humiliated annually on the comic stage as a barbarian, slave, lamp-seller, and sykophant, challenged

εκμεταλλευτεί στο έπακρον την αποπομπή από την πόλη ενός σημαίνοντος πολιτικού ανδρός.[1025] Πρόκειται σε αυτό το σημείο για άλλη μία περίπτωση κατά την οποία οι δύο αντίπαλες ιδεολογικές μερίδες συγκρούονται και πρόκειται να οδηγηθούν στην διαδικασία του εξοστρακισμού. Το ιδιάζον στοιχείο αυτήν την φορά είναι ότι παρατηρείται και εμπλοκή τρίτου πολιτικού προσώπου, το οποίο επιχειρεί να κερδίσει πολιτικούς πόντους από την μονομαχία ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηρούς*.

Εντελώς απροσδόκητα για τον ίδιο τον Υπέρβολο, οι φίλοι του Νικία και του Αλκιβιάδη αντιλαμβάνονται τα κίνητρα του ανδρός αυτού και προβαίνουν σε μυστικές ανάμεσά τους συνεννοήσεις, ώστε οι δύο αντιτιθέμενες μεταξύ τους μερίδες να ενωθούν προς επίτευξη ενός κοινού σκοπού. Τελικά, ο Υπέρβολος ηττάται από την ίδια του την πλεκτάνη και οστρακίζεται ο ίδιος από τον αθηναϊκό *δῆμον*. Ενδεικτικό είναι ότι ο Πλούταρχος παραπέμπει στον Πλάτωνα τον Κωμικό, ο οποίος σημειώνει ότι ο οστρακισμός του Υπέρβολου δεν θεσμοθετήθηκε για ανθρώπους του συναφιού του· εν ολίγοις, οι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν παραδοσιακά τον εξοστρακισμό, για να «ψαλιδίσουν» την υπέρμετρη πολιτική ισχύ που αποκτούσε ένας άνδρας, ο οποίος προερχόταν από τις ανώτερες τάξεις. Ήταν, δηλαδή, τιμή για έναν άνδρα να οστρακιστεί και ο θεσμός δεν είχε τεθεί σε εφαρμογή για τον υφίστανται αχρείοι και τιποτένιοι. Γι' αυτό και ο οστρακισμός του Υπέρβολου, μάλλον το 417 π.Χ.,[1026] είναι ο τελευταίος.

Αξίζει να επισημανθεί, επιπροσθέτως, ότι ο Πλούταρχος παραδίδει και την καταγραφή του Θεόφραστου, ο οποίος διατείνεται ότι ο Υπέρβολος εξοστρακίστηκε κατά την διάρκεια της διαμάχης ανάμεσα στον Αλκιβιάδη και τον Φαίακα και όχι μεταξύ του Νικία και του Αλκιβιάδη

---

chrēstoi to an ordeal. His objectives were to defend the demos through the ostracism of a *chrēstos*, preferably Alkibiades, who was poised to subvert it; to emerge as the dominant survivor of the ordeal and consolidate a power-base across the major divisions of Athenian society; to win symbolic validation for his leadership through an ancestral democratic practice. Surviving an ostrakophoria was a rite of passage into the highest level of leadership in the fifth-century democracy. Themistokles, Kimon, and Perikles faced and survived ostrakophoriai at turning-points in their careers and used their positions as dominant survivors to exercise leadership across class and faction. Hyperbolos' ostracism enabled Alkibiades to consolidate and to exercise extraordinary power as the dominant survivor. This ostrakophoria sought to resolve *stasis*».

[1025] Ευφυώς εξηγεί ο Titchener (1988) 248 τα κίνητρα του Υπέρβολου: «If Nicias were ostracized and the expedition underway, Hyperbolus might be rid of Alcibiades as well, if the latter went to Sicily as general, leaving Hyperbolus to operate in Athens without opposition. If Alcibiades were ostracized, Hyperbolus would have no rival in Nicias for leadership of the people». Αυτό δεικνύει ότι ο Υπέρβολος, ως *πονηρός*, υποτιμούσε, μάλλον, την δυνατότητα του Νικία να επηρεάζει το πλήθος διά της ρητορικής και δεν τον εξελάμβανε ως αξιόλογο πολιτικό αντίπαλο.

[1026] Η ακριβής χρονολογία οστρακισμού του Υπέρβολου δεν είναι πάντοτε εύκολη και προκαλεί, συνήθως, διαφωνίες εντός της ερευνητικής κοινότητας. Για σχετικές συζητήσεις περί αυτού και γενικότερα για τον Υπέρβολο, βλ. Neumann (1936) 36-47· Camon (1963) 142-162· Camon (1961) 182-187· Roobaert (1967) 524-535· Woodhead (1949) 78-83· Fuqua (1965) 165-179· Rosenbloom (2004^{α}) 55-105 και Heftner (2000) 32-59.

(11.7). Αν και η επίλυση του προβλήματος αυτού δεν σχετίζεται άμεσα με τους σκοπούς της διατριβής αυτής, υποστηρίζεται εδώ ότι ο Νικίας ήταν ο υποψήφιος για οστρακισμό (και όχι ο Φαίαξ) για τρεις λόγους: πρώτον, η δημοφιλία του Νικία είναι μεγαλύτερη αυτήν την περίοδο εξαιτίας της επίτευξης της ειρήνης, η οποία έλαβε το όνομά του. Δεύτερον, η ειρήνη αυτή είναι προϊόν του φιλολακωνισμού του Νικία, ο οποίος και θα τον καθιστούσε ύποπτο για ανατροπή της δημοκρατίας στα μάτια των συμπολιτών του.[1027] Τρίτον, η τελική τροπή των γεγονότων, ήτοι η συνεργασία ανάμεσα στις δύο μερίδες, ενισχύει το ενδεχόμενο συμμετοχής του Νικία στην αντιπαλότητα με τον Αλκιβιάδη, καθώς είναι πιθανότερο την ύστατη στιγμή ο Αλκιβιάδης να κατόρθωσε να συνεργαστεί με τον Νικία, λόγω του κύρους που αυτός είχε, και όχι με τον Φαίακα, που δεν είχε το ίδιο με τον Νικία εκτόπισμα στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα.

Είναι, δε, απαραίτητο να αναλυθεί περαιτέρω η ιδιάζουσα περίπτωση της ομογνωμίας και, ακολούθως, κοινής δράσης ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηρούς*. Μάλλον υπήρξε σπουδαίος ο διαμεσολαβητικός ρόλος των *ἑταιρειῶν*, οι οποίες δρούσαν υπογείως και είχαν παραδοσιακά την ικανότητα να οργανώνουν ομάδες και να τις κατευθύνουν προς ανάλογο πολιτικό αποτέλεσμα. Όπως σχολιάζουν οι Gomme, Andrewes & Dover[1028] η διαδικασία του εξοστρακισμού «δεν ήταν απευθείας σύγκρουση δύο βασικών αντιπάλων» («was not a straightforward confrontation of two major opponents)». Αυτό σημαίνει ότι, εξαιτίας του πολιτεύματος της άμεσης δημοκρατίας, ο πολίτης δεν ήταν υποχρεωμένος να ψηφίσει υποχρεωτικά μεταξύ δύο συγκεκριμένων υποψηφίων, οι οποίοι ήταν επισήμως υποψήφιοι προς οστρακισμό,[1029] αλλά μπορούσε να δώσει την ψήφο του και σε έναν τρίτο ή έναν τέταρτο, ανάλογα με την προσωπική του προτίμηση. Εν ολίγοις, ο Νικίας και ο Αλκιβιάδης είναι μόνον

[1027] Βεβαίως, στο σημείο αυτό προκύπτει αντίφαση, η οποία είναι αναγκαίο να σχολιαστεί και επιλυθεί. Προηγουμένως, υποστηρίχτηκε ότι ο Νικίας ήταν, στην πραγματικότητα, μετριοπαθής δημοκράτης και όχι ολιγαρχικός, ενώ προστέθηκε ότι ο λαός, αν αντιλαμβανόταν ολιγαρχικές βλέψεις στους *χρηστούς*, δεν θα τους διόριζε συνεχώς στο αξίωμα του στρατηγού. Η αντίφαση αυτή επιλύεται ως εξής: ο Νικίας ενδέχεται αυτό το διάστημα να είναι αντιπαθής, όχι επειδή επιθυμεί να εγκαταστήσει ολιγαρχία, αλλά διότι ασκεί πολιτική που συχνά εναντιώνεται στα συμφέροντα του *δήμου*, όπως περιέγραψε ο Πλούταρχος. Ενδέχεται η πλειοψηφία να διαπιστώνει ότι ο Νικίας δεν λειτουργεί σαν *διάκονος* του πλήθους, αλλά σαν καθοδηγητής του. Οι καθοδηγητές του λαού είναι, ενίοτε, υποχρεωμένοι να διαφωνούν με την βούληση της πλειοψηφίας και να προσπαθούν να την νουθετήσουν (αυτό αποδεικνύεται περίτρανα λίγο αργότερα, όταν ο Νικίας επιχειρεί να αποτρέψει την πραγματοποίηση της Σικελικής εκστρατείας). Σε συνδυασμό με τις συχνές επαφές του με την Σπάρτη, ο Νικίας γίνεται ύποπτος και η πλειοψηφία αρχίζει να σχηματίζει την εντύπωση ότι ενδέχεται ο γιος του Νικηράτου να θέλει να ανατρέψει το δημοκρατικό πολίτευμα. Στην πραγματικότητα, όπως ειπώθηκε και πρωτύτερα, κανείς εκ των *χρηστῶν* – με την εξαίρεση, ίσως, του Θηραμένη και οπωσδήποτε του Κριτία – δεν επιθυμεί την εγκατάσταση ολιγαρχίας ή, ακόμα χειρότερα, τυραννίδας.

[1028] Βλ. Gomme, Andrewes & Dover (1981) 129.

[1029] Βλ. και Titchener (1988) 240: «There was no slate of candidates for an ostracism, and no prior debate permitted».

άτυπα οι επικρατέστεροι προς εξοστρακισμό, λόγω της δημοφιλίας τους, και οι υποψηφιότητές τους δεν είναι επιγέννημα νομικών διαδικασιών, παρά ενδεικτικές των πολιτικών κατευθύνσεων που υιοθετούσε ο αθηναϊκός *δῆμος*. Τώρα εξηγείται καλύτερα και η παρουσία του Φαίακα στην διαμάχη αυτήν: ο Φαίαξ δεν αποκλείεται να έλαβε αρκετές ψήφους, αφού οι πολίτες είχαν την δυνατότητα να ψηφίσουν όποιον επιθυμούσαν. Υποστηρίζεται, εντούτοις, στην διατριβή αυτήν ότι η μεγαλύτερη πολιτική μάχη δόθηκε ανάμεσα στους ενωμένους οπαδούς του Νικία και του Αλκιβιάδη και σε αυτούς του Υπέρβολου.

Παράλληλα, όπως εξηγούν οι Gomme, Andrewes & Dover[1030] ο ρόλος των *ἑταιρειῶν*[1031] ήταν καταλυτικός ως προς την άσκηση προπαγάνδας·[1032] ακριβώς επειδή οι ψήφοι μπορούσαν να διοχετευτούν οπουδήποτε, ήταν απαραίτητη η παρουσία οργανωμένων οπαδών, οι οποίοι θα ήταν επιφορτισμένοι με τον ιδεολογικό προσηλυτισμό περισσότερων μελών στην δική τους μερίδα. Ο βασικότερος, δε, λόγος για τον οποίον ο Νικίας και ο Αλκιβιάδης κατορθώνουν να συνεργαστούν μεταξύ τους είναι ότι αμφότεροι είναι *χρηστοὶ* από άποψη κοινωνική και ιδεολογική. Ο Αλκιβιάδης μπορεί να πολιτεύεται, μεν, με τους *πονηρούς*, αλλά δεν μπορεί να απαλλαγεί από τις ιδεολογικές καταβολές του, οι οποίες αποδεικνύονται και από το ότι ο ίδιος ήταν πρόξενος των Λακεδαιμονίων,[1033] ενώ δεν μπορεί να παραλειφθεί και το γεγονός ότι ήταν εύπορος. Σαν τον Περικλή, ο οποίος φοβήθηκε την δημοτικότητα του Κίμωνα και ηγήθηκε των *πονηρῶν* αντί των *χρηστῶν*, ο Αλκιβιάδης μεταβαίνει στην μερίδα των *πονηρῶν* για καθαρά ωφελιμιστικούς λόγους και, ίσως, λόγω και των ιμπεριαλιστικών βλέψεών του. Ως εκ τούτου, η συνεργασία του Αλκιβιάδη με τον Νικία δεν αποτελεί για τον πρώτο τίποτα παραπάνω από επιστροφή στις πατροπαράδοτες ρίζες του. Ο δε γιος του Νικηράτου, εξαιρετικά αποτελεσματικός στις ιδιωτικές και μυστικές συνεννοήσεις, όπως έχει φανεί αρκετές φορές στην διδακτορική αυτήν διατριβή, είναι λογικό να αντιμετώπισε ευνοϊκά αυτήν την προοπτική, αφού ο οστρακισμός του Υπέρβολου θα επέτρεπε σε δύο αριστοκράτες – τον Νικία και τον Αλκιβιάδη

[1030] Βλ. σχετικά Gomme, Andrewes & Dover (1981) 129: «Since ostracism depended on an open vote it might seem unlikely that *συνωμόται* could affect the issue. But large new finds of *ostraka* (ML pp. 42-3) have shown that ostracism was not a straightforward confrontation of two major opponents; voting was widely scattered, and after the decision to hold an *ὀστρακοφορία* (in Pryt. VI, cf. *Ἀθ. π.* 43.5) organization and propaganda would be needed to protect a prominent 'candidate' against various dangers, notably that his side might split its vote. The well-known find of Themistokles *ostraka* (ML ibid.) shows one way in which organization could help, and also that the need for it was recognized early».

[1031] Για έναν σχολιασμό των *ἑταιρειῶν*, βλ. και Jones (1999) 223-227. Βλ. και Romilly (1995[4]) 67 και 106-107.

[1032] Βλ. σχετικά και Θουκ. 3.82.6-8.

[1033] Βλ. σχετικά Πλουτ. *Ἀλκιβ*. 14.1: *πρόξενος μὲν γὰρ ἦν ὁ Ἀλκιβιάδης τῶν Λακεδαιμονίων, καὶ τοὺς ἁλόντας αὐτῶν περὶ Πύλον ἄνδρας ἐθεράπευσεν*.

– να συνεχίσουν να μάχονται για την πολιτική πρωτοκαθεδρία στην πόλη. Πάνω απ' όλα, συνεπώς, ήταν ζήτημα τιμής· ήταν αδιανόητο να μπει ανάμεσα σε δύο αριστοκράτες και γόνους εκλεκτών οικογενειών ένα «τομάρι» σαν τον Υπέρβολο.[1034] Κάπως έτσι θα πρέπει να σκέφτηκαν οι δύο άνδρες (και οι οπαδοί τους) και γι' αυτό αποφάσισαν να ενώσουν τις δυνάμεις τους.

Ως χρονολογία, επιπλέον, του εξοστρακισμού τού Υπέρβολου ο Rosenbloom (2004[α]) 72–78 επιχειρηματολογεί πειστικά και αναφέρει το 416–415 π.Χ. Ο ερευνητής αυτός στηρίζεται, κυρίως, στην μεγαλειώδη εμφάνιση του Αλκιβιάδη στους Ολυμπιακούς Αγώνες τού 416 π.Χ., η οποία, όπως εξηγεί, θα λειτούργησε ως αφορμή ώστε οι αντίπαλοι (Υπέρβολος) του όμορφου άνδρα να επιχειρήσουν να περιορίσουν με πολιτικές μεθοδεύσεις (οστρακισμός) την δόξα και το πολιτικό κύρος που κατέκτησε ο γιος του Κλεινία μέσω της αθλητικής του διάκρισης. Δύσκολα μπορεί να διαφωνήσει κανείς με την συνεκτική ερμηνεία του Rosenbloom· πάντως, προτείνεται, εναλλακτικά, στην διατριβή αυτήν το 417 π.Χ.[1035] για τον κάτωθι απλό λόγο: τίθεται, κατ' αρχάς, ως δεδομένο ότι ο Αλκιβιάδης είναι ο πρωταγωνιστής της ιστορίας,[1036] καθώς και στις δύο εναλλακτικές περιπτώσεις είναι το κύριο πρόσωπο. Το ερευνητικό πρόβλημα δεν σχετίζεται με την παρουσία ή όχι του Αλκιβιάδη, αλλά με το ποιος ήταν ο αντίπαλός του, ήγουν ο Νικίας ή ο Φαίαξ (προτείνεται ότι αντίπαλός του ήταν ο Νικίας, με τον οποίον τελικά συμπράττει πολιτικά για να οστρακιστεί ο Υπέρβολος). Αν, τώρα, ληφθεί κατά νου ότι το 416 π.Χ. πραγματοποιείται η εκστρατεία στην Μήλο, στην οποία, όπως έχει δειχθεί, ο Αλκιβιάδης μάλλον έχει εμπλοκή, έστω και έμμεση, ο συλλογισμός οδηγείται στο εξής συμπέρασμα: αμέσως μετά την συνεργασία του Νικία με τον Αλκιβιάδη – οι οποίοι ενώνοντας τις πολιτικές δυνάμεις τους εξοστρακίζουν τον Υπέρβολο –, ο γιος του Κλεινία αποκτά τεράστιο πολιτικό κύρος μέσα στην πόλη, αφού ο οστρακισμός του αντιπάλου έχει χρησιμοποιηθεί ως μέσο για την στερέωση της πολιτικής του ισχύος.[1037] Έτσι, έχοντας τον λαό με το μέρος του, δεν είναι άξιο απορίας το ότι τον επόμενο χρόνο γίνεται η εκστρατεία στην Μήλο (416 π.Χ.) και τον αμέσως επόμενο η Σικελική εκστρατεία, με καταφανέστατη, πια, συμμετοχή του Αλκιβιάδη (415 π.Χ.). Αμφότερες οι πολεμικές επιχειρήσεις απαιτούσαν, με όρους πολιτικής επιστήμης, ένα είδος λαϊκής νομιμοποίησης, το οποίο ο Αλκιβιάδης κατακτά με την πολιτική του επιβίωση κατά την

[1034] Βλ. σχετικά Titchener (1988) 242: «Hyperbolus was a lampmaker, a demagogue with no military experience, certainly not a man who aroused suspicion because of his "personal prestige" (doxa, see 11.1), and hence degraded an institution hitherto applied only to aristocrats».
[1035] Βλ. και Romilly (1995[4]) 81-82, η οποία τοποθετεί τον εξοστρακισμό του Υπέρβολου στα 417 π.Χ.
[1036] Βλ. και Πλουτ. *Ἀλκιβ.* 13.4.
[1037] Βλ. και McGregor (1965) 31-32.

διαδικασία του οστρακισμού.[1038] Σε κάθε περίπτωση, η προσπάθεια ανακάλυψης της ακριβούς χρονολογίας του οστρακισμού του Υπέρβολου δεν συμβαδίζει με τις επιστημονικές στοχεύσεις της διδακτορικής αυτής διατριβής.

Γίνεται κατάδηλο εκ των προειπωθέντων ότι ο εξοστρακισμός δεν ήταν, απλώς, ένα όργανο του κραταιού στην άμεση δημοκρατία *δήμου*, προκειμένου να θέτει όρια στην πολιτική δύναμη που αποκτούσε ένας ρήτορας, συνήθως αριστοκράτης· τουναντίον, πλην αυτού του γνωρίσματός του, ο οστρακισμός αποτελούσε βασικό πολιτικό εργαλείο των *χρηστῶν*, προκειμένου να εκτοπίσουν τους *πονηροὺς* ή και αντιπάλους τους *χρηστοὺς* που ήταν, όμως, ηγέτες της μερίδας των *πονηρῶν*, προκειμένου να εδραιώσουν ή και ενισχύσουν την πολιτική παντοδυναμία τους στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα.[1039] Με άλλα λόγια, οι *χρηστοὶ* πολιτικοί χρησιμοποιούν τον εξοστρακισμό για να ενδυναμώσουν την πολιτική τους επιρροή εντός της πόλεως ή και να επιλύσουν προσωπικές διαφορές πολιτικού περιεχομένου με τους αντιπάλους τους. Εν τοιαύτη, όμως, περιπτώσει, δύο *χρηστοί*, ανήκοντες σε διαφορετικές μερίδες, συνεργάζονται, προκειμένου να εκτοπίσουν πολιτικά έναν *πονηρόν*.

Στις επόμενες παραγράφους ο Πλούταρχος περιγράφει τις απέλπιδες προσπάθειες του Νικία να αποτρέψει την πραγματοποίηση της Σικελικής εκστρατείας. Ο βιογράφος ακολουθεί εκ νέου τον Θουκυδίδη και εξηγεί ότι ο Νικίας δεν κατόρθωσε να επιβάλει την μετριοπαθή ρητορική του, αφού είχε να αντιμετωπίσει έναν εξαιρετικά εύγλωττο Αλκιβιάδη, υποστηρικτή, μάλιστα, του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού και, άρα, ικανού να συμβαδίσει με τις λαϊκές επιθυμίες. Ο Αλκιβιάδης είχε ανάψει τέτοιον πόθο στις ψυχές των Αθηναίων, ώστε οι τελευταίοι συγκεντρώνονταν στα γυμναστήρια (οι νέοι), τα εργαστήρια και τις πλατείες (οι πρεσβύτεροι) και χάραζαν το σχήμα της Σικελίας, την οποία, εξάλλου, δεν εξελάμβαναν ως τελικό τρόπαιο του πολέμου και επισφράγισμα της δύναμής τους, αλλά, απλώς, ως ορμητήριο (με άλλα λόγια: στρατιωτική βάση), για να μπορέσουν, μετέπειτα, να καταλάβουν την Καρχηδόνα και να

[1038] Βεβαίως, η θέση που προτείνεται εδώ εύκολα ανατρέπεται από το επιχείρημα του Rosenbloom, καθώς, αν ο οστρακισμός πραγματοποιήθηκε μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες τού 416 π.Χ., τότε εύλογα το αθλητικό γεγονός λειτούργησε ως αφορμή για την εκκίνηση της διαδικασίας του οστρακισμού, αφού ο Αλκιβιάδης έγινε, οπωσδήποτε, δέκτης φθόνου. Αντιθέτως, στην περίπτωση που ο οστρακισμός έγινε το 417 π.Χ. δεν δύναται να υποδείξει κανείς εύκολα την ακριβή αφορμή· εισηγούμαι, όμως, εδώ ότι ο Αλκιβιάδης δεχόταν, ήδη από την αρχική εμφάνισή του στην αθηναϊκή πολιτική, το μίσος των συμπολιτών του, ήτοι η αθλητική διάκρισή του μάλλον γιγάντωσε τον φθόνο που δέχθηκε, δεν τον δημιούργησε.

[1039] Τον οστρακισμό χρησιμοποιούν ως πολιτικό εργαλείο και οι *πονηροί*, απλώς εδώ δεν αναλύεται αυτό εκτενώς, διότι η διδακτορική αυτή διατριβή αφορά, πρωτευόντως, τους *χρηστούς*.

φτάσουν μέχρι τις Ηράκλειες στήλες (12.2).[1040] Χαρακτηριστικό είναι ότι ο γιος του Κλεινία και ηγέτης των *πονηρῶν* κατορθώνει να πάρει με το μέρος του ακόμα και τους πλουσίους και τους ηλικιωμένους, κατηγορίες, δηλαδή, πολιτών που παραδοσιακά υποστήριζαν την μετριοπαθή πολιτική των *χρηστῶν*. Ο Νικίας, λοιπόν, δεν κατορθώνει να αντιπαλέψει ικανοποιητικά την σαρωτική ρητορική και τον νεανικό ενθουσιασμό του Αλκιβιάδη, παρά ορίζεται στρατηγός χωρίς την θέλησή του. Έχει δειχθεί αρκετές φορές στην διατριβή αυτήν ότι στην μονομαχία ένας εναντίον ενός οι ηγέτες της ριζοσπαστικής δημοκρατικής μερίδας νικούν, συνήθως, τους *χρηστούς*, οι οποίοι είναι επιδεξιότεροι στην σύναψη συμφωνιών ιδιωτικών, ήτοι η ευγλωττία τους φανερώνεται στο παρασκήνιο και όχι ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου.

Η παράγραφος δεκατέσσερα, ακολούθως, αποτελεί μια καλή περίπτωση χαρακτηρολογικής περιγραφής του Νικία από τον Πλούταρχο. Ο βιογράφος δίδει έμφαση στο ότι ο ηγέτης των *χρηστῶν* δεν παρασύρθηκε από την δόξα και το κύρος που συνδέονταν με τον βαρυσήμαντο ρόλο που τού ανέθεσαν οι Αθηναίοι· αντιθέτως, ο Νικίας εναντιώθηκε στην εκστρατεία αποδεικνύοντας την σύνεσή του και καθιστώντας σαφές ότι αδιαφορεί για τα οφέλη που απορρέουν από την εξουσία που ανέλαβε. Δύο σχόλια μπορούν να γίνουν εδώ: πρώτον, ο Νικίας λειτουργεί εδώ ως άλλος Περικλής, δηλαδή δεν παρασύρεται από τις ταχείες εναλλαγές της ζωής, αλλά διατηρεί την ίδια γνώμη και προσπαθεί επίμονα να αποτρέψει την Σικελική εκστρατεία. Αυτό παραπέμπει συνειρμικά τον ερευνητή στο 2.61.2 του Θουκυδίδη, όπου το τέκνο της Αγαρίστης, στον τελευταίο του λόγο προς τους Αθηναίους, νουθετεί τους συμπολίτες του λέγοντάς τους πως παρασύρονται από τις τροπές της τύχης και αδυνατούν να δουν την μελλοντική ωφέλεια του περίκλειου αμυντικού σχεδίου· αυτή γίνεται ορατή, μόνον όταν ο άνθρωπος διατηρεί την κρίση του ανεπηρέαστη από τις οιεσδήποτε περιστάσεις. Δεύτερον, η στάση του Νικία – παρόμοια, κάπως, με αυτήν του Περικλέους, τουλάχιστον με τον τρόπο που την παρουσιάζει ο Πλούταρχος – δύναται να ερμηνευθεί και φιλοσοφικά, με την έννοια ότι ο *χρηστὸς* πολιτικός τηρεί περισσότερο τα διδάγματα της πλατωνικής διαλεκτικής (ήτοι, ερμηνεύει τις περιστάσεις χωρίς να γίνεται δούλος του ευμετάβλητου χαρακτήρα τους), παρά της ρητορικής (η ρητορική δίνει βάσει στο *εἰκὸς* και, άρα, προάγει την αληθοφάνεια και όχι την αλήθεια της εκάστοτε κατάστασης). Βεβαίως, αυτό δεν συνιστά πάγιο γνώρισμα του Νικία,

[1040] Βλ. Ράπτης (2007) 187: «Είναι τα δύο βουνά εκατέρωθεν του πορθμού των Γαδείνων (Γιβραλτάρ), το ένα στην Αφρική και το άλλο στην Ισπανία, που ονομάστηκαν Ηράκλειες στήλες, γιατί πιστευόταν ότι μέχρι εκεί είχε φτάσει ο Ηρακλής».

αλλά μπορεί να υποστηριχτεί ότι για λίγες, έστω, στιγμές προσεγγίζει το πλατωνικό ιδανικό της άσκησης τής πολιτικής εξουσίας.

Επιπροσθέτως, η φράση *ἀλλ᾽ ὥσπερ ἀράμενος καὶ φέρων αὐτὸν ὁ δῆμος ἐπέθηκε τῇ δυνάμει στρατηγόν* (14.1) αποδεικνύει, για άλλη μία φορά, την συνθλιπτική για την ατομικότητα επίδραση που ασκεί ο *δῆμος* στον εκάστοτε πολιτικό· μπορεί, δηλαδή, εδώ να ειπωθεί ότι, καθώς ο Αλκιβιάδης είχε, ήδη, φροντίσει να παρασύρει την πλειοψηφία προς την δική του κατεύθυνση, ο Νικίας είχε χάσει εκ των προτέρων, ιδίως από την στιγμή που στο πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας είναι εξαιρετικά δύσκολο για τον ρήτορα να επιβληθεί στις διαθέσεις μιας πλειονότητας που έχει αποφασίσει τον τρόπο δράσης της. Εύστοχα, λοιπόν, ο Πλούταρχος τονίζει ότι ο *δῆμος* διόρισε τον Νικία στο αξίωμα του στρατηγού «σαν να τον σήκωσε και τον μετέφερε» (δική μου, φιλολογική μετάφραση, που υστερεί, όμως, λογοτεχνικά) ή, ακόμα καλύτερα, «σαν να τον πήρε και τον σήκωσε», όπως ωραία μεταφράζει ο Ράπτης (2007) 91, αποδίδοντας επακριβώς το νόημα της φράσης. Εν ολίγοις, ο λαός της εποχής μπορούσε, σαν ορμητικός άνεμος, να παρασύρει τον εκάστοτε πολιτικό όπου επιθυμούσε, αφού οι ρήτορες είχαν ως μοναδικό τους όπλο την πειθώ, ενώ ο *δῆμος* απελάμβανε το προνόμιο της νομοθετικής εξουσίας.

Ο Πλούταρχος συνεχίζει λέγοντας ότι από την στιγμή που αυτή ήταν η απόφαση του αθηναϊκού *δήμου*, ο Νικίας όφειλε να προσαρμοστεί και όχι την στιγμή της αναχώρησης να κοιτάζει σαν παιδάκι πίσω από το πλοίο και να σκέφτεται για ποιους λόγους δεν κατόρθωσε να επιβάλει τις απόψεις του (14.2). Ο βιογράφος εγκαλεί τον Νικία για την διστακτικότητά του και αποδίδει σε αυτήν την αδυναμία των Αθηναίων να επιβληθούν ταχέως διά της ογκωδέστατης ναυτικής τους δύναμης. Φυσικά, όπως έχει αποδειχθεί στο υποκεφάλαιο του Θουκυδίδη, η καθυστέρηση αυτή οφείλεται περισσότερο στην διαφωνία που είχαν οι τρεις στρατηγοί (Νικίας, Αλκιβιάδης, Λάμαχος) μεταξύ τους, καθώς και στο ότι, παρόλο που επικράτησε η γνώμη του Αλκιβιάδη, η προσπάθεια έμπρακτης εφαρμογής της δεν απέφερε τίποτα θετικό στην Αθήνα, παρά οδήγησε σε αχρείαστη χρονοτριβή. Η φράση *πρὶν ἐγγηρᾶσαι μὲν αὐτῷ τὴν ἀκμὴν τῆς ἐλπίδος* (14.4) εσφαλμένα συνδέεται με κακή τακτική διαχείριση του Νικία, αφού οι Αθηναίοι έχασαν το πλεονέκτημα του αιφνιδιασμού όχι μόνο λόγω του Νικία, αλλά και εξαιτίας του Αλκιβιάδη· ο μοναδικός που πρότεινε άμεση επίθεση ήταν ο Λάμαχος. Ο Πλούταρχος αποδίδει όλα τα σφάλματα των Αθηναίων στην ατολμία του Νικία (υπαρκτό γνώρισμά του, αλλά όχι πάντοτε καθοριστικό στην εξέλιξη των γεγονότων), δίχως να εξετάζει προσεκτικά τον τρόπο με

τον οποίον εξελίχτηκε η Σικελική εκστρατεία. Βέβαια, ο συγγραφέας υπερασπίζεται τον Νικία, όταν σημειώνει ότι *ὁρμήσας γὰρ ἦν ἐνεργὸς καὶ δραστήριος, τολμῆσαι δὲ μελλητὴς καὶ ἄτολμος* (16.8). Συνεπώς, ο Νικίας, όταν ορμούσε, ήταν ικανότατος στρατηγός και εξαιρετικά ταχύς στην λήψη αποφάσεων· το πρόβλημα, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, δεν ήταν η ποιότητα των επιθέσεων του Νικία, αλλά το ότι ο αρχηγός των *χρηστῶν* καθυστερούσε να πραγματοποιήσει επίθεση. Ασφαλώς, η τάση του Νικία να εξερευνά κάθε πιθανό ενδεχόμενο είναι άρρηκτα συνυφασμένη με τον μετριοπαθή χαρακτήρα τον οποίον έχουν γενικότερα οι *χρηστοὶ* πολιτικοί (ανάλογα γνωρίσματα, άλλωστε, παρουσιάζει, συχνά, και ο Περικλής).

Η τάση, πάντως, του Πλούταρχου να επιρρίπτει μομφές στον Νικία για κακοδιαχείριση των αθηναϊκών δυνάμεων και αναβλητικότητα ανατρέπεται άμεσα και αντικαθίσταται από έναν ειλικρινή έπαινο προς το πρόσωπο του αρχηγού των *χρηστῶν*. Ειδικότερα, ο συγγραφέας αναφέρεται στην εντύπωση που προκάλεσε ο Νικίας στους Συρακουσίους, όταν, μετά από επίθεση εναντίον τους, κατόρθωσε να αποβιβαστεί στην Θάψο και να κυριεύσει τις Επιπολές. Συμπληρώνει, δε, ότι ο ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν* σκότωσε τριακόσιους επίλεκτους (με σύγχρονους όρους «commandos») και νίκησε το καλοφημισμένο ιππικό του εχθρού, που μέχρι τότε εθεωρείτο αήττητο (17.1). Αυτό, βέβαια, που προ παντός προκάλεσε την έκπληξη μεταξύ των Ελλήνων και έσπειρε τον φόβο στους Σικελιώτες ήταν ότι ο Νικίας προέβη σε περιτειχισμό των Συρακουσών σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, επίτευγμα εξαιρετικό δεδομένης της εκτάσεως της πόλης (δεν ήταν μικρότερη από την Αθήνα) και των εδαφικών συνθηκών (ανωμαλία εδάφους, θάλασσα γύρω από το έδαφος και αρκετά έλη). Μάλιστα, ο Πλούταρχος δηλώνει με βεβαιότητα ότι ο Νικίας θα είχε ολοκληρώσει τον περιτειχισμό, αν δεν προέκυπτε η νεφρίτιδά του, που κλόνισε σημαντικά την υγεία του (17.3). Παραπέμποντας, δε, και σε ρήση του Ευριπίδη, ο συγγραφέας τονίζει ότι οι Αθηναίοι κέρδισαν τους Συρακουσίους παραπάνω από οκτώ φορές, μέχρι η κατάσταση να αντιστραφεί και να αποκτήσουν οι αντίπαλοι των Αθηναίων το πάνω χέρι στην αναμεταξύ τους πολεμική σύγκρουση. Αυτό αποδεικνύει κάτι που, ήδη, έχει υποστηριχτεί στην διατριβή αυτήν: οι επιδόσεις του Νικία κατά το πρώτο στάδιο της Σικελικής εκστρατείας είναι εξαιρετικές, αφού ο γιος του Νικηράτου καταφέρνει να «κρύψει» τα όποια οφειλόμενα στην διστακτικότητά του λάθη (σφάλματα, σε κάθε περίπτωση, σημαντικά, αλλά για τα οποία φέρουν ευθύνη ο Αλκιβιάδης και ο Λάμαχος και όχι αποκλειστικά ο Νικίας) και να πετύχει καίρια πλήγματα εναντίον του εχθρού, τόσο σκοτώνοντας ικανούς μαχητές των αντιπάλων, όσο και αποκτώντας σημαντικότατο προβάδισμα στον τομέα της τακτικής διά του

περιτειχισμού των Συρακουσών και της κατάληψης των Επιπολών. Αναιρείται, κατ' αυτόν τον τρόπο, η παραδοσιακή εικόνα που έχει δημιουργήσει για τον Νικία μεγάλο μέρος της ερευνητικής κοινότητας εδώ και χρόνια, προβάλλοντας την άποψη ότι ήταν, απλώς, ένας διστακτικός αρχηγός, τα λάθη του οποίου οδήγησαν στον όλεθρο της Σικελικής εκστρατείας. Η εικόνα αυτή ανατρέπεται σε αυτήν την διδακτορική διατριβή, αφού παρουσιάζεται ένα πληρέστατο πορτρέτο του *χρηστοῦ* ανδρός με κρίσεις επιστημονικές, βασιζόμενες, δηλαδή, στο ίδιο το αρχαίο κείμενο και σε όσα δύνανται να εξαχθούν από αυτό.

Τα πολεμικά δρώμενα εκτυλίσσονται ταχέως και ο Πλούταρχος φτάνει σε εκείνη την στιγμή της ιστορίας κατά την οποία πεθαίνει ο Λάμαχος, αφήνοντας, έτσι, τον Νικία μοναδικό, πια, στρατηγό των Αθηναίων. Στην Σικελία αρχίζει να διαδίδεται, σταδιακά, η φήμη ότι οι Αθηναίοι κατέχουν τα πάντα και δύσκολα θα χάσουν με τέτοιον ανίκητο στρατηγό, ο οποίος και φρόνηση διαθέτει και την τύχη με το μέρος του έχει (18.5). Ο Νικίας, με την σειρά του, ανέκτησε το θάρρος του, ιδίως από την στιγμή που άρχισαν να προσχωρούν πόλεις στους Αθηναίους, να καταφθάνουν πλοία γεμάτα σιτάρι και να προσεγγίζουν τον Νικία διάφοροι Συρακούσιοι πιέζοντας για συνθηκολόγηση (18.4). Μάλιστα, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος, είχε, ήδη, καθοριστεί συνέλευση στις Συρακούσες με θέμα την συνθηκολόγηση με τον Νικία, αφού οι Συρακούσιοι παρατηρούσαν πως ο περιτειχισμός της πόλης τους από τους Αθηναίους είχε, σχεδόν, ολοκληρωθεί και οι Αθηναίοι είχαν έτοιμα τα υλικά για το μικρό μέρος του έργου που απέμενε (18.7). Εξαιτίας αυτών και της αυτοπεποίθησης του Νικία, ο Γύλιππος έφτασε στο νησί ανενόχλητος (18.6). Είναι εδώ εμφανές ότι οι επιτυχίες αυτές «φουσκώνουν» τα μυαλά του Νικία και στην κρίσιμη στιγμή ο Αθηναίος στρατηγός δεν κατορθώνει να κινηθεί βάσει των επιταγών της στρατηγικής, της επιστήμης που τόσο επήνεσε στον πλατωνικό *Λάχητα* και την οποία χρησιμοποίησε άριστα μέχρι την άφιξη του Γυλίππου.

Ο Πλούταρχος, εν συνεχεία, επιταχύνει, κάπως, τον ρυθμό της αφήγησής του και, μετά την εκ μέρους του Νικία αποστολή της επιστολής στους Αθηναίους, προσθέτει μία εξαιρετικά σημαντική πληροφορία: αφού αναφέρει ότι ο γιος του Νικηράτου μέσω αυτής της επιστολής ζητούσε είτε μεγάλη ενίσχυση του στρατεύματος είτε ανάκληση του υπάρχοντος και, σε κάθε περίπτωση, απαλλαγή του ιδίου από το αξίωμα της στρατηγίας λόγω της ασθένειάς του (19.7), έρχεται να συμπληρώσει ότι οι Αθηναίοι σκέφτονταν από καιρό να στείλουν πρόσθετες δυνάμεις στην Σικελία. Δεν το είχαν κατορθώσει, όμως, αφού στην Αθήνα δεν επικρατούσε πολιτική ομογνωμία και, έτσι, η διαδικασία δεν μπορούσε να περατωθεί ομαλώς. Η φράση *φθόνῳ δὲ τῶν*

πρῶτων, ταραττομένων πρὸς εὐτυχίαν τοῦ Νικίου τοσαύτην, πολλὰς διατριβὰς ἐμβαλόντων, τότε γοῦν ἔσπευδον βοηθεῖν (20.1) επεξηγεί με σαφήνεια την κατάσταση. Η γενική πληθυντικού *τῶν πρώτων* αναφέρεται στην μερίδα των *πονηρῶν*, η οποία, εν τη απουσία του Νικία, θα προσπαθούσε να ξεσηκώσει τον κόσμο εναντίον των *χρηστῶν*, καθιστώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, εμφανή την ενόχληση των οπαδών της ριζοσπαστικής δημοκρατίας για τις επιτυχίες του Νικία στην Σικελία. Είναι απίθανο η γενική αυτή να αναφέρεται στους *χρηστούς*, αφού το ίδιο διάστημα λείπει και ο Αλκιβιάδης από την Αθήνα, ενώ έχει αποφασιστεί και η ανάκλησή του λόγω του σκανδάλου των Ερμών·[1041] επομένως, είναι λογικό να υποτεθεί ότι οι *χρηστοί* – οι οποίοι πήραν το μέρος του Αλκιβιάδη, όταν αποφασίστηκε η πραγματοποίηση της εκστρατείας – έχουν ανακτήσει, σε κάποιον βαθμό, δυνάμεις και δοκιμάζουν εκ νέου να ασκήσουν πολιτική επιρροή στον *δῆμον*. Εντούτοις, απ' ό,τι φαίνεται από τα κειμενικά συμφραζόμενα, οι *πονηροί,* παρά την απουσία του ηγέτη τους, Αλκιβιάδη, συνεχίζουν να εκτοπίζουν πολιτικά τους *χρηστοὺς* και να εμποδίζουν την αποστολή περαιτέρω στρατευμάτων, από φόβο μήπως ο Νικίας καταλάβει, εν τέλει, την Σικελία. Καθώς λείπουν οι μεγάλοι ηγέτες από την πόλη, οι αχρείοι πολιτικοί, που αποκτούν φήμη χάρη στις συκοφαντίες και τις διαβολές που εκτοξεύουν εναντίον των αριστοκρατικών βλαστών, κάνουν κουμάντο αυτήν την περίοδο και παίρνουν την πλειοψηφία με το μέρος τους. Εν τέλει, φυσικά, όπως τονίζει ο Πλούταρχος, αναγκάζονται και αυτοί να βοηθήσουν, συμφωνώντας με την αποστολή επιπλέον δυνάμεων στην Σικελία.

Το βασικότερο που δύναται να αντλήσει ο ερευνητής από την ιστορία αυτήν είναι ότι, αν οι Αθηναίοι είχαν στείλει ενισχύσεις νωρίτερα, κατά το διάστημα που ο Νικίας οδηγούσε την Αθήνα σε συνεχείς νίκες και ήταν έτοιμος να κάνει τους Συρακουσίους να παραδοθούν, η έκβαση της εκστρατείας θα ήταν εντελώς διαφορετική. Αυτό αποτελεί ένα επιπρόσθετο επιχείρημα υπέρ της άποψης που παρουσιάζει η διατριβή αυτή: ο Νικίας δεν ήταν πάντοτε διστακτικός πολιτικός, αλλά ήταν οπωσδήποτε άτυχος και έρμαιο των πολιτικών διενέξεων που επικρατούσαν στην Αθήνα. Φαίνεται ότι η άλλοτε κραταιά άμεση δημοκρατία των Αθηναίων εκφυλίζεται και μετατρέπεται, συν τω χρόνω, σε κυριαρχία των ποταπών και ωφελιμιστών ρητόρων που αδιαφορούν για το συμφέρον της πόλεως. Όπως έχει λεχθεί και σε άλλα σημεία της συγγραφής αυτής, η δημοκρατία των Αθηναίων ήταν, ενίοτε, η αχίλλειός τους πτέρνα,

[1041] Βλ. και Titchener (1988) 58: «Herms were representations of the god Hermes, and typically appeared before homes in Athens. They were square pillars, stone or wood, equipped with a fallus and sometimes a bearded head. Timaeus believed the mutilation of the herms just before the fleet sailed for Sicily was a harbinger of the disaster to the Athenians in Sicily at the hands of Hermocrates, the Syracusan general (ch. 12; cf. Longinus, De Sublimitate ch. 4)». Για το σκάνδαλο των Ερμοκοπιδών, βλ. και Lévy (2013) 235-237. Βλ., επίσης, Rosenbloom (2004^{β}) 323-325.

καθώς ο παντοδύναμος *δῆμος* παρασυρόταν συχνότατα από το είδος των πολιτικών που απεχθάνεται ο Πλάτωνας, ήτοι τους ευτελείς ρήτορες που ενδιαφέρονται αποκλειστικά για την εδραίωση της πολιτικής τους κυριαρχίας εντός της Αθήνας (ενδεικτικό παράδειγμα ο Υπέρβολος).

Κατόπιν, ο Πλούταρχος σχολιάζει το τέχνασμα του Αρίστωνα με το φαγητό,[1042] προσθέτοντας, όμως, νέες πληροφορίες: ο Μένανδρος και ο Ευθύδημος, οι νέοι στρατηγοί, θέλοντας να επιτύχουν ένα μεγάλο κατόρθωμα πριν την άφιξη του Δημοσθένη και επιθυμώντας να αποκτήσουν δόξα, παρέσυραν τον Νικία σε σφάλματα και, στην πραγματικότητα, αυτοί ευθύνονται για την αφέλεια που έδειξαν οι Αθηναίοι, τσιμπώντας, έτσι, το δόλωμα του Αρίστωνα (20.4–5). Ασφαλώς, μεγάλη ευθύνη φέρει εδώ ο ηγέτης των *χρηστῶν*, αφού εκβιάστηκε από τους συστρατηγούς του και δεν επέβαλε με αποφασιστικότητα την γνώμη του· άλλωστε, είχε δηλώσει ξεκάθαρα ο Νικίας ότι είναι ανόητο να γίνει ναυμαχία, από την στιγμή που από μέρα σε μέρα θα κατέφτανε ο Δημοσθένης με σημαντικές ενισχύσεις (20.4).

Από την εικοστή τρίτη παράγραφο και έπειτα ο Πλούταρχος εστιάζει την προσοχή του στα γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά τις προσπάθειες των Αθηναίων να διαφύγουν από την Σικελία, τα οποία και οδηγούν στην τελική συντριβή των Αθηναίων. Όσον αφορά την έκλειψη σελήνης (23.1), η οποία εμπόδισε την αναχώρηση των αθηναϊκών δυνάμεων, ο Πλούταρχος αναφέρεται, μεν, στην δεισιδαιμονία[1043] του Νικία, αλλά την σχολιάζει υπό διαφορετικό πρίσμα, το οποίο επεκτείνει την θεώρηση του Θουκυδίδη. Ο βιογράφος, ειδικότερα, σχολιάζει ότι ο Αναξαγόρας είχε ήδη δώσει την επιστημονική εξήγηση του φαινομένου,[1044] εντούτοις η άποψή του δεν ήταν η κρατούσα στην Αθήνα, αλλά γινόταν πιστευτή πολύ αργά και εντός συγκεκριμένων διανοητικών κύκλων. Μάλιστα, ο Πλούταρχος τονίζει ότι ο μάντης Στιλβίδης,[1045] ο οποίος βοηθούσε τον Νικία να ξεπερνάει, κάπως, τις φοβίες και δεισιδαιμονίες

[1042] Οι Συρακούσιοι βγήκαν στην στεριά δήθεν για να φάνε, προκειμένου να δώσουν στους Αθηναίους την εντύπωση ότι υποχωρούν εξαιτίας κάποιας αδυναμίας τους. Οι Αθηναίοι έπεσαν στην παγίδα και ηττήθηκαν από την αιφνιδιαστική επίθεση των Συρακουσίων. Το ζήτημα έχει σχολιαστεί στο υποκεφάλαιο του Θουκυδίδη. Βλ. Θουκ. 7.39.1-7.41.4

[1043] Για τις απόψεις του Πλουτάρχου περί δεισιδαιμονίας, βλ. σχετικά Titchener (1988) 36-40.

[1044] Βλ. και Sapere (2016) 183: «En principio, podríamos pensar que de esta manera Plutarco disculpa la ignorancia de Nicias; sin embargo, nos resta referir una parte de la reflexión: al introducir el tema de las explicaciones e interpretaciones de tipo racional de estos fenómenos, el biógrafo pone como ejemplo el caso de Anaxágoras y el de Protágoras, cuyas opiniones fueron resistidas por las atenienses, por considerarlas contrarias a la divinidad: «Protágoras huyó, Pericles apenas salvó a Anaxágoras, tras ser encarcelado, y Sócrates, aunque no estaba relacionado con estas cosas, fue muerto a causa de la filosofía» (23.4-5)».

[1045] Για τον μάντη Στιλβίδη βλ. και Bowie (2011) 579.

του, είχε πεθάνει προσφάτως (23.5).[1046] Επιθυμώντας, δε, ο Πλούταρχος να προσφέρει αντίθετο του Νικία παράδειγμα, μνημονεύει τον Δίωνα των Συρακουσών, στενό φίλο του Πλάτωνα, ο οποίος, μυημένος στις επιστημονικές ερμηνείες που δίδασκε ο φιλόσοφος, δεν έδωσε σημασία στην έκλειψη σελήνης που έλαβε χώρα,[1047] όταν ετοιμαζόταν να κινηθεί εναντίον του Διονυσίου, και ολοκλήρωσε το εγχείρημά του.[1048] Επομένως, ο Νικίας, ως *χρηστὸς* και

[1046] Ο Πλούταρχος επικρίνει εδώ τον Νικία για δεισιδαιμονία, αλλά δεν κατανοεί το συλλογιστικό σφάλμα, το οποίο διαπράττει ο ίδιος: ο Στιλβίδης, αν ζούσε, ενδεχομένως να συνέβαλλε με τις συμβουλές του στην θετική εξέλιξη των πραγμάτων, ήτοι ίσως γινόταν εφικτή η αποχώρηση των Αθηναίων από το πεδίο της μάχης. Ακόμα και αυτό να συνέβαινε, όμως, η απόφαση θα αποτελούσε εκ νέου προϊόν δεισιδαιμονίας, απλώς η επιτυχής αποχώρηση των Αθηναίων και η συνακόλουθη αποτροπή μιας καταστροφικής ήττας θα λειτουργούσε ως καμουφλάζ. Κατά συνέπεια, ο Πλούταρχος, δίχως να το αντιλαμβάνεται ο ίδιος, ενοχλείται, στην πραγματικότητα, από τα αποτελέσματα της απόφασης του Νικία και όχι από την ουσία της. Όταν λαμβάνεται κατά νου η ερμηνεία ενός φυσικού φαινομένου από τον μάντη, τότε έχουμε να κάνουμε με προληπτική και όχι επιστημονική δράση, είτε τα αποτελέσματα – που θα προκύψουν από την ερμηνεία του μάντη – είναι θετικά, είτε αρνητικά. Για την στάση του Πλούταρχου απέναντι στον Νικία βλ. Nikolaidis (1988) 319-333. Εν πάση περιπτώσει, οι μάντεις ήταν αναπόσπαστο κομμάτι των εκστρατειών της εποχής. Καλή ανάλυση προσφέρει ο Kyrtatas (2022) 173: «To sum up: according to Thucydides, even in this most spectacular and ultimately fatal intervention of a natural phenomenon during a very delicate military situation, decisions were made by a general according to his understanding of the overall balance of power. The significance of the soothsayers and their contribution to decision-making in the battlefield was secondary – but not altogether negligible. Although Thucydides was very reluctant to report much that had to do with religion, he did not feel that the presence of the soothsayers could be totally overlooked. Their opinion, as the case we have examined here demonstrates, could be and actually was used by the general not only while he was commanding the soldiers, but even when he was addressing his fellow generals in public. The soothsayers, of course, inhabited the same world as the generals. They knew perfectly well the objective circumstances, the prospects and the dangers, and even more so the mentality of the soldiers, as well as that of their military leaders. Their aim was victory and the safety of the soldiers, not serving the gods or an independent religious institution. And they were chosen very carefully in advance by the political and military authorities. An eccentric or unreliable soothsayer would have been excluded without hesitation. The close and amicable cooperation of soothsayers with their general can, therefore, be taken for granted». Βλ. και Kyrtatas (2022) 174: «Perhaps the problem rests in our own inability to understand the mentality of the ancient Greeks – and in particular their attitude to what we consider to be religious matters. The available evidence suggests that what we call religion was to them part of an indivisible and unified universe. So, the sun and the moon were not altogether separated from human society and the human soul. But this understanding raises altogether different questions». Βλ., τέλος, Πλουτ. *Περικλ*. 6.2-4, όπου ο Περικλής, μαθητής του Αναξαγόρα και γνώστης της επιστημονικής εξήγησης των πραγμάτων, συμβουλεύεται τον μάντη Λάμπωνα.

[1047] Η Sapere (2016) 184 φρονεί πως ο Πλούταρχος μέσω της αντιπαραβολής Νικία και Δίωνα επιτυγχάνει να γελοιοποιήσει τον Αθηναίο στρατηγό: «El brevísimo relato de esta escena es la contracara exacta de la descripción de Nicias esbozada en la biografía, pues aquí hallamos a un personaje que actúa sobre la base de la racionalidad, cuando Nicias se movía en el terreno de la superstición; Dión no se detiene, mientras Nicias se paraliza; Dión tiene coraje y Nicias es cobarde, lo que produce, en definitiva, los dos resultados opuestos: la exitosa expulsión del tirano en un caso y el estrepitoso fracaso de la expedición en otro. Así pues, al contraponer la imagen de Dión y la de Nicias, Plutarco logra un efecto retórico concreto: disminuir y hasta dejar en ridículo al general ateniense».

[1048] Βλ. Πλουτ. *Νικ*. 23.4: *ὀψὲ δ' ἡ Πλάτωνος ἐκλάμψασα δόξα διὰ τὸν βίον τοῦ ἀνδρός, καὶ ὅτι ταῖς θείαις καὶ κυριωτέραις ἀρχαῖς ὑπέταξε τὰς φυσικὰς ἀνάγκας, ἀφεῖλε τὴν τῶν λόγων τούτων διαβολήν, καὶ τοῖς μαθήμασιν εἰς ἅπαντας ὁδὸν ἐνέδωκεν. ὁ γοῦν ἑταῖρος αὐτοῦ Δίων, καθ' ὃν χρόνον ἔμελλεν ἄρας ἐκ Ζακύνθου πλεῖν ἐπὶ Διονύσιον, ἐκλιπούσης τῆς σελήνης, οὐδὲν διαταραχθεὶς ἀνήχθη, καὶ κατασχὼν ἐν Συρακούσαις ἐξέβαλε τὸν τύραννον*. Βλ. και Sapere (2016) 180: «Las vidas de Nicias y de Dión narradas por Plutarco coinciden en la forma en que muestran la fuerte influencia de los fenómenos sobrenaturales en los eventos históricos pero se diferencian en la representación del tipo de relación que estos fenómenos entablan con los protagonistas de las biografías. Es el mismo Plutarco quien establece el paralelo entre ambos, al reflexionar sobre el modo disímil en que interpretan un eclipse de luna en *Nicias* 23.6: mientras que el eclipse sirve para dar cuenta de la personalidad supersticiosa e ingenua del ateniense,

μετριοπαθής πολιτικά, αναλόγως συμπεριφερόταν και δρούσε όταν το ζήτημα χρειαζόταν χειρισμούς επιστημονικούς, δηλαδή δεν είχε ενστερνιστεί ακόμα τις ρηξικέλευθες για την εποχή του επιστημονικές εξηγήσεις φυσικών φαινομένων, αλλά προτιμούσε να εμπιστεύεται τις παραδοσιακές ερμηνείες του παρελθόντος, σαφώς, βέβαια, ξεπερασμένες.

Στην εικοστή έκτη παράγραφο ο Πλούταρχος επαινεί τις φυσικές αντοχές του Νικία, ο οποίος, όντας άρρωστος με νεφρίτιδα και ελλιπώς ενυδατωμένος και θρεμμένος, υπέμενε τις αντιξοότητες με αξιοσημείωτη εγκαρτέρηση και αντοχή, που ούτε υγιείς ήταν σε θέση να επιδείξουν (26.4). Ο συγγραφέας εξηγεί ότι ο αρχηγός των *χρηστῶν* δεν υφίστατο αυτές τις ταλαιπωρίες για λόγους εγωιστικούς, επειδή, δηλαδή, αγαπούσε την ζωή του, αλλά διότι σκεφτόταν την επιβίωση των συμπολεμιστών του, η οποία, προφανώς, εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό και από την σωματική ακεραιότητα του Νικία. Κάποτε, βέβαια, αναγκαζόταν και ο Νικίας να οδύρεται και να κλαίει, αφού αναλογιζόταν την κακή έκβαση της εκστρατείας, η οποία ερχόταν σε τραγική αντίθεση με την αρχική λαμπρή προετοιμασία της. Γι' αυτόν τον λόγο, όταν οι στρατιώτες του τον παρατηρούσαν, συλλογίζονταν ότι ο ευλαβής Νικίας υποφέρει αναίτια και στον ίδιο βαθμό με τους πιο αχρείους Αθηναίους (26.6). Ασφαλώς, οι πληροφορίες αυτές είναι, στο μεγαλύτερο μέρος τους, αντλημένες από τον Θουκυδίδη.

Κατά τον όλεθρο που συνέβη στον Ασσίναρο ποταμό, ο Πλούταρχος βάζει τον Νικία να πέφτει στα πόδια του Γυλίππου και να τον παρακαλάει να λυπηθεί όχι τον ίδιο, αλλά τους Αθηναίους· τού υπενθυμίζει, δε, ότι η μοίρα του πολέμου είναι κοινή για όλους και ότι οι Αθηναίοι συμπεριφέρθηκαν με ευπρέπεια απέναντι στους Σπαρτιάτες, όταν νικούσαν. Πράγματι, το χαρτί στο οποίο προσπαθεί να ποντάρει ο Νικίας είναι ισχυρό, αφού ο ίδιος κατόρθωσε να οδηγήσει την Αθήνα και την Σπάρτη στην ειρήνη, ενώ είχε συμπεριφερθεί με μετριοπάθεια όταν έπρεπε να λάβει αποφάσεις αναφορικά με το ζήτημα της αντιμετώπισης των αιχμαλώτων της Σφακτηρίας. Βέβαια, όταν ο Νικίας λέει *ἐννοηθέντας ὅτι κοιναὶ μὲν αἱ τύχαι τοῦ πολέμου* (27.4), δεν παύει να λειτουργεί ως τραγικό πρόσωπο, αφού πληρώνει τα σφάλματα και τις ωμότητες που διέπραξαν οι Αθηναίοι στο παρελθόν, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό της Μήλου (με παρόμοιο, δηλαδή, τρόπο παρακαλούσαν και οι Μήλιοι τους Αθηναίους να μην επιτεθούν εναντίον τους). Η πρόταση του Νικία γίνεται, αρχικώς, αποδεκτή.

---

siempre temeroso de las señales de los dioses, en el caso de Dión el eclipse nos revela a un hombre racional e instruido en la ciencia de la naturaleza, fiel discípulo de la Academia platónica».

Ακολούθως, οι Συρακούσιοι και οι σύμμαχοί τους πραγματοποιούν συνέλευση και ο δημαγωγός Ευρυκλής προτείνει εγγράφως να ανακηρύξουν ιερή την ημέρα που συνέλαβαν τον Νικία και, μάλιστα, να αποκαλούν την εορτή «Ασιναρία» (28.1). Εδώ καθίσταται εμφανής η άποψη που είχαν οι Συρακούσιοι για τον Νικία, αφού θεωρούσαν την νίκη εναντίον του επίτευγμα ολκής. Για τούτο και ο Ευρυκλής, πλην των υπολοίπων, πρότεινε να σκοτώσουν τους στρατηγούς των Αθηνών. Ο Ερμοκράτης και ο Γύλιππος προσπάθησαν να συγκρατήσουν την ορμητικότητα των Συρακουσίων, αλλά απέτυχαν. Ο Πλούταρχος, πάντως, επικαλούμενος τον Τίμαιο[1049] – η καταγραφή του οποίου είναι αντίθετη με την αντίστοιχη του Θουκυδίδη και του Φίλιστου – προσθέτει νέα πληροφορία, κατά την οποία ο Νικίας και ο Δημοσθένης δεν φονεύτηκαν από τους Συρακουσίους, αλλά, αντιθέτως, μόλις ενημερώθηκαν για την εναντίον τους θανατική ποινή (η ενημέρωσή τους έγινε κρυφά, μετά από ειδοποίηση του Ερμοκράτη[1050]),

[1049] Για την παρουσία του Τίμαιου στον *Βίον* του Νικία, βλ. Titchener (1988) 24-25 και 52. Βλ., επίσης, Candau (2004-2005) 11-34. Για τον Τίμαιο γενικότερα, βλ. και Osek (2017) 81-82: «Timaeus was born in the Sicilian city Tauromenium (modern Taormina), which was founded in 358 BCE, two years before his birth (*FGrHist* 566 T 3a). He came to Athens in 339 BCE, as a young man, to stay there for the next 50 years (*FGrHist* 566 T 4b). In Athens he composed a number of works, including the universal history– *Histories* (ἱστορίαι) – in 38 books. Of these, the last five have been devoted to Agathocles, the ruler of Syracuse who sentenced Timaeus to banishment between 317 and 310 BCE, and are marked with the personal enmity towards the tyrant (*FGrHist* 566 T 4a). Timaeus, the first historian of the West, was not only a well-read writer but also a widely criticized one. Istrus, the student of Callimachus, published a separate work entitled *Responses* (ἀντιγραφαί), in which he attacked Timaeus for his excessive criticism of the recognized authorities and bestowed on him the nickname Ἐπιτίμαιος, or "the Critic" (*FGrHist* 566 T 16 = *FGrHist* 334 F 59). The most extensive critique of the Critic "Epitimaeus" appears in book 12 of Polybius's *Histories* (12.23–28). Polybius (12.25k.1–2 = *FGrHist* 566 T 19) accuses Timaeus of ignorance and falsification of truth (ψευδογραφία). Moreover, he dwells on the rhetorical declamations Timaeus put in the mouth of Hermocrates and other rulers of Sicily. The speeches, in his opinion, were full of commonplaces and banalities. Similar objections, plus accusations of political bias against Agathocles that resulted in "lying propaganda" (πολλὰ κατέψευσται), recur in Diodorus's *Library* (21.17.1 = *FGrHist* 566 T 12).The same Diodorus of Sicily (5.1.3 = *FGrHist* 566 T 11), however, is held in high esteem Timaeus's works on chronology. Furthermore, Caecilius Calactinus (fr. 85 Ofenloch) and Pseudo-Longinus (*On the Sublime* 4.1) criticize Timaeus for ψυχρόν – frigidity of style, which means in this context a kind of annoying affectedness. In the same vein, Plutarch of Chaeronea (*Nicias* 1.3 = *FGrHist* 566 F 102b) mocks of Timaeus's fondness for wordplay that cannot be taken seriously. Modern scholars, for instance Henry Westlake, share the criticism of ancient historians towards Timaeus, especially his account of the events that took place in Sicily during the Peloponnesian war. Among Timaeus's many crimes, his disagreement with Thucydides was reputed to be the most grievous sin (Plutarch, *Nicias* 28.5 = *FGrHist* 566 F 101). Timaeus came in conflict with the great historian on the point concerning Hermocrates of Syracuse, the Sicilian statesman who justly has been called "nemesis of the Athenians" by Donald Kagan. While Thucydides represented the Syracusan commander as a man of principle, Timaeus gave an insight into the kitchen cabinet in which Hermocrates was playing his game».

[1050] Βλ. Osek (2017) 88: «Why did he do that instead of simply voting for the execution? One can suppose that Hermocrates had his own reasons for saving Nicias from public execution. He was afraid of what might be betrayed by Nicias, like the names of his Sicilian friends, the top-secret contacts through them with some Syracusans, including himself – Hermocrates. My conclusion is that the story by Timaeus of tantalizing the Athenian generals and the double game of Hermocrates is compatible with that of Thucydides and explains what happened behind the scenes of the Syracusan theatre». Φυσικά, η ερμηνεία αυτή δεν προκύπτει από το αρχαίο κείμενο, το οποίο είναι διφορούμενο· εν ολίγοις, παρουσιάζεται εδώ η άποψη ότι ο Ερμοκράτης ήλεγχε, τρόπον τινά, την μοίρα των δύο Αθηναίων στρατηγών και τα κανόνισε έτσι, ώστε εκείνοι να αυτοκτονήσουν. Ο Ερμοκράτης δεν θα μπορούσε να

εγκεκριμένη από τους Συρακουσίους, καθώς και για τα δεινά που περίμεναν τους συμμαχητές τους – οι οποίοι επρόκειτο να ριχτούν στα λατομεία –, αυτοκτόνησαν (28.4). Οριστική επιστημονική απάντηση δεν μπορεί να δοθεί, ωστόσο είναι πιθανότερη η εκδοχή του Θουκυδίδη,[1051] τουλάχιστον ως προς την μοίρα του *χρηστοῦ* Νικία: ακόμα και αν δεχτεί κανείς ότι ο Νικίας σχεδίαζε να αυτοκτονήσει, υπό το κράτος της απελπισίας, οι Συρακούσιοι θα πρόλαβαν να τον σκοτώσουν, φοβούμενοι μήπως διαρρεύσουν από τον ίδιο οι συζητήσεις περί συνθηκολόγησης που είχε κατά διαστήματα με τους μετριοπαθείς των Συρακουσών. Αν, δε, δώσει κάποιος βάση στην θουκυδίδεια θεώρηση, τότε ανατρέπεται και το ενδεχόμενο της πρόθεσης για αυτοκτονία, αφού οι Συρακούσιοι σκότωσαν τον Νικία, επειδή φοβούνταν μήπως λόγω του πλούτου του εξαγοράσει ανθρώπους, κατορθώνοντας, έτσι, να αποδράσει και μήπως πριν την απόδρασή του φρόντιζε να σπείρει την διχόνοια στους Συρακουσίους, ομολογώντας ότι μερικοί δικοί τους είχαν παραιτηθεί από τον πόλεμο και προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να επιτύχουν συνθηκολόγηση.

4.5 Η παρουσία του Νικία στην κωμωδία

Ο Νικίας, όπως συμβαίνει, συνήθως, με αρκετούς καταξιωμένους πολιτικούς ηγέτες της αρχαίας Αθήνας, μετατρέπεται σε καλλιτεχνικό όργανο που συνδράμει τις προσπάθειες των κωμικών ποιητών να προβούν σε σκηνική υλοποίηση των πολιτικών πεποιθήσεών τους. Το αισθητικώς άρτιο θεατρικό αποτέλεσμα – απότοκο, κάπως, των γενικότερων πνευματικών ευαισθησιών των σπουδαίων ποιητών – δεν λείπει από τις συλλήψεις των μεγάλων δημιουργών, αλλά εξίσου παρόντα – δοσμένα, πάντως, άλλοτε με ευθύ και δηκτικό τρόπο και άλλοτε με υπαινιγμούς –

σώσει τον Νικία από την δημόσια εκτέλεση, αν ο ίδιος ο Νικίας δεν ήταν πρόθυμος να αυτοκτονήσει. Συνεπώς, αν η πληροφορία του Τίμαιου είναι αληθής, η εκδοχή που προτείνει η διατριβή αυτή είναι ορθότερη: ο Νικίας αυτοκτόνησε όχι για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα του Ερμοκράτη, αλλά για προσωπικούς λόγους – από θλίψη, ίσως, για αυτό που είχε αποφασιστεί για εκείνον και τους συμπολεμιστές του. Εκτός, φυσικά, και αν υποστηριχθεί η άποψη ότι ο άνδρας του Ερμοκράτη απείλησε τον Νικία και τον ανάγκασε, στην ουσία, να αυτοκτονήσει. Ο Πλούταρχος, όμως, δεν λέει, ούτε υπονοεί κάτι τέτοιο. Σε κάθε περίπτωση, η παρούσα διατριβή θεωρεί ως περισσότερο αληθοφανή την εκδοχή του Θουκυδίδη, όπως σημειώνεται και στο κυρίως κείμενο.

[1051] Βλ. και Osek (2017) 87: «Thucydides is silent on any role Hermocrates may have played in the execution of the Athenian generals. He says (7.86.2) that they were sentenced to death by the Syracusan assembly and slain against the intention of the Spartan commander Gylippus, who wanted to take them to Sparta as living trophies of victory. Moreover, he echoes the rumors that the Syracusan partisans of Nicias were to cause his death, out of fear that Nicias – while being tortured (βασανιζόμενος) – may reveal his previous contacts with them: ΄΄But (so it was said) there were some Syracusans afraid that if put to torture on the question he might reveal their communications with him and cause them trouble amid the general success΄΄ [...]. (Thucydides 7.86.4). Philistus of Syracuse in his lost work *On Sicily* (*FGrHist* 556 F 55) agreed with Thucydides on this point».

είναι και τα πολιτικά μηνύματα,[1052] που δρουν σαν προστατευτική ασπίδα του λαού, ασκώντας την δέουσα αντιπολίτευση εναντίον ανδρών με πολιτικό κύρος. Άλλες φορές, φυσικά, τα σκωπτικά βέλη της ποιητικής δημιουργίας δεν πλήττουν τους πολιτευομένους, αλλά ρίχνονται εναντίον του αθηναϊκού *δήμου*, προκειμένου να τον αφυπνίσουν και να δώσουν τέρμα στην συνήθειά του να κολακεύεται από τα φληναφήματα των ρητόρων. Εντούτοις, ακόμα και όταν η θεατρική κριτική βάλλει εναντίον της συλλογικότητας, δεν παύει ο δημιουργός να καταδικάζει και λανθασμένες αποφάσεις ή συμπεριφορές της ατομικότητας. Εν ολίγοις, μπορεί να ειπωθεί εδώ ότι η Παλαιά Κωμωδία[1053] σε πολλές εκφάνσεις της είναι καθαρά πολιτική,[1054] πράγμα, βεβαίως, λογικό για μια κοινωνία που έχει αποδώσει την μέγιστη σημασία στην πολιτική αυτονομία των πολιτών, η οποία προκύπτει από την δυνατότητά τους να ασκούν εξουσία εντός της Αθήνας.

Ο Νικίας, ο φημισμένος ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν*, δεν θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση σε όσα τονίστηκαν, ούτε να γλιτώσει τα πυρά της ποιητικής δημιουργίας. Συνοπτικά, μπορούν σε αυτό το σημείο να παρουσιαστούν δύο λόγοι για τους οποίους οι κωμικοί ποιητές αποφασίζουν να σατιρίσουν τον Νικία: πρώτον, ο βίος του Νικία, όπως έχει δειχθεί στην διατριβή αυτήν, είναι πλουσιότατος πολιτικά, με την έννοια ότι ο γιος του Νικηράτου λαμβάνει μέρος σε καθοριστικής σημασίας δρώμενα, τα οποία είτε λαμπρύνουν το μεγαλείο της Αθήνας, είτε και την καταστρέφουν ολοσχερώς. Δεύτερον, ο χαρακτήρας του Νικία και οι κατά καιρούς δράσεις του ήταν «βούτυρο στο ψωμί» των θεατρανθρώπων της εποχής, αφού ο αρχηγός των

[1052] Βλ. και Storey (1998) 86.

[1053] Για την τριμερή διαίρεση της κωμωδίας (παλαιά, μέση, νέα) βλ. Παπαχρυσοστόμου (2011) 90-91. Βλ. και Nesselrath (1990) 180-187, στον οποίον παραπέμπει η ερευνήτρια.

[1054] Βλ. και Henderson (2013) 249-262. Ο πρώτος μεγάλος κωμικός ποιητής που συνδέει την κωμωδία με την άσκηση πολιτικής σάτιρας είναι ο Κρατίνος. Περί αυτού, βλ. Κωνσταντάκος (2022^{γ}) 106. Βλ. και 106, υποσημ. 5, όπου ο Κωνσταντάκος παραθέτει βιβλιογραφία σχετική με «την συμβολή του Κρατίνου στην εισαγωγή και καθιέρωση της πολιτικής κωμωδίας»: Cantarella (1969) 328-332· Carrière (1979) 41-43, 209· Rosen (1988) 37-41· Edwards (1993) 97-98, 100-107, 115· Olson (2010) 40-41, 60-62 και Storey (2014) 96-99, 110-111. Ασφαλώς, μετά τον Κρατίνο αυτός που ενσωματώνει ομαλώς στο θεατρικό του υλικό νύξεις ή και ευθείες πολιτικές αναφορές είναι ο Αριστοφάνης. Για την αντιπαλότητα Αριστοφάνη και Κρατίνου βλ. Luppe (2000) 15-21. Για τον Κρατίνο γενικότερα βλ. Μπακόλα (2011) 33-68· βλ., επίσης, την σημαντική μονογραφία της Bakola (2010) για τον Κρατίνο. Για την πολιτική πτυχή της Παλαιάς Κωμωδίας βλ. Κωνσταντάκος (2017-2018) 13: «Κατά το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα π.Χ., την εποχή που ο χρυσός αιώνας του Περικλή διαλυόταν μέσα στην ταραχή του Πελοποννησιακού πολέμου, άνθισε στη θεατρική ζωή της Αθήνας ένα από τα πιο ιδιότυπα θαύματα του αρχαίου κόσμου: η λεγόμενη Παλαιά Κωμωδία, το φαιδρό δράμα που καλλιέργησαν ο Αριστοφάνης και οι συγκαιρινοί του. Τούτο το είδος εκδήλωνε έντονο ενδιαφέρον για πολιτικά θέματα και οξεία ροπή προς τη σάτιρα των δημόσιων προσωπικοτήτων. Σχεδόν όλοι όσοι έπαιξαν κάποιον ρόλο στον αθηναϊκό πολιτικό βίο εκείνων των χρόνων, δέχτηκαν τα πυρά των κωμικών ποιητών: από τον παλαιό Περικλή έως τον ύστερο Θρασύβουλο, από τον αριστοκρατικό Καλλία έως τον ευτελέστατο Υπέρβολο, από τον παλληκαρά Λάμαχο έως τον ρίψασπι Κλεώνυμο. Όλοι τους δοκίμασαν το δριμύ άλας του αττικού πνεύματος, αν και ορισμένοι απλώς πασπαλίστηκαν με αυτό, ενώ άλλοι παστώθηκαν στην κυριολεξία».

χρηστῶν είναι εξαιρετικά ευσεβής στο όριο της δεισιδαιμονίας, ακριβοθώρητος, αφού δύσκολα τον προσέγγιζε κανείς, ενίοτε άτολμος, ευπορότατος και, ασφαλώς, *χρηστὸς* κοινωνικά και ιδεολογικά. Όλα αυτά, αν συνδυαστούν με το γεγονός ότι ο Νικίας ήταν εξαιρετικά επιτυχημένος και ευφυής στρατηγός – κάτι που, αφεύκτως, σήμαινε πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική ζωή της Αθήνας –, τότε ο ερευνητής κατανοεί γιατί οι κωμικοί ποιητές στράφηκαν, μεταξύ άλλων, κατά του Νικία. Ας επισημανθεί, βεβαίως, εδώ ότι το τέκνο του Νικηράτου ναι μεν δέχεται κριτική στο θεατρικό σανίδι, αλλά οι εναντίον του μομφές είναι, μάλλον, ήπιες, σε σχέση με τα καταιγιστικά πυρά που δέχονται άλλοι μεγαλώνυμοι πολιτικοί άνδρες, όπως, λόγου χάριν, ο Περικλής. Αυτό οφείλεται, εν μέρει, και στον χαρακτήρα του Νικία, ο οποίος, όπως δείχτηκε στο κεφάλαιο του Πλουτάρχου, προσπαθούσε να προκαλεί όσο το δυνατόν λιγότερο το κοινό αίσθημα, καθώς και να συμφιλιώνεται με τους εχθρούς του μέσω της εξαγοράς τους. Παρουσία του Νικία εντοπίζεται στους εξής κωμικούς ποιητές (κατά την σειρά παράθεσης και ανάλυσής τους στην διδακτορική αυτήν διατριβή): στον Τηλεκλείδη, τον Φρύνιχο, τον Εύπολι και τον Αριστοφάνη.

4.5.1 Τηλεκλείδης

Ο κωμικός ποιητής, Τηλεκλείδης,[1055] πραγματοποιεί ονομαστική μνεία στον Νικία στο απ. 44 K.–A. (41 K.). Παρατίθεται, έπειτα, το απόσπασμα και επιχειρείται ερμηνευτική προσέγγιση αυτού:

Χαρικλέης μὲν οὐκ ἔδωκε μνᾶν, ἵν' αὐτὸν μὴ λέγῃ
ὡς ἔφυ τῇ μητρὶ παίδων πρῶτος ἐκ βαλλαντίου;
τέσσαρας δὲ μνᾶς ἔδωκε Νικίας Νικηράτου·
ὧν δ' ἕκατι τοῦτ' ἔδωκε, καίπερ εὖ εἰδὼς ἐγὼ

[1055] Για τον Τηλεκλείδη βλ. Bagordo (2013) 11: «Politisch motivierte Attacken gegen Perikles, literarisch konnotierte Vorwürfe gegen Euripides und Sokrates, eine kulinarisch suggestive Utopie-Landschaft: mit dergleichen Bildern wird Telekleides' Name noch immer weithin assoziiert. Fünf lenäische Siege (wie für keinen anderen Komödiendichter) und die erste Wiederaufführung einer Komödie sind relevante Daten für seine Karriere. Die spärlichen biographischen Informationen über Telekleides verdanken sich einzig dem knappen *Suda*-Eintrag (test. 1), wo nichts anderes angeführt ist als Name – er ist der einzige bekannte Attiker namens Telekleides (PA 13558; PAA 881310; LGPN II 427) – Herkunft, Beruf und Titel dreier Komödien. Die für ihn bezeugten Komödientitel sind insgesamt fünf: *Amphiktyones*, *Apseudeis*, *Hēsiodoi*, *Prytaneis* und *Sterrhoi*; hinzu kommen Spuren zweier weiterer Titel (*Symp-* und *-iōtai*: vgl. test. 5,2. 8)». Βλ., επίσης, Bagordo (2013) 11-20· βλ. και 20-25 για τις θεματικές και τα μοτίβα των σωζόμενων αποσπασμάτων του.

Κατ' αρχάς, πρέπει να επισημανθεί ότι οι παραπάνω στίχοι εντοπίζονται στο 4.4 του *Βίου* τού Νικία που συνέγραψε ο Πλούταρχος. Το απόσπασμα, όπως εξηγεί ο Πλούταρχος, αφορά κάποιον συκοφάντη και, όπως διαπιστώνει ο ερευνητής, το άτομο αυτό δεν κρίνεται ευθέως, ήτοι δεν δημοσιοποιούνται οι δράσεις του, αλλά αφήνονται να εννοηθούν τα αποτελέσματα αυτών μέσω δύο άλλων προσώπων (του Χαρικλή και του Νικία), τα οποία επιχειρούν να προσεγγίσουν τον συκοφάντη και να τον εξαγοράσουν, προκειμένου να μην μιλήσει. Ο Χαρικλής, λοιπόν, δίνει μία μνα στον συκοφάντη,[1056] για να μην διαδίδει ο δεύτερος ότι ο Χαρικλής[1057] ήταν νόθο παιδί. Απ' ό,τι φαίνεται, τα παιδιά που προέκυπταν από εξωσυζυγικές σχέσεις όφειλαν να «καθαρίσουν» το αμάρτημα (η λέξη δεν γράφεται με θεολογικό περιεχόμενο) των γονέων τους, ειδάλλως η γνωστοποίηση της πραγματικότητας στους υπόλοιπους δεν συντελούσε στην καλή φήμη του υποκειμένου και μπορούσε να πλήξει την κοινωνική του υπόληψη. Νόθη καταγωγή σήμαινε, επίσης, ότι το παιδί δεν αναγνωριζόταν νομίμως ως Αθηναίος πολίτης, οπότε δεν είχε δικαίωμα να εκλέγεται σε αξιώματα και να λαμβάνει οποιοδήποτε μέρος στην πολιτική ζωή. Αν ο Χαρικλής αποδεικνυόταν νόθος, η πολιτική του σταδιοδρομία θα τερματιζόταν. Ο Bagordo (2013) 212 παραπέμπει στον Carter (1986) 106, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο συκοφάντης τις περισσότερες φορές προτιμούσε,

[1056] Για τους συκοφάντες βλ. Azoulay (2015) 51. Βλ. και Titchener (1988) 127: «Sycophants were informers who extorted money from wealthy citizens by threat of legal action, often in combination with black mail. The nature of the judiciary system in the late 5th century provided ample opportunity for such extortion. Pericles had instituted a two-obols/ day juror salary (Ath. 27. 3), later raised to three obols/ day by Cleon. Because of this salary, the baser elements of Athenian society began to frequent the law-courts, and if we can believe Aristophanes, the atmosphere in court became circus-like and the citizen-jurors uncontrollable (see the dog-trial in V. 836-1002)».

[1057] Για τον Χαρικλή βλ. Bagordo (2013) 216-217: «Charikles (PA 15407; PAA 983120 ~ 982980?; LGPN II 475 [5]), Sohn des Apollodoros, vielleicht aus der Phyle Oineis (vgl. zu PAA 983120: „on basis of Loeper's unproved arrangement of Xenophon's list of phyle & trittys"), ist frühestens im J. 415 v.Chr. in Athen als politisch tätig bezeugt, als er das Amt des ζητητής bekleidete (Andoc. De myst. 36; vgl. Davies 1971, 502–3): zusammen mit Peisandros gehörte er der Untersuchungskommission an, die von der Stadt ernannt wurde, um den Hermokopiden-Skandal aufzuklären; seiner Ansicht nach diente die frevelhafte Verstümmelung der Hermen einem subversiven Komplott gegen den Demos (vgl. MacDowell 1962, zu Andoc. De myst. 36: „[Charikles] is not heard of before the appearance in 415 (unless Telekleides 41 [fr. 44] is earlier)"). Charikles gehörte den *chrēstoi* an, möglicherweise im Zusammenhang mit der Herrschaft der Vierhundert (Lys. 13,74), überdies als Mitglied der Dreißig im J. 404/3 v.Chr. (Xen. Hell. II 3,2), und zwar in Kritias' *hetaireia* (Lys. 12,55; vgl. Xen. Mem. I 2,31), in der er als Demagoge fungiert haben soll (Aristot. Pol. 1305b 26). Er wird ferner als Beispiel für eine moralische Gleichsetzung von demagogischer Demokratie und Oligarchie herangezogen (Andoc. De myst. 101; Isocr. 16,42–3; vgl. Rosenbloom 2004, 84 A. 116). Nach dem Hermokopiden-Amt setzt sich Charikles' politische Laufbahn mit der *Strategie* im J. 414/3 v.Chr. und einer militärischen Expedition an der Peloponnesischen Küste fort (Thuc. VII 20,1. 26,3, Diod. Sic. XIII 9,2). Für die Verspottung von Personen zweifelhaften Bürgerrechtes vgl. Froehde 1898, 76–79, der sich bezüglich des Charikles bei Telekleides so äußert (79): „Er scheint soeben einer Anklage wegen ξενία entgangen zu sein"».

μάλλον, την ειρηνική διευθέτηση του πράγματος, παρά την επίλυση της αντιδικίας μέσω της δικαστικής οδού. Εν ολίγοις, ο συκοφάντης απειλούσε γνωρίζοντας ότι, κατά πάσα πιθανότητα, θα πάρει τα χρήματα που επιθυμεί, ώστε να σιωπήσει. Γι' αυτόν τον λόγο, συνεχίζει ο Carter, ο συκοφάντης έβαζε στο μάτι του πολίτες «άκακους και *ἀπράγμονες*», οι οποίοι θα προτιμούσαν να του «κλείσουν το στόμα» με χρήματα, παρά να τον κυνηγήσουν δικαστικά. Μάλλον αυτός είναι και ο λόγος που ο συκοφάντης στρέφεται και εναντίον του Νικία, όντας σίγουρος πως ο θεοσεβούμενος και, ενίοτε, άτολμος γιος του Νικηράτου θα προτιμήσει να πληρώσει, παρά να εμπλακεί σε δικαστικές διαμάχες, οι οποίες πάντοτε ενέχουν τον κίνδυνο δημοσιοποίησης ανεπιθύμητων πληροφοριών. Άλλωστε, ο Νικίας, ως γνήσιος *χρηστός*, είναι αναμενόμενο να επιθυμεί να αποφύγει ρητορικές αναμετρήσεις.

Φυσικά, η περίπτωση του Νικία είναι περισσότερο ενδιαφέρουσα από την αντίστοιχη του Χαρικλή, αφού όχι μόνο ο ηγέτης των *χρηστῶν* πληρώνει τέσσερεις μνες, αλλά ο ομιλητής δεν αποκαλύπτει τον σκανδαλώδη λόγο εξαιτίας του οποίου ο συκοφάντης παίρνει χρήματα από τον Νικία.[1058] Οπωσδήποτε, η πληροφορία που ο Νικίας δεν επιθυμεί να μαθευτεί είναι απείρως σημαντικότερη από το οικογενειακό δέντρο του Χαρικλή, γι' αυτό και ο αρχηγός της μερίδας των *χρηστῶν* αποφασίζει να πληρώσει τετραπλάσια.[1059] Ασφαλώς, οφείλει ο μελετητής να θυμάται ότι ο Νικίας είχε τα χρήματα για να εξαγοράσει όποιον επιθυμούσε· έτσι, δεν θα ήταν απίθανο να πληρώσει πολλά χρήματα για έναν ασήμαντο, κατά τα άλλα, λόγο. Ο Bagordo (2013) 213 παραπέμπει στον βυζαντινό συγγραφέα Θεόδωρο Μετοχίτη, ο οποίος διατείνεται ότι ο Υπέρβολος εκμεταλλευόταν τον Νικία και του αποσπούσε με πονηρούς τρόπους χρηματικά ποσά.[1060] Παρά το ευφυές της σκέψης του Bagordo και την χρήσιμη πληροφορία που παραθέτει

[1058] Για σύντομο σχολιασμό βλ. και Atkinson (1995) 59.

[1059] Βλ. Bagordo (2013) 212-213: «Charikles soll ihm um den Preis einer Mine die Anzeige abgekauft haben, er sei von seiner Mutter gekauft worden. Der Fall des Nikias wird etwas komplexer formuliert: der Sprecher kommentiert die Information über die vier Minen, die derselbe Sykophant von Nikias bekam, mit einer Art Kompliment. Anders als bei Charikles werden die Gründe für die Bezahlung verschwiegen, obgleich der Sprecher – und mit ihm wahrscheinlich das ganze Publikum – über dieselben informiert ist. Daß Nikias im Vergleich zu Charikles das Vierfache für sein ‚Geheimnis' bezahlen mußte, deutet wohl auf etwas wesentlich Brisanteres hin (vgl. Olson 2007, 214). Trotz Nikias' Charakterisierung als feige (vgl. hier oben, Zitatkontext, S. 212) wird er bei Telekleides schließlich wie ein vernünftiger Mensch dargestellt».

[1060] «In einer aus byzantinischer Zeit stammenden Bezeugung findet sich bezüglich des Nikias eine Erwähnung, die sich ebenso für das Telekleides-Fragment als von Interesse erweisen dürfte: Theod. Metoch. Misc. p. 608 Müller–Kiessling (καὶ Νικίαν Ὑπέρβολος συχνάκις ἐφόβει ταῖς ἀπειλαῖς, ἄνδρα σωφρονικὸν καὶ χρηστὸν τῷ ἤθει καὶ γένει καὶ πλούτῳ καὶ στρατηγικαῖς ἐμπειρίαις ἔμποντα, καὶ δεδιττόμενος καὶ χαλεπωτάτους ὑπεγείρων αὐτῷ πολλάκις περὶ τῆς ψυχῆς κινδύνους, πλεῖσθ' ὅσα τῆς ἐκείνου περιουσίας, καὶ τῆς τῶν τρόπων εὐλαβείας καὶ μετριότητος ἐκαρποῦτο χρήματα). Hierin hängt Metochites von Plut. Alcib. 13 und Nic. 11 ab, die Art und Weise aber, wie Hyperbolos' Verhältnis zu Nikias geschildert wird (er bedroht ihn und v.a. nimmt ihm Geld ab), hat nur im

ο Μετοχίτης, δεν μπορεί να αποδειχθεί με πάσα βεβαιότητα ότι ο συκοφάντης εδώ είναι ο Υπέρβολος. Δεν αποκλείεται, εντούτοις, ο συκοφάντης να ενεργεί υπέρ του συμφέροντος του Υπέρβολου, δηλαδή να είναι βαλτός από τον *πονηρὸν* πολιτικό: σε αυτήν την περίπτωση και κάτω από αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, το απόσπασμα του Τηλεκλείδη αναδεικνύει την διαμάχη ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηροὺς* και δείχνει πώς οι εύποροι *χρηστοὶ* χρησιμοποιούσαν τα χρήματά τους, προκειμένου να προστατεύονται από τους εχθρούς τους, τους θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, και να παρατείνουν την επιβίωσή τους εντός της αθηναϊκής πολιτικής κονίστρας. Επιπλέον, αναδεικνύονται, κατ' αυτόν τον τρόπο, και τα κίνητρα του Νικία, ο οποίος αξιοποιεί καταλλήλως την οικονομική του ευμάρεια, προκειμένου να αποφύγει μια αναμέτρηση στο δικαστήριο με έναν *πονηρόν*, ο οποίος θα έχει τις πιθανότητες νίκης με το μέρος του λόγω της επιδεξιότητάς του στην ρητορική. Έχει αποδειχθεί ήδη ότι σε ανάλογες περιστάσεις οι *χρηστοὶ* στην καλύτερη περίπτωση αδυνατούν να υπερισχύσουν ρητορικώς έναντι των *πονηρῶν* και στην χειρότερη περίπτωση τα χάνουν και δεν ξέρουν τί να πουν. Ο Νικίας γνωρίζει, ασφαλώς, την παράδοση αυτήν και την αποφεύγει. Αν όλα αυτά ισχύουν, με την σειρά τους, τότε το περιστατικό πρέπει να χρονολογηθεί με βεβαιότητα πριν το 415 π.Χ, ίσως και λίγο πριν το 417 π.Χ. (πιθανές χρονολογίες εξοστρακισμού του Υπέρβολου).

Επιπρόσθετα, εντύπωση προξενεί η ρήση του ομιλούντος προσώπου, σύμφωνα με την οποία ο λέγων γνωρίζει προσωπικά τον Νικία και ξέρει τον λόγο για τον οποίον ο γιος του Νικηράτου πλήρωσε τον συκοφάντη· επίσης, δεν προτίθεται να αποκαλύψει περαιτέρω λεπτομέρειες, διότι ο Νικίας είναι φίλος του και άνθρωπος συνετός. Υπονοείται, συνεπώς, εδώ ότι ο αρχηγός των *χρηστῶν* ορθά έπραξε και εξαγόρασε τον συκοφάντη, ο οποίος, σε αντίθετη περίπτωση, θα αποκάλυπτε κάτι που θα έβλαπτε σοβαρά το κύρος του Νικία, ενδεχομένως και την πολιτική του σταδιοδρομία. Γι' αυτό, ο Bagordo (2013) 218–219[1061] παρουσιάζει το κάτωθι επιχείρημα: ο Νικίας ήταν συνετός και λογικός, επειδή διά της δωροδοκίας κατορθώνει να προστατέψει αποτελεσματικά την πολιτική του φήμη.

Telekleides-Fragment, welches Metochites selbstredend durch die Lektüre des Zitatträgers Plutarch kannte, eine stringente Parallele».

[1061] «Von zentraler Relevanz für die *sōphrosynē* in der attischen Komödie und bei den Rednern ist der Begriff der Selbstbeherrschung in der sozialen Interaktion sowie die Mäßigkeit in den Ausgaben, wobei insbes bei den Rednern zugleich der Sinn für Gerechtigkeit und eine Abneigung gegen Gewalt mitschwingt (vgl. Rademaker 2005, 223–50, speziell 225–33). Hier könnte das Verb politisch prägnant sein, indem die *sōphrosynē* in diesem Kontext sich ganz pragmatisch deuten ließe: Nikias war insofern ‚vernünftig', als er durch Bestechung eines Denunzianten einen größeren Schaden für seinen politischen Ruf abzuwehren verstand (vgl. hier oben, Interpretation, S. 215); vgl. auch fr. 28».

Ως προς το ποια μπορεί να ήταν η επίμαχη πληροφορία που ο Νικίας δεν επιθυμούσε να αποκαλυφθεί δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν σχόλια με αναμφίλεκτη επιστημονική ακρίβεια, παρά μόνο υποθέσεις και, μάλιστα, τέτοιες που να σχετίζονται με την δημόσια δράση του Νικία. Αν η πληροφορία αφορούσε την προσωπική ζωή του ανδρός, τότε είναι σχεδόν αδύνατον να δοθεί ορθή απάντηση. Από την άλλη, όπως αναλύθηκε και στο κεφάλαιο του Πλουτάρχου, ο ερευνητής είναι σε θέση να γνωρίζει ότι ο Νικίας απέφευγε τους συκοφάντες και τους φοβόταν πολύ, γι' αυτό και είχε επιλέξει να απέχει από δημόσιες συναναστροφές, να μην εμφανίζεται σε συμπόσια κ.ά. Βέβαια, μπορεί να υποστηριχθεί εδώ ότι τα μέτρα που ελάμβανε ο Νικίας εναντίον των συκοφαντών μπορούσαν, δυνητικά, να στραφούν εναντίον του, αφού οι ακριβοθώρητοι πολιτικοί άνδρες συχνά κατηγορούνταν για αντιδημοκρατικές τάσεις. Ο λαός, με λίγα λόγια, εξελάμβανε την τάση προς απομόνωση ως ενδεχόμενη συνωμοσία για ανατροπή του πολιτεύματος.[1062] Εξάλλου, ο αρχηγός των *χρηστῶν* ήταν εξαιρετικά επιδέξιος στην πραγματοποίηση μυστικών συνδιαλλαγών, οι οποίες συνδέονταν, μετέπειτα, με πολιτικές αποφάσεις. Επομένως, δεν αποκλείεται αυτή η πληροφορία να σχετιζόταν με επαφές του Νικία με άλλους *χρηστούς*, που θα οδηγούσαν, δήθεν, σε ανατροπή της δημοκρατίας. Από την άλλη, όπως φαίνεται και από το παράδειγμα του *χρηστοῦ* Χαρικλή, οι συκοφάντες μάλλον διέδιδαν φήμες που σχετίζονταν και με την προσωπική ζωή του ατόμου. Σε αυτήν την περίπτωση, είναι αδύνατον να εξακριβωθεί η φύση της πληροφορίας που αφορούσε τον Νικία.

4.5.2 Φρύνιχος

4.5.2.1 *Μονότροπος* Φρυνίχου, *Ὄρνιθες* Αριστοφάνη, Λεξικό *Σούδας* και Φρύνιχος στον *Βίον* του Νικία του Πλουτάρχου

Ο κωμικός ποιητής, Φρύνιχος,[1063] μνημονεύει τον Νικία δύο φορές, σύμφωνα με τα κωμικά αποσπάσματα που έχει ο ερευνητής στην διάθεσή του. Η πρώτη ονομαστική μνεία εντοπίζεται στο απ. 23 K.–A. (22 K.). Παρατίθενται, έπειτα, οι στίχοι και επιχειρείται ερμηνευτική προσέγγιση αυτών:

[1062] Περί αυτού, βλ. Azoulay (2015) 85-88. Μάλιστα, στην 85 ο Azoulay ευφυώς χαρακτηρίζει την τάση του Περικλή να είναι απαθής και πράος ως «αμφιλεγόμενη επισημότητα». Τα ίδια, μπορεί να υποθέσει κανείς, ίσχυαν, πάνω-κάτω, και για τον Νικία.

[1063] Για τον Φρύνιχο γενικότερα βλ. Stama (2014) 9-15. Για την γλώσσα και το στυλ συγγραφής του βλ. Stama (2014) 17. Για σχετική βιβλιογραφία βλ. Stama (2014) 19-20.

⟨ ⟩ *ἀλλ᾽ ὑπερβέβληκε πολὺ τον Νικίαν*
στρατηγίας πλήθει † καὶ εὐρήμασιν

Οι στίχοι αυτοί προέρχονται από το έργο *Μονότροπος* του Φρύνιχου, που παραστάθηκε το 414 π.Χ. και κατέκτησε την τρίτη θέση μετά τους *Ὄρνιθες* του Αριστοφάνη, που κέρδισαν, με την σειρά τους, το δεύτερο βραβείο. Συνοπτικά, ο γέρος ήρωας του έργου αυτού είναι ιδιότροπος και οξύθυμος, δεν επιδιώκει τις κοινωνικές συναναστροφές και ζει εντελώς μοναχικά, αφού, άλλωστε, δεν έχει αποκτήσει παιδιά. Αντιπροσωπεύει, εν ολίγοις, τον γνωστό κωμικό χαρακτήρα του μισάνθρωπου[1064] και είναι όμοιος με τον Τίμωνα, όπως τον περιγράφει ο Πλούταρχος στον *Βίον* του Αντωνίου[1065] και ο Αριστοφάνης στην *Λυσιστράτη* (στ. 805–820).[1066]

Το εδάφιο, λοιπόν, αυτό εντοπίζεται στο υ.217 της *Σούδας*. Εκεί οι στίχοι έχουν ως εξής: *Φρύνιχος Μονοτρόπῳ· ἀλλ᾽ ὑπερβέβληκε πολὺ τὸν Νικίαν, στρατηγίας πλήθει καὶ εὑρήμασιν. ἢ ὅτι φρονιμώτατα Μηλίους λιμῷ ἀνεῖλεν*. Επιπροσθέτως, το ίδιο νόημα έχουν και οι στίχοι 362–363 των *Ὀρνίθων* του Αριστοφάνους. Τους στίχους αυτούς εκφωνεί ο Ευελπίδης απευθυνόμενος στον Πεισέταιρο, όταν οι δύο άνδρες προσπαθούν να προστατευτούν από επικείμενη επίθεση των πουλιών εναντίον τους· έτσι, ο Πεισέταιρος προτείνει, μεταξύ άλλων, στον Ευελπίδη να προστατέψει τα μάτια του χρησιμοποιώντας μια γαβάθα ξυδιού ή ένα πιάτο. Ο Ευελπίδης τον επαινεί λέγοντας τα κάτωθι:

[1064] Για τον μισάνθρωπο βλ., ενδεικτικά, Préaux (1959) 331-333, 340· Photiadès (1959) 305-326· ο μισάνθρωπος θυμίζει, εν πολλοίς, και τον κωμικό *ἄγροικον*· για την κωμική αυτήν φιγούρα βλ. και Konstantakos (2004) 9-40. Για τον *ἄγροικον* στην Παλαιά Κωμωδία βλ. Κεραμάρη (2019) 112-123· για τον *ἄγροικον* στην Μέση και Νέα Κωμωδία βλ. Κεραμάρη (2019) 123-127.

[1065] Βλ. Πλουτ. *Ἀντών*. 70.1-8: *Ὁ δὲ Τίμων ἦν Ἀθηναῖος [ὃς] καὶ γέγονεν ἡλικίᾳ μάλιστα κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον, ὡς ἐκ τῶν Ἀριστοφάνους καὶ Πλάτωνος δραμάτων λαβεῖν ἔστι· κωμῳδεῖται γὰρ ἐν ἐκείνοις ὡς δυσμενὴς καὶ μισάνθρωπος· ἐκκλίνων δὲ καὶ διωθούμενος ἅπασαν ἔντευξιν, Ἀλκιβιάδην νέον ὄντα καὶ θρασὺν ἠσπάζετο καὶ κατεφίλει προθύμως. Ἀπημάντου δὲ θαυμάσαντος καὶ πυθομένου τὴν αἰτίαν, φιλεῖν ἔφη τὸν νεανίσκον εἰδὼς ὅτι πολλῶν Ἀθηναίοις κακῶν αἴτιος ἔσοιτο. τὸν δ᾽ Ἀπήμαντον μόνον ὡς ὅμοιον αὐτῷ καὶ ζηλοῦντα τὴν δίαιταν ἔστιν ὅτε προσίετο· καί ποτε τῆς τῶν Χοῶν οὔσης ἑορτῆς, εἰστιῶντο καθ᾽ αὑτοὺς οἱ δύο. τοῦ δ᾽ Ἀπημάντου φήσαντος ΄΄ὡς καλὸν ὦ Τίμων τὸ συμπόσιον ἡμῶν΄΄ ΄΄εἴγε σύ΄΄ ἔφη ΄΄μὴ παρῆς΄΄. λέγεται δ᾽ Ἀθηναίων ἐκκλησιαζόντων ἀναβὰς ἐπὶ τὸ βῆμα ποιῆσαι σιωπὴν καὶ προσδοκίαν μεγάλην διὰ τὸ παράδοξον, εἶτ᾽ εἰπεῖν· ΄΄ἔστι μοι μικρὸν οἰκόπεδον ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, καὶ συκῆ τις ἐν αὐτῷ πέφυκεν, ἐξ ἧς ἤδη συχνοὶ τῶν πολιτῶν ἀπήγξαντο. μέλλων οὖν οἰκοδομεῖν τὸν τόπον, ἐβουλήθην δημοσίᾳ προειπεῖν, ἵν᾽, ἂν ἄρα τινὲς ἐθέλωσιν ὑμῶν, πρὶν ἐκκοπῆναι τὴν συκῆν ἀπάγξωνται.΄΄ τελευτήσαντος δ᾽ αὐτοῦ καὶ ταφέντος Ἀλῆσι παρὰ τὴν θάλασσαν, ὥλισθε τὰ προὔχοντα τοῦ αἰγιαλοῦ, καὶ τὸ κῦμα περιελθὸν ἄβατον καὶ ἀπροσπέλαστον ἀνθρώπῳ πεποίηκε τὸν τάφον. ἦν δ᾽ ἐπιγεγραμμένον· ἐνθάδ᾽ ἀπορρήξας ψυχὴν βαρυδαίμονα κεῖμαι. τοὔνομα δ᾽ οὐ πεύσεσθε, κακοὶ δὲ κακῶς ἀπόλοισθε. καὶ τοῦτο μὲν αὐτὸν ἔτι ζῶντα πεποιηκέναι λέγουσι, τὸ δὲ περιφερόμενον Καλλιμάχειόν ἐστι· Τίμων μισάνθρωπος ἐνοικέω. ἀλλὰ πάρελθε, οἰμώζειν εἴπας πολλά, πάρελθε μόνον*.

[1066] Βλ., επίσης, το έργο *Τίμων ἢ Μισάνθρωπος* του Λουκιανού. Πβ. Shakespeare, *Timon of Athens*.

ὦ σοφώτατ', εὖ γ' ἀνηῦρες αὐτὸ καὶ στρατηγικῶς·
ὑπερακοντίζεις σύ γ' ἤδη Νικίαν ταῖς μηχαναῖς **363**

Ο ερευνητής, λοιπόν, διαπιστώνει ότι έχει στα χέρια του μέσα από τρεις διαφορετικές πηγές μία περιγραφή που αφορά τον ηγέτη των *χρηστῶν*, Νικία. Προς το παρόν, η αναφορά της *Σούδας* δεν θα αναλυθεί, ώστε να διασαφηνιστεί, πρωτευόντως, το περιεχόμενο των κωμικών στίχων. Κατ' αρχάς, από την στιγμή που τα δύο έργα είναι υποψήφια για το πρώτο βραβείο κατά το ίδιο έτος (414 π.Χ.) η νοηματική εγγύτητα δεν προξενεί εντύπωση, αφού γίνεται μνεία στην ικανότητα του Νικία να χρησιμοποιεί ποικίλα τεχνάσματα προς το συμφέρον της Αθήνας. Οι δεξιότητες αυτές του Νικία θα ήταν ευρέως διαδεδομένες κατά το 414 π.Χ, χρονολογία κατά την οποία ο γιος του Νικηράτου απουσιάζει από την Αθήνα και βρίσκεται στην Σικελία προωθώντας τις επιδιώξεις της πόλεώς του. Επομένως, η κοινότητα της καλλιτεχνικής σύλληψης μπορεί να αποδοθεί ακριβώς στην ευρεία διάδοση που, ενδεχομένως, είχε το στρατηγικό ταλέντο του Νικία· ως εκ τούτου, τόσο ο Φρύνιχος, όσο και ο Αριστοφάνης κάνουν λόγο για το ίδιο, ακριβώς, πράγμα και με πανομοιότυπο, μάλιστα, λεξιλόγιο. Επιπλέον, δεν αποκλείεται να κυκλοφορούσε στην Αθήνα συγκεκριμένη ιστορία, η οποία θα σχετιζόταν με χρήση επινοήσεων εκ μέρους του Νικία κατά την διάρκεια ορισμένης στρατιωτικής συγκυρίας.[1067] Για παράδειγμα, το 414 π.Χ. έχει, ήδη, προηγηθεί η κατάληψη της Μινώας από τον Νικία με χρήση εξειδικευμένων πολιορκητικών μηχανών (Θουκ 3.51.1–4· βλ. σχετικά το υποκεφάλαιο του Θουκυδίδη). Ασφαλώς, οφείλει ο μελετητής να θυμάται και το εξαιρετικό τέχνασμα του Νικία (σε συνεργασία με τον Λάμαχο), ο οποίος κατορθώνει με χρήση δικού του απεσταλμένου να ξεγελάσει τους Συρακουσίους και να τους οδηγήσει έξω από την πόλη τους, προκειμένου να καταφέρει να εισέλθει ο ίδιος με το στράτευμά του (Θουκ. 6.64.1–6.65.3). Έχει ειπωθεί, ήδη, ότι ο Νικίας, αν και *χρηστὸς* και, θεωρητικά, αδύναμος στην ρητορική σε σχέση με τους *πονηρούς*, είναι ευφυέστατος στην στρατηγική και τις μηχανορραφίες (γι' αυτό και ο Πλάτων τον παρουσιάζει στον *Λάχητα* ως λάτρη και γνώστη της στρατηγικής). Τέλος, η νοηματική εγγύτητα δεν αποκλείεται να οφείλεται και σε λογοκλοπή (είτε από την πλευρά του Φρύνιχου, είτε από

[1067] Ο Alfageme (2011) 169 διατείνεται ευφυώς ότι στον *Μονότροπον* ενδέχεται να γίνεται μνεία στην σκέψη του Νικία να εξαγοράσει την κλήρωση, προκειμένου οι Σπαρτιάτες να αποδώσουν πρώτοι στους Αθηναίους τα συμφωνηθέντα, μετά την υπογραφή της ειρήνης: «El caso es que la «cantidad de generalatos» mencionados suena a la cesión de su cargo a favor de Cleón, lo que permite precisar el *términus post quem* de la obra de Frínico y, sobre todo, los rasgos del carácter de Nicias que recogieron los cómicos. Pero, no hay que perder de vista la posibilidad de que se trate de otro acontecimiento. Teofrasto, por ejemplo, relata cómo Nicias maniobró con dineros para conseguir que los Lacedemonios devolvieran primero las ciudades cuando se concluyó la paz que lleva su nombre».

την πλευρά του Αριστοφάνη), αλλά αυτό είναι κάτι που δεν δύναται να αποδειχθεί επιστημονικά, ούτε και αποτελεί το πιο πειστικό σενάριο.[1068] Σε κάθε περίπτωση, στην διατριβή αυτήν υποστηρίζεται ότι κατά το διάστημα εντός του οποίου οι δύο συγγραφείς ετοιμάζουν τα έργα τους κυκλοφορεί σχετική ιστορία για τον Νικία, από την οποία αντλούν αμφότεροι και αποφασίζουν να την εκμεταλλευτούν προς προώθηση των καλλιτεχνικών (και, συνάμα, πολιτικών) σκοπών τους.

Στον *Μονότροπον*, τώρα, του Φρυνίχου δεν είναι σαφές το ποιος ομιλεί· ενδέχεται να έχει πάρει τον λόγο ο κεντρικός ήρωας, δηλαδή ο γεροξεκούτης μισάνθρωπος, αυτός που επιλέγει να ζήσει έξω από τις κοινωνικές συμβάσεις και, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, τις καταγγέλλει με πύρινο λόγο. Λέει, λοιπόν, ο ομιλητής ότι κάποιος, άγνωστο ποιος – θα μπορούσε να προβληθεί εδώ η υπόθεση ότι ενδέχεται να είναι ο Συρακούσιος και *χρηστὸς* Ερμοκράτης, ο οποίος κατάφερε με ευφυές τέχνασμα να ξεγελάσει τον Νικία και, μάλιστα, η επινόηση θύμιζε την αντίστοιχη του Νικία, αλλά το 414 π.Χ. αυτό το περιστατικό δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί –,[1069] ξεπέρασε σε μεγάλο βαθμό τον Νικία τόσο στις φορές που εκλέχτηκε στο αξίωμα του στρατηγού,[1070] όσο και στα στρατηγικά τεχνάσματα. Μια πρώτη

[1068] Αυτό διότι *Μονότροπος* και *Ὄρνιθες* παρουσιάστηκαν στο ίδιο φεστιβάλ, στα Διονύσια του 414 π.Χ. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ήδη πριν από την παράσταση ο ένας ποιητής γνώριζε το σενάριο του άλλου, για να κάνει λογοκλοπή. Αυτό δεν θα ήταν εύκολο.

[1069] Για υποθέσεις σχετικά με την ταυτότητα του ατόμου βλ. Stama (2014) 168: «L'esiguità della citazione e l'assenza di un qualsivoglia contesto di riferimento non permettono di avanzare ipotesi fondate circa l'identità della *persona loquens* (dietro cui Cobet [1840, p. 43] riconosceva senza indugi la figura del Monotropos, colto nell'atto di esternare all'uditorio il suo personale e negativo giudizio sulla situazione politica ateniese, sulla spedizione in Sicilia e sulla decisione di affidarne il comando al solo Nicia, dopo la defezione di Alcibiade); ignoto (per noi moderni) è inoltre il personaggio che, nei versi, viene detto *essere stato* (cfr. l'uso del perfetto al v. 1: ὑπερβέβληκε) "di molto" (πολύ) superiore a Nicia sia per numero di strategie (cfr. v. 2: στρατηγίας πλήθει) sia per εὑρήματα (stratagemmi militari?: vd. *infra*). Alla luce di ciò, la proposta di Edmonds (*FAC* I, p. 459 n. e) di cogliere nei versi un tentativo di σύγκρισις tra Nicia e il generale spartano Gilippo, l'avversario dello statista ateniese durante la campagna siciliana (su tale figura cfr. Westlake 1968, pp. 277–289), resta soltanto una bella ipotesi, impossibile da verificare. Altrettanto suggestive è infine l'esegesi formulata da Alfageme (2011, p. 169), il quale ravvisa nel frammento una possibile allusione al noto episodio della rinuncia di Nicia alla carica di stratego nelle operazioni militari a Pilo e Sfacteria nell'estate del 425 a.7C. (la strategia – come informa Th. IV. 27–28 – fu ceduta a Cleone, il quale seppe sfruttare brillantemente l'opportunità che gli era stata concessa, portando a casa una memorabile vittoria contro Sparta)». Δεν νομίζω πως η άποψη του Alfageme ευσταθεί: δεν είναι πιθανόν να γίνεται εδώ μνεία στην παραίτηση του Νικία κατά την διάρκεια των δρωμένων της Σφακτηρίας και, κατ' επέκταση, στον Κλέωνα, αφού το 425 π.Χ. είναι πολλά χρόνια πίσω (η εικασία του ερευνητή σχετικά με την εξαγορά της κλήρωσης είναι πιο πειστική). Ούτε ο Westlake έχει δίκιο, όταν υποθέτει ότι γίνεται αναφορά στον Γύλιππο. Όπως και να έχει, καμία από τις παραπάνω ερμηνείες δεν αποδεικνύεται επιστημονικά, άρα ο ανταγωνισμός είναι μεταξύ ελκυστικών υποθέσεων.

[1070] Για ερμηνευτική προσέγγιση βλ. Stama (2014) 169: «L'intera espressione non è facilmente intellegibile: il sostantivo στρατηγία può valere sia "comando militare" (cfr. LSJ, s."v. [I.1], p. 1652: «*office of general*», «*command*»; e, ad Atene, "carica di stratego", "strategia": cfr. LSJ, s."v. [I.2], p. 1652: «*office of στρατηγός*») sia "arte del comando", "strategia militare" (cfr. LSJ, s."v. [II], p. 1652: «*generalship*») ovvero "stratagemma" (cfr. LSJ, s."v. [II], p. 1652: «*piece of strategy*»). In assenza di un contesto di riferimento risulta difficile determinare il significato del vocabolo e la sua dipendenza da πλῆθος non rende affatto più agevole l'interpretazione del passo. Per

ερμηνεία δύναται να αντιμετωπίσει το δίστιχο αυτό υπό το πρίσμα της δηκτικής αναφοράς, με την έννοια ότι ενδέχεται να γίνεται λόγος για την γνωστή αναβλητικότητα του Αθηναίου στρατηγού. Αυτό, εντούτοις, το επιχείρημα ανατρέπεται, αν λάβει κανείς κατά νου αυτά που ειπώθηκαν πρωτύτερα για τις φορές που αποδεδειγμένα ο Νικίας συνέλαβε και χρησιμοποίησε επιτυχώς διάφορες μηχανορραφίες. Επομένως, παρόλο που ο άγνωστος, για τον οποίον λέγεται το δίστιχο, έχει ξεπεράσει τον Νικία, ο αρχηγός των *χρηστῶν* δεν παύει να αποτελεί υπόδειγμα ευφυούς στρατηγού. Ρητορικά εδώ γίνεται το εξής: προκειμένου το επιθυμητό πρόσωπο να αναδειχθεί στην πρώτη θέση, είναι αναγκαίο να εκτοπίσει έναν εξαιρετικά καταξιωμένο και όχι άσημο Αθηναίο: αυτός ο αντίπαλος είναι ο Νικίας, ο οποίος και στρατηγός εξελέγη πολλές φορές και χρησιμοποίησε ποικίλα οξυδερκή τεχνάσματα στον τομέα της πολεμικής στρατηγικής. Συνεπώς, στο δίστιχο αυτό επαινούνται αυτά τα γνωρίσματα του Νικία, που θα ακούγονταν ευρέως στα χείλη των Αθηναίων κατά τις καθημερινές τους συζητήσεις. Ούτως ή άλλως, ο γιος του Νικηράτου λείπει στην Σικελία, άρα δεν αποκλείεται οι στίχοι αυτοί να λειτουργούν ως αναπόληση του σπουδαίου πολιτικού ανδρός. Εξάλλου, αυτό το διάστημα οι Αθηναίοι, λόγω του σκανδάλου των Ερμών, έχουν εξαχρειωθεί και έχουν βαλθεί να κυνηγούν όλους τους *χρηστοὺς* άνδρες.

Από την άλλη, ο προβληματισμός του Stama (2014) 169 ως προς το νόημα της γενικής *στρατηγίας* δεν είναι παράλογος, αφού δεν είναι εντελώς σαφές αν εδώ γίνεται μνεία στο αξίωμα του στρατηγού ή σε κάποια άλλη σημασία της λέξης. Αν ο ερευνητής χρησιμοποιήσει συνδυαστικά το απόσπασμα από τους *Ὄρνιθες* του Αριστοφάνη,[1071] τότε το πράγμα περιπλέκεται: ο Αριστοφάνης γράφει τον επιρρηματικό προσδιορισμό του τρόπου *στρατηγικῶς* και, κατόπιν, την δοτική πληθυντικού *ταῖς μηχαναῖς*. Η φράση *ταῖς μηχαναῖς* δηλοί οπωσδήποτε το στοιχείο της μηχανορραφίας και συνάπτεται με το *εὑρήμασιν* από τον *Μονότροπον* του Φρυνίχου. Δεν είναι, εντούτοις, βέβαιο, αν το *στρατηγικῶς* του Αριστοφάνη και το *στρατηγίας* που διαβάζουμε στον Φρύνιχο σχετίζονται με το στρατηγικό αξίωμα. Ενδέχεται, δηλαδή, οι δύο λέξεις να δηλώνουν, απλώς, την πονηριά ή τον δόλο και να λειτουργούν ως νοηματική πρόταξη των λέξεων *ταῖς μηχαναῖς* και *εὑρήμασιν* αντιστοίχως· ωστόσο, αν, πριν την σικελική καταστροφή, ζητούσε κανείς από έναν μέσο Αθηναίο πολίτη της εποχής να πει δύο λόγια για τον Νικία, θα απαντούσε, μάλλον, ότι ο γιος του Νικηράτου είναι εξαιρετικά διάσημος χάρη στις

un analogo impiego di πλῆθος + genitivo, per esprimere una quantità, cfr. Ar.*V.* 1513, *Ec*. 439–440; vd. inoltre Poultney 1936, p. 74 [*ad* § D.5]».

[1071] Για τους *Ὄρνιθες* βλ. και Konstantakos (2021[e]) 126-132.

φορές στις οποίες εξελέγη στο αξίωμα του στρατηγού (στοιχείο στο οποίο δίνει έμφαση και ο Πλούταρχος, όπως δείχτηκε στο αντίστοιχο κεφάλαιο)[1072] και χάρη στην ειρήνη που πέτυχε να πραγματοποιηθεί ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη. Συμπερασματικά, στην διατριβή αυτήν προτείνεται τελικά ότι οι λέξεις *στρατηγίας* στον Φρύνιχο και *στρατηγικῶς* στον Αριστοφάνη υποδηλώνουν το ίδιο πράγμα, το αξίωμα του στρατηγού. Στον μεν Φρύνιχο μπορούμε να μεταφράσουμε ως «εξαιτίας (*πλήθει*: δοτική της αιτίας) των φορών που εκλέχτηκε στο αξίωμα του στρατηγού και λόγω των πολλών τεχνασμάτων του»· στον δε Αριστοφάνη ως ακολούθως: «Ω, πανούργε άνδρα, άριστα, βέβαια, το επινόησες αυτό και με τρόπο που αρμόζει σε στρατηγό».

Οι αναλύσεις αυτές αναγκάζουν τον ερευνητή να αναμετρηθεί επιστημονικώς με τον επιπρόσθετο στίχο του λεξικού της *Σούδας*: *ἢ ὅτι φρονιμώτατα Μηλίους λιμῷ ἀνεῖλεν*. Ο Stama (2014) 167–168[1073] εικάζει ότι οι στίχοι του Φρυνίχου και του Αριστοφάνη δεν αποκλείεται να αναφέρονται σε αυτό που μνημονεύει η *Σούδα*, ήτοι στο γεγονός ότι ο Νικίας είχε ενεργό ρόλο κατά την διάρκεια της εκστρατείας στην Μήλο και, μάλιστα, επιβλήθηκε σε αυτούς με τέχνασμα που σχετιζόταν με την πρόκληση πείνας. Προσθετικά σε αυτά, ο Stama αναφέρεται τόσο στο τέχνασμα του Νικία στις Συρακούσες, όσο και στην κατάληψη της Μινώας, επομένως ως προς αυτά η διατριβή αυτή βρίσκεται σε συμφωνία με την επιχειρηματολογία του ερευνητή αυτού. Η

[1072] Βλ. και Atkinson (1995) 56-57.

[1073] «Come per il precedente frammento, anche a proposito di questi trimetri giambici è possibile cogliere delle analogie con un brano degli *Uccelli* di Aristofane, per la precisione con *Av*. 363, ὑπερακοντίζεις σύ γ’ ἤδη Νικίαν ταῖς μηχαναῖς: con tali parole Evelpide elogia la brillante trovata di Pisetero, che, per proteggere se stesso e il suo compagno d’avventure dall’imminente attacco del coro di *Uccelli*, riadatta ingegnosamente ad armi di difesa alcuni utensili da cucina presenti nel suo bagaglio (sulla scena cfr. Dunbar 1995, pp. 276–277; Totaro 2006, p. 154 n. 71; vd. inoltre Chiavarino 1992, pp. 85–86). Le affinità tra i due *loci* sono evidenti: non solo perché il frammento è tramandato da una glossa della *Suda* (υ 217), che certamente aveva come fonte antichi scolî aristofanei – ora tuttavia perduti – al suddetto verso degli *Uccelli*, ma anche per il fatto che, forse, entrambi i passi attingevano allo stesso materiale idiomatico («the clichés of the day»: Harvey 2000, p. 111) relativo alla scaltrezza strategica di Nicia, che doveva verosimilmente circolare in Atene negli anni a ridosso della primavera del 414 a.7C. Come pare infatti confermato dalla suddetta glossa della *Suda* (che, a sua volta, si rifà all’auctoritas di Simmaco) e dallo schol. [vet.-Tr.] Ar. *Av*. 363b.α-β (cfr. inoltre gli scholl. [vett.-Tr.] Ar. *Av*. 186a-d), tanto il frammento di Frinico quanto il verso aristofaneo alluderebbero alle doti poliorcetiche di cui Nicia avrebbe dato prova in occasione dell’assedio di Melo (416–415 a.7C.), espugnata non solo grazie all’ausilio di μηχαναί, ma anche costringendo il nemico alla resa per inedia. E, d’altra parte, per astuzia bellica Nicia aveva recentemente brillato nell’estate del 415 a.7C., in qualità di comandante della spedizione contro Siracusa: in collaborazione con l’altro stratego, Lamaco (*LGPN* II, s."v. [7], p. 278; *PAA* 601230), egli riuscì ad allontanare i Siracusani dalla città facendoli marciare verso Catane (l’odierna Catania) e, grazie a questo ingegnoso espediente, permise all’esercito ateniese di collocare un accampamento, cinto da fortificazioni, presso la baia di Dascone, nelle immediate vicinanze di Siracusa (cfr. Th. VI. 64–66; Plut. *Nic*. 16. 1–4; a quanto attesta Th. III. 51, Nicia diede sfoggio delle sue straordinarie abilità poliorcetiche già durante la strategia del 427/6 a.7C., quando, grazie all’uso di macchine belliche, conquistò l’isola di Minoa, sede di un presidio militare megarese). È stato argomentato da Goossens (1946, p. 56) che la notizia di questo ingegnoso stratagemma doveva essere giunta ad Atene già prima della fine dell’inverno del 415/4 a.7C.; e, con buona probabilità, sarà stata anche alla base dei due Witze su Nicia contenuti nel *Monotropos* e negli *Uccelli*».

συμμετοχή, εντούτοις, του Νικία στην εκστρατεία των Αθηναίων εναντίον της Μήλου το 416 π.Χ. είναι αμφίβολη· ο Θουκυδίδης, με την σειρά του, δεν αναφέρει τίποτα σχετικό. Το μοναδικό στοιχείο που θα μπορούσε, θεωρητικά, να συνδέσει τον Νικία με το ιστορικό αυτό δρώμενο είναι αυτό που λέγεται στον Θουκ. 5.116.3: *καὶ κατὰ κράτος ἤδη πολιορκούμενοι, γενομένης καὶ προδοσίας τινός, ἀφ' ἑαυτῶν ξυνεχώρησαν τοῖς Ἀθηναίοις ὥστε ἐκείνους περὶ αὐτῶν βουλεῦσαι*. Έχει δειχτεί στην διατριβή αυτήν ότι ο Νικίας είναι εξαιρετικά επιδέξιος στον χειρισμό των προδοσιών, με την έννοια ότι ως *χρηστὸς* και, άρα, άνθρωπος με μεγάλο δίκτυο γνωριμιών ανά την Ελλάδα είναι σε θέση να έρχεται σε μυστικές επαφές και να κανονίζει την παράδοση άλλων πόλεων στην Αθήνα (κάποιο ρόλο σε αυτό θα έπαιζαν και τα πολλά χρήματα που είχε στην κατοχή του). Ανάλογη συμπεριφορά με αποτέλεσμα επιτυχές επέδειξε ο Νικίας κατά το 421 π.Χ., όταν και γίνεται ειρήνη ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη (σε αυτήν την περίπτωση δεν πρόκειται, βέβαια, για προδοσία, αλλά αναδεικνύονται, όπως και να έχει, οι διπλωματικές του ικανότητες)·[1074] στην δε Σικελία επιχείρησε μέσω προδοσίας να επιτύχει παράδοση της Μεσσήνης στην Αθήνα (συνεχίζοντας το ανολοκλήρωτο έργο του Αλκιβιάδη), καθώς, επίσης, και να κατορθώσει ειρήνη μέσω της παράδοσης των Συρακουσίων στην Αθήνα. Παρά ταύτα, ονομαστική μνεία στον Νικία κατά την διάρκεια της εκστρατείας των Αθηναίων στην Μήλο δεν υπάρχει. Από την άλλη, έχει αποδειχθεί στην παρούσα διατριβή ότι οι *χρηστοὶ* δεν είναι άκακοι, ούτε εναντίον του πολέμου· δεν είναι κατά των αιματηρών κατακτήσεων, αρκεί αυτές να μην πλήττουν τα οικονομικά συμφέροντα της Αθήνας και να μην έχουν ως αποτέλεσμα την απώλεια ανθρωπίνων ζωών. Υπό αυτό το πρίσμα, και αν ληφθεί ως δεδομένος ο εξοστρακισμός του Υπέρβολου το 417 π.Χ. – ο οποίος οφείλεται στην συνεργασία Νικία και Αλκιβιάδη –, δεν αποκλείεται οι δύο *χρηστοὶ* να συνεργάστηκαν παρασκηνιακά κατά την εκστρατεία της Αθήνας στην Μήλο το 416 π.Χ. Βεβαίως, μνεία ονομαστική σε αυτούς δεν υπάρχει στον Θουκυδίδη, αλλά οι μεγάλοι πολιτικοί της Αθήνας, όπως και ο Περικλής, συχνά δρουν στο περιθώριο, βάζοντας άλλους να κάνουν τις δουλειές τους,[1075] όπως πειστικά έχει

[1074] Βλ., εκ νέου, Alfageme (2011) 169.

[1075] Εν προκειμένω, αυτό το άτομο είναι ο Φιλοκράτης· ο Alfageme (2011) 168, πάντως, διαφωνεί και υποστηρίζει ότι ο Νικίας δεν σχετίστηκε καθόλου με την σφαγή της Μήλου: «El diálogo entre Pisetero y Euélpides corresponde al momento en que se pertrechan ante el ataque inminente del coro de aves, que acaba de hacer su entrada. Pisetero echa mano de los cacharros de cocina para protegerse de las garras y picos de sus atacantes de modo que la comicidad de la escena juega mezclando el ámbito doméstico de la cocina (salsera, cuenco) con el plano militar. El comentario sarcástico de Euélpides se entiende entonces también como una pulla lanzada al arte de la guerra y quizá a ciertas propuestas relacionadas con la guerra (στρατηγικῶς), pero el sentido último de esta alusión se nos escapa y los escolios no dicen nada en este punto. En cambio, en lo referente a la mención de Nicias el escolio remite al sitio de Melos, pero el primer intento sobre Melos, en el que intervino Nicias, se resolvió como una mera incursión,

δείξει ο Azoulay (2015) 88–91. Εν πάση περιπτώσει, τα διαθέσιμα κειμενικά στοιχεία δεν είναι επαρκή προς επίρρωσιν της επισήμανσης που γίνεται στο λεξικό της *Σούδας*. Πάντως, το περιστατικό (ο θάνατος των Μηλίων διά του λιμού), άσχετα με την εμπλοκή ή μη του Νικία σε αυτό, πρέπει όντως να έλαβε χώρα, αν βασιστεί κανείς στους στίχους 185–186 των *Ὀρνίθων* του Αριστοφάνη: *ὥστ' ἄρξετ' ἀνθρώπων μὲν ὥσπερ παρνόπων,/ τοὺς δ' αὖ θεοὺς ἀπολεῖτε λιμῷ Μηλίῳ*.

Το επόμενο – και τελευταίο – κωμικό εδάφιο του Φρυνίχου στο οποίο μνημονεύεται ονομαστικά ο Νικίας είναι το απ. 62 K.–A. (59 K.). Παρατίθεται ακολούθως το απόσπασμα και επιχειρείται ερμηνευτική προσέγγισή του:

ἦν γὰρ πολίτης ἀγαθός, ὡς εὖ οἶδ' ἐγώ,
κοὐχ ὑποταγὶς ἐβάδιζεν, ὥσπερ Νικίας

Κατ' αρχάς, είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι το παραπάνω απόσπασμα παραδίδεται από τον Πλούταρχο στον *Βίον* του Νικία (Πλουτ. *Νικ*. 4.8). Οι στίχοι σχολιάζονται και από τον Stama (2014) 302–306, δίχως, ωστόσο, να προσφέρεται κάποια εξαιρετικά πρωτότυπη ερμηνεία (η εργασία του, πάντως, είναι χρησιμότατη).[1076] Ούτως ή άλλως, το νόημα εδώ είναι σαφές και δεν χωρούν ρηξικέλευθες διατυπώσεις, τουλάχιστον ως προς την προσωπικότητα του Νικία: πρόκειται, για άλλη μία φορά, για την παρουσίαση ενός συνηθισμένου γνωρίσματος του Νικία, ήτοι της ατολμίας του. Ειδικότερα, ο άγνωστος ομιλητής[1077] ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος στον οποίον αναφέρεται – άγνωστο ποιος ήταν αυτός – δεν περπατούσε φοβισμένος, με τάσεις υποταγής, όπως ο Νικίας. Προξενεί, βέβαια, εντύπωση το γεγονός ότι το επίθετο *ἀγαθὸς* αντιδιαστέλλεται με την προσωπικότητα του ηγέτη των *χρηστῶν*, αφού ο Νικίας και *ἀγαθὸς* είναι ιδεολογικά και κοινωνικά, αλλά και ικανός στον πόλεμο, όπως έχει, ήδη, δειχθεί στην ανά χείρας συγγραφή. Ενδέχεται, εντούτοις, το επίθετο να είναι εδώ δηλωτικό ανδρείας και, έτσι, να

según nos dice Tucídides. Y en el segundo no parece que interviniera Nicias; al menos Tucídides no lo menciona al hablar del sitio y la toma de Melos, sino que dice expresamente que lo llevó a cabo Filócrates (V 116). No parece, pues, que Aristófanes se refiera a este asunto».

[1076] Για σχολιασμό βλ. και Alfageme (2011) 170-171.

[1077] Βλ. Stama (2014) 305: «Ignota è l'identità del personaggio parlante, che Olson (2007, p. 213 [*ad* E21]) ha suggerito di identificare con un sostenitore di Cleone: nell'ottica ricostruttiva dello studioso, il frammento andrebbe letto come un elogio «post - humous» in onore del celebre demagogo caduto in battaglia ad Anfipoli nell'estate del 422 a.C., che, etichettato come πολίτης ἀγαθός, verrebbe messo a confronto con Nicia (e con la sua politica 'attendista'?), risultando presumibilmente vincitore (in virtù della sua politica 'decisionista'?) sulla sua "timorosa" controparte».

έρχεται σε αντίθεση με την δειλία του Νικία, γνώρισμα που παραδοσιακά τού αποδιδόταν στην αρχαιότητα. Ο Stama (2014) 305, μάλιστα, εξηγεί ότι αυτό που δηλώνεται εδώ είναι ότι ο Νικίας διακατεχόταν από τέτοιο φόβο, ώστε βάδιζε «με το κεφάλι χωμένο ανάμεσα στους ώμους του» («quasi con la testa incassata fra le spalle»), προκειμένου να μην του συμβεί κάτι.[1078] Συνεπώς, το κωμικό αυτό απόσπασμα του Φρυνίχου διακωμωδεί τον αρχηγό της μερίδας των *χρηστῶν* και τον αναφέρει ως αντι–πρότυπο, το οποίο, μάλιστα, έρχεται σε αντιδιαστολή με την ανδρεία που έχει επιδείξει ένας άλλος – άγνωστος σε εμάς – άνδρας. Οι περιστάσεις κατά τις οποίες ο Νικίας παρουσιάζει την χαρακτηριστική ατολμία του δεν είναι απαραίτητο να αναλυθούν εδώ εκ νέου, αφού αυτό έχει πραγματοποιηθεί στο υποκεφάλαιο του Θουκυδίδη και του Πλουτάρχου και ο αναγνώστης δύναται να ανατρέξει εκεί για εκτενέστερες προσεγγίσεις.

4.5.3 Εύπολις

4.5.3.1 Ο Νικίας στον *Μαρικᾶν*

Ο Εύπολις, καταξιωμένος κωμικός ποιητής και συνομήλικος του Αριστοφάνη,[1079] σατιρίζει ονομαστικά τον Νικία[1080] στην κωμωδία του, *Μαρικᾶς*[1081]. Το έργο αυτό του Εύπολι που

[1078] Για εκτενέστερη ερμηνεία βλ. Stama (2014) 304-305: «Attraverso l'uso della σύγκρισις (espediente retorico non nuovo nella poesia di Frinico: vd., *supra*, ad fr. 23) la *persona loquens* del frammento si prende gioco di Nicia, portando all'esasperazione il più noto dei suoi difetti, a causa del quale il demagogo fu molto biasimato dai contemporanei:332 la sua «hesitant reluctance to risk committing himself to a course of action» (Sommerstein 1987, p. 238 [ad *Av*. 639]); paviditàˆ – o, per meglio dire, "prudenza" (che, nel caso di Nicia, era sovente condizionata dalle sue credenze superstiziose) – che, nel processo di trasfigurazione comica, diviene vera e propria mancanza di decisione (in ambito politico-militare?) e, soprattutto, di coraggio (δειλία), talmente eccessiva da indurlo a camminare con circospezione, quasi con la testa incassata fra le spalle (v. 2: ὑποταγείς), per paura che potesse capitargli qualcosa di spiacevole».

[1079] Για τον Εύπολι γενικότερα βλ. Olson (2017) 11-21· Storey (2011^{β}) 26-28 και Κυριακίδη (2011) 70-72.

[1080] Έχει διατυπωθεί από τον Napolitano η υπόθεση ότι υπάρχει παρουσία του Νικία και στους *Κόλακες* του Εύπολι. Βλ. Napolitano (2005) 61: «In altre parole, nel mettere alla berlina, da un lato, la *paranomia* di Alcibiade, riducendolo, a un tempo, a *kolax* privo di scrupoli, e, dall'altro, il dissennato stile di vita di Callia, caratterizzandolo come *trypheros*, e forse addirittura come effeminato e filopersiano, Eupoli additava comportamenti 'cattivi' che avevano però il loro puntuale contraltare nel comportamento 'buono' di altri *chrestoi* (per la dialettica *chrestos* - *poneros* nell'Atene dell'ultimo quarto del V secolo a.C. si veda ora l'ampio riesame di Rosenbloom 2004). Ho già detto che la φειδωλία di Ipponico doveva avere un ruolo nell'economia tematica della commedia, e certo in contrapposizione alla dissennatezza del figlio; certo è, però, che nella primavera del 421 a.C., e a un passo dalla stipula del trattato di pace con Sparta, un *chrestos* 'buono' era a portata di mano: penso, ovviamente, a Nicia (per il ruolo giocato dal quale nei preparativi della pace con Sparta si veda ora la recentissima messa a punto di Geske 2005, spec. pp. 127-161). Anche a non voler immaginare un coinvolgimento, diretto o indiretto, di Nicia nel contesto dei *Kolakes* (il silenzio di Aristofane nella *Pace* gioca semmai e sfavore di un'ipotesi del genere), chi legga le cose in questi termini potrà accogliere di buon grado l'idea che l'attacco ai *chrestoi* 'cattivi' sferrato da Eupoli nei *Kolakes* potesse essere letto dal pubblico come una sorta di celebrazione in negativo delle virtù di un *chrestos* 'buono' come Nicia (il che è poi tanto più plausibile se si pensa a quanto ho ricordato sopra a proposito del ruolo di

παραστάθηκε, μάλλον, το 421 π.Χ.[1082] – χρονολογία κατά την οποία ο Νικίας κατορθώνει να επιτύχει ειρήνη ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη – είχε, σύμφωνα με τις ενδείξεις, ως κεντρικό πρωταγωνιστή του τον *πονηρὸν* δημαγωγό, Υπέρβολο. Η δε βαρβαρικής καταγωγής λέξη *Μαρικᾶς*[1083] παραπέμπει σε ομοφυλοφιλία του φέροντος το προσωνύμιο αυτό.[1084] Μνεία ονομαστική στον Νικία πραγματοποιείται στο απ. 193 K.–A. (181 K.), το οποίο εντοπίζεται στο 4.5 του *Βίου* του Νικία στον Πλούταρχο. Παρατίθεται, έπειτα, το απόσπασμα και επιχειρείται νοηματική πραγμάτευσή του:

(Α.) πόσου χρόνου γὰρ συγγεγένησαι Νικίᾳ;

(Β.) οὐδ' εἶδον, εἰ μὴ 'ναγχος ἑστῶτ' ἐν ἀγορᾷ.

---

protagonista che proprio Alcibiade aveva cercato di ritagliarsi nelle trattative con Sparta)». Η υπόθεση δεν είναι αρκετά πειστική, δεδομένου ότι, όταν οι σύγχρονοι του Νικία κωμικοί ποιητές επιθυμούν να τον σατιρίσουν, τον μνημονεύουν ονομαστικά και αναφέρονται σε συγκεκριμένα (και αρνητικά κατ' εκείνους) γνωρίσματα της προσωπικότητάς του. Κανένα από τα σωζόμενα fragmenta των *Κολάκων* δεν πραγματοποιεί, φρονώ, μνεία στον Νικία, ούτε άμεση ούτε έμμεση. Για ερμηνεία όλων των fragmenta των *Κολάκων*, βλ. Olson (2016) 40-118. Βλ., δε, την ερμηνευτική έκδοση του Napolitano (2012). Βλ. και Storey (2011$^{\beta}$) 138-147. Γενικά για τους *Κόλακες* βλ. Olson (2016) 27-40 και Κυριακίδη (2011) 81-82. Βλ. και Κωνσταντάκος (2022$^{\alpha}$) 254-256. Για τον Πλάτωνα και τον Εύπολι βλ. Dorati (1995) 87-103. Για την τάση της αρχαίας κωμωδίας να σατιρίζει ονομαστικά τους πολιτικούς βλ. Κωνσταντάκος (2017-2018) 15-16, ο οποίος αναφέρεται στο παράδειγμα του Αλκιβιάδη: «Ήδη από παλαιότερα ορισμένοι μελετητές πρότειναν πως ο Φειδιππίδης των *Νεφελών* ή ο Πεισέταιρος των *Ορνίθων* γελοιογραφούν τον Αλκιβιάδη. Πιο πρόσφατα ο Michael Vickers εξώθησε αυτήν την ερμηνευτική τάση στα άκρα, ανακαλύπτοντας τον Αλκμεωνίδη πολιτικό πίσω από πάμπολλους θεατρικούς χαρακτήρες, από τους *Ιππής* έως τους *Βατράχους* και τον *Πλούτο*. Τέτοιες αναζητήσεις εκκινούν από εσφαλμένη βάση, καθώς η Παλαιά Κωμωδία δεν χρειαζόταν να παραχώνει τους στόχους της κάτω από αλληγορικά προσωπεία και περίπλοκες υπαινικτικές αντιστοιχίσεις. Όταν οι συγγραφείς της επιθυμούσαν να σατιρίσουν κάποιον γνωστό Αθηναίο, τον έφερναν άφοβα στη σκηνή. Ακόμη και στις λίγες περιπτώσεις όπου χρησιμοποιούνται συμβολικές αναπαραστάσεις, καθαρά ως εκφραστικό μέσο της κωμικής φαντασίας, το αληθινό νόημα αυτών των συμβόλων διατυμπανίζεται εξαρχής και ολοκάθαρα: έτσι συμβαίνει π.χ. με τον Παφλαγόνα/Κλέωνα στους *Ιππής* και με τη δίκη των σκύλων στους *Σφήκες*».

[1081] Για τον *Μαρικᾶν* και εκτενή ανάλυση όλων των σωζομένων fragmenta αυτού βλ. Olson (2016) 121-226.

[1082] Βλ. και Alfageme (2011) 166.

[1083] Για σχολιασμό της λέξης βλ. Cassio (1985) 38-42.

[1084] Για τον *Μαρικᾶν* γενικότερα βλ. την όμορφη ανάλυση της Κυριακίδη (2011) 82: «Από τον *Μαρικᾶν* σώζονται 25 αποσπάσματα, εκ των οποίων και ένα εκτενές παπυρικό υπόμνημα (273 στίχοι). Λόγω της κακής του κατάστασης, όμως, οι πληροφορίες που μας παρέχει είναι λιγοστές. Ως προς την χρονολόγηση του έργου οι σχολιαστές του χωρίου των *Νεφελῶν* (*PCG* V: *Μαρικᾶς* test. ii, iii) μας πληροφορούν ότι ο *Μαρικᾶς* διδάχθηκε τρία χρόνια μετά τις πρώτες *Νεφέλες* (423 π.Χ.) και αφού είχε πεθάνει ο Κλέων (422 π.Χ.). Θεωρείται συνεπώς ασφαλές να τοποθετηθεί το έργο στα 421 π.Χ. και αφού γνωρίζουμε ότι οι *Κόλακες* ανέβηκαν στην σκηνή στα Διονύσια του ίδιου έτους, τότε πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο *Μαρικᾶς* παραστάθηκε στα Λήναια. Ο *Μαρικᾶς* παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μία από τις βασικές πηγές μας για την υπόθεση της κωμωδίας αυτής προέρχεται από τον Αριστοφάνη. Ο τελευταίος μας πληροφορεί στις σωζόμενες *Νεφέλες* ότι το κεντρικό πρόσωπο της κωμωδίας ήταν ο Υπέρβολος, ενώ κάποια στιγμή εμφανιζόταν και μια γριά να χορεύει (*Νεφέλαι* 551-559), η οποία, όπως μαθαίνουμε από τον σχολιαστή (*Νεφέλαι* 555), αναπαριστούσε την μητέρα του Υπέρβολου. Ο Ησύχιος μας πληροφορεί για την διττή σημασία της λέξης *Μαρικᾶς* (*PCG* V *Μαρικᾶς* test V, σ. 401): ο κίναιδος ή βαρβαρικό υποκοριστικό για αγόρι. Ο Υπέρβολος είχε γίνει ξανά στόχος στην αττική κωμωδία λόγω της καταγωγής του. Ο κωμωδιογράφος Πλάτων στο απ. 183 λέει για αυτόν ότι δεν μπορούσε να μιλήσει την αττική διάλεκτο και συνεχώς έκανε λάθη. Γι' αυτό μπορούμε να υποθέσουμε με ασφάλεια ότι ο Εύπολις με το έργο αυτό παρουσίασε μια καρικατούρα του ανθρώπου που αμέσως μετά τον θάνατο του πανίσχυρου Κλέωνα ανέλαβε τα ηνία της αθηναϊκής πολιτικής ζωής». Πβ. Storey (2011$^{\beta}$) 148: «*Maricas* did to Hyperbolus what *Knights* had done to Cleon».

(Α.) ἀνὴρ ὁμολογεῖ Νικίαν ἑορακέναι.
καίτοι τί μαθὼν ἂν εἶδεν, εἰ μὴ προυδίδου;
(Χο. πενήτων) ἠκούσατ', ὦ ξυνήλικες, **5**
ἐπ' αὐτοφώρῳ Νικίαν εἰλημμένον;
(Χο. πλουσίων) ὑμεῖς γάρ, ὦ φρενοβλαβεῖς,
λάβοιτ' ἂν ἄνδρ' ἄριστον † ἐν κακῷ τινι;

Ο Πλούταρχος (*Νικ.* 4.5) σημειώνει την φράση *ὁ δ' ὑπ' Εὐπόλιδος κωμῳδούμενος ἐν τῷ Μαρικᾷ παράγων τινὰ τῶν ἀπραγμόνων καὶ πενήτων λέγει* και παραθέτει, έπειτα, τους παραπάνω στίχους. Από την στιγμή που ο βιογράφος επισημαίνει ότι πρωταγωνιστής του επεισοδίου είναι αυτός που ο Εύπολις διακωμωδεί στον *Μαρικᾶν* του, ο ερευνητής οφείλει να ταυτίσει τον ομιλητή Α με τον Υπέρβολο. Επομένως, σε αυτό το ολιγόστιχο απόσπασμα ο Υπέρβολος επιχειρεί να ξεγελάσει έναν φιλήσυχο και φτωχό άνθρωπο, ένα άτομο που δεν επιθυμεί να ανακατεύεται στα πολιτικά πράγματα. Τον ρωτάει, αρχικά, πότε συναναστράφηκε τον Νικία και ο άγνωστος συνομιλητής του (Β) αποκρίνεται ότι δεν τον συναντάει ποτέ, εκτός από μία φορά: έτυχε να δει πρόσφατα τον αρχηγό των *χρηστῶν* να κάθεται στην αγορά. Έτσι, ο Υπέρβολος, ως πανούργος πολιτικάντης, ρητορικά εύστροφος και ηγέτης των *πονηρῶν*, αρπάζει την ευκαιρία και κατηγορεί τον συνομιλητή του, λέγοντας πως προέβη από μόνος του σε σημαντική παραδοχή: από την στιγμή που ο άνδρας είδε τον Νικία, τότε συμμετέχει και ο ίδιος σε κάποια προδοσία που ετοιμάζει, δήθεν, ο Νικίας. Ο χορός των *πενήτων* υπερθεματίζει και δηλώνει με έμφαση ότι ο Νικίας πιάστηκε στα πράσα, ενώ ο χορός των πλουσίων τους αποκαλεί *φρενοβλαβεῖς*,[1085] ήτοι χαζούς, υπερασπιζόμενος τον Νικία και τονίζοντας πως είναι απίθανο άνδρας άριστος να διέπραξε κάτι κακό.

Το πρώτο σχόλιο που δύναται να προσφερθεί εδώ είναι ότι ο Υπέρβολος αναδεικνύεται σε άνδρα εξαιρετικά οξυδερκή και γνώστη των ρητορικών μεθόδων: γνωρίζει ότι ο συνομιλητής του έχει, ήδη, συναντήσει τον Νικία και, έτσι, αποφασίζει να τον παγιδέψει, ώστε να εκμαιεύσει από τον ίδιο μια σαφή ομολογία. Αφού το κατορθώσει τούτο, θα εκτοξεύσει μομφές εναντίον του, ισχυριζόμενος πως ο συνομιλητής του λαμβάνει μέρος από κοινού με τον Νικία σε κάποια

[1085] Βλ. Olson (2016) 188: «Literally "brain-damaged". But the word is also used in tragedy (adesp. tr. fr. 625.45 ἄνδρες ὦ φρενοβλαβεῖς; not obviously satyr play), by Herodotus (2.120.2: Priam was not so φρενοβλαβής, nor were his relatives, that they would have risked everything simply so that Paris could have Helen), and seemingly in lyric (*PMG* 1038.2]ρενοβλαβεσπα[), but nowhere else, making it clear that the tone is considerably more elevated than this».

προδοσία. Ο Alfageme (2011) 167 διατείνεται ότι το απόσπασμα αποκαλύπτει κάποια απόπειρα πολιτικής συνωμοσίας·[1086] ως εκ τούτου το συνδέει με ιστορικό γεγονός, προσθέτοντας, μάλιστα, ότι κάτι τέτοιο δεν προξενεί εντύπωση, αν σκεφτεί κανείς ότι το έργο ανέβηκε το 421 π.Χ., δηλαδή σε εποχή κατά την οποία σίγουρα θα γίνονταν διάφορες πολιτικές διεργασίες στο παρασκήνιο με αφορμή την υπογραφή της ειρήνης ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη.[1087]

Αν, δε, το χωρίο[1088] σχολιαστεί υπό το ερμηνευτικό πρίσμα που η παρούσα διδακτορική διατριβή προτείνει, τότε είναι εμφανές ότι ο ερευνητής έχει μπροστά του άλλη μία περίπτωση πολιτικής διένεξης ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηρούς*. Ο Νικίας κατηγορείται από τον Υπέρβολο και τον χορό των φτωχών ότι ετοιμάζει συνωμοσία, κάτι που συνάδει με τις γενικές τάσεις των *πονηρῶν*, οι οποίοι θα αντιμετώπιζαν την ειρήνη ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη ως προϊόν συνωμοσίας και τον θεμελιωτή αυτής ως φίλο των Λακεδαιμονίων και, άρα, λάτρη της ολιγαρχίας. Ως εκ τούτου, οι *πονηροὶ* σκέφτονται ότι, όποιος συναναστρέφεται τους προδότες, είναι ένοχος· γι' αυτό και ο Υπέρβολος, με την αρωγή του χορού των *πενήτων,* στοχοποιεί έναν άνθρωπο πτωχό, δηλαδή κάποιον που, κατά πάσα πιθανότητα, είναι με το μέρος τους, ίσως με σκοπό να ξεχωρίσει «την ήρα από το στάρι», ειδικά από την στιγμή που ο πολίτης αυτός, ως *ἀπράγμων*, δεν επιθυμεί να λάβει ξεκάθαρη πολιτική θέση (στην επόμενη παράγραφο προσφέρεται και δεύτερη ερμηνεία).

Από την άλλη, αν λάβει κανείς κατά νου αυτά που αναλύθηκαν στο κεφάλαιο του Πλουτάρχου σχετικά με τον χαρακτήρα του Νικία, τότε η φύση της κατηγορίας δεν είναι καθόλου αλλόκοτη. Όπως έχει, ήδη, ειπωθεί, ο γιος του Νικηράτου ήταν ακριβοθώρητος, απέφευγε τις συναναστροφές και κλεινόταν στο σπίτι του από φόβο μήπως κατηγορηθεί για κάτι. Εντούτοις, αυτή, ακριβώς, η στάση του ήταν που τον καθιστούσε ύποπτο στους συμπολίτες

[1086] Βλ., συμπληρωματικά, το σχόλιο του Olson (2016) 187: «For accusations of treachery and conspiracy as mainstays of public Athenian political discourse in the late 420s BCE, cf. Ar. *Eq.* 257, 452, 476, 628, 862 (Cleon/the Paphlagonian); *V.* 463–507, esp. 488–9; Roisman 2006, 66–8. εἰ μή similarly adds a suspicious final angle to a question at Alex. fr. 266.8».

[1087] «El fragmento es un interrogatorio en el que se enfrentan dos personajes y dos semicoros, tal como propone Hermann (1835: 11); un personaje, identificado con Maricas, que es el remedo de Hipérbolo, acusa a alguien de traición por el mero hecho de haber visto al general; el coro de pobres se muestra encantado con la idea, mientras que el coro de ricos es partidario de Nicias y le defiende presentándole como un dechado de virtudes. En cualquier caso parece que en este momento Nicias se encuentra en Atenas (ἑστῶτ' ἐν ἀγορᾷ) y que no está en sus mejores momentos hasta el punto de que se le quiere encontrar en flagrante delito (ἐπ᾽αὐτοφώρῳ Νικίαν εἰλημμένον;). En cualquier caso, del fragmento de Éupolis parece desprenderse algún intento de conspiración política, que no debe extrañarnos en el ambiente de Atenas. Por lo que sabemos, tal como parece desprenderse de la obra de Plutarco, los conciliábulos políticos se hicieron frecuentes en los momentos previos a las negociaciones de la Paz de Nicias (abril de 421), que es justo el momento en que se representó esta obra».

[1088] Για αναλυτικό σχολιασμό των στίχων βλ. Olson (2016) 181-188.

του, οι οποίοι εξελάμβαναν την σοβαρότητα και την τάση για απομόνωση ως ένδειξη αντιδημοκρατικού φρονήματος. Το επιχείρημα, λοιπόν, του Υπέρβολου και του χορού των *πενήτων* είναι, στην πραγματικότητα, το κάτωθι: από την στιγμή που ο Νικίας δεν κάνει παρέα με κανέναν, όποιος κατορθώνει, τελικά, να τον προσεγγίσει, είναι ένοχος για συνωμοσία. Βέβαια, ο Εύπολις εδώ ενδέχεται και να «ξεγυμνώνει» την ανοησία των *πονηρῶν*, οι οποίοι, υπό το κράτος του μίσους τους απέναντι σε κάθε *χρηστὸν* άνδρα, αδυνατούν να αντιληφθούν ότι ο άνθρωπος τον οποίον εγκαλούν δεν είναι πλούσιος και, αν τυχαίνει να συναντάει τον Νικία, μάλλον το πράττει από ανάγκη οικονομική (όπως έχει περιγραφεί ήδη, πολλοί ήταν αυτοί που ζητούσαν χρήματα από τον Νικία), παρά από διάθεση συμμετοχής σε κάποια πολιτική συνωμοσία.

Ως εκ τούτου, το ολιγόστιχο αυτό απόσπασμα συνδέει, μεν, τον Νικία με τα παραδοσιακά γνωρίσματα που τού αποδίδονται στην αρχαία ελληνική γραμματεία (αλλά και στους *χρηστοὺς* εν γένει), αλλά κατορθώνει, παράλληλα, να γελοιοποιήσει τον Υπέρβολο και τους *πονηρούς*, οι οποίοι βλέπουν παντού συνωμότες και γι' αυτό είναι έτοιμοι, ως γνώστες της συκοφαντίας, να τους απαγγείλουν κατηγορίες με σκοπό να τους σύρουν στα δικαστήρια. Ο Εύπολις καταφέρνει, κατ' αυτόν τον τρόπο, να προσφέρει μια εναργή αναπαράσταση των πολιτικών συγκρούσεων που λάμβαναν χώρα στην Αθήνα, ακόμα και στο επίπεδο της καθημερινότητας, και να επιβεβαιώσει το μοτίβο που αναδεικνύει η διατριβή αυτή: οι μεν *χρηστοὶ* ήταν ικανοί στις μυστικές συνεννοήσεις χάρη στις γνωριμίες που είχαν ανά την Ελλάδα και τα χρήματά τους, αλλά αδύναμοι στην ρητορική, οι δε *πονηροὶ* ήταν λαλίστατοι, πολιτικά πανούργοι και προσπαθούσαν, ευκαιρίας δοθείσης, να συνδέσουν τους *χρηστοὺς* με συνωμοσία που στρεφόταν εναντίον του δημοκρατικού πολιτεύματος των Αθηνών.

4.5.4 Αριστοφάνης

4.5.4.1 Ο Νικίας στους *Ἱππῆς*

Οι *Ἱππῆς*[1089] του Αριστοφάνη παραστάθηκαν το 424 π.Χ. – έναν χρόνο μετά την νίκη των *Ἀχαρνέων* – και χάρισαν στον κωμικό ποιητή το πρώτο βραβείο, αφήνοντας στην δεύτερη θέση τον σπουδαίο Κρατίνο, που παρουσίασε το έργο *Σάτυροι*, και στην τρίτη τον Αριστομένη που

[1089] Για τους *Ἱππῆς* γενικότερα βλ. Κωνσταντάκος (2022[α]) 261-263. Βλ., επίσης, Neil (1901).

διαγωνίστηκε με το έργο *Ὑλοφόροι*. Η υπόθεση της κωμωδίας αυτής του Αριστοφάνους είναι, εν συνόψει, η κάτωθι: δύο δούλοι – που ταυτίζονται με τον στρατηγό Δημοσθένη και τον Νικία – υπηρετούν τον κύριο του σπιτικού και γερασμένο, Δήμο (ο οποίος αναπαριστά τον αθηναϊκό λαό)· ένας τρίτος, όμως, υποτακτικός, ο Παφλαγόνας (κωμική μεταμφίεση του γνωστού δημαγωγού, Κλέωνα) κάνει τον βίο των δύο δούλων αβίωτο, ενώ, εκμεταλλευόμενος τα γηρατειά του Δήμου[1090] που έχουν επιφέρει άμβλυνση των διανοητικών του ικανοτήτων, κλέβει συνεχώς για δικό του όφελος και καλοπιάνει τον ηλικιωμένο άνδρα, προκειμένου να μην γίνονται αντιληπτές οι ωφελιμιστικές επιδιώξεις του. Οι δύο δούλοι, θέλοντας να βγάλουν, κάπως, από την μέση τον αφόρητο και φωνακλά, Παφλαγόνα,[1091] ανακαλύπτουν έναν χρησμό, σύμφωνα με τον οποίον μόνο ένας χειρότερος στους τρόπους από αυτόν, ένα τομάρι στην κυριολεξία, θα κατορθώσει να τον εκτοπίσει.[1092] Έτσι, συναντούν τυχαία έναν άνθρωπο της πιάτσας, ο οποίος πουλάει λουκάνικα και αποφασίζουν να του αναθέσουν το δυσχερές έργο της ανατροπής του Παφλαγόνα· άλλωστε, ο Αλλαντοπώλης αυτός διαθέτει όλα τα απαραίτητα προσόντα: είναι αμόρφωτος, μούτρο και εξαιρετικά ξετσίπωτος.[1093] Στο πλευρό του, εκτός από τους δύο δούλους, θα έχει και τον χορό της κωμωδίας, τους ευγενείς ιππείς,[1094] οι οποίοι μισούν τον Κλέωνα. Τελικά, ο Αλλαντοπώλης κερδίζει τον Παφλαγόνα[1095] στις κατά σειρά δοκιμασίες και βάζει μυαλό στον γεροξεκούτη Δήμο, προσφέροντάς του την παλαιά αίγλη του.[1096]

[1090] Για περιγραφή του Δήμου βλ. Σπυρόπουλος (2005) 63.

[1091] Βλ. και Scholtz (2004) 263: «In the *ACHARNIANS* of 425 B.C.E., Aristophanes promises to "shred" the leather merchant Cleon, a political bigwig and a thorn in the playwright's side (299-302). Delivering on that promise the next year in *Knights*, Aristophanes portrays Cleon as a repulsively obsequious yet violently quarrelsome house-slave named Paphlagon. But to exact full poetic justice, the playwright evidently felt he needed to create a character in whom this stage-Cleon would more than meet his match. Hence the Sausage-Seller, a disreputable street-vendor vying with Paphlagon to win the affections of the significantly named Demos ("The People"), an elderly householder and Paphlagon's master».

[1092] Πέρα από την γνωστή διαμάχη του Αριστοφάνη με τον Κλέωνα, ο κωμικός ποιητής ένιωθε χρέος του να προβεί σε πολιτική αποκαθήλωση όλων των πολεμοκάπηλων δημαγωγών, των συκοφαντών και, εν γένει, αυτών που μετέτρεπαν την Αθήνα σε έδρα του λαϊκισμού. Βλ. και Stow (1942) 84. Όπως ορθά το θέτει ο Zumbrunnen (2004) 669: «Diceapolis and the sausage-seller thus follow a familiar trajectory. From political obscurity, both emerge to challenge powerful elites by honing latent political skills-most notably cleverness and guile-and drawing upon courageous, agonistic spirit. Aristophanes thus makes the same point more explicitly in *Knights* that he makes less directly in *Acharnians*: Cleon cannot depend on ordinary citizens apathetically to acquiesce to his domination of Athenian politics. *Knights*, like *Acharnians*, also offers up the fantastical possibility of an ordinary citizen standing up to demagogues».

[1093] Βλ. και Lloyd (2021) 213: «Demos, a stupid and bad-tempered old man, represents the Athenian people. He has bought a new slave called Paphlagon, representing the demagogue Cleon, who flatters and indulges him. The play deals with Paphlagon being usurped by an even more unscrupulous figure, the Sausage-Seller, a purely fictional character who does not represent anyone in the real world of Athens».

[1094] Για τους ιππείς βλ. και Gomme (1938) 99-100.

[1095] Για μια πολιτειολογική ερμηνεία βλ. Zumbrunnen (2004) 659: «While my reading of *Acharnians* and *Knights* locates Aristophanes closer to Wolin than to Connolly, the most basic point I want to make is a broader one:

Αν και δεν σχετίζεται ευθέως με την στοχοθεσία του κεφαλαίου αυτού, μπορεί να υποστηριχθεί εδώ, εν είδει νέας, εν τινί μέτρω, ερμηνείας, ότι οι *Ἱππῆς* του Αριστοφάνη, παρουσιάζουν, πλην των υπολοίπων, και την παραδοσιακή πολιτική διένεξη ανάμεσα στους *χρηστοὺς* και τους *πονηρούς*. Οι δύο δούλοι, ο *πονηρὸς* Δημοσθένης[1097] και ο *χρηστὸς* Νικίας, ανακαλύπτουν τον Αλλαντοπώλη και τον χρησιμοποιούν προς όφελος της πολιτείας, σε συνεργασία με τους *χρηστοὺς* ιππείς, οι οποίοι, όπως είναι φυσικό, απεχθάνονται τον ηγέτη των *πονηρῶν*, Κλέωνα. Συν τοις άλλοις, εντός του έργου είναι κατάδηλη η αποστροφή του Αριστοφάνη προς τους πολεμοκάπηλους δημαγωγούς, οι οποίοι, με προεξάρχοντα τον Κλέωνα,[1098] αναδεικνύονται στην πρώτη θέση με λαϊκιστικές μεθοδεύσεις, εξαπατούν τις μάζες, κλέβουν και συκοφαντούν με την πρώτη ευκαιρία τον οποιονδήποτε για δήθεν συμμετοχή σε συνωμοσία εναντίον της δημοκρατίας. Οι *πονηροί*, κατ' αυτόν τον τρόπο, παρατείνουν την πολιτική τους καριέρα, αφού με ύπουλες μεθόδους στρέφουν τον *δῆμον* διαρκώς εναντίον των επιφανών πολιτικών ανδρών και κατεξοχήν υπερμάχων της πολυπόθητης ειρήνης ανάμεσα σε Αθήνα και Σπάρτη. Ο δε Αλλαντοπώλης, αφού κατατροπώνει τον *πονηρὸν* Παφλαγόνα,[1099] μετατρέπεται ο ίδιος σε *χρηστὸν* άνδρα, τουλάχιστον ως προς την σύνεση και την μετριοπάθειά του. Με τα μέτρα και τα σταθμά της ιστορικής πραγματικότητας που βιώνει ο Αριστοφάνης η μεταμόρφωση αυτή του Αλλαντοπώλη είναι εντελώς αψυχολόγητη·[1100] εντούτοις, ο κωμικός ποιητής επιθυμεί να καταστήσει σαφές ότι η Αθήνα θα διασωθεί, μόνο αν η πολιτική ασκηθεί με επιστροφή στις πατροπαράδοτες αξίες, ήτοι με σύνεση και μετριοπάθεια. Κατά τον Αριστοφάνη μόνο οι *χρηστοὶ* ήταν σε θέση να πράξουν κάτι ανάλογο.[1101]

Aristophanes complements the recent turn towards agonism in democratic theory by providing us with portraits-fantastical portraits-of ordinary Athenian citizens engaged in political struggle with the elites who dominated Athenian democratic politics. In doing so, he can help us to think not only about "the political potentialities of ordinary citizens" but also about the limitations of ordinary citizens and of agonistic democracy».

[1096] Για το τέλος των *Ἱππέων* βλ. και Welsh (1990) 421-429.

[1097] Σε αυτήν την ιδεολογική μερίδα πρέπει να ανήκε ο Δημοσθένης, από την στιγμή που ο Θουκυδίδης αποφεύγει να τον επαινέσει. Υπέρ της άποψης ότι ο Δημοσθένης ανήκε στους *πονηροὺς* συνηγορεί και η άρτια συνεργασία του με τον Κλέωνα. Βλ. και Titchener (1988) 181. Ο Αριστοφάνης στους *Ἱππῆς* εκτιμάει την συμβολή του στην νίκη των Αθηναίων στην Σφακτηρία, γι' αυτό και του χαρίζει ηγετικό ρόλο στην κωμωδία του και θέτει τον Νικία ως δεύτερο δούλο.

[1098] Για τον Κλέωνα ως κύριο στόχο των δηκτικών πυρών του Αριστοφάνη στους *Ἱππῆς*, βλ. και Cartledge (1990) 46· Sommerstein (2004) 149· McGlew (2002) 98 και Lowe (2008) 12.

[1099] Για το ιστορικό της αντιπαλότητας ανάμεσα στον Αριστοφάνη και τον Κλέωνα βλ. Atkinson (1992) 56-64.

[1100] Ορθά, βέβαια, γράφει ο Σπυρόπουλος (2005) 61 ότι «η έλλειψη συνέπειας στη διαγραφή χαρακτήρων είναι μέσα στην ιδιοτυπία της αρχαίας αττικής κωμωδίας».

[1101] Συνήθως, βέβαια, οι ερευνητές διακρίνουν αριστοφανική απαισιοδοξία κατά το τέλος των *Ἱππέων*, με την έννοια ότι αυτός που κατατροπώνει τον Παφλαγόνα είναι ακόμα χειρότερος από αυτόν· η δε μεταμόρφωση του Αλλαντοπώλη σε χάρμα σύνεσης πρέπει, μάλλον, να διαβαστεί ειρωνικά. Για το ζήτημα βλ. Κωνσταντάκος (2022[α]) 263 και ιδιαίτερα υποσημ. 43 για σχετική βιβλιογραφία. Η ερμηνεία που δίνω εδώ δεν είναι αναιρετική της

Ο Νικίας, λοιπόν, ο ηγέτης της μερίδας των *χρηστῶν*, πρωταγωνιστεί στον πρόλογο,[1102] κυρίως, του έργου (στ. 1–242).[1103] Το κομμάτι αυτό αφορά την έκθεση στο κοινό των βασικών πληροφοριών της παράστασης, οι οποίες σχετίζονται με την υπόθεση της κωμωδίας που παρακολουθούν οι θεατές, καθώς και, σε κάποιον βαθμό, με τις πολιτικές στοχεύσεις της. Τον γιο του Νικηράτου αντιπροσωπεύει ο δεύτερος δούλος, ενώ ο πρώτος δούλος είναι ο γνωστός στρατηγός Δημοσθένης. Η λεπτομέρεια αυτή δεν είναι ασήμαντη, αφού μάλλον ο Αριστοφάνης επιλέγει να παραχωρήσει την πρωτοβουλία κινήσεων στον Δημοσθένη, επηρεασμένος, ενδεχομένως, και από τα πρόσφατα γεγονότα της Πύλου το 425 π.Χ. Κατά την διάρκεια της ιστορικής αυτής συγκυρίας, ο Νικίας παρέδωσε την στρατηγία του στον Κλέωνα, ενώ ο Δημοσθένης έχασε μέσα από τα χέρια του μια θεαματική νίκη εξαιτίας της παρέμβασης του δημαγωγού Κλέωνα. Έτσι, ο Νικίας υποβαθμίζεται, κατά κάποιον τρόπο, από τον Αριστοφάνη και λειτουργεί ως βοηθός του Δημοσθένη, ο οποίος έχει την πρωτοβουλία κινήσεων. Δεν πρέπει, τέλος, να προξενεί εντύπωση ότι και οι τρεις άνδρες (Κλέωνας, Δημοσθένης, Νικίας), παρόλο που διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τις δεξιότητές τους, παρουσιάζονται ως δούλοι του Δήμου· ο κωμικός ποιητής υπαινίσσεται ότι οι ρήτορες οφείλουν να μην ξεχνούν τον ρόλο τους, αφού, στην πραγματικότητα, είναι απλοί υπηρέτες του αθηναϊκού λαού και όχι δυνάστες του.

Την παράσταση, λοιπόν, ανοίγει ο πρώτος δούλος, εξηγώντας παραστατικά και κωμικώ τω τρόπω πως οι δύο δούλοι του σπιτιού κακοπερνούν από τότε που ήλθε ο Παφλαγόνας στην οικία του Δήμου. Ο δεύτερος δούλος (Νικίας) αποκρίνεται στον έκτο στίχο: *κάκιστα δῆθ' οὗτός γε πρῶτος Παφλαγόνων αὐταῖς διαβολαῖς*. Η φράση αυτή δεν απέχει από την ιστορική πραγματικότητα, αφού ο Νικίας δεχόταν σκληρότατη αντιπολίτευση από τον Κλέωνα και οπωσδήποτε θα γύρευε την πολιτική εξόντωσή του. Η δε παραχώρηση της στρατηγίας, όπως έχει αναλυθεί και στο υποκεφάλαιο του Θουκυδίδη, δεν γίνεται από τον Νικία μόνο λόγω

κεντρικής άποψης των μελετητών του Αριστοφάνη, απλώς την συμπληρώνει, εντοπίζοντας στον κωμικό ποιητή νοσταλγική αναπόληση της μετριοπαθούς δημοκρατίας των προγόνων, οι οποίοι, κατά τον θεατρικό δημιουργό, είναι οι μοναδικοί που δύνανται να ελέγξουν την ξέφρενη πορεία της ριζοσπαστικής δημοκρατίας προς τον πολιτικό αμοραλισμό.

[1102] Για την δομή της αριστοφανικής κωμωδίας εν γένει, βλ. Sifakis (1992) 123-142.

[1103] Για τον πρόλογο της κωμωδίας βλ. και Littlefield (1968) 4: «The first section, lines 1-233, accomplishes essential exposition and character definition and outlines the course of action the plot will follow: Demosthenes and Nicias, sorely afflicted servants of Demus, bemoan the onset, triumph, and exercise of Paphlagon's domestic tyranny–his mendacity, rapacity, bribery, and brutality. They enjoy a brief season of self-pity, fitfully search for a means to ameliorate their hard lot, succor themselves with wine, and with histrionic self-stimulation design the downfall of Paphlagon from his bad eminence. A theft of oracles, an inspired foresight of success, a fortunate encounter with a Sausage- seller confirms them in conspiracy. The supple advocacy of Demosthenes wins the Sausage-seller to their party as the spiral of subversion whirls out to encompass the harbors, islands, seas, and shores of their world, and a pattern of action is established».

δειλίας, αλλά και διότι ο *χρηστὸς* πολιτικός συμβαδίζει με την βούληση της πλειοψηφίας και επιχειρεί να γελοιοποιήσει τον Κλέωνα. Πέραν, λοιπόν, πάσης αμφιβολίας, ο Νικίας μισεί τον Κλέωνα και το συνάφι του, ήτοι τους πολεμοκάπηλους και θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Επιπροσθέτως, η δοτική *διαβολαῖς* αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο, το οποίο συνηγορεί υπέρ της ιστορικής ακρίβειας της φράσης· έχει εξηγηθεί ότι ο Κλέων χρησιμοποιούσε τις συκοφαντίες ως πολιτικό όπλο, προκειμένου να παραπέμπει τους αντιπάλους του στο δικαστήριο και να στερεώνει έτι περαιτέρω την φήμη του εντός των κόλπων της αθηναϊκής πολιτικής.

Έπειτα, οι στίχοι 11–21[1104] είναι ενδεικτικοί της δειλίας του Νικία, ενός, δηλαδή, χαρακτηριστικού που παραδοσιακά τού αποδίδουν οι αρχαίοι συγγραφείς και ο Αριστοφάνης δεν θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση. Ειδικότερα, ο Δημοσθένης διατείνεται πως το κλαψούρισμα δεν οδηγεί σε λύσεις και οι δύο δούλοι οφείλουν να καταστρώσουν κάποιο σχέδιο, ώστε να ξεφορτωθούν τον Παφλαγόνα.[1105] Ο Νικίας, με την σειρά του, παρόλο που ο Δημοσθένης επιχειρεί να του παραδώσει τα ηνία, αρνείται τρεις φορές να βρει λύση, προβάλλοντας ως δικαιολογία το ότι δεν επιθυμεί να μπλέκει σε καβγάδες (στ. 13: *σὺ μὲν οὖν μοι λέγε,/ ἵνα μὴ μάχωμαι*), ότι προτιμά να βρει την λύση ο πρώτος δούλος (στ. 16: *πῶς ἂν σύ μοι λέξειας ἀμὲ χρὴ λέγειν;*), ενώ συμπληρώνει ότι του λείπει το θάρρος (στ. 17: *ἀλλ᾽ οὐκ ἔνι μοι τὸ θρέττε*).[1106] Οι ρήσεις αυτές σχετίζονται οπωσδήποτε με την άτολμη και ηττοπαθή συμπεριφορά που επέδειξε ο Νικίας κατά την διάρκεια των δρωμένων της Σφακτηρίας το 425 π.Χ.

Ο Αριστοφάνης, όμως, δεν σταματά εδώ και εντείνει με κωμικοτραγικό τρόπο το γνώρισμα αυτό του Νικία· συγκεκριμένα, η πρόταση που κάνει ο γιος του Νικηράτου στον Δημοσθένη δύναται να έχει διττή σημασία: το ρήμα *αὐτομολῶμεν* μπορεί να σχετίζεται είτε με την αυτοκτονία, είτε και με την λιποταξία. Το πρώτο ενδεχόμενο έρχεται ως λογική πρόκυψη της δειλίας του Νικία, το δεύτερο σχετίζεται με τις απεγνωσμένες προσπάθειές του προς επίτευξη ειρήνης ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη. Βέβαια, ο Αριστοφάνης υπερβάλλει, αφού ο *χρηστὸς* Νικίας ήταν, μεν, φιλολάκων και προέβαινε σε μυστικές συνεννοήσεις με τους Σπαρτιάτες, αλλά πάντοτε προς το συμφέρον της Αθήνας. Σε κάθε περίπτωση, ο τρόπος που

[1104] Για σχολιασμό αυτών, βλ. Dover (1959) 196-199.
[1105] Για τον Παφλαγόνα – Κλέωνα στους *Ἱππῆς* πλούσια βιβλιογραφία παραθέτει ο Κωνσταντάκος (2022[α]) 261, υποσημ. 41: «Connor (1971) 96-104, 168-176· Kraus (1985) 123-135, 143-156, 167-181· Lind (1990) 37-85, 193-216· MacDowell (1995) 80-88, 97-112· Fileni (2012) 84-109· Lafargue (2013) 87-94, 111-136, 143-147· Saldutti (2014) 18-19, 49-53, 110-114».
[1106] Βλ. Dover (1959) 197 για ερμηνευτική προσέγγιση του *θρέττε*.

αναπτύσσεται η σκηνή με το *αὐτομολῶμεν*, που φτάνει να συνδέεται με τον αυνανισμό, δείχνει ότι ίσως εδώ πρόκειται για μίμηση ιδιωματισμών που χρησιμοποιούνταν στην καθημερινή ομιλία.[1107] Ο Δημοσθένης, με την σειρά του, αναγνωρίζει την ελκυστικότητα της πρότασης, αλλά δεν δέχεται να την υιοθετήσουν· γι' αυτό και ο Νικίας επανέρχεται δριμύτερος, προτείνοντας, τώρα, ως λύση το να προσπέσουν ικέτες σε κάποιο θεϊκό ξόανο (στ. 36–37: *κράτιστα τοίνυν τῶν παρόντων ἐστὶ νῷν,/ θεῶν ἰόντε προσπεσεῖν του πρὸς βρέτας*). Ο Αριστοφάνης κατορθώνει, με αυτόν τον τρόπο, να παρουσιάσει μια καρικατούρα του Νικία, ο οποίος, κατά τον κωμικό ποιητή, δεν εφαρμόζει το πολεμικό δόγμα της δράσης, αλλά είτε αποφεύγει τις συγκρούσεις, είτε καταλαμβάνεται από την δεισιδαιμονία του και εναποθέτει τις ελπίδες του στους θεούς. Οι δε στίχοι 44–46 (*οὐ χεῖρον· ἕν δ' αὐτοὺς παραιτησώμεθα,/ ἐπίδηλον ἡμῖν τοῖς προσώποισιν ποιεῖν,/ ἢν τοῖς ἔπεσι χαίρωσι καὶ τοῖς πράγμασιν*) παρουσιάζουν ανάγλυφα ένα άλλο γνώρισμα του Νικία, που έχει δειχτεί στην παρούσα διατριβή, ήγουν την τάση του να εξαρτάται από τις διαθέσεις της πλειοψηφίας και να αναζητά πάντοτε την επικύρωση των πολλών, πριν αποφασίσει να ενεργήσει. Ενδεικτικό είναι, πάντως, ότι ο Αριστοφάνης αναθέτει στον Δημοσθένη το έργο της παρουσίασης τής υπόθεσης στο κοινό και όχι στον Νικία.

Ο Νικίας επανέρχεται στον στίχο 79, όπου δηλώνει ότι η βέλτιστη λύση είναι ο θάνατος (*κράτιστον οὖν νῷν ἀποθανεῖν*), και συγκεκριμενοποιεί το σκεπτικό του στους στίχους 82–84, όπου τονίζει ότι οι δύο δούλοι μπορούν να ακολουθήσουν το παράδειγμα του Θεμιστοκλή,[1108] πίνοντας αίμα ταύρου (*πῶς δῆτα πῶς γένοιτ' ἂν ἀνδρικώτατα;/ βέλτιστον ἡμῖν αἷμα ταύρειον πιεῖν./ ὁ Θεμιστοκλέους γὰρ θάνατος αἱρετώτερος*).[1109] Οι ρήσεις αυτές δεικνύουν παραστατικά την ηττοπάθεια του Νικία, ενώ ο Αριστοφάνης ίσως επιθυμεί να δείξει ότι ο αρχηγός των *χρηστῶν* αδυνατεί να συλλάβει σχέδιο επαρκώς ύπουλο και, άρα, αποτελεσματικό προς εξόντωση του Κλέωνα. Βεβαίως, η επιλογή της αυτοκτονίας δεν συνάδει με τον ιστορικό Νικία, ο οποίος και εύτολμος στρατηγός υπήρξε στο πεδίο της μάχης (άτολμος ήταν μέχρι να ορμήσει στον πόλεμο· άπαξ και το έπραττε, ήταν εξαιρετικά γενναίος) και θυσίαζε την ατομική του ακεραιότητα, προκειμένου να επιβιώσουν οι στρατιώτες του (βλ. σχετικά το υποκεφάλαιο του Θουκυδίδη και τις κακουχίες που υπομένει ο νεφροπαθής Νικίας, για να σώσει το στράτευμά του κατά την διάρκεια της Σικελικής εκστρατείας).

[1107] Περί αυτού βλ. Littlefield (1968) 6.
[1108] Για τον Θεμιστοκλή στους *Ἱππῆς* βλ. Anderson (1989) 10-16.
[1109] Για σχετικό σχολιασμό βλ. Σπυρόπουλος (2005) 276.

Το επόμενο χαρακτηριστικό του Νικία, το οποίο σατιρίζει ο Αριστοφάνης, σχετίζεται με την τάση του *χρηστοῦ* πολιτικού να αποφεύγει τις συναναστροφές και τα συμπόσια και να κλείνεται στον εαυτό του. Ο κωμικός ποιητής τον βάζει να μαλώνει τον Δημοσθένη, αφού του επισημαίνει ότι το πολύ κρασί αφαιρεί από τον άνθρωπο την ευστροφία και το καθαρό μυαλό (στ. 87–88: *ἰδού γ' ἄκρατον. περὶ πότου γοῦν ἐστί σοι;/ πῶς δ' ἂν μεθύων χρηστόν τι βουλεύσαιτ' ἀνήρ;*). Ο Δημοσθένης, με την σειρά του, νιώθει προσβεβλημένος και ανταπαντά προσφέροντας ένα εγκώμιο του οίνου και των καλών που προσφέρει στην ζωή του ανθρώπου (στ. 89–96).[1110] Ο Σπυρόπουλος (2005) 277 διατείνεται ότι οι στίχοι αυτοί μαρτυρούν την περιφρόνηση που συνήθιζαν να επιδεικνύουν οι λάτρεις του κρασιού απέναντι σε αυτούς που έπιναν νερό, ειδικά όταν το ζήτημα αφορούσε την δημιουργία ποιητικού συνθέματος, η οποία γίνεται εφικτή με την δέουσα έμπνευση που εξασφαλίζεται από το κρασί. Ως εκ τούτου, ο Σπυρόπουλος καταλήγει: «Η ερμηνεία λοιπόν των στίχων αυτών είναι: ο Νικίας ανάβλυζε ανοησίες, όπως ένα κεφαλόβρυσο αναβλύζει άφθονο νερό, και ότι, ως υδατοπότης, ούτε λίγο ούτε πολύ, είναι ηλίθιος». Τελικά, ο Νικίας υποχωρεί, εισέρχεται εντός της οικίας και κλέβει κρασί, προκειμένου να το φέρει στον Δημοσθένη. Αν και δεν είναι επιστημονικά δέον να ερμηνεύεται κάθε κωμικό σκηνικό υπό το πρίσμα της ιστορίας, μπορεί να ειπωθεί εδώ ότι ο Αριστοφάνης «ζωγραφίζει» έναν Νικία που, ενίοτε, είναι εξαιρετικά ικανός στην εφαρμογή μηχανορραφιών (αυτό συμβολίζει, ίσως, η κλοπή του κρασιού). Άλλωστε, στους στίχους 115–117 ο Νικίας πράττει εκ νέου κάτι ανάλογο, αφού κλέβει τον χρησμό από τον Παφλαγόνα. Εναλλακτικά, ο Αριστοφάνης ίσως, απλώς, να επιθυμεί να παρουσιάσει εδώ τον Νικία ως υποτακτικό του Δημοσθένη· εν ολίγοις, ο πρώτος δούλος δίνει εντολές (από την στιγμή που είναι σε θέση να συλλαμβάνει το κατάλληλο σχέδιο) και ο δεύτερος τις εκτελεί.

Η επόμενη – και τελευταία – εμφάνιση του Νικία στο έργο πραγματοποιείται στους στίχους 356–358, όπου εκεί δεν ομιλεί ο δεύτερος δούλος, ήτοι το κωμικό προσωπείο του ηγέτη των *χρηστῶν*, αλλά ο Αλλαντοπώλης, ο οποίος μνημονεύει ονομαστικώς τον ιστορικό Νικία. Ειδικότερα, στους στίχους 353–355 ο Παφλαγών, απευθυνόμενος στον πρώτο δούλο (στρατηγό Δημοσθένη), τον ρωτάει αν βρήκε άνθρωπο που είναι ικανός να τα βάλει μαζί του (με τον Παφλαγόνα)· εν ολίγοις, ο Παφλαγών θεωρεί κάτι τέτοιο αδύνατο, λέγοντας ότι είναι σε θέση να τους κάνει όλους άνω κάτω και να βρίζει τους στρατηγούς της Πύλου σαν πουτάνες. Σε αυτό το σημείο έρχεται η απάντηση του Αλλαντοπώλη, ο οποίος δράττεται της ευκαιρίας και διατυπώνει

[1110] Για το κρασί στους συγκεκριμένους στίχους βλ. και Littlefield (1968) 9-10.

ρητά την ικανότητά του να καρυδώσει[1111] τους ρήτορες και να ταράξει[1112] τον Νικία. Εκ πρώτης όψεως, η ρήση του Αλλαντοπώλη φαίνεται αλλόκοτη, αφού στην πραγματικότητα ο ίδιος – καθώς και ο Αριστοφάνης που τον έπλασε – βρίσκεται με το μέρος του *χρηστοῦ* Νικία. Κατά συνέπεια, η φράση είναι απαραίτητο να εξηγηθεί σύμφωνα με τις κωμικές στοχεύσεις του θεατρικού έργου: ο Αλλαντοπώλης οφείλει να αναδειχθεί ως χειρότερος του Κλέωνα, ήτοι πρέπει να αποδείξει ότι είναι άνθρωπος της πιάτσας και πολιτικό κάθαρμα. Είναι, εντούτοις, ξακουστή την εποχή που ανεβαίνει η παράσταση η πολιτική διένεξη ανάμεσα στον Νικία και τον Κλέωνα με αφορμή τα γεγονότα της Σφακτηρίας το 425 π.Χ.[1113] Έτσι, ο Αλλαντοπώλης είναι αναγκαίο να ξεπεράσει τον Κλέωνα στις ύπουλες μεθοδεύσεις και να εξευτελίσει πλήρως τον Νικία, αποδεικνύοντας πως ό,τι κάνει ο γιος του Κλεαινέτου, το πράττει και ο ίδιος με ακόμα μεγαλύτερη επιτυχία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Αριστοφάνης, μέσω αυτής της σύντομης μνείας, κατορθώνει να σατιρίσει εκ νέου την δειλία του Νικία, καθώς και την ανικανότητά του να κερδίζει ρητορικές μάχες απέναντι στον ηγέτη των *πονηρῶν*, Κλέωνα, και, εν γένει, την αδυναμία του να προσαρμόζεται επιτυχώς στο ευμετάβλητο των εκάστοτε πολιτικών καταστάσεων.

4.5.4.2 Ο Νικίας στους *Ὄρνιθες*

Οι *Ὄρνιθες* του Αριστοφάνη παραστάθηκαν το 414 π.Χ. και κέρδισαν το δεύτερο βραβείο. Την τρίτη θέση κατέκτησε ο Φρύνιχος με τον *Μονότροπον*, ενώ το πρώτο βραβείο έλαβε ο Αμειψίας με το έργο *Κωμασταί*. Η κωμωδία έχει φανταστική υπόθεση, αφού ο Αριστοφάνης, απογοητευμένος από τα ποικίλα τεκταινόμενα της εποχής του (δικομανία των Αθηναίων, κυρίως λόγω του σκανδάλου των Ερμοκοπιδών, και πραγματοποίηση Σικελικής εκστρατείας), οικοδομεί, σαν άλλος Πλάτωνας, μια ιδανική πολιτεία, την Νεφελοκοκκυγία (κυριολεκτικά: η κατοικία των κούκων στα σύννεφα), στην οποία καταφεύγουν οι δύο ήρωές του, ο Πεισέταιρος

[1111] Έτσι αποδίδει ο Σπυρόπουλος (2005) 152 το ρήμα *λαρυγγιῶ* του στίχου 358.
[1112] Βλ. και Edmunds (1987^{β}) 238 για σχολιασμό.
[1113] Με αυτήν την άποψη συμφωνεί και ο Alfageme (2011) 159: «El sentido de esta frase plantea un pequeño problema: puede ser una alusión general al carácter de Nicias o bien tratarse de una alusión a un acontecimiento concreto en el que el general ateniense se hubiera mostrado turbado o confuso. En realidad, ambas soluciones no son excluyentes, aunque la segunda parece más coherente con una pulla cómica. Queda entonces por determinar a qué incidente puede referirse aquí Aristófanes. Las fechas apuntan inmediatamente a la Asamblea que precedió a la toma de Esfacteria por Cleón, después de que Nicias le cediera su cargo de estratego (425 a.C.)». Πβ. Alfageme (2011) 160-161.

και ο Ευελπίδης, όντες αηδιασμένοι από την εμμονή των Αθηναίων με τις δίκες (βλ., ιδίως, στ. 39–41: *οἱ μὲν γὰρ οὖν τέττιγες ἕνα μῆν' ἢ δύο/ ἐπὶ τῶν κραδῶν ᾄδουσ', Ἀθηναῖοι δ' ἀεὶ/ ἐπὶ τῶν δικῶν ᾄδουσι πάντα τὸν βίον*).[1114] Εκεί, βέβαια, δεν λείπουν τα ευτράπελα, αφού στην αρχή, λόγου χάριν, τα πουλιά δεν εμπιστεύονται τους δύο Αθηναίους (κατόπιν, μεταπείθονται και αγκαλιάζουν το εγχείρημα της οικοδόμησης μιας νέας πόλεως) και στην πορεία διάφοροι επιτήδειοι παρουσιάζονται στην νέα πολιτεία, προκειμένου να υλοποιήσουν διάφορες επιδιώξεις τους· το έργο, όμως, έχει αίσιο τέλος. Ο Νικίας μνημονεύεται δύο φορές ονομαστικά εντός της κωμωδίας, εκ των οποίων η πρώτη έχει, ήδη, αναλυθεί στο υποκεφάλαιο του Φρυνίχου (υπενθυμίζεται ότι πρόκειται για τους στίχους 362–363: *ὦ σοφώτατ', εὖ γ' ἀνῃῦρες αὐτὸ καὶ στρατηγικῶς·/ ὑπερακοντίζεις σύ γ' ἤδη Νικίαν ταῖς μηχαναῖς*). Η δεύτερη αναφορά στον ηγέτη των *χρηστῶν* εντοπίζεται στους στίχους 639–641. Παρατίθενται, ακολούθως, οι στίχοι και επιχειρείται νοηματική πραγμάτευσή τους:

καὶ μὴν μὰ τὸν Δί' οὐχὶ νυστάζειν ἔτι
ὥρα 'στὶν ἡμῖν οὐδὲ μελλονικιᾶν, **640**
ἀλλ' ὡς τάχιστα δεῖ τι δρᾶν

Οι στίχοι αυτοί εκφωνούνται από τον Τσαλαπετεινό σε χρονική στιγμή κατά την οποία τα πουλιά έχουν πειστεί από το φιλόδοξο πλάνο του Πεισέταιρου και του Ευελπίδη και, έτσι, αποφασίζουν να πιάσουν δουλειά προς υλοποίηση του κοινού, πλέον, σχεδίου τους. Η λέξη κλειδί εδώ είναι το τελικό απαρέμφατο *μελλονικιᾶν*,[1115] το οποίο λειτουργεί ως λεκτικό και νοητικό συμπλήρωμα του τελικού απαρεμφάτου *νυστάζειν*. Εν ολίγοις, ο Αριστοφάνης με απαράμιλλη λεξιπλαστική μαεστρία δημιουργεί έναν νεολογισμό, που αποτελείται από το ρήμα *μέλλω* και το όνομα του Νικία. Τα λεκτικά συμφραζόμενα δεν σχετίζονται εδώ με την γνωστή ατολμία του Νικία, αλλά περισσότερο με την τάση του να χρονοτριβεί και να εξετάζει προσεκτικά τα πράγματα, ζυγίζοντας τα θετικά και αρνητικά που απορρέουν από την εκάστοτε απόφαση που πρόκειται να ληφθεί. Το *LSJ* μεταφράζει το ρήμα *μελλονικιάω* ως «delay victory».[1116] Από την στιγμή που η παράσταση ανεβαίνει το 414 π.Χ. η δηκτική μνεία του

[1114] Για την υπόθεση εν συντομία βλ. και Thiercy (2011) 388-389.
[1115] Για σύντομο σχολιασμό βλ. Alfageme (2011) 169-170.
[1116] Προσφέρω εδώ φιλολογική μετάφραση των στίχων: «Και, μα τον Δία, ούτε είναι ώρα, πια, να νυστάζουμε, ούτε να χρονοτριβούμε σαν τον Νικία, αλλά πρέπει να κάνουμε κάτι όσο το δυνατόν πιο γρήγορα».

Αριστοφάνη στον Νικία πρέπει να σχετίζεται με τον πρώτο χρόνο της Σικελικής εκστρατείας,[1117] κατά τον οποίο, σύμφωνα με λογίους της εποχής όπως ο Θουκυδίδης, ο Νικίας καθυστέρησε σημαντικά να αποτελειώσει τους Συρακουσίους, επιτρέποντας, έτσι, αργότερα στον Γύλιππο να καταφτάσει ανενόχλητος και να ανατρέψει το παιχνίδι, προσφέροντας μαχητικό πλεονέκτημα στους αντιπάλους των Αθηναίων. Όπως έχει αναλυθεί και παραπάνω, την ίδια άποψη ενστερνίζεται και ο Πλούταρχος, ο οποίος επικρίνει ευθέως τον Νικία, εν αντιθέσει με τον Θουκυδίδη, που τονίζει, μεν, τα σφάλματα του *χρηστοῦ* ανδρός, αλλά τηρεί, εν γένει, μετριοπαθή στάση απέναντί του και, ενίοτε, επαινετική.

Σε κάθε περίπτωση, τα νέα θα είχαν φτάσει στην Αθήνα (από την στιγμή, άλλωστε, που είχε παρθεί απόφαση και για ανάκληση του Αλκιβιάδη) και ο Αριστοφάνης θα γνώριζε τις αρχικές διαφωνίες μεταξύ των τριών στρατηγών (Νικία, Αλκιβιάδη και Λαμάχου), καθώς και τις πρώτες πολεμικές ενέργειες της Αθήνας. Παρόλο που ο Αριστοφάνης μέσα στις κωμωδίες του δεν επιτίθεται σφοδρά εναντίον του Αλκιβιάδη (τον επικρίνει, μεν, αλλά δεν πραγματοποιεί καταιγιστικές επιθέσεις εναντίον του),[1118] και, άρα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι εντοπίζει σε αυτόν κάποιες πολιτικές αρετές, είναι ασφαλές να υποθέσει κανείς ότι ο θεατρικός δημιουργός θα είχε μεγαλύτερες προσδοκίες και απαιτήσεις από τον Νικία, τον κατεξοχήν ηγέτη των *χρηστῶν* της εποχής. Ο Νικίας, εντούτοις, δεν κατόρθωσε να επιβληθεί στους υπολοίπους δύο στρατηγούς, παρά ακολούθησε αδιαμαρτύρητα την γνώμη της πλειοψηφίας, αφού ο Λάμαχος πήρε το μέρος του Αλκιβιάδη, παρόλο που οι προτάσεις τους ήταν, σε πρώτη φάση, διαφορετικές. Δεν αποκλείεται, τέλος, ο κωμικός ποιητής να εγκαλεί τον γιο του Νικηράτου για καθυστέρηση μετά την πρώτη και σημαντική νίκη των Αθηναίων εναντίον των Συρακουσίων (υπενθυμίζεται ότι ο Νικίας πήρε τον στρατό και μετέβη στην Νάξο και την Κατάνη, μέχρι να

[1117] Βλ. και Holden (1887) 77. Βέβαια, ο Πλούταρχος (*Νικ.* 8.1-2) παραπέμπει στους στίχους αυτούς των *Ὀρνίθων* σε κειμενικό σημείο, εντός του οποίου αναλύει την δειλία που απέρρεε από την απόφαση του Νικία να παραδώσει την στρατηγία του στον Κλέωνα το 425 π.Χ. κατά την διάρκεια των πολεμικών τεκταινομένων της Σφακτηρίας. Δεν αποκλείεται ο Αριστοφάνης να έχει κατά νου και αυτό το γεγονός, κάτι που, όμως, δεν δηλώνεται ρητά και, μάλλον, προξενεί εντύπωση, δεδομένου ότι ο κωμικός ποιητής είναι, συνήθως, σαφής στις δηκτικές αναφορές του που αφορούν τους μεγάλους πολιτικούς της Αθήνας του καιρού του. Επιπροσθέτως, τα δρώμενα της Πύλου έχουν λάβει χώρα έντεκα χρόνια πριν το ανέβασμα των *Ὀρνίθων*· γι' αυτό και στην διατριβή αυτήν προτείνεται ότι ο Αριστοφάνης μάλλον αναφέρεται σε πρόσφατο ιστορικό γεγονός (μάλλον σχετιζόμενο με την Σικελική εκστρατεία), χωρίς, φυσικά, να αποκλείεται εντελώς και η ερμηνεία που δίνει ο Πλούταρχος. Ας ξεκαθαριστεί, τέλος, ότι η απόφαση του Αριστοφάνη να ειρωνευτεί τον Νικία για χρονοτριβή του κατά την Σικελική εκστρατεία δεν συνεπάγεται σε καμία περίπτωση μετατροπή του ποιητή σε άνθρωπο φιλοπόλεμο· απλώς, όπως στους *Βατράχους* ο Αριστοφάνης τονίζει ότι η Αθήνα οφείλει να υποστεί τις παραξενιές του Αλκιβιάδη (στ. 1431-1432), έτσι και εδώ – από την στιγμή που δεν απετράπη η εκστρατεία – απαιτεί από τον Νικία ταχεία δράση προς υλοποίηση των συμφερόντων της Αθήνας. Με λίγα λόγια, όταν δεν δύνασαι να γλιτώσεις έναν ανεπιθύμητο χορό, οφείλεις να τον χορέψεις όπως πρέπει.

[1118] Για το ζήτημα αυτό βλ. αναλυτικά Κωνσταντάκος (2017-2018) 13-62.

περάσει ο χειμώνας). Όπως και να έχει, στους στίχους αυτούς των *Ὀρνίθων* ο Αριστοφάνης με κωμική ευστροφία πλάθει μια λέξη που αποδίδει επιτυχώς την συχνή τάση του Νικία να μελετάει υπερβολικά όλες τις πτυχές ενός ζητήματος, πριν αποφασίσει να προχωρήσει σε μετουσίωση της σκέψης σε δράση.

4.5.4.3 Ο Νικίας στους *Γεωργούς*

Ο Αριστοφάνης «ανεβάζει» τον Νικία στην σκηνή και στο χαμένο έργο του με τίτλο *Γεωργοί* [απ. 102 K.–A. (100 K.)]. Οι στίχοι αυτοί – που διασώζονται μέσα από τον Πλούταρχο (*Νικ.* 8.2) – παρατίθενται ακολούθως και επιχειρείται ερμηνευτική προσέγγισή τους:

(Α.) ἐθέλω γεωργεῖν. (Β.) εἶτα τίς σε κωλύει;
(Α.) ὑμεῖς. ἐπεὶ δίδωμι χιλίας δραχμάς,
ἐάν με τῶν ἀρχῶν ἀφῆτε. (Β.) δεχόμεθα·
δισχίλιαι γάρ εἰσι σὺν ταῖς Νικίου.

Κατ' αρχάς, δέον είναι να επισημανθεί εδώ ότι ο Πλούταρχος παραθέτει τον παραπάνω διάλογο στο σημείο όπου ομιλεί για την δειλή στάση που επέδειξε ο Νικίας κατά την διάρκεια των γεγονότων της Πύλου το 425 π.Χ. (παράδοση της στρατηγίας του στον Κλέωνα, πράγμα που ο γιος του Κλεαινέτου εκμεταλλεύτηκε στο έπακρον, ενισχύοντας, έτσι, την πολιτική του ισχύ εντός της Αθήνας). Επισημαίνει, λοιπόν, ο βιογράφος πριν την παράθεση των στίχων του Αριστοφάνη ότι η αυτοαναίρεση του Νικία από το αξίωμά του ήταν ταπεινωτική για τον ίδιο και πράξη χειρότερη από το ρίξιμο της ασπίδας στην μάχη,[1119] αφού επέτρεψε στον πολιτικό του αντίπαλο, Κλέωνα, να πετύχει ένα εντυπωσιακό κατόρθωμα, ήτοι να αιχμαλωτίσει και να φέρει πίσω στην Αθήνα ζωντανούς τους επίλεκτους Σπαρτιάτες στρατιώτες.[1120] Η τοποθέτηση αυτή

[1119] Βλ. Πλουτ. *Νικ.* 8.1: *καὶ τοῦτο τῷ Νικίᾳ μεγάλην ἤνεγκεν ἀδοξίαν. οὐ γὰρ ἀσπίδος ῥῖψις, ἀλλ' αἴσχιόν τι καὶ χεῖρον ἐδόκει τὸ δειλίᾳ τὴν στρατηγίαν ἀποβαλεῖν ἑκουσίως, καὶ προέσθαι τῷ ἐχθρῷ τηλικούτου κατορθώματος ἀφορμάς, αὐτὸν ἀποχειροτονήσαντα τῆς ἀρχῆς*. Για αναλυτικό σχολιασμό βλ. Titchener (1988) 186-187.

[1120] Βλ. Πλουτ. *Νικ.* 8.3: *καὶ μέντοι καὶ τὴν πόλιν ἔβλαψεν οὐ μικρὰ τῷ Κλέωνι τοσοῦτον προσγενέσθαι δόξης ἐάσας καὶ δυνάμεως, ὑφ' ἧς εἰς βαρὺ φρόνημα καὶ θράσος ἐμπεσὼν ἀκάθεκτον ἄλλας τε τῇ πόλει προσετρίψατο συμφοράς, ὧν οὐχ ἥκιστα καὶ αὐτὸς ἀπέλαυσε, καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ βήματος κόσμον ἀνελὼν καὶ πρῶτος ἐν τῷ δημηγορεῖν ἀνακραγὼν καὶ περισπάσας τὸ ἱμάτιον καὶ τὸν μηρὸν πατάξας καὶ δρόμῳ μετὰ τοῦ λέγειν ἅμα χρησάμενος, τὴν ὀλίγον ὕστερον ἅπαντα τὰ πράγματα συγχέασαν εὐχέρειαν καὶ ὀλιγωρίαν τοῦ πρέποντος ἐνεποίησε τοῖς πολιτευομένοις*. Επομένως, ο Πλούταρχος εξηγεί εδώ ότι η ενέργεια του Νικία οδήγησε σε μια σειρά επαίσχυντων για την πόλη της Αθήνας

του Πλουτάρχου προσφέρει και οδηγεί τον ερευνητή σε ένα σαφές πλαίσιο νοηματικής πραγμάτευσης· είναι, δηλαδή, κατάδηλο ότι οι στίχοι των *Γεωργῶν* σχετίζονται με τα εν Πύλω στρατιωτικά τεκταινόμενα.

Περνώντας, τώρα, στον σχολιασμό των ίδιων των στίχων, ο μελετητής παρατηρεί ότι έχει ενώπιόν του έναν σύντομο διάλογο, μια λεκτική συνδιαλλαγή ανάμεσα σε δύο αγνώστους συνομιλητές. Ο πρώτος, λοιπόν, ομιλητής (Α) δηλώνει ευθαρσώς πως επιθυμεί να ασχοληθεί με την γεωργία και ο δεύτερος (Β) τον ερωτά ποιος τον εμποδίζει από το να πράξει κάτι ανάλογο. Έτσι, ο Α επανέρχεται με μια απάντηση η οποία απευθύνεται στον Β με την χρήση, όμως, δευτέρου πληθυντικού. Επομένως, ο Α συνδιαλέγεται με μια κατηγορία ατόμων και όχι με έναν άνθρωπο (*ὑμεῖς, ἀφῆτε* και *δεχόμεθα* είναι οι σχετικές ρηματικές ενδείξεις). Επισημαίνει, δε, ότι τον εμποδίζουν απ' την εκπλήρωση της βούλησής του (ενασχόληση με την γεωργία) και γι' αυτόν τον λόγο είναι πρόθυμος να τους δώσει χίλιες δραχμές, προκειμένου να τον απαλλάξουν από τα καθήκοντά του. Οι συνομιλητές του δέχονται και συμπληρώνουν ότι το τελικό ποσό ανέρχεται σε δύο χιλιάδες δραχμές, αφού άλλες χίλιες έδωσε και ο Νικίας.

Είναι δύσκολο ο ερευνητής, μετά την ανάγνωση του αποσπάσματος αυτού, να οδηγηθεί σε συγκεκριμένα συμπεράσματα σχετικά με τους ομιλητές. Αυτό που μπορεί να υποτεθεί είναι ότι ο Β, εφ' όσον απαντά σε πρώτο πληθυντικό και ο Α τού απευθύνεται σε δεύτερο πληθυντικό, αντικατοπτρίζει μια ομάδα ατόμων· κατά συνέπεια, δεν είναι παράτολμο να υποστηριχθεί εδώ ότι ο Α συνομιλεί σε αυτό το απόσπασμα με τον χορό της κωμωδίας. Αν, βέβαια, αυτό αληθεύει, δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί η φύση του χορού: ενδεχομένως ο χορός, από την στιγμή που έχει την δύναμη να απαλλάξει τον Α από τα καθήκοντά του, να ταυτίζεται με τον αθηναϊκό *δῆμον*. Η ερμηνεία, όμως, αυτή δεν παύει να είναι υποθετική και, ως εκ τούτου, δυνητικά εσφαλμένη. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται, οπωσδήποτε, για μια συλλογικότητα που έχει δύναμη εντός του έργου.

Ακολουθώντας, δε, και συνδυάζοντας τις ερμηνείες των Alfageme (2011) 171, Gil (1996) 151 και Hermann (1835) 8, υποσημ. 15 μπορούν να σημειωθούν σε αυτό το σημείο κάποιες καίριες για την ερμηνεία των στίχων παρατηρήσεις.[1121] Ειδικότερα, από την στιγμή που

πολιτικών καινοτομιών που εφήρμοσε ο Κλέωνας στην πολιτική, εκμεταλλευόμενος την αίγλη που απέκτησε μετά την επιτυχή διεκπεραίωση αυτών που υποσχέθηκε αναφορικά με τους στρατιώτες της Σφακτηρίας.

[1121] Για σύνοψη και των τριών βλ. Alfageme (2011) 171: «Tal como se viene aceptando (Gil, 1996: 151) con estas palabras Aristófanes alude maliciosamente al modo como Nicias se zafó del cargo de estratego cediéndoselo a Cleón. Por lo tanto, esta alusión se mueve en el mismo contexto político que la de *Los caballeros* referida al mismo personaje, tal como hemos visto más arriba y, de ser así, permitiría fechar *Los labriegos* en las Dionisias de 424,

ο ερευνητής δέχεται ότι το απόσπασμα μνημονεύει τα γεγονότα της Πύλου το 425 π.Χ. είναι αναγκασμένος να τοποθετήσει χρονολογικά τους *Γεωργοὺς* κοντά στους *Ἵππῆς*, υποδεικνύοντας, δηλαδή, ως ημερομηνία παρουσίασής τους το 424 π.Χ[1122] ή και λίγο αργότερα.[1123] Ως προς τις χίλιες δραχμές, ο Alfageme ορθά τονίζει ότι δεν απαντούν ούτε στον Θουκυδίδη, ούτε στον Πλούταρχο. Από την στιγμή, όμως, που εντοπίζονται στον Αριστοφάνη (η κωμωδία της εποχής αναφέρεται, συνήθως, σε υπαρκτά περιστατικά, τουλάχιστον όταν υπάρχει σύνδεση με γνωστά πολιτικά πρόσωπα), ο ερευνητής οφείλει να είναι υποψιασμένος και προετοιμασμένος για την εξαγωγή αναλόγων συμπερασμάτων. Άλλωστε, ο Θουκυδίδης, που είναι πιο αντικειμενικός από τον Πλούταρχο, παραλείπει, ενίοτε, ενδιαφέρουσες πληροφορίες, συχνά για να μην αμαυρώσει την φήμη προσώπων που συμπαθεί και συνδέονται με αυτές (ενδεικτικό αυτό που ειπώθηκε παραπάνω: ο Θουκυδίδης όχι, απλώς, δεν συνδέει τον Νικία με την καταστροφή της Μήλου, αλλά ούτε καν αναφέρεται στην εξόντωση των κατοίκων του νησιού μέσω λιμού που προκάλεσαν οι Αθηναίοι, πληροφορία που φαίνεται να είναι αληθής). Συνεπώς, ο Θουκυδίδης δεν είναι πάντοτε η καλύτερη πηγή για την εξακρίβωση της αλήθειας.

Κατόπιν, ο Alfageme αναρωτιέται γιατί ο Νικίας πλήρωσε χίλιες δραχμές, αν υποτεθεί ότι η ενέργεια αυτή όντως πραγματοποιήθηκε. Εικάζει, λοιπόν, ότι ο ηγέτης των *χρηστῶν*, μετά την απόδοση της στρατηγίας του στον Κλέωνα, ίσως να καταδικάστηκε, επειδή οι Αθηναίοι θεώρησαν ότι δεν εκτέλεσε σωστά τα καθήκοντά του. Ο Hermann (1835) 8, υποσημ. 15, με την σειρά του, διατείνεται ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με περίπτωση δωροδοκίας: εν ολίγοις, ο Νικίας εξαγόρασε κάποιον πολιτικό ή συκοφάντη, ο οποίος απείλησε τον αρχηγό των *χρηστῶν* ότι θα καταθέσει μήνυση εναντίον του λόγω της παραίτησής του από την στρατηγία το 425 π.Χ. Η υπόθεση του Alfageme δεν είναι εσφαλμένη και συνάδει, μάλιστα, με την τάση του

---

justo después de *Los caballeros*. Esta es la opinión generalizada, aunque hay voces en contra. En cualquier caso, tal como hemos visto en el pasaje donde Tucídides cuenta el incidente no aparecen para nada las mil dracmas a las que hace alusión este fragmento y tampoco aparecen en el relato que hace Plutarco de él. Y, sin embargo, el asunto debió tener repercusiones notables en la comedia. El problema es determinar en razón de qué pagó Nicias estas mil dracmas. Es posible pensar que a raíz de su renuncia en Pilos a la hora de render cuentas del desempeño de su cargo fuera condenado a pagar esta suma por no haber llevado a cabo bien su misión o, como prefiere Hermann (1835: 8, n. 15), más bien se tratara de algún soborno a algún político o sicofanta que le amenazara con plantearle un juicio con este motivo».

[1122] Για σχετική βιβλιογραφία βλ. Alfageme (2011) 171, υποσημ. 36: «El argumento procede de Capps (1911) y es aceptado por Platnauer (1949), Geissler (1925: 36), Gelzer (1971: 1408), Gil (1996: 151) y Totaro (2006: 186: n. 139), quien remite a Neri (1994 95)».

[1123] Για διαφωνίες σχετικά με το 424 π.Χ. ως χρονολογία παρουσίασης των *Γεωργῶν* βλ. Alfageme (2011) 171, υποσημ. 37: «Kaibel (1895: 978) propone como fecha las Dionisias de 422, Musso (1964), por su parte, la sitúa en las Leneas de 421, pero Mastromarco (1978: 28) hace notar que durante la guerra sólo se admitían tres obras a concurso y, en consecuencia, Aristófanes no pudo participar ni en las Dionisias de 422, ni en las Leneas de 421».

Θουκυδίδη να μην μνημονεύει δίκες στις οποίες έχουν εμπλακεί πολιτικοί που σέβεται (λόγου χάριν, όπως έχει δείξει η διατριβή αυτή, ο Θουκυδίδης δεν λέει τίποτα για την δίκη του Λάχητα). Από την άλλη, το επιχείρημα του Hermann είναι εξίσου – ίσως και παραπάνω – ελκυστικό, δεδομένου ότι συμβαδίζει πλήρως με την προσωπικότητα του Νικία και τις μεθόδους τις οποίες χρησιμοποιεί για την εξασφάλιση της πολιτικής του επιβίωσης (όλα αυτά έχουν περιγραφεί στο υποκεφάλαιο του Πλουτάρχου). Δεν είναι, δηλαδή, απίθανο ο Νικίας να δέχτηκε απειλές μετά την παράδοση της στρατηγίας του και, ως εκ τούτου, να έκλεισε το στόμα των αντιπάλων του χρησιμοποιώντας την οικονομική του επιφάνεια ως πολιτικό όπλο. Εξάλλου, δεν θα ήταν η πρώτη φορά που ο Νικίας θα δρούσε με τέτοιο τρόπο, αφού συνήθιζε να εξαγοράζει φίλους και εχθρούς, προκειμένου να μην πουν κακό λόγο εναντίον του. Κατά συνέπεια, η ενέργεια αυτή, αν είναι αληθής, συνδέεται και με τον φόβο του Νικία, ο οποίος έτρεμε μην δημοσιοποιηθεί στους Αθηναίους κάτι ντροπιαστικό για εκείνον. Αρκετά ήταν τα βάσανα που περνούσε λόγω της δημόσιας παραίτησης από το αξίωμά του και ο γιος του Νικηράτου δεν θα επιθυμούσε η υπόθεση να πάρει δικαστικές εκτάσεις.[1124]

4.6 Συμπεράσματα περί του Νικία

Ο *χρηστὸς* Νικίας απετέλεσε έναν από τους σημαντικότερους Αθηναίους πολιτικούς του πέμπτου αιώνα π.Χ., έχοντας μια καριέρα πλουσιότατη σε διακρίσεις και επιτυχίες, η οποία, όμως, σημαδεύτηκε και από γεγονότα – σταθμούς για την Αθήνα, που επηρέασαν αρνητικά την πόλη που εφηύρε την δημοκρατία. Η διατριβή αυτή, κατά την έκθεση και προσωπογραφική ανάλυση του βίου τού Νικία, προσπάθησε να κρατηθεί μακριά από παρορμητικές και άγονες για την εξέλιξη της έρευνας κρίσεις, ήτοι απέφυγε να επαινέσει ανεπιφύλακτα τον γιο του Νικηράτου ή και να τον καταδικάσει δίχως να προβεί σε ποιοτικό συνδυασμό των ετερόκλητων αρχαίων πηγών, οι οποίες μνημονεύουν τον αρχηγό της μερίδας των *χρηστῶν*. Επισημαίνεται, δε, εδώ ότι οι μεγάλες πολιτικές προσωπικότητες (ο όρος «μεγάλες» δηλοί συμμετοχή τους σε κρίσιμα για την επιβίωση ή και μεγαλουργία της πόλης τους τεκταινόμενα) πάντοτε είναι αντιφατικές, με την έννοια ότι κατορθώνουν, μεν, να λαμπρύνουν την πόλη τους μέσω των ξεχωριστών επιτευγμάτων τους – απότοκων, σαφώς, των ατομικών δεξιοτήτων τους –, αλλά, συνάμα, την οδηγούν και στην παρακμή, είτε λόγω λανθασμένων υπολογισμών τους, είτε

[1124] Για την σύνδεση της κωμωδίας με πραγματικά, ιστορικά γεγονότα βλ. Vickers (2015) 15.

εξαιτίας άλλων προσωπικών ελαττωμάτων τους. Γι' αυτόν τον λόγο, η κρίση ενός ερευνητή πρέπει να είναι προσεκτικά διατυπωμένη και ποτέ εκπεφρασμένη υπό το κράτος της απολυτότητας.

Ειδικότερα, ο Νικίας παρουσιάζει, κατ' αρχάς, όλα τα τυπικά γνωρίσματα των ατόμων που ανήκουν στην μερίδα των *χρηστῶν*: είναι εύπορος, υπέρμαχος της μετριοπαθούς δημοκρατίας, φιλολάκων και πολιτικός με πολλές γνωριμίες τόσο στην Σπάρτη, όσο και στην υπόλοιπη Ελλάδα, αφοσιωμένος στην προσπάθεια επίτευξης οριστικής ειρήνης ανάμεσα στα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα (Αθήνα και Σπάρτη) κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, υστερεί ρητορικά σε σχέση με τους *πονηροὺς* και, ενίοτε, είναι άτολμος. Παράλληλα, ανατρέπει με την δράση του κάποια από αυτά τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά των *χρηστῶν*: υστερεί, μεν, στην ρητορική, αλλά μόνο φαινομενικά, καθώς σε πολλές περιπτώσεις εκφωνεί εξαιρετικά προσεγμένους λόγους, άρτια δομημένους, οι οποίοι εμπεριέχουν στιβαρή συλλογιστικά επιχειρηματολογία και είναι αποδεικτικοί της στρατιωτικής ευφυΐας του, καθώς και της πείρας του στο πεδίο της διπλωματίας. Επιπροσθέτως, συχνά συλλαμβάνει και, κατόπιν, υλοποιεί με επιτυχία ποικίλες μηχανορραφίες, τις οποίες ο μελετητής αναμένει, κανονικά, να συναντήσει κατά την διερεύνηση των μεθόδων που χρησιμοποιούν οι *πονηροί*. «Δανείζεται», δε, από τους *πονηροὺς* και την ιδέα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού (ενδεικτικό παράδειγμα η πρώτη εκστρατεία στην Μήλο το 426 π.Χ. υπό τις δικές του διαταγές): όπως προσπαθεί να αποδείξει η παρούσα διδακτορική διατριβή, ο Νικίας – όπως και οι περισσότεροι *χρηστοί* – ενστερνίζεται απολύτως το δόγμα της επικράτησης επί των συμμαχικών πόλεων, αρκεί οι πολεμικές ενέργειες των Αθηναίων να μην θέτουν σε κίνδυνο την ίδια την πόλη και τα μέχρι τώρα κεκτημένα της αθηναϊκής *ἀρχῆς*. Ο γιος, δηλαδή, του Νικηράτου δεν απορρίπτει τον εδαφικό επεκτατισμό, απλώς, εν αντιθέσει με τους *πονηρούς*, θέτει για την μετουσίωσή του σε πράξη την πλήρωση συγκεκριμένων και αυστηρών προϋποθέσεων.

Η παρουσία του Νικία εντός της αρχαίας ελληνικής γραμματείας θυμίζει έναν ζωγραφικό καμβά, αποτελούμενο από πολλά διαφορετικά χρώματα, γι' αυτό και δεν είναι πάντοτε εύκολη η εξαγωγή από τον ερευνητή οριστικών συμπερασμάτων. Συγκεκριμένα, ο Θουκυδίδης προσφέρει στον σύγχρονο αναγνώστη έναν Νικία πολυπρισματικό, που χαρίζει, μεν, στην Αθήνα μεγάλες συγκινήσεις και επιτυχίες, αλλά και διαπράττει αδικαιολόγητα σφάλματα. Ο ιστορικός παρουσιάζει, κατ' αρχάς, έναν γενναίο στρατηγό, όπως υποστηρίζεται στην διατριβή αυτήν. Ανατρέπεται εδώ μια πολύχρονη ερευνητική παρανόηση αναφορικά με τον γιο του Νικηράτου:

ο *χρηστὸς* αυτός πολιτικός δεν είναι δειλός· είναι εξαιρετικά προσεκτικός και μελετάει τις κινήσεις του για μεγάλο χρονικό διάστημα, σε σημείο που καταντάει να χρονοτριβεί και να χάνει μέσα από τα χέρια του σπουδαιότατες ευκαιρίες προς προώθηση των συμφερόντων της Αθήνας. Από την άλλη, όταν ο Νικίας αποφασίσει, τελικά, να ορμήσει, είναι εξαιρετικά αποτελεσματικός και ταχύς, οδηγώντας την Αθήνα σε μεγάλες νίκες στο πεδίο της μάχης. Επί παραδείγματι, η κατάληψη της Μινώας, της Νίσαιας και των Κυθήρων, η νίκη εναντίον των Κορινθίων και του στρατηγού Λυκόφρονα, καθώς και η απόπειρα ανακατάληψης της Σκιώνης και της Μένδης δεικνύουν εναργώς την ικανότητα του Νικία να ανταποκρίνεται με αποτελεσματικότητα, όταν οι περιστάσεις το απαιτούν. Επίσης, ο Θουκυδίδης αναδεικνύει και ένα άλλο, σύγχρονο, κάπως, γνώρισμα του ηγέτη των *χρηστῶν*, όπως δείχνεται στο σύγγραμμα αυτό: ο Νικίας συχνά παίρνει μαζί του επίλεκτο σώμα ειδικά εκπαιδευμένων στρατιωτών και, έτσι, είναι σε θέση με λίγα άτομα να περατώνει επιτυχώς μεγάλα εγχειρήματα. Οι δράσεις αυτές του Νικία θυμίζουν στον ερευνητή τις σύγχρονες ειδικές δυνάμεις των σημερινών κρατών, οι οποίες διακρίνονται για την ταχεία και αποτελεσματική εκτέλεση των αποστολών που τούς ανατίθενται.

Στην Σικελική, τώρα, εκστρατεία η συμβολή του Νικία δεν είναι πάντοτε αρνητική. Κατά το πρώτο, βέβαια, διάστημα αυτής, ο γιος του Νικηράτου αδυνατεί να επιβληθεί στον Αλκιβιάδη και τον Λάμαχο και ακολουθεί το σχέδιό τους. Τούτο δεν γίνεται από δειλία, αλλά διότι ο Νικίας είναι τέκνο της εποχής του και, κατ' επέκταση, καταντά έρμαιο της πλειοψηφίας, την οποία όχι μόνο σέβεται, αλλά και φοβάται. Όταν, εντούτοις, παίρνει τα ηνία και ηγείται του πολεμικού εγχειρήματος των Αθηναίων με αυτονομία, παρά την όποια χρονοτριβή του σε συγκεκριμένες συγκυρίες, είναι εξαιρετικά αποτελεσματικός και καταφέρνει καίρια πλήγματα εναντίον του εχθρού, τον οποίον κερδίζει σε αρκετές μάχες: οι Συρακούσιοι τον φοβούνται, έχουν αποδεχτεί την ήττα τους και είναι έτοιμοι να συνθηκολογήσουν. Η διατριβή, λοιπόν, αυτή δείχνει ότι ο Νικίας έχει την ικανότητα να διορθώνει άμεσα τα σφάλματά του και να τα αντιστρέφει προς το θετικότερον.

Πρέπει, από την άλλη, να αποδοθεί στον Νικία η αδιαφορία που επέδειξε κατά την άφιξη του Γυλίππου, η οποία άλλαξε τα δεδομένα της σύγκρουσης και άρχισε να χαρίζει, σταδιακά, το πλεονέκτημα στους Συρακουσίους. Κατά την έκλειψη, δε, της σελήνης, το ανά χείρας σύγγραμμα δεικνύει μέσω φιλολογικής και πολιτειολογικής επιχειρηματολογίας ότι η χρονοτριβή των αθηναϊκών δυνάμεων δεν οφείλεται στον Νικία· αντιθέτως, πρώτοι οι

στρατιώτες εκδηλώνουν την βούληση να μην αποχωρήσουν από τις Συρακούσες και ο Νικίας αδυνατεί, για άλλη μία φορά, να αντιταχθεί στις επιθυμίες των πολλών. Γι' αυτό και η διατριβή αυτή εισηγείται την άποψη ότι το άμεσα δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας ήταν, εν πολλοίς, υπεύθυνο για την καταστροφή της. Πάντως, δεν πρέπει να παραλειφθεί το ότι ο Νικίας είναι, πράγματι, δεισιδαίμων και έχει μερίδιο ευθύνης για την μη αποχώρηση του αθηναϊκού στρατού· σε αυτό, όμως, το σημείο οι ερευνητές που εγκαλούν τον Νικία δεν συνειδητοποιούν ότι, ακόμα και αν ο Νικίας αποχωρούσε, αυτό θα συνέβαινε επειδή θα είχε ερμηνεύσει θετικά τον οιωνό. Επομένως, και στις δύο περιπτώσεις ο Νικίας είναι δεισιδαίμων· άρα, πολλοί μελετητές, όπως και ο Πλούταρχος, δεν κατηγορούν τον Νικία για δεισιδαιμονία, όπως διατείνονται, αλλά διότι ο αρχηγός των *χρηστῶν* δεν κατόρθωσε να μετατρέψει την δεισιδαιμονία του σε θετική έκβαση των πραγμάτων για την Αθήνα. Εν ολίγοις, όταν κάποιος καταφεύγει στην ερμηνεία ενός οιωνού είναι δεισιδαίμων, είτε τον κατανοεί θετικά, είτε αρνητικά. Εξάλλου, οι στρατοί της εποχής πάντοτε έχουν μάντεις μαζί τους και κάθε στρατηγός στην θέση του Νικία το ίδιο θα έπραττε, ειδικά αν ληφθεί κατά νου και η πίεση που δέχτηκε από τους στρατιώτες του.

Ως προς την αντιπαλότητά του με τους ηγέτες της μερίδας των *πονηρῶν*, ο Νικίας αντιμετωπίζει κατά χρονολογική ακολουθία τον Κλέωνα και, έπειτα, τον Αλκιβιάδη. Ο Κλέωνας τον κερδίζει κατά κράτος στον τομέα της ρητορικής, ειδικά κατά το διάστημα των γεγονότων της Σφακτηρίας το 425 π.Χ. Ο Νικίας παραδίδει σε αυτόν την στρατηγία του και τού παρέχει την ευκαιρία να υλοποιήσει τις μέχρι τότε αδιανόητες εξαγγελίες του και να αποκτήσει, κατ' αυτόν τον τρόπο, τρομακτική πολιτική ισχύ εντός της Αθήνας. Βέβαια, και σε αυτήν την περίπτωση ο Νικίας παρασύρεται από την πλειοψηφία, αφού σύμφωνα με τις πηγές (Θουκυδίδης και Πλούταρχος) πρώτα παρατηρεί προσεκτικά τις διαθέσεις του αθηναϊκού *δήμου* και, έπειτα, αποφασίζει να παραδώσει το αξίωμά του, βλέποντας ότι η πλειοψηφία επιθυμεί να γελοιοποιήσει τον Κλέωνα. Έτσι, ο Νικίας παίρνει το μέρος των πολλών και ευελπιστεί σε αποτυχία του Κλέωνα, ώστε να στερεώσει ο ίδιος έτι περαιτέρω την πολιτική του αίγλη μέσα στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα. Το τέχνασμά του, όμως, αποτυγχάνει παταγωδώς και ο ηγέτης των *χρηστῶν* ηττάται σε αυτήν του την αναμέτρηση με τον Κλέωνα.

Η πολιτική διένεξη του Νικία με τον Αλκιβιάδη δεν είναι διαφορετική, εντούτοις σε αυτήν την περίπτωση ο Νικίας αποδεικνύεται πιο ώριμος. Τα παιδαριώδη λάθη, πάντως, δεν λείπουν, αφού, λόγου χάριν, κατά την διάρκεια των συζητήσεων για σύναψη συμμαχίας με το Άργος, ο γιος του Νικηράτου πέφτει στην παγίδα του ηγέτη των *πονηρῶν*, Αλκιβιάδη (ο οποίος

τον κερδίζει με την χρήση του ψέματος ως πολιτικού όπλου), και αποτυγχάνει να αποτρέψει την υλοποίηση των σχεδίων του πολιτικού του αντιπάλου, παρόλο που ένας σεισμός τού προσφέρει και δεύτερη ευκαιρία, ώστε να μεταβεί ο ίδιος στην Σπάρτη και να διευθετήσει το ζήτημα όπως πρέπει. Όπως ειπώθηκε, οι *χρηστοὶ* υστερούν, συνήθως, στην ρητορική, ακόμα και όταν έχουν απέναντί τους *χρηστοὺς* που ηγούνται των *πονηρῶν*. Στην δε συζήτηση για την διεξαγωγή της Σικελικής εκστρατείας, ο Νικίας δεν κατορθώνει, μεν, να θέσει όρια στην χειμαρρώδη ρητορική του Αλκιβιάδη, που παίρνει με το μέρος του το σύνολο, σχεδόν, του αθηναϊκού *δήμου*, αλλά προβάλλει επιχειρήματα ορθολογικά, εμπειρικά αποδείξιμα και ενδεικτικά της πείρας του στην στρατηγική. Αν και οι Αθηναίοι καταστρέφονται στην Σικελία έχοντας ως στρατηγό τους τον Νικία, οι αρχικές προβλέψεις του *χρηστοῦ* πολιτικού δικαιώνονται απόλυτα. Ο Νικίας είναι καλύτερος στρατηγός από τον άπειρο τότε Αλκιβιάδη (ο οποίος, για όσο χρονικό διάστημα παραμένει στην Σικελία, δεν κατορθώνει τίποτα αξιόλογο), αλλά υστερεί, οπωσδήποτε, στην ρητορική, πράγμα που αναμένει κανείς από έναν *χρηστὸν* και μετριοπαθή πολιτικό.

Ένα άλλο γνώρισμα του Νικία, το οποίο αναδεικνύει ο Θουκυδίδης, είναι η ικανότητά του να προβαίνει σε μυστικές συνεννοήσεις με πολιτικούς ομοϊδεάτες. Η διατριβή αυτή δείχνει ότι ο γιος του Νικηράτου υστερεί έναντι των *πονηρῶν*, όταν ο λόγος είναι δημόσιος και επί του βήματος, αλλά είναι εξαιρετικά αποτελεσματικός στις παρασκηνιακές συμφωνίες. Τέτοια είναι, οπωσδήποτε, η περίπτωση της ειρήνης που φέρει το όνομά του, την οποία ο Νικίας επιτυγχάνει χάρη στις γνωριμίες που έχει στην Σπάρτη και ανακουφίζει, έστω και προσωρινά, την Αθήνα από τα δεινά του πολέμου. Αναλόγως κινείται και κατά την διάρκεια της Σικελικής εκστρατείας, όταν και αξιοποιεί άτομα που διαμένουν εκεί και τα οποία έχει προσεταιριστεί, προκειμένου να εξαπατήσει τους Συρακουσίους και να προωθήσει τα αθηναϊκά συμφέροντα. Το ίδιο πράττει ξανά, όταν δηλώνει ότι είναι έτοιμος να εξασφαλίσει την παράδοση των Συρακουσίων, ενώ ο Θουκυδίδης περιγράφει ότι ο Νικίας βρισκόταν σε μυστικές συζητήσεις με Συρακουσίους που επιθυμούσαν την λήξη του πολέμου. Εν ολίγοις, οι γνωριμίες του Νικία δεν αποδεικνύουν, απλώς, το διπλωματικό του ταλέντο, ούτε προωθούν, μόνο, τις φιλειρηνικές του επιδιώξεις, αλλά χρησιμοποιούνται και ως όπλο στο πεδίο της μάχης και της πολιτικής εν συνόλω.

Παρόλο, βέβαια, που ο Νικίας συλλαμβάνει ευφυή τεχνάσματα – χαρακτηριστικό το τέχνασμα που θέτει σε εφαρμογή με την συνδρομή του Λάμαχου, ώστε οι Αθηναίοι να καταφέρουν να τρυπώσουν εντός της πολιτείας του εχθρού –, κάποτε οι μηχανορραφίες του στρέφονται εις βάρος του και των Αθηναίων εν συνόλω. Ενδεικτικό είναι ότι ο Συρακούσιος

Ερμοκράτης, *χρηστὸς* και αυτός, πετυχαίνει σε κρίσιμη στιγμή της αναμέτρησης να ξεγελάσει μέσω απεσταλμένου του τον Νικία, με συνέπεια και οι Αθηναίοι να μην κατορθώσουν να διαφύγουν. Αν ο Νικίας είχε υποψιαστεί την παγίδα, ίσως να απέτρεπε τον αθηναϊκό όλεθρο. Αυτό δείχνει ότι οι μυστικές επικοινωνίες και, γενικά, η παρασκηνιακή πολιτική δράση μπορούν, ενίοτε, να πλήττουν και αυτούς που γνωρίζουν άριστα το παιχνίδι αυτό.

Στον *Λάχητα* του Πλάτωνος ο Νικίας παρουσιάζεται ως άνθρωπος με τεράστια πείρα στην στρατηγική και εξαιρετικά διαβασμένος χάρη στην συναναστροφή του με τους σοφιστές. Δεν είναι, εντούτοις, φιλοσοφικά επαρκής (όπως ούτε και ο Λάχης), προκειμένου να μπορέσει να συμβαδίσει με τα σύνθετα διανοητικώς επιχειρήματα του Σωκράτη. Είναι, μεν, ευφυέστερος του Λάχητα, αλλά, εν πολλοίς, επιφανειακός στον τρόπο με τον οποίον συνδιαλέγεται, αφού επικαλείται τους σοφιστές ή και τον ίδιο τον Σωκράτη στα τυφλά, δίχως να επιχειρεί να προσφέρει επιχειρηματολογία πρωτότυπη και πνευματικά διεισδυτική. Ο Πλάτωνας, έτσι, επιθυμεί να δείξει ότι ο Νικίας, παρά τις μαχητικές αρετές του, την στρατιωτική του οξύνοια, την εκλεκτή μόρφωση που έχει λάβει και το προσηνές του χαρακτήρα του, δεν είναι κατάλληλος για πολιτικός, ούτε δύναται να καθοδηγήσει την Αθήνα προς την ευδαιμονία. Στόχος της πολιτικής εξάλλου, κατά τον πλατωνικό *Γοργία*, είναι η ενστάλαξη της ηθικότητας στις ψυχές των πολιτών και κάτι ανάλογο φαίνεται να υπαινίσσεται ο φιλόσοφος και στον *Λάχητα* (την προϋπόθεση αυτήν δεν την πληροί ο Νικίας, όπως θεωρεί ο Πλάτωνας). Ασφαλώς, ο γιος του Αρίστωνα, ο εκλεκτός συνεχιστής της σωκρατικής φιλοσοφίας, δεν επιτίθεται στον Νικία με απροκάλυπτο ή και άκομψο τρόπο· μάλιστα, αν εξεταστεί η στάση του Πλάτωνα απέναντι στους μεγάλους πολιτικούς της Αθήνας (οι Μιλτιάδης, Κίμωνας, και Θεμιστοκλής και, ιδίως, ο Περικλής δέχονται τα σκωπτικά πυρά του Πλάτωνα στον *Γοργία*), τότε, υποστηρίζεται σε αυτήν την διατριβή, ο Νικίας ήταν, μάλλον, από τους αγαπημένους πολιτικούς ταγούς του Πλάτωνα. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στο ότι ο Νικίας ήταν *χρηστὸς* ιδεολογικά, αλλά κυρίως στο ότι ο γιος του Νικηράτου ασκούσε εμπράκτως μετριοπαθή πολιτική, μισούσε τους θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, όπως και ο Πλάτων, και εξασφάλισε, έστω και παροδικά, την ειρήνη ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη. Εν πάση περιπτώσει, η διατριβή αυτή εκθέτει την άποψη ότι σε επίπεδο θεματολογίας (κριτική στους ξακουστούς Αθηναίους πολιτικούς) ο *Λάχης* είναι πνευματικός προπομπός του ωριμότερου φιλοσοφικά *Γοργία*.

Ο Πλούταρχος, με την σειρά του, λόγω και των ηθογραφικών στοχεύσεων των *Βίων* του, παρουσιάζει πληρέστερο προσωπογραφικώς πορτρέτο του Νικία σε σχέση με το αντίστοιχο του

Θουκυδίδη. Η επιβίωση μέχρι και σήμερα πολλών λεπτομερειών της ζωής του Νικία (ακόμα και της καθημερινότητάς του σε διάφορες συνιστώσες της) οφείλεται, εν τινί μέτρω, στον *Βίον* του *χρηστοῦ* ανδρός που έχει συγγράψει ο βιογράφος. Κατ' αρχάς, ζωγραφίζει τον Νικία με τα πιο μελανά χρώματα, όταν κάνει λόγο για την γνωστή δειλία του· όπως, όμως, δείχνει η διατριβή αυτή, η ατολμία αυτή του Νικία αποτελεί απόρροια πολυπαραγοντικών καταστάσεων – οι οποίες επηρεάζουν, συνακόλουθα, τις αποφάσεις του ανδρός –, και όχι γνώρισμα άρρηκτα συνδεδεμένο με την ίδια την προσωπικότητα του γιου τού Νικηράτου. Επίσης, ο Πλούταρχος αποδίδει μεγάλη σημασία στην δεισιδαιμονία του Νικία, την οποία εκλαμβάνει ως παράγοντα καθοριστικό που οδήγησε την Αθήνα σε πολλά κακά, αφού ήταν άμεσα συνυφασμένη και με την δειλία του· εντούτοις, αυτή είναι η αλήθεια μόνο εν μέρει, αφού ο ηγέτης των *χρηστῶν* δεν ήταν ο μοναδικός ευσεβής άνθρωπος της εποχής του, απλώς φαίνεται ότι επεδείκνυε γνήσιο ενδιαφέρον για θεολογικού τύπου ζητήματα. Εξάλλου, και ο Αλκιβιάδης επιστράτευσε μάντεις, όταν χρειάστηκε, ώστε να προχωρήσει το εγχείρημα της εκστρατείας στην Σικελία· άρα, ο βιογράφος επικρίνει τον Νικία όχι για τις μεταφυσικές δοξασίες του, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος, αλλά για το αποτέλεσμα που είχαν αυτές στην ίδια την πόλη. Αν η αφοσίωση του Νικία στο θείο οδηγούσε σε επιτυχή για την Αθήνα περάτωση της Σικελικής εκστρατείας, ο Πλούταρχος (καθώς και όλοι οι υπόλοιποι συγγραφείς) δεν θα μεμφόταν, μάλλον, τον *χρηστὸν* άνδρα για την τάση του να γίνεται έρμαιο της δεισιδαιμονίας του.

Ένα άλλο στοιχείο που αναδεικνύει με ανάγλυφο τρόπο ο Πλούταρχος είναι τα μέσα που χρησιμοποιεί ο Νικίας για την προώθηση των πολιτικών σκοπών του, καθώς και για την εξασφάλιση της δυνατότητάς του να παραμένει στο απυρόβλητο, ήτοι να μην δέχεται αρνητική κριτική από τους συμπολίτες του. Πρώτον, ο Νικίας χρησιμοποιεί το ψέμα σαν πολιτικό όπλο, αφού κλείνεται στην οικία του και αφήνει να διαδοθεί η φήμη ότι ασχολείται διαρκώς με δημόσιες υποθέσεις, την στιγμή που στην πραγματικότητα θυσιάζει στους θεούς. Παρά ταύτα, η άσκηση της πολιτικής με ευσεβή τρόπο χαρίζει εύκλεια στον Αθηναίο πολιτικό, αφού οι συμπολίτες του δεν τον θεωρούν επικίνδυνο για την δημοκρατία πολιτικό ηγέτη. Αυτή, πάντως, η τακτική του Νικία στρέφεται, ενίοτε, εναντίον του, αφού η υπερβολική απομόνωσή του (σπάνια συνομιλούσε με συμπολίτες του και δεν σύχναζε στα συμπόσια), η, τρόπον τινά, αντικοινωνικότητά του, τον καθιστά ύποπτο στα μάτια των Αθηναίων, αφού πολλές φορές η υπέρ το δέον τυπικότητα και ευγένεια μπορούσαν να συνδεθούν με αντιδημοκρατικά φρονήματα. Οι Αθηναίοι σκέφτονταν ότι ένας επιφανής ρήτορας είναι δημόσιο πρόσωπο και, ως

εκ τούτου, οφείλει να είναι ανοιχτός στις συναναστροφές· αν είναι ακριβοθώρητος, ενδέχεται να προετοιμάζει συνωμοσία εναντίον του δημοκρατικού πολιτεύματος. Αυτό, πάντως, δεν στάθηκε ικανό να φθείρει την εικόνα του Νικία και να τροποποιήσει προς το χείριστο την άποψη που είχαν οι συμπολίτες του για εκείνον. Αυτό συνέβαινε, διότι ο Νικίας φρόντιζε να έχει όλους τους συμπολίτες του ευχαριστημένους: διοργάνωνε τριηραρχίες και γυμνασιαρχίες, ήταν χορηγός θεατρικών παραστάσεων και, εν γένει, παρουσίαζε λαμπρότατες εκδηλώσεις χάρη στην οικονομική του επιφάνεια. Κατά συνέπεια, στην διατριβή αυτήν δεικνύεται, μεταξύ άλλων, ότι ο Νικίας έχει συνειδητοποιήσει τον καίριο ρόλο που διαδραματίζει το χρήμα στην άσκηση της πολιτικής και το χρησιμοποιεί στο έπακρο προς όφελός του.

Πλην, όμως, των προειπωθέντων, ο Νικίας χρησιμοποιεί τα χρήματά του και με άλλον τρόπο: κάθε φορά που τού ζητάει κάποιος ένα ποσό, εκείνος τού το δίνει απλόχερα, είτε είναι φίλος, είτε εχθρός. Στην περίπτωση των φίλων, ο *χρηστὸς* άνδρας εξασφαλίζει ότι οι θετικά διακείμενοι προς αυτόν θα συνεχίσουν να φέρονται τοιουτοτρόπως· στην περίπτωση των εχθρών, εξαγοράζει αντιπάλους πολιτικούς και συκοφάντες, τους κλείνει, δηλαδή, το στόμα, προκειμένου να μην διαδίδουν για αυτόν είτε ψεύδη, είτε αληθείς πληροφορίες, που, ωστόσο, ο γιος του Νικηράτου δεν επιθυμεί να λάβουν έκταση δημόσια.

Στον Πλούταρχο παρουσιάζεται και μια άλλη, ενδιαφέρουσα πτυχή της προσωπικότητας του Νικία, η οποία σχετίζεται με την στάση του *χρηστοῦ* ανδρός απέναντι στο ζήτημα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού και τον φιλολακωνισμό του. Αν και η πληροφορία δεν είναι βέβαιη, αφού ο βιογράφος επικαλείται τον Θεόφραστο, ο ερευνητής μαθαίνει ότι ο Νικίας, αφού πέτυχε την συνομολόγηση ειρήνης ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη (421 π.Χ.), έσπευσε να εξαγοράσει την κλήρωση, προκειμένου η Σπάρτη να αποδώσει πρώτη τα υπεσχημένα. Αυτό δηλώνει ότι οι *χρηστοὶ* δεν είναι φιλολάκωνες εις βάρος της Αθήνας, δηλαδή δεν προτίθενται να προδώσουν την Αθήνα προς όφελος των Λακεδαιμονίων. Επομένως, ακόμα και κατά την στιγμή της ειρήνης, οι Αθηναίοι δεν μπορούν να αποκηρύξουν το δόγμα τής με κάθε τρόπο υπερίσχυσης εναντίον του αντιπάλου. Ασφαλώς, ο Νικίας εκμεταλλεύεται εκ νέου την οικονομική του επιφάνεια για την προώθηση των συμφερόντων της Αθήνας.

Κατόπιν, η παρούσα διδακτορική διατριβή ανέδειξε, μέσα από τον Πλούταρχο, την ιδιοτυπία της πολιτικής σύγκρουσης ανάμεσα στον Νικία και τον Αλκιβιάδη: δύο *χρηστοί*, οι οποίοι ηγούνται διαφορετικών ιδεολογικών παρατάξεων, την κρίσιμη στιγμή συνεργάζονται – ενθυμούμενοι, προφανώς, την κοινή ιδεολογική καταγωγή τους – και οδηγούν σε οστρακισμό

τον *πονηρὸν* Υπέρβολο. Το περιστατικό αυτό δείχνει, για άλλη μία φορά, ότι ο θεσμός του οστρακισμού δεν ήταν, μονάχα, όπλο του αθηναϊκού *δήμου*, αλλά συχνά αξιοποιείτο και από τους ίδιους τους πολιτικούς, προς προώθηση και υλοποίηση των συμφερόντων τους. Όταν οι *χρηστοὶ* αισθάνονται ότι απειλείται η πολιτική τους παντοδυναμία, «δανείζονται», προς όφελός τους, ένα γνήσιο δημοκρατικό εργαλείο, ήγουν τον θεσμό της οστρακοφορίας, προκειμένου να επικυρώσουν συμβολικά την πολιτική τους ισχύ εντός της αθηναϊκής πόλεως. Παρόλο που η διαδικασία του οστρακισμού εκκινείται, εν προκειμένω, από τον *πονηρὸν* Υπέρβολο, στην πραγματικότητα αξιοποιείται εμπράκτως από τους *χρηστοὺς* Νικία και Αλκιβιάδη. Η εμφατική νίκη των δύο αυτών αριστοκρατών μεγιστοποιεί την πολιτική τους επιρροή εντός της Αθήνας και πρέπει να σχετίζεται και με την μετέπειτα απόφαση των Αθηναίων να τους θέσουν συνεπικεφαλής της Σικελικής εκστρατείας.

Στην κωμωδία, τέλος, ο Νικίας παρουσιάζεται με όλα τα παραδοσιακά γνωρίσματά του: ο Τηλεκλείδης δίνει έμφαση στην συνήθεια του Νικία να εξαγοράζει τους συκοφάντες του (χρήση του χρήματος ως πολιτικού όπλου)· ο δε Φρύνιχος στον *Μονότροπον* αναδεικνύει την δειλία του, αλλά και εξαίρει την ικανότητά του στο σκάρωμα μηχανορραφιών (όπως δεικνύεται στο παρόν σύγγραμμα, ο Νικίας έχει μεγάλο ταλέντο στην άσκηση παρασκηνιακής πολιτικής). Ο Εύπολις βάζει, μεν, στον *Μαρικᾶν* του τον Υπέρβολο να κατηγορεί το τέκνο του Νικηράτου για συνωμοσία εναντίον της δημοκρατίας (πάγια μομφή των *πονηρῶν* εναντίον των *χρηστῶν*), αλλά προβάλλει και αντίλογο που συμβάλλει στην υπεράσπιση του Νικία. Ο Αριστοφάνης, με την σειρά του, το 424 π.Χ. φέρνει στην σκηνή έναν Νικία άτολμο, δειλό και υπερβολικά ευσεβή (χωρίς, βέβαια, να τον επικρίνει ευθέως για διάφορα σφάλματά του) και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίον ο κωμικός ποιητής στους *Ἱππῆς* χαρίζει το θεατρικό προβάδισμα, ήτοι την πρωτοβουλία κινήσεων, στον στρατηγό Δημοσθένη, τον οποίον ενσαρκώνει ο πρώτος δούλος του έργου. Στους δε *Ὄρνιθες* ο Αριστοφάνης εμφανίζει έναν Νικία τόσο εύστροφο και ικανό στην σύλληψη και εφαρμογή διαφόρων ύπουλων σχεδίων, όσο και δέσμιο της τάσης του να χρονοτριβεί και να μην αποφασίζει να ορμήσει εγκαίρως στην μάχη. Ως προς τις πολιτικές μεθοδεύσεις του Νικία, προβάλλεται η εικασία ότι ο *χρηστὸς* άνδρας ενδέχεται να διοργάνωσε παρασκηνιακά και από κοινού με τον Αλκιβιάδη την εκστρατεία των Αθηναίων στην Μήλο το 416 π.Χ. Στην διατριβή, επίσης, αυτήν υποστηρίζεται ότι ο Αριστοφάνης με την χρήση του νεολογισμού *μελλονικιᾶν* έχει κατά νου την καθυστέρηση του Νικία κατά το πρώτο διάστημα της Σικελικής εκστρατείας. Οι *Γεωργοί*, με την σειρά τους, παρουσιάζουν και αυτοί έναν

καθόλου ανδρείο Νικία, σατιρίζοντας την απόφασή του να παραδώσει το αξίωμά του στον Κλέωνα κατά την διάρκεια των δρωμένων της Σφακτηρίας το 425 π.Χ. Εδώ προβλήθηκε – με παραπομπή και σε άλλους ερευνητές – η ελκυστική υπόθεση ότι ο Νικίας ίσως πλήρωσε χίλιες δραχμές σε κάποιον συκοφάντη του, ο οποίος τον απείλησε με μήνυση λόγω της παράδοσης της στρατηγίας του στον Κλέωνα.

Καταληκτικά, η διατριβή αυτή εξηγεί ότι ο Νικίας δεν ήταν μόνο δέσμιος του χαρακτήρα του (ευσέβεια και ατολμία), αλλά και των περιστάσεων κατά τις οποίες κλήθηκε να διαχειριστεί τις τύχες της Αθήνας. Τις αθηναϊκές υποθέσεις άλλοτε τις χειρίστηκε με επιτυχία και άλλοτε αποτυχημένα. Αποδείχτηκε, δε, ότι ο Νικίας ήταν μετριοπαθής δημοκράτης (όπως και οι περισσότεροι *χρηστοί*) και όχι ολιγαρχικός, όπως εσφαλμένα υποστηρίζεται (οι φιλολακωνικές δράσεις του Νικία πάντοτε πραγματοποιούνταν για την προώθηση των συμφερόντων της Αθήνας και όχι για την εξασφάλιση της φιλίας των Σπαρτιατών per se). Πάνω απ' όλα, όμως, ο *χρηστὸς* πολιτικός ήταν άθυρμα του αμεσοδημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας. Επαρκή εξήγηση για αυτό παρέχει ο ίδιος, όταν, κατά την διάρκεια της Σικελικής εκστρατείας, ομολογεί ότι δεν επιθυμεί να επιστρέψει στην Αθήνα, διότι θα δικαστεί αδίκως από ανθρώπους αδαείς περί των όσων συμβαίνουν στις Συρακούσες. Προτιμάει ο γενναίος στρατηγός να πεθάνει ένδοξα, παρά να εκτελεστεί από τους κακόβουλους συμπολίτες του. Οι εσωτερικές πολιτικές διενέξεις των Αθηναίων, που καθίστανται εμφανείς μέσα από τις σφοδρές συγκρούσεις *χρηστῶν* και *πονηρῶν*, δεν ήταν υπαίτιες μονάχα για την προδοσία του όμορφου Αλκιβιάδη, όπως πιστεύεται· στην πραγματικότητα, σκότωσαν και τον προσηνή Νικία, έναν εκλεκτό στρατηγό της Αθήνας και τον σπουδαιότερο, μάλλον, πολιτικό της πόλεως αυτής μετά την εποχή του Περικλή.

Επαρκή απόδειξη των προλεχθέντων παρέχει ο Θουκυδίδης, λάτρης του Περικλέους, ο οποίος διασώζει έξι, συνολικά, λόγους του Νικία, επιθυμώντας να αναδείξει την λεκτική μεγαλοπρέπεια, την απέχουσα από αχρείαστους ρητορικούς εντυπωσιασμούς, καθώς και την μετριοπάθεια του ανδρός. Αν θέλουμε να αποκαταστήσουμε την ιστορική αλήθεια, είμαστε υποχρεωμένοι να δεχθούμε ότι ο *χρηστὸς* Νικίας, έρμαιο της συνθλιπτικής της ατομικότητας δύναμης του *δήμου*, καθώς και ατυχών για την Αθήνα πολιτικών συγκυριών, υπήρξε ο μέγιστος ηγέτης της αριστοκρατικής μερίδας στην Αθήνα του δεύτερου μισού του πέμπτου αιώνα π.Χ., δυνάμενος να κοιτάξει επαξίως στα μάτια ευκλεείς Αθηναίους, όπως ο Μιλτιάδης, ο Αριστείδης και ο Κίμων. Προσθετικά στο μεγαλείο του Νικία λειτουργούν οι όποιες αποτυχίες του, διότι οι

σπουδαίοι πολιτικοί είναι καταδικασμένοι να σηκώνουν στους ώμους τους όχι μόνο τις διακρίσεις, αλλά και τις παταγώδεις αποτυχίες, απότοκες αυτές, κάποτε, της συλλογικής παραφροσύνης που συντρίβει κάθε εξέχουσα ατομικότητα στο διάβα της. Ο Θουκυδίδης, εξάλλου, όταν γράφει στον επίλογο της Σικελικής εκστρατείας ότι ο Νικίας άξιζε λιγότερο από όλους να πάθει τέτοια συμφορά, δεν περιγράφει με ενάργεια μονάχα την τραγική μοίρα του *χρηστοῦ* ανδρός, που σύρθηκε σε μια εκστρατεία δίχως να το επιθυμεί, αλλά υψώνει τον Νικία και στην αθανασία, αφού οι τραγικές στιγμές χαρίζουν πάντοτε υστεροφημία στις εξέχουσες προσωπικότητες.

Μέρος 5ο

Κριτίας

5.1 Συνοπτικό βιογραφικό σκίτσο του Κριτία

Ο Κριτίας, ο γιος του Καλλαίσχρου και τέκνο εκλεκτής αριστοκρατικής οικογένειας που έλκει την καταγωγή της από τον ξακουστό Σόλωνα,[1125] είναι ο τελευταίος *χρηστὸς* πολιτικός, τον βίο και τις δράσεις του οποίου εκθέτει και αναλύει η παρούσα διδακτορική διατριβή. Η πρώτη χρονολογικώς εμφάνιση του Κριτία στις σωζόμενες αρχαίες πηγές πραγματοποιείται το 415 π.Χ. – έτος πραγματοποίησης της Σικελικής εκστρατείας –, όταν και ο ερευνητής τον βρίσκει να είναι ανάμεσα σε αυτούς που κατηγορούνται για το σκάνδαλο των Ερμοκοπιδών. Τελικά, ο Κριτίας αθωώνεται, αλλά δεν είναι εύκολο να καθοριστεί αν, πράγματι, ανήκε στους πρωτεργάτες της ανόσιας πράξης, ήτοι της βεβήλωσης των Ερμών κεφαλών. Αργότερα, το 411 π.Χ., λαμβάνει χώρα στην Αθήνα το πρώτο ολιγαρχικό πραξικόπημα, εντούτοις οι σχετιζόμενες με τον Κριτία πληροφορίες είναι είτε απούσες (λόγου χάριν, ο Κριτίας δεν μνημονεύεται ονομαστικά στο όγδοο βιβλίο του Θουκυδίδη, την βασικότερη πηγή για τα πολιτικά δρώμενα του 411 π.Χ.), είτε ελλιπείς. Θα γίνει, πάντως, προσπάθεια στο ανά χείρας σύγγραμμα να διαλευκανθεί το ζήτημα, ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα περί της συμμετοχής του ή μη στην ανατροπή αυτήν του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Κατόπιν, γύρω στα 407 π.Χ. ο Αλκιβιάδης εξορίζεται εκ νέου εξαιτίας στρατιωτικής αποτυχίας στο Αιγαίο που χρεώνεται στον ίδιο· ο Κριτίας, στενός φίλος και, εν τινί μέτρω, συνεργάτης του γιου τού Κλεινία κατά το διάστημα αυτό, εξορίζεται και αυτός στην Θεσσαλία. Οι πληροφορίες κατά το διάστημα παραμονής του στην Θεσσαλία είναι αντικρουόμενες, αφού ο μεν Ξενοφών ισχυρίζεται ότι προσπάθησε να εγκαθιδρύσει δημοκρατικό πολίτευμα, ενώ ο Φιλόστρατος διατείνεται, μερικούς αιώνες αργότερα, τα ακριβώς αντίθετα, συνδέοντάς τον με φιλοολιγαρχικές ενέργειες. Δύο χρόνια αργότερα, το 405 π.Χ., οι Αθηναίοι ηττώνται στους Αιγός ποταμούς και η δημοκρατία ανατρέπεται εκ νέου. Ο Κριτίας συγκαταλέγεται ανάμεσα στους *Τριάκοντα* τυράννους (404 π.Χ.), ενώ, πιθανώς, διορίζεται και ένα επιπλέον σώμα πέντε *ἐφόρων* – στους οποίους ανήκει ο Κριτίας –, το οποίο επιφορτίζεται με το καθήκον της γενικής επίβλεψης της δράσης των *Τριάκοντα*. Καθίσταται, έτσι, εμφανές ότι ο γιος του Καλλαίσχρου αποκτά υπερεξουσίες εντός της Αθήνας. Γι' αυτό και προτείνεται εδώ και αιτιολογείται

[1125] Για την καταγωγή του Κριτία βλ. Davies (1971) 326-328.

επιχειρηματολογικώς η ορολογία «Κριτίειος τυραννίδα». Κατά την ολιγόμηνη αυτήν περίοδο και μέχρι τον θάνατό του το 403 π.Χ., ο Κριτίας συνδέει το όνομά του με τις πιο μαύρες σελίδες της αθηναϊκής ιστορίας, αφού προβαίνει σε αδιανόητες για τα μέχρι τότε ήθη της Αθήνας ωμότητες, εξορίζοντας και σκοτώνοντας πολλούς αντιφρονούντες. Ενδεικτικά, ο περισσότερο μετριοπαθής Θηραμένης – ο οποίος ανήκει, μεν, στους πρωτοστάτες του πρώτου πραξικοπήματος το 411 π.Χ., αλλά από ένα σημείο και έπειτα αρχίζει να διαφωνεί με τον τρόπο υλοποίησης της ολιγαρχίας – εκτελείται μετά από εντολή του Κριτία, καθώς επιχειρεί να αντιταχθεί στις βιαιότητές του.

Το παρόν κεφάλαιο του Κριτία, με βάση τις κειμενικές πηγές που πραγματοποιούν εκτενή μνεία στον *χρηστὸν* πολιτικό, καταρτίζεται ως εξής: στα δύο πρώτα υποκεφάλαια θα αναλυθούν οι πτυχές του Κριτία που συναντά ο ερευνητής στα *Ἑλληνικὰ* και τα *Ἀπομνημονεύματα* του Ξενοφώντα, ο οποίος αποτελεί, εν γένει, την βασικότερη πηγή για τον βίο του Κριτία. Κατόπιν, έπεται ο Πλάτωνας, στο συγγραφικό corpus του οποίου ο Κριτίας εμφανίζεται αρκετές φορές· ξεχωριστά υποκεφάλαια θα αποτελέσουν τα έργα *Ἀπολογία* και *Ἑβδόμη Ἐπιστολὴ* και οι διάλογοι *Χαρμίδης* και *Τίμαιος* και *Κριτίας*. Η μνεία στον Κριτία που εντοπίζεται στον *Πρωταγόρα* δεν είναι εκτενής, γι' αυτό και θα σχολιαστεί σε σχετική υποσημείωση. Ο Κριτίας ολοκληρώνεται με ένα γενικό υποκεφάλαιο με τίτλο «Πληροφορίες για την πολιτική δράση του Κριτία από άλλες πηγές», ώστε να προστεθούν και οι αναφορές άλλων συγγραφέων (όπως ο Ανδοκίδης, ο Λυσίας, ο Λυκούργος, ο Πλούταρχος, ο Αθήναιος και ο Φιλόστρατος) στο τέκνο του Καλλαίσχρου.

Διευκρινίζεται, τέλος, σε αυτό το σημείο ότι στην παρούσα διατριβή δεν θα εξεταστεί το φιλοσοφικό – ποιητικό έργο του Κριτία,[1126] παρά μόνο η πολιτική του σταδιοδρομία, ώστε να γίνει προσπάθεια απόδειξης, μέσω του παραδείγματός του, της ύπαρξης και δράσης της πιο ριζοσπαστικής και ακραίας έκφανσης της μερίδας των *χρηστῶν*. Ασφαλώς, μπορεί, εδώ, να ειπωθεί συνοπτικά ότι το γνωστότερο, ίσως, έργο που αποδίδεται στον Κριτία είναι το σατυρικό δράμα με τίτλο *Σίσυφος*. Εντός του σχετικά εκτενούς αποσπάσματος που έχουμε στην κατοχή μας σήμερα, προβάλλεται η άποψη ότι η θρησκεία και, κατ' επέκταση, η έμφυτη τάση του ανθρώπου να πιστεύει στο θείο αποτελεί καθαρά ανθρώπινη επινόηση, ώστε οι μάζες να μην

[1126] Περί του συγγραφικού έργου του Κριτία, βλ., ενδεικτικά, Stephans (1939)· Iannucci (2002)· Ferlauto (1990) 178-183· Comuzzo (2000) 51-55· Kahn (1997) 247-262· O'Sullivan (2012) 167-185· Sutton (1981) 33-38· Caire (2018) 117-135· Djurić (1990) 215-217· Patzer (1974) 3-19· Dihle (1977) 28-42 και Σκουτερόπουλος (1991) 475-547.

δρουν αυθαίρετα και, υπό τον φόβο της μεταθανάτιας τιμωρίας, να συμβιβάζονται με τις προσταγές των εκάστοτε πολιτικών αρχόντων. Η θέση αυτή είναι, φυσικά, γνήσια σοφιστική και θυμίζει συνειρμικά στον ερευνητή τις συναφείς, κάπως, διατυπώσεις του Καλλικλή στον πλατωνικό *Γοργία*, όπου λέγεται ότι οι νόμοι έχουν επινοηθεί από τους αδύναμους, ήτοι τις συλλογικότητες, προκειμένου να τίθενται όρια στις φιλοδοξίες των βελτίστων φύσεων. Πάντως, δεν είναι βέβαιο αν το διανοητικό αυτό σύνθεμα – καίτοι αντιπροσωπευτικό των πεποιθήσεων του Κριτία, όπως διαφαίνονται μέσα από την πολιτική του πράξη – ανήκει, πράγματι, στον Κριτία, και το αυτό μπορεί να λεχθεί και για τις τραγωδίες *Τέννης*, *Ῥαδάμανθυς* και *Πειρίθοος*, οι οποίες αποδίδονται, συνήθως, στον Ευριπίδη.[1127] Παράλληλα, σώζονται αποσπάσματα από ελεγειακά και επικά ποιήματα του γιου τού Καλλαίσχρου, ενώ συνέγραψε ο ίδιος και πραγματεία με τίτλο *Πολιτεία Θετταλῶν*, πνευματική πρωτοβουλία που πρέπει να σχετίζεται και με την γνώση που αποκόμισε ο Κριτίας κατά τα χρόνια της εξορίας του στην Θεσσαλία.

5.2 Ο Κριτίας στα *Ἑλληνικὰ* του Ξενοφώντα

5.2.1 Τα γεγονότα που προηγούνται της τυραννίδας του Κριτία

Η πρώτη εκτενής εμφάνιση του Κριτία, αρκούντως περιγραφική της προσωπικότητάς του και ικανοποιητικά ενδεικτική της πολιτικής σταδιοδρομίας του, πραγματοποιείται στο έργο *Ἑλληνικὰ*[1128] του Ξενοφώντα, με το οποίο ο συγγραφέας του αναλαμβάνει, εν πρώτοις, το βαρυσήμαντο έργο της συνέχισης του ανολοκλήρωτου ιστορικού πονήματος του Θουκυδίδη – ώστε και να περιγραφεί ο Πελοποννησιακός Πόλεμος μέχρι την λήξη του – και, εν συνεχεία, την καταγραφή της ελληνικής ιστορίας μέχρι και το 362 π.Χ.[1129]

Χρήζουν σύντομης μνείας τα στρατιωτικά δρώμενα που προηγούνται της εμφάνισης του Κριτία στο ιστορικό έργο του Ξενοφώντα, τα οποία και σηματοδοτούν την οριστική, πια, λήξη

[1127] Βλ. και Σκουτερόπουλος (1991) 524-526.

[1128] Το κείμενο των *Ἑλληνικῶν* αντλείται από την κριτική έκδοση της Οξφόρδης, την οποία έχει επιμεληθεί ο Marchant (1968).

[1129] Για συμπληρωματικό σχολιασμό περί της σύνθεσης του έργου βλ. Gray (1991) 201: «The question of the composition of Xenophon's *Hellenica* dominated study of the author and the work for over a century. Our text of *Hellenica* picks up at roughly the point where Thucydides left history of the Peloponnesian War unfinished and continues unbroken down to the battle of Mantinea in 362 B.C. Yet it has been argued on the basis of formal, stylistic and other differences between sections that there were breaks in the composition and that the work was composed at two or more different periods of Xenophon's life. A reference to contemporary events dates the writing of the sixth book firmly in the 350s B.C., but there has been a persistent belief that other sections were written earlier».

του Πελοποννησιακού Πολέμου. Οι Αθηναίοι, λοιπόν, υφίστανται συντριπτική ήττα από τους Σπαρτιάτες στους Αιγός ποταμούς το 405 π.Χ. Η καθοριστική για τον τερματισμό του πολέμου νίκη των Λακεδαιμονίων μπορεί να αποδοθεί σε στρατηγική υπεροχή του Λύσανδρου,[1130] ο οποίος αποφασίζει να μην ενδώσει στην πρόκληση των Αθηναίων για ναυμαχία, αλλά προτιμά να προβεί σε προσεκτική παρακολούθηση των κινήσεών τους, μέχρι να του δοθεί η ευκαιρία για αιφνιδιαστική επίθεση, ικανή προς εξασφάλιση της νίκης.[1131] Όταν η Πάραλος έφερε στην Αθήνα την λυπηρή είδηση της ολοσχερούς καταστροφής της άλλοτε κραταιάς στον πόλεμο πόλης, οι Πειραιώτες, έχοντας ενημερωθεί πρώτοι για τις εξελίξεις, αλλά και τελικά σύμπαντες οι Αθηναίοι, άρχισαν να θρηνούν, όχι μόνο εξαιτίας της απώλειας των οικείων τους – αιτία, βέβαια, επαρκής προς έντονο ολοφυρμό –, αλλά περισσότερο διότι φοβούνταν ότι, πλέον, θα υπέφεραν παρόμοια μοίρα με αυτήν που επέβαλαν στο νησί της Μήλου πριν έντεκα χρόνια. Η αναφορά του Ξενοφώντα στο γνωστό γεγονός αποδεικνύει ότι η ωμή και έμπλεη κυνικού αμοραλισμού συμπεριφορά των Αθηναίων απέναντι στην Μήλο είχε χαραχτεί βαθιά στις συνειδήσεις των πολιτών, οι οποίοι, όπως φαίνεται, είχαν αναγνωρίσει (με κάποια πικρία, ίσως) ότι για χάρη της διατήρησης της *ἀρχῆς* τους είχαν προβεί σε εξαιρετικά ανάλγητες πράξεις. Ο Ξενοφώντας συμπληρώνει, βέβαια, ότι οι Αθηναίοι είχαν επιδείξει παρόμοια σκληρότητα

[1130] Βλ. και Hamilton (1970) 295-296: «The resounding defeat of the Athenian fleet at Aegospotami indicated that the end of the great struggle was near. The allies of Athens defected to Sparta, with the sole exception of Samos, and Athens prepared to make a last stand. From the Spartan point of view, some decision had first to be made about the former Athenian tributary allies who had capitulated; then Athens had herself to be brought to terms; and finally, accords had to be reached with Sparta's allies, especially Persia. To a large extent the solution of these problems rested with Lysander, the victor of Aegospotami, to whom all accorded credit for bringing the once-proud Athenians to their knees».

[1131] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.1.23-24: *οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἅμα τῷ ἡλίῳ ἀνίσχοντι ἐπὶ τῷ λιμένι παρετάξαντο ἐν μετώπῳ ὡς εἰς ναυμαχίαν. ἐπεὶ δὲ οὐκ ἀντανήγαγε Λύσανδρος, καὶ τῆς ἡμέρας ὀψὲ ἦν, ἀπέπλευσαν πάλιν εἰς τοὺς Αἰγὸς ποταμούς. Λύσανδρος δὲ τὰς ταχίστας τῶν νεῶν ἐκέλευσεν ἕπεσθαι τοῖς Ἀθηναίοις, ἐπειδὰν δὲ ἐκβῶσι, κατιδόντας ὅ τι ποιοῦσιν ἀποπλεῖν καὶ αὐτῷ ἐξαγγεῖλαι. καὶ οὐ πρότερον ἐξεβίβασεν ἐκ τῶν νεῶν πρὶν αὖται ἦκον. ταῦτα δ' ἐποίει τέτταρας ἡμέρας· καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἐπανήγοντο*. Για την καταστροφή των Αθηναίων βλ. 2.1.27-29: *καὶ ὁ μὲν ᾤχετο. Λύσανδρος δ', ἐπεὶ ἦν ἡμέρα πέμπτη ἐπιπλέουσι τοῖς Ἀθηναίοις, εἶπε τοῖς παρ' αὐτοῦ ἑπομένοις, ἐπὰν κατίδωσιν αὐτοὺς ἐκβεβηκότας καὶ ἐσκεδασμένους κατὰ τὴν Χερρόνησον, ὅπερ ἐποίουν πολὺ μᾶλλον καθ' ἑκάστην ἡμέραν, τά τε σιτία πόρρωθεν ὠνούμενοι καὶ καταφρονοῦντες δὴ τοῦ Λυσάνδρου, ὅτι οὐκ ἀντανῆγεν, ἀποπλέοντας τοὔμπαλιν παρ' αὐτὸν ἄραι ἀσπίδα κατὰ μέσον τὸν πλοῦν. οἱ δὲ ταῦτα ἐποίησαν ὡς ἐκέλευσε. Λύσανδρος δ' εὐθὺς ἐσήμηνε τὴν ταχίστην πλεῖν· συμπαρῄει δὲ καὶ Θώραξ τὸ πεζὸν ἔχων. Κόνων δὲ ἰδὼν τὸν ἐπίπλουν, ἐσήμηνεν εἰς τὰς ναῦς βοηθεῖν κατὰ κράτος. διεσκεδασμένων δὲ τῶν ἀνθρώπων, αἱ μὲν τῶν νεῶν δίκροτοι ἦσαν, αἱ δὲ μονόκροτοι, αἱ δὲ παντελῶς κεναί· ἡ δὲ Κόνωνος καὶ ἄλλαι περὶ αὐτὸν ἑπτὰ πλήρεις ἀνήχθησαν ἀθρόαι καὶ ἡ Πάραλος, τὰς δ' ἄλλας πάσας Λύσανδρος ἔλαβε πρὸς τῇ γῇ. τοὺς δὲ πλείστους ἄνδρας ἐν τῇ γῇ συνέλεξεν· οἱ δὲ καὶ ἔφυγον εἰς τὰ τειχύδρια. Κόνων δὲ ταῖς ἐννέα ναυσὶ φεύγων, ἐπεὶ ἔγνω τῶν Ἀθηναίων τὰ πράγματα διεφθαρμένα, κατασχὼν ἐπὶ τὴν Ἀβαρνίδα τὴν Λαμψάκου ἄκραν ἔλαβεν αὐτόθεν τὰ μεγάλα τῶν Λυσάνδρου νεῶν ἱστία, καὶ αὐτὸς μὲν ὀκτὼ ναυσὶν ἀπέπλευσε παρ' Εὐαγόραν εἰς Κύπρον, ἡ δὲ Πάραλος εἰς τὰς Ἀθήνας ἀπαγγελοῦσα τὰ γεγονότα*.

απέναντι και στους Ιστιαιείς, τους Σκιωναίους, τους Τορωναίους και τους Αιγινήτες.[1132] Όλες αυτές οι παρελθοντικές αναμνήσεις επιστρέφουν τώρα σαν άλλες Ερινύες και πλήττουν το ηθικό των Αθηναίων.

Η αμηχανία των Αθηναίων, καθώς και η αδυναμία τους προς δράση ανατρεπτική της δυσχερούς θέσης στην οποία έχουν περιέλθει, είναι πια έκδηλη, αφού, άλλωστε, μετά την ήττα

[1132] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.2.3. Ο Ράπτης (2002) 379 σφάλλει όταν επισημαίνει ότι: «Οι Αθηναίοι ... υπό την ηγεσία πολεμοχαρών και ανάξιων για τις περιστάσεις στρατηγών, σε πνεύμα άκρατου ανταγωνισμού μεταξύ των δημοκρατικών και ολιγαρχικών, ύστερα από την ταπείνωση του αλλοπρόσαλλου Αλκιβιάδη έναντι του συνετού πολιτικού του αντιπάλου Νικία, έχουν εκτραπεί σε ομαδικές σφαγές και γενική εξόντωση των κατοίκων μαρτυρικών για την εποχή ελληνικών πόλεων! Αυτές οι γενοκτονίες πράγματι αμαυρώνουν την πολιτική διαδρομή της Αθήνας και εντάσσονται στη λογική κατατρομοκράτησης των Λακεδαιμονίων συμμάχων μετά την Καλλίειο ειρήνη του 421 π.Χ., απευθείας πρόκληση στη Σπάρτη από την υπερδύναμη της Αθηναϊκής Συμμαχίας με πλανητάρχες καιροσκόπους στρατηγούς με ανεξέλεγκτη έπαρση, αδίστακτους και αιμοχαρείς, που στρέβλωσαν την ιστορία στην εκπνοή της ΄΄χρυσής εποχής΄΄ του Περικλή». Η φράση αυτή πρέπει σε αυτό το σημείο να διορθωθεί προς αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας. Κατ' αρχάς, το 421 π.Χ. δεν υπογράφεται η Καλλίειος (449 π.Χ.), αλλά η Νικίειος ειρήνη. Φυσικά, το λάθος αυτό μπορεί, αρχικά, να αποδοθεί και σε απροσεξία του ερευνητή· αποδεικνύεται, εντούτοις, ότι το σφάλμα δεν είναι ακούσιο, αλλά προϊόν ελλιπούς ιστορικής γνώσης, από την στιγμή που ο Ράπτης ισχυρίζεται ότι οι πολεμοχαρείς στρατηγοί έδρασαν μετά το 421 π.Χ. και αμαύρωσαν, έτσι, τον «χρυσό αιώνα» του Περικλή. Στην πραγματικότητα, ο Περικλής ήταν ο κύριος υπεύθυνος τόσο για την κατάληψη της Ιστιαίας (446 π.Χ.), όσο και για την επίθεση εναντίον της Αίγινας (431 π.Χ.). Για το πρώτο περιστατικό (Εύβοια) βλ. Θουκ. 1.114.3 και Πλουτ. *Περικλ*. 23.4. Στο 7.8 του *Περικλέους* ο Πλούταρχος μνημονεύει την ρήση ενός αγνώστου σε εμάς κωμικού ποιητή: *πειθαρχεῖν οὐκέτι τολμᾶν, ἀλλ' <ἐν>δάκνειν τὴν Εὔβοιαν καὶ ταῖς νήσοις ἐπιπηδᾶν* (απ. 700 Κ.–Α.). Την ιστορία σχολιάζει και ο Αριστοφάνης στους *Σφῆκες* (στ. 715-716: *Ἀλλ' ὁπόταν μὲν δείσωσ' αὐτοί, τὴν Εὔβοιαν διδόασιν ὑμῖν/ καὶ σῖτον ὑφίστανται κατὰ πεντήκοντα μεδίμνους ποριεῖν*), καθώς και στις *Νεφέλες* (στ. 211-213: Μαθ. *Ἐνταῦθ' ἔνεισιν. Ἡ δέ γ' Εὔβοι', ὡς ὁρᾷς,/ ἡδὶ παρατέταται μακρὰ πόρρω πάνυ*. Στρεψ. *Οἶδ'· ὑπὸ γὰρ ἡμῶν παρετάθη καὶ Περικλέους*). Για το δεύτερο περιστατικό (Αίγινα) βλ. Πλουτ. *Περικλ*. 34.2: *θεραπεύων δὲ τοὺς πολλοὺς [ὅμως] ἀσχάλλοντας ἐπὶ τῷ πολέμῳ, διανομαῖς τε χρημάτων ἀνελάμβανε καὶ κληρουχίας ἔγραφεν· Αἰγινήτας γὰρ ἐξελάσας ἅπαντας, διένειμε τὴν νῆσον Ἀθηναίων τοῖς λαχοῦσιν*. Πβ. και Πλουτ. *Περικλ*. 8.7: *οἷον τὸ τὴν Αἴγιναν ὡς λήμην τοῦ Πειραιῶς ἀφελεῖν κελεῦσαι*. Για διεξοδικό σχολιασμό του χωρίου βλ. και Stadter (1989) 108: «΄΄to remove Aegina, the pus in the eye of the Piraeus΄΄. Aegina probably did not join the Delian League at its foundation but in ca. 459 was made tributary after being defeated by Athens in a major sea battle and losing seventy ships (Thuc. 1.105.2, 108.4; cf. ML 33). After the peace treaty of 446 she remained in the empire, but her continuing complaints to Sparta supplied one of the motives for the war (Thuc. 1.67.2, 139.1). In 431, after the Spartan invasion, the Athenians removed the Aeginetans from the island and settled their own citizens there (*Per*. 34.2; Thuc. 2.27.1). These words probably belong to the latter occasion, as they seem similar to Thucycides' explanation: *τὴν Αἴγιναν ἀσφαλέστερον ἐφαίνετο τῇ Πελοποννήσῳ ἐπικειμένην αὐτῶν πέμψαντας ἐποίκους ἔχειν*. The phrase was recalled for its forceful image: conjunctivitis was a common ancient disease, marked by a purulent discharge of the eye, sticking the eyelids together and impairing or blocking vision. The offending matter needed to be cleaned out (cf. *Non posse* 1101C, *δεῖ μὲν γὰρ ἀμέλει τῆς περὶ θεῶν δόξης ὥσπερ ὄψεως λήμην ἀφαιρεῖν τὴν δεισιδαιμονίαν*). Aegina similarly inhibited the use of Piraeus. Plutarch quotes the phrase also at *Dem*. 1.2, and *Reg. et imp. apophtheg*. 186C and *Praec. ger. rep*. 803A, perhaps from Arist. *Rhet*. 3.10.7.1411a15-16. Our ΄΄eyesore΄΄ is now trite, and in any case has a different meaning, reffering to an obvious blight external to the viewer. The expression is attributed to Demades in Athen. 3.99D; Strabo (9.1.14 [395]) says some applied it to the island of Psyttalia». Ας προστεθεί, επίσης, ότι η Αθήνα είχε παρελθόν συγκρούσεων με την Αίγινα· περί αυτού, βλ. Debnar (2005) 6: «War with Aegina (around 505–491) is said to have forced the Athenians to become seamen (Herodotus 7.144)». Στα δρώμενα, τέλος, της Σκιώνης σημαντική συμμετοχή έχει ο Νικίας, όπως έχει δειχθεί ήδη στο οικείο κεφάλαιο. Όλες αυτές οι επισημάνσεις αναδεικνύουν εκ νέου την πρωτοτυπία του θέματος της παρούσας διδακτορικής διατριβής, η οποία αποδεικνύει, μεταξύ άλλων, ότι η Αθήνα μεγαλούργησε, μεν, στο εσωτερικό με το ρηξικέλευθο και άκρως ελευθερωτικό της ατομικής οντότητας του πολίτη πολίτευμά της, αλλά στην εξωτερική πολιτική οι μεγάλοι στρατηγοί των Αθηνών (τόσο οι *πονηροί*, όσο και οι *χρηστοί*) μεταχειρίστηκαν βία, προκειμένου να εδραιώσουν ή και να προστατεύσουν την αθηναϊκή ηγεμονία.

τους στους Αιγός ποταμούς ολόκληρη η Ελλάδα, πλην της Σάμου, τους εγκαταλείπει· οι υπόλοιπες πόλεις διαβλέπουν, μάλλον, την επικείμενη ολοκληρωτική επικράτηση της Σπάρτης έναντι της ηγεμονικής μέχρι πρότινος Αθήνας. Ούτως ή άλλως, ισχυροποιητικά προς την απραξία των Αθηναίων δρουν και οι ενέργειες του Λυσάνδρου, ο οποίος δίνει πίσω στους Μηλίους την πόλη τους και στους Αιγινήτες την δική τους.[1133] Ελλείψει τροφίμων και συμμάχων, οι Αθηναίοι καταλαμβάνονται από την απελπισία, περαιτέρω φθαρτική της εύθραυστης ψυχολογίας τους, αλλά, παραδόξως, δεν κάνουν ακόμα λόγο για συνθηκολόγηση. Μόνο όταν τελειώνουν τα τρόφιμα, αναγκάζονται, πια, να διαμηνύσουν στον Άγι ότι είναι έτοιμοι για σύναψη συμμαχίας, δίχως, όμως, να υποχρεωθούν σε γκρέμισμα των τειχών τους. Ο δε Άγις τούς παραπέμπει στην Σπάρτη, δηλώνοντας αναρμοδιότητα και, άρα, αδυναμία επαρκούς διευθέτησης του αιτήματος των Αθηναίων. Οι Σπαρτιάτες, όμως, στέλνουν πίσω τους Αθηναίους πρέσβεις, διαφωνώντας, προφανώς, με τα αιτήματα που προβάλλουν οι ηττημένοι.

Σε αυτό το σημείο αποφασίζει να δράσει ο *χρηστὸς* Θηραμένης, πολιτικός με δυνατότητα προσαρμογής στις διαφορετικές πολιτικές καταστάσεις, κάποτε και για λόγους ωφελιμιστικούς, όπως θα εξηγηθεί παρακάτω. Ο Θηραμένης, βεβαιότατα οξύνους πολιτικά, προτείνει στους Αθηναίους να τον στείλουν στον Λύσανδρο,[1134] ώστε να μάθει για ποιον λόγο οι Σπαρτιάτες απαιτούν από τους Αθηναίους να γκρεμίσουν τα τείχη τους.[1135] Η επιθυμία του πραγματοποιείται, ωστόσο ο Θηραμένης παραμένει σκοπίμως κοντά στον Λύσανδρο για σχεδόν τέσσερεις μήνες,[1136] προκειμένου οι Αθηναίοι να υποκύψουν στα αιτήματα των Λακεδαιμονίων λόγω της διαφαινόμενης έλλειψης τροφίμων τους. Η δράση αυτή του Θηραμένη είναι καταφανώς εξυπηρετική των συμφερόντων της Σπάρτης, αλλά κατά την άποψη του ιδίου σωστική, μάλλον, για την Αθήνα, η οποία απειλούνταν, πλέον, από λιμό.[1137] Κατόπιν, ο

[1133] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.2.9.

[1134] Ο Hamilton (1970) 299 γράφει σχετικά: «The role of Lysander in these negotiations is much greater than may appear at first glance. The fact that Theramenes chose to contact him rather than Agis indicates that he felt Lysander to be more influential with the ephors. The way in which the terms of the treaty were finally implemented also bears this out, and discloses Lysander's true role in the settlement».

[1135] Βλ. Munro (1938) 18: «He was on the spot, and except the demagogue Cleophon he had no formidable rival there; his central status in politics recommended him as the best intermediary between Athens and Sparta and between the extreme factions that threatened civil war at home; the flowing tide of public opinion was in his favour».

[1136] Βλ. και Hamilton (1970) 298.

[1137] Ο Θηραμένης δεν ομιλεί περί των κινήτρων του, ούτε ο Ξενοφών προβαίνει σε κάποιον σχολιασμό αυτών· εύκολα, όμως, συνάγεται εκ των δράσεων του Θηραμένη ότι ο *χρηστὸς* πολιτικός με το τέχνασμά του αυτό πετυχαίνει και να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα της Αθήνας την δεδομένη χρονική στιγμή – έστω και αν αυτά συνδέονται με πλήρη τήρηση των όρων της ειρήνης που θα θέσουν οι Λακεδαιμόνιοι – και να μην απεμπολήσει τον

Θηραμένης επιστρέφει στην Αθήνα και ζητά να σταλεί στην Σπάρτη, ισχυριζόμενος ότι ώς τότε ο Λύσανδρος τον κρατούσε αιχμάλωτο (μάλλον χρήση του ψέματος ως πολιτικού όπλου) και λέγοντας ότι ο Λύσανδρος τόνιζε πως δεν είναι ο ίδιος υπεύθυνος για την ειρήνη και τους όρους της, αλλά οι έφοροι.[1138] Έτσι, οι Αθηναίοι στέλνουν τον Θηραμένη σε ρόλο πρέσβη στην Σπάρτη, δίνοντάς του, μάλιστα, απόλυτη εξουσία (*αὐτοκράτωρ*, αξίωμα χρησιμοποιούμενο μόνο σε κρίσιμες πολιτικές καταστάσεις· βλ. και το κεφάλαιο του Νικία). Διά των ψευδών αυτών, ενδεικτικών και της πολιτικής ευφυΐας του, ο Θηραμένης κατορθώνει να δημιουργήσει εύφορες για την μετέπειτα εγκατάσταση της ολιγαρχίας στην Αθήνα συνθήκες. Αποδεικνύει, δε, και αυτός διά της δράσης του ότι οι *χρηστοὶ* είναι εξαιρετικά επιδέξιοι στην παρασκηνιακή δράση και τις απότοκες αυτής διπλωματικές συζητήσεις, ιδίως όταν οι αριστοκράτες αυτοί πρέπει να συναναστραφούν τους Λακεδαιμονίους.

Τα δρώμενα εξελίσσονται ως εξής: ο Θηραμένης μεταβαίνει στην πόλη Σελλάσια από κοινού με τους υπόλοιπους πρέσβεις και δηλώνει στους εφόρους πως έχει καταφτάσει με δοσμένη εκ των Αθηναίων πλήρη αρμοδιότητα επί της διαπραγμάτευσης για τους όρους της ειρήνης.[1139] Συγκαλείται, κατόπιν, συνέλευση, κατά την διάρκεια της οποίας καθίσταται εμφανές το μένος των υπολοίπων ελληνικών πόλεων εναντίον της Αθήνας, αφού οι Κορίνθιοι και οι Θηβαίοι, εκφράζοντας κάθετη διαφωνία με το ενδεχόμενο σύναψης συνθήκης, προτρέπουν τους Λακεδαιμονίους να καταστρέψουν ολοκληρωτικά την Αθήνα. Οι Αθηναίοι, όντες παντελώς παραδομένοι στην κρίση των νικητών αντιπάλων τους, πληρώνουν τις «αμαρτίες» του παρελθόντος, αφού, πια, γίνεται εμφανές το τίμημα της εδραίωσης και επί πολλά έτη διατήρησης μιας ηγεμονίας: η κατάλυσή της συνδέεται αξεδιάλυτα με το μένος που εκφράζουν οι νέοι νικητές επί του ηττημένου καταπιεστή τους. Αυτό ακριβώς το ενδεχόμενο φοβούμενοι, ηγέτες των *πονηρῶν*, όπως ο Περικλής, ο Κλέωνας και ο Αλκιβιάδης, ετίθεντο υπέρ του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, επιδιώκοντας την διαρκή επέκτασή του, προκειμένου να μην βρεθεί η Αθήνα στην εξαιρετικά δύσκολη θέση που τώρα βρίσκεται. Από την άλλη, αν το πράγμα ερμηνευθεί

γνήσιο φιλολακωνισμό του, εξασφαλίζοντας, έτσι, και ηγετική συμμετοχή του σε ενδεχόμενη μελλοντική ολιγαρχική ηγεσία εντός των Αθηνών.

[1138] Βλ. Μπαντές (2021) 59: «Ο Θηραμένης δεν έτρεφε καμία αυταπάτη. Οι απόλυτοι κυρίαρχοι θα επέβαλλαν τους όρους που ήθελαν. Οι διαπραγματεύσεις για το γκρέμισμα ή όχι των τειχών δεν είχαν κανένα νόημα. Οι Σπαρτιάτες όχι μόνο θα γκρέμιζαν τα τείχη, αλλά θα καθόριζαν και την πολιτική σκηνή της πόλης κατά πώς ήθελαν. Κι αυτή ήταν η μεγάλη του ευκαιρία. Δίνοντας τα διαπιστευτήριά του στους κατακτητές θα έβγαινε ξεκάθαρα κερδισμένος. Δε θα μπορούσε να βρει συνθήκες πιο ευνοϊκές. Οι Αθηναίοι θα έχουν κρεμάσει πάνω του όλες τους τις ελπίδες και οι Σπαρτιάτες θα ξέρουν ότι μπορούν να βασίζονται σ' αυτόν».

[1139] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.2.19.

φιλοσοφικά, μπορεί εδώ να λεχθεί ότι η συνεχής διόγκωση οποιουδήποτε πράγματος, είτε αυτό είναι το ανθρώπινο σώμα, είτε μια πόλη, οδηγεί αναπόφευκτα στην καταστροφή του. Μια ακόμα πιο διεισδυτική φιλοσοφικώς ερμηνεία δύναται να συνδεθεί με πιο ακραία τοποθέτηση: οτιδήποτε υπάρχει εντός του σύμπαντος, κάποια στιγμή οδηγείται, αφεύκτως, στον θάνατο.[1140] Κατά λογική συνεπαγωγή, ό,τι και αν έπρατταν οι Αθηναίοι, είτε επεξέτειναν την ηγεμονία τους, είτε απλώς την διατηρούσαν, η κυριαρχία τους αυτή κάποια στιγμή θα ελάμβανε τέλος. Η φθορά του συστήματός τους δεν είναι υπό διαπραγμάτευση, διότι θα συνέβαινε ούτως ή άλλως· η στάση, αντιθέτως, των άλλων πόλεων απέναντί τους θα μπορούσε να είναι επιεικέστερη, αν οι Αθηναίοι δεν είχαν ασκήσει τόσο σκληρή εξουσία.

Για καλή τους τύχη, πάντως, οι Αθηναίοι γλιτώνουν τα χειρότερα – ο *χρηστὸς* Θηραμένης, λόγω του φιλολακωνισμού του, οπωσδήποτε θα πίεσε προς την κατεύθυνση αυτήν, ήτοι προς συμφιλίωση, έστω και υπό αυστηρούς όρους –, αφού οι Σπαρτιάτες, σεβόμενοι την αδιαμφισβήτητη προσφορά της Αθήνας στον ελλαδικό κόσμο κατά την διάρκεια των Περσικών πολέμων, δεν δέχονται να προβούν σε υποδούλωση πόλεως ελληνικής, ιδίως από την στιγμή που αυτή τυγχάνει να είναι η σπουδαία Αθήνα. Έστω και με αυτόν τον τρόπο, οι Αθηναίοι αποδεικνύεται ότι είχαν δίκιο, όταν με αλαζονική σιγουριά έλεγαν στους Μηλίους ότι *οὐ γὰρ οἱ ἄρχοντες ἄλλων, ὥσπερ καὶ Λακεδαιμόνιοι, οὗτοι δεινοὶ τοῖς νικηθεῖσιν* (Θουκ. 5.91.1). Παρά ταύτα, οι Λακεδαιμόνιοι, αν και μεγαλόψυχοι, δεν είναι αφελείς: απαιτούν το γκρέμισμα των Μακρών Τειχών και των τειχών του Πειραιά, παράδοση όλων των αθηναϊκών καραβιών πλην δώδεκα, επιστροφή των εξορίστων και διάθεση, τέλος, των Αθηναίων να έχουν τους ίδιους εχθρούς και φίλους με τους Λακεδαιμονίους, το οποίο, με την σειρά του, υποδηλοί ότι οι Αθηναίοι έχουν, πλέον, την υποχρέωση να εκστρατεύουν από κοινού με την Σπάρτη, όταν τους ζητηθεί. Ο Θηραμένης επιστρέφει, τελικά, στην Αθήνα, μεταφέρει τις απαιτήσεις της Σπάρτης και πείθει τους Αθηναίους να συνθηκολογήσουν.[1141]

5.2.2 Η εγκαθίδρυση της Κριτίειας τυραννίδας και ο ρόλος του *χρηστοῦ* Κριτία

Το ολιγαρχικό πολίτευμα, που άμα τη ενάρξει του εκπίπτει σε τυραννίδα εξαιτίας της ανηθικότητας των εκπροσώπων του και, πρωτευόντως, του Κριτία, εγκαθιδρύεται στην Αθήνα

[1140] Βλ. και Πλ. *Πολ*. 546a: *χαλεπὸν μὲν κινηθῆναι πόλιν οὕτω συστᾶσαν· ἀλλ' ἐπεὶ γενομένῳ παντὶ φθορά ἐστιν, οὐδ' ἡ τοιαύτη σύστασις τὸν ἅπαντα μενεῖ χρόνον, ἀλλὰ λυθήσεται*.
[1141] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.2.21-22.

το 404–403 π.Χ. Οι πρώιμες περιγραφές του Ξενοφώντα δεν προοιωνίζονται θετικές για την Αθήνα εξελίξεις, αφού ο συγγραφέας φροντίζει εξ αρχής να δηλώσει ότι οι Αθηναίοι θεωρούσαν το εν λόγω έτος άναρχο (*ἀλλ᾽ ἀναρχίαν τὸν ἐνιαυτὸν καλοῦσιν*, Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.1), εξηγώντας ότι δεν υπολογιζόταν ο Πυθόδωρος ως άρχοντας της συγκεκριμένης χρονιάς, αφού εξελέγη σε καιρό ολιγαρχίας. Ήδη η μνεία αυτή, ενδεικτική της απέχθειας των Αθηναίων για πολιτεύματα αυταρχικά, υποσημαίνει την βούλησή τους να ξεχάσουν την ολιγόμηνη, αλλά οπωσδήποτε ταραγμένη περίοδο. Εν ολίγοις, η απουσία αρχής δεν συνδέεται μόνο με την ανυπαρξία δημοκρατικού πολιτεύματος, αλλά φιλοσοφικά δύναται να περιγράφει εναργώς και την πλήρη απουσία τάξης, εν προκειμένω το πολιτειακό χάος που έλαβε χώρα κατά το έτος αυτό.[1142]

Ακολούθως, η φράση *ἐγένετο δὲ αὕτη ἡ ὀλιγαρχία ὧδε* (2.3.2), πολιτειολογικώς σαφέστατη, δεικνύει ότι το δημοκρατικό πολίτευμα μετατρέπεται, αρχικά, σε ολιγαρχικό· άλλωστε, η εξόφθαλμη επιβολή τυραννίδας δεν θα συνήδε με τις επιθυμίες της Σπάρτης, η οποία ήθελε, απλώς, να πετύχει τον έλεγχο της Αθήνας μέσω της επιβολής του σπαρτιατικού πολιτικού συστήματος[1143] (το ίδιο, ασφαλώς, έπραττε η Αθήνα κατά την πολυετή περίοδο της ηγεμονίας της, εγκαθιστώντας δημοκρατίες στις συμμαχικές πόλεις) και όχι να αφανίσει τον αθηναϊκό πληθυσμό. Η ξενοφώντεια ανάλυση συγκεκριμενοποιείται πολιτικώς, όταν δηλώνεται ρητώς ότι *ἔδοξε τῷ δήμῳ τριάκοντα ἄνδρας ἑλέσθαι, οἳ τοὺς πατρίους νόμους συγγράψουσι, καθ᾽ οὓς πολιτεύσουσι* (2.3.2), πράγμα που βοηθάει τον ερευνητή να κατανοήσει τις συνθήκες εγκαθίδρυσης του ολιγαρχικού πολιτεύματος: η στερεοτυπική φράση *ἔδοξε τῷ δήμῳ*, άρρηκτα συναρμονισμένη με το ίδιο το δημοκρατικό πολίτευμα στην διαχρονία του, παρόλο που, εν πρώτοις, μοιάζει με λεκτική παραφωνία, τελικά δείχνει ότι ακόμα και σε αυτήν την ταραχώδη περίοδο ο λαός διατηρεί μέρος της πολιτικής του κυριαρχίας (με την ανοχή, βεβαίως, της Σπάρτης) και εκλέγει ο ίδιος τους τριάντα άνδρες με εντολή να υλοποιήσουν τα με την Σπάρτη συμφωνηθέντα. Από την μία, η ερμηνεία αυτή καθιστά τον αθηναϊκό *δῆμον* υπαίτιο για τις μετέπειτα εξελίξεις, από την άλλη η εγκαθίδρυση της ολιγαρχίας είναι προαποφασισμένη, αφού

[1142] Ο Μικρογιαννάκης (2010) 55, σχολιάζοντας την παθολογία των πολιτευμάτων στο όγδοο βιβλίο της πλατωνικής *Πολιτείας*, σημειώνει σχετικά με την τυραννίδα: «Καί ἡ τυραννίς εἶναι *ἔσχατον νόσημα*. Ἡ τυραννίς προέρχεται μόνο *ἐκ δημοκρατίας*, τῆς ἄκρας ἐλευθερίας, ἀλλά εἶναι ἡ ἄκρα δουλεία. Και τό χειρότερο· μέ τήν τυραννίδα περιερχόμεθα σέ ἀδιέξοδο, *ἀπορίαν*. Συζοῦμε κλεισμένοι μέ τό *ἔσχατον νόσημα*. Ἀλλά διατί τό νόσημα αὐτό λέγεται *ἔσχατον*; Σημαίνει αὐτό ἁπλῶς τό τελευταῖο στήν σειρά, δηλ. τάξη; Νομίζω ὅτι μέ τό *ἔσχατον* δηλώνεται ὅτι δέν ὑπάρχει πλέον πολιτειακός βίος. Εἶναι ὅλοι δοῦλοι πλήν ἑνός, τοῦ τυράννου (ὅπως εἶδε ὁ Hegel στά κράτη τῆς Ἀνατολῆς). Κατά τόν Πλάτωνα ὅμως ὁ τύραννος εἶναι ὄχι ἁπλῶς δοῦλος ἀλλ᾽ ὁ δουλικώτερος πάντων. Ἔτσι μέ τήν τυραννίδα μαραζώνουν ὅλοι, ἐπέρχεται (ψυχική) νέκρωση».

[1143] Περί αυτού, βλ. και Hamilton (1970) 302.

η Αθήνα έχει ηττηθεί και δεν δύναται, πια, να προβάλει αξιόλογη στρατιωτική αντίδραση. Κατά συνέπεια, η δυνατότητα του λαού προς πολιτική αυτενέργεια είναι, πλέον, μόνο φαινομενική και δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα: ο λαός προβαίνει στην εκλογή τριάντα ατόμων, διότι δεν μπορεί να πράξει διαφορετικά.

Η αιτιατική, επιπροσθέτως, *τοὺς πατρίους νόμους* δεν αφήνει καμία υπόνοια για εδραίωση τυραννίδας – τουναντίον, λειτουργούσε, ενίοτε, σαν πολιτικό σλόγκαν των *χρηστῶν* –, αφού η φράση παραπέμπει περισσότερο στους σολώνειους χρόνους, κατά την διάρκεια των οποίων ο Άρειος Πάγος κατείχε σημαίνοντα ρόλο και η αθηναϊκή πολιτική δεν ήταν ακόμα αποκλειστικά ψηφισματική (ο όρος αναφέρεται στα ψηφίσματα της Εκκλησίας του Δήμου).[1144] Φυσικά, το πολίτευμα τότε δεν έπαυε να είναι δημοκρατικό, έστω και περισσότερο ελεγχόμενο, ενώ τώρα η μνεία στους *τριάκοντα* άνδρες δεν σχετίζεται καθόλου με την δημοκρατία. Εν πάση περιπτώσει, αυτό που πρέπει να καταστεί σαφές είναι ότι, με βάση το κείμενο, το πολίτευμα πρόκειται να είναι ολιγαρχικό και καθόλου τυραννικό. Ας επισημανθεί, δε, εν είδει φιλολογικού σχολίου, ότι η παρουσία του Κριτία στην δεύτερη θέση (από τους τριάντα άνδρες είναι ο δεύτερος που κατονομάζει ο Ξενοφών) πιθανώς να σχετίζεται και με τον βαρυσήμαντο ρόλο του *χρηστοῦ* ανδρός στα πολιτικά γεγονότα της περιόδου αυτής, αφού το όνομά του εντυπώνεται αμέσως στο μυαλό του αναγνώστη. Σημειωτέον, τέλος, ότι ο Κριτίας, πέρα από την παρουσία του στους *Τριάκοντα*, τοποθετείται και σε σώμα πέντε *ἐφόρων*, όπως αναγιγνώσκει ο ερευνητής στον *Κατὰ Ἐρατοσθένους* του Λυσία.[1145] Η πληροφορία αυτή δεικνύει, μεταξύ άλλων, ότι ο γιος του Καλλαίσχρου είναι, πια, αποφασισμένος να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας, αφού αποκτά υπερεξουσίες εντός αυτής.

Από το 2.3.11 ο Ξενοφών προβαίνει σε αναλυτικότερη περιγραφή του καθεστώτος των *Τριάκοντα* και του τρόπου με τον οποίον έδρασαν κατά την διάρκεια της ολιγόμηνης πολιτικής τους παντοδυναμίας. Επισημαίνεται, κατ' αρχάς, ότι οι άνδρες αυτοί εξελέγησαν μετά την κατεδάφιση των Μακρών Τειχών και των τειχών του Πειραιά, σημαντικών αμυντικών

[1144] Η *πάτριος δημοκρατία* του Σόλωνα φαίνεται, όπως την περιγράφει ο Αριστοτέλης, να αποτελούσε ένα μείγμα δημοκρατίας και ολιγαρχίας, θα μπορούσε, επομένως, να οριστεί και ως «μετριοπαθής δημοκρατία»· ο δε φιλόσοφος αντιδιαστέλλει το πολίτευμα αυτό με την μετέπειτα ακραία δημοκρατία, που εμφανίστηκε μετά τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη και του Περικλή, οι οποίοι αφαίρεσαν από τον Άρειο Πάγο τις πολιτειακές αρμοδιότητές του. Βλ. σχετικά Αριστ. *Πολιτικ.* 1273b-1274a. Σε κάθε περίπτωση, το σολώνειο πολίτευμα θα πρέπει, οπωσδήποτε, να άρεσε στους *χρηστούς*, τόσο πολιτικούς, όσο και στοχαστές (Θουκυδίδης, Πλάτων, Αριστοτέλης κ.λπ.).

[1145] Βλ. Λυσ. 12.43: *ἐπειδὴ δὲ ἡ ναυμαχία καὶ ἡ συμφορὰ τῇ πόλει ἐγένετο, δημοκρατίας ἔτι οὔσης, ὅθεν τῆς στάσεως ἦρξαν, πέντε ἄνδρες ἔφοροι κατέστησαν ὑπὸ τῶν καλουμένων ἑταίρων, συναγωγεῖς μὲν τῶν πολιτῶν ἄρχοντες δὲ τῶν συνωμοτῶν, ἐναντία δὲ τῷ ὑμετέρῳ πλήθει πράττοντες· ὧν Ἐρατοσθένης καὶ Κριτίας ἦσαν.*

μηχανισμών – άμεσα συνταιριασμένων και με την αμυντική στρατηγική του Περικλή – που συνέδραμαν καθοριστικά στην διατήρηση της ηγεμονίας από πλευράς των Αθηναίων· έτσι, οι Λακεδαιμόνιοι επιθυμούν, προφανώς, να βεβαιωθούν για την πλήρη στρατιωτική αποδυνάμωση των αντιπάλων τους, γι' αυτό και είναι αναγκαίο η αλλαγή του πολιτεύματος να συντελεστεί μετά την καθαίρεση των τειχών.

Παρά, εντούτοις, το γεγονός ότι οι άνδρες αυτοί είχαν εκλεγεί από τον λαό με βασική τους αρμοδιότητα την σύνταξη των *πατρίων νόμων* (ενέργεια ισοδύναμη, κάπως, με την συγγραφή σύγχρονου συντάγματος), ανέβαλλαν διαρκώς την δημοσίευσή τους – οι νόμοι αυτοί, εύλογα, θα ήταν δεσμευτικοί και περιοριστικοί, μάλλον, των δραστηριοτήτων τους, άρα γι' αυτό οι *Τριάκοντα* καθυστερούν την συγγραφή και δημόσια έκθεσή τους –, συγκροτώντας, συνάμα, την Βουλή και τις υπόλοιπες αρχές με τρόπο καθαρά εξυπηρετικό των συμφερόντων τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι *Τριάκοντα* πετυχαίνουν εξ αρχής να εξασφαλίσουν την δυνατότητά τους προς δίχως νομικού τύπου ασφαλιστικές δικλείδες άσκηση της εξουσίας.[1146] Αυτό, με την σειρά του, υποδηλοί ότι το πολίτευμα αρχίζει, ήδη, να εκτρέπεται προς την τυραννίδα, παρόλο που ακόμα δεν έχουν συντελεστεί εγκλήματα, επικυρωτικά πάντοτε μιας τυραννίδας, και παρόλο που οι πολιτικοί άρχοντες δεν έχουν, ακόμα, ομολογήσει την αληθινή φύση του πολιτεύματος. Μέχρι και ένας απροειδοποίητος γνωστικώς αναγνώστης δύναται να καταλάβει εύκολα ότι η Αθήνα πρόκειται να ζήσει μερικές από τις χειρότερες στιγμές της ιστορίας της.

Στο εδάφιο, κατόπιν, 2.3.12–14 ο Ξενοφών εξειδικεύει πολιτικώς την μνεία στους *Τριάκοντα*, προβαίνοντας σε διεξοδική έκθεση των βιαιοπραγιών τους. Στην αρχή, λοιπόν, οι άνδρες αυτοί αρχίζουν να συλλαμβάνουν τους ανθρώπους που στον καιρό του δημοκρατικού πολιτεύματος είχαν μετατραπεί σε επαγγελματίες συκοφάντες (*ἀπὸ συκοφαντίας ζῶντας*). Εύλογα εικάζει κανείς ότι η περιγραφή ταιριάζει με τους θιασώτες της μερίδας των *πονηρῶν*, οι οποίοι, επηρεαζόμενοι και από τις πολιτικές τακτικές που χρησιμοποιούσαν οι ηγέτες – δημαγωγοί της ριζοσπαστικής παράταξης, συνήθιζαν να σέρνουν σε δίκες εκλεκτούς εκπροσώπους της μερίδας των *χρηστῶν*, στην προσπάθειά τους να τους εκτοπίσουν από την αθηναϊκή πολιτική κονίστρα, με συνέπεια και να επιβάλουν την δική τους πολιτική κυριαρχία. Η

[1146] Βέβαιος για τον τυραννικό τρόπο άσκησης της εξουσίας από την πλευρά των *Τριάκοντα* είναι ο Németh (2006) 18: «Außer der bloßen Zahl gibt es eine einzige Ähnlichkeit zwischen den 30 Geronten und den 30 Syngrapheis. Beide Räte haben die Rechte der Gesetzgebung bzw. der Beschlußfähigkeit und der Gerichtsbarkeit innegehabt. Ich möchte mich an dieser Stelle nicht ausführlich mit diesem Problem beschäftigen. Die Dreißig übten über Athen eine Tyrannenherrschaft aus. Es ist durchaus nicht zu erwarten, daß die Tyrannen auf das Prinzip der Teilung der Macht Rücksicht nehmen wollten. Sie haben es natürlich nicht getan, und zwar nicht, weil sie Sparta nachahmen wollten, sondern weil sie Tyrannen waren».

υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται απόλυτα από την επόμενη φράση του Ξενοφώντα, ο οποίος επισημαίνει ότι τα άτομα αυτά είχαν γίνει ενοχλητικά και έκαναν τον βίο αβίωτο στους *καλοὺς κἀγαθούς*, τους οποίους και παρέπεμπαν στο δικαστήριο για θανατική καταδίκη. Η αιτιατική *καλοὺς κἀγαθοὺς* αποτελεί πάγιο συνώνυμο των λέξεων *χρηστός*, *γνώριμος* κ.λπ. Συμπερασματικά, η λέξη εδώ δεν έχει, απλώς, ηθικό περίβλημα· πολλώ δε μάλλον αποτελεί κατάδηλη αναφορά στην διαχρονική πολιτική αντιπαράθεση των *χρηστῶν* με τους *πονηρούς*.[1147] Σε αυτό, λοιπόν, το πρώτο στάδιο οι *Τριάκοντα* εξαπολύουν ανηλεείς διωγμούς κατά των *πονηρῶν*, λειτουργώντας ως γνήσιοι εκπρόσωποι των *χρηστῶν*, αλλά, πάντως, στην πιο ριζοσπαστική τους συνιστώσα. Προφανώς, δεν έχουν λησμονήσει τα δεινά που τράβηξαν ένδοξοι *χρηστοί*, όπως ο Θουκυδίδης του Μελησία και ο Λάχητας από την εμπλοκή τους σε δικαστικές διαμάχες με αρχηγούς των *πονηρῶν*. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η επίθεσή τους εναντίον των συκοφαντών λειτουργεί ανταποδοτικά και εκφράζει τα κατά τους *χρηστοὺς* δέοντα πολιτικά αντίποινα εναντίον των *πονηρῶν*. Εξάλλου, ο Ξενοφών τονίζει ότι η Βουλή δεν εντόπιζε ανηθικότητα κινήτρων σε αυτήν την συμπεριφορά, αφού οι βουλευτές – τοποθετημένοι εκεί από τους *Τριάκοντα* και, άρα, όντες *χρηστοί* – απεχθάνονταν τους συκοφάντες και με ευχαρίστηση τους καταδίκαζαν, παίρνοντας, έτσι, εκδίκηση για όσα είχαν υποστεί στο παρελθόν από αυτούς.

Τον πρώτο, λοιπόν, καιρό της παντοδυναμίας τους, οι *Τριάκοντα* επιτυγχάνουν την δημιουργία πολιτικής ομοφωνίας και – με όρους πολιτικής επιστήμης – συναίνεσης, αφού κυνηγούν στοχευμένα τους ιδεολογικούς τους αντιπάλους. Εντούτοις, σύντομα παρασύρονται από την πλανεύτρα εξουσία και αποφασίζουν να επιβάλουν ολοκληρωτική κυριαρχία στην πόλη των Αθηνών. Στέλνουν στην Σπάρτη δύο εκ των τριάντα ανδρών, τον Αισχίνη και τον Αριστοτέλη, προκειμένου να πείσουν τον Λύσανδρο[1148] να τους παραχωρήσει φρουρά, με σκοπό να εκτοπίσουν πλήρως τους *πονηροὺς* και να στερεώσουν, κατ' αυτόν τον τρόπο, το

[1147] Γι' αυτό και δεν έχει, ίσως, δίκιο ο Pownall (2012) 1, όταν επισημαίνει ότι ο Κριτίας σκιαγραφείται στα *Ἑλληνικὰ* του Ξενοφώντα με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην είναι σαφές αν έχει πολιτικό πρόγραμμα ή όχι. Οι πολιτικές αντιλήψεις του Κριτία είναι δύσκολο να διευκρινιστούν μέχρι και την εμπλοκή του στους *Τριάκοντα*, αυτό μπορώ να το δεχτώ· εντούτοις, από τους *Τριάκοντα* και εξής, είναι, πια, κατάδηλη η πολιτική κατεύθυνση των δράσεών του. Η ανάλυση του Pownall είναι η κάτωθι: «Furthermore, Xenophon portrays Critias in the *Hellenica* as motivated solely by personal and emotional considerations rather than political ones. One of the most noteworthy features of his narrative is the lack of any positive political program of Critias; he is only shown reacting to criticisms voiced by Theramenes instead of initiating any political developments of his own leading to a government based on actual political doctrine. Xenophon's portrayal has been very influential upon most subsequent treatments of Critias, both ancient and modern». Βέβαια, η προσέγγιση αυτή ανατρέπεται, εν συνεχεία, από τον ίδιο τον ερευνητή, ο οποίος εντοπίζει πολιτικό πρόγραμμα στους *Τριάκοντα* και, μάλιστα, μετριοπαθές.

[1148] Ο σπουδαίος ρόλος του Λύσανδρου στην εδραίωση των *Τριάκοντα* τονίζεται και από τον Németh (2006) 14: «Die athenischen Tyrannen konnten nur mit Hilfe des spartanischen Feldherren Lysander zur Macht gelangen. Die angebliche Nachahmung spartanischer Institutionen in Athen scheint dadurch noch wahrscheinlicher zu sein».

καθεστώς.[1149] Η φράση *τοὺς πονηροὺς ἐκποδὼν ποιησάμενοι* δεικνύει με παραστατικότητα την δίψα των *Τριάκοντα* για ολοκληρωτική εξολόθρευση των μισητών αντιπάλων τους, που αγαπούσαν την ριζοσπαστική δημοκρατία και απεχθάνονταν οποιοδήποτε αυταρχικό πολίτευμα. Αξίζει να σχολιαστεί εδώ το ευφυές ρητορικό τέχνασμα που χρησιμοποιούν οι *Τριάκοντα*: διαμηνύουν στον Λύσανδρο ότι επιθυμούν να κατατροπώσουν τους *πονηροὺς* και δεν ομολογούν ευθέως ότι έχουν την πρόθεση να σκοτώσουν οποιοδήποτε αντιδραστικό στοιχείο, ικανό και προς ανατροπή του καθεστώτος τους. Αυτό συμβαίνει σκόπιμα, διότι ο Λύσανδρος ποτέ δεν θα συναινούσε σε εκτροπή της ολιγαρχίας σε μια αφόρητη για την Αθήνα τυραννίδα. Αν η Σπάρτη ήθελε να καταστρέψει την Αθήνα, θα το είχε πράξει ήδη και δεν θα επιστράτευε τους *Τριάκοντα*: οι τελευταίοι εξυπηρετούν την διάθεση της Σπάρτης να ελέγχει την Αθήνα και να εξασφαλίζει την υπακοή της· δεν συνδέονται σε καμία περίπτωση με θέληση της Σπάρτης να αφανίσει την Αθήνα.[1150]

Ο Λύσανδρος, εν τέλει, τσιμπάει το δόλωμα και πείθεται, μετά και από καταλυτική για την εξέλιξη του πράγματος υπόσχεση των *Τριάκοντα* ότι θα συντηρούν οι ίδιοι την εκ Σπάρτης απεσταλμένη φρουρά. Έπειτα, οι *Τριάκοντα* δρουν ως εξής: καλοπιάνουν τον αρμοστή της φρουράς, Καλλίβιο, με σκοπό να υλοποιήσουν τις πολιτικές τους επιδιώξεις. Είναι ασφαλές να προβληθεί η άποψη ότι βεβαιότατα δωροδόκησαν τον άνδρα αυτόν, προκειμένου να εξασφαλίσουν την σιωπή του μπροστά στα επικείμενα ανομήματά τους. Αφού τον μετατρέπουν

[1149] Πράξεις που αποδεικνύουν ότι το καθεστώς του Κριτία είναι εξ αρχής ριζοσπαστικό και δεν διέρχεται την φάση της μετριοπάθειας, όπως εσφαλμένα επιχειρηματολογεί ο Pownall (2012) 2: «Xenophon's extremely succinct narrative of the Thirty's entry into power may appear deceptively simple and straightforward, but closer examination reveals this narrative to be slanted, particularly by omission, in order to enhance his depiction of the Thirty as stereotypical tyrants. First of all, he does not deny that their first action was to continue the revision of the laws which had been begun by the democracy in 411/10, a task which suggests that a specific political program did in fact underlie their regime. Notably, however, although Xenophon does not disguise the fact that the Thirty did pass laws, the only specific law that appears in his narrative is one clearly directed *ad hominem* — against Theramenes (2.3.51), a fact which bolsters his portrayal of the Thirty as tyrants in that they wrote the laws to their own advantage. Futhermore, it is significant that no reference is made to Critias' authorship (along with Charicles) of a law prohibiting the teaching of the art of words, represented in the *Memorabilia* as a direct attack upon his former mentor Socrates (1.2.31), who is conspicuous by his absence from the *Hellenica*. Second, Xenophon's implication that the Thirty did not embark upon their reign of terror until significant political opposition had begun to manifest itself suggests also that the initial regime was a moderate one (cf. *Ath. Pol.* 35.2)». Πρόκειται περί λανθασμένης ανάγνωσης του Ξενοφώντα, αφού η ακραία ριζοσπαστικοποίηση των *Τριάκοντα*, η οποία λαμβάνει χώρα στην πορεία, δεν συνεπάγεται ότι το πολίτευμα στην αρχή ήταν μετριοπαθές. Το ήπιο δεν προηγείται αναγκαστικά του ακραίου, αφού προτείνεται εδώ ότι η ήδη υπάρχουσα ακρότητα (και όχι μετριοπάθεια) εκπίπτει σε αφόρητη απολυταρχία.

[1150] Εσφαλμένα, λοιπόν, ο Sebastiani (2018) 494 γράφει ότι οι *Τριάκοντα* ήταν μαριονέτες της Σπάρτης: «The Four Hundred remained in power only four months because they failed to achieve their objectives (ending the war or gaining Persian support), and Athens was, as a result, in a more dangerous situation than when they came to power. The Thirty, by contrast, relied primarily on foreign support to maintain their rule. They were in many ways a puppet regime».

σε έμπιστο σύμμαχό τους, ακολούθως ξεκινούν, με αρχηγό πάντοτε τον Κριτία, να συλλαμβάνουν όχι, πια, τους *πονηρούς*, αλλά οποιονδήποτε άνδρα εξελάμβαναν ως δυνητικά απειλητικό για την ευημερία της απολυταρχικής τους διακυβέρνησης.[1151] Οι ενέργειες αυτές υποδηλώνουν γενικό πολιτικό διωγμό, αφού οι *Τριάκοντα* εντοπίζουν, πλέον, και τους επικίνδυνους για το καθεστώς *χρηστοὺς* και επιχειρούν την εξόντωσή τους.[1152] Εγκαινιάζουν, έτσι, μια νέα μέθοδο άσκησης της εξουσίας, που υπερβαίνει τόσο την ριζοσπαστική πολιτική των *πονηρῶν*, όσο και την μετριοπαθή διοίκηση της Αθήνας από τους *χρηστούς*, οι οποίοι δεν παύουν να χρησιμοποιούν κάποτε και την βία: οι *Τριάκοντα* πρωτοπορούν πολιτικώς, διότι εξοντώνουν οποιονδήποτε έχει την δυνατότητα να αποκτήσει απήχηση στο πλήθος, αδιαφορώντας, άρα, για την ιδεολογική του προέλευση. Αυτό, με την σειρά του, δεικνύει ότι οι *Τριάκοντα*, με αρχηγό τους τον Κριτία, όταν διώκουν, απλώς, τους *πονηρούς*, αντιπροσωπεύουν μια πιο ακραία έκφανση των *χρηστῶν*· όταν, όμως, εξολοθρεύουν κάθε διαφωνούντα με τις τακτικές τους, τότε τροποποιούν το ίδιο το πολίτευμα και οδηγούνται σε διακυβέρνηση

[1151] Ωραία εικόνα του τυράννου προσφέρει ο Πλάτων στην *Πολιτεία* του (565e-566a): *ἆρ᾽ οὖν οὕτω καὶ ὃς ἂν δήμου προεστώς, λαβὼν σφόδρα πειθόμενον ὄχλον, μὴ ἀπόσχηται ἐμφυλίου αἵματος, ἀλλ᾽ ἀδίκως ἐπαιτιώμενος, οἷα δὴ φιλοῦσιν, εἰς δικαστήρια ἄγων μιαιφονῇ, βίον ἀνδρὸς ἀφανίζων, γλώττῃ τε καὶ στόματι ἀνοσίῳ γευόμενος φόνου συγγενοῦς, καὶ ἀνδρηλατῇ καὶ ἀποκτεινύῃ καὶ ὑποσημαίνῃ χρεῶν τε ἀποκοπὰς καὶ γῆς ἀναδασμόν, ἆρα τῷ τοιούτῳ ἀνάγκη δὴ τὸ μετὰ τοῦτο καὶ εἵμαρται ἢ ἀπολωλέναι ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἢ τυραννεῖν καὶ λύκῳ ἐξ ἀνθρώπου γενέσθαι;* Ασφαλώς, ο τύραννος που περιγράφει ο Πλάτων εκκολάπτεται εντός δημοκρατικού πολιτεύματος, αφού ξεκινάει την σταδιοδρομία του ως *δήμου προεστὼς* και σταδιακά ρέπει προς την απολυταρχία. Ο Κριτίας δεν ανταποκρίνεται σε αυτά τα γνωρίσματα, ωστόσο δεν παύει, μεταχειριζόμενος ανείπωτη βία, να αφανίζει πολλούς άνδρες, προκειμένου να επεκτείνει την απολυταρχική του εξουσία.

[1152] Πρακτική που, όπως φαίνεται, εφαρμόζεται και από σύγχρονα δικτατορικά καθεστώτα. Ο Δεσποτόπουλος (2005) 109 επισημαίνει ότι η δικτατορία Μεταξά προέβη σε ανάλογες διώξεις ευυπόληπτων πολιτών: «Μὲ τὴν ἀναπόφευκτη γιὰ τὶς δικτατορίες ἐγκαθίδρυση ἀστυνομικοῦ κράτους καὶ τὶς συνεπόμενες ἐκτεταμένες διώξεις τῶν πολιτικὰ ἐπικίνδυνων γι᾽ αὐτήν, ἄψογων κατὰ κανόνα, πολιτῶν, διασύρθηκε διεθνῶς ἡ Ἑλλὰς καὶ δημιουργήθηκε σὲ μέγα μέρος τοῦ λαοῦ συναίσθημα πικρίας καὶ ἀντιπάθειας πρὸς τὴν Κυβέρνηση τῆς Χώρας του, καθὼς ὁ πρὶν συνειδητὸς πολίτης ἔνοιωθε ἤδη, ὅτι κατάντησε ὑπήκοος αὐταρχικῆς ἐξουσίας, δίχως ἐλευθερία γιὰ δημόσια ἔκφραση γνώμης, ὑποχείριος στὸν ἔλεγχο τῆς Ἀστυνομίας γιὰ τὸ πολιτικὸ φρόνημά του, καὶ μὲ καθημερινὰ ἐπισειόμενο τὸν κίνδυνο ἐξορίας». Μάλιστα, φαίνεται να υπαινίσσεται εδώ ο Δεσποτόπουλος ότι οι *χρηστοὶ* πολίτες είναι, διαχρονικά, πιο επικίνδυνοι για τις δικτατορίες, σε σχέση με την αντίστοιχη επίδραση που μπορούν να ασκήσουν οι μάζες. Φρονώ πως εδώ δίδεται έμφαση στις σπάνιες διανοητικές δεξιότητες που έχουν οι ανήκοντες στην αριστοκρατία του πνεύματος, δεξιότητες που προκύπτουν μετά από λαμπρές σπουδές. Υποδηλώνει εδώ ο σπουδαίος φιλόσοφος πως οι διακριθέντες στην επιστήμη δύνανται, χάρη στην οξεία πολιτειολογική παρατηρητικότητά τους, να αντιληφθούν ευκολότερα τις μηχανορραφίες των δικτατόρων και να τις καταγγείλουν δημοσίως. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο λαός αδυνατεί να πράξει το ίδιο· εντούτοις, στην εποχή του Δεσποτόπουλου τα λαϊκά στρώματα έχουν δύσκολη πρόσβαση σε πανεπιστημιακές σπουδές, μιας και οι βιοποριστικές ανάγκες της ζωής προέχουν και είναι εξαιρετικά πιεστικές. Έτσι, προκειμένου να διαπρέψει πνευματικώς ένας άνθρωπος του καιρού εκείνου, χρειαζόταν να έχει, πρώτον, καλή πρώτη ύλη, ήτοι ευφυΐα, και, δεύτερον, να επισυμβούν ευτυχείς συγκυρίες, οι οποίες και θα τού επέτρεπαν να αποκτήσει τις απαραίτητες εργασιακές γνωριμίες. Ο ίδιος ο Δεσποτόπουλος προερχόταν από σχετικά εύπορη οικογένεια, ενώ ο μετέπειτα κύκλος που δημιούργησε είναι, πράγματι, αξιομνημόνευτος: γνώρισε και ήλθε, μεταξύ άλλων, σε επαφή με τους Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Κωνσταντίνο Τσάτσο, Ιωάννη Θεοδωρακόπουλο, Ιωάννη Συκουτρή, Ηρώ Κορμπέτη, Άγγελο Σικελιανό, Γιώργο Σεφέρη κ.ά. Γι᾽ αυτό και φαίνεται να θεωρεί εδώ ο φιλόσοφος ότι οι σπουδαγμένοι είναι εξαιρετικά επικίνδυνοι για τις δικτατορίες, διότι δύνανται να τις βλάψουν με την παρρησία του λόγου τους.

τυραννική. Εν ολίγοις, ο ίδιος ο Κριτίας είναι, αρχικώς, ένας ριζοσπαστικός *χρηστός*, ο οποίος, εν συνεχεία, αποκόπτεται εντελώς από τον αριστοκρατικό ομφάλιο λώρο του και καταντά να μετατρέπεται σε αβάσταχτο καταπιεστή κάθε ατομικής πρωτοβουλίας. Η δεύτερη αυτή πτυχή του Κριτία δεν θυμίζει σε τίποτα τους *χρηστοὺς* και *πονηροὺς* ηγέτες του παρελθόντος,[1153] αφού αμφότερες οι μερίδες, παρά τις ποικίλες διαφωνίες τους ως προς τον καταλληλότερο τρόπο διοίκησης της Αθήνας, κυβερνούν εντός δημοκρατίας, την οποία και αποδέχονται εκουσίως. Ο γιος του Καλλαίσχρου, αντιθέτως, δημιουργεί ένα καινούργιο πρότυπο πολιτικού ηγέτη, εντελώς ρηξικέλευθο, το οποίο ανατρέπει τις παραδεδομένες πολιτικές νόρμες και τροποποιεί ολοκληρωτικά το υπάρχον πολιτικό καθεστώς με σκοπό την στερέωση άμετρης, πλήρως ωφελιμιστικής και, οπωσδήποτε, αμοραλιστικής εξουσίας. Αυτοθέλητα ο Κριτίας, όντας και βαθιά επηρεασμένος από συγκεκριμένες αντιλήψεις που διατυπώνονταν από ορισμένους εκπροσώπους του διανοητικού κινήματος της σοφιστικής,[1154] επικυρώνει στην πολιτική πράξη αντιλήψεις που καταθέτει ο Πώλος στον πλατωνικό *Γοργία,*[1155] την ρήση του Καλλικλέους στο αυτό πλατωνικό έργο,[1156] τις θρασυμάχειες πεποιθήσεις στην πλατωνική *Πολιτεία,*[1157] καθώς και τις αντιλήψεις που εκφράζουν οι Αθηναίοι στον Μηλιακό Διάλογο.[1158]

[1153] Συγκρίνω με τον Κριτία τόσο τους *χρηστούς*, τους φυσικούς ιδεολογικούς συγγενείς του, όσο και τους *πονηρούς*, διότι και οι δύο μερίδες μεταχειρίζονται, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, την βία, όπως έχει δείξει η διατριβή αυτή. Αυτό είναι το κριτήριο της σύγκρισης και τίθεται εδώ σκόπιμα, προκειμένου να δειχθεί ότι οι βιαιοπραγίες του Κριτία υπερβαίνουν συνολικά το πολιτικό παρελθόν της Αθήνας.

[1154] Γενικότερα, για τις συνθήκες που ευνόησαν την ανάπτυξη του πνευματικού αυτού κινήματος, βλ. Γεωργούση (2014) 46-51. Βλ. και Γεωργούση (2014) 37-40, όπου η συγγραφέας αναλύει την αρνητική τοποθέτηση του Πλάτωνος απέναντι στους σοφιστές και την ευμενή αντιμετώπισή τους από τον Hegel.

[1155] Επί παραδείγματι, ο σοφιστής Πώλος διατείνεται ότι ο βασιλιάς της Μακεδονίας, Αρχέλαος, ήταν ευδαίμων, παρόλο που ανήλθε στην εξουσία φονεύοντας τρεις οικείους του. Κατά την άποψή του, ο σκοπός αγιάζει τα μέσα και ο επίδοξος πολιτικός ηγέτης έχει το δικαίωμα ακόμα και να σφετερίζεται την πολιτική αρχή, αν οι δυνατότητές του τού επιτρέπουν κάτι ανάλογο. Αν, ταυτόχρονα, κατορθώνει να διαπράττει ποικίλα ανομήματα, δίχως να γίνεται αντιληπτός από τους υπόλοιπους, τότε δύναται να θεωρηθεί ευτυχισμένος και πρότυπο άξιο προς μίμηση. Ασφαλώς, συναντά την έντονη αντίθεση του Σωκράτη. Βλ. σχετικά Πλ. *Γοργ*. 470d-471d και 479d-e. Βλ., επίσης, Johnson (1989) 196-216 και Vlastos (1967) 454-460.

[1156] Βλ. Πλ. *Γοργ*. 483c-d: *διὰ ταῦτα δὴ νόμῳ μὲν τοῦτο ἄδικον καὶ αἰσχρὸν λέγεται, τὸ πλέον ζητεῖν ἔχειν τῶν πολλῶν, καὶ ἀδικεῖν αὐτὸ καλοῦσιν· ἡ δέ γε οἶμαι φύσις αὐτὴ ἀποφαίνει αὐτό, ὅτι δίκαιόν ἐστιν τὸν ἀμείνω τοῦ χείρονος πλέον ἔχειν καὶ τὸν δυνατώτερον τοῦ ἀδυνατωτέρου. δηλοῖ δὲ ταῦτα πολλαχοῦ ὅτι οὕτως ἔχει, καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ζῴοις καὶ τῶν ἀνθρώπων ἐν ὅλαις ταῖς πόλεσι καὶ τοῖς γένεσιν, ὅτι οὕτω τὸ δίκαιον κέκριται, τὸν κρείττω τοῦ ἥττονος ἄρχειν καὶ πλέον ἔχειν. ἐπεὶ ποίῳ δικαίῳ χρώμενος Ξέρξης ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ἐστράτευσεν ἢ ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἐπὶ Σκύθας;* Για τον Καλλικλή στον πλατωνικό *Γοργία* βλ. και Φαρμάκης (2009) 161-165. Βλ., επίσης, Hourani (1962) 110-120 και Nicholson (1974) 210-232.

[1157] Βλ. Πλ. *Πολ*. 338c: *ἄκουε δή, ἦ δ' ὅς. φημὶ γὰρ ἐγὼ εἶναι τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον. ἀλλὰ τί οὐκ ἐπαινεῖς; ἀλλ' οὐκ ἐθελήσεις*. Διδακτορική διατριβή για τον Θρασύμαχο αποκλειστικά και τις αντιλήψεις που εκφράζει στην πλατωνική *Πολιτεία* έχει συγγράψει ο Βλαζάκης (1997). Βλ., επίσης, Φαρμάκης (2009) 165-169.

[1158] Βλ., ενδεικτικά, Θουκ. 5.89.1: *δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπείῳ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται, δυνατὰ δὲ οἱ προύχοντες πράσσουσι καὶ οἱ ἀσθενεῖς ξυγχωροῦσιν·* βλ. και Θουκ. 5.95.1: *οὐ γὰρ τοσοῦτον ἡμᾶς βλάπτει ἡ ἔχθρα ὑμῶν ὅσον ἡ φιλία μὲν ἀσθενείας, τὸ δὲ μῖσος δυνάμεως παράδειγμα τοῖς ἀρχομένοις δηλούμενον*.

Ας ειπωθεί εδώ ότι δεν υπάρχουν επαρκή επιστημονικά στοιχεία, για να υποστηριχθεί η άποψη ότι ο Κριτίας θέτει σε εφαρμογή τον κρυφό πόθο κάθε Αθηναίου αριστοκράτη· οι πλείστοι εκ των *χρηστῶν*, οι οποίοι πολιτεύτηκαν άπαντες σε περίοδο δημοκρατίας και, μάλιστα, αδιαμαρτύρητα και χωρίς απόπειρες ανατροπής της, θα ονειρεύονταν, ενδεχομένως – σε κάποιες ακραίες στιγμές τους και με την συνδρομή, ίσως, κάποιας συναισθηματικής έξαρσης –, όχι την ανατροπή της δημοκρατίας, αλλά τον περιορισμό, κάπως, της δυνατότητας του *δήμου* να ασκεί εξ ολοκλήρου ψηφισματική πολιτική.[1159] Αν και θα αναλυθεί περισσότερο διεξοδικά στο οικείο υποκεφάλαιο, αρκεί, εδώ, να ειπωθεί ότι ακόμα και ο πολύς Πλάτων, ο νοσταλγός και ποθών την πιο μετριοπαθή εκδοχή της δημοκρατίας και προτείνων την εγκαθίδρυση φιλοσοφικής αριστοκρατίας, αν πρόκειται, έτσι, οι κοινωνίες να κατακτήσουν την ευδαιμονία, απορρίπτει μετά βδελυγμίας τους *Τριάκοντα* και, ως εκ τούτου, τον ίδιο τον Κριτία, συγγενικό του πρόσωπο και φίλο του Σωκράτη. Αυτό, με την σειρά του, υποδηλοί ότι ένας γνήσιος *χρηστὸς* ιδεολογικά και κοινωνικά θα απέρριπτε την τυραννίδα εκλαμβάνοντάς την ως ασύμβατη με τις ιδεολογικές του πεποιθήσεις· όσοι πήραν το μέρος του Κριτία είχαν, ήδη, ροπή προς την απολυταρχία και είχαν, ως φαίνεται, εγκαταλείψει τις ηθικές αρχές των αυθεντικών αριστοκρατών (σύνεση, μετριοπάθεια, φιλειρηνικό πνεύμα κ.λπ.).

Από το 2.3.15 και εξής ο ιστορικός φακός του Ξενοφώντα εστιάζει στην ταραχώδη προσωπική σχέση και τις επακόλουθες αυτής πολιτικές διενέξεις ανάμεσα σε δύο *χρηστοὺς* άνδρες και εξέχοντα μέλη των *Τριάκοντα*, τον Κριτία και τον Θηραμένη. Η ιστορική αυτή περίπτωση είναι πολιτικώς ιδιάζουσα και, ως εκ τούτου, παρουσιάζει μεγάλο ερευνητικό ενδιαφέρον, αφού μέχρι στιγμής η διατριβή αυτή έχει αναδείξει, μεν, αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε ιδεολογικούς ομοϊδεάτες, δηλαδή *χρηστούς*, αλλά πάντοτε σε ιστορικές συγκυρίες κατά τις οποίες οι αριστοκράτες αυτοί ηγούνται διαφορετικών μερίδων (οι Θουκυδίδης Μελησίου και Νικίας ηγούνταν των *χρηστῶν* και οι Περικλής και Αλκιβιάδης των *πονηρῶν*). Η ιδιοτυπία εδώ συνίσταται στο ότι δύο *χρηστοὶ* έρχονται σε σφοδρή μεταξύ τους σύγκρουση την στιγμή που υπηρετούν και εκπροσωπούν τα πολιτικά συμφέροντα της ίδιας ιδεολογικής παράταξης.

Ο Ξενοφών φροντίζει να επισημάνει, σε κάθε περίπτωση, ότι οι δύο άνδρες ήταν φίλοι κατά το πρώτο χρονικό διάστημα και ομονοούσαν αναφορικά με τον πρέποντα τρόπο διακυβέρνησης της Αθήνας. Από φιλολογικής απόψεως, η δοτική του χρόνου *τῷ πρώτῳ χρόνῳ* δεν σημειώνεται γενικευτικά, αλλά αναφέρεται συγκεκριμένα στο αρχικό στάδιο της διοίκησης

[1159] Για τα *ψηφίσματα* βλ. και Μάνεσης & Σπυρόπουλος (1995) 67.

των *Τριάκοντα*, όταν και δεν έχουν ακόμα λάβει χώρα οι ωμότητες του Κριτία. Επίσης, σημασία έχει να παρατηρήσει κανείς την λεκτική πρόταξη του Κριτία (*ὁ Κριτίας τῷ Θηραμένει ὁμογνώμων τε καὶ φίλος ἦν* και όχι *ὁ Θηραμένης τῷ Κριτίᾳ ὁμογνώμων τε καὶ φίλος ἦν*), η οποία προειδοποιεί τον αναγνώστη ότι πρόκειται σύντομα να επισυμβεί μεταστροφή του Κριτία προς το ηθικώς χείριστον και, εν γένει, τοποθετεί το κειμενικό κέντρο βάρους στον Κριτία, ο οποίος είναι το δρων υποκείμενο, ο βασικός πρωταγωνιστής της ιστορίας των *Τριάκοντα*. Το δε κατηγορούμενο *ὁμογνώμων* δηλοί κοινότητα πολιτικών απόψεων και, άρα, ιδεολογική ταύτιση, η οποία και μεταφράζεται σε βούληση για από κοινού δράση με σκοπό και την επίτευξη παρόμοιων στόχων.

Η πρώτη σοβαρή διαφωνία ανάμεσα στους δύο άνδρες – ενδεικτική και επικείμενης σκληρής πολιτικής διένεξης – συμβαίνει όταν ο Κριτίας αρχίζει με κάποια ιταμότητα να εκδηλώνει ευθέως την πρόθεσή του να σκοτώσει πολύ κόσμο, ήγουν τους διαφωνούντες με τον τρόπο με τον οποίον διοικούν οι *Τριάκοντα*. Ο Ξενοφών, με την φράση *ἅτε καὶ φυγὼν ὑπὸ τοῦ δήμου* (2.3.15), αποδίδει την απόφαση αυτήν του Κριτία στο γεγονός ότι ο εξέχων *χρηστὸς* άνδρας είχε εξοριστεί στο παρελθόν από τον αθηναϊκό *δῆμον*. Μπορεί, πάντως, να υποστηριχθεί εδώ ότι ο *δῆμος* ενδέχεται να αναφέρεται όχι στο σύνολο των Αθηναίων πολιτών, αλλά στην ριζοσπαστική πολιτική μερίδα, δηλαδή τους *πονηρούς*.[1160] Έτσι εξηγείται καλύτερα και η συμπεριφορά του Κριτία, ο οποίος αρχίζει τις βιαιότητές του με τον καθολικό, σχεδόν, διωγμό των θιασωτών της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, ανακαλώντας, προφανώς, την εξορία του, η οποία πραγματοποιήθηκε σε περίοδο δημοκρατικού πολιτεύματος (γύρω στο 407 π.Χ.). Έξοχα το θέτει ο Πλάτων στην *Πολιτεία*[1161] του – έχοντας, ίσως, κατά νου και τον Κριτία· δεδομένης της συγγένειάς τους δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο αυτό – όταν δηλώνει πως, αν άνδρας με τυραννική φύση εξοριστεί, επιστρέφει δριμύτερος, ήτοι έτοιμος για παγίωση τυραννικής διακυβέρνησης. Ο Θηραμένης, με την σειρά του, διαφωνεί ανοιχτά και, μάλιστα, διατείνεται ότι δεν είναι λογικό το καθεστώς να θανατώνει ανθρώπους μόνο και μόνο επειδή

[1160] Βλ. και Jordović (2008) 36: «Briefly, there is no evidence of any kind for Critias' political engagement before 407/6 BC. But only a few years later, in 404/ BC, Critias, as a leader of the Thirty, not only shows profound hostility towards democrats but openly uses the most extreme methods to strengthen the new regime. Such a dramatic transformation must have had a cause. As it coincided with his exile, it seems reasonable to assume that the two were somehow connected. Apparently, two factors were critical. One was his banishment from Athens. In such a proud and self-confident aristocrat as Critias was, the banishment could only deepen a strong resentment towards democracy, even more so as it was undeserved, i.e. it was not the consequence of any particular political offence. The other was his stay in Thessaly during the exile».

[1161] Βλ. Πλ. *Πολ*. 566a: *ἆρ' οὖν ἐκπεσὼν μὲν καὶ κατελθὼν βίᾳ τῶν ἐχθρῶν τύραννος ἀπειργασμένος κατέρχεται;*

έχουν απήχηση στον λαό και τιμώνται από αυτόν. Άλλωστε, συμπληρώνει ο γιος του Άγνωνος, δεν υπάρχει λόγος να εξοντώνονται άνθρωποι που δεν είναι ενοχλητικοί για τους *χρηστούς* (*τοὺς δὲ καλοὺς κἀγαθοὺς μηδὲν κακὸν εἰργάζετο*).

Η αντίθεση ανάμεσα σε τιμώμενους από τον *δῆμον* και *καλοὺς κἀγαθοὺς* δεν έχει ηθικό περιεχόμενο, αλλά καταφανώς πολιτικό και αφορά την αντιπαλότητα ανάμεσα σε δημοκρατικούς και μετριοπαθείς. Ο Θηραμένης υποστηρίζει ότι οι έχοντες απήχηση στο πλήθος δεν πρέπει να δολοφονούνται από την στιγμή που δεν βλάπτουν τους *χρηστούς*. Εν αντιθέσει, δε, με τον τυραννικό Κριτία, ο Θηραμένης εκπροσωπεί εδώ μια μετριοπαθή εκδοχή των *χρηστῶν*, η οποία, εντούτοις, δεν σχετίζεται με τους *χρηστοὺς* πολιτικούς του παρελθόντος. Στο σημείο τούτο είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθεί εκ νέου θεωρητική θεμελίωση των πολιτικών τάσεων των *χρηστῶν*, αφού αυτήν την φορά δεν δρουν σε καθεστώς δημοκρατίας. Απ' ό,τι φαίνεται, λοιπόν, σε καιρό ολιγαρχίας οι *χρηστοὶ* διακρίνονται σε ριζοσπαστικούς – οι οποίοι τείνουν προς την τυραννίδα· χαρακτηριστικότερο παράδειγμα όλων ο Κριτίας – και μετριοπαθείς – οι οποίοι επιθυμούν την διατήρηση της ολιγαρχίας και διαφωνούν κάθετα τόσο με την εκτροπή της σε τυραννίδα, όσο και με τις διαρκείς δολοφονίες που, συνακόλουθα, αυτή πραγματοποιεί.[1162] Προκειμένου να πετύχει επίρρωση του επιχειρήματός του, ο Θηραμένης λέει στον Κριτία ότι αμφότεροι έχουν πει και πράξει πολλά, με σκοπό να κερδίσουν την εύνοια του πλήθους. Εξάγεται εκ τούτων το συμπέρασμα ότι η προσπάθεια απόκτησης λαϊκής δημοφιλίας δεν δύναται να είναι το μοναδικό κριτήριο για την εξόντωση του υποκειμένου, διότι σε ανάλογη περίπτωση θα έπρεπε να φονευτούν και ο Κριτίας και ο Θηραμένης. Ας επισημανθεί εδώ ότι ο Θηραμένης δείχνει μεγαλύτερη ευχέρεια στον λόγο και έφεση στα λογικά επιχειρήματα σε

[1162] Για την από πολιτικής απόψεως διαφορά ανάμεσα στον Κριτία και τον Θηραμένη, με βάση και το συγγραφικό έργο του Κριτία, βλ. και Caire (2018) 134: «Ainsi, si la conception de l'oligarchie aristocratique que développe Théramène dans les *Helléniques* de Xénophon relève d'une certaine interprétation du superlatif, au sens où il s'agit de réserver le pouvoir à un groupe identifié comme celui des "meilleurs" de façon absolue, à partir de critères économiques, politiques ou moraux, la position de Critias s'inscrit dans la continuité de la théorie de l'excellence que l'on voit se constituer dans les fragments conservés de son oeuvre: la compétition entre cités peut bien mettre en jeu différents domaines d'excellence, la supériorité véritable s'établit dans la joute qui les oppose et dans son résultat; une *diaita* prouve sa valeur réelle dans la faculté de domination qu'elle confère à ceux qui la pratiquent; l'excellence s'exprime au superlatif mais ne se constitue qu'à travers le comparatif, dans le double processus qui suppose que pour être supérieur à autrui il faut sans cesse s'améliorer soi-même. De ce fait, l'excellence n'est jamais un état: elle ne se conçoit que dans l'*agôn*. C'est ainsi que, dans l'oeuvre littéraire et dans l'action politique de Critias, les superlatifs restent profondément marqués par leur valeur relative et n'ont de sens que dans un système complexe de comparaison qui distingue les *beltistoi* des *kakoi* grâce à un type d'excellence parmi d'autres, qui fait ensuite se mesurer les *beltistoi* entre eux pour déterminer le type d'excellence qui sera le plus efficace, qui pousse chacun d'eux à aller toujours plus loin dans sa stratégie de domination. Par le jeu retors du superlatif et du comparatif, l'aristocratie devient oligarchie, l'oligarchie des Trois mille n'est que le cercle extérieur de celle des Trente, celle des Trente doit se donner un chef et devient, au bout du processus, une tyrannie».

σχέση με τον Κριτία, πράγμα μη αναμενόμενο από την στιγμή που ο γιος του Καλλαίσχρου, πέρα από φημισμένος πολιτικός, υπήρξε και διακεκριμένος στοχαστής με παραγωγή, μάλιστα, πολυσχιδούς συγγραφικού έργου.

Στους γνήσιους προβληματισμούς του Θηραμένη – οι οποίοι είναι αποδεικτικοί και ταλέντου στις συλλογιστικές διαδικασίες – ο Κριτίας αποκρίνεται με κυνικό αμοραλισμό, αδιαφορώντας για τα πειστικά επιχειρήματα του συνομιλητή του. Ο ηγέτης των *Τριάκοντα* – ο οποίος, όπως τονίζει ο Ξενοφών, διέκειτο ακόμα ευνοϊκά προς τον Θηραμένη και, ας συμπληρωθεί εδώ, εξελάμβανε τις αντιρρήσεις του περισσότερο σαν δείγμα ροπής του φίλου του προς τις διαλεκτικές αναμετρήσεις, παρά σαν απροκάλυπτη ομολογία διαφωνίας με το καθεστώς – δεν καλύπτει την απόκρισή του κάτω από το πέπλο της ηθικότητας και ανταπαντά ότι, όποιος βούλεται να κυριαρχεί επί των άλλων, δεν έχει την πολυτέλεια να είναι ανεκτικός και έχει το χρέος να σκοτώνει όσους δύνανται να θέτουν εμπόδια στις φιλοδοξίες του.[1163] Ο Κριτίας προσθέτει ότι ο Θηραμένης δεν πρέπει να είναι αφελής και να παρασύρεται από τον αριθμό των αρχηγών του καθεστώτος: οι *Τριάκοντα* ασκούν τυραννική διακυβέρνηση, παρόλο που είναι τριάντα και όχι ένας, και, συνεπώς, οφείλουν να συμπεριφερθούν με τρόπο που αρμόζει σε τύραννο· ο τύραννος πάντοτε επιδεικνύει την μέγιστη φροντίδα για το καθεστώς και την επιβίωσή του.[1164]

Έπειτα, ο Ξενοφών επισημαίνει ότι η διχόνοια άρχισε να παρεισφρέει εντός της τάξης των *Τριάκοντα*, αφού πολλά μέλη τους άρχισαν να εκφράζουν αμφιβολίες για την μακροημέρευση της εξουσίας τους, από την στιγμή που η διακυβέρνηση βασιζόταν, κυρίως, σε άδικες εκτελέσεις αθώων πολιτών (2.3.17). Τα θεμέλια του απολυταρχικού οικοδομήματος αρχίζουν να κλονίζονται, από την στιγμή που η άμετρη βία του *χρηστοῦ* Κριτία δεν δύναται να

[1163] Βλ. Danzig (2014) 515: «In an early conversation with Theramenes, when he still treats the latter as a friend, Xenophon's Critias frankly admits that his aim is πλεονεκτεῖν – taking more than one should (*Hell*. 2.3.16). This attributes to him the very lowest of motives, and hypocritical ones if *sophrosune* and virtue were central elements of Critias' political ideology (see below). It is noteworthy that Critias expresses this opinion at the very beginning of the narrative: although, like Plato, Xenophon acknowledges the initial popularity of the new government (2.3.12) he makes it clear that any talk of virtue was mere pretence. This contrasts with other sources whose accounts of the initial aims of the Thirty leave open the possibility that they had some good ones (Lys. 12.5; *Ath. Pol*. 35.2–3; Plato, *Seventh Letter*), and it discredits people such as Plato who were personally interested in claiming that the group had good aims at first».

[1164] Βλ. Pownall (2012) 4: «The Xenophontic Critias, then, is the first person in the narrative explicitly to equate the government of the Thirty with tyranny (echoing the Thucydidean Pericles and Cleon), thereby naming for the first time the form of government which best fits the arbitrariness of their actions to date. Xenophon's avoidance of the term until he can put it into the mouth of Critias, however, as well as the implication that not all of the Thirty agree with this assessment of their rule, leave the impression that Critias himself is the tyrant *par excellence*, despite his claim that thirty can exercise this type of regime just as well as one».

βρει τους απαραίτητους υποστηρικτές. Ο Θηραμένης λαμβάνει και πάλι γενναία πρωτοβουλία – εμπιστευόμενος και την καλή του σχέση με τον Κριτία – και διατυπώνει την θέση ότι το καθεστώς θα επιβιώσει μόνο αν οι *Τριάκοντα* προβούν σε διαμοιρασμό της αρχής τους, δηλαδή αν πραγματοποιηθεί διεύρυνση των συμμετεχόντων στην άσκηση της εξουσίας.[1165] Ο Θηραμένης, μέσω αυτής της πρότασης για συμπερίληψη περισσότερων ατόμων στην κυβέρνηση, προσδοκά στην μετατροπή της φρικιαστικής τυραννίας του Κριτία σε γνήσια ολιγαρχία, αφού ο γιος του Καλλαίσχρου δεν θα έχει, πια, το προνόμιο να δρα αυτοθελήτως, από την στιγμή που αύξηση των εξουσιαστών συνεπάγεται και αύξηση της δυνατότητας παρέμβασης στις βιαιότητες του Κριτία.

Σε κάθε περίπτωση, ορθό είναι να υποστηριχθεί εδώ ότι ο Θηραμένης ανακαλεί συνειρμικά την συμμετοχή του στα ολιγαρχικό πραξικόπημα του 411 π.Χ. στην εδραίωση του οποίου πρωτοστάτησε, όπως σημειώνει ο Θουκυδίδης (8.68.4): *καὶ Θηραμένης ὁ τοῦ Ἀγνωνος ἐν τοῖς ξυγκαταλύουσι τὸν δῆμον πρῶτος ἦν, ἀνὴρ οὔτε εἰπεῖν οὔτε γνῶναι ἀδύνατος*. Υπενθυμίζεται, εντούτοις, ότι στην πορεία εξεδήλωσε έντονη διαφωνία με τον τρόπο που ασκείτο η εξουσία από τους ολιγαρχικούς και διακήρυττε, από κοινού με άλλους μετριοπαθείς, ότι οι *πέντε χιλιάδες* δεν πρέπει να είναι αρχή που έχει μόνο ονομαστική ισχύ,[1166] αλλά είναι αναγκαίο να ενισχυθεί ο θεσμικός τους ρόλος, προκειμένου να υπάρξει και ισονομία στην πόλη της Αθήνας.[1167] Εξάλλου, είχε διαπιστώσει ο Θηραμένης και διαμηνύσει δημοσίως ότι οι *τετρακόσιοι*[1168] ήταν έτοιμοι να δράσουν οπορτουνιστικά παραδίδοντας την πόλη στην Σπάρτη, ώστε να παραμείνουν οι ίδιοι

[1165] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.3.17: *ἐπεὶ δέ, ἀποθνῃσκόντων πολλῶν καὶ ἀδίκως, πολλοὶ δῆλοι ἦσαν συνιστάμενοί τε καὶ θαυμάζοντες τί ἔσοιτο ἡ πολιτεία, πάλιν ἔλεγεν ὁ Θηραμένης ὅτι εἰ μή τις κοινωνοὺς ἱκανοὺς λήψοιτο τῶν πραγμάτων, ἀδύνατον ἔσοιτο τὴν ὀλιγαρχίαν διαμένειν*.

[1166] Οι *τετρακόσιοι* θεωρούσαν, άλλωστε, πως ενδεχόμενη διοίκηση της Αθήνας από *πέντε χιλιάδες* πολίτες ισοδυναμεί με δημοκρατία. Βλ. σχετικά Θουκ. 8.92.11: *καὶ οἱ τετρακόσιοι διὰ τοῦτο οὐκ ἤθελον τοὺς πεντακισχιλίους οὔτε εἶναι οὔτε μὴ ὄντας δήλους εἶναι, τὸ μὲν καταστῆσαι μετόχους τοσούτους ἄντικρυς ἂν δῆμον ἡγούμενοι, τὸ δ' αὖ ἀφανὲς φόβον ἐς ἀλλήλους παρέξειν*.

[1167] Βλ. Θουκ. 8.89.2: *καὶ ξυνίσταντό τε ἤδη καὶ τὰ πράγματα διεμέμφοντο, ἔχοντες ἡγεμόνας τῶν πάνυ [στρατηγῶν] τῶν ἐν τῇ ὀλιγαρχίᾳ καὶ ἐν ἀρχαῖς ὄντων, οἷον Θηραμένη τε τὸν Ἀγνωνος καὶ Ἀριστοκράτη τὸν Σκελίου καὶ ἄλλους, οἳ μετέσχον μὲν ἐν τοῖς πρῶτοι τῶν πραγμάτων, φοβούμενοι δέ, ὡς ἔφασαν, τό τε ἐν τῇ Σάμῳ στράτευμα καὶ τὸν Ἀλκιβιάδην σπουδῇ πάνυ, τούς τε ἐς τὴν Λακεδαίμονα πρεσβευομένους [ἔπεμπον], μή τι ἄνευ τῶν πλεόνων κακὸν δράσωσι τὴν πόλιν, οὐ τὸ † ἀπαλλαξείειν τοῦ ἄγαν ἐς ὀλίγους ἐλθεῖν, ἀλλὰ τοὺς πεντακισχιλίους ἔργῳ καὶ μὴ ὀνόματι χρῆναι ἀποδεικνύναι καὶ τὴν πολιτείαν ἰσαιτέραν καθιστάναι*. Για σχολιασμό του εδαφίου, βλ. σχετικά Gomme, Andrewes & Dover (1981) 294-296.

[1168] Για το ολιγαρχικό πολίτευμα των *τετρακοσίων* βλ. Taylor (2002) 91-108, η οποία επιχειρεί να ανατρέψει την ευρέως διαδεδομένη στην ερευνητική κοινότητα άποψη, σύμφωνα με την οποία οι *τετρακόσιοι* καταπίεσαν την αθηναϊκή βούληση, και δείχνει ότι, στην πραγματικότητα, οι Αθηναίοι δεν ένιωσαν υπερβολική δυσφορία με την ανατροπή της επί δεκαετίες εδραιωμένης δημοκρατίας τους.

επικεφαλής της Αθήνας και να σώσουν την ζωή τους από τους αντιφρονούντες.[1169] Το πιθανότερο, λοιπόν, είναι πως ο Θηραμένης, επιθυμώντας να περιορίσει, κάπως, τις βιαιοπραγίες του Κριτία, δοκιμάζει να προτείνει επιστροφή σε πολίτευμα παρόμοιο με αυτό των *πέντε χιλιάδων* του 411 π.Χ. – το και αποκαλούμενο «πολίτευμα του Θηραμένη»[1170] –, που αποτελούσε, όπως παραδίδει ο Θουκυδίδης, έναν γόνιμο συνδυασμό δημοκρατίας και ολιγαρχίας.[1171] Δεν διστάζει, μάλιστα, ο ιστορικός να διακηρύξει ότι ήταν το καλύτερο

[1169] Βλ. Θουκ. 8.91.2-3: *ἅμα γὰρ καὶ ἐκ τῆς Πελοποννήσου ἐτύγχανον Εὐβοέων ἐπικαλουμένων κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον τοῦτον δύο καὶ τεσσαράκοντα νῆες, ὧν ἦσαν καὶ ἐκ Τάραντος καὶ Λοκρῶν Ἰταλιώτιδες καὶ Σικελικαί τινες, ὁρμοῦσαι ἤδη ἐπὶ Λᾳ τῆς Λακωνικῆς καὶ παρασκευαζόμεναι τὸν ἐς τὴν Εὔβοιαν πλοῦν (ἦρχε δὲ αὐτῶν Ἀγησανδρίδας Ἀγησάνδρου Σπαρτιάτης)· ἃς ἔφη Θηραμένης οὐκ Εὐβοίᾳ μᾶλλον ἢ τοῖς τειχίζουσι τὴν Ἠετιωνείαν προσπλεῖν, καὶ εἰ μή τις ἤδη φυλάξεται, λήσειν διαφθαρέντας. ἦν δέ τι καὶ τοιοῦτον ἀπὸ τῶν τὴν κατηγορίαν ἐχόντων, καὶ οὐ πάνυ διαβολὴ μόνον τοῦ λόγου. ἐκεῖνοι γὰρ μάλιστα μὲν ἐβούλοντο ὀλιγαρχούμενοι ἄρχειν καὶ τῶν ξυμμάχων, εἰ δὲ μή, τάς τε ναῦς καὶ τὰ τείχη ἔχοντες αὐτονομεῖσθαι, ἐξειργόμενοι δὲ καὶ τούτου μὴ οὖν ὑπὸ τοῦ δήμου γε αὖθις γενομένου αὐτοὶ πρὸ τῶν ἄλλων μάλιστα διαφθαρῆναι, ἀλλὰ καὶ τοὺς πολεμίους ἐσαγαγόμενοι ἄνευ τειχῶν καὶ νεῶν ξυμβῆναι καὶ ὁπωσοῦν τὰ τῆς πόλεως ἔχειν, εἰ τοῖς γε σώμασι σφῶν ἄδεια ἔσται*.

[1170] Χαρακτηρισμός που οφείλεται, εν μέρει, στον Διόδωρο Σικελιώτη. Βλ. Διόδ. 13.38.2: *τούτων δὲ πάντων ἦν εἰσηγητὴς Θηραμένης, ἀνὴρ καὶ τῷ βίῳ κόσμιος καὶ φρονήσει δοκῶν διαφέρειν τῶν ἄλλων*. Για ερμηνευτική προσέγγιση βλ. Gomme, Andrewes & Dover (1981) 299-300. Βλ., επίσης, Stevenson (1936) 48-57 και Ferguson (1926) 72-75.

[1171] Βλ. Θουκ. 8.97.1-2: *ἐπὶ δ' οὖν τοῖς ἠγγελμένοις οἱ Ἀθηναῖοι ναῦς τε εἴκοσιν ὅμως ἐπλήρουν καὶ ἐκκλησίαν ξυνέλεγον, μίαν μὲν εὐθὺς τότε πρῶτον ἐς τὴν Πύκνα καλουμένην, οὗπερ καὶ ἄλλοτε εἰώθεσαν, ἐν ἧπερ καὶ τοὺς τετρακοσίους καταπαύσαντες τοῖς πεντακισχιλίοις ἐψηφίσαντο τὰ πράγματα παραδοῦναι (εἶναι δὲ αὐτῶν ὁπόσοι καὶ ὅπλα παρέχονται) καὶ μισθὸν μηδένα φέρειν μηδεμιᾷ ἀρχῇ· εἰ δὲ μή, ἐπάρατον ἐποιήσαντο. ἐγίγνοντο δὲ καὶ ἄλλαι ὕστερον πυκναὶ ἐκκλησίαι, ἀφ' ὧν καὶ νομοθέτας καὶ τἆλλα ἐψηφίσαντο ἐς τὴν πολιτείαν. καὶ οὐχ ἥκιστα δὴ τὸν πρῶτον χρόνον ἐπί γε ἐμοῦ Ἀθηναῖοι φαίνονται εὖ πολιτεύσαντες· μετρία γὰρ ἥ τε ἐς τοὺς ὀλίγους καὶ τοὺς πολλοὺς ξύγκρασις ἐγένετο καὶ ἐκ πονηρῶν τῶν πραγμάτων γενομένων τοῦτο πρῶτον ἀνήνεγκε τὴν πόλιν*. Βλ. Gomme, Andrewes & Dover (1981) 323-324: «*μετρία ξύγκρασις*. Considerable stress is laid (6-8) on this phrase from § 2, which Ste. C. takes to represent the constitution of the Five Thousand 'as a reasonable mixture, a fair blend, of the interests of the Few and the Many' (this is clearly the right interpretation of § 2 ἐς: cf. ii. 37.1); this language 'implies that the Many, like the Few, got some degree of power', and it is absurd to imagine Thucydides 'applauding as a fair "mixture" a regime which in fact gave no rights at all to the Many (or to the bulk of the Many)'. Hence Ste. C.'s solution (13, see above), in which the Many as members of the assembly can outvote the Few at any time. The basic trouble with this is that the Many cannot be given anything less, in the way of 'power', than the vote which Ste. C. assigns to them, but to give that is to concede at once the whole theory of democracy; his constitution is not any kind of oligarchy. For their share of the 'mixture' the Few are left with a monopoly of office and the possibility of extra powers which they would not have had under democracy, but with the prospect of losing even these privileges whenever it suited the Many to cancel them. The restriction on office does not amount to much when the line between the Few and the Many is drawn so low, in effect excluding only the *thetes*; *Ἀθ. π.* 7. 4 shows that under the democracy *thetes* were never formally admitted to such office (cf. Rhodes 126-7, incorporating Ste. C.'s reply on this point). If there is to be any substance in the concession to the Few it must lie in their added powers, which might consist in confining to the Council decisions which under democracy would have been taken by the full assembly, and the matters thus transferred would have had to be substantial. The 'mixture' is still imperfect. It is the essence of oligarchy, not just an optional extra, that there should be a restriction on the franchise, and to deny this to the Few is just as 'unfair' to them as it would be unfair to the Many to impose a restriction». Βλ. και Gomme, Andrewes & Dover (1981) 325: «The position of the Many was greatly improved in that they were no longer in the hands of a gang such as the Four Hundred had shown themselves to be, and there is no reason to expect that Thucydides would think they deserved more than they here got. He was not much interested in constitutions as such (§2n.), and his strictures on the successors of Perikles (ii. 65. 8, 10) and his treatment of Kleon and Hyperbolos (viii. 73. 3n.) suggest that he would favour a system which did not give too much latitude to Kleophon; when there was no longer a Perikles to control the people (ii. 65. 8), a more mechanical form of restraint might appeal to him. But the end of §

πολίτευμα του καιρού του. Αυτή η *μετρία ξύγκρασις*, η πολιτειολογική σύζευξη φιλελεύθερων και μετριοπαθών τάσεων,[1172] είχε, ως φαίνεται, μεγάλη απήχηση εντός του κύκλου των *χρηστῶν*.

Ο Κριτίας, με την σειρά του, αρχίζει να αντιλαμβάνεται ότι ο Θηραμένης ενδέχεται από απλό πνεύμα αντιλογίας να μετατραπεί σε αληθινό ταραχοποιό για το καθεστώς, κάτι που, κατά τον ηγέτη της απολυταρχικής κυβέρνησης, θα συμβεί σε περίπτωση που ο Θηραμένης κατορθώσει, χάρη στις διαρκείς διαφωνίες του με τους *Τριάκοντα*, να συσπειρώσει γύρω του υποστηρικτές, ικανούς και για πλήρη ανατροπή της αυταρχικής εξουσιαστικής αρχής. Ο Κριτίας δεν είναι αφελής, ενώ έχει σαφή γνώση της παρελθοντικής πολιτικής πορείας του Θηραμένη, ο οποίος έχει αποδείξει την ικανότητά του να προσαρμόζεται στις περιστάσεις και να τις αξιοποιεί προς το συμφέρον του. Εξάλλου, όπως ήδη ειπώθηκε, ο Θηραμένης εκδήλωσε ανάλογη στάση το 411 π.Χ., όταν και ηγήθηκε του ολιγαρχικού πραξικοπήματος, αλλά εν συνεχεία, μόλις διαπίστωσε τις ωμότητες των *τετρακοσίων*, άρχισε να ασκεί αντιπολίτευση, οδηγώντας την πόλη στο πολίτευμα των *πεντακισχιλίων*. Σύνδρομη, φυσικά, της πολιτικής αντιληπτικότητας του Θηραμένη είναι και η ευγλωττία του (βλ. Θουκ. 8.68.4), γνώρισμα που δεν συναντάται συχνά στους αριστοκράτες πολιτικούς. Ο Κριτίας, λοιπόν, φοβούμενος και την έφεση του Θηραμένη στην ρητορική, απευχόταν, προφανώς, ανάλογη τροπή των πραγμάτων και γι' αυτό σπεύδει να ικανοποιήσει το αίτημά του, προβαίνοντας στην στρατολόγηση τριών χιλιάδων Αθηναίων, οι οποίοι θα συμμετείχαν ενεργά στο πολίτευμα.[1173]

Εκ πρώτης όψεως, η κίνηση του Κριτία φαίνεται να ενέχει σημαντικό ρίσκο για την πολιτική του καριέρα και την ομαλή συνέχιση του καθεστώτος (μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η αύξηση του αριθμού των μελών θα επανέφερε το πολίτευμα στην μετριοπαθή ολιγαρχική του μορφή), αλλά, αν ο ερευνητής την εξετάσει προσεκτικά, θα διαπιστώσει ότι ο γιος του Καλλαίσχρου, από κοινού με τους *Τριάκοντα*, επιλέγει ο ίδιος τους τρεις χιλιάδες, μη συμβουλευόμενος τον Θηραμένη. Εύλογα εικάζει κανείς ότι τα άτομα αυτά θα συμφωνούσαν με τις πολιτικές τακτικές του Κριτία, οπότε, σε αυτήν την περίπτωση, αναιρείται το

---

2 suggests that his mind was mainly on the practical achievements of this brief regime; the *ξύγκρασις* may not be a matter of the constitution at all».

[1172] Για το πολίτευμα των *πεντακισχιλίων* βλ. αναλυτικά Harris (1990) 243-280. Βλ., επίσης, Rhodes (1972) 115-127.

[1173] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.18: *ἐκ τούτου μέντοι Κριτίας καὶ οἱ ἄλλοι τριάκοντα, ἤδη φοβούμενοι καὶ οὐχ ἥκιστα τὸν Θηραμένην, μὴ συρρυείησαν πρὸς αὐτὸν οἱ πολῖται, καταλέγουσι τρισχιλίους τοὺς μεθέξοντας δὴ τῶν πραγμάτων*. Βλ. και Tolbert Roberts (2004) 80: «Είναι απολαυστικό για τον θαυμαστή του Ξενοφώντα, να διηγείται πώς οι οξύτατες αντιρρήσεις τού Θηραμένη για τις πολλές αιματηρές εκτελέσεις τών Τριάκοντα είχαν τρομοκρατήσει τον Κριτία με αποτέλεσμα να διευρύνει την πολιτική του βάση, εγγράφοντας τρεις χιλιάδες επί πλέον πολίτες για συμμετοχή στην κυβέρνηση».

παρακινδυνευμένο της κίνησης και δύναται να γίνει λόγος για αυτοθέλητη πολιτική ενέργεια, που σκοπό έχει να ρίξει «στάχτη στα μάτια» του αντιφρονούντος Θηραμένη. Εν ολίγοις, ο *χρηστὸς* Κριτίας υλοποιεί το αίτημα ενός διαφωνούντος *χρηστοῦ* καθαρά προς ατομική του εξυπηρέτηση. Ορθό είναι, επίσης, να προβληθεί εδώ η άποψη ότι ο Κριτίας προσπαθεί να κερδίσει χρόνο, μέχρι να βρει την κατάλληλη ευκαιρία και να σκοτώσει τον Θηραμένη. Ο γιος του Άγνωνος δεν πρέπει να αντιληφθεί ότι ο φίλος του και ηγέτης των *Τριάκοντα* έχει στραφεί, πια, εναντίον του· ως εκ τούτου, ευοδώνεται η επιθυμία του, προκειμένου, στο μεσοδιάστημα, ο Κριτίας να συλλάβει τέχνασμα επαρκές προς ολοκληρωτική εξόντωση του Θηραμένη.

Ο γιος του Άγνωνος δεν ικανοποιείται από την σύμφωνη με τις προτάσεις του πολιτική πρωτοβουλία του Κριτία και εντείνει την δριμύτητα της κριτικής του εναντίον του, λέγοντας ότι δεν είναι λογικό να επιλεγούν τρεις χιλιάδες, από την στιγμή που αυτός ο αριθμός δεν εγγυάται, από την μία, αποκλειστική συμμετοχή των *χρηστῶν* στην κυβέρνηση, από την άλλη δεν αποτρέπει και την εισροή *πονηρῶν* στο καινούργιο κυβερνητικό σώμα πολιτών. Υπαινίσσεται, δηλαδή, ο Θηραμένης ότι ενδέχεται να αποκλείστηκαν ικανότατοι αριστοκράτες ή και να συμπεριλήφθηκαν άτομα φημισμένα για την φαυλότητά τους.[1174] Το δίπτυχο *σπουδαίους – πονηροὺς* έχει, εδώ, διττή σημασία, αφού αναφέρεται τόσο στις ατομικές δεξιότητες – που λειτουργούν αποδεικτικά ως προς την αξιοσύνη ή μη του ατόμου –, όσο και στις πολιτικές μερίδες *χρηστῶν* και *πονηρῶν*. Μέριμνα του Θηραμένη είναι να εξασφαλίσει ότι οι νέοι συμμετέχοντες θα είναι αποκλειστικά *χρηστοί*, δεκτικοί, άρα, και στην έμπρακτη εφαρμογή μιας μετριοπαθούς ολιγαρχίας και, κατά λογική αναγκαιότητα, κάθετα ενάντιοι στις τυραννικές μεθοδεύσεις του Κριτία, τις οποίες ο Θηραμένης επιχειρεί να ανακόψει. Ως εκ τούτου, παρόλο που ο Θηραμένης φαίνεται, εν πρώτοις, να παίζει με τους αριθμούς, αντιπαρατιθέμενος μόνο και μόνο για την ίδια την αντιπαράθεση, τελικά οι ενστάσεις του κρύβουν ένα προσεκτικά μελετημένο σχέδιο, που στόχο έχει την μετατροπή του τυραννικού πολιτεύματος προς το ολιγαρχικότερον και την παρεμπόδιση των δολοφονιών στις οποίες αρέσκεται ο Κριτίας.[1175]

[1174] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.19: *ὁ δ' αὖ Θηραμένης καὶ πρὸς ταῦτα ἔλεγεν ὅτι ἄτοπον δοκοίη ἑαυτῷ γε εἶναι τὸ πρῶτον μὲν βουλομένους τοὺς βελτίστους τῶν πολιτῶν κοινωνοὺς ποιήσασθαι τρισχιλίους, ὥσπερ τὸν ἀριθμὸν τοῦτον ἔχοντά τινα ἀνάγκην καλοὺς καὶ ἀγαθοὺς εἶναι, καὶ οὔτ' ἔξω τούτων σπουδαίους οὔτ' ἐντὸς τούτων πονηροὺς οἷόν τε εἴη γενέσθαι*.

[1175] Βλ. Μπαντές (2021) 69: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Θηραμένης είχε το χάρισμα να κοιτάει μπροστά. Αυτή του η δυνατότητα τον γλύτωσε πολλές φορές στο παρελθόν και τον έκανε να επιβιώσει σε μια αβέβαιη πολιτική σκηνή, που είχε εξοντώσει πολλούς από τους παλιούς του συνεργάτες. Οι εξελίξεις θα τον δικαιώσουν. Όμως, όταν κάποιος παίζει συνεχώς με τη φωτιά, στο τέλος θα φτάσει σε αδιέξοδο. Οι συνθήκες για να εγκαταλείψει τους άλλους τυράννους δεν είναι ακόμη καθόλου ώριμες, αφού – προς το παρόν – δεν υπάρχει καμία ασφαλής εναλλακτική. Όσο για να τους πείσει να αλλάξουν στάση, είναι αδύνατο. Η επιλογή του ήταν να διαφοροποιείται

Ηθικώς η ενέργεια του Θηραμένη είναι αξιολογότατη και εμπνευστική για την στάση που οφείλουν να τηρήσουν οι σύγχρονες κοινωνίες απέναντι σε ανάλογες βιαιότητες,[1176] αλλά ρεαλιστικώς προσιδιάζει σε αυτοκτονία, όχι μόνο πολιτική, αλλά και ολοκληρωτικά τελειωτική της ανθρώπινής του ύπαρξης. Ο Θηραμένης, πάντως, δείχνει να βρίσκεται σε απόλυτη συνειδητοποίηση, όταν, απευθυνόμενος στον Κριτία, τονίζει ότι οι *Τριάκοντα* δρουν αντιφατικά: κυβερνούν με βία και, συνάμα, έχουν λιγότερη ισχύ (εννοεί, προφανώς, αριθμητική ισχύ) από αυτούς τους οποίους εξουσιάζουν.[1177] Είναι, οπωσδήποτε, θρασύ να διατείνεσαι ευθέως ενώπιον τυράννου ότι η δύναμή του είναι μικρότερη από το πλήθος. Με αυτήν την φράση ο Θηραμένης, πραγματοποιώντας εικονική πολιτική παραχώρηση και αποδεχόμενος, για μία στιγμή, την τυραννίδα, λέει στον Κριτία ότι δεν έχει οργανώσει σωστά το πολίτευμά του. Για τον Κριτία οι έγνοιες αυξάνονται: σαν να μην αρκούσε το ότι ο Θηραμένης δεν συμπαθεί το τυραννικό καθεστώς, τώρα έρχεται με αναίδεια να δηλώσει ότι, ακόμα και αν δεχτούμε ότι είναι απαραίτητο για την επιβίωση της Αθήνας, οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι είναι λανθασμένα διαμορφωμένο και ανίσχυρο στην βάση του. Ιδιωματικώς και αμερικανιστί περιγραφόμενος ο Θηραμένης έχει καταντήσει να είναι, υπό το πρίσμα του Κριτία, «a real pain in the ass».

Ο Κριτίας, αντιλαμβανόμενος όχι, πια, την ροπή, αλλά την πλήρη μεταστροφή του Θηραμένη προς την υιοθέτηση καταδικαστικής άποψης για το τυραννικό καθεστώς, αποφασίζει να δράσει ως εξής: αρχικώς, δίνει εντολή συγκέντρωσης των πολιτών στην αγορά και, αφού προβαίνει σε έλεγχο των τριών χιλιάδων, τους εξοπλίζει με τα δέοντα, ενώ, συγχρόνως, αφοπλίζει όλους τους πολίτες που δεν είναι εγγεγραμμένοι στον κατάλογο και μεταφέρει τα

όσο το δυνατό περισσότερο παραμένοντας όμως στη διακυβέρνηση. Αφήνοντας τον καιρό να περάσει και ζυγίζοντας τις καταστάσεις θα έβρισκε την κατάλληλη στιγμή για την αλλαγή στρατοπέδου».

[1176] Ωραία το θέτει η Νικολαΐδου-Κυριανίδου (2021) 148 ερμηνεύοντας τον ολοκληρωτισμό υπό το αρεντικό πρίσμα: «Με άλλα λόγια, η ανθρώπινη πραγματικότητα είναι το ύφασμα που εξυφαίνουν τα συμβάντα, τα οποία, άπαξ και λάβουν χώρα, παραμένουν αναπόσπαστο μέρος τού όλου πλέγματος. Εξ αυτού, το παρελθόν αποκαλύπτει τη δυνατότητα που είχαν ορισμένα ενδεχόμενα να πραγματοποιηθούν. Μας δείχνει, επομένως, ότι αυτό που ήδη κατέστη δυνατόν έχει αποδεδειγμένα τη δυνατότητα να πραγματοποιείται. Κατά συνέπεια, το χωρίς προηγούμενο μπορεί να καταστεί ένα προηγούμενο για το μέλλον. Η αρεντική έκφραση *αυτό δεν θα έπρεπε ποτέ να έχει συμβεί* φανερώνει ακριβώς – μέσω της ηθικής διάστασης που εμπεριέχεται στη διατύπωσή της – τόσο την ανθρώπινη ευθύνη σχετικά με την πραγματοποίηση του αδιανόητου, όσο και το γεγονός ότι η σχέση παρελθόντος και μέλλοντος σημασιοδοτείται από την προοπτική των συνεργούντων ανθρώπων, η οποία είναι σαν να ορίζει το σημείο στο οποίο τέμνονται αυτές οι δύο διαστάσεις του χρόνου. Εάν οι ιστορίες είναι ο τρόπος να μετατρέψεις το αμετάκλητο παρελθόν σε πηγή νοηματοδότησης των ανθρωπίνων, η κατανόηση αυτού που δεν γεννά παρά αρνητικά πρότυπα είναι ο μόνος τρόπος να μη συμφιλιωθείς με το ασυγχώρητο. Έτσι, το ΄΄ποτέ πλέον΄΄ μετατρέπεται σε κριτήριο για το ΄΄ποτέ ξανά΄΄. Με άλλα λόγια, με τη βοήθεια της εξιστόρησης, ο ολοκληρωτισμός χρειάζεται να *γίνει* το παρελθόν που θα θέλαμε να μην έχει υπάρξει».

[1177] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.3.19: *ἔπειτα δ', ἔφη, ὁρῶ ἔγωγε δύο ἡμᾶς τὰ ἐναντιώτατα πράττοντας, βιαίαν τε τὴν ἀρχὴν καὶ ἧττονα τῶν ἀρχομένων κατασκευαζομένους*.

όπλα τους στον ναό της Ακροπόλεως.[1178] Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο δεσποτισμός του Κριτία δεν επικυρώνεται, πλέον, μόνο συμβολικά μέσω περιστασιακών δολοφονιών, αλλά ισχυροποιείται, αφού οι στόχοι προς εκτέλεση δεν θα έχουν, πια, την δυνατότητα να προβάλουν κάποια αντίσταση στην επιχειρούμενη εναντίον τους δολοφονική ενέργεια. Ο Ξενοφών επιρρωνύει την παραπάνω ερευνητική θεώρηση, όταν γράφει ότι *ὡς ἐξὸν ἤδη ποιεῖν αὐτοῖς ὅ τι βούλοιντο, πολλοὺς μὲν ἔχθρας ἕνεκα ἀπέκτεινον, πολλοὺς δὲ χρημάτων* (2.3.21). Ο Κριτίας, επομένως, φρονώντας πως με αφοπλισμένους τους πολίτες και, άρα, αδύναμους μπορεί να πράττει ό,τι επιθυμεί, εξαπολύει ανηλεή και άσπλαχνο διωγμό εναντίον εκείνων που μισεί και κατά αυτών που διακρίνονται για την οικονομική τους ευμάρεια. Πίσω από το πρώτο αντικείμενο *πολλοὺς* κρύβονται, μάλλον, οι *πονηροί* (συντείνει στην έκφραση της ερευνητικής αυτής θέσης ο εμπρόθετος προσδιορισμός της αιτίας *ἔχθρας ἕνεκα·* οι *Τριάκοντα* θα σκότωσαν όσους θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας τούς είχαν ξεφύγει τις προηγούμενες φορές), ενώ το δεύτερο *πολλούς*, άμεσα συνδεδεμένο με την γενική *χρημάτων* (*ἕνεκα*), αναφέρεται στους *χρηστούς*. Η στάση του Κριτία απέναντι στους *χρηστοὺς* οφείλεται, πιθανώς, σε φόβο του ανδρός ότι οι αριστοκράτες μπορούσαν, δυνητικά, να συσπειρωθούν μεταξύ τους, απειλώντας, έτσι, το καθεστώς, ή και να αποκτήσουν φανατικούς οπαδούς, οι οποίοι θα δρούσαν υπέρ των συμφερόντων των *χρηστῶν*. Σε αυτούς τους δύο λόγους συμπυκνώνεται και η απόφαση του Κριτία να σκοτώσει τον Θηραμένη.

Ακολούθως, οι *Τριάκοντα*, πάντοτε με προεξάρχοντά τους τον ανόσιο Κριτία, προχωρούν στην έμπρακτη εφαρμογή ακόμα πιο ύπουλου και αδίστακτου σχεδίου, προωθητικού των συμφερόντων τους και αποδεικτικού, συνάμα, της ανηθικότητάς τους: προκειμένου να δύνανται να ανταποκρίνονται στις οικονομικές τους υποχρεώσεις, οι οποίες συνδέονται με την αμοιβή της φρουράς, αποφασίζουν να συλλάβουν ο καθένας από έναν μέτοικο, να τον εκτελέσουν εν ψυχρώ και να δημεύσουν, κατόπιν, την περιουσία του.[1179] Μάλιστα, το ίδιο προτείνεται και στον

[1178] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.20: *οἱ δ' ἐξέτασιν ποιήσαντες τῶν μὲν τρισχιλίων ἐν τῇ ἀγορᾷ, τῶν δ' ἔξω τοῦ καταλόγου ἄλλων ἀλλαχοῦ, ἔπειτα κελεύσαντες ἐπὶ τὰ ὅπλα, ἐν ᾧ ἐκεῖνοι ἀπεληλύθεσαν πέμψαντες τοὺς φρουροὺς καὶ τῶν πολιτῶν τοὺς ὁμογνώμονας αὐτοῖς τὰ ὅπλα πάντων πλὴν τῶν τρισχιλίων παρείλοντο, καὶ ἀνακομίσαντες ταῦτα εἰς τὴν ἀκρόπολιν συνέθηκαν ἐν τῷ ναῷ*.

[1179] Βλ. Danzig (2014) 515: «The decision of the Thirty to kill metics at random in order to steal their wealth (2.3.21) seems an especially depraved one. It may be modelled on Spartan practices as Krentz suggests, but Xenophon certainly does not present it in even a mildly sympathetic light. Who was responsible for this decision? Not wishing to contradict the facts, Xenophon does not attribute it directly to Critias; but, unlike Lysias, who names Theognis and Peison as the originators of this idea (12.6), he leaves its authorship anonymous. By omitting these names, and portraying Critias as the powerful leader of the group, Xenophon creates the impression that this too is somehow attributable to Critias, without committing himself to what would apparently be a false accusation».

Θηραμένη, ο οποίος και αρνείται εμφατικά, αποκρινόμενος ότι οι *Τριάκοντα* είναι, πια, χειρότεροι και από τους συκοφάντες, αφού οι τελευταίοι κλέβουν, μεν, χρήματα από τον κόσμο, αλλά, τουλάχιστον, τους αφήνουν να ζήσουν. Είναι απαράδεκτο να προβαίνουν σε ανάλογες ενέργειες άνθρωποι οι οποίοι ισχυρίζονται ότι είναι οι *βέλτιστοι* των πολιτών.[1180] Ο Πλάτων, με την οξεία κοινωνιολογική και πολιτειολογική του ματιά, ορθώς διατύπωσε στην *Πολιτεία* του την άποψη ότι, όταν ο τύραννος φτάνει στα άκρα, αυτοί που προσπαθούν να τον ανατρέψουν είναι εκείνοι που αρχικώς τον βοήθησαν (κάτι που επιβεβαιώνεται και από την στάση που τηρεί ο Θηραμένης το 411 π.Χ.).[1181]

Ο Θηραμένης ξεμπροστιάζει τα ειδεχθή εγκλήματα του Κριτία και των συν αυτώ, αλλά, αφεύκτως, δίνει, πια, την χαριστική βολή στην ίδια του την ύπαρξη, έχοντας προσφέρει στον γιο του Καλλαίσχρου όλα τα απαραίτητα επιχειρήματα, προκειμένου να μπορέσει ο ίδιος να προβεί σε εξόντωσή του. Υποστηρίζεται, δηλαδή, στην διατριβή αυτήν ότι ο Κριτίας, παρόλο που έχει διαπιστώσει τα κίνητρα του παλαιού φίλου του, εκουσίως βάζει τους δικούς του να προτείνουν στον Θηραμένη να συλλάβει και αυτός μέτοικο· γνωρίζει εκ των προτέρων ότι ο γιος του Άγνωνος θα αρνηθεί, εντούτοις η άρνησή του αυτή θα προσφέρει στον Κριτία το καταλληλότερο πρόσχημα, προκειμένου να μπορέσει να τον σκοτώσει. Το σκεπτικό του *χρηστοῦ* Κριτία είναι το κάτωθι: αν ο Θηραμένης δεν δύναται να ανταποκριθεί επιτυχώς στο πιο αποτρόπαιο έγκλημα (η δολοφονία των μετοίκων είναι ηθικώς κατάπτυστη, από την στιγμή που ο Κριτίας δεν σκοτώνει, απλώς, ιδεολογικούς αντιπάλους, αλλά αθώους ανθρώπους και, μάλιστα, για να καρπωθεί οικονομικά οφέλη από τον θάνατό τους), τότε είναι επικίνδυνος για το καθεστώς και είναι επιτακτική ανάγκη να βγει από την μέση. Για άλλη μία φορά ο πολύς Πλάτων προσφέρει αξιόλογη ερμηνευτική προσέγγιση, όταν γράφει στην *Πολιτεία* (567b): *ὑπεξαιρεῖν δὴ τούτους πάντας δεῖ τὸν τύραννον, εἰ μέλλει ἄρξειν, ἕως ἂν μήτε φίλων μήτ' ἐχθρῶν λίπῃ μηδένα ὅτου τι ὄφελος*.[1182] Δίχως να μπορεί να αποδειχθεί επιστημονικά, δεν αποκλείεται ο

[1180] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.3.22-23: *ἐκέλευον δὲ καὶ τὸν Θηραμένην λαβεῖν ὅντινα βούλοιτο. ὁ δ' ἀπεκρίνατο· ἀλλ' οὐ δοκεῖ μοι, ἔφη, καλὸν εἶναι φάσκοντας βελτίστους εἶναι ἀδικώτερα τῶν συκοφαντῶν ποιεῖν. ἐκεῖνοι μὲν γὰρ παρ' ὧν χρήματα λαμβάνοιεν ζῆν εἴων, ἡμεῖς δὲ ἀποκτενοῦμεν μηδὲν ἀδικοῦντας, ἵνα χρήματα λαμβάνωμεν; πῶς οὐ ταῦτα τῷ παντὶ ἐκείνων ἀδικώτερα;*

[1181] Βλ. Πλ. *Πολ*. 567b: *οὐκοῦν καί τινας τῶν συγκαταστησάντων καὶ ἐν δυνάμει ὄντων παρρησιάζεσθαι καὶ πρὸς αὐτὸν καὶ πρὸς ἀλλήλους, ἐπιπλήττοντας τοῖς γιγνομένοις, οἳ ἂν τυγχάνωσιν ἀνδρικώτατοι ὄντες;* Ιδιαίτερη προσοχή ας δοθεί και στο *παρρησιάζεσθαι*, το οποίο βρίσκει απόλυτη εφαρμογή στην περίπτωση του Θηραμένη, ο οποίος, όπως φαίνεται από τις περιγραφές του Ξενοφώντα, ομιλεί στον Κριτία ανοιχτά και με παρρησία, δίχως να φοβάται τον αντίκτυπο που θα έχουν οι εκφραζόμενες από αυτόν θέσεις.

[1182] Βλ. Usher (1968) 128, που γράφει για τον Κριτία: «His very name aroused in the minds of contemporary and later democrats feelings of the deepest detestation. As a member of one of the oldest aristocratic families he

Πλάτων να έχει κατά νου την σφοδρή αντιπαράθεση Κριτία και Θηραμένη, καθώς και την γενικότερη φρικιαστική συμπεριφορά του Κριτία, ο οποίος, από ένα σημείο και έπειτα, αρχίζει να δολοφονεί τον οποιονδήποτε, φίλο και εχθρό. Η ακρότητα της άμεσης δημοκρατίας, δηλαδή η απεριόριστη πολιτική ελευθερία και δυνατότητα του *δήμου* προς άσκηση νομοθετικού έργου, καταλήγει αφεύκτως, όπως σωστά διέβλεψε ο Πλάτων,[1183] στην ακρότητα της απολυταρχίας.[1184]

5.2.3 Η αντιλογία Κριτία – Θηραμένη και τα γεγονότα μέχρι τον θάνατο του Κριτία

Το πλήρωμα του χρόνου έχει φτάσει για τον Θηραμένη, αφού ο *χρηστὸς* και ηγέτης των *Τριάκοντα*, Κριτίας, έχει αρχίσει να βυθίζεται στα καταχθόνια της κακουργίας. Το *ὡς ἐξὸν ἤδη ποιεῖν αὐτοῖς ὅ τι βούλοιντο* (2.3.21) μετατρέπεται σε *οἱ δ' ἐμποδὼν νομίζοντες αὐτὸν εἶναι τῷ ποιεῖν ὅ τι βούλοιντο* (2.3.23)· αμφότερες οι φραστικές περιπτώσεις συνδέονται με την επιθυμία των τριάντα ανδρών να δρουν ανεξέλεγκτα εντός της Αθήνας· η διαφορά έγκειται στην δυνατότητα πραγματοποίησης της βούλησής τους, αφού, εν πρώτοις, ο αφοπλισμός των πολιτών τούς παρέχει ελευθερία προς το απεριόριστο ενεργείν, ενώ, έπειτα, εκλαμβάνουν τον Θηραμένη ως υπαίτιο για την παρεμπόδιση εκπλήρωσης του αυταρχισμού τους. Γι' αυτό και ο Κριτίας δίνει εντολή που πρόκειται να δράσει ανασταλτικά ως προς τις πολιτικές κινήσεις του Θηραμένη: οι *Τριάκοντα* αρχίζουν να εκτοξεύουν διαβολές εναντίον του, λέγοντας στους βουλευτές ότι λυμαίνεται το καθεστώς.[1185] Ασφαλώς, η ρητορική αυτή τακτική εφαρμόζεται, συνήθως, από τους *πονηρούς* (εξάλλου, ο Κριτίας δολοφόνησε τους συκοφάντες), εντούτοις εδώ, ο γιος του Καλλαίσχρου, προκειμένου να επιτύχει τον σκοπό του, ήτοι την εξόντωση του Θηραμένη, αντλεί πολιτικές – λεκτικές μεθοδεύσεις από την αντίπαλη ιδεολογική μερίδα. Αυτό αποδεικνύει εκ

---

championed extreme oligarchy, and was realistically Macchiavellian in his methods of achieving and maintaining it, openly admitting that the same ruthlessness must be employed as that necessary for a tyrant to keep his power».

[1183] Βλ. Πλ. *Πολ*. 564a: *εἰκότως τοίνυν, εἶπον, οὐκ ἐξ ἄλλης πολιτείας τυραννὶς καθίσταται ἢ ἐκ δημοκρατίας, ἐξ οἶμαι τῆς ἀκροτάτης ἐλευθερίας δουλεία πλείστη τε καὶ ἀγριωτάτη*.

[1184] Βλ. Skemp (1982) 84: «Why then does Plato, in following his chosen method here, see the emergence of tyranny as the violent but inevitable swing of the pendulum from excess of freedom to excess of bondage? Is it simply for scientific reasons – the working out of a pattern of successive stages of decline which does not allow for sudden jumps – or is it because he sees as the antithesis of a perfectly ordered community not anarchy but iron dictatorship? The kind of tyranny he is concerned with is an aggressive domination of his fellow-citizens by a thug with a bodyguard. He is in a sense being 'schematic' in taking the worst constitutional situation and comparing it with the best: for him there is a best and a worst. Moreover, he brings moral factors into the comparison, showing that this tyrannical 'autocrat' is a prisoner of his passions, frightened of his fellow men: the philosopher-ruler is 729 times as happy as he is».

[1185] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.23: *ἐπιβουλεύουσιν αὐτῷ, καὶ ἰδίᾳ πρὸς τοὺς βουλευτὰς ἄλλος πρὸς ἄλλον διέβαλλον ὡς λυμαινόμενον τὴν πολιτείαν*.

νέου ότι τα όρια ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηροὺς* δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτα. Έχοντας προετοιμάσει την ατμόσφαιρα ως πρέπει, εν συνεχεία ειδοποιούν τους πιο θρασείς εκ των νεαρών οπαδών τους, δίνοντάς τους εντολή να παραστούν στην Βουλή έχοντας κάτω από την μασχάλη τους μικρά μαχαίρια. Πολιτικώς αυτό δύναται να παραλληλιστεί – με επίγνωση, ασφαλώς, του αναχρονισμού που εμπεριέχει η σύγκριση – με τους τραμπούκους σύγχρονων κομμάτων, οι οποίοι επιστρατεύονται από αυτά, προκειμένου να εκδηλώσουν την αντίθεσή τους στα πολιτικά πεπραγμένα της χώρας. Η τραγική, βεβαίως, ειρωνεία συνίσταται στο ότι ο Κριτίας θα διατηρήσει μια επίφαση δημοκρατικότητας, αφού, στην πραγματικότητα, ο αρχιτύραννος και ηγέτης των *Τριάκοντα* θα εκφωνήσει αγόρευση ενώπιον της Βουλής, επιτρέποντας, έπειτα, και την αντίστοιχη απάντηση από τον Θηραμένη.[1186] Το σκηνικό έχει σκηνοθετηθεί όπως πρέπει και η απόφαση έχει παρθεί: ο Κριτίας θα κοινοποιήσει στην Βουλή την πρόθεσή του να σκοτώσει τον Θηραμένη (αγόρευση Κριτία, 2.3.24–34).

Μόλις, λοιπόν, καταφτάνει ο Θηραμένης, ο Κριτίας σηκώνεται και παίρνει πρώτος τον λόγο.[1187] Ο αρχιτύραννος των *Τριάκοντα* ξεκινάει την αγόρευσή του χειμαρρωδώς, απευθυνόμενος στους βουλευτές και λέγοντάς τους, εν είδει νουθεσίας, ότι οφείλουν να

[1186] Για τις δύο αγορεύσεις και την ιστορικότητά τους ο Usher (1968) 128 σχολιάζει: «According to Xenophon's account, both speeches were delivered before the *βουλή*. The members of this body had been chosen by the Thirty, so that it seems certain that they were men who were known to favour the oligarchy. But whatever were Xenophon's political views at the time, it is unlikely that he was old enough to be a member in 404 B.C. Hence it is improbable that he heard either speech. Four possibilities may therefore be considered: (1) That the substance of the speeches was reported to him from memory by a member, who perhaps took special pains to remember some of the purple passages. (2) That his informant took the speeches down in shorthand. (3) That Xenophon obtained complete copies of the speeches, and condensed them. (Both speeches as they stand are too short to be historical.) (4) That the speeches in the *Hellenica* are entirely the product of his imagination. It is hoped that the unlikelihood of the fourth possibility will become apparent in the course of the following discussion, and that a reasonable degree of probability will be established for the first in the case of the speech of Theramenes, and the third in the case of the speech of Critias».

[1187] Για σύνοψη του λόγου βλ. Pownall (2012) 7: «Immediately following his description of the metic purge, there ensues a vivid depiction of the showdown between Critias and Theramenes, a lengthy scene which forms the centrepiece of Xenophon's narrative of the Thirty. It consists of a pair of speeches in direct discourse given by the two men who represent, for Xenophon, the face of the Thirty. Critias speaks first, now re-entering the narrative by name, and denounces Theramenes to the *Boulē* (2.3.24-34). The main thrust of his speech is to brand Theramenes as a traitor, because of his willingness to change his political stripes based on his own personal advantage (it is here we find the notorious description of Theramenes as a *kothornos*), and to present himself as an opponent of democracy and a proponent of oligarchy on the Spartan model. Nevertheless, the Xenophontic Critias does not bolster his strong admiration of the Spartan constitution with any explicit theoretical ideology, but uses it only as a justification for his proposed condemnation of Theramenes. Nor does he justify the Thirty's purge with any actual political doctrine, but refers to it in a series of vague but extreme statements which are intended to be shocking. He begins by claiming rather disingenuously that these things occur wherever constitutions are changed (2.3.24). He elaborates upon this point slightly later on when he says (2.3.26): 'If we perceive that someone is opposed to the oligarchy, we remove him as best we can'. He is even blunter towards the end of his speech, when he says (2.3.32): 'All changes of constitution, of course, bring death'». Οι δύο αυτές τελευταίες δηλώσεις του Κριτία αποτελούν σαφές πολιτικό δόγμα, παρόλο που ο Pownall δεν αναγιγνώσκει τοιουτοτρόπως το εδάφιο του Ξενοφώντα.

συνειδητοποιήσουν πως κάθε *μετάστασις πολιτείας* (*ὅπου πολιτεῖαι μεθίστανται*), κάθε ανατροπή, δηλαδή, πολιτεύματος, είναι αξεδιάλυτα εναρμονισμένη με το αίμα. Κατά συνέπεια, οι βουλευτές δεν πρέπει να διαμαρτύρονται για τις πολλές εκτελέσεις των οποίων είναι μάρτυρες, αφού η βία είναι εγγενώς συνδεδεμένη με την εκάστοτε αλλαγή πολιτικού συστήματος. Με την φράση *πανταχοῦ ταὐτὰ γίγνεται*, μάλιστα, ο Κριτίας φαίνεται να υπερβαίνει την σφαίρα της ανθρώπινης πολιτικής και να ανάγεται σε υπερκοσμική ερμηνεία της, προσδίδοντας στην μεταβολή των πραγμάτων συμπαντικό περιεχόμενο. Κατά αντίστοιχο τρόπο, ήγουν συμπαντικό, στοχάζεται ο Πλάτων, όταν παραδέχεται στην *Πολιτεία* του ότι η τόσο καλά οικοδομημένη αριστοκρατία του, αν και είναι δύσκολο να μεταβληθεί σε κάτι χειρότερο, τελικά θα ανατραπεί, διότι ό,τι γεννιέται μέσα στο σύμπαν είναι καταδικασμένο στον θάνατο.[1188] Εν πάση περιπτώσει, η άποψη του *χρηστοῦ* Κριτία, όσο πολιτικά έγκυρη κι αν είναι και περιγραφική της ιστορικής πραγματικότητας στην διαχρονία της, δεν παύει να είναι υποβιβαστική και υποδουλωτική στις

[1188] Βλ. Πλ. *Πολ*. 546a: *χαλεπὸν μὲν κινηθῆναι πόλιν οὕτω συστᾶσαν· ἀλλ᾽ ἐπεὶ γενομένῳ παντὶ φθορά ἐστιν, οὐδ᾽ ἡ τοιαύτη σύστασις τὸν ἅπαντα μενεῖ χρόνον, ἀλλὰ λυθήσεται*. Η φράση αυτή, φιλοσοφικά διαυγής και άλκιμη πνευματικώς, αλλά άγνωστη ή και σκοπίμως παραμερισμένη, αποτελεί καλό επιχείρημα, αν επιθυμεί κάποιος να απαντήσει ικανοποιητικά στους αντιπλατωνιστές, οι οποίοι τείνουν να προβάλλουν τον δήθεν δογματισμό του Πλάτωνος. Η εκ μέρους του Πλάτωνος παραδοχή της φθοράς τής φιλοσοφικής αριστοκρατίας (στο συγγραφικό χτίσιμο της οποίας προβαίνει με τόσο διανοητικό μεράκι) αποδεικνύει ότι, κατά το ευγενές τέκνο της σωκρατικής φιλοσοφίας, οποιαδήποτε προσπάθεια συγκρότησης πολιτεύματος δίκαιου και οδηγητικού προς την ευδαιμονία (ή και άδικου και υπαίτιου για πολλές δυστυχίες) είναι καταδικασμένη στην αποτυχία. Τα πολιτεύματα (και, κατά λογική συνεπαγωγή, οι ιδεολογίες, οι αντιλήψεις για το ένα ή το άλλο πράγμα και, εν γένει, ο παραγόμενος εκ του ανθρώπου στοχασμός) πεθαίνουν όπως ακριβώς και τα ανθρώπινα σώματα, αφού από φθαρτή οντότητα είναι επινοημένα και δημιουργημένα. Επομένως, ο Πλάτων δεν οικοδομεί το ιδανικό του πολίτευμα, επειδή θέλει, τάχα, να το αντικρίσει υλοποιούμενο, αλλά περισσότερο για να δείξει τον τρόπο με τον οποίον μπορούν οι άνθρωποι να ζουν με δικαιοσύνη. Η μετουσίωση του πολιτικού αυτού κατασκευάσματος σε πραγματικότητα είναι εντελώς αδιάφορη για τον Πλάτωνα, από την στιγμή, μάλιστα, που η *καλλίπολις* οικοδομείται *λόγῳ*, ήτοι ως θεωρητικό πρότυπο, εκ του οποίου οι άνθρωποι μπορούν να αντλούν το καλύτερο δυνατόν. Οι πλείστες των αναγνώσεων της *Πολιτείας*, που προβαίνουν σε αποκήρυξη του πλατωνικού *νοεῖν*, δεν οφείλονται σε υπαρκτή απολυτότητα του Πλάτωνα, αλλά στον δογματισμό των ίδιων των ερμηνευτών. Οι επιστήμονες αυτοί, γεμάτοι από την εμπιστοσύνη τους στην ορθότητα των κρίσεών τους, αδυνατούν να ερμηνεύσουν τον φιλόσοφο συμπαντικά (και, επομένως, φιλοσοφικά) και, έτσι, χάνουν σημαντική πληροφορία από το δυσεξήγητο φαινόμενο που ονομάζεται «ζωή»· χάνουν, δηλαδή, την ευκαιρία να κατανοήσουν ότι η συμπαντική πραγματικότητα υπερβαίνει τον άνθρωπο και την δυνατότητά του να δρα παρεμβατικά στον κόσμο. Η ανάγνωση αυτή, που έχω προσφέρει και αλλού, δεν αναιρεί, απλώς, τις αντιλήψεις περί δογματισμού του Πλάτωνα, αλλά μετατρέπει τον φιλόσοφο σε ακόμα πιο ρηξικέλευθο και από τους σοφιστές στοχαστή. Δεν εισηγούμαι ότι ο Πλάτων δεν δοκιμάζει να αγγίξει την απόλυτη αλήθεια, ούτε τον συνδέω με τον σχετικισμό· επιχειρεί να ανακαλύψει την αλήθεια, αλλά με τρόπο εντελώς διαφορετικό σε σχέση με αυτόν που φαντάζονται οι περισσότεροι και, τελικά, με γνήσια παραδοχή ότι η εύρεση και, πόσω μάλλον, υπόδειξη αληθειών είναι ανέφικτη. Βλ. σχετικά Αναστασόπουλος (2021) 155: «Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ερευνητής καλείται να κατανοήσει τον λόγο για τον οποίον ο Πλάτων ΄΄αντιφάσκει΄΄ συνεχώς. Ο Θεοδωρακόπουλος κάνει λόγο για αντινομίες του μεγάλου πνεύματος, ήτοι είναι λογικό ένας σπουδαίος στοχαστής να αναθεωρεί συνεχώς – και συμφωνώ, διότι κάτι ανάλογο έχω υποστηρίξει και εγώ. Ο Kastely, επιπροσθέτως, διατείνεται πως ο Πλάτων σκοπίμως προκαλεί τους αναγνώστες του να λάβουν μέρος σε ένα φιλοσοφικό παιχνίδι με συνεχή και εξονυχιστικό έλεγχο των διανοητικών θέσεων. Κάτι παρόμοιο υποστηρίζει και ο Rowe. Ναι, λοιπόν, αναζητά ο Πλάτων την απόλυτη αλήθεια, αλλά πώς την αναζητά; Μέσω της ατέρμονης κριτικής στον ίδιο του τον εαυτό». Βλ. και Αναστασόπουλος (2021) 160. Πβ. Taylor (2009) 13· Davidson (1993) 180· Szlezàk (1999) 88· Συκουτρής (1997) 323· Θεοδωρακόπουλος (1941[10]) 174-177 και Δεσποτόπουλος (1997) 19, 278.

καταστάσεις της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και αυτοθελησίας, αφού ο άνθρωπος λειτουργεί εδώ ως πιόνι που θυσιάζεται, ως παράπλευρη, αλλά αναγκαία απώλεια, προκειμένου να επιτευχθεί η κατά τον Κριτία προσήκουσα στις περιστάσεις πολιτειακή αλλαγή.[1189] Με αυτήν του την ρήση, ο γιος του Καλλαίσχρου επιβεβαιώνει την πλήρη αποκοπή του από την παραδοσιακή αριστοκρατία και, συγχρόνως, την εκ μέρους του εκούσια υιοθέτηση νοοτροπίας τυραννικής.

Κατόπιν, ο ηγέτης των *Τριάκοντα* επισημαίνει, με «παγερό δικολαβισμό» όπως γράφει η Tolbert Roberts,[1190] ότι είναι απολύτως αναμενόμενο να υπάρχουν στην Αθήνα εχθροί της ολιγαρχίας και τούτο για δύο λόγους: πρώτον, η Αθήνα αποτελεί την μεγαλύτερη πληθυσμιακά πόλη της Ελλάδας (επομένως, παρά τις ήττες τους στην Σικελία το 413 π.Χ. και στους Αιγός ποταμούς το 405 π.Χ., οι Αθηναίοι παραμένουν αξιόμαχοι· αυτό, με την σειρά του, δικαιώνει την κρίση του Περικλή, σύμφωνα με την οποία οι Αθηναίοι θα νικούσαν εύκολα την Σπάρτη, εάν δεν ανελάμβαναν παράλληλα πολεμικά εγχειρήματα) και, δεύτερον, έχει ανατραφεί μέσα στα χρόνια με ελευθερία, η οποία συνεπάγεται απέχθεια προς την απολυταρχία – αυτό το τελευταίο δεν λέγεται από τον Κριτία, αλλά προκύπτει από τα συμφραζόμενα του κειμένου. Το πρώτο επιχείρημα του Κριτία, καθαρά μαθηματικό, λέγεται απλώς για να λεχθεί, δηλαδή εκφωνείται στο πλαίσιο πολιτικής σκοπιμότητας και λειτουργεί, άρα, ως ιδιότυπη captatio benevolentiae· στην πραγματικότητα, ο κυριότερος λόγος για τον οποίον αρκετοί Αθηναίοι αντιδρούν στις βιαιότητες του Κριτία είναι η βαθύτατη εξοικείωσή τους με την δημοκρατία. Εντούτοις, αν ο Κριτίας προέτασσε το δεύτερο επιχείρημα, θα έδινε επιχειρηματολογικό χώρο στην δημοκρατία, κάτι το οποίο σε καμία περίπτωση δεν θα επιθυμούσε.

Στην συνέχεια, ο Κριτίας πραγματοποιεί επίκληση στο συναίσθημα των ομοϊδεατών βουλευτών, υπενθυμίζοντάς τους, κατ' αρχάς, ότι η δημοκρατία είναι μέγιστο κακό τόσο για τους ίδιους, όσο και για τους *Τριάκοντα*. Γι' αυτόν τον λόγο, καθώς ο λαός δεν πρόκειται ποτέ να αντιμετωπίσει με ευμένεια τους Λακεδαιμονίους, που έσωσαν την Αθήνα, εν αντιθέσει με τους *βελτίστους* (*χρηστούς*), που είναι παραδοσιακά φίλοι τους, οι τριάντα άνδρες αποφάσισαν, έχοντας λάβει την έγκριση των Λακεδαιμονίων, να επιβάλουν το ολιγαρχικό πολίτευμα. Οι εκφραζόμενες από τον *χρηστὸν* Κριτία αντιλήψεις θα εκλαμβάνονταν από τον μέσο Αθηναίο

[1189] Συναφές φιλοσοφικώς είναι αυτό που λέει ο Marx στον Ruge, σε επιστολή που τού στέλνει τον Μάιο τού 1843. Βλ. σχετικά Γκιούρας (2014) 192-193: «Η μοναδική σκέψη του δεσποτισμού είναι η περιφρόνηση του ανθρώπου, ο απανθρωπισμένος άνθρωπος, και η σκέψη αυτή έχει το προτέρημα έναντι πολλών άλλων να είναι ταυτόχρονα ένα γεγονός. Ο δεσπότης βλέπει πάντα τους ανθρώπους απαξιωμένους. Πνίγονται μπροστά στα μάτια του και πνίγονται γι' αυτό τον ίδιο στο βούρκο του κοινού βίου, από τον οποίο, σαν τα βατράχια, γεννιούνται διαρκώς».
[1190] Βλ. Tolbert Roberts (2004) 80.

δημοκρατικό πολίτη ως ανοητεύματα, καταφανώς υποτιμητικά και της διαχρονικής ροπής των Αθηναίων προς την ελεύθερη διαβίωση. Ο Κριτίας διατείνεται, μεν, ότι η ολιγαρχία έχει εγκατασταθεί με την σύμφωνη γνώμη της Σπάρτης, αλλά η νικήτρια του Πελοποννησιακού Πολέμου επιθυμούσε, απλώς, να ελέγχει την Αθήνα και δεν ήταν στόχος της η μαζική δολοφονία των αντιφρονούντων· αυτό δηλοί ότι η πολιτειακή πραγματικότητα που έχει επιβάλει ο Κριτίας υπερβαίνει τις επιδιώξεις και επιθυμίες των Λακεδαιμονίων, αφού πηγάζει από προσωπικά κίνητρα του γιου τού Καλλαίσχρου. Επιπροσθέτως, είναι ορθή, μεν, η άποψη ότι το δημοκρατικό πλήθος δεν συμπαθεί τους Λακεδαιμονίους, ενώ οι *χρηστοὶ* είναι πάντοτε φιλολάκωνες, αλλά, στην πραγματικότητα, οι Αθηναίοι δέχονται την ολιγαρχία, επειδή εμπιστεύονται την ανωτερότητα της Σπάρτης και όχι τον ίδιο τον Κριτία και τους συν αυτώ. Πλην τούτων, αξίζει να προστεθεί εδώ ότι η αρχική συμφωνία ήταν οι τριάντα άνδρες να συγγράψουν και δημοσιεύσουν τους *πατρίους νόμους*, σύμφωνα με τους οποίους θα διοικηθεί η Αθήνα – κάτι τέτοιο μάλλον δεν το έπραξαν ποτέ, αφού ο Ξενοφώντας δεν πραγματοποιεί ρητή ή, έστω, έμμεση μνεία. Τούτο υποσημαίνει ότι οι Αθηναίοι αποδέχονται, απλώς, επιστροφή προς το πολιτειακώς μετριοπαθέστερον· δεν φαντάστηκαν ποτέ οι άλλοτε θαλασσοκράτορες ότι θα επισυμβεί έκπτωση της ολιγαρχίας σε αφόρητη τυραννίδα. Επομένως, ο Κριτίας, με το να αποδίδει στην Σπάρτη και τους Αθηναίους βουλευτές την ωμότητα του εκ του ιδίου επιβληθέντος πολιτεύματος, επιχειρεί, στην ουσία, να δικαιολογήσει τις ατομικές του αισχρότητες, αποποιούμενος, παράλληλα, των όποιων ευθυνών του για τις χιλιάδες εκτελέσεις Αθηναίων πολιτών.

Στην συνέχεια, ο Κριτίας προβαίνει σε άκρως ντροπιαστική της αξιοπρέπειας και περιοριστική του δικαιώματος τού ανθρώπου προς αυτενέργεια δήλωση (2.3.26): αν οι *Τριάκοντα* αντιληφθούν ότι κάποιος εχθρεύεται την ολιγαρχία (έξυπνα εδώ ο ρήτωρ ονομάζει το τυραννικό καθεστώς ολιγαρχικό, αντιστρέφοντας επιτυχώς την πραγματικότητα προς το συμφέρον του), τότε τον εξοντώνουν. Η φράση αυτή απευθύνεται προς οποιονδήποτε αντιφρονούντα· περισσότερο δίκαιο, όμως, είναι, κατά το τέκνο του Καλλαίσχρου, να τιμωρείται όποιος δρα εναντίον του καθεστώτος και συμβαίνει, συνάμα, να ανήκει στις τάξεις των *χρηστῶν*. Υπονοείται εδώ ότι η στάση τέτοιου ατόμου δεν είναι, απλώς, βλαπτική για το πολίτευμα, αλλά και ηθικώς επιλήψιμη, αφού στρέφεται εναντίον ομοϊδεατών. Αυτές οι επισημάνσεις εξυπηρετούν τον ρητορικό σκοπό του Κριτία, αφού προϊδεάζουν τους βουλευτές για τις απόψεις που πρόκειται να καταθέσει ο αγορευτής: ο αρχιτύραννος, λοιπόν, και οι συν αυτώ διαπίστωσαν

ότι ο Θηραμένης ανταποκρίνεται επακριβώς στα προεκτεθέντα χαρακτηριστικά, αφού πράττει ό,τι είναι δυνατόν, προκειμένου να βλάψει τόσο τους *Τριάκοντα*, όσο και τους βουλευτές. Ευφυώς δοκιμάζει ο Κριτίας να προσεταιριστεί εδώ το ακροατήριο στο οποίο απευθύνεται. «Δεχόμαστε πόλεμο από μέσα και οφείλουμε να αντιδράσουμε αμέσως», αυτό είναι το σκεπτικό του Κριτία.

Από το 2.3.27 κ.ε. ο Κριτίας προβαίνει σε συγκεκριμενοποίηση της επιχειρηματολογίας του, προκειμένου να εξηγήσει γιατί είναι απαραίτητο να εξοντωθεί ο *χρηστὸς* Θηραμένης. Κατ' αρχάς, επισημαίνει ο Κριτίας, δεν υπάρχει άλλος άνθρωπος που να μέμφεται διαρκώς το παρόν πολίτευμα, όσο ο Θηραμένης. Βεβαίως, η κατάθεση αυτή είναι εν μέρει και όχι πλήρως ακριβής, αφού στο 2.3.17 ο Ξενοφών τόνισε ότι οι συνεχείς εκτελέσεις πολιτών άρχισαν να προβληματίζουν αρκετούς εκ των *Τριάκοντα*, οι οποίοι και ξεκίνησαν ιδιωτικές επαφές, προκειμένου να βρουν επιτυχή λύση, ικανή προς τερματισμό της βιαιότητας του Κριτία. Συνεπώς, δεν αντιδρά στην απολυταρχία μονάχα ο Θηραμένης· ο γιος του Άγνωνος είναι, απλώς, ο αρχηγός όλων αυτών των αντιδρώντων και εκείνος που τολμάει να αντιτεθεί στον Κριτία με παρρησία. Μάλιστα, για να πλήξει έτι περαιτέρω την υπόληψη του Θηραμένη, ο Κριτίας λέει ότι ο παλαιός φίλος του διαμαρτύρεται έντονα, κάθε φορά που οι *Τριάκοντα* επιχειρούν να σκοτώσουν κάποιον δημαγωγό, ήτοι κάποιον ηγέτη της μερίδας των *πονηρῶν*, των υποστηρικτών της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Δεν φτάνει, δηλαδή, που ο Θηραμένης διαφωνεί με τον τρόπο διοίκησης των τριάντα ανδρών, τολμάει να πάρει και το μέρος του εχθρού. Ο Κριτίας δηλώνει, εν είδει εμφατικής απόφανσης, ότι, αν ο Θηραμένης δρούσε αναλόγως από την αρχή, θα εθεωρείτο, μεν, *πολέμιος* του καθεστώτος, αλλά όχι *πονηρός*.[1191] Στο σημείο αυτό το *πονηρὸς* δεν έχει πολιτική χροιά, ούτε αναφέρεται στην μερίδα των *πονηρῶν*, αλλά έχει ηθικό περιεχόμενο. Εν ολίγοις, ο Κριτίας, αν γνώριζε εξ αρχής τις προθέσεις του Θηραμένη, δεν θα τον εμπιστευόταν, μεν, αλλά, τουλάχιστον, δεν θα τον κατηγορούσε ως προδότη.

Ακολούθως, ο Κριτίας επιχειρεί να αποκαλύψει τον αντιφατικό τρόπο δράσης του Θηραμένη, επισημαίνοντας ότι πρωτοστάτησε, μεν, στην εγκατάσταση του ολιγαρχικού πολιτεύματος, ερχόμενος σε συνεννόηση με τους Λακεδαιμονίους, αλλά τώρα που ο Κριτίας και οι βουλευτές εκφράζουν εμφανώς την απέχθειά τους προς την δημοκρατία, ο γιος του Άγνωνα άλλαξε στρατόπεδο και τους εγκαλεί συνεχώς, προκειμένου να σώσει το τομάρι του και να

[1191] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.27: *εἰ μὲν τοίνυν ἐξ ἀρχῆς ταῦτα ἐγίγνωσκε, πολέμιος μὲν ἦν, οὐ μέντοι πονηρός γ' ἂν δικαίως ἐνομίζετο*.

επιτύχει την τιμωρία του Κριτία και της παρέας του. Η φράση *μάλιστα δὲ ἐξορμήσας ὑμᾶς τοῖς πρώτοις ὑπαγομένοις εἰς ὑμᾶς δίκην ἐπιτιθέναι* (2.3.28) αξιολογείται ως ρητορικά επιτυχής, αφού υποδηλοί ότι ο Θηραμένης, κατά το πρώτο διάστημα πολιτικών διώξεων, όταν και στο στόχαστρο των *Τριάκοντα* ήταν οι συκοφάντες, όχι μόνο δεν εξέφρασε καμία αντίρρηση, αλλά συνέδραμε και ο ίδιος στην καταδίκη των ανθρώπων αυτών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Κριτίας κατορθώνει να αποδείξει στο ακροατήριο ότι ο Θηραμένης δεν είναι περισσότερο φιλεύσπλαχνος από τους *Τριάκοντα·* είναι, απλώς, περισσότερο οπορτουνιστής και ωφελιμιστής, αφού διαβλέπει το ενδεχόμενο επανάστασης του πλήθους εξαιτίας των ακροτήτων του Κριτία και σπεύδει να προδώσει τους φίλους του, ώστε να μην βιώσει μελλοντικά την οργή της πλειοψηφίας. Ο *χρηστὸς* Κριτίας αποδεικνύει εδώ την πνευματική του δεινότητα και οξεία πολιτειολογική του ματιά, αφού επιχειρηματολογεί ορθώς και επιτυγχάνει να εκθέσει τον Θηραμένη ενώπιον των βουλευτών.

Η παράγραφος ολοκληρώνεται από τον Κριτία επαγωγικώς και με στοχασμό έμπλεο διανοητικού ταλέντου και, εν τινί μέτρω, φιλοσοφικού, που, κατά περιόδους, προσλαμβάνει και χαρακτήρα γνωμικού. Σύμφωνα με τον ηγέτη των *Τριάκοντα*, ο Θηραμένης αξίζει να τιμωρηθεί όχι, απλώς, ως εχθρός του καθεστώτος, αλλά, κυρίως, ως προδότης. Αυτό, κατά τον Κριτία, είναι εξαιρετικά σοβαρό, αφού η προδοσία είναι πράξη τόσο χειρότερη από τον πόλεμο, όσο πιο δύσκολο είναι να αποκρύψει κάποιος το κρυμμένο από το εμφανές. Σωστά υπογραμμίζει ο Κριτίας ότι οι άνθρωποι συνηθίζουν να κλείνουν συμφωνίες με τους εχθρούς τους, διατηρώντας, έτσι, τον επιβαλλόμενο εκ των άγραφων νόμων σεβασμό προς τον αντίπαλο, αλλά δεν εμπιστεύονται ποτέ τους προδότες. Υπονοείται εδώ από τον *χρηστὸν* πολιτικό ότι ο εχθρός δύναται να είναι άξιος εμπιστοσύνης, αφού ήταν εξ αρχής εχθρός, εν αντιθέσει με τον προδότη, που, αρχικώς, είναι πάντοτε φίλος.

Κατόπιν, ο Κριτίας προβαίνει σε σύντομη εξιστόρηση του πολιτικού παρελθόντος του Θηραμένη (2.3.30 κ.ε.), προκειμένου να σπιλώσει έτι περαιτέρω την φήμη του ανδρός και να επιτύχει, έτσι, την ηθική εξόντωσή του, η οποία, με την σειρά της, θα δράσει επικυρωτικά και ως προς την σωματική εκτέλεσή του. Ο γιος, λοιπόν, του Καλλαίσχρου και ηγέτης των *Τριάκοντα* διατείνεται ότι ο Θηραμένης *φύσει προδότης ἐστίν*, αφού δεν είναι η πρώτη φορά που δρα ατομικιστικά. Κατά το παρελθόν, συνεχίζει ο Κριτίας, ο Θηραμένης τιμήθηκε από τον αθηναϊκό *δῆμον* εξαιτίας του πατρός του, Άγνωνος. Το εμπρόθετο ποιητικό αίτιο *ὑπὸ τοῦ δήμου* ενδέχεται να δηλώνει εδώ όχι, απλώς, τον λαό, αλλά ειδικότερα την δημοκρατική παράταξη, ήτοι την

μερίδα των *πονηρῶν*. Ο Θουκυδίδης προσφέρει σε αυτό το σημείο χρησιμότατη πληροφορία στον ερευνητή, αφού αναφέρει ότι ο Άγνων, ο πατέρας του Θηραμένη, ήταν *οἰκιστὴς* της Αμφίπολης, της οποίας το όνομα ο ίδιος επινόησε (437 π.Χ.).[1192] Τέτοιες δράσεις – ευθέως συνδεδεμένες με την ιδέα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού – πραγματοποιούσαν, πρωτίστως, οι θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και ανήκοντες στην μερίδα των *πονηρῶν*. Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται και από το ότι το 440 π.Χ. ο Άγνων καταφτάνει με σαράντα καράβια στην Σάμο, προκειμένου να ενισχύσει τον Περικλή στην προσπάθειά του να υποδουλώσει το νησί.[1193] Η Σάμος τελικά ηττάται από τον Περικλή, ενώ ο Δούρις ο Σάμιος, στον οποίον παραπέμπει ο Πλούταρχος, γράφει με λύπη ότι ο Περικλής έδεσε τους Σαμίους σε σανίδες και μετά από δέκα ημέρες έδωσε εντολή να σπάσουν τα κεφάλια τους με ρόπαλα, αφήνοντας τα πτώματά τους παρατημένα.[1194] Η ακρίβεια της πληροφορίας δεν δύναται να διαπιστωθεί (ο Πλούταρχος την θεωρεί ψευδή), αλλά θέτει ένα μέτρο για την βιαιότητα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, στον οποίον λαμβάνει μέρος και ο Άγνωνας. Προσθετικά σε αυτό ας ειπωθεί ότι το 430 π.Χ. ο Άγνων, κατέχοντας το αξίωμα του στρατηγού, πραγματοποιεί, μαζί με τον Κλεόπομπο, εκστρατεία εναντίον της Ποτείδαιας, χρησιμοποιώντας στράτευμα τού οποίου προηγουμένως ηγείτο ο Περικλής (αμφότεροι ήσαν συστρατηγοί του Περικλή).[1195] Εξάλλου, με καταλυτική πολιτική παρέμβασή του ο Άγνων βοηθάει τον Περικλή να αθωώσει την Ασπασία, όταν εκείνη

[1192] Βλ. Θουκ. 4.102.3: *καὶ αὖθις ἐνὸς δέοντι τριακοστῷ ἔτει ἐλθόντες οἱ Ἀθηναῖοι, Ἀγνωνος τοῦ Νικίου οἰκιστοῦ ἐκπεμφθέντος, Ἠδῶνας ἐξελάσαντες ἔκτισαν τὸ χωρίον τοῦτο, ὅπερ πρότερον Ἐννέα ὁδοὶ ἐκαλοῦντο. ὡρμῶντο δὲ ἐκ τῆς Ἠιόνος, ἣν αὐτοὶ εἶχον ἐμπόριον ἐπὶ τῷ στόματι τοῦ ποταμοῦ ἐπιθαλάσσιον, πέντε καὶ εἴκοσι σταδίους ἀπέχον ἀπὸ τῆς νῦν πόλεως, ἣν Ἀμφίπολιν Ἄγνων ὠνόμασεν, ὅτι ἐπ' ἀμφότερα περιρρέοντος τοῦ Στρυμόνος [διὰ τὸ περιέχειν αὐτὴν] τείχει μακρῷ ἀπολαβὼν ἐκ ποταμοῦ ἐς ποταμὸν περιφανῆ ἐς θάλασσάν τε καὶ τὴν ἤπειρον ὦκισεν.*

[1193] Βλ. Θουκ. 1.117.2: *ἐλθόντος δὲ Περικλέους πάλιν ταῖς ναυσὶ κατεκλήσθησαν. καὶ ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ὕστερον προσεβοήθησαν τεσσαράκοντα μὲν αἱ μετὰ Θουκυδίδου καὶ Ἄγνωνος καὶ Φορμίωνος νῆες, εἴκοσι δὲ αἱ μετὰ Τληπολέμου καὶ Ἀντικλέους, ἐκ δὲ Χίου καὶ Λέσβου τριάκοντα.*

[1194] Βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 28.1-2: *Δοῦρις δ' ὁ Σάμιος τούτοις ἐπιτραγῳδεῖ πολλὴν ὠμότητα τῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ Περικλέους κατηγορῶν, ἣν οὔτε Θουκυδίδης ἱστόρηκεν οὔτ' Ἔφορος οὔτ' Ἀριστοτέλης· ἀλλ' οὐδ' ἀληθεύειν ἔοικεν, ὡς ἄρα τοὺς τριηράρχους καὶ τοὺς ἐπιβάτας τῶν Σαμίων εἰς τὴν Μιλησίων ἀγορὰν καταγαγὼν καὶ σανίσι προσδήσας ἐφ' ἡμέρας δέκα κακῶς ἤδη διακειμένους προσέταξεν ἀνελεῖν, ξύλοις τὰς κεφαλὰς συγκόψαντας, εἶτα προβαλεῖν ἀκήδευτα τὰ σώματα.*

[1195] Βλ. Θουκ. 2.58.1-3: *τοῦ δ' αὐτοῦ θέρους Ἄγνων ὁ Νικίου καὶ Κλεόπομπος ὁ Κλεινίου, ξυστράτηγοι ὄντες Περικλέους, λαβόντες τὴν στρατιὰν ἣπερ ἐκεῖνος ἐχρήσατο ἐστράτευσαν εὐθὺς ἐπὶ Χαλκιδέας τοὺς ἐπὶ Θράκης καὶ Ποτείδαιαν ἔτι πολιορκουμένην, ἀφικόμενοι δὲ μηχανάς τε τῇ Ποτειδαίᾳ προσέφερον καὶ παντὶ τρόπῳ ἐπειρῶντο ἑλεῖν. προυχώρει δὲ αὐτοῖς οὔτε ἡ αἵρεσις τῆς πόλεως οὔτε τἆλλα τῆς παρασκευῆς ἀξίως· ἐπιγενομένη γὰρ ἡ νόσος ἐνταῦθα δὴ πάνυ ἐπίεσε τοὺς Ἀθηναίους, φθείρουσα τὴν στρατιάν, ὥστε καὶ τοὺς προτέρους στρατιώτας νοσῆσαι τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τῆς ξὺν Ἄγνωνι στρατιᾶς, ἐν τῷ πρὸ τοῦ χρόνῳ ὑγιαίνοντας. Φορμίων δὲ καὶ οἱ ἑξακόσιοι καὶ χίλιοι οὐκέτι ἦσαν περὶ Χαλκιδέας. ὁ μὲν οὖν Ἄγνων ἀνεχώρησε ταῖς ναυσὶν ἐς τὰς Ἀθήνας, ἀπὸ τετρακισχιλίων ὁπλιτῶν χιλίους καὶ πεντήκοντα τῇ νόσῳ ἀπολέσας ἐν τεσσαράκοντα μάλιστα ἡμέραις· οἱ δὲ πρότεροι στρατιῶται κατὰ χώραν μένοντες ἐπολιόρκουν τὴν Ποτείδαιαν.*

κατηγορείτο για ασέβεια και για προώθηση ελευθέρων ηθών γυναικών στον Περικλή.[1196] Παρόλο, λοιπόν, που ο πατέρας του Θηραμένη ανήκει στους υπογράψαντες την Ειρήνη του Νικία το 421 π.Χ.[1197] και παρόλο που ανήκει στους δέκα *προβούλους* της ολιγαρχίας του 411 π.Χ.,[1198] ο βίος του δείχνει, εν συνόλω, ότι πολιτεύτηκε και με την ριζοσπαστική δημοκρατική μερίδα. Η διαπίστωση, βέβαια, αυτή δεν πρέπει να οδηγήσει σε βιαστικές κρίσεις· ο Άγνων δεν ανήκε στους παραδοσιακούς *χρηστούς*, οι οποίοι επέλεγαν, συχνά, να πολιτευτούν με την μερίδα των *πονηρῶν* (όπως ο Περικλής ή ο Αλκιβιάδης), αλλά σε ένα νέο πρότυπο αριστοκράτη[1199] πολιτευομένου: ο Άγνων μεταπηδούσε από την μία μερίδα στην άλλην, ανάλογα με τις περιστάσεις.

Την ίδια, βέβαια, τακτική ακολουθεί και ο Θηραμένης, ο οποίος ηγείται, αρχικά, των *τετρακοσίων* το 411 π.Χ., αλλά, εν συνεχεία, τους κατηγορεί και διεκδικεί να πάρει τα ηνία της δημοκρατικής μερίδας. Ο Θουκυδίδης δεν λέει, απλώς, ότι οι μετριοπαθείς ολιγαρχικοί διαφωνούσαν με τον τρόπο διοίκησης των *τετρακοσίων* και προέκριναν το πολίτευμα των *πεντακισχιλίων*, αλλά ότι ο Θηραμένης και οι συν αυτώ δρούσαν από προσωπική φιλοδοξία και επεδίωκαν να αποκτήσουν την εύνοια του αθηναϊκού *δήμου*. Ο ιστορικός θεωρεί την συμπεριφορά αυτήν εγγενώς επακόλουθη ενός ολιγαρχικού πολιτεύματος, εντός του οποίου δημιουργούνται, αφεύκτως, έριδες και οι ηγέτες επιχειρούν ο καθένας να ενισχύσουν την πολιτική τους ισχύ μέσα από τον προσεταιρισμό του λαού.[1200] Χαρακτηριστικό, επιπλέον, είναι

[1196] Βλ. Πλουτ. *Περικλ.* 32.2: *δεχομένου δὲ τοῦ δήμου καὶ προσιεμένου τὰς διαβολάς, οὕτως ἤδη ψήφισμα κυροῦται, Δρακοντίδου γράψαντος, ὅπως οἱ λόγοι τῶν χρημάτων ὑπὸ Περικλέους εἰς τοὺς Πρυτάνεις ἀποτεθεῖεν, οἱ δὲ δικασταὶ τὴν ψῆφον ἀπὸ τοῦ βωμοῦ φέροντες ἐν τῇ πόλει κρίνοιεν. Ἄγνων δὲ τοῦτο μὲν ἀφεῖλε τοῦ ψηφίσματος, κρίνεσθαι δὲ τὴν δίκην ἔγραψεν ἐν δικασταῖς χιλίοις καὶ πεντακοσίοις, εἴτε κλοπῆς καὶ δώρων εἴτ' ἀδικίου βούλοιτό τις ὀνομάζειν τὴν δίωξιν.*

[1197] Βλ. Θουκ. 5.19.2.

[1198] Την πληροφορία διασώζει ο Λυσίας στον λόγο του *Κατὰ Ἐρατοσθένους* (65): *καὶ ὁ μὲν πατὴρ αὐτοῦ τῶν προβούλων ὢν ταῦτ' ἔπραττεν, αὐτὸς δὲ δοκῶν εὐνούστατος εἶναι τοῖς πράγμασι στρατηγὸς ὑπ' αὐτῶν ᾑρέθη.*

[1199] Ο κωμικός ποιητής Κρατίνος επιτίθεται στον Άγνωνα στο έργο του *Πλοῦτοι*, μεμφόμενός τον για απόκτηση μεγάλης περιουσίας με αθέμιτα μέσα. Βλ. απ. 171 Κ.–Α., στ. 69-71. Για σχολιασμό των στίχων αυτών βλ. Azoulay (2015) 223.

[1200] Βλ. Θουκ. 8.89.2-4: *καὶ ξυνίσταντό τε ἤδη καὶ τὰ πράγματα διεμέμφοντο, ἔχοντες ἡγεμόνας τῶν πάνυ [στρατηγῶν] τῶν ἐν τῇ ὀλιγαρχίᾳ καὶ ἐν ἀρχαῖς ὄντων, οἷον Θηραμένη τε τὸν Ἄγνωνος καὶ Ἀριστοκράτη τὸν Σκελίου καὶ ἄλλους, οἳ μετέσχον μὲν ἐν τοῖς πρῶτοι τῶν πραγμάτων, φοβούμενοι δέ, ὡς ἔφασαν, τό τε ἐν τῇ Σάμῳ στράτευμα καὶ τὸν Ἀλκιβιάδην σπουδῇ πάνυ, τούς τε ἐς τὴν Λακεδαίμονα πρεσβευομένους [ἔπεμπον], μή τι ἄνευ τῶν πλεόνων κακὸν δράσωσι τὴν πόλιν, οὐ τὸ † ἀπαλλαξείειν τοῦ ἄγαν ἐς ὀλίγους ἐλθεῖν, ἀλλὰ τοὺς πεντακισχιλίους ἔργῳ καὶ μὴ ὀνόματι χρῆναι ἀποδεικνύναι καὶ τὴν πολιτείαν ἰσαιτέραν καθιστάναι. ἦν δὲ τοῦτο μὲν σχῆμα πολιτικὸν τοῦ λόγου αὐτοῖς, κατ' ἰδίας δὲ φιλοτιμίας οἱ πολλοὶ αὐτῶν τῷ τοιούτῳ προσέκειντο, ἐν ᾧπερ καὶ μάλιστα ὀλιγαρχία ἐκ δημοκρατίας γενομένη ἀπόλλυται· πάντες γὰρ αὐθημερὸν ἀξιοῦσιν οὐχ ὅπως ἴσοι, ἀλλὰ καὶ πολὺ πρῶτος αὐτὸς ἕκαστος εἶναι· ἐκ δὲ δημοκρατίας αἱρέσεως γιγνομένης ῥᾷον τὰ ἀποβαίνοντα ὡς οὐκ ἀπὸ τῶν ὁμοίων ἐλασσούμενός τις φέρει. σαφέστατα δ' αὐτοὺς ἐπῆρε τὰ ἐν τῇ Σάμῳ τοῦ Ἀλκιβιάδου ἰσχυρὰ ὄντα καὶ ὅτι αὐτοῖς οὐκ ἐδόκει μόνιμον τὸ τῆς ὀλιγαρχίας ἔσεσθαι· ἠγωνίζετο οὖν εἷς ἕκαστος αὐτὸς πρῶτος προστάτης τοῦ δήμου γενέσθαι.*

το γεγονός ότι ο Ευρυπτόλεμος, που ανέρχεται στο βήμα και υπερασπίζεται τους στρατηγούς μετά τα δρώμενα που έλαβαν χώρα κατά την ναυμαχία των Αργινουσών (406 π.Χ.), τονίζει ευθέως ότι οι Αθηναίοι οφείλουν να τιμήσουν τους επικεφαλής του νικηφόρου εγχειρήματος και όχι να τους τιμωρήσουν έχοντας παρασυρθεί από ανθρώπους *πονηρούς*, στους οποίους συγκαταλέγεται, βεβαίως, και ο Θηραμένης.[1201] Η φράση *πονηροῖς ἀνθρώποις πειθομένους* δύναται, φυσικά, να έχει ηθικό περιεχόμενο, αλλά είναι ορθό να προσφερθεί εδώ και νέα ερμηνεία: είναι, δηλαδή, πιθανόν να συνδέει ο Ευρυπτόλεμος τον Θηραμένη με την μερίδα των *πονηρῶν*, αφού ο γιος του Άγνωνος προσπαθεί με ύπουλες μεθοδεύσεις και ρητορικά τεχνάσματα να ξεγελάσει τον *δῆμον* και να τον πάρει με το μέρος του, ώστε να αποφασιστεί η καταδίκη των στρατηγών σε θάνατο.

Επιστρέφουμε, τώρα, στην ανάλυση του κειμένου τού Ξενοφώντα: ο Κριτίας, λοιπόν, επισημαίνει ότι, παρά την καλή του σχέση με τους θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, ο Θηραμένης έσπευσε, με την πρώτη ευκαιρία, να τους προδώσει και να αποκτήσει ηγετική θέση ανάμεσα στους *τετρακοσίους*, όταν εκείνοι κατέλυσαν την αθηναϊκή δημοκρατία το 411 π.Χ. Σύντομα, εντούτοις, δεν δίστασε να εγκαταλείψει και τους ολιγαρχικούς, όταν αντελήφθη ότι υπήρχαν έντονες ενστάσεις κατά του τρόπου με τον οποίον διοικούσαν οι *τετρακόσιοι* την πόλη της Αθήνας. Έτσι, ο Θηραμένης, παρατηρώντας την δυσφορία που ένιωθε ο λαός με το πολίτευμα της ολιγαρχίας, αποφάσισε να ηγηθεί των δημοκρατικών εναντίον της.[1202] Βέβαια, ενδεχομένως είναι προτιμότερο να υποστηριχθεί εκ νέου ότι ο Θηραμένης ηγείται των μετριοπαθών *χρηστῶν*, αφού προηγουμένως σημειώθηκε διπλή διάκριση των *χρηστῶν* σε περίοδο ολιγαρχίας: από την μία δρουν οι εξτρεμιστές *χρηστοί*, που ρέπουν και προς την τυραννίδα, από την άλλη δρουν οι περισσότερο συντηρητικοί *χρηστοί*, οι οποίοι δεν επιθυμούν επάνοδο στην δημοκρατία, αλλά ένα πολίτευμα που θα συζευγνύει αρμονικά την ολιγαρχία με την δημοκρατία. Η ερμηνευτική εισήγηση της διατριβής αυτής δεν είναι ασυμβίβαστη με την μαρτυρία του Κριτία: δύναται, δηλαδή, να προβληθεί η άποψη ότι η βούληση του Θηραμένη για εγκατάσταση μετριοπαθούς ολιγαρχίας θα βρήκε πολλούς οπαδούς μέσα στον αθηναϊκό *δῆμον* και, έτσι, θα μετατράπηκε ο γιος του Άγνωνος σε ηγέτη των δημοκρατικών. Από την άλλη, αν

[1201] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 1.7.33: *μὴ τοίνυν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀντὶ μὲν τῆς νίκης καὶ τῆς εὐτυχίας ὅμοια ποιήσητε τοῖς ἡττημένοις τε καὶ ἀτυχοῦσιν, ἀντὶ δὲ τῶν ἐκ θεοῦ ἀναγκαίων ἀγνωμονεῖν δόξητε, προδοσίαν καταγνόντες ἀντὶ τῆς ἀδυναμίας οὐχ ἱκανοὺς γενομένους διὰ τὸν χειμῶνα πρᾶξαι τὰ προσταχθέντα· ἀλλὰ πολὺ δικαιότερον στεφάνοις γεραίρειν τοὺς νικῶντας ἢ θανάτῳ ζημιοῦν πονηροῖς ἀνθρώποις πειθομένους.*

[1202] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.3.30: *ἐπεὶ δ' ἤσθετο ἀντίπαλόν τι τῇ ὀλιγαρχίᾳ συνιστάμενον, πρῶτος αὖ ἡγεμὼν τῷ δήμῳ ἐπ' ἐκείνους ἐγένετο.*

ληφθεί κατά νου και το πολιτικό παρελθόν του πατέρα του Θηραμένη, δεν είναι απίθανο ο δεύτερος να έδρασε καθαρά σαν δημαγωγός, προκειμένου να αποκτήσει την εύνοια των διαφωνούντων με την ολιγαρχία και, εν συνεχεία, να επιβάλει τεχνηέντως το πολίτευμα των *πεντακισχιλίων*.

Ο Κριτίας συνεχίζει την εκτόξευση μομφών εναντίον του Θηραμένη, υποστηρίζοντας ότι εξαιτίας αυτής ακριβώς της προδοτικής του τάσης τού έχει δοθεί το παρατσούκλι *κόθορνος*. Εξηγεί ο γιος του Καλλαίσχρου ότι το υπόδημα αυτό φαίνεται, αρχικώς, να ταιριάζει και στα δύο πόδια, αλλά, εν τέλει, δεν εφαρμόζει σε κανένα όπως πρέπει. Είναι γνωστό ότι ο *κόθορνος* αποτελούσε παχιά μπότα που εξυπηρετούσε τις ανάγκες των τραγικών υποκριτών στο αθηναϊκό θέατρο.[1203] Το *ἔτυμον* της λέξεως είναι άγνωστο και ενδέχεται να οφείλεται σε λυδικό δάνειο,[1204] αφού, άλλωστε, και ο Ηρόδοτος συνδέει την λέξη με τους Λυδούς.[1205] Ο αρχιτύραννος των *Τριάκοντα* με την αναλογία αυτήν επιθυμεί να δηλώσει ότι ο Θηραμένης είναι εξαιρετικά ευμετάβλητος σαν χαρακτήρας και, άρα, πολύ επικίνδυνος για τους *Τριάκοντα*, οι οποίοι θέλουν να παγιώσουν την τυραννική εξουσία τους. Επεκτείνει, δε, ο *χρηστὸς* πολιτικός την σκέψη του, τονίζοντας ότι άνδρας άξιος να ζει δεν είναι αυτός που προξενεί προβλήματα στους ομοϊδεάτες του και, ακολούθως, τους προδίδει, μόλις προκύψει η πρώτη δυσχερής για την πολιτική ομάδα συνθήκη, αλλά αυτός που δίνει αγώνα μέχρι να συναντήσει ούριο άνεμο, όπως συμβαίνει και στα καράβια. Συμπληρώνει ο Κριτίας ότι τα καράβια δεν θα έβρισκαν ποτέ στεριά, αν, κάθε φορά που συναντούσαν δυσκολίες, επέλεγαν να επιστρέψουν πίσω. Δύο σχόλια πρέπει να γίνουν εδώ: πρώτον, από την στιγμή που ο Κριτίας σημειώνει την αντίθεση ανάμεσα σε αυτόν που αξίζει να ζει και σε αυτόν που δεν πρέπει, προσημαίνει την μετέπειτα εκτέλεση του Θηραμένη. Δεύτερον, η παρομοίωση με το πλοίο στοχεύει στο να καταδείξει ότι ο Θηραμένης είναι ανεπαρκής σαν πολιτικός και ανίκανος προς καθοδήγηση μιας πολιτικής συλλογικότητας, αφού προωθεί πάντοτε το ατομικό του συμφέρον. Υπενθυμίζεται εδώ ότι πασίγνωστη παρομοίωση πολιτικού και καπετάνιου έχει προσφέρει ο Πλάτων στην *Πολιτεία* του,[1206] όταν και επιχειρεί να δείξει πόσο υποτιμητικά αντιμετωπίζουν οι πόλεις τους φιλοσόφους. Εν ολίγοις, ο Πλάτων πρεσβεύει ότι ένας αληθινός κυβερνήτης δεν θα μπορούσε ποτέ να γίνει δεκτός σε ένα καράβι,

[1203] Η λέξη, παρά ταύτα, χρησιμοποιείται και στην κωμωδία. Βλ., λόγου χάριν, Αρ. *Λυσ*. 657: *τῷδέ γ' ἀψήκτῳ πατάξω τῷ κοθόρνῳ τὴν γνάθον*. Πβ. Αρ. *Βάτρ*. 47, 557.
[1204] Για την λέξη *κόθορνος* βλ. το λήμμα «Cothornus» στο λεξικό των Smith, Wayte & Marindin (2016).
[1205] Βλ. Ηροδ. 1.155.4: *Λυδοῖσι δὲ συγγνώμην ἔχων τάδε αὐτοῖσι ἐπίταξον, ὡς μήτε ἀποστέωσι μήτε δεινοί τοι ἔωσι· ἄπειπε μέν σφι πέμψας ὅπλα ἀρήια μὴ ἐκτῆσθαι, κέλευε δὲ σφέας κιθῶνάς τε ὑποδύνειν τοῖσι εἵμασι καὶ κοθόρνους ὑποδέεσθαι, πρόειπε δ' αὐτοῖσι κιθαρίζειν τε καὶ ψάλλειν καὶ καπηλεύειν παιδεύειν τοὺς παῖδας*. Πβ. Ηροδ. 6.125.3.
[1206] Βλ. Πλ. *Πολ*. 488a-489a.

στο οποίο ο καπετάνιος είναι βαρύκοος και σχεδόν τυφλός, με μέτριες γνώσεις, και του οποίου οι ναύτες, παντελώς ανίδεοι στα ναυτικά, ερίζουν μεταξύ τους για την απόκτηση της ηγεσίας. Σε τέτοιο κλίμα, λέει ο Πλάτων, είναι βέβαιο ότι ο αληθινός κυβερνήτης – φιλόσοφος θα θεωρηθεί από τους υπόλοιπους ως φλύαρος και άχρηστος. Ο Κριτίας, βεβαίως, δεν έχει παρόμοια με τον Πλάτωνα στόχευση, αλλά δεν παύει σε κρίσιμη πολιτική στιγμή να καταφεύγει και αυτός στην σύγκριση με ένα πλοίο, προφανώς επειδή η πολιτική τέχνη απαιτεί διοικητικές ικανότητες, όπως και η ναυτική.[1207]

Ακολούθως, ο Κριτίας, με την φράση *πᾶσαι μεταβολαὶ πολιτειῶν θανατηφόροι* (2.3.32), επαναλαμβάνει την βασική του άποψη, σύμφωνα με την οποία κάθε μεταβολή πολιτεύματος είναι φύσει συνυφασμένη με τον θάνατο, αφού σε τέτοιες περιστάσεις πάντοτε δολοφονούνται άνθρωποι. Ο Θηραμένης, εντούτοις, συνεχίζει ο Κριτίας, αλλάζει τόσο ανερυθρίαστα πολιτική μερίδα, ώστε έχει καταντήσει να συνευθύνεται για πολλές δολοφονίες *χρηστῶν* από τους *πονηροὺς* και για πολλούς θανάτους *πονηρῶν* που συνέβησαν εξαιτίας των *χρηστῶν*. Η έγκληση αυτή είναι βαριά και θα πρέπει να δίχασε το ακροατήριο· ο γιος του Καλλαίσχρου παίζει εξαιρετικά τα χαρτιά του, αφού στο πρόσωπο του Θηραμένη εντοπίζει έναν άτεγκτο πολιτευόμενο, ο οποίος δεν θα διστάσει να προδώσει τον οποιονδήποτε,[1208] προκειμένου να σώσει τον εαυτό του από τα χειρότερα. Από την άλλη μεριά, ο ερευνητής εντοπίζει την τραγική ειρωνεία που ενυπάρχει στις φράσεις του Κριτία, αφού ο ηγέτης των *Τριάκοντα*, ήτοι ο κατήγορος, αποτελεί το κατεξοχήν παράδειγμα ανήθικου πολιτικού και στυγνού δολοφόνου οποιουδήποτε αντιδρώντος εναντίον του τυραννικού καθεστώτος. Ο Κριτίας, όμως, δεν είναι τόσο αφελής, ώστε να πέσει σε τέτοια συλλογιστική παγίδα· εννοεί, δηλαδή, ότι σε αντίθεση με τον ίδιο, που, πράγματι, σκοτώνει ανθρώπους, ο Θηραμένης κατευθύνει ολόκληρες μάζες και οπλίζει τα χέρια άλλων ανθρώπων. Ο Κριτίας φροντίζει να εκτελεί ο ίδιος τις ανόσιες πράξεις

[1207] «Γενικότερα, η παρομοίωση της πόλης και της διακυβέρνησής της με πλοίο είναι παλιά στην ελληνική ποίηση, ήδη από τους λυρικούς (Αρχίλοχο, Αλκαίο, Σόλωνα) και τον Αισχύλο», όπως μού τονίζει σε προφορική μας συζήτηση ο επόπτης της διατριβής μου, Γιάννης Κωνσταντάκος. Ο Κριτίας, συμπληρώνω εγώ, όντας και πνευματικός δημιουργός ο ίδιος, αποδεικνύει εδώ και τις πολύπτυχες αναγνωστικές του προσλαμβάνουσες. Βλ. σχετικά και την μονογραφία του Brock (2013).

[1208] Ο Κριτίας υπαινίσσεται, διά της επισήμανσης αυτής, ότι οι ολιγαρχίες δεν μπορούν να διατηρηθούν με προδότες εντός τους. Βλ. και Simonton (2017) 55: «Oligarchies, by contrast, were inherently more brittle regimes than democracies, because their refusal to extend political rights to the demos created comparatively more opportunities for dissension and stasis. Oligarchies required the appearance of overwhelming political harmony in order to maintain citizens in a state of acquiescence, but even minor deviations from the established "political script" could lead to existential crises for the regime as a whole. Oligarchic brittleness encouraged "centripetal" tendencies of collective action that bound oligarchs together (despite their endemic competitiveness) in a tightly knit group devoted to preserving the status quo».

του, κάτι που τον καθιστά ηθικά ανώτερο. Κάπως έτσι πρέπει να σκέφτεται εδώ ο αρχιτύραννος των *Τριάκοντα*. Εν πάση περιπτώσει, το βασικότερο και, συνάμα, ισχυρότερό του επιχείρημα δεν παύει να είναι το ότι ο ίδιος είναι πιστός στα ολιγαρχικά του φρονήματα και σταθερά αντίπαλος του δημοκρατικού πολιτεύματος, εν αντιδιαστολή με τον Θηραμένη, ο οποίος πότε είναι δημοκρατικός και πότε ολιγαρχικός, παίρνοντας, έτσι, στον λαιμό του ανθρώπους διαφορετικών ιδεολογιών, που κάνουν το λάθος να τον εμπιστεύονται, μη γνωρίζοντας ότι σύντομα ο ίδιος θα μεταβεί στην αντίπαλη ιδεολογική μερίδα.

Στην συνέχεια, ο Κριτίας μνημονεύει ένα πρόσφατο περιστατικό στο οποίο εμπλέκεται ο Θηραμένης και αποτελούσε, ήδη, από τότε αφορμή για μακροσκελείς συζητήσεις. Επισημαίνει, λοιπόν, το τέκνο του Καλλαίσχρου ότι ο Θηραμένης, μετά την νίκη των Αθηναίων στην ναυμαχία των Αργινουσών το 406 π.Χ., έλαβε εντολή να περισυλλέξει τους Αθηναίους ναυαγούς, αλλά ο γιος του Άγνωνος όχι, απλώς, δεν εκτέλεσε την εντολή, αλλά φρόντισε να κατηγορήσει τους νικητές στρατηγούς, με αποτέλεσμα αυτοί να οδηγηθούν στο εκτελεστικό απόσπασμα και ο ίδιος να γλιτώσει την ζωή του. Ο Ξενοφών αναφέρει ότι οι Αθηναίοι στρατηγοί αποφάσισαν να στείλουν σαράντα επτά πλοία με επικεφαλής τους τριηράρχους, Θηραμένη και Θρασύβουλο, προκειμένου να επιτευχθεί ομαλώς η περισυλλογή των ναυαγών, πράξη ενδεικτική του σεβασμού που έτρεφαν οι Αθηναίοι για αυτούς που αγωνίζονταν υπέρ πόλεως. Ωστόσο, ξέσπασε αναπάντεχα σφοδρή κακοκαιρία με ισχυρότατους ανέμους, που εμπόδισε την μετουσίωση του σχεδίου των Αθηναίων σε πράξη.[1209] Στο σημείο αυτό φαίνεται πως η αφήγηση των γεγονότων από τον Διόδωρο Σικελιώτη παρουσιάζει λιγότερα κενά σε σχέση με την αντίστοιχη του Ξενοφώντα. Ο Διόδωρος γράφει ότι οι Αθηναίοι στρατηγοί δέχτηκαν, μεν, τα συγχαρητήρια του λαού για την νικηφόρα περάτωση της ναυμαχίας, ωστόσο έγιναν δέκτες της οργής του εξαιτίας της αδυναμίας τους να σώσουν τους ναυαγούς. Οι στρατηγοί, κατόπιν, θεώρησαν ότι ο Θηραμένης και ο Θρασύβουλος τούς είχαν διαβάλει στον *δῆμον*, αφού, άλλωστε, οι τελευταίοι είχαν επιστρέψει νωρίτερα στην Αθήνα. Γι' αυτόν τον λόγο, αποφάσισαν να στείλουν επιστολές προς τον *δῆμον*, διασαφηνίζοντας ότι οι ίδιοι είχαν διατάξει τους δύο τριηράρχους να διασώσουν τους ναυαγούς, λέγοντας, άρα, ότι η ευθύνη για την μη ολοκλήρωση του εγχειρήματος βαραίνει τους δύο άνδρες. Ο Διόδωρος εκλαμβάνει αυτήν

[1209] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 1.6.35: *ἔδοξε δὲ καὶ τοῖς τῶν Ἀθηναίων στρατηγοῖς ἑπτὰ μὲν καὶ τετταράκοντα ναυσὶ Θηραμένην τε καὶ Θρασύβουλον τριηράρχους ὄντας καὶ τῶν ταξιάρχων τινὰς πλεῖν ἐπὶ τὰς καταδεδυκυίας ναῦς καὶ τοὺς ἐπ' αὐτῶν ἀνθρώπους, ταῖς δὲ ἄλλαις ἐπὶ τὰς μετ' Ἐτεονίκου τῇ Μυτιλήνῃ ἐφορμούσας. ταῦτα δὲ βουλομένους ποιεῖν ἄνεμος καὶ χειμὼν διεκώλυσεν αὐτοὺς μέγας γενόμενος· τροπαῖον δὲ στήσαντες αὐτοῦ ηὐλίζοντο.*

την κίνηση των στρατηγών, ήτοι την απόφασή τους να κατηγορήσουν τους δύο άνδρες, ως καθοριστική για την μετέπειτα εκτέλεσή τους.[1210] Αιτιολογεί την θέση του αυτήν, εκφράζοντας την άποψη ότι οι στρατηγοί, παρόλο που μπορούσαν να έχουν τους δύο άνδρες στο πλευρό τους – άνδρες με πολιτικό κύρος και ισχυρές γνωριμίες –, επέλεξαν να τους θέσουν απέναντί τους.[1211]

Όταν τα γράμματα διαβάστηκαν ενώπιον του λαού, η πλειοψηφία στράφηκε εναντίον του Θηραμένη και του κύκλου του, τονίζει ο Διόδωρος. Όταν, όμως, ο Θηραμένης εξεφώνησε την απολογία του, ο λαός άρχισε να κατηγορεί τους στρατηγούς.[1212] Αυτό αποδεικνύει ότι ο Θηραμένης ήταν εξαιρετικός αγορητής, επιδέξιος και στις ρητορικές επινοήσεις, κάτι που ο Κριτίας θα είχε, οπωσδήποτε, κατά νου και γι' αυτό βιαζόταν να τον βγάλει από την μέση, ώστε να μην προλάβει ο γιος του Άγνωνος να υποκινήσει το πλήθος σε ενδεχόμενη εξέγερση εναντίον της τυραννίας. Εξάλλου, σύμφωνα με την εκδοχή του Ξενοφώντα, ο Θηραμένης φρόντισε να παρουσιάσει επιστολή των στρατηγών, εντός της οποίας οι ίδιοι σημείωναν την αρνητική επίδραση της κακοκαιρίας στο έργο τους ως βασικό παράγοντα για την μη υλοποίηση του εγχειρήματος της περισυλλογής των ναυαγών.[1213] Κατ' αυτόν τον τρόπο, από την στιγμή που ο Θηραμένης παρουσίαζε τεκμήριο της αθωότητάς του, κατόρθωσε να μεταστρέψει το κοινό αίσθημα εναντίον των στρατηγών, με συνέπεια και την μετέπειτα θανατική καταδίκη τους.[1214] Επομένως, ο Κριτίας είχε σαφή επίγνωση τού πόσο επικίνδυνος μπορεί να γίνει ο Θηραμένης για οποιονδήποτε επιλέξει να στραφεί εναντίον του.

Ως προς τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα, πέρα από την εκτέλεση των στρατηγών, δύο πράγματα δεν μπορούν να αμφισβητηθούν, καθώς ο Ξενοφών και ο Διόδωρος συμφωνούν

[1210] Βλ. Διόδ. 13.101.1-2: *Ἀθηναῖοι δὲ πυθόμενοι τὴν ἐν ταῖς Ἀργινούσαις εὐημερίαν ἐπὶ μὲν τῇ νίκῃ τοὺς στρατηγοὺς ἐπῄνουν, ἐπὶ δὲ τῷ περιιδεῖν ἀτάφους τοὺς ὑπὲρ τῆς ἡγεμονίας τετελευτηκότας χαλεπῶς διετέθησαν. Θηραμένους δὲ καὶ Θρασυβούλου προαπεληλυθότων εἰς Ἀθήνας, ὑπολαβόντες οἱ στρατηγοὶ τούτους εἶναι τοὺς διαβαλόντας πρὸς τὰ πλήθη περὶ τῶν τελευτησάντων, ἀπέστειλαν κατ' αὐτῶν ἐπιστολὰς πρὸς τὸν δῆμον, διασαφοῦντες ὅτι τούτοις ἐπέταξαν ἀνελέσθαι τοὺς τελευτήσαντας· ὅπερ μάλιστ' αὐτοῖς αἴτιον ἐγενήθη τῶν κακῶν.*

[1211] Βλ. Διόδ. 13.101.3: *δυνάμενοι γὰρ ἔχειν συναγωνιστὰς εἰς τὴν κρίσιν τοὺς περὶ Θηραμένην, ἄνδρας καὶ λόγῳ δυνατοὺς καὶ φίλους πολλοὺς ἔχοντας, καὶ τὸ μέγιστον, συμπαραγεγονότας τοῖς εἰς τὴν ναυμαχίαν πράγμασιν, ἐκ τῶν ἐναντίων ἔσχον ἀντιδίκους καὶ πικροὺς κατηγόρους.*

[1212] Βλ. Διόδ. 13.101.4: *ἀναγνωσθεισῶν γὰρ ἐν τῷ δήμῳ τῶν ἐπιστολῶν εὐθὺς μὲν τοῖς περὶ Θηραμένην ὠργίζετο τὰ πλήθη, τούτων δὲ ἀπολογησαμένων συνέβη τὴν ὀργὴν πάλιν μεταπεσεῖν εἰς τοὺς στρατηγούς.*

[1213] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 1.7.4: *μετὰ δὲ ταῦτα ἐκκλησία ἐγένετο, ἐν ᾗ τῶν στρατηγῶν κατηγόρουν ἄλλοι τε καὶ Θηραμένης μάλιστα, δικαίους εἶναι λόγον ὑποσχεῖν διότι οὐκ ἀνείλοντο τοὺς ναυαγούς. ὅτι μὲν γὰρ οὐδενὸς ἄλλου καθήπτοντο, ἐπιστολὴν ἐπεδείκνυε μαρτύριον ἣν ἔπεμψαν οἱ στρατηγοὶ εἰς τὴν βουλὴν καὶ εἰς τὸν δῆμον, ἄλλο οὐδὲν αἰτιώμενοι ἢ τὸν χειμῶνα.*

[1214] Βλ. Μπαντές (2021) 37-38: «Ο Θηραμένης παίζει το ρόλο του πιο αδυσώπητου δημόσιου κατηγόρου ξεκαθαρίζοντας ότι την ευθύνη την έχουν οι στρατηγοί και μόνο οι στρατηγοί, αφού και το γράμμα που έστειλαν δεν κάνει λόγο για τίποτε άλλο πέρα από την τρικυμία. Το ότι οι στρατηγοί είχαν αναθέσει σε εκείνον (μαζί με το Θρασύβουλο) την περισυλλογή των ναυαγών δε φαίνεται να έχει σημασία, καθιστώντας σαφές ότι το ζήτημα δεν αφορά τη διαλεύκανση της υπόθεσης, αλλά την αποφυγή κάθε ευθύνης».

μεταξύ τους: πρώτον, ότι ο Θηραμένης διορίστηκε, πράγματι, ως υπεύθυνος διάσωσης των ναυαγών και, δεύτερον, ότι, τω όντι, ξέσπασε σφοδρή κακοκαιρία.[1215] Αυτό, με την σειρά του, υποδηλοί ότι ο Θηραμένης υπείχε, όντως, ευθύνη για την μη περάτωση του εγχειρήματος· η ευθύνη του, όμως, αυτή μειώνεται δραστικά, αν ληφθεί κατά νου το ελαφρυντικό της καταιγίδας. Στον Ξενοφώντα, πάντως, τα γεγονότα παρουσιάζονται με προβληματικό τρόπο. Επί παραδείγματι, ο Θηραμένης, όπως, ήδη, ειπώθηκε, κατηγορεί τους στρατηγούς για φόνο εξ αμελείας (αναχρονιστική η έκφραση, αλλά περιγράφει επαρκώς τις αιτιάσεις του Θηραμένη εναντίον των στρατηγών), παρουσιάζοντας δημοσίως επιστολή τους στην οποία αναφέρουν τις κακές καιρικές συνθήκες ως υπεύθυνες για την μη ολοκλήρωση της αποστολής τους· οι στρατηγοί, με την σειρά τους, απολογούνται υποπίπτοντας σε καθοριστικές για την μελλοντική τους τύχη αντιφάσεις. Εν ολίγοις, επισημαίνουν στην απολογία τους ότι είχαν προβεί σε ανάθεση του εγχειρήματος στον Θηραμένη, υποδεικνύοντάς τον, παράλληλα, ως αποκλειστικό υπεύθυνο για την αποτυχία περισυλλογής των ναυαγών, αλλά αμέσως μετά δηλώνουν ότι δεν είναι διατεθειμένοι να πουν ψέματα, αποδίδοντας την μη επιτυχή περάτωση της αποστολής στην καταιγίδα.[1216] Πράττοντάς το, όμως, αυτό, προβαίνουν, στην πραγματικότητα, σε εμφατική επίρρωση της άποψης του Θηραμένη και της επιστολής που ο ίδιος παρουσίασε. Δεν είναι εφικτό να ξεκαθαριστεί αν η μεγαλοψυχία αυτή των στρατηγών οφείλεται σε κάκιστο ρητορικό υπολογισμό ή σε μια σωκρατικού τύπου προσήλωση στην αλήθεια. Ακόμα μεγαλύτερη εντύπωση προκαλεί στον ερευνητή το γεγονός ότι αυτοί οι λεκτικοί ερασιτεχνισμοί των στρατηγών πείθουν τον *δῆμον*, αφού αρχίζουν να παρουσιάζονται άτομα πρόθυμα να εγγυηθούν υπέρ αυτών.[1217]

Η σημαντικότερη συγγραφική συμβολή του Ξενοφώντα (αναφορικά, πάντοτε, με την θεματική του παρόντος υποκεφαλαίου) στην κατανόηση των γεγονότων σχετίζεται με τον ευέλικτο και πολιτικά ευφυή τρόπο δράσης του Θηραμένη. Κατά την διάρκεια, λοιπόν, της εορτής των *Ἀπατουρίων*, ο Θηραμένης αναθέτει σε δικούς του την αποστολή να ντύσουν

[1215] Βλ. Διόδ. 13.100.2: *ἐπεγενήθη δὲ καὶ χειμὼν μέγας, ὥστε σαλεύεσθαι τὰς τριήρεις, καὶ τοὺς στρατιώτας διά τε τὴν ἐκ τῆς μάχης κακοπάθειαν καὶ διὰ τὸ μέγεθος τῶν κυμάτων ἀντιλέγειν πρὸς τὴν ἀναίρεσιν τῶν νεκρῶν*.

[1216] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 1.7.6: *καὶ εἴπερ γέ τινας δέοι, περὶ τῆς ἀναιρέσεως οὐδένα ἄλλον ἔχειν αὐτοὺς αἰτιάσασθαι ἢ τούτους οἷς προσετάχθη. καὶ οὐχ ὅτι γε κατηγοροῦσιν ἡμῶν, ἔφασαν, ψευσόμεθα φάσκοντες αὐτοὺς αἰτίους εἶναι, ἀλλὰ τὸ μέγεθος τοῦ χειμῶνος εἶναι τὸ κωλῦσαν τὴν ἀναίρεσιν. τούτων δὲ μάρτυρας παρείχοντο τοὺς κυβερνήτας καὶ ἄλλους τῶν συμπλεόντων πολλούς*.

[1217] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 1.7.6-7: *τοιαῦτα λέγοντες ἔπειθον τὸν δῆμον· ἐβούλοντο δὲ πολλοὶ τῶν ἰδιωτῶν ἐγγυᾶσθαι ἀνιστάμενοι· ἔδοξε δὲ ἀναβαλέσθαι εἰς ἑτέραν ἐκκλησίαν (τότε γὰρ ὀψὲ ἦν καὶ τὰς χεῖρας οὐκ ἂν καθεώρων), τὴν δὲ βουλὴν προβουλεύσασαν εἰσενεγκεῖν ὅτῳ τρόπῳ οἱ ἄνδρες κρίνοιντο*.

ανθρώπους στα μαύρα και να τους παρουσιάσουν στην Εκκλησία του Δήμου ως συγγενείς των θυμάτων.[1218] Συγχρόνως, πείθουν τον Καλλίξενο να κατηγορήσει εκ νέου τους στρατηγούς και επιχειρούν να εκβιάσουν το αποτέλεσμα, προτρέποντας σε διενέργεια άμεσης ψηφοφορίας, ώστε να εκδοθεί τελική απόφαση για την τύχη των στρατηγών.[1219] Μάλιστα, παρουσιάζεται και κάποιος, ο οποίος ισχυρίζεται πως σώθηκε πάνω σε ένα βαρέλι με αλεύρι και διαμηνύει ότι οι ναυαγοί τού είπαν, σε περίπτωση που επιζήσει, να κατηγορήσει τους στρατηγούς για την εγκληματική τους παράλειψη.[1220] Αν και ο Ξενοφών δεν αναφέρει κάτι σχετικό, και αυτός ο άνδρας θα πρέπει να ήταν βαλτός του Θηραμένη. Η συνέχεια είναι γνωστή, αφού μέσα σε κλίμα ακραίας πολιτικής πόλωσης, οι Αθηναίοι αποφασίζουν να σκοτώσουν τους έξι από τους οκτώ στρατηγούς, που παρευρίσκονταν στην πόλη.[1221]

Τα κίνητρα των Αθηναίων δεν είναι εύκολο να διευκρινιστούν, αφού η ιστορία παρουσιάζεται από τον Ξενοφώντα συγκεχυμένα (δίχως, πάντως, να καταντά δυσνόητη), ενώ ούτε η περισσότερο συνεκτική παρουσίαση των γεγονότων από τον Διόδωρο δύναται να παράσχει οριστική λύση στο ερμηνευτικό πρόβλημα. Αν οι Αθηναίοι είχαν ηττηθεί στις Αργινούσες, θα υπήρχε κάποια εύλογη εξήγηση για την συμπεριφορά τους. Ας προταθεί εδώ η κάτωθι αναγνωστική πραγμάτευση: ενδέχεται οι Αθηναίοι να λαμβάνουν τόσο αυστηρή απόφαση κατά των στρατηγών, επειδή το να μείνουν τόσα πολλά σώματα άταφα αντέβαινε τόσο στους αττικούς, όσο και στους άγραφους ηθικούς νόμους. Ως προς το πρώτο σκέλος, ο Αιλιανός αναφέρει στο έργο του *Ποικίλη Ἱστορία* αττικό νόμο ενδεικτικό της σοβαρότητας με την οποία αντιμετώπιζαν οι Αθηναίοι το ζήτημα της μη ταφής ενός ανθρώπινου σώματος: σύμφωνα με

[1218] Βλ. και Sebastiani (2018) 501: «Xenophon makes explicit what in Thucydides' text remains only suggested, that is, how a fraternity guided by men like Theramenes would behave, and by what methods it achieved its goals. Furthermore, that Theramenes is focused on as the main agent behind the scenes and in so central an episode as this trial does not seem a mere coincidence, as the event is right in the middle of the period between the coups of 411 and 404—seen as a byproduct of the former and a rehearsal for the latter».

[1219] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 1.7.8-9: *μετὰ δὲ ταῦτα ἐγίγνετο Ἀπατούρια, ἐν οἷς οἵ τε πατέρες καὶ οἱ συγγενεῖς σύνεισι σφίσιν αὐτοῖς. οἱ οὖν περὶ τὸν Θηραμένην παρεσκεύασαν ἀνθρώπους μέλανα ἱμάτια ἔχοντας καὶ ἐν χρῷ κεκαρμένους πολλοὺς ἐν ταύτῃ τῇ ἑορτῇ, ἵνα πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἥκοιεν, ὡς δὴ συγγενεῖς ὄντες τῶν ἀπολωλότων, καὶ Καλλίξενον ἔπεισαν ἐν τῇ βουλῇ κατηγορεῖν τῶν στρατηγῶν. ἐντεῦθεν ἐκκλησίαν ἐποίουν, εἰς ἣν ἡ βουλὴ εἰσήνεγκε τὴν ἑαυτῆς γνώμην Καλλιξένου εἰπόντος τήνδε· ἐπειδὴ τῶν τε κατηγορούντων κατὰ τῶν στρατηγῶν καὶ ἐκείνων ἀπολογουμένων ἐν τῇ προτέρᾳ ἐκκλησίᾳ ἀκηκόασι, διαψηφίσασθαι Ἀθηναίους ἅπαντας κατὰ φυλάς· θεῖναι δὲ εἰς τὴν φυλὴν ἑκάστην δύο ὑδρίας· ἐφ' ἑκάστῃ δὲ τῇ φυλῇ κήρυκα κηρύττειν, ὅτῳ δοκοῦσιν ἀδικεῖν οἱ στρατηγοὶ οὐκ ἀνελόμενοι τοὺς νικήσαντας ἐν τῇ ναυμαχίᾳ, εἰς τὴν προτέραν ψηφίσασθαι, ὅτῳ δὲ μή, εἰς τὴν ὑστέραν*.

[1220] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 1.7.11: *παρῆλθε δέ τις εἰς τὴν ἐκκλησίαν φάσκων ἐπὶ τεύχους ἀλφίτων σωθῆναι· ἐπιστέλλειν δ' αὐτῷ τοὺς ἀπολλυμένους, ἐὰν σωθῇ, ἀπαγγεῖλαι τῷ δήμῳ ὅτι οἱ στρατηγοὶ οὐκ ἀνείλοντο τοὺς ἀρίστους ὑπὲρ τῆς πατρίδος γενομένους*.

[1221] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 1.7.34: *καὶ πάλιν διαχειροτονίας γενομένης ἔκριναν τὴν τῆς βουλῆς. καὶ μετὰ ταῦτα κατεψηφίσαντο τῶν ναυμαχησάντων στρατηγῶν ὀκτὼ ὄντων· ἀπέθανον δὲ οἱ παρόντες ἕξ*.

αυτόν, οποιοσδήποτε Αθηναίος εντόπιζε άταφο σώμα, όφειλε να το περιποιηθεί άμεσα προσφέροντάς του ταφή.[1222] Ως προς το δεύτερο σκέλος, ο Σοφοκλής, στην *Ἀντιγόνη* του, πραγματεύεται έξοχα το ηθικό και επιβαλλόμενο εκ των άγραφων νόμων χρέος της ομώνυμης ηρωίδας να θάψει τον αδελφό της, Πολυνείκη.[1223]

Όπως και να έχει, ο Κριτίας θα είχε σαφή επίγνωση των ύπουλων τακτικών που χρησιμοποίησε ο Θηραμένης, προκειμένου να γλιτώσει την θανατική καταδίκη. Ιδίως το τέχνασμα με τους μαυροφορεμένους θρηνούντες είναι αρκούντως αποδεικτικό ευφυέστατης πολιτικής προσωπικότητας, ενώ μαρτυρά και σύνδεση του Θηραμένη με την μερίδα των *πονηρῶν*, αφού οι θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας ήταν κατεξοχήν σε θέση να χρησιμοποιούν διάφορες μεθοδεύσεις, με σκοπό να πάρουν τον λαό με το μέρος τους και να επωφεληθούν από την δυστυχία των πολιτικών τους αντιπάλων (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Υπέρβολος). Γι' αυτό και ο ηγέτης των *Τριάκοντα*, με αφορμή την συμμετοχή του Θηραμένη στην θλιβερή κατάληξη της νικηφόρας ναυμαχίας των Αργινουσών, εκφράζει την αντίληψη ότι δεν δικαιούται επιεική αντιμετώπιση κάποιος ο οποίος προωθεί το ατομικό του συμφέρον, δρώντας χωρίς καμία ηθική αναστολή. Αν ο Θηραμένης δεν εξοντωθεί, τότε δεν αποκλείεται να εκδηλώσει παρόμοια συμπεριφορά εις βάρος των *Τριάκοντα*, οι οποίοι οφείλουν να προφυλαχθούν, όπως σημειώνει ο Κριτίας.

[1222] Βλ. Αιλ. *Π. Ι.* 5.14: *νόμος καὶ οὗτος Ἀττικός. ὃς ἂν ἀτάφῳ περιτύχῃ σώματι ἀνθρώπου, πάντως ἐπιβάλλειν αὐτῷ γῆν, θάπτειν δὲ πρὸς δυσμὰς βλέποντας. καὶ τοῦτο δὲ ἦν φυλαττόμενον παρ' αὐτοῖς. βοῦν ἀρότην καὶ ὑπὸ ζυγὸν πονήσαντα σὺν ἀρότρῳ ἢ καὶ σὺν τῇ ἁμάξῃ, μηδὲ τοῦτον θύειν, ὅτι καὶ οὗτος εἴη ἂν γεωργὸς καὶ τῶν ἐν ἀνθρώποις καμάτων κοινωνός*. Πβ. Διόδ. 13.100.1: *μετὰ δὲ ταῦτα τῶν στρατηγῶν οἱ μὲν ᾤοντο δεῖν τοὺς τετελευτηκότας ἀναιρεῖσθαι διὰ τὸ χαλεπῶς διατίθεσθαι τοὺς Ἀθηναίους ἐπὶ τοῖς ἀτάφους περιορῶσι τοὺς τετελευτηκότας, οἱ δ' ἔφασαν δεῖν ἐπὶ τὴν Μιτυλήνην πλεῖν καὶ τὴν ταχίστην λῦσαι τὴν πολιορκίαν*.

[1223] Βλ., για παράδειγμα, Σοφ. *Ἀντ.* 71-75: *ἀλλ' ἴσθ' ὁποῖά σοι δοκεῖ, κεῖνον δ' ἐγὼ/ θάψω· καλόν μοι τοῦτο ποιούσῃ θανεῖν./ φίλη μετ' αὐτοῦ κείσομαι, φίλου μέτα,/ ὅσια πανουργήσασ'. ἐπεὶ πλείων χρόνος/ ὃν δεῖ μ' ἀρέσκειν τοῖς κάτω τῶν ἐνθάδε*. Βλ. και Winnington–Ingram (1999) 174-175: «Είχε άραγε κάπου δίκιο η Αντιγόνη (ή εξ ολοκλήρου δίκιο); Και είχε άραγε ο Κρέων κάποιο άδικο (ή εξ ολοκλήρου άδικο); Δεν είναι βέβαιο ότι αυτά είναι τα πιο ενδιαφέροντα ερωτήματα που θα μπορούσε κανείς να θέσει για το έργο, τουλάχιστον έτσι ωμά διατυπωμένα. Ή μάλλον θα μπορούσε ο Σοφοκλής ο ίδιος να τα έχει κάνει πιο ενδιαφέροντα – και πιο δύσκολα – όμως οι επιλογές του ήταν άλλες. Υπήρχε σύγκρουση – μια σύγκρουση εγελιανού τύπου – μεταξύ των δικαιωμάτων τής οικογένειας και των δικαιωμάτων τής πολιτείας. Και αρχικά φαίνεται σαν ο Σοφοκλής να πρόκειται να αναπτύξει το έργο του με βάση αυτή τη σύγκρουση, όταν η Αντιγόνη εμφανίζεται στον Πρόλογο του δράματος προσηλωμένη ειδικά στην οικογένεια και έκδηλα αδιάφορη απέναντι στην πολιτεία, ενώ ο Κρέων με το διάγγελμά του αμέσως μετά την Πάροδο (πολύ σημαντική τοποθέτηση σε αρχαίο ελληνικό δράμα) αναλαμβάνει τη θέση τού εκφραστή τής *πόλεως*, με την έκκληση έξαφνα που απευθύνει να υποταχθούν οι προσωπικές αφοσιώσεις στο κοινό συμφέρον, θέμα που θα ετύγχανε βέβαια ευνοϊκής ανταπόκρισης από ένα αθηναϊκό ακροατήριο». Για την *Ἀντιγόνη* γενικότερα, βλ., ενδεικτικά, Holland (1998) 1108-1132· Honig (2010) 1-33· Cowell–Meyers (2006) 347-349· Ferguson (1974-1975) 41-49· Honig (2009) 5-43· Tiefenbrun (1999) 35-51· Lauriola (2007) 389-405· Kirkpatrick (2011) 401-424· Hame (2008) 1-15· Robert (2010) 412-436 και Meltzer (2011) 169-186.

Ο γιος του Καλλαίσχρου ολοκληρώνει την αγόρευσή του, απευθύνοντας ρητή προειδοποίηση στους βουλευτές για την συνωμοτική δράση του Θηραμένη. Ο *χρηστός*, μάλιστα, πολιτικός μεταφέρει συνειρμικά τους ακροατές του στην Σπάρτη, λέγοντας ότι οι Λακεδαιμόνιοι, που έχουν το τελειότερο απάντων πολίτευμα, αν διαπίστωναν πως έφορος συμπεριφέρεται ανάλογα με τον Θηραμένη, θα αποφάσιζαν άμεσα την αυστηρή τιμωρία του. Κατά τον ίδιο τρόπο οφείλουν να συλλογιστούν και οι Αθηναίοι, λέει ο Κριτίας εν είδει κατακλείδας, μη λυπούμενοι τον γιο του Άγνωνος, αφού, αν επιβιώσει, τότε δεν είναι απίθανη μια υποκινημένη από τον Θηραμένη δημοκρατική επανάσταση εναντίον του ολιγαρχικού καθεστώτος.[1224]

Ο *χρηστὸς* Κριτίας κατέρχεται από το βήμα, ίσως και με κάποια βεβαιότητα για την απήχηση που θα είχε στους βουλευτές η αγόρευσή του κατά του παλαιού φίλου του, Θηραμένη. Έπεται ο λόγος του γιου τού Άγνωνος (2.3.35–49)·[1225] ας δηλωθεί εκ νέου ότι η ρητορική αυτή αντιπαράθεση παρουσιάζει εξαιρετικό ερευνητικό ενδιαφέρον, καθώς η λεκτική αναμέτρηση πραγματοποιείται ανάμεσα σε δύο *χρηστούς*, οι οποίοι τυχαίνει να εκπροσωπούν και την ίδια πολιτική μερίδα (των *χρηστῶν*), η οποία, φυσικά, έχει εκπέσει, με ευθύνη του Κριτία, στην εξτρεμιστική της παρέκβαση, δηλαδή την τυραννίδα. Ο λόγος για τον οποίον σχολιάζεται η ομιλία του Θηραμένη είναι ο ίδιος με αυτόν για τον οποίον στην διατριβή αυτήν δεν προσεγγίζονται ερμηνευτικώς μόνον οι *χρηστοὶ* πολιτικοί (που συγκροτούν και την θεματική της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας), αλλά και οι πολιτικοί αντίπαλοί τους: επαναλαμβάνεται, λοιπόν, εδώ ότι ο τρόπος δράσης και οι αποφάσεις που λαμβάνουν οι ηγέτες των *χρηστῶν* επηρεάζονται άμεσα από τις αντίστοιχες αντιπολιτευτικές ενέργειες στις οποίες προβαίνουν οι

[1224] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.3.34: *καλλίστη μὲν γὰρ δήπου δοκεῖ πολιτεία εἶναι ἡ Λακεδαιμονίων· εἰ δὲ ἐκείνῃ ἐπιχειρήσειέ τις τῶν ἐφόρων ἀντὶ τοῦ τοῖς πλείοσι πείθεσθαι ψέγειν τε τὴν ἀρχὴν καὶ ἐναντιοῦσθαι τοῖς πραττομένοις, οὐκ ἂν οἴεσθε αὐτὸν καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἐφόρων καὶ ὑπὸ τῆς ἄλλης ἁπάσης πόλεως τῆς μεγίστης τιμωρίας ἀξιωθῆναι; καὶ ὑμεῖς οὖν, ἐὰν σωφρονῆτε, οὐ τούτου ἀλλ' ὑμῶν αὐτῶν φείσεσθε, ὡς οὗτος σωθεὶς μὲν πολλοὺς ἂν μέγα φρονεῖν ποιήσειε τῶν ἐναντία γιγνωσκόντων ὑμῖν, ἀπολόμενος δὲ πάντων καὶ τῶν ἐν τῇ πόλει καὶ τῶν ἔξω ὑποτέμοι ἂν τὰς ἐλπίδας.*

[1225] Για σύνοψη του λόγου βλ. Pownall (2012) 7-8: «In response, Theramenes makes a speech of his own (2.3.35-49), in which he brands Critias himself a *kothornos*, claiming that he has been neither a consistent democrat nor a good oligarch. He accuses Critias of establishing democracy in Thessaly (2.3.37), a claim which appears suspect at best, and reviews the actions of the Thirty (all of which he alleges that he himself opposed) to demonstrate that their violence has created greater opposition. He does not credit Critias with any theoretical political ideology either, and the effect of this enumeration of the crimes of the Thirty (who are not named here either, but indicated with οὗτοι and a series of verbs in the third person plural) in this context is to suggest that it is Critias alone who is responsible for them. At the end of his speech, Theramenes explicitly equates the rule of the Thirty (that is, Critias) with tyranny (2.3.48 and 49), in an echo of the conclusion of their first exchange (2.3.16)».

αντίπαλοί τους. Το ίδιο συμβαίνει και εδώ, αφού οι αποφάσεις του Κριτία καθορίζονται άμεσα από τον τρόπο με τον οποίον δρα ο Θηραμένης.

Ο Θηραμένης[1226] ξεκινάει τον λόγο του με εμφανή δυναμισμό, αφού γνωρίζει – μετά και τις ωμές παραδοχές του Κριτία, άμεσα προτρεπτικές προς εκτέλεση του γιου τού Άγνωνος – ότι το διακύβευμα είναι το ύψιστο απάντων, από την στιγμή που η ζωή του κρέμεται από μία κλωστή. Ευφυώς πραγματοποιεί πρόταξη του ζητήματος τής αποτυχημένης περισυλλογής των ναυαγών μετά την νικηφόρα για τους Αθηναίους ναυμαχία στις Αργινούσες (406 π.Χ.), αφού οι μνήμες ήταν, οπωσδήποτε, νωπές, κάτι που προηγουμένως επεχείρησε να εκμεταλλευτεί ο Κριτίας. Ο Θηραμένης διατείνεται ότι δεν άνοιξε αυτός τον χορό των κατηγοριών, αλλά πρώτοι τον εγκάλεσαν οι στρατηγοί. Συνεχίζει λέγοντας ότι κατόρθωσε να απολογηθεί αποτελεσματικά, αφού έπεισε την πόλη για την ορθότητα των απόψεών του, ρίχνοντας την ευθύνη στην κακοκαιρία. Οι δε στρατηγοί, σχολιάζει ο Θηραμένης, κατηγόρησαν, ουσιαστικά, τους ίδιους τους εαυτούς τους, αφού, σπεύδοντας να αναφερθούν στην κακοκαιρία, εξαιτίας της οποίας ματαίωσαν την αποστολή, επιβεβαίωσαν, στην ουσία, τον ίδιο τον Θηραμένη. Η κίνηση του Θηραμένη είναι πονηρή ρητορικά, αλλά δεν παύει να είναι δημαγωγική: η καταιγίδα εμπόδισε, πράγματι, το έργο της περισυλλογής των ναυαγών, αλλά αυτός που είχε διαταχτεί να περατώσει το εγχείρημα αυτό ήταν ο Θηραμένης. Είναι αξιοπερίεργο γιατί ο αθηναϊκός *δῆμος* τότε, αλλά και οι βουλευτές τώρα, αδυνατούν να κατανοήσουν το προφανές. Μάλιστα, ο Θηραμένης μέμφεται τον Κριτία για παραχάραξη της ιστορικής πραγματικότητας, τονίζοντας ότι εύλογα ο

[1226] Για τον λόγο του Θηραμένη βλ. συνοπτικά και Usher (1968) 133, που δίνει έμφαση στο ζήτημα της ιστορικότητάς του: «The speech of Theramenes poses a different set of problems arising from the different position of the speaker. In the first place, we read that Critias and his supporters arranged for an armed band of young bravos to be present at the meeting in order to intimidate those who sympathised with Theramenes. This function would automatically include preventing anyone from writing down what Theramenes said, since the subsequent publication of his speech would be more damaging to Critias' precarious position than his present victory in a battle of words, which could be invalidated by force. There remains the possibility that copies were made of the original speech, but since Theramenes had to reply to charges the precise nature of which he could not know until his opponent had spoken, it is unlikely that he prepared a full written defence; and he had no time to write it out afterwards». Φυσικά, η ερμηνεία αυτή δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να απομνημόνευσε τον λόγο κάποιος παρευρισκόμενος και να τον μετέφερε, ακολούθως, στον Ξενοφώντα. Σε εποχή κατά την οποία η τεχνολογία ήταν απούσα και η ρητορική ηγεμόνευε στην ζωή των ανθρώπων, η ικανότητα άμεσης απομνημόνευσης μιας ομιλίας – εύλογα εικάζει κανείς – θα ήταν ενισχυμένη σε σχέση με την σημερινή πραγματικότητα, η οποία οδηγεί, αφεύκτως, σε άμβλυνση αυτής της ανθρώπινης δεξιότητας. Αρκεί να θυμηθεί κανείς τον σοφιστή Ιππία, ο οποίος, σύμφωνα με τον Φιλόστρατο (*Β. Σ.* 495), ήταν σε θέση, ακόμα και στα γηρατειά του, αφού ακούσει πενήντα ονόματα για μία φορά, να τα επαναλάβει αμέσως με την σειρά που τα άκουσε. Η σπάνια αυτή δεξιότητα ήταν, οπωσδήποτε, προϊόν της εποχής της (είναι βέβαιο ότι υπήρχαν πολλοί σαν τον Ιππία· αν δεν υπήρχαν, ο Πλάτων δεν θα επέλεγε να υπηρετήσει συγγραφικώς το δύσκολο είδος του διαλόγου), ήτοι μιας εποχής κατά την οποία οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν τόσο το σώμα, όσο και την διάνοιά τους δίχως την παρέμβαση εξωγενών παραγόντων, βλαπτικών, κάποτε, των φυσικών χαρισμάτων που διαθέτει το ανθρώπινο είδος.

ηγέτης των *Τριάκοντα* αγνοεί τα γεγονότα, αφού εκείνο το διάστημα έτυχε να βρίσκεται στην Θεσσαλία, όπου οργάνωνε μαζί με κάποιον Προμηθέα[1227] δημοκρατικό πολίτευμα.[1228] Τα περί της εξορίας του Κριτία θα εξεταστούν στο τελευταίο υποκεφάλαιο. Ας ειπωθεί, απλώς, εδώ ότι ο Θηραμένης χρησιμοποιεί το ψεύδος ως πολιτικό όπλο και, συνδέοντας τον Κριτία με απόπειρα εγκατάστασης δημοκρατίας, υπαινίσσεται ότι ο ηγέτης των *Τριάκοντα* είναι το ίδιο *κόθορνος* όσο και ο Θηραμένης. Αυτό, επίσης, που μπορεί να διατυπωθεί εδώ μετά βεβαιότητας είναι ότι οι ρητορικές δεξιότητες του Θηραμένη είναι εξαιρετικές και δεν αποτελούν, απλώς, επιγέννημα δημαγωγίας (σαφώς ο γιος του Άγνωνος έχει και τέτοια στοιχεία στην προσωπικότητά του), αλλά και απόδειξη εξοικείωσης του *χρηστοῦ* ανδρός με σύνθετους συλλογισμούς.

Συμφωνεί, κατόπιν, ο Θηραμένης με την ανάγκη να τιμωρηθούν οι συνωμότες, ωστόσο δηλώνει ότι πρέπει να διερευνηθεί εξ αρχής ποιοι είναι αυτοί (δείχνοντας, στην ουσία, με το δάχτυλο τον Κριτία). Ρητορικά αυτό σημαίνει ότι ο Θηραμένης, παράλληλα με την ιδιότητα του απολογούμενου, θα υιοθετήσει και αυτήν του κατηγόρου, προκειμένου να βγάλει τον εαυτό του από την δύσκολη θέση. Η ευχέρεια του ανδρός στα ρητορικά τεχνάσματα πρέπει, οπωσδήποτε, να αποδοθεί και στην επαφή του με την μερίδα των *πονηρῶν*. Έπειτα, ο Θηραμένης πραγματοποιεί ιστορική αναδρομή, επικυρωτική των επιχειρημάτων που σκοπεύει να προβάλει: κατά το πρώτο διάστημα της εξουσίας των *Τριάκοντα*, όταν και τιμωρήθηκαν οι αποδεδειγμένα συκοφάντες, όλοι οι άρχοντες ήταν σύμφωνοι μεταξύ τους. Ο Θηραμένης άρχισε να επιδιώκει την αποσκίρτιση από το ολιγαρχικό καθεστώς, όταν διαπίστωσε ότι ο Κριτίας έχει θέσει στο στόχαστρό του και τους *χρηστοὺς* πολίτες, προβαίνοντας, μάλιστα, και σε συλλήψεις τους, που στόχο είχαν την φίμωσή τους. Στο σημείο αυτό ο γιος του Άγνωνος ομιλεί σαν γνήσιος αριστοκράτης, υπερασπιζόμενος τους ιδεολογικούς συντρόφους του, κάτι που ο Κριτίας απέτυχε να πράξει. Από την πλευρά του Κριτία, βέβαια, αυτό έγινε αυτοθέλητα, αφού ο γιος του Καλλαίσχρου εξέφρασε εξ αρχής την επιθυμία να είναι τύραννος και όχι μετριοπαθής ολιγαρχικός.

[1227] Για την ταυτότητα του Προμηθέα βλ. Jordović (2008) 43-45.

[1228] Βλ. και Jordović (2008) 40: «Further, it should be noted that the allegation that Critias was setting up a democracy in Thessaly is one of the main arguments Theramenes uses to rebut Critias' allegation that his egoism threatens the very existence of the regime. Its purpose is to create the impression that it is in fact Critias who unscrupulously pursues his own self-interest, the impression he further enhances by expressing hope that what happened in Thessaly will never happen in Athens. This "warning" fully betrays the demagogic nature of Theramenes' statement as it is in contradiction not only to Critias' current political position but also to Theramenes' criticism of Critias' extremism in the continuation of the speech».

Προς επίρρωσιν των θέσεών του, ο Θηραμένης μνημονεύει τον Λέοντα τον Σαλαμίνιο και τον Νικήρατο,[1229] γιο του γνωστού Νικία· είχε διαβλέψει, υποστηρίζει ο ίδιος, ότι τυχόν θανάτωση ή και σύλληψη αυτών, επιφανών Αθηναίων της εποχής, θα ανάγκαζε τους υπόλοιπους *χρηστοὺς* να βλέπουν το καθεστώς με δυσμενέστατη διάθεση. Η δε εκτέλεση του Αντιφώντα έκανε, βεβαιότατα, πολλούς γνήσιους πατριώτες να είναι καχύποπτοι απέναντι στο ολιγαρχικό πολίτευμα.[1230] Δεν ήταν, όμως, μονάχα αυτές οι διαφωνίες του Θηραμένη· αντέδρασε, επιπλέον, όταν οι *Τριάκοντα* άρχισαν να συλλαμβάνουν και σκοτώνουν μετοίκους, αφού θεώρησε ότι η κίνηση αυτή θα μετέτρεπε ταυτόχρονα όλους τους μετοίκους σε εχθρούς του καθεστώτος. Στην συνέχεια, ο Θηραμένης δεν είδε με καλό μάτι τον αφοπλισμό του λαού, αφού η απόφαση αυτή εξασθένισε την πόλη. Εξάλλου, συμπληρώνει ο γιος του Άγνωνος, αν ήθελαν οι Λακεδαιμόνιοι να εξαφανίσουν την Αθήνα, θα το είχαν, ήδη, κάνει· από την στιγμή που δεν το έπραξαν, σημαίνει ότι επιθυμούν να έχουν σύμμαχο μια Αθήνα δυνατή. Εντούτοις, ο τρόπος δράσης του Κριτία το μόνο που κατορθώνει είναι να αποδυναμώνει στρατιωτικά την Αθήνα. Ο συλλογισμός του Θηραμένη είναι εύστοχος και, μάλιστα, προβλήθηκε παραπάνω στην διατριβή αυτήν. Οι απόψεις ημών, των σύγχρονων συγγραφέων, ενίοτε συμβαδίζουν απόλυτα με αυτό που βίωναν οι αρχαίοι.

Ο γιος του Άγνωνος, πάντως, διαφώνησε και με την πρόσληψη μισθοφόρων, αφού, όπως επισημαίνει, τον ρόλο αυτόν θα μπορούσαν να παίξουν, κάλλιστα, οι ίδιοι οι πολίτες. Με την φράση αυτήν ο Θηραμένης καταφέρνει ισχυρό επιχειρηματολογικό πλήγμα εναντίον του Κριτία, αφού ένας πολίτης που συμπαθεί το πολιτειακό καθεστώς εντός του οποίου ζει, δέχεται πρόθυμα να υπηρετήσει τους εξουσιαστές του. Αν υπάρχει ανάγκη μισθοφόρων, συνεπάγεται ότι οι πολίτες απεχθάνονται τους κυβερνήτες τους. Δεν είναι βέβαιο αν ο Θηραμένης σκέφτεται κάτι τέτοιο, ωστόσο αυτό το συμπέρασμα έρχεται ως φυσιολογική απόληξη της γνώμης του. Κάτι ανάλογο με την ερμηνεία που προτείνεται εδώ διακηρύττει και ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* (1311a): *καὶ φυλακὴ βασιλικὴ μὲν πολιτική, τυραννικὴ δὲ διὰ ξένων*. Πλάι σε αυτά, ο

[1229] Βλ. και Διόδ. 14.5.5-6: *ἀνεῖλον δὲ καὶ Νικήρατον τὸν Νικίου τοῦ στρατηγήσαντος ἐπὶ Συρακοσίους υἱόν, ἄνδρα πρὸς ἅπαντας ἐπιεικῆ καὶ φιλάνθρωπον, πλούτῳ δὲ καὶ δόξῃ σχεδὸν πρῶτον πάντων Ἀθηναίων. διὸ καὶ συνέβη πᾶσαν οἰκίαν συναλγῆσαι τῇ τἀνδρὸς τελευτῇ, τῆς διὰ τὴν ἐπιείκειαν μνήμης προαγούσης εἰς δάκρυα*. Αποδεικνύεται ότι ο Νικήρατος, γιος του Νικία, ήταν εξίσου αγαπητός με τον πατέρα του.

[1230] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.39-40: *ᾔδειν γὰρ ὅτι ἀποθνήσκοντος μὲν Λέοντος τοῦ Σαλαμινίου, ἀνδρὸς καὶ ὄντος καὶ δοκοῦντος ἱκανοῦ εἶναι, ἀδικοῦντος δ' οὐδὲ ἕν, οἱ ὅμοιοι τούτῳ φοβήσοιντο, φοβούμενοι δὲ ἐναντίοι τῇδε τῇ πολιτείᾳ ἔσοιντο· ἐγίγνωσκον δὲ ὅτι συλλαμβανομένου Νικηράτου τοῦ Νικίου, καὶ πλουσίου καὶ οὐδὲν πώποτε δημοτικὸν οὔτε αὐτοῦ οὔτε τοῦ πατρὸς πράξαντος, οἱ τούτῳ ὅμοιοι δυσμενεῖς ἡμῖν γενήσοιντο. ἀλλὰ μὴν καὶ Ἀντιφῶντος ὑφ' ἡμῶν ἀπολλυμένου, ὃς ἐν τῷ πολέμῳ δύο τριήρεις εὖ πλεούσας παρείχετο, ἠπιστάμην ὅτι καὶ οἱ πρόθυμοι τῇ πόλει γεγενημένοι πάντες ὑπόπτως ἡμῖν ἕξοιεν*.

απολογούμενος προσθέτει σημαντικό επιχείρημα: από την στιγμή που οι εχθροί του καθεστώτος, καθώς και οι εξόριστοι, άρχισαν να αυξάνονται, ήταν λανθασμένη από άποψη τακτικής η απόφαση να εξοριστούν ο Θρασύβουλος, ο Άνυτος και ο Αλκιβιάδης.[1231] Ο Θηραμένης εννοεί ότι, όταν εξορίζεις τέτοιους ισχυρούς πολιτικά και έχοντες τεράστια λαϊκή απήχηση άνδρες, διαπράττεις πολιτική αυτοκτονία, αφού αυτοί, αργά ή γρήγορα, θα ανταπαντήσουν, βρίσκοντας και οργανώνοντας τους οπαδούς της δημοκρατίας, κάτι που αναπόφευκτα οδηγεί σε εξέγερση εναντίον της ολιγαρχίας.

Όλα τα προρρηθέντα υπονοούν, σύμφωνα με τον Θηραμένη, ότι ο Κριτίας δεν είναι φίλος της ολιγαρχίας, αλλά προδότης αυτής. Απευθύνεται, τώρα, ο απολογούμενος στον κατήγορό του σε τόνο προσωπικό και με διδασκαλικό ύφος, λέγοντας, φιλοσοφικώ τω τρόπω, ότι τον εχθρό δεν τον δυναμώνουν αυτοί που προσέχουν πώς δεν θα πολλαπλασιαστούν οι αντίπαλοι ή πώς θα αποκτηθούν καινούργιοι σύμμαχοι, αλλά αυτοί που πλουτίζουν παράνομα και που δολοφονούν αθώους. Αυτοί, μάλιστα, δεν προδίδουν μόνο τους φίλους τους, αλλά και τον ίδιο τους τον εαυτό λόγω της αισχροκέρδειάς τους. Το μόνο που έχει κατορθώσει ο Κριτίας, κατά τον Θηραμένη, είναι να τονώσει την αυτοπεποίθηση των εξορίστων, όπως ο Θρασύβουλος και ο Άνυτος, οι οποίοι, πλέον, φρονούν πως έχουν παντού συμμάχους, πρόθυμους, άρα, για προσπάθεια ανατροπής της ολιγαρχίας.[1232] Οι κατοπινές ενέργειες του Θρασύβουλου, που οδηγούν στον θάνατο του Κριτία και την ανατροπή των *Τριάκοντα* δικαιώνουν απόλυτα το πολιτικό αισθητήριο του Θηραμένη.

Στην επόμενη παράγραφο, ο Θηραμένης δικαιολογεί την συμπεριφορά του κατά την διάρκεια του ολιγαρχικού πραξικοπήματος των *τετρακοσίων*. Επισημαίνει, λοιπόν, ότι ορθώς ηγήθηκε των μετριοπαθών ολιγαρχικών και υποστηρικτών του πολιτεύματος των *πεντακισχιλίων*, αφού διαπίστωσε ότι η τότε κυβέρνηση ήταν έτοιμη να παραδώσει την Αθήνα

[1231] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.3.42: *οὐδέ γε τὸ φρουροὺς μισθοῦσθαι συνήρεσκέ μοι, ἐξὸν αὐτῶν τῶν πολιτῶν τοσούτους προσλαμβάνειν, ἕως ῥᾳδίως ἐμέλλομεν οἱ ἄρχοντες τῶν ἀρχομένων κρατήσειν. ἐπεί γε μὴν πολλοὺς ἑώρων ἐν τῇ πόλει τῇ ἀρχῇ τῇδε δυσμενεῖς, πολλοὺς δὲ φυγάδας γιγνομένους, οὐκ αὖ ἐδόκει μοι οὔτε Θρασύβουλον οὔτε Ἄνυτον οὔτε Ἀλκιβιάδην φυγαδεύειν· ᾔδειν γὰρ ὅτι οὕτω γε τὸ ἀντίπαλον ἰσχυρὸν ἔσοιτο, εἰ τῷ μὲν πλήθει ἡγεμόνες ἱκανοὶ προσγενήσοιντο, τοῖς δ' ἡγεῖσθαι βουλομένοις σύμμαχοι πολλοὶ φανήσοιντο.*

[1232] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.3.43-44: *ὁ ταῦτα οὖν νουθετῶν ἐν τῷ φανερῷ πότερα εὐμενὴς ἂν δικαίως ἢ προδότης νομίζοιτο; οὐχ οἱ ἐχθρούς, ὦ Κριτία, κωλύοντες πολλοὺς ποιεῖσθαι, οὐδ' οἱ συμμάχους πλείστους διδάσκοντες κτᾶσθαι, οὗτοι τοὺς πολεμίους ἰσχυροὺς ποιοῦσιν, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον οἱ ἀδίκως τε χρήματα ἀφαιρούμενοι καὶ τοὺς οὐδὲν ἀδικοῦντας ἀποκτείνοντες, οὗτοί εἰσιν οἱ καὶ πολλοὺς τοὺς ἐναντίους ποιοῦντες καὶ προδιδόντες οὐ μόνον τοὺς φίλους ἀλλὰ καὶ ἑαυτοὺς δι' αἰσχροκέρδειαν. εἰ δὲ μὴ ἄλλως γνωστὸν ὅτι ἀληθῆ λέγω, ὧδε ἐπισκέψασθε. πότερον οἴεσθε Θρασύβουλον καὶ Ἄνυτον καὶ τοὺς ἄλλους φυγάδας ἃ ἐγὼ λέγω μᾶλλον ἂν ἐνθάδε βούλεσθαι γίγνεσθαι ἢ ἃ οὗτοι πράττουσιν; ἐγὼ μὲν γὰρ οἶμαι νῦν μὲν αὐτοὺς νομίζειν συμμάχων πάντα μεστὰ εἶναι· εἰ δὲ τὸ κράτιστον τῆς πόλεως προσφιλῶς ἡμῖν εἶχε, χαλεπὸν ἂν ἡγεῖσθαι εἶναι καὶ τὸ ἐπιβαίνειν ποι τῆς χώρας.*

στους Λακεδαιμονίους. «Είναι δυνατόν κάτι τέτοιο να θεωρείται προδοσία των φίλων;», αναρωτιέται θέτοντας ρητορικό ερώτημα ο *χρηστὸς* αγορητής.[1233] Παράλληλα, ο Θηραμένης εκφράζει την αντίθεσή του στον χαρακτηρισμό *κόθορνος*, με τον οποίον τον συνέδεσε προηγουμένως ο Κριτίας. «Για δείτε ποιος μιλάει», συνεχίζει ο γιος του Άγνωνος· «αν εγώ προσπαθώ να τα έχω καλά με όλους, τότε πώς πρέπει να αποκαλέσουμε αυτόν που δεν μπορεί να φιλιώσει με κανέναν;» (σε εντελώς λογοτεχνική απόδοση, χάριν λογοτεχνικότητας). Διότι *σὺ γὰρ δὴ ἐν μὲν τῇ δημοκρατίᾳ πάντως μισοδημότατος ἐνομίζου, ἐν δὲ τῇ ἀριστοκρατίᾳ πάντων μισοχρηστότατος γεγένησαι* (2.3.47). Με μοναδική πολιτική ευστροφία και λεξιπλαστική ικανότητα, ο Θηραμένης ρίχνει τον Κριτία στο καναβάτσο: όταν υπάρχει δημοκρατία, ο *δῆμος* μισεί τον Κριτία, ενώ, όταν υπάρχει αριστοκρατία, αυτοί που τον αντιπαθούν είναι οι *χρηστοί*. Αυτό δηλοί, συνακόλουθα, ότι ο Κριτίας είναι ανεπιθύμητος από την εκάστοτε άρχουσα τάξη και, κατά λογική συνεπαγωγή, από όλους τους συμπολίτες του εν συνόλω. Αντιθέτως, ο Θηραμένης αντιτίθεται σε αυτούς που ονειρεύονται μια δημοκρατία με απεριόριστη ισχύ, στην οποία εξουσιάζουν ακόμα και οι δούλοι, αλλά διαφωνεί και με αυτούς που θεωρούν την ολιγαρχία άρρηκτα συνταιριασμένη με την τυραννίδα.[1234] Επιχειρεί εδώ ο γιος του Άγνωνος να συνδέσει τον εαυτό του με την αρετή του μέτρου, καθολικά αποδεκτή στην αρχαιότητα, οικοδομώντας ένα πρότυπο πολιτικής μετριοπάθειας, που καταδικάζει τις ακρότητες από όποια πολιτειακή κατάσταση και αν προκύπτουν.[1235]

Ο Θηραμένης ολοκληρώνει την αγόρευσή του με την εξής προτροπή: το βέλτιστο απάντων είναι να λαμβάνουν μέρος στην κυβέρνηση όσοι δύνανται να προσφέρουν στην πόλη με τα άλογα και τις ασπίδες τους.[1236] Αν αυτό συνδυαστεί με το γεγονός ότι προηγουμένως ο

[1233] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.46: *ἐπεὶ δέ γε ἐκεῖνοι μὲν οὐδὲν ἀνίεσαν, οἱ δὲ ἀμφὶ Ἀριστοτέλην καὶ Μελάνθιον καὶ Ἀρίσταρχον στρατηγοῦντες φανεροὶ ἐγένοντο ἐπὶ τῷ χώματι ἔρυμα τειχίζοντες, εἰς ὃ ἐβούλοντο τοὺς πολεμίους δεξάμενοι ὑφ' αὑτοῖς καὶ τοῖς ἑταίροις τὴν πόλιν ποιήσασθαι, εἰ ταῦτ' αἰσθόμενος ἐγὼ διεκώλυσα, τοῦτ' ἐστὶ προδότην εἶναι τῶν φίλων*;

[1234] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.48: *ἐγὼ δ', ὦ Κριτία, ἐκείνοις μὲν ἀεί ποτε πολεμῶ τοῖς οὐ πρόσθεν οἰομένοις καλὴν ἂν δημοκρατίαν εἶναι, πρὶν ἂν καὶ οἱ δοῦλοι καὶ οἱ δι' ἀπορίαν δραχμῆς ἂν ἀποδόμενοι τὴν πόλιν †δραχμῆς† μετέχοιεν, καὶ τοῖσδέ γ' αὖ ἀεὶ ἐναντίος εἰμὶ οἳ οὐκ οἴονται καλὴν ἂν ἐγγενέσθαι ὀλιγαρχίαν, πρὶν ἂν εἰς τὸ ὑπ' ὀλίγων τυραννεῖσθαι τὴν πόλιν καταστήσειαν*.

[1235] Για σχολιασμό βλ. και Tolbert Roberts (2004) 81: «Ο Θηραμένης λοιπόν επιδιώκει να προκαλέσει σύγχυση, κατηγορώντας τον Κριτία για δημοκρατική υποκίνηση στη Θεσσαλία και ακόμα επιδιώκει να καταδικάσει τη δημοκρατική θέση, διατυπώνοντας τη γνώμη ότι οι δημοκρατικοί πιστεύουν σε μια κυβέρνηση δούλων και απελπισμένων, υπονοώντας ότι επομένως εξυπακούεται πως οι άποροι είναι και προδότες. Η μετριοπαθής θέση του παρουσιάζεται έτσι σα να μην επιδέχεται ένσταση».

[1236] Βλ. και Tolbert Roberts (2004) 81-82: «Τονίζοντας αυτό στο οποίο πιστεύει – μια κυβέρνηση αποτελούμενη από όσους έχουν τη δυνατότητα να υπηρετήσουν με τα άλογα και τις ασπίδες τους – ο Θηραμένης προσπαθεί να αποσπάσει την προσοχή από την απόρριψη εκ μέρους του τόσο τού ολιγαρχικού προγράμματος εξουσίας από λίγους όσο και τού δημοκρατικού προγράμματος καθολικού δικαιώματος ψήφου (πρόγραμμα που προσπάθησε να

Θηραμένης απεκάλεσε την ολιγαρχία αριστοκρατία (βλ. την προηγούμενη παράγραφο), ο ερευνητής κατανοεί ότι ο απολογούμενος τίθεται εδώ υπέρ του αριστοκρατικού πολιτεύματος, που παραδοσιακά συμπαθούν οι *χρηστοὶ* λόγω της κοινωνικής τους θέσης και της οικονομικής τους ευμάρειας. Αν, πάντως, αποδειχθεί ότι ο Θηραμένης έδρασε ποτέ εναντίον των *χρηστῶν* και των πολιτικών τους δικαιωμάτων, τότε δίκαια, λέει το τέκνο του Άγνωνα, πρέπει να υποστεί την ύψιστη τιμωρία από τους συμπολίτες του, ήγουν την θανατική καταδίκη.[1237] Αξίζει να σχολιαστεί εδώ η φράση *σὺν τοῖς δημοτικοῖς ἢ τυραννικοῖς*: το πρώτο που φανερώνει είναι παραδοχή του Θηραμένη ότι, πράγματι, υπήρξε περίοδος που έδρασε υπέρ των συμφερόντων των δημοκρατικών. Το δεύτερο σκέλος της διάζευξης, η δοτική *τυραννικοῖς*, αποτελεί σαφή περιγραφή του καθεστώτος το οποίο εδραίωσε ο Κριτίας. Αυτό αντιφάσκει με την εκ του Θηραμένη προγενέστερη περιγραφή του πολιτικού συστήματος ως αριστοκρατίας, αλλά η λύση στον γρίφο σχετίζεται με τις πολιτικές προθέσεις του γιου τού Άγνωνος: στην πρώτη περίπτωση το πολίτευμα εκλαμβάνεται ως αριστοκρατικό, διότι συνδέεται με την ιδανική για τον Θηραμένη πολιτειακή κατάσταση, ενώ στην δεύτερη γίνεται αναφορά στην τυραννίδα, ώστε να δηλωθεί με σαφήνεια ότι αυτό που εφαρμόζει ο Κριτίας απέχει πόρρω από την βούληση του Θηραμένη. Φυσικά, εκτός από αριστοκρατικό και τυραννικό, ο απολογούμενος αποκαλεί το πολίτευμα και ολιγαρχικό (2.3.48)· οι φραστικές αυτές εναλλαγές δύνανται, πλην των άλλων, να ερμηνευθούν και ψυχολογικά και να αποδοθούν στην συναισθηματική ένταση του αγορητή.

Ο Θηραμένης ολοκληρώνει, λοιπόν, την αγόρευσή του και το ακροατήριο ξεσπά σε επιδοκιμαστικές ιαχές.[1238] Ανακουφίζονται, ενδεχομένως, οι βουλευτές, που, για πρώτη φορά,

---

γελοιοποιήσει με τη θεωρία ότι οι δημοκρατικοί επιδιώκουν να δώσουν δικαίωμα ψήφου στους δούλους και ότι οι φτωχοί, στους οποίους επιζητούν να δώσουν αυτό το δικαίωμα, είναι ipso facto διεφθαρμένοι). [...] Στην πραγματικότητα, η φαινομενικά αθώα διακήρυξη τού Θηραμένη ότι υποστήριζε κυβέρνηση από όσους αποτελούσαν το ιππικό και το πεζικό, συνιστούσε, με δημοκρατικά κριτήρια, ύπουλο γύρισμα τών δεικτών τού ρολογιού προς τα πίσω. Ο ισχυρότερος βραχίονας τών αθηναϊκών ενόπλων δυνάμεων ήταν ασφαλώς ο στόλος, ακτήμονα και άπορα μέλη τού οποίου είχαν δικαίωμα ψήφου επί ένα σχεδόν αιώνα και τους είχε δοθεί η δυνατότητα να συμμετέχουν πλήρως στην αθηναϊκή κυβέρνηση, από τότε που καθιερώθηκε ο κρατικός μισθός για υπηρεσίες προς το δημόσιο (δηλαδή στα λαϊκά δικαστήρια ή τη βουλή), την εποχή του Περικλή. Αυτό που πραγματικά λέει εδώ ο Θηραμένης, είναι ότι υποστηρίζει την αφαίρεση τού δικαιώματος ψήφου από τους φτωχούς. Συνδέοντας δημαγωγούς και τυράννους, θέτει σε κίνηση δίνες αντίλαλων που φέρνουν στη μνήμη κατηγορίες κατά τού Περικλή και προαγγέλλουν την έλευση τών ανήσυχων συγγραφέων ελληνικής ιστορίας τού δέκατου όγδοου αιώνα» (82).

[1237] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.48-49: *τὸ μέντοι σὺν τοῖς δυναμένοις καὶ μεθ᾽ ἵππων καὶ μετ᾽ ἀσπίδων ὠφελεῖν διὰ τούτων τὴν πολιτείαν πρόσθεν ἄριστον ἡγούμην εἶναι καὶ νῦν οὐ μεταβάλλομαι. εἰ δ᾽ ἔχεις εἰπεῖν, ὦ Κριτία, ὅπου ἐγὼ σὺν τοῖς δημοτικοῖς ἢ τυραννικοῖς τοὺς καλούς τε κἀγαθοὺς ἀποστερεῖν πολιτείας ἐπεχείρησα, λέγε· ἐὰν γὰρ ἐλεγχθῶ ἢ νῦν ταῦτα πράττων ἢ πρότερον πώποτε πεποιηκώς, ὁμολογῶ τὰ πάντων ἔσχατα παθὼν ἂν δικαίως ἀποθνῄσκειν*.

[1238] Βλ. και Διόδ. 14.4.5: *τοῦ δὲ Θηραμένους ἐναντιουμένου τοῖς συνάρχουσι, καὶ μετὰ τῶν ἀντεχομένων τῆς σωτηρίας ἀπειλοῦντος ἀμύνεσθαι, συνήγαγον τὴν βουλὴν οἱ τριάκοντα. Κριτίου δὲ προεστῶτος αὐτῶν, καὶ πολλὰ*

τολμά κάποιος να ομιλήσει με παρρησία εναντίον του τυράννου Κριτία. Ο ηγέτης, όμως, των *Τριάκοντα* αντιλαμβάνεται άμεσα το πολιτικό κλίμα που επικρατεί και αποφασίζει να επιβληθεί διά της βίας, παίρνοντας τον έλεγχο της κατάστασης στα χέρια του, αφού, κατά την γνώμη του, αν γλίτωνε ο Θηραμένης – και αυτό θα συνέβαινε αν αποφάσιζε η Βουλή για την τύχη του, φρονεί ο Κριτίας –, η τυραννίδα θα μπορούσε, κάλλιστα, να ανατραπεί, μιας και βεβαιότατα πολλοί αντιφρονούντες θα εξέφραζαν άμεση υποστήριξη προς το πρόσωπο του Θηραμένη.[1239] Αποχωρεί, κατά συνέπεια, για μία στιγμή, έρχεται σε ιδιωτική λεκτική συνδιαλλαγή με τους *Τριάκοντα* και, κατόπιν, δίνει εντολή στους μαχαιροφόρους να στηθούν δίχως ντροπή επί του ξύλινου κιγκλιδώματος.[1240] Κάθε τύραννος, όταν βρίσκεται σε δυσχερή θέση, συνηθίζει να καταφεύγει στην χρήση σωματικής βίας, προκειμένου να προστατέψει τον εαυτό του και το προσωποπαγές καθεστώς του. Εξάλλου, είναι εμφανές, πια, ότι οι *Τριάκοντα* είναι, απλώς, πιόνια του Κριτία, έρμαια των δικών του εισηγήσεων.

Αφού τα τακτοποιεί όλα ως πρέπει, ο Κριτίας επανεμφανίζεται στην Βουλή και εκφωνεί την δευτερολογία του (2.3.51). Η σύντομη αυτή αγόρευση αποτελεί θαυμάσιο δείγμα όχι, απλώς, αμοραλιστικής πολιτικής, αλλά αντιανθρωπισμού ή και απανθρωπισμού. Συνιστά, δε, λόγο υποδεικτικό της εγγενούς τάσης του ανθρώπου προς δράση με βάση ζωώδη ένστικτα ή και προς ενέργεια που καταντά περισσότερο ανηλεής και από τις φυσικές ορμές που δεσπόζουν στο ζωικό βασίλειο. Χρέος του *προστάτου*, δηλώνει ο Κριτίας, είναι, αν διαπιστώνει ότι οι φίλοι του πέφτουν θύματα εξαπάτησης, να παρεμβαίνει και να επιδιώκει αποκατάσταση της αδικίας. Σαν άλλος Δίας, με εξουσία, δηλαδή, να ορίσει ανθρώπινες ζωές, ο Κριτίας θα παρεμποδίσει την αθώωση του Θηραμένη και θα επιβάλει το δικό του, προσωπικό δίκαιο. Μάλιστα, με θρασύτητα ανεπανάληπτη ο Κριτίας δεν διστάζει να πει ότι οι φέροντες μαχαίρια δεν πρόκειται να

κατηγορήσαντος τοῦ Θηραμένους, ὅτι προδίδωσι τὴν πολιτείαν ταύτην ἧς αὐτὸς ἑκουσίως κοινωνεῖ, παραλαβὼν τὸν λόγον ὁ Θηραμένης καὶ περὶ τῶν κατὰ μέρος ἀπολογησάμενος, ἅπασαν ἔσχε τὴν βουλὴν εὔνουν.

[1239] Βλ. και Pownall (2012) 8: «Xenophon's subsequent narrative is carefully designed to confirm the accusations made by Theramenes. First of all, the favourable reaction of the *Boulē* to Theramenes' speech (a claim in itself suspect) reinforces the accusations that he makes against Critias. Critias then reacts in a stereotypically tyrannical way, refusing to allow the *Boulē* to vote on Theramenes for fear that a vote would lead to his acquittal, and then intimidating them by bringing to their attention the youths he had stationed outside with concealed daggers (2.3.50), whose role in this scene is clearly meant to be seen as that of the tyrant's bodyguard. The Xenophontic Critias now proclaims that one of the new laws states that no one in the Three Thousand can be killed without a vote of the *Boulē*, but that the Thirty have the authority to execute those not on the list. He then formally erases Theramenes from the list and condemns him to death (2.3.51)».

[1240] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.50: *ὡς δ' εἰπὼν ταῦτα ἐπαύσατο, καὶ ἡ βουλὴ δήλη ἐγένετο εὐμενῶς ἐπιθορυβήσασα, γνοὺς ὁ Κριτίας ὅτι εἰ ἐπιτρέψοι τῇ βουλῇ διαψηφίζεσθαι περὶ αὐτοῦ, ἀναφεύξοιτο, καὶ τοῦτο οὐ βιωτὸν ἡγησάμενος, προσελθὼν καὶ διαλεχθείς τι τοῖς τριάκοντα ἐξῆλθε, καὶ ἐπιστῆναι ἐκέλευσε τοὺς τὰ ἐγχειρίδια ἔχοντας φανερῶς τῇ βουλῇ ἐπὶ τοῖς δρυφάκτοις*.

επιτρέψουν να γλιτώσει ο Θηραμένης, ο άνθρωπος που απειλεί το ολιγαρχικό πολίτευμα. Ρητορικά η κίνηση είναι σωστή, αφού ο γιος του Καλλαίσχρου επιτυγχάνει να καταστήσει σαφές ότι η απόφαση είναι ομόφωνη και εκφράζει, εν γένει, τους *Τριάκοντα* και όχι μονάχα τον ίδιο (στην πραγματικότητα, η πρωτοβουλία για θανάτωση του Θηραμένη ανήκει στον ίδιο τον Κριτία). Τελικά, ο Κριτίας προβαίνει σε κίνηση αδιανόητη ηθικά: λέγει ότι, σύμφωνα με την νέα νομοθεσία, οι εγγεγραμμένοι στον κατάλογο των *Τριάκοντα* δεν δύνανται να θανατωθούν χωρίς την έγκριση της Βουλής, εν αντιθέσει με τους μη ευρισκομένους στον κατάλογο, τους οποίους οι τριάντα άνδρες έχουν δικαίωμα να σκοτώσουν. Έτσι, ο Κριτίας διαγράφει εκείνη την στιγμή τον Θηραμένη από τον κατάλογο, αποκτώντας, συνάμα, το δικαίωμα να τον εξοντώσει.[1241] Δίκαια, έστω και με κάποια συναισθηματική ένταση, γράφει ο Φιλόστρατος στους *Βίους Σοφιστῶν* (501.2): *κάκιστος ἀνθρώπων ἔμοιγε φαίνεται ξυμπάντων, ὧν ἐπὶ κακίᾳ ὄνομα*. Η δήλωση αυτή, επικυρωτική της κακίας του Κριτία και προτρεπτική, κάπως, προς ηθική καταδίκη του, ανακηρύσσει τον αρχιτύραννο των *Τριάκοντα* σε έμβλημα διαχρονικό των βδελυρών ανθρώπων.

Η απάντηση του Θηραμένη, που έπεται (2.3.52–54), προσιδιάζει περισσότερο σε απεγνωσμένη απόπειρα διάσωσης του εαυτού του, παρά σε πολιτική δευτερολογία. Το τέκνο του Άγνωνα πηδάει επάνω στον βωμό, επιδιώκοντας την αυτοπροστασία του, και ικετεύει να τηρηθούν τα νομικώς δέοντα και, άρα, ηθικώς ορθά, ήτοι να μην επιτρέπεται στον Κριτία να διαγράφει αυθαίρετα όποιον επιθυμεί από τον κατάλογο των *Τριάκοντα·* αντ' αυτού, να διεξάγεται κανονική δίκη, όπως επιβάλλει ο νόμος. Ο Θηραμένης, όντας δεινός αγορητής και έχοντας πρόσφατη την εμπειρία των Αργινουσών (υπενθυμίζεται ότι κατόρθωσε να μεταστρέψει το λαϊκό αίσθημα εις βάρος των στρατηγών), γιγνώσκει σαφώς ότι, αν τού δοθεί η ευκαιρία να απολογηθεί ως πρέπει, θα καταφέρει να γλιτώσει από τα σαγόνια του αιμοσταγούς Κριτία. Ήδη, άλλωστε, με την προηγούμενη αγόρευσή του, πέτυχε να αναιρέσει συλλογιστικώς τον Κριτία και να κερδίσει την εύνοια των βουλευτών. Ασφαλώς, ο ίδιος δεν τρέφει αυταπάτες: δηλώνει ευθαρσώς ότι η κίνησή του να προσφύγει στον βωμό[1242] δεν πρόκειται να τού αποφέρει κανένα όφελος, σωστικό, πρώτιστα, της ζωής του, αλλά την πραγματοποιεί σκόπιμα, προκειμένου να αποδείξει ότι ο Κριτίας και οι συν αυτώ δεν είναι, απλώς, άδικοι απέναντι στους ανθρώπους,

[1241] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.51: *πάλιν δὲ εἰσελθὼν εἶπεν· ἐγώ, ὦ βουλή, νομίζω προστάτου ἔργον εἶναι οἵου δεῖ, ὃς ἂν ὁρῶν τοὺς φίλους ἐξαπατωμένους μὴ ἐπιτρέπῃ. καὶ ἐγὼ οὖν τοῦτο ποιήσω. καὶ γὰρ οἵδε οἱ ἐφεστηκότες οὔ φασιν ἡμῖν ἐπιτρέψειν, εἰ ἀνήσομεν ἄνδρα τὸν φανερῶς τὴν ὀλιγαρχίαν λυμαινόμενον. ἔστι δὲ ἐν τοῖς καινοῖς νόμοις τῶν μὲν ἐν τοῖς τρισχιλίοις ὄντων μηδένα ἀποθνήσκειν ἄνευ τῆς ὑμετέρας ψήφου, τῶν δ' ἔξω τοῦ καταλόγου κυρίους εἶναι τοὺς τριάκοντα θανατοῦν. ἐγὼ οὖν, ἔφη, Θηραμένην τουτονὶ ἐξαλείφω ἐκ τοῦ καταλόγου, συνδοκοῦν ἅπασιν ἡμῖν. καὶ τοῦτον, ἔφη, ἡμεῖς θανατοῦμεν*.

[1242] Για τους βωμούς στην αρχαιότητα βλ. Burkert (1993) 199-201.

αλλά και ασεβέστατοι απέναντι στους θεούς.[1243] Εν τέλει, ο Θηραμένης, απευθυνόμενος στους βουλευτές, εκφράζει το πάγιο αίτημα όλων των ανθρώπινων γενεών διαχρονικά, δηλαδή την ανάγκη για διαρκή επαγρύπνηση και άμεση αντίδραση σε περίπτωση επιβολής τυραννικού πολιτεύματος (δικτατορικού στην σύγχρονη εποχή): με λίγα λόγια, ο γιος του Άγνωνα κρούει τον κώδωνα του κινδύνου, επισημαίνοντας ότι η αδιαφορία προς το πρόσωπό του συνιστά και αυτοϋποτίμηση εκ μέρους των βουλευτών και αδιαφορία για την ίδια τους την ύπαρξη, αφού, όσο εύκολα θανατώνεται ο Θηραμένης, με την ίδια ευκολία ενδέχεται στο μέλλον να διαγραφεί και κάποιος άλλος από τον κατάλογο, υφιστάμενος, συνακόλουθα, και την μεγίστη των ποινών, ήγουν την θανατική καταδίκη.

Κατόπιν, ο Θηραμένης συλλαμβάνεται από τους *ἕνδεκα*, μετά από προσταγή του κήρυκα, και ο Σάτυρος, ο χείριστος εξ αυτών, αναλαμβάνει δράση· την ίδια στιγμή, ο αρχιτύραννος των *Τριάκοντα*, Κριτίας, σημειώνει με περισσή θρασύτητα ότι ο Θηραμένης δικάστηκε σύμφωνα με τον νόμο και τώρα πια είναι καιρός οι *ἕνδεκα* να τον οδηγήσουν εκεί που πρέπει και να φροντίσουν για τα υπόλοιπα.[1244] Είναι προφανές ότι ο Θηραμένης όχι, απλώς, δεν δικάστηκε σύμφωνα με τον νόμο, αλλά στην περίπτωσή του κορυφώθηκε η ήδη καθιερωμένη εκ του Κριτία πρακτική της αδιαφορίας για οποιοδήποτε νομικό πλαίσιο και οποιαδήποτε πολιτειολογική ασφαλιστική δικλείδα. Παράλληλα, από λογοτεχνικής άποψης, ο τρόπος που ο Κριτίας δίνει εντολή για θανάτωση του Θηραμένη δεικνύει ότι ο γιος του Καλλαίσχρου αντιμετωπίζει τον παλαιό του φίλο ως άλλον έναν αντιφρονούντα, ώστε και δεν χρειάζεται καν να αναφερθεί αναλυτικά στην διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί. Είναι σαν να λέει ο Κριτίας: «Πάρτε τον από τα μάτια μου και τελειώνετε με δαύτον». Ο Πλάτων στην *Πολιτεία* του αποστρέφεται μετά βδελυγμίας την τυραννίδα, λέγοντας: *καὶ ἡ γενναία δὴ τυραννὶς καὶ πασῶν τούτων διαφέρουσα, τέταρτόν τε καὶ ἔσχατον πόλεως νόσημα* (544c)· εντούτοις, ο Κριτίας κατορθώνει να υπερβεί και την περιγραφόμενη από τον Πλάτωνα πολιτειακή αισχρότητα και να αναχθεί σε κατεξοχήν σύμβολο της αιμοσταγούς απολυταρχίας.[1245]

[1243] Βλ. και Διόδ. 14.4.7: *ὁ δὲ φθάσας ἀνεπήδησε μὲν πρὸς τὴν βουλαίαν Ἑστίαν, ἔφησε δὲ πρὸς τοὺς θεοὺς καταφεύγειν, οὐ σωθήσεσθαι νομίζων, ἀλλὰ σπεύδων τοῖς ἀνελοῦσιν αὐτὸν περιποιήσασθαι τὴν εἰς τοὺς θεοὺς ἀσέβειαν.*

[1244] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.54-55: *ἐκ δὲ τούτου ἐκέλευσε μὲν ὁ τῶν τριάκοντα κῆρυξ τοὺς ἕνδεκα ἐπὶ τὸν Θηραμένην· ἐκεῖνοι δὲ εἰσελθόντες σὺν τοῖς ὑπηρέταις, ἡγουμένου αὐτῶν Σατύρου τοῦ θρασυτάτου τε καὶ ἀναιδεστάτου, εἶπε μὲν ὁ Κριτίας· παραδίδομεν ὑμῖν, ἔφη, Θηραμένην τουτονὶ κατακεκριμένον κατὰ τὸν νόμον· ὑμεῖς δὲ λαβόντες καὶ ἀπαγαγόντες οἱ ἕνδεκα οὗ δεῖ τὰ ἐκ τούτων πράττετε.*

[1245] Για το ζήτημα της αντιμετώπισης του Κριτία από τους μεταγενέστερους βλ. Flores (2018) 162, υποσημ. 2 με χρήσιμη βιβλιογραφία εντός αυτής: «On the life and poetry of Critias, see Stephans 1939; Adeleye 1977/78; Iannucci 2002; Nails 2002, 108–13. On the memory and *damnatio memoriae* of Critias in the fourth century, see

Η τραγική, όπως αποδεικνύεται από την γλαφυρότατη ξενοφώντεια ιστορική αφήγηση, μοίρα του Θηραμένη επισφραγίζεται ως εξής: ο Σάτυρος και οι βοηθοί του τραβούν τον Θηραμένη διά της βίας από τον βωμό, ενώ ο ίδιος, όπως είναι αναμενόμενο, επικαλείται θεούς και ανθρώπους ως μάρτυρες των όσων απάνθρωπων συντελούνται ενώπιόν τους. Οι βουλευτές, με την σειρά τους, έμεναν απαθείς και επέλεξαν να μην αντιδράσουν, παρατηρώντας σε κοντινή απόσταση τους ανθρώπους του Κριτία, που έφεραν πάνω τους μαχαίρια και περίμεναν μία αφορμή, για να σφαγιάσουν τον οποιονδήποτε. Οι υπόλοιποι έσερναν τον διαμαρτυρόμενο Θηραμένη μέσα από την αγορά, την στιγμή που εκείνος φώναζε για τα παθήματά του. Όταν, δε, ο Σάτυρος τον συμβουλεύει να σταματήσει τις φωνές, για να μην το μετανιώσει, ο Θηραμένης αποκρίνεται με ρητορικό ερώτημα ευφυές και ενδεικτικό ψυχραιμίας: «Αν, όμως, σιωπώ, δεν θα μετανιώσω;» Όσο, τέλος, έπινε το κώνειο, ο Θηραμένης πέταξε τις τελευταίες σταγόνες, μιμούμενος τον τρόπο που οι σύγχρονοί του έπαιζαν τον *κότταβον,*[1246] και ανεφώνησε *Κριτίᾳ τοῦτ᾽ ἔστω τῷ καλῷ* (2.3.56).[1247] Αυτό το θηραμενικό εκφώνημα επιβεβαιώνει εκ νέου τον σημαίνοντα ρόλο του Κριτία στο τυραννικό πολίτευμα της Αθήνας και δικαιώνει την ερευνητική ορολογία «Κριτίειος τυραννίδα», την οποία εισηγείται η παρούσα διδακτορική διατριβή.[1248] Εν ολίγοις, ο Θηραμένης δεν κατηγορεί τον Κριτία μόνο επειδή ευθύνεται για τον θάνατό του, αλλά

Krentz 1982; Wolpert 2002; Shear 2011; Steinbock 2013. Philostratus includes Critias in *V S*, suggesting Critias may have been recognized as a sophist in antiquity».

[1246] Για τον *κότταβον*, βλ., ενδεικτικά, Lissarrague (1990) 80-86· Pütz (2007) 175-192· Sparkes (1960) και Kurke (1999) 278-283. Βλ., επίσης, Scaife (1992) 25-35 και Pownall (2008$^{\beta}$) 17-33.

[1247] Ας επισημανθεί εδώ ότι ο *κότταβος* σχολιάζεται και από τον ίδιο τον Κριτία σε γραπτά του. Βλ. αναλυτικά Pownall (2008$^{\alpha}$) 338-339: «Critias begins his catalogue of aetiologies, at least as we have it, with a reference to the *kottabos* game, which he describes as "a remarkable product from the land of Sicily, which we set up as a target for wine-drop arrows." The *kottabos* game was an after-dinner ritual, popular in the symposia of the Athenian elite, in which the participants tossed the dregs of the wine at a target set in the middle of the diners' couches. While it seems that the *kottabos* game was originally conceived as a means of allowing the elite to practice military skills in relative safety within their own social milieu, by the time of Critias in the late fifth century it had become synonymous with indulgence in all the pleasures of life, including sex, food, and alcohol. To say the least, Critias' apparent praise of the *kottabos* game as a "remarkable product" (ἐκπρεπὲς ἔργον) in this catalogue of aetiologies is very much at odds with his approval of moderation (particularly in his idealized portrayal of Spartan drinking practices) in general, and his criticism of the drinking practices of city-states other than Sparta in particular. Because the making of personal toasts was forbidden and cups were not allowed to become empty, but were continually refilled, the *kottabos* game would not have been played at Sparta and Stephen Usher is probably correct that the sarcastic toast made to Critias by the Xenophontic Theramenes (*Hell.* 2.3.56), when he tossed out the dregs of the hemlock that he was forced by Critias' henchmen to drink, represents a subtle denunciation of Critias for hypocrisy in not practicing in his private life the Spartan austerity which he professed to uphold. Nevertheless, the Xenophontic Theramenes is hardly a figure to inspire confidence in the truth of his words, and the references to *kottabos* in Critias' works are best interpreted as critical of the decadent type of orientalizing symposia at which this drinking-game was played, suggesting that the Xenophontic Theramenes' accusation of hypocrisy is unfounded».

[1248] Φυσικά, και άλλοι ερευνητές εκλαμβάνουν τον Κριτία ως βασικό ενορχηστρωτή των δράσεων των *Τριάκοντα*. Βλ., λόγου χάριν, Krentz (1982) 63 και Nails (2002) 110. Για την άποψη ότι αρχηγοί των *Τριάκοντα* ήταν ο Κριτίας και ο Χαρικλής βλ. Németh (2006) 23-24.

και διότι ο Κριτίας, ως βασικός ενορχηστρωτής της τυραννίδας, αιματοκύλησε την Αθήνα. Υπό αυτό το πρίσμα, η φράση του Θηραμένη προσλαμβάνει και χαρακτήρα συνολικού πολιτικού απολογισμού.[1249]

Με το να ευχηθεί, επιπλέον, «υγεία στον όμορφο Κριτία»,[1250] ο Θηραμένης κατορθώνει να αποσπάσει τον έπαινο τού κατά τα άλλα ουδέτερου Ξενοφώντα, ο οποίος δηλώνει με παρρησία ότι το τέκνο του Άγνωνα κατάφερε, ακόμα και κατά τις δύσκολες αυτές στιγμές, να μην χάσει ούτε την φρονιμάδα του, ούτε το χιούμορ του.[1251] Μάλιστα, δεν αποκλείεται αυτή η θεαματική «έξοδος» του Θηραμένη να οφείλεται και σε από πλευράς τού Ξενοφώντα θέληση για μίμηση του ένδοξου σωκρατικού προτύπου (δίχως να υπονοείται ότι ο Ξενοφών παραχάραξε τα γεγονότα· προέβη, απλώς, σε εμφατικό διατύπωμά τους, αποδεικτικό και της φιλικής σχέσης των δύο ανδρών):[1252] στο τέλος της πλατωνικής *Ἀπολογίας* ο Σωκράτης, προσφέροντας αειδύναμη φιλοσοφικώς φράση, δηλώνει με χαρακτηριστική αταραξία και καταφανή επικριτική κατά του δικαστηρίου διάθεση (77e): *ἀλλὰ γὰρ ἤδη ὥρα ἀπιέναι, ἐμοὶ μὲν ἀποθανουμένῳ, ὑμῖν δὲ βιωσομένοις· ὁπότεροι δὲ ἡμῶν ἔρχονται ἐπὶ ἄμεινον πρᾶγμα, ἄδηλον παντὶ πλὴν ἢ τῷ θεῷ*. Ο

[1249] Βλ., πάντως, και την ερμηνεία του Pownall (2012) 9: «Xenophon gives Theramenes, however, the last word, claiming that he tossed away the dregs of the hemlock as if it were a game of *kottabos*, with the salutation, 'This to the noble Critias' (2.3.56). Stephen Usher has argued that Xenophon intends Theramenes' last words to stand as a final exposure of the hypocrisy of Critias, who should have stayed far away from *kottabos* with its connotations of the decadent and licentious Attic symposium in order to remain true to the idealization of the austere Spartan banquets that we find in his extant writings. It is also possible, however, that the references to the *kottabos* game in Critias' literary work do not actually constitute praise; if so, the real Critias was not necessarily the hypocrite that the Xenophontic Theramenes alleges. I suggest here that Xenophon (through Theramenes), not only labels Critias as a hypocrite, but also implies that his philo-Laconian views have no political or ideological basis, but are confined to approval of Spartan social customs».

[1250] Βλ. και Usher (1979) 39-42.

[1251] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.3.56: *καὶ τοῦτο μὲν οὐκ ἀγνοῶ, ὅτι ταῦτα ἀποφθέγματα οὐκ ἀξιόλογα, ἐκεῖνο δὲ κρίνω τοῦ ἀνδρὸς ἀγαστόν, τὸ τοῦ θανάτου παρεστηκότος μήτε τὸ φρόνιμον μήτε τὸ παιγνιῶδες ἀπολιπεῖν ἐκ τῆς ψυχῆς*.

[1252] Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται και από την ιστορική αφήγηση του Διόδωρου, ο οποίος, όταν περιγράφει τα γεγονότα, παραδίδει ότι ο Θηραμένης υπέφερε με αξιοπρέπεια την κακή του μοίρα, καθώς είχε μεταλάβει φιλοσοφίας στο πλευρό του Σωκράτη. Βλ. Διόδ. 14.5.1: *παρελθόντων δὲ τῶν ὑπηρετῶν καὶ ἀποσπώντων αὐτόν, ὁ μὲν Θηραμένης ἔφερε γενναίως τὴν ἀτυχίαν, ἅτε καὶ φιλοσοφίας ἐπὶ πλεῖον μετεσχηκὼς παρὰ Σωκράτει, τὸ δὲ λοιπὸν πλῆθος ἠλέει δυστυχοῦντα τὸν Θηραμένη, οὐ μὴν ἑτόλμα βοηθεῖν, περιεστώτων πολλῶν μετὰ ὅπλων*. Προς τούτοις, ο Διόδωρος επισημαίνει ότι ο Σωκράτης, με την συνδρομή δύο κοντινών του, επεχείρησε να εμποδίσει τους άνδρες του Κριτία· ωστόσο, ο Θηραμένης τού φώναξε να σταματήσει, τονίζοντας ότι δεν επιθυμεί να γίνει υπαίτιος για τον θάνατο φίλων του. Βλ. Διόδ. 14.5.2: *Σωκράτης δὲ ὁ φιλόσοφος καὶ δύο τῶν οἰκείων προσδραμόντες ἐνεχείρουν κωλύειν τοὺς ὑπηρέτας. ὁ δὲ Θηραμένης ἠξίου μηδὲν τούτων πράττειν· τὴν μὲν γὰρ φιλίαν καὶ τὴν ἀνδρείαν ἔφησεν αὐτῶν ἐπαινεῖν, ἑαυτῷ δὲ μεγίστην συμφορὰν ἔσεσθαι, εἰ τοῖς οὕτως οἰκείως διακειμένοις αἴτιος ἔσται θανάτου*. Αν θεωρηθεί πως το περιστατικό έχει κάποια ιστορική ακρίβεια, τότε, εύλογα, ο Θηραμένης προσπαθεί, την στιγμή του θανάτου του, να επιδείξει στάση ηρωική, αφού οπωσδήποτε θα συζητούσε με τον Σωκράτη για το χρέος του φιλοσόφου να δεικνύει αταραξία μπροστά στο ύψιστο γεγονός της ζωής, ιδίως από την στιγμή που κανείς άνθρωπος δεν γιγνώσκει εάν ο θάνατος είναι κάτι καλό ή κακό. Παρόλο, δε, που η εκτέλεση του Σωκράτη δεν έχει ακόμη λάβει χώρα, ο Ξενοφών, ο συγγραφέας του έργου, την έχει, προφανώς, κατά νου. Αν η συναναστροφή των δύο ανδρών έχει έρεισμα ιστορικό, τότε η παρόμοια, ανδρεία στάση τους κατά την πόση του κωνείου δεν πρέπει να είναι τυχαία, αλλά, αντιθέτως, αποκαλυπτική και ενισχυτική, κάπως, της φιλικής τους σχέσης.

Θηραμένης δεν αγγίζει, βέβαια, ανάλογη φιλοσοφική κορυφή, ωστόσο διατηρεί το δηκτικό ύφος, το οποίο αφορά ευθέως τον Κριτία, και κατορθώνει να διατηρήσει την αυτοκυριαρχία του κατά το ύψιστο γεγονός της απώλειας τής ζωής του.[1253] Αποδεικνύεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, ότι η δίψα για εξουσία οδηγεί τον άνθρωπο στα χειρότερα εγκλήματα, ακόμα και εναντίον πολιτικά ομοφρονούντων, όπως δείχνει η άτεγκτη δράση του Κριτία. Δικαιώνεται, δε, εκ νέου η προτεινόμενη στο σύγγραμμα αυτό ορολογία «Κριτίειος τυραννίδα».[1254]

Με τον θάνατο του Θηραμένη, ο Κριτίας αισθάνεται εξ ολοκλήρου κυρίαρχος των Αθηνών, κάτι που παραστατικά αποδίδει η φράση του Ξενοφώντα *ὡς ἐξὸν ἤδη αὐτοῖς τυραννεῖν ἀδεῶς* (2.4.1).[1255] Εντύπωση προκαλεί η παραδοχή ότι ο Κριτίας αισθανόταν φόβο, όσο ζούσε ο Θηραμένης, και δεν ήταν σε θέση να κυβερνήσει όπως επιθυμούσε, αφού μέχρι και την εξόντωση του γιου τού Άγνωνα ο ηγέτης των *Τριάκοντα* έχει, ήδη, διαπράξει αμέτρητα ανομήματα και φρικτά εγκλήματα. Εντούτοις, απ' ό,τι φαίνεται ο Κριτίας δεν είχε αγγίξει την προσωπική του ακμή ανηθικότητας, αφού, με το που εκτελείται ο Θηραμένης, εκδίδει απόφαση σύμφωνα με την οποία οι μη εγγεγραμμένοι στον κατάλογο δεν έχουν δικαίωμα να εισέρχονται εντός της πόλεως. Δεν αρκείται, πάντως, σε αυτήν την κίνηση, αλλά, παράλληλα, εκδιώκει τους

[1253] Ευφυές σχόλιο μου προσέφερε, εδώ, ο Γιάννης Κωνσταντάκος κατά την διάρκεια προφορικής μας συζήτησης: «Ο Σωκράτης κατά την εκτέλεσή του κάνει ένα αστείο ανάλογο με εκείνο του Θηραμένη (*Φαίδων* 189 b-c): ρωτάει τον δήμιο αν μπορεί να κάνει σπονδή στους θεούς από το κύπελλο με το κώνειο προτού το πιει – σαν να είναι κρασί στο συμπόσιο! Η χειρονομία του Θηραμένη είναι της ίδιας τάξης: αντιμετωπίζει την κούπα με το κώνειο σαν κύλικα με κρασί στο συμπόσιο και χύνει τις τελευταίες σταγόνες εις υγείαν του Κριτία. Είναι και αυτό μία ακόμη αντιστοιχία, ίσως σκοπίμως τονισμένη από τον Ξενοφώντα για να αναδείξει τον παραλληλισμό Θηραμένη-Σωκράτη. Αν ο Ξενοφών είχε διαβάσει τον *Φαίδωνα*, δεν το ξέρω, πλην το επεισόδιο του *Φαίδωνα* θα μπορούσε να βασίζεται σε ευρύτερα διαδεδομένο ανέκδοτο. Εν γένει, βέβαια, είναι κοινή παράδοση στις βιογραφίες μεγάλων ανδρών στην αρχαιότητα να τονίζεται η φιλοπαίγμων διάθεσή τους κατά τη στιγμή του θανάτου, ως ένδειξη θάρρους». Συμπληρώνω εδώ ότι ο Περικλής, όντας άρρωστος εξαιτίας της φονικής επιδημίας που χτύπησε την Αθήνα και ευρισκόμενος στο κρεβάτι του, ειρωνεύεται τον ίδιο του τον εαυτό, επειδή αναγκάζεται, εξαιτίας του φόβου του, να φοράει φυλαχτό στον λαιμό του, το οποίο και αποκαλεί «ανοησία». Στις τελευταίες στιγμές του, ο κραταιός πολιτικός των Αθηνών, μαθητής και του Αναξαγόρα και ικανός να εξηγεί επιστημονικά τα φυσικά φαινόμενα, βρίσκει το χιούμορ να σατιρίσει εαυτόν, επειδή, νικημένος από την αρρώστια, καταφεύγει, πια, σε δεισιδαιμονίες. Βλ. σχετικά Πλουτ. *Περικλ.* 38.2, όπου και πραγματοποιείται παραπομπή στον Θεόφραστο.

[1254] Βλ. Danzig (2014) 515-516: «In Xenophon's account the Thirty are in name an oligarchy but in truth the rule of the worst man. The murder of Theramenes serves as a central and paradigmatic act of the administration of the Thirty, and the blame is placed squarely on Critias' shoulders. Although a majority of members side with Theramenes, they are silenced by the threat of violence by Critias' henchmen. By showing how Critias enforced his will even on his fellow oligarchs, Xenophon seems to create a scapegoat for the Thirty as a whole, devolving all the guilt onto Critias alone. His action of striking Theramenes off the rolls prior to condemning him (2.3.51) illustrates not only the contempt in which he held the law but also his own hypocrisy, since the law he is evading is one of the laws that were established by the Thirty themselves. Similarly, by presenting Theramenes as a good oligarch who proposed more effective ways of maintaining oligarchic power, Xenophon makes Critias' crimes look indefensible even in the eyes of those who may sympathize with oligarchy».

[1255] Ορθά, βέβαια, επισημαίνεται, ενίοτε, ότι η εικόνα του Κριτία είναι τόσο αποτρόπαια, σχεδόν τερατώδης, μόνο στα *Ἑλληνικὰ* του Ξενοφώντα. Βλ., φερ' ειπείν, Bultrighini (1999^{α}) 251-253.

κατοίκους από την ύπαιθρο, προκειμένου ο ίδιος και οι φίλοι του να εκμεταλλευτούν τα χωράφια τους. Οι εκδιωχθέντες καταφεύγουν, με την σειρά τους, στον Πειραιά, τα Μέγαρα και την Θήβα[1256] και δημιουργείται, έτσι, τεράστιο κύμα προσφυγιάς εξαιτίας της αυταρχικής βούλησης του Κριτία να ερημώσει πλήρως την Αθήνα.

Ο Φιλόστρατος γράφει στους *Βίους Σοφιστῶν* (501) ότι *βουλεύματός τε ἀτόπου τοῖς Λακεδαιμονίοις ξυνελάμβανεν, ὡς μηλόβοτος ἡ Ἀττικὴ ἀποφανθείη τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀγέλης ἐκκενωθεῖσα.* Δεν δύναται να εξακριβωθεί η ακρίβεια της πληροφορίας, ωστόσο προτείνεται εδώ ότι, ακόμα και αν οι Λακεδαιμόνιοι είχαν λάβει γνώση του σχεδίου και είχαν συμφωνήσει, η αρχική σύλληψη αυτού, καθώς και η επίμονη βούληση προς εκπλήρωσή του θα πρέπει να ανήκε στον ίδιο τον Κριτία. Αν, δε, ληφθούν κατά νου προσεκτικά η πολιτική δράση του Κριτία, όπως εκτίθεται και αναλύεται σε αυτό το υποκεφάλαιο, όπως και οι παραδοχές του Θηραμένη για τα κίνητρα της Σπάρτης, τότε είναι ευκολότερο να διατυπωθεί το συμπέρασμα ότι οι Λακεδαιμόνιοι αποκλείεται να επιθυμούσαν την πλήρη ερήμωση της Αττικής. Η Σπάρτη δεν ήθελε να επεκτείνει την εδαφική της κυριαρχία, αλλά να αποκτήσει έναν ισχυρό και έμπιστο σύμμαχο. Επομένως, μετά την ολοκλήρωση του ερευνητικού συλλογισμού, ας διατυπωθεί εκ νέου η πρόταση της διατριβής αυτής: τόσο η ιδέα, όσο και η εκτέλεση του σχεδίου αυτού πρέπει να αφορούσε αποκλειστικά τον Κριτία.

Από εδώ και στο εξής, τα γεγονότα διαδραματίζονται τρομακτικά γρήγορα μέχρι και τον θάνατο του *χρηστοῦ* Κριτία. Παρόλο που ο Ξενοφών συγγράφει ιστορία και όχι θεατρικό έργο, η ίδια η ταχεία εξέλιξη των δρωμένων μετά τον θάνατο του Θηραμένη προσιδιάζει σε τραγωδία, αφού φαίνεται σαν κάποια αόρατη συμπαντική δύναμη να κινείται ορμητικά εναντίον του αδίστακτου Κριτία, προκειμένου να αποκατασταθεί η τάξη των πραγμάτων με την επιβολή της δικαιοσύνης.[1257] Πράγματι, η φιλοσοφική περιγραφή της πραγματικότητας δεν αποτελεί αποκύημα της φαντασίας των ανθρώπων· παρατηρώντας αυτές ακριβώς τις τάχιστες εναλλαγές της τύχης και την αναπάντεχη μετατροπή της αχαλίνωτης αδικίας σε δικαιοσύνη, τα μεγάλα πνεύματα της Αθήνας συλλογίστηκαν ότι τίποτα δεν μένει ατιμώρητο για πολύ. Γι' αυτό, ας

[1256] Βλ. Ξεν. *Ἑλλην*. 2.4.1: *Θηραμένης μὲν δὴ οὕτως ἀπέθανεν· οἱ δὲ τριάκοντα, ὡς ἐξὸν ἤδη αὐτοῖς τυραννεῖν ἀδεῶς, προεῖπον μὲν τοῖς ἔξω τοῦ καταλόγου μὴ εἰσιέναι εἰς τὸ ἄστυ, ἦγον δὲ ἐκ τῶν χωρίων, ἵν' αὐτοὶ καὶ οἱ φίλοι τοὺς τούτων ἀγροὺς ἔχοιεν. φευγόντων δὲ εἰς τὸν Πειραιᾶ καὶ ἐντεῦθεν πολλοὺς ἄγοντες ἐνέπλησαν καὶ τὰ Μέγαρα καὶ τὰς Θήβας τῶν ὑποχωρούντων*.

[1257] Ωραίο σχόλιο, ενδεικτικό και λογοτεχνικής γνώσης, μου προσφέρει εδώ ο Γιάννης Κωνσταντάκος: «Πράγματι, η περιγραφή του τέλους του Κριτία συναγωνίζεται τον σαιξπηρικό *Μακμπέθ*, όπου παρομοίως οι συμφορές συσσωρεύονται η μία μετά την άλλη με φοβερή ταχύτητα πάνω στον αιμοδιψή τύραννο, αφ' ης στιγμής έχει γυρίσει η τύχη του».

ειπωθεί εδώ, ότι, επί παραδείγματι, η φιλοσοφία του Πλάτωνα ή τα έργα του Σοφοκλή δεν υπερβαίνουν την πραγματικότητα· ακόμα και αν την επεκτείνουν πνευματικώς, η βασική αφόρμηση αντλείται πάντοτε από τον ρεαλισμό των ανθρωπίνων.

Ο δημοκρατικός, λοιπόν, Θρασύβουλος – τις επαναστατικές ενέργειες τού οποίου προέβλεψε επιτυχώς ο Θηραμένης – αναλαμβάνει δράση με στόχο την κατάλυση της Κριτίειας τυραννίδας. Κυριεύει με δικούς του το φρούριο της Φυλής, όπου – με συμβολή, κάπως, και του πολύ χιονιού που έπεσε – κατακτά και την πρώτη του νίκη εναντίον του Κριτία και των συν αυτώ.[1258] Στο μεταξύ, οι άνδρες του Θρασύβουλου αυξάνονται στους επτακοσίους και σε δεύτερη συμπλοκή ανάμεσα στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές οι δημοκρατικοί σκοτώνουν πάνω από εκατόν είκοσι άνδρες του Κριτία (2.4.5–8). Η κακή αυτή έκβαση των πραγμάτων για την τυραννίδα του Κριτία αναγκάζει τον *χρηστὸν* πολιτικό να παρέμβει, συλλαμβάνοντας το σχέδιο της κατάληψης της Ελευσίνας, προκειμένου αυτή να χρησιμοποιείται ως ασφαλές καταφύγιο σε ώρα έκτακτης ανάγκης. Στο σημείο αυτό, ο Κριτίας συλλαμβάνει οξυδερκές τέχνασμα, αποδεικτικό και της ροπής του προς τις ύπουλες μεθοδεύσεις: ισχυρίζεται ότι επιθυμεί να μάθει πόσοι είναι οι ιππείς της Ελευσίνας και, έτσι, προστάζει καταγραφή αυτών. Προστάζει, λοιπόν, κάθε απογραφόμενο να εξέρχεται εκ της μικρής πύλης προς την θάλασσα, όπου εκεί, τελικά, βρίσκονται οι ιππείς του Κριτία, που συλλαμβάνουν και δένουν αυτούς της Ελευσίνας. Ακολούθως, αυτοί στέλνονται στους *ἕνδεκα* και, καθώς όλοι βρίσκονται στο Ωδείο, ο Κριτίας λαμβάνει τον λόγο και προτείνει οι συλληφθέντες να καταδικαστούν, με την αιτιολογία ότι οι συμμετέχοντες στην τυραννία οφείλουν να απολαμβάνουν, μεν, τα κέρδη του πολιτεύματος, αλλά και να συμμετέχουν και στους κινδύνους αυτού.[1259] Η κίνηση αυτή του Κριτία είναι αψυχολόγητη, ενώ τακτικά δεν προσφέρει ευδιάκριτο πλεονέκτημα στους δικούς του· δεικνύει,

[1258] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.4.2-4: *ἐκ δὲ τούτου Θρασύβουλος ὁρμηθεὶς ἐκ Θηβῶν ὡς σὺν ἑβδομήκοντα Φυλὴν χωρίον καταλαμβάνει ἰσχυρόν. οἱ δὲ τριάκοντα ἐβοήθουν ἐκ τοῦ ἄστεως σύν τε τοῖς τρισχιλίοις καὶ σὺν τοῖς ἱππεῦσι καὶ μάλ' εὐημερίας οὔσης. ἐπεὶ δὲ ἀφίκοντο, εὐθὺς μὲν θρασυνόμενοί τινες τῶν νέων προσέβαλλον πρὸς τὸ χωρίον, καὶ ἐποίησαν μὲν οὐδέν, τραύματα δὲ λαβόντες ἀπῆλθον. βουλομένων δὲ τῶν τριάκοντα ἀποτειχίζειν, ὅπως ἐκπολιορκήσειαν αὐτοὺς ἀποκλείσαντες τὰς ἐφόδους τῶν ἐπιτηδείων, ἐπιγίγνεται τῆς νυκτὸς χιὼν παμπλήθης καὶ τῇ ὑστεραίᾳ. οἱ δὲ νιφόμενοι ἀπῆλθον εἰς τὸ ἄστυ, μάλα συχνοὺς τῶν σκευοφόρων ὑπὸ τῶν ἐκ Φυλῆς ἀποβαλόντες. γιγνώσκοντες δὲ ὅτι καὶ ἐκ τῶν ἀγρῶν λεηλατήσοιεν, εἰ μή τις φυλακὴ ἔσοιτο, διαπέμπουσιν εἰς τὰς ἐσχατιὰς ὅσον πεντεκαίδεκα στάδια ἀπὸ Φυλῆς τούς τε Λακωνικοὺς πλὴν ὀλίγων φρουροὺς καὶ τῶν ἱππέων δύο φυλάς. οὗτοι δὲ στρατοπεδευσάμενοι ἐν χωρίῳ λασίῳ ἐφύλαττον*.

[1259] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 2.4.9-10: *τῇ δ' ὑστεραίᾳ εἰς τὸ Ὠιδεῖον παρεκάλεσαν τοὺς ἐν τῷ καταλόγῳ ὁπλίτας καὶ τοὺς ἄλλους ἱππέας. ἀναστὰς δὲ Κριτίας ἔλεξεν· ἡμεῖς, ἔφη, ὦ ἄνδρες, οὐδὲν ἧττον ὑμῖν κατασκευάζομεν τὴν πολιτείαν ἢ ἡμῖν αὐτοῖς. δεῖ οὖν ὑμᾶς, ὥσπερ καὶ τιμῶν μεθέξετε, οὕτω καὶ τῶν κινδύνων μετέχειν. τῶν οὖν συνειλημμένων Ἐλευσινίων καταψηφιστέον ἐστίν, ἵνα ταὐτὰ ἡμῖν καὶ θαρρῆτε καὶ φοβῆσθε. δείξας δέ τι χωρίον, εἰς τοῦτο ἐκέλευε φανερὰν φέρειν τὴν ψῆφον. οἱ δὲ Λακωνικοὶ φρουροὶ ἐν τῷ ἡμίσει τοῦ Ὠιδείου ἐξωπλισμένοι ἦσαν· ἦν δὲ ταῦτα ἀρεστὰ καὶ τῶν πολιτῶν οἷς τὸ πλεονεκτεῖν μόνον ἔμελεν*.

απλώς, την δυσχερέστατη θέση στην οποία έχει περιέλθει η Κριτίειος τυραννίδα εν συνόλω. Η τελική πράξη του απάνθρωπου αυτού πολιτεύματος γράφεται στην τελική μάχη που δίνεται στον Πειραιά, στην οποία και σκοτώνεται ο *χρηστὸς* Κριτίας (2.4.10–19).

Χρειάζεται, τώρα, εν είδει κατακλείδας, να προστεθούν μερικά ακόμα επιχειρήματα, υποστηρικτικά της ορολογίας «Κριτίειος τυραννίδα», που εισηγείται η διδακτορική αυτή διατριβή προς ορθή αποκατάσταση της ιστορικής πραγματικότητας. Η φράση του Φιλόστρατου είναι αρκούντως σαφής: *ὠμότητι δὲ καὶ μιαιφονίᾳ*[1260] *τοὺς τριάκοντα ὑπερεβάλλετο* (*Β. Σ.* 501). Το γεγονός ότι ο Κριτίας υπερβαίνει τους συνεργούς του σε ωμότητα και δίψα για αίμα αποδεικνύει περίτρανα ότι το πολίτευμα έχει σχεδιαστεί από τον ίδιο τον Κριτία και όλες οι αποφάσεις λαμβάνονται από τον ίδιο. Είναι στην φύση, άλλωστε, του ανθρώπου να υποκύπτει από φόβο στον ισχυρότερο, θέλοντας να προστατέψει την σωματική του ακεραιότητα. Γι' αυτό, δεν αποκλείεται ο Κριτίας να φοβέριζε ακόμα και τους πιο πιστούς συνεργάτες του. Υπό το πρίσμα αυτό, η εκτέλεση του Θηραμένη πραγματοποιείται σκόπιμα, προκειμένου να μην τολμήσουν και άλλοι καθεστωτικοί να αντιταχθούν στην τυραννίδα του Κριτία. Ασφαλώς, η όλη δράση του Κριτία, όπως παρουσιάζεται ανάγλυφα από τον Ξενοφώντα, συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι ο ίδιος ήταν ο βασικός πρωταγωνιστής του τυραννικού πολιτεύματος. Ο Ξενοφών, εν ολίγοις, καταγράφει την ιστορία των *Τριάκοντα* υπό το πρίσμα, κυρίως, του *χρηστοῦ* Κριτία και αυτό έχει καταστεί εμφανές από την ανάλυση την οποία εκθέτει η διατριβή αυτή. Εξάλλου, όπως πάλι περιγράφει ο Φιλόστρατος (*Β. Σ.* 501), ο Κριτίας είχε αναλάβει προσωπική δράση, ικανή προς εξασφάλιση κυρίαρχου ρόλου στην επικείμενη πολιτειακή αλλαγή, όταν και ανέλαβε να γκρεμίσει τα τείχη της Αθήνας, μετά από συνεννόηση με τον Λύσανδρο. Τόνιζε, δε, ρητά ότι, όποιος δεχθεί Αθηναίο εξόριστο, θα θεωρείται εχθρός των Λακεδαιμονίων (*Β. Σ.* 501). Ακόμα, λοιπόν, και στο πρώιμο αυτό επίπεδο, φαίνεται ότι ο Κριτίας θέτει τις πολιτικές βάσεις για την πλήρη επικράτησή του εντός της πόλεως των Αθηνών.

Ο επιθετικός προσδιορισμός «Κριτίειος» έχει επεξηγηθεί επαρκώς· απομένει, τώρα, να προταθεί ερμηνεία τού όρου «τυραννίδα». Φυσικά, δύναται κάποιος ερευνητής να ισχυριστεί ότι τα αυτονόητα δεν χρήζουν εμπεριστατωμένης νοητικής πραγμάτευσης: ο ίδιος ο Κριτίας

[1260] Η λέξη συναντάται και στο δοξαστικό του όρθρου της Μεγάλης Πέμπτης: *Ὁ τρόπος σου δολιότητος γέμει, παράνομε Ἰούδα· νοσῶν γὰρ φιλαργυρίαν, ἐκέρδησας μισανθρωπίαν· εἰ γὰρ πλοῦτον ἠγάπας, τί τῷ περὶ πτωχείας διδάσκοντι ἐφοίτας; Εἰ δὲ καὶ ἐφίλεις, ἵνα τί ἐπώλεις τὸν ἀτίμητον, προδιδοὺς εἰς μιαιφονίαν. Φρῖξον, ἥλιε, στέναξον ἡ γῆ, καὶ κλονουμένη βόησον· Ἀνεξίκακε Κύριε, δόξα σοι*. Χαρακτηριστικό είναι ότι το πνευματικό – φραστικό περικείμενο της λέξης *μιαιφονίαν*, η οποία αναφέρεται εδώ στον Ιούδα, συνάδει απόλυτα με τις μομφές που θα εκτόξευαν οι αντίπαλοι του Κριτία προς το άτομό του: *νοσῶν γὰρ φιλαργυρίαν*, *ἐκέρδησας μισανθρωπίαν*, *πλοῦτον ἠγάπας*, *προδιδοὺς εἰς μιαιφονίαν*.

ομολογεί ότι το πολίτευμα τού οποίου ηγείται είναι φαινομενικά ολιγαρχία και ρεαλιστικά τυραννίδα (2.3.16–17). Η παραδοχή, εντούτοις, αυτή του αρχιτυράννου των *Τριάκοντα* δύναται να θεμελιωθεί και πολιτειολογικά: όσα γράφει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* (1311a) για το πολίτευμα της τυραννίδας, ανταποκρίνονται και συμβαδίζουν πλήρως με τις πολιτικές δράσεις του Κριτία. Αποδεικνύεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, ότι το πολίτευμα είναι βεβαιότατα τυραννικό και σε καμία περίπτωση ολιγαρχικό:

ὅτι δ' ἡ τυραννὶς ἔχει κακὰ καὶ τὰ τῆς δημοκρατίας καὶ τὰ τῆς ὀλιγαρχίας, φανερόν· ἐκ μὲν ὀλιγαρχίας τὸ τὸ τέλος εἶναι πλοῦτον (οὕτω γὰρ καὶ διαμένειν ἀναγκαῖον μόνως τήν τε φυλακὴν καὶ τὴν τρυφήν), καὶ τὸ τῷ πλήθει μηδὲν πιστεύειν (διὸ καὶ τὴν παραίρεσιν ποιοῦνται τῶν ὅπλων), καὶ τὸ κακοῦν τὸν ὄχλον καὶ τὸ ἐκ τοῦ ἄστεως ἀπελαύνειν καὶ διοικίζειν ἀμφοτέρων κοινόν, καὶ τῆς ὀλιγαρχίας καὶ τῆς τυραννίδος· ἐκ δημοκρατίας δὲ τὸ πολεμεῖν τοῖς γνωρίμοις καὶ διαφθείρειν λάθρᾳ καὶ φανερῶς καὶ φυγαδεύειν ὡς ἀντιτέχνους καὶ πρὸς τὴν ἀρχὴν ἐμποδίους. ἐκ γὰρ τούτων συμβαίνει γίγνεσθαι καὶ τὰς ἐπιβουλάς, τῶν μὲν ἄρχειν αὐτῶν βουλομένων, τῶν δὲ μὴ δουλεύειν.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Αριστοτέλη, εντός του πολιτεύματος της τυραννίδας συνυπάρχουν όλα τα αρνητικά γνωρίσματα της δημοκρατίας και της ολιγαρχίας. Από την ολιγαρχία η τυραννίδα δανείζεται τα κάτωθι στοιχεία: ο τύραννος κυνηγάει διαρκώς την υλική ευμάρεια, ενώ, ταυτόχρονα, δεν εμπιστεύεται καθόλου τον λαό· αφεύκτως, αφοπλίζει τους πολίτες, τους κακομεταχειρίζεται και τους εξορίζει. Από την δημοκρατία η τυραννίδα αντλεί το εξής βασικότατο γνώρισμα: ο τύραννος προβαίνει σε δίωξη των *χρηστῶν* και τους εξοντώνει κρυφά ή και φανερά, καθώς διαπιστώνει πως οι επιφανείς πολίτες παρακωλύουν με την δράση τους την άμετρη υλοποίηση της απολυταρχίας. Αυτό το πράττει, εξηγεί ο Αριστοτέλης, διότι οι απόπειρες κατάλυσης της τυραννίδας προέρχονται συχνότατα από *χρηστούς*. Βάσει της παρουσίας του Κριτία στα *Ἑλληνικὰ* του Ξενοφώντα, κατάδηλο είναι πως όλα τα προλεχθέντα βρίσκουν ακριβέστατη εφαρμογή στον τρόπο με τον οποίον πολιτεύτηκε ο αρχιτύραννος. Ο δε Σταγειρίτης φιλόσοφος δεν δικαιώνεται μονάχα στην περιγραφή που προσφέρει για τις ανήθικες και περιοριστικές της ελευθερίας των πολιτών ενέργειες ενός τυράννου, αλλά και στις αιτίες ανατροπής ενός τυραννικού πολιτεύματος: συμβαίνει, εν ολίγοις, συχνά να επιδιώκουν την ανατροπή του αυταρχισμού οι μετριοπαθείς αριστοκράτες. Αυτό επιβεβαιώνεται απόλυτα στην περίπτωση του Θηραμένη, ο θάνατος τού οποίου γίνεται η αιτία για να πάρουν τα γεγονότα την γνωστή τροπή τους και να ηττηθούν οι *Τριάκοντα* από τους επαναστατημένους δημοκρατικούς.

Δεν είναι, όμως, οι θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας αυτοί που οδηγούνται πρώτοι σε επαναστατική δράση, αλλά ο *χρηστὸς* Θηραμένης μέσω της δριμείας κριτικής που ασκεί στην Κριτίειο τυραννίδα. Τα παραπάνω επαρκούν, για να διατυπωθεί με ασφάλεια η άποψη ότι το πολίτευμα που εγκαθιδρύει ο Κριτίας είναι τυραννικό.

Μπορεί εδώ να προστεθεί και ένα τελευταίο επιχείρημα, από την αντίστροφη πλευρά αυτήν την φορά, δηλαδή αυτήν της άρσης και όχι της θέσης. Με την θέση εξηγήθηκε προηγουμένως γιατί το πολίτευμα του Κριτία είναι, όντως, τυραννικό, ενώ τώρα με την άρση θα αναλυθεί γιατί το πολίτευμα του Κριτία δεν είναι ολιγαρχικό. Η επιχειρηματολογία που εκτίθεται εδώ αφορμάται και βασίζεται εκ νέου στα *Πολιτικὰ* του Αριστοτέλη·[1261] ο μεγαλώνυμος, λοιπόν, φιλόσοφος, όταν πρόκειται να περιγράψει το ιδανικό για αυτόν πολίτευμα, σημειώνει ότι αποκαλείται *πολιτεία* και αφορά την δημιουργική σύζευξη ανάμεσα σε δημοκρατία και ολιγαρχία.[1262] Εν ολίγοις, όταν κάποιος δεν δύναται να ξεχωρίσει αν κάποιο πολίτευμα είναι δημοκρατικό ή ολιγαρχικό – που σημαίνει ότι εντοπίζει σε αυτό στοιχεία και από τα δύο παραπάνω πολιτεύματα –, τότε η μείξη έχει συντελεστεί ορθά και μπορεί να γίνει λόγος για *πολιτείαν*.[1263] Ως ενδεικτικότερο παράδειγμα τέτοιου πολιτειακού καθεστώτος ο Αριστοτέλης μνημονεύει την Σπάρτη, επισημαίνοντας πως άλλοι άνθρωποι εκλαμβάνουν το λακωνικό πολίτευμα ως δημοκρατικό[1264] και άλλοι ως ολιγαρχικό. Η ακριβής εκ του Αριστοτέλους περιγραφή μερικών βασικών γνωρισμάτων του λακωνικού πολιτεύματος

[1261] Βλ. Αριστ. *Πολιτικ.* 1294b: *ὁ μὲν οὖν τρόπος τῆς μίξεως οὗτος· τοῦ δ' εὖ μεμεῖχθαι δημοκρατίαν καὶ ὀλιγαρχίαν ὅρος, ὅταν ἐνδέχηται λέγειν τὴν αὐτὴν πολιτείαν δημοκρατίαν καὶ ὀλιγαρχίαν. δῆλον γὰρ ὅτι τοῦτο πάσχουσιν οἱ λέγοντες διὰ τὸ μεμεῖχθαι καλῶς· πέπονθε δὲ τοῦτο καὶ τὸ μέσον, ἐμφαίνεται γὰρ ἑκάτερον ἐν αὐτῷ τῶν ἄκρων· ὅπερ συμβαίνει περὶ τὴν Λακεδαιμονίων πολιτείαν. πολλοὶ γὰρ ἐγχειροῦσι λέγειν ὡς δημοκρατίας οὔσης διὰ τὸ δημοκρατικὰ πολλὰ τὴν τάξιν ἔχειν, οἷον πρῶτον τὸ περὶ τὴν τροφὴν τῶν παίδων (ὁμοίως γὰρ οἱ τῶν πλουσίων τρέφονται τοῖς τῶν πενήτων, καὶ παιδεύονται τὸν τρόπον τοῦτον ὃν ἂν δύναιντο καὶ τῶν πενήτων οἱ παῖδες), ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τῆς ἐχομένης ἡλικίας, καὶ ὅταν ἄνδρες γένωνται, τὸν αὐτὸν τρόπον (οὐθὲν γὰρ διάδηλος ὁ πλούσιος καὶ ὁ πένης οὕτω) τὰ περὶ τὴν τροφὴν ταὐτὰ πᾶσιν ἐν τοῖς συσσιτίοις, καὶ τὴν ἐσθῆτα οἱ πλούσιοι τοιαύτην οἵαν ἄν τις παρασκευάσαι δύναιτο καὶ τῶν πενήτων ὁστισοῦν· ἔτι τὸ δύο τὰς μεγίστας ἀρχὰς τὴν μὲν αἱρεῖσθαι τὸν δῆμον, τῆς δὲ μετέχειν (τοὺς μὲν γὰρ γέροντας αἱροῦνται, τῆς δ' ἐφορείας μετέχουσιν)· οἱ δ' ὀλιγαρχίαν διὰ τὸ πολλὰ ἔχειν ὀλιγαρχικά, οἷον τὸ πάσας αἱρετὰς εἶναι καὶ μηδεμίαν κληρωτήν, καὶ ὀλίγους εἶναι κυρίους θανάτου καὶ φυγῆς, καὶ ἄλλα τοιαῦτα πολλά. δεῖ δ' ἐν τῇ πολιτείᾳ τῇ μεμειγμένῃ καλῶς ἀμφότερα δοκεῖν εἶναι καὶ μηδέτερον, καὶ σῴζεσθαι δι' αὑτῆς καὶ μὴ ἔξωθεν, καὶ δι' αὑτῆς μὴ τῷ πλείους [ἔξωθεν] εἶναι τοὺς βουλομένους (εἴη γὰρ ἂν καὶ πονηρᾷ πολιτείᾳ τοῦθ' ὑπάρχον) ἀλλὰ τῷ μηδ' ἂν βούλεσθαι πολιτείαν ἑτέραν μηθὲν τῶν τῆς πόλεως μορίων ὅλως. τίνα μὲν οὖν τρόπον δεῖ καθιστάναι πολιτείαν, ὁμοίως δὲ καὶ τὰς ὀνομαζομένας ἀριστοκρατίας, νῦν εἴρηται*. Πβ. και Αριστ. *Πολιτικ.* 1265b.

[1262] Βλ. Tolbert Roberts (2004) 114: «Η ολιγαρχία και η δημοκρατία, από την άλλη μεριά, έχουν την κοινή μοίρα να μη μπορούν να βρουν αρκετούς πολίτες άξιους να κυβερνήσουν, δηλαδή η δημοκρατία δημιουργεί μεγάλο αριθμό πολιτών δραστήριων στην πολιτική, όμως χωρίς πολιτική σοφία, ενώ η ολιγαρχία βρίσκει πολύ λίγους πολίτες που να διαθέτουν τόσο ευγενική καταγωγή όσο και αξία (1301b-2a [5.1.14]). Απόδειξη τούτου, ισχυρίζεται ο Αριστοτέλης, είναι ότι ούτε οι δημοκρατίες ούτε οι ολιγαρχίες διαρκούν πολύ. Επομένως συστήνει ένα συνδυασμό τών δύο».

[1263] Για σχολιασμό βλ. και Παπαχρυσοστόμου (2014) 81.

[1264] Βλ. αναλυτικά Δούκας (2021).

αποδεικνύει ότι η Κριτίειος τυραννίδα δεν θα μπορούσε να είναι ποτέ ολιγαρχία, αφού οι πολίτες της Σπάρτης βιώνουν, ενίοτε, εξορίες ή και θανατώσεις, αλλά, συνάμα, εκλέγουν, λόγου χάριν, τους γερουσιαστές και συμμετέχουν οι ίδιοι στους εφόρους. Αυτό, με την σειρά του, δηλοί ότι η Κριτίειος τυραννίδα διατηρεί μόνο τις ακραίες εκφάνσεις της σπαρτιατικής ολιγαρχίας – τις οποίες, μάλιστα, διογκώνει σε ανεκδιήγητο βαθμό – και απαλείφει εντελώς την δημοκρατική πτυχή του λακωνικού πολιτεύματος. Με βάση την προηγηθείσα επιχειρηματολογία αποδεικνύεται ότι ορθά προτείνεται σε αυτήν την διατριβή ο όρος «Κριτίειος τυραννίδα», που είναι σαφέστερος από την γενικολογία «οι *Τριάκοντα*» και επακριβώς περιγραφικός του πολιτειακού καθεστώτος που θεμελίωσε ο Κριτίας.

5.3 Ο Κριτίας στα *Ἀπομνημονεύματα* του Ξενοφώντα

Ο *χρηστὸς* Κριτίας εμφανίζεται εκ νέου στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου των *Ἀπομνημονευμάτων* του Ξενοφώντα (1.2.12–39). Υπενθυμίζεται ότι στο πρώτο κεφάλαιο ο Ξενοφώντας προσπάθησε να καταρρίψει επιχειρηματολογικώς το πρώτο και δεύτερο σκέλος της διατυπωθείσας εναντίον του Σωκράτη κατηγορίας, δηλαδή το *ἀδικεῖ Σωκράτης οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρων* (1.1.1).[1265] Τώρα ο ιστορικός επιχειρεί να αποδείξει ότι ο Σωκράτης δεν διέφθειρε τους νέους, αλλά, αντιθέτως, τους ωφέλησε τα μέγιστα για όσο διάστημα τούς είχε υπό την ηθική του επίβλεψη, επομένως δοκιμάζει να ανατρέψει συλλογιστικώς το τρίτο σκέλος της κατηγορίας, το *ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων* (1.1.1).[1266] Ας σημειωθεί εδώ, εν είδει ερευνητικής προπαρασκευής του αναγνώστη, ότι ο Ξενοφώντας, προκειμένου να στηρίξει την επιχειρηματολογία του, μνημονεύει δύο

[1265] Το κείμενο των *Ἀπομνημονευμάτων* αντλείται από την κριτική έκδοση της Οξφόρδης, την οποία έχει επιμεληθεί ο Marchant (1971).

[1266] Πέρα από αυτήν την μομφή εναντίον του Σωκράτη, με την οποία θα συμφωνούσαν οι περισσότεροι Αθηναίοι της εποχής, ο γιος της Φαιναρέτης στοχοποιείται και εξαιτίας της ευθείας επίκρισης του δημοκρατικού πολιτεύματος, στην οποία συνήθιζε να προβαίνει. Βλ. και Hansen (1995) 20: «Nevertheless, praise of the Spartan constitution may well have been what offended the Athenians and what the prosecutors held against Sokrates during the trial. As argued above one of the political accusations made against Sokrates must have been that he preferred election of magistrates to selection by lot and said that sortition was silly. Now, Isokrates, for example, emphasized that a basic difference between the Athenian and the Spartan constitution is that magistrates are elected in Sparta but selected by lot in Athens. And in Plato's *Gorgias*, when Sokrates criticizes the Athenian democracy, Kallikles retorts that Sokrates' criticism is an echo of what is said by those with cauliflower ears; but "having cauliflower ears" was a well known epithet used about those who admired and imitated the Spartan way of life. The sources form a synthesis when we add that Polykrates apart from his *Kategoria Sokrates* was the author of a lampoon of the Spartans, entitled *Kategoria Lakedaimonion*».

πρόσωπα από τον σωκρατικό κύκλο: τον Κριτία και τον Αλκιβιάδη. Ενίοτε, ο συγγραφέας αναφέρεται και στους δύο, δίχως να τους ξεχωρίζει, αποδίδοντάς τους παρόμοια χαρακτηριστικά. Στην διδακτορική αυτήν διατριβή, όπως είναι αναμενόμενο, η ανάλυση θα επικεντρωθεί στον Κριτία· αυτό σημαίνει ότι, ακόμα και στα σημεία που ο Ξενοφών σημειώνει τρίτο πληθυντικό, αναφερόμενος σε αμφότερους τους πολιτικούς άνδρες, εδώ θα θεωρείται, καταχρηστικά αλλά όχι εσφαλμένα, ότι ο ιστορικός γράφει «αυτός» και όχι «αυτοί». Εξάλλου, σύμφωνα με τον τρόπο έκθεσης των γεγονότων από τον συγγραφέα των *Ἀπομνημονευμάτων*, ό,τι ισχύει για τον Κριτία, επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση του Αλκιβιάδη και αντιστρόφως· κατά συνέπεια, δεν διαπράττεται ερευνητικό σφάλμα, αφού το παρόν ερευνητικό εγχείρημα καταπιάνεται αποκλειστικά με τον βίο και την πολιτική δράση του *χρηστοῦ* Κριτία.

Ο Ξενοφών, λοιπόν, αρχίζει την υποστήριξη του Σωκράτη με μνεία στα λόγια του κατηγόρου. Δεν είναι πιθανόν ο συγγραφέας να αναφέρεται στην ιστορική δίκη καθ' εαυτήν, αλλά ίσως σε κάποια συγγραφική απόπειρα που στοχοποιούσε τον Σωκράτη και, ενδεχομένως, στο έργο *Κατηγορία Σωκράτους*, που συνέθεσε ο σοφιστής Πολυκράτης.[1267] Αυτή η υπόθεση, πάντως, δεν δύναται να αποδειχθεί επιστημονικά. Ο Ξενοφών, λοιπόν, παραπέμπει στον κατήγορο, ο οποίος διατείνεται ότι ο Κριτίας υπέχει ευθύνη για πολλά από τα δεινά που βρήκαν την πόλη της Αθήνας.[1268] Ο γιος του Καλλαίσχρου ήταν ο *πλεονεκτίστατος* και *βιαιότατος* από τους πολίτες με ολιγαρχικά φρονήματα, ήτοι ήταν ο μεγαλύτερος λάτρης της υλικής ευμάρειας – και, άρα, άρπαγας – και ο πιο ανάλγητος από όλους – και, άρα, έχων δολοφονικές τάσεις. Η περιγραφή αυτή δικαιώνει και την προτεινόμενη εκ της διατριβής αυτής ερευνητική ορολογία, ήγουν την «Κριτίειο τυραννίδα», αφού είναι κατάδηλο πως ο Κριτίας υπερέβαινε σε κακία και

[1267] Βλ. Διογ. Λαέρτ. 2.38-39: *Ἀφ' οὗ δὴ καὶ ἐφθονήθη μάλιστα· καὶ δὴ καὶ ὅτι διήλεγχε τοὺς μέγα φρονοῦντας ἐφ' ἑαυτοῖς ὡς ἀνοήτους, καθάπερ ἀμέλει καὶ Ἄνυτον, ὡς καὶ ἐν τῷ Πλάτωνός ἐστι Μένωνι. Οὗτος γὰρ οὐ φέρων τὸν ὑπὸ Σωκράτους χλευασμὸν πρῶτον μὲν ἐπήλειψεν αὐτῷ τοὺς περὶ Ἀριστοφάνην, ἔπειτα καὶ Μέλητον συνέπεισεν ἀπενέγκασθαι κατ' αὐτοῦ γραφὴν ἀσεβείας καὶ τῶν νέων διαφθορᾶς. Ἀπηνέγκατο μὲν οὖν τὴν γραφὴν ὁ Μέλητος, εἶπε δὲ τὴν δίκην Πολύευκτος, ὥς φησι Φαβωρῖνος ἐν Παντοδαπῇ ἱστορίᾳ· συνέγραψε δὲ τὸν λόγον Πολυκράτης ὁ σοφιστής, ὥς φησιν Ἕρμιππος, ἢ Ἄνυτος, ὥς τινες· προητοίμασε δὲ πάντα Λύκων ὁ δημαγωγός. Ἀντισθένης δ' ἐν ταῖς τῶν Φιλοσόφων Διαδοχαῖς καὶ Πλάτων ἐν Ἀπολογίᾳ τρεῖς αὐτοῦ κατηγορῆσαί φασιν, Ἄνυτον καὶ Λύκωνα καὶ Μέλητον· τὸν μὲν Ἄνυτον ὑπὲρ τῶν δημιουργῶν καὶ τῶν πολιτικῶν ὀργιζόμενον· τὸν δὲ Λύκωνα ὑπὲρ τῶν ῥητόρων· καὶ τὸν Μέλητον ὑπὲρ τῶν ποιητῶν, οὓς ἅπαντας ὁ Σωκράτης διέσυρε. Φαβωρῖνος δέ φησιν ἐν τῷ πρώτῳ τῶν Ἀπομνημονευμάτων μὴ εἶναι ἀληθῆ τὸν λόγον τὸν Πολυκράτους κατὰ Σωκράτους· ἐν αὐτῷ γάρ, φησί, μνημονεύει τῶν ὑπὸ Κόνωνος τειχῶν ἀνασταθέντων, ἃ γέγονεν ἔτεσιν ἓξ τῆς τοῦ Σωκράτους τελευτῆς ὕστερον. Καὶ ἔστιν οὕτως ἔχον*. Για τον σοφιστή Πολυκράτη βλ. Hansen (1995) 8-11 και Σαμαράς (2003) 105-106.

[1268] Για την σύνδεση του Σωκράτη με τον Κριτία και τον Αλκιβιάδη βλ. και Hansen (1995) 11-12: «Next, it is true that the amnesty protected Sokrates from being charged with having associated with Kritias and Alkibiades, but that does not mean that a prosecutor was prevented from mentioning Sokrates' earlier relations with those two sinister figures. The charge could be made to concern what had happened after 403, but the argumentation supporting the charge may well have been brought back to the period before 403 without any infringement of the amnesty».

ωμότητα άπαντες τους ολιγαρχικούς και, συνεπώς, ήταν ικανός προς χειρισμό όλων των ομοϊδεατών του, με αποτέλεσμα και την επιβολή πολιτεύματος της αρεσκείας του. Εντύπωση, εν πρώτοις, προκαλεί η ρήση του Ξενοφώντα, σύμφωνα με την οποία ο ίδιος δεν πρόκειται να επιχειρηματολογήσει υπέρ ή κατά του Κριτία και του Αλκιβιάδη, αλλά μόνον υπέρ του Σωκράτους, μέσα από την ανάλυση της συναναστροφής του φιλοσόφου με τους δύο άνδρες·[1269] το ερμηνευτικό πρόβλημα επιλύεται εύκολα, αν ο ερευνητής λάβει κατά νου τα ολιγαρχικά φρονήματα του Ξενοφώντα,[1270] ο οποίος εδώ αποφεύγει με εξόφθαλμο τρόπο να μιλήσει κατά των δύο πολιτικών ηγετών.

Είναι, λοιπόν, γνωστό, σημειώνει ο Ξενοφών, ότι ο Κριτίας (αλλά και ο Αλκιβιάδης· υπενθυμίζεται ότι όπου γίνεται μνεία και στους δύο, η διατριβή αυτή εστιάζει μόνο στον Κριτία) υπήρξε από τους φιλοδοξότερους Αθηναίους, καθώς επιθυμούσε να έχει τον πρώτο λόγο σε όλες τις πολιτικές υποθέσεις, προκειμένου να κατακτήσει, έτσι, την *εὔκλειαν* (*ονομαστοτάτῳ γενέσθαι*, γράφει ο ιστορικός· 1.2.14). Ασφαλώς, τα γνωρίσματα αυτά βρίσκονται σε πλήρη συναρμογή με τον τρόπο με τον οποίον ανατρεφόταν ένας Αθηναίος αριστοκράτης της εποχής του Κριτία· έχοντας εκλεκτές σπουδές[1271] και ξακουστή καταγωγή, που συνεπάγεται και, εν γένει, περίοπτη θέση εντός της κοινωνίας, τα τέκνα των πλουσίων οικογενειών θεωρούσαν πως η ανάληψη των ηνίων της πόλης τούς ανήκει δικαιωματικά. Από την άλλη, τίποτα εκ των προρρηθέντων δεν προοιωνίζεται μετατροπή του επίδοξου ρήτορα σε αφόρητο τύραννο. Η περιγραφή αυτή του Ξενοφώντα συνάδει απόλυτα με τις κοινωνικές συνήθειες και πολιτικές επιδιώξεις όλων των εκπροσώπων της μερίδας των *χρηστῶν*.

Ο γιος του Καλλαίσχρου γνώριζε, επιπροσθέτως, ότι ο Σωκράτης ήταν ο ιδανικός πνευματικός καθοδηγητής και ο μόνος που θα μπορούσε να τον βοηθήσει να υλοποιήσει συντομότερα τις πολιτικές του βλέψεις. Ο Κριτίας είχε επίγνωση της πολυσύνθετης πνευματικώς

[1269] Βλ. Ξενοφ. *Ἀπομνημ.* 1.2.13: *ἐγὼ δ', εἰ μέν τι κακὸν ἐκείνω τὴν πόλιν ἐποιησάτην, οὐκ ἀπολογήσομαι· τὴν δὲ πρὸς Σωκράτην συνουσίαν αὐτοῖν ὡς ἐγένετο διηγήσομαι*.

[1270] Για την ιδεολογία του Ξενοφώντα βλ. McCloskey (2017) 230, υποσημ. 3, όπου εμπεριέχεται και συμπληρωματική βιβλιογραφία: «See Kroeker's (2009:198–199) survey of scholarship. Due (1989:210–213), Gera (1993:164), and Johnstone (1994:219) see him as supportive of a hierarchical meritocracy; Newell (2013: 186), of "rational, benevolent absolutism," although he is aware of its problems (209). Tamiolaki (2016) doubts how well the universal leadership of Xenophon's Socrates fits democratic contexts (37–40). See Lee 2017:22 and 25 for discussion of whether Xenophon's politics may be tied to his potential service of Athenian oligarchs». Ο MacCloskey, πάντως, επιχειρεί να δείξει στο άρθρο του την δημοκρατική πτυχή του Ξενοφώντα.

[1271] Όπως πληροφορεί τον ερευνητή ο Αθήναιος, ο Κριτίας ήταν, μεταξύ άλλων, και δεινότατος παίχτης μουσικού οργάνου, του αυλού. Βλ. Αθήν. 4.84: *Χαμαιλέων γοῦν ὁ Ἡρακλεώτης ἐν τῷ ἐπιγραφομένῳ Προτρεπτικῷ Λακεδαιμονίους φησὶ καὶ Θηβαίους πάντας αὐλεῖν μανθάνειν Ἡρακλεώτας τε τοὺς ἐν τῷ Πόντῳ καθ' ἑαυτὸν ἔτι Ἀθηναίων τε τοὺς ἐπιφανεστάτους, Καλλίαν τε τὸν Ἱππονίκου καὶ Κριτίαν τὸν Καλλαίσχρου*.

φύσης του Σωκράτη, ο οποίος ήταν σε θέση να ζει με απόλυτη αυτάρκεια, χωρίς πολλά χρήματα, και ήταν εξαιρετικά εγκρατής. Το μεγαλύτερο, εντούτοις, όπλο του τέκνου της Φαιναρέτης δεν ήταν αυτό· ο φημισμένος φιλόσοφος είχε την δυνατότητα να επικρατεί πάντοτε στις διαλεκτικές συνδιαλλαγές και να οδηγεί τους συνομιλητές του προς το επιθυμητό από τον ίδιον συμπέρασμα. Το προσόν αυτό, στα μάτια ενός φιλόδοξου αριστοκράτη όπως ο Κριτίας, ήταν καθαρά πολιτικό και επαρκές προς διανοητικό χειρισμό των μαζών. Ο Ξενοφών προσφέρει επίρρωση της θέσης αυτής, υποστηρίζοντας ότι ο Κριτίας δεν πλησίασε τον Σωκράτη για λόγους φιλοσοφικούς, αλλά διότι διέκρινε το ταλέντο του σπουδαίου φιλοσόφου στην πειθώ.[1272] Άλλωστε, συμπληρώνει ο συγγραφέας, αν κάποιος έδινε στον Κριτία την επιλογή να ζήσει σαν τον Σωκράτη, ο ξακουστός αριστοκράτης θα προτιμούσε να πεθάνει.[1273] Ούτως ή άλλως, αυτό αποδεικνύεται και από την μετέπειτα στάση του Κριτία: μόλις θεώρησε ότι ήταν, πλέον, ικανός στους λόγους και τα έργα, παράτησε τον δάσκαλό του και εισήλθε στον στίβο της αθηναϊκής πολιτικής.[1274]

Ακολούθως, στο εδάφιο 1.2.17–23 ο ερευνητής δεν εντοπίζει ονομαστική μνεία στον Κριτία. Παρά ταύτα, το κεντρικό θέμα δεν εγκαταλείπεται, αφού ο συγγραφέας των *Ἀπομνημονευμάτων* επιχειρεί, μέσα από φιλοσοφική επιχειρηματολογία, να καταρρίψει την άποψη του κατηγόρου, σύμφωνα με την οποία ο Σωκράτης είναι υπεύθυνος για την ηθική

[1272] Βλ. και Sanders (2011) 351-352: «Underappreciated details of the surrounding context provide additional cause for exonerating Socrates. In *Memorabilia* 1.2.15–16, Xenophon emphasizes that Critias and Alcibiades initially sought out Socrates not from a desire to emulate his character or lifestyle but in the hopes of becoming "adept in both speech and action" (ικανωτάτω λέγειν τε καὶ πράττειν) as a means to facilitate their respective rises to political power. The fact that political ambition, rather than any personal regard for Socrates, was the true motive behind Critias' and Alcibiades' decision to associate with him is a recurring theme throughout *Memorabilia* 1.2. Its recurrence in the sections both immediately preceding and immediately following the report of Alcibiades' exchange with Pericles (= *Mem.* 1.2.39 and 1.2.47 respectively) is especially noteworthy for present purposes. In each of these sections, Xenophon reiterates that Critias and Alcibiades did not find Socrates personally agreeable, but that an antecedent interest in politics motivated their association with him».

[1273] Βλ. και Bevilacqua (2018) 462: «Xenophon does not hesitate to acknowledge that they had both resolved to follow Socrates because they were persuaded that in this way they would become 'very clever at speaking and acting', that is at acting in politics (1.2.15). Certainly we may grant that Critias and Alcibiades were two bad followers of Socrates, but that does not affect the value of Socrates' teaching, since Critias and Alcibiades did not share Socrates' way of life at all. On the contrary they would have preferred dying rather than living as he did (1.2.16), and as soon as they thought they were superior to their companions, they ran away from Socrates to go into politics (1.2.16): it was in view of entering politics that they had resolved to become his followers (1.2.16; see also 1.2.47)».

[1274] Βλ. Ξενοφ. *Ἀπομνημ.* 1.2.14-16: *ἤδεσαν δὲ Σωκράτην ἀπ' ἐλαχίστων μὲν χρημάτων αὐταρκέστατα ζῶντα, τῶν ἡδονῶν δὲ πασῶν ἐγκρατέστατον ὄντα, τοῖς δὲ διαλεγομένοις αὐτῷ πᾶσι χρώμενον ἐν τοῖς λόγοις ὅπως βούλοιτο. ταῦτα δὲ ὁρῶντε καὶ ὄντε οἵω προείρησθον, πότερόν τις αὐτὸ φῇ τοῦ βίου τοῦ Σωκράτους ἐπιθυμήσαντε καὶ τῆς σωφροσύνης, ἣν ἐκεῖνος εἶχεν, ὀρέξασθαι τῆς ὁμιλίας αὐτοῦ, ἢ νομίσαντε, εἰ ὁμιλησαίτην ἐκείνῳ, γενέσθαι ἂν ἱκανωτάτω λέγειν τε καὶ πράττειν; ἐγὼ μὲν γὰρ ἡγοῦμαι, θεοῦ διδόντος αὐτοῖν ἢ ζῆν ὅλον τὸν βίον ὥσπερ ζῶντα Σωκράτην ἑώρων ἢ τεθνάναι, ἐλέσθαι ἂν μᾶλλον αὐτὼ τεθνάναι. δήλω δ' ἐγενέσθην ἐξ ὧν ἐπραξάτην· ὡς γὰρ τάχιστα κρείττονε τῶν συγγιγνομένων ἡγησάσθην εἶναι, εὐθὺς ἀποπηδήσαντε Σωκράτους ἐπραττέτην τὰ πολιτικά, ὥνπερ ἕνεκα Σωκράτους ὠρεχθήτην.*

εκτροπή των μαθητών του. Ο Ξενοφών, λοιπόν, επισημαίνει ότι ο Σωκράτης δίδασκε μέσω της έμπρακτης εφαρμογής των θεωρητικών του διακηρύξεων· ζούσε ενάρετα ο ίδιος, ενώ συνδιαλεγόταν με άλλους περί της αρετής,[1275] συναρμόττοντας, άρα, λόγια και έργα και τηρώντας, έτσι, το ομηρικό πρότυπο του ολοκληρωμένου πνευματικά ανδρός.[1276] Μάλιστα, ο γιος του Γρύλλου προβαίνει σε δήλωση αποκαλυπτική και, συνάμα, αποδεικτική της αθωότητας του Σωκράτη: για όσο διάστημα ο Κριτίας ήταν μαθητής του γιου τού Σωφρονίσκου, ο μετέπειτα τύραννος των *Τριάκοντα* ήταν συνετός, όχι από φόβο επιβολής σε αυτόν χρηματικού προστίμου ή άσκησης βίας από τον Σωκράτη, αλλά επειδή φρονούσε πως το να βρίσκεται δίπλα στον φιλόσοφο αποτελούσε την βέλτιστη απόφαση.[1277]

Ο ιστορικός, βέβαια, παρουσιάζει και την αντίθετη άποψη, προκειμένου να την αναιρέσει: όσοι διακονούν την φιλοσοφία ενδέχεται να υποστηρίξουν ότι ένας δίκαιος άνθρωπος δεν μπορεί ποτέ να γίνει άδικος ή ένας συνετός αποκλείεται να μετατραπεί σε αλαζόνα. Το αυτό επικυρώνεται και στην ευρύτερη έννοια της μάθησης, αφού, όταν κατακτηθεί μια δεξιότητα, δεν μπορεί να λησμονηθεί. Εντούτοις, ο Ξενοφών διαφωνεί εμφατικά, τονίζοντας ότι κάποιος που δεν γυμνάζει το σώμα του, δεν είναι σε θέση να εκτελέσει αποτελεσματικά τις αντίστοιχες σωματικές εργασίες και το ίδιο συμβαίνει και με αυτούς που δεν ασκούν την ψυχή τους. Άλλωστε, συμπληρώνει ο ιστορικός, οι γονείς, ακόμα κι αν θεωρήσουν ότι ο γιος τους είναι συνετός, δεν του επιτρέπουν να συναναστρέφεται ανήθικους ανθρώπους, ικανούς, συνελόντι ειπείν, να οδηγήσουν το παιδί τους στην διαφθορά.[1278]

Ο συγγραφέας εύστοχα περιγράφει την ίδια την ανθρώπινη φύση, αντιμετωπίζοντάς την όχι στατικά, αλλά σαν ουσία που βρίσκεται διαρκώς εν κινήσει και είναι δεκτική σε συνεχείς αναδιαμορφώσεις. Ας σχολιαστεί εδώ ότι, αν ένας άνθρωπος πάψει να περπατάει ή να χρησιμοποιεί τα χέρια του, τότε τα μέλη του θα ατροφήσουν· παρομοίως, αν ένας ευμνήμων πάψει να εξασκείται μέσω της καθημερινής μελέτης, τότε δεν θα είναι, πια, σε θέση να εφαρμόζει την μνημονική ανάκληση κειμένων, προφορικών συζητήσεων κ.ά. Οι σπουδαίοι

[1275] Δεν είναι, βέβαια, άγνωστο στους ερευνητές ότι ο κύκλος του Σωκράτη απετελείτο από εκλεκτά πρόσωπα της αριστοκρατίας. Περί αυτού, βλ. Σαμαράς (2003) 58-59 και Ἀποστολίδης (2022) 95-96.

[1276] Βλ. Ομ. *Ἰλ.* 9.442-443: *τοὔνεκά με προέηκε διδασκέμεναι τάδε πάντα,/ μύθων τε ῥητῆρ᾽ ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων*.

[1277] Βλ. Ξενοφ. *Ἀπομνημ.* 1.2.18: *οἶδα δὲ κἀκείνω σωφρονοῦντε, ἔστε Σωκράτει συνήστην, οὐ φοβουμένω μὴ ζημιοῖντο ἢ παίοιντο ὑπὸ Σωκράτους, ἀλλ᾽ οἰομένω τότε κράτιστον εἶναι τοῦτο πράττειν*.

[1278] Βλ. και Flores (2018) 164: «Like Plato's literary dialogues, Xenophon's *Memorabilia* is not a historical text, and it does not necessarily aim to produce a historically accurate account of events. Nonetheless, the purpose of Xenophon's discourse on Critias in the *Memorabilia* is quite clear: he is dissociating Socrates from the infamous Athenian oligarch».

πιανίστες, για να μπορέσουν να προσφέρουν στο κοινό αριστοτεχνικές αποδόσεις μεγάλων έργων, μελετούν ακατάπαυστα, ενώ οι φημισμένοι τενόροι γυμνάζουν καθημερινώς το κοιλιακό τους διάφραγμα, ώστε με την εισπνοή να χαμηλώνει ο λάρυγγας και οι χορδές να πάλλονται χαμηλά. Ο Ξενοφών ευφυώς συλλαμβάνει εδώ την σημασία της επαναληπτικότητας· αυτή επιτρέπει, μεν, στην ανθρώπινη φύση να θαυματουργεί, αλλά η έλλειψή της μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο στον όλεθρο.

Κατόπιν, ο Ξενοφών συνεχίζει με την παράθεση μερικών ακόμα παραδειγμάτων: όσοι σταματούν να μελετούν τα ποιήματα, τα λησμονούν, και το ίδιο συμβαίνει και με αυτούς που αμελούν τα σχετιζόμενα με την ψυχή διδάγματα. Αν, δε, κάποιος λησμονήσει τις παραινέσεις που αφορούν την ψυχή, τότε δεν θα θυμάται, πλέον, και τον τρόπο εφαρμογής της ηθικότητας. Αυτό, παρατηρεί ο Ξενοφώντας, φαίνεται να ισχύει και στην περίπτωση του έρωτα και του ποτού, που δύνανται να διαφθείρουν τον άνθρωπο, καθιστώντας τον σπάταλο και αχόρταγο. Αν όλα αυτά αληθεύουν, συμπεραίνει ο ιστορικός, τότε ένας δίκαιος και σώφρων άνθρωπος μπορεί, κάλλιστα, να εκπέσει στην αρνητική έκφανση της δικαιοσύνης.[1279] Υποδηλώνεται, εν ολίγοις, εδώ ότι ο Σωκράτης δεν φέρει ευθύνη για το στραβό μονοπάτι που πήρε ο Κριτίας στην ζωή του.[1280]

[1279] Βλ. Ξενοφ. *Ἀπομνημ.* 1.2.23: *πῶς οὖν οὐκ ἐνδέχεται σωφρονήσαντα πρόσθεν αὖθις μὴ σωφρονεῖν καὶ δίκαια δυνηθέντα πράττειν αὖθις ἀδυνατεῖν; πάντα μὲν οὖν ἔμοιγε δοκεῖ τὰ καλὰ καὶ τἀγαθὰ ἀσκητὰ εἶναι, οὐχ ἥκιστα δὲ σωφροσύνη. ἐν γὰρ τῷ αὐτῷ σώματι συμπεφυτευμέναι τῇ ψυχῇ αἱ ἡδοναὶ πείθουσιν αὐτὴν μὴ σωφρονεῖν, ἀλλὰ τὴν ταχίστην ἑαυταῖς τε καὶ τῷ σώματι χαρίζεσθαι.*

[1280] Τον Σωκράτη υπερασπίζεται και ο Πόππερ (2021) 333: «Ἀλλά – θὰ μποροῦσε νὰ ρωτήσει κανείς – ἄν ὁ Σωκράτης ἦταν οὐσιαστικὰ ὁ πρόμαχος τῆς ἀνοιχτῆς κοινωνίας καὶ ἕνας φίλος τῆς δημοκρατίας, γιατὶ τότε συναναστρεφόταν ἀντιδημοκράτες; Γιατὶ ξέρουμε πὼς ἀνάμεσα στοὺς συντρόφους του ἦταν ὄχι μόνον ὁ Ἀλκιβιάδης – ποὺ γιὰ ἕνα διάστημα πέρασε στὸ πλευρὸ τῶν Σπαρτιατῶν – ἀλλὰ ἐπίσης δυὸ θεῖοι τοῦ Πλάτωνα, ὁ Κριτίας – ποὺ ἀργότερα ἔγινε ὁ ἀνηλεὴς ἀρχηγὸς τῶν Τριάκοντα Τυράννων – καὶ ὁ Χαρμίδης, ποὺ ἔγινε ὑπαρχηγός του. Ὑπάρχουν περισσότερες ἀπὸ μία ἀπαντήσεις σ’ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Καὶ πρῶτα, ὁ Πλάτων μᾶς λέει ὅτι ἡ ἐπίθεση τοῦ Σωκράτη κατὰ τῶν δημοκρατικῶν ἡγετῶν τῆς ἐποχῆς του ἀσκήθηκε ἐν μέρει μὲ σκοπὸ νὰ ξεσκεπάσει τὴν ἐγωπάθεια καὶ τὴν ἀπληστία γιὰ δύναμη τῶν ὑποκριτῶν κολάκων τοῦ λαοῦ – καὶ ἰδιαίτερα τῶν νεαρῶν ἀριστοκρατῶν ποὺ παρίσταναν τοὺς δημοκράτες, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα θεωροῦσαν τὸν λαὸ ἁπλὸ ὄργανο τῆς μεγάλης τους ἐπιθυμίας γιὰ δύναμη. Ἡ δραστηριότητά του αὐτὴ τὸν ἔκανε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἐνδιαφέροντα σὲ ὁρισμένους, τουλάχιστον, ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τῆς δημοκρατίας, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν ἔφερε σὲ ἐπαφὴ μὲ φιλόδοξους ἀριστοκράτες αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ τύπου. Καὶ ἐδῶ ὑπεισέρχεται μιὰ δεύτερη γραμμὴ σκέψης. Ὁ ἠθικολόγος καὶ ὑπέρμαχος τῆς ἀξίας τοῦ ἀτόμου Σωκράτης ποτὲ δὲν θὰ ἔκανε ἁπλὰ καὶ μόνον ἐπίθεση ἐναντίον αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι πιὸ εὔλογο πὼς θὰ ἐπέδειχνε πραγματικὸ ἐνδιαφέρον γι’ αὐτοὺς καὶ δύσκολα θὰ τοὺς ἐγκατέλειπε χωρὶς νὰ κάμει μιὰ σοβαρὴ προσπάθεια νὰ τοὺς μεταστρέψει. Στοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα ὑπάρχουν πολλὲς νύξεις παρόμοιων προσπαθειῶν. Ἔχουμε λόγους – κι αὐτὸ εἶναι ἕνα τρίτο σημεῖο – νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ Σωκράτης, ὁ δάσκαλος-πολιτικὸς κατέβαλλε ἀκόμα καὶ ἐπίπονες προσπάθειες γιὰ νὰ προσελκύει νέους ἀνθρώπους καὶ νὰ ἀποκτᾶ ἐπιρροὴ ἐπάνω τους, ἰδιαίτερα ὅταν τοὺς θεωροῦσε ἐπιδεκτικοὺς μεταστροφῆς καὶ ὅταν σκεφτόταν ὅτι κάποια μέρα θὰ μποροῦσαν ἴσως νὰ ἀσκοῦν ὑπεύθυνα λειτουργήματα στὴν πόλη τους. Τὸ διακεκριμένο παράδειγμα εἶναι, βέβαια, ὁ Ἀλκιβιάδης, ἐπιλεγμένος ἀπὸ τὴν παιδικὴ κιόλας ἡλικία του ὡς ὁ μεγάλος μελλοντικὸς ἡγέτης τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας. Ὅσο γιὰ τὸν Κριτία, ἡ ἀκτινοβολία, ἡ φιλοδοξία καὶ τὸ θάρρος του τὸν ἔκαναν ἕναν ἀπὸ τοὺς λίγους πιθανοὺς ἀνταγωνιστὲς τοῦ Ἀλκιβιάδη».

Πριν συνεχιστεί η ανάλυση τής παρουσίας του Κριτία στα *Ἀπομνημονεύματα* του Ξενοφώντα, είναι αναγκαίο να συζητηθεί λίγο παραπάνω η άποψη που εκθέτει ο συγγραφέας για τον Σωκράτη, η οποία, ασφαλώς, αφορά άμεσα και το τέκνο του Καλλαίσχρου. Προτείνεται σε αυτό το σημείο η αξιοποίηση του Πλάτωνος, προκειμένου το ζήτημα να καταστεί σαφές και να εξηγηθεί με επάρκεια φιλοσοφική. Ο Πλάτων, λοιπόν, τονίζει, κατ' αρχάς, στην *Πολιτεία* του ότι μεγάλα κακά προκύπτουν από εκλεκτές φύσεις, που, εντούτοις, ακολούθησαν ανήθικο μονοπάτι.[1281] Η αντίληψη αυτή δεν έρχεται σε ρήξη με την σύγχρονη πραγματικότητα, καθώς σήμερα είναι ευρέως παραδεκτό ότι τα σπουδαία μυαλά δύνανται είτε να οδηγήσουν τις ανθρώπινες κοινωνίες στην ευδαιμονία (βλ., λόγου χάριν, επαναστατικές ανακαλύψεις στην ιατρική επιστήμη, πνευματική καθοδήγηση πολιτών από σύγχρονους φιλοσόφους κ.ά.), είτε να τις καταστρέψουν ολοσχερώς (βλ., επί παραδείγματι, την ενδεχόμενη χρήση πυρηνικών όπλων). Δεν τίθεται, φυσικά, καμία αμφιβολία για τις σπάνιες πολιτικές δεξιότητες του Κριτία· από το πουθενά και δίχως να έχει παγιωμένη παρουσία στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα (εν αντιθέσει, φερ' ειπείν, με τις συνεχείς επανεκλογές του Περικλή στο αξίωμα του στρατηγού), βρέθηκε όχι, απλώς, πρωταγωνιστής των πολιτικών εξελίξεων της πόλης του, αλλά και απόλυτος ρυθμιστής αυτών, όντας, άλλωστε, ο ίδιος το πολίτευμα της Αθήνας για οκτώ, περίπου, μήνες. Μόνο μια πολιτική διάνοια θα μπορούσε να κατορθώσει ανάλογο επίτευγμα. Το πρώτο, επομένως, συμπέρασμα είναι το κάτωθι: ο Σωκράτης είχε στα χέρια του μια ευφυΐα, έναν εύπλαστο διανοητικό πηλό, απόλυτα ικανό για τα βέλτιστα αλλά και τα χείριστα.

Στην συνέχεια, ο Πλάτων σημειώνει ότι αποτελεί ευτύχημα για την εκλεκτή φύση να μαθητεύσει κοντά σε έναν εμπνευσμένο δάσκαλο. Τέτοια φωτισμένη διδασκαλία είναι επαρκέστατη προς εξασφάλιση στο ταλαντούχο άτομο της δυνατότητας να κατανοήσει τις πιο σύνθετες φιλοσοφικές έννοιες και, άρα, να διάγει βίο ηθικότατο και ικανό, αντιστοίχως, προς πνευματική οδήγηση των πολιτών στην σωφροσύνη, σε περίπτωση που ο ευφυής άνθρωπος αποφασίσει να ασχοληθεί με την πολιτική. Αν δεν συμπέσουν οι προϋποθέσεις αυτές, τότε η εκλεκτή φύση επιλέγει, αφεύκτως, την οδό του αμοραλισμού.[1282] Εκ των ανωτέρω συνάγεται το εξής, το οποίο βρίσκεται και σε απόλυτη συμφωνία με τις θέσεις του Ξενοφώντα: ο Κριτίας ήταν το πρώτο διάστημα ηθικότατος, καθώς το σωκρατικό πρότυπο τον ενέπνεε φιλοσοφικά, ενώ,

[1281] Βλ. Πλ. *Πολ*. 491e: *ἢ οἴει τὰ μεγάλα ἀδικήματα καὶ τὴν ἄκρατον πονηρίαν ἐκ φαύλης ἀλλ' οὐκ ἐκ νεανικῆς φύσεως τροφῇ διολομένης γίγνεσθαι, ἀσθενῆ δὲ φύσιν μεγάλων οὔτε ἀγαθῶν οὔτε κακῶν αἰτίαν ποτὲ ἔσεσθαι;*

[1282] Βλ. Πλ. *Πολ*. 492a: *ἦν τοίνυν ἔθεμεν τοῦ φιλοσόφου φύσιν, ἂν μὲν οἶμαι μαθήσεως προσηκούσης τύχῃ, εἰς πᾶσαν ἀρετὴν ἀνάγκη αὐξανομένην ἀφικνεῖσθαι, ἐὰν δὲ μὴ ἐν προσηκούσῃ σπαρεῖσά τε καὶ φυτευθεῖσα τρέφηται, εἰς πάντα τἀναντία αὖ, ἐὰν μή τις αὐτῇ βοηθήσας θεῶν τύχῃ.*

όταν ο μετέπειτα τύραννος παράτησε τον Σωκράτη, ο χαρακτήρας του μεταμορφώθηκε αρνητικά και οδηγήθηκε στις χείριστες ηθικώς επιλογές, αφού ο ίδιος αποποιήθηκε, προφανώς, τα σωκρατικά διδάγματα.

Παρακάτω ο Πλάτων προσθέτει και νέο επιχείρημα, εξαιρετικά χρήσιμο για την έρευνα που πραγματοποιείται εδώ. Ο γιος, λοιπόν, του Αρίστωνος περιγράφει με εξαιρετική λογοτεχνικότητα αυτά που διαδραματίζονται κατά την διάρκεια των αθηναϊκών συνελεύσεων, δικών στα δικαστήρια, θεατρικών παραστάσεων και συγκεντρώσεων σε στρατόπεδα: επικρατεί μια αδιανόητη φωνασκία σε σημείο που μέχρι και οι πέτρες αντιλαλούν και, μάλιστα, αυτή η οχλοβοή, πέρα από τον απίστευτο θόρυβο που προκαλεί, δεν έχει λογική συνοχή, αφού ο καθένας υποστηρίζει ό,τι τού κατέβει στο κεφάλι (σημειώνεται αυτή η λαϊκή, κάπως, έκφραση, προκειμένου να αποδοθεί όσο το δυνατόν καλύτερα η πλατωνική ειρωνεία). Το πλατωνικό αυτό εδάφιο, πέρα από το ότι παρέχει κατατοπιστική εικόνα για τον τρόπο με τον οποίον διεξάγονταν, μεταξύ άλλων, και οι συζητήσεις στην Εκκλησία του Δήμου ή οι δίκες στα δικαστήρια, δύναται να εξηγήσει και την κακή πορεία που ακολούθησε ο Κριτίας, παρά την φιλοσοφική του συνύπαρξη με τον Σωκράτη. Εν ολίγοις, ο Πλάτων εξηγεί ότι μέσα σε αυτό το απίστευτο βουητό, ακόμα και η πιο πεπαιδευμένη φιλοσοφικώς φύση θα παρασυρθεί από την πλειοψηφία και θα υιοθετήσει τις απόψεις που επικροτούν οι πολλοί.[1283]

Πολιτειολογικά τα παραπάνω εξηγούν εκ νέου αυτό που έχει διατυπωθεί στην διδακτορική αυτήν διατριβή: οι μεγάλοι πολιτικοί είναι έρμαια της άμεσης δημοκρατίας, αφού ο *δῆμος* έχει μεγαλύτερη θεσμική ισχύ από αυτούς. Υπό αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, ο Κριτίας δεν διαφέρει, λόγου χάριν, από τον Νικία: ο πρώτος καταντά ανήθικος, διότι η συναναστροφή του με την πλειοψηφία τον αναγκάζει να λησμονήσει τα σωκρατικά διδάγματα, ο δεύτερος ακολουθεί τυφλά τον *δῆμον* ακόμα και σε περιπτώσεις που όφειλε να εμπιστευτεί το προσωπικό του ένστικτο. Βέβαια, το παραπάνω επιχείρημα ανατρέπεται, προς στιγμήν, αν λάβει κανείς κατά νου το ότι ο Κριτίας ασκεί, τελικά, τυραννική διακυβέρνηση, κάτι που σημαίνει ότι όχι, απλώς, δεν παρασύρεται από τον αθηναϊκό *δῆμον*, αλλά, αντιθέτως, τού επιβάλλεται. Ο Πλάτων προσφέρει και πάλι λύση του ερμηνευτικού προβλήματος, όταν υποστηρίζει ότι η άμετρη

[1283] Βλ. Πλ. *Πολ.* 492b-c: *ὅταν, εἶπον, συγκαθεζόμενοι ἀθρόοι πολλοὶ εἰς ἐκκλησίας ἢ εἰς δικαστήρια ἢ θέατρα ἢ στρατόπεδα ἤ τινα ἄλλον κοινὸν πλήθους σύλλογον σὺν πολλῷ θορύβῳ τὰ μὲν ψέγωσι τῶν λεγομένων ἢ πραττομένων, τὰ δὲ ἐπαινῶσιν, ὑπερβαλλόντως ἑκάτερα, καὶ ἐκβοῶντες καὶ κροτοῦντες, πρὸς δ' αὐτοῖς αἵ τε πέτραι καὶ ὁ τόπος ἐν ᾧ ἂν ὦσιν ἐπηχοῦντες διπλάσιον θόρυβον παρέχωσι τοῦ ψόγου καὶ ἐπαίνου. ἐν δὴ τῷ τοιούτῳ τὸν νέον, τὸ λεγόμενον, τίνα οἴει καρδίαν ἴσχειν; ἢ ποίαν ἂν αὐτῷ παιδείαν ἰδιωτικὴν ἀνθέξειν, ἣν οὐ κατακλυσθεῖσαν ὑπὸ τοῦ τοιούτου ψόγου ἢ ἐπαίνου οἰχήσεσθαι φερομένην κατὰ ῥοῦν ᾗ ἂν οὗτος φέρῃ, καὶ φήσειν τε τὰ αὐτὰ τούτοις καλὰ καὶ αἰσχρὰ εἶναι, καὶ ἐπιτηδεύσειν ἅπερ ἂν οὗτοι, καὶ ἔσεσθαι τοιοῦτον;*

δουλεία αποτελεί λογικό επακόλουθο της απεριόριστης ελευθερίας.[1284] Ο Κριτίας, επομένως, ακριβώς επειδή αισθάνεται να συνθλίβεται η προσωπικότητά του εντός των αποπνικτικών δεσμών της δημοκρατίας του καιρού του, οδηγείται στο αντίθετο άκρο και αποφασίζει να καταστείλει ολοκληρωτικά την δύναμη της μάζας.

Η συζήτηση επανέρχεται στον Κριτία στο 1.2.24 των *Ἀπομνημονευμάτων* του Ξενοφώντα. Ο συγγραφέας επισημαίνει εκ νέου ότι για όσο διάστημα συναναστρεφόταν τον Σωκράτη, ο Κριτίας κατόρθωνε να επικρατεί των κακών επιθυμιών του. Όταν, εντούτοις, ο μετέπειτα αρχιτύραννος των *Τριάκοντα* εξορίστηκε στην Θεσσαλία, ήλθε σε επαφή με ανθρώπους άδικους και άνομους. Είναι προφανές ότι ο Κριτίας δεν κατάφερε να χαλιναγωγήσει τα ηδονικά του ένστικτα και υπέκυψε στις κολακείες τρίτων, επιλέγοντας, έτσι, την ακολασία και απορρίπτοντας την δικαιοσύνη. Ο Ξενοφών συμπληρώνει ότι δεν ήταν αλλόκοτη ή απρόσμενη η μετατροπή του Κριτία σε υποκείμενο αλαζονικό, αφού ο γιος του Καλλαίσχρου καμάρωνε για την καταγωγή του, υπερηφανευόταν για την περιουσία του, επαιρόταν για την πολιτική του ισχύ και απελάμβανε τα παινέματα των κολάκων. Ο Κριτίας, απομακρυνόμενος από τον Σωκράτη για μεγάλο χρονικό διάστημα, διέφθειρε την ψυχή του και έγινε, αναπόφευκτα, οιηματίας.[1285] Η υπερασπιστική γραμμή του Ξενοφώντα είναι ορθή συλλογιστικά και πετυχαίνει να ανατρέψει τις αβάσιμες μομφές εναντίον του Σωκράτη.[1286]

[1284] Βλ. Πλ. *Πολ.* 564a: *ἡ γὰρ ἄγαν ἐλευθερία ἔοικεν οὐκ εἰς ἄλλο τι ἢ εἰς ἄγαν δουλείαν μεταβάλλειν καὶ ἰδιώτῃ καὶ πόλει. εἰκὸς γάρ. εἰκότως τοίνυν, εἶπον, οὐκ ἐξ ἄλλης πολιτείας τυραννὶς καθίσταται ἢ ἐκ δημοκρατίας, ἐξ οἶμαι τῆς ἀκροτάτης ἐλευθερίας δουλεία πλείστη τε καὶ ἀγριωτάτη*.

[1285] Βλ. Ξενοφ. *Ἀπομνημ.* 1.2.25: *τοιούτων δὲ συμβάντων αὐτοῖν, καὶ ὠγκωμένω μὲν ἐπὶ γένει, ἐπηρμένω δ' ἐπὶ πλούτῳ, πεφυσημένω δ' ἐπὶ δυνάμει, διατεθρυμμένω δὲ ὑπὸ πολλῶν ἀνθρώπων, ἐπὶ δὲ πᾶσι τούτοις διεφθαρμένω καὶ πολὺν χρόνον ἀπὸ Σωκράτους γεγονότε, τί θαυμαστὸν εἰ ὑπερηφάνω ἐγενέσθην;*

[1286] Αξίζει να σχολιαστεί αυτό που γράφει ο Καλλιγάς [Μπάλλα (1997) 9-10]: «Ενώ ο Σωκράτης παρουσιάζεται ως ο ιδεώδης διδάσκαλος και καθοδηγητής σε θέματα ηθικής, η διδασκαλία του αποδεικνύεται απροσδόκητα αναποτελεσματική. Κανένας από τους συνομιλητές του δεν φαίνεται να αποχωρεί από τη συζήτηση μαζί του με κάποια σημάδια ηθικής βελτίωσης, ενώ είναι γνωστό ότι στον στενό κύκλο των μαθητών του περιλαμβάνονταν νέοι που, με πρώτον τον Αλκιβιάδη, αποδείχτηκαν στη συνέχεια παραδειγματικές περιπτώσεις κυνικού αμοραλισμού. Από την άλλη μεριά, η υψηλόφρονη, εκ μέρους του Σωκράτη, αντιμετώπιση του θανάτου ως *ἀγαθοῦ* (*Ἀπολ.* 40c5 επ.) δεν φαίνεται να είχε ιδιαίτερη απήχηση στους πιστούς μαθητές του, που ώς το τέλος προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να αποτρέψουν τη θανάτωσή του. Επίσης, ενώ εκείνος εμφανίζεται να ισχυρίζεται ότι είναι «ο μόνος που εξασκεί την αληθινή πολιτική τέχνη» (*Γοργ.* 521d6-7), γνωρίζουμε ότι, στην πραγματικότητα, η όποια εμπλοκή του στα κοινά της πόλης του υπήρξε ολωσδιόλου ατελέσφορη. Τι λοιπόν; Ο Σωκράτης, παρά την αναμφισβήτητη ειλικρίνειά του κατά τις φιλοσοφικές του αναζητήσεις και την ακλόνητη ηθική του ακεραιότητα ως άτομο, όσον αφορά την κοινωνική του παρουσία στάθηκε, στα μάτια του μαθητή του, ένας αποτυχημένος; Διότι αν η αποστολή του φιλοσόφου δεν εξαντλείται στην εξάσκηση μιας φίλαυτης vita contemplativa, αλλά συμπεριλαμβάνει τη μέριμνα για την απήχηση της θεωρητικής του δράσης στον περίγυρό του, τότε η συνεισφορά του Σωκράτη εμφανίζεται απογοητευτικά πενιχρή». Τα επιχειρήματα αυτά είναι εσφαλμένα επιστημονικώς και χρήζουν διορθώσεως. Κατ' αρχάς, η αντίληψη ότι «κανένας από τους συνομιλητές του δεν φαίνεται να αποχωρεί από τη συζήτηση μαζί του με κάποια σημάδια ηθικής βελτίωσης» δεν ευσταθεί, ήτοι δεν επιβεβαιώνεται από την βασική πηγή που διαθέτουμε για τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα. Επί παραδείγματι, ο Φαίδρος στον ομώνυμο πλατωνικό

Εν συνεχεία, ο Ξενοφών προσθέτει επιχείρημα ουσιώδες, φιλοσοφικά εύστοχο και επαρκώς περιγραφικό του ανθρώπου κατά τα έτη της νιότης του: ο άνθρωπος είναι περισσότερο απερίσκεπτος και παρορμητικός στην νεανική του ηλικία, όταν και παρουσιάζει και μεγαλύτερη ροπή προς την ανηθικότητα, εξαιτίας και των βιαστικών αποφάσεων που λαμβάνει. Ο Κριτίας συναναστράφηκε τον Σωκράτη κατά το «ευάλωτο» για τον ίδιο χρονικό διάστημα των νεανικών του χρόνων, παρά ταύτα δεν οδηγήθηκε στην ακολασία, χάρη στο φιλοσοφικό τόξευμα που δέχτηκε από την λαμπρή σωκρατική διδασκαλία. Καταλήγει, επομένως, ο συγγραφεύς των

διάλογο, αφού έχει περατώσει την διαλεκτική συνδιαλλαγή του με τον Σωκράτη, είναι εμφανώς ανανεωμένος φιλοσοφικά και ηθικά, αφού η παλινωδία τού Σωκράτη τον έχει μαγέψει, με αποτέλεσμα να έχει λησμονήσει τον βάναυσο λόγο του Λυσία (πρώτος λόγος του *Φαίδρου*), που συνδέει τον έρωτα με τον καθαρό ωφελιμισμό και την σωματική ηδονή. Βλ. Πλ. *Φαῖδρ*. 257c. Έπειτα, ο Καλλιγάς λανθασμένα επικαλείται την περίπτωση του Αλκιβιάδη για να αποδείξει την αναποτελεσματικότητα του Σωκράτη ως δασκάλου· και μόνο το γεγονός ότι το τέκνο του Κλεινία ντρέπεται να αντικρίσει τον Σωκράτη και κάθε φορά που τον συναντά αισθάνεται ενοχές για τον τρόπο ζωής που διάλεξε (προτίμησε την πολιτική και απέρριψε την φιλοσοφία), αποδεικνύει ότι ο Σωκράτης πέτυχε στην διδασκαλική του αποστολή. Βλ. σχετικά Πλ. *Συμπ*. 215d-216b. Δεν ευθύνεται ο γιος του Σωφρονίσκου για το ότι ο Αλκιβιάδης, ενώ κοινώνησε φιλοσοφίας, επέλεξε να εισέλθει στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα, τον κατεξοχήν χώρο της κολακείας και της ανηθικότητας. Κατόπιν, η αδυναμία του Σωκράτη να πείσει τους μαθητές του να εκλάβουν τον θάνατο ως κάτι αγαθό, δεν συνεπάγεται διδασκαλική αποτυχία του Σωκράτη, αντιθέτως δείχνει το διανοητικό χάσμα ανάμεσα στην εκλεκτή φιλοσοφική φύση και τους μαθητές. Εξάλλου, ο Σωκράτης διακηρύττει στον πλατωνικό *Γοργία* (469c και 475b) ότι είναι προτιμότερο να υφίστασαι την αδικία, παρά να την διαπράττεις. Όχι μόνο οι μαθητές του, αλλά και το σύνολο της αθηναϊκής κοινωνίας θα θεωρούσε τις απόψεις αυτές το λιγότερο ως αλλόκοτες, αν όχι και παρανοϊκές. Μια πνευματική, όμως, ιδιοφυΐα δεν δύναται να κριθεί με τα μέτρα και τα σταθμά της πλειοψηφίας, διότι, κατ' αυτόν τον τρόπο, αδικούνται τόσο οι πολλοί, που πασχίζουν να προσεγγίσουν άφταστο νοητικώς επίπεδο, όσο και η μονάδα, που είναι δέκτης φθόνου λόγω της υπεροχής της. Όσο για τον θάνατο, συνιστά καθαρά φιλοσοφική έννοια, η εμπέδωση της οποίας αποτελεί, μάλιστα, προϋπόθεση βασικότατη για την ανάδειξη του ατόμου και σε ικανό πολιτικό. Ο ιδανικός άρχων αδιαφορεί για την σωματική του ακεραιότητα (δηλαδή, δεν θέτει ως αυτοσκοπό την παράταση της ζωής του· Πλ. *Γοργ*. 512e), όπως ακριβώς επέλεξε να θυσιαστεί ο Σωκράτης, προκειμένου να τηρήσει τους νόμους της πόλης του. Ο γιος του Σωφρονίσκου απαιτεί, δηλαδή, από τον αδικούντα πολιτικό να δεχτεί την πρέπουσα τιμωρία (αφού έχει παραδοθεί εθελουσίως στις αρχές), προκειμένου να γιατρευτεί η ψυχή του· αν ο πολιτικός συνεχίσει να αδικεί, η ψυχή του νοσεί ανεπανόρθωτα (Πλ. *Γοργ*. 479a-481b). Όπως φαίνεται, πολλοί σύγχρονοι ερευνητές δεν ερμηνεύουν τον Σωκράτη ως Σωκράτη, αλλά με βάση το αν οι ίδιοι μπορούν να ζήσουν σαν τον ξακουστό φιλόσοφο. Επειδή αδυνατούν να πράξουν κάτι τέτοιο, τον απορρίπτουν ως αναποτελεσματικό δάσκαλο στην καλύτερη περίπτωση και στην χειρότερη ως ουτοπικό διανοητή. Τέλος, η φράση «η όποια εμπλοκή του στα κοινά της πόλης του υπήρξε ολωσδιόλου ατελέσφορη» εγείρει το εξής ερώτημα: η επιτυχία στην πολιτική αξιολογείται με βάση τον ωμό ρεαλισμό ή το αν ο πολιτευόμενος καταφέρνει να μην αδικήσει αυτούς τους οποίους κυβερνά; Διότι ο Σωκράτης πολιτεύεται με τρόπο καθαρά φιλοσοφικό, ήτοι σχεδόν αυτοκτονικό (πλην όμως, ηθικό). Πετυχαίνει, δε, να παραμείνει πιστός στις ηθικές του αρχές και να μην αδικήσει τους συμπολίτες του. Παροιμιώδης η ηθικότατη και απειλητική της ζωής του στάση που τήρησε κατά την διάρκεια της δίκης των στρατηγών που δεν περισυνέλεξαν τους ναυαγούς μετά την ναυμαχία των Αργινουσών. Βλ. σχετικά Ξενοφ. *Ἑλλην*. 1.7.15-16. Ο Δεσποτόπουλος (1983) 19 απαντά με φιλοσοφική οξυδέρκεια: «Ἀποτελεῖ θλιβερὸ ὑποβιβασμὸ τῆς πολιτικῆς ὁ περιορισμός της ἁπλῶς στὴν εὕρεση τοῦ δυνατοῦ, καθὼς καὶ ὁ ἀντίστοιχος κάπως ἐντοπισμός της ἁπλῶς στὴν κατάκτηση καὶ διατήρηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ὅπως ἡ εὕρεση τοῦ δυνατοῦ περιέχεται ἀναμφίβολα στὴν πολιτική, ἀλλὰ δὲν ἐξαντλεῖ τὴν οὐσία της, ἀντίστοιχα ἡ κατάκτηση καὶ διατήρηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀποτελεῖ μέγα πρόβλημα τῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ ἢ τὸ κύριο ἔστω πρόβλημά της· εἶναι μᾶλλον προκαταρκτικὸ πρόβλημα, ποὺ ἀπαραίτητα πρέπει ν' ἀντιμετωπίζεται ὀρθά, ὄχι ὅμως σὰν νὰ ἔχει αὐταξία ἡ εὔστοχη λύση του, ἀλλὰ μόνο γιὰ νὰ τεθοῦν εὔστοχα, καὶ νὰ λύνονται ἀδιάκοπα μὲ προϋπόθεση τὴν ὀρθὴ λύση του, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ καὶ μὲ τὰ ἐφόδια τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τὰ οὐσιαστικὰ προβλήματα καθημερινῆς καὶ ὑπερκαθημερινῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων τῆς προκείμενης κοινωνίας, ἐφαρμογῆς σύστοιχα καὶ προαγωγῆς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς προκείμενης ἐποχῆς. Αὐτὸ εἶναι τὸ κύριο πρόβλημα τῆς πολιτικῆς». Για υπερασπιστικό του Σωκράτη επιχείρημα βλ. και MacCloskey (2017) 234.

Ἀπομνημονευμάτων στο συμπέρασμα ότι ο Σωκράτης αδίκως κατηγορείται για διαφθορά των νέων.[1287] Συμπληρώνεται εδώ ότι ο Σωκράτης όχι, απλώς, είναι αθώος, αλλά και εξαιρετικά επιτυχημένος σαν δάσκαλος, αφού παρέλαβε φύση νεανική και, άρα, εν δυνάμει ανεξέλεγκτη και κατόρθωσε να χαλιναγωγήσει τις ενστικτώδεις ορμές της.[1288]

Ακολούθως, ο Ξενοφών συνεχίζει να εκθέτει υπερασπιστική του Σωκράτους επιχειρηματολογία, καταφεύγοντας – μιμούμενος, τρόπον τινά, τον δάσκαλό του – σε παραδείγματα αντλημένα από την καθημερινή ζωή. Ο δάσκαλος του αυλού ή της κιθάρας δεν δέχεται μομφές από τους υπόλοιπους ανθρώπους σε περίπτωση που κάποιος επαρκώς καταρτισμένος μαθητής του μεταβεί σε νέο δάσκαλο και παρουσιάσει χειρότερες επιδόσεις. Για το κακό αυτό αποτέλεσμα, ευθύνη υπέχει ο δεύτερος δάσκαλος και όχι ο πρώτος, κάτω από την θετική επίδραση τού οποίου ο μαθητής διακρίθηκε στο γνωστικό αντικείμενο με το οποίο καταπιάστηκε. Το αυτό συμβαίνει, όμως, και στον τομέα της ηθικής: όταν ο ηθικός γιος ενός πατέρα γίνει, εξαίφνης, ασύνετος λόγω της κακής επίδρασης που τού ασκεί η συναναστροφή του με άλλο άτομο, ο πατέρας του θα αναπολήσει την ευεργετική επιρροή που είχε πάνω στο παιδί του ο προηγούμενος δάσκαλος. Όλα αυτά υποδηλώνουν ότι ο άνθρωπος είναι σε κάθε στιγμή της ζωής του υπεύθυνος για τις αποφάσεις του και δεν είναι λογικώς ορθό να ενοχοποιείται το ωφέλιμο για την ψυχή του παρελθόν, την στιγμή που το παρόν τυγχάνει να είναι βλαπτικό και αλλοιωτικό της ιδιοσυστασίας του προς το ηθικώς χείριστον. Ο ίδιος, δε, ο Σωκράτης, σημειώνει ο Ξενοφών, έζησε ενάρετα και με σωφροσύνη, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο· διότι εύλογα θα μπορούσε να κατηγορηθεί ο Σωκράτης, στην περίπτωση που δεν έπραττε, μεν, ο

[1287] Βλ. Ξενοφ. *Ἀπομνημ.* 1.2.26: *εἶτα, εἰ μέν τι ἐπλημμελησάτην, τούτου Σωκράτην ὁ κατήγορος αἰτιᾶται; ὅτι δὲ νέω ὄντε αὐτώ, ἡνίκα καὶ ἀγνωμονεστάτω καὶ ἀκρατεστάτω εἰκὸς εἶναι, Σωκράτης παρέσχε σώφρονε, οὐδενὸς ἐπαίνου δοκεῖ τῷ κατηγόρῳ ἄξιος εἶναι; οὐ μὴν τά γε ἄλλα οὕτω κρίνεται*.

[1288] Σε κάθε περίπτωση, στον πλατωνικό *Γοργία* ο ομώνυμος σοφιστής υποστηρίζει ότι ο κατέχων την ρητορική ενδέχεται να την χρησιμοποιήσει εις βάρος της πόλεώς του· εν τοιαύτη περιπτώσει, όμως, δεν είναι σωστό να κατηγορηθεί ο δάσκαλός του, ο οποίος είχε ευγενείς προθέσεις και προσπάθησε να προστατέψει και εμποδίσει τον διδασκόμενο από την διάπραξη αναλόγων ακροτήτων. Αντίστοιχα, σημειώνει ο Γοργίας, δεν μπορούμε να εγκαλέσουμε τον δάσκαλο της πυγμαχίας, αν ο άρτια εκπαιδευμένος μαθητής του αρχίσει να βιαιοπραγεί εναντίον των γονέων του (περί του επιχειρήματος της παλαίστρας, βλ. Πλ. *Γοργ.* 456d-e). Βλ. Πλ. *Γοργ.* 457a-c: *οἱ δὲ μεταστρέψαντες χρῶνται τῇ ἰσχύϊ καὶ τῇ τέχνῃ οὐκ ὀρθῶς. οὔκουν οἱ διδάξαντες πονηροί, οὐδὲ ἡ τέχνη οὔτε αἰτία οὔτε πονηρὰ τούτου ἕνεκά ἐστιν, ἀλλ' οἱ μὴ χρώμενοι οἷμαι ὀρθῶς. ὁ αὐτὸς δὴ λόγος καὶ περὶ τῆς ῥητορικῆς. δυνατὸς μὲν γὰρ πρὸς ἅπαντάς ἐστιν ὁ ῥήτωρ καὶ περὶ παντὸς λέγειν, ὥστε πιθανώτερος εἶναι ἐν τοῖς πλήθεσιν ἔμβραχυ περὶ ὅτου ἂν βούληται· ἀλλ' οὐδέν τι μᾶλλον τούτου ἕνεκα δεῖ οὔτε τοὺς ἰατροὺς τὴν δόξαν ἀφαιρεῖσθαι— ὅτι δύναιτο ἂν τοῦτο ποιῆσαι—οὔτε τοὺς ἄλλους δημιουργούς, ἀλλὰ δικαίως καὶ τῇ ῥητορικῇ χρῆσθαι, ὥσπερ καὶ τῇ ἀγωνίᾳ. ἐὰν δὲ οἷμαι ῥητορικὸς γενόμενός τις κᾆτα ταύτῃ τῇ δυνάμει καὶ τῇ τέχνῃ ἀδικῇ, οὐ τὸν διδάξαντα δεῖ μισεῖν τε καὶ ἐκβάλλειν ἐκ τῶν πόλεων. ἐκεῖνος μὲν γὰρ ἐπὶ δικαίου χρείᾳ παρέδωκεν, ὁ δ' ἐναντίως χρῆται. τὸν οὖν οὐκ ὀρθῶς χρώμενον μισεῖν δίκαιον καὶ ἐκβάλλειν καὶ ἀποκτεινύναι ἀλλ' οὐ τὸν διδάξαντα*. Ανάλογη, λοιπόν, επιχειρηματολογία δύναται να χρησιμοποιηθεί και προς υπεράσπιση του Σωκράτη.

ίδιος κάτι επονείδιστο, αλλά εγκωμίαζε τους ανήθικους ανθρώπους (κάτι τέτοιο θα αποτελούσε μη προσπελάσιμη αντίφαση και θα δικαίωνε τους κατηγόρους του). Κατά συνέπεια, το τέκνο της Φαιναρέτης διήγε βίο συνετό και επαινούσε, αντιστοίχως, τους κατέχοντες την αρετή της σωφροσύνης. Αυτά, με την σειρά τους, υποδηλώνουν ότι ο Κριτίας έγινε χειρότερος άνθρωπος εξαιτίας της από πλευράς του εγκατάλειψης του σωκρατικού προτύπου.

Από το 1.2.29 μέχρι και το 1.2.39 παρατίθενται από τον Ξενοφώντα χαρακτηριστικά στιγμιότυπα σχετιζόμενα με την προσωπική σχέση Κριτία και Σωκράτη. Ο γιος, λοιπόν, του Σωφρονίσκου και της Φαιναρέτης πληροφορήθηκε, κάποτε, ότι ο Κριτίας είναι σφοδρά ερωτευμένος με τον Ευθύδημο και προσπαθεί να τον παρασύρει στην απόλαυση της σωματικής ηδονής. Είναι εμφανές, ας σχολιαστεί εδώ, ότι ο Κριτίας παίζει τον ρόλο του *ἐραστοῦ* και ο Ευθύδημος αυτόν του *ἐρωμένου*.[1289] Γι' αυτόν τον λόγο ακριβώς, ο Σωκράτης νουθετεί τον Κριτία, τονίζοντας πως ο δεύτερος ενεργεί δουλοπρεπώς και με τρόπο που δεν αρμόζει σε *χρηστὸν* άνδρα, από την στιγμή που, δρώντας όπως οι φτωχοί που ζητούν ελεημοσύνη, εκλιπαρεί για σεξουαλικές επαφές, ήτοι για κάτι καθόλου *ἀγαθόν*.[1290]

Η στάση αυτή του Σωκράτη, καταδικαστική της σωματικής ηδονής, δεν προξενεί εντύπωση στον ερευνητή και, ιδίως, στον εξειδικευμένο πλατωνιστή, αφού παρουσιάζεται γλαφυρότατα και από την πλατωνική πένα.[1291] Στο πλατωνικό *Συμπόσιον* (215a–219e), ο όμορφος Αλκιβιάδης, όταν όλοι οι συνδαιτυμόνες έχουν ολοκληρώσει τους λόγους τους περί έρωτος, θα αναλάβει με θάρρος να εξυμνήσει τον έρωτα προσωποποιημένο, δηλαδή τον ίδιο τον Σωκράτη. Η αφήγηση του τέκνου τού Κλεινία ενέχει στοιχεία προσωπικού δράματος, αφού με τον βαθύβλυστο εξομολογητικό του τόνο ο τρανός πολιτικός άνδρας διηγείται πώς απέτυχε να κατακτήσει ερωτικά τον Σωκράτη και, συνάμα, κατορθώνει να τον αναγάγει σε αιώνιο πρότυπο φιλοσοφικού ανδρός, αγέρωχου σωματικά και νοητικά, ώστε και να προβαίνει σε αποκήρυξη της σωματικής απόλαυσης, από την στιγμή που αυτή δεν δύναται να προσφέρει και πνευματικά ωφελήματα στους δύο άνδρες. Ο Αλκιβιάδης συνταράσσεται ψυχικώς από την απαστράπτουσα πνευματικώς διαλεκτική του Σωκράτη και φτάνει στο σημείο να τον κατατάσσει σε υψηλότερη

[1289] Συνοπτικά περί της σεξουαλικότητας κατά την κλασική περίοδο βλ. Brisson (2006) 230-231. Βλ., επιπλέον, Winkler (1990) και Halperin (1990) 53-71.

[1290] Βλ. Ξενοφ. *Ἀπομνημ.* 1.2.29: *Κριτίαν μὲν τοίνυν αἰσθανόμενος ἐρῶντα Εὐθυδήμου καὶ πειρῶντα χρῆσθαι, καθάπερ οἱ πρὸς τἀφροδίσια τῶν σωμάτων ἀπολαύοντες, ἀπέτρεπε φάσκων ἀνελεύθερόν τε εἶναι καὶ οὐ πρέπον ἀνδρὶ καλῷ κἀγαθῷ τὸν ἐρώμενον, ᾧ βούλεται πολλοῦ ἄξιος φαίνεσθαι, προσαιτεῖν ὥσπερ τοὺς πτωχοὺς ἱκετεύοντα καὶ δεόμενον προσδοῦναι, καὶ ταῦτα μηδενὸς ἀγαθοῦ.*

[1291] Για κατατοπιστική περιγραφή της παιδεραστίας στην αρχαιότητα, βλ. Συκουτρής (2005) 44-73. Συνοπτικά βλ. και Ἀποστολίδης (2022) 82-84.

ρητορικά θέση από τον δεινό στις αγορεύσεις Περικλή.[1292] Ο σιληνόμορφος Σωκράτης, ο άσχημος εμφανισιακά άνδρας, είναι ολότελα διαφορετικός από τους υπόλοιπους· το αθλοθέτημα των λόγων του αδιαφορεί για την ηδονή και φέρνει στο προσκήνιο την άδολη και παρθένα αφοσίωση στην πνευματικότητα. Ο γόης της εποχής, Αλκιβιάδης, όταν εγκαταλείπει την σωκρατική διδασκαλία, παρασύρεται από τις τιμές του αθηναϊκού *δήμου* (εδώ ο Πλάτων εκθέτει ανάλογη με τον Ξενοφώντα υπερασπιστική του Σωκράτη επιχειρηματολογία)· όταν, εντούτοις, συναντά και πάλι τον Σωκράτη, ντρέπεται για την κατάντια του και αισθάνεται ενοχές για την απόφασή του να θέσει τον φιλοσοφικό τρόπο ζωής στο περιθώριο. Παρά ταύτα, δέχθηκε ισχυρά δαγκώματα από την φιλοσοφία του Σωκράτη, η οποία δαγκώνει στην καρδιά και προξενεί πόνο χειρότερο και από αυτόν της έχιδνας. Εξάλλου, ο Σωκράτης κρύβει μέσα στην ψυχή του μοναδικά αγάλματα αρετής, τέτοια που ελάχιστοι δύνανται να κατανοήσουν.[1293] Ο Αλκιβιάδης, όμως, στον οποίον αποκαλύφτηκαν, φρονεί πως αξίζει να χαρίσει το σώμα του στον Σωκράτη· ο δεύτερος, αντιθέτως, τρανός πνευματικά και ασυγκίνητος από τα νεανικά θέλγητρα που έχει ενώπιόν του, θεωρεί την ανταλλαγή μη συμφέρουσα: ο Αλκιβιάδης επιθυμεί να χαρίσει το σώμα του στον Σωκράτη, για να λάβει ως αντάλλαγμα όλη την φιλοσοφική γνώση του ανδρός. Ο ηγέτης των *πονηρῶν* και γιος του Κλεινία εξυφαίνει μηχανορραφία, αφού βούλεται να δώσει χάλκινα (σωματική απόλαυση), για να πάρει πίσω χρυσάφι, δηλαδή απαιτεί μέσα από το σεξ να τού κοινωνηθεί όλος ο διανοητικός πλούτος της εσωτερικότητας του Σωκράτη. Ο φημισμένος φιλόσοφος δεν είναι αφελής: οι δύο άνδρες ξαπλώνουν στο ίδιο κρεβάτι και ο άσχημος Σωκράτης, μέσω της άρνησής του να προχωρήσει σε σεξουαλική επαφή, ταπεινώνει τον κούκλο της εποχής, Αλκιβιάδη. Κάτι ανάλογο, λοιπόν, θα πρέπει να συνέβη και με τον Κριτία, όχι, βέβαια, στο ερωτικό επίπεδο: ο γιος του Καλλαίσχρου πλησίασε τον Σωκράτη, προκειμένου να αντλήσει από αυτόν πλεονεκτήματα πνευματικά, χρήσιμα πάντοτε στον πολιτικό στίβο· εν

[1292] Βλ. Συκουτρής (2005) 184: «Καὶ ὁ Σωκράτης πραγματοποιεῖ ὅ,τι οἱ σοφισταὶ μὲ τόσην προσπάθειαν ἐπιζητοῦν καὶ μὲ τόσην τυμπανοκρουσίαν διαφημίζουν: τὸ γοητεύειν καὶ φαρμάσσειν τὰς ψυχάς. Ἀλλ' ἡ ρητορική του δὲν εἶναι ὁ παφλασμὸς τῶν μεγαλοστόμων φράσεων τοῦ Γοργίου, οὔτε ὁμοιάζει μὲ τὴν καταπλήσσουσαν εὐγλωττίαν τοῦ Περικλέους – καὶ ἀπὸ τὸν Φαῖδρον γνωρίζομεν πόσον τὴν ἐξετίμα ὁ Πλάτων. Εἶναι κάτι ποὺ ἀναμοχλεύει ὡς τ' ἀμέτρητά της βάθη μὲ πρωτάκουστον δύναμιν τὴν ψυχὴν καὶ τοῦ ἀναισχυντοτέρου ἀνθρώπου. Ἐξωτερικὰ στολίδια δὲν μεταχειρίζεται· εἶναι πεζὴ καὶ κοινὴ καὶ ἁπλῆ, ὅπως κάθε μεγάλη ἀλήθεια. Μὲ κολακείας δὲν ἐργάζεται· κατακτᾷ ἴσα ἴσα τὸν ἀκούοντα τὴν ὥραν ποὺ τὸν ταπεινώνει – μὲ τὸ νὰ τὸν ταπεινώνῃ 215e-216c».

[1293] Φιλοσοφικά το θέτει ο Τσάτσος (2019) 70: «Κάθε διαλεχτός ἄνθρωπος, κάθε ἀνθρώπινη φυσιογνωμία μέ αἰσθαντική ποιότητα, ἔχει ἕνα σημεῖο, μιά στιγμή, μιάν ὄψη πού ὑπερβαίνει τό πραγματικό καί τόν συνδέει μέ ἕναν ἰδεατό κόσμο. Εἶναι τό σημεῖο, τό λογικά ἀσύλληπτο, ὅπου κάτι ὑλικό γίνεται σά γέφυρα πρός τό ὑπερπέραν, σάν παράθυρο, ἀπό ὅπου ξαφνικά ἀνακαλύπτεις τό μυστικό βάθος τῶν πραγμάτων». Ο Αλκιβιάδης είναι σε θέση να αντικρίσει αυτήν την έξοχη εσωτερικότητα του Σωκράτη, ακριβώς επειδή ο νεαρός είναι ερωτευμένος με τον σπουδαίο φιλόσοφο. Άρα, η υλικότητα του έρωτος γίνεται αφορμή για μετάβαση στην πνευματικότητα.

ολίγοις, ο Κριτίας αντιμετώπισε τον Σωκράτη σαν σοφιστή και, σαν μην έφτανε η προσβλητική απέναντι στον Σωκράτη συμπεριφορά του, όταν θεώρησε πως έλαβε όσα ήθελε, παράτησε τον φιλόσοφο και ασχολήθηκε με τις πολιτικές υποθέσεις.

Είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθεί εδώ μια σύντομη παρέκβαση. Παρόμοια, λοιπόν, στάση, επικριτική των άμετρων σωματικών απολαύσεων, υιοθετεί ο Σωκράτης και στον πλατωνικό *Φαῖδρον*. Ο πρώτος λόγος του έργου, αυτός του Λυσία,[1294] υποβιβάζει κατάφωρα τον έρωτα, εκλαμβάνοντάς τον ως πράξη καθαρά ωφελιμιστική και προωθητική της σαρκικής ηδονής.[1295] Ο Λυσίας γυρεύει να αποπλανήσει την αθηναϊκή νεολαία με το κάτωθι επιχείρημα: εγώ δεν σε αγαπώ, όπως ο *ἐραστής*, επομένως σε συμφέρει να δοθείς σε μένα, προκειμένου να γλιτώσεις από όλα τα κακά ενός παράφορου έρωτα. Σωστά επισημαίνει ο Θεοδωρακόπουλος (1948[7]) 83–84 ότι «τὸ περιεχόμενο τοῦ λόγου αὐτοῦ εἶναι μιὰ ἀπροκάλυπτη αἰσθησιακότητα, ποὺ δὲν ἐπιδιώκει τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν ἱκανοποίηση τῆς ζωϊκῆς ὁρμῆς». Σε αυτό το τυχαίο συνονθύλευμα λέξεων, ο Σωκράτης απαντά με τον πρώτο λόγο του, ο οποίος εκουσίως εξετάζει το θέμα από την σκοπιά του Λυσία· η διαφορά, όμως, έγκειται στο ότι ο λόγος του φιλοσόφου είναι διαλεκτικός, αφού ορίζει με σαφήνεια τις έννοιες, κάτι που επιτρέπει στον Πλάτωνα να πει στον αναγνώστη ότι το να γράφεις σοφιστικά δεν είναι επίτευγμα δύσκολο.[1296] Ο Πλάτων δύναται να κερδίσει τους ρήτορες και τους σοφιστές στην έδρα τους, χρησιμοποιώντας, δηλαδή, τα ίδια λεκτικά μέσα. Με λίγα λόγια, ενισχύει το επιχείρημα του Λυσία, αλλά με τρόπο επιστημονικότερο. Ο Σωκράτης προβαίνει σε αποκατάσταση του αυτοθέλητου «αμαρτήματός» του, όταν εκφωνεί τον δεύτερο λόγο του, την περίφημη παλινωδία του. Εκεί, πια, ο Φαίδρος αναβαπτίζεται ηθικώς και πνευματικώς, αφού ο

[1294] Για ανάλυση βλ. Shorey (1933) 131-132 και Zuccante (1925) 132-136.

[1295] Βλ. σχετικά Bonetti (1964) 567: «Il discorso di Lisia svolge, in forma non organica e senza ben definire l'oggetto del discorso, la tesi paradossale che è meglio compiacere a chi non ama che a chi ama. Si noti che per Lisia non si tratta certo di negare la soddisfazione dei sensi, poichè, anzi, questo è il fine a cui mira il discorso, ma quella forma di μανία, di passione che è l'amore». Για τον λόγο του Λυσία στον πλατωνικό *Φαῖδρο*, βλ. και Burger (1978) 81-86.

[1296] Βλ. Θεοδωρακόπουλος (1948[7]) 127: «Καὶ ὁ πρῶτος λόγος τοῦ Σωκράτη τρομάζει κάπως τὸν πλατωνικὸ ἀναγνώστη, γιατὶ κι αὐτὸς ὁ λόγος περιορίζεται στὴ σωματικὴ ὁμορφιά. Ἀλλὰ ὁ σκοπὸς τοῦ λόγου αὐτοῦ εἶναι ν' αφαιρέσῃ τὸ προσωπεῖο ἀπὸ τὸ Λυσία, ἀπὸ τὴ ρητορικὴ καὶ τὴ σοφιστική, ν' ἀποκαλύψῃ καὶ νὰ ἐπεξεργασθῇ τὸ περιεχόμενο, τὸ πρόβλημα ποὺ κρύβει τὸ σοφιστικὸ κατασκεύασμα. Προτοῦ φανερωθῇ ὅ,τι θέλησε ν' ἀποκρύψῃ ὁ Λυσίας, δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ Σωκράτης ν' ανοίξῃ πόλεμο ἐναντίον του. Ὁ πρῶτος λόγος τοῦ Σωκράτη δὲν θέλει νὰ καταπολεμήσῃ τὸν τρόπο τοῦ βίου, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν κακὸν ἔρωτα, ἀλλὰ νὰ τὸν φανερώσῃ ἀνάγλυφα. Καὶ οἱ δύο λόγοι, τοῦ Λυσία καὶ ὁ πρῶτος τοῦ Σωκράτη, περιγράφουν τὸν κακὸν ἔρωτα καὶ ἀποτελοῦν ἀρνητικὰ τὰ εἰσόδια τοῦ τρίτου λόγου, τῆς παλινῳδίας, ἡ ὁποία θὰ φανερώσῃ ἀνόθευτα ὅλο τὸ ὕψος τῆς καθαρῆς θέας τοῦ καλοῦ ἔρωτος καὶ ἀπ' ἐκεῖ θὰ κριθοῦν καὶ οἱ δύο πρῶτοι». Βλ. και Θεοδωρακόπουλος (1948[7]) 123: «Ὅ,τι εἶναι ὁ πρῶτος λόγος τοῦ Σωκράτη στὸ *Φαῖδρο*, τὸ ἴδιο εἶναι ὁ λόγος τοῦ Σωκράτη στὸ *Μενέξενο,* δηλαδὴ οἱ λόγοι αὐτοὶ δὲν εἶναι ριζικὰ διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τῶν ρητόρων, ἀλλὰ εἶναι μόνον καλύτεροι. Ὁ Πλάτων θέλει ἔτσι νὰ δείξῃ, ὅτι ἔχει τὴ δύναμη να κατασκευάζῃ κι αὐτὸς λόγους παρόμοιους μὲ τοὺς ἐπαγγελματίες τῆς ρητορικῆς. Τοῦτο δὲν εἶναι τίποτα τὸ δύσκολο. Ἡ διαφορὰ εἶναι, ὅτι αὐτὸς μπορεῖ καὶ κάτι ἄλλο, ποὺ δὲν τὸ μποροῦν οἱ ρήτορες, νὰ προχωρήσῃ δηλαδὴ στὴ λογικὴ θεμελίωση τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων. Τοῦτο εἶναι ποὺ χωρίζει τὴ διαλεκτικὴ ἀπὸ τὴ ρητορική [...]. Ὁ Πλάτων θέλει να δείξῃ στοὺς νέους, ποὺ τόσο θαυμάζουν τὴ ρητορικὴ και σοφιστικὴ, ὅτι οἱ τέχνες αὐτὲς δὲν εἶναι ἀνυπέρβλητες, ὅπως νομίζουν. Ἔτσι στὸ ἴδιο εἶδος τοῦ λόγου καὶ μὲ τὰ ἴδια μέσα ὁ Πλάτων φανερώνεται ἀνώτερος ἀπὸ τὴ ρητορική». Πβ. και Tatsi (2013) 167.

Σωκράτης, μέσα από την πλατωνική συγγραφική τεχνουργία, αποδεικνύει ότι η σχέση δασκάλου και μαθητή είναι γνησίως φιλοσοφική και διά του παιδαγωγικού της χαρακτήρα[1297] υπερβαίνει την ανουσιότητα των σαρκικών απολαύσεων.[1298]

Προκειμένου να πείσει για την αγνή παιδαγωγική σχέση *ἐραστοῦ* και *ἐρωμένου*, ο Πλάτων επινοεί βαθύπνευστο και αειδύναμο φιλοσοφικώς μύθο, περιγραφικό και της προγεννητικής επαφής τής ψυχής με τις ιδέες. Κάθε, λοιπόν, φορά που ο *ἐραστὴς* αντικρίζει τον όμορφο νεανία, συντελείται εντός της ψυχής του σφοδρή πάλη, αγών μέγιστος. Η ανθρώπινη προσωπικότητα τριχοτομείται εκ νέου, όπως συνέβη και στην *Πολιτεία*, αλλά, πλέον, η φύση της αποδίδεται με εικόνα εξαιρετικά λογοτεχνική, ενδεικτική, ενδεχομένως, και των προσωπικών βιωμάτων του Πλάτωνος των συνυφασμένων με την σχέση του με τον Δίωνα:[1299] ο αναγνώστης καλείται να φανταστεί ένα άρμα, το οποίο κυβερνά ένας ηνίοχος με την συνδρομή δύο ίππων. Ο κυβερνήτης του άρματος αντιπροσωπεύει το *λογιστικόν*, το δεξί και ευγενές άλογο το *θυμοειδὲς* και το αριστερό, κακότροπο άλογο, το *ἐπιθυμητικόν*.[1300] Όταν το άτομο

[1297] Ωραία περιγράφει την ιδανική σχέση δασκάλου και μαθητή ο Ἀποστολίδης (2022) 86-87: «Φυσικά, καὶ σήμερα, ὅποιος διαθέτει πεῖρα διδασκαλίας ἢ οὐσιαστικῆς μαθητείας σὲ κάποιον ἄξιο τοῦ ὀνόματος δάσκαλο, σύμφωνος μὲ τὸν π υ ρ ῆ ν α τοῦ σωκρατικοῦ στοχασμοῦ ποὺ συνιστᾷ ἡ συνάρτηση Ἔρωτα κ' Ἐκπαίδευσης, θὰ ὁμολογήσῃ πὼς δίχως ἔ ρ ω τ α, τίποτε δὲν μεταδίδεται... Βεβαίως ὄχι τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς, μὰ τῆς ψυχικῆς ἰδιοσυστασίας, ποὺ ὁ προικισμένος δάσκαλος ξέρει ν' ανιχνεύῃ, ν' ἀπομονώνῃ καὶ ν' ἀγαπάῃ στὸν μαθητευόμενο, ἀσχέτως ἀδυναμιῶν ἢ ἐλαττωμάτων. Κι ἂν τίποτε δὲν διαθέτῃ ὁ μαθητὴς ἀξιαγάπητο, ἐνίοτε ἡ φιλομάθειά του καὶ μόνο, τὸ διψαλέο βλέμμα, τὸ θαυμαστικό, τοῦ μυούμενου, ἀρκεῖ! Κι ὅποιος νοιώθει τὰ πράγματα εἰς βάθος, θάχῃ καταλήξει πὼς κι ὁ πιὸ ἀσήμαντος 'ὀμορφαίνει' στὰ μάτια τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ, ποὺ κατ' ἐσωτερικὴν ἐπιταγὴ θεωρεῖ χ ρ έ ο ς, ἀ π ο σ τ ο λ ή του ν' ἀγαπᾷ καὶ γνωρίζει ποῦ ἔγκειται ἡ αληθινὴ ὀμορφιὰ τῆς ψυχῆς κάθε νέου. Κι ἂν τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ βρῇ νὰ τοῦ ἀγαπήσῃ, ἔ, τότε, δὲν καταφέρνει καὶ τίποτε νὰ τοῦ διδάξῃ, πλὴν ἴσως στεγνῶν ἐξισώσεων ἢ ξηρῶν κανόνων – μὴ Γ ν ώ σ η δηλαδή! Φυσικά, κ' ἐκ τοῦ ἀντιστρόφου, ὁ μαθητής, ἂν κάτι ἔστω δὲν 'ἀγαπάῃ', δὲν θαυμάζῃ στὸ δάσκαλο, ἀδυνατεῖ κι αὐτὸς ἀπ' τὴν πλευρά του νὰ προσλάβῃ ὅ,τιδήποτε. Νέος καὶ ἄπειρος δὲν τὸ συνειδητοποιεῖ παρ' ἴσως πολὺ ἀργότερα, πὼς αὐτὸ ἴσα-ἴσα, ὁ ὑ φ έ ρ π ω ν ἔ ρ ω ς κ' ἡ ἐπιδίωξη 'νὰ τὸν φτάσῃς', ἡ ζήλεια νὰ μὴν κοιτᾶν τὰ μάτια του ἄλλον περισσότερο ἀπὸ σένα, ν' ἀξιωθῇς σ' ὅ,τι ἐκεῖνος ἐκτιμᾷ (ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὸν πραγματικὸ ἔρωτα, μὲ τὸ ἰδανικὸ ταίρι!), εἶν' ἡ βασικὴ αἰτία μεταβίβασης ὁποιασδήποτε γνώσης ἀπὸ ἄνθρωπο σ' ἄνθρωπο». Ασφαλώς, πέρα από την φιλοσοφική ευστοχία και λογοτεχνικότητα της περιγραφής, αδυνατώ να καταλάβω γιατί ο Ἀποστολίδης χρησιμοποιεί γλωσσικούς βαρβαρισμούς, όπως «ὁ,τιδήποτε», «κ' ἡ ἐπιδίωξη» κ.ά.

[1298] Βλ. Συκουτρής (2005) 246-247: «Ἔτσι ὁ ἔρως γίνεται π α ι δ α γ ω γ ί α· παιδαγωγία ἡ ὁποία δὲν εἶν' ἐπαγγελματικὸν καθῆκον ἢ ματαιόδοξος ἐπίδειξις ἀνωτερότητος ἢ ὑπολογισμὸς ἀνταλλαγμάτων, ἀλλὰ προέκτασις τοῦ ἐγώ σου ἢ καλύτερα ἡ πρώτη πραγματοποίησις τοῦ ἐγώ σου τοῦ ἀληθινοῦ, μέσα εἰς ἀτμόσφαιραν μοιραίας, θαρρείς, καὶ προκαθωρισμένης ψυχικῆς συγγενείας, ὅπου σβήνει ἡ διάκρισις μαθητοῦ καὶ διδασκάλου, ὅπου δίδεις μαζὶ καὶ λαμβάνεις, ὅπου ἐνώπιος ἐνωπίῳ ὁμιλεῖς πρὸς τὸν ἑαυτόν σου. Ἀπὸ τοιαύτην σχέσιν μαθητοῦ καὶ διδασκάλου ἐξορίζεται πλέον κάθε μηχανικότης ἢ παθητικότης καὶ τὸ παλαιὸν πρόβλημα τῶν σοφιστῶν περὶ τοῦ διδακτοῦ τῆς ἀρετῆς χάνει τὸ νόημά του. Ἡ ἀρετὴ εἶναι διδακτὴ – διὰ τοῦ ἔρωτος». Βλ., πάντως, και Βλαστός (1994[α]) 76: «Ἡ μορφὴ τοῦ πάθους τὴν ὁποία ἐπινόησε ὁ Πλάτων καὶ ἡ ὁποία πρέπει νὰ θεωρεῖται ὅτι συνιστᾶ τὴν πρώτη καί, πάντα, κύρια σημασία τοῦ ὅρου ΄΄πλατωνικὸς ἔρωτας΄΄, ἀποτελεῖ ἰδιότυπο μεῖγμα αἰσθησιακῶν, συναισθηματικῶν καὶ διανοητικῶν στοιχείων – συναναστροφὴ πού, ὡς δεσμός, στηρίζεται τόσο στὴ σαρκικὴ ἕλξη ὅσο καὶ στὸ διανοητικὸ δοῦναι καὶ λαβεῖν. Ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ δεσμοῦ αὐτοῦ εἶναι τὸ χάδι καὶ τὸ ἄγγιγμα, σώματος πρὸς σῶμα, πάντοτε ὅμως μὲ τὸν περιορισμὸ ὅτι δὲν θὰ ὑπάρξει τελικὴ ἱκανοποίηση. Ἄλλωστε, αὐτὴ ἡ απαγόρευση ἐπιβάλλεται μόνο στὴν ἰδανικὴ περίπτωση: ἐνῶ εἶναι αὐστηρὰ ὑποχρεωτικὴ γιὰ τοὺς φιλοσόφους, ἰσχύει χαλαρότερα γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους».

[1299] Βλ. Θεοδωρακόπουλος (1948[7]) 251-252.

[1300] Βλ. Ramsey (1999) 259-260, ο οποίος σχολιάζει τον μύθο υπό το πρίσμα της ρητορικής, αφού, άλλωστε, το δεύτερο μέρος του *Φαίδρου* σχετίζεται με την ρητορική. Προβαίνει, λοιπόν, ο Ramsey σε ωραία ερμηνευτική σύλληψη, αφού εισηγείται ότι το δεξί άλογο αντιπροσωπεύει την φιλοσοφία και το αριστερό την ρητορική.

έρχεται σε επαφή με το αντικείμενο του πόθου του, το εξ ευωνύμων άλογο λυσσομανάει, παλεύοντας να ελευθερωθεί, προκειμένου να οδηγήσει τον άνθρωπο σε άμεση βίωση της σαρκικής ηδονής. Ο ηνίοχος, εντούτοις, με την καθοριστική αρωγή και του εκ δεξιών αλόγου, πετυχαίνει να ελέγξει το άρμα και να υπερνικήσει την ροπή του ανθρώπου προς απόλαυση των πρόσκαιρων επιθυμιών. Συμβαίνει, τότε, ο άνθρωπος να θυμάται την προγεννητική θέαση της καθαρής ομορφιάς, της κατεξοχήν, δηλαδή, ιδέας,[1301] αφού η εικόνα του νεανία φεγγοβολεί παρθένα πνευματικότητα. Έτσι, ο *ἐραστὴς* δεν βλέπει, πια, εύμορφο σώμα, αλλά την ιδέα της ομορφιάς, της δικαιοσύνης, της ανδρείας κ.ά.[1302] Αυτό δηλοί, με την σειρά του, ότι ο *ἐραστὴς* δύναται χάρη στην ανάμνηση των ιδεών να δει εκ των προτέρων το εν δυνάμει του νεαρού· αυτό το εν δυνάμει κατάφερε να δει ο Σωκράτης στον Αλκιβιάδη κυριότατα, αλλά και τον Κριτία. Ως προς τον γιο του Καλλαίσχρου, ο Σωκράτης μπόρεσε να διακρίνει μέσα του οξυδέρκεια πολιτική και ικανότητα λεκτική· ο Κριτίας, αντιθέτως, μόλις αντίκρισε την αθηναϊκή πολιτική (η προσωποποίηση γίνεται για τις ανάγκες του επιχειρήματος), δεν μπόρεσε να χαλιναγωγήσει το

Συμπληρώνοντας την οξυδερκή πρότασή του, είναι σωστό να προταθεί εδώ η ταύτιση του ηνιόχου με τον ίδιο τον Πλάτωνα. Έτσι, ο Πλάτων, από την σφοδρή καταδίκη της ρητορικής στον *Γοργία*, ωριμάζει συγγραφικώς και φιλοσοφικώς και στον *Φαῖδρο* επιχειρεί, πια, να οικοδομήσει την περίφημη φιλοσοφική ρητορική. Η νέα αυτή λεκτική μέθοδος δεν οικειοποιείται τις βάναυσες τεχνικές της καταδικασθείσας στον *Γοργία* ρητορικής, αλλά δανείζεται από αυτήν το στοιχείο της πειθούς, ώστε η φιλοσοφία, που κατέχει την αλήθεια των όντων, να μπορεί, πλέον, να είναι πειστική. Βλ. Ramsey (1999) 257: «Why would Plato make such concessions to his enemy; I am submitting that such concessions are made so that philosophy can say something. The voice that philosophy lacks, it gets from rhetoric. Plato is forced to make a place for – even if not a peace with – rhetoric». Βλ., επίσης, Brady (2002) 12· Kastely (2015) 3 και Sulliger (1951) 155-175. Γενικά για την ρητορική στον Πλάτωνα βλ. ενδεικτικά: Engel (1973)· Gundert (1949) 25-46· Hamel (1859)· Harrison (1964) 183-192· Hembold & Holter (1952) 387-417· Hillbruner (1959) 185-196· Hinze (1874)· Howland (1937) 151-159· Huby (1957) 104-114· Kelley (1973) 68-80· Loraux (1974) 172-211· Marten (1965)· Mortley (1969) 24-32· Paci (1935) 145-158· Partee (1974) 203-212· Pfeiffer (1972) 87-104· Sattler (1949) 164-169· Sinaiko (1965)· Stern (1974) 503-508· Thompson (1971) 219-233· Viano (1965) 411-453· Volpe (1977) 137-150· De Vries (1953) 39-45· Schiappa (1990) 457-470· Poster (2005) 31-73· Yunis (2005) 101-126· McComiskey (1992) 79-90· Balla (2007) 73-85· Abrams (1981) 24-28· Barrett (2001) 3-30· Frentz (2006) 243-262· Walter (1984) 20-30· Benoit (1991) 60-71· McAdon (2004) 21-39· Miller (2012) 109-133· Werner (2010) 21-46 και Petruzzi (1996) 5-25.

[1301] Βλ. Θεοδωρακόπουλος (1948[7]) 239-240. Βέβαια, την δυνατότητα αυτήν δεν την έχουν όλες οι ψυχές· ο βαθμός πραγμάτωσης της δυνατότητας αυτής εξαρτάται από την «ποσότητα» μετάληψης της ιδέας κατά την πορεία της ψυχής πριν την ενσάρκωσή της. Περί αυτού, βλ. Θεοδωρακόπουλος (1948[7]) 224-225. Βλ. και Θεοδωρακόπουλος (1948[7]) 228: «Ἀλλὰ εἶναι νόμος, ὅποια ψυχὴ εἶδε τὰ πιὸ πολλά, νὰ φυτευθῇ σὲ σπέρμα ἑνὸς ποὺ θὰ γίνῃ φιλόσοφος ἢ φίλος τῆς ὁμορφιᾶς ἢ δουλευτὴς τῶν Μουσῶν καὶ τοῦ Ἔρωτος (248d)».

[1302] Βλ. Συκουτρής (1997) 317-318: «Εἶναι πλάνη, λέγει ὁ Πλάτων, ὅταν ὁρίζεται ὁ ἔρως (ἡ λέξις φυσικὰ ὄχι μὲ τὴν σημερινὴν περιωρισμένην της σημασίαν) ὡς ὁ δεσμός, ποὺ ἑνώνει δύο ἀνθρώπους μεταξύ των. Ὅταν ἀγαπῶ ἕνα πρόσωπον, δὲν τὸ ἀγαπῶ χάριν αὐτοῦ καὶ μόνου· ἀγαπῶ εἰς τὸ πρόσωπον αὐτὸ τὰ πολλὰ ἢ ὀλίγα χαρίσματα ποὺ ἔχει, τὴν ὡραιότητα, τὴν καλωσύνην, τὴν εὐφυΐαν, τὴν ἀνδρείαν κ.λπ., ἀγαπῶ δηλαδὴ τὸ πρόσωπον αὐτὸ ὡς ἐνσάρκωσιν πιστὴν ἢ ἀτελῆ ἑνὸς ἰδανικοῦ, ποὺ εὑρίσκεται ἔξω αὐτοῦ, εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐγὼ πιστεύω. Εἶναι δεσμὸς λοιπὸν ὁ ἔρως τῶν δύο πρὸς ἕνα τρίτον πρὸς ἕνα ἰδεῶδες ἀπόλυτον· πρὸς αὐτὸ ἀναβιβάζει τὰς ψυχὰς των εἰς κοινὰς ἀναζητήσεις καὶ μὲ κοινὸν ρυθμὸν ὁ ἔρως ὁ αληθινός. Καὶ ὁ π λ α τ ω ν ι κ ὸ ς ἔ ρ ω ς (πόσον ρηχὰ καὶ πόσον πτωχικὰ τὸν ἀποδίδει ὁ σημερινὸς ἐμποροποιημένος δεσμὸς μεταξὺ μαθητοῦ καὶ διδασκάλου!) εἶναι παρομοία σύνδεσις δύο προσώπων πρὸς μίαν ἀπόλυτον ἀξίαν, τὴν ἰδέαν τοῦ *καλοῦ*, ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ κάλλος τὸ αἰσθητόν, διὰ νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν θέαν τοῦ ἀπολύτου, τοῦ αἰωνίου, τοῦ ἀμείκτου κάλλους». Πβ. και Blondell (2006) 167.

κακότροπο άλογο εντός του εσωτερικού του ψυχικού άρματος,[1303] αλλά το άφησε ελεύθερο, πράγμα που οδήγησε στην από πλευράς του Κριτία διαρκή επιδίωξη της ηδονής.

Πίσω στο ξενοφώντειο κείμενο, ο Κριτίας δεν υποχωρεί στο άκουσμα των παραινέσεων του Σωκράτη, αφού η αρχική του επιδίωξη για ερωτική επαφή με τον Ευθύδημο συνεχίζεται άκαμπτη. Έτσι, ο Σωκράτης, σε χρονική στιγμή κατά την οποία είναι όλοι συγκεντρωμένοι (ενδεχομένως σε κάποιο συμπόσιο), του Κριτία και του Ευθύδημου συμπεριλαμβανομένου, βρίσκει την ευκαιρία να εφαρμόσει εμπράκτως αυτό που τού προσάπτει ο Αλκιβιάδης στο πλατωνικό *Συμπόσιον*,[1304] φερόμενος σαν ειρωνικό πειραχτήρι, καθώς απευθύνεται επιτιμητικά στον Κριτία: «Μου φαίνεται ότι ο Κριτίας υποφέρει από την αρρώστια των γουρουνιών· τρίβεται στον Ευθύδημο, όπως τα γουρουνάκια στις πέτρες» (σε δική μου, πλήρως ελεύθερη μετάφραση, χάριν λογοτεχνικότητας).[1305] Από αυτό το σημείο και έπειτα, ο Κριτίας εκδηλώνει μίσος απέναντι στον Σωκράτη, αφού ο γιος του Σωφρονίσκου τον εξέθεσε ανεπανόρθωτα μπροστά στο αντικείμενο τού πόθου του. Η συμπεριφορά αυτή δεν είναι αλλότρια στα σύγχρονα ήθη, αφού, όταν κάποιος ερωτευμένος εξευτελίζεται ενώπιον αυτού που επιθυμεί να κατακτήσει, συνήθως στρέφεται εναντίον αυτού που έκανε το δηκτικό σχόλιο. Παρομοιάζοντας, δε, τον Κριτία με τα γουρούνια, ο Σωκράτης προσφέρει και φιλοσοφικό υπονοούμενο: ο εύπορος *χρηστὸς* άνδρας είναι ανεγκέφαλος και αδυνατεί να ελέγξει τις ορμές του, άρα είναι ακατάλληλος για ενασχόληση με την πολιτική.

Η απέχθεια του Κριτία για τον Σωκράτη μετουσιώνεται σε πράξη, όταν ο πρώτος εγκαθιστά την γνωστή ολιγόμηνη τυραννίδα στην Αθήνα. Αφού λαμβάνει το αξίωμα του νομοθέτη από κοινού με τον Χαρικλή, και μη δυνάμενος να βλάψει διαφορετικά τον παλαιό δάσκαλό του, συντάσσει νόμο σύμφωνα με τον οποίον δεν επιτρέπεται στην πόλη η διδασκαλία

[1303] Βλ. Βλαστός (1994[α]) 63: «Στὸν *Φαῖδρο* διαπιστώνουμε τί εἶναι αὐτὸ ποὺ κρατάει τὸν Πλάτωνα νηφάλιο ἀκόμη καὶ ὅταν φλέγονται οἱ αἰσθήσεις του: πρόκειται γιὰ τὴν ὀντολογία τοῦ ἀρχέτυπου Εἴδους». Γίνεται, λοιπόν, εμφανές ότι, κάτω από ένα πλατωνικό πρίσμα θεώρησης των πραγμάτων, ο Κριτίας δεν δύναται να χαλιναγωγήσει τις ορμές του, διότι η από πλευράς του θέαση των ιδεών δεν είναι επαρκής ή, ακόμα χειρότερα, είναι ανύπαρκτη.

[1304] Βλ. Πλ. *Συμπ*. 215b: *ὑβριστὴς εἶ·* με λογοτεχνικό μπρίο μεταφράζει ο Συκουτρής (2005) 200: «Εἶσ' ἕνας ἀλαζονικὸς σκώπτης».

[1305] Βλ. Ξενοφ. *Ἀπομνημ*. 1.2.30: *τοῦ δὲ Κριτίου τοῖς τοιούτοις οὐχ ὑπακούοντος οὐδὲ ἀποτρεπομένου, λέγεται τὸν Σωκράτην ἄλλων τε πολλῶν παρόντων καὶ τοῦ Εὐθυδήμου εἰπεῖν ὅτι ὑικὸν αὐτῷ δοκοίη πάσχειν ὁ Κριτίας, ἐπιθυμῶν Εὐθυδήμῳ προσκνῆσθαι ὥσπερ τὰ ὕδια τοῖς λίθοις*. Για σχολιασμό βλ. και Danzig (2014) 514: «While minimizing Critias' crimes, Xenophon also distances Socrates from him by showing that Socrates criticized Critias in two ways. He criticized his methods of seducing a young man (Euthydemus) by comparing him to a pig that seeks to rub itself on a stone (1.2.30), and he criticized him for reducing the size of the citizen body (1.2.32). Here is the clearest reference to the crimes of the Thirty, but, rather than highlighting the crimes, which would be counter-productive for apologetic purposes, Xenophon highlights the criticism that Socrates offered, implicitly distancing him from Critias. Yet he does not distance him altogether, and Critias' one remark to Socrates in this context (1.2.37) reveals clearly enough the hostile attitude of a former student».

της τέχνης του λόγου. Παράλληλα, φροντίζει και να διασπείρει ψευδείς φήμες εναντίον του Σωκράτη, αποδίδοντάς του και τις συνηθισμένες κατηγορίες που ο πολύς κόσμος συνήθιζε να προσάπτει στους σοφιστές.[1306] Οι ιστορικές πληροφορίες που προσφέρει ο Ξενοφώντας είναι εξαιρετικά σημαντικές για τον ερευνητή, αφού συμβάλλουν, μεταξύ άλλων, και στην κατανόηση του αρνητικού κλίματος που δημιουργήθηκε εναντίον του Σωκράτη λίγα χρόνια πριν την καταδίκη του σε θάνατο. Μάλιστα, αν λάβει κανείς κατά νου τις επισημάνσεις του Ξενοφώντα, τότε καταλήγει στο συμπέρασμα ότι περισσότερο, ίσως, ευθύνεται ο Κριτίας[1307] για τον θάνατο του Σωκράτη, παρά ο Αριστοφάνης με τις *Νεφέλες* του.[1308] Αμφότεροι εγκαλούν τον Σωκράτη για το ίδιο πράγμα, εντούτοις η κωμωδία του Αριστοφάνη απέχει πολύ χρονικά από το 399 π.Χ., ώστε να εικάσει κανείς ότι μπόρεσε να πλήξει ανεπανόρθωτα την δημόσια εικόνα του Σωκράτη.[1309] Φυσικά, δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός ότι ο Σωκράτης στην πλατωνική *Ἀπολογία* του αναφέρεται ευθέως στον Αριστοφάνη, ως υπεύθυνο για την διάδοση συκοφαντιών προς το πρόσωπό του.[1310]

[1306] Βλ. Ξενοφ. *Ἀπομνημ.* 1.2.31: *ἐξ ὧν δὴ καὶ ἐμίσει τὸν Σωκράτην ὁ Κριτίας, ὥστε καὶ ὅτε τῶν τριάκοντα ὢν νομοθέτης μετὰ Χαρικλέους ἐγένετο, ἀπεμνημόνευσεν αὐτῷ καὶ ἐν τοῖς νόμοις ἔγραψε λόγων τέχνην μὴ διδάσκειν, ἐπηρεάζων ἐκείνῳ καὶ οὐκ ἔχων ὅπῃ ἐπιλάβοιτο, ἀλλὰ τὸ κοινῇ τοῖς φιλοσόφοις ὑπὸ τῶν πολλῶν ἐπιτιμώμενον ἐπιφέρων αὐτῷ καὶ διαβάλλων πρὸς τοὺς πολλούς· οὐδὲ γὰρ ἔγωγε οὔτ' αὐτὸς τοῦτο πώποτε Σωκράτους ἤκουσα οὔτ' ἄλλου του φάσκοντος ἀκηκοέναι ᾐσθόμην*.

[1307] Βλ. και Howland (2004) 180: «The effects of the Thirty were felt for some time even after their forces were defeated in a battle in the Piraeus, the port of Athens and the setting of the *Republic*. In particular, Socrates was executed under the restored democracy–an action in large measure attributable to his association with men of tyrannical inclination such as Alcibiades and Critias, the cousin of Plato's mother and leader of the Thirty».

[1308] Για την παρουσία του Σωκράτη στις *Νεφέλες* βλ. Ἀποστολίδης (2022) 68-70. Βλ. και Hansen (1995) 21: «Aristophanes' choice of Sokrates to impersonate the sophist in the *Clouds* is a strong indication that Sokrates was a well known figure in Athens. What was dangerous about Sokrates was not the views he had about democracy, but his propagation of such views to anyone who cared to attend his daily discussions in the Agora». Πάντως, αριστοφανική μνεία στον Σωκράτη – σκωπτικού ύφους· υπονοείται ότι ο Ευριπίδης λέει αερολογίες επειδή επηρεάστηκε από τον Σωκράτη – εντοπίζεται αργότερα και στους *Βατράχους*. Βλ. σχετικά Αρ. *Βάτρ*. 1491-1499: *χαρίεν οὖν μὴ Σωκράτει/ παρακαθήμενον λαλεῖν,/ ἀποβαλόντα μουσικὴν/ τά τε μέγιστα παραλιπόντα/ τῆς τραγῳδικῆς τέχνης./ τὸ δ' ἐπὶ σεμνοῖσιν λόγοισι/ καὶ σκαριφησμοῖσι λήρων/ διατριβὴν ἀργὸν ποιεῖσθαι/ παραφρονοῦντος ἀνδρός*. Για σχολιασμό των στίχων βλ. Dover (1993) 381.

[1309] Βλ. Ἀποστολίδης (2022) 138-139, υποσημ. 31, ο οποίος, με παράθεση αναλυτικής επιχειρηματολογίας, αξιολογεί θετικά την σχέση Σωκράτη – Αριστοφάνη.

[1310] Βλ. Πλ. *Ἀπολ*. 18b-c: *ἐμοῦ γὰρ πολλοὶ κατήγοροι γεγόνασι πρὸς ὑμᾶς καὶ πάλαι πολλὰ ἤδη ἔτη καὶ οὐδὲν ἀληθὲς λέγοντες, οὓς ἐγὼ μᾶλλον φοβοῦμαι ἢ τοὺς ἀμφὶ Ἄνυτον, καίπερ ὄντας καὶ τούτους δεινούς· ἀλλ' ἐκεῖνοι δεινότεροι, ὦ ἄνδρες, οἳ ὑμῶν τοὺς πολλοὺς ἐκ παίδων παραλαμβάνοντες ἔπειθόν τε καὶ κατηγόρουν ἐμοῦ μᾶλλον οὐδὲν ἀληθές, ὡς ἔστιν τις Σωκράτης σοφὸς ἀνήρ, τά τε μετέωρα φροντιστὴς καὶ τὰ ὑπὸ γῆς πάντα ἀνεζητηκὼς καὶ τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιῶν. οὗτοι, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, οἱ ταύτην τὴν φήμην κατασκεδάσαντες, οἱ δεινοί εἰσίν μου κατήγοροι*. Βλ., επίσης, Πλ. *Ἀπολ*. 19b-c: *ἡ ἐμὴ διαβολὴ γέγονεν, ᾗ δὴ καὶ πιστεύων Μέλητός με ἐγράψατο τὴν γραφὴν ταύτην. εἶεν· τί δὴ λέγοντες διέβαλλον οἱ διαβάλλοντες; ὥσπερ οὖν κατηγόρων τὴν ἀντωμοσίαν δεῖ ἀναγνῶναι αὐτῶν· 'Σωκράτης ἀδικεῖ καὶ περιεργάζεται ζητῶν τά τε ὑπὸ γῆς καὶ οὐράνια καὶ τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιῶν καὶ ἄλλους ταὐτὰ ταῦτα διδάσκων.' τοιαύτη τίς ἐστιν· ταῦτα γὰρ ἑωρᾶτε καὶ αὐτοὶ ἐν τῇ Ἀριστοφάνους κωμῳδίᾳ, Σωκράτη τινὰ ἐκεῖ περιφερόμενον, φάσκοντά τε ἀεροβατεῖν καὶ ἄλλην πολλὴν φλυαρίαν φλυαροῦντα, ὧν ἐγὼ οὐδὲν οὔτε μέγα οὔτε μικρὸν πέρι ἐπαΐω*. Βλ. και Ἀποστολίδης (2022) 88-90.

Ο Σωκράτης, πάντως, δεν κάμπτεται από τις βλαπτικές της προσωπικότητάς του και εν δυνάμει και της σωματικής του ακεραιότητας πράξεις του Κριτία. Όταν ο γιος του Καλλαίσχρου και οι συν αυτώ αρχίζουν να δολοφονούν *χρηστοὺς* πολίτες, ο Σωκράτης δηλώνει ευθαρσώς ότι κάποιος βοσκός αγελάδων οφείλει να ομολογήσει την ανικανότητά του, αν εξαιτίας του οι αγελάδες γίνονται λιγότερες και χειρότερες. Αντίστοιχα, υποστηρίζει ο Σωκράτης, ο άρχων της πόλεως είναι κακός, αν σκοτώνει τους πολίτες. Κατάδηλο είναι ότι οι αυτές οι σκωπτικές μνείες δείχνουν με το δάχτυλο τον Κριτία και υποκρύπτουν απογοήτευση του σπουδαίου φιλοσόφου για την ανήθικη πορεία που ακολουθεί, πια, ο παλαιός μαθητής του. Η τακτική της παρομοίωσης του πολιτικού κυβερνήτη με έναν εκπαιδευτή ζώων είναι ιδιαίτερα προσφιλής και στον Πλάτωνα.[1311] Υπενθυμίζεται εδώ ότι ο Πλάτων διατείνεται στον *Γοργία* του, μέσω ανάλογης επιχειρηματολογίας, ότι ο Περικλής απέτυχε στα πολιτικά του καθήκοντα, διότι παρέλαβε ηθικούς πολίτες και τους έκανε αχρείους. Η συλλογιστική του Σωκράτη είναι εδώ η εξής: 1η προκείμενη: ο εκπαιδευτής ζώων παραλαμβάνει ζώα μη έχοντα συγκεκριμένες ικανότητες και με την φροντισμένη επιμέλειά του συμβάλλει ο ίδιος στην βελτίωσή τους. 2η προκείμενη: ο Περικλής είχε την επιμέλεια ανθρώπων. 3η προκείμενη: γίνεται δεκτό ότι στην αρχή της καριέρας του Περικλή οι Αθηναίοι ήταν καλύτεροι (εφ' όσον δεν στρέφονταν εναντίον του), αλλά με το τέλος της σταδιοδρομίας του έγιναν χειρότεροι (από την στιγμή που τού επέβαλαν χρηματικό πρόστιμο). Συμπέρασμα: Άρα, ο Περικλής είναι κακός πολιτικός, διότι δεν κατόρθωσε να ενσταλάξει την δικαιοσύνη και την ηθικότητα στις ψυχές των συμπολιτών του. Το αυτό ισχύει, κατά τον Πλάτωνα, και για τους Μιλτιάδη, Κίμωνα και Θεμιστοκλή.[1312]

[1311] Αν αναλογιστεί κανείς ότι ο Ξενοφών καταγράφει στα *Ἀπομνημονεύματά* του διδασκαλίες που κατά τον ίδιο ανταποκρίνονται σε όσα διεκήρυττε ο Σωκράτης και το συνδυάσει με την εκ του Πλάτωνος χρήση της αναλογίας εκπαιδευτή ζώων και πολιτικού, τότε δύναται, κάλλιστα, να θεωρήσει ότι το επιχείρημα εναντίον του Περικλή που εντοπίζεται στον *Γοργία* ανταποκρίνεται, πράγματι, σε απόψεις που είχε ο ιστορικός Σωκράτης. Για τον ιστορικό Σωκράτη βλ. Σαμαράς (2003) 17-37. Ασφαλώς, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι τις αιτιάσεις του Σωκράτους εναντίον του Περικλέους θα ενστερνιζόταν σε κάποιον βαθμό και ο Πλάτων. Λέω «σε κάποιον βαθμό», διότι έχω αποδείξει ότι εντός του *Φαίδρου* και του *Συμποσίου* ο Περικλής επαινείται. Βλ. σχετικά Αναστασόπουλος (2018) 32-40 και 41-44. Για την άποψη ότι ο Σωκράτης αποτελεί φερέφωνο πλατωνικών αντιλήψεων βλ. Tarrant (2000) 132 και 235, υποσημ. 31. Βλ., επιπλέον, αυτό που γράφει ο Αίλιος Αριστείδης στον *Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ τῶν Τεττάρων* λόγο του (351): *τὸν μὲν γὰρ ἃ ἤκουσεν εἰκὸς λέγειν, ἢ ὅτι ἐγγυτάτῳ ἐκείνων, ὁ δὲ τῆς φύσεως οἶμαι κέχρηται τῇ περιουσίᾳ, ὥσπερ καὶ ἄλλα μυρία δήπου διεξέρχεται ἐπὶ τῷ Σωκράτους ὀνόματι, περὶ ὧν ὁμολογεῖται μηδὲν ἐκείνον πραγματεύεσθαι*. Βλ. και Καραδήμας (2016) 97.

[1312] Βλ. Πλ. *Γοργ*. 503c-517c. Σε αυτές τις κατηγορίες που εκτοξεύει ο Πλάτων εναντίον της ρητορικής, καθώς και των τεσσάρων φημισμένων πολιτικών ανδρών, αναλαμβάνει να απαντήσει μερικούς αιώνες αργότερα ο διαπρεπής εκπρόσωπος της Δεύτερης Σοφιστικής, Αίλιος Αριστείδης, με τα έργα του *Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ Ῥητορικῆς*, *Πρὸς Πλάτωνα Ὑπὲρ τῶν Τεττάρων* και *Πρὸς Καπίτωνα*. Όντας ο πρώτος διεθνώς, ασχολήθηκα επιστημονικώς με το ζήτημα το 2018, όταν και για τις ανάγκες περάτωσης του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Κλασικής Φιλολογίας τού Πανεπιστημίου Αθηνών συνέγραψα διπλωματική διατριβή σχετικά με την παρουσία του Περικλή στον Πλάτωνα και τον Αίλιο Αριστείδη. Βλ. σχετικά Αναστασόπουλος (2018). Βλ., επίσης, Καραδήμας (2016) και Milazzo (2002).

Πίσω στα *Ἀπομνημονεύματα* του Ξενοφώντα, η στάση του Σωκράτη απέναντι στην Κριτίειο τυραννίδα δύναται, με όρους πολιτικής επιστήμης, να οριστεί ως «πολιτική ανυπακοή».[1313] Ο φιλόσοφος, βέβαια, δεν έχει προειδοποιηθεί εκ των προτέρων για τις ενδεχόμενες αρνητικές εναντίον του συνέπειες που θα έχει η εκδήλωση επαναστατικής συμπεριφοράς, ωστόσο δεν χρειάζεται να αποδειχθεί εδώ και θεωρείται αυτονόητο ότι εντός απολυταρχικού καθεστώτος οποιαδήποτε διαφωνία εκλαμβάνεται από τους άρχοντες ως επικίνδυνη για την βιωσιμότητά του. Ούτως ή άλλως, όπως δείχτηκε στα *Ἑλληνικά*, ο Κριτίας προέβαινε σε διαρκείς δολοφονίες αντιφρονούντων πολιτών, ενώ ο Θηραμένης έχασε την ζωή του, διότι στην πραγματικότητα παρουσίασε ανάλογη με του Σωκράτη συμπεριφορά. Τα παραπάνω υποσημαίνουν πλήρη εκ μέρους του Σωκράτη επίγνωση των πράξεών του, αφού ο ξακουστός φιλόσοφος δεν αγνοεί ότι η λεχθείσα από τον ίδιο παρομοίωση με τις αγελάδες δύναται να οδηγήσει σε βλαπτικές για την ζωή του κυρώσεις. Επομένως, δεν είναι εσφαλμένο να γίνει εδώ λόγος για πολιτική ανυπακοή,[1314] από την στιγμή που επιγέννημα της εκφραζόμενης από τον Σωκράτη άποψης είναι η προσωπική διένεξη με τον Κριτία και τον Χαρικλή.

Η παρρησία αυτή του Σωκράτη και η ανυπόκριτη εκ μέρους του διακήρυξη ότι ο Κριτίας και οι συν αυτώ είναι ανίκανοι και ανήθικοι πολιτικοί κυβερνήτες κάνει το τέκνο του Καλλαίσχρου και τον Χαρικλή έξαλλους. Γι' αυτόν τον λόγο, τα δύο εξέχοντα μέλη του τυραννικού πολιτεύματος καλούν τον Σωκράτη ενώπιόν τους, τού εξηγούν τί ορίζει ο νόμος και του απαγορεύουν, εν τέλει, να συζητάει με τους νέους.[1315] Ο Κριτίας δρα εκ νέου ως ανυπόφορος καταπιεστής της ατομικότητας, αφού δεν διστάζει να στραφεί ακόμα και εναντίον του παλαιού του φίλου και δασκάλου. Ληφθέντων, βέβαια, κατά νου των όσων

Βλ. και Behr (1981)· Behr (1986)· Gascó & Ramirez de Verger (1987)· Ferrante (1997-1998)· Flinterman (2001) 32-54· Dittadi (2017) 267-292· Fowler (2008) και Fowler (2010) 100-114.

[1313] Ευρύτερα για την πολιτική ανυπακοή βλ. Spitz (1954) 386-403· Bayles (1970) 3-20· Herr (1974) 87-91· Lang (1970) 156-159· Kellner (1975) 899-911· Markovits (2005) 1897-1952· Macfarlane (1968) 24-55· Harcourt (2012) 33-55· Dagger (1977) 86-94· Marino, Matsusaka & Zábojník (2010) 427-459 και Πολίτης (2012).

[1314] Για την τάση του Σωκράτη προς επίδειξη πολιτικής ανυπακοής βλ. Martin (1970) 21-38 και McLaughlin (1976) 185-197.

[1315] Βλ. και Flores (2018) 164: «Xenophon, by comparison, directly links the trial of Socrates to his companionship with the infamous Critias and Alcibiades in the latter half of the fifth century. He defends Socrates by suggesting that Critias and Alcibiades left the philosopher's tutelage after they had gotten what they wanted from him: the aspects of his teaching that would aid their political careers. It is only after the two had abandoned Socrates, Xenophon suggests, that they lost their σωφροσύνη (1.2.21–24). Xenophon later recounts that Socrates had fallen so out of favor with Critias that the latter used his power as a member of the Thirty to outlaw teaching the "art of words" (λόγων τέχνην) and intentionally misclassified Socrates with the "philosophers" (τοῖς φιλοσόφοις) who taught this art, which Xenophon says Socrates in reality did not teach (1.2.31). This perhaps helped maintain Socrates' reputation as a "sophist," which was already in place as early as Aristophanes' *Clouds* (first produced in 423 BCE) and still remained during the time of Aeschines».

διαδραματίστηκαν κατά την δίκη του Θηραμένη, η οποία, εν συνεχεία, οδήγησε στην εκτέλεσή του, η συμπεριφορά του Κριτία όχι, απλώς, δεν προξενεί εντύπωση στον ερευνητή, αλλά μάλλον χαρακτηρίζεται και ως επιεικής. Ο σπουδαίος, πάντως, φιλόσοφος δεν χάνει την ευκαιρία και μετατρέπει την εντολή προς μη συζήτηση σε συζήτηση, δηλαδή εξερευνά τις οδηγίες του Κριτία και του Χαρικλή διά της λεκτικής μαζί τους συνδιαλλαγής. Διατείνεται ο γιος του Σωφρονίσκου ότι αγνοεί τον νόμο στην πληρότητά του και ζητά να ενημερωθεί περαιτέρω από τους δύο άρχοντες.[1316]

Ο Σωκράτης, παρόλο που επικαλείται άγνοια του νόμου και με δηκτικό ύφος επισημαίνει πως επιθυμεί να μάθει παραπάνω πράγματα για αυτόν, προκειμένου να μην παρανομήσει ακούσια, ξεκινά τον λόγο του δυναμικά, θυμίζοντας αυτό που λέει στον πλατωνικό *Φαῖδρο*: *πλῆρές πως, ὦ δαιμόνιε, τὸ στῆθος ἔχων αἰσθάνομαι* (235c). Δεν είναι ώρα για προσποιητές ειρωνείες· ο Σωκράτης, ώριμος, πια, φιλοσοφικά, θα αντιμετωπίσει τους δύο τυράννους με την λεκτική σφοδρότητα που τούς αρμόζει.[1317] Γι' αυτό και δηλώνει ότι, αν η τέχνη του λόγου απαγορεύτηκε επειδή ανήκει σε αυτά που λέγονται ορθώς, οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι κάποιος πρέπει να αποφεύγει να μιλάει ορθώς· αν, αντιθέτως, εντάσσεται στα μη ορθώς λεγόμενα, είναι εμφανές ότι κάποιος οφείλει να ομιλεί σωστά. Ο φιλόσοφος εγκλωβίζει τον Κριτία και τον Χαρικλή σε ρητορικό αδιέξοδο, αποδεικνύοντας πως, όταν το επιθυμεί, υπερβαίνει με άνεση τις σοφιστικές μεθόδους μέσα, μάλιστα, από την αυτοθέλητη οικειοποίησή τους. Ο Χαρικλής οργίζεται και αποκρίνεται ότι ο Σωκράτης πρέπει να σταματήσει να συνδιαλέγεται με τους νέους· περαιτέρω εξηγήσεις δεν χρειάζεται να δώσουν οι τύραννοι. Ο δε Σωκράτης αξιοποιεί, τώρα, την συνηθισμένη ειρωνεία του, ρωτώντας μέχρι ποια ηλικία θεωρούνται οι άνθρωποι νέοι, για να λάβει την απάντηση ότι απαγορεύεται να συζητά με άνδρες που δεν έχουν φτάσει το έτος (τριακοστό) που δίνει δικαίωμα για εκλογή στο βουλευτικό

[1316] Ο Ἀποστολίδης (2015) 190-193 αμφισβητεί την ιστορικότητα του επεισοδίου, αλλά όχι με πειστική επιχειρηματολογία. Διατείνεται, λόγου χάριν, ότι δεν διασαφηνίζεται η ποινή σε περίπτωση ανυπακοής του Σωκράτη και συνεχίζει λέγοντας ότι «ἡ τυραννία δὲν ἐκδίδει γραπτοὺς νόμους *χωρὶς νὰ καθορίζει τὴν ποινὴ τοῦ παραβάτη*» (193). Αγνοεί ο ερευνητής ότι ο Κριτίας και οι συν αυτώ κυβερνούν δίχως να βασίζονται σε εκδεδομένα υπό των ιδίων γραπτά διατάγματα, έτσι ο γιος του Καλλαίσχρου είναι ελεύθερος, στην ουσία, να παρακούει ακόμα και τους δικούς του νόμους ή και να τους δημοσιεύει κατά το δοκούν και με κατάδηλα νομικά κενά. Επιπλέον, ο αρχιτύραννος των *Τριάκοντα* επιθυμεί, απλώς, να φοβίσει τον Σωκράτη, γι' αυτό και δεν γίνεται μνεία σε ορισμένη ποινή σε περίπτωση που ο γιος της Φαιναρέτης παρακούσει τους *Τριάκοντα*. Παραγνωρίζει, δηλαδή, ο ερευνητής την φιλία του Σωκράτη με τον Κριτία. Ο παλαιός μαθητής του φιλοσόφου δεν φαίνεται να θέλει να τον εξοντώσει, ειδάλλως θα τον είχε δολοφονήσει χωρίς περιστροφές. Το αντίθετο, μάλιστα, συμβαίνει, αφού ο Κριτίας είναι απογοητευμένος που ο Σωκράτης δεν είναι πρόθυμος να υποστηρίξει το τυραννικό καθεστώς.

[1317] Βλ. και Pinheiro (2008) 46-47: «O próprio episódio revela-se um exemplo magnífico do modo e habilidade com que Sócrates questionava o discurso contrário, exasperando os seus interlocutores, neste caso Crítias, ao qual vem juntar-se o seu companheiro de regime Cáricles».

αξίωμα. «Κι αν θέλω να ρωτήσω κάποιον πόσο πουλάει κάτι, να μην το κάνω; Ή, αν πρέπει να πω πού κατοικεί ο Κριτίας και ο Χαρικλής, να μην το αποκαλύψω;», αναρωτιέται ο Σωκράτης. Ο Χαρικλής τού επιτρέπει να μοιράζεται τέτοιες πληροφορίες, αλλά τον διατάζει να μην ρωτάει πράγματα που ήδη γνωρίζει. Εν ολίγοις, ο Σωκράτης δέχεται διαταγή για αποφυγή της φιλοσοφικής δραστηριότητας.

Κατόπιν, παρεμβαίνει ο Κριτίας και με ρήση κελευστική τονίζει ρητά ότι ο Σωκράτης δεν πρέπει να πλησιάζει τους υποδηματοποιούς, τους ξυλουργούς και τους σιδηρουργούς. Πέρα από την προφανή ερμηνεία της φράσης, ότι, δηλαδή, ο φιλόσοφος καλείται να αποφεύγει κατηγορίες ανθρώπων τις οποίες χρησιμοποιεί συχνά για την προώθηση των επιχειρημάτων του, υποκρύπτεται εδώ και πολιτική επισήμανση εκ μέρους του Κριτία. Ο αρχιτύραννος, δηλαδή, των *Τριάκοντα* φρονεί πως ο Σωκράτης έχει την δύναμη και το επικοινωνιακό χάρισμα να οδηγήσει τέτοιους ανθρώπους στην πολιτική ανυπακοή και, συνακόλουθα, στην θέληση για ανατροπή του τυραννικού πολιτεύματος. Εξάλλου, οι επαγγελματίες αυτοί, όντες μεροκαματιάρηδες, από ιδεολογική άποψη υποστήριζαν, συνήθως, την μερίδα των *πονηρῶν* και όχι των *χρηστῶν*. Αυτό σημαίνει ότι ο Κριτίας ανησυχεί για ενδεχόμενη πρόκληση δημοκρατικής εξέγερσης εξαιτίας της φιλοσοφικής δραστηριότητας του Σωκράτη. Τελικά, ο Κριτίας και ο Χαρικλής απαγορεύουν στον Σωκράτη να τηρεί το δίκαιο, το όσιο και όλα τα παρόμοια· σε διαφορετική περίπτωση, ενδέχεται να γίνει ο ίδιος υπαίτιος για μείωση των αγελάδων. Η φράση αυτή έχει διττή ερμηνεία: είτε οι *Τριάκοντα* θα προβούν σε δολοφονίες πολιτών εξαιτίας του Σωκράτη, είτε θα σκοτώσουν και τον ίδιο τον Σωκράτη.[1318]

[1318] Η δε στάση του Σωκράτη είναι ενδεικτική ηθικής ακεραιότητας του ανδρός, αφού αντιμετωπίζει τον Κριτία με τον ίδιο τρόπο που αντιμετωπίζει και κάθε συνομιλητή του, αδιαφορώντας για τις επιπτώσεις των πράξεών του. Βλ. και McCloskey (2017) 243: «The *Memorabilia* employs Critias as the epitome of the failed Socratic for abandoning Socrates to pursue power (*Mem.* 1.2.24). At the end of the war, he is appointed to the Thirty, the group of oligarchs who replace the Athenian democracy, and is responsible for much of their cruelty and bloodshed. Even when dealing with Critias, however, Socrates does not change his strategy substantially. At first, he employs *elenchus* to talk Critias out of a sexual relationship (1.2.29). When Critias refuses to listen, he mocks him publicly, saying "that in his opinion Critias had a swinish passion in desiring to move against Euthydemus like piglets against stones" (ὅτι ὑικὸν αὐτῷ δοκοίη πάσχειν ὁ Κριτίας, ἐπιθυμῶν Εὐθυδήμῳ προσκνῆσθαι ὥσπερ τὰ ὕδια τοῖς λίθοις, 1.2.30). His mockery is harsh, but Critias' errors are dangerous. When this fails, Socrates publicly criticizes Critias' leadership of the Thirty (1.2.31). Critias then summons Socrates to ban him from philosophizing, but Socrates uses the audience as an opportunity for more public *elenchus*: he deconstructs the poorly phrased lawbanning philosophy (1.2.31–38). This provokes Critias to lose his temper and—as Socrates had hoped—to admit publicly his malad ministration (1.2.38). Socrates' treatment of Critias is the extreme end of his treatment of any Socratic: a harsh *elenchus* that publicly reveals Critias' ignorance. Yet despite Critias' extreme divergence from the Socratic model, Socrates does not strike even him. Socrates knows that being a Socratic is a uniquely good choice (*Mem.* 1.1.4), but he would never coerce anyone into agreeing with him».

Ο Ξενοφών καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: κανείς δεν δύναται να ωφεληθεί εκπαιδευτικώς από κάποιον που αντιπαθεί, υπαινισσόμενος ότι ο Κριτίας σκόπιμα επέλεξε να στραφεί στην ανηθικότητα. Εξάλλου, σημειώνει ο συγγραφέας των *Ἀπομνημονευμάτων*, ο Κριτίας προσέγγισε τον Σωκράτη όχι επειδή ένιωσε διδασκαλική ή φιλοσοφική έλξη, αλλά διότι επιθυμούσε διακαώς να κυβερνήσει την Αθήνα. Αυτό αποδεικνύεται και από το ότι ο γιος του Καλλαίσχρου συναναστρεφόταν μόνο πολιτικούς, ακόμα και κατά την περίοδο που μαθήτευε πλάι στον τρανό φιλόσοφο.[1319] Αυτό, πάλι, δηλοί ότι ο Κριτίας ήταν, ήδη, διεφθαρμένος και δεν μπορεί η επίδραση του Σωκράτη πάνω του να ήταν βλαπτική.[1320]

Τα *Ἀπομνημονεύματα*, εν γένει, αν και προσανατολίζονται περισσότερο στην έκθεση πειστικής επιχειρηματολογίας προς υπεράσπιση του Σωκράτη, δεν παύουν να αποτελούν αξιοσημείωτη πηγή για τον *χρηστὸν* Κριτία και να εμπεριέχουν αξιαφήγητα περιστατικά ως προς την προσωπική του σχέση με τον φημισμένο φιλόσοφο. Λειτουργούν, έτσι, προσθετικά και συμπληρωματικά σε όσα έχει αποκομίσει ο ερευνητής από την ανάγνωση των *Ἑλληνικῶν*. Είναι εμφανές ότι ο Κριτίας αντιμετωπίζει τον Σωκράτη σαν σοφιστή, αφού τον προσεγγίζει καθαρά ωφελιμιστικά, προκειμένου να αντλήσει από αυτόν γνώσεις, που δύνανται να μεταφερθούν και αξιοποιηθούν εμπράκτως στην πολιτική, καθώς και να βελτιωθεί ρητορικώς. Κάτω από αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, ο Κριτίας πέφτει στην ίδια παγίδα που έπεσε και ο Περικλής, αν και ο τρόπος που πολιτεύονται οι δύο άνδρες είναι ολότελα διαφορετικός. Ο μεν Περικλής, όπως γνωρίζουμε από τον πλατωνικό *Γοργία*, παρεξηγεί τον σκοπό της γνήσιας πολιτικής και αντί να καθοδηγήσει την πλειοψηφία, άγεται και φέρεται από τον αθηναϊκό *δῆμον*, ο δε Κριτίας, αντί να εκμεταλλευθεί την σωκρατική διδασκαλία για να κατορθώσει να υπηρετήσει ο ίδιος το *φιλοσοφεῖν*, εκλαμβάνει την συναναστροφή του με τον Σωκράτη ως αφορμή για ανάδειξη ή και περαιτέρω ενίσχυση των πολιτικών του δεξιοτήτων. Αυτό βρίσκεται σε απόλυτη συναρμογή με

[1319] Βλ. Ξενοφ. *Ἀπομνημ*. 1.2.39: *φαίην δ' ἂν ἔγωγε μηδενὶ μηδεμίαν εἶναι παίδευσιν παρὰ τοῦ μὴ ἀρέσκοντος. Κριτίας δὲ καὶ Ἀλκιβιάδης οὐκ ἀρέσκοντος αὐτοῖς Σωκράτους ὡμιλησάτην ὃν χρόνον ὡμιλείτην αὐτῷ, ἀλλ' εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὡρμηκότε προεστάναι τῆς πόλεως. ἔτι γὰρ Σωκράτει συνόντες οὐκ ἄλλοις τισὶ μᾶλλον ἐπεχείρουν διαλέγεσθαι ἢ τοῖς μάλιστα πράττουσι τὰ πολιτικά*. Βλ. και Sanders (2011) 355: «The fact that Alcibiades and Critias displayed a preference for conversations with politicians during their association with Socrates certainly indicates that their interest in politics continued unabated, but the point of the preceding sentence was rather that this interest both antedated and inspired their association with Socrates. Only in the subsequent conversation between Alcibiades and Pericles do we find evidence of the precocity of the political interests said to have been behind Alcibiades' and Critias' decision to seek out Socrates in the first place».

[1320] Βλ. και Danzig (2010) 158: «In *Symposium* [εννοεί του Ξενοφώντα] Socrates claims that he is not responsible for Critobulus' corruption because Critobulus was already infected before he ever met Socrates (4.23). His father deposited him with Socrates in the hopes that Socrates could work some improvement on him. And in fact, Socrates claims, there has been some very small improvement: whereas before he would stare at Cleinias without blinking, now he blinks (4.24-5)».

την τυραννική συμπεριφορά του Κριτία εναντίον του παλαιού του δασκάλου, όταν ο δεύτερος αποφασίζει να επικρίνει ευθέως το θεμελιωμένο από τον πρώτο απολυταρχικό καθεστώς. Ο Κριτίας, έχοντας απεριόριστη πολιτική ισχύ εντός των Αθηνών, φιμώνει τον Σωκράτη και προειδοποιεί πως θα τον σκοτώσει, αν δεν συμμορφωθεί με τους κατάπτυστους νόμους των *Τριάκοντα*. Αποδεικνύεται, έτσι, εκ νέου, με αφορμή και την περίπτωση του Σωκράτη, ότι ο Κριτίας έχει, πια, αποσυνδεθεί ιδεολογικά από τους *χρηστοὺς* και ακολουθεί ένα προσωπικό, αυτόνομο μονοπάτι, που στα πρώτα στάδιά του αποτελεί, μεν, ριζοσπαστική εξέλιξη των *χρηστῶν*, αλλά τελικά καταλήγει να αποκόπτεται εντελώς από την αριστοκρατική μερίδα, οδηγώντας στην εγκαθίδρυση του ανυπόφορου και αιματοβαμμένου τυραννικού πολιτεύματος.[1321]

5.4 Ο Κριτίας στον Πλάτωνα

5.4.1 Ο Κριτίας στην πλατωνική *Ἀπολογία* και την *Ἑβδόμη Ἐπιστολή*

Ο Κριτίας δεν μνημονεύεται ονομαστικά στην πλατωνική *Ἀπολογία* – οποιαδήποτε, άλλωστε, ρητή μνεία στο όνομά του θα απέβαινε καταστροφική για τον Σωκράτη, ο οποίος προσπαθεί να αποτάξει την σχέση που είχε με τον ηγέτη των *Τριάκοντα*,[1322] καθώς και με άλλους επιφανείς *χρηστούς* –, αλλά υπονοείται στο εδάφιο εντός του οποίου ο Σωκράτης αναφέρεται στην ηρωική στάση που επέδειξε – αποδεικτική και του μίσους του για την τυραννίδα –, κατά την διάρκεια της πολιτικής παντοδυναμίας των *Τριάκοντα*. Παρατίθεται, έπειτα, το χωρίο και επιχειρείται ερμηνευτικός σχολιασμός του:

[1321] Σε σύγκριση, πάντως, με την απεχθή για οποιονδήποτε εικόνα του Κριτία στα *Ἑλληνικὰ* του Ξενοφώντα, ο Κριτίας των *Ἀπομνημονευμάτων* παρουσιάζεται με περισσότερο ουδέτερο τρόπο. Για επιχειρήματα υπέρ της άποψης αυτής, βλ. και Danzig (2014) 514: «In *Memorabilia,* the portrait of Critias is negative, of course, but not overwhelmingly so. There is little mention of the horrors that occurred during the rule of the Thirty. Xenophon refers to them in recounting the accusation of the accuser (1.2.12; he also refers to the subject in 1.2.32), but then he says 'if these two did any damage (τι κακὸν, 1.2.13) to the city, I will not defend them'. Although the context of this rarely cited comment implies that Xenophon acknowledges some damage, the actual wording is far from clear. Strictly speaking, he refers to the damage as only hypothetical, and the words τι κακὸν certainly do not reflect crimes of the extent recorded in *Hellenica*. Raising doubts about Critias' evil deeds contributes well to Xenophon's aim of excusing Socrates: if Critias' harm-doing is open to debate, Socrates is all the freer from blame. Xenophon reduces Critias' culpability in another way too: he portrays Charicles as a leader of the Thirty at least as prominent as Critias. In the conversation which he reports between Socrates and these two men, it is Charicles not Critias who takes the leading role (1.2.33–7)».

[1322] Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι η συναναστροφή του Σωκράτη με τον Κριτία διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στην μετέπειτα θανατική καταδίκη του φημισμένου φιλοσόφου. Περί αυτού, βλ. Scholz (2000) 159-164.

ἐπειδὴ δὲ ὀλιγαρχία ἐγένετο, οἱ τριάκοντα αὖ μεταπεμψάμενοί με πέμπτον αὐτὸν εἰς τὴν θόλον προσέταξαν ἀγαγεῖν ἐκ Σαλαμῖνος Λέοντα τὸν Σαλαμίνιον ἵνα ἀποθάνοι, οἷα δὴ καὶ ἄλλοις ἐκεῖνοι πολλοῖς πολλὰ προσέταττον, βουλόμενοι ὡς πλείστους ἀναπλῆσαι αἰτιῶν. τότε μέντοι ἐγὼ οὐ λόγῳ ἀλλ' ἔργῳ αὖ ἐνεδειξάμην ὅτι ἐμοὶ θανάτου μὲν μέλει, εἰ μὴ ἀγροικότερον ἦν εἰπεῖν, οὐδ' ὁτιοῦν, τοῦ δὲ μηδὲν ἄδικον μηδ' ἀνόσιον ἐργάζεσθαι, τούτου δὲ τὸ πᾶν μέλει. ἐμὲ γὰρ ἐκείνη ἡ ἀρχὴ οὐκ ἐξέπληξεν, οὕτως ἰσχυρὰ οὖσα, ὥστε ἄδικόν τι ἐργάσασθαι, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκ τῆς θόλου ἐξήλθομεν, οἱ μὲν τέτταρες ᾤχοντο εἰς Σαλαμῖνα καὶ ἦγαγον Λέοντα, ἐγὼ δὲ ᾠχόμην ἀπιὼν οἴκαδε. καὶ ἴσως ἂν διὰ ταῦτα ἀπέθανον, εἰ μὴ ἡ ἀρχὴ διὰ ταχέων κατελύθη. καὶ τούτων ὑμῖν ἔσονται πολλοὶ μάρτυρες (Πλ. *Ἀπολ*. 32c–e).

Το πλατωνικό αυτό εδάφιο παρουσιάζει, ως φαίνεται, τόσο ιστορικό, όσο και πολιτικό ενδιαφέρον. Ο Σωκράτης, λοιπόν, ξεκινά την αφήγησή του τονίζοντας ότι οι *Τριάκοντα* κάλεσαν τον ίδιο και άλλους τέσσερεις και τους έδωσαν εντολή να μεταβούν στην Σαλαμίνα, να συλλάβουν τον Λέοντα τον Σαλαμίνιο και να τον φέρουν, κατόπιν, στην Αθήνα, προκειμένου να εκτελεστεί. Ο άνδρας αυτός ανήκε στην μερίδα των *χρηστῶν* και ο Ξενοφώντας τον μνημονεύει διά του Θηραμένη στα *Ἑλληνικὰ* (2.3.39–40) μαζί τον Νικήρατο, τέκνο του Νικία, και τον γνωστό ολιγαρχικό και ευφραδή άνδρα, Αντιφώντα. Όλοι αυτοί αποτελούν εύκολα θύματα της νέας ειδεχθούς τακτικής των *Τριάκοντα*, οι οποίοι από ένα σημείο και έπειτα δολοφονούν όχι μόνο *πονηρούς*, αλλά και ανήκοντες στους *γνωρίμους*. Είναι απολύτως βέβαιο ότι υπάρχει εμπλοκή του Κριτία στην διαταγή που λαμβάνει ο Σωκράτης, ωστόσο, προτείνεται εδώ, η ρητή μνεία σε αυτόν αποφεύγεται για δύο λόγους: πρώτον, ο Σωκράτης δεν επιθυμεί να αναφερθεί ευθέως και, μάλιστα, με επιτιμητικό τρόπο σε συγγενή του Πλάτωνος και, δεύτερον, ο ίδιος ο Πλάτων, συγγραφέας της σωκρατικής *Ἀπολογίας*, αποφεύγει να κατονομάσει τον Κριτία, πιθανώς για να αποστασιοποιηθεί από αυτόν.[1323] Όπως θα δειχθεί και παρακάτω, ο γιος του Αρίστωνα συνηθίζει είτε να παραλείπει εντελώς τον Κριτία, θέλοντας να τον επικρίνει εμμέσως, είτε να είναι εξαιρετικά επιεικής μαζί του.

Ο Σωκράτης, έπειτα, επισημαίνει ότι οι *Τριάκοντα* έδιναν ανάλογες εντολές, προκειμένου να εμπλέκουν όσο το δυνατόν περισσότερους στα αποτρόπαια εγκλήματά τους. Η συμπεριφορά αυτή δεν αρμόζει, απλώς, σε έναν Κριτία, αλλά συνιστά εγγενές γνώρισμα μιας απολυταρχικής

[1323] Βλ. Flores (2018) 162: «Plato depicts Critias not as a companion of Socrates but as an estranged former companion of Socrates, one whose life as poet, sophist, and tyrant makes him representative of a type of learning opposed to Socrates and the Socratic dialectic found in Plato's dialogues». Βλ. Flores (2018) 163: «Two Platonic works, the *Seventh Letter* and the *Apology*, suggest that Socrates and Plato both eventually disassociated themselves from Critias».

φύσης. Ο τύραννος, γιγνώσκοντας υποσυνείδητα ότι ενδέχεται, κάποτε, να ανατραπεί η παγιωμένη εξουσία του, επιχειρεί εκ των προτέρων να καταστήσει υπαίτιους των κακών πράξεων και άλλους ανθρώπους, έτσι ώστε, όταν φτάσει η στιγμή της τιμωρίας, να τιμωρηθούν όλοι μαζί. Χωρίς αυτή η διατριβή να διεκδικεί δάφνες στον τομέα της ψυχολογίας ή και ψυχιατρικής, δεν είναι λανθασμένο να αποδοθεί η στάση αυτή και σε βαθύτερους ψυχολογικούς παράγοντες. Αυτό δηλοί ότι μέχρι και ο παντοδύναμος Κριτίας δεν δύναται να διαφύγει από τον φύσει και διαρκώς υπάρχοντα εντός του ανθρώπου φόβο της ατομικότητας.

Ο γιος του Σωφρονίσκου και τρανός φιλόσοφος έρχεται, τώρα, στον πυρήνα τού επιχειρήματός του: ομιλεί με παρρησία, λέγοντας ότι απέδειξε εμπράκτως την αδιαφορία του για τον θάνατο. Υπό το προηγηθέν ερμηνευτικό πρίσμα, αυτό σημαίνει ότι ο Σωκράτης, εν αντιθέσει με τον τύραννο Κριτία, έχει υπερβεί τον φόβο για ενδεχόμενη φθορά της ατομικής υπόστασης. Ο ίδιος, αντί να υπακούσει στην δοθείσα εκ των τυράννων διαταγή, σηκώθηκε και πήγε στο σπίτι του, επιθυμώντας, έτσι, να αποφύγει την διάπραξη αδίκου ή ανόσιου πράγματος.[1324] Η *ἀρχὴ* των *Τριάκοντα*, συνεχίζει, δεν στάθηκε ικανή να τού κάμψει το ηθικό, αφού ο φιλόσοφος δεν τροποποίησε τον χαρακτήρα του εξαιτίας συγκυρίας έκτακτης και απειλητικής για την ζωή του. Μόλις, δε, και μετά βίας γλίτωσε την εκτέλεση, αφού, ευτυχώς για τον ίδιο, σύντομα καταλύθηκε το τυραννικό καθεστώς. Επιστημονικώς η πληροφορία αυτή δεικνύει ότι το περιστατικό θα πρέπει να έλαβε χώρα λίγο καιρό πριν την επανάσταση των δημοκρατικών με επικεφαλής τον Θρασύβουλο.

Είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθούν εδώ μερικά σχόλια αναφορικά με την ηρωική, τω όντι, στάση του Σωκράτη. Κατ' αρχάς, ο φιλόσοφος, όταν αποφασίζει να αλλάξει βηματισμό, μη μεταβαίνοντας στην Σαλαμίνα, διαπράττει καταφανή πολιτική ανυπακοή, θέτοντας, μάλιστα, σε κίνδυνο και την σωματική του ακεραιότητα. Συνακόλουθα, η επιλογή του αυτή συμβαδίζει απολύτως με όσα ο ίδιος διακηρύττει στον πλατωνικό *Γοργία* περί των ιδιοτήτων του ιδανικού πολιτικού. Ο αυθεντικός, λοιπόν, πολιτικός άρχων, πέρα από το ότι χρησιμοποιεί την ωφέλιμη ρητορική, η οποία δύναται να ενσταλάξει την δικαιοσύνη στις ψυχές των πολιτών, αδιαφορεί πλήρως για την ζωή του. Εν ολίγοις, ο αληθινός κυβερνήτης πολιτεύεται καθαρά φιλοσοφικά, θέτοντας υπέρ πάντων την αποφυγή της ανηθικότητας. Εξάλλου, αν αυτός ο άνθρωπος αδικήσει, θα μεταβεί αυτοθέλητα στο δικαστήριο και θα ζητήσει να τιμωρηθεί ανάλογα με το αδίκημα που διέπραξε. Ακόμα κι αν αυτό συνεπάγεται θανατική καταδίκη, ο ιδανικός πολιτικός την δέχεται

[1324] Για ερμηνευτική προσέγγιση βλ. και Φουκώ (2022) 150-153.

ευχαρίστως, φρονώντας πως, όποιος γλιτώνει την τιμωρία, μοιάζει με τον άρρωστο που χρήζει επέμβασης, αλλά δεν την δέχεται, φοβούμενος τις ιατρικές τομές και καυτηριάσεις.[1325]

Παρόλο, πάντως, που ο Σωκράτης πετυχαίνει, σε ένα πρώτο ερμηνευτικό επίπεδο, να αποσυνδέσει την φιλοσοφική του διδασκαλία και τρόπο ζωής του από τις ανηλεείς πράξεις του αιμοσταγούς Κριτία, μπορεί να παρατηρηθεί εδώ ότι, εν τέλει, ενδέχεται αυτό να μην έχει κατορθωθεί πλήρως από τον σπουδαίο φιλόσοφο. Ο Σωκράτης υποπίπτει σε αντίφαση, καθώς, πριν αφηγηθεί τα σχετικά με τον Λέοντα γεγονότα, παραδέχεται ότι δεν έχει το θάρρος να ανέλθει επί του βήματος και να μιλήσει σχετικά με τις δημόσιες υποθέσεις της Αθήνας.[1326] Αιτιολογεί, δε, την συμπεριφορά του αυτήν, προβάλλοντας βαθυνόητο φιλοσοφικώς συλλογισμό: όποιος επιθυμεί να γλιτώσει την ζωή του, οφείλει να μην εμπλέκεται στην πολιτική, αλλά να καταπιάνεται με τις ιδιωτικές του υποθέσεις.[1327] Το διανόημα αυτό του Σωκράτη δεν είναι αλλότριο προς την συχνή τάση του Πλάτωνα να αντιφάσκει, ροπή προωθητική, κάποτε, των φιλοσοφικών του επιδιώξεων, επικυρωτική της εξέχουσας διανοίας του και, άρα, αποδεικτική της αγάπης του για την αναθεώρηση. Δημιουργείται, εντούτοις, εδώ μέγιστο ερμηνευτικό πρόβλημα, το οποίο θα επιλυθεί στην παρούσα διδακτορική διατριβή. Εν συνόψει, με το να απέχει από τα πολιτικά πράγματα της Αθήνας από φόβο μήπως τον εκτελέσουν, ο Σωκράτης φαίνεται να ανατρέπει την μετέπειτα προβαλλόμενη πεποίθησή του, σύμφωνα με την οποία στέκεται αγέρωχος μπροστά στον θάνατο. Επιπροσθέτως, η αναζήτηση της φιλησυχίας μπορούσε να θεωρηθεί ύποπτη, καθώς η συλλογικότητα φρονούσε ότι οι απέχοντες από τα κοινά της πόλεως είναι εν δυνάμει τύραννοι. Έτσι, ενώ ο Σωκράτης επιθυμεί να αποτάξει, κάπως, την σχέση του με τον Κριτία, ίσως, τελικά, καταλήγει να την ενισχύει.

Το άλλο που είναι απαραίτητο να σημειωθεί είναι ότι ο Σωκράτης σπεύδει να παρακούσει τον Κριτία, προς όφελος ενός *χρηστοῦ*, ήτοι του Λέοντα του Σαλαμίνιου. Θεωρητικά, το τέκνο της Φαιναρέτης θα εναντιωνόταν σε οποιαδήποτε άδικη εκτέλεση – λόγω της αφοσίωσής του στην δικαιοσύνη –, ακόμα και αν αυτή αφορούσε κάποιον *πονηρόν*. Αυτό, όμως, δεν μπορεί να εκλήφθηκε ως δεδομένο από τους δικαστές, καθώς οι ίδιοι προτίθενται να κρίνουν βάσει δεδομένων και όχι υποθετικών σεναρίων. Η αντίφαση, τώρα, προτείνεται να επιλυθεί ως εξής: ο Σωκράτης είναι αξιέπαινος, από την στιγμή που δρα επαναστατικά κατά την

[1325] Βλ., γενικά, Πλ. *Γοργ*. 480a-481b.
[1326] Βλ. Πλ. *Ἀπολ*. 31c: *δημοσίᾳ δὲ οὐ τολμῶ ἀναβαίνων εἰς τὸ πλῆθος τὸ ὑμέτερον συμβουλεύειν τῇ πόλει*.
[1327] Βλ. Πλ. *Ἀπολ*. 31e-32a: *οὐ γὰρ ἔστιν ὅστις ἀνθρώπων σωθήσεται οὔτε ὑμῖν οὔτε ἄλλῳ πλήθει οὐδενὶ γνησίως ἐναντιούμενος καὶ διακωλύων πολλὰ ἄδικα καὶ παράνομα ἐν τῇ πόλει γίγνεσθαι, ἀλλ' ἀναγκαῖόν ἐστι τὸν τῷ ὄντι μαχούμενον ὑπὲρ τοῦ δικαίου, καὶ εἰ μέλλει ὀλίγον χρόνον σωθήσεσθαι, ἰδιωτεύειν ἀλλὰ μὴ δημοσιεύειν*.

περίοδο αφόρητης τυραννίδας. Επιπροσθέτως, δρα το ίδιο ευθαρσώς και κατά την περίοδο δημοκρατίας, όταν κρινόταν η τύχη των στρατηγών μετά την ναυμαχία στις Αργινούσες (Πλ. *Ἀπολ*. 32a–b).[1328] Προς περαιτέρω επίλυση της αντίφασης, ας ληφθεί κατά νου ότι ο Σωκράτης και στις δύο περιπτώσεις υποχρεώνεται να πολιτευτεί και δεν το πράττει εκούσια, κάτι που δεν έρχεται σε αντίθεση με την διακήρυξή του για αποχή από την πολιτική. Εντούτοις, αν πρέπει να αξιολογηθεί η στάση του, είναι πιθανόν να φοβάται ο ίδιος περισσότερο τον αθηναϊκό *δῆμον*, παρά την Κριτίειο τυραννίδα. Η παραδοχή, συνεπόμενα, αυτή μόνο αθωωτική του Σωκράτη δεν είναι και την στιγμή που ο φημισμένος φιλόσοφος απαρνείται την συναναστροφή του με συντηρητικούς των Αθηνών, ταυτόχρονα την επιβεβαιώνει. Από την άλλη, η ρήση του Σωκράτη κατά την οποία ο δίκαιος άνθρωπος έχει χρέος να αποφεύγει τα κοινά, αν θέλει να σώσει την ζωή του, ενδέχεται και να αποτελεί πικρή παραδοχή του ιδίου τού Πλάτωνα, μετά από προσεκτική αξιολόγηση της συμπεριφοράς που επέδειξε ο Σωκράτης σε διαφορετικές πολιτειακές καταστάσεις.

Ακολουθεί, τώρα, παράθεση του εδαφίου της *Ἑβδόμης Ἐπιστολῆς* (324b–325a) και επιχειρείται νοηματική πραγμάτευσή του:

νέος ἐγώ ποτε ὢν πολλοῖς δὴ ταὐτὸν ἔπαθον· ᾠήθην, εἰ θᾶττον ἐμαυτοῦ γενοίμην κύριος, ἐπὶ τὰ κοινὰ τῆς πόλεως εὐθὺς ἰέναι. καί μοι τύχαι τινὲς τῶν τῆς πόλεως πραγμάτων τοιαίδε παρέπεσον. ὑπὸ πολλῶν γὰρ τῆς τότε πολιτείας λοιδορουμένης μεταβολὴ γίγνεται, καὶ τῆς μεταβολῆς εἷς καὶ πεντήκοντά τινες ἄνδρες προύστησαν ἄρχοντες, ἕνδεκα μὲν ἐν ἄστει, δέκα δ’ ἐν Πειραεῖ—περί τε ἀγορὰν ἑκάτεροι τούτων ὅσα τ’ ἐν τοῖς ἄστεσι διοικεῖν ἔδει—τριάκοντα δὲ πάντων ἄρχοντες κατέστησαν αὐτοκράτορες. τούτων δή τινες οἰκεῖοί τε ὄντες καὶ γνώριμοι ἐτύγχανον ἐμοί, καὶ δὴ καὶ παρεκάλουν εὐθὺς ὡς ἐπὶ προσήκοντα πράγματά με. καὶ ἐγὼ θαυμαστὸν οὐδὲν ἔπαθον ὑπὸ νεότητος· ᾠήθην γὰρ αὐτοὺς ἔκ τινος ἀδίκου βίου ἐπὶ δίκαιον τρόπον ἄγοντας διοικήσειν δὴ τὴν πόλιν, ὥστε αὐτοῖς σφόδρα προσεῖχον τὸν νοῦν, τί πράξοιεν. καὶ ὁρῶν δήπου τοὺς ἄνδρας ἐν χρόνῳ ὀλίγῳ χρυσὸν ἀποδείξαντας τὴν ἔμπροσθεν πολιτείαν—τά τε ἄλλα καὶ φίλον ἄνδρα ἐμοὶ πρεσβύτερον Σωκράτη, ὃν ἐγὼ σχεδὸν οὐκ ἂν αἰσχυνοίμην εἰπὼν δικαιότατον εἶναι τῶν τότε,

[1328] Για αναλυτική ερμηνεία της στάσης του Σωκράτη κατά την δίκη των στρατηγών, βλ. Ἀποστολίδης (2015) 175-185. Βέβαια, ο ερευνητής αυτός θεωρεί υπεύθυνο τον Σωκράτη τόσο για την εκκίνηση της δικαστικής διαδικασίας, όσο και για την τελική θανατική καταδίκη των στρατηγών, προβάλλοντας, κυρίως, το επιχείρημα ότι ο Σωκράτης δεν ήταν, απλώς, *πρύτανις*, αλλά *ἐπιστάτης* των *πρυτάνεων*. Διατείνεται, με λίγα λόγια, ότι ο Σωκράτης είχε την εξουσία, και δεν το έπραξε, «νὰ λύσει τη συνεδρίαση τῆς Βουλῆς, νὰ ἐμποδίσει τὴν ἔκδοση τοῦ *προβουλεύματος* καὶ νὰ ἀναβάλει τὴ δίκη τῶν στρατηγῶν στὴν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου» (177). Η θεώρησή του, αν και συνδυάζει καλά τις σωζόμενες κειμενικές μαρτυρίες, είναι υπερβολική, διότι παραβλέπει την λαϊκή οργή που επικράτησε εναντίον των στρατηγών, το ψυχροπολεμικό, δηλαδή, κλίμα των ημερών αυτών, καθώς και τον υπόγειο ρόλο του Θηραμένη, του maître στον προσεταιρισμό άλλων ανθρώπων, με σκοπό και την προώθηση των ατομικών του επιδιώξεων.

ἐπί τινα τῶν πολιτῶν μεθ' ἑτέρων ἔπεμπον, βίᾳ ἄξοντα ὡς ἀποθανούμενον, ἵνα δὴ μετέχοι τῶν πραγμάτων αὐτοῖς, εἴτε βούλοιτο εἴτε μή· ὁ δ' οὐκ ἐπείθετο, πᾶν δὲ παρεκινδύνευσεν παθεῖν πρὶν ἀνοσίων αὐτοῖς ἔργων γενέσθαι κοινωνός—ἃ δὴ πάντα καθορῶν καὶ εἴ τιν' ἄλλα τοιαῦτα οὐ σμικρά, ἐδυσχέρανά τε καὶ ἐμαυτὸν ἐπανήγαγον ἀπὸ τῶν τότε κακῶν. χρόνῳ δὲ οὐ πολλῷ μετέπεσε τὰ τῶν τριάκοντά τε καὶ πᾶσα ἡ τότε πολιτεία.

Αξίζει να παρατηρηθεί, εν πρώτοις, ότι ο Κριτίας για άλλη μία φορά δεν κατονομάζεται· ο Πλάτων αρκείται στο να αναφέρει ότι επικεφαλής των *Τριάκοντα* ήταν κάποιοι συγγενείς του.[1329] Έπειτα, ως προς τις εντολές που έλαβε ο Σωκράτης από το τυραννικό καθεστώς, και πιθανώς από τον ίδιο τον γιο του Καλλαίσχρου, ο Πλάτων ακολουθεί πιστά τις πληροφορίες που παρέχονται στον αναγνώστη και διά της πλατωνικής *Ἀπολογίας*. Εν ολίγοις, οι *Τριάκοντα* θέλησαν με την βία να καταστήσουν τον Σωκράτη συνένοχο για τα ανομήματά τους, αλλά εκείνος αρνήθηκε να συμπράξει, με κίνδυνο, κιόλας, της σωματικής του ακεραιότητας. Επιπλέον, αναφέρεται εκ νέου ότι λίγο καιρό μετά το περιστατικό αυτό η δημοκρατία επανήλθε στην Αθήνα.

Ως προς τον Κριτία, ο Πλάτων φαίνεται να τον μεταχειρίζεται με αδικαιολόγητη επιείκεια.[1330] Αποφεύγει, για άλλη μία φορά, να τον μνημονεύσει ονομαστικά, μιας και η

[1329] Για την συγγενική σχέση Πλάτωνος και Κριτία βλ. και Nails (2002) 244.

[1330] Βλ., χαρακτηριστικά, Πλ. *Πρωταγ.* 336d-e: *μετὰ δὲ τὸν Ἀλκιβιάδην, ὡς ἐγᾦμαι, Κριτίας ἦν ὁ εἰπών· ὦ Πρόδικε καὶ Ἱππία, Καλλίας μὲν δοκεῖ μοι μάλα πρὸς Πρωταγόρου εἶναι, Ἀλκιβιάδης δὲ ἀεὶ φιλόνικός ἐστι πρὸς ὃ ἂν ὁρμήσῃ· ἡμᾶς δὲ οὐδὲν δεῖ συμφιλονικεῖν οὔτε Σωκράτει οὔτε Πρωταγόρᾳ, ἀλλὰ κοινῇ ἀμφοτέρων δεῖσθαι μὴ μεταξὺ διαλῦσαι τὴν συνουσίαν*. Ο Κριτίας παρεμβαίνει σε στιγμή, κατά την οποία ο Σωκράτης και ο Πρωταγόρας έχουν περιέλθει σε διαλογικό αδιέξοδο: ο Πρωταγόρας αναλύει το ζήτημα με σχοινοτενείς λόγους, ο δε Σωκράτης διαμαρτύρεται και ζητάει να διεξαχθεί η συζήτηση με την μέθοδο των ερωταποκρίσεων, επικαλούμενος, ειρωνικά, αδυναμία του μνημονικού του. Ο Κριτίας όχι, απλώς, δεν παρεμβαίνει αποφασιστικά υπέρ τού ενός ή τού άλλου, αλλά σκιαγραφείται ως εξαιρετικά προσηνής άνθρωπος, ο οποίος, μάλιστα, ακολουθεί πιστά την άποψη του Αλκιβιάδη. Αποκλειστική μέριμνα τού μετέπειτα τυράννου είναι να επιλυθεί η αψιμαχία και να συνεχιστεί ομαλώς ο διάλογος, προς πνευματικό, άλλωστε, όφελος και των παρισταμένων. Ερμηνευτικά συμβαίνει εδώ το εξής: είτε ο Πλάτων τροποποιεί εκούσια την προσωπικότητα του ιστορικού Κριτία προς το ηθικώς βέλτιστον, είτε σκοπίμως τον παρουσιάζει ως εξαιρετικά φιλήσυχο άνθρωπο, προκειμένου να τον σχολιάσει σκωπτικά. Για τον Κριτία στον πλατωνικό *Πρωταγόρα* βλ. αναλυτικά Moore (2020) 67-86. Βλ. και Moore (2020) 73 για σχολιασμό της παρέμβασης του Κριτία στον διάλογο Σωκράτη και Πρωταγόρα: «Critias does not waste words, perhaps speaking with Laconic brevity. Indeed he may not really want to speak at all: it looks like he desires mainly to listen to the conversation between Protagoras and Socrates, and for this he desires that others help him to keep it going. We are overhearing a conversation about the nature of the virtue or skill that Protagoras says he teaches to up-and-coming citizens: the *politikē technē*. Critias understands the conversational dynamics heretofore, concerning rule-following and norm-breaking, as focused on something other than a continued conversation: probably, the reputation of Protagoras *vis-à-vis* current and prospective students gathered at Callias's house or those elsewhere but likely to hear reports about his performance there. He seems unimpressed by Protagoras's self-concern, but perhaps also by Socrates's righteousness; he just wants comity and a complete congress. This is no small thing, to be sure, and for this reason it is distinctive. We do not know why Critias and Alcibiades came to Callias's house. Maybe Alcibiades wanted, like Socrates's young friend Hippocrates, to study with or at least learn about Protagoras, and Critias—an

διήγηση σχετίζεται με ταραχώδη πολιτικώς περίοδο, κατά την οποία ο Κριτίας πρωτοστάτησε εμφατικά. Από την άλλη, βέβαια, ο τρανός επίγονος της σωκρατικής φιλοσοφίας όχι, απλώς, δεν λυπάται το εφιαλτικό καθεστώς του Κριτία, αλλά δεν διστάζει να πει ότι η βίαιη συμπεριφορά τους τον απέτρεψε από το να εισέλθει στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα, παρόλο που, αρχικώς, το σχεδίαζε. Οι άνθρωποι αυτοί δεν κυβέρνησαν με δικαιοσύνη, αλλά «ἔκαναν νὰ φανεῖ χρυσάφι τὸ προηγούμενο πολίτευμα», όπως μεταφράζει ωραία η Κορμπέτη (1997) 23. Αποδεικνύεται, έτσι, περίτρανα η ανικανότητα του Κριτία προς ευόδωση των πολιτικών οραμάτων του Πλάτωνος.[1331] Τα δε τραγικά αποτελέσματα της αδίστακτης διακυβέρνησης του τυράννου αναγκάζουν τον Πλάτωνα, έναν γνήσιο *χρηστὸν* άνδρα και λάτρη όχι, απλώς, της μετριοπαθούς δημοκρατίας, αλλά και της αυθεντικής αριστοκρατίας και, κατόπιν, της ιδεώδους βασιλείας, να εκδηλώσει κατάδηλη προτίμηση προς την άμεση δημοκρατία, που τόσο πολέμησε στο όγδοο βιβλίο της *Πολιτείας* του.[1332] Επιδεικνύοντας, επομένως, και κάποια επιείκεια απέναντι στον

---

older mentor? also an *erastēs*? simply a friend from an earlier decade?—accompanied him, either as a way to introduce Alcibiades into this intellectual world of his elders, or as a way to insulate him from potential harms, in the fashion of Socrates with respect to Hippocrates (310b1–314c10). Then again, Critias could be the one intrigued by Protagoras—more likely him than Prodicus or Hippias, given the way he spoke to them—and wanted to enrich his friend Alcibiades's mental world. He seems not to have seen himself as a student or prospective student of any sophist, given his relative lateness to the affair. And he seems not to have expected Socrates's attendance—which is presented as having depended on Hippocrates's wish to attend—nor, given that Socrates does not say that they greeted each other, does Critias have a clearly visible relationship with him (yet)». Για τον Κριτία στον *Πρωταγόρα* βλ. και Centanni (1997) 44 και Flores (2018) 165-167. Βλ. και Danzig (2014) 510: «This comment is briefer than those of Alcibiades and Prodicus, who speak before and after Critias, and also less compelling than either of theirs. Critias' principle is the principle of compromise, but he offers no suggestion as to how a compromise can be achieved. His desire for compromise may suggest his belief in the importance of something like *sophrosune*; but he does not seem to know how to put it into practice. On the other hand, as Noburu Notomi has pointed out to me, this exchange seems designed to display Critias' cleverness as a politician: by emphasizing his own neutrality, he contrives to force Protagoras into continuing the conversation. In any case, the suggestion which he makes seems reasonable, and it is welcome to the dramatic audience as well as to the audience of the dialogue, both of whom wish the conversation to continue. Whatever criticism may be found here is quite mild, especially when we consider the reputation that Critias seems to have enjoyed in contemporary Athens».

[1331] Βλ. και Danzig (2014) 511: «Plato need not have been consistent over time in his public expressions concerning Critias. After having attempted to rehabilitate him in *Charmides* and other works, he may have felt compelled to distance himself from him in the *Seventh Letter*».

[1332] Βλ. Danzig (2014) 519-520 για συνολική ερμηνεία: «Whether or not Xenophon aimed at discrediting Plato by his portrait of Critias, and whether or not he succeeded in this, it does seem clear that Plato's public presentation of his attitude towards Critias and the Thirty changes over time. In the *Seventh Letter* Plato no longer makes any attempt to whitewash the Thirty or its leader. Instead, he attempts to defend himself from suspicion of cooperating with them. Here we see both that these suspicions were, at the time of the letter, strong enough to demand a response, and also that it was at this time impossible for Plato to deny his connection altogether [...] Unlike Xenophon, who seeks to focus the responsibility for the wicked deeds of the Thirty on one man, Plato seems intent on spreading the responsibility as widely as possible. He speaks not of the Thirty, but of fifty-one men (including here the Eleven and the ten subordinate officers). While acknowledging the participation of 'relatives and acquaintances', he does not mention Critias by name. He claims that many were heaping abuse on the previous form of government. He apologizes for his own role, saying that he was 'like many others'. He says that his relatives and acquaintances (not friends) 'happened' to be among the leaders; he mentions his youth more than once; and he says

Κριτία,[1333] ο Πλάτων δεν παύει να αποστασιοποιείται αυτοθέλητα από αυτόν στην *Ἑβδόμη Ἐπιστολή*, όπως, άλλωστε, έπραξε και στην *Ἀπολογία* του Σωκράτη.[1334]

5.4.2 Ο Κριτίας στον πλατωνικό *Χαρμίδη*

Ο *Χαρμίδης* του Πλάτωνος εντάσσεται, ως διάλογος, στην πρώιμη πλατωνική εργογραφία,[1335] και, ως τέτοιος, είναι γνήσια *ἀπορητικός*, αφού, άμα τη λήξει του, οι συνομιλητές, με πνευματικό προεξάρχοντα τον Σωκράτη, διαπιστώνουν ότι δεν εδόθη ορισμός ικανοποιητικός και συμπεριληπτικός όλων των επιμέρους εκφάνσεων της υπό ανάλυση έννοιας, ήτοι της σωφροσύνης. Ο ερευνητής, βέβαια, δεν πρέπει να παρασυρθεί από την βραχύβια φιλοσοφική συζήτηση με την οποία βρίσκεται αντιμέτωπος· ο *Χαρμίδης*, αν και διανοητικά υπερβαίνει τον μυστηριώδη ως προς τα συγγραφικά κίνητρα του Πλάτωνα, *Μενέξενο*,[1336] προσιδιάζει σε αυτόν ως προς το ότι είναι, εν τινί μέτρω και τηρουμένων των αναλογιών, ένα εξαιρετικά γριφώδες πλατωνικό σύνθεμα. Προσδιορίζεται, δε, τοιουτοτρόπως, διότι ο εξειδικευμένος πλατωνιστής

---

that there is no wonder at his belief that the new government would mark an improvement. He also expresses his subsequent disappointment with the oligarchs in the clearest terms. Unlike Xenophon, Plato does not accuse the Thirty of hypocrisy from the beginning: this would make his own initial sympathy look foolish or make him look like a hypocritical co-conspirator himself. In short, the passage provides an excellent example of Platonic apologetics».

[1333] Βλ. De Paula Neto (2014) 31: «Ainda segundo Hazebroucq, Platão não faz nenhuma alusão ao papel sanguinário desempenhado por Critias durante o governo dos Trinta e, mesmo Aristóteles, que fala das atrocidades cometidas por eles e da morte de Teramenes - um dos Trinta que teria se oposto às perseguições e condenações à morte decretadas por este governo e, por isso, teria sido acusado de traição por Critias e também condenado à morte, de acordo com Xenofonte - não menciona Critias, mas Cáricles - outro dos Trinta - como seu dirigente. Semelhantemente, Dorion escreve que em vão se buscará, no *Carmides*, um julgamento tão peremptório e negativo a respeito de Critias como o de Xenofonte». Η εκ Πλάτωνος λεκτική αποσιώπηση του Κριτία όχι, απλώς, δεν συνεπάγεται αναγκαστικά έπαινο του τυράννου, αλλά ενδέχεται, αντιθέτως, να υποδηλοί και επίκρισή του, τουλάχιστον στην *Ἀπολογία* και την *Ἑβδόμη Ἐπιστολή*.

[1334] Εδάφιο, άλλωστε, του Αισχίνη αποδεικνύει ότι πολλά χρόνια μετά τον θάνατό του, ο Σωκράτης συνδεόταν στην συνείδηση των περισσοτέρων με τον Κριτία, πράγμα που είχε, ίσως, ως αποτέλεσμα την παράλειψη της τεράστιας συνεισφοράς του ανδρός στην φιλοσοφία. Βλ. Αισχίν. 1.173: *ἔπειθ' ὑμεῖς, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, Σωκράτην μὲν τὸν σοφιστὴν ἀπεκτείνατε, ὅτι Κριτίαν ἐφάνη πεπαιδευκώς, ἕνα τῶν τριάκοντα τῶν τὸν δῆμον καταλυσάντων, Δημοσθένης δ' ὑμῖν ἑταίρους ἐξαιρήσεται, ὁ τηλικαύτας τιμωρίας λαμβάνων παρὰ τῶν ἰδιωτῶν καὶ δημοτικῶν ἀνθρώπων ὑπὲρ τῆς ἰσηγορίας, ᾧ παρακεκλημένοι τινὲς τῶν μαθητῶν ἥκουσιν ἐπὶ τὴν ἀκρόασιν*. Για σχολιασμό βλ. Flores (2018) 164: «Aeschines' emphasis on the safety of the democracy appeals to the jury, who could lose their governing power, as the *demos* did when Critias and the Thirty took over Athens half a century earlier. In this passage, Aeschines' use of Socrates as a negative example demonstrates that many Athenians in the fourth century remembered the philosopher for his supposed "students" rather than for his positive contributions to Athenian intellectual history».

[1335] Για τον *Χαρμίδη* βλ., ενδεικτικά, Witte (1970)· Hazebroucq (1997)· Mahoney (1996) 183-199· Hyland (1981)· McKim (1985) 59-77· Χαραλαμπόπουλος (2008) 509-542· Dyson (1974) 102-111· Tuckey (1968) και Van Der Ben (1985).

[1336] Για τον *Μενέξενο* βλ., ενδεικτικά, Clavaud (1980)· Burges (1835)· Roch (1822)· Berndt (1881)· Thurow (1968)· Shawyer (1906)· Αθανασάτος (2001)· Labarbe (1991) 92-101· Coventry (1989) 1-15 και Wickkiser (1999) 65-74.

καλείται, πλην των υπολοίπων, να επιλύσει δύο ερμηνευτικής φύσεως προβλήματα: πρώτον, την στάση που υιοθετεί ο δημιουργός του έργου απέναντι στον Κριτία και, δεύτερον, τον συσχετισμό αυτής με τον εκ Κριτίου δοθέντα ορισμό της σωφροσύνης, *τὰ ἑαυτοῦ πράττειν*, ο οποίος, αν και στον *Χαρμίδη* αναιρείται συλλογιστικώς από τον Σωκράτη, επανέρχεται στην *Πολιτεία*, αποτελώντας, πια, θεμελιώδη φιλοσοφική πεποίθηση του Πλάτωνα. Το δεύτερο ζήτημα, δηλαδή αυτό του ορισμού που προσφέρει ο Κριτίας, μόνον ακροθιγώς θα σχολιαστεί στην διατριβή αυτήν, και, φυσικά, στο μέτρο που παρέχει στον μελετητή πληροφορίες για το πολιτικό πορτρέτο του τέκνου τού Καλλαίσχρου.

Ο δραματικός χρόνος του διαλόγου τοποθετείται κατά την διάρκεια της μάχης τής Ποτείδαιας, ήγουν κοντά στο 432 π.Χ.[1337] Υπενθυμίζεται, όμως, ότι η Ποτείδαια ανακτήθηκε εκ νέου από τον Φορμίωνα το 429 π.Χ.[1338], κάτι που, ίσως, πρέπει να αποτελέσει και τεκμήριο υπέρ της διεξαγωγής της συζήτησης κατά το διάστημα αυτό, αφού είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι ο Σωκράτης επιστρέφει στην Αθήνα πριν την οριστική λήξη της μάχης.[1339] Ο διάλογος, λοιπόν, αρχίζει με τον Σωκράτη να επιστρέφει από την πολεμική αυτήν σύρραξη[1340] και να κατευθύνεται προς την παλαίστρα του Ταυρέα, που βρισκόταν απέναντι από το ιερό της Βασίλης. Ο μελετητής, ασφαλώς, του Πλάτωνος ανακαλεί αμέσως τα ηρωικά κατορθώματα του Σωκράτη στην Ποτείδαια, τα οποία αναπολεί ο Αλκιβιάδης στο πλατωνικό *Συμπόσιον* με ιδιαίτερη λογοτεχνική επιδεξιότητα και εμφανή ευαισθησία.[1341] Ο γιος του Σωφρονίσκου απέδειξε τότε ότι μπορούσε να αντέξει την ασιτία, ήταν σε θέση να διασκεδάζει με την καρδιά του, όταν το επέτρεπαν οι συνθήκες του πολέμου, ήταν αναντίλεκτα κυρίαρχος στο θέμα της οινοποσίας, αφού ποτέ δεν τον αντίκρισε κανείς μεθυσμένο και περπατούσε ξυπόλητος στους πάγους, διατηρώντας, παράλληλα, την ελαφριά ενδυμασία του. Συνελόντι ειπείν, ο Σωκράτης

[1337] Βλ. και Dušanić (2000) 54.
[1338] Περί αυτού, βλ. Συκουτρής (2005) 220, υποσημ. 5.
[1339] Για τον δραματικό χρόνο του διαλόγου και, ορισμένως, για την τοποθέτησή του στα 429 π.Χ. βλ., μεταξύ άλλων, Zuckert (2009) 8-9· Lampert (2010) 237-240 και Nails (2002) 309-312.
[1340] Βλ. και Stern (1999) 400: «The battle from which Socrates has returned is one of the opening battles in the great imperial undertaking of Athens that culminated in disaster. Internal domestic strife is also in the air. Socrates speaks of Potidaea to an audience that includes not only Chaerephon, an extreme democrat, but also Critias and Charmides, two who would later be members of the oligarchic Thirty Tyrants who ruled Athens so ruthlessly in the wake of its defeat in the Peloponnesian War. The potential for violence in politics frames the dialogue. Given this atmosphere, we might expect the forthcoming discussion to consist chiefly in some kind of exhortation to political moderation rather than focus as it does on questions of knowledge. Yet, the setting points to the connection between these political and epistemic considerations. By making prominent at the outset both a war that the readers of the dialogue know began with such high expectations and ended so poorly, and the domestic conflict whose persistence belies our grasp of any certain understanding of justice, Plato vividly exemplifies the difficulty in translating knowing to doing».
[1341] Βλ. Πλ. *Συμπ.* 219e-220e.

διέθετε το προς υπερνίκηση όλων των απότοκων του πολέμου κακουχιών απαιτούμενο σωματικό και ψυχικό σθένος. Αποκορύφωμα των προρρηθέντων ήταν η ενδεικτική ανδρειοσύνης πράξη του Σωκράτη, σωστική, προ πάντων, της ζωής του Αλκιβιάδη, την ώρα που ο όμορφος γιος του Κλεινία βρισκόταν πληγωμένος στο έδαφος. Ηθική ανωτερότητα, μάλιστα, επέδειξε το τέκνο της Φαιναρέτης, όταν επέμεινε ότι ο Αλκιβιάδης είναι άξιος του βραβείου ανδρείας και όχι ο ίδιος.

Τα δρώμενα, επομένως, αυτά τοποθετούν επαρκώς τον αναγνώστη στον δραματικό χρόνο διεξαγωγής του *Χαρμίδη*. Ο Σωκράτης, με την σειρά του, άρτι αφιχθείς στην παλαίστρα, λαμβάνει υποδοχή που αρμόζει σε ήρωα πολέμου, αφού άπαντες σπεύδουν να τον χαιρετήσουν και, κυριότατα, ο καλός του φίλος, Χαιρεφών,[1342] ανήκων στην μερίδα των υποστηρικτών της ριζοσπαστικής δημοκρατίας.[1343] Ευθύς αμέσως, πραγματοποιείται η παρθενική εμφάνιση του Κριτία στον διάλογο: δίπλα σε αυτόν κάθεται ο Σωκράτης, προκειμένου να προβεί σε διεξοδική αφήγηση όσων διαδραματίστηκαν στην μάχη της Ποτείδαιας. Ήδη η πρώτη αυτή ονομαστική μνεία δεν είναι τυχαία, αφού, πέρα από την φιλική σχέση που διατηρούν ακόμα οι δύο άνδρες μεταξύ τους, ο Σωκράτης επιλέγει να βρίσκεται κοντά σε έναν εκπρόσωπο της μερίδας των *χρηστῶν*, ήτοι σε έναν άνδρα που, ως γνήσιος αριστοκράτης, αγαπά τις διακρίσεις στον πόλεμο και την κατοπινή εύκλεια που τις συνοδεύει. Άλλωστε, και στον *Λάχητα* αυτοί που αναλαμβάνουν να συνδιαλλαγούν με τον Σωκράτη αναφορικά με τα μαχητικά κατορθώματα και την έννοια της ανδρείας ευρύτερα είναι δύο εκλεκτοί αριστοκράτες και διακεκριμένοι ηγέτες των *χρηστῶν*, δηλαδή ο Λάχης και ο Νικίας.

Πλην τούτων, η άμεση αυτή εμφάνιση του Κριτία στον διάλογο υποδηλοί, μάλλον, έπαινο από τον Πλάτωνα προς τον γιο του Καλλαίσχρου.[1344] Δεν φοβάται ο ξακουστός φιλόσοφος να δείξει ότι ο Σωκράτης συναναστρεφόταν τον Κριτία, πολιτικό που αρκετά χρόνια

[1342] Για τον Χαιρεφώντα βλ. Graham & Barney (2016) 274-289· Moore (2013) 284-300· Parke (1961) 249-250 και Edmunds (2006) 414-425.

[1343] Βλ. Πλ. *Χαρμ*. 153a-b: *ἥκομεν τῇ προτεραίᾳ ἑσπέρας ἐκ Ποτειδαίας ἀπὸ τοῦ στρατοπέδου, οἷον δὲ διὰ χρόνου ἀφιγμένος ἀσμένως ᾖα ἐπὶ τὰς συνήθεις διατριβάς. καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν Ταυρέου παλαίστραν τὴν καταντικρὺ τοῦ τῆς Βασίλης ἱεροῦ εἰσῆλθον, καὶ αὐτόθι κατέλαβον πάνυ πολλούς, τοὺς μὲν καὶ ἀγνῶτας ἐμοί, τοὺς δὲ πλείστους γνωρίμους. καί με ὡς εἶδον εἰσιόντα ἐξ ἀπροσδοκήτου, εὐθὺς πόρρωθεν ἠσπάζοντο ἄλλος ἄλλοθεν· Χαιρεφῶν δέ, ἅτε καὶ μανικὸς ὤν, ἀναπηδήσας ἐκ μέσων ἔθει πρός με, καί μου λαβόμενος τῆς χειρός, ὦ Σώκρατες, ἦ δ᾽ ὅς, πῶς ἐσώθης ἐκ τῆς μάχης; Ὀλίγον δὲ πρὶν ἡμᾶς ἀπιέναι μάχη ἐγεγόνει ἐν τῇ Ποτειδαίᾳ, ἣν ἄρτι ἦσαν οἱ τῇδε πεπυσμένοι*. Για το κείμενο χρησιμοποιείται η κριτική έκδοση της Οξφόρδης, επιμελημένη από τον Burnet (1903).

[1344] Βλ. και Dušanić (2000) 53: «The *Charmides* presents Critias in a favourable light. Socrates cites his noble ancestry (which was also that of Plato's mother), including Solon, praises the literary gifts innate in his family, and gives the future 'tyrant' a very remarkable place in the philosophical debate, one consonant with the 'tyrant's' 'years and studies'. A number of minor details complete this favourable picture of Socrates' interlocutor, for instance Socrates' willingness to take a seat 'by Critias' and to greet him first, 153 c».

μετά τον δραματικό χρόνο του έργου διέπραξε τα πλείστα ανομήματα, εντελώς αντίθετα και με τις ηθικές αρχές του Σωκράτη. Η πρώιμη αυτή παγίωση φιλικού δεσμού ανάμεσα στους άνδρες μπορεί να ερμηνευθεί και ως συγχώρεση του Κριτία από την μεριά του Πλάτωνος.[1345] Ενδέχεται, επιπροσθέτως, να εκφράζει αντίθεση του Πλάτωνος προς την βδελυρή εικόνα του Κριτία, την οποία παρουσίασε ο Ξενοφών. Αυτό, βέβαια, το τελευταίο επιχείρημα ανατρέπεται, αν ληφθεί κατά νου η αποστασιοποίηση από τον Κριτία στην *Ἑβδόμη Ἐπιστολή*, που εξετάστηκε παραπάνω.

Ταχέως ο Πλάτων παραλείπει τις σχετικές με την μάχη αναλύσεις, θεωρώντας τις περαιωμένες, και βάζει τον Σωκράτη να εκδηλώνει το σύνηθες ενδιαφέρον για τα φιλοσοφικά πράγματα. Ευρισκόμενος τόσο καιρό εκτός πόλεως, ο φημισμένος φιλόσοφος επιθυμεί να μάθει αν στο μεταξύ αναδείχθη κάποια ξεχωριστή φύση, είτε στο πνεύμα, είτε στο σώμα, είτε και εις αμφότερα.[1346] Ο Κριτίας, τότε, αναλαμβάνει χρέη πληροφοριοδότη και υποδεικνύει προς την είσοδο της παλαίστρας: υπάρχει, τω όντι, κάποιος που πληροί και τις δύο τιθέμενες εκ του Σωκράτους προϋποθέσεις, ο νεαρός Χαρμίδης του Γλαύκωνος, ξάδελφος του Κριτία, αδελφός της Περικτιόνης και θείος του μετέπειτα γεννηθέντος, Πλάτωνα. Το παλικάρι αυτό είναι θεϊκά όμορφο, σε σημείο που όλοι οι παρευρισκόμενοι είναι ερωτευμένοι μαζί του, αλλά δεν υστερεί και στις διανοητικές δεξιότητες. Ο Κριτίας, σαν αυθεντικός αριστοκράτης και κηδεμόνας του

[1345] Ο Németh (2006) 26 ορθά υποστηρίζει ότι η εικόνα του Κριτία στον Πλάτωνα είναι εντελώς διαφορετική από αυτήν που παρουσιάζει ο Ξενοφών: «Wer sich aber von der Lektüre Xenophons den Platonischen Dialogen zuwendet, in denen Kritias eine Rolle spielt und von denen einer, gewiß nicht ohne Absicht, seinen Namen trägt, der hat den Eindruck, als ob er eine ganz andere Persönlichkeit vor sich hätte, die nur zufällig dengleichen Namen trägt wie jener Staatsmann. Nach einem der Scholiasten war Kritias ein Philosoph unter den Laien und ein Laie unter den Philosophen». Η τελευταία φράση αποτελεί το σχόλιο του ανώνυμου σχολιαστή στο 20a του *Τίμαιου*: *Ὁ δὲ Κριτίας ἦν μὲν γενναίας καὶ ἁδρᾶς φύσεως, ἥπτετο δὲ καὶ φιλοσόφων συνουσιῶν, καὶ ἐκαλεῖτο ἰδιώτης μὲν ἐν φιλοσόφοις, φιλόσοφος δ' ἐν ἰδιώταις*. [...]

[1346] Βλ. και Stern (1999) 400: «Socrates' behavior at the outset also seems to amplify the distance between him and his fellow citizens. While he begins by telling of his return from the battle at Potidaea with all the other soldiers, he then relates that he alone went to spend time at his familiar and pleasing haunt, the wrestling school; whether Socrates spent any time with his family remains in doubt (153a1-5). Once at the wrestling school he responds with startlingly terse answers to those who may well have lost friends or relatives in the battle and asks instead about the "news" regarding philosophy». Βλ., επίσης, Stern (1999) 401: «On his return from the life-threatening battle, Socrates may well be wondering whether the risk was worthwhile, and his question concerning the young may reflect his heightened concern regarding the preservation of his own: Will there be someone to carry on the philosophic endeavor? Adding weight to this speculation is that Socrates goes out of his way to note the wrestling school's location across from the temple of the dead. But if the question reflects not so much an inhuman lack of interest in his own as a very different conception of what constitutes his own, our issue of the connection between these two conceptions remains. It is clear that any resolution of this issue must face the problem to which Socrates' initial question eventually leads: the extent to which we can know ourselves and thus what is properly our own».

Χαρμίδη, παρουσιάζει τον Χαρμίδη στον Σωκράτη με κολακευτικά λόγια, ώστε ο φιλόσοφος να στρέψει το ενδιαφέρον του πάνω του.[1347]

Τα ηνία του διαλόγου αναλαμβάνει, κατόπιν, ο θιασώτης της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και φίλος του Σωκράτη, Χαιρεφών, προσφέροντας εικόνα σαγηνευτική, που αποτελεί και λογοτεχνικό επιγέννημα των δραματουργικών δεξιοτήτων του Πλάτωνος: αν ο Χαρμίδης θελήσει να βγάλει τα ρούχα του, τότε όλοι θα θεωρήσουν πως δεν έχει πρόσωπο· τόσο εύμορφο και συμμετρικό είναι το σώμα του.[1348] Ο Σωκράτης, βέβαια, συμπληρώνει ότι ευτύχημα θα είναι αν τούτο το ωραίο παρουσιαστικό συναρμόττεται με μια εξίσου υπέροχη ψυχή.[1349] Από την στιγμή που αυτός είναι γόνος της οικογένειας τού Κριτία, επισημαίνει ο Σωκράτης, θα διαθέτει, αναμφίβολα, και σπάνιες ψυχικές ιδιότητες. Ο γιος του Καλλαίσχρου υπερθεματίζει, αναφέροντας, μάλιστα, πως ο Χαρμίδης, ως λάτρης της σοφίας, λατρεύει και την ποίηση, κάτι που ο Σωκράτης εκλαμβάνει ως απολύτως εύλογο, από την στιγμή που οι οικείοι του Κριτία συγγενεύουν με τον τρανό παρελθοντικό νομοθέτη της Αθήνας και εξέχοντα ποιητή, Σόλωνα. Όλα αυτά τα καταγωγικού τύπου πλατωνικά διατυπώματα, πέρα από το ότι

[1347] Βλ. και Danzig (2014) 508: «Compared with most treatments of Critias in fourth-century literature, Plato's treatment is mild, to say the least. His Critias arguably displays some character faults: for example, when Socrates asks about the state of philosophy in Athens and about the young men, Critias responds only to the latter request (153d–154a), thus showing a lack of genuine interest in philosophy and an excessive interest in good-looking young men, a quality which is also emphasized in Xenophon's account of him in *Memorabilia* 1.2 and in Aristotle's *Rhetoric* (1.15.13)». Ο τρόπος που αντιμετωπίζει ο Πλάτων τον Κριτία είναι, πράγματι, ήπιος, αλλά η παραπάνω ερευνητική θεώρηση αγνοεί το κείμενο του *Χαρμίδη*. Συγκεκριμένα, ο Σωκράτης δεν ρωτάει μόνο ποιοι έχουν διακριθεί στην φιλοσοφία, αλλά ποιοι ξεχωρίζουν για το φυσικό παρουσιαστικό τους, ποιοι για την διάνοιά τους και ποιοι και για τα δύο. Στην πραγματικότητα, ο Κριτίας του *Χαρμίδη* αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα διαπρεπούς λογίου, όπως θα δειχθεί και παρακάτω.

[1348] Βλ. και Eisenstadt (2011) 85: «He extolls the beauty of Charmides' body to Socrates, saying that if the εὐπρόσωπος youth should choose to take his clothes off, "it will seem to you that he has no face, so perfectly beautiful is his form". Chairephon is referring to an ocular phenomenon, coincident with erotic arrousal, that occurs when a beautiful body is revealed: the body's greater beauty draws one's gaze from the face, which moves to the periphery of the visual field and disappears. In envisioning the erotic arrousal of his friend Socrates, when Charmides disrobes, it is likely that the uninhibited Chairephon (*cf*. 153b2-4) also looks forward to his own erotic arrousal and to those of his other friends. In other words, Chairephon is feeling an ἔρως of itself and of the other ἔρωτες».

[1349] Βλ. Stern (1999) 401: «Socrates suggests that human wholeness is not simply visible, not simply a matter of perception. It also has an inward quality that can only be revealed ("stripped") through conversation (154e5-7). Its consequent complexity is evident in the fact that Charmides can be preternaturally (*uperphukos*) excellent in appearance, but his good nature (*pephukos*) can still be in question (154d3, 154e1). Human wholeness would have to combine somehow the visible beauty of the body and the invisible beauty of the soul. It is important to see that in introducing this distinction between body and soul, Socrates names a problem rather than points to a solution. In fact, the awareness of the complexity of human being forms the heart of Socrates' subsequent discussion of *sophrosune*. Pertinent in this context is the absence of the Forms in the *Charmides*, at least in their technical signification. I suggest that this absence contributes to a crucial point of the dialogue, namely, whether there can be a Form of something whose fulfillment is so elusive. In any case, it is clear that with his original question, evoking human complexity in the phrase "wisdom or beauty or both," Socrates has set the stage for the discussion of this issue».

εγκωμιάζουν διαφερόντως τον Χαρμίδη, αναδεικνύουν και το φημισμένο αριστοκρατικό οικογενειακό δέντρο, από το οποίο προέρχεται ο *χρηστὸς* Κριτίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο αναγνώστης προετοιμάζεται διπλά, αφού πρώτος συνομιλητής του Σωκράτη πρόκειται να είναι ο Χαρμίδης και δεύτερος ο Κριτίας.

Στην συνέχεια, ο Κριτίας σκαρφίζεται μηχανορραφία της στιγμής, ώστε να κατορθώσει να φέρει σε επαφή τον Χαρμίδη με τον Σωκράτη. Ο μετέπειτα ηγέτης των *Τριάκοντα* λέει εμπιστευτικά στον Σωκράτη ότι, συχνά πυκνά, ο Χαρμίδης τού εκφράζει παράπονα για κάποιους πονοκεφάλους που τον βασανίζουν. Έτσι, ο Κριτίας δίνει εντολή στον δούλο να διαμηνύσει στον νεαρό Χαρμίδη ότι έχει καταφτάσει στην παλαίστρα κάποιος γιατρός, ο οποίος δύναται να θεραπεύσει την αρρώστια του. Παράλληλα, απευθύνεται στον Σωκράτη, λέγοντάς του «εσύ να προσποιηθείς ότι, τάχα μου, γνωρίζεις το γιατρικό για το κεφάλι του, δεν θα σού είναι δύσκολο» (σε δική μου, λογοτεχνική απόδοση).[1350] Αν και δεν είναι άμεσα εμφανές ή και επιστημονικά αποδείξιμο, η σύντομη αυτή δράση του Κριτία προκαταβάλλει τον αναγνώστη και για την μετά από χρόνια μετατροπή του σε κραταιό τύραννο· ο ίδιος, γνωρίζει καλά πώς να χειρίζεται τους ανθρώπους με τρόπο προωθητικό και των ατομικών του βλέψεων. Η βούληση του Κριτία είναι, εδώ, καταφανής: επιθυμεί, πάση θυσία, να απολαύσει μια λεκτική συνδιαλλαγή ανάμεσα στον Χαρμίδη και τον Σωκράτη, αφού, εξάλλου, ως εκπρόσωπος και του σοφιστικού κινήματος και συγγραφέας ο ίδιος, λατρεύει τους ρητορικούς αγώνες. Γιγνώσκει, φυσικά, ενδόμυχα ότι δεν αποκλείεται να κληθεί και ο ίδιος να λάβει ενεργό μέρος στον διάλογο και, ως φιλόδοξος και λάτρης της νίκης, διάκειται ευμενώς απέναντι σε ανάλογο ενδεχόμενο. Πολιτικά, δε, μιλώντας, ο Κριτίας σκαρφίζεται ταχέως την δέουσα προς εκπλήρωση του σκοπού του λύση, εκμεταλλευόμενος και ένα ισχυρότατο πολιτικό όπλο, ήτοι το ψέμα. Όλο το πνευματικό κλίμα

[1350] Βλ. Πλ. *Χαρμ.* 155b: *ἅμα πρὸς τὸν ἀκόλουθον, Παῖ, ἔφη, κάλει Χαρμίδην, εἰπὼν ὅτι βούλομαι αὐτὸν ἰατρῷ συστῆσαι περὶ τῆς ἀσθενείας ἧς πρῴην πρός με ἔλεγεν ὅτι ἀσθενοῖ. πρὸς οὖν ἐμὲ ὁ Κριτίας, Ἔναγχός τοι ἔφη βαρύνεσθαί τι τὴν κεφαλὴν ἔωθεν ἀνιστάμενος· ἀλλὰ τί σε κωλύει προσποιήσασθαι πρὸς αὐτὸν ἐπίστασθαί τι κεφαλῆς φάρμακον;* Για σχολιασμό βλ. Stern (1999) 402: «Socrates' conception of wholeness differs essentially in this regard from Critias' conception, a difference that emerges still more clearly from the ruse imposed by Critias on Socrates as a means to bring Charmides into the conversation. Critias insists that Socrates pretend to possess a cure for Charmides' headaches, a plan that seems to have no other purpose than to exhibit Critias' power over Socrates. But Socrates turns this power play to his own purposes by concocting a story that sheds light on the issue that divides Critias and himself. He tells Charmides about Thracian medicine, a kind of medicine that surpasses the Greeks' knowledge in its grasp of the source of ill health. While the Greeks see that the eyes cannot be cured without curing the head or the head without the body, the Thracians take the next step and find the source of bodily illness in the soul. Physical health is a function of psychic health; all illness is psychosomatic». Υπό αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, ο Πλάτων εισηγείται, διά του *Χαρμίδη* του, την εξαιρετικά σύγχρονη και επίκαιρη θέση, σύμφωνα με την οποία τα συμπτώματα του σώματος είναι, ενίοτε, απαραίτητο να θεραπεύονται και μέσα από την διερεύνηση της κατάστασης στην οποία βρίσκεται η ψυχοσύνθεση του υποκειμένου.

που οικοδομείται μπροστά στα μάτια ή, καλύτερα, μέσα στο μυαλό του αναγνώστη είναι άμεσα συνταιριασμένο με τον αριστοκρατικό κύκλο των *χρηστῶν*: μερικοί εκλεκτοί άνδρες της εποχής, εξαιρετικά εύποροι (πλην, ίσως, του Σωκράτη) και κάτοχοι ανώτερης μόρφωσης, συναντιούνται σε μια παλαίστρα, το κατεξοχήν έμβλημα της αριστοκρατίας, αποδεικτικό και αρετής, και ανυπομονούν να λάβουν μέρος στην επόμενη συζήτηση. Ο Κριτίας συνιστά κύριο εκπρόσωπο της διανοητικής αυτής ατμόσφαιρας και γι' αυτό επιλέγεται ως δευτεραγωνιστής του διαλόγου, πέρα από το ότι είναι, φυσικά, και συγγενής του Πλάτωνος.

Εκ νέου λεκτική μνεία στον Κριτία πραγματοποιείται στο 156a, όταν και ο Χαρμίδης έχει, ήδη, αρχίσει να συνομιλεί με τον Σωκράτη. Σημειωτέον ότι σε αμέσως προηγούμενο σημείο του κειμένου ο Σωκράτης θαμπώθηκε από την ομορφιά του Χαρμίδη και έχασε τα λόγια του· το εντός της ψυχής του κακότροπο άλογο, ας σχολιαστεί εδώ χάριν λογοτεχνικότητας, άρχισε να γυρεύει την απελευθέρωσή του, με σκοπό να απολαύσει το σώμα του νεαρού, εντούτοις ο Σωκράτης πέτυχε, προφανώς, να ελέγξει τις ορμές του, με την ηνιοχεία του *λογιστικοῦ* και την συνδρομή του στα δεξιά ευρισκομένου ευγενούς αλόγου. Ο Χαρμίδης, λοιπόν, λέει στον Σωκράτη ότι διατηρεί μνήμες από την παιδική του ηλικία και αυτό που ενθυμείται είναι ότι από τότε ο σπουδαίος φιλόσοφος έκανε παρέα με τον Κριτία.[1351] Αυτές οι σύντομες επισημάνσεις σπανίως σχολιάζονται από την έρευνα, είναι, ωστόσο, σημαντικές: ο Πλάτων ομιλεί εδώ τόσο απροκάλυπτα, διότι φρονεί πως η πολύχρονη συναναστροφή του Σωκράτη με τον Κριτία δεν υπήρξε ποτέ αξιόμεμπτη.

Ο Κριτίας εμφανίζεται ξανά στο 157c–d, όταν και, μέσω της εύστοχης ερμηνείας των ρήσεων του Σωκράτους, ορίζει, στην πραγματικότητα, το θέμα του διαλόγου, κάνοντας λόγο για την σωφροσύνη. Παράλληλα, σημειώνει ότι ο νεαρός Χαρμίδης είναι εξαιρετικά τυχερός, από την στιγμή που οι πονοκέφαλοί του θα σταθούν αφορμή για να πραγματοποιηθεί διερεύνηση της ψυχής του από τον Σωκράτη· φροντίζει, συνάμα, να τονίσει για άλλη μία φορά ότι το παλικάρι αυτό δεν είναι, απλώς, εξωτερικά εμφανίσιμο, αλλά και ιδιαίτερα ευφυές.[1352] Ο Κριτίας επιμένει να επαινεί τον Χαρμίδη, διότι θέλει, προφανώς, να διαπιστώσει αν όσα τού έχει μεταλαμπαδεύσει μπορούν να αποδειχθούν ευεργετικά για τον πνευματικά ελπιδοφόρο νεανία

[1351] Πλ. *Χαρμ.* 156a: *οὐ γάρ τι σοῦ ὀλίγος λόγος ἐστὶν ἐν τοῖς ἡμετέροις ἡλικιώταις, μέμνημαι δὲ ἔγωγε καὶ παῖς ὢν Κριτίᾳ τῷδε συνόντα σε*.

[1352] Βλ. Πλ. *Χαρμ.* 157c-d: *ἀκούσας οὖν μου ὁ Κριτίας ταῦτ' εἰπόντος, Ἔρμαιον, ἔφη, ὦ Σώκρατες, γεγονὸς ἂν εἴη ἡ τῆς κεφαλῆς ἀσθένεια τῷ νεανίσκῳ, εἰ ἀναγκασθήσεται καὶ τὴν διάνοιαν διὰ τὴν κεφαλὴν βελτίων γενέσθαι. λέγω μέντοι σοι ὅτι Χαρμίδης τῶν ἡλικιωτῶν οὐ μόνον τῇ ἰδέᾳ δοκεῖ διαφέρειν, ἀλλὰ καὶ αὐτῷ τούτῳ, οὗ σὺ φῂς τὴν ἐπῳδὴν ἔχειν· φῂς δὲ σωφροσύνης· ἦ γάρ; πάνυ γε, ἦν δ' ἐγώ. εὖ τοίνυν ἴσθι, ἔφη, ὅτι πάνυ πολὺ δοκεῖ σωφρονέστατος εἶναι τῶν νυνί, καὶ τἆλλα πάντα, εἰς ὅσον ἡλικίας ἥκει, οὐδενὸς χείρων ὤν*.

σε μια συζήτηση με τον Σωκράτη.[1353] Όλα αυτά, πάντως, καμία εντύπωση δεν προξενούν στον Σωκράτη· είναι απολύτως αναμενόμενο, σημειώνει ο φιλόσοφος, ο Χαρμίδης να διακρίνεται σε τέτοιο βαθμό μεταξύ των συνομηλίκων του, διότι «βαστάει» από τις καλύτερες οικογένειες της Αθήνας.

Παρελαύνουν, έπειτα, μπροστά στα μάτια του αναγνώστη μερικά από τα πιο φημισμένα ονόματα των Αθηνών: η οικογένεια του Κριτία, του παππού τού τυράννου και του Χαρμίδη και τέκνου του Δρωπίδη,[1354] επαινέθηκε από τον Ανακρέοντα[1355] και τον Σόλωνα και, μάλιστα, οι άνδρες αυτοί την τίμησαν για το κάλλος και την αρετή της. Στην δε ηπειρωτική Ελλάδα κανείς δεν θεωρείται ομορφότερος από τον Πυριλάμπη, τον θείο του Χαρμίδη, ο οποίος, όσες φορές μετέβη στον βασιλιά της Περσίας, πέτυχε να διακριθεί, φέρνοντας, προφανώς, εις πέρας ό,τι τού είχε ανατεθεί.[1356] Ασφαλώς, όσα ισχύουν για τον *χρηστὸν* Χαρμίδη, αφορούν και τον *χρηστὸν* Κριτία.[1357] Βέβαια, εδώ υποκρύπτεται και πλατωνική ειρωνεία, αφού ο Σωκράτης θα κατορθώσει, εν τέλει, να αναιρέσει συλλογιστικώς και τους δύο άνδρες: ο Πλάτων δεικνύει εναργώς ότι το ένδοξο παρελθόν δεν εγγυάται την ευφυΐα των μεταγενέστερων. Τούτο δεν σημαίνει πως ο μεγάλος φιλόσοφος υποτιμά τον Κριτία και τον Χαρμίδη· εντούτοις, όπως και τόσοι άλλοι, ούτε αυτοί δύνανται να συμβαδίσουν με την φιλοσοφική συνθετότητα του Σωκράτη, επιγέννημα αυτή της βαθυνόητης προσωπικότητάς του.

[1353] Άλλωστε, και ο ίδιος ο Χαρμίδης δηλώνει ευθαρσώς ότι δεν θέλει να διαψεύσει τις προσδοκίες του Κριτία. Βλ. Πλ. *Χαρμ*. 158d: *ἐὰν μὲν γάρ, ἦ δ' ὅς, μὴ φῶ εἶναι σώφρων, ἅμα μὲν ἄτοπον αὐτὸν καθ' ἑαυτοῦ τοιαῦτα λέγειν, ἅμα δὲ καὶ Κριτίαν τόνδε ψευδῆ ἐπιδείξω καὶ ἄλλους πολλούς, οἷς δοκῶ εἶναι σώφρων, ὡς ὁ τούτου λόγος· ἐὰν δ' αὖ φῶ καὶ ἐμαυτὸν ἐπαινῶ, ἴσως ἐπαχθὲς φανεῖται. ὥστε οὐκ ἔχω ὅτι σοι ἀποκρίνωμαι*.

[1354] Για το γενεαλογικό δέντρο του Κριτία, καθώς και του Πλάτωνα, βλ. το ευληπτότατο διάγραμμα που παραθέτει ο Σκουτερόπουλος (2014) 14. Βλ., επίσης, Παππά (2012) 21, υποσημ. 2.

[1355] Βλ. και αυτό που γράφει ο ανώνυμος σχολιαστής, αναφερόμενος στον στίχο 130 του *Προμηθέως Δεσμώτου* του Αισχύλου: *Ἐπεδήμησε γὰρ* [sc. Ἀνακρέων] *τῇ Ἀττικῇ Κριτίου ἐρῶν*. Βλ. και Σκουτερόπουλος (1991) 481. Για τον Ανακρέοντα βλ., εν γένει, Rosenmeyer (1992).

[1356] Βλ. Πλ. *Χαρμ*. 157e-158a: *οὐ γὰρ οἶμαι ἄλλον οὐδένα τῶν ἐνθάδε ῥᾳδίως ἂν ἔχειν ἐπιδεῖξαι ποῖαι δύο οἰκίαι συνελθοῦσαι εἰς ταὐτὸν τῶν Ἀθήνησιν ἐκ τῶν εἰκότων καλλίω ἂν καὶ ἀμείνω γεννήσειαν ἢ ἐξ ὧν σὺ γέγονας. ἥ τε γὰρ πατρῴα ὑμῖν οἰκία, ἡ Κριτίου τοῦ Δρωπίδου, καὶ ὑπὸ Ἀνακρέοντος καὶ ὑπὸ Σόλωνος καὶ ὑπ' ἄλλων πολλῶν ποιητῶν ἐγκεκωμιασμένη παραδέδοται ἡμῖν, ὡς διαφέρουσα κάλλει τε καὶ ἀρετῇ καὶ τῇ ἄλλῃ λεγομένῃ εὐδαιμονίᾳ, καὶ αὖ ἡ πρὸς μητρὸς ὡσαύτως· Πυριλάμπους γὰρ τοῦ σοῦ θείου οὐδεὶς τῶν ἐν τῇ ἠπείρῳ λέγεται καλλίων καὶ μείζων ἀνὴρ δόξαι εἶναι, ὁσάκις ἐκεῖνος ἢ παρὰ μέγαν βασιλέα ἢ παρὰ ἄλλον τινὰ τῶν ἐν τῇ ἠπείρῳ πρεσβεύων ἀφίκετο, σύμπασα δὲ αὕτη ἡ οἰκία οὐδὲν τῆς ἑτέρας ὑποδεεστέρα. ἐκ δὴ τοιούτων γεγονότα εἰκός σε εἰς πάντα πρῶτον εἶναι*.

[1357] Βλ., πάντως, και Flores (2018) 168: «In mentioning Critias' family, Socrates insinuates that there is something hereditary about philosophy. When Critias claims that Charmides is "not only a philosopher, but also, in his own opinion and that of others, quite a poet," Socrates again makes mention of Critias' family: "This is a gift, my dear Critias, which has been in your family as far back as Solon" (155a). Since Charmides and Critias are descended from Solon, it appears that they may be like him. But it is difficult to believe Socrates is being completely sincere in suggesting that philosophic and poetic ability are inherited».

Ο διάλογος, ακολούθως, αρχίζει, με τον Σωκράτη και τον Χαρμίδη να συνδιαλέγονται περί σωφροσύνης, προσπαθώντας, κάπως, να προβούν σε σαφή ορισμό της. Μέχρι την εμφάνιση του Κριτία στην συζήτηση ως βασικού συνομιλητή τού Σωκράτη, ο Χαρμίδης έχει προχωρήσει δύο φορές σε ορισμό της υπό εξέταση έννοιας,[1358] αλλά ανεπιτυχώς, αφού αμφότερες οι λεκτικές του απόπειρες αναιρούνται συλλογιστικώς από το τέκνο της Φαιναρέτης. Κατά την πρώτη προσπάθειά του (159b), ο Χαρμίδης διατείνεται ότι η σωφροσύνη είναι *ἡσυχιότης*,[1359] τουτ' έστιν μια συμπεριφορά πράα και κόσμια.[1360] Εν τοιαύτη περιπτώσει, ο άνθρωπος διακρίνεται για την μειλιχιότητά του, την οποία εφαρμόζει στις ιδιωτικές και δημόσιες υποθέσεις του. Ο Σωκράτης ανατρέπει αυτήν την θεώρηση (159b–160d), καταλήγοντας, μέσα από παράθεση συγκεκριμένων καθημερινών δραστηριοτήτων, στο ότι όσα είναι καλά πράττονται με ταχύτητα και όχι αργά.[1361] Προς αντίκρουση του Σωκράτη, ας ειπωθούν εδώ τα εξής: ο πρώτος ορισμός του Χαρμίδη φαντάζει, μεν, απλοϊκός και, ίσως, ενδεικτικός της νεανικότητάς του, αλλά η σωφροσύνη ανέκαθεν αποτελούσε έννοια πολύπτυχη. Έτσι, η πραότητα μπορεί, οπωσδήποτε, να συνιστά συγκεκριμένη πλευρά της. Άλλωστε, ο Σωκράτης λησμονεί – εκούσια ή ακούσια – να εξηγήσει ότι όσα οι άνθρωποι πράττουν ταχέως, τα έχουν προηγουμένως δοκιμάσει επανειλημμένως σε αργό tempo, ώστε να εξοικειωθούν με την εκάστοτε δραστηριότητα (γραφή, ανάγνωση, παίξιμο της λύρας κ.ά).

Ο Χαρμίδης, κατόπιν, ρίχνει δεύτερη πνευματική ζαριά, συνδέοντας, αυτήν την φορά, την σωφροσύνη με την αιδώ (160e). Εν ολίγοις, όποιος είναι σώφρων, έχει, βεβαιότατα, μάθει να είναι και ντροπαλός (*αἰσχύνεσθαι ποιεῖν ἡ σωφροσύνη καὶ αἰσχυντηλὸν τὸν ἄνθρωπον*). Ο

[1358] Για συνοπτική ερμηνεία των ορισμικών προσπαθειών του Χαρμίδη βλ. και Vorwerk (2001) 33.

[1359] Η λέξη είναι σχεδόν άπαξ λεγόμενο, αφού χρησιμοποιείται εδώ από τον Πλάτωνα και άλλη μία φορά από τον Ωριγένη στο *Fragmenta ex commentariis in evangelium Matthaei* (81), όπου σχολιάζεται το εδάφιο 5.5 από το *Κατὰ Ματθαῖον* Ευαγγέλιο: *Πραότης ἐστὶν ἡσυχιότης πρὸς τοὺς ἁμαρτάνοντας μετὰ ἀοργησίας* [...].

[1360] Βλ. και Vorwerk (2001) 36-37: «Charmides' first definition declares that *sophrosune* is doing everything in an orderly and calm way (τὸ κοσμίως πάντα πράττειν καὶ ἡσυχῇ, 159b3). Also in the *Statesman* (307a7-b7) *sophrosune* is represented as calm behavior with reference to the physical as well as to the intellectual realm. But there the important addition is made that calmness has to take place at the proper time (ἐν καιρῷ) in order to be considered as orderliness (κοσμιότης), which means that some sort of knowledge of the proper conditions for behaving in an orderly and calm way has to guide the natural disposition to *sophrosune*. This passage shows that Charmides' first definition was not really false, but incomplete».

[1361] Για σχολιασμό της απάντησης του Σωκράτη βλ. Johnsen (2016) 104: «Socrates' argument, however, would have deserved further examination. For one thing, Socrates contrasts *quietness* with *quickness*, and questions whether "slowness or quietness" is admirable in all cases; Charmides' D1, however, initially spoke of doing things "orderly and quietly." It is not obvious that Charmides intended to focus on speed, as Socrates does in his counter-examples. But Charmides does not seem committed to his proposed definition, as he shows no interest in questioning Socrates' rather swift rejection. This is striking, especially given that the activities Socrates uses as examples are activities an aristocratic youth like Charmides should be familiar with».

Σωκράτης θα ανασκευάσει και αυτόν τον ορισμό με το επιχείρημα ότι η αιδώς είναι, ταυτόχρονα, καλό και κακό πράγμα· προς επίρρωσιν αυτού, χρησιμοποιείται ο ομηρικός στίχος *αἰδὼς δ' οὐκ ἀγαθὴ κεχρημένῳ ἀνδρὶ παρεῖναι* (Ομ. *Ὀδ*. 17.347). Η σωφροσύνη, αντιθέτως, δεν έχει κακή πλευρά. Άρα, συλλογίζεται ο φιλόσοφος, η σωφροσύνη αποκλείεται να συνδέεται με την αιδώ (160e–161b).

Μέχρι στιγμής, ο Χαρμίδης ηττάται κατά κράτος στην διαλεκτική αναμέτρηση με τον Σωκράτη,[1362] με τον παράγοντα, βέβαια, της νεαρής ηλικίας του να λειτουργεί ως πειστικό ελαφρυντικό υπέρ του τέκνου τού Γλαύκωνος. Προκειμένου να εξέλθει της δυσχερούς θέσης στην οποία έχει περιέλθει, ο Χαρμίδης πραγματοποιεί ενός είδους επίκληση στην αυθεντία, λέγοντας ότι, σύμφωνα με κάποιον, σωφροσύνη είναι *τὸ τὰ ἑαυτοῦ πράττειν* (161b).[1363] Η φράση, φυσικά, *ἄρτι γὰρ ἀνεμνήσθην* εκφωνείται υποκριτικώς, αφού ο Χαρμίδης έχει εξ αρχής στην διανοητική φαρέτρα του τον ορισμό αυτόν·[1364] προτίμησε, όμως, να αγωνιστεί εναντίον του Σωκράτη χρησιμοποιώντας τις δικές του δυνάμεις. Τώρα που τα περιθώρια έχουν στενέψει, ο Χαρμίδης καταφεύγει σε γνώριμα για τον ίδιο σοφιστικά διδάγματα.

Το γεγονός ότι η φράση, την οποία θα διαπραγματευτεί και πάλι στην *Πολιτεία*[1365] του ο Πλάτων, αποτελεί αφορμή για την είσοδο του Κριτία στον διάλογο, συνιστά, μάλλον, επιχείρημα υπέρ της θεώρησης ότι ο ξακουστός φιλόσοφος περιποιεί τιμή στο πρόσωπο του

[1362] Βλ. και Eisenstadt (2008) 492: «Charmides' definitions, initially that it is a kind quietness, afterwards that it consists of αἰδώς or a sense of shame, are grounded in his upbringing and character. My thesis here is that similarly Critias' definitions point to Critias the man, specifically that his ambition to rule Athens underlies all of his definitions».

[1363] Βλ. και Vorwerk (2001) 38: «The third definition proposed by Charmides, but originating with Critias, was that *sophrosune* is doing one's own thing (τὰ ἑαυτοῦ πράττειν, 161b6). Also in the *Statesman* (307e2-4) restricting oneself to one's own is a characteristic of the orderly (κόσμιοι), who live their lives quietly. In *Republic* 4 (443c9-444a2, esp. d1-e2), however, *sophrosune* refers not to external actions but to the harmonious disposition of the parts of soul. This disposition leads not only to a tempering of passions but also to the overcoming of the antagonism between passions and reason, thus turning soul into a unity governed by reason (cf. 485d10-e3). As such, soul is indifferent to the passions of the body (ἀπαθής, cf. *Leg*. 647d3-7)».

[1364] Για οξυδερκή ερμηνευτική προσέγγιση βλ. Flores (2018) 169-170: «The question of source versus veracity resembles Socrates' critique of writing at the end of the *Phaedrus*, another dramatically later dialogue. After telling Phaedrus the myth of Theuth and Thamus, Phaedrus exclaims that Socrates can make up stories. Socrates then replies that it is not the source of something that matters, but whether or not it is true (275b–c), a question that requires further examination. Socrates thus proceeds by critiquing the nature of written accounts: a speech in writing is available to anyone—both those who can understand it and those who cannot—and therefore it can be reviled unjustly without the help of its father, since it cannot defend itself (275d–e). The definition Charmides gives to Socrates is like these fatherless written accounts, which roll around, waiting to be picked up by anyone. Critias may have picked up this account from Socrates and then passed it on to Charmides without inquiring into its meaning. If the textual resonances of *Republic* and *Phaedrus* to *Charmides* are intentional on the part of either Plato the author or Socrates the dramatic character, they may to some extent represent Socrates' development and revision of ideas based on prior experiences».

[1365] Για αναλυτική συζήτηση βλ. Βλαστός (1994^{β}) 173-210.

μετέπειτα τυράννου. Ο Σωκράτης υποψιάζεται αμέσως ότι ο Χαρμίδης έχει δανειστεί την φράση από τον γιο του Καλλαίσχρου, αλλά ο Κριτίας σπεύδει να αρνηθεί την πατρότητά της (161b–c). Ο Eisenstadt, σημειωτέον, εκλαμβάνει την φράση ως άκρως περιγραφική του ιδιοτελούς χαρακτήρα του Κριτία και, μέσω παραπομπής στους πλατωνικούς *Νόμους*, την ερμηνεύει ως πράξη πραγμάτων που συμφέρουν το υποκείμενο· εν ολίγοις, σύμφωνα με τον ερευνητή, όταν πράττουμε όσα μας αφορούν, όταν κοιτάμε, δηλαδή, την δουλειά μας, πράττουμε, εν τέλει, όσα μας συμφέρουν.[1366]

Πίσω στο πλατωνικό κείμενο, προτείνεται εδώ – όπως εξηγείται και λίγο παρακάτω – ότι ο Κριτίας, μέσω της άρνησης της πατρότητας του τρίτου ορισμού που προσέφερε ο ξάδελφός του, επιθυμεί να συνεχίσει ο Χαρμίδης τον διάλογο με τον Σωκράτη και να μην επιδεικνύει ο νεανίας στάση ηττοπαθή. Ενδέχεται, ασφαλώς, να υποστηρίξει κάποιος ότι ο Κριτίας αποφεύγει από φόβο την λεκτική συνδιαλλαγή με τον Σωκράτη, αλλά κάτι τέτοιο δεν δύναται να επιβεβαιωθεί κειμενικώς. Περισσότερο εύλογο είναι να προβληθεί η άποψη ότι έχει απογοητευτεί από τις διαλογικές επιδόσεις τού Χαρμίδη.[1367]

Όπως και να έχει, στις γραμμές που ακολουθούν ο Σωκράτης χαρακτηρίζει τον ορισμό αυτόν της σωφροσύνης ως αίνιγμα και, ίσως, πιέζει με αυτόν τον τρόπο τον Κριτία να εισέλθει στον διάλογο. Άλλωστε, διατείνεται ο Σωκράτης, ο δάσκαλος δεν γράφει ή αναγιγνώσκει μόνο το δικό του όνομα, αλλά και των άλλων, και το ίδιο, βεβαίως, πράττουν και οι μαθητές. Αυτά τα άστοχα και αφελή, κάπως, επιχειρήματα – που δεν ανατρέπουν τον ορισμό που επικαλέστηκε ο Χαρμίδης – ασκούν ψυχολογική πίεση στον Κριτία, διότι ο Σωκράτης έχει προβάλει υπαινιγμό,

[1366] Βλ. Eisenstadt (2008) 492-493: «Critias' first definition, that σωφροσύνη is "doing one's own things", is recalled by Charmides who reports having heard it said by someone. Socrates suspects that Charmides heard it from Critias or some other sophist. Critias denies having said it. The notion that τὰ ἑαυτοῦ πράττειν defined σωφροσύνη was apparently a commonplace of the time. Why then deny saying it? This oddity calls for an explanation and ought not be passed over in silence as it has been. Prudence would counsel denying authorship in public lest it seem to his audience that Critias has in mind the autocrat who does his own things appropriating everyone else's things. There is a passage in *Laws* which supports reading τὰ ἑαυτοῦ πράττειν in that way. At 9.875b1-7 the Athenian Stranger describes the initially well-intentioned ruler who possesses the requisite political τέχνη and knows that setting the public weal aright supercedes tending to one's private affairs. Yet when once he is "released from legal constraint and ruling the city as an autocrat" (ἀνυπεύθυνός τε καὶ αὐτοκράτωρ ἄρξῃ πόλεως), he will not be able to avoid favoring his own interests over those of the public, for human nature (ἡ θνητὴ φύσις) will always impel him towards "grasping and self-interested action" (R.G. Bury's translation of πλεονεξίαν καὶ ἰδιοπραγίαν). The elements of the compound ἰδιοπραγία, an *hapax legomenon*, correspond to those of τὰ ἑαυτοῦ πράττειν. The pejorative connotation of the former permits the passage in *Charmides* to be construed in the same way: to advocate in public that σωφροσύνη consists of doing one's own things is too revelatory of Critias' ambition to rule Athens as an autocrat who does his own things by appropriating the public things. Thus he denies having said it».

[1367] Βλ. Flores (2018) 170: «It becomes clear that Charmides is not equipped with the philosophic tools to continue answering Socrates' questions».

σύμφωνα με τον οποίον η φράση ανήκει στον πρώτο. «Μάλλον από κάναν ηλίθιο θα άκουσες την φράση αυτήν, Χαρμίδη» (162b), καταλήγει ο Σωκράτης, προκαλώντας εκ νέου τον Κριτία και εξαναγκάζοντας την είσοδό του στον διάλογο με ακόμα σφοδρότερο τρόπο. Είναι πρόδηλο ότι ο Σωκράτης τον καλεί σε αγώνα· ο Κριτίας δεν δύναται να αρνηθεί πρόσκληση γνησίως αριστοκρατική.

Η τελευταία ένδειξη που συνδέει την φράση με τον γιο του Καλλαίσχρου, προσφέρεται ξανά από τον Χαρμίδη, ο οποίος γελάει κάτω απ' τα μουστάκια του, στρέφοντας, συνάμα, το βλέμμα του προς τον Κριτία (162b). Η φράση *καὶ ἅμα ταῦτα λέγων ὑπεγέλα τε καὶ εἰς τὸν Κριτίαν ἀπέβλεπεν*, εξόχως αποδεικτική και της λογοτεχνικής πένας του Πλάτωνος, αποτελεί ευχάριστο διάλειμμα και συντείνει στην νοητική αποφόρτιση του αναγνώστη, αφού σύντομα ο ίδιος θα εισαχθεί σε επιχειρηματολογία συνθετότατη, ενδεικτική και των βαθυνόητων φιλοσοφικών προβληματισμών που ταλάνιζαν τον Πλάτωνα ήδη από την πρώιμη εργογραφία του.

Το πλήρωμα του χρόνου έχει φτάσει· από ώρα ήταν ανήσυχος ο Κριτίας και, μάλιστα, επιθυμούσε να διακρίνεται ενώπιον του Χαρμίδη, όντας, άλλωστε, και κηδεμόνας του. Επιπροσθέτως, είχε την βούληση να φανεί ικανότατος και στους υπόλοιπους, αφού μια διαλογική νίκη εναντίον του Σωκράτη θα αποτελούσε παράσημο για οποιονδήποτε διάκονο τού τότε πνεύματος. Έτσι, ενώ προηγουμένως είχε κατορθώσει να συγκρατηθεί, παραχωρώντας και τα λεκτικά ηνία στον Χαρμίδη, τώρα εξανίσταται, επιβεβαιώνοντας και τις αρχικές υποθέσεις του Σωκράτους αναφορικά με την πατρότητα τού τρίτου ορισμού της σωφροσύνης. Παρατηρώντας όλα αυτά ο Χαρμίδης, παρίστανε εκουσίως τον ηττημένο, προκειμένου να λάβει την θέση του στον διάλογο ο Κριτίας· ο κηδεμών, όμως, του νεαρού θύμωσε, δίνοντας την εντύπωση ότι δυσανασχετεί με τον τρόπο με τον οποίον ο Χαρμίδης μεταχειρίστηκε τα λόγια του. Γι' αυτό και εντελώς απροσδόκητα στρέφεται εναντίον τού Χαρμίδη και μόνο η παρέμβαση του Σωκράτη συμβάλλει στην αποφυγή μιας μεταξύ τους λογομαχίας.[1368]

Η παραπάνω παράγραφος αποτελεί εξαίσια χαρακτηρολογική περιγραφή, αφού ο Πλάτων βρίσκει την ευκαιρία να προσωπογραφήσει τον Κριτία, αναδεικνύοντας το εκρηκτικό του ταμπεραμέντο και την θέλησή του για διάκριση. Υπό αυτό το πρίσμα, δεν προξενεί

[1368] Βλ. Πλ. *Χαρμ.* 162c-d: *καὶ ὁ Κριτίας δῆλος μὲν ἦν καὶ πάλαι ἀγωνιῶν καὶ φιλοτίμως πρός τε τὸν Χαρμίδην καὶ πρὸς τοὺς παρόντας ἔχων, μόγις δ' ἑαυτὸν ἐν τῷ πρόσθεν κατέχων τότε οὐχ οἷός τε ἐγένετο· δοκεῖ γάρ μοι παντὸς μᾶλλον ἀληθὲς εἶναι, ὃ ἐγὼ ὑπέλαβον, τοῦ Κριτίου ἀκηκοέναι τὸν Χαρμίδην ταύτην τὴν ἀπόκρισιν περὶ τῆς σωφροσύνης. ὁ μὲν οὖν Χαρμίδης βουλόμενος μὴ αὐτὸς ὑπέχειν λόγον ἀλλ' ἐκεῖνον τῆς ἀποκρίσεως, ὑπεκίνει αὐτὸν ἐκεῖνον, καὶ ἐνεδείκνυτο ὡς ἐξεληλεγμένος εἴη· ὁ δ' οὐκ ἠνέσχετο, ἀλλά μοι ἔδοξεν ὀργισθῆναι αὐτῷ ὥσπερ ποιητὴς ὑποκριτῇ κακῶς διατιθέντι τὰ ἑαυτοῦ ποιήματα. ὥστ' ἐμβλέψας αὐτῷ εἶπεν, οὕτως οἴει, ὦ Χαρμίδη, εἰ σὺ μὴ οἶσθα ὅτι ποτ' ἐνόει ὃς ἔφη σωφροσύνην εἶναι τὸ τὰ ἑαυτοῦ πράττειν, οὐδὲ δὴ ἐκεῖνον εἰδέναι;*

εντύπωση το ότι αργότερα ο *χρηστὸς* Κριτίας έχασε τον δρόμο του, ηγούμενος και της αφόρητης τυραννίδας που τσάκισε το ηθικό των Αθηναίων. Φυσικά, έντονα λόγια εντοπίζονται και στον *Λάχητα*, συγκεκριμένα μεταξύ του ομώνυμου στρατηγού και του Νικία, αλλά ο Πλάτων «ζωγραφίζει» τον Κριτία εντελώς διαφορετικά, παριστάνοντάς τον ως εξαιρετικά ανταγωνιστικό άνθρωπο, θέλοντας, προφανώς, ο συγγραφέας να ειρωνευτεί και την οίηση των σοφιστών, οι οποίοι φρονούν πως ερμηνεύουν άριστα τον άνθρωπο και τον κόσμο που τον περιβάλλει. Ως εκ τούτου, σε πρώτο επίπεδο, η επιθετικότητα του Κριτία είναι απόρροια και των σοφιστικών του αναζητήσεων και στοχασμών.[1369] Ερμηνευτικό κλειδί αποτελεί και ο επιρρηματικός προσδιορισμός *φιλοτίμως*, ο οποίος παραπέμπει συνειρμικά τον πλατωνιστή στην *Πολιτεία,* εντός της οποίας ανάλογο γνώρισμα συνδέεται με τον πολίτη που διαβιεί εντός τιμοκρατικού πολιτεύματος.[1370] Ο άνθρωπος αυτός λατρεύει τις αναμετρήσεις – κυρίως, βέβαια, τις στρατιωτικές, αλλά ο έχων προβάδισμα στο σώμα δοκιμάζει πάντοτε να μεταφέρει το κράτος του και στον τομέα της διάνοιας – και, κινούμενος εκ του θυμοειδούς, είναι φιλότιμος και, κατά συνέπεια, υπερβολικά φιλόδοξος. Αυτό, με την σειρά του, υποδηλοί ότι η ψυχή του Κριτία, ερμηνευόμενη υπό την οπτική της πλατωνικής πολιτειολογίας, ευρίσκεται ακόμα σε πρώιμο στάδιο – το τιμοκρατικό –, όχι ολέθριο για την πόλη, αλλά, πάντως, με ευκόλως εντοπίσιμα αρνητικά γνωρίσματα χαρακτήρα.

Ακολούθως, ο Σωκράτης προσκαλεί και επισήμως τον Κριτία στον διάλογο, εκλαμβάνοντας, μάλιστα, την οφειλόμενη στα έτη του και τις πνευματικές του ενασχολήσεις διανοητική του πείρα ως αποδεικτική της ικανότητάς του να πραγματευτεί το θέμα με μεγαλύτερη επιτυχία απ' ό,τι ο Χαρμίδης. Όλα αυτά, βεβαίως, διατυπώνονται ειρωνικά· ο Κριτίας είναι, μεν, φίλτατος συγγενής του Πλάτωνος, αλλά δεν παύει – όπως και οι σπουδαίοι πολιτικοί των Αθηνών στον *Γοργία* – να αδυνατεί να προσεγγίσει το σωκρατικό πρότυπο. Ο Κριτίας, εκ της πλευράς του, αποδέχεται την πρόσκληση και, ως φαίνεται, είναι, πια, έτοιμος να ριχθεί στην αρένα των επικίνδυνων για τον ίδιο σωκρατικών επιχειρημάτων.

Η πρώτη διαφωνία που προκύπτει μεταξύ των δύο ανδρών είναι, σε έναν βαθμό, λεκτική· ο Σωκράτης θα δοκιμάσει να οδηγήσει τον Κριτία στην παγίδα των λέξεων, αλλά δεν θα το

[1369] Σύστοιχη με αυτά είναι και η ανάλυση του Σέγιερς (2015) 27, ο οποίος αναφέρεται στην γνωστή πνευματική καινοτομία των σοφιστών, που συνήθιζαν να διακρίνουν τις ανθρώπινες δράσεις σε αυτές που πραγματοποιούνται *φύσει* και τις άλλες που γίνονται *νόμῳ*, δίνοντας προβάδισμα στις πρώτες λόγω της συγγένειάς τους με τον άγραφο νόμο του ζωικού βασιλείου, που εδράζεται στο δίκαιο του ισχυροτέρου.

[1370] Βλ. Πλ. *Πολ*. 548c: *μέμεικται γάρ, ἦν δ' ἐγώ· διαφανέστατον δ' ἐν αὐτῇ ἐστὶν ἕν τι μόνον ὑπὸ τοῦ θυμοειδοῦς κρατοῦντος, φιλονικίαι καὶ φιλοτιμίαι*.

κατορθώσει, διότι ο δεύτερος, ένεκα και της έφεσής του στην σοφιστική, θα αντιληφθεί το εναντίον του τέχνασμα και θα αντιστρέψει την εις βάρος του επίθεση. Ο Σωκράτης, λοιπόν, ρωτάει αν όλοι οι τεχνίτες κατασκευάζουν κάτι και, αφού λαμβάνει απάντηση θετική από τον συνομιλητή του, εξειδικεύει το ερώτημα: σώφρονες είναι όσοι κατασκευάζουν τα δικά τους πράγματα ή και των άλλων; Ο Κριτίας αποκρίνεται αβίαστα πως αμφότερες οι κατηγορίες κατασκευαστών δύνανται να διακρίνονται για την σωφροσύνη τους. Έτσι, ο Σωκράτης «αρπάζεται» από την αντίφαση αυτήν και σημειώνει ότι αυτό δεν συμφωνεί με την βασική στόχευση του ορισμού, αφού έχουμε δεχτεί ότι σωφροσύνη είναι *τὸ τὰ ἑαυτοῦ πράττειν*. Ο Κριτίας, όμως, δεν πτοείται και εισάγει στο σημείο αυτό την εννοιολογική διαφορά ανάμεσα στο *πράττω* και το *ποιῶ*. Προκειμένου, δε, να στηρίξει την προβαλλόμενη από τον ίδιο άποψη, καταφεύγει σε μακροσκελή ερμηνεία του Ησιόδου,[1371] δηλαδή σε πρακτική γνώριμη στον σοφιστικό κύκλο (κατά ανάλογο τρόπο ο Πρωταγόρας, στο ομώνυμο πλατωνικό έργο, καταφεύγει στον ποιητή Σιμωνίδη[1372]), εισάγοντας στον διάλογο την σημασιολογική διαφορά μεταξύ *ποιεῖν* και *πράττειν*. Το επιχείρημα του Κριτία είναι, εν συνόψει, το εξής: η έννοια της πράξης είναι αναγκαίο να διαχωριστεί από το επιγέννημα της πράξης.[1373] Αυτό σημαίνει ότι

[1371] Για σχολιασμό βλ. και Taylor (2009) 80-81. Βλ. και Danzig (2014) 508: «Several scholars have noted that Critias' interpretation of a verse from Hesiod reveals that, in contrast to Socrates, he is overly attached to aristocratic prejudice and this also may, or may not, have aroused disapproval in the intended audience. But while these features may show that Plato had reservations about Critias, they do not show strong hostility and they do nothing to defend Socrates from charges of having associated with a bad man. Indeed, in so far as they imply a bad Critias they make Socrates look all the more guilty by association». Βλ., επίσης, Eisenstadt (2008) 493.

[1372] Βλ. Πλ. *Πρωταγ.* 338e-339e.

[1373] Βλ. και Brennan (2012) 244-245 για ενδελεχή φιλοσοφική ανάλυση: «On the view that Critias espouses – which he attributes to Hesiod, but Socrates soon attributes to Prodicus (163d) – *poiein* is the generic term, and *prattein* is one species of it. And the differentia is goodness: when some thing is *poiein*-ed well [kalos], then it is a *praxis.* However, when something is *poiein*-ed not well [*mē meta kalou*], then it becomes a reproach [*oneidos*]. The options are exclusive and exhaustive: a *poiesis* is a *praxis* when and only when it is done well, and otherwise it is an *oneidos*. (*Ergasia* and *ergon* are synonyms for *praxis*, as *ergazesthai* for *prattein,* and obey the same genus species structure: a *poiēsis* or *poiēma* is an *ergasia* or *ergon* if and only if it is done *kalōs*, and is otherwise an *oneidos* if it is done *mē meta kalou*.) This means that the only cases in which there is a *poiēsis* that is not a *praxis* will be cases in which the *poiēsis* is an *oneidos*, instead. But given that semantics for *poiein* and *prattein*, we see that the three criteria above entail a fourth. Now Critias has to countenance a case in which: 1) the craftsmen *poiein* something not their own; 2) they are temperate in so doing; 3) in *poiein*-ing something not their own, the craftsmen are not *prattein*-ing something not their own; 4) but since they are *poiein*-ing without *prattein*-ing, their *poiēsis* must be an *oneidos*, done *mē meta kalou*. And here is the fatal flaw in Critias' stratagem: for if they are doing an *oneidos*, and acting *mē meta kalou*, then they cannot also be acting temperately in so doing. For temperance is an admirable [*kalon*] thing; this is a general Hellenic truism in any case, and Socrates explicitly affirms it, to general acceptance, at 159c1 *ff*. So they are both acting temperately and not acting temperately: acting temperately because the intuition from craft-cases requires it, and not acting temperately because their *poiēsis* is not a *praxis.* Contradiction. Or, to vary the contradiction, we may show they are both *prattein*-ing and not *prattein*-ing: *prattein*-ing since their *poiēsis* is temperate and therefore done well and therefore *meta kalou*, and not *prattein*-ing since Critias insists that they are *poiein*-ing without *prattein*-ing. Whichever contradiction we saddle him with, the upshot is that, given how Critias distinguishes *poiein* from *prattein,* it is not possible to do a *poiein*-that-is-not-a-*prattein,* and still do it temperately».

διαφορετικό πράγμα είναι το ενεργείν, ήτοι η απεραίωτη ακόμα διαδικασία που κάποια στιγμή θα μετουσιωθεί σε ένυλη κατασκευή, και άλλο πράγμα το τελικό αποτέλεσμα της προηγηθείσας πράξης.[1374] Ο Κριτίας καταλήγει στο ότι μια κατασκευή δεν αποκλείεται να είναι ανήθικη· η ίδια η εργασία, όμως, ποτέ.[1375] Με αυτήν την έννοια, ο άνθρωπος, όταν εργάζεται, πράττει, τω όντι, *τὰ ἑαυτοῦ*, αφού, ακόμα κι αν το προϊόν πρόκειται να χρησιμοποιηθεί ή καταναλωθεί από άλλα άτομα, ο κατασκευαστής δεν παύει να καταπιάνεται με την δική του εργασία.[1376]

Εκ των ανωτέρω αναλύσεων, προκύπτει ότι ο Κριτίας μένει στο επιφανειακό επίπεδο της σοφιστικής, αφού, άλλωστε, η επίκληση της αυθεντίας δεν συνάδει, συνήθως, με την σωκρατική προσέγγιση της συζήτησης, από την στιγμή που ο γιος του Σωφρονίσκου δεν χρησιμοποιεί απόψεις τρίτων, προκειμένου να επικυρώσει τις δικές του, τουλάχιστον μέχρι αυτό το σημείο του διαλόγου. Η άποψη αυτή επιρρωνύεται και από το ότι ο Σωκράτης εντοπίζει στον Κριτία επιρροή από τον Πρόδικο, λέγοντάς του πως αυτός αρέσκεται στην εννοιολόγηση των λέξεων και σε ανάλογους χωρισμούς (163d). Παράλληλα, ο Σωκράτης οδηγεί, μέσω μαιευτικής, τον Κριτία στην έκφραση της θέσης ότι σωφροσύνη είναι η διάπραξη καλών πραγμάτων. Σημασία έχει να παρατηρήσει κανείς ότι στην με βεβαιότητα διατυπωμένη δήλωση του Κριτία, ο Σωκράτης αποκρίνεται πως τα πράγματα ενδέχεται να έχουν έτσι (164a). Πρόκειται για σπάνια περίπτωση σωκρατικής αναγνώρισης τής θέσεως του διαλεκτικού αντιπάλου, κάτι που υποσημαίνει και επιεική αντιμετώπιση του Κριτία εκ μέρους του Πλάτωνος.

[1374] Με παρόμοιο τρόπο διέκρινε ο Δεσποτόπουλος, όντας μαθητής ακόμα, την «ναυαγία» από το «ναυάγιο». Βλ. σχετικά Δεσποτόπουλος (2005) 50-51: «Καὶ συνέβη μιὰν ἄλλην ἡμέρα νὰ ἔλθει ἀπροειδοποίητα ὁ Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Χρυσανθακόπουλος στὸ μάθημα τῶν Λατινικῶν. Ὁ ἐξεταζόμενος συμμαθητής μας εἶχε μεταφράσει τὴ λατινικὴ λέξη naufragium ὡς “ναυάγιο”. Ἀλλὰ ὁ Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς διεφώνησε. Ὁ ἐξεταζόμενος μαθητὴς ἦταν σὲ ἀμηχανία. Τὰ βλέμματα πολλῶν συμμαθητῶν μου στράφηκαν πρὸς ἐμένα, σὰν νὰ ζητοῦσαν ἐπέμβασή μου γιὰ νὰ ὑπερβοῦμε τὸ ἀδιέξοδο. Τὸ ἀθλητικό μου ἦθος μὲ ὑποκίνησε καὶ σήκωσα τὸ χέρι. Ὁ Ἐπιθεωρητὴς μοῦ ζητάει νὰ λάβω τὸν λόγο. Καὶ μᾶλλον κατὰ ἔμπνευση τῆς στιγμῆς ἐκφράζομαι: “Κύριε Ἐπιθεωρητά, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶναι πλουσιωτέρα τῆς λατινικῆς. Ἡ λέξη naufragium συνεκφράζει δύο ἔννοιες: καὶ τὸ γεγονός τῆς βυθίσεως τοῦ πλοίου καὶ τὸ ἀποτέλεσμα, δηλαδὴ τὸ βυθισμένο πλοῖο καὶ τὰ συντρίμμια του. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐκφράζει τὸ γεγονὸς μὲ τὴ λέξη ναυαγία, ἐνῶ μὲ τὴ λέξη ναυάγιον ἀναφέρεται μόνο στὸ βυθισμένο πλοῖο καὶ στὰ συντρίμμια του”. Ὁ Ἐπιθεωρητὴς φάνηκε ἱκανοποιημένος. Οἱ συμμαθητὲς μου χάρηκαν ὅτι διαφύγαμε τὴ μομφή του, ἀλλὰ καὶ τοῦ προσέδωκαν τὸ σκωπτικὸ προσωνύμιο “ὁ κ. Ναυαγίας”, ἐνῶ ἐμένα μὲ συναισθάνθηκαν ὡς ἥρωα φύλακα τῆς τιμῆς τῆς τάξεως».

[1375] Βλ. Πλ. *Χαρμ.* 163b-c: *εἰπέ μοι, ἦν δ’ ἐγώ, οὐ ταὐτὸν καλεῖς τὸ ποιεῖν καὶ τὸ πράττειν; οὐ μέντοι, ἔφη· οὐδέ γε τὸ ἐργάζεσθαι καὶ τὸ ποιεῖν. ἔμαθον γὰρ παρ’ Ἡσιόδου, ὃς ἔφη ἔργον δ’ οὐδὲν εἶναι ὄνειδος. οἴει οὖν αὐτόν, εἰ τὰ τοιαῦτα ἔργα ἐκάλει καὶ ἐργάζεσθαι καὶ πράττειν, οἷα νυνδὴ σὺ ἔλεγες, οὐδενὶ ἂν ὄνειδος φάναι εἶναι σκυτοτομοῦντι ἢ ταριχοπωλοῦντι ἢ ἐπ’ οἰκήματος καθημένῳ; οὐκ οἴεσθαί γε χρή, ὦ Σώκρατες, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος οἶμαι ποίησιν πράξεως καὶ ἐργασίας ἄλλο ἐνόμιζεν, καὶ ποίημα μὲν γίγνεσθαι ὄνειδος ἐνίοτε, ὅταν μὴ μετὰ τοῦ καλοῦ γίγνηται, ἔργον δὲ οὐδέποτε οὐδὲν ὄνειδος· τὰ γὰρ καλῶς τε καὶ ὠφελίμως ποιούμενα ἔργα ἐκάλει, καὶ ἐργασίας τε καὶ πράξεις τὰς τοιαύτας ποιήσεις. φάναι δέ γε χρὴ καὶ οἰκεῖα μόνα τὰ τοιαῦτα ἡγεῖσθαι αὐτόν, τὰ δὲ βλαβερὰ πάντα ἀλλότρια· ὥστε καὶ Ἡσίοδον χρὴ οἴεσθαι καὶ ἄλλον ὅστις φρόνιμος τὸν τὰ αὑτοῦ πράττοντα τοῦτον σώφρονα καλεῖν.*

[1376] Εύστοχο παράδειγμα προσφέρει ο Taylor (2009) 80: «Ὁ ὑποδηματοποιὸς ΄΄κατασκευάζει΄΄ παπούτσια γιὰ τοὺς πελάτες του ἀλλά, ΄΄κατασκευάζοντάς΄΄ τα, ΄΄ἐκτελεῖ΄΄ τὴ δική του δουλειά».

Κατόπιν, ο Κριτίας δέχεται, διά της σωκρατικής διαλογικής καθοδηγήσεως, ότι ένας γιατρός, όταν θεραπεύει τον ασθενή του, ωφελεί τόσο τον εαυτό του, όσο και τον γιατρευθέντα και, επιπροσθέτως, ότι, εν τοιαύτη περιπτώσει, πράττει το δέον. Ενίοτε, εντούτοις, αναγκάζει ο Σωκράτης τον Κριτία να ομολογήσει, ο ιατρός δεν γιγνώσκει αν αυτό που έπραξε είναι ωφέλιμο ή βλαβερό.[1377] Το τέκνο της Φαιναρέτης δίδει ηθική διάσταση στην συζήτηση και, μάλιστα, συμβαδίζουσα και με σύγχρονους επιστημονικούς και ηθικούς προβληματισμούς,[1378] ενώ συμπληρώνει ότι, τελικά, υπάρχουν φορές, κατά τις οποίες ο γιατρός, ακόμα και αν πράττει σωφρόνως, ενδέχεται να αγνοεί ότι έχει σωφροσύνη.

Ο Κριτίας, ακολούθως, δηλοί με παρρησία ότι δεν πρόκειται ποτέ να δεχτεί την άποψη ότι άνθρωπος που αγνοεί τον εαυτό του διακρίνεται για την σωφροσύνη του. Έτσι, το θέμα αρχίζει, σιγά–σιγά, να μετατοπίζεται, με πρωτοβουλία, κάπως, του Κριτία, προς την κατεύθυνση της αυτεπίγνωσης. Μάλιστα, ο γιος του Καλλαίσχρου είναι διατεθειμένος να ανατρέψει όσα υποστήριξε, σε περίπτωση που αυτά οδηγούν αφεύκτως σε τέτοιου είδους παραδοχή. Φαινομενικά, ο Κριτίας συλλογίζεται εδώ με πνευματική ελευθερία· το παράδοξο είναι ότι είναι πρόθυμος να πάρει πίσω όσα είπε προηγουμένως, για να επιχειρηματολογήσει φανατικά υπέρ μιας νέας θέσης, η οποία, μάλιστα, δεν έχει αποδειχθεί. Κατά συνέπεια, ο μετέπειτα αρχιτύραννος των *Τριάκοντα* αδυνατεί να αποδράσει από τα δίχτυα της ατομικής του απολυτότητας. Ταυτόχρονα, ορίζει εκ νέου την σωφροσύνη ως γνώση του εαυτού,[1379] ενώ, παραμένοντας πιστός στις σοφιστικές καταβολές του, παραθέτει και πάλι σχοινοτενή ανάλυση

[1377] Για ερμηνεία βλ. Γεωργόπουλος (2019) 201: «Συναντήσαμε ένα πολύ παρόμοιο χωρίο και στην ανάλυση του *Λάχητα*. Πρόκειται για την ανεξέταστη ηθική διάσταση του κάθε επαγγέλματος – το ιατρικό επάγγελμα αποτελεί το πλέον κατάλληλο παράδειγμα – την οποία ο Σωκράτης φέρνει στην επιφάνεια και το ζήτημα αυτό απασχολεί την ηθική φιλοσοφία διαχρονικά. Προκειμένου να γνωρίζει ο γιατρός αν έπραξε καλά και ωφέλιμα ή όχι, οφείλει να έχει μάθει *να ξεχωρίζει το καλό από το κακό*. Πρόκειται για ένα είδος 'γνώσης' το οποίο δεν αναγνωρίζεται πραγματικά από τους κοινωνικούς θεσμούς, αν και προϋποτίθεται από κάθε ανθρώπινη πράξη. Σε αυτήν τη διάσταση στρέφει την προσοχή των αναγνωστών του ο Πλάτων».

[1378] Είναι γνωστό ότι η ιατρική, προκειμένου να καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα, είναι απαραίτητο να διαβεί, πρώτα, το μονοπάτι τού σφάλματος ή και τού σχεδόν σφάλματος. Βλ., λόγου χάριν, Groopman (2008) 175 κ.ε. Βέβαια, η ιατρική δεν διαφέρει σε τίποτα από την επιστήμη στο σύνολό της, η οποία υποπίπτει σε διαρκή λάθη, κάποτε και βλαπτικά της υγείας των ανθρώπων. Όπως και να έχει, φρονώ πως δεν έχει βρεθεί ακόμα ποιοτικότερη επιστημονική μέθοδος αποκατάστασης ή και διατήρησης της υγείας του ανθρώπου από την ιατρική. Εν γένει, για την επιστήμη ως γνωστική διαδικασία που οφείλει να αναζητά την αλήθεια διά της διαψευσιμότητας και όχι διά της επαληθευσιμότητας βλ. Πόππερ (2021) 17-23. Για την τάση της επιστήμης να σφάλλει, βλ. Schulze (2022) 82: «Experiments that cannot be performed, statistical errors and excessive extrapolation are not the only barriers to certain scientific conclusions. Some scientific conclusions are simply wrong. Errant conclusions result from several causes: type I and II errors, hazards of inference, innocent but undetected errors that occur during studies, researcher incompetence, biases that affect study design, data collection, data analysis, decisions whether to publish data, and sometimes even scientific fraud».

[1379] Βλ. και Vorwerk (2001) 38 για σχολιασμό.

για την θεμελίωση της αντίληψής του αυτής, παραπέμποντας στο δελφικό ρητό *γνῶθι σαυτὸν* και ερμηνεύοντάς το ως προσαγόρευση αντί τού *χαῖρε*. Με λίγα λόγια, όσοι εισέρχονται εντός του ναού καλούνται να ζουν σύμφωνα με το *γνῶθι σαυτὸν* που ισοδυναμεί νοητικώς με το *σωφρόνει*.[1380] Πιθανώς, ο Πλάτων επιχειρεί εδώ να δείξει ότι ο Κριτίας ήταν σε θέση να προβαίνει σε πρωτότυπες διανοητικές συλλήψεις, κάθε φορά που εγκλωβιζόταν στον διάλογο·[1381] από την άλλη, η μακρολογία αυτή, εν πολλοίς ανούσια και, τελικά, μη θεμελιωτική του κεντρικού του επιχειρήματος, αποδεικνύει ότι, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, ούτε ο ξακουστός Κριτίας δύναται να υπερκεράσει την σωκρατική διαλεκτική.[1382]

Ο Σωκράτης, πάντως, αποκρίνεται – θέτοντας σε εφαρμογή την συνήθη τακτική της ειρωνείας – ότι αγνοεί το υπό συζήτηση θέμα και προτίθεται να επιχειρήσει νοητική του εξερεύνηση από κοινού με τον Κριτία (165b). Δεν μένει, όμως, ο γιος της Φαιναρέτης στην κοινότοπη για τα γνώριμα πνευματικά του σταθμά διαπίστωση, αλλά συμπληρώνει ότι

[1380] Βλ. Πλ. *Χαρμ.* 164c-165b: *ἀλλὰ τοῦτο μέν, ἔφη, ὦ Σώκρατες, οὐκ ἄν ποτε γένοιτο, ἀλλ' εἴ τι σὺ οἴει ἐκ τῶν ἔμπροσθεν ὑπ' ἐμοῦ ὡμολογημένων εἰς τοῦτο ἀναγκαῖον εἶναι συμβαίνειν, ἐκείνων ἄν τι ἔγωγε μᾶλλον ἀναθείμην, καὶ οὐκ ἂν αἰσχυνθείην μὴ οὐχὶ ὀρθῶς φάναι εἰρηκέναι, μᾶλλον ἤ ποτε συγχωρήσαιμ' ἂν ἀγνοοῦντα αὐτὸν ἑαυτὸν ἄνθρωπον σωφρονεῖν. σχεδὸν γάρ τι ἔγωγε αὐτὸ τοῦτό φημι εἶναι σωφροσύνην, τὸ γιγνώσκειν ἑαυτόν, καὶ συμφέρομαι τῷ ἐν Δελφοῖς ἀναθέντι τὸ τοιοῦτον γράμμα. καὶ γὰρ τοῦτο οὕτω μοι δοκεῖ τὸ γράμμα ἀνακεῖσθαι, ὡς δὴ πρόσρησις οὖσα τοῦ θεοῦ τῶν εἰσιόντων ἀντὶ τοῦ χαῖρε, ὡς τούτου μὲν οὐκ ὀρθοῦ ὄντος τοῦ προσρήματος, τοῦ χαίρειν, οὐδὲ δεῖν τοῦτο παρακελεύεσθαι ἀλλήλοις ἀλλὰ σωφρονεῖν. οὕτω μὲν δὴ ὁ θεὸς προσαγορεύει τοὺς εἰσιόντας εἰς τὸ ἱερὸν διαφέρον τι ἢ οἱ ἄνθρωποι, ὡς διανοούμενος ἀνέθηκεν ὁ ἀναθείς, ὥς μοι δοκεῖ· καὶ λέγει πρὸς τὸν ἀεὶ εἰσιόντα οὐκ ἄλλο τι ἢ Σωφρόνει, φησίν. αἰνιγματωδέστερον δὲ δή, ὡς μάντις, λέγει· τὸ γὰρ Γνῶθι σαυτόν καὶ τὸ Σωφρόνει ἔστιν μὲν ταὐτόν, ὡς τὰ γράμματά φησιν καὶ ἐγώ, τάχα δ' ἄν τις οἰηθείη ἄλλο εἶναι, ὃ δή μοι δοκοῦσιν παθεῖν καὶ οἱ τὰ ὕστερον γράμματα ἀναθέντες, τό τε μηδὲν ἄγαν καὶ τὸ Ἐγγύη πάρα δ' ἄτη. καὶ γὰρ οὗτοι συμβουλὴν ᾠήθησαν εἶναι τὸ Γνῶθι σαυτόν, ἀλλ' οὐ τῶν εἰσιόντων ἕνεκεν ὑπὸ τοῦ θεοῦ πρόσρησιν· εἶθ' ἵνα δὴ καὶ σφεῖς μηδὲν ἧττον συμβουλὰς χρησίμους ἀναθεῖεν, ταῦτα γράψαντες ἀνέθεσαν. οὗ δὴ οὖν ἕνεκα λέγω, ὦ Σώκρατες, ταῦτα πάντα, τόδ' ἐστίν· τὰ μὲν ἔμπροσθέν σοι πάντα ἀφίημι—ἴσως μὲν γάρ τι σὺ ἔλεγες περὶ αὐτῶν ὀρθότερον, ἴσως δ' ἐγώ, σαφὲς δ' οὐδὲν πάνυ ἦν ὧν ἐλέγομεν—νῦν δ' ἐθέλω τούτου σοι διδόναι λόγον, εἰ μὴ ὁμολογεῖς σωφροσύνην εἶναι τὸ γιγνώσκειν αὐτὸν ἑαυτόν.*

[1381] Βλ. και την ερμηνεία του Coutinho (2015) 35: «A inscrição do oráculo de Delfos torna-se objeto de comparação de Crítias à máxima "sê temperante" pela capacidade de predizer o futuro e de exigir de seu consultor temperança, para que possa interpretar a mensagem oracular com sabedoria. Afinal a mensagem, sempre expressa de modo metafórico e ambíguo, levaria o não temperante a uma má interpretação e à sua derrocada. Crítias pressupõe, com isso, que aquele que consultar o oráculo deverá ser sábio, a fim de analisar, dentro de si, a resposta oracular e alcançar sua mais profunda compreensão. Disso depende o sucesso ou o fracasso do consultor e de toda sociedade que da sua interpretação depende».

[1382] Βλ. Flores (2018) 171: «The pedagogical relationship between Critias and Charmides contrasts Critias' own notions of wisdom and education to those of Socrates. In the *Republic*, for example, Socrates defines justice as "minding one's own business" (433a–b). He comes to this and other definitions only after much examination and discussion. He works through various definitions and tries to pull out correct understanding. Critias gives definitions willingly and without completely explicating them, as if to show off his own wisdom, rather than elicit wisdom from others. Socrates in fact notes this difference between Critias and himself after Critias has linked temperance with the Delphic maxim "know thyself" (164c–165b). Critias suggests that the notion of knowing thyself is equivalent to that of being temperate (165a), and he tells Socrates he will explain how these statements are the same, unless Socrates already agrees. Socrates replies that Critias addresses him as if he knows the answers to his own questions, rather than one in the process of continual investigation (165b–c). Socrates describes his own method of *elenchus*: he never takes a stance of knowing, but rather one of investigating. Critias explains himself only when prompted to do so: his method of conversation is a sophistic *epideixis*, or display, rather than a cross-examination».

χρειάζεται ο ίδιος λίγο χρόνο, προκειμένου να σκεφτεί αν, τελικά, η σωφροσύνη ταυτίζεται με την αυτογνωσία ή όχι. Όσο κι αν είναι απολύτως φυσιολογικό να ενταχθεί η παραπάνω φράση στο πλαίσιο της σωκρατικής ειρωνείας, πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι ο Σωκράτης σπάνια αιτείται την παροχή χρόνου προς περισυλλογή. Αντιθέτως, ο τρόπος με τον οποίον το τέκνο του Σωφρονίσκου καθοδηγεί τους συνδιαλεγόμενούς του προς τον εντοπισμό της αληθούς φύσης ενός πράγματος ή μίας έννοιας είναι αποδεικτικός της μεγάλης εξοικείωσης του τρανού ανδρός με την φιλοσοφία, παρά τις επίμονες δηλώσεις τού ιδίου για την δήθεν άγνοιά του. Έτσι, πίσω από τον Σωκράτη, που ζητάει λίγα λεπτά προς πνευματική επεξεργασία του καινούργιου ορισμού της σωφροσύνης, κρύβεται ο ίδιος ο Πλάτων, ο οποίος, στην πραγματικότητα, διακηρύσσει ότι ο Κριτίας, παρά τις κατά διαστήματα επιδερμικές ή και εσφαλμένες διανοητικές του προσεγγίσεις, βεβαιωτικές και των σοφιστικών καταβολών του, είναι, εν πάση περιπτώσει, ένας αξιοσέβαστος διαλεκτικός αντίπαλος. Αυτό, με την σειρά του, προστίθεται ως νέο επιχείρημα στην άποψη ότι ο Πλάτων τείνει να αντιμετωπίζει τον Κριτία με επιείκεια.

Ο Σωκράτης, εν συνεχεία, επανέρχεται δυναμικά με μια ταύτιση της σωφροσύνης με την *ἐπιστήμην*, ήτοι την γνώση. Ο Κριτίας υπερθεματίζει, προσθέτοντας ότι αποτελεί γνώση του εαυτού και, άρα, επαναλαμβάνοντας την προηγουμένως διατυπωθείσα θεώρησή του. Ο ξακουστός διδάσκαλος του Πλάτωνος βρίσκει νέα ευκαιρία και επιχειρεί διανοητική παγίδευση του Κριτία, λέγοντας ότι γνώση συνιστούν και η ιατρική ή η αρχιτεκτονική. Η διαφορά, εντούτοις, των επιστημών αυτών, αν συγκριθούν με την σωφροσύνη, έγκειται στο ότι αυτές συνδέονται άρρηκτα με γνώση συγκεκριμένου πράγματος· κατ' επέκταση, η εφαρμογή της ιατρικής επιγεννά συγκεκριμένη ωφέλεια για τον άνθρωπο (υγεία) και το ίδιο ισχύει και για την αρχιτεκτονική (οικοδόμηση). Υπάρχει, αντιστοίχως, κάποιο όφελος που προσφέρει η σωφροσύνη ως αυτογνωσία; Ο Σωκράτης δεν αρπάζεται από τις λέξεις, όπως ο Κριτίας, αλλά συμβάλλει στον διάλογο με την κατάθεση γνήσιου προβληματισμού.

Ο Κριτίας, όπως είναι, πια, αναμενόμενο, δεν πτοείται· διατείνεται ότι η σωφροσύνη δεν δύναται να συγκριθεί με τις υπόλοιπες γνώσεις· κακώς ο Σωκράτης την εξομοιώνει με αυτές. Τουναντίον, ξεφεύγει από την νοητική φάκα του Σωκράτη, τοποθετώντας στο πεδίο της διαλογικής μάχης την δική του παγίδα: η αριθμητική ή η γεωμετρία δεν είναι σε θέση να υποδείξουν έργα ανάλογα με αυτά που κατασκευάζουν η αρχιτεκτονική ή η υφαντική. Στην πραγματικότητα, ο Κριτίας προβαίνει σε διάκριση των επιστημών που παράγουν ένυλο αποτέλεσμα από αυτές που δημιουργούν καθαρά πνευματικό έργο. Αυτό σημαίνει ότι τα θετικά

αποτελέσματα της σωφροσύνης δεν είναι ορατά, αλλά κρύβονται εντός της ψυχής τού ανθρώπου. Ασφαλώς, μπορεί, αντιλογικά, να τονιστεί εδώ ότι η σωφροσύνη δεν φαίνεται, μεν, αλλά η επίδρασή της στην ψυχή των ανθρώπων είναι καταφανής μέσα από τον τρόπο βίου που αυτοί επιλέγουν να ακολουθήσουν.

Ο Σωκράτης, με την σειρά του, δεν διστάζει να συμφωνήσει (τρίτη περίπτωση επιεικούς αντιμετώπισης του Κριτία από τον Πλάτωνα)· αντιτείνει, όμως, αμέσως, ότι αν και δεν είναι σε θέση να απαντήσει στο ερώτημα του Κριτία, μπορεί να τού υποδείξει τίνος πράγματος γνώση είναι οι παραπάνω «έμπρακτες» επιστήμες. Αυτό, δε, που θα σημειωθεί είναι, αναγκαστικά, δέον να διαφέρει από την ίδια την γνώση, δηλαδή την κεντρική έννοια. Επί παραδείγματι, η αριθμητική καταπιάνεται με το άρτιο και το περιττό, τα γνωρίσματά τους και τις σχέσεις τους. Παράλληλα, το ζύγισμα αφορά το βαρύτερο και το ελαφρύτερο. Είναι εμφανές ότι ο Σωκράτης ανησυχεί μήπως η σωφροσύνη δεν ασχολείται με διαφορετικό αντικείμενο από αυτό που η ίδια εκφράζει ως έννοια. Ο γιος του Καλλαίσχρου απαντά, προσφέροντας, μάλιστα, άκρως εξειδικευτικό της πνευματικής φύσης τής σωφροσύνης ορισμό: σύμφωνα με τον ίδιο, η σωφροσύνη *ἐπιστημῶν ἐπιστήμη ἐστὶ καὶ αὐτὴ ἑαυτῆς* (166c). Άρα, η σωφροσύνη, εισηγείται με αυτοπεποίθηση ο Κριτίας, είναι γνώση των υπολοίπων γνώσεων, καθώς και του εαυτού της. Η συμβολή του Κριτία σε αυτό το σημείο τού διαλόγου αξιολογείται ως εξαιρετικά σημαντική και, δη, προσιδιάζουσα στο πλατωνικό *νοεῖν* και την, με φιλοσοφικούς όρους, έννοια της αυτοκατηγόρησης. Ακόμα και αν δεν ήταν γνωστός σήμερα ο συγγραφέας του διαλόγου αυτού, θα μπορούσε εύκολα να ευρεθεί, αφού σε διάφορα σημεία οι θέσεις τού διαλεκτικού αντιπάλου τού Σωκράτη, ήγουν του Κριτία, παραπέμπουν σε πλατωνικό αυτοστοχασμό: όσα πρεσβεύει, ενίοτε, ο Κριτίας, θα μπορούσαν, κάλλιστα, να έχουν διατυπωθεί και από τον Σωκράτη. Δεν συμβαίνει, για παράδειγμα, το ίδιο στον *Γοργία*, εντός τού οποίου δεν θα ανέμενε κανείς να «ακούσει» από τα χείλη του Σωκράτη υποστηρικτικά της τυραννικής συμπεριφοράς επιχειρήματα (αυτά προωθούνται από τον Πώλο και τον Καλλικλή). Ο Κριτίας, εντός του *Χαρμίδου*, αποτελεί γνήσιο πλατωνικό χαρακτήρα.[1383] Τούτο δεν δηλοί ότι το διαλογικό

[1383] Οξυδερκώς συλλογίζεται ο Dušanić (2000) 60, όταν επισημαίνει ότι ο χρόνος συγγραφής του διαλόγου ενδέχεται να δηλώνει ότι κατά την εποχή εκείνη το ζήτημα των *Τριάκοντα* είχε επανέλθει στις δημόσιες συζητήσεις: «There are good reasons to believe that 382 BC witnessed, in Athens, debates concerning the Thirty and Critias which did not affect Plato and Lysias only, or pertained to nothing more than aristocratic slogans. To begin with, Euandrus was not the first candidate for the office of eponymous *archon* in 382/1 (which he eventually obtained, despite the attack of Lysias XXVI). The candidate before him had been Leodamas, probably another partisan of the 404-403 oligarchy, whose candidature was rejected because of the impeachment indirectly attested by Aristotle. Leodamas' trial and its politico-legal consequences and logographic accompaniments sufficed perhaps to reopen the

πορτρέτο του είναι ολότελα πλαστό· τουναντίον, μπορεί να προωθηθεί η βάσιμη υποψία ότι ο Πλάτων επηρεάστηκε κατά τρόπο ουσιώδη από υπαρκτές απόψεις του ιστορικού Κριτία.

Η παραπάνω, βέβαια, παραδοχή υποσημαίνει απολυτότητα του Πλάτωνος (από την στιγμή που υποτίθεται ότι ο Κριτίας ομιλεί, σε κάποιον βαθμό, πλατωνικά), αφού ο νέος ορισμός του Κριτία είναι, πράγματι, κάπως αυταρχικός.[1384] Όπως και να έχει, προκύπτει, αρχικά, αντίφαση, αφού ενδέχεται να ισχυριστεί κάποιος ότι ο Πλάτων καταπολεμάει τον αυταρχισμό με εξίσου απολυταρχικές λύσεις. Το ζήτημα δεν μπορεί να επιλυθεί εντός του πλαισίου αυτής της διδακτορικής διατριβής, αλλά ας πραγματοποιηθούν δύο επισημάνσεις. Πρώτον, ο Πλάτων αποστρέφεται μετά βδελυγμίας την τυραννίδα και, δεύτερον, όταν ο ερευνητής ανακαλύπτει «κριτίειες εκφάνσεις» του χαρακτήρα τού ξακουστού φιλοσόφου, οφείλει να ενθυμείται ότι οι πολιτειακές λύσεις του Πλάτωνος προσφέρθηκαν από τον ίδιο με την μορφή απλών προτάσεων, αφού το τέκνο του Αρίστωνος συχνότατα ομολογεί την ανεπάρκεια των μέτρων που προτείνει. Συμπερασματικά, η φαινομενική αντίφαση λύνεται, τελικά, ως εξής: ακόμα και αν υποτεθεί ότι ο Πλάτων και ο Κριτίας είναι το ίδιο αυταρχικοί, η διαφορά τους συνίσταται στο ότι ο πρώτος γνωρίζει την ανεπάρκεια του στοχασμού του και προβαίνει σε διαρκείς επαναδιαπραγματεύσεις των προτάσεών του, ώστε να εντοπιστούν πιθανά σφάλματα (χαρακτηριστική η προοδευτικά μετριοπαθέστερη αντιμετώπιση της δημοκρατίας από την *Πολιτεία* μέχρι τους *Νόμους*). Ο *χρηστὸς* Κριτίας δεν αγγίζει τέτοιο διανοητικό επίπεδο και αυτό είναι που προσπαθεί να του καταστήσει εμφανές ο Σωκράτης στον *Χαρμίδη*. Ο Πλάτων θα θεωρούσε ότι οι αντιλήψεις του Κριτία δεν προέκυψαν χάρη στην από πλευράς του γνώση του καλού και του κακού, αλλά ενστικτωδώς και δίχως φιλοσοφικό μόχθο. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Κριτίας αποτελεί άλλη μια ταλαντούχα πνευματική φύση, που επέλεξε να αποκηρύξει την φιλοσοφική δραστηριότητα.

Συγχρόνως, πάντως, ο Κριτίας εκτοξεύει και τα σκωπτικά του βέλη εναντίον της σωκρατικής τακτικής: «έχεις παρατήσει το θέμα μας και κοιτάς μόνο πώς να με αντικρούσεις» (166c, σε δική μου, ελεύθερη απόδοση). Συγγραφικώς, δεν υπήρχε λόγος να επιτεθεί εδώ ο *χρηστὸς* Κριτίας εναντίον του συνομιλητή του· ο Πλάτων επιθυμεί να δείξει ότι ο γιος του

---

discussions about the Thirty – the noun *hesychiotes* may have been coined or popularized just then – and certainly engaged at least one orator and politician of influence, Thrasybulus Collyteus. As such, it could lend some support to what we have called the 'common source(s) hypothesis'. But in about 382-378 the repertory of 404-403 themes and the circle of people debating them must have been still wider and more important».

[1384] Βλ. Stern (1999) 404: «Critias' claim to knowledge is clearly linked to a concern for power. Omniscience gives omnicompetence and makes divine guidance superfluous; knowing all, we can do all. This view, lying at the heart of Critias' view of good, holds that humans are the highest beings, possessing the kind of comprehensive certainty that enables us to construct our world as we see fit without recognition of limits».

Καλλαίσχρου είναι υπερβολικά βέβαιος για τον ορισμό του, ώστε και φτάνει στο σημείο να νουθετήσει τον Σωκράτη για τον τρόπο με τον οποίον χειρίζεται τον διάλογό τους. Ο Σωκράτης, πάντως, τον διαβεβαιώνει ότι δεν ενεργεί ρητορικά, αλλά καθαρά φιλοσοφικά, και τα πνεύματα ηρεμούν άμεσα.

Ο Σωκράτης ισχυρίζεται, τώρα, ότι, αν η σωφροσύνη αποτελεί γνώση της γνώσης, τότε, αφεύκτως, θα συνιστά και γνώση της άγνοιας. Αυτό, κατά λογική συνεπαγωγή, σημαίνει ότι ο σώφρων γιγνώσκει όσα ξέρει και όσα δεν ξέρει, καθώς και όσα, τω όντι, ξέρουν οι υπόλοιποι και όσα, από την άλλη, αγνοούν.[1385] Οι προσεγγίσεις που προσφέρουν οι δύο συνομιλητές φτάνουν μέχρι το όριο της ίδιας της ανθρώπινης διάνοιας. Επικυρωτική του υψηλού πνευματικού τους επιπέδου είναι και η εντός αυτών περιεχομένη αντιφατικότητα. Λόγου χάριν, είναι δύσκολο να ισχυριστεί κανείς ότι γνωρίζει όσα αγνοεί, αφού μόνο υπό το πρίσμα της ακυριολεξίας θα μπορούσε να ειπωθεί κάτι ανάλογο. Από την άλλη, δεν είναι εσφαλμένη η εξής συλλογιστική τοποθέτηση: κάποιος τενίστας, που έχει δοκιμάσει ανεπιτυχώς να παίξει πιάνο, ορθά θα φρονήσει ότι αγνοεί την συγκεκριμένη δεξιότητα. Από την στιγμή, όμως, που θα προβεί σε ανάλογη παραδοχή, αυτομάτως συνεπάγεται ότι έχει επίγνωση της αγνοίας του. Εν ολίγοις, γνωρίζει ότι ξέρει τένις (γνώση της γνώσης) και, συνάμα, γνωρίζει ότι δεν ξέρει πιάνο (γνώση της αγνοίας). Όπως και να έχει, προτείνεται εδώ ότι ακόμα και η γνώση της άγνοιας είναι υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις εφικτή. Αυτό που υπερβαίνει πλήρως τα όρια τού ανθρώπινου νου είναι η γνώση όσων ο άνθρωπος δεν γνωρίζει ότι γνωρίζει, παράμετρος που προστίθεται, κατόπιν, από τον Σωκράτη και εκλαμβάνεται εδώ ως πλήρως ανεφάρμοστη (το ίδιο, ασφαλώς, θεωρεί και ο Σωκράτης). Επί παραδείγματι, ενδέχεται ένας ηλεκτρολόγος να είναι άφταστο ταλέντο στο σκάκι· αν δοκιμάσει, λοιπόν, να παίξει σκάκι και φτάσει σε συνειδητοποίηση της δεξιότητάς του αυτής, τότε γίνεται λόγος για γνώση της γνώσης. Η γνώση της μη γνώσης της γνώσης οδηγεί σε αντίφαση.

Εν πάση περιπτώσει, αν με κάποιον τρόπο ισχύουν και τα τρία προαναφερθέντα, τότε κάποια ωφέλεια θα πρέπει να αποκομίζει από την σωφροσύνη ο άνθρωπος. Ο Σωκράτης ομολογεί ότι έχει, ήδη, περιέλθει σε διανοητική αμηχανία (αρκετά πρωτόγνωρο για την πρώιμη πλατωνική εργογραφία, με την έννοια ότι ο διάλογος δεν έχει περατωθεί ακόμα) και καλεί τον

[1385] Βλ. Πλ. *Χαρμ.* 167a: *ὁ ἄρα σώφρων μόνος αὐτός τε ἑαυτὸν γνώσεται καὶ οἷός τε ἔσται ἐξετάσαι τί τε τυγχάνει εἰδὼς καὶ τί μή, καὶ τοὺς ἄλλους ὡσαύτως δυνατὸς ἔσται ἐπισκοπεῖν τί τις οἶδεν καὶ οἴεται, εἴπερ οἶδεν, καὶ τί αὖ οἴεται μὲν εἰδέναι, οἶδεν δ' οὔ, τῶν δὲ ἄλλων οὐδείς· καὶ ἔστιν δὴ τοῦτο τὸ σωφρονεῖν τε καὶ σωφροσύνη καὶ τὸ ἑαυτὸν αὐτὸν γιγνώσκειν, τὸ εἰδέναι ἅ τε οἶδεν καὶ ἃ μὴ οἶδεν.*

Κριτία να αναλάβει τα πνευματικά ηνία του διαλόγου. Πάντως, το τέκνο της Φαιναρέτης δεν παραλείπει να προβεί σε αιτιολόγηση της *ἀπορίας* του: είναι εντελώς άτοπο να φανταστεί κανείς μια όραση, που αποτελεί όραση του εαυτού της και των υπολοίπων οράσεων, καθώς και των μη οράσεων, αλλά, συνάμα, δεν έχει ως αντικείμενο αυτό που θεώνται οι άλλες οράσεις. Εν συνόψει, παρόλο που δεν βλέπει κανένα χρώμα, είναι σε θέση να βλέπει τον εαυτό της και τις υπόλοιπες οράσεις. Ο Σωκράτης αναφέρει τα ίδια και για την ακοή, τις αισθήσεις γενικότερα, τις επιθυμίες, τις βουλήσεις, τον έρωτα, τον φόβο και τις γνώμες (167c–168a). Ενώ όλα αυτά αποτελούν, στην πραγματικότητα, γνώση συγκεκριμένου γνωστικού αντικειμένου, υπάρχει γνώση η οποία, μόνη των άλλων, γνωρίζει τον εαυτό της και τις υπόλοιπες γνώσεις – αυτό είναι που εισηγήθηκε ο Κριτίας. Είτε ο ορισμός του Κριτία είναι τόσο ευφυής, που υπερβαίνει την ανθρώπινη αντιληπτικότητα, είτε είναι, απλώς, ουτοπικός. Ο Πλάτων αναδεικνύεται σε μέγιστο δεξιοτέχνη της φιλοσοφίας, καθώς δοκιμάζει τις διανοητικές δεξιότητες των αναγνωστών του, επιτρέποντάς τους, έτσι, να δοκιμάσουν και οι ίδιοι το εύχυμο ποτό της διαλεκτικής. Δεν νοείται πλατωνικό φιλοσοφικό σύνθεμα δίχως την ενεργή συμμετοχή του αναγνώστη.

Ο Κριτίας ευρίσκεται, πλέον, σε κατάδηλη πνευματική αμηχανία·[1386] κατόρθωσε, μεν, ο ίδιος να προσφέρει ευφυέστατο ορισμό της σωφροσύνης, αποδεικτικό, μάλιστα, και της νοητικής του πρόσδεσης στο πλατωνικό *φιλοσοφεῖν* (με την αντίστροφη, φυσικά, έννοια, αφού ο Πλάτων είναι αυτός που επηρεάζεται φιλοσοφικά από τον Κριτία), αλλά μόνον ο Σωκράτης μπόρεσε να τού δείξει το άτοπο της πνευματικής του εισήγησης. Πάντως, το τέκνο του Σωφρονίσκου δεν είναι διατεθειμένο να καταθέσει τα όπλα και συνεχίζει σημειώνοντας ότι το μεγαλύτερο, το οποίο είναι μεγαλύτερο από τα άλλα μεγαλύτερα και από τον εαυτό του, είναι, συγχρόνως, και μικρότερο από τον εαυτό του. Το αυτό ισχύει και για το διπλάσιο, το βαρύτερο και το ηλικιωμένο. Αυτό, με την σειρά του, δηλοί ότι, αν η ακοή ακούει τον εαυτό της, σημαίνει ότι η ίδια παράγει ήχο. Η δε όραση, αν παρατηρεί τον εαυτό της, τότε είναι έγχρωμη και όχι άχρωμη. Με μια μακροσκελή, τέλος, ανάλυση ο Σωκράτης δηλώνει ότι χρειάζεται οξυδερκής

[1386] Βλ. και Danzig (2014) 509: «The one significant way in which Plato arguably dissociates the two is by showing that Critias did not fully understand Socrates. This may have the apologetic aim of indicating that the crimes of Critias were not a result of the faithful application of the teachings of Socrates. If such a charge was in the air, Plato denies its validity, and implies that Socrates himself had better opinions than those which Critias may have thought he had. This portrait also implies that Plato, as the author of the dialogue, understood Socrates better than Critias. But it does not constitute a serious criticism of Critias, since the inability fully to understand Socrates could be attributed to virtually every Socratic interlocutor».

άνθρωπος, προκειμένου να διασαφηνιστεί η έννοια της σωφροσύνης· ο ίδιος, κατά τα λεγόμενά του, αδυνατεί να πράξει κάτι τέτοιο.[1387]

Ακολουθεί νέα χαρακτηρολογική περιγραφή του Κριτία· ο γιος του Καλλαίσχρου, γράφει ο Πλάτων με σκερτσόζα λογοτεχνική δεξιοσύνη, έπαθε τα ίδια με αυτούς που αρχίζουν να χασμουριούνται, κάθε φορά που παρατηρούν κάποιον άλλον να πράττει το ίδιο, ήτοι, βλέποντας την συλλογιστική αμηχανία του Σωκράτους, περιήλθε και ο ίδιος σε *ἀπορίαν*. Αυτό επιβεβαιώνει ότι μέχρι το σημείο τούτο, παρά την αξιολογότατη συμβολή του *χρηστοῦ* Κριτία στον διάλογο, τα φιλοσοφικά ηνία τα κατείχε ο Σωκράτης. Επιπροσθέτως, όπως εύλογα υποθέτει κανείς, ο μετέπειτα τύραννος των *Τριάκοντα* συμπεριφέρεται σαν ανώριμο παλικαρόπουλο, αφού, όντας συνηθισμένος στις διακρίσεις και τις ρητορικές πρωτιές – επιγέννημα αυτές και της σπουδής του στην σοφιστική –, αδυνατεί, τώρα, να παραδεχθεί ότι ευρέθη ικανότερος αυτού στους λεκτικούς αγώνες. Καταλαμβάνεται, δε, από το συναίσθημα της ντροπής και επιχειρεί να αποκρύψει από τους παρισταμένους την αμηχανία του,[1388] την αποδεικτική τής εξ αυτού προσέγγισης των γνωστικών του ορίων. Εύλογα κάθε *χρηστὸς* θα δεχόταν με δυσκολία μια ήττα στα λόγια ή τα έργα· ωστόσο, ο Κριτίας υπερβαίνει, ήδη, τους παραδοσιακούς εκπροσώπους των *χρηστῶν* (φερ' ειπείν, ο Λάχης και ο Νικίας δεν πήραν τόσο κατάκαρδα την νοητική ανωτερότητα του Σωκράτη στον πλατωνικό *Λάχητα*), αποδεικνύοντας ότι η προκύπτουσα εκ της ιδιοσυστασίας του ανταγωνιστικότητα, μεταφερόμενη στην πολιτική κονίστρα, γίνεται, εξαίφνης, ιδιαίτερα επικίνδυνη.[1389] Παρόλο που ο Πλάτων προσέχει να μην επικρίνει ευθέως τον Κριτία, τα στοιχεία

[1387] Βλ. Πλ. *Χαρμ.* 169a-c: *μεγάλου δή τινος, ὦ φίλε, ἀνδρὸς δεῖ, ὅστις τοῦτο κατὰ πάντων ἱκανῶς διαιρήσεται, πότερον οὐδὲν τῶν ὄντων τὴν αὑτοῦ δύναμιν αὐτὸ πρὸς ἑαυτὸ πέφυκεν ἔχειν πλὴν ἐπιστήμης, ἀλλὰ πρὸς ἄλλο, ἢ τὰ μέν, τὰ δ' οὔ· καὶ εἰ ἔστιν αὖ ἅτινα αὐτὰ πρὸς αὐτὰ ἔχει, ἆρ' ἐν τούτοις ἐστὶν ἐπιστήμη, ἣν δὴ ἡμεῖς σωφροσύνην φαμὲν εἶναι. ἐγὼ μὲν οὐ πιστεύω ἐμαυτῷ ἱκανὸς εἶναι ταῦτα διελέσθαι· διὸ καὶ οὔτ' εἰ δυνατόν ἐστι τοῦτο γενέσθαι, ἐπιστήμης ἐπιστήμην εἶναι, ἔχω διισχυρίσασθαι, οὔτ' εἰ ὅτι μάλιστα ἔστι, σωφροσύνην ἀποδέχομαι αὐτὸ εἶναι, πρὶν ἂν ἐπισκέψωμαι εἴτε τι ἂν ἡμᾶς ὠφελοῖ τοιοῦτον ὂν εἴτε μή. τὴν γὰρ οὖν δὴ σωφροσύνην ὠφέλιμόν τι καὶ ἀγαθὸν μαντεύομαι εἶναι· σὺ οὖν, ὦ παῖ Καλλαίσχρου—τίθεσαι γὰρ σωφροσύνην τοῦτ' εἶναι, ἐπιστήμην ἐπιστήμης καὶ δὴ καὶ ἀνεπιστημοσύνης—πρῶτον μὲν τοῦτο ἔνδειξαι, ὅτι δυνατὸν ἀποδεῖξαί σε ὃ νυνδὴ ἔλεγον, ἔπειτα πρὸς τῷ δυνατῷ ὅτι καὶ ὠφέλιμον· κἀμὲ τάχ' ἂν ἀποπληρώσαις ὡς ὀρθῶς λέγεις περὶ σωφροσύνης ὃ ἔστιν.*

[1388] Βλ. Πλ. *Χαρμ.* 169c-d: *καὶ ὁ Κριτίας ἀκούσας ταῦτα καὶ ἰδών με ἀποροῦντα, ὥσπερ οἱ τοὺς χασμωμένους καταντικρὺ ὁρῶντες ταὐτὸν τοῦτο συμπάσχουσιν, κἀκεῖνος ἔδοξέ μοι ὑπ' ἐμοῦ ἀποροῦντος ἀναγκασθῆναι καὶ αὐτὸς ἁλῶναι ὑπὸ ἀπορίας. ἅτε οὖν εὐδοκιμῶν ἑκάστοτε, ἠσχύνετο τοὺς παρόντας, καὶ οὔτε συγχωρῆσαί μοι ἤθελεν ἀδύνατος εἶναι διελέσθαι ἃ προυκαλούμην αὐτόν, ἔλεγέν τε οὐδὲν σαφές, ἐπικαλύπτων τὴν ἀπορίαν.*

[1389] Από την άλλη, υποστηρίζεται, συχνά, ότι ο Πλάτων στον *Χαρμίδη* είναι εξαιρετικά επιεικής απέναντι στον Κριτία. Για αιτιολόγηση της στάσης αυτής, βλ., μεταξύ άλλων, Dušanić (2000) 55: «Any attempt at an explanation must take into account Plato's idiosyncrasies, his wish to rehabilitate a dear, aristocratic and gifted relative as well as a victim of 'the rhetorical teachers who claimed that the art of speaking had nothing to do with moral standards'. However, the portrait of Critias in the *Charmides* is likely to have been principally inspired by Plato's objective analysis of some major issues of the Athenian, and Greek, history of the classical epoch. On the one hand, this assumption squares with the nature of Plato's teaching and his pupils' discussions in the Academy. To judge from

τα υποδεικτικά των εκτοξευομένων εναντίον του μομφών δεν απουσιάζουν, αρκεί να διαβάζει κανείς το κείμενο με προσοχή.[1390] Ανάλογο πείσμα ή και δογματισμό επιδεικνύει ο Καλλικλής στον πλατωνικό *Γοργία*, ο οποίος – δεν πρέπει να λησμονείται – είναι φανατικός υπέρμαχος τού δικαίου τού ισχυροτέρου, ήγουν του εκ φύσεως, κατ' αυτόν, αντλημένου δικαιώματος των εξεχουσών φύσεων να επιβάλλονται στους ασθενεστέρους. Ο Κριτίας εντάσσεται, ασφαλώς, στην ίδια διανοητική παράδοση και ο ηγετικός του ρόλος κατά την τυραννίδα των *Τριάκοντα*, εγγίζων και την ολοκληρωτική πολιτική πρωτοκαθεδρία, αποτελεί πειστικό και επαρκέστατο επιχειρηματολογικώς τεκμήριο υπέρ της άποψης αυτής.

Ο Σωκράτης, είτε από φιλοσοφική ανωτερότητα, επικυρωτική και του σπάνιου ήθους του, είτε λόγω της συνήθους επιμονής του στην διασαφήνιση των εννοιών, των διαδραματιζόντων ρόλο καταλυτικό στην πρόοδο του ανθρωπίνου βίου, αποφασίζει να συνεχίσει τον διάλογο και προτείνει στον Κριτία να πραγματοποιήσουν εικονική παραχώρηση υπέρ της ευοδώσεως τού ενδεχομένου αυτού: ας δεχτούν, εισηγείται, οι δύο συνομιλητές ότι υπάρχει γνώση της γνώσης, ασχέτως τού αν αυτό είναι σωστό ή όχι. Ακόμα, λοιπόν, και αν αυτό ισχύει, σε τι διευκολύνει κάποιον ως προς το να γνωρίζει τί ξέρει και τί όχι; Ο Κριτίας αποκρίνεται με τρόπο βεβαιωτικό της πνευματικής του κόπωσης, αφού λέει πως με τον ίδιο τρόπο που ο έχων ταχύτητα είναι ταχύς, ο κατέχων την αυτεπιγνωστική γνώση γνωρίζει τον εαυτό του. Ο Σωκράτης, αντιθέτως, δεν ρώτησε αυτό, αν, δηλαδή, ο γιγνώσκων την γνώση που γνωρίζει τον εαυτό της έχει αυτογνωσία (αυτό είναι αυτονόητο), αλλά για ποιον λόγο η κατοχή της γνώσης αυτής οδηγεί αναγκαστικά και σε γνώση όσων το υποκείμενο ξέρει και δεν ξέρει. Ο Κριτίας, απαντώντας εκ νέου, διατείνεται ότι αυτά τα δύο ταυτίζονται και δεν βρίσκει κάτι παράδοξο στην απορία του Σωκράτη.

Ο ξακουστός δάσκαλος του Πλάτωνος σπεύδει να συγκεκριμενοποιήσει το σκεπτικό του: αν υπάρχει, πράγματι, γνώση της γνώσης, τότε αυτή θα είναι σε θέση να διακρίνει αν κάτι

---

what we know (mainly through the corpus *Platonicum*) of both aspects of the School's activities, Plato and the Academics tended to study historico-political phenomena of importance as theoretical problems, free as much as possible from the impact of personal emotions. The historical parts of the *Timaeus-Critias* and the *Laws* are illustrative of that tendency». Βεβαίως, δεν πρέπει να παραβλέπεται και η αυστηρή κριτική που ασκεί ο Πλάτων στον Κριτία, η οποία εντοπίζεται σε συγκεκριμένα σημεία του *Χαρμίδη*. Εν συνόλω, πάντως, ο Πλάτων δεν τον αντιμετωπίζει με την αυστηρότητα που θα ανέμενε αυτός που αξιολογεί ως έγκυρες τις περιγραφές του Ξενοφώντα στα *Ἑλληνικά*.

[1390] Βλ. και Dušanić (2000) 59 για ευφυή ερμηνεία: «Plato's judgment of Critias was inevitably influenced by the fact that the 'tyrant' (owing to his early companionship with Socrates) became, for many Athenians, a symbol of the advantages and, especially, disadvantages of the Socratic teaching. Socrates' pupil as well as Plato's relative, Critias (so to speak) announced and personified the politico-educational aspect of the Academy's activities».

συνιστά ή όχι γνώση. Από την άλλη, η ιατρική ή η αρμονία, ο κλάδος της μουσικής, συνδέονται με συγκεκριμένες γνώσεις και όχι με την αόριστη ιδιότητα τού γνωρίζειν. Εν συνόψει, ο έχων σωφροσύνη δεν γνωρίζει τί ξέρει και τί αγνοεί, αλλά μόνο ότι ξέρει ή όχι. Ο Σωκράτης οδηγεί τον Κριτία σε γνωσιολογικό αδιέξοδο, αφού το να γνωρίζει κάποιος αν έχει κάποια απροσδιόριστη γνώση δεν αποτελεί προτέρημα· κάθε γνώση είναι άρρηκτα συνυφασμένη με ορισμένες δεξιότητες και όχι με μια γενικού τύπου αυτεπίγνωση. Ο Κριτίας, ως φερέφωνο του Πλάτωνος, αποπειράθηκε να ορίσει αυτό που, πάνω–κάτω, καλείται σήμερα «επιστημολογία», αλλά απέτυχε. Όλα τα παραπάνω δηλώνουν, αφεύκτως, ότι ο σώφρων δεν μπορεί να ελέγξει αν κάποιος κατέχει κάποια συγκεκριμένη γνώση ή όχι· μπορεί μόνο να αποφανθεί περί τού αν κάποιος γιγνώσκει γενικώς ή όχι.[1391] Σύστοιχα, ο σώφρων είναι πιθανόν και να πέσει θύμα απάτης, αφού, όπως σημειώνει ο Σωκράτης, δεν δύναται να διαπιστώσει αν κάποιος γιατρός είναι τσαρλατάνος ή όχι· θα καταλάβει ότι ο γιατρός γνωρίζει κάτι, αλλά δεν θα είναι σε θέση να προβεί σε προσδιορισμό της φύσης αυτής της γνώσης (170e–171c).

Ο Σωκράτης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αν υπήρχε, τω όντι, σώφρων που ανταποκρινόταν στον ορισμό που έδωσε ο Κριτίας, τότε οι κοινωνίες θα βίωναν μια υπέρτατη ευπραγία, αφού όλα θα γίνονταν ορθά, δίχως κανένα περιθώριο σφάλματος (171d–172a). Άρα, η άποψη ότι σώφρων είναι αυτός που έχει επίγνωση αυτών που ξέρει και αυτών που δεν ξέρει όχι, απλώς, είναι ουτοπική, αλλά οδηγεί και σε πλήρως εσφαλμένη ερμηνεία των ανθρωπίνων. Ο Σωκράτης, τελικά, προσφέρει εκ νέου και διατύπωμα έμπλεο ερευνητικής απαισιοδοξίας, ισχυριζόμενος ότι η διανοητική εξέταση των δύο συνομιλητών απεδείχθη εντελώς άχρηστη. Ο αναγνώστης, παρατηρώντας ότι ο διάλογος έχει φτάσει στο σημείο της μη αναστρέψιμης *ἀπορίας*, αναμένει τους κατάλληλους συγγραφικούς χειρισμούς εκ του Πλάτωνος, ώστε το έργο να ολοκληρωθεί· εντούτοις, για ακόμη μία φορά ο τρανός φιλόσοφος συγγράφει *μετὰ παιδιᾶς*, αφού βάζει τον Σωκράτη να πραγματοποιεί και άλλη εικονική παραχώρηση, προκειμένου να συνεχιστεί για λίγο ακόμα η περί σωφροσύνης λεκτική συνδιαλλαγή. Από αυτό το σημείο και έπειτα, ο *Χαρμίδης*, αν και σύντομος διάλογος, αρχίζει να προσιδιάζει στην ανούσια φλυαρία του *Γοργία*.

Ο Σωκράτης υποθέτει ξανά ότι είναι εφικτό να υφίσταται γνώση της γνώσης (172c–d). Ακολούθως, αφού τονίσει με ειρωνεία ότι μάλλον εκφωνεί ανοητεύματα, προβαίνει σε νέα

[1391] Βλ. Πλ. *Χαρμ*. 170d: *οὐδὲ ἄλλον ἄρα οἷός τε ἔσται οὗτος ἐξετάσαι φάσκοντά τι ἐπίστασθαι, πότερον ἐπίσταται ὅ φησιν ἐπίστασθαι ἢ οὐκ ἐπίσταται· ἀλλὰ τοσοῦτον μόνον, ὡς ἔοικεν, γνώσεται, ὅτι ἔχει τινὰ ἐπιστήμην, ὅτου δέ γε, ἡ σωφροσύνη οὐ ποιήσει αὐτὸν γιγνώσκειν*.

ανατροπή του ορισμού της σωφροσύνης, η οποία, πάντως, δεν διαφέρει αρκετά από την προηγηθείσα επιχειρηματολογία του, ώστε και να δικαιολογείται η ύπαρξή της. Εν ολίγοις, ο γιος της Φαιναρέτης εξηγεί ότι αν, όντως, υπήρχε τέτοια σωφροσύνη, οι κοινωνίες θα ήταν εξαιρετικά ολοκληρωμένες και θα λειτουργούσαν αρτίως, αφού κανείς δεν θα μπορούσε να εξαπατήσει τον άλλον, δηλώνοντας, λόγου χάριν, ότι είναι γιατρός ή στρατηγός, χωρίς να είναι στην πραγματικότητα. Επιπροσθέτως, οι άνθρωποι θα σώζονταν από τους κινδύνους που αναφύονται κατά την διάρκεια ενός πολέμου ή ενός θαλάσσιου ταξιδιού, ενώ μέχρι και η μαντική θα μπορούσε να πραγματοποιεί απόλυτα επιτυχείς προβλέψεις.[1392] Αυτός που, εν τέλει, *ληρεῖ* δεν είναι ο Σωκράτης, αλλά ο ίδιος ο Πλάτων· παρόλο, δε, που ο *Χαρμίδης* παρουσιάζει εξαιρετικά σύνθετη επιχειρηματολογία από την άποψη της γνωσιολογίας, παραπέμποντας και σε μεταγενέστερα πλατωνικά φιλοσοφικά συνθέματα, όπως η *Πολιτεία* ή ο *Θεαίτητος*, αυτή η άσκοπη φλυαρία υποδεικνύει ότι ο διάλογος πρέπει, μάλλον, να ενταχθεί στην πρώιμη πλατωνική εργογραφία. Όπως και να έχει, η μόνη ουσιαστική φράση του εδαφίου εντοπίζεται στην κατακλείδα του, όπου ο Σωκράτης επισημαίνει ότι, ακόμα και αν όλα αυτά συνέβαιναν, κανείς δεν μπορεί να βεβαιώσει ότι οι άνθρωποι θα έπρατταν σωστά και, κατ' επέκταση, θα ευτυχούσαν. Ο Πλάτων υποσημαίνει ότι καμία γνώση δεν έχει αξία, αν δεν συνοδεύεται, πρώτιστα, από την γνώση του καλού και του κακού.

Τελικά, μέσω διαρκών ερωτήσεων, ο Σωκράτης οδηγεί τον Κριτία σε αυτήν, ακριβώς, την παραδοχή: ο άνθρωπος δεν δύναται να είναι ευτυχισμένος, αν δεν έχει γνώση του καλού και του κακού.[1393] Αν η γνώση αυτή εκλείψει από τα ανθρώπινα, τότε η ιατρική, η

[1392] Βλ. Πλ. *Χαρμ*. 173a-d: *ἄκουε δή, ἔφην, τὸ ἐμὸν ὄναρ, εἴτε διὰ κεράτων εἴτε δι' ἐλέφαντος ἐλήλυθεν. εἰ γὰρ ὅτι μάλιστα ἡμῶν ἄρχοι ἡ σωφροσύνη, οὖσα οἵαν νῦν ὁριζόμεθα, ἄλλο τι κατὰ τὰς ἐπιστήμας πάντ' ἂν πράττοιτο, καὶ οὔτε τις κυβερνήτης φάσκων εἶναι, ὢν δὲ οὔ, ἐξαπατῷ ἂν ἡμᾶς, οὔτε ἰατρὸς οὔτε στρατηγὸς οὔτ' ἄλλος οὐδείς, προσποιούμενός τι εἰδέναι ὃ μὴ οἶδεν, λανθάνοι ἄν· ἐκ δὴ τούτων οὕτως ἐχόντων ἄλλο ἂν ἡμῖν τι συμβαίνοι ἢ ὑγιέσιν τε τὰ σώματα εἶναι μᾶλλον ἢ νῦν, καὶ ἐν τῇ θαλάττῃ κινδυνεύοντας καὶ ἐν πολέμῳ σῴζεσθαι, καὶ τὰ σκεύη καὶ τὴν ἀμπεχόνην καὶ ὑπόδεσιν πᾶσαν καὶ τὰ χρήματα πάντα τεχνικῶς ἡμῖν εἰργασμένα εἶναι καὶ ἄλλα πολλὰ διὰ τὸ ἀληθινοῖς δημιουργοῖς χρῆσθαι; εἰ δὲ βούλοιό γε, καὶ τὴν μαντικὴν εἶναι συγχωρήσωμεν ἐπιστήμην τοῦ μέλλοντος ἔσεσθαι, καὶ τὴν σωφροσύνην, αὐτῆς ἐπιστατοῦσαν, τοὺς μὲν ἀλαζόνας ἀποτρέπειν, τοὺς δὲ ὡς ἀληθῶς μάντεις καθιστάναι ἡμῖν προφήτας τῶν μελλόντων. κατεσκευασμένον δὴ οὕτω τὸ ἀνθρώπινον γένος ὅτι μὲν ἐπιστημόνως ἂν πράττοι καὶ ζῷη, ἕπομαι—ἡ γὰρ σωφροσύνη φυλάττουσα οὐκ ἂν ἐᾷη παρεμπίπτουσαν τὴν ἀνεπιστημοσύνην συνεργὸν ἡμῖν εἶναι—ὅτι δ' ἐπιστημόνως ἂν πράττοντες εὖ ἂν πράττοιμεν καὶ εὐδαιμονοῖμεν, τοῦτο δὲ οὔπω δυνάμεθα μαθεῖν, ὦ φίλε Κριτία.*

[1393] Βλ. Danzig (2014) 509: «Indeed, Critias is one of the best interlocutors whom Socrates meets. He displays considerable skill in dialectic argumentation, justly criticizing Socrates for seeking to compare sophrosune with arts that relate to external objects (165e, 166b). This criticism could be applied not only to Socrates' arguments in this dialogue but also to a whole range of dubious analogies which Socrates employs here and elsewhere (such as the comparison of justice to the arts in *Republic* and of rhetoric to the arts in *Gorgias*). Critias' disparaged flexibility in conversation can also be seen as a willingness to follow the argument where it leads and to reject previous positions when they are shown deficient. Critias swiftly agrees when Socrates says that the aim should be understanding the

υποδηματοποιητική, η υφαντική, η πλοηγική και η στρατηγική δεν θα ενεργούν με την γνώριμη αποτελεσματικότητά τους. Αν φέρνουν σε πέρας με επιτυχία δύσκολες αποστολές, αυτό συμβαίνει διότι οι εκπρόσωποί τους έχουν επίγνωση τού τί ωφελεί τον ίδιο τον άνθρωπο. Επομένως, ό,τι ωφελεί τον άνθρωπο δεν είναι η γνώση απροσδιόριστων γνώσεων, αλλά η γνώση του καλού και του κακού, η οποία, μόνη, συνεπιφέρει την ευτυχία (174d). Ο διάλογος λήγει με *ἀπορίαν* και με γνώριμο φιλοσοφικώς τρόπο, αφού ο Κριτίας, αναγνωρίζοντας την διανοητική ανωτερότητα του Σωκράτη, συμβουλεύει τον Χαρμίδη να βρίσκεται διαρκώς κοντά στον φημισμένο φιλόσοφο, προκειμένου να τρυγεί από αυτόν τα εύγευστα άνθη τού *φιλοσοφεῖν*. Ενδιαφέρουσα είναι, φυσικά, και η νύξη στην τυραννική φύση του Κριτία και του Χαρμίδη, που επισυμβαίνει στις τελευταίες αράδες του έργου: ο Σωκράτης δεν έχει επιλογή και οφείλει, ακόμα και με την βία, να δεχτεί ως ακόλουθό του τον Χαρμίδη, αφού αυτό διατάζει ο Κριτίας και, κατόπιν, και ο ίδιος ο Χαρμίδης.[1394] Έστω και με αυτόν τον έμμεσο τρόπο, ο Πλάτων εκφράζει την πικρία του για την κατάληξη των δύο αγαπημένων του συγγενών.[1395]

Αναφορικά, τώρα, με τον ορισμό *τὰ ἑαυτοῦ πράττειν*, φιλοσοφικό βλάστημα του *Χαρμίδη* που καταλήγει πνευματικό ορόσημο της *Πολιτείας*, πρέπει να ειπωθεί εδώ πως δεν επισυμβαίνει αντίφαση εντός της διανοίας τού Πλάτωνος. Πρόκειται, μάλλον, για αντινομία, ήτοι για θέληση προς λογική επαναδιαπραγμάτευση,[1396] αφού στην *Πολιτεία* του ο Πλάτων επιχειρεί να δει ποια

---

argument and not merely winning it (166d), which seems an admirable sentiment. In addition, unlike most Socratic interlocutors, Critias successfully surmises the direction to which Socrates' final argument is leading, suggesting on his own that what is really needed is knowledge of good and bad (174b)».

[1394] Βλ. Πλ. *Χαρμ.* 176c-d: *οὗτοι, ἦν δ' ἐγώ, τί βουλεύεσθον ποιεῖν; οὐδέν, ἔφη ὁ Χαρμίδης, ἀλλὰ βεβουλεύμεθα. βιάσῃ ἄρα, ἦν δ' ἐγώ, καὶ οὐδ' ἀνάκρισίν μοι δώσεις; ἀλλ' οὐδεμία, ἔφην ἐγώ, λείπεται βουλή· σοὶ γὰρ ἐπιχειροῦντι πράττειν ὁτιοῦν καὶ βιαζομένῳ οὐδεὶς οἷός τ' ἔσται ἐναντιοῦσθαι ἀνθρώπων. μὴ τοίνυν, ἦ δ' ὅς, μηδὲ σὺ ἐναντιοῦ. οὐ τοίνυν, ἦν δ' ἐγώ, ἐναντιώσομαι*.

[1395] Βλ. και Dušanić (2000) 55: «It may be even that the legal language in the last lines of the work was intended to allude to the Thirty; their violent disregard of the democratic constitution and procedures, to be precise». Βλ. και Stern (1999) 403: «It is this latter consideration, however, which suggests a motive for Socrates' discussion. In his conversation with Critias Socrates faces a distorted mirror-image, thus displaying for the auditor, as he attempts to do for Charmides, the spectacle of perverted philosophic aspiration. The specific perversion consists in the failure to recognize the limits of such aspiration. And in Critias, Socrates faces the representative of a kind of tyranny born of this perversion. But he is not just any representative: Critias is one who heard Socrates' philosophic conversations and became a destroyer of democracy. In Socrates' conversation with Critias, then, Plato portrays a key point in the defense of Socrates against the charge of corrupting the youth (see Xenophon 1994, i.2.12ff). Plato shows him attempting to use his philosophic resources in the aid of politics. Specifically, he shows Socrates attempting to forestall, in his young listeners if not in Critias, the kind of tyranny to which misguided philosophy might lead by providing a philosophic defense of an open and deliberative politics».

[1396] Βαθύπνευστη ανάλυση της αντινομίας στον Πλάτωνα προσφέρει ο Θεοδωρακόπουλος (1941[10]) 179: «Οἱ διάλογοι, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων στο ΄΄Φαῖδρο΄΄, ὅπου αὐτοχαρακτηρίζει ὅλη τὴ συγγραφική του δράση, εἶναι ΄΄ὑπομνήματα΄΄, δηλαδὴ βοηθήματα γιὰ κεῖνον ποὺ γνωρίζει τὴν ἀλήθεια. Ὥστε πέραν ἀπὸ τὰ δοκίμια τοῦ πλατωνικοῦ λόγου πρέπει νὰ ζητήσῃ κανεὶς τὴν ὁλότητα τοῦ νοήματος ποὺ ἔχει ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία. Ὁ ἑρμηνευτὴς λοιπὸν τοῦ Πλάτωνος θὰ μεταχειρισθῇ τοὺς διαλόγους γιὰ ἁπλὰ βοηθήματα. Ἀλλὰ καὶ οἱ διάλογοι οἱ

σφάλματα διανοητικά δεν επέτρεψαν την σαφή ανάλυση της σωφροσύνης εντός του *Χαρμίδη*. Υπό αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, ο Πλάτων, καταφεύγοντας στα μύχια του διανοητικού του οικοδομήματος, αποπειράται να εξετάσει τους λόγους για τους οποίους ο Κριτίας απέρριψε το *φιλοσοφεῖν* και στράφηκε στην μισούμενη υπό της φιλοσοφίας τυραννίδα. Στην *Πολιτεία*, πια, ο ορισμός δεν αφορά, πια, την σωφροσύνη, αλλά την δικαιοσύνη, αφού μόνο η δεύτερη δύναται να συγκρατεί σε τάξη την προσωπικότητα τού ανθρώπου, προκειμένου να μην επικρατεί εντός του η ολέθρια για την ψυχική συγκρότηση διχόνοια ανάμεσα στα μέρη της ψυχής. Συν τοις άλλοις, ο ορισμός δεν μένει, τώρα, στην νοητική αοριστολογία του *Χαρμίδη*, αλλά συγκεκριμενοποιείται πνευματικώς, αφού η φράση *τὰ αὑτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν δικαιοσύνη ἐστί* (433a) δεν δύναται να νοηθεί ξεχωριστά από την φράση *ὅτι ἕνα ἕκαστον ἓν δέοι ἐπιτηδεύειν τῶν περὶ τὴν πόλιν, εἰς ὃ αὐτοῦ ἡ φύσις ἐπιτηδειοτάτη πεφυκυῖα εἴη* (433a), η οποία, μάλιστα, προτάσσεται. Επομένως, ο άνθρωπος, πλέον, καταπιάνεται με αυτό για το οποίο έχει προικιστεί εκ φύσεως και όχι με αυτό το οποίο ο ίδιος επέλεξε.[1397] Το γεγονός ότι ο Πλάτων επανανοηματοδοτεί τον ορισμό του *Χαρμίδη*, δεικνύει ότι επιθυμεί να διορθώσει τα λάθη που διέπραξε ο Κριτίας. Παραδοχή, πάντως, της πνευματικής οφειλής του Πλάτωνος προς τον Κριτία εντοπίζεται στην *Πολιτεία*, όταν λέγεται *καὶ τοῦτο ἄλλων τε πολλῶν ἀκηκόαμεν καὶ αὐτοὶ*

ἴδιοι φαίνονται καμμιὰ φορὰ ἀντιφατικοὶ ἀναμεταξύ των. Κι' ἐδῶ εἶναι ποὺ ξεγελιέται πολλὲς φορὲς ὁ στενόκαρδος φιλολογικὸς ἑρμηνευτὴς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ λογιάζει, πὼς ἔχει ἀπέναντί του πραγματικὲς ἀντιφάσεις, ἀληθινὰ χάσματα τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου. Ὅμως ὅσο ἐσωτερικεύει κανεὶς τὴ γνωριμία του μὲ τὸν Πλάτωνα ἀρχίζει νὰ νοιώθῃ, πὼς δὲν ἔχει ἐδῶ νὰ κάμῃ μὲ ἀντιφάσεις λογικὲς, ποὺ δὲν τὶς εἶχε τάχα προσέξει ὁ Πλάτων, ἀλλὰ μὲ βαθύτατες ἀντινομίες. Ὅ,τι νόμισε ἡ στενόψυχη ἑρμηνεία, πὼς ἦταν ἀντίφαση, ἀποδεικνύεται ἀντινομία τῆς ψυχῆς. Ἄλλο ἀντίφαση κι' ἄλλο ἀντινομία. Ἀντίφαση εἶναι λογικὴ ἀντίθεση, ἐνῶ ἀντινομία εἶναι πάλη, ἀνταγωνισμὸς προβλημάτων. Καὶ ἡ ἀντινομία εἶναι σύμφυτη μὲ τὸ μεγάλο πνεῦμα».

[1397] Για φιλοσοφική ερμηνεία του ορισμού της δικαιοσύνης στην *Πολιτεία* βλ. Αναστασόπουλος (2021) 49-50: «Ο πλατωνικός ορισμός της δικαιοσύνης είναι ο εξής: *Καὶ μὴν ὅτι γε τὸ τὰ αὑτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν δικαιοσύνη ἐστί*. Αν, συνεπώς, κάποιος επιθυμεί να είναι δίκαιος, τότε οφείλει να καταπιάνεται με αυτό, για το οποίο είναι φυσικώς προορισμένος. Πρόκειται, ενδεχομένως, για την πιο ευφυή περιγραφή της έννοιας της δικαιοσύνης που έχει δοθεί ποτέ. Εδώ είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθεί σύνδεση και με την έννοια της αυτογνωσίας, καθώς ο αέναος και σημαντικότερος άθλος της επίγειας ζωής του ανθρώπου είναι να ανακαλύψει την ατομική του υπόσταση και τι της αρμόζει. Συν τοις άλλοις, αν ασχολείσαι με κάτι που ταιριάζει στην κλίση ενός άλλου, τότε αδικείς τόσο τον εαυτό σου, όσο και εκείνον, έστω κι αν δεν διαθέτεις την ανάλογη φιλοσοφική ωριμότητα που οδηγεί στην συνειδητοποίηση της προειπωθείσας αδικίας. Γνώρισε, λοιπόν, την ίδια σου την ύπαρξη και μην πολυπραγμονείς. Το πλατωνικό, επομένως, δίκαιο συνιστά μια πνευματικώς εννοουμένη πανηγυρική πλήρωση της ατομικής οντότητας και εναρμόνισή της με τον εκ φύσεως δοθέντα ξεχωριστό προικισμό. Οφείλω, δε, να επιστήσω την προσοχή στην σπουδαιότητα της φράσης *τὸ τὰ αὑτοῦ πράττειν*: όπως ανέλυσα και πρωτύτερα, η αφοσίωση στο μοναδικό χάρισμα δεν νοείται ως επιλογή μιας αρμόζουσας στην ιδιοσυστασία και τις δεξιότητες του ανθρώπου δραστηριότητας, διότι η επιστράτευση της ανθρώπινης βούλησης εμπλέκει άμεσα τον συναισθηματικό παράγοντα. Αν πρέπει να το θέσω με απλούστερους όρους, τότε επισημαίνω ότι οφείλεις να γίνεις αυτό που είσαι και όχι αυτό που επιθυμείς να είσαι, το οποίο επηρεάζεται δραστικά από την επιτυχημένη αυτοπραγμάτωση άλλων ατόμων την οποία χρησιμοποιείς ως υπόδειγμα. Η λύση της αυτογνωσίας δεν εντοπίζεται στην ετερότητα, αλλά εντός της ιδιωτικής διανοητικής συνθέσεως».

πολλάκις εἰρήκαμεν (433a–b). Η πατρότητα του ορισμού ανήκει στον Κριτία, αλλά ο Πλάτων διεκδικεί την φιλοσοφική του βελτίωση και την ταύτισή του με την έννοια της δικαιοσύνης.

Η τελευταία ερμηνεία που προτείνεται εδώ, αρτιφανής, εν τινί μέτρω, και άμεσα εναρμονισμένη με την παρουσία του *χρηστοῦ* Κριτία στον διάλογο είναι η κάτωθι: όταν ο Κριτίας λέγει στον Χαρμίδη ότι ο νεαρός θα αποδείξει εμπράκτως την σωφροσύνη του μόνο αν αφεθεί στο μαγικό ξόρκι του Σωκράτη και ευρίσκεται διαρκώς κοντά του,[1398] στην πραγματικότητα δίδει τον πληρέστερο νοηματικώς και, άρα, ουσιωδέστερο περί σωφροσύνης ορισμό που έχει σημειωθεί εντός του έργου.[1399] Μάλιστα, ο τόνος του ανδρός είναι επιτακτικός – επικυρωτικός, άλλωστε, και της τυραννοπρεπούς φύσης του –, αφού διατάζει τον Χαρμίδη να υπακούσει στο σαφές πρόσταγμά του· ο νεανίας, με την σειρά του, μεταφέρει το μήνυμα στον Σωκράτη, αφού ούτε ο φιλόσοφος έχει δυνατότητα ανυπακοής και έχει χρέος να συμμορφωθεί προς τις υποδείξεις των δύο, πια, ανδρών. Υποστηρίζεται, λοιπόν, στην διδακτορική αυτήν διατριβή ότι ο Κριτίας προσφέρει τον εξής βαθύβλυστο και έμπλεο πνευματικότητας ορισμό: «σωφροσύνη είναι να ακολουθείς τον Σωκράτη και να αφήνεις τον εαυτό σου ελεύθερο ενώπιον των μαγικών του διανοημάτων». Συνελόντι ειπείν, η σωφροσύνη δεν σχετίζεται, πλέον, με σύνθετους γνωσιολογικούς ορισμούς, που δεν συντείνουν στην βελτίωση της καθημερινότητας του ανθρώπου, αλλά με τον ίδιο τον Σωκράτη, το υπόδειγμα σώφρονος ανδρός, που φέρει εντός του αξιοθαύμαστα αγάλματα αρετής. Το τέκνο της Φαιναρέτης εκπροσωπεί το ίδιο το *φιλοσοφεῖν* στην ύπατη μορφή του και μόνον εκείνος δύναται να ενσταλάξει την αρετή στις ψυχές των συμπολιτών του. Η ερμηνεία αυτή είναι απολύτως σύστοιχη και με τις φιλοσοφικές επιδιώξεις του Πλάτωνος σε άλλους διαλόγους του, αφού, λόγου χάριν, στον *Γοργία* ο Σωκράτης εμφανίζεται ως ο μοναδικός αυθεντικός πολιτικός της Αθήνας, ενώ στο *Συμπόσιον* ο ξακουστός φιλόσοφος εκλαμβάνεται από τον Αλκιβιάδη ως ο έρωτας προσωποποιημένος. Όταν οι υπόλοιποι αποτυγχάνουν να προβούν σε επαρκή νοητικώς ορισμό μιας έννοιας, η λύση είναι απλούστερη απ' ό,τι φαντάζονται και δεν πρέπει να επιχειρηθεί εντοπισμός της σε ένα γνωσιολογικό ή οντολογικό υπερπέραν: αρκεί να καταφύγουν στον ίδιο τον Σωκράτη, την ενσάρκωση της αρετής στην πνευματικώς αείβλυστη ολότητά της. Υπό αυτό το πρίσμα, ακόμα

[1398] Βλ. και Dušanić (2000) 53: «If it had been Plato's intention to portray Critias as essentially devoid of *sophrosyne* he would have closed the dialogue in a different manner; Critias' command to his ward at 176 b ff. to follow Socrates shows that he was σώφρων enough to see that Socrates must be a better teacher to Charmides than he was himself (cf. 162 c-d). The ultimate philosophical failure (or something close to it) of the dispute does not affect the essence of that conclusion».

[1399] Για φιλοσοφική ερμηνεία περί του τρόπου με τον οποίον τελειώνει ο *Χαρμίδης*, βλ. και Νεχαμάς (2001) 72.

και ο πολύς Κριτίας, έξοχα προικισμένος διανοητικά, δεν δύναται να υπερβεί την υψηλή φιλοσοφική στάθμη που θέτει ο βαθύπλουτος πνευματικώς λόγος του Σωκράτη.[1400]

5.4.3 Ο Κριτίας στους πλατωνικούς διαλόγους *Τίμαιος* και *Κριτίας*

Ο *χρηστὸς* Κριτίας, αυτός ο διανοητικώς εξέχων πολιτικός της Αθήνας, που αξιοποίησε κατά τον χείριστο τρόπο τις πνευματικές του δεξιότητες, καταδικάζοντας την πόλη του στην βίωση αφόρητης τυραννίδας, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο τόσο στον πλατωνικό *Τίμαιο*, όσο και τον πλατωνικό *Κριτία*. Η εμφατική παρουσία του και σε αυτούς τους δύο διαλόγους αποδεικνύει τον σεβασμό, ίσως και τον θαυμασμό, με τον οποίον τον περιβάλλει ο Πλάτων.[1401] Σε αμφότερα τα έργα η παρουσία του είναι σημαίνουσα, αφού στον μεν *Τίμαιο* αναλαμβάνει να διηγηθεί με συντομία το σπουδαίο ιστορικό παρελθόν της Αθήνας, ενώ στον *Κριτία*, που φέρει, πια, το όνομά του, είναι ο βασικός πρωταγωνιστής και προβαίνει σε συνέχιση της διήγησης την οποία άρχισε στον *Τίμαιο*.[1402] Στο υποκεφάλαιο αυτό δεν θα πραγματοποιηθούν κοσμολογικού τύπου

[1400] Βλ. και Moore (2020) 85 για σύνοψη της παρουσίας του Κριτία στον *Χαρμίδη*: «For this paper's purpose, the particular tenor of the criticism of Critias is what matters most. He is not presented as traditionally lacking *sōphrosunē*: money-hungry, or excessive in his desires, or a drunkard, or anything else typical of the "tyrannical personality." The problem is just that he is not good enough at defending or explaining his views. He answers Socrates's questions with a view to keeping the conversation going rather than to keeping the criteria of knowledge in view, as Socrates seems to have suggested the *sōphrōn* person should do (172b1–c2)—and thus Critias favors impressive or appealing talk over rigorously scrutinized investigation. When Critias speaks expansively, he prefers cleverness over defensibility, enigma over clarity, and thus, to speak simplistically, appearance over reality. The *Charmides* concerns the virtue needed for political authority. *Sōphrosunē* is a good candidate, and Critias may fancy himself an embodiment of and expert in it. Thus he may fancy himself well-positioned for political authority. We do not learn that he has an especially villainous view of the virtue or that he would be an especially poor leader. But by contrast to Socrates, we see that he does not give priority to continued self-examination in light of rigorous epistemic norms. This, I think, is Plato's charge against Critias: not enough, or not withering enough, self-knowledge. What explains his diffidence about self-knowledge, Plato does not particularly reveal. Maybe it is an aristocratic hauteur that keeps him out of what he perceives as a hard-pressed competition, the competition necessary to get one's ideas examined; but this is only an idea».

[1401] Βλ. και Moore (2020) 70: «The relationship between Plato and Critias is complex, not least because they lived in different generations; indeed, Critias is dead before Plato's writing career takes off. Plato takes Critias seriously as an intellectual and as intellectual competitor, but he also leaves little question about Critias's decisive weaknesses. We as readers of the dialogues have to wonder about the relevance of those weaknesses to Critias's career—including his final months».

[1402] Βλ. και Στεφανίδου (2008) 4: «Αφηγητής του μύθου της Ατλαντίδος είναι ο Κριτίας, πιθανότατα ο θείος του Πλάτωνα και ένας από τους τριάκοντα τυράννους. Εάν συγκρίνουμε τον μύθο της Ατλαντίδας με τους υπόλοιπους μύθους που συναντούμε στους Πλατωνικούς διαλόγους παρατηρούμε κάποιες σημαίνουσες διαφορές: είναι ο μοναδικός μύθος που δεν αφηγείται ο Σωκράτης, εκτός από τον Πρωταγόρα που όμως είναι ξεχωριστή περίπτωση εξαιτίας του πρωταγωνιστικού ρόλου του Πρωταγόρα στον διάλογο, είναι ο μόνος μύθος που δεν αφορά την ψυχή, την μετά θάνατον ζωή και την κατάκτηση της αρετής, και ο μόνος που επίμονα διεκδικεί να εκληφθεί ως αληθινή ιστορία, όπως για παράδειγμα θα προσπαθούσε να μας πείσει ένας Ηρόδοτος».

αναλύσεις,[1403] αλλά σύντονα και με την βασική στοχοθεσία της διδακτορικής αυτής διατριβής, θα εξεταστεί αν οι δύο προαναφερθέντες διάλογοι προσφέρουν στοιχεία χρήσιμα και ενισχυτικά της πολιτικής προσωπογραφίας τού Κριτία.

Ο *Τίμαιος*, τώρα, όπως πληροφορείται ο αναγνώστης, λαμβάνει χώρα την επομένη της συζήτησης που διεξήχθη αναφορικά με την ιδανική πόλη,[1404] την θεώμενη και, εν τέλει, εφαρμόζουσα το ιδανικό της δικαιοσύνης. Η επισήμανση αυτή του Πλάτωνος δημιουργεί και έναν φιλοσοφικό δεσμό ανάμεσα στην *Πολιτεία* και τους διαλόγους *Τίμαιο* και *Κριτία*,[1405] ο οποίος θα εξηγηθεί λίγο παρακάτω. Αναφορικά με τον δραματικό χρόνο του έργου, ορθά ο Κάλφας (2016) 19–20 τοποθετεί τον διάλογο στο χρονικό πλαίσιο της πενταετίας 425–420 π.Χ. Ορθά επιχειρηματολογεί ο ερευνητής ότι, βάσει των κειμενικών δειγμάτων, ο Συρακούσιος Ερμοκράτης δεν είναι ακόμα ευρέως γνωστός, συνεπώς αυτό σημαίνει ότι κατά την χρονική στιγμή διεξαγωγής της λεκτικής συνδιαλλαγής δεν έχει επισυμβεί η καταστροφική ήττα της Αθήνας στην Σικελία.[1406] Ο Taylor (2009) 497, με την σειρά του, δεν απέχει πολύ από το

[1403] Γενικά για τον *Τίμαιο* και τον *Κριτία* βλ., ενδεικτικά, Osborne (1996) 179-212· Osborne (1988) 106-107· Mohr (1985)· Lee (1971)· Dillon (1997) 25-42· Berti (1997) 119-132· Gill (1980)· Gill (2017)· Hadot (1983) 113-133· Pradeau (1995) 375-399· Pradeau (1997) και Vidal-Naquet (2005). Βλ. και Slaveva-Griffin (2005) 312, η οποία επισημαίνει στην αρχή του άρθρου της ότι «The studies of Plato's cosmogony naturally prevail over the studies of the literary composition of the *Timaeus*».

[1404] Για τον δραματικό χρόνο της *Πολιτείας* βλ., μεταξύ άλλων, Howland (2004) 179 και Nails (1998) 383-396.

[1405] Για την χρονολογία σύνθεσης, βλ. Lopes (2011) 17: «Quanto à data real de composição, é tradicionalmente situada nos últimos anos da vida de Platão; porém, houve algumas tentativas de a fazer recuar um pouco. Segundo a primeira hipótese (a mais antiga), o diálogo pertence à última fase, da qual fazem parte também o *Sofista*, o *Político*, o *Filebo* e as *Leis*; de acordo com a segunda, ele deverá, pelo contrário, ser incluído na fase média juntamente com *Crátilo*, *Fédon*, *Banquete*, *República*, *Fedro*, *Parménides* e *Teeteto*».

[1406] Βλ. Κάλφας (2016) 19-20: «Ο τρόπος όμως της παρουσίασης μάς επιτρέπει να προσδιορίσουμε τον δραματικό χρόνο της συζήτησης. Η συζήτηση πρέπει να τοποθετηθεί αρκετά πριν από την πανωλεθρία των Αθηναίων στη Σικελία, που έμελλε να κάνει τον Ερμοκράτη διάσημο αλλά και μισητό στην Αθήνα, δηλαδή μάλλον μέσα στην πενταετία 425-420 π.Χ., οπότε το όνομά του είχε αρχίσει να γίνεται γνωστό. Αν όντως έχουν έτσι τα πράγματα, πρέπει να φανταστούμε τον Σωκράτη του *Τίμαιου* σε ηλικία περίπου πενήντα χρόνων και τους τρεις συνομιλητές του μία δεκαετία νεότερους». Για τον δραματικό χρόνο του *Τίμαιου* και του *Κριτία* βλ. και Flores (2018) 173, που επιχειρηματολογεί διαφορετικά: «Unlike the *Protagoras* and *Charmides*, the *Timaeus-Critias* does not have a secure and generally agreed upon dramatic date (besides the fact that it takes place during a celebration of the quadrennial Panathenaea). I would contribute to these debates by offering two grounds for narrowing the time period during which *Timaeus-Critias* may be set to sometime between the events of the *Charmides* and the *Symposium*, which takes place just before the Sicilian Expedition. First, Critias, as Socrates describes him, appears more established as a politician and public figure than he did in the *Protagoras* and *Charmides*. Thomas Johansen suggests that Critias has already held public office by the time of the dialogue. It is not clear in the *Protagoras* or *Charmides* that Critias is a character who has held public office. Second, the presence of Hermocrates of Syracuse suggests the dialogues must take place sometime before the Sicilian Expedition (415–413 BCE). Athenian nobility often associated with nobility of other cities regardless of political circumstances (e.g., Pericles and Archidamus, Thuc. 2.13). But even in a fictionalized setting, it would be implausible for Hermocrates, a Syracusan general during the Sicilian Expedition, to visit Athens as a distinguished guest after the Athenian disaster, especially during the Athenocentric Panathenaea. Therefore, *Timaeus-Critias* must take place sometime between the *Charmides* and the Sicilian expedition. On the basis that the *Timaeus-Critias* takes place after *Protagoras* and *Charmides*, we can interpret the Critias of *Timaeus-*

σκεπτικό τού Κάλφα, αφού πιθανολογεί ότι η συζήτηση πραγματοποιήθηκε γύρω στο 422 ή 421 π.Χ.,[1407] ήτοι κατά την εποχή που ο *χρηστὸς* Νικίας αναπτέρωσε το ηθικό των Αθηναίων μέσα από την ειρήνη που πέτυχε να υπογραφεί ανάμεσα στην Αθήνα και την Σπάρτη.[1408] Αν οι εικασίες αυτές ενέχουν κάποιο σπέρμα αλήθειας, αυτό σημαίνει ότι ο διάλογος πραγματοποιείται σε κλίμα ενθουσιώδες – λόγω της ήδης εφαρμοσμένης ή και επικείμενης Ειρήνης του Νικία –, διευκολυντικό και για την διατύπωση βαθυστόχαστων θέσεων, αφού ο άνθρωπος συλλογίζεται βαθύτερα, όταν δεν απειλείται από τους ολέθριους για την φύση του πολέμους. Ούτως ή άλλως, ακόμα και κάπως πρωτύτερα από το 421 π.Χ. να έλαβε χώρα η συζήτηση, οφείλει να ενθυμείται ο ερευνητής ότι ήδη από το 423 π.Χ. οι πολεμικές συρράξεις μεταξύ των δύο πόλεων αρχίζουν να αμβλύνονται χάρη στην μονοετή εκεχειρία που αποτελεί συμβολή του *χρηστοῦ* Λάχητα στην ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου.

Ακολούθως, μεταβαίνοντας στον διάλογο και τον εντοπισμό του Κριτία σε αυτόν, ας σημειωθεί ότι ο *χρηστὸς* άνδρας πρωταγωνιστεί στον πρόλογο του έργου. Μέχρι να εμφανιστεί ο γιος του Καλλαίσχρου, ο Σωκράτης, με προτροπή και του Τίμαιου, έχει προβεί σε σύνοψη των βασικών θέσεων που εξεφράσθησαν στην πλατωνική *Πολιτεία*.[1409] Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Σωκράτη, η άκρως υποδεικτική και του θεωρητικού χαρακτήρα τού πολιτικού οικοδομήματος που σχεδιάστηκε στην *Πολιτεία*, που συνιστά το ώριμο πολιτειολογικό σύνθεμα του εξέχοντος φιλοσόφου. Ο Σωκράτης παραδέχεται ότι «ζωγράφισε» όμορφα πράγματα, τα οποία, όμως, παραμένουν ακίνητα, ήγουν δεν βρίσκονται εν ζωή. Επισημαίνει, δε, με παρρησία ότι ο ίδιος δεν είναι σε θέση να εγκωμιάσει την πόλη όπως της αρμόζει και το αυτό φρονεί τόσο για τους ποιητές, όσο και τους σοφιστές.[1410] Ο Κάλφας (2016) 338, υποσημ. 13 εκλαμβάνει την

Critias as a development and continuation of the Critias from previous dialogues, and his presence in *Timaeus-Critias* represents Plato's fullest instantiation of this character, as he does not appear again in the corpus».

[1407] Με την χρονολογία αυτήν συμφωνούν οι Lampert & Planeaux (1998) 114.

[1408] Βλ. Taylor (2009) 497: «Ὁ Ἑρμοκράτης εἶναι προφανῶς ὁ διάσημος Συρακούσιος ποὺ ἔμεινε κυρίως γνωστὸς γιὰ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὴν ἄμυνα τῶν Συρακουσῶν στὴ ναυτικὴ ἐκστρατεία τῶν Ἀθηναίων το 415. Ὁ Σωκράτης θεωρεῖ (20a) ὅτι ἔχει λαμπρὲς προοπτικὲς σταδιοδρομίας, βασίζοντας τὴν ἐκτίμησή του στὴ γενικὴ γνώμη. Αὐτὸ δείχνει ὅτι ὁ Ἑρμοκράτης εἶναι ξένος στὴν Ἀθήνα καὶ ἡ συζήτηση πρέπει νὰ συμβαίνει λίγο μετὰ τὴν ΄΄πανσικελικὴ συνέλευση΄΄ τοῦ 425 στὴ Γέλα, στὴν ὁποία φαίνεται ὅτι ἐδραιώθηκε ἡ φήμη του (Θουκ. iv. 58) [...] Ἂν ἡ ΄΄χρονολογία δράσης΄΄ ποὺ ὑποθέσαμε γιὰ τὴν *Πολιτεία* εἶναι σωστή, καταλήγουμε στὴν ἐποχὴ τῆς Νικίειας εἰρήνης ἢ λίγο νωρίτερα, δηλαδὴ στὸ ἔτος 422 ἢ 421».

[1409] Βλ. Πλ. *Τίμ*. 17a-20d. Για τον *Τίμαιο* χρησιμοποιείται η κριτική έκδοση της Οξφόρδης, σε επιμέλεια του Burnet (1902).

[1410] Βλ. Πλ. *Τίμ*. 19b-e: *ἀκούοιτ' ἂν ἤδη τὰ μετὰ ταῦτα περὶ τῆς πολιτείας ἣν διήλθομεν, οἷόν τι πρὸς αὐτὴν πεπονθὼς τυγχάνω. προσέοικεν δὲ δή τινί μοι τοιῷδε τὸ πάθος, οἷον εἴ τις ζῷα καλά που θεασάμενος, εἴτε ὑπὸ γραφῆς εἰργασμένα εἴτε καὶ ζῶντα ἀληθινῶς ἡσυχίαν δὲ ἄγοντα, εἰς ἐπιθυμίαν ἀφίκοιτο θεάσασθαι κινούμενά τε αὐτὰ καί τι τῶν τοῖς σώμασιν δοκούντων προσήκειν κατὰ τὴν ἀγωνίαν ἀθλοῦντα· ταὐτὸν καὶ ἐγὼ πέπονθα πρὸς τὴν πόλιν ἣν διήλθομεν. ἡδέως γὰρ ἄν του λόγῳ διεξιόντος ἀκούσαιμ' ἂν ἄθλους οὓς πόλις ἀθλεῖ, τούτους αὐτὴν ἀγωνιζομένην*

σωκρατική αυτήν δήλωση ως «ένδειξη της ακαταλληλότητας της καθαρής θεωρίας να αντιμετωπίσει ζητήματα σχετικά με τους πραγματικούς ανθρώπους, τη ζωή και τα ιδανικά τους». Η σύλληψη του πλατωνιστή αυτού είναι ευφυής, αλλά παραμένει οξυδερκής μόνο στο επίπεδο της λογοτεχνικής και όχι της ανταποκρινόμενης στα πλατωνικά κίνητρα ερμηνείας. Ανάλογη θεώρηση έρχεται σε αντίθεση με τον Σωκράτη της *Απολογίας* και του *Γοργία*, αυτόν που πρεσβεύει πως αποτελεί τον καλύτερο πολιτικό της Αθήνας· εν γένει, δεν είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι ο Πλάτων θεωρούσε τον Σωκράτη ανίκανο στα ζητήματα της πρακτικής πολιτικής, αφού ο εξευγενισμός αυτής επιτυγχάνεται μόνο με την αρωγή του σωκρατικού *φιλοσοφεῖν*. Προτείνεται εδώ ότι η ρήση του Σωκράτη δεν πρέπει να αποσυνδεθεί από τον γνήσιο φιλοσοφικό πυρήνα της, αυτόν, δηλαδή, της συνήθους σωκρατικής ειρωνείας.

Κατόπιν, ο Σωκράτης, απευθυνόμενος στον Τίμαιο[1411] και τον Κριτία, δηλώνει με βεβαιότητα ότι οι δύο άνδρες μετουσιώνουν σε πράξη το ιδανικό της σύζευξης φιλοσοφίας και πολιτικής και, άρα, είναι οι καθ' ύλην αρμόδιοι προς περιγραφή του τρόπου με τον οποίον η ιδανική πολιτεία που συνέλαβε ο Σωκράτης δύναται να λάβει σάρκα και οστά. Άλλωστε, αμφότεροι έχουν προικιστεί με διανοητικά χαρίσματα, ενώ διαθέτουν και την δέουσα παιδεία, την αρμόζουσα στην σοβαρότητα της ανατιθέμενης σε αυτούς πνευματικής αποστολής.[1412] Ειδικότερα, για τον Κριτία λέγεται το κάτωθι: *Κριτίαν δέ που πάντες οἱ τῇδε ἴσμεν οὐδενὸς ἰδιώτην ὄντα ὧν λέγομεν* (20a).[1413] Εκφράζεται, έτσι, η άποψη ότι ο γιος του Καλλαίσχρου είναι

πρὸς πόλεις ἄλλας, πρεπόντως εἴς τε πόλεμον ἀφικομένην καὶ ἐν τῷ πολεμεῖν τὰ προσήκοντα ἀποδιδοῦσαν τῇ παιδείᾳ καὶ τροφῇ κατά τε τὰς ἐν τοῖς ἔργοις πράξεις καὶ κατὰ τὰς ἐν τοῖς λόγοις διερμηνεύσεις πρὸς ἑκάστας τῶν πόλεων. ταῦτ' οὖν, ὦ Κριτία καὶ Ἑρμόκρατες, ἐμαυτοῦ μὲν αὐτὸς κατέγνωκα μή ποτ' ἂν δυνατὸς γενέσθαι τοὺς ἄνδρας καὶ τὴν πόλιν ἱκανῶς ἐγκωμιάσαι. καὶ τὸ μὲν ἐμὸν οὐδὲν θαυμαστόν· ἀλλὰ τὴν αὐτὴν δόξαν εἴληφα καὶ περὶ τῶν πάλαι γεγονότων καὶ περὶ τῶν νῦν ὄντων ποιητῶν, οὔτι τὸ ποιητικὸν ἀτιμάζων γένος, ἀλλὰ παντὶ δῆλον ὡς τὸ μιμητικὸν ἔθνος, οἷς ἂν ἐντραφῇ, ταῦτα μιμήσεται ῥᾷστα καὶ ἄριστα, τὸ δ' ἐκτὸς τῆς τροφῆς ἑκάστοις γιγνόμενον χαλεπὸν μὲν ἔργοις, ἔτι δὲ χαλεπώτερον λόγοις εὖ μιμεῖσθαι. τὸ δὲ τῶν σοφιστῶν γένος αὖ πολλῶν μὲν λόγων καὶ καλῶν ἄλλων μάλ' ἔμπειρον ἥγημαι, φοβοῦμαι δὲ μή πως, ἅτε πλανητὸν ὂν κατὰ πόλεις οἰκήσεις τε ἰδίας οὐδαμῇ διῳκηκός, ἄστοχον ἅμα φιλοσόφων ἀνδρῶν ᾖ καὶ πολιτικῶν, ὅσ' ἂν οἷά τε ἐν πολέμῳ καὶ μάχαις πράττοντες ἔργῳ καὶ λόγῳ προσομιλοῦντες ἑκάστοις πράττοιεν καὶ λέγοιεν. Βλ. και Welliver (1977) 13-14 για σχολιασμό. Συγκεκριμένα, ο ερευνητής υποστηρίζει ότι πριν καλά-καλά ο Σωκράτης ολοκληρώσει την άποψή του, σύμφωνα με την οποία ο ίδιος, οι ποιητές και οι σοφιστές είναι ακατάλληλοι να αναλάβουν το «ζωντάνεμα» της ιδανικής πολιτείας, ο Κριτίας διατείνεται πως είναι αρμόδιος για την περαίωση της πράξης αυτής, επικαλούμενος την ιστορία του Σόλωνα, η οποία, ασφαλώς, παραπέμπει στην ποίηση. Έτσι, ο μελετητής καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο Πλάτων μειώνει τον Κριτία. Αν αληθεύει, όμως, αυτό, τότε σημαίνει ότι ο Πλάτων ειρωνεύεται τον ίδιο του τον εαυτό, από την στιγμή που ο μύθος είναι σύμφυτος με το πλατωνικό *νοεῖν*· η δε σπουδαιότητα του μύθου στον *Τίμαιο* και τον *Κριτία* είναι αναντίλεκτη, καθώς ο Πλάτων φαίνεται, μέσω αυτού, να καταθέτει εκ νέου πολιτειολογικούς προβληματισμούς, αναζητώντας, αυτήν την φορά, την ιδανική πόλη στο βαθύ παρελθόν της Αθήνας.

[1411] Για τον Τίμαιο βλ. και Lampert & Planeaux (1998) 91-95. Βλ., επίσης, Ruben (2021) 1-21.

[1412] Βλ. Πλ. *Τίμ.* 19e-20a: *καταλέλειπται δὴ τὸ τῆς ὑμετέρας ἕξεως γένος, ἅμα ἀμφοτέρων φύσει καὶ τροφῇ μετέχον*.

[1413] Βλ. Danzig (2014) 509-510: «In *Timaeus*, Critias is selected for the very honourable role of describing how Plato's own beautiful city will appear in action. Plato introduces him by having Socrates say, 'And here is Critias,

εξαιρετικά πεπειραμένος όσον αφορά την υπό πραγμάτευση θεματική. Εντούτοις, προτείνεται εδώ ότι ο Πλάτων έχει ευφυώς κρύψει κάτω από το πέπλο των λέξεών του και πολιτική ερμηνεία: εν ολίγοις, ο Κριτίας δεν είναι *ἰδιώτης*, αφού γνωρίζει όσο ελάχιστοι τον έμπρακτο πολιτικό βίο. Αυτό σημαίνει ότι ο μετέπειτα τύραννος των *Τριάκοντα* είναι κατεξοχήν σε θέση να φέρει στην ζωή την πολιτική σύλληψη του Σωκράτη. Η δε φράση του Σωκράτη στο 20b[1414] εγκαθιδρύει αξιοσημείωτη σχέση ανάμεσα στην ιδανική πόλη που επινοεί ο Πλάτων στην *Πολιτεία* και τον ίδιο τον Κριτία. Με άλλα λόγια, ενδέχεται ο Πλάτων να αναπολεί με την *Πολιτεία* του ένα είδος φυσικής διαβίωσης των ανθρώπων· υπό αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, η *Πολιτεία* ερμηνεύεται ορθά, μόνο αν ληφθούν κατά νου οι διηγήσεις του Κριτία στον *Τίμαιο* και τον *Κριτία*.

Ο Κριτίας, έπειτα, θα περιγράψει σύντομα την ιστορία που τού αφηγήθηκε ο παππούς του, Κριτίας, την οποία αυτός άκουσε από τον Σόλωνα.[1415] Έχουν στο σημείο αυτό διατυπωθεί

---

whom we all know is no novice in the matters of which we are speaking' (*Timaeus* 20a), namely how the beautiful city of Plato's *Republic* would make war (19c). Critias' purported military expertise would probably remind readers of his notorious role in the Thirty; but it is hard to imagine that Plato wishes to defame the political ideology he set forth in *Republic* by associating it with the Thirty. If he is not writing for an audience which somehow retains sympathy for the Thirty, we can perhaps speculate that he expects the reader to take the comment in its dramatic context prior to the rule of the Thirty, when it would refer to some previous political activity of Critias'. Perhaps it should be taken as a reference to his mysterious involvement in the democratic agitation in Thessaly (Xen. *Mem*. 1.2.24; *Hell*. 2.3.36). Aristotle implies that Critias had performed some good deeds at one time, although he also says that by his time these deeds had been mostly forgotten. If Plato is making an oblique reference to Critias' previous merits it may be designed in part to help explain why an intelligent person such as Plato supported Critias initially. But it also contributes to the generally positive portrait of Critias in Plato's writings». Ο Welliver (1977) 11, πάντως, θεωρεί ότι περισσότερο επαινείται ο Τίμαιος από τον Σωκράτη, παρά ο Κριτίας: «But when he goes on to praise them individually, we find that it is only Timaeus whom he unequivocally considers a philosopher and statesman: he is a citizen "of an extremely well governed state," has there "held the highest offices and positions of honor," and "in my opinion has achieved eminence in every branch of philosophy." But "as to Critias, all of us know that he is no novice in any of the subjects we are discussing." And "as to the nature and training of Hermocrates, that they are equal to these matters we must trust the report of many witnesses." When we look carefully at Socrates's estimate of the three men, we can see that it expands the distinction already implied between his esteem for Timaeus and for the others to include a hint of their disparate abilities and that we would be about as justified in understanding Socrates to characterize them all and equally as philosophers and statesmen as we would be in believing that he considers himself one with the poets and Sophists».

[1414] Βλ. Πλ. *Τίμ*. 20b: *διὸ καὶ χθὲς ἐγὼ διανοούμενος, ὑμῶν δεομένων τὰ περὶ τῆς πολιτείας διελθεῖν, προθύμως ἐχαριζόμην, εἰδὼς ὅτι τὸν ἐξῆς λόγον οὐδένες ἂν ὑμῶν ἐθελόντων ἱκανώτερον ἀποδοῖεν*.

[1415] Βλ. Πλ. *Τίμ*. 20e-21a: *Σόλων ποτ' ἔφη. ἦν μὲν οὖν οἰκεῖος καὶ σφόδρα <u>φίλος ἡμῖν Δρωπίδου τοῦ προπάππου</u>, καθάπερ λέγει πολλαχοῦ καὶ αὐτὸς ἐν τῇ ποιήσει· <u>πρὸς δὲ Κριτίαν τὸν ἡμέτερον πάππον</u> εἶπεν, ὡς ἀπεμνημόνευεν αὖ πρὸς ἡμᾶς ὁ γέρων, ὅτι μεγάλα καὶ θαυμαστὰ τῆσδ' εἴη παλαιὰ ἔργα τῆς πόλεως ὑπὸ χρόνου καὶ φθορᾶς ἀνθρώπων ἠφανισμένα, πάντων δὲ ἓν μέγιστον, οὗ νῦν ἐπιμνησθεῖσιν πρέπον ἂν ἡμῖν εἴη σοί τε ἀποδοῦναι χάριν καὶ τὴν θεὸν ἅμα ἐν τῇ πανηγύρει δικαίως τε καὶ ἀληθῶς οἱόνπερ ὑμνοῦντας ἐγκωμιάζειν*. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου, προκειμένου να καταστεί σαφές το επιχείρημα που προσφέρω στο κυρίως κείμενο. Για τον Σόλωνα βλ. και Stegman (2017) 242, όπου καταγράφεται σχόλιο πολιτειολογικού τύπου: «But what distinguishes Plato from these other thinkers is that he attempts to move beyond Solon, reaching back much further into the past to make an even more important claim about Athens's ancestral constitution–that it should not be seen as having been crafted by men, but should rather be understood as being rooted in the divine. In this way, I read Plato as not only participating in the

ερευνητικές αμφιβολίες σχετικά με την πραγματική ταυτότητα του Κριτία· στην διατριβή αυτήν απορρίπτονται οι υποθέσεις που ταυτίζουν τον ομιλούντα Κριτία με τον παππού Κριτία και όχι με τον γνωστό τύραννο. Θα αποτελούσε μεγίστη αντίφαση – μη συμβαδίζουσα τόσο με το ταλέντο του Πλάτωνα στην συγγραφή, όσο και με τον σεβασμό που αποδίδει ο φιλόσοφος στον γιο τού Καλλαίσχρου εντός των έργων του – η υιοθέτηση της αντίληψης ότι εδώ δεν πρωταγωνιστεί ο Κριτίας του *Χαρμίδη* και του *Πρωταγόρα*. Άλλωστε, ο Κριτίας αναφέρει ως προπάππου του τον Δρωπίδη (20e), πράγμα που ανταποκρίνεται στο ιστορικά ακριβές γενεαλογικό του δέντρο: ο Δρωπίδης απέκτησε γιο τον Κριτία, ο Κριτίας τον Κάλλαισχρο και ο Κάλλαισχρος τον Κριτία των *Τριάκοντα*. Το πρόβλημα δημιουργείται, υποτίθεται, όταν ο Κριτίας του *Τίμαιου* τονίζει ότι ο παππούς του, Κριτίας, ήταν κοντά στα ενενήντα έτη, όταν του αφηγήθηκε την ιστορία, ενώ ο μετέπειτα τύραννος ήταν γύρω στα δέκα. Εφ' όσον, όμως, ο Κριτίας ο πρεσβύτερος άκουσε την ιστορία από τον Σόλωνα, θα έπρεπε, κατ' ανάγκη, να είναι σύγχρονός του, κάτι που με βάση τους ηλικιακούς αριθμούς του κειμένου δεν εφικτό.[1416] Οι ανακρίβειες, ωστόσο, αυτές αίρονται, αν ο ερευνητής λάβει κατά νου ότι το πλαίσιο του διαλόγου είναι, εν γένει, μυθικό. Προτείνεται εδώ να δοθεί βάση στα ίδια τα λόγια του Κριτία τα σχετικά με τους προγόνους του: από την στιγμή που το αναφερόμενο υπ' αυτού οικογενειακό δέντρο είναι έγκυρο, δεν χρειάζεται να πραγματοποιηθεί ηλικιακή ανάλυση. Άλλωστε, αν γίνει

---

patrios politeia debates but also contributing an original philosophical argument about Athens's "true" *politeia* to them».

[1416] Βλ. Lampert & Planeaux (1998) 96: «The line of transmission thus runs: Solon to Dropides to grandfather Kritias to our Kritias to Socrates and the others in 421. Do these four generations provide enough time to cover the distance between Solon and Kritias the Tyrant? Ancient accounts make it possible to secure the dates of Solon and Kritias the Tyrant with some probability: Solon was born around 635-25 and his public activity ceased around 560/1. Kritias the Tyrant was born between 460-455 and died during the civil war of 403. Consequently, there are simply too many years between Solon and Kritias the Tyrant to be covered by the four generations Plato records–a chronological problem that was recognized in antiquity. However, no chronological problems occur if we suppose that the Kritias of *Timaeus-Critias* is the grandfather of Kritias the Tyrant. Other factors point to this solution. Plato's treatment of Kritias suggests an old and respected statesman (which Kritias the Tyrant could not have been in 421). An aged Kritias is suggested by his remark that he has trouble recalling what happened yesterday but not what happened a great time ago. In addition, it would hardly sound fitting for someone who was only thirty (as Kritias the Tyrant would have been) to say that the tale of Atlantis had been told to him "a great time ago"». Η αμνησία του Κριτία δεν είναι απαραίτητο να εκληφθεί κυριολεκτικά, αλλά θα μπορούσε να θεωρηθεί, απλώς, ως λογοτεχνικό στοιχείο. Από την άλλη, ακόμα και αν η πλατωνική πρόθεση είναι ειλικρινής, δεν προκύπτει αναγκαστικά ότι ένας τριαντάρης είναι αδύνατον να μην θυμάται επακριβώς τις ιστορίες που άκουσε στα εννέα του έτη. Επιπροσθέτως, ο τύραννος Κριτίας δεν έχει, πράγματι, καταξιωθεί πολιτικά τον καιρό που υποτίθεται πως διεξάγεται η συζήτηση, ωστόσο αυτό δεν αποτελεί πρόβλημα, από την στιγμή που ο γιος του Καλλαίσχρου είχε το προνόμιο να είναι δέκτης σεβασμού λόγω του ξακουστού οικογενειακού του δέντρου. Εννοείται, δηλαδή, εδώ ότι, ακόμα και αν ο Κριτίας δεν είχε εμπλακεί στην πολιτική, θα συνέχιζε να θαυμάζεται για τις ιστορικές προγονικές του ρίζες. Συν τοις άλλοις, όταν ο Πλάτων συγγράφει τον *Τίμαιο*, ο Κριτίας έχει προ πολλού πεθάνει και ο βίος του είναι γνωστός στους Αθηναίους· έτσι, δεν συλλογίστηκε ο Πλάτων τί θα σκεφτούν οι αναγνώστες για τον δραματικό χρόνο του έργου, αλλά με απόλυτη φυσιολογικότητα τοποθέτησε τον τύραννο Κριτία στο έργο, απεικονίζοντάς τον σε νεότερη ηλικία, αλλά με τα χαρακτηρολογικά του γνωρίσματα στην διαχρονία τους.

πιστευτό ότι στο έργο ομιλεί ο Κριτίας ο πρεσβύτερος, τότε δημιουργείται ακόμα συνθετότερο πρόβλημα, αφού ο ίδιος δεν είχε προπάππου τον Δρωπίδη και παππού τον Κριτία. Συμπερασματικά, οι προειπωθείσες πληροφορίες ευρίσκουν ορθότητα μόνο στην περίπτωση του τυράννου Κριτία.[1417]

Το γεγονός, φυσικά, ότι ο Κριτίας και όχι κάποιος άλλος επιλέγεται από τον Πλάτωνα για να αναφερθεί στο ευκλεές παρελθόν της Αθήνας, αλλά και της Ατλαντίδας, είναι άκρως σχετικό με την κοινωνική του θέση και τον γενικότερο σεβασμό τού οποίου, ως *χρηστὸς* άνδρας, είναι δέκτης.[1418] Η παραδοχή, δε, αυτή ενισχύει και την άποψη ότι ο Κριτίας του διαλόγου είναι ο τύραννος Κριτίας, αφού αυτός κουβαλάει στους ώμους του μεγαλύτερη ιστορική παράδοση σε σχέση με τον παππού του, Κριτία, ο οποίος δύναται να επικαλεστεί μόνο τον Δρωπίδη και τον Σόλωνα. Αντιθέτως, ο γνωστός τύραννος δύναται να υπερηφανεύεται πως κατάγεται διαδοχικά από τον Κάλλαισχρο, τον Κριτία, τον Δρωπίδη και τον Σόλωνα.

Αναφορικά με την ιστορική αφήγηση του Κριτία (20c–26e) ας ειπωθεί εδώ ότι ο Πλάτων τον εκλαμβάνει ως τον απολύτως αρμόδιο προς περιγραφή ενός αθηναϊκού παρελθόντος απολύτως ενδόξου. Η Αθήνα, άλλωστε, αυτή, διαφερόντως διακριθείσα στα ηρωικά κατορθώματα, είναι, πλην των άλλων, και εξαιρετικά εύνομη, αφού η επιτυχία της στο πεδίο της μάχης είναι άρρηκτα συναρμονισμένη με την πολιτειακή της οργάνωση, η οποία, με την σειρά της, παραπέμπει τον μελετητή συνειρμικά στην πλατωνική *Πολιτεία*. Η *Πολιτεία*, όμως, είναι ο ορισμός του *χρηστοῦ*, δηλαδή μετριοπαθούς, πολιτεύματος, που τείνει, βέβαια, και προς τον συντηρητισμό, παρουσιάζοντας, ενίοτε, και στοιχεία αυταρχισμού, διατυπωμένα, πάντως, από τον Πλάτωνα με αγαθότητα προθέσεων, προκειμένου οι κοινωνίες να κατακτήσουν την ευδαιμονία. Υπό αυτό το συλλογιστικό πρίσμα, ο Κριτίας είναι ο ιδανικός αφηγητής ενός τέτοιου μυθικού παρελθόντος.[1419] Αυτό, ενδεχομένως, το παρελθόν αναπολεί ο Πλάτων στην

[1417] Βλ. και την επιχειρηματολογία του Κάλφα (2016) 19, υποσημ. 5, που είναι σύμφωνη με αυτά που υποστηρίζονται στην διατριβή αυτήν. Βλ., επιπροσθέτως, Lopes (2011) 22: «A teoria tradicional, proposta desde logo por Burnet (1914, p. 338) e seguida por Cornford (1937, p. 2), sustentava que se tratava do Crítias III; tratava-se, no fundo, de fazer fé nas palavras de Platão. Em todo o caso, faltava ainda preencher o enorme fosso geracional entre este e Dropidas II. Finalmente em 1949 surgiu num *ostrakon* encontrado na ágora de Atenas um registo que demonstrava a existência histórica de Ledas, pai do Crítias III e filho de Dropidas II (vide Nails, 2002, pp. 106-107). Assim se confirmou com dados concretos a suspeita de Burnet».

[1418] Γενικότερα, για την σχέση Κριτία και Πλάτωνα βλ. και Notomi (2000) 237-250.

[1419] Βλ. και Flores (2018) 181: «The actions of Plato's Critias are comparable to those of the historical Critias in the late fifth century. In the Aristotelian *Constitution of the Athenians*, the author suggests that the politicians at the end of the fifth century were trying to reestablish the legislation of Solon. They attempted to show that Solonian government was actually oligarchic rather than democratic. Plato's Critias also depicts a Solonian constitution, but it

Πολιτεία του (πραγματοποιώντας, βέβαια, και τις κατάλληλες φιλοσοφικές προσθήκες, τις δέουσες προς κατοχύρωση της επιδιωκόμενης συγγραφικής πρωτοτυπίας), έχοντας την βούληση να επαναφέρει τους ανθρώπους σε ένα καθεστώς «προπατορικής» διαβίωσης, όταν και ο χαρακτήρας των ανθρώπων δεν είχε ακόμα διαβρωθεί από τον υπέρμετρο υλικό πλουτισμό. Αν αυτό αληθεύει, τότε ο Πλάτων δεν επινοεί ουτοπικό πολιτειολογικό καθεστώς, αλλά επιθυμεί την επιστροφή των ανθρώπων σε παρελθοντική και, άρα, υπαρκτή, κάποτε, κατάσταση. Ούτως ή άλλως, η παραπάνω υπόθεση επικυρώνεται, όταν ο Κριτίας λέει: *καὶ τοὺς πολίτας οὓς διενοοῦ φήσομεν ἐκείνους τοὺς ἀληθινοὺς εἶναι προγόνους ἡμῶν, οὓς ἔλεγεν ὁ ἱερεύς* (26d). Σύστοιχο, τέλος, με τους παραπάνω συλλογισμούς είναι και το προτεινόμενο εδώ επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο ο βαρύνων ρόλος του Κριτία στον διάλογο αποδεικνύεται και από το ότι ο ίδιος αναλαμβάνει την κατανομή των ρόλων (27a–b), ήτοι επισημαίνει στον Σωκράτη το λεκτικό σχέδιο που πρόκειται να εφαρμοστεί (εν ολίγοις, πρώτος θα μιλήσει ο Τίμαιος και, ακολούθως, ο ίδιος ο Κριτίας).[1420]

Σε στενό πνευματικό συντονισμό με τα προρρηθέντα βρίσκεται ο πλατωνικός *Κριτίας*, έργο ημιτελές,[1421] που αποτελεί την συνέχεια του *Τίμαιου*. Δεν απομένουν να ειπωθούν πολλά, καθώς, ως είναι πρόδηλο, η διδακτορική αυτή διατριβή εξετάζει προσωπογραφικώς τον ίδιο τον *χρηστὸν* Κριτία και τον εντάσσει στο πολιτικό πλαίσιο της αριστοκρατικής μερίδας τής εποχής του. Κατά συνέπεια, η συγγραφική αυτή προσπάθεια θα απολέσει τον ερευνητικό της προσανατολισμό, αν η προσφερόμενη ανάλυση επικεντρωθεί στις κοσμολογικού τύπου προσεγγίσεις και, ορισμένως, την περίφημη ιστορία της Ατλαντίδας. Αυτό το εξαιρετικά

---

is one that predates Solon by nine thousand years. It is so ancestral to Athens that Critias' claim to a Solonian constitution outranks all other such claims. It goes back to Solon's sources, rather than using Solon as its source».

[1420] Ας σημειωθεί εδώ ότι, με βάση τα κειμενικά συμφραζόμενα του πλατωνικού *Τίμαιου*, δεν υπάρχει καμία υπόνοια ότι ο Πλάτων σκόπευε να γράψει και διάλογο με τίτλο *Ἑρμοκράτης*. Ο Κριτίας, όταν αναφέρεται στο σχέδιο που πρόκειται να ακολουθηθεί, δεν λέει τίποτα για τον πολιτικό των Συρακουσών, αλλά αναφέρεται μόνο στον εαυτό του και τον Τίμαιο. Το αντίθετο, όμως, συμβαίνει στον *Κριτία*: στο έργο αυτό, ο Σωκράτης δηλώνει ευθέως ότι ο Ερμοκράτης θα μιλήσει τρίτος (108a), άρα μετά τον Κριτία, ενώ ο γιος του Καλλαίσχρου σημειώνει ότι πριν τον Ερμοκράτη πρόκειται να μιλήσει και κάποιος άλλος (108c). Απ' ό,τι φαίνεται, ο Πλάτων επεξεργάστηκε το ενδεχόμενο συγγραφής διαλόγου με τίτλο *Ἑρμοκράτης*, αλλά στην πορεία απέρριψε την σκέψη αυτήν. Βλ. συμπληρωματικά Haslam (1976) 336-339. Για τον Ερμοκράτη βλ. και Lampert & Planeaux (1998) 100-107.

[1421] Μάλιστα, σε πρόσφατη μελέτη τους, οι Rashed & Auffret (2017) 237-254 επιχειρηματολογούν υπέρ της άποψης ότι ο *Κριτίας* είναι πλαστός διάλογος. Παρουσιάζουν, κατά κύριο λόγο, αδύναμα τεκμήρια: λόγου χάριν, το γεγονός ότι στον *Τίμαιο* δεν σημειώνεται ότι ο Ερμοκράτης πρόκειται εκφωνήσει και αυτός λόγο, αλλά στον *Κριτία* πιστοποιείται, τελικά, η συμμετοχή του – η υποδεικτική, ενδεχομένως, και της βούλησης του Πλάτωνος να συγγράψει διάλογο με τίτλο *Ἑρμοκράτης*, που, τελικά, δεν τελεσφόρησε –, δεν αποδεικνύει τίποτα για την μη αυθεντικότητα του έργου. Μπορεί, απλώς, να δηλώνει αλλαγή συγγραφικού πλάνου και τίποτα παραπάνω.

ενδιαφέρον ζήτημα θα αποτελούσε θαυμάσια προσθήκη σε μια ειδική μονογραφία αφιερωμένη αποκλειστικά στον πλατωνικό μύθο.[1422]

Τα πλείστα των επιχειρημάτων που αφορούν την παρουσία του Κριτία στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο έχουν, ήδη, λεχθεί παραπάνω και τούτο τονίζεται λόγω της ερμηνευτικής ομοιότητας που παρουσιάζουν τα δύο έργα μεταξύ τους. Ο *Κριτίας* αποτελεί, στην πραγματικότητα, την εξειδικευμένη και λογοτεχνικώς πλουσιότερη συνέχιση του μύθου που σύντομα αφηγήθηκε ο γιος του Καλλαίσχρου στον *Τίμαιο*.[1423] Κατ' αρχάς, ας επισημανθεί εδώ

[1422] Δεν λείπουν, βέβαια, και οι ερευνητές που φρονούν πως η Ατλαντίδα υπήρξε και δεν ήταν αποκύημα της φαντασίας του Πλάτωνος. Βλ., επί παραδείγματι, Naddaf (1994) 191-192, με αναφορά και στον Έλληνα σεισμολόγο Γαλανόπουλο, ο οποίος συνδέει την Ατλαντίδα με την Θήρα [βλ. και Galanopoulos & Bacon (1969)], καθώς και στον Έλληνα αρχαιολόγο Μαρινάτο, που ταυτίζει την Ατλαντίδα με την μινωική Κρήτη. Για την αντίθετη άποψη βλ., φερ' ειπείν, Voegelin (1947) 316: «In order to arrive at this meaning we have, first of all, to realize that the historical elements in the dialogue are scant, and that even these scant elements have little relevance. For the meaning of the dialogue we must not search outside the dialogue itself. We have already indicated that Timaeus of Locris is probably a fictitious person. Critias is not much more than a name; he functions generally as the respected representative of a noble Athenian family. Hermocrates, the Sicilian, is a historical personage, but the historical allusion can hardly imply more than Plato's intention to hold up the menace of conquest to Athens. And the historical Socrates has disappeared in Plato's work almost completely behind the figure of Plato's creation. We have to realize the irrelevancy of the historical element in particular with regard to the Egyptian myth itself. There is no trace in history of an island of Atlantis, and there is no trace of a saga of Atlantis before the Platonic *Timaeus*. The myth of Atlantis seems to be invented wholly by Plato».

[1423] Για το ενδεχόμενο να συνδέεται η αφήγηση με ιστορικά στοιχεία βλ., μεταξύ άλλων, και Gill (1977) 292-293: «Let me take first the view that Critias is presenting a factual account, since this is, in a sense, the most obvious reading of the text, though it is the least popular among Platonic scholars. The great merit of this reading is that it follows the explicit assertions of the characters in the dialogue, Critias, and Socrates (when he accepts Critias' description of his story). Holders of this view can point out that Plato introduces no other illustrative narrative into his dialogues with such affirmations of its factual truth; that nowhere else is there so detailed an account of the transmission of the story, and so strong a claim made for the authenticity of the originating source. They can point to the indications that Plato is genuinely interested in recovering factual information about the distant past, to his perceptive use of traditional stories and physical phenomena (even of comparative sociological material), and to the clear evidence of reflection on his part on the discontinuities in civilization and their impediment to the transmission of accurate information. They may be a little embarrassed by the clear echoes of other historians, especially Herodotus, and, even more, by the apparent use of Herodotean material as, at least, a source of inspiration, since all this seems to point to a pastiche of history rather than the real thing. But they can reply that Plato has written his true history in the style of (and with conscious allusion to) other true histories; or that he has embellished the true core of his story with materials drawn from Herodotus and elsewhere. They must admit that the story is in one respect quite unhistorical: it uses gods to set up the situation for the subsequent human action. But they can reply that in this respect Plato has simply adapted a historical account to suit its literary context–that is, following the Timaeus creation account–and that we can generally see how the use of gods continues Timaeus' narrative. In any case, Critias' final description of his story in the *Timaeus* (27A-B) gave some indication that it would take account of Timaeus' speech. He said that he would talk "as one having received from [Timaeus] men brought to birth by his account, some of them distinctively educated by [Socrates]" and would describe their actions "according to the story of Solon." This statement is not unambiguous in its characterization of Critias' story; but it could be read as meaning either that Critias' factual narrative would incidentally continue Timaeus' creation story and represent the guardian system of government in action (with its unique system of education, *Ti.* 18A9-10, described by Socrates); or, alternatively, that Critias would actually adapt Solon's story so as to include material relevant to Timaeus' creation story and Socrates' description of the ideal state. These two readings carry widely different implications; but neither of them denies that the story is at least based on the transmission of a factual narrative». Για την θέαση της αφήγησης ως καθαρά μυθικής βλ. Gill (1977) 293-298.

το επαινετικό της προσωπικότητας του Κριτία γεγονός της ονομασίας του διαλόγου, με την οποία ο Πλάτων αποτίει φόρο τιμής στον εκλεκτό πολιτικό άνδρα, πρώτο ξάδελφο της μητέρας τού φιλοσόφου, Περικτιόνης. Όπως υποστηρίχθηκε πρωτύτερα, ο *χρηστὸς* Κριτίας συνιστά τον ιδανικό αφηγητή του κραταιού αθηναϊκού παρελθόντος λόγω της ονομαστής του καταγωγής, η οποία συνδέεται με τρανά ονόματα της παλαιάς αριστοκρατίας. Η επιλογή του Πλάτωνος είναι, ίσως, και δείκτης του σεβασμού που απελάμβανε ο Κριτίας εντός της Αθήνας – για τον οποίον ο φιλόσοφος θα ήταν ενήμερος, όπως είναι αναμενόμενο –, πριν την τραγική εμπλοκή του, με ρόλο, μάλιστα, πρωταγωνιστικό, στην χειρότερη πολιτική περίοδο της Αθήνας, που σφράγισε και την ήττα της στον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Αν συνδυαστούν τα παραπάνω ερευνητικά δεδομένα, γίνεται, πια, εμφανές ότι το τέκνο του Καλλαίσχρου αποτελεί βασικότατη προσωπικότητα εντοπιζόμενη εντός της πλατωνικής εργογραφίας, ίσως – τολμώ να πω, υπέχων και κίνδυνο προς διολίσθηση στην περιοχή της αμετροέπειας – το σπουδαιότερο πρόσωπο μετά τον Σωκράτη. Θα αιτιολογηθεί λίγο παρακάτω η θέση αυτή.[1424]

Αναφορικά με την παρουσία του *χρηστοῦ* ανδρός στον διάλογο, ο Κριτίας λαμβάνει τα λεκτικά σκήπτρα από τον Τίμαιο, ο οποίος βιώνει κατάδηλη πνευματική κόπωση από την μεταφυσική ανάλυση που προσέφερε στο πλατωνικό έργο που φέρει το όνομά του. Ο δε μετέπειτα τύραννος των *Τριάκοντα* ομιλεί αμέσως με τρόπο αποδεικτικό της κοινωνικής θέσης και μόρφωσής του, καθώς και εξόχως περιγραφικό του εκρηκτικού ταμπεραμέντου του: ζητάει ανοχή από την φιλοσοφική ομήγυρη, αφού, όπως λέει μετά παρρησίας, το ζήτημα που πρόκειται να πραγματευτεί αυτός είναι συνθετότερο διανοητικώς από αυτό του Τίμαιου.[1425] Αναγνωρίζει, μεν, την οίηση που εμπεριέχει η δήλωσή του, αλλά δεν δύναται να αποκρύψει το κατά τον ίδιο αληθές. Πρόκειται εδώ για στάση άκρως αποκαλυπτική της άποψης που έχει ο Κριτίας για τον εαυτό του: γιγνώσκει σαφώς ότι ανήκει στις εξέχουσες φύσεις του καιρού του και διαλαλεί το δικαίωμά του να προβαίνει σε απροκάλυπτη αυτοαξιολόγηση και αναγνώριση, άρα, της αξίας

[1424] Βλ., πάντως, και Moore (2020) 68: «What is remarkable is that Critias appears in four authentic works of Plato: *Protagoras*, *Charmides*, *Timaeus*, and *Critias* (the latter two controversially but evidently). He also appears in the spurious *Eryxias* and is alluded to in the *Seventh Letter* (324b–325a). Accordingly, nobody talks on more occasions with Socrates in the Platonic dialogues than Critias does. Each of the four authentic dialogues has politics as a core concern. There is even attractive evidence that the formulation for justice found in the *Republic*, "doing one's own things" (*to ta heautou prattein*, 433b), began as Critias's definition for a parallel (and easily conflated) virtue, *sōphrosunē* (*Charmides* 161a/162d = DK B41a), and that Critias serves as backdrop for the *Republic* in other ways, including by having been author of Spartan constitutions, in which genre we can place the *Republic*. He may even have had a special relationship with Glaucon, as conjecture from Schleiermacher to Mark Munn and Jacob Howland allows».

[1425] Βλ. και Gill (1977) 288-289 για ερμηνευτικό σχολιασμό του αποσπάσματος.

του.[1426] Συγχρόνως, η στόχευσή του είναι και καθαρά ρητορική, αφού ο τρόπος που ομιλεί θυμίζει προοίμιο ρητορικού λόγου, εντός του οποίου είναι γνωστό ότι ο αγορητής επιχειρεί να κερδίσει την εύνοια του ακροατηρίου του. Ευφυώς «ζωγραφίζει» ο Πλάτων τον Κριτία, ταυτίζοντάς τον, κατ' αυτόν τον τρόπο, και με την ρητορική τέχνη, την οποία οι σοφιστές διατείνονται, παραδοσιακά, ότι κατέχουν καλύτερα από όλους.

Το περί ρητορικής επιχείρημα αποδεικνύεται και από την εμφανή προσπάθεια του Κριτία να πείσει για την δυσκολία του θέματος που ανέλαβε να αναλύσει, πράγμα που τον οδηγεί στην εκφώνηση συμπληρωματικής επιχειρηματολογίας, ενισχυτικής και επεξηγηματικής του κεντρικού του συλλογισμού. Οξυδερκώς σκέφτεται ο γιος του Καλλαίσχρου, όταν επισημαίνει ότι οι άνθρωποι ακούνε με μεγάλη προθυμία και, συνακόλουθα, ευχαρίστηση διαλέξεις που αφορούν το θεϊκό στοιχείο και, μάλιστα, συγχωρούν τα όποια λεκτικά σφάλματα. Αυτό συμβαίνει, διότι, ούτως ή άλλως, η αντίληψη του ανθρώπου για το επέκεινα είναι καθαρά αποσπασματική ή και εντελώς ανύπαρκτη· επομένως, οποιαδήποτε απόπειρα διανοητικής σύλληψης ζητήματος μεταφυσικού θεωρείται άθλος και δέχεται τα εγκώμια της πλειοψηφίας. Ακόμα και όσοι επιχειρούν να απεικονίσουν διά της ζωγραφικής την γη, τα βουνά, τα ποτάμια και τα δάση εισέρχονται σε περιοχή που δεν είναι επαρκώς ορισμένη, αφού οι άνθρωποι, τονίζει ο Κριτίας, έχουν και σε αυτήν την περίπτωση έλλειμμα γνώσης. Αντιθέτως, όταν κάποιος καταπιάνεται με την ενδελεχή απεικόνιση ή και φιλοσοφική ανάλυση των ίδιων των ανθρώπων, τότε οι υπόλοιποι μετατρέπονται σε αυστηρούς κριτές, αφού η καθημερινή συναναστροφή με το ίδιο το ανθρώπινο είδος τούς επιτρέπει να έχουν άριστη εποπτεία του θέματος.[1427]

[1426] Ο Welliver (1977) 25 σχολιάζει: «What Critias tries to do in this main argument of his exordium is to gain a forensic advantage over his partner by turning to Timaeus's disadvantage the distinction which he had made in his exordium between the eternal model and the corruptible copy. He had said that the cosmos was modelled after an eternal, unchanging pattern, comprehensible by reason, and that accounts of this pattern (which he was not going to attempt) should be true while accounts of the visible copy could be no more than likely (28A-29D). But for Timaeus's figure of the maker of the cosmos who looks at the eternal forms and models corruptible bodies after them, Critias substitutes the portrait painter, who must at all costs get a likeness of his sitter, though it matters little how he daubs in the background. Then by a simple analogy between the painter and the speaker Critias manages on the one hand to vulgarize Timaeus's eternal forms, of which accounts should be true, into mere distant objects, of which any easy and inaccurate account will seem true enough; and on the other hand to ennoble Timaeus's shifting copy into a sitter for a portrait, whose exact likeness it is both all-important and extremely difficult to achieve. By this sleight-of-hand Critias attempts to rank mortal subject matter above immortal; and by misleadingly associating Timaeus's discourse with immortal subject matter only, he attempts to rank himself above Timaeus».

[1427] Βλ. Πλ. *Κριτ.* 106b-107d: *ἀλλ', ὦ Τίμαιε, δέχομαι μέν, ᾧ δὲ καὶ σὺ κατ' ἀρχὰς ἐχρήσω, συγγνώμην αἰτούμενος ὡς περὶ μεγάλων μέλλων λέγειν, ταὐτὸν καὶ νῦν ἐγὼ τοῦτο παραιτοῦμαι, μειζόνως δὲ αὐτοῦ τυχεῖν ἔτι μᾶλλον ἀξιῶ περὶ τῶν μελλόντων ῥηθήσεσθαι. καίτοι σχεδὸν μὲν οἶδα παραίτησιν εὖ μάλα φιλότιμον καὶ τοῦ δέοντος ἀγροικοτέραν μέλλων παραιτεῖσθαι, ῥητέον δὲ ὅμως. ὡς μὲν γὰρ οὐκ εὖ τὰ παρὰ σοῦ λεχθέντα εἴρηται, τίς ἂν ἐπιχειρήσειεν ἔμφρων λέγειν; ὅτι δὲ τὰ ῥηθησόμενα πλείονος συγγνώμης δεῖται χαλεπώτερα ὄντα, τοῦτο πειρατέον πῃ διδάξαι. περὶ θεῶν γάρ, ὦ Τίμαιε, λέγοντά τι πρὸς ἀνθρώπους δοκεῖν ἱκανῶς λέγειν ῥᾷον ἢ περὶ θνητῶν πρὸς ἡμᾶς. ἡ γὰρ ἀπειρία καὶ*

Ενδιαφέρον προξενεί και ότι ο Κριτίας ομιλεί, ενίοτε, γνησίως πλατωνικά.[1428] Χαρακτηριστική είναι η εκφραζόμενη απ' αυτόν αυθεντικά πλατωνική αντίληψη ότι όλες οι περιγραφές στις οποίες προβαίνει κάποιος άνθρωπος αποτελούν μίμηση κάποιου πράγματος.[1429] Επιπροσθέτως, όταν ζητάει την συγχώρεση των υπολοίπων, επειδή σκοπεύει να αγορεύσει χωρίς προγενέστερη προετοιμασία,[1430] πέρα από το ότι εφαρμόζει εμπράκτως την captatio benevolentiae, παραπέμπει τον ερευνητή συνειρμικά και στον Σωκράτη, ο οποίος στην *Ἀπολογία* του δηλώνει ότι θα αγορεύσει εντελώς αυθόρμητα, μιας και ο τρόπος ομιλίας εντός δικαστηρίου

σφόδρα ἄγνοια τῶν ἀκουόντων περὶ ὧν ἂν οὕτως ἔχωσιν πολλὴν εὐπορίαν παρέχεσθον τῷ μέλλοντι λέγειν τι περὶ αὐτῶν· περὶ δὲ δὴ θεῶν ἴσμεν ὡς ἔχομεν. ἵνα δὲ σαφέστερον ὃ λέγω δηλώσω, τῇδέ μοι συνεπίσπεσθε. μίμησιν μὲν γὰρ δὴ καὶ ἀπεικασίαν τὰ παρὰ πάντων ἡμῶν ῥηθέντα χρεών που γενέσθαι· τὴν δὲ τῶν γραφέων εἰδωλοποιίαν περὶ τὰ θεῖά τε καὶ τὰ ἀνθρώπινα σώματα γιγνομένην ἴδωμεν ῥᾳστώνης τε πέρι καὶ χαλεπότητος πρὸς τὸ τοῖς ὁρῶσιν δοκεῖν ἀποχρώντως μεμιμῆσθαι, καὶ κατοψόμεθα ὅτι γῆν μὲν καὶ ὄρη καὶ ποταμοὺς καὶ ὕλην οὐρανόν τε σύμπαντα καὶ τὰ περὶ αὐτὸν ὄντα καὶ ἰόντα πρῶτον μὲν ἀγαπῶμεν ἄν τίς τι καὶ βραχὺ πρὸς ὁμοιότητα αὐτῶν ἀπομιμεῖσθαι δυνατὸς ᾖ, πρὸς δὲ τούτοις, ἅτε οὐδὲν εἰδότες ἀκριβὲς περὶ τῶν τοιούτων, οὔτε ἐξετάζομεν οὔτε ἐλέγχομεν τὰ γεγραμμένα, σκιαγραφίᾳ δὲ ἀσαφεῖ καὶ ἀπατηλῷ χρώμεθα περὶ αὐτά· τὰ δὲ ἡμέτερα ὁπόταν τις ἐπιχειρῇ σώματα ἀπεικάζειν, ὀξέως αἰσθανόμενοι τὸ παραλειπόμενον διὰ τὴν ἀεὶ σύνοικον κατανόησιν χαλεποὶ κριταὶ γιγνόμεθα τῷ μὴ πάσας πάντως τὰς ὁμοιότητας ἀποδιδόντι. ταὐτὸν δὴ καὶ κατὰ τοὺς λόγους ἰδεῖν δεῖ γιγνόμενον, ὅτι τὰ μὲν οὐράνια καὶ θεῖα ἀγαπῶμεν καὶ σμικρῶς εἰκότα λεγόμενα, τὰ δὲ θνητὰ καὶ ἀνθρώπινα ἀκριβῶς ἐξετάζομεν. Βλ. και Lampert & Planeaux (1998) 105: «Why did Kritias think he had a harder task than Timaeus's immense cosmological and theological task? Because he speaks of mortal and human things, things we all can measure. In making his case for the greater difficulty of his task, Kritias says that we are most critical of representations of that with which we are most familiar. Expecting to be held to a more exacting standard, Kritias requests a greater degree of indulgence. Socrates not only grants Kritias's request, he anticipates the same request from Hermokrates when his turn to speak arrives and he grants Hermokrates indulgence in advance».

[1428] Βλ. και Moore (2020) 69-70 για ωραία ανάλυση: «The present research question concerns why Plato wrote as much as he did about Critias. To the extent the question arises, scholars usually give one of two opposing answers. The first, a near consensus for those who read the dialogues "dramatically," wanting to be sensitive to the characters, is that we are to read Plato with a heavy sense of historical irony. Critias became a terrible tyrant, and Plato wants us to remember this. Critias is the anti-type of the *sōphrōn*, for example; he is an amoral atheist; he desires technocratic totalitarianism; he twists and instrumentalizes Socrates's ideas without understanding them. Plato's reason for recalling this to our mind is to show, repeatedly, that Critias brought on his own doom; though he once shared talk with Socrates, he is no chip off the old block. Plato has apologetic and, we might say, agonistic purposes to depict Critias as he does. The second kind of answer—given most recently by Gabriel Danzig—notes a marked contrast between Plato and Xenophon. Whereas Xenophon presents Critias as a terrible tyrant, in both the *Hellenika* (2.3–4) and *Memorabilia* (1.2.12–39), as craven, pleonectic, and rude, Plato is very far from doing so. Plato presents him as generally intelligent, engaged, creative, reasonable, even personable; he shows no strident disapproval. So Plato must actually have admired Critias, or at least wanted to defend his family, of which Critias was a luminary. Again, Plato may have had apologetic but now non-agonistic purposes: Socrates did not corrupt Critias as is seen from the fact that Critias was not generally (or not until the end) a corrupt person».

[1429] Η *μίμησις* αποτελεί σπουδαιότατη έννοια του πλατωνικού διανοητικού οικοδομήματος. Βλ., εν γένει, Zovko (2018) 89-102· Haskins (2000) 7-33· Philip (1961) 453-468· Stecker (1992) 47-52· Whittick (1977) 82-89· Driscoll (2018) 113-126· Watson-Schipper (1963) 199-202· Zistakis (2018) 159-172· Golden (1969) 145-153· Belfiore (1984) 121-146 και Σέγιερς (2015) 55-56.

[1430] Βλ. Πλ. *Κριτ*. 107d-e: *ἐκ δὴ τοῦ παραχρῆμα νῦν λεγόμενα, τὸ πρέπον ἂν μὴ δυνώμεθα πάντως ἀποδιδόναι, συγγιγνώσκειν χρεών· οὐ γὰρ ὡς ῥᾴδια τὰ θνητὰ ἀλλ' ὡς χαλεπὰ πρὸς δόξαν ὄντα ἀπεικάζειν δεῖ διανοεῖσθαι*.

τού είναι ολοκληρωτικά ανοίκειος.[1431] Τα πρώιμα αυτά κειμενικά στοιχεία δεικνύουν, ήδη, ότι ο Κριτίας ομιλεί σαν φερέφωνο του Πλάτωνος.

Σχετικά, τώρα, με τον περί Ατλαντίδας μύθο δεν είναι εδώ, όπως ειπώθηκε και πρωτύτερα, το κατάλληλο μέρος για διερεύνηση της ενδεχόμενης ιστορικής του ακρίβειας και, εν γένει, ενδελεχή ερμηνεία των εντός αυτού υποκρυπτομένων λογοτεχνικών συμβολισμών. Ενδιαφέρον, πάντως, παρουσιάζουν οι περί πολιτικής οργάνωσης της παλαιάς Αθήνας ρήσεις του Κριτία. Ειδικότερα, στο 110c–d ο *χρηστὸς* άνδρας σημειώνει ότι πριν εννέα χιλιάδες χρόνια η πόλη των Αθηνών είχε φροντίσει να εντάξει τους πολεμιστές σε ξεχωριστή κοινωνική τάξη, αφού οι ίδιοι είχαν, ως τονίζεται, θεϊκή καταγωγή. Οι μαχητές αυτοί κατοικούσαν σε διαφορετικό από τους υπόλοιπους πολίτες μέρος, εκπαιδεύονταν εντατικά και αμοιβή τους ήταν μονάχα η τροφή, η εξασφαλιστική της επιβίωσής τους· ατομική περιουσία δεν διέθεταν, αφού τα πάντα εθεωρούντο κοινά ανάμεσά τους. Μάλιστα, ο Κριτίας τούς αποκαλεί *φύλακες*.[1432] Στο 112b–c, επιπροσθέτως, επισημαίνεται από τον Κριτία ότι οι άνδρες αυτοί δεν έχουν στην κατοχή τους χρυσάφι ή ασήμι, *τὸ μέσον ὑπερηφανίας καὶ ἀνελευθερίας μεταδιώκοντες* (112c). Εν ολίγοις, οι φύλακες αυτοί δεν είναι ούτε σπάταλοι, ούτε σφιχτοχέρηδες, καθώς έχουν προσεγγίσει την με αριστοτελικούς όρους ιδανική μεσότητα ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα. Αυτό, εξηγεί ο γιος του Καλλαίσχρου, αποδεικνύεται και από τον απέριττο τρόπο που έχτιζαν τις οικίες τους.

Παρακάτω, ο εγγονός του Κριτία τού πρεσβύτερου προσθέτει και νέα, ουσιώδη πληροφορία: η παλαιά αυτή Αθήνα φρόντιζε να κρατάει σταθερό τον αριθμό των ανδρών και γυναικών που ήταν σε θέση να φέρουν όπλα (112d–e, κοντά στις είκοσι χιλιάδες), υπονοείται, δηλαδή, ότι εφαρμοζόταν ένα είδος ευγονικής, με απώτερο στόχο την συνολική βιωσιμότητα της κοινωνικής συλλογικότητας. Παράλληλα, οι άνδρες και γυναίκες κυβερνήτες της Αθήνας θαυμάζονταν από την υπόλοιπη Ευρώπη και Ασία για τα συμμετρικά τους σώματα, καθώς και

[1431] Βλ. Πλ. *Ἀπολ*. 17b-d: *εἰ μὲν γὰρ τοῦτο λέγουσιν, ὁμολογοίην ἂν ἔγωγε οὐ κατὰ τούτους εἶναι ῥήτωρ. οὗτοι μὲν οὖν, ὥσπερ ἐγὼ λέγω, ἤ τι ἢ οὐδὲν ἀληθὲς εἰρήκασιν, ὑμεῖς δέ μου ἀκούσεσθε πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν—οὐ μέντοι μὰ Δία, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κεκαλλιεπημένους γε λόγους, ὥσπερ οἱ τούτων, ῥήμασί τε καὶ ὀνόμασιν οὐδὲ κεκοσμημένους, ἀλλ᾽ ἀκούσεσθε εἰκῇ λεγόμενα τοῖς ἐπιτυχοῦσιν ὀνόμασιν—πιστεύω γὰρ δίκαια εἶναι ἃ λέγω—καὶ μηδεὶς ὑμῶν προσδοκησάτω ἄλλως· οὐδὲ γὰρ ἂν δήπου πρέποι, ὦ ἄνδρες, τῇδε τῇ ἡλικίᾳ ὥσπερ μειρακίῳ πλάττοντι λόγους εἰς ὑμᾶς εἰσιέναι. καὶ μέντοι καὶ πάνυ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοῦτο ὑμῶν δέομαι καὶ παρίεμαι· ἐὰν διὰ τῶν αὐτῶν λόγων ἀκούητέ μου ἀπολογουμένου δι᾽ ὧνπερ εἴωθα λέγειν καὶ ἐν ἀγορᾷ ἐπὶ τῶν τραπεζῶν, ἵνα ὑμῶν πολλοὶ ἀκηκόασι, καὶ ἄλλοθι, μήτε θαυμάζειν μήτε θορυβεῖν τούτου ἕνεκα. ἔχει γὰρ οὑτωσί. νῦν ἐγὼ πρῶτον ἐπὶ δικαστήριον ἀναβέβηκα, ἔτη γεγονὼς ἑβδομήκοντα· ἀτεχνῶς οὖν ξένως ἔχω τῆς ἐνθάδε λέξεως.*

[1432] Βλ. Πλ. *Κριτ*. 110c-d: *ὥικει δὲ δὴ τότ᾽ ἐν τῇδε τῇ χώρᾳ τὰ μὲν ἄλλα ἔθνη τῶν πολιτῶν περὶ τὰς δημιουργίας ὄντα καὶ τὴν ἐκ τῆς γῆς τροφήν, τὸ δὲ μάχιμον ὑπ᾽ ἀνδρῶν θείων κατ᾽ ἀρχὰς ἀφορισθὲν ᾤκει χωρίς, πάντα εἰς τροφὴν καὶ παίδευσιν τὰ προσήκοντα ἔχον, ἴδιον μὲν αὐτῶν οὐδεὶς οὐδὲν κεκτημένος, ἅπαντα δὲ πάντων κοινὰ νομίζοντες αὐτῶν, πέρα δὲ ἱκανῆς τροφῆς οὐδὲν ἀξιοῦντες παρὰ τῶν ἄλλων δέχεσθαι πολιτῶν, καὶ πάντα δὴ τὰ χθὲς λεχθέντα ἐπιτηδεύματα ἐπιτηδεύοντες, ὅσα περὶ τῶν ὑποτεθέντων ἐρρήθη φυλάκων.*

για τις χαρακτηρολογικές τους αρετές (112e). Η τελευταία, άξια μνείας, περιγραφή εντοπίζεται στο 120e–121b, όπου ο Κριτίας εξηγεί το πόσο αρμονικά ζούσαν οι πολίτες της εποχής εκείνης, όσο βρίσκονταν υπό την επίδραση της θεϊκής προέλευσής τους και, άρα, κάτω από την φροντίδα του θείου. Υπάκουαν με προθυμία στους νόμους, επεδίωκαν πάντοτε τα ευγενικά έργα, ήταν απηλλαγμένοι από υλιστικές έγνοιες και φροντίδες και, έτσι, μη παραδιδόμενοι στα πάθη τους, καταδίκαζαν τον τρυφηλό βίο. Όλα αυτά διαβρώθηκαν σημαντικά, όταν ανεμείχθη το θεϊκό με το θνητό στοιχείο και, τελικά, έπαψαν εντελώς, όταν το δεύτερο επικράτησε ολοκληρωτικά.

Είναι αδύνατον να μην εντοπίσει ο εξειδικευμένος πλατωνιστής τους εντός του *Κριτία* πολιτειολογικούς απόηχους της *Πολιτείας*.[1433] Ασφαλώς, οι πολεμιστές της αρχαίας Αθήνας δεν είναι φιλόσοφοι με την αυστηρή έννοια του όρου, ήτοι δεν πραγματοποιείται ενδελεχής ανάλυση των ψυχοπνευματικών και σωματικών τους αρετών (δεν υπάρχει, άλλωστε, χρεία για κάτι τέτοιο), ωστόσο ονομάζονται, εν πρώτοις, *φύλακες*, όπως και οι αντίστοιχοι πολιτικοί ηγέτες της πλατωνικής *Πολιτείας*. Κατά δεύτερο λόγο, ζουν σε κοινόβιους τόπους, μη έχοντες χρυσάφι ή ασήμι, περιγραφή που παραπέμπει ευθέως στο περίφημο εδάφιο 416d–417b της *Πολιτείας*.[1434] Εκεί, το αθλοθέτημα των φιλοσόφων είναι διττής φύσεως, αφού δοκιμάζει τόσο την υλική, όσο και την ψυχική τους υπόσταση: διάγουν βίο αυθεντικά ασκητικό και, συνάμα, προσιδιάζουν σε *ἀθλητὰς πολέμου*, αφού η δια συσσιτίων[1435] καθημερινή τροφή αποτελεί την ανταμοιβή τους για τις αγαθές υπηρεσίες που προσφέρουν στην ιδεώδη πόλη· συγχρόνως, ο Πλάτων τούς απομακρύνει από τα πλούτη, ήγουν τον χρυσό και τον άργυρο, που παρουσιάζουν επίδραση φθοροποιό στην προσωπικότητα του ατόμου. Έτσι, οι έξοχοι αυτοί άνδρες δύνανται να

[1433] Βλ. σχετικά Honigman (2009) 10. Για φιλοσοφικό, πάντως, συσχετισμό και με τον *Πολιτικὸ* βλ. Gill (1979) 148-167.

[1434] Βλ. Πλ. *Πολ*. 416d-417b: *ὅρα δή, εἶπον ἐγώ, εἰ τοιόνδε τινὰ τρόπον δεῖ αὐτοὺς ζῆν τε καὶ οἰκεῖν, εἰ μέλλουσι τοιοῦτοι ἔσεσθαι· πρῶτον μὲν οὐσίαν κεκτημένον μηδεμίαν μηδένα ἰδίαν, ἂν μὴ πᾶσα ἀνάγκη· ἔπειτα οἴκησιν καὶ ταμιεῖον μηδενὶ εἶναι μηδὲν τοιοῦτον, εἰς ὃ οὐ πᾶς ὁ βουλόμενος εἴσεισι· τὰ δ' ἐπιτήδεια, ὅσων δέονται ἄνδρες ἀθληταὶ πολέμου σώφρονές τε καὶ ἀνδρεῖοι, ταξαμένους παρὰ τῶν ἄλλων πολιτῶν δέχεσθαι μισθὸν τῆς φυλακῆς τοσοῦτον ὅσον μήτε περιεῖναι αὐτοῖς εἰς τὸν ἐνιαυτὸν μήτε ἐνδεῖν· φοιτῶντας δὲ εἰς συσσίτια ὥσπερ ἐστρατοπεδευμένους κοινῇ ζῆν· χρυσίον δὲ καὶ ἀργύριον εἰπεῖν αὐτοῖς ὅτι θεῖον παρὰ θεῶν ἀεὶ ἐν τῇ ψυχῇ ἔχουσι καὶ οὐδὲν προσδέονται τοῦ ἀνθρωπείου, οὐδὲ ὅσια τὴν ἐκείνου κτῆσιν τῇ τοῦ θνητοῦ χρυσοῦ κτήσει συμμειγνύντας μιαίνειν, διότι πολλὰ καὶ ἀνόσια περὶ τὸ τῶν πολλῶν νόμισμα γέγονεν, τὸ παρ' ἐκείνοις δὲ ἀκήρατον· ἀλλὰ μόνοις αὐτοῖς τῶν ἐν τῇ πόλει μεταχειρίζεσθαι καὶ ἅπτεσθαι χρυσοῦ καὶ ἀργύρου οὐ θέμις, οὐδ' ὑπὸ τὸν αὐτὸν ὄροφον ἰέναι οὐδὲ περιάψασθαι οὐδὲ πίνειν ἐξ ἀργύρου ἢ χρυσοῦ. καὶ οὕτω μὲν σῴζοιντό τ' ἂν καὶ σῴζοιεν τὴν πόλιν· ὁπότε δ' αὐτοὶ γῆν τε ἰδίαν καὶ οἰκίας καὶ νομίσματα κτήσονται, οἰκονόμοι μὲν καὶ γεωργοὶ ἀντὶ φυλάκων ἔσονται, δεσπόται δ' ἐχθροὶ ἀντὶ συμμάχων τῶν ἄλλων πολιτῶν γενήσονται, μισοῦντες δὲ δὴ καὶ μισούμενοι καὶ ἐπιβουλεύοντες καὶ ἐπιβουλευόμενοι διάξουσι πάντα τὸν βίον, πολὺ πλείω καὶ μᾶλλον δεδιότες τοὺς ἔνδον ἢ τοὺς ἔξωθεν πολεμίους, θέοντες ἤδη τότε ἐγγύτατα ὀλέθρου αὐτοί τε καὶ ἡ ἄλλη πόλις. τούτων οὖν πάντων ἕνεκα, ἦν δ' ἐγώ, φῶμεν οὕτω δεῖν κατεσκευάσθαι τοὺς φύλακας οἰκήσεώς τε πέρι καὶ τῶν ἄλλων, καὶ ταῦτα νομοθετήσωμεν, ἢ μή; πάνυ γε, ἦ δ' ὃς ὁ Γλαύκων.*

[1435] Για τον θεσμό των συσσιτίων βλ. και Σκουτερόπουλος (2016) 824.

αφοσιωθούν απερίσπαστοι στην θεάρεστη πολιτική τους αποστολή.[1436] Επιπροσθέτως, ο πλατωνικός *Κριτίας* συμπεριλαμβάνει τις γυναίκες στην άσκηση της εξουσίας – μιας και στο έργο τούτο η τάξη των πολεμιστών προστατεύει την πόλη και οι γυναίκες εντάσσονται στην τάξη αυτήν –, κάτι που έχει, ήδη, σημειωθεί στην *Πολιτεία*, με εκεί έξαρση, μάλιστα, της ικανότητάς τους να αντεπεξέρχονται με την ίδια αποτελεσματικότητα στις δραστηριότητες που αναλαμβάνουν οι άνδρες.[1437] Βεβαίως, στο ώριμο αυτό πολιτικό σύνθεμα του Πλάτωνος εντοπίζεται παραδοχή της κατωτερότητας των γυναικών στην φυσική δύναμη, εντούτοις αυτό δεν δρα καθόλου αποτρεπτικά ως προς το δικαίωμά τους να πράττουν ό,τι και οι άνδρες. Εν κατακλείδι, ο λόγος διάβρωσης της αγαθότητας των πολεμιστών της παλαιάς Αθήνας συμπίπτει με την αιτία πτώσης της αριστοκρατίας στην πλατωνική *Πολιτεία*: το θεϊκό στοιχείο, κεκοσμημένο με χρυσάφι πνευματικότητας και ηθικότητας, αναμειγνύεται με το θνητό, το οποίο παρασύρει, τελικά, τον άνθρωπο προς το ολέθριο για την ατομική του υπόσταση μονοπάτι της ηδονής.[1438]

[1436] Για ερμηνευτική προσέγγιση βλ. και Νουτσόπουλος (2011) 215-216: «Ο χωρισμός αυτός μεταξύ ιδιοκτησίας και πολιτικής εξουσίας, που αποτελεί την αναγκαία εμπράγματη προϋπόθεση προκειμένου να συγκροτηθεί η ενότητα της πόλης και να τεθούν και οι χωρισμοί των αρετών-αξιών που συνοδεύουν την ταξική της δομή, έχει απόλυτο χαρακτήρα [...] Η όποια πρόσμιξη του φύλακα με το χρήμα προϋποθέτει αναγκαία μια αρετολογική έκπτωση και συνεπώς μια ταξική υποβάθμιση. Στην όποια πρόσμιξη εξουσίας και χρήματος ελλοχεύει πάντοτε η ακραία μορφή του Θρασύμαχου και, κατ' επέκταση, του τυράννου. Τα αναγκαία για την υλική αναπαραγωγή της τάξης των φυλάκων αγαθά παρέχονται στη βάση μιας λογικής περιορισμού του χρήματος (Π/416d7-e3). Υπό αυτό το πρίσμα, η ανάπτυξη της ατομικής ιδιοκτησίας εκλαμβάνεται από την πλατωνική ανάλυση ως μείζον κακό, αντίληψη που διέπει όλη την προβληματική περί κοινοκτημοσύνης που διέπει την τάξη των φυλάκων (ειδικότερα Π/462b-c). Ως εκ τούτου, η ανάλυση αυτή αποτελεί αφενός θεσμική πρόνοια για τη διατήρηση της ενότητας της πόλης και αφετέρου υποδηλώνει την πρόθεση του Πλάτωνα να θέσει την τάξη των φυλάκων ελεύθερη από τις αξιακές αλλοιώσεις που υπεισέρχονται στο πλαίσιο της πόλης με την ανάπτυξη του χρήματος και του παρεπόμενου εγωισμού». Πολύ ευφυώς το θέτει ο Νουτσόπουλος, όταν ομιλεί περί «αρετολογικής έκπτωσης», δεικνύοντας, έτσι, ότι ενδεχόμενη αφοσίωση του φιλοσόφου στον υλισμό δεν δύναται να πραγματοποιηθεί χωρίς τις απαραίτητες υποχωρήσεις, αλλοιωτικές πάντοτε και της αγαθοσύνης του. Ούτως ή άλλως, όταν ο φιλόσοφος απορρίπτει τον πλατωνικό ασκητισμό, απολλύει, αυτομάτως, και την φιλοσοφική του ιδιότητα. Πβ. Σκουτερόπουλος (2016) 823: «Μὲ τὸ διαχωρισμὸ τῆς πολιτικῆς δύναμης ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ–μιὰ προσπάθεια ποὺ κατὰ τὸν Guthrie [1975], σ. 469, ριζώνει σὲ ἐμπειρίες τοῦ Πλάτωνα σχετικὲς μὲ τὴν ἀπληστία τῶν ἀθηναίων πολιτικῶν–ἐπιδιώκεται ἀφενὸς νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ σύγκρουση δημόσιου καθήκοντος καὶ ἀτομικοῦ συμφέροντος καὶ ἀφετέρου νὰ πάψει νὰ ἀσκεῖ ὁ πλοῦτος πολιτικὴ ἐπιρροὴ στὴν κοινωνία. Ἡ προτεινόμενη ἀκτημοσύνη τῆς τάξης ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὰ κοινὰ ἀποτελεῖ φυσικὴ συνέπεια τῆς ἀφοσίωσης στὴν ὑπηρεσία τῆς κοινωνίας καὶ ὄχι τυφλὴ ἐξίσωση τῶν πάντων στὸ κατώτερο ἐπίπεδο».

[1437] Βλ. Πλ. *Πολ*. 451e-457b.

[1438] Βλ. Πλ. *Πολ*. 546a-547a. Βλ. και Morgan (1998) 104 που εντοπίζει συσχετισμό με το *γενναῖον ψεῦδος* της *Πολιτείας*. Ωραία είναι και η συμπερασματική παρατήρηση της ερευνήτριας στην ίδια σελίδα: «These parallels with the *Republic* may indicate that one aspect of the Atlantis myth is Plato's invitation to observe a Noble Lie in action and to speculate upon the possibilities of didactic mythologizing. If the tale of Athens and Atlantis were to be accepted both by a political elite and by ordinary citizens, it would be a powerful paradigm for reform, especially given the Athenian predilection for elaborating the splendours of their past, both mythological and otherwise, and setting them up as a paradigm. Indeed, in a universe where accurate long-term historical knowledge is impossible, the use of a paradigmatic historical model is almost mandatory».

Η παρουσία του *χρηστοῦ* Κριτία στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο έχει εκτεθεί και αναλυθεί επαρκώς. Προτείνεται στην διδακτορική αυτήν διατριβή ότι ο Πλάτων χρησιμοποιεί τον Κριτία ως λογοτεχνικό φερέφωνό του, προκειμένου να επαναφέρει στο προσκήνιο την συζήτηση περί ιδανικής πόλεως, καθοδηγητικής των πολιτών προς την κοινωνική ευπραγία και ηθικότητα. Ο γιος του Καλλαίσχρου αποτελεί άτομο ιδανικό για την εκπλήρωση ενός τέτοιου σκοπού, επειδή, εν πρώτοις, είναι και πρώτος εξάδελφος της μητέρας του Πλάτωνος, Περικτιόνης· κυριότατα, όμως, η κειμενική καταλληλότητα του μετέπειτα τυράννου των *Τριάκοντα* εξασφαλίζεται από την ξακουστή καταγωγή του – άμεσα συνυφασμένη με την αριστοκρατική μερίδα των *χρηστῶν*, μεγαλώνυμο τέκνο της οποίας είναι και ο ίδιος ο Πλάτων –, καθώς και τις διανοητικές αρετές του, απότοκες, σε μεγάλο βαθμό, και της φιλοσοφικής συναναστροφής του με τον Σωκράτη. Εξάλλου, η σύνδεση της παρελθοντικής αφήγησης με τον Σόλωνα και, κατόπιν, τον πρεσβύτερο Κριτία, μετατρέπει, αυτομάτως, τον τύραννο Κριτία σε αδιαφιλονίκητο υπεύθυνο για μετάδοσή της στις επόμενες γενιές. Συν τοις άλλοις, το γεγονός ότι ο Κριτίας επιχειρεί να δώσει σάρκα και οστά, έστω εν τινί μέτρω, στο θεωρητικό κατασκεύασμα της *Πολιτείας* – το οποίο οικοδόμησε με κάματο πνευματικό ο Σωκράτης – είναι αποδεικτικό, μεταξύ άλλων, και του εξέχοντος ρόλου που διαδραματίζει ο *χρηστὸς* άνδρας ως λογοτεχνικός χαρακτήρας εντός της πλατωνικής εργογραφίας. Υποστηρίζεται, εδώ, ότι το τέκνο του Καλλαίσχρου συνιστά, πιθανότατα, το σημαντικότερο άτομο μετά τον Σωκράτη μέσα στο πλατωνικό corpus. Ακόμα, δε, και αν η ιστορία της Ατλαντίδας είναι πλήρως πλαστή, ο Πλάτων δεν πράττει τίποτα περισσότερο από το να προσπαθεί να φανταστεί πώς θα ζούσαν οι άνθρωποι χιλιάδες χρόνια πριν την δική του εποχή, αναδεικνύοντας το άχραντο και αμόλυντο παρελθόν σε υπόδειγμα προς μίμηση για τις νεότερες γενιές. Επομένως, είτε αληθεύουν όσα εξιστορούνται είτε όχι, ο γιος του Αρίστωνος δεν παύει να επιχειρεί νέα, μετά την *Πολιτεία*, κατασκευή υποδειγματικής πόλεως, αυτήν την φορά με κύριο εισηγητή τον Κριτία.[1439] Αυτό που συνελήφθη

[1439] Βλ. και Laplace (1984) 379, που συνδέει την ιδανική πολιτεία του *Κριτία* με τους νικητές του Τρωικού πολέμου, τους Αχαιούς, μέσω παραπομπής στους πλατωνικούς *Νόμους*, όπου και ο Νέστωρ μνημονεύεται ως ιδανικός πολιτικός άρχων: «Pour Platon, en effet, l'Etat idéal, dont l'Athènes primitive du 'Critias' est I'image, trouve une autre illustration chez les Achéens vainqueurs de Troie: le gouvernement le meilleur adviendra, dit l'Athénien des 'Lois', 'quand reparaîtra, un beau jour, un homme qui aura le naturel de Nestor... Voilà donc ce qui s'est produit, dit-on, du temps de Troie, mais non point du nôtre' (Lois, IV, 711e)». Βλ. και Πλ. *Νόμ.* 711d-e για το αρχαίο ελληνικό κείμενο: *ὅταν ἔρως θεῖος τῶν σωφρόνων τε καὶ δικαίων ἐπιτηδευμάτων ἐγγένηται μεγάλαις τισὶν δυναστείαις, ἢ κατὰ μοναρχίαν δυναστευούσαις ἢ κατὰ πλούτων ὑπεροχὰς διαφερούσαις ἢ γενῶν, ἢ τὴν Νέστορος ἐάν ποτέ τις ἐπανενέγκῃ φύσιν, ὃν τῇ τοῦ λέγειν ῥώμῃ φασὶ πάντων διενεγκόντα ἀνθρώπων πλέον ἔτι τῷ σωφρονεῖν διαφέρειν. τοῦτ' οὖν ἐπὶ μὲν Τροίας, ὥς φασι, γέγονεν, ἐφ' ἡμῶν δὲ οὐδαμῶς, εἰ δ' οὖν γέγονεν ἢ καὶ γενήσεται τοιοῦτος ἢ νῦν ἡμῶν ἔστιν τις, μακαρίως μὲν αὐτὸς ζῇ, μακάριοι δὲ οἱ συνήκοοι τῶν ἐκ τοῦ σωφρονοῦντος στόματος ἰόντων λόγων*.

λόγῳ στην *Πολιτεία*, δεν αποκλείεται, τελικά, να υπήρξε πριν χιλιάδες έτη, έστω και σε πρωιμότατη μορφή, συλλογίζεται, μάλλον, ο Πλάτων. Αν υπάρχει κόκκος αλήθειας σε αυτήν την θεώρηση, τότε η συνακόλουθη σύνδεση του Κριτία με τον Σωκράτη αναβιβάζει λογοτεχνικά τον πρώτο, τοποθετώντας τον σε υψηλότατη πνευματική θέση μεταξύ των δρώντων στα πλατωνικά έργα, ίσως και αξιολογικά στην δεύτερη θέση, μετά τον πολύ Σωκράτη.

Αναδύεται, πάντως, εκ των προαναφερθέντων το εξής βασικότατο ερώτημα: γιατί ο Πλάτων επιλέγει, κατά τα πρεσβυτικά έτη της ζωής του, να εξυμνήσει τον τύραννο Κριτία μέσω της ανάθεσης σε αυτόν του βαρυσήμαντου καθήκοντος της αφήγησης τής ιστορίας τής παρελθοντικής Αθήνας; Η στάση, εξάλλου, που τηρεί ο περιώνυμος φιλόσοφος απέναντι στον ξακουστό ηγέτη των *χρηστῶν* δεν είναι πάντοτε σταθερή και μοιάζει, ενίοτε, αντιφατική. Ο Πλάτων φαίνεται να τον λατρεύει και μισεί ταυτόχρονα. Μάλλον, τελικά, ο *Τίμαιος* και ο *Κριτίας* επιθυμούν ως συνθέματα να καταστήσουν εμφανές το εν δυνάμει του Κριτία, σύστοιχα, άλλωστε, και με τις επιδιώξεις του Πλάτωνος εντός του *Συμποσίου*, το οποίο περιγράφει το εν δυνάμει του Αλκιβιάδη. Ο τρανός ιδρυτής της Ακαδημίας αποτίει φόρο τιμής στον Κριτία, παρόλο που ο γιος του Καλλαίσχρου έφερε την κόλαση επί γης κατά την ολιγόμηνη κυριαρχία του εντός της αθηναϊκής πολιτικής σκηνής. Ο Πλάτων προβαίνει, δηλαδή, σε εξηθίκευση της πολιτικής του Κριτία, στην προσπάθειά του να διορθώσει τα τραγικά σφάλματα του *χρηστοῦ* ανδρός. Παράλληλα, δε, τον επικρίνει, έστω και συγκεκαλυμμένα: ο Κριτίας, κατά την περίοδο της παντοδυναμίας των *Τριάκοντα*, βρέθηκε σε εξέχουσα θέση, άμεσα συνυφασμένη με την προσωποπαγή εξουσία, η οποία, κατά τον Πλάτωνα, ήταν η βέλτιστη για την οικοδόμηση μιας κοινωνίας από την αρχή, με νέους πνευματικούς και ηθικούς όρους. Όταν ο τύραννος έχει απεριόριστη εξουσία στα χέρια του, δύναται να ωφελήσει ή και να βλάψει ανεπανόρθωτα την συλλογικότητα. Εν ολίγοις, ο Κριτίας είχε την δύναμη, για μερικές στιγμές, να μετουσιώσει σε πράξη τον διαχρονικό πόθο του Πλάτωνα, ήτοι την φιλοσοφική διακυβέρνηση, την μεστή ηθικότητας και διδακτισμού, ενώ είχε και την ευκαιρία να αποδείξει ότι οι *χρηστοὶ* ποτέ δεν ήθελαν το κακό της αθηναϊκής κοινωνίας. Εντούτοις, ο Κριτίας επιβεβαίωσε διά της δράσης του τους χειρότερους φόβους του αθηναϊκού λαού και, μάλλον, έδωσε δίκιο στους συμπολίτες του για την παραδοσιακή τάση τους να κατασυκοφαντούν και να εκδιώκουν τους *χρηστοὺς* μέσα στα χρόνια. Ο Κριτίας ήταν ο άνθρωπος που είχε όλα τα πνευματικά φόντα για να προβεί σε αληθινή

εξυγίανση της αθηναϊκής πολιτικής,[1440] αλλά με τον τρόπο που πολιτεύτηκε ανάγκασε μέχρι και τον στενό συγγενή του, Πλάτωνα, να τον θεωρήσει εξαιρετικά αποκρουστικό. Στα μάτια του τρανού φιλοσόφου ο Κριτίας υπήρξε, μάλλον, ένας «οξυδερκής αποτυχημένος» ή, πιο απλά, ένα ταλέντο που χαραμίστηκε λόγω των ατομικών του εμμονών.

5.5 Πληροφορίες για την πολιτική δράση του Κριτία από άλλες πηγές

5.5.1 Συμμετοχή του *χρηστοῦ* Κριτία στην βεβήλωση των Ερμοκοπιδών;

Το πρώτο ερευνητικό ζήτημα που θίγεται στο υποκεφάλαιο αυτό αφορά ενδεχόμενη συμμετοχή του *χρηστοῦ* Κριτία στο σκάνδαλο των Ερμοκοπιδών[1441] που ξέσπασε το 415 π.Χ. Πληροφορίες για τα δρώμενα – ύποπτα στο μυαλό των Αθηναίων για ενδεχόμενη ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος –,[1442] που απετέλεσαν και αιτία για πρόκληση διχόνοιας[1443] εντός της αθηναϊκής κοινωνίας και, μάλιστα, λίγο πριν τον μεγαλεπήβολο απόπλου προς την Σικελία, παρέχουν αρκετοί συγγραφείς, με σημαντικότερους αυτών τον Θουκυδίδη, τον Διόδωρο,[1444] τον Πλούταρχο[1445] και τον Ανδοκίδη. Κατ' αρχάς, ονομαστική μνεία στο τέκνο του Καλλαίσχρου εντοπίζεται στον Ανδοκίδη και, ειδικότερα, στον λόγο του *Περὶ τῶν Μυστηρίων* (47).[1446] Η υπόθεση, σύμφωνα με το κείμενο αυτό, έχει ως εξής: κάποιος Διοκλείδης πραγματοποιεί

[1440] Με σύγχρονους όρους, παρόμοιες προσδοκίες είχε και ο Συκουτρής από την Γερμανία, έχοντας, άλλωστε, γνωρίσει εκ του σύνεγγυς τα σπουδαία επιστημονικά, ποιητικά και φιλοσοφικά τέκνα της· τελικά, διαψεύστηκε και αυτός οικτρά, όπως και ο Πλάτων από τον Κριτία. Βλ. Βερτουδάκης & Παπαθωμάς (2021) 48-49 που σημειώνουν: «Ως προς τις πολιτικές του απόψεις ο Συκουτρής ήταν ακραιφνής πλατωνιστής, δηλαδή υπέρ μιας αριστοκρατίας του πνεύματος. Απορρίπτει την κοινοβουλευτική δημοκρατία, αποστρέφεται την κυριαρχία «της μάζης» και αυτούς που θεωρεί εκφραστές της: πολιτικάντηδες, δημοσιογράφους κ.λπ. Όπως έγραψε για τον Max Weber, θέλει κι εκείνος για τον εαυτό του να μένει «απτόητος ενώπιον της τυραννίας του μονάρχου, όπως και ενώπιον της τυραννίας του όχλου». Βλέποντας τα πράγματα με την απόσταση του χρόνου μπορούμε να πούμε ότι ο Συκουτρής εκφράζει μια ιδεολογική στάση που είχε βρει οπαδούς στη Γερμανία στα χρόνια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης: Ο δυτικός πολιτισμός μετά τον Μεγάλο Πόλεμο κατατρίβεται ανάμεσα στις μυλόπετρες αφενός του αμερικανικού κεφαλαιοκρατικού τεχνολογισμού και αφετέρου του ρωσικού κομμουνισμού· μια κουλτούρα αριστοκρατικής πνευματοκρατίας έχει την αποστολή να σώσει τη Δύση από την καταστροφή. Σε μια τέτοιας κοπής πλατωνίζουσα αριστοκρατία πίστευε και ο δάσκαλός του Werner Jaeger. Το ιστορικό υποκείμενο αυτής της λυτρωτικής αποστολής, που θα ήταν προφανώς η Γερμανία, οδηγήθηκε όμως μετά το 1933 στον εθνικοσοσιαλισμό και το αναμορφωτικό πρόγραμμα του Jaeger, ο λεγόμενος «τρίτος ανθρωπισμός», σε ναυάγιο. Όταν ο Συκουτρής επισκέφτηκε τη Γερμανία το 1937, ο δάσκαλός του ήταν ήδη εμιγκρές στην Αμερική, και τούτο θα πρέπει να ήταν μια μεγάλη πολιτική απογοήτευσή του».

[1441] Περί των Ερμών γενικότερα, βλ. Fredal (2002) 594-597.

[1442] Βλ. σχετικά και Wohl (1999) 349-385.

[1443] Βλ. Θουκ. 6.27.3, 6.53.2 και Ανδ. 1.36.

[1444] Βλ. Διόδ. 13.2.3-4.

[1445] Βλ. Πλουτ. *Ἀλκιβ*. 18.3-19.5.

[1446] Για το έργο γενικότερα, βλ., ενδεικτικά, Boegehold (1990) 149-162· Canevaro & Harris (2012) 98-129· Marr (1971) 326-338 και Carawan (2017) 400-421.

καταγγελία στην Βουλή, διατεινόμενος πως, τάχα, γνωρίζει τα άτομα που προέβησαν στον ακρωτηριασμό των Ερμών. Ισχυρίζεται κάτι τέτοιο, διότι, όπως λέει, έτυχε να χρειαστεί να μεταβεί στο Λαύριο λόγω οικονομικής υποχρέωσης που αφορούσε έναν δούλο του. Δεν υπολόγισε σωστά, όμως, την ώρα, με συνέπεια να ξεκινήσει νωρίτερα, σχεδόν χαράματα, όταν ακόμα η σελήνη ήταν ορατή στον ουρανό εξαιτίας πανσελήνου.[1447] Πλησίον των προπύλαιων του θεάτρου του Διονύσου είδε άτομα, κοντά στα τριακόσια, σε ομάδες των πέντε, δέκα και είκοσι, τονίζοντας πως αναγνώρισε τα πρόσωπα αρκετών εξ αυτών. Κατόπιν, συνέχισε την πορεία του προς το Λαύριο και την επομένη πληροφορήθηκε για το σκάνδαλο των Ερμοκοπιδών.[1448]

Στο δε περιεχόμενο της *εἰσαγγελίας* εντοπίζονται και σαράντα δύο ονόματα, τα οποία ο Διοκλείδης υποστηρίζει πως αναγνώρισε. Στην παράγραφο, λοιπόν, 47 συναντά ο ερευνητής και το όνομα του Κριτία, ο οποίος, σύμφωνα με τον Ανδοκίδη, ήταν συγγενής του.[1449] Καθώς, δε, πολλοί εξ αυτών είναι οικείοι του ρήτορα, ο ίδιος επισημαίνει πως ο Διοκλείδης αποκάλυψε, μέσω αυτής της επίθεσης, και προσωπικά του κίνητρα, που τον οδήγησαν στην διαβολή των ατόμων αυτών.[1450] Πάντως, ο Διοκλείδης ομολογεί, αργότερα, πως ψευδομαρτύρησε, ακολουθώντας πιστά τις οδηγίες του Αλκιβιάδη του Φηγούσιου και του Αμίαντου από την Αίγινα. Έτσι, οι Αθηναίοι εκτέλεσαν τον ψευδόμενο άνδρα και απήλλαξαν τους υπόλοιπους από τις εναντίον τους κατηγορίες.[1451]

[1447] Βλ. και Dover (1965) 247-250.

[1448] Βλ. Ανδ. 1.38-39: *ἔφη γὰρ εἶναι μὲν ἀνδράποδόν οἱ ἐπὶ Λαυρείῳ, δεῖν δὲ κομίσασθαι ἀποφοράν. ἀναστὰς δὲ πρῲ ψευσθεὶς τῆς ὥρας βαδίζειν· εἶναι δὲ πανσέληνον. ἐπεὶ δὲ παρὰ τὸ προπύλαιον τοῦ Διονύσου ἦν, ὁρᾶν ἀνθρώπους πολλοὺς ἀπὸ τοῦ ᾠδείου καταβαίνοντας εἰς τὴν ὀρχήστραν· δείσας δὲ αὐτούς, εἰσελθὼν ὑπὸ τὴν σκιὰν καθέζεσθαι μεταξὺ τοῦ κίονος καὶ τῆς στήλης ἐφ' ᾗ ὁ στρατηγός ἐστιν ὁ χαλκοῦς. ὁρᾶν δὲ ἀνθρώπους τὸν μὲν ἀριθμὸν μάλιστα τριακοσίους, ἑστάναι δὲ κύκλῳ ἀνὰ πέντε καὶ δέκα ἄνδρας, τοὺς δὲ ἀνὰ εἴκοσιν· ὁρῶν δὲ αὐτῶν πρὸς τὴν σελήνην τὰ πρόσωπα τῶν πλείστων γιγνώσκειν. καὶ πρῶτον μέν, ὦ ἄνδρες, τοῦθ' ὑπέθετο, δεινότατον πρᾶγμα, οἶμαι, ὅπως ἐν ἐκείνῳ εἴη ὅντινα βούλοιτο Ἀθηναίων φάναι τῶν ἀνδρῶν τούτων εἶναι, ὅντινα δὲ μὴ βούλοιτο, λέγειν ὅτι οὐκ ἦν. ἰδὼν δὲ ταῦτ' ἔφη ἐπὶ Λαύρειον ἰέναι, καὶ τῇ ὑστεραίᾳ ἀκούειν ὅτι οἱ Ἑρμαῖ εἶεν περικεκομμένοι· γνῶναι οὖν εὐθὺς ὅτι τούτων εἴη τῶν ἀνδρῶν τὸ ἔργον.*

[1449] Βλ. Ανδ. 1.47: *΄΄Κριτίας.΄΄ ἀνεψιὸς καὶ οὗτος τοῦ πατρός· αἱ μητέρες ἀδελφαί.*

[1450] Βλ. Ανδ. 1.47: *φέρε δή, καὶ τὰ ὀνόματα ὑμῖν ἀναγνώσομαι τῶν ἀνδρῶν ὧν ἀπέγραψεν, ἵν' εἰδῆτε ὅσους μοι τῶν συγγενῶν ἀπώλλυεν, πρῶτον μὲν τὸν πατέρα, εἶτα δὲ τὸν κηδεστήν, τὸν μὲν συνειδότα ἀποδεικνύς, τοῦ δ' ἐν τῇ οἰκίᾳ φάσκων τὴν σύνοδον γενέσθαι. τῶν δ' ἄλλων ἀκούσεσθε τὰ ὀνόματα.*

[1451] Βλ. Ανδ. 1.65-66: *ἐξελέγχοντες δὲ τὸ πρᾶγμα ἥ τε βουλὴ καὶ οἱ ζητηταί, ἐπειδὴ ἦν ἡ ἐγὼ ἔλεγον καὶ ὡμολογεῖτο πανταχόθεν, τότε δὴ καλοῦσι τὸν Διοκλείδην· καὶ οὐ πολλῶν λόγων ἐδέησεν, ἀλλ' εὐθὺς ὡμολόγει ψεύδεσθαι, καὶ ἐδεῖτο σῴζεσθαι φράσας τοὺς πείσαντας αὐτὸν λέγειν ταῦτα· εἶναι δὲ Ἀλκιβιάδην τὸν Φηγούσιον καὶ Ἀμίαντον τὸν ἐξ Αἰγίνης. καὶ οὗτοι μὲν δείσαντες ᾤχοντο φεύγοντες· ὑμεῖς δὲ ἀκούσαντες ταῦτα Διοκλείδην μὲν τῷ δικαστηρίῳ παραδόντες ἀπεκτείνατε, τοὺς δὲ δεδεμένους καὶ μέλλοντας ἀπολεῖσθαι ἐλύσατε, τοὺς ἐμοὺς συγγενεῖς, δι' ἐμέ, καὶ τοὺς φεύγοντας κατεδέξασθε, αὐτοὶ δὲ λαβόντες τὰ ὅπλα ἀπῆτε, πολλῶν κακῶν καὶ κινδύνων ἀπαλλαγέντες.*

Λεκτέον, εν πρώτοις, ότι, βάσει του παραπάνω αποσπάσματος, του μοναδικού για την πιθανολογούμενη εμπλοκή του Κριτία στο διαβόητο σκάνδαλο, δεν μπορεί να γίνει λόγος για συμμετοχή του γιου τού Καλλαίσχρου στην αποτρόπαια πράξη. Ως εκ τούτου, ο μελετητής, αν επιθυμεί να ασχοληθεί περαιτέρω με την υπόθεση, οφείλει να γνωρίζει εκ των προτέρων ότι ακολουθεί, αφεύκτως, το μονοπάτι της εικασίας. Τούτων δεδομένων, δεν είναι, φυσικά, δυνατόν να αποκλειστεί με βεβαιότητα η πιθανότητα συνενοχής του Κριτία, από την στιγμή που ο ίδιος δεν ήταν, απλώς, *χρηστός*, αλλά ανήκε σε μία από τις πιο εκλεκτές οικογένειες των Αθηνών. Εύλογα υποθέτει κανείς ότι θα ήταν μέλος κλειστών συντηρητικών κύκλων και, συνακόλουθα, πολιτικών *ἑταιρειῶν*, και θα σύχναζε, οπωσδήποτε, σε συμπόσια, η προκληθείσα εκ των οποίων μέθη μπορούσε να οδηγήσει, ενίοτε, σε βέβηλες πράξεις.[1452] Από την άλλη, το σενάριο αυτό από μόνο του δεν δύναται να αποδείξει τίποτα σημαντικό, αφού ο Κριτίας, παρά την μετέπειτα ηγετική του θέση στην τυραννίδα των *Τριάκοντα*, δεν είναι γνωστός για τις ακολασίες του ή τον τρυφηλό βίο που διήγε – ασφαλώς και ζούσε πλουσιοπάροχα, ωστόσο οι πηγές δεν συνηθίζουν να εστιάζουν σε αυτήν την συνιστώσα του χαρακτήρα του. Οι Αθηναίοι, δηλαδή, είχαν περισσότερους λόγους να υποψιάζονται τον Αλκιβιάδη, που ήταν πασίγνωστος για την τάση του να αποτελεί άθυρμα των ηδονικών του παρορμήσεων, αν και, εν τέλει, δεν πρέπει ούτε αυτός να είχε συμμετοχή στο σκάνδαλο του ακρωτηριασμού των Ερμών.[1453] Εξάλλου, κατά το ίδιο διάστημα ο Κριτίας, ο οποίος, σημειωτέον, μάλλον δεν έχει εμπλακεί ακόμα και στην αθηναϊκή πολιτική,[1454] πρέπει να βρίσκεται ακόμα υπό την επιρροή της σωκρατικής φιλοσοφίας και φαίνεται δύσκολο ότι θα αποφάσισε, εξαίφνης, να προβεί σε πράξη, που θα μπορούσε να

[1452] Βλ. και Fredal (2002) 599: «Whatever the intent behind the mutilators, their act was powerful, prophetic, and heavily weighted with symbolic force. The widespread public nature of the desecration assured that it would be seen and felt by the majority of Athenian townspeople, and they responded with unanimous shock and suspicion. As a result of the mutilation, morale deteriorated. Stripped of its leading general and foremost proponent, the expedition quickly lost momentum as the caution of Nicias degenerated into inaction and, ultimately, defeat. The Athenian losses in the Sicilian expedition were, says Thucydides, "total; army, navy, everything was destroyed, and, out of many, only few returned" (7.87)».

[1453] Βλ. Lapini (1995$^{\beta}$) 119: «Nessuno dubita – nonostante l'oscurità del caso – che gli orditori delle losche trame del 415 provenissero da eterie averse ad Alcibiade. Ed ha ragione il Musti (1989, 427) a sospettare che i ripetuti sacrilegi fossero solo la 'punta d'iceberg' di un inestricabile groviglio di rancori e di conflitti d'interesse. Il colpo delle Erme – inflitto da elementi aristocratici – fu ampliato e romanzato con la storia dei misteri onde poter essere ritorto contro Alcibiade anche dai democratici che gli erano nemici. I fini di questi tali (tra cui Androcle e Tessalo) erano molto chiari a Tucidide: 'Quelli che erano più ostili ad Alcibiade, perché impediva che loro stessi avessero saldamente la guida del popolo, e pensavano che se lo avessero scacciato sarebbero diventati i primi della città, accoglievano queste accuse' (6.28.2)».

[1454] Βλ., λόγου χάριν, Németh (1988) 167: «Kritias hat, soviel wir wissen, noch keine politische Rolle gespielt, als er wegen des Hermenfrevels verhaftet woren ist, aber bald ist er durch das Geständnis seines Vetters, des Redners Andokides, freigekommen».

τερματίσει τις πολιτικές του φιλοδοξίες. Ο Αλκιβιάδης, από την άλλη μεριά, παρότι υποστηρίζεται εδώ πως δεν ήταν ένοχος και παρόλο που υπήρξε και αυτός μέλος του σωκρατικού κύκλου, λησμονούσε με μεγάλη ευχέρεια τα σωκρατικά διδάγματα· επομένως, ακόμα και αν δεν είχαν δίκιο οι Αθηναίοι, δεν προξενεί εντύπωση το ότι ο *δῆμος* στράφηκε εναντίον του τέκνου τού Κλεινία.

Επιπροσθέτως, αν το δρώμενο ερμηνευτεί υπό πρίσμα πολιτικό, πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο Κριτίας, αν και *χρηστός*, δεν φαίνεται να είχε κάποιον ιδιαίτερο λόγο να επιτεθεί πισώπλατα στον φίλο του, ακόμα, Αλκιβιάδη, ώστε και να επισυμβεί ματαίωση της επικείμενης Σικελικής εκστρατείας. Πιθανόν, βεβαίως, είναι ότι η ενέργεια συντελέστηκε από *χρηστούς*, οι οποίοι θα προσπάθησαν να διορθώσουν την ανικανότητα του Νικία να αντιταχθεί ρητορικά απέναντι στον Αλκιβιάδη. Εν ολίγοις, οι εχθροί της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και των *πονηρῶν* ίσως δοκίμασαν με ύπουλο τρόπο να παίξουν το τελευταίο τους χαρτί, προκειμένου να αναβληθεί η εκστρατεία. Αν, τώρα, η αναβολή της εκστρατείας σήμαινε ανατροπή της δημοκρατίας, αυτό είναι κάτι που δεν θα προξενούσε, μεν, δυσφορία στους *χρηστούς*, αλλά δεν πρέπει να ήταν αυτή η πρωτεύουσα στόχευσή τους, αν τελικά η μερίδα τους έφερε την ευθύνη για το σκάνδαλο. Τον καιρό αυτόν, οι *χρηστοὶ* έχουν περισσότερους λόγους να φοβούνται για την έκβαση της Σικελικής εκστρατείας και δεν είναι πιθανόν ότι επεδίωξαν εγκατάσταση ολιγαρχίας.[1455] Εντούτοις, ο Θουκυδίδης προσφέρει σημαντική πληροφορία, όταν τονίζει ότι, μόλις ξέσπασε το σκάνδαλο, οι «εσωκομματικοί» αντίπαλοι του Αλκιβιάδη έσπευσαν να εκτοξεύσουν δημόσιες μομφές εναντίον του, προκειμένου να επωφεληθούν από την κατάσταση και να ηγηθούν αυτοί των *πονηρῶν*, σε περίπτωση που ο γιος του Κλεινία καταδικαζόταν.[1456] Επομένως, δεν αποκλείεται η ανίερη πράξη να οργανώθηκε από τον ίδιο τον κύκλο των

[1455] Όπως και να έχει, ορθά ο MacGlew (1999) 1 αναφέρει: «The mutilation of the herms of Athens in the spring of 415 B.C. and the private and illegal celebrations of the Eleusinian Mysteries in the preceding months or years can be read as the first clear signs of an emerging political instability in the Athenian democracy». Εν ολίγοις, και για να συνταιριάξω την ερμηνεία του MacGlew με την δική μου, ακόμα και αν υποτεθεί ότι τα κίνητρα δεν ήταν πολιτικά, οι συνέπειες της βεβήλωσης των Ερμών ήταν, οπωσδήποτε, πολιτικές.

[1456] Βλ. Θουκ. 6.28.1-2: *μηνύεται οὖν ἀπὸ μετοίκων τέ τινων καὶ ἀκολούθων περὶ μὲν τῶν Ἑρμῶν οὐδέν, ἄλλων δὲ ἀγαλμάτων περικοπαί τινες πρότερον ὑπὸ νεωτέρων μετὰ παιδιᾶς καὶ οἴνου γεγενημέναι, καὶ τὰ μυστήρια ἅμα ὡς ποιεῖται ἐν οἰκίαις ἐφ᾽ ὕβρει· ὧν καὶ τὸν Ἀλκιβιάδην ἐπῃτιῶντο. καὶ αὐτὰ ὑπολαμβάνοντες οἱ μάλιστα τῷ Ἀλκιβιάδῃ ἀχθόμενοι ἐμποδὼν ὄντι σφίσι μὴ αὐτοῖς τοῦ δήμου βεβαίως προεστάναι, καὶ νομίσαντες, εἰ αὐτὸν ἐξελάσειαν, πρῶτοι ἂν εἶναι, ἐμεγάλυνον καὶ ἐβόων ὡς ἐπὶ δήμου καταλύσει τά τε μυστικὰ καὶ ἡ τῶν Ἑρμῶν περικοπὴ γένοιτο καὶ οὐδὲν εἴη αὐτῶν ὅτι οὐ μετ᾽ ἐκείνου ἐπράχθη, ἐπιλέγοντες τεκμήρια τὴν ἄλλην αὐτοῦ ἐς τὰ ἐπιτηδεύματα οὐ δημοτικὴν παρανομίαν*.

πονηρῶν, με απώτερο σκοπό να επιτευχθεί η πολιτική εξόντωση του Αλκιβιάδη.[1457] Η πιθανότητα, άλλωστε, αυτή ενισχύεται και από τις παρεχόμενες εκ του Πλουτάρχου πληροφορίες, οι οποίες κάνουν λόγο για κάποιον δημαγωγό Ανδροκλή, ο οποίος προσπαθούσε να εκτοπίσει πολιτικώς τον Αλκιβιάδη.[1458] Όπως και να έχουν τα πράγματα, σε αυτήν την διατριβή υποστηρίζεται ότι δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί επιστημονικά συμμετοχή του Κριτία στα γεγονότα αυτά.

5.5.2 Δύο ψηφίσματα αποδιδόμενα στον Κριτία και μία εντολή εξόντωσης του Αλκιβιάδη

Το πρώτο ψήφισμα που αποδίδεται στον Κριτία μνημονεύεται από τον Λυκούργο στον λόγο του *Κατὰ Λεωκράτους* (1.112–113). Συνοπτικά, η αγόρευση αυτή τοποθετείται ιστορικώς στην περίοδο κατά την οποία οι συνασπισμένοι και με άλλες ελληνικές πόλεις Αθηναίοι ηττώνται στην Χαιρώνεια από τις μακεδονικές δυνάμεις του Φιλίππου Β΄ (338 π.Χ.), γεγονός που, με την σειρά του, ανοίγει τον δρόμο για την ολοκληρωτική υποταγή της νότιας Ελλάδας στο μακεδονικό βασίλειο.

Ειδικότερα, στο κείμενο πραγματοποιείται ανάδρομη αφήγηση μέσω αναφοράς σε σημαίνοντα για την Αθήνα παρελθοντικά τεκταινόμενα και, συνάμα, ο ερευνητής καλείται να θυμηθεί τα σχετικά με τον θάνατο του ολιγαρχικού Φρύνιχου γεγονότα. Επισημαίνεται, κατ' αρχάς, ότι ο Φρύνιχος σφαγιάστηκε κάποια νύχτα από τους θιασώτες των *πονηρῶν*, Απολλόδωρο και Θρασύβουλο – ίδια πληροφορία προσφέρει ο Λυσίας στον *Κατὰ Ἀγοράτου*,[1459] ενώ ο Θουκυδίδης δεν υπεισέρχεται σε ανάλογες λεπτομέρειες[1460] –, οι οποίοι, κατόπιν,

[1457] Αν και δεν φαίνεται πιθανό να έγιναν έτσι τα πράγματα (προτιμάται η πολιτική ερμηνεία εντός της διατριβής αυτής), κανείς δεν μπορεί να αδιαφορήσει για την ερμηνεία του Fredal (2002) 600: «The mutilation of the herms functioned as powerful rhetoric precisely because nonverbal rhetorical action through the performing and visual arts and sculpture, as well as through everyday styles of self-presentation was a well-understood and important genre of persuasive artistry in ancient Athens. What's more, this form of rhetorical activity was available to constituencies within the city who were either not willing, not able, or not permitted to speak in public: women, noncitizens, children, and slaves, along with inarticulate or disabled men. If any of these groups wished to make their presence and their views known among the voting citizen body, they generally had to do so outside the venue of public oratory. But because nonverbal performances and practices do not project well onto texts and typically remain anonymous, rhetorical theorists, then as now, have some difficulty either crediting or accounting for them».

[1458] Βλ. Πλουτ. *Ἀλκιβ*. 19.1-2.

[1459] Βλ. Λυσ. 13.71: *Φρυνίχῳ γάρ, ὦ ἄνδρες δικασταί, κοινῇ Θρασύβουλός τε ὁ Καλυδώνιος καὶ Ἀπολλόδωρος ὁ Μεγαρεὺς ἐπεβούλευσαν· ἐπειδὴ δὲ ἐπετυχέτην αὐτῷ βαδίζοντι, ὁ μὲν Θρασύβουλος τύπτει τὸν Φρύνιχον καὶ καταβάλλει πατάξας, ὁ δὲ Ἀπολλόδωρος οὐχ ἥψατο· ἀλλ' ἐν τούτῳ κραυγὴ γίγνεται καὶ ᾤχοντο φεύγοντες.*

[1460] Βλ. Θουκ. 8.92.2: *ἐπειδὴ δὲ ὁ Φρύνιχος ἥκων ἐκ τῆς ἐς Λακεδαίμονα πρεσβείας πληγεὶς ὑπ' ἀνδρὸς τῶν περιπόλων τινὸς ἐξ ἐπιβουλῆς ἐν τῇ ἀγορᾷ πληθούσῃ καὶ οὐ πολὺ ἀπὸ τοῦ βουλευτηρίου ἀπελθὼν ἀπέθανε παραχρῆμα,*

συνελήφθησαν από τους ομοϊδεάτες του Φρύνιχου και ρίχτηκαν στο δεσμωτήριο. Ο *δῆμος*, όμως, αφού εξέτασε το πράγμα προσεκτικά, διαπίστωσε ότι αδίκως είχαν φυλακιστεί οι δύο άνδρες, αφού ο Φρύνιχος βρέθηκε ένοχος για προδοσία της Αθήνας.[1461] Στο σημείο αυτό έρχεται η συμβολή του *χρηστοῦ* Κριτία, ο οποίος εισηγείται στην αθηναϊκή συνέλευση τα κάτωθι: είναι επιτακτική ανάγκη να διερευνηθεί το ζήτημα εξονυχιστικά και, σε περίπτωση που ο Φρύνιχος καταδικαστεί τελεσίδικα, να εκταφούν τα κόκκαλά του από την Αττική, προκειμένου να μην έχει ενταφιαστεί εντός Αθηνών νεκρός που υπήρξε προδότης του κοινού συμφέροντος.[1462] Στην πραγματικότητα, ο Κριτίας ακολουθεί κατά γράμμα ήδη υπάρχοντα αττικό νόμο σχετικά με την ταφή των προδοτών, στον οποίον μνεία πραγματοποιεί και ο Ξενοφών στα *Ἑλληνικά* του.[1463]

Τα κίνητρα, ασφαλώς, του γιου τού Καλλαίσχρου δεν είναι εύκολο να διαλευκανθούν. Ο μελετητής γιγνώσκει, βεβαίως, ότι ο Φρύνιχος υπήρξε πρωτοστάτης του ολιγαρχικού πραξικοπήματος που έλαβε χώρα στην Αθήνα το 411 π.Χ.,[1464] ενώ, όταν ο Θηραμένης άρχισε να διάκειται ευνοϊκά προς το πολίτευμα των *πεντακισχιλίων*, εξαιτίας του αυταρχισμού των *τετρακοσίων*, ο Φρύνιχος αντιτάχθηκε με σφοδρότητα στο τέκνο του Άγνωνος.[1465] Είναι, κατά συνέπεια, κατάδηλο ότι ο Φρύνιχος δεν ανήκε στους μετριοπαθείς *χρηστούς*, αλλ', αντιθέτως, υποστήριζε ένθερμα την απολυταρχική συνιστώσα της ολιγαρχίας. Τούτου ληφθέντος κατά νου, προξενεί, εν πρώτοις, εντύπωση η μετέπειτα στάση του Κριτία εναντίον του, η οποία, σημειωτέον, θα πρέπει, με βάση τις κειμενικές ενδείξεις, να χρονολογηθεί γύρω στο 410 π.Χ. Προτείνεται εδώ ότι η λύση στο ερμηνευτικό αυτό πρόβλημα πρέπει να αναζητηθεί στον

καὶ ὁ μὲν πατάξας διέφυγεν, ὁ δὲ ξυνεργὸς Ἀργεῖος ἄνθρωπος ληφθεὶς καὶ βασανιζόμενος ὑπὸ τῶν τετρακοσίων οὐδενὸς ὄνομα τοῦ κελεύσαντος εἶπεν οὐδὲ ἄλλο τι ἢ ὅτι εἰδείη πολλοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐς τοῦ περιπολάρχου καὶ ἄλλοσε κατ' οἰκίας ξυνιόντας, τότε δὴ οὐδενὸς γεγενημένου ἀπ' αὐτοῦ νεωτέρου καὶ ὁ Θηραμένης ἤδη θρασύτερον καὶ Ἀριστοκράτης καὶ ὅσοι ἄλλοι τῶν τετρακοσίων αὐτῶν καὶ τῶν ἔξωθεν ἦσαν ὁμογνώμονες ἦσαν ἐπὶ τὰ πράγματα.

[1461] Βλ. Λυκούργ. 1.112-113: *Φρυνίχου γὰρ ἀποσφαγέντος νύκτωρ παρὰ τὴν κρήνην τὴν ἐν τοῖς οἰσύοις ὑπὸ Ἀπολλοδώρου καὶ Θρασυβούλου, καὶ τούτων ληφθέντων καὶ εἰς τὸ δεσμωτήριον ἀποτεθέντων ὑπὸ τῶν τοῦ Φρυνίχου φίλων, αἰσθόμενος ὁ δῆμος τὸ γεγονὸς τούς τε εἰρχθέντας ἐξήγαγε, καὶ βασάνων γενομένων ἀνέκρινε, καὶ ζητῶν τὸ πρᾶγμα εὗρε τὸν μὲν Φρύνιχον προδιδόντα τὴν πόλιν, τοὺς δ' ἀποκτείναντας αὐτὸν ἀδίκως εἰρχθέντας.*

[1462] Βλ. Λυκούργ. 1.113: *καὶ ψηφίζεται ὁ δῆμος Κριτίου εἰπόντος τὸν μὲν νεκρὸν κρίνειν προδοσίας, κἂν δόξῃ προδότης ὢν ἐν τῇ χώρᾳ τεθάφθαι, τά τε ὀστᾶ αὐτοῦ ἀνορύξαι καὶ ἐξορίσαι ἔξω τῆς Ἀττικῆς, ὅπως ἂν μὴ κέηται ἐν τῇ χώρᾳ μηδὲ τὰ ὀστᾶ τοῦ τὴν χώραν καὶ τὴν πόλιν προδιδόντος.*

[1463] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 1.7.22: *τοῦτο δ' εἰ βούλεσθε, κατὰ τόνδε τὸν νόμον κρίνατε, ὅς ἐστιν ἐπὶ τοῖς ἱεροσύλοις καὶ προδόταις, ἐάν τις ἢ τὴν πόλιν προδιδῷ ἢ τὰ ἱερὰ κλέπτῃ, κριθέντα ἐν δικαστηρίῳ, ἂν καταγνωσθῇ, μὴ ταφῆναι ἐν τῇ Ἀττικῇ, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημόσια εἶναι.*

[1464] Βλ. Θουκ. 8.68.3: *παρέσχε δὲ καὶ ὁ Φρύνιχος ἑαυτὸν πάντων διαφερόντως προθυμότατον ἐς τὴν ὀλιγαρχίαν, δεδιὼς τὸν Ἀλκιβιάδην καὶ ἐπιστάμενος εἰδότα αὐτὸν ὅσα ἐν τῇ Σάμῳ πρὸς τὸν Ἀστύοχον ἔπραξε, νομίζων οὐκ ἄν ποτε αὐτὸν κατὰ τὸ εἰκὸς ὑπ' ὀλιγαρχίας κατελθεῖν· πολύ τε πρὸς τὰ δεινά, ἐπειδήπερ ὑπέστη, φερεγγυώτατος ἐφάνη.*

[1465] Βλ. Θουκ. 8.90.1: *οἱ δὲ τῶν τετρακοσίων μάλιστα ἐναντίοι ὄντες τῷ τοιούτῳ εἴδει καὶ προεστῶτες Φρύνιχός τε, ὃς καὶ στρατηγήσας ἐν τῇ Σάμῳ [ποτὲ] τῷ Ἀλκιβιάδῃ τότε διηνέχθη, καὶ Ἀρίσταρχος, ἀνὴρ ἐν τοῖς μάλιστα καὶ ἐκ πλείστου ἐναντίος τῷ δήμῳ, καὶ Πείσανδρος καὶ Ἀντιφῶν καὶ ἄλλοι οἱ δυνατώτατοι* [...]

Θουκυδίδη, ο οποίος περιγράφει λεπτομερώς τις μηχανορραφίες που έστησε εναντίον του Αλκιβιάδη ο Φρύνιχος. Επιπροσθέτως, κατά το υπό εξέταση χρονικό διάστημα η ιδεολογική ταυτότητα του Κριτία δεν είναι απολύτως σαφής: ο μετέπειτα τύραννος δεν έχει ακόμη δείξει με σαφήνεια τις τυραννικές προθέσεις του, ενώ η στενή συναναστροφή του με τον Αλκιβιάδη – συνδετικός κρίκος αυτής της φιλίας[1466] είναι, μεταξύ άλλων, ο Σωκράτης – μπορεί να ερμηνευτεί, δυνητικά, και ως τεκμήριο μερικής αφοσίωσης του Κριτία στην μερίδα των *πονηρῶν* (λόγω της φιλίας του με τον Αλκιβιάδη).[1467] Ασφαλώς, δεν υπάρχουν αποδείξεις για το ότι ο Κριτίας ήταν υπέρ της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, αλλά οι επαφές του με τον Αλκιβιάδη, εξέχοντα ηγέτη των δημοκρατικών, μάλλον χαλιναγωγούν, κάπως, τις απολυταρχικές του παρορμήσεις και τον κρατούν, τον καιρό αυτόν, στο ιδεολογικό επίπεδο της μετριοπαθούς ολιγαρχίας. Με βάση τα προρρηθέντα, ο Κριτίας είχε κάθε λόγο να επιθυμεί να εκδικηθεί τον Φρύνιχο, από την στιγμή που ο δεύτερος επιβουλευόταν τον Αλκιβιάδη,[1468] βάσει των παρατιθέμενων εκ του Θουκυδίδη πληροφοριών.[1469]

Το δεύτερο ψήφισμα που αποδίδεται στον Κριτία – λογική απόρροια, μάλλον, και της τότε καλής του σχέσης με τον γιο του Κλεινία[1470] – μνημονεύεται από τον Πλούταρχο, ο οποίος επισημαίνει ότι ο γιος του Καλλαίσχρου πρότεινε στην Εκκλησία του Δήμου να επανέλθει ο Αλκιβιάδης από την εξορία.[1471] Το δρώμενο έλαβε χώρα γύρω στο 407 π.Χ., ενώ στην θριαμβευτική επιστροφή του Αλκιβιάδη στην Αθήνα[1472] αναφέρονται τόσο ο Ξενοφών,[1473] όσο

[1466] Εν γένει, για την σχέση των δύο ανδρών βλ. και Lapini (1995^{α}) 1-14 και Lapini (1995^{β}) 111-130.

[1467] Ο Avery (1963) 166 σχολιάζει: «During the first oligarchy he remained a democrat, perhaps not so much out of conviction as out of lack of a suitable opportunity to change. In either case, he did not participate in the oligarchy, but kept faithful to Alcibiades. With the fall of the Four Hundred, he came into his own as Alcibiades' representative in Athens».

[1468] Άρα, δεν έχει άδικο ο Θηραμένης, όταν στα *Ἑλληνικὰ* του Ξενοφώντα, έχοντας δεχτεί και την μομφή του *κοθόρνου* από τον Κριτία, κατηγορεί, με την σειρά του, τον αρχιτύραννο των *Τριάκοντα* για αλλαγή πολιτικού στρατοπέδου.

[1469] Βλ. Θουκ. 8.50.1-8.51.3.

[1470] Ο Avery (1963) 165, μάλιστα, φρονεί πως ο Κριτίας δρα το διάστημα αυτό ως πολιτικός πράκτορας του Αλκιβιάδη: «On the fall of the Four Hundred Critias appears to have been Alcibiades' agent in Athens, proposing to the assembly (the Five Thousand) the latter's recall and gaining revenge for Alcibiades by engineering what appears to have been a rigged trial against Phrynichus. This position of influence among the Five Thousand and alliance with Theramenes and Aristocrates, the main movers (Thuc. 8. 89. 2) in the defeat of the radical oligarchs and the fall of the Four Hundred, is incompatible with any radical allegiance during the oligarchy itself». Δεν φαίνεται αλλόκοτη μια τέτοια αντίληψη, αφού ο Αλκιβιάδης καθιερώθηκε νωρίτερα από τον Κριτία στην αθηναϊκή πολιτική κονίστρα. Την φιλία ανάμεσα στους δύο άνδρες προβάλλει και ο Jordović (2008) 33-34.

[1471] Βλ. Πλουτ. *Ἀλκιβ*. 33.1: *τὸ μὲν οὖν ψήφισμα τῆς καθόδου πρότερον ἐκεκύρωτο, Κριτίου τοῦ Καλλαίσχρου γράψαντος, ὡς αὐτὸς ἐν ταῖς ἐλεγείαις πεποίηκεν, ὑπομιμνήσκων τὸν Ἀλκιβιάδην τῆς χάριτος ἐν τούτοις· γνώμη δ' ἥ σε κατήγαγ',/ ἐγὼ ταύτην ἐν ἅπασιν/ εἶπον, καὶ γράψας τοὖργον/ ἔδρασα τόδε./ σφραγὶς δ' ἡμετέρης/ γλώττης ἐπὶ τοῖσδεσι/ κεῖται*.

[1472] Βλ. και Μπαντές (2021) 25-26.

και ο Πλούταρχος.[1474] Η ενέργεια αυτή του Κριτία – αποδεικτική, ενδεχομένως, και της μη συμμετοχής του στην ολιγαρχία του 411 π.Χ.,[1475] ειδικά αν συνδυαστεί και με την προηγουμένως αναλυθείσα καταδίκη του Φρύνιχου – επιβεβαιώνει, μάλλον, ότι εξαιτίας και της συναισθηματικής πρόσδεσης[1476] του ανδρός στον Αλκιβιάδη,[1477] ο μετέπειτα τύραννος δεν έχει, ακόμα, στραφεί ιδεολογικώς προς την τυραννίδα, την άκρως εξοντωτική κάθε ατομικής πρωτοβουλίας και ελευθερίας.

Ως προς την συμμετοχή ή μη του Κριτία στους *τετρακοσίους*, ας προστεθεί εδώ ότι ο γιος του Καλλαίσχρου, μετά την πτώση του ολιγαρχικού πολιτεύματος, δεν εξορίζεται, ούτε παραπέμπεται σε δίκη·[1478] αντιθέτως, κινεί τις διαδικασίες για δίωξη του Φρύνιχου και

[1473] Βλ. Ξενοφ. *Έλλην*. 1.4.8-21.

[1474] Βλ. Πλουτ. *Ἀλκιβ*. 32.1-5. Βλ. και Gygax (2006) 481-500.

[1475] Βέβαια, η πληροφορία που διαβάζει ο ερευνητής στον λόγο του Δημοσθένη *Κατὰ Θεοκρίνου* έρχεται σε αντίθεση με αυτό που υποστηρίζεται στην διατριβή αυτήν. Βλ. σχετικά Δημ. 58.66-67: *ἡμεῖς δὲ διὰ τοῦτον τὸν θεοῖς ἐχθρὸν ἀπεστερήμεθα ταύτης τῆς πόλεως ὑπὲρ ἧς Ἀριστοκράτης ὁ Σκελίου, θεῖος ὢν Ἐπιχάρους τοῦ πάππου τοῦ ἐμοῦ, οὗ ἔχει ἀδελφὸς οὑτοσὶ τοὔνομα, πολλὰ καὶ καλὰ διαπραξάμενος ἔργα πολεμούσης τῆς πόλεως Λακεδαιμονίοις, κατασκάψας τὴν Ἠετιώνειαν, εἰς ἣν Λακεδαιμονίους ἔμελλον οἱ περὶ Κριτίαν ὑποδέχεσθαι, καθεῖλε μὲν τὸ ἐπιτείχισμα, κατήγαγε δὲ τὸν δῆμον κινδυνεύων αὐτὸς οὐ τοιούτους κινδύνους, ἀλλ' ἐν οἷς καὶ παθεῖν τι καλόν ἐστιν, ἔπαυσε δὲ τοὺς ἐπιβουλεύοντας ὑμῖν*. Ως σχόλιο μπορεί εδώ να ειπωθεί το εξής: αν, πράγματι, ο Κριτίας είχε συμμετοχή, έστω και δευτερευούσης σημασίας, στο ολιγαρχικό πολίτευμα των *τετρακοσίων* το 411 π.Χ., αυτό σημαίνει ότι ο Θουκυδίδης παρέλειψε να αναφερθεί στο όνομά του, είτε από συμπάθεια στον Κριτία, είτε επειδή θεωρούσε ότι ο τότε ρόλος του στην εξέλιξη των πολιτικών δρωμένων δεν ήταν μείζων. Βλ. και Avery (1963) 165: «Critias could not have been one of the oligarchs who supported the construction of the fort at Eetioneia and still have remained in Athens as an influential member of the Five Thousand. The radical oligarchs who were identified with the Eetioneia project either fled Athens (Thuc. 8. 90. 1, and 98) or were brought to trial (Thuc. 8. 68. 2 and [Plut.] *Life of Antiphon* 833D – 34B). Critias neither fled nor stood trial. To the contrary, he seems to have played an important role in the settlement which followed the fall of the Four Hundred. He proposed both the return of Alcibiades and the posthumous trial for treason of Phrynichus, Alcibiades' archenemy (Lycurg. *Against Leocrates* 113)». Βλ. και συμπληρωματικό επιχείρημα στον Avery (1963) 166: «First, Alcibiades himself, once he had come into power at Samos, denounced the Four Hundred, but supported the Five Thousand (Thuc. 8. 86. 6). It is improbable that Critias, devoted to Alcibiades and proud of it, would have been one of the Four Hundred now so absolutely divided from Alcibiades». Βλ. και Németh (1988) 169: «Der Redner erwähnt Kritias nur beiläufig, er berichtet über die Tapferkeit seines Verwandten und nicht über die Einzelheiten der Eetioneia-Affäre. Die Zuverlässigkeit des Berichtes ist umstritten. Einige Gelehrte schließen aus dieser Stelle auf die Zugehörigkeit des Kritias zu den Vierhundert, leugnen aber seine Beteiligung an dem Eetioneiakonflikt. Andere Gelehrte wollen auch diesen Schluß auf die Zugehörigkeit zu den Vierhundert nicht gelten lassen».

[1476] Βλ. Vanotti (1997) 61-92, που υποστηρίζει ότι οι δύο *χρηστοὶ* άνδρες ήταν φίλοι μεταξύ τους.

[1477] Ο Ηφαιστίων Αλεξανδρεύς στο έργο του *Ἐγχειρίδιον περὶ Μέτρων καὶ Ποιημάτων* (2.3) διασώζει ελεγεία του Κριτία αφιερωμένη στον Αλκιβιάδη: *καὶ νῦν Κλεινίου υἱὸν Ἀθηναῖον στεφανώσω/ Ἀλκιβιάδην νέοισιν ὑμνήσας τρόποις·/ οὐ γάρ πως ἦν τοὔνομ' ἐφαρμόζειν ἐλεγείῳ·/ νῦν δ' ἐν ἰαμβείῳ κείσεται οὐκ ἀμέτρως*. Για σχολιασμό βλ. Σκουτερόπουλος (1991) 502.

[1478] Για εμπεριστατωμένη ανάλυση βλ. Jordović (2008) 34: «The most puzzling about Critias' biography, however, is his political transformation from an apolitical aristocrat uninterested in public life into the unscrupulous leader of the most infamous regime in the history of Athens. On the one hand, it is unlikely that a philolacon and a bitter opponent of the rule of the demos such as Critias would have embarked upon a political career in Athens with a democratic regime still in place, in contrast to his friend Alcibiades. What is surprising on the other hand is that he remained outside politics even when the domestic scene began to grow ever more unstable. He was not involved in the mutilation of the herms and the mockery of the Eleusinian mysteries. It is possible that he was a member of the

επιστροφή του Αλκιβιάδη. Αν τα κατόρθωσε όλα αυτά ο Κριτίας, έχοντας, προηγουμένως, συμμετάσχει στους ακραίους ολιγαρχικούς, οι οποίοι ήταν έτοιμοι να παραδώσουν την Αθήνα στην Σπάρτη, τότε οι σύγχρονοι ερευνητές έχουμε παντελώς ξεγελαστεί και θα πρέπει να τοποθετήσουμε τον μετέπειτα τύραννο σε υψηλότερη αξιολογικώς πολιτική θέση από τον Αλκιβιάδη, τον μάστορα των διαπλοκών και ικανότατο να βλάπτει τους άλλους και να δέχεται, συνάμα, την συγχώρεσή τους. Πιθανότερο είναι, όμως, βάσει και των κειμενικών ενδείξεων, ότι ο Κριτίας είτε δεν συμμετείχε καθόλου στους *τετρακοσίους*, είτε, αν συνέδρασε μαζί τους, είχε ρόλο ελάσσονα[1479] και ενεργούσε καθαρά παρασκηνιακά, κάτι που, συνακόλουθα, τού επέτρεψε να καταδικάσει δημοσίως τον εξέχοντα εκπρόσωπο των ριζοσπαστικών *χρηστῶν*, Φρύνιχο.[1480]

Εναλλακτικά, και επιστρέφοντας στο ψήφισμα του Κριτία, που αιτείται τον επαναπατρισμό του Αλκιβιάδη, μπορεί να υποστηριχθεί εδώ, εν είδει δεύτερης ερμηνείας, ότι ο Κριτίας, σχεδιάζοντας, κάποια στιγμή, να ανατρέψει το δημοκρατικό πολίτευμα των Αθηνών, επιθυμεί, μέσω των ευνοϊκών για τον Αλκιβιάδη δράσεών του, να εξασφαλίσει αν όχι την συνεργασία του αρχηγού των *πονηρῶν*, τουλάχιστον την ανοχή του στα εγκλήματα που σκοπεύει να διαπράξει. Από αυτήν την άποψη, ο Κριτίας δρα με αξιοσημείωτη πολιτική προβλεπτικότητα, ενώ η ερμηνεία αυτή υποσημαίνει εκ των προτέρων ειλημμένη απόφαση για μελλοντική εγκαθίδρυση τυραννίδας, η οποία καθυστερείται, μέχρι να θεωρήσει ο γιος του Καλλαίσχρου ότι είναι η δέουσα στιγμή. Αυτό, με την σειρά του, δηλοί ότι ο Κριτίας δεν θα θέλησε να πρωταγωνιστήσει στους *τετρακοσίους*,[1481] επειδή θα διείδε ότι οι πολιτικές συνθήκες δεν ευνοούσαν, ακόμα, την ολοκληρωτική πάταξη των *πονηρῶν* ηγετών και του *δήμου*.

Four Hundred, a short-lived regime which overthrew democracy in 411 BC, but his role must have been insignificant since he stayed in Athens after its downfall, obviously not fearing retribution».

[1479] Για ελάσσονα ρόλο του Κριτία στους *τετρακοσίους* κάνει λόγο και ο Usher (1968) 129: «That his character was forthright and direct rather than subtle and scheming is suggested by the violence with which later writers condemn him, and may well account for the minor part which he played in the earlier oligarchic revolution of 411 B.C., for the success of which, in an Athens still free, patient and clandestine planning was essential».

[1480] Βλ. και Centanni (1997) 214, η οποία σχολιάζει: «Il ruolo attivo di Crizia nella restaurata democrazia, dopo l' abbattimento del regime oligarchico del 411, ha fatto ipotizzare che egli non fosse totalmente coinvolto – come certamente era stato il padre Calleschro – nel regime dei Quattrocento. Se è vero che in un secondo momento, stando a Senofonte, il demos votò un decreto di esilio contro Crizia, almeno in una prima fase il misurato equilibrio del nuovo governo [la μέτρια ξύνκρασις (*μετρία ξύγκρασις* είναι το ορθό· σημείωση δική μου), come dice Tucidide] consentì a Crizia e ad altri come lui, che forse già eranto stati collaboratori con il passato regime, di avere un ruolo attivo nella ricostruzione dell'assetto politico della città». Ας λεχθεί, πάντως, εδώ ότι δεν είναι καθόλου σαφές αν η εξορία του Κριτία από τους δημοκρατικούς γύρω στο 407 π.Χ. συνδέεται με ενδεχόμενη συμμετοχή του στους *τετρακοσίους*. Η δε συμμετοχή του Καλλαίσχρου στην ολιγαρχία του 411 π.Χ. δεν αποδεικνύει τίποτα και για αντίστοιχη εμπλοκή του γιου του.

[1481] Βλ. και Wilamowitz-Moellendorff (1959) 88. Βλ., αντιθέτως, Adeleye (1974) 1-9, που επιχειρηματολογεί αναλυτικά υπέρ της ανάμειξης του Κριτία στα πολιτικά δρώμενα που αφορούσαν τους *τετρακοσίους*.

Αν τα προεκτεθέντα ενέχουν κάποιο σπέρμα ερευνητικής εγκυρότητας, τότε η βούληση του Κριτία, κατά την περίοδο της παντοδυναμίας των *Τριάκοντα*, να σκοτώσει τον Αλκιβιάδη δεν δημιουργεί επιστημονική αντίφαση. Ο Πλούταρχος, εξάλλου, τονίζει ότι οι Αθηναίοι, υφιστάμενοι με πίκρα τις βιαιότητες του Κριτία και των συν αυτώ, άρχισαν να αναπολούν τον Αλκιβιάδη, αισθανόμενοι και τύψεις που τον εξανάγκασαν σε εξορία για δεύτερη φορά, δίχως, μάλιστα, δική του υπαιτιότητα.[1482] Διαβλέποντας, λοιπόν, ο Κριτίας ότι το ολιγαρχικό πολίτευμα δεν μπορούσε να στερεωθεί ως έπρεπε, όσο οι θιασώτες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας ευελπιστούσαν σε δυναμική επάνοδο του Αλκιβιάδη, περιοριστική και των αυθαιρεσιών των *Τριάκοντα*, αποφάσισε να προτείνει στον Λύσανδρο θανάτωση του ηγέτη της μερίδας των *πονηρῶν*, προκειμένου να μην υπάρξει κίνδυνος ανατροπής της ολιγαρχίας.[1483] Ο ίδιος άνθρωπος που αποφασίζει να βγάλει από την μέση τον φίλο του, Θηραμένη, μόλις τον εκλαμβάνει ως απειλή για την μακροημέρευση της τυραννίδας, δεν διστάζει να κινήσει τα νήματα και για την θανάτωση του φίλου του, Αλκιβιάδη, όταν διαπιστώνει ότι, όσο ο γιος του

[1482] Βλ. Πλουτ. *Ἀλκιβ*. 38.1-3: *Ἀθηναῖοι δὲ χαλεπῶς μὲν ἔφερον καὶ τῆς ἡγεμονίας ἀποστερηθέντες· ἐπεὶ δὲ καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἀφελόμενος αὐτῶν ὁ Λύσανδρος ἀνδράσι τριάκοντα παρέδωκε τὴν πόλιν, οἷς οὐκ ἐχρήσαντο σώζεσθαι δυνάμενοι λογισμοῖς, ἀπολωλότων ἤδη τῶν πραγμάτων, συνίεσαν, ὀλοφυρόμενοι καὶ διεξιόντες τὰς ἁμαρτίας αὑτῶν καὶ ἀγνοίας, ὧν μεγίστην ἐποιοῦντο τὴν δευτέραν πρὸς Ἀλκιβιάδην ὀργήν. ἀπερρίφη γὰρ οὐδὲν ἀδικῶν αὐτός, ἀλλ' ὑπηρέτῃ χαλεπήναντες ὀλίγας ἀποβαλόντι ναῦς αἰσχρῶς, αἴσχιον αὐτοὶ τὸν κράτιστον καὶ πολεμικώτατον ἀφείλοντο τῆς πόλεως στρατηγόν. ἔτι δ' οὖν ὅμως ἐκ τῶν παρόντων ἀνέφερέ τις ἐλπὶς ἀμυδρὰ μὴ παντάπασιν ἔρρειν τὰ πράγματα τῶν Ἀθηναίων Ἀλκιβιάδου περιόντος· οὔτε γὰρ πρότερον ἠγάπησε φεύγων ἀπραγμόνως ζῆν καὶ μεθ' ἡσυχίας, οὔτε νῦν, εἰ τὰ καθ' ἑαυτὸν ἱκανῶς ἔχει, περιόψεται Λακεδαιμονίους ὑβρίζοντας καὶ τοὺς τριάκοντα παροινοῦντας. ταῦτα δ' οὐκ ἦν ἄλογον οὕτως ὀνειροπολεῖν τοὺς πολλούς, ὁπότε καὶ τοῖς τριάκοντα φροντίζειν ἐπῄει καὶ διαπυνθάνεσθαι καὶ λόγον ἔχειν πλεῖστον ὧν ἐκεῖνος ἔπραττε καὶ διενοεῖτο*.

[1483] Βλ. Πλουτ. *Ἀλκιβ*. 38.3-4: *τέλος δὲ Κριτίας ἐδίδασκε Λύσανδρον ὡς Ἀθηναίων οὐκ ἔστι δημοκρατουμένων ἀσφαλῶς ἄρχειν Λακεδαιμονίοις τῆς Ἑλλάδος· Ἀθηναίους δέ, κἂν πράῳ πάνυ καὶ καλῶς πρὸς ὀλιγαρχίαν ἔχωσιν, οὐκ ἐάσει ζῶν Ἀλκιβιάδης ἀτρεμεῖν ἐπὶ τῶν καθεστώτων. οὐ μὴν ἐπείσθη γε πρότερον τούτοις ὁ Λύσανδρος ἢ παρὰ τῶν οἴκοι τελῶν σκυτάλην ἐλθεῖν κελεύουσαν ἐκ ποδῶν ποιήσασθαι τὸν Ἀλκιβιάδην, εἴτε κἀκείνων φοβηθέντων τὴν ὀξύτητα καὶ μεγαλοπραγμοσύνην τοῦ ἀνδρός, εἴτε τῷ Ἄγιδι χαριζομένων*. Πβ. και Nep. Alc. 10.1: *Hoc cum moliretur peteretque a Pharnabazo, ut ad regem mitteretur, eodem tempore Critias ceterique tyranni Atheniensium certos homines ad Lysandrum in Asiam miserant, qui eum certiorem facerent, nisi Alcibiadem sustulisset, nihil earum rerum fore ratum, quas ipse Athenis constituisset· quare, si suas res gestas manere vellet, illum persequeretur*. Για ερμηνεία βλ. Pownall (2008[α]) 346-347: «Furthermore, the relationship between Critias and Alcibiades, while perhaps at one point cordial (Critias proposed the recall of Alcibiades from exile), appears to have soured, for Critias satirically reminds his former friend of this political favour in another ode which contains a self-conscious allusion to Theognis' "seal of the tongue," a poem which explicitly warns against mingling with lower social classes at aristocratic symposia. Plutarch preserves a tradition that Critias negotiated (unsuccessfully) with Lysander to have Alcibiades destroyed (*Alc*. 38.5; cf. Nepos, *Alc*. 10.1) on the grounds that he would continue to agitate against the oligarchy in Athens. Whether or not this allegation is strictly true, it at least suggests that it was generally known that Critias disapproved of Alcibiades' willingness to manipulate the democracy for his own ends». Δεν μπορεί, φυσικά, να ειπωθεί με βεβαιότητα ότι ο Αλκιβιάδης επιθυμούσε να ανατρέψει την δημοκρατία, αφού ο γιος του Κλεινία ήταν φανατικά υπέρ της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Παράλληλα, ας επισημανθεί εδώ ότι οι συνθήκες θανάτου του αρχηγού των *πονηρῶν* δεν είναι γνωστές και δεν μπορεί να εξακριβωθεί αν η κίνηση του Κριτία είχε έμπρακτο αποτέλεσμα ή όχι. Επομένως, αυτό που έχει σημασία είναι η ενέργεια του Κριτία (που δεικνύει εναντίωση στον Αλκιβιάδη) και όχι τα αποτελέσματα αυτής. Γενικότερα, για την σχέση των δύο ανδρών βλ. Bultrighini (1999[β]) 57-92.

Κλεινία ζει, οι αξιώσεις και ελπίδες των δημοκρατικών για επανάσταση δεν σβήνουν.[1484] Κατ' αυτόν τον τρόπο, η όποια φαινομενική αντίφαση επιλύεται φυσιολογικά και, δη, με την συνδρομή και της ψυχολογίας, από την στιγμή που ο Κριτίας είναι άνθρωπος που σύρεται αποκλειστικά από το – με πλατωνικούς όρους – *ἐπιθυμητικόν* του: οι μεγάλες φιλίες μετατρέπονται σε ορκισμένες εχθρότητες, όταν η μία, έστω, από τις δύο πλευρές είναι αποφασισμένη να τοποθετήσει το πολιτικό συμφέρον πάνω από τους ανθρώπινους δεσμούς,[1485] προωθητικούς, διαχρονικά, και της κοινωνικής συνοχής. Στην περίπτωση, δε, που αναλύεται εδώ αμφότερες οι πλευρές διακατέχονται από έμφυτη πολιτική φιλοδοξία, πράγμα που δηλοί ότι ο Αλκιβιάδης, φανατικός της ακραίας δημοκρατίας, δεν θα δίσταζε να στραφεί και αυτός εναντίον του Κριτία, όταν θεωρούσε την στιγμή κατάλληλη.

5.5.3 Ο Κριτίας εξόριστος στην Θεσσαλία

Ο ηγέτης των *χρηστῶν*, Κριτίας, εξορίζεται γύρω στο 407 π.Χ.,[1486] όταν και την ίδια περίοδο ο Αλκιβιάδης, μετά από εναντίον του ξέσπασμα της λαϊκής οργής, αποσύρεται στο ιδιωτικό του φρούριο.[1487] Τα δρώμενα εκτυλίχθηκαν ως εξής: ο γιος του Κλεινία και αρχηγός της μερίδας των *πονηρῶν*, όταν ενημερώθηκε για τον περιτειχισμό της Φώκαιας από τον Θρασύβουλο, έσπευσε να τον συναντήσει, ορίζοντας ως αντικαταστάτη του και διοικητή του στόλου τον Αντίοχο. Αυτή η κίνηση απεδείχθη εσφαλμένη, αφού ο Αντίοχος, λαμβάνοντας ατομική πρωτοβουλία και

[1484] Βλ. και Avery (1963) 167: «When Theramenes would not go far enough, Critias did not have any scruples about doing away with him, just as he also had no scruples about urging Alcibiades' death».

[1485] Άλλωστε, ο Κλεόκριτος, μετά την ήττα των *Τριάκοντα* στην Μουνιχία και τον θάνατο του Κριτία, αναφέρει ότι η ειδεχθής τυραννίδα κατόρθωσε μέσα σε οκτώ μήνες να σκοτώσει όσους Αθηναίους σκότωσαν οι Σπαρτιάτες μέσα σε δέκα χρόνια πολέμου. Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.4.21: *πρὸς θεῶν πατρῴων καὶ μητρῴων καὶ συγγενείας καὶ κηδεστίας καὶ ἑταιρίας, πάντων γὰρ τούτων πολλοὶ κοινωνοῦμεν ἀλλήλοις, αἰδούμενοι καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους παύσασθε ἁμαρτάνοντες εἰς τὴν πατρίδα, καὶ μὴ πείθεσθε τοῖς ἀνοσιωτάτοις τριάκοντα, οἳ ἰδίων κερδέων ἕνεκα ὀλίγου δεῖν πλείους ἀπεκτόνασιν Ἀθηναίων ἐν ὀκτὼ μησὶν ἢ πάντες Πελοποννήσιοι δέκα ἔτη πολεμοῦντες*. Ο δε Αριστοτέλης αναφέρει ότι οι *Τριάκοντα* σκότωσαν χιλίους πεντακοσίους ανθρώπους. Βλ. Αριστ. *Ἀθ. Πολ*. 35.4: *ἐπεὶ δὲ τὴν πόλιν ἐγκρατέστερον ἔσχον, οὐδενὸς ἀπείχοντο τῶν πολιτῶν, ἀλλ' ἀπέκτειναν τοὺς καὶ ταῖς οὐσίαις καὶ τῷ γένει καὶ τοῖς ἀξιώμασιν προέχοντας, ὑπεξαιρούμενοί τε τὸν φόβον καὶ βουλόμενοι τὰς οὐσίας διαρπάζειν. καὶ χρόνου διαπεσόντος βραχέος, οὐκ ἐλάττους ἀνῃρήκεσαν ἢ χιλίους πεντακοσίους*. Μέσα σε τέτοιο κλίμα ωμών δολοφονιών, ο Θηραμένης και ο Αλκιβιάδης – εχθρικά διακείμενοι προς την τυραννίδα – ήταν αδύνατον να γλιτώσουν από τα σαγόνια του Κριτία.

[1486] Για την εξορία του Κριτία, με απόπειρα χρονολόγησης αυτής και συναφείς ερμηνευτικές προσεγγίσεις, βλ. Németh (2006) 34-35.

[1487] Βλ. και Adeleye (1974) 5, που δεν εντοπίζει σύνδεση μεταξύ των δύο εξοριών: «Finally, when Critias was exiled and Alcibiades had to withdraw into exile, the former went to Thessaly, while the latter retired to his castle on the Hellespont. The evidence, therefore, by no means suggests that Critias followed in the footsteps of Alcibiades. Rather, the evidence suggests that they were two independent men, each with his own interests».

παρακούοντας, ουσιαστικά, τον Αλκιβιάδη, επιτέθηκε στον Λύσανδρο και ηττήθηκε, κάτι που, μεταξύ άλλων, κόστισε στις αθηναϊκές δυνάμεις και δεκαπέντε τριήρεις. Οι Αθηναίοι, κατόπιν, οργίστηκαν και θεώρησαν κύριο υπαίτιο τον Αλκιβιάδη· η μεγαλειώδης επιστροφή του Αλκιβιάδη στην Αθήνα δεν έμελλε να διαρκέσει πολύ και σύντομα μετατράπηκε σε νέα, εθελούσια αυτήν την φορά, εξορία του ανδρός.[1488]

Η κειμενική παράδοση δεν ευνόησε τόσο τον Κριτία αναφορικά με το ζήτημα της εξορίας του. Είναι γνωστό από τον Αριστοτέλη ότι ο γιος του Καλλαίσχρου ενεπλάκη σε δικαστική διαμάχη με τον *πονηρὸν* Κλεοφώντα, δρώμενο που θα πρέπει να έλαβε χώρα λίγο πριν την εκτέλεση του ηγέτη των δημοκρατικών από τους ολιγαρχικούς το 405 π.Χ. Ο Ξενοφώντας αναφέρει ότι ο Κλεοφών πέθανε κατά την διάρκεια μιας μικροεπανάστασης,[1489] κάτι που επιβεβαιώνεται, μεν, από τον Λυσία στους λόγους του *Κατὰ Νικομάχου* και *Κατὰ Ἀγοράτου*, αλλά συγκεκριμενοποιείται με την προσθήκη επιπλέον πληροφοριών. Διαβάζει, λοιπόν, ο ερευνητής ότι ο Σάτυρος από την Κηφισιά (ο ίδιος Σάτυρος που αρπάζει αργότερα τον Θηραμένη από τον βωμό με την βία), μέλος των *χρηστῶν*, εκκινεί δίκη εναντίον του Κλεοφώντα με την αιτιολογία ότι ο πολιτικός αυτός δεν ανταποκρίθηκε ως όφειλε σε στρατιωτική του υποχρέωση, αφού, αντί να παρουσιαστεί στο στρατόπεδο σε συγκεκριμένη ημέρα και ώρα, προτίμησε να παραμείνει στο σπίτι του για να ξεκουραστεί. Στην πραγματικότητα, εντούτοις, ο αρχηγός της ριζοσπαστικής δημοκρατικής μερίδας σύρθηκε στο δικαστήριο, διότι δεν συμφωνούσε με το γκρέμισμα των τειχών και ετίθετο υπέρ της συνέχισης του πολέμου, παρόλο που οι Αθηναίοι είχαν ηττηθεί κατά κράτος στους Αιγός ποταμούς. Εν ολίγοις, οι *χρηστοὶ* επιχειρούν και καταφέρνουν να σκοτώσουν τον πολιτικό αυτόν, επειδή αποτελούσε βασικότατο εμπόδιο στην εγκαθίδρυση ολιγαρχίας εντός των Αθηνών. Επειδή, πάντως, οι *χρηστοὶ* φοβήθηκαν ότι το επιχείρημα του Σάτυρου δεν θα ήταν επαρκές προς εξασφάλιση της καταδίκης του Κλεοφώντα, δωροδόκησαν κάποιον Νικόμαχο, ο οποίος και παρουσίασε νόμο, σύμφωνα με τον οποίον όφειλε να συνδικάσει και η αποτελούμενη από *χρηστοὺς* Βουλή.[1490] Με αυτές τις

[1488] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 1.5.10-18.

[1489] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 1.7.35: *καὶ οὐ πολλῷ χρόνῳ ὕστερον μετέμελε τοῖς Ἀθηναίοις, καὶ ἐψηφίσαντο, οἵτινες τὸν δῆμον ἐξηπάτησαν, προβολὰς αὐτῶν εἶναι, καὶ ἐγγυητὰς καταστῆσαι, ἕως ἂν κριθῶσιν, εἶναι δὲ καὶ Καλλίξενον τούτων. προυβλήθησαν δὲ καὶ ἄλλοι τέτταρες, καὶ ἐδέθησαν ὑπὸ τῶν ἐγγυησαμένων, ὕστερον δὲ στάσεώς τινος γενομένης, ἐν ᾗ Κλεοφῶν ἀπέθανεν, ἀπέδρασαν οὗτοι, πρὶν κριθῆναι· Καλλίξενος δὲ κατελθὼν ὅτε καὶ οἱ ἐκ Πειραιῶς εἰς τὸ ἄστυ, μισούμενος ὑπὸ πάντων λιμῷ ἀπέθανεν*.

[1490] Βλ. Λυσ. 30.10-12: *ἐπειδὴ γὰρ ἀπολομένων τῶν νεῶν ἡ μετάστασις ἐπράττετο, Κλεοφῶν τὴν βουλὴν ἐλοιδόρει, φάσκων συνεστάναι καὶ οὐ τὰ βέλτιστα βουλεύειν τῇ πόλει. Σάτυρος δ' ὁ Κηφισιεὺς βουλεύων ἔπεισε τὴν βουλὴν δήσαντας αὐτὸν παραδοῦναι δικαστηρίῳ. οἱ δὲ βουλόμενοι αὐτὸν ἀπολέσαι, δεδιότες μὴ οὐκ ἀποκτείνωσιν ἐν τῷ δικαστηρίῳ, πείθουσι Νικόμαχον νόμον ἀποδεῖξαι ὡς χρὴ καὶ τὴν βουλὴν συνδικάζειν. καὶ ὁ πάντων οὗτος*

ευφυείς πολιτικές μεθοδεύσεις, οι αριστοκράτες εξόντωσαν τον πολεμοκάπηλο ηγέτη των *πονηρῶν*, προετοιμάζοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, τον δρόμο για την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η διένεξη αυτή μεταξύ των δύο πολιτικών μερίδων αποδεικνύει ότι οι *χρηστοί*, όταν δρούσαν υπό πιεστικές συνθήκες, ήταν εξίσου ικανοί με τους *πονηροὺς* στην ρητορική και μπορούσαν να ξεστομίσουν και αυτοί ανεκδιήγητα ψέματα ή και να εμφανίσουν κάτι ασήμαντο ως αξιόμεμπτο, προκειμένου να προωθήσουν τις πολιτικές τους επιδιώξεις.

Η πληροφορία, λοιπόν, που διασώζει ο Αριστοτέλης πρέπει, λογικά, να σχετίζεται με την παραπάνω δίκη. Συγκεκριμένα, ο Κλεοφών χρησιμοποιεί στίχους από τον Σόλωνα, για να αποδείξει ότι η οικογένεια του Κριτία ήταν παλαιόθεν ακόλαστη·[1491] αυτό, με την σειρά του, δηλοί ότι, μάλλον, είχε προηγηθεί προσβλητική αναφορά του Κριτία στην καταγωγή του αρχηγού των *πονηρῶν*. Η ερμηνεία είναι εύλογη, αφού ο Κλεοφών γινόταν συχνά δέκτης παρόμοιων μομφών.[1492] Είναι, δε, λογικό να υποθέσει κανείς ότι ο γιος του Καλλαίσχρου θα πρωτοστάτησε, εν γένει, στην δίκη, ώστε και να καταδικαστεί οπωσδήποτε αυτός ο έμπορος

πονηρότατος οὕτως φανερῶς συνεστασίασεν, ὥστε τῇ ἡμέρᾳ ᾗ ἡ κρίσις ἐγένετο ἀποδεῖξαι τὸν νόμον. Κλεοφῶντος τοίνυν, ὦ ἄνδρες δικασταί, ἕτερα μὲν ἄν τις ἔχοι κατηγορῆσαι· τοῦτο δὲ παρὰ πάντων ὁμολογεῖται, ὅτι οἱ καταλύοντες τὸν δῆμον ἐκεῖνον ἐβούλοντο μάλιστα τῶν πολιτῶν ἐκποδὼν γενέσθαι, καὶ ὅτι Σάτυρος καὶ Χρέμων οἱ τῶν τριάκοντα γενόμενοι οὐχ ὑπὲρ ὑμῶν ὀργιζόμενοι Κλεοφῶντος κατηγόρουν, ἀλλ' ἵνα ἐκεῖνον ἀποκτείναντες αὐτοὶ αὐτοὶ ὑμᾶς κακῶς ποιῶσι. Βλ., επίσης, Λυσ. 13.7-12: *ἡγοῦντο δὲ οὐδὲν ἄλλο σφίσιν ἐμποδὼν εἶναι ἢ τοὺς τοῦ δήμου προεστηκότας καὶ τοὺς στρατηγοῦντας καὶ ταξιαρχοῦντας. τούτους οὖν ἐβούλοντο ἀμῶς γέ πως ἐκποδὼν ποιήσασθαι, ἵνα ῥᾳδίως ἃ βούλοιντο διαπράττοιντο. πρῶτον μὲν οὖν Κλεοφῶντι ἐπέθεντο ἐκ τρόπου τοιούτου. ὅτε γὰρ ἡ πρώτη ἐκκλησία περὶ τῆς εἰρήνης ἐγίγνετο καὶ οἱ παρὰ Λακεδαιμονίων ἥκοντες ἔλεγον ἐφ' οἷς ἕτοιμοι εἶεν τὴν εἰρήνην ποιεῖσθαι Λακεδαιμόνιοι, εἰ κατασκαφείη τῶν τειχῶν τῶν μακρῶν ἐπὶ δέκα στάδια ἑκατέρου, τότε ὑμεῖς τε, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, οὐκ ἠνέσχεσθε ἀκούσαντες περὶ τῶν τειχῶν τῆς κατασκαφῆς, Κλεοφῶν τε ὑπὲρ ὑμῶν πάντων ἀναστὰς ἀντεῖπεν ὡς οὐδενὶ τρόπῳ οἷόν τε εἴη ποιεῖν ταῦτα. μετὰ δὲ ταῦτα Θηραμένης, ἐπιβουλεύων τῷ πλήθει τῷ ὑμετέρῳ, ἀναστὰς λέγει ὅτι, ἐὰν αὐτὸν ἕλησθε περὶ τῆς εἰρήνης πρεσβευτὴν αὐτοκράτορα, ποιήσει ὥστε μήτε τῶν τειχῶν διελεῖν μήτε ἄλλο τὴν πόλιν ἐλαττῶσαι μηδέν· οἴοιτο δὲ καὶ ἄλλο τι ἀγαθὸν παρὰ Λακεδαιμονίων τῇ πόλει εὑρήσεσθαι. πεισθέντες δὲ ὑμεῖς εἵλεσθε ἐκεῖνον πρεσβευτὴν αὐτοκράτορα, ὃν τῷ προτέρῳ ἔτει στρατηγὸν χειροτονηθέντα ἀπεδοκιμάσατε, οὐ νομίζοντες εὖνουν εἶναι τῷ πλήθει τῷ ὑμετέρῳ. ἐκεῖνος μὲν οὖν ἐλθὼν εἰς Λακεδαίμονα ἔμενεν ἐκεῖ πολὺν χρόνον, καταλιπὼν ὑμᾶς πολιορκουμένους, εἰδὼς τὸ ὑμέτερον πλῆθος ἐν ἀπορίᾳ ἐχόμενον καὶ διὰ τὸν πόλεμον καὶ τὰ κακὰ τοὺς πολλοὺς τῶν ἐπιτηδείων ἐνδεεῖς ὄντας, νομίζων, εἰ διαθείη ὑμᾶς ἀπόρως ὥσπερ διέθηκεν, ἀσμένως ὁποιαντινοῦν ἐθελῆσαι ἂν εἰρήνην ποιήσασθαι. οἱ δ' ἐνθάδε ὑπομένοντες καὶ ἐπιβουλεύοντες καταλῦσαι τὴν δημοκρατίαν εἰς ἀγῶνα Κλεοφῶντα καθιστᾶσι, πρόφασιν μὲν ὅτι οὐκ ἦλθεν εἰς τὰ ὅπλα ἀναπαυσόμενος, τὸ δ' ἀληθὲς ὅτι ἀντεῖπεν ὑπὲρ ὑμῶν μὴ καθαιρεῖν τὰ τείχη. ἐκείνῳ μὲν οὖν δικαστήριον παρασκευάσαντες καὶ εἰσελθόντες οἱ βουλόμενοι ὀλιγαρχίαν καταστήσασθαι ἀπέκτειναν ἐν τῇ προφάσει ταύτῃ.*

[1491] Βλ. Αριστ. *Ρητ.* 1375b: *καὶ Κλεοφῶν κατὰ Κριτίου τοῖς Σόλωνος ἐλεγείοις ἐχρήσατο, λέγων ὅτι πάλαι ἀσελγὴς ἡ οἰκία· οὐ γὰρ ἄν ποτε ἐποίησε Σόλων ΄΄εἰπεῖν μοι Κριτίᾳ πυρρότριχι πατρὸς ἀκούειν΄΄.*

[1492] Βλ., επί παραδείγματι, Αισχίν. 2.76: *Κλεοφῶν δὲ ὁ λυροποιός, ὃν πολλοὶ δεδεμένον ἐν πέδαις ἐμνημόνευον, παρεγγραφεὶς αἰσχρῶς πολίτης καὶ διεφθαρκὼς νομῇ χρημάτων τὸν δῆμον, ἀπολόψειν ἠπείλει μαχαίρᾳ τὸν τράχηλον, εἴ τις εἰρήνης μνησθήσεται·* Αρ. *Βάτρ.* 679-685: *φιλοτιμότεραι Κλεοφῶντος, ἐφ' οὗ δὴ χείλεσιν ἀμφιλάλοις/ δεινὸν ἐπιβρέμεται/ Θρῃκία χελιδὼν/ †ἐπὶ βάρβαρον ἔζομένη πέταλον· †/ κελαδεῖ δ' ἐπίκλαυτον ἀηδόνιον νόμον, ὡς ἀπολεῖται,/ κἂν ἴσαι γένωνται.*

λυρών[1493] και πρώτος εισηγητής της *διωβελίας*,[1494] τον οποίον οι Αθηναίοι, ιδίως οι μετριοπαθείς, απεχθάνονταν[1495] και τοποθετούσαν στην ίδια θέση με τον *πονηρὸν* Υπέρβολο.[1496] Εξάλλου, η ενεργή συμμετοχή και του Σάτυρου και του Χρέμωνος στην υπόθεση δικαιολογούν και την αντίστοιχη εμπλοκή του Κριτία σε αυτήν.

Αν δοθεί βάση στα προειπωθέντα, δύναται ο ερευνητής να εικάσει ότι, πέρα από την δημοφιλία του Κλεοφώντα και την συνακόλουθη δυνατότητά του να κατευθύνει τον λαό προς τα πολιτικά μονοπάτια που ο ίδιος επιθυμούσε (σύνηθες γνώρισμα των *πονηρῶν*), ο Κριτίας και οι συν αυτώ *χρηστοὶ* τού επιτέθηκαν, ίσως, διότι ο λυροποιός δεν αποκλείεται να είχε διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξορία του Κριτία το 407 π.Χ. Δεδομένης και της μεγάλης λαϊκής απήχησης της οποίας απελάμβανε ο αρχηγός των *πονηρῶν* τα χρόνια αυτά, δεν αποκλείεται να ενεπλάκη σε δικαστική διαμάχη με τον Κριτία, η οποία είχε ως επιγέννημα την εκδίωξη του τέκνου τού Καλλαίσχρου από την πόλη των Αθηνών. Άλλωστε, κατά το ίδιο διάστημα επιλέγει να αυτοεξοριστεί και ο Αλκιβιάδης, με τον οποίον ο Κριτίας δεν έχει έλθει ακόμη σε σύγκρουση. Αν ληφθεί κατά νου τόσο η στενή συναναστροφή των δύο ανδρών, όσο και το γεγονός ότι αμφότεροι ήταν *χρηστοί* (ο Αλκιβιάδης ηγείται της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, αλλά δεν παύει να είναι αριστοκράτης), τότε ενδέχεται να υπάρχει σύνδεση των γεγονότων και ο Κριτίας να μην δυσφόρησε τόσο με την υποχρέωση εξορίας, από την στιγμή που οι Αθηναίοι είχαν στραφεί εκ νέου εναντίον του Αλκιβιάδη. Εν πάση περιπτώσει, αν τα παραπάνω ισχύουν, τότε η μετέπειτα δίκη εναντίον του Κλεοφώντα είναι απολύτως δικαιολογημένη, αφού, στην πραγματικότητα, ο πολιτικός εκδιώκεται από τους *χρηστοὺς* λόγω της προϊστορίας του με τον Κριτία. Εξάλλου, δεν πρέπει να λησμονείται ότι ο Κλεοφών απέρριψε τρεις φορές προτάσεις των Σπαρτιατών για ειρήνη, χάρη στην δυνατότητά του να

[1493] Βλ. Ανδ. 1.146: *καίτοι οὐκ ὄνειδος ὑμῖν ἐστιν ἡ Ἀνδοκίδου καὶ Λεωγόρου οἰκία οὖσα, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον τότ' ἦν ὄνειδος, ὅτ' ἐμοῦ φεύγοντος Κλεοφῶν αὐτὴν ὁ λυροποιὸς ᾤκει*.

[1494] Βλ. Αριστ. *Ἀθ. Πολ.* 28.3: [...] *Κλεοφῶν ὁ λυροποιός, ὃς καὶ τὴν διωβελίαν ἐπόρισε πρῶτος*. Φαντάζεται κανείς ότι οι *χρηστοὶ* θα μισούσαν τον Κλεοφώντα για την εισήγηση του μέτρου της *διωβελίας*, με τον ίδιο σφοδρό τρόπο που ο Πλάτων κατηγόρησε τον Περικλή για την *μισθοφορίαν*. Βλ. Πλ. *Γοργ*. 515e.

[1495] Βλ. Αρ. *Βάτρ*. 1500-1509: *ἄγε δὴ χαίρων Αἰσχύλε χώρει,/ καὶ σῷζε πόλιν τὴν ἡμετέραν/ γνώμαις ἀγαθαῖς καὶ παίδευσον/ τοὺς ἀνοήτους· πολλοὶ δ' εἰσίν·/ καὶ δὸς τουτὶ Κλεοφῶντι φέρων/ καὶ τουτὶ τοῖσι πορισταῖς/ Μύρμηκί θ' ὁμοῦ καὶ Νικομάχῳ,/ τόδε δ' Ἀρχενόμῳ·/ καὶ φράζ' αὐτοῖς ταχέως ἥκειν/ ὡς ἐμὲ δευρὶ καὶ μὴ μέλλειν*.

[1496] Περί αυτού, βλ. Ισοκρ. 8.75: *ἡ μὲν τοίνυν πολιτεία τοσούτω βελτίων ἦν καὶ κρείττων ἡ τότε τῆς ὕστερον καταστάσης, ὅσῳ περ Ἀριστείδης καὶ Θεμιστοκλῆς καὶ Μιλτιάδης ἄνδρες ἀμείνους ἦσαν Ὑπερβόλου καὶ Κλεοφῶντος καὶ τῶν νῦν δημηγορούντων*.

επιβάλλεται ρητορικά στον αθηναϊκό *δῆμον*.[1497] Είναι βέβαιο, λοιπόν, ότι ο *πονηρὸς* αυτός ήταν εξαιρετικά αντιπαθής στους *χρηστούς*.

Από την άλλη, ας σημειωθεί εδώ και μια δεύτερη ερευνητική υπόθεση: το υλικό που προσφέρει ο Αριστοτέλης δεν αποκλείεται να σχετίζεται με την πρώτη δίκη (αυτήν του 407 π.Χ.), δηλαδή με αυτήν που, ενδεχομένως, κίνησε ο Κλεοφών κατά του Κριτία και είχε ως αποτέλεσμα την εξορία του δεύτερου· άλλωστε, στο αριστοτελικό εδάφιο ο Κλεοφών παρουσιάζεται επιτιθέμενος ρητορικώς και όχι αμυνόμενος, επομένως δεν αποκλείεται να είναι και ο κατήγορος. Ο μόνος λόγος που η δεύτερη υπόθεση είναι, ίσως, λιγότερο ισχυρή επιστημονικά σε σχέση με την πρώτη είναι το ότι ο ερευνητής διαθέτει στοιχεία για την δίκη του Κλεοφώντα με κατηγόρους τους *χρηστοὺς* και από άλλες πηγές, κυρίως αυτές των ρητόρων· αντιθέτως, δεν είναι τίποτα γνωστό για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εξορίστηκε ο Κριτίας και η σύνδεση του Αριστοτέλη με το δρώμενο αυτό ανήκει καθαρά στην σφαίρα της επιστημονικής εικασίας. Ασφαλώς, η ανάλυση αυτή δεν αποδεικνύει τίποτα από μόνη της, αφού δεν είναι απίθανο η αριστοτελική ρήση να σχετίζεται, πράγματι, με δίκη εναντίον του Κριτία την οποία θα ξεκίνησε ο Κλεοφών. Άλλωστε, δύσκολα ο Αριστοτέλης θα μνημόνευε δίκη, στην οποία ο Κριτίας, ένας αυθεντικός *χρηστός*, ήταν ο κατήγορος. Θα προτιμούσε ο Αριστοτέλης να αναφερθεί σε περίσταση κατά την οποία ένας *χρηστὸς* έπεσε θύμα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και των δημαγωγών. Όποια και να είναι η αλήθεια, δεν επηρεάζει σημαντικά την στοχοθεσία της παρούσας διδακτορικής διατριβής, αφού η πολιτική αντιπαλότητα Κριτία και Κλεοφώντα, η οποία φτάνει μέχρι και την δικαστική διένεξη, δεν δύναται να αμφισβητηθεί, ενώ, σύστοιχα και προς τον επιστημονικό προσανατολισμό του συγγράμματος αυτού, η σύγκρουση αυτή αντιπροσωπεύει άλλη μία διαμάχη *χρηστῶν* και *πονηρῶν* για την απόκτηση πολιτικής υπεροχής εντός των Αθηνών.[1498] Όπως, δε, ορθά επισημαίνει ο Jordović, η δράση των συκοφαντών εναντίον των αριστοκρατών, οπωσδήποτε καλλιεργούσε εντός της ψυχής των

[1497] Ο δημαγωγός αυτός ακολουθεί πιστά την πολιτική γραμμή που καθιέρωσαν οι προηγούμενοι ηγέτες της παράταξης των *πονηρῶν* και σε τρεις κρίσιμες για την Αθήνα περιπτώσεις – μετά την αθηναϊκή νίκη στην Κύζικο, το 410 π.Χ., μετά την αθηναϊκή νίκη στις Αργινούσες, το 406 π.Χ., και μετά την ολοκληρωτική ήττα των Αθηναίων στους Αιγός ποταμούς, το 405 π.Χ. – αρνείται πεισματικά την συνθηκολόγηση, παρουσιαζόμενος στις αρχαίες πηγές ως φανατικός αντίπαλος της ειρήνης. Βλ. σχετικά και κατά ιστορική ακολουθία Διόδ. 13.53.2· Αριστ. *Ἀθ. Πολ*. 34.1 και Αισχίν. 2.76.

[1498] Βλ. και Jordović (2008) 35: «Finally, not even Critias' banishment from Athens about 407/6 BC, probably instigated by Cleophon, seems to have been the consequence of any particular political offence. Perhaps it may be explained by his friendship with Alcibiades, but such an explanation is at odds with two facts: firstly, once banished from Athens, Critias did not choose to join the exiled Alcibiades in Thrace and, secondly, all indications are that Critias was one of the instigators of Alcibiades' murder a few years later. Therefore, what seems to be a more probable explanation of his banishment from Athens is the activity of sycophants».

ριζοσπαστικών *χρηστῶν* τον πόθο για κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας.[1499]

Αναφορικά, τώρα, με την δράση του Κριτία στην Θεσσαλία,[1500] κατά την διάρκεια της εξορίας του, οι πληροφορίες που έχει ο ερευνητής στην διάθεσή του είναι αντιφατικές. Η πρώτη εξ αυτών εντοπίζεται στα *Ἑλληνικὰ* του Ξενοφώντα, όταν και ο Θηραμένης, κατά την διάρκεια της ήδη αναλυμένης στην διατριβή αυτήν αγόρευσής του, εγκαλεί τον Κριτία, τονίζοντας ότι ο γιος του Καλλαίσχρου εσφαλμένα τον εκλαμβάνει ως κύριο υπαίτιο για την αποτυχία περισυλλογής των ναυαγών μετά την ναυμαχία των Αργινουσών· εντούτοις, συμπληρώνει το τέκνο του Άγνωνος, είναι λογικό να σφάλλει ο Κριτίας, αφού το διάστημα εκείνο έτυχε να βρίσκεται στην Θεσσαλία, οργανώνοντας, από κοινού με τον Προμηθέα, δημοκρατικό πολίτευμα και εξοπλίζοντας τους φτωχούς, προκειμένου αυτοί να επαναστατήσουν εναντίον των καταπιεστικών αρχόντων τους.[1501] Σύμφωνα, αντιθέτως, με την δεύτερη ερμηνεία, που εντοπίζεται στους *Βίους Σοφιστῶν* του Φιλόστρατου,[1502] ο Κριτίας κατά το διάστημα της παραμονής του στην Θεσσαλία διέφθειρε τους εκεί κατοίκους, έκανε την ολιγαρχία αβάσταχτη και κακολογούσε διαρκώς τους Αθηναίους.[1503] Ο συγγραφέας, δε, της πραγματείας αυτής[1504]

[1499] Βλ. Jordović (2008) 36: «Sycophantic abuse was seen as an inherent weakness of democratic government, which only deepened the animosity of many Athenians towards democracy as such».

[1500] Βλ. και Sordi (1999) 93-100.

[1501] Βλ. Ξενοφ. *Ἑλλην*. 2.3.36: *οὐ μέντοι θαυμάζω γε τὸ Κριτίαν †παρανενομηκέναι†· ὅτε γὰρ ταῦτα ἦν, οὐ παρὼν ἐτύγχανεν, ἀλλ' ἐν Θετταλίᾳ μετὰ Προμηθέως δημοκρατίαν κατεσκεύαζε καὶ τοὺς πενέστας ὥπλιζεν ἐπὶ τοὺς δεσπότας*.

[1502] Βλ. Φιλόστρ. *Β. Σ.* 501.2-502: *καὶ εἰ μὲν ἀπαίδευτος ὢν ἐς τάδε ὑπήχθη, ἔρρωτο ἂν ὁ λόγος τοῖς φάσκουσιν ὑπὸ Θετταλίας καὶ τῆς ἐκείνῃ ὁμιλίας παρεφθορέναι αὐτόν, τὰ γὰρ ἀπαίδευτα ἤθη εὐπαράγωγα πάντως ἐς βίου αἵρεσιν· ἐπεὶ δὲ ἄριστα μὲν ἦν πεπαιδευμένος, γνώμας δὲ πλείστας ἑρμηνεύων, ἐς Δρωπίδην δ' ἀναφέρων, ὃς μετὰ Σόλωνα Ἀθηναίοις ἦρξεν, οὐκ ἂν διαφύγοι παρὰ τοῖς πολλοῖς αἰτίαν τὸ μὴ οὐ κακίᾳ φύσεως ἁμαρτεῖν ταῦτα. καὶ γὰρ αὖ κἀκεῖνο ἄτοπον Σωκράτει μὲν τῷ Σωφρονίσκου μὴ ὁμοιωθῆναι αὐτόν, ᾧ πλεῖστα δὴ συνεφιλοσόφησε σοφωτάτῳ τε καὶ δικαιοτάτῳ τῶν ἐφ' ἑαυτοῦ δόξαντι, Θετταλοῖς δ' ὁμοιωθῆναι, παρ' οἷς ἀγερωχία καί ἄκρατος καὶ τυραννικὰ ἐν οἴνῳ σπουδάζεται. ἀλλ' ὅμως οὐδὲ Θετταλοὶ σοφίας ἠμέλουν, ἀλλ' ἐγοργίαζον ἐν Θετταλίᾳ μικραὶ καὶ μείζους πόλεις ἐς Γοργίαν ὁρῶσαι τὸν Λεοντῖνον, μετέβαλον δ' ἂν καὶ ἐς τὸ κριτιάζειν, εἴ τινα τῆς ἑαυτοῦ σοφίας ἐπίδειξιν ὁ Κριτίας παρ' αὐτοῖς ἐποιεῖτο· ὁ δὲ ἠμέλει μὲν τούτου, βαρυτέρας δ' αὐτοῖς ἐποίει τὰς ὀλιγαρχίας διαλεγόμενος τοῖς ἐκεῖ δυνατοῖς καὶ καθαπτόμενος μὲν δημοκρατίας ἁπάσης, διαβάλλων δ' Ἀθηναίους, ὡς πλεῖστα ἀνθρώπων ἁμαρτάνοντας, ὥστε ἐνθυμουμένῳ ταῦτα Κριτίας ἂν εἴη Θετταλοὺς διεφθορὼς μᾶλλον ἢ Κριτίαν Θετταλοί*.

[1503] Βλ. Jordović (2008) 41: «Philostratus' account directly contradicts Theramenes' accusations, but it is not inconsistent with Xenophon. Given that Theramenes' claims do not reflect Xenophon's personal stance, Xenophon and Philostratus cannot be said to diverge on the issue of Critias' attitude towards democracy. Besides, Xenophon in his *Memorabilia* does not see Thessaly as the foremost cause of Critias' moral fall. Indeed, he states that Socrates' absence and other opportune circumstances merely helped bring out the vile traits of Critias' character. Such an interpretation is supported by the emphasis on Socrates' role in bridling Critias' ignoble passions. Philostratus' claim that Critias limited his activity in Thessaly to advice-giving clashes with the picture we find in Xenophon. Even though Xenophon is somewhat vague on this issue in *Memorabilia*, both that piece of writing and *Hellenica* portray Critias as vigorous, resolute and power-loving, a kind of person hardly expected to be satisfied with the role of an advice-giver».

[1504] Για ερμηνεία του σχετικού με τον Κριτία εδαφίου που εντοπίζεται στον Φιλόστρατο βλ. και Németh (1988) 175-178.

σημειώνει ότι ο Κριτίας είχε το απαραίτητο γνωστικό υπόβαθρο, ώστε και να εντυπωσιάσει τους Θεσσαλούς με την σοφία του (οι δε Θεσσαλοί θα ήταν δεκτικοί μαθήσεως, αφού θαύμαζαν, ήδη, τον Γοργία), εντούτοις δεν ακολούθησε το φιλοσοφικό μονοπάτι, αλλά προτίμησε να ασχοληθεί και σε αυτό το μέρος με την πολιτική και, δη, με χείριστο τρόπο, αποδεικτικό και της ανήθικης προσωπικότητάς του.

Η συζήτηση αυτή αναγκάζει, αφεύκτως, τον μελετητή να διερωτηθεί για τις αληθινές πολιτικές πεποιθήσεις του *χρηστοῦ* Κριτία. Κατ' αρχάς, λεκτέον, εδώ, ότι είναι δύσκολο να αμφισβητήσει κανείς την ιστορική αξιοπιστία του Ξενοφώντα, ο οποίος, ως ενήλικας πολίτης κατά την εποχή των *Τριάκοντα*, θα γνώριζε τα γεγονότα από πρώτο χέρι. Είναι, λοιπόν, πιθανόν να επεχείρησε ο γνωστός για τον αυταρχισμό του Κριτίας, μετέπειτα θεμελιωτής τυραννίδας στην Αθήνα, να εγκαταστήσει δημοκρατικό πολίτευμα στην Θεσσαλία; Μια τέτοια υπόθεση δεν είναι παράλογη, ούτε και αναντίστοιχη με τα γνωστά εγκλήματα του τρανού ανδρός, υπό την προϋπόθεση ότι ο Κριτίας εκλαμβάνεται στο σημείο αυτό ως καιροσκόπος πολιτικός, ο οποίος δρα ανάλογα με το προσωπικό συμφέρον της στιγμής και δεν διστάζει να προδώσει θεμελιώδεις ατομικές αρχές, αν μέσα από τις ενέργειές του πρόκειται να αποκομίσει πολιτικά οφέλη. Αυτό, με την σειρά του, δηλοί ότι, αν η εικασία αυτή έχει επιστημονική εγκυρότητα, ο Κριτίας είναι αναγκαίο να κριθεί κάτω από την ερμηνευτική οπτική μιας ιδιότυπης κατηγορίας *χρηστῶν* πολιτικών ανδρών, οι οποίοι ορίστηκαν και παραπάνω στο παρόν συγγραφικό εγχείρημα. Ειδικότερα, ως αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αναφέρθηκαν ο Άγνων, καθώς και ο γιος του, Θηραμένης, οι οποίοι εγκαινιάζουν ένα νέο πρότυπο *χρηστοῦ*, μεταβαίνοντας από την μία μερίδα στην άλλη, ανάλογα με τις πολιτικές συγκυρίες. Εν ολίγοις, πότε εκπροσωπούν τους *χρηστοὺς* και πότε τους *πονηρούς*, ανάλογα και με τις παρατηρούμενες εξ αυτών λαϊκές αντιδράσεις. Δεν είναι διόλου αλλόκοτο να υποθέσει κανείς ότι ο Κριτίας ξεκινάει την πολιτική του καριέρα κατ' αυτόν τον τρόπο – άλλωστε, η απόπειρά του να εγκαταστήσει δημοκρατία στην Θεσσαλία θα όφειλε, βεβαιότατα, αρκετά στην φιλία του με τον Αλκιβιάδη – και, εν συνεχεία, δημιουργεί ο ίδιος ένα ρηξικέλευθο πρότυπο *χρηστοῦ*, επιδεικνύοντας εμφανή προτίμηση και εφαρμόζοντας εμπράκτως την τυραννίδα.

Αν, αντιθέτως, θεωρηθεί ότι έχει δίκιο ο Φιλόστρατος, ο οποίος, σημειωτέον, γεννιέται περίπου το 170 μ.Χ., άρα χάνει το πλεονέκτημα της φυσικής εγγύτητας στα ιστορικά δρώμενα που αφηγείται, τότε πρέπει, πρωτευόντως, να αιτιολογηθεί ο λόγος για τον οποίον ο Ξενοφών σφάλλει. Προτείνεται εδώ ότι, αν συμβαίνει κάτι τέτοιο, ο ιστορικός διαπράττει εκούσιο λάθος

για δύο λόγους: πρώτον, ώστε ο Θηραμένης να υπερσκελίσει ρητορικά τον Κριτία,[1505] στρέφοντας εναντίον του τυράννου την μομφή για επίδειξη συμπεριφοράς *κοθόρνου* (αν ο Κριτίας, όντας τύραννος, επιχειρούσε παλαιότερα να εγκαθιδρύσει δημοκρατία δεν είναι λιγότερο *κόθορνος* από τον Θηραμένη· αυτό είναι το σκεπτικό εδώ), και, δεύτερον, προκειμένου να αμβλυνθεί, κάπως, η βιαιότητα του Κριτία, τον οποίον ο Ξενοφών, ως θιασώτης, μάλλον, της ολιγαρχίας, δεν θα αντιπαθούσε (στα *Ἑλληνικὰ* τον περιγράφει αποστασιοποιημένα, στα *Ἀπομνημονεύματα* δεν παίρνει θέση κατά του), όπως, άλλωστε, τον αντιμετωπίζουν ευνοϊκά και οι *χρηστοὶ* Πλάτων και Αριστοτέλης.[1506] Όπως και να έχει, η σχέση του Κριτία με την Θεσσαλία είναι αναντίλεκτη, αφού αποδεικνύεται και από συγγραφή του ιδίου, την οποία μνημονεύει ο Αθήναιος.[1507] Η δε τάση των Θεσσαλών προς απόλαυση πάσης φύσεως επιθυμιών είναι

[1505] Ενισχυτικά προς το επιχείρημά μου, βλ. όσα υποστηρίζει ο Jordović (2008) 38-39: «Theramenes hits back at his accuser by saying that during his Thessalian exile Critias, together with a Prometheus, pushed towards setting up a democracy and thus armed the *penestai* to rise up against their masters. Theramenes' words do not seem trustworthy for several reasons. To begin with, it is only natural for a person fighting for his life to make use of halftruths and lies. Theramenes' skill to misrepresent reality to his advantage is obvious from his involvement in the downfall of the Four Hundred in 411 BC, his controversial conduct during the Arginusae trial and his role in the capitulation of Athens in 404 BC. Even his contemporaries nicknamed him "Buskin" for it». Βλ. και Jordović (2008) 40: «Theramenes' portrayal of Critias as a champion of democracy is contradicted by Xenophon himself. In his *Memorabilia* he simply remarks that Critias in Thessaly associated with men who put lawlessness over justice. Since the context of Xenophon's remark is his defence of Socrates against the accusation of having been a bad inluence on the future leader of the Thirty, Xenophon points out that it was in Thessaly that Critias first showed his true colours, theretofore kept under control owing to the famous philosopher».

[1506] Βλ., επί παραδείγματι, Αριστ. *Ρητ.* 1416b. Εκλαμβάνω την φράση ως αθωωτική, τρόπον τινά, του Κριτία, αφού είναι περίεργο να γράφει ο Αριστοτέλης ότι οι πράξεις του Κριτία, αν συγκριθούν με αυτές του Αχιλλέα, δεν είναι γνωστές. Οι άνθρωποι της εποχής του τυράννου, καθώς και οι κάπως μεταγενέστεροί του αδιαφόρησαν, πράγματι, για αυτόν (γι' αυτό, ίσως, χάθηκαν και τα έργα του), αλλά όχι γιατί δεν είχαν γνώση του βίου του· τον καταδίκασαν στην λήθη, ακριβώς επειδή γνώριζαν αρκετά για τις πολιτικές δράσεις του. Αξιοσημείωτο είναι, άλλωστε, το ότι στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη δεν εντοπίζεται ονομαστική μνεία στον Κριτία. Στα δε *Πολιτικὰ* ως αρχηγός των *Τριάκοντα* αναφέρεται ο Χαρικλής. Βλ. Αριστ. *Πολιτικ.* 1305b. Πβ. Ισοκρ. 16.42. Για ερμηνευτική προσέγγιση βλ. Danzig (2014) 516: «This omission has been attributed to Aristotle's desire to avoid mentioning the sensitive subject of Critias' participation out of consideration for the Platonists. Possibly so; but the conflict in the accounts may show equally well that Xenophon had exaggerated Critias' role. Regardless of Aristotle's personal opinion or bias, it would hardly have been possible for him to omit Critias completely if the audience thought his role to have been as it is described by Xenophon». Αυτή η θεώρηση είναι ορθή μόνο εν μέρει, αφού, όπως επισημάνθηκε, δεν αποκλείεται η παράλειψη αναφοράς στον Κριτία να δηλώνει ευνοϊκή στάση του Αριστοτέλη απέναντί του. Δεν πρέπει, δηλαδή, να υποτεθεί ότι, αν ο Κριτίας ήταν, όντως, το τέρας που παρουσιάζει ο Ξενοφών, ο Αριστοτέλης θα δίσταζε να παραποιήσει την πραγματικότητα· αντιθέτως, είναι γνωστό και κειμενικώς αποδείξιμο ότι οι αριστοκράτες λόγιοι της εποχής δεν κάμπτονται από ηθικές αναστολές, όταν πρόκειται να εκφράσουν ανοιχτά τις συντηρητικές τους πεποιθήσεις. Ο Αριστοτέλης, ως προς αυτό, ακολουθεί και συνεχίζει την παράδοση του Πλάτωνα, ως εκ τούτου τίποτα δεν τον εμποδίζει να επαινέσει, εμμέσως, τον Κριτία, ακόμα και αν το πορτρέτο του πολιτικού στον Ξενοφώντα ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

[1507] Βλ. Αθήν. 14.83: *ὁμολογοῦνται δ' οἱ Θετταλοὶ πολυτελέστατοι τῶν Ἑλλήνων γεγενῆσθαι περί τε τὰς ἐσθῆτας καὶ τὴν δίαιταν· ὅπερ αὐτοῖς αἴτιον ἐγένετο καὶ τοῦ κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπαγαγεῖν τοὺς Πέρσας, ἐζηλωκόσι τὴν τούτων τρυφὴν καὶ πολυτέλειαν. ἱστορεῖ δὲ περὶ τῆς πολυτελείας αὐτῶν καὶ Κριτίας ἐν τῇ Πολιτείᾳ αὐτῶν*. Για νοηματικό σχολιασμό βλ. Pownall (2008[α]) 341-342: «In this passage Critias denounces the Thessalians for their luxury and extravagance, and (apparently) attributes their subjugation to Persia to their hedonistic behaviour. This comment is interesting because luxury is often presented in the Greek historiographical tradition as the explanation for societal

παροιμιώδης, κάτι που παραπέμπει τον ερευνητή στο πολίτευμα της ολιγαρχίας.[1508] Εν πάση περιπτώσει, ακόμα και αν ο Κριτίας δοκίμασε να θεμελιώσει δημοκρατικό πολίτευμα, η απόφασή του αυτή θα πρέπει να εκληφθεί από τον μελετητή ως περιπτωσιολογία, οφειλόμενη στον συμφεροντολογικό χαρακτήρα του ανδρός, αφού η σύνδεση του Κριτία στο μυαλό των συγχρόνων και μεταγενεστέρων του με τον συντηρητισμό ή και τον απολυταρχισμό είναι πάντοτε επικρατούσα, αν συγκριθεί με την σχέση που είχε ο γιος του Καλλαίσχρου με την δημοκρατία, σχέση που, ακόμα και αν υπήρχε, μάλλον ήταν μικρή και αδυνατεί να χαρακτηρίσει εν συνόλω την προσωπικότητά του.[1509]

5.6 Συμπεράσματα περί του Κριτία

Ο Κριτίας αποτελεί τον τέταρτο και τελευταίο *χρηστὸν* πολιτικό, τον βίο και τις δράσεις τού οποίου ανέλυσε η διδακτορική αυτή διατριβή. Η πρώτη εκτενής κειμενική παρουσία του τέκνου τού Καλλαίσχρου εντοπίστηκε στα *Ἑλληνικὰ* του Ξενοφώντα, έργο στο οποίο εκτίθεται ενδελεχώς ο πρωταγωνιστικός ρόλος τον οποίον διαδραματίζει ο αριστοκράτης πολιτικός στην θεμελίωση, αρχικά, της ολιγαρχίας των *Τριάκοντα* και, κατόπιν, στην συνθλιπτική της ατομικότητας των Αθηναίων πολιτών βίαιη μετατροπή του πολιτεύματος αυτού σε τυραννίδα.

---

decline and military defeat. Thus, Critias' presentation of the Thessalians elsewhere in his *corpus*, in conjunction with his reference to luxury (in the superlative, at that) in the aetiologies elegy, indicates the Thessalian armchair is an item belonging to the deleterious kind of banquet that he criticizes elsewhere. Βλ., επίσης, Pownall (2009) 237-260.

[1508] Βλ. και Németh (1988) 179: «Kritias war nie ein Demokrat. Daß in ihm wie in Alkibiades der Widerwille gegen die Demokratie nicht geringer war als bei einem Thukydides Melesiou, Sokrates, Platon, Antisthenes und Aristoteles, sieht man in seinen Schriften, die ohne Zweifel zum größten Teil vor der Verbannung verfaßt worden sind, keinenfalls später, denn in den acht Monaten seiner Gewaltregierung hatte er dazu keine Muße». Ασφαλώς, ο Θουκυδίδης του Μελησία δεν μπορεί να συγκριθεί με τον Κριτία, διότι διοικεί την Αθήνα εντός δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο και δεν δοκιμάζει να ανατρέψει, παρά να εξοστρακίσει τον πολιτικό του αντίπαλο, Περικλή, ώστε να αποκτήσει τα πολιτικά ηνία της Αθήνας. Παράλληλα, είναι ευφυής η άποψη ότι ο Κριτίας συνέγραψε τα έργα του πριν την εξορία του, είτε κατά την διάρκεια αυτής, και, οπωσδήποτε, πριν αναμειχθεί στο τυραννικό πολίτευμα της Αθήνας, αφού τότε αποκλείεται να είχε τον ελεύθερο χρόνο για αφοσίωση στην πνευματική δημιουργία. Υπό αυτό το πρίσμα, ήτοι της εξέτασης και των γραπτών του Κριτία, ο γιος του Καλλαίσχρου ήταν πάντοτε εχθρός της δημοκρατίας. Βεβαίως, η διατριβή δεν αναιρεί, μεν, την άποψη αυτήν, αλλά δεν την θεωρεί και ακλόνητη· το ζήτημα έχει, ήδη, εξεταστεί ενδελεχώς και παντοιοτρόπως. Για πιο μετριοπαθή άποψη βλ. Pownall (2012) 1: «Not so terribly long ago, Martin Ostwald made the following comment on Critias: 'Though the fragments show little originality, they reveal the extensive learning and interests of an enlightened belletristic gentleman. But it is difficult to extract systematic thought from them . . . '. The scanty remains extant from his once-extensive *oeuvre*, dictated by the interests of their excerptors, do indeed make it difficult to determine whether or not Critias had any sort of coherent political program».

[1509] Βλ., άλλωστε, και το αρχαίο σχόλιο στον Αισχίν. 1.39: *Δεῖγμα δὲ τῆς τῶν λ΄ πολιτείας καὶ τόδε ἐστίν· Κριτίου γὰρ ἑνὸς τῶν λ΄ ἀποθανόντος ἐπέστησαν τῷ μνήματι Ὀλιγαρχίαν δᾷδα κατέχουσαν καὶ ὑφάπτουσαν Δημοκρατίαν, καὶ ἐπέγραψαν τάδε· μνῆμα τόδ' ἐστ' ἀνδρῶν ἀγαθῶν, οἳ τὸν κατάρατον/ δῆμον Ἀθηναίων ὀλίγον χρόνον ὕβριος ἔσχον.*

Στο σύγγραμμα αυτό, μάλιστα, επιχειρείται επιστημονική θεμελίωση του πολιτειολογικού όρου «Κριτίειος τυραννίδα», αφού προτείνεται ότι η ολιγαρχία που εγκαθιδρύεται εντός της Αθήνας μετά την ήττα αυτής από την Σπάρτη στους Αιγός ποταμούς συνιστά εξ αρχής συγκεκαλυμμένη τυραννίδα, η οποία, εν συνεχεία, εγκαταλείπει κάθε πρόσχημα και εφαρμόζεται απροκάλυπτα. Προς επίρρωσιν της ερευνητικής αυτής υπόθεσης, πέρα από το ίδιο το ξενοφώντειο κείμενο που προσφέρει υποστηρικτικά τεκμήρια, αξιοποιούνται τόσο ο Πλάτων, όσο και ο Αριστοτέλης, κατεξοχήν ειδικοί στην ανάδειξη της παθολογίας των πολιτευμάτων. Καταβάλλεται, έτσι, προσπάθεια να αποδειχθεί ότι ο Κριτίας δρα αυτοβούλως και υπερβαίνει τις απαιτήσεις των Λακεδαιμονίων, οι οποίοι, λόγω της νίκης τους στον πολυετή και αιματοβαμμένο Πελοποννησιακό Πόλεμο, επιθυμούν, μεν, να ελέγξουν την Αθήνα, αλλά όχι να την καταστρέψουν ολοσχερώς. Αυτό, με την σειρά του, δεικνύει, υποστηρίζεται, ότι ο Κριτίας εγκαινιάζει ένα νέο πρότυπο *χρηστοῦ* πολιτικού, αφού εκπροσωπεί την ριζοσπαστική μορφή της ιδεολογικής αυτής μερίδας, η οποία καταλήγει στην υιοθέτηση πολιτικών πλήρως απολυταρχικών. Εξάλλου, μέχρι την εμφάνιση του Κριτία στην πολιτική κονίστρα των Αθηνών, οι *χρηστοὶ* διοικούν εντός δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο, μάλιστα, περιορίζει την δυνατότητά τους προς αυτοθέλητη δράση. Είναι, ασφαλώς, φιλολάκωνες, αλλά δεν φαίνεται να επιθυμούν την ανατροπή της δημοκρατίας. Αντιθέτως, ο Κριτίας καταλύει δίχως τύψεις την δημοκρατία και οδηγεί την πόλη του στην χειρότερη, ίσως, περίοδο της μέχρι τότε ιστορίας της.

Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι ορθό να υποστηριχθεί ότι ο γιος του Καλλαίσχρου υλοποιεί τον κρυφό πόθο κάθε *χρηστοῦ·* μέχρι την ανάδειξή του σε καθοριστικό παράγοντα της αθηναϊκής πολιτικής, οι *χρηστοί*, παρόλο που βρίσκονται σε διαρκή διένεξη με τους *πονηροὺς* για την κατοχή των πολιτικών ηνίων της πόλης, ενίοτε συνεργάζονται μαζί τους ή και δανείζονται διοικητικές και ρητορικές τους μεθόδους. Ως εκ τούτου, μέχρι την τυραννίδα του Κριτία οι δύο πολιτικές παρατάξεις της Αθήνας, παρά τις όποιες ιδεολογικές τους διαφορές ως προς την νομή και κατοχή της εξουσίας, δρουν από κοινού στα μείζονα ζητήματα, έστω και με χρήση διαφορετικών μεθόδων. Αυτήν την ενιαιότητα δράσης καταλύει βίαια ο Κριτίας.

Συστοίχως προς τα προειπωθέντα, αξίζει να επισημανθεί ότι στα *Ἑλληνικὰ* ο Κριτίας δεν είναι διατεθειμένος να αξιοποιήσει τα παραδοσιακά πολιτικά όπλα των *χρηστῶν*, όπως τον οστρακισμό (αυτό, βέβαια, ήταν ανέφικτο, διότι, ούτως ή άλλως, το μέτρο έπαψε να βρίσκεται σε ισχύ μετά τον εξοστρακισμό του Υπέρβολου), τον πλούτο με την έννοια της εξαγοράς πολιτών με σκοπό την αποσιώπηση πράξεων που δεν πρέπει να δημοσιοποιηθούν, την απόκτηση

εύκλειας μέσω στρατιωτικών κατορθωμάτων που έρχονται ως επιγέννημα του αξιώματος του στρατηγού κ.ά. Από την άλλη, ο Κριτίας δεν χάνει την ευκαιρία να χρησιμοποιήσει το ψέμα ως πολιτικό όπλο, όταν ζητάει από τον Λύσανδρο φρουρά για την εξόντωση των *πονηρῶν*, ενώ, τελικά, ο ηγέτης των *Τριάκοντα* εξουδετερώνει τόσο τους *πονηρούς*, όσο και τους *χρηστοὺς* αντιφρονούντες. Όταν, δε, οι *Τριάκοντα* υπόσχονται ότι θα συντηρούν την παρεχόμενη εκ της Σπάρτης φρουρά, στην πραγματικότητα χρησιμοποιούν τον πλούτο τους για την στερέωση της πολιτικής τους εξουσίας. Αυτά δείχνουν ότι ο Κριτίας δεν αγνοεί παντελώς τις αριστοκρατικές μεθόδους άσκησης της πολιτικής. Συνολικά, στα *Ἑλληνικὰ* ο γιος του Καλλαίσχρου δρα βιαίως, διαπράττοντας και συνεχείς δολοφονίες, μετουσιώνοντας, έτσι, σε πράξη *τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον* – γνωστό, ήδη, από τον Μηλιακό διάλογο στον Θουκυδίδη και αναλυμένο, μετέπειτα, διεξοδικώς από τον Πλάτωνα στον *Γοργία* και την *Πολιτεία*, καθώς και, εν μέρει, από τον Αριστοτέλη στα *Πολιτικά* –, το οποίο, λόγω και των σοφιστικών καταβολών του *χρηστοῦ* ανδρός, είναι πιθανόν ότι αποτελούσε δογματική του αρχή, την οποία ανέμενε ο ίδιος να φέρει στον αθηναϊκό πολιτικό στίβο με την πρώτη δυνατή ευκαιρία.

Το υποκεφάλαιο των *Ἑλληνικῶν* αναδεικνύει, μεταξύ άλλων, και την πολιτική σύγκρουση δύο *χρηστῶν*, ήτοι του Κριτία και του Θηραμένη. Στο σημείο αυτό ανεδείχθη η εξής ιδιοτυπία: ενώ οι *χρηστοί*, όταν εμπλέκονται σε μεταξύ τους διένεξη, εκπροσωπούν, σχεδόν κατά κανόνα, διαφορετικές μερίδες (εν ολίγοις, το σύνηθες είναι να πραγματοποιείται αντιπαράθεση μεταξύ *χρηστῶν* που εκπροσωπούν τους *χρηστοὺς* και *χρηστῶν* που εκπροσωπούν τους *πονηρούς*· επί παραδείγματι, Θουκυδίδης Μελησίου εναντίον Περικλέους και Νικίας εναντίον Αλκιβιάδη), στην παρούσα περίπτωση ανταγωνίζονται μεταξύ τους δύο *χρηστοὶ* που επιθυμούν την ανάληψη της ηγεσίας τής ίδιας μερίδας, ήγουν της αριστοκρατικής. Προκύπτει εδώ, αφεύκτως, κατηγοριοποίηση των *χρηστῶν* σε δύο ιδεολογικές συνιστώσες της αριστοκρατίας: ο μεν Κριτίας εκπροσωπεί την ριζοσπαστική έκφανση αυτής, ο δε Θηραμένης την μετριοπαθή πτυχή της. Η μετριοπάθεια, εντούτοις, του Θηραμένη δεν πρέπει να θεωρηθεί ταυτόσημη με αυτήν από την οποία παραδοσιακά χαρακτηρίζονται οι παλαιότεροι *χρηστοί*, όπως ο Θουκυδίδης, ο Λάχης και ο Νικίας, καθώς αυτοί πολιτεύονται εντός δημοκρατικού πολιτεύματος, δηλαδή είναι δημοκρατικοί αριστοκράτες. Ο Θηραμένης είναι μετριοπαθής όχι εντός δημοκρατίας, αλλά εντός ολιγαρχίας, ήτοι επιθυμεί την εγκαθίδρυση ενός ολιγαρχικού πολιτεύματος που δεν παραβλέπει εντελώς την λαϊκή βούληση. Αυτό αποδεικνύεται και από την συμπεριφορά που επιδεικνύει κατά τα ιστορικά δρώμενα τού 411 π.Χ., όταν και συμβάλλει στην

ανατροπή των *τετρακοσίων* προς όφελος της εγκαθίδρυσης του πολιτεύματος των *πεντακισχιλίων*. Ο Κριτίας, αντιθέτως, είναι ριζοσπαστικός εντός ολιγαρχίας, κάτι που αυτομάτως δηλοί μετατροπή αυτής σε τυραννικό καθεστώς.

Ο Θηραμένης, επίσης, προτείνεται ότι πρέπει να ενταχθεί σε μια ιδιότυπη κατηγορία *χρηστῶν*: πρόκειται για *χρηστοὺς* που πολιτεύονται καιροσκοπικά, δηλαδή πότε εμφανίζονται στις αρχαίες πηγές ως *προστάται τοῦ δήμου* και πότε ως αρχηγοί των *χρηστῶν*. Δείχνεται με σχετική επιχειρηματολογία ότι τόσο ο Άγνων, όσο και ο γιος του, Θηραμένης, πληρούν αυτό το κριτήριο. Η δε θητεία του Θηραμένη στην ριζοσπαστική δημοκρατική μερίδα δικαιολογεί και την ευγλωττία του, αφού στην ρητορική αντιπαράθεση με τον Κριτία ο Θηραμένης αποδεικνύει ότι είναι καλύτερος αγορευτής.

Το επόμενο έργο του Ξενοφώντα που εξετάστηκε στην διατριβή αυτήν είναι τα *Ἀπομνημονεύματα*, στα οποία και εντοπίζεται εκ νέου μνεία στον Κριτία. Εντός του ξενοφώντειου αυτού πνευματικού συνθέματος αναπτύσσεται η στενή σχέση του Κριτία με τον Σωκράτη. Αναδεικνύεται εκ νέου ο ακόλαστος χαρακτήρας του γιου τού Καλλαίσχρου, ο οποίος, ωστόσο, σύμφωνα με τον ιστορικό, ήταν χαλιναγωγημένος χάρη στην ευεργετική επίδραση των σωκρατικών φιλοσοφικών διδαγμάτων. Από την άλλη, ο Σωκράτης δεν μπορούσε να περιορίσει πλήρως τις πολιτικές και υλιστικές επιδιώξεις του Κριτία, αφού ήδη από τότε ο *χρηστὸς* άνδρας κομπορρημονεύεται για τον πλούτο του και τις πολιτικές του αρετές. Ένα ερωτικό παίγνιο του Σωκράτη είναι, δε, αρκετό για να προσβληθεί ο Κριτίας, ο οποίος κατηγορείται από τον φιλόσοφο ότι τρέχει πίσω από τον Ευθύδημο, ομοιάζοντας, έτσι, στα γουρούνια που αγκαλιάζουν τις πέτρες. Το τέκνο του Καλλαίσχρου δεν λησμόνησε, ως φαίνεται, ποτέ το δηκτικό σχόλιο του Σωκράτη, γι' αυτό και όταν ο ίδιος ανέλαβε την ηγεσία των *Τριάκοντα* απαγόρεψε στον γιο του Σωφρονίσκου να ασκεί την διαλεκτική του και να συναναστρέφεται τους νέους μέχρι τριάντα ετών. Είχε προηγηθεί, άλλωστε, και σκωπτική επισήμανση του Σωκράτη, σύμφωνα με την οποία οι άριστοι βοσκοί δεν κάνουν τις αγελάδες ούτε χειρότερες, ούτε λιγότερες. Η αναφορά, βέβαια, αυτή βρίσκεται σε στενή συναρμογή με την παραδοσιακά αρνητική κριτική που εξαπολύει και ο Πλάτων εναντίον των τεσσάρων μεγάλων παλαιών πολιτικών της Αθήνας, δηλαδή του Μιλτιάδη, του Κίμωνος, του Θεμιστοκλή και του Περικλή. Βάσει των προλεχθέντων, εξήχθη το συμπέρασμα ότι ο Κριτίας έθεσε τέλος στην φιλοσοφική δραστηριότητα του Σωκράτη, εν δυνάμει ανατρεπτική του τυραννικού πολιτεύματος και βεβαιότατα προκλητική, καθώς και μειωτική της προσωπικότητας του Κριτία.

Συγχρόνως, υποστηρίζεται ότι ο φημισμένος τύραννος, ακόμα και στα νεανικά του χρόνια, αντιμετώπισε τον Σωκράτη ως σοφιστή και όχι ως φιλόσοφο, αφού, κατά το πρότυπο και του Αλκιβιάδη, τον χρησιμοποίησε προκειμένου να τού μεταλαμπαδευτούν γνώσεις πολιτικές και δεξιότητες ρητορικές. Έτσι, η εκ του Κριτία απόρριψη του φιλοσοφικού βίου ήταν προδιαγεγραμμένη, κάτι που, αυτομάτως, σήμαινε και την με ανήθικους όρους άσκηση της πολιτικής τέχνης.

Ο επόμενος πνευματικός δημιουργός ο οποίος ασχολείται με τον Κριτία είναι ο Πλάτων. Ο εντοπισμός του *χρηστοῦ* πολιτικού εντός της πλατωνικής εργογραφίας είναι απολύτως αναμενόμενος, από την στιγμή που οι δύο άνδρες είναι συγγενείς μεταξύ τους, ενώ δεν πρέπει να παραγνωριστεί και το γεγονός ότι και ο ίδιος ο Πλάτων είναι εκ καταγωγής και πεποιθήσεως ένας αυθεντικός *χρηστός*. Το μοναδικό έργο στο οποίο ο γιος του Καλλαίσχρου δεν έχει σημαίνουσα δράση είναι ο *Πρωταγόρας*· εντός, πάντως, αυτού ο Κριτίας εμφανίζεται εξαιρετικά μειλίχιος – εικόνα που απάδει προς την ιστορική φυσιογνωμία του –, κάτι που οδήγησε στο συμπέρασμα ότι, ίσως, ο Πλάτων τον μεταχειρίζεται ευνοϊκά. Στον *Χαρμίδη* ο Κριτίας είναι κεντρικός πρωταγωνιστής με σπουδαία συμβολή στην εξέλιξη του διαλόγου και προβλήθηκε, εδώ, το επιχείρημα ότι ο ίδιος λειτουργεί σε αυτό το έργο ως λογοτεχνικό φερέφωνο του Πλάτωνος, αφού είναι θιασώτης γνησίων πλατωνικών απόψεων. Επιπροσθέτως, καθώς αντιμετωπίζει τον Σωκράτη εξαιρετικά αποτελεσματικά, κάτι που αναγκάζει τον φιλόσοφο να προβαίνει, ενίοτε, και σε συλλογιστικές υποχωρήσεις (πράγμα πρωτόγνωρο για τον Σωκράτη), τονίστηκε ότι ο Κριτίας είναι, ενδεχομένως, ο αξιότερος διαλεκτικός συνομιλητής του Σωκράτη σε όλο το πλατωνικό corpus. Βέβαια, υποτιμώνται, κάποτε, οι σοφιστικές του επιρροές και δεν δύναται ο ίδιος να προσεγγίσει το σωκρατικό ιδανικό της φιλοσοφικής βίωσης και εξέτασης των πραγμάτων, ωστόσο ο Πλάτων φαίνεται να είναι εκ νέου υποχωρητικός απέναντί του, επιθυμώντας, ίσως, να διορθώσει τα πολιτικά σφάλματα του Κριτία και να καταστήσει σαφές ότι ήταν ένας εξαιρετικός λόγιος, κατάλληλα προικισμένος για την πολιτική, ο οποίος, όμως, απέτυχε, διότι δεν μιμήθηκε ορθά το σωκρατικό πρότυπο. Το γεγονός, δε, ότι στην *Πολιτεία* γίνεται καινούργια διαπραγμάτευση του ορισμού που έδωσε ο Κριτίας στον *Χαρμίδη* είναι, μάλλον, επικυρωτικό όχι μόνο της επίδρασης που άσκησε ο τύραννος στον σπουδαιότερο μαθητή του Σωκράτη, αλλά και της βούλησης του Πλάτωνος να εξετάσει γιατί μια τέτοια εξαιρετικά χαρισματική φύση, όπως ο Κριτίας, ακολούθησε το απεχθές στον ίδιο τον φιλόσοφο πολιτικό μονοπάτι της τυραννίδας.

Στον *Τίμαιο* αναλαμβάνει ο Κριτίας σύντομη διήγηση τής ιστορίας τής παρελθοντικής Αθήνας, καθώς και εισαγωγική περιγραφή των περί Ατλαντίδας τεκταινομένων, ενώ στον *Κριτία*, που φέρει το όνομά του, είναι ο αποκλειστικός λεκτικός κυρίαρχος, μιλώντας μόνον αυτός ενδελεχώς για τα παλαιά, ευκλεή έτη της Αθήνας και την συνακόλουθη νίκη της κατά την εισβολή της Ατλαντίδας. Αν προστεθεί και η έμμεση παρουσία του *χρηστοῦ* ανδρός στην *Ἀπολογία*, καθώς και την *Ἑβδόμη Ἐπιστολή*, τότε δεν αποτελεί αμετροέπεια να υποστηριχτεί εδώ ότι ο Κριτίας είναι, ίσως, το πιο σημαντικό πρόσωπο στην πλατωνική εργογραφία μετά τον Σωκράτη. Αυτό αποδεικνύεται και από το ότι ο Κριτίας αναλαμβάνει το δυσκολότατο εγχείρημα της «ενσάρκωσης» του πολιτικού οικοδομήματος που ενεπνεύσθη ο Σωκράτης στην *Πολιτεία*. Αυτό, ενδεχομένως, δηλοί ότι ο Πλάτων πρεσβεύει πως ο Κριτίας μπορούσε, δυνητικά, να αποτελέσει εκείνον τον τύραννο – φιλόσοφο, ο οποίος, με την καταλυτική συνδρομή ενός ανθρώπου με το πνευματικό διαμέτρημα του Πλάτωνος, θα μπορούσε να οδηγήσει την κοινωνία, της οποίας την πολιτική επίβλεψη θα ανελάμβανε, στην ευδαιμονία. Ο Κριτίας, όπως μάλλον θα πίστευε ο Πλάτων, είχε, αναμφίλεκτα, το εκ φύσεως δοθέν νοητικό και σωματικό χάρισμα, το οποίο δεν αξιοποίησε ορθά. Συμπερασματικά, ο Πλάτων παρουσιάζει στα έργα του μια ιδανική πτυχή του Κριτία και, συνάμα, επικρίνει, με εμφανή απογοήτευση, τα λάθη του ιστορικού Κριτία. Η αντινομία αυτή, απότοκη της διπλής μεταχείρισης του Κριτία μέσα στο πλατωνικό corpus, είναι απολύτως σύστοιχη με τον τρόπο που συγγράφει ο Πλάτων την φιλοσοφία του. Ίσως, μάλιστα, να θέλει να δείξει ο Πλάτων ότι, τελικά, η απόλυτη και δίχως περιορισμούς εξουσία των εν δυνάμει φιλοσόφων, που εν τέλει απέρριψαν τον φιλοσοφικό τρόπο ζωής, είναι συντριπτικά χειρότερη από αυτήν των εντελώς αφιλοσόφητων ανθρώπων, των καθημερινών και αδαών. Βαθύβλυστα και με πικρία για την κατάντια του Κριτία το διατυπώνει ο Πλάτων, όταν σημειώνει στην *Ἑβδόμη Ἐπιστολὴ* του ότι η τυραννίδα των *Τριάκοντα* έκανε το πολίτευμα της δημοκρατίας να είναι κάτι εξαίσιο.

Στο τελευταίο υποκεφάλαιο η διατριβή αυτή ανέδειξε την παρουσία του Κριτία στις υπόλοιπες κειμενικές πηγές της σωζόμενης γραμματείας. Εγέρθηκαν σημαντικά επιστημονικά ερωτήματα, στα οποία υπήρξε δύσκολο να δοθεί οριστική απάντηση. Κρίθηκε ασφαλές να παραμείνουν ανοιχτά τα επιστημονικά αυτά ζητήματα, λόγω τόσο της συνθετότητάς τους, όσο και της ελλιπούς πληροφόρησης που διαθέτει ο ερευνητής για αυτά. Επί παραδείγματι, δεν υπάρχουν επιστημονικά τεκμήρια που να αποδεικνύουν εμπλοκή του Κριτία στο σκάνδαλο των Ερμοκοπιδών το 415 π.Χ., αλλά από την άλλη δεν θα φαινόταν και αλλόκοτη η συμμετοχή του

στην βεβήλωση αυτήν λόγω της συναναστροφής του με αριστοκράτες. Η διδακτορική αυτή διατριβή τείνει περισσότερο προς την υιοθέτηση της άποψης ότι ο Κριτίας δεν πρέπει να έλαβε μέρος στην ανόσια ενέργεια. Επιπροσθέτως, είναι σαφές ότι τα δύο ψηφίσματα που εισηγείται ο Κριτίας στην Εκκλησία του Δήμου μετά το 411 π.Χ. και την αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος (καταδίκη του ριζοσπαστικού ολιγαρχικού, Φρύνιχου, και πρόταση για επαναφορά του Αλκιβιάδη από την εξορία) αποκλείουν την συμμετοχή του στους *τετρακοσίους*, καθώς οι δράσεις του αυτές – αποτέλεσμα και της στενής φιλίας του με τον Αλκιβιάδη – ευνοούν περισσότερο τους *πονηρούς*, παρά τους *χρηστούς*. Παρά ταύτα, συγκεκριμένο εδάφιο του Δημοσθένη συνδέει τον γιο του Καλλαίσχρου με την ολιγαρχία τού 411 π.Χ., ενώ πρέπει να συνεκτιμηθεί και η μετέπειτα απόφαση του Κριτία να προτείνει θανάτωση του Αλκιβιάδη. Το ζήτημα πρέπει να παραμείνει ανοιχτό με την προσθήκη της εξής επισημάνσεως: δεν αποκλείεται ο Κριτίας να συμμετείχε στους *τετρακοσίους*· αν έτσι έχουν τα πράγματα, ο ρόλος του ήταν, μάλλον, ελάσσονος σημασίας.

Το επόμενο ερευνητικό ζήτημα που σχολιάστηκε στην διατριβή αυτήν είναι η πολιτική αντιπαλότητα του Κριτία με τον *πονηρὸν* Κλεοφώντα, περίφημο ηγέτη της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και εξαιρετικά λαοφιλή κατά την εποχή εκείνη. Στοιχεία παρεχόμενα από τους ρήτορες αποδεικνύουν ότι ο Κλεοφών εκτελέστηκε από τους *χρηστοὺς* σε δίκη που έλαβε χώρα μετά την ήττα της Αθήνας στους Αιγός ποταμούς το 405 π.Χ. Παράλληλα, συγκεκριμένη μνεία του Αριστοτέλη κάνει λόγο για φραστική επίθεση που εξαπέλυσε ο Κλεοφών κατά του Κριτία κατά την διάρκεια δικαστικής διαμάχης. Η δίκη, για την οποία κάνει λόγο ο Αριστοτέλης, μπορεί να είναι είτε η δίκη που κίνησαν οι *χρηστοὶ* κατά του Κλεοφώντα, είτε κάποια προηγούμενη που θα κίνησε ο Κλεοφών κατά του Κριτία, η οποία και επέφερε την εξορία του αρχηγού των *χρηστῶν* στην Θεσσαλία γύρω στο 407 π.Χ. Το γεγονός ότι η εκτέλεση του Κλεοφώντα από τους *χρηστοὺς* το 405 π.Χ. δεν αμφισβητείται, αφού την μνημονεύει και η ρητορική παράδοση, συναρμόττει την μαρτυρία του Αριστοτέλη με το πρώτο ενδεχόμενο. Αντιθέτως, η εμφάνιση του Κλεοφώντος ως επιτιθέμενου και, άρα, ίσως και ως κατηγόρου, ευνοεί την εικασία ότι η πληροφορία του Αριστοτέλη αφορά το δεύτερο ενδεχόμενο, δηλαδή πιθανή δικαστική διαμάχη ανάμεσα στον Κλεοφώντα και τον Κριτία που έλαβε χώρα το 407 π.Χ., εκκινήθηκε από τον πρώτο και οδήγησε στην εξορία του δεύτερου. Αν αυτό αληθεύει, τότε οι *πονηροί*, για άλλη μία φορά, επιχειρούν και πετυχαίνουν, διά της ευγλωττίας τους, να εξοντώσουν πολιτικά τους *χρηστούς*.

Το τελευταίο ζήτημα που προσεγγίστηκε στην διδακτορική αυτήν διατριβή είναι η εξορία του Κριτία στην Θεσσαλία το 407 π.Χ. Οι πληροφορίες εδώ είναι πλήρως αντιφατικές μεταξύ τους, αφού ο Ξενοφών, μέσω του Θηραμένη, μιλάει για προσπάθεια του Κριτία να εγκαταστήσει στην περιοχή αυτήν δημοκρατικό πολίτευμα, ενώ ο Φιλόστρατος επισημαίνει το ακριβώς αντίθετο, συνυφαίνοντας τον Κριτία με φιλοολιγαρχικές ενέργειες. Είναι εκ νέου κατάδηλο ότι οριστική λύση στο ερμηνευτικό πρόβλημα δεν δύναται να δοθεί και σκοπίμως δεν εδόθη, ώστε και να υπάρξει περιθώριο και για νέες προτάσεις από άλλους ερευνητές. Τονίστηκε, πάντως, ότι δεν είναι παράλογο να έχει δίκιο ο Ξενοφών, ο οποίος κατά την περίοδο των *Τριάκοντα* ήταν ενήλικας· ακόμα, δε, και αν δεν ήταν παρών στην δίκη του Θηραμένη (πράγμα δύσκολο· ο Ξενοφών εκείνο το διάστημα βρισκόταν στην Αθήνα και δεν θα έχασε την ευκαιρία να παραστεί σε περίσταση κατά την οποία θα αλληλοσπαράζονταν ρητορικά οι δύο κορυφαίοι Αθηναίοι πολιτικοί της εποχής, Κριτίας και Θηραμένης), σίγουρα θα μπόρεσε να πληροφορηθεί το ρητορικό περιεχόμενο αυτής από άλλους. Αν, όμως, ο Ξενοφών δεν σφάλλει, αυτό σημαίνει ότι ο Κριτίας δοκίμασε, πράγματι, να εγκαθιδρύσει δημοκρατία στην Θεσσαλία. Αν συνέβη κάτι τέτοιο, τότε προτάθηκε η εξής αιτιολόγηση: ο Κριτίας πρέπει να ερμηνευτεί ως καιροσκόπος πολιτικός και να ενταχθεί, επίσης, στην ίδια κατηγορία *χρηστῶν* στην οποία ανήκαν τόσο ο Άγνων, όσο και ο γιος του, Θηραμένης. Πρόκειται, δηλαδή, για *χρηστούς*, που εγκαινιάζουν ένα νέο είδος πολιτικού, καθώς μεταβαίνουν, ανάλογα με το συμφέρον της στιγμής, από την μία ιδεολογική μερίδα στην άλλη και, σύστοιχα προς τις εκάστοτε πολιτικές συγκυρίες, ηγούνται είτε των *χρηστῶν*, είτε των *πονηρῶν*. Αναιρείται, έτσι, το παραδοσιακό πρότυπο των *χρηστῶν* που επιλέγουν αυτοβούλως να διοικήσουν τους *πονηρούς*, και στο οποίο εντάσσονται πολιτικοί, όπως ο Περικλής και ο Αλκιβιάδης, οι οποίοι παραμένουν για όλη τους την ζωή με το μέρος των ριζοσπαστικών δημοκρατικών. Αντιθέτως, αν ο Κριτίας επιχειρεί, τω όντι, να εγκαταστήσει δημοκρατία στην Θεσσαλία, αυτό σημαίνει ότι ο γιος του Καλλαίσχρου εντάσσεται στην ίδια κατηγορία με τον Άγνωνα και τον Θηραμένη, που άλλοτε εμφανίζονται ως *προστάται τοῦ δήμου* και άλλοτε ως ολιγαρχικοί.

Αν, βέβαια, έχει δίκιο ο Φιλόστρατος, τότε δεν δημιουργείται σημαντικό ερευνητικό πρόβλημα, αφού ο Κριτίας, κατά την εξορία του στην Θεσσαλία, συναναστρέφεται τους ολιγαρχικούς, μένοντας, έτσι, πιστός στα συντηρητικά ιδεώδη του. Ούτε αυτό το σενάριο είναι απίθανο, ενώ πρέπει να ειπωθεί ότι θα έμοιαζε παράδοξο ο Κριτίας, έχοντας μένος κατά των *πονηρῶν* λόγω της εξορίας του, να μετέβη στην Θεσσαλία και να δοκίμασε την εφαρμογή του

πολιτεύματος που τον εκδίωξε από την πόλη του. Περισσότερες πιθανότητες δίνονται εδώ στο να θέλησε να εκδικηθεί τους Αθηναίους, προωθώντας εμπράκτως την ίδρυση ολιγαρχικού πολιτεύματος. Ούτως ή άλλως, οι περισσότερες εμφανίσεις του Κριτία στις σωζόμενες πηγές συνδέονται άρρηκτα με τα συντηρητικά του φρονήματα και όχι με την αγάπη του προς την δημοκρατία.

Συνολικά, ο Κριτίας, παρά την πρωταγωνιστική εμπλοκή του στην ολιγόμηνη τυραννίδα της Αθήνας μετά την ήττα αυτής από την Σπάρτη στον πολυετή Πελοποννησιακό Πόλεμο, υπήρξε μέγιστος πολιτικός των Αθηνών, εγκαινιάζοντας και την ριζοσπαστική έκφανση της μερίδας των *χρηστῶν*. Είναι, τελικά, δίκαιη ιστορικά η damnatio memoriae του Κριτία, που έχει παγιωθεί στην συλλογική συνείδηση των σημερινών ερευνητών; Η απολυτότητα περί του τερατώδους χαρακτήρα του *χρηστοῦ* ανδρός οφείλεται, στην σύγχρονη εποχή, σε απόλυτο, σχεδόν, βαθμό, στην ανάγνωση των ξενοφώντειων *Ἑλληνικῶν*, εντός των οποίων ο Κριτίας παρουσιάζεται να φέρει τα γνωρίσματα του εξουσιομανούς και του αδίστακτου πολιτικού, που δολοφονεί άπαντες, προκειμένου να παγιώσει την κατάπτυστη για τους υπόλοιπους πολιτική ισχύ του. Αν ο Ξενοφών γίνεται, περισσότερο ή λιγότερο, πιστευτός, όταν αφηγείται την ιστορία των Αθηνών από το 411 π.Χ. και έπειτα, τότε δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι στην περίπτωση του τέκνου τού Καλλαίσχρου διαστρέβλωσε πλήρως τα γεγονότα. Επιπροσθέτως, είναι ύποπτη η σιγή του αδέκαστου, γενικά, Αριστοτέλη, ο οποίος στα *Πολιτικὰ* του μνημονεύει ως ηγέτη των *Τριάκοντα* τον Χαρικλή, ενώ στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* του, η οποία, πέρα από τις πολιτειολογικές της στοχεύσεις, διεκδικεί και ιστορική εγκυρότητα, δεν αναφέρεται ούτε μία φορά στο όνομα του Κριτία. Σύστοιχα προς τον παραπάνω συλλογισμό, ο Πλάτων, όταν αναφέρεται στον Κριτία, είτε τον υπονοεί επικριτικά, παίρνοντας αποστάσεις από την άθλια τυραννίδα του – η οποία, όπως τονίζει ο σπουδαίος φιλόσοφος, έκανε την προηγούμενη δημοκρατία να φαίνεται χρυσάφι –, είτε τον «ζωγραφίζει» ως διακεκριμένο λόγιο με αξιόλογες φιλοσοφικές αρετές. Αυτό δεικνύει, με την σειρά του, ότι οι *χρηστοί*, γιγνώσκοντες τα σφάλματα του Κριτία, θέλησαν είτε να αδιαφορήσουν για την πολιτική του δράση, είτε να την διορθώσουν τεχνηέντως, δίχως αυτό να γίνει αντιληπτό από το αθηναϊκό κοινό της εποχής. Εξάλλου, οι εκλεκτοί γόνοι της αθηναϊκής αριστοκρατίας, ιδίως από τον πέμπτο αιώνα π.Χ. και εξής, δεν ονειρεύονται την επιβολή τυραννικού πολιτεύματος εντός των Αθηνών, παρά επιθυμούν τον μετριασμό της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, της οδηγητικής, κάποτε, και στην πλήρη πολιτειακή αναρχία. Υπό αυτό το πρίσμα, οι *χρηστοί*, πολιτικοί και διανοούμενοι, θα συμφώνησαν να

καταδικάσουν τον απολυταρχικό Κριτία σε ιστορική ανυπαρξία. Αυτήν, ίσως, την άτυπη συμφωνία των αριστοκρατικών αναμεταξύ τους επιμένουμε να συντηρούμε και οι σύγχρονοι πολίτες, ερευνητές της αρχαιότητας και μη.

Μέρος 6ο

6.1 Τελικά επιστημονικά πορίσματα

Ήδη από τον τίτλο του κεφαλαίου, αντιλαμβάνεται ο συνάδελφος ερευνητής ή και ο λάτρης της αρχαιογνωσίας ευρύτερα ότι η συνόψιση μιας ογκωδέστατης διδακτορικής διατριβής στα ουσιωδέστερα αποτελεί εγχείρημα δυσεπίτευκτο, διότι πάντοτε ελλοχεύει ο κίνδυνος της παράλειψης κάποιου σημαντικού διατυπώματος. Όπως, εντούτοις, είθισται να λέγεται εντός της επιστημονικής κοινότητας, «ο συγγραφέας μιας διατριβής την γνωρίζει καλύτερα και βαθύτερα από οποιονδήποτε άλλον άνθρωπο στον κόσμο». Άλλωστε, κατεβλήθη ειλικρινής προσπάθεια, κατά την συγγραφή του έργου, να τονίζονται οι σπουδαιότερες πρωτοτυπίες, οι αναιρετικές ή και συμπληρωματικές του παρελθοντικού επιστημονικού στοχασμού, ώστε να παρατεθούν σε αυτό το τελικό κεφάλαιο. Υπό αυτό το πρίσμα, ο εκάστοτε επίδοξος διδάκτωρ στοχεύει ήδη από την πρώιμη φάση της ερευνητικής διαδικασίας στην συγκρότηση πνευματικού συνθέματος συνεκτικού και, άρα, προωθητικού κραταιών διανοητικώς πορισμάτων. Οφείλει, βέβαια, παραμένοντας συνεπής και προς την αυθεντική φύση της επιστήμης – ήτοι, στην εγγενή ιδιότητά της να ανανεώνεται διαρκώς, είτε διά της αυτοανατροπής, είτε διά της αυτοσυμπλήρωσης –, να ενθυμείται ότι τα συμπεράσματά του, για τα οποία μόχθησε νοητικώς και χάρη στα οποία υπερέβη, κάποτε, εαυτόν, αγγίζοντας νέα πνευματικά ύψη, δεν αποκλείεται να αναιρεθούν από έτερο, ευφυέστερο ή και επιδεξιότερο ερευνητή. Αυτή η σκέψη συνόδευσε τον γράφοντα καθ' όλη την διάρκεια του συγγραφικού του ταξιδιού και τού προσφέρει μέχρι και σήμερα πνευματική ευφροσύνη.

Στην εισαγωγή του συγγράμματος αυτού έγινε, κατ' αρχάς, προσπάθεια να θεμελιωθεί η προτεινόμενη εδώ άποψη, σύμφωνα με την οποία οι *χρηστοὶ* δεν συμβόλιζαν, απλώς, την εύπορη κοινωνική τάξη, αλλά αποτελούσαν και ιδεολογικώς οργανωμένη πολιτική μερίδα με κοινούς στόχους και πρακτικές. Προς επίρρωσιν της ερευνητικής αυτής θεώρησης, χρησιμοποιήθηκαν τέσσερα αρχαία κείμενα, εξαιρετικά αντιπροσωπευτικά αυτής της πρότασης: η *Ἀθηναίων Πολιτεία* του Ψευδο – Ξενοφώντα, χωρίο από τον Θουκυδίδη που σχετίζεται με την περίοδο κατά την οποία συντελέστηκε η κοπή των Ερμών κεφαλών, οι *Ἱππῆς* του Αριστοφάνη και η *Ἀθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη. Υποστηρίχτηκε με σχετική επιχειρηματολογία ότι στην κλασική Αθήνα, ιδίως μετά τις πολιτειακές μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη και του Περικλή, τις εγκαινιάζουσες την ριζοσπαστική δημοκρατία, οι *χρηστοὶ* και οι *πονηροὶ* αποτελούσαν διακριτές

πολιτικές μερίδες. Αν και η επίσημη, τρόπον τινά, παγίωση της αντίθεσης αυτής συντελείται κατά την περίοδο της πολιτικής διένεξης του Θουκυδίδη Μελησία με τον Περικλή, δεν παύει η διαφοροποίηση αυτή να υφίσταται, έστω και εμμέσως, ήδη παλαιόθεν, αποτελώντας, στην πραγματικότητα, εγγενές παρέκταμα του ιδίου τού δημοκρατικού πολιτεύματος. Η διατριβή, δε, αυτή πρότεινε ότι στο εξής η λέξη *πονηρὸς* δύναται να χρησιμοποιείται ως συνώνυμο της λέξης *δῆμος* ή και *δημοτικός*. Υπό το πρίσμα των *χρηστῶν*, οι *πονηροὶ* ήταν οι εξασφαλίζοντες την καθημερινή τους επιβίωση διά του βιοπορισμού και, συνακόλουθα, οι ανήκοντες στα λαϊκά στρώματα. Αντιστοίχως, μέσα από τις σελίδες του πονήματος αυτού δεικνύεται ότι οι *χρηστοὶ* εκπροσωπούσαν την μετριοπαθή και, ενίοτε, συντηρητική μερίδα. Επομένως, οι λέξεις *χρηστὸς* και *πονηρὸς* δεν έχουν, απλώς, ηθική σημασία εντός του αρχαίου ελληνικού corpus, ούτε αποτελούν συγκυριακές ορολογίες, αλλά καταγράφονται στο πλαίσιο αυθεντικά πολιτικών συμφραζομένων, βεβαιότατα δηλωτικών και καταφανούς ιδεολογικής αντιπαράθεσης.

Είναι, τώρα, επιτακτική ανάγκη να πραγματοποιηθεί προσεκτικός διαχωρισμός των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των *χρηστῶν*, ώστε και να καταστεί ευκολότερη η κατασκευή του πανοράματός τους κατά την διάρκεια του δεύτερου μισού του πέμπτου αιώνα π.Χ. Μπορεί να γίνει εδώ η αρχή με μνεία στην διάκριση *χρηστῶν* που ηγούνται της μερίδας των *χρηστῶν* και *χρηστῶν* που είναι αρχηγοί της παράταξης των *πονηρῶν*, ήτοι του *δήμου*. Διαπιστώθηκε, λοιπόν, ότι, συχνά, οι *χρηστοὶ* επιλέγουν να πολιτευτούν με τρόπο εξυπηρετικό των συμφερόντων και επιθυμιών της λαϊκής πλειοψηφίας. Επί παραδείγματι, ο κραταιός πολιτικά Περικλής, αν και *χρηστὸς* κοινωνικά, επιλέγει να αναδειχθεί διά της μερίδας των *πονηρῶν*. Σε ανάλογη πολιτική ενέργεια προβαίνει και ο Αλκιβιάδης και, εν τινί μέτρω, και ο Θηραμένης. Αναφορικά με τους δύο πρώτους, εξηγήθηκε ότι τα κίνητρά τους είναι καθαρά εξασφαλιστικά της πολιτικής τους επιβίωσης εντός της αθηναϊκής πολιτικής αρένας. Ο μεν Περικλής, δεχόμενος αυστηρή κριτική για την εμφανισιακή του ομοιότητα με τον τύραννο Πεισίστρατο – η οποία συνεπαγόταν φόβο από την πλευρά του *δήμου* για ενδεχόμενη βούληση του Περικλή να καταλύσει την αθηναϊκή δημοκρατία – και παρατηρώντας ότι αδυνατούσε ο ίδιος να ηγηθεί των *χρηστῶν* λόγω της ήδη καθιερωμένης παρουσίας του Κίμωνα, αποφασίζει, τελικά, να υπερασπιστεί τα συμφέροντα των πολλών και απόρων. Ο δε Αλκιβιάδης, μη δυνάμενος να αντιπαλέψει αποτελεσματικά την δημοφιλία του Νικία και του Λάχητα εντός των *χρηστῶν* και αισθανόμενος οργή διότι αμφότεροι, θέτοντας αυτόν στο περιθώριο, συνομολόγησαν ειρήνη με τους Σπαρτιάτες, αποφασίζει και αυτός να θέσει εαυτόν με το μέρος των *πονηρῶν*. Εξάλλου, ο ηδονιστής γιος του

Κλεινία αδυνατούσε να συμπορευτεί με τα ιδανικά της μετριοπάθειας και προτιμούσε να διάγει βίο ακόλαστο. Τα γνωρίσματά του αυτά ήταν ιδανικά και απολύτως ταιριαστά με την ιδέα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού που αυτή προωθούσε.

Ο Θηραμένης, αντιθέτως, δείχτηκε ότι ανήκει ή, μάλλον, εγκαινιάζει με την δράση του μια νέα, ιδιότυπη κατηγορία *χρηστῶν*: όπως ακριβώς και ο πατέρας του, Άγνων, ο Θηραμένης συνηθίζει να ταλαντεύεται ανάμεσα στις δύο μερίδες και εμφανίζεται να εκπροσωπεί πότε τα συμφέροντα του *δήμου* και πότε των *χρηστῶν*. Υπό αυτήν την ερευνητική οπτική, το τέκνο του Άγνωνος συμπεριφέρεται καιροσκοπικά και διακρίνεται για την έμφυτη ικανότητά του να αξιοποιεί τις εκάστοτε πολιτικές περιστάσεις προς όφελός του. Η παραδοχή αυτή αποδεικνύει, φυσικά, ότι στην κλασική Αθήνα οι πολιτικές διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηροὺς* δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτες, δίχως, βέβαια, αυτό να δηλοί ότι δεν είναι υπαρκτές.

Ανάλογη περίπτωση με τον Θηραμένη δεν αποκλείεται να αποτελεί και ο Κριτίας, χωρίς, όμως, αυτό να διατυπώνεται με απολυτότητα. Δείχτηκε, εν πρώτοις, ότι ο Κριτίας, μόνος αυτός, είναι ο θεμελιωτής της ριζοσπαστικής έκφανσης των *χρηστῶν*, η οποία καταλήγει να αντιπροσωπεύεται από το πολίτευμα της τυραννίδας. Εισήχθη, δε, ο νέος όρος «Κριτίειος τυραννίδα» και, μέσα από παραπομπές στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, απεδείχθη ότι οι *Τριάκοντα* εγκαθίδρυσαν τυραννίδα και όχι ολιγαρχία και, μάλιστα, υπό την ηγεσία του τέκνου τού Καλλαίσχρου. Έτσι, η τυραννίδα του Κριτία δεν ήταν σπαρτιατικό καθεστώς, παρόλο που για την εγκατάστασή της αξιοποιήθηκε η βοήθεια των Λακεδαιμονίων λόγω και των πολεμικών περιστάσεων (ήττα της Αθήνας στον Πελοποννησιακό Πόλεμο). Στην πραγματικότητα, η Σπάρτη υπήρξε πιόνι – και, μάλιστα, όχι απολύτως καταδεκτικό – στα σχέδια του απολυταρχικού Κριτία. Υπάρχουν, όμως, και κειμενικές ενδείξεις – όχι, πάντως, πάντοτε αξιόπιστες –, οι οποίες συνυφαίνουν, έμμεσα ή άμεσα, τον Κριτία με το δημοκρατικό πολίτευμα. Αν υπάρχει σπέρμα ιστορικής εγκυρότητας εντός αυτών, τότε ο Κριτίας υπήρξε και αυτός ωφελιμιστής πολιτικός, ακολουθώντας το πρότυπο του Θηραμένη και μεταβαίνοντας, άρα, από την μία μερίδα στην άλλην, συμπλέοντας με τις πολιτικές συγκυρίες. Φυσικά, άπαξ και εγκατασταθεί η ολιγαρχία, ο Κριτίας την μεταβάλλει αυτομάτως σε προσωποπαγή τυραννίδα, υπερβαίνοντας κατά πολύ την μετριοπάθεια του Θηραμένη.

Βάσει των προαναλυθέντων, εξήχθη το κάτωθι ερευνητικό συμπέρασμα: εντός άμεσης δημοκρατίας, οι *χρηστοὶ* είναι μετριοπαθείς – συντηρητικοί, χωρίς, όμως, να επιθυμούν να ανατρέψουν το δημοκρατικό πολίτευμα. Κάτω από αυτό το πρίσμα, οι Θουκυδίδης Μελησίου,

Λάχης και Νικίας είναι μετριοπαθείς δημοκράτες, που θέλουν, απλώς, να θέσουν όριο στην άμετρη ισχύ της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Δεν υπάρχει ούτε ένα κειμενικό αποδεικτικό στοιχείο που να μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι οι τρεις αυτοί ήταν, κατά βάθος, θιασώτες της ολιγαρχίας. Ενδεικτικό είναι ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου αντιπολιτεύεται με σφοδρότητα τον Περικλή, διότι ανησυχεί ότι ο γιος της Αγαρίστης κινδυνεύει να γίνει *μόναρχος*. Οι *χρηστοὶ* δεν αναπολούν απολυταρχικά καθεστώτα, απλώς έχουν, μάλλον, ως πρότυπό τους την εποχή κατά την οποία ο αριστοκρατικός Άρειος Πάγος είχε αυξημένες πολιτικές αρμοδιότητες. Δεν θέλουν, κατ' επέκταση, να αφαιρέσουν από τον *δῆμον* την παγιωμένη εξουσία του, απλώς δυσφορούν με την απώλεια εκλεκτών προνομίων που έχει αναγκαστεί να υποστεί η ελίτ τάξη τους εξαιτίας της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Ακόμα, βέβαια, και το παραπάνω διανόημα δεν μπορεί να αποδειχθεί με πάσα βεβαιότητα: ενδέχεται οι *χρηστοὶ* να μην επιθυμούσαν καν να ανακτήσει ο Άρειος Πάγος την παρελθοντική του αίγλη, να είχαν συμβιβαστεί ειλικρινώς με την ριζοσπαστική δημοκρατία και να επεδίωκαν, απλώς, να έχουν εκείνοι την εξουσία στα χέρια τους, περιορίζοντας, κάπως, τις παράλογες επιθυμίες του *δήμου*. Αν, πάντως, υποτεθεί ότι ήθελαν να παρέμβουν, με κάποιον τρόπο, στο πολίτευμα, οι κινήσεις τους δεν θα αποσκοπούσαν σε καμία περίπτωση στην εγκατάσταση ολιγαρχίας. Εντός, λοιπόν, άμεσης και ριζοσπαστικής δημοκρατίας, η διατριβή αυτή εισηγείται ότι εντοπίζονται οι θιασώτες του πολιτεύματος ως έχει (οι λεγόμενοι *πονηροί*) και οι υποστηρικτές μιας περισσότερο μετριοπαθούς εκδοχής του (οι λεγόμενοι *χρηστοί*). Ακόμα και η σύντομη ολιγαρχία τού 411 π.Χ. δεν κατόρθωσε να πείσει άπαντες τους *χρηστοὺς* ότι τους συμφέρει να ζουν εντός ολιγαρχικού πολιτεύματος. Αυτό υποδηλοί, με την σειρά του, ότι ο δημοκρατικός τρόπος ζωής ήταν καλά εδραιωμένος εντός του συνόλου των Αθηναίων πολιτών. Μοναδική εξαίρεση σε αυτά αποτελεί το πολίτευμα του Κριτία: εντός αυτού, εντοπίζονται όχι μία, αλλά δύο κατηγορίες *χρηστῶν*, ήτοι οι ακραίοι, οι υπέρμαχοι της απολυταρχικής διακυβέρνησης και οι μετριοπαθείς. Οι μετριοπαθείς, ωστόσο, δεν έχουν μεγάλη σχέση με τους μετριοπαθείς εντός άμεσης δημοκρατίας: ο Θηραμένης, όταν εκπροσωπεί τους *χρηστοὺς* και όχι τον *δῆμον*, είναι περισσότερο ολιγαρχικός, παρά μετριοπαθής δημοκράτης, όπως οι Θουκυδίδης Μελησίου, Λάχης και Νικίας. Η διαφορά του, πάντως, με τον Κριτία συνίσταται στο ότι ο Θηραμένης απεχθάνεται μετά βδελυγμίας την ιδέα μιας αιμοδιψούς τυραννίδας.

Συναφές με τα προλεχθέντα είναι και το ζήτημα της στάσης των *χρηστῶν* απέναντι στον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό. Μια πρώτη, αυθόρμητη εκτίμηση είναι, εύλογα, ότι οι μετριοπαθείς

δημοκράτες, οι βλαστοί της αθηναϊκής αριστοκρατίας, απορρίπτουν εξ ορισμού την εδαφική επέκταση της Αθήνας που αρχίζει να λαμβάνει σάρκα και οστά μετά τα ευκλεή έπη των Αθηναίων στον Μαραθώνα, την Σαλαμίνα και τις Πλαταιές. Μάλιστα, θα υποθέσει, επιπροσθέτως, κανείς ότι η μεταφορά του συμμαχικού ταμείου από την Δήλο στην Ακρόπολη το 454 π.Χ., καθώς και η έμπρακτη αδιαφορία της Αθήνας για την ειρήνη του Καλλία (449 π.Χ.) – η οποία έθετε τέλος στην διαμάχη με την Περσία και, άρα, έπαυε να δικαιολογείται η ύπαρξη της αθηναϊκής ηγεμονίας· παρά ταύτα, οι Αθηναίοι συνέχισαν να δρουν καταπιεστικά επί των συμμάχων τους – θα εξόργισαν τους ηγέτες της μερίδας των *χρηστῶν*. Πράγματι, οι θεωρήσεις αυτές δεν απέχουν πολύ από την ιστορική πραγματικότητα. Οι λεγόμενοι *καλοὶ κἀγαθοὶ* προωθούν στην πράξη μια πολιτική μετριοπάθειας. Επί παραδείγματι, ο Θουκυδίδης Μελησίου χρησιμοποιεί ως αντιπολιτευτικό του σλόγκαν το κάκιστο, κατά τους *χρηστούς*, οικοδομικό πλάνο του Περικλή, που συνεπιφέρει κατασπατάληση των δημοσίων πόρων και ντροπιάζει την Αθήνα στην υπόλοιπη Ελλάδα, αφού οι άλλες ελληνικές πόλεις βλέπουν την Αθήνα σαν φιλάρεσκη γυναίκα, που φοράει αχρείαστα στολίδια, αποδεικτικά τρυφηλού και, άρα, ακόλαστου βίου. Ελάχιστοι σήμερα γνωρίζουν ότι ο ιστορικός Παρθενώνας, που θαυμάζεται παγκοσμίως στην σύγχρονη εποχή, υπήρξε ζήτημα που δίχασε τον αθηναϊκό λαό και ενέτεινε την πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα σε *χρηστοὺς* και *πονηρούς*.

Επιπλέον, άλλο ζήτημα στο οποίο οι *χρηστοὶ* πολιτεύονται μετριοπαθώς είναι ο πόλεμος εναντίον της Σπάρτης. Ο Λάχης, λόγου χάριν, χάρη και στις διπλωματικές του ικανότητες, πετυχαίνει μονοετή εκεχειρία ανάμεσα στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές κατά το 423 π.Χ. Η ανακωχή αυτή ενός χρόνου εξυπηρετεί ένα μακροπρόθεσμο σχέδιο των *χρηστῶν*, ήτοι να φτάσουν, κάποτε, σε οριστική ειρήνη με την Σπάρτη. Όσο διαρκεί η πολεμική αυτή ανάπαυλα, συλλογίζονται οι *χρηστοί*, οι δύο πόλεις θα εντείνουν τις μεταξύ τους συνεννοήσεις για επίτευξη ειρήνης. Η πολυπόθητη λήξη των εχθροπραξιών έρχεται το 421 π.Χ. με την ειρήνη που αποδίδεται και φέρει το όνομα του Νικία. Όλες αυτές οι φιλολακωνικές ενέργειες αποδεικνύουν ότι οι *χρηστοὶ* δεν ενστερνίζονται το ιδανικό του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, ούτε συμφωνούν με την απόφαση του Περικλή να παρασύρει την Αθήνα σε πόλεμο με την Σπάρτη. Οι αριστοκράτες σκέφτονταν ότι οι δύο στρατιωτικώς άλκιμες αυτές πόλεις όφειλαν, κανονικά, να συνδυάσουν τις ανυπέρβλητες δυνάμεις τους (ναυτικό και πεζικό), ώστε όχι μόνο να ηγούνται των Ελλήνων, αλλά και να αμυνθούν επιτυχώς εναντίον των Περσών, σε περίπτωση που αυτοί επιχειρήσουν νέα εισβολή εναντίον της Ελλάδας.

Η παραπάνω διατύπωση οδηγεί, κατά συλλογιστική ακολουθία, στην νέα θεώρηση των πραγμάτων που προτείνεται στην διδακτορική αυτήν διατριβή. Εν ολίγοις, αν οι *χρηστοὶ* επιθυμούσαν λήξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, προκειμένου οι δύο πόλεις να συνεργαστούν μεταξύ τους, τότε σημαίνει, αυτομάτως, ότι δεν απέρριπταν εντελώς τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, απλώς έθεταν συγκεκριμένες προϋποθέσεις για την υλοποίησή του. Το σύγγραμμα αυτό προσπαθεί να αποδείξει ότι, πράγματι, έτσι συνέβαινε· μία, δε, εξ αυτών των προϋποθέσεων ήταν η συνεργασία με την Σπάρτη. Δεν ήταν, εντούτοις, η μοναδική. Μέσα από τα κείμενα που εξετάστηκαν προβλήθηκε η θέση ότι οι *χρηστοὶ* δεν ήταν διατεθειμένοι να θέσουν σε κίνδυνο την ίδια την αθηναϊκή ηγεμονία και τα κεκτημένα της Αθήνας μέσα στα χρόνια. Προτιμούσαν, αντιθέτως, να μελετούν προσεκτικά κάθε μαχητικό εγχείρημα, να ζυγίζουν όλες τις παραμέτρους και, έπειτα, να προβαίνουν στην μετουσίωσή του σε πράξη. Συν τοις άλλοις, δεν ήθελαν να χάνονται ανθρώπινες ζωές, δηλαδή Αθηναίοι, χωρίς λόγο. Αν όλα τα παραπάνω μπορούσαν, κάπως, να τηρηθούν, τότε οι *χρηστοὶ* δεν αντιμετώπιζαν με δυσμένεια την ιδέα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού.

Προς επίρρωσιν των προαναφερθέντων, χρησιμοποιήθηκε, για παράδειγμα, η περίπτωση του *χρηστοῦ* Λάχητα. Ο Λάχης τίθεται επικεφαλής της πρώτης Σικελικής εκστρατείας, ήγουν της πρώτης προσπάθειας των Αθηναίων να κατακτήσουν το νησί, που λαμβάνει χώρα το 427 π.Χ. Τονίστηκε, όμως, εδώ η φύση της εκστρατείας αυτής: οι Αθηναίοι μετέβησαν στην Σικελία, όχι για να της επιβληθούν κατευθείαν και ασυλλόγιστα, όπως θα έπρατταν υπό το κράτος του παρορμητισμού οι *πονηροί*, αλλά για να μελετήσουν την τοπογεωγραφία του νησιού, να διαπιστώσουν ιδίοις όμμασι το αξιόμαχο των πολιτών του και να δουν, εν γένει, αν είναι εφικτό το αθηναϊκό όραμα. Ο Λάχης με προθυμία αναλαμβάνει την δύσκολη αποστολή, πράξη αποδεικτική της προτεινόμενης εδώ άποψης ότι οι *χρηστοὶ* αποδέχονται υπό προϋποθέσεις τις μεθόδους της αθηναϊκής ηγεμονίας. Αναρωτιέται, βέβαια, κανείς, γιατί τιμωρούνται ύστερα οι Αθηναίοι στρατηγοί (πλην, μάλλον, του Λάχητα), οι επικεφαλής του εγχειρήματος αυτού. Ο αθηναϊκός *δῆμος* τους τιμωρεί λόγω του αντιφατικού τρόπου με τον οποίον συλλογίζεται: η πλειοψηφία και ήθελε να διερευνήσει την κατάσταση στην Σικελία και επιθυμούσε να κατακτηθεί αυτή αμέσως. Η ακατανόητη συμπεριφορά του *δήμου* δεν αναιρεί, βέβαια, τον διερευνητικό στόχο της εκστρατείας, που είχε συμφωνηθεί από την αρχή εντός των Αθηνών. Δεν είναι, ασφαλώς, τυχαίο ότι ένας *χρηστός*, ήτοι ο Λάχης, δέχεται να γίνει αρχηγός της αποστολής, διότι συνειδητοποιεί ότι τηρούνται οι προϋποθέσεις που θέτουν οι *χρηστοὶ* για την υλοποίηση

του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού: εκστρατεία διερευνητική, έμφαση στην στρατηγική και προσεκτικές στρατιωτικές κινήσεις.

Ο *χρηστὸς* Νικίας, προς τούτοις, επιβεβαιώνει και αυτός με την δράση του την προτεινόμενη εδώ θέση ότι οι *χρηστοὶ* προωθούν, κάποτε, και αυτοί τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρώτη εκστρατεία των Αθηναίων στην Μήλο το 426 π.Χ., της οποίας επικεφαλής τίθεται ο Νικίας. Το εγχείρημα αποτυγχάνει, διότι οι νησιώτες αυτοί κατορθώνουν να αμυνθούν αποτελεσματικά· ωστόσο, ο Θουκυδίδης τονίζει ρητώς ότι οι Αθηναίοι δυσφορούσαν με την ουδετερότητα της Μήλου στον Πελοποννησιακό Πόλεμο και ήθελαν να την υποτάξουν. Ενδιαφέρον, φυσικά, είναι ότι σε αυτήν την περίπτωση δημιουργούνται ζεύγη πολεμικά: τόσο η διαβόητη σφαγή της Μήλου που πραγματοποιείται το 416 π.Χ., όσο και η Σικελική εκστρατεία τού 415 π.Χ. δεν λαμβάνουν τυχαία χώρα, αλλά έχουν ιστορικό προηγούμενο.

Δεν είναι, ωστόσο, μόνο η περίπτωση της Μήλου (426 π.Χ.), που αποδεικνύει ότι ο Νικίας – και, άρα, οι *χρηστοὶ* ευρύτερα – εγκολπώνεται και αυτός την ιδέα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. Ο γιος του Νικηράτου, ο φημισμένος αυτός στρατηγός των Αθηνών, καταλαμβάνει την Μινώα, την Νίσαια και την στρατηγική τοποθεσία των Κυθήρων, κερδίζει σε μάχη εναντίον των Κορινθίων και σκοτώνει τον στρατηγό Λυκόφρονα, καθώς και ηγείται της ανακατάληψης της Σκιώνης και της Μένδης. Στην περίπτωση της Πύλου (425 π.Χ.) κάνει σκόπιμα πίσω, διότι επιθυμεί, πρώτον, να γελοιοποιήσει τον αυθάδη Κλέωνα (τελικά, ο Νικίας αποτυγχάνει να το πράξει αυτό) και, δεύτερον, διότι πρέπει ήδη από τότε να είχε στο μυαλό του την ειρήνη με την Σπάρτη. Εν ολίγοις, δεν υποχωρεί και παραδίδει την στρατηγία στον Κλέωνα, επειδή απεχθάνεται τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, αλλά διότι η περίπτωση της Σπάρτης είναι για τους *χρηστοὺς* ζήτημα ιδιάζουσας σημασίας, κάποτε, δε, και θέμα συναισθηματικής πρόσδεσης. Προσθετικά σε αυτά, δείχνεται ότι ο Νικίας υποχωρεί και λόγω της μεγάλης επιρροής που ασκεί ο αθηναϊκός *δῆμος* πάνω σε οποιαδήποτε ατομικότητα. Από την άλλη, μετά την ειρήνη που πετυχαίνει ο Νικίας το 421 π.Χ., εξαγοράζει, πιθανολογείται με βάση πληροφορία του Θεόφραστου, την κλήρωση, ώστε να αρχίσει πρώτη η Σπάρτη να αποδίδει τα υπεσχημένα. Αυτό αποδεικνύει ότι οι *χρηστοὶ* δεν ήταν φιλολάκωνες χωρίς μέτρο, ούτε έβαζαν την Σπάρτη πάνω από την Αθήνα.

Κατά την διάρκεια, δε, των προκαταρκτικών συζητήσεων περί της Σικελικής εκστρατείας (415 π.Χ.), ο Νικίας αντιπολιτεύεται σθεναρά τον *χρηστὸν* Αλκιβιάδη, ηγέτη των

πονηρῶν. Από την στιγμή, όμως, που αποτυγχάνει να πείσει τον αθηναϊκό λαό να ματαιώσει το πολεμικό εγχείρημα, ο Νικίας κάνει ό,τι δύναται, προκειμένου να οδηγηθεί η Αθήνα στην κατάκτηση της Σικελίας. Όσο και αν ο Νικίας στέλνεται με το ζόρι στο νησί αυτό και, δη, ως επικεφαλής της εκστρατείας (μαζί με τον Αλκιβιάδη και τον Λάμαχο) και, άρα, αποτελεί άθυρμα της αθηναϊκής δημοκρατίας και της δύναμής της να επιβάλλεται σε κάθε ατομικότητα, δεν είναι σωστό να θεωρηθεί ότι ο Νικίας, από την στιγμή που συμβιβάστηκε με την ιδέα της εκστρατείας, θα ένιωσε αμήχανα στην ιδέα κατάκτησης ολόκληρου του νησιού. Γνώριζε, βάσει της λογικής και της πείρας του στην στρατηγική, ότι επρόκειτο για αποστολή αυτοκτονίας, εντούτοις μπήκε, οπωσδήποτε, στον πειρασμό να υλοποιήσει την παράτολμη αυτήν ιδέα, κάτι που μαρτυρείται από τις διαρκείς επιτυχίες του στο πεδίο της μάχης μέχρι να ανατραπεί η κατάσταση υπέρ των Συρακουσίων και να αρχίσει, κατόπιν, ο ίδιος να διαπράττει το ένα σφάλμα μετά το άλλο.

Αναφορικά με τις ρητορικές δεξιότητες των αριστοκρατών, η διδακτορική αυτή διατριβή έδειξε, κατ' αρχάς, ότι οι ηγέτες της μερίδας των *χρηστῶν* υστερούν, συνήθως, λεκτικά έναντι των αρχηγών των *πονηρῶν*. Εν πρώτοις, αυτό δύναται να εκληφθεί ως αντιφατική διαπίστωση, αφού οι αριστοκράτες, αν συγκριθούν με αυθεντικούς *πονηρούς*, όπως ο Κλέων και ο Υπέρβολος, ανήκουν εκ γενετής σε εύπορες οικογένειες και, στην πορεία της ζωής τους, γίνονται εισοδηματίες, κάτι που συνεπάγεται άφθονο ελεύθερο χρόνο για εκμάθηση της ρητορικής και των μυστικών της σε σχέση με ανθρώπους του βιοπορισμού. Λόγου χάριν, ο Κλέων μπορεί να είναι ευκατάστατος, αλλά τα λεφτά του είναι προϊόν επιχειρηματικής δραστηριότητας και, άρα, μόχθου. Από την άλλη, οι *χρηστοὶ* που διοικούν τους *χρηστούς*, όταν έχουν να αντιμετωπίσουν έναν *χρηστὸν* που ηγείται των *πονηρῶν*, αποδεικνύονται εκ νέου λιγότερο ευφραδείς και, αυτήν την φορά, απέναντι σε αριστοκράτη, από τον οποίον θα ανέμενε κανείς μειωμένη λεκτική ικανότητα.

Ας επιλυθούν, τώρα, οι δύο παραπάνω προβληματισμοί. Στην πρώτη περίπτωση συμβαίνει το εξής, όπως προτείνεται στο σύγγραμμα αυτό: οι *χρηστοὶ* δεν είναι ανίκανοι στην ρητορική, εντούτοις η εξ αυτών βούληση για μετριασμό της ριζοσπαστικής δημοκρατίας τούς αναγκάζει να αγορεύουν μετριοπαθώς, πράγμα που εκμεταλλεύονται οι γνήσιοι *πονηροί,* αντεπιτιθέμενοι με την σαρωτική ευλαλία τους, που καταμαγεύει τον εύκολα χειραγωγήσιμο *δῆμον*. Στην δεύτερη περίπτωση, οι *χρηστοὶ* είναι αντιμέτωποι με γνήσιους *χρηστούς*, οι οποίοι ηγούνται, όμως, του *δήμου*. Προτάθηκε, εδώ, ότι η λαϊκή παράταξη δεν δεχόταν στους κόλπους

της μέτριους αγορητές· αυτό, με την σειρά του, δηλοί ότι οι αριστοκράτες που επιθυμούσαν να γίνουν αρχηγοί του λαού, είτε όφειλαν να είναι φύσει χαρισματικοί στον λόγο, είτε έπρεπε να οικειοποιηθούν με δεξιοτεχνία την ικανότητα του δημαγωγικώς λέγειν, ώστε να μπορέσουν να επιβιώσουν εντός της αθηναϊκής πολιτικής κονίστρας. Φυσικά, η απόφαση ενός *χρηστοῦ* να πολιτευθεί με τους *πονηροὺς* συνεπαγόταν και εκ μέρους του συνολική τροποποίηση πολιτικής ατζέντας.

Βάσει των κειμένων της αποθησαυρισμένης γραμματείας που εξετάστηκαν, όλα τα προρρηθέντα κατέστησαν κατάδηλα. Αρχικά, έγινε προσπάθεια να δειχθεί ότι, πράγματι, οι *χρηστοὶ* μειονεκτούν, συνήθως, ρητορικά έναντι των αυθεντικών *πονηρῶν*. Ο Θουκυδίδης Μελησίου ρεζιλεύεται και ηττάται κατά κράτος από τον *πονηρὸν* Εύαθλο, ενώ ο Λάχης αδυνατεί να απαντήσει με αξιώσεις στην δημαγωγική ατζέντα του Κλέωνα. Παράλληλα, αν και δεν υπάρχουν σαφή επιστημονικά τεκμήρια, ο Κριτίας, αν και διακεκριμένος λόγιος και συγγραφικός δημιουργός, πρέπει να στάθηκε ανήμπορος μπροστά στην λεκτική ικανότητα του *πονηροῦ* Κλεοφώντα. Επίσης, ο Κριτίας είναι ρητορικά κατώτερος και από τον Θηραμένη, ο οποίος έχει διατελέσει και *προστάτης τοῦ δήμου*. Ο δε Νικίας επικρατεί, μεν, εναντίον του Υπέρβολου, αλλά μόνο με την βοήθεια του πολυμήχανου Αλκιβιάδη. Φάνηκε, έτσι, ότι οι κατεξοχήν *πονηροί*, θέλοντας να παγιώσουν την εξουσία τους εντός της Αθήνας, επιλέγουν να επιτεθούν στους *χρηστούς*, ώστε να υπερκεράσουν την παγιωμένη επιρροή τους στους πολίτες. Γι' αυτόν τον λόγο, τους σέρνουν σε δίκες ή και τους κατασυκοφαντούν δημόσια, εκμεταλλευόμενοι, κατ' αυτόν τον τρόπο, τα θεσμικά όπλα που τους παρείχε η άμεση δημοκρατία της Αθήνας, με σκοπό να γίνουν η νέα πολιτική ελίτ της Αθήνας.

Φάνηκε, όμως, ότι οι *χρηστοὶ* δεν παρουσιάζουν καλύτερη επίδοση, όταν πρόκειται να αντιπολιτευτούν *χρηστοὺς* που ηγούνται των *πονηρῶν*. Ο Θουκυδίδης του Μελησία, αν και προβάλλει αξιοσημείωτες λεκτικές αντιστάσεις, τελικά ηττάται από τον Περικλή, τον περίφημο ηγέτη του *δήμου*. Ο Λάχης, πάλι, δεν δύναται να υπερβεί την ρητορική του Αλκιβιάδη κατά την μάχη της Μαντίνειας το 418 π.Χ. Ο Νικίας, με την σειρά του, αδυνατεί και αυτός να αντιπαρατεθεί με αξιώσεις στο εύγλωττο τέκνο του Κλεινία, που κατορθώνει να πείσει έναν ολόκληρο λαό να εκστρατεύσει εναντίον της Σικελίας, παρά τις απεγνωσμένες προσπάθειες του Νικία για ματαίωση του ολέθριου, όπως αποδείχτηκε για την Αθήνα, πολεμικού εγχειρήματος. Ο Αλκιβιάδης, δε, υπερισχύει του Νικία και στην περίπτωση της συμμαχίας με το Άργος, που βάζει βόμβα στα θεμέλια της ειρήνης που πέτυχε ο Νικίας το 421 π.Χ. Ο Κριτίας, τέλος,

δολοφονεί τον Θηραμένη, ακριβώς επειδή ο δεύτερος τον κατατροπώνει ρητορικά εντός της Βουλής. Ο γιος του Άγνωνος κατά το διάστημα αυτό ηγείται, μεν, των *χρηστῶν*, ωστόσο κατά το παρελθόν έχει διατελέσει και αρχηγός του *δήμου*, ιδίως κατά τα δρώμενα του 411 π.Χ., όταν και πέτυχε την μετατροπή των *τετρακοσίων* σε *πεντακισχιλίους*. Η δε ικανότητά του στο λέγειν απεδείχθη και κατά την δίκη των στρατηγών των Αργινουσών, όταν χάρη στην ευγλωττία του ο Θηραμένης οδήγησε, ουσιαστικά, στην εκτέλεσή τους.

Είναι ορθό, τελικά, το ζήτημα της ρητορικής να διαλευκανθεί με βάση το ίδιο το πολίτευμα της Αθήνας. Τουτ' έστιν, οι *χρηστοί*, προκειμένου να προσελκύσουν και ομοϊδεάτες ψηφοφόρους, είναι αναγκασμένοι εκ των πραγμάτων να τηρούν τα προσχήματα της αριστοκρατικής τάξης και να συμπεριφέρονται με κοσμιότητα· ως εκ τούτου, υποχρεώνονται να αγορεύουν μετριοπαθώς και με επιχειρηματολογία αποδεικτική των εκλεκτών σπουδών τους. Αυτή η επιλογή τους τούς καθιστά, ενίοτε, ύποπτους στα μάτια του αθηναϊκού *δήμου*, καθώς η πλειοψηφία τους εκλαμβάνει ως εν δυνάμει συνωμότες κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος. Οι *χρηστοί*, ωστόσο, δεν έχουν άλλη επιλογή: έχουν χρέος να διατηρήσουν τα σε αυτούς κληροδοτημένα από το παρελθόν γνωρίσματα της τάξης τους, κάτι που τους εξωθεί στην χρήση ρητορικής που δεν συνάδει με τις ενδότερες επιθυμίες του *δήμου*. Εύλογα, επομένως, οι *πονηροί*, είτε και οι *χρηστοὶ* που ηγούνται των *πονηρῶν*, αποκτούν συγκριτικό πλεονέκτημα, αφού είναι αποφασισμένοι να υλοποιήσουν τις ηδονικές παρορμήσεις των Αθηναίων.

Δεν είναι, τελικά, μύθος αυτό που έχει επικρατήσει να λέγεται για τους ηγέτες της λαϊκής παράταξης: αυτοί είναι, τω όντι, δημαγωγοί, διότι εντός πολιτεύματος το οποίο χαρίζει νομοθετική ισχύ στην πλειοψηφία, ο εκπρόσωπος αυτής αναγκάζεται να την κολακέψει, προκειμένου να εξασφαλίσει ο ίδιος την συνέχιση της πολιτικής του καριέρας. Δεν υπερβάλλει ο Αριστοφάνης, όταν στους *Ἱππῆς* του επαινεί τον *δῆμον* για την τυραννική του εξουσία. Δεν είχε, δε, άδικο ο Πλάτων – έστω και αν εκφραζόταν υπό το πρίσμα του αντιπάλου της άμεσης δημοκρατίας – όταν στον *Γοργία* του κατηγορούσε τον Περικλή για την τάση του να είναι διάκονος και όχι καθοδηγητής του πλήθους. Το τέκνο του Ξανθίππου καθιέρωσε, φερ' ειπείν, την *μισθοφορίαν*, προκειμένου να εκτοπίσει τον δημοφιλή Κίμωνα, ενώ ακριβώς λόγω του τελευταίου, ο Περικλής απέρριψε την αριστοκρατική μερίδα και ηγήθηκε των *πονηρῶν*. Οι πολιτικές, βέβαια, παροχές συνεπάγονται πάντοτε και την εκ του πολιτικού υποκειμένου χρήση λαοφιλούς ρητορικής. Αντίστοιχα, ο Αλκιβιάδης, διαβλέπει ευφυώς τον διαχρονικό πόθο των

Αθηναίων να κατακτήσουν την Σικελία και όχι, απλώς, τον εγκολπώνεται, αλλά τον διογκώνει στον υπέρτατο βαθμό.

Πάντως, ακόμα και το ζήτημα της ρητορικής δεν πρέπει να ερμηνευθεί με απολυτότητα. Λόγου χάριν, ο Θουκυδίδης Μελησίου, παρόλο που εξοστρακίζεται κατά την διάρκεια της πολιτικής του διαμάχης με τον Περικλή, υπήρξε ικανός αγορητής. Γελοιοποιείται, μεν, από τον Εύαθλο, αλλά σε πρεσβυτική ηλικία, κάτι που αναγκάζει τον Αριστοφάνη να δηλώσει ότι, αν ο γιος του Μελησία ήταν νεότερος, θα είχε κατατροπώσει δέκα Ευάθλους μαζί. Εξάλλου, οι *χρηστοὶ* προώθησαν τον Θουκυδίδη ως αντίπαλο του Περικλή, διότι αξιολόγησαν τους λόγους αποτυχίας του Κίμωνα: ο Κίμων ήταν εξαίρετος στρατηγός, αλλά υστερούσε, κάπως, στο ζήτημα της ρητορικής. Έτσι, οι αριστοκράτες αποφάσισαν να τοποθετήσουν επικεφαλής της παράταξής τους έναν άνθρωπο περισσότερο επικοινωνιακό, με έφεση στο λέγειν, παρά στις μαχητικές δεξιότητες. Αυτό, φυσικά, δεν υποδηλοί ότι ο γιος του Μελησία ήταν ανίκανος ή αδέξιος στρατηγός· σημαίνει, αντιθέτως, ότι η μόνη πιθανότητα να ηττηθεί ο Περικλής ήταν μέσα από την αντιπαράθεσή του με έναν εξίσου ικανό ρήτορα. Ο Νικίας, με την σειρά του, παρόλο που ηττάται κατά κράτος στην ρητορική από τον Αλκιβιάδη, στην περίπτωση της λεκτικής τους διαμάχης αναφορικά με την πραγματοποίηση της Σικελικής εκστρατείας εκφωνεί άρτια δομημένους λόγους και παρουσιάζει εμπειρικώς αποδείξιμη επιχειρηματολογία που είναι ενδεικτική και βαθιάς γνώσης της στρατηγικής.

Με αφορμή την παραπάνω επισήμανση, δεν πρέπει να αγνοηθεί και η ικανότητα των *χρηστῶν* στην μάχη. Οι αριστοκράτες αυτοί εξελάμβαναν την άρτια επίδοση στον πόλεμο ως καθιερωμένη μεταξύ τους σύμβαση, απόρροια και του θαυμασμού τους για το αριστοκρατικό ιδεώδες της διά του πολέμου κατάκτησης της εύκλειας, που προερχόταν από την εποχή του Ομήρου. Για παράδειγμα, τόσο ο Λάχης όσο και ο Νικίας υπήρξαν ταλαντούχοι και αποτελεσματικοί στρατηγοί και ως τέτοιοι επαινούνται, μεταξύ άλλων, και από τον Πλάτωνα. Η δε τάση τους να μελετούν προσεκτικά τις πολεμικές περιστάσεις, επιγέννημα αυτή της πείρας τους στην στρατηγική, εκλαμβάνεται εσφαλμένα ως δειλία· στην πραγματικότητα, όταν οι *χρηστοὶ* αποφασίζουν να επιτεθούν, γνωρίζουν ακριβώς τι πρέπει να κάνουν, ώστε να οδηγήσουν την Αθήνα σε νικηφόρα έκβαση. Χαρακτηριστικό, μάλιστα, είναι ότι ο πεπειραμένος μαχητικά Νικίας δρα σαν σύγχρονος επικεφαλής στρατού, παίρνοντας, συχνά, μαζί του επίλεκτο – και, άρα, ολιγάριθμο και ευέλικτο – σώμα ανδρών και αποσκοπώντας στην ταχεία κατάληψη εδαφών, δρώντας, έτσι, με τον τρόπο των σημερινών ειδικών δυνάμεων.

Φυσικά, σωστά λέγεται ότι ο αθλητισμός αποτελεί, ενίοτε, ένα προστάδιο του πολέμου. Σύνδρομα προς αυτό το σκεπτικό, οι *χρηστοὶ* δεν διακρίνονται μόνο μέσα από το αξίωμα της στρατηγίας – το οποίο, βέβαια, τους εξασφαλίζει πολιτική καθιέρωση –, αλλά και διά των αθλητικών τους διακρίσεων. Αν και δεν αποτελεί πρωταγωνιστική μορφή στην παρούσα διδακτορική διατριβή και η δράση του εξετάζεται μόνο υπό το πρίσμα του πολιτικού του αντιπάλου, Νικία, αξίζει να αναφερθεί και στα συμπεράσματα αυτά ότι ο *χρηστὸς* Αλκιβιάδης, όπως δείχτηκε στο σύγγραμμα αυτό, επιδιώκει την απόκτηση πολιτικής αίγλης διά της εντυπωσιακής του εμφάνισης στους Ολυμπιακούς Αγώνες τού 416 π.Χ. Αυτό το επιχείρημα επικαλείται, όταν ανέρχεται στο βήμα και επιχειρεί να πείσει τους συμπολίτες του για την ορθότητα πραγματοποίησης της Σικελικής εκστρατείας. Το γεγονός ότι καταφέρνει, τελικά, να τους επιβάλει την άποψή του δεικνύει ότι η αθλητική καταξίωση συνιστά, πράγματι, προστάδιο της ικανότητας στον πόλεμο. Άλλωστε, πέρα από τους λόγους της ιστορικής παράδοσης, οι *χρηστοὶ* ανατρέφονταν διά της εξάσκησης στην παλαίστρα, ακριβώς γιατί, μεταξύ των άλλων, προσδοκούσαν να εκλεγούν κάποια στιγμή στο αξίωμα του στρατηγού, το οποίο απαιτούσε, εκτός από διανοητικές ικανότητες, σωματική ρώμη, ταχύτητα και αντοχή. Ο πλατωνικός *Λάχης*, με συμπρωταγωνιστές του Σωκράτη τους *χρηστοὺς* Λάχητα και Νικία, δείχνει παραστατικά το ενδιαφέρον των *χρηστῶν* για την ανδρεία, τον πόλεμο και την στρατηγική, ενώ ο πλατωνικός *Χαρμίδης*, με συμπρωταγωνιστές του Σωκράτη τους *χρηστοὺς* Χαρμίδη και Κριτία, διαδραματίζεται στο οικείο για τους αριστοκρατικούς περιβάλλον της παλαίστρας.

Ένα άλλο, μείζονος σημασίας, ζήτημα που αναδεικνύεται διά της διατριβής αυτής είναι και ο θεσμός του οστρακισμού. Ορθά συνηθίζεται να υποστηρίζεται από τους ερευνητές ότι το μέτρο αυτό, αν και δεν ήταν τιμωρητικό, στην πραγματικότητα χρησιμοποιείτο από τον αθηναϊκό *δῆμον*, είτε για να επιλυθεί ειρηνικά μια σφοδρή αντιπαράθεση ανάμεσα σε δύο αντίπαλους πολιτικούς, είτε για να περιοριστεί η υπέρμετρη ισχύς που είχε αποκτήσει ένας ρήτωρ εντός της αθηναϊκής πολιτικής κονίστρας. Στην πραγματικότητα, όμως, ο θεσμός αυτός, καθώς δεν ήταν «συνταγματικά» συνδεδεμένος με την μερίδα των *πονηρῶν*, αλλά, απλώς, εκφραστικός της βούλησης τής πλειοψηφίας, μπορούσε να εκκινηθεί από τον οποιονδήποτε και να εξυπηρετήσει, σύστοιχα, τις πολιτικές βλέψεις οποιουδήποτε, είτε *χρηστοῦ*, είτε *πονηροῦ*. Έτσι, προτάθηκε στην διδακτορική αυτήν διατριβή ότι ο Θουκυδίδης Μελησίου ήταν αυτός που δοκίμασε να εξοστρακίσει τον Περικλή και όχι το αντίθετο. Παράλληλα, η ήττα του Θουκυδίδη σε αυτήν την αναμέτρηση με τον Περικλή αποδεικνύει, τελικά, ότι ο γιος του Μελησία ήταν

πολύ περισσότερο καθιερωμένος στα αθηναϊκά κοινά απ' όσο πιστεύεται σήμερα. Ο *δῆμος* θεώρησε, μάλλον, ότι ο Θουκυδίδης κινδύνευε να γίνει αποκλειστικός κυρίαρχος του πολιτικού παιχνιδιού και γι' αυτό επέλεξε να τον εξορίσει. Βέβαια, μετά την εξορία του, ο Περικλής γίνεται ο αδιαφιλονίκητος κυρίαρχος της αθηναϊκής πολιτικής· οι Αθηναίοι, όμως, δεν δυσφορούν, διότι ο γιος του Ξανθίππου εκπροσωπεί, τουλάχιστον, τα πλειοψηφικά συμφέροντα. Συγχρόνως, το θέμα της οστρακοφορίας ανακύπτει εκ νέου γύρω στα 417 π.Χ., όταν ο *πονηρὸς* Υπέρβολος επιχειρεί να αντλήσει πολιτικά οφέλη από την σφοδρή πολιτική σύγκρουση ανάμεσα στον Νικία και τον Αλκιβιάδη. Σε αυτήν την περίπτωση, οι δύο *χρηστοὶ* και εκπρόσωποι διαφορετικών ιδεολογικών μερίδων, αντιλαμβανόμενοι την παγίδα που τους απειλεί, αποφασίζουν να ενωθούν παροδικά, συνενώνουν, προφανώς, τους οπαδούς τους διά της εκμετάλλευσης των *ἑταιρειῶν* τους και πετυχαίνουν, τελικά, να εξοστρακιστεί ο ποταπός Υπέρβολος. Οι στιγμές αυτές της αθηναϊκής πολιτικής δείχνουν με ενάργεια ότι οι *χρηστοὶ* ήταν σε θέση να αξιοποιούν έναν θεσμό που είχε επινοηθεί καθαρά προς όφελος αλλά και προστασία της πλειοψηφικής επιθυμίας.

Η συζήτηση περί της χρήσεως του οστρακισμού από τους *χρηστοὺς* είναι αρρήκτως συναρμονισμένη και με την εξέταση και ανάδειξη των πολιτικών όπλων – μεθόδων που χρησιμοποιούν οι αριστοκράτες αυτοί, προκειμένου να υπερκεράσουν την επιρροή που ασκούν οι ηγέτες των *πονηρῶν* στον αθηναϊκό *δῆμον* ή και να παρατείνουν την πολιτική τους επιβίωση εντός των αθηναϊκών δημοσίων πραγμάτων. Λόγου χάριν, μια τέτοια περίπτωση είναι η εκούσια παράδοση της στρατηγίας στον Κλέωνα από τον Νικία το 425 π.Χ., όσο βρίσκονται εν εξελίξει τα τεκταινόμενα τα σχετικά με την Πύλο. Ο γιος του Νικηράτου παραιτείται αυτοθέλητα από το αξίωμά του, προκειμένου να αποκτήσει, διά της προσδοκώμενης γελοιοποίησης του Κλέωνα, μεγαλύτερη πολιτική ισχύ. Τελικά, η μεθόδευση αποδεικνύεται ατελέσφορη, αλλά το κίνητρο δεν παύει να είναι σαφές. Επιπλέον, ο Νικίας χρησιμοποιεί, ενίοτε, το ψέμα ή και την δωροδοκία ως πολιτικά όπλα. Επί παραδείγματι, κλείνεται εντός της οικίας του και αφήνει να διαδοθεί η φήμη ότι ασχολείται συστηματικά με τις δημόσιες υποθέσεις, την στιγμή που ο ίδιος θυσιάζει στους θεούς, όντας έρμαιο της εμμονικής ευσέβειάς του. Παράλληλα, εξαγοράζει φίλους, προκειμένου αυτοί να συνεχίσουν να διάκεινται θετικά απέναντί του, και εχθρούς, προκειμένου να μην διαδίδουν αληθείς (αλλά ικανές να πλήξουν την υπόληψη του Νικία) ή και αναληθείς φήμες. Την οικονομική του επιφάνεια ο Νικίας την επιδεικνύει και μέσα από την διοργάνωση ποικίλων εορτών και εκδηλώσεων, οι οποίες του προσδίδουν πολιτικό γόητρο. Υποστηρίχτηκε

ότι, εν γένει, ο γιος του Νικηράτου ασκεί πολιτική (και) διά της οικονομικής του ευρωστίας.

Αναφορικά με το ψέμα και την χρήση του στην πολιτική, ο Κριτίας προσφέρει παραδειγματική περίπτωση: κατορθώνει να ξεγελάσει τους Λακεδαιμονίους, όταν αιτείται να τον ενισχύσουν με φρουρά, προκειμένου να εξοντώσει τους *πονηρούς*, αλλά, τελικά, ο γιος του Καλλαίσχρου καταντά να δολοφονεί και τους *χρηστοὺς* και, άρα, οποιονδήποτε αντιστασιακό. Γνώριζε ο ακραίος *χρηστὸς* και ηγέτης των *Τριάκοντα*, Κριτίας, ότι ο Λύσανδρος ποτέ δεν θα συναινούσε με την ολοκληρωτική εξόντωση των Αθηναίων, συμφωνούντων με την τυραννίδα ή μη. Ο Θουκυδίδης Μελησίου, με την σειρά του, χρησιμοποιεί άριστα την τεχνική της προπαγάνδας, αν και δεν κατορθώνει, εν τέλει, να εκτοπίσει πολιτικά τον Περικλή. Διαφωνώντας με το περίφημο οικοδομικό πρόγραμμα του τέκνου τού Ξανθίππου, ο Θουκυδίδης διαδίδει φήμες, σύμφωνα με τις οποίες ο αρχηγός των *πονηρῶν*, Περικλής, καταξοδεύει χρήμα από το δημόσιο ταμείο. Ο ευφυής, όμως, συνθεμελιωτής (από κοινού με τον Εφιάλτη) της ριζοσπαστικής δημοκρατίας χρησιμοποιεί ένα ωραιότατο ρητορικό τέχνασμα: είναι πρόθυμος, διατείνεται, να πληρώσει ο ίδιος τα δημόσια έργα, αλλά τότε μόνο το δικό του όνομα θα αναγράφεται ως δημιουργού αυτών· αντιθέτως, αν τα έργα χρηματοδοτηθούν από το δημόσιο, η μελλοντική δόξα θα ανήκει συνολικά στους Αθηναίους. Οι τελευταίοι πείθονται και του δίνουν εντολή να ξοδεύει όσα θέλει. Το περιστατικό αυτό αποδεικνύει ότι οι *χρηστοί*, όταν συγκρούονται μεταξύ τους, χρησιμοποιούν παρόμοιες με τους *πονηροὺς* δημαγωγικές τακτικές.

Το ψέμα, βέβαια, χρησιμοποιείται και στον πόλεμο από τους *χρηστοὺς* και σε αυτήν την περίπτωση καθίσταται έκδηλη η πείρα τους στην στρατηγική. Για παράδειγμα, κατά τα πρώτα στάδια της Σικελικής εκστρατείας ο Νικίας κατορθώνει με οξυδερκές τέχνασμα – ήτοι με χρήση δικού του απεσταλμένου που παρουσιάζεται ψευδώς ως Καταναίος και λέγει στους Συρακουσίους ότι η Κατάνη θα συνδράμει εμπράκτως σε ενδεχόμενη επίθεση κατά της Αθήνας – να παρασύρει τους Συρακουσίους εναντίον των Αθηναίων, πράξη που αφήνει ελεύθερο το έδαφος στους Αθηναίους, προκειμένου αυτοί να στήσουν ανενόχλητοι στρατόπεδο. Εν ολίγοις, την στιγμή που οι Συρακούσιοι ετοιμάζονται να βαδίσουν εναντίον του Νικία και των στρατιωτών του, αυτοί εγκαταλείπουν τις θέσεις τους και τρυπώνουν εντός της πολιτείας του εχθρού. Ασφαλώς, τα τεχνάσματα αυτά αποβαίνουν, κάποτε, εις βάρος των εμπνευστών τους. Λόγου χάριν, όταν οι Αθηναίοι αποφασίζουν, επιτέλους, να εγκαταλείψουν το πεδίο της μάχης, ο *χρηστὸς* Ερμοκράτης στέλνει έμπιστό του, ο οποίος διαμηνύει στον Νικία να μην αποχωρήσει, διότι οι Συρακούσιοι έχουν τοποθετήσει παντού προστατευτικά στρατεύματα. Ο Νικίας

ξεγελάστηκε σαν ερασιτέχνης, ακριβώς επειδή είχε πολλούς μυστικούς πράκτορες στην δούλεψή του και θεώρησε, μη έχοντας και οπτική επαφή, ότι ο άνθρωπος του Ερμοκράτη ήταν ένας από αυτούς. Ο Αλκιβιάδης, τέλος, χρησιμοποιεί το ψέμα στον διπλωματικό τομέα, εκθέτοντας τους Λακεδαιμονίους πρέσβεις ενώπιον του αθηναϊκού *δήμου*, κάτι που οδηγεί στην συμμαχία με το Άργος και βάζει, συνακόλουθα, βόμβα στα θεμέλια της Ειρήνης του Νικία.

Οι *χρηστοί*, επιπλέον, είναι και εξαιρετικά ικανοί στην παρασκηνιακή πολιτική δράση, επιγέννημα αυτή της ικανότητάς τους να είναι αποτελεσματικοί στις ιδιωτικές συνεννοήσεις. Εξάλλου, στην από του βήματος αγόρευση ηττώνται, συνήθως, από τους *πονηροὺς* (ή και τους *χρηστοὺς* που ηγούνται των *πονηρῶν*) και, έτσι, προσπαθούν να αντισταθμίσουν την απώλεια αυτήν διά της εκμετάλλευσης των μυστικών επαφών. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η δράση του Θουκυδίδη Μελησία, ο οποίος οργανώνει τους *χρηστοὺς* σε μία ενιαία μερίδα, προκειμένου αυτοί να μην μεταπηδούν στους *πονηρούς*, και τους τοποθετεί σε συγκεκριμένη θέση εντός της Εκκλησίας του Δήμου. Το αποτέλεσμα αυτό επιτυγχάνεται, προφανώς, διά της εκ του Θουκυδίδη ορθής αξιοποίησης των *ἑταιρειῶν*, ήτοι των μυστικά οργανωμένων οπαδών των *χρηστῶν*. Συγχρόνως, τόσο η ετήσια ανακωχή τού 423 π.Χ., όσο και η οριστική ειρήνη τού 421 π.Χ. οφείλονται, σε μεγάλο βαθμό, στις επικοινωνιακές – διπλωματικές δεξιότητες του Λάχητα και του Νικία αντιστοίχως. Είναι, ούτως ή άλλως, γνωστό και από την σύγχρονη πολιτική ότι οι σπουδαίες συμφωνίες πρώτα συνομολογούνται ιδιωτικά μεταξύ των κρατών και, έπειτα, ανακοινώνονται δημοσίως. Είναι, επίσης, διαπιστώσιμο από την σημερινή πραγματικότητα ότι οι εύποροι πολιτικοί, οι ανήκοντες στις ελίτ τάξεις, διατηρούν περισσότερες γνωριμίες με τις αντίστοιχες ελίτ του εξωτερικού και τούς είναι, έτσι, ευκολότερο να έχουν διπλωματικές επιτυχίες, απότοκες, βέβαια, προγενέστερων ιδιωτικών λεκτικών συνδιαλλαγών. Αυτή, βέβαια, η αντίληψη αποδεικνύεται ολέθρια για τους Αθηναίους, αφού την στιγμή που είναι αναγκαίο να αποχωρήσουν από την Σικελία, ο Νικίας επιμένει να προβάλλει αντιστάσεις, δίνοντας πίστη στις ιδιωτικές διαπραγματεύσεις που ο ίδιος πραγματοποιούσε παρασκηνιακά με σκοπό την αναίμακτη παράδοση των Συρακουσίων στους Αθηναίους. Όπως, όμως, ειπώθηκε και πρωτύτερα, όταν εισέλθεις στον χορό της μυστικής επικοινωνίας, δεν δύνασαι να είσαι ποτέ βέβαιος για την αληθινή ταυτότητα του συνομιλητή σου και την αγαθότητα των προθέσεών του. Πολλές φορές, ο παρουσιαζόμενος ως φίλος είναι, στην πραγματικότητα, πράκτορας του εχθρού. Συγχρόνως, η τελική παράδοση της Αθήνας στην Σπάρτη επιτυγχάνεται μέσα από την επιτυχή παρασκηνιακή δράση του Θηραμένη και τους ευφυείς διπλωματικούς χειρισμούς του.

Καταληκτικά, στην διδακτορική αυτήν διατριβή προτείνεται ότι, τελικά, το δεύτερο μισό του πέμπτου αιώνα π.Χ. αποτελεί χρονικό διάστημα το οποίο χαρακτηρίζεται, σχεδόν εξ ολοκλήρου, από τις διαρκείς και σφοδρότατες πολιτικές διενέξεις *χρηστῶν* και *πονηρῶν* ή και *χρηστῶν* μεταξύ τους. Αδυναμία κατανόησης της αντιπαράθεσης αυτής ανάμεσα στις δύο αυτές πολιτικές μερίδες υποσημαίνει, στην πραγματικότητα, και ελλιπή γνώση της κλασικής Αθήνας στο σύνολό της. Μπορεί, δε, να υποστηριχθεί εδώ, εν είδει τελικού ερευνητικού πορίσματος, ότι η ριζοσπαστική δημοκρατία της Αθήνας, καίτοι ούσα πολίτευμα ακρότητας – με την έννοια της απεριόριστης πολιτικής αυτονομίας των πολιτών και της δυνατότητάς τους να εξουσιάζουν όχι μόνον εμμέσως, δηλαδή εκλογικώς, αλλά και άμεσα, ήτοι νομοθετικώς –, κατόρθωσε να επιβιώσει για σχεδόν εξήντα χρόνια (462–404 π.Χ.· αυτή η περίοδος καλύπτεται στο σύγγραμμα αυτό) χάρη στην επινόηση και διατήρηση ενός καίριου, εικονικού αφηγήματος: οι θιασώτες των *πονηρῶν*, οι πολίτες, δηλαδή, των λαϊκών στρωμάτων, επηρεασμένοι και από την ταραχώδη παρελθοντική ιστορία της Αθήνας, κατασκεύασαν ένα αφήγημα ύπαρξης εσωτερικού εχθρού, η διαρκής επίκληση στο οποίο επέτρεψε στην δημοκρατία όχι μόνο να αυτοθωρακίζεται, αλλά και να ενδυναμώνει συνεχώς τα θεμέλιά της. Ο εχθρός αυτός αντικαθρεφτιζόταν, πάντοτε κατά τους *πονηρούς*, στους ηγέτες της μερίδας των *χρηστῶν* και την κοινωνική τάξη των αριστοκρατών εν συνόλω. Οι άνθρωποι του μόχθου και της εργασίας φρονούσαν ότι η ελίτ της αθηναϊκής κοινωνίας επιθυμούσε διακαώς την κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος, με σκοπό και την επιβολή των προνομίων της, των απολεσθέντων μετά τις ριζοσπαστικές πολιτειακές μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη και του Περικλή.

Όλες αυτές οι διατυπώσεις αποδεικνύουν εμφατικά ότι η ριζοσπαστική δημοκρατία γεννήθηκε ακριβώς λόγω του φόβου ανατροπής της από τους *χρηστούς*. Ασφαλώς, όπως εξηγήθηκε στην διατριβή αυτήν, το αφήγημα των *πονηρῶν* ήταν, ουσιαστικά, εικονικό, αφού δεν είχε έρεισμα στην ιστορική πραγματικότητα. Ακόμα, δε, και αν το γνώριζαν οι υποστηρικτές του *δήμου*, τίποτα δεν τους εμπόδιζε να το επικαλούνται συνεχώς, ώστε και να περιθωριοποιούν έτι περαιτέρω τους *χρηστούς*, τους μισητούς τους αντιπάλους. Οι *χρηστοί*, με την σειρά τους, παρατηρώντας την εναντίον τους λαϊκή δυσμένεια, έζησαν, μέχρι και την εμφάνιση του Κριτία, στην σκιά του κραταιού πολιτικώς *δήμου*. Μάλιστα, όχι, απλώς, συμβιβάστηκαν με την ιδέα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και δεν αποσκοπούσαν στην ανατροπή της με σκοπό την επιβολή ολιγαρχίας, αλλά κατήντησαν έρμαια της πλειοψηφικής βούλησης, θυσιάζοντας, κάποτε, και την ίδια την ζωή τους για χάρη του *δήμου*. Τραγικότατο απάντων παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση

του Νικία, ο οποίος, αν και σύρθηκε εξαναγκαστικά σε μια εκστρατεία της οποίας το λυπηρό τέλος διέβλεψε χάρη στην οξύνοιά του, προσπάθησε να φέρει την αποστολή του εις πέρας με κάθε τίμημα. Ταυτόχρονα, όταν δέχτηκε πιέσεις για να αποχωρήσει από το πεδίο της μάχης, δήλωσε ότι προτιμάει να πεθάνει στον πόλεμο, παρά να δικαστεί από αδαείς και κακόβουλους ανθρώπους, που δεν έχουν επίγνωση των όσων διαδραματίζονται στην Σικελία.

Ακόμα, πάντως, και αν δεν πέθαναν για χάρη της Αθήνας και του *δήμου*, οι *χρηστοὶ* εξευτελίστηκαν από τους *πονηροὺς* (ή και τους *χρηστοὺς* που ηγήθηκαν των *πονηρῶν*) και αναγκάστηκαν να υποστούν ακραία διαπόμπευση και δημόσια κατασυκοφάντηση, μόνο και μόνο επειδή ήταν γόνοι αριστοκρατικών οικογενειών και εύποροι. Η παραδοχή, βέβαια, αυτή ενέχει και φιλοσοφικές συνδηλώσεις: οι άνθρωποι δεν ενδιαφέρονται για την ηθική ακεραιότητα του συνανθρώπου τους, αλλά αναζητούν εναγωνίως να εντοπίσουν τι παραπάνω διαθέτει ο άλλος σε σύγκριση με αυτούς. Το υπερέχον στοιχείο δεν είναι πάντοτε το χρήμα, αλλά και η σεμνότητα χαρακτήρα, η ευφυΐα, οι εκλεκτές σπουδές, το αθλητικό ταλέντο, το μουσικό χάρισμα κ.ά. Όταν, δε, οι φθονούντες οργανωθούν συλλογικά, τότε η ισχύς τους καταντά ακατανίκητη. Κάπως έτσι πρέπει να ένιωθαν οι *χρηστοὶ* εντός ριζοσπαστικής δημοκρατίας: αποδιοπομπαίοι τράγοι δίχως να φέρουν ευθύνη.

Ο *δῆμος*, επομένως, διέθετε ανυπέρβλητη ισχύ και είχε την δυνατότητα να επιβληθεί εναντίον οιασδήποτε ατομικής πρωτοβουλίας. Η δημοκρατία την οποία κατακεραυνώνει ο Πλάτων και την οποία δεν συμπαθεί ο Αριστοτέλης δεν υπήρξε προϊόν της φαντασίας μιας διανοητικής ελίτ, η οποία, φιλοσοφούσε, δήθεν, εκ του ασφαλούς, απέχοντας από την πρακτική πολιτική. Η ίδια αυτή δημοκρατία αποκαλύπτεται στους εξειδικευμένους ερευνητές του Θουκυδίδη, του Αριστοφάνη, του Ξενοφώντα και του Πλουτάρχου. Αν ο μελετητής γνωρίζει εις βάθος αυτούς, αλλά και άλλους στοχαστές που χρησιμοποιήθηκαν για τους σκοπούς της διατριβής αυτής, κατανοεί απολύτως τις επικρίσεις των μεγάλων φιλοσόφων. Η κατανόηση των επιθέσεών τους κατά της απεριόριστης εξουσίας του *δήμου* δεν συνεπάγεται, βέβαια, και υιοθέτηση των προτάσεων που εισηγούνται για την επίλυση του πολιτειακού προβλήματος. Οι προτάσεις τους αυτές ορθότατα αποτελούν επί αιώνες αντικείμενο συζήτησης· ωστόσο, οι εκτιμήσεις τους περί της αθηναϊκής δημοκρατίας δεν είναι φανταστικές, ούτε απόρροια του μίσους τους προς αυτήν. Είναι, απλώς, η περιγραφή της καθημερινότητας των Αθηναίων πολιτών.

Τούτων δεδομένων, ο Κριτίας, αν και διατυπώθηκε ότι δεν εκφράζει τον κρυφό πόθο κάθε προγενέστερου *χρηστοῦ*, φρονεί πως με την πολιτική του δράση παίρνει εκδίκηση όχι μόνο για την προσωπική του εξορία από τους *πονηροὺς* και τον Κλεοφώντα, αλλά και στο όνομα όλων των παλαιότερων, καταπιεσμένων *χρηστῶν*. Εύστοχα και με μοναδική οξυδέρκεια επεσήμανε στην *Πολιτεία* ο Πλάτων, συγγενής του Κριτία, την άποψη ότι η ακρότατη ελευθερία συνεπιφέρει, αφεύκτως, την μέγιστη δουλεία. Η ριζοσπαστική δημοκρατία των Αθηνών αργά ή γρήγορα θα κατέληγε σε αφόρητη τυραννίδα, όπως μπορεί με ασφάλεια να συμπεράνει ο σύγχρονος ερευνητής με την βεβαιότητα που τού παρέχει η μεγάλη χρονική απόσταση από τα γεγονότα. Έστω και αν οι πλείστοι των *χρηστῶν* ήταν μετριοπαθείς, ήταν αναμενόμενο να αναδυθεί κάποια στιγμή από τους κόλπους τους αριστοκράτης που θα άρπαζε την εξουσία από τον *δῆμον* (έστω και με την αρωγή των πολιτικών συγκυριών) και θα μεταχειριζόταν την πλειοψηφία με την ίδια και χειρότερη βιαιότητα με την οποία αυτή συμπεριφέρθηκε απέναντι στους *χρηστούς*.

Δέον να λεχθεί, βέβαια, ότι οι παρουσιαζόμενες, εδώ, εκτιμήσεις δεν υποσημαίνουν επίκριση εκ μέρους του γράφοντος της αθηναϊκής δημοκρατίας, οι θετικές πτυχές της οποίας αναδείχτηκαν σε διάφορα σημεία της διατριβής αυτής. Κατεβλήθη, αντιθέτως, προσπάθεια, ώστε να αποφευχθούν διάφοροι αναχρονισμοί, στους οποίους συνηθίζουν να υποπίπτουν οι ερευνητές (χωρίς, πάντως, να έχουν κακές προθέσεις): λόγου χάριν, ενίοτε, επιθυμώντας να εκδηλώσουν τον θαυμασμό τους για το σύγχρονο, αντιπροσωπευτικό δημοκρατικό πολίτευμα, πραγματοποιούν αναδρομή στην αρχαιότητα και το ταυτίζουν με την δημοκρατία της κλασικής Αθήνας, την στιγμή που οι δύο πολιτειακοί τύποι ελάχιστα ταυτίζονται. Οι πολίτες της κλασικής Αθήνας ήταν διατεθειμένοι να αναλάβουν ένα συγκεκριμένο ρίσκο, προκειμένου να διατηρούν την πολιτική τους αυτονομία: να διοικούν ως θεσμικά οργανωμένη συλλογικότητα αδιαφορώντας για τα αποτελέσματα των αποφάσεών τους στην ευημερία ή μη της πόλης. Στην πραγματικότητα, σημασία για αυτούς είχε το ότι λάμβαναν οι ίδιοι την απόφαση στο πλαίσιο της απεριόριστης πολιτικής τους ελευθερίας. Ακόμα και αν διαπίστωναν εκ των υστέρων ότι μια πρωτοβουλία τους ήταν σφαλερή, δεν έπαυαν να αισθάνονται υπερήφανοι που αυτή ήταν επιγέννημα της πλειοψηφικής βούλησης και όχι των επιθυμιών κάποιας ατομικότητας. Όταν η ποιότητα της απόφασης αξιολογείται, τότε εισέρχεται εντός της δημοκρατίας ο αριστοκρατικός παράγοντας. Άλλωστε, η σύγχρονη κοινοβουλευτική δημοκρατία παρουσιάζει, τηρουμένων των αναλογιών, μεγαλύτερη πολιτειακή εγγύτητα με το μεικτό πολίτευμα που προτείνει ο

Αριστοτέλης στα *Πολιτικά*, παρά με την ριζοσπαστική δημοκρατία της Αθήνας. Σε κάθε περίπτωση, δεν δύναται να παραβλέψει κανείς ότι οι Αθηναίοι εφάρμοσαν άριστα αυτήν την «ακρότητα», την καταπιεστική των *χρηστῶν*, ώστε και πέτυχαν να μεγαλουργήσουν, δίνοντας με τα κατορθώματά τους τροφή για διαρκείς αναστοχασμούς επί της πολιτικής δράσης τους.

Εστιάζοντας εκ νέου τον ερευνητικό φακό στους *χρηστούς*, είναι αναγκαίο να επισημανθεί εδώ ότι, παρά το εναντίον τους αφήγημα, κατασκευασμένο από τους *πονηροὺς* και τον *δῆμον* και, βεβαιότατα, ικανό να επηρεάζει τον τρόπο που πολιτεύονταν, οι *καλοὶ κἀγαθοὶ* δεν πτοήθηκαν, αλλά κατέλαβαν τα ανώτατα αξιώματα της πόλης και χάρισαν στην Αθήνα κλέος αειδύναμο και αθανασία. Άλλωστε, μέχρι την εμφάνιση των αυθεντικών *πονηρῶν*, ήτοι του Κλέωνος, του Υπέρβολου και άλλων, ο *δῆμος* συνήθιζε να τοποθετεί επικεφαλής της πόλεως ανθρώπους με εκλεκτή καταγωγή. Συνάμα, όμως, συνήθιζε να εξαντλεί την αυστηρότητά του πάνω τους, αναμένοντας το παραμικρό ατόπημά τους, ώστε οι *χρηστοὶ* να τιμωρηθούν στο όνομα της προστασίας του δημοκρατικού πολιτεύματος από δυνητικώς παρεισφρέοντα ολιγαρχικά στοιχεία.

Τελικά, η απόφαση ορισμένων εκλεκτών αριστοκρατών, προορισμένων, αρχικά, να πολιτευθούν με την μερίδα των *χρηστῶν*, να μεταπηδήσουν στην παράταξη των *πονηρῶν*, εκπροσωπώντας, έτσι, τα συμφέροντα του αθηναϊκού *δήμου* στην ολότητά του, υπήρξε απόρροια της διαρκούς δίωξης και διαπόμπευσης όσων επέλεγαν να παραμείνουν με το μέρος των *χρηστῶν*. Η δε επιβολή τυραννίδας στην Αθήνα από τον Κριτία είναι, μάλλον, αποτέλεσμα της ίδιας κατάστασης. Πράγματι, δεν δύναται να αρνηθεί κανείς ότι *χρηστοί*, όπως ο Περικλής και ο Αλκιβιάδης, διαλέγοντας να γίνουν αρχηγοί της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, χαράχτηκαν βαθύτερα στην συλλογική συνείδηση σε σχέση με όσους δεν εγκατέλειψαν την αριστοκρατική μερίδα. Παρά ταύτα, η διδακτορική αυτή διατριβή προσπαθεί να αποδείξει, εν κατακλείδι, ότι οι *χρηστοὶ* Θουκυδίδης Μελησίου, Λάχης, Νικίας και Κριτίας διέγραψαν εξίσου σπουδαία πολιτική καριέρα με άλλους, πιο φημισμένους, Αθηναίους πολιτικούς, και φάνηκαν άξιοι προς μνημόνευση όχι μόνο στις λαμπρές στιγμές τους, τις αναγωγικές της Αθήνας στην επιτυχία, αλλά και στα τραγικά σφάλματά τους.

Βιβλιογραφία

Abrams, J. A. 1981. «Plato's Rhetoric as Rendered by the Pentad», *Rhetoric Society Quarterly* 11, 24-28.

Adam, J. 1963. *The Republic of Plato,* τόμ. 1-2, Cambridge.

Adeleye, G. 1974. «Critias: Member of the Four Hundred?», *Transactions of the American Philological Association* 104, 1-9.

Adeleye, G. 1977–1978. «Critias: From Moderation to Radicalism», *Museum Africum* 6, 64-73.

Adkins, A. W. H. 1975. «The *Arete* of Nicias: Thucydides 7.86», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 16, 379-392.

Ahrensdorf, P. J. 1997. «Thucydides' Realistic Critique of Realism», *Polity* 30, 231-265.

Ajzen, I. 1991. «The theory of planned behavior», *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 50, 179-211.

Ajzen, I. 2005. *Attitudes, personality, and behavior*, Maidenhead.

Αλεξίου, Ε. Β. 2007. *Πλουτάρχου Παράλληλοι Βίοι. Η προβληματική των ΄΄θετικών΄΄ και ΄΄αρνητικών΄΄ παραδειγμάτων*, Θεσσαλονίκη.

Alfageme, I. R. 2011. «Nicias y su nieto en la comedia de Aristófanes», *Estudios griegos e indoeuropeos* 21, 157-178.

Allen, R. E. 1987. «On Contract and the Common Good», στο S. Panagiotou (επιμ.), *Justice, Law and Method in Plato and Aristotle*, Edmonton, 51-62.

Allison, J. W. 1983. «Pericles' Policy and the Plague», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 32, 14-23.

Altman, W. H. F. 2010$^{\alpha}$. «*Laches* before *Charmides*. Fictive Chronology and Platonic Pedagogy», *Plato: The Electronic Journal of the International Plato Society* 10, 1-28.

Altman, W. H. F. 2010$^{\beta}$. «The Reading Order of Plato's Dialogues», *Phoenix* 64, 18-51.

Amit, M. 1968. «The Melian dialogue and history», *Athenaeum. Studi di letteratura e storia dell'antichità* 46, 216-235.

Anagnostopoulos, M. 2006. «The Divided Soul and the Desire for Good in Plato's *Republic*», στο G. Santas (επιμ.), *The Blackwell Guide to Plato's Republic*, Malden, MA, 166-188.

Αναστασόπουλος, Στ. 2018. *Ο Περικλής μεταξύ Φιλοσοφικής και Ρητορικής κριτικής: η εικόνα του ως Ρήτορος και Πολιτικού Ανδρός στον Πλάτωνα και τον Αίλιο Αριστείδη*, διπλ. διατρ., Αθήνα.

Αναστασόπουλος, Στ. Χ. 2020. *Δίων Χρυσόστομος. Περὶ Φιλοσοφίας. Εισαγωγή, Κείμενο – Μετάφραση, Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, Αθήνα.

Αναστασόπουλος, Στ. Χρ. 2021. *Φιλοσοφικές Καταθέσεις*, Αθήνα.

Αναστασόπουλος, Στ. Χρ. 2023^{α}. *Η Ελληνική Πολυφωνική Εκκλησιαστική Μουσική σε Σύνθεση, Εναρμόνιση και Φαντασία Λευτέρη Σπίνουλα*, Πειραιάς.

Ἀναστασόπουλος, Στ. Χρ. 2023^{β}. «Σύντομη φιλοσοφική πραγματεία περί φιλοσόφων», *Νέα Εὐθύνη* 62-63, 267-272.

Anderson, A. S. 2022. «Party Politics: Thucydides, the *hetaireia*, and the Cup of Pericles», στο N. Marinatos & R. K. Pitt (επιμ.), *Thucydides the Athenian*, Athens, 69-108.

Anderson, C. A. 1989. «Themistocles and Cleon in Aristophanes' Knights, 763ff», *The American Journal of Philology* 110, 10-16.

Anderson, C. A. 2003. «The Gossiping Triremes in Aristophanes' Knights, 1300-1315», *The Classical Journal* 99, 1-9.

Anderson, M. 2005. «Socrates as Hoplite», *Ancient Philosophy* 25, 273-289.

Anderson, W. D. 1966. *Ethos and Education in Greek Music*, Cambridge, Mass.

Andersson, T. 1971. *Polis and Psyche. A Motif in Plato's Republic*, Göteborg.

Andrew, E. 1989. «Equality of Opportunity as the Noble Lie», *History of Political Thought* 10, 477-495.

Andrewes, A. & Lewis, D. M. 1957. «Note on the Peace of Nikias», *The Journal of Hellenic Studies* 77, 177-180.

Ann Jones, L. 1987. «The Role of Ephialtes in the Rise of Athenian Democracy», *Classical Antiquity* 6, 53-76.

Annas, J. 1976. «Plato's *Republic* and Feminism», *Philosophy* 51, 307-321.

Annas, J. 1981. *An Introduction to Plato's Republic*, Oxford.

Annas, J. 1997. «Politics and Ethics in Plato's *Republic*. (Book V 449-471c)», στο O. Höffe (επιμ.), *Platon. Politeia*, Berlin, 141-160.

Apelt, O. 1989. *Platon, Der Staat*, Hamburg.

Ἀποστολίδης, Π. Δ. 2015. *Σωκράτης. Βίος και Πολιτεία*, Αθήνα.

Ἀποστολίδης, Σ. Ρ. 2022. *Πλάτων, Απολογία Σωκράτους και Δίκη. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖο κείμενο, ἀπόδοση, φιλοσοφικά, ἑρμηνευτικὰ καὶ ἱστορικὰ σχόλια*, Αθήνα.

Archie, J. P. 1984. «Callicles' Redoubtable Critique of the Polus Argument in Plato's 'Gorgias'», *Hermes* 112, 167-176.

Arendt, H. 2004. «Philosophy and Politics», *Social Research* 71, 427-454.

Άρεντ, Χ. 2017. *Οι Απαρχές του Ολοκληρωτισμού. Δεύτερο Μέρος: Ιμπεριαλισμός*, μετάφρ. Β. Τομανάς, Θεσσαλονίκη.

Aronson, S. H. 1972. «The Happy Philosopher: A Counterexample to Plato's Proof», *Journal of the History of Philosophy* 10, 383-398.

Arrowsmith, W. 1973. «Aristophanes' Birds: The Fantasy Politics of Eros», *Arion: A Journal of Humanities and the Classics* [New Series] 1, 119-167.

Αθανασάτος, Κ. Π. 2001. *Πλάτων. Ειρωνικός και Σατιρικός Φιλόσοφος*, Αθήνα.

Athanassaki, L. 2018. «The Cult of Peace on the Athenian Stage during the Peloponnesian War: From Euripide's Cresphontes to Aristophane's Peace and Beyond», *Illinois Classical Studies* 43, 1-24.

Atkinson, J. E. 1992. «Curbing the Comedians: Cleon versus Aristophanes and Syracosius' Decree», *The Classical Quarterly* 42, 56-64.

Atkinson, J. E. 1995. «Nicias and the Fear of Failure Syndrome», *The Ancient History Bulletin* 9, 55-63.

Avery, H. C. 1963. «Critias and the Four Hundred», *Classical Philology* 58, 165-167.

Avineri, S. 1961. «The Problem of War in Hegel's Thought», *Journal of the History of Ideas* 22, 463-474.

Azoulay, V. 2015. *Περικλής. Η Αθηναϊκή Δημοκρατία υπό τη δοκιμασία του μεγάλου ανδρός*, μετάφρ. Δ. Δημακόπουλος, Αθήνα.

Bagordo, A. 2013. *Fragmenta Comica. Telekleides*, Heidelberg.

Bakola, E. 2010. *Cratinus and the Art of Comedy*, New York.

Balaban, O. 2007. «The Meaning of <Craft> (τέχνη) in Plato's Early Philosophy», *Archiv für Begriffsgeschichte* 49, 7-30.

Balla, C. 2007. «Plato and Aristotle on Rhetorical Empiricism», *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 25, 73-85.

Balot, R. 2001. «Pericles' Anatomy of Democratic Courage», *The American Journal of Philology* 122, 505-525.

Baltrusch, E. 2004. *Σπάρτη. Η Ιστορία, η Κοινωνία και ο Πολιτισμός της Αρχαίας Λακωνικής Πόλης*, μετάφρ. Χ. Π. Μπαλόγλου, Αθήνα.

Banfi, A. 1999. «I processi contro Anassagora, Pericle, Fidia ed Aspasia e la questione del ´´circolo di Pericle´´: note de cronologia e di storia», *Annali dell'Istituto Italiano per gli Studi Storici* 16, 3-85.

Banfi, A. 2003. *Il Governo della Città. Pericle nel Pensiero Antico*, Napoli.

Barker, E. 1951. *Greek Political Theory. Plato and his Predecessors*, London.

Barnett, S. A. 1963. «Instinct», *Daedalus* 92, 564-580.

Barney, R. 2006. «Socrates' Refutation of Thrasymachus», στο G. Santas (επιμ.), *The Blackwell Guide to Plato's Republic*, Malden, MA, 44-62.

Barrett, J. 2001. «Plato's "Apology": Philosophy, Rhetoric, and the World of Myth», *The Classical World* 95, 3-30.

Barrow, R. 1975. *Plato, Utilitarianism and Education*, London.

Βαβούρας, Η. 2008. *Πλάτων. Γοργίας. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια*, Θεσσαλονίκη.

Βαβούρας, Η. 2014. *Ο Πολιτικὸς Ἀνὴρ στην Αρχαία Ελλάδα. Οι Φιλοσοφικές Καταβολές της Πολιτικής Πράξης*, Θεσσαλονίκη.

Bayles, M. 1970. «The Justifiability of Civil Disobedience», *The Review of Metaphysics* 24, 3-20.

Bearzot, C. 2021. *Alcibiade. Il Leone della Democrazia Ateniese. Stratega, Politico, Avventuriero*, Rome.

Becatti, G. 1951. *Problemi Fidiaci*, Milan and Florence.

Bedu–Addo, J. T. 1983. «Sense-Experience and Recollection in Plato's Meno», *The American Journal of Philology* 104, 228-248.

Bedu–Addo, J. T. 1984. «Recollection and the Argument 'From a Hypothesis' in Plato's Meno», *The Journal of Hellenic Studies* 104, 1-14.

Behr, C. A. 1981. *P. Aelius Aristides. The Complete Works, Orationes XVII–LIII*, τόμ. 2, Leiden.

Behr, C. A. 1986. *P. Aelius Aristides. The Complete Works, Orations I–XVI*, τόμ. 1, Leiden.

Belfiore, E. 1984. «A Theory of Imitation in Plato's Republic», *Transactions of the American Philological Association* 114, 121-146.

Bellemore, J., Plant, I. M. & Cunningham, L. M. 1994. «Plague of Athens—Fungal Poison?», *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 49, 521-545.

Benoit, W. L. 1991. «Isocrates and Plato on Rhetoric and Rhetorical Education», *Rhetoric Society Quarterly* 21, 60-71.

Benson, H. H. 1990. «"Meno", the Slave Boy and the Elenchos», *Phronesis* 35, 128-158.

Berger, M. 2015. «Influenza, not Ebola, More Likely the Cause of 430 BCE Athenian Outbreak», *Clinical Infectious Diseases* 61, 1492-1493.

Berger, S. 1992. «Seven Cities in Sicily: Thuc. 6.20.2–3», *Hermes* 120, 421-424.

Berman, S. 1991. «Socrates and Callicles on Pleasure», *Phronesis* 36, 117-140.

Bernardo, G. C. 2020. «Honor and the Negotiation of the Peace of Nicias», στο R. F. Álvarez, G. B. Ferrer, J. F. G. Calderón & L. A. Mora (επιμ.), *La Paz: Perspectivas Antiguas Sobre un Tema Actual*, Colombia, 246-266.

Berndt, T. 1881. *De Ironia Menexeni Platonici*, Münster.

Bertelli, L. 2013. «Democracy and Dissent: The Case of Comedy», στο J. P. Arnason, K. A. Raaflaub & P. Wagner (επιμ.), *The Greek Polis and the Invention of Democracy. A Politico-Cultural Transformation and Its Interpretations*, Malden, 99-125.

Berti, E. 1997. «L'Oggetto dell' εἰκῶς μῦθος nel Timeo di Platone», στο T. Calvo & L. Brisson (επιμ.), *Interpreting the Timaeus–Critias. Proceedings of the IV Symposium Platonicum. Selected Papers*, Sankt Augustine, 119-132.

Bevilacqua, F. 2018. «Socrates' Attitude towards Politics in Xenophon and Plato», στο G. Danzig, D. Johnson & D. Morrison (επιμ.), *Plato and Xenophon. Comparative Studies*, Leiden/ Boston, 461-486.

Bicknell, P. J. 1979. «Plato, Laws 755d and the Athenian Strategia», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 28, 111-112.

Biles, Z. P. & Olson, S. D. 2015. *Aristophanes Wasps*, Oxford.

Biles, Z. P. 1999. *Aristophanes' Wasps: A Study in Competitive Poetry*, διδ. διατρ., Colorado.

Biles, Z. P. 2011. *Aristophanes and the Poetics of Competition*, Cambridge.

Biles, Z. P. 2016. «Thucydides' Cleon and the Poetics of Politics in Aristophanes' Wasps», *Classical Philology* 111, 117-138.

Bishop, P. B. 2016. *Historiography in Lives: Plutarch's Use of Thucydides in the Lives of Pericles and Nicias*, διπλ. διατρ., Durham.

Black, E. 1973. «Hegel on War», *The Monist* 57, 570-583.

Bleicken, J. 1994. *Die Athenische Demokratie*, Paderborn.

Bloedow, E. F. 1981. «The Speeches of Archidamus and Sthenelaidas at Sparta», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 30, 129-143.

Blondell, R. 2006. «Where is Socrates on the ‘‘Ladder of Love’’?», στο J. H. Lesher, D. Nails & F. C. C. Sheffield (επιμ.), *Plato’s Symposium. Issues in Interpretation and Reception*, Cambridge, Massachusetts and London, 147-178.

Bloom, A. 1968. *The Republic of Plato*, New York.

Blosser, N. 1997. *Dialogform und Argument: Studien zu Platons Politeia*, Stuttgart.

Blössner, N. 1997. *Dialogform und Argument. Studium zu Platons ‘Politeia’*, Wiesbaden.

Bluck, R. S. 1961. «Plato’s "Meno"», *Phronesis* 6, 94-101.

Bluck, R. S. 1964. *Plato’s Meno. Introduction and Commentary*, Cambridge.

Boegehold, A. L. 1967. «Philokleon’s Court», *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 36, 111-120.

Boegehold, A. L. 1990. «Andokides and the Decree of Patrokleides», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 39, 149-162.

Bonetti, A. 1964. «Amore e Filosofia nel Fedro», *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica* 56, 561-580.

Bornstein, G. 2015. «Reading Thucydides in America Today», *The Sewanee Review* 123, 661-667.

Borsche, T. 1996. «Die Notwendigkeit der Ideen: *Politeia*», στο T. Kobusch & B. Mojsisch (επιμ.), *Platon. Seine Dialoge in der Sicht neuer Forschungen*, Darmstadt, 96-114.

Borthwick, E. K. 1970. «Aristophanes, "Acharnians" 709: An Old Crux, And a New Solution», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 17, 107-110.

Borthwick, E. K. 2000. «Aristophanes and the Trial of Thucydides Son of Melesias ("Acharnians" 717)», *Phoenix* 54, 203-211.

Bosworth, A. B. 1993. «The Humanitarian Aspect of the Melian Dialogue», *The Journal of Hellenic Studies* 113, 30-44.

Bosworth, A. B. 2015. «Thucydides and the failure in Sicily», στο T. Howe, E. E. Garvin & G. Wrightson (επιμ.), *Greece, Macedon and Persia*, Oxford, 27-32.

Boter, G. J. 1986. «Thrasymachus and ΠΛΕΟΝΕΞΙΑ», *Mnemosyne* *Fourth Series* 39, 261-281.

Botsford, G. W. & Robinson, C. A. 1977. *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, μετάφρ. Σ. Ε. Τσιτσώνη, Αθήνα.

Bourriot, F. 1982. «La Famille et le milieu social de Cléon», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* *4th Qtr.* 31, 404-435.

Bourriot, F. 1996. «Kaloi kagathoi, kalokagathia à Sparte aux époques archaïque et classique», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 45, 129-140.

Bowie, A. M. 2011. «Η Θυσία στην Αττική Κωμωδία», μετάφρ. Α. Παπαχρυσοστόμου, στο Θ. Γ. Παππάς & Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία. Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*, Αθήνα, 572-591.

Bowra, C. M. 1971. *Periclean Athens*, New York.

Boyarin, D. 2012. «Deadly Dialogue: Thucydides with Plato», *Representations* 117, 59-85.

Brady, M. 2002. «A Platonic Defense of Rhetoric», *Mediterranean Studies* 11, 1-18.

Braund, D. 1999. «Laches at Acanthus: Aristophanes, Wasps 968-969», *Classical Quarterly* 49, 321-325.

Breebaart, A. B. 1971. «Plutarch and the Political Development of Pericles», *Mnemosyne* *Fourth Series* 24, 260-272.

Brennan, T. 2012. «The Implicit Refutation of Critias», *Phronesis* 57, 240-250.

Brickhouse, T. & Smith, N. D. 1989. *Socrates on Trial*, Oxford.

Brisson, L. 2006. «Agathon, Pausanias, and Diotima in Plato's *Symposium*: *Paiderastia* and *Philosophia*», μετάφρ. M. Chase, στο J. H. Lesher, D. Nails & F. C. C. Sheffield (επιμ.), *Plato's Symposium. Issues in Interpretation and Reception*, Cambridge, Massachusetts and London, 229-251.

Brock, R. 2013. *Greek Political Imagery from Homer to Aristotle*, London.

Brock, R. W. 1986. «The Double Plot in Aristophanes' *Knights*», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 27, 15-27.

Brown, L. 1998. «How Totalitarian is Plato's Republic?», στο E. N. Ostenfeld (επιμ.), *Essays on Plato's Republic*, Aarhus, 13-27.

Brown, M. 1967–1968. «Plato disapproves of the Slave-Boy's Answer», *Review of Metaphysics* 21, 57-93.

Brunt, P. A. 1952. «Thucydides and Alcibiades», *Revue des Études Grecques* 65.304, 59-96.

Brunt, P. A. 1965. «Spartan Policy and Strategy in the Archidamian War», *Phoenix* 19, 255-280.

Bultrighini, U. 1999$^{\alpha}$. *«Maledetta democrazia». Studi su Crizia*, Alessandria.

Bultrighini, U. 1999$^{\beta}$. «Crizia e Alcibiade», στο E. Luppino–Manes (επιμ.), *Aspirazione al consenso e azione politica in alcuni contesti di fine V sec. a.C.: il case di Alcibiade*, Alessandria, 57-92.

Burger, R. 1978. «The Speech of Lysias in Plato's ΄΄Phaedrus΄΄», *The Classical Outlook* 55, 81-86.

Burges, G. 1835. *Introduction in Plato's Menexenus*, Cambridge.

Burkert, W. 1993. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Ἀρχαϊκή και Κλασσική Ἐποχή*, μετάφρ. Ν. Π. Μπεζαντάκος & Α. Αβαγιανού, επιμ. Ν. Π. Μπεζαντάκος, Αθήνα.

Burnet, J. 1902. *Plato. Platonis Opera*, τόμ. 4, Oxford.

Burnet, J. 1903. *Plato. Platonis Opera*, τόμ. 3, Oxford.

Burns, T. W. 2016. «The Problematic Character of Periclean Athens», στο G. C. Kellow & N. Leddy (επιμ.), *On Civic Republicanism. Ancient Lessons for Global Politics*, Toronto, 15-40.

Burnyeat, M. 1992. «Utopia and Fantasy. The Practicability of Plato's Idealy and Just City», στο J. Hopkins & A. Savile (επιμ.), *Psychanalysis, Mind and Art*, Cambridge (Mass.) – Oxford, 175-187.

Burrell, P. S. 1916. «The Plot of Plato's Republic», *Mind* 25, 329-364.

Burrows, E. G. 1960. «Nicias to the Athenians», *Poetry* 96, 104-106.

Busolt, G. 1899. «Plutarchs Nikias und Philistos», *Hermes* 34, 280-297.

Caballero López, J. A. 1997. *La lengua y el estilo de la República des los Atenienses del Pseudo–Jenofonte*, Amsterdam.

Caire, E. 2018. «Du superlatif au comparatif: l'excellence selon Critias», στο J. Yvonneau (επιμ.), *La Muse au long couteau: Critias, de la création littéraire au terrorisme d'État. Actes du colloque international de Bordeaux, les 23 et 24 octobre 2009*, Bordeaux, 117-135.

Cairns, F. 1982. «Cleon and Pericles: A Suggestion», *The Journal of Hellenic Studies* 102, 203-204.

Calvert, B. 1984. «The Politicians of Athens in the "Gorgias" and "Meno"», *History of Political Thought* 5, 1-15.

Cammack, D. 2015. «Plato and Athenian Justice», *History of Political Thought* 36, 611-642.

Cammack, D. L. 2013. *Rethinking Athenian Democracy*, διδ. διατρ., Cambridge, Mass.

Camon, F. 1961. «Figura e ambiente di Iperbolo», *Rivista di Studi Classici* 4, 182-187.

Camon, F. 1963. «L'ostracismo di Iperbolo», *Giornale Italiano di Filologia* 16, 142-162.

Candau, J. M. 2004–2005. «Plutarco como transmisor de Timeo. *La Vida de Nicias*», *Ploutarchos* 2, 11-34.

Candiotto, L. 2017. «On the Epistemic Value of Eros. The Relationship between Socrates and Alcibiades», *Peitho. Examina Antiqua* 1, 225-236.

Canevaro, M. & Harris, E. M. 2012. «The Documents in Andocides' On The Mysteries», *The Classical Quarterly* $^{New\ Series}$ 62, 98-129.

Canfora, L. 1987. «Platon im Staatsdenken der Weimarer Republik», στο H. Funke (επιμ.), *Utopie und Tradition*, Würzburg, 133-147.

Canfora, L. 2006. «Biographical Obscurities and Problems of Composition», στο A. Rengakos & A. Tsakmakis (επιμ.), *Brill's Companion to Thucydides*, Leiden/ Boston, 3-31.

Cantarella, R. 1969. «Aspetti sociali e politici della commedia greca antica», *Dioniso* 43, 313-352.

Canto–Sperber, M. 1991. *Platon Ménon. Traduction inédite, introduction et notes*, Paris.

Capps, E. 1911. «The date of Aristophanes' *Georgoi*», *The American Journal of Philology* 32, 421-430.

Capra, A. 2015. «Plato's Cinematic Vision: War as Spectacle in Four Dialogues (*Laches*, *Republic*, *Timaeus-Critias*)», στο A. Bakogianni (επιμ.), *War as Spectacle. Ancient and Modern Perspectives on the Display of Armed Conflict*, London, 129-138.

Capriglione, J. 2008. «Sempre in bilico tra vizi e virtù», στο A. G. Nikolaidis (επιμ.), *The Unity of Plutarch's Work: 'Moralia' Themes in the 'Lives', Features of the 'Lives' in the 'Moralia'*, Berlin/ New York, 255-262.

Carawan, E. 1996. «The Trials of Thucydides 'the Demagogue' in the Anonymous ΄΄Life΄΄ of Thucydides the Historian», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 45, 405-422.

Carawan, E. 2017. «Decrees in Andocides' On The Mysteries and 'Latent Fragments' From Craterus», *The Classical Quarterly* 67, 400-421.

Carcopino, J. 1935. *L'Ostracisme Athénien*, Paris.

Carlson, A. J. 1931. «Hunger», *The Scientific Monthly* 33, 77-79.

Carrière, J. C. 1979. *Le Carnaval et la Politique. Une Introduction à la comédie grecque suivie d'un choix de fragments*, Paris.

Carter, L. B. 1986. *The Quiet Athenian*, Oxford.

Cartledge, P. 1990. *Aristophanes and his Theatre of the Absurd*, Bristol.

Cartledge, P. 2004. *Το Μεγαλείο της Σπάρτης. Σπαρτιατικοί Στοχασμοί*, μετάφρ. Θ. Δ. Δαρβίρη, Αθήνα.

Cassio, A. C. 1985. «Old Persian Marīka-, Eupolis Marikas and Aristophanes Knights», *The Classical Quarterly* 35, 38-42.

Cawkwell, G. 1997. *Thucydides and the Peloponnesian War*, London & New York.

Centanni, M. 1997. *Atene Assoluta. Crizia dalla Tragedia Alla Storia*, Padova.

Champion, C. B. 2009. «Imperial Ideologies, Citizenship Myths, and Legal Disputes in Classical Athens and Republican Rome», στο R. K. Balot (επιμ.), *A Companion to Greek and Roman Political Thought*, Malden, MA, 85-99.

Chiavarino, B. 1992. «Οἰκίσατε μίαν πόλιν (Αν., 172)», στο S. Cataldi (επιμ.), *Πλοῦς ἐς Σικελίαν. Ricerche sulla seconda spedizione ateniese in Sicilia*, Alessandria, 81-97.

Choi, S. J., Jia, N. & Lu, J. 2015. «The Structure of Political Institutions and Effectiveness of Corporate Political Lobbying», *Organization Science* 26, 158-179.

Christodoulou, P. 2013. «Thucydides' Pericles. Between Historical Reality and Literary Representation», στο A. Tsakmakis & M. Tamiolaki (επιμ.), *Thucydides Between History and Literature*, Berlin, 225-254.

Clark, M. T. 1993. «Realism Ancient and Modern: Thucydides and International Relations», *PS: Political Science and Politics* 26, 491-494.

Clavaud, R. 1980. *Le Ménexène de Platon et la rhétorique de son temps*, Paris.

Cobet, C. G. 1873. *Variae Lectiones*, Leiden.

Cogan, M. 1981. «Mytilene, Plataea, and Corcyra Ideology and Policy in Thucydides, Book Three», *Phoenix* 35, 1-21.

Cohen, E. E. 2020. *Ο Αγοραίος Έρωτας στην Αρχαία Αθήνα. Η επιρροή της ανδρικής και γυναικείας πορνείας στην αρχαία Αθήνα*, μετάφρ. Β. Ζεύκη, Αθήνα.

Comuzzo, A. 2000. «Un nuovo testimone per Crizia, fr. 1,12-14 Genr-Pr.», *Quaderni urbinati di cultura classica* 66, 51-55.

Connor, W. R. 1971. *The New Politicians of Fifth–Century Athens*, Princeton.

Connor, W. R. 1976. «Nicias the Cretan?», *American Journal of Ancient History* 1, 61-64.

Connor, W. R. 2022. *Θουκυδίδης*, μετάφρ. Π. Δαούτη, Αθήνα.

Cooper, III, G. L. 1979. «Alcibiades' Criticism of Nicias at Thuc. 6.18.1», *Transactions of the American Philological Association* 109, 29-38.

Corbel–Morana, C. 2012. *Le bestiaire d'Aristophane*, Paris.

Corey, D. 2008. «Prodicus: Diplomat, Sophist and Teacher of Socrates», *History of Political Thought* 29, 1-26.

Cornford, F. M. 1907. *Thucydides Mythistoricus*, London.

Cornford, F. M. 1941. *The Republic of Plato*, Oxford.

Cotterell, A., Lowe, R. & Shaw, I. 2006. *Leadership Lessons from the Ancient World: How Learning from the Past Can Win You the Future*, Southern Gate, Chichester, West Sussex.

Couch, H. N. 1936. «The Last Words of Pericles», *The Classical Journal* 31, 495-499.

Coutinho, L. 2015. «O Crítias Oracular e a Psicologia de Sócrates: Temperança no *Cármides* de Platão», *Boletim de Estudos Clássicos* 60, 33-44.

Coventry, L. 1989. «Philosophy and Rhetoric in the Menexenus», *The Journal of Hellenic Studies* 109, 1-15.

Cowell–Meyers, K. 2006. «Teaching Politics Using Antigone», *PS: Political Science and Politics* 39, 347-349.

Crane, G. 1998. *Thucydides and the Ancient Simplicity. The Limits of Political Realism*, Berkeley.

Croiset, A. & Bodin, L. 1949. *Platon. Oeuvres Completes*, τόμ. 3 – 2e Partie, Paris.

Crombie, I. M. 1994. «Socratic Definition», στο J. M. Day (επιμ.), *Plato's Meno in Focus*, London, 172-207.

Cromey, R. D. 1984. «On Deinomache», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 33, 385-401.

Crowther, N. B. 1977. «Weightlifting in Antiquity: Achievement and Training», *Greece & Rome* 24, 111-120.

Cusumano, N. 2017. «Merito, responsabilità e incertezza nel dibattito su Mitilene», *Ὅρμος* 9, 299-328.

Dagger, R. K. 1977. «What Is Political Obligation?», *The American Political Science Review* 71, 86-94.

Dahlheim, W. 1994. *Die Antike*, Paderborn.

Danzig, G. 2010. *Apologizing for Socrates. How Plato and Xenophon Created Our Socrates*, Lanham, MD.

Danzig, G. 2014. «The Use and Abuse of Critias: Conflicting Portraits in Plato and Xenophon», *The Classical Quarterly* *New Series* 64, 507-524.

Daux, G. 1979. «Thucydide et l'événement (à propos de l'intermède crétois II 85, 4-6)», *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 123, 89-103.

Davidson, D. 1993. «Plato's Philosopher», *Apeiron: A Journal for Ancient Philosophy and Science* 26, 179-194.

Davies, A., Jennings, P. & Schreer, B. 2014. «Australia's Special Operations Forces: Who are they and what do they do?», στο Australian Strategic Policy Institute (επιμ.), *A versatile force: The future of Australia's special operations capability*, Canberra, 9-13.

Davies, J. K. 1971. *Athenian Propertied Families*, Oxford.

Davis, M. 2016. «This And That: On Plato's "Laches"», *The Review of Metaphysics* 70, 253-277.

De Laguna, T. 1934. «The Problem of the Laches», *Mind* 43, 170-180.

De Luca, K. M. 2000. *Aristophanes' Democratic Theory: A Study of the Knights and the Assemblywomen*, διδ. διατρ., New York.

De Paula Neto, O. C. 2014. *O exame socrático (ἐξέτασις) da temperança (σωφροσύνη) no Carmides de Platão*, διπλ. διατρ., São Paulo.

De Sanctis, G. 1932. *Problemi di Storia Antica*, Bari.

De Souza, P. 2011. *Αθήνα εναντίον Σπάρτης*, μετάφρ. Α. Σαββίδου, Αθήνα.

De Vries, G. J. 1953. «Isocrates' Reaction to the Phaedrus», *Mnemosyne* 6, 39-45.

Deane, S. 2016. «The Education of Tyrants: Democratic Education in the Republic», στο H. L. Reid & D. Tanasi (επιμ.), *Philosopher Kings and Tragic Heroes: Essays on Images and Ideas from Western Greece*, Iowa, 159-170.

Debnar, P. 2005. «Fifth-Century Athenian History and Tragedy», στο J. Gregory (επιμ.), *A Companion to Greek Tragedy*, Oxford, 3-22.

Debnar, P. A. 2000. «Diodotus' Paradox and the Mytilene Debate (THUCYDIDES 3.37-49)», *Rheinisches Museum für Philologie* *Neue Folge* 143, 161-178.

Delcomminette, S. 2018. «Plato on Hatred of Philosophy», *The Review of Metaphysics* 72, 29-52.

Δενδρινός, Μ. Ν. 2022. *Πλάτων. Από τον πλατωνικό Σωκράτη στον αριστοτελικό Πλάτωνα*, Αθήνα.

Denyer, N. 2010. *Πλάτωνος Πρωταγόρας. Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*, μετάφρ. Φ. Αδαμίδη, Αθήνα.

Desfray, S. 1999. «Oracles et animaux dans les Cavaliers d'Aristophanes», *L'Antiquité Classique* 68, 35-56.

Desjardins, R. 1985. «Knowledge and Virtue: Paradox in Plato's "Meno"», *The Review of Metaphysics* 39, 261-281.

Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. 1983. *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, Αθήνα.

Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. 1997. *Φιλοσοφία του Πλάτωνος*, Αθήνα.

Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. 1998. *Ελληνικά. Θέματα Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα.

Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. 2001. *Φιλοσοφία και Θεωρία του Πολιτισμού*, Αθήνα.

Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. 2005. *Αναπολήσεις*, τόμ. 1, Αθήνα.

Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. 2007. *Φιλοσοφικά*, Αθήνα.

Develin, R. 1989. *Athenian Officials 684–321 B. C.*, Cambridge.

Devereux, D. 2008. «Meno Re-Examined», Βιβλιοκρισία στο Scott, D. 2006. *Plato's Meno*, Cambridge, *The Philosophical Quarterly* 58, 702-710.

Devereux, D. T. 1978. «Nature and Teaching in Plato's "Meno"», *Phronesis* 23, 118-126.

Devereux, D. T. 1992. «The Unity of the Virtues in Plato's Protagoras and Laches», *The Philosophical Review* 101, 765-789.

Dihle, A. 1977. «Das Satyrspiel Sisyphos», *Hermes* 105, 28-42.

Dillon, J. M. 1997. «The Riddle of the Timaeus: Is Plato Sowing Clues?», στο M. Joyal (επιμ.), *Studies in Plato and the Platonic Tradition, Essays Presented to John Whittaker*, Hampshire/ Brookfield, 25-42.

Dimas, P. 1996. «True belief in the Meno», *Oxford studies in ancient philosophy* 14, 1-32.

Δημητράκος, Δ. 1991. «Επιστημονική Γνώση και Κριτική Σκέψη», *The Greek Review of Social Research* 82, 3-11.

Δημητρίου, Σ. 2016. *Ἡ πολιτικὴ στὸν Πολιτικὸ τοῦ Πλάτωνα. Μηδέποτε μηδὲν ἡσυχίαν ἄγειν τῶν ἀνθρωπίνων*, Αθήνα.

Δημητρίου, Σ. 2021. *Ο Ελεύθερος Άνθρωπος. Ο Πολιτικός Ανθρωπισμός και η «Πολιτική Μηχανή» του Ζαν–Ζακ Ρουσσώ*, Αθήνα.

Δημητρίου, Σ. 2024. *Πλάτων Πολιτικός, Εισαγωγή – Μετάφραση – Ερμηνευτικά Σχόλια*, Αθήνα.

Dimmock, M. & Fisher, A. 2017. *Ethics for A–Level*, United Kingdom.

Dinsmoor, W. B. 1910. «The Choragic Monument of Nicias», *American Journal of Archaeology* 14, 459-484.

Dittadi, A. 2017. «Platone in Tribunale: Difesa della Retorica e Finzione Processuale nei Discorsi Platonici di Elio Aristide», *Studi Classici e Orientali* 63, 267-292.

Dittenberger, W. 1906. «Nikias und die Mantik», *Hermes* 41, 473-475.

Dixon, B. 1996. «Ebola In Greece?», *British Medical Journal* 313, 430.

Djurić, M. N. 1990. *Istorija helenske etike*, Belgrade.

Dobbs, D. 1986. «For Lack of Wisdom: Courage and Inquiry in Plato's ΄΄Laches΄΄», *The Journal of Politics* 48, 825-849.

Dombrowski, D. A. 2020. «Four-Term Analogies and the Gorgias: Gymnastics, Agōn, and the Athletic Life in Plato», στο H. L. Reid, M. Ralkowski & C. P. Zoller (επιμ.), *Athletics, Gymnastics, and Agon in Plato*, Iowa, 199-210.

Donini, G. 1964. «Thuc. 7,42,3: Does Thucydides Agree with Demosthenes' View?», *Hermes* 92, 116-119.

Donlan, W. 1973. «The Origins of καλὸς κἀγαθός», *The American Journal of Philology* 94, 365-374.

Donlan, W. 1978. «Social Vocabulary and Its Relationship to Political Propaganda in Fifth Century Athens», *Quaderni urbinati di cultura classica* 27, 95-111.

Donlan, W. 1980. *The Aristocratic Ideal in Ancient Greece*, Lawrence.

Donnay, G. 1968. «La date du procès de Phidias», *L'antiquité classique* 37, 19-36.

Dorati, M. 1995. «Platone ed Eupoli (Protagora 314c-316a)», *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 50, 87-103.

Dorey, T. A. 1956. «Aristophanes and Cleon», *Greece & Rome* 3, 132-139.

Δούκας, Π. 2021. *Σπάρτη. Η πρώτη Δημοκρατία*, Αθήνα.

Dover, K. 1993. *Aristophanes Frogs. Edited with Introduction and Commentary*, Oxford.

Dover, K. J. 1959. «Aristophanes, Knights 11-20», *The Classical Review* 9, 196-199.

Dover, K. J. 1965. «Diokleides and the Light of the Moon», *The Classical Review* 15, 247-250.

Dover, K. J. 1972. *Aristophanic Comedy*, Berkeley.

Dover, K. J. 1975. «The Freedom of the Intellectual in Greek Society», *Talanta* 7, 24-54.

Dracoulides, N. N. 1966. «Aristophanes: "The Clouds" and "The Wasps": Foreshadowing of Psychoanalysis and Psychodrama», *American Imago* 23, 48-62.

Δρακόπουλος, Δ. & Ρώμας, Χ. Γ. 2005. *Μαρκελλίνου: Από τα Σχόλια στον Θουκυδίδη. Ο Βίος και οι Ιδέες του*, Αθήνα.

Drexler, H. 1976. *Thukydides–Studien*, Hildesheim & New York.

Driscoll, S. 2018. «Linguistic Mimēsis in Plato's Cratylus», στο H. L. Reid & J. C. DeLong (επιμ.), *The Many Faces of Mimesis. Selected Essays from the 2017 Symposium on the Hellenic Heritage of Western Greece*, Iowa, 113-126.

Δρογκάρη, Μ. 2014. *Η Γυναίκα στην Αρχαία Σπάρτη. Ιστορική Μελέτη*, Αθήνα.

Due, B. 1989. *The Cyropaedia: Xenophon's Aims and Methods*, Aarhus.

Duke, G. 2014. «Hobbes on Political Authority, Practical Reason and Truth», *Law and Philosophy* 33, 605-627.

Dunbar, N. 1995. *Aristophanes: Birds. Edited with Introduction and Commentary*, Oxford.

Duncan, C. M. & Steinberger, P. J. 1990. «Plato's Paradox? Guardians and Philosopher-Kings», *The American Political Science Review* 84, 1317-1322.

Duque, M. 2019. «Two Passions in Plato's Symposium: Diotima's to Kalon as a Reorientation of Imperialistic Erōs», στο H. L. Reid and T. Leyh (επιμ.), *Looking at Beauty to Kalon in Western Greece. Selected Essays from the 2018 Symposium on the Heritage of Western Greece*, Iowa, 95-110.

Dušanić, S. 2000. «Critias in the "Charmides"», *Aevum* 74, 53-63.

Dyson, M. 1974. «Problems concerning knowledge in Plato's Charmides», *Phronesis* 19, 102-111.

Edmunds, L. 1987$^{\alpha}$. *Cleon, Knights, and Aristophanes' Politics*, Lanham.

Edmunds, L. 1987$^{\beta}$. «The Aristophanic Cleon's 'Disturbance' of Athens», *The American Journal of Philology* 108, 233-263.

Edmunds, L. 2006. «What Was Socrates Called?», *The Classical Quarterly* $^{New\ Series}$ 56, 414-425.

Edwards, A. T. 1993. «Historicizing the Popular Grotesque: Bakhtin's Rabelais and Attic Old Comedy», στο R. Scodel (επιμ.), *Theater and Society in the Classical World*, Ann Arbor, 89-117.

Edwards, A. T. 2010. «Tyrants and Flatterers: *Kolakeia* in Aristophanes' *Knights* and *Wasps*», στο P. Mitsis & C. Tsagalis (επιμ.), *Allusion, Authority, and Truth. Critical Perspectives on Greek Poetic and Rhetorical Praxis*, Berlin, 303-337.

Ehrenberg, V. 1950. «Origins of Democracy», *Historia* 1, 515-548.

Eisenstadt, M. 2008. «Critias' Definitions of Σωφροσύνη in Plato's "Charmides"», *Hermes* 136, 492-495.

Eisenstadt, M. 2011. «The Affects and Senses in Plato's "Charmides"», *Hermes* 139, 84-87.

Emlyn–Jones, C. 1999. «Dramatic Structure and Cultural Context in Plato's Laches», *The Classical Quarterly* 49, 123-138.

Engel, E. S. 1973. *Plato on Rhetoric and Writing*, διδ. διατρ., Yale.

Engle, J. M. 1983. *Playing about the Stage: Poetics, Ritual, and Demagoguery in the Knights of Aristophanes*, διδ. διατρ., Princeton.

Erbse, H. 1975. «Argos und Melos im fünften Buch des Thukydides», *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft* 1, 59-70.

Erp Taalman Kip, A. Mar. van. 1987. «Euripides and Melos», *Mnemosyne* *Fourth Series* 40, 414-419.

Evangeliou, C. C. 2016. «Political Ambition and Philosophic Constraint: Alcibiades, Socrates and the Sicilian Expedition», στο H. L. Reid & D. Tanasi (επιμ.), *Philosopher Kings and Tragic Heroes: Essays on Images and Ideas from Western Greece*, Iowa, 111-126.

Evrigenis, I. D. 2007. «Easier said than done: Socratic courage and the fear of death», *History of Political Thought* 28, 379-401.

Fabre, A. 1967. *Alcibiade, Cousin de Périclès*, Paris.

Faraone, C. A. 1989. «An Accusation of Magic in Classical Athens», *Transactions of the American Philological Association* 119, 149-160.

Φαρμάκης, Δ. 2009. *Αρχαία Ελληνική Σοφιστική: Ο τόπος του κοινωνικοπολιτικού*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη.

Ferejohn, M. T. 2006. «Knowledge, Recollection, and the Forms in *Republic* VII», στο G. Santas (επιμ.), *The Blackwell Guide to Plato's Republic*, Malden, MA, 214-233.

Ferguson, A. R. 1974–1975. «Politics and Man's Fate in Sophocles' "Antigone"», *The Classical Journal* 70, 41-49.

Ferguson, W. S. 1926. «The Constitution of Theramenes», *Classical Philology* 21, 72-75.

Ferlauto, F. 1990. «L'invenzione del ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΛΕΞΙΛΟΓΑ secondo Critias (Athen. I 28 B–C)», *Bolletino dei Classici* 11, 178-183.

Ferrabino, A. 1927. *L'Impero Atheniese*, Turin.

Ferrante, D. 1997–1998. *Elio Aristide. Sulla Retorica, libri I e II, testo, introduzione, traduzione e commentario*, Napoli.

Ferrari, G. R. F. 2003. *City and Soul in Plato's Republic*, Sankt Augustin.

Fileni, M. G. 2012. «Commedia e oratoria politica: Cleone nel teatro di Aristofane», στο F. Perusino & M. Colantonio (επιμ.), *La commedia greca e la storia*, Pisa, 79-128.

Fine, G. 1992. «Inquiry in the *Meno*», στο R. Kraut (επιμ.), *The Cambridge Companion to Plato*, Cambridge, 200-226.

Finley, J. H. 2013[12]. *Θουκυδίδης*, μετάφρ. Τ. Κουκουλιός, Αθήνα.

Fins, J. J. 2020. «Pandemics, Protocols, and the Plague of Athens: Insights from Thucydides», *Hastings Center Report* 50, 50-53.

Fishbein, M. & Ajzen, I. 2010. *Predicting and Changing Behavior: The Reasoned Action Approach*, New York.

Flew, A. G. N. 1995. «Responding to Plato's Thrasymachus», *Philosophy* 70, 436-447.

Flinterman, J. J. 2001. «' ... largely fictions ...': Aelius Aristides on Plato's dialogues», *Ancient Narrative* 1, 32-54.

Flores, S. O. 2018. «The Development of Critias in Plato's Dialogues», *Classical Philology* 113, 162-188.

Flower, H. I. 1992. «Thucydides and the Pylos Debate (4.27-29)», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 41, 40-57.

Foley, P. H. 1988. «Tragedy and Politics in Aristophanes' Acharnians», *The Journal of Hellenic Studies* 108, 33-47.

Foley, R. 2009. «The Better Part of Valor: The Role of Wisdom in Plato's ΄΄Laches΄΄», *History of Philosophy Quarterly* 26, 213-233.

Ford, Jr., G. B. 1965. «The "Knights" as a source of Aristophanes' attitude toward the demagogue and the "demos"», *Athenaeum* 43, 106-110.

Forde, S. 1989. *The Ambition to Rule. Alcibiades and the Politics of Imperialism in Thucydides*, Ithaca, NY.

Fornis, C. 1995. «Corinto, Beocia Y La Alianza Argiva Tras La Paz De Nicias», *Habis* 26, 47-66.

Forrest, W. G. 1966. *The Emergence of Greek Democracy*, London.

Forsdyke, S. 2000. «Exile, Ostracism and the Athenian Democracy», *Classical Antiquity* 19, 232-263.

Forsdyke, S. 2005. *Exile, Ostracism, and Democracy. The Politics of Expulsion in Ancient Greece*, Princeton and Oxford.

Foster, E. 2010. *Thucydides, Pericles, and Periclean Imperialism*, Cambridge.

Foster, M. B. 1935. *The Political Philosophies of Plato and Hegel*, Oxford.

Foster, M. B. 1937. «A Mistake of Plato's in the Republic», *Mind* 46, 386-393.

Φουκώ, Μ. 2022. *Το Θάρρος της Αλήθειας. Η κυβέρνηση του εαυτού και των άλλων: Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας, 1983–1984*, τόμ. 2, μετάφρ. Γ. Καράμπελας, Αθήνα.

Fowler, R. C. 2008. *The Platonic Rhetor in the Second Sophistic*, διδ. διατρ., New Jersey.

Fowler, R. C. 2010. «Literary Platonism and the Platonic Rhetor», στο L. P. Gerson (επιμ.), *The Cambridge History of Philosophy in Late Antiquity*, New York, 100-114.

Fox, A. 1962. *Plato for Pleasure*, London.

Frangoulidis, S. A. 1993. «A Pattern from Homer's Odyssey in the Sicilian Narrative of Thucydides», *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 73, 95-102.

Fredal, J. 2002. «Herm Choppers, the Adonia, and Rhetorical Action in Ancient Greece», *College English* 64, 590-612.

Frede, D. 1996. «Platon, Popper, und der Historizismus», στο E. Rudolph (επιμ.), *Polis und Kosmos. Naturphilosophie und politische Philosophie bei Platon*, Darmstadt, 74-107.

Frentz, T. S. 2006. «Memory, Myth, and Rhetoric in Plato's "Phaedrus"», *Rhetoric Society Quarterly* 36, 243-262.

Froehde, O. 1898. *Beiträge zur Technik der alten attischen Komödie*, Leipzig (=Nendeln/ Liechtenstein 1975).

Fröhlich, P. 2000. «Remarques sur la Reddition de Comptes des Stratèges Athéniens», *Dike* 3, 81-111.

Frost, F. J. 1964. «Pericles, Thucydides, Son of Melesias, and Athenian Politics before the War», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 13, 385-399.

Fulkerson, L. 2008. «Emotional Appeals in the Mytilenean Debate», *Syllecta Classica* 19, 115-154.

Fuqua, C. 1965. «Possible Implications of the Ostracism of Hyperbolus», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 96, 165-179.

Galanopoulos, G. & Bacon, E. 1969. *Atlantis: the Truth behind the Legend*, London.

Gale, X. L. 2000. «Historical Studies and Postmodernism: Rereading Aspasia of Miletus», *College English* 62, 361-386.

Gallego, J. 2019. «Demo de Pnix: la asamblea ateniense en *Caballeros* de Aristófanes», *Emerita, Revista de Lingüística y Filología Clásica* 87, 23-46.

García–Romero, F. 2003. «Alcibiades at Olympia», στο E. Albanidis (επιμ.), *8ο Διεθνές Συνέδριο Ευρωπαϊκής Εταιρείας Ιστορικών Φυσικής Αγωγής, 25–28 Σεπτεμβρίου 2003 Αρχαία Ολυμπία*, Αρχαία Ολυμπία, 63-68.

Garrity, T. F. 1998. «Thucydides 1.22.1: Content and Form in the Speeches», *The American Journal of Philology* 119, 361-384.

Gascó, F. & Ramirez de Verger, A. 1987. *Elio Aristide. Discursos*, τόμ. 1, Madrid.

Geissler, P. 1925. *Chronologie der altattischen Komödie*, Berlin.

Gelzer, T. 1971. *Aristophanes der Komiker*, Stuttgart.

Γεωργοπαπαδάκος, Α. 1999. *Θουκυδίδη Ιστορία. Τα κυριότερα μέρη από το έργο*, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη.

Γεωργόπουλος, Σ. 2019. *Ο Πλάτων και η εγγύτητα του Αγαθού: Μια Ερμηνευτική Προσέγγιση,* διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη.

Γεωργούση, Μ. 2014. *Αριστοφάνης και Σοφιστική*, διδ. διατρ., Καλαμάτα.

Gera, D. 1993. *Xenophon's Cyropaedia: Style, Genre, and Literary Technique*, Oxford.

Gerolymatos, A. 1987. «Nicias of Gortyn», *Chiron* 17, 81-86.

Giangiulio, M. 1997. «Atene E la Sicilia Occidentale dal 424 al 415», στο Giornate Internazionali di Studi sull'Area Elima (επιμ.), *Seconde Giornate Internazionali di Studi sull'Area Elima, Gibellina 22–26 ottobre 1994, Atti II*, Pisa–Gibellina, 865-887.

Gil, L. 1996. *Aristófanes*, Madrid.

Gill, C. 1977. «The Genre of the Atlantis Story», *Classical Philology* 72, 287-304.

Gill, C. 1979. «Plato and Politics: The Critias and the Politicus», *Phronesis* 24, 148-167.

Gill, C. 1980. *Plato: The Atlantis Story*, Bristol.

Gill, C. 2017. *Plato's Atlantis Story: Text, Translation and Commentary*, Liverpool.

Gilula, D. 1983. «Four Deadly Sins? (Arist. Wasps 74-84)», *The Classical Quarterly* 33, 358-362.

Giorgini, G. 2016. «The Power of Speech: The Influence of the Sophists on Greek Politics», στο C. Arruzza & D. Nikulin (επιμ.), *Philosophy and Political Power in Antiquity*, Leiden/ Boston, 9-40.

Γκανάς, Ν. & Κυριαζής, Ν. 2016. «Άμεση Δημοκρατία: Θεωρητική διερεύνηση των επιπτώσεων στην οικονομία. Προτάσεις για την Ελλάδα», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 17/66, 7-58.

Γκιούρας, Θ. 2014. *Karl Marx. Κείμενα από τη δεκαετία του 1840: Μια Ανθολογία*, επιμ. Θ. Γκιούρας & Θ. Νουτσόπουλος, Αθήνα.

Glenn, C. 1994. «Sex, Lies, and Manuscript: Refiguring Aspasia in the History of Rhetoric», *College Composition and Communication* 45, 180-199.

Golden, L. 1969. «Mimesis and Katharsis», *Classical Philology* 64, 145-153.

Gómez–Espíndola, L. L. 2017. «Plato on the Political Role of Poetry», στο H. L. Reid, D. Tanasi & S. Kimbell (επιμ.), *Politics and Performance in Western Greece: Essays on the Hellenic Heritage of Sicily and Southern Italy*, Iowa, 235-247.

Gomme, A. W. 1925. «The Position of Women in Athens in the Fifth and Fourth Centuries», *Classical Philology* 20, 1-25.

Gomme, A. W. 1938. «Aristophanes and Politics», *The Classical Review* 52, 97-109.

Gomme, A. W. 1956$^{\alpha}$. *A Historical Commentary on Thucydides*, τόμ. 2, Oxford.

Gomme, A. W. 1956$^{\beta}$. *A Historical Commentary on Thucydides*, τόμ. 3, Oxford.

Gomme, A. W. 1962. *More Essays in Greek History and Literature*, Oxford.

Gomme, A. W., Andrewes, A. & Dover, K. J. 1970. *A Historical Commentary on Thucydides*, τόμ. 4, Oxford.

Gomme, A. W., Andrewes, A. & Dover, K. J. 1981. *A Historical Commentary on Thucydides*, τόμ. 5, Oxford.

Gould, C. S. 1987. «Socratic Intellectualism and the Problem of Courage: An Interpretation of Plato's Laches», *History of Philosophy Quarterly* 4, 265-279.

Graham, D. W. & Barney, J. 2016. «On the Date of Chaerephon's Visit to Delphi», *Phoenix* 70, 274-289.

Gray, V. J. 1991. «Continuous History and Xenophon, Hellenica 1-2.3.10», *The American Journal of Philology* 112, 201-228.

Gray, V. J. 2011. *Ξενοφώντος Περί Διακυβέρνησης. Ιέρων, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, Αθηναίων Πολιτεία: Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*, μετάφρ. Ι. Κεραμετσή, επιμ. Χ. Τσαγγάλης, Αθήνα.

Greenwood, E. 2011. *Ο Θουκυδίδης και η Διαμόρφωση της Ιστορίας*, μετάφρ. Π. Χιωτέλλης, Αθήνα.

Gribble, D. 2012. «Alcibiades at the Olympics: Performance, Politics and Civic Ideology», *The Classical Quarterly* *New Series* 62, 45-71.

Groopman, J. 2008. *Πώς Σκέφτονται οι Γιατροί*, μετάφρ. Π. Σταυρόπουλος, Αθήνα.

Grote, G. 1992. *Plato and the Other Companions of Socrates Vol. II*, Bristol.

Guillon, P. 1962. «Le Décret athénien relatif aux prémices d'Éleusis et la Paix de Nicias», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 86, 467-475.

Gundert, H. 1949. «Enthusiasmos und Logos bei Platon», *Lexis* 2, 25-46.

Gygax, M. D. 2006. «Plutarch on Alcibiades' Return to Athens», *Mnemosyne* *Fourth Series* 59, 481-500.

Hadgopoulos, D. J. 1973. «Thrasymachus and Legalism», *Phronesis* 18, 204-208.

Hadot, P. 1983. «Physique et poésie dans le Timée de Platon», *Revue de Théologie et de Philosophie* 115, 113-133.

Hall, R. W. 1964. «Ὀρθὴ Δόξα and Εὐδοξία in the Meno», *Philologus* 108, 66-71.

Halm–Tisserant, M. 1989. «Folklore et superstition en Grèce classique: Lamia torturée?», *Kernos* 2, 67-82.

Halperin, D. M. 1990. *One Hundred Years of Homosexuality and Other Essays on Greek Love*, New York.

Hame, K. J. 2008. «Female Control of Funeral Rites in Greek Tragedy: Klytaimestra, Medea, and Antigone», *Classical Philology* 103, 1-15.

Hamel, W. 1859. *Rhetor ancienne. Analyse critique du Phedre de Platon*, Toulouse.

Hamilton, C. D. 1970. «Spartan Politics and Policy, 405-401 B. C.», *The American Journal of Philology* 91, 294-314.

Hammond, M. & Rhodes, P. J. 2009. *Thucydides. The Peloponnesian War*, Oxford.

Hammond, N. G. L. 1969. «Strategia and Hegemonia in Fifth-Century Athens», *The Classical Quarterly* 19, 111-144.

Hansen, M. H. 1975. *Eisangelia*, Oxford.

Hansen, M. H. 1980. «Eisangelia in Athens: A Reply», *The Journal of Hellenic Studies* 100, 89-95.

Hansen, M. H. 1995. *The Trial of Sokrates – from the Athenian Point of View*, Copenhagen.

Harcourt, B. E. 2012. «Political Disobedience», *Critical Inquiry* 39, 33-55.

Hardy, J. 2011. «The knowledge about human well–being in Plato's *Laches*», στο R. A. H. King & D. Schilling (επιμ.), *How Should One Live? Comparing Ethics in Ancient China and Graeco–Roman Antiquity*, Berlin, 170-190.

Harlap, S. 1979. «Thrasymachus's Justice», *Political Theory* 7, 347-370.

Harris, E. M. 1990. «The Constitution of the Five Thousand», *Harvard Studies in Classical Philology* 93, 243-280.

Harris, E. M. 2013. «How to Address the Athenian Assembly: Rhetoric and Political Tactics in the Debate about Mytilene (THUC. 3.37—50)», *The Classical Quarterly* 63, 94-109.

Harris, E. M. 2014. «Nicias' Illegal Proposal in the Debate about the Sicilian Expedition (Thuc. 6.14)», *Classical Philology* 109, 66-72.

Harrison, A. R. W. 1971. *Law of Athens. Procedure*, τόμ. 2, Oxford.

Harrison, E. L. 1964. «Was Gorgias a Sophist», *Phoenix* 18, 183-192.

Harrison, E. L. 1967. «Plato's Manipulation of Thrasymachus», *Phoenix* 21, 27-39.

Harvey, D. 2000. «Phrynichos and his Muses», στο D. Harvey & J. Wilkins (επιμ.), *The Rivals of Aristophanes. Studies in Athenian Old Comedy*, London, 91-134.

Haskins, E. V. 2000. «"Mimesis" between Poetics and Rhetoric: Performance Culture and Civic Education in Plato, Isocrates, and Aristotle», *Rhetoric Society Quarterly* 30, 7-33.

Haslam, M. W. 1976. «A Note on Plato's Unfinished Dialogues», *The American Journal of Philology* 97, 336-339.

Hatzfeld, J. 1940. *Alcibiade*, Paris.

Hawthorn, G. 2014. *Thucydides on Politics. Back to the Present*, Cambridge.

Hazebroucq, M. F. 1997. *La Folie Humaine et ses Remèdes: Platon Charmide ou de la Modération*, Paris.

Heath, M. 1990. «Aristophanes and His Rivals», *Greece & Rome* 37, 143-158.

Heftner, H. 2000. «Der Ostrakismos Des Hyperbolos: Plutarch, Pseudo–Andokides Und Die Ostraka», *Rheinisches Museum für Philologie* *Neue Folge* 143, 32-59.

Heller, S. 2010. «What It Is, What It's Not, and What's Related: Exploring Plato's "Meno"», *The English Journal* 99, 51-55.

Hembold, W. C. & Holter, B. 1952. «The Unity of the Phaedrus», *University of California Publications in Classical Philology* 14, 387-417.

Henderson, J. 2013. «A Brief History of Athenian Political Comedy (c. 440-c. 300)», *Transactions of the American Philological Association* 143, 249-262.

Henrichs, A. 1975. «Two Doxographical Notes: Democritus and Prodicus on Religion», *Harvard Studies in Classical Philology* 79, 93-123.

Henrichs, A. 1976. «The Atheism of Prodicus», *Cronache Ercolanesi* 6, 15-21.

Henry, M. M. 1995. *Prisoner of History. Aspasia of Miletus and her Biographical Tradition*, Oxford.

Herman, G. 1989. «Nikias, Epimenides and the Question of Omissions in Thucydides», *The Classical Quarterly* 39, 83-93.

Hermann, K. F. 1835. *Disputatio de persona Niciae apud Aristophanem*, Marburg.

Herr, W. A. 1974. «Thoreau: A Civil Disobedient?», *Ethics* 85, 87-91.

Hillbruner, A. 1959. «Plato and Korzybski: Two Views of Truth and Rhetorical Theory», *Southern Speech Communication Journal* 24, 185-196.

Hiltebrandt, K. 1959. *Platon. Logos und Mythos*, Berlin.

Hinze, G. 1874. *Ueber Plan und Gedankengang in Plato's Phaedrus*, διδ. διατρ., Regimonti.

Hobe, S. 2018. «Political Nosology in Aristophanes's Wasps», *Illinois Classical Studies* 43, 351-365.

Hodkinson, S. 2004. *Ιδιοκτησία και Πλούτος στη Σπάρτη της Κλασικής Εποχής*, μετάφρ. Ι. Κράλλη, Αθήνα.

Hoerber, R. G. 1968. «Plato's Laches», *Classical Philology* 63, 95-105.

Holden, H. A. 1887. *Plutarch's Life of Nicias*, Cambridge.

Hölkeskamp, K. J. 1998. «Parteiungen und politische Willensbildung im demokratischen Athen: Perikles und Thukydides, Sohn des Melesias», *Historische Zeitschrift* 267, 1-27.

Holladay, A. J. & Poole, J. C. F. 1979. «Thucydides and the Plague of Athens», *The Classical Quarterly* 29, 282-300.

Holland, C. A. 1998. «After Antigone: Women, the Past, and the Future of Feminist Political Thought», *American Journal of Political Science* 42, 1108-1132.

Honig, B. 2009. «Antigone's Laments, Creon's Grief: Mourning, Membership, and the Politics of Exception», *Political Theory* 37, 5-43.

Honig, B. 2010. «Antigone's Two Laws: Greek Tragedy and the Politics of Humanism», *New Literary History* 41, 1-33.

Honigman, S. 2009. «Euhemerus of Messene and Plato's Atlantis», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 58, 1-35.

Hornblower, S. 1991. *A Commentary on Thucydides*, τόμ. 1, New York.

Hornblower, S. 2000. «The *Old Oligarch* (Pseudo–Xenophon's *Athenaion Politeia*) and Thucydides. A Fourth–Century Date for the *Old Oligarch*?», στο P. Flensted–Jensen, T. H. Nielsen & L. Rubinstein (επιμ.), *Polis and Politics. Studies in Ancient History Presented to Mogens Herman Hansen*, Copenhagen, 363-384.

Hornblower, S. 2003. *Θουκυδίδης. Ο Ιστορικός και το Έργο του*, μετάφρ. Α. Μανιάτη, Αθήνα.

Hourani, G. F. 1962. «Thrasymachus' Definition of Justice in Plato's "Republic"», *Phronesis* 7, 110-120.

Howland, J. 2004. «Plato's Reply to Lysias: Republic 1 and 2 and Against Eratosthenes», *The American Journal of Philology* 125, 179-208.

Howland, R. L. 1937. «The Attack on Isocrates in the Phaedrus», *Classical Quarterly* 31, 151-159.

Hubbard, T. K. 1991. *The Mask of Comedy. Aristophanes and the Intertextual Parabasis*, Ithaca/ London.

Huby, P. M. 1957. «The Menexenus Reconsidered», *Phronesis* 2, 104-114.

Hudson–Williams, H. L. 1950. «Conventional Forms of Debate and the Melian Dialogue», *The American Journal of Philology* 71, 156-169.

Hunter, V. 1973. *Thucydides the Artful Reporter*, Toronto.

Hunter, V. 1977. «The Composition of Thucydides' History: A New Answer to the Problem», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 26, 269-294.

Hutchinson, G. O. 2011. «House Politics and City Politics in Aristophanes», *Classical Quarterly* 61, 48-70.

Huys, M. 2006. «Alcibiades versus Nicias: Atheense demagogie in actie», *Groniek. Historisch Tijdschrift* 172, 259-270.

Hyland, D. A. 1981. *The Virtue of Philosophy: An Interpretation of Plato's Charmides*, Ohio.

Iannucci, A. 2002. *La parola e l'azione: i frammenti simposiali di Crizia*, Bologna.

Imperio, O. 2004. *Parabasi di Aristofane: Acarnesi, Cavalieri, Vespe, Uccelli*, Bari.

Ingenkamp, H. G. 1967. «Laches, Nikias Und Platonische Lehre», *Rheinisches Museum für Philologie* $^{Neue\ Folge}$ 110, 234-247.

Ingenkamp, H. G. 2008. «*Moralia* in the *Lives*: The Charge of Rashness in *Pelopidas/Marcellus*», στο A. G. Nikolaidis (επιμ.), *The Unity of Plutarch's Work: 'Moralia' Themes in the 'Lives', Features of the 'Lives' in the 'Moralia'*, Berlin/ New York, 263-276.

Ioannidis, J. P. A. 2012. «Scientific Communication Is Down at the Moment, Please Check Again Later», *Psychological Inquiry* 23, 267-270.

Ioannidis, J. P. A. 2018. «Massive citations to misleading methods and research tools: Matthew effect, quotation error and citation copying», *European Journal of Epidemiology* 33, 1021-1023.

Jackson, A. M. 2015. «Professional Wrestling Holds», *Prairie Schooner* *A special issue: SPORTS* 89, 21-22.

Jackson, R. & Sørensen, G. 2006. *Θεωρία και Μεθοδολογία των Διεθνών Σχέσεων. Η Σύγχρονη Συζήτηση*, μετάφρ. Χ. Κωνσταντινίδης, Αθήνα.

Jaffe, S. N. 2022. «Walls of Wood and Walls of Stone: Themistocles as Architect of Empire», στο N. Marinatos & R. K. Pitt (επιμ.), *Thucydides the Athenian*, Athens, 19-46.

Jang, I. H. 1997. «Socrates' Refutation of Thrasymachus», *History of Political Thought* 18, 189-206.

Jenks, R. 1992. «On the Sense of the Socratic Reply to Meno's Paradox», *Ancient Philosophy* 12, 317-330.

Jenks, R. 2007. «The Sounds of Silence: Rhetoric and Dialectic in the Refutation of Callicles in Plato's Gorgias», *Philosophy & Rhetoric* 40, 201-215.

Johnsen, H. D. 2016. *Erôs and Education. Socratic Seduction in Three Platonic Dialogues*, διδ. διατρ., Stockholm.

Johnson, C. N. 1989. «Socrates' Encounter with Polus in Plato's "Gorgias"», *Phoenix* 43, 196-216.

Johnstone, S. 1994. «Virtuous Toil, Vicious Work: Xenophon on Aristocratic Style», *Classical Philology* 89, 219-240.

Joho, T. 2017$^{\alpha}$. «The Revival of the Funeral Oration and the Plague in Thucydides Books 6–7», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 57, 16-48.

Joho, T. 2017$^{\beta}$. «Thucydides, Epic, and Tragedy», στο R. K. Balot, S. Forsdyke & E. Foster (επιμ.), *The Oxford Handbook of Thucydides*, Oxford, 587-603.

Jones, H. S. & Powell, J. E. 1942. *Thucydidis Historiae*, τόμ. 1-2, Oxford.

Jones, N. 1999. *The Associations of Classical Athens: The Response to Democracy*, Oxford.

Jordan, B. 2000. «The Sicilian Expedition Was a Potemkin Fleet», *The Classical Quarterly* 50, 63-79.

Jordović, I. 2008. «Critias and Democracy», *Balcanica* 39, 33-46.

Jouanna, J. 2012. *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers*, Leiden.

Kagan, D. 1960. «Corinthian Diplomacy after the Peace of Nicias», *The American Journal of Philology* 81, 291-310.

Kagan, D. 1961. «The Origin and Purposes of Ostracism», *Hesperia* 30, 393-401.

Kagan, D. 1962. «Argive Politics and Policy after the Peace of Nicias», *Classical Philology* 57, 209-218.

Kagan, D. 1969. *The Outbreak of the Peloponnesian War*, New York.

Kagan, D. 1975. «The Speeches in Thucydides and the Myteline Debate», *Yale Classical Studies* 24, 71-94.

Kagan, D. 1981. *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, Ithaca and London.

Kagan, D. 2009. *Thucydides. The Reinvention of History*, New York.

Kahn, C. H. 1963. «Plato's Funeral Oration: The Motive of the Menexenus», *Classical Philology* 58, 220-234.

Kahn, C. H. 1986. «Plato's Methodology in the ΄΄Laches΄΄», *Revue Internationale de Philosophie* 40, 7-21.

Kahn, C. H. 1996. *Plato and the Socratic Dialogue. The Philosophical Use of a Literary Form*, Cambridge.

Kahn, C. H. 1997. «Greek Religion and Philosophy in the Sisyphus Fragment», *Phronesis* 42, 247-262.

Καϊμακά, N. 2021. *Δ(δίκη) και Δίκαιο: Από τον Όμηρο στον Θουκυδίδη*, διδ. διατρ., Αθήνα.

Κάλφας, Β. 2016. *Πλάτων Τίμαιος. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια*, Αθήνα.

Kalinka, E. 1913. *Die pseudoxenophontische Ἀθηναίων πολιτεία*, Leipzig.

Kallet, L. 2013. «The Origins of the Athenian Economic "Arche"», *The Journal of Hellenic Studies* 133, 43-60.

Καλλιγᾶς, Π. 2020. *Πλάτωνος Γοργίας. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια*, Αθήνα.

Καλλιγᾶς, Π. 2022. *Πλάτωνος Λάχης. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια*, Αθήνα.

Kanellakis, D. 2022. «*Lysistrata* Against the Greek Military Junta», *Λογεῖον/Logeion* 12, 226-250.

Καραδήμας, Δ. 2016. *Αιλίου Αριστείδη: Προς Πλάτωνα Υπέρ Ρητορικής. Εισαγωγή – Κείμενο – Μετάφραση – Ερμηνευτικό Υπόμνημα*, Αθήνα.

Καραγιάννη, Δ. 2022. *Το Μικτό Πολίτευμα στον Θουκυδίδη και στον Πολύβιο*, διπλ. διατρ., Αθήνα.

Karavites, P. 1980. «The Enduring Mystery of Nicias (Thuc. 2.85.5)», *Klio* 62, 307-310.

Καργάκος, Σ. 2006^{α}. *Ιστορία της Αρχαίας Σπάρτης. Από την προ–Δωρική Σπάρτη έως τον Ελληνοπερσικό Πόλεμο*, τόμ. 1, Αθήνα.

Καργάκος, Σ. 2006^{β}. *Ιστορία της Αρχαίας Σπάρτης. Από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο έως τον 4^{ο} μ.Χ. Αιώνα*, τόμ. 2, Αθήνα.

Καρύδας, Α. 2013. *Συσχέτιση στηθάγχης και βιωσιμότητος του μυοκαρδίου*, διδ. διατρ., Αθήνα.

Kastely, J. L. 1991. «In Defence of Plato's Gorgias», *Transactions of the Modern Language Association of America* 106, 96-109.

Kastely, J. L. 2015. *The Rhetoric of Plato's Republic. Democracy and the Philosophical Problem of Persuasion*, Chicago and London.

Καστοριάδης, Κ. 2008. *Η Ελληνική Ιδιαιτερότητα. Η Πόλις και οι Νόμοι, Σεμινάρια 1983–1984*, τόμ. 2, μετάφρ. Ζ. Καστοριάδη, Αθήνα.

Καστοριάδης, Κ. 2011. *Η Ελληνική Ιδιαιτερότητα. Θουκυδίδης, η Ισχύς και το Δίκαιο, Σεμινάρια 1984–1985*, τόμ. 3, μετάφρ. Ζ. Καστοριάδη, Αθήνα.

Κατσιμάνης, Κ. 2006. «Ο πλατωνικός Καλλικλής υπό το φως του Θουκυδίδη», στο Μ. Σκορτσής (επιμ.), *Γ΄ Διεθνές Συμπόσιο για τον Θουκυδίδη: Δημηγορίες*, Αθήνα, 80-101.

Kazanjian, P. 2015. «Ebola in Antiquity?», *Clinical Infectious Diseases* 61, 963-968.

Keene, E. 2015. «The Reception of Thucydides in the History of International Relations», στο C. Lee & N. Morley (επιμ.), *A Handbook to the Reception of Thucydides*, West Sussex, 355-372.

Kelley, W. G. 1973. «Rhetoric as Seduction», *Philosophy & Rhetoric* 6, 68-80.

Kellner, M. M. 1975. «Democracy and Civil Disobedience», *The Journal of Politics* 37, 899-911.

Kenyon, E. 2020. «Socrates at the Wrestling School: Plato's Laches, Lysis and Charmides», στο H. L. Reid, M. Ralkowski & C. P. Zoller (επιμ.), *Athletics, Gymnastics, and Agon in Plato*, Iowa, 51-65.

Κεραμάρη, Ε. 2019. *Η ενδυμασία στην αρχαία κωμωδία: εξέλιξη, κωμική χρήση και σκηνική λειτουργία. Μία χαρακτηρολογική προσέγγιση*, διδ. διατρ., Αθήνα.

Kerferd, G. B. 1974. «Plato's Treatment of Callicles in the 'Gorgias'», *Proceedings of the Cambridge Philological Society* $^{New\ Series}$ 20, 48-52.

Keyt, D. 2006. «Plato and the Ship of State», στο G. Santas (επιμ.), *The Blackwell Guide to Plato's Republic*, Malden, MA, 189-213.

Kienast, D. 1953. «Der innepolitische Kampf in Athen von der Rückkehr des Thukydides bis zu Perikles' Tod», *Gymnasium* 60, 210-229.

Kirchner, J. 1901. *Prosopographia Attica*, Illinois.

Kirkpatrick, J. 2011. «The Prudent Dissident: Unheroic Resistance in Sophocles' Antigone», *The Review of Politics* 73, 401-424.

Klein, J. A. 1965. *Commentary on Plato's Meno*, Chapel Hill.

Klein, R. 1979. «Die Innenpolitische Gegnerschaft gegen Perikles», στο G. Wirth (επιμ.), *Perikles und seine Zeit*, 494-533, Darmstadt.

Klosko, G. 1984. «The Refutation of Callicles in Plato's 'Gorgias'», *Greece & Rome* 31, 126-139.

Kohák, E. V. 1960. «The Road to Wisdom: Lessons on Education from Plato's ΄΄Laches΄΄», *The Classical Journal* 56, 123-132.

Köhnken, A. 2006. «Antike und moderne Thukydideskritik. Der Redensatz Thuk. 1,22,1 in seinem Kontext», στο A. Köhnken (επιμ.), *Darstellungsziele and Erzählstrategien in antiken Texten*, Berlin, 471-489.

Κοκκινίδης, Σ. 2022. *Ελευθέρα Πάλη*, Αθήνα.

Κολιόπουλος, Κ. 2007. *Η Υψηλή Στρατηγική της Αρχαίας Σπάρτης (750–192 π.Χ.)*, Αθήνα.

Konstantakos, I. 2021$^{\alpha}$. «Political Rhetoric and Comic Invective in Fifth-Century Athens: The Trial of the Dogs in Aristophanes' *Wasps*», στο S. Papaioannou & A. Serafim (επιμ.), *Comic Invective in Ancient Greek and Roman Oratory*, Berlin/ Boston, 235-255.

Konstantakos, I. M. 2004. «Antiphanes' Agroikos-Plays: an Examination of the Ancient Evidence and Fragments», *Rivista di Cultura Classica e Medioevale* 46, 9-40.

Konstantakos, I. M. 2020. «Aristofane, Poeta di Atene», *Nuova Secondaria Ricerca* 37/7, 287-312.

Konstantakos, I. M. 2021$^{\beta}$. «Geometry of Allusions: The Reception of Earlier Poetry in Aristophanes' *Peace*», στο T. Whitmarsh, H. Morales & M. Fantuzzi (επιμ.), *Reception in the Greco–Roman World. Literary Studies (Festschrift for Richard Hunter)*, Cambridge, 92-118.

Konstantakos, I. M. 2021γ. «La Campagna di Serse contro la Grecia: Mito Poetico e Pensiero Storico, da Eschilo a Erodoto», στο G. E. Manzoni (επιμ.), *Il Mito, Il Sacro, La Patria dei Poeti. Le Radici Identitarie dell'Europa a 2500 Anni dalle Guerre Persiane*, Milano, 62-93.

Konstantakos, I. M. 2021δ. «Divided Audiences and how to Win them Over: The case of Aristophanes' *Acharnians*», στο A. Serafim, F. Beneventano della Corte, A. Michalopoulos & A. Vatri (επιμ.), *The Rhetoric of Unity and Division in Ancient Literature*, Berlin, 191-211.

Konstantakos, I. M. 2021ε. «The *Märchenkomödie* in Classical Athens: Fragments, Pictures, Contexts», στο V. Mastellari (επιμ.), *Fragments in context – Frammenti e dintorni*, Göttingen, 99-144.

Κωνσταντάκος, I. M. 2002–2003. «Un échantillon d'Aristophane: Οι Σφήκες του Αριστοφάνη και οι Διάδικοι (Les Plaideurs) του Ρακίνα», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 54, 233-275.

Κωνσταντάκος, I. M. 2017–2018. «Το Λιονταράκι που Τσεβδίζει: ο Αλκιβιάδης στην Αρχαία Κωμωδία», *Παρουσία* 21, 13-62.

Κωνσταντάκος, I. M. 2020–2021. «Αριστοφάνης, Φαντασία και Πολιτική. Μέρος Δεύτερο», *Καμπάνες* 17, 22-30.

Κωνσταντάκος, I. M. 2022α. «Χρέος και Κωμικός Ηρωισμός στην Αρχαία Κωμωδία. Ο Αριστοφάνης και οι Συγκαιρινοί του», στο Α. Μαρκαντωνάτος & Κ. Διαμαντάκου (επιμ.), *Η έννοια του Ηθικού Χρέους στο Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο*, Αθήνα, 237-285.

Konstantakos, I. M. 2022β. «Commedia Antica e Ideologia Politica: La Democrazia Ateniese e i suoi Nemici», *Nuova Secondaria Ricerca* 39/8, 112-138.

Κωνσταντάκος, I. M. 2022γ. «Greece's Next Top Monster: Τέρατα και τερατομαχίες στην αρχαία παραμυθοκωμωδία», στο Α. Μαρκαντωνάτος & Β. Λιοτσάκης (επιμ.), *Αγαθός τε και σοφός. Τιμητικός τόμος εις μνήμην του Φάνη Ι. Κακριδή*, Ιωάννινα, 105-152.

Κωνσταντινίδου, Γ. 2016. *Ο Περικλής και ο Αλκιβιάδης στον Θουκυδίδη και στους Παραλλήλους Βίους του Πλουτάρχου: συγκριτική ανάλυση*, διπλ. διατρ., Θεσσαλονίκη.

Κοντογιώργης, Γ. 2014. *Οι Ολιγάρχες. Η δυναμική της υπέρβασης και η αντίσταση των συγκατανευσιφάγων*, Αθήνα.

Κοντογιώργης, Γ. 2023. *Το Ζήτημα της Κοινωνικής Βιολογίας και ο Κοσμοσυστημικός Χρόνος*, Θεσσαλονίκη. Ανακτήθηκε από το Youtube στις 14/07/2023: https://www.youtube.com/watch?v=-wpnWeWCR9o&t=1222s

Korab–Karpowicz, W. J. 2006. «How International Relations Theorists Can Benefit by Reading Thucydides», *The Monist* 89, 232-244.

Κορμπέτη, Η. Ε. 1997. *Πλάτωνος Επιστολή Ζ΄. Εἰσαγωγή, μετάφραση καὶ σημειώσεις*, Αθήνα.

Kosmin, P. J. 2015. «A Phenomenology of Democracy: Ostracism as Political Ritual», *Classical Antiquity* 34, 121-161.

Koutoufaris–Malandrinos, J. 2023. «World wars as constitutional failures: Some thoughts on law and history», στο F. Acosta, Á. Duarte, E. Lázaro & M. J. R. Roví (επιμ.), *La Historia habitada: Sujetos, procesos y retos de la Historia Contemporánea del siglo XXI. Actas del XV Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea. Córdoba, Del 9 Al 11 De Septiembre De 2021*, Córdoba, 781-793.

Κούτουλας, Δ. Κ. 2002. *Η Αρχαία Σπάρτη, 1000 π.Χ. – 396 μ.Χ. Η Πολιτεία της Ευνομίας και του Ηρωικού Ιδεώδους, Ιστορία – Τοπογραφία – Τέχνη*, Θεσσαλονίκη.

Kraus, W. 1985. *Aristophanes' Politische Komödien. Die Acharner/ Die Ritter*, Wien.

Kraut, R. 1992. «Return to the Cave: *Republic* 519–521», *Proceedings of the Boston Area Colloquium in Ancient Philosophy* 7, 43-61.

Krentz, P. 1982. *The Thirty at Athens*, Ithaca/ London.

Krentz, P. 1984. «The Ostracism of Thoukydides, Son of Melesias», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 33, 499-504.

Kroeker, R. 2009. «Xenophon as a Critic of the Athenian Democracy», *Polis* 30, 197-228.

Kuch, H. 1998. «Euripides und Melos», *Mnemosyne* $^{Fourth\ \ Series}$ 51, 147-153.

Kunze, E. 1959. *Neue deutsche Ausgrabungen in Mittelmeergebiet und im vordern Orient*, Berlin.

Kurke, L. 1999. «Ancient Greek Board Games and How to Play Them», *Classical Philology* 94, 247-267.

Κυριακίδη, Ν. 2011. «Αριστοφάνης και Εύπολις», στο Θ. Γ. Παππάς & Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία. Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*, Αθήνα, 69-89.

Kyrtatas, D. J. 2022. «The Eclipse of the Moon, the General and the *manteis*», στο N. Marinatos & R. K. Pitt (επιμ.), *Thucydides the Athenian*, Athens, 165-174.

Κυρτάτας, Δ. Ι. 2014–2015. *Μαθήματα από την Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Αθήνα.

Λαδᾶς, Ι. Ν. 2018. *Τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφικῆς θεμελίωσης τῆς βιοηθικῆς καὶ οἱ βιοηθικὲς θεωρήσεις τοῦ H. Tristram Engelhardt, Jr.*, διδ. διατρ., Αθήνα.

Lafargue, P. 2013. *Cléon, le guerrier d'Athéna*, Bordeaux.

Lampert, L. & Planeaux, C. 1998. «Who's Who in Plato's "Timaeus–Critias and Why"», *The Review of Metaphysics* 52, 87-125.

Lampert, L. 2010. *How Philosophy Became Socratic: A Study of Plato's "Protagoras", "Charmides", and "Republic"*, Chicago.

Lang, B. 1970. «Civil Disobedience and Nonviolence: A Distinction with a Difference», *Ethics* 80, 156-159.

Lang, M. L. 1972. «Cleon as the Anti-Pericles», *Classical Philology* 67, 159-169.

Lange, S. 1939. «Plato and Democracy», *The Classical Journal* 34, 480-486.

Lanni, A. 2008. «The Laws of War in Ancient Greece», *Law and History Review* 26, 469-489.

Lapini, W. 1995$^{\alpha}$. «I frammenti alcibiadei di Crizia: Crizia amico di Alcibiade?», *Prometheus* 21, 1-14.

Lapini, W. 1995$^{\beta}$. «I frammenti alcibiadei di Crizia: Crizia amico di Alcibiade?», *Prometheus* 21, 111-130.

Laplace, M. 1984. «Le 'Critias' de Platon, ou l'ellipse d'une epopee», *Hermes* 112, 377-382.

Lateiner, D. 1985. «Nicias' Inadequate Encouragement (Thucydides 7.69.2)», *Classical Philology* 80, 201-213.

Lauriola, R. 2004. «Aristofane, Eracle e Cleone: sulla duplicità di un'immagine aristofanea», *Eikasmos* 15, 85-99.

Lauriola, R. 2007. «Wisdom and Foolishness: A Further Point in the Interpretation of Sophocles' Antigone», *Hermes* 135, 389-405.

Lawin–Arcenas, S. 2020. «The Silence of Thucydides», *Transactions of the American Philological Association* 150, 299-332.

Lear, G. R. 2006. «Plato on Learning to Love Beauty», στο G. Santas (επιμ.), *The Blackwell Guide to Plato's Republic*, Malden, MA, 104-124.

Lear, J. 2006. «Allegory and Myth in Plato's *Republic*», στο G. Santas (επιμ.), *The Blackwell Guide to Plato's Republic*, Malden, MA, 25-43.

Lebow, R. N. & Kelly, R. 2001. «Thucydides and Hegemony: Athens and the United States», *Review of International Studies* 27, 593-609.

Lech, M. L. 2019. «Praise, Past and Ponytails. The Funeral Oration and Democratic Ideology in the Parabasis of Aristophanes' *Knights*», στο A. Markantonatos & E. Volonaki (επιμ.), *Poet and Orator. A Symbiotic Relationship in Democratic Athens*, Berlin, 101-121.

Lee, D. 1971. *Plato: Timaeus and Critias*, New York.

Lee, D. C. 2010. «Interpreting Plato's *Republic*: Knowledge and Belief», *Philosophy Compass* 5, 854-864.

Lee, J. W. I. 2017. «Xenophon and his Times», στο M. A. Flower (επιμ.), *The Cambridge Companion to Xenophon*, Cambridge, 15-36.

Legon, R. P. 1969. «The Peace of Nicias», *Journal of Peace Research* 6, 323-334.

Lehmann, G. A. 2008. *Perikles. Staatsmann und Stratege im klassischen Athen*, München.

Lenfant, D. 2002. «Protagoras et son procès d'impiété: peut-on soutenir une these et son contraire?», *Ktèma* 27, 135-154.

Lenfant, D. 2016. «Anytos et la corruption massive de juges dans l'Athènes démocratique», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 65, 258-274.

Λεντάκης, Β. 2010. *[Ξενοφῶντος] Ἀθηναίων Πολιτεία. Εἰσαγωγή – Μετάφραση – Σχόλια*, Αθήνα.

Lenz, L. 1980. «Komik und Kritik in Aristophanes' 'Wespen'», *Hermes* 108, 15-44.

Λεονταρή, Α. & Αστήθα, Μ. 2001. «Ο φόβος του θανάτου», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 6/30, 159-184.

Lesky, A. 1983. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφρ. Α. Γ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη.

Lesky, A. 1987. *Η Τραγική Ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων. Από τη Γένεση του Είδους ώς τον Σοφοκλή*, μετάφρ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης, τόμ. 1, Αθήνα.

Lévy, E. 2013. «Les Hermocopides: Thucydide VI.27.1», *Revue des Études Grecques* 126, 235-237.

Lévystone, D. 2006. «Le courage et les mots de la peur dans le "Lachès" et le "Protagoras"», *Phoenix* 60, 346-363.

Liapis, V. 2006. «Ghosts, wand'ring here and there: Orestes the Revenant in Athens», στο D. Cairns & V. Liapis (επιμ.), *Dionysalexandros. Essays on Aeschylus and his fellow tragedians in honour of Alexander F. Garvie*, Wales, 201-231.

Liebeschuetz, W. 1968. «The Structure and Function of the Melian Dialogue», *The Journal of Hellenic Studies* 88, 73-77.

Lilja, S. 1976. *Dogs in Ancient Greek Poetry*, Helsinki.

Lind, H. 1990. *Der Gerber Kleon in den ΄΄Rittern΄΄ des Aristophanes. Studien zur Demagogenkomödie*, Frankfurt.

Linfert, A. 1982. «Athenen des Phidias», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 97, 57-77.

Liotsakis, V. 2021. «The Thucydidean Question, Structuralism, and 'Neo-Unitarianism': Near Misses and Suspense in the History», στο I. M. Konstantakos & V. Liotsakis (επιμ.), *Suspense in Ancient Greek Literature*, Berlin/ Boston, 243-283.

Liotsakis, V. 2022. «Witnesses and Evidence in Thucydides: The Institutional and Rhetorical Context of the Digression on the Tyrannicides», στο A. Markantonatos, V. Liotsakis & A. Serafim (επιμ.), *Witnesses and Evidence in Ancient Greek Literature*, Berlin/ Boston, 185-213.

Λιοτσάκης, Β. 2015. *Η Αφηγηματική Δομή του δου βιβλίου της Ιστορίας του Θουκυδίδη: μια Ενωτική Προσέγγιση*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη.

Lissarrague, F. 1990. *The Aesthetics of the Greek Banquet: Images of Wine and Ritual*, μετάφρ. A. Szegedy–Maszak, Princeton.

Littlefield, D. J. 1968. «Metaphor and Myth: The Unity of Aristophanes' "Knights"» *Studies in Philology* 65, 1-22.

Littman, R. J. & Littman, M. L. 1969. «The Athenian Plague: Smallpox», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 100, 261-275.

Lloyd, G. E. R. 1992. «The Meno and the Mysteries of Mathematics», *Phronesis* 37, 166-183.

Lloyd, M. 2021. «Politeness and Impoliteness in Aristophanes», στο G. Martin, F. Iurescia, S. Hof & G. Sorrentino (επιμ.), *Pragmatic Approaches to Drama: Studies in Communication on the Ancient Stage*, Leiden, 213-233.

Lombardini, J. 2012. «Comic Authority in Aristophanes' *Knights*», *Polis* 29, 130-149.

Long, C. P. 2014. *Socratic and Platonic Political Philosophy. Practicing a Politics of Reading*, New York.

Lopes, R. 2011. *Platão, Timeu-Crítias. Tradução do grego, introdução e notas*, Coimbra.

Loraux, N. 1974. «Socrate contrepoison de l'oraison funèbre. Enjeu et signification du Ménexène», *L'Antiquité Classique* 43, 172-211.

Lorenz, H. 2006. «The Analysis of the Soul in Plato's *Republic*», στο G. Santas (επιμ.), *The Blackwell Guide to Plato's Republic*, Malden, MA, 146-165.

Lott, A. D. 2011. «History of International Relations», στο J. T. Ishiyama & M. Breuning (επιμ.), *21st Century Political Science. A Reference Handbook*, Texas, 303-310.

Low, P. 2017. «Thucydides on the Athenian Empire and Interstate Relations (431–404)», στο S. Forsdyke, E. Foster & R. K. Balot (επιμ.), *The Oxford Handbook of Thucydides*, Oxford, 99-114.

Lowe, N. J. 2008. *Comedy, Greece and Rome New Surveys in the Classics* 37, Cambridge.

Luccioni, J. 1946. *Les idées politiques et sociales de Xénophon*, Paris.

Luft, H. M. 1952. *An examination of the sources of Plutarch's lives of Nicias & Lysander*, διδ. διατρ., Durham.

Luppe, W. 2000. «The Rivalry Between Aristophanes and Kratinos», στο D. Harvey & J. Wilkins (επιμ.), *The Rivals of Aristophanes. Studies in Athenian Old Comedy*, London, 15-21.

Λυπουρλής, Δ. 2000. *Ιπποκράτης. Ιατρικά Θέματα*, Θεσσαλονίκη.

Lytle, E. 2018. «Fishing with Fire: Technology, Economy and Two Greek Inscriptions», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 67, 61-102.

MacDowell, D. M. 1971. *Aristophanes Wasps*, Oxford.

MacDowell, D. M. 1978. *The Law in Classical Athens*, Ithaca, New York.

MacDowell, D. M. 1995. *Aristophanes and Athens. An Introduction to the Plays*, Oxford.

Macfarlane, L. J. 1968. «Justifying Political Disobedience», *Ethics* 79, 24-55.

Mackay, D. S. 1928. «On the Order of Plato's Writings», *The Journal of Philosophy* 25, 5-18.

Mackie, C. J. 1996. «Homer and Thucydides: Corcyra and Sicily», *The Classical Quarterly* 46, 103-113.

Macleod, C. W. 1974. «Form and Meaning in the Melian Dialogue», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* *4th Qtr* 23, 385-400.

Macurdy, G. H. 1942. «References to Thucydides, Son of Melesias, and to Pericles in Sophocles ot 863-910», *Classical Philology* 37, 307-310.

Mader, G. 1993. «Strong Points, Weak Argument: Athenagoras on the Sicilian Expedition (Thucydides 6.36–38)», *Hermes* 121, 433-440.

Mader, G. 2013. «Fear, Faction, Fractious Rhetoric: Audience and Argument in Thucydides' Syracusan Antilogy (6.33–40)», *Phoenix* 67, 237-262.

Mader, G. 2017. «Demagogic Style and Historical Method: Locating Cleon's Mytilenean Rhetoric (Thucydides 3.37–40)», *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 35, 1-23.

Maguire, J. P. 1971. «Thrasymachus – or Plato?», *Phronesis* 16, 142-163.

Mahoney, T. A. 1996. «The Charmides: Socratic *Sôphrosynê*, Human *Sôphrosynê*», *Southern Journal of Philosophy* 34, 183-199.

Major, W. E. 2013. *The Court of Comedy. Aristophanes, Rhetoric, and Democracy in Fifth-Century Athens*, Colombus.

Mallwitz, A. & Schiering, W. 1964. *Die Werkstatt des Phidias. Part 1, Olympische Forschungen*, τόμ. 5, Berlin.

Μάνεσης, Α. Ι. & Σπυρόπουλος, Φ. Κ. 1995. «Το Πολίτευμα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας», στο Γ. Κ. Βλάχος (επιμ.), *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία. Μελέτες για το Πολίτευμα και την Ιδεολογία των Αθηναίων*, Αθήνα, 49-77.

Manin, B. 2017. «Political Deliberation & The Adversarial Principle», *Daedalus* 146, 39-50.

Mansfeld, J. 1980. «The Chronology of Anaxagoras' Athenian Period and the Date of his Trial, II: The Plot against Pericles and his Associates», *Mnemosyne* *4th series* 33, 17-95.

Manuwald, B. 2000. «Die Schlussaporie In Platons "Laches"», *Rheinisches Museum für Philologie* *Neue Folge* 143, 179-191.

Marchant, E. C. 1968. *Xenophontis Opera Omnia. Historia Graeca*, τόμ. 1, Oxford.

Marchant, E. C. 1971. *Xenophontis Opera Omnia. Libri Socratici*, τόμ. 2, Oxford.

Marinatos, N. 2022. «Games of Chess: Thucydides and Brasidas, Nicias and Gylippus», στο N. Marinatos & R. K. Pitt (επιμ.), *Thucydides the Athenian*, Athens, 143-163.

Marino, A. M., Matsusaka, J. G. & Zábojník, J. 2010. «Disobedience and Authority», *Journal of Law, Economics, & Organization* 26, 427-459.

Markle, M. M. 1985. «Jury Pay and Assembly Pay at Athens», *History of Political Thought* 6, 265-297.

Markovits, D. 2005. «Democratic Disobedience», *The Yale Law Journal* 114, 1897-1952.

Marr, J. L. & Rhodes, P. J. 2008. *The 'Old Oligarch': The Constitution of the Athenians attributed to Xenophon*, Oxford.

Marr, J. L. 1971. «Andocides' Part in the Mysteries and Hermae Affairs 415 B. C.», *The Classical Quarterly* 21, 326-338.

Marshall, M. H. B. 1984. «Cleon and Pericles: Sphacteria», *Greece & Rome* 31, 19-36.

Marten, R. 1965. *De Logos der Dialektik. Eine Theorie zu Platons Sophistes*, Berlin.

Martin, Jr., H. 1964. «Plutarch's Themistocles, 2 and Nicias, 2, 6», *The American Journal of Philology* 85, 192-195.

Martin, R. 1970. «Socrates on Disobedience to Law», *The Review of Metaphysics* 24, 21-38.

Mastromarco, G. 1974. *Storia di una commedia di Atene*, Firenze.

Mastromarco, G. 1978. «Una norma agonistica del teatro di Atene», *Rheinisches Museum für Philologie* 121, 19-34.

Matthaiou, A. P. 2022. «Pericles: The Direct and Indirect fifth-century Epigraphical Evidence», στο N. Marinatos & R. K. Pitt (επιμ.), *Thucydides the Athenian*, Athens, 47-68.

Μαυρόπουλος, Θ. Γ. 2008. *Αριστοφάνης Σφῆκες*, Θεσσαλονίκη.

Maxwell–Stuart, P. G. 1973. «The Dramatic Poets and the Expedition to Sicily», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 22, 397-404.

Mazza, A. 2016. «Coastal landscape archaeology in Sicily: The case of Selinus», στο H. L. Reid & D. Tanasi (επιμ.), *Philosopher Kings and Tragic Heroes: Essays on Images and Ideas from Western Greece*, Iowa, 297-316.

McAdon, B. 2004. «Plato's Denunciation of Rhetoric in the "Phaedrus"», *Rhetoric Review* 23, 21-39.

McCloskey, B. 2017. «Xenophon's Democratic Pedagogy», *Phoenix* 71, 230-249.

McComiskey, B. 1992. «Disassembling Plato's Critique of Rhetoric in the Gorgias (447a-466a)», *Rhetoric Review* 11, 79-90.

McGlew, J. 2002. *Citizens on Stage: Comedy and Political Culture in the Athenian Democracy*, Ann Arbor.

McGlew, J. F. 1999. «Politics on the Margins: The Athenian "Hetaireiai" in 415 B.C.», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 48, 1-22.

McGlew, J. F. 2004. «΄΄Speak on my Behalf΄΄: Persuasion and Purification in Aristophanes' Wasps», *Arethusa* 37, 11-36.

McGregor, M. F. 1935. «Kleon, Nikias, and the Trebling of the Tribute», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 66, 146-164.

McGregor, M. F. 1965. «The Genius of Alkibiades», *Phoenix* 19, 27-50.

McKim, R. 1985. «Socratic Self–Knowledge and ''Knowledge of Knowledge'' in Plato's *Charmides*», *Transactions of the American Philological Association* 115, 59-77.

McLaughlin, R. J. 1976. «Socrates on Political Disobedience: A Reply to Gary Young», *Phronesis* 21, 185-197.

McPherran, M. L. 2006. «The Gods and Piety of Plato's *Republic*», στο G. Santas (επιμ.), *The Blackwell Guide to Plato's Republic*, Malden, MA, 84-103.

McWilliams, W. C. 1967. *Garrisons and Government. Politics and the Military in New States*, San Francisco.

Medica, K. 2015. Βιβλιοκρισία στο Sunčič, M. 2014. *Plutarh. Vzporedni življenjepisi: Kimon – Lukul, Nikias – Kras Prevod, opombe, spremna študija in uredila*, Ljubljana, *Monitor ISH* 17, 207-210.

Meiggs, R. 1972. *The Athenian Empire*, Oxford.

Meltzer, F. 2011. «Theories of Desire: Antigone Again», *Critical Inquiry* 37, 169-186.

Meyer, E. 1898. *Forschungen zur alten Geschichte*, τόμ. 2, Halle.

Meyer, E. 1899. *Forschungen zur Alten Geschichte*, Halle.

Meyer, H. D. 1967. «Thukydides Melesiou und die oligarchische Opposition gegen Perikles», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 16, 141-154.

Michelini, A. N. 2000. «Plato's ΄΄Laches΄΄: An introduction to Socrates», *Rheinisches Museum für Philologie* *Neue Folge* 143, 60-75.

Μικρογιαννάκης, Ε. 2010. *Παθολογία Πολιτευμάτων στην Αρχαιότητα*, Αθήνα.

Milazzo, A. M. 2002. *Un Dialogo Difficile: La Retorica in Conflitto nei ΄΄Discorsi Platonici΄΄ di Elio Aristide*, Hildesheim, Zürich, New York.

Miller, A. 1998. «Thukydides 4.30.4: Kleon, Demosthenes and Collusion over the Pylian Campaign?», *Mnemosyne* 51, 443-445.

Miller, D. 2012. «Rhetoric in the Light of Plato's Epistemological Criticisms», *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 30, 109-133.

Miller, M. C. 1997. *Athens and Persia in the Fifth Century BC: A Study in Cultural Receptivity*, Cambridge.

Mitchell, L. 2010. «Cleon and Diodotus: Masters of Thucydidean Irony», *Pegasus* 53, 10-14.

Μήτση–Αναγνώστου, Μ. 2018. *Ο Σπαρτιατικός Οίκος. Το θεμέλιο του κοινωνικοπολιτικού συστήματος της Σπάρτης*, Αθήνα.

Moggi, M. 1979. «Senocrito, Tucidide di Melesia e la fondazione di Turi (Anonym., "Vit. Thuc.", 6–7)», *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia* Serie III 9, 499-504.

Mohr, R. D. 1985. *The Platonic Cosmology*, Leiden.

Molitor, M. V. 1986. «The Third Scholium on Vespae 947», *Hermes* 114, 306-314.

Monetti, I. 1993. «Il presunto processo contro Lachete», *Civiltà Classica e Cristiana* 14, 245-254.

Monten, J. 2006. «Thucydides and Modern Realism», *International Studies Quarterly* 50, 3-25.

Moore, C. 2013. «Chaerephon the Socratic», *Phoenix* 67, 284-300.

Moore, C. 2020. «Critias in Plato's Protagoras: an Opponent of Agōn?», στο H. L. Reid, M. Ralkowski & C. P. Zoller (επιμ.), *Athletics, Gymnastics, and Agon in Plato*, Iowa, 67-86.

Morens, D. M. & Littman, R. J. 1992. «Epidemiology of the Plague of Athens», *Transactions of the American Philological Association* (1974-2014) 122, 271-304.

Morgan, K. A. 1998. «Designer History: Plato's Atlantis Story and Fourth-Century Ideology», *The Journal of Hellenic Studies* 118, 101-118.

Morgenthau, H. J. 1960[3]. *Politics among nations: The struggle for Power and Peace*, New York.

Morrison, J. V. 2000. «Historical Lessons in the Melian Episode», *Transactions of the American Philological Association* 130, 119-148.

Mortley, R. J. 1969. «Plato on the Sophistic Heritage of Protagoras», *Eranos* 67, 24-32.

Mosconi, G. 2011. «L'Odeion di Pericle, Emblema di Tirannide e Medismo (Cratino, Fr. 73 K.-A.)», *Rivista di cultura classica e medioevale* 53, 63-85.

Moshé, A. 1968. «The Melian Dialogue and History», *Athenaeum* 46, 216-235.

Μπακόλα, Ε. 2011. «Κρατίνος ο Ταυροφάγος», μετάφρ. Α. Παπαχρυσοστόμου, στο Θ. Γ. Παππάς & Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία. Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*, Αθήνα, 33-68.

Μπάλλα, Χ. & Wallace, R. W. 2015. *Αριστοτέλης. Ἀθηναίων Πολιτεία*, Αθήνα.

Μπάλλα, Χ. 1997. *Πλατωνική Πειθώ. Από τη Ρητορική στην Πολιτική*, Αθήνα.

Μπαντές, Θ. 2021. *Ο Ξενοφώντας, τα Ελληνικά και η Διπλωματία του Πολέμου*, Αθήνα.

Μπεμπεδέλης, Γ. 2023. *Μονισμός και Δυϊσμός στον Πλάτωνα και στην πλατωνική Παράδοση*, διδ. διατρ., Αθήνα.

Muir, J. V. 1982. «Protagoras and Education at Thourioi», *Greece & Rome* 29, 17-24.

Munro, J. A. R. 1938. «Theramenes against Lysander», *The Classical Quarterly* 32, 18-26.

Murphy, D. J. «΄΄Parisinus Gr.΄΄ 1813 and its Apographa in Plato's ΄΄Laches΄΄», *Mnemosyne* 47, 1-11.

Murray, G. 1918. *Aristophanes and the War Party*, London.

Murray, H. A. 1961. «Two notes on the evaluation of Nicias in Thucydides», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 8, 33-46.

Murray, W. 2013. «Thucydides: Theorist of War», *Naval War College Review* 66, 30-46.

Musso, O. 1964. «I Γεωργοί di Aristofane e il *Cresfonte* di Euripide», *Studi Italiani di Filologia Classica* 36, 80-89.

Naddaf, G. 1994. «The Atlantis Myth: An Introduction to Plato's Later Philosophy of History», *Phoenix* 48, 189-209.

Nails, D. 1998. «The Dramatic Date of Plato's *Republic*», *The Classical Journal* 93, 383-396.

Nails, D. 2002. *The People of Plato: A Prosopography of Plato and Other Socratics*, Indianapolis/ Cambridge.

Nails, D. 2012. «Plato's ΄΄Republic΄΄ in it's Athenian Context», *History of Political Thought* 33, 1-23.

Nakategawa, Y. 1995. «Athenian Democracy and the Concept of Justice in Pseudo-Xenophon's "Athenaion Politeia"», *Hermes* 123, 28-46.

Napolitano, M. 2005. «Callia, Alcibiade, Nicia: i *Kolakes* di Eupoli come commedia politica», *Seminari Romani* 8, 45-66.

Napolitano, M. 2012. *I Kolakes di Eupoli. Introduzione, Traduzione, Commento*, Berlin.

Nash, J. 2018. «Sea Power in the Peloponnesian War», *Naval War College Review* 71, 119-139.

Neil, R. A. 1901. *The Knights of Aristophanes*, Cambridge.

Németh, G. 1988. «Metamorphosis Critiae?», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 74, 167-180.

Németh, G. 2006. *Kritias und die Dreißig Tyrannen. Untersuchungen zur Politik und Prosopographie der Führungselite in Athen 404/403 v. Chr.*, Stuttgart.

Neri, C. 1994–1995. «Le Dionisie di 424», *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia* 37-38, 261-288.

Nesselrath, H. G. 1990. *Die attische Mittlere Komödie: Ihre Stellung in der antiken Literaturkritik und Literaturgeschichte*, Berlin & New York.

Neumann, H. 1936. «Die Politik Athens nach dem Nikiasfrieden und die Datierung des Ostrakismos Hyperbolos», *Klio* 29, 36-47.

Newell, W. R. 2013. *Tyranny: A New Interpretation*, Cambridge.

Νεχαμάς, Α. 2001. *Η Τέχνη του Βίου. Σωκρατικοί στοχασμοί: από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, μετάφρ. Β. Σπυροπούλου, επιμ. Σ. Βιρβιδάκης, Αθήνα.

Νεχαμάς, Α. 2022[α]. «Το παράδοξο του *Μένωνα* και ο Σωκράτης ως δάσκαλος», μετάφρ. Π. Κόντος, στο Α. Νεχαμάς & Π. Κόντος (επιμ.), *Αρετές της Αυθεντικότητας. Δοκίμια για τον Πλάτωνα και τον Σωκράτη*, Κρήτη, 53-85.

Νεχαμάς, Α. 2022[β]. «Συγχέοντας τα Καθολικά και τα Επιμέρους στους πρώιμους διαλόγους του Πλάτωνα», μετάφρ. Γ. Μπολιεράκης, στο Α. Νεχαμάς & Π. Κόντος (επιμ.), *Αρετές της Αυθεντικότητας. Δοκίμια για τον Πλάτωνα και τον Σωκράτη*, Κρήτη, 269-290.

Nicholson, P. P. 1974. «Unravelling Thrasymachus' Arguments in "The Republic"», *Phronesis* 19, 210-232.

Nicolaidou–Kyrianidou, E. 1987. *Les Fondements Métaphysiques de la Politique de Platon (Des Premiers Dialogues Jusqu'a la République)*, διδ. διατρ., Paris.

Νικολαΐδου–Κυριανίδου, Β. 2021. *Hannah Arendt. Ο νόμος της γης και η λησμονημένη παράδοση*, Αθήνα.

Νικολαΐδου–Κυριανίδου, Β. 2022. «Ἡ πολιτικὴ δὲν εἶναι πλέον αὐτὸ ποὺ ἦταν. Ἡ Ἄρεντ ἀπέναντι στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη», στο Π. Κουφοπούλου & Γ. Φαράκλας (επιμ.), *Ἡ πολιτικὴ τῆς πράξης. Ἕνας ὁδηγὸς γιὰ τὴν σκέψη τῆς Ἄρεντ*, Αθήνα, 213-268.

Niedzielski, B. E. 2017. «The Complex Depiction of Nicias in Thucydides», *UCLA Historical Journal* 28, 37-50.

Nielsen, D. A. 1996. «Pericles and the Plague: Civil Religion, Anomie, and Injustice in Thucydides», *Sociology of Religion* 57, 397-407.

Nikolaidis, A. G. 1988. «Is Plutarch Fair to Nikias?», *Illinois Classical Studies* 13, 319-333.

Notomi, N. 2000. «Critias and the Origin of Plato's Political Philosophy», στο T. M. Morrison & L. Brisson (επιμ.), *Plato: Euthydemus, Lysis, Charmides. Proceedings of the V Symposium Platonicum*, Sankt Augustin, 237-250.

Noussia, M. 2003. «The Language of Tyranny in Cratinus, PCG 258», *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 49, 74-88.

Νουτσόπουλος, Θ. 2011. *Αξία και Πολιτεία. Η χρηματική μορφή στον Πλάτωνα*, Αθήνα.

Novo, A. R. & Parker, J. M. 2020. *Restoring Thucydides. Testing Familiar Lessons and Deriving New Ones*, Amherst, New York.

Nudell, J. P. 2023. *Accustomed to Obedience? Classical Ionia and the Aegean World, 480–294 BCE*, Michigan.

O'Neill, O. 2011. *Αυτονομία και Εμπιστοσύνη στη Βιοηθική*, μετάφρ. Θ. Δρίτσας, Αθήνα.

O'Sullivan, N. 1995. «Pericles and Protagoras», *Greece & Rome* 42, 15-23.

O'Sullivan, P. 2012. «Sophistic Ethics, Old Atheism, and "Critias" on Religion», *The Classical World* 105, 167-185.

Ober, J. 2003. *Μάζες και Ελίτ στη Δημοκρατική Αθήνα: Ρητορική, Ιδεολογία και η Ισχύς του Λαού*, μετάφρ. Β. Γ. Σερέτη, Αθήνα.

Ogden, D. 2013. *Drakōn. Dragon Myth and Serpent Cult in the Greek and Roman Worlds*, Oxford.

Οικονόμου, Γ. 2005. *Η Δημοκρατία και η Κριτική του Αριστοτέλη*, διδ. διατρ., Κρήτη.

Olson, S. D. 1996. «Politics and Poetry in Aristophanes' Wasps», *Transactions of the American Philological Association* 126, 129-150.

Olson, S. D. 2002. *Aristophanes: Acharnians*, Oxford.

Olson, S. D. 2010. «Comedy, Politics, and Society», στο G. W. Dobrov (επιμ.), *Brill's Companion to the Study of Greek Comedy*, Leiden, 35-69.

Olson, S. D. 2016. *Fragmenta Comica 8.2. Eupolis, Heilotes – Chrysoun Genos*, Heidelberg.

Olson, S. D. 2017. *Fragmenta Comica 8.1. Eupolis, Testimonia and Aiges – Demoi*, Heidelberg.

Osborne, C. 1988. «Topography in the Timaeus», *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 214, 106-107.

Osborne, C. 1996. «Space, Time, Shape, and Direction: Creative Discourse in the Timaeus», στο C. Gill & M. M. McCabe (επιμ.), *Form and Argument in Late Plato*, Oxford, 179-212.

Osek, E. 2017. «Taking Revenge in the Name of Hermes: Hermocrates of Syracuse and his Anti–Athenian Politics», στο H. L. Reid, D. Tanasi & S. Kimbell (επιμ.), *Politics and Performance in Western Greece: Essays on the Hellenic Heritage of Sicily and Southern Italy*, Iowa, 81-96.

Paci, E. 1935. «Dialettica, metodo diairetico e rettorica nel Fedro di Platone», *Archivio di Storia della Filosofia Italiana* 4, 145-158.

Page, D. L. 1953. «Thucydides' Description of the Great Plague at Athens», *The Classical Quarterly* 3, 97-119.

Παιονίδης, Φ. & Γιαννακόπουλος, Ν. 2018. *Αθηναίοι Δημαγωγοί. Ανασκευάζοντας ένα Αντιδημοκρατικό Στερεότυπο*, Αθήνα.

Palmer, L. R. 1980. *The Greek Language*, London.

Palmer, M. 1989. «Machiavellian virtù and Thucydidean aretē: Traditional Virtue and Political Wisdom in Thucydides», *The Review of Politics* 51, 365-385.

Panagiotarakou, E. 2009. *Aristophanes' Acharnians: Pursuing Peace with an Iambic Peitho*, διδ. διατρ., Montreal, Quebec, Canada.

Palumbo, L. 2018. «Mimēsis in Plato's Meno», στο H. L. Reid & J. C. DeLong (επιμ.), *The Many Faces of Mimesis. Selected Essays from the 2017 Symposium on the Hellenic Heritage of Western Greece*, Iowa, 103-111.

Παμφίλης, Γ. 2012. *Παλαιστικές Λαβές*, τόμ. 1, Κέρκυρα.

Παναγιώτου, Α. Δ. 2010. *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Κείμενα του Πεζού Λόγου*, Αθήνα.

Παπαχρυσοστόμου, Α. 2011. «Καλειδοσκόπιο στην Μέση Κωμωδία: Η Νομοτέλεια της Αλλαγής στο Αττικό Δράμα», στο Θ. Γ. Παππάς & Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία. Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*, Αθήνα, 90-102.

Παπαχρυσοστόμου, Α. 2014. *Πορεία προς την Αθηναϊκή Δημοκρατία. Η Μαρτυρία των Αρχαίων Πηγών*, Αθήνα.

Παπαγεωργίου, Ν. 2011. «Οι *Αγώνες Λόγων* στο Έργο του Αριστοφάνη: Η Περίπτωση των *Σφηκῶν*», στο Θ. Γ. Παππάς & Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία. Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*, Αθήνα, 395-411.

Papakonstantinou, Z. 2003. «Alcibiades in Olympia: Olympic Ideology, Sport and Social Conflict in Classical Athens», *Journal of Sport History* 30, 173-182.

Papakonstantinou, Z. 2014. «Family Traditions of Athletic Distinction in Archaic and Classical Athens», *Nikephoros: Zeitschrift für Sport und Kultur* 27, 159-180.

Παπαθωμάς, Α. & Τσιτσιανοπούλου, Ε. 2021–2022. «Οι *ἀνανδριεῖς* Σκύθες στο ιπποκρατικό έργο *Περὶ ἀνέμων, ὑδάτων, τόπων*», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 46, 33-50.

Παπαχαραλάμπους, Χ. 2021. *Φιλοσοφία Δικαίου. Στοιχεία – Μέθοδοι – Ρεύματα Σκέψης*, Αθήνα.

Papazarkadas, N. 2009. «Epigraphy and the Athenian Empire: Reshuffling the Chronological Cards», στο J. Ma, N. Papazarkadas & R. Parker (επιμ.), *Interpreting the Athenian Empire*, London, 67-84.

Παππά, Ε. 2012. *Ο Πλάτωνας στην εποχή μας*, Αθήνα.

Παππά, Χ. 2023. *Τα χαρακτηριστικά και οι μέθοδοι ανάδειξης της Γυναίκας–Ηγέτη στην Τραγωδία και την Κωμωδία: συγκριτική προσέγγιση*, διδ. διατρ., Ρόδος.

Παππᾶς, Θ. Γ. 2022. «Ἡ ἔννοια τῆς σωτηρίας καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ σωτήρα στὴν κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη», στο Α. Μαρκαντωνάτος & Κ. Διαμαντάκου (επιμ.), *Η έννοια του Ηθικού Χρέους στο Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο*, Αθήνα, 212-236.

Pappas, N. & Zelcer, M. 2015. *Politics and Philosophy in Plato's Menexenus. Education and Rhetoric, Myth and History*, London and New York.

Park, S. 2008. «Thucydides on the Fate of the Democratic Empire», *Journal of International and Area Studies* 15, 93-109.

Parke, H. W. 1961. «Chaerephon's Inquiry about Socrates», *Classical Philology* 56, 249-250.

Parmeggiani, G. 2018. «How Sparta and Its Allies Went to War: Votes and Diplomacy in 432–1 B. C.», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 67, 244-255.

Parry, A. 1969. «The Language of Thucydides' Description of the Plague», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 16, 106-118.

Partee, M. H. 1970. «Plato's Banishment of Poetry», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 29, 209-222.

Partee, M. H. 1974. «Plato on the Rhetoric of Poetry», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 33, 203-212.

Πατέλης, Γ. Θ. 2022. *Η κριτική του Καρλ Πόππερ στις περί Πολιτείας αντιλήψεις του Πλάτωνος*, διδ. διατρ., Αθήνα.

Patera, M. 2015. *Figures Grecques de l'épouvante de l'antiquité au présent. Peurs enfantines et adultes*, Leiden.

Patzer, H. 1974. «Der Tyrann Kritias und die Sophistik», στο K. Döring & W. Kullmann (επιμ.), *Studia Platonica. Festschrift für Hermann Gundert zu seinem 65. Geburtstag*, Amsterdam, 3-19.

Pelling, C. B. R. 1992. «Plutarch and Thucydides», στο P. A. Stadter (επιμ.), *Plutarch and the Historical Tradition*, London, 10-40.

Penner, T. 2006. «The Forms in the *Republic*», στο G. Santas (επιμ.), *The Blackwell Guide to Plato's Republic*, Malden, MA, 234-262.

Perlman, S. 1976. «Panhellenism, the Polis and Imperialism», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 25, 1-30.

Perrin, B. 1902. «The Nikias of Pasiphon and Plutarch», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 33, 139-149.

Perrin, B. 1911. «The Choragic Monument of Nicias», *American Journal of Archaeology* 15, 168-169.

Perrone, S. 2019. *Fragmenta Comica. Cratete. Introduzione, traduzione e commento*, τόμ. 2, Göttingen.

Petrides, A. K. 2010. «Aegina, Thucydides Son of Melesias, and Aristophanes' *Acharnians* 709: An Old Crux Revisited», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 50, 490-498.

Petruzzi, A. P. 1996. «Rereading Plato's Rhetoric», *Rhetoric Review* 15, 5-25.

Pfeiffer, W. M. 1972. «True and False Speech in Plato's Cratylus 385 B–C», *Canadian Journal of Philosophy* 2, 87-104.

Philip, J. A. 1961. «Mimesis in the Sophistês of Plato», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 92, 453-468.

Phillips, D. J. 1991. «Men named Thoukydides and the General of 440/39 B.C.», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 40, 385-395.

Photiadès, P. J. 1959. «Le type du misanthrope dans la littérature grecque», *Chronique d'Égypte* 34, 305-326.

Piccirilli, L. 1985. «Alcune notizie su Tucidide di Melesia (Anon. Vit. Thuc. 6–7)», *Museum Helveticum* 42, 262-267.

Piccirilli, L. 2000. «Opposizione e intese politiche in Atene: i casi di Efialte-Cimone di Pericle-Tucidide di Melesia», στο M. Sordi (επιμ.), *L'opposizione nel mondo antico*, Milan, 49-73.

Piérart, M. 1971. «Les εὔθυνοι Athéniens», *L'Antiquité Classique* 40, 526-573.

Pinault, J. R. 1986. «How Hippocrates Cured the Plague», *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 41, 52-75.

Pinheiro, A. E. 2008. «Crítias e Alcibíades, dois exemplos de corrupção», *Máthesis* 17, 39-55.

Pitt, R. K. 2022. «Naming Strategies in the Sicilian Expedition: Characters under the Spotlight and Actors in the Wings», στο N. Marinatos & R. K. Pitt (επιμ.), *Thucydides the Athenian*, Athens, 175-199.

Πλατιάς, Α. & Τρίγκας, Β. 2023. *Αποδομώντας την Παγίδα του Θουκυδίδη. Υψηλή Στρατηγική και Γεωπολιτικός Ανταγωνισμός ΗΠΑ – Κίνας*, Αθήνα.

Πλατιάς, Α. 2000. *Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στον Θουκυδίδη*, Αθήνα.

Platnauer, M. 1949. «Three notes on Aristophanes' *Wasps*», *Classical Review* 63, 6-7.

Podlecki, A. J. 1987. *Plutarch: Life of Pericles*, Bristol.

Podlecki, A. J. 1998. *Perikles and his Circle*, London and New York.

Podoksik, E. 2005. «Justice, Power and Athenian Imperialism: An Ideological Moment in Thucydides' "History"», *History of Political Thought* 26, 21-42.

Pohlenz, M. 1913. *Aus Platons Werdezeit*, Berlin.

Πολίτης, Γ. Ν. 2012. *Το Δικαίωμα της Πολιτικής Ανυπακοής. Η Νόμιμη Άμυνα στην Αυθαίρετη Εξουσία*, Αθήνα.

Pomeroy, S. B. 2011. *Οι Γυναίκες της Σπάρτης*, μετάφρ. Μ. Μπλέτας, Αθήνα.

Πόππερ, Κ. 2021. *Ἡ ἀνοιχτὴ κοινωνία καὶ οἱ ἐχθροί της*, μετάφρ. Ε. Παπαδάκη, Αθήνα.

Porciani, L. 2007. «The Enigma of Discourse: A View of Thukydides», στο J. Marincola (επιμ.), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, Oxford, 328-335.

Post, L. A. 1932. «Catana the Cheese-Grater in Aristophanes' Wasps», *The American Journal of Philology* 53, 265-266.

Poster, C. 2005. «Framing Theaetetus: Plato and Rhetorical (Mis)Representation», *Rhetoric Society Quarterly* 35, 31-73.

Pothou, V. 2011. «Paralogos Polemos: Irrationality and War in Thucydides», στο G. Rechenauer & V. Pothou (επιμ.), *Thucydides – A Violent Teacher: History and its Representations*, Göttingen, 261-278.

Poultney, J. W. 1936. *The Syntax of the Genitive Case in Aristophanes*, Baltimore.

Powell, A. 1973. *The Role of Religion in Athenian Foreign Policy, 480–346BC*, London.

Powell, C. A. 1979. «Religion and the Sicilian Expedition», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 28, 15-31.

Pownall, F. 2008[α]. «Critias' Commemoration of Athens», *Mouseion: Journal of the Classical Association of Canada* 8, 333-354.

Pownall, F. 2008β. «Critias on the Aetiology of the *Kottabos* Game», στο M. Chassignet (επιμ.), *L'étiologie dans la pensée antique*, Turnhout, Belgium, 17-33.

Pownall, F. 2009. «The Decadence of the Thessalians: A Topos in the Greek Intellectual Tradition from Critias to the Time of Alexander», στο P. Wheatley & R. Hannah (επιμ.), *Alexander & His Successors: Essays from the Antipodes*, Claremont, CA, 237-260.

Pownall, F. 2012. «Critias in Xenophons's Hellenica», *Scripta Classica Israelica* 31, 1-17.

Pradeau, J. F. 1995. «Être quelque part, occuper une place. ΤΟΠΟΣ et ΧΩΡΑ dans le Timée», *Les études philosophiques* 1, 375-399.

Pradeau, J. F. 1997. *Le Monde de la politique. Sur le récit atlante de Platon, Timée (17–27) et Critias*, Sankt Augustin.

Prandi, L. 1977. «I processi contro Fidia, Aspasia, Anassagora e l'opposizione a Pericle», *Aevum* 51, 10-26.

Préaux, C. 1959. «Réflexions sur la misanthropie au théâtre, à propos du *Dyscolos* De Ménandre», *Chronique d'Égypte* 34, 327-341.

Prees, L. 1967. *Olympia*, Stuttgart.

Prier, J. 2017. «Commanding the Trend: Social Media as Information Warfare», *Strategic Studies Quarterly* 11, 50-85.

Prior, W. J. 2002. «Protagoras' Great Speech and Plato's Defense of Athenian Democracy», στο V. Caston (επιμ.), *Presocratic Philosophy: Essays in Honour of Alexander Mourelatos*, Aldershot, 313-326.

Pritchard, D. M. 2009. «Sport, War and Democracy in Classical Athens», *The International Journal of the History of Sport* 26, 212-245.

Pritchard, D. M. 2012. «Public Honours for Panhellenic Sporting Victors in Democratic Athens», *Nikephoros: Zeitschrift für Sport und Kultur* 25, 209-220.

Pritchard, D. M. 2016. «Sport and Democracy in Classical Athens», *Antichthon* 50, 50-69.

Pritchard, D. M. 2019. *Athenian Democracy at War*, United Kingdom.

Proctor, D. 1980. *The Experience of Thucydides*, Warminster.

Pütz, B. 2007. *The Symposium and Komos in Aristophanes*, Oxford.

Rabbås, Ø. 2004. «Definitions and Paradigms: Laches' First Definition», *Phronesis* 49, 143-168.

Rademaker, A. 2005. *Sophrosyne and the Rhetoric of Self-Restraint. Polysemy & Persuasive Use of an Ancient Greek Value Term*, Leiden/ Boston.

Ramsey, R. E. 1999. «A Hybrid Technê of the Soul?: Thoughts on the Relation between Philosophy and Rhetoric in Gorgias and Phaedrus», *Rhetoric Review* 17, 247-262.

Ράπτης, Γ. 2002. *Ξενοφών. Έλληνικά*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη.

Ράπτης, Γ. Α. 2007. *Πλούταρχος. Παράλληλοι Βίοι: Νικίας – Κράσσος*, Θεσσαλονίκη.

Rashed, M. & Auffret, T. 2017. «On the Inauthenticity of the "Critias"», *Phronesis* 62, 237-254.

Raubitschek, A. E. 1948. «The Case against Alcibiades (Andocides IV)», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 79, 191-210.

Raubitschek, A. E. 1951. «The Origin of Ostracism», *American Journal of Archaeology* 55, 221-229.

Raubitschek, A. E. 1955. «Theopompos on Hyperbolos», *Phoenix* 9, 122-126.

Raubitschek, A. E. 1960. «Theopompos on Thucydides the Son of Melesias», *Phoenix* 14, 81-95.

Reames, R. 2016. «Seeming and Being in the ΄΄Cosmetics΄΄ of Sophistry: The Infamous Analogy of Plato's Gorgias», *Philosophy & Rhetoric* 49, 74-97.

Recco, G. 2008. *Athens Victorious: Democracy in Plato's "Republic"*, Lanham, MD.

Reckford, K. J. 1977. «Catharsis and Dream-Interpretation in Aristophanes' Wasps», *Transactions of the American Philological Association* 107, 283-312.

Reckford, K. J. 1987. *Aristophanes' Old-and-New Comedy. Six Essays in Perspective*, Chapel Hill.

Reeve, C. D. C. 1988. *Philosopher–Kings*, Princeton, NJ.

Reeve, C. D. C. 1999. «Thucydides on Human Nature», *Political Theory* 27, 435-446.

Reeve, C. D. C. 2006. «A Study in Violets: Alcibiades in the *Symposium*», στο J. H. Lesher, D. Nails & F. C. C. Sheffield (επιμ.), *Plato's Symposium. Issues in Interpretation and Reception*, Cambridge, Massachusetts and London, 124-146.

Ρεγκάκος, Α. 2009. *Επινοώντας το Παρελθόν. Γέννηση και ακμή της Ιστοριογραφικής Αφήγησης στην κλασική Αρχαιότητα*, Αθήνα.

Reid, H. L. 2020. «Plato's Gymnastic Dialogues», στο H. L. Reid, M. Ralkowski & C. P. Zoller (επιμ.), *Athletics, Gymnastics, and Agon in Plato*, Iowa, 15-30.

Reid, H. L. 2022. «A Gentleman or a Philosopher? Xenophon vs. Aristotle on Kalokagathia», στο D. Konstan & D. Sider (επιμ.), *Philodorema. Essays in Greek and Roman Philosophy in Honor of Phillip Mitsis*, Iowa, 121-134.

Reinders, P. 2001. *Demos Pyknites. Untersuchungen zur Darstellung des Demos in der Alten Komödie*, Stuttgart/ Weimar.

Rendall, S. 1977. «Dialogue, Philosophy, and Rhetoric: The Example of Plato's ΄΄Gorgias΄΄», *Philosophy & Rhetoric* 10, 165-179.

Reverdin, O. 1945. «Remarques sur la vie politique d'Athènes au Ve siècle», *Museum Helveticum* 2, 201-212.

Rhodes, P. J. 1972. «The Five Thousand in the Athenian Revolutions of 411 B. C.», *The Journal of Hellenic Studies* 92, 115-127.

Rhodes, P. J. 2016. «Demagogues and *Demos* in Athens», *Polis* 33, 243-264.

Richardson, H. 1926. «The Myth of Er (Plato, Republic, 616b)», *The Classical Quarterly* 20, 113-133.

Richter, G. M. A. 1970[4]. *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*, New Haven.

Ridgeway, B. 1981. *Fifth Century Styles in Greek Sculpture*, Princeton.

Robert, W. 2010. «Antigone's Nature», *Hypatia* 25, 412-436.

Roberts, J. T. 2019. *Αθήνα εναντίον Σπάρτης. Ο πόλεμος που κατέστρεψε την Ελλάδα*, μετάφρ. Δ. Β. Σταυρόπουλος, Αθήνα.

Robertson, M. 1975. *A History of Greek Art*, Cambridge.

Robitzsch, J. M. 2017. «On Aspasia in Plato's Menexenus», *Phoenix* 71, 288-300.

Roch, F. 1822. *Die Tendenz des platonischen Menexenos*, Görz.

Roderich, K. 1995–1996. «Der Ringtrainer Melesias: zur Prosopographia Pindarica», *Das Altertum* 41, 165-176.

Rodgers, R. S. 1984. «The Wasps in Court: Argument and Audience in the Athenian Dicasteries», *The American Journal of Legal History* 28, 147-163.

Roisman, J. 1993. *The General Demosthenes and his Use of Military Surprise*, Stuttgart.

Roisman, J. 2006. *The Rhetoric of Conspiracy in Ancient Athens*, Berkeley, Los Angeles and London.

Rolley, C. 1999. *La Sculpture Grecque*, τόμ. 2, Paris.

Roman, A. 2010. «Thucydide et les conventions écrites: le jugement de l'historien», *Pallas* 83, 399-412.

Romilly, J. D. 2007. *Άνοδος και Πτώση των Κρατών κατά τους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, μετάφρ. Μ. Καρδαμίτσα–Ψυχογιού, Αθήνα.

Romilly, J. De. 1986. «Les manies de Prodicus et la rigueur de la langue grecque», *Museum Helveticum* 43, 1-18.

Romilly, J. De. 1995[4]. *Αλκιβιάδης ή οι Κίνδυνοι της Φιλοδοξίας*, μετάφρ. Μ. Αθανασίου & Κ. Μηλιαρέση, Αθήνα.

Romilly, J. De. 2000[2]. *Ο Θουκυδίδης και ο Αθηναϊκός Ιμπεριαλισμός. Η σκέψη του ιστορικού και η γένεση του έργου*, μετάφρ. Λ. Στεφάνου, Αθήνα.

Romilly, J. De. 2010. *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*, μετάφρ. Ν. Αγκαβανάκης, Αθήνα.

Romilly, J. De. 2013. *Τι Πιστεύω*, μετάφρ. Σ. Τριανταφύλλου, Αθήνα.

Romilly, J. De. 2016. *Οι μεγάλοι σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, μετάφρ. Φ. Ι. Κακριδής, Αθήνα.

Roobaert, A. 1967. «L'apport des ostraka à l'étude de l'ostracisme d'Hyperbolos», *L'Antiquité Classique* 36, 524-535.

Roochnik, D. 2003. *Beautiful City: The Dialectical Character of Plato's "Republic"*, Ithaca, NY.

Monoson, S. S. 2000. *Plato's Democratic Entanglements: Athenian Politics and the Practice of Democracy*, Princeton.

Rood, T. 2018. «Thucydides», στο K. De Temmerman & E. van Emde Boas (επιμ.), *Characterization in Ancient Greek Literature. Studies in Ancient Greek Narrative*, Leiden, 153-171.

Rood, T. C. B. 1998. *Thucydides. Narrative and Explanation*, Oxford.

Roscalla, F. 2004. «*Kalokagathia* e *kaloi kagathoi* in Senofonte», στο C. Tuplin (επιμ.), *Xenophon and his World. Papers from a Conference held in Liverpool in July 1999*, Stuttgart, 115-124.

Rose, N. 2016–2017. «Consequences of the Peace of Nicias», *Corvus. The Journal of the Carleton University Classics Society* 7, 97-119.

Rosen, R. M. 1988. *Old Comedy and the Iambographie Tradition*, Atlanta.

Rosenbloom, D. 2002. «From *Ponēros* to *Pharmakos*: Theater, Social Drama, and Revolution in Athens, 428 – 404 BCE», *Classical Antiquity* 21, 283-346.

Rosenbloom, D. 2004[α]. «Ponêroi vs. Chrêstoi: The Ostracism of Hyperbolos and the Struggle for Hegemony in Athens after the Death of Perikles, Part I», *Transactions of the American Philological Association* 134, 55-105.

Rosenbloom, D. 2004β. «Ponêroi vs. Chrêstoi: The Ostracism of Hyperbolos and the Struggle for Hegemony in Athens after the Death of Perikles, Part II», *Transactions of the American Philological Association* 134, 323-358.

Rosenbloom, D. 2024. «Naval Service and Political Power in Classical Athens: An Inverse Relation», στο J. Armstrong, A. J. Pomeroy & D. Rosenbloom (επιμ.), *Money, Warfare and Power in the Ancient World: Studies in Honour of Matthew Freeman Trundle*, Bloomsbury, 45-71.

Rosenmeyer, P. A. 1992. *The Poetics of Imitation: Anacreon and the Anacreontic Tradition*, Cambridge.

Rosenstock, B. 1994. «Athena's Cloak: Plato's Critique of the Democratic City in the Republic», *Political Theory* 22, 363-390.

Rosivach, V. J. 1988. «The Tyrant in Athenian Democracy», *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* *New Series* 30, 43-57.

Rowe, C. 2006. «The Literary and Philosophical Style of the *Republic*», στο G. Santas (επιμ.), *The Blackwell Guide to Plato's Republic*, Malden, MA, 7-24.

Rowe, C. 2007. *Plato and the Art of Philosophical Writing*, New York.

Ruben, T. 2021. «Genos, chōra et guerre dans le prologue du Timée–Critias», στο C. Jorgenson, F. Karfík & Š. Špinka (επιμ.), *Plato's Timaeus: Proceedings of the Tenth Symposium Platonicum Pragense*, Leiden/ Boston, 1-21.

Rudberg, A. G. 1944. «Zum platonischen Thrasymachos», *Symbolae Osloenses* 23, 1-6.

Ruffell, I. A. 2018. «Stop Making Sense: The Politics of Aristophanic Madness», *Illinois Classical Studies* 43, 326-350.

Saage, R. 2011. «Politische Partizipation und Apathie in antiker und moderner Perspektive», στο H. R. Otten & M. Sicking (επιμ.), *Kritik und Leidenschaft. Vom Umgang mit politischen Ideen*, Bielefeld, 151-168.

Sabine, G. H. 1980. *Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών*, μετάφρ. Μ. Κρίσπης, Αθήνα.

Sachs, D. 1963. «A fallacy in Plato's *Republic*», *Philosophical Review* 72, 141-158.

Σακελλαρίου, Μ. Β. 2019. *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Κρήτη.

Salamanca, E. 2023. «Pruning of the People: Ostracism and the Transformation of the Political Space in Ancient Athens», *Philosophies* 8/81, 1-21.

Saldutti, V. 2014. *Cleone. Un politico ateniese*, Bari.

Salkever, S. G. 1993. «Socrates' Aspasian Oration: The Play of Philosophy and Politics in Plato's Menexenus», *The American Political Science Review* 87, 133-143.

Salway, P. & Dell, W. 1955. «Plague at Athens», *Greece & Rome* 2, 62-70.

Σαμαράς, Θ. 2003. *Πλάτων, Απολογία Σωκράτους – Κρίτων. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια*, Θεσσαλονίκη.

Samons II, L. J. 2016. *Pericles and the Conquest of History. A Political Biography*, Cambridge.

Sanders, K. R. 2011. «Don't Blame Socrates (Xen. Mem. 1.2.40–46)», *Classical Philology* 106, 349-356.

Santas, G. 1969. «Socrates at Work on Virtue and Knowledge in Plato's ΄΄Laches΄΄», *The Review of Metaphysics* 22, 433-460.

Santas, G. 2006. «Methods of Reasoning about Justice in Plato's *Republic*», στο G. Santas (επιμ.), *The Blackwell Guide to Plato's Republic*, Malden, MA, 125-145.

Sapere, A. V. 2016. «Eclipses, razón y superstición en las vidas de Nicias y Dión de Plutarco», *Estudios griegos e indoeuropeos* 26, 179-195.

Sartori, F. 1957. *Le Eterie nella Vita Politica Ateniese del VI e V secolo a.C.*, Padoue.

Sattler, W. N. 1949. «Some Platonic Influences on the Rhetorical Works of Cicero», *Quarterly Journal of Speech* 35, 164-169.

Scaife, R. 1992. «From *Kottabos* to War in Aristophanes' *Acharnians*», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 33, 25-35.

Scardino, C. 2007. *Geslaltung und Funktion der Reden bei Herodot und Thukydides*, Berlin.

Schadewaldt, W. 1971[2]. *Die Geschichtschreibung des Thukydides*, Dublin & Zürich.

Scheidel, W. 1994. «Thukydides Pantainou Gargettios: Gegner des Perikles. Geschichte eines Phantoms», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 43, 372-378.

Schellenberg, J. A. 1982. *The Science of Conflict*, New York.

Schere, M. J. 2012. «Los destinatarios del discurso político en la comedia *Caballeros* de Aristófanes», *Praesentia* 13, 1-18.

Schiappa, E. 1990. «Did Plato Coin Rhetorike», *The American Journal of Philology* 111, 457-470.

Schleiermacher, F. 1973. *Introductions to the Dialogues of Plato*, μετάφρ. W. Dobson, New York.

Schlosser, J. A. 2012. «"Hope, Danger's Comforter": Thucydides, Hope, Politics», *The Journal of Politics* 75, 169-182.

Schmid, W. T. 1985. «The Socratic Conception of Courage», *History of Philosophy Quarterly* 2, 113-129.

Schmid, W. T. 1992. *On Manly Courage: A Study of Plato's Laches*, Carbondale and Edwardsville.

Schmidt, M. G. 2004. *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, μετάφρ. Ε. Δεκαβάλλα, επίμ. Γ. Πάσχος, επιμ. Δ. Δώδος, Αθήνα.

Schollmeyer, J. 2014. «Die Gebete Des Philokleon in Aristophanes' „Wespen" (323-333, 389-394)», *Hermes* 142, 240-245.

Scholtz, A. 2004. «Friends, Lovers, Flatterers: Demophilic Courtship in Aristophanes' "Knights"», *Transactions of the American Philological Association* 134, 263-293.

Scholz, P. 2000. «Der Prozeß gegen Sokrates. Ein 'Sündenfall' der athenischen Demokratie?», στο L. Burckhardt & J. v. Ungern–Sternberg (επιμ.), *Große Prozesse im antiken Athen*, Munich, 159-164.

Schubert, C. 2008. «Perikles und Thukydides, Sohn des Melesias: Der Kampf um die politische Vorherrschaftals Ausdruck konkurrierender Konzepte», *Museum Helveticum* 65, 129-152.

Schulze, P. C. 2022. *Obstacles to Environmental Progress. A U.S. perspective*, London.

Schwartz, N. L. 2004. «΄΄Dreaded and Dared΄΄: Courage as a Virtue», *Polity* 36, 341-365.

Schwartzberg, M. 2010. «Shouts, Murmurs and Votes: Acclamation and Aggregation in Ancient Greece», *The Journal of Political Philosophy* 18, 448-468.

Scott, A. G. 2017. «Spartan Courage and the Social Function of Plutarch's Laconian Apophthegms», *Museum Helveticum* 74, 34-53.

Scott, D. 2006. *Plato's Meno*, Cambridge.

Seager, R. 1973. «Elitism and Democracy in Classical Athens», στο F. C. Jaher (επιμ.), *The Rich, the Well–Born, and the Powerful: Elites and Upper Classes in History*, Urbana, 7-26.

Seager, R. 1976. «After the Peace of Nicias: Diplomacy and Policy, 421–416 B.C.», *The Classical Quarterly* 26, 249-269.

Sealey, R. 1956. «The Entry of Pericles into History», *Hermes* 84, 234-247.

Seaman, M. G. 1997. «The Athenian Expedition to Melos in 416 B.C.», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* $^{4th\ Qtr.}$ 46, 385-418.

Sebastiani, B. B. 2018. «The Coups of 411 and 404 in Athens: Thucydides and Xenophon on Conservative Turns», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 58, 490-515.

Σέγιερς, Σ. 2015. *Πλάτωνος Πολιτεία. Μια εισαγωγή*, μετάφρ. Χ. Κεφαλής, Αθήνα.

Seltman, C. 1955. «The Status of Women in Athens», *Greece & Rome* 2, 119-124.

Sharples, R. W. 1985. *Plato Meno. Translation and Notes*, Warminster.

Shawyer, J. A. 1906. *The Menexenus of Plato*, Oxford.

Shear, J. L. 2011. *Polis and Revolution: Responding to Oligarchy in Classical Athens*, Cambridge.

Shields, C. 2006. «Plato's Challenge: the Case against Justice in *Republic* II», στο G. Santas (επιμ.), *The Blackwell Guide to Plato's Republic*, Malden, MA, 63-83.

Shorey, P. 1933. «On the Erotikos of Lysias in Plato's Phaedrus», *Classical Philology* 28, 131-132.

Shorey, P. 1957. *What Plato Said*, Chicago.

Shrewsbury, J. F. D. 1950. «The Plague of Athens», *Bulletin of the History of Medicine* 24, 1-25.

Sicking, C. M. J. 1995. «The General Purport of Pericles' Funeral Oration and Last Speech», *Hermes* 123, 404-425.

Sidwell, K. 1995. «Poetic Rivalry and the Caricature of Comic Poets: Cratinus' Pytine and Aristophanes' Wasps», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 66, 56-80.

Sifakis, G. M. 1992. «The Structure of Aristophanic Comedy», *The Journal of Hellenic Studies* 112, 123-142.

Simonton, M. 2017. «Stability and Violence in Classical Greek Democracies and Oligarchies», *Classical Antiquity* 36, 52-103.

Sinaiko, H. L. 1965. *Love, Knowledge and Discourse in Plato. Dialogue and Dialectic in Phaedrus, Republic, Parmenides*, Chicago.

Sinclair, R. K. 1997. *Δημοκρατία και Συμμετοχή στην Αρχαία Αθήνα*, μετάφρ. Ε. Ταμβάκη, Αθήνα.

Singpurwalla, R. G. K. 2006. «Plato's Defense of Justice in the *Republic*», στο G. Santas (επιμ.), *The Blackwell Guide to Plato's Republic*, Malden, MA, 263-282.

Skemp, J. B. 1982. «The Causes of Decadence in Plato's Republic», *Government and Opposition* 17, 80-93.

Σκιαδάς, Π. 1997. *Ιατρικές αντιλήψεις στο έργο του Πλάτωνα*, διδ. διατρ., Αθήνα.

Σκορδίλης, Δ. 2001. *Ο Πολιτικός και ο Νομοθέτης στο Αριστοτελικό Έργο*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη.

Σκούφα, Λ. 2022. *Η Επίδραση μιας Ψυχολογικής Παρέμβασης στις σχετικές με τη χρήση Ντόπινγκ αντιλήψεις αθλητών με Μυϊκή Δυσμορφία*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη.

Σκουτερόπουλος, Ν. Μ. 1991. *Η Αρχαία Σοφιστική: Τα σωζόμενα αποσπάσματα. Επιμέλεια κειμένων, μετάφραση, σχολιασμός*, Αθήνα.

Σκουτερόπουλος, Ν. Μ. 2014. *Πλάτωνος Χαρμίδης. Εἰσαγωγή, Μετάφραση, Σημειώσεις*, Αθήνα.

Σκουτερόπουλος, Ν. Μ. 2016. *Πλάτων Πολιτεία. Εισ. Σημείωμα, Μετάφραση, Ερμ. Σημειώματα*, Αθήνα.

Slaveva–Griffin, S. 2005. «"A Feast of Speeches": Form and Content in Plato's "Timaeus"», *Hermes* 133, 312-327.

Smith, C. I. 1965. «Hegel on War», *Journal of the History of Ideas* 26, 282-285.

Smith, D. G. 2004. «Thucydides' Ignorant Athenians and the Drama of the Sicilian Expedition», *Syllecta Classica* 15, 33-70.

Smith, D. G. 2009. «Alcibiades, Athens, and the Tyranny of Sicily (Thuc. 6.16)», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 49, 363-389.

Smith, L. M. 2014. «Plato's Reference to Lamachus», *The Classical Quarterly* 64, 43-48.

Smith, W., Wayte, W. & Marindin, G. E. 2016. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Delhi.

Sogno, C. 2000. «The Ideal of Political Moderation in Aristotle's *Athenaion Politeia*», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 41, 331-347.

Sommerstein, A. H. 2004. «Harassing the Satirist: The Alleged Attempts to Prosecute Aristophanes», στο I. Sluiter & R. M. Rosen (επιμ.), *Free Speech in Classical Antiquity*, Leiden, 145-174.

Sordi, M. 1999. «Crizia e la Tessaglia», στο E. Luppino–Manes (επιμ.), *Aspirazione al consenso e azione politica in alcuni contesti di fine V sec. a.C.: il case di Alcibiade*, Alessandria, 93-100.

Σωζοπούλου, Μ. 2023. *Ὁ Πλάτων γιὰ τὴν ἡγεσία. Ἡ πολιτικὴ τέχνη καὶ ὁ πολιτικός*, Αθήνα.

Sparkes, B. A. 1960. «Kottabos: An Athenian After-Dinner Game», *Archaeology* 13, 202-207.

Sparshott, F. E. 1966. «Socrates and Thrasymachus», *The Monist* 50, 421-459.

Spatharas, D. 2013. «The Sycophant's Farm: Animals and Rhetoric in *Against Aristogeiton I*΄», *Ariadne* 19, 77-95.

Spence, I. G. 1990. «Perikles and the Defence of Attika during the Peloponnesian War», *The Journal of Hellenic Studies* 110, 91-109.

Spitz, D. 1954. «Democracy and the Problem of Civil Disobedience», *The American Political Science Review* 48, 386-403.

Σπυρόπουλος, Η. 2005. *Αριστοφάνης. Ιππείς. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια, Υπομνήματα*, Θεσσαλονίκη.

Σπυρόπουλος, Η. Σ. 2011. «Φαινομενολογία, Γενεσιουργία και Λειτουργία της Αισχρολογίας και Αισχροπραξίας στην Αριστοφανική Κωμωδία», στο Θ. Γ. Παππάς & Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία. Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*, Αθήνα, 412-434.

Stadter, P. A. 1989. *A Commentary on Plutarch's Pericles*, Chapel Hill and London.

Stahl, H. P. 1966. *Thukydides: Die Stellung des Menschen im geschichtlichen Prozess*, Munich.

Stama, F. 2014. *Fragmenta Comica. Phrynichos*, Heidelberg.

Σταμούλη, Σ. 1998. *Φιλοσοφία της Δημοκρατίας στην Θουκυδίδου Συγγραφή*, διδ. διατρ., Αθήνα.

Starr, C. G. 1988. «Athens and Its Empire», *The Classical Journal* 83, 114-123.

Stauffer, D. 2002. «Socrates and Callicles: A Reading of Plato's "Gorgias"», *The Review of Politics* 64, 627-657.

Stauffer, D. 2006. *The Unity of Plato's Gorgias. Rhetoric, Justice, And The Philosophic Life*, Cambridge.

Σταυρινός, Μ. 2022. *Το Δίκαιο της Θάλασσας στην Ανατολική Μεσόγειο. Η Γεωστρατηγική Καταλυτικότητα των ΑΟΖ της Ελλάδας και της Κυπριακής Δημοκρατίας*, Λευκωσία.

Stecker, R. 1992. «Plato's Expression Theory of Art», *The Journal of Aesthetic Education* 26, 47-52.

Στεφανίδου, Α. 2008. *Ο μύθος της Ατλαντίδας ως ειδολογικό και φιλολογικό πρόβλημα*, διπλ. διατρ., Θεσσαλονίκη.

Stefou, K. 2018. *Socrates on the Life of Philosophical Inquiry: A Companion to Plato's Laches*, Cham.

Stefou, K. C. 2015. «Socrates ex Machina: The Preamble of Plato's Laches (178A1-181D7)», *Acta Classica* 58, 146-165.

Stegman, C. 2017. «Remembering Atlantis: Plato's "Timaeus-Critias", the Ancestral Constitution, and the Democracy of the Gods», *Political Theory* 45, 240-260.

Steidle, W. 1950. «Der Dialog Laches und Platons Verhältnis zu Athen in den Frühdialogen», *Museum Helveticum* 7, 129-146.

Stein–Hölkeskamp, E. 1999. «Kimon und die Athenische Demokratie», *Hermes* 127, 145-164.

Steinbock, B. 2013. *Social Memory in Athenian Public Discourse: Uses and Meanings of the Past*, Ann Arbor, MI.

Steinbock, B. 2017. «The Contested Memory of Nicias after the Sicilian Expedition», στο E. Franchi & G. Proietti (επιμ.), *Conflict in Communities. Forward-looking Memories in Classical Athens*, Trento, 109-170.

Stephans, D. 1939. *Critias: Life and Literary Remains*, διδ. διατρ., Ohio.

Stern, H. 1974. «Plato's Funeral Oration», *The New Scholasticism* 48, 503-508.

Stern, P. 1999. «Tyranny and Self-Knowledge: Critias and Socrates in Plato's Charmides», *The American Political Science Review* 93, 399-412.

Stevenson, G. H. 1936. «The Constitution of Theramenes», *The Journal of Hellenic Studies* 56, 48-57.

Stockhausen, J. M. 2008. *The Price of Failure: Conceptions of Nicias' Culpability in Athens' Sicilian Disaster*, διδ. διατρ., Ohio.

Stokes, M. C. 1986. *Plato's Socratic Conversations. Drama and Dialectic in Three Dialogues*, London.

Stone, S. A. 2014. *Plato's Metaphysics of Soul*, διδ. διατρ., West Lafayette.

Storey, I. 1998. «Poets, Politicians and Perverts: Personal Humour in Aristophanes», *Classics Ireland* 5, 85-134.

Storey, I. C. 1995. «*Wasps* 1284-91 and the Portrait of Kleon in the *Wasps*», *Scholia* 4, 3-23.

Storey, I. C. 2011$^{\alpha}$. *Fragments of Old Comedy. Alcaeus to Diocles*, τόμ. 1, Cambridge, Massachusetts.

Storey, I. C. 2011$^{\beta}$. *Fragments of Old Comedy. Diopeithes to Pherecrates*, τόμ. 2, Cambridge, Massachusetts.

Storey, I. C. 2014. «The First Poets of Old Comedy», στο M. Fontaine & A. C. Scafuro (επιμ.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Comedy*, Oxford/ New York, 95-112.

Stow, H. L. 1942. «Aristophanes' Influence upon Public Opinion», *The Classical Journal* 38, 83-92.

Strasburger, H. 1958. «Thukydides und die politische Selbstdarstellung der Athener», *Hermes* 86, 17-40.

Strauss, L. 2020. *Ο Θουκυδίδης και το Νόημα της Πολιτικής Ιστορίας*, μετάφρ. Β. Μακρυπούλιας, Αθήνα.

Sulliger, J. 1951. «Platon et le problème de la communication de la philosophie», *Annuaire de la Société Suisse de Philosophie* 11, 155-175.

Sutton, D. 1981. «Critias and Atheism», *The Classical Quarterly* 31, 33-38.

Συγκούνης, Χ. 2014. *Η Ευθανασία ως πρόβλημα του Ποινικού Δικαίου*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη.

Συκουτρής, Ι. 2005. *Πλάτωνος Συμπόσιον. Κείμενον, Μετάφρασις και Έρμηνεία*, Αθήνα.

Συκουτρής, Ι. *Εκλογή Έργων*, Αθήνα 1997.

Szlezàk, Th. A. 1999. *Reading Plato*, μετάφρ. G. Zanker, London and New York.

Taillardat, J. 1965. *Les images d'Aristophane. Études de langue et de style*, Paris.

Tamiolaki, M. 2016. «Athenian Leaders in Xenophon's *Memorabilia*», στο R. F. Buxton (επιμ.), *Aspects of Leadership in Xenophon*, Newcastle upon Tyne, 1-49.

Tarrant, H. 2000. *Plato's First Interpreters*, Ithaca, New York.

Tatsi, A. 2013. «Plato's Rhetorical Technique in Republic I», στο Ε. Μουτσόπουλος & Μ. Πρωτοπαπά–Μαρνέλη (επιμ.), *Πλάτων, Ποιητής και Φιλόσοφος. Μνήμη Ιωάννου Ν. Θεοδωρακόπουλου (Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Φιλοσοφίας του ΚΕΕΦ της Ακαδημίας Αθηνών, Μαγούλα Σπάρτης, 26-29 Μαΐου 2011)*, Αθήνα, 165-180.

Tatsi, A. 2020. «Characterization and Argument in Plato's *Laches*», *Philosophia* 50, 103-126.

Taylor, A. E. 2009. *Πλάτων. Ο Άνθρωπος και το Έργο του*, μετάφρ. Ι. Αρζόγλου, Αθήνα.

Taylor, M. 2010. *Thucydides, Pericles, and the Idea of Athens in the Peloponnesian War*, Cambridge.

Taylor, M. C. 2002. «Implicating the Demos: A Reading of Thucydides on the Rise of the Four Hundred», *The Journal of Hellenic Studies* 122, 91-108.

Telò, M. 2010. «Embodying the Tragic Father(s): Autobiography and Intertextuality in Aristophanes», *Classical Antiquity* 29, 278-326.

Templer, R. 2015. «From Democracy to Empire: Transgression and Substitution in Thucydides' Periclean Narrative», *Polity* 47, 147-174.

Tessitore, A. 1994. «Courage and Comedy in Plato's Laches», *The Journal of Politics* 56, 115-133.

Θεοδωρακόπουλος, I. N. 1948[7]. *Πλάτωνος Φαῖδρος. Εισαγωγή, Αρχαίο και νέο κείμενο με σχόλια*, Αθήνα.

Θεοδωρακόπουλος, I. N. *Εἰσαγωγή στόν Πλάτωνα*, Αθήνα 1941[10].

Thiercy, P. 1986. *Aristophane: fiction et dramaturgie*, Paris.

Thiercy, P. 2011. «Η Οργάνωση της Σκηνικής Μυθοπλασίας στον Αριστοφάνη», μετάφρ. Κ. Διαμαντάκου–Αγάθου, στο Θ. Γ. Παππάς & Α. Γ. Μαρκαντωνάτος (επιμ.), *Αττική Κωμωδία. Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*, Αθήνα, 344-394.

Thomas, C. 2011. «Why don't we talk about 'violence' in International Relations?», *Review of International Studies* 37, 1815-1836.

Thomas, C. G. 1975. «Sophocles, Pericles and Creon», *The Classical World* 69, 120-122.

Thompson, J. & Cafri, G. E. (επιμ.). 2007. *The muscular ideal: Psychological, social, and medical perspectives*, Washington.

Thompson, W. E. 1969. «The Errors in Plutarch, Nikias 6», *The Classical Quarterly* 19, 160-162.

Thompson, W. N. 1971. «The Symposium: A Neglected Source for Plato's Ideas on Rhetoric», *Southern Speech Communication Journal* 38, 219-233.

Thorburn, Jr., J. E. 1999. «Thucydides 5.26.3–5: The Verb ἰσχυρίζεσθαι and a Contrast in Methodology», *The Classical Quarterly* 49, 439-444.

Thorburn, Jr., J. E. 2005. «Philocleon's Addiction», *Classics Ireland* 12, 50-61.

Thorne, N. 2017. «Prediction, Probability, and Pessimism in Thucydides», *Mouseion: Journal of the Classical Association of Canada* 14, 45-61.

Thurow, R. 1968. *Der Platonische Epitaphios*, Tübingen.

Tiefenbrun, S. W. 1999. «On Civil Disobedience, Jurisprudence, Feminism and the Law in the Antigones of Sophocles and Anouilh», *Cardozo Studies in Law and Literature* 11, 35-51.

Tigerstedt, E. N. 1965. *The Legend of Sparta in classical Antiquity*, τόμ. 1, Lund.

Titchener, F. B. 1988. *A Historical Commentary on Plutarch's ΄΄Life of Nicias΄΄*, διδ. διατρ., Texas.

Titchener, F. B. 2008. «Is Plutarch's Nicias Devout, Superstitious, or Both?», στο A. G. Nikolaidis (επιμ.), *The Unity of Plutarch's Work: 'Moralia' Themes in the 'Lives', Features of the 'Lives' in the 'Moralia'*, Berlin/ New York, 277-283.

Τιτόνη, Φ. Χ. 2019. *Ισχύς (Φύσις) – Δίκαιο (Νόμος) στον Θουκυδίδη και στον Πλάτωνα: Μια Προσέγγιση του ρόλου του Νόμου, της Ηθικής και της Ισχύος στην κρατοκεντρική δόμηση του συστήματος της πόλεως στο πλαίσιο της πολιτικής οργάνωσης της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας*, διδ. διατρ., Πάτρα.

Todd, S. C. 2005. *Αθήνα και Σπάρτη*, μετάφρ. Χ. Π. Φαράκλας, Αθήνα.

Tolbert Roberts, J. 2004. *Η Αθήνα στο Εδώλιο. Η Αντιδημοκρατική Παράδοση στη Δυτική Σκέψη*, μετάφρ. Π. Ι. Χιωτέλλης, επιμ. Δ. Καμπαλούρη, Αθήνα.

Tompkins, D. P. 2017. «The Death of Nicias: No Laughing Matter», *Histos* ^{Supplement} 6, 99-128.

Traill, J. S. 1975. *The Political Organization of Attica. A Study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and their Representation in the Athenian Council*, Princeton.

Traill, J. S. 1986. *Demos and trittys. Epigraphical and topographical studies in the organization of Attica*, Toronto.

Treu, M. 1954. «Athen und Melos und der Melierdialog des Thukydides», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 2, 253-273.

Trevett, J. C. 1995. «Nikias and Syracuse», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 106, 246-248.

Τσαγκαράκη, Ε. Γ. 2022. *Ελληνικός Κοινοβουλευτικός Λόγος*, διδ. διατρ., Αθήνα.

Tsakmakis, A. 2006. «Leaders, Crowds, and the Power of the Image: Political Communication in Thucydides», στο A. Rengakos & A. Tsakmakis (επιμ.), *Brill's Companion to Thucydides*, Leiden/ Boston, 161-187.

Τσάτσος, Κ. 2019. *Λογοδοσία μιᾶς Ζωῆς*, τόμ. 1, Αθήνα.

Τσιάμης, Β. 2016. *Η Ιστορία της Ελληνικής Χειροπάλης (Μπρα – Ντε – Φερ)*, Αθήνα.

Tsitsiridis, S. 1998. *Platons Menexenos. Einleitung, Text und Kommentar*, Stuttgart und Leipzig.

Τσολιάς, Π. 2011. «Ουτοπία και κοινωνικός μετασχηματισμός στον Πλάτωνα και τον Μαρξ», στο Μ. Παπαρούνης (επιμ.), *Πλάτων, Ουτοπία, Ολοκληρωτισμός. Τέσσερα δοκίμια των Μ. Κατσιμίτση, Χ. Μαγουλά, Ν. Σινιόσογλου, Π. Τσολιά*, Αθήνα, 107-132.

Tuci, P. A. 2008. «Tucidide di Melesia e il partito di opposizione a Pericle», στο C. Bearzot & F. Landucci (επιμ.), *Partiti e fazioni nell'esperienza politica greca*, Milan, 89-128.

Tuci, P. A. 2013. *La fragilità della democrazia. Manipolazione istituzionale ed eversione nel colpo di stato oligarchico del 411 a.C. ad Atene*, Milan.

Tuckey, T. G. 1968. *Plato's Charmides*, Cambridge, Amsterdam.

Τζανετάκης, Α. 2023. *Μικρά Αναθήματα Αθλητών στα Αρχαία Ελληνικά Ιερά*, διδ. διατρ., Αθήνα.

Usher, S. 1968. «Xenophon, Critias and Theramenes», *The Journal of Hellenic Studies* 88, 128-135.

Usher, S. 1979. «This to the Fair Critias», *Eranos* 77, 39-42.

Vaio, J. 1966. *Studies in Aristophanes, Knights*, διδ. διατρ., Ann Arbor, Michigan.

Vaio, J. 1971. «Aristophanes' *Wasps*: the Relevance of the Final Scenes», *Greek, Roman and Byzantine studies* 12, 335-351.

Van de Maele, S. 1971. «Le Récit de l'Expedition Athénienne de 415 en Sicile et l'opinion de Thucydide sur le Rappel d'Alcibiade», *L'Antiquité Classique* 40, 21-37.

Van Der Ben, N. 1985. *The Charmides of Plato. Problems and Interpretations*, Amsterdam.

Vanotti, G. 1997. «Rileggendo Crizia», *Miscellanea graeca e romana* 21, 61-92.

Venier, M. E. 2011. «De Pericles A Sicilia», *Foro Internacional* 51, 356-364.

Vergara, C. 2020. «Populism as Plebeian Politics: Inequality, Domination, and Popular Empowerment», *The Journal of Political Philosophy* 28, 222-246.

Βερτουδάκης, Β. Π. 2016. Βιβλιοκρισία στο Azoulay, V. 2015. *Περικλής. Η Αθηναϊκή Δημοκρατία υπό τη δοκιμασία του μεγάλου ανδρός*, μετάφρ. Δ. Δημακόπουλος, Αθήνα, *The Athens Review of books* 70, 18-20.

Βερτουδάκης, Β. Π. & Παπαθωμάς, Α. 2021. «Ο Ιωάννης Συκουτρής, το Συμπόσιο και ο μύθος τους», στο Ι. Συκουτρής, *Πλάτωνος Συμπόσιον, Εισαγωγή – Κείμενο – Μετάφραση – Σχόλια. Προλεγόμενα – Βιβλιογραφία – Επίμετρο: Β. Π. Βερτουδάκης & Α. Παπαθωμάς*, Αθήνα, 17-60.

Viano, C. A. 1965. «Retorica, magia e natura in Platone», *Rivista di Filosofia* 56, 411-453.

Vickers, M. 1999. «Alcibiades and Melos: Thucydides 5.84-116», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 48, 265-281.

Vickers, M. 2015. *Aristophanes and Alcibiades. Echoes of Contemporary History in Athenian Comedy*, Berlin/ Boston.

Vidal–Naquet, P. 2005. *L'Atlantide. Petite histoire d'un mythe platonicien*, Paris.

Vlastos, G. 1967. «Was Polus Refuted?», *The American Journal of Philology* 88, 454-460.

Βλαστός, Γ. 1994α. «Τὸ ἄτομο ὡς ἀντικείμενο ἀγάπης στὸν Πλάτωνα», μετάφρ. Ι. Αρζόγλου, στο Γ. Βλαστός (επιμ.), *Πλατωνικές Μελέτες*, Αθήνα, 27-79.

Βλαστός, Γ. 1994β. «Δικαιοσύνη καὶ εὐτυχία στὴν *Πολιτεία*», μετάφρ. Ι. Αρζόγλου, στο Γ. Βλαστός (επιμ.), *Πλατωνικές Μελέτες*, Αθήνα, 169-210.

Βλαστός, Γ. 1994γ. «Ὑπάρχει δουλεία στὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνα;», μετάφρ. Ι. Αρζόγλου, στο Γ. Βλαστός (επιμ.), *Πλατωνικές Μελέτες*, Αθήνα, 211-242.

Βλάχος, Α. Σ. 2012. *Θουκυδίδου Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*, Αθήνα.

Βλαζάκης, Γ. 1997. *Οι διάλογοι του Θρασύμαχου στην πλατωνική Πολιτεία και οι απόψεις για την δικαιοσύνη*, διδ. διατρ., Αθήνα.

Voegelin, E. 1947. «Plato's Egyptian Myth», *The Journal of Politics* 9, 307-324.

Volpe, M. 1977. «Practical Platonic Rhetoric: A Study of the Argumentation of the Apology», *Southern Speech Communication Journal* 42, 137-150.

Vorwerk, M. 2001. «Plato on Virtue: Definitions of ΣΩΦΡΟΣΥΝΗ in Plato's Charmides and in Plotinus Enneads 1.2 (19)», *The American Journal of Philology* 122, 29-47.

Wade–Gery, H. T. 1932α. «Thucydides the Son of Melesias: A Study of Periklean Policy», *The Journal of Hellenic Studies* 52, 205-227.

Wade–Gery, H. T. 1932β. «Thucydides the son of Melesias», στο H. T. Wade–Gery (επιμ.), *Essays in Greek History*, Oxford, 239-270.

Walker, A. D. 1993. «Enargeia and the spectator in Greek historiography», *Transactions of the American Philological Association* 123, 353-377.

Wallace, R. W. 2015. «The Practice of Politics in Classical Athens, and the Paradox of Democratic Leadership», στο D. Hammer (επιμ.), *A Companion to Greek Democracy and the Roman Republic*, Malden, MA, 241-256.

Wallace, W. 1989. *The Areopagos Council, to 307 B. C.*, Baltimore.

Walling, K. 2013. «Thucydides on Policy, Strategy, and War Termination», *Naval War College Review* 66, 47-86.

Walter, O. M. 1984. «Plato's Idea of Rhetoric for Contemporary Students: Theory and Composition Assignments», *College Composition and Communication* 35, 20-30.

Walters, G. D. 1999. «Human Survival and the Self-Destruction Paradox: An Integrated Theoretical Model», *The Journal of Mind and Behavior* 20, 57-78.

Wassermann, F. M. 1947. «The Melian Dialogue», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 78, 18-36.

Wassermann, F. M. 1953. «The Speeches of King Archidamus in Thucydides», *The Classical Journal* 48, 193-200.

Wassermann, F. M. 1956. «Post-Periclean Democracy in Action: The Mytilenean Debate (Thuc. III 37-48)», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 87, 27-41.

Waterlow, S. 1972. «The good of others in Plato's *Republic*», *Proceedings of the Aristotelian Society* 72, 19-36.

Watson–Schipper, E. 1963. «Mimesis in the Arts in Plato's Laws», *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 22, 199-202.

Welliver, W. 1977. *Character, Plot and Thought in Plato's Timaeus–Critias*, Leiden.

Welsh, D. 1990. «The Ending of Aristophanes 'Knights'», *Hermes* 118, 421-429.

Welton, W. A. 2006. «Thrasymachus Vs Socrates: What Counts as a Good Answer to the Question ΄΄What is Justice΄΄?», *Apeiron* 39, 293-318.

Werner, D. 2010. «Rhetoric and Philosophy in Plato's "Phaedrus"», *Greece & Rome* *Second Series* 57, 21-46.

Werner, D. 2012. *Myth and Philosophy in Plato's Phaedrus*, Cambridge.

West, A. B. 1924$^{\alpha}$. «Notes on Certain Athenian Generals of the Year 424-3 B. C.», *The American Journal of Philology* 45, 141-160.

West, A. B. 1924$^{\beta}$. «Pericles' Political Heirs. II», *Classical Philology* 19, 201-228.

West, A. B. 1924$^{\gamma}$. «Pericles' Political Heirs. I», *Classical Philology* 19, 124-146.

Westlake, H. D. 1941. «Nicias in Thucydides», *The Classical Quarterly* 35, 58-65.

Westlake, H. D. 1956. «Sophocles and Nicias as Colleagues», *Hermes* 84, 110-116.

Westlake, H. D. 1968. *Individuals in Thucydides*, Cambridge.

Westlake, H. D. 1971. «Sting in the Tail: a Feature of Thucydidean Speeches», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 12, 497-503.

White, N. 1979. *A Companion to Plato's Republic*, Indianapolis.

Whitehead, D. 1973. «Competitive Outlay and Community Profit: φιλοτιμία in Democratic Athens», *Classica et Mediaevalia* 34, 55-74.

Whittick, A. 1977. «Mimesis, Abstraction and Perception», *Philosophy* 52, 82-89.

Wickkiser, B. L. 1999. «Speech in Context: Plato's "Menexenus" and the Ritual of Athenian Public Burial», *Rhetoric Society Quarterly* 29, 65-74.

Wilamowitz, U., von. 1877. «Die Thukydideslegende», *Hermes* 12, 326-367.

Wilamowitz–Moellendorff, U., von. 1893. *Aristoteles und Athen*, τόμ. 1, Berlin.

Wilamowitz–Moellendorff, U., von. 1959. *Platon: sein Leben und seine Werke*, Berlin.

Wilson, C. 2013. «Darwin and Nietzsche: Selection, Evolution, and Morality», *Journal of Nietzsche Studies* 44, 354-370.

Wilson, J. R. S. 1995. «Thrasymachus and the Thumos: A Further Case of Prolepsis in Republic I», *The Classical Quarterly* 45, 58-67.

Wilson, N. 2007. *Aristophanea. Studies on the Text of Aristophanes*, Oxford.

Wilson, P. 2000. *The Athenian Institution of the Khoregeia: The Chorus, the City and the Stage*, Cambridge.

Winkler, J. J. 1990. *The Constraints of Desire: The Anthropology of Sexual Gender in Ancient Greece*, New York.

Winnington–Ingram, R. P. 1999. *Σοφοκλής. Ερμηνευτική Προσέγγιση*, μετάφρ. Ν. Κ. Πετρόπουλος & Χ. Π. Φαράκλας, Αθήνα.

Witte, B. 1970. *Die Wissenschaft vom Guten und Bösen: Interpretationen zu Platons Charmides*, Berlin.

Wohl, V. 1999. «The Eros of Alcibiades», *Classical Antiquity* 18, 349-385.

Wolfsdorf, D. 2005. «Δύναμις» in ΄΄Laches΄΄», *Phoenix* 59, 324-347.

Wolpert, A. 2002. *Remembering Defeat: Civil War and Civic Memory in Ancient Athens*, Baltimore.

Woodhead, A. G. 1949. «*IG* I^2 *95* and the Ostracism of Hyperbolos», *Hesperia* 18, 78-83.

Woodhead, A. G. 1960. «Thucydides' Portrait of Cleon», *Mnemosyne* $^{Fourth\ \ Series}$ 13, 289-317.

Χαμουζάς, Α. Π. 2021. *Το Αρχαίο Ελληνικό Παρελθόν ως εργαλείο Πολιτικής και Διπλωματίας στον δυτικό κόσμο του 20ού και 21ου αιώνα*, διδ. διατρ., Ρόδος.

Χαραλαμπόπουλος, Ν. 2008. «Πρόσωπο, Σώμα και Ψυχή στον *Χαρμίδη* του Πλάτωνος», στο Μ. Α. Πουρκός (επιμ.), *Ενσώματος Νους, Πλαισιοθετημένη Γνώση και Εκπαίδευση: Προσεγγίζοντας την Ποιητική και τον Πολιτισμό του Σκεπτόμενου Σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, 509-542.

Χαραλαμπόπουλος, Ν. 2014. *Τὸ πλατωνικὸ δρᾶμα καὶ ἡ διαδρομή του στὴν ἀρχαιότητα*, Πάτρα.

Χωριανοπούλου, Μ. Κ. 2017. *Ηθικά Δικαιώματα, Οριακές Καταστάσεις και Σύγχρονες Ηθικές Θεωρήσεις*, διδ. διατρ., Αθήνα.

Χρόνης, Ν. 2015. «Αθλητικόν Ιδεώδες και Φιλόσοφος Παιδεία», *Σωκράτης. Διεθνής Επιστημονική Επιθεώρησις Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας* 1, 39-47.

Χρυσόγονος, Κ. Χ. & Βλαχόπουλος, Σ. Β. 2017. *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Αθήνα.

Yonezawa, S. 2016. «Socrates on Educational Success», *History of Philosophy Quarterly* 33, 1-20.

Yunis, H. 1996. *Taming Democracy. Models of Political Rhetoric in Classical Athens*, Ithaca.

Yunis, H. 2005. «Eros in Plato's "Phaedrus" and the Shape of Greek Rhetoric», *Arion: A Journal of Humanities and the Classics* *Third Series* 13, 101-126.

Zaccarini, M. 2018. «The Fate of the Lawgiver: The Invention of the Reforms of Ephialtes and the "Patrios Politeia"», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 67, 495-512.

Zadorojnyi, A. V. 1998. «Thucydides' Nicias and Homer's Agamemnon», *The Classical Quarterly* 48, 298-303.

Zeiler, K. 2016. «The Future of Empirical Legal Scholarship: Where Might We Go from Here?», *Journal of Legal Education* 66, 78-99.

Zeltner, H. 1974. «Ideologie und Idee. Zum Kallikles-Gespräch (Platon, Gorgias 481 C ff.)», *Zeitschrift für philosophische Forschung* 28, 3-16.

Ziegler, K. 1974. *Die Überlieferungsgeschichte der vergleichende Lebensbeschreibungen Plutarchs*, Aalen.

Zistakis, A. H. 2018. «Mimēsis – Imitation as Representation in Plato and His Modern Successors», στο H. L. Reid & J. C. DeLong (επιμ.), *The Many Faces of Mimesis. Selected Essays from the 2017 Symposium on the Hellenic Heritage of Western Greece*, Iowa, 159-172.

Zovko, J. 2020. «Agōn as Constituent of the Socratic Elenchos», στο H. L. Reid, M. Ralkowski & C. P. Zoller (επιμ.), *Athletics, Gymnastics, and Agon in Plato*, Iowa, 173-184.

Zovko, M–É. 2018. «The Divine Poet: Mimēsis and Homoiosis Theoi in Plato», στο H. L. Reid & J. C. DeLong (επιμ.), *The Many Faces of Mimesis. Selected Essays from the 2017 Symposium on the Hellenic Heritage of Western Greece*, Iowa, 89-102.

Zuccante, G. 1925. «Lisia e Platone. A propositio del discorso erotico di Lisia nel Fedro», *Rendiconti del Instituto Lombardo di science e lettre* 58, 132-136.

Zuckert, C. H. 2009. *Plato's Philosophers: The Coherence of the Dialogues*, Chicago.

Zumbrunnen, J. 2004. «Elite Domination and the Clever Citizen: Aristophanes' "Acharnians" and "Knights"», *Political Theory* 32, 656-677.

Zumbrunnen, J. 2008. *Silence and Democracy. Athenian Politics in Thucydides*, Pennsylvania.

Zunino, M. L. 2009. «[Xen.] Ἀθηναίων Πολιτεία 2.17: il δῆμος assente, gli altri e il fallimento della pace di Nicia», *Hermes* 137, 285-301.

Zurborg, H. 1877. «Der Letzte Ostrakismos», *Hermes* 12, 198-206.

Zyskind, H. & Sternfeld, R. 1976. «Plato's "Meno" 89C: 'Virtue Is Knowledge' a Hypothesis?», *Phronesis* 21, 130-134.

Summary

Portrait of four chrestoi leaders of Classical Athens: A contribution to the study of Athenian politics during the fifth century BCE

The aim of the proposed dissertation is to study in detail the biography of four leaders who originated from the social and ideological faction of the *chrestoi* and were active in the political life of ancient Athens during the fifth century BCE. The label *chrestoi*, as used in Classical Athenian sources and adopted by many modern historians of the ancient world, was at the same time a designation of social class and an indicator of an ideological and political position. The *chrestoi* statesmen stood out for their noble birth, high level of education and wealth, but also for the moral attributes of their personality, mental capacities and political acumen, which were considered to render them *de iure* the most appropriate political leaders of the Athenian people. On the other hand, they were also opposed, as a rule, to the radical democracy of the Periclean and post-Periclean kind, and advocated policies of greater moderation and a more conservative stance towards the *demos*. In chronological order, the four leaders to be discussed are the following: Thucydides the son of Melesias, Laches, Nicias and Critias. The personality and career of each one of these figures are investigated in a prosopographical manner. In other words, all the information provided by ancient sources for each man is gathered and analytically expounded. The different portrayals and evaluations offered by the various sources are confronted and compared with each other. In this way, a comprehensive overview of each leader's presentation and reception in ancient literature is accomplished. In the conclusion, the life and career of all four politicians, as presented in the ancient Greek literary corpus, is fully reviewed, so as to construct a panorama of the history and evolution of the *chrestoi* party (that is, the group of conservative or moderate aristocrats) in Athenian politics of the fifth century BCE. For the sake of historical coherence and perspective, the four acclaimed statesmen are examined in chronological order, so that each one of them is viewed within the historical context of his age.